O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI

2024-yil 25-iyun

2024-yil 19-oktabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

“O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari

2024-yil 19-oktabr

Toshkent – 2024

“O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” **Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.– Toshkent, 2024.**

Mas’ul muharrir:
Sh. Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:
O.Jamoldinova – ilmiy va innovatsiya ishlari bo‘yicha prorektor
H.Dadaboyev – filologiya fanlari doktori, professor
B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor
Z.Xolmanova – filologiya fanlari doktori, professor
M.Xakimova – filologiya fanlari doktori, professor v.b.
M.Qurbonova– filologiya fanlari doktori, professor v.b.
M.Umurzoqova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
S.Bozorova – katta o‘qituvchi
D.Muhammadiyeva - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
M.Shamsiyeva – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi
K.Rixsiyeva – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi
I.O‘razova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi
G.Komilova– filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
M.Xolmuradova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi
S.Qahhorova– katta o‘qituvchi
D.Mahkamova – katta o‘qituvchi
D.Kenjayeva– o‘qituvchi
Z.Davronova – tayanch doktorant
Z.O‘rinova – tayanch doktorant
A.Yusupova – tayanch doktorant
O.Nurullayeva – tayanch doktorant
M.Abduzizova – tayanch doktorant

Ushbu ilmiy maqolalar to‘plami O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmoniga muvofiq “2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiya”sida belgilangan vazifalarning ijrosini ta’minlash maqsadida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2024-yilning 19-oktabr kuni ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasi asosida tashkil qilingan “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallarini o‘z ichiga oladi. Maqolalar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, turkologiya, shevashunoslik, lug‘atshunoslik, o‘zbek tilshunosligidagi zamonaviy yo‘nalishlar masalalariga bag‘ishlangan. Maqolalarda o‘zbek tilining tarixiy ildizlarini yoritish, mumtoz manbalardagi tilshunoslikka doir qarashlarni o‘rganish, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, lingvopoetika, lingvofolkloristika, lingvodidaktika, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi zamonaviy yo‘nalishlarda integrativ yondashuv asosida tadqiqotlar olib borish, til nazariyasi va amaliy tilshunoslik, tarjimashunoslik muammolarini tahlil qilish o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishda dolzarb ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan. Mazkur to‘plam tilshunoslikka doir masalalarni o‘zbek tili tarixi va bugungi taraqqiyotini uyg‘unlikda hamda integratsiya asosida tadqiq qilishga yo‘naltiradi. Mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, tadqiqotchilar, magistrantlar hamda barcha qiziquvchilarga mo‘ljallangan. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2024-yil 7-oktabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan (2-sonli bayonnoma).

Ilmiy maqolalar to‘plami O‘zbek tilini rivojlantirish jamgarmasi tomonidan nashr etilgan.

"Development of the Uzbek language and issues of international cooperation" **Materials of international scientific-practical conference.– Tashkent, 2024.**

Responsible editor:
Sh. Sirojiddinov
Doctor of philological sciences, academician

Editorial Board:
O.Jamoldinova – Vice Rector for Research and Innovation
H.Dadaboev– Doctor of philological sciences, professor
B.Abdushukurov – Doctor of philological sciences, professor
Z. Kholmanova – Doctor of philological sciences, professor
M.Khakimova – Doctor of philological sciences, professor
M. Kurbanova– Doctor of philological sciences, professor
M.Umurzakova – Candidate of philological, associate professor
S.Bozorova – head teacher
D.Muhammadieva – Candidate of philological, associate professor
M.Shamsiyeva– Candidate of philological, head teacher
K.Rikhsieva – Candidate of philological, head teacher
I.Urazova – Candidate of philological, head teacher
G.Komilova– Candidate of philological, associate professor
M.Kholmuradova –Candidate of philological, head teacher
S.Kahhorova– head teacher
D.Mahkamova – head teacher
D.Kenjayeva– teacher
Z.Davronova – doctoral student
Z.Urinova – doctoral student
A.Yusupova – doctoral student
O.Nurullayeva – doctoral student
M.Abduzizova – doctoral student

This collection of scientific articles is prepared in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 20, 2020 No. PF-6084 "On measures to further develop the Uzbek language and improve the language policy in our country" in order to ensure the implementation of the tasks defined in the concept of "The development of the Uzbek language and improvement of the language policy in the 2020-2030" , Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi was established on October 19, 2024 based on the plan of scientific and scientific- technical activities, it includes the materials of the scientific-practical conference on "The development of the Uzbek language and issues of international cooperation". The articles are devoted to the historical development of the Uzbek language, Turkology, dialectology, lexicology, and modern branches in Uzbek linguistics. The articles inform about the historical roots of the Uzbek language, study linguistic views in classical sources, research in modern linguistic branches based on an integrative approach such as sociolinguistics, linguoculturalology, psycholinguistics, neurolinguistics, cognitive linguistics, pragmalinguistics, linguopoetics, linguofolkloristics, linguodidactics, computer linguistics, corpus linguistics, it was noted that conducting research, analyzing the problems of language theory and applied linguistics, and translation studies is of urgent importance in increasing the prestige and position of the Uzbek language as a state language. This collection directs linguistic issues to the research of the history and current development of the Uzbek language on the basis of harmony and integration. This collection is intended for professors, teachers, doctoral students, researchers, graduate students and all interested people. Discussed at the meeting of the Council of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on october 7, 2024 and recommended for publication (Protocol №. 2)

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir.

Shavkat Mirziyoyev

O‘ZBEK TILI – MILLIY QADRIYAT

UZBEK LANGUAGE – NATIONAL THOUGHT

Mustaqillikdan keyin o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishga mamlakat miqyosida jiddiy e’tibor berildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlarida o‘zbek tilini rivojlantirish chora-tadbirlari ishlab chiqildi. O‘zbek tili taraqqiyotida tarixiy rivojlanish bosqichlarini o‘rganish, uning qardosh tillar bilan munosabatini yoritish, o‘zbek tilini shu til mansub bo‘lgan turkiy tillarga qiyoslash, umumturkiy taraqqiyotga xos mushtarak xususiyatlarni aniqlash, o‘ziga xos jihatlarini asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, ma’lumotlarni tez va qulay yetkazib berish vazifalari belgilangan axborot asrida korpuslar taraqqiyoti, parallel korpuslarning komparativistika, qiyosiy tilshunoslik masalalarini yechishga yo‘naltirilishi o‘zbek tilining madaniyatlararo muloqoti va turkiy tillar bilan munosabati kontekstida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son Farmonida qayd etilgan “…*turkiy tilli davlatlar bilan hamkorlik jarayonlarini rivojlantirish maqsadida o‘zbek tilining qardosh tillar bilan tarjima lug‘atlarini hamda ularning mobil ilovalarini yaratish*” bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylandi.

O‘zbek tilining turkiy mamlakatlar bilan madaniy aloqalarini har tomonlama rivojlantirish masalasi me’yoriy-huquqiy asoslarga ega. O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishga qaratilgan farmonlar, turkiy tilli davlatlar hamdo‘stligi, turkologiya masalalarini o‘rganishni takomillashtirish yuzasidan bir qator hujjatlar qabul qilingan. 2017-yil 25-26-oktabr kunlari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Turkiya Respublikasiga rasmiy tashrifi va Turkiya Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-aprel-1-may kunlari O‘zbekistonga rasmiy tashriflari doirasida ilm-fan va ta’lim sohasidagi hamkorlikka oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar imzolangan edi. Xalqaro doiradagi muloqotlar va hamkorlik aloqalari 2024-yilda ham davom etdi. O‘zbekiston birgina Turkiya bilan 15ta yo‘nalishda hamkorlik shartnomalarini imzoladi. Bunday hamkorlik shartnomalari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon davlatlari bilan ham amalga oshirilmoqdaki, bu bitimlar tamaddunning sivilizatsiya o‘chog‘i bo‘lgan turkiy dunyoning azaliy shuhratini tiklashga, ilg‘or g‘oyalari va qarashlarini targ‘ib qilishga, ko‘hna Turkiston zaminining boy madaniy merosi hamda qadriyatlarini ommalashtirishga xizmat qiladi.

Turkiy xalqlar sermazmun maqollari, ta’sirchan iboralari bilan ham ajralib turadi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida XI asrgacha bo‘lgan qadimgi maqollar o‘z ifodasini topgan. Bu lug‘at barcha turkiy xalqlar uchun mushtarak ma’naviy meros hisoblanadi. Maqol va hikmatlarimizda, iboralarimizda xalqning tafakkur qudrati, teran mushohadasi o‘z ifodasini topgan.
Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy xalqlarning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflab, “tezfahm”, “baland idrok” deb ta'riflagan edi. Turkiy xalqlarning yuksak idroki maqollar va iboralarda o‘z ifodasini topgan. Bu maqol, iboralarda aytilgan fikrlar hayot haqiqatlari bo‘lgani sabab hozirga qadar yashab kelmoqda va bugungi kun uchun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Hurmatli Prezidentimiz ma’ruzalaridan birida “Ajdodlar merosini nafaqat ma’naviyat uchun, balki bugungi kunimizdagi ehtiyoj nuqtayi nazaridan ham o‘rganish zarur”ligini qayd etgan edilar. Bu fikrni turkiy xalqlarning maqollari, iboralariga ham tatbiq etish mumkin. Zeroki, maqollarda, iboralarda xalqimizning hayot haqiqatlari haqidagi yaxlit xulosalari mujassamlangan. Bu qarashlar bugungi kundagi tarbiya masalasi uchun ham g‘oyat zarurdir.

Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti rektori, akademik

I. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI

O‘ZBEK SHEVALARINING O‘RGANILISH TARIXIDAN

(Hisom Gulomov ijodiga bir nazar)

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF UZBEK DIALECTS

(A look at Hisom Gulomov's work)

Samixon Ashirboyev

filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU professori

Annotatsiya: *O‘zbek shevalari uzoq davrlardan beri turli darajada o‘rganib kelingan. O‘tgan asrning 50-yillarida uning o‘rganilishida yangi davr boshlangan edi. Bu davrda o‘zbek shevalari bo‘yicha keng tadqiqotlar olib borildi. Haqli ravishda bu jarayon fanda o‘zbek dialektologiyasining shakllanishi deb ham yuritildi. O‘zbek dialektologiyasining rivojlanishida atoqli dialektologlar bilan birga bu davrda mahalliy tadqiqotchilar ham faol ishtirok etdilar. Shunday tadqiqotchilardan biri Hisom G‘ulomovdir. Uning “O‘zbek tilining Jizzax shevasi” nomli dissertatsion ishi o‘zbek dialektologiyasi sohasidagi ilmiy daraja uchun yozilgan dastlabki tadqiqotlardan biridir. Bu ishda Jizzax shevasining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari yoritilgan. Ishda ilk bor bu shevaning “y”lashgan, “j”lashgan va eroniylar shevasidan iborat ekanligi haqida bahs qilinadi.*

Kalit so‘*zlar:* *sheva, dialekt, dialektolog, fonetika, morfologiya, leksika.*

Abstract: *Uzbek dialects have been studied at various levels for a long time. In the 50s of the last century, a new era began in its study. During this period, extensive research was conducted on Uzbek dialects. Rightfully, this process was called the formation of Uzbek dialectology in science. Along with famous dialectologists, local researchers also took an active part in the development of Uzbek dialectology. One such researcher is Hisom Ghulamov. His dissertation entitled "Jizzakh Dialect of Uzbek Language" is one of the first studies written for a scientific degree in the field of Uzbek dialectology. In this work, the phonetic, morphological and lexical features of the Jizzakh dialect are highlighted. For the first time in the work, it is argued that this dialect consists of "y", "j" and the Iranian dialect.*

Key words: *dialect, dialect, dialectologist, phonetics, morphology, lexicon.*

O‘zbek shevalarining o‘rganilishi borasida o‘tgan asrning 50-yillari alohida o‘rin tutadi. Bu davrda o‘zbek dialektolog olimlarining katta guruhi yetishib chiqdi va bu haqiqiy ma’noda dialektologiya fanining shakllanishiga olib keldi. Bu davrgacha dialektologiya to‘g‘risida gap ketganida Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, G‘.O.Yunuslar tilga olinar edi, xolos. Lekin 20-30-yillarda o‘zbek ziyolilari, ayniqsa, jadidlar matbuotda o‘zbek shevalari to‘g‘risida tinmay maqolalar e’lon qilar edilar.

O‘tgan asrning 50-yillarida bu fanning V.V.Reshetov, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, O. Madrahimov, X.Doniyorov kabi yuksak ilmiy darajali olimlari yetishib chiqdi hamda 30dan ortiq yosh olimlar fanda paydo bo‘ldi. Bu olimlarning birinchi guruhida filologiya fanlari nomzodi, professor Hisom G‘ulomovni ham ko‘rish mumkin.

U 1954-yilda “O‘zbek tilining Jizzax shevasi” mavzusida dissertatsion ishni himoya qilgan[1]. Shuni ta’kidlash joizki, bu tadqiqot ishi dialektologik tadqiqotlarning o‘z davri saviyasini aks ettirar edi. Ayni zamonda o‘zbek shevalarini o‘rganishning hali muayyan qoliplari yuzaga kelmagan davrida tadqiqotchi o‘z yo‘lini tanlagan. Yana shuni ham aytish lozimki, bu tadqiqotda an’anadagi zamonasozlik majburan bo‘lsa ham, aks ettirilgan. Ma’lumki, o‘z davrida millat ruhiyatini qattiq himoya qilgan G‘ozi Olim Yunus ham bu siyosiy an’anadan xoli bo‘lmagan edi[2]. Bu masalada ularga nisbatan tanqidiy mulohaza yuritib bo‘lmaydi, chunki u davrdagi, ya’ni sobiq Ittifoq davri uchun bunday yo‘l tutish majburiy va xarakterli tus olgan edi.

Endi bevosita ishning tahliliga o‘tamiz. Ishda A. K. Borovkov, K.K. Yudaxin, V.V.Bartold, I.A.Batmanov, V.V.Reshetov, T.Ibrohim, Y.D.Polivanovlar tadqiqotlari sanab o‘tiladi va *“lekin sanab o‘tilgan ishlar dialektologik ishlarimiz normal holda boryapti degan xulosani bermaydi, albatta* (4)*”* degan xulosani qiladi. Bu xulosaga qisman qo‘shilish mumkin, chunki A.A. Bartold, I.A.Batmanovlar o‘zbek shevalarini o‘rganishda qatnashmagan, A.K. Borovkov ham bevosita o‘zbek shevalarini o‘rgangan emas, balki o‘rganilgan tadqiqotlar orqali nazariy muammolarni ko‘targan, T. Ibrohim esa bir maqolagina yozgan. Demak, bu davrdagi dialektologik ishlar hali rivojlanmaganligi aniq edi. Shuningdek, H.G‘ulomov dialektologik ekspeditsiyalar to‘g‘risida ham fikr yuritadi, lekin ularning materiallari tahliliga to‘xtalmaydi.

Bu davr tadqiqotlarida, hozir ham, har bir sheva tilga olinar ekan, shu shevaning asosiy xususiyatini ko‘rsatuvchi geografik nomning tavsifi, etimologiyasiga oid ma’lumotlarni keltirish urf bo‘lgan. Buni H. G‘ulomov ishida ham ko‘ramiz. U **Jizzax** toponimining etimologiyasiga ham to‘xtaladi. Unda “xalq etimologiyasi”ga ham, ilmiy etimologiyaga ham murojaat qiladi. Yahyo G‘ulomovning *Дизах/Дизак* so‘zining so‘g‘dcha *диз* (qal’a) va *-ак/ах* kichraytirish affiksidan kelib chiqqanligi ma’lumotiga ishonch bildirilgani sezilib turibdi.

H. G‘ulomov Jizzaxda bir-biridan farqlanuvchi 3 sheva borligini qayd etadi: *yo‘qchilar, jo‘qchilar, eroniylar* (11)[*]*. Ammo ularning shevasidagi farqlanuvchi asosiy xususiyatlarni tilga olmaydi.

[*] H. G‘ulomov keltirgan kirill alifbosidagi misollarini aynan saqladik.

Ishda Jizzax va uning atrofidagi turkiy urug‘lar to‘g‘risida yaxshi ma’lumotlar beriladi. Ayniqsa, *ming, tuyuqli* va *turklar*, ularning o‘rganilishi to‘g‘risidagi ma’lumotlari e’tiborlidir. Bu ma’lumotlar keyinchalik maxsus tadqiqot uchun asos bo‘lgan[3]. Qipchoqlar to‘g‘risida fikr bayon qilib, ularning *qangli, qirq, ming, yus* urug‘larini tarixiy manbalardan keltiradi, bunda *yus* degan urug‘ning aslida *yuz* ekanligini ta’kidlagan bo‘lar edik[4]. H. G‘ulomov turklar to‘g‘risida ham ma’lumot beradi va ularning shevasini shaharliklar (Jizzax shahri) shevasidan jiddiy farqlari bo‘lmasa-da*, болмä:йдъ, кемä:йдъ, йъохтър* so‘zlarini farqlanuvchi belgi sifatida keltiradi (14).

Jizzaxdagi uchinchi guruh shevalar eroniylar deb ko‘rsatiladi. Afsuski, ishda eroniylarning tarixi haqida fikr yuritilganda I.I.Zarubin, A.D.Grebenkin ma’lumotlari keltiriladi, xolos (17).

Jizzax shevasining fonetikasi va morfologiyasini har uchala ko‘rsatilgan sheva bo‘yicha o‘rganish maqsad qilib qo‘yilgan. Masalani bu tarzda qo‘yishda ayrim munozarali savollar paydo bo‘lganligi aniq. Agar bu uch sheva areallari xususiyati o‘zaro ta’sirda ekanligi o‘rganiladigan bo‘lsa, u areal lingvistik jihatdan to‘g‘ri bo‘ladi, lekin ulardagi biror lingvistik hodisaning bor-yo‘qligi jihatdan o‘rganiladigan bo‘lsa, unda tadqiqotning uch bobi uch shevaga bag‘ishlanishi lozim bo‘lar edi. Olib borilgan tadqiqot esa har bir sheva haqida yaxlit tasavvurni bera olmadi.

H. G‘ulomov Jizzax shevasida 7 unlini qayd qiladi (**ъ, е, Àä, Å̊å, Ȧȧ, о, у**). Afsuski, bu unlilarga tavsif bermaydi, ayniqsa, **å, ȧ** unlilarining pozitsiyasi muhim edi. balki **ъ, е, о, у** unlilarining so‘zdagi o‘rnini yoritishga harakat qiladi. Albatta, bu ma’lumot ham o‘zbek dialektologiyasida muhim hisoblanadi, ya’ni shevaga xos bo‘lgan xususiyatni belgilash imkoniyatini beradi. Unlilarning 10 pozitsiyasi to‘g‘risida fikr yuritdi. Ulardan ba’zilari e’tiborga loyiq:

-adabiy tildagi lablangan unlilar ayrim bo‘g‘inlarda bu xususiyatini yo‘qotishi: ънча*, мълла, қъйан, чъмчъқ* (38) va boshqalar;

-у va **о** mosligi: Муҳиддин - *Мойдън*, rus tili – *роқ тълъ* (40);

- *айтабер, юрабер, борабер* so‘zlari *äйто:вур, йуро:вур, боро:вург* ko‘rinishiga ega bo‘lishi.

Undoshlar ham o‘ziga xos tavsif etilgan. Ulardagi quyidagi xususiyatlarni qayd etish joiz:

-undosh tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini aks ettiruvchi tasnif keltirilgan va har bir undoshning boshqa undoshlar bilan mosligi izohlab borilgan;

-garchand qat’iyatlik bilan bo‘lmasa-da, **ҳ** undoshining shevada yo‘qligini “**х** bilan **ҳ** o‘rtasidagi farq borgan sari yo‘qolib borayotir” deb tushuntiradi (42);

-қ undoshining **х** ga o‘tishi haqida bir nostandart holatga e’tibor beradi, ya’ni *халқлар* so‘zi *хахла* variantiga ega bo‘lishini keltiradi, lekin *халқъмъз* shaklida bunday moslik yuz bermasligini ko‘rsatadi.

Morfologik xususiyatlari yoritilgan bobda an’anaga muvofiq ko‘plik, egalik, kelishik shakllarida qatnashadigan affikslarning variantlari yoritilgan. H.G‘ulomovning Jizzax shevasidagi fe’l tuslanishida analitik usul, ya’ni fe’lning qaysi shaklda turganligini uning oldidan ketirilgan kishilik olmoshlari ta’minlashiga misollar keltirishi (*мän оқучъ, сän оқучъ, у оқучъ*) muhim fakt

hisoblanadi. Bu xususiyat Mahmud Koshg‘ariy davriga xos ekanligi ma’lum, lekin bu xususiyat *-диқ/дүк* affiksli shakllarda qayd etilgan[5]. Demak, bu xususiyat Jizzax shevasida saqlanib qolganligi ma’lum bo‘ladi. Ayni o‘rinda H. G‘ulomovda bunday analitik shaklning buzilishi to‘g‘risidagi ma’lumoti ham mavjudki, u o‘sha davr uchun yangilik hisoblanadi, ya’ni *сåгмъсän, сåгмьъсъз* kabi misollari bir qadar haqiqatga yaqin bo‘lsa-da, sheva uchun ham, o‘zbek tili nazariyasi uchun ham xarakterli deb bo‘lmaydi, shuningdek, u keltirgan *(мän) сåгмъмän, (бъз) сåгмъбъз* misollari hayotiy emas. Ayniqsa, *мän сåгмъ, бъз сåгмъ* misollari ham ishonchli emas edi.

Tadqiqotda jelashgan shevalar to‘g‘risida so‘roq yuklamasi haqida gap ketganida ilk bor tilga olinadi va unda so‘roq yuklamasining *-ма/мä/ми/мъ* variantlari shu shevalarda qo‘llanishini misollar orqali ko‘rsatadi (92), lekin uning o‘rni masalasidagi, ya’ni *емасмъман* shaklida tuslovchidan oldin qo‘llanishi ishonchli emas.

-ta’kidlanmagan bo‘lsa-da, sheva 5 kelishikli sheva ekanligi ba’zi misollar asosida ma’lum qilinadi (104).

- jo‘nalish kelishigining *-ä/ўä/га* affiksi bilan ifodalanishi to‘g‘risida gap ketganida, uning eroniylar shevasiga taalluqli ekanligi aytiladi va shu orqali eroniylar shevasi dastlab tilga olinadi.

Ishda *га* o‘rnida *-да,* aksincha, *-да* o‘rnida *-га* qo‘llanish hollari mavjudligi aytiladi, lekin bu moslikning aytilgan 3 shevaning qaysi birida qo‘llanganini bilish qiyin bo‘ldi. To‘g‘ri, Samarqnd, Navoiy Surxondaryo, Qashqadaryoning qarluq shevalarida jo‘nalish kelishigi shakli o‘rin-payt ma’nosida ham qo‘llangan[6]. Shevalarda o‘rin-payt kelishigi affiksi jo‘nalish ma’nosida qo‘llanishi ham qayd qilinadi[7]. Jizzax xalq ashulalarida bu kabi qo‘llanishning tub sabablari qo‘shimcha o‘rganilishi zarur deb hisoblaymiz.

Shuni aytish lozimki, dissertatsiyadagi fikr yuritish tarzi va faktlarning keltirilishi hozirgi zamon shevashunoslariga bir qadar sodda ko‘rinishi mumkin. Bu tabiiy, chunki bu davrda hali dialektologik tadqiqotlar endi rivolanish arafasida edi va ilmiy bayon uslubini tanlash imkoniyatlari chegaralangan edi. Ayniqsa, leksik moslik, fonetik moslik grammatik (affiksal) moslik kabi tushunchalar qo‘llanishda yo‘q edi. Bu esa o‘sha davr tadqiqotchilarining ishida tizimlilikning yetarli emasligiga sabab bo‘lgan. Eng muhimi, H. G‘ulomov Jizzax shevasiga xos bo‘lgan xususiyatni soddaroq uslubda bo‘lsa ham, ifodalab bera olgan. Haqiqatan ham, ishda o‘ta sodda, jo‘n iboralar ham anchagina uchraydi. Ulardan biri: *“Уйå къръп чъқай / **-й** ва **-å** товуши ўртасида **g** эшитилмайди”/*(105). *Дäлäйä бåръп кептъ / -йä очшқ талаффуз қилинмайди /* (105).

Olmosh bilan bog‘liq soddalashishgning Jizzax shevasidagi namunalarini keltiradi, lekin bu terminga murojaat qilmaydi: бу ерни – *бäрдъ,* бу ерда –*бäрдä*, бу ёқда – *бäгда* (117) va b.

Co‘z tortilishi (стяжение)ga e’tibor qilingan (bu o‘rinda o‘z terminini qo‘llamaydi): ана у ердаги – *äйеттäйъ* (118) yagona misolini keltiradi.

O‘xshatish shaklining olmoshi negizda *-ча / -чақы* affikslari bilan (*шундäйчä ъш барма? Сендäйчақы åдамдъ кормäдъм*) ravish hosil qilinishini

ko‘ri h mumkin, lekin muallif bu tartibda fikrlamaydi, balki *qaysi* so‘rog‘iga javob beruvchi so‘z hosil qilishi va jelashgan shevaga xosligi aytiladi (121).

Tadqiqotchi shevaning leksik xususiyatlarini to‘liq tekshirmaydi, balki ayrim xususiyatlarinigina tilga oladi. Bunda ham leksik farq deganda uning adabiy tildan farqlab turiladaigan fonetik o‘zgachaliklari to‘g‘risida fikr yuritiladi (111). Bunday yo‘l tutishda muallifga qo‘shilish mumkin bo‘lgan o‘rinlar ham yo‘q emas, ya’ni keltirilgan so‘zlar ichida kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar *пата (f*otiha*), жъйай* (jiyak), *ъштак* (ishtaha) borki, ularni leksikada o‘rganish mumkin, shu bilan birga *äйръчоқä* (asbob nomi), *ämbär* (tobut), *сувъзъқ (*darmonsiz), *ътъгқън* (tumtaraqay) va b. Bunday so‘zlar shevalar lug‘atini yaratishda muhim hisoblanadi. shuningdek, u Jizzax shevasiga tojik tilining ta’siri kuchli (177) ekanligi, o‘zlashgan so‘zlar shevada turli fonetik o‘zgarishga uchraganligi (181), rus tilining ta’siri (lekin rus tilidan o‘zlashgan demaydi) (184) to‘g‘risida ham faktik materiallarni keltiradi.

H. G‘ulomov bu tadqiqotni, avval aytilganidek, o‘zbek shevalari bo‘yicha dissertatsiyalar yozilishi an’ana bo‘lmagan bir davrda yaratdi. Tabiiyki, bu ishga hozirgi darajadan kelib chiqqan holda talab qo‘yish va baholash o‘rinli emas,eng muhimi, bu ishda qaysi shaklda bo‘lmasin, Jizzax shevasining asosiy fonetik, morfologik va leksik-semantik xususiyatlarini anglab olsh mumkin va shu bilan bu ish qadrlidir. Shunday bo‘lsa-da, bu ishdagi o‘sha davr shevashunosligi uchun yalpi bo‘lgan nuqsonlar bu ishda ham qayd qilingan ba’zi mulohazalarga to‘xtalamiz:

- ba’zan so‘zning fonetik xususiyatiga to‘g‘ri baho berilmagan. Masalan, *у ерда, шу ерда* so‘zlarini *ъердä, шъердä* tarzida transkripsiya qiladi-da, “ **е** va **ъ** o‘rtasida bir tovush paydo bo‘lgan” (40) kabi fikrlaydi, aslida shu pozitsiyada **й** (y) undoshining o‘rni bor edi;

- “yelashgan shevalarda **й** fonemasi jelashgan shevalarga nisbatan ko‘p qo‘llanadi” (42) deyilishi ilmiylik tamoyillariga mos kelmas edi.Ö

- ayrim tovushlar Jizzaxning yelashgan shevasida so‘zlashuvchilar singari qattiq portlab chiqish xususiyatiga ega bo‘lmay, biroz yum shoqroq holda talaffuz qilini shi to‘g‘risidagi fikrini ham qabul qilish qiyin (qaysi tovushlar?) (42).

- 87-sahifadagi *бърдъ* (bizning)*, сърдъ* (sizning) misollari ishonchli emas.

H. G‘ulomovning yirik tadqiqotlaridan yana biri “O‘zbek-tojik tillari aloqasi”[8] bo‘lib, bu tadqiqot shu xildagi boshqa tadqiqotlardan ajralib turadi. Albatta, bu davrda tillar aloqasi bo‘yicha ayrim tajribalar mavjud edi[9], lekin Hisom G‘ulomov o‘ziga xos yo‘ldan boradi, ya’ni ishda o‘zlashgan tojikcha so‘zlarning o‘zbek tili sharoitidagi semantik xususiyatlari, so‘z yasalishidagi o‘rni: qo‘shma so‘z, uning har ikki komponenti ham tojikcha, bir komponenti tojikcha so‘zlar, o‘zlashmalarning affiksoidga aylangan (ishda affiksoid termini ishlatilmagan), tojikcha so‘zlarning o‘zbekcha qo‘shimchalar olishi xususiyatlari yoritilgan. Bu tadqiqot etimologiya va areal lingvistia uchun hozir ham ahamiyatga molik bo‘lib qolmoqda.

Umuman olganda, H. G‘ulomov Bu ikki tadqiqoti bilan o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotiga sezilarli hissa qo‘shgan olim sifatida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan.

ADABIYOTLAR

1.Ғуломов Ҳ. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси. – Тошкент, 1954.
2.Yunus Ҷ. A. Ozbek lahçalarini tasnifda bir taçjriba. – Taşkent: Ozdavnaşr, 1935. – B. 4.
3. Джураев Х. Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, ,носящие этнические название “турк-калтатой” (по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырдарьинской областей: Автореф. дис. … канд. филол.наук. – Ашхабат, 1975.
4. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.8.
5. Шукуров Ш. Наклонение и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении: Автореф. дис. ... доктора филол.наук . – Ташкент, 1974. – С.88.
6. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. –B. 52.
7. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан,1984. – Б.50.
8. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связы (лексико-этимологическое исследование). – Ташкент: Фан, 1983.
9. Ишондадаев Д. Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз ясашнинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тилларининг ўзаро таъсири масаласига доир): Филол. фан. номз. ...дис.. – Тошкент, 1967;

IBRATNING IBRATLI HIKMATLARI XUSUSIDA

REGARDING THE DIDACTIC WISDOM OF IBRAT

Uluqov Nosirjon Muhammadaliyevich
filologiya fanlari doktori, professor,
NamDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi
onomastika66@mail.ru.

Annotatsiya: *Maqolada shoir Is’hoqxon Ibrat she’riyatiga xos hikmatlarning mavzusi, mazmun-mohiyati, ma’rifiy-ma’naviy ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *she’r, hikmatli so‘z, maqol, hadis, ma’rifiy-ma’naviy.*

Annotation: *The article describes the subject, essence, and educational and spiritual significance of the dictums of the poet Ishaqkhan Ibrat.*

Keywords: *poem, dictum, proverb, hadith, educational-spiritual.*

Hikmat so‘zining lug‘aviy ma’nosi – *o‘ta donolik, aql-zakovat bilan aytilgan, ‘mixlab qo‘yilgan’’, o‘zgartirib bo‘lmaydigan chuqur ma’noli gap*, demakdir. Xalq og‘zaki ijodiyotining o‘ziga xos bo‘lgan bu janri og‘zaki nutqda ham, yozma adabiyotda ham turli atamalar bilan nomlanadi: *maqol, matal, naql, masal, zarbulmasal, hikmatli so‘z, ibora, ta’bir, aforizm, otalar so‘zi, ota-bobolardan qolgan so‘z, abushqq so‘zi, oqinlar so‘zi, qadimgilar so‘zi, burungilar*

so‘zi, ilgari o‘tgan yaxshilar so‘zi va hokazo [Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш., 1990:7]. Bu terminlarning har biri o‘z asosiga ega. Bularda mazkur janrning u yoki bu jihati, xususiyati o‘z ifodasini topgan.

Bularning qo‘llanishiga kelsak, yozuvchi, shoir, publitsist, faylasuf, olim, davlat arbobi va boshqalarga axloqiy-ta’limiy, ma’naviy-ma’rifiy mazmunga ega fikrlarga nisbatan *hikmatli so‘zlar* termini faol qo‘llanadi.

Hikmatli so‘zlar – tugal fikrni anglatuvchi, o‘tkir mazmunli qisqa va lo‘nda ibora, bayt, jumla. Xalq maqollaridan farqli ravishda hikmatli so‘zlar kelib chiqishi jihatidan ma’lum bir shaxs (yozuvchi, shoir, publitsist, faylasuf, olim, davlat arbobi va boshqalar)ga mansub bo‘lib, individualligini saqlab qoladi. Hikmatli so‘zlarning mustaqil janr shaklidagi namunalari bilan birga ilmiy, falsafiy, tarixiy hamda badiiy asarlar tarkibida uchraydiganlari ham bo‘ladi. Ba’zan asar boshdanoyoq hikmatli so‘zlardan iborat bo‘lishi ham mumkin.

Hikmatli so‘zlarning ko‘p qismi pand-nasihat, o‘git, tanbeh shakllarida bo‘ladi [Ҳикматли сўзлар, 2005: 330].

Abdulla Qodiriy “Xalq hikmatlari – turmush onasining dard chekib tuqqan to‘ng‘ich o‘g‘li”, – deb yozadi. Albatta, bu majoziy izoh shoir-u adiblar yaratgan hikmatli so‘zlarga ham taalluqlidir.

Hadisda: “She’rda hikmat bor”, – deyiladi. Bu, albatta, haq gap. Shoirlarning qalb qo‘ri, tajribasi, mahorati, talanti va zahmatlari-la yaralgan ayrim she’rlar, she’riy parchalar, bayt-u misralar o‘zining mazmun-mohiyati bilan hikmatga aylanadi. Har bir shoir-u nosir ijodini kuzatsangiz, o‘nlab, yuzlab hikmatlarni o‘qiysiz va uqasiz.

Hikmat so‘zlar sirasi allomalar, donishmandlar, shoir-u adiblar tomonidan doimo boyitib boriladi, davrdan davrga, avlodlardan avlodlarga o‘tadi, sayqal topadi, boyiydi. Shu nuqtai nazardan o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyoti namoyandalarining nasriy, she’riy ijodiga mansub hikmatli so‘zlarni to‘plash, mavzuiy jihatdan tartiblash, ularni xalq maqollari, hadislar va mualliflar misolida qiyoslash hamda lingvopoetik, lingvokulturologik, lingvodidaktik aspektlarda tadqiq etish muhim ilmiy va amaliy mohiyatga ega.

Milliy uyg‘onish davrining yetuk vakili shoir va nosir, olim va noshir, ma’rifatparvar Is’hoqxon Ibratning asarlarini mutolaa qilar ekansiz, bunga yana bir bora inonasiz [Ибрат, 2005].

Is’hoqxon Ibratning she’riy hikmatlari hayotiyligi va amaliy isbotga egaligi bilan diqqatga molik [Ибрат. Ҳикматли сўзлар. – Тошкент: Наврўз, 2019].

Shoir “O‘lursan” radifli she’rida kishilarni kasb-hunar o‘rganishga chorlaydi. Kasb-hunar kishiga baxt, qut-baraka keltirishini, kasb-hunarsiz kishi esa ro‘zg‘or o‘tkazishga ham qiynalishini, hatto, nonga ham muhtoj o‘tishini uqtiradi:

Har kasb pesha qilg‘il, bo‘lmas amal senga qut,
Bekasb o‘tsang Ibrat, muhtoji non o‘lursan.

(“O‘lursan”)

Ibrat domla bir she’rida mehnatga e'tibor qaratadi va kimki mehnat qilsa, ishlasa, xursand, mamnun yashashini, aksincha dangasa kishilar esa yomonlikdan

boshi chiqmasligini, misoli o‘z boshiga doimo yomonlik tig‘ini urib yashashini aytadi:

Har kishi ish ishlasa, doim ishi xursandlik,
Ishlamaslar o‘z boshig‘i urg‘usi tig‘i batar.

Shoir boshqa she’rida insonga boylik, rizq-u ro‘z bekordan-bekorga kelmasligini, ya’ni osmondan yog‘masligini, mehnat evaziga qo‘lga kiritilishini, bu masalada qo‘ni-qo‘shni, qarindosh-urug‘lar, do‘st-u yor va boshqalardan umidvor bo‘lmaslikni, mehnatkash inson qand, dangasa esa zahar olishini hamda barcha ana shu hayotiy hikmat mazmunini uqib yashashi lozimligini ta'kidlaydi:

Sanga osmondin yog‘urmu aqcha yo bug‘doylar,
Qilma eldin san umidu o‘z ishing o‘zing bajar.
Ibrat olsunlar hama ishchi buning mazmunidin,
Ishlasang, qandingni ol, gar dangasa bo‘lsang zahar.

Ma’rifatparvar alloma jamiyat hayotida matbuotning ma’naviy-ma’rifiy o‘rni va mohiyatini to‘g‘ri anglaydi. U gazeta jahon ahlini barcha yangiliklar, ezguligu yomonliklar xabardor etuvchi misoli bir til ekanligini, gezeta o‘qimaydigan, dunyo yangiliklaridan bexabar xalqlar go‘yo o‘lik yoki uyqu g‘aflatida qolgandir deya hikmatli bir fikrni aytadi:

Gazetdur jahon ahliga bir lison,
Muayyan erur anda yaxshi-yu yomon.

***

Gazet ko‘rmagan, bexabar xalqlar
Misli o‘lgandur va yo uxlagan.

(“Gazeta xususida”)

Is’hoqxon Ibrat hamisha insonlarni ma’rifatga, madaniyatga chorlaydi. Madaniyat yurtga osoyishtalik, farovonlik, insonga xulqiy husn orosini berishini, madaniyat yuksalgan shaharda, qishlog‘-u mahallada hayot kechiradigan inson go‘yo o‘zini jannatdagidek his etishini bashorat etadi:

Madaniyat jahonda osoyish,
Xulq husni anga oroyish.
Madaniyatni(ng) shahrida turmish,
Kishi go‘yoki jannat ichra emish.

Shoir madaniyat haqidagi qarashlarini she’rga solar ekan, madaniyat xalqqa rohat-farog‘at berishini, madaniyatli xalq g‘am ko‘rmasligini uqtiradi:

Madaniyat xaloyiqqa rohat,
Ko‘rmagay g‘amni hech soat.

(“Madaniyat haqida masnaviy”)

Hadislarda ta’kidlanganidek, “Ilm – sahroda do‘st, hayot yo‘llarida – tayanch, yolg‘izlik damlarida – yo‘ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg‘uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zeb-u ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir.”

Ilmning qudrati-yu ahamiyatini bir so‘z yoki jumla bilan ifodalash mushkul. Ilm insonning qalb ko‘zini ochuvchi, qorong‘u zulmatda ham nuru ziyo

bag‘ishlovchi kuch-quvvatdir. Ilm – baxt, omad, quvonch va ezgulik kaliti. Ilm misoli cheksiz ummon, bebaho xazina, tengsiz qudrat, ta’rif-u tavsiflarga sig‘mas hikmat. Buni obdon uqqan Ibrat hamisha ilm olishga, ma'rifatga intiladi va barcha-barchani shunga chorlaydi. Bu uning o‘nlab she’riy hikmatlarida yorqin kuzatiladi:

Ziyo-la yuraman desang dunyoda,
Ilm ol, hunar o‘rgan, qolma piyoda!

Shoirning Namanganga poezd kelishi munosabati bilan yozilgan she’rida yuqoridagi hadis mazmuniga mos ibratli pandu o‘gitni uqasiz:

O‘qingiz, ilmi hikmat sizga, bu ish katta Ibratdur,
Agar ilm o‘rganursiz barcha ishda sizga nusratdur.
Agar ilm o‘lmasa, nodon umri barcha kulfatdur,
Bu ashyoi jadidi mubaddini asli hikmatdur.

(“Tarixi vagon Is’hoqxon Ibratdin”)

Ibrat yurt kezib, ilm olish barobarida arab, fors, hind, rus va turk tillarini o‘rganadi, yurtdoshlarimizga xorijiy tillarni o‘rgatish maqsadida “Lug‘ati sitta al-sina” nomli lug‘at tuzadi va hayotiy tajribalaridan kelib chiqib, xorijiy til safar qilayotgan inson uchun oltin-u zar kabi qadrli ekanligini aytadi: “...bir lison safar ahlina yuz oltun barobarida ishlatiladi...”. Albatta, bu hikmat uning hayotida isbotlangan.

Shoir bu dunyoning o‘tkinchiligini ham sodda xalqona hikmat bilan ifodalaydi:

Hama ketar bu dunyodin baxil yoki xasis,
Ko‘rib turibsan o‘zing, ushbu sanga Ibratdur.

Xullas, hayot hikmatli, umr hikmatli. Insonning so‘z-u fikri – boringki, borlig‘i butun bir hikmat. Hikmatlardan hikmatlar tug‘iladi, hikmatlardan ibratlarni uqasan. Is’hoqxon Ibrat boboning hayot sinovlaridan o‘tgan ibratli hikmatlari buning yorqin dalilidir.

Siz ham hikmatli dunyoda alloma hikmatlarini o‘qib va uqib, hamisha ilm-u ma’rifatga, ma’naviyatga, komilikka, madaniyatga intilib yashaysiz degan umiddamiz.

ADABIYOTLAR

1. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1990. – 528 б.
2. Ҳикматли сўзлар // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 11-ж. – 608 б.
3. Исҳоқхон Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2005. Барча шеърлар шу тўпламдан олинган.
4. Исҳоқхон Ибрат. Ҳикматли сўзлар. – Тошкент: Наврўз, 2019. – 28 б.

ABSTRAKT NOMLARNING LINGVISTIK TALQINI

LINGUISTIC INTERPRETATION OF ABSTRACT NAMES

Hakimova Muhayyo Karimovna
Filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU,
xakimova197621@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada abstrakt nomlarning o'zbek tilshunosligidagi lingvistik talqinlari yoritilgan. Dastlab abstrakt nomlarning mohiyati ochib berilgan. So'ngra bu masalaga darslik va ilmiy adabiyotlardagi yondashuvlar tahlil qilingan, ularga munosabat bildirilgan. Maqolada o'zbek tilida asbtrakt otlar bilan bir qatorda abstrakt sifat va abstrakt fe'llar ham mavjudligi ilgari surilgan.*

Kalit so'zlar: *abstraksiya, abstraktlik, konkretlik, abstrakt ot, abstrakt sifat, abstrakt fe'l.*

Annotation: *This article describes the linguistic interpretations of abstract names in Uzbek linguistics. Firstly, the essence of abstract nominations is revealed. Then the approaches to this issue in textbooks and scientific literature were analyzed and the reaction to them was expressed. The article assumes that in the Uzbek language, along with abstract nouns, there are also abstract adjectives and abstract verbs.*

Key words: *abstraction, abstractness, concreteness, abstract noun, abstract adjective, abstract verb*.

Tilning eng muhim vazifalaridan biri nomlashdir. So'z nimaniki nomlasa, nomlanayotgan mohiyat narsa, belgi, harakat yoki miqdor bo'lishidan qat'i nazar u nomdir. "*So'z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: d*araxt *(predmet nomi),* ong *(mavhum tushuncha nomi),* ishlamoq *(harakat nomi),* oq *(rang-tus nomi),* shirin *(maza-ta'm nomi),* katta *(hajm nomi),* besh *(miqdor nomi) kabi"* [Jamolxonov, 2005: 141].

Nimani, qay tarzda nomlashiga qarab nomlar ham turli nuqtayi nazarlardan tasnif qilinishi, o'rganilishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan abstrakt mohiyatlarni, tushunchalarni nomlovchi abstrakt nomlar ham alohida guruhni tashkil etadi va ular muayyan o'ziga xosliklarga ega.

Abstrakt so'zlar nominatsiyasida ular nomlayotgan voqelik ham o'ziga xosligi bilan farq qiladi. Abstrakt so'zlar moddiy voqelikda mavjud bo'lgan muayyan bir narsa, hodisaning ma'lum bir belgi, xususiyat, munosabatini tashuvchisidan fikran alohida predmet sifatida nomlaydi. Masalan, quyosh moddiylik sifatida mavjud, uni ko'rish, his qilish mumkin. Yoki moddiylikda tosh mavjud va biz uni sezgi a'zolarimiz yordamida his qila olamiz. Lekin voqelikda insoniylik degan moddiylik mavjud emas. U muayyan moddiylikning (insonning)

belgisi, fazilati bo‘lib, u hech qachon o‘z obyektidan (insondan) alohida mavjud bo‘lmaydi. Demak, abstrakt so‘zlar nomlayotgan mohiyat obyektiv olamda mustaqil tarzida mavjud emas. Ular obyektiv mavjud predmet va hodisalarning faqat tafakkurdagina alohida ajratilgan muayyan belgisi yoki munosabatini nomlaydi. Tafakkurda hosil qilingan mohiyatlar esa nomoddiy xarakterda bo‘lib, ular shaklsiz va sezgi a’zolarimizga ta’sirsiz bo‘lib, aqlan anglanadi, qalban his qilinadi. Xalqaro ilmiy atamashunoslikda bu olam ideal olam deb nomlansa, xalqimizning yuksak falsafiy, ilmiy merosiga murojaat qiladigan bo‘lsak, bu olam ruhiyat, ma’naviyat nomlari bilan atalgan.

Abstrakt so‘zlar nomlayotgan mohiyatlarga nisbatan “real mavjud bo‘lmagan”, “xayoliy”, “to‘qima” kabi munosabatlar bildiriladi. Bu munosabatlarni oydinlashtirish uchun reallik va mavjudlik haqidagi bilimlarga to‘xtalib o‘tish lozim. Biz va bizdan tashqaridagi jamiki olamlar hammasi borliqdir. Ya’ni bizdagi jismoniy, ruhiy va aqliy olam hamda bizdan tashqaridagi azaldan mavjud, insoniyat tomonidan yaratilgan, odamzod bila olmaydigan olamlar jami borliqdir. Mavjudlik – borliqning hozirgi paytda namoyon bo‘lib turgan qismi hisoblanib, uning inson ongiga ta’sir qiladigan, ya’ni biz bila oladigan qismi reallikdir. Inson sezgi a’zolari va ongi atrofidagi mavjudlikning muayyan qisminigina bila oladi. Mavjudlik moddiy va ideal xarakterda bo‘ladi. Moddiy mavjudlik moddiy voqelik, obyektiv voqelik, obyektiv reallik kabi terminlar bilan ham nomlanib, sezgi a’zolarimizga ta’sir qiladi va hissiy bilish orqali idrok qilinadi. *Tafakkur, ong, g‘oyalar, fikrlar, tuyg‘ular, xayollar, orzular* ham moddiy olam unsurlari kabi mavjud. Faqat ular ideal xarakterda bo‘lib, muayyan shaklga, moddiylikka ega emas. Ularni ko‘rish, ushlash, eshitish, hidlash va ta’tib ko‘rish mumkin emas. Hayotimizni boshqarib turgan orzular, maqsadlar, umidlar, bizni yashashga undagan mehr, muhabbat, tuyg‘ularimizni tartiblagan andisha, hayo va eng asosiysi, insonni mavjudligini belgilovchi ong, tafakkur – bular barchasi ro‘yo emas, haqiqatdir. Faqat bu haqiqatlarning mavjudligi inson bilan, inson ongi va uni reallashtiruvchi tili bilan shartlangan. Abstrakt nomlar zamiridagi mohiyat insondan, uning ongidan hamda tilidan tashqarida mavjud emas. Zero, inson tafakkurining imkoniyatlari asosida moddiy olam belgilarini ob’ektidan ajratib alohidalash mumkin bo‘ldi va uning natijasi tilda abstrakt nomlar misolida namoyon bo‘ldi.

O‘zbek tilshunosligida biz “abstrakt nomlar” termini bilan o‘rganayotgan leksik birliklar “abstrakt otlar”, “fikriy otlar”, “mavhum otlar” kabi terminlar bilan nomlab kelingan. 1966-yilda nashr qilingan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida, 1976-yilda nashr qilingan “O‘zbek tili grammatikas”da, 1978-yilda M.Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulovlar tomonidan yaratilgan «O‘zbek tili» darsligida, 1980 yilda Sh.Shoabdurahmonov va boshqalar tomonidan nashr qilingan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida ham “abstrakt ot” termini ishlatilib kelingan. Masalan, M.Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulovlar tomonidan yaratilgan “O‘zbek tili” darsligida ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko‘ra turdosh otlar konkret va abstrakt otlarga ajratilgan. Bevosita predmetni anglatadigan otlar konkret, mavhum tushunchalarni, belgini predmet sifatida anglatadigan otlar esa abstrakt otlar deb berilgan *[Mirzayev, Usmonov, Rasulov, 1978: 84]*. Lekin “O‘zbek tili

grammatikasi”da “abstrakt” terminidan keyin qavs ichida “fikriy” so‘zi keltiriladi [O‘zbek tili grammatikasi, 1976: 128].

Mustaqillik yillarida esa maktab va aksariyat oliy ta’lim darsliklarida “mavhum” terminini qo‘llash boshlanadi. Jumladan, R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, G.H.Boqiyeva, M.M.Qurbonova, Z.Q.Yunusova, M.Q.Abuzalovalar hammuallifligida yozilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” o‘quv qo‘llanmasida “mavhum” termini qo‘llangan.

“Hozirgi adabiy o‘zbek tili” darsligida Sh.Rahmatullayev “mavhum” terminini qo‘llamaydi. Olim “fikriy otlar” terminini ishlatadi va quyidagicha ta’rif beradi: “Jismiy (konkret) va fikriy (abstrakt) otlar: *daraxt, mikrofon; jahl, ozodlik* kabi. Jismiy otlar anglatadigan predmetni odatda ko‘z bilan ko‘rib, qo‘l bilan ushlab bo‘ladi; fikriy otlar anglatadigan predmet tasavvur qilinadi” [Rahmatullayev, *2006: 204*]. Darhaqiqat, bu o‘rinda jismiy va fikriy otlarning bevosita kuzatishda berilganligi yoki berilmaganligi ta’kidlangan.

Biz ushbu tadqiqotda “abstrakt” termini ushbu nomlarning mohiyatini to‘liqroq ochadi, degan fikrda bo‘ldik. Zero, o‘zbek tilida “mavhum” so‘zi ko‘p ma’noli bo‘lib, uning “noaniq, mujmal” ma’nosi ham borki, “mavhum” termini bilan nomlanayotgan so‘zlar semantikasinig izohida mazkur “noaniq” ma’noning salbiy ta’siri seziladi. O‘zbek tilidagi falsafaga oid aksariyat darslik, ilmiy ishlarda “mavhumlashtirish” emas, “abstraksiya” termini ishlatiladi va mazkur hodisaning natijasida hosil bo‘lgan nomlarga nisbatan ham “mavhum” emas, “abstrakt” terminini qo‘llash mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi.

R.R.Sayfullayeva va boshqalar hammuallifligida yozilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” o‘quv qo‘llanmasida turdosh ot ifodalangan tushunchaning xarakteriga ko‘ra muayyan va mavhum otlarga bo‘linadi. “Sezgi a’zosi bilan sezish mumkin bo‘lgan predmetni atovchi ot – muayyan ot. Muayyan otni bevosita sanash mumkin. Shuning uchun bunday ot sanoq son bilan munosabatga kirishadi. Shuningdek, shaxsiy baho shakli, ko‘plik qo‘shimchasini olishi mumkin: (*beshta daftar*), (*yuzlab odam*), (*o‘g‘ilcha*), (*qizgina*).

Mavhum ot turli narsada mavjud bo‘lgan bir xil yoki o‘xshash sifatni bir alohidalik tarzida ifoda etadi. Masalan, *olma, qovun, shakar, qand* otining muhim sifat belgisi “shirinlik” bo‘lsa, *“*shirinlik” mavhum otida yuqoridagi narsalarda mavjud bo‘lgan umumiy belgi bir alohidalik sifatida beriladi. Shuning uchun muayyan va mavhum otning farqli tomoni faqatgina ularning haqiqiy (*kitob, olma, eshik*) yoki xayoliy (*sevgi, ishq, shirinlik*), umumiy va yakka narsani ifodalashi emas, balki belgi, sifat ma’nosining qay usulda talqin etilishi ham” *[*Sayfullayeva va bosh., 2010: 223*]*.

Ushbu ta’rif o‘zbek tilshunosligida abstrakt otlarga berilgan to‘g‘ri ta’riflardan bo‘lib, unda belgining alohida voqelik sifatida berilishi qayd etilgan. Lekin bu o‘rinda *shirinlik* so‘zining misol sifatida berilishiga e’tirozimiz bor.

Darhaqiqat, *shirinlik* so‘zida abstraksiya mavjud. Qandning “shirin” belgisi tashuvchisidan ajratilib, alohidalik tarzida nomlanmoqda. D.P.Gorskiyning “Вопросы абстракции и образования понятий” asarida ham bu kabi tushunchalar abstrakt tushunchalar deb berilgan. [Gorskiy, 1961:21] Abstraktlikka bunday munosabat falsafiy yondashish hisoblanadi. Lekin mantiq ilmiga ko‘ra har

qanday abstrakt tushunchada akslanayotgan belgi bevosita kuzatishda berilmagan gnoseologik mohiyatlar bo‘lishi lozim. Jahon tilshunosligida ham nomlanayotgan voqeliklarning bevosita kuzatishda berilmaganligi abstrakt so‘zlarning asosiy sharti hisoblanadi. Abstrakt tushunchalar aqliy bilish natijasi ekanligini Sh.Rahmatullayev ham til va nutq hodisalarini farqlash orqali ifoda etadi: “Lison kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud mavhum hodisa bo‘lib, aql bilan idrok qilinadi; nutq esa ana shu mavhum hodisadan foydalanish jarayoni natijasida yuzaga keladigan moddiy hodisa bo‘lib, uni talaffuz birliklari sifatida eshitamiz (yozuvda esa ko‘ramiz)” [Rahmatullayev, *2006: 4*]. Shirinlikda akslanayotgan “shirin” belgisini esa ta’m orqali empirik bilish mumkin. Shuning uchun *shirinlik* so‘zini abstrakt so‘z deya olmaymiz. Rus tilshunosligida esa bu kabi ajratilgan so‘zlar “отвлеченный” termini bilan ataladi.

H.Jamolxonovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida *mavhum tushunchalar ifodalovchi so‘zlar arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarning muayyan tarkibiy qismini tashkil qilishi yoritiladi [Jamolxonov, 2013: 300]. Shunga o‘xshash fikr E.Q*ilichevning “Hozirgi o‘zbek tili” darsligida ham keltirilgan: “Aniq ma’noli so‘zlarning aksariyati o‘z qatlamga xos, mavhum ma’noli so‘zlarning aksariyati o‘zlashma qatlamga xosdir” [Qilichev, 1990: 92]. E.Qilichev mavhum ma’noli ot yasovchi qo‘shimchalar haqida bahs olib borar ekan, unda abstrakt bo‘lmagan so‘zlar qorishtirib yuborilgan:

“Mavhum ma’noli ot yasovchilar: -lik: yaxshilik, go‘zallik.
-chilik: pillachilik, paxtachilik;
-garchilik: loygarchilik, odamgarchilik;
-ch, -inch: ishonch, sevinch;
-sh, -ish: qurilish, yig‘ilish;
-lashtirish: radiolashtirish, elektrlashtiris” [Qilichev, 1990: 159].

Bu o‘rinda faqat *yaxshilik, go‘zallik, odamgarchilik, ishonch, sevinch* abstrakt otlardir.

Abstrakt nomlarga quyidagicha ta’rif berish mumkin: Abstrakt nomlar narsaning belgi, holat, munosabat yoki harakatini obyektidan fikran ajratib alohida substansiya sifatida nomlovchi so‘zlardir. Abstrakt nomlar bevosita kuzatishda berilmaydigan gnoseologik mohiyatlarni nomlaydi.

O‘zbek tili abstrakt leksikasini nafaqat *ezgulik, hayrat, tafakkur, shuhrat* kabi ot, balki *ma’naviyatli, odil, mukammal, murakkab, aqlli* kabi sifat, *fikrlamoq, anglamoq, xotirlamoq* kabi fe’llar ham tashkil etadi. Demak, tilshunoslikda abstrakt otlar bilan birga abstrakt sifat va abstrakt fe’llar ham ajratiladi.

ADABIYOTLAR

1. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: АН СССР, 1961.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: Talqin, 2005.
4. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.

5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Universitet, 2006.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev M., Boqiyeva B., Qurbonova R., Z.Yunusova, Abuzalova R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va taxnologiyalar, 2010.
7. Ўзбек тили грамматикаси. –Тошкент, 1976.
8. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек тили. – Бухоро, 1999.
9. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. – Тошкент, 2019
10. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Фан, 1966.

AUDIODESKRIPSIYA LINGVISTIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

AUDIODESCRIPTION AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

Qurbonova Munavvara Abdujabborovna
Filologiya fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *Maqolada “audiodeskrepsiya” tushunchasining mohiyati yoritilgan. Uning qo‘llanilish sohasiga ko‘ra turlari va asosiy qoidalari, tilshunoslikdagi tadqiq darajasi qayd etilgan, til birliklari yordamida vizual axborotlar mazmuniy idrokini ta’minlashdagi o‘rni va ahamiyati, ijtimoiy hayotda inklyuziv muhit yaratish uchun zarurati bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *audiodeskripsiya, vizual axborot, intersemiotik tarjima, tiflosharh, inklyuziv muhit.*

Annotation: *The article elucidates the essence of the concept of “audio description”. It outlines its types and main principles according to the field of application, notes its level of research in linguistics, explains its role and significance in ensuring the meaningful perception of visual information through language units, and describes its necessity for creating an inclusive environment in social life.*

Key words: *audiodescription, visual information, intersemiotic translation, audio commentary for the blind, inclusive environment.*

Vizual axborotlarning ovozli ifodasida audiodeskripsiya o‘ziga xos o‘rin tutadi. “Audiodeskripsiya” termini 1973-yilda Amerikalik professor G.Freyzer tomonidan iste’molga kiritilgan bo‘lib, bunda og‘zaki tushuntirishlarsiz anglab bo‘lmaydigan predmet, obyekt, makon yoki harakatni tavsiflash nazarda tutiladi [Borshevskiy, 2018: 48-52]. Mazkur texnologiyadan foydalanish jarayonida til birliklari muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan audiodeskripsiya tilshunoslik fanining tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi.

G.Freyzer birinchilardan bo‘lib audiodeskripsiya konsepsiyasini shakllantirdi va uning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. 1974-yilda uning muallifligidagi “Ko‘zi ojizlar uchun audiodeskripsiya asoslari” qo‘llanmasi nashr qilindi. 1978-yil oxirida Moskva kinoteatrida birinchi marta ko‘zi ojizlar uchun audiodeskripsiyali film namoyish etildi. 1987-yilda “Audiovision” tashkiloti negizida G.Freyzer va O.Koppola tomonidan San-Fransisko shahar hukumati ko‘magida audiovizual institut tashkil etildi. Germaniyada turli xil filmlar, spektakllar, muzey ekspozitsiyalari audiodeskripsiyasi bilan 1998-yildan beri maxsus tashkilot shug‘ullanadi. Belarusiyada ushbu faoliyat turi bilan 2005-yildan shug‘ullana boshlandi. Dastlab xalq ertaklari, keyinchalik belarus audiokitoblari yaratildi. 2006-yilda Kaliforniya audiodeskriptorlar ittifoqi tomonidan audiodeskripsiya standartlari ishlab chiqilib, mutaxassislarning fikrlarini o‘rganish hamda ularni umummilliy standartlarni yaratishga tatbiq etish maqsadida ko‘rib chiqish uchun boshqa shtatlardan kelgan hamkasblarga yuborildi. Shu yili yagona audiodeskripsiya standartlari va kasbiy axloq kodeksini ishlab chiqish uchun audiodeskriptorlar koalitsiyasi tuzildi. Kaliforniya audiodeskriptorlar ittifoqi tomonidan audiodeskripsiya yaratishning quyidagi asosiy qoidalari belgilandi:

1. Ko‘rinayotgan narsani tasvirlash joiz.
2. Tavsif xolisona bo‘lishi kerak. Sharhlar, izohlar va boshqa “yordamlar” bo‘lmasligi darkor.
3. Tarjimon audiovizual hodisani og‘zaki shaklda ifodalaydi.
4. Audiodeskriptor personaj kayfiyati va uning xatti-harakati sabablarini tasvirlamaydi. Agar personaj g‘azablangan bo‘lsa, uning yuz ifodasi emas, g‘azablanish sabablari tasvirlanadi.
5. Audiodeskriptor leksik birliklarni sinchkovlik bilan tanlashi zarur.
6. Audiodeskripsiya matni dialoglarni qamrab olmasligi kerak.
7. Audiodeskripsiya matni radioeshittirish va teleko‘rsatuvda ifodalangan tovushlarga ular syujet uchun ahamiyatli bo‘lmagan taqdirdagina qo‘shilishi mumkin.
8. Audiodeskriptor bayonni qisqartirmasligi lozim. Yakuniy natijani emas, balki harakatlarni bosqichma-bosqich tasvirlashi joiz.
9. Audiodeskriptor auditoriyaga ortiqcha g‘amxo‘rlik qilmasligi kerak. Tinglovchilar kontekst mazmunini o‘zlari tushunishlari lozim.
10. Audiodeskriptordan metafora va shunga o‘xshash nutqiy vositalardan foydalanmaslik talab etiladi [Rijikova, 2018: 12-13].

Audiodeskripsiya qo‘llanilish sohalariga ko‘ra bir necha turda namoyon bo‘ladi. Adabiyotlarda uning quyidagi ko ‘rinishlari mavjudligi qayd etiladi:

• badiiy film va seriallar audiodeskripsiyasi;
• muzey audiodeskripsiyasi;
• teatr tomoshalari audiodeskripsiyasi;
• sport tadbirlari audiodeskripsiyasi.

Ko‘rinadiki, audiodeskripsiya jarayoni natijasi sifatida yuzaga kelgan mediamahsulotlar jamiyat hayotining turli jabhalarida inklyuziv muhitni (mavjud imkoniyatlardan to‘siqsiz foydalanishda barcha uchun teng sharoit yaratish) ta’minlashga muayyan darajada yordam beradi.

“Dunyo miqyosida audiodeskripsiya” tushunchasining mohiyati va zarurati, ushbu texnologiyaning yaratilish tarixi, ilmiy-amaliy ahamiyati turli aspektlarda o‘rganilgan. Xususan, tilshunoslikka oid tadqiqotlarda audiovizual asarlarda so ‘z orqali tasvirlash jarayonini ifodalash uchun qo‘llanilgan atamalar, audiodeskripsiyaning rivojlanish bosqichlari xususida fikr yuritilgan [Borshevskiy, 2018: 48-52]. Audiodeskripsiyaning struktur-semantik parametrlari [Getmanskaya, Goncharova:], fundamental lingvistik nazariyani yaratishda tilshunoslar va psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan psixologik sintaksis konsepsiyasining o‘rni belgilangan, Moskva lingvistik maktabining ilmiy merosini o‘rganish ushbu nazariyani rivojlantirishga yordam berishi ta’kidlangan [Borshevskiy, 2024].

Aksariyat hollarda audiodeskripsiyaga muqobil sifatida “tiflosharh”ttermini ham istifoda etiladi. Chunki tiflosharh R.O.Yakobson tomonidan qayd qilingan intersemiotik tarjima yoki transmutatsiya turlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Intersemiotik tarjimada verbal belgilar noverbal belgilar tizimi orqali talqin qilinadi. Keyingi yillarda bu turdagi tarjima qamrovi birmuncha kengaygan bo‘lib, u noverbal belgilarni verbal belgilar orqali ifodalashni ham o‘z ichiga oladi [Borshevskiy, 2018: 48-52]. O.Qurbonov tomonidan amalga oshirilgan “Telekontentlarga tiflosharh” nomli tadqiqotda berilgan tavsiyalarga ko‘ra, sharhlovchi holatni adabiy tilda, qisqa va sodda jumlalar orqali tasvirlashi, murakkab so‘zlar va atamalardan imkon qadar foydalanmasligi, to‘liq jumlalar tuzishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu tadqiqotda tiflosharhlovchi uchun belgilangan mezonlar haqida ham ma’lumot berilgan. Shunga ko‘ra, tiflosharhlovchi birinchi galda nutqida nuqsoni bo ‘lmagan, adabiy tilda ravon so‘zlay oladigan, so‘z boyligi va dunyoqarashi keng mutaxassis bo‘lishi joiz. Tadqiqotda ko‘rsatuvda telejurnalist nutqi ham mavjud bo‘lsa, tiflosharhlovchi jurnalist nutqi orasidagi pauzalarda gapirishi, har ikkala nutq o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanish saqlanishi kerakligi, mazkur holat ko‘proq tiflosharhlovchining mahoratiga bog‘liq bo‘lishi, bu ikki nutq bir-biri bilan aralashib ketmasligiga ham e’tibor berilishi, ko‘zi ojiz tomoshabin tiflosharh bilan bir qatorda jurnalist nutqini ham tinglay olishi zarurligi, pauza ikki soniyadan ko‘p bo‘lmasa, bu nuqtada tiflosharhlash shart emasligi, shu oraliqda tasvirda muhim narsa aks etsa, pauza qanchalik qisqa bo‘lmasin, sharh keltirilishi lozimligi xususida to‘xtalib o‘tilgan [Qurbonov, 2023]. Biroq ayrim tadqiqotlarda “tiflosharh” va “audiodeskripsiya” tushunchalari o‘rtasida o‘zaro farqli jihatlar mavjudligi ta’kidlanadi. Ularda qayd etilishicha, tiflosharh amaliyotida nafaqat audiovositalardan foydalanish, balki yozma va bosma shakldagi ma’lumotlarni (masalan, rasmlar, fotosuratlar, geografik xaritalar, chizma va boshqalar) taqdim etish ham ko‘zda tutiladi. Bu esa maxsus tayyorgarlik asosida o‘ziga xos metodik yondashuvni taqozo qiluvchi murakkab jarayon sanaladi.

Ilmiy manbalarda tiflosharh amaliyotining ko‘rish imkoniyati cheklangan shaxslarga xos psixologik xususiyatlar va ehtiyojlarni hisobga olgan holda vizual axborotlarni nutqiy tavsiflovchi ijodiy jarayon sifatida talqin qilinishi alohida ta’kidlangan [Borshevskiy, 2018: 48-52]. Mazkur holat san’at asarlari tiflosharhida yorqin aks etadi. N.Zokirova bu haqda shunday deb yozadi: “Tiflosharhlovchi taassurot kemtigini to‘ldirishga mas’ul inson sifatida ko‘zi ojiz uchun

oydinlashmayotgan o‘rinlarni ziyraklik bilan ilg‘agan holda sharhga kerakli qo‘shimchalar kiritib boradi. Maqsad bu toifa san’at shaydolarida asar ta’sirida quvonch yoki qayg‘u hislarini paydo qilish, boshqalar bilan birdek zavqlanish imkonini yaratishdan iborat. …tiflosharhlovchi nutqiga mansub lo‘nda tavsif-u axborotlar ko‘zi ojiz tasavvuriga ta’bir joiz bo‘lsa, yorqin rang va nekbin ruh olib kiradi. Nutqda ravonlik, ohangdorlikni ta’minlash, vizual tasvirdagi muhim detallarni tomoshabinga yetkazish, ko‘zi ojizlarning o‘ziga xos qabul qilish imkoniyatlaridan kelib chiqib vaziyatga yondashish orqali sharhlash jarayoni risoladagidek amalga oshiriladi. … Bugun teatrlarimizda birinchi o‘zbek tiflosharhlovchilarining audiosharhlari yangray boshlagani sizu biz uchun quvonchli voqea. Zotan, inklyuziv spektakllar berajak nisbatan keng tasavvur va yorqin taassurot ko‘zi ojiz millatdoshlarimizning ibratxonalarga oqimini jadallashtirsa ehtimol. … Muhimi, ona tilimizdagi maxsus sharh namunalari xalqimiz mentaliteti, milliy an’ana va ma’naviy qadriyatlar, boy lisoniy imkoniyatlarni o‘ziga jo etgan holda sof o‘zbekona ruh kasb etishiga erishishdir” [Zokirova, 2022].

Haqiqatan ham, so‘ngi yillarda mamlakatimizda o‘zbek tilida tiflosharh yaratish masalasiga ma’lum darajada e’tibor qaratila boshlandi. “Choy” qisqa metrajli filmi hamda “Vatan” badiiy filmi tiflosharhli versiyalarining ishlab chiqilgani ushbu fikrimizga yaqqol dalildir. Bu esa o‘z navbatida ko‘zi ojiz shaxslarga mazkur san’at asarlaridagi vizual elementlar haqida ham ma’lumot olish imkonini beradi.

O‘zbekistonda o‘quv-ilmiy axborot manbalarining bosma va audiokitob shaklidagi tiflosharhli talqinlarini yaratish borasida ham muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, tilshunoslik fanlarini o‘qitishning ilg‘or usullari asosida tashkil qilinadigan amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari talabadan turli xil lisoniy qoliplar, diagrammalar va jadvallar bilan ishlashni talab etishi, ko‘zi ojiz shaxslar uchun mo‘ljallangan Brayl yozuvida diagramma va sxemalar chizish, jadval kataklarini to‘ldirish kabi vazifalarni bajarish imkoniyati mavjud emasligi, bu holat “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fanining “Sintaksis” bo‘limi bo‘yicha laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil qilish jarayonida o‘qituvchining ko‘zi ojiz talaba bilan ishlashi uchun noqulaylik tug‘dirishini e’tiborga olgan holda davlat amaliy granti loyihasi doirasida “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fanidan laboratoriya ishlari (ko‘rish imkoniyati cheklangan talabalar uchun o‘quv qo‘llanma)” va uning audiokitob shaklidagi nusxalari tayyorlandi. Bu kabi asarlarda o‘z ifodasini topgan tiflosharhlarning lingvistik tabiatini yoritish o‘zbek antropotsentrik tilshunosligidagi yechimini kutayotgan muammolardan biri sanaladi. Chunki bu orqali o‘zbek tilida yaratilgan tiflosharhlardagi inson omilining ta’siri bilan bog‘liq kognitiv-semantik, psixofiziologik xususiyatlar hamda ijtimoiy-madaniy belgilarni aniqlash, sharhlovchi nutqi vositasida subyektiv baho munosabati emas, balki xolislikning ta’minlanishiga oid amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish mumkin bo‘ladi.

Yuqoridagilardan anglashiladiki, tiflosharh amaliyoti orqali ko‘zi ojiz shaxslarga audiovizual mahsulotlardan to‘liq foydalanish imkoniyati taqdim etiladi. Shu jihatdan turli sohalarga oid vizual axborotlarning o‘zbek tilidagi tiflosharhi uchun maxsus tadqiqot metodikasini ishlab chiqish davr talabidir.

Muayyan mediamahsulot materiallariga nisbatan tiflosharh va audiodeskripsiya terminlaridan birini qo‘llashda ulardan foydalanuvchi auditoriyani hisobga olish lozim. Agar audiodeskripsiya ko‘zi ojiz shaxslar uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, unga nisbatan “tiflosharh” termininni qo‘llash ham o‘rinli bo‘ladi. Biroq bizningcha, “audiodeskripsiya”tushunchasini “tiflosharh” tushunchasiga nisbatan tor doirada talqin qilish maqsadga muvofiq emas. Chunki ushbu texnologiya ona tilida yaratilgan o‘quvuslubiy hamda ilmiy adabiyotlarning audiokitob shaklidagi nusxalarini tayyorlash, xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirish uchun mo‘ljallangan audiomahsulotlar kontentini shakllantirishda nihoyatda dolzarbdir. Hozirgi vaqtda bu turdagi kitob mahsulotlaridan ko‘rish qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxslar ham unumli foydalanmoqdalar. Demak, bu mahsulotlar integrativ ta’lim jarayonida muhim manba vazifasini o‘tashi bilan o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan ilmiy adabiyotlardagi audiodeskripsiya vositasida ifodalanishi lozim bo‘lgan materiallarni ovozlashtirishda har bir fanning tabiati, asar muallifining individual uslubini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbek tilidagi audioreklama matnlarini hosil qilishda ham mazkur texnologiyani amaliyotga joriy etish ijobiy samara beradi. Bu turdagi reklamalarning aksariyati radio to‘lqinlari orqali efirga uzatilib, keng jamoatchilik e’tiboriga havola qilinadi.

Radiokanal yoki ijtimoiy tarmoq orqali ommalashtirib boriladigan media mahsulotlardan yana biri audiojurnaldir. Unda bosma shakldagi jurnaldan farqli ravishda grafik tasvirlarni ifodalash vazifasi til birliklariga yuklanadi. Bu turdagi jurnal materiallari mazmunining tinglovchilar tomonidan to‘liq idrok etilishini ta’minlashda belgi yoki harakat uzvli audiodeskripsiyalarning (og‘zaki nutq orqali ifodalangan murakkab nomlar) ishtiroki muhimdir.

Vizual elementlarning o‘zbek tilidagi audiodeskripsiyasi uchun yaratilgan matnlar milliy tilimizga xoslangan og‘zaki korpuslarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ular o‘zbek tilidagi avtomatlashtirilgan ovoz sintezatorlari hamda nutqni aniqlash dasturlari audioma’lumotlar bazasi, lingvistik ta’minotini yaratish va boyitishda ham qimmatli manba vazifasini o‘taydi.

Xullas, audiodeskripsiyani hosil qiluvchi lisoniy vositalar til tizimining barcha qatlamlarida o‘z aksini topadi. Mazkur texnologiya fan, ta’lim, san’at, madaniyat, turizm, sport va boshqa sohalarda faol qo‘llanilib, jamiyat a’zolari uchun inklyuziv sharoit yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Борщевский И.С. Аудиодескрипция (тифлокомментирование) как вид перевода.//Филология и лингвистика. – 2018. – № 3 (9) – С. 48-52.
2. Борщевский И.С.К вопросу о лингвистических аспектах аудиодескрипции (тифлокомментирования). – Москва, 2024.
3. Гетманская М.Ю., Гончарова Е.Н. Структурно-семантические параметры построения различных типов аудиодескрипции в современном русском языке. https://cyberleninka.ru/article/n/strukturno-semanticheskie-parametry-postroeniya-razlichnyh-tipov-audiodeskriptsii-v-sovremennom-russkom-yazyke

4. Рыжикова С.С. Принципы трудности создания аудиодескрипции. – Санкт-Петербург, 2018.
5. Раренко М.Б. Аудиодескрипция и тифлокомментирование как особые формы реализации аудиовизуального перевода. https://cyberleninka.ru/article/n/audiodeskriptsiya-i-tiflokommentirovanie-kak-osobye-frealizatsii-audiovizualnogo-perevoda
6. Qurbonov O. Telekontentlarga tiflosharh // Tiflomediya. 2023. – №1.
7. Зокирова Н. Тифлошарҳ: тажрибадан тараққиётга // Бир сафда. – Toshkent, 2022. – №1.

UMUMTILSHUNOSLIKDA PRETERIT ZAMON SHAKLINING QO‘LLANISHI

USE OF THE PRETERITE TENSE IN GENERAL LINGUISTICS

Muminova Aziza Odilovna
Dotsent,
Samarqand davlat chet tillar instituti,
aziza-310187@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur tezisda fe’lning grammatik zamon shakllaridan biri, o‘tgan zamonni ifoda etuvchi preterit shaklining turli tillarda qo‘llanishi borasidagi qarashlar ko‘rib chiqilgan.*
Kalit so‘zlar: *preterit, o‘tgan zamon, perfekt, aorist, harakat, semantika, shakl.*

Annotation: *In this thesis, views on the use of the preterite form, which is one of the grammatical tenses of the verb, expressing the past tense, in different languages are considered.*
Key words: *preterite, past tense, perfect, aorist, action, semantics, form.*

Preterit (Präteritum) – lotincha “praeteritum” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u bo‘lib o‘tgan voqea-hodisani ifodalash uchun qo‘llanadi. Ingliz tilida mazkur termin “preterite”, “past tense”, “imperfect tense”, fransuz tilida “pre'te'rit”, “imparfait” deb yuritiladi. U fe'lli (verbal) o‘tgan zamon formasi sifatida tushuniladi. Preterit ba’zi tillarda, jumladan yunon tili an’anaviy grammatikasida “aorist” deb ataladi. Zamonaviy nemis tilida u “Präteritum” deb nomlanib, qadimgi grammatik adabiyotlarda uning o‘rniga “Imperfekt” termini qo‘llangan. Hozirgi kunda mazkur shakl borasida tilshunoslar tomonidan turli fikr va qarashlar bildirilgan. Jumladan, preterit – hozirgi zamonga umuman aloqasi bo‘lmagan, o‘tgan zamonda sodir bo‘lgan harakat yoki hodisani bildiradi. Masalan: Мурад писал письма в селсовете (когда он там работал) [Belyayev, 2012: 200-201]. Preterit – nutq momentigacha sodir bo‘lgan hamda tugallanganligi noma’lum bo‘lgan harakatni voqelantiradi: Они в эти дни строили мост [Samedov, 2021: 57]. Ko‘rib turganimizdek, ushbu misoldagi harakat o‘tgan zamonda amalga oshgan bo‘lsada, ammo uning tugallanganligi ma’lum emas. Fors tilidagi zamon

shakllari semantikasini tadqiq qilgan O. A. Xadarsev forsiy preterit kompletiv ma’noda qo‘llanishini qayd etadi, bunday qo‘llanishda odatda harakat o‘zining yakuniy nuqtasiga yetgan bo‘ladi, masalan: amad – пришол, saxt – построил. Shuningdek, forsiy preterit harakatning boshlanish ma’nosini ham ifodalashi mumkin: xast – захотел (начал хотеть), danest – узнал, познал, понел (начал знать) [Xadarsev, 2002: 7]. Shunday qilib, forsiy preterit ikki xil, ya’ni harakatning o‘z tugal nuqtasiga yetganligi, tugallanganligi hamda harakat o‘tgan zamonga tegishli bo‘lsada, uning boshlanish ma’nosini ham ifodalashi kuzatiladi.

Mayalar tilidagi preterit bir vaqtning o‘zida ham aspektual ham zamon ma’nolarini ifodalaydi. Agarda harakat kelasi zamonga tegishli bo‘lsa, u qanday aspektual ma’noni ifodalashidan qat’iy nazar preteritda o‘z ifodasini topadi: Той ночью они решили что больше не будут слушаться старика. Ko‘rinib turibdiki, misolda kelasi zamonga tegishli bo‘lgan harakat aks etgan. Bu tildagi preteritning ikkinchi ma’nosi – noreal harakat ifodasidir, ya’ni bunday preterit hech qanday aspektual xarakterga bog‘liq bo‘lmagan holda noreal harakatni ifodalaydi: Когда они разговаривают с душой умершего человека, она снова возврашается в [этот] мир. Bu tildagi preteritning yana bir ma’nosi bu – xabitual-iterativ ma’nodir, ya’ni bu tilda preterit o‘tgan zamonga tegishli bo‘lgan takroriy harakatni ham ifodalaydi: Всегда, когда он приходил домой, он видел что на столе была еда. (qarang: [Vinogradov, 2013: 84-86]). Mazkur misoldagi всегда payt ravishi orqali harakatning doimiy takrorlanish (iterativ) ma’nosi o‘z aksini topgan.

Hozirgi kunda, jahon tilshunosligida oddiy o‘tgan zamon (preterit) va analitik shakl (perfekt) turli tillarda o‘ziga xos qo‘llanishga ega. Masalan, shimoliy italyan dialektlarida preterit umuman iste’moldan chiqqan. Shu bilan birgalikda mahalliy (standart) italyan tilida preterit shakli ommaviy sanaladi. Xuddi shu holatni fransuz tilida qaraydigan bo‘lsak, og‘zaki fransuz tilida preterit qo‘llanmaydi. Ammo, ushbu shakldan yozuv uslubida foydalaniladi. Nemis tilida ham og‘zaki nutqda perfekt preterit shakli o‘rnini faollik bilan egallamoqda. Ammo, nemis tilidagi ba’zi fe’llar ko‘pincha (sein, haben hamda modal fe’llari) preterit bilan qo‘llanadi. Hattoki, preterit umuman yo‘qolib ketgan janubiy nemis, janubiy reyn-frank, sharqiy-frank dialektlari hududida ham war, wollte shakllari hanuzgacha iste’molda. Shuningdek, perfekt va preteritni qo‘llanish holatlarining o‘zaro tahlili shuni ko‘rsatadiki, perfekt – nutq momenti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan harakatni ifodalasa, harakatning boshlang‘ich nuqtadan siljishi (Er war einmal…) hamda hozirgi zamon bilan hech qanday aloqasi bo‘lmagan harakat preterit orqali o‘z aksini topadi [Shendels, 1970: 95-98]. K. Heger preteritni bir lahzali yoki takrorlanmaydigan harakatni ifodalovchi zamon shakli sifatida ta’riflaydi [Heger, 1968: 229-250]. A. F. Baarslag bu fikrga qo‘shilmaydi, ya’ni u preterit – muayyan darajada takrorlanuvchi harakatni ifodalaydigan zamon shakli ekanligini qayd etgan [Baarslag, 1963: 326].

Hind-yevropa tillari oilasiga xos bo‘lgan preteritni slavyan olimi Yu. S. Maslov quyidagicha ta’riflaydi “Preterit – hind-yevropa va boshqa qator tillardagi fe’lning vid-zamon shakli bo‘lib, u o‘tgan zamonda sodir bo‘lgan, kechimi, takroriyligi yoki nihoyasi ko‘rsatilmagan harakatni bildiradi” [Maslov, 1990: 174]. Sh. Ballining fikricha, preterit harakatning davomiyligi va takroriyligiga tayanadi

[Balli, 1955: 385]. Yana bir tilshunos [Nevaci, 2006: 83]ning bu boradagi fikri Yu. S. Maslov hamda Sh. Ballining yuqoridagi qarashlariga o‘xshash, ya’ni olim preterit – tugallanmagan, davom etuvchi takroriy, boshlanishi va yakuni noma’lum bo‘lgan harakatni ifodalovchi fe’liy shakl ekanligini aytadi. M. N. Zakamulina va b. hammuallifligida yozilgan tadqiqot ishida fransuz va tatar tillaridagi preterit zamon shakli ikkala tilda ham nofe’liy vositalar yordamida turli davomiy ma’nolarni ifodalashi mumkinligi yozilgan [Zakamulina va b., 2016: 165]. Yuqorida keltirilgan fikrlardan oydinlashadiki, preterit jahonning ko‘pgina tillariga xos bo‘lib, u o‘tgan zamondagi voqea-hodisani voqelantirsada, bunda harakat takroriy, davomiy, o‘z yakuniga yetmagan bo‘lishi mumkin.

Grammatikaga oid ba’zi adabiyotlarda, shuningdek, ba’zi tillarda “preterit” termini o‘rniga “aorist” termidan foydalanilganini kuzatamiz. Mazkur terminlar qo‘llanish jihatidan o‘zaro o‘xshash bo‘lsada, ammo ularni farqlash lozim. Arumin lahjasida so‘zlashuvchi (makedon, yunon, alban va b.) xalqlar tomonidan aorist (Perfectul Simplu) deb atalib, u o‘tmishda sodir bo‘lgan va butunlay tugallangan harakatni ifodalaydi [Nevaci, 2006: 98-105]. Aorist – yunon tilidan olingan bo‘lib, “noaniq, noma’lum” degan ma’noni anglatadi. U o‘tmishda sodir bo‘lgan, tugallangan, bir martali, oniy harakatni ifodalash uchun qo‘llanadi. U, asosan, hind-yevropa tillari oilasiga mansub bo‘lgan yunon, qadimgi arman, sanskrit, qadim slavyan va b. tillarga xosdir. Undan, asosan, Bibliya matnlarida, cherkovslavyan tilida o‘tgan zamonni aks etuvchi shakl sifatida foydalanishgan. Aorist o‘tgan zamondagi harakatni ifodalagani bois uni “o‘tgan zamon” va “tugallangan vid qorishmasi” deb ham atash mumkin [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 37]. Yunonistondagi arumin ideomalarida aorist o‘tgan zamonda sodir bo‘lgan va nutq momentigacha tugallangan harakatni ifodalovchi sifatida ta’riflangan. Mazkur shakl arumin tilida eng faol qo‘llanuvchi shakl sanaladi [Gabinskiy, 2002: 46] hamda shu jihatiga ko‘ra, u preteritga qarama-qarshi qo‘yiladi. Aorist – tosk, alban va g‘arbiy makedon dialektlarida o‘tmishda sodir bo‘lgan harakatni voqelantiruvchi shakl sifatida qo‘llangan. Ammo, mazkur funksiyada ba’zan preterit ham qo‘llanadi. Zamonaviy rus tilidagi o‘tgan zamon shakllarining temporal semantikasini yoritishda eng muhim terminlar aorist, preterit, perfekt sanaladi. Aoristning tugallangan hamda preteritni tugallanmagan vid asosidan hosil bo‘lishi qadimgi rus yozma yodgorliklarida ham qayd etilgan [Galinskaya 2016]. Aorist o‘tgan zamondagi perfektiv (tugallangan) interpretatsiyaga egadir. Shu sababdan u aspektual jihatdan preteritga qarama-qarshi qo‘yiladi: 1) Я прочитал газету за пять минут. 2) Я почитал газету минут пять [Maysak, 2016: 325]. Berilgan misollarni tahlil qilsak, (1) misolda harakatning tugallanganligi (прочитал – o‘qib bo‘ldim) fe’l semantikasi orqali aniq ko‘rsatilgan. (2) misolda harakatning tugallanganligi aniq emas (минут пять – payt ravishi orqali harakat qanchadir muddat davom etganligi ko‘rsatilgan bo‘lsa, почитал – o‘qidim fe’li harakatni tugal nuqtaga yetmaganini ifoda etmoqda), bundan oydinlashadiki, bu yerda perfektiv va imperfektiv (tugallangan/tugallanmagan) aspektual ma’nolar berilgan.

Demak, preterit – o‘tgan zamonni ifodalovchi shakllardan biri sanalib, u bo‘lib o‘tgan, tugallanmagan, takroriy, davomiy ba’zan tugallangan harakatni

ifodalaydi. Ba’zi manbalarda unga sinonim deb qaralgan aorist ham o‘tgan zamonga oid hodisalarni voqelantirsada, ular o‘zaro farqlanadi. Jumladan, preterit aspekt jihatidan tugallanmagan, aorist esa tugallangan harakatni ifoda etadi.

ADABIYOTLAR

1.Baarslag A. E. L’imparfait et le Passé défini / A.E. Baarslag // Revue des langues vivantes, 1963.

2.Heger K. Die Liaison als phonologisches Problem. Festschrift W. von Wartburg zum 80ten Geburtstag, Niemeyer, Tübingen. 1968.

3.Nevaci, M. Verbul in aromână: structura şi valori. Bucureşti: Editura Academiei Române 2006.

4.Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд. иностр. лит., 1955.

5.Беляев О. И. Аспектуально-темпоральная система аштынского даргинского // В. А. Плунгян (ред.) Исследования по теории грамматики. Выпуск 6: типология аспектуальных систем и категорий. СПб.: Наука, 2012.

6.Виноградов И. А. Семантические грамматические категории глагола в языках майя: сравнительный и топологический анализ. Дисс. канд. филол. наук. М. 2013.

7.Лингвистический Энциклопедический Словарь. –Москва, СЭ. 1990.

8.Габинский, М. А. Пособие по морфологии дакорумынского глагола. Кишенев: АН Республики Молдова, 2002.

9. Галинская Е. А. Историческая грамматика русского языка: Фонетика. Морфология. 2-е изд., испр. –М., 2016.

10.Закамулина М. Н., Лутфуллина Г. Ф., Муллахметова Г. Р. З-18 Очерки по аспектологии. Проблема реализации частных значений (сопоставительное исследование на материале французского и татарского языков): монография. – Казань: Казан. гос. энерг. ун-т, 2016.

11. Майсак Т. А. Перфект и аорист в ниджском диалекте удинского языка. – М. 2016.

12. Маслов. Ю. С. Имперфект // Лингвистический энцикл. словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990.

13. Самедов Д. С., З. М. Маллаева. Структура и семантика аналитических форм прошедшего времени глагола в аварском литературном языке. Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки. 2021. Том 36. Вып. 1.

14. Хадарцев О. А. Перфект и претерит в современном персидском языке в типологическом освещении. Автореф. диссер.канд. филол. наук. –М, 2002.

15. Шендельс Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике: на материале гла гольных форм современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1970.

СОВРЕМЕННАЯ ЛИНГВИСТИКА

ZAMONAVIY LINGVISTIKA

MODERN LINGUISTICS

Абдувахобова Дилдора Эркиновна
И.о. доцента,
Джизакский политехнический институт,
dildora197208@gmail.com

Аннотация: *В данной статье рассматривается вопрос лингвокультурологии, как междисциплинарный статус данной научной дисциплины предполагает выявление общих, пересекающихся зон взаимодействия с каждой наукой, и в то же самое время даются выводы об установление отличительных, специфических ее особенностей.*

Ключевые слова*: лингвокультурология, статус, дисциплина, взаимодействие, особенности.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada lingvokulturologiya masalasi ko'rib chiqiladi, ushbu fanning fanlararo maqomi har bir fan bilan o'zaro ta'sirning umumiy, bir-biriga mos keladigan sohalarini aniqlashni o'z ichiga oladi va shu bilan birga uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash bo'yicha xulosalar chiqariladi. .*

Kalit so'zlar: *lingvokulturologiya, maqom, fan, o'zaro ta'sir, xususiyatlar.*

Annotation: *This article examines the issue of linguacultural studies, how the interdisciplinary status of this scientific discipline presupposes the identification of common, intersecting areas of interaction with each science, and at the same time conclusions are given about the establishment of its distinctive, specific features.*

Keywords*: linguacultural studies, status, discipline, interaction, features.*

Язык – явление сложное. Лингвистика – наука о языке – включает в себя много разных разделов, а порой и «сотрудничает» с другими дисциплинами. Пример такого межнаучного взаимодействия – лингвокультурология. Это наука на стыке языкознания и культурологии. Она изучает связь языка и культуры. Лингвокультурология появилась совсем недавно — в 90-х годах XX века. Зарождение этой науки связано с тягой современной лингвистики изучать не только язык, но и его взаимосвязь с мышлением и духовной деятельностью человека. Т. е. лингвистика стремится перейти от своих «языковых» проблем к внешним, более широким.

Лингвокультурология имеет ярко выраженный междисциплинарный характер, интегрирует различные знания гуманитарной природы. Для современной лингвистики междисциплинарные изыскания оказываются наиболее характерными и востребованными. Лингвокультурология как комплексная и многоаспектная научная дисциплина гуманитарного и культурологического характера находится во взаимодействии со многими

смежными науками: культурологией, этнолингвистикой, социолингвистикой, межкультурной коммуникацией, когнитивной лингвистикой, этнопсихолингвистикой, лингвофилософией. Именно междисциплинарный статус данной научной дисциплины предполагает выявление общих, пересекающихся зон взаимодействия с каждой из перечисленных наук и в то же самое время установление отличительных, специфических ее особенностей.

Лингвистике, чтобы полноценно изучить язык со всех сторон, нужно обращаться за помощью к другим наукам. Так появилась лингвокультурология, изучающая, как отразились различные достижения культуру в языке конкретного народа. Если коротко, лингвокультурология изучает то, как связаны язык и культура. А если чуть длиннее, давайте разбираться, начиная с базовых понятий.

Культура — это то, что создало человечество за всю свою историю существования. Включает в себя материальную и духовную составляющие.
Нет одинаковых культур. Так получилось, потому что народы жили в разных условиях. Природа, климат, исторические события, связи с соседями всё влияло на его мировоззрение. Не только культура вмещает в себя мировоззрение — язык тоже. В лингвистике есть термин «картина мира» — это представления народа о действительности, отражённые в языке. Одним словом мировоззрение, «упакованное» в слова. Каждый народ будет по-разному описывать одни и те же явления действительности. Например, в русском языке до недавнего времени нежным обращением к дорогой женщине было «голубка». Вспомним хотя бы слова Пушкина: «Голубка дряхлая моя». В восточных языках такому обращению соответствует «попугай». Для нас это звучит забавно, а на Востоке не понимают «голубку». Причина – разные картины мира. Голубь в Европе – символ чего-то доброго и светлого. В восточных языках примерно такое же значение у образа попугая.

Словом «снег» мы обозначаем белые осадки в виде хлопьев, которые падают или уже лежат на земле. Одно слово. А, например, в эскимосских языках слов для обозначения снега больше 10 (сколько именно – лингвисты спорят до сих пор). Снег называют по-разному в зависимости от внешнего вида, консистенции, времени года и т.д.

И язык, и культура содержат в себе мировоззрение народа (ментальность, национальный характер и т. п.). Ясно, что эти вещи взаимосвязаны. Однажды человеку стало интересно проследить данную связь, понять, как каждый «кусочек» культуры отразился в языке. Вот и появилась лингвокультурология. Фундамент лингвокультурологии заложил ещё в XIX веке В. Гумбольтд, который развивал идею: *«в языке заключён дух народа».*Также важна теория языковой относительности Б. Уорфа и Э. Сепира. Её суть звучит так: *язык, традиции и неязыковое поведение формируют мышление человека* [Верещагин, 1987:24].

Благодаря этим двум концепциям родилось понятие языковой картины мира, что, в свою очередь, подтолкнуло учёных к созданию

лингвокультурологии. Пока глобальных достижений в лингвокультурологии мы не наблюдаем. Исследователи больше сосредоточены на теории: формулируют разные определения, разрабатывают методы. Лингвокультурология – наука молодая, поэтому работы и перспектив много. Можно развивать понятийный аппарат науки, выдвигать новые теории о взаимосвязях языка и культуры.Большой плюс — технологии. Есть возможность детально исследовать, как работает мышление, как происходят языковые процессы в мозгу. Отсюда и до связи языка с культурой недалеко. Как минимум, можно будет разграничить «изначальные» языковые задатки человека и «приобретённые».

Главная задача межкультурной коммуникации - «адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам» [Алефиренко, 2010:26] – оказывается ведущей и для лингвокультурологии, так как ценностные различия культур находят непосредственное выражение в системах ценностных ориентаций их представителей. Усилия современных исследователей направлены на изучение механизмов языковой концептуализации и категоризации мира. Различные фрагменты национальных языковых картин мира специфичны и находят свое отражение в концептах культуры. Без знания концептов национальной культуры невозможно осуществить полноценную коммуникацию. Учёт взаимодействия языка и культуры позволил исследователям выделить так называемые «ключевые концепты» национальных культур, за которыми стоят важнейшие понятия национального сознания.

Существует немало определений как самого термина «концепт», так и концептов культуры. Неоднозначность трактовок детерминирована лингвистической природой концепта как междисциплинарного образования и сложностью, многомерностью этого удивительного феномена, актуального для современного научного дискурса. Полагаем, что такие важные составляющие лингвокультурологии требуют специального рассмотрения.

В установлении междисциплинарных связей лингвокультурологии следует обратить внимание на ее взаимодействие с этнопсихолингвистикой. Этнопсихолингвистика - новое «направление, которое рассматривает речевую деятельность в преломлении национально-культурной специфики и с учетом национально-культурной составляющей дискурса» [Воробьев, 2008:10]. Обе науки имеют неразрывную связь, дополняют и обогащают друг друга. И если для этнопсихолингвистики главными являются речевая деятельность, языковое сознание и общение, то для лингвокультурологии - закрепленность культуры в языке и отражение ее в дискурсе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Народное слово, 2017 год 4 август.

2. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко: Флинта: Наука, Москва, 2010.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1987. – 213 с.
5. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1.
6. Воробьев В. В. Лингвокультурология: Монография. – М.: РУДН, 2008.
7. Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002.
8. Абдувахобова Д., Эргашев У. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный. 2014.

“MEHNAT” KONSEPTINING AKSIOLINGVISTIK TAHLILI

AXIOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF “LABOR”

Komilova Gavhar Komilovna
PhD, dotsent v.b.,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Annotatsiya: *Ushbu maqolada “Mehnat” ijtimoiy qadriyat sifatida o‘rganilgan. Tadqiqot maqsadi jamiyat a’zolarining mehnat haqidagi qiymat yo‘nalishlarini belgilash. Maqolada o‘zbek xalqining mehnatga bahosi va shu baho asosida yaratilgan qadriyatlari haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *qadriyat, mehnat, aksiologik shkala, qiymat, aksiolingvistika, aksiosfera, baho.*

Annotation: *This article examines “Labor” as a social value. The purpose of the research is to determine the value orientations of society members about work. The article talks about the value of work of the Uzbek people and the values created on the basis of this value.*

Keywords: *value, work, axiological scale, value, axiolinguistics, axiosphere, evaluation.*

Qadriyatlar falsafiy ahamiyatga ega. Qadriyat tushunchasi insonning dunyoga bo‘lgan munosabatini aks ettirar ekan, o‘z navbatida, inson faoliyati, jamiyat va madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini anglash imkonini beradi. Shu boisdan qadriyatlar inson va jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaydi.

Shu bilan birga, qadriyatlar falsafa, mantiq, psixologiya, lingvistika va adabiyotsunoslik fanlarida integral soha obyekti sifatida qaralmoqda. Chunki barcha fanlar inson va uning faoliyati bilan bog‘liqlikda takomillashadi. Shu bilan birgalikda fanlardagi yangilik va yutuqlar inson uchun xizmat qiladi. Zero, qadriyatlar yashashi uchun inson va olam, inson va inson munosabati talab qilinadi.

Ayni paytda yangi fan sohasi deb qaralayotgan psixogenetikada ham qadriyatlarga ko‘p murojaat qilinyapti. Zero qadriyatlar insonning ongli faoliyati natijasida tanlanadi va hayot uchun zaruriy maqsadlarni belgilaydi.

Aksiolingvistika dunyo tilshunosligida kognitiv lingvistika, pragmalingvistika, lingvokulturologiya sohalari mohiyatiga ko‘ra yuzaga kelgan yangi yo‘nalish hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishlardan farqli ravishda aksiolingvistika qadriyatlarni til birliklari orqali aks ettirish xususiyatlari, bahoni ifoda etish usullari haqidagi sohadir. Aksiolingvistikada inson – til – jamiyat – qadriyat – dunyo gipoteza paradigmasi doirasidagi masalalar o‘z ifodasini topadi. Ushbu paradigma qadriyat va bahoning tilda aks etish darajasini namoyon etadi.

Shu kunga qadar jahon va o‘zbek tilshunosligida bir qator aksiolingvistik tadqiqotlar amalga oshirilgan [Байрамова, 2009., Воркачёв, 2001., Юнусова, 2009., Ибрагимова, 2018., Majidova, 2018., Komilova, 2022., Худойқулова, 2022]. Ushbu tadqiqotlarda maqol va frazeologik birliklar, badiiy matnlar aksiolingvistik jihatdan o‘rganilgan.

Psixologik tadqiqot va tajribalar shuni ko‘rsatadiki, inson o‘zini anglagani sari hayot qadrini bilib boradi. Demak, olamga bo‘lgan munosabat ham inson bilan birgalikda rivojlanadi.

Aytish mumkinki, maqollar fondi olam lisoniy manzarasining aksiosferasini o‘rganishda boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Chunki ularda nafaqat to‘g‘ridan to‘g‘ri bahoni, balki o‘sha til jamiyati ongida mustahkamlangan obyektni sifatlovchi tavsiflarning ijtimoiy muhit va alohida shaxs borlig‘i bilan munosabati ham mavjud. Maqollar aniq bir vaziyatni ochib berib, xulosalaydi [Komilova 2023, 15]. *Mehnat* konseptining aksiolingvistik tahlilida ham maqollarga murojjat qildik.

Umuminsoniy qadriyatlar ichida “mehnat” qadriyat alohida o‘rinni egallaydi. *Mehnat* (arabcha – “sinov”; “mashaqqat, og‘irchilik”) 1. Biror maqsad uchun qaratilgan aqliy yoki jismoniy faoliyat; ish. 2. Biror maqsad uchun sarflanadigan kuch, g‘ayrat, harakat (O‘TIL, II, 587). “Mehnat” ijtimoiy qadriyatining maqollardagi aksiologik darajasi:

1. *Oltin o‘tda bilinar, odam – mehnatda*. Ushbu maqolda mehnat leksemasining “sinov”, “mashaqqat” semalari aks etgan. O‘t, olov oltin asliyatini bilishdagi o‘rni baholash asosi bo‘lib xizmat qilgan. Demak, o‘t, olov → oltin, inson → mehnat sxemasida ifodalash mumkin.

2. *Xazina g‘oyibdan emas, mehnatdan; Mehnatning ko‘zini topgan, Boylikning o‘zini topar; Quldek ishla, Bekdek tishla*. Mehnatning moddiy farovonlik, ma’nan yuksalishdagi ahamiyati *xazina, boylik, bek* singari leksemalar orqali ko‘rsatilgan. Mehnat → Xazina, boylik, beklik.

3. *Harakating – sog‘liging, mehnating – boyliging* salomatlik uchun harakat, boylik uchun mehnat zarurat qilib qo‘yilmoqda (mehnatning ijtimoiy-iqtisodiy bahosi); *Obro‘ topaman desang, kamtar bo‘l, Qarimay desang mehnat qil* maqolida esa obro‘ga erishishda kamtarlik, mehnat yoshlik, sog‘lik uchun muhimligi ifodalangan (mehnatning fiziologik bahosi). Bu maqolda mehnat qadriyati mavjudlik belgisi bilan inson sog‘ligidagi ijobiy belgi – kamtarlikning jamiyatdagi yuksaltiruvchi xususiyatiga qiyoslash orqali ifoda etilmoqda.

4. *Elning ko‘rki – el bilan, Erning ko‘rki – ter bilan*. Mehnat estetik jihatdan baholanib, odamga ko‘rk berishi ifodalangan. Maqollarda *ter* leksemasi aksiologik marker sifatida mehnat qadriyatini voqelantiradi: *Terga botgan zarga botar; Terlab ishlasang, to‘yib yeysan*; *Tirishgan tog‘dan oshar, Ter to‘kkan baxtli yashar* singari (*peshona teri, ter to‘kmoq* FB).

5. *Yutuqning kaliti – mehnat* kalitning “ochish” semasi orqali mehnatning ijtimoiy ahamiyati ko‘rsatilgan; *Ot oyog‘idan topar, odam – qo‘lidan* maqolida otning chopag‘on bo‘lishidagi oyoqning vazifasi inson hayotida qo‘l, ya’ni mehnat va harakatning o‘stiruvchi kuch sifatida baholanishiga asos bo‘lgan. Oyoq → ot → muvaffaqiyat; Qo‘l – mehnat, harakat, g‘ayrat → inson → muvaffaqiyat.

6. *Mehnat – e’tibor garovi*; *Obro‘ning onasi – mehnat , otasi – sa’yi harakat*. Inson → mehnat → e’tibor. Mehnat inson taraqqiyoti uchun vosita deb baholanmoqda.

7. *Ko‘kdan emas, yerdan topasan*, *Osmonga og‘iz ochgan och qolar*. Ushbu maqollarda rizq-nasiba uchun inson mas’uliyati ko‘rsatilgan.

8. *Ish – insonning gavhari* – fazilat; *Daraxt – havodan, odam – mehnatdan* kuch, oziqlantiruvchi manba sifatida namoyon bo‘lmoqda. Inson → mehnat → ma’naviy boylik; Inson → mehnat → kuch, quvvat.

9. *Mehnat baxt keltirar*; *Iqbolni mehnat ochar*. Mehnat baxtga olib boruvchi ijtimoiy omil bo‘lib gavdalangan. Inson → mehnat → Baxt.

10. *Ish seni yengmasin, sen ishni yeng*; *Ish ustasidan qo‘rqar; Ish g‘ayratlidan qo‘rqar*. Baholash mantiqning taqqoslash usuli orqali amalga oshirilgan. Ya’ni Inson > mehnat (aqliy yoki jismoniy faoliyat); qobiliyat > mehnat (aqliy yoki jismoniy faoliyat); harakat > mehnat; g‘ayrat > mehnat (aqliy yoki jismoniy faoliyat).

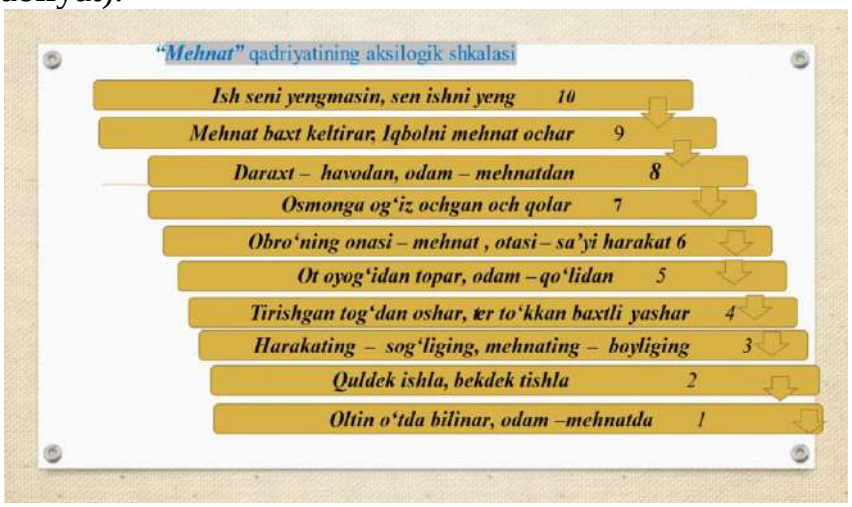

Ko‘rishimiz mumkinki, bir qadriyat xalq tomonidan turli darajada baholangan. Bu esa qadriyatlarning ma’lum bir davr bilan bog‘liqligi, baho mezonlarining turlicha ekanligi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan belgilanishini anglatadi.

ADABIYOTLAR

1. Байрамова Л.К. Аксиологический вектор фразеологизмов // Русская сопоставительная филология 2009. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2009.
2. Воркачёв С. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. Вып. 1.
3. Ибрагимова Э. Ўзбек тили лексикасининг аксиологик тадқиқи: Ўқув-услубий қўлланма. – Фарғона, 2018.
4. Komilova G. O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili. Филол. фан. бўйича фалс. док.(PhD)...дисс. – Тошкент, 2022.
5. Komilova G. O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili. Monografiya. –Toshkent, 2023.
6. Маджидова Р.У. Антропоцентрик мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2020.
7.Худойқулова Ш. Ўзбек тили аксиологик лексикасининг семантик-стилистик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалс. док.(PhD)...дисс. – Тошкент, 2022.
8. Юнусова Р.Ж. Аксиология фразеологизмов со значением 'гостеприимство / кунакчыллык' в русском и татарском языках. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Казань, 2009.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
10. Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: проф. Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов. – Тошкент, 2019.

АКТУАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

KOGNITIV LINGVISTIKANING HOZIRGI YO‘NALISHLARI

CURRENT TRENDS IN COGNITIVE LINGUISTICS

Зияева Махбуба Фазлидиновна
философии по педагогической науке, и.о.доцента,
Джизакский политехнический институт,
maxbubaziyayeva@gmail.com

Аннотация: *Данная статья посвящена структурно-семантическому анализу английских и русских пословиц, выражающих отношение англичан и русских к внешнему и внутреннему миру человека. Рассматривается анализ*

лексических компонентов, синтаксической структуры, ритмической организации английских и русских пословиц показал специфическую роль языковых средств в выражении культурно-национальной специфики мышления английского и русского народов.

Ключевые слова: *пословицы, структурно-семантический анализ, менталитет, внешний и внутренний мир человека, фольклорный характер.*

Abstract: *This article is devoted to the structural and semantic analysis of English and Russian proverbs expressing the attitude of the English and Russians to the external and internal world of man. The analysis of lexical components, syntactic structure, rhythmic organization of English and Russian proverbs showed the specific role of linguistic means in expressing the cultural and national specificity of thinking of the English and Russian peoples.*

Key words: *proverbs, structural and semantic analysis, mentality, external and internal world of man, folklore character.*

Пословицы прочно и надёжно вошли в нашу повседневную жизнь. В них отражён многовековой опыт и мудрость народа, его огромный творческий и духовный потенциал. Они не только отображают мировидение народа, его менталитет, но и воспроизводят из поколения в поколение культурно-национальные установки и традиции народа — носителя языка. Н. Л. Адамия определяет пословицы как «проверенный временем и жизнью сгусток народной мудрости, концентрат духовного и физического опыта народа, выраженный лаконично, ярко и образно» [Апресян,1995:3].

Пословичный материал позволяет проникнуть в область мыслительной деятельности определённого народа, открывая широкие возможности для проведения сопоставительного исследования, так как через сопоставление и сравнение пословичной системы различных языков, в данном случае таких типологически несхожих языков, как русский и английский, можно выявить общее и национально-специфическое в пословицах языковой ментальности (русской и английской), потому что «ничто лучше пословиц и поговорок не даст представления о духе и строе изучаемого языка и об особенностях менталитета народа — его носителя» [Выготский, 1996:4].

Менталитет — это не только национально-специфические черты, это вся совокупность определяющих мировосприятие характеристик, присущих народу. Вычленять какую-то отдельную группу свойств и присваивать ей название «менталитет» вряд ли оправданно: мировосприятие народа целостно и органично. Однако какие-то черты могут доминировать, что и создаёт особую манеру видения и позволяет говорить о характерных чертах менталитета данного народа [Жуков,1990:32]. При анализе менталитета необходимо учитывать значительную дифференциацию внутри народа, ведущую к тому, что, помимо общих черт национального менталитета, можно говорить о менталитете отдельных групп.

В последнее десятилетие особенно интенсивно и плодотворно развивается одно из актуальных направлений когнитивной лингвистики — это реконструкция и исследование языковой картины мира, важную роль в

этом аспекте играют пословицы, поскольку «пословицы хранят знания о мире и человеке в этом мире» [Жуков,1990:32]. Пословицы как одно из средств номинации могут анализироваться в разных направлениях: традиционном, социолингвистическом, лингвокультурологическом и когнитивном. На наш взгляд, несмотря на достижение исследований в этих направлениях, важную роль играет и еще один аспект — сопоставительный анализ.

При сопоставлении пословиц разных народов ярко выявляется в первую очередь характер соотношения значения и внутренней формы пословиц, особенности семантики лексических компонентов, входящих в структуру пословиц, способ манифестации значения, парадигматические связи, ритмические, фонетические и структурные особенности и т.д. Пословица находится в центре внимания разных ученых, потому что, «...с одной стороны, пословица — явление языка, с другой — это логическая единица, выражающая суждение, с третьей стороны, это художественная миниатюра» [Жуков,1990:32].

Основная часть. Как полагает большинство зарубежных и отечественных лингвистов, пословица — это языковой знак и текст, но нам близка позиция Г.Л. Пермякова, который считает, что «как языковой знак, пословица относится к лингвистике, а как текст - к фольклору, что дает основание выделять пословицы, как особый уровень языка - паремиологический» (Пермяков,1999: 250).

Для структурно-семантического анализа пословиц двух языков мы будем использовать два термина: термин «образное значение» и термин «внутренняя форма», понимая последнюю как буквальное значение, которое можно вывести из значений составляющих его компонентов и находящихся в разных отношениях, как с буквальным значением, так и с переносным.

В психологии характер человека понимается как особый склад личности, который вырабатывается у нее на основе врожденных форм темперамента, под влиянием приобретенных аффективных и волевых реакций в совокупности с ее интеллектуальными способностями, он проявляется в сознании, деятельности человека, в его внешнем облике. В языковой картине мира человек мыслится как динамичное, деятельное существо, выполняющее три различных типа действий — физические, интеллектуальные и речевые. Человек предстает как мыслящий, чувствующий и действующий субъект. Все эти сферы человеческой деятельности взаимосвязаны между собой и определенным образом формируют его характер. Мы ограничимся сопоставительным анализом английских и русских пословиц, связанных с отношением человека к его внешнему и внутреннему миру, которое характеризует систему ценностей человека.

Сопоставительный анализ английских и русских пословиц с обозначенных позиций позволил объединить их в отдельные группы по сходству образного значения и внутренней формы. Самую многочисленную группу составили пословицы, имеющие значения «внешность обманчива» и

«о человеке нельзя судить по его внешности, по первому впечатлению». Прежде всего, рассмотрим пословицы английского и русского языка, внутренняя форма которых содержит совпадающий набор образов. Это — пословицы «универсальной языковой ментальности». Например, английская пословица Appearances are deceptive и русская пословица Внешность обманчива выражают обобщающее значение и лишены какой-либо образности. Другая английская пословица All is not gold that glitters и ее вариант All that glisters (glitters) is not gold и русская пословица Не все то золото, что блестит также содержат совпадающий набор образов.

Как английская, так и русская пословица являются более экспрессивными по своему образному значению. Их экспрессивность выражается метафорическим переосмыслением лексического компонента «золото» в значении «внешняя красота». Однако в русском языке имеется пословица с противоположным значением Золото и в грязи блестит, которая по значению совпадает с английской A good name keeps its luster in the dark (Доброе имя, хорошая репутация сохраняет свой блеск и в темноте). В данных пословицах при сохранении общего концептуального ядра наблюдается уникальное образное переосмысление, особенно в английской пословице, где акцент делается на важности репутации: она носит более конкретный характер, в отличие от обобщенного характера русской пословицы, но благодаря прозрачности внутренней формы, английская пословица становится понятной представителям различных лингвокультур.

Следует отметить, что в английском языке с тем же значением встречается пословица, отличающаяся по своему фразеологическому образу You cannot judge a tree by its bark (Вы не можете судить о дереве по его коре). Эта пословица не имеет эквивалента в русском языке, но ее внутренняя форма соответствует понятийному содержанию.

Таким образом, вечная проблема, которая занимала многие умы человечества: что есть главное в человеке — внешность, красота или богатый внутренний мир — нашла свое выражение в английских и русских пословицах. Сопоставительный структурно-семантический анализ показал, что английские пословицы носят более назидательный характер, они более конкретные, в них часто используется структура побудительных предложений, преобладает общеупотребительная лексика.

Русские пословицы тоже нередко носят поучительный характер, но они более экспрессивны за счет употребления уменьшительно-ласкательных суффиксов, разговорной и архаичной лексики, архаических семантизмов, лексической антонимии. Образность создается за счет контраста, сопоставления и противопоставления, а также параллелизма синтаксических конструкций. Русские пословицы представляют собой поэтические миниатюры, которые носят фольклорный характер, в них больше внимания уделяется их ритмической организации текста, рифмованности, звуковым повторам (аллитерации и ассонансы). Таким образом, английские и русские пословицы данного семантического фрагмента не только отражают

менталитет народов, но и дополняют, расширяют и детализируют пословичную картину мира.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. –1995. – № 1.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996.
3. Дубровская О.Г. Русские и английские пословицы как культурологические единицы. — Тюмень, 2002. Вестник РУДН, 2013, № 3 66
4. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – М., 1990.
5. Абдуваҳобова Д. Э. Познавательные мотивы подростка в процессе обучения. Молодой учёный. 2015.
6. Эргашев У.Э. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный.762-769.2014.
7. Абдувахобова Д.Э. Поведение человека в трудных ситуациях. Актуальные вопросы современной психологии. 17-20. 2017
8. Эргашев У.Э. Мотивы учения в подростковом возрасте. Молодой учёный.2015 Абдувахобова Д.Э. Использование информационно коммуникативных технологий в процессе обучения иностранным языкам. Экономика и социум155-158. 2022
9. Кадырова М.К. Психологические особенности обучения в процессе образования. Молодой учёный. 2014. 912-914
10. Калдыкозова С.Е. Формирование у учащихся представлений об изучение языка. Gospodarka I innowacje. 44,122-128, 2024
11. Ким Н.В. Психологичекие закономерности процесса обучения. Экономика и социум. 879-882,2023.

QUYI ZARAFSHON VOHASI BA’ZI JOY NOMLARINING TAHLILIY TAVSIFI (QIZILTEPA TUMANI MISOLIDA)

DESCRIPTION AND ANALYSIS OF SOME PLACE NAMES OF THE LOWER ZARAFSHAN OASIS (ON THE EXAMPLE OF THE KYZYLTEPA DISTRICT)

G‘aniyev Nurbek O‘ktamovich
Dotsent v.b. Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
nurbek-ganiyev@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qiziltepa tumani toponimlari va ayrim onomastik birliklarning etimologik tahlili doirasida olib borilgan tadqiqotlar*

natijalari va ilmiy xulosalar asosida joy nomlarining etimologik tahlili muhokama etilgan.

Kalit so‘zlar: *toponim, etimologiya, onomastik etimologiya, onomastik leksika, sinonimlar, etimologik tahlil.*

Aannotation: *This article discusses the etymological analysis of place names based on the results of the conducted research and the scientific conclusions made within the etymological analysis of toponyms of Qiziltepa district and some onomastic units.*

Key words: *toponym, etymology, onomastic etymology, onomastic lexicon, synonyms, etymological analysis.*

Ilm-fan mavjud ekanki, borliq va jamiyat hodisalarini muayyan ilmiy me’yor, mezonlar asosida tasniflaydi, talqin etadi hamda ilmiy tahlilga tortadi. Xuddi shu o‘rinda toponimlarining areal va tarixiy tahlili, o‘zbek etnogenezi hamda etnik xususiyatlarini o‘rganishning tarixiy, lisoniy, kognitiv, semiologik, onomastik, ma’lum qatlamga mansub birliklarning lisoniy, etimologik, kognitiv, etnografik-tarixiy xususiyatlari tadqiq etilgan muayyan hududlar toponimlarining ma’lum maqsadlaridan kelib chiqib tuzilgan tahlil-tavsiflari amalga oshirilgan. Biz ushbu materialda etimologiya to‘g‘risida qisqa fikr yuritish hamda onomastik etimologiya to‘g‘risida to‘xtalishni o‘rinli, deb hisobladik. Bu ikki masala doirasida sodda, qo‘shma etnotoponim va oykonimlarning etimologik tahliliga, aniqrog‘i, toponimik tahlilning bir turiga kiritishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Etimologik tahlil orqali tahlilga tortilgan so‘z yoki toponimning qadimiy ifodasi, kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlaridagi tarkibiy o‘zgarishlari, qadimiy va hozirgi zamon ifodasidagi ma’nolarining tushunilishi, ularning etimonlari aniqlanadi. V.Pizani, A.Abdurahmonov, E.V.Sevortyan, L.S.Levitskayalar bu sohada bir qator tadqiqotlarni amalga oshirgan bo‘lsalar, E.Murzayev etimologik tahlilda toponimlarning kelib chiqishi va ma’nosini tushuntirish zarurligini aytib o‘tgan. [Murzayev, 1974: 78-79.]. Tilshunos olim A.Hojiyev etimologiya va etimologik tahlil haqida shunday deydi: “Etimologiya tilshunoslikning bir bo‘limi, etimologik tahlil esa so‘z hamda toponimlarning kelib chiqishini tarixiy taraqqiyotda ko‘rsatadi” [Hojiyev, 2002: 136], professor T.Enazarov: “Etimologiya va etimologik tahlil haqidagi amalga oshirilgan ham amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida ham bor”, degan fikrni bildirib o‘tadi. Bu haqida T.Enazarovning doktorlik dissertatsiyasida mukammal ma’lumot berilgan.

Mavjud ma’lumotlarga tayangan holda, toponimik tahlilni xalqonalik va ilmiylik nuqtayi nazaridan xalqona va ilmiy toponimik guruhga bo‘lishimiz mumkin.

Bugungacha toponimlarning tavsifiy, ensiklopedik, lingvistik, geografik va tarixiy tahlillari amalga oshirilgan. Bu tahlillar asosida muayyan sohalar va mavzular nuqtayi nazaridan onomastik tahlili amalga oshirilganda, tahlil etilayotgan toponim haqida oxirgi asosli va ishonchli fikr-mulohazalarning berilmaganligida yoki turli-tumanligidadir, degan qarashlarni yuzaga keltiradi. Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, toponimik tahlil negizida, albatta, etimologik tahlil

yotadi. Chunonchi, toponimlarning har qanday tahlili toponimik tahlil ichida o‘z ifodasiga ega hisoblanadi.

Har bir etnotopooykonim ham boshqa toponimlar singari tilning fonetik, leksik hamda morfologik imkoniyatlariga oid, biroq unutilgan noyob lisoniy va onomastik xususiyatlarini hamda “inson va uning faoliyati bilan bog‘liq ijtimoiy-siyosiy, tarixiy va sotsial jarayonlarning taraqqiyoti” ni ifodalaydi. [Sa’dullayev, 1996: 41-98]. Abu Rayhon Beruniy, A. Narshaxiy, Mahmud Koshg‘ariy kabi allomalar o‘zlari yashagan davrdagi ba’zi bir joy nomlarini o‘zlari yashagan hududdagi ilm-fan taraqqiyoti saviyasida turib ilmiy izohlashga intilishgan. [Hasanov,1981: 262]

Toponimiya doir ilmiy tadqiqotlar lisoniy, tarixiy, geografik tavsifdan ilmiy izohli tavsif hamda ilmiy etimologik tasnifga qarab borganligini shu sohaga oid e’lon qilinayotgan ilmiy adabiyotlar, shuningdek, amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarning mazmun va mohiyatidan, to‘g‘rirog‘i, ularning ilmiy nuqtayi nazardan yangilanib, takomillashib borayotganligidan bilish mumkin. Ularning ba’zi birlarida toponimlarning etimologik tahliliga birmuncha to‘xtalingani, ularning etimologik tadqiqi usullariga e’tibor qaratilmaganligi sababli, joy nomlarining etimologik tahlili dalillarining ozligi tufayli mukammal darajada deb bo‘lmaydi.

Etimologiya va etimologik tahlil turlari tadqiqotlari masalasi o‘zbek tilshunosligida olimlar A.Fulomov, F.Abdullayev, Sh.Rahmatullayev, E.Fozilov, A.Ishayev, B.Bafoyev kabilarning tadqiqotlarida u yoki bu darajada qayd etilgan. B.O‘rinboyev, E.Begmatov va S.Qorayev, T.Enazarovlar toponimlarning tadqiqida ham “etimologik tahlil” zarurligini qayd etishgan, tadqiqning nazariy asoslari to‘g‘risida ba’zi bir fikrlarni bildirib o‘tishgan.

Xalq etimologiyasiga oid holatlarning badiiy asarlar matnida uchrashini I.Toshaliyev bayon qilgan. [Toshaliyev,1979: 38-50]. Ushbu etimologiya uslubiy (stilistik) talablar bo‘yicha va ijodiy maqsadga muvofiq amalga oshiriladi. Badiiy etimologiyadagi xalqona hamda ilmiy etimologik tahlil qilish xususiyatlari publitsistika va badiiy ijodda ilmiy usul, vositalar vazifasini bajaradi. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish kerakki, toponimikada ham xalqona etimologik tahlil borligi tabiiydir.

Etimologik tahlil masalasida shuni alohida ta’kidlash kerakki, joy nomlari etimologiyasiga aniqlik kiritishda geografik terminlarining ahamiyatiga e’tibor qaratish lozim. Chunonchi, E.Murzayev: “Har qanday toponimik tadqiqot geografik terminlarni o‘rganishdan boshlanishi kerak. Geografik nomlarning etimologiyasini tahlil qilishda terminlar bilimdon qo‘lida bebaho xazinadir” deb ta’rif beradi. [Murzayev, 1979: 166]

Toponimist olim S.Qorayev geografik terminlarning olti turini alohida qayd etib o‘tadi hamda ularning toponimlar etimologiyasini aniqlashdagi o‘rniga yuksak baho bera turib, ularni tabiiy geografiyaga oid terminlar, ijtimoiy-iqtisodiy sohalar doirasidagi terminlar, kasb-hunarga oid, kishilarning laqablari, familiyalaridan kelib chiqadigan geografik nomlarga doir xalqona terminlar, kishilik jamiyatining turli rivojlanish bosqichlarida vujudga kelgan urug‘, qabila, elat, xalq, millat kabi

etnik birliklar nomlari, geografik nomlardan paydo bo‘lgan toponimlar – topotoponimlar kabi turlarga ajratadi.

Etimologik tahlil tadqiqi yuzasidan etakchi tadqiqotchilarning izlanishlari natijasida hudud toponimlari, ya’ni oykonimlari va so‘zlarining etimologik tahlillaridagi farqlarga e’tibor bersak, tadqiq etilgan hudud oykonimiyasi tizimidagi ba’zi bir ob’ekt nomlarining etimologik tahlillari tushunarli va ishonarli bo‘lishi aniq. So‘zning etimologik tahliliga O‘TELda namunalar berilgan. [Rahmatullayev, 2000:248].

Demak, so‘z hamda o‘rganiladigan oykonimlarning (umuman, toponimlarning) etimologik tahlillarining bir-biridan farqlanib qo‘llanilishi amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning takomillashuviga imkoniyat yaratib beradi. Shuningdek, oykonimlar yuzasidan amalga oshirilgan etimologik tahlillar ilmiy toponimik tahlilning mukammal ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Qiziltepa tumani hududiga oid oykonimlarning topogrammatik tomondan sodda va qo‘shma oykonimlardan bir qanchasining etimologik tahlili borasida quyidagicha to‘xtalib o‘tdik.

Mamlakatimizning barcha hududlari uchun keng iste’molda bo‘lgan **mahalla, qishloq va ko‘cha** terminlari haqida quyidagicha izoh berildi.

Mahalla – ko‘pchilik bu so‘zning vujudga kelishi va takomillashuvi juda qadim tarix sahifalariga borib taqalishi haqida so‘z yuritishadi. “Mahalla” atamasining kelib chiqishi ham qadim tarixga borib taqaladi va u arabcha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilidagi “joy” ma’nosini bildiruvchi “mahallun” so‘zidan kelib chiqqan.

U turli hududlarda mahallot (joy), guzar, jamoa, elat shaklida atalib kelingan. Ammo mahalla, nafaqat tarix, balki bugungi va ertangi kunimizni ham tutashtirib turuvchi maskan hisoblanadi. Shu bilan birga mahalla milliyligimiz timsoli hamda qadriyatlar va urf-odatlarni avloddan-avlodga etkazuvchi ijtimoiy-madaniy makon sifatida xizmat qiladi. O‘rganilgan hudud aholisi tomonidan mahalla tushunchasi muayyan aholi punktlarining yig‘indisini tashkil etgan ma’muriy tuzilma sifatida anglashiladi. Mamlakatimizning ko‘pgina hududlari so‘zlashuvida “mahallani to‘pla”, “mahallaga osh beramiz” kabi jumlalar ko‘p qo‘llanadi. Vaholanki, o‘rganilgan hudud aholisi so‘zlashuvida mahalla tushunchasi tor ma’noda, ya’ni idora tuzilmasi shaklida tushuniladi. Masalan, “mahallani to‘pla” – “qishloqni yoki odamlarni to‘pla», “mahallaga osh beramiz” – “qishloqqa osh beramiz” shaklida ishlatiladi. Bu hududning dialektal xususiyatidan kelib chiqadi.

Mahalla – bu arabcha so‘z ***mahallãt (un)*** shakliga ega; o‘zbek tiliga hoyi hutti undoshini ***h*** undoshiga, uchinchi bo‘g‘indagi cho‘ziq ***a*** unlisini ***a*** unlisiga almashtirib, so‘z oxiridagi ***t*** tovushini tashlab qabul qilingan: *mahallãt > mahalla*; asli halla fe’lining «istiqomat qildi» ma’nosi bilan hosil qilingan mahall(un) masdarining ***–ãt (un)*** qo‘shimchasini olgan shakli bo‘lib, arab tilida “kvartal” ma’nolarini anglatadi; o‘zbek tilida bu so‘z «shaharning aholi yashaydigan ma’lum bir qismi» ma’nosini anglatish uchun ishlatiladi. [Rahmatullayev, 2003:260]

Qishloq – nomi ikki qismdan iboratday tuyuladi, biroq bir butun so‘z. U tarixan uchta ma’noli bo‘lakdan tashkil topgan: qishloq (qish+la+q), shuningdek, bu nom orqali qadimda qishlaydigan joy ma’nosi anglashiladi. Vaqt o‘tishi bilan

so‘zning –loq komponenti tarixiy taraqqiyot natijasida ma’no ifodalash sifatini yo‘qotgan bo‘lib, qish so‘zi tarkibining bir butun bo‘lagiga aylangan va qishloq so‘zi apellyativ leksik birlik sifatida qo‘llanila boshlangan. -loq formanti o‘rin-joy ma’nosini anglatuvchi qo‘shimcha qatoriga o‘tgan. Onomastik leksika sathidagi Qishloq nomi bir butun so‘z sifatida topoob’ektning nomi sanaladi.

Shuningdek, -loq qo‘shimchasining XVII-XVIII asrlarda makon yasovchi affiks ekanligi Fatx Alixonning “Kitobi lug‘ati atrokiya” asarida ko‘rsatib o‘tilgan. Demak, apellyativ leksikadagi qishloq nutqda turli qo‘shimchalarni qabul qilgan holda faol qo‘llanadigan so‘z hisoblanadi. Qishloq so‘zi qadimda aholining qishlaydigan joy ma’nosini anglatgan. Uning etimoni qishda yashaydigan joy ma’nosidagi qishlog‘ // qishloq so‘zi hisoblanadi.

Ko‘cha – bu ko‘rsatkich joy nomi sifatida aholi punktlarining muayyan qismlarini nomlash uchun ham qo‘llanilgan. Hozirgi mavjud turkiy tillarning ko‘pchiligida ko‘cha – binolar orasidagi o‘tish yo‘li va yo‘laklarini hamda bo‘shliq, makon ma’nolarini ham ifodalab keladi. Eron tillarida ham bu so‘z “oraliq yo‘llar” ma’nolariga ega. Ko‘cha topoindikatori oykonimik xarakterdagi ko‘rsatkichdan biri hisoblanadi. Shuningdek, tilimizdagi “*ko‘chmoq*” so‘zida ham bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga o‘tish (yo‘l, yo‘lak orqali) ma’nosi sezilib turadi. Tadqiq etilgan hududda ko‘cha so‘zi, kishilarning xususiy mulki hisoblangan bino maydoni tashqarisidagi barcha foydalanadigan makon, o‘tish joylari, yo‘llarni nazarda tutadi. Ko‘cha toponimi bilan ko‘chmoq so‘zi qisman bo‘lsa ham, bir-biriga ma’no jihatdan yaqindir. Ko‘cha toponimi bir o‘rinda joy nomi bo‘lsa, zero, yo‘l, yo‘lak, ko‘cha kabi dromonimlar toponimning alohida turini hosil qiladi. Boshqa bir o‘rinda esa ko‘cha dromonimi toponimik indikator (quyi ko‘cha, yuqori ko‘cha) vazifasini bajaradi.

Xullas, oykonimlardan ba’zi birlarining etimologik tahlili, tuman oykonimlarining nomlanishi umumturkiy va fors-tojikcha nomlash tizimining ajralmas bir bo‘lagi ekanligida, oykonimlarning topoasoslari turkiy, fors-tojikcha, qisman boshqa tillar leksemasida shakllanganligida hamda ular tarixiy jarayonlarning mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi.

Qatag‘on – qishloq (Navoiy v. Navbahor tumani, Xatirchi Qiziltepa tumanlari, Namangan v. Namangan tumani, Samanqand v. Ishtixon, Payariq, Urgut tumanlari, Qashqadaryo v. Shahrisabz, Yakkabog‘ tumanlari, Xorazm v. Shovot tumani). – Samarqand viloyatining Ishtixon tumanida Ravotqatag‘on degan aholi punkti bor. Qatag‘an o‘zbeklar tarkibiga kirgan yirik qabilalardan biri. Qatag‘onlarning asosiy qismi Afg‘onistonning Qatag‘on viloyatida yashaydi. Markaziy Osiyoda qatag‘onlar Tojikistonda (Quyi Vaxsh, Yaxsuv vodiylari, Panj daryosining o‘ng sohili, Qo‘rg‘ontepa shahridan) va qisman Janubiy O‘zbekistonda qayd qilingan.

Qiziltepa tumani Demas mahallasi hududidagi Qatag‘on qishlog‘i nomi o‘zbek xalqining shu nomdagi urug‘i nomi bilan bog‘liq. Bu qishloqda qatag‘onlar avlodi yashagani haqida ma’lumotlar bor.

Mang‘it – toponimning kelib chiqishi to‘g‘risida bir necha taxminlar bor.

1. Turkiy qabilalardan birining nomi bo‘lib, onomastik konversiya tufayli shakllangan. A.Ishayev bu etnonimning kelib chiqishini mingta ot ma’nosida

qo‘llanuvchi “mang+at” birikmasiga bog‘lab, turkiy etnonimlardan biri ekanligini qayd etgan. [Ishayev,1958: 63-65].

3. Mang‘it – qabila. “Mang‘itlar Zarafshon vohasi, Qarshi atroflari, Xorazm vohasida, Jizzax atroflarida yashaganlar va *oq mang‘it, qora mang‘it, ala mang‘it, temirxo‘ja, isoboy, gaulak, ko‘sa, toz, qorabayir, baqiri, kula tamg‘ali, mang‘it qozoq, o‘n ikki, cho‘qay, galabotir,beshkal, chobakchak, uz, uvolay* kabi urug‘larga bo‘lingan”. [Qorayev, 2009: 59].

4. T.Nafasov va Z.Do‘simovlarning ta’kidlashlaricha, “Mang‘it – ming, ming ot, mang ot ma’nolarini ifodalaydigan so‘z. Vaqt o‘tishi bilan ming ot yoxud mang+at (ot) birikmalari bir so‘zga aylanib ketib, mang‘it atamasi yuzaga kelgan”.

Mang‘it atamasi etnotoponim bo‘lib, hozirgi kunda ham joylarga nom sifatida ishlatilmoqda: mang‘it > Mang‘it. Ming + ot yasalishi tufayli yasalgan mang‘it so‘zi etnonimlashuv jarayonini boshdan kechirib, etnonimga aylangan: ming-ot > mingat > mangat > mangit > Mang‘it. Ma’lum bir vaqt o‘tgandan so‘ng mang‘it urug‘i vakillari yashagan joy ma’nosini ifodalab turish uchun bu etnonim onomastik konversiya tufayli toponimga ham ko‘chgan: mang‘ + at >mang‘it > Mang‘it. Bulardan ko‘rinib turibdiki, mazkur joy nomi quyidagi tarzda qoliplashgan: apellyativ leksika > onomastik leksika > etnonim > toponim. [Enazarov, 2019:93-94].

G‘amxo‘r – bu sifat tojik tilida “ruhiy azob” ma’nosini anglatadigan arabcha *g‘am* otiga (ARS, 570) “tarqat” ma’nosini anglatadigan tojikcha *xoridan* fe’lining *xor* hozirgi zamon asosini (TjRS, 427) qo‘shib hosil qilingan bo‘lib, tojik tilida *g‘amxor* va *g‘amxo‘r* shakllarida aytiladi (TjRS, 477); o‘zbek tiliga keyingi shakli olingan; “qayg‘uni tarqatuvchi” ma’nosini anglatadi (O‘TIL, II, 651). “Bu sifatdan o‘zbek tilida *g‘amxo‘rlik* oti yasalgan”. [Raxmatullayev, 2009: 274].

Demak, bu toponim apellyativ leksikadagi qayg‘uni arituvchi ma’nosidagi g‘amxo‘r so‘zining toponimlashuv jarayonida onomastik leksika sathiga o‘tishidan yuzaga kelgan.

Naymancha – qishloq. Nayman – o‘zbek urug‘laridan birining nomi. Rashididdin “Jome’at tavorix” asarida «Nayman qadimgi kuchli qabilalardan biridir. Uning bir qancha tarmoqlari bor», deb yozgan. [Rashid-id-din, 1960: 176].

Nayman so‘zi mo‘g‘ulcha bo‘lib, nayman “sakkiz” degan ma’noni bildiradi. N.Aristov, “Nayman so‘zi Nayma daryosi (Katunning bir irmog‘i)ning nomi bilan bog‘liq. toponim daryoning nomi asosida vujudga kelgan», deydi. [Aristov, 1896: 87].

“Nayman so‘zi bilan bog‘liq bo‘lgan toponimlar O‘zbekistonning barcha viloyatlarida uchraydi”. [Do‘simov, Egamov, 1977: 104].

Nayman – o‘zbek urug‘laridan birining nomi. Lug‘aviy ma’nosi “sakkiz” degan so‘z. O‘zbekistonda, xususan, Samarqand viloyatida Naymon, Naymoncha, Qoranayman, Ravatnaymancha kabi qishloqlarni ko‘plab uchratish mumkin. [Qorayev, 1970: 86].

Vaxmkor – mamlakatimizning bir qator viloyat va tumanlarida Vaxm, Vaxmkor shakllarida uchraydigan qishloq nomi.

Vaximkor – mazkur toponimlar o‘tmishda qo‘llangan vaqf termini asosida yuzaga kelgan. Vaqf so‘zi arabcha bo‘lib, “din yo‘lida ajratilgan mol-mulk” degan

ma’noni anglatgan. (Islom. Spravochnk. Toshkent, 1986, 61-b.). Vaqf qilingan yerlarda tashkil topgan qishloqlarning ba’zilari yuqoridagi kabi Vaxim deb atalib ketgan. [Oxunov, 1994: 13-14].

Vaxm arabcha vaqf so‘zining mahalliy xalq tilidagi talaffuzidir: vaqf > *vaxf* > **vaxm** > Vaxm, ya’ni so‘zda oldin q undoshi x undoshiga almashgan. So‘ngra lab-tish f undoshi talaffuz jarayonida lab-lab m undoshiga o‘zgargan. Vaqf “turish, turoq, qo‘zg‘almas, din va xayrli maqsadlar yo‘lida ajratilgan mol-mulk” degan ma’nolarni ifodalaydi. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006: 451].

Musulmon dinining shariat qoidalariga muvofiq, davlat va ayrim kishilar tomonidan din va xayrli maqsadlar yo‘lida ajratilgan mol-mulk vaqfdir. Ko‘pincha ekinzor yer, kanal, ariqlar vafq mulk deb e’lon qilingan va shu nom bilan yuritilgan. Demak, oykonim apellyativ leksikadagi o‘zlashgan so‘zlardan tanlangan va onomastik leksika sathiga o‘tib, joy nomi bo‘lib kelmoqda: *vaxm* > ***vaxim*** > **Vaxim**. Uning etimoni o‘zlashgan va “turish, turoq, qo‘zg‘almas, din va xayrli maqsadlar yo‘lida ajratilgan mol-mulk” degan ma’nolarni anglatadigan vaxm so‘zi sanaladi.

“-kor (-gar,-gor,-kar)” komponenti. Tojik tilidan kirgan; kasb egasi, mutaxassislik, mashg‘ulot bilan bog‘liq bo‘lgan shaxs oti yasaydi: paxta/kor, bino/kor, xalos/kor, xizmat/kor, da’vo/gar, durad/gor, mis/kar kabi.

Tojik tilidagi kor so‘zini o‘zbek tiliga tarjima qiladigan bo‘lsak, ish, mehnat ma’nolarini anglatadi. Mehnat qilish ma’nosidan kelib chiqib aytish mumkinki, vaqf yerlari hududida joylashgan va unda ishlab kun kechiradigan aholi yoki aholi punkti Vaxm, Vaxim, Vaxmkor yoki Vaximkor sifatida xalq tomonidan atalib kelingan. Shu tariqa oykonim hosil bo‘lgan.

Mayta – Besh jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 2-jild 530 sahifasida “Mayta” so‘ziga “Qo‘riq, bo‘z yer” deb tasnif berilgan. Ayrimlar “mayta” so‘zini “mayyit” shaklida ifoda etishadi. O‘sha lug‘at 2-jildi 528-sahifasida “may(y)it” so‘zi “o‘lik, jasad, murda” shaklida ifodalanadi.

Mayiton – arabcha topoasosga fors-tojikcha –on topoformanti birikuvidan hosil bo‘lgan *mayit > on*, assimilyasiya natijasida *mayito* shakliga kirgan va tovush almashishi *mayit>o>a* (hududda o‘zbek va tojik tilida gaplashuvchi etnik tarkib mavjud) oqibatida Mayta shaklini olgan Toponimist A.L.Xromov fikricha, –on affiksi Matcha (Mastchon) shevalarida, shuningdek, barcha tojik shevalarida kam ishlatiladi. Shu affiksli toponimlar ancha qadimiy hisoblanadi. Hozirgi vaqtda –on o‘rniga ko‘proq –o (ho) (arabon-arabo) ko‘plik qo‘shimchasi qo‘llaniladi. [Qorayev, 2006: 9].

Emakti – qishlog‘i M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarining 54-sahifasida *etmak* so‘zi *non* ma’nosida beriladi; shuningdek, asarning 129-sahifasida *er etmaklandi – kishining noni ko‘paydi* ma’nosida beriladi.

Etmäkchï – novvoy. Demak, novvoy ma’nosidagi mazkur so‘z non tushunchasini anglatuvchi etmak asosiga -chi affiksi qo‘shilishidan yasalgan. Bu kasb-hunar nomi eski o‘zbek tilida ham, xususan, Alisher Navoiy asarlarida ham *itmakchi* fonetik variantida qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin: *Itmakchi tanuri andin qiziq, allof bozori andin issiq.* [Alisher Navoiy, 1998: 35]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida esa etmakchi//itmakchi qo‘llanmaydi, arxaik so‘z hisoblanadi.

Demak, bu so‘z aslida etmakchi shaklidan fonetik o‘zgarishlar asosida emakti shaklini olgan: etmakchi>*emakti*>*Emakti*. Demak, bu toponim apellyativ leksikadagi novvoy ma’nosidagi *etmak (itmak*) so‘zining toponimlashuvi jarayonida onomastik leksika sathiga o‘tishidan yuzaga kelgan. Qishloq o‘tmishiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bu yerda qadimdan kishilarning novvoylik bilan mashg‘ul bo‘lganligining guvohi bo‘lamiz.

Yuqorida hududdagi ba’zi bir sodda oykonimlarning etimologik tahliliga to‘xtalindi. Ularning shakllanishi, asosan, sodda, ba’zan apellyativ leksikada yasama bo‘lgan holda onomastik leksikada esa bir butun nomning o‘zi to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Sodda oykonimlarning etimologik tahlilida nom uchun tanlangan so‘zlar toponimlashuv jarayoni tufayli, ya’ni oykonimik ob’ektlarga nom bo‘lgan. Bunday oykonimlardan ba’zi birlarining etimologik tadqiqi shunday ob’ektlarning tarixiy taraqqiyoti etnonim va gidronimik terminlardan shakllanganligini tasdiqlaydi. Ularning etnonim hamda gidronimik nomlardan shakllanganligi ham tuman oykonimlariga xos soddalik xususiyatlarini mukammallashtirgan.

Shuningdek, ikki topoasosning birikib, bir butun so‘z ko‘rinishidagi toponim bo‘lib kelishi qo‘shma toponimlar hisoblanadi. Ular Qiziltepa tumani oykonimlari tizimida uchraydigan topogrammatik hodisalardan biri. Bunday toponimlar boshqa hududlarda uchragani singari tadqiq etilgan hudud oykonimiyasi tizimida ham ancha faol holda uchraydi. Oykonimlar tizimidagi bunday nomlarni topogrammatik, xususan, topooykonimik nuqtayi nazardan qo‘shma oykonimlar deyish o‘rinli.

Quyida shu hududda uchragan ba’zi bir qo‘shma toponimlarning etimologik tahliliga kirishamiz.

Duobdurun – ushbu joy nomi tojikcha uchta asosdan hosil bo‘lgan. N.Oxunovning ma’lumotiga qaraganda, “Duob” toponimiga izoh berar ekan, unda ushbu joy nomi tojikcha du – ikki, ob – suv so‘zlarining birikuvidan yasalganligini, ikki suvning qo‘shilgan joyi *duob* deb yuritilishini ta’kidlaydi. Duob so‘zi turli joylarda har xil shaklda, jumladan, Duoba, Dug‘ob, Dug‘oba ko‘rinishlarida ham uchraydi, deb ta’rif beradi.

Duobdurun toponimi esa *du - ikki, ob – suv, durun – ichkari* so‘zlarining birikuvidan yasalgan bo‘lib, *ikki suvning ichkariga tarqaladigan joyi* degan ma’noni beradi.

Qiziltepa – qizil – “qon rangidagi, “alvon”. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan bu sifat asli “qizil tus ol –“ manosini anglatgan qыz fe’lidan –(ы)l qo‘shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik ы unlilarning qattiqlik belgisi yo‘qolgan: qыz- +ыl= qыzыl-qizil.

Tepa – “do‘ng joy”. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan bu ot asli *töpa, töpu* tarzida talaffuz qilingan (DS, 580); o‘zbek tilida *o* unlisi *e* unlisiga almashgan; *töpa – tepa*. Bu so‘z oxirida a, o‘ qismi asli leksema yasovchi qo‘shimcha, lekin manbalarda *töp* – fe’li o‘z aksini topmagan. [Rahmatullayev, 2000: 331].

Qiziltepa Navoiy viloyatidagi tuman, qishloq. Qizil rangli, qizg‘ish tuproq (qum)li tepalik yonidagi qishloq. [Nafasov, 2007: 49].

Qiziltepa atamasi toponim bo‘lib, hozirgi kunda ham joylarga nom sifatida ishlatilmoqda: qizil + tepa > qiziltepa > Qiziltepa sifat + ot birikuvidan qo‘shma asosli toponim yasalgan.

Demak, etimologik tahlil masalasida shuni alohida ta’kidlash kerakki, joy nomlari etimologiyasiga aniqlik kiritishda toponimik terminlarining ahamiyatiga e’tibor qaratish lozim bo‘ladiki, bunda so‘z hamda o‘rganiladigan toponimlar etimologik tahlilining bir-biridan farqlanib qo‘llanilishi, amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning takomillashuviga imkoniyat yaratib beradi. Shuningdek, toponimlar yuzasidan amalga oshirilgan etimologik tahlillar ilmiy toponimik tahlilning mukammal ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Toponimlarning etimologik tahlili mamlakatimiz toponimiyasining ham farqli, ham o‘xshash jihatlari, ularning unutilgan va yashirin ma’nolari borligini ham anglatishi bilan bir qatorda, ma’lum bir ma’noda xalqlar do‘stligining o‘ziga xos jihatlarini, urug‘-qabila, xalq etnonimlarining ommaviy hamda keng tarqalishini, tadqiq etilgan oykonimlarning tarixiy taraqqiyotda muhim rol o‘ynashini ham anglatadi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to‘plami. 14 t. – Toshkent: Fan, 1998.
2. Аристов Н. Заметки об этнеческом составе тюрских племен и народностей и свединия об их численности // отд. Оттис из «Живой страна». – Москва,1896.
3. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘qituvchi, 1977.
4. Enazarov T. va boshqalar. O‘zbekiston joy nomlarining etimologik lug‘ati toponimlar tilsimi. –Toshkent: Nodirabegim. 2019.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
6. Hasanov H. Beruniy asarlarida toponimika // Beruniy va ijtimoiy fanlar. – Toshkent, Fan,1972. –B.125-128; Hasanov H. Sayyoh olimlar. –Toshkent: O‘zbekiston,1981.
7. Ishayev A. Mang‘it so‘zining etimologiyasi haqida // O‘zbek tili va adabiyoti masalalari jurnali. –Toshkent: Fan, 1958.2-son.
8. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. –Москва: Мысль, 1974. –С.78-79.; Мурзаев Э.М. География в названиях. - М.: “Наука”, 1979.
9. Nafasov. T.,.Nafasova V. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati. – Toshkent., 2007.
10. Oxunov N. Joy nomlari ta’biri. –Toshkent: O‘zbekiston, 1994.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.-Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 1-jild.
12. Qorayev S. Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi? –Toshkent, O‘zbekiston, 1970.; Qorayev S. Toponimika. –Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy nashriyoti”, 2006.; Qorayev S. Yer tilining kaliti. Qisqacha lug‘at. –Toshkent., 2009.

13. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. –Toshkent, Universitet, 2000.; Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (arab so‘zlari). – Toshkent., 2003.; Raxmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Unversitet. 2009.
14. Рашид-ид-дин, Сборники летописей, –Ташкент, 1960.
15. Sa’dullayev A. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent, O‘qituvchi, 1996.
16. Toshaliyev I. Xalq etimologiyasiga doir ba’zi kuzatishlar // O‘zbek tilida so‘z yasalishi. Ilmiy ishlar to‘plami. №608 –Toshkent,1979.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING “MAMLAKATIMIZDA O‘ZBEK TILINI YANADA RIVOJLANTIRISH VA TIL SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO‘G‘RISIDA”GI FARMONI — DAVLAT TILI TARAQQIYOTININING HUQUQIY ASOSI SIFATIDA

DECREE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN “ON MEASURES FOR FURTHER DEVELOPMENT OF THE UZBEKI LANGUAGE AND IMPROVEMENT OF THE LANGUAGE POLICY IN OUR COUNTRY” IS THE LEGAL BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE

Shoimov Norqobil Bobomurodovich
yuridik fanlar nomzodi, dotsent,
O‘zbekiston Respublikasi
IIV Malaka oshirish instituti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ona tilimizning xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, yosh avlodni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, davlat tilini hayotga to‘laqonli tatbiq etish masalalari yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, o‘zbek tilini rivojlantirish, ona tilimiz qadri, davlat tilining sofligini saqlash, huquqiy asos.*

Annotation: *In this article, the issues of raising the prestige of our native language in the social life of our people and at the international level, educating the young generation in the spirit of patriotism, loyalty to national traditions and values, and fully implementing the state language in life are discussed in this article.*

Keywords: *the Uzbek language, development of the Uzbek language, the value of our mother tongue, preservation of the purity of the state language, legal basis.*

O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir. O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an’analari hurmat qilinishini ta’minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo‘lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Yurtimizda Prezidentimiz rahnamoligi va tashabbusi bilan ona tilimizning xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, yosh avlodni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, davlat tilini hayotga to‘laqonli tatbiq etish maqsadida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida Yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaratilgan ezgu intilish va harakatlarimiz hal qiluvchi bosqichga ko‘tarilmoqda. Bu yo‘lda milliy o‘zligimiz, g‘urur-iftixorimiz timsoli bo‘lgan ona tilimiz, hech shubhasiz, beqiyos kuch-qudrat va ilhom manbai bo‘lib xizmat qilishi e’tirof etilib, uning yettita ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan *“**Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish**”* **deb atalgan oltinchi** ustuvor yo‘nalishining *““**Vatandoshlar” jamoat fondi orqali xorijiy davlatlardagi yurtdoshlarimiz bilan doimiy va samarali aloqalar o‘rnatish**”* deb nomlangan 87-maqsadida xorijda istiqomat qilayotgan vatandoshlar bilan hamkorlik o‘rnatish va olib borish sohasida yuzaga kelayotgan muammolarni tizimli asosda tahlil qilib borish va ularning yechimi yuzasidan aniq takliflar ishlab chiqish; xorijda o‘zbek tili, madaniyati va an’analarini saqlab qolish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyatni qo‘llab-quvvatlash, yurtimizning boy ilmiy, madaniy va ma’naviy merosini keng targ‘ib qilish va ommalashtirish; xorijdagi vatandoshlarning salohiyatini O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishga jalb etish va ularni rag‘batlantirish choralarini ko‘rish hamda “***Mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish***” **deb nomlangan yettinchi** ustuvor yo‘nalishining *“**Jahon hamjamiyatida mamlakatimiz imidjini oshirishga qaratilgan axborotlar yetkazish samaradorligini oshirish**”* deb nomlangan *98*-maqsadida esa O‘zbekiston imidjini jahon sahnasida ilgari surishni nazarda tutuvchi chora-tadbirlar majmuini tayyorlash va amalga oshirish, mamlakatimizda islohotlarning borishi, jamiyatni demokratik yangilash jarayonlari haqida xolis axborot tarqatishning samarali davom ettirish; xorijiy davlatlarda o‘zbek tili, madaniyati va milliy an’analarimizni keng ommalashtirish, gumanitar aloqalarni mustahkamlashdan iborat bo‘lgan Alisher Navoiy xalqaro institutini tashkil etish belgilab berilgan. [Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022 y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022 y., 06/22/113/0330-son; 10.02.2023 y., 06/23/21/0085-son; 03.01.2024 y., 06/24/221/0003-son.]

Ta’kidlash joizki, so‘nggi yillarda mamlakatimizda barcha soha va tarmoqlar kabi ona tilimiz qadri va nufuzini yanada oshirish borasidagi siyosat va amaliy ishlarimiz ham yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Buning tasdig‘i o‘zbek tilining

davlat tili sifatidagi maqomi va obro‘-e’tiborini tubdan oshirish bo‘yicha qabul qilingan tarixiy farmon va qarorlar misolida yaqqol ko‘rish mumkin.

Mamlakatimizda davlat tiliga bo‘lgan e’tibor har qachongidanda kuchayib, bugun ona tilimizni ulug‘lash, uning boy xazinasi, tarovati va nafosatini yosh avlodga yetkazish maqsadida yurtimizda atoqli shoir va adiblarimiz nomlaridagi ijod maktablari tashkil etildi. Muhammad Rizo Ogahiy, Is’hoqxon Ibrat, Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon va Zulfiya, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Ibroyim Yusupov, Halima Xudoyberdiyeva, Muhammad Yusuf nomidagi ijod maktablarida saboq olgan yoshlar o‘zbek tili va adabiyoti, badiiy ijod sirlarini chuqur o‘rganishi hech kimga sir emas.

Shu bilan birga, bu boradagi amaliyotni o‘rganish natijalari o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish bo‘yicha samarali huquqiy mexanizmlarni yaratish ishlarini davom ettirish lozimligini talab etmoqda. Misol uchun, “gapni ko‘chadan va poytaxtdan boshlaylik. Ko‘chada o‘n kishidan besh kishi o‘zbek va rus tillarini aralashtirib ishlatadi. Mana bir manzara: ko‘chalarimizga o‘zbekcha nom berishga berdik nega endi qahvaxona, dorixona, restoran, oshxona va maishiy xizmat ko‘rsatish shahobchalariga qo‘yilgan nomlar: “Kebbi”, “Krepost”, “Perekryostok”, “Millenium”, “Globus”, “Zolotistiye vipechki”, “Radisson”, “Bressiria”, “Royal”, “Choco world”, “Super bistro”, “Mig bistro”, “Kapriz”, “Lagoste”, “Budilnik”, “Urban Toys” ... Bu nomlarning hammasi naq Toshkent shahrining o‘rtasidaligini, nomlar qonun talabiga ko‘ra davlat tilida yozilishi va kerak hollarda boshqa tilda berilishi mumkinligini unutmang”. [M.Yo‘ldoshev. / https://darakchi.uz/uz/70079.]

Shu boisdan ham, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi **“Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”**gi PF-6084-sonli Farmoni [Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020 y., 06/20/6084/1398-son.] aynan ana shu muammo va kamchiliklarni bartaraf etib, o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta’minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilashni nazarda tutadi.

Farmonga ko‘ra, 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi va unda quyidagilar nazarda tutildi:

mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish;

ta’lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish;

davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish;

davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikasiyalariga faol integrasiyalashuvini ta’minlash;

davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish;

mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish.

Farmon bilan, 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirishning quyidagi asosiy yo‘nalishlari tasdiqlandi.

a) ta’lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish sohasida:

2025 yilga qadar davlat maktabgacha ta’lim tizimida amaldagi maktabgacha ta’lim muassasalarining hududlarini kengaytirish yoki yangi quriladigan muassasalar hisobiga o‘zbek tilli guruhlar qamrovini 72 foizga, 2030 yilgacha esa 80 foizga yetkazish;

2030-yilga qadar umumta’lim maktablarida o‘quv yillari uchun tayanch o‘quv rejalarida o‘zbek tili fanini o‘qitish ko‘lamini amaldagi haftada 84 soatdan 110 soatgacha oshirish;

oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tili kafedralari sonini 2025-yilga qadar 120 taga, 2030-yilgacha esa 140 taga yetkazish;

b) davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish sohasida:

lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida «O‘zbekiston milliy qomusi» jildlarini nashr etishni bosqichma-bosqich ko‘paytirib borish;

2020-yilda o‘zbek tilining lug‘at boyligini oshiruvchi 15 ta lingvistik, sohaviy-terminologik, izohli lug‘atlar yaratish;

teleradiokanallar suxandon-boshlovchilarining o‘zbek adabiy tilidagi nutq madaniyatini oshiruvchi qayta tayyorlov kurslarida o‘qitish tizimini joriy etish va qamrovni 2030-yilgacha 100 foizga yetkazish;

v) davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikasiyalariga integrasiyalashuvini ta’minlash sohasida:

2025-yilga qadar davlat tilida sohaviy ish yuritish hujjatlarining yagona elektron namunalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish uchun 14 ta onlayn dastur ishlab chiqish, 2030-yilgacha esa ushbu ko‘rsatkichni 25 taga yetkazish;

dasturiy mahsulotlarning o‘zbekcha ilovalari va elektron lug‘at dasturlarini yaratish;

xorijliklar uchun o‘zbek tilini o‘rgatuvchi dasturlar yaratish;

g) davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish sohasida:

2030-yilga qadar xorijiy oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tilini o‘rgatuvchi markazlar sonini amaldagi 17 tadan 60 tagacha ko‘paytirish;

2025-yilga qadar «O‘zbek tilining do‘stlari» klublari sonini 30 taga, 2030 yilgacha esa 40 taga yetkazish;

xorijiy oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tili kurslarini zarur ilmiy, o‘quv-uslubiy, badiiy adabiyotlar bilan ta’minlash, o‘zbek tilini o‘rgatishga doir ilmiy tadqiqotlar miqdorini oshirish.

Bundan tashqari, Farmon bilan 2021-yil 1-apreldan boshlab o‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha bilimni baholashning milliy test tizimi asosida rahbar kadrlarning davlat tilida rasmiy ish yuritish darajasi aniqlanishi hamda mas’ul lavozimlarga tayinlanadigan shaxslar uchun davlat tilini bilish bo‘yicha daraja sertifikatlari joriy etilishi; Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazida o‘zbek adabiy tili meyorlari va davlat tilida ish yuritish bo‘yicha qisqa muddatli (1-2 oygacha) o‘quv kurslari muntazam ravishda tashkil etilishi belgilab berildi.

Muxtasar qilib aytganda, Farmonning chiqarilishi davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish va qolaversa O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonunining [O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 y., 12-son, 257-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2004 y., 51-son, 514-modda; 2010-y., 37-son, 313-modda; 2011 y., 41-son, 449-modda; 2017 y., 37-son, 978-modda; Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 04.12.2020 y., 03/20/653/1592-son; Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021 y., 03/21/683/0375-son.] ijrosini ta’minlash bo‘yicha mustahkam huquqiy asos bo‘ldi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. –Toshkent, “Alodat” milliy huquqiy axborot markazi, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonuni. / O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 y., 12-son, 257-modda; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2004 y., 51-son, 514-modda; 2010 y., 37-son, 313-modda; 2011 y., 41-son, 449-modda; 2017 y., 37-son, 978-modda; Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 04.12.2020 y., 03/20/653/1592-son; Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021 y., 03/21/683/0375-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmoni. / Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020 y., 06/20/6084/1398-son.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. / Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022 y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022 y., 06/22/113/0330-son; 10.02.2023 y., 06/23/21/0085-son; 03.01.2024 y., 06/24/221/0003-son.

5.Yo‘ldoshev M. Tilga xiyonat – elga xiyonat. / https://darakchi.uz/uz/70079.

IZOHLI LUG‘ATLARDA TERMINLARNING TIZIMLARARO KO‘CHISHI
INTERSYSTEM TRANSFER OF TERMS IN ANNOTATED DICTIONARIES

Xashimova Xurshida Djuraxanovna
University of Business and Science
Til va adabiyot ta’limi kafedrasi dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
xurshidaxonxashimova@gmail.com

Annotatsiya: *Ma’lum bir soha terminlarining boshqa sohalar terminologik tizimlariga o‘tishi (transterminlashuvi) obyektiv sabablar, turli sotsiolingvistik omillar tufayli amalga oshadi., terminlarning nisbatan barqarorligi bu leksikani sath va maydonlarga ajratib tadqiq qilishni mantiqiy jihatdan taqozo qilishi, bu metod differensial-semantik metodini qamrab olishi haqida fikrlar bildirilgan. So‘z ma’nolarining kengayishi va torayishi so‘zlarda yuz beradigan asosiy semantik o‘zgarishlar hisoblanadi. Terminlarga nisbatan ishlatilganda “maxsuslashtirish”, ijtimoiy xoslangan so‘zlarga nisbatan “chegaralanish” kabi sinonimlari qo‘llanadi. Jumladan, so‘z ma’nosining torayishi, uslubiy xoslanish, o‘z ma’noni kuchsizlanishi, sohaviy qo‘llanishi, ma’nosidagi hissiy-ta’siriy bo‘yoqning yo‘qolishi kabilar ko‘rib chiqilgan.Terminlarning tor ma’noli bo‘lishi uning muomala kiritilish davri, etimologiyasi, shuningdek, u qo‘llanayotgan fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasiga bog‘liqligi haqida to‘xtalib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *termin, transterminlashuv, ma’no kengayishi, ma’no torayishi, hissiy-ta’siriy bo‘yoq, chegaralanish, uslubiy xoslanish, lug‘at.*

Annotation: *The transition (transterminization) of the terms of a certain field to the terminological systems of other fields is carried out due to objective reasons and various sociolinguistic factors. The relative stability of the terms logically requires the research of the lexicon by dividing it into levels and fields. This method covers the differential-semantic method. Opinions about getting it are expressed. Broadening and narrowing of word meanings are the main semantic changes that occur in words. When used in relation to terms, synonyms such as “specialization” and “limitation” are used in relation to socially defined words. In particular, narrowing of the word's meaning, stylistic specificity, weakening of its own meaning, field use, loss of emotional-affective color in its meaning were considered. Narrow meaning of terms. The period of its introduction, its etymology, as well as its dependence on the integration of the science with other sciences, have been discussed.*

Key words: *term, transterminization, expansion of meaning, narrowing of meaning, emotional-affective color, demarcation, methodological characterization, vocabulary.*

Ma’lum bir soha terminlarining boshqa sohalar terminologik tizimlariga o‘tishi (transterminlashuvi) obyektiv sabablar, turli sotsiolingvistik omillar tufayli

amalga oshadi. Ular aksar hollarda metafora, metonimiya, vazifadoshlik kabi ko‘chimlar asosida yuzaga keladi [Исмаилов, 2011: 6] .

So‘zlarning terminologik sathga ko‘chishi yoki aksincha hodisalar rus tilshunosligida T.I.Panko, G.P.Matsyuk, V.M.Rusanivskiy, G.V.Chornovol, o‘zbek tilshunosligida A.Madvaliyev, D.X.Kadirbekova, X.E.Yodgorov, N.O‘.Usmonov, Z.Miraxmedova, D.A.Xatamova, Sh.Iskandarova, B.M.Mirsanov, M.Ahatova, R.J.Sharopovalar tomonidan o‘rganilgan. Ular mazkur jarayonlarni “semantik o‘zgarishlarning eng yuqori cho‘qqisi” [Крыжановская, 1987:48]ekanligi, bunda sotsial omillarning o‘rni [Мацюк, 1984:68]ni alohida ta’kidlab o‘tganlar. Jumladan, texnik-texnologik taraqqiyotning yangi konseptlarni yuzaga keltirishiga alohida e’tibor qaratilgan.

Jumladan, tadqiqotimizning ayni shu fasliga yaqin turadigan tadqiqotlardan biri Mirali Mirakmalovning “Tabiiy geografik terminlarning shakllanishida xalq atamalarining o‘rni” mavzusidagi dissertatsiyasi [Миракмалов, 1998: 14]da qadimgi turkiy til, eski o‘zbek tilidagi juda ko‘p ilmiy terminlar hozirgi o‘zbek adabiy tilida ishlatilmay, xalq shevalarida qo‘llanishi, mazkur manbadan unumli foydalanish zarurligini ta’kidlaydi.

R.Sharopovaning tadqiqoti [Шаропова,2019:19]da esa ijtimoiy-siyosiy leksika hamda ijtimoiy-siyosiy terminologiya tushunchalari farqiga alohida diqqat qaratib, ilmiy doirada ijtimoiy-siyosiy leksika tushunchasi faolroq ekanligini aniqlaydi. Ma’lum bo‘ladiki, mazkur guruh terminlarining til ommasiga tushunarli bo‘lishi shunchaki funksional belgilardan hisoblanib, barchaga ma’lumlik determinlashish (terminlikdan chiqish) yuz berganligini bildirmaydi.

So‘z ma’nolarining kengayishi va torayishi so‘zlarda yuz beradigan asosiy semantik o‘zgarishlar hisoblanadi. Terminlarga nisbatan ishlatilganda “maxsuslashtirish”, ijtimoiy xoslangan so‘zlarga nisbatan “chegaralanish” kabi sinonimlari qo‘llanadi.

So‘z ma’nosining kengayishi esa semantik generalizatsiya deb ham ataladi.

So‘z ma’nosining torayishi so‘zning umumiy atash vazifasidan uzoqlashib, torroq, xususiyroq ma’nosini ifodalashi demakdir.

So‘z ma’nosining torayishi quyidagi omillar natijasida yuz beradi:

1. Uslubiy xoslanish orqali. Umumleksikada qo‘llanuvchi so‘zlarning termin sifatida e’tirof etilishi ularning ma’nosida torayish yuz berganini ko‘rsatadi.

Terminologizatsiya jarayonida so‘zning semantik qurilishida restrukturizatsiya yuz beradi, denotatning ayrim ikkilamchi semalari faollashadi.

Shu jihatdan, tilda yangi hosil qilingan terminlarni tuzilishiga ko‘ra ikki xil tasniflashimiz mumkin:

a) so‘z-terminlar;

b) termin birikmalar [Vaskovets, 2016: 74] .

Obi (f.- suv) Forscha izofalar tarkibida kelib, shu so‘z (so‘z birikmasi)ning suvga aloqadorligini bildiradi.

Obi (f.- suvli; ho‘l, nam, osmonrang) Tayyor nonning sarf qilingan unga nisbatan oshgan og‘irligi. Shu bilan birga “obi” so‘zi: obidiyda – ko‘z yoshi, obiyog‘von – Jazsiz, yog‘siz suyuq osh, obizamzam - Zamzam, obinovvot – novvot suvi, shira va qovun turi, obinon – Oshirma xamirdan yopilgan yupqa non,

obiravon – oqayotgan oqar suv va bir turli guldor, yupqa gazlama, obirahmat – Rahmat yog‘diruchi suv (yomg‘ir, qor suvi haqida), obihayot – hayot tiriklik suvi , obkand – sel o‘tadigan joy, yo‘l; suv yuvib, o‘yib ketgan joy, obkash – suv tortuvchi, tashuvchi kabi so‘zlarda termin birikma hosil qiladi. Bu termin birikmalar barchasi suv bilin bog‘liq [ЎТИЛ.2020: 3 – 73] .

Oy so‘zi ham samoviy jism, yilning o‘n ikkidan birining nomi, shuningdek, ko‘chma ma’noda oy yuz, oy shaklidagi bezak ma’nosini bildirish bilan birga – boldoq, bolta, gul so‘zlari bilan birikma hosil qiladi.

Oyboldoq – Isirg‘aning oltin, kumush, misdan uch-to‘rt kunlik oyga o‘xshatib ishlangan, naqshsiz, shokilasiz bir turi.

Oybolta – Boltaning tig‘i yarim oy shaklida, ikki uchi gajak bo‘lib qayrilib kelgan, dastasi uzun bir turi; tabar. Boltaning qassoblar g‘o‘sht chopadigan va ro‘zg‘orda ishlatiladigan kichik bir turi [ЎТИЛ.2020:3-98.] .

2. Juft so‘z tarkibida o‘z ma’nosini kuchsizlanishi bilan.

Akademik A.Hojiyev juft so‘zlar tarkibidagi qismlarning semantik strukturasi haqida gapirar ekan, juft so‘zlar tarkibida qismlar yasama so‘z sifatida qabul qilinmasligi, qismlarning o‘zaro munosabati zid-sinonim yoki yaqin ma’noli bo‘lishini yozadi [Ҳожиев, 1963:41] .

Sa’y so‘zi diniy-ma’rifiy terminologiyada “haj ziyorati chog‘ida Safo va Marva tepaliklari o‘rtasida yugurish”ni ifodalaydi, shuningdek, umumleksikada *intilish, ishtiyoq; urinish, harakat; hafsala* ma’nolariga ega. Biroq qo‘llanishda odatda sa’y etmoq (yoki qilmoq) qo‘shma fe’li, sa’y-harakat juft so‘zi tarkibida qo‘llanib, “astoydil harakat qilmoq; tirishmoq” [ЎТИЛ.2020:3-465.] ma’nosini ifodalaydi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, “sa’y” diniy terminologiyada bir tomondan, umumxalq tilida juft va takroriy so‘z tarkibida kelib ikkinchi tomondan ma’no torayishiga uchraydi. O‘z o‘rnida tan olish kerakki, har ikki omil bir-biridan mustaqil ravishda yuz bergan bo‘lishi mumkin.

Ob-havo, obu havo (f.+a. Suv va havo):

1) atmosferaning quyi qatlamining ma’lum vaqt va ma’lum joydagi holati; *Qish ob-havosi.*

2) ma’lum joy yoki hudud atmosferasidagi meteorologik o‘zgarishlar majmui, iqlim; *Ob-havoni, oqar suvlarni ifloslantirmaslik to‘g‘risida qarorlar qabul qilindi. Gazetadan. Ob-havo byurosi.*

3) ko‘chma ma’noda - vaziyat, holat. *Bu gaplar qishloqda nechog‘lik tarqalganligi, ya’ni u erdagi ob-havoni bilish maqsadida Nasibani avtobusga o‘tqazib, tongda qishloqqa jo‘natdi. “Yoshlik*” [ЎТИЛ.2020:3-77.*]* .

3. Jonli so‘zlashuvda tor ma’noda ishlatish orqali.

Kompyuter (ingl. computer < lot. computare – hisoblamoq, hisoblab chiqmoq) Murakkab qurilmaga ega bo‘lgan elektron hisoblash mashinasi. *Tig‘iz va g‘oyat mas’uliyatli uchastkalarda kompyuter va avtomatlar keng joriy etilyapti. Gazetadan.*

So‘zlashuv nutqida asosan “hujjatlar bilan ishlash, tahrirlashga mo‘ljallangan qurilma” sifatida, ayrim hollarda “o‘ta aqlli” (kallasi kompyuter) ma’nolarini ifodalaydi.

Baza. Arxit. Ustunning, kalonnaning asosi, pastki yo‘g‘on tayanch qismi.

Bnk. Moddiy zahiralar saqlanadigan bino, inshoot [ЎТИЛ.2020:1-39].

Tex. Hisoblash tizimi muhofaza mexanizmlarining jami, jumladan, xavfsizlik siyosatini qo‘llab quvvatlash uchun javobgar dasturiy va apparat komponentlar [Абрамова ,2016:53] .

Inf:

1) yozuvlar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan yordamchi fayllarning tashkillashtirilgan to‘plamini o‘zida ifodalaydigan jadvallar to‘plami;

2) ma’lumotlar bazalarini boshqarish tizimi tomonidan xizmat ko‘rsatiladigan, birga saqlanadigan ma’lumotlar to‘plami;

3) Tizimda saqlanadigan barcha ma’lumotlar fayllari [Сайфулин ,2011:52] .

a) arxitekturadagi – ustun yoki pilyastrning pastki tayanch qismi, asosi;

b) geodeziyadagi – joydagi to‘g‘ri chiziqning etalon kesmasi;

v) transportdagi – 2 o‘qli avtomobil, traktor, tirkamada oldingi va keyingi o‘qlar orasidagi yoki 3 o‘qli avtomobilning oldingi o‘qi bilan 2 o‘qli telejka markazi orasidagi masofa;

g) yarim o‘tkazgichlar texnikasida YaO‘li asbob elektrodining nomi;

d) mashinasozlikdagi - zagotovka yoki buyumga tegishli bazalash uchun foydalaniladigan sirt yoki sirtlar, o‘q, nuqtalar majmui [Рашидов ,1989:58] .

Baza so‘zi yuqoridagi ma’nolardan tashqari muayyan moddiy narsalar to‘plami, majmui; zahirasi ma’nosida; so‘zlashuv nutqida “bazasi kuchli”, “ko‘p bazaga ega” kabi birliklar bilimi kuchli insonlarga nisbatan ham qo‘llaniladi.

4. Sohaviy qo‘llanish orqali.

Ayrim so‘zlar umumleksikada ham, sohaviy terminologiyada ham qo‘llanadi. Jumladan, *bayt* so‘zi adabiyotshunoslik, musavvirlik, shuningdek, bank sohasiga oid terminlar sirasiga kiradi.

Bu semantik jarayon birmuncha tarixiy taraqqiyotga ega bo‘lib, bir qismi o‘zbek tili imkoniyatlaridan tashqarida yuz bergan. Jumladan, bayt I etimologik jihatdan “uy”, “hovli” ma’nosini bildirib, arab adabiyotshunos olimi Xalil ibn Ahmad tomonidan “aruz vaznida yozilgan g‘azal, qasida, masnaviy kabi asarlarning bir butun ikki misrasi, bandi” ma’nosida qo‘llangan. Bu ma’noning torayish holati hisoblanadi.

O‘zbek amaliy hunarmandchiligida “naqsh va bezak turlaridan biri” ma’nosida qo‘llanib, xronologik jihatdan adabiyotshunoslik terminidan keyinroq yuzaga kelgan deyish mumkin. Bu ko‘chish metaforaga asoslangan bo‘lib, naqsh (rasm, bezak, o‘yma tasvir, gul):

1) o‘yib, tikib, to‘qib yoki bo‘yoq bilan ishlangan gul, bezak; *Nafis naqshlar bilan bezatilgan bino. Gavhar oyna ustiga solingan katta bir o‘yma naqsh oldida Mahkamni to‘xtatdi. P.Qodirov, “Uch ildiz”.*

2) ko‘chma - ko‘rk, ziynat; *Odam borki, odamlarning naqshidir, Odam borki, hayvon undan yaxshidir. Maqol. Yuqoridagi misollarda shakliga asoslanadi.*

Bayt so‘zining uchinchi ma’nosi binokorlik tizimi bilan bog‘liq bo‘lib, “istiqomat qilish, yashash uchun qurilgan uy, xona; manzil” [ЎТИЛ.2020:1-144.]ma’nosini ifodalaydi. Mazkur ma’no, bizningcha, mazkur sohaning tarixi va an’analari bilan uzviy bog‘liq.

Bayt II termini esa texnikaga oid termin bo‘lib, uning dastlabki ma’nosi sifatida “1. Axborot miqdorining o‘lchov birligi, odatda 8 bit ga teng” ma’nosini olamiz.

Texnika va texnologiyaning rivojlanishi natijasida bu terminning ma’nolari ham tarmoqlanib, har bir sohada torroq ma’noda ishlatiladi.

Axborot uzatish va tele-radiouzatuvlarning amalga oshishi shu tushuncha bilan bog‘liq ravishda “Signal darajasi, yorqinlik, ranglilik haqidagi axborotni muayyan kodga muvofiq ifodalaydigan bitlar guruhi” bilan bog‘liq. Raqamli televidenieda, guruhdagi bitlar soni odatda 8 yoki 10 ga teng [Таджибаев ,2011:37] .

Informatika va kibernetika sohasining rivojlanishi ortidan so‘zning faollik darajasi va tushunilishi ortdi. Biroq bu ma’no ham yuqoridagilariga nisbatan toraya borgan: “Inf. Xotiraning eng kichik adreslanadigan birligi (birgalikda qayta ishlanadigan bitlar ketma-ketligi). 8 ta ikkilik razryadni (bit ni) o‘zida saqlaydi. Xotira hajmining o‘lchov birligi hisoblanadi” [Сайфулин, 2016:59] .

Televideniye va texnikada *bayt* terminining uzatilish miqdoriga urg‘u berilsa, kompyuter texnologiyalarida uning xotiradan joy olish hajmiga e’tibor qaratilgan: “Inf. Raqamli axborotni qayta ishlash va saqlash birligi; bir paytda kompyuter qayta ishlaydigan bitlar yig‘indisi [Ликонцев, 1989:34] .

Bayt terminining semantikasida “o‘lchov birligi” ma’nosi yadro vazifasini orqali sohalarda bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. So‘ng “daraja”, “hajm” semalari faollashgan holda, yaqinroq bo‘lgan boshqa sohalarga termin sifatida qabul qilingan.

5. Ma’nosidagi hissiy-ta’siriy bo‘yoqning yo‘qolishi orqali. Umuman olganda, terminlar ilmiy nutqqa mansub bo‘lganligi tufayli ham ularda hissiy-ta’siriy bo‘yoq bo‘lmaydi. Umumleksikadan terminologik leksikaga o‘tganda shu belgilarini (emotik semalarini) ham yo‘qotib, ma’nosi torayadi.

Masalan, *Shayton*: (a. – iblis; jin, ajina) diniy tushuncha ifodalovchi termin sifatida *“Odamlarni din yo‘lidan ozdiruvchi, ularni gunohga, jinoyatga, razolatga boshlovchi yovuz ruh yoki yovuz ruhlarning boshlig‘i, iblis*” tarzida izohlanadi. So‘zlashuv nutqida esa ijobiy (shayton qiz – “sho‘x, o‘ynoqi”) , salbiy (Shayton yig‘isi – “yolg‘ondakam”) hamda neytral (shaytoni zo‘r – xususiyat) kabi turli bo‘yoqlar bilan ishlatiladi.

Biroq binokorlikka oid termin sifatida “duradgorlik va binokorlik ishlarida: sathning tekisligini ariqlash uchun ishlatiladigan asbob; vaterpas” [ЎТИЛ.2020: 4-534] texnikaga oid termin sifatida “Chiziq va sirtlarning gorizontalligi tekshiriladigan va kichik og‘ish burchaklari o‘lchanadigan asbob”[Рашидов, 1989: 596] ma’nosida ishlatiladi. Ko‘rinib turibdiki, barqarorlashgan terminologik sistemaga o‘tgan vaqtida metafora usuli bilan ko‘chirilgan nomlar o‘z hissiy-ta’siriy bo‘yoqlarini yo‘qotib, ma’nosi torayadi.

Baliqko‘z so‘zlashuv nutqida “ko‘zi chaqchaygan, chaqchayma ko‘z” ma’nosida nisbiy salbiy bo‘yoqqa ega [ЎТИЛ.2020: 1-148.]. *Baliqko‘z* botanikada “sho‘radoshlar oilasiga mansub, sho‘rxok erlarda o‘sadigan bir yillik o‘t” ma’nosini bildirganda, bu bo‘yoq yo‘qolganini ko‘ramiz.

6. So‘zlarning salbiy bo‘yoq bilan ishlatilishi. [pejoration] Jumladan, ingliz tilidagi vulgar so‘zi eski ingliz tilida “oddiy” ma’nosini bildirgan. Keyinchalik “qo‘pol, buzuq” ma’nolari yuklanib, o‘zbek tiliga shu semantik qurilish bilan o‘zlashgan [Nordquist, Richard, 2020:27] .

Garchi terminologik leksikada salbiy-ijobiy bo‘yoq kuzatilmasa-da, ayrim terminlarning shakllanishida shu bo‘yoqqa asoslangan semalar yuzaga chiqadi.

Qo‘g‘irchoq umumleksikada “Odamga yoki boshqa biror narsaga o‘xshatib yasalgan bolalar o‘yinchog‘i”, ko‘chma ma’noda “boshqalarning amri, istagi bilan ish yurgizolmaydigan kishi, hokim; hukumat va sh.k.”larni ifodalaydi.

So‘zning tarix, siyosatshunoslikka oid “qo‘g‘irchoq hukumat” birikmasidagi ma’nosi boshqa tillardan kalkalangan bo‘lsa-da, terminning shakllanishida metaforik ko‘chish va kinoya ma’nosi sezilib turadi.

So‘zlar ma’nosidagi bu kabi noaniqliklar, ikki xil tushunchani ifodalashi olimlarni birmuncha chalkashliklarga olib kelmoqda. Ayrim so‘zlarning aynan o‘ziga qarama qarshi ma’no ifodalashi zamon o‘tishiga bog‘liq bo‘lib, Marta Jil bu kabi so‘zlar haqida shunday deydi: buni bir qancha vaqt o‘z to‘shagida qoldirish kerak, toki biroz o‘sib olsin”.

Terminlarning tor ma’noli bo‘lishi uning muomala kiritilish davri, etimologiyasi, shuningdek, u qo‘llanayotgan fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasiga bog‘liq. Ommaviylashuvi uning turli uslublarga ko‘chishiga va so‘z sifatida boshqa tushunchalarga nisbatan ham qo‘llanishiga sabab bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Исмаилов Ғ. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши: филол. ф. номз... дисс. автореф. –Тошкент, 2011.
2. Крыжановская А. В. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии / А. В. Крыжановская, Л. А. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1987. 162 с.
3. Мацюк Г. П. Про термінологізацію одиниць загальновживаної лексики / Г. П. Мацюк // Мовознавство, 1984. – № 5.
4. Миракмалов М.Т. Табиий географик терминларнинг шаклланишида халқ атамаларининг ўрни: геог. фанл. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998.
5. Шаропова Р.Ж. Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий терминларининг семантик-структур хусусиятлари ва лексикографик талқини: филол. фанл. фалс. докт. (PhD)... дисс. – Қарши, 2019.
6. Vaskovets L. Terminologization and determinologization in treasury terminological // Website of TC STTS: Herald of L'viv Polynechnic National University Problems of Ukrainian Terminology. – 2013. – # 765.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд, – Тошкент: Ўзбекистон, 2020.
8. Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1963. 41-б. Маҳмудов Н. (1998) Тил. – Тошкент: Ёзувчи.
9. Абрамова С.И. Ахборот хавфсизлигига оид атамаларнинг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент, 2016 .

10. Сайфулин Р. Дастурлашга оид атамаларнинг русча-ўзбекча изоҳли луғати –Тошкент, 2011.
11. Рашидов Т. Политехника луғати. –Тошкент, 1989.
12. Таджибаев Ш, Ган с. Телевидениега оид атамаларнинг русча-ўзбекча изоҳли луғати Тошкент – 2014. 790 бетдан иборат.
13. Сайфулин Р. Дастурлашга оид атамаларнинг русча-ўзбекча изоҳли луғати – Тошкент, 2011.
14. Ликонцев Д.Н ва Хусанов З.К.Мобил ва кўчмас симсиз алоқа соҳасига оид атамаларнинг русча-ўзбекча изоҳли луғати.Тошкент – 2016.
15. Рашидов Т. Политехника луғати. –Тошкент, 1989.
16. Nordquist, Richard. Semantic Narrowing (Specialization).ThoughtCo, Aug. 27, 2020, thoughtco.com/semantic-narrowing-specialization-1692083.

GAPDA EGANING MAQOMINI TIKLAYLIK

LET'S RESTORE THE OWNER'S STATUS

R.A.Yo‘ldoshev
pedagogika fanlari nomzodi,
O‘zbekiston Respublikasida
xizmat ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi

Annotatsiya: *Maqolada eganing gapda ikkinchi darajali bo‘lak emasligi, uning bosh bo‘laklardan biri – asosiysi ekanligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *ega, kesim, gapning bosh bo‘lagi, gapning ikkinchi darajali bo‘lagi.*

Annotation: *The article is based on the fact that the possessor is not a secondary clause in the sentence, but that it is one of the main clauses - the main one.*

Key words: *possessive, participle, primary part of the sentence, secondary part of the sentence.*

Keyingi davrda bir qator o‘zbek tilshunoslari gapning grammatik markazi kesim ekanligini e’tirof etgan holda gap bir bosh bo‘lakdan – kesimdan iborat degan g‘oyani ilgari surdilar. Ayni paytda eganing ikkinchi darajali bo‘lakmi yoki bunday emasmi: uning qanday bo‘lak sanaladi, degan savollar javobsiz qoldi. Boshqacha aytganda, eganing gapdagi mavqei lingvistik jihatdan talqinlar asosida izohlanmadi, bu borada ro‘y-rost qoida-xulosa chiqarilmadi. Bunga eganing o‘ziga xos gap bo‘lagi ekanligi sabab bo‘layotgan bo‘lsa kerak. Haqiqatan ham shunday: turkiy tillarda , jumladan, o‘zbek tilida muayyan holatlarda egaga qarab kesim shakllantiriladi, gap tuzish jarayonining oxirida kesim tanlanadi va aytiladi.

Nazariy grammatikaga bag‘ishlangan manbalarda ega bilan kesimning gapdagi vazifasi butunlay o‘zgartirildi. N.Mahmudov, A.Nurmonovning “O‘zbek tilining

nazariy grammatikasi (sintaksis)" kitobida shunday izoh beriladi: "Kesim — absolyut hokim bo'lak. Ega ham unga bo'ysunadi. ...Bunday qarash ayniqsa, fransuz tilshunosi Ten'er nazariyasida ochiq ifodalangan. Kesim predikativlik kategoriyasini tashuvchi bo'lak, gapiing qurilish markazi (tuguni) bo'lganligi uchun ham bu nazariyada kesim asosiy bosh bo'lak sanaladi. Bu nazariya munosabat mantiqiga tayanadi. Munosabat mantig'iga muvofiq, jumla markazida predikat yotadi. Substantiv bo'laklar sanaluvchi ega va to'ldiruvchi unga tobe bo'lgan va bir darajada turuvchi argument (asos)lar hisoblanadi" Маҳмудов, Нурмонов, 1995: 65]. Mualliflar mashhur polyak tilshunosi Ye. Kurilovich ham gap qurilishinng markazi kesim ekanligini ta'kvdlaganini asos qilib keltiradilar..

Ushbu izohda e'tirof etilgan barcha tillarga xos tushuncha – predikativlik (kesimlik) bor narsa. Lekin kesim "gapning qurilish markazi (tuguni)" degan fikr muammoli sanaladi. Flektiv tillarda (jumladan, rus tilida) fe'l-kesim egadan oldin yoki undan bevosita keyin joylashishi, gapning davomi shu fe'l-kesimdan kelib yaiqib qurilishi tan olingan. Aslida ham shunday. Ammo agglyutinativ tillarda buning tamoman aksi: ega, to'ldiruchi yoki hol aytilgach, unga ma'no jihatdan mos kesim tanlanadi. Bilish mumkinki, o'zbek tilida kesim "gapning qurilish markazi (tuguni)" emas. Demak, o'zbek tilida kesim absolyut hokim bo'lak emas, ega hech qanaqasiga unga bo'ysunmaydi.

Shuni ham eslatish joizki, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida kesim o'z ma'nosi bilan gapni gapdan kesadi, boshqacha aytganda, gapning tugallanganligini anglatadi. Bunga uning mantiqiy urg'u olsa ham, olmasa ham gap oxirida kelishi omillik ko'rsatadi. Flektiv tillarda bunday emas: kesim ko'p holatlarda, asosan, mantiqiy urg'u olmaganda gapning oxirida kelmaydi. Masalan, "Ya lyublyu svoyu Rodinu" – odatdagi tartibda egadan keyin, gap o'rtasida joylashgan. "Ya svoyu Rodinu lyublyu" – o'zgargan tartibda kesim gap oxirida keltirilgan.

Biz aniqlagan gap tuzish jarayonini yana bir bor eslatsak, fikrimiz tushunarli bo'lar: "Odatda, so'zlovchi so'zlarni bir zanjirga tizgan holda gap tuzish, fikr bayon qilishga kirishadi, gap tuzish jarayoni quyidagi tarzda va izchillikda kechadi:

1) o'zi aytmoqchi bo'lgan gapi uchun kerakli har bir so'zni o'z lug'at boyligidagi so'zlar orasidan tanlash asosida xotiraga keltiradi;

2) har bir so'zni uning keyingi biror so'z bilan bog'lanishini o'ylab yoki buni uzoq o'ylamasdan grammatik jihatdan shakllantiradi;

3) hosil bo'layotgan so'z shakli bilan birikadigan yoki u bilan bog'lanmaydigan navbatdagi so'zga o'tadi va hokazo;

4) birinchi so'z keyingi so'zni taqozo etib, u bilan bir sintagmani hosil qiladigan bo'lsa, ushbu keyingi so'zni tanlab, grammatik jihat-dan shakllantirgunga qadar aytmay turadi; sintagma shakllangandan keyingina aytadi;

5) kesimni aytish bilan leksik-grammatik harakat zanjiri gapning barcha belgilarini o'zida aks ettirib tugal holga keladi va yangi gap tuzish jarayoniga o'tiladi" [Йўлдошев, 2012: 110].

So'zlovchi o'zbek tilida fikr bayon qilishga kirishganda qaysi fe'l-kesimni ishlatmoqchi ekanligini o'ylab qo'ymaydi, qandaydir predmetli yoki predmetsiz

harakat g‘ira-shira tasavvurida namoyon bo‘ladi. O‘z nutqini kuzatgan odam ushbu fikrning nechog‘lik to‘g‘ri ekanligiga bot-bot ishonch hosil qiladi. Tele va radio eshittirishlarida ba’zan shunday faktga duch kelish mumkinki, so‘zlovchi o‘zi tuzayotgan uzunroq gapni qaysi fe’l bilan tugallashni bilmay o‘ylanib (kalovlanib) qoladi. Shundan ham bilish mumkinki, o‘zbek tilida kesim “gapning qurilish markazi (tuguni)” emas. O‘zbek tilida gap tuzish jarayonini uyushtiruvchi ega absolyut hokim bo‘lak. Demakki, u gapning bosh bo‘laklaridan biri. Kesim tuzilgan gap tahlilidagina gapning grammatik markazi hisoblanishi mumkin.

O‘zbek tilida to‘ldiruvchi yoki hol deb atalmish so‘z grammatik ma’noga ko‘ra shakllanadi. Masalan, *bog‘ni, bog‘ga, bog‘da, bog‘dan* so‘z shakllari shaxsning predmetga yoki makonga nisbatan bajarayotgan harakati atalgandan keyin unga bog‘lanadigan fe’l-kesim tanlanadi. Bu nutqiy harakat tarzi. Tele va radio eshittirishlarida ba’zan shunday holat kuzatiladi: so‘zlovchi to‘ldiruvchi yoki holni shakllantirib aytgandan so‘ng, fikr mazmuniga ko‘ra shu to‘ldiruvchi yoki holga shaklan mos kelmaydigan fe’lni aytadi: *Men bahorga kutaman*. So‘zlovchi bahorga so‘zi bilan bog‘lanadigan fe’lni xotirsiga tushira olmagach, fikrini o‘zgartirib *kutaman* fe’lini aytadi-yu, oldin aytilgan bahorga so‘ziniing shaklini o‘zgartirish uchun orqaga qaytmaydi. Bundan ayon bo‘ladiki, birinchidan, so‘zlovchi fe’l-kesimni oldindan rejalashtirmaydi, ikkinchidan, u to‘ldiruvchi yoki hol anglatgan grammatik ma’noga mos ravishda tanlanadiki, bular o‘zbek tilida kesimning absolyut hokim bo‘lak emasligini, to‘ldiruvchim yoki hol kesim tomonidan boshqarilmasligini isbotlaydi.

Gapning grammatik tahlilidagina to‘ldiruvchi yoki holni kesim boshqarayotganday qilib nisbat beriladi: go‘yo *bog‘ni, bog‘ga, bog‘da, bog‘dan*so‘zlari fe’l-kesim boshqarayotganligi uchun grammatik jihatdan shakllangan bo‘lib chiqadi, ya’ni fe’l boshqaruviga ko‘ra muayyan grammatik shaklga kirganday bo‘ladi. Bunday talqin agglyutinativ til hisoblanmish o‘zbek tiliga xos emas: talqin o‘zbek tilining nazariy grammatikasini flektiv tillardan andaza olib, ular ga moslash tufayli shunday ko‘rinish olgan.

Tilshunos olim N.Mahmudov, A.Nurmonovlar gap bo‘laklarini ajratishda predikativlikni asos qilib oladilar: “Predikativ asosga kiruvchi gap bo‘laklari vazifasiga ko‘ra yana ikkiga bo‘linadi: 1) o‘zida predikativ kategoriyani aks ettiradigan bo‘laklar, 2) o‘zida predikativ kategoriyani aks ettirmaydigan bo‘laklar. Predikativ kategoriyani o‘zida aks ettiradigan bo‘lak kesim sanaladi va u tuzilish tarzining cho‘qqisi bo‘ladi. Ega esa predikativ aoosga kirib, uning shakllanishida ishtirok etsa ham, ammo predikativlikni o‘zida ko‘rsata olmaydi” [Маҳмудов, Нурмонов, 1995: 65]. “Predikativ kategoriyasi”ni kesimlik kategoriyasi deb olsak, tabiiyki, ega kesim bo‘lmagandan keyin, “Ega esa predikativ asosga kirib, uning shakllanishida ishtirok etsa ham, ammo predikativlikni o‘zida ko‘rsata olmaydi” deyishga hojat qolmaydi.

“Kesimning gap qurilishidagi yetakchilik roli ayniqsa turkiy tillarda yaqqol ko‘rinadi” [Маҳмудов, Нурмонов, 1995: 65]. Bu fikr unchalik to‘g‘ri emas: turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilida gap tuzish jarayoni kesimdan boshlanmaydi, u gap tuzish jarayon avvalida deyarli ma’lum bo‘lmaydi ham: so‘zlovchi tasavvurida qandaydir harakatlar elas-edas paydo bo‘ladi xolos.

Ega bosh kelishik shaklida bo‘lgani uchun “fe’l boshqaruvi”ga daxldor bo‘lmaydi. Tabiiy, egani ham, to‘ldiruvchi va holni ham tushirib qoldiradigan bo‘lsak, kesimning o‘zi qoladi. Lekin yolg‘iz kesim aksariyat holatlarda gap bera oladigan axborotni oz bo‘lsa-da ifoda eta olmaydi. Masalan, *“G‘alaba qildi”* gapi daf’atan aytilsa, u tinglovchiga yetarli ma’lumot bermaydi, gapning fikr tugalligidan mahrum bo‘lgani darhol anglanadi va gap g‘aliz deb baholanadi. Bunday gaplar dialogik nutq shakliga xos. Dialogda gap nima haqda borayotganligi undan oldin aytilgan jumla orqali ayon bo‘ladi, tinglovchiga kutilgan axborotni yetkazadi.

Ega to‘ldiruvchi yoki hol vazifasida keladigan so‘zning tanlanishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi: bu so‘z egaga qarab tanlanadi. Masalan, *“Ayiq inidan chiqdi”, “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”, “Musobaqa tashkilotchilari qimmatbaho sovrinlar keltirib qo‘ydilar”, “Ilg‘orlarni ajoyib mukofotlar kutar edi”* gaplarida ayiqqa nisbatan *in*, qushga nisabatan *uya,* musobaqaga nisbatan *sovrin*, ilg‘orlarga nisbatan *mukofot* so‘zlari qo‘llangan. Bus holatlar ham eganing absolyut hokim bo‘lak ekanligiga ishora qiladi.

Maqolamizda [Йўлдошев, 2009: 81-82] aytgan ayrim fikrlarimizni eslatib o‘tamiz.

Fikr subyektini (yoki predmetini) tasavvur qilmasdan gap tuzilmaydi. To‘g‘ri, sub’ekt noaniq bo‘lganda, fe’l-kesim ana shu noaniqlikni o‘zida aks ettiruvchi shakllarni oladi. Boshqacha aytganda, ega gapda mavjud bo‘lsa ham, mavjud bo‘lmasa ham, kesimning grammatik shakllanishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Ega shaxs bildiruvchi so‘z bilan ifodalanib, ko‘plikda bo‘lganda, kesim ham aksariyat holatlarda ko‘plik sonda yoki birgalik nisbat shaklida bo‘ladi: *Kishilar, xotinlar, bolalar vagon bo‘ylab chopdilar* (G‘afur G‘ulom). *Odamlar unga malomat qilishdi* (Rivoyatdan).

Kelitirilgan misollarda shaxsni bildiruvchi so‘z bilan ifodalangan eganing ko‘plikda ekanligi fe’l-kesimning ham ko‘plik ma’nosini anglatishini taqozo qilgan.

Ega jamoat orasida, jamiyatda muayyan hurmat va mavqega ega bo‘lgan shaxsni bildiruvchi so‘z bilan ifodalanib, birlikda bo‘lganda ham, kesim ana shu hurmatni aks ettirish maqsadida ko‘plik sonda bo‘ladi: “*Hazrat Navoiy tashrif buyurdilar*” kabi.

Ega narsa-buyumni bildiruvchi so‘z bilan ifodalanib, ko‘plikda bo‘lganda, kesim birlik shaklda bo‘ladi: *Hademay, o‘rik, shaftolilar gulga kirdi* (Hakim Nazir).

Fe’lning zamon shakllari ham ba’zan shaxsni bildiruvchi ega bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, vafot etgan kishi haqida so‘z yuritganda, “edi” to‘liqsiz fe’lli birikuvlar, uzoq o‘tgan zamon fe’li, o‘tgan zamon davom fe’li shakllaridan foydalaniladi: *“...degan edi”, “ko‘pgina ilmiy asarlar yaratgan”, “bolalarni sevar edi”* kabi.

Hammaga ma’lum ushbu va boshqa haqiqatlarni eslatishimizning boisi shundaki, o‘quvchilarni gap tuzishda egani ifodalovchi shaxs yoki predmetni – fikr sub’ekti yoki predmetini – bir zum bo‘lsa-da, tasavvurdan chetda qoldirmaslik, o‘quvchiga kim yoki nima haqida nima demoqchi ekanligini eslatib turish, ana shu

kim yoki nima noma'lum bo'lganda, shuni ham fe'l-kesimda aks ettirishni talab qilish, boringki, ega bilan kesim o'rtasidagi eng xilma-xil munosabatlarni ro'y-rost yo'lga qo'yishga undash kerak. Shundagina tinglovchining asabini buzadigan mavhum xabarlar o'rnini aniq, oydin, ravshan xabarlar egallaydi.

Xullas, ega gapning bosh bo'laklaridan biri – asosiysi. Ega ifodalaydigan shaxs, narsa-buyum, o'rin-joy nazarda tutilmasa, fe'l kesimning o'zi mazmun ifodalay olmaydi, dialogik nutqdagina to'liqsiz gap shaklida kela oladi.

ADABIYOTLAR

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент: "Ўқитувчи", 1995. – 65-бет (229 б.)
2. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси (Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Монография. – Тошкент: "Fan va texnologiya", 2012. – 110–бет.
3. Йўлдошев Р. Гап тузишда эганинг кесимга, унинг грамматик шаклланишига таъсирини ҳисобга олишдаги узвийлик // Тил таълими босқичларида узвийликни таъминлашнинг илмий-амалий муаммолари: "Ўзбек тили" доимий анжумани ўнинчи йиғини материаллари (2009 йил 16–17 апрель). – Тошкент: РТМ, 2009. – 81–82-бетлар.

ABDULLA QAHHORNING "SINCHALAK'' QISSASIDA QO'LLANGAN METAFORALAR LINGVOPOETIKASI

METAPHOR LINGUOPOETICS IN ABDULLAH QAHHOR'S STORY "SINCHALAK"

Rashidova Umida Mansurovna,
Dotsent,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti i,
umida_rashidova@bk.ru

Maxammatova Feruza Olimovna,
Magistrant, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti

Orifova Marjona Elyor qizi
Talaba, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
marjonaorifova05@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ona tilimizning inju javohirlaridan terib, ajoyib obrazlar yaratgan Abdulla Qahhorning "Sinchalak" qissasida ishtirok etgan metaforalarning mohiyati va turlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.*

Shuningdek, "metafora"ning qissadagi o'ziga xos xususiyatlari, gaplarda qo'llanilishi, qo'llanganda gaplarga qanday badiiy bo'yoqdorlik bergani yoritib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *Metafora, metaforik birlik, ekspressiv metafora, metafora va o'xshatish o'rtasidagi farq, badiiy asardagi o'rni.*

Annotation: *This article will tell you in detail about the essence and types of metaphors involved in the story "Sinchalak" by Abdullah Qahhar, who collected from the pearl jewels of our native language and created amazing images. It also illuminates the character of "metaphor" in the narrative, its use in sentences, how it gives artistic coloring to sentences when applied.*

Key words: *Metaphor, metaphorical unity, expressive metaphor, difference between metaphor and analogy, its place in fiction.*

Metafora grekcha – "ko'chim" degan ma'noni anglatib predmet va hodisalar orasidagi nisbiy o'xshashlik asosida ulardan birining ifodalovchisi bo'lgan so'zni ikkinchisi uchun ishlatilishidir. Bu haqda darslik va qo'llanmalarda yetarlicha ma'lumot bor. Chunonchi, "O'zbek tilining izohli lug'ati" da metafora – so'z yoki iborani o'xshashlik yoki o'xshatishga asoslangan ko'chma ma'noda ishlatish va shunday ma'noda ishlatilgan so'z yoki ibora, deb ta'riflanadi. "O'zbek milliy ensiklopediyasi" da "Istiora - badiiy tasvir vositasi, ko'chim. Istiora ikki narsa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanadi. U o'xshatilgan va o'xshatiladigan unsurlardangina tashkil topadi", deb izohlanadi. Ko'rinadiki, har ikkala ta'rif va tavsifida ham masalaga o'z pozitsiyalari nuqtayi nazaridan yondashgan.

Badiiy adabiyotda bo'lgan metaforalarning qo'llanishidagi o'ziga xoslik haqida yana shuni aytish mumkinki, ular har bir tilda urf-odatlar, jug'rofiy muhit, fan va madaniyatning, iqtisodiy va xo'jalik taraqqiyotining darajasiga bog'liq ravishda milliy xarakter ham kasb etadi. Qozoq adibi M. Avezovning quyidagi gaplariga e'tibor beraylik: "Qozoqlarda metaforalar ko'pincha (xalq bezagida shu tarzda yaqqol ifodalangan) hayvonot olami bilan bog'langan, o'zbeklar esa o'simliklar dunyosi bilan bog'liq bo'lgan ohanglarni odat qilgan".

Metaforada ikki asosiy tur farqlanadi: lisoniy metafora va poetik metafora. Metafora shakllanish nuqtayi nazaridan avval badiiy (poetik) metafora shakllanadi va davr o'tishi bilan lisoniy metaforaga aylanadi.Ko'pchilik tadqiqotchilar bu holatni, ya'ni badiiy metafora → lisoniy metafora holatini asos deb hisoblaydilar.

Metaforani o'zbek tili funksional uslublarining barchasida uchratish mumkin. Ammo ular ma'lum darajada obrazliligini yo'qotgan, an'anaviy metaforalar bo'lib, boshqa uslublarda fikrni reallashtirish yoki uning ahamiyatini alohida ko'rsatadigan yordamchi vosita sifatida uchrab tursa, badiiy uslubni metaforasiz tasavvur qilib bo'lmaydi va bu uning alohida belgisi sifatida qaraladi.

Yaxshi va asosli topilgan metafora bevosita ko'rish, tasavvur qilish mumkin bo'lmagan obyekt – obrazlarni aniq gavdalantirib beradi, ularning ichiga kirish, mohiyatini anglash imkoniyatini yaratadi. Taniqli rus tilshunosi N.D.Arutyunova aksariyat abstrakt tushunchalarning ifodalanishi va nomlanishida metafora alohida o'rin tutishini, hatto usiz inson ichki olami leksikasining mavjud bo'la olmasligini alohida ta'kidlaydi, "metaforani o'rganish so'z ma'nosini yaratilishi uchun

xomashyo bo‘ladigan narsani ko‘rish imkonini berishi”ni aytadi. Haqiqatan, bu olamlarning metafora vositasida kashf qilinishini, ana shu hodisa vositasida bu olamlar haqidagi tushunchalarning tashkil topishi va nomlanishini inkor qilib bo‘lmaydi. Aytish mumkinki, metafora dunyoni bilishning muhim omillaridan biri. Metaforalar dunyoni bilishning eng mahsuldor quroli bo‘lish bilan bir qatorda, tilda alohida so‘zlar miqdorini oqilona ravishda mo‘tadil saqlashga ham xizmat qiladi. Darhaqiqat, metafora tufayli so‘zda yuzaga keladigan ikkilamchi atash imkoniyati, ya’ni so‘z shaklan o‘zgarmasdan unga yana bir boshqa tushunchani ifodalash(anglatish) vazifasini yuklash mumkinligi tilda juda ko‘plab yangi-yangi so‘zlar paydo bo‘lishining oldini oladi, inson xotirasini bunday og‘ir yukdan qutqaradi.

Metaforaning dunyoni bilishda bajargan vazifasi, xislati beqiyos bo‘lishi bilan birga, til leksikasini odilona mo‘tadil saqlash vositasi bo‘lib ham xizmat qiladi. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, tildagi deyarli barcha so‘zlar metafora bilan u yoki bu yo‘sinda aloqadordir. Chunki u (metafora) shaklini o‘zgartirmagan holda yangi ma’no kashf qilib, tilimizda paydo bo‘ladigan juda ko‘plab so‘zlarning yasalishi (paydo bo‘lishi)ning oldini oladi. Bu borada T.A.Degterovaning quyidagi fikri juda xarakterli: “Agar kishilik tafakkurida yuzaga keladigan har qanday tushunchani alohida-alohida tovush kompleksi bilan ifodalashga muhtojlik sezilganda tilning lug‘at sostavi shu qadar ko‘p so‘zlardan iborat bo‘lib qolar ediki, natijada til kollektivining tilni egallab olishi nihoyatda qiyinlashib qolardi, til shu qadar tez o‘sib ketardiki, jamiyat hayotida yo‘l qo‘yib bo‘lmaydigan muomalaviy qiyinchilik tug‘ulardi” degan edi olima.

Hojiyev metafora va metonimiya kabi hodisalarni so‘zlarning ma’nosidagi o‘zgarish yoki siljish natijasida emas, balki ulardagi nom ko‘chishi oqibatida yuzaga keladi deb hisoblaydi hamda ularni nolingvistik jarayon tarzida izohlaydi. Ayrim misollarni tahlil qilar ekan, ularda ishtirok etgan tumshuq, og‘ir, ochmoq so‘zlarining yangi narsa, belgi va harakatning ham atamasiga aylanishida biror bir lingvistik faktor rol o‘ynayotgani (qatnashayotgani) yo‘q. Nom ko‘chishi qandaydir o‘xshashlik, narsalar, belgilar, harakatlar o‘rtasidagi ma’lum aloqadorlik asosida yuz berayapti. Shuning uchun ham nom ko‘chishga olib keluvchi bunday hodisalar nolingvistik hodisa ekanligini ta’kidlaydi.

Metafora bilan o‘xshatish konstruksiyaning o‘zaro farqi haqida tilshunoslarimiz o‘zlarining fikrlarini aytib o‘tishgan. Ularda asosan quyidagi farqlar sanab o‘tiladi: 1. O‘xshatishda so‘zlar o‘z ma’nosi bilan ishtirok etadi. Metaforada so‘zlar doimo ko‘chma ma’noda bo‘ladi. 2. O‘xshatishda ikki komponent - o‘xshatiluvchi obyekt va o‘xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir komponentli bo‘ladi. 3. O‘xshatishlarda kengayish imkoniyati ko‘p, bir gap hatto abzas darajasida kengayishi mumkin. Metaforalar esa so‘z yoki so‘z birikmasidan iborat bo‘ladi. 4.O‘xshatishda maxsus ko‘rsatkichlar bo‘ladi: -dek, -day, -simon, -larcha, kabi, singari, o‘xshamoq va boshqalar. Metaforalarda bunday ko‘rsatkichlar bo‘lmaydi.

Har bir yozuvchining o‘z ijodiy mulki bo‘lgan individual metaforalar tasviriy vositalarning eng yaxshi namunalari bo‘lib, u badiiy uslubning ham o‘ziga xos xususiyati sanaladi. Yozuvchi ijodida hatto bitta metaforik qo‘llangan so‘z butun bir matnni o‘z atrofida jipslashtirishi, tayanch nuqta hisoblanib, metaforik

kontekst hosil qilishi mumkin. A. Qahhorning “Sinchalak” qissasidagi metaforalar inson va uning faoliyati bilan bog‘liq, his-tuyg‘ular bilan bog‘liq, hayvonlar, o‘simliklar, narsalarning turli holatlari bilan bog‘liq guruhlarga ajratish mumkin. A. Qahhorning “Sinchalak” qissasidagi metaforalarga e’tibor qaratsak: *Bu orada To‘tinisoning eri qazo qildi, urushga ketgan o‘g‘li to‘g‘risida* ***qora xat*** *keldi* [A.Qahhor, 2008:26].

Ulug‘ Vatan urushi yillarida janggohlarda jang qilayotgan ko‘pchilik yigitlar oilali yoki unashtirilgan bo‘lishgan. Ular oilalari bilan xatlar orqali g‘oyibona xabarlashib turgan. Ana shu salbiy ma’nodagi hammaning nafasini ichiga tushirib yuborgan hayotiy kartina **qora xat** metaforasi vositasida namoyon bo‘lmoqda. Uning nisbiy qiyosi motam marosimlardagi qora rangning simvolik ifodasidir. Uslubiy jihatdan kuchli emotsional-ekspressiv bo‘yoqdir. Yozuvchining mahorati ana shu metafora orqali odamlarda o‘kinch, qayg‘u holatida tasvirlaganidadir.

Tilimizning nafisligini, rangdorligini, ma’nodorligini, ayni paytda ifodalash qudratini bilmoqchi bo‘lsak Abdulla Qahhor qissalarini o‘qish lozim. Yozuvchining tili – tabiiy. U xalq tilining go‘zalliklarini namoyishkorona qo‘llab ajoyib badiiy stilistik ifodalar yaratadi. Chunonchi, “Sinchalak” qissasida o‘qiymiz: -***Gijinglagan yigitlar*** *turganda, shu qizni sekretar qilib yuboraman deb o‘tiribdi! Qishloqda odam qolmasa, echkining oti mulla Norqo‘zi bo‘ladi*…[A.Qahhor, 2008:16]. Konstruksiyadagi badiiy uslubiga xos bo‘lgan **gijinglagan yigitlar** birikuvini metaforik qo‘llab, o‘quvchini asar voqealar ichiga kiritib yuboradi. Hayvonlarga xos bo‘lgan xususiyatni insoniyatga qiyoslash turg‘un o‘xshatishning tipik ko‘rinishidir.

Yozuvchining hissiy tuyg‘ularni ifodalash ajoyib metafora qo‘llaganining guvohi bo‘lamiz: *Uning ham ich-ichidan huruj qilib ketgan yig‘i shiddat bilan otilib chiqadigan paytda ko‘z oldiga o‘sha ma’shum oqshom manzarasi keldi-yu, qalbidan chiqqan* ***sovuq*** *bir* ***to‘lqin*** *tomog‘iga tiqilgan yig‘ini surib, yuvib ketdi* [A.Qahhor, 2008:57].

Abdulla Qahhor ushbu qissada abstrakt tushunchani ifodalovchi metaforalardan unumli foydalangan: *Shu payt qabulxonaga qo‘shni “Sotsializm” kolxozining raisi - Qalandarovning* ***qalin oshnasi*** *Ummat Nazarov kirib qoldi, Qalandarov Saidadan javob kutmay, Nazarov bilan so‘rashdi va uni yo‘lakka olib chiqib hasrat qildi [A.Qahhor, 2008:16]; Oradan uch soat chamasi vaqt o‘tdi. Nihoyat, perronning u boshidagi* ***qari majnuntol*** *ostidagi tashlandiq bir budka yonidan yelkasiga qora sandiqcha osgan, qo‘lida kursicha, novcha kishi chiqib Karima tomon kelaverdi* [A.Qahhor, 2008:41].

Shu bilan birga, iboralarning metafora usulida ma’no ko‘chganini ham kuzatishimiz mumkin: ***Gapdan gap chiqib,*** *bulardan biri Karimaning otasi qamoq muddatini bitirib kelganini, Qorasuv stansiyasida cho‘tkachilik qilib yurganini bundan ikki yil burun o‘z ko‘zi bilan ko‘rganini aytdi* [A.Qahhor,2008:32]. Ushbu birikuv badiiy-stilistik ma’no ifodalab kelgan. Bu vaziyat *“suhbat davomida yangi-yangi ma’lumotlar aytmoq”* kabi leksemani ifodalaydi.

Parranda, hasharot yoki ularning a’zolari metafora asosida ma’no ko‘chishi ham mumkin: *Ikki qavatli idora* ***binosining o‘ng qanotiga*** *taqab solingan baland yozgi qizil choyxona zinasidan chamandagul do‘ppi, oq shoyi ko‘ylak va shim*

kiygan bir bola yugurib tushdi va chopqillaganicha Qalandarovning oldiga kelib qo'l qovushtirdi [A.Qahhor, 2008:18].

Shakliy o'xshashlik jihatdan ma'no ko'chganini guvohi bo'lamiz: *Saida partiya tashkilotini kuchaytirish maqsadida bularni qaytardi va* ***masalaning tagidan*** *xabardor bo'lgani uchun, Qalandarov nafsoniyatga bormasin degan mulohaza bilan hozir buni aytib qo'yishni lozim ko'rdi* [A.Qahhor, 2008:75].

Jonli va jonsiz narsalarga xos xususiyatlar, harakat va holatlar odamlarga ko'chirilsa ham metafora hosil bo'ladi: *Saida uning kecha* ***to'qimi teskari bo'lib*** *yurgani va hozir qildan qiyiq topayotganining sababini darrov fahmladi: "Raisning xatosi, topilgan emish, masalasi qachon ko'riladi" degan mish-mishga kimdir libos kiygizib uning yuragiga g'ulg'ula solgan [A.Qahhor, 2008:80].* Yuqoridagi *"to'qimi teskari bo'lib"* leksemasi Saida tomonidan Qalandarovga nisbatan ishlatilgan bo'lib, ammo bu leksema ko'proq hayvonlarga nisbatan qo'llaniladi.

O'simlik yoki uning biror qismining nomi va navi orqali ham metafora hosil bo'lganini ko'rishimiz mumkin: *Eshonning bu kelishidan maqsadi, avvalo, shuning oldini olish, qolaversa, Qalandarovga uchrab, Saida haqida uning ko'ngliga* ***shubha*** *va* ***tashvish urug'ini*** *sepish edi* [A.Qahhor, 2008:141].

Shuningdek, mazkur qissada Arslonbek, Sinchalak, Qunduzoy kabi ismlar ham metafora usulida ma'no ko'chganini guvohi bo'lamiz. Asarning asosiy qahramoni Saida ismli "o'zi kichkina, nimjon bo'lsa ham osmonni ko'targulik quvvati, g'ayrati bor" deya tasvirlanadi. Shuning uchun uni *"Sinchalak"* deb ataydilar. Adabiyotshunos Ozod Sharafiddinovning yozishicha, Abdulla Qahhor "Saida obrazida hozirgi ilg'or o'zbek ayollarining xarakterli, tipik sifatlarini umumlashtiradi". Bundan tashqari Arslonbek, Qunduzoy obrazlarining xarakteri juda mahorat bilan yoritib berilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Abdulla Qahhorning "Sinchalak" qissasida qo'llanilgan metafora faqatgina muhim tasviriy vosita bo'lib qolmasdan, balki badiiy tafakkur elementiga, estetik hodisaga aylanib ketganini kuzatishimiz mumkin. Metaforik ko'chimlar bir tomondan, juda ko'p tushunchalarni qisqa ifodalash vositasi bo'lib xizmat qilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, tasvirning stilistik qiymatini oshirmoqda, tilimizning beqiyos imkoniyatlari namoyon bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. –Samarqand: SamDU, 1994.
2. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. Qo'ng'urov R. "O'zbek tilining tasviriy vositalari". – Toshkent: Fan, 1977.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent, 2004.
5. Almamatov T., Almamatova Sh. Abdulla Qahhor hikoyalarining til xususiyati. – Toshkent: "Hilol Media", 2018.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri. diss. – Toshkent, 2007.

MATNNING AMALIY FAOLIYATIGA PRAGMATIK YONDASHUV
A PRAGMATIC APPROACH TO THE PRACTICAL ACTIVITY OF THE TEXT

Madaminova Muhabbat Sotvoldiyevna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *So‘nggi o‘n yilliklarda olib borilgan tadqiqotlarning umumiy tendensiyasi – til nafaqat olam lisoniy tasvirini aks ettirish vositasi, balki o‘zining funksional, kommunikativ jihatlari bilan muhimligiga e’tibor qaratila boshlanganligi bilan xarakterlidir. Shu tariqa, antropotsentrik tamoyillar negizida tilning inson hayotidagi o‘rni va til taraqqiyotida inson omili dixotomiyasi lingvistik pragmatikaning shakllanishiga zamin yaratdi. Agar ilgari tadqiqot predmeti sifatida so‘z va jumlalarning formal tabiatiga, immanent variantlariga asosiy e’tibor qaratilgan bo‘lsa, pragmatika so‘zlashuvning kommunikativ mazmunini tadqiqot ob’ektiga aylantirdi. Maqolada Pragmatik lingvistikaning shakllanishi va matnning lingvopragmatik tadqiqi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Pragmatika, semantika, sintaktika, semiosis, belgi , designat, interpretanta, interpretator.*

Annotation: *The general trend of the research conducted in recent decades is characterized by the fact that language is not only a means of reflecting the linguistic image of the world, but also begins to pay attention to the importance of its functional, communicative aspects. Thus, on the basis of anthropocentric principles, the dichotomy of the role of language in human life and the human factor in language development created the basis for the formation of linguistic pragmatics. If previously the main focus was on the formal nature and immanent options of words and sentences as a subject of research, then pragmatics turned the communicative content of speech into an object of research. The article describes the formation of Pragmatic Linguistics and the linguo-pragmatic study of the text.*

Keywords: *Pragmatics, semantics, syntax, semiosis, sign, designat, interpretanta, interpreter.*

“Pragmatika” atamasi (yunoncha “faoliyat”, “harakat” ma’nosida) semiotika – belgilarning umumiy nazariyasi asoschilaridan biri bo‘lgan Ch.Morris tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan [Моррис,1983:118-132]. Olim Charlz Pirs g‘oyalarini rivojlantirgan holda semiotikani uch qismga ajratdi:

1) **semantika** – belgilarning voqelik obyektlariga munosabati to‘g‘risidagi ta’limot;

2) **sintaktika** – belgilar o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish;

3) **pragmatika** – belgilarning interpretatorlar, ya’ni belgilar tizimidan foydalanuvchilarga munosabati haqidagi ta’limot.

Shunday qilib, pragmatika real muloqot jarayonlarida belgilarning xatti-harakatlarini o‘rganadi.

Ch.Morris ritorikani “pragmatikaning asosiy salafi” deb ataydi. “Ko‘pgina belgilarning (va ehtimol hammasining) interpretatorlari tirik organizmlar bo‘lgani uchun, – deb yozadi Ch.Morris, pragmatikaning asosiy xususiyati semiozisning biotik jihatlari, boshqacha qilib aytganda, belgilarning ishlashi paytida kuzatiladigan barcha psixologik, biologik va ijtimoiy hodisalar bilan bog‘liq ” [Арутюнова, 1985: 21–38].

Charlz Pirs belgining umumiy nazariyasida amaliy va kommunikativ faoliyat subyekti omilini hisobga olish muhimligini birinchi bo‘lib ta’kidladi (ikkinchisi u uchun belgi jarayoni, **semiozis** vazifasini bajaradi). Uning fikricha, belgi uch tomonlama munosabatlarni tashkil etadi. A’zolar sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi:

a) **belgi** (uning terminologiyasida *reprezentamen* (vakil)), belgi sifatida tushunilgan, ya’ni fizik xususiyatga ega va biror narsaning o‘rnini qoplashga qodir bo‘lgan ma’lum miqdor;

b) ushbu belgi tomonidan ishlab chiqilgan, interpretator ongida lokalizatsiya qilingan va birinchi belgining talqini sifatida aniqlangan **yana bir belgi**;

c) belgi bilan ifodalangan **obyekt**.

Bunda belgi konsepsiyasi birinchi o‘ringa chiqarildi. Shu bilan birga, belgilar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmasligi va subyekt faoliyatidan tashqarida obyektlarning alohida sinflari mavjud emasligi tan olindi. Ular semiozis jarayonida paydo bo‘ladi. Semiotik jarayondan tashqarida, so‘zlovchi faoliyatidan tashqarida, belgining uchlik munosabati yo‘q. Interpretatorga ta’sir qilmasdan hech qanday belgi yo‘q. Charlz Pirs bu ta’sirni interpretant deb ataydi. Interpretantlar, Pircning fikriga ko‘ra:

a) ba’zi his-tuyg‘ularni uyg‘otishi mumkin (hissiy yoki bevosita interpretantlar);
b) qandaydir harakatni shartlashi (energetik / dinamik interpretantlar);
c) fikr yoki xulq-atvorga ta’sir qilishi (mantiqiy / normal / yakuniy interpretantlar) [Сусов, 2006:8] .
d) I.P.Susovning tahliliga ko‘ra, pragmatizm falsafasining asosiy tamoyili C.Pirsga tegishli bo‘lib, unga ko‘ra yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan oqibatlarga qarab qiymatni hisobga olish, muvaffaqiyatga olib boruvchi va amaliy natija beruvchi faoliyatni tanlash nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqilishi kerak. Interpretant, aynan, pragmatizm falsafasi nazarda tutgan vaziyatlarni o‘ziga singdiradi)[Сусов, 2006:11] .

I.P. Susov semiozisda quyidagi elementlar o‘zaro munosabatga kirishishini ko‘rsatadi:

a) ***belgi*** – Ch.Morris tomonidan belgi vositasi (sign vehicle), belgi tashuvchisi sifatida talqin qilingan;

b) ***designat*** (designatum) yoki ***signifikat***, ya’ni belgi ishora qilayotgan referensiya obyekti;

v) ***interpretanta*** (interpretant), ya’ni so‘zlovchining belgi bilan shartlangan xatti-harakati;

d) ***interpretator*** (interpreter) – semiozis jarayonidagi ijrochi, ya'ni so'zlovchi) [Сусов, 2006:10] . Bu tarkibiy qismlarning barchasi bir-birini taqozo qiladi.

Susovning ta'kidlashicha, bu yerda semiotikaning bir tomonlama belgi konsepsiyasi berilgan bo'lib, uning tarkibida moddiy tashuvchi bor, lekin ifodalangan ma'no nazarda tutilmay qolgan. F.de Sossyur "Umumiy tilshunoslik kursi" asarida ushbu konsepsiyani rivojlantiib, belgiga ikki tomonlama yondashuvni ishlab chiqdi, ya'ni belgining ikki tomonini – ifodalovchi ((signifiant, lot. significandum) va ifodalangan (signifié, lot. significatum), lekin uning modelida denotat ham, belgidan foydalanuvchi ham nazarda tutilmagan [*Столнейкер*,1985: 419-439].

Pragmatika – bu til tashuvchisi va til o'rtasidagi munosabatni o'rganadigan fan. Pragmatika ikki xil muammoni tahlil qiladi: birinchidan, nutqiy akt va nutq "mahsulotlari"ning qiziqarli turlarini aniqlash; ikkinchidan, nutqiy kontekstda, muayyan jumlada qanday propozitsiya ifodalanishini aniqlashga ta'sir qiluvchi belgi va xususiyatlarni tavsiflash.

Tasdiq, buyruq, kontrafakt so'zlashuv, talab, taxmin va rad etish, iltimos, e'tiroz, bashorat, va'da, chaqiriq, mulohaza, tushuntirish, haqorat, xulosa, taxmin, umumlashtirish, javob berish, aldash – bularning barchasi nutqiy akt turlaridir. Pragmatik tahlilning vazifasi nutqiy aktning muvaffaqiyatli (ba'zan normal) amalga oshishi uchun zaruriy va yetarli vaziyatni aniqlashdir. Bu pragmatikaning vazifasi bo'lib, so'zlovchining niyati; xuddi shu kontekstda sodir etilayotgan nutqiy aktlarning ba'zi xususiyatlari mavjudligi / yo'qligi; so'zlovchi va tinglovchining bilimi, fikri, kutgan va qiziqqanlari; ifodaning aytilgan vaqti va uning natijasi; propozitsiyaning haqiqiy qiymati, shuningdek, propozitsiyaning nutqiy aktdagi boshqa propozitsiyalar bilan o'zaro ma'no munosabatlari va hokazolar bilan bog'liq [*Столнейкер*,1985: 439].

V.G. Gak esa masalaning mohiyati inson omili bilan bog'liqligiga e'tibor qaratadi: "Pragmatika ifodalarni talqin qilish bilan birga muayyan nutqiy vaziyatlarda ularning shaklini tanlash muammolarini ham qamrab oladi ". B.Yu.Norman V.G.Gakning ushbu ta'rifida pragmatik jihatdan **so'zlovchi pozitsiyasi** (shaklni tanlash) va **tinglovchi pozitsiyasi** (gapni talqin qilish) mavjudligini ta'kidlaydi va bu fikrni kengroq tavsiflaydi: "So'zlovchi bayon qilayotgan ma'lum bir til birliklarini tanlash asnosida aniq va yashirin maqsadlarni ifodalashi va bunda u tinglovchining qabul qila olish imkoniyati muayyan darajasini nazarda tutgan yoki buni hisobga olmagan bo'lishi ham mumkin, lekin bundan qat'i nazar u muloqot samaradorligiga erishishga qaratilgan bilvosita nutqiy aktlar va til o'yinining turli usullaridan foydalanadi ".

Insonlar o'zaro muloqot jarayonida axborot uzatuvchi (adresant) va uni qabul qiluvchi (adresat) munosabatiga kirishadilar. Har qanday nutqiy bayon (og'zaki yoki yozma) kommunikativlik xususiyatiga ega bo'lib, so'zlovchi uzatadigan xabardan qabul qiluvchi tushunishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Qabul qilingan ma'lumotning retseptor tomonidan idrok qilinishi pragmatik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Bunday munosabatlar turlicha xarakterga ega bo'lishi mumkin, chunki matn retseptor uchun faqat o'ziga tegishli

bo‘lmagan va u uchun uncha katta qiziqish uyg‘otmagan ba’zi faktlar va hodisalar haqidagi ma’lumot manbasi bo‘lishi ham mumkin yoki aksincha, olingan ma’lumotlar retseptorning hissiyotlariga ta’sir qilishi, ma’lum bir hissiy reaksiyaga sabab bo‘lishi va uni biron bir harakatga undashi mumkin. “Matnning bunday kommunikativ effekt hosil qilishi, adresantning adresatga nisbatan pragmatik munosabatda bo‘lishi, boshqacha aytganda, ma’lumot oluvchiga pragmatik ta’sir ko‘rsatishi pragmatik aspekt yoki pragmatik salohiyat deb nomlanadi”.

ADABIYOTLAR

Моррис Ч.У. Из книги «Значение и означивание» // Семиотика. – М., 1983. – С. 118-132; Финн В.К. Семиотика // Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.

Арутюнова, Н.Д. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика.

Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – М.: Восток-Запад, 2006.

4. Столнейкер Р.С. Прагматика. Перевод с английского В.В.Туровского // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Сборник. – М.: Прогресс, 1985.

5. В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998.

6. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998.

7. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций. – Минск, 2009.

ABDULLA QAHHORNING “SINCHALAK” QISSASIDA QO‘LLANILGAN O‘XSHATISHLARINING LINGVISTIK TABIATI

THE LINGUISTIC NATURE OF ABDULLAH QAHHOR'S METAPHORS USED IN THE STORY “SINCHALAK”

Rashidova Umida Mansurovna,
Dotsent,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti i,
umida_rashidova@bk.ru

Orifova Marjona Elyor qizi
Talaba, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
marjonaorifova05@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Abdulla Qahhorning “Sinchalak” qissasida qo‘llanilgan o‘xshatishlarining lingvistik tabiati, uning badiiy matnlardagi vazifasi va lingvopoetik salmog‘i xususida mulohaza yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Turg‘un o‘xshatishlar, erkin o‘xshatishlar, o‘xshatish etaloni, obrazlilik, individuallik, ekspressivlik, lingvopoetik salmoq, an’anaviylik.*

Annotation: *This article reflects on the linguistic nature of Abdullah Qahhor's analogies used in his “Sinchalak” narrative, his function in artistic texts, and his linguopoetic weight.*

Key words: *Stagnant metaphors, free metaphors, imitation benchmark, figurativeness, individuality, expressiveness, linguopoetic weight, traditionalism.*

Tilning boyligi, avvvalo, undagi so‘z xazinasida namoyon bo‘ladi. Ayni paytda jamiyat tarixining baland-past, odil-noodil, ma’qul-noma’qul yo‘llarida voqe bo‘ladigan ming bir evrilishlar, “shunchaki” degan so‘zning nimjongina yelkasini bazo‘r band qiladigan voqeadan tortib, jahonshumul degan o‘lchovlarining belini bukib tashlaydigan hodisalarigacha, hech shubhasiz, tilning ana shu hajmdor ganjinasida o‘z aksini topadi [Mahmudov. N, 2012: 37].

Dunyoda til haqidagi ma’lumotlar taraqqiyotining turli davrlarida goh e’tirof etilgan, goh rad qilingan yoki unutilgan. Bu haqiqat asrimiz boshlarida, xususan, bugun tilshunoslikning turli yo‘nalishlaridagi haqiqiy tadqiqotlarning chinakam tamal toshiga aylandi. Jumladan, markazida inson turadigan tilshunoslik mazkur haqiqatga asoslangan. Bu yo‘nalish tarmoqlaridan biri lingvokulturologiyadir. Lingvokulturologiya bu tilni, “til -madaniyat -inson” uchligi doirasida o‘rganadi, bu fan bugun keng iste’molda bo‘lgan milliy ong, tafakkur, madaniyat, ma’naviyat, mentalitet, xarakter kabi tushunchalarning negizini til tashkil etishi, tilsiz ularning mohiyati barqaror bo‘la olmasligini ochib berishni asosiy maqsad deb biladi. Mutaxassislarning haqli ravishda ta’kidlaganidek, “xalqning madaniyati va mentaliteti haqidagi ma’lumotlarning eng qimmatli manbasi frazeologizmlar, metaforalar, o‘xshatishlar va shu kabilardir, ularda afsonalar, urf-odatlar, an’analar go‘yoki konservatsiyalangan holatda saqlangan bo‘ladi.

O‘xshatish — ikki narsa yoki voqea-hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, konkretroq, bo‘rttiribroq ko‘rsatib berishdir, deb ta’kidlaydi R.Qo‘ng‘urov. Shuningdek, R. Qo‘ng‘urov o‘xshatish haqida o‘zining “O‘zbek tilining tasviriy vositalari” kitobida shunday degan: Ammo yuzni oyga, qizni gulga qiyos qiluvchi doimiy o‘xshatishlar borki, ular ham emotsionallik, ham baholash qimmatini yo‘qotgandir. Bu tipdagi o‘xshatishlarni lingvistik hodisa sifatida qarash kerak.

Tilshunoslikda o‘xshatish munosabati sodda va qo‘shma gap doirasida tadqiq etib kelinadi. O‘xshatish sodda gaplarni falsafiy va nazariy nuqtai nazardan tadqiq etib chiqqan Nizomiddin Mahmudov: "o‘xshatish sodda gaplarda hamisha murakkab semantik struktura, kamida ikkita semantik propozitsiya ifodalangan bo‘ladi", - deb qayd etadi. O‘xshatishning sintaktik qurilishi haqida gap ketganda, eng avvalo uning to‘rt komponentli qurilma ekanligini unutmaslik kerak. M.Cheremisina tasnificha ular quyidagilardan tashkil topgan: 1) o‘xshatish subyekti; 2) o‘xshatish etaloni; 3) o‘xshatish asosi; 4) o‘xshatish shakli. M.Cheremisina tasnifiga qo‘shilgan holda N.Mahmudov o‘xshatishning to‘rt komponentini quyidagi formula asosida {A[(B)β]C} aks ettiradi. Uning A belgisi

subyekt uchun, B belgisi etalon uchun, S belgisi o‘xshatish asosi uchun keltirilgan. β belgisi o‘xshatish shaklini ifoda etadi.

O‘xshatish eng qadimgi tasviriy vositalardan bo‘lishi bilan birga, eng sodda va ko‘p ishlatiladigan, tez-tez qo‘llaniladigan sintaktik-stilistik hodisa hisoblanadi. Majozning bir ko‘rinishi, stilistik usul sifatida o‘xshatish — adabiyotshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi, uning ifodalanish usullari, tuzilishini o‘rganish, shu bilan birga, gapning tarkibiy qismi ekanligi va umuman u til fakti sifatida tilshunoslikning ham obyekti hisoblanadi.

Rus tilidagi turg‘un o‘xshatishlar lug‘atini yaratgan prof. V.M.Ogolsev ularning erkin o‘xshatishlardan farqli ravishda nutq hodisasi emas, balki til tizimining tayyor holda qo‘llanadigan birliklar ekanini ta’kidlaydi. U turg‘un o‘xshatishlarning aksariyati ko‘p ma’noli ekanini, ular sinonimik va antonimik qatorlarni ham tashkil qilishini uqtiradi. U rus tili frazeologiyasining to‘liq lug‘ati bo‘lmish A.I.Molotkov tahriri ostidagi lug‘atdan 4000dan ziyod maqolani o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, atigi 100ta atrofidagi turg‘un o‘xshatishlarnigina aks ettirganini qayd etadi. Rus tilshunosligida o‘xshatish konstruksiyasiga bag‘ishlangan 100dan ziyod tadqiqotlar olib borilganiga qaramay, hali-hamon bunday konstruksiyalarining mohiyati yetarli darajada ochib berilmagan. M.I.Cheremisina shu munosabat bilan shunday deb yozadi: "Tan olish kerakki, o‘xshatish – bu sintaktik kategoriyadir va buning tadqiqoti sintaksis doirasida olib borilishi lozim". To‘g‘ri, u ayni paytda o‘xshatish konstruksiyalarining ko‘plab xilma-xil turlari mavjud, mavjud sintaktik doirada ularni yagona bir sinfga birlashtirib bo‘lmasligini ham aytadi, biroq baribir sintaksis bu hodisa talqinida yetakchilik qiladi.

O‘xshatish, metafora kabi hodisalar tilshunoslikda komparativlar troplar deb ham yuritiladi [Mahmudov, Xudoyberganova, 2013:8]. Bunda, albatta, o‘xshatishning asosida ham, metaforaning asosida ham qiyoslash – o‘xshatish usuli yotgani e’tirof etiladi.

O‘zbek tilshunosligida turg‘un o‘xshatishlarning o‘ziga xosliklari, ularning frazeologik iboralarga, umuman olganda, til va nutqqa munosabati aniq belgilangan emas. Biroq bu masalalar borasida izlanishlar to‘xtab qolgani ham yo‘q. N.Mahmudov jami 530dan ziyod turg‘un o‘xshatishni o‘z ichiga olgan lug‘at shu maqsad yo‘lidagi dastlabki urinish mahsuli sifatida yuzaga kelgan.

Xalqimiz qalbidan chuqur joy olgan atoqli so‘z san’atkorlaridan biri bo‘lgan Abdulla Qahhor o‘zbek so‘z san’atida o‘chmas iz qoldirgan, turkiy so‘zning bor kuch-qudratini, jilosini tarannum etgan buyuk yozuvchidir. Uning o‘tkir hikoyalarini, yirik nasriy asarlarini huzur bilan o‘qir ekanmiz, mahoratli adibning o‘zbek xalq tili xazinasini nechog‘lik tugal egallanganligiga, tildagi lisoniy vositalarga naqadar jilo bera olganiga uning asarlari orqali amin bo‘lamiz.

Adib asarlarida badiiy uslubda eng faol qo‘llaniladigan tasviriy vositalar qatori xalqimizning tarixiy-madaniy tajribalari, badiiy tasavvurlarining natijalari sifatida yuzaga kelgan, so‘z ustasining kuzatuvchan ziyrak nigohi va teran badiiy didining mahsuli bo‘lgan tasvir vositasi – o‘xshatishlardan ham unumli foydalangan. Biz ham “Sinchalak” romanidagi o‘xshatishlarni tahlil qilishda unga til fakti sifatida qaraymiz va bu til faktlarining Abdulla Qahhorning tildan

foydalanishdagi mahorati va o‘ziga xos uslubini aniqlashdagi o‘rni haqida fikr yuritishga harakat qilamiz. O‘xshatishni hosil qiluvchi vositalarni ikkiga bo‘lib o‘rganish mumkin:

-o‘xshatishni hosil qiluvchi leksik vositalar;

-o‘xshatishni hosil qiluvchi grammatik vositalar.

O‘zbek tilida o‘xshatishni hosil qiluvchi leksik vositalar orasida mustaqil so‘zlar ham, yordamchi so‘zlar ham bor. Shuningdek, o‘xshatishlarda day, kabi, singari, yanglig‘, xuddi, misol, - ga o‘xshab analitik shakllar ham ishtirok etishi ham mumkin, ammo o‘xshatish belgisi, masalan, hajm, o‘lchov kabi tushunchalar bilan aloqador bo‘lganda mazkur analitik shakllar deyarli qo‘llanmaydi. Biz quyida ularning “Sinchalak” romanida qo‘llangan eng faollarini ko‘rib o‘tamiz:

Xuddi. Ayni paytda o‘xshatish etalonlari oldidan kelib, o‘xshatish mazmunini yanada kuchaytiradigan xuddi, misoli kabi unsurlar ham mavjud. Ammo yozuvchi bu qissada “xuddi” o‘xshatish vositasidan foydalangan. Masalan: *Saida uyga kech soat o‘n birlarda qaytdi. Xolasi uni kutib o‘tirib, so‘rida yonboshlaganicha pinakka ketibdi. Otasi Ali bobo tok ostidagi o‘zining arqon karavotida odatdagicha devorga qarab cho‘nqayib, xuddi qur’on tilovat qilayotganday tebranib o‘tirar edi [A. Qahhor,2008:13]; Shu choq eshik xuddi mushuk tatalaganday tiqirladi-da, sekin ochilib, Eshonning kallasi ko‘rindi. Rais Saidani ayttirib yuboribdi [A. Qahhor, 2008:23].*

O‘xshamoq. R.Qo‘ng‘urovning “O‘zbek tilining tasviriy vositalari” kitobida yozishicha, “ba’zi bir fe’llar o‘z ma’nosida o‘xshatish ottenkasiga ega bo‘ladi. Bular jumlasiga o‘xshatmoq, eslatmoq kabi fe’llarni kiritish mumkin. O‘xshatish, qiyosan chog‘ishtirish ma’nosi ularni kontekstdan alohida ajratib olganimizda ham seziladi”.Qissada o‘xshamoq fe’li yordamida turli xarakterdagi o‘xshatishlar hosil qilingan. Asar ko‘klam tasviri bilan boshlangan: *Saida Tohirjon Nosirov bilan xonaga kirgach, derazalarni ochib yuboradi. Shunda “Dim kabinetiga bog‘chadan muzday havo, handalaknimi, bosvoldi qovunnimi eslatadigan yalpiz hidi kirdi; chumchuqlarning chug‘urlashi, deraza ostida oqayotgan ariqchaning shovullashi eshitildi”[A. Qahhor, 2008:2].* Yozuvchi bu jumlani o‘quvchini voqealar jarayoniga olib kiradi, o‘sha davr muhitini kengroq ko‘lamda tasavvur qilishga tayyorlaydi. Dim kabinet — bu Stalin hukmronligi davrida dimiqqan mamlakat timsoli bo‘lib, unda chumchuqlarning chug‘urlashi, ariqlarning shovullashi u yoqda tursin, odamlar qattiqroq nafas olgani ham cho‘chishgan. Xona ob-havosini yangilash “yigirma ikki yoshlardagi baland bo‘yli, xushqomat, juda nozik qiz” Saidalar zimmasiga tushdi.

Ko‘plab misollar tahlili badiiy asardagi obrazlar dinamikasida insonlarni, ularning fazilatlarini, butun borliqdagi narsa va hodisalarni bir-biriga qiyoslash juda muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi. Ana shu taqqoslashlar natijasida kutilmaganda badiiy go‘zal obrazlar shakllanadi, tilimizning yangi-yangi imkoniyatlari namoyon bo‘ladi, qirralari ochiladi. Mana “Sinchalak”dagi Eshonning tashqi qiyofasini gavdalantirishda ushbu vositalardan unumli foydalangan: *Baland yozgi qizil choyxona zinasidan chamandagul do‘ppi, oq shoyi ko‘ylak va shim kiygan bir bola yugurib tushdi va chopqillaganicha Qalandarovning oldiga kelib qo‘l qovushtirdi. Eshon bola emas, yoshi ellikdan*

oshgan ko‘sa ekan. Uning bo‘yni toshbaqaning bo‘ynini eslatar, yuzi so‘rib tashlangan husayni uzumga o‘xshab, lekin bir tomonga silliq qilib taralgan sochi oyog‘idagi amirkon tuflisidan ham qoraroq va ko‘proq yaltirar edi [A. Qahhor, 2008:22].

Adib Eshonning tashqi qiyofasini o‘quvchi ko‘z o‘ngida gavdalantirar ekan, bo‘ynini toshbaqaning bo‘yniga, yuzi esa so‘rib tashlangan uzumga o‘xshatishlarni bu darajada kitobxonga tanish bo‘lgan vositalardan foydalangan holda amalga oshirish juda katta topqirlikni samarasidir. Bu yerda qiyoslash nihoyatda aniq. Chunki, o‘quvchi toshbaqaning bo‘ynini ham, so‘rib tashlangan uzumni ham ko‘z oldiga keltira oladi. Yozuvchi asarning boshqa biron yerida bu obrazning ta’rifini bermaydi. Zero, bunga hojat ham yo‘q. U o‘xshatishlar yordamida shu darajada aniq chizilganki, yozuvchi bahosi va munosabati ham bilinib turibdi, o‘quvchi ham qiyinchiliksiz Eshon haqida tasavvurga ega bo‘ladi.

Darhaqiqat, badiiy uslubni tildagi har qanday qiyoslashlar qiziqtirmaydi, unga obrazlikka xizmat qila oladigan, chinakam ma’noda estetik vazifani bajaradigan o‘xshatishlar kerak. Shu tufayli badiiy uslubda ijodkor shablon detallardan qochib, original o‘xshatishlarga intilishi e’tiborga molikdir. “Haqiqiy san’atkor ijodida, – deydi T. Rasulov. – O‘xshatish xususiylik bilan umumiylikning estetik birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Biz o‘xshatishning badiiy funksiyasi deganda ana shu “birlikni tushunamiz”.

Abdulla Qahhor qo‘llagan o‘xshatish so‘zining ma’lum qismi narsa-hodisalarni tashqi tomondan tavsiflashga qaratilganligi bilan e’tiborni tortadi. Masalan*: Kifoyatxonga zimdan razm soldi. Uning jag‘i keng, ko‘k tomirlari bo‘rtib turgan ikki chakkasi ichkariga botgan, peshonasi kavushning betiga, yo‘q, umuman, yuzi mardona kavushga o‘xshar edi [A. Qahhor, 2008:33].* Yozuvchi bu o‘xshatishni qo‘llash bilan nima demoqchi? Bizga ma’lumki, mardona kovush - erkaklar kiyadigan kovushdir. U ayollar kovushiga nisbatan kattaroq va qo‘polroq tikilgan bo‘ladi. Demak, bu jumla orqali Kifoyatxonning tashqi qiyofasini ustamonlik bilan tasvirlar ekan, uning peshonasini kovushning betiga o‘xshatish bilan kifoyalanmay, yanda bo‘rttirib umuman yuzini mardona kovushga o‘xshatish qilyapti; *Oldingi qatorda o‘tirgan to‘ladan kelgan bir kampir o‘rnidan turdi, bir nima demoqchi bo‘lib, tishsiz, baliqning og‘ziga o‘xshagan og‘zini bir-ikki rostlaganidan keyin baland tovush bilan dedi: - Saidaxon qizim, menda ham bitta savol bor [Qahhor, 2008:62].*

O‘zbek tilida o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichi sifatida -day qo‘shimchasi juda keng qo‘llanadi, uning -dek fonetik varianti esa nisbatan kam ishlatiladi. Ushbu o‘xshatish vositasidan Abdulla Qahhor o‘z asarida unumli foydalangan. Quyidagi misolga e’tibor qilaylik: *Nosirov bir stakan za’faronday yaxna choyni nafas olmay simirdi, stakanni taq etib stolga qo‘ydi-da, qip-qizil, silliq, derazaning aksi ko‘rinib turgan yaltiroq boshini silar ekan, kulimsirab: ko‘chadan ketayotgan avtomobil birovni bossa yoki turtibmi, yiqitibmi ozor bersa, nima bo‘ladi? – dedi* [Qahhor, 2008:3]. Za’faronday so‘zi sarg‘ish, sap-sariq rangga kirmoq ma’nosini ifodalab, ko‘proq odam yuzining rangiga nisbatan qo‘llaniladi. Biroq Abdulla Qahhor ushbu qissada choyning rangiga nisbatan qo‘llaganini guvohi bo‘lamiz. Chunki choyning rangi ham za’faron, ya’ni sarg‘ish rangda bo‘ladi. *Mehri ta’na-*

dashnom, shovqin, do‘q kutib, qayg‘u - xasratga to‘lib, zor-zor yig‘lab chiqishni bo‘yniga olib kirgan bu xujradan yuragini zulukday so‘rib yotgan allanimalardan qutulib, ko‘ngli yorishib chiqdi [Qahhor, 2008: 72]. Mazkur gapda Mehrining ichidagi qayg‘u-xasratlari, dardlari zulukka o‘xshatilyapti. Chunki, o‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘atida zulukday o‘xshatish etaloni qattiq yopishib olmoq, qonini so‘rmoq, o‘zgaga tegishli narsalarni shafqatsizlik bilan o‘zlashtirmoq ma’nosini ifodalaydi. *Bo‘stonga o‘xshagan kolxozlarning o‘ntasini bitta chinchalog‘ingiz bilan ko‘tarasiz! Sinchalak degan qushni bilasizmi oyog‘i ipday ...Shu qush osmon tushib ketsa ushlab qolaman deb oyog‘ini ko‘tarib yotar ekan!* [Qahhor, 2008:51]. O‘zi mo‘rtgina, nimjongina bo‘lsa-da, “osmon tushib ketsa, ushlab qolaman deb oyog‘ini ko‘tarib” yotadigan sinchalakdek Saida Aliyeva obrazi orqali mamlakatda partiya yakkahokimligining o‘rnatilayotganligi tasvirlangan. Bu gapdagi day o‘xshatish vositasini kabi, singari vositalari bilan ham almashtirish mumkin; *Bu gap Qalandarovga yashinday tegdi* [Qahhor, 2008:130]. Bu o‘xshatish etalonini semantik va lingvokulturologik jihatdan quyidagicha izohlash mumkin: miyaga, xayolga kutilmaganda, birdan kelgan tahlikali, ozorli o‘y-fikr, gaplarga nisbatan “yashinday” o‘xshatishi qo‘llaniladi.

Umuman, Abdulla Qahhorning o‘xshatishlarini kuzatganda, uning etalon tanlashdagi betakrorligi, tasvirlash benihoya mushkul bo‘lgan holat-harakatlarning eng nozik jihatlarini ham aniq gavdalantirish uchun kutilmagan o‘xshatish etalonlarini tabiatdan, turmushning o‘zidan topa bilishini har qadamda ko‘rish mumkin. “Sinchalak’’ qissasida o‘xshatishlarning tahlili haqida quyidagi xulosalarga kelindi: Abdulla Qahhor ushbu qissada 5xil o‘xshatish unsurlaridan unumli foydalangan bo‘lib, bulardan qo‘shimcha ko‘rinishdagi o‘xshatishlarni ko‘proq ishlatganini guvohi bo‘ldik. Shuningdek, o‘xshatish vositalarining tarixiy variantini biror o‘rinda uchratmadik. Ahamiyatlisi, “day” o‘xshatish vositasi 30dan ziyod o‘rinlarda qo‘llanilgan. Asarda eng kam qo‘llanilgan “kabi” o‘xshatish vositasi 2 o‘rinda foydalanilgan.

ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qahhor. Sinchalak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008.
2. Mahmudov N.., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: Ma’naviyat, 2013.
3. Mahmudov N.Tilimizning tilla sandig‘i. –Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2012.
4. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. –Toshkent: Fan, 1977.
5. Raupova L. Nutq madaniyati. –Toshkent: Innovatsiya-ziyo, 2019.
6. Sultonsaidova S., Sharipova O‘. O‘zbek tili stilistikasi . –Toshkent.: Yurist media markazi, 2009.
7. Usmanov F. O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi. – Toshkent, 2020.

QO‘SHMA GAP TURLARINING DRAMATIK ASARLARDA QO‘LLANILISHI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

SOME DISCUSSIONS ON THE USE OF COMPOUND SENTENCE TYPES IN DRAMATIC WORKS

Yusupova Orziboni Sunnatovna
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
yorziboni1978@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qo‘shma gap turlarining dramatik asarlarda qo‘llanilishi, qo‘shma gaplarning qahramonlarning o‘ziga xos nutqini hosil qilishdagi o‘rni Sh.Boshbekov dramalari asosida o‘rganilgan. Qo‘shma gaplarning badiiy matnda turli shakliy variantlar va sinonim ko‘rinishida kelib, xilma-xil ma’no ottenkalariga ega bo‘lishi va ijodkor individual uslubini hosil qilishda ma’lum vazifa bajarishi misollar asosida tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *dramatik asarlar, sodda gap, qo‘shma gap, bog‘langan va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar, ellipsis*.

Annotation: *The use of compound sentences in dramatic works, the role of compound sentences in creating the characters' unique speech is studied based on Sh. Boshbekov's dramas in this article. It is analyzed on the basis of examples that compound sentences appear in the form of different options and synonyms, have different shades of meaning and perform a certain task in creating the individual style of the artist.*

Key words: *dramatic works, simple sentence, compound sentence, connected and non-connected clauses, ellipsis.*

Sintaktik birliklar ichida alohida o‘ringa ega bo‘lgan qo‘shma gap sintaksisi va uslubiyatini tadqiq etishga bag‘ishlangan qator ishlar mavjud bo‘lib, ular qatoriga G‘.Abdurahmonov, M.Asqarova, A.Berdialiyev, R.Sayfullayeva, A.Mamajonov va S.Boymirzayevalarning tadqiqotlari kiradi. G‘.Abdurahmonov va M.Asqarovalarning ishlarida o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplar struktur-semantik jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa [Abdurahmonov, 1964; G‘ulomov, Asqarova, 1987], A.Berdialiyevning tadqiqotlarida ergashgan qo‘shma gaplarning mazmuniy-signifikativ xususiyatlari tahlil etilgan. Qo‘shma gap tizimining shakliy-vazifaviy tahlili R.Sayfullayevaning kuzatishlarida umumlashtirilgan [Sayfullayeva, 1993; Sayfullayeva, 1994]. A.Mamajonovning tadqiqotlarida bu turdagi gaplarning uslubiy xususiyatlari yoritilgan bo‘lsa [Mamajonov, 1990], S.Boymirzayevaning “Badiiy matnda qo‘shma gap” monografiyasida qo‘shma gaplarni alohida olingan muallif lisoniy faoliyatida tutgan o‘rni, uning individual uslubini belgilovchi vosita

ekanligi, badiiy matndagi roli masalalari Oybekning prozaik asarlari misolida tadqiq etilgan [Boymirzayeva, 2008]. Qayd etilgan manbalarni o‘rganishdan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, qo‘shma gap alohida olingan gaplarning tasodifiy yig‘ndisi emas, balki mazmunan bir-biriga bog‘langan va ko‘p holatlarda bir-biridan ajralishi mumkin bo‘lmagan, yaxlit fikrni ifodalash uchun xizmat qiladigan va matn xususiyatiga ega bo‘lgan murakkab sintaktik birlikdir. Boshqacha aytganda, “qo‘shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo‘ljallangan sodda gapning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatdan yaxlitlangan bo‘lagidir” [Sayfullayeva, Mengliyev, Boqiyeva, Qurbonova va boshqalar, 2007: 360]. Qo‘shma gaplar badiiy matnda turli shakliy variantlar va sinonim ko‘rinishida kelib, xilma-xil ma’no ottenkalariga ega bo‘ladi va ijodkor individual uslubini hosil qilishda o‘ziga xos vazifa bajaradi. Dramatik asarlarda qahramonlar nutqi asosiy bo‘lib, unda qo‘shma gap turlariga nisbatan sodda gaplar ko‘proq uchraydi. S.Karimovning quyidagi fikrlari ham buni isbotlaydi: “Dramatik asarlarning sintaksisidagi o‘ziga xoslik eng avvalo ularda nisbatan qo‘shma gaplarning kam ishlatilishida ko‘rinadi” [Karimov, 1992: 95]. Sh.Boshbekov dramalarida ham xuddi shu holatni kuzatdik, biroq dramaturg ayrim qahramonlar nutqini individuallashtirishda qo‘shma gap turlaridan foydalanganining guvohi bo‘ldik. Masalan, “Tushov uzgan tulporlar” dramasida Tesha nutqida bog‘lovchisiz va ergashgan qo‘shma gap ko‘rinishlari uchraydi va bu bilan ijodkor qo‘shma gaplar, ayniqsa, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning xalq tilida, jonli so‘zlashuv nutqida ko‘p ishlatilishini ko‘rsatib beradi: *Gap boshlasam, uni uyqu bosaveradi*; *Og‘iz ochdim deguncha, qo‘llariga tushgan narsani otadilar*(“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 211); *Traktorimni Xudoyberdiga berishibdi. Janjal qildim – bo‘lmadi* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 212) *O‘qishinga kelsak, bemalol menga suyanaver*; *Anavi kuni borsam, yig‘lab o‘tiribdilar*; *Bunisiniyam shunaqa traktor qilayki, hammaning og‘zi ochilib qolsin* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 212-213). Sh.Boshbekovning barcha dramalarida qahramonlar nutqida bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar qo‘llanilishi muallifning o‘ziga xos ifoda usuli ekanligidan dalolat beradi: *Uyalib turibman – yolg‘on gapiryaptilar.* (“Tikansiz tipratikanlar”) *Antennaning o‘rniga mixmi, qaychimi tiqib qo‘yaman – ko‘rsataveradi* (“Taqdir eshigi”, 12). Bundan tashqari Sh.Boshbekov dramalarida bog‘langan qo‘shma gaplarning zidlov va ayiruv bog‘langan turlarining faolligi kuzatildi. Bunga sabab so‘zlovchi o‘z fikrini zidlab ko‘rsatganda zidlov bog‘lovchilaridan foydalanishi, zidlov bog‘lovchilari zidlikni kuchaytirib ko‘rsatishi bilan asoslanadi. *Uyda go‘sht boredi-yu, kamroq ekan.* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 58); *Bir simyog‘ochga o‘xshatasiz, bir pashshaga teng qilasiz* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 8); *Yeb to‘ymaydigan ochofot mollaringiz bor: ertalabdan kechgacha o‘t ber, yem ber, suv ber! Xamir qoradi, sigir sog‘adi, kuvi pishadi!* (“Temir xotin”, 47). Murakkab qo‘shma gaplarning so‘zlashuv nutqiga xos ko‘rinishlarini Sh.Boshbekov asarlarida uchratdik. Masalan, “Eski shahar gavroshlari” dramasida non sotadigan bola –Husan nutqida faol. Buning sababi bola savdo ahlining notiqlik san’atidan xabardor. U ham vaqtdan yutmoqchi bo‘ladi, ham xaridorni tezroq o‘ziga jalb qilishni xohlaydi. Shu sabab mahsuloti sifatini tezlikda aytmoq uchun murakkab turdagi qo‘shma gapdan foydalanadi:

Kesagi yo‘q, kuygani yo‘q – nonmisan non (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 79). Husan nutqida boshqa o‘rinlarda ham murakkab qo‘shma gap ishlatiladi: *U uxlab yotadi, mening bo‘lsa uxlaganiyam vaqtim yo‘q: kitob-daftari sumkasiga solinganmi, galstugi qayerda, kostuyumi cho‘tkalanganmi, shimi dazmollanganmi-yo‘qmi, ruchkasiga siyoh tortilganmi…* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 113). Mana shu tarzdagi qo‘shma gaplar Husanning onasi nutqida ham uchraydi: *Huriniso. Tan-u joninglar sog‘, yeyish-ichishdan kaminglar yo‘q, buyum degani topiladigan narsa, bolam.* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 109) .

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, Sh.Boshbekov dramalarida zidlov va inkor bog‘langan qo‘shma gaplar, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar, murakkab qoshma gaplarning aralash turdagi ko‘rinishlari qahramonlar nutqida faolligi bilan ajralib turadi. Biroq bundan qo‘shma gaplarning boshqa turlari qo‘llanilmagan, deya olmaymiz. Chunki adib o‘rni bilan qahramonlar saviyasiga, vaziyatga qarab, hech bo‘lmaganda, muallif remarkalarida qo‘shma gapning barcha turidan foydalangan. Shu o‘rinda quyidagi fikr mulohazalarimizni tasdiqlaydi: “Badiiy nutqda qo‘shma gaplarning deyarli hamma tipi parallel qo‘llaniladi. Chunki qo‘shma gaplar shaxs yoki predmetning turli belgi-xususiyatlarini, zamon va makon bilan aloqador bo‘lgan holatlarni tasvirlash vositasi sifatida katta imkoniyatga ega. Shaxs yoki predmetga atroflicha xarakteristika berish, obraz yaratish, tabiat tasvirini chizish singari badiiy nutqqa xos bo‘lgan eng muhim atributlarni reallashtirishda qo‘shma gaplardan, ularning murakkab turlaridan foydalaniladi [Mamajonov, 1990: 50]. Dramada bir-biridan keskin farq qiluvchi turli personajlar nutqi aralash keladi. Shundan kelib chiqib, dramaturg qo‘llaydigan gap ko‘rinishlari turlicha bo‘ladi. Bu dramatik asarlarda qo‘llaniladigan qo‘shma gap turlarida ham ko‘rinadi. Sh.Boshbekov dramalarida ellipsis hodisasiga uchragan qo‘shma gaplar faol bo‘lib, nafaqat qahramonlar nutqi tabiiyligini ta’minlashga xizmat qilgan, balki nutqqa emotsional bo‘yoq berishga va fikrni ixcham, ravon ifodalashga zamin yaratgan: *Na issiqqa chidaysizlar, na sovuqqa* (“Eshik qoqqan kim bo‘ldi?”, 211).

Xullas, Sh.Boshbekov dramalari g‘oyalari, mavzulari har xil bo‘lib, qahramonlari saviyasi, kasbi, yoshi, qiziqishi ham turli-tuman. Shu sabab ularning nutqi ham o‘zgacha, bir-birini takrorlamaydi. Dramaturg ana shunday bir-biriga o‘xshamaydigan nutq yaratishda qo‘shma gap turlaridan ham unumli foydalanadi.

ADABIYOTLAR

1.Абдураҳмонов Ғ. Қўшма гап синтаксиси. –Тошкент: Фан, 1964.– 246 б.

2.Боймирзаева С. Бадиий матнда қўшма гап. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 114 б.

3.Бошбеков Ш. Эшик қоққан ким бўлди? Пьесалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. –268 б.

4.Бошбеков Ш. Темир хотин. www. ziyouz.com kutubxonasi. – 49 б.

5.Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби: – Самарқанд: Зарафшон, 1992. –140 б.

6.Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1990. –111 б.

7.Сайфуллаева Р. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шаклий-вазифавий талқини: филол.фан.докт...автореф.дисс.–Тошкент, 1993. – 43 б.

8.Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. –Тошкент: Фан, 1994. – 358 б.

9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М ва бошқ. Ҳозирги ўзбек тили. –Тошкент, 2007.

10.Турдиев Ш. Драматик асар тилининг баъзи хусусиятлари //Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. №5.

11.Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. –256 б.

OTGA EMIGRATSION KO‘CHISHLAR (OTLASHISH) HAQIDA
(Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani misolida)

ABOUT TRANSPORTPORTATION OF NOUNS (NOUN COMBINATION)
(In the example of Cholpon's novel “Kecha and kunduz”)

Islamova Dinara Azamatovna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asari tilida transpozitiv so‘z qo‘llash hollarining boshqa turkumlardan ot so‘z turkumiga emigratsion ko‘chish hollari misollar asosida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *ko‘chish, transpozitsiya, otlashish, substantivatsiya, emigratsion ko‘chish***.**

Annotation: *In this article, cases of emigration of transpositive words from other categories to noun categories are analyzed in the language of Cholponi's “Kecha and kunduz” on the basis of examples.*

Key words: *migration, transposition, assimilation, substantivization, emigration migration.*

O‘zbek tilshunosligida otlashish eng ko‘p o‘rganilgan ko‘chish turlaridan biridir, ya’ni tegishli tadqiqotlarda otlashish hodisasining aksariyat xususiyatlari ta’riflab berilgan. Bularga ilova qilib aytish kerakki, ot turkumining transpozitsion potensiali boshqa turkumlardan farqli ravishda til tarixining eng eski davrlaridan e’tiboran shakllangan otlashish (substantivatsiya) jarayonlari tufayli boshqa so‘z turkumlaridan kengroq va boyroq. Hozirgi o‘zbek tilidagi *yosh, qari, kasal, sog‘, o‘quv, yozuv, borish, kelish, tanish, saylov, tanlov* kabi yuzlarcha so‘zlar ot, sifat, harakat nomidan otga o‘tgan va bugungi kunda ular aniqlovchi pozitsiyada kelgandagina o‘zlari mansub bo‘lgan “eski” turkumning xususiyatlariga qaytadilar.

Diqqat qiling: *Yosh kelsa ishga, qari kelsa oshga – Yosh yigitlarni va qari chollarni boshqa-boshqa xonalarga o‘tirg‘izdik.* Bunday so‘zlarni tilshunoslikda substantivlar sifatida o‘rganiladi va o‘zbek tilshunosligida ham bunday tadqiqotlar bundan 70 yil ilgari bajarilgan va hanuzgacha tadqiq etib kelinmoqda[Oblaqulov S.1960: 84-97].

Bizning kuzatishlarimizga ko‘ra, Cho‘lponinng “Kecha va kunduz” asari tilida transpozitiv so‘z qo‘llash hollarining boshqa turkumlardan ot so‘z turkumiga emigratsion ko‘chishlarining quyidagi turlari qayd etiladi:

Sifatdan otga ko‘chish hollari: Sevimli Zebining yosh umriga qasdlangan yomonlar to‘g‘risida gapirardi… (Cho‘lpon, 2019: 80) Ushbu misolda yomon odamlar, dushmanlar. Roman materialiga ko‘ra – Akbarali mingboshining -kichik kundosh Sultonxon ustiga kundosh keltirmoqchi bo‘lgan xotinlari, Miryoqub va Eshon nazarda tutilmoqda. Transpozitsiyaning harakatlantiruvchi kuchlaridan biri – tejamlilik tamoyilidir, birgina so‘z bilan asar qahramonlari silsilasi nazarda tutilgani buning namunasidir. Misoldagi transpozitiv so‘zning ko‘chish tipi **At>N** qolipi shaklida.

Sondan otga ko‘chish hollari: Ikkalasi bir-birini til uchida qutladi (Cho‘lpon. Kecha va kunduz. 63-b*)* Akbarali mingboshining ikki katta xotini uchinchi kundoshlari ustiga Zebini to‘rtinchi kundosh qilib olib kelish «g‘alabasi»ni qutlashi ifodalanmoqda. Ko‘chish tipi Num>N qolipi shaklida.

Olmoshdan otga ko‘chish hollari: Ertalab bitta-yarimtani bozorga tushiraylik, shularni sotib ul-bul olib chiqsin (Cho‘lpon, 2019: 46) Ushbu misolda ul-bul eskirgan olmoshi bozordan olinadigan yegulikni anglatib kelgan. Ko‘chish tipi Pro> N. Onasi darhol javob berolmasdan bir oz o‘ylanib turgach: - Hech…-deb qo‘ydi (Cho‘lpon, 2019: 112) Ushbu misolda Hech olmoshining otlashishi tufayli u qahramon qalbiga yashiringan dardlarni ifodalamoqda. Shuningdek, u bir aftoda insonning, uzlatga chekilgan ko‘ngilning xoksorligini ham ifodalab kelmoqda.

Fe’lning otga ko‘chish hollari: Bizning topgan-tutganlarimiz, orttirgan davlatimiz nima bo‘ladi? (Cho‘lpon, 2019: 154) Misolda fe’lning vazifaviy shaklining otlashishi tufayli «mol-dunyo, boylik, obro‘-e’tibor, kibr havo» tushunchalarini suppozitiv shaklda anglatmoqda, frazeologiyalashgan (turg‘unlashgan) «ol-ber» fe’lining otga ko‘chishi esa, manfaat ustiga qurilgan insoniy munosabatlarni kinoya va hasrat bilan ifodalamoqda. Ko‘chish tipi V> N.

Taqlid so‘zlarning otga ko‘chishi: Qaerdan bilding bo‘lmasa bunday ikir-chikirlarni? (Cho‘lpon, 2019: 174) Tovush, harakat va til belgisiga taqlid so‘zlar eng yengil otlashadigan so‘zlardir. Bu so‘zlar otlashganda endi tovushga taqlidni emas, balki shu taqlidiy so‘zlar umumlashtirib keladigan ovoz, harakat, obrazni umumlashtirib ifodalaydi. Ko‘chish tipi: Ess>N.

Undovlarning otga ko‘chishi: …o‘rusvoyning religa tushib, «hayt» deb… Makkatulloga jo‘nab qolaman! (Cho‘lpon, 2019: 29) Undov so‘zlar ekspressivlikni kuchli darajada ifodalaganda otlashishi kuzatiladi. Birinchi misolda Razzoq so‘fining hajga ketish bilan qo‘rqitishi va qo‘rqib uyg‘ongan lirik qahramonning beixtiyor piriga xitobi – ekspressivlik unsurlaridir.

Bog‘lovchilarning otga ko‘chishi: Onaning rozilik so‘zlariga bu birgina «lekin» elchib kelganidan bechora qizlar sevinish to‘lqinlarini yana bir qur

ko‘tarishga fursat topa olmadilar (Cho‘lpon, 2019: 24) Bog‘lovchining nodir otlashishi frazeologiyalashish orqali yuz berishi mumkin. Ko‘chish qolipi Son>N shaklida.

Gapda bir so‘z boshqa kategoriyadagi so‘z vazifasida, ya’ni o‘zi uchun tipik bo‘lmagan vazifada qo‘llanishi bilan o‘sha turkumga tamoman ko‘chgan sanalmaydi. Demak, ot bilan ifodalangan substantiv ega va transpozitiv so‘z bilan ifodalangan substantivlashgan egalar orasidagi farq ham otlashishning konnotativ yoki matniy, shu nutqiy vaziyat uchun shakllantirilgan okkazional holat ekanligi anglashiladi.

Aytish kerakki, otlashgan so‘zlarning bunday vazifada kelishi ular uchun yangicha funksional sintaktik vazifa va vaziyat (ega vazifasida kelishi) tufayli o‘rtaga chiqadi, natijada, masalan, ot tusidagi-substantiv xarakterdagi olmoshlar otlar kabi ega vazifasida qo‘llanaveradi; sifat xarakteridagi olmoshlar ham ega bo‘lishi uchun otlashadi. Shuningdek, ega sifat bilan ifodalanadi – otlashgan transpozitiv sifat ega vazifasida kelganda, predmetni belgisi orqali anglatadi, yoki belgini predmet kabi ko‘rsatadi. Ba’zan u tamoman ot qatoriga o‘tib olgan bo‘ladi. Bunday sifatlarini bir turi otga ko‘chgan sifatlar sanaladi. Bu sifatlar mazmunan umumlashib, ot bo‘lib ketadi. Bular aniqlanmishning o‘rnini bosgan sifat aniqlovchiga qaraganda boshqacharoq. Bu hodisa sifatning belgi oti ma’nosida qo‘llanishidir: *qizil – chiroyli, qora - xunuk* kabi. Qaralmish funksiyasidagi sifatlar, odatda ot vazifasida qo‘llanadi, chunki bu belgiga ega bo‘lgan predmet qaratuvchi bilan ifodalanib, qaralmish shuning bir xilini, bo‘lagini belgisi orqali anglatadi: *qovunning shirini, tuxumning oqi, olmaning qizili*. *Bor, yo‘q* so‘zlari otlashganda ham ega vazifasida bo‘la oladi: *bor - boricha, yo‘q - holicha.*

Otlashish hollarida tadqiqotchilar ilgari diqqat qilmagan bir-ikki masalaga e’tiborni qaratish lozim. Jumladan, fe’lning otga ko‘chishida alohida hollar mavjud. Fe’lning vazifaviy shakllarigina otga ko‘chadi. Bu hol mazkur ikki so‘z turkumi o‘rtasida har taraflama oppozitiv munosabatlar mavjudligi bilan birga ular o‘rtasida chuqur relyatsion aloqalar mavjuddir, bu hol ot va fe’lning belgilarini o‘zida jamlovchi kategoriyalarning hukm surishida (masalan, harakat nomi va sifatdosh) namoyon bo‘ladi[Gak V.G., 1961: 30]. Harakat nomi va sifatdosh o‘zlarining semantikasi va sintaktik vazifadorligi jihatidan otga yaqindir, yasalish asosi esa fe’ldir. Ana shu umumiyat ularning otga ko‘chishini ta’minlaydi. Tuslanuvchi (ya’ni ma’lum shaxs va zamondagi) fe’llar esa bevosita otga ko‘chmaydi, chunki, bu tipdagi fe’llar zamirida harakatdan tashqari shaxs, zamon kabi tushunchalar borki, ular ko‘chishga monelik qiladi, chunki bu tushunchalarni ko‘chirishning ham mantiqiy-tafakkuriy, ham lisoniy jihatdan iloji yo‘q. Frazeologiyalashgan fe’l shakllari ham otga ko‘chishi mumkin*: «Keldi-ketdi» tugab, aza uyida to‘rt besh qarindosh qoldi.*

Ba’zi so‘z turkumlarida otga ET va otning boshqa turkumlarga IT hollarining uchramasligi ushbu so‘z turkumlar bilan ot o‘rtasida alohida munosabatlar mavjudligini bildiradi *(tegishli izohlar - jadvallarda*), jumladan, yordamchi so‘zlarning otlashmasligi ularda frzaeologiyalashishdan boshqa hollarda elementar nominativ funksiyaning, situativ bo‘lsa-da, namoyon bo‘lmasligi bilan izohlanadi. Shuningdek, qaysi turkumdan intensiv ot yasalish

usuli mavjud bo‘lsa, bu semantik va relyativ aloqa otlashishga monelik qiladi. Ba’zi turkumlarining otga ko‘chmasligi yoki otning ularga ko‘chmasligi tilimizning tipologik xususiyati bilan bog‘liq, jumladan, bog‘lovchilar xususida shunday fikr bildirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Аймурзаева А.А. Субстантивация имен прилагательных и причастий в современном каракалпакском языке: дисс. на соискание учен. степени канд. филол.наук. – Нукус, 1985. 157 с.
2. Гак В.Г. О глагольно-именной конверсии во французском языке // Ученые записки [Института международных отношений]. Вып. 7. Серия филологическая. –М.: ИМО, 1961.
3. Облоқулов С. Ўзбек тилида субстанция (отлашиш) // Тилшунослик масалалари. –Тошкент: Фан, 1960.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Фан ва технология, 2009.
5. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent, 2019. – 290 b.

ABDULLA QODIRIYNING “JINLAR BAZMI” HIKOYASIDAGI IBORALAR TAHLILI

ANALYSIS OF PHRASES IN ABDULLA KADIRI'S STORY “FEAST OF THE DEMONS”

Kasimova Ziyoda Movlon qizi
Katta o‘qituvchi, PhD,
O‘zbekiston Milliy universiteti,
kasimova_ziyoda1993@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “Jinlar bazmi” hikoyasida ishtirok etgan iboralar tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar: *Frazeologiya, ibora, maqol, yaxlit ma’no, ko‘chma ma’no.*

Annotation: *In this article, the phrases used in Abdulla Kadiri's story "Feast of the Demons" are analyzed.*

Key words: *Phraseology, phrase, proverb, overall meaning, figurative meaning.*

O‘zbek xalq maqollari, matallari semantik va lingvokulturologik jihatdan boy ijtimoiy-madaniy, ma’naviy-ma’rifiy hodisadir. O‘zbek tilidagi paremalar “sabr”, “ota-onaga hurmat”, “bolajonlik”, “or-nomus”, “mehr-oqibat”, “sahiylik”, “mehmondo‘stlik” kabi lisoniy-madaniy konseptlarga ega.

Paremalar xalq turmush tajribasida sinalgan, asrlar osha o‘z isbotini topgan purma’no hikmatlar bo‘lib, o‘zbek xalqining bu boradagi milliy-madaniy boyligi

tengsiz xazina hisoblanadi. Dunyo xalqlarining hammasida ham xalq hikmatlari kuzatilavermaydi. Ba'zi xalqlarda qo'llamaslik, e'tiborsizlik oqibatida iste'moldan chiqqan. O'zbek maqollari, frazeologizmlarining hammasini ham to'liq jamlangan, deb bo'lmaydi. Ko'pgina paremalar iste'moldan chiqib ketgan. Hozirda mavjudlari ham doimiy ravishda nashr qilinib, keng doiradagi iste'molda faollashtirilmasa, yaqin kunlarda bebaho xazinamizning ma'lum qismini boy berib qo'yishimiz mumkin. [Xolmanova, 2022: 5]

Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.
2. Ma'no butunligi.
3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi.

Barqaror birikmalardan o'rinli foydalanish nutq go'zalligini ta'minlaydi, shuning uchun ular nutqimiz ko'rki hisoblanadi. Barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga ko'ra umumiylikni tashkil etsa ham, ma'no butunligi nuqtayi nazaridan turlichadir. Shunga ko'ra barqaror birikmalar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Tasviriy ifodalar.
2. Iboralar (frazeologizmlar).
3. Maqol va matallar.
4. Hikmatli so'zlar (aforizmlar).

Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi ma'qul va noma'qul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Umuman olganda, frazeologik ma'noning hajmi leksik ma'noning hajmiga nisbatan keng va murakkabligi bilan ajralib turadi. So'z ma'nosida bo'lmagan, uchramagan komponentlar ko'p frazeologizmlar ma'nosida mavjud bo'ladi. Yozuvchilar, odatda, tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydi, balki qahramonlar xarakteri, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarini qayta ishlash usullari, ularga yangicha ma'nolar berish yo'llari xilma-xil. Bunga umumtil iborasi zamiridagi ma'noning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o'zgartirish va uning semantik-uslubiy funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma'nolar kiritish kabi usullarni kiritish mumkin.

Ibora so'zi arab tilidan olingan bo'lib, so'z yoki so'z birikmasi degan ma'noni anglatadi. Biror tushuncha yoki fikr ifodalovchi, odatda, so'zlarning turg'un birikmasiga nisbatan ibora deyiladi: "Ular Suqrotning "Avval o'zingni angla, shunda dunyoni taniysan" degan mashhur iborasini o'zlariga dasturilamal qilib olishgan" [O'TIL, 2007: 125]

Turg'un ibora – bevosita nutq jarayonida hosil bo'lmaydigan, tilda bir butun holda mavjud bo'lib, shundayligicha nutqqa kiritiladigan so'z birikmasi yoki gapga teng jumla.

Frazeologik ibora – turg‘un iboralarning ko‘chma ma’noli, obrazli turi: oyog‘ini qo‘liga olmoq (juda tez yugurmoq), ammamning buzog‘i (lalaygan), ilonning yog‘ini yalagan (o‘ta ayyor) va sh.k.

Turg‘un bog‘lanma – bir leksik ma’no anglatgan, bir so‘z sifatida qaraladigan ma’noviy butunlik uchun birlashgan so‘zlar. Turg‘un bog‘lanmalardagi so‘zlarni almashtirib bo‘lmaydi, ular bir ma’no ifodalash qonuniyati asosida turg‘unlashgan, yaxlitlangan bo‘ladi [Mahkamov, 2013: 118].

Tildagi har qanday birlik u yoki bu darajada milliy-madaniy o‘ziga xosliklarni namoyon etadi. Ammo shunday til birliklari borki, ular milliy-madaniy tushunchalarning benihoya betakror timsolidir. Shu ma’noda frazeologizmlar millat mentaliteti, madaniyati, turmush tarzi hamda uzoq yillik kuzatuvlarining yorqin ifodasidir. Til muayyan jamiyatda shakllanib, taraqqiy etar ekan, bu jarayonda o‘z yaratuvchisi bo‘lgan xalqning barcha milliy xususiyatlarini o‘zida aks ettirib boradi. Natijada tillar bir-biridan nafaqat tuzilishga ko‘ra, balki milliy-ijtimoiy jihatdan ham farqlanadi. Bu farqlar esa til birliklarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Muayyan til vakili ayni damda muayyan madaniyat vakili hamdir. Har qanday madaniyat tilda o‘z ifodasiga ega bo‘ladi. Tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligini namoyon etishda iboralar, ayniqsa, alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki iboralar til egalarining yashash tarzi, madaniyati, diniy e’tiqodlari kabi turli tashqi omillar ta’sirida yuzaga kelgan.

Shunday ekan, xalq iboralarida ham milliy-madaniy realiyalarni uchratish mumkin: *nonini tuya qilmoq, nonini yarimta qilmoq* iboralari aldab suldab birovning haqqini o‘zlashtirishga nisbatan, *to‘nini teskari kiyib olmoq* iborasi esa o‘chakishgan holda qaysarlik qilishga nisbatan qo‘llaniladi.

Do‘ppi realiya birligi bilan bog‘liq bir qancha iboralar mavjud:

Do‘ppisi tor kelmoq – ilojsiz og‘ir ahvolga tushmoq;

Do‘ppisini yarimta qilib – g‘am yemasdan, shod-xurram bo‘ldi;

Do‘ppisini osmonga otmoq – juda xursand bo‘lmoq.

“Do‘ppini ol” desa, boshni olmoq, “Sallani ol” desa, kallani olmoq – biror ishni lozim bo‘lganidan ham qo‘pol qilib bajarmoq. Bu frazemadagi salla komponenti hozirda qo‘llanmasligi tufayli do‘ppi leksemasi bilan almashtirilgan, natijada do‘ppini ol desa, boshni olmoq shaklidagi yangi frazema hosil bo‘lgan. Salla so‘zi o‘rniga do‘ppi so‘zi qo‘llangan bo‘lsa, kalla so‘zi bosh so‘ziga o‘zgartirilgan. Kalla so‘zi sallaga qofiyadosh bo‘lib, ohang jihatidan uyg‘unlikni ta’minlaydi. Sallaning do‘ppiga o‘zgarishi natijasida do‘ppidagi lab undoshlariga monand bosh so‘zi tanlangan: Do‘ppiga qo‘shib faqat boshni emas, oyoq-qo‘lni ham qiyma-qiyma qilib olib keladi (Tohir Malik). Ushbu gapda sallani ol desa, kallani olmoq iborasining ijodiy o‘zgartirilganini ko‘rish mumkin.

Osh realiya birligi bilan bog‘liq iboralar quyidagicha:

Og‘zidagi oshni oldirmoq – haqini berib qo‘ymoq.

Yoshini yashab, oshini oshagan – umri oxirlagan.

Har bir tilning barqaror birikmalarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma’naviy-madaniy me’yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an’ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o‘z aksini topgan bo‘lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi.

Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabining rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi “lingvomadaniy jamoa milliy o‘zligini ko‘radigan ko‘zgudir” [Телия, 1995: 25]. Aynan frazeologizmlar til egasining dunyoni, hodisalarni o‘ziga xos ko‘rishini namoyon etadi. Masalan, o‘zbek xalqining turmush tarzi (bozor bahosi “hamma qatori, hech yon bosmay”, xirmon ko‘tarmoq “ekin-tikinni yig‘ib, hosil me’yorini hisob-kitob qilmoq”), milliy kiyim-kechaklari (to‘n kiygizmoq “qo‘shib-chatib, pardozlab gapirmoq”, kavushini to‘g‘rilab qo‘ymoq “haydab yubormoq”), yeguliklari (xamir uchidan patir “katta ko‘p narsadan boshlang‘ich va kichik bir qism”) va boshqalar kabi.

Abdulla Qodiriyning asarlarida ham o‘zbek xalq iboralarini ko‘plab uchratishimiz mumkin. Masalan, “Jinlar bazmida” hikoyasida quyidagi iboralardan mohirona foydalanilgan:

“Qosh qorayib, qorong‘i tushgan paytda arang poya ishidan qutuldim” [Qodiriy, 2004: 5].

Qosh qoraymoq iborasi kech kirdi, oqshom qorong‘isi tusha boshladi, degan ma’noda ishlatiladi.

Men tong qotib bir necha vaqt turib qoldim [Qodiriy, 2004: 6].

Dong qotib qolmoq iborasi hayrat yoki qo‘rquvdan es-hushi qochib, serrayib qolmoq ma’nosida ishlatiladi. Muallif bu o‘rinda *dong* so‘zini *tong* shaklida keltirgan.

Ular meni o‘z ixtiyorimga qo‘ymay, sudrab, tortib to‘rga chiqardilar. Odatda majlisga kirib o‘ltirgandan keyin fotiha o‘qilar edi [Qodiriy, 2004: 12].

Xalqimizda “fotiha o‘qimoq” deganda, asosan “duo qilmoq” ma’nosi tushuniladi.

Fotiha arabcha “ochish, ochilish, boshlanish, ibtido, muqaddima” ma’nolarini anglatadi. 1. Diniy atama sifatida Qur’onning birinchi, boshlang‘ich surasi, boshlanishini bildiradi. 2. Kimsaga ezgulik tilab aytiladigan duo, olqishni ifodalaydi [O‘TIL: 4 jild, 362]. Fotiha so‘zi Qur’on surasi bilan bog‘liq ravishda ma’no ko‘chishiga uchragan. Shu sura o‘qilmasdan aytilgan duolar, niyatlarni ham ifoda etadi. Fotiha so‘zidan fotiha o‘qimoq, fotiha qilmoq, fotiha bermoq, fotiha olmoq qo‘shma fe’llari, yuziga fotiha tortmoq iborasi shakllangan:

Fotiha o‘qimoq: 1) qur’onning qisqa suralaridan birini o‘qib, marhumning ruhiga xudodan mehr-u shafqat, ezgulik tilamoq; 2) qo‘l ochib va uni yuzlariga tortgan holda, o‘zi yoki boshqalar uchun yaxshiliklar, ezgulik, tinchlik, salomatlik tilamoq, duo qilmoq.

Fotiha qilmoq so‘zlashuv tilida: fotiha o‘qimoq.

Fotiha bermoq – biror ish-harakatni bajarishga kirishayotgan kishiga omad, baxt tilagan holda beriladigan ruxsat, ijozat.

Fotiha olmoq – to‘y-ma’raka egasining boshqalar duosini qabul qilishi.

Fotiha so‘ramoq – boshqalardan oldinroq turib ketish uchun yig‘ilish ahlidan yoki yoshi kattaroq kishidan ruxsat so‘ramoq.

Yuziga fotiha tortmoq – fotiha o‘qib bo‘lingach, ikki qo‘lning kafti bilan yuzni yuqoridan pastga tomon yengilgina silamoq.

Oq fotiha iborasi “biror ishni bajarishga kirishish uchun rozi bo‘lib, mamnunlik bilan beriladigan ruxsat, ijozat” tushunchasini anglatadi.

Fotiha etnonim birlik sifatida qadriyatga aylangan: qiz bilan yigit turmush qurishga rozi bo‘lgandan keyin, buni qarindosh-urug‘, mahalla ahliga ma’lum qilish maqsadida nikohdan oldin o‘tkaziladigan marosim; unashtirishni ham ifoda etadi. Qiz bilan yigitning unashtirilganligi munosabati bilan o‘tkaziladigan kichik to‘y; unashtirish to‘yi fotiha to‘yi deb nomlanadi.

Fotiha so‘zi semantikasida zid tushuncha shakllangan. Bu hodisa antisemiya deb nomlanadi. O‘lik chiqqan xonadonga o‘limning dastlabki uch kuni hamda xayit kunlari marhumning xotirasi uchun o‘tkaziladigan marosim; ta’ziya ma’nolarini ham bildiradi. Fotiha so‘zidan fotihali, fotihaxon, fotihaxonlik, fotihachi so‘zlari ham yasalgan. Bu birliklarning barchasi “Fotiha” surasi semantikasi asosida shakllangan.

O‘zbek xalqi lisoniy ongida so‘zlarning birikma holida yaxlitlanib, obrazli tafakkur mahsuliga aylanishida milliy-madaniy qadriyatlar alohida o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR

1. Mahkamov N, Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2013.
2. Qodiriy Abdulla. Jinlar bazmi: Hikoyalar. – Toshkent: Cho‘lpon, 2004.
3. Xolmanova Z. va b. O‘zbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. – Toshkent: Mahalla va oila, 2022.
4. Образные средства русского языка / Под ред. Телия В.Н. – М., 1995.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Toshkent, 2007.

NOADABIY LEKSIK BIRLIKLARNI ELEKTRON LUG‘ATDA AKS ETTIRISH MASALALARI
PROBLEMS OF REFLECTING NON-LITERARY LEXICAL UNITS IN THE ELECTRONIC DICTIONARY

Qulbulov Sherquzi Toshtemirovich
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada elektron lug‘atlar yaratish zaruriyatlari, bu turdagi lug‘atlar uchun so‘z tanlash tamoyillari, foydalanuvchilarning ehtiyojlari asosida lug‘atlar tayyorlash, naadabiy qatlamga doir leksik birliklarning elelktron lug‘atini tayyorlashdagi o‘ziga xos jihatlar to‘g‘risida mulohazalar yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *elektron lug‘at, so‘z tanlash, leksikografik mahsulot, adabiy qatlam, noadabiy qatlam, korpuslar, ma’lumotlar bazalari.*

Annotation: *In this article, the requirements for creating electronic dictionaries, the principles of word selection for this type of dictionaries, the*

preparation of dictionaries based on the needs of users, the specific aspects of preparing an electronic dictionary of lexical units related to the non-literary layer are discussed. comments were made.

Keywords: *electronic dictionary, word selection, lexicographic product, literary layer, non-literary layer, corpora, databases.*

Nazariy va amaliy leksikografiya masalalari borasida so‘z ketganda tayyorlanayotgan lingvistik material uchun so‘z tanlash, izohlash va dalillash jarayoni alohida ahamiyatga ega sanaladi. Har bir leksikograf yoki foydalanuvchi uchun lug‘at mukammal, izohlar maksimal darajada berilishi ayni muddao hisoblanadi. Bugungi tezkor globallashuv zamonida deyarli barcha tillarda leksik sath doimiy o‘zgarib boradi, boshqa tillardan so‘z o‘zlashish jarayoni muttasil davom etadi. Buning natijasi o‘laroq lug‘atlarni tashkil etgan leksik birliklarda ham doimiy yangilanish ehtiyoji yuzaga keladi.

Lug‘at tuzishda so‘z tanlash masalasi har qanday lug‘atchilik muammolarining markazida turadi. An’naviy lug‘atlarda leksik qatlamning to‘liq aks etish masalasi hech qachon o‘z yechimini topgan emas, ya’ni lug‘atlar har doim va har qanday holatda ham tabiiy tillarning rivojlanishidan ortda qoladi. Buning sabab va omillari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tishimiz mumkin:

– lug‘atlar yaratilish jihatdan cheklanganlik xususiyatiga ega;

– lug‘atlar ichki jihatdan o‘zini cheklash xususiyatiga ega.

Biz aytib o‘tgan ikkinchi jihat so‘z tanlash muammosi bilan bog‘lanib ketadi. Chunki tilda adabiy nutq va dialektal nutq, eskirgan qatlam va zamonaviy qatlam, faol qatlam va nofaol qatlam, apellyativ qatlam va terminologik qatlam orasidagi chegara aniq emas va tilning uzluksizligi bu chegaraning bo‘lmasligini taqozo etadi. Qolaversa, foydalanuvchilarning ehtiyojlariga mos ravishda lug‘atlar turlarining ko‘payib borishi, lug‘atlarda ixtisoslashuvning jadal taraqqiy etishi sabab:

– qaysi lug‘atga qaysi so‘zni tanlash;

– qaysi so‘zni qaysi lug‘atda berish;

– qaysi lug‘atda so‘zni qanday berish;

– qaysi lug‘atda qanday dalillardan foydalanish muammosi lug‘atlarga so‘z tanlash masalasini murakkablashtirayotgan zamonaviy leksikografik masalalardan hisoblanadi.

Shiddat bilan rivojlanayotgan media biznesi zamonaviy tillarga tobora ko‘proq o‘zgarishlar kiritmoqda. Hayotimizda deyarli har kuni bir qator tushunchalar paydo bo‘ladi, ularning ma’nolari bo‘yicha mutaxassislar ham yetarlicha ma’lumotga ega emaslar. Bu kabi birliklar qator soha birliklarning to‘plami bo‘lib, turli xil bilim sohalari mutaxassislari, shu jumladan filologlar uchun haqiqiy qiziqish uyg‘otadi. Terminologiyaning rivojlanishi, uning alohida birliklarining “harakati”ni tadqiqi qilishda bu kabi birliklarning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi.

Rus tilshunosi M.Krongauzning fikriga ko‘ra, tilda tilga kiritilmagan, barqaror joy egallamagan so‘zlar uchun zonalar mavjud bo‘lib, ba’zilari tilda

maxsus atamalar, ba'zilari esa ayrim sinovlardan o'tgachgina til birligi sifatida qabul qilinadi [Демешкина, 2011: 31-37].

Leksikografik amaliyot til fanining ajralmas tarkibiy qismidir. Shu bilan birga, lug'at ma'lumotlari tadqiqot materiallari sifatida ishlatilishi mumkin va aksincha – lug'atning o'zi yakuniy natija, ilmiy faoliyatning amaliy natijasi sifatida baholanishi ham o'rinli bo'ladi: "lug'atlar katta ma'lumot qobiliyatiga ega va nazariy tahlilning boshqa jihatlarini rivojlantirish uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Lug'at ilmiy rivojlanishning o'ziga xos bir ko'rinishi degan fikr ham mavjud bo'lib, unga ko'ra lug'at ma'lum bir ilmiy konsepsiyani amalga oshirish sohasi sifatida ko'riladi va biz mazkur fikrga qo'shilamiz. Chunki har bir lug'atda muallif (mualliflar jamoasi)ning ilmiy qarashlarini o'z ifodasi topadi.

Hozirgi vaqtda kompyuter leksikografiyasi dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida elektron lug'atlar ishlab chiqish va yaratish, korpuslar va ma'lumotlar bazalarini tayyorlash kompyuter leksikografiyasining dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Aytishimiz mumkinki, ushbu yo'nalish faqat vizual va qulay taqdimot usullarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib qolmasdan lingvistik materiallarni tasniflash, shuningdek, elektron lug'atlar va kompyuter korpuslari yaratish uchun allaqachon to'plangan (ba'zan juda uzoq vaqt davomida) ma'lumotlarni qayta ishlash uchun saqlashga imkon beradi. Kompyuter leksikografiyasi bu kabi vazifalarni amalga oshiradigan amaliy tilshunoslik sohasi sifatida uzoq vaqtdan beri davom etayotgan har xil turdagi lug'atlarning mavjud qatorini bosmadan elektron shaklga o'tkazish zaruriyatini hal qilish asnosida mahalliy leksikografiya doirasida juda muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Ba'zi hollarda ma'lumotlarni elektron shaklga o'tkazish qo'shimcha va ba'zan juda mashaqqatli faoliyat bilan birga keladi. Bunga misol sifatida dialektik nutq yozuvlarining elektron formatiga o'tkazishni keltirishimiz mumkin. Bundan tashqari, elektron lug'atlarning o'zlari hozirgi kunda tadqiqot mavzusiga aylanmoqda. O.S.Rublev ta'kidlaganidek, tilshunoslarning ushbu turdagi lug'atlarga murojaat qilishi so'nggi paytlarda elektron lug'atlarning katta miqdori yaratilganligi, butun dunyo bo'ylab Internet tarmog'i rivojlanganligi, ma'lumotlar elektron shaklda saqlanganligi bilan izohlanadi, ammo elektron lug'atlarning keng qamrovli lingvistik tavsifi va foydalanuvchilar tomonidan turli maqsadlar uchun foydalanish imkoniyati yo'q" [Рублева, 2010: 20]. Shu bilan birga, hozirgi vaqtda elektron lug'atlardan foydalanish imkoniyatlarini o'rganish ushbu sohaning eng samarali yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. V.P.Selegey elektron lug'atlarni an'anaviy tarzda taqqoslaydi va bunda bir necha asosiy prinsiplarga asoslanadi: tadqiqotchi ularni "bosma leksikografiyaning antinomiyalari" deb ataydi. Birinchidan, muallif ta'kidlaganidek, bosma lug'atning katta hajmi (boy leksik bazaning natijasi va lug'at maqolalarining to'liqligi) qulay foydalanish uchun jiddiy to'siqdir: ko'p jildli (yoki juda katta hajmli) lug'at ma'lumotni tezda qidirish uchun yaroqsiz bo'lib qoladi – bu jarayonda foydalanuvchi uchun hech qanday mobillik taqdim etilmaydi. Shunday qilib, lug'atning mazmunan yuqori sifati foydalanishdagi past sifatning bevosita sababiga aylanadi. Ikkinchi antinomiya lug'atda keltirilgan ma'lumotlarning dolzarbligi bilan bog'liq: ta'kidlash kerakki, berilgan misollar va tarjimalar davr nuqtayi nazaridan sezilarli farqlilik kasb etadi. Uchinchi qarama-

qarshilik shakl va tarkibning assimetriyasiga asoslanadi: lug‘atning haqiqiy leksikografik tushunchasi qanchalik qiziq bo‘lsa, leksik ma’nolarni tavsiflash vositasi qanchalik ajralmas bo‘lsa, uning leksik bazasi ham o‘z-o‘zidan shunchalik ko‘p bo‘ladi.

Lug‘atlarga kiritladigan so‘zlar xususida L.Nigmatova: “So‘z tanlash har qanday lug‘atchilik muammolarining markazida turadi. Hech qachon har qanday lug‘at so‘zlarining miqdori bo‘yicha mutlaq tahsinga loyiq emas. Ular har qanday holatda ham tabiiy tillarning leksikasidan orqada yuradi. Buning tashqi va ichki omillari mavjud:

– birinchidan, lug‘atlar tashqi jihatdan cheklanganlik xususiyatiga ega;

– ikkinchidan, lug‘atlar ichki jihatdan o‘zini cheklash xususiyatiga ega” [Nigmatova, 2019: 48] ekanligini ta’kidlaydi va bizningcha ham muayyan bir tilning barcha lekisk qatlamini berish jiddiy muammo hisoblanadi. Masalan, noadabiy unsur sifatida qayd etiladigan argo, jargon, vulgarizmlar, varvarizm kabi birliklarni elektron lug‘atda berish uchun, avvalo, ularni yig‘ib chiqish, ya’ni ularni alohida monografik planda tadqiq qilib chiqish va shu asosda maxsus izohli lug‘atlarini tayyorlab olish zarur bo‘ladi. Shuni ham alohida qayd etish kerakki, noadabiy leksik birliklarning ma’nolari va qo‘llanilish o‘rinlari qat’iy emas. Bu esa, o‘z navbatida, ma’nolari qat’iy bo‘lgan noadabiy leksik birliklarni ajratishni va shundan so‘nggina ularning elektron lug‘at bazasini yaratishni talab qiladi. Bundan tashqari, noadabiy lekksik birlik bo‘lsa-da, o‘zbek tilida haqorat so‘zlarning maxsus lug‘ati yo‘q. Umuman olganda, noadabiy leksik birliklardan shevaga oid umumaxloq normalariga mos so‘zlarnigina elektron lug‘atlarda berishimiz maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Va shu sababli noadabiy leksik birliklardan faqatgina shevaga oid so‘zlarni elektron lug‘atlarda aks ettirish masalasini qisqacha yoritishga harakat qildik va shu bilan cheklandik.

Bosmadan farqli o‘laroq, elektron leksikografiya juda keng qidiruv imkoniyatlariga ega. Materialni tashkil qilishning an’anaviy usullaridan tashqari – alifbo tartibida va tematik prinsipdan farqli o‘laroq leksikograf obyektlar o‘rtasida foydalanuvchi uchun eng qulay bo‘lgan lug‘atlarni yaratish imkoniyatiga ega bo‘ladi: leksikografik birliklar, maqolalar, sharhlar, manbalar va adabiyotlar ro‘yxati, kompilyatorlar ro‘yxati va boshqalar. O.S.Rublev V.P. Selegeyning fikrini davom ettiradi va elektron lug‘atlarning afzalliklarining batafsil tasnifini yaratadi (lug‘atning keng doirasi, axborotni qidirish qulayligi va tezligi, so‘zning ovozli va grafik tasviri mavjudligi, lug‘at tuzilishini mustaqil ravishda buyurtma qilish imkoniyati, maqolada berilgan qidirish yo‘li orqali, so‘zning ma’nosini ko‘p qirrali ochib berish imkoniyati va boshqalar) [Иванова, 2007: 102-107].

Noadabiy qatlamga mansub leksik birliklarning elektron lug‘ati materialning o‘ziga xosligi, mazkur turdagi media-ilovalardan foydalanish (video, audio yozuvlar, jonlantirilgan ilovalar) lingvistik-madaniy xarakterdagi maqolalarni tasvirlash uchun samarali vositadir. Bu, o‘z navbatida, e’lon qilingan leksikografik mahsulotni mazmunli to‘ldirish noyob materialga asoslanganligi – bir necha yillar davomida yaratilgan va shu paytgacha to‘ldiriladigan madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan turli manbalar bilan ishlash doirasida qayd etilgan xalq belgilarining

korpusidir. Bunday turdagi leksikografik mahsulot ustida ishlash bir necha asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Birinchi bosqich. Lug‘at asosi bo‘lib xizmat qiladigan materiallarni to‘plash; lug‘at maqolalarini yozish, ularning izohini taqdim etish.

Ikkinchi bosqich. Umumiy lug‘at tushunchasini ishlab chiqish; lug‘atning mavjudligi shaklini tanlash; dasturchi tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyaga muvofiq texnik shartlarni tuzish.

Uchinchi bosqich. Funksional va funksional bo‘lmagan talablarni aniqlash, aniqlangan talablar asosida texnik shartlarni batafsil aniqlash; elektron lug‘at uchun lug‘at maqolalarini yozish.

To‘rtinchi bosqich. Materiallarni qidirish va guruhlashning bir nechta variantlari bilan kompyuter ilovasi arxitekturasini loyihalash, ishlab chiqish vositalarini tanlash.

Beshinchi bosqich. Ilovaning ishlab chiqilgan arxitekturasi asosida noadabiy birliklarning lug‘atini amalga oshirish. Berilgan parametrlar bo‘yicha qidirishga, materialni statistik qayta ishlashga va qidiruv natijalarini saqlashga imkon beradigan lug‘at dasturiy platformasini ishlab chiqish. Elektron resursni ishlab chiqishni yakunlash: intuitiv interfeys va qulay qidiruv funksiyasini yaratish.

Nodabiy birliklar uchun elektron lug‘atning qo‘shimcha dasturiy qismi yaratilib, unda noadabiy birliklar quyidagi shaklda berilishini taklif qilamiz:

TEVALASHMOQ

shv. Janjallashib urishmoq. Tezagi bilan tevalashadigan Egamberdi podachi bekor yurib horimaydigan, ko‘sa bo‘lib qarimaydiganlar xilidan edi. N. Qobil, Unutilmas sohillar [Бегматов ва б., 2020: 45].

Talaffuzi: (ovozli matn joylashtiriladi)

So‘zning darajasi berilishi mantiqan xato hisoblanganligi sababli bu holat aks ettirilmaydi.

Mazkur so‘zga doir qo‘shimcha ma’lumotlarni qaysi lahja va shevaga mansubligi, (so‘z turkumi (fe’l), ma’noviy guruhi, so‘zning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra guruhi haqida ma’lumot, yasama yoki tub so‘z ekanligi (yasama), so‘zning tuzilishiga ko‘ra qaysi turga mansubligi (yasama), valentlilik imkoniyatilari haqidagi (qattiq tevalashdi, ayamay tevalashdi, tevlashning oqibati) ma’lumotlar), gap tarkibida kelishiga doir misollar bilan tanishish uchun esa giperhavola orqali o‘tish imkoniyati taqdim etilishi kerak.

O‘YMOQ

shv. Angishvona. [f. – barmoqni saqlovchi] Ish tikishda barmoq uchiga kiydiriladigan metall buyum. *Uning nozik qirra burni, o‘ymoqdakkina og‘zi.. birinchi qarashdayoq Munavvarni o‘ziga tortdi.* S. Anorboyev, Mehr [Бегматов ва б., 2020: 143].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida angishvona so‘ziga izoh berib o‘tilgan bo‘lib, bu so‘zning shevadagi varianti bo‘lgan o‘ymoq so‘zi izohida faqatgina shv. pometasi hamda angishvona so‘zi keltirilgan. Shevaga xos til birliklari adabiy til normasidagi leksik birliklardan alohida berilishini taklif qilganligimiz sababli,

mazkur sheva birligiga to‘liq izoh berishni maqsadga muvofiq va foydalanuvchi uchun qulay deb hisoblaymiz.

Shevaga oid birliklarning berilishida ham yuqoridagi tartibga amal qilish o‘rinli deb hisoblaymiz.

Talaffuzi: (ovozli matn joylashtiriladi)

So‘zning darajasi berilishi mantiqan xato hisoblanganligi sababli bu holat aks ettirilmaydi.

Mazkur so‘zga doir qo‘shimcha ma’lumotlarni qaysi lahja va shevaga mansubligi, (so‘z turkumi (ot), ma’noviy guruhi, so‘zning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra guruhi haqida ma’lumot, yasama yoki tub so‘z ekanligi (tub), so‘zning tuzilishiga ko‘ra qaysi turga mansubligi (sodda), valentlilik imkoniyatilari haqidagi (o‘ymoqni ol, o‘ymoqqa ketdi, o‘ymoq bilan tikmoq) ma’lumotlar), gap tarkibida kelishiga doir misollar bilan tanishish uchun esa giperhavola orqali o‘tish imkoniyati taqdim etilishi kerak.

Lug‘atda materialni tashkil etishning asosiy tamoyili sifatida turli yo‘nalishdagi leksikografik mahsulotlarni yaratishda an’anaviy bo‘lgan kalit so‘zlar prinsipidan foydalanish taklif qilinadi.

Elektron izohli lug‘atlarda yuqoridagi ma’lumotlar bilan birga izohlanayotgan birlikning xususiyatidan kelib chiqqan holda birlikka oid foto, audio va video materiallarni giperhavola orqali taqdim etish ham mumkin.

Elektron lug‘atni sun’iy intellektga integratsiya qilish, o‘zbek tilining xalqaro miqyosda turli xalqlar tomonidan oson va qulay o‘rganilishiga zamin yaratadi. Aytishimiz mumkinki, adabiy qatlamga mansub leksik birliklarning elektron lug‘atini yaratish muhim va tadrijiy asosda tashkil qilinadigan ish vazifa, sifatida bugungi davr talablari o‘laroq kechiktirib bo‘lmaydigan ishlardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Демешкина Т.А. Лексикографическое направление в Томской диалектологической школе. Итоги и перспективы // Вестник Томского государственного университетта. Филология. 2011. № 3. –С. 31-37.
2. Иванова Е.П. Специфика словарного гипертекста в электронных словарях (на материале французских электронных словарей) // Междисциплинарные лингвистические исследования: Мат-лы международн. науч.-практ. конф. – Кемерово, 2007. – С.102-107.
3. Nigmatova L.X. Mustaqillik davri o‘zbek lug‘atchiligida til va madaniyat mushtarakligi muammosi. DcS diss. – Samarqand, 2019.
4. Рублева О.С. Слово в электронном словаре (с позиции пользователя электронными ресурсами). Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Тверь: Тверской государственный университет, 2010. – 20 с.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: ЎзМЭ, 2020.

ZAMON KATEGORIYASI GRAMMATIK SHAKLLARINING LISONIY STRUKTURALARI

LINGUISTIC STRUCTURES OF GRAMMATICAL FORMS OF TENSE CATEGORY

Elyor Xonnazarov
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada zamon kategoriyasining substansial talqinlari, jahon va o‘zbek tilshunosligida bu bo‘yicha mavjud qarashlar haqida to‘xtalib o‘tilgan. Xususan, zamon kategoriyasiga xos grammatik shakllarning nutqiy qo‘llanishlari asosida ularning lisoniy strukturalarini ishlab chiqilgan, shuningdek, zamon kategoriyasiga xos lisoniy strukturalarning formal grammatikani yaratishdagi ahamiyati borasida fikr-mulohazalar ifodalangan.*

Kalit so‘zlar: *zamon, kategoriya, hozirgi zamon, o‘tgan zamon, kelasi zamon, struktura, grammatik shakl, nutq momenti*

Abstract: *This article provides information about the substantial interpretations of the category of tense, the existing views on this in world and Uzbek linguistics. In particular, based on the speech use of grammatical forms specific to the tense category, their linguistic structures were developed, and opinions were expressed about the importance of the linguistic structures specific to the tense category in creating formal grammar.*

Keywords: *tense, category, present tense, past tense, future tense, structure, grammatical form, moment of speech*

Jahon tilshunosligida 1947-yilda H.Reichenbach tomonidan zamon kategoriyasining SRE (o‘zbekcha NIH, bunda N – nutq momenti, I – ishora vaqt, H – harakat-holat sodir bo‘lgan vaqt) uchligi bilan formallashtirilishi keyingi davr tilshunoslari B.Komri, V.Kleinlar tomonidan ham e’tirof etildi va qisman takomillashtirildi. Mustaqillik yillarida o‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasi tadqiqi tildagi lison va nutq farqlanishi dialektikaning UMIS (umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab) va AHVO (alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat) kategoriyalari mazmuniga monand tarzda amalga oshirildi. Xususan, G‘.Zikrillayev, B.Mengliyev, Sh.Shahobiddinova, N.Musulmonova kabi olimlarning ishlarida zamon shakllarining umumiy ma’nosini ochish va nutqiy qo‘llanishlarida bu umumiy ma’noning ma’lum bir qirralarining xususiy ma’no sifatida voqelanishi masalalari tahlilga tortildi. Sh.Shahobiddinova shaxs-son va mayl bilan bir qatorda zamonning ham kesimlik kategoriyasi ekanligini ta’kidlaydi [Shaxabitdinova, 2001:146]. Zamonning fe’l kategoriyasi sifatida qaralishi ham aslida fe’llarning asosan kesim vazifasida kelishga xoslanganligiga bog‘liq ekani asoslab beriladi.

N.Musulmonovaning nomzodlik dissertatsiyasida esa sistem-struktur yondashuv asosida zamon va mayl shakllarida kategorial, yondosh va hamroh

ma’no ajratiladi [Musulmonova, 2007:112]. Bunda kategorial (mohiyat) va yondosh ma’noning lisoniy xarakterda, hamroh ma’noning nutqiy xarakterda ekanligi ko‘rsatiladi va shu asosda zamon shakllari tasnifi amalga oshiriladi: -di, -gan, -ibdi, gan edi, edi, -(a)rdi, ekan, emish o‘tgan zamon shakllari; -yap, -yotir, -yotib, -moqda hozirgi zamon shakllari; -a, -y, -(a)r hozirgi-kelasi zamon shakllari sifatida beriladi. Mayl va zamon kategoriyalarining chambarchas aloqasi e’tirof etilib, ularning o‘zaro munosabatini tushuntirishda sistem-struktur yondashuvga ko‘ra zamon shakllari uchun zamon ma’nosi kategorial, mayl ma’nosi yondosh ma’no maqomida bo‘lishi, mayl shakllari uchun esa mayl ma’nosi kategorial, zamon ma’nosi yondosh ma’no maqomida bo‘lishi qayd etiladi. N.Musulmonovaning fikrlari asosli ekanligini har bir mayl shaklining ayni vaziyatda zamonga ham ishora qilishida (a) va o‘z navbatida, zamon shakllarining maylga ham ishora qilishida (b) ko‘rishimiz mumkin. Masalan:

a) borsin – *-sin* buyruq-istak mayli shakli kelasi zamon ma’nosini ham ifodalaydi.

b) bordi – *-di* o‘tgan zamon shakli xabar mayli ma’nosini ham ifodalaydi.

Demak, zamon shakllarida harakat va holatning nutq momentiga munosabati, mayl shakllarida esa harakat va holatning voqelikka munosabati yetakchilik qiladi. Zamon va mayl shakllarini ajratish ularda qaysi ma’no ustuvor ahamiyatga ega ekanligi asosida amalga oshiriladi.

Tilshunos G‘.Zikrillayev zamon shakllarining qulay va noqulay kontekstlarda voqelanishini tahlil qiladi [Zikrillayev, 2018:117-149]. Olim grammatik shaklning nutqda uzual ma’nosiga mos holda qo‘llanilishini qulay kontekst, uzual ma’nosidan chekinish holatini esa noqulay kontekst sifatida qaraydi.

O‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasining yuqorida bayon etilgan o‘rganilishlari o‘z davri uchun, qolaversa, keyingi tadqiqotlar uchun muhim ahmiyatga ega. Ammo tasniflarning turli-tumanligi, ayrim manbalarda zamonga ishora qiluvchi barcha shakllarning to‘liq qamrab olinmaganligi, ayrimlarida esa zamonga aloqador bo‘lmagan shakllarning ortiqcha qo‘shib yuborilganligi, hozirgi-kelasi zamon atamasi va uning shakllaridagi noaniqliklar korpus lingvistikasi nuqtayi nazaridan ularning qayta tizimlashtirishga ehtiyojni yuzaga keltiradi. Qolaversa, zamon shakllarini korpusda annotatsiyalash maqsadidan kelib chiqib bu tasnifda kompyuter omilining ham hisobga olinishi muhim hisoblanadi. Zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni tasniflashda ularning kontekstga aloqador holatda anglatadigan xilma-xil ma’nolari ikkinchi darajali bo‘lib, birinchi navbatda zamon chizig‘ida harakat va holat sodir bo‘lgan/sodir bo‘ladigan vaqtning nutq momentiga nisbatan qay darajada uzoqligi yoki yaqinligi, muayyan vaqtda harakat va holatning tugallanganligi, davom etayotganligi yoki boshlanmaganligi kabi jihatlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Bugungi kunda ham fe’l zamonlarini tushunish va tushuntirishda NIH eng muhim jihat bo‘lib qolmoqda. Zamon kategoriyasining lingvistik universaliyalardan ekanligi bu tizimni boshqa tillarga ham tatbiq etishga imkon bergan. O‘zbek tilshunosligida zamon kategoriyasi tadqiqiga oid ishlarda vaqtning ikki nuqtasi: nutq momenti (N) va harakat-holat sodir bo‘lgan vaqt (H) haqida gap

boradi. Vaqtning yana bir nuqtasi – ishora vaqt (I) alohida ajratilmaydi. Ishora vaqt matnda qachon so‘rog‘iga javob bo‘luvchi so‘zlar (payt ravishlari, payt otlari, sonlar), shuningdek, gapda bir nechta harakat-holat ifodalanganda ular o‘rtasidagi zamon bilan bo‘g‘liq munosabatlar orqali reallashadi. Ishora vaqt orqali zamon ma’nosi yanada chegaralanib aniqlashtiriladi. Bu uch nuqtaning munosabatida “=” belgisi ikki tomonidagi nuqtalarning bir vaqtga to‘g‘ri kelishni, “>” belgisi o‘ng tomondagi nuqtaning chap tomondagi nuqtadan oldin yuz berganligini, “<” belgisi esa aksincha, o‘ng tomondagi nuqtaning chap tomondagi nuqtadan keyin yuz berganligini ifodalaydi. “⊂” belgisi esa chap tomondagi nuqtaning o‘ng tomondagi vaqt tarkibiga kirishini anglatadi. Ko‘p hollarda ishora vaqtning harakat-holat vaqti bilan bir paytga to‘g‘ri kelishi manbalarimizda uning alohida ajratilmasligiga sabab bo‘lgan. Masalan:

O‘tgan zamon (N>I=H)

Masalan: *U kecha keldi.* (Bunda “kecha” ishora vaqti bilan “kelish” harakat vaqti bir paytga teng keladi, har ikkalasi N – nutq momenti “hozir”dan oldin yuz bergan.

Hozirgi zamon (N=I=H)

Masalan: *Men xat yozyapman.* (Bunda nutq momenti ham, ifodalanmasa-da mantiqan tushuniladigan “hozir” – ishora vaqti ham, “yozish” harakati vaqti ham bir paytga to‘g‘ri keladi.

Kelasi zamon (N<I=H)

Masalan: *Sizlarnikiga boramiz.* (Bunda “borish” – harakat vaqti va mantiqan tushuniladigan “hozirdan keyin” – ishora vaqti “hozir” – nutq momentidan keyin sodir bo‘ladi.

Ingliz tilida ham oddiy (simple) zamonlarda bu ikki vaqt turi bir nuqtada bo‘ladi va nisbatan ahamiyatsizdek tuyuladi. Biroq natijaga asoslangan (perfect) zamonlarni tushuntirishda ishora vaqti hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida ham bir qator grammatik shakllarning zamonga munosabatini ochishda ba’zan ishora vaqtini alohida ajratib ko‘rsatishga ehtiyoj tug‘iladi. Masalan: -gan shaklida subyekt o‘tgan zamonda bajargan harakat-holat natijasini nutq momentida ham mavjud belgi, holat sifatida ifodalash xususiyati ham bor:

Masalan: *Uylanganman.* Ushbu gapda zamon nuqtalari N=I>H tarzida munosabatda bo‘ladi. Bunda “uylanish” harakat vaqti oldin o‘tgan zamonda sodir bo‘lgan, biroq gapda nutq momentida mavjud natijaga e’tibor qaratilmoqda. Bu natija ishora vaqti – hozirda ham bor. Shu sababli bu holda nutq momenti va ishora vaqti bir paytga teng kelgan. Ingliz tilida bu holat hozirgi zamon (Present Perfect) doirasida qaralsa-da, biroq o‘zbek tilida fe’l asosidagi harakatning o‘tgan zamonda yuz berganligi va -gan shaklining asosan o‘tgan zamon uchun qo‘llanilishi e’tiboridan o‘tgan zamon shakli sifatida qaralaveradi.

Bundan tashqari -gan edi, -yotgan edi (-ayotgan edi) shakllarida zamon nuqtalar N>I>H tarzida bo‘ladi.

Masalan: *Biz borganimizda Zinnura ishlarini tugatgan edi.*

Ushbu gap zamoni N>I>H tarzida belgilanadi, ya’ni zamon o‘qida nutq momentidan oldin ishora vaqtda “borish” harakati sodir bo‘lgan, bundan ham oldin

esa “tugatish” harakat vaqtida amalga oshgan. Buni xronologik ketma-ketlikda ifodalaymiz: 1) ishlarni tugatish; 2) bizning borishimiz; 3) hozir.

Soat uchda poyezd ketgan bo‘ladi. Bu gapning zamonga munosbati N<I>H ko‘rinishida belgilanadi, ya’ni nutq momenti – “hozir”, ishora vaqti – “soat uch”, harakat vaqti – “poyezdning ketish” vaqti. Ketma-ketligi: 1) hozir; 2) poyezdning ketishi; 3) soatning uch bo‘lishi.

Bizningcha, nutq momenti (N), ishora vaqt (I), harakat-holat vaqti (H)ning munosabatidan kelib chiqib zamon shakllariga xos quyidagi strukturalarni ko‘rsatish mumkin:

I.O‘tgan zamon shakllari:

I.1. N>I=H strukturasini ifodalaydigan o‘tgan zamon shakllari: -di, -b (-ib), edi.

I.2. N=I>H strukturasini ifodalaydigan o‘tgan zamon shakli: -gan (-kan, -qan)

I.3. N>I>H strukturasini ifodalovchi o‘tgan zamon shakllari: -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi).

I.4. N>I⊂H strukturasini ifodalaydigan davomli o‘tgan zamon shakllari: -r edi (-ar edi), -yotgan edi (-ayotgan edi), -yotib edi (-ayotib edi), -yotir edi (-ayotir edi), -moqda edi.

II.Hozirgi zamon shakllari:

II.1. N=I=H strukturasini ifodalovchi umumiy hozirgi zamon shakli: -a (-y).

II.2. N=I⊂H strukturasini ifodalovchi davomli hozirgi zamon shakllari: -yap, -yotib (-ayotib), -yotir (-ayotir), -moqda, -yotgan. Shuningdek, *yurmoq, turmoq, o‘tirmoq, yotmoq* fe’llarining ko‘makchi fe’l va holat fe’li sifatida hozirgi zamon ma’nosida qo‘llanilishi.

III.Kelasi zamon shakllari:

III.1. N<I=H strukturasini ifodalovchi kelasi zamon shakllari: -a (-y), -r (-ar), -ydigan (-adigan), -ajak (-yajak), -gay (-kay, -qay)

Shuningdek, kelasi zamonda ham natija va davomiylik ma’nolari ifodalanishi mumkin. Bu ma’nolar -gan/-kan/-qan, -(a)yotgan shakllari va *bo‘l* fe’li yordamida yuzaga keltiriladi. Bunda natija ma’nosi uchun -gan/-kan/-qan shaklidan so‘ng kelgan *bo‘l* fe’liga kelasi zamonni ifodalovchi -a, -ar shakllari qo‘shiladi. Kelasi zamondagi natija ma’nosini N<I>H strukturasi orqali ifodalash mumkin. Kelasi zamondagi davomiylik ma’nosi uchun esa -(a)yotgan shaklidan so‘ng kelgan *bo‘l* fe’liga kelasi zamonning -a, -ar shakllari qo‘shiladi. Harakat-holatning nutq momentidan keyin boshlanib, ishora vaqtda davom etib turganligi ma’nosi anglashiladi. Bunda zamon N<I⊂H strukturasiga ega bo‘ladi.

O‘zbek tilidagi zamonni ifodalovchi grammatik shakllarning formal tasnifini Reichenbachning uchligidan kelib chiqib amalga oshirishda ularning german tillari zamon tizimi bilan umumiy jihatlari bo‘lishi bilan bir qatorda ko‘plab o‘ziga xosliklarga ham ega ekanligini esda tutish lozim. Bu o‘ziga xoslik asosan tilimizda zamonlarning perfekt ko‘rinishi alohida ajratilmasligi, perfekt ma’nosini ifodalaydigan shakllarning boshqa ma’nolarni ham anglatishi bilan bo‘g‘liq.

ADABIYOTLAR

1. Зикриллаев Ғ. Руҳ ва тил. – Тошкент: Фан, 2018. – Б. 117-149.

2. Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол.фан.номз...дисс. – Бухоро, 1995. – 144 б.
3. Менглиев Б.Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Nihol, 2010. – Б.117.
4. Мусулмонова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида): Филол. фан. номз...дисс. – Тошкент, 2007. – 112 б.
5. Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. (The Tenses of Verbs). – New York: The Macmillan Company, 1947. – P. 287–298
6. Шахабитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: Филол.фан.номз...дисс. – Самарқанд, 1993. – 140 б.
7. Шахабитдинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши: Филол. фан. док...дисс. – Андижон, 2001. – 233 б.

KAUZATIVLIKNING TILSHUNOSLIKDA O‘RGANILISHI

THE STUDY OF CAUSATIVITY IN LINGUISTICS

Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
katta o‘qituvchi, FDU

Annotatsiya: *Maqolada kauzativlik (sababiylik) tushunchasi tilshunoslikda muhim kategoriyalardan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Sh.Balli, J.Lyons va L.Tenyer tomonidan ko‘tarilgan birinchi mulohazalardan boshlab, bu kategoriya tilshunoslikdagi qator tadqiqotlarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarlarida turkiy tillardagi fe’llarning kauzativ shakllarini hosil qilish jarayonini tasvirlaydi. Alisher Navoiy arab va turkiy tillardagi ikki maf’ulli fe’llarni qiyoslaydi. Fitrat, A.G‘ulomov, S.Mahmatqulov kabi o‘zbek tilshunoslari bu kategoriya va uning morfologik shakllarini chuqur tadqiq qilgan. O‘zbek tilida morfologik, analitik va semantik kauzativlik usullari aniqlanib, orttirma nisbat fe’llari orqali ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *Kauzativlik, sababiylik, fe’l valentligi, orttirma nisbat, Mahmud Koshg‘ariy, turkiy tillar, morfologik kauzativlik, analitik kauzativlik, Alisher Navoiy, o‘zbek tilshunosligi.*

Annotation: *The article discusses the concept of causativity as a significant category in linguistics. Since the first discussions by Sh. Bally, J. Lyons, and L. Tenyer, causativity has remained a central focus of many linguistic studies. Mahmud al-Kashgari, in his works, describes the process of forming causative forms of verbs in Turkic languages. Alisher Navoi compares the dual-object verbs in Arabic and Turkic languages. Uzbek linguists such as Fitrat, A. Ghulomov, and S. Mahmatqulov have extensively studied this category and its morphological forms. Methods of morphological, analytical, and semantic causativity in Uzbek are identified and illustrated through causative verb forms.*

Keywords: *Causativity, causality, verb valency, causative voice, Mahmud al-Kashgari, Turkic languages, morphological causativity, analytical causativity, Alisher Navoi, Uzbek linguistics.*

Jahon tilshunosligida kauzatsiya va kauzativ fe'llar haqidagi birinchi mulohazalarni Sh.Balli, J.Lyons va L.Tenyerlarda topamiz. Keyingi yillarda kauzativlik ko'plab dunyo tilshunoslarining tobora batafsil o'rganish obyekti bo'lib bormoqda. Biroq kauzativlik semantikasi, asosan, morfologik kauzativlik, analitik kauzativlik yoki kauzativ konstruksiyalari doirasida ko'rib chiqildi.

Biroq, bu kategoriya borasidagi fikrlar XI asrdayoq Mahmud Koshg'ariy tomonidan bayon etilgan. Mahmud Koshg'ariy bu hodisa to'g'risida: "O'zlik fe'lning manqus va to'rt harflilarga kelganda, bularga -*t* qo'shilib, ikki foildan maf'ulga o'tuvchi o'timli fe'l yasaladi. Ularning biri buyuruvchi, ikkinchisi bajaruvchidir. Chunonchi *er bitik bitidi* – odam xat yozdi. Bu fe'l ish birgina ishlovchi tomonidan ishlanganligini anglatadi. Ammo *ol angar bitik bititti* – u unga xat yozdirdi gapida *bititti* fe'li maf'ulga ikki ishlovchi foildan o'tgandir. Biri xat yozishga buyurgan, ikkinchisi yozgan" [M.Koshg'ariy, 2017: 309] deb ta'kidlagan. Mahmud Koshg'ariyning kauzativlik (sababiylik) haqida yuqoridagi bayonotida, turkiy tillardagi fe'llarning kauzativ shakllarini hosil qilish jarayoni tasvirlangan. Ushbu izoh tilning o'zgaruvchanligini va fe'l shakllarining qanday qilib ma'lum bir harakatni boshqa bir shaxsga yuklash orqali o'zgartirilishini yoritadi.

Koshg'ariyning tushuntirishicha, oddiy fe'l (masalan: "bitik bitidi" – "xat yozdi") bir ishlovchi tomonidan amalga oshirilgan ishni bildiradi. Biroq, kauzativ shaklga "-t" qo'shimchasi qo'shilganda (masalan: "bitik bititti" – "xat yozdirdi"), fe'l ikki ishlovchi o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi: biri harakatni buyurgan (yozdiruvchi), ikkinchisi esa ushbu buyruqni bajaruvchi (yozuvchi). Bu tahlil, turkiy tillarda fe'llarni kauzativlashtirishning morfologik usullarini ko'rsatadi va tilning boshqaruv va o'zgartirish qobiliyatini namoyish etadi. Koshg'ariyning ta'kidlashicha, bu o'zgarishlar tilning ifodaviy quvvatini oshiradi va murakkab ijtimoiy va psixologik munosabatlarni aniqroq ifodalash imkonini beradi.

Alisher Navoiy turkiy tilda, garchi o'sha davrda kauzativlik deb atalmagan bo'lsa-da, mazkur tushunchani ifodalovchi o'z ko'rsatkichlari mavjudligini aytib o'tadi: "Yana arabiy sarf istilohda ikki maf'ulluq fe'llar borki, uning adosi dag'i mo'tabar va kulliydur. Andin dag'i sortlar oriy qolibdurlar. Va atrok anga xo'broq vajh bila mutobaat qilibdurlar. Arabiy andoqki, "A'taytu Zaydan dirhaman", (Zaydning dirhamini berishimni buyurdilar) bu tarkibda uch lafz mazkur bo'lur. Alar lafzg'a bir harf ortturg'on bila munga o'xshash bir zamirni ortubdurlar, bag'oyat muxtasar va mufid tushubdur. Andoqki, *yogurt* va *qildurt* va *yashurt* va *chiqurt*". Ma'nosi: "Arabiy ikki maf'ulluk fe'llar (vositali obyektli buyruq ma'nosi) ham sortlarda yo'q, turkiylar bir harf qo'shish orqali bu ma'noni juda qisqa va aniq ifodalaydilar" [A.Navoiy, 2017: 9]. Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid bu fikrlari, turkiy tillardagi kauzativ (sababiy) fe'llar tuzilishini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. U arab tilidagi ikki maf'ulli fe'llar va ularning turkiy tillardagi ekvivalentlari o'rtasidagi farqlarni ta'kidlab, turkiy

tillarining ifodaviy quvvatini namoyish etadi. Navoiyning ta'kidlashicha, arab tilida ikki maf'ulli fe'llar murakkabroq tuzilishga ega bo'lib, bu tilda fe'lga qo'shimcha ma'lumotlar kiritish uchun qo'shimcha so'zlar yoki zamirlar qo'shiladi. Masalan: "A'taytu Zaydan dirhaman" jumlasida fe'l (A'taytu - berdim), birinchi maf'ul (Zaydan - Zaydga) va ikkinchi maf'ul (dirhaman - dirham) keltirilgan. Bu tuzilish, fe'lning bajarilishida vositachi yoki sababchi rolini ifodalaydi. Shu bilan birga, Navoiy turkiy tillarda shunga o'xshash ma'noni ancha qisqa va samarali tarzda ifodalash mumkinligini qayd etadi. Uning aytishicha, turkiy tillarda shunday ma'noni ifodalash uchun faqatgina fe'lga bir harf qo'shiladi. Bunda, masalan: "yogurt", "qildurt", "yashurt", "chiqurt" kabi fe'llar orqali nafaqat asosiy harakat, balki uning sababini yoki bajarilishini ham bir vaqtda ifodalash mumkin. Bu fe'llar asosiy fe'lning kauzativ (sababiy) shakllaridir va ular orqali harakatni boshqa shaxs tomonidan amalga oshirilishini bildirish mumkin.

Abdurauf Fitrat birinchi bo'lib "tilimizning belgili qoidalarini" ishlab chiqdi va o'zbek tili fonetikasi, morfologiyasi hamda sintaksisiga oid tushunchalarni ifodalovchi atamalarni ham yaratdi. Kauzativ fe'l to'g'risida: "Mana sizga yolg'iz fe'llardan 13 fe'l, qo'shma fe'llardan 6 fe'l. Qo'shma fe'llardan har birining buyrug'i bo'lishi (5), holi, kelajagi (6), sharti, qo'zg'ovchi (7) bor. 13x6-78 bo'lur. Bunlarga uft (8), vaqt, sabab fe'llari qo'shilsa, 81 ta bo'lur" [A.Fitrat, 2006: 14] deb aytadi.

Kauzativlik umumiy sababni ifodalovchi tipologik kategoriya bo'lib, subyektni biror harakatni bajarishga majburlashi, so'rashi, buyruq berishi va iltimos qilishi, undashi bilan tavsiflanadi [T.Ergashev, 1989: 7]. O'zbek tilida nisbat kategoriyasi, shuningdek, kauzativlik hodisasi N.A.Baskakov, A.N.Kanonov, A.G'.G'ulomov, L.N.Xaritonov, E.X.Fotixov, S.A.Ferdaus, A.A.Azer, S.R.Shkurdin kabi tilshunos olimlar ishlarida kuzatiladi.

J.Bo'ronov kauzativlikni maxsus tipologik kategoriya sifatida o'zining doktorlik dissertatsiyasida modellashtirgan [J.Bo'ronov, 1973: 35]. Shuningdek, P.Qurbonnazarov nomzodlik dissertatsiyasida ingliz va qoraqalpoq tillarida sabab bog'lanishni qiyoslab o'rgangan.

A.G'ulomov ta'kidlab o'tganidek, fe'l orttirma darajasiga o'tishi bilan avvalgi fikr materiali kengayib, oraga biror predmet yoki shaxs qo'shiladi. O'tgan asrning 80-yillaridan keyin orttirma nisbat shakllari kauzativlik bilan bog'liq holda tadqiq etilib kelinmoqda. Jumladan, S.Mahmatqulovning nomzodlik dissertatsiyasida orttirma nisbat shakllarining yasalishi jarayonida kauzallash ma'nosi va u bilan bog'liq kauzallovchi subyekt tushunchasining paydo bo'lishi qayd qilingan.

Orttirma nisbatni "kauzativ nisbat" deb ta'riflash bir qator tilshunoslar tomonidan qayd etilgan. Orttirma nisbat shakllari morfologik kauzativ shakllar sifatida o'zbek tilshunosligida e'lon qilingan monografik tadqiqotlarda ham talqin etilgan. Demak, harakat fe'llari orttirma nisbatni qabul qilganida kauzativ vaziyatni yuzaga keltiradi, deb hisoblash mumkin. Shunga ko'ra patsiyens valentligi tahlili asosida fe'llarning kauzativ vaziyat yaratish jarayonini maxsus ko'rib chiqamiz. Harakat fe'llaridan, asosan, morfologik va analitik kauzativ shakllar hosil bo'ladi. Semantik kauzatsiya esa oz miqdordagi harakat fe'llarida kuzatiladi (garchi

semantik kauzativli fe'llarda orttirma nisbat qo'shimchasi bo'lmasa-da, ularda mantiqan patsiyens valentligi mavjud). Quyida dastlab morfologik va keyin analitik kauzativli harakat fe'llari haqida fikr yuritamiz.

Orttirma nisbatga oid grammatik shakllar ma'nosida bajaruvchi shaxs, odatda, ikki nafar bo'ladi: biri – bajaruvchi, boshqasi – bajartiruvchi (buyuruvchi). Grammatik subyekt ish-harakatning bajaruvchisi emas, balki bajartiruvchisini (buyuruvchini) bildiradi, ish-harakatning asosiy "bajaruvchisi" o'zga shaxs bo'ladi. Masalan: *o'qituvchi o'quvchilarga diktant yozdirdi*. Bu nisbat kategoriyasi ko'p shaklga egaligi va yasalishida ham obyektli, ham obyektsiz fe'llarning asos bo'la olish xususiyatlari bilan boshqa nisbatlardan farq qiladi, deb ta'kidlaydi M.Sodiqova [M.Sodiqova, 1975: 38].

Harakat fe'llarining orttirma nisbatda qo'llanishi kauzatsiya hodisasi bilan bog'lanadi. N.Mahmudov bu hodisa haqida: "… kauzativ formaning invariant mazmuni orttirma nisbatdagi kabidir, bu shundan iboratki, agens harakatni bevosita emas, balki alohida semantik subyekt (patsiyens) orqali bajaradi" [N.Mahmudov, 1984: 27], degan fikrni bildirsa, R.Rasulov yana ham aniqroq qilib: "Fe'lda orttirma nisbat formasining yasalishi bilan kauzatsiya vositasi (agensi) hosil bo'ladi" [R.Rasulov, 1989: 121], deb ta'kidlaydi. Demak, ayrim obyektsiz harakat fe'llari orttirma nisbatli bo'lganida ularda obyekt ortmaydi, balki ularda patsiyens valentligi yuzaga keladi. Bizning fikrimizcha, buning asosi ham harakat fe'llarining ma'noviy xususiyatlariga bog'liq bo'lib, bunda harakat qiluvchiga yangi ijrochi, bajaruvchi qo'shiladi, ammo obyekt emas. O'zbek tilida fe'l valentliklarini harakat fe'llari misolida S.Muhamedova ham o'rgangan.

Ma'lumki, kauzatsiya sabab-natija munosabatini ifodalaydi. R.Rasulovning ta'kidlashicha, bu kauzatsiyani keng ma'noda tushunishdan kelib chiqadi. Aslida kauzatsiyaning semantik tuzilishida natija ma'nosi yo'q. Ammo kauzatsiya (sabab) mantiqiy aloqasiga ko'ra natija bilan bevosita bog'lanadi, chunki sabab va natija dialektik birlikda, bog'liqlikda kuzatiladi.

Kauzativ bog'lanishning kategorial xususiyati shundan ham namoyon bo'ladiki, ko'rib chiqilayotgan alohida ma'nolar va umumiy kauzativ ma'nosiga – sababga ko'ra qarama-qarshilik darajasi kauzator va sabab shakllarining joylashishiga bog'liqdir. T.G.Xazagerov bunday pozitsiyalarning to'rt turini aniqlaydi:

1) eng kam farqlovchi kuchga ega bo'lgan pozitsiya – sabab va kauzator shakllar aniq subyekt-obyekt munosabatlaridan tashqarida infinitiv va alohida leksemalar sifatida namoyon bo'ladi. Misol uchun, *uyg'otish va shoshiltirish uyg'onish va shoshilishdan ko'ra osonroq*;

2) zaiflashgan o'ziga xos kuchga ega bo'lgan pozitsiya – kauzativ shakllarining qarama-qarshiligi subyekt-obyekt munosabatlari doirasida beriladi, lekin faqat ma'lum bir semantik obyekt orqali sabab shakli faol, sabab shakli nofaol ovozda bo'ladi. Masalan: *kiyimlar quritilgan; kiyimlarni quritish*.

3) kuchli pozitsiya – sabab va sabab shakllari semantik subyekt bilan turadi, kauzator – o'zlik nisbat o'timli fe'l, sabab – o'timsiz fe'l. Masalan: *Aziz Dostonni shoshiltirdi, Doston shoshildi*. Bu pozitsiya ham kuchaytirilgan versiyaga ega,

chunki kauzator shakli nomukammal fe'l, sabab shakli esa maxsus yoki umumiy natijaviy harakat usuli ma'nosiga ega bo'lgan mukammal fe'ldir: *qo'shnisi kiyimlarini quritayotgan edi; qo'shni kirlarni quritdi.*

4) eng kuchli pozitsiya – maqsad ergash gapli murakkab gap, bosh gapda kauzator shakl, ergash gapda sabab ifodalanadi; bu pozitsiyada bir xil maqsadli munosabatlarga ega bo'lgan qo'shma va birlashmagan jumlalarning zaiflashtirilgan versiyasi ham mavjud. Masalan: *Ikromning turishi uchun, uni uyg'otishdi.*

Har qanday tilda mavjud bo'lgan kauzativlik ma'nolari turli vositalar bilan belgilanadi: morfologik, sintaktik, leksik jihatdan asosiy vositalardan birini – subyekt va obyekt, birlamchi va ikkilamchi darajali predikatlar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Sabab kategoriyasi sabab va sabab-natija munosabatlari haqidagi falsafiy tushunchalar bilan muqarrar ravishda bog'lanadi. Sabab-oqibat munosabatlari obyektiv voqelik jarayonlarining o'zaro bog'liqligi va shartliligining yetakchi shakllaridan biridir. Sabab va oqibat kategoriyalari tabiat va jamiyatda mavjud bo'lgan obyektiv munosabatlarni aks ettiradi.

ADABIYOTLAR

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотити-т-турк. II том. (Таржимон: Муталлибов С.; нашрга таёрловчи Содиқов Қ.). – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.
2. Алишер Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн (Нашрга тайёрловчи: Қосимжон Содиқов). – Тошкент: Академнашр, 2017.
3. Фитрат А. Тилимиз I // Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев), Тошкент: Маънавият, 2006.
4. Эргашев Т. Выражение категории каузативности в разносистемных языках (на материале английского, узбекского и других языках). Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1989.
5. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. 6. Курбанназаров П. Категория каузативности и межуровневые способы её выражения. Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.
7. Ғуломов А.Ғ. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954.
8. Содиқова М. Феъл стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1975.
9. Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
10.Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989.

TARJIMA TRANSFORMATSIYALARI VA ULARNING TURLARI

TRANSLATION TRANSFORMATIONS AND ITS TYPES

Azimova Sayyora Khusanboyevna
PhD, katta o‘qituvchi,
Farg‘ona davlat universiteti,
macmillan1926@mail.ru

Obidova Sa’dia Zuxriddin qizi
Magistrant,
FarDU
sadiaobidova4644@gmail.com

Annotatsiya*:* *Ushbu maqola tarjima o'zgarishlarini turli yo'llar bilan talqin qilish masalasiga bag'ishlangan. Til birliklarining turli jihatlari tahlil qilinadi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari tushuntiriladi. Tarjima jarayonida asl matn qismlariga mos va teng bo'lgan matn qismlari topiladi. Bundan tashqari, maqolada transformatsiyadan tarjimashunoslikda qo'llaniladigan bir qancha usullar baholanadi. Tarjimada asl matnning diskursiv shaklini ifodalashda murakkab tarjima o‘zgarishlarining ta’siri ham ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *transformatsiya, qurilma, sintaktik shakl, Leonard Blumfild, strukturalar, asliyat matni, manba tili, tarjima tili.*

Аннотация: *Данная статья посвящена вопросу интерпретации переводческих изменений разными способами. Анализируются различные аспекты языковых единиц и объясняются их специфические особенности. В процессе перевода обнаруживаются части текста, подходящие и равные частям исходного текста. Кроме того, в статье дана оценка нескольким методам, используемым в исследованиях трансформационного перевода. В переводе также исследуется влияние сложных переводческих изменений на представление дискурсивной формы исходного текста.*

Ключевые слова: *трансформация, прием, синтаксическая форма, Леонард Блумфилд, структуры, исходный текст, исходный язык, язык перевода.*

Annotation: *This article is devoted to the issue of interpretation of translation transformations in different ways. Different aspects of language units are analyzed and their specific features are explained. During the process of translation , pieces of text are found that are appropriate and equal to pieces of the original text. In addition, the article evaluates several methods used in translation studies from transformation. The effect of complex translation transformations in expressing the discursive form of the original text in the translation is also considered.*

Key words: *transformation, device, syntactic form, Leonard Bloomfield, structures, original text, source language, translation language.*

Hech birimizga sir emaski, tarjima ijodkordan katta mas'uliyat va bilim talab qiladigan jarayondir. Tarjimashunos olim I.Zinger: "Tarjimon sinchkov o'quvchi , ajoyib uslubchi, ,so'z ustasi , psixolog , har tomonlama bilimdon bo'lishi kerak", deya ta'rif bergan edi [Zinger, 17:164].

Tilshunoslikda transformatsiya deganda tilga xos bo'lgan tub,markaziy qurilmani til qonun- qoidalari asosida o'zgartirib, boshqa bir qurilma hosil qilish tushuniladi.Transformatsiya atamasi dastavval amerikalik olimlar tomonidan XX asrning 50-yillarida o'rganila boshlangan, ammo bu tushunchaning keng qo'llanilishiga deskriptiv tilshunoslikning asoschisi Leonard Blumfildning "Til" nomli asarida keltirilgan strukturalizmning shakllanishiga asos bo'lgan fikrlar asos bo'lgan. Strukturalistlar transformatsiya atamasini sintaktik strukturaga nisbatan qo'llaganlar va hozir ham ushbu atama gapning sintaktik strukturasining tahlilida keng qo'llaniladi.

Biroq shuni ham ta'kidlash kerakki, bu ishga bel bog'lagan tarjimon uchun oldindan tayyorlangan va amal qilishi lozim bo'lgan qat'iy bir yo'riqnoma ham mavjud emas. Tarjimaning sifat darajasi tarjimon qanchalik o'ziga berilgan asarning asl ma'nosini yo'qotmay saqlagan holda o'quvchiga yetkaza bera olish qobilyatida ko'rinadi.Aslida tarjima bu tillararo transformatsiyalar majmuidir.

Shuning uchun ham tarjimon tarjima jarayonida turli xil transformatsiyalardan ya'ni o'zgartirishlardan foydalanadi.

Ulardan eng keng qo'llanadiganlari quyidagilar:

1.So'z tarkibini o'zgartirish orqali;

2.Turli leksik almashinishlar;

a)turli sinonimlar qo'llash orqali;

b)antonim so'zlar qo'llash orqali;

c)bir so'z turkumi doirasidagi so'zni boshqa bir so'z turkumiga o'tkazish orqali;

d)qisqartmali so'zlarni to'liq tarjimasi bilan berish yoki aksincha, chunki unday qisqartma tarjima tilida yo'q(masalan,Uk YUK deb bo'lmaydi yoki BK deb bo'lmaydi shuning uchun Birlashgan qirollik deb tarjima qilinadi);

3.Sintaktik o'zgartirishlar (transformatsiyalar):

A)qo'shma gapni sodda gap bilan tarjima qilish;

B)sodda gapni qo'shma gapga almashtirish;

C)bosh gapni ergash gap bilan almashtirish;

D)ergash gapni bosh gap bilan almashtirish;

E)teng bog'langan qo'shma gapni ergash gapli qo'shma gap bilan tarjima qilish;

F)ergash gapli qo'shma gapni teng bog'langan qo'shma gap orqali tarjima qilish;

4.Analogik tarjimada sintaktik o'zgartirishlar(transformatsiyalar)

a)sodda gapni soddagap orqali;

b)qo'shma gapni qo'shma gap orqali;

5.Antonomik tarjimada sintaktik o'zgartirishlar:

a)manba tilidagi kesimni tarjima tilida antinimik shaklda berish(ya'ni bo'lishli shakldagi fe'lni bo'lishsiz fe'l shaklida tarjima qilish)

b)sinonimik tarjimada sintaktik o'zgartirishlar

6.sintaktik tarjimada sinonimik o'zgarishlar:

a)manba tilidagi vositani birdan ortiq sinonimik vositalar orqali tarjima qilish;
7.Kompensatsiya (o‘rnini qoplash);
8.Qo‘shishlar;
9.Tushirib qoldirishlar (kerakli vakeraksiz tushirib qoldirishlar);
10.”Xijjalab”tarjima qilish (“Qizil”burchak-redcorner)

Yuqoridagi o‘zgartirishlar (transformatsiyalar) ni quyida batafsil ko‘rib o‘tamiz. Bu transformatsiya turi bir tildag iqonuniyatlarga binoan qurilgan gaplarni boshqa bir tilga o‘girish paytida manba tilidagi so‘z tartibining o‘zgarishida yaqqol seziladi.

Masalan:I have watched your videos.
1 2 3 4

Bu gapni o‘zbek tiliga tarjima qilganimizda gapning mavjud tartibi o‘zgarib,o‘zbek tili so‘ztartibiga moslashadi.

Ya’ni,

Men sizning videolaringizni ko‘rib bo‘ldim.
1 3 4 2

Shunday qilib manba tilde so‘z tartibi SVO(Subject+Verb+Object)bo‘lsa, tarjima tilida so‘z tartibi SOV(Subject+Object+Verb)ekanligini ko‘ribturibmiz.

Agar manba tili va tarjima tili bir tipologik guruhg aqarashli(qarindosh) til bo‘lsa, unda so‘z tarkibi o‘zgarmaydi.

Misol uchun:

I have watched your videos.
1 2 3 4

Demak,bu transformatsiya qarindosh yoki tipologik guruhga qarashli(qarindosh) til bo‘lsa,unda so‘z tartibida o‘zgarish bo‘lmaydi.

2.Turli xildagi leksik o‘zgarishlar:

a)sinonim so‘zlar bilan almashtirish;

My parents are German.Mening ajdodlarim nemis millatiga mansub.

b)antonim so‘zlar bilan almashtirish:

He has no worries.U xotirjam.

He is ugly . U chiroyli(kelishgan) emas.

c)boshqa so‘z turkumi bilan almashtirish:

She loves chocolate. *U shokolad yeyishni yoqtiradi.*

(Noun)(verb)

He has a rewarding job.*U yaxshi ishda ishlaydi.*

b)Sodda gapni qo‘shma gap orqali berish:

I went out in order to buy bread.(simpeext,sentence)

Non olib kelaman deb chiqdim.(subordinateclauseapurpose)

c)Bosh gapni ergash gap bilan almashtirish yoki aksincha ergash gapni bosh gapga almashtirish:

While I was preparing dinner my father called.

My father called when I was preparing dinner.

Kechki ovqat tayyorlayotganimda dadam qo‘ng‘iroq qildi.

Dadam qo‘ng‘iroq qilganda kechki taom tayyorlayotgandim.

d)teng bog‘langan qo‘shma gapni ergash gapli qo‘shma gapga almashtirish.

She was watching TV and her mother was cooking.
Onasi ovqat tayyorlayotgan paytda u televizor ko‘rayotganedi.
4.Sodda gapni soda gap orqali o‘zgartirish:
My brother is fond of football.
Mening akam futbol ishqibozi.
5.Qo‘shma gapni qo‘shma gap bilan almashtirish:
I have married and moved to another city.
Turmushga chiqdim va boshqa shaharga ko‘chib o‘tdim.
6.Antonimik tarjima:
He is fool.*U dono emas*.
They are poor.*Ular boy emas.*
7.Sinonimik tarjima:
He has gone out to buy books.
U kitob olgani (sotib olish uchun, xarid qilish uchun kabi)chiqdi.
8.Kompensatsiya(o‘rnini qoplash):
He was very happy-uning og‘zi qulog‘ida edi.
9.Qo‘shishlar(o‘rinli qo‘shishlar):
Look,this place is very dangerous-Hoy,menga qarang bu yer juda xavfli.
10.Tushirib qoldirishlar:
He lost his money.
U pulini yo‘qotib qo‘ydi.
11.Kalka(o‘zini ko‘chirib olib o‘tish):
There was held the brifing of the visit of the president to the USA–prezidentning Yevropaga qilgan safari haqida brifing(tafsilotlar) berildi.
Spedo-meter-spidometr , machine-mashina, computer-kompyuter, camera-camera , zebra-zebra
12.Izohli tarjima:
Ush bu tarjima turidan manba tildagi vositani anglatuvchi so‘z tarjima turida bo‘lmagan yoki ekvivalent qo‘llansa asl ma’noni to‘liq yetkazib bera olinishiga shubha bo‘lgan holatda ishlatiladi.Bunday misollar tilimizda juda ko‘p uchraydi:
Baraka-barakah , *iymon*-iymaan, *do‘ppi*-duppi
Turli tillardagi matnlarni taqqoslab , shu natijaga erishdikki,asliyat matnida berilgan ifoda vositalari ba’zi holatlarda ma’noni saqlash , kuchaytirish va asar ta’sirchanligini oshirish uchun o‘gartirilishi mumkin Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdigi gaplarda nafaqat grammatik, leksik almashtirishlar, o‘zgartiish va qo‘shishlardan foydalaniladi , balki obyektni umaman boshqa nuqtayi nazardan nomlagan modifikatsiyalardan ham foydalaniladi(yashashdan umidini uzishni go‘rkovga ishi tushishini istash ga almashtirish kabi).
Tahlilda ko‘rilgan misollar tarjima jarayonida qo‘shma gaplarning sodda gapga yoki ikkita gapning bitta qo‘shma gapga aynalishi mumkinligini ko‘satmoqda.
Keltirib o‘tilgan misollar transformatsiyalar murakkab xarakterga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Ularni faqat grammatik , leksik yoki mantiqiy o‘zgarishlar deb talqin etish maqsadga muvofiq emas . Misollardan ko‘rinib turibdiki, transformatsiyalar bir vaqtning o‘zida leksik, grammatik va mantiqiy

o‘zgarishlarno o‘z ichiga oladi hamda jumlaning lingvistik shaklining barcha jihatlariga ta’sir qiladi .

ADABIYOTLAR

1.Aslanova M. Leksik transformatsiyalarning pragmatik xususiyatlari. Bitiruv malakaviy ishi. –Samarqand, 2020.
2. Salomonov G‘.Tarjimon mahorat. – Toshkent,1980;
3.Salomonov G‘.Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent, 1978. 280b.
6. So‘nggi yaproq. Sharq yulduzi. 2011, №4.
4.Turaboyeva P.A Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimalarda pragmatikaning lingvistik ahamiyati. O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkentб 1979.
5. Turniyozov S. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari.– Samarqand, 2007.
6.Usmonova D., Obidova S., Xomidjonova M. Transformatsiya atamasi lingvistik tushuncha sifatida tarjimada transformatsiyalardan foydalanish turlari. International Multidiscipllinary Research in Academic Science jurnali. 2024, aprel, Volume 7.
7. Xalliday M.A.K. Patterns of languages. –London. 1966.

PROBLEMS OF CLASSIFICATION OF THE PARTS OF SPEECH IN UZBEK LANGUAGE

O‘ZBEK TILIDA SO‘Z TURKUMLARI TASNIFI MUAMMOLARI

Shodieva Gulrukh
Independent researcher,
Fergana state university,
gulishodieva@mail.ru

Dusmatov Khikmatullo
Doctor of Philology, docent,
Fergana state university,
xikmatullodusmatov@gmail.com

Annotation: *In this article, a grammatical analysis of the issues of the division of words into categories in the Uzbek language is discussed.*
Keywords: *grammar, Uzbek language, speech, lexicon, word groups.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘zlarning turkumlarga bo‘linishi masalalarining grammatik tahlili yoritilgan.*
Kalit so‘zlar: *grammatika, o‘zbek tili, nutq, leksika, so‘z turkumlari.*

In modern Uzbek linguistics, there are different opinions on the study of grammatical categories, and despite the fact that in traditional linguistics, the grammatical categories of each word group have been studied within its scope, recently Modifiers, agreement in nouns and person-number suffixes in verbs are

called communication-relational forms that serve the syntactic connection of words, and are being studied outside of word groups.

In our opinion, it is better to give each category within its own vocabulary. Because the category of each word group is not studied within its own word group, the characteristics of the word groups are not understood as a whole, and it causes difficulty in analyzing the word groups. Therefore, it is better to study each category in its own framework, dividing it into grammatical categories into form-forming and word-modifying.

When we get acquainted with general secondary, secondary special and higher education textbooks, we encounter differences in the classification of words.

If we turn to general secondary education textbooks, it will be known that our ancestors studied nouns, adjectives, numbers and pronouns under nouns. Therefore, we see that words are divided into the following categories in general education textbooks:

1) independent words: noun, adjective, number, verb, adverb, pronoun;
2) auxiliary words: helper, linker, load;
3) exclamations;
4) modal words;
5) imitative words.

In the textbooks of general secondary schools, the following explanation is given on the issue of dividing words into categories: "Words that are an answer to a certain question and act as part of a sentence are called independent words. Words that do not have this possibility are called auxiliary words.

In one of the higher education textbooks, R. Saifullayeva divides words into groups as follows:

1) independent words: noun, adjective, number, verb, adjective, pronoun imitation;
2) auxiliary words: helper, linker, load;
3) intermediate words: words-sentences (modal, exclamation, confirmation-negation, suggestion-hint).

A. Nurmonov, one of the great representatives of Uzbek linguistics, also divides words into categories based on their specific characteristics:

1) denominators:
a) names; b) verbs; c) imitations;
divides into signifiers.
2) Intermediate words:
a) exclamations; b) modal words c) propositional words;
d) affirmative and negative words
3) Auxiliary words:
a) assistant; b) binder; c) loading.

Independent words are divided into naming and pointing from the point of view of naming things-events, signs-characteristics, actions-states. Nominatives are characterized by having such a sign, and referents are characterized by not having such a sign.

Therefore, words like *"albatta, voydod, ehtimol, mayli, ha, yo'q"* form separate groups. They do not have the same meaning as independent words, but they differ from auxiliary words in that they become separate sentences. That is why they are included in the intermediate group. One of the main reasons why imitation words are included in independent words is that they can act as part of a sentence.

Nouns are divided into 4 types according to their structure: 1) simple; 2) joint; 3) couple; 4) repeated.

In higher education textbooks, nouns are classified as follows:

U. Tursunov divides nouns into the following lexical-grammatical types:

1) proper nouns and related nouns;

2) concrete and abstract nouns;

3) singular and collective nouns.

The scientist, in turn, divides common nouns into several types of meaning:

1) nouns that do not have a lexical meaning and are used as conditional marks:

a) a person's name, patronymic, surname, nickname (Abror Hidoyatov - originally had a lexical meaning, but after becoming a proper noun, the lexical meaning disappeared; accordingly, such proper nouns are conditionally included among lexemes);

b) names for pets;

d) geographical names whose meaning cannot be explained now (such as Hadra, Kuva. Parts of place names such as Mirzachol, Yangier have not lost their lexical meaning, so the lexical meaning is understood from such a geographical name).

In Uzbek linguistics, the classification of vocabulary units is put on the agenda by scientist Sh.Rakhmatullayev. In our opinion, this problem requires a monographic study in Uzbek linguistics. Summarizing the different views on the types of meaning of the verb, inclination, ratio category, as well as approaching the functional forms of the verb as a "changing category" and a "morpheme forming a lexical-syntactic form" (R. Saifullayeva), and the name of the movement should be called "otdosh" (Sh. Rahmatullayev).

REFERENCES

1. Rahmatullayev Sh. Current literary literary language. –Toshkent, 2016.
2. Nurmonov A. 6th grade Mother tongue textbook. –Toshkent: Image, 2013.
3. Sayfullayeva R. Modern Uzbek literary language. –Toshkent, 2019.
4. Nurmonov A. 6th grade Mother tongue textbook. –Toshkent: Image, 2013.

O‘ZBEK TILINING QARLUQ LAHJASI YUZASIDAN MULOHAZALAR

COMMENTS ON THE GARLU DIALECT OF THE UZBEK LANGUAGE

Tillabayeva Zilola Raxmatillayevna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Samarqand davlat chet tillar instituti
akademik litseyi tillabayeva87@bk.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tili qarluq shevalarining shakllanishi, tarqalish hududlari va o‘ziga xos jihatlariga to‘xtalib o‘tilgan. Ma’lumki, qarluq lahjasi vakillari, asosan, shahar hamda shahar tipidagi dialektlar, shevalarni qamrab oladi. Mazkur shevaga doir til birliklari boshqa hudud leksemalari va o‘zbek adabiy tilidagi so‘zlar bilan qiyosiy aspektda solishtirilgan. Farqli, umumiy jihatlar ajratilib, mavjud holat yuzasidan xulosalar chiqarilgan.*

Kalit so‘zlar: *qarluq-chigil-uyg‘ur, lahja, morfologiya, leksika, grammatik qurilish, fonetik tuzilish, lug‘aviy tarkib.*

Annotation: *This article focuses on the formation, distribution areas and specific aspects of the karluk dialects of the uzbek language. It is known that representatives of the karluk dialect mainly cover urban and city-type dialects and dialects. The language units of this dialect are compared with other regional lexemes and words of the uzbek literary language in a comparative aspect. Different, general aspects were distinguished and conclusions were made regarding the current situation.*

Key words: *Karluk-chigil-uyghur, dialect, morphology, lexicon, grammatical structure, phonetic structure, vocabulary.*

Mustaqillik yillarida o‘zbek tilshunosligi o‘zbek shevalari, ularning grammatik qurilishi, fonetik tuzilishi, lug‘aviy tarkibida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni o‘rganish bo‘yicha jiddiy yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Shu bilan birga, shevalarga adabiy tilni oziqlantirib turuvchi manba sifatida munosabatda bo‘lish, sheva va adabiy til munosabatini o‘rganish, ayniqsa, shahar tipidagi lahjalarni tadqiq etish usullari va metodologiyasini zamonaviy talablar darajasida ishlab chiqish dialektologiya sohasi rivojiga xizmat qilishiga ko‘ra nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Zero, Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev: “Milliy o‘zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash” [Мирзиёев, 2018] zarurligini bejizga ta’kidlab o‘tmaganlar. Zotan, “til doimo o‘sishda, rivojlanishda bo‘lgan dinamik hodisadir” [Нурмонов, 2010:61]. Shu sababdan o‘zbek tilshunosligida xalq shevalarining leksik xususiyatlarini alohida tadqiqot obyekti sifatida tadqiq etish muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Bu esa mazkur ish mavzusining o‘zbek tilshunosligi uchun dolzarb ekanligini belgilab beradi. Yurtimiz mustaqillikka erishgach, milliy qadriyatlarni jonlantirish, asrab-avaylash, keng ko‘lamda targ‘ib qilish davlat

siyosati darajasigacha ko‘tarildi. Bu, shubhasiz, milliy madaniyatimizning ajralmas qismi sanaluvchi shevalarimizga ham xos.

O‘zbek tilining qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi asosan shahar shevalarini o‘z ichiga oladi. Mazkur lahja birligining shakllanishi XI asrdan qoraxoniylar harakati bilan bog‘langan. Xususan, qarluqlar tili va lahjasi butun o‘lka qabilalari uchun umumiy bo‘lgan. Bu haqda olim Karim Shoniyozovning aynan shu masalaga bag‘ishlangan ishlaridagi ayrim mulohazalariga to‘xtalib o‘tsak: “Qarluq lahjasi tarixan qarluq urug‘larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi tukyu (turk) qabila birlashmasiga mansub bo‘lib, uzoq o‘tmishda Oltoyning g‘arbiy tumanlarida yashaganlar. Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) g‘arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung‘oriyani, Mo‘g‘ul tog‘ining janubiy yon bag‘ridan to Ile daryosining shimoligacha bo‘lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o‘rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg‘onani, Toxaristonning ayrim hududlarini tasarrufiga kiritgan edilar. X asarda Yettisuvni ishg‘ol qilgan va katta hududda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo‘lgan o‘lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo‘lgan. Qarluqlarning tili shu o‘lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy bo‘lgan. Yettisuv, Farg‘ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo‘lgan hududda qarluqlar bilan birga chigil, xalaj, yag‘mo qabilalari ham yashaganlar, uyg‘urlar ham qarluqlar tarkibida bo‘lgan” [Шониёзов, 1962: 481-490].

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg‘ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O‘zbekistonning boshqa tumanlaridagi aholi shevalari taaluqlidir. Bu lahja O‘zbekiston zaminidan tashqarida ham ko‘p tarqalgan. Masalan, Qozog‘istonning Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg‘iziston zaminidagi O‘sh, Jallolobod, O‘zgan va boshqa hududlar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg‘onistonda ham uchraydi. Shunday qilib, IX-X asrlarda Yettisuvda, Toshkent vohasida, Movarounnahrda turg‘un yashovchi turkiyzabon aholi, yarim ko‘chmanchi, yarim o‘troq qavmlar uchun qarluq tili umumiy bir til bo‘lib qolgan.

Tilning bu o‘zgargan formasiga o‘tishda chigillarning ham roli katta bo‘lgan. Qarluq-chigil tili bu qabilalar bilan yonma-yon va aralash yashagan boshqa turkiy qabilalarning va turg‘un yashovchi turkiy aholining dialektlarini birlashtirishda asos bo‘lgan, albatta [Шониёзов, 2001: 269].

Har qanday xalq hayotida paydo bo‘ladigan voqea-hodisalar dastlab tilning leksikasida aks etadi. Shuning uchun ham leksika til strukturasi elementlari ichida eng harakatchani [Виноградов, 1950: 23] va xalq maishiy saviyasining oynasi hisoblanadi [Абаев, 1969: 72].

Darhaqiqat, o‘zbek xalqi g‘oyat murakkab va tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Turli-tuman millatlar bilan yaqin munosabatlar o‘rnatib, leksik qatlamning boyishiga sabab bo‘ldi. Jamiyat hayotida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar til sistemasining lug‘aviy sathida namoyon bo‘ladi. Bu o‘zgarishlar adabiy tilni oziqlantirib turuvchi shevalar leksikasida ham aks etishi tabiiy, albatta. Leksika ma’lum qonun-qoidaga bo‘ysunuvchi izchil va murakkab tizimdan iborat. Til

leksikasi to‘xtovsiz o‘zgarib turadi. Bu narsa lug‘at tarkibida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, mavjud so‘zlardan ayrimlarining eskirib, iste’moldan chiqishi, leksik ma’nosini o‘zgartirib, yangi ma’no kasb etishi kabi jarayonlarda ko‘rinadi. Jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy tuzumning o‘zgarishi bilan uzviy bog‘langan holda leksika boyib boradi. Shunday qilib, mahalliy dialekt va xalq shevalari milliy tilning quyi formalari bo‘lib hisoblanishi bilan bir qatorda, ayni vaqtda, ular adabiy tilning ichki rivojlanish imkoniyatlarini tashkil qiladi, adabiy tilning yoki milliy adabiy tilning taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ichki manba, tayanch hisoblanadi. Shuning uchun ham mahalliy dialekt va xalq shevalariga milliy adabiy tilning ichki manbai, ichki taraqqiyot resursi va tayanchi sifatida avaylab munosabatda bo‘lish talab qilinadi. [Дониёров, Йўлдошев, 1988: 12].

Qarluq lahjasi (Sh.Shoabdurahmonov bo‘yicha, V.V.Reshetov bo‘yicha “qorluq-chigil uyg‘ur”, Y.D.Polivanov bo‘yicha “chig‘atoy”, G‘.O.Yunusov bo‘yicha “turk-barlos”, A.K.Borovkov bo‘yicha “o‘rta o‘zbek” atamalari qo‘llaniladi). Qipchoq va o‘g‘uz lahjalari bilan birga o‘zbek tilining shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Qarluq lahjasini bir qancha guruhlarga ajratib ko‘rsatish mumkin.

1. Farg‘ona guruhi — Namangan dialekti (Namangan, Uychi, Chortoq shevalari kirib, ular uyg‘ur tiliga yaqin), Andijon-Shahrixon dialekti (Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi kiradi), O‘sh-O‘zgan dialekti, Marg‘ilon-Qo‘qon dialektlarini o‘z ichiga oladi.

2. Toshkent guruhi — Toshkent (Pskent, Parkent, Qoraxitoy shevalari kiradi), Jizzax dialektilarini o‘z ichiga oladi.

3. Qarshi guruhi — Qarshi dialekti (Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ shevalari) Samarqand-Buxoro dialekti (Samarqand, Buxoro, Xo‘jand, Chust, Koson shevalari)ni o‘z ichiga oladi [Дониёров, Йўлдошев, 1988: 37].

Ko‘rinadiki, olimlar Samarqand viloyati qarluq lahjasini Qarshi guruhiga kiritganlar. Rus olimi V.Reshetov bu shevaning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashda uning fonetik-morfologik jihatdan o‘ziga xosligiga asoslangan.

V.V. Reshetov o‘zining tasnifida har bir lahjaning o‘ziga xos tor dialektal xususiyatlari borligi ularni o‘rganish o‘zbek dialektologiyasining asosiy vazifalardan ekanini va bu shevalarning paydo bo‘lishi va rivojini o‘rganishga yordam berishini alohida ta’kidlab o‘tadi. Bu uch lahjaning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat. O‘zbek tilining qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga Toshkent, Namangan, Andijon, Farg‘ona, Samarqand-Buxoro, Qarshi, Termiz, Jizzax, Kattaqo‘rg‘on kabi shahar va shahar tipidagi boshqa shevalar kiritiladi. Uning asosiy spetsifik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

— ch/t ning almashinishi: *tishla//chishla, tusht // chusht* kabi.

— o‘zak va affikslarda so‘z oxiridagi k-q // g-g‘ undoshlarining saqlanishi: *terik//terik, serik//serik, kishllig//kishllk, kulluk//kulluk, bundok//bundog‘.*

— Turli holatda ham k //x u n dosh larining almashinishi, saqlanishi: *to‘kta// to‘xta, to‘qqsan// to‘xsan.*

— l//n undoshlarning almashinishi: *koynek//koylek / / koyney*.

— To‘liq progressiv assimilyasiya: *tuzzi< tuzni, kushshi< kushni, toshshi< toshni, temirri< temirni, toshshi< eti, baliq < belig kelutti* kabi.

— Qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga kirgan ko‘pchilik shevalarda qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchasining bitta: -ni, ni, -ti, -di, -li, -shi variantlari bilan kelishidir: *otni min* < *otti min, uning daftari* < *uni daftari*.

— Hozirgi zamon davom fe’lini ifodalovchi ikki morfologik belgi -vat, -ut, va yep, ep ga ega ekanligi: *borvetmen, boruttimen, kel epmen, kelopmen* kabilar [Тўйчибоев, Ҳасанов, 2004: 37].

Ma’lumki, adabiy tilda me’yor sifatida qaraluvchi birliklar tilimiz asosini tashkil qiluchi uch lahjada ham qo‘llaniladi. Masalan, *binäji* (chakki emas, yaxshi), *häjdä* (jo‘na), *qïčamäq* (shoshiltirmoq, tezlashtirmoq) kabilar qipchoq lahjasiga; *päččä* (pochcha), *biji:* (ona), *päqqäs* (butunlay), *väjimä* (vahima) singarilar qarluq lahjasiga; *arna* (anhor), *jap* (katta ariq), *dävdï* (beparvo) kabilar esa o‘g‘uz lahjasiga doir so‘zlar tegishli ekanligi bilan ajralib turadi.

Morfologik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) aniq hozirgi zamon fe’lni ifodalovchi ikki morfologik belgiga esa:

a) – vät, Namangan shevasida –üt: *bürvotman, bärvätsän, qilütti (qilyapman), qilüttimiz (qilayapmiz)* kabi, Namangan shakli –üt fonetik qonuniyatlar asosida o‘zgargan bo‘lib, u aslida –vät qo‘shimchasiga borib taqaladi;

b) –yap qo‘shimchasi Farg‘ona vodiysidagi barcha shahar (Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon kabi) hamda o‘sha shaharlarga yaqin bo‘lgan qishloq shevalariga xosdir: *boryapman, kelayapman* kabi.

Farg‘ona shevalaridagi bu qo‘shimcha Namangan shevasidan tashqari –jäp shakliga borib taqaladi va Samarqand-Buxoro shevasidagi –äp ko‘rsatgichiga ham yaqinlashadi: *bäräpmän, qiläpmän* kabi.

2) Samarqand-Buxoro shevalarida o‘rin-payt va jo‘nalish kelishigi qo‘shimchalari aralash holda qo‘llanilishi ko‘zga tashlanadi: *ujimmi qäšigä säqläη* kabi;

3) ayrim hollarda tushum kelishigi –di, -ti qo‘shimchasi bilan qo‘llaniladi: *qora qäš qizdi (qora sochlii qizni), idti qäpmäs, ätti tepmäs deb bolmäjdu (Itni qopmas, otni tepmas deb bo‘lmaydi)* kabi;

4) ayrim hollarda o‘rin-payt kelishigi –ta qo‘shimchasi bilan shakllanadi: *zävuttä išlätädu (zavodda ishlaydi), Täškenttä jäšajdi (Toshkentda yashaydi)* kabi;

5) Toshkent, Samarqand, Namangan kabi shevalarda aniq o‘tgan zamon fe’lining birinchi shaxs ko‘pligi –duk, -dug, -tuk shakllarida qo‘llaniladi.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasidagi shevalarning o‘ziga xos morfologik xususiyatlari juda ko‘p bo‘lib, ularni yana davom ettirish va har bir shevaga xos xususiyatlarni ko‘plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga, o‘ziga xos tor sheva ko‘rsatgichlariga ham egadir. Hozirgi o‘zbek adabiy tili qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi asosida shakllangan. Shunga ko‘ra, hozirgi o‘zbek xalqi va uning tili, mavjud tasnifga ko‘ra turkiy xalqlar oilasining qarluq guruhiga kiradi. O‘zbekiston hududida o‘g‘uz va qipchoq urug‘larining hamda ularning o‘ziga xos shevalarining bo‘lishi bu turkum turkiy urug‘larning ham o‘zbek xalqi va tilining shakllanishida hissasi borligini ko‘rsatadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tiliga asos qilib qarluq urug‘ til xususiyatlari olingan bo‘lsa-da (fonetik tomondan Toshkent shevasi, morfologik tomondan Farg‘ona shevalari), adabiy til tarkibida o‘g‘uz tilining xususiyatlari

(kelasi zamon -djak affiksi) va qipchoq tilining shakllari ham (-yotir//-yatir affiksi) joy olgan.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi tarkibiga kiruvchi shevalarning har birida leksik birliklar adabiy tildagidan farqli ravishda u yoki bu darajada uchraydi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил, 28 декабрдаги “Тараққиёт йўлимизнинг шиддати янада ошаверади” мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2018 йил, 29 декабрь.
2. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010.
3. Шониёзов К. Қарлуқ қабиласи ва унинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари, 4 китоб. – Тошкент: Фан, 1962.
4. Шониёзов К.Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
5. Виноградов В. В. Развития советского языкознания. Изд. АПН. М., 1950.
6. Абаев В. И. О развитии литературных языков иранских народов Советского Союза. –М., 1969.
7. Дониёров Х.,Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. Тошкент:”Фан”, 1988.
8. Тўйчибоев Б. Ҳасанов Б. Т Ўзбек диалектологияси: Олий ўқув юртлари учун дарслик.− Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
9. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021.
10. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент, 1983.

ZARGARLIK ZEB-ZIYNAT BUYUMLARINI TAYYORLASH JARAYONIGA ALOQADOR TERMINLAR

THE PROCESS OF MAKING JEWELRY RELATED TERMS

Pardayeva Izzat Xolbo‘tayevna
Dotsent,
Guliston davlat universiteti.
izzatoy63@mail.ru

Annotatsiya: *Zeb-ziynat buyumlarini tayyorlash, yasash juda murakkab mehnatning natijasidir. Bu ishni amalga oshirish uchun xilma –xil va nozik ish qurollaridan foydalanib kelingan. Xilma-xil naqsh va gullarning jozibador chiqishi uchun zargarlar barcha jarayonlarni birma-bir bosib o‘tganlar.*

Masalan, ma'danni quyish,toblash, qandakorlik, o'yma naqsh tushirish, bosma naqsh tushirish, donalarni qadab chiqish, ingichka simlardan nafis to'rlar yasash, devor nusxa qadama naqshlar yasash, tilla suvi yugurtish kabi jarayonlardir.

Kalit so'zlar: *zargarlik buyumlari, Zeb-ziynat , ma'dan , mankoldasta, seraxa egov, yapaloq egov, nimgirt egov, yumaloq egov, chorsi egov, masqollash.*

Annotation: *Making jewelry is the result of very complex work. Various and delicate working tools have been used for this work. The jewelers went through all the processes one by one for the attractive appearance of various patterns and flowers. For example, there are processes such as metal casting, mining, embroidery, engraving, printing, pinning grains, making elegant nets from thin wires, making patterns on the wall, and running gold water.*

Keywords: *Jewelry, zeb-ziynat, madan, mankoldasta, serakh ego, yapalok ego, nimgirt ego, round ego, charsi ego, masking.*

Ma'lumki, zargarlik buyumlari muayyan asbob-uskunalar vositasida yasaladi va buyumlarga bezak beriladi. Shunga ko'ra, bu tematik guruhdagi terminlarni quyidagi ikki kichik guruhga, ya'ni zargarlik zeb-ziynat buyumlarini yasashda ishlatiladigan ish qurollari terminlari va zeb-ziynat buyumlarini bezashda ishlatiladigan ish qurollari terminlariga ajratish mumkin:

Mana shu sabablarga ko'ra, necha ming yillar ilgari paydo bo'la boshlagan taqinchoqlarni tayyorlash uchun maxsus asbob-uskunalar kerak bo'lgan. Vaqtlar o'tishi bilan bu asbob-uskunalar takomillasha borganki, ularning barchasi terminlarda o'z ifodasini topgan. Pirovardida, zargarlik terminologiyasida uning maxsus bir tematik guruhi bo'lmish «Zargarlik zeb-ziynat buyumlarini tayyorlashda ishlatiladigan ish qurollari terminlari» qaror topdi.

Zeb-ziynat buyumlarini tayyorlash, yasash juda murakkab mehnatning natijasidir. Bu ishni amalga oshirish uchun xilma –xil va nozik ish qurollaridan foydalanib kelingan. Shunga ko'ra mazkur tematik guruhda o'nlab maxsus terminlar «faoliyat» ko'rsatib kelinmoqda. Quyida keltiriladigan misollar shundan dalolat beradi:

a) ma'danni, ma'dan buyumlarini, ularning qismlarini ishqab yo'nish, silliqlash uchun ishlatiladigan asboblar. Bunday asboblarning umumiy nomi egovdir. Ishlatilishi, nimani va qaysi joyni yo'nishi, silliqlash zarurligiga qarab, zargarlikda egovning bir necha turi mavjudki, bular quyidagicha atalgan: seraxa egov, yapaloq egov, nimgirt egov, yumaloq egov, chorsi egov va b.;

b) ma'danni ma'dandan tayyorlanadigan buyumlarni yoki ularning biror qismini qimchib (tishlatib) ushlash, bukish, burash kabilarga mo'ljallangan ish qurollarining umumiy nomi ombirdir. Yasaladigan buyumlarning xili, ish jarayoni va hokazolarga qarab ombirlar turli shakl va hajmda yasaladi va shunga qarab maxsus atamaga ega bo'ladi.

Masalan,chorsi ombir// yapoloq ombir, chiltar simmashina, kirya, it-ombir //sakpoombir,zol ombir // zolin ombir// yumaloq ombir// o'rdak –tumshuq ombir, kichik zolun, juptak (pinset),tustak ombir, simkash ombir, no'la ombir va b.

v) ma’danni urib cho‘zish, yig‘ish va yoyish uchun ishlatiladigan asbobning umumiy nomi bolg‘adir. Zargarlikda bolg‘aning bir necha turi ishlatiladiki, ular quyidagi terminlar bilan ifodalangan: katta bolg‘a// xoyis, o‘rtacha bolg‘a, teruv bolg‘a, kichik // mayda bolg‘a kabilar.

g) alangani puflash uchun ishlatiladigan dahandan nomli asbobning egri dahandan va to‘g‘ri dahandan deb ataladigan turlari mavjuddir.

Zargarlik terminologiyasida bulardan tashqari yana bir qator ish qurollari, asboblar ishlatiladiki, ularni ifodalash uchun quyidagi terminlardan foydalanilgan : achchiq jom (ichiga suv, achchiqtosh, kislota kabilarning eritmasi quyilib uzuk, bilaguzuk, sirg‘a kabi ziynat buyumlarini solib qaynatib, kir va zanglari ketkaziladigan mis kosacha), bilaguzukkorcho‘p (bilaguzukni yasashda ishlatiladigan konussimon yog‘och asbob), boldoq parma(boldoqsirg‘a bandini teshadigan parma),bo‘ta (gilvo‘ta loyidan yasalgan kosacha), mankol (haftjo‘shdan [Абдуллаев, 1987: 142] quyilgan asbob, qolip), mankoldasta (mankolning yuzidagi yupqa metall tunukaning ustiga qo‘yib , bolg‘alab, kosacha tayyor qilinadigan po‘lat dastacha), no‘lali sandon //tumshuqli sandon (sandonning tumshuqli va kichkina turi), parma (narsalarni teshadigan asbob), pardoz yog‘och (bezak ashyolarni pardozlaydigan asboblardan biri), po‘lat qaychi (kumush, tilla va mis kabi metallar qiyiladigan qaychi). reja (eritilgan kumush,oltin kabi metallarni quyib,uzun va yupqa shaklda qotiriladigan asbob), sandon (qizigan metalni quyib, bosqon va bolg‘a bilan urib yalpoqlaydigan, cho‘zadigan, buklaydigan, qalam bilan qirqadigan asbob), uzukkorcho‘p (uzunligi 20-25 sm bir boshi yo‘g‘on, ikkinchi boshi ingichka to‘garak, silliq yog‘och).

Bulardan tashqari zargarlar yasagan buyumlar chiroyli, nafis bo‘lishi uchun bezak buyumlariga turli xil asboblarda naqsh, gul soladilar. Bu asboblar quyidagi terminlar bilan ifodalangan: dabdaba qalam (kumush va tilla bezaklarning yuziga gul o‘yadigan qalamning yapaloq turi), gulsun-qalam(bezak buyumlarining yuziga yotiq qilib, ustidan bolg‘a bilan urib o‘yib, turli shaklda gul tushiriladi), naqshqalam (bilaguzukning yuziga o‘yib naqsh solinadigan asbob), chopma qalam (yirikroq bezak ashyolarining yuzini o‘yib, ustidan bolg‘a bilan urib, gul (naqsh) soladigan, po‘latdan yasalgan qalam),chekma qalam (qalam nomli metall asboblardan biri bo‘lib, bu bilan bilaguzukka chema naqshlar solinadi) va boshqalar.

Ma’lumki, zargarlik zeb-ziynat buyumlarini tayyorlash nihoyat darajada mashaqqatli ishdir. Shuning uchun ham bunday buyumlarni tayyorlashda zargarlar juda mayda va murakkab mahnat jarayonini bajarishadi. Xilma-xil naqsh va gullarning jozibador chiqishi uchun zargarlar barcha jarayonlarni birma-bir bosib o‘tganlar. Masalan, ma’danni quyish,toblash, kandakorlik, o‘yma naqsh tushirish, bosma naqsh tushirish, donalarni qadab chiqish, ingichka simlardan nafis to‘rlar yasash, devor nusxa qadama naqshlar yasash, tilla suvi yugurtish kabi jarayonlardir. Mana shu asnoda zargarlik terminologiyasida zargarlik zeb-ziynat buyumlarini tayyorlash jarayonlarini ifodalovchi maxsus terminlar paydo bo‘ldi va keng qo‘llab

kelindi. Bunday terminlar bir so‘z holida ham, birikma shaklida ham bo‘lishi mumkin:

a) masqollash (bezak ashyolarini ishqab yaltiratish), yalpoqlash (tilla yoki kumushni bolg‘a bilan urib tekislash), pardozlash (bilaguzuk, sirg‘a kabi bezak buyumlarini maxsus asboblar bilan ishqab yaltiratish), oqartirish (mis bezak ashyolarining yuziga kumush purkab, oq tusga kiritish), duvastara (kumushga tillani yopishtirishning bir usuli).

b) hal qilish (kumushning yuziga tillani, misning yuziga kumushni yedirish), tilla suvini berish (kumushning yuziga tillani hal qilish ishi), ko‘z bosish (uzuk ko‘zxonasiga ko‘z o‘rnatish ishi), jilo berish (tilla yoki kumush bezak ashyolarini pardozlab, yuzini tiniqlash), sovot o‘yish (bezak ashyosiga sovot moddasi solinadigan o‘rinni o‘yish) va boshqalar.

ADABIYOTLAR

1. Аттуҳфатуз Закияту филлуғатит туркия. –Тошкент, 1972.
2. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. –Тошкент, 1959.
3. Кошғарий М. Девону луғотит турк. I-III. – Тошкент, 1960,1963
4. Турсунова Т. Меъморчилик терминларининг лексик-грамматик тадқиқи . –Тошкент, 1987.
5. Фахриддинова Д. Ювилерное искусство Узбекистана. –Тошкент, 1988.

PRAGMATIKANING TARAQQIYOT BOSQICHLARI XUSUSIDA

ON THE STAGES OF DEVELOPMENT OF PRAGMATICS

Eshboyeva Fazilat Burxon qizi
Stajyor-o‘qituvchi,
GulDU
fazilateshboyeva86@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada pragmatikaning boshqa fanlar bilan aloqasi, tilshunoslikning boshqa tarmoqlar bilan aloqadorligi hamda shu kabi tushunchalar turli davlat olimlarining qarashlari misolida o‘rganib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *pragmatika, sintaktika, semantika, nutqiy akt, deskriptiv, kontekst, tagma’no, lingvistik pragmatika, kommunikativ strategiya.*

Annotation: *In this article, the connection of pragmatics with other sciences, the connection of linguistics with other branches, and similar concepts are studied on the example of the views of scientists of different countries.*

Key words: *pragmatics, syntactics, semantics, speech act, descriptive, context, meaning, linguistic pragmatics, communicative strategy.*

Pragmatika Yevropa tilshunoslari tomonidan chuqur o‘rganilayotgan sohalardan biridir. Pragmatikaning ko‘p jihatlari yevropa tadqiqotchilari

tomonidan ochib berilgan bo‘lib, shu bilimlar negizida pragmatika to‘rt jihatdan tafsiflanib va ularning xususiyatlari chuqur o‘rganilib ilmiy qarashlari jamlandi va shartli ravishda quydagi qismlarga bo‘lib tadqiq etildi.

1. Pragmatikaning amaliy shakllanishi
2. Pragmatikaning nazariy shakllanishi.
3. Pragmatikaning umumiy masalalari.
4. Pragmatikaning xususiy masalalari.

Tilshunoslik tarixida inson nutqiy faoliyati bilan bog‘liq masalalarni o‘rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etib kelmoqda. Har qanday fan taraqqiyoti muayyan bosqichlardan iborat. Ular o‘z davri uchun yangilik sifatida namoyon bo‘lsa keyingi davrlar uchun fan asoslarining shakllanishida nazariy manba vazifasini o‘taydi. Shu bois har bir davrga xos qarashlar fan taraqqiyotiga xizmat qiluvchi omil sifatida baholanadi. “Pragmatikaning manbasi Ch. Pirs, U. Djems, D. Dyun kabi taniqli faylasuf olimlar nomi bilan bog‘liqdir. Chunki ularning ishlarida (XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida) belgilar sistemasi va lingvistik belgi funksionalligi xususidagi g‘oyalar o‘rtaga tashlanib, semiotika haqidagi asosiy tushunchalar aniqlanadi, sintaktika, semantika va pragmatika o‘rtasidagi o‘zaro farqlar ko‘rsatiladi” [Petrov, 1985: 24]. “Pragmatika” termini XX asrning 30-yillarida Ch. Morris tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan [Hakimov, 2013: 155].

Keyinchalik ushbu termin bir necha olimlarning ilmiy asarlarida keng qo‘llanilib, turli qarashlar vujudga keldi. Mana shu nazariyalar orqali XX asrning 60-70-yillarida tilshunoslikda pragmatik yo‘nalish paydo bo‘la boshladi. “Lingvistik pragmatikaning shakllanishi yirik olim L. Vitgenshteynning falsafiy qarashlari bilan bog‘liq bo‘lib, aynan uning ishlarida pragmatika nazariy semiotik tadqiqotning mustaqil sohasi sifatida ko‘rsatib o‘tiladi [Hakimov, 2013: 6]. Keyinchalik yevropa va rus tilshunosligida lingvistik pragmatika xususidagi ilmiy ma’lumotlar keng berila boshladi hamda ilmiy izlanishlar olib borildi. Dastlab Ch. Morris semiotikani uch yo‘nalishga: semantika, sintaktika va pragmatika kabi yo‘nalishlarga ajratgan [Arutyunova, 1985: 3-42].

Pragmatika haqidagi qarashlar turlichadir. Jumladan, N.D. Arutyunova, Y.S. Stepanovlar pragmatikani badiiy kommunikatsiyaning subyektiv xususiyatlarini, matnda uni ijodkorlarining “men”ini ifodalanishi uslublarini o‘rganuvchi nazariya sifatida qarashni taklif qilishdi.

L.A. Kiseleva esa pragmatikani so‘zlovchining voqelikka, axborot mazmuniga va adresatga (tinglovchi, o‘quvchi) bo‘lgan munosabatining lisoniy birlik mazmunidan joy olgan ta’sirchanlik kuchini aniqlovchi fan (nutqiy ta’sir nazariyasi) sifatida tasavvur etuvchilar, deya ta’rifladi [Kiseleva, 1978: 86].

Ingliz tilshunosligida ham pragmatika turli jihatlardan o‘rganib tadqiq etildi va pragmatikaga turli tadqiqotchilar o‘z tariflarini berishdi. Xususan, J. Layonz tilshunoslarning XII xalqaro kongressida (Vena, 1977) pragmalingvistikaning predmetini aniqlash va uning ta’rifini berishga harakat qildi: “Pragmatika tinglovchini uzatilayotgan axborotni xuddi so‘zlovchi istaganidek qabul qilishga undash maqsadi uchun mos keladigan lisoniy birliklarning kommunikatsiyada

qo‘llanishini tavsiflaydi. Bu pragmatika lisoniy vositalarning shaxslararo muloqotdagi rolini aniqlash bilan shug‘ullanadi”. Demak, yuqoridagi ta’rif asosida lisoniy harakatdagi ko‘zlanayotgan maqsad va unga erishish vositasi bo‘lib qolmoqda.

Pragmatilkaning nazariy bilimlari ko‘p jihatdan o‘rganib chiqilgan bo‘lib ularning har biri alohida bosqichlarda shakllandi. Gap, nutq, tilshunoslik ko‘plab jihatlari asnosida o‘rganib chiqilgan. Gap semantikasini shu gap tarkibida qo‘llanilayotgan so‘zlarning faqat ob’yektiv borliqqa munosabatini aniqlash bilangina to‘la izohlash mumkin emas ekan. Bunga gapning nutq jarayoniga, nutq vaziyatiga munosabatini aniqlashni ham qo‘shish zarurati tug‘ildi. Ana shunday amaliy ehtiyoj bilan lingvistik semantika bag‘ridan pragmatika o‘sib chiqdi. Shunday qilib, sintaksisda uch yo‘nalish maydonga keldi [Klaus, 1967: 2]:

1)semantika; 2) sintaktika; 3) pragmatika.

G. Klaus boshqa tilshunoslardan farqli ravishda, semiotik nuqtai nazardan tilning to‘rt yo‘nalishini ko‘rsatib o‘tadi [Klaus, 1967: 7]. Sintaktika belgi bilan belgi o‘rtasidagi munosabatni o‘rganadi. Semantika moddiy olamni aks ettiruvchi tushunchalar nuqtainazaridan belgi ma’nosini o‘rganadi. Sigmatik yo‘nalish belgi va predmet o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni o‘rganadi. Pragmatika esa belgining insonga ta’siri, uning fikrlash uslubiga, axloqiga, his-tuyg‘usiga ta’sirini o‘rganadi. Semiotikaga oid aksariyat qarashlarda belgining uch aspekti ajratiladi va tahlil qilinadi. Xususan, sintaktik qurilmalar tarkibidagi bir lisoniy belgining boshqa lisoniy belgi bilan munosabatini o‘rganuvchi soha sintaktika hisoblanadi. Sintaktik qurilmalar tarkibidagi lisoniy belgilarning predmet va tushunchaga bo‘lgan munosabati semantikada o‘rganiladi. Pragmatikaning nutqiy aktning bevosita kontekst bilan munosabatini o‘rganishi ko‘rsatildi. Ko‘rinadiki, nutqiy akt bilan kontekst o‘rtasidagi o‘zaro munosabat pragmatikaning asosiy o‘rganish obyekti sanaladi.

Demak, nutqiy akt bilan kontekst o‘rtasidagi munosabat juda kuchli bo‘lganda, nutqiy akt ma’nosi kontekst bilan bog‘liq holda anglangan o‘rinlarda pragmatikaga ehtiyoj tug‘iladi. Sintaktik qurilma tarkibidagi deskriptiv so‘zlar tahlili semantikaga qarab tortsa, deskriptiv bo‘lmagan so‘zlar tahlili pragmatikaga qarab tortadi. Shunday ekan, avvalo, deskriptiv va deskriptiv bo‘lmagan so‘zlarning mohiyati haqida fikr yuritishga to‘g‘ri keladi.

Atash vazifasini bajaradigan, denotativ ma’noga ega so‘zlar indikativ yoki deskriptiv so‘zlar hisoblanishi yuqorida ta’kidlandi. Indikativ (denotativ ma’noli) so‘zlarning ma’nosini kontekstga bog‘liq bo‘lmagan holda aniqlash mumkin, indikativ bo‘lmagan so‘zlarning ma’nosi faqat kontekst ichida, muayyan nutq vaziyatiga bog‘liq ravishda ochiladi. Shuning uchun bunday so‘zlar ma’nosi kontekst va nutq vaziyati bilan uzviy bog‘liq, ya’ni shartlangan bo‘ladi. Yuqorida ko‘rsatilgan ikki turdagi so‘zlarni farqlash uchun B. Rassel ularni zooparkka qiyoslaydi. “Agar siz farzandingizga she’r so‘zining ma’nosini tushuntirmoqchi bo‘lsangiz, uni zooparkka olib borishingiz va “mana bu she’r” deb ko‘rsatishingiz mumkin. Lekin indikativ bo‘lmagan bu kabi so‘zlarni ko‘rsatish mumkin bo‘lgan zoopark mavjud emas”.

Ko‘rinadiki, konkret jumlalardan anglashilgan bir qator qo‘shimcha ma’nolar nutqiy vaziyat, kontekst bilan uzviy bog‘liqdir. Nutqiy vaziyat, kontekst bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bu kabi ma’nolar va ularni ifodalovchi vositalar pragmatikaning o‘rganish obyekti sanaladi. Shunday qilib, gapdan anglashilgan mazmun bilan subyekt munosabati pragmatikaga dahldordir. Nutqiy akt, indikativ bo‘lmagan so‘zlar, kontekst, nutqiy vaziyat, so‘zlovchi shaxsi kabi tushunchalar pragmatikaning markaziy tushunchalari sanaladi.

Pragmatik hodisalar mohiyatini o‘rganish tilshunosdan mantiqiy va falsafiy mushohadalarni ham talab qiladi. Shuning uchun lingvistik pragmatika masalalari hodisani faqat lisoniy tahlil etibgina qolmasdan, balki uning mantiqiy, falsafiy va sotsial xususiyatlarini ham o‘rganadi.

Shu ma’noda L.A. Kiselevaning pragmalingvistikaning dolzarb masalalari xususidagi qarashlari diqqatga sazovordir.

Jumladan, pragmalingvistika:

a) nutqning yuzaga kelishi bilan bog‘liq so‘z va qurilmalarning qo‘llanishiga oid pragmatik xususiyatlarnigina emas, balki turli sathdagi yordamchi so‘z va morfemalar, so‘z birikmasi, gaplarga xos pragmatik xususiyatlar;

b) til va nutqning pragmatik funksional qonuniyatlari;

c) nolingvistik vaziyatning tipik shakllari;

d) sotsial maqsad, vazifalar;

e) nutq sub`yekti, adresati, sotsial va ruhiy tip sifatida hamda faqat mana shularga asoslangan holda aniq nolingvistik vaziyatga muvofiq ravishda ifodada shaxsning suhbatdoshglarga qaratgan maqsad, vazifalarini o‘rganadi. Bu ishda olim “речевого воздействия” atamasi - nutqiy “ta’sir etish” tushunchasi ostida lingvistik pragmatikani nazarda tutadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, pragmatika – bu til jamoasining til birliklariga bo‘lgan subyektiv munosabati. Ularning bu munosabatdagi komponentlari xususiyatlari tilning paragmatik xususiyati tushunchasini keltirib chiqaradi. Ta’kidlash joizki, tilshunoslikdagi pragmatika tushunchasi faqatgina til birikmalarining pragmatikasi tushunchasini o‘z ichiga olmaydi. Bu tushuncha ancha keng bo‘lib, u yoki bu tilning kommunikativ jarayon ishtirokchilari va voqea syujeti xilma-xilligi hamda ishtirokchilarning malakasiga ham bog‘liqligini ifodalaydi. Aynan so‘z ikki har xil guruh vakillari tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin. Tilning pragmatik muammolari referensional baholovchi ma’nolarni o‘rganishga nisbatan kam tadqiq qilingan. Pragmatika turli jihatlardan yevropa tilshunoslari tomonidan o‘rganilmoqda va yangi soha rivojlanib bormoqda. Shu tariqa yevropa tilshunosligi pragmatika bo‘yicha ilmlar, nazariy hamda amaliy bilimlar to‘planishigatamal toshlarini qo‘ydi deyish mumkin.Ushbu maqolada ham aynan shu narsa ya’ni yevropada rivojlanib borayotgan pragmatik bilimlar va ularning bosqichlari tadqiq etildi.

ADABIYOTLAR

1. Arutyunova N.D., Paducheva E.V. Muammoning kelib chiqishi va pragmatika kategoriyalari. jild. XVI. – M., 1985.

2. Arutyunova N.D., Paducheva E.V. Pragmatikaning kelib chiqishi, muammolari va toifalari // NZL. jild. XVI. – M., 1985.
3. Hakimov M .O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
4. Hakimov. M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
5. Klaus G. So'zlarning kuchi. – M. 1967.
6. Kiseleva L.A. Nutq ta'siri nazariyasi savollari. . – L., 1978.
7. Petrov. V.V. Falsafa, semantika, pragmatika xorijiy tilshunoslikda. jild. XVI. – M., 1985.
8. Rassell B. Inson bilimi. – M., 1957.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

SOTSIOLINGVISTIKANING SHAKLLANISH TARIXI

HISTORY OF THE FORMATION OF SOCIOLINGUISTICS

Ravshanova Feruza Murodullayevna
Ilmiy xodim,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti
va folklori instituti
ravshanovaf24@.gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada tilning jamiyatga, jamiyatning tilga munosabati haqidagi ilk qarashlar sotsiolingvistika sohasining shakllanishiga asos bo‘lganligi haqidagi fikr-mulohazalar yuritilgan. Dunyo va o‘zbek tilshunosliklarida adabiy til masalasi sotsiolingvistika rivojining asosiy masalasi ekanligi haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *til, jamiyat, muloqot, adabiy til, til vaziyati, tilning yashash shakli, ijtimoiy qatlamlanish.*

Annotation : *The article focused on the idea that the first views on the attitude of language to society, society to language, were the basis for the formation of the field of sociolinguistics. In world and uzbek linguistics, it is said that the issue of literary language is the main issue in the development of sociolinguistics.*

Keywords: *language, society, communication, literary language, language situation, form of language living social stratification*

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi, ma’lum bir jamoa doirasida shakllanishi hamda o‘sha jamiyatdagina yashashi, jamoa tilidan xalq tiliga aylanishi, jamiyatning tarixi va bugunidan xabardor qilishi haqidagi fikr mulohazalar bundan ancha yillar oldin olimlar tomonidan e’tirof etilgan. XIX asrning so‘nggi yillarida ham tilning ijtimoiy xususiyatlari falsafa, psixologiya, sotsiologiya kabi sohalar

nuqtayi nazaridan o‘rganilgan bo‘lsa, XX asrga kelib tilning ijtimoiy xususiyatlari yana qayta tilshunoslar e’tiboriga tushdi.

Tilning ijtimoiy tabiati va tilning ijtimoiy xususiyatlari haqida tilshunos Y.Odilovning “Tilning ijtimoiy tabiati” nomli maqolasida quyidagi ma’lumotlar keltirilgan: lisoniy hodisalarning ijtimoiy xususiyatlari dastlab fransuz, keyin nemis, ingliz, slavyan, olimlari ishlarida aytila boshlagan. E.Dyurkheym, G.Tard, M.Kornexo, Levi-Bryul singari farang jamiyatshunoslari lisoniy materiallarga tayanib, tilning ijtimoiy tabiatliligi haqida fikr yuritganlar. M.Breal, A.Meye, F.Sossyur, Sh.Balli singari tilchilar hali antropotsentrizm bugungidek keng yoyilmagan bir vaqtda jamiyatshunoslik xulosalaridan foydalanib til ijtimoiyligini yoritganlar [Одилов, 2024: 59]. Demak, Fransuz jamiyatshunoslari jamiyatning o‘zaro munosabatini o‘rganishda lingvistik materiallardan foydalangan hamda jamiyat a’zolarini sinfiy qatlamlarga ajratgan. Shundan keyin tilshunoslar tilning yashash shakllarini sotsiologik vaziyatlar bilan bog‘liqlikda o‘rganishga e’tibor qaratganlar.

Fransuz tilshunosligida sotsiolingvistikaning shakllanishi

Dunyo tilshunosligida sotsiolingvistikaning alohida fan sifatida yuzaga kelishi fransuz tilshunoslarining tilning ijtimoiy tabiati haqidagi qarashlaridan boshlangan. Fransuz tilshunosligida F.Sossyur, A.Meye, A.Martine, M.Koen kabi tilshunoslarning tilning ijtimoiy tabiatiga oid mulohazalari sotsiolingvistikaning shakllanishida asosiy o‘rin egallaydi.

1549-yilda Ioxim Dyu Bellening “Fransuz tilini himoyalash va uni tanitish” (La Deffence, et illustration de la langue francoyse) [Du Bellay., va boshqalar, 2003:12] asarida, til – inson ongining ijodi, ijtimoiy hayotning shartlariga javob beruvchi vosita ekanligi haqida so‘z boradi. Fransuz tilshunosligida tilning ijtimoiy xususiyatlari haqida ma’lumot beruvchi ilk asar P.Lafargning “Til va inqilob” asari bo‘lib, unda 1791 – 1798-yillarda fransuz inqilobidan keyingi til vaziyati, o‘sha davrdagi ijtimoiy qarama-qarshiliklarning tilga ta’siri, jamiyat a’zolarining tildan foydalanish natijasida sinfiy qatlamlanishning yuzaga kelishi, bu tilda qo‘llanilayotgan so‘zlarda namayon bo‘lishi[Хоффеншефера, 1930: 22.], haqida ma’lumotlar keltirilgan. Asarda sotsiolingvistikaning asosiy masalalaridan biri bo‘lmish til vaziyatining jamiyatda kechayotgan ijtimoiy jarayonlarga bog‘liqligi bilan, sinfiy qatlamlanishning tilda o‘z aksini topishi va yana bir qancha sotsiolingvistik muammolarning ko‘rilishi sotsiolingvistikiga bo‘lgan e’tiborning oshishiga sabab bo‘ldi.

Sotsiolingvistikaning rivoji fransuz tilshunoslik maktabining shakllanishi bilan kuzatildi. Mazkur maktab asoschilari F.de.Sossyur va uning izdoshlari A.Meye, M.Koenlardir. Ular “til – ijtimoiy hodisa va uning taraqqiyoti bevosita jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq” [Dadaboyev., va boshqalar, 2023: 55], degan g‘oya ostida tadqiqot olib borganlar.

F.Sossyurga ko‘ra, til – ijtimoiy hodisa. Til so‘zlashuvchilar jamoasi (sotsium)ning barcha a’zolari uchun majburiy belgilar tizimidir. Til kishilik jamiyatida aloqa quroli, fikrni ifodalash vositasidir. Til jamoasining bironta a’zosi o‘zicha biron bir tilni yaratmaydi ham, uni o‘zgartirolmaydi ham. Tilning haqiqiy

tasviri lug‘at va grammatikadir. Til leksik-grammatik qoidalar majmuasi bo‘lib, uning yordamida har bir kishi individual nutq yarata oladi[Соссюр, 1977]. Olimning til ijtimoiy hodisaligiga oid qarashlarini keyinchalik A.Meye, A.Martine, M.Koen kabi tilshunoslar davom ettirgan.

A.Meyening fikricha, til – jamiyat hayoti bilan bevosita aloqada bo‘lgan ijtimoiy hodisa ekanligi va til rivojlanishida kuzatiladigan ikki jarayon: differensiatsiya va birxillashtirish haqida ma’lumot beradi. Differensiatsiya ma’lum bir dialektda so‘zlashuvchilarining turli hududlarda joylashuvi yoki biror jamiyat ichidagi ijtimoiy tafovutlar natijasida paydo bo‘ladi. Birxillashtirish xalqlarni bosib olish oqibatida g‘oliblar tilining mag‘lublar tilini siqib chiqarishi tufayli umumiy bir tilning shakllanishidir[Meillet, 1921: 110]. Ushbu ma’lumotlar til jamiyat hayoti bilan uzviy bog‘liqligi, lisoniy jarayonlarni bevosita jamiyat hayoti bilan bog‘liq holda o‘rganish lozimligini bildirmoqda.

XX asrning ikkinchi yarmida A.Martine fransuz tilshunosligida sotsiolingvistika rivojiga hissa qo‘shgan olimlardan biri bo‘lib, u tilni har qanday jamiyatning o‘ziga xos aloqa vositasi ekanligini, muloqot ehtiyojlariga ko‘ra o‘zgaruvchanligini, tilda uchraydigan jargon, sheva, dialekt hamda ikkitillilik [Мартине.,1963: 12] ning yuzaga kelish sabablari haqida ma’lumot beradi.

1978-yilda Fransiyaning Parij shahrida birinchi marta sotsiolingvistika muammolariga bag‘ishlangan konferensiya bo‘lib o‘tadi. Anjumanda til me’yori, jamiyat a’zolarining ijtimoiy, madaniy, aqliy, ruhiy xususiyatlarining tilda namoyon bo‘lishi, ko‘ptillilik, ikkitillilik yoki ma’lum bir tilning ikki shakli(diglossiya)ning jamiyatda qo‘llanilishi, muloqot jarayonida so‘zlashuvchilarning ijtimoiy mavqeyiga ko‘ra tildan foydalanishi, tillarni o‘qitish kabi masalalar e’tiborga olingan[o‘sha manba., 52]. Ushbu anjumanda, garchi sotsiolingvistika termini ostida bo‘lmasa-da, ijtimoiy tilshunoslik sohasining asosiy masalalari ko‘rilishi, sotsiolingvistika sohasining shakllanganligini bildiradi. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra sotsiolingvistikaning shakllanishi til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatga e’tibor berish orqali shakllandi. Fransuz tilshunosligida sotsiolingvistika sohasining shakllanishining asosiy sabablaridan biri, fransuz jamiyatining turli qatlamlarga mansubligi, muloqot jarayonida tildan foydalanish me’yorlarida namoyon bo‘lganligi va bu kabi tabaqalanish holatini bartaraf qilish uchun jamiyat adabiy tildan foydalansa, jamiyat vakillari orasida tabaqalanishni bartaraf qilish muammosini hal qilish bilan yuzaga kela boshladi.

Rus tilshunosligida sotsiolingvistikaning shakllanishi

Ma’lumki, rus tilshunosligi o‘zining ilmiy-nazariy bilimlariga egaligi bilan ajralib turadi. Rus sotsiolingvistikasi ham bugungi kunda jadal taraqqiy etayotgan fan sohalaridan biri. Bugungi kunda biz uchun tilshunoslikning yangi sohasi bo‘lgan sotsiolingvistika rus tilshunosligida ancha yillar oldin shakllangan. Rus tilshunosligida sotsiolingvistikaning rivojiga fransuz tilshunoslarining tilning ijtimoiyligi, til strukturalari va jamiyat strukturalari o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi fikr-mulohazalaridan boshlangan. Buni sotsiolingvistikaga oid tadqiqotlar misolida ko‘rish mumkin.

Fransuz tilshunoslarining tilning ijtimoiyligi haqidagi fikr-mulohazalari XX asrning 20 – 30-yillarida sovet tilshunoslarining ham e’tiborini

tortadi[Жирмунский., 1969: 5]. Masalan, bu yillarda nashr etilgan R.O.Shor, E.D.Polivanov, K.N.Derjavin, B.A.Larin, M.V.Sergievskiy, M.N.Peterson, L.Yakubinskiy, N.M.Kariyskiy, V.M.Jirmunskiylarning tadqiqot ishlarida ijtimoiy tilshunoslikning asosiy vazifalari va muammolari yoritilgan[Чемоданов., 1975: 33].

B.A.Larinning "Shahar tilining lingvistik tadqiqi"[Ларин.,1928:61] asari rus tilshunosligida alohida ahamiyatga ega. Asarda birinchi marta shahar tilini o‘rganish muammosi tadqiq qilingan. Shuningdek, shahar tilining adabiy til hamda qishloq shevalaridan ajralib turadigan xususiyatlari farqlangan. B.A.Larin shahar so‘zlashuv nutqini o‘rganmasdan adabiy tilning rivojlanish xususiyatlarini o‘rganib bo‘lmasligi haqida fikr bildiradi.

30-yillarning boshida A.M.Ivanov va L.P.Yakubinskiylarning "Til ocherklari"[Иванов., 1932] asari ijtimoiy tilshunoslikning rivojiga hissa qo‘shgan. Asarda muloqot jarayonida jamoalarning til qo‘llash borasida yuzaga keluvchi farqlar hamda milliy tilni shakllantirishda hududiy dialektlarning o‘rni haqidagi fikr-mulohazalar ilgari surilgan. Tilshunoslarning jamoa tili hamda hududiy dialektlardan milliy tilni shakllantirish mumkinligiga oid fikrlari tilshunoslikda sotsiolingvistik yondashuv hisoblanadi.

Rus tilshunosligida adabiy til, sheva, dialekt masalalarini o‘ganishni N.M.Kariyskiy davom ettirgan. Uning "Rus dehqonlari tilidan ocherklar"[Каринский.,1936.] asarida Moskva yaqinidagi Vanilovo qishlog‘i dialektining ijtimoiy xususiyatlari tavsiflangan. U qishloq aholisining ijtimoiy jihatdan tabaqalashganligi savdo ishlarida yaqqol ifodalanishini kuzatadi. Qishloq aholisining kasbi, ma’lumoti, jinsi, yoshi kabi ijtimoiy farqlar tildan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Vanilov lahjasida Birinchi Jahon urushi davrida va mintaqaning keyingi sanoatlashuvidan omon qolgan 30 yillik arxaik xususiyatlar faqat keksa avlod vakillarida saqlanib qolganligini va aholining asosiy qismi adabiy tilda so‘zlashishi, dialektning adabiy til bilan yaqinligini o‘rgangan. Asarda ijtimoiy tilshunoslikning asosiy masalalaridan tilning yashash shakli, til vaziyati, til siyosati kabi masalalarning o‘rganilishi rus tilshunosligida sotsiolingvistikaning fan sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Shunday qilib, rus tilshunosligida ijtimoiy tilshunoslik yo‘nalishining mazmunini tavsiflovchi asarlarning asosiy masalalasi adabiy til muammosi bilan bog‘liqligini kuzatish mumkin. Xususan, V.M.Jirmunskiyning o‘z davri uchun diqqatga sazovor bo‘lgan "Milliy til va ijtimoiy dialektlar"[Жирмунский.,1936] asari ham burjua jamiyati tilida sinfiy tabaqalanish muammosiga bag‘ishlangan. Asarda milliy til va shevalar o‘rtasidagi munosabat, tilning ijtimoiy tabaqalanishi, hukmron sinf tili, kapitalizm davridagi sinfiy kurash kabi masalalar o‘rganilgan.

30-yillarning ikkinchi yarmi rus ijtimoiy tilshunosligida V.V.Vinogradovning "Rus adabiy tili tarixidan esselar"[Виноградов.,1934] asari alohida o‘rin tutadi. Unda birinchi marta rus xalqining madaniyati va tarixi adabiy til bilan bog‘liqlikda o‘rganilgan. Adabiy til uslublarining ijtimoiy jarayon ta’sirida o‘zgarishi va rus adabiy tilining milliy demokratik asoslari, jamiyat rivojlanishidagi sinfiy qarama-qarshiliklar haqida ma’lumotlar berilgan. Asarda

adabiy til masalasi nafaqat umumiy tilshunoslik, balki ijtimoiy tilshunoslikning ham asosiy tadqiqotlaridan biri ekanlini namoyon qiladi.

Rus tilshunosligida til hodisalarining ijtimoiy xususiyatlari, dialektning adabiy tilga asos bo‘lishi, milliy til va adabiy til atamasi bilan bog‘liq muammolar, yozma va og‘zaki nutq masalasi, ijtimoiy taraqqiyotning tilga ta’siri, ijtimoiy jarayon tufayli nutqiy o‘zgarishlar kabi muammolarni o‘rganish natijasida sotsiolingvistikaning shakllanishiga turtki bo‘ldi.

Praga maktabida sotsiolingvistikaning shakllanishi

Praga tilshunoslik maktabi chex adabiy tili muammosini isloh qilish jarayonida bevosita tilning ijtimoiylik xususiyatlariga ham alohida e’tibor bera boshladi. Bu bevosita tilshunoslikda sotsiolingvistik ishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Masalan, XX asr 20 – 30-yillar sostsiolingvistika Praga lingvistik maktabining “adabiy til nazariyasi” bilan boyidi. Asosan, B.Gavranek asarlarida, shuningdek, Praga lingvistik maktabining bir qator dasturiy hujjatlarida shakllantirilgan adabiy til nazariyasi tubdan yangi tushunchasini aks ettirdi, unda muayyan ijtimoiy ehtiyojlar natijasida yuzaga kelgan adabiy til ifodalandi.[Пражский лингвистический кружок., 1967]

R.O.Yakobson[Якобсон.,1962: 372] ikkinchi jahon urushi davrida Yevropa tilshunosligini tavsiflab, pragaliklar tilni muloqot vositasi sifatida qarashdan kelib chiqadigan “tilning maqsadli modelini yaratish istagi” bilan ajralib turishini ta’kidladi. Pragaliklar tomonidan adabiy til ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan, muayyan davlat vazifalarini bajarish uchun qo‘llanadi, deb tushunishgan. Praga maktabining chex adabiy til muammolari turli vaqtlarda turlicha hal qilingan. Dastlab adabiy til xalq tiliga qarama-qarshi bo‘lgan yozma kitob tili bilan birlashtirildi. Keyinchalik adabiy til tushunchasi yangicha talqin qilinib, u o‘zining yozma va og‘zaki shakliga ega bo‘lgan, me’yorlashgan, xalq tiliga yaqin bo‘lgan, o‘zaro muloqotda tushunish uchun xizmat qiladigan, ko‘p vazifali til sifatida qarala boshlandi. Praga aholisining til rivoji va jamiyat rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi qarashlari ham o‘zgardi. Adabiy til muammosiga alohida bo‘lim bag‘ishlandi[o‘sha manba,26]. Praga lingvistik maktabining adabiy til mumammosi xususida fikr mulohazalar uzoq davom etadi.

1948-yilda tilshunoslarning VI xalqaro kongressida Praga maktab vakillari dialektlarni o‘rganish jarayonida til va madaniyatning birgalikda rivojlanishi, ijtimoiy jarayonlarning til va madaniyatga ta’sir o‘tkazishi, tilni madaniyatshunoslik bilan bog‘liq holda tadqiq qilish lozimligi haqidagi fikr-molohazalar keltirilgan.[O‘sha manba, 265]

Praga lingvistik maktabi 1929-yilgi “Tezislar”ida shakllantirilgan adabiy til butun bir millatning madaniyati, ma’naviyati, ijtimoiy-siyosiy, ma’muriy, diniy tafakkur natijalarini o‘zida aks ettiradi. Jamiyatning o‘qimishli qatlami fikrni to‘g‘ri va tizimli ifodalashda adabiy tilga xos bo‘lgan so‘zlardan foydalanishi natijasida adabiy til lug‘at boyligining kengayishi va faollashuviga, adabiy til lug‘atida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishiga xizmat qiladi.[O‘sha manba,27] Praga maktab vakillarining adabiy til xususida bildirgan fikrlari bugungi kun adabiy til xususiyatlariga mos keladi. Ammo hozirgi vaqtda adabiy tildan jamiyatning barcha a’zolari foydalanadi. Bundan ancha yillar oldin jamiyatning

yuqori qatlam vakillari maktab, litsey, universitetlarda tahsil olgan, hozir esa jamiyatning barcha vakillari maktab, litsey, universitetlar tahsil olishi va yangiliklardan xabardor bo‘lish uchun kitob, jurnal, gazetalar mutolaa qilish natijasida adabiy tildan foydalanadilar. Praga lingvistik maktabi vakillari adabiy til nazariyasini yaratish davomida, jamiyatning ijtimoiy hodisalari bevosita tilda namoyon bo‘lishini aniqlaydilar. Bu esa tilshunoslikda sotsiolingvistikaning shakllanishiga asos bo‘ladi.

Rus va Praga tilshunoslik maktabining asosiy masalalaridan biri adabiy til muammosi bo‘lgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida siyosiy ijtimoiy vaziyatlar sababli o‘sha davr tilshunoslarining asosiy masalasi hamma uchun tushunarli, davlat ishlarida qo‘llaniladigan, me’yorlashgan va shevalardan ustun turadigan adabiy til yaratish bilan bog‘liq bo‘lgan.

Amerika tilshunosligida sotsiolingvistikaning shakllanishi

Amerika tilshunosligida dastlab sotsiolingvistikaga oid tadqiqotlar etnolingvistika sohasi ichida o‘rganilgan. Amerika tilshunoslari sotsiolingvistikaning obyekti va predmeti etnolingvistikadan ko‘ra kengroq ekanligiga alohida e’tibor qaratishadi. Shuningdek, etnolingvistikadan ajratgan holda sotsiolingvistika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida o‘rganish kerakligini ta’kidlashadilar. A.Keypelning fikricha: “etnolingvistika” termini “sotsiolingvistika” terminiga qaraganda umumiyroq bo‘lsa-da, “sotsiolingvistika” til va jamiyat munosabati bilan bog‘liq tushunchalarni o‘zida aks ettirishi bilan ma’quldir, ya’ni bu nomning ma’no qamrovida o‘zi o‘zini aniqlash jihati bor[Dadaboyev., va boshqalar, 2023:7]. Bu esa Amerika tilshunosligida sotsiolingvistik izlanishlarga keng yo‘l ochib beradi. Xususan, sotsiolingvistika tilshunoslikning alohida sohasi bo‘lib, 1952-yilda fanga kiritilgan. AQSH sotsiolingvistikasining asosiy muammolari D.Xaymsning “Nutq etnografiyasi”, nomli asarida tadqiq qilinib, “muloqot vaziyati”, “muloqot akti”, “lisoniy jamoa”, “muloqot salohiyati”[Humes.,1932.53] kabi sotsiolingvistikaning asosiy masalalari ko‘riladi. Asarda til imkoniyatlari nutq jarayonida namoyon bo‘lishi, muloqot jarayonida nutqiy vaziyatga ko‘ra tildan foydalish kabi mulohazalar mavjud.

O‘sha vaqtlarda sotsiolingvistik tadqiqotlarga bo‘lgan e’tibor nafaqat tilshunoslarni, balki Amerika sotsiologiya assotsiatsiyasining ham e’tiborini tortadi. Assotsiatsiya tomonidan 1966-yilda Mayamida va 1967-yilda “San-Fransiskoda sotsiolingvistik muammolari”ni muhokama qilishga bag‘ishlangan konferensiyalarda maxsus sessiyalar tashkil qilinadi. Amerika sotsiolingvistikasining shakllanishi sohaga oid konferensiyalarning deyarli har yili o‘tkazilishi, tilshunoslar hamda sotsiologlarning birdamlikda qilgan ishlari natijasida taraqqiy etganligini kuzatish mumkin. Amerikalik sotsiolingvistlarning fundamental monografik tadqiqotlaridan biri Uilyam Labovning “Nyu-Yorkdagi ingliz tilining ijtimoiy tabaqalanishi”[Labov.,1966] asari bo‘lib, asarda lisoniy hamjamiyat sifatida qaraladigan Nyu-York aholisining nutq jarayonida ijtimoiy jihatdan o‘zgaruvchanlikning o‘ziga xos xususiyatlari, bu o‘zgarishlar nafaqat tilning ichki tizimlar munosabatlari, balki tashqi sotsiolingvistik munosabatlar ta’sirini ham e’tiborga olish lozimligiga oid fikr-mulohazalardan iborat asardir.

1966-yilda J.Fishmanning “AQSHda ikkitillilikning muhim jihatlari”[Fishman.,1966.18] monografiyasi nashr etildi. Asar Amerika Qo‘shma Shtatlarida ikkitillilikning yuzaga kelishidagi ijtimoiy jihatlar hamda til siyosatiga bag‘ishlangan. Ikkitillilik va til siyosati kabi masalalar sotsiolingvistikaning anchayin murakkab va qamrovi keng bo‘lgan mavzularini o‘sha vaqtlarda o‘rganilishining o‘zi Amerika sotsiolingvistikasining qay darajada rivojlanganligini namayon qiladi.

Amerika tilshunosligida sotsiolingvistikaning shakllanishini o‘rganish anchayin keng qamrovlidir. Negaki, bu tilshunoslikning o‘ziga hos jihati boshqa tilshunoslik maktablariga qaraganda tadqiqotlarning anchayin ko‘pligi, tadqiqot mavzulari xilma xilligi hamda munozaralarga boyligi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda ham Amerika tilshunosligida sotsiolingviska oid tadqiqotlarni ko‘plab uchratish mumkin. Masalan, “Journal of Sociolinguistics”lida 1990-yildan 2024-yilgacha bo‘lgan sotsiolingvistikaga oid maqolalarni ko‘rish mumkin.

Bu tilshunoslikda ham til va jamiyatning o‘zaro bog‘liqligi, xalq sinfiylashuvini yo‘qotishda barcha birdik qo‘llay oladigan, adabiy til va uni ta’lim sohasida qo‘llanilishi va jamiyatning barcha a’zolari bir xil tildan foydalansalar, jamiyatning sinfiy qatlamlanishi bartaraf etiladi, degan fikrga kelishgan.

O‘zbek tilshunosligida sotsiolingvistik qarashlar

O‘zbek tilshunosligida tilning ijtimoiyligiga oid qarashlar dastlab Abu Rayhon Beruniyning asarlarida uchraydi. Tillarning turlicha bo‘lishiga sabab odamlarning har xil guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoqda yashashi, ularning har birida o‘z xohish-istaklarini ifodalash uchun zarur bo‘lgan so‘zlarga ehtiyoj tug‘ilishidir. Vaqt o‘tishi bilan tilda yangi so‘z va iboralar ko‘payib, yodda saqlanishi va takrorlanishi natijasida til tarkib topib, tarkibga tushgan[Беруний.,1968:231]. Demak, insonlarning yashash joyining o‘zgarishi, ijtimoiy ehtiyoji va xohish istaklari turlichaligi ham har xil tillarning yuzaga kelishini ta’minlaydi.

O‘zbek tilshunosligida tilning ijtimoiyligi haqidagi qarashlar 30 – 40-yillarda Fitrat, Elbek, Botu, Ashurali Zohiriy singari ma’rifatparvar olimlar asarlarida aks etgan. Bu vaqtlarda jamiyatning iqtisodiy-siyosiy muammolari bevosita tilga ta’sirini o‘tkazgan. Shu o‘rinda, o‘zbek tilshunosligida leksikografiya, imlo, alifbo masalalarining ko‘rilishi, tilning siyosat bilan bog‘liqlikligiga oid fikr-mulohazalar ijtimoiy tilshunoslikning shakllanishiga asos bo‘ldi.

Akademik A.Hojiyev “Sotsiolingvistika – tilshunoslikda tilning ijtimoiy yashash va ijtimoiy taraqqiyot sharoitlarini o‘rganuvchi sohasi. Sotsiologiya va lingvistikaning sintezidan iborat bo‘lgan bu soha til bilan ijtimoiy hayot faktlari aloqasi; nolisoniy omillar ta’sirida til taraqqiyotidagi faol jarayonlar; radio, televideniye, kino kabilarning keng tarqalishi bilan tilning og‘zaki va yozma shakli o‘rtasidagi nisbatning o‘zgarishi, keng xalq ommasining nutq madaniyatini ko‘tarish kabi muammolar bilan shug‘ullanadi”[Hojiyev.,2022:93] – deb o‘z fikrini bildirgan.

O‘zbek tilshunosligida sotsiolingvistik asarlardan biri M.Mirtojiyev va N.Mahmudovlarning “Til va madaniyat”[Миртожиев.,1992:104] asari bo‘lib,

asarda ijtimoiy vaziyatlarning o‘zbek tiliga ta’siri va o‘zbek tilida qo‘llanilayotgan o‘zga tilga oid atamalarni o‘zbekcha variantini qo‘llash masalalari ko‘rilgan. Asarda sotsiolingvistikaga oid mulohazalar mavjudligi sababli o‘zbek tilshunosligidagi sotsiolingvistik ilk asarlardan biri hisoblanadi.

O‘zbek tilishunosligida sotsiolingviska tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2020-yil 11-martdagi “O‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘isida”gi qarori bilan Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tarkibida “Sotsiolingvistika” bo‘limi tashkil etildi. Sotsiolingvistika bo‘limi tashkil etilishining asosiy maqsadlaridan biri o‘zbek tilini davlat tili sifatidagi mavqeyini tubdan oshirish va bu boradagi ilmiy ishlar ko‘lamini kengaytirishdir[Маҳмудов.,2020:4]. Shu tariqa, o‘zbek tilshunosligida ham tadqiqotlarda til va jamiyat, til va sotsium masalalariga alohida e’tibor berilgan. Bir qator tilshunoslar bu borada izlanishlar olib bordi. Jumladan, S.Mo‘minov “O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari”, Q.Rasulov “O‘zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi”, M.Sulaymonov “O‘zbek tilidagi dastxatlarning sotsiolingvistik xususiyatlari”, M.Qurbonova “O‘zbek bolalar leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi”, L.Raupova “Dialogik diskursdagi polipredikativ birliklarning sotsiopragmatik tadqiqi” mavzularida ilmiy izlanishlar olib borgan. S.Mo‘minov “O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o‘zbekona muloqotning sotsiolingvistik xususiyatlariga e’tibor qaratadi. O‘zbek muloqot xulqining yosh, jins jihatdan xoslanishlarini verbal va noverbal vositalar asosida isbotlab beradi. Q.Rasulov dissertatsiyasida o‘zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi tadqiq qilingan bo‘lib, boshqalardan farqli o‘laroq unda jonli muloqot xulqi sotsiolingvistik aspektda maxsus o‘rganilgan hamda o‘qituvchi va ichki ishlar organlari xodimlari muloqot xulqining funksonal xususiyatlari ko‘rsatib berilgan. M.Sulaymonovning tadqiqoti o‘zbek tilidagi dasxatlarning sotsiolingvistik xususiyatiga bag‘ishlangan. Tilshunos olim N.Mahmudovning “O‘zbek tili sotsiolingvistikasi muammolari” va Y.Odilovning “Til vaziyati”[Odilov.,2021:15] kabi bir nechta maqolalari sotsiolingvistikaning asosiy masalalariga qaratilgan. R.G‘ulomova “Sotsiolingvistik kompetensiya va uni shakllantirish”[G‘ulomova.,2017:45] maqolasi hamda H.Dadaboyev, Sh.Usmanova “Xorijiy sotsiolingvistika”, Sh.Usmanova “Sharq mamlakatlari sotsiolingvistikasi”, R.Normuradov “Sotsiolingvistika” kabi o‘quv qo‘llanmalari ham sostsiolingvistikaning rivojiga xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida ham boshqa tilshunosliklar singari adabiy til muammosi bilan bog‘liq fikr-mulohazalar asosida sotsiolingvistika shakllanib bordi. Har bir millat o‘zi uchun adabiy til yaratishda millatning tarixi, ma’naviyati, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlariga e’tibor qaratadi.

Xullas, sotiolingvistikaning shakllanishi ham bevosita jamiyatshunoslik hamda tilshunoslik kesishuvidagi muammolarni hal qilish bilan shakllanib bordi. Har bir tilshunoslikning asosiy maqsadi o‘z milliy adabiy tilini rivojlantirish hamda uni jamiyatda faol qo‘llanishi kabi muammolarni o‘rganish asosida sotsiolingvistika shakllanib bordi.

ADABIYOTLAR

1. Виноградов. В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Издание второе, переработанное и дополненное. – М., Учпедгиз, 1938. Первое издание книги вышло в 1934 г.
2. Dadaboyev H., Usmanova Sh., Xorijiy sotsiolingvistika. – Toshkent, 2023. – B.55.
3. Du Bellay Ioachim. La Deffence, et illustration de la langue francoyse Ed. Francis Goyet et Olivier Millet. Paris. Chempion, 2003.
4. Жирмунский.В.М. Марксизм и социальная лингвистика. В сб.: «Вопросы социальной лингвистики»: – Л., «Наука», 1969.
5. Иванов А.М. и Якубинский.Л.П. Очерки по языку. Для работников литературы и для самообразования.– М., – Л. 1932.
6. Каринский. Н.М. Очерки языка русских крестьян. Говор деревни Ванилово. – М., – Л., 1936.
7. Лафарг П. Язык и революция: французский язык до и после революции (La langue francaise avant et apres la Revolution 1894). Перевод с французского Т. Фалькович и Е. Шишмаревой под редакцией и с предисловием В. Хоффеншефера: Лафарг и проблемы языка. – М:. Академия, 1930. – С. 22.
8. Ларин.Б.А. О лингвистическом изучении города. «Русская речь», вып. III, 1928.
9. Мартине А. Основы общей лингвистики (Elements de linguistique generale). В кн: Новое в лингвистике. Вып. 3. – М., 1963.
10. Meillet Antoine. Linguistique historique et linguistique generale. – Paris,1921.
11. Odilov.Y. Tilning ijtimoiy tabiati // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent., 2024. См. сб. «Пражский лингвистический кружок». – М., «Прогресс», 1967; Й. Вахек. Лингвистический словарь Пражской школы. Русский перевод. – М., «Прогресс», 1964; Josef Vachek. The Linguistic School of Prague. Bloomington & London, 1966; «A Prague School Reader in Linguistics)). Compiled by J. Vachek. Bloomington, 1964.
12. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977.
13. Чемоданов.Н.С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании //Новое в лингвистике. - Вып. VII. Социолингвистика. – М., 1975.
14. Якобсон. Р. Разработка целевой модели языка в европейской лингвистике в период между двумя войнами. «Новое в лингвистике», IV, стр. 372 и сл.
15. Humes D.H. the ethnography of speaking. “Anthropology and Human Behavior”, ed by Thomas Gladwin and W.C.Sturtvant. – Washington, D.C., 1962.

TOPONIMLARINING TOPOMORFOLOGIK VA LINGVISTIK TAHLILI

TOPOMORPHOLOGICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS OF TOPONYMS

Ergasheva Nodira Abdurayimovna
Katta o‘qituvchi,
Navoiy davlat konchilik va
texnologiyalar universiteti,
ergasheva.68@list.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi toponimik atamalarni to‘g‘ri nomlash, ularning ma’no-mazmuni, kelib chikishi, tarixi, geografik tarqalishini o‘rganish davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan masalalar qatoridan o‘rin olganligi haqida so‘z yuritilgan, shuningdek respublikamiz mustaqillikka erishgandan buyon geografik nomlarni to‘g‘ri qo‘llash uchun katta e’tibor qaratilayotganligidan darak beradi.*

Kalit so‘zlar: *toponimik atamalar, xalqaro aloqalar, tarixiy davrlar, geografik nomlar, fan va madaniyat.*

Annotation: *This article said that the study of toponymic terms in the Uzbek language, their content, origin, history, geographical distribution is among the issues of state importance, and also that since gaining independence, our republic has paid great attention to the correct use of geographical names, said in the message.*

Keywords: *toponymic terms, international relations, historical periods, place names, science and culture.*

Toponimika fanini o‘rganish muhim amaliy ahamiyatga ham egadir. Bu holat dastlab xalqlar va millatlar o‘rtasidagi har qanday aloqalarni geografik nomlarsiz tasavvur qilib bo‘lmasligi bilan ifodalanadi. Chunki barcha tarixiy davrlarda ham geografik nomlar o‘zaro aloqalar uchun ko‘rsatgich sifatida tushuniladi. Ayniqsa, gurkirab rivojlanayotgan bir paytda xalqaro aloqalar tilimizda geografik nomlarning tabora ko‘proq ishlatilishini taqazo etmoqda. Bu jarayon esa o‘z navbatida toponimik atamalardan foydalanish madaniyatini yanada takomillashtirish orqaligina rivojlana oladi. Shu sababli toponimik atamalarni to‘g‘ri nomlash, ularning ma’no-mazmuni, kelib chiqishi, tarixi, geografik tarqalishini o‘rganish davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan masalalar qatoridan o‘rin olgan. Respublikamiz mustaqillikka erishgandan buyon bu xususda qabul qilingan davlat hujjatlari geografik nomlarni to‘g‘ri qo‘llash uchun katta e’tibor qaratilayotganligidan darak beradi. Bu to‘g‘rida maxsus qonunlar ham mavjuddir.Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining 1996 yil 30 avgustda qabul qilgan “O‘zbekiston Respublikasida ma’muriy-hududiy tuzilish, toponimik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o‘zgartirish masalalarini hal etish tartibi to‘g‘risida»gi 276-1-sonli Qonuni, geografik ob’yektlarning nomlari to‘g‘risida Qonunchilik palatasi tomonidan 2011 yil 4 martda qabul qilingan, Senat

tomonidan 2011 yil 26 avgustda ma'qullangan O'zbekiston Respublikasining Qonuni mavjud. Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

- geografik obyektlar - Yerning hozirda yoki o'tmishda mavjud bo'lgan hamda muayyan o'rnashgan joy bilan tavsiflanadigan kelib chiqishi;

- tabiiy yoki sun'iy bo'lgan yahlit va nisbatan barqaror hosilalari. Ular jumlasiga: ma'muriy hududiy birliklar (viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar); aholi punktlari va ularning tarkibiy qismlari (mahallalar, shoh ko'chalar, ko'chalar, maydonlar, bog'lar, xiyobonlar); transport va muhandislik-texnik infratuzilmasi obyektlari (temir yo'l stansiyalari, vokzallar, aeroportlar, portlar, pristanlar, ko'priklar, razyezdlar, yo'llar, kanallar, suv omborlari, tug'onlar, dambalar); tabiiy obyektlar (daryolar, ko'llar, muzliklar, tekisliklar, tog'lar, tog' tizmalari, g'orlar, cho'llar, vodiylar, daralar, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, yonbag'irlar, foydali qazilmalar, konlar) va boshqa shu kabi obyektlar kiradi. Ushbu davlat hujjatlari respublikamizda toponimik atamalardan tug'ri foydalanish, ularni nodir so'zlar, xalqimizning qimmatli qadriyatlari sifatida muhofaza qilish uchun asos bo'la oladi. Shu bilan birgalikda toponimik atamalardan tug'ri foydalanish, yuksak madaniyat belgisi sifatida anglashiniladi, toponimik madaniyat shakllanadi.

O'zbekiston tarixida Vatanimiz hududlarini areal tadqiq etish masalasi bugungi kunning kashfiyoti emas. Ustoz tarixchilarimiz XX asrning boshlaridan Vatan tarixini hududlar kesimida monografik tadqiq etish borasida ko'pgina ishlarni amalga oshirdilar.

Jahon tilshunosligida toponimik birliklarning tilshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya masalalariga oid xususiyatlari tadqiq etilmoqda. Hozirgi kunga kelib muayyan arealga xos toponimik birliklarning barcha turlarini yaxlit bir butun tizim sifatida antropotsentrik, sotsiolingvistik, semantik, nominatsion-motivatsion, tarixiy-etimologik jihatdan tadqiq etishga talab ortmoqda.

Shu kabi talab va ehtiyojlar natijasida o'zbek tilshunosligida xalq tarixi, qadriyati, an'ana va urf-odatlarini o'zida to'liq ifodalovchi lisoniy birliklar – toponimlarni muayyan hudud misolida lingvistik tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jihatdan qadimdan shakllangan va hozirda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy rivojlanish yo'lini bosib o'tayogan Paxtachi tumani toponimlarining leksik-semantik, onomastik, grammatik xususiyatlarini, kelib chiqish asoslarini lingvogeografik, etnolingvistik hamda kelib chiqish xususiyatlarini o'rganish dolzarblik kasb etadi.

Joy nomlari qadimiy va uzoq davrlarning mahsuli bo'lib, hudud tarixi, geografiyasi, tabiati va boshqa jihatlari haqida boy ma'lumot beruvchi lisoniy darakchilardir. Shu bois toponimlarni tarix, etnografiya, geografiya, arxeologiya, goologiya kabi o'nlab fanlar o'e predmeti nuqtai nazaridan o'rganadi. Toponimika shu bois tilshunoslikni yuqorida keltirilgan fanlar bilan tutashtiruvchi, bog'lovchi rishta, o'z navbatida, ular uchun muhim dalillar, ma'lumotlar beruvchi nazariy va amaliy soha hamdir.

E.A.Begmatov to'g'ri ta'kidlaganidek, joy nomlari (toponimlar) yuzasidan tilshunoslar, tarixchilar, geograflar, etnograflar, folklorshunoslar hozirgacha bir necha tadqiqotlar olib borishgan bo'lsa-da, mazkur tushuncha doirasiga kiradigan

til birliklari - nomlar doirasi, chegarasi aniq va izchil belgilangan emas. Ko‘p hollarda joy nomlari toponimlar deyilganda viloyat, tuman. shahar, qishloq, mahalla, ko‘cha, maydon nomlarigina tushuniladi. Aslida toponimlar mundarijasi ancha keng va serqirradir. Uning joy nomlariga oid ilmiy-ommabop risolasida birinchi marta toponimiya doirasiga kiruvchi atoqli otlarning asosiy guruh va turlari to‘laroq hamda mukammalroq qayd etildi. [Begmatov, 1998:22-24].

Samarqand viloyati tumanlaridagi hududlar toponimlarini tumanlar kesimida lingvistik tahlil etish mamlakatimizning qadimiy va zamonaviy tarixini o‘rganish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda o‘zbek xalqining ko‘hna tarixining guvohi bo‘lgan toponimlarni tumanlar bo‘ylab to‘plash va ilmiy baholash o‘zbek nomshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki hozirgi paytda nomlarning qo‘yilish sabablarini, ushbu nodir lisoniy boyliklarning ma’nolarini, ular haqida to‘qilgan rivoyatlarni biladigan keksa avlod vakillari kundan kunga kamayib bormoqda.

O‘zbekistonda taniqli toponimist, toponimiya fani rivojiga katta hissa qo‘shgan filolog olim T.Enazarov so‘nggi yillardagi ilmiy-tadqiqot ishlarida toponimikaning lingvistik metodlariga ko‘proq e’tibor qaratgan. Quyida lingvistik metodlar bilan birga, ko‘pincha, geotoponimik tadqiqotlarda qo‘llaniladigan geografik, kartografik, tarixiy, statistik, etimologik kabi metodlar haqida ilmiy qarashlar bayon qilingan. Ta’kidlash joizki, hozirgacha shakllangan toponimik tadqiqot metodlarning qaysi biri eng muhimligini aytish qiyin, chunki ularning har biri fanning o‘rganish obyekti bo‘lgan geografik nomga turlicha yondashish imkonini beradi va joy nomining mazmun-mohiyatini aniqlashda har biri alohida ahamiyat kasb etadi.

Morfologik tahlnl deyilganda, so‘zni turkumlarga ajratish, har bir turkumga xos grammatik kategoriyalarni, so‘z formalarini aniqlash ko‘zda tutiladi. So‘z turkumlarini tahlil qilish tartibini anglash juda muhimdir, Har bir so‘z turkumiga aloqador belgilarni| sanash tartnbi tasodifiy bo‘lmasligi kerak. Har bir turkumiing xilma-xish belgilari nchida, ularnnng butun so‘zga, uiing har qaiday formasiga ham taalluqli bo‘lgan doimiy belgilari hammadan avval ajratilishi zarur. Masalan., ot turkumiga xos atoqln yoki turdosh, konkret yoki fikriy bo‘lish; kim?, nima? so‘rog‘ini olish faqat otgagina tegishli bo‘lib, bular uning doimiy belgisi hisoblanadi va ot turkuminnng umumiy xarakteristikasini tashkil etadi. Tanlab olingan biror kontekst (gap, gaplar)dagi ma’lum bir so‘z turkumiga tegishli so‘zlar tahlil qilinganda, kontekstda bir xil xususiyatli, bir xil tuzilishli so‘zlar birdan ortiq bo‘lsa, ulardan biri olinib tahlil etnladi. Boshqalari haqida «bu so‘zlarning xarakteristikasi ham yuqoridagi so‘z xarakternstikasiga o‘xshaydi» deb aytib o‘tiladi, xolos. Bordi-yu, ulardan birida yuqorida tahlil etilgan so‘zdai farq qiladigan biror xususiyat bo‘lsa, uni alohida olib, xarakteristika beriladi.

Ot so‘z turkumi tahlili namunasi:

Samarqandning binolari mustahkam qurilgan, devorlar ikki qator qilib o‘ralgan.Samarqandning ichki qismidagi qo‘rg‘onda hokimlar va aslzodalar yashagan. [Sanayev, 1996: 48].

Bu kontektda to‘qqizta ot bor, biri (Samarqand) ikki marta ishlatilgan: Samarqand, binolar, devorlar, qator, qism, qo‘rg‘on, hokimlar, aslzodalar;

Samarqandning – ot, atoqli ot, konkret ot, qaratqich kelishigida, birlik sonda, -ning egalik qo‘shimchasini olgan. Samarqandning binolari mustahkam qurilgan - gapida to‘ldiruvchi vazifasida kelgan. Samarqandning - nimaning? savoliga javob beradi. Binolari – ot, turdosh ot, konkret ot, -i egalik qo‘shimchasini olgan, ko‘plik sonda, ko‘plik morfologik usul bilan hosil qilingan (-lar qo‘shimchasini qo‘shish orqali); gapda to‘ldiruvchi vazifasida kelgan. Nimalari savoliga javob beradi, jamlovchi ot, tushum kelishigida kelgan. Devorlar – ot, turdosh ot, konkret ot, ko‘plik sonda, nimalar? savoliga javob beradi, egalik qo‘shimchasini olmagan, gapda ega vazifasini bajargan.

Toponimistning asosiy vazifasi – fanning turli toponimik tadqiqot metodlaridan foydalanib, haqiqiy ilmiy natijani qo‘lga kiritishdan iborat. Toponimik tizimdan ajratib olingan alohida har qanday nom ilmiy tahlil uchun asos bo‘lolmaydi. Shu sababdan, toponimik tadqiqotlarda geografik nomni hudud toponimiyasi bilan birga tadqiq etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E.A. Joy nomlar – ma’naviyat koz'gusi. – Tashkent: Ma’naviyat, 1998.
2. Enazarov T. Toponimlarni etimiligik tadqiq qilishning ilmiy-nazariy va uslubiy asoslari. –Toshkent, 2001.
3. Karaev S. Geografik nomlar ma’nosi. –Toshkent, 1978
4. Uluqov N. O‘zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. Monografiya.
5. Sanayev I . Ziyovuddin tarixi. –Toshkent.1996.
6. Hakimov Q.M., Aqchayev F.Sh. Toponimika fanining tadqiqot metodlari.
7. O‘zbekiston Geografiya jamiyati Axboroti, 42-jild, 2013.

O‘ZBEK TILI REKLAMA MATNLARIDA FE’L SO‘Z TURKUMI IFODASI

VERB PHRASE EXPRESSION IN UZBEK ADVERTISING TEXTS

Botirova Maxliyo Baxodir qizi
O‘qituvchi,
Termiz davlat universiteti,
mbotirova@tersu.uz

Annotatsiya: *Nutqda fe’l formalarining grammatik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanishi oddiy uslubiyatga xos bo‘lib, fikrni to‘g‘ri va aniq bayon etishda asosiy vosita, mezon hisobianadi. Ularning fikran nozik ottenkalarini ifodalashga xizmat qilishi esa ekspressiv uslubiyatning asosi bo‘lib, so‘zlovchiga turli munosabatlarni bayon etish imkonini beradi. Grammatik birliklar ichida reklamalarning lingvistik mohiyatini ochishda asosan imkoniyat, xohish, taklif ma’nosini ifodalovchi fe’llardan ham foydalaniladi. Fe’l so‘z turkumini reklamalarda qo‘llanilishi leksik-semantik, hissiy munosabat, istak, talabni ochiq ifoda etishga imkon beradi.*

Kalit so‘zlar: *reklama matnlari, stilistika, diskurs, morfologiya, grammatika, fe’l so‘z turkumi.*

Annotation: *The grammatically correct use of verb forms in speech is characteristic of simple methodology and is considered the main tool and criterion for expressing thoughts correctly and clearly. The fact that they serve to express subtle shades of thought is the basis of expressive methodology and allows the speaker to express various relationships. Among the grammatical units, verbs expressing the meaning of opportunity, desire, offer are also used to reveal the linguistic essence of advertisements. The use of the verb group in advertisements allows to openly express lexical-semantic, emotional attitude, desire, demand.*

Keywords: *advertising texts, stylistics, discourse, morphology, grammar, verb vocabulary.*

Reklama matnining ijtimoiy fenomen sifatidagi xususiyatlari sirasida uning perseptiv jihatlarini ajratish o‘rinlidir. Ijtimoiy persepsiya – hissiy bilishga asoslangan ijtimoiy aloqadorlik, ijtimoiy o‘zarochilik evaziga ilgaridan o‘zlashtirilgan bilimlarning faollashuvi, shuningdek, “Ijtimoiy persepsiya, ya’ni insonning inson tomonidan idrok etilishi ko‘p jihatdan sotsial intellekti darajasiga bog‘liq” [Majidov, 2022:3] bo‘ladi. Ijtimoiy persepsiya kishining kishi tomonidan baholanishi bo‘lib, uning reklama matnlarida namoyon bo‘lishi ko‘p hollarda mazkur diskursning fonematik xususiyatlarida ham aks etadi. Negaki reklama matnlari ham nutqiy faoliyat mahsuli sifatida boshqa turdagi matnlar singari, I.R. Galperin ta’kidlagani kabi: “...muayyan maqsadga yo‘nalganlik va pragmatik xoslanganlik” belgilarini namoyon etadi [Galperin, 1981: 139].

Obyektiv olamni voqea-hodisasi yuzasidan axborot berish va olish, inson his-tuyg‘ulari va borliqqa munosabatlari fe’l formalari orqali ifoda etiladi. Shuning uchun ham fe’l formalarining qo‘llanishidagi oziga xoslikiar uslubiy jihatdan g‘oyat muhimdir. Nutqda fe’l formalarining grammatik jihatdan to‘g‘ri qo‘llanishi oddiy uslubiyatga xos bo‘lib, fikrni to‘g‘ri va aniq bayon etishda asosiy vosita, mezon hisobianadi. Ularning fikran nozik ottenkalarini ifodalashga xizmat qilishi esa ekspressiv uslubiyatning asosi bo‘lib, so‘zlovchiga turli munosabatlarni bayon etish imkonini beradi.

Grammatik birliklar ichida reklamalarning lingvistik mohiyatini ochishda asosan imkoniyat, xohish, taklif ma’nosini ifodalovchi fe’llardan ham foydalaniladi. Fe’l so‘z turkumini reklamalarda qo‘llanilishi leksik-semantik, hissiy munosabat, istak, talabni ochiq ifoda etishga imkon beradi. Semantik xususiyatlar fe’llar orqali *ogohlantirish (aldanib qolmang), da’vat etish (qabul qiling), taklif (maslahat beramiz)* ifodalanadi.

Fe’lning matndagi ma’lum birliklarning harakat yoki holatini, semantikasini ochib berishda o‘ziga xos vazifalar bajaradi. Mazkur vazifalar bilvosita nominatsiya bilan, metafora jarayoni bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, *Sotib oling va o‘zingizni ertakdagidek his qiling* kabi. Fe’lning grammatik kategoriyalari inson ongida real voqelikni aks ettiruvchi eng muhim mantiqiy kategoriyalar bilan

chambarchas bog‘liq bo‘lib, nutq samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Sintaktik ravishda reklama matnida fe’lning konstruktiv o‘rni juda muhimdir.

L.Tenyer nazariyasiga asoslangan verbotsentrik konsepsiyaga ko‘ra, fe’l gapning yadrosi bo‘lib, qisqartirilgan shaklda vaziyatni o‘z ichiga oladi.[Tenyer, 1988: 68] Ammo shu kungacha reklama tilida ushbu leksik-grammatik birlikning tizimli tavsifi mavjud emas. Shuning uchun ham nutqni sotsiolingvistik jihatdan tahlil qilish, uni madaniy-tarixiy, ijtimoiy jihatdan tahlil qilish, matn muallifi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganish reklama matnlari tadqiqida alohida ahamiyat kasb etadi.

Reklama matnlarida “qabul qilish”, “undash” fe’llari leksik-semantik guruhda eng ko‘p tarqalgan so‘zlar hisoblanadi. Rus tadqiqotchisi Y.Dementyeva “Reklama matnlarida fe’l” deb nomlangan tadqiqot ishida bunday fe’llarni reklama matnlarining 25% tashkil qiladi deb yozadi [Dementeyeva, 2004: 12] .

Reklama matnlarida, asosan, fe’lning buyruq shakli faol qo‘llaniladi. Masalan: *O‘zingizni quritib qo‘ymang!* (Sprite), *Tanaffus qiling* va *Twix yeng!* (Twix), *Tabiatning kuchini oching.* (Timote shampuni) va h.k.

Ba’zi bir holatlarda fe’lning *bilinadigan yangilik, bilinmas narxga* (Coca cola) kabi shakllarini ham ko‘rishimiz mumkin.

Reklamalarda butun matn turtki beruvchi fe’llar asosida tuzilishi mumkin[Mamirova, 2022: 13]. Bundan asosiy maqsad, iste’molchini mahsulotni sotib olishga undash hisoblanadi. Masalan: *Bir zum to‘xtang.* Yangi NOKIA 7650 shunchaki telefon emas, chunki u o‘rnatilgan raqamli kameraga ega. *Mavzuni tanlang, rangli displeydan* foydalaning, *suratga oling* va shu daqiqadan abadiy *zavqlaning! Tasvirni* ko‘plab rasmlar uchun yetarli xotiraga ega fotoalbomga saqlang yoki *fotosuratni* do‘stingizga yuboring.

Yuqoridagi holatni quyidagi misolda ham kuzatishimiz mumkin: *Londonning hayotga bo‘lgan ishtiyoqini his eting!* Lipton choyi “ta’m” Londonning Lipton choyxonasining boy an’analarini davom ettirib, ularga yangi, hayajonli eslatmalarni kiritdi. Choyning tanlangan navlarining o‘ziga xos kombinatsiyasidan yaratilgan *nozik, nafis ta’mi va sizga har kuni yengillik, quvnoqlik va samimiy zavq bag‘ishlaydigan qiziqarli tetiklantiruvchi hidni qadrlang!* Lipton “London ta’mi” sizga eng mashhur choy madaniyatining eng yaxshi an'analari va uning zamonaviyligining hayajonli ritmlarini o‘zida mujassam etgan ingliz choyining yangi ta’mini ochadi.

ADABIYOTLAR

1. https://classes.ru/grammar /Л.Теньер и его структурный синтаксис.
2. Majidov J.B. Sotsial intellekt va uning inson hayotidagi o‘rni / Oriental Renaissance: Innovative, p VOLUME 2 | ISSUE 2. Educational, natural and social sciences ISSN 2181-1784. Scientific Journal Impact Factor Q SJIF 2022.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
4. Дементьева Е. Глагол в рекламном тексте: Автореф. дис. …канд.филол.наук. – Краснодар, 2004.
5. Мамирова Д. Ўзбек реклама матнларининг социолингвистик тадқиқи: Автореф. дис. ... докт. филос. филол. наук. – Самарканд, 2021.

O‘ZBEK TILINING NAZARIY VA AMALIY MASALALARINI TAHLIL QILISH

ANALYSIS OF THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF THE UZBEK LANGUAGE

Raximova Kizlarxon Ne’matjon qizi
O‘qituvchi,
Farg‘ona davlat universiteti,
qizlarxonrahim@mail.ru

Baltabayeva Malohat Ortiqaliyevna
O‘qituvchi,
Farg‘ona davlat universiteti,
malohatbaltabaeva@gmail.com

Axmadaliyeva Mohigul Kadirovna
O‘qituvchi,
Farg‘ona davlat universiteti,
axmadalievamohigul76@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada hozirgi kunda ta’limning umumiy maqsadi haqida, har bir fan o‘z maqsad va vazifalarini belgilab olishni taqozo etadiki, bu, xususan, umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturida berilgan ona tili ta’limi maqsadida o‘zining yaqqol ifodasini topdi*

Kalit so‘zlar: *O‘zbek tili, pedagog, standart, tilshunoslik, davlat tili, ijtimoiy, tafakkur milliy til.*

Annotation: *In this article, about the general purpose of education today, each subject requires defining its own goals and objectives, which is, in particular, the mother tongue given in the State Educational Standard and Curriculum of general secondary education. found its clear expression in order to education*

Key words: *Uzbek language, pedagogue, standard, linguistics, state language, social, national language of thought.*

Tilshunoslik, „Lingvistika“ – til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fandir. Maqsadi va vazifasiga ko‘ra, tilshunoslikning bir nechta yo‘nalishlari (sohalari) bor: umumiy tilshunoslik — tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o‘rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgi-xususiyatlarni aniqlash va yoritish bo‘lgan soha; xususiy tilshunoslik— ayrim bir til belgi-xususiyatlarini o‘rganuvchi soha; amaliy tilshunoslik — tildan foydalanish bilan aloqador amaliy masalalarni (eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, transkripsiya, transliteratsiya va boshqalar) hal qilish metodlarini ishlab chiquvchi yo‘nalish; matematik lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va boshqa paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar so‘zlovchi (shaxs)ning jamiyatdagi

faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini o‘rganadi.Mazkur yo‘nalishlardan tashqari tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni o‘rganuvchi ko‘plab tarmoq va bo‘limlari bor: semasiologiya til birliklari ma’nolarini o‘rganadi; fonetika va fonologiya tilning tovush qurilishini tekshiradi; leksikologiya va frazeologiya tilning lug‘aviy materialini tadqiq etadi. So‘z yasalishining tadqiqot obyekti so‘zlarning yasalish usullari va ushbu usullarning mahsuldorligi bo‘lsa, grammatika (morfologiya va sintaksis) so‘z o‘zgarishlarini va so‘zlarning gaplar va so‘z birikmalari sifatida birikishi qonuniyatlarini o‘rganadi. Tilshunoslikning har bir bo‘limida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus bo‘limchalar bo‘lishi mumkin. Masalan, leksikologiya doirasida onomastika bo‘limchasi bo‘lib, u o‘z navbatida antroponimika, toponimika va boshqalarga bo‘linadi. Muayyan tilning hududiy farqlanishi (differensiatsiyasi)ni dialektologiya o‘rganadi. Mazkur bo‘limlarning har birida tilning hozirgi ahvoli va uning tarixiy taraqqiyoti tadqiq etiladi (qarang Diaxroniya, Sinxroniya). Jahon tillari, ularning oilalari va guruhlarini o‘rganuvchi tilshunoslik tarmoqlari: arabistika (arabshunoslik), germanshunoslik, turkiyshunoslik, slavyanshunoslik, finugorshunoslik va boshqa Tillarning o‘zaro ta’sirlashuvi, yordamchi xalqaro tillarni yaratish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini interlingvistika va tarjima nazariyasi o‘rganadi. Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni o‘rganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va g‘oyaviylik)ning o‘zaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongni va ijtimoiy mavjudot bo‘lmish insonning o‘zini to‘g‘ri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon berdi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning o‘zaro aloqasi muammosi Tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning o‘zida o‘rganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va normativstilistik (me’yoriyuslubiy) metodlarni ko‘rsatish mumkin. Tilshunoshlikda yana maxsus tadqiqot usullari — lisoniy hodisalarni kuzatish, lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filologiya fanlari tutashgan chegarada paydo bo‘lgan. Tilshunoslik muammolarini o‘rganish dastlab Qadimgi Hindistondan boshlangan. Qadimgi Hind tilshunosligi mil. avv. 6-asrdan oldin yaratilgan vedalarni til nuqtai nazaridan sharxlash natijasida vujudga keladi va mil. avv. 5 — 4-asrlarda yashagan Paninining grammatikasi tufayli yuksaklikka ko‘tarildi. Bu asar nazmda yozilgan 3996 ta qoidadan iborat bo‘lib, unda sanskrit fonetikasi va grammatikasi tavsif etilgan. Yunonistonda til mantiqqa bog‘liq holda, shuningdek, uning grammatik qurilishi nuqtai nazaridan o‘rganilgan (Geraklit va Demokritning qarashlari, Platon va Aristotelning asarlari, Frakiyalik Dionisiyning „Grammatika“si va boshqalar). So‘zlarni turkumlarga ajratish Aristoteldan boshlangan (mil. av. 4-asr). Qadimgi Yunon tilshunosligining kamoloti Iskandariyadagi, qisman Pergan (Kichik Osiyo)dagi yunon tilshunoslarining faoliyati bilan bog‘liq. Iskandariya grammatika maktabi (mil. av. 3—2-asrlar) vakillari tomonidan yunon tili grammatikasi yozildi. Yunon tilshunosligi asosida

Lotin tilshunosligi vujudga keldi (M. T. Varron, E. Donat, Prissian va boshqalarning asarlari).[https://uz.wikipedia.org/wiki/Tilshunoslik]

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 26- sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 278-son qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12- iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4732-son, 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF4797-son, 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmonlari, 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ 2909-son Qarori yo‘nalishlari mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u zamonaviy talablar asosida qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda Oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borishni maqsad qiladi.[1]

O‘tgan asrning 90-yillariga kelib mavjud ona tili ta’limining yaroqsiz holga kelib qolganligi, uni tubdan isloh qilish lozimligi, ta’lim maqsadi, mazmuni va usulini yangilash zarurati ayon bo‘lib qolgan edi. Chunki O‘zbekiston taraqqiyotning ijtimoiy himoyaga asoslangan bozor iqtisodiyoti yo‘lini tanladi. Mulkchilik munosabatlari qaror topib, jamiyat a’zolari ongida boqimandalik kayfiyati, fikriy tanballik hissi o‘rnini iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik, yo‘qdan bor qilish, ichki imkoniyatlarni ishga solish istagi egallashi, aql-idrokka qudratli yaratuvchi kuch sifatida qarash, chetdan madad kutmaslik tuyg‘usi shakllanishi zarur edi.Yangidavr bilimli shaxsgagina emas, balki bilim olish yo‘llarini puxta o‘zlashtirgan, mustaqil idrok qilish ko‘nikmasiga ega bo‘lgan ongli fuqaroga ehtiyoj sezdi. Natijadamamlakatimiz istiqlolining ilk yillaridayoq ta’limning umumiy maqsadi negiziga mustaqil ijodiy fikrlovchi hamda yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalash mo‘ljali qo‘yildi. Ta’limning umumiy maqsadi esa har bir fan o‘z maqsad va vazifalarini belgilab olishni taqozo etadiki, bu, xususan, umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturida berilgan ona tili ta’limi maqsadida o‘zining yaqqol ifodasini topdi.Ta’lim o‘quvchining ongli va faol ravishda o‘z malaka va ko‘nikmalarini shakllantirishiga, ta’lim usuli, mazmuni hamda ta’lim vositalari ana shu vazifalarning aniq va puxta bajarilishiga yo‘naltirildi. Biroq yangi davr talablari asosida ta’limda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi usullarga ustuvorlik berilishiga qaramasdan, til qurilishi haqida ko‘p hollarda amaliy tatbiqdan yiroq, kam samarali lingvistik bilimlar berishdan iborat eski va chayir an’ana hanuz saqlanib qolmoqda. Mubolag‘asiz ravishda aytish mumkinki, bugungi kunda boshlang‘ich sinflarda deysizmi, tayanch sinflar yoki akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida deysizmi, til qurilishi bo‘yicha beriladigan bilimlar hissasiona tilidan amaliy foydalanishkompetensiyasidan ancha ustunlik qiladi. Ahvol shu darajaga yetdiki,

[1] https://lib.bimm.uz/items/download/8377

chuqurroq e’tibor berilsa, ona tili ta’limi maqsadi ijodiy tafakkur sohibi va til imkoniyatini egallagan shaxsni tarbiyalash emas, balki tilshunos olimni yetishtirishga o‘xshab qoldi.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni belgilovchi ma’naviy omil va millat mavjudligining dastlabki sharti bo‘lgan tilning tabiati, tilni tashkil qiluvchi birliklar tizimi, til birliklari o‘rtasidagi munosabat, tilshunoslik nazariyasiga oid masalalar, nazariy qarashlar, lingvistik ta’limotlarning uzviy taraqqiyot tizimini anglash mutaxassislar nazariy qarashlari uchun muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, “O‘zbek tilshunosligining nazariy-metodologik muammolari” modulini o‘qitish o‘quv rejasidagi filologik ta’limda ilg‘or xorijiy tajribalar, filologik tadqiqotlarda tizimli tahlil, antropotsentrik tilshunoslik yo‘nalishlari, zamonaviy o‘zbek leksikografiyasi va terminologiyasi modullari bilan bog‘liqlikda va uzviylikda olib borilishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Игнатова Н.Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки.
2. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: “Mumtoz so‘z”, 2017.
3. Маҳмудов Н. Зиддият ва жуфт сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2014. – №5.
4. Маҳмудов Н. Зиддият ва маъно тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2014. – № 3.
5.Неъматов Н., Менглиев Б. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.
6.РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017.

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF METAPHOR IN THE UZBEK LANGUAGE

Султанова ДурдонаАбулхайр кизи
Стажёр-преподаватель,
Гулистанского государственного
педагогического института,
dsultanova397@gmail.com

Аннотация:*Метафора всегда прямо или косвенно соотнесена с действительным миром. Это отличает её от символа, часто получающего трансцендентные смыслы. Метафора углубляет понимание чувственно воспринимаемой реальности и её свойств, символ уводит за её пределы. В метафоре устойчиво значение, в символе -форма. Она может быть не только названа, но и изображена. Метафора основана на отказе и выборе*

двух основных принципах поэтического слова, в котором отказ от мотивировок компенсируется единственностью и точностью выбора.

Ключевые слова: *метафора, поэтическая метафора, лингвистическая метафора, речевая метафора, метафорология.*

Annotation:*Metaphor is always directly or indirectly correlated with the real world. This distinguishes it from a symbol that often receives transcendental meanings. A metaphor deepens the understanding of sensually perceived reality and its properties, a symbol leads beyond it. The meaning is stable in the metaphor, the form is stable in the symbol. It can be not only named, but also depicted. The metaphor is based on the rejection and choice of two basic principles of the poetic word, in which the rejection of motivations is compensated by the uniqueness and accuracy of the choice.*

Keywords: *metaphor, poetic metaphor, linguistic metaphor, speech metaphor, metaphorology.*

В традиционной филологии, в частности в формальной лингвистике, метафору обычно делят на две: поэтическую метафору; лингвистическая метафора [Реформатский, 1960: 54-56]. При этом опирались на качества уникальности/случайности метафоры. Это стабильность/нестабильность, повторяемость/неповторяемость, соединяется с дихотомическими (парными, относительными) понятиями. Узбекские лингвисты, идя по стопам российских лингвистов, не рассматривают речевую метафору, выражающую вторую часть понятий в паре, как предмет лингвистики, а взгляды некоторых лингвистов, высказывавших мнения, противоречащие таким традиционным взглядам, опровергаются.

В частности, узбекский лингвист Т. Аликулов не поддерживает основанное на окказиональных метафорах мнение российского лингвиста А. И. Ефимова о том, что «метафоры образуются из слов, обозначающих птиц и животных», и приведенных им наглядных фактов в подтверждение этого мнения [Аликулов , 1963: 41-42].

Новые, неожиданные, основанные на словах, выражающих внешние и внутренние характеристики человека, животного/птицы, неодушевленного предмета/явления, как в речевых метафорах, так и в языковых метафорах смыслы генерируются, и эти производные значения отличаются от обобщенных метафор тем, что они не социализированы и индивидуальны. Это понятие вместе с его выражением приобретает для носителей языка общую когнитивную сущность. В речевой метафоре производное значение не выражает понятие, а понятие воспринимается по отношению к предыдущему выражению термина. Оно имеет временный характер речи, понимается в связи с конкретным контекстом, конкретным синтаксическим приемом, конкретным говорящим (писателем) и не употребляется в том же смысле в другое время. Его неспособность подняться до уровня имени объясняется недостаточной социализацией и популярностью. Самостоятельное значение связано с удаленностью от базы и социализацией [Аликулов, 1963, 50-51].

Узбекские семасиологи, в частности профессора Саидзода Усманов, МиразизМиртоджиев, серьезно занимавшиеся метафорологией и заложившие ее основы, не потеряли своей методологической ценности. Хотя эти ученые, заложившие основы метафорологии в узбекском традиционном языкознании, называют это явление речевой метафорой, они все же исключают его из изучения языкознания и ограничивают метафору языковым типом. Однако, поскольку они не акцентируют внимание на речевой метафоре, они не используют и термин лингвистическая метафора, что отражает состояние узбекского языкознания на тот момент, уровень развития, причем должны быть оценены в связи с требованиями социального спроса. В качестве заключения данного раздела мнений можно сказать, что узбекское традиционное языкознание внесло в науку понятие метафоры, разделило их на лингвистический и речевой типы, но поскольку лингвистика выходит на этап обобщения речевых явлений, больше внимания уделялось этому разделу к лингвистическим метафорам, в понятии «речевая метафора». Это явление заменяется произнесенным словом словом поэтическим потеряли внимание языкознания, и эта традиция продолжалась как взгляд со стороны до нового периода развития языкознания.

Следующий период развития узбекского языкознания имел свои тенденции. Известно, что к 70-м годам XX века завершился эмпирический (практический, фактографический) этап узбекского языкознания, задачей которого была разработка эталона литературного языка и внедрение его в общественное сознание. Задача была выполнена. Была заложена основа изучения собранного языкового материала на основе диалектической методологии, а языкознание находилось в состоянии застоя. В своих выступлениях в республиканской и союзной печати по актуальным проблемам узбекского языкознания исследователи нового поколения поднимали следующие вопросы: Задача, поставленная перед узбекским языкознанием в 30-40-е годы и решенная в 40-50-е годы, - это совершенное описание различных уровней узбекского языка современными методами анализа, устоявшимися нормами литературного языка, создание полных теоретических концепций, основанных по учебным пособиям, учебникам и словарям, созданным для разных этапов обучения. Подъем на уровень выявления всеобщности в частности, сущности в событиях, причины в следствиях, возможности в реалиях; - потому что на протяжении многих лет узбекский язык изучается по образцам русского и европейских языков, как турецкого и других языков союза, для изучения его как отдельного национального образования исходя из его внутренней содержательной природы [Менглиев, 2012]. Этими задачами являются практическое использование языка, его социальная функция.

Это стало результатом исторической необходимости, требований социального заказа, таких как развитие языка, выявление национально-культурных кодов, алгоритмизация языка, моделирование, открытие общеязыковых возможностей, обеспечивающих гармонизацию с

информационными технологиями. Позаботься о них и была поставлена задачей перед узбекской предметной лингвистикой.

То же самое можно наблюдать и при изучении метафоры. В новую эпоху, исследования, созданные на основе современных требований и принципов, содержательно теоретически и методологически отличаются от предыдущих. З. Тохиров, лингвист, проводивший исследования в области метафоры на основе современных парадигм, высказал новые представления о лингвистических и нелингвистических факторах появления речевых метафорических значений [Тохиров,1983: 73]

Работа лингвиста Г. Кабулжоновой, посвященная интерпретации метафор подняла узбекское языкознание на новый уровень. Ученый смело выдвинула идею о том, что речевая метафора является объектом изучения языкознания, а поэтическая и речевая метафоры основаны на подходе к одному и тому же явлению с разных сторон. Г. Кабулжонова утверждает, что у них разные названия, и необходимо опираться на принцип многообразия вещей: «...хотя метафорическое значение в поэтической метафоре является речевым явлением, оно опирается на языковые возможности и законы» [Тохиров, 1983:30].

В отличие от З. Тохирова, Г. Кабулжонова последовательно подошла к разграничению языка и речи в интерпретации метафор. Можно сказать, что в интерпретации ученого образование метафоры в речи, в результате их социализации возникают языковые метафоры, языковые метафоры занимают место в словарях среди устойчивых языковых явлений, метафоры изначально являются языковыми и речевыми. Она дала толчок формированию содержательной метафорологии в узбекском языкознании своими идеями, такими как классификация на типы, выделение метафорических родов на следующих этапах классификации, возникновение этих родов в связи со способами и факторами их образования. Сегодня об этом началась серия исследований.

Совершенно новое и уникальное исследование, основанное на этих факторах интерпретации языковых явлений, связанных с передачей значения слова, было создано лингвистом С. Ходжиевым [Хожиев, 2007]. В диссертации С. Ходжиева передача смысла трактуется не только как номинативная задача, но и как средство обеспечения языкового образа существования в определенном общественном сознании. По мнению ученого, языковые явления, связанные с передачей значений слов, являются основным средством создания языкового образа, отражающего национальное своеобразие мира, уникальное для каждого языка. Но в силу универсального характера мышления некоторые общие понятия и концепты выражаются языками с использованием схожих языковых структур.

«Передача значения слова – явление в тексте, имеющее специфическую однокадровую структуру, активизацию на уровне языковой поверхности специфических семантико-стилистических, когнитивных и национально-культурных компонентов. Передача смысла является средством оживления речи, художественного оформления ее и эмоционального и выразительного

усиления. Феномен переноса смысла представляет собой лингвопознавательный инструмент, основанный на создании новых значений слов» [Кобулжонова, 2000: 30]. Известно, что этот этап семасиологического исследования лексического уровня языка принципиально отличается от предыдущих этапов. Потому что на первом этапе исследования метафоры не был учтен тот факт, что метафора имеет сильную культурную характеристику, что культурные факторы познания существования являются фактором, показывающим своеобразие национальных языков, но основное внимание было сосредоточено на ее номинативную функцию и вышеизложенные аспекты метафоры считались, что оно не может быть объектом проверки [Хожиев, 2007].

С этой точки зрения примечательно, что на этих принципах классификации основаны зооморфные, теоморфные и антропоморфные метафоры в узбекском языкознании.

Известно, что современный этап развития науки языкознания является структурным. Для него характерно повышенное внимание к когнитивно-семантическому, социолингвистическому и культурологическому направлениям, направленным на интерпретацию таких понятий, как человеческий фактор в языке и связанных с ним вопросов, то есть роли языка в познании мира и создании языковой картины существования, национальная специфика когнитивных моделей познания мира [Кобулжонова, 2000: 3].

В этом диссертация исследователя Ш. Махмараимовой на степень доктора философии по филологии стала новым явлением в узбекском языкознании. Ш. Махмараимова исследовала этногенез теоморфных образов под влиянием местных мифологических систем и выявила их отличие от религиозной метафоры, а также критически рассмотрела трактовку термина теоморфная метафора в мировой лингвистике с позиций классической восточной религиозной философии. Она отреагировала на синтез образов об объекте теоморфной и религиозной метафоры и механизме возникновения, определила место теоморфной метафоры в системе других базовых (фундаментальных) метафор, раскрыла когнитивно-дискурсивную природу теоморфной метафоры. По интерпретации учёного, теоморфные метафоры, как и все базовые метафоры, обладают измерениями времени и пространства, они также дают фундаментальное описание жизни, отражают непреложные законы жизни. Эти метафоры, уходящие своими корнями в теоморфизм, показывают главный критерий познания мира по принципу «действия и конца света». В отличие от антропоморфных, зооморфных, фитоморфных, техноморфных метафор, теоморфная метафора может иметь коммуникативную, когнитивную, онтологическую и моделирующую функцию. Эти задачи активируются вместе с когнитивной структурой, которая передается между референтами, в результате чего можно наблюдать отличную от условной репрезентации взаимную интерпретацию информации, которой обмениваются адресат и реципиент. Соответственно, теоморфная метафора предстает как важная концептуальная единица, моделирующая реальность когнитивно и дискурсивно.

Известно, что в основе теоморфной метафоры лежит вера в сверхъестественные силы. Поскольку такие верования различны у разных наций и народов, влияние представителей разных культур на одну и ту же ситуацию передается через первичную метафору. Однако в узбекском языке существуют шаблонные теоморфные метафоры, выражающие этот эффект (pari, shayton, dev, ajdarho (ajdaho), yalmog‘iz, alvasti, devona, Xotamtoy, anqoningurug‘i).

Ряд теоморфных метафор в узбекском языке (например, devona, pari) сегодня заслуживают оценки на уровне лингвокультуремы, учитывая, что альтернатива этим метафорам практически не встречается в других языках. Хотя у русских существует альтернативный pari образ русалки, его метафорическая трактовка не так высока, как наблюдаемая у pari. И это имеет языковую и лингвокультурологическую основу [Аликулов, 1963: 36].

Диссертация Рустамовой, исследователя метафорической эвфемизации в узбекском языкознании, открыла новые горизонты метафоры [Миртожиев, 1973: 34-37]. В своей работе ученый показывает, что национальное мировоззрение находится в гармонии с метафорическими основами языка, механизмом и продуктом вторичной номинации, в которой подчеркивается, что эвфемизмы берут на себя ведущую роль. Метафорические эвфемизмы отражаются в существовании национально-ментальной установки, показывают проявление культурных ценностей в языке, точность и выразительность метафоры наряду с привлекательностью, наблюдение абстрактной установки серьезно обосновано ученым. Важно отметить, что метафорический эвфемизм зависит от языковой и культурной среды говорящего, его образа мышления и знания языка. Метафорические эвфемистические выражения состоят из основного информационного содержания и наложенного на него коннотативного значения и отношения. Информация осложняется эвфемистическим коннотативным значением, среди коннотативных значений лидирует один из негативных или позитивных установок, лежащих в основе метафорического образа. Усиление коннотативного значения приводит к ослаблению денотативного и функционального значений, что заслуживает особого внимания [Миртожиев М., 1973: 34-37]. Видно, что узбекская метафорология формируется как новое направление нашей науки и обретает самостоятельность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Реформатский А.А. Введение в языкознании. –М., 1960.
2. Aliqulov T. Polisemiyalarning hosil bo‘lishi haqida // O‘zbek tili va adabiyoti, 1963. -N 6.
3. Aliqulov T. O‘zbek tilida polisemantik otlar. –Filol. fan. nomz. dis.– Toshkent, 1963.
4. Hojiyev S. So‘z ma’nosining ko‘chishi bilan bog‘liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nomz....dis. avtoref.–Toshkent, 2007.
5. Mengliyev B. Til ilmi: zaruriyat va an’ana // “Ma’rifat”, 2012 yil 28 aprel.

6. Mirtojiyev M. Lingvistik metaforalar tasnifi // O‘zbek tili va adabiyoti, 1973. – No 4. Qobuljonova G. Metaforaning sistemaviy lingvistik talqini: Filol. fan. nomz. diss. –Toshkent, 2000.
7. Tohirov Z. Metafora leksema sememasining pragmatic semasi. –Toshkent, 1983.

DICHOTOMY OF THE MEANINGS OF OBJECTIVE AND SUBJECTIVE MODALITY

OBYEKTIV VA SUBYEKTIV MODALLIK MA’NOLARINING DIXOTOMIYASI

Obilov Muzaffar Odiljon o‘g‘li
O‘qituvchi
University of Business and Science,
m-obilov@mail.ru

Annotation *This article analyzes the differences between objective and subjective types of modality category. According to the results of the research, the objective modality reflects the real state of reality, while the subjective modality represents the spea:ker’s attitude to the idea. They are manifested in different ways through grammatical and lexical means and affect the semantic and pragmatic aspects of the sentence. The article also analyzes the views of scientists such as G.Zolotova, V.Panfilov, F.Palmer on the classification of modality. New aspects in the modality interpretation of J. Bayby, R. Perkins and V. Pagliuca are shown.*

Key words: *modality, objective modality, subjective modality, modality classification, linguistic expression of modality.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada modallik kategoriyasining obyektiv va subyektiv turlari o‘rtasidagi farqlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, obyektiv modallik voqelikning real holatini aks ettirsa, subyektiv modallik so‘zlovchining fikrga munosabatini ifodalaydi. Ular grammatik va leksik vositalar orqali turlicha namoyon bo‘ladi hamda gapning semantik va pragmatik qirralariga ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, maqolada G.Zolotova, V.Panfilov, F.Palmer kabi olimlarning modallik tasnifiga doir qarashlari tahlil qilingan. J.Baybi, R.Perkins va V.Pagliukaning modallik talqinidagi yangi jihatlar ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *modallik, obyektiv modallik, subyektiv modallik, modallik tasnifi, modallikning lisoniy ifodasi.*

In linguistics, the category of modality is studied as one of the important phenomena of language and speech. Modality expresses the relationship of the reality reflected in the sentence to the truth and the speaker’s position towards the thought through various linguistic means. Modality is a complex and multifaceted phenomenon, and there are various approaches to fully revealing its essence and

classification. Objective and subjective factors interact in the formation of modality. It is sometimes difficult to determine whether a particular modal meaning is objective or subjective. Researchers do not always agree on distinguishing between types of objective and subjective modality. Nevertheless, most of the means expressing modality can be considered as belonging to either objective or subjective modality.

Currently, research on modality continues in various directions. Linguists are paying great attention to illuminating the communicative and pragmatic aspects of this complex phenomenon, studying its connection with discursive activity. The linguistic expression of modality is being comparatively studied in various systematic languages. There are still controversial points in distinguishing between types of modality and separating them from each other. In particular, it is recognized that the traditional dichotomy of objective and subjective modality sometimes becomes conditional, and their interconnectedness is common to the entire field of modality. Nevertheless, these two concepts still serve as a basis for classifying modality.

Although there are various approaches to describing and classifying the category of modality in linguistics, most scholars pay special attention to distinguishing two main types of modality - objective and subjective. The differences between these two types of modality are manifested in the following aspects:

Objective modality, known as “root” modality in Western linguistics, is closely related to the propositional content of the sentence. It reflects the real state of reality, that is, whether the expressed thought corresponds to the truth or not. Grammatical means, including verb moods and modal verbs, are actively involved in expressing objective modality. This type of modality conveys meanings such as the correctness or incorrectness of the sentence, the degree of probability. For example, in the sentence “The problem of clean drinking water has been fully resolved today. (Yangi O‘zbekiston. June 2024),” objective modality is present, reflecting a situation that corresponds to real reality.

Subjective modality, also referred to as “epistemic” modality in Western linguistics, reflects the speaker’s personal attitude, evaluation, and emotions towards the idea expressed in the sentence. Lexical means, particularly modal words, parenthetical words, and interjections, are widely used in expressing subjective modality. Additionally, certain syntactic constructions (such as tag questions, modalized constructions) and prosodic means (intonation, stress) also serve to express subjective modality. Through this type of modality, the speaker can convey meanings such as the degree of confidence in their opinion, doubt, as well as emotional state to the listener. For example, in the sentence “Important ideas and initiatives in any documents being adopted may remain unimplemented. (Yangi O‘zbekiston. June 2024),” subjective modality is expressed, reflecting the speaker’s assumption and doubt.

In Western linguistics, distinguishing between objective and subjective types of modality is widespread, referred to as “root” and “epistemic” modality. However, some scholars attempt to identify other types of modality. For instance,

deontic modality (expressing meanings of obligation, permission, prohibition), dynamic modality (conveying meanings of possibility, ability), alethic modality (reflecting logical necessity or possibility) are also mentioned in scientific literature.

G. Zolotova's views on classifying the category of modality allow for distinguishing various aspects of this complex phenomenon, taking into account their syntactic and semantic characteristics. In her approach, modality is interpreted in close connection with the general semantic structure of the sentence, and various means of expressing modality at different language levels are covered.

Zolotova divides the relationships expressing modality into three types:

1. The speaker's attitude towards reality. This type of modality has an external syntactic feature and is mainly expressed through verb moods, representing the main or predicative modality. The main modality is further divided into two:

a) Real or direct modality. Here, the content of the sentence corresponds to real reality and is expressed through indicative verb moods. For example, in the sentence "At the beginning of the meeting, Adil Karimli conveyed the greetings and best wishes of Azerbaijan's President Ilham Aliyev to our country's leader. (Yangi O'zbekiston. June 2024)," this type of modality is present;

b) Unreal or indirect modality. Here, the content of the sentence does not directly correspond to real reality, but expresses meanings such as assumption, comparison, or desire. Unreal modality is expressed through the conditional mood. In the sentence "Modern fields such as green economy, digitalization, and innovations could become important directions for future cooperation. (Yangi O'zbekiston. June 2024)," unreal modality expressing probability is noted.

2. The speaker's attitude towards the content of the sentence. This type of modality also has an external syntactic feature and expresses the speaker's degree of confidence or uncertainty about the idea expressed in the sentence. Such modality is expressed through modal words. In the sentence "Looking around, I sat quietly thinking there must be another peer with the same name and surname. (Yangi O'zbekiston. June 2024)," the modal word "must" reflects the speaker's uncertain attitude.
3. The relationship between the subject and the predicative attribute. This type of modality has an internal syntactic feature and reflects various relationships between the subject in the sentence and its characteristic attributes. Such relationships are expressed lexically, through verbs, state categories, and short forms of adjectives, and can convey the following meanings:

a) Possibility. For example, in the sentence "They can fly up to 50-60 kilometers per day. (Yangi O'zbekiston. June 2024)," the modal verb "can" expresses the possibility of performing the action. That is, it indicates that they (for example, birds) have the ability to fly such a distance;

b) Inclination. In the sentence "In those years, the Soviets, having sensed the freedom movement, wanted to make changes and innovations in Bukhara. (Yangi

O‘zbekiston. June 2024),” the tense suffix “-moqchi” reflects the Soviets’ desire or inclination to make changes and innovations;

c) Necessity. In the sentence “In the Internet space, there is an enormous amount of information, and to distinguish between them and identify fake news, one must have developed immunity, (Yangi O‘zbekiston. June 2024),” the modal verb “must” emphasizes the necessity of developing immunity to differentiate information;

d) Obligation. In the sentence “If we want to continue living with the name Uzbekistan, we must find answers to these questions today and start practical actions to resolve them precisely today. (Yangi O‘zbekiston. June 2024),” the modal verb “must” expresses the obligation to find answers to questions and resolve them. It emphasizes that if we want to preserve the name of Uzbekistan in the future, it is mandatory to start these actions today [Zolotova, 1973: 351].

Zolotova’s classification allows for distinguishing various forms of modality, taking into account their syntactic and semantic characteristics. Her approach interprets modality in connection with the general semantic structure of the sentence and covers the means of expressing modality at various language levels.

However, Zolotova’s classification does not fully reflect all aspects of modality and has some controversial aspects. In particular, separating the speaker’s attitude towards the content of the sentence as a distinct type is debatable, as this attitude is often closely linked to the first type, that is, the speaker’s attitude towards reality. Additionally, the relationships between the subject and predicative attribute can be interpreted not as a separate type of modality, but as lexical-grammatical meanings.

V. Panfilov’s logical-conceptual approach to the category of modality is aimed at identifying differences between objective and subjective modality, serving to define the boundaries between these two concepts.

According to his interpretation, objective modality is closely linked to the content of the sentence, illuminating the characteristics of real connections and relationships in a given situation. Objective modality is integrated into the semantic structure of the sentence, shaping its propositional content and reflecting the true state of connections in reality.

Subjective modality, on the other hand, expresses the speaker’s process of perceiving an event or situation. It conveys the speaker’s personal attitude or evaluation of the sentence’s content. Subjective modality is more related to the expressive plane of the sentence, serving to realize the speaker’s communicative intentions. The scholar emphasizes that there are no strict boundaries between objective and subjective modality. In his opinion, the same linguistic means can express both objective and subjective modality. Examples of this include:

- The indicative mood of the verb often expresses subjective certainty, i.e., the speaker’s confidence in the content of the sentence;
- The indicative mood can also reflect objective modality, as it expresses real connections and relationships in reality [Panfilov, 1977: 40].

Thus, objective and subjective factors interact in the formation and expression of modality. Although concepts vary, objective and subjective modality can be distinguished as the two main forms of modality.

Objective modality reflects the real state of reality or its true picture and illuminates existing connections between facts and events. Subjective modality expresses the speaker's personal attitude towards the idea, their degree of confidence. Here, the speaker evaluates to what extent the idea corresponds to reality, which in turn reflects their subjective views.

In modal logic, modality is divided into four main types: deontic, epistemic, alethic, and dynamic modality. This classification serves to identify various semantic aspects of modality and is widely used in linguistics. Below, we analyze the specific features of each type of modality based on A. Kratzer's views [Kratzer, 1991: 640].

Deontic modality is associated with social and moral norms, laws, and rules, expressing obligation, permission, or prohibition regarding people's actions. For example, the sentence "It is necessary to establish enterprises processing desert-pasture livestock products in the regions. (Zarafshon. January 2024)" contains deontic obligation, while "However, such actions cannot be performed. (Zarafshon. January 2024)" expresses deontic prohibition. Deontic modality plays an important role in regulating social relations between people.

Epistemic modality expresses the speaker's confidence in the propositional content of the sentence, i.e., its degree of correspondence to reality. For example, in the sentence "He might have come yesterday," the speaker expresses a tentative belief that the subject came yesterday. Conversely, in "He will certainly come," the speaker's high degree of confidence in the subject's arrival is reflected. Through epistemic modality means, the speaker conveys to the listener how reliable their knowledge is.

Alethic modality indicates the conformity of propositional content to reality, its logical necessity or possibility. Logical truths such as "2+2=4" can serve as examples of alethic necessity. Alethic modality is mainly used in mathematical and logical reasoning.

Dynamic modality expresses the subject's ability or possibilities. The sentence "He can run 100 meters in 10 seconds" expresses physical ability, while "This computer can store 1 terabyte of data" conveys technical possibility. Dynamic modality is related to the inherent properties of things and persons.

It should be noted that while these four types of modality differ from each other, they are interrelated. For instance, deontic obligation often requires dynamic possibility. Epistemic assumption arises based on alethic probability.

Kratzer's classification plays an important role in identifying various semantic aspects of modality in linguistics. However, it should be noted that this classification does not fully cover all modal means of language. In particular, some modal words expressing emotional attitudes (such as "unfortunately," "thankfully") do not fit into this classification.

In linguistics, distinguishing between deontic and epistemic modalities is of particular importance. J. Lyons associates deontic modality with the necessity and

probability of actions performed by a person, while defining epistemic modality as related to assumption or belief regarding the occurrence of actions or events. In his view, any modality can be objective or subjective. Objective modality expresses an independent observer's evidence-based opinions, while subjective modality denotes a person's evaluation of a particular state of reality based on their own judgment [Lyons, 1977: 388].

F. Palmer has also analyzed the differences between deontic and epistemic modalities in his research. He interprets deontic modality as obligation and permission, and epistemic modality as probability and belief. His interpretation of deontic modality as obligation and permission is very appropriate. Deontic modality is associated with external instructions and social norms regarding whether a subject should perform an action or not. For example, in the sentence "However, a serviceman must remain loyal to his oath and perform his duty under any circumstances. (Zarafshon. January 2024)," the meaning of obligation is expressed. Deontic modality is often also associated with speech acts (such as command, offer, advice).

Linking epistemic modality with the meanings of probability and belief is also the right approach. Epistemic modality expresses the possibility of an event occurring and the degree of confidence in it. For example, in the sentence "The decrease in water levels in the lake system may lead to a further intensification of this negative situation. (Zarafshon. January 2024)," moderate probability is expressed, while in "Undoubtedly, we accept all of this as another practical expression of the high attention given to the activities of the prosecutor's office, and we will mobilize all our strength, knowledge, and experience to justify this trust. (Xalq so'zi. January 2024)," strong confidence is expressed. Epistemic modality reflects the speaker's attitude towards the truthfulness of the propositional content.

As F. Palmer points out, these two types of modality are expressed through different linguistic forms. While deontic modality is mainly associated with modal verbs, imperative mood, and special constructions, epistemic modality is characterized by modal verbs, modal words, and syntactic means. For example, in the sentences "You must do it" and "You are required to do it," deontic obligation is expressed in different ways.

At the same time, as the scholar notes, deontic and epistemic meanings can sometimes interconnect or mix. Some modal units can express both meanings depending on the context. For example, the sentence "You must be aware of this evidence" can express either deontic (obligation) or epistemic (strong belief) modal meaning.

Another important aspect is that deontic and epistemic modalities are manifested not only within a single sentence but also on the scale of the entire discourse or text. They are closely linked with the broader context and relationships between communication participants.

In linguistics, identifying the differences between alethic and dynamic modalities is of great importance. Although the difference between these two concepts is often not noticeable, some researchers emphasize their specific aspects

[Papafragou, 2000: 220]. Alethic modality expresses the logical truth of sentences, while dynamic modality denotes the ability or possibility of the subject. Alethic modality is objective, while dynamic modality is subjective. Moreover, alethic modality reflects logical necessity and possibility, while dynamic modality expresses the subject's internal possibilities. Alethic modality is expressed through predicates like "necessary," "possible," while dynamic modality is conveyed through units like "capable," "can."

F. Palmer considers subjectivity as one of the main criteria of modality. Along with the traditional types of deontic and epistemic modality, he also distinguishes dynamic modality. Palmer interprets dynamic modality as a type that expresses the subject's ability or need to perform an action, as well as reflecting the speaker's possibilities to influence the situation. At the same time, he suggests not including expressions of ability within the scope of modality, viewing them as factual statements outside of modality.

His emphasis on the close connection between modality and subjectivity is appropriate. Indeed, any modal meaning reflects the speaker's position and attitude. Additionally, his distinction of dynamic modality as a separate type is also well-founded. Dynamic modality expresses the subject's ability, internal possibilities, and needs. Recognizing dynamic modality expands the scope of the modality field and demonstrates its anthropocentric character.

The following meanings can be included within the scope of dynamic modality: a) ability (the subject's capacity to perform an action); b) need (the subject's requirement for something); c) desires (expressing the subject's wishes). Thus, dynamic modality reflects a person's "inner world," their abilities and aspirations.

Another important idea of F. Palmer is that dynamic modality also expresses the speaker's possibilities to influence the situation. For example, in the sentence "He can apply in person to the center or through the Traffic Police Department. (Namangan sadosi. January 2024)," the speaker's real possibilities and intention to persuade are reflected.

However, in my opinion, some of F.Palmer's views are debatable. In particular, his suggestion to exclude ability expressions from the scope of modality is controversial. From my perspective, there is no significant semantic difference between "He can run" and "He has the ability to run." Both express the subject's possibility, with the first expressing it grammatically (through a modal verb) and the second lexically (through a noun). In fact, ability expressions are also part of the modality field and serve to express dynamic meanings.

The classification of modal meanings based on evolution by J. Bybee, R. Perkins, and V. Pagliuca offers a new approach to the phenomenon of modality and attempts to cover its various aspects. Their four-group modality system includes: agent-oriented modality, speaker-oriented modality, epistemic modality, and subordinating modality. This classification enriches the traditional types of modality with new concepts and demonstrates the need to consider the role of the subject in language and speech, as well as the speaker's involvement [Bybee, 1994: 176].

The concept of agent-oriented modality is similar to dynamic modality, as both express the subject's possibilities and conditions. However, agent-oriented modality covers not only the subject's specific characteristics (such as physical ability) but also the influence of external factors (like permission, obligation).

The concept of speaker-oriented modality is relatively new and unique, expressing the speaker's personal attitude towards the propositional content and its implementation. For example, the sentence "You need to provide specialists to examine the soil and gravel layers. (Said Ahmad, Ufq)" can express the speaker's involvement and their instruction or demand to the listener. However, this type of modality would be more perfect if it encompassed not only the speaker's involvement but also their feelings and desires.

The separate distinction of epistemic modality aligns with the traditional approach. This type of modality expresses the conformity of propositional content to reality and the probability of its occurrence. For example, the sentence "This single statement could shake his entire being, even determining his fate in that moment one way or another. (Said Ahmad, Ufq)" expresses epistemic modality.

Subordinating modality indicates when one part of a sentence becomes dependent on another part. For example, in the sentence "He said he would come," the action "coming" is subordinate to the action "saying." Subordinating modality expresses grammatical relationships rather than modal meanings. Therefore, considering it as a separate type of modality is debatable.

Overall, the classification by J. Bybee, R. Perkins, and V. Pagliuca enriches the traditional types of modality with new perspectives and emphasizes the importance of studying modality not only as a grammatical phenomenon but also in a broader sense, as a pragmatic and anthropocentric phenomenon.

The dichotomy of objective and subjective modality is of fundamental importance in understanding the category of modality. The differences between these two types of modality are manifested in the following aspects:

1. Objective modality is related to the propositional content of the sentence, reflecting the real state of reality, i.e., whether the expressed thought corresponds to the truth or not. Subjective modality, on the other hand, expresses the speaker's personal attitude, evaluation, and emotions towards the idea expressed in the sentence.
2. Objective modality is more often expressed through grammatical means (verb moods, modal verbs), while subjective modality is manifested through lexical means (modal words, parenthetical words), syntactic constructions, and prosodic means.
3. Objective modality depicts the true picture of reality and illuminates real connections between facts and events. Subjective modality reflects the speaker's position, degree of confidence, and emotional attitude towards the idea.

Thus, objective and subjective factors interact in the formation of modality. Although concepts vary, objective and subjective modalities can be distinguished as the two main forms of modality. Understanding their differences allows for a deeper comprehension of the essence of the modality phenomenon and correct

interpretation of its linguistic expression. Therefore, studying the specific features of these two types of modality remains a relevant issue in linguistics.

Objective and subjective modalities are distinguished as the main types of modality. Objective modality expresses the real state of reality, while subjective modality reflects the speaker's attitude towards the idea.

In Western linguistics, modality is also studied as "root" and "epistemic" modality. Scholars like G. Zolotova and V. Panfilov have attempted to classify modality taking into account its syntactic and semantic aspects. Panfilov's logical-conceptual approach serves to clearly define the boundaries between objective and subjective modality.

In modal logic, deontic, epistemic, alethic, and dynamic types of modality are distinguished. Deontic modality expresses obligation and permission, epistemic modality expresses probability and belief, alethic modality expresses logical necessity, and dynamic modality expresses a person's possibilities and abilities. F. Palmer has analyzed the differences between deontic and epistemic modalities, as well as alethic and dynamic modalities.

The classification by J. Bybee, R. Perkins, and V. Pagliuca enriches traditional approaches with new concepts and demonstrates the need to study modality as a pragmatic and anthropocentric phenomenon. The concepts of agent-oriented and speaker-oriented modalities, as well as subordinating modality in their classification, are considered controversial.

Thus, the phenomenon of modality is multifaceted, and studying its various aspects is one of the urgent tasks of linguistics. Objective and subjective factors interact in its formation and expression. In identifying types of modality, it is advisable to combine traditional and modern approaches, taking into account the semantic, syntactic, and pragmatic features of modality means.

REFERENCES

1. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in Languages of the World. – Ch: University of Chicago Press, 1994.
2. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М: Наука, 1973
3. Kratzer A. Modality // von Stechow A., Wunderlich D. (eds). Semantics: An International Handbook of Contemporary Research. – B: de Gruyter, 1991.
4. Lyons J. Semantics. Vol. I, II. – C: Cambridge University Press, 1977.
5. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. – М: Наука, 1977.
6. Papafragou A. Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface. – A: Elsevier, 2000.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING TARIXIY ILDIZLARI

HISTORICAL ROOTS OF UZBEK LINGUISTICS

Beysenov Kenjabay Sarsanbaevich
O‘qituvchi,
O‘zbekiston Respublikasi
IIV Malaka oshirish instituti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligining tarixiy ildizlari to‘g‘risida ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Tilshunoslik , lingvistika, institut, falsafa,maktab.*

Annotatsiya: *this article provides scientifically based suggestions and recommendations on the historical roots of Uzbek linguistics.*

Key words: *Linguistics, linguistics, Institute,philosophy, school.*

Til millatning ulkan boyligi va bebaho mulkidir. Millatlararo munosabatlarni takomillashtirish, xalqlarning milliy va baynalmilal o‘zligini anglashning o‘sishi milliy tillarni har tomonlama rivojlantirishni taqozo etadi. [O‘zbekiston Respublikasining **“**O‘zbekiston Respublikasining davlat tili to‘g‘risida”gi Qonuni. 1989].

Tilshunoslik muammolarini o‘rganish dastlab qadimgi Hindistondan boshlangan. Qadimgi. Hindistondan tilshunoslik millatdan avval. 6-asirdan oldin yaratilgan vedalarni til nuqtai nazaridan sharxlash natijasida vujudga keladi millatdan avval 5-4-asirlarda yashagan Paninining grammatikasi tufayli yuksaklikka kutarildi. Bu asar nazmda yozilgan 3996 ta qoidadan iborat bo‘lib, unda sanskrit fonetikasi va grammatikasi tavsif etilgan. Yunonistonda til mantiqqa bog‘liq holda, shuningdek, uning grammatik qurilishi nuqtai nazaridan o‘rganilgan.

O‘zbek Tilshunoslik tarixi Mahmud Koshg‘ariy va Zamaxshariylarning izlanishlaridan boshlanib, uzok, tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. 15-asirdan 20-asirning 20-yilarigacha o‘zbek tilini o‘rganishning amaliy jihatlariga alohida e’tibor berildi (qadimiy. Leksikografiya, Lug‘at), ko‘plab ikki tilli (o‘zbekcha forscha, o‘zbekcha turkcha, o‘zbekcha ruscha va aksincha tartibda) lug‘atlar tuzildi — tilshunoslikning leksikologiya va leksikofafiya bo‘limlari rivojlandi. O‘zbek tilini hoz. ma’noda o‘rganish 20-asirning 20-yillaridan boshlangan. Sho‘ro davrida olib borilgan til siyosati, rus tilining jamiyatdagi mavqeini haddan ziyod oshirib ko‘rsatish oqibatida tilni, til hodisalarini o‘rganish, tavsif va tadqiq etishda (ayniqsa, o‘zbek tili grammatikasini o‘rganishda) muayyan kamchilik va nuqsonlarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsada, o‘zbek tilshunoslik rivojlanib, ma’lum yutuklarga erishdi. O‘zbek tilshunoslik rivojiga Fitrat, K Ramazon, Otajon Hoshim, S. Ibrohimov, Olim Usmon, Ma’rufov, Faxri Kamol, A. G‘ulomov, F. Abdullaev, Sh. Shoabdurag‘monov, G‘. Abdurahmonov, A. Rustamov, M. Asqarova, X. Doniyorov, Sh. Shukurov, Sh. Rahmatullaev, M. Mirtojiev, E. Begmatov kabi olimlarimiz, rus tilshunoslaridan Ye. D. Polivanov, A. K.

Borovkov, K. K. Yudaxin, A. N. Kononov, A. M. Shcherbak, V. V. Reshetov va boshqalar katta xissa qo‘shdilar.[Tilshunoslik haqida, Qomus INFO].

O‘zbek tilshunosligining tarixiy ildizlari Mirzo Ulug‘bek oliy madrasasiga borib taqaladigan Samarqand davlat universiteti o‘zining ko‘p yillik faoliyati davomida ilmu ma’rifatning beshigiga aylangan. Bu qutlug‘ dargohda shakllangan ilmiy-pedagogik maktablar tayyorlab bergan yuqori malakali mutaxassis kadrlar turli yillarda mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma’rifiy taraqqayotiga munosib hissa qo‘shib kelmoqda.

O‘zbek tilshunosligining tarixiy ildizlariga to‘xtalishdan oldin, quyidagi tushunchalarga ta’rif berib o‘tish maqsadga muvofiqdir:

Tilshunoslik, lingvistika —til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan. Maqsadi, vazifasi va shu kabiga ko‘ra, tilshunoslikning bir necha yo‘nalishlari (sohalari) bor: umumiy Tilshunoslik — tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o‘rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgixususiyatlarni aniqlash va yoritish bo‘lgan soha, xususiy tilshunoslik — ayrim bir til belgixususiyatlarini o‘rganuvchi soha; amaliy Tilshunoslik — tildan foydalanish bilan aloqador amaliy masalalarni (eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, transkripsiya, transliteratsiya va b.) hal qilish metodlarini ishlab chiquvchi yo‘nalish; matematik lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, kiyo‘siytarixiy tilshunoslik. Paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar so‘zlovchi (shaxs)ning jamiyatdagi faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini o‘rganadi.[Tilshunoslik haqida, Qomus.INFO].

Mazkur yo‘nalishlardan tashqari tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni o‘rganuvchi ko‘plab tarmoq va bo‘limlari bor: semasiologiya til birliklari ma’nolarini o‘rganadi; fonetika va fonologiya tilning tovush qurilishini tekshiradi; leksikologiya va frazeologiya tilning lug‘aviy materialini tadqiq etadi. So‘z yasalishining tadqiqot ob’ekti so‘zlarning yasalish usullari va ushbu usullarning mahsuldorligi bo‘lsa, grammatika (morfologiya va sintaksis) so‘z o‘zgarishlarini va so‘zlarning gaplar va so‘z birikmalari sifatida birikishi qonuniyatlarini o‘rganadi. Tilshunoslikning har bir bo‘limida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus bo‘limchalar bo‘lishi mumkin. Mac, leksikologiya doirasida onomastika bo‘limchasi bo‘lib, u, o‘z navbatida, antroponimika, toponimikaga bo‘linadi. Muayyan tilning hududiy farklanishi (differensiatsiyasi)ni dialektologiya o‘rganadi. Mazkur bo‘limlarning har birida tilning hoz. ahvoli va uning tarixiy taraqqiyoti tadqiq etiladi (Diaxroniya, Sinxroniya). Jahon tillari, ularning oilalari va guruxlarini o‘rganuvchi tilshunoslik tarmoklari: arabistika (arabhunoslik), germanshunoslik, turkiyshunoslik, slavyanshunoslik, finugorshunoslik va boshqa tillarning o‘zaro ta’sirlashuvi, yordamchi xalkaro tillarni yaratish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini interlingvistika va tarjima nazariyasi o‘rganadi.

Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni o‘rganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy

narsalar (moddiylik va g‘oyaviylik)ning o‘zaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongni va ijtimoiy mavjudot bo‘lmish insonning o‘zini to‘g‘ri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon berdi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning o‘zaro aloqasi muammosi Tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning o‘zida o‘rganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiytarixiy, komparativ) va normativstilistik (me’yoriyuslubiy) metodlarni ko‘rsatish mumkin. Tilshunoslikda yana maxsus tadqiqot usullari — lisoniy hodisalarni kuzatish, lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filol. fanlari tutashgan chegarada paydo bo‘lgan.

XX asrning yigirmanchi yillarida Samarqand davlat universiteti (u davrda Oliy pedagogika instituti deb atalardi) tarkibidagi ijtimoiy fanlar fakultetining asosiy bo‘limlaridan biri – til va adabiyot bo‘limida yoshlarga o‘zbek filologiyasiga tegishli fanlardan bilim berish bilan birga o‘zbek tilshunosligi, adabiyotshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqot ishlarini ham samarali olib borishgan. Bunda A.Sokolov, E.Polivanov, A.Sa’diy, A.Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, I.Ponomaryov, S.Mutallibov kabi olimlarning xizmati katta bo‘ldgan.

O‘tgan asrning 20-yillari oxiri va 30-yillari boshida asosiy e’tibor savodsizlikni tugatishga, maorif va madaniyatni rivojlantirishga qaratilganligi sababli 1927-1929 yillarda Samarqand Oliy pedagogika institutida, 1929-1933 yillarda O‘zbekiston davlat pedakademiyasida faoliyat ko‘rsatgan tilshunos olimlar o‘zbek tilshunosligining ayrim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan muammolari ustida ilmiy tadqiqotlar olib bordilar. Jumladan, Ye.D.Polivanov (1891-1938) o‘zbek tili masalalari bilan 1922 yildanoq shug‘ullana boshlab, o‘zbek tili imlosi, yozuvini lotinlashtirish hamda o‘zbek tili fonetikasi, dialektologiyasi va grammatikasiga oid qator ilmiy tadqiqotlar e’lon qilgan. Uning qalamiga mansub bo‘lgan “O‘zbek tilining qisqa grammatikasi” (rus tilida, 1926), “O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili”(rus tilida, 1933), “O‘zbek tili grammatikasidan materiallar» (rus tilida, 1935) kabi asarlar qimmatli bo‘lib, bugungi kunda ham talabalarning sevimli kitoblari sirasiga kiradi.

1927-1931 yillarda Samarqanddagi O‘zbekiston davlat pedakademiyasida o‘qituvchilik qilgan G‘ozi Olim Yunusov (1893-1939) yoshlarga tilshunoslik fanlaridan dars berish bilan birga, o‘zbek tiliga oid qator ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Uning “O‘zbek tili” (1930), “Yuridik terminlar lug‘ati” (1933), “O‘zbek lahjalari tasnifidan bir tajriba” (1936), “O‘zbek tili grammatikasi” (qo‘lyozma, 1936) kabi asarlari shu ilmiy kuzatishlarning natijasi bo‘lgan.

Aytish o‘rinliki, o‘zbek tilini ilmiy jihatdan o‘rganishni Samarqandda boshlab bergan olimlardan yana biri Abdurauf Fitrat bo‘lgan. Uning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf. Birinchi kitob” (Samarqand-Toshkent, 1930) nomli asari ilmiy jihatdan qimmatlidir.

1927-1930-yillarda Samarqanddagi Oliy pedagogika institutida o‘qib, 1930 yildan shu institutda o‘zbek tili va adabiyoti o‘qitish metodikasidan dars bergan S.Mutallibov (1900-1979) O‘zbekistonda savodsizlikni tugatish, umumta’lim maktablariga ona tili va adabiyotdan o‘qituvchilar tayyorlash ishiga muhim hissa

qo‘shgan. U yaratgan “Alifbe” 1929, 1930, 1931-yillarda qayta-qayta nashr qilingan. Uning “Alifbe” o‘qituvchilariga metodik qo‘llanma»si o‘z davrida xalq maorifiga sezilarli foyda keltirgan.

Ana shunday fidoyi insonlardan biri O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, professor, Samarqanddagi o‘zbek tilshunosligi maktabi asoschisi Ulug‘ Tursunovdir. U 1938-yildan tilshunoslik kafedrasiga mudirlik qilgan va uning yetakchiligida o‘zbek tilshunosligining eng muhim muammolari bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, Ulug‘ Tursunov o‘zbek tilshunoslari orasida birinchilardan bo‘lib, 1941-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Keyinchalik o‘tgan asrning 40-yillari oxirida G‘.Qodirov, A.Islomov, A.Sulaymonov, X.Berdiyorov kabi tilshunos olimlar bu kafedrada samarali faoliyat ko‘rsatgan.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘tgan asrning 50-yillarida o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo‘ygan va kafedra qoshidagi aspirantura orqali yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga katta e’tibor berilgan. Aspiranturani bitirib, nomzodlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qilgan yosh tilshunos olimlardan G‘.Abdurahmonov, J.Muxtorov, V.Egamov, J.Hamdamov, F.Is’hoqov, N.Rajabovlar shu yillarning mahsuli bo‘lgan.

Qolaversa, o‘tgan asrning 60-70-yillarida tilshunoslik kafedrasida T.Xo‘jaev, M.Mo‘minova, N.Abdurahmonov, R.Qo‘ng‘urov, M.Husainov, M.Valiev, O.Isroilov, O.Amirova, M.Ahmedov, O.Abdullaeva, R.Mirazizova, A.Xoliqov, X.Abdurahmonovlar talabalarga dars berganlar. Bu davrda respublikamizning boshqa oliy o‘quv yurtlari va ilmiy-tekshirish institutlari uchun ham yuqori malakali mutaxassislar – fan nomzodlari yetishtirib berishga katta katta hissa qo‘shgan. Jumladan, A.Abdullaev, R.Sayfullaev, S.Ravshanova, F.Ubaeva, E.O‘rozov, L.Abdullaeva, F.Is’hoqov, I.Ziyoeva, X.Xoliyorov, B.Egamberdiev, T.O‘rinov, H.Hamroev, A.Hazratqulov, B.O‘rinboev, M.To‘ychiev, O‘.Nosirov, I.Suyarov, A.Doniyorov, B.To‘ychiboev, B.Yo‘ldoshev, Yo.Xo‘jamberdiev, M.Mahmatqulov, S.Asliddinovlar shu davrda yetishib chiqqan yosh olimlardir.

Albatta, ularning ilmiy kamolotida kafedraning yetakchi olimlari U.Tursunov, A.Sulaymonov, H.Berdiyorov, X.Doniyorovlarning xizmati katta bo‘lgan. Shuningdek, 60-70-yillarda kafedra a’zolari tomonidan 15 ta to‘plam nashr qilingan. U.Tursunov va J.Muxtorov qalamiga mansub “Hozirgi zamon o‘zbek tili” nomli darslik uch marta (1960, 1965, 1975- yillarda) chop etilgan.

Bundan tashqari, shu ilmiy maktab vakillari o‘zbek tilshunosligining turli yo‘nalishlarida tadqiqot ishlarini olib borib, sezilarli natijalarni qo‘lga kiritgan. Masalan, J.Muxtorov, X.Doniyorov, B.O‘rinboev, R.Qo‘ng‘urov, V.Egamov, N.Abdurahmonov, B.Yo‘ldoshev, N.Rajabov, T.Xo‘jaev, J.Hamdamov, Q.Usmonov, S.Karimov, J.Eltazarov T.Rahmatov, Q.Usmonov, Z.Aliqulov, E.Abdiev, T.Qurbonov, A.Abdusaidov, X.Axtamova, N.Begaliev, M.Ro‘ziqulova, M.To‘ychiev va boshqa taniqli olimlarning respublika ilmiy jamoatchiligiga manzur bo‘lgan asarlarini namuna qilib ko‘rsatish mumkin.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, bugungi kunda kafedra ilmiy-pedagogik kadrlari safi tilshunos olimlar bilan kengayib bormoqda. Jumladan, filologiya fanlari doktorlari J.Eltazarov, A.Pardaev, D.O‘rinboeva, X.Xayrullaev, dotsentlar

A.G‘afforov, R.Suvonova, Sh.Mahmadiev, O.Yusupova, PhD olimlar S.Umirova, Sh.Normo‘minov, B.Xolmuxamedov kabi yosh malakali o‘qituvchilar tilshunoslik sohasiga munosib hissa qo‘shmoqdalar.

Samarqand davlat universitetining o‘zbek tilshunosligi kafedrasida faoliyat yuritgan olimlar shu kunga qadar mashaqqatli, lekin sharafli faoliyat yo‘lini bosib o‘tib, talabalarga bilim berish, ularni har tomonlama bilimdon, komil inson, yetuk mutaxassis qilib tarbiyalash borasida ulkan ishlarni amalga oshirib kelmoqdalar [https://zarnews.uz/post/ozbek-tilshunosligining-ulug-dargalari-kamol-topgan-maskan].

ADABIYOTLAR

1.O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent:O‘zbekiston, 2023.
2.O‘zbekiston Respublikasining **“**O‘zbekiston Respublikasining davlat tili to‘g‘risida”gi Qonuni. –Toshkent, 1989.
3.Tilshunoslik haqida – U kim, bu nima – Qomus.INFO
4.https://zarnews.uz/post/ozbek-tilshunosligining-ulug-dargalari-kamol-topgan-maskan.

KOLLOKATSIYALARNING LISONIY MAQOMI

THE LINGUISTIC STATUS OF COLLOCATIONS

G‘apporov Baxriddin Baxtiyor o‘g‘li
O‘qituvchi,
University of Business and Science
bahriddingapporov91@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola “kollokatsiya” tushunchasining kelib chiqishi, tilshunoslikdagi o‘rni va ahamiyati haqida batafsil ma'lumot beradi. Kollokatsiya, ya’ni so‘zlarning bir-biri bilan tabiiy va kutilgan tarzda birgalikda ishlatilishi, tilshunoslikning muhim tushunchalaridan biri hisoblanadi. Maqolada kollokatsiyaning turli yondashuvlar asosida berilgan ta’riflari, uning boshqa tilshunoslik tushunchalari bilan bo‘lgan farqi, shuningdek, kollokatsiyalarni o‘rganishning amaliy ahamiyati haqida so‘z boradi. Ayniqsa, chet tilini o‘rganuvchilar uchun kollokatsiyalarni bilishning ahamiyati ta’kidlangan. Maqolada kelajakda kollokatsiyalarni o‘rganish bo‘yicha qilinishi mumkin bo‘lgan tadqiqot yo‘nalishlari ham ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *kollokatsiya, tilshunoslik, leksikologiya, frazeologiya, kombinator lingvistika, tarjimashunoslik.*

Annotation: *This article delves into the concept of “collocation” exploring its origins, its role within linguistics, and its overall significance. Collocations, which refer to the natural and expected co-occurrence of words, are fundamental to understanding language structure and usage. The article offers various*

perspectives on defining collocations, differentiating them from other linguistic concepts such as idioms and phrases. It also highlights the practical applications of studying collocations, particularly for language learners, who can benefit from a deeper understanding of how words naturally combine. Furthermore, the article suggests potential avenues for future research in the field of collocations.

Key words: *collocation, linguistics, lexicology, phraseology, combinatory linguistics, translation studies.*

Kollokatsiya (collocation) atamasi mohiyatiga nazar tashlar ekanmiz. U dastlab XV asrning o‘rtalarida “collocacioun” “bog‘lam” degan ma’noda ishlatilgan, bu so‘z eski fransuz tiliga lotin tilidan to‘g‘ridan to‘g‘ri olingan **collocationem** so‘zi asosiga qurilgan bo‘lib, bu **collocare** (ya’ni, “birgalikda qo‘yish, joylashtirish”) fe’lining o‘tgan zamon sifatdoshidan hosil bo‘lgan harakat nomi shakli hisoblanadi. Undan “birgalikda joylashtirish faoliyati, biror narsa bilan birga joylashtirilgan yoki tartiblangan holat” ma’nolarida foydalanish taxminan 1600 yildan boshlangan. Lingvistik tushuncha sifatida rasman 1940 yildan keng qo‘llanila boshlagan (Etymonline - Online Etymology Dictionary).

Kollokatsiyalarni lingvistik jihatdan tadqiq qilish uchun avvaliga katta hajmdagi matn korpuslarini tahlil qilish orqali ularni aniqlaymiz. Keyin, statistik usullar yordamida kollokatsiyalarning chastotasi va kuchliligini o‘lchaymiz. Shundan so‘ng, semantik, sintaksis va pragmatik jihatdan sifatli tahlil qilib, ularning ma'nosi va funksiyalarini aniqlaymiz.

“Kollokatsiya” eng noaniq talqin qilinadigan atamalardan biri hisoblanadi. Uning qo‘llanilish doirasi shu darajada kengki, uni teranroq anglash uchun izchil tadqiqotlar o‘tkazish lozim. Unga nisbatan berilgan barcha ta’riflarda umumiy jihatlar mavjud. So‘nggi 50 yil ichida kollokatsiya tilshunoslikka oid bo‘lgan tadqiqotlarning asosiy predmeti bo‘lib kelmoqda. Uning nazariy asoslari tilshunoslikning quyidagi; leksikologiya, korpus lingvistikasi, frazeologiya va nisbatan yangi yo‘nalish - kombinator lingvistika sohalarida keng o‘rganilmoqda.

Kollokatsiyalarni aniqlash muammosi ularni frazeologizmlar (idiomalar), shtamplar, klishelar, terminlar orasidagi o‘ziga xos xususiyatlarini va o‘rnini aniqlash orqali amalga oshirilishi mumkin. Ularning amaliy qo‘llanilishi tarjimashunoslik tadqiqotlari, chet tilini o‘qitish, leksikografiya kabi sohalarda amalga oshiriladi. Kollokatsiya (collocation) tushunchasi asosan ingliz leksikologik va leksikografik tilshunoslik maktabida paydo bo‘lgan va ma’lum rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan. Bu atamani aniqlash bo‘yicha G‘arb tilshunosligida uchta asosiy yondashuv mavjud:

1. leksik darajadagi moslashuvchanlik sifatida;
2. barqaror so‘z birikmasi sifatida;
3. ma'lum bir kontekstda birgalikda uchrashishga moyillik sifatida.

“Kollokatsiya” termini dastlab 1957-yilda J.R.Fert tomonidan ishlatilgandan so‘ng tilshunoslar orasida ommalasha bordi. O‘sha davrdan boshlab, ko‘plab tilshunoslar bu terminga nisbatan “so‘zlarning birgalikda uyg‘un kelishi yoki so‘z kombinatsiyasi” degan yakdil ta’riflarni berishgan. U kollokatsiyani “sintagmatik darajadagi abstraksiya” deb ta’riflagan [Firth, 1957: 56]. Bu atama tilning o‘zida

tez-tez birgalikda uchraydigan leksik birliklar ketma-ketligini tavsiflash uchun ishlatiladi. Bu so‘zlar ko‘pincha ma’no yoki funksiya jihatidan o‘zaro bog‘langan bo‘lsa-da, ularni turg‘un iboralar (idiomalar) bilan adashtirib yubormaslik darkor. Aksincha, kollokatsiya tarkibidagi har bir so‘z, idiomlardan farqli o‘laroq, semantik nuqtai nazaridan alohida mustaqil ma’no hosil qila oladi. Kollokatsiyaning semantik yaxlitligi yoki ma’no jihatdan bir-biriga mutanosibligini uning tarkibiy elementlaridan biri (yoki bir nechtasi) kontekstual jihatdan juda cheklanganda va neytral kontekstlardagi ma’nosiga qaraganda farq qilganda aniqlanadi [Cruse, 1986: 40]. **Heavy rain**, **bright future** va **do research** kabi so‘z birikmalarini kollokatsiyalarga misol tariqasida keltirish mumkin. Nattinger va Dekarrioning fikricha, kollokatsiya har qanday matnda katta ehtimollik bilan uchratish mumkin bo‘lgan va bir-biri bilan o‘zaro uyg‘un aloqa kasb etuvchi so‘zlarni ketma-ketlikda kelishidir [Moehkardi, 2002: 53]. Sinkler ham kollokatsiyalar ikki yoki undan ortiq so‘zlarning matnda bir-biriga juda yaqin joylashgan holda, takroran birgalikda kelishi ekanligini qayd etadi [Khodadady, 2012: 39-49].

Benson va Ilson kollokatsiyalarni ikki turga bo‘ladi: grammatik va leksik. Ular ot, fe’l, sifat va yuklamalar yordamida yasalgan turli xil grammatik hamda *ot+ot, sifat+ot, ravish+ot, fe’l+ot, fe’l+ravish* kombinatsiyalari yordamida yasalagan leksik kollokatsiyalar ro‘yxatini taklif qilishdi [Bahns, 1993: 56-63].

Makkarti va O‘Dell ko‘pincha bir-biri bilan o‘zaro birikib keladigan ikki yoki undan ortiq guruh bo‘lib keluvchi va taxmin qilish qiyin bo‘lgan so‘zlarni kollokatsiya deb atashgan. Bu shuni anglatadiki, bir so‘zni boshqasi bilan birga ishlatilishi juda tasodifiy jarayondir [McCarthy, 2005: 34]. To‘g‘ri, til egalariga kollokatsiyalardan foydalanish qiyinchiliksiz tabiiy holatda foydalana olishadi, biroq ingliz tilini chet tili sifatida o‘rganuvchilar uchun bir qator qiyinchiliklar tug‘dirishi tabiiy. Misol uchun, “*powerful*” va “*strong*” kabi so‘zlar semantik jihatdan ma’nodosh hisoblanadi. Shuning uchun, o‘quvchilar ko‘p hollarda ularni hech ikkilanmay almashtirib ishlatishadi va oqibatda uslubiy xatolarga yo‘l qo‘yish ehtimoli yuqori bo‘ladi. “*powerful*” va “*strong*” so‘zlari - (kuchli,baquvvat) degan ma’nolarni anglatadi. “**powerful wind**” (kuchli shamol) yoki “**a strong engine**” (kuchli motor) singari kollokatsiyalar noto‘g‘ri so‘zlik bilan ifodalanganiga misol bo‘la oladi, chunki til egalari ularni “**strong wind**” hamda “ **a powerful engine**” shaklida ishlatishadi. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, kollokatsiyalarni o‘rganilayotgan tilda qaysi shaklda berilsa, o‘sha shaklda o‘rganish muhim. Aks holda, o‘quvchi ulardan o‘rinsiz foydalanib, ko‘plab funksional hamda uslubiy xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Yana bir yuqoridagi ta’rifga o‘xshash fikrni Palmer ilgari surgan. Uning aytishicha, kollokatsiyalar birgalikda ketma-ket kelgan so‘z birikmalardir. Ularni bir butun, mustaqil so‘z birikmasi deb hisoblash zarur, alohida tarkibiy qismlari bog‘lab chiqilgan birliklar emas. Boshqacha qilib aytganda, kollokatsiyalar tasodifiy so‘zlardan tashkil topganligi uchun, so‘zlarni faqat ularning individual ma’nolariga asoslanib birlashtirishda xatolikka yo‘l qo‘yish ehtimoli yuqori [Palmer, 1993: 4]. Shuningdek, Vudlard kollokatsiyalar ikki va undan ortiq so‘zlarni birgalikda mutanosib kelishini ifodalaydi deb

hisoblaydi. U yana qo‘shimcha qilib, kollokatsiyalar tasodifiy ketma-ketlikda kelmasligi haqida alohida ta’kidlab o‘tgan.

Lyuis ba’zi so‘zlar tabiiy matndagi boshqa so‘zlar bilan tasodifiy chastotadan ko‘proq aloqada bo‘lganda, kollokatsiya hodisasi yuzaga chiqadi. Shunisi aniqki, Vudlard hamda Lyuis kollokatsiyalarning tabiiy va oldindan taxmin qilish ehtimoli yo‘q bo‘lganligi uchun ingliz tili o‘rganuvchilari uchun katta to‘siq sanaladi. Qisqacha qilib aytganda, kollokatsiyalar adabiy til muhitida kundalik yozma matn va og‘zaki nutqda tez-tez birga qo‘llanadigan so‘zlar jamlanmasi hisoblanadi [Lewis, 2008: 17].

Garchi ko‘plab tilshunoslar kollokatsiyalar ta’rifi bo‘yicha yakdil fikrga kelishgan bo‘lsada, ularni boshqa lingvistik hodisalar bilan taqqoslanganda jumladan idiomalar (*spill the beans, have one foot in the grave, speak of the devil*), modal so‘zlar (*to start with, furthermore*), ko‘chma ma’noli iboralar (*as light as a feather, as cold as ice*) o‘quvchi ikkilanib qolishi mumkin, chunki ular doimiy turg‘un ifoda shakliga ega. Shuning uchun, kollokatsiyalarni boshqa o‘xshash kategoriyalardan farqlash uchun ko‘plab urinish amalga oshirib kelinmoqda.

Og‘zaki va yozma ingliz tili ikki tamoyilga asoslanib farqlanadi: Ochiq Tamoyil (OT) va Idioma Tamoyil (IT). Kollokatsiyalar shu ikki diapazonni oxiridan o‘rin oladi. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, “OT” Chomskiyning “universal grammatika” nazariyasiga aloqador hisoblanadi. Bu nazariyani o‘ziga xosligi shundaki, unda tilning grammatik va semantik qoidalarga muvofiq jumlalar tuzish imkoniyatiga katta urg‘u beriladi. Aksincha, “IT” tamoyilida ijtimoiy-leksik an’anaviy so‘z birikmalarini qo‘llash ustuvor vazifa hisoblanadi. Misol uchun, “*crowded traffic*” kollokatsiyasi grammatik va semantik jihatdan to‘g‘ri, biroq til egalariga bu so‘z birikmasi noodatiy tuyilishi mumkin, chunki ular bir xil ma’noda “*heavy traffic*” kollokatsiyasidan foydalanishadi. Shunday qilib, biz bir tomondan erkin so‘z birikmalar va kollokatsiyalar, ikkinchi tomondan kollokatsiyalar va idiomalar o‘rtasida farqlarni aniqlashimiz lozim. Erkin holda uchraydigan so‘z birikmalari OT ga xos xususiyatdir. Masalan, “*cook a meal*” erkin kollokatsiya hisoblanadi, chunki “*cook*” so‘zini o‘rnida “*make*”, “*eat*” kabi fe’llarni almashtirib ishlatsa bo‘ladi, shuning uchun kollokatsiyalarning ma’nosi aslida so‘zlovchi nimani nazarda tutayotganiga bog‘liq. Idiomalar, aksincha, turg‘un iboralar hisoblanib, qat’iy o‘zgarishsiz mazmunga ega bo‘ladi. Ba’zi kollokatsiyalar idiomalar kabi bir xil turg‘unlik tabiatiga ega bo‘lishi mumkin. Ular ko‘pincha tarkibiy so‘zlarning ma'nolarini hisoblash orqali anglashiladi. Aytishlaricha, idiomalar kollokatsiyalarning alohida shakli hisoblanadi [Duan, 2012: 1890-1894].

Todening fikricha, prefakrikatsiya (tilning tayyor, oldindan tuzilgan va takrorlanuvchi ma‘noli elementlarini anglatadi) odatda generatsiya (tilning yangi tuzilmalarini yaratish jarayoni) bir-biriga qarama-qarshi tushuncha. Oddiy qilib aytganda, prefabrikatsiya qilingan iboralar (prefablar) o‘z ona tilisida so‘zlovchilarning xotirasida saqlanadigan tayyor til qurilmalarini anglatadi. Shu tariqa, kollokatsiyalar tabiiy va tayyor holda ishlatiladigan so‘z birikmalari bo‘lib, nutq oqimini tezlashtiradi [Tode, 2013: 169].

J. Van Roey “kollokasiyalar” va “leksik iboralar” o‘rtasidagi farqni mavjud ekanligiga e’tibor qaratib, kollokasiyalar garchi ular tasodifiy juftliklardek ko‘rinsa

ham tilda tabiiy holda birgalikda uchraydigan so‘z birikmalari hisoblanadi deydi. Ular o‘rtasida cheklovlar sintaktik yoki kontseptual ma’noda emas, balki ulardan qaysi holatlarda foydalanishni taqazo qiladi [Van, 1990: 46]. Masalan, "*commit suicide*" kollokasiya hisoblanadi, chunki bu ikki so‘z tez-tez birgalikda ishlatiladi, garchi ularni "*end one’s life*" kabi sinonim bilan almashtirish mumkin bo‘lsa-da. Leksik iboralar esa, aksincha, yanada moslashuvchanroq va turli kontekstlarda ishlatilishi mumkin.

Jon Makxardi Sinkler "ma’no birligi" (a unit of meaning) termini tilning asosiy birligi sifatida taklif qilib, uni so‘zga qarama-qarshi qo‘ygan holda, kollokatsiyani so‘zning va unga aloqador matnning barqaror qo‘llanish turlaridan biri sifatida ajratib ko‘rsatgan. U kolligatsiya, semantic preferensiya va semantik prosodiya bilan bir qatorda tilning barqaror qo‘llanish shakllarini ajratgan. Bunda kollokatsiya — leksik darajadagi o‘zaro bog‘liqlik, ikki yoki undan ortiq so‘zlar o‘rtasidagi yaqinlik; kolligatsiya — grammatik darajada so‘zning ma‘lum bir grammatik kategoriya bilan moslashuvi; semantik preferensiya — semantik maydonlar bilan yaqinlik; semantik prosodiya esa so‘z va uning tevarak-atrofga nisbatan ijobiy, salbiy yoki neytral aloqasini baholashdir [Manca, 2012: 99]. Garchi, kollokatsiya termini bir guruh tilshunoslar (Hollidey, Sinkler, Stabs va Muun) tomonidan turli ma’nolarda foydalanilgan bo‘lsada, u asosan ikki “frazeologik” va “chastotali” yondashuvlar orqali aniqlanadi [Nesselhauf, 2005: 12]. So‘z chastotasiga asoslangan ta’rifga nazar tashlaydigan bo‘lsak, kollokatsiya ko‘p hollarda so‘zlarning tasodifiy birikuvidan ko‘ra yuqoriroq chastotada birga ishlatilishi hisoblanadi. Bunday yondashuv Fert, Hollidey va Sinkler tomonidan ilgari surilgan. “Frazeologik” yondashuv ta’rifiga kelsak, “kollokatsiyalar ma’lum grammatik qurilmalar doirasida uchraydigan, ikki yoki undan ortiq leksik birliklar assotsiatsiyasidir” [Cowie, 1994: 3169].

Kollokatsiyalar tilshunoslikning muhim tadqiqot yo’nalishlaridan biri bo’lib, so‘zlarning bir-biri bilan qanday qilib ma’noli va tabiiy birikmalarni hosil qilishini o‘rganadi. Bu birikmalar ko’pincha intuitiv tuyulishi mumkin bo‘lsa-da, ularning to’g’ri qo‘llanilishi muloqotda muvaffaqiyatga erishish uchun juda muhim ahamiyatga ega. Kollokatsiyalarni o‘rganishning ahamiyati shundaki, ularni bilmasdan chet tilini o‘ganish qiyin, chunki ko‘p hollarda so‘zlarning ma’nosi ular bilan qanday so‘zlar birga qo‘llanilishiga bog‘liq bo‘ladi. Ularni to‘g‘ri qo‘llash muloqotni yanada tabiiy va aniq qiladi. Shuningdek, kollokatsiyalarni idiomalar va leksik iboralar kabi boshqa tushunchalar bilan solishtirish orqali ular o‘rtasidagi farqlarni aniqlash muhim. Ularni korpus-lingvistik, statistik hamda semantik jihatdan o‘rganish ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega.Kollokatsiyalarni o‘rganish tilshunoslikning turli sohalari uchun muhim ahamiyatga ega. Masalan, tarjima ishida to‘g‘ri kollokatsiylarni tanlash matning sifatini oshiradi. Shuningdek, kompyuter tillarini yaratishda ham kollokatsiyalar haqidagi bilimlardan foydalaniladi.

REFERENCES

1. Bahns, J. Lexical collocations: a contrastive view. ELT Journal 47(1), Oxford, Oxford University Press, 1993.

2. Cowie, Anthony P. Phraseology. In The encyclopedia of language and linguistics, eds., 1994.
3. Cruse D.A. Lexical Semantics, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
4. Duan, M. & Qin, X. Collocation in English Teaching and Learning. Theory and Practice in Language Studies, 2012. 2(9), pp. 1890-1894. DOI: 10.4304/tpls.2.9.1890-1894.
5. Firth, J. Modes of meaning. In J. Firth (Ed.), Papers in linguistics. Oxford: Oxford University Press, 1957.
6. Khodadady, E., & Shamsaee, S. Formulaic sequences and their relationship with speaking and listening abilities. English Language Teaching, 2012. 5(2), pp. 39–49. https://doi.org/10.5539/elt.v5n2p39
7. Lewis, M. Teaching collections-Further development in the lexical approach. New York: Heinle, 2008.
8. Manca, E. Context and language / E. Manca. — Universita del Solento, 2012.
9. McCarthy, M. & O‘Dell, F. English Collocations in Use Intermediate. Cambridge: Cambridge University press, 2005.
10. Moehkardi, R. Grammatical and Lexical English Collocations: Some Possible Problems to Indonesian Learners of English. Humaniora, volume XIV No 1, 2002.
11. Nesselhauf, Nadja. Collocations in a learner corpus. Amsterdam: John Benjamins, 2005.
12. Palmer, H. E. Second interim report on English collocations. Tokyo: Kaitakusha, 1993.
13. Tode, T. Chunking and prefabrication. The Routledge Encyclopedia of Second Language Acquisition, Peter Robinson (ed). New York: Routledge, 2013.
14. Van Roey J. French-English Contrastive Lexicology. An Introduction. Louvain-la-Neuve. Peeters, 1990.

THEMATIC CLASSIFICATION OF EUPHEMISMS THAT EXPRESS MYSTERIOUS CONCEPTS

SIRLI TUSHUNCHALARNI IFODALOVCHI EVFEMIZMLARNING TEMATIK TASNIFI

Dushatova Shohsanam Baxtiyor qizi

FerSU EFL teacher

Annotation: *A linguistic device used to soften or obscure the direct meaning of an expression, often to avoid offending or disturbing the listener. Euphemisms are prevalent across languages and are influenced by cultural, religious, and societal norms. They play a crucial role in discussing sensitive, taboo, or uncomfortable topics in a more palatable way.*

Keywords: *politeness, language, sensitivity, social norms, cultural influence, linguistic device, taboo, culture.*

Annotatsiya: *Evfemizmlar tinglovchini xafa qilmaslik yoki behuzur qilmaslik uchun iboraning bevosita ma'nosini yumshatish yoki yashirish uchun ishlatiladigan lingvistik vosita hisoblanadi. Evfemizmlar turli tillarda keng tarqalgan va madaniy, diniy va ijtimoiy normalar ta'sirida paydo bo'ladi. Ular nozik, taqiqlangan yoki noqulay mavzularni yanada yoqimli tarzda muhokama qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.*

Kalit so'zlar: *xushmuomalalik, til, sezgirlik, ijtimoiy me'yorlar, madaniy ta'sir, lingvistik qurilma, tabu, madaniyat.*

Euphemisms are linguistic tools that help individuals navigate the complexities of language and social interaction. They soften the impact of words that might be too direct, harsh, or offensive, allowing for a more delicate or polite conversation. Among the many themes that euphemisms address, some of the most intriguing are those that deal with hidden or mysterious concepts. These concepts often include death, the supernatural, and taboo subjects that are culturally or socially sensitive. Understanding the thematic classification of such euphemisms can offer insights into how different cultures and societies grapple with the unknown or the uncomfortable.

Death is one of the most universally significant yet mysterious concepts in human experience. Almost every culture has developed a set of euphemisms to discuss death in a less direct manner. This is not only to avoid the harshness of the word "death" itself but also to mitigate the fear and sadness associated with the concept.

In English, euphemisms like "passed away", "gone to a better place," and "kicked the bucket" are commonly used. Each of these phrases encapsulates a different perspective on death. "Passed away" suggests a peaceful transition, "gone to a better place" often implies a belief in an afterlife, and "kicked the bucket" uses humor to lighten the gravity of the topic. In contrast, Russian uses terms like "ушел в мир иной" (went to another world) and "преставился" (passed away), which often have a more spiritual or religious connotation. Uzbek, similarly, has euphemisms such as "olamdan ko'z yumdi" (closed his eyes from the world) and "dunyo bilan xayrlashdi" (bid farewell to the world), which reflect a respectful and solemn approach to discussing death [Nurmonov, 2012: 56].

The supernatural and mystical are realms that have always fascinated humanity. They represent what is beyond the ordinary and often what is beyond human understanding. Euphemisms in this category are used to discuss topics like ghosts, spirits, and magical practices without directly naming them.

In English, terms like "the other side" or "beyond the veil" are used to refer to the supernatural realm. Such phrases suggest a separation between the known physical world and the unknown spiritual world. Russian euphemisms such as "домовой" (house spirit) or "нечистая сила" (unclean force) are used to refer to supernatural beings in a way that acknowledges their presence while maintaining a respectful distance. Similarly, in Uzbek culture, terms like "arvoh" (spirit) and "jin" (jin) are used cautiously, to avoid invoking these beings directly [Тиллоев, 2019: 73].

Social taboos are subjects that are avoided in polite conversation due to cultural, moral, or religious restrictions. These can include topics like sex, bodily functions, mental health, and even financial status. Euphemisms allow people to discuss these topics in a way that is more socially acceptable and less likely to cause discomfort.

In English, euphemisms like "sleep together" for sexual relations, "use the restroom" for going to the toilet, and "economically disadvantaged" for being poor are common. Each of these terms rephrases the original concept in a way that is considered more acceptable in polite society. Russian, too, has its set of euphemisms for sensitive topics. For example, "заниматься любовью" (make love) for sex, "комната отдыха" (restroom) for toilet, and "малообеспеченный" (low-income) for poor are used to navigate these conversational minefields [Павлова, 2017: 22].

The rise of political correctness has significantly influenced the development and use of euphemisms in contemporary society. The goal of political correctness is to use language that is inclusive and non-offensive, especially towards marginalized or historically oppressed groups. As a result, many traditional terms have been replaced by euphemisms that are considered more respectful.

In English, terms like "differently-abled" for disabled, "person of color" for non-white individuals, and "gender non-conforming" for those who do not adhere to traditional gender norms have become commonplace. These terms aim to recognize the dignity and humanity of individuals who might otherwise be marginalized by language. Russian and Uzbek societies, though influenced by global trends, have their own approaches to political correctness. Russian uses terms like "афроамериканец" (African American) and "человек с ограниченными возможностями" (person with limited abilities) instead of older, more pejorative terms. Uzbek has also seen a shift, with terms like "nogironligi bor" (having a disability) replacing the more direct "nogiron" (disabled) [Тиллоев, 2019: 73].

Certain topics are considered unmentionable due to their inherently sensitive or distressing nature. These can include severe illnesses, tragic events, or anything considered too uncomfortable to discuss openly. Euphemisms in this category often serve to distance the speaker and listener from the harsh reality of the situation.

In English, terms like "the big C" for cancer, "passed on" for death, and "in a delicate condition" for pregnancy complications are used to discuss such topics with a degree of separation. Russian uses similar strategies, with phrases like "тяжелая болезнь" (serious illness) for cancer or "ушел навсегда" (gone forever) for death. In Uzbek, terms like "xasta" (ill) are used in place of more direct references to serious health conditions [Nurmonov, 2012: 56].

Many euphemisms are deeply rooted in cultural symbolism and mythology. They use imagery and metaphor to convey concepts that are otherwise difficult to articulate. These euphemisms often draw from historical, religious, or literary sources, providing a culturally specific way to discuss hidden or mysterious topics.

In English, phrases like "crossing the River Styx" (a reference to Greek mythology) for dying, or "Pandora's box" for a source of unforeseen troubles, are used to discuss complex ideas in a more symbolic manner. Russian has similar expressions, such as "авгиевы конюшни" (Augean stables) for a seemingly insurmountable problem, drawing from Greek mythology. In Uzbek, phrases like "shirin uyqu" (sweet sleep) for death or "jannatmakon" (paradise place) for a deceased person reflect cultural and religious symbolism [Павлова, 2017: 22].

Thematic classification of euphemisms that express hidden or mysterious concepts reveals much about human psychology, culture, and society. Whether addressing death, the supernatural, social taboos, or political correctness, euphemisms provide a way to discuss the unspeakable with sensitivity and tact. They reflect cultural values, societal norms, and the human need to navigate the complexities of communication delicately. By examining these classifications, we gain a deeper understanding of how language functions not only as a means of communication but also as a tool for shaping and reflecting the human experience.

REFERENCES

1. Brown, P. & Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press. 1987.
2. Burridge, K. Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. Cambridge University Press. 2012.
3. Lakoff, G. The logic of politeness: Or, minding your p’s and q’s. In Papers from the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society. 1973.
4. Nurmonov, A. Эвфемизмы в узбекской культуре: Социолингвистический анализ. Ташкент: Издательство Университет. 2012.
5. Павлова, Е. И. Эвфемизмы в русском языке: прагматические аспекты. Вестник Челябинского государственного университета. 2017.
6. Тиллоев, Ш. Ўзбек тилида эвфемизмлар ва уларнинг хусусиятлари. Тошкент давлат педагогика университети нашриёти. 2019.

O‘ZBEK TILIDAGI FONOPOETIK VOSITALAR VA ULARNI TASNIFLASH MASALASI

PHONOPOETIC MEANS IN THE UZBEK LANGUAGE AND THE ISSUE OF THEIR CLASSIFICATION

Hamraqulova Guluzra
O‘qituvchi,
Andijon davlat pedagogika instituti,
hguluzra@gmail.com.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tovushlarning semantik xususiyatlari bilan bir qatorda, matnning fonostilistik markerlanganlik masalasi ham zamonaviy*

tilshunoslikning kun tartibida mustahkam o‘rin olgan masalalardan bir ekanligi, poetik matn tahlilida matnni tashkil etuvchi har bir elementning, xususan, fonetik birliklarning poetik imkoniyatlarini hisobga olish muhim va zarurligi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *fonetik struktura, fonetik birlik, fonosemantika, emotsional-ekspressiv funksiyalar, lingvopoetika, fonopoetika, grammatik yoki sintaktik-sintagmatik intonatsiya, mantiqiy yoki mantiqiy-ekspressiv intonatsiya, emotsional-ekspressiv intonatsiya.*

Annotation: *This article shows that, along with the semantic features of sounds, the issue of phonostylistic marking of the text is one of the issues firmly placed on the agenda of modern linguistics, it is important and necessary to take into account the poetic potential of each element that makes up the text, in particular, phonetic units, in the analysis of poetic text. Will be considered.*

Key words: *phonetic structure, phonetic unity, phonosemantics, emotional-expressive functions, linguopoetics, phonopoetics, grammatical or syntactic-syntagmatic intonation, logical or logical-expressive intonation, emotional-expressive intonation.*

Ma’lumki, til tizimini tashkil etuvchi struktur elementlarning har biri shu sistema tarkibida muayyan o‘xshash belgilari asosida o‘zi mansub qatordagi boshqa birliklar bilan umumiylikni hosil qilsa-da, o‘ziga xos funksiyalashish xususiyatiga ko‘ra umumiy qatordan farq qiladi. Tilning fonetik strukturasini tashkil etuvchi birliklari ham ularning segment yoki ustsegmentligidan qat’i nazar, nutq jarayonida so‘zlovchining intensiyasini yuzaga chiqaruvchi vositaga aylanishi mumkin. Shu bilan birga adib qo‘lida fonetik vositalarning poetik imkoniyatlari ham o‘ziga xos tarzda voqelantirilishi mumkin. Poetik matndagi adib intensiyasini yuzaga chiqarishda barcha fonetik birliklar, xususan, unli va undoshlar, ularning turli xil kombinatsiyalari, ohang, urg‘u, to‘xtam kabi segment va ustsegment birliklar o‘ziga xos vazifa bajaradi.

Fonetik birliklarning semantik va stilistik yuk tashishi haqidagi fikrlar jahon tilshunosligida, shu qatorda, o‘zbek tilshunosligida ham bir qator tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan.

Tilshunoslikda fonosemantikaning ajratilishi va uning mustaqil yo‘nalish sifatida rivoj topishi rus tilshunosi S.V.Voronin nomi bilan bog‘lansa-da, inson nutqiga oid har bir tovushning qandaydir ong osti ma’noga ega ekanligi haqidagi dastlabki g‘oya Amerika tilshunosi Ch.Osgudga tegishli bo‘lib, olimning ushbu g‘oyasi til egalarining muayyan kontingenti o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari asosida shakllangan edi. Ch.Osgudning tovushlarning semantik xususiyati haqidagi fikrlari rus tiliga A.P.Juravlev tomonidan olib kirilganligi ham ma’lum. Shunga qaramay, tadqiq obyekti tilning tasviriy tovushlar tizimi bo‘lgan tarmoqning ajratilishi va uning mustaqil soha sifatida rivoj topishida S.V.Voronin alohida e’tirof etiladi. Uning “Основы фоносемантики” nomli monografiyasida tovushlarning semantik imkoniyatlari va ularning matn tarkibida, ayniqsa, poetik matnda muallif intensiyasini yuzaga chiqarishda benazir vosita ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. [Воронин, 1982: 244].

Olim fonosemantikani fonetikadan ham, fonologiyadan ham farqlash zarurligini ta’kidlagan holda, uni tovushlarga tilning, nutqning motivlangan belgisi sifatida qarovchi ta’limot sifatida e’tirof etadi. Uning fikricha, tovushlar semantikasini bir tomondan ularning akustik-artikulyatsion xususiyatlarini, ikkinchi tomondan ularning til egalari tomonidan qabul qilinish xususiyatlarini e’tiborga olgan holda talqin qiluvchi fonosemantikaning fonetik asosini tovushlarning talaffuz etilish va qabul qilinish imkoniyati tashkil etadi.

Tovushlarning semantik xususiyatlari bilan bir qatorda, matnning fonostilistik markerlanganlik masalasi ham zamonaviy tilshunoslikning kun tartibida mustahkam o‘rin olgan masalalardan biridir. Buning sababi barcha lisoniy jarayonlarga o‘z ta’sirini o‘tkazuvchi ommaviy kommunikatsiya vositalarining tezkor rivojlanishi bilan izohlanmoqda. Shuning uchun fonostilistika ham alohida tadqiq yo‘nalishiga aylanib, fonetik hodisalar va jarayonlarning stilistik xususiyatlarini muloqot aktining umumiy ekstralingvistik manzarasini hosil qiluvchi omillarini hisobga olgan holda o‘rganish uning predmetini tashkil etmoqda. Chunki nutq muloqot vaziyati, kommunikantlarning niyati hamda ijtimoiy omillar ta’sirida o‘zgarib boradi. Shu nuqtayi nazardan, muayyan ekstralingvistik vaziyatda voqelanadigan uslubiy markerlangan segment va ustsegment birliklar yig‘indisi fonetik uslubni tashkil etadi.

T.Kraves fonetik uslubning shakllanishida ritmik-melodik vositalarning mavqeyini tovushlardan ustun qo‘yadi. Buni olima fonemalarning belgilari hamda ularning voqelanishi matnning uslubiy xususiyatlariga bog‘liq emasligi bilan izohlagan holda, tovushlar simvolizmi bundan mustasno ekanligini ta’kidlaydi va fonostilistik sxemaning fonema sathida shakllanmasligini, chunki matn uslubini tanlashda so‘zlovchi fonemalar chastotasiga e’tibor qaratmasligini e’tirof etadi. [Кравец, 2015: 136-142].

M.Djusupov va Q.Saparovalar esa fonetik stilistikani uning obyektiga ko‘ra segment fonostilistika va prosodik fonostilistikaga ajratadilar. Bunda segment fonostilistikaning o‘rganish doirasiga segment birliklarning, ya’ni fonemalarning stilistik imkoniyatlari kirishini, prosodik fonostilistikaning doirasida esa til intonatsion strukturasini tashkil etuvchi komponentlar, urg‘u hamda singarmonizm kabilar o‘rganilishi ta’kidlanadi. [Джусупов., Сапарова, 2021: 306-316].

O.Tursunova badiiy nutqning barcha turlarida ohang uslubiy vazifa bajarishini qayd etadi. Uning ta’kidlashicha, “poetik nutq xususiyatlaridan ayrim jihatlarini ochib beruvchi, uning obrazli tarzda namoyon bo‘lishini belgilovchi va, albatta, so‘zlovchining muayyan ma’nodagi munosabatini aks ettiruvchi vositalardan biri ohangdir. Tovush tempi, tembri, gapirish manerasi, so‘zlarni talaffuz etish usullari, ovozning nutq tovushi doirasida va muayyan vaqt birligi davomida tovlanishi sifatida baholanayotgan intonatsiya so‘zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga bo‘lgan ma’lum bir munosabati (murojaat, xitob, kinoya, gina, achinish, shodlanish, taajjub, g‘azab)ni anglatuvchi ifodaviylikning asosiy vositasidir. Bu xususiyat poetik fikrni tinglovchiga, serjilo hamda ta’sirchan yetib borishiga xizmat qiladi”. [Турсунова О, 2019: 26].

Masalan:

Otang sochidagi oqlar – gunohing.
Onangdek sarg‘aygan bog‘lar gunohing.
Shaharga mahkamroq bog‘lar gunohing,
Ketolmaysan, ketolmaysan-a… [Мирзо Иқбол, 2020: 248].
(“Arosat”, 11-bet.)

Intonatsiya tilning supersegment birligi bo‘lib, u uni tashkil etuvchi elementlarning barqaror munosabatlaridan tashkil topgan murakkab butunlik hisoblanadi. Intonatsiyaning tarkibiy qismlari ilmiy adabiyotlarda turlicha ko‘rsatiladi. [Бондарко., Вербицкая., Гордина, 1991]. D.Nabiyeva ularni umumlashtirgan holda, quyidagicha belgilash mumkinligini qayd etadi: asosiy ovoz tonining pasayib ko‘tarilishini nazorat qiluvchi komponent – melodika; jozibali artikulyatsiya tezligining o‘zgarishini nazorat qiluvchi nutq tempi; artikulyatsion harakatlar kuchining o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan ovoz balandligi; nutq jarayonida fonatsiyaning to‘xtalishi, ya’ni pauza; urg‘u hamda ovozning o‘ziga xos bo‘yoqdorligini aks ettiruvchi ovoz tembri. [Набиева, 224]. Ta’kidlash lozimki, intonatsiya tarkibidagi komponentlar mavqeyi masalasi ham fonetistlar o‘rtasidagi munozaralarga sababdir. Ba’zi tilshunoslar intonatsiyaning asosiy komponenti sifatida melodikani ajratsalar, [Матусевич, 1976]. boshqalari urg‘u va pauzani ko‘rsatadilar. [Жинкин, 1982]. Bu borada prof. D.Nabiyevaning fikrlari e’tiborga loyiq. Uning ta’kidlashicha, “til sistemasida intonatsiyani tashkil etuvchi komponentlar teng qimmatlidir. Lekin bu komponentlarning mavqeyi nutq jarayonida so‘zlovchining emotsional holati, kommunikativ maqsadi, nutq vaziyati va har bir xususiy tilning o‘ziga xos jihatlari kabi omillar ta’sirida o‘zgarishi mumkin”. [Набиева, 224].

Intonatsiya huddi leksik va grammatik vositalar singari gapni tashqi tomondan shakllantiruvchi, sintaktik uyushtiruvchi vositadir. Demak, intonatsiyaning funksiyasi nutq jarayonida ko‘rinadi. V.G.Gak to‘g‘ri ta’kidlaganidek, intonatsiya gapda ikki funksiyani bajaradi: struktur-sintaktik (uyushtiruvchi) va xususiy semantik.[Гак, 1981: 102].

Intonatsiyaning struktur-sintaktik funksiyasi intonemalarni birlashtirish va ajratish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Bunda jumlaning tugallanganligi yoki tugallanmaganligi, jumla komponentlari o‘rtasidagi sintaktik aloqa va munosabatlar, ularning uyushganligi va uyushmaganligi kabi oppozitsiyalar ifodalanadi.

B.O‘rinboyev intonatsiyaning quyidagi turlarini ajratadi:

1. Grammatik yoki sintaktik-sintagmatik intonatsiya. Bu, odatda, sintaktik bo‘linishning, mazmunning boshqaligini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu xil intonatsiya gaplarni sintaktik bo‘laklarga ajratishda va so‘z tarkibida aniq ko‘rinadi. Masalan: *Katta mevali daraxt* (mevasi katta). *Katta mevali daraxt* (daraxt katta).

2. Mantiqiy yoki mantiqiy-ekspressiv intonatsiya. Bu intonatsiya grammatik-fikriy munosabatni belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Bunda mantiqiy urg‘uning o‘rni o‘zgacha. Masalan: *U keldi, men ketdim (sanash: U keldi va men ketdim). U keldi – men ketdim* (sabab: *U kelgani uchun men ketdim. U keldi – men*

ketdim (Ikki ishning bo‘lishida oradagi vaqtning qisqaligi: *U kelishi bilanoq men ketdim).*

3. Emotsional-ekspressiv intonatsiya. Intonatsiya ekspressivlikka boy, mantiqiy kuchga egaligi bilan ajralib turadi. Bunda so‘zlovchi avvalo nutqning badiiy go‘zalligiga, qolaversa fikrning o‘ta ta’sirchanligiga erishadi. [Ўринбоев Б, 1974: 58].

Demak, poetik asarlarda ham matnning mazmuniy-pragmatik xususiyatlarini aniqlashda, uning badiiy-estetik funksiyasini ta’minlashda intonatsiyaning, uning tarkibiy elementlari hisoblanuvchi urg‘u va pauzaning ahamiyati katta.

Intonatsiya tarkibida pauza yoki to‘xtamning vazifasi tashqi tomondan jumlani intonatsion butunliklarga bo‘lish, ya’ni “davrlashtirish” [To‘ychiyev] bilan belgilansa, ichki tomondan, jumla mazmunini tashkil etuvchi tema-rematik munosabatlarni yuzaga chiqarish bilan belgilanadi. “Bunday holatda poetik fikr asosli, muayyan maqsadga xoslangan holda o‘z ifodasini topadi”. [Турсунова, 2019: 26].

Bir qiz / yolg‘iz //
Yulduz sanar // shu tobda /,
Yulduzlar bolishga / to‘kila boshlar //

(“Meni eslaysanmi”, 8-bet.)

She’rda aks ettirilgan ruhiy kechinma, iztirob konnotativ ma’no yuklangan lug‘aviy birliklarlarni qo‘llash orqaligina emas, balki she’rni intonatsion davrlashtirish orqali ham o‘z ifodasini topgan. Chunki intonatsiya lirik qahramon xarakterini ochib beruvchi eng muhim vositadir.

Qayd etish lozimki, fonetik birliklarning poetik imkoniyatlari nafaqat intonatsiya vositasida, balki unli va undosh tovushlarning jumla tarkibidagi kombinatsiyalari, xususan, fonetik takrorlar: assonans, alliteratsiya, anafora; tovushlar simvolizmi (onomatopeya), geminatsiya, unlilarni cho‘zish kabi hodisalar yordamida ham amalga oshiriladi. Bular haqida tadqiqotimizning keyingi bobida batafsil ma’lumot beriladi.

Ko‘rinadiki, zamoniy tilshunoslikda tilning funksional aspekti dolzarb muammolardan hisoblanadi. Bunda turli tipdagi matnlarning fonetik tavsifiga alohida e’tibor qaratilishi lozim. Chunki badiiy matn yaxlitlik, butunlik sifatida qaralar ekan, uni tashkil etuvchi birliklarning hamda ularning funksiyalashuvining alohida tadqiq etilishi murakkab butunlikni to‘laqonli tavsiflash imkonini beradi. Shu jihatdan olib qaralganda, poetik matn tahlilida matnni tashkil etuvchi har bir elementning, xususan, fonetik birliklarning poetik imkoniyatlarini hisobga olish muhim va zarur.

ADABIYOTLAR

1. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Монография. – Ленинград: Изд-во Лининградского университета, 1982.

2. Кравец Т.В. Фоностилистика и фоносемантика как основные направления прикладной лингвистики // Обучение иностранному языку студентов высших и средних образовательных учреждений на современном этапе. Материалы

Всероссийской научно-методической видеоконференции (с международным участием) 16 января 2015 г. Благовещенск Издательство АмГУ, 2015
3. Джусупов М., Сапарова К. Фоностилистика: рождение дисциплины, функционирование, типологическое разнообразие проявления // Ўзбекистонда хорижий тиллар, 2021.
4. Турсунова О. Ўзбек тили фонетик бирликларнинг поэтик имкониятлари: Филол. фан. фалс. ... докт (PhD) дисс. – Фарғона, 2019.
5. Мирзо Иқбол. Кўзларингга термулсайдим. – Тошкент: Sharq, 2020.
6. Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. – Санкт-Петербург: С.Петербургского университета, 1991.
7.Набиева Д. Интонациянинг тил тизимидаги ўрни / Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Проф. А.Нурмонов хотирасига бағишлаб ўтказилаётган регионал семинар материаллари. –Андижон.
8. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – Москва: Просвещение, 1976.
9. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – Москва: Высшая школа, 1979.
10. Жинкин Н.И. Взаимоотношения компонентов интонации в речи и в музыке. – Сб. Проблемы структурной лингвистики 1982. – Москва: Наука, 1984.
11. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1981.

TILSHUNOSLIKNING GRAMMATIK DAVRI
GRAMMATICAL PERIOD OF LINGUISTICS

Beysenov Kenjabay Sarsanbaevich
O‘qituvchi,
Malaka oshirish instituti

Otaev O‘tkirbek Matyoqubovich
Katta o‘qituvchi,
Malaka oshirish instituti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tilshunoslikning grammatik davri to‘g‘risida ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *grammatika, sintaksis, ellinizm, morfologiya.*

Annotation: *This article provides scientifically based suggestions and recommendations on the grammatical period of linguistics.*

Key words: *grammar, syntaxsys, hellenism, morphology*.

Tilshunoslikning grammatik davriga to‘xtalishdan oldin, quyidagi tushunchalarga ta’rif berib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Grammatika (yunoncha “grammatike”, “gramma” so‘zidan harf, yozish ma’nosida) tilshunoslikning, tilning grammatik tuzilishini, ya’ni so‘zlarning shaklga ega bo‘lish qonuniyatlarini,

shuningdek, so‘z birikmalari va gaplarni tuzish qonuniyatlarini o‘rganadigan bo‘limidir. Grammatika ikki qismdan morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiyada so‘zning grammatik turkumlari va morfologik kategoriyalar, so‘z shakllari, sintaksisda esa so‘z shakllarining gap tarkibida o‘zaro birikish yo‘llari, gap va uning kategoriyalari, gapning tuzilish turlari bayon qilinadi. Demak, Grammatikada so‘z shakli, grammatik ma’no, grammatik shakl, grammatik kategoriya, gap va uning kategoriyalari haqidagi tushunchalar markaziy o‘rinni egallaydi. Tilda o‘zining doimiy ifodalovchisiga ega bo‘lgan, so‘z shakli va gapga xos umumlashgan ma’no grammatik ma’no sanaladi. Ma’lum grammatik ma’noni ifodalash uchun xizmat qiladigan moddiy vosita grammatik shakl hisoblanadi. Grammatik shakllarni grammatik kategoriyani tashkil etgan unsurlar deyish mumkin. Aslida grammatik shakl deganda, ma’lum grammatik ma’noning moddiy tomoni tushuniladi. Grammatik shakl grammatik kategoriyani tashkil etgan qismlarning bir tomonini shakliy tomonini ifodalaydi. Shu bois, grammatik kategoriyalar grammatik shakllarning munosabatidan yuzaga kelgan umumiylik, deyilsa mantiqan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki grammatik kategoriya tarkibiga kirgan har bir qism ham, o‘z navbatida, shakl va mazmun munosabatidan tashkil topgan yaxlitlikdir. Shu sababli ayrim mualliflar grammatik kategoriya tarkibiy qismlari uchun «grammema» atamasidan foydalanmoqdalar. [qomus.info/encyclopedia/cat/grammatika-uz].

Sintaksis (yunoncha “syntaxis” tuzilma, tartib, birikma ma’nosida) bu-

1) nutq birliklarini shakllantirishning muayyan tillar uchun xos bo‘lgan vositalari va qoidalari majmui;

2) grammatikaning so‘zlarni so‘z birikmalari va gaplarga, sodda gaplarni esa qo‘shma gaplarga birikish usullarini o‘rganuvchi, so‘z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ma’nosi, o‘zaro ta’sirlashuvi hamda vazifalarini tadqiq etuvchi bo‘limidir.

“Sintaksis” termini so‘z birikmalari va gaplarni hamda ularning tilda qo‘llanishini qamrab oluvchi grammatik qurilish ma’nosini ifodalash uchun ham ishlatiladi. Tilning grammatik qurilishida Sintaksis juda katta ahamiyatga ega, chunki uning tarkibiga bevosita kishilarning muomalamulokrt jarayonini amalga oshirishga yordam beruvchi sodda gap va qo‘shma gap kabi til birliklari kiradi. Sodda gap muayyan voqea hodisani, qo‘shma gap voqea hodisalar orasidagi aloqa munosabatni, gap bo‘lagi esa voqea hodisa unsurlarining vazifalarini ifodalaydi.[https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/sintaksis-uz].

Morfologiya (yunoncha “morphe” — shakl va logiya) (tilshunoslikda) tilning morfologik qurilishi, so‘z shakllari haqidagi ta’limot. Birinchi ma’nosida ob’ektni anglatsa, ikkinchi ma’nosida tilshunoslikning shu ob’ektni o‘rganuvchi bo‘limini bildiradi. Morfologiya so‘z turkumlari, ularga xos grammatik ma’nolarni, har bir turkumga xos grammatik kategoriyalar, bu kategoriyalarni yuzaga keltiruvchi grammatik shakl va grammatik ma’nolarni o‘rganadi. Til tizimdan iborat bo‘lganidek, uning Morfologiyasi ham o‘ziga xos tizimni tashkil etadi. O‘z navbatida, morfologik tizim ham o‘ziga xos kichik tizimlardan tashkil topadi. Ulardan har birining mohiyati yoritilishi bilan, tilning Morfologiyasi yaxlit holda, tizim sifatida o‘rganiladi. Har bir so‘z turkumiga xos ichki tizim (tizimcha)larni shu turkumga xos morfologik kategoriyalar tashkil etadi. Morfologik kategoriyalar

so‘z turkumiga xos ma’lum bir hodisaga oid umumiy va xususiy ma’nolar va bu ma’nolarni ifodalovchi so‘z shakllari birligidan iborat bo‘ladi. Ana shu so‘z shakllari va ularga xos umumiy va xususiy ma’nolar yoritilishi bilan muayyan morfologik kategoriyalarning mohiyati belgilanadi. Boshqacha aytganda, morfologik tizim ichidagi ichki tizimlardan birining mohiyati belgilanadi. Masalan, fe’lning zamon kategoriyasi fe’l alohida tizimni tashkil etadi. Shuning uchun fe’lning zamonlariga nisbatan “fe’l zamonlari tizimi” degan ibora ham qo‘llanadi. Fe’lning zamon kategoriyasi, zamon tizimining mohiyati shundan iboratki, zamon shakllarining barchasi harakatning nutq vaqtiga (nutq momentiga) munosabatini bildiradi. Bu zamon shakllarining barchasi uchun umumiy bo‘lgan xususiyat. Shu bilan birga xar bir zamonga oid fe’l shakli (shakllari) o‘ziga xos xususiyatga ega. Masalan, o‘tgan zamon shakllari harakatning nutq vaqtigacha, hozirga zamon shakllari harakatning nutq vaqtida, kelasi zamon shakllari harakatning nutq vaqtidan keyin bajarilishini bildiradi. Fe’l zamon shakllariga xos ana shu umumiy va xususiyliklar zamon kategoriyasining, fe’l zamonlari tizimining mohiyatidir. Demak, fe’l turkumiga oid har bir morfologik kategoriyaning mohiyatini aniqlash bilan fe’lning morfologik tizimi yoritiladi. [https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/morfologiya-uz/].

Tilshunoslikning grammatik davri qadimgi yunon tilshunosligida Iskandariya davri deb yuritiladi. Misr davlatining markazi bo‘lgan Iskandariya makedoniyalik Iskandar nomi bilan bog‘lik edi. U bosib olgan Sharq mamlakatlarida yunon tili, madaniyati, falsafasining ta’siri natijasida yunon madaniyati Sharq madaniyati bilan qo‘shilib ketib, aralash madaniyat “ellinizm” yuzaga keladi. Iskandariya ellinizm madaniyatining yirik markazlaridan biri xisoblangan. Umuman, bizning eramizgacha bo‘lgan III asrdan boshlab, Afina, Rim kabi shaharlar yuksak madaniyat namunasi va ilmiy markaz bo‘lgan Iskandariya shahri bilan tenglasholmas, raqobat qilolmas edi. Xullas, yunon tilshunosligi, ayniqsa, ellinizm davrida ya’ni yunon sharq davrida (bizning eramizgacha bo‘lgan 334-31 yillar) taraqqiy qildi, rivojlandi. Aleksandriya grammatika maktabining eng yirik vakillari Zenodot, Aristarx, Dionisiy, Apolloniy Diskol va boshqalardir.

Zenodot (taxminan bizning eramizgacha bo‘lgan 250 y) 800 000 dan ortiq qulyozma manbalarga ega bo‘lgan mashhur Iskandariya kutubxonasining birinchi rahbaridir. [https://n.ziyouz.com/books/ darsliklari/ona-tili_va_adabiyot_Umumiy tilshunoslik (Ravshanxo‘ja, Rasulov)].U va boshqa yunon filologlari Gomer, Esxil, Sofokl va boshqalarning asarlari ustida faol tadqiqot ishlarini olib bordi. Ushbu asarlarning lug‘at tarkibi va grammatikasiga oid sharhlar ustida mehnat qildi. Zenodot artiklni, olmoshlarni farqladi.

Aristarx (bizning eramizgacha bo‘lgan 215-143 yillar) Iskandariya maktabining eng mashhur va yetakchi olimi samofrakiyalik Aristarx uzoq yillar davomida Iskandariya kutubxonasini boshqardi. U o‘zining 40 ga yaqin shogirdlari bilan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular Gomer ijodini mukammal o‘rganib, uning asarlarining tekshirib chiqilgan to‘liq matnini yaratishdi. Aristarx so‘z turkumi haqidagi ta’limotni mukammal ishlab chikdi va sakkizta so‘z turkumini ajratdi. Bular: ot, fe’l, sifatdosh, artikl yoki ko‘rsatkich, olmosh, old ko‘makchi, ravish va bog‘lovchi.

Dionisiy (bizning eramizgacha bo‘lgan 170-90 yillar). Aristarxning shogirdi frakiyalik Dionisiy o‘zigacha bo‘lgan tadqiqotchilarning ishlari va tajribalarini o‘rganib, ulardan foydalanib, rimliklar uchun «Grammatika san’ati» nomli sistemalashtirilgan dastlabki yunon grammatikasini yaratdi. Dionisiy ta’limotiga ko‘ra so‘z so‘zlashuv nutqining (bog‘langan nutqning) eng kichik bo‘lagi (qismi)dir. Gap (yoki nutq) esa so‘zlarning o‘zaro munosabatidan, bog‘lanishidan xosil bo‘lib, tugal fikr ifodalaydi. Dionisiy grammatikasida ot turkumi hafida quyidagi fikr beriladi, ot kelishik va songa ko‘ra o‘zgaruvchi turkumdir. U sifatlarni xam otga kiritadi. Dionisiy fe’l haqida fikr yuritib, fe’lning kelishiksiz so‘z turkumi bo‘lib, zamon, shahs, son, mayl, nisbat, tuslanish va boshqalarga ega ekanligini aytadi. Fe’lning beshta: aniklik, buyruk, istak, tobelik va noaniqlik mayllarini; fe’lning uchta: xarakat, uzlik va o‘rta nisbatlarini; fe’lning uchta, birlik, juftlik va ko‘plik sonlarini; fe’lning uchta, birinchi nutqni so‘zlagan, ikkinchi-nutq yunaltirilgan va uchinchi-so‘z yuritilgan (o‘zga) shahslarni kayd etadi. Grammatik zamon esa xozirgi, o‘tgan va kelasi zamon kabi turlarga bo‘linadi. Sifatdoshlar esa fe’l va otlarga xos bo‘lgan belgilarni birlashtiradigan kategoriya sifatida talqin qilinadi. Artikl, Dionisiy fikricha, turlanuvchi so‘z turkumi bulib, u turlangan otdan oldin ham, keyin ham kela oladi. Olmosh ot o‘rnida qo‘llaniladigan so‘z bo‘lib, ma’lum shahslarni ko‘rsatadi. Ravish turlanmaydigan so‘z turkumidir, u fe’l haqida ma’lumot beradi va unga birikadi. Bog‘lovchi fikrni ma’lum tartibda bog‘laydigan va fikrni ifodalashdagi oraliqlarni ko‘rsatadigan so‘zdir. Old ko‘makchi so‘z turkumi bo‘lib, barcha so‘z turkumlari oldidan so‘z tarkibida ham, gap tarkibida ham keladi, ya’ni u sintaksisda ham, so‘z yasalishida ham qo‘llaniladi. [https://n.ziyouz.com/ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. Darslik. Toshkent, 2013.]

Apolloniy Diskol (eramizning II asri). Apolloniy Diskol bizgacha yetib kelgan yunon tili sintaksisini yaratdi. U «Sintaksis haqida» asarida yunon tili sintaksisiga oid ma’lumotlarni bergan. Iskandariya maktabi vakillari tilning tovush tomoniga xam katta e’tibor berishgan. Ular tovushlarni akustik prinsip asosida tasvirladilar, tovush va xarflarni aynan bir narsa xisoblab, ularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar. Shunga ko‘ra xarflarni unli tovushlar va undosh tovushlar nomi bilan tasvirladilar. Unli xarflarni (tovushlarni) o‘z xolicha talaffuz qilinadigan va o‘zini alohida eshitish mumkin bo‘lgan tovushlar sifatida, undosh xarflarni (tovushlarni) esa unlilar bilangina talaffuz qilinadigan tovushlar sifatida karadilar. Shuningdek, ular bugungi urg‘u haqida xam ma’lumot berishdi. Tilshunoslikning grammatik davrida Iskandariya maktabi vakillari yunon tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi buyicha jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar va qator asarlar yaratdilar. Yunon tilshunosligida, ayniqsa, morfologiyaga oid masalalar mukammal ishlangan bo‘lib, unga nisbatan fonetika va sintaksis masalalari bo‘sh tadqiq qilingan. Shuningdek, Iskandariya maktabi vakillari grammatikani falsafadan ajratdilar. Xullas, qadimda tilshunoslikning Iskandariya davri grammatikani mustakil fan sifatida yaratdi. Qadimgi yunon tilshunosligi (grammatikasi) xind tilshunosligi (grammatikasi) bilan bir kanorda o‘z davrida arab tilshunosligiga (grammatikasiga) ta’sir qilgan.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. https://qomus.info/encyclopedia/cat-g/grammatika-uz/.
3.https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/sintaksis-uz/ .
4.https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/morfologiya-uz/
5. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. Darslik. Toshkent, 2013.

TERMINOLOGIYA MODERNIZATSIYALASHUVIGA EKSTROLINGVISTIK OMILLAR TA’SIRI
INFLUENCE OF EXTROLINGUISTIC FACTORS ON THE MODERNIZATION OF TERMINOLOGY

Mahkamova Durdona Ne’matovna
ToshDO‘TAU Nazariy va amaliy tilshunoslik kafedrasi katta o‘qituvchisi,
e-mail: durdonamahkamova7@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada modernizatsiyalashuv jarayoni va uning terminologik tizimda voqelanishiga doir qarashlar berilgan. Xususan, o‘zbek va xorijiy olimlarning terminologik modernizatsiyaga doir qarashlari keltirilib, ularga munosabat bildiriladi. Shuningdek, tadqiqot doirasida aniqlangan modernizatsiya omillari ko‘rsatiladi. Ko‘rsatilgan omillarning har biri ta’riflanib, tahlil va xulosalar o‘zbek terminologik tizimiga oid misollar bilan dalillangan.*

Kalit so‘zlar: *termin, terminologiya, modernizatsiyalashuv, terminologik tizim, terminologik tizim modernizatsiyalashuvi, sohalar integratsiyasi, shaxs omili.*

Annotation: *This article presents views on the modernization process and its implementation in the terminological system. In particular, the views of Uzbek and foreign scientists on terminological modernization are presented and the reaction to them is expressed. Also, the factors of modernization identified within the research are shown. Each of the mentioned eight factors is defined, and the analysis and conclusions are proved with examples of the Uzbek terminological system.*

Keywords: *term, terminology, modernization, terminological system, terminological system modernization, integration of scientific spheres, personality factor*

Tilshunoslikning dastlabki xulosalaridanoq tilning dinamik hodisaligi, til qurilishi, fonetik va leksik ko‘lami doimiy o‘zgarishga moyilligi ma’lum. Xususan, mazkur o‘zgarishlar tilning lug‘at sathida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ularning sabablari va yuzaga keltiruvchi omillarini aniqlash til sofligini ta’minlash kabi muhim vazifani bajarishda zarurdir.

Tizimning yangi birliklar bilan boyishi, terminlar semantikasidagi o‘zgarishlar, termin yasashda yangi konstruksiyalarning paydo bo‘lishi singari hodisalar, shuningdek, terminologiyaga yangi tadqiq metodlari va

yondashuvlarning kirib kelishi terminologik modernizatsiyalashuvni belgilaydi.[Mahkamova, 2024] Terminlar leksik sathning doimiy o‘zgarishga moyil (dinamik) birliklari bo‘lgani bois terminologik modernizatsiyalashuvning qaysi omillar hisobiga yuzaga kelishini aniqlash tizimning aniq, kamchiliklardan holi ravishda shakllanishini ta’minlaydi.

Lingvistik modernizatsiyalashuv aksar hollarda ekstralingvistik omillar hisobiga vujudga keladi. Ma’lumki, tilshunoslikda til taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatuvchi obyektiv voqelikka doir (til qonuniyatlaridan tashqari) shart-sharoitlar ekstralingvistik omillar sifatida baholanadi [Ҳожиев, 2002].

Jahon terminologiyasida terminologik tizimga ta’sir qiluvchi ekstralingvistik omillarni aniqlash tizimni tartibga solishning muhim shartlaridan sanaladi [Лату, 2015]. Sababi mazkur omillarning hammasi bir paytning o‘zida jadallashmaydi. Ya’ni ma’lum bir davrda passiv bo‘lgan omil ma’lum bir davrda faollashadi, ayrimlari (mas., “ijtimoiy-siyosiy vaziyat” omili) keskin sinxron tabiatga ega bo‘lib, “lahzalik effekt” bilan terminologik tizimlarda keng ko‘lamli o‘zgarishlarni vujudga keltiradi.

Mazkur holatni terminologiya doirasida kuzatar ekanmiz, ijtimoiy-siyosiy xarakterga ega ekstralingvistik omillarning turli (10 dan ortiq) ko‘rinishlarini aniqlashga muvaffaq bo‘ldik. Quyida ulardan ayrimlariga to‘xtalamiz.

1. Til siyosati. Ma’lumki, til siyosati o‘z ichiga qator masalalar: davlat tili, adabiy til, ta’lim tili, muloqot tili, til ta’limi kabilarni qamrab oladi. Terminlar esa bu masalalarning barchasiga uzviy aloqador. Har qanday davlatda terminologiya masalalari, avvalo, til siyosati orqali boshqariladi va tartibga solinadi. Mamlakatning til siyosatidagi o‘zgarishlar ko‘p hollarda ijtimoiy soha fanlari terminologik tizimlarida aks etadi. Xususan, o‘zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi, mamlakatning Mustaqillikka erishishi barcha soha terminologik tizim birliklariga ta’sir qildi. Tilshunos D.Lutfullayeva Mustaqillik davri o‘zbek tili rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik qatlamida yuz bergan o‘zgarishlarni tadqiq qilar ekan, quyidagi o‘zgarishlarni qayd etadi [Лутфуллаева, 2020]:

1) rus tilidan o‘zlashgan bir qator terminologik birliklar “o‘zbekchalashtirildi”: *приказ-buyruq, поручение-topshiriq, регистрация-qaydlov;*

2) rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik tizimiga yangi so‘zlar kirib keldi;

3) ayrim so‘zlar eskirib, rasmiy-idoraviy ish uslubi leksik tizimidan chiqib ketdi: *mashinistka, yozuv mashinkasi;*

4) ba’zi arxaik so‘zlar qayta tiklanib, yangi ma’no kasb etdi va rasmiy-idoraviy ish uslubining faol birligiga aylandi: *yorliq*.

2. Zamonaviy texnologiyalarning (soha, fan yoki kasb-hunarga) kirib kelishi. Mazkur omil terminologik tizimlarda mavjud asbob-uskuna, qurilma nomini bildiruvchi semantik guruhlar tarkibining keygayishi yoki yangilanishiga sabab bo‘ladi. XX asr terminologiyasi yangi texnologiyalarni bildiruvchi terminlar(va tushunchalar) bilan kengaygan bo‘lsa, ushbu tushunchalarning taraqqiy etgan variantlari XXI asr terminologik tizimlarining yangilanishini ta’minlamoqda: *avtomat korobka (Avtomatik uzatmalar qutisi (avtomat uzatma qutisi, avtomatik uzatma*);

Fan taraqqiy etar ekan, keltirilgan omil terminologik tizimning leksik va semantik boyishiga doimiy tarzda ta’sir qiladi. Yuqori industrial davlatlarda terminologik tizimga ta’sir qiluvchi omillar qatorida shu omil yetakchilik qiladi. E’tiborlisi, qurilma nomini bildiruvchi termin ishlab chiqaruvchi davlat hududida amaldagi davlat tili negizida shakllantiriladi. Texnologiyani qabul qilgan boshqa hudud tili esa yangi o‘zlashma termin bilan boyiydi.

3. Jamiyatda (davlat tili va muloqot tilidan tashqari) biror tilning ommalashuvi. Jamiyat a’zolarining biror tilga bo‘lgan qiziqishi, ehtiyojining ortishi,ayrim hollarda tilni egallanganlik orqali ijtimoiy mavqening sun’iy oshirilishi kabi maqsadlarga ko‘ra ma’lum bir soha vakillari tomonidan mavjud terminlarning shu tildagi muqobillari bilan almashtirib qo‘llash terminologik modernizatsiyalashuvga olib keladi. Sport terminologiyasida: *referee(ingl.)-hakam, extra time(ingl.) –qo‘shimcha vaqt, foul(ingl.)- o‘yin qoidasining (atayin)buzilishi , offsides(ingl.)- o‘yindan tashqari holat.*

Keltirilgan omil bir qarashda terminologiyani zamonaviylashtirgandek tuyulsa ham uning oqibatlari salbiy xarakterga ega. Sababi, u orqali terminologik tizimda mavjud bo‘shliq to‘ldirilmaydi, aksincha, sinonimik qator vujudga keladi. Sinonimiya esa terminologik tizim nuqsoni sifatida baholanadi. Yana bir salbiy jihati uzoq yillar davomida qo‘llanilgan o‘z qatlam birliklari shu omil sababli iste’moldan chiqishi va uning o‘rnini o‘zlashmalar egallashi, tilning sofligiga putur yetishi mumkinligidadir.

4. Soha, fan yoki kasb-hunarga yangi tushuncha, hodisaning kirib kelishi. Soha, fan, kasb-hunarda yangi tushuncha yoki hodisaning paydo bo‘lishi mavjud terminologik tizimga yangi birliklarni olib kirish yoki hosil qilish orqali tizimning modernizatsiyalashuviga olib keladi. Bank-moliya sohasida: *plastik karta, terminal, bankomat, kredit; pul o‘tkazmasi, tranzaksiyalash, iste’mol krediti, ta’lim krediti*.

Yuqorida sanab o‘tilgan omillar kabi unsurlarni aniqlash va o‘rganish terminologiyani modernizatsiyalashda quyidagi muhim natijalarga olib keladi:

- yangi terminlarning xususiyatlarini belgilash;
- tizimning turli nuqsonlardan holi bo‘lishiga erishish;
- tizim va sohaning proporsional dinamikada takomillashishini ta’minlash;
- soha terminologiyasi taraqqiyotini prognozlash;
- termin tanlash mezonlarini takomillashtirishga erishiladi.

Ko‘rilganidek, jamiyatda yuz beruvchi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarning har biri terminologik tizimga ta’sir etadi. Ular natijasida terminologik tizimlar rivojlanadi, taraqqiy topadi, yangi birliklar bilan boyiydi.

Adabiyotlar

1. Mahkamova D. Terminologik modernizatsiyalashuv va uni vujudga keltiruvchi ayrim omillar //O‘zMU xabarlari. 2024, №7. https://journalsnuu.uz/index.php/1/article/view/3496

2. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2002

3. Лату М.Н. Экстралингвистические факторы терминологической наминации//Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2015, №3. https://cyberleninka.ru/article/n/ekstralingvisticheskie-faktory-terminologicheskoy-nominatsii
4. Лутфуллаева Д. Мустақиллик даври расмий-идоравий иш услуби тараққиёти –Тошкент: Нодирабегим , 2020.

SPECIFIC FEATURES OF THE AMERICAN VERSION OF THE BRITISH LANGUAGE
BRITANIYA TILINING AMERIKA VERSIYASINING XUSUSIYATLARI

Fatima Hajizada Elshan
PhD student, Azerbaijan University of Languages,
fatima@hajizada.com

Keywords: *American English, English, linguistics, accent, language communication.*
Kalit so‘zlar: *Amerika ingliz, ingliz, tilshunoslik, urg‘u, til aloqasi.*

English is one of the most spoken languages in the world. A global language communication is inherent in him. This language is also distinguished by a significant diversity of dialects and speech. It appeared in the early Middle Ages as the spoken language of the Anglo-Saxons. The formation of the British Empire and its expansion led to the widespread English language in Asia, Africa, North America and Australia. As a result, the Metropolitan language became the main communication language in the English colonies, and after independence it became State (*USA, Canada, Australia, New Zealand*) and official (*India, Nigeria, Singapore*). Being one of the 6 Official Languages of the UN, it is studied as a foreign language in educational institutions of many countries in the modern time [Arakin, 2003: 12-14].

Despite the dozens of varieties of English, the American (American English) version, which appeared on the territory of the United States, is one of the most widespread. More than 80 per cent of the population in this country knows the American version of the British language as its native language. Although the American version of the British language is not defined as the official language in the US Federal Constitution, it acts with features and standards reinforced in the lexical sphere, the media and the education system. The growing political and economic power of the United States after World War II also had a significant impact on the expansion of the American version of the British language [Chernov, 2001: 3]. Currently, this language version has become one of the main topics of scientific research in the field of linguistics, philology and other similar spheres. It should also be emphasized that the American version of the British language paved the way for the creation of thousands of words and expressions, took its place in

the general language of English and the world lexicon. “Okay”, “teenager”, “hitchhike”, “landslide” and other words can be shown in this row. The impact of differences in the life and life of colonists in the United States and Great Britain on this language was not significant either. The role of Nature, Climate, Environment and lifestyle should also be appreciated here.

There is no officially confirmed language accent in the United States. However, most speakers of national media and, first of all, the CNN channel use the dialect “general American accent”. Here, the main accent of “mid Pppemestern” has been guided. It should also be noted that this accent is inherent in a very small part of the U.S. population, especially in Nebraska, Iowa, and Illinois. But now all Americans easily understand and speak about it.

As for the current state of the American version of the British language, we can say that there are some hypotheses in this area. A number of researchers perceive it as an independent language, others-as an English variant. The founder of American spelling, American and British lexicographer, linguist Noah Pondebster treats him as an independent language. He also tried to justify this in his work “the American Dictionary of English” written in 1828 [Webster's 2023]. This position was expressed by a Scottish-born English philologist, one of the authors of the “American English Dictionary”Sir Alexander Craigie, American linguist Raven ioor McDavid Jr. and others also confirm [Tomakhin, 1982: 156]. The second is the American linguist Leonard Bloomfield, one of the creators of the descriptive direction of structural linguistics, and other American linguists Edward Sapir and Charles Francis Hockett. There is also another group of “third parties” that accept American English as a regional dialect [Tomakhin, 1982: 125].

A number of researchers [Oshchepkova, 2004: 14] have shown that the accent or dialect in the US on the person contains significantly less data in itself than in the UK. In Great Britain, a dialect speaker is viewed as a person with a low social environment or a low education. It is difficult to perceive this reality in the US environment. That is, a person's speech in the American version of the British language makes it difficult to express his social background. On the other hand, the American version of the British language is distinguished by its faster pace [Schweitzer: 2008: 99].

Overall, while the two versions of English are mutually intelligible, these differences can affect comprehension, especially in written communication.

One of the main characteristic features of the American language array is associated with the emphasis on a number of letters and, in particular, the pronunciation of the letter “R”. Thus, in British English words like “port”, “more”, “dinner” the letter “R” is not pronounced at all. Another trend is related to the clear pronunciation of individual syllables in American English. Unlike them, the Britons “absorb”such syllables in a number of similar words [Matyushenkov, 2005:18].

Despite all these differences, an analysis of facts and theoretical knowledge shows that the emergence and formation of the American version of the British language was not an accidental and chaotic process. The reality is that the life of the colonialists had a huge impact on American English. These processes were

further deepened by the growing migration trends at the later historical stage. Thus, the language of the English-speaking migrants in America has been developed due to historical conditions, adapted to the existing living environment and new life realities. On the other hand, the formation of this independent language was also reflected in the purposeful policy of the newly formed US state. Thus, the original British words were modified and acquired a fundamentally new meaning. Another point here was that the British acharism, which had long been out of use, gained a new breath and actively entered the speech circulation in the United States.

Thus, the analysis shows that the American version of the British language has specific features. It was formed and developed as a result of colonization and expansion. This development is still ongoing and is one of the languages of millions of US states and people, as well as audiences of millions of people.

REFERENCES

1.Arakin V.D. History of the English language / V.D.Arakin. – Moscow: FIZMATLIT, 2nd edition revised and supplemented, – 2003. – 272 p.

2.Oshchepkova V.V. Language and culture of Great Britain, USA, Canada, Australia, New Zealand / V.V.Oshchepkova. – Moscow: Gloss-Press, St. Petersburg: KARO, – 2004. – 335 p.

3.Chernov G.V. American version: English-Russian, Russian-English dictionary / G.V.Chernov. – Moscow: Glossarium, – 2001. – 971 p.

4.Noah Webster's. American dictionary of the English language (*Noah Webster's "American Dictionary of the English Language"*): [Electronic resource] / URL: https://webstersdictionary1828.com

5.Tomakhin G.D. America through Americanisms / G.D.Tomakhin. – Moscow: Higher school, – 1982. – 256 p.

6.Kristall D. English as a global language. / D.Kristall. – Moscow: – 2001. – 240 p.

7.Schweitzer A.D. Literary language in the USA and England / A.D.Schweitzer. – Moscow: URSS, 3rd edition, – 2008. – 199 p.

8.Matyushenkov V.S. Dictionary of English slang. Features of the use of slang in North America, Great Britain and Australia. / V.S.Matyushenkov. – Moscow: Flint: Nauka, 3rd Ed., – 2005. – 174 p.

CHO‘LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDA QO‘LLANGAN ANTROPONIMLARNING KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILI

COGNITIVE-SEMANTIC ANALYSIS OF ANTHROPONYMS USED IN CHULPAN'S NOVEL “DAY AND NIGHT”

Davronova Zarnigor Jabbor qizi
Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU tayanch-doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XX asrning eng buyuk ijodkorlaridan biri Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanidagi antroponimlar tahlil qilingan hamda ularning izohiga oid fikr-mulohazalar yuritilgan. Asarda qo‘llanilgan ismlarning ma’noviy jihatdan ko‘rinishi va obrazga mos tanlanganligi yuzasidan o‘rganishlar olib borilgan. Shuningdek, ijodkorning asaridagi g‘oyalarini aks ettirishda antroponimlarning ahamiyati, ularning yaralish tarixiga tahliliy munosabat bildirilgan. Romandagi antroponimlar statistik jihatdan tahlilga tortilgan*

Kalit so‘zlar: *roman, tahlil, antroponimlar, atoqli otlar, urf-odatlar, milliylik, dostonlar, taxallus, badiiy niyat, unvon, laqab, kongnitiv tahlil, so‘zlovchi munosabati, milliy ruh.*

Annotation: *This article analyzes anthroponyms in the novel “Day and night” by Chulpan, one of the greatest creators of the 20th century, and provides feedback on their interpretation. Studies have been carried out on the meaningfulness of the names used in the work and the choice of the image in accordance with it. Also, the importance of anthroponyms in reflecting the ideas of the creator in his work, an analytical reaction to the history of their injuries was expressed. Anthroponyms in the novel have been statistically subjected to analysis*

Key words: *novel, analysis, anthroponyms, proverbial horses, customs, nationalism, epics, pseudonym, artistic intention, title, nickname, cognitive analysis, speaker attitude, national spirit.*

Cho‘lpon she’riy asarlar yozishdan tashqari “Kecha va Kunduz” deb nomlanuvchi birinchi o‘zbek roman-diologiyasining muallifidir. Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” darajasidagi asar deya o‘quvchilar tomonidan baho berilgan. Abdula Qodiriy asos solgan romanchilik maktabini badiiy-struktural jihatdan rivojlantirib, yanada yuqori darajaga olib chiqdi.

Cho‘lpon asarlaridagi antroponimlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bosh qahramonni ism bilan nomlashda ikki xil yondashuvni kuzatish mumkin:

1.Bosh qahramonlarni ism bilan nomlanadi. Masalan: Zebi, Miryoqub, Razzoq, O‘lmas…

2. Bosh qahramon ism bilan nomlanmaydi.

Cho‘lponning “Novvoy qizi” hikoyasi bosh qahramoniga nom berilmagan. Bunda ijodkor bosh qahramonni katta ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma’naviy masalaning ramziy ifodachisi sifatida gavdalantiradi. Shuning uchun ham bosh

qahramonga ism qo‘yilmaydi. Chunki bu davrda “novvoy qiz” singari qizlarning haq-huquqlari paymol etilgan. Novvoy qiz orqali butun jamiyatdagi xotin-qizlar nazarda tutilgan. Asarning yana bir bosh qahramonlaridan biri O‘lmas obrazida esa jamiyatdagi kirliklar u orqali ochib berilgan. Ya’ni O‘lmas ismining ma’nosini E.Begmatov quyidagicha izohlaydi:“O‘lmas (o‘z) – o‘lmaydi, uzoq umr bo‘ladi deb umid qilingan bola”. [Begmatov, 2013:528] Asar qahramoni ismining tag-zamirida ham insondagi o‘lmaydigan yomon illatlar borligi bu kabi ilatlarning har doim inson bilan birga ekanligiga ishora qilsa kerak.

Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanida ham O‘lmas antroponimini uchratishimiz mumkin. Bu antroponimning kongnitiv ma’nosi “Novvoy qiz” hikoyasidan tubdan farq qiladi. Romandagi O‘lmas antroponimida insondagi ezgu tuyg‘ularning ham o‘lmasligi nazarda tutilganligini ko‘rishimiz mumkin. Antroponimlarni tadqiq qilish har bir yozuvchi yoki shoirga xos uslubni aniqlashga yordam beradi. Cho‘lpon bu obrazlar vositasida butun xalq hayotini ifodalab berganligini ko‘rishimiz mumkin.

Lug‘aviy jihatdan badiiy asar matnining bir bo‘lagini onomastik birliklar tashkil qiladi. Ular turli ko‘rinishlarga ega bo‘lib, nominativ va uslubiy vazifa bajaradi. Onomastik birliklar til lug‘at tizimida o‘ziga xos xususiyat va mavqega ega, ularni badiiy asar matni bilan bog‘lab tahlil va tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslikning eng munozarali va dolzarb masalalaridan biri "matndagi ism" muammosi, chunki ism so‘z, ammo o‘ziga xos, individual ravishda ma’lum bo‘lgan so‘zdir. Har bir antroponimik birlik (ism, familiya, otasining ismi, taxallus va boshq.) katta ijtimoiy-tipologik va badiiy vizual imkoniyatlarga ega.

Adib voqea-hodisalarni yorqin tasvirlash, obrazlarni xarakterlash, ularga bo‘lgan munosabatini aks ettirish uchun turli usullardan foydalansa-da, bunda muallifning o‘ziga xos individual uslubi alohida bo‘rtib turadi.

Cho‘lponning asarlarida qo‘llanilgan antropoindikatorlar shaxsning ijtimoiy holati, jinsi, qarindoshligi, e’tiqod va ishonchi hamda nasl-nasabini ifodalab kelishi, ular qahramonga bo‘lgan subyektiv munosabat, voqelikka konnotativ ma’no, qahramonning jinsi, nasl-nasabi, kasb-kori, ijtimoiy ahvoli haqida ma’lumot beruvchi manba antroponimlardir.

Barcha adabiy antroponimlarni uch guruhga ajratish mumkin:

1) yozuvchi tomonidan tilda mavjud bo‘lgan onomastik fonddan to‘liq olingan nomlar;
2) antroponimlar, ulardan faqat tovush-grafik qobiq olinadi;
3) muallif tomonidan to‘liq kashf etilgan antroponimlar.

O‘zbek badiiy adabiyotidagi antroponimlarni lingvistik, ma’noviy, stilistik va pragmatik tadqiq etish ularning imkoniyatlarini ko‘rsatishga, badiiy asar mohiyatini ochishga, yozuvchi intensiyasini yetkazib berishga xizmat qiladi. Shuning uchun mohir yozuvchi Cho‘lpon badiiy asarlarida qo‘llanilgan antoroponimlarni monografik tarzda tadqiq etish muhimdir.

Cho‘lpon asarlarini o‘rganib chiqish natijasida shu narsa ayon bo‘ldiki, asar qahramonlariga asosan arabcha ismlar tanlangan, keying o‘rinda forscha

antroponimlar turadi shu bilan birga o‘zbekcha ismlar ham tanlanganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Enaxon, O‘lmas…

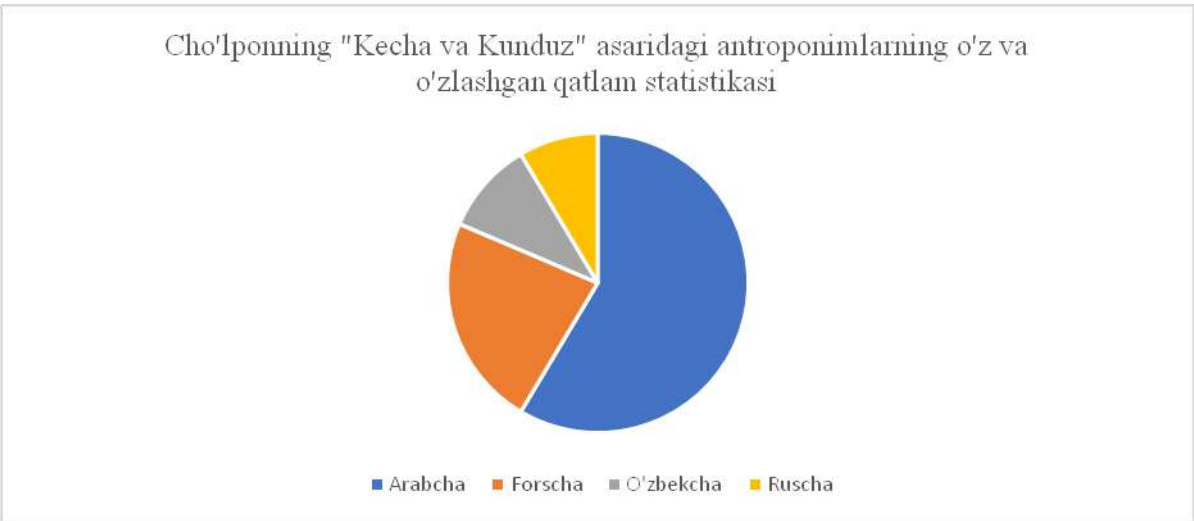

Asarda ishlatilgan laqablar, taxalluslar orqali asar qahramonlarining xarakterlarini aniq ko‘rsatish imkoni yuqori. Asar qahramonlarining bir-biriga murojaati orqali ularning munosabatini aniq tahlil qilishimiz mumkin. Romanda antroponimlardan tashqari ularga yondosh tushunchalar ham qahramonning shaxsiyatini ochib berish va milliy urf-odatlarimizni ko‘rsatishga yordam beradi. Laqablari: (fitna, epaqa), Qurvonbibini hamma vaqt “**Fitna**” deb chaqiradi: “Fitna, sallamni ber!”, “Fitna, qiz o‘lguring qani?”, Fitna, puldan uzat! Qurvonbibi, so‘figa achchiq qilib bo‘lsami yo o‘zining yaratilish xamirida shu narsa bormi, har qalay, fitnalikdan, ya'ni makr va firibdan xoli emas. ”. [Cho‘lpon, 2019:13.]

“Miryoqub **epaqa**” laqabini berib, xato qilmaganlar. O‘zlari ham bu laqabning to‘g‘riligini osongina isbot qiladilar: U aralashmagan ish epaqaga kelmaydi... ”.[Cho‘lpon, 2019: 60.]

Qahramonlar yoshini (ena), mansabi (mingboshi, qozi, so‘fi, noyib, shig‘ovul, to‘ra, mudarris, maxsum, hoji), kamchiliklarini (echki, puchuq, cho‘loq) Yodgor **echki** bilan Umarali **puchuq**ning bir adabini bermasam, ko‘nglim tinchimaydi. Bir ilojini qit! Senga aytaman! ”. [Cho‘lpon, 2019:69.] kabi bilish imkoniyatini beradi. Demak, badiiy asar tilini tahlil qilish orqali yozuvchi badiiy mahorati, o‘ziga xos uslubi ochiladi. Asar tilini har tomonlama o‘rganish asosiy masalalardan biri bo‘lib qoladi. Xulosa qilib aytganda, badiiy asar tilida barcha nutq uslublari elementlari o‘z aksini topgan bo‘ladi. Cho‘lpon asarlarida antroponim shaxs va jamiyat munosabatlarini ko‘rsatib, ulardan o‘rinli foydalanish asar tilini jonli xalq tili bilan yaqinlashtirishi, milliylikni ko‘rsatuvchi qurol sifatida xizmat qilishi izohlangan. Asarda qahramonlarini nomlash orqali ham millatning ijtimoiy-siyosiy ahvolini ko‘rsatish imkoni tug‘iladi.

Ismlar boyligi turli tillarda miqdoran turli darajadadir. O‘zbek tili ismlar majmuasining nihoyatda boyligi bilan ajralib turadi. Ismlarning miqdoran ko‘pligi bu tilda shaxslarning o‘zaro farqlash, ajratib ko‘rsatish imkoniyatining kuchliligidan dalolat beradi. XX asr boshlarida siyosiy tuzimning ham tasiri bor albatta, bu davrda yaratilgan Asarlarda qahramonlarini nomlash orqali ham

millatning ijtimoiy-siyosiy ahvolini ko‘rsatib berilganlini ko‘rishimiz mumkin. Bu Cho‘lpon ijodi misolida jadid nasrining yangilik sari qadam qo‘yayotganini, yangicha ifoda usullari va ta’sir vositalari izlayotganidan darak beradi. Professor E.Begmatov aytganidek: “Atoqli otlarni har tomonlama o‘rganish o‘z tadqiqotlarni kutmoqda”.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. O‘zbek ismlari izohi. – Toshkent: O‘z,MU 2016.
2. Begmatov E. Ismlarning sirli olami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014.
3. Davronova Z. Badiiy matndagi antroponim va unga aloqador tushunchalarning lingvistik xususiyatlari (Abdulla Qodiriy asari asosida)// Lingvist. –Toshkent, 2024. – № 2.
4. Davronova Z., Esmati N. A Unique Semantic Analysis of Pseudonyms of Artists Used at the Beginning of the 20th Century //European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices. – 2023. – Toshkent. 1. – №. 3.
5. Davronova Z. Abdulla Avloniyning nasriy asarlarida antroponimlar tahlili //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 12.
6. Cho‘lpon. Kecha va Kunduz. Toshkent:Ilm-ziyo-zakovat, 2019.

TANA A’ZOLARI NOMLARIDA POLISEMIYA

POLYSEMY IN THE NAMES OF BODY PARTS

Rahmatova Feruza Yarashevna
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Tildagi so‘zlar birdan ortiq ma’no anglatish xususiyatiga ega . Birdan ortiq ma’no anglatish xususiyatiga ega bo‘lgan so‘zlar ko‘p ma’noli so‘zlar hisoblanadi. Ko‘p ma’nolilik semantik hodisa bo‘lib, tilimizdagi so‘z tejash qonuniyati, umumiylik, o‘xshashlik va aloqadorlik tamoyillari asosida yuzaga keladi. Demak, qiyoslash, solishtirish, taqqoslash orqali yuzaga keladigan aksariyat ko‘chma ma’nolar asosida somatizmlar, ya’ni tana a’zolari nomlari yotadi. Tana a’zolari nomlarining keng doirada qo‘llanishi majoziy ma'nolarning murakkab tizimini shakllantirish imkonini beradi. Ma'lumki, dunyodagi barcha odamlar, har qanday millat, tanadagi bosh, ko‘z, quloq va oyoq kabi qismlarni yaxshi biladi va tana a’zolari nomlarini ifodalovchi bunday so‘zlar har qanday narsada zaruriy qatorni tashkil qiladi. Somatik birliklarsiz insonni, insoniy munosabatlarni, jamiyatni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Somatik birliklar juda ko‘p qo‘llanishiga, va polisemantik xususiyatiga ko‘ra boshqa birliklardan ajralib turadi. O‘zbek tilidagi aksariyat tana a’zolari nomlari ko‘p ma’noli hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *somatizm, polisemantik xususiyat, metafora, metanimiya, meronym, sema, holonim.*

Annotation: *Words in a language have more than one meaning. Words that have more than one meaning are polysemous words. Ambiguity is a semantic phenomenon, which occurs on the basis of the law of word saving in our language, the principles of generality, similarity and relatedness. Therefore, somatisms, that is, the names of body parts, are at the basis of most figurative meanings that arise through comparison. The use of the names of body parts in a wide range makes it possible to form a complex system of figurative meanings. It is known that all people of the world, of any nationality, are familiar with the parts of the body such as the head, eyes, ears and voice, and such words representing the names of the body parts form a necessary series in anything. It is impossible to imagine a person, human relations, society without somatic units. Somatic units differ from other units due to their wide usage and polysemantic nature. Most names of body parts in the Uzbek language are ambiguous.*

Keywords: *somatism, polysemantic feature, metaphor, metonymy, meronym, sema, holonym*

Tilimizdagi so‘zlar birdan ortiq ma’no anglatish xususiyatiga ega . Birdan ortiq ma’no anglatish xususiyatiga ega bo‘lgan so‘zlar ko‘p ma’noli so‘zlar hisoblanadi. Ko‘p ma’nolilik semantik hodisa bo‘lib, tilimizdagi so‘z tejash qonuniyati, umumiylik, o‘xshashlik va aloqadorlik tamoyillari asosida yuzaga keladi. Tilshunos olim Beloshapkovoy “Polisemiya – olam haqidagi ma’lumotlarni tilda saqlashning eng ixcham va qulay usulidir”, degan edi [V.A.Beloshapkova, 1989: 134.]. Bir so‘z bilan aytganda inson borliq , atrof-muhitni o‘rganar ekan, tabiat, olam haqidagi bilimlarga ega bo‘lib boradi. Shu jarayonda so‘z va uning polisemantik xususiyatlaridan bevosita foydalanadi. So‘zlarning yorqin badiiy bo‘lishiga imkon beradigan tizim- ko‘p ma’nolilik hisoblanadi. Yuqorida aytilganidek, ko‘p ma’nolilik, asosan, qiyoslash, o‘xshatish asosida quriladi. M.Mirtojiyev barcha ma’lumotlarini hisobga olgan holda quyidagi xulosani chiqardi: “Tana qismlari doimiy ravishda bizning ko‘zimiz oldida ekanligi tufayli, ular qiyoslashning o‘ziga xos standartiga aylanadi” [M.Mirtojiyev, 2010: 89.]. Demak, qiyoslash, solishtirish, taqqoslash orqali yuzaga keladigan aksariyat ko‘chma ma’nolar asosida somatizmlar, ya’ni tana a’zolari nomlari yotadi. Tana a’zolari nomlarining keng doirada qo‘llanishi majoziy ma'nolarning murakkab tizimini shakllantirish imkonini beradi.

O‘zbek tilidagi aksariyat tana a’zolari nomlari ko‘p ma’noli hisoblanadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da inson tana a’zolarining nomlarini ifodalovchi 239 ta so‘zning izohi keltirilgan bo‘lib, shulardan 147 ta so‘z polisemantik ya’ni ko‘p ma’noli hisoblanadi. Bu esa lug‘atda keltirilgan 239 ta so‘zning 62 foizi ko‘p ma’noli ekanligini ko‘rsatib turibdi.

Shuningdek, H.Ne’matov va R.Rasulov "metaforik yoki metonimik uzatish asosida somatizmli birliklarni shakllantirish ularning paydo bo‘lishidagi eng samarali omil” ekanligini ta’kidladi [H.Ne`matov, R.Rasulov, 1995: 93.]. Savol tug‘iladi, nima uchun inson tanasining nomlari odamlarga shunchalik yoqadiki, ulardan ma’no ko‘chirishda keng foydalaniladi? Haqiqat shundaki, birinchi navbatda, odam har doim atrofidagi ko‘rib turgan narsalarni o‘zi bilan, ya’ni

tanasining qismlari bilan yaxshi tanish bo‘lgan qismlari bilan taqqoslaydi. Ma'lumki, dunyodagi barcha odamlar, har qanday millat, tanadagi bosh, ko‘z, quloq va oyoq kabi qismlarni yaxshi biladi va tana a’zolari nomlarini ifodalovchi bunday so‘zlar har qanday narsada zaruriy qatorni tashkil qiladi. Somatik birliklarsiz insonni, insoniy munosabatlarni, jamiyatni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Somatik birliklar juda ko‘p qo‘llanishiga, va polisemantik xususiyatiga ko‘ra boshqa birliklardan ajralib turadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da Bosh so‘zining 20 ta ma’nosi izohlangan. Bulardan faqat bittasi o‘z ma’no, qolganlari esa ko‘chma ma’no hisoblanadi. Shuningdek, yuqoridagi lug‘atda qo‘l so‘zining 10ta, yuz so‘zining 8 ta , oyoq so‘zining 7ta, og‘iz so‘zining 8ta , quloq so‘zining 6 ta, tirnoq so‘zining 6 ta, qosh so‘zining 4 ta , lab so‘zining 4 ta ma’nosi izohlangan.

Tadqiqotchi B.Jo‘rayevning aniqlashicha, bosh so‘zining 24 ta ma’nosi bo‘lib, 4 tasi lug‘atda aks etmagan. Shu kabi og‘iz so‘zining 12 ta ma’nosi bo‘lib, 4tasi, yuz so‘zining 3 ta , til so‘zining esa 2 ta ma’nosi aks etmagan.

Tana a’zolari nomlari bilan bog‘liq ma’nolarning bunday taraqqiy etishiga sabab ya’ni polisemantik xususiyat kasb etishiga sabab, ularning tildagi qo‘llanish darajasining yuqoriligi va inson xotirasida saqlashning qulayligida ekanligini bildik. O‘zbek tilida eng keng tarqalgan nom ko‘chish usuli metaforadir. Metaforaning asosiy belgisi—o‘xshashlikdir.

Metafora hodisasi bevosita insonning bilish jarayoni bilan bog‘liq. Inson hayotni anglar ekan, uni o‘z tanasi misolida tasavvur qiladi. Bu jarayonda atrofdagi shakl, belgi, o‘rin va harakatlarni o‘z tanasiga mos tarzda o‘xshatishlar asosida nomlay boshlaydi.

Inson tana a’zolari nomlarining metafora asosida ko‘chishini ko‘rib chiqamiz.

1. Inson tanasining ma’lum bir a’zosi boshqa bir narsaga shakliy o‘xshashlik asosida ko‘chiriladi:

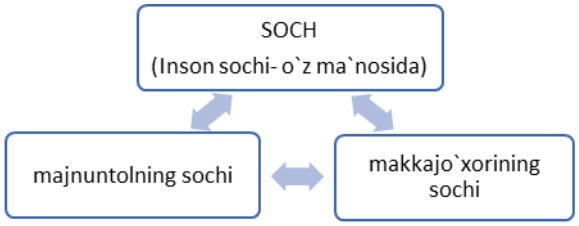

Bosh – insonning bo‘yindan yuqori qismi (O‘z ma’nosida)
Karamning boshi , piyozning boshi ko‘chma ma’noda

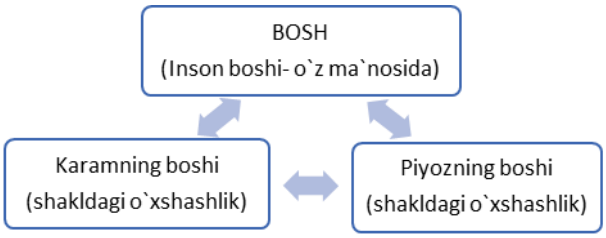

Quloq- 1)Qozonning qulog‘i 2)Radioning qulog‘i

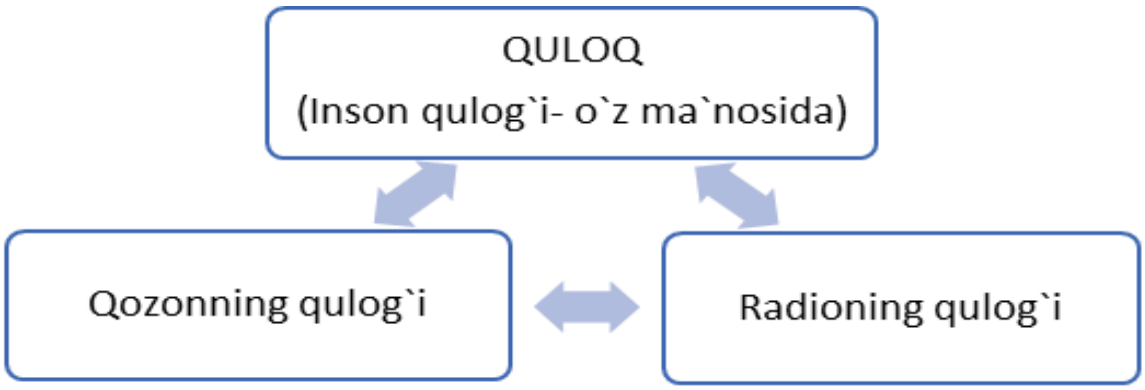

Ko‘z—uzukning ko‘zi, yog‘ochning ko‘zi
Tish—arraning tishi
Og‘iz—butilka(shisha idish)ning og‘zi, bakalajkaning o‘g‘zi
Burun—choynakning burni
Qorin—ko‘zaning qorni
Til – olovning tili, soatning tili

2.Bir narsaning nomi boshqa bir narsaga o‘rindagi o‘xshashlik asosida ko‘chiriladi:
Bosh- terak boshi, o‘choq boshi, tom boshi, ko‘cha boshi
Yuz—ko‘chaning yuzi
Qosh-do‘konning qoshi
Biqin—maktabning biqini
Yon—doskaning yoni
Kindik—yerning kindigi
Lab—karavatning labi, daryoning labi
Peshona—piyolaning peshonasi, kemaning peshonasi, darvozaning peshonasi

Bosh so‘zining semalar taraqqiyotini ko‘rib chiqamiz.

Bosh so‘zi qadimdan ma’nolar taraqqiyoti bo‘yicha eng faol so‘zlardan biri bo‘lgan.

“Derevnetyurkskiy slovar”da bosh so‘zining 9 ma’nosi izohlangan.

Bular: 1. Bosh, kalla; 2.tomon, kravatning boshi 3.qism, ko‘zaning boshi 4.balandlik(tog‘ning boshi) 5.vaqt(biror voqeaning boshlanish vaqti) 6.yuqori 7. O‘rin 8.boshliq, rahbar 9.javobgarlik [Древнетюркский словарь, 2016: 124-126].

Bosh so‘zi “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da 7 xil ma’noda qo‘llanganligi aytib o‘tilgan [Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati, 1983:].

BOSH—1.kalla, bosh:

Ne tan, ne tanda bosh, ne bosh aro ko‘z,
Ne yuz, ne yuzda lab, ne lab aro so‘z [Farhod va Shirin 6-bet]

To zuhaldur qoshingda qul bo‘lsun,
Yo quyoshdur boshingda evrulsun. [Munshaot, 135]

2.Biror narsaning uchi: Kova… temurchilar beliga bog‘lar saxtiyonni yig‘och boshig‘a bog‘lab, alam qilib yurub…[Tarixi muluki ajam,507]

3.Boshlanish, avval: Shanba sabohi safar oyining boshida inoyatnomayekim, bu xoksorg‘a mujribi tafoxur erdi—yetishdi… [Munshaot. 104]
Qo‘yub yuz kordon har ish boshida
Yana ming korgar har yuz qoshida [Farhod va Shirin, 41]
4.Miya, xayol, ong: Agar kishi may havosin boshidin chiqarur, g‘ijjak maddi nolasi bila yolborur. [Mahbub ul qulub, 36]
5.Ust, tepa yuqori tomon: Ba’zi azizlar va ashob alarming (Jomiyning) boshlarida jam’ erdilar. [Xamsat ul mutahayyirin, 707]
6.Og‘iz: Ittifoqo bir choh boshida va’z haml qildi. [Tarixi muluki ajam, 513]
7.Chog‘i, payti, vaqti: Subhi davlat yuzung, ey tavsani gardun sanga ashhab
Tojing ustidagi dur o‘ylaki, tong boshida kavkab . [Mezon-ul avzon, 43]

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da Bosh so‘zining 20 ta ma’nosi izohlangan.

Bosh so‘zi dumaloqlik, birinchilik, yuqorilik(narsalarning fazoviy joylashuviga nisbatan), asosiylik, payt, o‘rin(narsalarning yer bo‘ylab yotiq holatiga nisbatan), katta, mansab kabi semalarni o‘zida birlashtiradi. Bosh so‘zidagi semaladan quyidagi ko‘p ma’noli so‘zlar yuzaga keladi.

1. Dumaloq semasidan –karamning boshi, piyozning boshi
2. Birinchilik semasidan – bosh kelin, ko‘chaning boshi (birinchi qadam qo‘yilgan joy ma’nosida)
3. Yuqorilik semasidan —(narsalarning fazoviy joylashuviga qarab) tog‘ning boshi, tomning boshi, daraxtning boshi
4. Asosiylik semasidan —bosh masala, bosh maqsad
5. Payt semasidan – sentabrning boshi, qishning boshi, haftaning boshi
6. O‘rin semasidan—(atrof ma’nosida narsalarning yerga nisbatan yotiq makonini bildiradi) o‘choqning boshi, tandirning boshi, chorpoyaning boshi
7. Katta (ulkan, asosiy) semasidan—bosh toboq(kurash sport turida eng katta sovrin ma’nosida), bosh darvoza(asosiy, ulkan kirish joyi ma’nosida)
8. Mansab (**mansab jihatdan katta, yuqori turuvchi**)—bosh bakovul, bosh sarkarda, bosh hukmdor

“O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati”da bosh so‘zini quyidagicha tahlil qilinadi [O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati, 2023:144.]
Bosh, kalla, sar Tananing bo‘yindan yuqorigi, oldingi(odamda va hayvonlarda) qismi. Kalla so‘zining odanga nisbatan qo‘llanishi, asosan, so1zlashuv tiliga xos va bunday qo‘llanganda unda salbiy baho mavjud bo‘ladi. Sar kam qo‘llanadi, poetik nutqda uchraydi.

Umumturkiy tillarning lug‘at tarkibidagi tana a’zolari odatda shu tilda so‘zlovchilarning ongida meronimik(butun-qism) munosabatlar doirasida ma’lum bir tartib bilan joy oladi.

Uzoqdan bosh ko‘rindi . Bu gapda bosh so‘zi inson so‘zini ifodalayapti. Bu yerda inson holonim, bosh esa uning qismi ya’ni meronim. Qora boshim oqardi. Bu jumlada esa bosh so‘zi soch ma’nosini ifodalayapti. Bunda bosh holonim, soch esa meronim hisoblanadi.

Bosh so‘zi holonim sifatida meronimlarga bo‘linadi. O‘zbek tilida bosh so‘zi 45 leksemani o‘zida birlashtiradigan yaxlit butunlikni ifodalaydi.

Bosh: soch, tuk, ensa, miya, peshona(manglay), qosh(abro‘), ko‘z(diyda), quloq, yonoq, qovoq(qabog‘), dudoq, saqoq, chakka, kiprik, burun, lab, irin, o‘g‘iz, tish, til, tanglay, milk, xat, yuz, oraz, ruxsor, uzor, bet, aft, bashara, turq, istara, chehra, dahan, qorachiq, solinchak, bo‘yin, tomoq, gisu, zulf, jag‘;

Keying tadqiqotlarda Bosh so‘zining meronomik xususiyatlariga , albatta, batafsil to‘xtalib o‘tmoqchimiz.

Dunyodagi hamma odamlar, har qanday millat, o‘z tanasining bosh, oyoq, ko‘z, quloq va boshqa tana a’zolariga qanday nom berilganini, qanday nomlanishini bilishadi. Tana a’zolarining nomlari har qanday insoniy jamiyatda zarur bo‘lgan tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydi, ularsiz odamlarning nutqini tasavvur qilish qiyin. Tana a’zolari nomlari ishlatilish tezligi va rivojlangan polisemiya bilan ajralib turadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra “bosh” so‘zi juda faol va ko‘plab ma’no qirralariga ega . bu ma’no qirralarining kelib chiqishi esa xalqning etnografik shakllanishi, madaniyati, urf-odatlarida bevosita namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Древнетюркский словарь / под ред. Д.М.Насилова, И.В. Кормушина и др.; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с)
2. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” O‘zbekiston SSR fanlar akademiyasi muxbir a’zosi E.I.Fozilov tahriri ostida. –Toshkent, 1983
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). I жилд. – Тошкент: Университет, 2000.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. I-IV томлар. –М.: Наука, 1974-1989.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.
6. Эшқобил Шукур. Бобо сўз изидан. –Тошкент: “MASHHUR-PRESS”, 2018.
7. Вакк Ф.О. Соматические фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореф.дисс…канд. филол. наук.– Таллин, 1964.
8. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. 2017.
9. Мугу Р.Ю. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского немецкого языков): Дисс.… канд. филол. наук. – Майкоп, 2003. Азизов О. Тилшуносликка кириш.–Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
10. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.
11. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент:Ўқитувчи, 1995.

UNDOV SO‘ZLARNING DEYKTIK XUSUSIYATI
(TURLI TIZIMLI TILLAR MISOLIDA)

THE EXCLAMATORY WORD IS A DEICTIC PROPERTY OF WORD. (USING THE EXAMPLE OF DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES)

Gulchehra Umurzakova Egamberdievna
Doktorant,
O‘zbekiston Millliy universiteti
gulidil425@gmail.com

Annotatsiya: *Undov so‘zlar matnni semantik jihatdan murakkablashtirish xususiyatiga ham ega. Bunday vaqtda matn sintaktik strukturasida birdan ortiq axborot siqiq tarzda aks etadi. Matnda ifodalangan axborotlardan biri ochiq, boshqasi undov so‘zning presuppozitsiyasi sifatida yashirin tarzda yuzaga chiqadi. Undov so‘zning presuppozitsiyaga ishorasi natijasida matn axborotlarga boy bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar*:* *undov, axborot, sintaktik struktura, presuppozitsiya, pragmatik xususiyat.*

Annotation: *Exclamatory words also have the feature of semantically complicating the text. At this time, more than one information is densely reflected in the syntactic structure of the text. One of the information expressed in the text is revealed openly, and the other is hidden as a presupposition of the exclamation. As a result of the exclamation pointing to the presupposition, the text is rich in information.*

Keywords: *exclamation, information, syntactic structure, presupposition, pragmatic text, linguistics, deictic.*

Bugungi kunda tilshunoslikning ko‘pgina yo‘nalishlarini o‘rganish va tadqiq etish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan.Shu o‘rinda Prezidentimizning “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak va ma’naviy salohoyatiga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bolib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlari safarbar etilmoqda”, - nutqini keltirib o‘tmoqchimiz. Darhaqiqat, har qanday sohada yuksalish, ilmiy-tadqiqot ish olib borish, ya’ni yangilik kiritish uchun barcha shart-sharoitlar keng yaratilib berilgan. [Mirziyoyev Sh..M.,2016:14]

Tilshunoslikning yirik namoyondalaridan bo‘lgan J.Lakoff hamda polyak tilshunosi A.Vejbitskayalar tilning belgi sifatidagi maqomiga yangicha nuqtai nazar bilan qarashni taqozo etuvchi yo‘nalish sifatida jahon tilshunosligida muhim o‘rin tutadi. So‘z tushunchani ifodalovchi oddiy belgigina emas, o‘zida muayyan etnosning milliy-madaniy xususiyatlarini ham aks ettiruvchi birlik ekanligi ushbu qarashning asosiy tamoyillaridan biridir. [Xudoyberganova D.,2014:48]. Tildagi

undovlar (*oh, voy* kabilar) ham nointensional belgilardir. D.P.Gorskiy belgilarni ikki katta guruhga ajratadi:
1) o‘zlari ifodalayotgan narsalar bilan sababiy yoki determinative bog‘lanishga ega bo‘lgan belgilar;
2) o‘zlari bog‘lanayotgan narsalar bilan determinative bog‘lanishga ega bo‘lmagan belgilar. [Горский Д.П.,1963:14]

Yu.S. Maslov shunday ta’rif beradi: “Belgi-bu idrok qilinadigan narsa bo‘lib, idrok qiluvchiga o‘zi haqida va ushbu belgidan tashqari bo‘lgan boshqa narsa haqida ma'lumot beruvchi vositadir” [Nurmonov A**.,** 2006:182]

V.Z.Panfilov belgining quyidagi keng qamrovli aniqlanishini ma’qul ko‘radi: “Belgi moddiy his qilinadigan predmet (voqea, hodisa, harakat) bo‘lib, u bilish va kishilar muloqotida boshqa predmet yoki predmetlarning xususiyatlari, munosabatlarning vakillari sifatida namoyon bo‘ladi, hamda xabarlarga yoki ularning komponentlariga ega bo‘lish va yuborish (informatsia, bilim) uchun foydalaniladi.[Панфилов В.З ,1977:3] Belgi o‘z referentini ifodalaydigina emas, balki uni tavsiflaydi (unga xarakteristika beradi) hamda turli belgi sistemalarining shakillantirilishi, qayta ishlanishida referentning doimiy vakili sifatida ishtirok etadi.

– Ой, я так беспокоилась! Думала, тетрадка выпала, когда мы с Шимоном ехали на мотоцикле. Сегодня я пешком прошла весь путь. Искала даже в кустах и урнах. Но ее нигде не было. Вы мой спаситель,– прошептала
она, коснувшись губами его уха. – Я уж боялась, что не найду ее…
– Ой, простите… Я совсем сошла с ума. – Нервным движением она поправила волосы.
– Спасибо. Нет, правда, огромное спасибо, – тихо произнесла она. – Я пойду.(Януш Вишневский «Повторение судьбы»)

Misol taxlili suhbatdoshlarning xarakteriga mos va muloqotning emotsional xolatini ko‘rsatadi. *Ой, я так беспокоилась!, Ой, простите,* undov so‘zi kuchli ajablanishni anglatadi.

Tilshunoslikda kishilar, hayvon va parrandalarni chaqirish, haydash, ish-harakatni bajartirishga undash kabilarni anglatuvchi so‘zlar buyruq-xitob undovlari sifatida ajratiladi. Bunday undovlarga: **o‘zbek tilida** *ey, hov, vey, hoy, hay, hey, o‘v, huv, kisht, pisht, cho‘, qurey-qurey kabilar*; **ingliz tilida** *bow, wow, oink-oink, hey, hello anybody, hey you*;**rus tilida** *эй, эге, а, ай, ау, ах, ба, брр, на, ну, но, о, ого, ой, ох, тпру, тьфу, у, увы, улю-лю, уф, фи, фу, ха, цыц, эй, эх;* undovlari

Ba’zi undovlar tuzilishiga ko‘ra xech qaysi so‘z turkumlari bilan bog‘lanmagan alohida ma’no ifodalaydi va tuzilishiga ko‘ra mustaqil ma’no ifoda etgan *батюшки, боже, господи, брось, будет , подумаешь* undovlarga kabilar kiritiladi. Tilshunoslikda *salomlashuv, xayrlashuv, minnatdorchilik, tashakkur, taklif, tahsin* kabilarni ifoda etishda qo‘llanuvchi *salom, assalomu alaykum, xayr, rahmat, tashakkur, marhamat, shukur, qulluq, balli, ofarin, привет, здравствуйте, до свидания, честь имею* kabi nutqiy etiket birliklari ham undov so‘zlar sifatida ajratiladi. Biz ham bunday birliklarni an’anaviy tarzda buyruq-xitob undovlari sifatida o‘rganamiz.

Buyruq-xitob undovlari kishilarga nisbatan murojaatni ifodalab kelganda, shaxs deyksisini yuzaga keltiradi. Mazkur undov so‘larning deyktik xususiyati kontekst ichida reallashadi. Masalan:

1.– ***Hov!*** *– dadamning tahdidli ovozini eshitib, burilib qaradim-u, qo‘rqib ketdim. Uning yuzida boyagi yalinchoq ifodadan asar ham qolmagan, ko‘zi g‘azabdan chaqnar edi*. (O‘.Hoshimov. «Dunyoning ishlari»)

2. – *U jimib qoldi. – Menga o‘rgatma,* ***o‘v****! – deydi ko‘zlari g‘azabdan yonib*. (O‘.Hoshimov. «Dunyoning ishlari»)

3. –***Эй****, отоприте, кто там?* (Островский. «Свои люди - сочтемся»24)

4. –***Эй,*** *музыканты, играйте, я желаю вас слушать.* (Чехов «Вишневый сад»)

5. — ***Эй, ты****! Я тебя знаю.*

Коренастый, бритоголовый, черная щетина на щеках — мы никогда его прежде не видели. Его злобная ухмылка испугала меня.

— Не обращай внимания, — шепнул я Хасану. — Не останавливайся.

*— **Ты! Хазара**! Я с тобой говорю! Ну-ка, посмотри на меня! — рявкнул солдат, передал сигарету соседу, поднял руки, чтобы всем было видно, и принялся совать палец в кулак*.(Халед Хусейни «Бегущий за ветром»)

6. *Kept knocking and pushing him in the back all the way to the car.*

*“**Hey**! Why for you gots to put cuffs on me? I ain’t done nothing.”*

“Shut up,” said Lizard and pushed him harder. .. (Clarence Major. «Dirty bird blues»)

Berilgan parchalarda qo‘llangan ***hov, o‘v*** undov so‘zlari shaxslarga ishora qilgan. Bu matn avvalida berilgan jumla asosida ma’lum bo‘ladi. Ushbu undov so‘zlar deyktik vazifa bajarish bilan birga, so‘zlovchining salbiy baho munosabatini ham namoyish qilgan. Umuman, bu turdagi buyruq-xitob undovlarida salbiy baho yorqin aks etadi.

Manbalarda bu turdagi undov so‘zlarning undalma vazifasida kelib, shaxsga murojaatni ifoda etishi qayd etiladi. Ammo ularning undalma vazifasida kelishi natijasida deyktik vazifa bajarishi haqida fikr yuritilmagan.

1.-*“**Bill Walker**,” she said.He stopped. At first he did not recognize her, to him she looked so old.*

-*“**Mary**! Where did you come from?”(* « Early Autumn» Langston Hughes.)

2. – ***Товарищ****! – заорал Бендер. – Вы! Вы! Толстенький! Которому художник нужен*!(Илья Ильф,Евгений Петров “Двенадцать стульев”)

Ba’zan bu turdagi undov so‘zlar undalma bilan birga qo‘llanadi. Bunday vaziyatda shaxsga murojaat ma’nosi yanada kuchayadi. O‘zbek olimi A.G‘ulomov bu haqda fikr yuritar ekan, quyidagilarni bayon etadi: «Undashni kuchli ifodalash uchun undalmaning oldidan ***hoy, hov, hey, ey*** kabi undov so‘zlar ham keladi… Ba’zan undalmaning o‘zi aytilmay, tinglovchining diqqatini tortish uchun undov so‘zning o‘zi qo‘llanadi: «***Hoy*** *(dadasi), qayoqqa ketyapsiz?*» [Ғуломов А.1987:151]Albatta, keyingi holatda undov so‘z zimmasiga shaxsga ishora qilish vazifasi yuklatiladi.

– ***Hov,*** *olifta! – dedi yana o‘sha tahdidli ohangda. – Tur o‘rningdan! –* ***Hov****! – dedi yana o‘sha tahdidli ohangda. – Tur o‘rningdan!* (O‘.Hoshimov. «Dunyoning ishlari»)

O‘zbek milliy madaniyatida *ey, hov, hoy, hay, hey, huv* kabi buyruq-xitob undovlarining erning xotiniga yoki xotinning eriga murojaatini ifoda etishda qo‘llanishi ham kuzatiladi. Bunday qo‘llanish ba’zan milliy udum, nutqiy odatlar bilan bog‘lansa, ba’zan nutq subyektining «muomala madaniyati» bilan aloqador bo‘ladi. O‘zbek madaniyatida qadimda er va xotinning biri-biriga ismini aytib murojaat qilishi odob-axloqqa zid hisoblangan. Shu bois er xotiniga bosh qiz farzandining ismi bilan, xotini esa eriga bosh o‘g‘il farzandining ismi bilan murojaat qilishgan. Oilada farzand tug‘ilmagan bo‘lsa, er va xotin bir-biriga murojaat qilishda *ey, hov, hoy, hay, hey, huv* kabi buyruq-xitob undovlaridan foydalanishgan. Bu kabi odatlar hozirgi kunda ham ayrim hududlarda uchrab turadi. Buyruq-xitob undovlarining bu vazifada qo‘llanishda ham deyktik xususiyati namoyon bo‘ladi. Masalan, «*Er xotiniga qarab: – Ey, ovqat-povqating bormi? – deb so‘radi*» gapida qo‘llangan *ey* undov so‘zi shaxs deyksisini hosil qilgan.

Demak, nutq egasining shaxsga murojaat qilishda uning nomini aytmay, *ey, hov, hoy, hay, hey, huv* undovlaridan birini qo‘llashida har doim ham salbiy munosabat anglashavermaydi.

Ingliz va rus madaniyatida esa o‘zbek madaniyatidan farqli tarzda *spouse (rafiqa), my dear (sevgilim), joy (quvonchim), jewel (boyligim), love (muhabbatim), sweet heart (shirin qalbim), дорогая, любимая, солнце моё, сердце моё* kabi *wife (xotin), жена* so‘zlarining o‘rnini bosuvchi, unga ishora qiluvchi birliklar qo‘llaniladi. Quyidagi Villiam Kongriv asarida er-xotin monologi misolda buni juda yorqin namoyish qiladi (garchi erka va tantiq asar qahramoni ularning ustidan kulayotgan bo‘lsa ham):

1.Millamant. – *And d’ye hear, I won’t be called names after I’m married; positively I won’t be called names.*

Mirabell. *Names!*

Millamant. *Ay, as "wife," "spouse," "my dear," "joy," "jewel," "love," "sweet-heart," and the rest of that nauseous cant, in which men and their wives are so fulsomely familiar—I shall never bear that*. (Congreve. «The Way of the World»)

(*Milamant. Bilasanmi,turmushga chiqqanimdan keyin xar hil ismlar bilan chaqirilishni istamayman,qatiy ismlar bilan chaqirilmayman.*

Mirabel. Ismlar!(taajjubda)

Milamant. Ey, xotin, kelin, jonim, quvonchim, munchog‘im, sevgim, suyukligim va boshqa bir qancha jirkanch, samimiy bo‘lmagan, faqat er-xotinga ayon ikkiyuzlamachilik bilan murojaat qiladigan ismlarni aytyapman.-Hech qabul qilolmayman.(Uilliam Kongriv. «Hayot shunday »)

2.*That was their style. Now they walked the sidewalk and beat heads. “****Okay, Big Boy****,” Bullfrog said. “What’s going on here?”* (Clarence Major. «Dirty bird blues»)

Tilda buyruq-xitob undovlarining asosiy qismini hayvon va parrandalarga nisbatan haydash, chaqirishda qo‘llaniladigan undov so‘zlari tashkil qiladi. Bu turga o‘zbek tilida *pisht, kisht, beh-beh, tu-tu, chu, cho‘, qurey-qurey, ma* kabilar; ingliz tilida *baa, bow wow, quack, moo, meow, wuff, oink, cock-a-doodle-doo, cuckoo, coo, tweet, chirp, chirrup* kabilar; rus tilida *баа, гав-гав, чик-чик, тюп-тюп хлюп-хлюп, хруп, шлеп, квак, бульк* undov so‘zlari kiradi.

Bu turga mansub undov so‘zlar deyktik xususiyati bilan ajralib turadi. Masalan:

1. *«Ту-ту-ту», – гудело в трубке.*

2. *The horse’s hooves clip-clopped on the cobblestones.*

3. *Хор с усилием загремел, как сквозь подушку: та-та-та, та-та-та, та-та-та, то-ро-ром, ту-ру-рум, ту-ру-рум*…(Двенадцать стульев. Евгений Петров и Илья Ильф.)

4. Wop! Wop! Wop! went a volley of musketry on the rear face of the north hill. (Indian tales. Rudyard Kipling .)

Xulosa. Undov so‘zlar nutqda quyidagi pragmatik xususiyatlarga ega bo‘ladi:

a) baho munosabatini ifodalaydi;
b) turli presuppozitsiyalarga ishora qiladi;
v) deyktik vazifa bajaradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016
2. D.Xudoyberganova.Matnning antropotsentrik tadqiqoti. – Toshkent, 2014.
3. Lutfullayeva D. Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining dialektik birliklari. – Toshkent, 2013
4. Nurmonov A**.** Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. –Andijon, 2006.
5.www.nuqf.intal.uz
6. www. ziyonet. uz

KOGNITIV TILSHUNOSLIK YO‘NALISHINING SHAKLLANISHI

FORMATION OF THE DIRECTION OF COGNITIVE LINGUISTICS

Yusupova Aziza Muhiddin qizi
Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU,
azizaxonyusupova1996@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada amaliy tilshunoslikda lingvokognitiv yo‘nalishining ahamiyati, shakllanishi, taraqqiyoti, uning turlari va nutqiy aloqadagi o‘rni, vazifalari xususida fikr yuritilgan. Shuningdek, kognitiv*

vositalarning shakllanishi, turlari, xususiyatlari, ularning inson psixofiziologik holati bilan aloqadorligi kabi amaliy jihatlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *lingvistika, kognitiv tilshunoslik, ong, bilish, nutqiy aloqa, nutqiy vaziyat, kognitiv vositalar, emotsional-ekspressivlik.*

Annotation: *This article discusses the meaning, formation, development of the linguo-cognitive direction in applied linguistics, its types, place and tasks in speech communication. The formation, types, characteristics of cognitive means, their practical aspects, such as connection with the psychophysiological state of a person, were also discussed.*

Keywords: *linguistics, cognitive linguistics, consciousness, cognition, speech communication, speech situation, means of cognition, emotional expressiveness.*

Jahon tilshunosligida XX asrning birinchi yarmida kognitiv tilshunoslik majmuaviy soha sifatida paydo bo‘la boshlagan. Tilshunoslar tomonidan kognitiv tilshunoslik sohasining o‘rganish obyekti, predmeti va uning boshqa fanlar bilan aloqasi haqida ma’lumot berilgan.Misol uchun A.Vejbiskayaning tadqiqotlaridagi ma’lumotlarni boshqa manbalar bilan solishtirgan bo‘lsak, u holda obyektiv o‘rganish ko‘rilayotgan mavzuni yoritishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi [Vejbiskaya A, 1997:155]. Kognitiv terminlarning tilshunoslikda anglatgan lingvistik ma’nolari, qisqacha izohlari haqida hammualliflar jamligida yaratilgan.“Kognitiv terminlar qisqacha lug‘ati”[E.S.Kubryakova, V.Z.Demyankov,Y.G.Pankras, L.G.Luzina, 1966:231] dan fanda bir qo‘shimcha manba sifatida foydalanildi. Shu jumladan, I. N. Gorelovning psixolingvistik nazariyalari, axborotni jo‘natish, qabul qilish va lisoniy qurilmada qayta ishlash mexanizmlari, prinsiplari bilan bog‘liq qarashlariga ega tadqiqotlar g‘oyat ahamiyatlidir.

Keyingi yillarda kognitiv tilshunoslik sohasida til va tafakkurning o‘zaro aloqasi bilan bog‘liq ma’lumotlar aks ettirilgan ilmiy adabiyotlar ishlab chiqildi.

Bilim - inson faoliyatining ko‘rinishlaridan biri hisoblangan bilish jarayonining mahsuli sanaladi. Bilish esa voqelikning inson ongidagi in’ikosidir. Shunga ko‘ra obyektlarning xossalari, belgi va mohiyatini ifoda etadigan tushunchalar,g‘oyalarni ishlab chiqarish jarayon degan xulosaga kelishimiz mumkin. Masalan, insonlar jumboqlar yaratishda, ularning javobini izlashda bilishning qator bosqichlarini bosib o‘tishadi. Yashiringan savoldagi obyekt, voqea-hodisalarning belgi va xossalarini qay tarzda ifoda etishi, munosabat bildirishi, shu bilan birgalikda, bildirayotgan munosabatida ma’lum bir millatning milliy madaniyati, turmush tarzidan kelib chiqib yondashuvi kabi qator masalalar asosida yondashadi. Bu esa til va tafakkurning o‘zaro aloqasiga yaqqol misol bo‘la oladi.

Kognitiv tilshunoslik huddi shunday sohalararo ma’lumotning mahsulidir. Bunday ma’lumotning tez, osongina, ixtiloflarsiz kechishi qiyin. Shu sababli kognitiv tilshunoslikning mustaqil yo‘nalish sifatida tarkib topishi ham murakkab jarayon, lisondek o‘ta murakkab tahlil obyektini tanlagan har qanday fan

sohasining murakkab muammolar qamrovida qolishi ham muqarrar. Bunday qamrov va qurshovdan qutulish izlanishlarda izchillikni, to‘xtovsiz borliqni ko‘p qamrovlilikni, amaliy vositalardan (metodlar va usul-amallardan) foydalanishda muntazamlikni va mustahkam nazariy asosga tayanishni talab qiladi [Safarov SH.,2006: 152].

Qator ilmiy manbalarda kognitiv tilshunoslik, uning o‘rganilish jihatlari haqida batafsil ma’lumot berilgan bo‘lsa ham o‘zbek tili sathida kognitiv yo‘nalish borasida bajarilgan ishlar esa sanoqlidir. Asosiy manba sifatida SH. Safarovning tadqiqotlarini aytib o‘tishimiz mumkin. Tadqiqotda lingvokognitologiyaning jahon tilshunosligida o‘rganilishi hamda kognitiv birliklarning mazmun-mohiyati to‘laligicha bayon etilgan. Shuningdek, lisoniy hodisalarning kognitiv tahlili borasidagi ilmiy qarashlar ham fanni yoritishda asos bo‘lib xizmat qildi. Bundan tashqari, N.M.Djusupov, I.Azimovaning ilmiy tadqiqotlarida majmuaviy fan sifatida yuzaga kelgan lingvokognitologiya, lingvokulturologiya va psixolingvistikaning bugungi kundagi ahamiyati, bilish jarayonida til tizimining o‘rni, dunyo til manzarasi haqidagi tahlillar bayon etilgan.

Kognitiv tilshunoslik borasida olib borilgan tadqiqotlarda bu tilshunoslikning predmeti, vazifalari, ahamiyati, mazmuni va mundarijasi har bir til tabiatidan kelib chiqib umumiy tadqiq etilgan. Kognitiv tilshunoslik tilni aqliy hodisa sifatida o‘rganish uchun o‘zaro chambarchas yondashuvlarning majmuasidir. Grammatikaga asoslangan foydalanishning asosiy usuli bo‘lib, an’anaviy tarzda faqat sintaktik tarzda tahlil qilingan nazariy tushunchalarning ramziy va semantik ta’riflarini ta’kidlaydi.

Kognitiv grammatika zamonaviy tilshunoslikda , ayniqsa, bilish tilshunosligi va funksionalizmda kengroq harakatlar bilan bog‘liq. Ko‘plab tadqiqotchilarning e’tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo‘nalishlaridab hisoblanadi. Biz ham bu fikrni e’tirof etgan holda psixolingvistika sohasini ham shu qatorga kiritish lozim, degan fikrni ilgari surish tarafdorimiz. Zero, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya juda ko‘p nuqtalarda psixolingvistika bilan kesishadi. Yana shu narsani ta’kidlash lozimki, tadqiq obyektimiz bo‘lgan badiiy matn bevosita psixolingvistik omillarga ham daxldor hisoblanadi. “Psixolingvistika asoslari” kitobining mualliflari I.N.Gorelov, K.F.Sedovlarning ta’kidiga ko‘ra, psixolingvistika tilshunoslikdagi antropotsentrik yo‘nalishning yadrosini tashkil etadi. Shu boisdan mazkur tadqiqotda o‘zbek tilidagi matnlarni uch jihatiga ko‘ra, ya’ni kognitiv-semantik, psixolingvistik va lingvokulturologik xususiyatlari asosida tadqiq etish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan. Badiiy uslubda yaratilgan o‘zbek tilidagi nasriy va she’riy matnlar tadqiqot obyekti sifatida tanlangan. O‘zbek tilidagi matnlarning kognitiv-semantik, psixolingvistik va lingvokulturologik xususiyatlari tadqiqot predmetini tashkil etadi.

Kognitologiya turli fan sohalari chorrahasida yuzaga kelgan fan bo‘lib, uning tadqiqot sohasi “bilimni to‘plash va qo‘llash usullarini tadqiq qilish” sifatida belgilanadi. Kognitologiya tafakkur haqidagi fan bo‘lib, uning tayanch nuqtasi tilshunoslikdir. Lingvistik tahlil kognitiv tahlilning bir turi, uning ma’lum bir ko‘rinishda namoyon bo‘lishidir. Kognitiv tilshunoslik fani XX asrning ikkinchi

yarmida axborot texnologiyalari taraqqiyoti oqibatida yuzaga kelgan “sun’iy intellekt” tizimi vositalariga oid mushohada, savollarga javob izlovchi fan sifatida paydo bo‘ldi. Bu fan ham insonning bilish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi fanlar tarkibiga kiradi. Tilni madaniy hodisa sifatida o‘rganadigan, insonning bilim va tajriba qurilishini tekshiradigan fan bu kognitiv tilshunoslik hisoblanadi.

Kognisiya, ya’ni bilish faoliyati axborotni qabul qilish, taqdim etish va yaratish faoliyatini qamrar ekan, bu harakatlar lisoniy zahiradan foydalanishi shubhasiz, bilvosita yoki bevosita lison bilan aloqada bo‘ladi. Shu jihatdan bilish qobiliyati insonning lisoniy qobiliyati bilan hamohang. Kognitologiyada bilish faoliyati natijasida yuzaga kelgan bilim, ularni to‘plash va qo‘llash usullari tadqiqi o‘rganilsa, bilim olish va saqlash, uni amalda qo‘llash hamda uzatish manbai va nihoyat uni shakllantiruvchi vosita bo‘lgan til tizimi – kognitiv tahlil obyekti hisoblanadi. Shunga ko‘ra bilim va bilishning tabiati hamda mohiyati bu fan asosini tashkil etsa, o‘rganish predmeti sifatida esa tilning bilim hosil qilish, undan foydalanish, saqlash, uzatish va uni qayta ishlashning umumiy mexanizmi tarzidagi xossalarini ko‘rsatish mumkin. Barcha yo‘nalishdagi lingvistik tadqiqotlarni o‘rganish obyekti til tizimi, ya’ni lisoniy faoliyat va uning mahsulidir.

Hozirgi kunda tilshunoslik, psixologiya, falsafa, sun’iy intellekt, antropologiya, nevrologiya fanlaridagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, til tizimi va lisoniy faoliyatni har tomonlama tadqiq qiladigan, ularga xos hodisalarning belgi-xususiyatlarini batafsil yoritishga xizmat qiladigan, tilshunoslikning turli sohalarini o‘zida biriktirib, barchasi uchun umumlashma tahlil tizimini yaratib bera oladigan fan, shubhasiz, kognitologiya degan xulosaga kelindi.

Tilshunoslik, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, psixologiya kabi fanlar hamkorligini kognitiv faoliyat o‘zida birlashtirib turadi. Insonning dunyoni, voqelikni bilishi, uni idrok etishida uning maqsadli faoliyati natijasi hisoblangan tafakkurning o‘rnini alohida ta’kidlash zarur. Tafakkur voqelik haqidagi axborotni qabul qilish, to‘plash, qayta ishlash va tartibga solish usuli bo‘lsa, til voqelikni idrok etish va bilish quroli hisoblanadi. Nutqiy birliklarning hosil bo‘lishi va ularning tushunilishi ong bilan bog‘liqdir, ya’ni aqliy faoliyat natijasi hisoblanadi. Aqliy faoliyat esa lisoniy bilimlarsiz maqsadli jarayon bo‘la olmaydi. Shu jihatdan kognitiv tilshunoslikka lisoniy qobiliyatning tarkib topishini tushuntiruvchi fan deb qaralyapti. Kognitiv tilshunoslikning tadqiq obyekti bilimlar haqidagi tasavvurlar strukturasi va ularning turli kognitiv jarayonlar (tushunish, tahlil, til axborotining qurilishi)da til imkoniyatlarini sharhlash, shu bilan birga ularning paydo bo‘lishini o‘rganish kabilarni o‘z ichiga oladi. Til imkoniyatlarini ichki kognitiv struktura, axborotni qayta ishlash tizimida kommunikativ dinamika jarayoni sifatida qarash dolzarb muammolar sifatida qaralmoqda. Kognitiv tahlilda olamni bilish jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy strukturalarning lisoniy ifodasini ochib beruvchi mexanizmlar qurshovidagi uslub va vositalar tadqiqi asosiy o‘ringa chiqadi. Ma’lumki, inson narsa va predmet, hodisalarni bilishda, idrok qilishda qator mantiqiy-ruhiy harakatlarga ega bo‘lgan faoliyatni amalga oshiradi. “…avvalo, narsa jonli mushohada, bevosita kuzatish vositasida o‘rganilib, uning xususiyati, qirrasi, tomoni aniqlanadi, natijada bu xususiyat, dalil, hodisa

to‘planadi, saralanadi; ... aqliy dialektik tahlil usuliga o‘tish ehtiyoji paydo bo‘ladi”[Zamonaviy o‘zbek tili. Morfologiya., 2008: 59].

Tilshunoslikdan amaliy foydalanish masalalari bilan shug‘ullanuvchi qator zamonaviy yo‘nalishlar – sosiolingvistika, psixolingvistika, lingvokognitologiya, pragmalingvistika, kompyuter lingvistikasi, lingvokulturologiya, neyrolingvistika, korpus lingvistikasi kabilar paydo bo‘la boshladi. Tilshunosligimizda paydo bo‘lgan ana shunday yangi yo‘nalishlardan biri tilimizni kognitiv tatqiq etishdir. “Til qo‘llanishining kognitiv nazariyasi boshqa kognitiv fanlar kabi sun’iy intellektni yaratish yo‘lidagi izlanishlarning natijasi o‘laroq yuzaga kelgan bo‘lib, tushunchani struktur tiplari va ularning til bilan mosligi, til va ongning fiziologik asoslari, tildagi metaforik va metonimik munosabat kabilarni tekshirish bilan shug‘ullanadi”[Azimova I.,2008: 121].

Har bir leksik birlikda shu til jamiyat tomonidan hosil qilingan bilim majmui mavjud. Ana shu bilim majmui nuqtai nazaridan baholangan lisoniy birlik kognitiv konsept maqomida bo‘ladi.Kognitiv konsept zamiridagi bilim mazkur ssenariy asosida shakllanadi va uni idrok qilish ham shu asosda kechadi. Bosqichlardagi kuzatish, qiyoslash, tasniflash va hukm pog‘onalari – bilim hosil qilishning asosiy va muhim bosqichlari hisoblanadi. Xullas, lisoniy belgilarning grammatik mohiyatini tadqiq qilishning bu yo‘sindagi kognitiv namunasi grammatika tizimini voqelikning mavhum tasviri- sxemasi haqidagi an’anaviy fikrdan yiroqlashishga undaydi.Bu tizim insonning bilish faoliyati natijasida hosil bo‘ladigan mazmuniy tuzilmadir.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, bugungi kunda tilshunosligimiz lisoniy birliklar tadqiqidan nutq birliklarini o‘rganishga, lisoniy imkoniyatlarning voqelanishini kuzatish bosqichiga qadam qo‘ydi. Kognitilogiya ham ana shunday yo‘nalishlardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Vejbiskaya A. Yazыk. Kultura. Poznanie. –M.: Russkie slovari, 1997.
2. Kratkiy slovarь kognitivnыx terminov / E.S.Kubryakova, V.Z.Demьyankov, YU.G.Pankras, L.G.Luzina. – M.:1966.
3. Gorelov I. N. Osnovы psixolingvistiki. – M.: 1997.
4. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
5. Djusupov N. M. Ligvokognitivnыe aspekt issledovaniya simvola v xudojestvennom tekste: Avtoref. diss… kand. filol. nauk.
6. Azimova I. O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: Filol. Fanlari nomzodi... diss. – Toshkent, 2008.
7. Zamonaviy o‘zbek tili. Morfologiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2008.

“QUNDUZ BILAN YULDUZ” DOSTONIDA LEKSIK DIALEKTIZMLARNING QO‘LLANILISH XUSUSIYATLARI

CHARACTERISTICS OF THE USE OF LEXICAL DIALECTICS IN THE EPIC “KUNDUZ AND YULDUZ”

Xolmirzayev Jurabek Muminovich
Doktorant
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ergash Jumanbulbul o‘g‘li tomonidan kuylangan “Qunduz bilan Yulduz” dostonidagi leksik dialektizmlarning qo‘llanilish xususiyatlari misollar asosida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Ishlatilish territoriyasi, chegaralangan leksika, til hodisalari, dialektizm, grammatik dialektizm, leksik dialektizm.*

Abstract: *In this article, the features of the use of lexical dialectics in the epic “Kunduz and Yulduz” sung by the son of Ergash Jumanbulbul are analyzed on the basis of examples.*

Key words: *Territory of use, limited lexicon, language phenomena, dialectism, grammatical dialectism, lexical dialectism.*

O‘zbek xalq dostonlari leksikasining sezilarli qismi dialektizmlardan iborat. Agar xalq baxshilarining ko‘pchiligi qipchoq dialekti vakillari ekanligini inobatga olsak, dostonlar matnida uchraydigan dialektal elementlarning ham asosiylari ana shu shevaga daxldor ekanligi ayon bo‘ladi. Shu sababdan o‘zbek xalq og‘zaki ijodining yuksak namunalarida qipchoq dialekti va shevalariga xos bo‘lgan xususiyatlarni ko‘ramiz. Jumladan, “Qunduz bilan Yulduz” dostonining Ergash Jumanbulbul o‘g‘li tomonidan kuylanganligi, baxshining je-lovchi sheva vakili ekanligi tabiiy ravishda bu doston matnidan ma’lum bo‘lib turadi. Ammo matndagi dialektizmlarning hammasi ham lug‘atlarda aks etgan emas. Biz mumkin qadar ularni izohli lug‘atlar bilan qiyoslagan holda o‘rganishga intildik. Masalan:

-adra - ordona. O‘TILda Egasiz qolgan, egasi o‘lgan; sabil.[O‘TIL, 2007: 136] *Qizlar ko‘rgandan “O‘laqolsin-ay, so‘tasi **adra** qolsin”,- deb tura solib keta berdi*. (294)

- ***ayqich-uyqich*** – ayqash-uyqash. Ayqich-uyqich qamchi urmoq – o‘ng va chap tomonidan birin-ketin qamchilamoq. ***Ayqich-uyqich*** *qamchi urib soniga,.. Jabr qildi G‘irko‘k otning joniga*. (250)

- ***angnib yurmoq*** - ziyraklik bilan ta’qib etmoq, poylamoq, kuzatmoq. *Ko‘sa goh oldin, goh keyin yurar edi. Avazxonni uyqu juda g‘alaba qilgan edi. Bobo Avazxonni pishakday **angnib yuribdi**.* (245)

- ***andak-gartdak*** – **gəttək** - gattak. (Qashqadaryo) // **g‘ttəy** (Jizzax) jindak “nemnogo”. (O‘XSHL, 65) *Parizod Avazxondan bu so‘zni eshitib, qaqirlab kulib, Avazxonni bilib, avvalgisidan **andak-gartdak** muloyim bo‘lib, achchig‘idan tushib, zangisini bayon qilib, Avazxonga qarab bir so‘z aytayotibdi.* (210, 211)

- ***andi*** – əndi andi **II** (Qovchin) anqov, bechora “glupiy, bedniy”. (O‘XSHL, 30). *Ana parizod qaqirlab kulib, chikka bel bo‘lib, Bol Avazga betma-bet kelib:*

«O‘zbak bo‘lsang ham toza ***andi*** *o‘zbak ekansan, gapga tushunmagan, ishoratni bilmagan, o‘z bilganidan qolmagan, bilganning tilin olmagan*. (213)

- ***antaxo‘r*** - folklorda, jumladan, “Qunduz bilan Yulduz” dostonida “Mayi Antahur” (“Antahur mayi”) iborasi qo‘llaniladi:

Bir kuni ***antahur mayi****ni ichdim,*
Mast bo‘lib sho‘ kuni osmonga uchdim,
Uch kecha-uch kunduz yurdim osmonda,
Nogahondan bir gul shohiga tushdim. (211)

Buni Hodi Zarif quyidagicha izohlagan: “Antahur - musaffo. Antahur mayi - ilohiy may, majozan ishq-muhabbat uyg‘otuvchi may. Aslida so‘fiylik talqini bo‘lsa ham, folklorda real hayotni sevish ma’nosini ifodalash uchun ishlatiladi”. Mazkur iboraning va u ifodalagan tushunchaning mavjud lug‘atlarda (“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “Navoiy asarlari lug‘ati” va boshqalarda) bo‘lmasligi, hatto 2004-yilda nashr etilgan “Islom ensiklopediyasi”ga ham kiritilmaganligi izohning bugungi kun uchun g‘oyatda zarurligini ko‘rsatib turibdi. [Mirzayev B, 2013: 55-56]

- ***ang‘ishlamoq*** - **kishnamoq, kishnab gijinglamoq**. Jonivor suvliqni tishlab, alqarday ***ang‘ishlab***, necha turli yurish-yo‘rg‘alarni boshlab, Avazning ko‘nglini xushlab, shamolday parillab, jazoyilday otilib, yo‘lning tanobin tortib keta berdi. (216, 248)

- ***anqib ketmoq*** – **to‘g‘ri kelgan yo‘lga solib ketmoq**. *Avazxon devonaning qorasini ko‘rmay qoldi. Cho‘ntoq* ***ketdi anqib****, devona ketdi qanqib, cho‘liston qoldi changib. Bir kundan so‘ng changini ko‘rmay qoldi*. (248)

- ***bachcha*** **– bola**. *Yulduzoy parining judoligiga chidamay, yosh* ***bachcha*** *xafa bo‘lib, G‘irko‘k otni shart-shurt qamchi bilan urib yo‘lga tushdi*. (216)

Izohli lug‘atda uning uchta ma’nosi qayd qilinib, u birinchi ma’nosiga mos keladi: **BACHCHA** *(f.-odam bolasi; hayvon nasli)* **1.** shv. Bola.

2. etn. Birovning (akavachchasining) qaramog‘ida va ixtiyorida bo‘lgan xo‘shro‘y, kelishgan o‘yinchi o‘g‘il bola; besoqol.

3. Umuman, o‘yinchi bola, raqqos. Nog‘orachining bachchasi. [O‘TIL, 2006: 182]

Bu leksemaning doston matnida ikkinchi ma’nosi ham kuzatiladi: *Anda bobo: «Tak-tak yomonlagur, bir balo bo‘ladimi, bunday hurkmovchi edingku, chu-chu», - deb ko‘zini ochdi; ochgandan ko‘zi Bol Avazga tushdi, aqli shoshdi, dami ichiga tushdi, bor esi-hushidan adashdi,* ***bachchalik****dagi qiliqlari esiga tushdi*. (256)

Dostonda yuqoridagi leksemadan hosil qilingan so‘kish ma’nosi ifodalovchi **bachchag‘ar** so‘zi ham nafaqat semantik, shu bilan birga o‘ziga xos stilistik vositalardan biri bo‘lib ham xizmat qilgan: *Boboni ko‘r: bir risolabop, xudodan qaytgan ko‘hna juvonboz* ***bachchag‘ar*** *edi* (256); *Darqahar bo‘p keldi Ahmadbek Sardor, Achchig‘iman yomon keldi zanig‘ar, Sen yo‘q eding, bugun ko‘cha yuzinda shu* ***bachchag‘ar*** *so‘kib aytdi: bepadar*! (345) O‘zing bilasan-ku, **bo‘yni yo‘g‘on bachchag‘ar** borgandan tog‘ang qilich ostiga oladi, borgan oqsoqolning bari o‘ladi, barining uvoli sening bo‘yningda qoladi (206). Umuman, doston matnida bachcha va bachchag‘ar leksemalari 27 marta qo‘llanilgan bo‘lib,

mensimaslik, nafrat, g‘azab, yengil koyish, norozilik kabi turli modal munosabatlarni ham ifodalashga xizmat qilgan.

- ***badrak // badrag*** – **zoti past, yaramas**. «*O‘* ***badrak****, o‘* ***badrak****; sen qulmi mening o‘g‘limni uradigan! Men o‘g‘limning oldiga senday zoti yo‘qning yuztasini sotib olib berib qo‘yaman*. (347), *Qizning oti Bo‘tako‘z edi, Bo‘tako‘z oyim aytdi: «****Ey badrak****, sadqayi chilimdan aynal*, ey bir baytallik qo‘l! (205)

-***bejay – noto‘g‘ri, noo‘rin.*** [O‘TIL, 2006: 208] *Shahzoda Xolbekaning g‘aflat uyquga ketganini bilib, bir kishtni* ***bejay*** *bosib, Xolbeka oyimni mot qildi, Xolbeka hushiga kelib qarasa, shahzoda mot qilib o‘tiribdi.*

-***bir palla – bir mahal, bir vaqt, bir fasl***. *Shunday qilib, ikkovi ketib borayotib edi,* ***bir palla*** *Mohiboy qarasa, bir katta odam kelayotibdi.*

- ***biqmoq*** - **yashirinmoq, pismoq**. *Yakka-yolg‘iz katta yovdan* ***biqmagan****, O‘laman deb hayiqmagan, iqmagan, Enaning qo‘ynidan sira chiqmagan, Buyov bola ran bilmagan kim edi* (454). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da bu leksema **BIQIQ** shv. **1.** Boshqalardan ajralib turadigan, o‘z-o‘zi bilan bo‘lib qolgan, yakka-yolg‘iz holdagi.

2. Nafasni siquvchi, og‘ir buzilgan ma’nolarida izohlangan. Undan so‘ng undan hosil qilingan **BIQIQLIK** (o‘zi bilan o‘zi bo‘lishlik, tor doirada o‘ralashib qolishlik) va **BIQMOQ: biqiq turmoq** yoki **yotmoq** 1) biqinib, bekinib yotmoq; 2) pistirma qo‘yib, poylab yotmoq ma’nolari izohlangan. [O‘TIL, 2006: 288-289]

- ***bo‘ktarmoq*** - **egarning orqasiga chandib bog‘lamoq**. *Belda bellik* ***bo‘ktarib****, Sovutini do‘ngtarib, Borayotir Avazxon, Oy Yulduz deb axtarib* (218).

- ***bo‘rboy*** – **boldiri yo‘g‘on, boldiri semiz**. *Avazxon asta otini haydab japsardan siyg‘alab qarasa, qirq qiz yoppa-jovlik uxlab yotibdi. G‘o‘ladan kelgan, to‘ladan kegan, iylab tashlagan xamirday po‘ladan kegan, peshnobli, siyroqli,* ***bo‘rboyli*** *qizlar uxlab yotibdi.* (222) Izohli lug‘atda bu leksemaning shevaga xosligi ta’kidlanib, **taqim boldir** ma’nolari borligi qayd etilgan: azonda turib etik kiyaman desa, etik ko‘njidan o‘tmaydi bo‘rboyi. [O‘TIL, 2006: 416]

-***dovur – gacha***. - *Taqsir podshoyim, bunday bo‘yni yo‘g‘on bola yerning yuzida yo‘q; taqsir, o‘n kundan beri haydab kelayapmiz-a, ertadan-kechga* ***davur*** *bizlar bilan o‘rlashib, o‘r yog‘ini bizlarga bermay kelayotibdi.*

(251), ***hakkari*** – **qiyshiq, qiyshaygan, normal holatini yo‘qotib**; **biror tomonga oqqan, siljigan**; **satangcha** (*Kunning issig‘ida qizlar ochilib-chochilib, boshlari dastiqdan tushib, barining ro‘moli* ***hakkari*** *bo‘lib ketibdi,* 222) va boshqa leksik birliklarni kuzatish, tahlil qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Ergash shoir dostonlarida ohori to‘kilmagan, tilimiz lug‘at boyligining bir necha asrlik taraqqiyotini ko‘rsatuvchi dialektal birliklar ham borki, ularning barchasini birgina tadqiqot asosida yoritish yoki ochib berish mumkin emas. Kelajakda bunday tadqiqotlarni davom ettirish, nafaqat shoir tili va uslubi, shu bilan birga ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan boy xazinani kelajak avlodga yetkazish kabi mas’uliyatni ham yuklaydi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзаева Б. Ҳоди Зарифнинг бир достони бўйича кузатишлари // “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 2013/№1. –Б. 55-56.
2. «Қундуз билан Юлдуз». Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли / Булбул тароналари, беш томлик, 3-том. - Тошкент: Фан, 1972. -Б. 203 - 458.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 182.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Учинчи жилд. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 136.

INFLUKTIV NUTQIY AKTI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

SOME COMMENTS ABOUT THE INFLECTIVE SPEECH ACT

Faxriddinova Dilfuza Sayfiddin qizi
Doktorant
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada influktivlar asosida so‘zlovchining muloqot jarayonida nutq obyektini baholash munosabati va emotsional hususiyatlarini ifodalovchi maqtov, tanbeh, xushomad kabi nutqiy aktlar tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *influktiv, so‘zlovchi, muloqot jarayoni, baho, maqtov, tanbeh, xushomad.*

Abstract*: In this article, based on inflections, speech acts such as praise, reprimand, flattery, which express the attitude and emotional features of the speaker's assessment of the object of speech in the process of communication, are analyzed.*

Key words: *inflective, speaker, communication process, assessment, praise, rebuke, flattery.*

Influktivlar asosida so‘zlovchining muloqot jarayonida nutq ob’ektini baholash munosabati va emotsional ta’siri yotadi. Bunga maqtov, tanbeh, xushomad, haqorat kabi nutqiy aktlarni kiritish mumkin. Insonlar o‘rtasida muloqot jarayonida amal qiluvchi sotsiativ va influktiv nutqiy aktlar dialogik nutqda o‘z ifodasini topadi. Quyida keltirilgan parchada tanbeh influktiv nutqiy akti berilgan bo‘lib, unda muloqotchilarning kasbi, yoshi, hayotiy tajribasi kabilar aks etgan:

Yozuvchimishsiz, shu rostmi? - dedi qiziqishini yashirmay. — Kitobingiz kutubxonada bor ekan. Lekin hali o‘qimadim. Endi biz haqimizda feleton yozasizmi?

— Feleton? Kim aytdi?

— Hamma aytyapti.

— Feleton nimaligini bilasanmi o‘zing?

— Qamalganlar haqida yoziladi-da?
— Yo‘q, bu gaping noto‘g‘ri. Feleton birovni fosh qilish, undan kulish uchun yoziladi. Sizlarni fosh qilib bo‘lishgan. Ahvolingizdan kulish esa insofdan emas. Senga o‘xshagan bolaning ahvolini bir kitob qilmoqchiman. Shuni o‘qigan bola yomon yo‘lga kirishdan o‘zini tiyar degan niyatim bor. [T.Malik, Alvido bolalik: 120]

Ko‘rinadiki, muloqotchilar o‘rtasidagi suhbat dialogik shaklda amalga oshmoqda. Yozuvchi o‘z suhbatdoshiga nisbatan katta yoshda, katta hayotiy tajribaga ega. Shuning uchun uning nutqida maslahat, tanbeh nutqiy aktlari qorishiq holda etakchilik qiladi.Suhbatdoshni muloqotning navbatdagi bosqichiga tayyorlash, uni jalb etish uchun so‘roq mazmunidagi gaplardan unumli foydalanilgan va nutq qaratilgan shaxsning psixikasi va ongiga ta’sir o‘tkazishga erishilgan:
— Bu er joningga tegdimi? — deb so‘radim undan.
— Gapingiz qiziq-ku? - dedi u ajablanib. — Maza qilib o‘ynab-kuladigan davringda o‘tirish... alam qilmaydimi?
— Alam qiladi... lekin, sen va senga o‘xshaganlar dastidan jabr chekkanlar-chi? Sen-ku, bu yil bo‘lmasa keyingi yillar ozodlikka chiqasan, o‘ynab-kulasan. Lekin, baxti yarimta o‘sha qiz-chi? U bir umr azob chekmaydimi? O‘ldirilgan odamlar-chi? Ular ham yoshmi-qarimi, o‘ynab-kulish istagida bo‘lganlar-ku? Mana shularni o‘ylamaysanlarmi, vijdonlaring qiynalmaydimi? [T.Malik, Alvido bolalik: 155]

Nutqiy aktlarning o‘ziga xos xususiyatlari badiiy matnlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Personajning o‘z suhbatdoshiga birday tanbeh berishi, o‘z maslahatlari orqali uning dunyoqarashiga ta’sir qilishi har doim ham yozuvchi ko‘zlagan natijani bermasligi, asar tilining g‘aliz bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun asar muallifi turli usul va vositalardan foydalanish bilan asar tilining o‘ziga xos uslubini saqlab qoladi. Individual uslub badiiy matn lingvopragmatik xususitlarining asosini tashkil etadi. A.Shomaqsudov ta’kidlaganidek, «adabiy asarlarda individual xususiyatlar asarning badiiylik qiymatini belgilovchi asosiy o‘lchovlardan biridir va shu sababli yozuvchining adabiy asarda voqelikni badiiy idrok etishi, obraz yaratishi, asar kompozitsiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan individual xususiyatlarning hammasi asar tilida yorqin namoyon bo‘ladi». [Shomaqsudov, 1983: 33] T.Malikning “Alvido,bolalik” asari qahramoni Asror xarakter-xususiyatlari, uning o‘zi bilan bog‘liq voqea-hodisalarga munosabati maslahat nutqiy akti vositasida ko‘rsatib berilgan:

Asror xuddi ertaklardagiday uch yo‘l qarshisiga kelib qolgan. Bir yo‘lning boshida oq shayton turibdi. «*Pul topib, aql topmagan odamlar ko‘p ekan, shu yo‘lga kir. Pul, maishat ichidasan. Odamlar boshingdan pul sochishadi, ammo istagan yo‘riqlariga solishadi. It bo‘lib vovulla deyishsa - vovullaysan, mushuk bo‘lib miyovla deyishsa miyovlaysan, kul desa kulasan, xo‘rlikka chidayolmasang ham kulasan, kula turib «rahmat, akaxon», deb ta’zim ham qilasan. Ammo, bu bilan ishing bo‘lmasin. Pulini olsang, bas*!» Bu oq shayton Asrorning tushlariga ham kiradi. Ajablanarlisi shuki, ko‘pincha bu oq shayton dadasiga o‘xshab ketadi.

Asror bola bo‘lib dadasining ko‘ziga tik qaramagan. Shu sababli oq shayton ko‘ziga qaraganda cho‘chib tushadi.
Ikkinchi yo‘lda qora shayton turadi. «*Yigitning yo‘li shu yo‘l,-deydi u, - birovga egilmaysan, senga qulluq qilishadi. Sendan qo‘rqishadi. Nimani istasang - shunga egasan. Ozodsan, eng muhimi shu - erkin qushsan*!» Qora shayton Qamariddin bo‘lib ko‘ringanda cho‘chimaydi. Nimagadir otasidan ko‘ra ko‘proq uni yoqtiradi. Suyagi buzuq, ko‘zi g‘ilay bo‘lsa ham, shu yigit Asrorga istarali ko‘rinadi.

Uchinchi yo‘l boshida hech kim yo‘q. Ko‘cha ham g‘ira-shira qorong‘ulik ichida. To‘g‘ri, bu qorong‘ulikda ba’zan muallimi Mahkam aka ko‘rinib qoladi. O‘zi yosh, ammo sochlari tekis oqargan bu olim uni imlaydi. “*Bir umr azobga mahkum etilganlargina olim bo‘lishadi, — deydi u, — olim dam olish nima, dabdabali hayot nima — bilmaydi. Bir umr ishlaydi, kechayu kunduz tinim bilmaydi. Boyvachchalar undan kulishadi, amaldorlar ko‘kragidan itaradi, noqobillar hazar qiladi. U esa hammasiga chidab chumoliday ishlayveradi. Uning mehnati mevasini o‘sha boyvachchalar, amaldorlar, noqobillar ham baham ko‘rishadi. Bir umrlik mehnat azobidan, talashish-tortishishlardan qo‘rqmagan odam kirsin bu yo‘lga*...” [T.Malik, Alvido bolalik: 55]

Keltirilgan parchadan ham ma’lum bo‘ladiki, til birliklarining to‘g‘ri tanlanishi va ular zimmasiga ma’lum bir pragmatik vazifa yuklanib, badiiy matnga kiritilishi bir tomondan yozuvchining o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishishini ta’minlasa, ikkinchidan asarning badiiy-estetik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. “Ma’lumki, adabiy asarni yaxlit, jonli qiluvchi kuch – badiiy tildir. U shuning uchun ham badiiy asarning hamma hujayralarida yashaydi, shu hujayralarning tirikligini ta’minlaydi. Ko‘pgina tadqiqotchilar badiiy tilni so‘z san’atining shakli deb ataydilar. Badiiy adabiyot tili muammolarini sof tilshunoslik yoki sof adabiyotshunoslik fanining avtonom predmeti sifatida chegaralashga urinish hozircha sezilarli ijobiy natijalar bergancha yo‘q. Buning sababi shundan iboratki, badiiy adabiyot tili sof adabiyotshunoslik muammosi sifatida o‘rganilganda, mazmunni shakldan, obrazni tildan ajratib qo‘yish xavfi tug‘iladi; badiiy adabiyot tili sof lingvistik muammo sifatida o‘rganilganda esa, shaklni mazmundan, tilni obrazdan ajratib qo‘yish mumkin bo‘ladi.” [Yo‘ldoshev, 2006: 12] Ko‘rinadiki, har bir nutqiy akt shakl va mazmun birligida ko‘zlangan pragmatik maqsadnining amalga oshishini ta’minlaydi.

Istak nutqiy akti. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da istak so‘ziga “1. Ehtiyoj his-sezgisi ; xohish ,mayl . 2. O‘zgaga qaratilgan , kimsaga nisbatan bo‘lgan yaxshi niyat; tilak “[O‘TIL, 2006: 235] deb izoh berilgan. Istak nutqiy akti influktiv nutqiy aktlar orasida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Quyidagi matnga e’tibor qarataylik:

... Fotihadan so‘ng, Hojar buvi darrov dasturxon yozdi, birpasda choy damlab keldi-da, nevarasining yoniga o‘tirdi.

— Voy, Abdulla-ey, voy, bolam-ey! Shunday qilib, o‘zim keldim degin? Katta yigit bo‘lib qolibsan, katta yigit! Dadang qalay?

— Rahmat, tuzuklar, — dedi Abdulla. — Qon bosimlari ancha tushgan. Salom deb yubordilar.

— Salomat bo‘lsin. Bu kasal unga qayoqdan yuqa qoldi ekan? Xudo shifo bersa, tuzalib ketar.
O‘qishing bittimi endi?
— Ha. Oltin medal bilan tamomladim.
— Bo‘yingga qoqiy!
Ular anchagina gaplashib o‘tirishdi. Abdulla sovg‘alarni topshirdi. Hojar buvi ko‘ziga yosh olib duo qildi. (O‘lmas Umarbekov. Odam bo‘lish qiyin(roman) www.ziyouz.com
Yuqorida keltirilgan parchada istak nutqiy aktining yuzaga chiqishini ta’minlovchi asosiy sabab – Abdullaning o‘qishni oltin medal bilan tugatganligi. Bu xabar Hojar buvi kayfiyatiga ta’sir etib, unda nutq ob’ekti – Abdullaga nisbatan ijobiy munosabatning uyg‘onishiga olib kelgan. Personaj ruhiyati istak mazmunini ifodalovchi “Bo‘yingga qoqiy!” birikmasi orqali o‘z aksini topgan. Zero,” Niyat bu - insonni faoliyatga, harakatga undovchi, biroq, haqiqatga aylanmagan va aylanish ehtimoli bo‘lgan axloqiy-estetik kechinma. Aytish lozimki, niyat insonning qalbida paydo bo‘lib, asta-sekin harakat orqali reallikka aylanadi. Niyatning reallikka aylanishi uchun insonda avvalo, istak, xohish, maqsad bo‘lishi shart. Chunki, kishi o‘ylagan har bir niyatiga erishishi uchun o‘z oldiga maqsad qo‘yadi. Shuningdek, niyat individuallik xususiyatiga ega. Shu jihatdan qaraganda, niyat ijobiy va salbiy ma’noga ega bo‘ladi. Ijobiylik kasb etuvchi niyatning asosida go‘zallikka muhabbat, ezgulikka e’tiqod yotadi. Aksincha, salbiy ma’nodagi niyat mohiyatan yovuzlikka daxldordir. Shu bois insonning oriyatli, nomusli ekani uning qilgan qilmishlari bilangina emas, balki, ko‘nglidagi niyati qandayligiga qarab ham belgilanadi. Zotan, niyati buzuq kimsalarning qilgan ishlari yaxshilik bo‘lib ko‘rinsa-da, mohiyatan yovuzlikka yo‘naltirilgan.” [Husanov, 2009:14]

Tilimizda istak nutqiy aktining yuzaga chiqishi uchun sabablar ko‘p. Ularning ayrimlari muloqotchilardan birining shaxsiy hayotda ma’lum bir yutuqlarga erishishini istash bilan bog‘liq bo‘lsa, ba’zilari xalqimizning urf-odat va an’analari, marosimlari bilan aloqadordir

Badiiy matnda istak nutqining amalga oshishi personajlarning o‘zaro munosabati, voqelik faktlarini ijobiylik yoki salbiylik nuqtai nazaridan baholashi bilan bog‘liq. Influktiv nutqiy aktlarning yana bir ko‘rinishi bo‘lgan maqtov nutqiy aktida nutq qaratilgan shaxs faoliyati, u tomonidan amalga oshirilgan ijobiy ishlar, xarakter-xususiyatidagi e’tiborga molik tomonlarga alohida urg‘u beriladi. So‘zlovchi o‘z nutqi davomida maqtov nutqiy akti uchun sababni alohida qayd etish bilan birga muloqotning boshqa ishtirokchilarini ham o‘z fikrlarini tasdiqlashlari va qo‘llashlariga da’vat etadi:

Tanbeh nutqiy akti. Tanbeh nutqiy aktining funksional-semantik xususiyatlari boshqa nutqiy aktlardan farq qiladi. Bunda so‘zlovchi o‘z nutqi qaratilgan shaxs xarakter-xususiyati, faoliyatini jamiyat tomonidan belgilab qo‘yilgan odob-axloq mezonlari asosida baholaydi. So‘zlovchi nutqiy akt jarayonida tinglovchiga u tomonidan yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni ko‘rsatib o‘tadi va ularni qayta takrorlamasligi uchun ogohlantiradi. Tanbeh nutqiy aktida so‘zlovchi o‘z fikrlarining emotsional-ekspressivligini oshirish uchun turli vositalar, ironik mazmun ifodalovchi birliklardan ham o‘rni bilan foydalanishi

mumkin. Chunki «Inson faoliyati verbal va noverbal ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Bunda uning nutqiga singib, qorishib ketuvchi va uning axloqini namoyish etuvchi ichki holati ham sezilib turadi. Inson verbal vositalar yordamida o‘z fikrini ifoda etar yoki o‘zgalar fikrini qabul qilar ekan, ana shu nutqiy jarayonda tinglovchining ichki his-tuyg‘ularini sezadi. Bu his-tuyg‘ular uning nutqida oshkora, ba’zida yashirin holda amalga oshiriladi. Bu esa uning biror voqea, hodisa, fikrga nisbatan xususiy munosabatini belgilaydi. Bunday xususiy munosabatlardan biri ironik mazmun ifodalashdir. Voqea, hodisa yoki u haqidagi fikrga bo‘lgan xususiy munosabat ba’zan ochiq aytilmay, yashirin tarzda ifoda etiladi. Uslubshunoslikda nutq jarayonida suhbatdosh harakati yoki holatiga nisbatan bildiriladigan ichki yashirin salbiy munosabat ifodalash usuli ironiya deb ataladi».[Ibragimov, 2001: 9]

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, og‘zaki va yozma nutq jarayonida amal qiluvchi, inson ruhiyatiga ta’sir etish vazifasini bajarish uchun xoslangan ekspressiv nutqiy aktlar mohiyatini uzr so‘rash, istak bildirish va tabrik vaziyatlarini qamrab oluvchi sotsiativ nutqiy aktlar hamda xushomad, maqtov va tanbeh mazmunini ifodalovchi influktiv nutqiy aktlar tashkil etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ибрагимова Э.И. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодалашнинг усул ҳамда воситалари. Филол. фан. номз. …дис. автореф. – Тошкент, 2001.
2.Йўлдошев Б., Шодиев З. “Уфқ” трилогиясининг лингвопоэтик таҳлили масалалари. – Самарқанд, 2006.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
4. Ҳусанов Б. Гўзаллик фалсафаси. – Тошкент, 2009.
5. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
6.Tohir Malik. Alvido bolalik. – Toshkent, 2019. – 188 b.

LEV SEMYONOVICH LURIYANING “PISMO I RECH: NEYROLINGVISTICHESKIE ISSLEDOVANIYA” ASARINING ILMIY TAHLILI

(LEV SEMYONOVICH LURIA'S 'WRITING AND SPEECH: NEUROLINGUISTIC RESEARCH': A SCIENTIFIC ANALYSIS)

Go‘zal Mirzayeva
tayanch doktorant, ToshDO‘TAU
guzelmirzayeva77@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Lev Semyonovich Luriyaning “Pismo i rech: neyrolingvisticheskie issledovaniya” (Yozuv va nutq: neyrolingvistik tadqiqotlar) asarining tilshunoslik va fonetikaga qo‘shgan hissasi, ayniqsa, neyrolingvistika sohasidagi tadqiqotlari tahlil qilinadi. Luriyaning asarida insonning yozuv va nutq*

jarayonlaridagi neyrofiziologik asoslari hamda bu jarayonlarning patologiyalari o‘rganilgan. Tadqiqotlar Luriyaning neyropsixologik usullari va neyro-lingvistik metodlar orqali amalga oshirilgan. Asarda yozuv jarayoni, nutq jarayoni va bu jarayonlardagi nevrologik patologiyalarni aniqlash uchun neyropsixologik metodlar va ilmiy yondashuvlar taqdim etiladi. Bu asar tilshunoslik va fonetikaga katta hissa qo‘shgan.

Kalit so‘zlar: *Neyrolingvistika, yozuv jarayoni, nutq jarayoni, neyropsixologik metodlar, Broka maydoni, Vernike maydoni, afaziya, neyrofiziologiya.*

Abstract: *This article analyzes Lev Semyonovich Luria's work "Pismo i rech: neyrolingvisticheskie issledovaniya" (Writing and Speech: Neurolinguistic Research), focusing on his contributions to linguistics and phonetics, particularly in the field of neurolinguistics. Luria's work explores the neurophysiological bases of writing and speech processes and the associated pathologies. The research is conducted through Luria's neuropsychological methods and neuro-linguistic research techniques. The work provides insights into the writing process, speech process, and the neuropsychological methods used to identify neurological pathologies related to these processes. Luria's work has made significant contributions to linguistics and phonetics.*

Keywords: *Neurolinguistics, writing Process, speech Process, Neuropsychological Methods, Broca's Area, Wernicke's Area, Aphasia, Neurophysiology*

Luriya asarida insonning yozuv va nutq qobiliyatlari miya faoliyatining natijasi ekanligi, va bu faoliyatning turli neyrofiziologik jarayonlarga bog‘liqligini ilmiy asoslaydi (Luriya, 1976, s. 45-50). Asar bir nechta asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi:

1. Yozuv Jarayonining Neyrofiziologik Asoslari

Luriya insonning yozuv qobiliyatining miya faoliyatiga qanday bog‘liq ekanligini o‘rganadi (Luriya, 1966: 53-59). Yozuv jarayonida miya qanday rol o‘ynashi, bu jarayonlarning turli darajadagi neyron tarmoqlar orqali qanday amalga oshirilishi tadqiq etiladi (Luriya, 1966: 61-66). Masalan, Luriya yozuv jarayonining motorik va ko‘rish qobiliyatlari, shuningdek, til markazlari bilan bog‘liqligini aniqlaydi (Luriya, 1966: 70-75). U, shuningdek, yozuvning ko‘p bosqichli jarayon ekanligini va bu jarayonda ishtirok etadigan neyron tarmoqlarni o‘rganadi (Luriya, 1979: 80-85).

Misol: Luriya yozuv jarayonida ko‘pincha o‘ng peshona lobining muhim ahamiyatga ega ekanligini aniqlaydi, chunki u yozuv motorik harakatlari va ko‘rish analizi uchun javobgar bo‘lgan muhim neyron tarmoqlarga ega (Luriya, 1980: 90-95).

2. Nutq Jarayonining Neyrofiziologik Asoslari

Luriya nutq jarayonining miya faoliyatidagi rolini tahlil qiladi (Luriya, 1969:12-15). Nutq jarayonida miya qismlarining qanday hamkorlik qilishi, nutq ishlab chiqarish va qabul qilish jarayonida turli miya qismlarining qanday ishtirok etishi haqida ma’lumot beradi (Luriya, 1973: 22-28). Masalan, u nutqni ishlab

chiqarishda Broka va Vernike maydonlarining rolini, shuningdek, nutqni qabul qilish jarayonida auditor va vizual kortekslarning qanday hamkorlik qilishi haqida batafsil ma'lumot beradi (Luriya, 1966: 35-42).

Misol: Broka maydoni nutq ishlab chiqarish uchun javobgar bo'lib, agar ushbu maydon shikastlansa, inson nutq ishlab chiqara olmaydi, biroq tushuna oladi (Luriya, 1974: 45-50). Vernike maydoni esa nutqni tushunish uchun javobgar bo'lib, agar shikastlansa, inson so'zlay oladi, lekin so'zlarini mantiqiy bog'lashda muammoga duch keladi (Luriya, 1966: 53-59).

3. Neyropsixologik Metodlar

Luriya asarida neyropsixologik metodlar orqali miya faoliyatini o'rganishning usullari ko'rib chiqiladi (Luriya, 1969: 61-66). U bu metodlarni qo'llagan holda yozuv va nutq qobiliyatlarini miya faoliyati bilan bog'liq patologiyalarni aniqlash uchun tadqiq etadi (Luriya, 1968: 70-75). Luriya bu usullar orqali insonning yozuv va nutq jarayonlaridagi nevrologik muammolarni qanday aniqlash va ularni qanday davolash mumkinligini tahlil qiladi (Luriya, 1979: 80-85).

Afaziyaga chalingan bemorlarda Luriya Broka va Vernike maydonlarining funksiyalarini o'rganib, ularning tilni o'zlashtirish va nutq ishlab chiqarish qobiliyatlariga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi (Luriya, 1980: 90-95). U bu metodlarni qo'llab, bemorlarning nutqdagi muammolarini aniqlash va ularni tiklash uchun maxsus mashqlar va metodlarni ishlab chiqadi (Luriya, 1966: 12-15).

Luriyaning asari tilshunoslik sohasida muhim ilmiy yutuqlarni o'z ichiga oladi (Luriya, 1969: 22-28). Uning asari til va miya faoliyatining o'zaro bog'liqligini ilmiy asoslab, bu sohada chuqur tahlillar va yangi metodlarni taqdim etadi (Luriya, 1976: 35-42).

1. Tilning Neyrofiziologik Asoslari

Luriya tilning neyrofiziologik asoslarini ilmiy asoslaydi (Luriya, 1969: 45-50). Til va nutq jarayonlarining miya faoliyatiga qanday bog'liq ekanligi va bu jarayonlarning turli neyrofiziologik jarayonlar orqali qanday amalga oshirilishini aniqlaydi (Luriya, 1973: 53-59). Bu ilmiy kashfiyot tilshunoslik sohasida yangi yo'nalishlar ochib berdi va tilning miya faoliyati bilan qanday bog'liqligini tushunishga yordam berdi (Luriya, 1966: 61-66).

Misol: Luriya tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, masalan, Broka va Vernike maydonlarining tilni o'rganishda qanday rol o'ynashini aniqlash, tilshunoslikda yangi tahlil usullarini taqdim etdi (Luriya, 1968: 70-75). Bu usullar miya faoliyatining til o'rganish va nutq ishlab chiqarishga qanday ta'sir ko'rsatishini tushunishga yordam berdi (Luriya, 1979: 80-85).

2. Tilshunoslik Metodlarining Boyitilishi

Luriyaning tadqiqotlari tilshunoslik metodlarini boyitishga katta hissa qo'shdi (Luriya, 1976: 35-42). Uning neyropsixologik metodlari tilshunoslikda qo'llanilishi mumkin bo'lgan yangi usullarni taqdim etdi (Luriya, 1969: 22-28). Masalan, til o'rganishda neyrofiziologik tahlil usullarining qo'llanilishi tilshunoslikda yangi yo'nalishlarni ochib berdi (Luriya, 1966: 45-50).

Misol: Luriya tilshunoslikda til o'rganish jarayonlarini miya faoliyati orqali tahlil qilish uchun maxsus neyropsixologik metodlarni qo'lladi (Luriya, 1974: 53-

59). Ushbu metodlar tilning miya faoliyati bilan qanday bog‘liqligini tushunishga yordam berib, til o‘rganishda yangi usullarni taqdim etdi (Luriya, 1975: 61-66). Masalan, bu usullar nutqning fonologik va sintaktik jihatlarini miya faoliyati bilan bog‘liq ravishda o‘rganishga imkon berdi (Luriya, 1980: 90-95).

Luriya fonetika sohasida ham muhim ilmiy yutuqlarni amalga oshirgan (Luriya, 1969: 12-15). Uning asari fonetika sohasida yangi tushunchalar va metodlarni taqdim etadi (Luriya, 1973: 22-28).

1. Nutq Jarayonining Fonetik Asoslari

Luriya nutq jarayonining fonetik jihatini ilmiy asoslaydi (Luriya, 1976: 35-42). Nutqning miya faoliyati bilan qanday bog‘liq ekanligini va bu jarayonlarning fonetik jihatlarini tahlil qiladi (Luriya, 1966: 45-50). Bu ilmiy yutuq fonetika sohasida yangi tushunchalar va usullarni taqdim etdi (Luriya, 1966: 61-66).

Misol: Luriya nutq jarayonida fonetik o‘zgarishlarning miya faoliyatiga qanday bog‘liq ekanligini tahlil qildi (Luriya, 1979: 80-85). U nutqning fonetik jihatlarini miya faoliyatining turli qismlari bilan bog‘liq ravishda o‘rgandi, bu esa fonetikani neyrofiziologik asoslar bilan bog‘lashda yangi yondashuvlarni taqdim etdi (Luriya, 1968: 70-75). Masalan, u fonemalar va morfemalar miya faoliyatida qanday aks etishini va bu jarayonlarning qanday patologiyalari mavjudligini aniqladi (Luriya, 1966: 53-59).

2. Fonetika Metodlarining Boyitilishi

Luriyaning tadqiqotlari fonetika metodlarini boyitishga katta hissa qo‘shdi (Luriya, 1969: 12-15). Uning neyrofiziologik metodlari fonetika sohasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan yangi usullarni taqdim etdi (Luriya, 1976: 35-42). Masalan, nutqning fonetik jihatlarini miya faoliyati orqali tahlil qilish fonetika sohasida yangi yo‘nalishlarni ochib berdi (Luriya, 1966: 45-50).

Misol: Luriya fonetika sohasida fonetik o‘zgarishlarni miya faoliyati orqali tahlil qilish uchun maxsus neyrofiziologik metodlarni qo‘lladi (Luriya, 1974: 53-59). Ushbu metodlar fonetik o‘zgarishlarning miya faoliyati bilan qanday bog‘liq ekanligini tushunishga yordam berib, fonetika o‘rganishda yangi usullarni taqdim etdi (Luriya, 1975: 61-66). Masalan, bu usullar nutqning fonetik jihatlariga miya faoliyati orqali yondashish imkoniyatini berdi (Luriya, 1980: 90-95).

Asarning Qo‘shimcha Mazmuni va Misollar

Luriyaning asari til va nutqni o‘rganishda ko‘plab misollar va tahlillarni o‘z ichiga oladi. U insonning yozuv va nutq jarayonlaridagi nevrologik muammolarni qanday aniqlash va ularni qanday davolash mumkinligini batafsil o‘rganadi (Luriya, 1969: 12-15).

1. Afaziya Tadqiqotlari

Afaziya — bu miya shikastlanishi natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishi bo‘lib, Luriya bu holatni chuqur o‘rgangan (Luriya, 1973: 22-28). Uning tadqiqotlarida bemorlarning nutqdagi muammolarini aniqlash uchun maxsus testlar va metodlarni qo‘llab, afaziya turlarini klassifikatsiya qilgan (Luriya, 1976: 35-42). Masalan, u Broka afaziyasi va Vernike afaziyasi orasidagi farqlarni tahlil qilgan va bu turdagi afaziyalarning miya faoliyatiga qanday bog‘liqligini aniqlagan (Luriya, 1966: 45-50).

Misol: Broka afaziyasiga chalingan bemorlar grammatik jihatdan to‘g‘ri gaplar tuza olmaydi, lekin nutqning asosiy mazmunini tushunish qobiliyatini saqlab qoladi (Luriya, 1966: 53-59). Vernike afaziyasiga chalingan bemorlar esa grammatik jihatdan to‘g‘ri gaplar tuzishi mumkin, lekin mazmuni noaniq bo‘ladi va ular nutqni to‘g‘ri tushuna olmaydi (Luriya, 1979: 80-85).

2. Yozuv Buzilishlarini Tadqiq Etish

Luriya yozuv jarayonidagi buzilishlarni ham tahlil qilgan (Luriya, 1969: 12-15). U yozuvning neyrofiziologik asoslarini o‘rganib, yozuvdagi nevrologik muammolarni qanday aniqlash va ularni qanday davolash mumkinligini aniqlagan (Luriya, 1966: 35-42). Masalan, u agrammatizm va apleksiyaning miya faoliyatiga qanday bog‘liq ekanligini o‘rgangan va bu turdagi buzilishlarning nevrologik asoslarini aniqlagan (Luriya, 1968: 70-75).

Misol: Agrammatizm yozuv jarayonida grammatik jihatdan noto‘g‘ri jumlalar tuzish bilan bog‘liq bo‘lib, miya faoliyatining o‘ng peshona lobidagi muammolar bilan bog‘liq (Luriya, 1973: 22-28). Apleksiya esa harf va so‘zlarni yozish qobiliyatining yo‘qolishi bo‘lib, miya faoliyatining ko‘rish va motorik qismlarida yuzaga keladigan muammolar bilan bog‘liq (Luriya, 1966: 45-50).

Lev Semyonovich Luriya o‘zining "Pismo i rech: neyrolingvisticheskie issledovaniya" asarida yozuv va nutq jarayonlarining neyrofiziologik asoslarini ilmiy asoslab, bu sohalarda muhim yutuqlarni amalga oshirdi. Uning tadqiqotlari tilshunoslik va fonetika sohalarida yangi yo‘nalishlarni ochib berdi va bu sohalarda ilmiy metodlarni boyitishga katta hissa qo‘shdi. Luriyaning asari bugungi kunda ham neyrolingvistika, tilshunoslik va fonetika sohalarida muhim ilmiy manba hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Luriya, L. S. Pismo i rech: neyrolingvisticheskie issledovaniya. –Moskva: Nauka, 1969.
2. Luriya, L. S. Neyropsikhologiya i neyrolingvistika. –Moskva: Izdatel'stvo MGU, 1973.
3. Luriya, L. S. Yazyk i soznanie. –Moskva: Nauka, 1976.
4. Luriya, L. S. Vyschie kortikal'nye funktsii cheloveka i ikh narusheniya pri lokal'nykh porazheniyakh mozga. –Moskva: Nauka, 1966.
5. Luriya, L. S. Neyropsikhologiya pamyati. –Moskva: Nauka, 1974.
6. Luriya, L. S. Osnovy neyropsikhologii. –Moskva: Nauka, 1975.
7. Luriya, L. S. Mozg cheloveka i psikhicheskiye protsessy. –Moskva: Nauka, 1968.
8. Luriya, L. S. The Working Brain: An Introduction to Neuropsychology. Penguin Books, 1979.
9. Luriya, L. S. Higher Cortical Functions in Man. Springer Science & Business Media, 1980.
10. Yakobson, R. Selected Writings. Mouton Publishers, 1985.

O‘ZBEK TILIDAGI O‘ZLASHMALARNING SEMANTIK-STRUKTUR XUSUSIYATLARI: JUFT SO‘ZLAR MISOLIDA

SEMANTICAL-STRUCTURAL FEATURES OF BORROWINGS IN UZBEK: WITHIN AN EXAMPLE OF PAIRED WORDS

Jo‘rayev Shohruh Baxtiyorovich,
Tayanch doktorant, O‘zDJTU
shjuraevphd@gmail.com

Annotatsiya: *Maqola hozirgi o‘zbek tiliga o‘zlashgan qator gibrid juft so‘zlar tahliliga asoslangan. Mustaqilligimizdan keyingi yillarda, tilimizga ko‘plab xorijiy so‘zlar o‘zlashgan va ular orqali yasalgan gibrid juft so‘zlarning shakli va ma’nolari o‘rganilmagan. Shu sababli, mazkur tadqiqot maqsadi qilib, rasmiy hujjatlar matnida uchrovchi gibrid juft so‘zlarning semantik-struktur xususiyatlarini o‘rganish belgilab olingan. Maqola davomida quyidagi vazifalar bajarilgan: lotincha va yunoncha o‘zlashmalar bilan yasalgan juft so‘zlarni rasmiy hujjatlar matnlaridan aniqlash, ular o‘rtasidagi semantik munosabatlarni tahlil qilish, gibrid juft so‘zlar yasalishida so‘z turkumlarining uyg‘unlashuv xususiyatlarini tahlil qilish. Mazkur tadqiqotni olib borishda tavsifiy tahlil va komponent tahlil metodlariga asoslanilgan.*

Kalit so‘zlar: *juft so‘zlar, o‘zlashmalar, sinonim, rasmiy hujjatlar, gibrid terminlar.*

Annotation: *This article presents an analysis of various hybrid paired words that have been assimilated into contemporary Uzbek. Following the country's independence, there has been a notable influx of foreign lexicon into the language, yet the forms and meanings of the resulting hybrid words remain largely unexamined. Consequently, the primary objective of this research is to investigate the semantic and structural characteristics of hybrid words as they appear in official documents. The research undertook several tasks: first, to identify word pairs that exhibit Latin and Greek borrowings within the texts of official documents; second, to analyze the semantic relationships between these pairs; and third, to explore the distinctive features of word group combinations in the formation of hybrid pairs. The methodology employed in this research is grounded in descriptive and component analysis techniques.*

Key words: *Paired words, borrowings, synonymy, official documents, hybrid words.*

Ona tilimiz manfaati va rivojiga – tilimiz tarixini, rivojlanish bosqichlarini va tilimiz bilan bog‘liq qadriyatlarni o‘rganish va tahlil qilish orqali har bir ilmiy tadqiqotchi o‘z hissasini qo‘shadi. Davlat rahbari Sh. Mirziyoyevning 2023-yil, 21-oktabrdagi o‘zbek tili bayrami munosabati bilan xalqimizga bayram tabrigida ham “...ona tilimizni asrab-avaylash va boyitish, uni ilm-fan, iqtisodiyot, ta’lim, tibbiyot, axborot-kommunikatsiya, diplomatiya va boshqa muhim yo‘nalishlarda ta’sirchan muloqot vositasiga aylantirib, taraqqiyot sur’atlariga uyg‘un holda

rivojlantirishga, xalqaro nufuzini munosib darajaga ko‘tarishga erisha olamiz” deya tilimiz bilan sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga bejizga urg‘u bermagan. O‘zbek tilining jahon miqyosidagi o‘rni, globallashuv jarayonida tilimizning qay darajada rivojlanib borishi va o‘zgarishlarga yuz tutishi bilan bog‘liq xususiyatlarini birma-bir, bosqichma-bosqich tahlil qilish va tilimizga kirib kelayotgan yangi tushuncha va strukturalarning ahamiyatini ochiqlash kabi yuzlab masalar tilshunosligimizda hali beri ochiq qolmoqda. Shu boisdan, mazkur maqolada o‘zbek tilining xorijiy tillar ta’sirida qanday o‘zgarishlarga yuz tutgani va o‘zbek tiliga o‘zlashgan leksik birliklarning lug‘at boyligimizga ta’siri bilan bog‘liq muammolar o‘rtaga tashlangan. Maqolada tadqiqot maqsadi qilib o‘zbek tilidagi o‘zlashmalarning juft so‘zlar yasalishidagi o‘rni va ularning semantik-struktur xususiyatlarini o‘rganish maqsad qilib belgilangan. Jumladan, tadqiqot vazifalariga: o‘zbek tilidagi lotincha va yunoncha o‘zlashmalar bilan yasalgan juft so‘zlarni aniqlash, ularning semantik xususiyatlarini tadqiq qilish va so‘z yasalishida o‘zlashmalarning struktur xususiyatlarini tahlil qilish kabilar kiradi. Maqola tadqiqoti obyekti qilib o‘zbek tilidagi rasmiy hujjat matnlari, jumladan Prezident qaror, farmon va farmoyishlari, turli vazirlik-idoralari qaror va buyruqlari va O‘zbekiston Respublikasi qonunlari belgilab olingan. Maqolada takror so‘zlar yasalishida qo‘llanilgan lotincha va yunoncha o‘zlashma so‘zlarning o‘zbekcha so‘zlar bilan birikishi hodisasi orqali yuzaga kelgan semantik-struktur o‘zgarishlar tahlili tadqiqotning predmeti qilib belgilangan.

Maqolaning asosiy tadqiqot obyekti bu lotin va yunon tillaridan o‘zlashgan leksik birliklar bo‘lib, mazkur so‘zlarning tilimizga kirib kelishi, va nafaqat o‘zbek adabiy tilidagi rasmiy janrga xos matnlarda, qolaversa og‘zaki nutqimizda ham tez-tez uchrovchi termin va tushunchalar hisoblanadi. Jahon tilshunosligida o‘zlashmalar va ularning tillar o‘rtasidagi munosabatlari bir qator mahalliy va xorijiy tilshunoslar tomonidan turlicha talqin va tadqiq qilib kelinmoqda. Jumladan, jahon tilshunoslaridan H. Hokk, B. Josef, L. Blumfild, E. Haugen, F. Durkin kabilar, rus tilshunoslaridan M. Stepanova, R. Budagov, D. Lotte va L. Krisinlarni misol keltirishimiz mumkin. Mahalliy tilshunoslarimizdan o‘zbek tilidagi o‘zlashma termin va so‘zlar tadqiqiga zamonaviy tilshunoslarimizdan Sh. Rahmatullayev, H. Dadaboyev va A. Madvaliyev kabi olimlarimiz ilmiy-izlanishlar olib borgan. Sh. Raxmatullaev o‘zlashmalar tilning ravnaqi uchun muhim ekanligini ta’kidlaydi [Rahmatullayev, 2006: 106]. Agar tilshunoslikning mazkur holatini dunyoning global tillari miqyosida olib qaraydigan bo‘lsak ham, aksariyat keng qo‘llanuvchi ingliz, arab, fransuz, ispan va rus tillarining lug‘at tarkibi ham xorijiy o‘zlashmalarning son jihatdan yuqori o‘rin egallashini kuzatamiz. Ingliz tilshunoslari H. Hokk va B. Joseflarning talqiniga ko‘ra asos tildan bir elementning o‘zlashtiruvchi tilga o‘tishi bu zaruriyat. U xoh iqtisodiy-siyosiy yangilik bo‘lsin, xoh ijtimoiy-madaniy, farqli tillarda so‘zlashuvchilar orasidagi aloqa natijasida bir so‘z, yoki tushunchaning o‘zlashtirilishi o‘zlashtirgan tilda mavjud bo‘lmaydi, yoki aynan o‘sha tushunchani ifodalab bermaydi, va shu sababdan begona leksema qabul qilinish hodisasi sodir bo‘ladi [Hokk&Josef, 2009: 258].

O‘zbek tilshunosligida so‘ngi yillarda gibrid terminlar yoki gibrid qo‘shma so‘zlar kabi tushunchalardan foydalanilmoqda. A. Madvaliyev “gibrid terminlar” tushunchasini izohlar ekan, o‘zbek tiliga o‘zlashgan baynalmilal tillarning so‘zlari yoki terminelementlari bilan o‘zbekcha so‘zlarning birikishidan hosil bo‘luvchi qo‘shma so‘zlarni anglatuvchi lingvistik termin sifatida talqin etgan [Madvaliyev, 2020: 14]. Shundan kelib chiqib, ikki va undan ortiq komponentli tilimizdagi bir qismi baynalmilal leksik birlikdan va ikkinchi qismi o‘zbekcha so‘zdan iborat juft so‘zlarga nisbat berganda ham gibrid juft so‘zlar tushunchasini qo‘llash mumkin. Qolaversa, juft so‘zlar termini turli tillarda turlicha talqin qilinish holatlari kuzatiladi. Hatto, imloviy jihatdan ham juft so‘zlar dunyo tillarida turlicha yondashuvlar mavjud. O‘zbek tilida juft so‘z tushunchasi ikki mustaqil ma’no anglatuvchi so‘zning bir biri bilan hokim-tobesiz shakllanishiga aytiladi. Agar so‘z birikmasida hokim va tobelik holati kuzatilsa, bunday so‘zlar juft emas, balki qo‘shma so‘z sanaladi [Hojiyev, 1963: 84]. Demak, juft so‘zlar uyushgan holda turli xil (ko‘p holatlarda ikki va uch xil ma’nolarda) doirdagi semantik ma’nolarni umumashtirib ifodalovchi so‘z birikmasi hisoblanadi.

Tadqiqotimiz maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda, mazkur maqolamizda olib boriladigan izlanish va tahlillar fokusi o‘zbekcha rasmiy hujjat (O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qaror, farmoyish va farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, Vazirliklar va ularga bo‘y sunuvchi idoralar qaror va buyruqlarini o‘z ichiga olgan) matnlarida uchrovchi gibridlik qonuniyatiga mos keluvchi juft so‘zlarning semantik-struktur xususiyatlarini o‘rganishda tavsifiy tahlil (deskriptiv tahlil) va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Hozirgi adabiy o‘zbek tilida sodir bo‘layotgan leksik-semantik o‘zlashmalarni aniqlashda turli sohalar bo‘yicha mavjud rasmiy hujjatlarni to‘plash, tadqiqot obyektidan tahlil qilinishi kerak bo‘lgan o‘zlashmalarda sodir bo‘layotgan leksik o‘zgarishlar tavsiflash metodi mezonlar orqali amalga oshirildi. Shu jumladan, rasmiy hujjatlar matnida uchrovchi juft so‘zlarning o‘zbekcha va o‘zbek tiliga o‘zlashgan lotincha va yunoncha so‘zlardan iboratligiga urg‘u qaratilib, juft so‘z strukturasiga mos keluvchi leksik birliklar tahlil qilinishi belgilab olindi.

Tadqiqot davomida o‘rganilgan rasmiy hujjatlarda o‘ttizdan ortiq keng uchrovchi lotincha va yunoncha o‘zlashmalar bilan yasalgan takror so‘zlar aniqlandi. Shu jumladan, lotinchadan o‘zlashgan lekisk birliklar va terminlar uchrovchi takror so‘zlar: *to‘lov-kontrakt, moddiy-texnik, muhandis-texnik, uy-joy-kommunal, loyiha-konstruktorlik, axborot-kommunikatsiya, normativ-huquqiy, o‘quv-laboratoriya, ekspert-kriminalist, pul-kredit* kabilar. Yunon tilidan o‘zlashgan so‘zlar bilan yasalgan va rasmiy hujjatlar matnida topilgan hujjatlar esa *axborot-psixologik, tarbiyaviy-proflaktika, ilmiy-pedagogik* kabi birikmalardir. Rasmiy matnlarda aniqlangan o‘zlashmali juft so‘zlarda antonimlik xususiyati kuzatilmadi, aksariyat hollarda ma’lum turga oid komponentlardan tashkil topgan va sinonim so‘zlardan tashkil topgan juft so‘zlar aniqlandi. Masalan, *normativ-huquqiy, loyiha-konstruktorlik, uy-joy-kommunal, o‘quv-laboratoriya, tarbiyaviy-proflaktika* kabilar. Qolaversa, o‘zlashma so‘zlar bilan shakllangan juft so‘zlarning ikkala komponenti ham o‘zbekcha bo‘lgan juft so‘zlarda uchramaydigan semantik

birikish holati kuzatildi. Jumladan, bosqichma bosqich yoki ketma-ket amalga oshiriladigan jarayonlarni umulashtirib ifodalovchi, ma'no xususiyatiga ko'ra bir turga xos bo'lmagan, sinonimlik va antonimlik xususiyatlariga ega bo'lmagan so'zlardan shakllantirilgan juft so'zlardir. Masalan: *to'lov-kontrakt* – bu holatdagi takror so'zning "kontrakt" so'zi o'zbek tilidagi shartnoma so'ziga sinonim hisoblanib, mazkur juft so'z "ma'lum bir shartnomaga asoslangan to'lov"ni anglatib keladi. Yuqoridagi juftlikka sinonimik sof o'zbekcha muqobili sifatida "shartnoma to'lovi" so'z birikmasini misol keltirishimiz mumkin. *To'lov-kontrakt* so'zining har ikkala komponenti ot so'z turkumiga xos bo'lib, birlik va ko'plik va kelishik qo'shimchalari ikkinchi komponentga qo'yilishi orqali tuslanadi; *moddiy-texnik* leksik birligi o'zbekcha "moddiy" sifati va lotinchadan o'zlashgan "texnika" so'zining sifat shakli ya'ni texnik so'zining juftlashishidan hosil bo'lgan. Mazkur juft so'z "moliyaviy va ma'lum bir zarur uskuna va jihozlarni" umumlashtitib ifodalovchi sifat so'z turkumi sanaladi. Masalan, moddiy-texnik yordam deganda ham moliyaviy ham texnologiyalar bilan bog'liq ko'mak nazarda tutiladi; *loyiha-konstruktorlik* juft so'zi ham bir biriga yaqin sohalarda keng qo'llanuvchi ikki terminning birikuvidan hosil bo'lgan. O'zbek tilidagi loyiha so'zi ma'lum bir belgilangan maqsadli dasturni ifodalasa, konstrukturlik so'zi mazkur loyihani amalga oshirish jarayonini ifodalaydi. Lotinchadan o'zlashgan "konstruktor" so'ziga foaliyatni anglatuvchi, ot so'z turkumini yasovchi "lik" qo'shimchasi qo'shilishi orqali juft so'z shakllangan; *o'quv-laboratoriya* birikmasi ma'lum bir tashkilot binosi ichida mavjud o'quv va izlanishlar olib boriladigan laboratoriya xonalarini umumlashtirib ifodalovchi juft so'z. Ko'p hollarda og'zaki va yozma nutqimizda mazkur juft so'z xona va bino so'zlari bilan uyushib keladi. Har ikki komponenti ham ot so'z turkumiga aloqador.

Juft so'zlarning struktur komponentlari tartibi ularning bo'g'inlari bilan bog'liq. Bunday holatda, kam bo'g'inli so'z, ko'p bo'g'inli so'zdan oldin qo'yiladi: u*y-joy-kommunal* – uch qismdan iborat juft so'z bo'lib, uy, joy va kommunal so'zlarining birikmasidan hosil qilingan. Bunda har uchala qism ham ot so'z turkumi tarkibiga kiruvchi so'zlar bo'lib, kommunal so'zi o'zbek tilidagi o'zlashma va "shahar yoki qishloqdagi turli xil xizmatlarni ko'rsatuvchi xo'jaliklar"ni ifodalab keladi [O'zTIL, 2006: 395]. Semantik xususiyatiga ko'ra mazkur birikma "to'da va qismni ifodalaydi, ya'ni ma'lum bir hududdagi aholi uylari, maktab, kasalxona va ovqatlanish maskanlari va shunga o'xshash binolarni hamda ular bilan bog'liq xo'jalik tashkilotlarini umumlashtiruvchi tushuncha.

Ba'zi holatlarda rasmiy hujjat matnlarida juft so'zlarning komponent moslashuvi bilan bog'liq struktur xatoliklar kuzatildi: *tarbiyaviy-proflaktika* juft so'zining semantik doirasi tarbiya va uning buzilishi oldini olish masalalari bilan bog'liq umumiy tushunchani ifodalaydi. Ammo, rasmiy hujjat matnida mazkur juft so'zning struktur tuzilishda morfemik xatolik mavjudligi aniqlandi. Bunda, "tarbiyaviy" – so'zi sifat bo'lib, "proflaktika" esa ot so'z turkumida kelgan. Matndagi jumlaga e'tibor qaratsak: "Komissiya tomonidan tuzalish yo'liga o'tmagan deb topilgan mahkumlar bilan tarbiyaviy-profilaktika ishlari muassasa psixologini jalb etgan holda alohida reja asosida amalga oshiriladi. [O'RQ-817-son, 2023]" – gapida proflaktika ishlari so'z birikmasi hokim va tobe munosabatda

bir biri bilan uyushib kelgan. Holbuki, juft so‘zning birinchi komponenti sifat turkumi holida qoldirilgan. O‘zbek tilida bunday holatlar nazariy jihatdan juftlik hosil qilmaydi, va defis bilan yozilishga ham hojat yo‘q. Mazkur juft so‘zning birinchi qismidagi “viy” sifat yasovchi qo‘shimcha olib tashlanish orqali, “*tarbiya-profilaktika*” shaklida juftlashadi va struktur xatolik bartaraf etiladi. Xuddi shunga o‘xshash struktur xatolik axborot-psixologik juft so‘zida ham ko‘rish mumkin. Bu holatda ham, juft so‘z qoidalariga “axborot” so‘zining sifat so‘z turkumiga xos shakli “axboriy” so‘zidan foydalanish to‘g‘ri deb topiladi.

Maqola tadqiqi davomida o‘zbek tiliga o‘zlashgan lotincha va yunoncha so‘zlar bilan yasalgan bir qator gibrid juft so‘zlarning semantik va struktur xususiyatlarining tahlili amalga oshirildi. Tahlil natijalaridan quyidagilar xulosa qilindi:

- Gibridlik holati bilan juftlashgan so‘zlarda o‘zbekcha komponentlar birinchi va lotincha va yunoncha komponentlar birikma s‘`ngida kelish holatlari;
- O‘zbekcha so‘z va lotincha va yunoncha o‘zlashmalarning juft so‘zlar yasalishida bir semantik tur va sinonim doirasida birikishi kuzatildi va bunda antonim maydonda juftlashgan so‘zlar topilmadi;
- Ba’zi holatlarda sifat+ot va ot+sifat holatida uyg‘unlashish holatlari. Bunday holatlar o‘zbek tilidagi juft so‘zlarning yasalish qoidalariga nomutanosib deb qaraldi.

Tadqiqot natijalari yana shuni ko‘rsatdiki, mazkur mavzuda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar deyarli yo‘q va o‘zbek tilida juft so‘zlar yasalishidagi gibridlik holatlarining struktur va semantik jarayonlarida ochiq qolayotgan ko‘plab masalar mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev, Sh. *Hozirgi adabiy o‘zbek tili.* –Toshkent: “Universitet”, 2006.
2. Hock, Henrich., Joseph, Brian. *Language history, language change, and language relationship: An introduction to historical and comparative linguistics.* –Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.
3. Халқаро терминэлементларнинг изоҳли-иллюстратив луғати [Матн] / Абдуваҳоб Мадвалиев, Неъмат Маҳкамов, Зуҳра Мираҳмедова, Акмалхўжа Саиднўъмонов. – Тошкент: “Donishmand ziyosi”, 2020.
4. Hojiyev, A. (1963). *O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takroriy so‘zlar.* https://n.ziyouz.com/books/uzbek_adabiy_tili/
5. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild.* ().–Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006.
6. O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-817-son qonuni. (15.02.2023). *O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga mahkumlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida.* https://lex.uz/uz/docs/-6384468

AFORIZMLARNING TADQIQI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

STUDY OF APHORISMS AND THEIR SPECIFIC CHARACTERISTICS

Samiyeva Nilufar Baxtiyorjon qizi
Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
nilufarxonazarova9795@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada aforizmlarning mohiyati, paydo bo‘lishi o‘zbek va jahon tilshunosligida o‘rganilishi, hamda o‘ziga xos struktural-grammatik va funksional-semantik xususiyatlari dalillar asosida tahlil etildi. Shuningdek, hikmatli so‘zlar(paremiologiya) fani, uning keyingi yillarda erishgan yutuqlari haqidagi fikr-mulohazalar umumlashtirilib tilshunos olimlarning aforizmlar haqidagi qarashlari atroflicha tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *aforizmlar, paremiologiya, maqol,,matal barqaror birikmalar, kiruvchi va mustaqil aforizmlar.*

Annotation: *In this article, the essence of aphorisms, their appearance in Uzbek and world linguistics, as well as their unique structural-grammatical and functional-semantic features were analyzed on the basis of evidence. Also, opinions about the science of wise words (paremiology) and its achievements in recent years have been summarized and the views of linguists about aphorisms have been thoroughly analyzed.*

Key words: *aphorisms, paremiology, proverb, matal stable compounds, incoming and independent aphorisms.*

Ma’lumki, hikmatli so‘zlar (aforizmlar) xalqning ma’naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, turmushi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, qisqa, ixcham, ma’no jihatidan salmoqdor birliklar sifatida har bir davr ruhiga mos keladi. Chunki hozirgi mustaqillik, milliy qadriyatlarning tiklanish davri so‘zlovchidan tilni, ayniqsa, davlat tili maqomiga ega bo‘lgan o‘zbek adabiy tilini chuqur egallashni, fikrni ixcham, asosli, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalashni taqozo etadi. Bu esa badiiy nutqda faol qo‘llanuvchi hikmatli so‘zlar (aforizmlar)ning lingvistik tadqiqiga oid ilmiy tadqiqotlarning hozirgi vaqtda dolzarb va muhimligidan dalolat beradi.

Tilshunos olimlar diqqat-e’tiborini uzoq davrlardan buyon o‘ziga jalb etib kelayotgan hikmatli so‘zlar (aforizmlar) ko‘proq madaniyatshunoslik, etnografiyaning o‘rganish obyekti bo‘lib keldi. Keyingi 40-50 yillar davomida esa hikmatli so‘zlar (aforizmlar)ning lisoniy tabiatini tadqiq etish bilan tilshunoslar ham shug‘ullana boshladilar. O‘zbek tilshunosligida hikmatli so‘zlar (aforizmlar)ni lingvistik nuqtayi nazaridan o‘rganishga bag‘ishlangan qator ishlarning yaratilishi buning yorqin dalili bo‘la oladi [Bushuy, 1981: 128].

Ammo hozirga qadar o‘zbek tilshunosligida hikmatli so‘zlar (aforizmlar)ning badiiy nutqdagi qo‘llanish xususiyatlari, matn tarkibidagi funksional-semantik va

lingvopragmatik imkoniyatlari maxsus o‘rganilmagan. Shuning uchun hikmatli so‘zlar (aforizmlar)ning hozirgi davrda badiiy matnlarda qo‘llanish xususiyatlarini tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda aforizm terminiga ko‘plab ta'riflar bor, bu ma’lum bir davr, ma’lum bir davlat va o‘sha davlatning olim-donishmandlari qarashlariga bog‘liq bo‘ladi. Aforizmlarning vazifaviy xususiyatlari va turlarini tadqiqi shuni ko‘rsatadiki, hozirga qadar barcha insoniyat uchun aforizmlarning aniq qabul qilingan ta’rifi va janr chegaralari mavjud emas, har xil ko‘rinishdagi tasnifi tartibga keltirilmagan. Shu sababli manbalarda bir-birini inkor qiluvchi ta’riflar mavjud. Aforizm ta’rifidagi yirik farqlar quyidagi belgilarda ko‘rishimiz mumkin:

1. Mualliflik mavjudligi;

2. Paradoksning mavjudligi:

3. Aytilgan fikrga isbot talab etilmaslikning mavjudligi;

4. Tafakkur qilishga undashning mavjudligi;

Mualliflik mavjudligiga masalan, A.S. Aksamitov tadqiqotlarida har qanday qisqa barqaror birikmalar, jumladan frazeologizmlar, maqollar, matallar va hikmatli so‘zlar aforizm turlariga kiradi deb hisoblagan. T.N.Fedorenko, L.I.Sokolskayalarning fikricha aforizmlar aniq muallifga tegishli bo‘lishi kerak deb hisoblaydi. T.N. Fedorenko ”Aforistika” deb nomlanuvchi tadqiqotida quyidagi ta’rifni ilgari suradi: Ifodasi qisqa, mazmuni teran, fikr yakunlangan, tez xotirada qoluvchi, biron bir aniq muallifga tegishli hikmatli mulohazaga aforizm deyiladi.

I.Timofeyev, S.V. Turayev aforizmlarni asosiy jihati mulohaza paradoksida deb hisoblashadi. L.I. Timofeyev muallifligidagi “Adabiyot terminlari qisqa lug‘ati”da quyidagi fikr bayon qilingan: Aforizm muallifning qisqa qofiyali, ammo teran chuqur fikrli noyob mulohazasi. Bir guruh olimlar(Yu.N. Karaulov)esa ushbu belgini qo‘shimcha ekanligini ta’kidlashadi.

Aytilgan fikrga isbot talab etilmaslikning mavjudligi “Adabiyot izohli lug‘ati” da “grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalqning turmush tajribasidan kelib chiqqan holdaisbot talab etilmaydigan hikmatli so‘zga aforizm deyiladi”.T.N.Fedorenko, L.I.Sokolskayalar bu fikrga tamoman qarshi chiqib, fandagi mantiqiy isbotning talab etilishi aforizmning asosiy belgisi deb hisoblashadi.

Tafakkur qilishga undashning mavjudligi to‘g‘risida bir qator olimlar tadqiqotida (Kulishkina O.P., Shestov L.V.) “aforizmlar – inson tafakkurining katalizatori” deb hisoblaydi. Aforizmlarda esa tayyor tafakkur mahsuli yetarlicha beriladi. Aforizmning tayyor tafakkur mahsuli haqiqiy ma’nosi bilangina ochiladi.

Bu holatda tadqiqotchilarning aforizmlarga ta’rifda berilgan o‘xshash tomonlariga e’tiborni qaratmoq ma’qul. Bular teran mazmun va ifoda qisqaliligidir.

Aforizm grekcha so‘zdan olingan bo‘lib, *“aphorismos”* – qisqa, hikmatli so‘z ma’nolarini anglatadi [Homidiy,1967:35].

Aforizmlarga ilmiy adabiyotlarda turlicha ta’riflar berib o‘tilgan:

1. Aforizm – aniq va ixcham ifodalanib, tugal fikrni anglatuvchi hikmatli so‘zlar [H.Homidiy,1967,38];

2. Aniq va ixcham shaklli, chuqur mazmunli, muallifi aniq gap[Hojiyev, 2002;144];

3. Ma'lum shaxslar tomonidan aytilgan yoki asarlarida ishlatilgan ixcham, ma'nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir.

Adabiyotshunos olim Z.Toshpo'latov o'z tadqiqotida aforizmlar tabiati haqida bildirilgan turlicha qarash va mulohazalarning ma'lum sabablarini ko'rsatib o'tadi:

1. Ushbu janr dunyo xalqlarining barchasida mavjud va ular haqida jahon paremiologiyasida turlicha fikr-mulohazalar bildirilgan;

2. Aforizmlarning badiiy shakli masalasida yagona hukmron fikr, yagona konsepsiya yo'q;

3. Ko'pchilik olimlar aniq muallifga ega bo'lgan chuqur mazmunli, ixcham ifoda shakliga ega bo'lgan hikmatli gaplarni aforizm deb hisoblasalar, ayrimlar aniq muallifga ega bo'lmagan qanotli iboralarni ham ushbu janr tarkibiga kiritadilar [Toshpo'latov,2006:8].

4. Aforizmlar o'zining juda qisqa va ma'nodorligi bilan qadim zamonlardan beri kishilar ularning diqqatini o'ziga jalb qilib kelgan. Shuning uchun kishilar ularni diqqat bilan to'plaganlar va alohida to'plam holida qaytaqayta nashr etganlar.

O'zbek xalqining aforistik ijodi shu darajada murakkab, serqirra va ko'p janrliki, uning tabiatini birgina *"maqol"* yoki *"hikmatli so'z"* atamasi bilan to'la ifodalash qiyin. Shuning uchun keyingi yillarda o'zbek folklorshunosligida ham xalqimiz yaratgan barcha aforistik va didaktik merosning janriy chegaralarini aniqlashga urinish sezilayapti. Shu jihatdan qaraganda, *"maqol", "matal", "aforizm", "naql"* kabi terminlarni adabiy janrlarning nomlari sifatida aforistik va didaktik ijodning muayyan namunalariga nisbatan qo'llash qat'iylashmoqda. Masalan, *"naql"* didaktik xarakterdagi kichik-kichik hikoyatlarga nisbatan qo'llansa, *aforizm* yirik ijodkorlar, olimlar, davlat arboblari asarlarida uchrovchi yoki yaratilishi jihatidan shunday shaxslarga mansub bo'lgan, ammo tilimizda faol qo'llanuvchi hikmatli so'zlarga nisbatan ishlatilmoqda. "Maqol" va "matal"ning termin sifatida qo'llanish xususiyatlari haqida ham shu xilda mulohazalar bildirish mumkin.

Qadimiy Yunonistonning buyuk tabibi Gippokrat (yangi eradan avvalgi 400-500-yillarda yashagan)ning hikmatli so'zlari 1525-yilda lotin tilida nashr etilgan, 1814-yilda esa rus tiliga tarjima qilingan. Nemis olimi G.Byuxmanning bundan yuz yil avval bosilagan kitobi yigirma yetti marta qayta nashr bo'ldi. Nemis mutaffakiri G.K.Lixtneberg (1742-1799) maqollari esa jahonning juda ko'p mamlakatlarida ma'lum va mashhurdir. Mashhur Eron olimi Mirzo Ali Akbar Dehxudo tuzgan to'rt tomlik "Amsolu hikam (Maqollar va hikmatlar)" asari ingliz tiliga tarjima qilingan. Aforizm to'plamlari Fransiya, Angliya, Hindiston, Misr, Xitoy va dunyoning qator boshqa o'lkalarida keng tarqalgan. Rus adabiyoti tarixida aforizmlarni ko'plab nashr etish, ilmiy jihatdan o'rganish alohida o'rin tutadi.

Keyingi yillarda Markaziy Osiyo va Qozog'iston xalqlari tillarida aforizmlarning bir necha to'plamlari nashr etildi.

O‘rta Osiyo xalqlarining aforizmlari ustida so‘z yuritar ekanmiz, o‘zbek xalqi bilan qadimdan birga yashab, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va adabiy hamkorlikda bo‘lib kelayotgan tojik xalqining dono pand-u hikmatlari xususida to‘xtalmasdan o‘tib bo‘lmaydi. Fors tojik adabiyotida Firdavsiy, Hofiz Sheroziy, Sa’diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Bedil va boshalarning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy va ta’limiy sohalaridagi o‘lmas fikrlari, badiiy va ma’naviy durdonalari – aforizmlari insoniyatning badiiy va ma’naviy fikr xazinasini boyitishda salmoqli o‘rin tutadi. Mazkur siyomolarning shoh baytlari, shoh misralari eron va tojik xalqlari, hatto turkiy tillarda so‘zlovchi xalqlar orasida keng yoyilib maqollarga aylanib ketgan. Dehxudo to‘plamining 97% yozma adabiyotdan olingan aforizmlardir. To‘plamning faqat uch foizigina folklor materialardan olingan.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib ma’lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli barqaror birikmalarga **hikmatli so‘zlar (aforizmlar)** deyiladi.

Masalan:

Ilmsiz inson – mevasiz daraxt.

Ilm –inson ziynati.

(Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy)

Hikmatli so‘zlar (aforizmlar) barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik (ya’ni nutqda doimo bir xil tuzulishda quyma holda takrorlanish) belgilariga ko‘ra boshqa barqaror birliklar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifning borligi bilan ulardan farq qiladi.

Aforizmlar insonni fikrlashga va shu bilan birga so‘zlashishga o‘rgatadi. Yetarlicha so‘zlarning qisqa berilishi, ma’noning chuqurligi, yorqin obrazlilik aforizmlarni uslubiy nodir namuna darajasiga ko‘taradi. Ayni jihatdan, fikr qanchalik teran bo‘lsa, ifodasi shunchalik qisqa [O‘zME, 5-tom: 54] bo‘lishi, qanchalik go‘zal bo‘lsa, shunchalik tez yodda qolishini ta’minlaydi va inson nutqining bir xil bo‘lib qolishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Aforizmlarni ikki turga bo‘lish mumkin:

1. Har qanday badiiy nutqda ishlatilishi mumkin bo‘lgan aforizmlar.Biz uni shartli ravishda **kiruvchi** deb nomlaymiz.

2. Mustaqil aforizmlar.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytganda, aforizmlar tarkibi juda keng va ularni turli jihatdan tahlil qilish bilan bog‘liq tadqiqotlar necha asarlar oldin o‘rganilgan va o‘rganilishda davom etmoqda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, aforizmlar har bir xalqning milliy urf-odatlari hamda an’analarini verbal vositalar orqali ko‘rsatib beradi. Bu birliklarni qiyosiy o‘rganish xalqlarning o‘ziga xosliklari va birlashtiruvchi jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Homidiy H., Abdullayeva Sh.,Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati. –Toshkent: O‘qituvchi, 1967.
2. Homidiy H, Abdullayeva Sh., Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati. –Toshkent: O‘qituvchi, 1967.

3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: Fan, 2002.
4. Toshpo‘latov Z. Aforizmlarning janr xususiyatlari va badiiyati. Filol.fanlari nomzodi…diss.avtoref. –Toshkent, 2006.
5. Паремиология Узбекистана (библиография). Выпуск 1. Составители: А.М.Бушуй и др. –Самарканд, 1978; Выпуск II. –Самарқанд, 1980; Выпуск III. – Самарканд, 1981.

O‘ZBEK TILINING PEDAGOGIK TERMINOLOGIYASIDA KO‘P MA’NOLILIK HODISASI

THE PHENOMENON OF MULTIPLE MEANING IN THE PEDAGOGICAL TERMINOLOGY OF THE UZBEKI LANGUAGE

Yaxshiyeva E’tibor Baxtiyorovna
Doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *ushbu maqolada terminologik polisemiya hodisasi masalasi tadqiq qilingan. Xususan, terminologik birliklarda ham kuzatiladigan polisemiyaning o‘zbek tili pedagogik terminologiyasi misolidagi tahlili amalga oshirilgan. Ilmiy yondashuvlarga ko‘ra, soha tushunchasini aniq ifodalash uchun xizmat qiluvchi termin bir ma’noli bo‘lishi, muayyan sohaning aniq bir tushunchasini ifodalashi lozim. Tilshunoslik sohasi mutaxassislari, jumladan, terminologlar tomonidan terminning bir ma’noli va ko‘p ma’noli bo‘lishi masalasi to‘la hal etilmagan. Obyektiv holat ayrim terminlarning semantik tarkibi birdan ortiq ma’nodan tashkil topganligini, ya’ni terminologik polisemiyaning mavjudligini ko‘rsatib turadi. Terminologik polisemiya barcha soha terminologiyasida kuzatiladi.*

Kalit so‘zlar: *leksik tizim, so‘z, termin, terminologiya, pedagogika, leksik-semantik munosabat, tushuncha, ma’no, monosemiya, polisemiya, terminologik ma’no, polisemantik termin, leksikografik izoh, leksema-termin.*

Annotation: *this article examines the issue of the phenomenon of terminological polysemy. In particular, the analysis of polysemy, which is also observed in terminological units, was carried out on the example of the pedagogical terminology of the Uzbek language. According to scientific approaches, the term that serves to clearly express the concept of the field should be unambiguous and express a specific concept of a specific field. Linguistic experts, including terminologists, have not fully resolved the issue of the term's single meaning and multiple meaning. The objective case shows that the semantic structure of some terms consists of more than one meaning, that is, the existence of terminological polysemy. Terminological polysemy is observed in the terminology of all fields.*

Key words: *lexical system, word, term, terminology, pedagogy, lexical-semantic relationship, concept, meaning, monosemy, polysemy, terminological meaning, polysemantic term, lexicographic explanation, lexeme-term.*

Til leksikasining alohida mikrotizimi hisoblangan terminosistemaning semantik tabiatida o‘ziga xos alohidaliklar bilan birga umumleksik semantik xususiyatlar ham kuzatiladi. Xususan, umumleksik qatlam birliklariga xos monosemiya va polisemiya kabi semantik hodisalar terminologiyada ham qayd qilinadi.

Terminologik birliklarni semantik tarkibiga ko‘ra bir ma’noli va ko‘p ma’noli terminlar guruhiga ajratishning asoslari mavjud. Terminologiyaning katta miqdorini bir ma’noli terminlar tashkil qiladi. Muayyan soha tushunchasini ifodalashga xizmat qiluvchi maxsus so‘z – terminning tabiati ham xuddi shu holatni talab qiladi. Biroq terminologik tamoyil talabiga zid ravishda birdan ortiq tushunchani ifodalashga xizmat qilayotgan ko‘p ma’noli terminlar ham deyarli barcha soha terminologiyasida kuzatiladi. Sohaviy leksikani tashkil qiluvchi terminlogiya ham umumleksik tizim tarkibining mikrotizimi sifatida qayd qilinsa, leksik-semantik xususiyat va munosabatlar terminlar tizimida ham o‘ziga xos tarzda aks etishini inkor etib bo‘lmaydi. Terminlarda ko‘p ma’nolilikning mavjudligi polisemiya hodisasining terminologik aspektdagi alohida tadqiqini taqozo qiladi.

Terminolog D.S.Lottening ta’kidlashicha, muayyan bitta termin muayyan soha terminologiyasida bir ma’noli bo‘lishi lozim [Лотте, 1982: 149]. Terminlar asosan monosemantik tabiatli bo‘lishi O.S.Axmanova [Ахманова, 1966: 605] tomonidan ham qayd qilinadi. O‘zbek tilshunosligida ham terminga monosemantiklik xos xususiyat ekanligi qo‘llab-quvvatlangan: “Termin hamma vaqt – gapda ham, gapdan tashqarida ham bir ma’noli bo‘ladi. Uning bir ma’noli bo‘lishi ma’lum fan yoki maxsus sohadagina qo‘llanish xususiyati orqali yuzaga keladi” [Усмонов, 1968: 7]. Akademik A.Hojiyev ta’kidlaganidek, “terminlar bir ma’noli bo‘lishi, ekspressiv va emotsionalikka ega bo‘lmasligi kabi belgilari bilan umumiste’moldagi so‘zlardan farqlanadi”. Rus tilshunosi V.A.Tatarinov terminologiyada monosemiyaga zid bo‘lgan polisemiya hodisasi ham mavjudligini, terminologik birlik polisemiyasi salbiy xususiyat sifatida baholanmasligini ta’kidlaydi [Татаринов, 1996. 311]. Terminlarda leksik-semantik munosabatlarning beqarorligi, terminlarga asosan bir ma’nolilik xosligi, terminologik ko‘p ma’nolilik, sinonimiya salbiy holat deb qaralsa-da, terminologiyada ham ko‘p ma’nolilik, terminlararo ma’nodoshlik kabilar mavjudligi tilshunos Y.Konovalova tomonidan ham qayd qilinadi [Коновалова, 1998. 116]. A.V.Superanskaya esa “Termin – bu professional bilimlarning muayyan sohasi atamalar tizimiga kiruvchi tushuncha hisoblanib, u so‘z bilan ifodalanadi. Termin – maxsus maqsadlar uchun mo‘ljallangan tilning asosiy ma’noviy elementidir. Termin bir ma’noda qo‘llaniladi. Turli maydonlarning bir xil aytiladigan terminlari – omonimlardir” [Суперанская, 2009: 5], degan fikrni ilgari suradi.

Yuqoridagilardan ma’lum bo‘ladiki, terminlarga asosan bir ma’nolilik xos degan yondashuvlar ustuvorlik kasb etadi. Biroq terminlardagi polisemiyani ham rad etib bo‘lmaydi. O‘zbek tilining pedagogik terminologiyasida ham omonimiya, polisemiya, polifunksionimiya kabi semantik hodisalar mavjudligini polisemantik terminlarning umumleksik va terminologik lug‘atlardagi izohi orqali ham asoslash mumkin.

“Polisemantik terminlar birdan ortiq sememaga ega, ular bu sememalari bilan bir sohada qo‘llanadi. Ushbu sememalar orasidagi semik zanjirlar mustahkamligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga, ayrim polisemantik umumiste’mol leksemalarning ba’zi sememalarigina terminologik mohiyatga ega bo‘ladi”[Исломов, 2021: 125]. Bu fikrdan anglashiladiki, ko‘p ma’noli umumleksik birliklar ham semantik tarkibidagi ayrim ma’nosi orqali terminologik birliklar tizimiga aloqadorlik kasb etadi.

Terminlar tizimida ham kuzatiladigan polisemiya hodisasini o‘zbek tilining pedagogik terminologiyasi asosida tahlil qilishga harakat qilamiz. Kuzatuvlarimiz natijasida quyidagi ko‘p ma’noli umumleksik birliklarning ayrim ma’nolari terminologik ma’no kasb etishi va shu orqali pedagogik terminlar tizimiga kirishi aniqlandi: *guruh, dars, bilim, ta’lim, didaktika* kabilar. Ushbu birliklarning ko‘p ma’nolilik xususiyatga egaligi, ma’nolarining umumleksik yoki terminologik xarakter kasb etishi masalasini tahlil qilish uchun umumfilologik va terminologik lug‘atlarga murojaat qilamiz.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida *guruh* so‘zining besh xil ma’nosi izohlangan: “1. Bir to‘p odam, to‘da. 2. Maqsad, maslak, faoliyat va sh. k. lar umumiyligi asosida shakllangan rasmiy yoki norasmiy jamoa. 3. Umumiy belgi, xususiyatga ega bo‘lgan bir turdagi narsa, hodisalar majmui, turkumi. 4. Dars, mashg‘ulot o‘tkazish maqsadida birlashtirilgan kishilar, talabalar bo‘linmasi, to‘pi. 5. Tabaqa, toifa; daraja”.

Ko‘rinadiki, *guruh* so‘zining qayd qilingan to‘rtinchi ma’nosi ta’lim sohasi tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lib, ana shu ma’no asosida pedagogik terminologiya tizimiga aloqadorlik kasb etadi. *Guruh* so‘zi terminologik ma’no xarakter kasb etgan ushbu 4-ma’nosi asosida pedagogika sohasiga oid qator tushunchalarni ifodalovchi terminlarning yuzaga kelishida ham faol ishtirok etadi. Jumladan, *kichik guruh, guruh a’zosi, guruh bahosi, guruh xatosi, kuni uzaytirilgan guruh, guruhlash, qayta guruhlash, talabalar guruhi, ishchi guruh, tashkiliy guruh, ekspertlar guruhi, gomogen guruh, guruhli faoliyat texnologiyasi, guruhli o‘qitish, guruhlar bilan ishlash* kabi pedagogik terminlar tarkibida muhim komponent hisoblanadi.

O‘zbek tilining leksik birligi bo‘lgan ***dars* so‘zi ham pedagogika sohasi termini sifatida xizmat qiladi. *Dars* so‘zining umumfilologik lug‘atda ikki xil ma’nosi izohlanganligi uning ko‘p ma’noli birlik ekanligidan dalolat beradi: “1 Ta’lim muassasalarida ilm, ma’lumot berish maqsadida o‘tkaziladigan o‘quv mashg‘ulotlari, saboq. 2** *ko‘chma* Hayotiy tajribadan kelajak uchun chiqarilgan foydali natija, ibrat, saboq”. Izohdan ma’lum bo‘ladiki, *dars* so‘zining birinchi ma’nosi sof terminologik xarakter kasb etadi. Ikkinchi ma’no esa, lug‘at maqolasida qayd qilinganidek, ko‘chma ma’no bo‘lib, umumleksikaga xos.

Maxsus ensiklopedik lug‘atda ham *dars* polisemantik termin sifatida tavsiflangan. Biroq dars tushunchasi bilan bog‘liq leksik birlikning umumleksikaga oid ko‘p ma’noliligi bilan terminologik tizimga xos ko‘p ma’noliligi o‘rtasida jiddiy farq ko‘zga tashlanadi, ya’ni umumlingvistik izohli lug‘atda qayd qilingan *dars* so‘zining birinchi ma’nosida soha tushunchasiga aloqadorlik mavjud, ikkinchi ma’nosi terminologik xususiyatga ega emas. Soha lug‘atida esa *dars* terminining qayd qilingan har ikki ma’nosi ham terminologik mohiyatlidir: “DARS (arab. – saboq, ma’ruza) 1) uzluksiz ta’lim muassasalarida amalga oshiriladigan ta’limning asosiy shakli; 2) o‘quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli, mantiqiy tugallangan, yaxlit o‘quv-tarbiyaviy jarayonning aniq vaqt bilan cheklangan qismi”. Soha lug‘atida qayd qilingan ikki xil ma’no o‘rtasida jiddiy semik farqlilik sezilmaydi. Shunga asosan, ushbu ma’nolarni umumlashtirgan holda *dars* terminining terminologik ma’nosini “o‘quv-tarbiyaviy jarayonning muayyan bilim hosil qilish, ko‘nikma va malakani shakllantirishga qaratilgan, mantiqiy tugallangan, aniq vaqt bilan belgilangan asosiy tashkiliy shakli” tarzida tavsiflash lozim. Metodikaga oid termin va tushunchalar lug‘atida *dars* termini monosemantik termin sifatida to‘g‘ri yondashuv asosida izohlangan: “DARS. Maktabdagi o‘quv jarayonining asosiy tashkiliy shakli (oliy ta’limdagi amaliy mashg‘ulot turi), uning maqsadi tugallangan natijaga erishishdir; talabalarning doimiy tarkibi bilan, qat’iy jadvalga muvofiq amalga oshiriladi”).

Yuqorida qayd qilinganlarga ko‘ra, *dars* so‘zi umumleksik birlik sifatida ko‘p ma’noli bo‘lishi mumkin, terminologik tizimda esa bir ma’noli termin sifatida qayd qilinishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, *dars* so‘zining umumfilologik izohli lug‘atdagi birinchi ma’nosi oldidan pedagogikaga oid terminologik ma’no ekanligiga ishora qiluvchi *ped.* pometasi qo‘yilishi lozim, shunda mazkur so‘zning leksema-terminlik maqomi ta’minlanadi. *Dars* termini ta’lim-tarbiya jarayoni va faoliyati tushunchalari bilan bog‘liq *darslik, darsxona, dars tahlili, dars maqsadi, dars shakli, dars tipi, dars jadvali, dars turi* kabi pedagogika sohasiga tegishli ko‘plab terminlarning yasalishida ham faol ishtirok etadi.

O‘zbek tilining pedagogika terminologiyasida quyidagi birliklarning ham polisemantik terminlar sifatida qayd qilinganligini kuzatishimiz mumkin: “**Avtoritar texnologiya** – 1) an’anaviy ta’lim jarayonining ifodasi bo‘lib, o‘qitish jarayonida o‘quvchi obyekt, o‘qituvchi subyekt sifatida faoliyat ko‘rsatishiga asoslangan tizim; 2) o‘quv-tarbiya jarayonida o‘quvchini bo‘ysundirish asosida boshqarish texnologiyasi. **Adabiyot o‘qitish metodikasi –** 1) adabiyot ta’limi nazariyasi hamda metodikasi bo‘yicha talabalarga muayyan bilim, ko‘nikma, malakalar hosil qilishga yo‘naltirilgan o‘quv fani; 2) adabiyot o‘qitish metodikasi xususiy pedagogikaning asosiy sohasi. **Kurs** – 1) oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida o‘quv davri, bosqichi (masalan: birinchi kurs, ikkinchi kurs va h.k.); 2) biror fan va ilm sohasining muayyan doiradagi tugallangan bayoni (masalan: ta’limning kurs tizimi). **Pedagogik ijodkorlik –** 1) ta’lim beruvchi tomonidan o‘quv-tarbiya vazifalarini yuksak sifat darajasida o‘zgacha hal etilishi. 2) ta’lim-tarbiya amaliyoti va nazariyasining boyitilishi. **Pedagogik innovatsiya –** 1) pedagogik faoliyatga uning samaradorligini oshirish maqsadida yangiliklarning

kiritilishi, ta’lim-tarbiyaning mazmun va texnologiyalaridagi o‘zgarishlar; 2) ta’lim faoliyatida bola shaxsini rivojlantirish jarayoniga oid madaniy an’analarga asoslanib ta’lim jarayoniga yangicha qarash va yondashuvlar”[6]. Yuqorida qayd qilingan ayrim polisemantik termin ma’nolari o‘rtasidagi alohidalik yaqqol ajralib tursa (*kurs, pedagogik ijodkorlik*), alohida ma’nolar tarzida izohlangan ayrim ma’nolar o‘rtasida jiddiq farqlilik sezilmaydi (*avtoritar texnologiya, adabiyot o‘qitish metodikasi, pedagogik innovatsiya*). Bu holat esa soha lug‘atlarida ko‘p ma’noli termin sifatida berilgan terminlarning ma’nolarini umumlashtirgan holda tavsiflashni taqozo qiladi.

Ayrim pedagogik terminlar umumfilologik izohli lug‘atda bir ma’noli lug‘aviy birlik tarzida izohlangan bo‘lsa, sohaviy lug‘atlarda ko‘p ma’noli termin sifatida tavsiflanganligi ham kuzatiladi. Masalan, *didaktika* termini “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bir ma’noli termin, pedagogika ensiklopedik lug‘atida ko‘p ma’noli termin tarzida tavsiflangan. Fikrimizni asoslash uchun ushbu terminlarning umumfilologik va maxsus lug‘atlardagi izohlarini qiyoslaymiz: “DIDAKTIKA [*yun.* didaktikos – ibratli; o‘rgatuvchi, ta’lim beruvchi] Pedagogikaning ta’lim va o‘qitish nazariyasi (maqsadi, mazmuni, qonuniyatlari va tamoyillari), umumiy metod va shakllari haqidagi bo‘limi”. “DIDAKTIKA (yun. didaktikos – o‘rgatuvchi, ta’lim beruvchi) - 1) ped.ning o‘qitish nazariyasi b-n shug‘ullanadigan tarmog‘i; 2) ta’lim nazariyasi” [Педагогика, 2015: 250].

Boshqa soha terminologiyasida kuzatilganidek, o‘zbek tilining pedagogik tushunchalarni ifodalashga xizmat qiluvchi terminlari tizimida ham polisemiya hodisasi mavjud. Pedagogika oid polisemantik terminlarni ma’nolarining tabiatiga ko‘ra ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq: 1) polisemantik leksema-termin va 2) polisemantik sof termin.

Pedagogikaga oid polisemantik terminlarning yuqorida kuzatilgan semantik tabiati va ularning leksikografik talqin hamda tavsiflari polisemantik terminlarning mavjudligini tasdiqlash bilan birga ko‘p ma’noli terminologik birliklarning ma’nolarini ajratish va izohlarini berishda terminologiya tamoyillaridan chetga chiqish holatlarini ham ko‘rsatmoqda. Bu holat esa terminologik tizimda polisemiyaning keng yoyilishiga olib keladi.

Polisemiya hodisasining terminologiyada ham kuzatilishini, polisemiya terminologik birliklar orasida ham mavjudligini inkor etib bo‘lmaydi. Terminlar polisemiyasi ham umumleksik hodisaning barcha leksik birliklarga xosligining o‘ziga xos ifodasidir. Terminologik polisemiya terminologiya aspektida salbiy hodisa sifatida baholansa-da, uning terminologiyada ham mavjudligini real voqelik ko‘rsatib turibdi. Terminologik polisemiyaning oldini olish, bartaraf etish, tartibga solish kabi masalalar ushbu holatga nisbatan alohida ilmiy yondashuv va tadqiqotlarni taqozo qiladi. Ushbu masalalarning yechimi terminlarning umumlingvistik va maxsus lug‘atlardagi talqin va tavsiflarining terminografik asoslarda hal qilinishida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 605 с.

2. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009.
3. Исломов И. Ўзбек тилининг географик терминологияси: тизими, генезиси, семантик структураси ва лексикографик талқини: Филол. фан. докт. ... дисс. – Қарши, 2021.– 216 б.
4. Коновалова Е.А. Деривационный потенциал и парадигматические отношения современной русской терминологии: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1998. – 184 с.
5. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочивания иноязычных терминов и терминоэлементов / Д.С. Лотте. – Москва, 1982. – 149 с.
6. Педагогик атамалар луғати / тузувчилар: Жамоа. – Тошкент, 2008. – 136 б.
7. Педагогика: энциклопедия / тузувчилар: Жамоа. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2015. – 320 б.
8. Суперанская А.В. Общая терминология. – М.: УРСС, 2009.
9. Татаринов В.А. Теория терминоведения: в 3 т. / В.А. Татаринов. – М.: Московский Лицей, 1996. – Т.1: Теория термина: история и современное состояние. – 311 с.
10. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1968. – 114 б.

ARAB TILIGA MANSUB O‘ZLASHMA TERMINLAR

ABSORPTION TERMS IN ARABIC

Bekmurodov Tog‘oymurod Panjiyevich
tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada arab tilidan o‘zlashgan matbuot va nashriyot terminlarining o‘z tarixiy taraqqiyoti davomida o‘zbek tili lug‘at tarkibini boyitib borishi haqida ilmiy va tahliliy mulohazalar yurutilgan.*

Kalit so‘zlar: *Matbuot, nashriyot, kotib, kitob, jild, mujallid, mundarija, munshiy, nusxa, dovot, varaq, nusxa, raqam, risola, safha, tahrir, xattot, hoshiya, muqovasoz, tafsir.*

Annotation: *In this article, scientific and analytical comments are made about the enrichment of the vocabulary of the Uzbek language during the historical development of press and publishing terms borrowed from the Arabic language.*

Key words: *Press, publisher, secretary, book, volume, volume, table of contents, copy, copy, page, copy, number, pamphlet, page, edition, calligraphy, border, cover, commentary.*

Har qanday til o‘z tarixiy taraqqiyoti davomida lug‘at tarkibini ichki manbalari hisobiga boyitib, rivojlantirib boradi. Til taraqqayotining bu umumiy qonuniyati o‘zbek tili uchun ham taalluqlidir. “Bunday qonuniyatga ko‘ra, o‘z qatlam negizlari bazasida yangi so‘zlar yasaldi, mavjud so‘z ma’nolari kengaytirildi, ba’zi so‘zlarga qo‘shimcha nominatsion funksiyalar yuklandi, adabiy tilga xalq shevalaridan turli davrlarda, ehtiyojga ko‘ra dunyodagi hech bir til faqat o‘z ichki resurslarigagina tayanib ish ko‘rmaganidek, o‘zbek tili uchun ham faqat o‘z so‘zlari, o‘z qatlam boyligi va imkoniyatlarigina kifoya qilmaydi. O‘zbek tili lug‘at tarkibining boyishi va takomillashuvida tashqi manba(resurs) muhim rol o‘ynaydi [Begmatov, 1985: 103]. Umuman, dunyoda hech bir til boshqa tillardan mutlaq ajralgan holda rivojlana olmaydi. Shu sababli, har qanday tilning lug‘at tarkibida shu til bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan boshqa tillarning elementlari mavjud bo‘ladi. Xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar negizida tillararo so‘z almashtirish yoki o‘zaro so‘z o‘zlashtirish hodisasi sodir bo‘ladi. Chunki xalqlar o‘rtasida sodir bo‘lgan o‘zaro munosabatlar natijasida o‘zlashgan moddiy ashyolar va ma’naviy-ma’rifiy tushunchalar bilan birga, o‘z navbatida, ularni ifodalovchi leksemalar ham o‘zlashadi.

Darhaqiqat, turli tarixiy davrlarda azaliy o‘zbek tili ko‘plab boshqa tillar bilan o‘zaro aloqada bo‘ldi. Shu bois, o‘zbek adabiy tilining lug‘at tarkibida qadimgi uyg‘ur tili, sug‘d tili, xitoy tili, arab tili, mo‘g‘ul tili, fors-tojik tili va boshqa tillarning elementlari mavjuddir. Bu tillar o‘zbek tili lug‘at tarkibiga turli davrlarda, turli darajada, turli yo‘llar bilan ta’sir etgan. Shunga ko‘ra, o‘zbek tiliga o‘tgan so‘zlarning soni turli darajadadir. Ayni shunday holatni o‘zbek tilining barcha terminologik sistemalarida to‘liq kuzatish mumkin. Bundan, albatta, tadqiqot obektimiz bo‘lgan o‘zbek tili matbuot va nashriyot terminologiyasi ham mustasno emas.

O‘zbek tili leksikasida arabcha so‘zlarning mavjudligi o‘tmishda O‘rta Osiyo hududlarining arablar tomonidan bosib olinishi hamda buning tarixiy-ijtimoiy oqibatlari bilan bog‘liqdir. Sodir bo‘lgan siyosiy hamda ma’naviy o‘zgarishlar mahalliy xalqlar intellektual turmush tarzining barcha sohalariga arab tili va arab madaniyatining kirib kelishiga zamin yaratdi. Buning natijasida, arab tilining keng tarqalishi, bu tilda yozishga, o‘qishga, muomala qilishga va diniy aqidalarni bajarishga to‘g‘ri kelgani mahalliy xalqlarning ma’lum darajada arab tilini egallashiga olib keldi. Bu hol o‘z navbatida o‘zbek-arab ikki tilliligi hodisasini tug‘dirdi.

Turkiy tillarga dastlab diniy, so‘ngra ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy terminologiyaga oid arabizmlar kirib keldi. Arabcha so‘zlar nafaqat turkiy tillarga, balki u bilan doimiy birga yashab kelgan fors-tojik tiliga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi [Baskakov, 1962: 76].

Matbaachilikka oid arabcha so‘zlarning o‘zbek tiliga kirib kelishidagi yana boshqa bir manba bu arab matbaachilik san’atining butun borligi bilan turkiy xalqlar, birinchi navbatda, o‘zbek xalqi madaniyatiga kuchli ta’sir etishi bilan bog‘liqdir. Biz bilamizki, arab kitobatchiligi islom dini yoyilishining dastlabki bosqichlarida musaddas Qur’oni Karimning ko‘chirib tarqatilishiga bo‘lgan ehtiyoj

natijasida shakllandi va rivoj topdi. Bunday deyishimiz uchun ma'lum bir asoslar bor. Chunki, ba'zi manbalarda yozilishicha, islom dinining paydo bo'lishiga qadar arablar o'zlarining muayyan bir yozuvlariga ega bo'lmagan. Uning natajasida arab matbaachilik madaniyati shu qadar rivoj topdiki, matbaachilikning asosan qo'lda bajarilishiga qaramasdan, o'rta asr Yevropa madaniyatida ham tasavvur etab bo'lmaydigan darajadagi sifatda va miqdorda qo'lyozma kitoblar tayyorlandi. Hatto tarixning suronli bo'ronlaridan omon qolib, bugungi kunimizga qadar yetib kelgan va arab kitobatchilik madaniyatining namunasi bo'lgan o'sha qimmatbaho xazinaning bir qismi ham yuz minglab jildni tashkil etadi.

Ilgari o'zbek tilida faol qo'llanishda bo'lib kelgan ba'zi o'zbekcha (turkiy) aksariyat qismi bevosita arab tilidan o'zlashtirildi. Masalan, shunday so'zlardan biri arabcha kitob so'zidir. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda "yozuv", "xat", "maktub", "kitob" kabi ma'nolarni ifodalashda asli turkiy bo'lgan bitig termini keng qo'llangan. XV-XVI asrlarga kelib, "muayyan mazmundagi, siralamadagi qo'lyozma matnlarni bir muqova ostida juzlab tikilgan asar" ma'nosini ifodalashda asli turkiy bitig termini o'rnini arabcha kitob termini to'liq egalladi.

Mahmud Qoshg'ariyning yozishicha, qadimda o'zbeklar matbaachilik ishidagi eng muhim yozuv qurollaridan biri hisoblangan siyohdonni bitigu termini orqali ifodalashgan. Bitigu so'zining etimologiyasi ham bitig singari asli turkiy «bitmoq» fe'liga borib taqalishi ma'lum. Keyinchalik bitigu termini o'rnini ham arabcha dovot so'zi to'liq egallaydi. Ma'lum vaqtga qadar bitigu va dovot terminlari parallel tarzda qo'llangan. Keyinchalik arab tili ta'sirida dovot turkiy bitigu so'zini leksikadan siqib chiqargan. Shuningdek, bitigu o'rnida arabcha yana bir termin - mihbara ham dovot terminiga sinonim tarzida muomalaga kirib keldi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida matbaatchilikka oid terminlarni eng ko'p qo'llagan. Navoiyning bu xizmatlari o'zbek matbaachilik terminologiyasining shakllanishida va taraqqiy etishida muhim omil bo'ldi. Matbaachilikka oid terminlarning salmoqli qismi arab tilidan o'zlashgan. Albatta, Navoiy qo'llagan terminlarning barchasi ham bugungi kunga qadar yashay olmadi. Lekin ularning muayyan qismi bugungi o'zbek matbaachilik terminologiyasida ma'nolari yo toraygan, yo kengaygan holatlarda saqlanmoqda. Masalan:

Navoiyda qo'llangan arabcha terminlar	**Terminning Navoiy asarlaridagi ma'nosi**	**Terminning bugungi ma'nosi**
Varaq	1. Qog'oz varagi. 2. Yozig, yozilgan qog'oz .	Kitob, daftar va shu kabilarning oldinma-orqa har ikki sahifasi.
Bob	Kitob bo'limi.	Kitob, asar, maqola kabilarning **har** bir ayrim qismi.

Dovot	Siyohdon, yozish uchun siyoh solinadigan idish.	Siyohdon
Jild	1. Kitobning muqovasi; kitob jildi. 2.Jild (tom).	1. Jild (tom). «Kitobning muqovasi» ma'nosi qisman yo'qolgan, uning o'rnida ikkinchi bir arabcha so'z - muqova termini qo'llanadi.
Kitob	1.Kitob. 2.Maktub, xat, risola.	Biror matn yozilgan varaqlardan iborat, juzlab tikilgan, muqovalangan qadimgi qo'lyozma asar; matnli hajmi 48 sahifadan ortiq bo'lgan nodavriy kitob nashri.
Mujallid	Qo'lyozmani kitob holiga keltirib, muqovalovchi usta	Mujallid mustaqil termin sifatida iste'moldan chiqib ketgan. Uning o'rnida muqovasoz yoki muqovachi terminlari qo'llanadi.
Mundarija	1.Biror narsaning ichiga kirgan, darj (kiritish, qayd etish) qilingan.	Kitob yoki qo'lyozmaning boshida yoki oxirida uning fasl va bo'limlarini, odatda betlari bilan ko'rsatuvchi ro'yxat.
Munshiy	Yezuvchi, kotib.	Saroyda yozuv ishlarini olib borgan kotib.
Risola	1.Kitobcha 2.Maktub	Biror kasbga, sohaga va uning tartib-qoidalariga oid kitobcha, ustav.
Safha	Sahifa, varaq, bet.	Kitob varag'ining har bir tomoni; varaq betidagi matn; gazeta, jurnal kabilarning ma'lum masalaga bag'ishlangan yoki biror umumiy mavzu bilan bog'langan bir beti.
Tahrir	Yezish, asar yozish	Yezma ishni, asarni to'zatishlar kiritib yaxshilash, to'zatish.
Hoshiya	Kitob chetlaridagi izoh-sharh.	Kitob yoki daftarning atrofidagi xat yozilmay ochiq qoldirilgan qismi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'zbek tiliga o'zlashib, bugungi kunda muomalada bo'lib turgan arabizmlarning barchasida ham ma'no anglatish darajasi asliy manba tildagi ma'no darajasi bilan uyg'unlashmaydi. Ba'zilarining tushuncha mohiyati matbaachilik nuqtayi nazaridan butunlay o'zgargan. Masalan, jadval terminining dastlabki ma'nosi matbaachilikda eng ko'p qo'llangan bezak

turlaridan birini anglatgan bo‘lsa, bugungi kunda uning semantikasida keskin o‘zgarish sodir bo‘lgan va uning dastlabki ma’nosi yo‘qolgan. Natijada, jadval leksemasi o‘zining bugungi ma’no anglatishi jihatidan mustaqil termin sifatida matbuot terminologiyasi tizimidan chiqib ketdi. U hozirgi o‘zbek adabiy tilida “muayyan shakl asosidagi ma’lumotlar; dars, mashg‘ulot, faoliyat xatti-harakatlarning tartib ro‘yxati” kabi ma’nolarni ifodalamoqda [Nurmonov, 2001: 91]. Xuddi shuningdek, raqam leksemasi ham avvalgi “yozuv, bitish” kabi asliy ma’nolarini butunlay yo‘qotgan. Tarixiy taraqiyot jarayonida ma’no hajmining tamoman o‘zgarishi, leksik ma’noning avvalgisiga nisbatan farqli voqelikni bildirishi tufayli yangi mazmun kasb etgan: *1. Sonni ifodalovchi grafik belgi. 2. Biror son bilan ifodalangan miqdor, ko‘rsatkich. 3. Bir turdagi predmetlarga tartib bilan qo‘yilgan son; nomer.* Yoki *muharrir* terminini ko‘raylik dastlab *“asar yozuvchi, muallif”, “tahrir qiluvchi”* ma’nolarida qo‘llangan bo‘lsa, bugun uning “*asar yozuvchi, muallif”* ma’nolari yo‘qolgan, faqat *“tahrir qilgan yoki qiluvchi”* ma’nosigina saqlanib qolgan. Ayni shunday hodisa *unvon* terminida ham sodir bo‘lgan. U dastlab matbaachilik sohasida *“qo‘lyozmaning nomi, sarlavhasi, sarvaraq, ba’zi hollarda ekslibris, ya’ni kitob belgisi”* kabi ma’nolarni anglatgan bo‘lsa, bugun uning o‘zbek tilidagi leksik ma’nosi butunlay o‘zgarib ketgan. Endi u nashriyotchilik sohasi bilan bog‘liq bo‘lmagan butunlay farqli bo‘lgan ma’noni bildirmoqda: *“Biror ish-faoliyat sohasidagi xizmat yoki mutaxassislik darajasini belgilovchi maxsus ta’sis qilingan nom.*

Shuningdek, safha, hoshiya, bob, lavxa, juz(v) kabi so‘zlarda ham semantik ma’no kengayishi hodisasi sodir bo‘lgan. Masalan, arab tilida polisemantik hisoblangan va ayni shaklda o‘zbek tiliga o‘zlashgan safxa so‘zi quyidagi ma’nolarni ifodalagan:

1. Sahifa, varaq, bet. 2. Har narsaning yuza tomoni; 3. Yoq, qirra; 4. Kitob. Hozirgi o‘zbek tili leksikasida safha o‘rnida uning arab tilidagi sinonimi bo‘lgan sahifa qo‘llanadi. Ta’kidlash lozimki, sahifa so‘zi safha anglatgan barcha ma’nolarni ifodalamaydi, undan faqat birinchi ma’nosi o‘rnida foydalaniladi, xolos. Safha so‘zining qolgan ma’nolari yo‘qolgan. Ularning o‘rnida bu ma’nolarni ifodalashda boshqa so‘zlar muomalada mavjud. Xususan, uning ikkinchi ma’nosini ifodalashda asli turkiy “ust”, “ustki qism”, “yuza”, “sirt” hamda yana bir arabcha “sath” so‘zlari, uchinchi ma’nosida ham asli turkiy “yoq”, “qirra”, “tomon” va arabcha “taraf” so‘zlari ishlatiladi. Safxa yoki sahifa so‘zining to‘rtinchi, ya’ni “kitob” ma’nosi o‘rnida arabcha kitob ishlatiladi.

Bundan tashqari, Alisher Navoiydan keyingi davrlarda matbaachilik ishining taraqqiy etib borishi bilan arab tilidan yana boshqa yangi terminlar ham o‘zlashtirildi. Masalan: matbuot, nashriyot, nashr, noshir, matbaa va boshqalar.

Shunday qilib, biz o‘zbek tili leksikasining ancha qismini tashkil etgan arabizm - arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarning kirib kelish jarayoni, uning o‘zlashishi, singishi, ma’nolarining arab tilida qanday bo‘lsa shunday ma’noda qo‘llanilayotganligi yoki birlamchi ma’nosini yo‘qotib, boshqa ma’noda, ba’zan, asliga zid ma’no anglatadigan shakllari haqida tasavvurga ega bo‘lamiz.

ADABIYOTLAR

1. Дадабоев Ҳ. Ўзбек терминалогияси. –Тошкент: 2019
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент. 1985.
3. Лотте Д.С. Очередные задачи технической терминологии. Т.1. –М.: Московский лицей, 1994.
4. Ишбердин Э.Ю. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986.
5. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языкознанию. – М., 1961.
6. Ҳожиев А., Нурмонов А. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларнинг изоҳли луғати. – Тошкент : Шарқ, 2001.

TILSHUNOSLIKDA UNLI VA UNDOSH TOVUSHLARNING FONETIK SHAKLLARINI TAHLIL QILISH

THE ANALYSIS OF PHONETIC FORMS OF VOWEL AND CONSONANT SOUNDS IN LINGUISTICS

Dilobarxon Azimova Berdiali qizi
Tayanch doktorant,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti,
dilobarkhonazimova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tilda unli va undosh tovushlarning vujudga kelishi va ularning o‘ziga xos xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Oddiy mantiqiy asosga ko‘ra, so‘zning ifoda tomoni dastlab bir tovushdan, so‘ng ikki tovushdan, undan so‘ng uch tovushdan kabi hosil etila borganligi. nomema bir yoki ikki tovushdan iborat bo‘lganda, uni talaffuz etish qiyin bo‘lmaganligi, ammo uch, to‘rt tovushdan tashkil topa boshlaganda, uni aytishda qiyinchiliklar tug‘ila boshlaganligi xususida atroflicha fikr yuritadi.*

Kalit so‘zlar: *unli tovush, undosh tovush, nomema, bir bo‘g‘inli so‘zlar, ko‘p bo‘g‘inli so‘zlar, urg‘u, bo‘g‘in, sonorlik, jaranglilik, jarangsizlik.*

Annotation: *This article focuses on the formation of vowels and consonants in the language and their characteristics. According to the simple logical basis, the expressive side of the word is formed from one sound, then two sounds, and then three sounds. When nomeme consists of one or two sounds, it is not difficult to pronounce it, but when it starts to consist of three or four sounds, it becomes difficult to pronounce it.*

Key words: *vowel sound, consonant sound, nomemye monosyllabic words, polysyllabic words, stress, syllable, sonority.*

Ma’lumki, dastlabki odamlar borliqdagi biror predmet yoki hodisani ko‘rsatish, ifodalash uchun muayyan tovush (shovqin) yoki tovushlar kompleksidan foydalanishgan. Deylik, tog‘ni ko‘rsatish, ifodalash uchun *“O‘o‘!”* tovushini qo‘llagan. Bu tovush o‘sha davrda dastlab so‘z-gapga teng bo‘lgan. Zero, u tog‘ haqidagi xabarni (tasdiqni, predikatsiyani) ifodalagan. Ayni paytda *“O‘o‘!”* odam xotirasida tog‘ haqidagi tushunchaning shartli belgisi sifatida saqlanib qola boshlagan. Boshqacha aytganda, “*O‘o‘*!” jumlasidan (gapidan) *“o‘o‘”* so‘zi vujudga kelgan: O‘o‘! → “o‘o‘”. Keyingi safar yana tog‘ haqidagi fikrni ifodalash ehtiyoji tug‘ilganda, xotiradagi abstrakt birlik *“o‘o‘”* so‘zi *“O‘o‘!”*gapiga (jumlaga) aylantirila boshlagan [Bozorov, 1995. 24-28].

O‘z-o‘zidan ma’lumki, odam ongida yangi tushunchalarning uzluksiz vujudga kelish jarayoni tovush-gaplarning yangi turlarini shakllantirish ehtiyojini keltirib chiqargan. Bu, o‘z navbatida, yangi, xilma-xil tovushlarni hosil qilish zaruriyatini keltirib chiqargan. Ushbu zaruriyat esa kishilarning o‘z nutq apparati ishini rangbaranglashtirish vazifasini kun tartibiga qo‘ygan.

Albatta, dastlabki tovush – jumlalar, bunda unli va undosh tovushlarning ishtiroki yohud dastlabki bobo tildagi so‘zning ifoda (nomema) tomonlari muammosi fonetik etimologiya fanining tadqiq predmetiga kiradi. Bu fanning yutuqlari belgishunoslik fanining ham taraqqiyotiga xizmat qiladi.

So‘zning tovush tomoni (ifodalovchisi, nomemasi) haqida gap ketar ekan, albatta, uning oddiydan murakkabga tomon hosil qilingan fonetik-fonologik qurilma ekanligini sezish qiyin emas. Oddiy mantiqiy asosga ko‘ra, shuni aytish mumkinki, so‘zning ifoda tomoni dastlab bir tovushdan, so‘ng ikki tovushdan, undan so‘ng uch tovushdan kabi hosil etila borgan. Nomema bir yoki ikki tovushdan iborat bo‘lganda, uni talaffuz etish qiyin bo‘lmagan. Ammo uch, to‘rt tovushdan tashkil topa boshlaganda, uni aytishda qiyinchiliklar tug‘ila boshlagan. Masalan, kommunikatsiya jarayonida *ona* so‘zi tarkibidagi har bir tovushni alohida-alohida aytish nisbatan qiyin va ko‘p vaqtni oladi. Bu esa uni ikkiga, ya’ni *o-na* tarzida aytishga olib kelgan. Shu asosda nomema yoki ifodalovchi strukturasini bo‘g‘inlarga ajratish yuzaga kelgan [Bozorov,1995:21-25].

Ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarni aniqroq talaffuz etish ehtiyoji esa urg‘u hodisasini shakllantirgan**.** Zero, bo‘g‘inlarni bir xil ohangda (tonda) aytish, birinchidan, tinglovchi hissiy qabulida bir xillik (monotonlik)ni vujudga keltirib, diqqatni sustlashtirib yuborsa, ikkinchi tomondan, ayrim bo‘g‘inlarning noaniq aytilishiga sabab bo‘ladi. Ana shu salbiy holat so‘zning har bir bo‘g‘inini ajratish, uni boshqasidan ayirgan holda talaffuz etish vazifasini qo‘ygan. Bu vazifa bo‘g‘inlardan birining boshqalaridan ovoz kuchi yoki ohangi, melodikasi bilan ajratib aytilishi asosida hal etilgan. Bo‘g‘inlardan birining ajratilishi boshqa bo‘g‘inlarning ham birin-ketin, bosqichli ajralishiga asos bo‘lgan. Shu yo‘l bilan so‘zda birinchi, ikkinchi, uchinchi kabi darajali urg‘ular vujudga kelgan. Bular, o‘z navbatida, har bir ajratilgan bo‘g‘inning aniq talaffuzi, eshitilishi uchun zamin yaratgan. Demak, bo‘g‘in va urg‘u kabi fonetik hodisalar nutqda so‘zni akustik belgi sifatida aniq aytish va eshitish ehtiyojlari asosida vujudga kelgan [Abduazizov 1967, 14-18].

So‘z ifodalovchi (nomema)sining hosil qilinishida unli va undosh tovushlarning o‘ziga xos o‘rni, vazifasi bor [Mahmudov, 1984: 22-26].

Unli (un, ovoz) tovushlarining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular talaffuzda cho‘ziqlik, qisqalik, ingichkalik, yo‘g‘onlik, balandlik, pastlik, ohang jihatdan tovlanish kabi xususiyatlarga ega. Bular nomemalarga rang-barang akustik belgilar bo‘lib qo‘llanish va shu asosda asosiy va qo‘shimcha ma’nolar (xabarlar) ifodalash imkoniyatlarini bergan. Shuningdek, unli tovushlar ma’no (xabar)ni uzoqroqqa yetkazish (cho‘zilish xususiyati asosida), estetik (yoqimli-yoqimsizlik) xususiyatini shakllantirish kabi jihatlarga ham egadir. Buni o‘zbek adabiy tilidagi [E] tovushi misolida ko‘rib chiqaylik. Bunda uning fonetik, semantik, semiotik jihatlariga diqqat qilamiz.

O‘zbek tilida [E] tovushi, avvalo, his-hayajon ifodalovchi undov so‘zning tovush tomoni bo‘lib xizmat kiladi. Ruhiy hodisa bo‘lgan emosiya bilan akustik hodisa bo‘lgan [E] tovushi orasida tabiiy bog‘lanish yo‘q. Shu boisdan [E] undov so‘zining ifodalovchi va ifodalanmishlari orasidagi bog‘lanish shartlidir.

Avvalo, shuni aytishimiz kerakki, sof undov so‘z tovush tomonining bir [E] unlidan iborat ekanligi, uning qiskaruvchan-cho‘ziluvchan (elastik)likka ega bo‘lishi muayyan his-tuyg‘uning turli darajalarini o‘zining xilma-xil miqdoriy o‘zgarishlarida ko‘rsata olishi, situatsiyalarga xoslanib, har xil hislarni ifodalay olishiga asos bo‘ladi.

Quyida [E] shartli belgisi yoki tovushining his-tuyg‘ularni ifodalashdagi ko‘rinishlari yoki fonetik shakllarini keltirib o‘tamiz:

1) qattik, yuqori darajada cho‘ziq talaffuz etiladi va jahl qilish hissini ifodalaydi: E…musulmonmisiz o‘zi? (Ne’mat Aminov, “Qahqaha”). So‘zlashuv nutqida buning eng yuqori darajasini uchratish mumkin: Siz xam biz bilan ishlar ekansiz. – E!... Esini yeganmi u! kabi.
2) qattik, o‘rta darajada cho‘ziq talaffuz etiladi va jerkish hissini ifodalaydi: E, bor! – Bashirjon uning shlyapaga uzatilgan qo‘lini itarib tashladi. – Shundan boshqa gaping yo‘qmi? (Ne’mat Aminov, “Qahqaha”).
3) qattiqsimon, o‘rta darajada cho‘ziq talaffuz etiladi va ranjish hissini ifodalaydi: E, ana endi! Ko‘p bema’ni ish qilibsiz-da, o‘g‘lim!
4) qattiqsimon, qisqa darajada talaffuz etiladi va tashvishni ifodalaydi: E, ana xolos! – dedi Bashirjon tashvishga tushib. – Endi nima qilsam ekan? (Ne’mat Aminov, «Qahqaha»).
5) qattiqligi kamroq, cho‘ziqroq talaffuz etiladi va hijolat hissini ifodalaydi: E, ovora bo‘lishning hojati yo‘q edi-ku, dedi shoir hijolat bo‘lib. (Abdulla Qahhor, «Kartina»).
6) qattiq, qisqa talaffuz etiladi va idiomada ifodalangan salbiy hisni yanada kuchaytiradi: E, ol-a! O‘zing ham ja tajangsan-da! Yosh bo‘lgisi kelsa, nima qilsin bu sho‘rlik…(O‘tkir Hoshimov, “Nega? Nega?”).
7) yumshoqroq, cho‘ziq talaffuz etiladi va tasalli berish hissini ifodalaydi: E, odamning tushiga nimalar kirmaydi? (O‘tkir Hoshimov, «Nega? Nega?»).
8) qisqa, yumshoqroq talaffuz etiladi va taklifga xos bo‘lgan hisni ifodalaydi: E, e, keling, o‘rtoq Umarov! – dedi Shamsi To‘rayevich o‘rnidan arang ko‘zg‘alib, - Qani marhamat! (Ne’mat Aminov, “Qahqaha”).

9) yalinib – yolvorish hissini ifodalaydi: «E, xudojon, o‘zing oson qilgaysan» ni kecha-yu kunduz takrorlayveradi (Ne’mat Aminov, “Qahqaha”).
10) rad etish hissini ifodalaydi: E, yo‘q, bu kishi dumg‘azaga o‘ch!...(N. Aminov “Qassob shoir”).
11) minnatdorlik hissini ifodalaydi: E, rahmat, o‘rtoq Dandonov. (Ne’mat Aminov, “Bobik”).
12) ishonmaslik hissini ifodalaydi: E, yo‘g‘-ye, kim dedi? (Ne’mat Aminov, “Muslim Aliyevich kulibdilar”).
13) ajablanish hissini ifodalaydi: E, ha, Orzigul, - dedi, - bu yerda nima kilib yuribsiz. Siz shu yerdamisiz?
14) qoyil qolish hissini ifodalaydi: E, ofarin, deb kulib yubordi Qurbonov. – Shu bir og‘izgina jo‘jaxo‘roz desangiz-ku bo‘ladi. (N. Aminov “Qahqaha”).
15) afsuslanish hissini ifodalaydi: E, yo‘q, amakijon, dedi vrach juvon afsus bilan bosh chayqab, - bosh vrachimizni ishdan olishdi. (N. Aminov “Asabiy kishilar”).
16) maqtanish hissini ifodalaydi: E, ko‘p olganmiz! – dedim maqtanib. Bugun ham oldim o‘ttiz uch so‘m. Kvartalniy mukofot. (O‘tkir Hoshimov “Telpak”).
17) haydash hissini ifodalaydi: E, yo‘qol! – dedim alam bilan. (O‘tkir Hoshimov, “Telpak”) va hokazo.

Yuqoridagilar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida *E* undov so‘zi tovush tomonining his (emosiya) ifodalash imkoniyati nihoyatda rang-barang [Bozorov, 2018:3-6].

Ma’lumki, turli tillarda unlilarning miqdori har xil [Irisqulov, 1992:32-34]. Albatta, unlilarning oz yoki ko‘p bo‘lishi har bir til nomemalar tizimining o‘ziga xosligini keltirib chiqaradi. Agar unlilar oz bo‘lsa, ularning vazifalarini unlilarga yaqin bo‘lgan ovozdor (sonor) tovushlar bajaradi. Zero, ayrim holatda sonorlarning ham bo‘g‘in hosil qilish imkoniyati borligi ma’lum. Unlilarning ko‘p bo‘lishi ular asosida undoshlardan nomemalar yasash imkoniyatini oshiradi, paronimiya hodisasiga keng yo‘l ochadi, tilning (nutqning) vokallik, musiqiylik, estetik (yoqimlilik) xususiyatini shakllantiradi.

Unli tovushlarning har bir tildagi nomemalar yasalishidagi ishtiroki, vazifasini o‘rganish milliy tilshunosliklarning dolzarb muammosidir. Bunda har bir unli tovushning (fonemaning) nomemalar tarkibidagi funksional qiymatlarini aniqlash talab etiladi [Abduazizov; 16-18].

So‘z ifodalovchisi yoki nomemasi yasalishining eng muhim qurilish materiali bu undosh tovushlardir. Yuqorida eslatilganidek, ong taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda tushunchalar miqdorining uzluksiz oshib borishi o‘z-o‘zidan tushunchalarning “tutqichi”, farqlab ko‘rsatuvchisi, belgisi bo‘lgan so‘zlar tovush tomonlarining ham miqdoran ko‘p bo‘lishini talab etar edi. Unli tovushlar miqdorining ozligi, ularning bir-biri bilan bog‘lana olmasligi (turli kombinatsiyalarga kirisha olmasligi) bu tovushlar yordamida nomemalar hosil qilish imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi. Yuqorida eslatilganidek, yangidan yangi tushuncha (ma’no)larning uzluksiz ravishda ko‘payib borishi kishilardan boshqa tip (tur)dagi tovushlarni ham vujudga keltirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bu esa

odamlardan unli tovushlar hosil qilinadigan bo‘g‘iz, tomoq, og‘iz bo‘shlig‘idan boshqa artikulyasiya o‘rinlarini ishga solish, shuningdek, nutq organlari yordamida turli-tuman to‘siqlar hosil qilish, har bir nutq organi holatidan ko‘proq foydalanish kabi usullar topishni taqozo etar edi. Ana shunga javoban bo‘g‘iz, til, lab, burun kabi o‘rinlardan foydalanish, tilni qattiq, yumshoq tanglaylarga, tishga tekkizish (jipslash) kabi usullar yordamida katta miqdordagi undosh tovushlar hosil qilindi. Vujudga keltirilgan sonor, jarangli, jarangsiz undosh tovushlar va unlilar o‘zaro bog‘lanib, ko‘p miqdordagi nomemalarni shakllantirdi. Undoshlardagi sonorlik, jaranglilik, jarangsizlik kabi akustik sifatlar leksik akustik belgilarning o‘zaro farqlanishiga samarali xizmat qildi. Unli+undosh, undosh+undosh kabi sintagmatik bog‘lanishlarning turli variantlari katta miqdordagi nomemalar miqdorining vujudga kelishiga asos bo‘ldi.

O‘z-o‘zidan tushuniladiki, har bir milliy til undoshlari o‘ziga xos xususiyatlarga, tizimlarga ega. Shunga qaramasdan, har bir tildagi undoshlarning shu til nomemalari tarkibidagi o‘rni, fonologik ahamiyatlari hozirga qadar jiddiy o‘rganilmay kelinmoqda [Abduazizov, 1992: 14-16].

Har bir milliy, xususan, o‘zbek tili so‘zlari ifodalovchi (nomema)larining tuzilish xususiyatlarini o‘rganish hozirgi dolzarb muammodir. Zero, bundan, avvalo, fonetika va fonologiyamiz katta foyda ko‘radi. Bunga sabab belgi maqomidagi nomemalar tizimini o‘rganish davomida o‘zbek tilining, avvalo, adabiy tilimiz so‘zlarining fonematik strukturasi to‘liq tadqiq etiladi. Bunda mavjud so‘zlarimizdan har birining necha fonemadan iborat ekanligi, har bir fonemaning qaysi pozisiyalarda necha marta qo‘llanilganligi, fonologik kuchli-kuchsiz o‘rinlar, fonemaning shu asosdagi fonologik qiymatlari aniqlanadi. Ikkinchi tomondan, bir tovushli, ikki tovushli, uch tovushli kabi nomemalar aniqlanib, bu nomemalarning belgi sifatida nutqiy qo‘llanishidagi akustik xususiyatlari, o‘z ifodalanmishiga munosabatlari belgilanadi. Bu tarzdagi tadqiqotlarning nafaqat fonologiya-fonetika, belgishunoslik, balki so‘zlarni kompyuterlashtirish uchun ham ahamiyati kattadir.

ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A. Sopostavitelnыy analiz glasnыx fonem angliyskogo i uzbekskogo yazыkov: Avtoref. diss. …kand. filol. nauk. – M., 1967.
2. Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
3. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. – Toshkent: Fan,1995.
4. Bozorov O., Rahimova M.O. Tilni tadqiq etish: lingvosentrizm va antroposentrizm // Nutq madaniyati va o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Filologiya fanlari doktori, professor A.Nurmonov xotirasiga bag‘ishlab o‘tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Andijon, 2018.
5. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
6. Mahmudov A. O‘zbek adabiy tilida so‘zlarning fonetik strukturasi // O‘zbek tili va adabiyoti, 1984, №2.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA MUSIQIY TERMINLARNING INTEGRATSIYALASHUVI

INTEGRATION OF MUSICAL TERMS IN PHRASELOGICAL UNITS

Qodirova Munisa Erkinjon qizi
Tayanch doktorant,
Termiz davlat universiteti,
Munisakadirova9894@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqola o‘zbek tili frazeologik birliklarning musiqaga oid terminlar bilan integrallashuvi tadqiqiga bag‘ishlangan. Unda frazeologik birliklarda musiqaga oid terminlar ishtrioki va ta’siri samarasi tahlilga tortilgan. Maqolada frazeologik birrliklarning metaforik tavsiflash, hissiy rezonanslash va madaniy aks ettirish kabi funktsiyalari haqida ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *frazeologik birliklar, metaforik tavsiflash, hissiy rezonanslash, termin.*

Annotation: *This article is devoted to the study of the integration of phraseological units of the Uzbek language with terms related to music. In it, the effect of the use and effect of musical terms in phraseological units is analyzed. The article provides information about the functions of phraseological units, such as metaphorical description, emotional resonance, and cultural reflection.*

Keywords: *phraseological units, metaphorical description, emotional resonance, term.*

Ko‘pincha idiomalar yoki iboralar deb ataladigan frazeologik birliklar tilshunoslikning muhim qismidir. Frazeologik birliklar yoki idiomalar - ularni tashkil qilgan so‘zlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosidan ma’nosini chiqarib bo‘lmaydigan iboralar (mas.: *alifni tayoq demoq; bir pul qilmoq; boshida danak chaqmoq; ishtahasi* ***karnay*** va b.). Ular til hamjamiyatining madaniyati, tarixi va qadriyatlarini aks ettiradi. A.E. Mamatovning fikricha, frazeologik birlik tuzilishi jihatidan so‘z birikmasiga yoki gapga teng bo‘lgan, obrazli, umumlashgan ma’no anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki to‘liq ko‘chma ma’noga ega bo‘lgan, lug‘atlarda qayd etilgan har qanday turg‘un leksik-semantik birliklardir [Mamatov, 1991: 35].

Frazeologik birliklarning turli tematik guruhlari orasida musiqiy terminlarni o‘z ichiga olganlar ayniqsa e’tiborlidir. Bu birliklar ko‘pincha musiqaning umumbashariy insoniy tajribasiga tayanadi va musiqiy terminologiyadan majoziy ma’noda o‘zlarining tom ma’nosidan tashqari ma’nolarni yetkazish uchun foydalanadi. Mas.: ***childirma****siga o‘ynatmoq; qulogiga* ***tanbur*** *chertmoq; G‘ulomjonning asab* ***tor****lari tortildi, alamiga alam qo‘shildi.* (M. Ismoiliy, Farg‘ona tong otguncha).

Frazeologik birliklardagi musiqiy terminlar ko‘pincha mavhum tushunchalarni yetkazish uchun musiqaga xos bo‘lgan garmoniya, ritm yoki ohang kabi sifatlardan foydalangan holda metafora vazifasini bajaradi. Masalan, “*akkord*

urish” iborasi tom ma’noda musiqiy harakatni o‘z ichiga olmaydi, balki kimgadir hissiy yoki aqliy jihatdan aks-sado beradigan narsani anglatadi. Xuddi shunday, “*ohangda bo‘lish*” yaxshi munosabatlar yoki kelishuvni tasvirlash uchun musiqiy metaforani kengaytirib, uyg‘unlik yoki moslashtirishni taklif qiladi.

Musiqa har doim insoniyat jamiyatida muhim rol o‘ynagan va uning ta’siri tilda ham sezilgan. Masalan, o‘zbek tilida musiqiy terminlar tez-tez idiomatik iboralarda qo‘llaniladi (mas.: ***nog‘ora****siga o‘ynamoq;* ***childirma****(si)ga oyoq tashlamoq;* ***chirmanda****siga o‘ynamoq; yurak* ***tor****lari; qalb* ***tor****i*), bu tilni yorqin tasvir va nozik ma’no bilan boyitadi. Bu iboralar kayfiyatni yetkazishi (mas.: « … *dilgir kishining* ***navo****si bilan javob qildi*». [M. Ismoiliy, Farg‘ona tong otguncha]), vaziyatlarni tasvirlashi (mas.: ***tor****i (yoki asabi) tarang*; ***chertib-chertib*** *tanlamoq*; ***chertib-chertib*** *gapirmoq;* ***surnay****ingni tortma (yig‘i-sig‘i qilaverma*) yoki odamlarni musiqa haqidagi umumiy tajribamiz bilan chuqur aks-sado beradigan tarzda tavsiflashi mumkin.

Shu o‘rinda termin haqida to‘xtalib o‘tsak, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da unga quyidagicha izoh keltirilgan: *Termin* (lot. *terminus* – chek, chegara) – ilm-fan, texnikaning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo‘lgan so‘z yoki so‘z birikmasidir [O‘TIL, IV jild, 2008: 73]. V.N.Shevchuk terminga quyidagicha ta’rifni beradi: «Termin – bu so‘z qadimiy fransuz tilida mavjud bo‘lgan «terme» leksemasi «so‘z» degan ma’noni ifodalagan bo‘lib, o‘rta asrlarda «aniqlash», «ifodalash» degan ma’nolarni bildirgan» [Shevchuk, 1983: 6]. V.G.Gak esa, terminning mohiyati haqida gapirganda, uning til lug‘aviy tizimidagi o‘rni keng ekanligini aniqlaydi, shuningdek, terminga mutlaqo o‘zgacha, bir qarashda anglash va idrok etish qiyindek tuyuladi, deb talqin qiladi. Darhaqiqat, termin murakkab, keng qamrovli, idrok etish qiyin bo‘lgan lisoniy birlik, u tillararo milliy-madaniy umumiylik, xususiylik, mushtaraklik va farqlarni yorqin ifodalaydi. Bu frazeologik birliklarni tahlil qilganda ham yaqqol seziladi. Keling fikrimiz dalili sifatida musiqa terminlar ishtirok etgan umumiy frazeologik birliklar haqida so‘z yuritsak:

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, shuni ta’kidlash mumkinki, musiqiy terminlarga ega frazeologik birliklar o‘zbek tilida bir nechta funktsiyalarni bajaradi:

1) Metaforik tavsiflash funktsiyasi: Bu birliklar ko‘pincha tilga rang va o‘ziga xoslik qo‘shadigan metaforik tavsiflarni beradi. Misol uchun, kimdir “*o‘z nog‘orasi zarbida yuradi*” deyish, uni noan’anaviy deb aytishdan ko‘ra, mustaqillikning yorqin manzarasini chizadi. “*Eski ashula*” birikmasida *ashula* so‘zi qo‘shiq ma’nosini bermaydi, u “*gap*” ma’nosida qo‘llaniladi. “*Eski ashula*” – eski gap, ko‘p aytilgan gap. Masalan: *Bu gal O‘zbek oyimning o‘sha* ***eski ashula****sini to‘zimsizlik bilan kutar edi*. (A. Qodiriy, O‘tkan kunlar).

2) Hissiy rezonanslash funktsiyasi: Ushbu idiomalarning ko‘pchiligi musiqa tomonidan qo‘zg‘atilgan universal hissiy javoblarga tegadi. “*Soz(i) kelmoq*” – bu “gapi, fe’l-atvori mos kelmoq” ma’nosini beradi. Bu kabi ifodalar nozik hissiy nuanslarni yetkazish uchun musiqaning assotsiativ kuchidan foydalanadi. Masalan: *Safar aka, bilasiz, bizning Tarlonning to‘rig‘ingiz bilan* ***sozi*** *kelmaydi*. *Vaqtini topdimi, jiqqamusht bo‘ladi*. (T. Murod, Ot kishnagan oqshom);

"*Mol-mulkka, shon-shavkatga, hokimiyatga ularning ishtahalari hamisha* ***karnay***" gapidagi ***karnay*** termini *cholg'u asbobini emas, shaxsning xarakterini (nafsga berilganligini)* ifodalayapti.

3) Madaniy aks ettirish: Bu frazeologik birliklar madaniy qadriyatlar va munosabatlarni ham aks ettiradi. Shuningdek, ularda musiqiy terminlarning qo'llanilishi tilning ifodaliligini kuchaytiruvchi stilistik vosita sifatida ham ko'riladi. Masalan: "*O'z karnayingni chalish*" (maqtanish ma'nosida) yoki "*musiqa bilan yuzma-yuz kelish*" (oqibatlarga rozi bo'lishni anglatadi) kabi iboralar yorqin tasvir va madaniy kontekstni qo'shadi. Bu iboralar nafaqat tilni boyitibgina qolmay, balki musiqaga va uning ijtimoiy rollariga bo'lgan madaniy munosabatni ham aks ettiradi.

Muxtasar qilib aytganda, musiqiy terminlari qatnashgan frazeologik birliklar o'zbek tilining jonli qismi bo'lib, so'zlovchilarni musiqaning universal jozibasi va hissiy kuchidan foydalanadigan ekspressiv vositalar bilan ta'minlaydi. Ushbu birliklarni tushunish nafaqat til ko'nikmalarini boyitibgina qolmay, balki ushbu iboralar paydo bo'lgan madaniy va tarixiy kontekstlarni ham tushunish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент. 1991.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008.
3. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке. – Москва, 1983..

TOHIR MALIKNING TURG'UN O'XSHATISHLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

TOHIR MALIK'S SKILL IN USING STABLE SIMILES

Turakulova Umidaxon Anvarovna
mustaqil tadqiqotchi, NamDU.
standoffabu202@gmail.com

Annotatsiya: *mazkur maqolada yozuvchi Tohir Malikning turg'un o'xshatishlardan qay darajada foydalanishi, unda aks etgan semalar, turg'un o'xshatishlarni, asosan, qaysi o'rinlarda, qahramonlarning qaysi xususiyatlarini ochib berish uchun qo'llashi yuzasidan so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *turg'un o'xshatishlar*, *etalon, milliy o'lchov, o'xshatish semalari, assotsiativ fikrlash.*

Annotation: *This article discusses the extent to which the writer Tohir Malik utilizes static comparisons, the meanings reflected in them, and the specific contexts in which these comparisons are employed to reveal the characteristics of the characters.*

Keywords: *static comparisons, standard, national measurement, comparison meanings, associative thinking.*

Olamni anglashda solishtirish va munosibini aniqlash muhim o‘rin tutadi. “Hamma narsani qiyoslash orqali bilish mumkin” [Yoqubbekova, 2003: 102]. Insoniyat olamni anglashida o‘xshatish va qiyoslash nihoyatda katta o‘rin egallaydi. O‘xshatish va qiyoslash dunyoni anglashning eng ko‘p tarqalgan mantiqiy usullaridan biri bo‘lib, uni insoniyat faoliyatining barcha sohalarida kuzatish mumkin. O‘xshatish vositasida yangi bilimni egallash osonlashadi.

Albatta, dunyoni bilishning asosiy yo‘li bo‘lgan mantiqiy tafakkur bo‘ladimi, olamni idrok etishning boshqa bir o‘ziga xos usuli bo‘lgan obrazli tafakkur bo‘ladimi, baribir, til va tafakkur dialektikasi hamisha mavjuddir, ya’ni tilsiz tafakkurning, tafakkursiz esa tilning yashashi mumkin emas. Ko‘rinadiki, tasviriy vositaning bu turi ham og‘zaki nutq uslubi uchun, ham yozma nutq uslubi uchun muhim sanaladi. Har ikkisida ham tasviriylik, ta’sirchanlik, shu bilan birga, anglash uchun xizmat qiladi. O‘xshatish anglashning juda qadimiy ko‘rinishlaridan bo‘lib, Aristotel poeziyaga nisbatan o‘xshatish san’ati deb ataydi. [Yo‘ldoshev, 2017: 19]. Uning ta’kidlashicha, inson boshqa mavjudodlardan o‘xshata olish qobiliyatiga ko‘ra ham farqlanadi. Ilk bilimlarni o‘xshatishdan oladi va bu holat barchaga zavq bag‘ishlaydi. [Arastu, 2018: 25].

O‘zbek tilida mavjud bo‘lgan turg‘un o‘xshatishlarning barchasida o‘zbek xalqining milliy dunyoqarashi aks etadi. Rus tilshunosi V.A.Maslova ham muayyan xalqning obrazli tafakkur tarzi o‘sha xalq tilida qo‘llanuvchi o‘xshatishlarda aniq namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi. [Xudoyberganova, 2015: 94]. O‘zbek tilshunoslaridan professor D.Xudoyberganova V.A.Maslovaning fikriga qo‘shilgan holda xalqning muayyan predmet, belgi harakat-holatga munosabati, assotsiativ fikrlash tarzi o‘xshatishlarda ham yuzaga chiqishini aytib o‘tadi. [Xudoyberganova, 2015: 94]. Har bir turg‘un o‘xshatishlarning vujudga kelishi maqol va matallar singari uzoq vaqtni talab etgan. Avloddan-avlodga o‘tish mobaynida o‘xshatish unsurlari turg‘unlashib boravergan. “Turg‘un o‘xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o‘xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo‘ladi, bunday o‘xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lsa-da, vaqtlar o‘tishi bilan til jamoasida urfga kirib doimiy iboralar sifatida turg‘unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo‘ladi. Bunday o‘xshatishlar xuddi tildagi tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi”. [Mahmudov, 2017: 167]. Professor N.Mahmudov fikrlaridan anlashiladiki, turg‘un o‘xshatishlar dastlab erkin o‘xshatishlar tarzida nutqqa olib kirilgan, vaqtlar o‘tib ommalashgan, xalq orasida sayqallanib turg‘unlashgan. Sayqallanish davomida ularda xalqning milliy mentaliteti, madaniyati, ruhiyati o‘z aksini topib boravergan. Bir so‘z bilan aytganda, turg‘un o‘xshatishlar erkin o‘xshatishlarning hosilasidir. Demoqchi bo‘lganimiz, erkin o‘xshatishlarning ayrimlari til egalari tomonidan doimiy iste’molda qo‘llana boshlagandan keyin turg‘unlashadi. Ammo barcha erkin o‘xshatishlar ham turg‘unlik darjasiga ko‘tarilavermaydi. Erkin o‘xshatishning turg‘unga aylanishi uchun uning tarkibidagi etalon, o‘xshatishning yana bir tirgagi

bo‘lgan asos kabi unsurlar oxorli, ta’sirchan, o‘xshatilayotgan predmetni tez va oson tasavvur qila olinishini ta’minlay olishi kerak. Mana shunday o‘xshatish namunalaridan Tohir Malik o‘rinli foydalana olgan. Adib o‘xshatishlardan turli o‘rinlarda har xil vaziyatlarni ochib berish uchun qo‘llaydi. Obyektga olingan asarlardan yig‘ilgan o‘xshatishlarni F.Usmanovning [Usmanov, 2017: 164] o‘xshatishlar subyektiga ko‘ra amalga oshirilgan tasnifiga asoslanib, o‘rganilayotgan asarlar matnida uchrovchi turg‘un o‘xshatishlar tahlilga tortilgan:

Insonning tashqi ko‘rinishini obrazli ifodalovchi turg‘un o‘xshatishlar

O‘xshatishlar barcha turdagi predmet, shaxs, holat, voqeaga nisbatan qo‘llanishi mumkin. Shu qatorda, insonning tashqi ko‘rinishini obrazli ifodalovchi o‘xshatishlar ham mavjud bo‘lib, ular shaxs ko‘rinishi haqidagi tasavvurlarni oydinlashtiradi. Masalan, *suqsurdek, lablari g‘unchadek, qoshlari kamondek, paridek, qaddi shamshoddek* kabi o‘xshatishlar orqali ta’riflanayotgan shaxsni tez va oson tasavvur qilish mumkin. Yuqorida sanalgan o‘xshatishlar shunchaki shaxsni tanitish yoki tasvirlash uchungina qo‘llanadi desak, xato bo‘ladi, albatta. O‘xshatishlar badiiy matnning serjiloligini ta’minlashda alohida o‘ringa ega. Shuning uchun ham u eng qadimgi davrlardan boshlab insoniyat nutqini bezovchi sermahsul vosita hisoblanadi. O‘xshatishlardagi tasvirni tashqi va ichki turlarga bo‘lgan M.Yoqubbekova o‘zining ayni mavzuga bag‘ishlangan maqolasida shaxsning tashqi ko‘rinishiga qaratilgan o‘xshatishlar yuzasidan shunday fikr bildiradi: “Tashqi tasvirga ko‘ra o‘xshatishlar qahramon qiyofasini, uni qurshab turgan narsalarni, shart-sharoitni tashqi ta’sir sezgilari asosida ta’riflaydi”. [Yoqubbekova, 2000: 33]. O‘xshatishlar o‘zining matnga badiiy estetik zavq bera olishi bilan ko‘pchilikning diqqatini tortgan. Aristotel poeziyaga nisbatan o‘xshatish san’ati degan nomni qo‘llaydi. [Arastu, 2018; 21]. Atoulloh Xusayniy esa unga shunday ta’rif bergan: “Tashbeh vasfta bir nimani bir nimaga o‘xshatmoqtin iborattur. Anikim, tashbeh qilurlar mushabbah derlar, va anikim, Anga tashbeh qilurlurlar mushabbah bih derlar va ul vasfni vajh-i-shibh (o‘xshash tomoni) derlar” [Atoulloh Xusayniy, 1981: 212].

Inson harakati va harakatsizligini obrazli ifodalovchi turg‘un o‘xshatishlar.

Qissalarda uchrovchi turg‘un o‘xshatishlar tahlil qilinar ekan, ular orasida inson harakati va harakatsizligini obrazli ifodalovchi turg‘un o‘xshatishlarning miqdori bir qadar ko‘p ekanligiga guvoh bo‘ldik.

“Kafanlikni ham o‘zbeklar berishgan. Men kichkina bola edim. Itday xor qilib haydab kelishgan. Turklarning boshiga ham shu kun tushgan. Xorlik nimaligini bilaman. Buvam ichgan tuzingni oqla, deganlar”. [Tohir Malik, 2013: 200]. Bu o‘rinda *itdek* etaloni orqali haydalish holatida hurmatsizlik, bepisandlik kabi munosabat sababli qahramon taqdirida xorlik yuzaga kelganiga ishora qilinmoqda. O‘xshatishning *podadek haydamoq* varianti ham mavjud. *Podadek haydamoq* bilan *itdek haydamoq* o‘xshatishlarining farqli tomoni shundaki, podadek haydashda haydayotgan shaxs podaga yaxshi munosabatda, qo‘riqlab borish maqsadida harakat qiladi, *itdek haydamoqda* esa, aksincha, ma’lum bir joydan haydash, haydaganda ham shunchaki emas, haqorat, g‘azab kabi tuyg‘ular bilan birgalikda aks etadi. Shuning uchun ham yozuvchi asar qahramoni

Zelixonning tilidan bayon qilinayotgan voqeani o‘quvchining ko‘z o‘ngida real tasvirlash uchun *itdek haydamoq* o‘xshatishini tanlagan.

Inson nutqiy faoliyatini obrazli ifodalovchi turg‘un o‘xshatishlar

O‘xshatishlar orasida inson nutqiy faoliyatini obrazli ifodalovchi o‘xshatishlar ham talaygina bo‘lib, kuzatishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, bunday o‘xshatishlar, asosan, salbiy holatni aks ettirish uchun xizmat qilishiga guvoh bo‘lindi. Masalan, *sherdek o‘kirmoq, itdek akillamoq, eshakdek hangramoq, pashshadek yoki aridek g‘o‘ng‘illamoq, to‘tidek takrorlamoq, ilondek chaqmoq* (gap bilan) kabi. Ijobiy sema ifodalovchilari ham bo‘lib, ular qo‘l bilan sanoqli miqdorda kam. Jumladan, *qo‘ng‘iroqdek ovoz, bulbuldek/bulbuligo‘yodek sayramoq* kabi. Ammo shunisi xarakterliki, bulbuldek/bulbuligo‘yodek sayramoq o‘xshatishi salbiy sema uchun ham, ijobiy sema uchun ham xizmat qiladi. Bu so‘zlovchining maqsadiga bog‘liq.

“Nasiba labini tishlab, bosh chayqadi. Shu kunlar ichi huvillayotgan uyda yolg‘iz o‘tirish unga oson kechmadi. Ammo yolg‘izlik azobidan «dadam qanilar?» degan savolga javob qaytarish ming chandon og‘irroq edi. Bu savol uni ilon kabi chaqishi, nazarida hatto jonini ham sug‘urib olishi mumkin edi“. [Tohir Malik, 2013: 64]. Yuqoridagi gapda qo‘llangan o‘xshatish inson nutqiy faoliyatini obrazli ifodalashga xizmat qilgan bo‘lib, bayon etilayotgan fikrning tinglovchiga nisbatan salbiy ta’sirini aks ettiradi. Bu o‘xshatish Sharif Nomozovning giyohvandlikda noo‘rin ayblanib, qamalgan paytdagi ayolining ahvoliga nisbatan qo‘llangan. Yozuvchi tomonidan qo‘llangan o‘ringa ham e’tibor qaratilsa, o‘xshatish orqali mavjud bo‘lgan vaziyat yanada tushunarli darajaga ochib berilgan. O‘xshatishning chayondek chaqmoq varianti ham bo‘lib har ikkala o‘xshatish ham faqat bir xil sema uchun xizmat qiladi. O‘zbek xalqi ilon va chayon haqida salbiy tasavvurga ega. Bunga ilon va chayondagi zaharning mavjudligini sabab qilib ko‘rsatish mumkin. Chayon chaqsa, bir kecha-yu, bir kunduz qattiq og‘riq bo‘ladi. Ana shu azobdan qo‘rqib go‘yo nomini eslansa, kelib chaqadigandek xalq orasida chayon so‘zining o‘rnida eshak so‘zi qo‘llanadi. Demak ilon va chayon chaqib zaharlangan odam ko‘p aziyat chekadi. Yuqoridagi misolda o‘xshatishga olingan ilondek chaqmoq birligi orqali “dadam qanilar?” degan savolga javob berishning naqadar og‘ir ekanligi ochib berilgan.

Inson ichki kechinmalarini obrazli ifodalovchi turg‘un o‘xshatishlar

Yig‘ilgan o‘xshatishlar orasida insonning ichki kechinmalarini obrazli ifodalovchi o‘xshatishlar ham uchraydi. F.Usmanov o‘zining dissertatsiyasida ana shunday o‘xshatishlarni ijobiy va salbiy kechinmalarni ifodalovchi o‘xshatishlarga ajratgan. (Usmanov, 2017: 171].

Insonning ichki kechinmalari ba’zan tashqi ko‘rinishdan anglashilib tursa, ba’zan uni so‘zlar bilan ifodalab bo‘lmaydi. Badiiy asarlarda qahramonning ichki kechinmalarini yozuvchining mahorati yordamida aniqroq anglaymiz. Real hayotda kuzatilganidek, odatda, ijobiy tuyg‘ular insonning tashqi ko‘rinishida tez aks etadi, salbiy hislarni esa, ko‘pincha bildirmaslikka harakat qilinadi.

To‘g‘ri, yumshoq o‘rindiqda tan rohatlanadi, ammo ruhi tikanaklar uzra yotganday azobda [Tohir Malik, 2013: 33]. Xalqimizda insonning xotirjamligi buzilsa, halovati yo‘qolsa, xavotiri kuchli bo‘lgan o‘rinlarda o‘z holatini tasvirlash

uchun *ignaning ustida o‘tirganday, cho‘g‘ning ustida o‘tirganday, tikanning ustida o‘tirganda*y kabi o‘xshatishlardan foydalaniladi. Ushbu parchada insonning ichki salbiy kechinmalarini obrazli ifodalovchi turg‘un o‘xshatishdan foydalanilgan bo‘lib, unda asar qahramoni Elchinning tuyg‘ulari aks etgan. Ayni o‘xshatish, odatda, biror qaltis ishning natijasini sabrsizlik bilan kutilganda, kuchli xavotirni aks ettirishda qo‘llanardi, ammo asarda Elchin qamoqda ekanligida qutulib chiqsa, albatta, Noilaning qasosini olishni rejalashtirgani, qamoqdan qaytganiga ikki oy bo‘lsa hamki o‘ch olishning biror yo‘lini topolmagani uni tinch qo‘ymayotganligini ochib berish uchun qo‘llangan. Adib asarlarini kuzatar ekanmiz, shunga o‘xshash ko‘plab o‘xshatishlarni uchratish mumkin.

Yozuvchining mahorati shundaki, u o‘xshatishni o‘zi uchun keng maydon sifatida qabul qilgan va asarlarini yozish davomida o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlardan keng foydalangan. Undan tashqari, oddiy, rangsiz, doimiy ifodalardan qochib, milliy koloritning yuksak ko‘rinishiga, estetik ta’sirchanlikka, ifodaviylikka erishgan. Undan tashqari, adib o‘xshatishlar orqali qisqa va ixchamlikka erishgan.

ADABIYOTLAR

1. Арасту. Ахлоқи кабир. – Тошкент:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018.
2. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1981.
3. Усмонов Ф.Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2017.
4. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоетикаси. – Тошкент, Ўзбекистон, 2019.
5. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатиш: Монография. – Тошкент, 2003.
6. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатишларнинг табиатига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, –Тошкент, 2000, №6.
7. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий нигоҳ // Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент, Mumtoz so‘z, 2017.
8. Тоҳир Малик. Шайтанат (қисса). 1-китоб. – Тошкент: Шарқ. 2013.
9. Усмонов Ф.Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2017.
10. Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2015.

DIALEKTLARDA ERKAK VA AYOL NOMLARINING BERILISHI

GRANTING OF MASCULINE AND FEMALE NAMES IN DIALECTS

Karshibayeva Yulduz
mustaqil tadqiqotchi,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada erkak va ayol nomlari leksemalarining genderologik tahlili masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotning maqsadi dialektlarda erkak va ayol nomlarining berilishini tadqiq etishdan iborat.*

Kalit so'zlar: *jins, erkak, er, ayol, ona, aya, buvi, aba.*

Annotation: *This article pays special attention to issues of gender analysis of lexemes of male and female names. The purpose of the study is to study the giving of male and female names in dialects.*

Key words: *gender, man, husband, woman, mother, mother, grandmother, grandmother.*

O'g'il va qiz farzandlar o'zlarini tug'ib o'stirgan ayol shaxsga nisbatan *ona* leksemasidan tashqari dialektlarda – *oyi, aya, acha, buvi, aba* atamalarni ham ishlatadilar. Bu atamalarning ma'no doiralari ona atamasining ma'no doirasiga nisbatan ancha chegaralangandir. Ularning genezisi to'g'risida quyidagi fikrni aytish mumkin:

Apa, aba variantlarining genezisi esa bir-biri bilan bog'liqdir. Chunki turkiy tillarning ko'pchiligida, shu jumladan, o'zbek tilida *p* tovushining *b* ga va *p* ning *b* tovushiga almashinish hodisasi mavjuddir. Shuning uchun ham, shevalarda *aba (ona)* so'zi bilan birga uning fonetik variantlari u yoki bu shevada tor ma'noda mustahkamlanib qolgan.

Shunday qilib, bu yuqoridagi fonetik variantlar, ayniqsa, o'zbek tilida ona leksemasini *aya, oyi* atamalari bilan baravar teng ma'noda ishlatila beradi. Masalan, o'zbek tilida: *Uyga kelsam ayam kutib o'ltirgan ekanlar.*

Ona qon-qarindoshlik termini sifatida turkiy tillarda umum ma'noga ega bo'lib, o'zbek tilida umum dialektal termin hamdir. Uning ma'nosi, fonetik variantlaridan qat'iy nazar, adabiy tildagi *ona* ma'nosini ifodalaydi.

Ona termini biror begona o'rta yoshlardagi ayol kishiga (shaxsga) nisbatan murojaat qilish uchun qo'llaniladi. Masalan,

– Qayerdan keldingiz, *ona*? – dedi Yo'lchi.

Elmurod kampirning samimiy muomalasini ko'rib:

– Salomat bo'ling, onajon! – dedi.

Bizning onamiz bo'ladilar, – dedi Abdurasul (P.Tursun, O'qituvchi).

O'zbek tilidagi bu *aya* termini ona ma'nosidan tashqari (aya terminini ishlatuvchi shevalarda) tarbiya muassasalarida – maktablarda, bog'cha va yaslilarda, bolalarning o'z tarbiyachisiga, o'qituvchisiga nisbatan murojaat qilishi

uchun ham qo‘llaniladi. Bulardan tashqari, o‘z qarindoshlariga nisbatan o‘zidan kichik shaxslarning murojaatida ishlatiladi.

Ona, aya terminlari ayol shaxs otlaridan keyin kelib, murojaat va u shaxsni hurmatlash ottenkasini kuchaytirib keladi. *Jamila Hoji onaga: Onajon! Boy ota bir oydan beri, seni olaman, deb hol-jonimga qo‘ymaydi.*

Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida ham yuqorida aytganimizdek, *ona* terminining sinonimi sifatida ishlatilib, onani ulug‘lash, uni yuqori darajaga ko‘tarish, ulug‘ inson, siymo sifatida tasvirlash jarayonida *volida* atamasi *ona* atamasi termini bilan barobar ishlatiladi: *Mehrigiyo volidam meni ardoqlab o‘stirdi.*

Shunday qilib, ona termini umum turkiy va umum dialektal so‘z bo‘lib, uning ma’no doirasi sinonimlariga, dialektlardagi yoki adabiy tilidagi “ona” ma’nosini ifodalovchi variantlariga nisbatan juda ham kengdir. Bu ona termini yordamida turkiy tillarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri qoni qo‘shilmagan ba’zi qarindoshlik va yaqinlik nomlarini, yangi ma’nodagi boshqa so‘z turkumlarini yasash mumkin: *qayin ona, o‘gay ona, ona-bola* kabi. Yoki: *ona tili, Ona-Vatan, ona qalbi* boshqalar. Bu kabi xususiyatlar *oyi, apa, acha, buvi, aya* atamalarida ko‘rinmaydi.

Turkiy tillarda *katta, kichik* sifatlari bilan kelgan *oyi, aya, buvi* terminlari turkiy tillarning ba’zilarida *ona* ma’nosida bo‘lsa, ba’zilarida o‘zbek adabiy tilidagi *buvi* yangi qarindoshlik terminini ifodalaydi.

O‘zbek tilida *katta oyi, kichik oyi* yoki shevalardagi *katta ena, katta buvi, kichik buvi* anaformalari asosan *ona* ma’nosida ishlatilish xususiyatiga ham egadir. Boshqa turkiy tillarda esa o‘zbek tilidan butunlay farq qilgan holda. o‘zbek tilidagi buvi (otasining, onasining onasi) ma’nosida ishlatiladi.

O‘zbek tilidagi ota so‘zi va shu ma’nodagi terminni ifodalovchi so‘zlar boshqa turkiy tillarda ham mavjud bo‘lib, ular deyarli bir-birlaridan unchalik katta farq qilmaydilar. O‘zbek tilidagi *ota* formasi uyg‘ur, turkman, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq adabiy tillarida *ata* formasida shakllangan. O‘zbek klassik adabiyotida hamda “Boburnomada”da *ata* “Shayboniynoma”da *ato* formalari mavjud.

Ota, ata, dada, ake, kaka so‘zlari qon-qarindoshlik termini sifatida turkiy tillarda asosan bolasi bor yoki biror shaxsning bolasini asrab olgan shaxs (erkak)ga nisbatan aytiladigan termindir.

Jins ma’nosini ifodalovchi so‘zlarda quyidagi ma’no taraqqiyoti kuzatiladi: Ma’no kengayishi. Qalliq so‘zi ma’no kengayishi hodisasiga uchragan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da qayd etilishicha, mazkur so‘z hozirda “biror yigitga unashtirilgan qiz (shu yigitga nisbatan)” va “kuyov bo‘lmish yigit (unashtirilgan qiz yoki xotiniga nisbatan)” [2008: 228] ma’nolarini bildiradi. Ammo qadimda u faqat “unashtirilgan qiz” ma’nosini bildirgan. Buni so‘zning etimologik ma’nosi ham tasdiqlaydi.

“Bu so‘z aslida qalinliq tarzida talaffuz qilingan bo‘lib, “qalin berib unashtirib qo‘yilgan qiz” ma’nosini anglatgan” [Rahmatullayev, 2000: 517]. Keyinchalik so‘zning etimologik ma’nosi unutilib, u har ikkala jins vakilini ham ifodalaydigan bo‘ldi. Ma’no torayishida avval umumiy jins, ya’ni ham erkak, ham ayol ma’nosini ifodalagan so‘z semantik taraqqiyot natijasida aniq bir jins tushunchasini – “ayol” yoki “erkak” ma’nosini ifodalashga xoslanadi. Masalan, “Devonu lug‘otit turk”da

er so‘zi ishtirokidagi ko‘plab so‘z birikmalari va gaplar keltirilgan bo‘lib, ularda shu so‘z umuman “odam” ma’nosini ifodalaydi. Masalan: er tavarin qisg‘andi gapi “odam molini xarj qilishdan qizg‘andi” deb sharhlangan [Odilov,2015:165]. Shuningdek, erinan so‘zi bo‘ydoq odam deb izohlangan [Qoshg‘ariy,2016: 96]. Erinan – odami yo‘q, kishisi yo‘q demakdir. Hozirda bu so‘zning faqat erkak kishiga nisbatan ishlatilishi uning ma’no torayishi hodisasiga uchraganligini ko‘rsatadi.

Qutbiy ma’no o‘zgarishi ham kuzatladi. Jinsni ifodalovchi so‘zlarda ham shunday ma’no taraqqiyotiga duch kelishimiz mumkin. Jins ma’nosi qarama-qarshi tomonga o‘zgargan so‘zlarga misol qilib hozirda “urg‘ochi qo‘y” ma’nosini ifodalaydigan to‘qli so‘zini keltirish mumkin. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bu so‘z “bir yarim yoshga yetmagan, qochirilmagan urg‘ochi qo‘zi” deb izohlangan [2008: 253]. “Devonu lug‘otit turk”da to‘qli so‘zi “olti oyli qo‘chqor” deb sharhlangan [Qoshg‘ariy,2016: 405]. Shunga ko‘ra xulosa qilish mumkinki, to‘qli qadimda “qo‘chqor” ma’nosida qo‘llangan, hozirda bu so‘zning ma’nosi qarama-qarshi tomonga o‘zgarib, endilikda to‘qli “urg‘ochi qo‘y” ma’nosini ifodalaydigan bo‘lgan.

Shuningdek, “chiqan” so‘zining ma’no taraqqiyoti diqqatga sazovor. “Devonu lug‘otit turk”da mazkur so‘z “xolaning o‘g‘li, jiyan” deb izohlangan [Qoshg‘ariy, 2016: 382]. Hozirda faqat Xorazm shevasida saqlanib qolgan ushbu so‘zning ma’nosi teskari - ayol jinsi tomon o‘zgargan. Tilshunoslikda mazkur hodisa, ya’ni muayyan bir so‘zning qarama-qarshi ma’nolarni ifodalashi enantiosemiya deb yuritiladi [Qoshg‘ariy, 1960:205].

Xulosa qilib aytganda, dialektlarda erkak va ayol nomlari leksemalarining genderologik berilishi har xil ekanligini kuzatishimiz mumkin. Hatto adabiy tilda ham bir atamaning (biz buni *ona* leksemasida kuzatdik) turli vazifalarda qo‘llanishini kuzatdik. Davrlar o‘tishi bilan erkak va ayol nomlari leksemalarda ma’no torayishi va kengayishi hatto teskari ma’no kasb etishi kuzatiladi.

ADABIYOTLAR

1. Кошғарий М. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент, 1960.
2. Кошғарий М. Девону луғоти-т-турк. 3 жилдли.II жилд. – Тошкент, 2016. Кошғарий М. Девону луғоти-т-турк. 3 жилдли. I жилд. – Тошкент, 2016.
3. Одилов Ё. Ўзбек тилида лексик ва фразеологик энантиосемия. – Тошкент: Тафаккур, 2015.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

SHAROF RASHIDOVNING “KASHMIR QO‘SHIG‘I “ QISSASIDA METAFORALAR IKKILAMCHI NOMINANT SIFATIDA

METAPHORS AS A SECONDARY NOMINEE IN SHAROF RASHIDOV'S STORY “KASHMIR SONG

G‘aybulloyeva Umida Ahmatovna
Doktarant, NavDPI
umidagaybulloyeva@gmail.com.

Annotatsiya: *Badiiy adabiyotning eng muhim so‘z quroli bu so‘zdir.Har bir So‘zlovchi o‘z fikrini eshituvchiga yoqimli,jozibali,ta’sirchan qilib yetkazishni maqsad qilib qo‘yadi.Bunday vaziyatlarda esa,albatta badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi.Ulardan eng keng tarqalgani bu metaforalardir.Ushbu maqolada “SHarof Rashidovning “Kashmir qo‘shig‘i“ qissasida qo‘llanilgan metaforalar va ularning badiiy imkoniyatlari haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *metafora,leksik nominatsiya,metaforizatsiya,poetic metafora.*

Annotation: *The most important verbal tool of fiction is the word. Every speaker aims to convey his thoughts to the listener in a pleasant, attractive, and impressive way. In such situations, of course, artistic image tools are used. the most common are metaphors. This article talks about the metaphors used in the short story "Song of Kashmir" by Sharaf Rashidov and their artistic possibilities.*

Key words: *metaphor, lexical nomination, metaphorization, poetic metaphor.*

Inson so‘zlay olish qobiliyati,ongi bilan boshqa tirik mavjudotlardan ajralib turadi.So‘zni o‘z o‘rnida jozibali,ma’noli so‘zlay olish ham bir san’atdir.So‘zlovchi fikrini bayon qilar ekan,o‘z nutqi davomida turli badiiy tasvir vositalaridan foydalanib,ularni o‘z ma’no nozikliklarini inobatga olib qo‘llaydi. Metaforalar mana shunday keng imkoniyatlarga ega ,leksik jozibadorikka liqto‘la bo‘lgan ko‘chim turlaridan biridir.

Metaforalar ikki narsa o‘rtasida o‘xshatish,taqqoslash,kitobxon ongida yaqqol obraz yaratish uchun qo‘llaniladigan adabiy vositadir.Ushbu hodisada narsa o‘z xususiyat,shakl,belgi,harakat,hid,hajm va shu kabi xususiyatga ega bo‘lgan narsaning nomini oladi.Metaforalar kundalik hayotda,badiiy adabiyotda, she’riyatda uchraydi va so‘zga rang-baranglik ,go‘zal ma’no baxsh etadi.

Metaforalar tilshunosligimizda ikkilamchi nominatsiya sifatida ham o‘rganiladi. V.N.Teliya metaforani “nutqdagi mavjud nominativ vositalarning yangi vazifani ado etishga kirishuvini” aks ettiruvchi ikkilamchi leksik nominatsiyaga xoslangan deb biladi. M.Mamadaliyeva “O‘zbek tili nominativ birliklarning konnotativ aspekti” asarida konnotatsiyani ifodalashda metaforalarning o‘rni haqida gapirganda, xususiy-muallif metaforalari yozuvchining estetik maqsadi, ya’ni borliqni subyektiv munosabatini qo‘shib ifodalagan holda nomlash asosida yuzaga kelishi, ular uslubiy jihatdan bo‘yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo‘lishi, metafora

orqali ma’no ko‘chishida konnotativ ma’no yorqinroq aks etishini ta’kidlab, masalan, *ot, eshak, qo‘y, it, bo‘ri, tulki, yo‘lbars, boyog‘li, musicha, burgut, lochin, qaldirg‘och, bulbul* kabi hayvon va qushlarning nomlari bo‘lgan leksemalar o‘z ma’nosidan tashqari, ko‘chma ma’noda juda keng qo‘llanishini tahlil qilgan. “Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo‘yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkining ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko‘zi o‘tkirligi kabi tirik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko‘chiriladi, natijada konnotativ ma’no yuzaga keladi hamda matnning ta’sirchanligi oshadi”.[Mamadaliyeva,1998:12]. Ikkilamchi nominantlik faqat matndagina anglashiladi, degan fikr metaforaga ham tegishlidir. Shuningdek, ularda sub’ektiv munosabat bo‘rtib turadi. Metafora – so‘zni matnda qo‘llashdagi o‘ziga xos hodisadir. Matnda shakllanmagan, zarur matniy aloqalardan uzilib qolgan metafora mavjud emas. Shuning uchun ham metaforani har qanday o‘rganish, uning vazifasini qarab chiqish faqat keng matnning real xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Endi metaforaning lingvistik tabiati haqida. Metaforizatsiya juda murakkab semantik jarayon bo‘lib, ma’lum til lug‘at tarkibining boyishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Metaforizatsiya natijasida so‘zning ma’nosida o‘zgarish yuz berishi, ma’no anglatish doirasi kengayib ketishi mumkin. Shuning uchun ham tildagi frazelogizmlar, polisemantik so‘zlar, omonim va sinonimlarning ko‘payishiga, terminologiyaning boyishiga metaforizatsiya sababchi bo‘ladi, deb ayta olamiz.Ma’lumki, umuiste’moldagi so‘zlarning asosiy qismi ko‘p ma’nolidir. O‘zbek tilda ko‘p ma’noli so‘zlarning yangi ma’no kasb etishiga olib keluvchi nolingvistik faktorlardan eng faol qo‘llanadigani - bu metaforadir. Metafora (yun. metaphora - ko‘chirish) - ma’no ko‘chishining keng tarqalgan turlaridan biri, narsa-hodisalar orasidagi o‘xshashlikka asoslanuvchi ko‘chim turi, trop. [Quronov 2004:40] Metafora mohiyatan yashirin o‘xshatish bo‘lib, unda o‘xshatilayotgan narsa tilga olinmagani holda, uning ma’nosini o‘xshayotgan narsa , ya’ni uni ifodalayotgan so‘z bildiradi. Albatta, bu o‘rinda o‘xshatilayotgan narsa-hodisalarning aynan o‘xshashligi talab qilinmaydi, balki ikki narsa-hodisaga xos belgilardan birortasi asos uchun olinadi.

Masalan: ”*Lola shirin so‘zlari bilan o‘z dugonasini yupatdi, uning umidiga umid, ishonchiga ishonch qo‘shdi”*.

Bu o‘rinda predmetning maza-ta’m belgisini beruvchi shirin so‘zi o‘xshashlik asosida xususiyat ifodalash uchun qo‘llanilgan. Ikkinchi bir o‘rinda ham shirin so‘zi metafora sifatida qo‘llangan:

“U qancha qo‘shiq aytsa, sevimli yori Bambur uning ko‘zlariga shuncha ravshan ko‘ringanday, ishtiyoq bilan o‘rgan ipak sochlarini silab, erkalaganday, yoqut lablariga lablarini qo‘yib, shirin-shirin bo‘sa olganday bo‘lardi”.

Nutqqa obrazlilik, ta’sirchanlik baxsh etish maqsadida ikki narsa yoki hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlik, muvofiqlik asosida ularning biri o‘rnida xuddi shu ma’noni anglatadigan butunlay boshqacha tarzda, albatta, so‘z yoki ibora ko‘chma ma’noda ishlatiladi. Ana shu so‘z yoki ibora metaforadir.A.Hojiyev metafora va metonimiya kabi hodisalarni so‘zlarning ma’nosidagi o‘zgarish yoki siljish natijasida emas, balki ulardagi nom ko‘chishi oqibatida yuzaga keladi deb hisoblaydi hamda ularni nolingvistik jarayon tarzida izohlaydi.[Hojiyev 1961:220]

Nom ko‘chishi qandaydir o‘xshashlik, narsalar, belgilar, harakatlar o‘rtasidagi ma’lum aloqadorlik asosida yuz beradi. Shuning uchun ham nom ko‘chishga olib keluvchi bunday hodisalar nolingvistik hodisa hisoblanadi deydi. Predmetlar, narsa va hodisalar, ularni anglatadigan tushunchalar o‘rtasidagi dialektik muvofiqlik va aloqadorlik so‘zlarning nutqda butunlay yangi ma’nolarda qo‘llanishini keltirib chiqaradi va u mutlaqo so‘zlovchining subyektiv qarashlariga hamda imkoniyatiga bog‘liq ravishda yuzaga keladi. So‘zlovchining salbiy munosabatini kuchliroq ifodalaydi. Bunga “Kashmir qo‘shig‘i” qissasidan misol keltiramiz:

“Gullar bog‘ining bir chekkasida qad ko‘targan tepalikka chiqib, olamdagi barcha qora kuchlarni chaqirib, ishga soldi”.

Metafora hissiyotimizga, ongimizga ta’sir etish bilan birga yozuvchini ham uzundan-uzoq bayondan qutqaradi. Metaforalarning badiiy uslubga xos alomat ekanligini bir xil metaforalarning ham badiiy ham so‘zlashuv uslublarida qo‘llanilishini taqqoslash orqali yaqqol ko‘rish mumkin. Badiiy adabiyot tilining ajralmas a’zosi bo‘lgan metaforalarning qo‘llanishidagi o‘ziga xoslik haqida yana shuni aytish mumkinki, ular har bir tilda urf-odatlar, jug‘rofiy muhit, fan va madaniyatning, iqtisodiy va xo‘jalik taraqqiyotining darajasiga bog‘liq ravishda milliy xarakter ham kasb etadi. Qissada qo‘llangan metaforalarda tabiat va inson uyg‘unligini ko‘rish mumkin. Bu hodisa badiiylikni oshiradi, ma’noni kuchaytiradi:

“Pok sevgisini faqat Bamburgagina bag‘ishlaganini, usiz baxt daryosi suvidan bahramand bo‘lolmasligini va shuning uchun ham o‘z Bamburini umrbod izlashga, uni topishga va Gullar bog‘ida u bilan qo‘shilishga ahd qilganini angladilar”.

Poetik metaforalar tasvir obyektini aniq material asosida nazariy, adabiy-tarixiy va individual-ijodiy tomonlarni o‘zaro aloqadorlikda olib qarab o‘rganish adabiy jarayonning, poetik ijodning, yozuvchi uslubi va mahoratining ko‘plab tomonlarini aniqlashga imkon beradi:

“Pok sevgisini faqat Bamburgagina bag‘ishlaganini, usiz baxt daryosi suvidan bahramand bo‘lolmasligini va shuning uchun ham o‘z Bamburini umrbod izlashga, uni topishga va Gullar bog‘ida u bilan qo‘shilishga ahd qilganini angladilar”.

Mazkur nutqiy parchada yomonlik, zulm qorong‘ulikka, zulmatga qiyoslangan:

“Ular bilan bu olam —
Qorong‘i, yorishmaydi”.

Quyidagi o‘rinda oltin va tuproq so‘zlari metaforaning go‘zal namunasini hosil qilgan. Unda tabiatning insoniyatga g‘amxo‘rligi, unga zavq berishi, qalbiga go‘zallik ato etishi qiyoslash asosiga qurilgan holda ifodalangan: ...maysalar ham oltin tuproqning mo‘l-ko‘l ozuqasi — kulib turgan quyoshning hayotbaxsh nurlaridan bahra olib, qulf urib yashnadilar.

Ikkinchi bir o‘rinda yomonlik timsoli Xorud alvastiga qiyoslangan:

“ *Bu alvastining qurum bosgan xarobazordagi o‘yinini ko‘rmaysizmi!”*

Ko‘rib o‘tganimizdek, ijodkorning shuuri, estetik ideali , dunyoqarashi, maqsadi va g‘oyasi metaforalar vositasida badiiy aks ettirilgan. Inson ruhiyatining muhim qirralarini muayyan narsa, tuyg‘u va kechinmalari betakror tabiat manzaralar tasvirida ham metaforalar uslubiy vosita vazifasini bajaradi.

”*Gul qora ofat bilan olishdi, timdalashdi, yulishdi, ammo nozik chechak holdan ketdi, ko‘zlari tinib, darmonsizlandi-da, yerga yiqildi”.*

Mazkur parcha fikrimizning yaqqol dalilidir.Bunda ”qora ofat”deyish orqali Xorudning asarda salbiy qahramon ekanligini,gulni ”nozik chechak ” deb atash orqali esa uning ofat oldida naqadar kuchsizligiga ishora qilgan va bu hodisani metafora asosida ochib bergan.Bunga o‘xshagan misollarni qissada yana yuzlab uchratishimiz mumkin.

Ammo shuni ham unutmaslik kerakki,tilda ayrim olingan ma’lum bir so‘zni metafora deb tushunish noto‘g‘ridir. Tilda matndan ajralgan metafora – so‘z yo‘q, balki nutq jarayonida, keng ma’noda matnda so‘zni metaforik qo‘llash hodisasi mavjud.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki,metafora yozuvchi uchun muhim vosita bo‘lib,u yozuvchiga go‘zal asar yaratish imkonini beradi.U so‘zga jon kiritib,kitobxon uchun qiziqarli ma’nolarni yaratadi.”Kashmir qo‘shig‘i “ qissasida ham yozuvchi metaforalardan juda unumli foydalanganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.Bu asar badiiyligini yanada oshiribgina qolmasdan,kitobxon uchun ham yangi ma’nolarni kashf etgan.

ADABIYOTLAR

1.Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent, 1961.
2. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. –Samarqand, 1994.
3.Mamadaliyeva M. O‘zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti. –Toshkent : ND, 1998. 4.Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. –Toshkent, 2004.
5.O‘zME. Birinchi jild. –Toshkent, 2000
6.Sh.Rashidov Kashmir qo‘shig‘i qissa. –Toshkent, 1978.

DIZAYN (KOSTYUM) VA MODA TERMINOLOGIYASIDA TERMIN SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI

WAYS OF TERM FORMATION IN DESIGN (COSTUME) AND FASHION TERMINOLOGY

Nazirova Oygul Muxitdinovna
Tayanch doktorant, Namangan muhandislik texnologiya instituti; oygul_nazirova@mail.ru

Annotatsiya: *Maqolada terminologiyaning muhim masalalaridan biri hisoblangan termin yasash usullari bilan bog‘liq masalalar muhokama qilinadi.*

Jumladan, dizayn (kostyum) terminologiyasida metaforizatsiya va metonimizatsiya jarayonlari, ularning terminologizatsiya jarayoni bog‘liqligi kabi masalalar ham ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *termin, termniologizatsiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, ma’noni kengayishi, ma’noni torayishi, tropeik termin shakllanishi.*

Annotation:*he article discusses issues related to methods of term formation, which is considered one of the important issues of terminology. In particular, such issues as the process of metaphorization and metonymization in the terminology of design (costume) and their connection with the terminological process (terminologization) are revealed.*

Key words*: term, terminologization, metaphor, metonymy, synecdoche, expansion of meaning, narrowing of meaning, tropic term formation.*

Barchamizga ma’lumki, dizayn (kostyum) va moda sohalari kiyim va uning aksessuarlariga nafislik, estetika, kiyim konstruktsiyasi va tabiiy go‘zallikni qo‘llash san’ati hisoblanadi. Ular madaniyat va turli yo‘nalishlar ta’sirida bo‘lib, vaqt va makonga qarab o‘zgarib turadi. Dizayn va moda nafaqat inson, balki butun jamiyat hayotida muhim rol o‘ynaydi. R.Bartning fikricha, moda matn sifatida o‘qilishi mumkin. Kostyum, birinchi navbatda, o‘zini namoyon qilish usullaridan biri sifatida kiyim bilan bog‘liq. Kostyum - bu kod, shifrlangan xabar, kiyim esa ma’noni ifodalash shaklidir.

Terminologiyaning muhim masalalaridan biri termin yasash usullari, muayyan bilim sohasining terminologik tizimini shakllantirish yo‘llari masalasidir. Bu muammo juda ahamiyatli hisoblanadi, chunki termin yaratishning qiyosiy tahlili o‘rganilayotgan terminologik tizim doirasida uning qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotimizda biz ko‘p qo‘llaniladigan so‘z va terminni farqlash muammosi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan *terminologizatsiya* jarayonini kuzatishga harakat qilamiz. Termin va so‘z o‘rtasidagi munosabatlar muammosi uzoq vaqtdan beri terminologiyadagi eng muhim va bahsli masalalardan biri bo‘lib kelgan. V.A. Tatarinov buni “global terminshunoslikka doir” masala deb ataydi [Татаринов, 1996: 204], chunki terminlar nazariyasiga kiritilgan barcha muammolar u yoki bu jihatdan aynan shu masala bilan bog‘liqdir.

Kundalik ishlatiladigan va umumiste’moldagi so‘zning terminlar turkumiga o‘tishi (so‘zning terminga aylanishi) jarayoni tilshunoslikda *terminologizatsiya* deb ataladi. Terminologizatsiya leksik birlikning termin bo‘lmagan holatidan termin holatiga o‘tishidir [Лейчик, 2006: 29]. Darhaqiqat, V.M. Leychik terminologizatsiyani soddagina qilib biror texnika yoki fanning ma’lum sohasiga xos bo‘lmagan oddiy so‘zning maxsus so‘z (termin) holatini olishi deb tushuntiradi. Terminologizatsiya tushunchasini A.D.Xayutin to‘liq o‘rganib chiqqan bo‘lib, “terminologizatsiya deganda so‘zlar va og‘zaki komplekslar orqali ular va ular bilan bog‘liq bo‘lgan ob’yektlar (maxsus tushunchalar) o‘rtasida ma’lum darajada “ifodalilik”ga erishish” hodisasini tushunadi [Хаютин, 1971: 44-46].

Mutaxassislar umumiy adabiy tilda keng tarqalgan so‘zlar terminologizatsiyasining quyidagi usullarini aniqladilar:

1) ma’noni kengayishi yoki umumlashtirilishi;

2) ma’noning torayishi yoki maxsuslashishi; bu usul ostida O.S.Axmanova so‘z bilan birga umumiy, kengroq ma’nosini yo‘qotish va torroq, maxsus ma’no bilan almashtirishni tushunadi [Ахманова, 1969: 448];

3) tropeik termin shakllanishi, ya’ni so‘z semantikasining qisman ishlatilishi (metafora, metonimiya); xususan, V.A.Tatarinovga ko‘ra, bu termin uni hosil qilgan umumiy so‘zga nisbatan metafora yoki metonimiya vazifasini bajarsa, semantik tuzilmani metaforik yoki metonimik jihatdan qayta ko‘rib chiqishni o‘z ichiga oladi [Татаринов, 1996:274]

4) omonimlarning hosil bo‘lishi; polisemantik so‘z ma’nolari o‘rtasidagi semantik bog‘lanishning uzilishi natijasida omonimlarning hosil bo‘lishi va bunda so‘z ma’nosi asliyatdan shu qadar uzoqlashadiki, natijada u mustaqil leksik birlik, ya’ni bizga ma’lum bo‘lgan so‘zning omonimi sifatida qabul qilinadi.

Dizayn (kostyum), moda, kiyim-kechak yo‘nalishlarining konseptual sohasi juda keng. Ushbu maqolada biz terminologizatsiya jarayonida kiyim nomlarida metafora va metonimiyaga asoslangan tropeik termin shakllanishi, shuningdek, u o‘zida aks ettiruvchi jarayonlarni tahlilga tortamiz.

Birgina poyabzal mavzusini misol tariqasida tahlilga tortadigan bo‘lsak, bundan bir necha o‘n yillar oldin odamlarning nutqida poyabzal nomlaridan *tufli (baxor/kuzgi), etik (qishki), shippak/dastaksiz oyoq kiyimi (yozgi)* degan umumiy so‘zlar bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda haridorga o‘nlab turdagi poyabzal, etik va shippak turlarini taklif etilmoqda. Onlayn yoki jonli do‘konlarda biz *oyoq kiyimlarining loufer, oksford, derbi, topsayder, mokasin, krossovka, slippers, slip-on, monk* kabi nomlarini uchratamiz. Bizga sotuvchilar tomonidan *Chelsea, Blundstones, Timberlands, Deserts, Cossacks, Chukkas* kabi inglizcha nomli poyabzal turlari taklif etiladi. Bu kabi nomlarni tahlil qilib, shunday xulosaga keldikki, bizning holatimizda nominatsiyaning yetakchi turi metafora va metonimiya, ya’ni nomning o‘z ma’nosidan ko‘chma ma’noga o‘tish jarayonidir.

So‘z ma’nosming ko‘chishi quyidagi usullarda amalga oshadi: 1) metafora; 2) metonimiya; 3) sinekdoxa; 4) vazifadoshlik yo‘li bilan ko‘chish.

Ma’no ko‘chishining birinchi turi bu metaforadir. U “(*grekcha metafora - «ko‘chirma»*) narsa va hodisalar orasidagi o‘xshashlik asosida ulardan birining ifodasi bo‘lgan so‘zni ikkinchisini ifodalash uchun qo‘llashdir, metaforada shakliy o‘xshashlik; belgi-xususiyat, harakat-holat nazarda tutiladi, shu tufayli ot, sifat va fe’l turkumlarida metafora yo‘li bilan ko‘chish hodisasi mavjud” [Ilmiy asarlar to‘plami, 1983:23]. Demak metafora ko‘proq tashqi o‘xshashlikka asoslanadi. Masalan:

- *kiyimning etagi - hem of a garment; tog‘ning etagi - the foot of the mountain*
- *ko‘ylakning yoqasi - the collar of the shirt; jar yoqasi - the edge of the cliff (yasama ma’no)”.*

Ushbu misollarda ***etak*** so‘zi ingliz tilida o‘z ma’nosida “hem”, ko‘chma ma’noda esa “foot” so‘ziga aylanib ketmoqda. ***Yoqa*** so‘zi ham inglizchada o‘z

ma’nosida “collar”, ko‘chma ma’noda esa “edge” so‘ziga aylanib ketayotganini kuzatamiz.

Metafora - biror narsa yoki harakatni tushuntirish maqsadida ma’lum bir boshqa obyekt xususiyatidan foydalanadigan adabiy tushuncha [Гринев-Гриневич, 2008: 246] bo‘lib, unda nom yoki xususiyatlarning ko‘chishi narsa va hodisalar o‘rtasida nisbiy o‘xshashlikka asoslanadi va ularning rangi, shakli, harakati ikkinchi shunday predmet belgisi bo‘lgan nomni oladi. Buyuk faylasuf Arastu o‘z asarlarida metaforani keng ma’noda qo‘llagan. Xususan, “Ritorika” asarida metaforaga quyidagicha ta’rif beradi: “Metafora yuksak darajada aniqlik, yoqimlilik va ohorlilik jozibasiga ega, undan o‘rinli foydalanish nutqni bezaydi”. Subhasiz, faylasufning metaforaga ta’rifi benuqson, chunki u orqali biz tinglovchiga fikrni yanada tushunarliroq tarzda yetkazish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Tadqiqot davomida ingliz tilida 39 ta metaforik ko‘chim asosida shakllangan terminlar aniqlandi (28,3%), va ular quyidagi guruhlarga taqsimlandi:

1) maishiy buyumlarga tashqi o‘xshahslikka asoslangan terminologizatsiya: *(nail bracelette, wing collar, shawl collar, tie collar, cap sleeve, bucket hat, accordion skirt, bell sleeve, lantern sleeve, paperbag waist, etc.);*

2) jonli tabiat obyektlariga o‘xshashlikka asoslangan metaforik ma’no ko‘chishi: *(apple hat, batwings sleeve, petal sleeve, waterfall top, tulip skirt, , etc.);*

3) grafik belgilarga asoslangan metaforik ma’no ko‘chishi *(6 piece cap, s-m-l size, a-line dress, v-neck blouse, circle skirt, etc.).*

Tarixiy tahlilga ko‘ra, sodda terminlar orasida semantik tarzda shakllanganlar ko‘proq: tilda ilgari mavjud bo‘lgan so‘zlarning ma'nosida o‘zgarishlar ro‘y berdi. Bular umumiy tildan olingan o‘zlashuvlar bo‘lib, ularning maxsus lug‘atga o‘tish jarayonida terminologiya, ma’noning kengayishi yoki torayishi, metaforik, metonimik ko‘chishlar natijasida ma’no o‘zgarishi, shuningdek, boshqa terminologiyalardan o‘zlashtirish jarayonlari sodir bo‘ladi [Татаринов, 2006: 123]. Metonimik va metaforik ko‘chirishlar asosida termin yaratish jarayoni “ma’lum bir semantik motivatsion atributga asoslangan” semantikani oshirib borish orqali sodir bo‘ladi [Гринев-Гриневич, 2008: 206]. Motivatsion belgilar - bu tushunchalarning zamon, makon yoki sabab tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligidir (*bowler hat - dizaynerning nomi va shlyapa bog‘liqligi*); shuningdek, ob’yekt funktsiyalarining o‘xshashligi yoki tashqi o‘xshashlik (*cat eye glasses* - ko‘zoynakning ko‘zi cho‘zilgan shakli, mushukning ko‘zlariga o‘xshash ko‘zoynak, *cylinder hat - silindr shaklli shlyapa*).

Navbatdagi ma’no ko‘chish jarayoni bu metonimiyadir. Metonimiya – “narsa, belgi va harakatlar o‘rtasidagi aloqadorlik asosida ma’no ko‘chish hodisasi. Bu aloqadorlik o‘rin va vaqt jihatdan bo‘ladi. Metommiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud bo‘ladi” [Shomaksudova, 2018: 23]. Darhaqiqat, metonimiyada ma‘no ko‘chishi buyum, narsa va hodisalarning bog‘lanishidan birining nomini ikkinchisiga ko‘chirish tufayli yuzaga keladi. Bunday ma‘no ko‘chishiga tashqi va ichki o‘xshashliklar hisobga olinmaydi balki, unda so‘z ma‘nolarining bir-biriga bog‘liqligi muhim. Masalan,

“qizil qalpoqcha” – красная шапочка – little red riding hood. Metonimiyaning bu usuli odamga uning kiyimi orqali murojaat qilishdir.

Demak, dizayn (kostyum) terminologiyasining eng katta guruhi ma’nolari o‘xshashlik - metaforizatsiya (shakl, tur, rang, holat va boshqalar) yoki yaqinlik - metonimizatsiya bo‘lib, ular asosidagi ma’no bog‘langan terminlarga misol qilib “*an eye- tugma teshigi (xalqasi)”* va “*to shine – (matoga nisbatan) yaltiramoq/\tovlanmoq”* terminlarini keltiradigan bo‘lsak, ularning paydo bo‘lishi tashqi ko‘rinishi va vazifasiga mos ravishda umumqo‘llanishdagi so‘z tushunchasi bilan uyg‘unlashgan holda bog‘lanishga asoslanadi.

Ma’no ko‘chish usulining **sinekdoxa** turiga ham keldik. Sinekdoxa “sinekdohe” - birga anglamoq deganidir. Butun orqali qism, qism orqali butunni ifodalash asosida so‘zlardagi ma‘no ko‘chish usuli sinekdoxa deyiladi [Shermamatova, Sobirova, 2023:963]. Masalan: *“qo‘lni kesmoq”* yoki *“besh qo‘l barobar emas”* deganda qo‘l orqali barmoq nazarda tutilmoqda, barmoq qo‘lning qismi bo‘lganligi uchun ya‘ni butun orqali qismni anglatmoqda”. *Longsleeve – yengi uzun kofta*, yengning uzunligi koftaning nomiga aylangan.

Vazifadoshlik asosida ma’no ko‘chishi – narsa-buyumlarning bajaradigan vazifasini o‘xshashligi asosida ma’no ko‘chish hodisasidir. Ma’noning bunday ko‘chishi metaforadagi kabi o‘xshashlikka asoslanadi. Vazifadoshlik asosida ma’no ko‘chishida esa predmetning hayotda bajaradigan vazifasi, ya’ni shakl jihatdan emas, balki vazifasi jihatdan o‘xshashligi nazarda tutiladi).

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, metaforik va metonimik ma’no ko‘chishi semantik termin shakllanishining yana bir turi bo‘lib, tilda ilgari mavjud bo‘lgan so‘zlarning ma’nosidagi turli xil o‘zgarishlar orqali amalga oshiriladi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, tilshunoslikda metaforaga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Tilda so‘zlardan o‘rinli foydalanish jarayonida ularning asl ma’nosi bilan birga majoziy ma’nolarini ham bilish zarurdir. Har bir til foydalanuvchisining so‘zlarni atash ma’nosi bilan birga matn tarkibidan anglashinuvchi ko‘chma ma’nolaridan ham habardor bo‘lishi nutqni to‘g‘ri tashkil qilish uchun xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2008.
2. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. – М.: Ком- Книга, 2006.
3. Татаринов В.А. Исторические и теоретические основания терминоведение как отрасли языкознания: дис... д-ра филол. наук. – М., 1996.
4. Татаринов, В.А. Общее терминоведение: Энциклопедический словарь. // Рос. терминол. об-во РоссТерм. – М.: Моск. Лицей, 2006.
5. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура. – Самарканд: Изд-во Самарк. Ун-та, 1971.

6. Shermamatova S., Sobirova N. O‘zbek tilida ma’no ko‘chish usullari: metafora, metanomiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz, Vol. 3(4), 2023.
7. Shomaksudova S., Israil M. OAVda yozma matn: Nutq va munozara. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2018.
8. O‘zbek tili stilistikasi.. Ilmiy asarlar to‘plami. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.

KINOYA VA UNING TADQIQ ETILISHI

IRONY AND ITS STUDY

Tursunova Sojidaxon Axmadjon qizi
Tayanch doktorant,
ToshDO‘TAU
sojidatursunova0525@gmail.com

Annotatsiya: *muloqot insonlarga xos bo‘lgan jarayondir. Nutq kishining maqsadi, ijtimoiy holati, idroki, dunyoqarashini o‘zida mujassam ettiradi. Nutqimizning ifodaviyligini oshirish uchun turli vositalardan foydalanamiz. Mana shunday vositalardan biri kinoyadir. Ushbu maqolada kinoya, uning tadqiq etilishi, tilshunos olimlarning kinoya haqidagi qarashlari aks etgan. Kinoyaning turlari haqida ham ma’lumotlar keltirib o‘tilgan. Keltirilgan ma’lumotlar yanada tushunarliroq bo‘lishi uchun badiiy asarlardan olingan parchalar bilan izohlab o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *kinoya, sarkazm, ironiya, paronomaziya, dramatik kinoya, og‘zaki kinoya, vaziyatli kinoya va boshqalar.*

Annotation: *communication is a human process. Speech embodies a person's goal, social status, perception, worldview. We use various tools to increase the expressiveness of our speech. One such tool is irony. This article reflects sarcasm, its research, linguists' views on sarcasm. Information about the types of sarcasm is also given. The given information is explained with excerpts from works of art to make it more understandable.*

Keywords: *irony, sarcasm, irony, paronomasia, dramatic irony, verbal irony, situational irony, etc.*

Atrofimizni o‘rab turgan barcha narsalar doimiy harakatdadir. Jamiyat ham, tabiat ham, nabotot ham, hayvonot ham, hattoki aloqa vositasi bo‘lgan til va aloqa shakli hisoblangan nutq ham. Zero, Alisher Navoiy ta’biri bilan aytganda, doimiy harakatda bo‘lish tiriklikdan nishonadir. Bunday harakat natijada o‘sishga, o‘zgarishga, rivojlanishga, unutilishga va hatto batamom yo‘q bo‘lishga olib kelishi mumkin. Hayotimizda sodir bo‘layotgan tub o‘zgarishlar, shubhasiz, inson hayotining turli sohalariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Jumladan, har bir

insonning nutqiy faoliyati asosini tashkil etuvchi vositalar doimiy harakatda bo‘lib, taraqqiyot natijasida turli o‘zgarishlarga yuz tutishi tabiiy: ayrim vositalar eskirib iste’moldan chiqadi, yangilari paydo bo‘lib, tilni boyitadi, ba’zilarining ma’no va funksiyalarida o‘zgarishlar yuzaga keladi. Tildagi juda ko‘p badiiy vositalar o‘z ma’nosidan tashqari, ko‘chma ma’nolarni ifodalaydi, so‘zlovchining biror bir maqsad uchun mo‘ljallangan bezakni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi.

“So‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llash, dastlab, lug‘atlardagi so‘zlarning ma’no jihatdan qashshoqligi tufayli kelib chiqqan bo‘lsa, asta-sekin go‘zallik va jozibadorlikka bo‘lgan ehtiyoj ularning ma’nolarini kengaytira boradi. Bu esa xuddi kiyim dastavval, sovuqdan himoyalanish vositasi sifatida vujudga kelgan-u, keyinchalik kishi tanasini bezaydigan libosga aylanganiga o‘xshaydi”, – deb yozadi qadimgi yunon faylasufi Sitseron. [Ibragimova, 2001:26].

Inson nutqini bezovchi ko‘chma ma’noli so‘zlardan voqelanadigan hodisalardan biri kinoya hisoblanadi.

Kinoya deb “til birligini uning haqiqiy ma’nosiga qarama-qarshi ma’noda, kesatiq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat ko‘chim”ga aytiladi. Kinoya qadimdan adabiyotimizda ta’sirchan ifodalar yaratishda qo‘llanilib kelingan. Yevropa adabiyotshunosligida bu hodisa “ironiya” atamasi ostida umumlashtiriladi. Uning antifraza (masxara, u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgi, kalaka yo‘li bilan inkor qilish) hamda sarkazm (zaharxanda ta’na, istehzoli piching, shama) deb ataluvchi ko‘rinishlari farqlanadi. [Qurbonova, Yo‘ldoshev, 2014:66-70].

Ko‘plab ilm ahli kinoya borasida sezilarli izlanishlarni olib borishgan hamda ushbu hodisaga turli tarafdan yondashib, qimmatli fikr-mulohazalar qoldirishgan.

Kinoya, – deb yozadi Sh.Abdurahmonov, – bevosita maqsadli, tagma’noli matnda hosil bo‘ladi. Kinoya zaminida o‘z navbatida, tanqidiy kulgi yotadi. Tadqiqotchining fikricha, matndagi til birliklarining kinoya ekanligini anglashda, presuppozitsiya muhim rol o‘ynaydi. Qolaversa, paronomaziya hodisasi ham kinoya hosil qilishda alohida ahamiyatga ega. [Abdurahmonov, 1998:19-24].

Keling, shu o‘rinda paronomaziya hodisasiga ham to‘xtalib o‘tsak. Aytilishi va yozilishiga ko‘ra bir-biriga yaqinlashib qolgan so‘zlarga paronimlar deyiladi. O‘zbek tilidagi paronimlar deyarli yasama so‘zlarda uchraydi. Paronimiya hodisasining paydo bo‘lishida nutqiy jarayonlar, xususan, intonatsiya, urg‘u, bo‘g‘in muhim rol o‘ynaydi. Paronimiya hodisasi badiiy adabiyotda so‘z o‘yinlari, qochirimlar yasashda keng ishlatiladi. Masalan, kurort so‘zining ko‘r ot, uzum so‘zining o‘zim, jinoyat so‘zining jin oyat tarzida qo‘llanilishi bunga misol bo‘la oladi. Bu hodisaga paronomaziya deyiladi. Ispaniya Qirollik akademiyasining lug‘atiga ko‘ra, paronomaziya – jumla ichida fonetik yoki tovush o‘xshashligiga ega, lekin ma’no jihatidan farq qiladigan ikki yoki undan ortiq atamalardan foydalanish. Paronomaziya yunon tilidan olingan bo‘lib, “yaqin ism” deb tarjima qilingan. Shu ma’noda paronomaziya yozilishi va talaffuzi jihatidan o‘xshash bo‘lgan ikki so‘z o‘rtasidagi yaqinlikdan tashkil topgan.

Tilshunos olim A.Hojiyevning kinoyaga bergan ta’rifi quyidagicha: Kinoya, – deydi A.Hojiyev, – til birligining haqiqiy ma’nosiga butunlay qarama-qarshi

ma’nodagi kesatiq, qochirim, piching bilan ishlatishdan iborat tropdir. [Hojiyev, 1985:43].

Kinoyada mavhum tushunchani aniq narsa yoki hodisaga xos belgilar yordami bilan tasavvur etish ko‘zda tutiladi. [Homidiy, 1970:75].

“Kinoya belgi; shama, ishora; piching, kesatiq degan ma’nolarni bildiradi. Kinoya – bu masxaralash, kulish uchun asl ma’nosidan boshqa, majoziy ma’noda aytilgan so‘z; qochirim, istehzo, piching, kesatiq ifodasi; uslubiy vosita: badiiy asardagi inkor etish usullaridan biri bo‘lib, biror shaxs yoki narsa ustidan kesatiq, qochiriq vositasida yashirin kulishdan iborat”. [O‘zMU xabarlari, 2021:226].

Masalan, *“Dilfuzaning ko‘ngli biroz taskin topdi. Demak, dadasi hali kelmabdi.*

– Jayam yosh bola emas, – dedi Vasila Nazarovna kinoyali ovozda.

– Ancha narsaga aqli yetadi… Avval borsin, Komsomol majlisida gaplashamiz”. [Hoshimov, 2024:97].

“Kinoyaning asosiy uchta turi mavjud. Hikoyalarni bayon qilishda eng ko‘p ishlatiladigan kinoya turi dramatik kinoya deb ataladi, undan tashqari og‘zaki va vaziyatli kinoya ham mavjud. Og‘zaki kinoya – so‘zlar inson aslida nimani nazarda tutganini yoki so‘zning ma’nosini anglatadigan narsadan farq qiluvchi boshqacha ma’noni anglatadi. Vaziyatli kinoya – kutilgan narsa va vaziyatning dolzarbligi o‘rtasidagi farqni bildiradi. Bu sodir bo‘lishi kerak bo‘lgan narsaning to‘liq teskarisi sodir bo‘lganda vujudga keladi. Dramatik kinoya – tomoshabinlar sodir bo‘layotgan voqealarni qahramonlarga qaraganda ko‘proq bilishi yoki ular hikoya qahramonlari hali bilmagan o‘ziga xos narsani bilganda paydo bo‘ladi. Dramatik kinoya, og‘zaki va vaziyatli kinoyadan farqli o‘laroq, faqat yozma dunyoda mavjud”. [O‘zMU xabarlari, 2021:226].

M.Sheraliyeva 70-80-yillar o‘zbek nasrida kinoyaga moyillikning ortishiga sabab sifatida davrning ijtimoiy shart-sharoiti, ya’ni obyektiv omil va ijodkorlarimiz tomonidan personifikatsiyalangan (shaxsiylangan) ijtimoiy dard-kayfiyat, ya’ni subyektiv omillarni ko‘rsatib o‘tadi. Mashhura Sheraliyevaning “Hozirgi o‘zbek nasrida kinoya (ijtimoiy-psixologik omillari, poetik tizimdagi o‘rni)” nomli monografiyasida kinoya haqidagi nazariy qarashlar va uning 70-yillar nasrida ifodalanishi masalasi maxsus tadqiq etilgan bo‘lsa-da, buni muammoni o‘rganish yo‘lidagi dastlabki qadamlardan biri sifatida baholash lozim. M.Sheraliyeva shunday deydi: “O‘zbek adabiyotshunosligidagi “kinoya” istilohi rus va boshqa jahon xalqlari adabiyotshunosligidagi “ironiya” atamasiga muqobil tarzda qo‘llanadi. Ironiya subyektning bilib bilmaslikka olishga asoslangan nuqtayi nazarini bildiradi. Kinoyaning tor va keng ma’nolari farqlanadi. Tor ma’noda u ko‘chim va antifrazisni, keng ma’noda voqelikka yoki uning bir qismiga g‘oyaviy-hissiy munosabatni anglatadi”. O‘zbek adabiyotshunosligida asosan kinoya termini ishlatilgan holda, tilshunosligimizda ironiya va kinoya shaklida qo‘llaniladi. Kinoya haqida o‘zbek tilshunosligida izohli lug‘atlarda, tilshunos olimlarning tadqiqotlarida qisqacha to‘xtalib o‘tilgan bo‘lsa-da, maxsus va chuqur o‘rganilgan emas. Bu borada faqat E.Ibragimovaning tadqiqoti hozircha yagona bo‘lib turibdi. [Shofiyev, 2019:24].

Zamonaviy falsafiy adabiyotlarda kinoyaning umumiy nazariyasini yaratishga urinish turli-tuman vaziyat va yondashuvlar bilan kechgan. Rus adabiyotshunosligida kinoya bir necha kategoriyalarga ajratib o‘rganilgan.

Nafosatshunos olim Y.B.Borev esa kinoyani quyidagi tiplarga ajratadi:

– Suqrotcha kinoya – “soxtalikdagi bilimsizlikdan tuzilgan” pedagogik maqsadlarda qo‘llaniladigan;

– Romantik kinoya – tadqiqotchi tomonidan ko‘rsatiladigan “asarlarda uchrab turadigan, ya’ni muallif o‘z aytganlarini inkor etuvchi usul”;

– Taqdir kinoyasi – voqealarning kutilmaganda o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan;

– S.Kyerkegor tomonidan aniqlangan ekzistentsial kinoya – inson mavjudligida qo‘llaniladigan, etika va estetika hayot shakllari o‘rtasida chegarachi;

– Og‘zaki kinoya – sarkazmdan vujudga kelgan va aytilgan, gumon qilingan fikr oralig‘idagi tafovutdan kelib chiqqan. Sarkazm – azob keltirish maqsadiga ega bo‘lgan kinoyali ifoda;

– Struktural kinoya – hikoya qiluvchi tomonidan chalg‘ituvchi hamda kitobxon va muallif tomonidan narsalarning asl holatining tan olinishi o‘rtasidagi ixtiloflar asosida tuzilgan;

– Tragik kinoya – dramatik kinoyaning targediyada namoyon bo‘lishi;

– Kosmik kinoya – ishtirokchilar hayotiga Xudoning yoki taqdirning aralashuvi bilan bog‘liq bo‘lgan, koinot ko‘lamida bo‘layotgan munosabatlarda ularning zarracha ahamiyatliligi haqida guvohlik berishi. [Shofiyev, 2019:25-26].

Kinoya va uning turlari haqida bir qancha ma’lumotlarni o‘rgandik, endi Erkin A’zam asarlari misolida tahlil qilib ko‘ramiz.

... – Ajoyib davrlar! – deydi Tillo maroq bilan. – Esingdami, Amir, amakim bizni “shaytonchalar” der edi…

– Esimda, – deyman men. – Kechqurunlari mopedda stadionga borardik. Lolaxonning oldilariga, “konsultatsiya”ga. Bunisi ham esimda. [A’zamov, 2007:17].

Yuqorida keltirilgan parcha adibning “Shaytonchalar ko‘chasi” asaridan olingan bo‘lib, kinoya qaysi vositalar yordamida ifodalanganini sezish kitobxon uchun qiyinchilik tug‘dirmaydi. Qo‘shtirnoq belgisi bizga kinoya hodisasidan ishora berib turibdi. Buni “shaytonchalar” va “konsultatsiya” so‘zlari misolida ko‘rishimiz mumkin. So‘zimiz avvalida kinoyaning ironiya deb atalishi haqida ham aytib o‘tgan edik. Uni faqatgina salbiy ma’noda ishlatiladigan so‘z sifatida tushunish noto‘g‘ri. Ushbu misolda ham gapimizning isboti ko‘rinib turibdi. Shayton Islom dinida insonlarni to‘g‘ri yo‘ldan ozdiruvchi Farishta hisoblanadi va salbiy ma’noga ega so‘z sifatida qaraladi. “Shayton yo‘ldan urdi”, “Shaytonning gapiga kirmang”, “Shaytonga hay bering”, “Shaytonning shoxi sinsin”, “Shaytonning urg‘ochisi”, “Shayton vasvasa qildi” va boshqa bir qator xalqona iboralarda ham uchraydi. Parchada keltirilgan shayton so‘ziga erkalash-

kichraytirish ma’nosini beruvchi -cha qo‘shimchasi qo‘shilib, kontekstda shayton so‘ziga xos bo‘lgan salbiy ma’noni yo‘qotgan hamda ijobiy ma’no kasb etgan.

“Konsultatsiya – lotincha colsultatio so‘zidan olingan bo‘lib, maslahat degan ma’noni bildiradi. 1. Mutaxassisning yoki bilimdon, olim kishining biror masala bo‘yicha maslahati. 2. O‘qituvchilarning fanni o‘zlashtirish uchun o‘quvchilarga beradigan yordami; shunday yordam berish mashg‘uloti. 3. Mutaxassislar maslahati orqali aholiga yordam ko‘rsatuvchi muassasa”. [O‘TIL 2-tom, 2006:402]. Lolaxonning oldiga kechqurun konsultatsiya bahona uchrashuvga borishlariga ishora qilingan. Konsultatsiya so‘zi orqali kinoya mazmuni ifodalangan.

Biz Nor amakining “eski dardlari”ni qulog‘iga gap kirmay, ikki ko‘zi ikki yoqqa parishon jalanglab turgan Shoimboyga qoldirib, mopedlarni sudragancha jo‘naymiz. Darvozadan chiqarkanmiz, orqadan Nor amakining quvnoq xitobi eshitiladi:

> *– Ammo-lekin bo‘sh kelmaysan, shaytonchalar, ha! Hech bo‘lmasa… Eh, senlarning yoshingda bo‘lmadim-da!.. Senlardayligimda olov edim, olov! Yonib turgan olov-a, Shoimboy!..*

Nor amakining olovligi ham Shoimboyga tortiq! [A’zamov, 2007:19].

“Eski dardlar” iborasi kinoya mazmunini yuzaga chiqargan, shu bilan bir qatorda, tortiq so‘zida ham shama mazmuni mavjud. Tortiq, odatda, biror quvonchli kunda yaqinlarimizga sovg‘a berishimiz. U yaqinlarimizga quvonch baxsh etadi. Yuqoridagi jumlada qahramonlarimiz vaziyatdan chiqish uchun Shoimni hamma narsaga balogardon qilib qochishmoqda. Shuni unga tortiq qilishmoqda.

Qandaydir bolakay: “Ho‘ amaki, qo‘yib yuboring-e! Nima, o‘zingiz bola bo‘lmaganmisiz?” deb baqirarmish. Nor amaki javob bermas nuqul xo‘rsinar ekan. Shoim esa, bizni qutqarish o‘rniga, qo‘shqanotli archa darvozaga xayolchan suyanib turgan Sanobar opadan ko‘z uzmas emish. Tomoshabinlar – Farhod, uning olifta o‘rtog‘i, Shoimning kinosevar ukasi va yana allakimlar bizni masxaralab hiring-hiring kulisharmish. [A’zamov, 2007:33].

Tomoshabinlar, odatda, sahnada bo‘layotgan voqealarni, teatrni, aytaylik, sirkni tomosha qiluvchilardir. Yuqoridagi kinoyali tarzda e’tirof etilayotgan tomoshabinlar esa bolalar bilan yuz berayotgan voqeani jimgina kuzatib, bolalarni masxaralashmoqda. Olifta so‘zida ham kinoya ma’nosi yashiringan. Olifta so‘zi o‘ziga qarab yuradigan, ozoda insonlarga nisbatan ishlatiladi. “Olifta – 1. Kiyimiga va o‘ziga zeb beruvchi; satang, bashang. 2. Shunday kishilar uchun mos, satanglarga xos”. [O‘TIL 3-tom, 2006:114]. Olifta sifati ko‘proq qizlarga xos sifatlardan hisoblanadi. Yuqoridagi parchada o‘g‘il bolaga nisbatan “satang” ma’nosida ishlatilgan. Olifta so‘zi orqali kesatiq mazmuni yuzaga chiqqan. Asar qahramonining ustidan istehzoli kulish – shu so‘z vositasida amalga oshirilgan.

To‘raqulboy ertasi xizmatga jo‘naydigan kecha sarhovuz bo‘yidagi supada shiringina bazm bo‘ldi. “Aybdor” boshini egib jim o‘tirdi, xizmatda bo‘lgan og‘aynilari o‘z xotiralarini eslashib, unga turli yo‘l-yo‘riqlar berishdi. [A’zamov, 2007:169].

Aybdor so‘zi qandaydir ayb ish qilgan insonga nisbatan ishlatiladi. Bu jumlada ham kinoyaning guvohi bo‘lishimiz mumkin. Axir, “sarhovuz bo‘yidagi supada shiringina bazm” berayotgan odam nima uchun aybdor bo‘lsin. Ushbu leksema orqali uni xizmatga chaqirishgani va harbiy xizmatga ketayotganiga ishora mavjud. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da aybdor so‘ziga shunday ta’rif beriladi: “1. Ayb ish qilgan kishi; gunohkor. 2. Jinoiy ish qilgan, qonunga xilof ish qilgan, jinoiy javobgar kishi. 3. Jismoniy jihatdan kamchiligi, nuqsoni, illati bor; aybli”. [O‘TIL 1-tom, 2006:51].

Ijodkorning “Shaytonchalar ko‘chasi” asarida uchraydigan ayrim kinoyalarni ko‘rib o‘tdik, endi adib qalamiga mansub yana bir asar “Kechirasiz, o‘rtoq muallim” asariga ham bir nazar tashlaymiz.

O‘qituvchilardan Turna piyon araq ichadi, Safarov sigaret chekadi, Turobadze kutubxonachi qiz bilan yuradi, Josus Hojiqulov “matematik”ni yigirma bir tarsaki urgan… va hokazo va hokazo …

Lekin baribir dars oxiridagi nasihat pallalarida ular qo‘llarini stol chetiga tirab, qo‘ng‘iroq chalinguncha “O‘qituvchining qilganini emas, aytganini qil!” deya o‘git berishadi.

Biz – men, faylasuf Umar, “matematik” Akbar esa ularning aytganini emas, qilganini qilamiz: ichamiz, chekamiz; men Risolat bilan, Umar Ozoda bilan Akbar Malika bilan yuradi… [A’zamov, 2007:34].

Ko‘rinib turganidek ironik mazmun ifodalash usullari turli xil. Yuqoridagi parchada ham ularning ayrimlariga guvoh bo‘lishimiz mumkin. “Turna piyon”, “Turobadze”, “Josus Hojiqulov” kabi leksemalar vositasida piching ifodalangan. “Piching – birovning shaxsiga tegish, g‘ashini keltirish, masxaralash uchun aytilgan ilmoqli gap; qochirim, qochiriq”. [O‘TIL 3-tom, 2006:268]. Piyon deyilishiga sabab uning ichkilikka ruju qo‘yganida, “Turobadze” hammaning ismiga adze birligini qo‘shib aytgani uchun bu o‘ziga ham “taqab” qo‘yilgan. Hojiqulov esa o‘z ishi qolib doimo boshqalarning ortidan “josuslik” qilish bilan ovora, shu sababli bu “unvon”i uning ismiga aylangan. “Josus arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, ayg‘oqchi; xufiya; xabarchi degan ma’nolarni bildiradi. Josus – biror davlat haqida maxfiy ma’lumot to‘plash bilan shug‘ullanadigan shaxs; ayg‘oqchi, shpion”. [O‘TIL 2-tom, 2006:109]. “Josus Hojiqulovni” sarkazm namunasi sifatida olishimiz ham mumkin. “Sarkazm yunoncha sarkasmos, sarkaro so‘zlaridan olingan bo‘lib, go‘shtni nimtalayman, uzib, yulib olaman degan ma’nolarni bildiradi. Sarkazm – satirik tasvirda fosh etuvchi murosasiz kulgi, istehzoli ta’na asosiga qurilgan fikr-mulohaza; badiiy uslub vositalaridan biri”. [O‘TIL 3-tom, 2006:450].

Bu parchada kinoya ham mavjud bo‘lib, “nasihat pallalari” birikmasi orqali ifodalangan. Shu bilan bir qatorda “o‘git” berishlari ham kinoya ostiga olingan.

“Faylasuf Umar” va “matematik Akbar” birliklarida esa shamani kuzatishimiz mumkin. “Faylasuf yunoncha philosophos so‘zidan olingan bo‘lib, donolikni sevuvchi degan ma’noni bildiradi. Faylasuf – 1. Falsafa ilmi, dunyoqarash muammolari bilan shug‘ullanuvchi olim, mutaxassis. 2. Donolar kabi muhokama yurgizadigan; donishmand”. [O‘TIL 4-tom, 2006:320]. Faylasuf so‘zi orqali Umarning ko‘proq kitob o‘qishiga shama qilingan. “Matematik Akbar”

birikmasida esa shama bilan bir qatorda, antifrazani ham kuzatish mumkin. Antifraza so‘zni tamoman aks ma’noda qo‘llash. “Matematik – matematika olimi, mutaxassisi”. [O‘TIL 2-tom, 2006:556]. “Matematik Akbar” deya kesatiq qilinishiga sabab Akbar matematikani tushunmaydi, mutlaqo bilmaydi, bahosi ham doimo “ildiz ostida 4”. Bu birikmada matematik so‘zi aks ma’nosida, ya’ni matematikani umuman bilmaydigan inson ma’nosida qo‘llanilgan

– Qani, o‘rtoq Normatov, martabalar muborak bo‘lsin! – deya kinoyali tirjaydi. – O‘zingiz tengi o‘quvchilarga dars berish uchun kim huquq berdi sizga? – Dars emas, o‘rtoq muallim, shunchaki… Turobov muallimimizning ishlari bor ekanmi, mendan iltimos qildilar… [A’zamov, 2007:39].

Bu parchada ham kinoyaning go‘zal ko‘rinishiga guvoh bo‘lib turibmiz. O‘qituvchisining “ishi” chiqib qolganligi vajidan o‘zining sinfdoshlariga dars o‘tayotgan Normatovni ustozlik martabasi bilan qutlayotganidan buni bilishimiz mumkin. Vaholanki, o‘qituvchining nima “ishi” chiqib qolganini bu muallim ham juda yaxshi biladi. “Martaba arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, daraja, bosqich; qadr-qimmat, obro‘; mavqe, o‘rin degan ma’nolarni bildiradi. Martaba – 1. Jamiyat o‘rtasida erishilgan obro‘, e’tibor, nufuz. 2. Mansab, lavozim, amal”. [O‘TIL 2-tom, 2006:548].

Xulosa qilib aytganda, kinoya insonlar nutqini bezashga, nutqni qo‘pol so‘zlardan himoya qilishga, badiiy asarlarning qimmatini oshirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ko‘plab ilm ahlining qiziqishlariga sabab bo‘lgan.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov Sh. Kulgi qo‘zg‘atuvchi lisoniy vositalar. Filol.fan.nom.diss.avtoref., 1998.
2. Erkin A’zam (A’zamov). Ertak bilan xayrlashuv. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
3. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1985.
4. Homidiy H. Adabiyotshunoslik terminlar lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1970.
5. Hoshimov O‘. Qalbingga quloq sol. – Toshkent, 2014.
6. Ibragimova E. O‘zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalanishining usul hamda vositalari. Filo.fan.n.diss. 6918/2001.
7. Qurbonova M., Yo‘ldoshev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet, 2014.
8. O‘zMU xabarlari. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali. – Toshkent, 2021.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 tomli. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 2006.
10. Shofiyev O. Erkin A’zam nasri badiiyati (kinoya va obraz). Dis-2019/32-65.

SO‘Z MA’NOSINING VALENTLIK ASOSIDA VOQELANISHI

REALIZATION OF WORD MEANING BASED ON VALENCE

Toshmirzayeva Sharofat Mirbabayevna
erkin tadqiqotchi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada velentlik terminining tilshunoslikka kirib kelishi, shuningdek, tilshunoslarning bu boradagi ilmiy qarashlari tahlil qilingan. So‘zlarning sintaktik munosabatga kirishishida valentlik hodisasining o‘rni borasida mulohaza yuritilib, fikrlar misollar bilan asoslangan, o‘qituvchilar uchun metodik tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *leksema, semema, sema, valentlik, lug‘aviy ma’no, sinonimik qator, bosh so‘z.*

Abstract: *In this article, the introduction of the term valency into linguistics, as well as the scientific views of linguists in this regard, are analyzed. The role of the valence phenomenon in the syntactic relation of words is discussed, the ideas are supported by examples, and methodical recommendations for teachers are given.*

Key words: *lexeme, sememe, sema, valence, lexical meaning, synonymous line, head word.*

Valentlik so‘zi lotincha “valentia” – “kuch” degan ma’noni anglatib, ma’lum element atomining boshqa element atomi bilan kimyoviy bog‘ hosil qilib birlashish yoki almashish xususiyatini bildiradi. Lug‘atlarda valentlik so‘zi quyidagicha ta’riflanadi: 1. *kim*. Biror element atomining boshqa elementning muayyan sondagi atomini biriktirib yoki almashtirib, kimyoviy bog‘ hosil qila olish qobiliyati, xossasi; 2. *tlsh*. Til birliklarining (masalan, so‘zning) gapda boshqa so‘zlar bilan o‘zaro birika olish qobiliyati, imkoniyati: *Valentlik nazariyasi, lug‘aviy birliklarning semantik valentlari bo‘yicha bir qancha ilmiy maqolalar, maxsus monografiya bosilib chiqdi (Maqoladan) [O‘TIL, 2020: I, 438].*

“Valentlik tushunchasini fanga 1852-yilda Edvard Frankland kiritgan bo‘lib, o‘tgan asrning 40-yillarida bu termin tilshunoslikka kirib keldi. Fransuz tilshunosi L.Tenyer fe’llarning boshqa so’z bilan birikuvchanlik xususiyatini *valentlik* deb atadi va bu terminni kimyo fanidan tilshunoslikka olib kirdi. Shundan boshlab valentlik atamasi ham kimyoda, ham tilshunoslikda keng qo‘llana boshladi” [Tesniere, 1934: 219]. L. Tenyer sintaktik qurilmalar hosil qilish jarayonida so‘z ma’nosining valentligi masalasini o‘rgandi.

So‘zning nutqda o‘rganilishi, uning boshqa so‘zlar bilan birikish, o‘z lug‘aviy mohiyatini to‘la ochish maqsadida boshqa so‘zlarni talab qilish imkoniyati valentlik nazariyasining asosidir. Valentlik terminining tilshunoslikka kirib kelishi ma’lum so‘z turkumlarining birikuvchanlik xususiyatini aniqlash tufayli sodir bo‘lgan bo‘lsa-da, o‘zaro birikuvchi so‘zlar (sememalar) semalarining

bir xilligi (o‘xshashligi) yuzasidan aloqaga kirishuvi masalasi semantikaning ham yetakchi masalasidir. Dastavval rus va nemis tilshunosligida sintaksisda o‘rganilgan valentlik masalasi keyinchalik semantika bilan birga tadqiq etish yo‘nalishi sifatida shakllandi va o‘zbek tilshunosligiga ham shu shaklda kirib keldi. Dastlab I.Qo‘chqortoyev, keyin R.Rasulovning shu mavzudagi doktorlik, T.Musayev, O‘.Sharipova, S.Muhamedovaning nomzodlik dissertatsiyalari yaratildi.

I.Qo‘chqortoyev fikricha, “valentlik so’zlarning o’zaro bog’lanishi, birikuvi hisoblanadi. Lekin valentlik nazariyasida so’zlarning birikuvi, bu aloqaning xarakteri birinchi planga qo’yilmaydi. Valentlik nazariyasida so’zlarning birikuvi ma’lum so’z nuqtayi nazaridan, so’zlarni o’ziga tortuvchi, biriktiruvchi so’z nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. *Demak, valentlik nazariyasida muayyan so’z, bu so’zning boshqa so’zlarni o’ziga biriktirish xususiyatlari birinchi planga qo’yiladi*. Boshqacha qilib aytganda, valentlik nazariyasida muayyan so’zning bir, ikki yoki undan ortiq so’zni o’ziga biriktirish xususiyatlari umumlashtiriladi. Bundan so’zlarning valentliklarini faqat sifat tomondan emas, balki miqdor tomondan ham o’rganish mumkin ekanligi ma’lum bo’ladi” [I.Qo‘chqortoyev, 1977: 73] .

Valentlik nazariyasi so‘zning “ruhi”, “joni” hisoblanuvchi lug‘aviy ma’no bilan chambarchas bog‘liqligi tufayli semasilogiya(leksikologiya)da o‘rganiladi. Biroq so‘zlar nutqda o‘zaro birikish qobiliyatiga ega bo‘lgani tufayli sintaksisning ham o‘rganish obyektidir. Shunga ko‘ra valentlikning ikki jihati farqlanadi: *semantik valentlik, semantik-sintaktik valentlik.*

Bu borada R.Rasulovning fikrlari e’tiborga molik: “So‘zlarning birikishi, ular orasidagi mantiqiy aloqa dastavval til birliklarining semantik imkoniyatiga(substansial xususiyatiga) ko‘ra amalga oshadi. Demak, so‘zlar(leksemalar)ning semantik bog‘lanishi bevosita ular sememalarining semantik munosabatini yuzaga chiqaradi. Muayyan so‘zning muayyan so‘z bilan birikishi uning semantik imkoniyatiga ko‘ra sodir bo‘lsa, bu holda talab qiluvchi va talab qilinuvchi so‘zlarning o‘zaro munosabati masalasi yuzaga keladi. So‘zlar orasidagi semantik munosabat esa bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi, ya’ni semantik sintagmalarni, sintaktik konstruksiyalarni tuzadi. Sintaktik munosabat asosida semantik munosabat yotadi. Bundan esa, o‘z navbatida, semantika va sintaksisning o‘zaro dialektik bog‘liqligi masalasi kelib chiqadi. Aniqrog‘i, V.G. Gak ta’kidlaganidek, “sintaksis qanchalik semantik tabiatga ega bo‘lsa, semantika ham shunchalik sintaktik tabiatga egadir” [Rasulov, 2022: 443].

Demak, so‘z ma’nosi va uning nutqda voqelanishi valentlikning bosh masalasidir.

Fe’llar gap strukturasini hosil qiluvchi yetakchi turkum ekanligi ma’lum. Gapda barcha so‘zlar bevosita yoki bilvosita fe’llar bilan mantiqiy bog‘langani uchun valentlik nazariyasiga doir ilmiy izlanishlarning asosiy qismi fe’l valentligiga oid.

Sinonimlarning tilda mavjud bo‘lishi, yashab qolishi masalasi ham valentlik nazariyasi bilan aloqador hodisadir. Quyidagi sinonimik qatorga e’tibor qilaylik: *Aylanmoq, sayr etmoq, kezmoq* fe’llari “tomosha, hordiq uchun kezmoq” ma’nosidagi sinonimlar hisoblanadi. Bular orasida *sayr etmoq* birligi ko‘proq

badiiy uslubga xos. Ushbu so‘zlarni obyekt ifodalovchi biror so‘z bilan bog‘lab ko‘raylik:

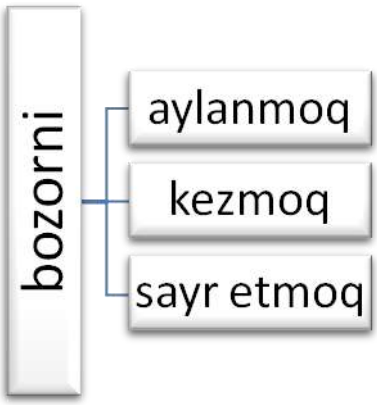

Ushbu so‘z birikmalaridan *bozorni aylanmoq* shakli so‘zlashuv uslubida ko‘p qo‘llanadi. *Bozorni kezmoq, bozorni sayr etmoq* birliklari deyarli uchramaydi. (*Bozorda kezdim* shakli uchrasa-da, *bozorda sayr etdim* birikmasining qo‘llanishi badiiy uslub uchun u qadar mos emas). Bozor obyekti hordiq uchun sayr qilinadigan joy ma’nosini bildirmagani uchun *sayr etmoq* qo‘shma so‘zining valenti bo‘la olmaydi.

Yoki a*vvalgi, oldingi, ilgarigi, burungi, qadimgi, sobiq* sinonimik qatorida bosh so‘zi *avvalgi* bo‘lib, voqea-hodisaning so‘zlovchi nutqidan oldin sodir bo‘lganligi ifodalanadi. Sifat turkumiga oid bu so‘zlarning zamon bildiruvchi so‘z bilan bog‘lanishini ko‘rib chiqaylik:

Hosil bo‘lgan juftliklarda *zamonda* so‘zining qatordagi deyarli barcha so‘zlar bilan birika olishini, birikmalar ma’nosida biroz farqlar kuzatilishini ko‘ramiz. Biroq *sobiq* so‘zi bilan bog‘lana olmasligining ham guvohi bo‘lamiz. *Sobiq hokim, sobiq rais* kabi birikmalarda *sobiq* so‘zi *avvalgi, oldingi, ilgarigi* so‘zlari bilan ma’nodoshlik hosil qiladi va almashtirib qo‘llasa bo‘ladi (*burungi, qadimgi* so‘zlari bundan mustasno). *Sobiq* so‘zining valentlari payt ma’nosini bildiruvchi so‘zlar emas, shaxs, muassasa, o‘rin-joy ma’nosini bildiruvchi so‘zlar bo‘lishi mumkin.

O‘quvchilarga sinonimlik hodisasini tushuntirish jarayonida so‘zlarning anglatadigan lug‘aviy ma’nolari valentlikni yuzaga chiqarishini ta’kidlash zarur.

So‘z ma’nosi nozik masala. So‘zning ma’nosini to‘liq anglamay turib ularni o‘zaro bog‘lab, birikma hosil qilish mumkin emasligini ta’kidlash zarur bo‘ladi.
M.Mirtojiyev rus tilshunoslari Y.D.Apresyan va V.A.Zveginsevlarning fikrlariga tayangan holda “So’zlarning nutqda o’zaro bog‘lanishi hech mahal erkin emas. Ular o’z semantik imkoniyatiga ko’ra chegaralangan bo’ladi. So’z o’z leksik ma’nosi yo’l qo’ygan imkoniyatdan kelib chiqib ayrim so’zlar bilan birika oladi”, deydi [Миртожиев, 2010: 9]. Demak, so‘zlarni o‘zaro bog‘lashda ularning imkoniyati chegaralanganini hisobga olish, har qanday ikki so‘zni o‘zaro bog‘lab, birikma hosil qilish mantiqqa mos kelmasligini tushunib yetish, har bir so‘zning valentligi, ya’ni ma’no jihatdan bog‘lana olish imkoniyatiga diqqatni qaratish lozim.

Biz mutlaq (absolyut) sinonimlar deb atayotgan so‘zlarimiz bir-birining o‘rnini to‘liq qoplashi mumkin bo‘lgan so‘zlardir (Azim Hojiyev ta’kidlaganidek, garchi ular “vaqtinchalik hodisa” bo‘lsa ham). Masalan, *O‘zbekiston parlamenti – Oliy majlis [O‘TIL, 2020: III, 224]*. Ushbu sinonimlardan so‘z birikmalari hosil qilib ko‘raylik:

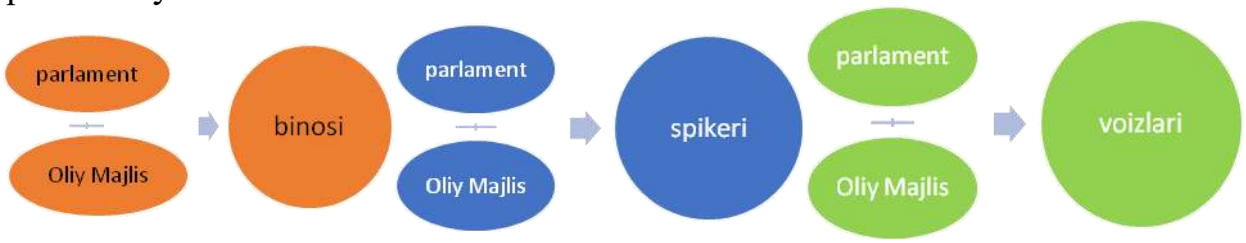

Birinchi (*parlament – Oliy Majlis binosi*), ikkinchi (*parlament – Oliy Majlis spikeri*) birikmalarda mutlaq sinonimlar hokim so‘zlar bilan birday bog‘langan. Uchinchi bog‘lanishda – *parlament – Oliy Majlis voizlari* birikmasida *voiz* so‘zida bir qadar ko‘hnalik elementi bo‘lgani sababli *parlament* so‘zi bilan bog‘lanishda uslubiy g‘alizlik ko‘zga tashlanadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarga muayyan so‘zlardan birikmalar tuzish, so‘ng gaplar hosil qilish topshirig‘i berilganda, albatta, sinonimlarni aynan bir so‘z bilan bog‘lash shartini ham qo‘yish kerak. Bunday mashq orqali o‘quvchida so‘zlardagi nozik ma’no qirralarini farqlash ko‘nikmasi shakllantiriladi. Jumladan:

1. *Aniq, ochiq, yaqqol, ravshan, yorqin, oydin, ayon.* Ushbu so‘zlarni
   a) *tushunish* so‘zi bilan;
   b) *ifoda* so ‘zi bilan bog‘lang.
2. *Balog‘at, voya, kamol, kamolot, yetuklik.* Bu sinonimlarni *yetmoq* fe’li bilan bog‘lab, so‘z birikmasi hosil qiling.
3. *Qovoq* (poliz ekini) so‘zini *barg, yaproq* sinonimlari bilan bog‘lab birikma, so‘ng gaplar tuzing.

1-topshiriqda o‘quvchi *aniq, yaqqol, ravshan* so‘zlari *tushunmoq* so‘zi bilan valentlik hosil qila olishini, *yorqin, oydin, ayon* so‘zlari esa *tushunmoq* so‘zi bilan emas, *ifoda* so‘zi bilan erkin bog‘lanishini aniqlaydi. 2-topshiriqda sinonimik qatordagi *yetuklik* so‘zi *yetmoq* so‘zi bilan tobe-hokimlik munosabatiga kirisha olmasligini, 3-topshiriqda *qovoqning bargi* birikmasini yasash mumkin, biroq *qovoqning yaprog‘i* shaklini hosil qilib bo‘lmasligini anglaydi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ona tili darslarida so‘z ma’nosining valentligiga, ya’ni so‘zning ma’no jihatdan boshqa so‘z bilan bog‘lana olish imkoniyatiga ko‘proq diqqat qaratish lozim. Ayniqsa, sinonimik qatordagi so‘zlarni o‘zaro almashtirib qo‘llash jarayonida o‘quvchi e’tiborini sinonimlarning ma’no jihatdan farqlari, muayyan so‘zlar bilan bog‘lana olish xususiyatiga qaratish kerak bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент, 2010. – В. 9.
2. Rasulov R. Valentlik nazariyasi. (Internet manba) URL: https://cyberleninka.ru/article/n/valentlik-nazariyasi/viewer 12.2022 (Murojaat etilgan sana: 07. 10. 2024).
3. Tesniere L. Camment construire uns syntaxe? // Bulleten de la Faculte de Iettes de Strasbaurg. 1934.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. 1-jild.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. 3-jild.
6. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977.

CONCEPTUAL METAPHORS IN THE ENGLISH LANGUAGE

INGLIZ TILIDA KONSEPTUAL METAFORALAR

Kuvandikova Dildora Aliyevna
PhD student, National University
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Annotation: *This article reveals the theory of conceptual metaphor which is one of the main topics of cognitive linguistics. In the article the information about which scholars who have revealed this theory is given, additionally, data about three main types of conceptual metaphor including orientational metaphors, structural metaphors, ontological metaphors and examples for each type can be found in this thesis.*

Keywords: *metaphors, conceptual metaphors, source domain, target domain, orientational metaphors, structural metaphors, ontological metaphors.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada kognitiv lingvistikaning asosiy qismlaridan biri bo‘lmish konseptual metafora nazariyasi o‘rganilgan. Bundan tashqari ushbu nazariyaning tarixiy ildizlari ya’ni qaysi olimlar o‘rganganligi hamda uchta asosiy turlari (strucktural, orientatsional, ontologik konseptual metaforalar) misollar bilan keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *metaforalar, konseptual metaforalar, manba domeni, maqsad domeni, orientatsional metaforalar, structural metaforalar,ontologik metaforalar*

Conceptual Metaphor Theory origin ated with George Lakoff and Mark Johnson's book Metaphors We Live By *which was published in 1980*. The theory has deep historical roots, drawing from centuries of thought that views metaphor not merely as a decorative element in language, but as a fundamental tool for shaping, reshaping, and even constructing reality. Philosophers such as Friedrich Nietzsche and, more recently, Max Black have contributed to this intellectual tradition. For a broad overview of metaphor theories, we can see works of Gibbs (ed. 2008), and Kövecses (2010) which provide a focused examination of Conceptual Metaphor Theory. (Kövecses, Zoltán. (2017). Conceptual metaphor theory.)

The typical definition of a conceptual metaphor is the understanding of one domain of experience which is usually abstract through the lens of another domain which is usually concrete. This definition highlights conceptual metaphors as both a process and a product. The process aspect refers to the cognitive activity of comprehending one domain through another, while the product aspect refers to the conceptual structure that emerges from this understanding.

In their book called "Metaphors we live by" Lakoff and Johnson (1980) clamed that metaphors are widespread not only in artistic works such as literature burt also in the most neutral forms of language, including TV and radio broadcasts, dictionaries, newspapers and magazines, conversations, researchers own linguistic repertoires, and several others. Metaphorical examples are as follows: "*building a theory, a cold personality, digesting an idea.*

Lakoff and Johnson organize so-called conceptual metaphors into the following categories: structural, orientational, and ontological. These conceptual metaphors are how we understand and view our actions, thoughts, and emotions.

Structural conceptual metaphors are considered by Lakoff and Johnson (1980) as the group with the highest number. In this kind of conceptual metaphor, complicated and abstract experiences are conceptualized based on the experience of simple and specific experiences. An example is often used to illustrate this type is the conceptual metaphor "ARGUMENT IS WAR" which is expressed through a series of the following expressions in English:

Your claims are indefensible
He attacked every weak point in my ardument
He has won an argument with his groupmates.
He shot down all my arguments. (Lakoff & Johnson 1980:4)

- Your claims are indefensible.
- He attacked every weak point in my argument.
- His criticisms were right on the target.
- I demolished his argument.
- I've never won an argument with him.
- You disagree? OK, shoot!
- If you use that strategy, he'll wipe you out.
- He shot down all of my arguments. (Lakoff & Johnson 198The above examples show that many

Through these examples, Lakoff and Johnson explained that an abstract conceptual domain "debate" is understood through a specific conceptual domain of "war". Therefore, the concepts used in the sample expressions above come conceptual domain of "war". This is the basic characteristics of the structural conceptual metaphor. Besides, in this group of conceptual metaphor, the phenomenon of highlighting and hiding in the conceptual domain is an important characteristic. For example in a fierce war of words, where people only seek to put the views of their opponents down and defend their opinion, they cannot see the aspect of "cooperation" in the war of words. When someone argues, he or she spends time with us and tries to find out what we think and why we have such views to understand each other better. However, while focusing on the debate, we often forget this aspect of cooperation. In other words, the aspect of debate is highlighting and aspect of cooperation is hiding.

Structural metaphors, where one concept is metaphorically framed in terms of another. However, there is another type of metaphorical concept that organizes an entire system of concepts in relation to one another, rather than structuring one concept through another. These are known as "orientational metaphors", as they often involve spatial orientations such as up-down, in-out, front-back, on-off, deep-shallow, and central-peripheral.

These spatial orientations stem from the nature of our physical bodies and how they interact with the physical environment. Orientational metaphors assign spatial directionality to concepts; for instance, the metaphor "HAPPY IS UP" is reflected in English phrases like "I'm feeling up today."

Such metaphorical orientations are not random but are grounded in both physical and cultural experiences. While spatial oppositions like up-down or in-out are based on physical realities, the way these oppositions are used metaphorically can vary between cultures. For example, in some cultures, the future is perceived as being in front of us, whereas in others, it is seen as behind.

As an illustration, we will examine metaphors based on the "up-down" spatial orientation, which has been extensively studied by William Nagy (1974). For each metaphorical concept, we will offer brief suggestions on how these ideas might have emerged from our physical and cultural experiences. These explanations are intended to be plausible and thought-provoking, though not necessarily conclusive.

HAPPY IS UP	SAD IS DOWN
I'm feeling up. That boosted my spirits. My spirits rose. You're in high spirits. Thinking about her always gives me a lift	I'm feeling down. I'm depressed. He's really low these days. I fell into a depression. My spirits sank.

As a physical basis, a slouched or drooping posture is often associated with feelings of sadness or depression, while an upright posture is typically linked to a positive emotional state. This physical relationship likely underlies the

metaphorical connection between emotional states and spatial orientation, such as *SAD IS DOWN* and *HAPPY IS UP*.

Another conceptual metaphor is CONSCIOUS IS UP; UNCONSCIOUS IS DOWN.

CONSCIOUS IS UP	UNCONSCIOUS IS DOWN
Get up. Wake up. I'm up already. He rises early in the morning.	He fell asleep. He dropped off to sleep. He's under hypnosis. He sank into a coma.

On a physical basis we should admit that humans and many mammals sleep lying down and stand up when they are awake.

The last type of conceptual metaphor that Lakoff and Johnson speak about is ontological metaphors. These types of metaphors help us in "understanding our experience in terms of objects and substances that allow us to pick out parts of our experience and treat them as discrete entities or substances of a uniform kind" (Lakoff and Johnson, 1980:25). Personifying things can help us understand them better and "categorize them, group them, and quantify them—and, by this means, reason with them" (Lakoff and Johnson, 1980:25). When we think of something as an entity or substance, we can connect with the different sides of whatever that something is. Lakoff and Johnson (1980) argued that conceptualizing our experiences through the lens of material or tangible objects enables us to transform abstract experiences and ideas into more concrete forms. Tran Van Co (2007) adds that by applying specific terms to experiences, we can isolate and interpret different aspects of them. Once an experience is conceptualized as a distinct object or material, we can categorize, quantify, and organize it. This allows us to reason about these

experiences. Even when the boundaries of things in the physical world are unclear, we still classify them, for instance, as a range of mountains, street corners, or rows of trees. These boundaries are created to facilitate human communication, such as defining a geographic area or designating a meeting place. According to Lakoff and Johnson, our interactive experiences with specific objects or substances form the basis for numerous conceptual metaphors, where events, activities, emotions, and ideas are perceived as tangible entities. For example, in English, human thought can be metaphorically viewed as either a machine or a fragile entity, as shown in the following examples:

We're still trying to grind out the

THE MIND IS A MACHINE
- We are still trying to grind out the solution to this question. • My mind just isn't operating today. • Boy, the wheels are turning now! • I'm a little rusty today. • We've been working on this problem - We have been working on this problem all day and

now we're running out of steam.

THE MIND IS A BRITTLE OBJECT
- Her ego is very fragile. - He broke under cross – examination - She is easily crushed.

The ontological metaphors mentioned above help us focus on different aspects of the thinking process. For example, the conceptual metaphor "thinking is a machine" suggests that thinking can be understood as a machine operating with an on-off mechanism. This metaphor allows us to describe thinking as having high or low efficiency, being prone to malfunction or rust, and needing fuel to function. On the other hand, the metaphor "thinking is a fragile object" enables us to discuss how the human mind can withstand or succumb to psychological pressure. These kinds of ontological metaphors frequently occur in human cognition. According to Lakoff and Johnson, such metaphors are so common and deeply ingrained in everyday language that people often use them unconsciously, taking them for granted.

All things considered, a large part of our everyday language expressions are motivated by conceptual metaphors that we take for granted. Structural, orientational and ontological metaphors all start from our bodily experience interacting with the outside world and shape the meaning of many idioms and language expressions. We can conclude that most of our fundamental concepts are organized in terms of one or more spatialization metaphors. There is an internal systematicity to each spatialization metaphor. A metaphor can serve as a vehicle for understanding a concept only by virtue of its experiential basis. There are many possible physical and social bases for metaphor. Coherence within the overall system seems to be part of the reason why one is chosen and not another.

REFERENCES

1. Kövecses, Zoltán, *Conceptual metaphor theory.* Routledge Handbook of Metaphor, Chapter: Conceptual metaphor theory, 2017.

2. Lakoff George, and Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 1980.

3. **Raymond W Gibbs, *Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life***

4. Tran Van Co., *Cognitive linguistics,* Hanoi: Social Sciences Publishing House, 2007.

5. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive Linguistics An Introduction Edinburgh University Press.

6. Vu, Nguyen. (2015). *Structural, Orientational, Ontological Conceptual Metaphors and Implications for Language Teaching.* Ho Chi Minh City Open University Journal of Science Social Sciences. 3.

O‘ZBEK TILIDA “VATAN” SEMASIGA EGA LEKSEMALARNING TA’RIFI VA KONSEPTUAL TADQIQI MASALASI

PROBLEM OF DEFINITION AND CONCEPTUAL RESEARCH OF LEXEMAS WITH THE MEANING OF “HOMELAND” IN UZBEK

Sharipova Ozoda Xolmurodovna
Tayanch doktorant,
Buxoro davlat universiteti.
Ozodaxolmurodovnasharipova@gmail.com

Annotatsiya: *Vatan umumiy mazmuniy uyasiga birlashuvchi yurt, el, diyor, mulk, mamlakat singari qator birliklar xalq nutqida faol ishlatilsa-da, ayrim o‘rinlarda ular o‘rtasidagi mazmuniy farqlanishlar hisobga olinmagan holda qo‘llanganligining guvohi bo‘lamiz. Shuningdek, Vatan tushunchasiga berilgan ta’riflarda ham tafovutli va ba’zan bir-birini inkor etuvchi talqinlar ko‘zga tashlanadi. Shuni hisobga olgan holda ushbu maqolada o‘zbek tilidagi Vatan semasiga ega leksik birliklar diaxronik va sinxronik aspektda o‘rganilgan, ular o‘rtasidagi mazmuniy farqlanish ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *vatan, yurt, el, elat, mulk, mamlakat, diyor, konsept, konseptual maydon.*

Annotation: *Although a number of units such as yurt, el, diyor, mulk, mamlakat, which unite into the common meaning of the homeland, are actively used in the speech of the people, we can witness that in some places they are used without taking into account some differences between them. Different and sometimes contradictory interpretations are also visible in the definitions given to the concept of the Homeland. Taking this into account, in this article, the Uzbek lexical units with the theme of the Homeland are studied in the diachronic and synchronic aspects, and the meaningful difference between them is revealed.*

Key words: *homeland, country, nation, property, country, land, concept, conceptual area.*

Vatanni sevib ardoqlash, unga munosib xizmat qilish, sarhadlarini daxlsiz, ahlini tinch-farovon saqlash, sha’n-u sharafini yuksaltirish, o‘tmish merosini munosib asrab, kelajak avlodga yetkazish yo‘lida fidokorona xizmat qilish, yosh avlodni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash bugungi kunda tom ma’noda davr talabi darajasidagi mas’uliyatli vazifaga aylanmoqda.

Vatan deganda ko‘pgina insonlar tasavvurida, dastavval, o‘z tug‘ilgan yeri, kindik qoni to‘kilgan tuproq, bag‘rida kamolga yetgan, hayotiga ma’no-mazmun baxsh etgan maskani, o‘sib-ulg‘aygan yurti gavdalanadi. Biroq aslida mazkur tushuncha bundan-da keng va boy mazmun-mohiyat ifodalaydi. Bugungi kunda keng yoyilgan konseptual tahlil usuli orqali bu mavzuni tadqiq qilish uning asl mohiyatini ochib berishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Vatan konsepti ko‘p

qirrali bo‘lib, unda xalqning o‘tmishi, buguni, kelajagi mujassamdir. Inson ulg‘aygan sari uning Vatan haqidagi qarashlari ham kengayib boraveradi.

O‘zbek tilida *vatan* umumiy semasi asosida bog‘langan *yurt, el, mulk, ota makon, mamlakat, ona tuproq, jonajon o‘lka, tug‘ilgan diyor* kabi qator so‘z va birikmalar mavjudki, ular birlashib vatan konseptosferasini hosil qiladi. Vatan semasiga ega nominativ birliklarni yagona konseptual maydonda quyidagicha umumlashtirish mumkin:

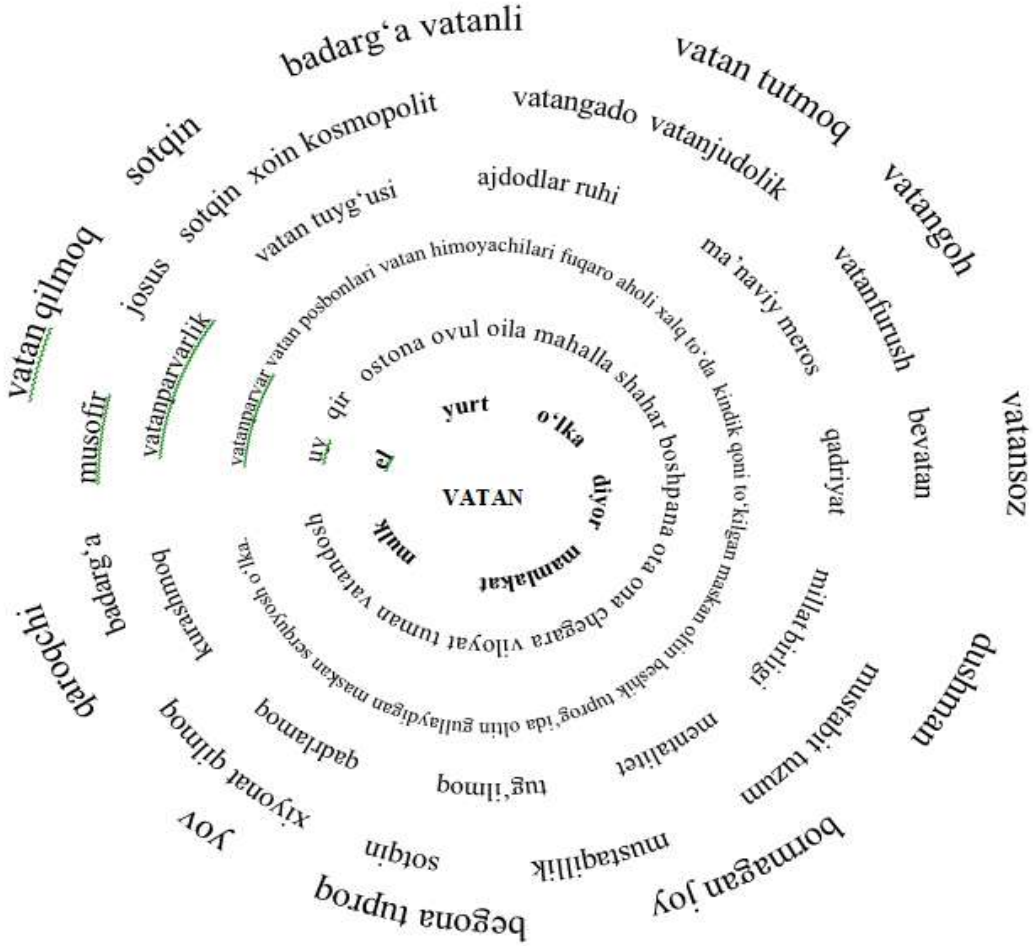

Vatan *o‘rganilayotgan mavzu assotsiativ-semantik maydonning o‘zagi bo‘lib, uning atrofida ma’lum tarzda tuzilgan paradigmalar shakllanadi. Chizmada vatan konseptini ifodalovchi birliklar yadro (markazda), yadroosti zonasi, yaqin periferiya, uzoq periferiya tartibida joylashtirilgan, shundan kelib chiqqan holda yadroni qurshab turgan birliklar markazga qanchalik yaqin bo‘lsa, ularning mazmuni asos ma’no bilan shunchalik bog‘liq bo‘ladi. Uzoq periferiyadan o‘rin olgan* vatansoz, vatangoh, vatansoz qilmoq *kabi komponentlar bugungi kun kishisi uchun anchayin tushunarsiz. Mazkur so‘zlar ushbu konseptual maydondagi tarixiy qatlamga oid eskirgan so‘zlar bo‘lganligi bois vatan konseptiga ishora qiluvchi faol birliklar sifatida lisoniy zaxiramizda o‘rinlashmagan. “Vatangoh” “tug‘ilib o‘sgan joy, maskan, manzil”; “vatansoz” “maskan, uy”; “vatansoz qilmoq” esa “uy qurmoq, maskan tutmoq, joy qilmoq” ma’nosini anglatadi. Asosan mumtoz adabiyot*

namunalarida uchrab turadigan bu kabi so‘zlarning ma’nosini bilish ular qo‘llangan matn ma’nosini to‘la anglashda muhim ahamiyatga ega.

Gar zog‘ tikan aro **vatansoz** qilur,
Bulbul bori gul bargiga parvoz qilur.
Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror

Eshittim bu qayo uzra **vatangoh**,
Tutubsen ul sifatkim taxt uza shoh.
Alisher Navoiy. Farhod va Shirin

Bugungi kunda Vatan keng ma’noda *davlat* semasini ham voqelantiruvchi tushuncha ekanligi mohiyatidan kelib chiqqan holda, asosan, xalqaro siyosiy-huquqiy normativ hujjatlarda tez-tez ko‘zga tashlanayotgan quyidagi atamalarning izohi bilan tanishish keltirilgan konseptual maydonning mukammallashuviga xizmat qiladi:

Kosmopolit – vatanparvarlik hissini yo‘qotgan shaxs. Kosmopolitizm (grekcha: kosmos – olam va polites – fuqaro) – “jahon fuqaroligi” deb atalgan g‘oyani targ‘ib qiluvchi mafkura bo‘lib, Iskandar Makedonskiy yurishlari davrida paydo bo‘lgan. Uyg‘onish va Ma’rifatchilik davrlarida jahon fuqaroligi g‘oyasi olg‘a surilgan va individning zamindor boylar zulmidan ozod bo‘lish g‘oyasini ifodalagan. Kosmopolitizm milliy an’ana va madaniyatdan, vatanparvarlikdan voz kechishga – bevatanlikka da’vat etadi (O‘ME).

Aborigenlar (lotincha: aborigine – qadimdan, boshdan) – bir qabila yoki etnik guruhga qarashli bo‘lgan, qadimdan ma’lum bir hududda (mamlakat yoki biror mintaqada) yashab kelayotgan va turmushning barcha jabhalarida ayni hudud bilan mustahkam ijtimoiy-iqtisodiy munosabatda bo‘lgan mahalliy tubjoy aholi.

Apatridlar (fuqarosizlik) – biron-bir davlat fuqaroligiga ega bo‘lmagan shaxs. Agar tug‘ilgan joyining qonuni va ota-onasi fuqarolari bo‘lgan mamlakat qonuni qon huquqi prinsipi (shaxs tug‘ilgan joyidan qat’i nazar, ota-onalari fuqaroligiga ega bo‘lishi)ga asoslangan bo‘lsa, u holda shaxs tug‘ilgan paytidan shunday holatga tushib qolishi mumkin.

Ko‘p fuqarolik. Fuqarolik to‘g‘risida milliy qonunlar o‘rtasidagi farqlar ta’sir kuchi o‘laroq, inson tug‘ilishi bilanoq ikki va undan ortiq davlatning fuqaroligiga ega bo‘lishi mumkin. AQSH hududida tug‘ilgan Rossiya fuqarolarining farzandlari har ikki davlat fuqaroligi huquqiga egadir. Ikki davlat fuqaroligiga ega bo‘lgan shaxs bipatrid, bir necha fuqarolikka ega shaxs esa multipatrid, deb ataladi.

Ma’lumot o‘rnida, Fuqarolik to‘g‘risidagi qonunga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasida yakka fuqarolik joriy qilingan. O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi bo‘lgan shaxsning biron-bir davlat fuqaroligiga mansubligi tan olinmaydi. Bu 1930-yilgi Gaaga konvensiyasida mustahkamlangan ikki fuqarolikni tan olmaslik xalqaro prinsipiga ham to‘liq mos keladi.

Qochoq – irqi, dini, fuqaroligi, muayyan ijtimoiy guruh yoki siyosiy maslakka mansubligi yuzasidan ta’qibga olingach, asosli ravishda xavf-xatar ostida qolganligi sababli, ayni paytda, o‘zi fuqarosi hisoblangan mamlakatdan tashqarida

bo‘lgan va ushbu mamlakat himoyasidan foydalanish imkoni yoxud istagi bo‘lmagan shaxs. Biroq tinchlik-osoyishtalikka qarshi jinoyat, harbiy jinoyat yoki insoniyatga qarshi jinoyat sodir etgan, shuningdek, muqaddam siyosiy mazmun kasb etmagan og‘ir jinoyat qilgan shaxs qochoqlik maqomini da’vo qilishi mumkin emas.

“Iqtisodiy qochoqlar” nomi bilan nomlanuvchi yana bir alohida toifa mavjudki, ular iqtisodiy mulohazalarga ko‘ra o‘z mamlakatini tark etuvchi shaxslardir.

Optatsiya – ma’lum bir davlatning bir qismi ikkinchi davlatning tasarrufiga o‘tib, boshqa davlatning huquq tarkibiga kirganda balog‘atga yetgan shaxsning ixtiyoriy fuqarolikni tanlash yo‘li. Bundan tashqari yana o‘zga fuqarolikka ega bo‘lgan shaxs bilan nikohga kirish paytida, tug‘ilishiga ko‘ra ikki fuqarolikka ega bo‘lgan shaxs balog‘at yoshiga yetganida ham optatsiya qo‘llanilishi mumkin. SSSRning tarqalib ketishi davrida bu borada hayotning o‘zi katta tajribani amalga oshirdi. O‘shanda yangi mustaqil davlatlar sobiq ittifoqdosh respublikalar tomonidan yalpisiga «aholining hudud izidan borishi» prinsipi qo‘llanildi. Ittifoqdosh respublikalar o‘z davlat mustaqilligini e’lon qilar ekan, odatda o‘z hududidagi jami aholiga o‘zlarining fuqaroligi huquqini berdi.

Migrant – o‘zlari fuqarosi hisoblanmagan davlatda haq to‘lanadigan faoliyat bilan shug‘ullanadigan shaxslar.

Fuqarolikni yo‘qotish. Fuqarolikni yo‘qotish, uning to‘xtatilishi bilan bog‘liq masalalar davlatning ichki huquqi asosida hal etiladi. Shaxs fuqarolikni quyidagi hollarda yo‘qotishi mumkin: birinchidan, o‘z xohish-istagiga ko‘ra; ikkinchidan, davlat tashabbusi bilan. Ikkinchi holatda fuqarolikdan mahrum etish haqida so‘z boradi. U g‘ayriixtiyoriy ravishda, masalan, shaxs boshqa fuqarolikka ega bo‘lganida, chet elda uzoq muddat yashab qolganida, chet el qurolli kuchlariga xizmatga kirganida amalga oshirilishi mumkin.

Reintegratsiya – ilgari yo‘qotilgan fuqarolikning qayta tiklanishi.

Yuqorida keltirilgan birliklar Vatan konseptosferasiga bevosita aloqador bo‘lsa, o‘zbek tilli kishilar muloqot jarayonida faol qo‘llanuvchi yana bir qator leksik, sintaktik birikmalar mavjudki, ular o‘zidagi mazkur semani, asosan, matn tarkibida – makropropozitsiya orqali yaqqol namoyon qiladi. Bunday birliklar paremalar tarkibida ham ko‘plab uchraydi. O‘zbek tilida *Vatan* umumiy mazmuniy maydoni tarkibiga kiruvchi leksik-semantik birliklarni paremiologik doirada ajratib olish nafaqat paremalarning mohiyatini mufassal tushunishga, balki ularning yaratuvchisi bo‘lgan xalqning asriy madaniy qarashlarini mukammalroq ochib berishga ham xizmat qiladi. Zeroki, paremalar xalq madaniy hayotini, undagi yutuq va kamchiliklarni, shuningdek, insoniyat umri davomida mavhum saqlaydigan sir-sinoatlar-u ma’lum bir xalqqagina tegishli bo‘lgan abstrakt tushunchalarni ochib berishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni inobatga olgan holda mazkur kitobdan o‘rin olgan paremalar izohini keltirishda asosiy e’tibor ularda qo‘llangan so‘zlar ma’nosini lug‘atlarda doim ham o‘rinlashavermaydigan xalqona qarashlardan kelib chiqib tafsir qilishga qaratildi.

Ma’lumki, assotsiativ-semantik maydon keng qamrovli va uzluksiz bo‘lib, u o‘zida yopiq bo‘lmagan va qayta-qayta kesishadigan semantik guruhlarni hosil

qiladi. Har bir leksema o‘ziga yaqin munosabatdagi tushuncha bilan bir guruh tarkibida birlashadi. Bevosita va bilvosita vatan konseptini voqelantirish uchun qo‘llangan nominativ birliklar quyidagi assotsiativ-semantik guruhlarni o‘z ichiga qamrab oladi:

1. Vatan semasini atovchi birliklar:

a. Vatan semasini bevosita atovchi leksemalar: *vatan, el, yurt*.

Onaga bo‘lgan muhabbat – vatanga bo‘lgan muhabbatning kurtagi;
Kishi yurtida shoh bo‘lguncha, o‘z yurtingda gado bo‘l;
Eldan ayrilguncha, jondan ayril.

b. Vatan semasini atovchi ko‘chma ma’noli sintaktik birliklar: *tuqqan yer, kindik qoni to‘kilgan tuproq, oltin beshik.*

To‘ygan yerdan — tuqqan yer yaxshi;
O‘z elim – oltin beshik, O‘zga elning tubi teshik.

2. Shaxs ma’noli birliklar: *ota, ona, vatan himoyachilari, xalq, to‘p, to‘da, musofir, vatangado, vatandosh, bevatan, sotqin, vatanfurush.*

Otang – el, Onang – el;
To‘pidan ayrilgan g‘oz to‘p qarg‘aga yem bo‘lur.

3. O‘rin ma’noli leksemalar:

a. O‘rin ma’noli atoqli leksemalar: *O‘zbekiston, Toshkent, Samarqand, Turkiston.*

Toshkentning tarig‘ini yegan chumchuq Makkadan keladi;
Qarshining arpasini yegan eshak Samarqanddan hangrab keladi;
Turkistonning tubi — jannat.

b. O‘rin ma’noli turdosh leksemalar: *uy, qir, ostona, ovul, uya, turarjoy, boshpana, shahar, ayvon, chegara, tog‘.*

Ovulga kelganni it qopmas;
O‘zganing toq-u ravoqidan o‘zingning ayvoning yaxshi.

4. Belgi ifodalovchi derivatsion birliklar: *vatanjudolik, vatanparvarlik, vatanfurushlik, vatangadolik.*

Vatangado bo‘lguncha, kafangado bo‘l.

5. O‘zga yurtlar va ularning fuqarolariga munosabat ifodalovchi birliklar: *o‘zga, yot, dushman, bormagan joy, begona tuproq, yov, qaroqchi.*

To‘pidan ayrilganni qaroqchi sanchar;
Yovdan qo‘rqqan - yovga do‘st, Elni sevgan - elga do‘st;
Bormagan joyda oltin bor, ko‘rmagan joyda – kumush.

Bu birliklarning barchasi o‘zbek tilli kishilar ongida *vatan semasini tashuvchi birliklar* integral belgisi asosida bir paradigmada yashaydi. Muloqot jarayonida so‘zlovchi nutqidagi monoton takrorlanishning oldini olish uchun ba’zan birini boshqasining o‘rnida qo‘llasa, ayrim hollarda nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda ulardan o‘z maqsadiga muvofiq tarzda ayrimlaridangina foydalanib, fikrini bayon qiladi. Bundagi “maqsadga muvofiqlik” mazkur birliklardagi ichki differensial belgilar asosida yuzaga chiqadi.

Ushbu tasnifda “Vatan konseptini bevosita atovchi leksemalar” sifatida guruhlangan birliklarning kishilar nutqida teng ma’noli so‘zlar singari birining o‘rnida boshqasi tez-tez almashib qo‘llanishini kuzatamiz. Biroq ularning ma’nosida ayrim farqli jihatlar ham mavjud. Quyida mazkur birliklarning farqi paremalar asosida izohlangan. Negaki konseptual tahlilni paremalar doirasida amalga oshirish o‘rganilayotgan mavzu mohiyani yoritishda, unda ifodalangan xalq qarashlari, qadriyatlarini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Vatan

Vatan so‘zi turkiy tillar tarixida qadimdan qo‘llanib kelinsa-da, unga singdirilgan mazmun turli davrlarda bir-biridan birmuncha farq qiladi. Buning sababi esa tarixiy, ijtimoiy holatlardan kelib chiqqan holda izohlanadi. Vatanga ulug‘ mutaffakkirlar qator ta’riflar berishgan. Jumladan, Abdulla Avloniyning qarashlariga ko‘ra: “Har bir kishining tug‘ilib o‘sgan shahar va mamlakati shul kishining vatani deyilur”. Taniqli yozuvchimiz Tohir Malikning quyidagi fikrlarida esa bundan birmuncha farqli qarashlar bildirilgan: “Agar tug‘ilgan yer to‘la ma’noda Vatan bo‘lganida edi, biz tomonlarda tug‘ilib o‘sgan nemislar, yunonlar, yahudiylar, Qrim tatarlari va yana boshqa millatning vakillari ota-bobolari yurtiga ko‘chib ketmas edi”. Bu qarama-qarshi fikrlardan yakdil xulosaga kelish uchun lingvistik lug‘atlarga murojaat qilindi.

“Vatan” so‘zi arabcha **وطن** – *tug‘ilib o‘sgan joy, yurt* ma’nosini anglatadi. Uning etimologiyasi haqida Sh.Rahmatullayev shunday deb yozadi: “Bu arabcha so‘z vatan(un) shakliga ega. Bu so‘z “yashadi”, “hayot kechirdi” ma’nosini anglatuvchi “vatana” fe’lining I bob masdari bo‘lib, kishining tug‘ilib-o‘sib, yashayotgan joyi (mamlakat, o‘lka, shahar, qishloq) ma’nosini anglatadi”.

“Vatan” arabcha so‘z bo‘lgani uchun uning asl ma’nosini bilishda mo‘tabar arab lug‘atlari hamda zamonaviy qomuslarga ham murojaat qilindi. Bu borada ”Lisan-ul arab”, ”Muxtorus sihoh”, “Al-muhit fil-lug‘a”, ”Tahzibul lug‘ot” va ”Al-mo‘jam al-vasit” kabi mashhur lug‘at kitoblari asos qilib olindi. Bu qomuslarning barchasida “vatan” so‘ziga deyarli bir xil izoh berilgan: “Inson u yerda, xoh tug‘ilgan, xoh tug‘ilmagan bo‘lsin, istiqomat qiladigan va maskan tutgan yer” sifatida ifodalangan [Xoliqnazarov, 2022:160].

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa bu so‘zga quyidagicha ta’rif beriladi:

1. Kishining tug‘ilib o‘sgan o‘lkasi, shahri yoki qishlog‘i; yurt, diyor.

2. Kishi tug‘ilib o‘sgan va o‘zini uning fuqarosi hisoblagan mamlakat; ona yurt.

3. Turar-joy, boshpana, maskan, uy.

4. O‘simlik va shu kabilarning asli kelib chiqqan yerini bildiradi: *vatan qilmoq* – yashash joyi qilib o‘rnashmoq.

“O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da ham shunga yaqin izoh keltirilgan: Vatan — 1) kishilarning tug‘ilib o‘sgan joyi, yurti, mamlakati; tarixan muayyan xalqqa tegishli hudud hamda uning tabiati, aholisi, o‘ziga xos taraqqiyoti, tili, madaniyati, turmushi va urf-odatlari majmuyi. Vatan ona kabi yagona, muqaddas. Vatan oldidagi qarzdorlik tuyg‘usi, mas’uliyati har bir yetuk insonga xos xususiyatdir. Vatanni sevish vatanparvarlikda namoyon bo‘ladi;

2) biror narsaning, masalan, o‘simlikning yuzaga kelgan joyi.

Parema:

Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni;

Tug‘ilgan yering vataning, vataning nomusing.

Yurt

“Yurt” so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha ifodalangan:

1. Ma’lum xalq, aholi yashab turgan joy; o‘lka, mamlakat, vatan.

2. Biror mamlakat yoki o‘lkada yashovchi xalq; el; aholi.

Etimologiyasi: bu ot qadimgi turkiy tilda “bir joydan ikkinchi bir joyga harakatlan” ma’nosini anglatuvchi “yorï” fe’lining “yurï” shaklidan *-t* qo‘shimchasi bilan yasalgan bo‘lib, qo‘shimcha qo‘shilganidan keyin ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan: yurï- + t > yurït > yurt.

Bu so‘z asli “ko‘chmanchi qabilaga qarashli yerlar” ma’nosini anglatgan bo‘lib, “aholi yashaydigan joy” ma’nosi o‘troq hayot kechirish boshlanganidan keyin yuzaga kelgan.

Parema:

Yurt puflasa, shamol turadi;

O‘z yurting – o‘lan to‘shaging.

El, elat

Qadimda muayyan qabila yashagan joy uning vatani sanalgan. Jondosh va tildosh qabilalarning uzviy ittifoqidan elat paydo bo‘lgan, elat yashagan hudud el deb atalgan. Masalan, o‘zbek xalq dostonlarida *Chambil eli* iborasi ko‘p tilga olinadi.

Lug‘atlarda ularga quyidagicha ta’rif beriladi:

El

1. Bir joyning odamlari, aholisi, xalqi; umuman, ko‘pchilik odam, xaloyiq, hamma.

2. Bir yurtga, qabilaga mansub odamlar; millat, xalq.

3. Yurt, diyor, mamlakat.

Etimologiyasi: “ma’lum yurtda birgalikda yashovchi aholi”, “yurt”. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan bu ot asli “i:l” tarzida talaffuz qilingan, o‘sha davrlardayoq i: unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan va bu unli *e* unlisiga almashgan: i:l > il > el.

Elat

1. Kishilarning millat shakliga kelmasdan oldingi tarixiy birligi.

2. El, el-xalq, qabila

3. Bir joyli yoki bir qabilaga, urug‘ga mansub kishilar (bir-biriga nisbatan).

4. Yurt, diyor; mamlakat.

Etimologiyasi: “bir urug‘-qabilaga mansub kishilar”; “qabilalar birlashmasi”. Bu so‘z *el* otidan jamlik ma’nosini ifodalovchi *-(ä)t* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan deyiladi: el + ät = elät.

Ko‘rinadiki, tarixan *el*ga nisbatan *elat* uchun jamlik ma’nosi xosroq bo‘lsa, zamonaviy lug‘atlarda ular ma’nosida katta farq ko‘zga tashlanmaydi.

Parema:

El sevgan kishi elatga oqsoqol bo‘ladi;
Eldan ayrilguncha, jondan ayril.

Azim Hojiyevning “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati” kitobida vatan tushunchasini ifodalovchi so‘zlar sifatida quyidagi sinonimik qator keltirilib, ulardan har birining izohiga qisqacha to‘xtalib o‘tilgan (Ma’lumot o‘rnida, ushbu kitobga faqat leksik sinonimlargina kiritilgan bo‘lib, sinonimik qatordagi har bir so‘zga qarata aytilgan fikr-mulohaza shu so‘zni qo‘llashda amal qilinadigan qat’iy hukm deb emas, balki tavsiyalar deb qaralishi lozimligi muallif tomonidan ta’kidlab o‘tilgan.):

VATAN, MAMLAKAT, YURT, DIYOR, EL, MULK. Kishi tug‘ilib o‘sgan, o‘zi uning grajdani bo‘lgan joy, territoriya. *Vatan* so‘zida grajdan, xalq tushunchasi u mansub bo‘lgan joy tushunchasi bilan birlashgan, shuningdek, unda joy (territoriya)ning grajdan, xalqqa mansubligi, uning yashash joyi ottenkasi aks etib turadi. *Mamlakat* ko‘proq adabiy nutqqa xos bo‘lib, unda «yashash joy» ottenkasi juda kuchsiz, hatto yo‘q darajada bo‘ladi. Bu so‘z umuman biror xalq yoki xalqlar uchun umumiy (birlashtiruvchi) territoriyani bildiradi. *Yurt* ko‘proq oddiy nutqqa xos va u ma’lum joy (territoriya) bilan shu joyga mansub xalqni ham qo‘shib ifodalay oladi. *El* nisbatan eskirgan, hozir ko‘proq poetik asarlarda uchraydi. *Diyor* poetik uslubga xos. Bu so‘z umuman ma’lum bir joy ma’nosida (ma’lum bir xalqqa mansublik tushunchasisiz) ham qo‘llanadi [Hojiyev, 1974:74-75].

Dunyodagi deyarli barcha xalqlar tilida vatan konseptini verballashtiruvchi qator nominativ birliklar mavjud bo‘lib, ular nafaqat shakl jihatidan, balki har biriga milliy mental o‘ziga xosligidan kelib chiqib singdirilgan mazmun-mohiyati bilan ham farq qiladi. Zeroki, har bir xalqning milliy-madaniy xususiyatlari, avvalo, uning tilida aks etadi. Tilning lug‘at zaxirasida olamni anglash va unga munosabat bildirishning rang-barang shakllari kodlangan bo‘ladi. Mazkur kodlar o‘zaro farqli xususiyatlari asosida til egalari lisoniy ongida o‘rinlashgan muayyan konseptual-semantik maydonlarga birlashadi.

Yuqoridagi ta’riflardan kelib chiqqan holda paremiologik doirada o‘rganilayotgan konseptual maydonning markaziy atovchisi sifatida vatanga quyidagicha umumiy izoh berish mumkin: kishi muqim istiqomat qiladigan hudud; uni ajdod-avlodlari bilan bog‘lab turadigan ijtimoiy muhit; olis ketganida ham unga nisbatan muhabbat his qiluvchi qalban bog‘langan maskan; mamlakat, yurt, mulk, davlat tushunchalari uchun umumiy nomlovchi bo‘lgan leksema.

Vatan dastlab tor ma’noda *tug‘ilgan joy* ma’nosida insonning ota uyi, qishloq, mahallasini anglatgan bo‘lsa, diaxronik tadrijdagi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot davomida sodir bo‘ladigan ma’no kengayishi natijasida bora-bora butun bir xalq, millatni atagan; bugungi kunda esa *respublika, davlat* ma’nosini ham bildiradi. O‘zbekiston Respublikasi ayni ma’noda millati, tili va dinidan qat’iy nazar, shu zaminda yashayotgan barcha insonlar uchun vatandir. Bu hudud fuqarolari uchun davlat va Vatan ayni bir ma’noni ifodalaydi.

Qonunlarda O‘zbekiston Respublikasi hududida tug‘ilgan yoki ilgari uning hududida yashagan, O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga ega bo‘lmagan, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida yashaydigan shaxs va uning nasl-

nasab shajarasi bo‘yicha to‘g‘ri tutashgan o‘zidan keyingi qarindoshlari, basharti, agar ularning nasl-nasab shajarasi bo‘yicha to‘g‘ri tutashgan o‘zidan oldingi qarindoshlari O‘zbekiston Respublikasi hududida yashayotgan bo‘lsa hamda O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari bo‘lsa (O‘RQ-610-son), bunday shaxslar vatandosh hukmida bo‘lishi belgilab qo‘yilganligi, bu so‘z uchun yasalish asosi bo‘lgan vatanning, yozuvchi Tohir Malik aytganidek, faqat tug‘ilib o‘sgan hudud sifatida mohiyatini tor doirada chegaralab qo‘yishning asossiz ekanligini ko‘rsatadi. Abdulla Avloniyning yana bir o‘rinda keltirgan quyidagi misralari esa vatan va millat tushunchalari uchun asl yakuniy chegarani belgilab bergan desak, xato bo‘lmaydi:

Millatim nasli bashardur,
Vatanim kurrayi arz.
Ikkisin xizmati farzdur,
Ikkisindin jon qarz.

Xulosa qiib aytganda, bag‘rikeng o‘zbek xalqi ayirmachilikni qoralaydi, yer kurrasini vatanim, barcha Odam avlodlarini millatim deb bilib, butun zamin obodligi uchun o‘zining munosib hissasini qo‘shish tomon intilib yashaydi.

ADABIYOTLAR

1. Hozirgi zamon xalqaro huquqi nazariyasi asoslari: Yuridik oliy o‘quv yurtlari uchun darslik/ I.I.Lukashuk, X.Saidov; –Toshkent: O 'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007.
2. Холиқназаров Н. Исломда Ватан тушунчаси. –Toshkent: Shamsuddinxon Boboxonov. 2022.
3. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Toshkent: Ўқитувчи. 1974.
4. https://serquyoshsolnomasi.oyina.uz/uz/teahause/1442
5. O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi to‘g‘risida. O‘RQ-610-son. https://lex.uz/docs/-4761984?ONDATE=14.03.2022

QOŃIRAT RAYONI TOPONIMIYASI: ANTROPOTOPONIMLER MENEN AGIOTOPONIMLER

TOPONYMY OF KUNGRAD DISTRICT: ANTHROPOTOPONYMS AND HAGIOTOPONYMS

Shamshaddinova Saodat Saparbayevna
Mustaqil tadqiqotchi,
Qoraqalpoq davlat universiteti
sshamshaddinova@gmail.com

Annotaciya: *Maqalada Qaraqalpaqstan Respublikası Qońırat rayonı toponimiyası, atap aytqanda, antropotoponimler menen agiotoponimler haqqında sóz júrgiziledi. Qońırat rayonı toponimiyasındaǵı antroponimler shıǵısı jaǵınan*

qaraqalpaq, ózbek, qazaq, túrkmen hám arab-parsı atamaları bolıp tabıladı hám olar tiykarınan oykonimler, oronimler hám agiotoponimler (ulama, áwlie-ánbiya adamlardıń jerlengen orınları) quramında, sonday-aq, gidronimlerde, ásirese qudıq atamalarında kóplep ushırasadı. Atama beriw procesinde áwliye-ulama, tariyxıy, aǵızlarǵa arqaw bolǵan tulǵalardı ayrıqsha húrmetlegen xalıq mentaliteti kórinis tapqan.

Gilt sózler*:* *antropotoponim, agiotoponim, Qońırat rayonı, oykonim, oronim.*

Annotation: *The article discusses the toponymy of the Kungrad district of the Republic of Karakalpakstan, specifically focusing on anthropotoponyms and hagiotoponyms. The anthroponyms in the toponymy of Kungrad district are of Karakalpak, Uzbek, Kazakh, Turkmen, and Arabic-Persian origins and are mainly found in oikonyms (place names), oronyms (names of hills or mountains), and hagiotoponyms (places where holy men, and prophets are buried), as well as in hydronyms, especially well names. The process of naming reflects the local people's mentality, which holds in high regard saints, historical figures, and individuals celebrated in legends.*

Key words: *anthropotoponym, hagiotoponym, Kungrad district, oikonym, oronym*

Antroponimika (grek. "antro pos" – "adam" hám "onyma" – "at, ism") – onomastikanıń antroponimlerin, yaǵnıy adam atların, familiyaların, laqapların izertleytuǵın tarawı. Antroponimlerden qádiplesken geografiyalıq atamalar antropotoponimler dep ataladı.

A.V. Superenskayanıń pikirinshe, "Adam hám onıń xızmetinen keletuǵın toponimiyalıq atama sızıǵı toponimiyalıq qatarǵa awısıp, jekke adamlardıń ismi, laqapları, tegi sıyaqlı qatarlar menen baylanısıp, antroponimlerden ibarat toponimlerdi quraydı" [Superenskaya, 1973: 89].

Úlke antropotoponimleri adamlardıń ismleri tiykarında qáliplesken. Qońırat rayonındaǵı antropotoponimler, belgili bir ob'ektke bolǵan konkret baylanıslı, yaki bolmasa ótken waqıyalar hám qubılıslardı kórsetedi. V.A. Nikonovtıń pikirinshe, antropotoponimler kóbinese adamlardıń jerge menshiklik qatnası qáliplesken waqıttan payda bola baslaǵan [Nikonov, 1965: 30].

Qońırat rayonı toponimiyasındaǵı antroponimler shıǵısı jaǵınan qaraqalpaq, ózbek, qazaq, túrkmen hám arab-parsı atamaları bolıp tabıladı hám olar tiykarınan oykonimler, oronimler hám agiotoponimler (ulama, áwlie-ánbiya adamlardıń jerlengen orınları) quramında, sonday-aq, gidronimlerde, ásirese qudıq atamalarında kóplep ushırasadı.

Qońırat rayonınıń suwǵarılatuǵın aymaqlarında xalıqtıń tiykarǵı xojalıq iskerligi – eginshilik, diyxanshılıq. Eginshilikke suw kerek. Ústirttiń shól dalalarındaǵı birden-bir tirishilik kózi de – suw. Ústirttegi qudıq qazdırıwshılar menen qudıq qazıwshılardı ismi sol ob'ektke berilip barǵan. Qudıqlar belgili adamlardıń ómiri menen, tariyxıy waqıyalar menen, aǵız-ápsanalar menen tıǵız baylanıslı.

Qońırat rayonı antropotoponimlerin nominaciyalıq kózqarastan, ózine tán ózgesheliklerin inabatqa alıp, tómendegishe toparlarǵa bóliwge boladı: 1) aymaqqa belgili ruw aqsaqallarınıń, ulamalardıń, batırlardıń, biylerdiń, shayırlardıń qonısına yaki olardıń húrmetine qoyılǵan antropotoponimler; 2) qudıqtı qazdırǵan yaki qudıqtı qazǵan adamlardıń ismi menen baylanıslı antropotoponimler.

1) Aymaqqa belgili ruw aqsaqallarınıń, batırlardıń, biylerdiń, shayırlardıń qonısına yaki olardıń húrmetine qoyılǵan antropotoponimler.

Úlke toponimiyasında er adamlarǵa qatnaslı toponimlerdiń kóp bolıwın ruw aqsaqalları hám basshılarınıń, diniy ulama adamlardıń, batırlarınıń, jámiyetlik ǵayratkerleriniń jámiyette iyelegen ornı menen abıroyınıń joqarı ekenligi menen túsindiriwge boladı. Orta Aziyadaǵı túrkiy xalıqlarda elin, jerin jawdan qorǵaǵan batırlarǵa, el basshılarına, shayırlarına tázim etiw dástúri burınnan bar. Olar tuwralı kóplegen ańız-ápsanalar dórep, olardıń ismleri keyin ala jer-suw atamalarına aylanǵan. Ulama adamlardıń ismleri kóbinese sol jerdegi qábirstanlarǵa, meshit-medreselerge qoyıladı.

Mısalı: *Berdaq* – temir jol stanciyası, *Kúnxoja* – elatlı punkt, *Ájiniyaz* – elatlı punkt, *Qartpayqum* – qumlıq, *Atamurat Qazı, Eshmuratbek, Mashtaq ata, Er Shabay* – qábirstan, *Jiyes* – jer ataması hám t.b.

Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxoja shayırlardıń húrmetine jer-suw atamaları ótken ásirde úlkede sanaat, transporttıń rawajlanıwı menen ullı shayırlardıń ismlerin keń tanıtıw maqsetinde qoyılǵanlığı málim. Bul ullı shayırlardıń ol jer-suw ob'ektlerine tikkeley baylanısı joq, yaǵnıy ol jerlerde jasamaǵan yaki qaytıs bolmaǵan, iyelik etpegen. Al, qoyımshılıq, meshit-medreselerge qoyılǵan atamalar tikkeley sol ob'ektlerge qatnası bar adam atlarınan alınǵan bolıp shıǵadı. Máselen, *Elmurat axun meshiti* ataması ataqlı qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dayısı Qońırattıń balǵalı urıwınan shıqqan Elmurat axunnıń húrmetine qoyılǵan. Elmurat axunnıń qaytıs bolǵan jeri búgingi kúnde *Elmurat axun meshiti* ataması menen toponimiyalıq birlik sıpatında qáliplesken.

Qábirstanlarǵa tek ulama adamlardıń emes, al eldi qorǵaǵan batırlardıń atları da qoyıladı. Máselen, *Eshmuratbek* qábirstanı "Dáwletiyarbek" qaraqalpaq xalıq dástanı bas qaharmanı Dáwletiyarbektiń ákesi Eshmuratbek nayıptıń xúrmetine qoyılǵan.

Dawıt ata – Qońırat rayonı orayınan qubla batısta, Ústirt biyikligine shıǵar jerde jaylasqan qoyımshılıq, tariyxıy hám zıyarat ornı. Bul jer belgili qazaq batırı Dawıt Asaw ulınıń atına qoyılǵan. Dawıt atanıń qábiri usı qoyımshılıqta. Dawıt batır 1787-jılı Ústirt aymaqlarınıń birinde dún'yaǵa kelgen. Onıń ákesi Asaw da, atası Baraq ta belgili batır adamlar bolǵan. Dawıt ata 1874-jılı 87 jasında qaytıs bolıp, Qońırat rayonına qaraslı «Xorezm qaqpası» dep atalatuǵın (házirgi Dawıt ata qoyımshılığı) jerde jerlengen [Jetpisbay, 2017: 7-16].

Mashtaq ata – Ájiniyaz shayır menen birge Elmurat axun meshitinde oqıǵan. Ol 1858-1859-jıllarda Qońırat qalası hám onıń átirapındaǵı xalıqlardıń Xiywa xanlığınıń eziwshiligine, túrkmen feodallarınıń jawgershiligine qarsı gúres basqarıshılarınıń biri bolǵan. Mashtaq batırdıń da qábiri usı meshittiń janında jaylasqan. Soǵan baylanıslı Mashtaq ata awılı ataması da kelip shıqqan.

Er Shabay – mavzoley hám qábir. Shabay batır Qonıs ulı (1768, Mańǵıstaw, Sam aymaǵı — 1846, Ústirt, Iytibay qudıǵı) — batır. Qazaq arasındaǵı eń iri Alshın taypasınıń Aday ruwınıń Qunanorıs aymaǵınan shıqqan. Ákesi Qonıs, ataları Mıńbay, Labaqlar da batır bolǵan.

Shabay batır Oral kazakları menen, Edil qalmaqları menen, Xiywa áskerleri menen jáne túrkmenler menen bolǵan sawashlarda erlik islep kózge túsken. Óshikken jaw bir kúni kóp ásker menen kelip, Shabay batır awılın ózi joqta shabadı. 78 jastaǵı batır jaman xabardı esitip, jigitleri menen Iytibay qudıǵı degen jerde jawdı quwıp jetip, mal-múlkin túwel qaytaradı, biraq ózi qaza tawıp, sol jerge (Ústirtte, Barsakelmes shor kóliniń batıs tárepine) jerlenedi.

Jiyes – Barsakelmes oypatlıǵınıń batısında jaylasqan tariyxıy qonıslıq. *Jiyes* ataması Jiyes biy ismi menen baylanıslı qoyılǵan bolıwı múmkin. Sebebi, qıpshaqlar kósemi Jiyes biy Noǵaylı zamanında Edil-Jayıq boyınan Ústirtke shekemgi aralıqta biyligin júrgizgen [Ámirlan].

Quwsırıq ataması sol jerge jerlengen Quwsırıq ata ismi menen baylanıslı. Sonday-aq, qoyımshılıqlarda qábir basına quw sırıq qadaw saltı túrkiy xalıqlarda burınnan bar. Atamanıń usıǵan baylanısı bolıwı da múmkin.

Qońırat rayonında muqaddes orınlar kóp. Bunday orınlardı ilimde ***agiotoponimler*** dep ataydı. Muqaddes orınlar – xalıqtıń milliy birligi sisvolı dep aytıw múmkin. Sebebi, muqaddes orınlardı qasterlew áxelden xalqımızdıń qanına sińgen dástúr. Qaraqalpaq tilindegi agiotoponimler elatlı punkt atamaları emes, al qábirstanlar ornalasqan muqaddes orınlar, yaǵnıy áwliye-ánbyalar jerlengen orınlar, meshit-medreseler bolıp keledi. Bunday orınlar burın zıyarat hám sıyınıw orınları bolǵan hám házirgi kúnde de bul salt dawam etip kelmekte.

Agiotoponimikalıq atamalar tek áwliye-ánbiyalar yaki meshit-medreseler menen baylanıslı dew de durıs emes. Emlik qasiyeti menen belgili tábiyiy ob'ektler de agiotoponimlerge jatadı. Máselen, *Qarawımbettiń duzı*n emlik qasiyetke iye orın sıpatında xalqımız qasterler keledi.

Ádette agiotoponimler *iyshan, axun, ata, baba, molla, áwliye, maqsım, meshit, oba* t.b. sıyaqlı sózlerden jasaladı. Mısalı: *Aytımbet Iyshan, Áwez Iyshan, Bala Áwliye, Berdan ata, Berniyaz iyshan, Buwraxan ata, Daǵır ata, Dastan Axun, Dawıt ata, Ernazar ata, Ibrayım shah meshiti, Qara molla, Qarabay maqsım, Qos Maqsım Xajı, Qurttı baba, Quwsırıq ata, Mashtaq ata, Molla Abdulla, Muwsa Maqsım, Naılaj baba, Nurımbet Iyshan, Payǵambar qızı, Taybek ata, Uzınoba, Shayxı Sulayman baba, Sherman baba* hám t.b..

Belgili tariyxshı ilimpazlar Ǵ.Xojaniyazov hám O.Yusupovlardıń «Qaraqalpaqstandaǵı muqaddes orınlar» kitabında keltiriliwinshe, Qońırat rayonında XX ásir baslarında onnan aslam meshitler bolǵan. Olarǵa Xan meshiti (XVIII ásir aqırı XIX ásir bası), Elmurat axun meshiti (XVIII-XIX), Jentemir iyshan meshiti (XVIII-XIX), Sarı iyshan meshiti, Smetulla iyshan meshiti, Qırıq molla meshitleri jatadı [Xojaniyaz…, 1994: 18].

Bala áwliye (qoyımshılıq) nıń bulay atalıwı sebebi, meshitte oqıp atırǵan balalardı dushpan qırıp ketken. Olardıń barlıǵın bir jerge jerlep, besik tas qoyǵanlıqtan "Bala áwliye" dep atalǵan.

Etnograf X.Esbergenovtıń pikirinshe, *Qurttı baba* obası (adam qaytıs bolǵan jerge úyilip qoyılǵan taslarǵa oba dep aytıladı) usı jerge jerlengen adamnıń ismi menen baylanıslı bolıwı múmkin, sonıń menen birge *Qurt* sózi oǵuzlar tilinde *qasqır* degen mánini ańlatadı. Usı jerdegi úńgirler qasqırlardıń mákanı bolǵan bolıwı itimal [Esbergenov, 1993: 91].

Dawıt ata negizi tariyxıy tulǵa bolsa da, xalıq arasında temirdiń piri sıpatında onı Samarqandtaǵı Dawıt ata ismi menen aljastırıw jaǵdayları ushırasadı. Al, shıǵırdıń piri *Naılaj baba*nıń negizgi mazarı Túrkmenstanda bolsa da, onıń Diyxan babadan alǵan hasası Ústirtte degen ańız tarqaǵan. Ańızlarǵa kóre, Diyxan baba, Dawıt ata, Naılaj baba zamanlas bolǵan. Naılaj baba diyxanshılıq piri Diyxan babadan jer soraǵan. Diyxan baba hasasın ılaqtırıp jiberip, hasa túsken jerdi oǵan bergen. Hasa Ústirttiń ústine túsken. Naılaj baba qos shıǵır qurıp diyqanshılıq etken [Esbergenov, 1993: 92].

2) Qudıqtı qazdırǵan yaki qudıqtı qazǵan adamlardıń ismi menen baylanıslı antropotoponimler. Qudıqlar kóshpeli xalıqlar turmısında menshiklik sıpatqa iye bolǵanlıqtan, sol jerge haq tólep qazdırǵan adamlardıń yaki qudıqtı qazǵan adamlardıń ismi menen atalǵan. Máselen: *Alpısqazǵan, Amanqazǵan, Bayqudıq, Jasawılbasınıń qudıǵı, Arbabay, Barlıbay, Bayshaǵır, Baytóre, Esen, Isatay, Iytbay, Marqabay, Murtaza baydıń qudıǵı, Nasambek, Orazbay, Qabanbay, Seyfulǵabit Majitovtıń qudıǵı* hám t.b.

Geografiyalıq atamalardıń antropotoponimiyalıq principi, tiykarınan antroponimdi basqalardan ajıratıp kórsetiw, ayqınlawǵa qurıladı. Adam isminen ibarat atamalar sol aymaqtıń belgili-abıroylı adamı, yamasa sol jerdiń menshikli iyesi, yaki dáslep qonıslanǵan, ya bolmasa sol jerde qaytıs bolıp jerlengen adam atı menen jasaladı. Qońırat rayonı toponimlerinde adam ismi jer atamasına beriliw jaǵdayları jiyi ushırasadı. Atama beriw procesinde áwliye-ulama, tariyxıy, ańızlarǵa arqaw bolǵan tulǵalardı ayrıqsha húrmetlegen xalıq mentaliteti kórinis tapqan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Әмирлан С. Ардақлы ақсақал, искер инсан. URL: https://t.me/kketnografiya/1306

2.Жетпісбай Н. Қазақтың қаһарманы Дәуіт батыр // Жұмабек жолы. № 4-5(2017).

3. Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва, 1965.

4. Суперенская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973.

5. Хожанияз улы Ғ., Жумабай улы О. Қарақалпақстандағы мұқаддес орынлар. – Нөкис: Полиграфист, 1994.

OMONIM VA POLISEMANTIK LEKSEMALARNI FARQLASH OMILLARI LEKSIKOGRAFIK TAHLILI

LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF THE FACTORS THAT DIFFERENTIATE HOMONYMS AND POLYSEMANTIC LEXEMES

Xudoyberdiyeva Gulmira Allaberdi qizi
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
Gulmirakhon91@gmail.com,

Annotatsiya: *Ushbu tezisda o‘zbek tilida polisemiya va omonimiya hodisasi uni farqlashning til xususiyatlari hamda leksikografik talqini masalasiga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, o‘zbek va rus tilshunoslarining bu ikki hodisaning qiyoslab o‘rganishdagi fikrlari tahlil qilingan hamda lug‘atlardan misollar yordamida fikr mulohazalar yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *polisemiya , omonimiya, lug‘at, leksikologiya, sema.*

Annotation: *This thesis focuses on the phenomenon of polysemy and homonymy in the Uzbek language, highlighting the linguistic characteristics used to differentiate them, as well as their lexicographical interpretation. Additionally, the opinions of Uzbek and Russian linguists on the comparative study of these two phenomena have been analyzed, and insights are provided through examples from dictionaries.*

Keywords: *polysemy, homonymy, dictionary, lexicology, sema.*

Polisemiya so‘z yoki boshqa til birliklarining bir vaqtning o‘zida bir necha ma’nolarga ega bo‘lish qobiliyatini anglatadi. Polisemiya yoki ko‘p ma’nolilik hodisasi leksikologiyaning muhim muammolaridan biri bo‘lib, doimiy ravishda tilshunoslarning e’tiboridadir. Omonimiya esa so‘zlarning ma’nolari farq qilgan holda, tovush va yozilishning mos kelishi hisoblanadi. Ushbu ikki tushuncha o‘zbek tilining leksikasi uchun muhim qismlar bo‘lib, o‘zbek leksikologiyasi tadqiqotlarining muhim obyekti hisoblanadi.

Odatda, omonimiya polisemiyaga tashqi jihatdan o‘xshash deb hisoblanadi. XX asrning 20-30-yillaridan boshlab, omonimiya va polisemiyaning o‘zaro bog‘liqligini ko‘plab tilshunoslar o‘rganishgan, chunki bu ikki hodisa o‘xshashligi bilan bog‘liq.

Polisemiya ва omonimiyani tizimli ravishda ajratish uchun avval ularning ta’riflari va xususiyatlarini aniqlash kerak. Tilshunoslik terminlari lug‘atlarida polisemiyaning bir xil ta’riflarini berishadi: “Polisemiya (yunoncha poly – ko‘p, sema – ma’no) – nutqiy jarayonda ikki va undan ortiq ma’noda qo‘llanuvchi so‘zlar” [Mahkamov N, Ermatov I, 2013:85-bet] sifatida ta’riflangan. Rus tilshunosligida esa Axmanovaning “Tilshunoslik terminlari lug‘ati” da “Bir xil so‘zning (ifodalash rejasi bo‘yicha, so‘zning barcha rasmiy xususiyatlari bilan tavsiflangan birligi) bir-biri bilan bog‘liq bir necha ma’nolari bo‘lishi, odatda, ushbu so‘zning dastlabki ma’nosining o‘zgarishi va rivojlanishi natijasida yuzaga keladi”[Axmanova, 1966:335] deb tariflanadi.

Yangi nashrdagi“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” dan polisemiyaga misol keltiramiz: zamonaviy o‘zbek tilida “*ish*” so‘zi quyidagi ma’nolarga ega: 1. Inson faoliyati bilan bog‘liq, uning mehnati bilan amalga oshadigan, bajariladigan narsa. 2. Ishning ijrosi, ish ustidagi faoliyat, mehnat. 3. Ish-faoliyatning mahsuli, undan yuzaga kelgan (yaratilgan) narsa. 4. Ma’lum haq, evaz hisobiga qilina- digan ish-faoliyat, mehnat. 5. Xizmat vazifasi; lavozim. 6. *s.t.* Bo‘sh ish o‘rni. 7. Mehnat-faoliyatning muayyan sohasi, turi; kasb. 8. Burch. 9. Hal etilishi lozim bo‘lgan narsa; masala, muammo. 10. O‘zgaga, o‘zga manfaatiga qarashli yumush; hojat. 11. Xos ish, xatti-harakat. 12. Voqea, hodisa. 13. Ahvol, holat. 14. Gap-so‘z, gap-so‘z bo‘lgan narsa(lar). 15. *huq.* Sud yoki ma’muriy organlarda ko‘riladigan narsa, jarayon[O‘TIL,2023,2-jild]. Misollardan ko‘rinib turibdiki, zamonaviy leksikologiya so‘zlarning polisemantikligini ularning semantik o‘zgarish qobiliyati sifatida ko‘radi va ma’lum bir so‘zning ma’nosi kontekst, nutq vaziyatida ishlatiladi.

Polisemantik so‘zning asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, uning alohida ma’nolari har doim bir-biriga bog‘liq. Ikkinchi darajali, ko‘chma ma’nolar polisemantik so‘zning asosiy ma’nosi atrofida to‘planadi va odatda asosiy ma’no semantik yadro sifatida xizmat qiladi. Polisemiya va omonimiya fenomenlari o‘rtasidagi munosabatlar juda murakkab ekanligi aniq bo‘ladi. Polisemiya til va tafakkur masalalari nuqtai nazaridan qiziqarli hodisadir. Polisemiya har doim inson fikrining yangi bilim, ifoda va ekspressiya vositalarini izlashdagi harakatini aks ettiradi. Aksincha, omonimiya tasodifiy o‘yindan boshqa narsa emas.

B.Elov va M. Abjalovalar “Omonim so‘zlarni farqlash usullari” nomli maqolasida omonimlarning yuzaga kelish sabablarini quyidagicha ko‘rsatadilar:

1. Tilda azaldan mavjud bo‘lgan ayrim so‘zlarning shakllari tasodifan teng bo‘lib qoladi: *baqa*-qurbaqa, *baqa*-suv tegirmoni parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi.

2. Bir ma`noli so‘z leksik ma`noning ko‘chishi oqibatida ko‘p ma’noli so‘zga aylanadi, keyinroq bosh ma’no va hosila ma’no o‘rtasidagi bog‘lanish unitilib, bir so‘z negizida ikki boshqa-boshqa leksema paydo bo‘ladi: *kun*-quyosh; *kun*- sutka, kun chiqqandan yana kun chiqqungacha bo‘lgan vaqt.

3. Boshqa tillardan o‘zlashtirilgan ayrim leksemalar o‘zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo‘lib qoladi: *toy* (fors-tojik)-katta to‘p qilib taxlab yoki bosib bog‘langan mol va shu tarzdagi mol o‘lchovi.

4. Boshqa tillardan o‘zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo‘lgan so‘zlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi: *surat* (arabcha)-rasm, *surat* (arabcha)-urf-odat.

5. Leksemalarning yasalishi ham ba’zan omonimlarni keltirib chiqaradi: *qo‘noq*-tariq, *qo‘noq* (qo‘n+oq)-mehmon kabi[Elov B, Abjalova, 2021:43-b].

Asosan, deyarli barcha tilshunoslar omonimlarni ta’riflashda, omonim juftliklari ifoda plani ya’ni tovush va yozuv jihatdan bir xil bo‘lgan, lekin ma’nolari o‘zaro bog‘lanmagan, ya’ni umumiy ma’no elementlari yoki semantik belgilari mavjud bo‘lmagan so‘zlar sifatida ta’riflaydilar.[Rahmatullayev Sh, 1984:5; Axmanova A,1974:3] Ular alohida-alohida va mustaqil so‘zlar sifatida mavjudligini ta’kidlaydilar.

Polisemiya va omonimiya ifoda jihatdan o‘xshash bo‘lsa-da, tilda ularning paydo bo‘lishi haqida lingvist A. I. Smirnitskiy shunday degan: tilni shakli bir xil, lekin mazmuni turlicha bo‘lgan oddiy belgilar to‘plamlari mavjud. Ushbu oddiy belgilar ba’zi hollarda bir murakkab belgi doirasida birlashtirilishi mumkin, ba’zi hollarda esa mumkin emas. Leksikografiyada murakkab va oddiy belgilarni ajratish uchun “leksema” va “leksik-semantik variant” atamalari ishlatiladi. Turli leksik-semantik variantlar bir xil shaklga ega bo‘lsa, ular bitta leksemaga (polisemiya yoki ko‘p ma’nolilik holati) yoki turli leksemalarga (omonimiya holati) tegishli bo‘lishi mumkin.[Smirnitskiy, 1954:37]

Polisemiya va omonimiya o‘rtasidagi chegaralarni aniqlashda asosiy omillardan biri semantik aloqaning mavjudligi hisoblanadi. Polisemiya holatida bir so‘zning turli ma’nolari har doim ma’noda bog‘liq bo‘ladi. Bu aloqalar turli bo‘lishi mumkin: bir xil so‘z bilan nomlangan predmetlarning o‘xshashligi, yaqinlik yoki “qism – butun” munosabati asosida. Qancha ma’no bo‘lishidan qat’i nazar, ko‘p ma’noli so‘z o‘zi qoladi. Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ga e’tibor qaratadiga bo‘lsak birgina *nozik* so‘zining 13ta ma’no variantlari berilganini kuzatishimiz mumkin. [O‘TIL,2007:47] Bu so‘zning atash ma’nosiga “*Yuksak mahorat va san’at bilan juda bejirim qilib ishlangan; nafis, latif”* ta’rifi berilgan qolgan ma’nolar esa shu umumiy ma’no yadrosi atrofida joylashadi.

Polisemiyadan farqli o‘laroq, omonim so‘zlarning ma’nolari bir-biri bilan hech qanday umumiy aloqaga ega bo‘lmaydi yoki omonimlar o‘rtasidagi oldingi aloqalar zamonaviy holatda yo‘qolgan bo‘ladi. Shuning uchun, umumiy semantik aloqaning mavjud emasligi sababli, omonimlar odatda alohida lug‘at maqolalarida keltiriladi va rim raqami bilan belgilanadi. Masalan, ayni yuqorida to‘xtalgan *nozik* leksemasining omonim formasi mavjud va bu omoleksemaga “*Kashtachilikda ishlatiladigan rang-barang mayda, nafis munchoq*” deb ta’rif berilgan. Bu leksemaning ot so‘z turkumida ekanligini berilgan ta’rifdan ko‘rinib turibdi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, polisemantik so‘zning nechta qo‘shimcha ma’nosi bo‘lishidan qa’ti nazar bir xil so‘z turkumi doirasidan chiqib ketmaydi. Omonim so‘zlar esa bir xil so‘z turkumi doirasida ham har xil so‘z turkumlarida ham omonimlik qilishi mumkin.

Polisemiya va omonimiyani ajratish masalasi leksikografiya materiallarini yaratishda ham, boshqa tilni o‘rganish amaliyotida ham murakkab vazifalardan biridir. Ushbu qiyinchilik shundan kelib chiqadiki, omonimlarning yuzaga kelishining bir yo‘li bu polisemiyaning parchalanishi hisobiga ham bo‘lishi mumkin. Bu haqida Vinogradov: “Polisemiya holatida ma’no birlikligi so‘zning semantik strukturasini qamrab olgan uzluksiz derivatsion aloqada asoslanadi. Agar bu uzluksizlik biron joyda buzilsa yoki kamida bir bo‘lak uzilib qolsa, semantik birlik buziladi va “polisemiyaning parchalanishi” sodir bo‘ladi, ya’ni polisemantik so‘z ikki o‘zaro bog‘lanmagan omonimga aylanadi [Vinogradov, 1952:143–152-b] deb ta’kidlaydi. Leksemaning ma’nolari o‘rtasida chegaralarning o‘zgaruvchanligi, polisemantik so‘zlarning omonimlar juftligiga aylanishi hisobga olinsa, bu hodisalarni ajratish o‘z-o‘zidan muhim bo‘lib, nafaqat nazariy, balki leksikografik amaliyot uchun ham katta ahamiyatga ega deb hisoblaymiz.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, omonimiya va polisemiyani taqqoslab o‘rganish leksikologiyaning eng ko‘p muhokamaga sabab bo‘lgan muammolaridan biridir. Polisemiya va omonimiya milliy xarakterga ega bo‘lgan hodisadir. Bu ikki fenomenning til xususiyatlarinin o‘rganish bo‘yicha ishlar talaygina bo‘lsa-da, hali yechimini kutib turgan masalalar ham mavjudligini qayd etish joiz.

ADABIYOTLAR

1. Elov B va Abjalova M. Omonim so‘zlarni farqlash usullari / “O‘zbek milliy va ta’limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2023.
2. Mahkamov, Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent:Fan, 2013.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati 6 jildli 2-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2023.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. besh jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2006
5. Raxmatullayev Sh. Omonimlarning izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
7. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1974.
8. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова//Вопросы языкознания. –1952.–№ 5..
9. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка/А. И. Смирницкий. –М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1954.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MULOQOT TUSHUNCHASI, DIAXRONIK ANALIZLAR, UNING TURLARI

THE TERM COMMUNICATION IN CONTEMPORARY LINGUISTICS, DIACHRONIC ANALYSIS AND TYPES OF COMMUNICATION

Urinboyeva Saodatxon Maammadjon qizi
Tayanch doktorant, Andijon davlat universiteti
Muslimagolibqizi@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda muloqot fenomeniga qaratilgan ilmiy yondashuvlar hamda muloqot turlarining ierarxiyasiga urg‘u berilib muloqotva uning bosqichma bosqich paydo bo‘lgan turlari muhokama qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Muloqot, piktogrammalar, nashriyot, radio uzatuv, telefon, telekomunikatsiya.*

Annotation: *In this article, scientific approaches to the phenomenon of communication in modern linguistics and the hierarchy of communication types are discussed, with emphasis on communication and its gradually emerging types.*

Key words: *Communication, icons, publishing, radio broadcasting, telephone, telecommunication*

Tilning ijtomoiy hodisa ekanligi shunda o‘z aksini topadiki, u ma’lum bir jamiyatning har bir qatlamiga oid bo‘lgan holda rivojlanib, shakllanib, boyib boradi. Tilning jamiyki xususiyatlarini namoyish eta oladigan jarayon bu muloqotdir. Muloqot tushunchasi til bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bir-birini doimo taqozo etadi. Tilning xususiyatlari muloqot orqali yuzaga chiqsa, o‘z navbatida har qanday muloqotni amalga oshirish uchun tilga murojaat qilinadi.

Har bir til o‘zini til sifatida tan olinishi uchun dastlab ma’lum bir ijtimoiy guruhlar tomonidan qo‘llanilishi zarur. Ya’ni “Til jamiyat mahsuli, jamiyat bor joyda til paydo bo‘ladi.” Tilning paydo bo‘lishidagi ilmiy farazlardan biri bo‘lgan ijtimoiy kelshuv farazini ilgari surgan bir guruh tilshunoslar tilning vujudga kelishi jamiyat a’zolarining o‘zaro kelishivuga asoslangan degan nazariyani ilgari surganlarining o‘zi ham tilning muloqot ehtiyoji o‘laroq paydo bo‘lganiga ishora qiladi. [Irisqulov,2009: 8,13] Shu o‘rinda takidlash joizki til va muloqot tushunchalarining o‘zaro aloqasini chuqurroq tadqiq qilishdan oldin “Muloqot” fenomenining o‘ziga alohida to‘xtalib o‘tishimiz joiz. ***“Muloqot”*** - termini o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib (tor ma’noda) *uchrashish, ko‘rishish, qabul qilish* kabi mazmunga to‘g‘ri keladi. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati M harfi 2006: 636]

Lekin agar ushbu so‘z, faqatgina shu ma’nolarda tushunilsa lisoniy jihatdan ma’lum bir qolipga tushib qolish mumkin. Shuning uchun eng avvalo ushbu atamaning jahon tilshunosligida qay tarzda yuritilishi va uning aynan muloqot termini bilan qay darajada mos kelishini o‘rganib chiqish lozim. Zamonaviy tilshunoslikda bugungi kunda universal atama sifatida qo‘llaniladigan “communication” termini lotin tilidan ingliz tiliga o‘zlashgan bo‘lib mazmunan *share (baham ko‘rish), divide with/out,(bo‘lishish, ulashish), receive (qabul qilish)* kabi ma’nolarni anglatadi. [Allan, 2020: 294] Kommunikatsiya termini umumiy ma’noda yuqoridagi ma’nolarni anglatsa unda tilshunoslikda uning etimologiyasi qanday, lingvistikaning obyekti ushbu mavzuga qachon qaratilgan. Umumiy nigoh tashlasak, ibtidoiy jamoa a’zolarining dastlabki o‘zaro aloqa jarayoni bu kommunikatsiyaning ilk ko‘rinishini namoyon qilgan. Insoniyat ongining rivoji va katta ehtiyoj sababli tilning dastlabki ko‘rinishi paydo bolgan deyilsa mubolaga bo‘lmaydi. Ayrim nazariyalarning asosiga ko‘ra muloqot bu-ongda xosil bo‘lgan diskurs (yaxlit matn)ni yuzaga chiqarish san’ati deya xulosa bersa, boshqa bir qancha nazariyalar e’tiborni muloqot jarayonida ishtirok etadigan belgilar, tajriba ma’lumot saralash jarayoni, hamda ijtimoiy jihatdan o‘zaro uyg‘unlashgan bog‘lanish kabi xususiyatlariga ahamiyat qaratish kerak degan g‘oyani ilgari suradilar. Shu sababdan ushbu mavzu doimiy muhokamalarga sabab bo‘lib kelgan. [Cobley P., Schulz ,2013:41-42]

Muloqotni tahlil qilishdagi eng dastlabki qadamlar Qadimgi Yunoniston va falsafa faniga borib taqaladi. Aynan muloqot haqidagi ilmiy nazariyalar dastlab ritorika va notiqlik san'ati borasida asosiy izlanishlar olib borgan Platon va Aristotelga oid bo'lib, ular o'z nazariy asarlarida muloqotning ahamiyati uning negizi nimaga asoslanganligi haqidagi falsafiy qarashlarini ilgari surgan. Aristotelning fikricha, muloqotning asosiy maqsadi auditoriyani ishontirishdan iboratdir. [Ruben, 2002:155] O'z o'rnida ta'kidlab o'tish joizki, muloqot jarayonlarini tadqiq qilishdan oldin uning tarixiy rivojlanish bosqichlari ko'rib chiqilsa madsadga muvofiq bo'ladi. Bu borada jahon tilshunoslari va albatta tarixshunos olimlari ko'plab izlanishlar olib bordilar. Ko'zga ko'ringan ilmiy izlanishlar olib brogan olimlardan biri Saymonson Piter o'zining hammualliflikda nashr qilingan *"The Handbook of Communication history"* kitobida shunday fikrlarni bayon etgan: *"*Muloqot tarixini tadqiq qilish muloqot jarayoni rivojlanish evolutsiyasi hamda uning jamiyatlararo va madaniyatlararo almashinuv jarayoni qay tarzda amalga oshirilganini anglab olishga yordam beradi." [Simonson P., Perk J., Craig Robert T., Jackson,2012: 356-359] Ilmiy adabiyotlarda muloqot tarixi odatda qaysi muloqot turidan dominant foydalanilganiga qarab turli xil davrlarga bo'lib tadqiq qilinadi. Muloqot tarixi haqida ko'plab izlanishlar olib borilganiga qaramay, bu davrlarning aniq adadi va davriylik ko'rsatkichi hali hamon muhokama ostida. Simonson P., Perk J., Craig Robert T., Jackson J. kabi qator olimlarning fikricha bu tasniflanish o'z ichiga og'zaki nutq davri, yozma nutq davri, nashriyot davri va shuningdek elektron media kommunikatsiya davrlarini qamrab oladi. [Simonson P., Perk J., Craig Robert T., Jackson J. 2012: 6-7] Muloqot nazariyasi bo'yicha teoretik olim Marshal Pouning fikricha har bir davrda ustun bo'lgan muloqot turi bir qancha faktorlarga ko'ra tasniflanadi. Bu faktorlar asosan ma'lumotlar bazasining hajmi, uning saqlanib qolish muddati, axborotni uzatish uchun sarflanadigan vaqt miqdori, va uning o'rtacha qiymati kabilarni o'z ichiga oladi. Pou o'zining qator risolalarida bu davrlar har yangilanishda muloqot jarayoniga qo'yilgan yuqoridagi faktorlarning yangilanib, ko'payib borishini ta'kidlab o'tgan. [Poe, 2011: 12-13] Ayrim ilmiy tahminlarga ko'ra tilning paydo bo'lishi 40000 yillik tarixga ega deya e'tirof etilsa, ayrim manbaalarda tilning yoshi undan ham ulug'roq ekanligi e'tirof etiladi. Tilshunos va sotsiolog olim Toni Kepstik: "Insoniyatning o'zaro muloqot jarayoni til yordamida amalga oshirilgunga qadar kommunikatsiya turli xil tovushlarga taqlid qilishdan iborat bo'lgan. Masalan hayvonlar tovushlari, qichqiriqlar, yuz mimikalari, har xil imo ishoralardan iborat bo'lganligi faraz qilinadi. Til esa insoniyatga o'z fikrlarini to'g'ri shakllantirish va samarali ifodalashga yordam bergan" deya o'z ilmiy qarashlarini bayon etadi. [Capstick, 2020: 5-6]

Ijtimoiy jamiyatning dastlabki shakli bo'lgan jamoalarda og'zaki nutq muloqotning asosiy vositasi sifatida foydalanilgan va o'sha davr hayotiga oid ko'plab ma'lumotlar hikoyalar yoki sitatalar tarzida avloddan avlodga o'tib kelgan. Bunda asosiy unsur insoniyat xotirasi bo'lganligi bois, o'sha davrga oid bilimlar yetarlicha darajada saqlanib qolmagan. Shu sababdan tarixiy manbaalarning ko'p qismi bir-birini inkor qiladi va doimo muhokamalarga sabab bo'ladi. [Danesi M. (ed.) 2013: 168] Jamoalar o'troqlashib borgach, savdo va dehqonchlikikka

asoslangan turmush tarziga o‘tildi. Buning natijasida insoniyatning yerga egalik qilish va ayriboshlash kabi jarayonlarda og‘zaki emas yozma ishonchnomalarga ehtiyoji ortib bordi. Shu tarzda o‘g‘zaki nutq orqali amalga oshirilganda yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarga optimal yechim sifatida muloqot yozma shaklda ham amalga oshirila boshladi. [Poe, 2011: 67] Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joizki, muloqot iyerarxiyasida ahamiyatsiz bosqichning o‘zi yo‘q. Har bir bosqich muloqot fenomenini izchil tahlil etishda alohida ahamiyat kasb etadi. Lisoniy nuqtai nazardan olib qaralsa, bu davrlar bugungi kunda shakllangan muloqot turlarining genetik jihatidan ilk tomirlari deb xisoblansa mubolag‘a bo‘lmaydi. Tilshunos olim Steynberg ta’kidlaganidek: “Yozuvning kashf qilinishi ma’lumotlarni o‘zgarishsiz saqlanib qolishi va avloddan avlodga o‘tish jarayonida inson xotirasiga tayangan ma’lumot uzatuvidan bir necha barobar samaraliroq.” [Steinberg, 2008: 3-4] Ilk rasmiy yozuvlar shakllangunga qadar ham insonlar tominidan boshqa alternativlardan foydalanib kelingan. Masalan, dastlabki yozuv shakllaridan biri sifatida *Piktogrammalar* kashf qilingan. Piktogrammalar obyektlarning grafik simvollari xisoblanib mill. av. to‘qqinizchi mingyillikka borib taqaladi. Ilk piktogrammalar qadimiy madaniyatga xos bo‘lgan obyektlarni o‘z ichiga oladi. Dastlabki mukammal piktografik yozuv ilk bora mill. av. 3500-yilda Shumer davlatida paydo bo‘lgan va *“cuneiform”* deb nomlangan. [Allen, 2017: 199] E’tiborli jihati shundaki, piktogrammalardan bugungi kunda ham foydalaniladi, masalan chekish mumkin emas belgisi yoki jamoat joylarida ayollar va erkaklar belgilari shular jumlasidandir. Piktografik yozuv sistemasining noqulay jihati shundaki, unda berilishi kerak bo‘lgan ma’lumotlarning barcha detallari grafik tarzida shakllantirilar edi. Bu axborot uzatuvchisidan uzoq vaqt hamda katta hajmda moddiy manba talab etadi. Bu kabi muammolar yozuv tizimining boshqa muqobillari kashf qilinishi bilan xal qilindi deya ta’kidlaydi tilshunos Marsel Danesi: “Masalan alifboning harflar sistemasi har bir obyekt uchun alohida belgilardan emas balki og‘zaki nutq tovushlarining yozma shaklidan tashkil topgan.” deya o‘zining fikrlarini keltirib o‘tadi. [Danesi, 2013: 168-169]

Kommuniktsiya iyerarxiyasiga nazar solar ekanmiz har bir paydo bo‘lgn muloqot vositalari o‘zining ahamiyatiga ega. 1400-yilga qadar barcha yozma kommunikatsiyalar qo‘lyozma nusxaga asoslangan edi va bu o‘z navbatida yozma ma’lumotlarning uzatilish jarayoniga va ulardan nusxa ko‘chirishning yuqori qiymatda bo‘lishiga bosh omil edi. Lekin keyinchalik, XV asr o‘rtalariga kelib nemis ixtirochisi Yoxan Gutenberg tomonidan ommaga taqdim etilgan chop etish qurilmasi nafaqat fan taraqqiyotida balki yozma kommunikatsiya evolutsiyasida ham katta ahamiyat kasb etdi. Bu esa o‘z navbatida gazeta va broshuralar ko‘rinishida axborot sirkulyatsiyasining rivojiga ulkan xissa qo‘shdi. [Poe,2011: 104-105] XIX-XX asrlar mobaynida olimlar tomonidan qilingan ko‘plab kashfiyotlar kommunikatsiya tarixida ham alohida ahamiyat kasb etdi. Ulardan asosiylari bo‘lgan telegraf va telefon ixtirolari ma’lumotlarni bir joydan boshqasiga uzatishning o‘sha paytdagi nisbatan osonroq va tezroq usuli edi va yozma ma’lumotlarni tashishdan ko‘ra qator qulayliklari bilan avzal edi. Shunga qaramay bu muloqot vositalarining aloqa simlari orqali amalga oshirilishi foydalanuvchuni chegaralab qo‘yardi. Keyinchalik simsiz to‘lqinli uzatuvning kashf qilinishi ya’ni

radioning ommaga e’lon qilinishi axborot uzatuvi samaradorligiga mislsiz ta’sir ko‘rsatdi va tez orada radio kommunikatsion medianing asosiy vositasiga aylandi. [Danesi,2013: 171] Simsiz aloqa rivojining ikkinchi cho‘qqisi sifatida sun’iy yo‘ldoshlarning kosmosga olib chiqilishi va ular yordamida dunyoning turli burchaklariga radio hamda televizion signallarning uzatuvini yo‘lga qo‘yilishini e’tirof etish mumkin. [Steinberg, 2008: 17] Internet kashfiyoti muloqot tarixida alohida ta’kidlash joiz bo‘lgan fenomen xisoblanadi. [Poe, 2011: 223] Bugungi kunda internet yordamida amlga oshirilishi mumkin bo‘lgan kommunikatsion jarayonlar internet ixtirosigacha bo‘lgan voqealar bilan solishtirlisa, albatta tarozining narigi pallasi og‘irroq keladi. Chunki aynan internet yordamida amalga oshiriladigan muloqot jarayonlari tilshunoslik paradigmasida ham alohida ahamiyat va kengroq yondashuv talab etadi.

Muloqot jarayonlarini tahlil qilish XX asrning o‘rtalariga kelib alohida yo‘nalishlarga ajraldi. Yangi kommunikatson texnologik vositalarning, shuningdek, telefon, radio, gazeta, televizor va internet kabilarning ixtiro qilinishi muloqot va uning tadqiqod obyektiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. [Ruben, 2002: 155-156] Insoniyatning ongli muloqot jarayoni o‘tmishiga nazar solsak uning qay darajada ko‘hna ekanligini ilg‘ab olish qiyin emas. Bundan tashqari u vaqtlar davomida sayqallanib kelgan. Bu takomillashuvning bosh omili sifatida doimo yangi kommunikatsion texnologiyalarning paydo bo‘lishi e’tirof etilib, ularning jamiyatda fikrlar almashinuviga ko‘rsatgan ta’siri asosiy urg‘u ostiga olinadi. [Harolds, 2022: 6-7] Shu o‘rinda takidlab o‘tish joizki, yangi axborot texnologiyalaridan muloqot jarayonida samarali foydalanish doimo insonlardan yangi ko‘nikmalarni shakllantirib borishni talab etadi.

Muloqot fenomeni nafaqat Yevropa va Amerika tilshunosligida izchil tahlil qilingan, balki bu borada rus tilshunosligida ham qator izlanishlar olib borilgan. Bunday ishlarga misol tariqasida Borisnev S.V., Yakovlev I. P., Gavra D. P. kabi olimlar muloqot atamasining nazariy jihatlarini yoritishga harakat qilgan bo‘lsalar, Naumova M. M., Ovcharova K. V., Asmus N. G., Ivkina A.V.lar kommunikatsiyaning nafaqat lisoniy jihatlari, qolaversa sotsiologik hamda psixologik xususiyatlarini ham tadqiq qilishgan. Ular o‘zlarining ilmiy nazariy ishlarida muloqot atamasining mohiyatini ochib berishga alohida e’tibor qaratish bilan bir qatorda uning nazariy asoslarini ham tahlil qilishga alohida urg‘u berishgan. Jumladan tilshunos olim S. V. Borisnev o‘zining *“Sotsiologiya kommunikatsiya”* nomli ilmiy tadqiqod ishida quyidagi fikrlarni bildirib o‘tgan: “Muloqot barcha ijtimoiy tizimlarning ishlashi va rivojlanishining zaruriy shartidir, chunki u odamlar o‘rtasidagi aloqani ta'minlaydi, ijtimoiy tajribani to‘plash va uzatishga imkon beradi, mehnat taqsimotini va birgalikdagi faoliyatni tashkil qilishni, madaniyatni boshqarish va uzatishni ta'minlaydi.” [Бориснёв, 2003: 7] Bundan anglashiladiki jamiyatda o‘zaro fikrlar almashinuvi aynan o‘sha jamiyat rivojining bosh omillaridan biri xisoblanadi. Ijtimoiy muloqotning sotsiologik xususiyatlarini yoritib berishda Borisnev qator klassifikatsiyalar ishlab chiqqan va ularda muloqotning lisoniy jihatlaridan tashqari ijtimoiy psixologik xususiyatlarini va ularning muloqotni shakllantirishdagi ahamiyatini yoritib berishga harakat qilgan. Uning tadqiqod ishining 13-chi bo‘limi muloqotning tarkibiy qismlarini

tahrirlashga bag‘ishlangan bo‘lib unda olim faqat ijtimoiy muloqot haqidagina fikr yuritibgina qolmay ommaviy muloqot va uni tadqiq qiluvchi tilshunoslik yo‘nalishini yangicha nom bilan atadi: “20-asrning o‘rtalarida ommaviy axborot kommunikatsiyalari vositalari va gumanitar funktsiyalari tizimlarini o‘rganuvchi yangi fan – “kommunikativistika” shakllana boshladi.

Muloqotning tabiati integrativdir. Uni tadqiq etishda sotsiologlar, siyosatshunoslar, iqtisodchilar, madaniyatshunoslar, filologlar va fanning boshqa sohalari mutaxassislari o‘z nuqtai nazaridan kelib chiqib qatnashdilar.” [Бориснёв, 2003: 127] Bundan shuni xulosa qilishimiz mumkinki ijtimoiy muloqot nafaqat lingvistikaning tadqiqod obyekti sanaladi, balki turli ijtimoiy fanlar rakursida ham o‘z aklsini topadi.

Yana bir yetuk rus tilshunosi Igor Yakovlev *“Klyuchi k obsheniyu”* kitobida muloqotga ta’rif beribgina qolmay uning tarkibiy elementlarini ham klassifikatsiya qilgan. Unga ko‘ra: “ Muloqot elementlari:

Muloqot manbaasi (ba'zan kommunikator deb ataladi) ogohlantiruvchi ta'sirida kod va kanalni tanlab, xabar yuboradi;

Kod - bu xabar mazmunini ifodalash uchun belgilar birlashtiriladigan qoidalar;

Kanallar xabarlarning tabiiy, taqdimot tashuvchilari, masalan, ovoz, yuz va boshqalar va sun'iy, tasviriy: kitoblar, rasmlar, radio, telefon va boshqalar. Har bir kanal ma'lum bir sig‘imga ega, ya'ni ma'lumot miqdori, qaysi vaqtda ichida uzatilishi mumkin;

Qabul qiluvchi kommunikator xabarni dekodlashi kerak, ya'ni u qabul qilgan xabar qanday qoidalar bilan shakllantirilishini bilishi kerak;

Javob- bu manba tomonidan qabul qiluvchidan olingan xabarga munosabat. Reaktsiya aniqlik yoki tushunarsizlik, kelishuv yoki kelishmovchilik va hokazolarni ko‘rsatadi va qo‘shimcha xabarni keltirib chiqarishi mumkin;

Shovqin - xabarlarni uzatish va qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan kommunikatorlardagi ichki va tashqi shovqinlar;” [Яковлев. 2006: 12]

Yakovlevning fikricha muloqotning to‘laqonli shakllanishida yuqoridagi elementlar ishtirok etishi bilan bir qatorda muloqot aktiga to‘sqinlik qiluvchi faktorlarni ham tasniflab o‘tgan:

Muloqot jarayonidagi to‘siqlar:

• Atrofdagi shovqinlar (masalan, sinfdagi suhbat).

• Jismoniy shikastlanish (karlik, ko‘rlik va boshqalar).

• Semantik muammolar (noaniq so‘zlar, so‘z va iboralarning ko‘p ma'noliligi, belgilarni turlicha tushunish va boshqalar).

• Sintaktik muammolar (so‘zlarning noto‘g‘ri tartibi).

• Tashkiliy tartibsizlik (mavzudan mavzuga sakrash, davralarda borish).

• Ijtimoiy shovqin (ijtimoiy me'yorlarga mos kelmaslik, masalan, gapirish odatiy bo‘lmagan yoki nizolarni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan vositalar).

• Psixologik muammolar (stress, hayolparishonlik). [Яковлев, 2006: 13]

Yana bir tilshunos Gavraning fikrlashicha muloqot bu shunchaki axborot almashinuv vositasi emas balki inson hayotining muhim komponenti xisoblanadi. U o‘zining Muloqotning nazariy asoslari nomli o‘quv qo‘llanmasida shunday fikrlarni keltirib o‘tgan: “Nazariy jihatdan olib qaralganda kommunkatsiya atamasi

rustilidagi *obsheniye* (muloqot) tushunchasining sinonimi xisoblanib, u inson hayotining barcha jabhalarini qamrab oluvchi, muhim va murakkab aspektlaridan biridir.” [Гавра, 2005: 4] Tafakkur yordamida muloqot qilish insonni tabiatdagi barcha yaratiqlardan ajratib turuvchi asosiy xususiyatdir. Inson hayotining asosiy qismi atrofdagi hox tanish hox notanish bo‘lsin insonlar bilan muloqot qiloshdan iboratdir shuning uchun ham kommunikatsiya tushunchasi doimo ko‘plab ilmiy tadqiqotlarning nazariy hamda amaliy obyetki bo‘lib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Allen M. (ed.). The SAGE Encyclopedia of communication research methods. Californiya, SAGE press. 2017.
2. Бориснёв С.В. Социология коммуникации: Учеб. Пособие для вузов. — М.: Юнити-Дана, 2003. — 270 с.
3. Capstick T. Language and Migration. New York. Routledge. 2020. P.292
4. Cobley P., Schulz J. (eds.). Theories and models of communication. De Gyuter Mouton, Germany. 2013
5. Danesi M. (ed.). Encyclopedia of Media and Communication. University of Toronto press. Toronto, 2013. P. 752
6. Гавра Д. П. Основы теории коммуникации. 1-е изд. — СПб.: Питер, 2005. —288 с.
7. Harolds A. I. Empire and Communications. William J. (ed.). University of Toronto press, Toronto. 2022. P.288
8. Irisqulov M.T. Tlishunoslikka kirish. Darslik. –Toshkent, “Yoshlar Matbuoti” 2009.
9. Keith Allan. Linguistics and communication // Intercultural pragmatics 2020.
10. Poe M. A history of communication: Media and society from the evolution of speech to the internet, London, Cambridge University press. 2011. P.356
11. Ruben B.D. Communication study. In Schement, Riena J. (ed.). Encycopedia of Communication and Information. Macmillan reference USA. 2002. P.1161
12. Simonson P., Perk J., Craig Robert T., Jackson J. The handbook of communication history 1st ed. New-York, Routledge, 2012. P.528
13. Steinberg Sh. Introduction to communication Course book 1: The basics. South Africa, Mega digital pres. 2008. P.148
14. Ruben B.D. Communication study. In Schement, Riena J. (ed.). Encycopedia of Communication and Information. Macmillan reference USA. 2002. P.1161
15. O‘zbek tilining izohli lug‘ati M harfi Toshkent “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti 2006. Betlar: 516-671
16. Яковлев И. П. Ключи к общению. Основы теории коммуникаций. — «Авалон», 2006. — 240 с.

O‘ZBEK TILIDAGI BOTANIK TERMINLARNING LINGVISTIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

BOTANICAL TERMS IN UZBEK AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

Bahriddinova Yulduzxon Bahriddin qizi
Termiz davlat universiteti tyanch doktoranti
y.bahriddinqizi@gmail.com

Annotatsiya: *O‘zbek tilidagi botanik terminlarning lingvistik tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilishi, tilning tabiiy va madaniy kontekstidagi o‘zgarishlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Botanik terminlar o‘simliklarga oid atamalarni o‘z ichiga oladi va ularni lingvistik jihatdan o‘rganish ularning tuzilishi, tarixiy rivojlanishi va yangi terminlarning paydo bo‘lishi, termin sifatida o‘rganish standartlarini qamrab oladi.*

Kalit so‘zlar: *terminologik tuzilish, botanik terminlar, lingvistik tahlil, morfologik struktura, o‘zlashgan so‘zlar, terminologik standartlashtirish, mahalliy nomlar*

Annotation: *The study of botanical terminology in Uzbek as a linguistic research object is useful in determining changes in the language's natural and cultural background. Botanical terms refer to plants, and linguistic studies of them focus on their structure, historical development, and the introduction of new terminology, as well as standards of study as terms.*

Keywords: *terminological structure, botanical terms, linguistic analysis, morphological structure, acquired words, terminological standardization, local names*

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida soha terminologiyasi rivojlanish bosqichida va bunda o‘zbek tili terminologiyasi va undagi soha terminologiyasining tadqiq etilishi ham salmoqli yo‘lni bosib o‘tgan. O‘zbek tilining so‘z boyligi, xususan botanik terminologiyasining tarixi ham uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ushbu botanic terminlar nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki lingvistik va madaniy ahamiyatga ham ega bo‘lib, o‘zbek xalqi va uning tabiiy muhiti o‘rtasidagi chuqur bog‘liklikni aks ettiradi. O‘zbek tilidagi botanic terminlarni lingvistik jihatdan o‘rganishda ularning quyidagi funksiyalariga e’tibor qaratamiz:

1. O‘zbek tilidagi botanik terminlarning tuzilishi, ya'ni, ular qanday qilib shakllangan va qanday asoslarda tashkil etilganini o‘rganish;
2. Botanik terminlarning tarixiy rivojlanishi va yangi atamalarning tilga qo‘shilishi jarayonlarini o‘rganish.
3. Botanik terminlarni madaniy va ijtimoiy kontekstda tahlil qilish. Misol uchun, ma'lum bir o‘simlikning muayyan hududda qanday nomlanishi va bu nomlarning ijtimoiy ahamiyati.

4. O‘zbek tilida botanik terminologiya qanday standartlashtirilgan va tartibga solinganini o‘rganish. Terminologiya standartlari va ularning amalda qo‘llanishi haqida ma'lumot olish.

5. Botanik terminlarning boshqa tillardan o‘zbek tiliga qanday tarjima qilinganini va muvofiqlikni tahlil qilish. Bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlarini aniqlash.

Botanik terminlarni yuqoridagi yo‘nalishlarda tadqiq qilish ularning tilshunoslikdagi o‘rni va ahamiyatining o‘zaro chambarchas bog‘iqligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi

O‘zbek tilidagi botanik terminlarning tuzilishi va shakllanishi tarixi va boyish manbalari quyidagi asosiy jihatlardan iborat:

1. Tarixiy rivojlanish ya’ni o‘zbek tilidagi botanik terminlar tarixiy rivojlanish jarayonida qabul qilingan va ayrim so‘zlar illar o‘tishi bilan shaklan yoki fonetik jihatdan o‘zgarishlarga uchragan. O‘zbek tilidagi dastlabki botanik terminlar asosan qadimiy o‘zbek tili va madaniyati orqali, shu jumladan, qadimiy farmatsevtik va tabiatshunoslik bilimi orqali shakllangan. Bunga misol sifatida buyuk tilshunos, tarixnavis Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni-lug‘ati at – Turk” va tibbiyot ilmining asoschilaridan biri Abu Ali Ibn Sinoning “Kitob al-qonun fit-tib”, “Kitob as-shifo” kabi asarlarida keltirilgan o‘simlik nomlari, ularning qismlarining nomlanishlarini keltirishimiz mumkin. Masalan M. Qoshg‘ariyning asaridagi ayrim soz’larni oladigan bo‘lsak [Mutallibov, 1960, 55-57]:

ĵag‘mur – sholg‘om	*ĭshgun – rovoch*
tariĝ – tariq	*jikda – jiyda*
qaʒin – qayin	*ot – o‘t*
egir – igir, iyir	*tōluğ ĕrōk – shaftoli,*
sariğ ĕrōk – o‘rik,	*qara ĕrōk – olxo‘ri*

2. O‘zbek tiliga arabcha va forscha so‘zlar, jumladan botanik terminlar VII asrdan keyin arablarning O‘rta Osiyoga yurishlari natijasida kirib kelgan va bu davrda arabcha va forscha so‘zlarning ishlatilish dominantligi saqlanib qolingan[Qosimov A. I.,1990, 11- 42]. Masalan, arabchadan:

kamfora - kamfora	*po‘rtaxol – apelsin* [Sultonova K., 2023.1113]
bodenjon – baqlajon	*zaytun – zaytun*
za’far – shafran, safran	*zaqqum - zaqqum*
fanjanggo‘sht - tog‘muruch	*qahva - kofe*

Fors-tojikchadan[Qosimov A. I.,1990, 46-62]:

xurmo	*sarsabil*
shaftoli	*sarv*

xandon pista	*rovoch*
xarbuz - tarvuz	*olcha*
sirach	*kashnich*

3. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rus va boshqa yevropa tillaridan kirgan ilmiy atamalar o‘zbek tiliga integratsiya qilingan. Rus tilidan olingan. Bunga misol sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin [Qosimov A. I,1990.8 - 45]:

Kakao – isp →lot →rus →o‘zb	Belladonna –italyan→rus→o‘zb
Kaktus- grek→rus→o‘zb	Valeriana –lot→rus→o‘zb
Akatsiya- lot.-rus-o‘zb	Gladiolus(ilongul)- lot→rus→o‘zb
Banan –ispancha→lot→rus→o‘zb	Kartoshka – ital→ru→o‘zb
Baobab –efiopiyacha→rus→o‘zb	Lavr (dafna) –lot→rus→o‘zb.

Bundan tashqari, zamonaviy ilmiy va texnologik rivojlanish bilan birga yangi botanik terminlar yaratildi. O‘zbek tilida ilmiy-texnik adabiyotlar, lug‘atlar va qo‘llanmalar yordamida yangi atamalar ishlab chiqilgan va standartlashtirilgan. XX asrning o‘rtalaridan boshlab, botanik terminlarni standartlashtirish va bir xilda qo‘llashga qaratilgan tadbirlar amalga oshirilgan. O‘zbekistonda terminologiya markazlari va ilmiy tashkilotlar tomonidan botanik atamalarni izchil va aniq ishlatishga doir standartlar ishlab chiqilgan. Qo‘shimcha tarzda yana shuni aytish joizki botanik terminlar mahalliy va qishloq tili kontekstlarida ko‘pincha mintaqaviy o‘ziga xosliklarga ega bo‘lgan. Bunday atamalar xalq orasida keng qo‘llaniladi va mahalliy tilshunoslik tadqiqotlarida alohida o‘rganiladi. O‘zbek tilshunosligining bir necha sohalariga, ayniqsa lug‘atshunosligida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan SH. Rahmatullayev tahriri ostida chop etilgan “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da bir qancha o‘simlik nomlari aynan u o‘sadigan hudud nomi bilan birga termin sifatida keltirilgan va ular xalqaro botanik nomenklaturada ham xuddi shu nom bilan ataladi:

Janubiy farg‘ona astragali - Astragalus austroferganicus
Farg‘ona lolasi - Tulipa ferganica
Turkiston shotarachasi - Fumariola turkestanica
Farg‘ona donasho‘ri - Gamanthus ferganicus
Boysun po‘fanagi – anemoe baissunensis
Buxoro po‘fanagi - anemone bucharica regel [Ro‘zimatov E. Yu, 2021. 11-13]

O‘zbek tilidagi botanik terminlarning shakllanishi va tuzilishi turli tarixiy va madaniy bosqichlarda o‘zgarib, hozirgi kunda keng spektrli va aniq terminologiyani ifodalaydi. Bu jarayon o‘zbek tilining rivojlanishi va ilmiy sohalardagi integratsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir.

O‘zbek tilidagi botanik terminlarning morfologik – struktural jihatdan o‘rganish ham hozirgi kunda tilshunoslikning dolzarb muammosi deyishimiz

mumkin. Shu jihatda, botanik terminlarning tuzilishi bir necha asosiy komponentlardan iborat bo‘lib, ular quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

1. bitta leksik asosdan tashkil topishi – o‘simlikning nomini, uning organlari, jarayonlari yoki o‘simlik bilan bog‘liq boshqa tushunchalarni ifodalaydi: ***gul, barg, poya, ildiz.***

2. O‘zbek tilidagi aynan o‘simlik nomini ifodalovchi botanik terminlar prefiks yoki suffikslar (old va orqa qo‘shimchalar) yordamida yasalgan holatini ugungi kungacha bo‘lgan tadqiqotimiz davomida uchratmadik.

3. Ba’zi botanik terminlar bir necha so‘z yoki qismlardan tashkil topgan bo‘lib, bunda ***ot + ot, sifat + ot, son + ot, ravish + ot*** shakllari ko‘plab uchratishimiz mumkin.

- ot + ot: *atirqovun, tog‘muruch, qiyoqgul, suvqalampir, tirnoqgul, tuyaqorin, dalachoy, qulonquyruq, kirpio‘t, sallagul, tuyatovon, toshbaqatol, baliqko‘z, buzoqbosh, qo‘ziquloq, arslonquyruq, takasoqol, qarg‘atirnoq;*[Qosimov A. I., 1990. 13-68]

- sifat + ot: *boychechak, qizilpoycha, oqtikan, sohtasemizak, chinnigul, ko‘kbosh, moviygul, sassiqtol, bangidevona, baxmalgul, oqqaldirmoq, ko‘knor, ko‘ko‘t, qariqiz, qizilmiya, qiziltasma*

- son + ot: *qirqgul, qirqboshi, beshbarg, beshpanja, qirqbo‘g‘im, qirqquloq*

- ravish + ot: *uyatchangul, kungaboqar*. [Muhammadxonov,1989 15-87]

Bu tuzilish komponentlari botanik terminlarning aniqligini va ularning ilmiy va amaliy maqsadlarda qo‘llanilishini ta’minlaydi.

O‘zbek tilidagi terminlarni tartibga solish va standartlashtirish jarayonlari bir necha bosqichda amalga oshiriladi [Xoshimova D., 2023. 586] Bu jarayonlarning maqsadi terminologiyaning aniq va bir xilda ishlatilishini ta’minlashdir. Ular quyidagilar:

- terminologik tahlil: Avvalambor, mavjud botanik terminlar tahlil qilinadi va terminlarning ma’nosi, qo‘llanishi va qanday qilib shakllanganligi aniqlanadi. Shuningdek, xalqaro va mahalliy atamalar o‘rganiladi.
- lug‘atlar va qo‘llanmalar yaratilishi: O‘zbek tilida botanik terminlarni tartibga solish uchun maxsus lug‘atlar va qo‘llanmalar yaratiladi. Bu lug‘atlar ilmiy va amaliy foydalanish uchun standartlashtirilgan terminlarni o‘z ichiga oladi.
- ilmiy va amaliy tadqiqotlar: Botanik terminlarni aniq belgilash uchun ilmiy va amaliy tadqiqotlar o‘tkaziladi. Bu tadqiqotlar botanik terminlarning to‘g‘ri ishlatilishi va ularning ilmiy jihatlarini o‘rganishga yordam beradi.
- standartlashtirish komissiyalari: Terminologiyani standartlashtirish uchun maxsus komissiyalar yoki muassasalar tuziladi. Ushbu komissiyalar tomonidan tavsiyalar ishlab chiqiladi va botanik terminlar uchun yagona standartlar belgilanadi.
- ko‘p tillikka muvofiqlik: Botanik terminlarning xalqaro standartlar bilan muvofiqligi ta’minlanadi. O‘zbekistonning botanik terminlarini

xalqaro terminologiya bilan solishtirish va zarur bo‘lsa, moslashtirish ishlari amalga oshiriladi.

- ta’lim va keng ommaga yetkazish: Standartlashtirilgan terminlar ta’lim jarayonida va ilmiy adabiyotlarda qo‘llaniladi. Shuningdek, ilmiy va amaliy ishlarda terminlarning to‘g‘ri ishlatilishini ta’minlash uchun treninglar va seminarlar o‘tkaziladi.

- monitoring va yangilash: Terminologiyaning yangilanishi va zamonaviylashtirilishini ta’minlash uchun muntazam monitoring o‘tkaziladi. Yangi ilmiy tadqiqotlar va texnologik rivojlanishlarga mos ravishda terminlar qayta ko‘rib chiqiladi va yangilanadi.

Bu jarayonlar orqali botanik terminlarning aniq va izchil ishlatilishi ta’minlanadi, bu esa ilmiy muloqot va amaliy ishlarda tushunishni osonlashtiradi va malakali mutaxassislar tomonidan qo‘llanilishining samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Xoshimova, D., & Xusaynova, M. Termin va terminologiyaning tarixiy tadriji va ular haqidagi ilmiy qarashlar. *Farg‘ona Davlat Universiteti*, *29*(2), 2023. Retrieved from https://journal.fdu.uz/index.php/sjfsu/article/view/2371
2. Doschanova M, Madaminova S. Terminology in modern uzbek linguistics. Modern Science and Research. Published November 3, 2023. https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/24868
3. Sultonova, K. Semantic development of some uzbek botanical terms. Modern Science and Research, 2(6), 2023. 1131–1133. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/21659
4. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni (Devoni lug‘otit turk). 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Solih Mutallibov. T.: Fan, 1960
5. Qosimov A. I., Nabiyev M. M. Botanikadan qisqacha izohli lug‘at. Toshkent, 1990.
6. Rahmatullayev SH. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati, 1-3-jild. Toshkent. Universitet, 2009
7. Ro‘zimatov E.Yu., Foziljonov Sh., Yuldashev X.E. “Farg‘ona vodiysi kamyob o‘simlik turlari“ atlas lug‘ati bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. Fan ziyosi. 2021. ISBN: 978-9943-708-98-3 10.17605/OSF.IO/MDX47
8. Muhamadxonov S, Jongurazov F. O‘simlikshunoslikka oid ruscha - o‘zbekcha izohli lug‘at. -T.: Mehnat, 1989.

Elektron manbalar

1. https://elibrary.sammu.uz/uz/viewpdf/rO20hxTcSTz1gNslYOGyk6P5WHaVkbn9Cx5U3gYgoREf9LU9Gak1VmPTGcaR3N8F
2. http://portal.guldu.uz/?act=resources&id=17709
3. https://pdfprof.com/PDF_DOC/PDF_Documents/121289/2/110/botany+nomenclature

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA BOLALAR NUTQINING O‘RGANILISHI: TAHLIL VA MUNOSABAT

STUDY OF CHILDREN'S SPEECH IN UZBEK LINGUISTICS: ANALYSIS AND APPROACH

Mirnosirova Dilbar Nodirbek qizi
Magistrant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Mirnosirovadilbar@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada XXI asr boshlarida o‘zbek ontolingvistikada amalga oshirilgan tadqiqotlar haqida so‘z boradi. Unda bajarilgan tadqiqotlarning ilmiy va amaliy ahamiyati, o‘zbek tilshunosligida tutgan o‘rni haqida fikrlar bayon etilib, ontolingvistik tadqiqotlarning bugungi kundagi holati tahlilga tortiladi, muayyan izlanishlarga nisbatan munosabat bildiriladi.*

Kalit so‘zlar: *ontolingvistika, psixolingvistika, antropotsentrik tilshunoslik, bilingval bolalar, kvazidialogik nutq, bolalar nutqi.*

Annotation: *The article talks about research carried out in Uzbek ontolinguistics at the beginning of the 21st century. It describes the scientific and practical importance of the researches, their role in Uzbek linguistics, analyzes the current state of ontolinguistic researches, and expresses a reaction to certain researches.*

Key words: *ontolinguistics, psycholinguistics, anthropocentric linguistics, bilingual children, quasi-dialogic speech, children's speech.*

Ma’lumki, bolalar nutqi serqirraligi bilan kattalar nutqidan ajralib turadi. Shu bois, barcha davrlarda bolalar nutqining o‘ziga xos, takrorlanmas jihatlarini o‘rganish ham olimlar uchun, ham ilm uchun yangi xulosalar chiqarish va til hodisalarini yangidan kashf qilishga asos bo‘lib kelgan. Bolalar nutqining lingvistik xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan soha ontolingvistika deb nomlanib, jahon tilshunosligida mazkur yo‘nalish doirasida olib borilgan ilk tajriba va tadqiqotlar XIX asr o‘rtalari XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Izlanishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, uzoq yillar davomida xorijiy mamlakatlarda yaratilgan tadqiqotlar orqali bolalar nutqining sistem-struktur hamda antropotsentrik xususiyatlari ochib berildi, ular nutqini kuzatish, qayd etib borishning yangi usul va vositalari ishlab chiqildi, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar, o‘smirlar nutqiga oid qator muammolarning yuzaga kelish sabablari aniqlanib, ularni bartaraf etishga qaratilgan uslubiy ko‘rsatmalar ishlab chiqildi.

O‘zbek tilshunosligida bolalar nutqini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar XX asrning so‘nggi 20 yilligi hamda XXI asr boshlarida maydonga keldi. Dastavval, bolalar nutqining umumiy fonetik va morfologik qurilishi tahlilga tortilgan bo‘lsa, keyingi yillarda ular nutqining sotsiopsixolingvistik, psixolingvistik,

pragmalingvistik xususiyatlari, bilingval bolalar nutqining psixolingvistik jihatlari, bolalar kvazidiologik nutqining o‘ziga xosliklari hamda bolalar uchun mo‘ljallangan og‘zaki va yozma matnlarning antropotsentrik talqiniga oid monografik tadqiqotlar amalga oshirildi.

O‘zbek ontolingvistikasida birinchi monografik tadqiqot ishi sifatida baholanuvchi N.Sayidirahimovaning “Bolalar nutqining psixolingvistik xususiyatlari” deb nomlangan asarida maktabgacha yosh davri xususida so‘z yuritilib, mazkur davrning o‘ziga xos jihatlari haqida quyidagi fikrlar bildiriladi: “Bu davrda bolalarda kognitiv (anglash) strukturalarning vujudga kelishi va rivojlanishining intensivligi ko‘rinadi va natijada real dunyo (borliq), bolani o‘rab turgan predmetlar, ular o‘rtasidagi munosabat haqidagi bilimlarni egallash jarayoni kechadi” [Sayidirahimova, 2012: 8]. Darhaqiqat, aynan shu davrda bola lisoniy ongida borliq-olam haqidagi ilk tasavvurlar shakllana boshlaydi hamda bu jarayon predmet va uni ifodalovchi leksik birlik o‘rtasida muayyan munosabatni yuzaga keltirib, assotsiatsiyalarning maydonga kelishida asosiy omilga aylanadi. Yuqorida ta’kidlangan tadqiqot ishida bolaning ona tilini o‘zlashtirish jarayoni bilan bog‘liq hodisalar, jumladan, maktabgacha yoshdagi bola tomonidan unli va undosh tovushlarning o‘zlashtirilishi, grammatik shakllarni nutqda qo‘llay olishi, gapning struktur-semantik jihatdan qurilishi hamda nutqda voqelanishi bilan bog‘liq bevosita kuzatuvga asoslangan tahlil natijalari bayon etiladi. Monografiyaning “Bolalar nutqining fonologik-fonetik xususiyatlari” deb nomlangan qismida muallif bolalar tomonidan nutqni egallash davrini 1) bir yarim yoshgacha bo‘lgan davr hamda 2) bir yarim yoshdan keyingi davr tarzida 2 guruhga ajratadi [Sayidirahimova, 2012: 32]. Tadqiqotda ta’kidlanishicha, bola aytib bera oladigan so‘zlar miqdorining juda kam bo‘lishi, uning faol lug‘ati juda sekinlik bilan boyib borishi bir yarim yoshgacha bo‘lgan davrning xarakterli jihati sanaladi hamda mazkur davrda bola “situativ nutq”dan unumli foydalanadi. Bir yoshdan keyingi davrida bola so‘z boyligining faqat son jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham o‘sishi kuzatiladi. Shuningdek, verbal vositalar orqali kattalar bilan, 2 yoshidan boshlab tengdoshlari bilan muloqotga kirishuvi kuzatiladi.

Ushbu tadqiqotda bolalar nutqining fonologik-fonetik, grammatik, morfologik xususiyatlari, ona tilini o‘zlashtirish jarayoni bilan bog‘liq jihatlarni yoritishga urg‘u berilgan bo‘lsa, M.A.Qurbonovaning “O‘zbek bolalar nutqi leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi bolalar nutqiga oid lug‘aviy birliklarning ijtimoiy-psixolingvistik tahliliga bag‘ishlanadi. Unda maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar nutqi ustida o‘tkazilgan tajriba va bevosita kuzatuv davomida to‘plangan materiallar asosida diglossiya hodisasining voqelanishi, bu jarayonning so‘z o‘zlashtirish, kishilar o‘rtasidagi kommunikatsiya, yozma savodxonlikning shakllanishiga ta’siri tahlil etiladi. Shuningdek, sotsiolingvistikaning markaziy masalalaridan biri bo‘lgan tabiiy va sun’iy bilingvizm hodisasi, uni yuzaga keltiruvchi asosiy omillar, sun’iy bilingvizmning shakllanish jarayonida kuzatiluvchi orfografik, so‘z semantikasi hamda nutqni idrok etish bilan bog‘liq muammolar haqida to‘xtalinib, ushbu muammolarni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Ta’kidlash joizki, tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining kattalar nutqidan keskin farq

qiluvchi xarakterli jihati – narsa-hodisa, shaxsning xususiyatlariga ko‘ra nomlash, ya’ni nominatsiya jarayoni haqida asosli fikrlar bildirilib, o‘zbek bolalari nutqida nominativ birliklarning funksional-semantik jihatdan metaforik, metonomik, assotsiativ, substitutiv nominatsiya kabi turlari keng kuzatilishi qayd etiladi [Qurbonova, 2014: 55]. Bolalar nutqida nominativ birliklarning ifodalanishini o‘rganish yuzasidan o‘tkazilgan kuzatuv natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tiliga o‘zlashgan baynalmilal so‘zlarni nutqda qo‘llashda bola tomonidan bir-biriga yaqin so‘zlarni chalkashtirish, biri o‘rnida unga talaffuzdosh bo‘lgan boshqa so‘zni qo‘llash holatlari ko‘proq ot so‘z turkumiga mansub leksik birliklar orasida vujudga keladi [Qurbonova, 2014: 61]. Bu holatga so‘zlarning orfoepik jihatdan yaqinligi yoki bir o‘zakdan hosil qilinganligi asosiy lisoniy omil sifatida ko‘rsatiladi. Dissertatsiyaning 3-bobi bolaning perseptiv lug‘ati tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda leksik o‘yin jarayonining bola nutqi rivojidagi o‘rni, o‘yin jarayonida maktabgacha yoshdagi bola nutqiga xos spesifik holatlarning yuzaga kelishi, shuningdek, bola lug‘at zaxirasining takomillashuvida dialogik nutqning ahamiyati va o‘quvchilar kommunikativ faoliyatida mavhum so‘zlarning ifodalanishi xususida fikrlar bayon etiladi. Perseptiv lug‘atning bola nutqi rivojiga ta’siri izohlanar ekan, muallif bolaning perseptiv lug‘ati qay darajada boy bo‘lsa, lisoniy imkoniyatlardan unumli foydalangan holda fikr almashish jarayoni ham shu darajada qulay va oson amalga oshishini qayd etadi [Qurbonova, 2014: 79]. Darhaqiqat, bola o‘zini o‘rab turgan olamda mavjud narsa-hodisa nomini to‘liq idrok eta olishi natijasida uning tafakkuri kengayib, hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlik yoki farqlanishlarni his qila oladi, muayyan vaziyatga nisbatan shaxsiy munosabati va pragmatik bahosini bildira olish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi. Bolaning perseptiv lug‘atini rivojlantirishda so‘z o‘yinlari muhim amaliy ahamiyatga ega vosita sanaladi. Tadqiqotda so‘z o‘yinlariga “bolalar tomonidan ona tilidagi nutqning o‘zlashtirilishi jarayoni bilan bog‘liq sotsiopsixolingvistik xususiyatlarni aniqlash va ularning perseptiv lug‘atini faollashtirishdagi yetakchi usullardan biri” deya baho beriladi [Qurbonova, 2014: 86]. Mazkur fikrning nazariy jihatdan asosli ekanligini tadqiqot doirasidagi bola perseptiv lug‘atining takomillashuvida leksik o‘yinlarning ahamiyatini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan tajriba natijalari ham tasdiqlaydi.

Tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bola nutqining takomillashuvida dialogik nutqning ahamiyati haqida ham to‘xtalib o‘tiladi hamda 4 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan bolalarning turli toifadagi suhbatdoshlari bilan dialoglari tematikasi 60 ga yaqin mavzuni qamrab olishi ta’kidlanadi. Ushbu mavzular ustuvorlik tamoyiliga ko‘ra:

1) bolalarning o‘yin faoliyati, qiziqishlari va maktabgacha ta’lim tashkilotida yuz beradigan voqealar bilan bog‘liq mavzular;
2) bolalarning tevarak-atrofdagi buyumlar olamini bilishga bo‘lgan intilishlarini aks ettiruvchi mavzular;
3) bolaning kishilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, atrofidagilar va o‘zining shaxsiy hayotiga bo‘lgan qiziqishlarini ifoda etuvchi mavzular tarzida guruhlarga birlashtiriladi [Qurbonova, 2014: 94].

Maktabgacha yoshdagi bola nutqining takomillashuviga dialogik nutqning ta'siri katta bo'lib, bola bilan olib boriladigan suhbat davomida unga beriladigan savollar topqirlik, hozirjavoblik, mulohaza asosida fikr bildirish sifatlarini shakllantirib, uning kommunikativ kompetetsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Olimaning keyingi ilmiy izlanishlari bolalar nutqining pragmatik xususiyatlarini aniqlash va tadqiq etishga qaratilgan bo'lib, "O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasi tilshunosligimizdagi bolalar nutqiga oid fonetik, leksik, morfologik birliklarning pragmatik tahliliga oid dastlabki yirik tadqiqot sanaladi. Mavzu doirasida bolalar muloqotida nutqiy akt turlarining voqelanishi, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bola nutqida propozitsion, lokutiv, illokutiv, perlokutiv akt turlari, konnotatsiya, muayyan narsa-hodisaga nisbatan pragmatik baho munosabatining ifodalanishi bilan bog'liq spetsifik holatlar; fonetik, leksik hamda grammatik vositalar orqali deyksisning yuzaga kelishi, shuningdek, bolalar nutqining pressuppozitsion xususiyatlari haqida nazariy xulosalar beriladi. Dissertatsiyada nutqiy akt turlarining bolalar nutqida voqelanishi xususida so'z yuritilar ekan, maktabgacha va maktab yoshidagi bola nutqida propozitsional aktning ifodalanishidagi farqli jihatlar qayd etiladi. Unda ta'kidlanishicha, maktab yoshidagi bolalar nutqida, maktabgacha yoshdagi bolalardan farqli tarzda, yashirin axborotlarni tashuvchi propozitsional aktlar ham qo'llanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqiga xos soddalik ularning nutqiy muloqot jarayonida ko'proq bevosita axborot tashuvchi propozisional aktlardan foydalanishi, yashirin mazmunli nutqiy aktlarni kam qo'llashi yoki deyarli qo'llamasligida namoyon bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqiy aktda yashirin axborotni ifodalash maqsadida ba'zan noverbal vositalardan foydalanadilar [Qurbonova, 2018: 39]. Bolalar muloqot jarayonida kuzatiluvchi nutqiy akt turlarining semantik jihatdan tasnifi beriladi. Unga ko'ra, bolalar kommunikatsiya jarayonida xabar, so'roq, iltimos, buyruq, undash, kechirim, va'da, istak, talab, taklif, rad etish, orzu-havas, minnatdorchilik, ogohlantirish aktlaridan unumli foydalanadilar. Tadqiqotning bolalar nutqida kuzatiluvchi deyktik birliklarni o'rganish va tahlil qilishga bag'ishlangan qismida maktabgacha hamda maktab yoshidagi bolalar nutqida turli leksik vositalar, xususan, somatizmlar, disfemizmlar, metonimik va metaforik birliklar, qarindoshlik nomlarini anglatuvchi so'zlar orqali shaxs, predmet deyksisi yuzaga kelishi bolalar jonli muloqotida aniqlangan misollar asosida tahlil qilinadi.

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida bolalar nutqini antropotsentrik nuqtayi nazardan o'rganishga bo'lgan qiziqish yanada kuchaydi. Buning asosiy sababi sifatida bolalar nutqining serqirraligi, boy lisoniy imkoniyatlarga egaligini e'tirof etish mumkin. G.Iskandarovaning ilmiy izlanishlari hamda M.Shamsiyeva, N.Ahmedova, D.Yuldasheva, N.Musayeva tomonidan yaratilgan tadqiqot ishlari shular jumlasidandir. G.Iskandarovaning ontolingvistika doirasida olib borilgan ayrim tadqiqotlarida bolalar nutqidagi kinetik belgilar hamda ularning kommunikativ funksiyasi haqida mulohazalar bayon etiladi. Shuningdek, bolalar muloqot xulqining lingvokulturologik, sotsiolingvistik jihatlari ular nutqini bevosita kuzatish asosida tahlil qilinadi [Iskandarova, 2015: 281-284]. M.Shamsiyevaning "Bilingval bolalar nutqining psixolingvistik xususiyatlari"

mavzusidagi tadqiqotida bilingvizm hodisasining mohiyati, ijtimoiy ahamiyati, 7-8 yoshli bolalar nutqida bilingvizmning voqelanish jarayoni, monolingv va bilingv bolalar nutqi, tafakkuriga xos farqli jihatlar haqida so‘z yuritilib, mavzu yuzasidan o‘tkazilgan tajribaviy tadqiqotlar davomida bilingval bolalarning monolingval bolalarga nisbatan lingvistik hodisalarga ko‘proq qiziqishi, shuningdek, til kompetentligini shakllantirish jarayonida maktabgacha yoshdagi bilingval bolalarning ichki nutq bosqichida dekodlash jarayoni buzilishi, gapning tashqi tuzilishidan ichkiga o‘tishidagi murakkablik, so‘zlararo sintagmatik va paradigmatik aloqalarni o‘rnatishdagi qiyinchiliklar, gaplarni shakllantirish rus tili (ikkinchi til) qoidalariga muvofiq shakllantirilganligi bois, grammatik tuzilish bosqichining buzilishi kabi kamchiliklar kuzatilishi aniqlangan. Muallif tomonidan yuqoridagi kamchiliklarni bartaraf etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beriladi. Unga ko‘ra, bilingvizm oila sharoitida tizimli tarzda shakllantirilishi, kundalik muloqotda ikkala tildan ham unumli foydalana olish ko‘nikmasini rivojlantirish, ona tilini unutib qo‘yishga yo‘l qo‘ymaslik kerakligi, bu jarayonga ota-ona tomonidan ongli tarzda yondashilsagina birinchi va ikkinchi til, nutq kompetensiyasi muvofiq ravishda o‘zaro uyg‘un hamda mutanosiblikda rivojlanishi ta’kidlanadi [Shamsiyeva, 2021: 118]. Ushbu tadqiqotning yutug‘i tajribalar davomida olingan natijalarning xalqaro baholash mezonlari (Wilcoxon Matched Pairs Test) asosida tekshirilgani, matematik va statistik tahlil metodlaridan unumli foydalangan holda xulosalar berilgani, qo‘yilgan gipotezaning to‘g‘riligiga erishilganidir.

Tafakkur vat til munosabatini o‘rganishga qaratilgan izlanishlar orasida N.Ahmedovaning “Obrazli tafakkur va o‘zbek bolalar nutqi” mavzusidagi tadqiqoti 2 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalar tomonidan tilning o‘zlashtirilishi jarayonini kuzatish hamda tahlil qilish imkonini berishi bilan ajralib turadi. Tadqiqotda obrazli tafakkurning bolalar nutqida o‘xshatish, mubolag‘a, jonlantirish kabi tasvir vositalari orqali voqelanishi, turlari, yuzaga kelish omillari haqida fikr yuritiladi. Qayd etish joizki, unda obrazli tafakkurning yorqin namunasi bolalar tomonidan so‘z ijod qilish jarayonida namoyon bo‘lishi ta’kidlanib, mazkur jarayonga nisbatan bolaning ijodiy so‘zi (BIS) termini qo‘llanadi. Shuningdek, obrazli tafakkur natijasida bolalar nutqida BISning semantik, sintetik, taqlid, nutqiy moslashish usullari orqali hosil qilinishi keng kuzatilishi haqidagi xulosalar bayon etiladi [Ahmedova, 2021: 23].

Bolalar uchun mo‘ljallangan og‘zaki va yozma matnlarning antropotsentrik talqiniga oid tadqiqotda esa xalq og‘zaki ijodiga mansub ayrim janrlar, xususan, alla, ertak, topishmoq matnlarining folkloristik tabiati, kognitiv-semantik, lingvokulturologik xususiyatlari haqida so‘z boradi. Bolalar uchun mo‘ljallangan yozma matnlar tahlili orqali aytish mumkinki, ularning yosh xususiyati, she’riy va nasriy asarlarning badiiyati, gender xususiyati, muayyan shaxsga yo‘nalganligi hamda matnning kreollashganligi bolalarga xoslikni ifodalovchi kategoriyalar sifatida qaraladi. Bolalarga xos yozma matn vositasida ifodalangan konsept, asosan, individual badiiy konsept sifatida namoyon bo‘lib, muayyan tushuncha haqidagi tasavvurga muvofiq keladi [Yuldasheva, 2022: 200].

N.Musayeva “Bolalar kvazidialogik nutqining pragmatik xususiyatlari” mavzusidagi dissertatsiyasida dialog va kvazidialogning farqli jihatlari, ikki muloqot shaklining bolalar kommunikativ faoliyatida tutgan o‘rni haqida to‘xtalib, kvazikommunikatsiya hamda sahnalashtirilgan kvazidialogik nutq kabi terminlarga izoh beradi. Shuningdek, uning tadqiqotida bolalar diskursiv faoliyatida sahnalashtirilgan kvazidialogik nutqning kasbiy faoliyatga oid, oilaviy va shaxsiy munosabatlar, maishiy munosabatlar, bo‘sh vaqtdagi turli munosabatlar, ijtimoiy munosabatlar kabi mavzularga bag‘ishlangan turlari kuzatilishi haqida ma’lumotlar beriladi [Musayeva, 2024: 68]. Tahlillarda 6-8 yoshgacha bo‘lgan maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar nutqiga oid badiiy hamda so‘zlashuv tili materiallariga tayaniladi. Kvazikommunikatsiya so‘zlovchining xayoliy tarzda o‘zi bilan ichki muloqotga kirishuv jarayonidir. Bu jarayon bolalarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Bolalar nutqida kvazikommunikatsiyaning voqelanishini o‘yin jarayonida yaqqol kuzatish mumkin. Bu jarayonda bola kvazikommunikatsiyaning ssenariysini o‘zi yaratadi. Garchi bola turli vositalar (o‘yinchoqlar, uy jihozlari, predmetlar) yordamida kvazikommunikatsiyaga kirishsa-da, diskursning mazmuniy markazini bolani o‘rab turgan tashqi olamda yuz berayotgan voqea-hodisalar, kattalar nutqidan o‘zlashtirilgan birliklar, shuningdek, mazkur hodisalarga nisbatan bolaning shaxsiy munosabati tashkil etadi. N.Musayevaning fikricha, bolalar kvazidialogik nutqini ishtirokchilar miqdori, nutqiy sharoit, nutqning talaffuz etilish va etilmasligi (ichki va tashqi) kabi belgilariga ko‘ra quyidagi kichik guruhlarini ajratish mumkin:

1. Nutqning eshitish a’zolari tomonidan idrok qilinish-qilinmasligiga ko‘ra:

a) bolaning ichki kvazidialogik nutqi;

b) bolaning tashqi kvazidialogik nutqi.

2. Kvazidialogik nutqda muloqot ishtirokchilarining miqdoriga ko‘ra:

a) monologik tabiatli kvazidialogik nutq;

b) dialogik tabiatli kvazidialogik nutq;

v) bolaning ommaviy kvazidialogik nutqi [Musayeva, 2024: 42].

Mazkur tadqiqotning ahamiyatli jihatlaridan biri shundaki, unda bolalar kvazidialogik nutqining kattalarnikidan ajralib turuvchi spesifik xususiyatlari bayon etilgan. Qayd etilishicha, bolalar kvazidialogik nutq orqali kattalarga ochiq-oydin ayta olmagan fikrlari, istak-xohishlarini ifodalashga harakat qiladilar. Bizningcha, ba’zan bola ongli ravishda kattalarga nutqiy ta’sir ko‘rsatish maqsadida ham aynan shu muloqot shaklini tanlaydi. Bu jihat kattalar kvazidialogida kuzatilmaydi. Shu bois ham, bolalar kvazidialogida lokutiv, illokutiv akt bilan birga perlokutiv akt turi ham o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, o‘zbek tilshunosligida bolalar nutqini sistemaviy tarzda o‘rganish natijasida ular tomonidan ona tilining o‘zlashtirilish jarayoni va bu jarayonda fonetik-fonologik, leksik-semantik sathga oid birliklarning qo‘llanilishi hamda gapning struktur-semantik qurilishi bo‘yicha yetarlicha xulosalar chiqarilgan. Bolalar nutqining psixolingvistik, sotsiopsixolingvistik, pragmatik jihatdan murakkab tuzilishga egaligi hamda kattalar nutqidan ajralib turuvchi xarakterli belgilari tajribaviy tadqiqotlarga tayangan holda asoslangan.

ADABIYOTLAR

1. Аҳмедова Н.С. Образли тафаккур ва ўзбек болалар нутқи: Филол. фан. фалс. д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2021. – 59 б.
2. Davlatova H.U. Bolalar nutqi: psixolingvistik xususiyatlari va shakllanish omillari. – Globe Edit, 2023. – 140 b.
3. Musayeva N.Q. Bolalar kvazidialogik nutqining pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. fals. d-ri. … diss. – Qarshi, 2024. – 131 b.
4. Искандарова Г. Болада нуткнинг ижтимоийлашув жараёни / Тилшуносликнинг долзарб масалалари: Илмий маколалар туплами - Тошкент, УзМУ, 2004. - Б. 44-46.
5. Искандарова Г. Болалар нутқида кинетик белгиларнинг коммуникатив функцияси // Тилшуносликнинг долзарб масалалари / Илмий мақолалар тўплами VII. – Тошкент: Университет, 2015. – Б. 281-284.
6. Искандарова Г. Болалар мулоқот хулқининг гендер ва лингвокультурологик хусусиятлари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент: Университет, 2015. – № 1/2. – Б. 200-203.
7. Сайидирахимова Н.С. Болалар нутқининг психолингвистик хусусиятлари. – Тошкент, 2012. – 101 б.
8. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи. – Тошкент: Фан ва технология, 2014. – 128 б.
9. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2018. – 240 б.
10. Шамсиева М.Б. Билингвал болалар нутқининг психолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2021. – 153 б.
11. Юлдашева Д.М. Ўзбек болаларига хос оғзаки ва ёзма матнларнинг антропоцентрик тадқиқи. Филол. фан. д-ри. … дисс. – Фарғона, 2022. – 146 б.

O‘ZBEK TILI TOYLOQ SHEVASIDA QO‘LLANILADIGAN AYRIM OMONIM DIALEKTIZMLAR XUSUSIDA

ABOUT SOME HOMONYMOUS DIALECTISMS USED IN THE TAYLAK DIALECT OF THE UZBEK LANGUAGE

Jalilova Muxlisa Zafarjon qizi
Magistrant, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti lingvistika:
o‘zbek tili yo‘nalishi,
jalilovamuhlisa23@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilining Toyloq shevasida uchraydigan so‘zlarning shakli va ma’nosiga ko‘ra turlari haqida, shuningdek,*

asosan omonimlar haqida so‘z boradi. Omonimlarning sheva va adabiy tilni boyitishdagi o‘rni va ahamiyatini yorituvchi misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *sheva, dialektizm, shakl va ma’no, omonimlik, omonim dialektizmlar, sinonim dialektizmlar, shevaga xos so‘zlar, ma’no torayishi.*

Annotation: *In this article, about the types of words found in the Toilok dialect of the Uzbek language, according to their form and meaning, as well as mainly about homonyms. Examples are given of the role and significance of homonyms in the enrichment of dialects and literary language.*

Key words: *dialect, dialectism, form and meaning, homonymy, homonymous dialectisms, synonymous dialectisms, dialectal words, narrowing of meaning.*

O‘zbek tilining fonetik, leksik va grammatik turliligi ayni paytda Toyloq shevalarining ham boyligi sanaladi. Chunki bu hududda yashovchi aholi o‘zbek xalqining etnik tarkibini tashkil etuvchi aholi sifatida moddiy va madaniy hayotning majmuasini o‘zida aks ettiruvchi o‘z mulkiga egadir. Shunday ekan, mazkur hududdagi shevaga xos barcha birliklarni umumxalq o‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibiga, o‘zbek adabiy tiliga qiyoslab o‘rganish, turkiy tillar yoki ma’lum guruh shevalar uchun umumiy bo‘lgan leksik-grammatik birliklarni qayd qilish hamda urug‘dosh tillar yoki bir-biriga hudud jihatidan yaqin bo‘lgan bir tilning ikkita tarmog‘i hisoblangan shevalarga ta’sirining kuchi va salmog‘ini atroflicha tekshirish ushbu shevalarning bugungi kundagi xususiyati haqida to‘la ma’lumot beradi. Toyloq shevasi tadqiqi jarayonida ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan, geografik jihatdan keng Toyloq tumanida yashab kelayotgan, ijtimoiy jihatdan tashqi axborot vositalardan qisman uzilgan mobil aloqa vositalari (internet)dan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lmagan keksa avlod vakili va shahar zonalaridan hududiy jihatdan uzoq bo‘lib to‘g‘ridan to‘g‘ri aloqa qilish imkoniyatlari cheklangan qishloq va aholi punktlarida istiqomat qiluvchilarning so‘zlashuviga asosiy urg‘u berildi. Bu bilan milliy korpusning dialekt, ya’ni shevalarining nazariy asoslariga ega, foydalanish va tadqiqotlarni yengillashtirish yo‘lida yangi bosqichga o‘tildi, shu bilan birga zamonaviy tilshunoslikning ushbu yo‘nalishidagi yangi korpuslarning paydo bo‘lishiga bir qadar poydevor bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tili leksikasi o‘zining qadimiy va boy tarixiga egadir. Bir qancha asrlar mobaynida rivojlanib kelgan tilimizdagi so‘zlarning ayrimlari eng qadimgi davrlardan beri turmush talablarini qondirib kelgan bo‘lsa, boshqa xillari nisbatan keyinroq paydo bo‘lgan. Davr o‘tishi bilan mavjud so‘zlardagi ma’no nozikliklarida o‘zgarishlar ham yuz berib turgan.

Ma’lumki, so‘zlar bir qancha ma’nolarni anglatadi. Ularning qaysi ma’nosi qachon yuzaga kelganligini o‘rganish tilshunoslar uchun zarur bulsa, bu so‘zlarning necha xil ma’noda qo‘llanilishini o‘rganish ushbu tilda so‘zlashuvchilarning hammasi uchun zarurdir. Bu, ayniqsa, yozuvchilar va shoirlar, san’at va madaniyat xodimlari, olimlar uchun ham alohida ahamiyat kasb egadi. So‘zlarning biror ma’nosidan xabarsizlik ayrim ilmiy asarlar, maqolalar va nutqlardagi so‘zlarni to‘la va to‘g‘ri tushunishga xalaqit beradi. So‘zlarni qo‘llash va ularning ma’nolaridan foydalanishda shoir-yozuvchilarning imkoniyatlari

g‘oyat kattadir. Chunki ular adabiy tilimiz leksikasidan tashqari, sheva imkoniyatlaridan ham keng foydalanadilar. Natijada shevalardagi ayrim so‘zlar ommalashib, adabiy normalarga aylanib boradi. Lekin ularning asosiy qismi lahjalar va shevalarga xos bo‘lib, adabiy til doirasiga kirmaydi hamda shevalardagi shakl, ulardagi o‘ziga xos xususiyat bo‘lib qolaveradi. So‘zlar shevada gapiruvchilar nutqida faol hisoblanib, adabiy tildagi so‘zlar bilan birgalikda bir shakldoshlik qatorini tashkil etadi. “O‘zbek xalq shevalari leksikasini, jumladan, shakldosh, ma’nodosh, ko‘p ma’noli, yangi so‘zlar xususiyatlarini o‘rganish shevashunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Chunki, ma’lum bir sheva yoki bir qancha shevalar leksikasini o‘rganish, bir tomondan, til tarixi, etnografiya, tarix singari fanlar uchun qimmatli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, adabiy tilni rivojlantirish uchun ham ahamiyatlidir. O‘zbek xalq shevalari fonetik va morfologik jihatdan ma’lum darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, leksik jihatdan hali yetarli darajada o‘rganilmagan. O‘zbek lahjalarining leksik qatlamlarini o‘rganish va tadqiq etish o‘zbek adabiy tili leksikasi uchun ham g‘oyat foydalidir.” [Н.Ражабов, 1996:271] Tarixiy yozma manbalarga bir nazar tashlasak, o‘zbek xalqi ham qadimiy xalqlardan biri ekanligini guvohi bo‘lamiz. O‘zbek xalqi ko‘p asrlik tarixiy hayoti davomida o‘z madaniyatining, o‘z tilining ijodkori bo‘ldi. Shu bois ham o‘zbek tili leksikasi o‘zining qadimiy va boy tarixiga egadir. asrlar osha rivojlanib, boyib kelgan. Tilimizdagi juda ko‘p so‘zlar qadimgi davrlardan buyon qo‘llanilib kelgan bo‘lsa, ayrimlari nisbatan keyinroq paydo bo‘lgan. Davrlar o‘tishi bilan mavjud so‘zlarning ma’nolarida ham o‘zgarishlar yuz berib turgan. Ayniqsa, ular shevalarda o‘zgacha bo‘lib, ko‘p ma’noli, sinonim, omonim, antonim so‘zlarning qo‘llanilishida ko‘rinadi. [Murodova N, 2019:93]

Adabiy tilda bo‘lgani kabi shevalarda ham *omonimlik* ya’ni shakldosh so‘zlarni qo‘llash ko‘p uchraydi. Omonimiya hodisasi bilan ko‘p ma’nolilik hodisasini haligacha o‘z yechimini kutayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Bu hodisaga nisbatan bir qancha ta’riflar keltirib o‘tilgan bo‘lib, tilshunos olim D.N.Shmelev omonimlarga doir quyidagi qimmatli qarashlarni bildirib o‘tadiki, bizningcha, bu maqbul fikr hisoblanadi: “Omonimlar - tovush tarkibiga ko‘ra bir-biriga mos keladigan so‘zlar, ya’ni ular shakl jihatidan bir xil bo‘lgan so‘zlar, lekin ular o‘rtasida semantik umumiylik bo‘lmagan ma’nolarni ifodalaydi. Keyinchalik u omonimlarni “alohida, mustaqil so‘zlar va egizaklar” deb ta’kidlaydi. U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh. Rahmatullayev hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida esa “Til birliklarining ifoda palnida teng kelish hodisasi omonimiya deyiladi (yunoncha homos – “birdek”, “bir xil” onyma – ism). Omonimiyada tovush ifodasi jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham, grafik (harfiy) ifoda jihatidan bo‘ladigan bir xillik ham hisobga olinadi.” – degan ta’rif berilgan. [Д.Шмёлев,1977:78] Omonimlik hodisasi shevalarda adabiy tildagidan-da ozchilikni tashkil qiladi. Shunday bo‘lsa-da biz, ushbu xususiyatni Toyloq shevasi misolida ochib berishga harakat qildik. Shevalarda eng ko‘p uchraydigani leksik omonimlik hisoblanadi. Omonimlar o‘zbek tilida va shevalarda turli manbalar hisobiga yuzaga keladi, ya’ni bunda til taraqqiyotining tashqi va ichki manbalari asosiy o‘rin egallaydi. Olima Nigora Murodova omonimlarning vujudga kelishini quyidagi guruhlarga bo‘lib o‘rganligini ko‘rishimiz mumkin, va bu bo‘linish

Toyloq tuman shevalarida ham ko‘p uchrashining guvohi bo‘ldik. Demak, omonimlarning yuzaga kelishida tashqi manba (boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish), hamda ichki manba (tilning o‘z ichki taraqqiyoti) qonunlarining ahamiyati katta. Shevalardagi omonimlar quyidagi usullarda yuzaga keladi:

1. Tasodifiy fonetik o‘xshashlik natijasida paydo bo‘lgan omonimlar.
2. Ma’noning parchalanishi natijasida paydo bo‘lgan omonimlar.

Tasodifiy fonetik o‘xshashlik natijasida vujudga kelgan omonimlik hodisasini chetdan o‘zlashgan so‘zlar orqali ham ko‘rishimiz mumkin. Misol uchun, ***tavar*** (adab. orf. tovar) so‘zi shevada mahsulot ma’nosida qo‘llangan o‘zlashma hisoblansa, bolta so‘ziga nisbatan ham ***tavar*** so‘zini qo‘llashligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, *Yangi* ***tavarlani*** *tushirdingmi*? / ***Tavardi*** *olib kelb, o‘tinlani yor.* Yuqoridagi misolda unlilarning tasodifiy almashinishi natijasida vujudga kelgan omonimiya hodisasini kuzatishimiz mumkin.

Professor N.Rajabov lahjalardagi shakldoshlik so‘zlarning adabiy tilda uchrashi va uchramaslik nuqtayi nazaridan ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Adabiy tilda va lahjalarda uchrovchi shakldosh so‘zlar;
2. O‘zbek shevalari uchun xos bo‘lgan shakldosh so‘zlar;

Birinchi guruhga kiruvchi so‘zlar adabiy tilda mavjud biroq shevalarda ularning ma’nosi farq qilgan holda ishlatilinadi. Misol uchun, ***taqir-tuqur*** so‘zi izohli lug‘atda taqlid so‘z, “taqir” va shunga yaqin tovushlarni bildiradi, degan ta’rif keltirilgan. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006:89]

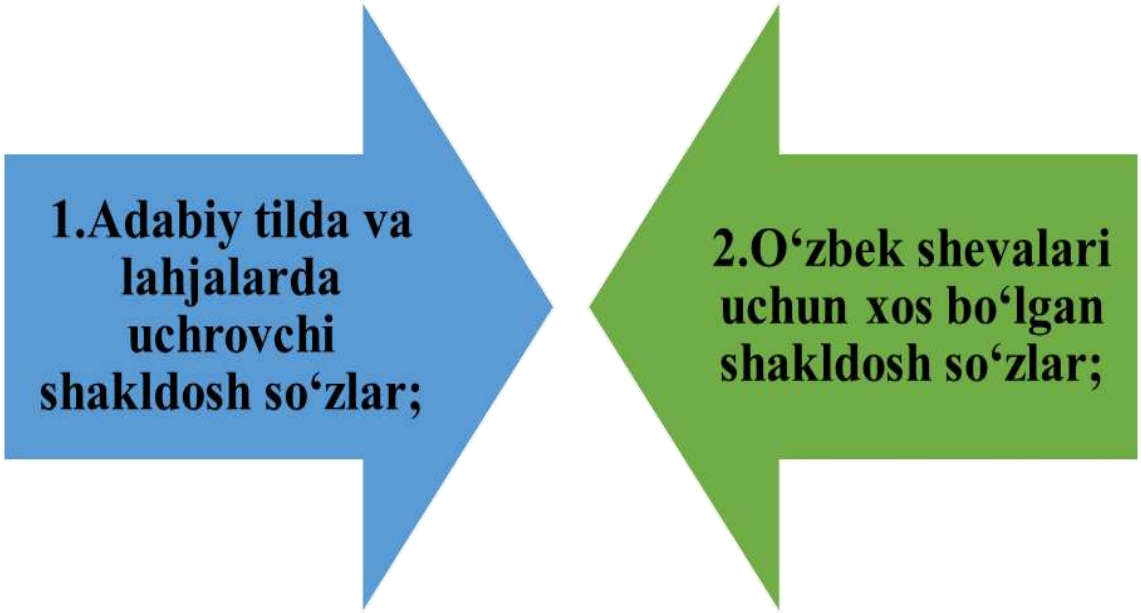

Toyloq shevasida esa bu so‘z quruq mevalarga nisbatan ishlatilinadi: masalan, bodom, pista, holva va shunga o‘xshash mahsulotlar. Masalan, *Bolalarning* ***taqir-tuquri****, qiy-chuvi bir zumda dunyoni junbshga keltirdi / Chop borib magazindan* ***taqir-tuqurlani*** *ob kel, bugun memon kelaykan.* Adabiy tilda mavjud *sumalak* so‘zi ovqat, taom ma’nosida ishlatilsa, shevamizda marosim nomi sifatida ham qo‘llaniladi. Misol, *Sumalak – bahorning eng Shirin taomidir / Sumalak (marosim) qilishim uchun pul bermasayiz bumaydu.* Xuddi shunday hadisa so‘zi ham bir ma’nosi ovqat, taom ma’nosida qo‘llansa bir ma’nosi esa yig‘in, ziyofat ma’nosida qo‘llaniladi. Somsa so‘zi ham adabiy tilda ovqat, xamirdan tayyorlangan ovqat

ma’nosida qo‘llanilsa, shevamizda etnografizm holida, ma’nosida ham uchraydi. Ya’ni somsa to‘ydan oldin kuyov tomonga kelin tomondan asosan, somsa va boshqa mahsulotlar yuboriladi. Bu marosimda kuyovga sovg‘a-salom qilinadi va uning yaqin qarindoshlariga ham sovg‘a salomlar ham jo‘natiladi. Adabiy tilda mavjud ko‘rmoq fe’lining o‘tgan zamon uchinchi shaxs qo‘shimchasi qo‘shilgan qismi ya’ni ***ko‘rdi*** so‘zi fe’l ma’nosida harakat-holatni ifodalovchi fe’l shakli ma;nosida qo‘llansa, Toyloq shevasida u to‘yning yuz ochar marosimidan keyin kuyov va kelinning yaqin qarindoshlari yoki qo‘ni-qo‘shnilari tomonidan yangi kelinga sovg‘a salomlar berish marosimi uchun ishlatilinadigan so‘z. Misol, *U dunyoni yanada yorqin ko‘zlar bilan* ***ko‘rdi. / Ko‘rdiga*** *kegan odamlani yarmisi kelinni xeshlari edi.*

Tasnifning ikkinchi turida faqat shevalar uchun xos bo‘lgan leksik shakldoshlik haqida gap ketgan. Biz bu qoidani ozgina takomillashtirib, faqat hudud shevasida mavjud so‘zlar o‘rtasidagi shakldoshlik degan mantiqqa keldik. Masalan, faqatgina shevaning o‘zida mavjud ya’ni dialektning o‘zida omonimlik hosil qilish mumkin ekan. Masalan, o‘zbek tili Toyloq shevasida ***shakarob*** degan so‘z mavjud bo‘lib, (fors.toj.shakar+ob) bu so‘zning bir ma’nosi salatga ya’no pomidor, bodiring solingan achchiq-chuchukka nisbatan ishlatilinadi. Uning ikkinchi bir ma’nosi suv sepish jatayonida nisbatan ishlatilinadi. Ya’ni suvni qo‘lga olib keyin yerga sekin oz-ozdan sepish jarayoniga nisbatan qo‘llaniladi: Shakarob qilib sepmoq. Uchinchi bir ma’nosi esa uzum xili, navi uchun ham ishlatiladi. Shirasi uncha yuqori bo‘lmagan, donalari kichik uzum naviga nisbatan qo‘llanilganligini ko‘rishimi mumkin. Masalan, ***Shakarobni*** *ob kel, palav bilan yeyluk./ Uylani yuziga* ***shakarob*** *qilib ur suvdi. / Bu yil* ***shakarobimiz*** *uncha hosil qilmadiyu.* Xuddi shunga o‘xshash yana bir so‘z borki, u ham sheva so‘z hisoblanib, adabiy tilda uchramaydi. ***Objo‘sh*** (fors. toj., obi + jo‘sh) qaynagan suv, qaynatilgan suv ma’nosida qo‘llanilsa, yana bir ma’nosi mayiz xiliga nisbatan qo‘llanilishini uchratdik. Uzumni qaynoq suvga solib, uni keyin bug‘lab qilingan mayiz objo‘sh mayiz deyilarkan. Masalan, ***Objo‘sh*** *ob ke, dorimni ichay. / Bugun kamparni blan* ***objo‘shni*** *birga qilib, osishimiz kerak.*

Pocha so‘zida esa polisemantik hodisani kuzatishimiz mumkin. Bu so‘zni omonimlar ro‘yxatiga qo‘shishdan ko‘ra, uni ko‘p ma’noli so‘z sifatida qo‘llasak bo‘ladi.

Leksikasi va fonetikasining o‘ziga xosligi bilan boshqa shevalardan ajralib turuvchi qarluq lahjasiga mansub Samarqand viloyatining Toyloq tumani shevasi bugungi kungacha to‘liq monografik tadqiqot sifatida o‘rganilmagan.Toyloq tumani shevasining leksikasining o‘ziga xosligi shundaki, adabiy tilning, yondosh tillar va shevalarning ta’siri natijasida grammatik jihatdan ham ancha o‘zgarishlarga uchragan. Shevalarda uchraydigan so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra uchraydigan turlarini aniqlash, shevalardagi o‘ziga xoslik va rang-baranglikni ko‘rsatishga yordam beradi. Sababi, shevalardagi so‘zlar ko‘p ma’noliligi, omonimligi, sinonimligi, antonimligi nafaqat shevalarning boyligi, balkim adabiy tilimizning ham boyligini oshiradi, tilni yanada jozibali, betakrorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. Murodova N. O‘zbek dialektologiyasi. Darslik. – Toshkent, 2019.
2.Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
3.Турсунов У., Мухторов А., Ш.Рахматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили., – Toshkent: Ўзбекистон, 1992.
4.Шмёлев Д. Н. Современный русский язык . Лексика. – М.: Просвещение, 1977.
5.Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент, Фан, 1971.
6.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2003.

NUROBOD TUMANI ETNONIMLARI ASOSIDA YUZAGA KELGAN ETNOOYKONIMLARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

ETHNONAMES OF NUROBAD DISTRICT THE GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF ETHNO-SYMBOLS WHICH CAME TO THE BASE

Charos Kamolova To‘lqinboy qizi
Magistrant, Samarqand davlat universiteti, charoskamolova429@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Nurobod tumanidagi etnonimlar asosida yuzaga kelgan etnooykonimlarning grammatik xususiyatlari, joy nomlarini hosil qilish usullari va ularning o‘ziga xos jihatlari bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *etnonim, etnotoponim, etnooykonim, onomastik konversiya, sintaktik usul, kompozitsiya usuli, totem, antroponim, oronim.*

Annotation: *The article describes the grammatical characteristics of ethnonyms, methods of formation of place names, and their specific aspects based on the ethnonyms of Nurabad district.*

Key words: *ethnonym, ethnotoponym, ethnoiconym, onomastic conversion, syntactic method, composition method, totem, anthroponym, oronym.*

Etnonim - muayyan hududda yashagan yoki hozirda ham yashab kelayotgan urug‘, qabila, millat jamoalarini o‘z ichiga oluvchi tushuncha. O‘zbek xalqining etnik tarkibi murakkab, chunki xalqimizni millat sifatida shakllanishi uchun juda ko‘plab urug‘, qabila va ularning shaxobchalari asos vazifasini bajaradi. Mamlakatimiz hududida avvaldan mavjud bo‘lgan etnonimlarning yuzaga kelishini turli asoslarga ko‘ra izohlash mumkin. Ba’zilari avvaldan xalqimiz istiqomat qilgan joylarda mavjud bo‘lgan bo‘lsa, boshqalarining yasalishi uchun esa antroponimlar, toponimlar, totemlar, oronimlar, ma’lum predmet nomlari asos bo‘lgan.

Bizga ma'lumki, o'zbek xalqiga mansub bo'lgan etnonimlar haqidagi dastlabki ma'lumotlar Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida, Alisher Navoiy, Bobur asarlarida, Abulg'ozi Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida o'z aksini topgan. O'zbek xalqining tarkibidagi etnonimlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish bo'yicha izlanishlar X.Doniyorov, A.Ishayev, K.Marqayev asarlarida uchraydi. Xudoyberdi Doniyorovning "O'zbek xalqining shajara va shevalari" deb nomlangan kitobi o'zbek etnik guruhlari tarkibidagi urug' va qabilalari nomlari, ularning etimologiyasi hamda shevasidagi til xususiyatlari yoritib berilgan dastlabki tadqiqot sifatida ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, Komil Marqayev tomonidan o'zbek etnonimlari lisoniy jihatdan o'rganilgan. [Туробов, 2002: 8] .

Shuni ta'kidlashimiz joizki, hozirgi kunda mamlakatimiz hududida mavjud bo'lgan etnonimlarning katta qismi unutilib ketmoqda. Buning asosiy sababi sifatida keksa kishilarning soni kamayib ketishi natijasida yosh avlod tomonidan ularning o'zlari mansub bo'lgan urug' va uning shaxobchalarini bilmasliklari deb ko'rsatishimiz mumkin. Lekin shunday bo'lsa-da, etnonimlarning katta qismi hozirgi kunda ma'lum hududlarda joy nomlari tarkibida yashab kelmoqda. Bunga misol tariqasida mang'it, barlos, achamayli, qirq, saroy, arab, nayman, qang'li, qatag'on, tortuvli, qorag'ursoq kabilarni aytishimiz mumkin.

Etnooykonimlarning yuzaga kelishini ham turli sabablarga ko'ra asoslashimiz mumkin. Etnooykonimlarning vujudga kelishi ma'lum hududdagi kishilarning tili, urf-odati, madaniyati va aholining yashash tarzi kabi bir qancha ijtimoiy masalalarga ham chambarchas bog'liq. Masalan, o'simliklar va hayvonot dunyosi, hududda yashagan shaxslarning nomlari, geografik joylashuv, etnonimik tabiati kabi motivlar nuqtayi nazardan yondashilib, ma'lum etnooykonimlar yasaladi. Bizga ma'lumki, Samarqand viloyati hududida etnooykonimlar geografik nomlarning katta qismini egallaydi va ularning yuzaga kelishi uchun turli xil motivlar asos bo'lgan.

O'zbek xalqi etnonimlarining grammatik tuzilishiga to'xtaladigan bo'lsak, etnonimlarning ma'lum bir hududda yasalishi uchun asos bo'ladigan so'z yasash usullari va etnonimga aloqador bo'lgan yangi so'zlarning yuzaga kelishi uchun xizmat qiladigan ma'lum tushunchalar nazarda tutiladi. Bu esa leksikologiya va grammatikaning chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi, ya'ni yangi so'z hosil qilishda so'z yasalishi uchun asos vazifasini bajaruvchi so'z leksik birlik, leksik ma'no anglatuvchi qism ekanligi nuqtayi nazaridan asoslashimiz mumkin. Vaqtlar o'tgani sayin etnonimlarning grammatik tuzilishi ham murakkablasha boshladi. Ularni hosil qilish uchun turli xil so'z yasash modellari va usullari xizmat qildi. Asosan, etnooykonimlarning yasalishi uchun onomastik konversiya usulidan foydalanildi. Bu tushunchaga A.Turobov quyidagicha ta'rif bergan: "Onomatik konversiya atoqli ot yasashning shunday usuliki, bunda tilda avvaldan mavjud bo'lgan so'zlar yoki nomlar tayyor holda atoqli ot vazifalariga ko'chiriladi. Atoqli ot vazifasiga o'tadigan so'z shaklan tub (Bo'ri, Kal, Ko'sa), yasama (Po'latchi, Sinchi, Bolg'ali) va qo'shma (Kaltatoy, Kattaturk, Oqqovun) bo'lishi mumkin" [Туробов, 2002: 10] .

Yuqoridagi gapning mazmunidan kelib chiqadigan bo‘lsak, Nurobod tumani hududida onomastik konversiya usuli orqali yasalgan bir qancha etnooykonimlar mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar tomonidan morfologik usul bilan yasalgan joy nomlarini onomastik konversiya usuli bilan yasalgan toponimlardan farqlamaslik holatlari kuzatiladi. Atoqli otlarning to‘liq onomastik konversiya usuli bilan yasalganligini tuman hududida mavjud bo‘lgan etnonimlardan tayyor holda joy nomiga ko‘chirilganligida ko‘rishimiz mumkin. Bundan tashqari, biz aytishimiz mumkinki, onomastik konversiya usuli bilan yasaladigan etnooykonimlar yasama va tub etnonimdan hosil qilingan bo‘lishi mumkin. Ma’lumki, etnonimlarning o‘zi ham so‘z qo‘shish yoki qo‘shimcha qo‘shish usuli orqali paydo bo‘ladi. Ikki mustaqil so‘zning birikuvidan hosil bo‘lgan qo‘shma etnonimlar leksik-grammatik va fonetik jihatdan bir butunlik sifatida shakllanadi. Ushbu holatda qo‘shimcha qo‘shish usuli bilan yasalgan etnonim hech qanday semantik va shakliy jihatdan o‘zgarishsiz joy nomiga ko‘chadi, ya’ni etnooykonim yasaladi.

Nurobod tumani hududida mavjud bo‘lgan Qilichli, Achamayli, Po‘latchi, Mergancha kabi joy nomlari yuqorida aytganimizdek yasama etnonimlardan yuzaga kelgan etnooykonimlar hisoblanadi. Masalan, Achamayli etnotoponimining yuzaga kelishiga e’tibor qaratsak, o‘zbeklarning yuz, do‘rman, nayman, qurama, marqa qabilalari tarkibida achamayli urug‘i bo‘lgan. Bundan tashqari, qozoq va qoraqalpoqlarda ham ashamayli degan yirik urug‘ mavjud bo‘lganligi haqida ma’lumotlar mavjud. [Нафасов, 2008: 19] . Demak, achamayli urug‘i nomi qadimdan mamlakatimiz va qardosh hududlarda istiqomat qiluvchi insonlar to‘dasini anglatuvchi tushuncha bo‘lgan. Vaqtlar o‘tishi bilan etnooykonimga aylangan, ya’ni mavjud etnonimning joy nomiga ko‘chgan. Achamayli etnonimining etimologiyasiga Suyun Qorayev boshqacha yondashadi. Uning izlanishlariga ko‘ra, qadimda ho‘kiz yoki qo‘tosga uriladigan yoki bolalar minishi uchun mo‘ljallangan egar ochamay deyilgan. Demak, bu urug‘ning tamg‘asi egar shaklida bo‘lganligini ta’kidlaydi[Qorayev, 2006: 76-77] .

Shu bilan birga, Po‘latchi – Nurobod tumani hududida joylashgan qishloqning nomi. Bu toponimning yasalishi uchun urug‘ nomi asos bo‘lgan. Tojikiston barloslarida po‘latbachcha degan kichik urug‘i borligi haqida ma’lumot mavjud. O‘zbeklarning ham *po‘latchi ~ po‘lotchi* urug‘i ma’lum. Etnonimning asosi – *po‘lat ~ polat*. -chi jamlikni ifodalovchi qo‘shimcha. -i affiksi aslida -ti tarzida bo‘lgan (Po‘latti). So‘z tarkibida *t ~ ch* mosligi borligi haqidagi ma’lumotlar To‘ra Nafasov tomonidan keltiriladi. Etnonim asosida toponim yasalganligini ko‘rish mumkin [Нафасов, 2008: 158] . Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turganidek, joy nomlarini yasashning onomastik konversiya usuli ma’lum hududda mavjud bo‘lgan etnonimlar yoki tildagi mavjud bo‘lgan atoqli otlarning leksik-grammatik va fonologik jihatdan butunlikni hosil qilgan holda yangi vazifaga o‘tishi, ya’ni joy nomiga ko‘chishidir.

Bunday tashqari, etnooykonimlarni hosil qilish uchun sintaktik usuldan ham foydalaniladi. Bu ikki va undan so‘zlarning birikuvi natijasi yangi nomning paydo bo‘lishi bilan bog‘liqdir. Tilshunoslikda sintaktik usul kompozitsiya usuli, negiz qo‘shish, analitik usul kabi atamalar bilan yuritiladi. Sintaktik usul bilan so‘z

yasash o‘zbek tilshunosligida keng qo‘llaniladi. Bu usul bilan etnooykonim yasalganida birikkan ikki so‘z ma’noviy jihatdan bir umumiy tushunchani yasash uchun xizmat qiladi.

Kompozitsiya usuli orqali yasalgan etnooykonimlarning asosiy qismi “aniqlovchi-aniqlanmish” munosabatida bo‘lishi A.Turobov tomonidan ta’kidlanadi [Туробов, 2002: 16] . Nurobod tumani hududida mavjud bo‘lgan Qorag‘ursoq(Qoraqursoq) etnooykonimi tarkib jihatdan qora va qursoq(g‘irsaq, qarsak) so‘zlarining birikuvidan hosil bo‘lgan so‘z birikmasi sanaladi. Ushbu so‘z birikmasi tarkibidagi ikki so‘z mazmuniy va grammatik jihatdan birlashishi natijasida hosil bo‘lgan. Bunda etnooykonim tarkibidagi birinchi qism rang bildiruvchi so‘z bo‘lib, u dastlab aniqlovchi vazifasini bajargan bo‘lsa, vaqtlar o‘tishi bilan yaxlit bir so‘z holida shakllanganligini ko‘rishimiz mumkin. Hozirgi vaqtga kelib ushbu joy nomi tarkibida mavjud bo‘lgan aniqlovchi va aniqlanmish munosabati alohida qaralmay, bir yaxlit tushunchani ifodalovchi joy nomi sifatida tilga olinadi. Ushbu toponimning yuzaga kelishini yuzasidan quyidagicha qarash ham mavjud: Qoraqursoq (ba’zi adabiyotlarda qorag‘ursoq) – Qo‘ng‘irot urug‘ining qanjig‘ali bo‘limining tarkibiga kiruvchi urug‘lardan birining nomi. Tarixan yondashadigan bo‘lsak, qursoq ~ g‘irsoq ~ qarsaq urug‘ining bir tarmog‘i qoraqursoq bo‘lganligini To‘ra Nafasov asarlaridagi fikrlar tasdiqlaydi: “Qarsaq – mo‘ynali hayvon, cho‘l tulkisi. Qozoq, o‘zbek tillarida tulkining bir turi, qirg‘iz tilida tulki qursoq – cho‘l tulkisi. Qoraqursoq – qarsaqning bir turi”. Bundan ko‘rinadiki, etnonimning yasalishi uchun totem asos vazifasini bajargan. Vaqtlar o‘tishi bilan etnonim asosida aholi istiqomat qiladigan joy nomi - etnooykonim yuzaga kelgan [Нафасов, 2008: 259] .

Etnooykonimlar yasalishida atoqli otning birinchi qismi obyektning hajmi, rangi, xil-xususiyati, tashqi ko‘rinishi, miqdori, kimga tegishli ekanligi kabi jihatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Ikkinchi qismi esa shunga mazmuniy jihatdan birikadigan so‘zdan iborat bo‘ladi. Bizga ma’lum bo‘lgan etnotoponimlar ko‘pchilik qismining hosil bo‘lishi uchun aynan ushbu xususiyatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Bir jihatga alohida e’tibor qaratishimiz lozim, sintaktik usul orqali etnonim va etnooykonimlarni yasash quyidagi asoslarga ko‘ra yuzaga kelishi mumkin:

1) sintaktik usul bilan yasalgan etnooykonimlar;

2) sintaktik usulda yasalgan etnonimning etnooykonimga ko‘chishi natijasida yuzaga kelgan etnooykonimlar.

Demak, ushbu jihatdan qaralganda birinchi holatni to‘liq ravishda etnooykonim yasashning sintaktik usuli sifatida olishimiz mumkin. Chunki ikkinchi holatda faqatgina etnonim sintaktik usulda yasalgan, etnooykonim emas. Aynan Nurobod tumanida sintaktik usul orqali joy nomlarining yasalishi nisbatan kam uchraydi, ammo sintaktik usulda etnonimlar, ya’ni turli urug‘lar va ularning shaxobchalari nomlarini hosil qilish holati keng qo‘llaniladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, grammatik jihatdan etnonimlardan hosil qilinadigan etnooykonimlar ikki xil usul, ya’ni onomastik konversiya va sintaktik usulda yasaladi. Bu, asosan, etnonimlarning yuzaga kelishi uchun asos bo‘luvchi birliklarning tabiatiga, etnonimni hosil qiluvchi so‘zlarning

grammatik jihatdan erkin birikuviga bog‘liq. Nurobod tumani hududida mavjud etnooykonimlarning asosiy qismi onomastik konversiya usuli orqali yasalganligini ko‘rishimiz mumkin. Etnonim va etnooykonimlarni hosil qilishda sof turkiy asosga ega bo‘lgan so‘zlar faol ishtirok etadi. Ular,asosan, sintaktik usulda aniqlovchi vazifasini bajaradi. Tub etnooykonimlar esa etnonimlar zamirida vujudga keladi.

ADABIYOTLAR

1.Begaliyev N. O‘zbek etnonimlari tarixidan. – Samarqand, 2004.
2.Бегалиев Н., Туробов А. Самарқанд топонимияси. – Самарқанд, 2015.
3.Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1968.
4.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 2008.
5.Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006.
6.Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2005.
7.Туробов А. Самарқанд етноним ва етноойконимлари(монография). – Самарқанд, 2002.

SIFAT SO‘Z TURKUMINING SEMANTIK GURUHLARI VA DARAJA KATEGORIYASI

SEMANTIC GROUPS AND LEVEL CATEGORY OF ADJECTIVE PHRASE

Gulnoza Karimova Abdujalil qizi
Magistrant, Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
gulnozkarimova106@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilgan va ilmiy qarashlar berilgan sifat so‘z turkumining ma’noviy guruhlari hamda daraja kategoriyalari taqqoslandi, farqli jihatlari ko‘rsatilib, ma’qul variantlar taklif qilindi.*

Kalit so‘zlar: *til, konsepsiya, sifat, so‘z turkumlari, tilshunoslik, semantika, ma’noviy guruh, tur, daraja, kategoriya.*

Annotation: *In this article, the semantic groups and level categories of adjectives studied by Uzbek linguists and given their scientific views were compared, their differences were shown, and favorable options were suggested.*

Keywords: *language, concept, quality, word groups, linguistics, semantics, spiritual group, type, level, category.*

Fan uchun eng muhim hisoblangan — so‘zlarni turkumlarga ajratish masalasi barcha tillarning ilmiy izlanish markazida bo‘lgan. Qadimgi hind, arab tilshunoslari tomonidan ilk marta qadam qo‘yilgan tilshunoslikning bu sohasida bugun barcha tillar o‘zining turkumlarini ajratib olishgan.

Jahon va o‘zbek tilshunosligidagi so‘z turkumlari haqidagi ta’limot va qarashlarning rivojini, shuningdek, dunyo lingvistika fanidagi tendensiyalarning o‘zbek tilshunosligidagi so‘z turkumlari xususidagi tadqiqotlarga ta’sirini sxematik tarzda quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Mahmud Koshg‘ariyning so‘z turkumlari haqidagi ta’limoti, XI asr, turkologiyaning asoschisi;
2. Alisher Navoiyning ism va fe’l haqidagi fikrlari, XV asrning oxiri;
3. Abdurauf Fitratning so‘z turkumlari haqidagi qarashlari, XX asr;
4. 1960-yillargacha bo‘lgan o‘zbek tilshunosligidagi so‘z turkumlari haqidagi qarashlar;
5. 1980-90-yillar boshi o‘zbek tilshunosligidagi so‘z turkumlari haqidagi qarashlar;
6. Mustaqillik davri o‘zbek tilshunosligi. O‘zbek tilshunosligidagi so‘z turkumlari haqida yangicha qarashlarining shakllanishi. [Eltazarov, 2021: 124]

O‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlari haqidagi ta’limotning taraqqiyotida ham Sharq, ham G‘arb sivilizatsiyasining ta’siri kuchli bo‘lgan. Sharq tilshunoslik maktablarining ta’siri XX asr boshlarigacha davom etgan bo‘lsa, undan keyingi davr G‘arb (Yevropa, rus) tilshunosligining kuchli ta’siri bilan xarakterlanadi. Mustaqillik davrida esa tilimiz so‘z turkumlari tizimi mohiyatini aniq va chuqur yoritgan tadqiqotlar maydonga keldi.

Jahon tilshunosligida so‘z turkumlari, xususan, sifatlar ilmiy nazariyasi o‘z tarixiga ega. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida ham sifat so‘z turkumi ancha chuqur o‘rganilgan va bu sohada ko‘plab muhokamaviy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

O‘zbek tilida boshqa so‘z turkumlari singari sifatning ham betakror xususiyatlari mavjud. Sifat so‘z turkumi XX asr boshlaridan bugunga qadar ko‘plab tilshunos olimlar tomonidan o‘rganildi.

Bugungi maqolamizda sifat so‘z turkumining ma’noviy guruhlariga to‘xtalib, mazkur so‘z turkumining semantik guruhi uchun aniq taklif berishga harakat qilamiz. Umuman olganda, barcha olimlarning sifat so‘z turkumi haqidagi qarashlari turlicha bo‘lib, maktab darsliklarida ham farqli qonuniyatlar berilgan. O‘zbek tilshunosligida sifat so‘z turkumiga oid bo‘lgan ko‘plab tilshunoslarimizning ilmiy ishlarini o‘rganib chiqqan holda, quyidagi farqlarni havola etmoqchimiz.

O‘zbek tilshunosligida aynan sifat so‘z turkumi bo‘yicha qilingan ilk katta ilmiy ish M.Sodiqovaning “Hozirgi o‘zbek tilida sifat” kitobi bo‘lib, u 1974-yilda nashr etilgan. Mazkur kitobda tilshunoslikda sifat so‘z turkumining o‘rni, tarixiy taraqqiyoti haqidagi ilmiy faktlar berilgan. Xususan, bu manbada sifat so‘z turkumining semantik guruhlari 9 guruhga va yana ichki guruhlarga bo‘linuvini kuzatishimiz mumkin:

1. **Xarakter-xususiyat, xossa va qimmat bildiruvchi:** *yoqimtoy, badjahl, muloyim, ziyrak, mahmadona, dilkash, yaxshi, yomon.*

2. **Holat bildiruvchi:** *go‘zal, ko‘hlik, chiroyli, suluv, latif, qomatdor, cho‘loq, mayib, bukir, cho‘tir, soqov, xunuk, kar, qiyshiq, bardam, baquvvat, tetik, yosh, keksa, qari, ojiz, nimjon, zaif.*
3. **Rang-tus bildiruvchi:** *kulrang, zangor.*
4. **Shakl-ko‘rinish bldiruvchi:** *dumaloq, yassi, uzun, uzunchoq, yapaloq.*
5. **Hajm-o‘lchov-masofa bildiruvchi:** *keng, tor, uzun, chuqur, yirik, kalta, mayda, yaqin, chog‘.*
6. **Maza-ta’m bildiruvchi:** *shirin, totli, mazali, achchiq, bemaza, nordon.*
7. **Hid bildiruvchi:** *xushbo‘y, qo‘lansa, ifor, muattar.*
8. **Vazn-og‘irlik bildiruvchi:** *vazmin, yengil, og‘ir.*
9. **O‘rin va paytga munosabat bildiruvchi:** *tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, ertangi, yozgi, ilk, uydagi, yerdagi* [Содиқова, 1974: 22].

O‘z davri uchun mukammal hisoblangan bu ishdan keyin o‘zbek tilshunosligida qator o‘quv-qo‘llanma, monografiyalar ilm ixlosmandlariga havola qilindi.

Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, H.Doniyorovlar hammualifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”da sifatning ma’noviy guruhlari 8 guruhda berilgan:

1. **Xususiyat sifatlari:** *kamtarin, mug‘ambir, sodda, quvnoq, mehribon, sho‘x, ziqna, yo‘rg‘a, chopag‘on.* Bu turdagi ayrim sifatlar harakat belgisini ham bildiradi: yaxshi ishladi, muloyim so‘zladi.
2. **Holat sifatlari:** *badavlat, xursand, ma’yus, keksa, durkun, sovuq, iliq, ochiq, salqin, jimjit, tinch.* Bu turdagi ayrim sifatlar ham harakat belgisini bildiradi: iliq qarshiladi, ma’yus so‘zladi.
3. **Shakl-ko‘rinish sifatlari**: *gavdali, novcha, uzunchoq, yassi*. Bu turdagi sifatlar harakat belgisini bildirmaydi.
4. **Rang-tus sifatlari:** *oq, qora, qizil, pushti, sariq, zangor.* Bu turdagi sifatlar harakat belgisini bildirmaydi.
5. **Hajm-o‘lchov sifatlari:** *keng, tor, uzun, yaqin, katta, og‘ir.* Bu turdagi ayrim sifatlar ham harakat belgisini bildiradi:katta gapirdi, qisqa o‘yladi.
6. **Maza-ta’m sifatlari:** *shirin, achchiq, bemaza, nordon.*
7. **Hid sifatlari:** *xushbo‘y, badbo‘y, qo‘lansa.*
8. **O‘rin yoki vaqt sifatlari:** *yozgi, kuzgi, qishki, sirtqi, ichki.* Bu turdagi sifatlar harakat belgisini bildirmaydi [Шоабдураҳмонов, 1980: 42].

Mazkur kitobda predmetning belgisini bildiruvchi so‘zlarga sifat deyilishi va sifat harakatning belgisini ham bildirishi mumkinligi ta’kidlangan. Lekin sifatlarning asosiy xususiyati sifatida predmetning belgisini bildirishi olingan.

U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida sifatning semantik guruhlarini 7 ta deb belgilashgan va ular quyidagilar:

1. Rang-tus sifatlari: *qizil, ko‘k, oq, sapsar, qora, pushti*.

2. Xususiyat sifatlari: *kamtar, sho‘x, tetik, chaqqon, abjir, yaxshi, xasis, qo‘rs, injiq, dadil, mehribon, mohir.*

3. Shakl ko‘rinish, hajm-o‘lchov sifatlari: *novcha, kalta, oriq, egri, qiyshiq, yassi, katta, kichik, keng, tor, og‘ir, uzun.*

4. Holat sifatlari: *shod, xursand, go‘zal, xafa, ma’yus, issiq, ti nch, quruq, yosh, eski.*

5. Maza-ta’m sifatlari: *shirin, nordon, achchiq, sho‘r, bemaza, lazzatli.*

6. Vaqt va o‘rin sifatlari: *qadimgi, bugungi, kechki, tonggi, yozgi, kuzgi, devoriy, hozirgi, avvalgi, qishki.*

7. Hid sifatlari: *xushbo‘y, sassiq, qo‘lansa* [Турсунов, 1992: 33].

Shuningdek, mazkur kitobda sifatlar asosan otga bog‘lanib, narsaga xos belgini, ba’zangina fe’lga bog‘lanib, harakatning belgisini bildirishi ta’kidlangan.

R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalovalar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida sifatning ma’no guruhlari 9 ga bo‘linadi:

1. **Xususiyat sifatlari:** *yoqimtoy, badjahl, muloyim, dilkash, yaxshi, yomon, loqayd.*
2. **Holat sifatlari:** mazkur sifat guruhi o‘z navbatida yana 10 ta ichki guruhlarga bo‘linadi: tabiiy holat *(go‘zal, mo‘min, o‘ktam, cho‘loq, bukri)*, jismoniy holat *(bardam, baquvvat, tetik, yosh)*, ruhiy holat *(xafa, g‘amgin, ma’yus, xursand, shod)*, iqtisodiy holat *(boy, badavlat, nochor, kambag‘al),* harorat holati *(iliq, salqin, sovuq, issiq)*, tozalik holati *(toza, ozoda, kir, musaffo, isqirt)*, eskilik va yangilik holati *(yangi, esk, ko‘hna, juldur)*, ho‘l-quruqlik holati *(ho‘l, quruq, nam, namxush)*, tinch va notinch holat *(tinch, jim, jimjit, sokin, osuda, osoyishta, bezovta)*, yetilganlik holati *(xom, pishiq, g‘o‘r, puxta)*.
3. **Shakl sifatlari:** *novcha, yassi, uzunchoq, dumaloq, yapaloq, aylana.*
4. **Rang-tus sifatlari:** *oq, qora, qizil, pushti, sariq, zangor.*
5. **Maza-ta’m sifatlari:** *shirin, achchiq, nordon, taxir, sho‘r.*
6. **Hid sifatlari:** *xushbo‘y, qo‘lansa, badbo‘y.*
7. **O‘lchov sifatlari:** *keng, tor, uzun, yaqin, katta, og‘ir.*
8. **O‘rin sifatlari:** *ichki, tashqi, devoriy, qishloqi.*
9. **Payt sifatlari:** *kuzgi, yozgi, qishki, chillaki, ertapishar* [Сайфуллаева, 2009: 180].

Q.Sapayev muallifligidagi “Hozirgi o‘zbek tili” kitobida sifat so‘z turkumining ma’noviy guruhlari 7 taga bo‘lingan:

1. **Rang-tus sifatlari:** *qizil, ko‘k, oq, yashil, sariq, pushti, qora, sapsar.*
2. **Xususiyat sifatlari:** *kamtar, sho‘x, tetik, chaqqon, abjir, yaxshi, xasis, qo‘rs, injiq, dadil, mehribon, mohir.*
3. **Shakl, hajm-o‘lchov sifatlari:** *novcha, kalta, oriq, egri, qiyshiq, yassi, katta, kichik, keng, tor, og‘ir, uzun.*
4. **Holat sifatlari:** *shod, xursand, go‘zal, xafa, ma’yus, issiq, tinch, quruq, yosh, eski.*
5. **Maza-ta’m sifatlari:** *shirin, nordon.*
6. **Vaqt va o‘rin sifatlari:** *qadimgi, bgungi, kechki, tonggi, yozgi, kuzgi, devoriy, hozirgi, avvalgi, qishki.*
7. **Hid sifatlari:** *xushbo‘y, sassiq, badbo‘y, qo‘lansa.*
8. **Vazn sifatlari:** *og‘ir, yengil, zil* [Sapayev, 2009: 170].

Shuningdek, 2017-yilda nashr etilgan N.Mahmudov va A.Nurmonov hammuallifligidagi 6-sinf maktab darsligida sifatning ma'noviy guruhlari quyidagicha keltirilgan:

1. Xususiyat sifatlari;
2. Rang-tus sifatlari;
3. Maza-ta'm sifatlari;
4. Hajm-o'lchov sifatlari;
5. Hid sifatlari;
6. Makon-zamon sifatlari [Mahmudov, 2017: 143].

2022-yilda nashr etilgan 6-sinf darsligida sifat so'z turkumining semantik guruhi berilmagan [Mavlonova, 2022: 156]. Xususan, sifat va uning darajalari haqida kichik qoida kiritilgan. Asta-sekinlik bilan sifatning ma'noviy guruhlari o'zbek tilida faqatgina tilshunoslar biladigan qoidaga aylanib qolishi mumkin, bu esa juda qo'rqinchli holat. Bolaning ilk dunyoqarashi oilada, asosiy fikr va bilim doirasi maktabda shakllanishi hisobga olingan holda, so'z turkumlari bilan bog'liq barcha qoidalar maktab darsliklarida bo'lishi kerak. Qolaversa, bugunning dolzarb masalalaridan biri — chet tilini o'rganishda ham bu muhim omil hisoblanadi.

Shu sababdan, yuqoridagi tilshunos olimlarimizning sifat so'z turkumi haqidagi fikrlarini jamlagan holda, sifatning semantik guruhlarini quyidagicha talqin qilish mumkin degan xulosaga kelmoqdamiz:

1. **Rang-tus sifatlari**: *oq, qora, qizil, sariq, ko'k, zangor, yashil.*
2. **Hajm-o'lchov sifatlari***: katta, kichik, baland, past, og'ir, uzun, kalta***.**
3. **Maza-ta'm sifatlari**: *shirin, achchiq, nordon, taxir, sho'r, mazali, bemaza, xushta'm.*
4. **Hid sifatlari*:*** *xushbo'y, muattar, sassiq, qo'lansa, badbo'y.*
5. **O'rin sifatlari:** *ichki, tashqi, devoriy.*
6. **Payt sifatlari:** *kuzgi, qishki.*
7. **Xususiyat sifatlari*:*** *kamtar, sho'x, tetik, chaqqon, abjir, yaxshi, xasis, qo'rs, injiq, dadil, mehribon, mohir.*

Sifat so'z turkumi uchun xos bo'lgan yana bir muhim belgi, uning **darajalana olish xususiyatidir.** Sifatning daraja kategoriyalarida ham turfa fikrlar taklif qilingan. Fan doimo rivojlanishda bo'ladi va barcha davrda yaratilgan ilmiy qarashlar o'z davri uchun to'g'ri. Sifat darajalari ham o'zining tarixiy taraqqiyot bosqichlariga ega.

Predmet, holat, hodisa va ish-harakatning turli-tuman o'ziga xos aniq va abstrakt belgilari bo'ladi. Bunday belgilar me'yor va shu me'yorga nisbatan ortiq yoki kam, past yoki baland bo'lishi mumkin. Belgilarning bunday xususiyatlari sifatning daraja kategoriyasi yordamida ifodalanadi. Sifat darajalari, daraja yasovchi affikslar o'zbek tilshunos olimlari tomonidan turlicha tasnif qilinadi. Tilshunos M.Sodiqovaning "Hozirgi o'zbek tilida sifat" kitobida sifat darajalari haqida quyidagicha fikr berilgan: "Sifat darajalari uch turga bo'linadi: "Orttirma daraja" belgining ortiqligini ifoda etish uchun, "ozaytirma daraja" belgining kamlik darajasini ifoda etish uchun, "qiyosiy daraja" belgining ortiq-kamligini aniqlab ko'rsatadi".

Sifat darajalari haqida Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, H.Doniyorovlar hammualifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”da quyidagicha ilmiy qarashlar ilgari surilgan: “ Darajaning bir-biriga qiyosan olinadigan uch turi bor: 1) oddiy (normal) daraja, 2) orttirma daraja, 3) ozaytirma daraja: *yaxshi* — oddiy daraja, *juda yaxshi* — orttirma daraja, *yaxshiroq* — ozaytirma daraja.

Daraja kategoriyalari U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida quyidagicha talqin qilingan: “Sifatlarda daraja shakllari ikki turga bo‘linadi: 1) ozaytirma daraja, 2) orttirma daraja”.

R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalovalar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida sifatning daraja kategoriyasi haqida quyidagi fikrlar berilgan: “ Asliy sifatda belgining darajasini ifodalashga ko‘ra uch daraja ajratiladi: a) oddiy daraja; b)orttirma daraja; v) ozaytirma daraja”.

Q.Sapayev muallifligidagi “Hozirgi o‘zbek tili” kitobida quyidagicha keltirilgan: “Sifat darajalari belgining ortiq yoki kamligini farqlashga xizmat qiladi. Sifatlarda daraja shakllari uch turga bo‘linadi: 1) oddiy daraja; 2) ozaytirma daraja; 3) orttirma daraja”.

Shuningdek, 2017-yilda nashr etilgan **N**.Mahmudov va A.Nurmonov hammuallifligidagi 6-sinf maktab darsligida quyidagicha keltirilgan: “Belgining ortiq yoki kamlik jihatidan farqlanishi sifat darajalari, ana shunday ma’no ifodalovchi shakllar esa daraja shakllari deyiladi. Sifatning quyidagi to‘rt xil darajasi mavjud: 1) oddiy daraja; 2) qiyosiy daraja; 3) orttirma daraja; 4) ozaytirma daraja”. Mazkur darslikda –roq qo‘shimchasi faqatgina qiyosiy darajaning qo‘shimchasi ekanligi ifodalangan.

2022-yilda nashr etilgan 6-sinf darsligida sifat darajalari quyidagicha ifodalangan: “Belgi bildiruvchi so‘zlar darajalanish xususiyatiga ega. Sifatning to‘rt xil darajasi mavjud: 1) oddiy; 2) qiyosiy; 3) orttirma; 4) ozaytirma”.

Yuqoridagi barcha ilmiy qarashlarni o‘rganib chiqib, sifat darajalarining ikki turini taklif qilmoqchimiz: 1) orttirma; 2) ozaytirma.

Ma’lumki, sifat darajalari belgining ortiq yoki kamligini farqlashga xizmat qiladi. Eng avvalo, sifat darajasi deb qaralgan oddiy daraja aslida darajalik maqomiga ega bo‘la olmasligi haqidagi fikrni bayon etmoqchimiz. Belgining me’yordan kam yoki ortiqligi darajalanish xususiyati bo‘lganligiga nisbatan olinsa, oddiy daraja me’yorda turgan belgini bildiradi. Demak, sifat darajalaridan oddiy darajani sifatning me’yoriy shakli deb talqin qilish kerak, nazarimizda.

Qiyosiy darajaga to‘xtalsak, qiyoslanish kamlik yoki ko‘plik orasida yuz beradi. Masalan, Azizning olmasi kamroq, Lazizning olmasi ko‘proq. Ko‘p va kam narsaning bir-biriga taqqoslanishi natijasida qiyosiylik yuzaga keladi. Xususan, Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, H.Doniyorovlar hammualifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobida ta’kidlanganidek: “Sifatlarning darajasi oddiy darajaga nisbatan belgilanadi. Bir predmetning belgisi ikkinchi bir predmetning belgisiga qiyosan olinishi mumkin. Bunda birining

belgisi ortiq, biriniki kam bo‘ladi: *temir yog‘ochdan og‘ir, u sendan kuchli* kabi. Lekin bunday ifodalanish darajaning maxsus turi bo‘la olmaydi”.

Ilmiy qarashlar, ilmiy nazariyalar, ilmiy teoremalarda abstraktlik qancha kam bo‘lsa, ilm oluvchi va beruvchi uchun manfaatlilik ham yuqori bo‘ladi. Ko‘p davrlar mobaynida *–roq* qo‘shimchasi ham muammoli vaziyat yaratdi, qiyosiy yoki ozaytirma darajadan aniq biriga tegishli emasligi bois ko‘pgina bahslar ham yuzaga keldi. U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar hammuallifligidagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobda *–roq* qo‘shimchasi xususida quyidagicha fikrlar bildirilgan: “*-roq* ba’zan predmet belgisining nisbiy ortiqligini ko‘rsatadi. Bunda chog‘ishtiriluvchi narsaning nomi chiqish yoki jo‘nalish kelishigida bo‘lib, *ko‘ra, qaraganda, nisbatan* so‘zlari bilan birga keladi: *Po‘lat temirdan qattiqroq. Karim kursimizda hamma studentlarga qaraganda kattaroq* kabi. Bunday konstruksiyalarda belgining ortiqligi chog‘ishtirilgan ikki predmetdagi belgining o‘zaro munosabati asosida ifodalanadi. Ammo *–roq* affiksi shunda ham belgining umuman oddiy darajaga yetmaganligini, undan bir oz kamligini bildiradi*: Kunlar o‘tadi sekin, yigit ketadi uzoq, ...Lekinyorga tuyular avvalgidan yaqinroq* (H.O.)”.

Xulosa o‘rnida, alohida “orttirma” va “ozaytirma” sifat darajalari bor ekan, qiyosiy darajaga ehtiyoj yo‘q deb o‘ylaymiz.

ADABIYOTLAR

1.Eltazarov J. O‘zbek va jahon tilshunosligida so‘z turkumlarining o‘rganilish tarixi (monografiya). – Samarqand: “Ipak yo‘li” turizm xalqaro universiteti, 2021.
2.Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. Ona tili: Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun/N. Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sobirov, D. Nabiyeva. – Toshkent: Tasvir, 2017.
4. Ona tili [Matn]: 6-sinf uchun darslik/ K.V.Mavlonova [va boshq.] – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022.
5.Пардаев З. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. ном. ...дис. автореф. – Самарқанд, 2004.
6.Sapayev Q. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent, 2009.
7.Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2009.
8.Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: Фан, 1974.
9.Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
10.Шоабдураҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

OMON MATJON IJODINING LINGVISTIK TADQIQI
LINGUISTIC STUDY OF SURVIVING OMON MATJON WORKS

Sharofova Sevinch Jamoliddin qizi
Magistrant, O‘zMU
sharofovasevinch801@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining zabardast vakili Omon Matjon ijodining o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqi, asarlari tilining lingvistik xususiyatlari o‘rganildi.*

Kalit so‘zlar: *shevaga xos so‘zlar, istorizmlar, arxaizmlar, okkazionalizmlar, yangi kirib kelgan so‘zlar, lingvopoetika, fonopoetika.*

Annotation: *In this article, the research of the work of the great representative of Uzbek literature, Omon Matjon, in Uzbek linguistics, and the linguistic features of the language of his works were studied.*

Key words: *dialect words, istarisms, archaisms, occasionalisms, new words, linguopoetics, phonopoetics.*

O‘zbek she’riyatida o‘zining alohida o‘rniga ega ijodkorlardan bo‘lmish Omon Matjon ijodi o‘zbek tilshunosligi uchun ham, adabiyotshunosligi uchun ham birdek qadrli meros hisoblanadi. Xorazm xalqining ardoqli farzandi Omon Matjonning adabiy merosi hali-hanuz she’riyat ixlosmandlarini o‘ziga jalb etib kelmoqda. Negaki shoir she’riyati mavzular ko‘lamidan ham, obrazlar turfaligi bilan ham boshqa shoirlar ijodidan farq qilib turadi. Omon Matjon she’riyatida o‘ziga xos ritm mavjud. Uning asarlarida xalq og‘zaki ijodi, mumtoz an’analar, zamonaviy she’riyatdagi metaforalar qorishiq holatda uchraydi. Bunda poetik mushohada asosiy maqsadga qaratiladi. Barcha yordamchi g‘oyalar bosh g‘oya atrofida birlashadi. Har bir she’r misralarida jilolanlagan turfa xil ma’nolar yakunda butunlay kutilmagan yechim topadi. Lirik qahramonning falsafiy teran mushohadasi kitobxonning his-tuyg‘ulariga ham ko‘chadi. Omon Matjon she’rlarini o‘qigan kitobxon lirik qahramon singari o‘ylaydi, fikrlaydi, u kabi quvonadi, u kabi g‘am chekadi, u chekkan iztiroblarni his etadi. Omon Matjon she’riyatining falsafasi ham kuchli, unda teran fikrlar, hayotiy voqealar o‘z isbotini topgan. Shu bilan birga shoirning tarixiy mavzulardagi she’rlarida yurtdan faxrlanish tuyg‘usi o‘quvchi-kitobxonga o‘zgacha his baxsh etadi, bu she’rlarda beruniylar, buxoriylar, navoiylar nomi ko‘p marta yodga olinadi. Adib she’rlarida ona diyori Xorazm tuprog‘ining havosi shunday aks etib turadi.

Omon Matjonning o‘z vaqtida nashriyot yuzini ko‘rgan “Karvon qo‘ng‘irog‘i”, “Quyosh soati”, “Yonayotgan daraxt”, “Yarador chaqmoq”, “Seni yaxshi ko‘raman”, “Daraxtlar va giyohlar”, “O‘rtamizda birgina olma”, “Odamning soyasiga quyosh tushdi”, “Qush yo‘li”, “Iymon yog‘dusi”, “Ardaxiva” kabi she’riy to‘plamlaridan joy olgan go‘zal, oltinga teng satrlar adabiyotimiz uchun ham, tilimiz uchun ham noyob xazinadir. Omon Matjon she’rlari hozirgi kunga qadar adabiyotshunoslik sohasida ham, tilshunoslik sohasida ham u qadar

yirik planda o‘rganilgan emas. Shoir ijodi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar qo‘l bilan sanarli, xolos.

Shoir ijodining adabiyot sohasida o‘rganilishi uning til sohasida, jumladan, tilshunoslikning adabiyot bilan tutash sohasi hisoblanmish lingvopoetika sohasida o‘rganilishiga qaraganda bir muncha unumliroq. Adib ijodi adabiyot sohasida turli xil jihatdan dissertatsiya, monografiyalar tarkibida va alohida maqolalar mavzusi doirasida o‘rganilgan. Jumladan, Omon Matjon she’riyati O‘.Panayevaning “Hozirgi o‘zbek she’riyatida tarixiylik konsepsiyasi” (Omon Matjon ijodi misolida), G.Oripovaning “Mustaqillik davri o‘zbek she’riyatining g‘oyaviy-estetik va badiiy xususiyatlari” dissertatsiyalarida, Sh.Axmedovaning “Omon Matjon she’riyatining badiiy xususiyatlari”, M.Jo‘rayevaning “Omon Matjon ijodida janriy rang-baranglik”, N.Norovaning “Omon Matjon ijodida qushlar timsoli”, N.Ro‘zimovaning “Omon Matjon she’riy asarlarida an’ana va badiiy mahorat”, Bahodir Karimning “Sovet senzurasini bo‘gatga mengzagan, Xorazm ruhini so‘zga singdira olgan shoir she’riyati” kabi maqolalarda turli jihatdan tadqiq etilgan. Garchi ushbu maqola va dissertatsiyalar adabiyotshunoslik sohasida amalga oshirilgan bo‘lsa-da, bu ilmiy ishlarda shoirning til xususiyatiga, uning til birliklaridan, takrorlardan, metaforalar va turli o‘xshatishlardan foydalanish mahoratiga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Masalan, adabiyotshunos olim B.Karimning Omon Matjon tavalludining 80 yilligiga bag‘ishlab yozgan “Sovet senzurasini bo‘gatga mengzagan, Xorazm ruhini so‘zga singdira olgan shoir she’riyati” maqolasida ijodkorning “Gaplashadigan vaqtlar”, “Haqqush qichqirig‘i” kabi to‘plamlarida joy olgan ayrim she’rlarni badiiy tahlilga tortgan, ushbu she’rlarning ifoda xususiyatlariga, mazmun ko‘lamiga, falsafiy mushohadalariga e’tibor qaratgan olimning ushbu maqolasida shoirning til xususiyatiga ham to‘xtalib o‘tgan o‘rinlarni kuzatdik: “Garchand Omon Matjon she’rlari o‘qilishi – ijrosida xorazmcha ohang yetakchilik qilsa ham, she’rlarida sheva so‘zlariga ortiqcha o‘rin bergani yo‘q. Holbuki, u xorazmliklar tili, ko‘ngli va dilining chinakam bilimdoni edi. Omon Matjon she’riyati xorazmcha so‘zlar onda-sonda, adabiy til hazmi ko‘targan miqdorda, me’yorida uchraydi. She’rda shunday bir vaziyatlar bo‘ladiki, aynan o‘sha misrada Omon Matjon atay va yoki she’rning texnik talablariga ko‘ra qo‘llagan xorazmcha so‘z uzukka qo‘yilgan billur ko‘zdek yonadi” [Bahodir Karim, 2023]. Yuqorida keltirilgan fikrlardan bizga ma’lumki, shoir o‘z she’rlarida shevaga mansub so‘zlardan kam foydalanadi, ammo o‘rni bilan foydalanganda ushbu so‘zlar misraga o‘zgachalik baxsh etadi. Shevaga xos bo‘lgan so‘zlar dialektologiyaning o‘rganish obyekti bo‘lishiga qaramasdan, bunday so‘zlar adabiyotshunoslik e’tiboridan ham butunlay chetda qolmaydi.

Shoir Omon Matjon ijodining tilshunoslikda o‘rganilishi u qadar unumli emas, negaki shoir she’riyati tilshunoslikning biror sohasi doirasida monografik holatda tadqiq etilgan emas. Shoir she’riyati tilshunoslikda maqolalar doirasida tadqiq etilgan. Ushbu maqolalar sirasiga X.Qodirovaning “Omon Matjon ijodida sheva elementlari”, D.Allaberganovaning “Omon Matjon she’riyatida arxaizmlar”, O.Matqurbonovaning “Omon Matjon she’riyatida okkazionalizmlar va shevaga xos so‘zlar”, D.Allaberganovaning “Omon Matjon she’riyatida istorizmlar” kabi maqolalarini kiritishimiz mumkin. Ushbu qator keltirilgan maqolalarda shoir

she’riyatining til xususiyatlari ma’lum darajada yoritib berilgan. Jumladan, Xurshida Qodirovaning “Omon Matjon ijodida sheva elementlari” maqolasida Omon Matjonning “O‘rtamizda birgina olma”, “Yonayotgan daraxt” kabi she’riy to‘plamlaridan joy olgan misralarda qo‘llangan sheva elementlari tahlil qilingan. Bilamizki, shevaga oid so‘zlar adabiy tildan tashqari bo‘lib, bunday so‘zlar ma’lum bir hudud vakillari nutqi uchun xos bo‘lgan birliklar hisoblanadi. Odatda, shevaga xos birliklar asosan, oddiy so‘zlashuv uslubi uchun xos, biroq ba’zan shoir va yozuvchilar qahramonning nutqini jonli holatda berish, mahalliy kolorit yaratish maqsadida sheva elementlaridan foydalanadi. Xuddi shunday o‘g‘uz lahjasiga mansub sheva vakili bo‘lmish Omon Matjonning ham ba’zi she’rlarida shevaga xos so‘zlarning qo‘llanilishi ko‘zga tashlanadi. Ushbu maqolada adib she’rlaridan aynan shevaga oid so‘zlar olinib tahlil qilingan. Omon Matjon ham o‘z ijodida Xorazm shevalariga xos til birliklaridan o‘rinli foydalanish orqali shevalarimizning o‘ziga xos so‘z boyligini, xorazmliklarning shirin va diltortar lafzini ko‘rsatib bera oladi. Misralardagi men olmoshining man shaklida qo‘llanganligi Xorazmning o‘g‘uz lahjasi vakillari nutqida fonetik o‘zgarishga uchragan shaklidir. Ushbu holatni boshqa turkiy tillar misolida ham ko‘rish mumkin. Men olmoshi turk tilida ben/ban; ozarbayjon tilida mən, boshqird, tatar tilida min; o‘zbek, qirg‘iz, turkman, qozoq tilida men; uyg‘ur tilida man; chuvash tilida ban shakllarida qo‘llanadi [Qodirova, 129]. Ushbu maqolada Omon Matjon she’rlarida uchragan “ena”, “bevosh”, “hazi”, “irisi” kabi adabiy tildagi variantidan leksik hamda fonetik jihatdan farqlanuvchi shevaga oid birliklar aniqlangan. D.Allaberganovaning “Omon Matjon she’riyati tilida arxaizmlar” maqolasida esa Omon Matjonning tarixiy mavzular yoritilgan she’rlarida qo‘llangan arxaik so‘zlarning adib ijodida tutgan o‘rni haqida so‘z boradi. Arxaizmlar, bilamizki, tarixning ma’lum bir davrida iste’molda bo‘lib, hozirgi kunda tushunchasi saqlangan, ammo so‘z eskirgan birliklardir. Zamonaviy shoir va yozuvchilarning arxaizmlarni o‘z asarlarida qo‘llashdan maqsad yozilajak asarga tarixiy kolorit berish va o‘tmish mavzulari yoritilgan asarlarni o‘sha davr nafasiga yaqinlashtirishdan iborat. Shu sababli ham maqolada shoirning arxaizmlardan foydalanish mahoratiga urg‘u qaratilgan. “Har ganday adib asarning leksik qatlamini bayon etishda, qalamga olinayotgan davr tilini ham nazarda tutishi lozim. Chunki tarixiy mavzularga bag‘ishlangan asarlarda yangicha so‘zlarni ishlatib bo‘lmaganidek, hozirgi davr mavzusiga bag‘ishlangan asarlarda ham arxaik so‘zlarni qo‘llash yashi natija bermaydi. Masalan, Omon Matjonning Xiva xonligi davridagi voqealarni tasvirlovchi "Nurjon botir" she’rida navkar so‘zi o‘rida askar leksemasi qo‘llanilsa, kulgili bo‘lar edi. Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash maqsadida qo‘llaniladi. “Ogahiy g‘azaliga muxammasi muloqot” nomli muxammasida shoir eski o‘zbek tiliga xos bir qancha so‘zlarni qo‘llaydi. Bu leksemalar hozirgi o‘zbek tili uchun arxaizmlar hisoblanadi. Umuman, Omon Matjon she’riyati tilida uchraydigan adabiy til nuqtai nazaridan arxaik hisoblangan bir qator leksik vositalar hozirgi kunda mavjud tushunchalarni ifodalashi bilan birga, davr ruhini aks ettirishi, ko‘tarinkilik, ulug‘vorlikni ta’minlashi kabi maqsadlarda ijodkor tomonidan poetik aktivlashtirilgan til birliklaridir” [Allaberganova, 2021; 1141-1142]. Shuningdek,

ushbu ilmiy manbada shoirning she’rlarida qo‘llangan yorliq, kambag‘al so‘zi o‘rnida yo‘qsil, urush so‘zi o‘rnida savash, nozik-inja, maqsad-kom, ilon-mor, dunyo-ochun, yo‘l-roh, shu-shul, astronomiya-falakiyot, xona-hujra, ovchi-sayyod, sozanda- mashshoq, Amudaryo-Jayhun, biyobon-yobon, madad-imdod, she’r-ash’or, Somon yo‘li kosmonimining o‘rniga Kahkashon, mehnat-emgak, o‘tmish-moziy, xazina-ganj, o‘tru-keyin arxaizmlarini keltirib o‘tgan. Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, Omon Matjonning she’rlarida arxaizmlardan foydalanish birmuncha unumli. Ushbu so‘zlar she’r satrlariga o‘zgacha ko‘tarinkilik, tarixiylik nafasini baxsh etib turmoqda. O.Matqurbonovaning “Omon Matjon she’riyatida okkazionalizmlar va shevaga xos so‘zlar” maqolasida shoir she’riyati lingvopoetik jihatdan tadqiq qilinib, adib ijodida uchraydigan okkazional so‘zlar va shevaga xos birliklarning uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan. Har bir shoirning o‘ziga xos individual xususiyati mavjud, har bir ijodkor yangi bir asar yaratar ekan, undagi obrazlar, o‘xshatmalar boshqa asarlarda uchramaydi, xuddi shunday ba’zan shoir, yozuvchilar yangicha so‘zlarni badiiy asar yozish jarayonida yaratadiki, bunday so‘zlar umumxalq tilida ommalashmagan, faqatgina shu adib asarlari tili uchun xos bo‘ladi, bunday so‘zlar fan tilida okkazionalizmlar deb ataladi. Yangilik yaratishga usta ijodkor Omon Matjon ijodida ham okkazional so‘zlar uchrab turadi. Bunday so‘zlar sirasiga maqolada quyidagilar kiritilgan: qo‘shimcha qo‘shish orqali hosil qilingan yasalmalar: aytmiram, bayroqsimon, ellashmak; tasviriy ifodalar: O‘zbekiston-jannat ustaxonasi, sehr hamshirasi- sabo; okkazional birikmalar: tong bosqoni; okkazional sifatlar: qirg‘oqbuzar, ko‘kyolqin, purg‘am;, fe’llar: sirqildi, chumduk urmoq kabi yangi yasalmalarning qo‘llanishi kuzatiladi. Shuningdek, ushbu maqolada ham shoirning shevaga xos so‘zlardan foydalanish mahorati haqida so‘z yuritilib, adib misralarida uchrovchi quyidagi so‘zlar shevaga xos bo‘lgan birliklar hisoblanadi: munda, chochin, munida, gunoyim, qopilmoq, otiz, do‘nar, hazi, o‘mgan kabilar. Omon Matjon she’riyatining til xususiyatlari yoritilgan D.Allaberganovaning “Omon Matjon she’riyatida istorizmlar” maqolasida esa shoir she’rlarida qo‘llangan istorizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari, bunday birliklardan shoirning foydalanish mahorati, shuningdek, badiiy matnda tasvir obyekti bo‘lgan davrni o‘quvchi ko‘z o‘ngida real tasvirlash, asarga tarixiy kolorit berish, she’rning badiiyatini oshirishda bunday so‘zlarning qo‘llashning naqadar samarali ekanligi tadqiq etilgan. Ma’lumki, til taraqqiyoti davomida barcha unda mavjud bo‘lgan so‘zlar har doim ham birdek sermahsul bo‘lmaydi, vaqtlar o‘tishi bilan ma’lum bir so‘zlar til sahnasidan chiqib ketadi, bunda ba’zan so‘z bilan birga tushuncha ham eskiradi, mana shunday xususiyatga ega eskirgan so‘zlar tarixiy so‘zlar-istorizmlar hisoblanadi. Shoir she’riyatida mansab- unvon bildiruvchi davlatpanoh, sulton, xon, bek, amir podsho, hoqon, shoh kabi tarixiy so‘zlar eng ko‘p ishlatilgani aniqlandi. Bunday so‘zlar she’riy misralar tarkibida antiteza yaratishi ham ko‘p o‘rinlarda kuzatildi: amringiz–qulingiz ,shoh–qul, shoh–gado kabi. Umuman, yuqorida bayon qilinganlardan tashqari, Omon Matjon she’rlari tilida a’yon, g‘ulom, qozi, kalon, mingboshi, pir, sardoba, fayton, navkar, hazrat, qarol, ponsod, huqqaboz, jarchi, mahram, murid, haram, taxti oliy, zindon, xoja, zambarak, posbon, mirob, sarbon, kabi yuzlab so‘zlar turli ma’nolarda ishlatilgan

bo‘lib, shoir she’riyati tilining samaradorligini ta’minlagan, ijodkor fikrini ifodalashda muhim rol o‘ynagan [Allaberganova, 2023: 253-254]. Yuqorida keltirilgan istorizmlardan ham ma’lumki, shoir she’riyatida ushbu so‘zlar juda mahsuldor. Bu, bir tomondan, shoirning ko‘p bora tarixiy mavzularga qo‘l urganligini anglatsa, ikkinchi tomondan, Omon Matjonning so‘z zaxirasining boyligi, istorizmlarni o‘z o‘rnida mahorat bilan qo‘llay olish mahoratiga ega ekanligidan darak beradi. Shuningdek, ushbu maqolda shoir she’rlarida qo‘llangan chet tilidan, jumladan, arab va fors tilidan o‘zlashgan olinma so‘zlar ham tahlilga tortilgan. Masalan, fors-tojik tilidan o‘zlashgan ot turkumiga oid so‘zlar: abr, anduh, afg‘on, ashk, bo‘sa, kishvar, mahvash, mahliqo, giryon, gulzor, gulro‘, diyor, kamand, bo‘ston; arab tilidan o‘zlashgan abad, azim, ayyom, anbar, andalib, kabir, malak, ag‘yor, sanam, uzoq, zakiy, izhor, ishq, mahzun, boqiy, vasl, falak, fano, sabo, xilqat, g‘anim, g‘oyat, g‘orat, hajr va boshqa so‘zlar. Bu so‘zlarning ko‘pchiligi hozirgi kunda arxaiklashayotgan bo‘lsa-da, bunday so‘zlar badiiy matnda tarixiyni real tasvirlashda keng foydalanilaveradi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, shoir Omon Matjon– o‘zbek she’riyatining yorqin namoyandasi. Ijodkorning bizga qoldirgan yorqin va boy merosi adabiyot nuqtayi nazaridan ham, til nuqtayi nazaridan ham tadqiqot obyekti bo‘lib xizmat qiladi. She’rlarida xalqona ohanglar, o‘zgacha qochirimlar, yangidan yangi g‘oyalar yetakchilik qiladigan Omon Matjon ijodining til xususiyatlari beqiyos, boshqa ijodkorlardan ajralib turadi va lingvopoetik tadqiqotlar uchun uning badiiyati laboratoriya vazifasini o‘taydi, deya bemalol ayta olamiz.

ADABIYOTLAR

1. Allaberganova D. Omon Matjon she’riyati tilida arxaizmlar// Internationa scientific journal, 2022, № 8.
2. Allaberganova D. Omon Matjon she’riyatida istorizmlar //Talqin va tadqiqotlar ilmiy jurnali. 2023, № 24.
3. Bahodir Karim. Sovet senzurasini bo‘gatga mengzagan, Xorazm ruhini so‘zga singdira olgan shoir she’riyati // Oyina jurnali, 2023.
4. Matqurbonova O. Omon Matjon she’riyatida okkazionalizmlar va shevaga xos so‘zlar.
5. Qodirova X. Omon Matjon ijodida sheva elementlari // The theory of recent scientific research in the field of pedagogy.

FREYM TUSHUNCHASI: O‘ZBEK ADABIYOTIDA DINIY KONSEPTLARNING TA’SIRI
THE CONCEPT OF FREYM: THE INFLUENCE OF RELIGIOUS CONCEPTS IN UZBEK LITERATURE

Eraliyeva Naimaxon Raxmonjon qizi
Magistrant, ADU

Annotatsiya: *Tilshunoslikda freym tushunchasi til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Freymlar strukturasini shakllantiradi va til orqali ifodalangan muammolarni fikriga yordam beradi. Ushbu maqolada freym tushunchasi o‘zbek adabiyotidagi diniy konseptlar misolida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Assotsiativ maydon, freym, yadro, slotlar, konsept, til va tafakkur.*

Annotation: *The concept of frame holds significant importance in linguistics for studying the interrelationship between language and thought. Frames shape structures and assist in expressing problems through language. This article analyzes the concept of frame through examples of religious concepts in Uzbek literature.*

Keywords: *Associative field, frame, core, slots, concept, language and thought.*

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda keng tarqalgan yondashuv, tushuncha freym tushunchasidir. Assotsiativ maydonlarni kognitiv aspektda bir butun tizim sifatida o‘rganish masalalarida freym tushunchasiga tayaniladi. Freym (inglizcha "frame") - bu ma’lum bir kontekstda tushunchalarni ifodalovchi tilning tashkilotchisi hisoblanadi. Freymlar tilni shakllantirishda va tushunchalarni taqdim etishda asosiy elementlardir. Ular insonning dunyoqarashi, tajribalari va madaniyati bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lumotlarni strukturalashtiradi. Freym – murakkab sxema bo‘lib, bir millat yoki shaxsning olam haqida bilimini o‘zida mujassamlantiradi. Freym klasterlar (ing. Cluster – “to‘da”, “uya”) atamasi tilshunoslikda, asosan, til elementlari zanjirini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Bunda klaster olam manzarasining bir qismini tasvirlovchi bir-biri bilan bog‘liq turli birliklarning yig‘indisi sifatida tushuniladi) yig‘indisini namoyon etadi, har bir freym slotlar, ya’ni qatlamlardan iborat bo‘lishi mumkin. Freymlar konvensional tabiatli bo‘lib, ma’lum bir jamiyatning etnomadaniy xususiyatlarini ifodalaydi. Freymlar individual bilimga ega bo‘lib, reallikni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun freymlar assotsiativ maydon reaktsiyalarini ta’riflashda qulay usul hisoblanadi. Masalan, “qish” so‘zini eshitishimiz bilan bevosita hayolimizga “qor”, “qorbo‘ron”, “chana”, “qorbobo”, “yangi yil” kabi assotsiatsiyalar uyg‘onadi. Bu bevosita inson ongi bilan bog‘liq. Xotiramizda har bir konsept muayyan freymlar to‘rida saqlanadi. Inson ongi

muayyan to‘rdagi assotsiatsiyani eshitishi bilanoq unga bog‘liq konseptlar reaktsiyasini namoyish qiladi.

Freymning murakkab tarkibli tuzilma ekanligining isbotini *M.Minskiy* ning asosiy struktura tarkibida subfreymlar (kichik freymlar) ajralishi haqidagi ta’kidida ham sezish mumkin. [Minskiy, 9,s 52-56]. Masalan, “samolyot” freymi, “uchuvchi”, “xavfsizlik kamari”, “styuardessa”, “o‘rindiq” kabi qator kategoriyalar to‘plamidan iborat. Bundan tashqari, samolyotda uchish muhiti bilan bog‘liq yana qator subfreymlar (“Ovqatlanish”, “Kino tomoshasi”, “Hojatga borish” kabi) voqea tafsilotini to‘ldiradi. [Usmonov, 2018: 94]. Haqiqatdan ham kundalik turmush voqealari murakkab kechadi va shu sababli bizning voqelik haqidagi bilimimiz ham murakkab freym tizimida shakllanadi.

Freym tushunchasi tilshunoslikda ko‘plab tadqiqotlarda o‘rganilgan. Asosiy tadqiqotchilar orasida Fillmore, Lakoff va Talmy kabi olimlar mavjud. Ular freymlar tilni qanday shakllantirishini, til orqali fikrlarni qanday ifodalashini va madaniy kontekstlarni qanday aks ettirishini o‘rganganlar.

- *Fillmore:* Freymlar tilning ma’nosini belgilovchi muhim elementlar sifatida ko‘radi. U freymlarni til strukturasining ajralmas qismi deb biladi.[Fillmore, 1982: 12].

- *Lakoff:* U tilni metafora orqali tushuntirishga katta e’tibor beradi va metaforik freymlarning fikrni qanday shakllantirishini o‘rganadi. Lakoffga ko‘ra, fikr va til o‘rtasidagi bog‘lanish metaforalar orqali ifodalanadi.[Lakoff, 1987, 45].

- *Talmy:* U freym va kognitiv xaritalar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadi va tilning kognitiv strukturasini aniqlashga harakat qiladi. [Talmy, 200: 35].

Freym inson ongida ma’lum bir hodisa yoki voqea haqida ma’lumotlar kategoriya sifatida voqea sodir bo‘ladi. Masalan, "masjid" konsepti bizda ma’lum bir binoni, ibodat qilish jarayonini va diniy mashqlarni o‘zida aks ettiradi.

Freym hodisalarga mantiqiy asosda yondashish va ularning to‘g‘ri qilish uchun yordam. Masalan, "tavba" freymi odamning gunohini ko‘rsatadi, pushaymonligi va Allohdan kechirim so‘rashini idrok etishda yordam beradi.

Freymlar statik emas; ular kontekstga va vaziyatga qarab o‘rnatish mumkin. Masalan, "qiyomat kuni" freymi turli madaniyat va dinlarda turli komponentlar orqali idrok mumkin. Kognitiv tilshunoslikda freym tushunchasi inson tafakkuri va til o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq tushuntiradi. Inson dunyoni freymlar orqali tushunadi va bu tushunishlarni til orqali ifodalaydi. Freymlar milliy so‘zlarning semantik ma’nosini olish, balki qanday tushunilishini ham boshqaradi. Diniy konseptlar o‘z tabiatiga ko‘ra murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, ular o‘ziga xos freymlar orqali idrok quriladi. Diniy tushunchalar inson ongida mantiqiy tizim strukturalar sifatida mavjud bo‘lgan va ular orqali insonlar o‘zlarining diniy e’tiqodlarini ifodalaydi va tushunadi. Keling ularni o‘zbek adabiyotidan misollar orqali ko‘rib chiqamiz.

O‘zbek adabiyotida islomiy qadriyatlarni ko‘tarib chiqqan asarlar ko‘p bo‘lib, ular diniy tushunchalarni badiiy tarzda talqin qiladi va o‘quvchiga chuqur diniy bilimlarni yetkazishga qodir.

O‘zbekiston adabiyotidagi taniqli yozuvchilardan biri Abdulla Qodiriy bo‘lib, uning "O‘tgan kunlar" romanida islomiy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar va

diniy amaliyotlar haqida ko‘plab o‘gitlar mavjud. Quyida ushbu roman va boshqa islomiy asarlardan keltirilgan diniy konseptlar va freymlar orqali tushuntirishlar beriladi.

1. Namoz freymi

Namoz Islom dinida ibodatning eng muhim shakllaridan biri hisoblanadi. Bu freym quyidagi elementlardan iborat:

• Yadro: Namozni o‘qish – Xudoga ibodat qilish.

• Slotlar:

o Qachon: Namoz kuniga besh marta o‘qiladi (bomdod, peshin, asr, shom, xufton).

o Qayerda: Masjidda yoki uyda.

o Kim: Barcha musulmonlar, ayollar va erkaklar.

o Amallar: Takbir (Allohni ulug‘lash), sajda, duo o‘qish.

Abdulla Qodiriyning "O‘tgan kunlar" romanida ota-onaning bolalariga diniy bilimlarni o‘rgatishi va namoz o‘qish axloqiy qadriyat sifatida tilga olinadi. Yusufbek hoji o‘z oilasiga namozni o‘qishni o‘rgatadi, shuning bilan diniy me’yorlarga muvofiq yashashni ta’kidlaydi. Bu orqali namozning kundalik hayotda axloq va ruhiy poklanishdagi o‘rni ko‘rsatiladi.

2. Tavba freymi (Gunohdan poklanish)

Islomda tavba qilish, ya’ni qilingan gunohlar uchun kechirim so‘rash muhim tushuncha hisoblanadi.

• Yadro: Tavba qilish – Xudodan kechirim so‘rash.

• Slotlar:

o Gunoh: Noto‘g‘ri ishlarni qilganlik.

o Amallar: Tavba qilish, kechirim so‘rash, kelajakda gunoh qilmaslik.

o Kimga: Allohga murojaat qilish.

"O‘tgan kunlar"da Yusufbek hojining o‘g‘li Otabekning ichki iztiroblari va o‘zi qilgan noto‘g‘ri ishlar uchun tavba qilishni xohlagan vaqtlari ko‘rsatiladi. Bu yerda insonning Allohga murojaat qilib, gunohlaridan poklanishga urinishlari aks ettiriladi. Bunday tasvirlar orqali tavba tushunchasi ruhiy tozalikka intilish va xato ustidan g‘alaba qozonish ramzi sifatida berilgan.

3. Ro‘za freymi (Ramazon oyida ro‘za tutish)

Islom dinida Ramazon oyida ro‘za tutish musulmonlar uchun muqaddas ibodat hisoblanadi.

• Yadro: Ro‘za tutish – Ramazon oyida taom va ichimliklardan voz kechish.

• Slotlar:

o Qachon: Ramazon oyi davomida, kunning yorug‘ paytida.

o Niyat: Ro‘za Allohga yaqinlashish uchun qilinadi.

o Kim: Voyaga yetgan barcha musulmonlar.

o Maxsus hodisalar: Iftor (ro‘zani ochish), Taroveh namozi.

"O‘tgan kunlar"da qahramonlar Ramazon oyida ro‘za tutishlari va bu davrda o‘zlarini poklashga intilishlarini ko‘rishimiz mumkin. Bunda Ro‘za oyi diniy amallar orqali axloqiy va ruhiy poklanish uchun eng muhim davr sifatida

ko‘rsatilgan. Ushbu o‘rganishlar asar qahramonlari ruhiy jihatdan o‘zlarini anglashlariga xizmat qiladi.

4. Islomiy nikoh freymi (Nikoh tuzish marosimi)

Islomda nikoh qadriyatlari muhim o‘rin tutadi. Nikoh diniy rasmiylashtirish bilan oilani mustahkamlash uchun qilinadi.

• Yadro: Nikoh – erkak va ayolni rasmiy va diniy nikoh orqali birlashtirish.

• Slotlar:

o Kim: Kelin va kuyov, guvohlar, imom.

o Amallar: Nikohni o‘qish, mahr berish.

o Niyat: Halol va pok turmush qurish.

"O‘tgan kunlar"da Otabek va Kumushning nikohlanish marosimi va bu marosimdagi islomiy qadriyatlar aks ettiriladi. Nikohning diniy tomonlari, masalan, mahrning belgilanishi va imomning qatnashishi bu freymni tasdiqlaydi. Ushbu marosim orqali asar qahramonlari halol va pok munosabatga kirishadi.

5. Ziyorat freymi (Haj qilish)

Islomda har bir musulmonning hayotida bir marta haj ziyoratini ado etishi farz hisoblanadi.

• Yadro: Haj qilish – Makkaga borib ziyoratni ado etish.

• Slotlar:

o Kim: Musulmonlar.

o Qachon: Dhu al-Hijja oyida.

o Amallar: Ka’bani tavof qilish, sa’y amali (Safova va Marva o‘rtasida yurish).

o Ma’no: Gunohlardan poklanish, Allohga yaqinlikka intilish.

Abdulla Qodiriy yoki Fitrat asarlarida haj ziyorati katta ahamiyatga ega hodisa sifatida ko‘rsatiladi. Masalan, qahramonlarning ziyoratga borish istagi, Allohga yaqinlikka intilish va gunohlardan poklanish motivlari hamisha yuqori baholanadi. Haj freymi orqali musulmonlar o‘z hayotlarida bir martalik buyuk ziyoratning ahamiyatini chuqurroq his qilishadi.

Keling ro‘za va tavba freymini tahlil qilamiz:

Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida qahramonlardan biri Ramazon oyida ro‘za tutadi. Muallif Ramazon oyining muhitini badiiy tasvirlaydi: kechki paytda hamma oila bir dasturxon atrofida yig‘iladi, iftorlik uchun tayyorlangan taomlar, islomiy qadriyatlarga rioya qilib, ro‘zani ochish jarayoni badiiy til bilan tasvirlanadi. Ramazon oyida faqat ovqatdan emas, balki yomon fikr va gunohlardan ham voz kechish qahramonning ichki ruhiy kurashi orqali ifodalanadi. Muallif o‘quvchini Ramazon oyi davomida ro‘zadorning boshidan o‘tadigan hissiy va ruhiy tajribalariga olib kiradi. Bunda o‘quvchi ro‘zaning faqat jismoniy emas, balki ruhiy poklanish ekanligini his qiladi.

Ro‘za tutish Islom dinining besh farzidan biri bo‘lib, har bir musulmon Ramazon oyida ro‘za tutishi farz qilingan. Ro‘za Qur’onda va Sunnatda aniq belgilangan ibodatdir. Ro‘zaning asosi Ramazon oyida tong otganidan to quyosh botgunga qadar yeb-ichishdan va boshqa ma’lum narsalardan tiyilishdan iboratdir. Qur’onda ro‘za haqidagi dalillar mavjud: **"Ey mo‘minlar! Sizlardan oldingi**

ummatlarga ro‘za farz qilinganidek, sizlarga ham ro‘za farz qilindi" (Baqara, 183-oyat).

Cho‘lponning "Kecha va kunduz" romanida Asadbek o‘z hayotidagi xatolarini anglab, kechirim so‘rashga qaror qiladi. O‘quvchi qahramonning ichki iztiroblari, o‘zini gunohkor his qilishi va Allohdan kechirim so‘rash niyatini yaqqol ko‘radi. Asadbekning tavba qilayotgani, uning Alloh bilan bo‘lgan ruhiy muloqoti badiiy tasvirda o‘z aksini topadi. Muallif qahramonning qalbidagi poklanishga intilishi va o‘z hayotini o‘zgartirishga bo‘lgan istagini chuqur tasvirlaydi. Bu jarayon o‘quvchiga tavbaning ruhiy va axloqiy jihatdan qanchalik muhim ekanligini sezdiradi.

Tavba qilish – bu Islom dinida qilingan gunohlardan afsuslanish va Allohdan kechirim so‘rashni anglatadi. Qur’onda tavba haqida bir necha dalillar keltirilgan, masalan: **"Alloh tavba qiluvchilarni va o‘zini pok tutuvchilarni sevadi"** (Baqara, 222-oyat). Hadislar va ulamolar tavbaning shartlarini aniq belgilab berishgan: gunoh qilgan inson Allohdan kechirim so‘rashi, qilingan gunohdan afsuslanishi va kelajakda bu gunohni takrorlamaslikka qat’iy qaror qilishi kerak. Tavbaning psixologik va ruhiy foydalari ham bor: inson o‘zini gunohdan poklaganida ruhiy yengillik his qiladi va Allohga yaqinlashadi.

Xulosa qilib aytganda Freym bilish strukturalarining tilshunoslikda inson bilimlarining strukturasi va sahifa til orqali qanday aks etishini o‘da muhim narsa ega. Freymlar natural bilimlarni tashkil qilish va idrok qilishning asosi bo‘lib xizmat qiladi, balki madaniy muloqotning ham markaziy qismlaridan biridir. Til vositasida freymlarning ifodalanishi inson tafakkuri va dunyoqarashini yanada chuqurroq oshirishga yordam beradi.

Freymlar orqali biz ma’lum bir hodisa yoki vaziyatni qanday tasniflashimizni, unga qanday mantiqiy asosda yondashishimizni bilib olamiz. Shu bilan, freym bilishini til va tafakkur o‘rganish birlashgan bog‘liqlikni o‘da samarali vosita sifatida olib borish mumkin. Kognitiv tilshunoslikda freym rivojlanishi inson tafakkuridagi murakkab idrok jarayonlarini oshirish va foyda uchun asosiy vositadir. Diniy konseptlar ham freymlar orqali idrok orqali, ular orqali diniy amallarni qanday tutish, diniy narsalarni qanday qilib ko‘rsatishni o‘rganamiz. Freymlar insonning dunyoqarashi, madaniyati va e’tiqodiga qarab shakllanadi va til orqali ifodalanadi.

ADABIYOTLAR

1. Fillmore C. J., Frame Semantics., 1982.
2. Lakoff G., Women, Fire, and Dangerous Things., 1987.
3. Talmy L., Cognitive Semantics: An Introduction., 2000.
4. Usmonov F., O‘xshatishlarning madaniy konnotatsiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti. 2018, -№6.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LINGVOPOETIKANING TADQIQ ETILISHI
REASEARCH OF LINGUOPOETICS IN UZBEK LINGUISTICS

Madaminova Sehriyo Turg‘unboy qizi
Magistrant,
O‘zbekiston Milliy universiteti
sehriyonematillayeva@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy matnning til xususiyatlarini o‘rganuvchi lingvopoetika sohasining o‘zbek tilshunosligida vujudga kelishi, tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilishi, shuningdek, sohaga oid tadqiqotlarning tahlili haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy til, badiiy nutq, badiiy uslub, badiiy tasviriy vositalar, tilshunoslik, adabiyotshunoslik.*

Annotation: *this article reflects on the emergence in Uzbek linguistics of the field of linguopoetics, which studies the linguistic features of an artistic text, its study by linguistic scientists, as well as the manifestation of field-specific research.*

Keywords: *artistic language, artistic speech, artistic style, artistic pictorial means, linguistics, literary studies.*

O‘zbek tilshunosligida badiiy til va badiiy nutq muammolari, muayyan yozuvchi yoki shoirning asarlari tili, uslubini o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Badiiy asar tili, badiiy nutq stilistikasi yuzasidan R.Qo‘ng‘urov, B.Yo‘ldoshev, B.O‘rinboyev, X.Doniyorov, B.Umurqulov, S.Karimov, J.Lapasov, X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, L.Abdullayeva, M.Yo‘ldoshev, I.Mirzayev, M.Tojiboyev kabi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

N.Mahmudovning Oybek va Abdulla Qahhor asarlarining til xususiyatlariga bag‘ishlangan maqolalari o‘zbek tilshunosligida lingvopoetika sohasiga doir ilmiy tadqiqotlarning yaratilishiga yo‘l ochib berdi. Professor “Oybek she’riyatidagi o‘xshatishlarning lingvopoetikasi” maqolasida ijodkor o‘xshatishlarining betakrorligi, go‘zal tasvirlar yaratganligini ta’kidlagan bo‘lsa, “Abdulla qahhor hikoyalarining lingvopoetikasiga doir” maqolasida esa yozuvchining sinonimlar, kinoyalar, so‘zlarning semantik-shakliy yaqinligi, frazeologizmlarni badiiy matnga mos ravishda qo‘llashi natijasida so‘zning leksik hamda estetik mohiyati namoyon bo‘lganligi yoritib berilgan. [Umurqulov, 2021:32]

Jumladan, X.Doniyorov va B.Yo‘ldoshevning “Adabiy til va badiiy stil” nomli kitobida badiiy asar lingvopoetikasini o‘rganish nazariy jihatdan yoritilgan bo‘lib, unda Alisher Navoiy, Hamza, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Parda Tursun, Hamid G‘ulom, Said Ahmad singari shoir va yozuvchilarning asarlari tili hamda ifoda uslubi haqida fikrlar bayon qilingan. Ushbu tahlillar natijasida olimlar ijodkorning badiiy til va uslubi haqida quyidagicha xulosaga keladilar: “…badiiy asar tili, badiiy uslubni o‘rganish

yozuvchining mahoratini, uning so‘z va iboralarni qo‘llash sohasidagi san’atini o‘rganish demakdir”. [Doniyorov, Yo‘ldoshev, 1988:93]

Bu tadqiqotlarning davomini B.O‘rinboyev, R.Qo‘ng‘urov hamda J.Lapasovlarning ishlarida ko‘rishimiz mumkin. Tadqiqotchilar hammualliflikda yaratgan “Badiiy tekstning lingvistik tahlili” kitobida A.Navoiy, G‘.G‘ulom, A.Qahhor, A.Qodiriy, Yashin, Yusuf Xos Hojib, Gulxaniy, Furqat, Muqimiy hamda Hamza asarlarining lingvistik tahlili bayon etilgan. Tadqiqotchilar badiiy asarning til xususiyatlarini o‘rganish haqidagi soha mavjudligi haqida o‘z fikrlarini keltirib o‘tganlar: “Badiiy adabiyot tili haqidagi fan tilshunoslikka ham, adabiyotshunoslikka ham yaqin turadi, lekin ularning har ikkalasidan ham farqlanadi”. Shuningdek, kitobda badiiy matnni lingvistik tahlil qilish metodlari (semantik-stilistik izoh, statistik tadqiq, lingvistik tabdil, stilistik qiyos) va tiplari, badiiy matndagi tasviriy vositalarni (trop, figura) tahlil qilish usullari haqida fikrlar bildirilgan.

Badiiy asar tilini leksik sath bo‘yicha tadqiq qilish tamoyillarining vujudga kelishida tilshunos olim B.Umurqulovning xizmatlari beqiyos. Olim badiiy adabiyot tili adabiy tilga bevosita ta’sir qilib, til madaniyatining taraqqiyoti, rivojlanishini ta’minlab turar ekan, badiiy adabiyot lingvopoetikasini o‘rganish va tahlil qilish o‘ziga xos nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini “Poetik nutq leksikasi” nomli kitobida ta’kidlaydi. B.Umurqulov o‘zbek badiiy adabiyoti tilini o‘rganishga oid ilmiy tadqiqot ishlarini xarakteri jihatidan 3 tipga ajratadi:

1) Badiiy adabiyot tilini o‘rganishning umumiy masalalariga doir ishlar;
2) Badiiy asar tilini lingvistik aspektda o‘rganishga doir ishlar;
3) Badiiy asar tilini adabiyotshunoslik aspektida o‘rganishga doir ishlar.

Shuningdek, muallif o‘zbek adabiyotining yetuk darg‘alari Oybek, G‘.G‘ulom, Uyg‘un, H.Olimjon, A.Oripov, E.Vohidov she’rlari misolida o‘zbek she’riyatining leksik-stilistik xususiyatlarini ochib bergan va shoirlar ijodida qo‘llangan uslubiy vazifa bajaruvchi an’anaviy poetik, emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlarni tahlil qilgan. Olimning badiiy asarning til xususiyatlarini yoritishga bag‘ishlangan boshqa ko‘plab tadqiqotlari orqali o‘zbek tili leksikasining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan.

Badiiy uslubning o‘zbek tilidagi boshqa uslublar orasidagi ahamiyati va ulardan farqli jihatlarini ilmiy tadqiqot ishlari orqali yoritib berish tilshunos olim S.Karimovning nomi bilan bog‘liqdir. U vazifaviy (funksional) stilistika, xususan, badiiy uslub va uning fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borgan. S.Karimov badiiy uslubning o‘ziga xos uslubiy jihatlari mavjudligi haqida fikrlarini bildirib, fikrning jonli, betakror, individual tarzda bayon etilishi, metafora, metonimiya, o‘xshatish, epitet, poetik sintaksisning faolligi, sinonimiya va polisemiya, jargon va dialektal birliklarning uchrashi, fe’l, sifat, olmoshlarning ko‘plab uchrashi kabi xususiyatlarni badiiy uslubning o‘ziga xosligi sifatida keltirib o‘tadi [Karimov, 1992:29]. Shu bilan birga, tadqiqotlarida badiiy tasviriy vositalarning bir uslub doirasidagi xoslanishi tahlil qilinib, badiiy estetik ta’sirni oshirishda troplar, figuralar, shuningdek, badiiy san’atlarning muhim o‘ringa egaligi yoritib berilgan.

Badiiy tasviriy vositalarni badiiy matnning muhim elementlari sifatida talqin qilishni boshqa tilshunos olimlarning tadqiqotlarida ham uchratish mumkin. Xususan, J.Lapasov badiiy matnda qo‘llanuvchi barcha so‘zlarni “tasviriy vositalar” deb ataydi va ularni ikki turga ajratadi: 1) leksik vositalar (betaraf so‘zlar, arxaizm, neologizm, dialektizm va boshqalar); 2) ekspressiv-stilistik vositalar (troplar, figuralar). Olim o‘z tadqiqotida tasviriy vositalarni badiiy matnni hosil qiluvchi asosiy vosita ekanligini aytibgina qolmay, badiiy asarlarni tur jihatidan tahlil qilish tamoyillarini ko‘rsatib bergan.

Lingvopoetika sohasini Markaziy Osiyodagi yangi ta’limiy yo‘nalish va filologik ilmiy tarjimaga olib kirgan olim I.Mirzayev hisoblanadi. Uning 1992-yilda yozilgan “She’riy matnning lingvopoetik talqini muammolari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi turkiy tilshunoslikda she’riy matnga, she’riy nutqqa bag‘ishlangan ilk tadqiqot sifatida baholanadi. Jumladan, ushbu tadqiqot ishi she’riy qofiyalarning leksik-morfologik tarkibining tahliliga, qofiyalarning semantik shakllanishiga yangicha yondashish asosida yozilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, I.Mirzayev lingvopoetika sohasi rivojiga bir qator tadqiqotlari orqali hissa qo‘shdi.

Mustaqillik yillaridan so‘ng lingvopoetika masalalariga, badiiy matn tili muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlar yaratish, ularni ilmiy asoslab berish ishlari davom etdi. Jumladan, lingvopoetik tadqiqotlar uchun metodologik yo‘l ochib berishda M.Yo‘ldoshevning xizmatlari e’tiborlidir. Tilshunos olim dastlab o‘zining “Cho‘lponning badiiy til mahorati” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi orqali “Kecha va kunduz” romanida tilimizning beqiyos imkoniyatlari namoyon bo‘lganligini isbotladi. Shundan so‘ng muallifning badiiy matnni lisoniy tahlil qilish tamoyillarini to‘la ochib bergan “Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari” nomli kitobi o‘zbek tilshunosligidagi lingvopoetik tadqiqotlar uchun o‘ziga xos qo‘llanma bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu asarda matn va uning ta’rifi, tilshunoslikda o‘rganilishi, birliklari, tipologiyasi, badiiy matndagi til vositalarining poetik ahamiyati, badiiy nutq uslubi va uning fonetik-fonologik, leksik-grammatik xususiyatlari, badiiy matnga lingvopoetik yondashuvning o‘ziga xosliklari yoritib berilgan. Olim tilning vazifalari haqida to‘xtalar ekan, badiiy matnda kommunikativ vazifa reallashishi bilan birga, estetik vazifa yuqori planda turishini ta’kidlaydi. M.Yo‘ldoshev badiiy matnning lisoniy tahlili jarayonida qo‘llanuvchi tamoyillar haqida so‘z yuritar ekan, quyidagi omillarni sanab o‘tadi: 1) shakl va mazmun birligi; 2) makon va zamon birligi; 3) xususiylikdan umumiylikka o‘tish. Muallif “badiiy asarni gazeta o‘qigandek” o‘qib bo‘lmasligini ta’kidlab, badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda nimalarga e’tibor qaratish kerakligi haqidagi fikrlarini bosqichma-bosqich tushuntirib borgan.

Shundan so‘ng muayyan ijodkorning lingvopoetikasiga bag‘ishlangan bir qancha dissertatsiya, monografiyalar S.Umirova, O.Tursunova, D.Shadiyeva, Sh.Toshxo‘jayeva, D.Shodmonova, Z.Muqimova, T.Almamatov, J.Matnazarov kabi tadqiqotchilar tomonidan yaratildi. Ularning tadqiqotlari orqali o‘zbek badiiy adabiyoti lingvopoetikasi yangi pog‘onaga ko‘tarildi. Shuningdek, badiiy adabiyotning til xususiyatlarini o‘rganish haligacha adabiyotshunos va tilshunos

olimlarni qiziqtirib kelmoqda. Bu esa ijodkorlar lingvopoetikasi yuzasidan yaratiladigan yangi ilmiy tadqiqotlar uchun zamin bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR

1. Doniyorov X. Yo‘ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. –Toshkent.: Fan, 1988.
2. Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi. –Samarqand.: Zarafshon, 1992.
3. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. –Toshkent.: O‘qituvchi, 1995.
4. Mahmudov N. Oybek she’riyatidagi o‘xshatishlarning lingvopoetikasi // O‘zbek tili va adabiyoti. 1985. N6.
5. Mahmudov N. Abdulla qahhor hikoyalarining lingvopoetikasiga doir // O‘zbek tili va adabiyoti. 1987. N4.
6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent., 2010.
7. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. –Toshkent.: Fan, 1990.
8. Umurqulov Z. Badiiy matnda qiyos va uning lingvopoetikasi. –Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2021.
9. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –Toshkent., 2007.
10. Yo‘ldoshev M. Cho‘lponning badiiy til mahorati (“Kecha va kunduz” romani misolida): Filol.fan.nomz.diss. –Toshkent, 2000.
11. O‘rinboyev B. Qo‘ng‘urov R. Lapasov J. Badiiy tekstning lingvistik tahlili. –Toshkent.: O‘qituvchi, 1990.

REALIYALARNING SEMANTIK-STRUKTUR XUSUSIYATLARI (OSH-OVQATGA XOS REALIYALAR)

SEMANTIC-STRUCTURAL PROPORTIES OF REALITIES (FOOD FACTS)

Qo‘shmurodova Dilafro‘z Ikromjon qizi
Magistrant,
O‘zbekiston Milliy universiteti,
dilafrozqoshmurodova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolamizda milliylikni ko‘rsatuvchi belgilardan biri bo‘lgan realiyalarning xususiyatlari haqida mulohazalarimizni bildirdik. Realiyalarning xalq hayotidagi o‘rni, milliylikni namoyon qilishdagi ahamiyati izohlandi. Realiyalarning o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan osh-ovqat realiyalariga alohida e’tibor qaratildi. Bunda oshni o‘zbek realiyasi ekanligi to‘liq misollar asosida ochib berildi.*

Kalit so‘zlar: *realiya, kolorit, muqobilsiz leksika, milliylik, osh-ovqat, osh, ugra, yupqa, sumalak, go‘ja, umoch.*

Annotation: *In this article, we expressed our opinions about the characteristics of realities, which are one of the signs of nationality. The role of*

realities in the life of the people, their importance in the manifestation of nationality was explained. Particular attention was paid to the food realities of the Uzbek people. In this, it was revealed that the soup is an Uzbek reality based on full examples.

Key words: *reality, color, non-alternative vocabulary, nationality, food, soup, ugra, thin, sumak, goja, umoch*.

Har bir xalq jahon tamaddunida ma'lum bir o'ringa ega. Bu jarayon o'z-o'zidan yuz bermagan. Har qaysi xalqning milliyligini, o'zligini aks ettiruvchi xususiyatlar, jihatlar shu xaqlning tamaddundan joy olishiga sabab bo'ladi. Barcha xalqlarning o'zligini ko'rsatuvchi jihatlari bo'lganidek, o'zbek xalqining o'zligini ko'rsatuvchi timsollardan biri sifatida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'zbek tilini keltiradi. "Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqolalarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin. Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo'lgan o'zbek tilining tarixi xalqimizning ko'p asrlik kechmishi, uning orzu-intilishlari, dard-u armonlari, zafarlari va g'alabalari bilan chambarchas bog'liqdir. Ajdodlarimiz, ota-bobolarimizning aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar. O'tmishda o'lkamizni bosib olgan turli yovuz kuchlar bizni,avvalo, o'z tilimizdan, tariximiz va madaniyatimizdan, din-u diyonatimizdan judo qilishga qayta-qayta urindilar. Ular el-yurtimiz boshiga qanday azob-uqubatlar, kulfatlar solgani tarixdan yaxshi ma'lum. Ammo jasur va matonatli xalqimiz har qanday og'ir sinovlarda ham o'z ozodligi va istiqloli uchun mardona kurashadi. Bu yo'lda behisob qurbonlar berdi. Har qanday zulm va zo'ravonliklarga qaramasdan, o'z ona tilini – milliy g'ururini saqlab qoldi. Nafaqat saqlab qoldi, balki uni har tomonlama rivojlantirib, bugungi avlodlarga bezavol yetkazib berdi". [www.gazeta.uz. 25.10.2023-y. Soat 21:30].

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, o'zbek tili milliyligimizni ko'rsatuvchi, o'zbek ekanligimizni namoyon etuvchi vositalardan biridir. Milliylikni namoyon etuvchi vositalar o'zida madaniyat, san'at, urf-odat va an'analararni tashiydi. Mana shu xususiyatlarning aynan bir xalqqa tegishli bo'lgan qismi tilshunoslikda "realiya" termini bilan ataladi. "Realiya" so'zining ma'nosini to'liq tushunish uchun lug'atlarga nazar tashlaylik. Realiya (lot. realis – ashyoviy) – muayyan xalqning turmush tarzi, madaniyati, tarixi bilan bog'liq betakror, o'zga xalqlarda uchramaydigan narsa-hodisa, tushuncha; shunday narsa va tushunchalarni anglatuvchi so'z. Adabiy asarda muayyan davr, joy koloritini berishda, milliy turmush tarzi, milliy ruhni ifodalashda. Realiyalar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni tarjimada adekvat ifodalash katta qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun tarjima amaliyotida realiyalar ko'pincha aynan berilib, izoh bilan ta'minlanadi. Muayyan xalq turmushida ishlatiluvchi narsa-buyumlar (mas., kanoe, tamogavk, mokasin va sh.k. – hindularda; isiriq, obrez, taxmon va

sh.k – o‘zbeklarda), hududiy-ma’muriy bo‘linish nomlari (abbatlik, guberniya, ulus, tuman, muzofot), diniy unvon va darajalar (abbat, pop, episkop; shayxulislom, muftiy, qozi), mansab nomlari (graf, baron, dyak; bek, amir, tunqator, hudaychi, hokim), shuningdek geografik yoki madaniy-etnografik tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar ham realiyalar sirasiga kiritiladi. [Qurbonov. Mamajonov. Sheraliyeva, 2013:248].

Realiyalar o‘tgan asrning 50-yillarida o‘rganila boshlangan. Ularga shaxsiy fikr-mulohazalaridan kelib chiqib, L.N.Sobolev, Piter Nyumark, M.L.Vaysburd, G.V.Chernov, S.Barxudarovlar ta’rif berishgan.

Realiya – madaniyat xususiyatlarini yoritadi. Tillararao va madaniyatlararo farqlarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Realiya kolorit ko‘rsatkichi hamdir. Realiyalar lingvokulturologiyada muqobilsiz leksika tushunchasi doirasida o‘rganiladi. Muqobilsiz leksika deganda, muayyan xalqning milliy madaniyatiga xos bo‘lgan narsa va hodisalar tushuniladi. Realiyalani boshqa tushunchalardan farqlab turuvchi asosiy belgi aynan predmet-narsa ma’nosiga ega bo‘lganligidir. Ularning o‘ziga xos xususiyati, esa bir xalq milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettirishidir. Realiyalarning o‘ziga xos xususiyati ular ifodalayotgan predmetning ko‘rinishidan, mohiyatidan, muhimligidan kelib chiqadi.

Realiya – qiyosiy-tilshunoslik, etnolingvistika, madaniyatshunoslik, tarjimashunoslik kabi sohalarining o‘rganish obyektidir. Shu tufayli ham ularni “milliy madaniyat belgisi” deb atasak ham xato bo‘lmaydi. Realiyalarga baho berish bo‘yicha ikki xil qarash bor:

1. Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv.
2. Mamlakatshunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv.

Realiyalar – o‘zga tildagi matnlarni tushunish uchun lozim bo‘lgan milliy-madaniy birliklar. Realiyalar orqali o‘sha xalqning olam manzarasini ham tom ma’noda tasavvur qila olamiz. Xalqning turli davrlardagi hayot tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti realiyalarning mohiyatiga ta’sir o‘tkazadi. Ular milliy va tarixiy bo‘yoqqa ega bo‘ladi. Realiyalarning boshqa bir tilda ekvivalenti bo‘lmaydi. Ular lug‘atlarga kiritilmaydi. Realiyalar tilning lug‘at boyligi, frazeologik qatlami, lingvomadaniy birliklarining mazmun-mohiyatini yoritishda muhim birliklar hisoblanadi.

O‘zbek xalqiga xos bo‘lgan milliy o‘ziga xoslikni ifoda etuvchi kiyim-kechak, osh-ovqat, fauna va flora dunyosi, boshqaruv tizimi, urf-odat, an’analar, kasb-hunar nomlariga realiyalar sifatida qarasak o‘rinli bo‘ladi. Chunki milliylikni ko‘rsatuvchi xususiyatlar bularning barchasida jamlangan. Milliylik biror xalqning joylashgan geografik o‘rni, turmush tarzi, mamlakatning iqlimi kabi omillarga ham tayanadi. Shu jihatlarni inobatga olgan holda realiyalarni “milliy so‘zlar” deya nomlasak o‘rinli bo‘ladi. Chunki ularda milliy kolorit, milliy ruh aks etib turadi. Shu tufayli, til o‘rganish jarayonida ham realiyalarni o‘rganish ahamiyatlidir. Har bir til, milliylik bilan chambarchas bog‘langandir. Shu o‘rinda biz o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan osh-ovqat realiyalari haqida to‘liqroq to‘xtalib o‘tishni joiz deb bildik.

Biror mamlakatga sayohat qilgan vaqtingizda uning milliy taomlari bilan,albatta, qiziqasiz. Chunki har bir xalqning taomlari, o‘sha yurtning va xalqning o‘ziga xosligini namoyon qilib turadi. O‘zbekistonga sayohat uchun

kelgan turistlar ham birinchi navbatda milliy taomimiz bo‘lgan oshni ta’tib ko‘rishni istaydilar. Osh haqiqatdan o‘zbek xalqining realiyasidir. Osh realiyasining palov degan variantini ham xalqimiz orasida uchratishimiz mumkin. Bu taom tayyorlanishi jihatidan respublikamizning barcha hududlarida turlichadir. Samarqandcha osh, Buxorocha osh, Andijon osh, Xorazm osh, Toshkentcha osh kabi nomlar bilan ataladi. Samarqandcha oshning tayyorlanishi jarayonida sabzi va guruch bir-biriga qorishtirilmaydi va laganning bir tomoniga sabzi, bir tominiga guruch suzuladi, Buxorocha osh ham sabzi va guruchning aralashtirmaslik jihatidan Samarqancha osh o‘xshaydi,ammo, unda avval guruch uning ustiga sabzi suzulishi bilan farq qiladi. Xoramcha oshda sabzining to‘g‘ralishi boshqa viloyatlarnikidan farqlidir. Andijoncha oshning rangi qizil bo‘ladi. Toshkentcha oshda, esa sariq sabzidan foydalaniladi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan barchamiz uchun osh milliy taomdir. Fikrimizning isboti sifatida osh realiyasi dostonlarimizda, maqol-matallarimizda, topishmoqlarimizda, badiiy asarlarimizda uchraydi. Bularga misol qilib, “Ravshan” dostonida “Burungi o‘tgan zamonda, el-yurti omonda, Buxorodan tumanda, Taka-Yovmit deganda, Yovmit elida, Chambilning belida Go‘ro‘g‘libek davrini surib, dushmanning dodini berib o‘tdi. Qirq yigitni yig‘dirib, silovsin to‘n kiydirib, kuniga kechkisin sergo‘sht qilib, sermoy palovga to‘ydirib, semiz qo‘ydan so‘ydirib, ko‘pkarisin choptirib, olamonga ola sarpo yoptirib, el-u xalqning ko‘nglini toptirib, Yunus bilan Misqol parini Ko‘hi Qofdan, Eram bog‘idan keltirib, umr o‘tkazar edi”. [Adabiyot. 7-sinf darslik, 2017:132]. Shu dostonning yana bir o‘rnida “Aynoq ukalarini yuborib G‘irko‘k otga beda, yem oldirib keldi. Hasanxon polvonga palov, go‘sht, manti, barak qilib siylab, ziyofat ustiga ziyofat qilib, choyni damlab, G‘irko‘kni yemlab, ertagi urushning g‘amini g‘amlab xotirni jamlab o‘tira berdi”. [Adabiyot. 7-sinf darslik, 2017:154]. Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanida “Bir shishani tamom qilib, yuquvsiz qo‘li bilan oshga chang soldi. Oshning yarmi barmoqlari orasidan dasturxonga, ko‘rpa-to‘shakka, o‘zining liboslariga to‘kilardi. Zebi devorga suyanib bu qo‘rqinch kuyovni tomosha qilar edi. Mingboshi og‘zida to‘la osh bilan: “Netayxon, aylanay yodimga tushdi-e…” deb xirgoyi qildi. Oshli og‘iz bilan boshlangan xirgoyi tomoqqa tiqildi, mingboshi qalqib ketdi va og‘zidagi oshni kosaga purkab yana oshga qo‘l uzatdi”. [Cho‘lpon, 2007:270]. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida “ Qish kunlari bir tutam, “ha,deguncha” kech bo‘ladir. Bu kun ham “ha deguncha” ga qolmay kech bo‘lg‘ach, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o‘tgan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiylik bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to‘la-to‘kis davom etar edi. To‘ybeka ichkari bilan tashqarig‘a yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugayozgandan keyin To‘ybeka o‘zining sovib qolgan oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig‘a o‘lturdi”. [Abdulla Qodiriy, 2018:15]. Primqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” asarida “Qosimbek Bobur mirzo nomidan doshqozonlardan palov damlatib minglab odamlarga osh ulashdi. Kechagina Tanbal zulmidan motamsaro ahvolga tushgan Marg‘ilon bugun Bobur mirzo qaytgani tufayli bayram tusini oldi”. [Ahmedov, Qo‘chqorov, Riyazov, 2017:107]. Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sariq devni minib” asarida “Shu payt sovuq osh tomog‘imga tiqilib hiqichoq tutib qolsa bo‘ladimi, bunaqasiga ilgari hech

uchramagan edim. O‘ziyam naq o‘n besh daqiqa nag‘ma qildi-da”. [Ahmedov, Qo‘chqorov, Riyazov, 2017:58]. Muqumiyning “Tanobchilar” asarida “Osh yesalar o‘rtada sarson ilik, Xo‘ja – chiroq yog‘i, Hakimjon – pilik [Ahmedov, Qo‘chqorov, Riyazov, 2017:102] kabi o‘rinlarni keltirishimiz mumkin. Bundan tashqari realiyalar xalq og‘zaki ijodi namunasi bo‘lganligi sababli ham parmeologik birliklarda va xalq hajviyalarida ham aks etadi. Osh realiyasining maqollarda aks etishi:

1. Doshqozonda pishgan osh xom bo‘lmas.
2. Betashvish bosh qayda, mehnatsiz osh qayda.
3. Gap bilan osh pishmas.
4. Ish bor yerda osh bor.
5. Ish desa, ayyor, Osh desa tayyor.
6. Ishga - no‘noq, oshga – o‘rtoq.
7. Ishdan qochding – oshdan qochding.
8. Pazandaning go‘jasidan osh chiqar, Noshudning palovidan tosh chiqar.
9. Mehnatli osh osh bo‘lar, Mehnatsiz osh – tosh bo‘lar.
10. Mehnatsiz turmush – tuzsiz osh.
11. Tayyor oshga bakovul, Yetim qizga yasovul.
12. Oshing halol bo‘lsa, ko‘chada ich.
13. Dushmanni musht bilan urma, Osh bilan ur.
14. Yomon oshga o‘rtoq, Boshga – to‘qmoq.
15. Omon bo‘lsang, osh yersan, Yomon yursang, tosh yersan.
16. Yomonni ishga emas, oshga chaqir.
17. Tosh bilan urganni osh bilan ur.
18. Tosh otganga osh ot.
19. Do‘stning oshini qasdingdan ich.
20. Do‘stsiz boshim – tuzsiz oshim.
21. Ayron osh bo‘lmas, Nodon – bosh

kabi maqollarda uchratishimiz mumkin. Xalqimizdagi birgina osh realiyasi orqali yangi so‘zlar yasalishini va ular yangicha ma’no kasb etishini ham kuzatishimiz mumkin. Masalan: oshamoq, oshlik, oshxona, oshtomoq so‘zlarining asosida osh realiyasi yotadi, ammo, ular yangi leksemalardir. Bu realiya xalqimizga shu qadar singib ketganidan, faqat taom ma’nosini emas, balki turli xil ma’nolarni ham ifodalab kelmoqda. Bunga misol qilib mana bularni keltirishimiz mumkin:

1. O‘g‘irlik osh badanga yuqmas. Bu maqolda osh realiya, emas “o‘g‘irlangan narsa-buyum” ma’nosida qo‘llanmoqda.
2. Birovning oshiga qaragan och qolar. Bu maqolda osh realiya, emas “moddiy jihatdan boshqaga qaram bo‘lish” ma’nosida qo‘llanmoqda.
3. Ishsiz boshim – oshsiz boshim. Bunda esa umumam “yemak, ovqat” ma’nosida qo‘llanmoqda.

Quyidagi hajviy to‘rtlikda ham osh realiyasining boshqa ma’noda, ya’ni ovqat ma’nosida qo‘llanganini ko‘rishimiz mumkin:

Kunda qaynatar moshni,
Terib tashlamay toshni.
O‘ldirsang ham ichmayman,

Kundoshim qilgan oshni.

Osh realiyasini nafaqat maqollarda, balki topishmoqlarda ham uchratishimiz mumkin: Yettisi bir yerga yig‘ilsa, Beshisi bir yerga yig‘iladi. (Palov) bu kabi yorqin misollar oshning realiya ekanligini isbotlab turibdi. Osh realiyasida genderlik ham ko‘zga tashlanadi. E’tibor bilan qaraydigan bo‘lsak, deyarli barcha misollarda oshning erkaklar uchun sevimli taom ekanligi, to‘y-marosimlarda oshning erkaklar uchun tortiq qilinganligiga guvoh bo‘lamiz. Misol o‘rnida nahor oshini keltirib o‘tishimiz mumkin. Bundan ko‘rinadiki, realiyalar o‘zida genderlik xususiyatlarni ham tashiydi.

Milliy taomlarimiz bir-biridan shirin va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bular qatoriga: sumalak, go‘ja, umoch, to‘qoch, qo‘g‘irmoch, yupqa, ugra kabilarni kirita olamiz. Bularga ham realiyalar sifatida qarashimiz mumkin. Sumalak – servitamin, xushro‘y va tansiq taom. Asosan, bug‘doyning yosh novdalari, un, yog‘lardan tayyorlanadi. Milliy an’analarga ko‘ra tosh solib pishiriladi. Bu taom bahorni kutib olish maqsadida Navro‘zda tayyorlanadi. Xalqimizda sumalak bilan bog‘liq she’r va topishmoqlarni uchratishimiz mumkin. Ular:

1. Osh pishirdim – tuzi yo‘q.
2. Jummoq qo‘ydim, jubin top,
   Jumalay boyning otin top.
   Tag‘i qo‘ydim, tag‘i top,
   Totli biyning otin top bu topishmoqlarning javobi “sumalak’dir.
   Mavsumiy marosim qo‘shiqlari orasida ham sumalak nomi tilga olingan:

Bahorning sen elchisi,
Yaxshilikning belgisi,
Navro‘zning sen singlisi,
Sumalakjon, sumalak,
Sumalakjon, sumalak.

Go‘ja – og‘ir (keli)da tuyib oqlangan jo‘xori (oq jo‘xori)dan tayyorlangan suyuq ovqat. ”Shum bola” asarida “Uzumchi menga yo‘lboshlovchi bo‘lib ko‘rsatib qo‘ydi. Boyning qari-qartang aralash yigirma choq xizmatkorlari kechki juvari go‘ja ustida edilar”. [Ahmedov, Qo‘chqorov, Riyazov, 2017:15]. Mirtemirning “Qishlog‘im” she’rida:

Qay qo‘raga kirsang – eshigi ochiq,
Bir nima tatiysan, qo‘ymas aslo och.
Qoraqumg‘on qaynar, yozilur chochiq,
Zog‘orami, so‘kmi, yovg‘on yo umoch.
Borini ayamas barini qo‘yar,
Yupqami yo go‘ja, talqon, qo‘g‘irmoch,
Qurutmi uo jiyda o‘rtaga uyar,
Juda bo‘lmaganda qatig‘-u ko‘moch.

kabi milliy taomlarimizning nomlari ham sanab o‘tilgan. Umoch (un osh, qayla) nomi bilan yuritiluvchi milliy taomdir. Qo‘g‘irmoch – qozonda qovurilgan bug‘doy. “Tohir oyisining qo‘g‘irmoch ushlagan hovuchini qisib: - Menga unashtirilgan kim, Rostini aytib ber, - debdi”.[O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2007].

Yupqa – xamirni chalpakka o‘xshatib yoyib, ustiga yog‘da qovurilgan qiyma, sabzi solib qozonda pishiriladigan taom cho‘zma. Xalq qiziqmachoqlarida:

Kichik-kichik baliqlar,
Kindik kesib yotibdi.
Zochak degan yer yutkur,
Yupqa yozib yuribdi.

Ugra – yupqa yoyilib, uzun va mayda qilib kesilgan xamir. Bu taom bilan bog‘liq xalqimizda topishmoqlar bor:

1. Kesdim, quduqqa tashladim.
2. Quduqqa sochimni yoydim.
3. Ip eshib quduqqa tashladim.
4. Ko‘prik ustida bir tutam poxol kabi topishmoqlarning javobi “ugra” dir.

Realiyalar milliy ruhni, xalq o‘zligini aks ettirgani uchun ham xalqni tanituvchi yoki boshqa xalqlardan ajratib turuvchi belgidir. Shu tufayli realiyalarni o‘rganish orqali, ma’lum bir xalqning olam manzarasini, milliy koloritini to‘liq tushunish mumkin. Shu tufayli ham realiyalarni to‘g‘ri anglagan holda o‘rganish ahamiyatlidir. Biror xalqning madaniyati bilan tanishmoqchi bo‘lsangiz realiyalariga e’tibor qarating va shular orqali o‘sha xalqni kashf qiling.

ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. Roman. – Toshkent., 2018.
2. Adabiyot. 7-sinf darslik. – Toshkent., 2017.
3. Qurbonov.D. Mamajonov.Z. Sheraliyeva.M. Adabiyotshunoslik lug‘ati (qayta nashr) – Toshkent, 2013.
4. S.Ahmedov, R. Qo‘chqorov, Sh.Riyazov. Adabiyot. 6-sinf darslik.2-qism. – Toshkent., 2017.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildilik. – Toshkent., 2007.
6. Cho‘lpon. Kecha va Kunduz. Roman. – Toshkent., 2007.
7. www.gazeta.uz. 25.10.2023-y. Soat 21:30.

DAVLAT BOSHQARUVI TERMINLARIARO ANTONIMIK MUNOSABAT

ANTONYM RELATIONSHIP BETWEEN THE TERMS OF PUBLIC ADMINISTRATION

G‘aniyeva Lobar Sa’dulla qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
ganiyevalobar29@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada antonimiyaning terminologiyadagi ahamiyati, o‘rni ochib berilgan. Antonim terminlar leksik-semantik paradigmani tashkil etuvchi eng muhim til birligi ekanligi nazariy asosalgan, Shuningdek, davlat boshqaruvi*

terminologiyasida komplementar va kontradiktiv antonimlar mavjudligi tahlillar asosida o‘z ilmiy isbotini topgan.

Kalit so‘zlar: *antonimiya, davlat boshqaruvi terminlari, komlementar antonim, kontradiktiv antonim, xalqaro terminelement, terminologik maydon.*

Annotation: *The article reveals the significance and role of antonymy in terminology. It is theoretically based that antonyms are the most important language unit forming the lexical-semantic paradigm. Also, the extence of complementary and contradictory antonyms in the terminology of state administration has been scientifically proven based on the analysis.*

Key words: *term of public administration, complementary antonym, contradictory antonym, international term element, terminological field.*

Antonimiya leksik-semantik paradigma ichida eng faoli hisoblanadi. Negaki, antonimiya olamni anglash, tushunchalarni bir biridan farqlash, semantik ma’noning imkoniyat darajasini belgilashda muhim. Antonimiya, ma’no, tushuncha qarama-qarshiligini ifoda etganligi sababli terminlar o‘rtasida bunday munosabatning bo‘lishi tilning tabiiy qonuniyatidir. Lisoniy lingvistik tafakkurimiz hamisha noixtiyoriy ravishda qarama-qarshilikni yonma-yon shakllantiradi. Bu holat esa insonning olamni tushunishga urunishi va hodisalarni qabul qilish jarayoni bilan bog‘liq. Bizni o‘rab turgan butun olam o‘zaro qarama-qarshi qonuniyatlar asosida qurilgan va shunga ko‘ra tushunchalar ham shakllanib kelmoqda. Davlat boshqaruvi sohasida ham o‘ziga xos tushunchalar qarama-qarshiligi mavjud bo‘lib, bu holatda ma’no va mazmun muhim ahamiyat kasb etadi. A.A.Reformatskiy tomonidan bu hodisaga shunday munosabat bildirilgan. “Antonimlar qarama-qarshi ma’noli so‘zlardir. Bu yerdagi munosabat sof semasiologik bo‘lib, u tushunchalarni qarama-qarshi qo‘yishga asoslanadi” [Реформатский А., 1967: 95]. Demak, aytishimiz mumkinki, barcha sohalar terminologiyasi bu munosabat uchun asosiy baza hisoblanadi. Fikrimizning davomi sifatida quyidagi mulohazani keltiramiz. “Terminologiyada antonimiya terminologik maydonning chekka nuqtalarini belgilab olishga, terminologik sistemaning mantiqiy imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi” [Суперанская А., 1989: 52]. Shuningdek, leksik sathning imkoniyatlarini, ma’no chegaralarini aniqlashda ham antonimiya samarali hisoblanadi.

Bugungi kunga qadar bu hodisa tilshunoslikda nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha tadqiq qilingan. Rus tilshunoslari A.A. Novikov D.N.Shmelev, Y.D.Apresyan, O.S.Axmanova, V.N.Vinogradov, V.N. Bondarenko tomonidan antonimlardagi o‘ziga xoslik, atrofdagi narsa-hodisalar munosabatidagi murakkab aloqalarning inson tomonidan anglanishi, lisoniy tafakkurda aks etishi va uning nutqqa ko‘chishi mukammal darajada o‘rganilgan [Новиков Л., 1982: 243-255]. Ammo unitmaslik kerakki vaqt, davr nuqtayi nazardan tilning leksik tarkibida doimiy yangilanishlar, o‘zgarishlar bo‘lib borishi tabiiy qonuniyat. Bu jarayon, ayniqsa, terminlar tarkibida g‘oyatda sezilib turadi. Shunga ko‘ra terminlar ham leksik sath hisoblanib, doimiy ravishda tadqiq etilishi lozim.

O‘zbek tilshunosligida ham qarama-qarshi ma’noli so‘zlarning tilshunoslikdagi ahamiyati, lingvistik xususiyatlari bir qancha olimlar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, Sh.Rahmatullayev, S.Usmonov, N.Mamatov, N.Mahmudov, B.Isabekov, A.Ishayev, R.Shukurov, Y.Odilov, Sh.Xojanovlar tomonidan keng ko‘lamda tadqiqot ishlari olib borgan.

Aynan sohalarga doir terminlar o‘rtasidagi antonimik munosabatlar alohida tahlil qilingan ishlar sifatida Jo‘rabayeva Z, Shirinova Y ning ishlarini keltirishimiz mumkin. Jo‘rabayeva Z ning ishida ekologik terminlar o‘rtasidagi komplementar, kontrar, gradual antonimlar tahlilga tortilgan [Жўрабаева З., 2018: 100-104]. Bundan farqli holatda Shirinova Y ning ishida antonimlikni hosil qilgan birliklar maxsus harflar asosida guruhlashtirilgan (T-T, T-Y, Y-Y, AB-a+AB, AS-BS, SAB-DAB) [Ширинова Е., 2020: 86-89].

Barcha nazariy qarashlarni umumlashtirgan holda davlat boshqaruvi terminlaridagi antonimik birliklarning komplementar, kontradiktiv turlarga bo‘lgan holda tasnifni amalga oshiramiz.

Bizga ma’lumki, terminlar o‘rtasidagi antonimlikni aniqlashda ular orasidagi umumiy belgilarni topish muhim sanaladi. Shu asosda sohaga doir antonim birliklarni chegaralab oldik.

1. **Komplementar antonimlar** ikki termin orasidagi binar munosabatga asoslanadi [Дадабоев Ҳ., 2020: 101]. Bunda terminlar anglatgan tushunchalar asosida qarama qarshilikka uchraydi. Masalan, *chetlatish-tayinlanish, inqiroz-taraqqiyot, o‘sish-pasayish, kibertahdid-kiberxavfsizlik, kiberhujum-kiberhimoya, demokratiya-byurokratiya* Bu kabi antonim terminlarda antonimlikni ko‘rsatuvchi hech qanday belgi bo‘lmasdan, faqatgina ichki differensial semasi asosidagina bu munosabat shaklini hosil qiladi. Kompelmentar antonim terminlarni ham bir nechta guruhlarga bo‘lishimiz mumkin:

A. Belgisiz qarshilanuvchi komplementar antonim terminlar.

Bu holatda antonimlik hosil qilishda hech qanday qo‘shimchaning roli bo‘lmaydi va antonimlik ko‘rsatkichi bo‘lib, faqatgina, tushuncha xizmat qiladi. Bu holatda terminning tub yoki yasamaligi muhim emas. Masalan, ishsizlik-bandlik (ish bilan ta’minlanganlik). Ikki terminologik birlik ham yasama leksema hisoblanadi (ish+siz+lik, band+lik). Ammo bu yerda yasovchi qo‘shimchalarning antonimik munosabatni hosil qilishda roli yo‘q, bu o‘rinda umumiy tarzda anglashilgan tushuncha muhim. Quyida shu kabi antonim terminlarni ko‘rib chiqamiz. Masalan, *individuallik-kollegiallik* terminlarida antonimlik hosil qiluvchi til birligi mavjud emas, *mahalliylashtirish-globallashtirish, barqarorlik-risk, mustaqillik-qaramlik* kabi terminlarda ham antonimlik ma’nolar asosida yuzaga kelmoqda.

B. B. Xalqaro terminelementlar yoki yasovchi qo‘shimchalar vositasida shakllangan antonim terminlar.

Bu holatda qo‘shimcha ma’no yuklovchi til birliklari muhim sanaladi va aynan shu vositalar antonimlik munosabatni vujudga keltiradi. Masalan, *makro* va *mikro* xalqaro terminelementlari bitta leksemaga birikib, bir-biriga teskari tushuncha anglatuvchi terminlarni hosil qiladi. Makro… (yun. Macros – katta,

ko‘p, uzun) – o‘zlashma qo‘shma so‘zlarning tarkibiy qismi bo‘lib, shu so‘zlarning yirik kattaliklar, o‘lchamlar, shakllar, miqyoslar bilan aloqadorligini ko‘rsatadi[Мадвалиев А. Маҳкамов Н., 2020: 115]. Mikro… (yun. Micros – kichik) bu ham o‘zlashma qo‘shma so‘zlarning tarkibiy qismi bo‘lib, kichik, juda mayda, (hajm, miqdor) ma’nolarini bildiradi[Мадвалиев А. Маҳкамов Н., 2020: 125]. Shu anglatgan sememalari ostida antonimlikni vujudga keltiradi. Masalan, *Makroiqtisodiyot* davlat iqtisodiyotiga bog‘liq bo‘lib, iqtisodiy voqelik va jarayonni o‘rganadi. Asosiy maqsadi va muammolari quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi: yuqori darajada ijtimoiy mahsulot o‘sishi, ish bilan bandlikni yuqori darajada ta’minlash, narxlarni muvofiq darajada bo‘lish, eksport va importni muvofiqlashtirish; makroiqtisodiyotning o‘rganuvchi obyekti hamma xo‘jaliklar bo‘yicha umumlashgan ko‘rsatkichlar, jumladan, milliy boylik, yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, umumlashgan davlat va xususiy investitsiyalar, umumiy pul miqdori va ularning aylanishi hisoblanadi.Shu bilan birga, makroiqtisodiyot mamlakat miqyosida o‘rtacha daromad, o‘rtacha ish haqi, inflyatsiya darajasi, ishsizlik, ish bilan ta’minlanganlik, mehnat unumdorligini ham o‘rganadi. Makroiqtisodiyotning predmeti mamlakat iqtisodiyotini tavsiflovchi umulashgan iqtisodiy o‘sish, uning ko‘payishi yoki kamayishi, iqtisodiy jarayonlar va ularning tarkibiy nisbatlari hisoblanadi[Tuxtasinov N., 2024: 48]. Bu terminning zidi *mikroiqtisodiyot* iqtisodiyotning ayrim bir xo‘jalik yurituvchi subyektlar (korxona, shaxs) faoliyati bilan bog‘liq qismini ifodalaydi[Madvaliyev A., 2020: 150].

Progressivlik bu davlatning, jamiyatning yoki shaxsning taraqqiyotda ilgarilashi bo‘lib, bunda oddiylikdan mukammallikka o‘tish jarayoni sodir bo‘ladi. *Regressivlikda* esa rivojlanishda orqaga ketish, eski shakllarga qaytish, taraqqiyotning quyi darajasiga tushib qolishni nazarda tutadi[Madvaliyev A., 2020: 205]. Bu terminlar antonimligini vujudga keltiruvchi vosita sifatida pro… til birligi kelmoqda. Bu kabi o‘zlashmalar davlat boshqaruvi sohasiga oid terminlarning salmoqli qismini tashkil qiladi.

Inflyatsiya valyuta qiymatining pasayishi bo‘lib, bu holat qog‘oz pullarning muomalaga g‘oyat darajada ortiq chiqarilishi tufayli ko‘payib ketishi, qadrsizlanishi[Madvaliyev A., 2020: 100]. Deflyatsiya esa pulning qadrini, sotib olish qobiliyatini oshirish maqsadida inflyatsiyaga qarshi qilinadigan siyosiy-iqtisotiy faoliyat hisoblanadi. Bu terminlar antonimligini –de va in so‘z yasovchi vositalari vujudga keltirmoqda.

Integratsiya qayta tiklash, butlash, to‘ldirish sememalariga ega bo‘lib, milliy iqtisodiyotning sifat jihatidan yangi sharoitlarga ega bo‘lishi: mamlakat taraqqiyoti imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ikki yoki undan ortiq davlatlar xo‘jaliklarining ixtiyoriy ravishda birlashishi, biri biriga tasir etish jarayoni bo‘lib[Madvaliyev A., 2020: 102], xuddi shu anglatgan tushunchaga teskari ravishda *dezintegratsiya* termini bilan antonimik munosabat hosil qiladi. Bu o‘rinda -dez qo‘shimchasi terminga butunlay teskari ma’no yukini bermoqda.

Immegratsiya-migratsiya, qonuniylik-noqonuniylik, huquqli-huquqsiz, siyosiylashtirish-siyosatsizlashtirish, istiqbolli-istiqbolsiz , rasmiy-norasmiy, sanksiya-rag‘batlantirish, markazlashtirish-markazlashtirmaslik, kollektivizm-

antikolliktivizm, konservatizm-antikonservatizm,ishonchlilik-ishonchsizlik, xavflilik-xavfsizlik kabi bir qancha terminlarni keltirishimiz mumkin. Xalqaro terminelementlar va yasovchi qo‘shimchalar antonimiya munosabatini vujudga keltiradigan eng faol til birliklari hisoblanadi.

2. Kontradiktiv antonimlar termin-birikmalar o‘rtasidagi ma’noviy munosabat qarama-qarshiligini vujudga keltiradi. Kontradiktiv antonimlar ham ikki xil tuzulishda antonimik munosabatni vujudga keltiradi. Ularni quyidagicha keltirishimiz mumkin.

A. Birikma tarkibidagi hokim bo‘laklarning ifodalaydigam ma’nolariga ko‘ra qarama-qarshilikni shakllantirgan antonimlar: *davlat boshqaruvi subyekti-davlat boshqaruv obyekti, ozodlikka chiqarilmoq-ozodlikdan mahrum etilmoq, davlat daromadi-davlat xarajati, Davlat xizmatiga qabul qilish-davlat xizmatini tark etish, voyaga yetmagan- voyaga yetgan, huquqning qonuniyligi-huquqning noqonuniyligi, siyosiy barqarorlik-siyosiy risk, moliyaviy inqiroz-moliyaviy o‘sish, siyosiy qaramlik-siyosiy erkinlik, siyosiy to‘qnashuv-siyosiy kelishuv;*

Davlat boshqaruvi obyekti va davlat boshqaruvi subyekti terminlari anglatgan tushunchalarga to‘xtalib o‘tsak, bu o‘rinda asosiy ziddiyat obyekt va subyekt terminlari anglatgan tushunchalar o‘rtasida sodir bo‘lmoqda. Ya’ni davlat boshqaruvi obyekti sifatida xalq, jamiyat nazarda tutilsa, davlat boshqaruv subyekti sifatida davlat organlari va tashkilotlar tushuniladi. Bu o‘rinda boshqaruvchi va boshqariluvchi yetakchi semasi asosida antonimik munosabat vujudga kelgan.

B. Tobe bo‘laklarning ifodalaydigan ma’nolariga ko‘ra qarama-qarshilikni shakllantirgan antonimlar: *ichki boshqaruv munosabati-tashqi boshqaruv munosabati, ichki siyosat-tashqi siyosat, xavli hudud-xavfsiz hudud, tashqi razvedka xizmati-ichki razvedka xizmati, ochiq ovoz berish-yopiq (yashirin) ovoz berish, ochiq siyosat-yopiq siyosat, xorijiy sarmoya-mahalliy sarmoya, xususiy sektor-ijtimoiy sektor, tug‘ilganlik haqida guvohnoma-o‘lim haqida guvohnoma;rasmiy tashrif-norasmiy tashrif.*

Ochiq ovoz berish termini ovoz beruvchning xohishi boshqa shaxslar ko‘z o‘ngida ifoda etiluvchi va ularga ko‘rinib turuvchi ovoz berish usuli tushunchasini ifodasa[Madvaliyev A., 2020: 173], *yopiq ovoz berish* saylovlarda byulleten tashlash yo‘li bilan hech kimga ko‘rsatmay (yashirin) o‘z xohish-irodasini bildirishni anglatadi[Madvaliyev A., 2020: 281]. Har ikkala terminning izohidan ko‘rib turibmizki, ular o‘zaro tushunchalar o‘rtasidagi qarama-qarshilik asosida antonimik munosabatni shakllantirmoqda.

Keltirilgan misollarimizda kontradiktiv antonim terminlar ikki xil tuzilishda ma’nolari jihatidan o‘zaro zidlikni hosil qilmoqda. Ammo aytib o‘tish kerakki, zidlik qaysi tuzulishda yoki shaklda vujudga kelmasin, bu munosabat shakli inson lisoniy ongida olamni anglash manzarasini shakllantirishda, hodisalarning farqli jihatlarini tasavvur va mushohada qilishda birlamchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Davlat boshqaruvi terminlaridagi antonimiya munosabatini o‘rganishdan shuni aniqladikki, bu sohadagi qarama-qarshilikni, ziddiyatni, asosan, faoliyat-jarayonni ifodalovchi terminlar tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim,2020.
2. Madvaliyev A.[va boshq] Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: Sahhof, 2020.
3. Tuxtasinov N. Davlat boshqaruviga oid terminlarning izohli lug‘ati.–Toshkent.: TDYU, 2024.
4. Жўрабаева З. Ўзбек тилида экологик терминлар. Филол. фан. б. фалс. д-ри. ...дисс. –Тошкент, 2018.
5. Мадвалиев А. Маҳкамов Н. Мираҳмедова З. Саидномонов А. Халқаро терминелементларнинг изоҳли-иллюстратив луғати. – Тошкент: Донишманд зиёси, 2020.
6. Новиков Л.А. Семантика русского языка. –М.: Высшая школа, 1982. –С. 243-255; Мамадалиев И. Антонимические группировки в русском и узбекском языках: Автореф. дисс … канд. филол. наук. – Тошкент, 2011.
7. Реформатский А.А. Введение языкознание. – Москва, 1967.
8. Суперанская А.В., Подолькая Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – Москва: Наука, 1989. – С. 52.
9. Ширинова Е.Т. Ўзбек тили банк-молия терминологияси. Филол. фан. б. фалс. д-ри. ...дисс. –Тошкент, 2020.

SUGGESTIYA PSIXOLINGVISTIKANING TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

SUGGESTION AS A RESEARCH OBJECT OF PSYCHOLINGUISTICS

Yusupova Shahzoda Tohirjon qizi
Doktorant, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
shahzodayusupova5@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada suggestiyaning psixologik hodisa ekani ta’kidlanib, uni lingvistik jihatdan tadqiq qilishning ahamiyati yoritiladi, mazkur hodisaning lisoniy vositalar yordamida yuzaga chiqishi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *suggestiya, psixolingvistika, lingvistik ta’sir, suggestor, suggerent.*

Annotation: *In the article, it is emphasized that suggestion is a psychological phenomenon, the importance of its linguistic research is highlighted, and the verbalization of this phenomenon with the help of linguistic means is justified.*

Keywords: *suggestion, psycholinguistics, linguistic influence, suggestor, suggerent.*

So‘nggi yillarda turli fan sohalarining integratsiyasi asosida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar salmog‘i ortib bormoqda. Xususan, psixologiya va

tilshunoslik fanlarining o‘zaro tutashgan nuqtalarini tadqiq qiluvchi psixolingvistika yo‘nalishi doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda inson ruhiyati, inson onggining til tizimiga ta’siri va aksincha, lisoniy vositalarning inson onggi va ruhiyatiga ta’siri masalasi keng o‘rganilmoqda. Shunday masalalardan biri psixologiyaga oid suggestiyalar bo‘lib, ularning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish psixolingvistik xulosalar chiqarish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Suggestiya psixologiyaga oid tushuncha bo‘lib, tinglovchiga ma’lum ko‘rsatmalar berish orqali uning ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatib, xatti-harakatlarini o‘zgartirishga qaratilgan nutq suggestiya sanaladi.

“Suggestiya psixologiya, meditsina (gipnoz va gipnosuggestiv terapiya), pedagogika (ta’lim va tarbiya), politologiya (propoganda), filologiya (suggestiv lingvistika) doirasida o‘rganiladi” [Сельченок, 2020:103]. Chunki bu murakkab hodisaning mohiyatini kengroq yoritish nafaqat bir fan doirasida, balki turli sohalar doirasida amaliy natijalarga erishish imkonini yaratadi. Psixologiyada suggestiya yordamida insonlarni ruhiy tushkunlikdan chiqarishga erishiladi, tibbiyotda esa suggestiya bemorlarni ma’lum kasalliklardan xalos qilishga yordam beradi. Ta’lim-tarbiyada suggestiyalarni to‘g‘ri qo‘llay olgan pedagog talabalar bilim ko‘rsatkichlarining oshishiga erishishi mumkin, siyosatchilar esa o‘z nutqlarining ishonchli va da’vat etuvchiligini ta’minlash maqsadida suggestiyalardan foydalanadilar. Tilshunoslik doirasida esa suggestiyalarning lisoniy xususiyatlari tadqiq qilinadi. Chunki suggestiyalar aynan til vositasida voqelantiriladi, berilgan ko‘rsatmalarning tinglovchiga ta’sir qilishini o‘rganishda nutq ta’sirchanligini tadqiq qilmaslik mumkin emas.

I.Cherepanovaning fikricha, suggestiya “oddiy insoniy muloqotning tarkibiy qismidir, lekin u verbal (verbal ishlab chiqarish) va noverbal (mimika, imo-ishoralar, suhbatdoshning harakatlari, atrof-muhit va boshqalar) vositalar yordamida shakllanadigan aloqaning maxsus tashkil etilgan turi sifatida ham qo‘llanilishi mumkin” [Черепанова]. Bunda muallif suggestiyalarni insoniy muloqotda keng tarqalgan hodisa sifatida e’tirof etadi. Kundalik turmushda til vositasida muloqotga kirishar ekanmiz, suhbatdoshga ma’lum darajada ta’sir o‘tkazamiz, ayrim hollarda uning qarashlari o‘zgarishiga, xatti-harakatlarida burilishlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lamiz. Shu sababdan ham suggestiya insonga xos kundalik muloqotda u yoki bu darajada namoyon bo‘ladi.

M.R.Jeltuxina esa suggestiyani “qabul qiluvchining ruhiyatiga, uning his-tuyg‘ulariga, iroda va aqliga ta’sir qilish jarayoni, berilayotgan ma’lumotlarni idrok etishda ong, tahliliylik va tanqidiylikning pasayishi bilan bog‘liq bo‘lgan jarayon” sifatida ta’riflaydi.[Желтухина, 2007: 304] Suggestiyalar yordamida inson onggiga, uning ruhiyati va hissiyotlariga ta’sir o‘tkaziladi. Suggestiyalar, yuqorida ta’kidlanganidek, inson onggida tanqidiylik va tahliliy xulosa chiqarish ko‘nikmalari pasaygan holatda o‘z kuchini namoyon qiladi.

Suggestiyaning inson ongiga ta’siri bo‘yicha psixologlar tomonidan qator tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, bir tadqiqot natijalariga ko‘ra, suggestiya qabul qilinadigan dorilarning ta’sirini o‘zgartirishi mumkin. 1999-yilda M.Flaten, T.Simonsen va H.Olsen eksperiment o‘tkazadilar. Tadqiqotda ikki guruh subyektlarga bir xil – mushaklarni bo‘shashtiruvchi karizoprodol nomli dori

berilgan. Dorining mushak bo‘shashtiruvchi ekanini eshitgan ishtirokchilar mushaklari bo‘shashganini, aksincha, dorining stimulyator ekanini eshitganlar o‘zlarini tetik his qilganlarini bildirganlar.[Flaten va boshqalar, 1999]

Psixologlarning tadqiqotlarida aniqlanishicha, suggestiya qarorlar qabul qilishga ta’sir ko‘rsatadi. L.Li, S.Frederik va D.Arieli tomonidan o‘tkazilgan eksperiment natijalariga ko‘ra suggestiv nutq ta’sirida insonlar turlicha qarorlar qabul qilishlariga erishish mumkin. Olimlarning tadqiqotida ikki guruh shaxslar ishtirok etganlar va ikkala guruh qatnashchilari ham ikki turdagi pivolarni tatib ko‘rganlar. Birinchi guruh ishtirokchilarga birinchi pivo oddiy pivoligi, ikkinchisiga sirli mahsulot qo‘shilganligi aytilgan. Bu sirli mahsulot sirka edi. Sirli mahsulotning sirka ekanligidan xabari yo‘q birinchi guruh qatnashchilar sirli mahsulot qo‘shilgan pivoning ta’mi o‘zgacha, deb baholaydilar. Ikkinchi guruh ishtirokchilariga esa birinchi pivo oddiy pivo, ikkinchi pivo sirka qo‘shilgan pivo ekanligi ochiq bayon qilingan. Sirka pivoning ta’mini buzadi, deb o‘ylagan ishtirokchilar oddiy pivo yaxshiroq ta’mga ega ekan, deya baholaganlar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, olimlar suggestiyalar insonlarning qaror qabul qilishlariga va biror narsa yoxud hodisani baholashlariga ta’sir ko‘rsatadi, degan xulosaga kelganlar. [Lee va boshqalar, 2006]

Suggestiyalarning jumboqli masalalar ekani, ularni o‘rganish, tadqiq qilish zarurligi psixolog olimlar tomonidan ham ta’kidlanadi: “Suggestiya bizning fikrlashimiz, his qilishimiz va harakatlanishimizga kuchli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu ta’sirning chegaralari va asosiy mexanizmlari hal qilinishini kutayotgan qiziqarli jumboqlardir.”[Robert va boshqalar, 2012]

Yana bir mashhur psixolog Emil Ko suggestiyalarning tasavvur bilan bog‘liqligini e’tirof etadi. Olimning fikricha, tasavvur har qanday bilimdan ustun bo‘lishi mumkin. Tasavvur yordamida har qanday kasallikning oldi olinishi va davolanishi mumkin. Olimning yana bir yirik natijalaridan biri avtosuggestiya haqidagi qarashlardir. Emil Ko avtosuggestiyalarni ikki turga ajratadi: ongsiz avtosuggestiyalar va ongli avtosuggestiyalar. Bunda ongsiz avtosuggestiyalar ko‘p hollarda negativ xarakterga ega bo‘ladi va negativ avtosuggestiyalarni pozitivlari bilan ongli avtosuggestiya yordamida almashtirish mumkin. Emil Ko boshqalarga qilinadigan suggestiya qachonki suggerentning ong osti tomonidan qabul qilinib, avtosuggestiyaga aylansagina ta’sirga ega bo‘ladi, degan fikrni ilgari surgan. Shunga ko‘ra, olim har qanday gipnoz aslida “o‘zini-o‘zi gipnoz qilish” ekanini keltirib o‘tgan.[Coue, 1992]

Psixolog Charlz Boduen “suggestiya qonunlari”ni yaratgan olim sifatida mashhur. Aslida Boduen Emil Koning shogirdi bo‘lgan va ustozinining g‘oyalarini qog‘ozga tushirgan. Ch.Boduenning “suggestiya qonunlari” quyidagilardan iborat:

1. Diqqatning jamlanganligi qonuni. Agar biror g‘oyaga chuqur va qayta-qayta e’tibor qaratilsa, u amalga oshishga moyil bo‘ladi.

2. Yordamchi tuyg‘u qonuni. Hissiyot bilan boyitilgan suggestiya bir paytning o‘zida berilgan boshqa suggestiyalardan kuchliroq ta’sirga ega bo‘ladi. Muallif bunga misol sifatida imtihon paytida javob beruvchida suggestiv amneziya kuzatilishini keltirgan. Imtihon paytida javob beruvchi hayajonlanishi, imtihondan o‘ta olmayman yoki yaxshi tayyorlanmaganman, deb o‘zini-o‘zi ishontirishi

oqibatida imtihon paytida aynan javob berayotgan paytida savolning javobini bilsa ham, esidan chiqarib qo‘yishi mumkin. Bu hodisa suggestiv amneziya sanaladi. Hissiyot, hayajon qo‘shilgach, suggestiyalar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

3. Teskari harakatlar qonuni. Agar ongsiz iroda tasavvurga qarshi bo‘lsa, tasavvur g‘alaba qozonadi. Ya’ni biror fikrni miyadan chiqarib tashlamoqchi bo‘lsangiz, o‘sha g‘oya ongda mustahkamroq saqlanib qoladi.

4. Ongsiz teleologiya qonuni. Maqsad aniq bo‘lsa, ongsizlik unga qanday erishishni bilib oladi. Amalga oshishi uchun g‘oya ongsiz ravishda qayta ishlanishi va qabul qilinishi kerak. Mexanizm motivatsiya bilan bir xil. [Baudouin, 1920: 117]

Psixolog Yitsning fikricha, suggestiyalar quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi: qisman faol ruhiy holatlarni va/yoki fiziologik jarayonlarni yanada rag‘batlantirish; uyqudagi ruhiy holatlar va/yoki fiziologik jarayonlarni uyg‘otish; yashirin ruhiy holatlar va/yoki fiziologik jarayonlarni faollashtirish; mavjud qarashlar, fikrlar, his-tuyg‘ular va/yoki xatti-harakatlarni o‘zgartirish; butunlay yangi qarashlar, fikrlar, his-tuyg‘ular va xatti-harakatlarni paydo qilish.[Yeates, 2001]

Suggestiya psixologiyaga oid hodisa bo‘lsa ham, har qanday suggestiya til vositasida voqelanadi. Psixoterapevtik muolajalarda ham aynan til, lisoniy vositalar yordamida bemorga ta’sir ko‘rsatiladi, uning o‘ziga ishonchi orttiriladi, ma’lum g‘oyalarga ergashtiriladi, ongidagi qarashlarni o‘zgartirish uchun ko‘rsatmalar beriladi. Bu psixologik jarayonning til ishtirokisiz amalga oshishi imkonsiz. Aynan lisoniy vositalarni to‘g‘ri, o‘z o‘rnida, aniq qo‘llash orqaligina ko‘zda tutilgan natijaga erishish mumkin. Bu esa suggestiyalarning tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilishini talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Baudouin Ch. Suggestion and Autosuggestion. 1920// https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.223324
2. Coue E. Self mastery through conscious autosuggestion. New York: American Library Service, 1992.
3. Flaten M., Simonson T., Olsen H. Drug-related information generates placebo and nocebo responses that modify the drug response. Psychosomatic Medicine, 1999, 61, -p.250-255. Doi:0033-3174/99/6102-0250.
4. Lee L., Frederik S., and Areiely D. Try it, you’ll like it: The influence of expectation, consumption and revelation on preferences for beer. Psychological Science, 2006, 17, 1054-1058. Doi:10.1111/j.1467-9280.2006.01829.x.
5. Michael, Robert & Garry, Maryanne & Kirsch, Irving. (2012). Suggestion, Cognition, and Behavior. Current Directions in Psychological Science. 21. 151. 10.1177/0963721412446369.
6. Yeates, L.B., "The "MORE TEST": A Mechanism for Increasing the Efficiency of Suggestion"//https://www.academia.edu/85299149/Yeates_L_B_The_MORE_TEST_A_Mechanism_for_Increasing_the_Efficiency_of_Suggestion_

7. Желтухина М.Р. Политическое сознание и суггестивность//PR-технологии в информационном обществе: материалы IV Всерос.науч.-практ.конф. Санкт-Петербург, 30-31 марта 2007 г. 2007. Ч.1. с.304-310.
8. Сельченок Е. К. СУГГЕСТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА КАК ЭЛЕМЕНТ КУЛЬТУРНОЙ СУГГЕСТОЛОГИИ //Языковая личность и эффективная коммуникация в современном поликультурном мире. – 2020. – С. 102-106.
9. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательного. https://royallib.com/read/cherepanova_irina/dom_kolduni_yazik_tvorcheskogo_bessoznatelnogo.html#0
10. ЮДАНОВА Е. СУГГЕСТИВНАЯ ФУНКЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА. Автореф.дисс.канд.филол.наук. -Санкт-Петербург, 2004. 24 с.

MATNLARDAGI FIKRLARNI AVTOMATIK BAHOLASH TIZIMLARI
SYSTEMS OF AUTOMATIC EVALUATION OF THOUGHTS IN TEXTS

Allanazarova Saboxat Yusupboyevna
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti,
e-mail: allanazarova.sabosh@gmail.com
Elova Dilrabo Qudratullayevna
Filologiya fanlari doktori (PhD)
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
dilraboelova@gmail.com

Annotatsiya: *Sentiment tahlili biror obyekt yoki voqea-hodisa haqida bildirilgan fikr, hissiyot va munosabatni aniqlash uchun sun'iy intellekt usullaridan foydalanadigan tadqiqot sohasi hisoblanadi. Ma'lumki, o'zbek tilida sentiment tahlili bo'yicha amaliy dasturlarni ishlab chiqish uchun lingvistik manbalar yetarli emas. Ko'zlangan asosiy maqsad emotsional-ekspressivlik jihatdan hissiy baho ifodalovchi birliklarni aniqlash va hissiyot tahlili uchun lingvistik ta'minot ishlab chiqish.*

Kalit so'zlar: *Tuyg'u tahlili, leksika asosida, o'zbek tili, fikr-mulohaza, munosabat, hissiyot, lingvistik ta'minot.*

Annotation: *Sentiment analysis is a field of research that employs artificial intelligence techniques to ascertain the thoughts, feelings, and attitudes conveyed about an object or event. It is evident that the current linguistic resources are insufficient for the development of practical sentiment analysis programs in the Uzbek language. The primary objective is to identify emotional-expressiveness units that express emotional evaluation and to establish linguistic support for emotional analysis.*

Key words: *Sentiment analysis, lexicon-based, Uzbek language, opinion mining, attitude, emotion, linguistic database*

KIRISH

Kompyuter lingvistikasi fanining maqsadi til va matnlar bilan ishlashni avtomatlashtirish, matnlarni tahlil qilish, tarjima qilish, til o‘qitish tizimini avtomatlashtirish va boshqalar kabi vazifalarni bajarishdir. Ushbu soha O‘zbek tilshunosligida yangi soha bo‘lganligi uchun hali ko‘p tadqiqotlar bajarlishi kerak. Shu jumladan, morfologik analizator, sintaktik masalalarni hal etish, semantik muammolarni ochish va hal etish, sentiment tahlil analizatorini yaratish kabi masalalar oldimizda turgan ustuvor vazifalar sanaladi. Emotsional ekspressiv so‘zlarning bazasini shakllantirish yuqorida keltirilgan katta maqsadlar sari kichik amaliyot sanaladi. Ushbu lingvistik resursni shakllantirish bizga semantik tahlilni yaxshilashga, sintaktik analizatorni to‘g‘ri ishlashiga, mashina tarjimasi ravon bo‘lishiga va ko‘plab qimmatli maqsadlarga xizmat qiladi.

O‘zbek tili lug‘at boyligidagi so‘zlar so‘zlovchining turli emotsional-ekspressiv munosabatini ifodalash xususiyatiga ko‘ra ikki turga: emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz (betaraf) so‘zlar va emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlarga ajratiladi. Leksik ma’no ustiga so‘zlovchining munosabati kabi turli ma’noni ifodalovchi so‘zlar emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlar bo‘lib, Sentiment (hissiy) tahlilda tadqiqot predmeti sifatida qaraladi[Ravi, 2015; 20. Shunga ko‘ra ikkiga: *ijobiy emotsional bo‘yoqdor so‘zlar* va *salbiy emotsional bo‘yoqdor so‘zlar*ga ajraladi [Abdurahmonov va boshqalar, 1992; 93]. Salbiylik o‘z ichida mensimaslik, norozilik, noxush holat, nafratlanish kabi munosabatlarni, ijobiylik esa xursandlik, mamnunlik kabi holatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Ushbu tadqiqotda biz o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda leksikaga asoslangan (LB) usulini taklif qilishni maqsad qildik.

ASOSIY QISM

O‘zbek tili lug‘at tarkibi jihatdan juda boy va rang-barangdir. Tilimizda mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lgan so‘zlardan tashqari, ma’no jihatdan shunday so‘zga teng, ammo ikki va undan ortiq so‘zning turg‘un birikuvidan tashkil topgan frazealogik birliklar ham mavjud. Frazealogik birlik ifodaydigan ma’no ko‘p jihatdan so‘z anglatadigan leksik ma’nodan farq qiladi. Frazealogik ma’no so‘zga nisbatan, avvalo, ma’noni o‘ta kuchli darajada va muhimi, o‘tkir obrazlilik, ta’sirchanlik belgisi bilan ifodalaydi. Shunga ko‘ra, ular so‘zning boy obrazlilikka ega bo‘lgan ma’nodoshi sanaladi. Masalan:

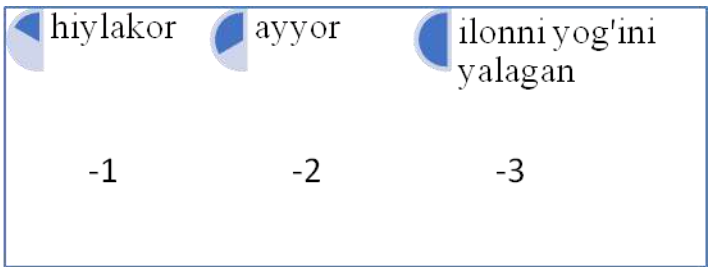

1-rasm. Leksema va frazemalarning darajalanish ko‘rsatkichlari

Ijobiy istak birliklari ularning mazmuniy xususiyatlariga, nutqiy sharoitga hamda real voqelik bilan bog‘lanishga ko‘ra duo va olqish shaklida tasnif qilinadi.

Ko‘plab ijobiy istak birliklari real voqelik bilan bevosita bog‘lanmay, metaforik mazmunni yuzaga keltiradi:

Tuproq olsang, oltin bo‘lsin!
Hamyoningga Xizr nazar solsin.
Olgin-u, soldirma, ko‘zlaganing kumush, tishlaganing oltin bolsin,
dushmanlaring lol bo‘lsin, Allohu akbar!

O‘zbek xalq olqishlari hayotning turli jarayonida turli sohalar bo‘yicha xilma-xil shakl va ma’noda qo‘llanadi. duo va olqish shaklidagi ko‘plab ijobiy istak birliklari real voqelik bilan bevosita bog‘lanmay, metaforik mazmunni yuzaga keltiradi.

Nutqda so‘z va iboralarning kesatiq, masxara, piching bilan o‘z ma’nosiga zid holda qo‘llanilishi kinoya(ironiya) sanaladi.

Sarkazm muallifning tasvirlanayotgan voqea-hodisaga salbiy munosabatini achchiq kulgi, ta’na asosida ifodalashga xizmat qiladi. Sarkazm va kinoyani avtomatik aniqlashning yondashuvlari mavjud emasligi tasniflash aniqligini kamaytiradi. Lingvistik qoidalarga asoslangan ba’zi vaziyatni ifodalovchi (Amerikani ochgandek; uzoq kun/kuni bo‘yi shifokor qabulini kutish; parvozning kechikishi)iboralardan foydalanish ham mumkin. Kinoyaviy birliklar ijobiy baho ifodalovchi so’zning salbiy holatga nisbatan ishlatilishi kuzatiladi (mazza qilib kutish). Matnni semantik qayta ishlashning bir turi bo‘lgan kinoyaviy birlilarni aniqlashning avtomatik usullarini yechish zamonaviy kompyuter lingvistikasi uchun hali ham muammo hisoblanadi [Lochter, 2016; 250]. Buning uchun yashirin his-tuyg‘ularni modellashtirish kerak. O‘zbek tili uchun kichikroq hajmda bo‘lsa-da yuqoridagi kabi bilimlar bazasini ishlab chiqishdek amaliy ishlar mutaxassislarimiz oldida turibdi.

Daraja ravishi: daraja tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilish darajasini korsatadi. Ba’zan daraja ravishlari sifat va ravishning o‘ziga bog‘lanib kelib, belgi ma’nosini kuchaytirib keladi. Bu ravishlar qay darajada? So‘rogiga javob berib, ularga tez, g‘oyat, nihoyatda, obdon, yana, o‘ta, tag‘in, aslo, sira kabilar kiradi. Daraja ravishlari belgi ma’nosini kuchaytirishiga kora (juda, g‘oyat) sifat va ravishlarning orttirma darajasini hosil qiladigan element sifatida ham qatnashadi [Abdullayev, 1987: 60]. Ko‘plik va kamlikni ifodalovchi ravishlar qutblilik qiymatlarini shakllantirishi mumkin. Misol uchun, “qimmat” so‘zi salbiy qutblilik qiymatiga ega. U “juda” bilan qo‘shilganda, uning qutblilik qiymati juda manfiyga (-5) o‘zgaradi, bu qutbning kuchayishini anglatadi. Aksincha, agar “sal” bilan qo‘shilsa, u biroz salbiy qiymatni oladi, bu qutbning qisqarishini anglatadi (oldindan hisoblangan qutblilik qiymatini 1 ga kamaytiradi).

Ammo / lekin/biroq (shunga qaramay/garchi): Bu bog‘lovchilar odatda qarama-qarshi qutbli bo‘lishi kerak bo‘lgan ikkita ibora o'rtasida bog‘lovchi sifatida ishlatiladi. Bu qo‘shma gaplarga nisbatan qo‘llaniladigan umumiy qoida ikkinchi iboraning qutbligini hisobga olgan holda butun qutblilikni kuchaytirishdan iborat. Yuqorida sanab o‘tilgan bog‘lovchilar gapning ikkinchi qismining ijobiy yoki inkorligiga qarab umumiy qutblilikning 1 ga ortishi yoki kamayishiga sabab bo‘ladi [Dehkharghani 2017:535]. Quyida keltirilgan misolda ikkita gapning

qutblari alohida hisoblab chiqiladi, keyin esa ikkinchi iboraning manfiy qutbligini hisobga olgan holda bog‘lanish tufayli –1 qo‘shiladi.

1-jadval. Tahlil qilish namunasi.

Trigram	Kechki ovqat shiringa o‘xshaydi,	biroq	qornim og‘riyapti	= +1
	trigram	bog‘lovchi	trigram	
Qiymati:	2	-1	-2	

O‘zbek tilida inkor sifatida qo‘llanuvchi qo‘shimchalar so‘z ma’nosini ijobiydan salbiyga yoki aksincha o‘zgartira oladi. Ularga “**emas”**, “**be**”, “**siz**” va belgiga egalikni ko‘rsatuvchi “**li**” kiradi

• sharaf (tub) + li (qo‘shimcha) / sharafli

• nomus (tub) + siz (qo'shimcha) / nomussiz

O‘zbek morfologik jihatdan murakkab bo‘lib, so‘zlar affikslar qo‘shilishi orqali o‘zgaradi. Bu tilda so‘zlarning bo‘yoqdorligini aniqlashda nafaqat tub so‘z, balki uning qo‘shimchalari ham katta rol o‘ynaydi.Ma’lumotlar bazasida tub so‘z beteraf sifatida ta’riflangan bo‘lsa, “li”, “-siz” qo‘shimchasi tufayli uning qutbliligi manfiy/musbatga aylanadi. 1-jadvalda tub so‘zga qo‘shilganda so‘z ma’nosini o‘zgartiruvchi qo‘shimcha bilan birlashganda qutblarga qanday ta‘sir qilishini ko‘rsatadi.

2-jadval. So‘z darajasidagi tahlil.

ASOS+YASOVCHI	**YANGI QUTBLANISH**
IJOBIY ASOS+INKOR	salbiy
SALBIY ASOS+INKOR	ijobiy
BETARAF ASOS+INKOR	salbiy

Ko‘pgina tadqiqotchilarning hissasi tufayli bir nechta umumiy maqsadli subyektivlik, his-tuyg‘u va hissiyot leksikalari tuzilgan va ularning ba’zilari ham ommaga ochiq, masalan:

- **General Inquirer lexicon**
- **Sentiment lexicon**
- **MPQA subjectivity lexicon**
- **SentiWordNet**
- **EmoBank**
- **Emotion lexicon**
- **NRC Emotion Lexicon**

3-jadval. Hissiy so‘zlar ta’minotidan namuna.

Emotsional ekspressiv so‘zlar	***Betaraf ma'nosi***	***ijobiyligi***	***salbiyligi***
badbashara	yuz		salbiy
aft	yuz		salbiy
turq	yuz		salbiy
husn	yuz	ijobiy	
chehra	yuz	ijobiy	
jamol	yuz		
vallomat	avliyo		salbiy
valiy	avliyo	ijobiy	
shipion	josus		salbiy
ayg‘oqchi	josus		salbiy

XULOSA

Hozirgi kunda biz hayotimizni ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Har kim internetdan turli maqsadlarda, ya’ni ma’lumot qidirish yoki biror narsa joylashtirish uchun foydalanadi. Sentiment (hissiy) tahlili matndagi ijobiy yoki salbiy hissiyotlarni avtomatik aniqlash uchun qo‘llaniladigan tahlil turidir. Umuman olganda, asosiy algoritmlar sifatida mashinali o‘rganish usullari – Logistik Regressiya(RL), Qo‘llab-quvvatlovchi vektor mashinalari (SVM) va Neyron to‘rlari (NN) faol ishlatilishi kuzatiladi. Avtomatik algoritmlar har doim ham 100% aniq bo‘lmasligi mumkin, shuning uchun ushbu qiymatlar filologlar tomonidan qo‘lda tahrir qilinadi. Mutaxassislar har bir so‘zning his-tuyg‘u qiymatlarini ko‘rib chiqib, noto‘g‘ri baholarni tuzatishadi.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov X., Rafiyev A., Shodmonqulova D. O‘zbek tilining amaliy grammatikasi. –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992
2. Abullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli. – Toshkent: Fan,1987
3. Dehkharghani R., Yanikoglu B., Saygin Y., Oflazer K. Sentiment analysis in Turkish at different granularity levels. Natural Language Engineering 2017;
4. Lochter J.V., Zanetti R.F., Reller D. Short text opinion detection using ensemble of classifiers and semantic indexing. Expert Systems with Applications 2016.

“SADOQAT” KONSEPTINING LEKSIK IFODASI VA TUSHUNILISHI
LEXICAL EXPRESSION AND UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF “LOYALTY”

Uzakova Xilola
Davlat xavfsizlik xizmati
“Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseyi o‘qituvchisi

***Annotatsiya**: Maqolada “sadoqat” konseptining sadoqat, sadoqatli, sodiq, sodiqlik, sidqidildan leksemalari orqali ifodalanishi, tushunchalar semantikasi me’yoriy-huquqiy hujjatlar maitnidan olingan misollar mazmuni orqali yoritilgan. Hujjatlar matnida “xalqqa sadoqat”, “umuminsoniy, milliy qadriyatlarga sadoqat”, “istiqlol g‘oyasiga sadoqat”, “kasbga sadoqat” tushunchalarining ko‘p kuzatilishi misollar yordamida ko‘rsatib berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** sadoqat, konsept, qadriyat, tushuncha,sadoqatli, sodiq, sodiqlik, sidqidildan, leksema, birikma, forsiy izofa, me’yoriy-huquqiy hujjat, farmon, qaror.*

***Abstrakt:** The article analyzes lexemes the expression of the concept of “loyalty” through the lexemes fidelity, loyalty, fidelity, fidelity, seriously, the semantics of the concepts is explained through the content of examples taken from the text of regulatory documents. The text of the documents reflects many observations on the concepts of “loyalty to the people”, “loyalty to universal, national values”, “loyalty to the idea of independence”, “loyalty to the profession”. help with examples.*

***Keywords:** loyalty, concept, value, understanding, loyal, faithful, devotion, sincerely, lexeme, combination, Persian suffix, normative legal document, decree, decision*

Aksiolingvistika qadriyatlarning til birliklari orqali ifodalanish xususiyatlarini tadqiq qiladi. Aksiolingvistikaning asosiy masalalaridan biri qadriyatdir. Qadriyat ijtimoiy borliq, turmush tarzining munosabatlar tizimida, baholash orqali namoyon bo‘ladigan qarashlar majmuyi hisoblanadi.

“Sadoqat” konsepti leksemalar orqali ifodalanadi. “Sadoqat” konsepti bevosita *sadoqat* leksemasi orqali ifodalangan. ***Sadoqat*** arabcha do‘stlik, birdamlik; samimiylik ma’nolaridagi so‘z bo‘lib, chin qalbdan berilganlik; sodiqlik, vafodorlikni aks ettiradi [O‘TIL, IV, 419].

Sodiq, vafodor, vafo leksemalari jonli mavjudotlarga nisbatan qo‘llanadi. *Vafodor* leksemasining semantik maydonida *yorga sodiqlik* kognitiv semasi markaziy e’tiborda turadi. *Vafo* uslubiy jihatdan so‘zlashuv uslubi va badiiy matnga xoslangan.

Sidqi qavl, sodiqul-ixlos, vafo ahli, ahli vafo, subhi sodiq izofalari mumtoz adabiy asarlar matniga xos bo‘lib, zamonaviy badiiy matnlarda kam kuzatiladi. Izofalarda ifodalangan “sadoqat” konsepti diniy mazmun bilan bog‘liq bo‘lib, e’tiqodga aloqador tushunchalarni ifoda etadi. *Sadoqatsiz, sidqidil* birliklari so‘z shakli sifatida uchrasa-da, nutqda deyarli qo‘llanmaydi.

Sadoqatsiz, sadoqatsizlik, vafosiz, vafosizlik, bevafo, bevafolik, xiyonat, xiyonat qilmoq, vatanfurush, vatanfurushlik, vatangado aksqadriyat sifatida "sadoqat" konseptining turli qirralarini aks ettiradi.

"Sadoqat" konseptini ifodalovchi leksik birliklar "namoyon bo'lish" va "yo'naltirilganlik" semalariga ega. *Do'st sadoqati, do'st xiyonati, yor sadoqati, yor vafosi* birikmalarida "namoyon bo'lish" semasi aks etadi. *Vatanga sadoqat, yurtga sadoqat, elga sadoqat, burchga sadoqat, va'daga vafo, yorga vafo* birikmalarida "yo'naltirilganlik" semasi mavjud. "Namoyon bo'lish" va "yo'naltirilganlik" semalarining reallashuvi birikmalar orqali amalga oshadi. "Namoyon bo'lish" va "yo'naltirilganlik" obyekti ham birikma tarkibida ifodalanadi: *do'st vafosi, yor vafosi* → "namoyon bo'lish" (*kimning* yoki *nimaning*?), *do'stga vafo, yorga vafo* → "yo'naltirilganlik" (*kimga*? yoki *nimaga*?): *Vatanparvar, vatanparvarlik* leksemalarida "yo'naltirilganlik" semasi birikmadan tashqarida, leksemaning semantik tarkibida aks etadi. Bu leksemalarda yo'nalish obyekti ham leksemada ifodalangan: *vatanparvar → vatanga sodiq. Vatanfurush, vatanfurushlik, vatangado* aksqadriyatlarida ham "yo'naltirilganlik" semasi mavjud, yo'naltirish obyekti ham aniq.

"Sadoqat" konseptini ifodalovchi leksik vositalarning aksiologik maydonida *sadoqat* leksemasi aksiologik yadro vazifasini bajaradi. *Sadoqatli, sodiq, sidqidildan, vafodor, vafoli, sodiqlik, sodiq bo'lmoq, sodiq qolmoq, fidoyilik, fido bo'lmoq* leksemalari markaziy qismdan o'rin oladi; *xalqparvar, xalqparvarlik yaqin periferiyadan o'rin olsa, vafo ko'rsatmoq, vafo aylamoq* chekka periferiyadan joy oladi.

"Sadoqat" konseptini ifodalovchi leksik vositalar uslubiy xususiyatlariga, ifoda semalariga ko'ra farqlanadi. Bu leksik vositalar "sodiqlik" belgisini turli darajada ifodalash bilan bir qatorda subyektning bahosi, obyektga munosabatini aks ettirish nuqtayi nazaridan ham alohida qimmatga egadir. "Sadoqat" konseptining leksik ifodasi tushunchani mavhum tarzda ifodalash xususiyatiga ega. Mavhum tushunchalarning semantik xususiyatlari va kognitiv omillari tadqiqotlarda yoritilgan [Hakimova, 2019].

"Sadoqat" konseptining tushunilishi, idrok etilishi yuzasidan quyidagi tajriba o'tkazildi.

Konsept	**Assotsiativ tushuncha**
Sadoqat	vatanga sadoqat (21), do'stga sadoqat (19), oilaga sadoqat (19), yurtga sadoqat (15), sevgiga sadoqat (9), vatanga sadoqat bilan xizmat qilish (9), va'daga sadoqat (7), yorga sadoqat (7), burchga sadoqat (5), ayol kishining ismi (4), onaga sadoqat (4), ota-onaga sadoqat (4), qasamyodga sadoqat (4), xalqqa sadoqat (4), o'z ishiga sadoqat (4), ayoliga sadoqat (3), Prezidentga sadoqat (3), ayol sadoqati (2), dinga sadoqat (2), elga sadoqat (2), ishonch (2), sadoqatli ayol (2), sadoqatli inson (2), vijdonga sadoqat (2), yaqinlarga sadoqat (2), o'z kasbiga sadoqat (2), armiyaga sadoqat, askar, Amir Temur sadoqatli insonlarga qattiq ishongan, eng oliy fazilat, e'tiqodga sadoqat, harbiy xizmatchi, hayvonlarning egasida

	sadoqati, himoyalash, his-tuyg‘u, kitobga sadoqat, kimningdir seni kutayotgani, mardlik, ollohga sadoqat, sadoqatli it, tilga sadoqat, tug‘ilgan yeriga sadoqat, vatanparvarlik, xiyonat qilmaslik, o‘tmishga sadoqat, o‘ziga sadoqat.
Vafo	va’daga vafo (12), yorga vafo (12), har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir (8), it – vafo, xotin – jafo (7), oilaga vafo (7) vafodor yor (5), yurtga vafo (5), elga vafo (4), ota-onaga vafo (4), sevgiga vafo (4), vatanga vafo (4), vafodor it (4), vafodor askar (2), yaqinlarga vafo (2), kasbga vafo (2), vafodor do‘st (2), sadoqatning ma’nodoshi (2), archaning yashillikka bo‘lgan vafosi, har kuni holingni so‘rashi, his-tuyg‘u, ishonch, ishonchga vafo, vafodor ayol, vafodor do‘st, vafodor er, vafodor inson, vafodor ot, “vafoli do‘st” kinofilmi, vafodor qul, vafodor xizmatchi, “vafodorim” she’ri, vafosiz ayol, vafosiz sevgi.
Sodiqlik	o‘z kasbiga sodiqlik (20), vatanga sodiqlik (19), do‘stga sodiqlik (18), yurtga sodiqlik (17), oilaga sodiqlik (10), va’daga sodiqlik (9), ishiga sodiqlik (6) yorga sodiqlik (5), sevgiga vafo (4) sodiq do‘st (4), ota-onaga sodiqlik (4), dinga sodiqlik (3), muhabbatga sodiqlik (3), yaqinlarga sodiqlik (3), hamkorga sodiqlik (3), boshlig‘iga sodiqlik (2), iymonga sodiqlik (2), millatga sodiqlik (2), omonatga sodiqlik (2), qaror, hukmga sodiqlik (2), xalqqa sodiqlik (2), armiyaga sodiqlik, bilimga sodiqlik, harbiy xizmatchi, fuqaro, e’tiqodga sodiqlik, itning sodiqligi, ishonchli fazilat, kitobga sodiqlik, konstitutsiyaga sodiqlik, ota-bobolar ruhiga sodiqlik, qasamyodga sodiqlik, sabrlilik, sizning sodiq qulingizman, tiliga sodiqlik, sodiq inson, sodiq xizmatchi, suygan narsasini doim ardoqlash, ustozlarga sodiqlik, shartnomaga sodiqlik, o‘z uyiga sodiqlik, o‘z fikriga sodiq
Xiyonat	vatanga xiyonat (19), do‘stga xiyonat (18), oilaga xiyonat (15), yorga xiyonat (14), yurtga xiyonat (10), va’daga xiyonat (9), aldov (7), kasbga xiyonat (7), omonatga xiyonat (6), sevgiga xiyonat (5), ota-onaga xiyonat (4), xalqqa xiyonat (4), ayolga xiyonat (5), dinga xiyonat (3), qasamyodga xiyonat (3), bevafolik (3), burchiga xiyonat (3), ishiga xiyonat (3), ishonchni suiiste’mol qilish (2), erga xiyonat (2), ishongan odamning xiyonati (2), non-tuzga, yaqinlariga sotqinlik (4), xiyonat (2), sadoqatsizlik (2), sotish (2), yaqinlariga xiyonat (2), o‘zligiga xiyonat (2), armiyaga xiyonat, hamkorlarga xiyonat, illat, ishonchsizlik, millatga xiyonat, nomusga xiyonat, kelishuvga xiyonat, sendan foydalanish, xiyonatkor ayol, xiyonat jazosiz qolmaydi, xo‘jayiniga xiyonat.
Sotqinlik	do‘stiga sotqinlik qilish (21), yurtga sotqinlik qilish (13), vatanga sotqinlik (11), sirni sotish (7), xiyonat (6), kasbga sotqinlik (5), oilaga sotqinlik (5), o‘z manfaati uchun sotqinlik qilish (4), millatga

	sotqinlik (3), muhabbatga sotqinlik (3), vijdonga sotqinlik (3), xalqqa sotqinlik (3), aldov (2), armiyaga sotqinlik (2), ishiga sotqinlik qilish (2), ota-onaga sotqinlik (2), pastkashlik (2), tashlab ketish (2), xizmatdoshlariga sotqinlik (2), yorga sotqinlik (2), bilimga sotqinlik, iymonga sotqinlik, illat, jinoyat, jamiyatga sotqinlik, jigarbandiga sotqinlik, hukumatga sotqinlik, obro‘yini sotish, omonatga sotqinlik, qasamyodga sotqinlik, tashlab ketish, tinchlikka sotqinlik, ustozga sotqinlik, vafosizlik, va’daga sotqinlik, yaxshilik qilgan odamga sotqinlik.

“Sadoqat” konseptining davrlar osha tushunilishi, assotsiatsiyasi farq qiladi. Har bir davrda konsept mazmuni, ifoda vositalari shu davr ijtimoiy-siyosiy jarayonlari bilan bog‘liq bo‘ladi. “Sadoqat” konseptining tushunilishi (persepsiyasi) yuzasidan o‘tkazilgan tajribalar konseptni ifodalash va idrok etishning hozirgi paytga xos assotsiativ manzarasini hosil qiladi. Quyida Davlat xavfsizlik xizmati “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyida 40 nafar respondent ishtirokida o‘tkazilgan assotsiativ tajriba natijalari haqida to‘xtalamiz.

O‘tkazilgan tajriba shuni ko‘rsatadiki, *vatanga sadoqat* (21), *do‘stga sadoqat* (19), *oilaga sadoqat* (19) qadriyatlari hamda *vatanga xiyonat* (19), *do‘stga xiyonat* (18), *oilaga xiyonat* aksqadriyatlari (15) harbiy akademik litsey o‘quvchilari kognitiv maydonining markaziy qismini egallaydi. *Prezidentga sadoqat, konstitutsiyaga sodiqlik, vatanga sadoqat bilan xizmat qilish* (9), *burchga sadoqat* (5), *qasamyodga sadoqat* (4), *armiyaga sadoqat*, *Amir Temur sadoqatli insonlarga qattiq ishongan*, *harbiy xizmatchi*, *himoyalash*, *mardlik*, *vatanparvarlik* kabi assotsiativ munosabatlar yoshlarning harbiy tizimda tahsil olishlari bilan aloqador.

Vafo leksik vositasi *va’da* va *yor* obyektlari bilan birgalikda assotsiatsiyalanadi: *va’daga vafo* (12), *yorga vafo* (12). *It – vafo, xotin – jafo* (7), *itning sodiqligi* assotsiativ munosabati xalq turmush tajribasini hamda maqollar mazmunini o‘zlashtirish bilan bog‘liq. “Vafoli do‘st” kinofilmi, “Vafodorim” she’ri o‘quvchi-yoshlarning faoliyati, kuzatuvlari bilan aloqador.

“Sizning sodiq qulingizman”, kitobga sodiqlik, vafodor qul, vafodor xizmatchi, o‘tmishga sadoqat kabi kognitiv semalar yoshlarning tarixga oid bilimlari mahsulini aks ettiradi.

Shartnomaga sodiqlik, xiyonat jazosiz qolmaydi, hamkorlarga xiyonat kognitiv semalari ijtimoiy-siyosiy doiradagi sadoqat masalasini yoritadi.

Sendan foydalanish, tashlab ketish kognitiv semalari respondentning ruhiy holatini, oilaviy munosabatlarni ifoda etadi.

Psixolingvistik tajribalar “sadoqat” konseptini tushunishda umumiy belgilar bilan birgalikda tildan foydalanuvchining saviyasi, aqliy salohiyati va madaniy qarashlari bilan aloqador individual belgilarning ham namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1.O‘TIL, III−Ўзбек тилининг изоҳли луғати. −Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. − 688 б.

2.O‘TIL, IV−Ўзбек тилининг изоҳли луғати. −Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. -608 б.

3.Ҳакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. – Тошкент: Навоий университети, 2019. – 180 б.

4.Ҳакимова М. Ўзбек тилида абстракт номларсемантикаси. Филол. фан. док. (DSc) дисс. – Тошкент, 2019. – 230 б.

REKLAMA MATNLARIGA QO‘YILADIGAN LINGVISTIK TALABLAR

LINGUISTIC REQUIREMENTS FOR ADVERTISING TEXTS

Rayimov Qaxramon Qurbanaliyevich
Denov tadvirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Reklama matnlari ham muayyan matn ekanligi, reklama matnlariga qo‘yiladigan lingvistik talablarning turlari, reklama matnlaridagi asosiy g‘oya, zamonaviy reklama matnlarini turlari, Reklamalarni tartibga solish va tahlil qilishga bag‘ishlangan.*

Kalit so‘z: *Reklama matni, matn so‘zining lug‘aviy ma’nosi, iqtisodiy reklama, noiqtisodiy reklama, lingvistik me’yorlar, xizmatlar reklamasi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy reklamalar, “Raqobat to‘g‘risida” hamda “Reklama to‘g‘risida”gi qonunlar.*

Annotation: It is devoted to the fact that advertising texts are also a specific text, types of linguistic requirements for advertising texts, the main idea in advertising texts, types of modern advertising texts, regulation and analysis of advertisements.

Key word: Advertising text, dictionary meaning of the word text, economic advertising, non-economic advertising, linguistic standards, service advertising, social, economic, political advertising, "About competition" and " Laws on Advertising.

Reklama matnlari ham muayyan matn turi ekanligini hisobga olgan holda, ular uchun qo‘yiladigan lingvistik talablar tilshunoslikda matnning o‘ziga berilgan ta’riflar tahlilidan keyin keltirilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. O‘TILda *matn* so‘zi uchun quyidagi izoh keltirilgan: “**1** Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. **2** Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi”. [O‘TIL.2023. – B.131]. Keltirilgan ta’riflar reklama matnlariga ham taalluqli, albatta. Reklama matnlari muayyan mahsulot yoki xizmatning afzalliklari bayon qilingan fikrlarni o‘zida jamlovchi lisoniy

vositalardir. “Reklama matni” tushunchasi reklamaga aloqador bo‘gan nolisoniy vositalardan xoli bo‘lgan ma’lumotlarni o‘zida jamlaydi. Umuman olganda, matnlarni turlarga ajratish masalasi doimo tilshunoslar diqqat markazida turgan. Masalan, matn, undagi gaplarning o‘zaro mantiqiy bog‘liq bo‘lishi lozimligi haqida tilshunos M.Hakimov quyidagi fikrlarni keltirib o‘tadi: “Matn so‘zining lug‘aviy ma’nosida birikish, bog‘lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o‘zaro qaysidir bog‘lovchilar yordamida birikishini o‘rganish “Matn tilshunosligi” sohasining asosiy muammolaridan biri bo‘lib qoldi. Matn birliklarining o‘zaro bog‘lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko‘rinishi, olmosh turkumiga oid ba’zi so‘zlar, gapning so‘roq shakliga xos bo‘lgan ko‘rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o‘rin tutadi” [Hakimov M. 1993. – B.7.]. Olim ta’kidlaganidek, matnni hosil qiluvchi gaplarning mantiqiy bog‘liqligini takrorlar, olmoshlarning ba’zi turlari, kiritmalar kabi lingvistik vositalar ta’minlaydi. Aytish lozimki, matnning o‘ziga xos xususiyati sifatida bunday sintaktik birlik, avvalo, muayyan voqea-hodisa haqida axborot berishidir. Matnni (xoh u mikromatn bo‘lsin, xoh makromatn bo‘lsin) tashkil etuvchi qismlarda, ya’ni gaplar, xatboshilarda o‘zaro mazmuniy va grammatik bog‘liqlik bo‘lishi lozim. Anglashiladiki, matndagi gaplarning mantiqan bog‘liqligi uni hosil qilishning asosiy shartlaridandir. Fikrimizcha, reklama matnlariga qo‘yiladigan lingvistik talablarni ikki asosga ko‘ra belgilash lozim:

1) tilshunoslik me’yorlariga ko‘ra; 2) amaldagi qonunchilik talablariga ko‘ra. Reklama matnini hosil qiluvchi gaplarning mantiqan bog‘liqligi tilshunoslik me’yorlari talabi bilan yuzaga chiqadi, deyishimiz mumkin. Masalan, shirinlik mahsuloti reklamasi matnida gaplarning mantiqan bog‘liqligini ko‘rishimiz mumkin:

“*Yoqtirmaysanmi bizi? Xohlamaysanmi bizni? Quvnoq ta’m, Sladokda mujassam! Sladok!*” [https://youtube.com/watch?... 23.09.2023.]

Mazkur reklama matnida ma’nodosh so‘zlar (*xohlamaysanmi, yoqtirmaysanmi*), takrorlar (*bizni, Sladok* so‘zlarining takrorlanishi) mikromatnni hosil qilayotgan gaplarning mantiqiy bog‘liqligini ko‘rsatishga xizmat qilgan. Audiovizual reklamalarda ba’zan nolisoniy vositalar ham reklama matnida qo‘llangan so‘zlarning gap va matn mantiqiyligiga ko‘maklashayotganligini ko‘rsatib beradi. Jumladan, yuqorida keltirilgan reklama matnidagi “*Yoqtirmaysanmi bizni? Xohlamaysanmi bizni?*” savollari avtomobil haydayotgan shirinliklar tomonidan berilishi tasvirning mazmunni ochib berishga katta hissa qo‘shayotganligini anglatadi. Ammo tilshunos D.Mamirova reklama matnlarida lisoniy vositalar asosiy axborot yetkazuvchi vosita ekanligiga e’tibor beradi: “Har qanday reklama matni axborotni tinglovchi (mijoz)ga yetkazish uchun xizmat qilishda bir vosita sanaladi. Reklamaning birlamchi va asosiy elementi – bu til, ya’ni yozma va og‘zaki nutq hisoblanadi. Reklama matnlari oddiy so‘zlashuv uslubidagi axborot berish va ta’sir o‘tkazish funksiyasiga ega bo‘lgan boshqa: e’lonlar, peshlavha matnlari, shiorlar, afisha matnlariga nisbatan o‘ziga xos tuzilishga ega. Har qanday reklama matnidan anglashilayotgan tushunchalar undagi til birliklari orqali izohlanadi” [Mamirova D.Sh. 2018. № 3. – B. 56-59].

Tadqiqotchi matnning o‘ziga xosligi til birliklarining o‘zaro birining ikkinchisiga bog‘liqligi, mosligi va yaxlitligida ko‘rinishiga e’tibor qaratadi. Ammo reklamachilikda, xususan, o‘zbek reklamachiligida faqat nolisoniy vositalar orqali yaratilgan reklamalarning mavjudligi olimaning fikrlari u qadar to‘g‘ri emasligini ko‘rsatadi.

Reklama matnlariga qo‘yiladigan lingvistik talablar uning mazmuni bilan ham bog‘liq bo‘lishini inkor etib bo‘lmaydi. Bu xususda tilshunos Z.Tohirovning “OAV reklamalarining tili va uslubiyati, nazariyasi va amaliyoti” deb nomlangan qo‘llanmasida muhim ma’lumotlar aytib o‘tilgan. Jumladan, mazkur manbada olim reklama matniga qo‘yiladigan asosiy talablarni 5 guruhga bo‘lib o‘rganilishi maqsadga muvofiq ekanligini qayd qiladi: “1) bosh g‘oyani ta’kidlash zarur; 2) tovar o‘rnini aniq ko‘rsatish lozim; 3) iste’molchilarga uning foydali ekanligi ta’kidlash kerak; 4) savdo markasining nomi ta’kidlanadi va mustahkamlanadi; 5) matn aniq va lo‘nda yoziladi” [Botirova M. .6-jild, 3-son. – B.110].

Yuqorida asosiy deya qaraluvchi bu talablar reklama qilinayotgan mahsulot, xizmatlardan foydalanish va bu mahsulotlarni sotib olishda mijozlarga xizmat va mahsulotlar qanday qulaylik va afzalliklar yaratishga qaratilgan. Reklama matnlaridagi asosiy g‘oya mijozga taklif qilinayotgan mahsulot (tovar, xizmat) lar xaridorlar uchun foydali, qulay, qolganlariga nisbat afzal jihatlarini ifodalashga xizmat qilishi, shubhasiz, reklama matnlarining mazmuni bilan bog‘liq jarayon hisoblanadi. Aslida, kopirayterlar bu kabi talablarga jiddiy yondashsalar va reklamalarni yaratishda ularga amal qilsalar, mahsulot ishlab chiqaruvchisi va xizmat ko‘rsatuvchiga nisbatan aholining ishonchi ortadi. Shu tufayli bu kabi talablar reklamalarni tartibga soladigan qonunlarga kiritilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Umuman olganda, reklama matnlari orqali ifodalangan ma’no-mazmun ularni aynan qanday mahsulot yoki xizmatni reklama qilayotganligiga ko‘ra muayyan turlarga ajratish imkonini beradi. Mutaxassislar zamonaviy reklama matnlarini quyidagi turlarga ajratishni taklif qiladilar: “1) iqtisodiy reklama; 2) noiqtisodiy reklama. Bunda har bir reklama turi o‘z ichki guruhlariga klasterlanadi. Masalan, iqtisodiy reklamalarning o‘zi mahsulotlar, xizmatlar reklamasiga bo‘linishi, mahsulotlarning o‘zi oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarga ajralib ketishi mumkin. Xuddi shuningdek, noiqtisodiy reklamalar siyosiy reklama, ijtimoiy reklama kabi turlarga bo‘linadi”. Albatta, reklamalarni bu kabi turlarga ajratish ular matnida qanday til birliklaridan foydalanilganiga bevosita bog‘liq. Ammo reklamalarni yuqorida sanalgan turlardan biriga kiritish uchun ularda lisoniy vositalar bo‘lishi shart, deb hukm qilish o‘rinli emas. Chunki ba’zi reklamalarni ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy reklama turlaridan biriga kiritish uchun tasvirning o‘zi yetarli bo‘lishi mumkin. Ma’lum bo‘ladiki, reklamalarni muayyan turlarga ajratishda ular matni uchun tanlangan so‘z birliklarini to‘g‘ri ajratish muhim ahamiyatga ega. Aytib o‘tilganidek, talablarga mos reklama matni yaratish uchun madaniy nutq uchun talab etiladigan lingvistik me’yorlarga amal qilish lozim bo‘ladi.

Lingvistik me’yorlar adabiy tilni umumxalq tilidan ajratib turadigan qoliplardir. Shu sababli lingvistik me’yorlar manbalarda adabiy me’yorlar tarzida

ham qo‘llanadi. “Adabiy me’yor til unsurlaridan til qonuniyatlariga uyg‘un, jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida barqarorlashgan ijtimoiy-nutqiy amaliyot va an’anaga muvofiq holda foydalanish qoidalari bo‘lib, o‘zbek adabiy tilida quyidagi me’yorlar farqlanadi: 1) leksik (so‘z qo‘llash) me’yorlar; 2) talaffuz me’yorlari; 3) so‘z yasalishi me’yorlari; 4) morfologik me’yorlar; 5) sintaktik me’yorlar; 6) uslubiy me’yorlar” [Mahmudov N. va boshq 1995. – Б. 22.]. Sanalganlar qatoriga aksariyat reklamalarning vizual ko‘rinishga ega ekanligini hisobga olgan holda orfografik me’yorlarni ham qo‘shish mumkin. Adabiy til talablariga ko‘ra, sanalgan lingvistik me’yorlarning birortasi nutq jarayonida buzilmasligi lozim. Reklama matnlarining aksariyati adabiy til asosida yaratiladi. Ammo reklama ta’sirchanligini ta’minlash, unda o‘ziga xoslikni bo‘rttirish, g‘ayritabiiylik evaziga bo‘lsa-da, diqqatni jalb qilish ishtiyoqi ba’zi reklamalarda me’yorlardan chekinishga sabab bo‘ladi. Qolaversa, televideniye, matbuot, peshlavha, monitor va radiodagi reklamalarni me’yor nuqtayi nazaridan tartibga solish mumkin bo‘lsa-da, internet tarmog‘i orqali uzatiladigan reklamalarda me’yor buzilish holatlari tez-tez uchraydi. Masalan, quyidagi reklama matnida leksik me’yorning buzilishi holatiga guvoh bo‘lishimiz mumkin [https://www.youtube.com/watch? 23.09.2023]:

Yangi turar-joylar reklamasida “tepadan ko‘rinish” birikmasi ekran yozuvi sifatida qo‘llangan va bu yozuv yangi uylarning yuqoridan ko‘rinishi tasviri bilan birga efirga uzatiladi. Bu o‘rinda, nazarimizda, “yuqoridan ko‘rinish” birikmasini qo‘llash adabiy til nuqtayi nazaridan to‘g‘ri bo‘lardi. Fikrimizni O‘TILda berilgan “tepa” va “yuqori” so‘zlari izohi ham dalillaydi. Masalan, *tepa* so‘zining 8 ta ma’nosi sharhlansa-da, uning birinchi ma’nosi o‘rin-joy oti ma’nosini anglatadi: “**1** Yer sathidan baland, do‘ng joy; tepalik, balandlik” [O‘TIL. 2023.B.211-212]. *Yuqori* so‘zining O‘TILda 10 ta ma’nosi keltirilgan, ammo birinchi berilgan izohning o‘zi reklama matnida aynan shu so‘z *tepa* so‘zi o‘rnida reklama matnida qo‘llanishi lozimligini anglatadi: “**1** Biror narsaning eng ustki qismida joylashgan; tepadagi, balanddagi, ustki” [O‘TIL. 2023.B.281-282]. Keltirilgan misol kopirayterlarning reklama matnida so‘z tanlash jarayoniga mas’uliyat bilan yondashishlari lozim ekanligini ko‘rsatadi. Anglashiladiki, reklama matnini yaratilishida lingvistik vositalar, til birliklari va lingvistik talablar muhim ahamiyat kasb etadi.

Reklamalarning foydalanuvchilar uchun qiziqarli bo‘lishi, diqqatni jalb qilishi uchun ularning yaratilishida ko‘pgina o‘rinlarda til me’yorlardan chekinish holatlari, ayniqsa, reklama matnlarida uchraydigan yasama so‘zlarning yasalish me’yoriga amal qilmaslik holatlarini kuzatish mumkin. Albatta, bunday so‘z

yasalishlari, garchi reklama juda ommalashib ketsa-da, adabiy tilga o‘rinlashishi juda qiyin. Shunday reklamalar sirasiga makaron mahsuloti reklamasini kiritish mumkin:

“*Hey-hey!!! Mahallamizda, ota va bolalar har bir mavsumda, Sevadi onamiz qilsalar bir zumda! Maka, makarolton!*” [https://www.youtube.com/watch? 23.09.2023]

Reklamada yorqin ranglardan, o‘ynoqi musiqadan, shuningdek, yengil xirgoyidan foydalanilgani uning ta’sirchanligini oshiradi, so‘z yasalishidagi g‘alizlikni sezdirmaydi. Ammo “Rolton” ozuqaviy mahsuloti reklamasida makaron va “Rolton” ziravorining aralashmasidan o‘ziga xos yangi so‘z yasalishi (Makarolton) va reklama matnida qo‘llanishi bilan bu so‘zning o‘zbek tilida muloqot qiluvchilar tomonidan qabul qilinishi farqli hodisa ekanligi fikrimizni dalillaydi. Demak, oydin bo‘ladiki, har bir reklama matnida boshqa me’yorlar qatorida so‘z yasalishi me’yorlariga qat’iy amal qilish talab etiladi. Chunki reklamalar ham boshqa mediamahsulotlar singari xalqimiz ma’naviyatiga ta’sir qilishi shubhasiz. Buni yosh bolalarning reklamalardagi ba’zi epizodlarni takrorlashga harakat qilishlarida ham ko‘rishimiz mumkin. Shunday ekan, kopirayterlar adabiy til me’yorlariga javob beradigan so‘z yasalish usullaridan foydalanishlari tavsiya etiladi.

Reklama matnlarida lingvistik me’yorlardan chekinish holatlari ularda orfografik me’yorlarning buzilishida ham namoyon bo‘ladi. Bunday me’yor buzilishlari vizual reklamalarda uchraydi. Talaffuz me’yorlariga amal qilish o‘zbek tilida so‘zlashuvchilarning individual va dialektal o‘ziga xosliklariga qaramay yozma nutqdan oson va samarali foydalanishlarini ta’minlaydi. Imlo qoidalari yozma muloqotni ta’minlashi bilan amaliy jihatdan o‘z ahamiyatiga ega. Bunda imlo lug‘atlaridan foydalanish samarali bo‘ladi. Negaki “Imlo lug‘atlari nafaqat so‘zlarning yozma shakli, balki og‘zaki talaffuz shaklining ham me’yorlashuvi va uning muayyan turg‘un, adabiy holatda bo‘lishiga xizmat qiladi, zero, aksariyat so‘zlar yozma shaklga asoslangan holda talaffuz qilinadi. Imlo lug‘ati tilning lug‘aviy boyligini o‘zida jamlovchi va saqlovchi ishonchli manba hamdir, chunki u boshqa tip lug‘atlarga kiritilmaydigan ba’zi so‘z va so‘z shakllarini ham qamrab oladi” [O‘TKIL. 2023.B.3. – 648 b]. Aslida, hali tilga endi-endi kirib kela boshlagan yangi so‘zlar imlosi aksariyat hollarda ommaviy axborot vositalari orqali foydalanuvchilar xotirasida o‘rinlashadi. Reklama matnlarining televideniye, internet va peshlavhalarda tez-tez takrorlanishi, foydalanuvchilarning bunday reklama matnlarini ko‘p bora ko‘rishi hisobga olinganda, ularning orfografik jihatdan to‘g‘ri shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Chunki bunday reklama matnlari aholi savodxonligi darajasiga ta’sir qilishi shubhasiz. Masalan, imlo me’yorlariga amal qilmaslik holati mashhur ichimlik reklamasida uchraydi va bu reklama matni quyidagicha shakllantirilgan: “*Yangi Fantani ta’tib ko‘ring*”. Mazkur reklama matnining markaziy teleradiokanallarda juda ko‘p namoyish etilishi “tatib ko‘rmoq” so‘zining kishilar xotirasida noto‘g‘ri orfografik shaklda o‘rinlashishiga sabab bo‘ladi, albatta. Ma’lum bo‘ladiki, reklama matnlarini yaratishda kopirayterlar orfografiya me’yorlariga to‘liq amal qilishlari shart. Bu reklama matnlariga qo‘yiladigan talablarning eng muhimlaridandir.

Reklama matnlarida kuzatiladigan lingvistik me'yor buzilishlarining katta qismi uslubiyat bilan bog'liq. Bunday holat, ayniqsa, tarjima qilingan reklamalarda ko'p uchraydi. Bunga kopirayterlar yoki tarjimonlarda mahorat va malaka yetishmasligi sabab bo'ladi, nazarimizda. Muhimi shundaki, nutq uslublaridan ma'lum bir nutq vaziyatida to'g'ri foydalana olish uchun chuqur bilim va yuksak tajriba lozim bo'ladi. Bunday vaziyatda adabiy til asosiy vazifani bajarishi kerak. Bu borada ushbu fikrlarni o'rinli deyish mumkin: "Kishi o'z fikrini aniq va ravon ifodalashi uchun tildagi uslublardan ham xabardor bo'lishi, kundalik so'zlashuv tilidan tashqari, rasmiy ish yuritish tilini ham bilishi kerak. Chunki oddiy ishchimi, dehqonmi, tadbirkormi yoki ziyolimi, baribir, hech bo'lmaganda, ariza, tilxat yoki ishonchnoma yozishiga to'g'ri keladi" [Aminov M., Madvaliyeva S., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. 2021. – B.6. – 528 b.]. Shunday bo'lsa-da, muayyan uslubga xos til birliklarini boshqa uslubda qo'llash holatlari zamonaviy reklamalarda uchrab turadi:[https://www.youtube.com/watch?v 23.09.2023]

- *Voy! Senda ham Velonami? Qanaqasi?*
- *Menda olchaligi, senda-chi?*
- *Shokoladli!*
- *Menda esa bananli bulutcha!*
- *Bu mening sevimli shirinliklarim!*
- *Men Velonani yaxshi ko'raman, chunki u salyutlarga o'xshaydi!*

Mazkur reklama matni katta yoshdagi ofis ishchilari tilidan (yosh bolalar ovozida) bayon qilinishi orqali o'ziga xoslik ta'minlanishiga erishilgan. Ammo reklama takror-takror efirga uzatilishi undagi uslubiy nomutanosiblikni yaqqol yuzaga chiqaradi. Aytish mumkinki, reklama matnlarini uslubiy me'yorlarga amal qilingan holda yaratilishi ularning samaradorligini ta'minlaydi. Reklama matnalridagi bunday xatoliklarning oldi olinishi mahsulotning ishlab chiqaruvchisi, yetkazuvchi, xazmat ko'rsatuvchi, qo'yingki, mahsulotni ishlab zanjirida ishtirok etgan barcha uchun, shu bilan birga uni xarid qiluvchi mijozlar uchun ham manfaatli bo'ladi.

Reklama matnlariga qo'yiladigan talablar nafaqat tilshunoslik me'yorlari, balki amaldagi qonunchilik qoidalariga ham zid bo'lmasligi lozim. Jumladan, 2022-yilda qabul qilingan 53 moddali "Reklama to'g'risida"gi qonunda ham reklama matniga taalluqli ayrim talablar mavjud. Mazkur qonunning 6-moddasida reklama davlat tilida tarqatilishi, boshqa tilga tarjimasi davlat tilidagi hajmning 20 foizidan oshmasligi kerakligi bayon qilingan. [https://lex.uz/uz/docs/-6052631 23.09.2023] Qonunning bu moddasi talablari tilning davlat tili sifatidagi maqomini mustahkamlashda, jonli nutqda varvarizm so'zlarining kam qo'llanishiga yordam beradi. Shu jihatdan me'yoriy hujjatlar, xususan, reklama bilan bog'liq qonunlar bevosita lingvistik me'yorlarning yuzaga chiqishiga ham yordam beradi. Ammo "Reklama to'g'risida"gi qonunning 6-moddasi talablaridan chetga chiqish holatlari zamonaviy reklamachilikda uchrab turadi. Buni ayrim muassasa va korxonalarning ochilish sanasi, kuni kabilarni ifodalovchi tashqi reklamalarda ham ko'rishimiz mumkin. Vaholanki, qonunda reklamaning to'liq chet tilida berilishiga faqat chet tilida nashr etiladigan yoki efirga uzatiladigan dasturlardagina ruxsat etilgan. Demak, reklama matnlarini tayyorlovchilar reklamalar davlat tilida berilishiga

e’tibor qaratishlari, o‘zga tilli foydalanuvchilar uchun matnning tarjimasini 20 foiz hajmdan oshmagan holda kiritishlari kerak bo‘ladi. Bu esa qonundagi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirishga xizmat qiladigan eng muhim moddalardandir.

“Reklama to‘g‘risida”gi qonunning 16-moddasida “jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyiga qarab, boshqa holatlariga ko‘ra kamsitish yoki o‘zga shaxslarning tovarlarini badnom qilish” [https://lex.uz/uz/docs/-6052631 23.09.2023] taqiqlanishi bayon qilingan. Qonundagi bu talablar bevosita reklama matniga aloqador, deyishimiz mumkin. Chunki raqobatchilar yoki boshqa shaxslar, korxonalar huquqlarining buzilishi bilan bog‘liq holatlar, asosan, reklama matnlarida keltirilgan lisoniy vositalar yordamida yuzaga chiqariladi. Shunday holatlar kuzatilganda va jabrlanuvchi tomon sudga murojaat qilganda lingvist-ekspert xulosasiga ehtiyoj tug‘iladi. Masalan, reklama matnida mahsulot yoki xizmatdan foydalanish muayyan yosh chegarasidagi shaxslarga mo‘ljallanganligini ifodalashda shu yosh chegarasiga tushmaydigan, shaxslarning nafsoniyatiga tegmaydigan, ularni haqoratlamaydigan til birliklarini qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shunday o‘rinlarda qonun talablari buzilgan yoki buzilmaganligini to‘g‘ri aniqlash va tegishli xulosaga kelish lingvist-ekspertning yuksak malakaga egaligi, til me’yorlarini yaxshi o‘zlashtirganligiga bog‘liqdir. Shu tufayli “Reklama to‘g‘risida”gi qonunda noto‘g‘ri reklama tushunchasi sharhlangan. Unga ko‘ra “noaniqligi, bir xil ma’noli bo‘lmaganligi, bo‘rttirib yuborilishi, yashirib ketilishi, tarqatilish vaqti, joyi va usuliga nisbatan talablarning hamda qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa talablarning buzilishi natijasida reklamadan foydalanuvchilarni chalg‘itadigan yoki chalg‘itishi mumkin bo‘lgan, yuridik va jismoniy shaxslarga, shuningdek jamiyat hamda davlat manfaatlariga moddiy zarar va ma’naviy ziyon yetkazishi mumkin bo‘lgan reklama” noto‘g‘ri reklama hisoblanadi” . [https://lex.uz/uz/docs/-6052631 23.09.2023] Foydalanuvchilarni chalg‘itish, adashishlariga sabab bo‘lishga qaratilgan reklamalarda bu xususiyat reklama matni orqali amalga oshiriladi. Bularning hammasi reklama matniga qo‘yiladigan lingvistik talablar bilan chambarchas bog‘liq.

Reklama matni orqali ifodalangan lisoniy birliklar nolisoniy birliklar hamkorlikda nutqiy voqelanaqdi. Shu tufayli reklamaning lisoniy birliklari sifatida uning matni, shiori va slogan kabilarni ajratish mumkin bo‘ladi. Nolisoniy birliklarga esa jonli tasvir, ovoz, musiqa, ovoz effektlari kabilarni kiritish mumkin. Lisoniy va nolisoniy birliklar reklamaning mazmunini yoritadi, ta’sirchanligini oshiradi va uni boyitadi. Misol uchun ta’kidlash mumkinki, *Coca-Cola* ichimligining ayrim etiketkalarida sanchqi, yurak shaklidagi likopcha va ichimlik shishasining tasviri tushirilganini ko‘rishimiz mumkin. Bunda sanchqi “men” (inglizcha I), “yurakli” likopcha “sevaman” va ichimlik idishi *Coca-Cola* ma’nosini bildiradi. Ularning barchasi birgalikda bo‘lganda esa “Men Coca-Colani sevaman” degan ma’nodagi matn hosil bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, fikrni ifoda qilishning asosiy vositasi gap hisoblansa, ayrim hollarda reklama matnlarida uni hosil qilishda an’anaviy harflardan emas, balki muayyan belgilardan foydalanish mumkin. “Sintaksisning asosiy birligi gapdir. Gap fikrni shakllantirish,

ifodalash va bayon qilishning asosiy vositasi, muayyan tilning qonun-qoidalari asosida shakllangan sintaktik birligidir. Gapning asosiy funksional belgisi kommunikativlik, ya'ni fikr ifodalash va bayon qilish vazifasidir". [Маҳмудов Н., Нурмонов А. 1995. – Б. 22.] Shu bois belgilar bilan bo'lsa ham, aytilmoqchi bo'lgan fikr ifodalanishi va bu fikrning iste'molchilar va foydalanuvchilarga tezda yetib borishining ta'minlanishi reklamalarning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Tadqiqotchi Sh.Yunusova reklamalarda qo'llanadigan nolisoniy vositalarni quyidagicha tasniflaydi: "1) mashhur shaxslar ishtiroki; 2) mahsulot tasviri; 3) ritmik musiqa; 4) audiovisual vositalar; 5) voqealar rivoji tasviri; 6) yashirin reklama; 7) yozuv hajmining o'zgarishi; 8) dekoratsiya va liboslar". [Yunusova Sh. 2023. – B.96. – 135 b.]. Bu ro'yxatni, albatta, uzoq davom ettirish mumkin. Chunki reklama ishlab chiqarishda texnik imkoniyatlarning oshib borishi nolisoniy vositalarning oshishiga ham bevosita ta'sir qiladi. Shundan kelib chiqqan holda, reklamalarning nutqiy voqelanishida hamkorlik qiladigan nolisoniy vositalarning turlari ham karrasiga oshib boradi. Aslida, nolisoniy vositalar reklama matni orqali ifodalanayotgan ma'noni bo'rttirishi, yaqqollashtirishi, hatto o'zgartirib yuborishi mumkin. Shunday o'rinlarda ham reklama qilinayotgan mahsulotning ishlab chiqaruvchisi yoki xizmat ko'rsatuvchining raqobatchilari huquqlari buzilishi mumkin. Masalan, reklama roligi qahramonining raqobatchi brend mahsulotini chetga surib, reklama qilinayotgan mahsulotdan foydalanishi ham matnsiz, faqat tasvir vositasida amalga oshirilishi mumkin. Ma'lum bo'ladiki, reklama matniga qo'yiladigan talablar matnning voqelanishida hamkorlik qiladigan nolisoniy vositalar tahlili natijalarini ham umumlashtirishi maqsadga muvofiq.

Reklama, bir tomondan, barcha iste'molchilar idealiga mos keladigan shaxsni shakllantirishda ishtirok etsa, ikkinchi tomondan, u jamiyatdagi asosiy axloqiy qadriyatlariga qaratilgan bo'ladi. Reklamaning asosiy vazifasi mahsulot bilan iste'molchilarni tanishtirishgina bo'lib qolmasdan, ba'zida salbiy axborotni tarqatish quroli bo'lib ham xizmat qilishi mumkin. Ayrim hollarda reklama unda ifodalangan tovar belgisi muayyan jismoniy yoki yuridik shaxs qadr-qimmati, obro'siga daxl qilishi yoki boshqa salbiy xususiyatlarni ifodalashi mumkin. Ana shunday hollarda reklama matnlarini jiddiy tadqiq qilish zarurati paydo bo'ladi. Ayniqsa, bugungi kunda ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari soni ortgani sayin tadbirkorlar arzon va ommabop reklama tarqatish vositasi sifatida internetdan foydalanishni afzal ko'rishadi. Reklama qayerda va qay tartibda tarqatilishidan qat'i nazar, u avvalo mavjud qonun normalari, til me'zonlari talabiga muvofiq bo'lishi zarur.

Reklamalarni tartibga solish va tahlil qilish bugungi globallashuv va keng axborot olamida jiddiy va dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bugun nafaqat yurtimizda, balki jahon hamjamiyatida sifatli reklamalarni e'lon qilish bilan bog'liq muammoli vaziyatlar mavjud. Reklama faqatgina axborot tashish funksiyasini bajarib qolmasligi kerak. Bundan tashqari, millat axloqiy tendensiyalariga, konstitutsiyaviy tuzumiga hamda mavjud qonun me'yorlariga muvofiq bo'lishi lozim. Hozirgi kunda reklamalarni e'lon qilishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Davlat tili to'g'risida", "Raqobat to'g'risida" hamda "Reklama to'g'risida"gi qonunlar asosiy me'yoriy hujjat vazifasini bajaradi. Ya'ni reklama

beruvchi reklamalar ssenariysini ayni shu qonun me'yorlari talablaridan chetga chiqmagan holda tuzishi zarur bo'ladi. Ushbu qonun hujjatlaridan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda "Davlat tili to'g'risida"gi qonun umumiy mohiyat kasb etadi va umumnormativ holatlar ushbu qonun doirasida amalga oshiriladi. "Reklama to'g'risida"gi qonun esa xususiy mohiyat kasb etib, aynan ushbu qonun hujjati orqali reklamaning asosiy mezonlari belgilanadi. Umuman olganda, reklamaning shakliy va mazmuniy tuzilishi ushbu qonun hujjati doirasida bo'lishi lozim.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, reklama matnlariga qo'yiladigan asosiy talablar ularning to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyligi, iste'molchilar uchun foydaliligi, boshqalarning huquq va erkinliklariga tahdid solmasligidan uborat. Reklama matnlariga qo'yiladigan lingvistik talablar tilshunoslik me'yorlari va amaldagi qonunchilik talablaridan kelib chiqadi. Bu talablarning kopirayterlar tomonidan chuqur o'rganilganligi va amaliyotda qo'llanishi munozarali vaziyatlar yuzaga kelishining oldini oladi. Biroq reklamadan ko'zlangan maqsad ma'lum bir mahsulot (xizmat, tovar)ning qolganlaridan afzal ekanligini namoyon etishdan iborat bo'lganligi bois ayrim o'rinlarda adabiy me'yorlardan chetga chiqish holatlari uchrab turadi. Ba'zan bu nolisoniy vositalar yordamida amalga oshiriladi. Shu bois reklama matnlariga qo'yiladigan talablar nolisoniy vositalar hamkorligi tahlili natijalariga ham tayangan holda ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbek tilining izohli lug'ati, 6 jildlik, 3-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023. – B.131.
2. Hakimov M. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 1993. – B.7.
3. Mamirova D.Sh. Reklama matnlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar // Хорижий филология, 2018. № 3. – B. 56-59.
4. Botirova M. O'zbek tilida reklama matnlari tadqiqiga doir ishlar tahlili // So'z san'ati xalqaro jurnali. 6-jild, 3-son. – B.110.
5. Mahmudov N. va boshq. Ona tili: O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun darslik. – Toshkent: O'zME, 2018. – B.19-20.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati, 6 jildlik, 5-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023. – B.211-212.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati, 6 jildlik, 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023. – B.281-282.
8. O'zbek tilining katta imlo lug'ati. – Toshkent: Kafolat print company, 2023. – B.3. – 648 b.
9. Aminov M., Madvaliyeva S., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. Davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – B.6. – 528 b.
10. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 22.

11. Yunusova Sh. O‘zbek tilidagi reklama matnlarining sintaktik xususiyatlari va ularning pragmatik xoslanishi: Filol. fanl. fals. dokt. (PhD) ... diss. – Guliston, 2023. – B.96. – 135 b.
12. https://youtube.com/watch?v=dZcw9OlcmY8&si=LIC8b5cOFur0tOSA [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
13. https://lex.uz/uz/docs/-6052631 [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
14. https://lex.uz/uz/docs/-6052631 [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
15. https://lex.uz/uz/docs/-6052631 [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
16. https://adindustry.ru/doc/1123 [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
17. https://www.youtube.com/watch?v=tW-TiPMnhpA [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
18. https://www.youtube.com/watch?v=4OIik4e-nMY [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.
19. https://www.youtube.com/watch?v=tW-TiPMnhpA [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 23.09.2023.

TOG‘AY MUROD ASARLARIDA QO‘LLANILGAN ANTROPONIMLARNING LEKSIK- SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Eshmirzayev Bahodir Jo‘rayevich
DTPI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Аннотация: Mazkur maqolada hozirgi o‘zbek tilida Alloh hamda payg‘ambarlarning go‘zal nomlari zaminida yasalgan atoqli otlar Tog‘ay Murod asarlarida qo‘llangan antroponimlarning semantik xususiyatlari asosida tahlil qilingan.
Kalit so‘zlar: antroponim, atoqli ot, komponent, diniy adabiyot, ilmiy adabiyot.
Abstract: In this article,the modern Uzbek nouns based on the beautiful names of God and the prophet are analyzed based on the semantic characteristics of the anthroponyms used in the works of Togay Murad.
Keywords:anthroponym,noun,component,religious literature, scientific literature**.**

Hozirgi o‘zbek tilida Allohning go‘zal nomlari zaminida yasalgan ko‘pgina ismlar mavjud va ular o‘zbek kishilarining atoqli otlari hisoblanadi. Bu Tog‘ay Murod asar- laridan olingan quyidagi dalillardan yorqin ko‘rinib turibdi: Mo‘min (omonli va omon- lik beruvchi) ismi – Yulduzlar mangu yonadi‖ asarida va – Ot kishnagan oqshom qissa- sida, Karim (karamli, saxovatli, kechirimli) – Yulduzlar mangu yonadi qissasida,Rah- mon (o‘ta mehribon) – Ot kishnagan oqshom‖ asarida, Jabbor (bandalari ishini isloh et- uvchi), Xoliqul (yartuvchi; xal qiluvchi) ismlari – Yulduzlar mangu yonadi asarida, Shokirqul (oz ishga ko‘p mukofot

beruvchi) – Ot kishnagan oqshom‖arda, Majid(ne‘- mati va ehsoni bepoyon) – Oydinda yurgan odamlar asarida, Hamid (hamdu sanoga, maqtovga loyiq zot) – Yulduzlar mangu yonadi qissasida va – Ot kishnagan oqshom asarida, Samad (bahojat, hojatbaror) – Yulduzlar mangu yonadi va – Oydinda yurgan odamlar asarlarida , Qodir (qudratli, mislsiz kuch va qudrat sohibi) – Ot kishnagan oq- shom asarida, Nurmat (o‘z –o‘zini, borliqni ayon etib, ravshan qilib turuvchining quli). – Yulduzlar mangu yonadi‖ asarida, Nurali (o‘z – o‘zini, borliqni ayon etib, ravshan qi- lib turuvchining quli) – Oydinda yurgan odamlar qissasida, Sobir (gunohkor,isyonkor- larga jazo berishga shoshilmaydigan zot) – Yulduzlar mangu yonadi qissasida uchraydi.

Alloh taolo nomi ishtirok etadigan o‘zbekcha ismlarning katta bir guruhini oxiri –ulla (-ulloh, - alloh) komponenti bilan tugaydigan atoqli otlar tashkil qiladi. Bu ismlarda Al- lohni turli tomonlama ta‘rif va tavsiflash hamda bu fikrni chaqaloqqa beriluvchi nom or- qali izhor qilish, shuningdek, farzandli bo‘lishni yaratganning (xudoning)iroda- siga bog‘ lash, bu uchun shukronalar qilish, bolaning borlig‘i, kelajagi, istiqbolini tang- rining xo - hish-irodasi deb bilish kabi ko‘pgina murakkab ma‘nolar ifodalanganini ko‘- ramiz[2,194 194]. Quyida Tog‘ay Murod asarlarida uchraydigan, oxirida –ulla kompo- nenti mavjud ismlar ifoda qiluvchi ma‘nolarni izohlashga harakat qilamiz: Ziyodulla (Alloh bergan tuhfa, ehson; Allohning marhamati yoki Alloh ustun, ortiq qilib bergan bola) va Fayzulla (Allohning marhamati, himmati; shafqati, muruvvati yoki Allohning quvnoq, baxtiyor farzandi) ismlari – Ot kishnagan oqshom asarida, Xayrulla (Allohning muruvvati, ehsoni, sahovati) – Oydinda yurgan odamlar qissasida uchraydi.

Diniy ruhdagi o‘zbekcha ismlarning ikkinchi manbayi bu payg‘ambarlarning ismlar- dir.Ma‘lumki, tarixda anchagina payg‘ambarlar o‘tgan bo‘lib, ularning aniq soni mavjud diniy ilmda yetarli ravishda belgilangan emas. Ba‘zi manbalarda ularning soni 24 ming deyilsa, boshqa adabiyotlarda bundan ortiqroq yoki kamroq adad keltiriladi. – Qur‘oni karimda 25 nafar payg‘ambarning nomi aniq keltirilgan bo‘lib, bular: Odam, Idris, Nuh, Hud, Solih, Ibrohim, Ismoil, Is’hoq, Ya’qub, Yusuf, Lut, Ayyub, Zulkafl, Yunus, Muso, Horun, Shuayb, Ilyos, al – Yasa’, Dovud, Sulaymon, Zakariyyo, Yahyo, Iso va Muham- maddir [1, 13]. Xizr, Luqmon va Iskandar Zulqarnayn esa avliyolar safiga kiritiladi.

Payg‘ambar leksemasi fors - tojik tilida yasama so‘z hisoblanadi. Uning birinchi qis- mi payg‘am – xabar ma‘nosini, ikkinchi komponenti – bar (burdan – eltmoq fe‘lining hozirgi zamon asosi)dan iboratdir. Diniy adabiyotlarda, xususan, Qur‘oni karim va ha- hadislarda – payg‘ambar ma‘nosida nabi va rasul so‘zlari ishlatilgan. Har ikkala so‘z ham arabcha bo‘lib, Nabi – ilohiy xabar keltiruvchi, xabarchi; Rasul – – elchi, Ollohning elchisi ma‘nolarini bildiradi. Ba‘zi tarixiy lug‘atlarda Rasul ilohiy kitob sohiblariga nisbatan ham ishlatilgan. Tog‘ay Murodning – Yulduzlar mangu yonadi‖ asarida Nabi oqsoqol nomi keltirilgan.

Diniy va ilmiy adabiyotlarda ko‘rsatilishicha, Odam Ato Yer yuziga yuborilgan birinchi payg‘ambardir. Odam atamasi qadimiy suryoniycha Adam (qizil tuproq) so‘zidan olingan. – Odam so‘zining turli adabiyotlar va tarixiy lug‘atlardagi izohlaridan ma’lum bo‘lishicha, u quyidagi ma‘nolarni ifodalagan: 1.Odam Ato; 2. Inson, odam; 3. Qora loydan yaratilgan birinchi odam; 4. Tuproqdan yaratilgan

inson; 5. Qizil tuproq; 6. Bug‘doyrang; 7.Yerning ustki qismi, po‘sti – aadim. – Shajarayi turk asarida – Lafzi odam arab tili turur. Yerning qirtishini odim der. Azroil turfoqni yerning ichindin olmadi, taqi qirtishindin olib erdi. Aning uchun odam tedilar, laqabi safiyolloh turur, deyiladi.Tog‘ay Murodning – Oydinda yurgan odamlar qissasida Odam Ato va Momo Havo ismlarini uchratamiz:
- Bizni yaratmish Odam Atomizga bir ta’zim!
- Bizni bino etmish Momo Havomizga bir ta’zim!
Payg‘ambarlarning tilga olingan nomlarining aksariyati o‘zbek kishilarining atoqli oti sifatida ham keladi. Shuningdek, bu nomlarga boshqa ismlar yoki so‘zlar qo‘shilgani holda yangi nomlar hosil qilingan: Ibrohimboy – Ot kishnagan oqshom asarida, Ismoil – Yulduzlar mangu yonadi qissasida, Yunus – Oydinda yurgan odamlar asarida, Hamid (Allohga hamdu sano aytuvchi) – Yulduzlar mangu yonadi va – Ot kishnagan oqshom asarlarida, Nabi (payg‘ambar) – Yulduzlar mangu yonadi‖ asarida, Nazir (azoblardan ogohlantiruvchi), Fozil (fazlu karam sohibi) va Muhammad (maqtaluvchi) ismlari – Ot kishnagan oqshom qissasida uchraydi.

– Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi asarida Lut payg‘ambar nomi keltiriladi. Tavrotda ko‘rsatilishicha, Lut Ibrohimning akasi Horonning o‘g‘li. – Qissasi Rabg‘uziyda esa Lut ibn Hozar ibn Vorih ibn Horon deb ko‘rsatiladi. (Rabg‘uziy. 1, 87) Lut qadimiy ibriycha so‘z bo‘lib, – yopishib olmoq ma‘nosini bildiradi. Ba‘zi lug‘atlarda bu so‘z – sodomcha aybni yuzaga keltirmoq ma‘nosiga ega ekanligi qayd etilgan.

Ismoil nomining ma‘nosi va qo‘yilishi haqida turli ma‘lumotlar mavjud: Soraning talabi bilan Ibrohim Hojarni Safo va Marva tog‘lari orasida suvsiz bir joyga tashlab keladi. Hojar o‘g‘lini tuqqandan so‘ng chaqaloq uchun suv axtarib, ikki tog‘ – Safo va Marva orasida yuguradi: – Ul yugurmak bu kun hojilarga sunnat qoldi. Ul holda Hojar Tengrig‘a Isma’ ya ilu teyu munojot qildi. I suryoniy tilincha tengrining oti turur. – Iziyo, eshitgil! temak bo‘lur. Ul yo‘ldin Ismoil ot berildi(Rabg‘uziy. 1,75)
Demak, Ismoilga ismini farishtalar yoki Hojar bergan bo‘lishi mumkin. Bu ism qadimiy ibriycha bo‘lib, – tangri eshitdi degan ma‘noni bildiradi.

Tog‘ay Murodning – Bobosi bilan nevarasi hikoyasida Ismoil nomi uchraydi.
Yunus yodgorliklarda ko‘p uchrovchi payg‘ambar bo‘lib, uning ikkita ismi bo‘lgan: Yunus va Zannun. – Yunus bizning toat va xidmatda erkanda ani yalavoch taqi sovchi ataduq. Bir soat bizdin g‘ofil bo‘di, ersa baliq ataduq (Rabg‘uziy, 2, 63). Demak, Zannun (Zunnun) – baliqlar sohibi dagan ma‘noni anglatadi.

Yunus ismi Tog‘ay Murodning – Oydinda yurgan odamlar asarida qo‘llangan.
Muhammad yodgorliklarida eng ko‘p qo‘llanilgan ismlardan biridir. Yodgorliklarning ba‘zilarida Muhammad o‘rniga Ahmad, Mahmud, Hamid ismlari qo‘llaniladi. Bu to‘rtala ism ham – rahmat aytmoq, – maqtamoq ma‘nolaridagi arabcha Hamada so‘zidan kelib chiqqan. O‘zakdoshlik asosida yasalgan bu ismlar ma‘no jihatdan ma‘lum tafovutga ega ekanligini ham qayd etish lozim:

Muhammad – maqtovga sazovor bo‘luvchi, maqtaluvchi; Ahmad – Ollohga ko‘p va xo‘b hamd aytuvchi; Mahmud – maqtalgan; Hamid – maqtovga sazovor. Muhammad payg‘ambar haqidagi hadis va qissalarda Ahmad, Hamid, Mahmud ismlarining qadimdan qo‘llanilgani haqida ma‘lumotlar mavjud.

Muhammad alayhissalom ismini biz yozuvchining – Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi qissasida uchratamiz. Hamid nomi – Yulduzlar mangu yonadi, – Momo yer qo‘shig‘i va – Ot kishnagan oqshom qissalarida uchraydi. Ahmad ismi esa muallifning – Oydinda yurgan odamlar asarida qo‘llangan.

O‘zbeklarda farzandli bo‘lishni, uning kelajak baxt-u iqbolini ollohga, uning amru qarori va irodasiga bog‘lash va o‘shanga mos ravishda ism qo‘yish yetakchi udumlardan biridir. Mana shu e‘tiqodga ko‘ra dunyoga kelgan chaqaloq Olloh taoloning marhamati, tuhfasi, ota – onalarga ko‘rsatgan mehru shafqati deb tushuniladi:

Yaratganning o‘zidan davralarni gursillatib – gursillatib olishadigan o‘g‘il tiladi.
Hartugul, beshinchi farzandi o‘g‘il bo‘ldi.
Tilab – tilab topganim deya, otini Tilovberdi qo‘ydi. (– Yulduzlar mangu yonadi)

Payg‘ambarlar, xalifalarning farzandlari, oila a‘zolari yoki qarindoshlarining nomlari ham mo‘tabar ismlar sifatida e‘zozlangan va o‘zbeklarning farzandlari uchun sevimli atoqli otga aylangan. Chunonchi, Fotima, Maryam, Hadicha, Halicha, Hasan, Husan, Zaynab, Oysha, Safiya, Sofiya (Safiyya), Habiba va boshqalar [2,197]. Zaynab ismi adibning – Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi asari qahramoni nomi sifatida keltirilgan bo‘lib, u Muhammad alayhissalomning xotinlardan birining nomini emas, balki – to‘la, kelishgan ma‘nosini anglatadi.

– Ot kishnagan oqshom asarida Hasan ismi qo‘llangan:
Hasan bobo qo‘limni aylantirib ko‘rdi:
Ebey, qiyshiq-ku, dedi Hasan bobo.

Abu Bakr Muhammad vafotidan keyin hokimiyatni boshqargan birinchi xalifa. Bu ism ma‘nosi adabiyotlarda turlicha izohlanadi: – yosh tuya, bo‘taloq; – tong, – bo‘taloq. A. Irisov fikricha, – Abu Bakr aslida payg‘ambarimiz bilan ilk suhbat qurganlardan biri bo‘lib, tonggi namozni doimo u kishi bilan birga bajo keltirgani uchun Abu Bakr (Tong otasi) deb ataladi. Bu ism arabcha bakrdan kelib chiqqan: bakr – bo‘taloq.

Abu Bakr nomining qisqargan Bakir shakli Tog‘ay Murodning – Yulduzlar mangu yonadi asarida uchraydi.

Umar – xalifalik taxtiga o‘tirgan ikkinchi chahoryor. Bu ism arabcha amr – – yashovchidan olingan. Umar yaxshini yomondan, haqni nohaqdan ajratish qobiliyatiga ega bo‘lgani uchun ham Foruq, ya‘ni farq qiluvchi, ayiruvchi degan nomga sazovor bo‘lgan.

Muallifning – Oydinda yurgan odamlar qissasida Umar ismiga duch kelamiz.

Usmon – ummaviylar urug‘iga mansub uchinchi xalifa. Usmon ham arabcha bo‘lib, – siniqchi (suyaklarni bitkazuvchi) degan ma‘noni anglatadi. Ruqayya va Ummu Kulsumga uylangani uchun – Zunnurayn (Rabg‘uziy, 2, 33) deb atashgan. Zunnurayn – ikki nur sohibi degan ma‘noni anglatadi.

Usmon ibn Maz‘un nomi yozuvchining – Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi asarida qo‘llangan.

Usmon ibn Maz‘un nomi yozuvchining – Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi asarida qo‘llangan.
Bu ismni – Momo yer qo‘shig‘i qissasida uchratamiz.

Ko‘p yillar – tirnoqqa zor bo‘lgani yoki bir qancha jigarporalarini yerga bergan oilalarda qanday qilib bo‘lmasin navbatdagi chaqaloqning hayotini, murg‘ak jonini saqlab qolishga choralar axtarishgan. Natijada o‘z farzandlarini muqaddas qadamjoylar, avliyolar, shayxu eshonlarga bag‘ishlash, ularning panohiga topshirish, amalda va ramziy ma’noda – nazr qilish odati yuzaga kelgan. Mana shu kabi odatning izlari chaqaloqqa beriluvchi o‘zbekcha ismlarda o‘z ifodasini topgan: Nazir, Nazirali, Nazirjon, Nazirtosh, Nazrulla, Nazirxon, Nazirqul, Nazira, Naziroy, Nazirtosh va boshqalar.

Qurbonnazar otasining qo‘lini olib qoldi (– Ot kishnagan oqshom).Bolaga beriluvchi ismlarda ota – onalarning farzandli bo‘lishga ruhan ko‘maklashganlariga minnatdorchiligi, farzandining esa kelajakda ular uchun sodiq – qul, – g‘ulom, – mo‘min banda bo‘lishi singari fikrlarning izhor etilganini ko‘ramiz. Chunonchi, Tog‘ay Murod asarlarida uchrovchi Qulmat, Pirimqul, Orziqul, Xudoyqul, Xoliqul, Jo‘raqul, Shokirqul, Qoraqul, Hojiqul kabi ismlar shunday ismlar sirasidandir.
Farzandning dunyoga kelishi va sog‘u salomat ulg‘ayishini turli diniy tushunchalarga bog‘lash hamda o‘shanga mos ravishda ism tanlash orqali ota – onalar, bir tomondan, chaqaloqning musulmon farzandi ekanini ta‘kidlashsa, ikkinchidan, ushbu diniy mazmunga ega ism yosh go‘dakni turli balo - qazolardan, baxtsizlikdan va o‘limdan asraydi, deb ishonishgan. O‘zbek ismlari orasida tarkibida – islom, – din, – - iddin (- uddin), – mo‘min, – banda singari so‘zlar mavjud nomlarning ko‘pchilligi ushbu ishonch, e‘tiqodning natijasidir.

O‘zbek tilida oxiri - iddin (- uddin) qo‘shimchasi (so‘zi) bilan tugaydigan anchagina ismlar bo‘lib, ular anglatuvchi ma’nolar turli – tumandir. Jumladan, Tog‘ay Murodning – Yulduzlar mangu yonadi qissasida Sayfiddin ismi uchraydi. Sayfiddin so‘zi dinning qilichi, shamshiri yoki dinning o‘tkir, dovyurak farzandi m’nosini anglatadi.

Allohi Taolo, payg‘ambarlar, xalifalar, aziz avliyoyu pirlar – qo‘llab qo‘ltiqlasa, – yor bo‘lsa chaqaloqqa balo-qazolar yaqinlashmaydi, u sog‘lom o‘sadi, deyilgan xalq e’tiqodi o‘z navbatida o‘zbek tilida quyidagi ismlarning ijod qilinishiga olib kelgan: Yorulla, Olloyor, Xudoyor, Yormuhammad (Yormat, Yormamat), Muhammadyor (Madiyor, Mamatyor), Yorali, Yorahmad, Yorsaid, Xo‘jayor, So‘fiyor, Do‘stali, Alido‘st, Do‘stmuhammad (Do‘smat), Eshali, Eshmuhammad (Eshmat, Eshmamat) kabi.

Tog‘ay Murod asarlarida bunday ismlardan Xolyor, Olloyor antroponimlari uchraydi.
Islom dini va uning aqidalari asrlar davomida o‘zbek xalqining madaniy, ma’naviy hayotiga chuqur singib bordi. Kishilar o‘zlarining kundalik turmushi, ishlari, ezgu niyat va amallarini, orzulari, omad va baxtini dinsiz tasavvur qila olmas edilar. Ayniqsa, farzand ko‘rish, chaqaloqning hayoti, sog‘ligi, uni turli kasofatlardan muhofaza qilishdek muqaddas va nozik ishda dinning sharofati va ko‘magiga qattiq ishonishdek e’tiqod chuqur ildiz otdi. Natijada chaqaloqqa beriluvchi bir

qator nomlar islom dinining muqaddas, xosiyatli oylar, kunlar haqidagi, ismlarning turli tushuncha, tasavvuf va tasavvurlari haqidagi g‘oyalarini ifoda qiluvchi so‘zlardan yasaldi. Ushbu guruhga mansub bo‘lgan bir qator ismlar islomda muqaddas, xosiyatli hisoblangan kunlar, oylar, bayramlar nomidan yasalgandir. Bunday ismlarda, bir tomondan, chaqaloqning tug‘ilgan vaqti, paytiga ishora qilish mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomondan mana shu kabi nomlar chaqaloqqa yaxshilik keltiradi, uning sog‘u salomat va baxtli bo‘lib o‘sishiga garov bo‘ladi, deyilgan umid va ishonch mujassamlashgan [2,199]. Chunonchi, kunlar nomidan yasalgan ismlar:

Ay, Odina chavandoz, unda qo‘lni ber, o‘zim sovchi bo‘laman! — dedim. – Qaynsinglimni senga olib berib, sen bilan boja bo‘lmasam, Ziyodulla chavandoz otimni boshqa qo‘yaman! (– Ot kishnagan oqshom).

Odina ismi bizda juma kuni tug‘ilgan qizlarga qo‘yiladi. Yuqoridagi misoldan ayon bo‘lishicha, Odina ismi Surxon vohasida erkaklarga nisbatan ham qo‘llanilar ekan.

O‘zbek lahja va shevalarida Allohning, payg‘ambarlarning nomlaridan yasalgan ismlarning turli qisqargan va shaklan o‘zgargan holatlarda uchrashi buning guvohidir. Chunonchi, Mamat Muhammad (s.a.v) ismining.

Tarlonni minib, Mamat oshnamiznikiga yo‘l oldim. Devordan bo‘ylab ovoz berdim.

Mamat! Mamat uydami, kelin? Uyg‘ot, gap bor! – dedim (– Ot kishnagan oqshom).

Tog‘ay Murodning bir qancha asarlarida qismlari o‘zbekcha va arabcha, arabcha va o‘zbekcha bo‘lgan ko‘pgina ismlar – qo‘shma ismlar ham uchraydi. Jumladan, Alisher, Nurali, Alimardon, Umirali va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adulaziz Mansur., Bahmanyor Shokir. Musulmonchilikdan ilk saboqlar. – Toshkent, (1992).

2. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. –Toshkent: Fan, (2013). –264 b.

3. kizi Yusupova, S. T., & Sayidrahimova, D. S. (2022). ABOUT THE CLASSIFICATION OF RELIGIOUS TEXTS. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 63-65.[1.13].

4.Rabg‘uziy. “Qissasi rabg‘uziy” . 1, 87. 1,75. 2, 63. 2, 33. (1309-1310).

5. Yusupova, S. T. (2021). METAPHOR AS A LINGUOCULTUROLOGICAL PHENOMENON. Theoretical & Applied Science, (12), 1086-1088. [2,197].

5. Roziqova, G. (2021). MAHMUD KASHGARIS «DEVONU LUGOTIT TURK» AND MODERN UZBEK LANGUAGE. Theoretical & Applied Science, (5), 222-225. [2,199]

6. MAMAJONOV, A., (2018). Stylistics expressive speech system. Scientific journal of the Fergana State University, 1(4), 69-71.

TIL VA JAMIYAT MUNOSABATIDA IJTIMOIY DISKURS

PUBLIC DISCOURSE REGARDING LANGUAGE AND SOCIETY

Tursunova Odina Azimjanovna
odinaxontursunova82@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda jamiyatga xos bo‘lgan fikrlar, qarashlar va ularning muloqoti orqali shakllangan tushunchalar va munosabatlarning tahlilida diskursning roli masalasi yoritiladi. Ushbu tushuncha, asosan, sotsiologiya, falsafa, tilshunoslik va siyosatshunoslik sohalarida qo‘llanilishi masalasiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: til, jamiyat, diskurs, mediamatn, kommunikativlik

Annotation: Refers to the analysis of thoughts, views and concepts and relationships formed by people in society through their communication. This concept is mainly used in the fields of sociology, philosophy, linguistics and political science. Discourse determines how we discuss certain topics in society, the values and ideals that are accepted or not.

Key words: language, society, discourse, media text, communicativeness

Til ijtimoiy hodisa sifatida tabiiy hodisalardan ajralib turadi. Til kishilarning bir-biri bilan aloqa qilish va fikr almashish ehtiyojlari natijasida paydo bo‘lgan. Til nasldan-naslga, avloddan-avlodga o‘tadigan irsiy hodisa ham emas, aksincha, til jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. So‘nggi yillarda tilning ichki struktur birliklarini kommunikativ nuqtai nazardan o‘rganish bilan birga ularning sotsiologik, gendrologik, emotsional-ekspressiv, konnotativ, pragmatik jihatlarini o‘rganish ham bu tilning serqirra tomonini yoritishda katta ahamiyat kasb etdi. O‘zlikni anglashda tilning roli muhimdir. Xalqimizning ma’naviyati, madaniyati, axloqiy e’tiqodlari, milliy ruh va yangi mazmun bilan to‘lmoqda va bu ijtimoiy munosabatlarda, tilda o‘z aksini topmoqda. O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov bu haqda to‘xtala turib, «…ajdodlardan o‘tib kelayotgan ona tilimizni asrab-avaylashimiz, uni boyitish, nufuzini oshirish ustida doimiy ishlashimiz zarur. Ayniqsa, fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank-moliya tizimi kabi o‘ta muhim sohalarda ona tilimizning qo‘llanish doirasini kengaytirish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni ishlab chiqish, bir so‘z bilan aytganda, o‘zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish milliy o‘zlikni, Vatan tuyg‘usini anglashdek ezgu maqsadlarga xizmat qilishi shubhasiz»[Karimov, 2008: 87], - deya ta’kidlagan edilar.

Lisoniy birliklarning nutqiy vazifalari jamiyatda, ijtimoiy muhitda voqelanadi. Til va jamiyatning uzviy aloqadorligini, tilshunoslik va sotsiologiya munosabatlarini o‘rganuvchi filologik fan sifatida sotsiolingvistika shakllandi. Lekin o‘zbek tilidagi sotsiolingvistik birliklarning verbal-noverbal, gendrolingvistik, ekstrolingvistik imkoniyatlari hozirga qadar tadqiq etilmoqda. Shuningdek, milliy madaniyatimiz, ma’naviyatimizning bir qismi bo‘lgan til va

jamiyat masalalari tahlili o‘rganilayotgan mavzuning bugungi o‘zbek tilshunosligi uchun muhimlini ko‘rsatadi. O‘zbek tili va jamiyatdagi til siyosati bugungi kunda chuqur tadqiq etilmoqda, milliy madaniyatimiz, ma’naviyatimizning bir qismi bo‘lgan o‘zbek tilining jamiyatdagi o‘rni diskursning tilshunoslik uchun muhimlini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy diskurs – bu jamiyatda odamlarga xos bo‘lgan fikrlar, qarashlar va ularning muloqoti orqali shakllangan tushunchalar va munosabatlarning tahlilini anglatadi. Ushbu tushuncha, asosan, sotsiologiya, falsafa, tilshunoslik va siyosatshunoslik sohalarida qo‘llaniladi. Diskurs jamiyatdagi muayyan mavzularni qanday muhokama qilishimizni, qabul qilinadigan yoki qilinmaydigan qadriyatlar va ideallarni belgilaydi. U o‘z ichiga so‘zlashuv uslublarini, matnlarni, ommaviy axborot vositalarida tarqatiladigan tasvirlar va fikrlarni oladi.

Keyingi paytlarda dunyo tilshunosligida muloqot shakllari, xususan, nutqiy akt nazariyasi muammosiga e’tibor kuchaydi va bu yo‘nalishda jahon tilshunosligida Dj.Ostin, G.Klaus, L.P .Krisin, G.P.Grays, M.B.Bergelson asarlarida bu masalalar chuqur tadqiq etilgan. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar ma’lum ma’noda hozirgi kunda ushbu sohada olib borilayotgan izlanishlarga nazariy jihatdan metodologik asos vazifasini o‘tamoqda [Abdullayev, 2020:5].

Xususan, internet muloqoti tadqiqi masalalari ham bugungi kunda dolzarblik kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan yondashganda, bu ham alohida o‘rganishni taqazo etadi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoq muloqoti va unda til normalaridan foydalanish masalasi tilshunoslikda alohida bir amaliy tilshunoslik yo‘nalishi sifatida dolzarblik kasb etadi. Bu yo‘nalishda jahon tilshunosligida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar sifatida O.V.Ivanova, T.Y.Vinogradova, A.S.Trach, A.Y.Isayeva, Y.V.Akimseva [https://moluch.ru/archive/407/89761] kabi olimlarning ishlarini keltirish mumkin. Ularda Facebook va Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlardagi kommunikatsiya jarayonlari, internet muloqotining spetsifik xususiyatlari, internet tarmog‘idagi o‘zaro muloqotda yozma nutqdan foydalanish masalalari o‘rganilgan bo‘lsa, virtual olam va unda kechayotgan muloqot jarayonining o‘ziga xos jihatlari, internet-kommentariyalarining lingvistik xususiyatlari bilan bog‘liq masalalar ko‘plab tadqiqotlarida yoritilgan. Yuqorida keltirilgan ishlarda ko‘proq rus va chet tillari o‘zaro tadqiqot obyekti sifatida atroflicha o‘rganilgan.

O‘zbek tilshunosligida internet muloqoti va uning lisoniy xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan alohida tadqiqotlar mavjud bo‘lmasa-da, ammo mazkur jarayon bilan bog‘liq muammolarni o‘rganishga qaratilgan ayrim tadqiqotlar yuzaga kelganligini alohida e’tirof etish mumkin.

O‘zbek tilshunosligida virtual muloqotning til xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Bu sohada amalga oshirilgan ishlar ichida, xususan, Sh.Shaxabiddinova [Шахабитдинова va boshqalar, 2020], I.Xojialiyev [Хожиалиев, O‘TA, 2021: 6-son], B.Abdullayev [Abdullayev, PhD diss, 2020] va boshqa tilshunos olimlarning ilmiy tadqiqotlarida virtual muloqot bilan bog‘liq ayrim muammolar o‘rganilgan.

Biz shunday jamiyatda yashayapmizki, ijtimoiy fan sohalari ancha nisbiy xarakterga ega bo‘lmoqda.

Bugungi kunda internet diskursi sotsial, psixologik va lingvistik omil sifatida qabul qilinmoqda. Internet muhitining xarakterli xususiyatlariga virtuallik, interaktivlik, globallik, yaratuvchilik, anonimlik kabilar dahldor. Bu ochiq kommunikativ makon, ideal muhitdir [Eminli Boyukxanim Ibrahim, 2023: 234]. Suning uchun mediamatnlar tahlili masalasi kun tartibiga chiqmoqda. Bu borada turli tizimli tadqiqotlar yaratilmoqda.

Mediamatn — bu axborotni yetkazish va tarqatish uchun matndan foydalaniladigan ko‘rinishlardan biri bo‘lib, ommaviy axborot vositalarida keng qo‘llaniladi. U keng ma’noda ommaviy axborot vositalari uchun yozilgan matnni anglatadi va turli janrlarda bo‘lishi mumkin, masalan, jurnalistik maqola, blog post, reklama matni, yangiliklar yoki ijtimoiy tarmoqlar uchun yozuvlar. Mediamatnning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Qisqaligi va mazmunliligi: matn ko‘pincha qisqa va aniq bo‘ladi, chunki auditoriya diqqatini uzoq vaqt ushlab turish qiyin.
2. Obyektivlik va aniqlik: axborotni noto‘g‘ri talqin qilinmasligi uchun matnlar odatda aniqlik va obyektivlikka intiladi.
3. Vizual tarkib bilan uyg‘unlik: mediamatn ko‘pincha suratlar, grafikalar yoki videolar bilan qo‘shib yuboriladi, bu esa axborotni yanada ta’sirli qiladi.
4. Turli formatlarga moslashuvchanlik: ular radio, televideniye, internet va bosma nashrlar kabi turli platformalar uchun moslashtiriladi.

Xulosa qilganda, tilshunoslik har bir zamonda o‘zining muhum va dolzarb masalalariga ega bo‘lgan, shuningdek ijtimoiy diskursning mohiyati davr nuqtai nazaridan kelib chiqib anglangan, biroq milliy-ma’naviy jihat doimo o‘z qadr-qimmatini, ustunligini saqlab qolishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008. B. 87.
2. Абдуллаев Б. Ўзбек реклама лингвистикаси: назария ва амалиёт. - Андижон. 2020. PhD dissertatsiyasi.
3. Акимцева Ю.В., Грекова Д.М. Лингвистические особенности сетевого общения(на материале англояхычных сетях Fasebook и Instagram) 2020.
4. Бергельсон, М. Б. Языковые аспекты виртуальной коммуникации. // Вестник МГУ сер.19 № 1, 2002
5. Eminli Boyukxanim Ibrahim. Internet memlari kommunikatsiya vasitasi kimi . // VII Uluslararasi Turk Dunyasi Sosyal Bilimler Sempozyumi. – Ankara, 2023. –S. 234.
6. Трач А.С. Особенности использования письменной речи в сети Интернет – дискурс.// Известия ЮФУ
7. Шахабитдинова Ш., Рустамов Д., Попов Д., Рустамова Д., Абдуллаев Б., Миралимова Ш. Оммавий лисоний маданият(Жамоавий монография). Андижон: Step by step print: 2020.
8. Хожиалиев И. Коммуникатив имконият структураси. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001,№ 6.
   https://moluch.ru/archive/407/89761.

II. TIL TARIXI VA TURKIY TILLAR TADQIQOTLARI

XVII YUZYIL O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA “SHAJARAYI TURK” ASARINING O‘RNI

THE PLACE OF THE WORK “SHAJARAYI TURK” IN THE DEVELOPMENT OF THE UZBEKI LANGUAGE IN THE 17TH CENTURY

Dadaboyev Hamidulla Aripovich
Filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU

Annotatsiya: *Ushbu maqola-ma’ruzada “Shajarayi turk”ning eski o‘zbek adabiy tili so‘z boyligi taraqqiyotiga qo‘shgan ulushi borasida obida ashyoviy materiallariga suyangan tarzda ba’zi mulohazalarni ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *chig‘atoy adabiy tili, “Shajarayi turk” va “Shajrayi tarokima”, antroponim, etnonim, etnotoponim, leksema*.

Abstract: *In this article-lecture, based on the material materials of the monument, some considerations are put forward regarding the contribution of “Shajarayi Turk” to the development of the vocabulary of the old Uzbek literary language.*

Key words: *Chigatai literary language, “Shajarayi Turk” and “Shajarayi tarokima”, anthroponym, ethnonym, ethnotoponym, lexeme.*

Kunimizdan 421 yil oldin 1602-1623- yillar davomida Xorazmda hukm surgan Arab Muhammadxon oylasida tug‘ilgan Abulg‘ozixon tomonidan hijriy ming yetmish to‘rtinchi yilda (1663 -1664) ibtido qilingan va “Shajarayi turk” deb atalgan asar Kirish-muqaddima hamda to‘qqiz bobdan iborat bo‘lib (obidaning 7-, 8- va 9-boblarining bir qismi Abulg‘ozixon, 1-6-boblar va 9-bobning davomi, ya’ni 1664-1664-yil voqealari Anushxon ibn Abulg‘ozixon hukmiga ko‘ra, Mahmudiy ibn Mulla Muhammadzamon Urganjiy tomonidan bitilgan), unda XVII yuzyil o‘zbek tilining tovush (fonetik), so‘z turkumlari (morfologik) va leksik-semantik tizimi, gap qurilishi, iboralari (frazeologiya), istilohlari (terminologiya) va h.k. xusususiyatlari o‘z aksini topgan.

Odam Atodan to Shaybon avlodidan Xorazm mamlakatida hukmronlik shohsupasida o‘tirgan sultonlar hayoti va faoliyatini qamrab olgan tarixni turkiy tilda bitish jarayonida Abulg‘ozi qazvinlik Xoja Rashiduddinning mashhur “Jamoye’ ut-tavorix”, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” hamda o‘n yettita “Chingiznoma”ga murojaat qilgan. Tarixchining ta’kidlashicha, 372 yil davomida 20 yoki 30 bor qayta-qayta ko‘chirilgan Rashiduddin asaridagi talay turkcha va mo‘g‘ulcha so‘zlar, tog‘lar, suvlar, yerlar, kishi nomlari kotiblar aybi bilan g‘alat qilingan, ya’ni buzilgan. Abulg‘ozi nafaqat ona-turk tili, balki arab hamda fors-

tojik tillarini mukammal egallagan. Qalmoq yurtiga borib, mo‘g‘ul tilining sir-asrorlari, so‘z boyligi, istilohlari, qalmoqlarning urf-odatlari, rusumlarini bir yil ichida o‘rgangan: *Bu faqir turkiy va forsiyning tilini va lug‘atlarini (so‘zlarini H.D.) va istilohlarini bilmaklikda Xudoyi taolo ul miqdor nisbat berib turur. Bu vaqtda turk va tojikda kerakkim, faqirg‘a bergancha bergan kishi bo‘lmag‘ay. Taqi bir nimarsa sabab bo‘lib Qalmaqg‘a borib, anda bir yil turdum. Mo‘g‘ulning tilini va rusumini va istilohlarini yaxshi o‘rgandim. Bu tarixni yaxshi va yamon barchalari bilsun, teb turkiy bila aytdim. Turkiyni ham andoq aytubmankim, besh yashar o‘g‘lon tushungay* (21b).

Abulg‘ozi “Shajarayi turk”ni *yaxshilar* (zodaganlar) qatori, *yamonlar* (omma) ham o‘qish chog‘ida qiynalmasligi uchun unda mumtoz chig‘atoy adabiy tili hamda forsiy va arabiy tillarga xos so‘zlarni imkon qadar qo‘llamaslikni maqsad qilgan: *Bir kalima chig‘atoy turkisidin va forsiydin va arabiydin qo‘shmayman, ravshan bo‘lsun, teb* (21b). Tarixchi turklar va mo‘g‘ullar to‘g‘risida forsiyda yozilgan qator obidalarda kotiblar tomonidan yo‘l qo‘yilgan qusur va xatolarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan “Turklar shajarasi”ni fors-tojik tilida yaratishi ko‘nglida bo‘lganligini quyidagicha bayon etadi; *Agar ajalning undovchisi (Azroil H.D.) unday kelmasa, ushbu kitobni forsiy tili bilan murassa’ aytmoq ko‘nglumda bor* (21b). Biroq 1664 yilda qisqa muddatli xastalikdan keyin vafot etgan Abulg‘ozining ushbu rejasi amalga oshmay qolgan edi.

Xorazm taxtini 1644-1664- yillarda boshqargan Abulg‘ozixonning “Shajarayi turk” va “Shajrayi tarokima” (1658-1661) asarlari XVII yuzyil o‘zbek jonli so‘zlashuv tili hamda adabiy tili boyliklarini o‘zida to‘laqonli mujassam qilgani turkiyshunoslikda A.N.Kononov, S.N.Ivanov. T.Turdibekov. N.Mamadaliyeva, M.Abdullayeva, H.Xudaynazarov singari olimlar tadqiqotlarida e’tirof etilgan. Shu bilan birga, o‘zbek tilshunosligida Abulg‘ozi bitgan har ikki asarning tilshunoslikda mavjud aspektlar va sathlar kesimida to‘liq o‘rganilmagani yangilik emas. Bizningcha, ushbu kemtikni bartaraf etish uchun hozir yuqori malakali mutaxassislar va zarur imkoniyatlar yetaridan ortiq. Shularni hisobga olib, yaqin yillarga mo‘ljallanayotgan ustuvor vazifalar va rejalar sirasidan Abulg‘ozixonning yuqorida nomlari tilga olingan asarlari tadqiqi o‘rin olishini ta’minlash maqsadga muvofiq.

Ushbu maqola-ma’ruzada “Shajarayi turk”ning eski o‘zbek adabiy tili so‘z boyligi taraqqiyotiga qo‘shgan ulushi borasida obida ashyoviy materiallariga suyangan tarzda ba’zi mulohazalarni ilgari surishga jazm qildik.

Tahlilga tortilayotgan yodgorlik matnida tarixiy asarlarda qayd qilingan turfa urug‘, kishi, joy, dengiz va h.k. nomlarning ma’nosi va etimologiyasini aniqlashtirishga qaratilgan o‘rinlar Abulg‘ozixon bilim va dunyoqarashining o‘ta kengligidan dalolat beradi. Faktik misollarga diqqat qaratamiz. *Idris* payg‘ambarni nega aynan ushbu laqab bilan atashgani quyidagicha sharhlangan: *Va Barad taqi to‘qquz yuz altmish yil yashab o‘g‘li Axnuxni o‘z o‘rninda o‘lturtib otasi keynindin ketdi. Suryoniy tili bilan oti Axnux edi. Ilmi diniy, hikmat va tibni ko‘b dars aytur edi. Ul sababdin ularg‘a Idris tedi*. **Qiyoslang:** Uning ismi Axnux, laqabi Idris erur. Ne’mat va hikmat bilan laqablangan ham deyishgan (Sharafuddin Ali

Yazdiy. Zafarnoma. Muqaddima. I kitob. Fors tilidan tarjima, so‘zboshi va ilmiy izohlar muallifi O.Bo‘riyev.-Toshkent: Fan, 2022yu-B.72).

Ablachaxon ibn To‘tak ibn Turk ibn Yofas o‘limidan oldin podshohlik taxtini o‘g‘li Debboquyga topshirgani xususida fikr yuritgan Abulg‘ozi *Debboquy* antroponimi ma’nosini ochiqlashni ma’qul ko‘rgan: *Ablachaxon taqi ko‘p yillar poshohliq qilib ... otasi keynindin ketdi. O‘lar vaqtinda o‘g‘li Debboquyxonni o‘rnida o‘lturtti.* **Deb** *ning ma’nosi “taxtning yeri”,* ***boquy****ning ma’nosi “el ulug‘i” temak bo‘lur* (6b).

“Shajariyi turk”ning sakkiz bobi, garchi, muayyan darajada kampelyativ xarakterda bo‘lsa-da, ammo unidan forsiyda yozilgan “Jome’ ut-tavorix”, “Muqaddimai Zafarnoma”, “Tarix-i arba’ ulus” singari yodnomalar matnida aksini topmagan ko‘pdan ko‘p izohlar, sharhlar o‘rin olgan. Nomlari keltirilgan manbalarda O‘g‘uzxonning olti o‘g‘li (Kunxon, Oyxon, Yulduzxon, Ko‘kxon, Tog‘xon, Tengizxon) dan tug‘ilgan 24 nabirasiningg oti, ularning ma’nosini Abulg‘ozi izchillik bilan ifodalagan. Chunonchi, *Qayi* “mahkam”, *Bayot* “davlatli”, *Alqaevli* “muvofiq”, *Qoraevli* “har qayda o‘ltursa xirgoh bila o‘lturg‘uchi”, *Yozir* “ellar aqasi”, *Yobir* “oldig‘a har nimarsa uchrasa ani saqlamoqini biligchi”, *Do‘kar* “to‘garak”, *Ushar* “ishni ildam ishlakchi”, *Qarnaq* “bo‘ka”, *Beg‘dil* “so‘zi hurmatli”, *Qarqin* “oshli”, *Bayandur* “ne’matli”, *Bachana* “sa’y qilg‘uchi”, *Chavuldur* “nomusli”, *Jabni* “bahodir”, *Salur* “qilichli”, *Emar* “boylarning boyi”, *Olayuntli* “ola otli”, *Urgir* “yaxshi ish qilg‘uchi”, *Qiniq* “aziz” ma’nosini anglatishini alohida ta’kidlagan (16b-17a).

Uyrat//o‘yrat urug‘i zikrida so‘z yuritgag muallif “daryo” ma’nosining turli tillarda ifodalanishini tubandagicha izohlaydi: *Oqib boraturg‘an ulug‘ suvni turkiy tilida soy der. Tojik kichikin rud va uluqin rudxona der va arab vodiy der, mo‘g‘ul muran der* (26b). O‘yrat urug‘iga taalluqli *turg‘avut, qo‘ri* va *to‘las* qavmlariga to‘xtalgan tarixchi *turg‘avut* etnonimini “ari yoq (u tomon)ma’nosini bildirishi, mo‘g‘ullar yurtning narigi chetini *Salanga* deyishlari, ayni urug‘ vakillari Salanganing ul yuzida o‘ltirgani (yashagani) bois *turg‘avut* shaklida atalishini ochiqlagan (26b).

Abulg‘ozixon asarida sharhlangan, ma’nosi ifodalangan etnonimlarning aksariyati hozir O‘zbekiston va qo‘shni turkiy respublikalarning ko‘pgina tuman va viloyatlarida etnotoponim shaklida saqlanib qolmoqda. Shulardan ayrimlarining “Shajarayi turk”da qanday izohlanganini qaydlaymiz, xolos.

Xitoylar tomonidan qurilgan devor (Buyuk Xitoy devori) arab tilida *sad,* turkiy tilda *burqurqa,* xitoy tilida esa *ungu* so‘zlari yordamida anglashilishi, Xitoy podshohi (imperatori H.D.) ungu soqchiligiga turkiy yigitlarni jalb qilgani bois ular *ungut* deb atalgani, Chingizxon davrida soqchilarning to‘rt ming uylik ekani, beglarining ismi *Olaqushtegin* bo‘lganligi, u Chingizga qo‘shilib, Xitoy ustiga yurish qilgani tasvirlangan. “Shajariy turk” matnida 80ga yaqin turk-mo‘g‘ul urug‘lari nomlari va ularning ma’nolari borasida qimmatli ma’lumotlar keltirilgani, xususan, *kerayt* “qoraburan”, *turg‘aq* “soqchi”, *qo‘niqqima* “bisyor ulug‘ burun”, *arlat* “otaning sevar o‘g‘li”, *do‘rmon* “to‘rt”, *suqut* “yulg‘unli”, *barlas* “sipohsolor”, turkiychasi “cherig boshlab yuriyturg‘an kishi”, *dug‘lat* “oqsoq” ,

qavchin “mo‘g‘ul tilida xotun”, fors-tojikchasi “bonu; o‘zbekchasi “boybichcha”, ya’ni “ev va mol egasi” (41a) shular jumlasidandir.

Asar muallifining asl turkiy so‘zlar ma’nosidan yuqori darajada voqif bo‘lganligini *kulug* leksemasi misolida kuzatish mumkin: *Aning bir o‘g‘li bor erdi, Mingtemur otlig‘. Ul sababdin ani Kulug Mingtemurxon der erdilar. Kulugning ma’nosi turk lug‘atida bu tururkim, bir kishining bir tayangan nimarsasi bo‘lsa aytsamkim, ushbu nimarsa agar bor bo‘lsa men hech yomonliq yuzin ko‘rman, teb. Shul nimarsaga ko‘ngli inonsa ani kulug ter (105b). “Shuhrat, dong” ma’nosini ifodalagan ku otidan -lug affiksi ishtirokida yasalgan kulug so‘zi qadimgi turkiy til hamda eski turkiy tilda “atoqli, dongdor, mashhur” ma’nosida keng ishlatilgan (DTS, 326).*

Xorazm xonlariga tobe bo‘lgan ersari, Xuroson saluri, taka, sariq, yovmut//yomut qavmlari bir urug‘ ekanligi, barchasi tashqi salur deb atalishini Abulg‘ozi So‘fiyonxon va uning insi Aqtoy//Oqtoyxon zikriga oid bayonda urg‘ulagan (121b-122a).

Asar so‘z boyligi o‘ta rang-barang bo‘lib, unda eski turkiy til (XI-XIV)da faol ishlatilgan, lekin eski o‘zbek adabiy tilida nisbatan kam iste’molda qolgan yoxud arxaiklasha boshlagan yorg‘u “nizom, qoida, qonun; ajrim” (52a), yaz “ko‘klam” (183a), buq- “pismoq, pistirmada o‘tirmoq” (188a), qurchoq “qo‘g‘irchoq” (6b), ko‘luk “ulov” (10b) singari leksemalar qayd etiladi. Shuningdek, ilgari turkiy manbalarda ko‘zga tashlanmagan kishti “qayiq” (50b(, to‘p “qo‘shinning markaziy qismi” (46b), chapavul “g‘orat, talon-toroj” (121a), tang bo‘l- “ajablanmoq” (13b), oyoq navkar “piyoda askar” (141a), ko‘ch “zavja, xotin”: ko‘chini sevmay turur (9a), yo‘rtavul “chopqinchi, talon-toroj bilan chug‘ullanuvi otliq to‘da” (1768b), o‘ng buyrakchi “qo‘shinning o‘ng qanoti”, so‘l buyrakchi “qo‘shinning chap qanoti” (185a), qo‘l qo‘y- “hamla qilmoq, hujum qilmoq “ (186b) singari so‘z va birikmalarni Abulg‘ozixon asarida ko‘llab, davr o‘zbek tili so‘z xazinasini yanada boyitishga erishgan, deyish o‘rinli.

Ayrim tarixiy joy nomlarining ma’nosi ham muallif tomonidan manbada ochiqlangani e’tiborga loyiq. Xossatan, Arqanaqun toponimining “tog‘ning kamari” ma’nosini ifodalovchi arqana hamda “tez, o‘tkir” semasini anglatuvchi quna so‘zlaridan tashkil topgani (19a), hindlar va tojiklar Chin deganda Xitoyning Qutb yulduzi (Temur qazuq) joylashgan tomondagi Churchitni nazarda tutishlari (10b) yoki tojiklar Tibetni Tanqut deb nolashlari yoxud “O‘g‘uzxonning zamonidin Chingizxon zamonig‘achai Tin (Don), Atil (Volga) va Yoyiq (Ural) bu uch suvning yoqasida qipchoqdin o‘zga el yo‘q erdi. To‘rt ming yilgacha ul yerda o‘lturdilar. Aning uchun ul yerni Dashti qipchoq derlar (11b) kabi sharhlar ulkan ilmiy ahamiyatga ega.

“Shajarayi turk”da davr o‘zbek tili so‘z xazinasida bo‘y ko‘rsatgan *qonini o‘t-* (186a), *gunohidin o‘t-* (190b)//*gunohini o‘t-* (83b), *ishini o‘t-* (138a), *gunohini bag‘ishla-* “gunohini kechirmoq”, *tug‘-//tuq-, top-,tug‘ur-, tulu’ qil-, dunyoga kel –* “tavallud topmoq”, *og‘zi bir bo‘l- og‘zi ola bo‘l-, achchiqi kel-achchig‘i bosil- (54a), dorul fano –dorul baqo (79b), kun botish- kun tug‘ush* (132b) singari sinonimik va antonimik qatorlarning keng ishlatilgani ayon bo‘ladi.

Obidaga xos lingvistik jihatlardan biri uning matnida: *o‘z og‘ziga boqtur-* 911a), bandaliqdin bo‘yin to‘lg‘a- (23a), davlat sharobig‘a mast bo‘l- (160b) kabi frazemalar, ajalning undovchisi “Azroil” (21b), badan mulkining podshohi “yurak” singari original kinoya-parafrazalar, **ket**-: *otasi keynindin ket- (6a), jannat saroyig‘a ket-, uzoq safarg‘a ket- (6a), u dunyog‘a ket- (4a), Haq rahmatig‘a ket- (96b), u dunyog‘a ket- (6b), oxirat sari ket- (4b), dorul fanodin dorul baqog‘a ket- (79b), borsa kelmas tegan shahrg‘a ket- (6b***),** **bor**-: *xalq boraturg‘an yerga bor- (6b), otasi ortidin bor-* (7a), **bo‘l**-: *shahid bo‘l- (101a),* **qil-:** *naql qil- (76a), rihlat qil-* (91b), **o‘t-:** *dunyodin o‘t- (87b),* **top-:** vafot top- (17b) so‘zlari ishtirokida voqelangan evfemizmlar, *bu kungi ishni tonglag‘a sol-* (46b), *ovozasi olam xalqina yoyil-* (49a) kabi turg‘un iboralar, *oshlarni oshab va yoshlarni yashab (6b), yovni yovlab va ovni ovlab, et yeb, qimiz ichib, oq os, qora kishni bichib, oyday, kunday suluvlarni quchub va simobday yo‘rg‘alarni va yelday yuguruklarni minib* (17b) kabi folklor elementlari, *it semirsa egasin qopar (6b), yot yurtga borib, qo‘r qidirib yurguncha o‘lgan yaxshi* (47a) singari maqol (**masal, qari so‘z**) va hikmatli so‘zlar nafaqat XVII yuzyil o‘zbek tili so‘z boyligining o‘ta turfaligi, balki Abulg‘ozining bu boylikni to‘la-to‘kis bilgani va uni asarida mohirlik bilan qo‘llaganini tasdiqlaydi.

Xullas, “Shajarayi turk” asari nafaqat eski o‘zbek adabiy tili, shuningdek, XVII yuzyil jonli so‘zlashuv tilining turfa xususiyatlarini qamrab olgan o‘ta qimmatli, mu’tabar manba sifatida turkiyshunoslikda e’tirof etilgan bo‘lsa-da, uni bugungi talablardan kelib chiqib, atroflicha tadqiq qilish o‘zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri sifatida kun tartibdan mustahkam o‘rin olmog‘i lozim.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаева М. Тарихий насрий асрлар бадииятининг қиёсий таҳлили (“Бобурнома” ва “Шажарайи турк” мисолида. Филол.фан.номз.дисс. – Тошкент, 2008.

2.Абулғозий. Шажарайи турк. Нашрга тайёрловчилар: тарих фанлари номзоди Қ.Муниров, филологи фанлари номзоди Қ.Маҳмудов.-Тошкент: Чўлпон, 1992.

3. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati.-Toshkent: Bookmany Print, 2024.

4. Иванов С.Н. “Родословное древо тюрок” Абул-Гази-хана. Грамматический очерк.-Ташкент: Фан, 1969.

5. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази, хана Хивинского.-М.-Л.: АН СССР, 1958.

6. Мамадалиева Н. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари лексик хусусиятлари.-Тошкент, 2004.

7. Турдибеков М. Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси.-Тошкент, 2001.

8. Худойназаров Ҳ. “Шажараи турк” ва унинг ўрганилиши. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

9. Des Mogols et des Tatares far Aboul-ghazi Behadoor Khan. Publiee, Traduite et Annotee. Le Baron Desmaisons. Tome II. Traduction.- St.Petersbourg, 1874.

TURKIY TILLARGA XOS AYRIM LUG‘AVIY BIRLIKLARNING SEMANTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

SEMANTIC AND LINGUOCULTURAL FEATURES OF SOME TURKIC LEXICAL UNITS

Xolmanova Zulxumor Turdiyevna
Filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU

Annotatsiya: *Maqolada tukriy so‘zlar semantikasiga doir xususiyatlar, semantik torayish, kengayish hodisalari misollar asosida tahlil qilingan. Leksemaning semantik taraqqiyotida semalardagi o‘zgarishlar muhim o‘rin tutishi qayd etilgan. Semantik o‘zgarishlarning ichki va tashqi omillar ta’sirida yuz berishi, ichki omilning yangi semalar va tushunchalarga asos bo‘lishi ta’kidlangan. Bunday o‘zgarishlar turkiy tillar tabiatiga xos ko‘p ma’nolilik, konnotatsiyaga ko‘ra voqelanishi misollar orqali ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *milliy qadriyatlar, leksema, sema, semantik qonuniyat, semantika, signifikativ birlik, semasilogiya, lisoniy-madaniy xususiyatlar, semantik mundarija, madaniyatlararo aloqadorlik, denotat, sinxroniya, nuqtayi nazar, diaxron yondashuv, tilning to‘plash vazifasi.*

Annotation: *In this article based of properties of Turkish words semantics, semantic narrowing, commented with examples.in the semicology of the lexemas semians occupy In semantical changes releted internal and externanally factors based to new meaning and concepts. This changes are illuminated with examples specific of Turkic languages characteristic polysemy.*

Key-words: *national values, lexeme, sema, semantic low, semantic values, significantly unit, semicology, linguistic-cultural features, semantical content, between cultural relatin, dennotat, sinxronical outlook, diaxronical approach, gether engine*

Leksema semantikasida tilning tabiiy taraqqiyotiga xos ichki omillar bilan bir qatorda milliy qadriyatlar, xalqning madaniy takomili, turmush tarzi bilan bog‘liq ekstralingvistik omillar o‘z ifodasini topadi. Leksik birliklar semantikasida muayyan o‘zgarishlar kuzatiladi, ayrim semalar iste’moldan chiqadi – ma’no torayadi, qo‘shimcha semalar shakllanadi – ma’no kengayadi. Boshqa tillardan o‘zlashgan ayrim so‘zlar shu tilning o‘ziga xos semantik qonuniyatiga bo‘ysungan holda lug‘aviy ma’nosidan farqli ravishda qo‘llanadi. Bu jarayonning barchasi semantika bilan bog‘liq. Leksemaning lug‘aviy, pragmatik ma’nolari, qo‘llanish doirasi, uslubiy bo‘yoqdorligi, tushunchani ifodalash imkoniyatlari ham semantikaga asoslanadi. Semantika (yun. “bildiruvchi”, “ifoda etuvchi” ma’nosidagi so‘zdan shakllangan) termini ikki xil tushunchani ifodalash uchun qo‘llanadi: 1) til yoki uning til birligi (so‘z, so‘zning grammatik shakli, frazeologizm, so‘z birikmasi, gap) orqali ifodalanadigan butun mazmun, ma’no,

axborot; 2) turli til birliklarining ma’noviy tomonini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi, semasiologiya. Semantikaning o‘rganish obyekti ham, asosan, to‘liq, mustaqil ma’noli so‘zlar va gaplarning ma’nolar tizimidir, semantika – til birliklarining mazmun, ma’no tomoni. Aksariyat o‘rinlarda semasiologiyaga teng mazmunni ifoda etadi [Hojiyev, 2002:87].

Adabiyotlarda semantikaning fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan rivojlana boshlaganligi va hozirgacha bir-biridan sifat jihatdan farqlanuvchi bir necha bosqichni o‘z ichiga olishi qayd etilgan. Keyingi yillarda semantika, semiotikaga bog‘liq ravishda talqin qilinmoqda. Semiotika (yun.semiotike>semion “belgi” so‘zidan shakllangan termin bo‘lib, turli-tuman belgilar, ramzlar tizimining umumiy xususiyatlarini o‘rganuvchi soha hisoblanadi [Hojiyev,2002:87].

Bugungi kunda semantika faqat leksemalar doirasida emas, barcha til birliklariga nisbatan qo‘llanmoqda. Semantik mazmunni leksema semantikasi, lug‘aviy birliklar semantikasi, barqaror birliklar semantikasi va gap semantikasi tarzida guruhlash mumkin.

Leksemalar til birligi, signifikativ birlik sifatida ham ifoda, ham mazmun jihatiga ega bo‘ladi. Ifoda jihati nomema, mazmun jihati sememani tashkil etadi. Leksema semantikasi uning mazmun jihati, semema bilan bog‘liq. Semema leksema anglatgan lug‘aviy ma’noni ifoda etadi. O‘zbek semasiologiyasini milliy til semantikasi darajasiga ko‘targan olim M.Mirtojiyev semasilogiyaga bag‘ishlangan tadqiqotlarida lug‘aviy ma’no va tushuncha haqida gapirar ekanlar, tushunchaning umuminsoniy, lug‘aviy ma’noning milliy xarakterga ega bo‘lishini ta’kidlaydilar; “…tushuncha buyum, voqelik, harakat, holat muhim va umummilliy belgilarning ongdagi in’ikosi bo‘lgani holda, leksik ma’noda, asosan, shu tushuncha aks etadi. Leksik ma’noning tushuncha bilan mutanosib kelishida uning milliy xarakerda bo‘lishi va tushuncha esa doimo baynalmilal ekanligi ham aks etadi” [Mirtojiyev, 2010:38]. Demak, til muayyan millatning muloqot vositasi hisoblanar ekan, unda shu millat dunyoqarashi, qiziqishlari, qadriyatlari o‘z ifodasini topadi. Leksema semantikasidagi lisoniy-madaniy xususiyatlar ifodasi semema taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Turkiy tillar semantikasi umumiy taraqqiyot xususiyatlariga ega. Leksemalar tarkibidagi semantik o‘zgarishlar ma’no torayishi, semantik kengayish bilan izohlanadi. Turkiy so‘zlar muayyan narsa-hodisa, voqelikni shunchaki ifodalamasdan, shu voqelikka munosabat, yondashuv haqida ham axborot beradi. Masalan, *tomorqa* so‘zi ekin ekish joyining uy orqasida bo‘lishi haqidagi madaniy ma’lumotni o‘zida saqlagan: *tomorqa* – qishloq mehnatkashlarining ixtiyoridagi, odatda, ularning qo‘rg‘oni, hovli-joyi yonida joylashgan yer bo‘lagi [8.143]. Bu so‘z, dastavval, “qishloq ahlining uylari ortidagi yer” tushunchasini bildirib, bu hududning o‘zlashtirilishi natijasida keyinchalik “ekin ekilgan joy” semasi shakllangan. Tomorqa *tom* so‘zining “uy” ma’nosida ishlatilganidan dalolat beruvchi leksik birlik hamdir. Turkiy tillar tarixida *tom* so‘zi “uy” ma’nosini anglatgan, hozirgi bir qator turkiy tillarda, xususan, turkman tilida aynan shu ma’noda qo‘llanadi, bu ma’no ayrim o‘zbek shevalarida ham saqlanib qolgan. O‘zbek adabiy tilida bu leksema semantik jihatdan torayib, sinekdoxa asosida denotatning ma’lum qismini ifodalovchi so‘z holiga kelib qolgan.

Qishloq, yaylov so‘zlari turkiy xalqlarning yashash tarzi, mashg‘uloti haqida ma’lumot beradi. *Qishloq* qishda yashaydigan joy ma’nosini bildirsa, *yaylov* *“*yozda istiqomat qilinadigan yer” tushunchasini anglatadi. Bu so‘zlar semantikasining shakllanishi xalqning hayot kechirish tarzi, jumladan, chorvachilik bilan, ma’lum ma’noda bog‘liqdir. *Yaylov* ayrim turkiy tillarda semantik jihatdan kengayib, faqat yoz fasli uchun xoslanib qolmaydi, umuman, “har qanday uy” tushunchasini ifodalaydi. Masalan, yoqut tilida *chayla* shaklida “uy” ma’nosida qo‘llanadi.

Non, tuz semantikasidagi lisoniy-madaniy tushunchalar ifodasi eng qadimgi davrlarga borib taqalandi. *Tuz* bilan bog‘liq qarashlar bu so‘z semantikasida “mazmun”, “yaxshilik”, “ezgulik” semalarining shakllanishiga zamin yaratdi. “Bir kun tuz ichgan joyga qirq kun salom”, “Tuzini yeb tuzlug‘iga tupurma” degan hikmatlarda ham milliy madaniy munosabatlar aks etgan. *Tuz* bilan bog‘liq qadriyatlar, asosan, sharq xalqlariga xosdir. O‘zbek tilidagi “*Bir kun tuz ichgan joyga qirq kun salom*” hikmati g‘arb madaniyati ta’sirida turk tilida mehmondorchilikni qadrlash ma’nosida “*Bir kun qahva ichgan joyga qirq kun salom”* tarzida qahva bilan bog‘liq mental xususiyatlar orqali ifodalanadi.

Bir qator ranglar ham xalqimizning denotat belgilariga o‘ziga xos yondashuvini ifoda etadi: *moshrang, mosh-guruch, novvot rang, qaymoq rang, sut rang, tilla rang, kumush rang, kul rang, qum rang. Targ‘il, qirmizi, to‘taki, pistoqi, bika, savsani, malla* kabi rang bildiruvchi so‘zlarning shakllanishi nisbatan qadimiy bo‘lib, bu leksemalar hozirda ayrim turkiy tillarda, ba’zi o‘zbek shevalarida qo‘llanadi. Turkiy tillardagi *limon rang, shokolad rang, qahva rang* kabi birliklar g‘arb madaniyatiga xos voqelik haqida axborot beradi.

Rang bildiruvchi leksemalar haqida so‘z borar ekan, bu leksemalarning, shunchaki belgi haqida tushuncha ifodalabgina qolmay, ramziy qarash, mental munosabatlarni aks ettirish xususiyatiga ega bo‘lishini ham ta’kidlash joiz. Ranglarda ulug‘likni ifodalash turkiy tillarga xos bo‘lgan milliy-madaniy qadriyatlardan biridir. *Qora* so‘zi “ulug‘”, “buyuk”, “ulkan”, “katta” ma’nolarini ifoda etadi. E’tibor qilsak, xuddi shu ma’nolar “oq” so‘zi semantikasida ham kuzatiladi: Alisher Navoiy otaning og‘a-inilarini *opag‘a* deyishlari haqida ma’lumot beradi [Navoiy, 2013:115]. *Oqsoqol, oq uy* (hukmdorlar istiqomat qiladigan uy), *oq fotiha* birliklarida “ulug‘lik” semasi namoyon bo‘ladi. *Opag‘a, oqsoqol, oq uy* birliklarining semantikasi oq rangga aloqador belgini ifoda etadi.

Keyingi yillarda ranglarning musiqa bilan uyg‘unligi, sharq maqomlarida muayyan ranglarga xos belgilar o‘z aksini topganligi haqida ma’lumotlar berilmoqda. Tadqiqotlarda Alisher Navoiyning musiqaga havasi baland ekanligi, musiqa ilmiga doir asarlar bitgani, shoir ijodidagi ramzlar, jumladan ranglar tasviri bilan musiqa uyg‘unligi haqida ma’lumotlar berilgan. San’atshunoslik fanlari doktori, professor O.Ibrohimov ‘Sab’ai sayyor” dostonida yetti maqom parda va ularning koinot bilan uzviylikda tasvirlanishi, dostonga qadimgi yunonlarning yetti falak (koinot musiqasi) xususidagi qarashlari uyg‘un holda singdirilganligi, o‘tmishda maqomlarning muayyan ranglar bilan bog‘liq ravishda ijro etilganligi borasidagi mulohazalarini bayon etgan. “Sab’ayi sayyor”dagi hofiz va sozandalar ijro etilayotgan maqomlarga rang jihatdan muvofiq liboslarda bo‘lishgani,

dostonga ishlangan miniatyuralarda ham bu an'ana o'z ifodasini topganligi haqida muhim ma'lumot bergan. [Ibrohimov, 2016:30] Alisher Navoiy *ko'k* shakldoshlari ma'nolarini qayd etarkan, shunday yozadi: *Va ko'k lafzin ham necha ma'ni bila iste'mol qilurlar. Biri ko'k – osmonni derlar. Yana ko'k ohangdir. Yana ko'k tegrada ko'klamakdur. Yana ko'k qadog'ni ham derlar, yana ko'k savza va o'langni derlar*.[Navoiy, 2013:113] Alisher Navoiy izohidan ma'lum bo'ladiki, *ko'k* shakldoshlaridan birining ma'nosi "ohang"dir, ya'ni so'z semantikasi musiqaga borib taqaladi. Ham "rang", ham "ohang" ma'nosidagi *ko'k* so'zining mavjudligi ranglar va musiqa uyg'unligi haqidagi fikrlarni asoslashga xizmat qiladi.

Bir qator iboralar, barqaror birikmalar semantikasida ham o'ziga xos lisoniy-madaniy munosabatlar aks etgan. Masalan, *Temirni qizig'ida bos* maqoli O'rta Osiyo xalqlarining turmush tarzi haqida ma'lumot bersa, koreyslardagi ayni mazmunni ifodalashda qo'llanadigan *Pichanni vaqtida o'rmoq* mazmunidagi maqol shu xalqning mashg'ulot tarzini ifoda etadi. Temir O'rta Osiyo madaniyati tarixida muhim o'rin tutgan ashyo hisoblanib, temirchilik eng qadimiy soha hisoblanadi. Xuddi shuningdek, pichan yetishtirish va pichan o'rimi bilan bog'liq mashg'ulotlar koreys xalqi turmush tarzida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

"Kapalagi uchmoq" iborasi, dastavval, "o'lmoq" tushunchasini ifodalagan va qo'shma fe'l sanalgan. Bugungi kunda semantik o'zgarish natijasida "qo'rqmoq" tushunchasini ifodalovchi iboraga aylangan.

Leksema semantik strukturasidagi o'zgarishlar yangi leksik birliklarning yuzaga kelishiga ham zamin yaratadi. Semantik o'zgarishlar tilning ichki taraqqiyoti, til tizimidagi jarayonlar, o'z navbatida, tashqi omillar bilan belgilanadi. Leksemaning semantik strukturasi, so'zda lisoniy-madaniy qarashlar, urf-odat, an'analar ifodasini *ko'z* leksemasi va undan shakllangan lug'aviy birliklar semantikasi misolida kuzatamiz.

Ko'z – ko'rish a'zosi. Adabiyotlarda *ko'r* fe'li *ko'z* so'zidan fonetik o'zgarish asosida yasalgan, deb ma'lumot beriladi, ***r*** fonemasining ***З*** fonemasiga o'zgarishidan yuzaga kelganligi ta'kidlanadi. [Shoabdurahmonov, 1980:171] Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasiga oid materiallardan ma'lum bo'ladiki, *ko'z* so'zining asosi **ko'-** bo'lib ***z*** ko'plikni bildiruvchi grammatik shakldir. Bu qo'shimcha ko'proq ikkilik miqdorini anglatish uchun qo'llanadi: qadimgi turkiy tilda: *gөz* "ko'z, *ikiz* "egiz", *tiz* "tizza", *omuz* "yelka", tat.*myogez* "shox" [Serebrennikov B., Gadjiyeva N.,1979:90]. Tuva tilida *semir* so'zining birlikdagi ot, *semiz* so'zining ko'plikdagi ot shaklida qo'llanishi ham fikrimizni tasdiqlaydi. Til taraqqiyoti davomida *ko'z* so'zi semantikasida o'zgarishlar yuzaga keldi. Ma'no ko'chishi hodisasi asosida bir qator leksik birliklar shakllandi. *Ko'z* leksemasidan *ko'z kosasi, ko'z oqi, ko'z gavhari* (ko'z qorachig'i ostida ikki tomoni qavariq linza shaklidagi tiniq tanacha) tibbiy terminlari, *ko'z qorachig'i, ko'z nuri* birikmalari shakllangan. *Ko'z* quyidagi sifatlovchilar bilan yonma-yon qo'llanadi: *qora ko'z, ko'k ko'z, xumor ko'z*.

Ko'z leksemasidan bir qator iboralar shakllangan: *Ayagan ko'zga cho'p tushar*. Bu barqaror birikmada *ko'z* leksemasidagi "noziklik" semasi ifodalangan. *Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimas*. Bu maqolda *ko'z* asosiy a'zo sifatida

keltirilgan. *Qarg‘a*ning harakati, boshqa jonzotlarning ko‘zini cho‘qishiga nisbat berilgan. Barqaror birikma “bir guruhga, bir toifaga mansub shaxslar qusurlarini ko‘rmaydilar, bir-birlariga qarshi bormaydilar” mazmunini ifodalaydi. *Ko‘z qo‘rqoq – qo‘l botir,* deganda *ko‘z* semantikasi keng tushunchani – ham “odam”, ham “imkoniyatsizlik”, ham “qobiliyatsizlik” semalarini namoyon qilgan. Bu maqolning yuzaga kelishi ko‘z a’zosining sezuvchanligi, ta’sirchanligiga asoslangan. *Ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan* iborasi butunlay noma’lum narsa haqida gapirilganda ishlatiladi. Bunda *ko‘z* sinekdoxa usulidagi ma’no ko‘chishi asosida nafaqat “muayyan shaxs”, balki “insoniyat” ma’nosini ifodalaydi. *Ko‘z oldi, ko‘z o‘ngi* ko‘z ko‘rib turgan, ko‘rinib turgan, maydon, fazoni anglatadi. *Ko‘z tikmoq/ ko‘z tutmoq* “intiqlik bilan kutmoq”, “umid bilan qaramoq”, *ko‘z uzmaslik* “tikilib qaramoq”, “diqqatni bir nuqtaga jamlamoq” ma’nolarini bildiradi. *Ko‘z urishtirmoq* “ma’noli qaramoq, biror rejani amalga oshirishni maqsad qilmoq”, *ko‘z yugurtirmoq* “e’tiborsiz holda, shunchaki qaramoq” tushunchasini anglatadi. *Ko‘zga tashlanmoq*da qarash harakatini bajaruvchi faolligi emas, balki narsa-buyumning atrofidagilardan ajralib turishi, ko‘zga tashlanishi nazarda tutilgan. *Ko‘zdan kechirmoq* “nazorat qilmoq”, *ko‘zdan qochirmoq* “diqqatni susaytirish oqibatida qarab turgan obyektidan chalg‘imoq”, *ko‘zi tushmoq* “bexosdan ko‘rib qolish”, *ko‘zdan qolmoq* “ko‘rish imkoniyatidan mahrum bo‘lmoq” tushunchalarini ifodalash uchun qo‘llanadi. *Ko‘zni yashnatmoq* obyektning, narsa-hodisaning jozibadorligi, ko‘zga yaqqol tashlanishini bildiradi. *Ko‘zni oldi* moddiy holatdagi ko‘z qamashishidan kelib chiqqan, predmet, narsa-hodisaning nurga yo‘g‘rilganligini yoki nurmonand jilvakorligini aks ettiradi. *Boshga tushganini ko‘z ko‘rar* maqolida tana a’zolari semantik ko‘chish asosida turli ma’noni ifodalagan. *Ishning ko‘zini biladi* ta’rifida ***ko‘z*** so‘zining “noziklik” semasi dastlabki e’tiborda bo‘ladi. *Ko‘z bo‘yamoq* narsa-hodisani o‘zgacha rangda, mohiyatining asliga nomuvofiq holatda ko‘rinishiga sabab bo‘lmoq, haqiqiy voqelikdan chalg‘itmoq” ma’nolarini ifodalaydi; *ko‘z bo‘yamachi* o‘z foydasi uchun ma’lumotlarni, bo‘lgan voqea-hodisalarni buzib, noto‘g‘ri ko‘rsatuvchi, boshqalarni aldovchi, aldoqchi. [O‘TIL,2006:447] *Ko‘z olaytirmoq* ham aslida ko‘z holatining odatdagidan boshqacha qarashiga asoslangan (ko‘zning olayishi). Keyinchalik salbiy ma’no kasb etib, “biror obyektni, narsa-hodisani o‘ziniki qilib olishga harakat qilmoq” tushunchasini ifodalagan. *Ko‘z ostiga olmoq* “biror obyektni yoki narsani o‘ziniki qilib olishni mo‘ljallamoq” tushunchasini ifodalaydi. *Ko‘z ochib ko‘rgan* iborasi birinchi qaraganda ko‘rgan, ko‘zga ko‘ringan obyekt, tushunchani sifatlash uchun ishlatilgan. Keyinchalik narsa-hodisaning “ilk, dastlabki” sifatiga ega ekanligini bildira boshlagan. *Ko‘z ochirmaslik* iborasi ham denotativ ma’no asosida shakllangan. *Shamol ko‘z ochirmaydi* birikuvida tabiiy hodisaning ko‘zni jismonan ochirmasligi nazarda tutilgan. Bu erkin birikma turg‘un birikmaga aylangan va barqarorlashgan holda “tinchlik bermaslik, holi-joniga qo‘ymaslik” ma’nolarini ifodalashga xizmat qiladi. *Ko‘zga ishonmaslik* ko‘rgan narsa-hodisa, voqelikka shubha bilan qarashni bildiradi. *Ko‘zga surtmoq* “e’zozlamoq”, “aziz qilmoq” tushunchalarini anglatadi. *Ko‘ziga cho‘p solmoq* “ozor bermoq”, majoziy ma’noda “aldamoq”, “pand bermoq” ma’nolarini ifodalaydi. Mazkur iboraning shakllanishida ham *ko‘z*ning

“noziklik” semasi asos bo‘lgan. Shu bilan bir qatorda ko‘zning inson hayotida muhim o‘rin tutishi, voqelik haqida ma’lumot olishdagi asosiy a’zoligi nazarda tutilgan. *Ko‘zga yaqin* iborasi jozibador, ta’sirchan, diqqatni jalb etadigan narsa-hodisa, obyektlarga nisbatan qo‘llanadi. *Ko‘zda tutmoq* “nazarda tutmoq, narsa-hodisaning ko‘zga tashlanadigan, ko‘rinadigan jihatini e’tiborga olmoq” tushunchasini bildiradi. *Ko‘zi yetmoq* ko‘zning chamalash, o‘lchash imkoniyati asosida kelib chiqqan. *Ko‘zi yorimoq* iborasida farzand tug‘ilganidan keyin ko‘zning yorishishi, yukdan xalos bo‘lib, yengillashish nazarda tutilgan. *Yorishmoq* so‘zi *yorimoq* tarixiy asos holida saqlanib qolgan. *Ko‘zi ilinmoq* “yengil uyquga ketmoq”, *ko‘zi moshdek ochilmoq* “oq-qorani tanimoq, bilmoq”, *ko‘zi ochiq ketmoq* ko‘zni yuma olmaslik, xotirjam bo‘lmaslik, bezovtalik, nimadandir (yoki kimdandir) umid uza olmaslik holatlarini ifoda etadi; *ko‘zi pishmoq* “ko‘raverib, ko‘nikib qolmoq”, *ko‘zi tinmoq* “holsizlanmoq, ko‘rish qobiliyatini qisman yo‘qotmoq” tushunchalarini bildiradi; *ko‘zi tor* ruhiy holatni ifodalaydi, inson siqilganda, ruhan iztirob chekkanda ko‘p narsaga qarab turib ham ularni ko‘rmaslik, his qilmaslik holati nazarda tutilgan; *ko‘zi to‘rt bo‘lmoq* nihoyatda intiqlik bilan kutmoqni bildiradi, ko‘zning “to‘rtta” deb keltirilishi diqqat bilan qarashga ikkita ko‘zning kamlik qilishini ta’kidlash uchun xizmat qilgan, uslubiy bo‘yoqdorlikni ifoda etgan; *ko‘zi o‘ynamoq,* dastavval, ko‘zning bejo harakatidan shakllangan, bu holat ruhiyat ifodasi bo‘lib, notinch odamning biror maqsadni ko‘zlagan bejo harakat-holatini bildiradi; *ko‘z qiymaslik* “istamaslik”, “arzitmaslik”, “teng ko‘rmaslik”ni ifoda etadi; *ko‘zga issiq ko‘rinmoq* issiq so‘zining “yaqin” ma’nosidan shakllangan; *ko‘zini yog‘ bosmoq* denotativ ma’nodan shakllangan. Ko‘zni yog‘ bosishi natijasida ko‘rish qobiliyati qiyinlashadi. Bu iboraning ma’nosi konnotativlikka asoslangan bo‘lib, kibrlanish, havolanish oqibatida nazarga ilmaslik holatini ifoda etadi. *Ko‘zini shamg‘alat qilib* nigohdan chetga qochish yoki diqqat-e’tiborni susaytirishga erishish tushunchasini ifodalaydi. *Ko‘zining oq-u qorasi* ko‘z qismlarining ko‘rish faoliyatini amalga oshirishda birdek zarurligidan kelib chiqqan. *Ko‘zining paxtasi* salbiy ma’noda aytilgan bo‘lib, ko‘z oqining yoqimsiz ko‘rinishini ham ifoda etadi. *Qosh qo‘yaman deb ko‘z chiqarma* biror ishni bajarishdagi “noaniqlik, mo‘ljalni aniq belgilamaslik” tushunchasini, noshudlik bilan qilingan xatti-harakatni bildiradi.

Turkiy tillarda *ko‘z* leksemasi semantikasi yangi leksemalarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Ma’lumki, o‘z qatlam so‘zlari semantikasida davrlar osha tilning ichki qonuniyatlari hamda tashqi omillar ta’sirida o‘zgarishlar yuzaga keladi.

Umuman olganda, so‘z semantikasida denotat haqidagi tushunchani ifodalashdan tashqari lisoniy-madaniy munosabatlar borasidagi axborot ham o‘z ifodasini topadi. Til birliklarining yuzaga kelishi, semantik taraqqiyotida xalqning madaniy munosabatlari, qadriyatlari, o‘ziga xos yondashuvi muhim o‘rin tutadi.

Til birlikari sinxron nuqtayi nazardan muayyan makon va zamon haqida tushuncha, mazmun ifodalovchi kommunikativ birlik bo‘lib qolmay, madaniy munosabatlar, milliy dunyoqarash, qadruyatlar haqida diaxron tarzda ma’lumot beruvchi harakatdagi muhim akkumulyativ vosita hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10-jild. “Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2013.
2.Ibrohimov O. Hazrat Navoiyning musiqiy-estetik qarashlari// O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutaffakkirlari tarixir merosida san’at va madaniyat masalalari. Xalqaro ilmiy-nazariy va amaliy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent, 2016.
3.Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010.
4.Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительная историческая грамматика тюркских языков. –Баку,1979.
5.Шоабдураҳмонов ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1980.
6.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006.
7.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006.
8.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008.
9. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002.

TÜRK DÜNYASINA BIR MODEL OLARAK ÇAĞDAŞ TÜRK ASKERI RÜTBE ADLARI
CONTEMPORARY TURKISH MILITARY RANK NAMES AS A MODEL FOR THE TURKIC WORLD

Süer Eker Özet
Prof. Dr. Başkent Üniversitesi,
suereker@yahoo.com, +903122466666/2064.

Abstract: *Türk tarihi, bir noktada Türk ordularının tarihidir. Türk orduları, ilk yazılı belgelerden bu yana Avrasya coğrafyasında var olmuş personel, istihbarat, harekat ve lojistik bakımından çok zengin terminoloji geleneklerine sahip olmuştur. Türk askeri terminolojilerinin leksikal kompozisyonunda İslam öncesi dönemlerde İrani diller, Çince gibi farklı dillerden terimler yer almış İslam sonrası dönemde ise genellikle Arapça, Farsça ve kısmen Moğolca terimlerden yararlanılmıştır.*
Çağdaş Türk ordusunun rütbe adları ise Osmanlı askeri terminolojisinden alınan çavuş, onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı vb. terimlerle Güneş Dil Kuramı çerçevesinde tarihi kaynaklardan derlenen ya da üretilen er, subay, astsubay, asteğmen, teğmen vb. neolojizmlerden oluşmaktadır. Bu bildiride Türk ordusunda kullanılan rütbe adlarının tarihsel-dilbilimsel kaynakları gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Türk orduları, Türk ordusu, terim, askerî terim, askeri rütbeler*

Abstract: *Turkish history is, at one point, the history of Turkish armies. Turkish armies have existed in Eurasia since the first written documents and have had very rich terminological traditions in terms of personnel, intelligence, operations and logistics. The lexical composition of Turkic military terminologies included terms from different languages such as Iranian languages and Chinese in the pre-Islamic period, while in the post-Islamic period, Arabic, Persian and partly Mongolian terms were generally utilized.*

The rank names of the contemporary Turkish army, on the other hand, consist of terms such as onbaşı (corporal), çavuş (sergant), yüzbaşı (captain), binbaşı (major), etc. taken from Ottoman military terminology and neologisms such as er (private), subay (officer), astsubay (non-commissioned officer), asteğmen (third lieutenant), teğmen (lieutenant), etc. compiled or produced from historical sources within the framework of the Sun Language Theory. This paper will try to show the historical-linguistic sources of the military rank names used in the Turkish army.

Keywords: *Turkic armies, Turkish army, terminology, military terminology, military ranks*

Giriş

Modern Türk ordusu 2200 yılı aşan bir geleneğin mirasçısıdır. Mete Han'ın tahta çıkış yılı olan MÖ 209, Türk Silahlı Kuvvetlerin tarafından resmen Türk Ordusunun kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Avrasya coğrafyasının neredeyse her noktasında izi bulunan Türk orduları, Türk dilinin yirmi iki yüzyıldır var olmasındaki en önemli dayanaklarındandır. Tarihî Türk askerî terminolojisi, askerlik bilimlerine kuramsal ve uygulamalı boyutta ilham vermiş, model olmuş bir teori ve pratiğin ifade ve icra aracıdır.

Türk dili tarihinin geniş kapsamlı ilk yazılı belgesi olan Orhon Yazıtları gerçekte bir harp ceridesidir.

> *'oguz tapa süledim ilki sü taşıkmış erti ėkin sü ebde erti üç oguz süsi basa kelti yadag yabız boldı tėp algalı kelti sıñar süsi ebig barkıg yulgalı bardı sıñar süsi süñüşgeli kelti.'* (BK D-32).
>
> 'Oğuz'a doğru ordu yürüttüm. İlk (birinci) ordu dışarı çıkmıştı. İkin(ci) ordu evde/yerleşik idi. Üç Oğuz ordusu basıp geldi. (Bizim için) yaya, kötü oldular deyip yenmeye geldi. Ordunun yarısı evi barkı yağmalamaya gitti. Ordunun yarısı da savaşmaya geldi' (Tekin, 2006: 62).

Türk tarihi ve Türk dünyası Orhon Yazıtlarından bu yana personel, istihbarat, harekat, lojistik, ordonat vb. silahlı kuvvetlerin organizasyonu ve harekatla ilgili çok zengin bir terminoloji geleneğine sahiptir.

Orhon Yazıtları sivil-asker ayrımının henüz gerçekleşmediği dönemlerde yazıtlarda geçen ordu ve muharebe ile ilgili her türlü sözcük askeri terim olarak kabul edilebilir.

Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi dönemlerinde askeri terim ihtiyaçları genel olarak Türkçe söz varlığından (*alpagu, atlıg, bas-, çerig, ordu, sanç-, süñüg, sünüş, sünüş-, taşık-, tegiş, yadag, yagıçı*) karşılanmış, ancak İrani diller (*şad, şadapıt*), Çince (*señün, totok*), Sanskrit, Tohar (*ışbara*) vd. dillerden de bazı kopyalamalar yapılmıştır (Hyun Jin Kim, 2013: 180).

İslami dönemde ise askeri terminolojinin önemli bir bölümünde Arapça, Farsça ve kısmen Moğolca söz varlığından yararlanılmıştır.
2200 yılı aşan bir geleneğin bir devamı olan Türkçe modern rütbe ve birlik adları derin tarih, dil bilgisi ve bilincinin süzgecinden geçerek Atatürk'ün katkıları ve onayıyla bugüne ulaşmıştır. Bu terimler basit derlemeler, türetmeler değildir; aksine, zincirin halkaları gibi birbirine bağlı bir sistem oluşturmakta ve esinini, köklerini en eski yazılı kaynaklardan almaktadır.
Cumhuriyet dönemi Türk ordusundaki rütbe ve birlik adları 19 Şubat 1935 tarihli belge ile (dosya numarası 41803 olan, Ankara Büyük Erkânıharbiye Matbaasında basılan 'Rütbe ve Birliklerin Öz türkçe karşılıkları D.-105) düzenlemelerle büyük oranda bugünkü şeklini almıştır.
926 sayılı TSK Personel Kanunu'na göre Türk Kara Kuvvetlerindeki subay rütbeleri yukarıdan aşağı doğru şu şekildedir:[2]

Er ve erbaş
Er
Uzman onbaşı
Çavuş
Uzman çavuş
Astsubay[3]
Astsubay çavuş
Astsubay kıdemli çavuş
Astsubay üstçavuş
Astsubay kıdemli üstçavuş
Astsubay başçavuş
Astsubay kıdemli başçavuş
Subay
Asteğmen
Teğmen
Üsteğmen
Yüzbaşı
Binbaşı
Yarbay
Tuğgeneral
Tümgeneral < Alm. General
Korgeneral
Orgeneral
Mareşal < Fr. Maréchal

Rütbe Adları
Er ve erbaş
Er (Osm. nefer)

[2] Birlik adları da şu şekildedir: *Tim* (< İng. Team), *Manga* (< Alm.), *Takım, Bölük, Tabur, Alay, Tugay, Tümen* (krş. Mac. Tömény), *Kolordu, Ordu*
[3] Azerbaycan ordusundaki hiyerarşi de şu şekildedir: *Baş gizir, Kiçik gizir, Baş çavuş, Çavuş, Kiçik çavuş, Baş əsgər, Əsgər*

Er (< ET *er*): *erkek* sözcüğünün köküdür. Anlamca *askerlik* kavramı ile doğrudan ilişkili değildir. *Er*, Osmanlıcada;

> '1. Koca, zevç. 2. Erkek, kişi. 3. Yiğit, bahadır, kahraman' anlamlarındadır.

TDK Türkçe Sözlük'te verilen anlamlar da şu şekildedir:

> '1. Erkek. 2. Kahraman, yiğit. 3. Asker, nefer. 4. İşini iyi bilen, yetenekli. 5. *hlk*. Koca.' (TDK, 1998).
>
> 'Alm. Mann; Fr. Homme. Asker camiasının mühim rüknünü teşkil eden ve ihtiyaçları devlet tarafından deruhte ve temin olunan rütbesiz askerdir. Bu da iki kısımdır: Acemi er; Usta er...' (Kip 1939: 63).
>
> 'İhtiyaçları Devlet tarafından deruhte ve temin olunan rütbesiz askerdir. Sözleşmeli erler de bu Kanuna göre er sayılır'. (211 sayılı Türk Silâhlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu)

Cumhuriyet döneminde *nefer*'e karşılık gösterilen *er*, üçüncü anlamın biraz daha genişletilmesiyle resmen askerî terminolojideki yerini almıştır.

Tarihi metinlerde *er*'in 'asker' anlamı dikkat çekicidir:

> *Alp şalcı akin binip oplayı tegdi eki* ***er****ig udşuru sançdı*
>
> Alp Şalçı kır atına binip sabırsızca hücum etti. İki eri kovalayıp mızrakladı (KT K2

Kutadgu Bilig'de (Arat, 1991: 247):

> *Titimlig kerek hem topulsa çerig/ Yitilik kerek keḍ komıtsa erig* (KB-2328)
>
> Orduları yarıp delmek için, sebatlı bulunmalı, askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalıdır
>
> *Sınamış yagıçı kişi teñlemiş/ On iki miñ er sü üküş sü timiş* (KB-2334)
>
> Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş ve on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir

Anadolu Türkçesi metinlerinde:

> *Yüz bin subaşı var idi, her bir subaşının bin eri var idi* (TS, 1967: 1486).

*er'*in kullanımları, bugünkü anlama oldukça yakındır. Yukarıdaki örneklerde *er*'in 'asker' anlamında kullanıldığı çok açıktır. Runik yazılı metinlerde *er* ile birlikte yer alan diğer sözcükler de şu şekildedir:

Er, fonetik varyantlarıyla, bütün Türk yazı dil ve lehçelerinde temel söz varlığının, kullanım sıklığı en fazla sözcüklerinden biri olarak yer almaktadır:

> " **(h)ä:rä)*: Uyg. *är* 'Mann, Herr, (Br.) *hä:rä*, Çağ. vb. *är* 'Mann', 'Ehemann', Tkm. *ä:r* 'muj, mujçina, mujestvennıy', Kmk. vb. *er*, Krç. *er*, *jer*, IM, Kaz., Hak. *ir*, Yak. *är*, Çuv. *ar* ay…(Räsänen 1969: 46a)

Er sözcüğüne asker anlamının kazandırılmasında Fr. *Homme* (de *troupier*) ve Alm. *Mann* sözcüklerinden esinlenme de söz konusu olabilir.

Askerlik genellikle erkeklerle ilgili bir iş ve meslek olarak kabul edildiğinden farklı dillerde benzer durumlar söz konusu olabilir. Tarihî Türk yazı dillerinde de dolaylı olarak 'asker' anlamını taşıyan *er*, Cumhuriyet sonrası Türkçeleştirme faaliyetleri çerçevesinde, *nefer*'in yerine anlamın biraz daha genişletilmesiyle askerî terminolojideki yerini almıştır. *Er* sözcüğü, Arapça *nefer* yerine, bizzat Atatürk tarafından karşılık olarak gösterilmiştir.

Onbaşı/Yüzbaşı/Binbaşı

Onlu sistem çerçevesinde türetilen bu üç rütbe adı Türk dilinin en eski dönemlerinden beri Türk dilli toplulukların yaşadığı coğrafyalarda ve dönemlerde kullanılmıştır.

Onbaşı 'erbaş sıralamasının ilk basamağı';

Yüzbaşı 'Orduda rütbesi üsteğmen ile binbaşı arasında olan subay';

Binbaşı 'Rütbesi yüzbaşı ile yarbay arasında bulunan ve asıl görevi tabur komutanlığı olan subay' (Türkçe Sözlük, 1998: 1686, 300, 2489).

Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı terimleri çok eski bir örgütlenme biçiminin bakiyeleridir. *Onbaşı* (< *on* + *başı*), onlu sisteme göre, 10 kişiden oluşan birliğin, *yüzbaşı* (< *yüz* + *başı*) 100 kişiden oluşan birliğin, *binbaşı* da (< *bin* + *başı*) 1000 kişiden oluşan askerî birliğin komutanıdır.

Moğolca *minghan* '1000 kişilik askeri birlik' (krş. ET *bıñ*)[4]

Esas olarak, süvari ögesine dayalı olan ve bu nedenle çok seri hareket edebilen Türk orduları onlu dizgeye göre örgütlenmişti. On/yüz/bin başı, onlu dizgenin göstergeleridir. Bu, son derece etkili bir örgütlenme biçimi idi. Onlu dizge, emir-komutayı son derece kolaylaştırıyordu. Her birim bir üstüne karşı sorumluydu. Böylelikle disiplin çok etkili biçimde sağlanabiliyordu. Türk orduları yalnızca örgütlenme biçimi ile değil, söz konusu dizgenin sağladığı emir-komuta kolaylığı ile de diğer ordular karşısında üstünlük kazanabiliyordu. Mutlak itaate dayalı Türk ordusunda emir veren makamın otoritesi, DLT'deki *yér basrukı tag, boḍun basrukı beg* ''Yer baskısı dağ, insanların baskısı beydir.' savıyla ortaya konulmuştur (Atalay 1986 I: 466).

İnsan bedeninin en önemli organı olan baş'ın vücut için taşıdığı önemi, niteliği, askerî birliği sevk ve idare eden her seviyedeki komutanla özdeşleştirilerek onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve sözcüğün sıfat biçiminde kullanılmasıyla da başçavuş, başgedikli, ve başbuğ/başkomutan vb. terimler oluşturulmuştur.[5] Bu terimler Türk askerlik ve dil tarihinin de en eski örnekleri arasında yer alır. Rusça da askerî rütbeleri göstermek amacıyla baş= golova sözcüğünden yararlanılmıştır: golova 'binbaşı vd. hrf. baş' ve polugolova 'yarbay, hrf. yarı baş' vd. Farsçada ser, Arapçada re'îs, İngilizce vd. dillerde head 'baş' sözcüğünden head commander 'başkomutan' örneğinde olduğu gibi, askerî terim üretmede yararlanılmıştır.

Onlu temele dayalı teşkilatlanmanın birer izi olan *onbaşı*, *ellibaşı*, *yüzbaşı* ve *binbaşı*'nın birer askerî terim olarak Türklerle yakın ilişkileri bulunan diğer ordular tarafından da kullanıldığını görüyoruz. Örneğin Rusça *desyatnik* 'on başı' (Rus. десятник ay., krş. десят '10'), *pyat'destyatnik* (Rus. пятьдесятник, krş. пятьдесят '50'), *sotnik* (Rus. сотник, krş. сто '100'), *tysyatskiy* (Rus. тысяцкий, krş. тысяча '1000') Kazak teşkilatlanmaları aracılığıyla Rus askerî terminolojisine Türkçeden anlam kopyalanması yoluyla dahil olmuş olmalıdır (krş. Lat. centurion, centuria).

---

[4] Moğol. *tümen* 10,000 asker, *minghan* 1000 asker, *jaghun* 100 asker, *arban* 10 askerden oluşan askeri birlik.

[5] *Baş*'tan türeyen *başlık*, bir askerî levazım terimi olarak Rusçada kullanılmıştır. Sözcük İngilizceye de kopyalanmış ve *bashlyk* yazılışı ile Webster'da (1993) yer almıştır. Sözcükle ilgili şu açıklama yer alır: [Russian *bashlyk*, from Turk *başlık* hood from *baş* 'head']: a protective hood with long ends for use as a scarf worn especially by he Russian military.

Türk dilli topluluklar, çok uzun bir süre Rusya ardından Sovyetler Birliği egemenliğinde bulunmaları sebebiyle düzenli bir orduya sahip olamamış ve *on/yüz/bin başı* terimleri genellikle feodal örgütlenmeye ilişkin terimler olarak işlev görmüş ya da yeni anlamlar kazanmıştır. Bu dillerde askerî hiyerarşiyi göstermek üzere subay rütbeleri olarak Rusça "лейтенант [leytenant] 'teğmen', *капитан* [kapitan] 'yüzbaşı', *майор* [mayor] 'binbaşı', *подполковник* [podpolkovnik] 'yarbay', полковникк [polkovnik'] 'albay' vb. terimler kullanılmaktadır. Türk cumhuriyetlerinde Rusça rütbe ve birlik adları kullanılmakla birlikte, zaman zaman tarihi veya sivil terim olarak *onbaşı* ve *yüzbaşı* terimlerine rastlanmaktadır.

Oğuz, Kıpçak ve Çağatay gruplarından seçilen üç Türk yazı dilinde, *onbaşı* ve *yüzbaşı* sözcüklerinin anlamları ve kullanımlarıyla ilgili örnekler şu şekildedir:

Türkmencede *onbaşı* ve *yüzbaşı* kullanımdan düşmüş, eski sözcükler olarak değerlendirilmekte, modern askerî rütbe adları içinde yer almamaktadır:[6]

> '*onbaşı* [o:nbaşı] on urşuca, yigide yolbaşçılık edyän harbi yolbaşçı. *Eziz onı atlılarıñ içinden agtartdı, onbaşı, yüzbaşılardan soradı...*, *yüzbaşı*, yüz adamdan ıbarat bolan goşun bölüminiñ yolbaşçısı. *Eziz onı atlılarıñ içinden agtartdı, onbaşı, yüzbaşılardan soradı*. *Ol, çakı, ulı bir tiräniñ başı hem yüzbaşı bolara çemeli... Müñbaşı* (*Eski söz)* Oktyabr revolyutsiyasından ozal müñ esgere yolbaşçılık edyän komandir. *Şol bize müñbaşı bolup gitdi.*' (Hamzayev, 1962: 487, 354).

Türkmence her üç sözcüğün Rus Ekim Devrimi'nden önce askerî terim olarak kullanılmış olduğu, modern Türkmencede ise, arkaik sözler olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Özbekçede *o'nbaşi*, *yuzboşi* ve *mingboşi* sözcükleri tarih terimi olarak kullanılmaktadır. *Yuzboşi* ve *mingboşi* Özbekçede, 'sivil' bir anlam kazanmıştır. Bu kelimeler köyün veya mahallenin aksakalı yani akıl danışılan kişisidir. *Yuzboşi* ve *mingboşi*nin bu anlamları ile TT'deki *çavuş*'un halk arasındaki anlamı arasında bir koşutluk vardır.

> '*Ўнбоши* [O'nboşi] '1. On-on beş askerning komandiri, kiçik harbiy boşliq…O'nboşi aytmadimi? 2.Eski. Brigadir, brigadir boşliği (Ma'rufov II, 1981: 505).
>
> — *Qolingni tuşir, qiymayma! — Sarboz duq urdı.- Navkar yoşilli bilan qanday muloqotda bolmoğini onboşi aytmadimi?....* 2. *Eski* Brigadir, brigadir boşligi';
>
> *Юзбоши* [*Yuzboşi*] 1. *O'rta Osiyo* honliqlarida (18-19 asrlarda): yuzta otliq askarga qo'mondonlik qıluvçi harbiy boşliq. *Sarbozlarining yuzboşiları katta oylik olardilar...* 2. Qişloq yoki mahalla oqsoqkoli. *Mirşab va yuzboşilar fuqaroga yuqoridan qarab, dağal muomala qilar va o'şqirib gapirardılar...* (Ma'rufov II, 1981: 464).
>
> *Мингбоши* [*Mingboşi*] I *tarih* 1. Daxa yoki qişloq oqsoqoli, hokimi. *Bir guvohnoma oliş uçun Ko'kça dahamizning mingboşisi Normuhammading mahkamasiga yugurdim...*2. *Tarih* Qoşin boşligi.

[6] Türkmen ordusunda bazı geleneksel rütbe adları şu şekildedir: *Esger, Onbaşy, Ýüzbaşy, Muñbaşy, Goşunbaşy.*

Quşbegi va Yusufbek hocilarning taklifi bilan Musulmonqul o'rniga O'tabboy quşbegi [Margilon hoqimi] mingboşi belgilanib *tortinçi kun Xudoyorxon qo'şini bilan Qo'qonga qaytdi...* (Ma'rufov I, 1981: 465).

Kazakçada ise bu sözcüklerin kullanımdan düşmesiyle ilgili olarak sözlüklerde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

'онбасы [onbası] on kisini basqaruw üşin qoyılatın adam. *On basını-Qaqıptı, bay üyine şaqırttı...*' (Keñesbayev II, 1961: 176)

жуьзбасы [jüzbası] jüz adamnıñ basşısı. *Omar soğıs kezinde jüzbası bolıp qızmet atqardı...*' (Keñesbayev I, 1959: 247)

мынгбасы [mıñbası] revolyutsiyadan burınğı kezde mıñ üy üstinen qaraytın yel bilew äkimi. *Mıñ bası bekteri bar altı-jeti, Özinen basqanikin jön körmegen. Uldarı ör kökirek batırsımak, Basqağa menmensinip jol bermegen...*'

Onbaşı terimi **Kumukça**da *onbaş* biçimiyle yer almakta ve bir tarih terimi olarak Türkçede olduğu gibi

'1) Desyatnik (na rabotax); 2) voyennıy termin 'komandir otdeleniya' anlamlarındadır.

GT *on* + *baş-ı* > Kmk. *on* + *baş* (Bammatov 1969).

gelişimi yani iyelik ekinin düşmesi, *erbaşı* ---------> *erbaş* gelişimini hatırlatmaktadır.

Tatarca sözlükte *unbaşı* 'desyatnik', *yözbaşı* da aynı şekilde bir tarih terimidir ve 'sotnik' karşılığında kullanılmaktadır (1966: 589, 193). Binbaşı terimi için de şu karşılık ve örnek vardır: "…tısyaça (voinskaya yedinitsa); *Měñbaşı* 'tısyatskiy' (1966: 369).

Her üç terim de Sırpça, Hırvatça ve Boşnakçanın söz varlığı içinde yer almaktadır (Škaljić 1965: 143, 375, 502).

'Çavuş' ve Türevleri

Çavuş modern askerî terminolojide

'Onbaşıdan sonra gelen ve görevi manga komutanlığı olan er rütbesi.' anlamındadır (TDK, Türkçe Sözlük, 1998).

Çavuş, Türkçenin en eski askerî-idari ünvanlardan biri olarak ilk kez Tunyukuk Yazıtı'nda görülür:

bilgesi çabısı ben ök ertim bilgesi

It was I who was his counselor and his aide-de-camp (Tekin, 1968: 249, 283).

Yazıtın birinci taş batı yüzünde Tunyukuk, İlteriş'in, Kağan olunca güneyde Çin'i, Doğuda Kıtany'ı, kuzeyde Oğuz'u pek çok öldürdüğünü, Çoğay'ın kuzeyinde Kara Kumug'da oturduklarını (bu süreçte kendisinin) Kağan'ın bilgesi ve *çavuş*u olduğunu söylemektedir. Bu ifadeler, *çavuş*'un karşılık geldiği unvanın derecesi hakkında bir fikir verebilir.

Köktük hakanlarının kararlarını gelişigüzel vermedikleri, Tunyukuk gibi bilge vezirlerden yararlandıkları bilinmektedir. Tunyukuk için Almanlar "Köktürk İmparatorluğu'nun Bismark'ı" ifadesini kullanmışlardır (Kayabalı, Arslanoğlu, 1973: 847). Doğal olarak Tunyukuk'un unvanı/rütbesi olan *çavuş* böylesine yüksek bir makama işaret etmektedir.

Çin kaynaklarında 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, Tu-kiu'lar tarafından sefir sıfatıyla gönderilen bir *görevlinin çö-pi-şe* unvanı taşıdığı, bunun da çavuş sözcüğünün Çince biçimi P. Pelliot tarafından ileri sürülmüştür. (Pakalın, 1946: 333).

Clauson'daki bilgilere göre çavuş, ilk anlamıyla **kağan**'ın danışmanlığını yapan yüksek rütbeli bir subaydır; ancak, çavuş zamanla statü kaybına uğramış 'güvenlik görevlisi, kapıcı, teşrifatçı' vb. anlamlar kazanmıştır (1972: 399).

TMEN'de *çavuş*'un Farsçadaki kullanımı ile ilgili çeşitli kaynaklarda yer alan örnekler sıralanmakta, çok ayrıntılı bilgi verilmektedir. *Çavuş*, pek çok dilde Türkçe alıntı olarak kullanılmaktadır (Doerfer, 1967: 35).

Subay (Osm. Zabit):

Subay, Cumhuriyet döneminde türetilen terimlerden biridir:

> 'Alm. Offizier; Fr. Officier; İng. Officer; İt. Ufficiale; Rus. Ofitser. Hususî kanunlara göre orduya intisap eden, asteğmenden mareşale kadar askerî rütbeyi haiz askerlerdir. Eski ismi (zabit)dir'
>
> 'Hususi kanuna göre Silahlı Kuvvetlere intisabeden asteğmenden mareşala (Büyük amirale) kadar rütbeyi haiz olan askerdir.' (211 sayılı Türk Silâhlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu).

'Asker' kavramına karşılık gelen en eski Türkçe kökenli sözcüklerden biri de *sü*'dür. Orhon Yazıtlarında *sü* ve türevi *süle*- en az seksen yerde geçmektedir:

> *tört buluñ kop yagı ermiş sü sülepen tört buluñdakı bodunug [kop almış kop baz kılmış]* (BK, D-3)
>
> 'Dört bucak hep düşman imiş. Orduları sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar)' (Tekin, 2006: 50).

Sü (bk. Majtczak, 2012) ET'de esas olarak '1. Asker. 2. Ordu' anlamlarındadır. Bu anlamlarla ilgili örnekler şu şekildedir:

sü[1]: asker

> *yırıya oguzda eki üç biñ sümiz kältäçimiz bar mu ne?* (T, G-7)
>
> 'I wonder whether we in all have two or three thousand troops to come...from the Oguz in the north?' (Tekin 1968: 250, 284)
>
> *Sü başlar eren kür yüreklig kerek/ Yüreksiz er at alsa andın yürek* KB-2044)
>
> Korkak askerin cesâret alması için, kumandanın kahraman ve cesur olması lâzımdır (Arat, 1991: 221).

sü[2]: ordu

> *eki biñ ertimiz. eki sü[miz] boltı*
>
> 'We were two thousand. We had two armies.' Tunyukuk D-1 (Tekin, 1968: 250)
>
> *awa yıglu tirlür er at sü bolur/ Er at sü bile er tilekin bulur* (KB-2051)
>
> (Komutanların) Etrafına üşüşerek, asker toplanır ve ordu olur; asker ve ordu ile asker dileğine kavuşur (Arat, 1991: 222).

Yukarıdaki dizelerden, iki bin kişinin, iki ordu oluşturduğunu ve böylece *sü*nün (ordu) 1000 askerden oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Eski Türkçede *sü* ile yapılmış yüzden fazla terim vardır.

> **Subay**, bir neolojizmdir. Sözcüğün,
>
> sü + bey (~beğ)

sü + bay biçimlerinin birinden geliştiği görüşü yaygındır.

***Sübey** gibi ön ünlülü sözcüklerin herhangi bir sesçil neden olmaksızın artdamaksıllaşması çok nadir görülen bir ses olayıdır. **sü + bay -> subay* yadırganmayacak bir gelişimdir; ancak bu gelişim anlam ve söz dizimi bakımından zayıf bir ihtimaldir. *Bay* bir sıfat, *sü* ise isimdir; sözcüğün, doğal olarak **baysü > *baysu* biçiminde gelişmesi gerekirdi. Öte yandan, 'zengin' anlamındaki *bay* ile 'asker; ordu' anlamlarındaki *sü* sözcüğünün anlamca birleşmesi ve kaynaşması çok güçlü bir ihtimal değildir. Bu tür sorunlar neolojizmin doğasında vardır şu açıklama yer almaktadır:

RBÖK (Kısım I)'te *subay* sözcüğü ile ilgili;

'sü ve bay kelimelerinden yapılmıştır. Sü ayni zamanda (su) şeklile de söylendiği ve (Bay)

daki (a) seslisine uymak, fonetik icabı olduğu için, daha tok bir kelime olarak, subay tercih edilmiştir.'

Buna göre *subay*'ın diğer rütbe ve birlik adlarıyla sesçe uyum sağlaması ve daha *tok* bir ses yapısına sahip olması dolayısıyla *sü + bey*'den *su +bay*'a dönüştürüldüğü ve bu biçimiyle askerî terim hâline geldiği ortaya çıkmaktadır.

Astsubay (< **ast + subay*)

'Silâhlı Kuvvetler Yasası'na göre astsubay okullarında yetişerek Silâhlı Kuvvetlere katılan astsubay çavuştan astsubay kıdemli başçavuşa kadar rütbesi olan asker' (Türkçe Sözlük, 1998: 148).

'Hususi kanununa göre Silahlı Kuvvetlere katılan astsubay astçavuştan astsubay kıdemli başçavuşa kadar rütbeyi haiz olan askerdir' (211 sayılı Türk Silâhlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu).

Türkiye Türkçesinde yer olarak *aşağı*yı, metaforla rütbe veya kıdemce alt kademeyi ifade eden *alt* (< *al-t) ve **ast* (krş. as-ra) vardır. Her iki sözcük de **al* ve **as* köklerine götürülebilir. Nitekim yazıtlarda **as* kökünün kullanıldığını görüyoruz: *as-ra yagız yer* 'aşağıda yağız yer'. *Ast* ve *üst* sözcüklerinin yanı sıra genişlemiş biçimleri olan *astın* ve *üstün* Kutadgu Bilig'de yer almaktadır (Arat, 1991: 19):

Kiḍin öñdün ermez ne soldın oñun/ Ne astın ne üstün ne utru orun (KB-19)

Arkada veya önde değildir; ne sağdadır ne solda; yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır

Dil Devrimi'nden sonra türetilen *astsubay, ast*'ın Türkiye Türkçesinde yaygın biçimde kullanılmayışı vb. nedenlerle bir neolojizm örneği olarak yalnızca resmî kullanımda kalmış, halk dilinde tarihî temelleri olan *başçavuş* terimi tercih edilmiştir.

RBÖK (Kısım-I)'te Osmanlıca '**zabit vekili**'ne karşılık olarak oluşturulan **asubay** terimi ile ilgili şu açıklama vardır:

"asubay ile ilgili '(Alt) manasına gelen (Ast) kelimesinin katılmasile aslı: (Ast: Subay) dır. (Ast) tan evvelâ (t) atılmış; sonra iki (s) yanyana kaldığı için (s) nin biri düşmüş; (Asubay) kalmıştır."

Teğmen (Osm. Mülazim) **ve Türevleri**

'Orduda rütbesi asteğmenle üsteğmen arasında olan, takım komutanlığı yapan subay' (TDK, Türkçe Sözlük 1998).

Türk Dil Devrimi'nin, askerî terminolojiye yansıyan en önemli terimlerinden biridir. Atatürk'ün, Türk tarihini 1071'den değil, en eski dönemlerden başlatma

anlayışının bir yansıması ve kanıtıdır. Büyük bir ihtimalle bu rütbe adı Atatürk tarafından türetilmiştir.

'Orhon kitabelerinde *teğiş* (taarruz ve hücum) manasınadır. Bunun kökü, (*teğ*) dir; mastarı: (*teğmek*) olup (taarruz ve hamle etmek) manasınadır. Zabitlerimiz düşmana atılacak yaradılış ve terbiyede olduklarından bu vasıflarını göstermek üzere (*teğ*) kökü (*men*) faaliyet ekile birleştirilerek (*teğmen*) yapılmıştır.' (RBÖK, Kısım I)

Teğmen sözcüğünün kökü ET 'to come into contact, touch, reach; **attack**' (Tekin, 1968: 378) anlamındaki *teg-* eylemidir:

Köl tigin bayırqunıñ aq adgırıg binip oplayu tegdi bir erig oqun urtı[7]

'Prince Kül mounted Bayırqu's white stallion and attacked; he hit one man with an arrow' (KT, D-35, 36);

Köl (!) *tigin başgu boz at binip tegdi*

'Prince Kül mounted the white-headed horse and attacked' (KT, D-37)

Teg- kökünden türeyen 'savaşmak, vuruşmak' anlamında *tegiş-* eylemi diğer tarihî kaynaklarda da, örneğin KB'de yer almaktadır (Arat, 1991: 251):

Yagusa çerigke ilişse eri/ Tuşınça tegişgü kemişse urı (KB-2375)

Askerler yaklaşıp, erler birbirleri ile harbe tutuşunca, herkes kendi karşısındaki ile harp etmeli ve nâra atmalıdır

Teğmen sözcüğünün kökü olan ET *teg-,* Türkiye Türkçesinde *değ-* biçimine gelişmiştir. Yani ET söz başındaki /t/, /d/ye gelişmiştir. Ses bilgisi bakımında normal gelişimin **değmen* olması beklenirdi, söz başındaki /t/ nin korunması, 'ET *tün* > TT *dün,* ancak, ET **tün-e-* 'gecelemek, geceyi geçirmek' > TT *tün-e-* '(tavuk için) geceyi geçirmek' örneği ile açıklanabilir.

ET'de *teg-*'den türeyen *tegdük* 'conflict, battle', *tegiş* 'contact, conflict' sözcükleri vardır (Tekin 1968: 378, 379).

Modern Türk yazı dil ve diyalektlerinde *teg*-in askerî terim anlamı genel olarak zayıflamış; ancak, kimi Türk yazı dili ve lehçelerinde örneğin Kırgızcada *tiy-* 'hücum etmek' biçimiyle yaşamaktadır (Yudahin, 1988: 740).

{-mAn} Dil Devrimi'nden sonra işlevselleştirilen yapım eklerinden biridir: Anadolu ağızlarında *asman* 'muallâk', *azman, elemen* 'elek', yelmen 'seri'; Dil Devrimi'nde *seç-, öğret-, eğit-, bellet-* eylemlerinden yapılan *seçmen, öğretmen, eğitmen, belletmen, yazman* sözcükleri hâlen kullanılmaktadır (Agakay, 1942: 30).

Türk-men, köse-men, ak-man, ağırman, dikmen, kocaman, uzman vb. örneklerde {-mAn} addan ad yapmaktadır. *Göç-men, şişman* sözcüklerinin kökünün ad ya da eylem olabilmesi {-mAn} biçim biriminin de çifte işlevli olabileceğine işaret edebilir.

'*Ast*' ve '*üst*'ün anlam karşıtlığının ve ses benzerliğinin sağladığı uyumdan yararlanılarak *teğmen*'den biri daha düşük, diğeri daha yüksek dereceyi anlatan *asteğmen* (< ast + teğmen) ve *üsteğmen* (üst + teğmen) terimleri türetilmiştir.

Rütbe ve Birliklerin Öz Türkçe Karşılıkları adlı kılavuza (Kısım I) göre;

'*asteğmen* (Ast: teğmen) dir. Tıpkı (Asubay) kelimesinde olduğu gibi (ast) taki (t) atılmış, (Asteğmen) olmuştur.'.

Ast ve *üst* sözcükleri *teğmen* adını tamlayan sıfat görevindedir.

---

[7] Muharebe ile ilgili en önemli ilkelerden biri, düşmanın zayıf ve çok zayıf yerlerine en çok kuvvetle kesin darbenin vurulmasıdır. *Oplayu teg-* bu ilkeyle ilgili bir terimdir.

‘Yarbay, Albay, Tuğbay’

Bu terimler oluşturulurken, her üç terim arasında sesçe ve bu rütbelerin gösterdiği görevce çok yakın bir bağlantı kurulmuştur.

yar-**bay** --------- > al-**bay** --------- > **tuğ-bay** --------- >**tuğ**-general

Yarbay (Osm. kaymakam)

‘*Orduda rütbesi binbaşı ile albay arasında olan üstsubay*’ (Türkçe Sözlük 1998: 2396).

Yarbay ve *albay* karma yoluyla yapılan sözcüklerdendir. *Yar-bay* terimindeki ilk öge *yardımcı* sözcüğünün; *al-bay* terimindeki *al* ise *alay* sözcüğünün, ilk hecesidir. Bu şekilde Dil Devrimi sonrasında üretilen *sivil terim*ler de vardır:

yar-(dım) + **bay** (< beğ) ---------- > **yarbay**

‘(Yar) kelimesi (Yardım) kelimesinin köküdür. (Yar) kökünde (Yardım: muavenet) mefhumu mündemiçtir. Yarbay= Yardımcı kumandan demektir ki alayda alay kumandanına yardım eden (kaymakam) dediğimiz rütbe sahibidir. ‘ RBÖK (Kısım-I)

Yukarıdaki açıklamada da belirtildiği gibi bu terim *yar-dım* sözcüğünün kökü *yar* ile *al-bay* sözcüğünde de yer alan *bay* ögesinin birleşmesinden oluşmuştur. *Yarbay*, ‘yardımcı **bey**/**bay**=komutan’ anlamındadır.

Rusçada *polkovnik* ‘albay’ rütbesinin önüne *polu-* ‘yarı’ ve *pod-* ‘alt’ biçimbirimleri getirilerek *polupolkovnik/podpolkovnik* ‘albayın rütbece altı ve yarısı’ (полуполко́вник/ подполко́вник) anlamında ‘yarbay’ karşılığında rütbe adı yapılır. Türkçe *yarbay* terimindeki *yar(ı)-* ögesi ile Rusça *polu-* ögesi arasında anlam bakımında paralelizasyon vardır.

Bay, Türkçenin temel söz varlığı içinde yer alan ve hemen hemen bütün Türk yazı dili ve lehçelerinde ‘zengin’ anlamında kullanılan bir sıfattır:

“**ba:y*: ET, Tkm., Yak. *ba:j* ‘reich’, Uyg., Çağ. vb. *baj*, Oyr. *paj*; OT *baj-u-* ‘reich werden’; Çuv. *pojan*, *pujan* ‘reich’; S. Uyg. *paj-ar* ‘bogatıy’ = Mo. *bajan* ‘reich’ “ (Räsänen, 1969: 56a).

Bay, Anadolu alanında da *yoksul* sözcüğünün karşıt anlamlısı olarak kullanılmış, ancak zamanla kullanımdan düşmüş; sözcüğe Dil Devrimi’nden sonra bambaşka bir anlam işlev kazandırılmıştır.

Bay, Dil Devrimi’nin duygusal atmosferi içinde, eski Türkçe köklerin diriltilmesi, yeni terimlerin oluşturulmasında ana dilden, eski kaynaklardan yararlanılması anlayışının bir sonucudur. *Bay*, biri askerlik terimi olarak, diğeri de sosyal yaşamda *bey* yerine kullanılan bir unvan olarak işlev görmek üzere diriltilmiş ve yeniden anlamlandırılmıştır. *Bay* ~ *bey* sözcüklerindeki ses benzerlikleri;

*yar(dımcı)bey > *yarbey > yarbay;

*alaybeyi > *alaybayı > albay

gelişimini doğallaştırmış, *yarbay* ve *albay* terimlerinin kolayca benimsenmesini sağlamıştır. *Bey* ve *bay* arasında sesçe ve anlamca bir karışmadan da söz edilebilir.

bay ‘zengin, varlıklı; prens, şef’

beğ ‘bey; bir yörenin ileri gelen, zengin kişisi; komutan’

Alay komutanının yardımcısına verilen rütbe ve unvan olan *yarbay*, görevle ilgili hiyerarşiyi ve bağı, *bay* biçim biriminin ortak kullanılmasını sağlayarak, ses ve anlamca hatta görevce ilişkilendirmekte, güçlendirmektedir. *Bay*’ın her iki *albay*

ve *yarbay* terimlerinin her ikisinde de de kullanılması bir tür *tekrir* olarak değerlendirilebilir.

Albay (Osm. *Miralay*)

'*Rütbesi yarbay ile tuğgeneral arasında bulunan ve asıl görevi alay komutanlığı olan üstsubay*' (Türkçe Sözlük 1998: 75).

Kamus-ı Türkî'de *albay* sözcüğünün kökeni ile ilgili ipuçları yer almaktadır:

> '....kaymakam ile mirliva arasında olup beğ unvanını ve izzetlü lâkabını haizdi.....(Jandarmanınkine alay beği derler.' (Ş. Sami, 1318: 1441).

Osmanlıların son dönemlerinde jandarma örgütünde alaya komutanlık eden subaya *alay beği* denmiş, 1908 Devriminden sonra bu terim yerine *alay kumandanı* terimi ikame edilmiştir (Pakalın 1946: 45). Alaybeği, sesçe ve anlamca *albay* sözcüğüne esin kaynağı olmuştur. Ayrıca Osmanlı Ordusunda miralayların *beğ* unvanını alması, yeni türetilen sözcüğün çerçevesini çizmiştir.

Alay'ın ilk hecesi ile *bay* sözcüğünün birleştirilmesiyle oluşturulan terimlerdendir. Konuyla ilgili olarak RBÖK'te (Kısım-I);

> '(Al:bay) dır. (Al) kökü ile (bay) kelimesinin birleşmesinden oluşmuştur. (Alay) kelimesi de; (Al) kökü ve (ay) ekinin birleşmesile yapılmış bir kelimedir.'

açıklaması vardır.

<u>al</u>-(ay) + **<u>bay</u>** (< beğ) ---------- > **albay**

Yabancı Kökenli Terimler

Asker

Asker sözcüğü Arapça kökenlidir. Osmanlıcada aynı sözcük için yine Arapça kökenli *cünd* 'asker, asker topluluğu'; Farsça kökenli *leşker* 'asker', *sipah, sipeh* '1. asker. 2. Ordu' sözcükleri kullanılmıştır (Devellioğlu, 1982).

'1. Erden mareşale kadar orduda görevli bulunan herkes. 2. Askerlik görevi veya ödevi: *Askere gitmek. Askerden dönmek*. 3. Ordunun yalnız *er* rütbesinde olan bölümü... vb.' (Türkçe Sözlük, 1998: 144).

> 'Askerlik mükellefiyeti altına giren şahıslarla (Erbaş ve erler) özel kanunlarla Silahlı Kuvvetlere intisabeden ve resmi bir kıyafet taşıyan şahsa denir.' (211 sayılı Türk Silâhlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu)

Türk ordusunda askerlik yükümlülüğünü yerine getirmek üzere silahlı kuvvetlere intisap eden, muvazzaf ya da sözleşmeli rütbeli, rütbesiz şahısları ifade eden ve tipik bir Sami dilleri sesi olan '*ayn* sesi ile başlayan '*asker* (< Ar. عسكر) terimi köken bakımından Arapça olduğu hâlde tasfiye edilen askerî terimler arasında yer almamıştır. Bunda, sözcüğün bünyesinde bulunan *er* ses grubunun Türkçe *er* ile ilişkilendirilmesi ve bizzat Atatürk tarafından Güneş Dil Kuramı ile Türkçe kökenlerle açıklanmasıdır. Sözcüğün başındaki *as-* ögesi *astsubay, asteğmen* vd. terimlerle sesçe benzeşmesi de terimler arasındaki ses uyumunun sağlanmasına yardımcı olmuş bu da sözcüğün 'statü'sünü güçlendirmiştir.

Generaller (Osm. *mirliva, ferik*)

Osmanlı dönemi asker-sivil terminolojinin önemli terimlerden biri de *paşa*dır. Bu terim Dil Devrimi sürecinde resmî kullanımdan kaldırılmıştır. General karşılığındaki *Paşa* unvanının resmî kullanımdan kaldırılmış olmasının en önemli nedenlerinden biri, Osmanlının son döneminde keyfî biçimde herhangi bir somut

ölçü ya da hak ediş söz konusu olmadan Türk ya da yabancı, Müslim ya da gayrimüslim asker/sivil kişilere verilmesidir.

General, 2540 Sayılı '*Efendi, Bey ve* ***Paşa*** *Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun*' ile resmî belgelerde kullanılması yasaklanan *paşa* sözcüğü yerine, Almancadan alınmıştır. *General* terimi bir süre *ceneral* (krş. İt. generale) ~ *jeneral* (krş. Fr. général) şeklinde yazılmış ve söylenmiş, daha sonra Almancada olduğu gibi *general* biçimini almıştır.

> *General:* 'Albaydan sonra gelen ve mareşalliğe kadar olan yüksek rütbeli subaylara verilen genel ad.' (Türkçe Sözlük, 1998: 838).
>
> *Tuğgeneral* (Osm. *liva, mirliva*): 'Rütbesi albay ile tümgeneral arasında bulunan general'
>
> *Tümgeneral* (Osm. *ikinci ferik*): 'Rütbesi tuğgeneralle korgeneral arasında bulunan general'
>
> *Korgeneral* (Osm. *ferik*): 'Rütbesi tümgeneralle orgeneral arasında olan general'
>
> *Orgeneral* (Osm. *ferik-i evvel*): 'Asıl görevi ordu komutanlığı olan rütbesi en yüksek general.'

RBÖK (Kısım-I):

> *Tuğgeneral:* '(Tuğ: General)dır.'
>
> *Tümgeneral:* 'Fırka karşılığı olan (tümen) kelimesinin kökü (tüm) kelimesine (General) ilâvesile yapılmıştır.'
>
> *Korgeneral:* 'Aslı (Kolordu: General)dır. Burada Kolordunun, (Ko)su ve (ordu)nun (or)u, kaynaşarak (Kor) olmuştur.'
>
> *Orgeneral:* Or(du)general

Eski Türkçede g*eneral*e karşılık gelebilecek sözcüklerden biri *señün*'dür (< Çin. *tsiang-kün*) [krş. Kor. (generál) *čañgun*, Jap. *shōgun* 'general, commander-in-chief; war-lord; shogun, tycoon'] (Doerfer, 1967: 279).

Señün, Orhon Yazıtlarında sekiz yerde geçmektedir:

ku señün başadu tört tümen sü kelti töñker tagda tegip tokudım üç tümen süg ölürtüm

'General Ku kumandasında kırk bin (kişilik) bir ordu geldi. Tönker dağında hücum edip vuruştum, otuz bin askeri öldürdüm' (BK G-8). (Tekin 2006: 66).

Çince kopyalanan *señün* modern dönem Türk askerî terminolojisi içinde yer almamıştır.

Türkçe kökenli bir sözcük yerine, *general* (ve *amiral*) gibi Latince kökenli bir sözcüğünün seçilmesinin nedeni meclis görüşmelerinde şu sözlerle açıklanmıştır:

'Çok yüksek bilgi ve fedakârlıklarla kan ve can pahasına kazanılmış mevkilere sahip olanları, haiz oldukları uluslar arası değeri ifade edebilecek bir tabirle anmak ve onlara karşı göstermek zorunda olduğumuz saygı ve sevginin kanıtı ve ifadesi olan *general* tercih edilmiştir.'[8]

General sözcüğün kökeni ise şu şekildedir (Webster, 1993: 944):

> [ME, fr. MF, fr. L *generalis*, fr. *gener-*, *genus* birth, race, class, kind + -*alis* -al].

[8] https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025008.pdf

Lâtince kökenli *general*, batı (ve diğer diller) dillerinde 'genel' anlamı birincil, 'askerî rütbe' anlamı ise ikincil olmak üzere kullanılmaktadır. Türkçede askerlik terimi olarak kullanılan general'in başına tugay düzeyinden itibaren birlik adlarının ilk heceleri getirilerek general rütbesindeki derecelendirme gösterilmiştir.

Mareşal (Osm. *müşîr*)

'En yüksek askerî rütbe' (Türkçe Sözlük)

Mareşal rütbesi, savaşta olağanüstü yararlıklar gösteren sağ ya da ölü orgeneral (=oramiral) rütbesindeki asker kişilere yasa ile verilebilir.

Webster'da (1993: 1385) sözcüğün kökeni ve anlamı ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

"[ME *marshal*, mareschal, fr, OF *mareschal*, of Gmc origin; Akin to OHG *Marahscalc* keeper of the horses, marshal, fr. *marah* 'horse' + *scalc* 'servant...']].... a high official in the household of a medieval king, prince, or noble having charge of the cavalry and ranking subordinate to the constable but later usu. The chief officer in command of the military forces...."

Bir sözcüğün zamanla dilsel, tarihî, toplumsal, ruh bilimsel, yabancı dillerin etkisi, gereksinim vb. nedenlerle temel anlamından az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtması yani anlam değişmesi önemli bir dil bilimsel olgudur. Anlam değişmelerinden ikisi anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesidir.

Kaynaklarda, *mareşal* sözcüğünün ilk Frank kralları döneminde atlara bakmakla görevli hizmetkârlar için kullanılan kökenden geliştiği ifade edilmektedir. Orta Çağda savaşlarda süvari ögesinin önem kazanmasına koşut olarak mareşalin görev ve sorumlulukları artmış ve doğal olarak mareşal sözcüğünün yüklendiği anlam iyileşmiştir.

Sonuç. Diğer tarihî ve modern Türk dillerinin söz varlığında yer alan askerî kavramlar da çok geniş bir leksikal alan oluşturur. O*nbaşı, Çavuş, Yüzbaşı, Binbaşı; Tabur, Tümen* vd. pek çok terim, Asya'nın en doğusundan Avrupa'nın en batısına, Afrika'nın güneyine Sudan'a değin uzanan çok geniş bir coğrafya başka diller ve ordular tarafından da kullanılmakta, uluslararası literatürdeki ifadesiyle *gezgin sözler* (wanderword) arasında yer almaktadır.

Tarihi Türk askeri terminolojisi, Türk ordularının ne denli geli*ş*mi*ş* bir organizasyon ve harekât yeteneğine sahip olduğunu tarihî dil malzemesi aracılığıyla belgelemektedir. Benzer şekilde modern rütbe ve birlik adlarının tarihi ve coğrafyaları kucaklayan yüksek bir felsefe ve ruhun eseri olduğu açıktır.

KAYNAKLAR

Ağakay, Dr. M.A. Kelime Yapı Yolları. Cumhuriyet Basımevi. İstanbul, 1942.

Arat, R. R. Kutadgu Bilig III İndeks, İndeksi neşre hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. İstanbul, 1979.

Arat, R.R., Kutadgu Bilig I Çeviri. Türk Dil Kurumu Yayınları. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1988. KB

Atalay, Besim. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1986.

Bammatov, Z. Z. Kumıksko-Russkiy Slovar'. İzdatel'sto "Sovetskaya Entsiklopediya". Moskva, 1969.

Clauson, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford University Press, 1972.
Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen Band III. Franz Steiner Verlag GMBH Wiesbaden, 1967. (TMEN)
Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Aydın Kitabevi. Ankara, 1982.
Hamzayev, M. Y. (ed.) Türkmen Diliniñ Sözlügi. Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Neşriyatı, Aşgabat, 1962.
Hyun Jin Kim. The Huns, Rome and the Birth of Europe. Cambridge University. 2013.
Kayabalı, İsmail; Aslanoğlu, Cemender. Türk Devletleri ve Ordusu, Ordu özel sayısı:3, 1973.
Keñesbayev, I. K. (ed.). Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi I. Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Baspası. Almatı, 1959.
Keñesbayev, I. K. (ed.). Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi II. Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Baspası. Almatı, 1959.
Kip, Selahaddin A. (Eski Kolordu Komutanlarından). Askeri Kamus. İstanbul, 1939.
Majtczak, Tomasz. Old Turkic sü 'Army' – Its Form, Meaning and Etymology. Studia Etymologica Cracoviensia, vol. 17. Kraków. 2012.
Ma'rufov, Z. M. O'zbek Tilining İzohli Luğati I. Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, A.S.Puşkin Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti, "Rus Tili Naşriyoti". Moskva, 1981.
Ma'rufov, Z. M. O'zbek Tilining İzohli Luğati II. Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, A. S. Puşkin Nomidagi Til va Adabiyot İnstituti, "Rus Tili Naşriyoti". Moskva, 1981.
Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Terimleri Sözlüğü I, II, III. M.E.B Bakanlığı Yayınları. Millî Eğitim Basımevi. İstanbul, 1946.
Räsänen, M.. Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Lexica. Societatis Fenno-Ugricae-XVII,1, Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki, 1969.
Şemsettin Sami. Kamus-Türkî. Cilt I, II. Dersaadet, 1318.
Škaljić, A. Turcismi u Srpskohrvatskom Jeziku. 'Svjetlost' Izdavačko Preduzeće. Sarajevo, 1965.
T.C. Büyük Erkânıharbiye Reisliği, "Rütbe ve Birliklerin Öz Türkçe Karşılıkları, Büyük Erkânıharbiye Matbaası, Ankara, 1935 (RBÖK)
Tarama Sözlüğü, III, E-İ. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1967. (TS)
Tatarsko-Russkiy Slovar'. Akademiya Naul SSR, Kazanskiy institut yazıka, literatura i istorii. Moskva, 1966.
Tekin, Talat. Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu. Ankara, 2006.
Tekin, Talat. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University. The Hague: Mouton and Co. 1968.
Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu. Ankara, 1988.
Yudahin, K.K. Kırgız Sözlüğü. Türk Dil Kurumu. Ankara, 1988.
Webster's Third New International Dictionary. Unabridged. 1993.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE ÖZBEKÇE SÖZ VARLIĞINDA "GÖZ/KO'Z KELİMESİYLE OLUŞAN DEYİMLERİN ANLAM ÖZELLİKLERİ MEANING CHARACTERISTICS OF IDIOMS FORMED WITH THE WORD " GÖZ /KO'Z" IN THE TURKISH TURKISH AND UZBEK VOCABULARY

Muhittin Gümüş
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık
Bölümü Öğretim Görevlisi, Bişkek-Kırgızistan.
muhittin.gumus@manas.edu.kg
ORCID ID: 0000-0002-0991-2642

Öz: *Karşılaştırmalı dilbilim, karşıtsal dilbilim ve anlambilim alanında yapılan çalışmalar diller arasındaki ilişkilerin tespit ve değerlendirilmesi modern dilbilim çalışmalarıyla birlikte değişmeye başlamıştır. Milletlerin diline ait söz varlığının akraba diller ile ilişkileri bakımından geçmişten geleceğe taşınmasında anlam özeliklerindeki art zamanlı ve eş zamanlı değişimler özel olarak incelenmesi gerekir. Bunun için diller arası ilişkiler yalnızca yapı özellikleri bakımından değil, anlam özellikleri bakımından karşılaştırmalı ve tematik olarak ele alınmalıdır.*

Bu çalışmanın amacı, Türkiye Türkçesi ve Özbekçede "göz" kelimesiyle oluşan deyimlerin anlambilimi açısından karşılaştırılmak, iki akraba dil/lehçe arasındaki çeviri/aktarma çalışmalarında ne gibi problemlerle karşılaşılabileceği hakkında somut örnekler tespit etmek, dilbilim uzmanlarına ve mütercim-tercümanlara öneriler sunmaktır. Tercüme sorunlarında en büyük yardımcı araç sözlükler olsa da deyimlerin gerçek anlamları dışında pek çok anlama sahip olmaları, bağlamsal anlamlarının çoğu zaman fark edilememesi de özel bir sorun olarak bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde ve Özbekçede "göz" kelimesiyle oluşmuş deyimlerin anlamlarının kavratılması için mütercim tercümanlara kılavuzluk etmek için karşılaştırmalı dilbilim, karşıtsal dilbilim, anlam bilim ve çeviribilim yöntemlerinden yararlanılması gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *deyimler, deyimlerde göz, karşıtsal dilbilim, çeviribilim, Türkçede göz, Özbekçede göz.*

Annotation: *Studies in the field of comparative linguistics, contrastive linguistics and semantics have started to change with the modern linguistic studies. The diachronic and synchronic changes in the semantic features of the lexicon of the language of nations in terms of their relations with related languages should be examined in a special way. For this purpose, interlanguage relations should be analyzed not only in terms of structural features but also in terms of semantic features comparatively and thematically.*

The aim of this study is to compare the idioms formed with the word "göz/eye" in Turkish and Uzbek in terms of semantics, to identify concrete examples of what kind of problems may be encountered in translation/transfer studies between two

related languages/languages, and to offer suggestions to linguistics experts and translators-translators. Although dictionaries are the most helpful tool in translation problems, the fact that idioms have many meanings other than their literal meanings and their contextual meanings are often not recognized is also known as a special problem. It is emphasized that the methods of comparative linguistics, contrastive linguistics, semantics and translation studies should be used to guide the translators to comprehend the meanings of idioms formed with the word "eye" in Turkish and Uzbek.

Key words: *idioms, eye in idioms, comparative linguistics, translation, eye in Turkish, eye in Uzbek.*

Giriş ve Kavramsal Çerçeve

"Dilbilim, dilin kuramsal ve tanımlayıcı yönüyle, uygulamalı dil araştırmaları ve dil öğrenimi alanlarıyla ilgili bilim alanıdır. Modern dilbilim, uygulamalı bilimler içinde yer alır ve dilin ses, yapı, söz dizimi, anlam, dil psikolojisi vb. alt disiplinlerinden oluşur. Teorik dilbilim, dilin evrensel yapısını anlamak için tanımlama yapmakla ilgilidir. Uygulamalı dilbilim, dil çalışmalarıyla bilimsel bulguları, dil eğitimiyle ilgili yöntemler kullanır. Dilbilim; dil felsefesi, üslup, retorik, göstergebilim, sözlükbilim ve çeviri ile de ilgili bir alandır. (Gümüş; 2023; s. 6.).

Karşılaştırmalı dilbilim dillerin tarihî ilişkileriyle ilgili çalışmalar, araştırmalar yapar. Diller arasındaki ilişkiler akrabalık, ortak köken bakımından incelenir. Karşılaştırmalı dilbilim ortak bir dilden oluşan dillerle lehçeler görülen değişiklikleri belirler, benzer ve farklı yönler üzerinde belirli sonuçlara ulaşır. Tarihî süreç içinde farklılaşmanın nedenleri ve ayrı birer edebî yazı dili hâline gelmeleriyle ilgili süreci anlatır. Karşılaştırmalı dilbilimciler sıradan örneklerle başlayıp bilgisayarlı hipotez testine kadar dil sınıflandırması yapmak veya diller arası akrabalıklar üzerinde pek çok yöntem geliştirmişlerdir.

Karşıtsal dilbimle ilgili çalışmaları da özetle açıklayabiliriz. Bu konuda yapılan çalışmalar bize yeteri kadar yol göstermektedir. Meselâ, araştırmacı Topaloğlu, *"Karşıtsal Dilbilim ve Yanlış Çözümlemesi; Dil ve Edebiyat Araştırmaları (2020; s.135-155)"* adlı eserde "Ancak gerçek anlamda dilbilimciler, 1950'li yıllardan başlayarak dil öğrenimi ve öğretimi, dil edinimi, yanlış üretimi ve çözümlemesine yönelik önemli sayıda çalışma, araştırma ve incelemeler yapmışlardır. Söz konusu dilbilimcilerden, dilbilgisi mikro-sistemlerini düzenleme ve benzeşim kurallarına göre yanlış çözümlemesini geliştiren Corder (1981) olmuştur. Fries (1945), Lado (1957) vd. yabancı dil öğretimi sürecinde en etkili teknik ve yöntemleri bulmayı, yabancı dil öğrenimindeki eksiklikleri ve yanlışları azaltmayı amaçlayarak karşıtsal yaklaşım ve karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarına odaklanmışlardır. (Topaloğlu, 2020; s. 138)" diyerek karşıtsal çalışmalarda uygulanan yöntemleri dile getirmiştir.

Ana Türkçenin kollarından Karluk Türkçesi grubunda yer alan Özbek Türkçesi ile Oğuz Türkçesinin en yaygın kullanılan lehçesi Türkiye Türkçesinin dil yapıları (ses bilgisi, yapı bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilimi, üslup bilimi vb.) bakımından karşılaştırılmasıyla ilgili çalışmalar SSCB'nin yıkılmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Dil yapılarının benzerlikleriyle ilgili karşılaştırmalarda ortak kelimeler üzerinden

yapılan karşılaştırmalar ile sözvarlığının istatistiksel açıdan benzerlikler, ortaklıklardaki oranlar üzerinden yapılan karşılaştırma yöntemleri uygulanır.
Bu çalışmada istatistik çalışmalarından çok anlamca benzeyen ve benzemeyen, anlam ilgisi bulunan deyimlerin nitelikleri üzerinde durulacaktır. Türkiye Türkçesi "göz" ve Özbekçede "ko'z" kelimesiyle oluşan deyimlerde anlam özeliklerinin çeviri çalışmalarına katkı sağlamasına yönelik sonuçlar elde etmek gerekmektedir. İnsan bedeninin dünyaya açılan penceresi olan TT: göz, Özb. T: ko'z kelimelerinin her iki dildeki deyimleri ele alarak anlamsal çerçeve üzerinde yorumlara yer verilmiştir. Karşılaştırma sonucunda Türkiye Türkçesinde göz kelimesinin Özb.T: ko'z kelimesinden oluşan deyimlerin benzer anlamlara sahip olanlarının daha çok olduğu, bunun da dil kültürü açısından ortak dünya görüşünü yansıttığı anlaşılmaktadır.
Türkiye Türkçesi ile ilgili söz varlığı çalışmalarında https:// sozluk.gov.tr/ ağ adresinde yer alan Türkçe Güncel Sözlük ile Ö. Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-2 cilt (1998) ana kaynak olarak kullanılmıştır. Özbekçe deyimler sözlüğü için de Shavkat Rahmatullayev'in Özbek Tilining Frazeologik İzohli Lug'ati, 1978 ile Özbek Tilinin İzohli Lug'ati, 1981; Özbek Tilining Izohli Lugati; 2020; düzeltilmiş 2. baskı; Özbek Tilining Izohli Lug'ati, 2022 adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Yöntem

Konuyla ilgili kaynak taraması yapılarak konuyu içerik bakımından yeterli derecede temsil edebilecek sözlük tespit edildi. Daha sonra çeşitli eserlerden çalışmanın kavram alanıyla ilgili deyimler içerik analizi yöntemiyle duygu türleri ve öge türlerine göre tasnif edildi. Göz kelimesiyle oluşan söz varlığı ögelerinin anlamları betimleme yöntemiyle açıklanmıştır, daha geniş açıklama gerektiren durumlarda ise yorumlama yöntemine başvurulmuştur.

Evren ve Örneklem

Türkiye Türkçesinde "göz" kelimesi ya da organ adlarıyla oluşan deyimler üzerine yazılmış bilimsel makaleler (Baş, 2016; Dohman, 2022; Karadavut, A.,2023; Şahin, 2023; Atmaca, 2009; Gümüşatam, 2010; Çelik, 2017; Duman ve Sorokina, 2017; Özbay, 2010, Hamidov, 2006; Aydoğmuş, 2020; Okul, 2022 ile sözlük olarak da Aksoy, 1998; Türkçe Güncel Sözlük, Özbek Tilining Izohli Lugati; 2020; düzeltilmiş 2. baskı; Özbek Tilining Izohli Lug'ati, 2022: Teshaboyeva; 2016; Mahmudov ve Hudaiberganova, 2013; Rahmatullayev, 1978) yazılmıştır. Çalışmalar genel olarak deyimler alfabetik sıraya göre dizinlenerek yanlarında açıklamaları verilmiştir. (Gümüş; 2023,s.8).
Bu çalışmamızda esas alınan eserler TT ve Özbekçenin sözlükleri Güncel Türkçe Sözlük, Ö. Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü -2 ;1998 adlı eserdeki "göz" ile Ōzbek Tilining Izohli Lugati; 2020; düzeltilmiş 2. baskı; Ōzbek Tilining Izohli Lug'ati; 2022 ve Ōzbek Tilining İzohli Frazeologik Lug'ati; 1978 ve Fazilov, M. Aql aqldan Quvvat oladi; Hikmatli Sözlar, Aforzmlar va Maqollar adlı eserde belirtilen söz varlığı içinde "ko'z" maddesi ile sınırlanmıştır. Göz kelimesiyle oluşan bazı deyimlerin anlamca karşılaştırılması esas konu olarak belirlenmiştir.

Bulgular

A. Türkiye Türkçesinde "Göz" Kelimesiyle Oluşan Deyimler

Güncel Türkçe Sözlük'te göz: 1. isim, anatomi Görme organı; basar, ayn, çeşm, dide. 2. isim Bazı deyimlerde, görme ve bakma: Gözden geçirmek. Gözden kaybolmak. Göz önünde. Gözü keskin. 3. isim ► oda: 4. isim Bakış, görüş: 5. isim ► kaynak (I): 6. isim Delik, boşluk, İğnenin gözü. 7. isim ► çekmece: Masanın gözleri. 8. isim Terazi kefesi. 9. isim ► nazar: 10. isim Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı: Gözüm canım efendim. 11. isim Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri: Göz aşısı. 12. isim ► hane: Dama tahtasında altmış dört göz vardır. 13. isim Bazı yaraların uç bölümü: Çıbanın gözü.

Türkiye Türkçesinde deyim, "gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir"; (Türkçe Sözlük, 2011: 651). Ömer Asım Aksoy, deyimi "bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce" (Aksoy, 1991: 52) şeklinde tanımlamıştır.

- (bir şeye veya kimseye) … gözüyle bakmak
- göz (veya gözünün) kuyruğuyla bakmak
- göz (veya gözünün) ucuyla bakmak
- göz açamamak

- göz açıp kapayıncaya kadar
- göz açtırmamak
- göz alabildiğine
- göz ardı etmek
- göz atmak
- gözaydına gelmek
- gözaydına gitmek
- gözaydın etmek
- göz boyamak göz değmek gözden (veya gözünden) düşmek
- gözden (veya gözünden) kaçırmak
- gözden (veya gözünden) kaçmak
- gözden (veya gözünden) sürmeyi çalmak (veya çekmek)
- gözden çıkarmak
- gözden geçirmek
- gözden gönülden çıkarmak
- gözden ırak tutmak
- gözden ırak tutulmak
- gözden kaybetmek
- gözden kaybolmak
- gözden nihan olmak
- gözden uzaklaşmak

- gözden uzak tutmak
- göz dikmek
- göz doldurmak
- göz doyurmak
- göze almak
- göze batmak
- göze çarpmak
- göze diken olmak
- göze gelmek
- göze girmek
- göze görünmek
- göze görünmemek
- göze göz dişe diş
- göz etmek
- göz gezdirmek
- göz göre göre
- göz gözü görmemek
- göz kamaştırmak (veya almak)
- göz kaş süzmek
- göz kesilmek
- göz kırpmadan
- göz kırpmak
- göz kırpmamak
- göz koymak
- göz kulak olmak
- gözle görülür, elle tutulur hâle gelmek
- gözleri bayılmak
- gözleri berraklaşmak
- gözleri buğulanmak (veya bulutlanmak)
- gözleri çakmak çakmak (olmak)
- gözleri çivilenmek
- gözleri çukura gitmek (veya kaçmak)
- gözleri dolmak (veya dolu dolu olmak)
- gözleri dönmek
- gözleri düğümlenmek
- gözleri fıldır fıldır etmek
- gözleri fıldır fıldır olmak
- gözleri ışıklı (olmak)
- gözleri ışımak (veya ışıldamak)
- gözleri kan çanağına dönmek (veya kanlanmak)
- gözleri kapanmak
- gözlerinden okumak

- gözlerinden perde kalkmak
- gözlerinde şimşek çakmak
- gözlerine bir ağırlık çökmek
- gözlerine içirmek
- gözlerine inanamamak
- gözlerine mil çekmek
- gözleri nemlenmek
- gözlerini (veya gözleri) fal taşı gibi açmak
- gözlerini bayıltmak
- gözlerini belertmek
- gözlerini bitirmek
- gözlerini devirmek
- gözlerini duman kaplamak
- gözlerini hayata açmak
- gözlerini kaçırmak
- gözlerinin içi gülmek
- gözlerinin içine kadar kızarmak
- gözleri parlamak (veya parıldamak)
- gözleri sulanmak
- gözleri süzülmek
- gözleri şıldır şıldır dönmek
- gözleri şimşeklenmek
- gözleri takılıp kalmak
- gözleri velfecri okumak
- gözleri yaşarmak
- gözleri yuvalarından (veya evinden) fırlamak (veya uğramak)
- gözle yemek
- göz süzmek
- göz ucuyla görmek
- göz ucuyla süzmek
- gözü (veya gözleri) (bir şeyde veya bir şeyin üzerinde) olmak
- gözü (veya gözleri) açılmak
- gözü (veya gözleri) dönmek
- gözü (veya gözleri) kamaşmak
- gözü (veya gözleri) kararmak
- gözü (veya gözleri) kaymak (veya kaçmak)
- gözü (veya gözleri) okşamak
- gözü (veya gözleri) takılmak
- gözü (veya gözleri) üstünde kalmak
- gözü akmak
- gözü alışmak
- gözü almamak

- gözü arkada kalmak
- gözü bulanmak
- gözü büyükte olmak
- gözü çıkasıca
- gözü dalmak
- gözü değmek
- gözü doymak
- gözü dönesi
- gözü dumanlanmak
- gözü dünyayı görmemek
- gözü gibi bakmak (veya saklamak veya esirgemek veya sakınmak)
- gözü gibi sevmek
- gözü gitmek
- gözü gönlü açılmak
- gözü görmemek
- (birini veya bir şeyi)gözü görmez olma
- gözü göz değil
- gözü hiçbir şey görmemek
- gözü ısırmak
- gözü ilişmek
- gözü kalmak
- gözü kesmek (birini veya bir şeyi)
- gözü kesmemek
- gözü kızmak
- gözü korkmak (bir şeyin)
- gözüm çıksın (veya kör olsun)
- (birini) gözüm görmesin
- gözünde (veya gözlerinde) şimşek (veya şimşekler) çakmak
- gözünde büyümek
- gözünde büyütmek
- gözünde kan tütmek
- gözünden (veya gözlerinden) uyku akmak
- gözünden (veya gözlerinden) yaş (veya yaşlar) boşanmak
- gözünden kıskanmak
- gözünden sakınmak (bir şey birinin) gözünde olmamak
- gözünde tütmek
- gözüne (veya gözlerine) bakmak
- gözüne batmak
- gözüne çarpmak
- gözüne diken olmak
- gözüne dizine dursun
- (birinin) gözüne girmek

- gözüne hiçbir şey görünmemek
- gözüne ilişmek
- gözüne karasu inmek
- gözüne kestirmek
- gözüne sokmak
- gözüne uyku girmemek
- gözünü ... hırsı bürümek
- gözünü (veya gözlerini) açmak
- gözünü (veya gözlerini) dikmek
- gözünü (veya gözlerini) duman bürümek gözünü (veya gözlerini) kan bürümek
- gözünü (veya gözlerini) kapamak
- gözünü (veya gözlerini) kırpmadan
- gözünü (veya gözlerini) oymak
- (birinin) gözünü açmak
- (bir kadın bir erkekte)
- gözünü açmak (bir yerde)
- gözünü açmak
- gözünü ağartmak
- gözünü alamamak
- (bir şey) gözünü almak
- gözünü ayırmamak
- (birinin bir şey) gözünü bağlamak
- (bir şeyin) gözünü çıkarmak
- gözünü daldan budaktan (veya çöpten) esirgememek (veya sakınmamak)
- gözünü doyurmak
- gözünü dört açmak
- gözünü gözüne dikmek
- gözünü hırs bürümek
- gözünü karartmak
- gözünü kin bürümek
- (birinin) gözünü korkutmak
- gözünün (veya gözlerinin) içine bakmak
- gözünün bebeği gibi sevmek
- gözünün çapağını silmeden
- gözünün feri sönmek
- gözünün içine baka baka
- gözünün önünden ayırmamak
- gözünün önüne gelmek
- gözünün önünü görmemek
- gözünün üstünde kaşın var dememek
- (birinin) gözünün yaşına bakmamak

- gözünü sevda (veya aşk) bürümek
- gözünü üstünden ayırmamak
- gözünü yıldırmak
- gözünü yummak
- (bir şeye) gözünü yummak
- (bir şeyde) gözü olmak
- (bir şeyde) gözü olmamak
- gözü sönmek
- (birinden) gözü su içmemek
- gözü toprağa bakmak (birini veya bir şeyi) gözü tutmak
- gözü uyku tutmamak
- gözü yememek
- gözü yılmak
- gözüyle (veya gözleriyle) tartmak
- gözüyle görmek
- göz yıldırmak
- göz yummak
- göz yummamak

B. Özbekçede "Göz" Kelimesiyle Kurulan Deyimler,

Çağdaş Türk edebî yazı dillerinin önemli bir kolunu temsil eden Özbekçede "Kōz: 1. Tirik mavjudatning kōriş a'zosi. (TT: Canlı varlıkların görme organı.) 2. nazar, nigoh; karash. TT: nazar, nigâh,bakış, 3. ko'rish qobiliyati: görme becerisi. 4.Kōçma ba'zı narsalarning biror belgisi bilan ajralib, ko'zga okşab ketadigan qismi, bo'lagi. Derozaning kōzi. Yog'oçning ko'zi. Bulakning kōzi. TT: ad aktarması: bazı şeylerin bir parçasıyla öne çıkıp göze benzeyen kısmı. Kapının gözü, ağacın gözü, bulağın gözü. Yüzüğün gözü.

Ōzbek Tilining İzohli Frazeologik Lug'ati; 1978,s.133-151), A. Madvaliyev editörlüğünde Kiril harfli yayımlanan E. Begmatov, vd. (2006); O'zbek Tilining İzohli Lug'ati (5 cilt; sayfa 444.-449.), sözlük ile, O'zbek Tilining Izohli Lug'ati (5. Cilt), 2008; 443-448) ve Özbek Tilining İzohli Lug'ati (2022; 6 cilt) adlı Özbek Latin harfleriyle eserlerde tespit edilen "kōz" kelimesiyle kurulan söz varlığı ögelerinden deyimler, atasözleri, kalıp sözler, birleşik kelimeler, isimler, sıfatlar ve fiillerin toplamı 253'dir. Bizim tespit ettiklerimiz aşağıdaki gibidir:

- aqli kōzida bōlmoq
- dunyo kōziga qorong'i
- dunyodan kōz yummaoq
- işning kōzini bilmoq
- jonini kōziga kōrsatmoq
- kōrgani kōzi yōq
- kōz boş bilan ōtgan
- kōz bōyamoq
- kōz gavhari

- kōz ilg‘amas
- kōz ilg‘amaslik
- kōz ilgarmoq
- kōz ilinmoq
- kōz kiri bilan qaramoq
- kōz kōrib (kōrmagan), quloq eşitmagan
- kōz kōrib turmoq
- kōz kōzga tuşmoq
- kōz oçgani qōymaslik
- kōz oçib kōrmoq
- kōz oçib yumgunça
- kōz oçilmoq
- kōz oçirmaslik
- kōz oçmoq
- kōz olaytirmoq
- kōz oldidan ōtkazmoq
- kōz oldidan ōtmoq
- kōz oldiga kelmoq
- kōz oldiga keltirmoq
- kōz olmaslik
- kōz ōngidan ōtkazmoq
- kōz ōngidan ōtmoq
- kōz ōngiga kelmoq
- kōz ōngiga keltirmoq
- kōz ostiga (tagiga) olmoq
- kōz ostiga olmoq
- kōz ostiga olmoq
- kōz qiri bilan
- kōz qirinni taşlamoq
- kōz qismoq
- kōz qiymas
- kōz qiymaydigan
- kōz qoraçig‘i
- kōz qōrqoq, qōl botir.
- kōz qoraçig‘i
- kōz solmoq
- kōz suzmoq
- kōz tagiga olmoq
- kōz taşlamoq
- kōz tegmoq
- kōz tikmoq
- kōz tinmoq
- kōz toşlamoq
- kōz trikligida
- kōz tutmoq

- kōz taşlamoq
- kōz uriştirmoq
- kōz uzmaslik
- kōz uzmay
- kōz uzmaslik
- kōz yormoq
- kōz yugurtirmoq
- kōz yummoq
- kōz yummok (qismoq)
- kōz oldi (ōngi) qorong‘ilaşmoq
- kōz oldi/kōz ōngi
- kōz(i)ga çōp solmoq
- kōz(ni) olaytirmoq
- kōza
- kōzanak
- kōzbo‘yamaçi
- kōzbog‘çi
- kōzbog‘lovçi
- kōzbōyamaçilik
- kōzboylog‘iç
- kōzda tutilmoq
- kōzda tutmoq
- kōzda tutmoq
- kōzdan keçirilmoq
- kōzdan keçirmoq
- Kōzdan ōtkazmoq
- kōzdan qoçirmaslik
- kōzdan qoçirmoq
- kōzdan qolmoq
- kōzga çolinmoq
- kōzga dori
- kōzga ilmaslik
- kōzga işonmaslik
- kōzga kōringan
- kōzga kōringan …
- kōzga kōrinmoq
- kōzga surtmoq
- Kōzga taşlanmoq
- kōzga yoqin
- kōzga issiq kōrinmoq
- kōzga ōxşab ketmoq
- kōzga qattiq ta’sir qilmoq
- kōzga taşlanmoq
- kōzga yoqmoq
- kōzi çig‘anog‘idan çiqib keta yozmoq

- kōzi ilg‘amaslik
- kōzi ilinmoq
- kōzi ketmoq
- kōzi kōr, qulog‘i kar
- kōzi kōr, qulog‘i kar qilmoq
- kōzi kosasidan çiqib keta yozmoq
- kōzi kōziga tuşmoq
- kōzi moşdek oçilmoq
- kōzi moşdek oçilmoq
- kōzi oç
- kōzi oçilmoq
- kōzi oçiq
- kōzi ojiz
- kōzi ola-qula bōlib ketmoq
- kōzi ōngida
- kōzi ōtkir
- kōzi ōtmaslik
- kōzi ōynamoq
- kōzi pişmoq
- kōzi qiyarda-qiymay
- kōzi qiymaslik
- kōzi qattiq
- kōzi tegmoq
- kōzi tinmoq
- kōzi tirik
- kōzi tor
- kōzi tōrt
- kōzi tōrt (bōlmoq)
- kōzi tōrt bōlmoq
- kōzi tuşmoq
- kōzi uçib turmoq
- kōzi uyquga ketmoq
- kōzi xonasidan çigay demoq
- kōzi yetmoq
- kōzi yorimoq
- kōzi oçik (2 anlamlı)
- kōzi oçiq ketmoq
- kōzi ola-qula bōlmoq
- kōzi xira tortib, kōrolmay qolmoq
- kōzidan ōtkazmoq
- kōziga çōp taşlamoq
- kōziga çolinmoq
- kōziga çōp solmoq
- kōziga isiq kōrinmoq
- kōziga kōrinib ketmoq

- kōziga kōrinib qolmoq
- kōziga kōrinmaslik
- kōziga oq-qora kōrinmaslik
- kōziga ōtday kōrinmoq
- kōziga sovuq kōrinmoq
- kōziga taşlanmoq
- kōziga kōrinmaslik
- kōzini bilmoq
- kōzini bōyamoq
- kōzini çirt yumib
- kōzini moşdek oçmoq
- kōzini oçmoq
- kōzini olmaslik
- kōzini olmoq
- kōzini ōynatmoq
- kōzini pişitmoq
- kōzini qamaştirmoq
- kōzini qiymoq
- kōzini şira bosmoq
- kōzini şamg‘alat qilmoq
- kōzini tikmoq
- kōzini tōrt qilmoq
- kōzini yog‘ bosmoq
- kōzini yugurtirmoq
- kōzini yummoq
- kōzini olmay qaramoq
- kōzining bir çekkasi (yon tomoni) bilan qaramoq
- kōzining nurini tōkmoq
- kōzining ola-qulasi çiqib ketmoq
- kōzining pahtasi çiqib ketmoq
- kōzining paxtasi çiqmoq
- kōzining tirikligida
- kōzining oqi qorasi
- kōz-kōz etmoq
- kōz-kōz qilmoq
- kōz-kōzlamoq
- kōzkuloq bolup turmoq
- kōzlamoq; (2 anlamlı)
- kōzlari çanog‘idan çiqib ketayozmoq
- kōzlari çanog‘idan çiqor bōlmoq
- kōzlari qinidan çiqib ketayozmoq
- kōzlarini bir nuqtadan uzmaslik
- kōzlarining paxtasi çiqmoq
- kōzlarining paxtasini çiqormoq
- kōzni bōyamoq

- kōzni olaytirmoq
- kōzni olmoq
- kōzni qamaştirmoq
- kōzni yog‘ bosmoq
- kōzni olmoq
- kōznurini tōkmoq
- yomon kōz bilan qaramoq

Yukarıda 196 Özbekçe deyim yer almaktadır ve bunlardan bazılarının anlamca benzer olanlarını örnek olarak seçtik. Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde tamamen aynı anlamlara gelen, eşdeğerlik sorunu bulunmayan deyimlerden bazıları şunlardır:

kōzlari çanog‘idan çiqib ketayozmoq	gözleri çanağından çıkayazmak
kōzlari çanog‘idan çiqor bōlmoq	Gözleri çanağından çıkacak olmak
kōzini tōrt qilmoq	gözünü dört açmak
kōzini qamaştirmoq	göz(ünü) kamaştırmak
kōziga çolinmoq	gözüne çalınmak
kōzi oçiq ketmoq	gözü açık gitmek
kōz bōyamoq	göz boyamak
kōznurini tōkmoq	göz nurunu dökmek
yomon kōz bilan qaramoq	kötü gözle bakmak
kōzi tegmoq	gözü değmek
kōzi tuşmoq	gözü düşmek
kōzidan ōtkazmoq	gözden geçirmek
kōz taşlamoq	göz atmak
kōzlarini bir nuqtadan uzmaslik	gözlerini bir noktadan ayırmamak
kōzkuloq bolup turmoq	göz kulak olmak
kōzini yummoq	göz(ünü) yummak
kōzini olmay qaramoq	gözünü almadan bakmak
kōzdan qoçirmaslik	gözden kaçırmamak
kōzdan qoçirmoq	gözden kaçırmak
kōzga kōrinmoq	göze görünmek

kōziga kōrinib ketmoq	göze görünüvermek
kōziga sovuq kōrinmoq	gözüne soğuk görünmek
kōziga ōtday kōrinmoq	gözüne ateş gibi görünmek

Bu bağlamda tematik olarak tespit edilen söz varlığı ögelerinin kavramsal çerçevede ele alınması gerekir. Bütün insanların ortalama sahip olduğu duyguları yansıtan *arzu, cesaret, duygulanma, duygusuzluk, güven, hayal kırıklığı, hayranlık, hayret, kıskançlık, korku, nefret/ hoşlanmama, öfke, özlem rahatlama, sevgi/hoşlanma, sevinç, sıkıntı, umut, utanma, üzüntü* vb. kavramları ifade eden deyimlerin tespit edilerek karşıladıkları anlamla örtüştürerek kavramsallaştırmaya ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Kavramsallaştırma yoluyla hem ana dili olarak hem de yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kolaylık sağlanmış olur. Kavramsallaştırma amacıyla Türkiye Türkçesinde duygu türlerine göre şu örnekleri verilmektedir:

- Arzu: *gözleriyle yemek, göz koymak,*
- Cesaret: *gözü kara çıkmak, gözü pek,*
- Duygulanma: *gözleri dolmak, gözleri yaşarmak*
- Duygusuzluk: *gözünün yaşına bakmamak, göz kırpmadan*
- Güven: *gözü tutmak, gözü kesmek*
- Hayal Kırıklığı: *gözü açık gitmek, gözünde kalmak*
- Hayranlık: *göz kamaştırıcı, gözünü alamamak*
- Hayret: *gözlerine inanamamak, gözleri fal taşı gibi açılmak*
- Kıskançlık: *göze diken olmak, kem gözle bakmak*
- Korku: *gözü korkmak, gözü arkada kalmak*
- Nefret/ Hoşlanmama: gözü görmez olmak, gözden düşmek
- Öfke: gözü kızmak, gözünü kan bürümek
- Özlem: gözünde tütmek, gözü yollarda kalmak
- Rahatlama: gözü gönlü açılmak
- Sevgi/Hoşlanma: iki gözüm, göz bebeğim, göze girmek
- Sevinç: gözleri parlamak, gözlerinin içi gülmek
- Sıkıntı: gözü çıkmak, dünya gözüne zindan olmak
- Umut: (birinin) gözünün içine bakmak
- Utanma: gözlerinin içine kadar kızarmak" (Baş; 2016, s.27).

Özbekçede duygu türlerine aşağıdaki deyimleri örnek olarak belirtmek mümkündür.

- Arzu: kōzi tuşmoq
- Güven: kōzda tutmoq
- Hayal kırıklığı: kōzi oçiq ketmoq
- Hayranlık: kōzini olmay qaramoq
- Hayret: kōzga işonmaslik, kōzi moşdek oçilmoq
- Kıskançlık: kōzining bir çekkasi (yon tomoni) bilan qaramoq
- Öfke: kōz oçirmaslik

- Özlem: kōz uzmaslik
- Sevgi/Hoşlanma: kōzga yoqmoq
- Umut: kōziga isiq kōrinmoq
- Utanma: kōzi ola-qula bōlmoq

'Göz'ün duygusal durumların yansıtılmasında, 20 farklı duygu türünün ifadesinde kullanılmasından dolayı anlatım gücü bakımından pek edebî türde (şiir, roman, hikâye vb.), şarkı sözlerinde sıkça yer almaktadır. Duyguların gizlenemediği ve dünyanın her yerinde gözlerin dilinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Hissedilen gerçek duyguları gözler yansıtır ve asla saklayamaz. İnsanlar, sözün yeterli olmadığı anlarda duygularını gözleri aracılığıyla aktarır karşısındakilere.

Yorum ve Açıklamalar

"Karşıtsal yaklaşımı geliştiren Lado (1957), yabancı dil ve ana dili arasındaki yapısal farklılıkların, yabancı dil öğrenimini zorlaştıracağını; benzerliklerin ise, kolaylaştıracağını öne sürmekte-dir. Karşıtsal yaklaşıma ilişkin aynı görüşlere sahip olan Gaoudi (2012, s. 31), Březinová (2009, s. 10) ve Belkacem (2009, s. 287) Bayraktaroğlu (1979, s. 3) yabancı dil ile ana dili arasındaki ayrılıkların yanlışa neden olduğunu ifade etmektedirler. Diğer taraftan, iki dil arasında yapılan olumsuz aktarmalardan kaynaklanan yanlışların, yabancı dil ile ana dilin karşıtsal olarak incelenmelerinin gerekli olduğu-nu dile getirmektedirler. (Topaloğlu, 2020; s. 137)"

Bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak farklı dillerin sözvarlığını ortaya koyma amacıyla teorik ve uygulamalı çeşitli yöntemler üzerinde çalışılan bilim dalı olan sözlük biliminin yöntemleri dışında Türkiye Türkçesinde ve Özbekçede yalnızca "göz" kelimesi ile oluşmuş deyimler tespit edilmiş ve bazılarının anlamları değerlendirilmiştir. Bu tür çalışmalarda aynı dilin lehçeleri arasındaki yalancı eşdeğerler ile gerçek anlamda eş değer olanların belirlenmesi çevirmenler için olduğu kadar karşılıklı dil öğretimi alanında da yararlı olacaktır.

"Yabancı dil öğretiminde kullanılan birçok yöntem ve teknik Ausubel'in işaret ettiği organize edici bilgiler kapsamına girebilir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde karşıtsal dilbilim alanı da yeni bir bilginin anlamlı bir şekilde öğrenilmesinde aktif rol oynayabilir. Nitekim iki dil arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi, elde edilen bu verilerin karşılaştırmalı olarak sunulması öğrencinin var olan arkaplan bilgisini ve yeni öğrendiği bilgiyi harekete geçirerek anlamlı öğrenmenin yolunu açar. (Ertürk ve Şaban; 2021/2; s. 17)".

Bizim çalışmamızın sınırlılıkları çerçevesinde elde edilen veriler yukarıdaki gibidir. Çalışmamızda yer alan söz varlığı ögelerinin içinde çoğunlukla deyimler yer almaktadır. Bu durumda deyimlerin özelliklerinden kısaca söz edecek olursak, deyimlerin diğer söz varlığı ögelerine göre çok ayrı özellikleri olduğu, en az iki kelimeden oluştukları bilinmektedir. Çoğunlukla tamlama veya cümle hâlindedir. Deyimi oluşturan kelimeler, genellikle sözlük anlamlarından uzaklaşıp özel bir anlam oluştururlar ve sahip oldukları dil yapıları da değişmez. Deyimler bir kavramı, bir duyguyu veya bir durumu gerçek anlamları dışında dile getirirler, dile mecaz yoluyla anlatım güzelliği kazandırırlar.

"Göz" ile oluşan deyimlerin anlambilim, çeviribilim ve dil öğretiminin araştırma alanına da girmektedir. Derin bir edebî geçmişe ve anlatım gücüne sahip

olan çağdaş Türk yazı dillerindeki insanların sahip olduğu duyguları yansıtan *arzu, cesaret, duygulanma, duygusuzluk, güven, hayal kırıklığı, hayranlık, hayret, kıskançlık, korku, nefret/ hoşlanmama, öfke, özlem rahatlama, sevgi/hoşlanma, sevinç, sıkıntı, umut, utanma, üzüntü* vb. kavramlarla örtüşen söz varlığı ögelerinin tespiti ve bunların daha işlevsel nitelikte kullanımı için çeşitli yollar aranması gerektiği görülmektedir. Saydığımız 20 değişik duygu evrensel insanî duygulardır. Söz konusu insani duyguların söz varlığı ögeleri içinde özellikle deyimler aracığıyla aktarılması, yazılı veya sözlü dilde anlatımı güçlendirmek, anlaşılır biçimde hedef kitleye sunmak için çalışmalar yapılmalıdır. "Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması" (Baş; 2016) adlı bilimsel makalesinde bu konuya ayrıntılı biçimde değinmiştir.

Akraba diller arasında sözlüklerin karşılaştırıp araştırılması, güncellenmesi, modern sözlük hazırlama yöntemlerinin hızla uygulanması gerekmektedir. Çünkü söz varlığı ögelerinin zenginleştirilmesi bakımından konu önemlidir. Modern Türk lehçelerinin anlatım gücü birbirinden yararlanacağı söz varlığı ögeleri ile daha da artacaktır. "Sözlük araştırması ise; sözlük tarihi, tipolojisi, eleştirisi ve kullanımı konularıyla ilgilenir. Ancak ikisi arasında sınır belirlemek güçtür ve bu iki alan mesleki eğitimde, topluluklarda, konferanslarda ve yayınlarda birbirlerini destekler (Hartmann ve James 2002:85-86). Sözlükbilimi, her biri kendine özel teori ve uygulama alanına sahip birçok alt dala ayrılır. Bu dallardan biri de tek dilli sözlükbilimidir (monolinguallexicography). Tek dilli sözlükbilimi, tek dilli sözlüklerin hazırlanması, tasarımı, derlenmesi ve teorisi ile ilgilenir" (Burkhanov 1998:156). (Akt: Boz; 2015,s. 42) . Bu tanımla çerçevesinde tekli, iki dilli, karşılaştırmalı, sözlükler gün geçtikçe önemini artırmaktadır.

"Sözcükler, dilin gizemli aynı zamanda hayranlık uyandıran sesler örüntüsünün hayat bulmuş şekilleridir. İnsanoğlunun anlama, anlatma ve anlamlandırma sürecinde ihtiyaç duyduğu sözcükler tarihi akış içerisinde birtakım etkilere maruz kalmıştır. Sözcüklerin kimi sosyokültürel yapıdaki değişimlerle birlikte zaman içerisinde kullanımdan düşmüş; kimi fonetik, morfolojik ve semantik değişimlere uğramış; kimi de hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Türk dili gibi eski ve zengin dillerin söz varlığı, birçok etkene bağlı olarak önemli değişim ve gelişim süreçlerinden geçmiştir. Dilin canlı ve sosyal yapısı bu hareketliliği sürekli ve zorunlu kılmıştır. Türlü eserler aracılığıyla takip ettiğimiz bu değişimin belki de en önemli tanıkları, dilin dolayısıyla da toplumun hafızası olan sözlüklerdir. Belli bir amaç ve sisteme göre düzenlenmiş sözcük dizgesi diyebileceğimiz sözlükler; bir milletin dil, kültür ve edebiyatına dair malzemeyi içinde barındırır. (Kaynak; 2021, s.80). Türkiye Türkçesi ve Özbekçedeki organ adlarıyla oluşan söz varlığı ögelerinden başlayarak karşılaştırmalı tematik sözlüklerin yazılmasıyla anlatım zenginliği kendiliğinden oluşacaktır. Deyimlerin öğretiminde metinlerde kullanarak anlamlarının kavranması ve kavratılması için bağlamsal anlatımlar yoluyla mütercim-tercümanların yetiştirilmesine katkıda bulunacak çalışmalar zorunludur.

Sonuç ve Öneriler

Özbekçe ve Türkiye Türkçesi arasında kültürel ortak kültürel geçmiş ve tarihsel bağlar, deyimlerin benzer olmasına katkıda bulunur. Özbekçede ve Türkiye

Türkçesinde, organ adlarıyla oluşturulan deyimler yaygındır. Bu deyimler, genellikle ilgili organın temel fonksiyonlarından esinlenir. Örneğin, "dil" organı ile ilgili deyimler her iki dilde de benzer anlamlar taşır. Bazı deyimler, ses ve şekil yönünden de benzerlik gösterir. Anlamsal ortaklıklar daha çoktur. Deyimlerin ifade ettiği temel kavramlar ve bakış açıları genellikle ortaktır. Bu, deyimlerin farklı kelimelerle ifade edilse bile aynı temel anlamı taşımasını sağlar2.

Bu benzerlikler, Türk dillerinin zenginliğini ve ortak kültürel mirasını yansıtır. Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerin anlam özellikleri örnek cümleler ve bağlamsal anlamlarıyla birlikte doğal metinlerde işlenerek dil öğretiminde ve çeviri alanında uzmanlaşmak isteyenler için hazırlanmalıdır. Deyimlerin eşdeğerliklerinin tam olarak belirlenmesi için sözlük çalışmalarının modern teknik ve yöntemlerle işlevsel hâle getirilmesi yerinde olacaktır. Anlamca eşdeğerlik sorunu olan deyimlerin anlam özeliklerinin akılda kalıcı ve etkili örneklerle öğrenenlere sunulması önerilir.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, aynı dil ailesine ait oldukları için birçok ortak deyime sahiptir. Bu deyimlerin ortak özellikleri ve benzerlikleri şunlardır:

Fonksiyonel Benzerlikler: Her iki dilde de deyimler, anlamı güçlendirmek ve ifadeyi zenginleştirmek için kullanılır. Deyimler, genellikle mecaz anlamlar taşır ve günlük konuşmalarda sıkça yer alır.

KAYNAKÇA

1. Aksoy, Ö.A., (1993) Atasözleri ve Deyimler, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
2. Aksoy, Ö. A., (1991). Atasözleri ve Deyimler, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
3. Aksoy, Ö.A.,(1998). Atasözleri ve Deyimler, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
4. Baş, M., (2016), Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması, Dilbilim Araştırmaları Dergisi, Cilt 27, Sayı 2, 2016, 17-37, 10.18492/dad.282139
5. Begmatov, E., Madvaliyev A. va boshqalar (2006) Ўзбек тилининг изоҳли луғати, O'zbek tilining izohli lug'ati (5 tom), A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent.
6. Boz, E., (2015). Kullanıcı ve Sözlük İlişkisi. Erdem (69), 41-52. https://doi.org/10.32704/erdem.536837
7. Gümüş, M., (2023). Türkiye Türkçesi ve Özbekçe Söz Varlığında Göz Kelimesiyle Oluşan Deyimler ve Birleşik Kelimeler; O'zbekıston: til va madaniyat, sayı 4., s. 6-31
8. Rahmatullayev, Sh. (1978). O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati; s.133-151. O'q'tuvchi nashriyoti, Toshkent.
9. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük https://sozluk.gov.tr/
10. Kaynak, M. (2021). Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü. Kafdağı, 6(1), 79-101. Https://Doi.Org/10.51469/Kafdagi.755708
11. Topaloğlu,Y. (2020). "Karşıtsal Dilbilim ve Yanlış Çözümlemesi: Türk Öğrencilerin Fransızca İlgi Adılları Kullanımı", Dil ve Edebiyat Araştırmaları, ISBN978-605-258-874-1.
12. Ertürk, Z., Şaban, İ. (2021/2). Günümüz Türkiye'sinde Arapça ve Karşıtsal Çözümleme, Doğu Araştırmaları 2021/2.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНЫ В ПОЭМЕ “ФАРХОД И ШИРИН” АЛИШЕРА НАВОИ

ALISHER NAVOIY “FARXOD VA SHIRIN” DOSTONIDA TOPONIMLARNING ISHLATILISHI

USE OF TOPONA IN THE POEM “FARKHOD AND SHIRIN” BY ALISHER NAVOI

Очилова Мехринисо Илхомовна
Доктор филологических наук, доцент
ГОУ “Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова”
ochilova.86@mail.ru

Annotatsiya: *Bugungi kunda Alisher Navoiy ijodini o‘rganish til va adabiyot fanida bu buyuk shoir va davlat arbobi ijodining barcha sohalarini qamrab olgan yo‘nalishga aylandi. Navoiy ijodining tadqiqot yo‘nalishlaridan biri Navoiy ijodining lingvistik jihatlarini o‘rganishdir. Ushbu maqolada Navoiy ijodining lisoniy xususiyatlari – g‘azallarining onomastikasi, ya’ni “Farhod va Shirin” qissasining lingvistik jihatlari o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, Foniy, “Farhod va Shirin”, toponimlar, onomastika, doston.*

Annotation: *Today, Navoi studies has become a branch of linguistics and literature, which covers all areas of the works of this great poet and great statesman. One of the directions of research of Navoi's art is the study of aspects of the language of Navoi's works. This article examines the linguistic features of Navoi's work - the onomastics of his poetry, ie the linguistic aspect of the story “Farhod and Shirin”.*

Key words: *Alisher Navoi, Foni, “Farhod and Shirin”, toponyms, onomastics, story.*

Алишер Навои (псевдоним в таджикской поэзии - Фони) - государственный деятель, крупный историк, основоположник классической узбекской литературы, чье благодатное имя хорошо помнят из глубины веков. Современники еще упоминали его имя, его богатую и красочную поэзию и добрые дела, которые благодаря его щедрости и уникальному таланту пользовались уважением современников и будущих поколений [8, 405-407].

Навои был одним из поэтов Зуллисонаина, то есть двуязычным: Эту добродетель создал султан Бабур, который редко читал такие его стихи и «любовался силой его вкуса и красотой его сладких слов, и извлекал пользу из его беспечности и благословения» [4, 455].

Изучение различных сторон жизни и творчества поэта началось еще при его жизни и продолжается по сей день. Исследователи исследуют

содержание рассказов Навои, различные аспекты многогранной творческой деятельности Навои и открывают новые страницы для нас - любителей слова этого талантливого человека.

Самаркандским императором был современник XV века Алишер Навои, который посвятил свою книгу «Тазкират-уш-Шуаро» этому мастеру турецкой поэзии и государственному деятелю, отметив вклад Навои в развитие страны и неоднократно увековечив его добрые дела. В конце Тазкират-уш-Шуа он дает сведения о Навои и говорит: Всевышний против того, чтобы до этого великого эмира никто не делал подобного. Действительно, смысл дан в том рассказе…» [4, 456].

Одним из рассказов Алишера Навои «Хамса» является «Фарход и Ширин», созданный по мотивам рассказа Низами «Хусрав и Ширин». Повесть Навои «Фарход и Ширин» была переведена на таджикский язык и опубликована в 1957 году талантливым таджикским поэтом Мухиддином Аминзода. Следует отметить, что данная акция поэта является хорошим подарком для таджикского читателя и является знаком культурных связей между народами этих двух дружественных и соседних стран.

Сегодня навоиведение стало отраслью языкознания и литературоведения, которая охватывает все направления творчества этого великого поэта и государственного деятеля.

Одним из направлений исследования искусства Навои является изучение аспектов языка произведений Навои. В данной статье рассматриваются лингвистические особенности творчества Навои - ономастика его поэзии, т.е. лингвистический аспект повести «Фарход и Ширин».

Ономастика – это раздел языкознания, неразрывно связанный с лексикологией. Ономастика происходит от греческого корня onomastikos, что означает «принадлежность к именам собственным». Предметом его исследования и анализа являются имена собственные, места, места, небесные тела и так далее. «Комплексное изучение топонимов позволяет находить в языке новые формы лексических единиц. Эти лексические единицы помогают решать задачи этнолингвистики языка, глубокому пониманию обычаев и традиций, преданий и легенд, так называемой «живой истории» - фольклора [2, 3].

Изучение имен, особенно в начале девятнадцатого и двадцатого веков, стало центральной проблемой языкознания. С самого начала существования Советского Союза эта проблема находилась в центре внимания ряда известных ученых, в том числе В. В. Бартольд, С. Ф. Ольденбург, А. А. Фрейман, М. С. Андреев, Н. А. Белгородский и др. [7, 8]. Таким образом, на протяжении всей истории развития языка ряд лингвистов внесли свой вклад в развитие области ономастики, и именно благодаря их усилиям, несмотря на относительно молодую науку, ономастика быстро развивается.

Раздел топонимии - раздел ономастики, включающий изучение географических мест, названий мест, гор, рек, городов и стран, занимается изучением произведений поэтов и писателей, помогает анализировать лексические пласты язык поэта.

Анализ и примеры основаны на таджикском переводе «Фарход и Ширин», поэтической версии повести, написанной Мухиддином Аминзода. В рассказе Навои «Фарход и Ширин» встречаются такие топонимические единицы:

Названия штатов, регионов и мест

«Хато»/«Хито» 1. Название местности, в которой жили скифы. 2. Название провинции на севере Китая (современный Синьцзян) [6, 471].

Хито - текущая полная форма китайская. В классической литературе используется форма «Хито»:

В этом царстве Хито каждый незнакомец,

Это может быть не так замечательно [1, 30].

Китай: В Словаре таджикского языка есть определение: Китай II 1. Китай. 2. Китайский Туркестан, провинция Синьцзян современного Китая» [6,540].

Дайте мне чашу китайского вина,

Это месть китайского идола [1, 38].

Другое название, «Китай», является синонимом «Китай» и часто используется в той же форме в классиках. Иногда обе формы слова совпадают:

Я опечален тем, как мне грустно.

В этом Китай стал Хито [1, 26].

И Китай, и Китай не являются исключением.

Внутри окна возникает ощущение пустоты [1, 31].

Следует отметить, что поскольку тема рассказа связана с именем царя Китая и его сына Фархода, в произведении широко используется лексическая единица «китай», «китай».

Индия – это название одной из великих стран Азии. В истории персидской и таджикской литературы она известна как богатая и сказочная страна.

Если бы он был индийским соловьем,

Не говори, что ночь темна, снег - это ночь [1, 22].

Если он маленький, он находится под вниманием людей.

Но это из индийского леса... [1, 24].

Бадахшан – это название провинции, которая сегодня находится на территории Афганистана и Таджикистана. Здесь вы найдете превосходный сорт рубина, известный как «бадахшанский рубин»:

Был железный огонь из Бадахшана,

Вы говорите, светлая любовь на заре [1, 34].

Арман

Бадинсон шел некоторое время,

Что и привело к тому, что Армана в конце концов заметили [1, 73].

Армения

Пригнали в Армению,

Сделайте крыльцо, чтобы было укрытие [1, 168].

Магриб: В Словаре таджикского языка значение слова следующее: «2. На западе участки земли с западной стороны; общее название стран Северной Африки: Марокко, Алжир, Тунис» [5, 669].

В Магрибе есть страна под названием Арман,

То н-наступает сто ирамов, равных ему [1, 177].

Магрибзамин

Хотел бы я, чтобы у меня был нож в крови,

Мой след на земле - Магриб [1, 177].

Рим 1. древнее название Римской империи. В классической персидской и таджикской литературе популярна форма «ром» [6, 151].

Как это сделало индийскую славу Риму,

Он также известен как хетты [1, 177].

«Греция - название известной страны на Балканах» [6, 624].

Небо стало таким же ясным, как земля Греции,

Чу-хан любил там свою армию [1, 55].

«Йемен» - 2. Название страны, расположенной на юге Аравийского полуострова [6, 634].

Название этой страны появляется в рассказе:

Ходить по доскам по реке,

Он двинулся в сторону Йеменского королевства [1, 65].

Названия городов

Гянджа - один из городов Азербайджана, родина «Хамсы» - великого дворца Низами Гянджеви:

Как сокровище Ганджаорома,

Хотя в Гяндже тихо [1, 22].

Мадоин: В артикле этого слова в «Словаре таджикского языка» написано так:

Чистый от человека Мадоин,

Перевозит свой грунт по Китаю [1, 131].

Хутан. В статье «Олени Хутана» говорится: «Китайские олени - это олени, обитающие в горах Китая (Туркестан, Китай, Кашгар, Хутан) и получающие из носа душистые вещества» [6, 950].

По словам нескольких торговцев из Хутана,

Мы вернулись в Йемен [1, 66].

Альбурз. Название этой горы в основном происходит от Эльбруса. Хребет Альбурз расположен на севере Ирана и соединяется с Кавказскими горами [3, 23].

Будь сто хребтов во время потопа,

Однако Альбурз все еще присутствует [1, 42].

Бактрия и Восток. В статье «Бактрия» написано: «3. Древнее название области Балха» [5, 207]. Восток: восток, восток; страна на Востоке [6, 484].

Что Александр взял семь стран,

От Бактрии до Ховара [1, 54].

Ирам. «Название сказочного сада, якобы построенного царем по имени Шаддад в Йемене» [5, 490]. «Священный дом Каабы в Мекке» [5, 134].

Наконец, Эдемский сад,

Где находится Эдемский сад, Вифлеем [1, 36].

Хульди барин. «2. Рай, рай, рай. Хульди Барин есть райский сад» [6, 502]. Рассказ Навои «Фарход и Ширин» звучит так:

Эта китайская собственность вызывает зависть к роли Китая

Его грамотность аналогична грамоте Хульди [1, 34].

Изучение и анализ языковых аспектов произведений великого поэта Алишера Навои позволяет познакомиться с вопросами текстуальности, лексических особенностей стихотворений этого великого поэта, а также сделать шаг в изучении мелодии.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алишер Навои. Фарход и Ширин. – Худжанд: Нури Марифат, 2021. – 540 с.
2. Косимова М.Н. История таджикского литературного языка (IX-X вв.).- Душанбе, 2003. -490 с.
3. Очилова М.В. География Ирана. -Худжанд: Издательство, 2015. 180с.
4. Самарканд, Давлатшах. Тазкират-уш-шуаро. Разработано Мухлисой Нуруллоевой. – Худжанд: Изд-во, 2015. – 544 с.
5. Словарь таджикского языка, изд-во «Советская энциклопедия», т.1. Москва, 1969 год. -951с.
6. Словарь таджикского языка, изд-во «Советская энциклопедия», т.2. Москва, 1969 год. -949с.
7. Хайдаров Ш. Множественный словарь таджикских антропонимов Аштского района. Душанбе, Дониш, 1986 год.
8. Энциклопедия таджикской литературы и искусства, главное научное издание ЭСТ, т.2, Калим-Работ, Душанбе, 1989. -559 с.

SENGLAH SÖZLÜĞÜNÜN FERAĞI KAYNAKLI YANLIŞLARI ÜZERINE
ON THE MISTAKES ORIGINATING FROM FERAGHI

Farhad Rahimi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
farhad_rahimi2007@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

Öz: *'Alí Şír Nevāyí'nin eserlerini anlamak üzere dünyanın her köşesinde birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi 17. zYüzyılda İran sahasında Safevi şahı Ŝafí bin Ŝafí'nin adına yazılmış Ferāġí mahlaslı Muġammed bin Żiyā'u'd-dín Çüseyní'nin Miftāġu'l-Luġat adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüğüdür. Toplam madde sayısı 720 olan bu eser, Farhad*

Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır. 1642'de yazılan bu eserin biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır. Bu sözlüklerden bir diğeri Mirza Mehdi Han Esterabadi tarafından H. 1172-1173'te (1758-1760) İran'da yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan Senglah'tır. Senglah'ta verilen maddelerin birçoğu Ferāġí'den alınmıştır. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Horasan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Senglah sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu eserde bulunan yanlışların bir kısmı Ferāġí sözlüğünden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmanın amacı bu türlü yanlışları belirlemek olmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Nevāyí, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, İran, Miftāġu'l-Luġat, Feraği, Senglah, Mirza Mehdi Han Esterabadi.*

Annotation: *Many Chagatai Turkish dictionaries have been edited in every corner of the world to understand the works of 'Alí Şír Nevāyí. One of these is the Chagatai Turkish-Persian dictionary of Muġammed bin Żiyā'u'd-dín Çüseyní, with the pseudonym Ferāġí, named Miftāġu'l-Luġat written in the name of the Safavid sultan Ŝafí bin Ŝafí in the field of Iran in the 17th century. This work, with the total number of entries being 720, was published by Farhad Rahimi in Türkiye in 2021 and in Iran in 2024. The only copy of this work, written in 1642, is kept in the Iran-Tehran National Library, number 5-19055. Another one of these dictionaries is Senglah Chagatai Turkish-Persian dictionary was written by Mirza Mehdi Han Esterabadi in H. 1172-1173 (1758-1760) in Iran. Many of the items given in Senglah are taken from Ferāġí. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, Khorasan, India or Turkestan and have great value for the history of the development of the Turkish language, have formed a school of lexicography. These dictionaries, in Caferoğlu's words, unfortunately are not free from errors. There are such errors in Senglah Dictionary, as in all written dictionaries. Some of the mistakes found in this work originate from the Ferāġí dictionary. The aim of this study was to identify such errors.*

Key words: *Nevāyí, Chagatai Turkish Dictionaries, Iran, Miftāġu'l-Luġat, Feraği, Senglah, Mirza Mehdi Han Esterabadi.*

1. İran'da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevāyí'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevāyí'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Neźr-'Alí'nin sözlüğü, *Miftāġu'l-Luġat*, *Bedāyi'ü'l-Luġat* ve 'Abdu'l-Cemíl Naŝírí'nin *Kitāb-ı Türkí'si* gibi sözlüklerin varlığı İran'da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Neźr-'Alí'nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şāh Ŝafí Sām Mírzā'nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí tarafından yazılan *Senglaĥ* sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşḳa*'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşḳa sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gülpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725'tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyí'nin eserlerinden, özellikle de *Ġarāyibü'ŝ-Ŝıġar* ve *Fevāyidü'l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485'tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

● Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.

● Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*. Tebriz: Ahter.

Bedāyi'ü'l-Luġat, Safevilerin son hükümdarı Şāh Sulšān Ġüseyin (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla 'Alí Şír Nevāyí'nin eserlerinden yararlanmak üzere Ìmāní mahlaslı Šāli' Hereví tarafından yazılmıştır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de *Senglaĥ* sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır [Rahimi, 2018: 30].

'Abdu'l-Cemíl Naŝírí'nin *Kitāb-ı Türkí'si* II. Şāh Ŝafí yani Şāh Süleymān'ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muġammed Rıżā e'n-Naŝírí e'š-Šūsí'nin oğlu 'Abdu'l-Cemíl bin Muġammed Rıżā e'n-Naŝírí e'š-Šūsí tarafından yazılan, Doğu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Caġatayí, Rumí, Ḳızılbaşí, Rusí~İdil-Ural Türkçesi) ve Moğolcanın (Ḳalmaḳí) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşḳa* sözlüğü ve Nūr Muġammed Bėg Ḳacar Nevāyí Ĥan'ın *Niŝāb'ından* yararlanılarak yazılan bu eser de *Senglaĥ* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir [Rahimi, 2018: 31].

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nādir Şāh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mírzā Mehdí Ĥan tarafından yazılan *Senglaĥ* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir.

İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, *Ĥulâŝa-yı 'Abbāsí*, *Eš-Šamġa-yı Nāŝırí* ve *Fetġ-'Alí Ḳacar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Ĥulâŝa-yı 'Abbāsí*, Fetġ-'Alí Şāh'ın (hük. 1797-1834) oğlu 'Abbās Mírzā'ya (öl. 1833), *Eš-Šamġa-yı Nāŝırí* ve *Fetġ-'Alí Ḳacar* sözlüğü ise Nevāyí eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāŝıruddín Şāh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir [Rahimi, 2018: 62-63].

Fetġ-'Alí Ḳacar sözlüğü, Fetġ-'Alí bin Kelb-'Alí bin Mürşid Ḳulı bin Fetġ-'Alí Ḳacar-ı Ḳazvíní Sapanlu tarafından Nāŝıruddín Şāh adına üç yılda yazılıp 1861'de İran'da tamamlanan *Luġat-ı Etrākiyye* adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran'da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte *Abuşḳa, Bedāyi'ü'l-Luġat, Naŝírí, Senglāĥ, Ĥulâŝa-yı 'Abbāsí, Ferheng-i Vaŝŝāf, Burhān-ı Ḳāši'* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

2. Ferāġí'nin Sözlüğü

Miftāġu'l-Luġat, 1642'de İran'da Ferāġí mahlaslı Muġammed bin Żiyā'u'd-dín Ġüseyní tarafından Safevi şahı Ŝafí bin Ŝafí'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çağatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyí'nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü'ŝ-Ŝıġar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevāyí'nin kullanılan başka eserleri şunlardır: *Fevāyidü'l-Kiber, Nevādirü'ş-Şebāb, Bedāyi'ü'l-Vasaš, Ġayretü'l-Ebrār, Leylí ve Mecnūn, Sedd-i Sikenderí, Mecālisü'n-Nefāyis* (Mírzā Ġācí Soġdí) ve *Nesāyimü'l-Maġabbe* (Edíb Aġmed). Lušfí *(Dívan)*, Mevlānā Sāḳí *(Gül ü Nevrūz),* Ġaydar Tėlbe *(Maĥzen-i Esrār),* Bābür Mírzā *(Dívān)* gibi diğer Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok Nāŝıru'd-dín Rabġuzí'nin *Ḳıŝaŝu'l-Enbiyā'*sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fużūlí *(Dívan, Beng ü Bāde)*, Nesímí, Şeyĥí *(Ĥusrev ü Şírín)* ve Sulšān Ġüseyn Mírzā gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí tarafından yazılan *Senglaĥ* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

● Rahimi, Farhad. 2021. *Feraġí'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

● Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi*

Miftahu'l-Lügat-i Feraği, Tebriz: Ahter.

3. Senglaĥ Sözlüğü

Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin en önemli sözlüklerinden biri olan *Senglaĥ*, Mírzā Muġammed Mehdí Ĥan bin Muġammed Naŝír-i Esterābādí tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Nādir Şāh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mírzā Mehdí Ĥan *Dürre-yi Nādirí*, *Tāríĥ-i Cihān-güşā-yı Nādirí (Tāríĥ-i Nādirí)* ve diplomatik yazıları içeren *Münşe'āt (Risāle-yi Bedí'í)* gibi eserlerin de yazarıdır. Mírzā Mehdí Ĥan'ın İmaní Tāli' Hereví, Ferāġí, Nedr-'Alí, Mírzā 'Abdu'l-Celíl Naŝírí gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazanlardan bahsetmesi önemlidir.

Üç bölümden oluşan bu eserin Mebāni'ü'l-Luġa adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevāyí'nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden yararlanılarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevāyí'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Maġbūbu'l-Ḳulūb*'unda geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Sözlükteki sözcükler, ilk hecelerindeki ünlülere göre baplara ayrılmıştır. *Tāríĥ-i Vaŝŝāf*, *Ġabíbü's-Siyer*, *Žafer-nāme-yi Şerefü'd-dín 'Alí Yezdí*, *Oġuz-nāme* (ŞT) gibi eserlerden; *Abuşḳa*, *Bedāyi'ü'l-Luġat*, *Naŝírí*, *Ferāġí*, *Nedr-'Alí*, *Burhān-ı Ḳāši'*, *Mü'eyyedü'l-Fużalā* ve *Ferheng-i Cihāngírí* gibi sözlüklerden yararlanılarak yazılan bu eserin kimi yerlerinde ı/i sesi için işbalı "doygun, dar", ė sesi için işbasız denilerek bu iki ses; ayrıca u/ü için işbalı, o/ö sesi için işbasız denilerek bu iki ses birbirinden ayırt edilmiştir.

4. Senglaĥ Sözlüğüne Geçen Ferāġí Kaynaklı Yanlışları

Nevāyí'nin eserlerinin anlaşılması için yazılan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu'nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Senglaĥ sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu eserde bulunan yanlışların bir kısmı Ferāġí sözlüğünden kaynaklanmaktadır.

→ **Uçġun** (أوچغُون) "kıvılcım, uçkun". Örnekte geçen bu kelime, Uçḳun olmalıdır.

Doğrusu: **Uçḳun** (أوچقُون)// AŞ-Yazma: أوچقون (40a)// SG-Yazma: أوچغون (222)// CC1 (204), Krgz.Tr (779), Özb.Tr1 (101), YUyg.Tr (434): Uçḳun// Kzk.Tr1: Uşqın (589)// Mlk.Tr: Uçhum (416)// Trkm.Tr1: Uçġun (642)// Moğ-Les: Oçi(n)/ Oç (938).

→ **Evrüij** (اَورُونک) "parlaklık, aydınlık; parlak, aydınlık, ışıklı".

Doğrusu: **Ürüij** (أورُونک)// SG-Yazma: Avruij "parlak, aydınlık, ışıklı; açık ve bulutsuz hava" (181) (FE kaynaklı madde)// DLT-Yazma: أرونک "beyaz" (269)// Yak.Tr: Ürüij "beyaz" (33)// Krgz.Tr: Ürüng̃-baraij "şafak" (797)// Moğ-Les: Ür/ Üür "tan, şafak" (1560).

→ **Buġday** (بُوغدَای) "Başak burcu". Şiirde art arda gelen Buġday Başı, Ülgü adları; Buġday, Başı Ülgü biçiminde algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: **Buġday Başı** (بُوغدَای باشی). Bu yanlış Senglaĥ sözlüğüne de geçmiştir. Bk. SG-Yazma (498), KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// Trkm.Tr1:

Bugday başı “buğday başağı” (85).

→ **Başı Ülgü** (بَاشِی اُولگُو) “Terazi burcu”. Şiirde art arda gelen Buġday Başı, Ülgü adları; Buġday, Başı Ülgü biçiminde algılanmış olmalıdır. Yani Buġday Başı maddesinden karışmıştır.

Doğrusu: **Ülgü** (اُولگُو). Bu yanlış Senglaĥ sözlüğüne de geçmiştir. Bk. SG-Yazma (448), KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// SG-Yazma: Ülgü “ölçü; Terazi burcu. İlk gününde gece ile gündüz saatleri eşit olduğu için bu ad verilmiştir” (298)// DLT-Yazma: اُلکو “ölçü” (77)// Hak.Tr1 (548), Alt.Tr (197), Krgz.Tr (794), Mlk.Tr (422): Ülgü “örnek, model”// Kzk.Tr1: Ülgi “örnek” (597)// YUyg.Tr: Ülge “örnek, model” (445)// Trkm.Tr1: Üliji “kumaş biçmek için kullanılan örnek” (654)// Moğ-Les: Üliger/ Ülger “örnek, model; eş” (1551).

→ **Çabġun** (چَابغُون) “saldırma, akın, yağma; şiddetli rüzgâr ve karla karışık yağan yağmur”. Örnekte geçen bu kelime, Çapḳun olmalıdır.

Doğrusu: **Çapḳun** (چاپقون)// AŞ-Yazma: Çapḳun “akın, ılgar; öncü birlik, çarkacı; yel, yağmur ve kar” (102a)// SG-Yazma: Çapġun “karla karışık şiddetli rüzgâr, kar fırtınası, tipi; saldırma, akın; (Rum Tr.) hızlı at; el çırpmak, alkış” (780)// Hak.Tr1: Saphın “süvari müfrezesi” (411)// Tuv.Tr1: Şapkın “hızlı, coşkun, taşkın” (98)// Kzk.Tr1: Şapqın “saldırma, hücum” (629)// Krgz.Tr: Çapkınçılık “katliam; akın” (252)// Mlk.Tr: Çabhın “eşkin ile dörtnal arası at koşusu” (165)// Tatar.Tr: Çapḳın “hızlı ulak” (62)// YUyg.Tr: Çapḳun “akın, baskın; tipi” (71)// Trkm.Tr1: Çapgın “yağmacılık; keskin (soğuk, ayaz, rüzgâr)” (111)// Tr.Tr: Çıvgın/ Şıvgın “rüzgâr ve karla karışık yağan yağmur”.

→ **Saḳçı** (ساقچی) “ibadet eden; peygamber”. Örnekte geçen bu kelime, Sawçı olmalıdır.

Doğrusu: **Sawçı** (ساڤچی)// SG-Yazma: Saġçı/ Saḳçı “koruyucu, bekçi” (894/896)// KE-Yazma1: Sawçı (ساڤجی) (205/273)// KE-Yazma2: سافجی (53v)// DLT-Yazma: ساڤ “söz; atasözü”; ساڤجی “peygamber, elçi; dünürcü” (634)// Kzk.Tr1: Javşı “elçi, ara bulucu; dünürcü” (169)// Krgz.Tr: Cooçu/ Cuuçu “dünür; kılavuz (evlenme işinde aracılık eden)” (222/235)// Tatar.Tr: Yavçı “kız istemeye giden kimse, dünür” (335)// Özb.Tr1: Såvçi “dünürcü” (77)// Trkm.Tr1: Savçı “dünürcü” (564)// Moğ-Les: Caguçi/ Cūç/ Ciguçi “ara bulucu; kılavuz, haberci” (1582/1623).

→ **Saḳıt** (سَقِیت) “yedi gezegenden biri olan Merih yıldızı”. Örnekte geçen bu kelime, Sewit olmalıdır.

Doğrusu: **Sewit** (سَڤِیت)// SG-Yazma: Saḳıt (سَقیت) “Merih yıldızı” (896) (FE kaynaklı madde)// KE-Yazma1: سڤیت “Zühre” (32/95)// KE-Yazma2: سقیت “Zühre” (21v/66v)// DLT-Yazma: بَقِر سُقِم “Merih” (461)// KB-Herat (16): “Venüs, Zühre yıldızı”; KB-Fergana (22): سڤیت (KB: 135).

→ **Ḳocġar** (قُوجغَار) “koç, koçkar”. Örnekte geçen bu kelime, Ḳoçḳar olmalıdır.

Doğrusu: **Ḳoçḳar** (قُوچقار)// AŞ-Yazma قُوچقار (152a)// SG-Yazma: قُوجغار (1103)// DLT-Yazma: قُج-قُجنکار (161)// CC2 (507), YUyg.Tr (241): Ḳoçḳar// Hak.Tr1: Huça/ Hoshar (195/191)// Tuv.Tr1 (71), Kzk.Tr1 (324): Qoşqar// Krgz.Tr: Koçkor (477)// Mlk.Tr: Koçhar (267)// Tatar.Tr: Ḳuçḳar (175)// Özb.Tr1: Qoçqår (139)// Trkm.Tr2: Goç/ Goçğar (495)// Moğ-Les: Huça(n)/ Huç (1511).

5. Sonuç

Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin en önemli sözlüklerinden bir olan *Senglaĥ*, Mírzā Muġammed Mehdí Ĥan bin Muġammed Naŝír-i Esterābādí tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Bu sözlükte verilen maddelerin birçoğu *Senglaĥ* sözlüğünün en önemli kaynağı olan Ferāġí'den alınmıştır.

Diğer Çağatay Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi bu sözlükte bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı yararlanıldığı eserlerde olan ve düzeltilmeden esere alınan hususlar, bir kısmı ise Çağatay Türkçesi metinlerinin yanlış okunuşundan kaynaklanmaktadır. *Senglaĥ* gibi dev bir eserde birtakım yanlışların bulunması doğaldır. Bu çalışmada sözlükte yer alan Ferāġí kaynaklı yanlış ve anlamlandırmalar ortaya konulmuş, Türkologları uzun zaman uğraştırıp yanılgıya düşüren şüpheli sözcüklerin kaynakları belirtilerek bir çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bunların sayesinde sözlüklere giren birçok yanlışın düzeltilebileceğini düşünmekteyiz.

KISALTMALAR

FE Ferāġí// **H.** hicri// **hük.** hüküm sürdüğü tarih// **Ktp.** Kütüphanesi// **nr.** Numara
öl. ölümü// **s.** sayfa// **Ş.** şemsi// **TDK** Türk Dil Kurumu

KAYNAKLAR

Abuşka, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. *3264* el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* M. S. Kaçalin (2011), Niyāzi: Nevāyí'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luġātu'n-Nevāiyye ve'l-İstişhādātu'l-Caġātāiyye), TDK, Ankara. **AŞ-Yazma**

Argunşah, M., Güner, G. (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul. **CC2**

Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Tuv.Tr1**

Arıkoğlu, Ekrem (2005), *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara. **Hak.Tr1**

Boeschoten, H. E., O'kane, J. (2015), *Al-Rabghūzī The Stories of the Prophets Qiŝaŝ al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, Brill, Leiden-Boston. **KE**

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Üniversitesi, London.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro, Ankara.

Grönbech, K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. **CC1**

Gürsoy, E., Duranlı, N. M. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. **Alt.Tr**

Hamzayev, M. Ya. (1962), *Türkmen Dilinij Sözlüği*, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşğabat. **Trkm.Tr2**

Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Fergana Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez* (2013), Akademik Kitaplar, İstanbul. **KB-Fergana**

Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Herat Nüshası, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez* (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. **KB-Herat**

Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat (2008), 2. basım, Kabalcı, İstanbul. **KB**

Kâşgarlı Mahmud, *Dívānu Luġāti't-Türk*, İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. **DLT-Yazma**

Koç, Kenan, Bayniyazov, Aybek, Başkapan, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara. **Kzk.Tr1**

Lessing, Ferdinand (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, cilt I-II**,** çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara. **Moğ-Les**

Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí, *Senglaĥ*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. **SG-Yazma**

Muġammed bin Żiyāu'd-dín el-Ġüseynı́ Ferāġí, *Miftāġu'l-Luġat*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/1 el yazması.

Müttaki, N.M., *Fergeng-i Sina: Türkmeni be Farsi*, İran/Gümiş-depe. **Trkm.Tr3**

Nāŝıru'd-dín Rabġuzí, *Ḳıŝaŝu'l-Enbiyā*, *British Museum* Ktp., nr. Add. *7851* el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* Aysu Ata (2019), Ḳıŝaŝü'l-Enbiyā, TDK, Ankara. **KE-Yazma2**

Nāŝıru'd-dín Rabġuzí, *Ḳıŝaŝu'l-Enbiyā*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 2132 el yazması. **KE-Yazma1**

Necip, Emir Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*, çev. İklil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara. **YUyg.Tr**

Öner, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Tatar.Tr**

Paasonen, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Çuv.Tr**

Rahimi, Farhad (2018), *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.

_____ (2021), *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.

_____ (2022), *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*, TDK, Ankara.

_____ (2024), *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lügat-i Feraği*. Tebriz: Ahter.

_____ (2024), *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*, Tebriz: Ahter.

Räsänen, M. (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden/Boston.

Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Mlk.Tr**

TDK (2011), *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. **Tr.Tr**

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. **Trkm.Tr1**

Tekin, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, Ankara.

Vasiliev, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca sözlük*, TDK, Ankara. **Yak.Tr**

Yaman, E., Mahmud, N. (1998), *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara. **Özb.Tr1**

Yudahin, K. (1988), *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara. **Krgz.Tr.**

УЗЛОВАЯ ТОЧКА В МИГРАЦИИ РАННИХ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН И МЕТАМОРФОЗЫ ФОНЕТИЧЕСКОГО ОБЛИКА ТЮРКСКИХ СЛОВ

A KEY POINT OF EARLY TURKIC TRIBES' MIGRATION AND THE METAMORPHOSIS OF TURKIC WORDS PHONETIC APPEARANCE

Латыпов Фарит Рафгатович
Кандидат технических наук, доцент,
Уфимского государственного
нефтяного технического университета,
e-mail: vei10@yandex.ru

Аннотация: *В статье, на основе дешифровки древних текстов, составленных на неиндоевропейских языках Европы и Средиземноморья, автор делает вывод об их древнейшем тюркском происхождении. Далее, сопоставляя идентифицированные при переводах лексемы, он конкретизирует закономерности изменения фонетического облика слов тюркской языковой семьи за последние три тысячелетия.*

Ключевые слова: *миграция ранних тюркских племен, фоноэволюция тюркских слов.*

Annotation. *In this article the author makes conclusion about the ancient Turkic origin of the decrypted antique texts in non-Indo-European languages of Europe and the Mediterranean. Further, comparing the lexemes identified in these translations, he specifies the patterns of changes in words phonetic appearance in the Turkic language family over the past three millennia.*

Key words: *the migration of early Turkic tribes, phonoevolution of Turkic words.*

В конце 1993 года ко мне обратились сотрудники ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова в Казани (как к исследователю, занимающемуся экзотическими языками): «К нам прибежали возбужденные участники морского круиза вокруг Африки со словами: «В Сенегале негры разговаривают на татарском языке ! Они сообщили нам, что они кочевники-мусульмане и их больше 10 миллионов. В Татарстане кто-нибудь изучает эту этнографическую группу татар ?»».

Получив «задание» от АН Респ. Татарстан, я приступил к поиску указанных «татар». Проездом в Москве, в Центральной российской библиотеке я занялся поиском источников, указывающих на проживание названных африканских народов на атлантическом побережье. Действительно, все, о чем рассказали туристы, оказалось почти правдой. В языках *фулу* (*фульбе, пелар, пёль, бороро*) многие слова и фразы оказались очень похожими на соответствующие типичные слова и фразы жителей

Поволжья-Урала: **satyr-ala** «Продай !», **wara** «идти, приходить», **sura** «спрашивать, просить» и т.д. [Латыпов, 1999; 83].

И куда теперь девать «алтайскую» или «в Семиречье» прародину тюрков, так упорно защищаемую официальной наукой и некоторыми энтузиастами среднеазиатских стран ? Получается, представители южно-сибирской расы Центральной Азии пошли на запад Африки (почему не в Австралию – туда же ближе ?) и превратились в негроидов ?

Если говорить серьезно, в связи с приближающимся 1000-летним юбилеем со дня рождения выдающегося тюркского лексикографа-энциклопедиста, языковеда-компаративиста Махмуда ал-Кашгари, несмотря на громкие, но все же частные успехи тюркологической науки в конце XIX и начале XX веков (дешифровка т.н. «древнетюркских» (а на самом деле всего лишь раннесредневековых) орхоно-енисейских надписей, составление базовых словарей многих тюркских языков (с описанием основ их грамматического строя), важные вопросы тюркологии, такие как – по каким законам происходила историческая девиация исходных тюркских языковых форм и где же находилась исходная прародина тюркской языковой семьи – до сих пор не получили вразумительных ответов. Более того, к середине XX века «алтайская гипотеза» тюркской языковой семьи, по лингвистическо-статистическим показателям, показала полную свою несостоятельность [БЭС, 2000; 28]. Оказалось, по природно-климатическим, социально-коммуникативным и другим показателям, Алтай не может быть «стартовой площадкой» ни одной языковой семьи. Это лишь удаленное, пустынно-красивое место, привлекательное для захоронения элиты номадов [Досымбаева, 2013; 19].

Между тем, античные тюрки *Таг-ар-ма* / *Тогарма* фигурируют в Ветхом Завете священного писания христиан Библии еще в начале II тыс. до н.э. как многочисленные племена, современники филистимлян и евреев (X в. до н.э.) проживающие где-то севернее Тира (Иезекиль, гл. 27, п. 14 [15,23]): «Из дома Тагармы за товары твои (городу Тиру, позже наказанному Богом) доставили тебе лошадей и строевых коней и лошаков». В письме хазарского кагана к еврейским купцам Андалусии в X веке сообщается то, что предком *Тагармы* был *Гомер* (исследователи Библии чаще всего отождествляют его с киммерийцами-скифами), который был сыном *Иафета*. Многие, якобы мифические события, описанные в Ветхом Завете Библии, в конце XX века получили, в результате археологических раскопок, убедительные доказательства своей достоверности.

Озадачившись проблемой этногенеза исходного союза племен тюркской языковой семьи, приняв во внимание выводы немецких,, венгерских лингвистов конца XIX – начала XX веков Ф. Хоммеля, Б. Мункачи, Д. Немета (исходной точкой сингулярного синтеза и последующей дивергенции древнейших тюркских племен они считали Ближний Восток, а не Центральную Азию [Hommel, 1884; 136], [Клесов, URL], [Латыпов, 2009; 68]), в конце 1970-х годов мы сформулировали фоноэволюционную пратюркскую гипотезу и разработали свой оригинальный метод дешифровки

текстов на античных тюркских языках, существовавших в глубокой древности (а не позже лишь III в. до н.э., как утверждает догматическая алтаистика). Этот метод дешифровки позже получил название ПЭКФОС (*последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью*) [Латыпов (б), 2014; 13], [Латыпов (а), 2016; 434].

В процессе поиска и изучения языков античных тюркских племен, большинство из которых выделяли себя макроэтнонимом **tark** [Латыпов (а), 2013; 60], [Латыпов, 2020; 7] (XVIII – II вв. до н.э.), нам удалось обнаружить и изучить античные тюркские тексты на полутора десятков (условно назовем их) «пратюркских языков». И находились эти отнюдь не в Азии, а на юге Европы, в Африке и Средиземноморье.

В период 1981 – 2024 гг. нами были изучены и переведены с помощью метода ПЭКФОС многие, как мы считаем, западно-пратюркские (XVIII – II вв. до н.э.) тексты, составленные на минойском (о. Крит, о. Кипр, Сирия-Угарит [Латыпов (а), 2014; 57], [Латыпов, 2013; 7], [Латыпов, 1995; 99]), этрусском [Латыпов (б), 2014; 152], [Латыпов (в), 2014; 85], северо-пиценском [Латыпов (а), 2023; 232], ретском [Латыпов (а), 2021; 104], восточно-тирренском [Латыпов, 2008; 47], мессапском [Латыпов, 2022; 199], пиктском [Латыпов, 2017; 100], иберийском [Латыпов, 2016; 152], [Латыпов. 2019; 136] языках.

Изучение маршрутов миграции перечисленных племен по Европе, Средиземноморью и северу Африканского побережья показало, что основное влиянием на дивиргенцию пратюркских племен с Древнего Ближнего Востока и последующее разделение их языков оказала «катастрофа бронзового века» XII века до н.э., связанная с появлением на северо-востоке Балкан (во второй половине II тыс. до н.э.) агрессивных племен прото-греков, которые устроили многолетнюю войну по захвату города Трои (опорного торгового форпоста многих пратюркских племен – *троянцев (данаев «славных»), дардан, пелар, тракийцев, тевкров, асов, пафлагонцев, аримаспов* и др.).

«Разбалансировка» троянского союза племен около Дарданелл (**Dardan-le** в наших переводах - «страна дардан») привела к миграции представителей названного союза племен по четырем сторонам света (см. ниже составленную нами карту миграции племен из узловой точки – вблизи Балкан и Западной Малой Азии XII – II вв. до н.э.). Самое большое «расщепление» испытало племя *пелар-пеласгов* (пратюрк. **mel-**, **pel-** «знать»), «знающих тайную космическую доктрину» [Латыпов (а), 2013; 60]. Одна часть этого племени ушла на северо-восток («двумя рукавами», как писали исследователи генофонда России Балановские О.П. и Е.В.) – через территории нынешних Харькова – Москвы в Среднее Поволжья [Балановские, URL], другая – через Северное Причерноморье, Подонье – вверх по Волге) туда же – в Среднее Поволжье.

В Среднем Поволжье *пелары*, в память о своей древней родине, думается, основали город *Пелар* (*Асгард* в более поздних германских сагах), ставший

известным позже как первая столица Волжской Булгарии город *Биляр, Бийяр* [Латыпов (а), 2021; 66]. Родственные пеларам *асы* Малой Азии, представляется, присоединившиеся к пеларам, проходя Подонье, создали еще одно ответвление миграции – на юг (на Северный Кавказ). Византийские источники фиксируют в местах последующего проживания карачаевцев-баркарцев народ **tark-asi** (фоноэволюционные изменения этого этнонима приводят к трансформации его в *чаркасы, черкесы*).

Часть *пелар*, вместе с восточными *тирренами* / *туранами* Эгеиды (острова Лемнос, Лесбос, Парос и др.) уплыло на кораблях в Италию и высадилось в будущей Тоскане [Немировский, 1983; 261]. И. наконец, еще две части *пелар* «разъехались» по разным берегам Средиземного моря – на восток в Ханаанею (страна *Канган-Кангуй* в булгарских источниках), создав там страну Пелашет-Палестину, другая часть – по северу Африканского побережья (племена ***taraka*** – предков нынешних *туарегов-гарамантов*) пробралась на атлантическое побережье (вот откуда, думается, взялись племена ***пелар-фулу*** в Сенегале, Чаде, Мали !).

Как сообщает Фукидид [Успенский, 1926; 15], одна часть племени *дардан*, перейдя Геллеспонт, создала свое государство западнее Македонии, другая часть ушла в глубины Азии на север нынешнего Китая, одичала, и там стала известна как племя **tartar** (их потомки **tatar** упоминаются уже в орхоно-енисейских надписях VII в.).

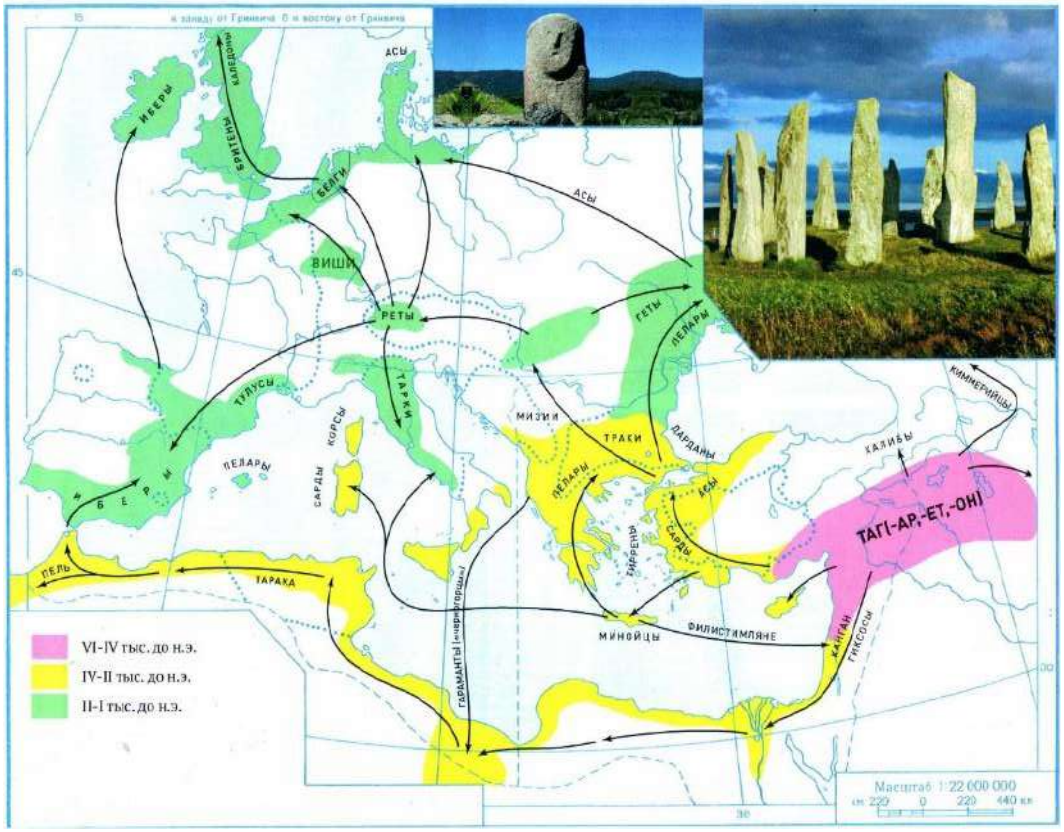

Рис. 1. Карта двух этапов миграции западно-пратюркских племен с Древнего Ближнего Востока (VI – I тыс. до н.э.) [Латыпов, 2019; 107].

Метаморфоза фонетического облика тюркских слов. Как показывает наше исследование фонетического облика слов в западно-пратюркских (на наш взгляд) текстах, за последние 3 – 4 тыс. лет, произошло 6 -7 важных изменений, обусловленных физиологическими механизмами переадресации сигналов в речевом центе мозга у носителей рассматриваемой программы речевой коммуникации [Латыпов (а), 2016; 434]. Здесь мы коснемся только трех из названных и изученных нами фоноэволюционных изменений, в частности:

а) по концам тюркских слов, начинающихся и заканчивающихся на определенные гласные и согласные звуки (**e-, r-, l-, t-, -i, -u**) произошло наращение протетических звуков **k-, q-, e-, a-, u-, -r, -n** и др. [Латыпов (а), 2016; 434]. Здесь эти процессы мы покажем на примере сопоставления идентифицированных нами слов в этрусских текстах и в современном литературном узбекском языке:

этрусск. (Э) **enaś** «совет» > узбекск. (У) **kengash** «совет»; Э **es** «глаз» > У **ko‘z**; Э **el** «рука» > У **qo‘l** «рука»; Э **mi** «я» > У **men** «я»; Э **trium** «убийство» > У **o‘ldrish** «убийство» (в казанск.-тюркском **utrüm**);

б) во всех позициях тюркских слов произошло сужение гласных звуков **a > u, y, o; e > i: i > ä**: Э **aca-** «читать» > У **o‘qish** «читать»; Э **tamur** «железо» > У **temir** «железо»; Э **caper** «мост» > У **koprik** «мост»;

в) усилилась артикуляция и стали более заднеязычными ряд согласных звуков **m > p > b; p > h, x, q, g; s > z**: Э **mutin** «народ» > (орхоно-енисейск.) **boδyn** «народ»; Э **rep** «сердце» > У **yurak** «сердце»; Э **rapa** «виноградная водка»> У **araq** «водка» (итальян. **g-rappa**); Э **minipi** «моё» > **mening** «моё».

Заключение.

Для того, чтобы изучать планеты Солнечной системы и дальний космос необходимы два условия: 1 – нужно смотреть в нужную сторону (не себе под ноги, а в небо), 2 – нужен телескоп. То же самое можно сказать и об изучении древнейших тюркских надписей: 1 – нужно смотреть и искать на западе ([Ayda, 1992; 382], [Facchetti, 2000; 279], [Textos, 1985; 131]), 2 – нужна методика правильной идентификации античной тюркской лексики. Здесь никакие устарелые методики поиска архетипов по доминантным признакам среднеарифметического интерполирования известных тюркских форм не приемлемы. Разработанный нами метод ПЭКФОС, использованный к дешифровке текстов на полутора десятков западно-пратюркских (на наш взгляд) языков, показал свою состоятельность. Письменное наследие западно-пратюркского мира намного богаче и разнообразнее как по лексике, так и по содержанию, ограниченных тематикой локальных завоеваний, тюркских рунических памятников Центральной Азии.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1.Балановский О.П. и Е.В. Distibution of Y chromosomal haplogroup E-M35. URL: https://www.genofond.ru/defolt.3.asp?=08xp=32 (дата обращения 3.05.2017).

2. Большой энциклопедический словарь «Языкознание» / Главн. редакт. В.Н. Ярцева. М.: Науч. изд. «Большая Российская энциклопедия», 2000. С. 28.
3. Досымбаева А. История тюркских народов: Традиционное мировоззрение тюрков. Астана-Алматы: «Service Press», 2013. 250 с.
4. Клесов А.А. Шумерский язык это тюркский язык. URL: https//youtu.be/ aRhjGBIEkU (дата обращения 12.07.2024).
5. Латыпов Ф.Р. Комбинаторно-этимологический анализ двух кипро-минойских надписей из Угарита (ч. 1,2) // Ядкяр,1995. № 3. С. 99-110; 1996. № 2. С. 66-80.
6. Латыпов Ф.Р Пратюркские элементы языка фула // Тез. докл. науч.-практич. конф.: Проблемы изучения и преподавания филологических наук. Стерлитамак: Изд. Стерлитамак. гос. пед. ин-та, 1999. С. 83-84.
7. Латыпов Ф.Р. Комплексный лингвистический анализ восточнотирренской надписи на памятнике воинской славы с острова Лемнос. Уфа: Полиграфсервис. 2008. 47 с.
8. Латыпов Ф.Р. Факты шумерского языка как основного предтюркского субстрата, участвовавшего в формировании пратюркских языков Древнего Ближнего Востока. Уфа: Полиграфдизайн, 2009. 68 с.
9. Латыпов Ф.Р. (а) Тюрки – наследники древних контактеров с космическими пришельцами (предположение о космической этимологии макроэтнонима *тюрк*). Уфа: Полиграфдизайн, 2013. 60 с.
10. Латыпов Ф.Р. (б) Кипро-минойская лексическая компонента в пиджин-древнегреческой силлабической надписи на бронзовой пластине из Идалейона //Сб. матер. IV Междунар. науч.-практич. конф.: Язык и культура. Новосибирск: ЦРНС, 2013. С. 7-13.
11. Латыпов Ф.Р. (а) Афористические поучения в минойской спиральной надписи на золотом перстне из Мавро-Спелио // Вестник АН Респ. Башкортостан, 2014. т.19. № 4. С. 57-62.
12. Латыпов Ф.Р. (б) Общие сведения, основные группы слов и дословные переводы крупнейших этрусских текстов на русский, английский и итальянский языки. Уфа: Полиграфдизайн, 2014. 152 с.
13. Латыпов Ф.Р. (в) Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения. 2014, № 3. С. 85-91.
14. Латыпов Ф.Р. (г) К загадке содержания надписи на ритуальной чаше «золотого человека» из Иссыкского кургана. Уфа: Полиграфдизайн, 2015. 40 с.

15. Латыпов Ф.Р. (а) От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов
в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на
пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VII
Орузбаевские чтения» по теме: Археология, этнология и музеология в системе
современного высшего образования. Алматы: «Казак ун-ті», 2016. С. 434-437.
16. Латыпов Ф.Р. (б) Иберийские языки Древней Испании – результат
ускоренного фонетического развития некоторых пратюркских языков
Западного Средиземноморья. Уфа: Полиграфдизайн, 2016. 152 с.
17. Латыпов Ф.Р. На западных границах пратюркской ойкумены: Туманный
Альбион от каменного века до раннего Средневековья. Уфа: Полиграфдизайн,
2017. 100 с.
18. Латыпов Ф.Р. Элементы этнопедагогики иберов, нашедшие отражение в
надписях на свинцовых пластинах и в граффити на поверхностях
декорированных ваз. Уфа: Полиграфдизайн, 2019. 136 с.
19. Латыпов Ф.Р. Письменное наследие древних *тарков* Средиземноморья:
Восток на Западе // Сб. науч. статей междунар. науч. конф. на тему «Диалог
культур Востока и Запада через призму единства и многообразия в
преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир,
Средневековье, Новое и Новейшее время» / отв. Ред. В.Н. Вдовин. Алматы,
Екатеринбург: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МО и Н
Респ. Казахстан, 2020. С. 7-16.
20. Латыпов Ф.Р. (а) Интерпретация содержания пяти ретских надписей,
нанесенных на бытовые предметы, бронзовую пластину и на поверхности
камней // Матер. междунар. науч.-практич. конф. ОНТ (Казань). Казань:
Изд. ОНТ, 2021. С. 104-107.
21. Латыпов Ф.Р. (б) Древние тюрки Средиземноморья и Подонья как
первопроходцы Скандинавии, три древнескандинавские рунические
надписи, обнаруживающие признаки тюркской речи // Сб. статей по
материалам XLIX междунар. науч.-практич. конф.: Культурология,
филология, искусствоведение: актуальные проблемы современной науки.
№ 8 (41). Новосибирск: Изд. СибАК, 2021. С. 66-75.
22. Латыпов Ф.Р. Тюркские корневые основы некоторых глосс мессапского
языка // Сб. матер. XIX Междунар. науч. конф. ИЯЛИ УФИЦ РАН:
Актуальные проблемы диалектологии народов России, 1-4 июня 2022 г.
в Уфе. Уфа: Изд. ИЯЛИ УФИЦ РАН, 2022. С. 199-201.
23. Латыпов Ф.Р. (а) Что хотели сказать авторы северо-пиценской светской
надписи на каменной стеле из Новилары ? // Матер. VII Междунар. науч.

конф. Тольятт. ГУ 17-19 апр. 2023 г. «Текст: Филологический, социокультурный, региональный и методический аспекты». Тольятти: Изд. Тольятт. ГУ, 2023. С. 232-236.
24. Латыпов Ф.Р. (б) Военная тематика и лексика, связанная с войной в древнейших тюркских и тюркоидных надписях Западного Средиземноморья // Xalqara ilmiy-nazariy konf. materiallari: «O”zbek folklori va shevalar tadqiqotlari: amolyot, metodologiya, yangicha yondashuv». Toshkent, 2023. С. 22-31.
25. Немировский А.И. Этруски. От мифа к истории. М.: Наука (ГРВЛ), 1983. 261 с.
26. Успенский Ф.И. Византийские историки о монголах и египетских мамлюках // Византийский временник, т. XXIV, Петроград, 1926. С. 1-16.
27. Adile Ayda. Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler (ilmi ddeliller). Ankara: Ayyıldıs Matbaası, 1992. 382 s.
28. Facchetti G.M. L’enigma della lingua etrusca: la chiave per penetrare nei segreti una civilta avvolta per secoli nel mistero. Roma: Newton & Compton editori s.r.l., 2000. 279 p.
29. Hommel F. Die Sumer-Akkadier, ein altaishes Volk //Auslland, 1884. 136 p.
30. Textos ibericos del Museo de Prehistoria de Valencia, Serie de trabajos varios, num. 81, Valencia: Deputacion provincial de Valencia, 1985. 131 p.

ХОТОН ТІЛІ – ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ БІР ТОБЫ
KHOTON LANGUAGE IS A GROUP OF TURKIC LANGUAGES.

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
ф.ғ.к., доцент, Қазақстан Республикасы, Астана қ.
Espekova@bk.ru

Аннотация. *Мақалада түркі тілдер тобына жататын хотон тіліне қатысты сөз болады. Хотон тілі қазіргі таңда жойылып бара жатқан тілдер тобына жатады. Бұл халықтың тіліне қатысты мәлімет тек жиырмасыншы ғасырдың басында берілген болатын. Мақалада осы хотон тіліне қатысты жүргізіліп жатқан зерттеулер, оның дыбыстық құрамына байланысты мәліметтер беріледі. Бұл тілдің басқа түркі тілдерімен ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылады.*

Кілт сөздер: *түркі тілі, хотон тілі, қазақ тілі, қырғыз тілі, дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар.*

Annotation: *The article examines the Khoton language, which belongs to the group of Turkic languages. The Khoton language belongs to a group of languages that are currently disappearing. Information about the language of this people was given only at the beginning of the twentieth century. The article provides information on current research into this Khotonian language and its sound composition. The similarities and differences of this language with other Turkic languages are considered.*

Key words: *Turkic languages, Khoton language, Kazakh language, Kyrgyz language, vowels, consonants.*

Түркі тілі тобына жататын тілдердің бірі – хотон тілі. Бұл тіл бүгінгі күні жойылып бара жатқан тілдер қатарына жатады. Түркі этностарының тобына жататын хотондар Моңғолияның Уас аймағында мекендейді. Хотон тілі туралы алғашқы деректер Г.Н.Потанин, А.Н. Самойлович еңбектерінде кездеседі. «ХХ ғасырдың басында орыс ғалымдары Григорий Потанин мен Борис Владимирцов жүргізген Хотон этнотипі туралы алғашқы зерттеулер хотон тілінің түркі халқы тіліне тиесілі, ал антропологиялық ерекшеліктері Шығыс Түркістанның отырықшы халықтарына ұқсас екенін пайымдады» [Жақыпов, 2023: 180]. Г.Н.Потанин бұл тілдің қалыптасуында Шығыс Түркістан ұйғырлары мен қырғыздарын атап өтеді [Тюркологический сборник, 1978: 181]. А.Н. Самойлович те хотон тілінде «қырғыз» элементі күшті екенін айтады. Ортаазиялық хотондар этникалық тобының шығу тегі мәселесінде А.Н.Самойловичтің, Б.Я.Владимирцовтың пікірі бірдей болып келеді. Б.Владимирцов хотондар өздерін қырғыздармен туысқан халық санайтынын және бұл халықтың моңғолдардың ықпалында болғанын айтады [Владимирцов, 1915: 181]. Хотон тіліне қатысты бұл пікірді А.М.Щербак та қостайды [Щербак, 1994: 178].

Қазақстанда 2023 жылдан бастап «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» атты жоба аясында хотон тіліне қатысты зерттеулер жүргізіліп жатыр. Жоба жетекшісі филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.А.Жақыпов. 2023, 2024 жылдары шілде-тамыз айларында хотон тіліне қатысты тілдік деректер далалық экспедиция барысында жиналды. Экспедиция құрамында Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Ж.А.Жақыпов; филология ғылымдарының кандидаты Н.Әбдікәрім; хотон ауыз әдебиетін зерттеуші, PhD доктор, вице-профессор Гомбосүрэн Нямдаваа болды. Экпедиция барысында Монғолиядағы хотон этносы туралы зерттеулер талданып, хотондардың тұрған жеріндегі этнос өкілдерімен арасып, олардың тұрмыс-салты, діні, фольклорына қатысты мәліметтер Улаанбатор, Улаангом қалалары, Увс аймағы Тарилиан, Наранбулаг сұмындары, Эрдэнэт қаласы, Орхон аймағының багтарынан (бөлімшелерінен), жайлауларынан жиналды.

Қазіргі таңда хотон тілінің дыбыстық жүйесі мүлдем зерттелмеген. Экспедиция нәтижесі бойынша жиналған тілдік деректерге сүйене отырып, хотон тілінде дауысты дыбыстар қатарын екіге бөліп қарастырдық: бірінші тобына қысқа дауыстылар (А, Ә, Ы, І, Ө, О, Е, Ү, У, И, Э) жатса, екінші тобына қайталама дыбыстан тұратын дауыстылар (*АА, ЭЭ, ОО, ӨӨ, УУ, ҮҮ*) жатады. Жалпы дауыстыларды бұлай топтау қырғыз тіліне тән болып келеді. Т.Садыков, К.Токтоналиевтің «Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология» деген еңбекте: «Қырғыз тилтанымында калыпташкан салттуу көзкараш боюнча, кыргыз адабий тилиндеги үндүүлөрдүн курамы 14 тыбышты ичине камтыйт. Алар төмөнкүлөр: (1) *а, е, о, ө, ы, и, у, ү;* (2) *аа, ээ, оо, өө, уу, үү»* деп жіктейді [Садыков, Токтоналиев, 2015: 74]. Қырғыз зерттеушілері бірінші топтағы дауыстыларды «қысқа үнділер» десе, екінші топтағы дауыстыларды «созылма үнділер» деп қарастырады. Осы еңбекте кейбір қырғыз зерттеушілері бұл «созылма үнділерді» бір дыбыстың тіркесі деп те беретінін айтады.

Жалпы созылмалы дауыстылар қырғыз, түрікмен, ұйғыр, саха (якут), тува, алтай, хакас, гагауз, өзбек тілдерінде және түрік тілдерінің кейбір диалектілерінде кездеседі. Зерттеуші Б.М.Юнусалиевтің айтуы бойынша, тарихи тұрғыдан алғанда, алдымен езулік созылыңқы дауыстылар, соңынан еріндік созылыңқы дауыстылар пайда болған деген пікір айтады [Садыков, 2005: 26].

Хотон тіліндегі созылыңқы дауыстылар қатары қырғыз тіліне көбірек келді. Жалпы қырғыз зерттеушілері созылмалы екі дауыстының пайда болуын былай түсіндіреді: біріншіден, «үнсүз тыбыштардын үндүүгө айланышынан улам пайда болгон көрүнүш: с+v+с → суу; таг → тоо. Яғни дауыссыз дыбыстардың дауысты дыбыстарға айналуынан болатын құбылыс деп санаса, екіншіден, «эки үндүүнүн ортосундагы бир үнсүздүн жоюлуп (жутулуп) кетишинен пайда болгон көрүнүш: с+v+с+v+с→cvvc: сагым→саам (бир саам); түрк. йаңак→кырг. жаак; түрк. йеген/йегин→кырг. жээн; өзб. шахар→кырг. шаар» деп көрсетеді. Бұл жерде екі дауысты дыбыстың арасындағы дауыссыз дыбыстың жойылуынан (жұтылуынан) болатын құбылыс деп есептейді [Жапаров, Сыдыкова, 2013: 26]. Жалпы түркі тілдерінде сөз соңындағы [ғ, г] дауыссыздарының түсіп қалуы негізінде екі дауыстының (созылыңқы дауыстының) қатар келуі жиі байқалады.

Ал дауыссыз дыбыстарға келсек, хотон тілінде дауыссыздардың саны (20) дауысты дыбыстарға қарағанда әлдеқайда көп. Хотон тілінде 20 дауыссыз дыбыс кездеседі: б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ч, х , ш, ц. Дауыссыздар құрамында қазіргі түркі тілдерінде кездесетін у, қ, ң, ф, h дыбыстары мүлдем кездеспейді. Олардың саны, да, құрамы да әртүрлі. Түркі тілдерінде дауыссыз дыбыстар санының әртүрлі болуы әр тілдің қалыптасу тарихымен, дыбыстық жүйедегі өзгерістерге байланысты екені сөзсіз. Кез келген халықтың тарихи дамуына әлеуметтік, географиялық жағдайдың салдары болады. Экстралингвистикалық фактор тілдің тек лексикалық қорына ғана емес, фонетикалық жүйесіне де белгілі дәрежеде ықпал жасайды [Томанов, 1992: 50].

Сөз басында 18 дауыссыз дыбыс (б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, с, т, ч, х , ш, ц) жиі ұшырасады, ал [ғ] және [р] дыбыстары сөз басында кездеспейді. Хотон тіліндегі дауыссыздар құрамының әртүрлі болуы да тілдің қалыптасу, даму тарихымен байланысты екені сөзсіз.

Хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар құрамындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауда, қазақ және қырғыз тілдерімен салыстыра қарастырдық. Бұл хотон тіліндегі дыбыстардың санын, оның өзгеру, даму жүйесін анықтауға мүмкіндік береді. Кез келген тіл «тарихи даму сатысында... өзгеріске ұшырап, туыс не туыстас тілдер арасында өзіндік ерекшелігімен айқындалатыны байқалды» [Кенжалин, Балтабай, 2024: 94]. Әрине, хотон тіліндегі дауыссыз дыбыстар сан жағынан да, акустика-артикуляциялық ерекшелігі жағынан да толық айқындалды деп айту қиын. Хотон тіліндегі кейбір дауыссыздардың пайда болуына сыртқы факторлардың да әсері болса, кейбір дыбыстар тілдің даму барысында өзгерістерге ұшыраған дыбыстар болып табылады. Хотон тіліндегі дауыссыздардың басым бөлігі қазіргі түркі тілдерінде кездесетін дауыссыздар екені байқалады.

Хотон тілін зерттеуші ғалымдар бұл тілдің түркі тілдер тобына жататынын дәлелдеп отыр. Бұл тілдің түркі тілдеріне жақындығын, оның дыбыстық жүйесіндегі ерекшеліктерді салыстыра зерттеу негізінде ғана қол жеткізе аламыз. Хотон тілі жойылып кеткен тілдер қатарына жатса да, оның қалыптасу, даму жолдарын тек осы туыстас тілдермен салыстыра зерттеу барысында саралай аламыз. Сондықтан хотон тілінің дыбыстық жүйесін зерттеу біз үшін өте маңызды болып табылады. Хотон тілінің қалыптасу, даму тарихы түркі тілдерінің тарихымен тығыз байланыста зерттелуі тиіс. Хотон тіліндегі дыбыстар құрамының қазақ тілімен, қырғыз тілімен ұқсастығы бұл тілдің түркі тілімен түбі бір екенін таныта түседі.

Мақала AP19675461 «Жоғалып бара жатқан түркі тілдерін пәнаралық тұрғыдан зерттеу: Монғолиядағы хотон этнотобы» атты гранттық жоба аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Владимирцов, Б.Я. Турецкий народец хотоны // Записи Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества.– П. – 1915. –Т.23 –с. 265-277.

2. Жақыпов Ж.А., Әбдікәрім Н. Түркілік «хотон» ұлысын лингвоэтнологиялық барлау //Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, фил. сер. –2023. № 4. –179-187 бб. DOI: **https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-145-4-179-187**

3. Жапаров, Ш., Сыдыкова, Т. Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы. – Б., 2013. –115 б.

4. Кенжалин Қ.К., Балтабай Д.Ә. Дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі //Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, фил. сер. –2024. No1. –90-97 бб. DOI: **https://doiorg/10.32523/2616-678X-2024-146-1-90-97**

5. Садыков, Т.С., Токтоналиев, К.Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. – Б., 2015. –360 б.
6. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. –Б., 2005. –120 б.
7. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.–А., 1992. –192 б.
8. Тюркологический сборник. –М., 1978. –304 б.
9. Щербак, А.М. Введение в сравнительное изучение тюрских языков. – Санкт-Петербург, 1994. –192 б.

TURKIY TILLAR QATLAMIGA OID ANTROPONIMLAR
ANTHROPONYMS OF THE TURKISH LANGUAGE LAYER

Kamolova Sanobar Jabborovna
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Buxoro davlat uiversiteti
e-mail: sanobar6399@ mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu mqolada turkey tillardagi ismlar, ularning lingvomadaniy xususiyatlari haqida bayon etilgan. Til madaniyat bilan yashaydi, madaniyat esa til bilan birga rivojlanadi va to'planadi .Turk va tojik tillaridagi ism- fmiliyalarning o'ziga xos qonunlar asosida ishlatilishi ifodalangan. Hozirgi kunda ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy sharoitlar, oila tiplari, turmush tarzi, mentaliteti va boshqalar,bularning barchasi nomlarda ham o'z ifodasini topgan.*

Kalit so'zlar: *Ijtimoiy,iqtisodiy, til, madaniyat, ijtimoiy hayot, an'ana, urf-odat, Ismlarning psixologik xususiyatlari.*

Annotation: *This article describes Turkish names and their linguistic and cultural characteristics. Language lives with culture, and culture develops and accumulates together with language. The use of names and surnames in the Turkish and Tajik languages is expressed based on specific laws. Nowadays, socio-economic, socio-cultural conditions, family types, lifestyle, mentality, etc., all these are reflected in the names.*

Key words: *social, economic, language, culture, social life, tradition, customs, psychological characteristics of names.*

O'zbek tilshunosligida Temuriylar davri manbalarida aks etgan onomastik birliklar, xususan, antroponimik birliklarning tarixiy-qiyosiy, leksik-semantik, antroposentrik, etnolingvistik tadqiqi tashkil etadi. Biz quyiroqda ana shunday muammolardan biri bo'lgan temuriylar davri yoritilgan "Temurnoma" asarida qo'llangan fors-tojikcha qatlam xususida fikr yuritishga harakat qilamiz.Til har bir xalq tarixiy taraqqiyotining asosiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Bunday xususiyatni hatto undagi antroponimlar misolida ham ko'rish mumkin. O'zbek tiliga uzoq o'zaro tarixiy aloqalar tufayli tojik tilidan, O'rta Osiyoning arablar tomonidan bosib olinishi natijasida arab tilidan, arab tili orqali yahudiy tilidan,

tarixiy davrlar taqozosi bilan mo‘g‘ul va xitoy tillaridan ko‘plab antroponimlar o‘zlashdi [Akarsu, 2014:3]. Bunga Salohiddin Toshkandiyning “Temurnoma” asarida qo‘llanilgan fors+tojikcha; fors-tojikcha+fors-tojikcha+o‘zbekcha;fors-tojikcha+arabcha +fors+tojikcha; arabcha+fors-tojikcha+fors+tojikcha qoliplarda yasalgan kishi ismlari misol bo‘la oladi.Endi S.Toshkandiyning “Temurnoma” asarida qo‘llangan antroponimlar to‘g‘risida fikr yuritamiz. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, “Temurnoma” asarida qo‘llangan Amir Temurdavrdoshlarining fors-tojikcha qatlami har ikkala jins vakillarida ham kuzatiladi.“Temurnoma”da temuriy malikalarning turkiy qatlamiga oid Tegina begim, O‘ljoy Turkon,Sevinch beka... kabi antroponimlarga qaraganda, ya’ni ayollar ismlari orasida fors-tojikcha+o‘zbekcha, arabcha+fors-tojikcha+o‘zbekcha shakllarda ismlar ko‘proq uchraydi: Saroy Mulk Xonim, Shod Mulk begim, Shahribonu begim, Poyanda Sulton begim, Feruza begim,Xonzoda begim, Kobuliy begim, Gavharshod begim Mehrlik begim, Shodibegim, Mehrangiz,Mehr Nigor xonim, Poshsho begim, Yodgor Sulton begim, Mexrbonu begim, Umid xonim,Davlat Baxt Saodat, Faxri Jahon begim, Sulton Nigor xonim va boshqalar. Bu ismlarningba’zi birlariga to‘xtalamiz.Saroy Mulk Xonim: Saroy (f) Mulk (a) xonim (o‘zb.) – Chig‘atoy ulusiga mansub bo‘lgan mo‘g‘ul xonlaridan Qozonxonning qizi, Amir Temurning xotini. Tegina Begim Moh – Buxoro fuzalolarining eng ulug‘i – sadr ul-shar’ia (shariat qonunlarini sharhlovchisi) ning qizi: Tegina (o‘zb) Begim (o‘zb) Moh (f) // Tegina begim // Tegina bekam (TN-21), Dilshod xotun- Bag‘dod malikasi, Abu Saidxon Holoku naslidan , Dilshod (f) Og‘o (o‘zb) – Amir Temur haramidagi malikalardan biri. “Temurnoma”asarida ayollar ismlari bevosita Amir Temurning oilaviy hayoti bilan bog‘liq holatlarda tilga olinadi[Kamolova, 2020:28]. Erkaklar ismlari orasida uchraydigan fors-tojikcha ismlarning aksariyat qismi qo‘shma ism bo‘lib, fors-tojikcha + arabcha yoki arabcha + fors-tojikcha ko‘rinishda. “Temurnoma”da erkaklar ismlarining fors-tojikcha qatlami quyidagicha: Jamshid (fors-tojikcha) –Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asaridagi afsonaviy podshohning nomi Mirzo Jahongir (fors-tojikcha+fors-tojikcha) – Amir Temurning katta o‘g‘li: ul aydi. Otim Sulton Muhammad, Mirzo Jahongir to‘raning o‘g‘ludurman. Amir Temur Sohibqironning nabirasidurman, Shayx Shams Kulol (arabcha+fors-tojikcha). Amir Temurni yoshligidan tarbiyalab kelgan murabbiy: Amir Yodgorshoh (arabcha+fors-tojikcha), Shayboniyxon:(fors-tojikcha-turkiycha Hasan kulol shayx: (arabcha+fors-tojikcha+arabcha , Nosir Xisrav: (arabcha+fors-tojikcha). Nosir Xisrav – (arabcha+fors-tojikcha). Buxoroyi sharifda tahsil olgan, payg‘ambarlik da’vo qiluvchi, tabib, o‘ziga Mukno ot qo‘yib,“Nosir Xisrav payg‘ambari xudodur” - deb o‘zining targ‘ib qiluvchi din peshvosi: Bunomning shoir Nosir Xisravga daxli yo‘q. Sohibqiron (arabcha+forscha) – ammo Amir Temurga Sohibqiron laqabini Sayfiddin Shayx ul a’lam qo‘yg‘onlar. Hanuz tug‘ulmasdin Sohibqiron mazkur bo‘ldi. Shayx ul a’lam boshlarini ko‘tarib, aydilar :” Marhabo, safo kelding, ey Sohibqiron otasi va boshqalar. “Temurnoma” asaridagi antroponimlarning fors-tojikcha qatlami o‘ziga xos ma’no qirralariga egadir. Ularning semantikasiga e’tibor qaratamiz. Bunday fors-tojikcha o‘zlashma ismlarning bir guruhi go‘zallik, ko‘rkamlik tushunchasi bilan bog‘liq.Gavharshodbegim – gavhardek bebaxo, go‘zal. Shahribonubegim –

ayollarning eng yaxshisi, Mehrangiz – suyukli, yoqimtoy, Sulton Nigorxonim – go‘zal, chiroyli. Forscha izofali qo‘shma nomlar o‘zbek tilida uzoq davrlardan buyon mavjud. Ikki xalqningyonma-yon yashashi natijasida bir qator atoqli otlar, jumladan izofali atoqli otlar ham o‘zbek tiliga tayyor holda o‘tgan. Bu turdagi nomlar tojik-fors tilining lisoniy qonuniyatlari asosida yaratilgan bo‘lib, o‘zbek tiliga aksariyat tayyor holda o‘tgan. Antroponim tarixiy manbalarda Kubod, Qubod, Kayqubod variantlarida uchraydi va “sevimlishoh”, “haqiqat”, “adolatli shoh” ma’nolarini anglatadi. Kayqubod dastlab qul timsoli sifatida berilsa-da, Alpomishning yordami bilan doston oxirida shohlik martabasiga erishadi. Demak, ismda uning kelajak taqdiri o‘z ifodasini topgan. Ko‘rinadiki, asardagi har bir timsol ismi sohibining taqdiri, xarakteri va boshqalar haqida “gapirib” turadi. Surxayil mastonning katta o‘g‘li ismi – Ko‘kaldosh lug‘aviy asosi va tarixiy-etimologik manbasiga ko‘ra qadimgi turkiy tilga mansubdir. Odatda, bunday ism bir onani emishgan bolalarga qo‘yiladi, “emukdosh, bir onani emishgan bola, qarindosh” ma’nolarini anglatadi. Nominasion-motivasion asosiga ko‘ra tasviriy ismlarga mansub tashqi fiziologik belgi-xususiyatlar ifodasi sifatida yuzaga kelgan qalmoq pahlavonlariga xos Ko‘kqashqa, Boyqashqa, Toyqashqa antroponimlari bir xil modelda yasalgan seriyali ismlar guruhini tashkil etadi. Bu ismlarning ikkinchi komponenti qashqa lug‘aviy birligi tarixiy-etimologik jihatdan o‘zbekcha, ko‘p ma’noli bo‘lib, “ot yoki mol peshonasidagi oq joy, oq nishona; shunday nishonali ot, mol” va ko‘chma “betning ko‘rinadigan yerida urilishdan qolgan nishona, yara, chaqa” hamda ayrim so‘zlarga qo‘shilib, salbiy “hamma biladigan, taniydigan”ma’nolarini anglatadi.

Antroponimlar turk jamiyatida, Markaziy Osiyoda qadimgi davrlarga borib taqaladi va ikki ming yildan ortiq tarixga ega vaqtni qamrab oladi. Turk mifologiyasida sher, ot, achchiq, buqa, tuya, kiyik, yo‘lbars, echki, qo‘y, it, lochin, bo‘ri, qoplon, burgut, turna, oqqush, sungur kabi hayvon nomlari –ko‘chmanchilik tufayli - muhim o‘rinni egallaydi. Bundan tashqari, ularning e’tiqodlarida, tabiat va Tabiatdagi predmetlar ham katta ahamiyatga ega va bu xususiyatlar nomlarda ham o‘z ifodasini topgan. kun,Oy, Yulduz, Osmon, Tog‘, Dengiz kabi nomlarning qo‘yilishi buning dalilidir. Turk jamiyatida o‘g‘il tug‘ilishi qiz boladan ko‘ra hurmatliroq sanalganligi sababli,

O‘g‘il bolalarga ism qo‘yishda ko‘proq e’tibor berildi va g‘amxo‘rlik qilindi. erkaklar uchun кo‘pincha qizlarga kuch, jasorat, qahramonlik va jasorat bilan bog‘liq ismlar qo‘yilgan.Asosan yaxshi his-tuyg‘ular, rahm-shafqat, go‘zallik, go‘zal narsalar yoki xushbo‘y, jozibali, jozibali va qimmatli narsalarni bildiruvchi nomlar berilgan. Dastlabki davrlarda ismlar sof turkiy bo‘lib, keyinchalik yot madaniy ismlsr ta’sirida bo‘lgan.Shuningdek Turkya Islom bilan eng katta o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. umuman bugun arabcha nomlar eng katta ulushni, keyin esa forscha nomlarni tashkil qiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy sharoitlar, oila tiplari, turmush tarzi, mentaliteti va boshqalar. hamma narsa kundan-kunga o‘zgarib bormoqda. Bularning barchasi nomlarda ham o‘z aksini topgan. Shuning uchun ismlar va nomlar oiladan oilaga o‘zgarib turadigan elementdir. Bugungi nomlash an’analari va urf-odatlariga umumiy nazar tashlasak, Bir tomondan, qadimgi turkiy urf-odatlar va islom dinining ta’siri, ikkinchi

tomondan, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalardagi o‘zgarishlar va dunyodagi globallashuvyuzaga keladigan omillarni kuzatish mumkin. Bugungi nomlash mezonlarini belgilovchi eng muhim masalalardan biri: Odamlar, odatda, o‘tmishdagiga qaraganda ko‘proq individual, erkinroq va mustaqilroq xatti-harakatidir. Chunki onalar va otalar ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillarga tobora ko‘proq duchor bo‘lmoqda. O‘z xohishi va xohishiga ko‘ra, ularga bog‘lanmasdan tanlaydi va nom beradi.Ismlarning psixologik xususiyatlari ham mavjud. Bolaga berilgan ism shunchaki so‘z emas. Uning ismi, ham tashuvchi, ham atrofdagi Bu odamlarga ba’zi psixologik ta’sirlarni qoldiradi. Ismlar va familiyalarning ma’lum soni mavjud. Odatda har bir odamning ismi va familiyasi bor. Qonunga ko‘ra, bir kishi ko‘pi bilan ikkita ismga ega bo‘lishi mumkin. Familiya ham odatda faqat bitta, ammo hozirgi kunda bu raqam ikkitadir, chunki ayollar ham o‘z familiyalarini saqlab qolishlari ham mumkin. Turkiy tildagi nomlar kelib chiqishi jihatidan qaralganda, ular so‘z turiga ko‘ra maxsus bo‘lishi mumkin. Ko‘rinib turibdiki, ular nomlar yoki tur nomlaridan kelib chiqqan. Nomlarning 70% ga yaqini mahalliy, 30%i xorijiy nomlardan iborat. Erkak ismlarining taxminan 75% va ayol ismlarining 47% mahalliy ismlardir.. Ismlarning 54% bir so‘zdan iborat oddiy nomlardir. Bu raqam erkak ismlarida 35% ni tashkil qiladi, 65% ayol ismlarida. Shuning uchun turkiy tildagi ismlarning yarmi oddiy nomlardir va bu ko‘rsatkich ayol ismlari uchun yuqori. Yasama(qo‘shma) otlar bir so‘zdan yoki bir necha so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin. Hosil bo‘lgan otlar ham tuslovchi, ham burilish qo‘shimchalariga ega. Otlarning birlik-ko‘plik shakllari oddiy so‘zlar bilan bir xil va sezilarli farq yo‘q.Tilda qo‘llaniladigan har bir so‘z kabi shaxs ismlarining ham ma’no tomoni bor.Ammo u oddiy so‘zlardan farq qiladi, chunki oddiy so‘zlar leksik,ularda asosiy va konnotativ ma’nolar, antonimlar, ko‘p ma’nolar, shaxs ismlari ma’nolari mavjud emas. Ma’nosi tushuniladimi yoki tushunilmaydimi, odamlarning ismlari hech qanday ma’noga ega emas. Shuning uchun ularni boshqa tilga tarjima qilib bo‘lmaydi.Turkyada familiylarning ishlatilishi ularning qonunlrida ko‘rsatilgan.

Tojik antroponimiyasi murakkab siyosiy, madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllangan. Tojiklarning ajdodlari istiqomat qilgan hududlarni arablarning bosib olishi, o‘rta asrlar tojiklarining yangi din – islomni qabul qilishi mahalliy antroponimiyaga ta’sir ko‘rsatdi [Yuldashev, 2018:110]. Lekin O‘rta Osiyoda tojiklar orasida oxirgi elementi -din “iymon” bo‘lgan unvonlar keng tarqaldi, masalan: Nuruddin “iymon nuri”, Salohiddin “iymon ezgu”, Faxruddin “iymon faxri”. Lekin O‘rta Osiyoda tojiklar orasida oxirgi elementi -din “iymon” bo‘lgan unvonlar keng tarqaldi, masalan: Nuruddin “iymon nuri”, Salohiddin “iymon ezgu”, Faxruddin “iymon faxri” leksik ma’noga ega. Chunonchi, shoir Jomiy to‘liq Nuruddin Mavlono Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy deb atalgan, bu yerda Mavlono (arabcha — «xo‘jayinimiz») musulmon olimlarining faxriy unvoni, Jomiy esa uning tug‘ilgan joyi (nisba) nomi bo‘lgan. Vaqt o‘tishi bilan Mavlono so‘zi mulla bo‘lib, asosan musulmon ruhoniylarini bildira boshlaydi. Lekin ismga predlogdagi mulla unvoni ham o‘qimishli yoki oddiygina savodli shaxsning o‘ziga xos belgisi bo‘lib xizmat qilgan. Har qanday unvon nomiga qo‘shilish jamiyatning sinfiy tabaqalanishi, ijtimoiy odob-axloq qoidalari bilan

bog‘liq edi. Davlat xizmatida bo‘lmagan odamlar uchun maxsus “darajalar jadvali” yo‘q edi, lekin har bir sinf o‘z unvoniga ega edi. Demak, ulamolar, kotiblar ismlari odatda Mirzo “amir o‘g‘li”, “shahzoda” unvoni bilan boshlangan; uni ulamolar - kantsleriya xodimlari nomiga qo‘shib, ularning musulmon jamiyatidagi alohida mavqei haqida gapirdi. To‘liq ismdagi lavozimga va ikkinchisining tarkibiga qarab o‘z ma’nosini o‘zgartiradigan unvonlar mavjud edi. Masalan, ism oldidagi Xoja unvoni bu ismning egasi savdogar, so‘fiy yoki davlat idorasining amaldori ekanligini bildirsa, ismning oxiridagi xuddi shu unvon “solih xalifalar” avlodini bildirgan. . Ijtimoiy mavqei yoki kasbi nuqtai nazaridan ushbu unvonga hech qanday aloqasi bo‘lmagan shaxs nomiga har qanday unvon kiritilishi mumkin. keyingi davrda tojik antroponimiyasi tizimi asta-sekin o‘zgarib bordi, bu ham sinfiy cheklovlarning yo‘q qilinishi, ham ruslarning tojik madaniyati va tiliga, xususan, antroponimik tizimiga ta’siri bilan bog‘liq edi. Unvonlar va faxriy taxalluslar yo‘qoldi va ularning o‘rniga rus modeliga ko‘ra shakllangan familiyalar paydo bo‘ldi; bunday irsiy nomlar inqilobgacha kamdan-kam uchraydi. Shu bilan birga, yangi tojik ziyolilari orasida oxiri -i va -zoda “o‘g‘il”, “nasl” kabi familiyalar tarqala boshladi. Bu tipdagi familiyalar bugungi kunda ham, asosan, madaniyat arboblari (Qaxhoriy, Osimiy, Rahimzoda, Tursunzoda) orasida uchraydi. Hozirgi vaqtda xuddi ruslardek barcha tojiklarning otasining ismi -evich, -ovich bilan tugaydi, ya’ni ruslar namunasida, hujjatlarda yaratilgan, ammo bunday ota ismidan foydalanish hali keng tarqalmagan. tojiklar orasida kundalik kundalik aloqa sohasida ... Buning o‘rniga boshqa manzil shakllari qo‘llaniladi. Shunday qilib, tengdoshlar odatda bir-birlarini odatiy ism bilan chaqirishadi, bu nomga mehr, hurmat hissini beradi. Ko‘p qo‘llaniladigan komponentlar -boy, -jon, -xon, -sho - erkak ismlari va hum, john, mo, niso - ayol ismlari uchun, qoida tariqasida, ismga ergashadi, masalan: Rahimboy, Muhammad+jon, Temur+xon, Davlat+sho , Saili+gul, Soro+jon.Kichiklar esa suhbatdoshlarning yosh farqiga ko‘ra quyidagi qarindoshlik atama va so‘zlari yordamida kattalarga murojaat qiladilar: ako, akojon “katta”, amak, amakjon yoki gago, tagojon “amaki”, ota, otajon gotts “, bobo, bobojon. " qiz ", ana , “opocho” "katta opa", xolaposho, xolajon "xola mullo", ochajon "ona", bibi, bibijon "buvi". Agar yosh farqi unchalik katta bo‘lmasa va munosabatlar yetarli darajada yaqin bo‘lsa, unda qarindoshlik va ism atamasining birikmasi orqali nom berishga ruxsat beriladi, masalan: Rahimjonako, Qumriapa. Tojikistonning tog‘li hududlarida izofet (bog‘lovchi) shaklida ako so‘zi ismdan oldin keladi: akai Rahim, akai Safar. Xuddi shu mahallalarda ayollar bir-birlarini farzandlarining ismlari bilan chaqirishadi, masalan: Alining ko‘zlari “Alining onasi”, Rustamning ko‘zlari “Rustamning onasi” [Yuldashev, 2018:315].

Qoida tariqasida, ism rasmiy lavozimga ko‘ra, lavozimdagi yuqori lavozimga murojaat qilishda ishlatilmaydi. O‘quvchilar va talabalar o‘qituvchilarni mallim "o‘qituvchi" deb atashadi. Ilm-fan, madaniyat, ta’lim sohalarida kichikning kattaga munosabatida ham bu hurmatli murojaat shakli o‘llaniladi. Keksa avlod ziyolilari orasida bir-birini domullo deb atash odat tusiga kirgan (bu so‘zning etimologiyasi to‘liq aniq emas, taxminan “hurmatli” degan ma’noni anglatadi).Hozirgacha

tojikcha nomlar kitobining yanada katta qismini arab-musulmon nomlari tashkil qiladi. Qishloq joylarda Muhammad payg‘ambar sharafiga qo‘yilgan murakkab ismlar (odatda shartnoma shaklida – Mahmadali, Mahmadrahim, Mahmadsharif, Xolmat, Nurmat), avliyo Ali (Alisher, Rajabali, Qurbonali) ko‘p. Ibrohim, Yusuf, Yoqub kabi ko‘plab umumiy musulmon ismlari mavjud.

Xulosa qilib aytganda, Turk olamida ham, tojik olamida ham, boshqa tillardagi kabi kishilar ismi ya’ni onimlarning o‘ziga xos lingvomadaniy xususiyatlari mavjud. Til madaniyatning uzluksizligini ta’minlovchi eng muhim vosita, shuningdek, madaniy uzatuvchidir._Ismlarning kelib chiqishi til nuqtai nazaridan qaralganda mahalliy va xorijiy nomlar mavjudligini ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Akarsu O. Raqamli davrda ingliz tili va adabiyotini o‘rganayotgan universitet talabalarining o‘qish odatlari. (2014). Til jurnali/ 3- sahifa.

2.S.Kamolova. “Fransuz antroponimlariningi diskursiv-pragmatik xarakteristikasi”. Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiyasi. – Samarqand 2020. - B. 28- 30.

3.Yuldashev D. Topoindikatorlarning antroposentrik talqini//o‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolari. Respublika ilmiy-nazariy anjumani matteriallari. – Toshkent, 2018. – B. 110-114.

4.Yuldashev D. O‘zbek va tojik antroponimlari tizimida tafakkur tarzi umumiyligi // Adabiy aloqalar va madaniyatlarning o‘zaro ta’siri.Xalqaro ilmiy anjuman maqolalar to‘plami. – Termiz, 2018. – B.189-191.

5. Yuldashev D. Tarixiy antroponimlarning antroposentrik talqini //O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. Xalqaro ilmiyamaliy Koferensiya anjumani materiallari. Toshkent,2019.– B.315-320.

ALISHER NAVOIYNING “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA ARABIY KO‘PLIKNING IFODALANISHI
THE EXPRESSION OF THE ARABIC PLURAL IN THE EPIC “SADDI ISKANDARI” BY ALISHER NAVAI

Alimova Zarifaxon Vaxobovna
Dotsent
Farg‘ona davlat universiteti, Tilshunoslik kafedrasi
sarvar090701@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida ayrim otlarning ko‘plik shakli, arabiy ko‘plik qo‘shimchalari, siniq ko‘plik shakli xususida so‘z boradi. Asardagi ayrim so‘zlarining morfologik xususiyatlari, ularning leksik ma’nolari, forsch-tojikcha lug‘atlardagi izohlarga asoslanganligi, forscha so‘zlarning Navoiy asarlari izohli lug‘atidagi leksik ma’nolari yuzasidan ilmiy qarashlar keltirilgan. Arabiy ko‘plik qo ‘shimchalari qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan otlar, ularning ayrimlarida arabiy siniq ko‘plik*

mavjudligini aniqlash maqolaning asosiy maqsadi qilib belgilandi. Maqolada keltirilgan forscha so‘zlarning leksik va semantik xususiyatlari izohlangan.

Kalit so‘zlar: *so‘z haqida tushuncha, otlarda ko‘plik, arabiy ko‘plik, siniq ko‘plik, ichki fleksiya, qofiya, ko‘plik qo‘shimchalari.*

Annotation: *This article talks about the plural form of some nouns, Arabic plural suffixes, broken plural form in Alisher Navoi's epic "Saddi Iskandarii". The morphological characteristics of some words in the work, their lexical meanings, the fact that they are based on explanations in Persian-Tajik dictionaries, and the lexical meanings of Persian words in the annotated dictionary of Navoi's works are presented. The main goal of the article is to determine the nouns formed as a result of the addition of Arabic plural suffixes, and the presence of Arabic broken plural in some of them. The lexical and semantic features of the Persian words mentioned in the article are explained.*

Key words: *concept of word, plural in nouns, Arabic plural, broken plural, internal inflection, rhyme, plural suffixes.*

Alisher Navoiy o‘zining nodir asarlari bilan butun dunyoga mashhur bo‘lgan. O‘zbek tilshunosligining rivojiga o‘zining munosib hissasini qo‘shgan tilshunos olim A.Nurmonovning ta’kidlashicha, jahon madaniyati tarixida katta obro‘-e’tiborga sazovor bo‘lgan Alisher Navoiy butun faoliyatini o‘zbek madaniyatini dunyoga tanitish, o‘zbek tili mavqeini baland ko‘tarishga bag‘ishladi [Nurmonov, 2002:73].

O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov Alisher Navoiy haqida bunday yozadi: Navoiy turkiy tilning butun nazokatini, so‘zga boyligini “Muhkamat ul-lug‘atayn”dagina emas, butun umr, butun ijod jarayonida namoyon qilganlar. O‘zbekning sodda, to‘pori so‘zlarini ham, she’rga solish mumkin bo‘lmagan darajada oddiy va jo‘n gaplarni ham nozik g‘azalga kirita olganlarki, bundoq sehrdan lol bo‘lmay iloj yo‘q. Masalan, “tish qirchillatish” iborasini bugungi shoirlarimiz aruz bayt u yoqda tursin, hatto xalqona sodda barmoq vaznida aytishni o‘zlariga ep ko‘rmaydilar. Navoiyga quloq tuting:

Tushda ko‘rdim yorni, shodon raqibim o‘truda,
Rashkdin har lahza tish qirchillaturman uyquda [Vohidov, 2014:12-13].

A.Nurmonov A.Navoiy haqida shunday yozadi: shoir turk tilini xazina, chamanzor hisoblaydi. Bu shunday xazina, chamanzorki, atrofi el oyog‘i yetishidan asralgan va qimmatbaho narsalarga boshqalarning qo‘li tegishidan saqlangan. Alisher Navoiy o‘zbek shoirlarini ijod qilishga, hech bo‘lmaganda har ikki tilda barobar qalam tebratishga chaqirdi. U o‘zbek adabiy tilining ravnaqi uchun kurashni davrning eng muhim ishi deb bildi [Nurmonov, 2002:74].

Senga oncha haq lutfi voqe’durur,
Ki to turk alfozi shoye’dudrur.
Bu til birla to nazm erur xalq ishi,
Yaqin qilmamish xalq senidek kishi (“Saddi Iskandariy”) [1,74].

Tilshunos olim M.Rahmonovning e’tiroficha, so‘z tilning asosini, yadrosini tashkil etadi. Avval so‘z bo‘lgan, so‘z yaratilgan, deyiladi muqaddas kitoblarda:

So‘z kelib avval-u jahon so‘ngra,
Ne jahonki kavn ila makon so‘ngra (Alisher Navoiy) [Rahmonov, 2002:3].

Adabiyotshunos V.Rahmon ta’kidlaganidek, Navoiyning “Xamsa”si ta’sirida Podshohxoja ibn Abdulvahhobxoja “Maqsad ul-atvor” dostonini yozdi. Muhammadniyoz Nishotiy ham “Husn va Dil” dostonini yozib, xamsachilar safida ekanini da’vo qildi. “Mahbub ul-qulub” ta’sirida Xojaning “Gulzor” va “Muftoh ul-adl” hikoyatlar kitoblari yozildi. Xorazmlik Rizoiy Payvandiy “Lison ut-tayr”ga tatabbu’qilib “Mantiq ut-tayr” dostonini yaratdi [Rahmon, 2015:10].

Navoiy asarlarida otlarning ko‘plik shaklini ifodalashda forsiy, arabiy ko‘plik qo‘shimchalaridan ham foydalangani uning buyuk tilshunos va adabiyotshunos ekanligidan dalolat beradi. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida qo‘llangan ko‘plik qo‘shimchalari va ular ishtirokidagi baytlardan misollar keltiramiz. Dostonda otlarga turkiy ko‘plik qo‘shimchalaridan tashqari arabiy ko‘plik qo‘shimchalarining qo‘shilish hollari ko‘p uchraydi. Masalan:

Chu bir junbush etti ayon bahri zot,
Padid o‘ldi ***amvoj****din koinot* (Saddi Iskandariy, 4-bet).

Ma’nosi: *Egamlik daryoying shunday bir junbishga keldiki, uning mavjlaridan butun borliq – olam yaraldi* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 4-bet).

Mazkur baytdagi **amvoj** so‘zi **mavj**ning arabiy ko‘pligidir. Ma’limki, arab tilida siniq ko‘plik deb nomlanuvchi ko‘plik shakli mavjud. Siniq ko‘plik shakli so‘zlarning ichki fleksiyalari o‘zgarishi, qo‘shimcha harflar orttirish orqali hosil qilinadi. Bu yo‘l bilan yasalgan ko‘plik shakldagi so‘zlar fors tiliga tayyor holda, otlarning ko‘plik shakllarida kirib kelganlar. Arab ko‘plik shaklining yasalishi birmuncha murakkab bo‘lgani uchun, odatda lug‘at va darsliklarda so‘zlarning birlik shakli bilan bir qatorda ularning ko‘plik shakli ham beriladi. Masalan:

شخص shaxs - shaxs, kishi **اشخاص** ashxos – shaxslar, kishilar
ملت millat – millat **ملل** milal- millatlar
شعر sher – she’r **اشعار** ash’or – she’rlar [Abdusamatov 2007, 211-212].

Demak, arab tilida siniq ko‘plik so‘zga qandaydir qo‘shimcha qo‘shilishi bilan emas, uning o‘zagida o‘zgarish sodir bo‘lishi bilan yasalar ekan. Arab tilida siniq ko‘plik shakli odatda so‘zning birlik shakli bilan birga yodlab boriladi. Ularni aynan qaysidir qoidaga asoslanib o‘rganish imkoniyati deyarli yo‘q.

Yuqoridagi otlar singari **amvoj** so‘zi ham birlikdagi **mavj** so‘zining siniq ko‘plik shaklida yasalganiga misoldir.

Yuqoridagi ko‘plik shakliga (*mavj - amvoj*) qoviyadosh sifatida quyidagi misolni ham keltrirish mimkin:

Yemas elki ***amvol*** *aro bo‘lsa g‘arq,*
Alar birla muflislar ichra ne farq (Navoiy, www.ziyouz.com: 74).

Ma’nosi: *Mol-dunyoga g‘arq non yemas xasislarning kambag‘allardan ne farqi bor?* (Навоий, 2021:74).

Baytda keltirilgan “*amvol” “mol” so‘zining siniq ko‘pligi bo‘lib, “mol-mulklar”, “boyliklar”* so‘zining siniq ko‘pligidir.

Siniq ko‘plik shakllari uchragan baytlardan yana quyidagilarni misol keltirish mumkin:

*Vale **anbiyo** ichra andoqki, shoh*

Muhammad kelib, o‘zga – xaylu sipoh (Navoiy, www.ziyouz.com: 48).

Ma’nosi: *Lekin payg‘ambarlar ichida Muhammad shohning (s.a.v.) qo‘shin va sipohlari o‘zgacha edi* (Навоий, 2021:49).

Mazkur baytdagi **anbiyo** so‘zi **nabi** (payg‘ambar) so‘zining ko‘pligidir.

Shunday siniq ko‘plik shakllari ham mavjudki, ular izofiy birikma tarkibida ham uchraydi. Masalan:

Ki, tarix tahririn etgan raqam,

*Bitibdur alarni «**Muluki** ajam»* (Navoiy, www.ziyouz.com: 55-bet).

Ma’nosi: *Shu tarixni yozgan odam ularni “Eron shohlari” deb atalgan asarida bitgan* (Навоий, 2021:57).

Mazkur baytdagi **muluki ajam** izofiy birikma bo‘lib, “muluk” - *molik*, ya’ni *shoh, mulkdor* so‘zining siniq ko‘plik shaklidir. Izofiy birikmadagi ajam so‘zi orqali Eron davlati tushuniladi. Demak, “*Muluki ajam” – “Eron shohlari”* demakdir

Quyidagi misollarda birlikdagi otning ko‘plik shakli siniq ko‘plik shaklida emas, balki –ot ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilishi orqali yasalganiga guvoh bo‘lamiz.

Zarrot ذرات ot turkumiga oid leksema bo‘lib, *zarra* so‘zining ko‘pligidir (*zarralar).* Ushbu so‘zga qo‘shilgan –ot ko‘plik qo‘shimchasi arabiy bo‘lib, bunday ko‘plikdagi so‘zlar o‘zbek tilida ko‘p uchraydi: *axborot, mavjudot, hayvonot, targ‘ibot, tashkilot, g‘aroyibot, sabzavot* va h.k. Savol tug‘ilishi mumkin: agar *zarrot zarra* so‘zining ko‘pligi bo‘lsa, uning birlik shaklidagi **a** harfi nima sababdan tushib qoladi? Buning javobi quyidagicha: arab-fors tillarida otlarning ko‘plik shakllariga oid qoidalarda quyidagicha izoh keltirilgan: agar birlikda turgan otning oxirgi harfi a (fors tilida e) bo‘lsa, bunday otlarga –ot ko‘plik qo‘shimchasi bevosita so‘z asosiga qo‘shilib, so‘z oxiridagi a (fors tilida e) harfi yozuvda ham, talaffuzda ham tushib qoladi. Masalan: مجله *majalla* (fors tilida *majalle*)- jurnal, مجلات *majallot*-jurnallar, اداره *idora* (fors tilida *edore*) – ادارات*idorot* –idoralar, *maqola* (fors tilida *maqole*)- مقالات *maqolot* – maqolalar va h.k.

ANATILda *zarra* so‘zining quyidagi ma’nolari uchrashi ta’kidlanadi: a) eng mayda bo‘lak, eng kichik qism; zarra; b) chang, to‘zon; c) quyosh nurlari; d) juda oz, andak; e) zarracha.

“Saddi Iskandariy” dostonida *zarrot* leksemasi ishtirok etgan quyidagi baytlarga diqqatni qaratsak:

Yorurda quyosh partavidin saro,

*Qachon farq o‘lur fahm **zarro**t aro* (Navoiy, www.ziyouz.com:11).

Ma’nosi: *Quyosh nurlari bilan munavvar qilgan chog‘ida zarralar orasida farq borini kim fahmlabdi* (Навоий, 2021:13).

Bunday ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilgan otlarni “Saddi Iskandariy”da ko‘plab uchratish mumkin:

*Suray hikmatoso **maqolot**ini,*

So‘z ichra ajoyib ***xayolot****ini*
Berib doston zebi elga fireb,
So‘zidin fireb o‘lg‘ay ortuqsi zeb (Navoiy, www.ziyouz.com:45).

Ma’nosi: *uning (Iskandarning) qilgan ishlari haqida bir doston yozilsa, uning qimmatli fikrlarini ham san’atkorlik bilan dostonga kiritilsa,uning hikmat to‘la so‘zlarini ajoyib tuyg‘u va orzulari tasvirlansa, doston go‘zallashib, elni o‘ziga maftun qilishi turgan gap* (Навоий, 2021:48).

Baytdan ko‘rinadiki, **maqolot** *maqola* va **xayolot** xayol so‘zlarining ko‘pligidir.

Quyida keltirilgan baytda **jamoat** oti keltirilgan bo‘lib, u jamoa so‘zining ko‘pligidir. Ma’lumki, arab tilida to‘g‘ri ko‘plik so‘z oxirida ta marbuta va tanvin tushib qolishi hamda shu so‘zga ات qo‘shimchasi qo‘shish orqali yasaladi. Masalan**: معلمات = ات + معلمه**

Shu o‘rinda “Saddi Iskandariy”dan ana shunday ko‘plik ishtirokidagi baytdan misol keltiramiz:

Bular yo‘qki, har kimki nazme demish,
Va yo bu ***jamoat****qa doxil emish*
Borig‘a niyozu duodur ishim,
Alardin madad muddaodur ishim (Navoiy, www.ziyouz.com:46).

Ma’nosi: *Bular (yuqoridagi ustozlar)gina emas, yana kim se’riyat bilan shug‘ullangan, umuman, adabiyotga aloqdor b’lsa, hammasining ruhidan umidvorman, ular haqiga duo qilaman* (Навоий, 2021:49).

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Navoiy o‘z asarlarida otlarning nafaqat turkiy ko‘plik qo‘shimchalaridan, balki forsiy hamda arabiy ko‘plik qo‘shimchalaridan ham foydalangan. Bu esa o‘quvchiga shoir asarlarini yanada teranroq tushunishga, so‘z boyligini oshirishga yordam beradi. Demak, Navoiy biz uchun adabiy daho, komillik timsoli, ezgulik ramzidir.

ADABIYOTLAR

1. Abdusamatov M. Fors tili. -Toshkent, Sharq nashriyoti, 2007. –B.211-212.
2. Воҳидов Э. Сўз латофати. –Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 2014. –Б.12-13.
3. Navoiy A. Saddi Iskandariy. www.ziyouz.com kutubxonasi.
4. Навоий А. Садди Искандарий. –Тошкент, 2021. 447-б.
5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 2002. –Б.73.
6. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. –Тошкент, Ўзбекистон, 2015. –Б.10.
7. Раҳмонов М. Сўз ва саломатлик. –Фарғона, “Фарғона” нашриёти, 2002. –83-b.

ALISHER NAVOIY IJODIDA QO‘LLANILGAN BARQAROR BIRIKMALARNING LISONIY TAHLILI
LINGUISTIC ANALYSIS OF STABLE COMPOUNDS USED IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich
Dotsent
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU
a.ubaydullayev@nuu.uz

Annotatsiya: *Maqolada Alisher Navoiy ijodida barqaror birikmalarning qo‘llanilishi, adibning badiiy mahorati haqida fikr bildirilgan. Shuningdek, ibora, maqol va hikmatli so‘zlarning leksik yoki grammatik jihatdan o‘zgartirilganligi shoir asarlarida o‘ziga xos o‘ynoqilik, jozibadorlik, ta’sirchanlik kabi xususiyatlarni ta’minlaganligi, tasviriy ma’noga va emotsional bo‘yoqqa ega bo‘lgan barqaror birikmalardan foydalanganligi, ayrim ibora va maqollar uslubiy bo‘yoqdorligining kuchaytirilgani, xalq maqollari va iboralari ta’sirida shoir tomonidan “kashf etilgan” hikmatli so‘zlarning ham uchrashi kabi masalalar tadqiq etilgan.*

Kalit so‘zlar: *tilning estetik vazifasi, lingvopoetika, barqaror birikmalar, iboralar (frazeologizmlar), frazema, maqol va matallar, hikmatli so‘zlar (aforizmlar).*

Annotation: *The article expresses an opinion about the use of stable compounds in the work of Alisher Navoi, the artistic skills of the writer. There have also been studied issues such as the lexical or grammatical changes of phrases, proverbs, and wise words which provide unique playfulness, attractiveness, and impressiveness in the poet’s works, the use of stable compounds with figurative meaning and emotional coloring, and the strengthening of the stylistic coloring of some phrases and proverbs, as well as the presence of wise words "discovered" by the poet under the influence of folk proverbs and expressions.*

Key words: *aesthetic function of language, linguopoetics, stable combinations, phrases (phraseologisms), phraseology, proverbs and sayings, wise words (aphorisms).*

Talabalarga ta’lim va tarbiya berish sohasida ularni Vatanga muhabbat, shu xalq yurt uchun jonni fido qilish ruhiyatini singdirgan holda kamol toptirish - badiiy adabiyotning azaliy vazifasi bo‘lib kelgan. Zero, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek “Ma’lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda. “Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi” deydi donishmandlar. Tarbiya mukammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi” [Sh.M.Mirziyoyev, 2017:504-505].

Badiiy asar tilini ongli ravishda tahlil qilish ma'lum bir asar mazmunini, uning g'oyaviy mohiyatini, yozuvchining ijodiy mahorati va g'oyaviy yo'nalishini chuqur o'zlashtirish imkonini beradi, yosh avlodni o'z bilimini amalda mustaqil sinab ko'rish malakalarini hosil qilib, ma'naviy dunyoqarashini shakllantiradi, turmush haqida, kishilar va insoniy munosabatlar to'g'risida shaxsiy mushohada yuritishga imkon yaratadi. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, ibora matal va maqollar badiiy nutq xalqchilligini ko'rsatuvchi omillardan biri bo'lib, badiiy ijodchilar hayotiy voqea, hodisalarni tasvirlash, timsollar yaratishda ulardan samarali foydalanadilar [Z.Tohirov, 2017: 11]. Badiiy asarlar ayniqsa, mumtoz asarlar tili tahlil etilar ekan, xoh maktabda, xoh akademik litseyda, xoh oliy o'quv yurtida bo'lsin, lisoniy tahlildan o'z o'rnida foydalanish katta samara beradi. Asosiy maqsad yoshlarni bilimli qilib tarbiyalash ekan, birinchi navbatda muayyan asarni u nasriy asarmi yoki nazmiy asar bo'ladimi albatta lisoniy jihatdan tahlil qilish talab etiladi.

Hazrat Alisher Navoiy asalarining ma'naviy va moddiy olamiga *hurmat* bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash bilan bir qatorda o'quvchi badiiy didini, ma'naviy qarashlarini o'stirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy adabiyot tili leksikasidagi shu tilning obrazliligini ta'minlovchi, estetik ta'sirchanligini uyushtiruvchi muhim vositalardan biri frazeologik birliklardir.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari turkiy xalqlar tilidagi so'z va iboralarni to'plash, ularni ilmiy o'rganish va izohlash an'anasini boshlab berganligi bilan ahamiyatlidir. O'rta asrlarda M.Koshg'ariyga o'xshash ishni Alisher Navoiy bajardi. Shoirning boy adabiy merosidagi so'z va iboralarni to'g'ri sharhlash, chuqur talqin qilishda lug'at manbalarning o'rni beqiyos [M.Abdulxayrov, 2009:4]. O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni o'rganish professor Shavkat Rahmatullayev nomi bilan bog'liq. Olim frazeologik birliklarga shunday ta'rif beradi: "Bittadan ortiq leksik negizdan tarkib topgan tuzilishi jihatdan birikmaga, gapga teng mazmunan so'zga ekvivalent yaxlitligicha ustama ko'chma ma'no anglatuvchi lug'aviy birikmaga ibora (frazeologik birlik) deyiladi"[Sh.Rahmatullayev, 1992: 6]. Frazeologik birliklar tilshunoslikda ifoda plani bilan mazmun planining o'ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga keluvchi murakkab hodisa bo'lgani uchun alohida yondashish va o'rganishni talab etadi.

O'zbek frazeologiyasining alohida soha tarzida shakllanishi asrimizning 40-50-yillariga to'g'ri keladi. O'tgan davr mobaynida frazeologiya o'zbek tilshunosligining nisbatan yaxshi tadqiq qilingan sohalaridan biridir. O'zbek tili frzeologiyasining ma'lum qismini yozuvchilarning asarlari tilida uchraydigan frazeologik birliklarning uslubiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ishlar tashkil qiladi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Said Ahmad, Zulfiya, Mirtemir, Oydin, Muqimiy, H.Olimjon asarlari tili frazeologiyasining semantik va uslubiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlari muhim ahamiyatga ega [B.Yo'ldoshev, 1993; A.Mamatov, 2000; M.Yo'ldoshev, 2007]. Bu masalada tilshunos olim E.Begmatovning: " Frazeologik birliklar o'zbek tili lug'at sostavining tarkibiy qismi bo'lib, u til uchun badiiy-

estetik tasvir vositasi hisoblanadi” degan fikrlari ahamiyatlidir[E.Begmatov, 1985: 15] .

Biz Alisher Navoiy asarlarida frazeologizmlarning qo‘llanish xususiyatlari haqida ayrim fikr-mulohazalarni bildirmoqchimiz. Yo‘zuvchi va publitsistlar umumtildagi mavjud tayyor iboralardan unumli foydalanibgina qolmay, o‘zlari ham shular zamirida yangi iboralar yaratadilar. Bunda ular umumtil iborasi zamiridagi ma’noning yangicha talqinini ochish, iboraning leksik tarkibini o‘zgartish uning semantik-stilistik funksiyalarini kengaytirish, iboraga yangicha majoziy va obrazli ma’nolar kiritish kabi usullardan foydalanadilar.

Kuzatishlarimiz Alisher Navoiy asalari matnlarida xalq maqollari va hikmatli so‘zlar ko‘plab uchrashini ko‘rsatdi. Zero, ilmda e’tirof etilganidek, taraqqiyparvar yozuvchilar folklordan, uning mavzu va g‘oyalaridan, syujet va obrazlaridan, mahorati va tili-uslubidan ijodiy foydalanib, asarlarning xalqchil bo‘lishiga erishadilar va o‘z navbatida xalq og‘zaki ijodiyotiga samarali ta’sir etadilar [N.Mallayev, 1974: 10] .

Tilda ham har bir unsurning o‘z vazifasi, ma’no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog‘lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal xabardor bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir, kutilmagan badiiy lavhalar paydo qiladiki, natijada kitobxon adibning nafaqat goyasi, balki go‘zal tilining asiriga aylanadi. Bunda ijodkor umumxalq tilidagi badiiy tasvirga zarur birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy-estetik ma’nolar hal qiluvchi vosita hisoblanadi. So‘z ko‘rki bo‘lgan maqol va matallardan foydalanish har bir qalam ahlining so‘z boyligini orttiradi, uning nutqini o‘tkir va ta’sirchan qiladi, unga badiiy jihatdan ham sayqal beradi. Badiiy adabiyotda maqol va matallar yozuvchi anglatmoqchi bo‘lgan ma’noni obrazli qilib ifodalash uchun xizmat qiladi. Xalq maqollarini o‘rganish obyekti sifatida qraydigan yo‘nalishlarni ikkiga ajratish mumkin: 1) folkloristik yondashuv; 2) lingvistik yondashuv [Sh.Qalandarov, 2017: 102-105].

Hazrat Navoiy hayotda ham, ijodda ham so‘zni tejab-tergab ishlatgan, ma’no-mazmuniga mas’uliyat bilan qaragan buyuk ijodkorlardan biridir. Yozuvchi qayerda qanday gapirish, qanday yozishni mukammal bilgan ijodkordir. Shuning uchun ham adib asarlariga bo‘lgan qiziqish hech qachon so‘nmaydi.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida xalq maqollaridan mohirona foydalanganini kuzatish mumkin. Masalan, *“G‘ariblik o‘ldirmas, o‘ldirmasa-da kuldirmas”, “G‘aribning ko‘ngli g‘aribda”, “G‘aribning qahri - joniga balo*” [X.Berdiyorov, R.Rasulov, 1984: 280] kabi xalq maqollari “G‘aroyib us-sig‘ar”asarida keltirilgan quyidagi ruboiyda juda go‘zal berilgan:

G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,
El anga shafiqu mehribon bo‘lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg‘a tikondek oshyon bo‘lmas emish [A.Navoiy, 3-jild, 573].

Xalq maqollarida aniq vaziyat, xususiylik yaqqol namoyon bo‘lib turadi va undagi mazmun-mohiyat hammaga birdek tegishli bo‘ladi. Navoiyning quyidagi ruboiysida ham buni yaqqol ko‘rishimiz mumkin:

Kim istasa saltanat, saxodur anga shart,
Har va'daki aylasa vafodur anga shart.
Kim faqr talba qilsa, fanodur anga shart,
Ollig'a nekim kelsa, rizodur anga shart [A.N. 575]

Ushbu ruboiydan "Va'daga vafo - mardning ishi, va'dasiz - subutsiz kishi", "Va'dada turmoqlik - mardlik belgisi", "Va'dani berishga shoshilma, va'dani bajarishga shoshil", "Va'da oltindan qimmat" kabi xalq maqollarining mazmuni anglashiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, har qanday maqol ham ruboiyda qo'llanilavermaydi. Hazrat Navoiy ruboiy mazmuniga mos keladigan, chuqur mazmun-mohiyatga ega va xalq tilida yuqori salmoqqa ega, tarixiy jihatdan shakllangan falsafiy fikrlarni o'zida mujassam qilgan, didaktik xulosani kuchaytiruvchi xalq maqollaridan o'z o'rnida foydalanganligini ko'rishimiz mumkin:

Johilki, hasad bo'lgay aning jahliga zam,
Nur el ko'zidin anglasa o'z ko'zida kam.
Ko'zlarni olishmoqqa chekib tiygi sitam,
El ko'zini ham o'yg'ayu o'z ko'zini ham [A.N. 581].

Mazkur ruboiyda qo'llangan "*El ko'zini ham o'yg'ayu o'z ko'zini ham"* maqolda bugunda tilimizda keng qo'llanadigan "O'zimdan chiqqan baloga - qayga boray davoga?!", "O'z jigariga el bo'lmagan boshqaga el bo'lmas", "O'zingga loyiq ko'rmaganni o'zgaga ravo ko'rma!", "O'zing o'tirgan shoxga bolta urma!", "O'z oyog'ingga o'zing bolta (tesha) urma!", "O'z qadrini bilmagan, el qadrini ne bilsin? ", "O'zingniki o'zagingni kesar derlar" kabi xalq maqollarining mazmuni anglashiladi.

Alisher Navoiy asarlarida umumxalq lug'at boyligidan to'la foydalanishi bilan birga, so'zlashuv nutqidagi xilma-xil obrazli iboralar, hikmatli so'zlardan ham ijodiy foydalanganligini kuzatish mumkin. Yozuvchi har bir maqol, matal, hikmatli so'z yoki iborani ishlatar ekan, uning o'sha voqea-hodisaga mosligi, obraz tabiatiga, dunyoqarashiga, qiliqlariga to'g'ri kelishini hisobga olgan holda ularni aynan va ba'zan o'zgartirib, boshqacharoq shaklda beradi.

Tilda har bir unsurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga zarur birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, yangi lisoniy-badiiy-estetik ma'nolar hal qiluvi vosita hisoblanadi. Bugungi kun yoshlarini o'qitish va ularga ta'lim-tarbiya berishda g'oyaviy, axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy, nafosat ta'sir kuchini o'zida mujassamlashtirgan badiiy asarga xos tasviriy vositalar, o'ziga xos xususiyatlar o'quvchiga tushunarli bo'lgan taqdirdagina uning tarbiyaviy ahamiyati, ta'sir kuchi to'liq namoyon bo'ladi. Buning uchun esa badiiy asar tilini lisoniy tahlil qilmasdan turib, ko'zlangan maqsadga erishish qiyin. Shu ma'noda badiiy asarlar tilini tahlil qilish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etib, u o'zbek tili va adabiyoti fanlarini o'qitishda muhim va ajralmas tarmoq bo'lishi lozim. Chunki badiiy adabiyotni va adabiy tilni o'rganish bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, adabiyotning birinchi

unsuri bo‘lgan tilni tahlil qilmasdan turib, asarning g‘oyaviy boyligi va badiiy-estetik qiymatini belgilash qiyin bo‘ladi.

Alisher Navoiy boshqa ijodkorlar kabi, asarlarida frazeologok iboralar, maqollar va hikmatli so‘zlardan unumli foydalangan. Ushbu barqaror birikmalarni ishlatish mahorati o‘ziga xos uslubiyat talabi bilan ijodiy tarzda qo‘llangan. Iboralarning leksik yoki grammatik jihatdan o‘zgartirilganligi esa asarlari tilida o‘ynoqilik, ta’sirchanlik kabi xususiyatlarni ta’minlagan. Adib ijodida tasviriy ma’noga va emotsional bo‘yoqqa ega bo‘lgan maqollar va hikmatli so‘zlarni o‘z o‘rnida ishlatgan hamda ulardan unumli foydalangan, shu bilan birga, ba’zi maqol va hikmatli so‘zlarning ma’nosi boyitilib, ayrim hikmatli so‘zlarning ma’no bo‘yoqdorligi kuchaytirilgan. Shuningdek, xalq maqollari va hikmatli so‘zlari ta’sirida yozuvchi tomonidan “kashf etilgan” hikmatli so‘zlar ham ko‘p uchraydi. Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan hikmatli so‘z va bunday barqaror birliklar asarning ta’sirchanligi, ohangdorligi hamda badiiy va estetik jihatdan salmoqdorligining oshishini ta’minlagan. Xullas, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan ibora, maqol va aforizmlar yozuvchining o‘ziga xos benazir mahoratini va o‘ziga xos uslubini belgilaydi. Ular ijodkor asarlarining o‘ziga xos lisoniy vositalariga aylangan. Frazema va maqollarni shaklan qayta ishlab qo‘llashida, ayniqsa, yozuvchi ijod qilgan ba’zi gaplarning, birikmalarning maqollarga xos xususiyat kasb etgani adibning xalq tilini qanchalik yaxshi bilganini, o‘z asarlari tilini xalqqa yaqin qilish maqsadini ko‘zlaganini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR

1. *Mirziyoyev Sh. “Ijgimoiy barqarorlikni ta’minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash - davr talabi” mavzuidagi anjumanda so‘zlagan nutqidan.* http://uza.uz/oz/politics/ shavkat-mirziyayev *15 iyun.*
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati.-T., 1992.-B.6.
3. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional - uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. –Toshkent, 1993.
4. Mamatov A. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. –Toshkent, 2000.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –T., Fan, 2007.
6. Begmatov E. Hozirgi O‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari.-T.: Fan, 1985.-B. 15.
7. H.Berdiyorov, R.Rasulov. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati.-T., O‘qituvchi, 1984.-B.163.
8. O‘zbek xalq maqollari. –Toshkent: Sharq, 2005.

“BOBURNOMA” O‘ZBEKCHA MATNI VA TURKCHA TARJIMASIDAGI FARQLI JIHATLAR
DIFFERENT ASPECTS OF THE UZBEK TEXT “BABURNAMA” AND TURKISH TRANSLATION

Muhammadiyeva Dilafruz Axtamovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
d.muhammadiyeva@mail.ru

Annotatsiya: *Bugun dunyoda globallashuv jarayoni kechayotgan bir paytda tarjimaning nafaqat amaliy, balki nazariy ahamiyati ham yanada ortib bormoqda. Har qanday tarjimaning asosiy vazifasi asl tilda bildirilgan kommunikativ maqsadni tarjima tilida to‘la va aniq ifoda etishdan iborat.Tarjimada “mukammallik” atamasi ko‘p tilga olinadi. Lekin uning aksariyat mutaxassislar tomonidan e’tirof etilgan, tarjimaning barcha turlariga xos universal ta’rif yoki qolipi mavjud emas. U yoki bu asar (matn) tarjimasiga bir paytning o‘zida yoki turli davrlarda bir nechta tarjimon qayta qo‘l urishi mumkin. Ushbu jarayonda tarjima asari sayqallashib, takomillashib boradi. Ushbu maqolada “Boburnoma” tarjimalaridagi muammolarga e’tibor qaratilgan. Asarda til birliklarining tarjimada ifodalanishiga e’tibor qaratilib, tarjimaning yutuq va kamchiliklari ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Boburnoma”, asl matn, tarjima, madaniy belgi, gap qurilishi, so‘z, maqol, frazema.*

Annotation: *At a time when globalization is taking place in the world today, not only the practical, but also the theoretical importance of translation is increasing. The main task of any translation is to fully and accurately express the communicative goal expressed in the original language in the language of translation. In translation, the term “perfection” is much mentioned. But it does not have a universal definition or mold, which is recognized by most specialists, typical of all types of translation. The translation of this or that work (text) can be reactivated by several translators at one time or at different periods. In this process, the translation work is polished and improved. This article focuses on the problems in the translation of the “bubble”. The work focuses on the expression of language units in translation, showing the achievements and disadvantages of translation.*

Key words: *“Boburnoma”, original text, translation, cultural sign, sentence structure, word, proverb, phrasema.*

Tarjimaning aniq va mukammal bo‘lishida tarjima tilining grammatik qurilishi, unda muvofiq til birliklarining mavjud ekanligi yoki emasligi, tilning ob’ektiv borliqni ifoda eta olish imkoniyatlarining miqyosi bir xil ekanligi yoxud bir xil emasligi kabi omillar qatorida tarjimonning mahorati ham muhim

ahamiyatga ega. Shu ma'noda, tarjimon nafaqat asliyat, tarjima tillarining grammatik qurilishi, leksik boyligini, balki o'sha tillarda gapiruvchi xalqlar tarixi, urf-odatlari, an'analari, til birliklarining funksional jihatlari haqida ham mukammal bilimlarga ega bo'lishlari kerak.

Tarjimaning qiyosiy tilshunoslik bilan "egizak"ligi ma'lum. Biroq tarjimaning grammatik, leksik va stilistik muammolarini mustaqil ilmiy tadqiq etmasdan turib, uning pragmatika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va semiotika bilan aloqalarini o'rganib bo'lmaydi. Roman Yakobsonning yozishicha, bir tildagi belgini boshqa tildagi belgi bilan bera bilishning uch turi mavjud: birinchisi, tarjima qilinayotgan asar tilidagi belgini boshqa belgi yordamida tarjima qilish yoki unga boshqa nom berish; ikkinchisi, semiotik belgilarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish; uchinchisi, semiotik tizimlararo tarjima: til belgilarini musiqa, raqs, kino, rasm bilan bera bilish [Абдуазизов, 2014]. Hamma davrlarda asliyat namunasini tanlash, tushunish, ichiga kirish, uning tarixi, yuzaga chiqargan muhit, sharoitni o'rganish, yangi muhitga uning qanday qabul qilinishini o'ylash va bu haqda iloji boricha aniq tasavvurga ega bo'lish, tarjima usulini aniqlash singarilar barcha tarjima jarayonlari uchun muhim jihatlar va bular oxir-oqibatda asliyatga muvofiq tarjima tekstini yaratishga xizmat qiladi. Paremiologik birliklarni tarjima tilida qayta yaratish juda murakkab bo'lib, tarjima qilinayotgan maqol, matal yoxud idiomalar asliyat tili bilan uzviy bogliqligi va shu tilning vakili- millat tarixi, turmush tarzi, urf-odati, madaniyati, toponimikasi, o'ziga xos milliy xususiyatlari bilan chambarchas bogliqligidir. Mana shu holat mutarjimni o'z ishiga o'ta mas'uliyat bilan yondashishiga, har bir detal ustida bosh qotirishiga to'g'ri keldi. Buning uchun, albatta, asliyat tilini ham mukammal bilishlik taqozo etiladi.

Tarjimachilik tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning ham bir nechta etaplarga, ya'ni tarjima qilishning turli vosita va usullariga murojaat qilganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Shular jumlasiga so'zma-so'z tarjima, taglama, milliylashtirish, tasviriy tarjima, izohli tarjima, dialogik tarjima, bilvosita tarjima, bevosita tarjima va hokazolar. Mavjud tadqiqotlarda (G'.Salomov, N.Komilov, Poshali Usmon va boshqalar), tarjima tarjimadan emas, balki asliyatdan to'g'ridan to'g'ri o'girilishi lozimligini misollar vositasida isbotlab bergan. Chunki tarjimadan tarjima qilinsa, birinchi tarjimonning tarjima jarayonida qilgan xatosi ikki hatto uch barobarga oshishi muqarrardir.

Tarjimani amalga oshirish usullarini to'g'ri tanlash bu jarayon uchun juda muhim hisoblanadi. Tarjimashunoslikda ularning quyidagi turlari mavjud: 1) ma'lumotlarni qisqa va lo'nda yozib olish va ularga tayanib o'girish; 2) tarjimada asl nusxa materialini ma'nodor bo'laklarga ajratib o'girish; 3) matnni leksik va grammatik transformatsiyalar orqali o'girish; 4) antonimik vositalar orqali o'girish; 5) sinonimik vositalar orqali o'girish; 6) tarjimaviy transkripsiyalar orqali; 7) tarjimaviy transliteratsiyalar orqali; 8) kalka orqali; 9) kompensatsiya orqali; 10) umumlashtirish orqali; 11) konkretlashtirish orqali; 12) nutqni ixchamlashtirish orqali o'girish.

"Boburnoma" tarjimalarida quyidagi shakllardagi xatoliklar uchraydi:

1. So‘zlar ma’nosini anglamaslik va buning oqibatida noto‘g‘ri tarjimaning yuzaga kelishi bilan bog‘liq muammolar. Masalan: o‘zbekcha matndagi *Oqar suvlari bor, bahori bisyor yaxshi bo‘lur, qalin lola va* ***gullar*** *ochilur [Boburnoma, 3b]* gapi *Akar suları vardır. Baharı çok güzel olur; birçok lâle ve* ***güller*** *açar [Vekayı, 3b]* tarzida tarjima qilinadi. Bu yerda o‘zbek tilidagi *gul* so‘zi turk tilida ham *gül* tarzida o‘girilgan. Gap shundaki, turk tilida *gül* so‘zi *atirgul* ma’nosini beradi, *gul* ma’nosida esa *çeçek* so‘zi qo‘llanadi

2. Birikmalarning noto‘g‘ri tarjima qilinishi bilan bog‘liq muammolar: ***Ov qushi*** *yaxshidur, oq kiyik yovuqta topilur [Boburnoma,4 a].* ***Avı ve kuşu*** *iyidir; ak geyik, yakınında bulunur[Vekayı,4b].*Ushbu misolda esa qaratqichli birikma teng birikmaga aylantirilgan holda o‘girilgan, asl matn mavzusi butunlay o‘zgarib ketgan.

3. Gap qurilishi bilan bog‘liq muammolar. Tarjima jarayonida asl matndagi sodda gaplar ba’zan qo‘shma gapga aylantirilgan,yoki aksincha, ba’zan 2-3 ta gap mazmuni olinib bir sodda gap tarzida ifodalangan. Tarjima nuqtai-nazaridan qaralsa, bu juda kata muammo amas, ammo korpus yaratishda barcha gaplar raqamlanib, bir-biriga moslashtirilishini hisobga olsak, bu muammo yaratadi. Masalan:

Bu xabar Sulton Mas'ud mirzog‘a kelgach, Vali Xisravshohkim, bu kechgan kishining ustiga bormoqni harchand sa'y qildi, Sulton Mas'ud mirzo bedillig‘idin yo Boqi Chag‘oniyoniyningkim, Valining ziddi edi, sa'yidin bu kechgan kishining ustiga bormadi. Buzulg‘on yo‘sunluq Hisor sari yondilar [Boburnoma 33b]. Ushbu asl matndagi 2 ta gap tarjimada bitta gap tarzida berilgan:

Sultan Mes'ud Mirza bunu haber alınca, Husrev Şah ile Veli derhal bunların üzerine yürümenin lüzumu üzerinde İsrar ettiler. Fakat Sultan Mes'ud Mirza'nın cesaretsizliğinden veya Veli'nin muhalifi olan Bâkî Çaganyåni'nin fikrine uymasından, bu suyu geçen adamların üzerine yürümeyerek, bozguna uğramış gibi, Hisar tarafına döndüler [Vekayı, 33b].

4. Barqaror birliklar – paremiyalar bilan bog‘liq muammolar.

Paremiyalar leksik birliklarga nisbatan murakkab komponentli lisoniy hodisa bo‘lganligi sababli ularni tarjimada ifodalash ham tarjimondan alohida mas’uliyat talab qiladi. Chunki paremiyalar asardagi badiiy-tasviriy vositalar sifatida fikrning oddiy bayonidan ko‘ra ko‘proq asarning obrazli hamda hissiy-tasviriy qiymatini oshirish kabi uslubiy o‘ziga xosliklarni ifoda etishda ishtirok etadi. Shuning uchun paremiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularni maqsadga muvofiq tarjima qilishga intilish badiiy asarni qayta yaratishga tengdir. Tarjimalarda paremiyalar bilan bog‘liq xatoliklarni ham quyidagicha tasniflash mumkin:

a) Frazemalar bilan bog‘liq muammolar:

So‘zga nisbatan birmuncha murakkab tarkibli til birligi bo‘lmish frazemalarni tarjimada to‘g‘ri talqin etish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Frazemalar tarjima jarayonida mas’uliyat bilan yondashish, lingvistik, etnografik, tarixiy bilim talab etadigan birliklardir. Frazeologik birliklarni tarjima qilish o‘ta murakkab amaliy jarayon bo‘lib, bunga sabab ularning leksik-semantik va qurilish jihatlaridan o‘ziga xosligidir. Asl nusxa va tarjima tillari

frazeologizmlari tabiatini qiyosiy o‘rgangan holda, ular orasidagi mazmuniy-uslubiy muvofiqlik holatlarni aniqlash va tarjima jarayonida ularning birini ikkinchisi vositasida talqin etish yo‘l va imkoniyatlarini belgilash to‘laqonli tarjima yaratish uchun zamin hozirlaydi. “Boburnoma”dagi frazemalarning turkcha tarjimasiga e’tibor bersak, quyidagi holatlar ko‘zga tashlanadi:

1. Frazema unga yakin ma’noli frazema orqali tarjima qilingan, ya’ni qisman ekvivalentlikdan foydalanilgan.

Bir tom uyga kirib, o‘t yoqib, bir zamon ko‘zim uyquga bordi (b.99).

Duvarla çevrilmiş bir eve girip, ateş yakıp, bir müddet uykuya daldım (s.125). Ko‘zum uyquga bordi iborasi tarjimasida ***ko‘z*** komronenti ifoda etilmagan, unga ekvivalent sifatida *uykuya daldı*m frazemasi qo‘llangan. Bobur uyqu holatini ***ko‘z***ga nisbatan tasvirlaydi, tarjimada esa *uykuya dalmak* butun tanaga nisbatan olingan. Shu bilan birgalikda uch tarkibli frazema *(ko‘zum uyquga bordi)* ikki tarkibli ibora *(uykuya daldım)* bilan o‘girilgan. O‘zbek tilida uyqu so‘zi *daldı – cho‘mdi* tushunchasi bilan birgalikda qo‘llanmaydi, *xayol, o‘y* so‘zlari bilan birgalikda qo‘llana oladi. Bu ham o‘zbek va turk tillaridagi frazemalarning farqli jihatlaridan biridir. Ma’no jihatdan bu birliklar oson tusunilsa-da, kompyuter ularni topishda, birliklarga ajratishda adashishi mumkin.

2. Frazema so‘zma-so‘z tarjima qilingan:

Tarjima o‘z tabiati bilan ham original ijod jarayonidan farq qiladi. Yozuvchi hayot voqealaridan olgan mushohadalarini tilda badiiy ifodalasa, tarjimon asl nusxa matnini yangi til vositasida qayta gavdalantiradi. Tarjimaning asliyatga shaklan va mazmunan monand tarzda yaratilishining birdan bir sharti tarjimonning o‘z tilida asliy monand lisoniy vositalar tanlab ishlata olishidir. Bu mas’uliyat uning zimmasiga, avvalo, asliyat ma’no vazifasini bekamu ko‘st ado etish, so‘ngra xotirasida shakllangan fikrni o‘z tili madaniyati va me’yori asosida to‘la-to‘kis ifoda etish vazifasini yuklaydi. Agar tarjima qilinayotgan tilda o‘sha frazemaga ma’no jihatdan yaqin birlik mavjud bo‘lmasa, tarjimon frazemani so‘zma-so‘z tarjima qilish yo‘lini tanlaydi. Masalan: *Bu fir’avn ani ko‘z ilmas edi (b.45). Fakat bu fir’avun onu nazar-ı dikkate almazdı (s.21).*

Bu ibora tarkibidagi *ko‘z* komponenti turkchada ***ko‘z***ga aloqador bo‘lgan holat oti – *nazar-ı dikkate* izofali birikmasi bilan ifodalangan. *Pisand qilmaslik* tushunchasi ham mazmun jihatidan biroz yumshagan, u takabburligidan emas, shunchaki e’tibor bermagan degan tushunchaga yaqinlashgan.

3. Frazemaning ma’nosi so‘z birikmasi bilan ifodalanganda undagi majoziylik yo‘qolib, birikmadan anglashilayotgan ma’no to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalanadi.

– *ko‘z yetar* frazemasi *gözle görünür* tarzida tarjima qilinadi.

Kun tush bor edikim, ko‘z yetar yerda bir otning ustida bir nima yiltirab ko‘rinadir(b.99.).

Öğle vaktı gelmişti; gözle görünür bir yerde bir at üzerinde bir şey parlıyordu (s.124.) .

Bu yerda *ko‘z yetar yerda* frazemasi *gözle görünür* (ko‘z bilan ko‘radigan) so‘z birikmasi bilan tarjima qilingan. Frazemada *ko‘z* komponenti saqlangan, faqat grammatik kategoriyalargina almashgan, xolos.

4.Frazema ma’nosi qo‘shma so‘z bilan ifodalangan.

Frazemalardan bir turkumi tarjimada qo‘shma so‘zlar bilan ifodalanadi. *Orag‘a soldi – teklif etti, so‘zni munga qo‘yub – karar verip, ilik qo‘shmoq–hücüm etmeği, olamdin bordi – vefat etti, ta’ziyat tutqon – matem tuttu* kabilar shular jumlasidandir.

Asarning barcha leksik-grammatik shakliy alomatlarini oqizmay-tomizmay ko‘chirishni talab qilish, shubhasiz, formalizmga olib keladi va bu realistik tarjima prinsipiga, uning ruhiga bus-butun yot. Lekin ana shu shakl xususiyatlari zamirida o‘z ifodasnni topgan uslub nafosati, manzaraning yaxlitligi va bayon qilinayotgan fikrning salmog‘ini berish tarjimaning asosiy vazifalaridan biridir [Salomov, 1983:146].

5.Frazema yo‘qolib, uning ma’nosi sodda so‘z bilan ifodalangan.

Frazema bir so‘z bilan ifodalanganda, uning shakli butunlay o‘zgarib, faqat anglatuvchi ma’nosigina qoladi. Bunday holatda badiiy asardagi obrazlilik, jozibadorlik birmuncha xiralashadi, o‘rnini ma’nodagi soddalashish egallaydi.

O‘yg‘a ko‘z soling, o‘yni iturmang, to yo‘lning qay sari chiqari ma’lum bo‘lg‘ay (b.87).

Öküze bakın, ne der; yolın nereye çıkacağı malum oluncaya kadar yürü (s.101).

Bu o‘rinda “ko‘z soling” iborasi “*bakın*” (boqing, qarang) so‘zi bilan ifodalangan. Bu bilan matndan ifodalanayotgan ma’no soddalashgan.

Tarjimonning ijodiy individual xislatlari, xususiyatlari u tarjima qilayotgan asar matniga ham o‘tadi. U tarjima qilayotgan matn shu xususiyatlarning to‘la va har tomonlama ta’sirida bo‘ladi. Tarjima matnining shiradorligi, jozibasi, xuddi original kabi o‘qilishi mana shu ijodiy individuallikdan bo‘ladi [G‘afurov, 2008:23]. Tarjimonning ijodiy yondashuvi asardagi biror badiiy vositani o‘zgartirishga to‘g‘ri kelsa, u shu vaziyatdan mohirona chiqib ketish yo‘lini topa olishi lozim. Quyidagi misollarda ana shunday ijodiy topqirlikni ko‘rishimiz mumkin.

Bobur Andijon haqida gapirarkan, u yerning tabiati, mevalari, tili, va odamlari haqida ma’lumot beradi. Shu o‘rinda *“Elining orasida husn xeyli bordur”,* – deydi. Bu gapdagi *husn xeyli* frazemasi tabdilda san’atkorlar [Bobur, 2008:29] deb izohlangan. Ayni shu ibora turkcha matnda *güzeller – go‘zallar* tarzida tarjima qilinadi, bu esa matn mazmunini anglamaslik natijasidir.

Ahalisi arasında güzeller çok bulunur (s.2). – Aholisi orasida go‘zallar ko‘p bo‘ladi.

Bu yerda *husn xeyli –san’atkorlar* frazemasini *insanlar arasında sanatçılar var* tarzida tarjima qilish ham mumkin edi.

b) “Boburnoma”dagi maqollarni turk tiliga tarjima qilishda qo‘llanilgan tamoyillar quyidagilar:

1. maqol so‘zma-so‘z tarjima qilingan.
2. maqol biror grammatik vositani o‘zgartirish orqali tarjima qilingan.

3. maqolning tarkibi o‘zgartirilgan holda tarjima qilingan.

Maqollar tarjimasida tarjimon ko‘proq so‘zma-so‘z tarjima qilish usulidan foydalanadi. Masalan, *Marg bo yoron sur ast – do‘stlar bilan birga bo‘lgan o‘lim to‘ydir* maqoli *Dostlarla beraber ölüm düğündür* (Do‘stlar bilan birgalikda o‘lim to‘ydir) tarzida tarjima qilinadi.

... ne gibi iztırap ve meşakkat olursa, ben de göreyim ve halk nasıl tahammül edip duruyorsa, ben de durayım – diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır; Dostlarla beraber ölüm düğündür (s.214). Ko‘rinadiki, bu yerda maqol **so‘zma-so‘z tarjima** qilingan.

Paremiyalar ko‘p ma’noli va ko‘p vazifali birliklardir, mazmun jihatidan mos ikki til birliklari tarjimada har doim ham bir-biriga to‘liq mos kelavermaydi. Muayyan matndagi paremiyalar mazmuni frazeologik ekvivalentlar, maqollar yoki muqobil variantlarda o‘z ifodasini to‘liq topmasligi mumkin. Yuqoridagi misolda ayni shu holat ko‘zga tashlanadi.

Yomon ot bila tirilgandin yaxshi ot bila o‘lgan yaxshi maqoli turk tiliga *Kötü adla yaşamaktansa iyi adla ölmek daha iyidir (s.357) – yomon ot bilan yashamoqdan yaxshi ot bilan o‘lgan yanada yaxshidir (tarjima bizniki –D.M.)* tarzida tarjima qilinadi. E’tibor bersak, bu tarjimada ancha o‘zgarish mavjud: *tirilgandin* so‘zi *“yashamoqdan”ga, o‘lgan yaxshi* birikmasi *“o‘lmak yanada yaxshidir”*ga o‘zgargan.

tirilgandin – yaşamaktansa,
o‘lgan yaxshi – ölmek daha iyidir.

Bu farq ma’noning o‘zgarishiga ham sabab bo‘lgan va bu maqol **tarkibi o‘zgartirilgan holda tarjima** qilingan.

Shu maqolning mantiqiy davomi bo‘lgan *Zikri nomero hakimon umri soniy guftaand* (Shuhrat bilan yodlanishni hakimlar ikkinchi umr demishlar) matali temuriy shahzodalar Shayboniyxonga qarshi birikayotganda Kepak mirzoning ahdiga vafo qilmay kelmaganligi voqeasini yoritishi jarayonida keltirilgan. *G‘arazkim bu dunyoda kishidin ushmundog‘ nimalar qolur, har kim aqldan bahravar bo‘lsa, nega andog‘ harakatga iqdom qilg‘aykim, andan so‘ng yomon degaylar va har kishiga hushdin asari bo‘lsa, nega andog‘ amrga iqdom va ehtimom qilmag‘aykim, qilg‘ondin so‘ng muhtahsin degaylar: Zikri nomero hakimon umri soniy guftaand (b.142.)* .

Zikri nomero hakimon umri soniy guftaand (Shuhrat bilan yodlanishni hakimlar ikkinchi umr demishlar) maqoli *Ismin zikredilmesine hekimler ikinci bir ömür adını vermişlerdir (s.204.)* tarzida o‘girilgan. Bu tarjimada ham so‘zlar, ham grammatik shakllar almashgan. Ya’ni turkcha tarjimani so‘zma-so‘z o‘zbekchaga o‘girsak: *Ismini zikr etishlariga hakimlar ikkinchi umr otini berganlar.*

Shuhrat bilan yodlanish – ismini zikr etish;

*Yodlanish**ni** – zikr etishlari**ga**;*

Demishlar – otini berganlar birliklari bilan ifodalangan. Bu maqol **grammatik vositalari o‘zgartirilgan** holda tarjima qilingan.

“Boshqa xalqning maqol va matalini so‘zma-so‘z tarjima qilishda g‘oyat mohirlik va ehtiyotkorlik talab etiladi. Aks holda, boshqa xalqning milliy tafakkur taxlitini aynan aks ettiraman deb, maqolni quruq gapga, matalni esa suyuq

birikmaga aylantirib qo‘yishi hech gap emas” [Саломов, 1966:245]. Ayrim maqol va matallar, frazeologik birikmalar so‘zma-so‘z tarjima qilinganda o‘z qimmatini yo‘qotadi, ular zamiridagi hikmat, milliy koloritga xos bo‘lgan turfa jihatlar, asosiy va ko‘chma ma’nolar tarjima tilida to‘la o‘z aksini topa olmaydi. Ammo biz tadqiq etayotgan manbalar tili bir til oilasiga, mushtarak an’analarga egaligi uchun milliy koloritga mos kelmagan o‘rinlar uchramaydi.

Frazeologik birliklarni tarjima tilida qayta yaratish juda murakkab bo‘lib, tarjima qilinayotgan frazema asliyat tili bilan uzviy bog‘liq va shu tilning vakili – millat tarixi, turmush tarzi, urf-odati, madaniyati, toponimikasi, o‘ziga xos milliy xususiyatlarini o‘zida namoyon etadi. Mana shu holat mutarjimdan o‘z ishiga o‘ta mas’uliyat bilan yondashishni, har bir detal ustida bosh qotirishini talab qiladi.

Tarjimaning vazifasi – asliyat va tarjima tillari leksik, grammatik va stilistik hodisalari o‘rtasidagi uyg‘un hamda tafovutli jihatlarni puxta o‘zlashtirib olgan holda, asliyatning shakl va mazmun birligini ona tili vositalari yordamida qayta yaratishdan iboratdir. Bu tamoyilga rioya qilmaslik tarjimada aniqlikning, ifoda me’yorining buzilishiga olib keladi.

Tarjimashunoslik tarixidan ma’lumki, sof milliy ruhdagi so‘zlar, termin va iboralarni ikkinchi bir tilda mumkin qadar to‘g‘ri berish masalasi ancha murakkab masala hisoblanadi. Tarjimada o‘sha xalqqagina xos bo‘lgan urf-odat, kiyim-kechak nomlari, maqol va matallar o‘z ta’sir doirasini saqlab qolgan. Tarjimon so‘z va tushunchalarning ma’nosini ba’zi bir o‘rinlarda boshqa-boshqa so‘zlarga aylantirilib qo‘ygan. Ammo ushbu tarjima o‘z davrida bajarilgan ishlar ichida eng ahamiyatlisi sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Babur, Z. M. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. –Bakı, 2011.
2. Babür, Z. M. Vekayi (Babür'un Hatıratı). –Ankara, 1987.
3. Бобур, З. М. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. –Тошкент, 2002.
4. Bobur, Z. M. Babirnama. Nashrga tayyorlovchi Islom Jemeney. – Olmaota: Nurli olam, 2022.
5. Babir Zaxir Ad-Din Muxammed. “Babырnama”. Qazaqsha sөyletken Bayuzaq Kojabekүlы. – Almatы, 1993.
6. Muhammadiyeva, D. “Boburnoma”ning elektron platformasini yaratish – davr talabi https://doi.org/10.52773/bobur.conf.2023.25.09/kdvn8331 (Oxirgi murojaat qilingan sana:06.10.2024)
7. Muhammadiyeva, D. Structural-semantic analyses of the phraseme translation in “Baburname” URL: https://www.giirj.com/index.php/giirj/article/view/748 (Oxirgi murojaat qilingan sana: 06.10.2024)
8. Muhammadiyeva, D. “Boburnoma”ning qozoqcha tarjimasi bilan bog‘liq muammolar. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.11110597 (Murojaat etilgan sana: 06. 10. 2024).
9. Саломов, Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент,1966.
10. Şahin, H. *Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerinde bir Karşılaştırma Denemesi.* – İstanbul, 2006.

11. O‘razova, I. Frazemalardagi kontaminatsiya hodisasi. [Internet manba]. URL: https://zenodo.org/records/11108578 (Murojaat etilgan sana: 27. 09. 2024)
12. Ҳайитов, Ш. Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2018.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ЖАСАУДАҒЫ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҰСТАНЫМЫ
THE POSITION OF ALASH FIGURES IN THE DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY OF THE TURKIC PEOPLES

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы
ф.ғ.к., доцент, А.Құсайынов атындағы
Еуразия гуманитарлық институты, Қазақстан
daurenbekova.laura@mail.ru
Солтанаева Еркінгүл Молотқызы
ф.ғ.к., аға оқытушы, Әл-Фараби
атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан
gulkataim@gmail.com

Аннотация: *Мақалада түркі халықтарының терминологиясын жасаудағы алаш қайраткерлерінің мақсатына назар аударылады. Әр салада қолданылатын термин сөздердің маңыздылығы, халық тілін, қолданыстағы сөздерді пайдалана отырып терминдерді шығару жолдары, ұсыныстары талданады. Алаш интелигенттері А.Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М.Дулатовтардың терминологияны қалыптастырудағы тұжырымдары жинақталып, көзқарастары айқындалады. Алаш зиялыларының медицинаға қатысты түзген терминдеріне тоқтала отырып, әр терминнің халық түсінігіне лайықталынып жасалынғаны мысалдармен көрсетіледі. Сонымен қатар, кеңестік идеология саясатының тіл мәселесіне тигізген кері әсері айтылады.*

Кілт сөздер: *алаш, түркі елдері, термин, терминология, өзбек, қазақ.*

Annotation: *The article focuses on the purpose of Alash figures in the development of terminology of Turkic peoples. The importance of term words used in each area, ways to derive terms using the vernacular, existing words, and suggestions are analyzed. The conclusions of Alash intellectuals A. Baitursynov, H. Dosmukhamedov, M. Dulatov in the formation of terminology are summarized and their views are determined. Focusing on the terms formed by the Alash intelligentsia in relation to medicine, examples show that each term is designed in accordance with the national understanding. In addition, the negative impact of the policy of Soviet ideology on the problem of language is noted.*

Key words: *Alash, Turkic countries, term, terminology, Uzbek, Kazakh.*

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «AP19679312 «Алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріндегі адамзатқа ортақ құндылықтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әр елдің әрбір саласында қолданатын термин сөздері бар екені анық. Термин сөздер халықтың түсінігіне, қабылдауына, белгілі бір затты атауына байланысты ескеріліп жасалады. Десек те, біздің жағдайымызда терминдер көбінесе аударма арқылы келген. «Тілді жаңа терминдермен байытудың ең тиімді де өнімді жолы – сол тілдің өзінің сөздік қоры мен диалектілерін пайдалану екенін атақты тіл ғалымдарының бәрі мақұлдайды» деген пікірге сүйенсек, әр ұлттың тіліндегі сөздік қорлар терминологияны қалыптастыруда маңызы зор. Ал, терминология арқылы сол елдің ғылымының даму жолында айқындауға болады.

Түркі елдерінің сөздері, сөздік қоры кеңестік идеологияның саясатының нәтижесінде ұмытыла бастады. Бұл жөнінде: *«Бұрын патшалық дәуірінде тіл мәселесі қазақ, қырғыз, ноғай, башқұрт, өзбек, түрікпен секілді «бұратана» жұрттар үшін зор саяси мәселелердің бірі еді. Ол кезде мемлекет тілі – орыс тілі. Заң-закондар орыс тілінде, оқу оқыту да орысша болатын. Ескі өкімет орыс тілі тек мемлекет тілі болумен де көңілі көншімей, «бұратаналардың» тілін, дінін, азаттығын жоғалту саясатын бірте-бірте жүргізе бастаған еді*» [Дулатов, 2020: 25] – деп жазды алаш қайраткері М.Дулатов.

Нәтижесінде, түркі халықтарының әліпбиі латынға, одан криллицаға көшіріліп, термин жасау түгілі, өз тіліндегі сөздерді жадыдан шығаруға мәжбүр болды. Аталған жағдай алаш зиялыларын алаңдатпай қоймады. Олар тек қазақ халқының жағдайын, болашағын ғана емес, күллі түркі жұртының тағдырына алаңдады. Ол үшін білім мен ғылымды дамытуға күш салып, ұрпақтың сауатын ашу үшін, әр сала бойынша пән сөздерін жасауды қолға алды. *«Меніңше, түркі халықтары терминологиясы мен әдеби тілін жасауда қазақ тұрғысына тұрса, дұрыс болар еді. Осы жолмен олардың әрқайсысы жат сөздің масылынан арылып, жат тілдің ықпалынан болған ластықты тазалап өздерінің баспа сөзін өз халқына да, басқа түркі халықтарына да түсінікті етер еді»* [Байтұрсынов, 2022: 187] – деді, қазақ тілінің реформаторы А.Байтұрсынов. Яғни, тіл шұбарлығынан сақтанып, мүмкіндігінше табиғи тіл тазалығын сақтауға шақырды.

1926 жылы Баку қаласында «Бірінші Бүкілодақтық түркітану» съезі өтті. Съезге түркі халықтарының интеллигенция өкілдері қатысты. Қазақстаннан А.Байтұрсынов қатысып, «Қазақ терминологиясының принциптері туралы» тақырыбында арнайы баяндама жасап: «Басқа түріктер «әдебиет тілі араб, парсы сөздерімен шұбарланса, көркем болады» дегендіктен, екінші, өз тілдерінен пән сөздеріне лайық сөздер іздеуге ерініп, дайын пән сөздерді ала бергендіктен, түпкі ана тілі мен әдебиет тілі бөлектеніп, өз сөздерін жат сөздер жұтып, жойып жіберу дәрежеге жеткен. Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты»

[Байтұрсынов, 2022: 187] – деп терминдерге қатысты жүргізіліп жатқан жұмыстар жөнінде ақпараттар берді.

Алаш қайраткері дәрігер, ғалым Х. Досмұхамедұлы да медицина саласына қатысты көптеген еңбектер жазып, медициналық терминдер қалыптастырды. «Елден Еуропа мәдениетімен, Еуропа білімдерімен таныстыру үшін қолданған терминдерінің халыққа түсінікті, елдің ішіне жылдам сіңімді келуі керек» [Сақ, 2014: 159] – деген пікірі термин жасаудағы басты шарты деуге болады.

1920 жылы Алаш партиясы таратылғаннан кейін, Халел Досмұхамедұлы Ташкент қаласына келіп, Түркістан Республикасының Денсаулық сақтау және Халық ағарту комиссариаттарында және жоғары оқу орындарында ғылыми-педагогикалық жұмыстармен айналысады. Халық ағарту комиссариаты жанынан түркі халықтарының оқу-ағарту, мәдениетін көтеру мақсатында құрылған Білім комиссиясының мүшесі болады.

«Х.Досмұхамедов Ташкентте өткізген 10 жылының ішінде шын мәнінде Қазақстан мен Орта Азияда денсаулық сақтау жүйесінің алғашқы ұйымдастырушысы болды. Ташкент қаласында ұлт зиялыларын өз төңірегіне топтастыра отырып, ұлт мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған алғашқы қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын жазуда сіңірген еңбегін ерекше атауға тиіспіз» [https://asu.edu.kz/university/khalel-dosmukhamedov/dosmukhamedov-biographi/].

Ғалымның «Терминология хақында» атты баяндамасында өзбек халқының мәдениетінің ілгері баспауы, ұлттық білімнің қалыптаспау себептерін талдап көрсеткен.

«Халықты билеген хан, патша хүкіметтері һәм елге бас болған надан ғұламалар өзбек жұртын надандықта ұстады. Ел арасына нағыз ғылымның, түрлі білімдердің тарауына қарсы болды. Сондықтан өзбек жұртының мәдениеті ілгері баспады» дей келе, халықтың білімін, ғылымын көтеруде терминдерді түзудің маңыздылығына тоқталады.

– Білім, әдебиетін түзегенде ең алғаш керекті нәрсе терминдерді ғылыми атауларын дұрыстап тағып, барлық терминдерді бір жолмен жүргізу;

– Терминдердің бәрін қолдан келгенше нағыз өзбектің өзінің тіліндегі сөйленіп жүрген сөздерден алуы керек;

– Ел ішіндегі сөйленіп жүрген сөздер қолайлы келмегенде, ескі өзбек тілінде қолданылған, бұл күнде көп айтылмайтын сөздерден терминдерге лайы сөздерді табу керек. Ескі өлеңдерден, жырлардан, хикаялардан терминдерге жарарлық көп қолайлы сөздер табылса керек;

– Терминдер үшін арнап халық қолданған сөздерден туынды сөздер шығаруға болады. Туынды сөздердің жаңалығы, туындылығы көп ескерілмейтін болып өзбек тілінің заңымен тууы керек. Туынды сөз шығару жолды сақтықпен қолдану керек. Орынсыз-қолайсыз болып туған сөздер тілді бұзады;

– Жоғары жолдармен іздегенде терминдер үшін қолайлы сөздер табылмаса Еуропа білім әдебиетіндегі латын терминдерін қолдануы керек. Бұл заманда артық мәдениет, артық білім Еуропада Еуропадағы халықтардың

қолданған терминдері көбіне латын сөздері Латын тілі бүтін Еуропаға атақ ғылым тілі болып саналады. Ілгері басып мәдениетті боламын деген халық бұл заманда латын тілінен қаша алмайды.

Халел Досмұхамедұлының көтерген бұл мәселесі, Өзбек ұлтына ғана емес, термин жасаудағы, ғылым-білімді көтеруді мақсат еткен түркі халықтарына да ортақ мәселе.

«Терминдер үшін арнап халық қолданған сөздерден туынды сөздер шығаруға болады» деп, ана тілінің өз мүмкіндіктерін сарқа пайдалану керегін топшылайды. Сондықтан кей терминдерді жазауда лексика семантикалық тәсілдің көмегіне жүгінеді. Бір немесе әртүрлі сөз таптарына жататын бірнеше морфемалардан құрап, бір ұғымды беретін жаңа термин сөздерді жасайды. Мәселен, корневые волоски – көрсабақ, устьице – тән-тесік, углевод – көмірсу деп береді [Досмұхамедов, 2003: 84].

Х. Досмұхамедұлы эквиваленті жоқ лексиканы аудармай беретін кездері де бар, ол өзге тілден алынған кірме сөздерді тіліміздің фонетикалық заңдылықтарына сәйкестендіріп қолданады. Мәселен, микроскоп – мекрескеп, зонтик – зәнтүг, крахмал – крақмал, эмаль – емел, гемоглобин – гемегілебен, лейкоцит – лейкесит, бактерия – бактер секілді бірқатар терминдерді осы тәсілмен берген. Бұл туралы ғалым «Шолпан» журналында жариялаған «Қазақ тілінің сингармонизм заңы» атты мақаласында «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек» дегені бар. Яғни ғалым ретіндегі ұсыныстарын аудармашылық тәжірибесінде ұстанғанын көреміз [Досмұхамедов, 2003: 84].

Бақша өсімдіктерін: свекловица – ләблеме, фасоль – лобия, горох – бұршақ (ноқат), картофель – картоп, репа – шалған, ячмень – арпа деп аударады. Мұнда фасоль сөзінің қазақша атауы берілмеген. Түпнұсқадағы екінші күрделі сөйлемдегі ой аудармада қысқа-қысқа екі сұраулы жай сөйлеммен бөлініп берілген. Бақбақтың басын автор «пушистый шарик» деп берсе, аудармашы «ақ сәлде» деп аударған.

Х. Досмұхамедұлы қазақ тілінде атауы жоқ, бірақ соған ұқсас ұғымның баламасын сәтті таба білген, сол арқылы халық тіліне жаңа мағынасымен жаңа терминдерді енгізген, олар осы кезде тілімізге сіңісіп кетті. Соның бірі – үлдір немес үлдірік сөзі. Өз аудармасында үлдірік сөзін пленка сөзіне балама ретінде қолданады. «Талдан салбыраған «үлдіріктерді» байқағаныңыз бар ма? Арпаның масағындағыдай үлдірегінде уақ шешектердің жиынтығы. Осындай салбырап тұрған шешектер жиынтығын «сырға» деп атайды». Ертеде үлдірік деп қойдың керіп, кептірілген қарынын атаған екен. Сонда ол қарын пленка секілді күн көзін өткізетіндей жұқа болып кейіп қалады. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінде «үлдіреу» сөзі бар. Оған «Үлдіреу (етістік) – қолдың, т.б. терісі жұқарып, ісіп күлдіреуі» деп анықтамасы берілген [Досмұхамедов, 2003: 84]. Қазіргі кезде пленканы немесе полиэтилен целофандарын үлдір деп дұрыс аударып жүр.

«ХХ ғасыр басындағы термин шығармашылығы сол кезеңде түрлі деңгейдегі еңбектер жазған авторлардың есімдерімен тікелей байланысты қарастырылуға тиіс. Ғасыр басында халықтың сауатын ашу, білім беру күн

тәртібінде тұрған ең басты мәселе болғандықтан қазақ оқығандары осы бағытта жұмыс істеді. Ұлт тағдыры үшін ана тілінде білім алып, тәрбиеленудің маңызын терең түсінген олар – өздері маманданған салалары бойынша қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын жазуды алдарына мақсат етіп қойғандығы байқалады. Қажеттілікті өтеу үшін бірнеше ғылым саласы бойынша еңбек жазғандары да бар» [Құрманбайұлы, 2014: 52]. Ал, олардың қатарында дәрігер Ж.Тілеулин мен А.Сейітовтің де тұрғаны анық. Олардың жазбаларынан денсаулыққа қатысты қолданған біршама терминдерді кездестіреміз. Қай-қайсысын алып қарасақ та, дәрігер орыс тілінде қалыптасқан терминдерді сол кездегі қазақтардың қолданысындағы сөздермен беруге тырысқаны байқалады.

Патология – науқастық
Клеткиорганизма – аурудың бөлімдері
Апоплексический удар – ақылынан айрылу
Гликоген – қырақмал
Токсин – дене нәжісі
Антитоксин –уға қарсы дауа
Чахотка – ұрын құрты
Органические вещества – органикалық нәрсе
Минеральные вещества – минеральный нәрсе

Ж.Тілеулиннің терминдерінен халық арасында кеңінен тарайтын жұқпалы ауруларға назар аудартуды мақсат еткенін байқаймыз. Әрбір жұқпалы аурудың қалай жұғып, тарайтынын баяндап қана қоймай, әр аурудың түрін сипаттап, орыс тілінде қалыптасқан терминдерді, сол кезеңдегі халық ұғымына бейімдеп кейбіреулерін қарапайым тілмен аударып, түсініктеме беріп отырған.

Дәрігер А.Сейітовте медициналық еңбектерінде халықтың ұғымына, түсінігіне сәйкестендіріп терминдер түзіп қана қоймай, мағынасын қарапайым түрде түсіндіргенін байқауға болады. Мысалы:

уақ құрт – кірлі киім, кірлі теріге тым-ақ үйір келеді. Көлемі жағынан өте ұсақ және көзге көрінбейтін организм болып табылады.

соленая кислота – ащы су. Ащы судың күшімен манағы қарынға түскен тамақ бұзылып hәр түрлі күйге күйге кіреді.

температура – жылылық – адамның дене қызуының нормасын көрсетеді.

сыпной тиф – сүзек – бактериялардың кесірінен пайда болатын ауру.

дезинфекция – тазаламақ – тазалық әдептерін сақтау денсаулығымызға пайда әкелер ең үлкен қазына деп айтылған.

токсин – нәжіс – «микробтан шығатын нәрселер» деген.

дифтерия – қу кеңірдек – адам организміне қауіпті бактериялардың көбеюіне байланысты пайда болатын ауру.

антитоксин – уға қарсы дауа – арнайы дәріханалардан алуды ұсынылатын дәрілер.

чахотка – ұрын құрты – бұл құрт тамақтану арқылы келеді және оны малдың шала піскен етінен, дұрыс тамақтану процессі даярламағандықтан болғанын түсіндіріп, ескертеді.

белок – ақшыл – бұл дәрумендер кез келген тағамда болатын міндетті компоненттер.

Байқап отырғанымыздай, Ж.Тілеулин мен А.Сейітовте дәрігер ғана емес, өз халқының білім мен ғылымын көтеруге ат салысқан ағартушылар деуге болады. Әрине, халық санасын оятатын интеллигенция өкілдері сол кездегі саясатқа ұнамайтыны анық еді. Нәтижесінде, «Кеңес үкіметіне қарсы ұлтшыл үгіт-насихат жүргізді, шетелдік орталықтармен байланыста болды» деген айып тағылып, қудаланып, ату жазасына кесілді.

Өз халқын ғана емес, түркі халықтарының мәдениетін дамытып, тілі мен ділін сақтауға ат салысқан алаш қайраткерлерінің басты мақсаты тәуелсіздікке, еркіндікке қол жеткізу еді. Қазіргі кезеңде Тәуелсіз ел болсақ та, ұлт зиялыларының дәстүрін жалғастырып, түркі халықтарының ортақ проблемаларын бірге шешу, туыстас ел екендігімізді дәріптеу міндетімізге жататыны анық.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Түркі мемлекеттері ұйымының 10-шы саммитінде жасаған баяндамасында: «Түркі жұрты Байкалдан Балқанға дейінгі ұлан-ғайыр аумақты жайлап жатыр. Түркі әлемінің өркениеті Ұлы даладан бастау алатыны баршаға мәлім. Осы ортақ құндылықтарымыздың мұрагері – Түркі мемлекеттері ұйымы. Қазақстан Түркі мемлекеттері ұйымын одан ары дамытуға мүдделі. Түркі ықпалдастығын тереңдету – ортақ мұрат. Біз «Түркі әлемі» атты жаңа брендті дәріптеуіміз керек. Сондай-ақ біз түрлі саладағы байланысты орнықтыруға, халықаралық беделімізді көтеруге күш саламыз» [Тоқаев, 2023: 1] – деген еді. Жаһандық даму жағдайында ел әдебиетін, мәдениетін сақтау мақсатында түрлі ғылыми бағдарламалар мен жобаларды жүзеге асырудың қажеттілігіне көз жеткізе отырып, түркі елдеріне ортақ рухани құндылықтардың бастауын, мәдени дәстүрлерін дамыту ортақ мұратымыз болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Әдебиеттанытқыш. – А., Арда, 2022.
2. Дулатов М. Шығармалары, 3-том. – А., Мектеп, 2005.
3. Досмұхамедұлы Х. Жан саулығы. – А., Арыс, 2017.
4. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – А., Өлке, 2003.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік,библиография. – А., Сардар, 2014.
6. Тоқаев Қ. «Түркі әлемі» атты жаңа брендті дәріптеуіміз керек.//Malim 2023, №1
7. Сақ Қ. Алаш көсемсөзі: тіл мәселесі. – А., Қазақ энциклопедиясы, 2014.

TURKIY TILLARDA TIBBIY TERMINLAR TARAQQIYOTI
DEVELOPMENT OF MEDICAL TERMS IN TURKISH LANGUAGES

Xolmuradova Mushtariy
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti

Annotatsiya: *Maqolada turkiy tillardagi tibbiy terminlar taraqqiyoti, tibbiy tushunchalar aks etgan manba "Devonu lug'otit turk"dagi tibbiy terminlar tahlil qilingan. Tibbiyot bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari, dori, kasallik nomlari, tibbiy tushunchalar bilan bog'liq atamalar izohlangan. Turkiy tillarga xos tibbiy terminologiya taraqqiyoti tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *emči, ot, uraγun, ötrüm, šalïsa, tarjaq, ögüt, ma'ʒun (ma'jun), čurnï (churni) – surgi dori, teräŋbin ,isirkandi, korkum, örüng, ala.*

Annotation: *In this article covers the development of medical terms in Turkish medical source analyzed "Devonu lug'otit turk". In term of names of medicine dealing with medicin and name of disearses are explained in the term of medical terms.*

Key words: *emči, ot, uraγun, ötrüm, šalïsa, tarjaq, ögüt, ma'ʒun (ma'jun), čurnï (churni) – surgi dori, teräŋbin ,isirkandi, korkum, örüng, ala.*

Turkiy xalqlarning madaniyat tarixi dastlab O'rxun-Enasoy hamda ungacha bo'lgan ayrim yozma bitiklarda qayd etilgan bo'lsa-da, bu manbalargacha bo'lgan eng qadimgi davrlarga borib taqalishi ko'p bora ta'kidlanmoqda. Madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi kishilik jamiyatining taraqqiyoti, ijtimoiy sohalarning shakllanishi, dunyoqarashning o'zgarishi, urf-odat, an'analarning yuzaga kelishi bilan belgilanadi. Turli sohaga oid qarashlar, dastavval, umumfalsafiy dunyoqarash negizida, keyinchalik fan tarmoqlari asosida shakllana bordi. Ijtimoiy sohalarning rivojlanishi jamiyat ehtiyoji, inson manfaatlari bilan aloqadorlikda amalga oshdi. Tibbiyot sohasi inson ehtiyojlari bilan bog'liq holda shakllangan va bugungi taraqqiyot darajasiga ko'tarilgan ijtimoiy yo'nalishlardan biridir.

Turkiy xalqlar tarixida tibbiyot sohasining shakllanishi va rivojlanishiga doir ma'lumotlar xalq og'zaki ijodi namunalari, eng qadimgi manbalar, keyingi davrdagi yozma yodgorliklarda o'z ifodasini topgan. Quyida "Qutadg'u bilig"da keltirilgan ma'lumotlar bilan tanishamiz.

Xinjiang tibbiyot universitetining olimlari "The origins of Uyghur medicine: Debetes and perspectives" (Uyg'ur tibbiyotining kelib chiqishi: munozaralar va istiqbollar) mavzusida maqola e'lon qilishdi. Maqolada Uyg'ur tibbiyotining kelib chiqishi ko'p asrlik tarixga bog'liq ekanligi, uning shakllanishida "Devonu lug'otit turk" va "Qutadg'u bilig" asarlarining o'rni beqiyosligi haqida qiziqarli mulohazalar bayon etilgan [1.226]. Demak, "Qutadg'u bilig" turkiy xalqlar tibbiyotiga doir ma'lumotlar qayd etilgan ilk manba hisoblanadi.

“Qutadg‘u bilig”dagi tibbiyotga oid tushunchalarni ifodalovchi istilohlarni quyidagicha guruhlash mumkin.

Tibbiyot bilan shug‘ullanuvchi shaxs otlari. Asar matnida tibbiyot bilan mashg‘ul shaxs otlari ham o‘z aksini topgan. Chunonchi, *otačï* “tabib, davolovchi” ma'nosini bildirgan: *Olarda birisi otačï turur, qamuγ ig toγaqa bu emči erur /* Ulardan biri tabib(lar)dir, hamma kasallik, ruh og‘irligiga ular emchilardir” [5. 4252]. *Otačï* sof turkiy so‘z bo‘lib, *ota=* “davolamoq” fe'liga -čï shaxs oti yasovchi qo‘shimcha qo‘shish orqali yasalgan.

“Devonu lug‘otit turk”da ham *otačï* “davolovchi, tabib” ma’nosida qayd etilgan. *Otačï* sof turkiy so‘z bo‘lib, *ota=* “davolamoq” fe'liga -čï shaxs oti yasovchi qo‘shimcha qo‘shish orqali yasalgan.

Asarda tabiblarga nisbatan *emči* termini ham qo‘llangan. *Emči*lar barcha kasallik va ruh og‘riqlariga davo bo‘ladigan shaxslar sifatida e'tirof etilgan. *Em* “davo, muolaja” so‘ziga *-čï* shaxs oti yasovchi qo‘shimchani qo‘shish orqali “davolovchi kishi” ma'nosidagi so‘z yasalgan. “Tabib”, “davolovchi shaxs” tushunchasini bildirish uchun har ikki terminning birgalikda qo‘llanish holati ham kuzatiladi: *otačï emči, otačï baχšï , otačï ḥakim*. *Otačï va emči* istilohlarining mutloq sinonim bo‘lganligini otačï emči juft so‘zi ham tasdiqlaydi.

Emči (emchi) hozirgi o‘zbek tilida ham ishlatiladi. Izohli lug‘atda ushbu so‘zning ikki ma'nosi qayd etilgan:1. Emlovchi tabib. 2. Emi-dimi, duo, qoqiq-suquqlar bilan davolovchi tabib.

Emči (emchi) bugungi kunda, asosan, shevalarda izohli lug‘atda qayd etilgan ikkinchi ma'noda qo‘llanadi. “Xalqona usul, amallar bilan davolovchi tabib” tushunchasini ifoda etadi. *Em* so‘zi ham so‘zlashuv uslubida ishlatiladi, “davo, shifo” ma'nosinini bildiradi.

Dorishunos, dorivor giyohlardan dori tayyorlovchi *iδišči* shaxs oti bilan anglashilgan: *Qamuγ türlüg otlar iδišči tutar /* Hamma turli dorilarni dorishunos saqlaydi (hozirlaydi) [5. 2448]. Iδišči leksemasi hozirgi o‘zbek adabiy tilida ishlatilmaydi. Analogiya tarzdagi yasama so‘z sifatida uchrashi mumkin, ammo “Qutadg‘u bilig”dagi ma'noni bildirmaydi. *Iδišči* dori tayyorlashda ishlatiladigan iδiš “idish” leksemasidan metonimiya asosida yuzaga kelgan.

Dori nomlari. Asarda turli dori nomlari va ularning qanday kasalliklarga qarshi qo‘llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan. Yusuf Xos Hojib tomonidan qayd etilgan dori nomlari farmatsevtika rivoji, dori turlari, davolash usullari borasida ma’lumot beradi.

Asarda *Ot* so‘zi *em* bilan birgalikda qo‘llanib, “giyoh, dorivor o‘simlik” tushunchalarini bildirgan.

Uraγun – achchiq ta'mga ega bo‘lgan dori, zahar. *Beδük bir bičäkig elikdä tutar, solïndïn uraγun oŋïndïn šäkär* / So‘l tomonida – urag‘un (zahar), o‘ngida esa shakar (sharbat) [5. 757]. “Qadimgi turkiy til lug‘ati”da *uraγun* “nazvanie odnogo iz indeyskix lekarstv, gorkiy napitok” tarzida izohlangan. R.Arat bu dorini “ Hindistandan gelen bir ilâč ” deb izohlaydi [10.497].

Baytda keltirilganidek, zo‘rlik va zulm ko‘rgan inson hukmdorning dargohidan adolat topsa, shakardan, shirinlikdan bahra oladi. Zo‘ravon va zolim, to‘g‘rilikdan mosuvo kishilar urag‘un, ya'ni zahar ichishga mahkumdir.

Hukmdorning adolatli siyosatidan zolimlar urag‘un ichgandek aziyat chekadi. Yuqoridagi baytda *urayun* majoziy ma'noda qo‘llanib, Kuntug‘di eligning adolat haqidagi fikrlarini asoslashga, yomonlarning jazoga muqarrar ekanligini ta'kidlashga xizmat qilgan.

Ötrüm – surgi dori. Asarda ta’kidlanishicha, Oyto‘ldi kasallikka chalinganda tabiblar unga qon oldirishni tavsiya qilishgan. Ayrim tabiblar surgi dori – *ötrüm* ichishni maslahat berganlar: *Qaju ajdï ötrüm ičürgü keräk, özin qatmïš emdi bošutyu keräk* / Ba’zilari aytdilar: urgi ichirish lozim, ichi qotibdi, endi ichni yumshatish kerak” [5.1045]. *Ötrüm* “Qadimgi turkiy lug‘at”da “kuchsizlantiruvchi” ma'nosida qayd etilgan. Bu so‘z *Öt*= “o‘tmoq, ketmoq” fe’lidan hosil qilingan.

Šalïsa, tarjaq so‘zlari ham *“*bemorni davolash uchun beriladigan dori” ma'nosini ifodalagan. *Keräk qat šalïsa keräk tarjaq et, keräk mitridus qat ja čurnï ögüt /* Ista shaliso ishlat, ista taryoq iste'mol qil, ista Mitridus ishlat yoki churni,o‘git iste'mol qil [5.1050]. *Šalïsa (shaliso)*–har jihatdan manfaatli dori. ***Tarjaq*** *(taryoq)* – zaharlarga qarshi murakkab tarkibli dori.

Baytda keltirilgan *mitridus, čurnï, ögüt* kabilar ham dori nomlarini bildirgan. *Mitridus* – murakkab tarkibli dori bo‘lib, yaratuvchisining nomi bilan atalgan. Bu tibbiy termin metonimiya asosida yuzaga kelgan bo‘lib, atoqli ot turdosh otga aylangan. “Qadimgi turkiy lug‘at”da *mitridus* “dori qorishmasi nomi” tarzida izohlangan [4.338].

Ögüt “za'faronga bir necha xil ashyolar qo‘shib tayyorlanadigan dori”ni bildirgan. *Güvariš, ma’jun, čurnï* dorivor giyohlardan tayyorlanadigan dori nomlarini ifoda etgan. *Güvariš (guvorish*) – ovqat hazm qiladigan dori. R.Arat *güvariš*ni *“ hazma yardïmï olan šeyler ”* deb keltiradi [10.184]

Ma’ǯun *(ma'jun)* – opium, dorilar aralashmasidan iborat pasta [2.960]. *Ma'jun* arabchadan olingan so‘z (lekarstvennaya smes – 4. 339); *kuvvet ilâčix* [10.321].

Čurnï (*churni)* – surgi dori, turklar tomonidan qo‘llanadi (4.157). *Qamuγ türlüg otlar iδišči tutar, güvariš ya ma’cun ya čurnï qatar /* Hamma turli dorilarni sharobdor saqlaydi, guvorish yo ma'jun, yo churni aralashtiradi (hozirlaydi) [5. 2448].

Teräŋbin “bo‘shatuvchi, tozalovchi dori” tushunchasini ifodalagan. *Sarïγï küčänmiš bolur aj bögü, özini bošutyu teräŋbin jegü /* Safrosi kuchaygan bo‘ladi ey dono, o‘zini bo‘shatishi, tarangbin iste'mol qilishi kerak [5. 5885]. *Teräŋbin (tarangbin)* – yaproqda paydo bo‘ladigan shira, surgi dori sifatida foydalaniladi.

“Qutadg‘u bilig” bilan bir vaqtda yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” da ham tibbiy terminlar qayd etilgan. Lug‘atda keltirilgan bir qator kasallik nomlari rang bildiruvi so‘zlar asosida yuzaga kelagn. لا ala pes, ola tanli odam (inson tanasida oq dog‘lar paydo bo‘ladigan pes kasalligi). Bu kasallik shunchaki *ala* deb ham atalgan:

الا ala - ola; tanasida oqi bor odam. كشى الاسى اجثن يلقى الاسى تشثين Lug‘atda so‘zning ko‘chma ma'nosi ham izohlangan: kishi alasi ichtin, yilqi alasi tashtin deydilar, ya’ni "Odamning olasi (buzuq fikri) ichida, yilqini tashida, sirtida".

ارنگ *örüng* – yosh bolalarning tirnoqlari yuzida bo‘ladigan oq nuqta. ثرنکی ارنکی *tirinak orungi* – tirnoq oqi deyiladi.

کرکم korkum – za’faron. Yuzning sarg‘ayishi shunday deb yuritilgan. اثرك – etrak - rangi sariq odam (o‘g‘uzcha). اثغاق atg‘aq - qorinda sariq suv yig‘ilish kasalligi; qulanj.

اسرکندی isirkandi – qizilcha toshdi. بشی اسرکندی inson tanasida qizil nuqtalar paydo bo‘lishi. انک aning bashi isirkandi – uzoq vaqt sochini oldirmaganligi sababli paydo bo‘lgan isitma natijasida qizilcha toshishi. Isirkanur - qizilcha toshmoq – isirkanmaq.

Bu misollar “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” asarlarining tibbiy terminlar qayd etilgan eng qadimgi manbalar ekanligini asoslaydi.

“Qutadg‘u bilig” bilan bir vaqtda yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” da ham tibbiy terminlar qayd etilgan. Lug‘atda keltirilgan bir qator kasallik nomlari rang bildiruvi so‘zlar asosida yuzaga kelagn. لا ala pes, ola tanli odam (inson tanasida oq dog‘lar paydo bo‘ladigan pes kasalligi). Bu kasallik shunchaki *ala* deb ham atalgan:

الا ala - ola; tanasida oqi bor odam. کشی الاسی اجثن یلقی الاسی تشثین Lug‘atda so‘zning ko‘chma ma'nosi ham izohlangan: kishi alasi ichtin, yilqi alasi tashtin deydilar, ya’ni "Odamning olasi (buzuq fikri) ichida, yilqini tashida, sirtida".

ارنگ *örüng* – yosh bolalarning tirnoqlari yuzida bo‘ladigan oq nuqta. ثرنکی ارنکی *tirinak orungi* – tirnoq oqi deyiladi.

کرکم korkum – za’faron. Yuzning sarg‘ayishi shunday deb yuritilgan. اثرك – etrak - rangi sariq odam (o‘g‘uzcha). اثغاق atg‘aq - qorinda sariq suv yig‘ilish kasalligi; qulanj.

اسرکندی isirkandi – qizilcha toshdi. بشی اسرکندی inson tanasida qizil nuqtalar paydo bo‘lishi. انک aning bashi isirkandi – uzoq vaqt sochini oldirmaganligi sababli paydo bo‘lgan isitma natijasida qizilcha toshishi. Isirkanur - qizilcha toshmoq – isirkanmaq.

Bu misollar “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” asarlarining tibbiy terminlar qayd etilgan eng qadimgi manbalar ekanligini asoslaydi.

ADABIYOTLAR

1.Amir Abdukadir, Denis Dubrovin, Nurmahamat Amat, Wenxian Liu, Ayshamgul Hasim, Anwar Aikemu, Batur Mamtimin, Halmurat Upur .The origins of Uyghur medicine: Debetes and perspectives.–ScienceDirect. Journal of Traditional Chinese Medical Sciences (2015)2, 217e226.

2.Aybice Tosun, Havva Sinem Ugurlu (2012). The effects of religious culture and ethic knowledge textbooks on domestication in Turkey.–Procedia – SciVerse Science Direct.Social and Behavioral Sciences 46.

3.Baltabayeva A., Gabitov T., Maldubek A., Shamakhay (2016). Saira Spiritual understanding of human rights in muslim culture (The problem of “Ruh” – “Spirit”).–Science Direct. Procedia - Social and Behavioral Sciences 217.

4.Drevnetyurskiy slovar (1969).–L.

5.Yusuf Xos Hojib (2010).Qutadg‘u bilig. I jild. –Toshkent.

6.Karimov N. (1993). “Qutadg‘u bilig”ning topilishi // Fan va turmush. –№ 2.

7.Nuraniye Hidayet Ekrem (2016). Yusuf Has Hâcib Devrinde Kâşgar. Kutadgu Bilig‘in Yazıldığı Çevresel va Bilimsel Arka Plan.Modern Türklük Araştırmaları Dergisi.Cilt 13.–Ankara, 2016.
8.Маллаев Н.М. (1976). Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.:Ўқитувчи.
9.Mehmet Ölmez (2004). Çağdaş türk dillerinde “Kutdgu bilig” çevirileri.–Türk dilleri araştırmaları 14.
10.Reşid Rahmeti Arat (1979). Kutadgu bilig (Indeks).–Istanbul.
11.Robert Dankoff (1983). Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes.–Chicago.

ESKI TURKIY TILDA FRAZEOLOGIK SINONIMLARNING QO‘LLANILISHI
THE USE OF PHRASEOLOGICAL SYNONYMS IN THE OLD TURKIC LANGUAGE

Rashidova Umida Mansurovna
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti
umida_rashidova@bk.ru
Xasanova Madina Aliqul qizi
talaba
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
marjonaorifova05@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Sayfi Saroyi ijodida qo‘llangan iboralarning bugungi kundagi frazemalar bilan sinonimlik xususiyati, ular o‘rtasidagi farqlar va o‘xshash jihatlar to‘g‘risida fikr yuritiladi. Shuningdek, qisman variantlilik va antonimlik xususiyatlari haqida fikrlar bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *sinonimiya, frazeologik sinonimiya, Sayfi Saroyi, “Gulistoni bit-turkiy”, variantlilik, antonimlik.*

Abstract: *This article discusses the synonymity of the expressions used in the works of Sayfi Sarayi with today's idioms, the differences and similarities between them. Also, the thoughts about the features of partial variant and antonymy are stated.*

Key words: *synonymy, phraseological synonymy, Saifi Saroyi, "Gulistoni bit-Turkish", variation, antonymy.*

Sinonimiya til birliklari orasidagi semantik mikrosistemalardan biri bo‘lib, iboralar orasida ham anchagina. Ikki iborani sinonim deyish uchun ular ayni bir ma’noni anglatishi shart. Busiz sinonimiya haqida gapirib bo‘lmaydi. Ayni bir ma’nolilikni teng ma’nolik deb tushunish yaramaydi. Har bir sinonim, shu sinonimiya uyasi uchun umumiy ma’no o‘zanidan tashqari, o‘ziga xos ma’no

qirrasiga ega bo‘ladi [3; 6-b]. Sinonim iboralar leksik tarkibida biror komponent ayni bir so‘z bilan ifodalangan bo‘lishi mumkin. Ammo bunda iboralardagi tarkibidagi boshqa-boshqa so‘z bilan ifodalangan komponentlar sinonim bo‘lmasligi shart. Aks holda bir iboraning variantlariga teng bo‘ladi [3; 6-7]. Shu fikrning isboti sifatida Amir Temur davrida yashab, ijod etgan S.Saroyi “Gulistoni bit turkiy” asarida keltirilgan misollar orqali ko‘rib chiqamiz: *Mahbub muhabbati bilan giriftor bo‘lub, ko‘p turli* ***javrlar chekib****, farovon jafolarg‘a tahammul qilur edi. Bo‘lusar ul yaqinda elga muhtoj,* ***Chekib*** *iflos alindan ko‘b* ***mashaqqat****. Ey ota, bali,* ***ranj chekmayin*** *ganj hosil bo‘lmas. Faqir yostuqi ustuna kelib aytti: «...men yayog‘ yurub,* ***zahmat chekib*** *o‘lmadim; dag‘i sen teva ustunda o‘turub o‘ldung».* Javr chekmoq, mashaqqat chekmoq, ranj chekmoq, zahmat chekmoq frazemalari bugungi kunda faol qo‘llanayotgan azob chekmoq iborasining variantlari hisoblanadi: *Ko‘zlarimiz xira tortib, tizzalarimiz og‘riqdan* ***azob chekardi***. [6; 56]. *“*O‘zbek tili sinonimlarining o‘quv lug‘ati”da azob, jabr, ranj, zahmat so‘zlari o‘zaro sinonim ekanligi ko‘rsatilgan [1; 189]. Mashaqqat so‘zi esa O‘TILda qattiq qiyinchilik, og‘irchilik, zahmat ma’nolarini anglatishi ifodalangan. Demak, bu so‘z ham yuqoridagi so‘zlar sinonimlari qatoriga kiradi.

Hozirda badiiy asarlar tilida va so‘zlashuvda keng qo‘llanilayotgan *joni halqumiga kelmoq* iborasiga O‘TFLda quyidagicha ta’rif berilgan: 1) o‘lar holatga yetmoq 2) chidami tugab yashashdan bezor bo‘lmoq. Aslida bu ibora ancha qadimiyroq. S.Saroyi “Gulistoni bit-turkiy” asarida joni burnina kelmoq frazemasi keltirilgan: *Bir kun bir kecha suv ichinda* ***joni burnina yetib*** *yoqag‘a chiqdi.* Ayni damda biz qo‘llayotgan joni *halqumiga kelmoq* iborasi shu iboraning davrlar o‘tishi natijasida o‘zgargan shakli bo‘lishi ham mumkin. Ammo o‘sha davrda qo‘llangan *joni burnina yetmoq* iborasi hozirgi shaklidan ko‘ra ancha ta’sirliroq bo‘lgan, yan’i *joni burniga yetmoq* tarzida kelishi balki o‘sha davrdagi zamona qiyinchiliklari natijasida shunday ko‘rinishda qo‘llangandir. *Joni halqumiga kelmoq* esa yashashdan bezor bo‘lish darajasini *joni burnina yetmoq* iborasidan ko‘ra kamroq ifodalaydi. Bundan tashqari Xorazmiy ijodida *jona kelmoq* iborasi ham mavjud bo‘lib, uning ma’nosi O‘TFLda quyidagicha izohlangan: azobning haddan oshishi natijasida xunob bo‘lmoq, o‘lar holatga kelmoq. *Umr mehnat bila poyona keldi, Ko‘ngul javrung alindin* ***jona keldi*** [Muhabbatnoma].

Joni halak iborasi badiiy asarlarda, balki nutqimizda ham unumli foydalaniladigan *halovati yo‘q* ma’nosini ifodalashda foydalaniladigan frazema hisoblanadi. Halovatsizlik ayni damda paydo bo‘lgan tuyg‘u emas. XIV asrda halovati yoqlik, halovatsizlik ma’nosi beruvchi ne kunduz sabri bor edi, ne kecha qarori iborasi ishlatilgan. S.Saroyi ijodidan dalil keltiramiz: *Og‘zi taomdan,* ***ko‘zi uyqudan kesilib****,* ***ne kunduz sabri bor edi, ne kecha qarori***. Bu yerda fe’l ibora va sifat ibora yonma-yon kelishi natijasida ma’no yanada kuchaygan. Biri fe’l yana biri sifat ibora bo‘lishiga qaramasdan ularni umumiy ma’no halovatsizlik birlashtirib turibdi. *Ko‘zi uyqudan kesilmoq* – halovatsiz bo‘lmoq, *ne kunduz sabri bor edi, ne kecha qarori* esa *halovati yo‘q* ma’nosini ifodalamoqda. Ayni shu ma’noni beruvchi frazemani S.Saroyi zamondoshi bo‘lgan Mavlono Is’hoq ijodida ham uchratishimiz mumkin: *Maningtek necha oshiqlar sening husning xayolinda Boshi yostuqqa tegmagay,* ***to‘shak ham ko‘rmagay yoni****. Yoni ham to‘shak*

ko‘rmaslik bu uyqusi kelmaydigan insonlarga ishlatiladigan. Uyqusizlik esa ko‘proq huzur-halovati yo‘qolgan insonlarda bo‘ladi.

Kibrga berilgan, ko‘rib ko‘rmaslikka oladigan kishilarga nisbatan ko‘zini *yog‘ bosmoq, ko‘zini shira bosmoq* kabi frazemalarning nutqimizda va ijodkor yozuvchi, shoirlarimiz asarlarida ishlatilganligining guvohi bo‘lamiz. S.Saroyi “Gulistoni bit-turkiy” asarida qo‘llangan *ko‘zina kibr yo‘l bog‘lamoq* iborasi o‘z tarkibida *ko‘z* komponenti qatnashganligi jihatidan bugungi kundagi sinonimiga o‘xshasa, *yog‘, shira* komponenti *kibr* so‘zi bilan o‘z o‘rnini o‘zgartirganligi jihatidan farq qiladi. Ijodkor asarida qo‘llangan bu ibora ko‘ziga tog‘ridan to‘g‘ri kibr to‘lgan shaklida ifodalagani sababli bu iboraning ma’nosini tushunishda qiyinchilikka duch kelmaymiz: *O‘zindan mudda’i g‘ayrin ko‘ra olmas*, ***Ko‘zina kibr chun bog‘lab turur yo‘l.*** Hozirgi kundagi sinonimiga misol: *E, ko‘rishmaymizmi mundoq! Ko‘zingizni yog‘ bosibdi-da.* [P. Qodirov. Uch ildiz].

Ko‘z komponentli iboralar S.Saroyi ijodida faol qo‘llangan. Masalan, *1. Ul ayyomda Hind iqlimindan bir hoziq hakim kelib, iloj qilib, ko‘zsuzlar* ***ko‘zun ochar*** *edi; 2. Chekib yo, otting o‘q dushman yuzina,* ***Ko‘zung och****, o‘qina qarshi o‘turdung.* “Gulistoni bit-turkiy” asarida qo‘llangan ushbu misollardan ko‘rishimiz mumkinki, ushbu ko‘zun ochmoq frazemasi omonim xususiyatga ega. O‘TFLda keltirilishicha bu iboralarning birinchi ma’nosi ko‘z nurini qaytarmoq, ikkinchisi hushyor bo‘lmoq degan ma’noni anglatishi keltirilgan. Hozirda ham *ko‘zun ochmoq* iborasiga shakl jihatdan o‘shaydigan *ko‘zini ochmoq* iborasi mavjud. *Ko‘zun ochmoq* iborasi yillar o‘tishi natijasida tarkibidagi otning egalik-kelishik kategoriyalari o‘zgarishi natijasida ma’nosi va shakli bir-biriga juda yaqin bo‘lgan ko‘zini ochmoq iborasiga aylanib qolgan: *Ayni shu voqea nemis jamiyatining* ***ko‘zini ochdi****, desak xato bo‘lmas.* [OAB (02.01.2024)]. Bunda qo‘llangan iboraning izohi O‘TFLda hushyoq qilmoq, yaxshi-yomonni tushunadigan qilmoq shaklida berilgan. Ko‘zun ochmoq iborasi hozirda faol qo‘llanishda bo‘lgan ko‘zini ochmoq iborasining tarixiy variant desak ham bo‘laveradi. Bundan tashqari, *ko‘z qo‘yib, quloq qo‘ymoq* iborasi ham ijodkor asarida qo‘llangan va yuqorida qo‘llangan iboraning ikkinchi ma’nosiga sinonim bo‘la oladi. O‘TFLda bu iboraga *astoyidil, kirishmoq, hushyor bo‘lmoq* deb izoh berilgan. Qo‘llanish hajmi va ma’no jihatdan ham olib qaraydigan bo‘lsak, bu frazemaning ta’sir kuchi ko‘proq: *..xizmatka mulozim dag‘i farmonga* ***ko‘z tikib, quloq qo‘yub turur****.* Bunday sinonimlarning qo‘llanilganligi S.Saroyi ijodida iboralar keng o‘rin tutganligidan dalolat beradi.

Xulosa shuki, XIV asrda yaratilgan bo‘lishiga qaramasdan S.Saroyi ijodidagi ba’zi bir iboralar hozirgi kunda qo‘llanilayotgan frazemalarga juda o‘xshash, ba’zi birlari esa umuman boshqacha ko‘rinishga ega. O‘sha davrda ishlatilgan bir iboraning sinonimlari hozir ishlatilayotgan sinonimlardan ham ko‘proq bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Kelgusi ishlarimizda mazkur mavzuni chuqurroq ochib berishga harakat qilamiz.

ADABIYOTLAR

1. H. Dadaboyev., M. Abjalova., U.Rashidova. O‘zbek tili sinonimlarining o‘quv lug‘ati. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – B. 810.

2. S.Saroyi. Gulistoni bit-turkiy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986. – B. 164
3. Sh. Rahmatullayev. O‘zbek tili izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent, “O‘qituvchi”, 1978. – B. 407
4. Sh. Rahmatullayev., N.Mahmudov., Z.Xolmanova., I. O‘razova., K.Rixsiyeva. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent, 2022. – B.636
5. O‘zbek tili izohli lug‘ati. II tom. – Toshkent: 1976.
6. Xolid Husayniy. Tog‘lar ham sado berdi. –T., 2021. 240 b.

JAHON TILSHUNOSLIGIDA SEMANTIKAGA OID TADQIQOTLAR
RESEARCH ON SEMANTICS IN WORLD LINGUISTICS

Rixsiyeva Kamola
PhD, katta o‘qituvchisi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
krikhsiyeva85@mail.ru
ORCID: 0000-0001-6965-3067

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jahon tilshunosligidagi semantika sohasiga oid tadqiqotlar bayon qilingan. Ayrim lug‘aviy birliklar tushuncha bildirishi, ular to‘liq gaplar va ularning qo‘shilmalari orqali ham ifodalanishi mumkin ekanligi qayd etilgan. Semantikaning o‘rganish obyekti, asosan, to‘liq, mustaqil ma’noli so‘zlar va gaplarning ma’nolar tizimidan iborat ekanligi ta’kidlangan. Keyingi yillarda kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika doirasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlardagi semantika masalasining yoritilishi tahlil qilingan.*
Kalit so‘zlar: *semantika, sema, tushuncha, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika.*

Annotation: *This article describes researches related to the field of semantics in world linguistics. It is noted that some lexical units express concepts, and they can be expressed through complete sentences and their combinations. It is noted that the object of study of semantics consists mainly of the system of meanings of words and sentences with a complete, independent meaning. In recent years, the coverage of the issue of semantics in the research carried out within the framework of cognitive linguistics and pragmalinguistics has been analyzed.*
Key words: *semantics, semantics, understanding, cognitive linguistics, pragmalinguistics.*

Semantika tilshunoslikning alohida mustaqil sohasi hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda, terminologik lug‘atlarda semantikaning ilmiy tavsifi keltirilgan: “Semantika yunoncha sema so‘zidan olingan bo‘lib, til birliklarining mazmuniy, ma’no tomonini ifoda etadi” [Hojiyev, 2002: 87]. Ilmiy-ommabop lug‘atlarda semantikaga keng ta’rif berilgan: Semantika 1) til yoki uning biron bir birligi (so‘z,

so‘zning grammatik shakli, frazeologizm, so‘z birikmasi, gap) orqali ifodalanadigan butun mazmun, ma’no, axborot; 2) turli til birliklarining ma’noviy tomonini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi; semasiologiya. Keltirilgan izohda semantikaga oid ikki tushuncha muhim o‘rin tutadi: birinchisi, muayyan til birligiga xos “ma’no” tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisi, til birligining ma’no tomonini tadqiq qiluvchi tilshunoslik sohasini anglatadi. Ayrim lug‘aviy birliklar tushuncha bildirishi, bu tushunchalar to‘liq gaplar va ularning qo‘shilmalari orqali ham ifodalanishi qayd etilgan. Semantikaning o‘rganish obyekti, asosan, to‘liq, mustaqil ma’noli so‘zlar va gaplarning ma’nolar tizimidan iborat ekanligi ta’kidlangan. Keyingi yillarda kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika doirasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlardan semantikaning faqat mustaqil ma’noli so‘zlar va gaplarni emas, balki morfologik shakllar va yordamchi so‘zlar mazmunini ham qamrab olishi ma’lum bo‘ladi.

“Semantika” termini fransuz tilshunosi Breal tomonidan ilmiy iste’molga kiritildi, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida semantika mustaqil soha sifatida rivojlandi. Semantika bir necha tarixiy taraqqiyot bosqichlaridan o‘tdi, hozirgi kunda rivojlangan jamiyat axborot texnologiyalarida ham qo‘llanmoqda. Semantikaning ildizlari qadimgi davrlar falsafasi negiziga borib taqaladi. Lingvistik birliklar ma’nosini tadqiq etish bundan bir necha yuz yillar oldin ham qadimgi Xitoyda er.avv. V – III asrlarda, qadimgi Gretsiyada va undan keyin o‘rta asr Yevropa an’analarida, so‘ngra esa Uyg‘onish davri grammatikachilari va faylasuflari tomonidan amalga oshirilgan [Jerebilo, 2006: 17-21].

Muayyan vaziyatlarda so‘z ma’nolarining o‘zgarishi, tafakkurning tilda aks etishi, tafakkur va til taraqqiyoti muammolari XVII–XVIII asrlar falsafiy masalalari qatorida tilga olingan. “Ma’noni o‘rganish tarixi antik davrlardan boshlanadi. U davrlarda ma’noga falsafiy nuqtayi nazardan yondashilgan. Qadimgi Gretsiyada so‘z va u nomlayotgan narsa tabiatan bog‘liqmi yoki nom va ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlik shartlimi, degan masala ko‘ndalang qo‘yilgan. Ushbu faktlarga asoslansak, semasiologiya antik davrlarda paydo bo‘lgan, deya olamiz. Lekin bu davrlardagi ma’noshunoslik tilshunoslik emas, balki falsafaning tarkibiy qismi sifatida shakllana boshlagan [Hakimova, 2008; 5]. Semantika haqidagi dastlabki qarashlar semiotika va mantiq doirasida bo‘lgan. Semantikanning keyingi taraqqiyotida Ch.Pirs, F.de Sossyur va Ch.Morrisning qarashlari alohida ahamiyatga ega. G.Frege, B.Rassel, A.Tarskiy, R.Karnap va boshqa olimlarning tadqiqotlarida semantika masalasi mantiq va tafakkur masalasiga aloqadorlikda yoritilgan.

XIX asrga kelib semantikaga oid ilmiy qarashlar tizimli ravishda umumlashtirildi, etimologiya sohasida bir so‘zdan boshqa bir so‘zning yasalishi, so‘z ma’nosidagi o‘zgarishlarni aniqlash va tahlil qilish talabidan kelib chiqib, semantika masalasiga alohida e’tibor qaratila boshladi. XIX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikning tabiiy fanlar bilan aloqasi, integrativ sohalarning yuzaga kelishi, tilning fonologiya tizimi tahlili bilan bir qatorda nutqning psixologik xususiyatlariga qiziqishning ortishi semantikaning so‘z ma’nolaridagi o‘zgarishlarni tadqiq qiluvchi soha sifatidagi taraqqiyotini ta’minladi.

Semantika lingvistik soha sifatida o‘z tadqiq obyektiga ega. Semantika va

uning masalalari doirasida markaziy o‘rinni tilning lug‘aviy birligi egallaydi. Bu esa semantikaning bir qadar murakkab jarayonlar tahliliga aloqadoriligidan dalolat beradi. Chunki tilning lug‘aviy birligi bo‘lgan so‘z, bir tomondan, tushuncha ifodasi sifatida qaralsa, boshqa tomondan esa grammatik, pragmatik, kognitiv omillar bilan aloqadordir. Lingvistik semantikaning asosiy vazifalaridan biri nolisoniy voqelikning so‘z ma’nosida qanday aks etayotganligi va o‘zgarayotganligini aniqlashdan iboratdir [Zolotaryova, 2003: 10]. Semantika va uning masalasini belgilash, so‘zlarning semantik strukturasini baholashda lisoniy va nolisoniy omillarga tayanish kerak bo‘ladi.

Semantika boshqa fan sohalari kabi, o‘z tadqiqot predmetiga ega. Biroq bu predmetni aniqlash oson emas. Predmetni aniqlashtirishdagi har xilliklar tufayli semantika va boshqa lingvistik fanlar, xususan, semantika va pragmatika o‘rtasidagi chegaralarni o‘rnatishda ham har xillik yuzaga keladi. Shuning uchun semantikaning predmetini belgilash alohida mas’uliyat bilan yondashishni taqozo qiladi [Kobozeva, 2000: 10].

Ma’lumki, ma’no va uning turlari va tiplari, tarkibi va ko‘lami, ifodalanish vosita va omillari har xil yondashuvni talab etadi. Semantika ma’no ko‘rinishlarini tahlil qilishda o‘ziga xos qonuniyatlarga asoslanadi. Semantika tahlil jarayonida til birliklarining propozitsiyasini, diktum va moduslarini qamrab oladi. “Lingvistik semantika–so‘zlovchining haqiqatlarni, his-tuyg‘ularini, niyatlarini va tasavvur mahsulini boshqa so‘zlovchilarga yetkazish imkonini beradigan va tilni biladigan har qanday so‘zlovchining bilimlarini tushuntirishga urinishdir... ” [Charles, 1998].

Semantika leksik ma’no haqidagi fan sifatida shakllanib, leksik ma’no bilan bog‘liq semantik taraqqiyot, ma’no kengayishi, torayishi, ixtisoslashishi, uzual va okkazional ma’no, bosh va hosila ma’no, sinonimiya, antonimiya, polisemiya kabi semantik hodisalar doirasidagi masalalar tadqiqi bilan shug‘ullanuvchi lingvistik soha cifatida tavsiflangan. Keyingi yillarda semantik tahlillarda lug‘aviy ma’noga bog‘liq ravishda grammatik ma’nolar ham qamrab olinmoqda.

Semantik taraqqiyotda semantik maydon, valentlik, milliy xususiyatlar masalasi ham alohida o‘rin tutishi tadqiqotlarda ta’kidlangan. Semantikaga doir izlanishlarning aksariyati til lug‘aviy birliklarining mazmuniy aloqadorligiga asoslangan semantik maydon tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlardir.

So‘zni semantik maydonlarga ajratib tadqiq etish 1930-yillarda nemis tilshunosi Y.Trir tomonidan ilgari surilgan edi. Bunda u “tushuncha maydoni”dan kelib chiqib fikr yuritdi. Uning ta’biricha, har bir so‘z bir “tushuncha maydoni”ga kiradi va hech biri oraliq holatida qolmaydi. Shuningdek, so‘zlar bir-biri bilan tutashmaydi. So‘z ma’nosining tarixiy taraqqiyoti o‘zgarmas holda tuzilgan maydonning qayta qismlarga bo‘linishidir.

Y.Trirning semantik maydonlar haqidagi nazariyasini uning vatandoshi L.Vaysgerber davom ettirdi. Uning fikricha, til obyektiv borliq bilan kishilik ongi o‘rtasidagi oraliq olamdir. Shuning uchun xam, turli xalqlar tashqi obyektiv borliqni turli til vositasida turlicha tushuntiradilar. So‘zning ma’nosi shu so‘zning qaysi so‘zlar guruhiga kirishi, ya’ni qaysi maydonda ekanligiga qarab belgilanadi.

G.Shchur olib borgan 70 ga yaqin ilmiy ishlarning aksariyati semantik maydonlar nazariyasiga bag‘ishlagan. Bu sohada u tilning barcha sohalaridagi

semantik maydon nazariyasini tahlil etib beradi [Shur, 1974]. Uning ayniqsa, semantika, semantik taraqqiyot doirasidagi maydon nazariyasi qimmatli manba hisoblanadi.

O‘tgan asrning 40-yillarida so‘zlarni semantik maydonlarga ajratishning yangi metodi yuzaga keldi. Bu Praga maktabi tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, u differensial-semantik tahlil etish deb nomlandi [Zasorina, 1974: 115]. Bu metod asosida so‘z leksik ma’nosi semema deb olinib, komponentlari sema deb qaraladi. Leksema sememalari umumlashtiruvchi, ya’ni arxisemaga ko‘ra bir semantik maydonni tashkil qiladi. Bu semantik maydon maydonchalarga, ya’ni guruhlarga bo‘linib, ular integral semasi asosida o‘zaro birlashadi. Semantik maydonga kiruvchi har bir leksema sememasi differen¬sial semasiga ko‘ra boshqa semalardan farqlanadi. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, dastlab semantik maydonlar mantiqiy-semantik jihatdan ajratilgan bo‘lsa, bu metodga ko‘ra maydonlar lingvistik-semantik jihatdan hosil qilinadi.

So‘z semantik maydonlarini differensial-semantik tahlil etish metodi dastlab Praga maktabidan kelib chiqqan bo‘lsa ham, uning keng yoyilishi daniyalik L.Yelmslevning Praga maktabi to‘plamida 1943 yil nashr etilgan maqolasi bilan bog‘liq [Yelmslev, 1960]. Biroq bu metod dastlabki davrda juda tor doirada: qarindosh-urug‘chilik, jonivor nomlari, harbiy atamalar va ba’zi bir ixtisosga doir terminlar semantik maydonini tahlil qilish uchun qo‘llangan edi, bunda ular ayrim terminlarni differensiatsiya qilish uchun foydalanganlar.

XX asrning 50-yillarida yuzaga kelgan semantik tadqiqotlar V.Zveginsev nomi bilan bog‘liq. V.Zveginsev “Semasiologiya” nomli monografiyasida umumiy semasiologiyaning mazmunini yoritdi. Olim o‘z davrigacha ma’lum bo‘lgan ilmiy asarlarni talqin qildi va semasiologiyaning asosiy masalalariga aniqlik kiritdi. Leksik ma’no, ma’no taraqqiyoti, ma’no miqdoriga ko‘ra so‘z tiplari, ma’nolarning paradigmatik munosabatlariga oid fikr-mulohazalarini bayon etdi [Yelmslev, 1960: 125].

XX acrning 60-yillari oxiriga kelib differensial belgilarning an’anaviy nazariyasiga aniqlik kiritildi. Bu I.Tolstoy, D.Shmelev, Yu.Nayda kabi tadqiqotchilarning ishlarida o‘z aksini topgan. XX asrning ikkinchi yarmida D.Shmelevning ilmiy izlanishlari rus tilshunosligidagi semantik tadqiqotlarning rivojlanishiga hissa qo‘shdi.

Shundan keyin sememalarni iyerarxik tartibda tuzish g‘oyasi muhokama etila boshlandi. Bunda B.Pote, L.Xeller bilan I.Makris, N.Tolstoy, V.Gak kabi tilshunoslarning ishlarini hisobda tutish joizdir. Ayniqsa, B.Pote va V.Gaklarning asarlarida ilgari surilgan masalalar diqqatga sazovor bo‘lib, sememalarni iyerarxik tartibda tuzish uchun komponentlar arxisema, integral sema, differensial sema, potensial semalarga ajratiladi va shularga asoslanishi lozimligi ta’kidlanadi.

Umuman, so‘z semantikasini lingvistik-semantik metod bilan o‘rganish so‘z semantik maydonini lingvistik tadqiq etish imkonini berdi. Bu semantik maydonning tarkibiy pog‘onalarini nomlash ularning sememalari taraqqiyoti iyerarxik tizimini o‘rganish imkonini yaratdi. Shunga asoslanib tilshunoslikda bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Masalan, rus tilshunosligida O.Seliverstovaning ko‘p ma’noli so‘zlarning komponent tahliliga, L.Vasilevning

ruscha fe’llar semantikasiga, V.Ibragimovaning ruscha yo‘nalma harakat fe’llari seman¬tikasiga bag‘ishlangan monografiyalari yuzaga keldi. Bulardan birinchisi ko‘proq so‘z semantik taraqqiyotini nazarda tutsa ham, qolgan ikkitasi fe’l semantik maydonlari va ular tarkibi tahliliga qaratilgan tadqiqot ishlaridir.

L.Novikov semantika masalalari, semantika vazifalari, lug‘aviy birliklarga xos leksik-semantik tizim, leksik ma’no va uning semantik tarkibi, tahlili haqida izlanishlar olib bordi.

I.Kobozeva semantika haqida fikr yuritar ekan, uning boshqa fan sohalari kabi, o‘z o‘rganish predmetiga egaligini ta’kidlaydi. Biroq bu predmetni aniqlash oson emasligini qayd etadi.

Semantika til birliklari ma’nosi, mazmuni, taraqqiyotiga doir masalalarni tahlil qiluvchi tilshunoslik bo‘limidir. Semantika, asosan, lug‘aviy birliklar ma’no tahliliga oid deb qaralgan bo‘lsa-da, keyingi yillarda mazkur sohaning tahlil doirasi yanada kengaydi. Bugungi kunda semantika til birliklarining belgi xususiyatlaridan tortib grammatik shakllar orqali ifodalagan ma’nosigacha bo‘lgan tahlillarni o‘z ichiga oladi.

Semantik tahlillar kognitiv bilimsiz amalga oshmaydi. Kognitiv tilshunoslikning asosida til va tafakkur munosabati yotadi. Kognitiv tilshunoslik til hodisalarida, nutqiy jarayonlarda ong va tafakkurning belgilovchi o‘rnini ko‘rsatadigan, nutqning murakkab ijtimoiy-fiziologik hodisa sifatidagi belgilariga asoslanadigan, voqelikni til egasi talqini asosida aks ettiradigan yo‘nalish hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik masalalari tadqiqotlarda yoritilgan.

Semantika qadimiy, shu bilan birga zamonaviy soha sifatida rivoj topmoqda. Sohaning tarixiy ildizlari falsafa, mantiq bilan tutashgan bo‘lsa, bugungi yutuqlari axborot texnologiyalari va kompyuter sohalariga bog‘lanadi. Kompyuter lingvistikasida qo‘llanayotgan sentiment tahlil, semantik to‘r metodlari, tezaurus lug‘atlar bevosita semantik tahlillarga tayanadi.

Semantikaga doir tadqiqotlar til birliklarning axborot-kommunikativ, emotsional-ekspressiv funksiyalarini tahlil qilishda, til egalarining olamni idrok etish, borliq belgilarini o‘zlashtirish xususiyatlarini izohlashda ahamiyatlidir. Bir so‘z etimologiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar leksema genezisini yoritishda, ijtimoiy muhit, tarixiy voqelik o‘zgarishi so‘zlarning qo‘llanish darajasi va ma’no ko‘lamiga ta’sir ko‘rsatishiga oid muhim xulosalarni beradi.

ADABIYOTLAR

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Bill,1981.
2. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. I. – М.: Радуга, 1960.
3. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. – М.: ВШ. 1974.
4. Ибрагимова В.Л. Семантика русского глагола. – Уфа: Изд. БУ, 1988.
5. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. –М: Эдиториал УСС, 2000.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск.: ТетраСистемс., 2008.
7. Новиков Л.А. Семантика русского языка. –М.,1982.
8. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов. – М.: Наука, 1975.

9. Толстой Н.И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии//Славянское языкознание. – М.: Наука. 1968.
10. Шмелев Д.Н. Очерки по русской семасиологии. –М.,1964.
11. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. – М.: Наука. 1974.

“JON” YADROLI AYRIM FRAZEMALARNING ETIMOLOGIK TAHLILI
(Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi frazemalar misolida)

ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF SOME PHRASES WITH A NUCLEAR “SOUL”
(As an example of phrases from Navoi's “Layli and Majnun” epic)

O‘razova Iqbol Abdikarimovna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *“Jon” yadroli frazemalar tildagi eng faol birliklar bo‘lib, bu leksema bilan bog‘liq frazemalar shakllanishi tilimizning qadim tarixiga borib taqaladi. Ushbu maqolada “jon” leksemasining ifodalagan ma’nosi va birlikning xalqimiz lisoniy olamidagi tasviri muhokama qilinadi. Leksema yordamida hosil qilingan ayrim frazemalarning etimologik tahlili olib boriladi.*
Kalit so‘zlari: *frazema, leksema, semema, sema, mumtoz adabiyot, folklor, mifologiya, obraz.*

Annotation: *phrasemes with the core "Jon" are the most active units in the language, and the formation of phrases related to this lexeme goes back to the ancient history of our language. This article discusses the meaning of the lexeme "soul" and the image of unity in the linguistic world of our people. An etymological analysis of some phrases formed using lexemes is carried out.*
Key words: *phrase, lexeme, sememe, sema, classical literature, folklore, mythology.*

Hayot, o‘lim va jon haqidagi tushunchalar dunyo xalqlarida bir-biridan farqli bo‘lib, buni shu xalqlarning madaniyati, tasavvurlari va diniy qarashlarning turlichaligi bilan izohlash mumkin. Insoniyat o‘zi uchun mavhum bo‘lgan masalalar yechimini diniy ta’limotlarga tayanib anglashga harakat qilishi natijasida bu boradagi farqli qarashlar yuzaga kelgan. Chunonchi, xristian dinining Muqaddas kitobida “ibroniycha “néfesh” “jon” deb tarjima qilinadi va ibroniycha so‘z tom ma’noda “nafas olayotgan mavjudotni” anglatib, inson yoki hayvonni bildiradi, u o‘limdan keyin tananing ichida yashaydigan biron nima emas. Muqaddas Kitobdagi dalillar yordamida insonning joni uning o‘zini anglatishi aytib o‘tilgan. Shuningdek, Muqaddas Kitobda “jon” so‘zi “hayot” so‘zining sinonimi sifatida ishlatilib, Muqaddas Kitob oyatlarida jon o‘lishi haqida aytilgan [https://www.jw.org/uz-cyrl/].

Dunyo ilm-fani uchun beshik bo‘lgan yunon falsafasida “koinotning yoppasiga jonliligi g‘oyasi (gilozoizm) odamiy jon haqidagi ta’limotning asosi bo‘ldi (Platon, neoplatonizm). Aristotel uni tirik tanadan ajralmaydigan, faol maqsadga muvofiq ibtido (“shakl”) deb bilgan. Panteistik qarashlarda u yagona ruhiy sustansiyaning alohida ko‘rinishi sanaladi. Dekartning dualistik metafizikasi jon va tanni ikki mustaqil substansiyaga ajratadi” [O‘ME, III, 623]. Epikurning fikricha, jon moddiy, tana bilan bog‘liq, tana o‘lishi bilan u ham o‘ladi [https://uzpedia.uz/pedia/epikur]. “Hozirgi zamon psixologiyasida jon g‘ayrishuuriylikni bildiradigan tushuncha sifatida ishlatiladi” [O‘ME, III, 623].

Turkiylarda “bu tushuncha tarixan o‘zgarib turgan. Kelib chiqishi inson va hayvon tanasida yashaydigan, uyqu vaqtida yoki o‘lgan vaqtda tanadan chiqib ketadigan alohida kuch haqidagi ibtidoiy tasavvurlarga borib taqaladi. Ibtidoiy odamlarning tasavvurida jon qandaydir moddiy narsa (soya, qon, nafas) deb qaralgan. Diniy tushunchalarga ko‘ra, jon – qandaydir jismsiz, o‘lmaydigan, tanadan mustaqil holda yashay oladigan nomoddiy kuchdir. Kishi tanida bo‘lganda unga hayot baxsh etadi, u hech qachon o‘lmaydi, uni Xudo ato qiladi va Xudo qaytib oladi. So‘ng narigi dunyoda abadiy yashaydi. Tush ko‘rish ham jonning tanadan vaqtincha ko‘chishi bilan izohlanadi [O‘ME, III, 623].

U haqidagi fikrlar Sharq falsafasida ham keng tarqalgan. Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd ta’limotlarida u inson tanasi bilan uzviy bog‘liq holda talqin etilgan. Forobiy uni tanadan mustaqil ajratib qo‘yishni, uni tanadan tanaga ko‘chib yuradi, degan ta’limotni tanqid qildi [O‘ME, III, 623].

Najmiddin Komilov fikricha, “Hozir biz jonni tanadan ajratib tasavvur qilolmaymiz. Jon, ya’ni tiriklik materiyaning oliy darajada uyushgan shakli bo‘lmish biologik hayotning (demak inson vujudining ham) xususiyati deb qaraymiz. Qadimgilar esa, jon boshqa, tana-jism boshqa deb tushunganlar. Boz ustiga, ularning tasavvuricha, jon, ruh — oliy ne’mat, birlamchi borliq bo‘lib, jism quyi xayulo – to‘rt unsurdan tarkib topgan bir qolip. Agar jon bo‘lmasa, vujud o‘zicha yashay olmaydi, dunyo timsoli bo‘lgan bu “vayrona”ni jon obod qilishi mumkin [Komilov N. http://adabiyot.islamonline.uz/uzbek/mumoz/navoiy/365-jon-janon.html].

“Xalqimizning mifologik tasavvurlari asosida yuzaga kelgan epik motivlar va obrazlar silsilasidan ijodiy foydalanish o‘zbek mumtoz adabiyotida ham o‘ziga xos badiiy an‘ana bo‘lib kelgan. Xususan, ulug‘ shoir Alisher Navoiy asarlarida genetik ildizlari o‘zbek mifologiyasining qadimiy qatlamlariga borib taqaluvchi poetik timsollar va obrazlar silsilasining butun bir tizimi mavjud” [O‘rayeva 2024: 20]. Qadimgi turkiy qavmlarning mifologik qarashlari va e’tiqodiy ishonchlariga borib taqaluvchi mifologizmlardan shoir asarlarida keng qo‘llanilgan. *To‘qqiz falak, yada toshi, hayot daraxti, jon qushi, hayot suvi* kabi poetik timsollarning asotiriy zamini bevosita qadimgi turkiy mifologiyadadir

Bilamizki, “jon” leksemasi o‘zbek tili faol leksik qatlamga mansub. “Jon” birligining lug‘atlardagi izohiga diqqat qaratsak, bu borada leksemadagi semantik kengayishni ko‘rish mumkin. “Qadimgi turkiy lug‘at”da “jon” leksemasi forscha o‘zlashma sifatida “ko‘ngil, ruh; hayot” ma’nolarida izohlangan [DTS, 1969, 640] va leksema bilan bog‘liq to‘rtta frazema berilgan. Izohli lug‘atda esa “ruh; hayot”

sememalari bilan birga “kuch-quvvat” sememasi ham berilgan [O‘TIL, 2022, II: 672] va “jon” leksemasi bilan shakllangan 32 ta frazema izohlangan [O‘TIL, 2022, II: 672-676]. Qiyos sifatida aytish mumkinki, Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” asarida 14 ta [O‘razova, 2023, 177-178], Boburning “Boburnoma” hasbi holida 16 ta “jon” yadroli frazema qo‘llangan [O‘razova, 2024, 258].

Navoiy asarlarida ham ushbu leksemasi bilan shakllangan frazeologik birliklar faol qo‘llangan bo‘lib, “Layli va Majnun” dostonida “jon” yadroli 35 ta frazema aniqlandi.

Dostonda “jon” yadroli 18 ta frazema “**o‘lim**” semasini ifodalashga xizmat qilgan: *fidayi ǯan, ǯan ber= I, ǯan čïq=/ ǯanï čïq=, ǯan naqdïn al=, ǯan qolğa tut=, ǯan qušï uč=, ǯan tarki, ǯan tarkini et=, ǯandin ajïr=, ǯandïn keč=, ǯandïn mehr kötär=, ǯanïğa jet=, ǯandïn toj=, ǯanïdïn keč=, ǯanïğa sadqa , ǯanïn fida(si) qïl=, ǯanïn al=, ǯanlar qurbanï qïl=.* Ushbu frazemalar jon leksemasidagi “hayot” sememasi asosida shakllangan bo‘lib, ular uchun integral sema “o‘lim” semasidir. Bu frazemalar evfemistik xarakterga ega bo‘lib, ajdodlarimizning ibtidoiy tasavvuri bilan bog‘liqdir. “Qadimgi insonlar o‘lim hodisasidan cho‘chiganlari tufayli unga aloqador atributlarning nomini ochiq aytishdan qo‘rqqanlar. Ibtidoiy insonlar animistik tasavvurlarga asoslanib, o‘limni jonli, eshituvchi va yuruvchi mifik mavjudot sifatida tasavvur qilganlar. Shuning uchun imkon qadar uni shartli yashirin nutq asosida ifodalashga harakat qilganlar” [O‘rayeva, 2024: 59-60]. *Ǯan ber= I, ǯan čïq=/ ǯanï čïq=, ǯan qušï uč=, ǯan tärkini et=* frazemalari “o‘lmoq” ma’nosini anglatib, asarda sinonim sifatida qo‘llangan va tabiiy o‘lim holatini ifodalashga xizmat qilgan: *Ǯanïn Maǯnun sözidä berdi, Härgiz Layli degil joq erdi (LM, 297). Ul nav’ jïqïldï tartïban ah Kim, ǯanï degilki čïqtï nagah. (LM, 94). Ǯazm ettiki ketmägi keräkdür, Ǯan tärkini etmägi keräkdür (LM, 294).*

*Ǯan tärki, ǯan ber= I, ǯan čïq=/ ǯanï čïq=, ǯan tärkini et=*frazemalari jonning o‘lmasligi, tanadan alohida shaklda jon barhayot yashashi mumkinligi, u dunyoning borligi haqidagi tasavvurlar mahsuli o‘laroq yuzaga kelgan. Frazemalarning shakllanishi islomgacha bo‘lgan qarashlar mahsuli bo‘lib, bu qarashlarning ayrim jihatlari islom dinidagi qarashlar bilan hamohang ekani sabab qo‘llanishi yanada kengaygan. Ushbu birliklardan *jon ber= I, joni chiq=* frazemalari hozirgi o‘zbek adabiy tilida faoldir.

Ǯan qušï uč= frazemasi esa inson vafotidan keyin jonning qushga aylanishi haqida mifologik qarashlardan shakllangan. Frazemaning dastlabki varianti *ǯan qušï* bo‘lgan. *Ǯan qušï* frazemasining tilda paydo bo‘lishi ibtidoiy mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq. “Bu tasavvurlar esa jonning abadiyligi to‘g‘risidagi qarashlarga borib taqaladi. Xalqimiz tasavvurida odam tana, jon va ruhdan iboratdir: odam o‘lgach, lahadga qo‘yilgan tana – Yer osti olamiga o‘tsa, jon qushga aylanib, Ko‘kka uchib ketadi, Yer yuzida qolgan ruh esa – arvoh kapalak sifatida marhum yashagan joyda aylanib yurarmish. Jonning uchtaligi haqidagi tasavvurlar Sibir va Uzoq Sharqdagi ko‘pgina xalqlarda ham uchraydi” [O‘rayeva, 2024: 26]. Keyinchalik, *uch=* fe’li yordamida frazema o‘zining yangi shaklini olgan: *Ja ǯan qušï učtï jismi xasdin, Azmi vatan ayladi qafasdin? (LM, 128).*

Bu frazema Navoiygacha iste’molda bo‘lgan birlik bo‘lib, Navoiy bu o‘rinda xalq frazemasining foydalanuvchisi, bizningcha.

Xalq folklorida jonning qushga aylanishi bilan bog‘liq holatlarni ko‘plab uchratish mumkin. “Ayniqsa, ertaklarda qasddan o‘ldirilgan qahramonning joni og‘zidan qush bo‘lib uchib chiqib, ko‘kka parvoz etish motivi keng tarqalgan bo‘lib, uning kelib chiqishiga ham ruhning qush bo‘lib uchib ketishi haqidagi ibtidoiy animistik qarashlar asos bo‘lganiga shubha yo‘q” [O‘rayeva 2024: 43].

Xalq qo‘shiqlarida ham jon qushi birligini uchratish mumkin. Qush obrazining qo‘shiqlarda paydo bo‘lishiga “qadimgi ajdodlarimizning ruh, jon haqidagi animistik tasavvur-tushunchalari, odam o‘lgach, uning joni (ruhi) qushga aylanib uchib ketadi deb qarashi, shu orqali qushlarni o‘ziga qondosh sanashi, ruhan yaqin hisoblashiga oid totemistik fikrlari, qolaversa, osmonda yashovchi afsonaviy jonzotlar to‘g‘risidagi mifologik o‘ylari tarixiy asos bo‘lgan. Shular natijasida hatto qush kultiga sig‘inish yuz bergan” [O‘rayeva, 2024: 42].

Jonning qushga qiyoslanishi bilan bog‘liq ijod namunalarni yozma adabiyotda ham ko‘rish mumkin. Jumladan, Ibn Sino “Tayr” qissasida mana shu kabi xalq folklori motivlaridan ta’sirlangan holda insonlarning ruhlarini qushlar shaklida tasvirlaydi. Bu ifoda uning tibbiyotdagi bilimlariga ham asoslangan bo‘lishi mumkin.

Bobur bir ruboiysida *ʒan qušï* frazemasiga murojaat qiladi:

Hiʒrān qafasïda ***ʒan qušï*** *ram qïladur,*
Ɣurbat bu aziz umrni kam qïladur.
Ne nav bitäj firāaq-u ɣurbat šarhin,
Kim köz jašï nāmanïŋ jüzin nam qïladur.

Shuningdek, ijodkor “Boburnoma” asarida otasi vafoti haqida so‘zlar ekan, “o‘lmoq” ma’nosini ifodalovchi *šunqār bol=* frazemasini qo‘llaydi: *Ušbu tarïxda dušanba küni ramazān āyïnïŋ törtidä Umaršayx mirzā jardïn kabutar vä kabutarxāna bilä učub,* ***šunqār boldi*** *[Bobur, 2022, 15]*. Mifologik tasavvurlarga ko‘ra kishi joni uning ruhiyatidan kelib chiqqan holda turli qushlarga aylangan. Bobur ham bu o‘rinda otasi tabiatidagi mardlik, jasurlik, jangovarlik, “mulkgirlik dag‘dag‘asi” [Bobur, 2022: 14] kabi sifatlari sabab vafoti tasvirini ovchi qush sanalgan *shunqor* obrazi orqali beradi. Ijodkorning bobosi Yunusxon vafotini ham ayni frazema bilan tasvirlagani fikrimizni mustahkamlaydi: *Xānïm xān bābām šunqār bolɣolï ... [Bobur, 2022: 158]* Navoiy “Lison ut-tayr” asarida *shunqor* timsol orqali taxt va amalga ruju qo‘ygan shaxslarni hamda inson ruhiyatdagi amalparastlik illatini ifoda etadi.

Xalqona usul va folklorga oid badiiy vositalardan unumli foydalangan Muhammad Yusuf ijodida ham “o‘lmoq” semasi qush bilan bog‘liq frazema orqali ifodalangan.

Bosh bir kun tosh yostiqqa yetar,
Ruh to‘tisi tanni tark etar,
Deydilar yosh tanlamas ajal,
Xudo bilar, kim oldin ketar... [M.Yusuf, 2019: 16]

Mumtoz adabiyotda to‘ti shirinso‘zlik timsoli bo‘lib keladi. Bu o‘rinda esa Muhammad Yusuf ijodkor bo‘lgani, so‘z bilan o‘z hissiyotlarini she’rlariga singdirgani uchun o‘z jonini gapira oladigan qush – to‘tiga qiyoslamoqda, nazdimizda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, “jon” leksemasi bilan shakllangan frazemalarning katta qismi “o‘lim” semasini ifodalaydi. Bu frazemalarning shakllanshish motivi dastlabki mifologik tasavvurlarlarga borib taqaladi. Shomonizmdagi jonning qushga aylanishi haqida tasavvurlar frazemalar orqali mumtoz adabiyotimizda ham, zamonaviy adabiyotimizda ham aks etmoqda. Frazemalarga xos bo‘lgan barqaqorlik va yaxlitlik xususiyatlari bu ibtidoiy mifologik qarashlarning avloddan avlodga o‘tishini ta’minlamoqda.

SHARTLI QISQARTMALAR

B – Bobur Z.M. Boburnoma.
DTS – Древнетюркский словарь.
LM – Navoiy A. Layli va Majnun.
O‘TIL – O‘zbek tilining izohli lug‘ati.
O‘ME – O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi
O‘TFL – O‘zbek tili frazeologik lug‘ati.

ADABIYOTLAR

1. Bobur Z.M. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 704 b.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. 677 с.
3. Komilov N. Jon va jonon majorosi. http://adabiyot.islamonline.uz/uzbek/mumoz/navoiy/365-jon-janon.html
4. Mamadaliyeva Z. Mumtoz adabiyotda qushlar obrazi // Sharq yulduzi. Toshkent, 2013, 6-son.
5. Muhammadiyeva, D. Structural-semantic analyses of the phraseme translation in “Baburname” URL: https://www.giirj.com/index.php/giirj/article/view/748 (Oxirgi murojaat qilingan sana: 06.10.2024)
6. Navoiy A. Layli va Majnun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2020. –344 b.
7. Навоий А. Хамса [Матн]: Насрий баён. – Тошкент: Наврўз, 2019. – 712 б.
8. Yusuf M. Erka kiyik. – Toshkent: Davr press. 2019.
9. O‘rayeva D va b. Mif va badiiyijod. – Buxoro: Fan ziyosi, 2024. 207 b.
10. O‘razova I. “Boburnoma” hamda “Layli va Majnun” asarlaridagi “jon” yadroli frazemalarning qiyosiy-semantik tahlili / “Zahiriddin Muhammad Bobur merosining sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o‘rni” mavzusidagi uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari. – Toshken, 2024– B. 257-266.
11. O‘razova I. XIV asrning II yarmi turkiy yozma manbalardagi frazemalar tadqiqi. – Toshkent: Book-many print, 2023. – 204 b.
12. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 635 b.
13. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 1035 b.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. Г – З ҳарфлари. – Тошкент, 2002. – 703 б.
15. https://uzpedia.uz/pedia/epikur
16. https://www.jw.org/uz-cyrl/

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA FALAKKIYOT ILMIGA OID TUSHUNCHALARNING QO‘LLANILISHI
APPLICATION OF CONCEPTS RELATED TO THE SCIENCE OF ASTRONOMY IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

Qurbonova Sayyoraxon
f.f.b.f.d., dots., FarDU
Turg‘unova Sevinchbonu
talaba, FarDU

Annotasiya: *Maqolada Alisher Navoiyning sayyoralar, oy va hafta kunlarining inson taqdiri bilan bog‘liqlik jihatlari to‘g‘risidagi tasavvufiy fikrlari “Xamsa” dostoni va g‘azallari misolida talqin etib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, Quyosh, Oy, Saturn (Zuhal yoki Kayvon), Mars (Mirrix), Merkuriy (Utorid yoki Atorud), Yupiter (Mushtariy), Venera (Zuhra).*

Annotation: *The article interprets the mystical thoughts of Alisher Nawai about the aspects of the connection of the planets, the moon and the days of the week with the fate of man on the example of the epic and ghazals “Khamsa”.*

Key words: *Alisher Navoi, Sun, Moon, Saturn (Zuhal or Kayvon), Mars (Mirrix), Mercury (Utorid or Atorud), Jupiter (client), Venus (Zuhra).*

Alisher Navoiy dahosi bilan har qancha faxr qilsak arziydi. Bu ulug‘ zotning millatimiz adabiyoti, san’ati, madaniyati hamda ilm-fan sohasidagi yutuqlarida hissasi beqiyos. Shoir asarlarida falakkiyot ilmiga oid tushunchalarni ham keng qo‘llanilgan.

Ma'lumki, Sharq qarashlarida Yer sayyorasi, odam hamda osmon jismlari haqidagi bilimlar mifologiyaning kuchli ta’siri ostida shakllangan. Farazlar va ilmiy tushunchalar ba’zan o‘zaro farqlansa-da, mifologiya astronomiya ilmi tadqiqotlariga ilk uchqunlarni berayotgandek bo‘ladi.

Insoniyatning o‘zi va tabiat haqidagi tushunchalari ilmiy asoslanib ulgurgunga qadar anchagina keng va mustahkam mifologik mazmunga ega bo‘ladi. Kishilar vujudlari – tanalarini yerga, ruhlarini esa osmonga – samoga tegishli deb biladilar. Quyosh, Oy va yulduzlar haqida fikr yuritib, o‘z hayot yo‘llaridagi voqealarni ularning joylashuvi hamda harakatlari bilan bog‘lashga, undan ma’lum mantiqiy asos topishga harakat qiladilar. Bunda o‘n ikki burj,oylar va yetti kundan iborat hafta kunlarini ajratib, ularni voqea-hodisalar bilan bog‘laydilar. Aynan mifologiyada mavjud bo‘lgan ota Quyosh, ona Oy degan qarash Alisher Navoiyning “Hayratul abror” dostonida keltirilgan mashhur misralarida o‘z aksini topadi:

Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a...
Tun-kuningg‘a aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.

[“Hayrat ul-abror”, 139]

Bu davrda qadimgi Sharqda astronomiya bo‘yicha katta muvaffaqiyatlarga erishildi: sutka, hafta, oy va yilning hisobi aniqlashdi. Bunda, ayniqsa, Bobil ilm-fan markazi katta yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Galaktika va Yerda hayotning ta'minlanishi haqida ibtidoiy qarashlardan geosentrizm g‘oyalari – Quyosh galaktika markazi ekani, yulduzlar va sayyoralar uning atrofida turlicha harakat qilishi haqidagi qarashlarga o‘tila boshlandi. Hafta kunlari tegishli sayyoralar nomi bilan yuritilishini kuzatish mumkin. Masalan, shanba – Saturn (Zuhal yoki Kayvon), yakshanba – quyosh, dushanba – Oy, seshanba – Mars (Mirrix), chorshanba – Merkuriy, (Utorid yoki Atorud), payshanba – Yupiter (Mushtariy), jum’a – Venera (Zuhra) sayyoralari nomi bilan yuritilgan. Bu nomlanishlar Rimda keng tarqalib, Yevropa mamlakatlari tillarida hozirda ham hafata kunlari nomlari ushbu yulduzlar nomiga ishora qiladi. Masalan, nemis tilida dushanba – Montag (Oy kuni), yakshanba – Sontag (Quyosh kuni), ingliz tilida dushanba – Monday yakshanba – Sunday, fransuz tilida seshanba – Mardi (Mars sayyorasi nomidan, mart oyining nomi ham shu asosga bog‘liq), chorshanba – Mercredi (Merkuriy kuni), payshanba – Yendi (Yupiter kuni), juma – Vendredi (ya’ni Venera).

Alisher Navoiy asarlarida olam va odam munosabatlarini baholashda diniy-falsafiy ta'limotning kuchli ta’siri saqlangan. Buning isboti sifatida Navoiy hazratlarining falakkiyotga oid tushunchalarni nazmga, san’atga qanday singdira olganlari, uni badiiy ifodaga o‘rab, aslida astronomik tushunchalarni inson xulq-atvori va hayoti bilan qanday bog‘laganliklarini bir g‘azal tahlili orqali o‘rganib chiqsak. Bu g‘azal Mir Alisher Navoiyning “Xazoyinul maoniy” (“Chordevon”) kulliyoti tarkibiga kiruvchi “Navodirush shabob” devonida keltirilgan.

Ko‘k binafshazorini anjum nargiszor etar,
Nargising birla binafshang hajri ko‘nglum zor etar.
Chun Zuhal toli' bo‘lur xoling xayoli fitnadin,
Jonim ichra yuz ming oshubi balo izhor etar.
Jilva qilg‘och Mushtariy ko‘zni uzoring yodidin,
Yuz saodat axtaridin har zamon durbor etar.
Chun chiqar Bahromi qotil ko‘zlaring andishasi,
Xasta jonimni qatili xanjari ozor etar.
Mehrdin topmay nishoni senda ham, gardunda ham
Bu musibat ko‘zuma yorug‘ jahonni tor etar.
Zuhra holimg‘a surudin navhag‘a aylab badal,
Changining sochin yoyib, durri sirishk izhor etar.
O‘lmakim anglab Utorud holima deb marsiya,
Sharhi dardim nazmidin har lahza yuz tumor etar.
Oy halokimga tushib motam, kiyib tundin qaro,
Orazin sayli bila ahli azo kirdor etar.
Tiyra aylab benihoyat necha umrum sham'ini,
Vasl subhi hasrati ranjim yuz ul miqdor etar.
Rostlig‘ uldurki yetkach ul quyosh rahm aylagay,
Ulcha ahvolimg‘a har tun charxi kajraftor etar.
Ey Navoiy, ishq dardidin shikoyat qilmakim,
Joninga javru jafosin har necha kim bor etar.

[Xazoyin ul-maoniy, 2012:169]

G‘azal misralaridagi osmon binafshazorida nargis, ya’ni ko‘zlar (ko‘z bu tafakkur, oliy ongga ishora qiladi) hajrida zor bo‘ldim. Tole bo‘luvchi Zuhal (Saturn, ya’ni shanba kuni)ning fitnasidan yuz ming balo xabari ayon bo‘ldi. Mushtariy (Yupiter, ya’ni payshanba)ning jilvasi yuzingni yodimga soldi, bu saodat yulduzidan ko‘zlarim yosh(dur)li bo‘ldi. Qotil Mirrix (Mars, ya’ni seshanba) chiqib, xasta jonimni ozor xanjari bilan qatl etishga qasd qildi. Osmonda Mehr (Quyosh, ya’ni yakshanba)dan nishona topmadim, Zuhra (Venera – juma) o‘z sozi (changi)ning taronasi bilan durdek ko‘z yoshlarini to‘kib, holimga o‘z qo‘shig‘i (malg‘am, rahmat)ni yubordi. O‘lmog‘im tayin ekanini bilgan Utorud (Merkuriy, ya’ni chorshanba) dardim sharhini har lahzasini yuz tumor qilib yozib, menga marsiya bitdi. Oy (dushanba) tundan qora libos kiyib, azadorlarday yuzini birda ochib, birda to‘sib, menga totam tutadi. Tun qanchalik qorong‘i bo‘lgan sayin, umrim shami (uni saqlashim uchun) mashaqqatimni shunchalik ko‘p oshiradi, ammo tun qora bo‘lishi bilan quyoshga yetishga intilishimni shuncha kuchaytiradi, menga quyoshning rahmini shuncha ko‘paytiradi. G‘azal so‘ngida esa ishq agar joningga jabr qilsa, shikoyat qilmagin, u senga yetkazilganidan xursand bo‘lgin degan sharq falsafasiga xos bo‘lgan kuchli g‘oyaviy-tarbiyaviy fikrni beradi. Navoiy oshiq timsolida turib, insonlarga umringiz shunchalar muammoli ekan, ya’ni tun qanchalik qaro ekan, bu Sizda yorug‘ kunlarga shunchalar katta umid uyg‘otishi kerak, hayot qiyinchiliklaridan xafa bo‘lmang, nolimang, shikoyat qilmang deyayotganday bo‘ladi.

T/r	Hafta kunlari	Bobil ilm-fan markazida	Alisher Navoiy talqinida	Yevropa tillarida
1	Yakshanba	Quyosh	Mehr (Quyosh, ya’ni yakshanba)	Sunday (ing.), Sontag (nem.)
2	Dushanba	Oy	Oy (dushanba)	Monday (ing.), Montag (nem.)
3	Seshanba	Mars (Mirrix)	Qotil Mirrix (Mars, ya’ni seshanba)	Mardi (fran.)
4	Chorshanba	Merkuriy (Utorid yoki Atorud)	Utorud (Merkuriy, ya’ni chorshanba)	Mercredi (fran.)
5	Payshanba	Yupiter (Mushtariy)	Mushtariy (Yupiter, ya’ni payshanba)	Yendi (fran.)
6	Juma	Venera (Zuhra)	Zuhra (Venera – juma)	Friday (ing.), Freitag (nem.), Vendredi (fran.)
7	Shanba	Saturn (Zuhal yoki Kayvon)	Zuhal (Saturn, ya’ni shanba kuni)	Saturday (ing.), Samstag (nem.)

Hafta kunlari nomlanishidagi fonetik muvofiqliklar so‘zlarning boshlang‘ich etimologik asosi bir ekaniga ishora qiladi.

Ma’lumki, milodiy hisobga ko‘ra, yil yanvar oyidan boshlanadi. Ammo oylarning nomini chuqurroq tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, ular yil boshini mart oyiga to‘g‘ri kelishiga ishora qiladi. Masalan, Yevropaning ko‘plab tillarida

sentabr so‘zining asosi yetti (rus tilida *семь*, nemis tilida *sieben*, ingliz tilida *seven*), *oktabr* sakkiz (lotin tilida *oktava*, nemis tilida *acht*, ingliz tilida *eight*), *noyabr* to‘qqiz (nemis tilida *neuen*, ingliz tilida *nine*), *dekabr* esa o‘n (lotin tilida *dekada*) raqami nomlariga fonetik mutanosiblik hamda semantik moslik kasb etadi. Bu sanoq tartibini mos holda davom ettiradigan bo‘lsak, yanvar hamda fevral oylarini o‘n birinchi va o‘n ikkinchi oylarga to‘g‘ri keladi. Shunda yangi yil mart oyidan boshlanishi ayon bo‘ladi. Fevral oyining kabisa, ya’ni to‘rt yilda bir marta to‘g‘ri keladigan qo‘shimcha bir sutkani tugallab (29-fevral) aynan yil hisobi yakuniga to‘g‘ri keladi. Bu esa sharq va g‘arb qarashlarida asli asosning bir ekanligini va bu asos bugungi kunda sharqda saqlangan hisob-kitoblarga mos kelishini ko‘rsatadi.

Alisher Navoiy dahosi millatimiz g‘oyaviy-falsafiy qarashlariga juda katta ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ulug‘ mutafakkirning birgina g‘azalida inson hayoti butun bir koinot miqyosida tahlil etib berilganligi Navoiy zakiysining tengsiz kuchi, salohiyatini ko‘rsatadi. Navoiy ijodi asrlar davomida, ajdodlar va avlodlar nigohida qayta-qayta o‘z qirralarini kashf etaveradi.

ADABIYOTLAR

1. A.Navoiy. “Xazoyin ul-maoniy” / “Navodir ush-shabob”, TAT, 2012. 2-jild.
2. A.Navoiy. “Xamsa” / “Hayrat ul-abror”, TAT, 2012. 6-jild.
3. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 635 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 1035 b.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI DORIVOR O‘SIMLIK NOMLARINING TARIXIY-ETIMOLOGIK VA LINGVOSTATISTIK TAHLILI
HISTORICAL-ETYMOLOGY AND LINGUISTICAL ANALYSIS OF THE NAMES OF MEDICINAL PLANTS IN UZBEKI AND ENGLISH LANGUAGES

Rahimova Nigora Polvonnazirovna
Katta o‘qituvchi
O‘zMU, Xorijiy filologiya fakulteti

Annotatsiya: *Dorivor o‘simliklarning o‘zbek va ingliz tillarida nomlari doimo tadqiqotchilarni qiziqtirgan. Bu mavzu tarjimonlar uchun ham qiziq va dolzarb bo‘lib kelmoqda. Ushbu maqolada biz o‘zbek va ingliz tillaridagi dorivor o‘simlik nomlarining tarixiy-etimologik va lingvostatistik tahlilini ko‘rib chiqdik.*

Kalit so‘zlar: *dorivor o‘simliklar nomlari, kelib chiqishi, semantika, lingvostatistika, lotin tili, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Annotation: *Researchers have always been interested in the names of medicinal plants in Uzbek and English languages. This topic is becoming interesting and relevant for translators. In this article, we considered the*

historical-etymological and linguostatistical analysis of medicinal plant names in Uzbek and English.

Key words: *names of medicinal plants, origin, semantics, linguistic statistics, Latin language, English language, Uzbek language.*

Dorivor o‘simliklar dunyosi qadim zamonlardan beri inson hayotida muhim ahamiyatga ega. U yoki bu dorivor o‘simlikni belgilash uchun tabiblar va o‘simlikshunoslar faqat ushbu o‘simlikka xos nomlarining tarixiy-etimologik xususiyatlarni payqashdi va lingvostatistik tahlilga asoslanib, unga nom berishdi, keyinchalik bu tilda dialekt fitonimi sifatida qayd etilgan. Filologlar va tilshunoslar bir xil yoki turli tizimlarning tillarini taqqoslab, ko‘pincha o‘simliklar nominatsiyasida umumiy xususiyatlarni aniqlashga muvaffaq bo‘lishadi. Taqqoslash til o‘rganishning asosiy (balki o‘ziga xos) usuli ekanligini V. G. Gak ta’kidlab o‘tgan. Zamonaviy lingvistik bilimlardagi bunday tadqiqotlar nisbatan yangi kontrast tilshunoslik fani tomonidan amalga oshiriladi [Abukaeva, L. A., Glizerina, L. M., & Rubtsova, O. G. 2023:55].

Onomasiologik yondashuv nuqtai nazaridan turli tizimli tillardagi o‘simliklarning asosiy botanik va dialektal nomlarini qiyosiy o‘rganish fitonimlarning nominativ xususiyatlarini aniqlash va tuzilgan har bir tilda ularning spetsifikatsiyasini aniqlash imkonini beradi. Fitonimlarni tasniflashda o‘simliklarning fitomorfologik tavsifini dominant deb hisoblash kerak. Aniqlangan leksik-semantik guruh ichidagi funktsional o‘ziga xosliklar umumiy motivatsion tan olinishi bilan mustaqil ravishda tanlangan fitonimlar va kichik guruhlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Shuningdek o‘simliklar o‘z nomlarini ularni birinchi marta kashf etgan va tavsiflagan olimlar sharafiga ham oladi. Keling, yuqorida tavsiflangan xarakterli xususiyatlarni aniq misollar yordamida ko‘rib chiqaylik:

✓ Lotincha nomlari yashash joylarini aks ettiruvchi o‘simliklarga misollarida:

✓ Ekologik sharoitlaridan kelib chiqqan holda: tog‘ o‘tloqlarida o‘sadigan tog‘ arnika (*Arnica montana*) nomida aks ettirilgan. O‘simlikning o‘sish sharoiti daryo va ko‘llarning botqoq qirg‘og‘ida joylashgan botqoq o‘ti (*Gnaphalium uliginosum*) nomida ham o‘z aksini topgan. O‘simlikning nomi, qumli o‘lmas (*Helichrysum arenarium*) ham u o‘sadigan sharoitlar haqida gapiradi - o‘lmas o‘simlik quruq qumli tuproqlarni afzal ko‘radi[Mirjonov. N, 2022: 223].

✓ Morfologik belgi o‘simlikning strukturaviy xususiyatlarini va tashqi tuzilishining xarakterli xususiyatlariga ko‘ra: Xolli kassiya o‘z nomini shunday oldi - *Cassia acutifolia* (lotincha " **acute** " - o‘tkir, "**folia**" – barg; ingliz tilida ham lotin tilidagi nomi ishlatiladi), uning bargi uchi uchli-o‘tkir bo‘lgani sababli. Zveraboy (*Hypericum perforatum- St. John's wort*) tashqi tuzilishining o‘ziga xosligi uchun ham o‘z nomini olgan - barglarida ko‘plab mayda tuqtachalari bor, shu tufayli barglarda teshikchalar bordek ko‘rinadi. Lotincha "perforatum" dan - teshilgan, ya'ni ko‘p teshiklari bor degan ma’noni anglatadi.

✓ O‘simliklar turli xil aromalarga ega, shuning uchun *xushbo‘y o‘t - Hierochloë odorata* o‘z nomini olgan. O‘simlik tarkibida kumarin glikozidlari mavjud bo‘lib, o‘tga xushbo‘ylik yangi uzilgan pichan hidini beradi. *Kovrak o‘simligi (Sasiq vasilist guli) – Thalictrum foetidum* o‘z nomini o‘simlikdan chiqadigan, o‘ziga xos yoqimsiz, o‘tkir hid asosida olgan.

✓ Boshqa o‘simliklar yoki narsalarga o‘xshashligi asosida nomlar berilgan. Misol uchun, *oqquloq ephedrasi - Ephedra equisetina* — buta bo‘lib, uning poyasi otquloqnikiga o‘xshaydi. Kungaboqar, uning lotincha ilmiy nomi (lotincha helianthus - kungaboqar) yunoncha *helius ("quyosh")* va *anthemon ("gul")* so‘zlaridan kelib chiqqan. O‘zbekcha nomi uning to‘pgullari har doim quyosh tomon burilishi sababli paydo bo‘lgan, bu boshqa o‘simliklarga qaraganda yaqol nomoyon bo‘lganligi sababli.

✓ Ba'zi o‘simliklar o‘zlarining turlari nomlarida bu o‘simliklarni birinchi marta kashf etgan va tavsiflagan olimlarning ismlarini aks ettirgan. Misol uchun, Lobelning guli (Veratrum lobelianum) frantsuz botaniki Charlz Plumier tomonidan flamand botaniki Mattias de L'Obel sharafiga qoyilgan. Shunday qilib, biz dorivor o‘simliklar nomlarining etimologiyasini o‘rgandik, o‘simliklarning ilmiy nomlarida aks ettirilgan xarakterli xususiyatlarga qarab o‘simliklar tasnifini ko‘rib chiqdik[Rubtsova. O,2015:125].

Shuningdek, har ikki tilda ham lotin botanika nomenklaturasining fonologik jihatdan moslashtirilgan ko‘p sonli atamalarining transliteratsiya va transkripsiya usullaridan foydalangan holda tarjimasi terminologik iboralar komponenti vazifasini bajaradi, bular lotin tilidan kirib kelgan bo‘lib ingliz va o‘zbek tilida nisbatan o‘zgarmaydi :

Xulosa qilib aytganda shifobaxsh o‘simlik nomlari tilimizda turli shaklda, shu jumladan, tub so‘z, sodda yasama, qo‘shma hamda boshqa tillardan o‘zlashgan atamalar holatida uchraydi va xilma-xil variantlarda qo‘llaniladi. Bu esa ayrim tushunmovchiliklar keltirib chiqaradi, ayniqsa o‘zbek va ingliz tillariga tarjima qilinsa, dorilar tarkibini yoritishda, o‘simliklarni birbiridan farqlashda tushunarsiz lotin tilidan foydalanishga majbur bo‘linadi[Pogorelova Y, 2015:533]. Bu kabi holatlarning oldini olish uchun tilshunoslar tomonidan tizimli ravishda shifobaxsh

o‘simlik nomlari lingvostatistik tahlil etib, ularning ilmiy asoslarini, atamalarga oid lug‘atlar va elektron ilovalarini yaratish zarurati yaqqol ko‘zga tashlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Abukaeva, L. A., Glizerina, L. M., & Rubtsova, O. G. (2023). Semantic characteristics of the names of medicinal plants in languages of different systems (based on the material of Russian, Latin, Mari and German languages). Bulletin of Udmurt University. Series "History and Philology", (2), 047-055.
2. Mirjonov. N.N. "Shifobaxsh o‘simlik nomlarining lingvistik xususiyatlari" Scientific progress, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 214-223.
3. Рубцова О. Г. (2015). Номинация лекарственных растений в разносистемных языках через призму фитоморфологии (на материале русского, Марийского, немецкого и латинского языков). Вестник Вятского государственного университета, (2), 121-125.
4. Погорелова, Е. С. Этимология названий лекарственных растений / Е. С. Погорелова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 1 (81). — С. 531-533.
5. A.R.G. Gantner Verlag K.G., Ruggell, Liechtenstein 2021. ISBN 3-904144-77-4

“TA’VILOTU-L-QUR’ON” BILAN O‘ZBEKCHA TAFSIRLAR ORASIDAGI FARQLI JIHATLARNING NAZARIY-QIYOSIY TAHLILI
THEORETICAL-COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DIFFERENT ASPECTS BETWEEN “TA'WILOTU-L-QUR'AN” AND THE UZBEK INTERPRETATIONS

Nematov Olovxon Jaxfarov
Ilmiy xodim
Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi
alauddinxan@gmail.com

Annotatsiya: *maqolada o‘zbek tarjimashunosligining islom dinidagi muqaddas manba – Qur’oni karim tafsiriga doir ayrim jihatlari yoritib beriladi. Buning uchun buyuk ajdodimiz Imom Moturidiyning “Ta’vilot al-Qur’on” asari hamda Mavlaviy Hindistoniy, shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, Alouddin Mansur, Abdulaziz Mansur va Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiyning Qur’oni karim ma’nolarining o‘zbek tiliga tarjimasi asos qilib olindi.*

Kalit so‘zlar: *tafsir, tarjima, ta’vil, Moturidiy, ehtimol, sarob, ruh, oyat.*

Annotation: *the article contains some information about the interpretation of the Holy Quran - the sacred source of the Islamic religion of Uzbek translation studies.*

For this, Imam Moturidi's work “Ta'wilat al-Quran” and the translation of the Holy Quran into Uzbek language by Mawlawi Hindustani, Sheikh Muhammad

Sadiq Muhammad Yusuf, Alauddin Mansur, Abdulaziz Mansur and Sheikh Usmankhan son of Temurkhan Samarkandi was taken as a basis.

Key words: *tafsir, interpretation, Maturidi, perhaps, mirage, spirit, ayat.*

Yurtimizda izchillik bilan davom etayotgan ulkan ijobiy islohotlar samarasi o‘laroq, bugun ajdodlarimizning boy ilmiy merosini o‘rganish, yurtimiz kitobxonlariga tushunarli va ravon tilda taqdim etish ishlari jadallik bilan davom etmoqda. Ana shunday ishlardan biri bu – Abu Mansur Moturidiyning hayoti, ilmiy faoliyati bilan yaqindan tanishish, bebaho asarlarini o‘rganish ustida olib borilayotgan samarali tadqiqotlardir. Ana shunday tadqiqot natijalaridan biri sifatida bugun Abu Mansur Moturidiyning “Ta’vilotu-l-Qur’on” asari o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Ona yurti Samarqand zaminidan tashqariga chiqqani isbotlanmagan bu allomaning arab tilida yozilgan mazkur asari butun islom olamida yuksak e’tirof etib kelinadi.

“Ta’vilotu-l-Qur’on” kitobini o‘zbek tiliga o‘girish uchun tarjimonda katta ilmiy malaka, ayniqsa arab tili leksikasi, qonun-qoidalari bo‘yicha boy ilmiy asosga ega bo‘lishi talab qilinar edi. Chunki asarning shu paytga qadar o‘rganilmagani, hatto o‘rganish uchun amaliy urinishlar bo‘lmagani uning nihoyatda katta mas’uliyat talab qiladigan ish bo‘lganidan dalolat beradi. Ushbu maqolada Abu Mansur Moturidiyning “Ta’vilotu-l-Qur’on” asari bilan boshqa o‘zbekcha tafsir mualliflarining asarlaridan ayrim joylarni biroz ilmiy va qiyosiy jihatdan tahlil qilib chiqishga harakat qilinadi.

“Ta’vilotu-l-Qur’on” asarini tadqiq va tarjima qilish jarayonida shunga amin bo‘lindiki, unda ehtimolliklar juda ko‘p uchraydi. Abu Mansur Moturidiy buning uchun جَائِزٌ أَنْ يَكُونَ [joizun an yakuna] – “bo‘lishi mumkin, ehtimoli bor, ehtimoldan yiroq emas” iborasini juda ko‘p keltiradi. Masalan, “Naba’” surasining 20-oyatida kelgan سراب [sarob] so‘ziga to‘xtalar ekan quyidagilarni yozadi: “Alloh taolo tog‘larni sarobga o‘xshatishining sababi, agar tog‘lar ketkazilsa, ularga qaragan odam ularni ko‘rgan joyida topa olmagani uchun bo‘lishi kerak. Xuddi qaragan odamga uzoqdan ko‘rinadigan, ammo oldiga kelganida hech narsa ko‘rinmaydigan sarobga o‘xshab.

Alloh taolo bu yerda tog‘lar haqiqatdan ham sarobga aylanib qoladi, deb aytmagan. Chunki, sarob uzoqdan bor narsa bo‘lib ko‘rinadi, aslida esa u yo‘q bo‘ladi. Tog‘larga kelsak, ular garchi o‘z o‘rinlaridan ko‘chirilsa-da, aslida u mavjuddir”.[Abu Mansur Moturidiy, 2005: 395]. Xuddi shu oyatning ma’nosini tafsir qilgan Domla Hindistoniy unga quyidagicha ma’no bergan: “Tog‘larni mayda qilib, havoga uchirib yuboradilar. Bas, u tog‘lar sarobga o‘xshab behaqiqat (haqiqatdan yiroq) xayoliy bo‘lib (xayolga aylanib) qoladilar”.[Hindistoniy, 2006: 906]. Shayx Alouddin Mansurning tafsiriga yuzlanadigan bo‘lsak, mazkur oyatga: “Tog‘lar ham (minglab yillar o‘rnashib turgan joylaridan jildirilib), sayrga chiqarilib, (osmonda uchib yurgan) sarobga aylanib qoldi!” deya ma’no berganini ko‘ramiz.[Alouddin Mansur, 2001: 705]. Shayx Abdulaziz Mansur esa unga: “Tog‘lar ham (joylaridan) to‘zitib yuborilur. Bas, u sarobga aylanib qolur”, deb [Abdulaziz Mansur, 2004: 582], Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf esa: “Tog‘lar o‘rnidan ko‘chirilib, sarobga aylanur”, deb ma’no bergan.[Shayx

Muhammad Sodiq, 2018: 581]. Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiy ham bu oyatga: “Tog‘lar ham to‘zitilib, sarobga aylantiriladi”, deb ma’no bergan. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 581].

Yana shu “Naba’” surasining 28-oyatida kelgan بآياتنا [bi oyotino] – “Bizning oyatlarimizni” so‘ziga ma’no berar ekan Abu Mansur Moturidiy: “الآيَاتُ [al-oyot] so‘zidan qayta tirilish haqida kelgan oyatlar iroda qilinayotgan bo‘lishi ham, shuningdek, Alloh taoloning yagonaligi, payg‘ambarlik haqida kelgan oyatlar va hokazolar iroda qilinayotgan bo‘lishi ham mumkin”, deb yozadi.[Abu Mansur Moturidiy, 2005: 397]. E’tibor beradigan bo‘lsak, Abu Mansur Moturidiy bu o‘rinda الآيَاتُ [al-oyot] so‘zi qabul qilishi mumkin bo‘lgan deyarli barcha ma’nolarni bergan.

Mazkur suraning 30-oyatiga bergan tafsiriga nazar soladigan bo‘lsak, o‘zbek tilidagi boshqa tafsirlarda kelmagan foydali ma’lumotni uchratamiz: “Azobni ziyoda qilish degani, uning doimiyligi va boqiyligidir. Ularga tayyorlab qo‘yilgan azobning miqdori ziyoda qilinadi degani emas. Chunki Alloh taolo ularga qilgan gunohlariga yarasha jazolanishlarining xabarini bergan. O‘sha qilgan amallarining barobariga olayotgan azoblari ular uchun jazo bo‘ladigan bo‘lsa, ularning azoblari ziyoda qilinishi to‘g‘ri bo‘lmaydi. Demak, (oyatda kelgan نَزِيْدُ [naziydu] so‘zidagi) “زِيَادَةٌ” [ziyodatun] doimiylik va boqiylik ma’nosiga burib yuborilishi aniq bo‘ldi. Shuning uchun bizning mazhabdoshlarimiz Alloh taoloning: “Ammo imon keltirganlarning imonlarini bu (sura) ziyoda qildi” [Tavba surasi, 124] degan so‘zi va “ziyoda qilish” iborasi zikr qilingan har bir oyatni “imonda sobitqadam hamda bardavom bo‘lish” deb ta’vil qilganlar. Imon ziyoda bo‘ladi va kamayadi deb emas”.[Abu Mansur Moturidiy, 2005: 396]. Chunonchi, bu oyatga Domla Hindistoniy: “Endi mushriklarga aytamizki: “Do‘zaxning azobini totib ko‘ringlar. Endi sizlarga azobdan boshqa narsani ziyoda qilmaymiz” deb ma’no bergan bo‘lsa [Hindistoniy, 2006: 906], Alouddin Mansur: “Bas, (ey kofirlar, Bizning azobimizni) totib ko‘ringlar! Endi Biz sizlarga faqat azobnigina ziyoda qilurmiz!” deb [Alouddin Mansur, 2001: 706], Abdulaziz Mansur esa: “Bas, (ey, jahannam ahli! Azobimizni) totib ko‘ringiz! Endi sizlarga faqat azobnigina ziyoda qilurmiz” [Abdulaziz Mansur, 2004: 582], deb ma’no berganini ko‘ramiz. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf: “Bas, tatib ko‘ringlar, sizlarga azobdan boshqani ziyoda qilmasmiz”, deb ma’no bergan bo‘lsa [Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 581], Usmonxon Temurxon o‘g‘li: “(Ey kofirlar,) endi totinglar, sizlarga azobdan boshqasini bermaymiz”, deb ma’no bergan. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 581]. Ko‘rib turganimizdek, Usmonxon Temurxon o‘g‘lining mazkur oyatga bergan tafsiri yuqoridagi mufassirlarnikidan keskin farq qiladi.

Mazkur “Naba’” surasining 37-oyati tafsiriga nazar soladigan bo‘lsak, “Ta’vilotu-l-Qur’on” bilan boshqa o‘zbekcha tafsirlar orasida biroz tafovut borligini ko‘ramiz. Jumladan, unda kelgan رب [Robbu] so‘ziga Abu Mansur Moturidiydan boshqa barcha mufassirlarimiz “Parvardigor” ma’nosini bergan. Qolaversa, oyatning umumiy ma’nosida ham anchagina farq borligini ko‘ramiz. Masalan, Domla Hindistoniy unga: “Parvardigor osmonlaru yerni va ular o‘rtasidagi narsalarni yaratuvchidir va ulug‘ ehson qiluvchidir”, [Hindistoniy, 2006: 907] deb ma’no bergan bo‘lsa, Abdulaziz Mansur esa: “(U) osmonlar va

Yerning hamda ularning o‘rtasidagi (bor) narsaning Parvardigori Mehribon zotdir” [Abdulaziz Mansur, 2004: 583], deb tafsir qilgan. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf: “U osmonlar, yer va ularning orasidagi barcha narsalarning Robbidir, Rohmandir”, deya ma’no bergan bo‘lsa[Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 582], Usmonxon Temurxon o‘g‘li uni: “U osmonlaru Yer hamda ular orasidagi hamma narsaning mehribon Parvardigoridir”, deb tarjima qilgan. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 582]. Yuqoridagi mufassirlardan farqli o‘laroq Alouddin Mansur 36-37-38-oyatlarni umumlashtirib ma’no bergan: “(Bu) Parvardigoringiz tomonidan – osmonlar va Yerning hamda ularning o‘rtasidagi bor narsalarning Parvardigori bo‘lmish Mehribon Zot tomonidan (berilgan) mukofot, yetarli marhamatdir”.[Alouddin Mansur, 2001: 706].

Abu Mansur Moturidiyga kelsak, uning bu oyatga bergan izohli tarjimasi quyidagicha kelgan: “الرَّبُّ [(ar-Rabb] – Molik (ya’ni egalik qiluvchi, egasi ma’nosida)dir. Alloh taolo bu oyatda osmonlar va Yerning egasi Uning O‘zi ekanini zikr qilmoqda. Toki U, ehtiyoji tushgani yoki biror manfaatni qo‘lga kiritishi uchun hech kimni O‘ziga ibodat (ga amr qilish) bilan imtihon qilmaganini, aksincha, U G‘aniy (boy) Zot bo‘lib, osmonlar va yerdagi narsalar Unga tegishli ekanini, agar ado qiladigan bo‘lsalar, u bilan imtihon qilinayotgan ibodatlarning manfaati ularning o‘zlariga qaytishini, agar ado qilmaydigan bo‘lsalar, zarari ularning o‘zlariga qaytishini (bandalar) yaxshi bilib qo‘ysinlar. الرَّحْمَنِ [ar-Rahmon] – bandalar Allohning rahmatiga (muvaffaq bo‘lishga) rag‘bat qilsinlar va Uni tanishga shoshilsinlar uchun Alloh taolo O‘zining Rahmon (mehribon Zot) ekanini bayon qilmoqda”. [Abu Mansur Moturidiy, 2005: 400]. Ko‘rib turganimizdek, oyatdagi رب [Rabbu] so‘ziga Abu Mansur Moturidiy “Molik, ya’ni egasi”, deb ma’no bergan. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf uni tarjima qilmasdan “Robb” deb, arabchasining o‘zini bergan.[Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 582] Boshqa mufassirlarimiz esa “Parvardigor” degan ma’noni berishgan.

Yana “Naba’” surasining 38-oyatida kelgan روح [ruh] bilan bog‘liq vaziyat ham yuqoridagi kabi ekanini ko‘rishimiz mumkin. Domla Hindistoniy bu oyatni: “U kunda Ruh (Jabroil) nomli farishta va maloikalar saf tortib turadilar”, deya tafsir qilgan.[Hindistoniy, 2006: 907]. Alouddin Mansur, yuqorida aytib o‘tganimizdek, bu oyatni o‘zidan oldingi ikki oyatga qo‘shib, umulashtirib ma’no bergan: “...Ruh (Jabroil) va (barcha) farishtalar saf tortib turadigan Kunda...”.[Alouddin Mansur, 2001: 706]. Abdulaziz Mansur esa: “Ruh (Jabroil) va (barcha) farishtalar saf tortib turadigan kunda...”, deb tarjima qilgan[Abdulaziz Mansur, 2004: 583]. Shayx Muhammad Yusuf Muhammad Sodiq: “O‘sha kunda Ruh va farishtalar saf bo‘lib turarlar” [Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 582], deya va shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li: “O‘sha kunda Ruh va farishtalar saflanib turishadi”, deya bu oyatni tafsir qilar ekan, روح [ruh]ni aslicha, qo‘shimcha izohlarsiz keltirib o‘tadi. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 582].

Abu Mansur Moturidiy o‘zining ehtimollik uslubiga ko‘ra bu oyatda kelgan روح [ruh] so‘zi qabul qilishi mumkin bo‘lgan barcha ma’nolarni berib chiqqanini ko‘rishimiz mumkin: “Bu oyatdagi روح [ruh] xususida mufassirlar turli fikrlarni ilgari surishgan. Binobarin, ulardan ba’zilari u Jabroil alayhissalomdir, degan bo‘lsa, ayrimlari u musulmonlarning ruhlaridir, deb ta’vil qilganlar. Yana ayrimlari

esa ular farishtalarning ustiga (ularni nazorat qilib turish uchun qo‘yilgan) “hafaza” lardir, ular farishtalarni ko‘radilar, farishtalar esa ularni ko‘rmaydi, deganlar.

Bu yerdagi روح [ruh] Alloh taolo: “(U Zot) O‘z amri ila farishtalarni ruh-vahiy bilan nozil qilur” [Nahl surasi, 2], deganidek, osmondan tushirilgan kitoblar bo‘lishi ham mumkin. Binobarin, (nozil qilingan ana shu samoviy) kitoblar haqqini zoye qilgan yoki ularga amal qilmasdan orqasiga tashlab qo‘ygan kishilar bilan xusumatlashuvchi, ularning haqlarini ado etgan va ichidagilarga amal qilganlarni shafoat qilguvchi bo‘ladi. Yana ba’zi mufassirlar bu (روح [ruh]) sharhlanmaydigan, ma’nosi insonlardan yashirilgan narsadir. Alloh taolo: “Va sendan ruh haqida so‘rarlar. Sen: “Ruh Rabbimning ishidir....” deb ayt”, [Isro surasi, 85] degan, deydilar”. [Abu Mansur Moturidiy, 2005: 400].

Yana “Naba’” surasining 40-oyatida kelgan يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ [yanzurul mar’u mo qoddamat yadohu] iborasiga berilgan tafsirlar orasida ham xilma-xillik mavjud. Jumladan, Domla Hindistoniy bu iboraga: “U shunday kundirki, har bir odam hayoti dunyoda xoh yaxshi, xoh yomon – qanday amal qilib oxiratga yuborgan bo‘lsa...”, deya يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ [yanzurul mar’u mo qoddamat yadohu] iborasidan tushuniladigan uzoq ma’noni bergan.[Hindistoniy, 2006: 906]. Alouddin Mansur: “U kunda (har bir) kishi o‘zi qilib o‘tgan narsani (ya’ni barcha yaxshi-yomon amallarini) ko‘rur...” [Alouddin Mansur, 2001: 706], Abdulaziz Mansur ham: “U kunda (har bir) kishi o‘zi qilib o‘tgan narsani (ya’ni, barcha yaxshi-yomon amallarini) ko‘rar...”, deya unga “o‘zi qilib o‘tgan narsani” degan ma’no beradi.[Abdulaziz Mansur, 2004: 583]. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf: “U Kunda kishi o‘z qo‘li taqdim qilgan narsaga nazar soladi”, [Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 582] deya unga so‘zma-so‘z ma’no bergan bo‘lsa, yuqoridagilardan farqli ravishda shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li uni: “U kunda inson ikki qo‘li yuborgan narsani ko‘radi...”, deb tafsir qiladi. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 582]. Ko‘rib turganimizdek, mufassirlarimizdan kimdir يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ [yanzurul mar’u mo qoddamat yadohu] iborasining lug‘aviy ma’nosini olgan bo‘lsa, kimdir majoziy ma’nosini olib tafsir qilgan.

“Noziot” surasining 27-oyatiga nazar soladigan bo‘lsak, mufassirlar unga turlicha yondoshganini ko‘ramiz. Binobarin, kimdir undagi بناها [banoha] – “uni bino qildi” iborasini o‘zidan oldingi jumlaga qo‘shib ma’no bergan bo‘lsa, kimdir so‘z boshi qilib ma’no bergan. Masalan, uni so‘z boshi qilib tarjima qilgan Domla Hindistoniy: “Alloh taolo osmonni bino qildi”, deb بناها [banoha] fe’lidagi “zamiri mustatir” – yashirin olmosh bo‘lmish foili – ish bajaruvchisini uning ichidan chiqarib, Alloh taoloning o‘zini keltirgan.[Hindistoniy, 2006: 909]. Alouddin Mansur: “(Ey mushriklar,) sizlarni yaratish qiyinroqmi yoki osmonnimi? (Olloh) uni bino qildi” [Alouddin Mansur, 2001: 709], Abdulaziz Mansur: “(Ey mushriklar!) Sizlarni yaratish qiyinroqmi yoki osmonlarnimi?! (Bilasizki) Alloh uni bino qildi” deb [Abdulaziz Mansur, 2004: 584], shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li esa: “Sizlarni yaratish qiyinmi yo osmonnimi? U Zot uni yaratdi”, deya بناها [banoha] fe’liga “yaratdi” ma’nosini berib, uni so‘z boshi qilib tafsir qilgan. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 583]. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf بناها [banoha] iborasini undan avvalgi السماء [as-samau] so‘ziga sifat qilib,

unga: “Sizlarni yaratish qiyinmi yoki U Zot bino qilgan osmonnimi?” deb ma’no berganini ko‘ramiz.[Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 583].

Abu Mansur Moturidiy ham yuqoridagi mufassirlar kabi بناها [banoha] iborasiga so‘z boshi qilib ma’no bergan va uning izohida to‘xtalib, Alloh taoloning dunyo osmoniga “tushishi” haqida quyidagi fikrlarni yozadi: “Alloh taoloning: “uni bino qildi”, degan so‘zidan hech kim bandalarga nisbat beriladigan bino qilishni tushunmagan. “baland qilish”dan ham ularga nisbat beriladigan baland qilish tushunilmagan. Alloh taoloning “Shundan keyin Yerni (tuyaqush tuxumi shaklida) yoyib, tekislab qo‘ydi”, oyatidan ham bandalarga mansub bo‘lgan (barchaga) ma’lum tekislash tushunilmaydi. Shunday ekan, nima uchun ayrim insonlar Alloh taologa nisbat berilgan “kelish” ni bandalarga nisbat beriladigan “kelish” manosida tushunadilar? Agarda ularning boshiga bu oyatdan o‘sha yoqimsiz ma’noni tushunishlariga undaydigan qandaydir ofat tushmagan bo‘lganida edi, ularning tasavvuri bu singari tushunchalar tomon ketmagan bo‘lardi”.[Abu Mansur Moturidiy, 2005: 411]. Abu Mansur Moturidiy “Alloh taologa nisbat berilgan “kelish”dan bandalarga nisbat beriladigan “kelish” manosini tushunadilar”, deyish bilan ushbu ma’noda kelgan oyatlarga hech qanday o‘xshatishsiz imon keltirish vojibligini ta’kidlamoqda. Mutashobih oyatlarni turli ma’nolarga burish va maxluqotlar sifatlariga o‘xshatish bandalar boshiga tushgan bir ofat ekanini eslatib o‘tmoqda.

Yana “Noziot” surasining 34-oyatiga nazar soladigan bo‘lsak, unda kelgan at-tommatu so‘ziga berilgan ma’nolar ham bir-biridan farq qiladi, ammo hammasining yakuniy ma’nosi bitta – qiyomat ekani ayon bo‘ladi. Domla Hindistoniyning tafsirida unga to‘g‘ridan to‘g‘ri “qiyomat” deb ma’no berilgan.[Hindistoniy, 2006: 910]. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf “katta ofat” [Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 583], shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li “ulug‘ musibat”, [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 583], Alouddin Mansur “katta balo (ya’ni qiyomat)” [Alouddin Mansur, 2001: 709] va Abdulaziz Mansur “baloyi azim” [Abdulaziz Mansur, 2004: 584], deb ma’no berganini ko‘ramiz. Abu Mansur Moturidiy esa: “الطَّامَّةُ [at-tommatu] bu dahshatli qichqiriqdir. Barcha narsani butunlay qamrab, o‘z ichiga olgani uchun (qiyomat kuni) shunday nomlangan”, deb yozadi. [Abu Mansur Moturidiy, 2005: 411].

Xuddi yuqoridagidek fikrlar xilma-xilligini “Noziot” surasining 36-oyati – ﴿وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى﴾ [va burrizatil jahimu liman yaro] oyatining tafsirida ham ko‘ramiz. Domla Hindistoniy unga “Hamma qarab turgan holda do‘zax zohir qilinadi” deb [Hindistoniy, 2006: 910], Alouddin Mansur “Va do‘zax ko‘radigan (har bir) kishiga ko‘rsatib qo‘yilganida” deb [Alouddin Mansur, 2001: 709], Abdulaziz Mansur “ko‘radigan (har bir) kishiga do‘zax namoyon qilinganida” deb [Abdulaziz Mansur, 2004: 584], shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf “Va jahannam ko‘radiganlarga zohir qilinadi” [Shayx Muhammad Sodiq, 2018: 583], deb ma’no bergan. Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li “Va do‘zax ko‘zi ochiqlarga namoyon bo‘ladi”, degan ma’no berib, yuqoridagilardan ancha farqli tafsir qilgan. [Shayx Usmonxon Temurxon, 2021: 583].

Abu Mansur Moturidiy esa bu oyatni quyidagicha tafsir qiladi: “Alloh taoloning: “ko‘radigan (har bir) kishiga”, degan so‘zidagi “ko‘rish” do‘zaxga

kirishdan kinoya bo‘lishi ham mumkin. Ana shunda oyatning ma’nosi: “do‘zaxga kiradigan va unda hozir bo‘ladigan har bir kishiga” bo‘ladi. Bu ham Alloh taoloning: “Albatta, Allohning rahmati yaxshilik qiluvchilarga yaqindir” [A’rof surasi, 56], degan so‘zi kabidir va uning ma’nosi: “Albatta, Allohning rahmati yaxshilik qiluvchilar uchundir”, bo‘ladi. Alloh taolo (Odam va Havvoga): “Faqat ushbu daraxtga (mevasidan yeyish uchun) yaqinlashmangiz” [Baqara surasi, 35], dedi. Bu oyatdagi “yaqinlashish”dan murod tanovul qilishdir. Faqat bu yerda uning o‘rniga yaqinlashish ishlatilgan, xolos. Binobarin, bu yerda zikr qilinayotgan “ko‘rish” do‘zaxga kirish va unda hozir bo‘lishdan kinoya bo‘lishi joizdir. Demak, bu oyatda azob do‘zaxiylarning butun badanini o‘rab olishi xabar berilayotgan bo‘ladi. Bu oyatdagi ko‘radiganlar – jannat ahli bo‘lishi ham mumkin. Ya’ni ular do‘zaxni o‘z ko‘zlari bilan ko‘radilar va ko‘rib, undan najot topganlari hamda jannatga kirganlari tufayli lazzatlanadilar. Zero, do‘zax (dunyoda) jannat ahlidan g‘oyibda bo‘lib, uni ko‘rmagan paytlarida eslab azob chekkan bo‘ladilar”. [Abu Mansur Moturidiy, 2005: 414].

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Domla Hindistoniy, Alouddin Mansur, Abdulaziz Mansur, shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiy kabi mufassirlarning har biri Qur’oni karim oyatlarini o‘zbek kitobxonlariga tushunish oson bo‘lgan bir shaklda tafsir qilgan. Ularning qarashlari orasida biroz tafovut bor bo‘lsa-da, asliyatdan ko‘zlangan maqsadni yuzaga chiqara olganlar. Yuqorida nomlari sanab o‘tilgan mufassirlardan farqli o‘laroq, buyuk ajdodimiz Abu Mansur Moturidiy Qur’oni karim oyatlariga sharh berar ekan, undagi har bir leksik birlikni semantik, grammatik va boshqa jihatlardan tahlil qilgan. O‘rni kelganda shuni aytib o‘tish joizki, o‘zbek tiliga tarjima qilingan mazkur tafsirlar orasidan Alouddin Mansur va Abdulaziz Mansur qalamiga mansub ikki tafsir bir-biriga juda yaqin ekani namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. الإمام أبو منصور الماتريدي. تأويلات القرآن، تحقيق الدكتور مجدي باسلوم، بيروت-لبنان: دار الكتب العلمية، 2005. ج.10. – ص. 395.

2. Shayx Muhammadjon mullo Rustam o‘g‘li (Mavlaviy hoji Hindistoniy). Qur’oni karim oyatlari ma’nolarining izohli tarjimasi. “Movarounnahr”–2006. – B. 906.

3. Alouddin Mansur. Qur’oni karim, o‘zbekcha izohli tarjima. –T.: Cho‘lpon, 2001. – B. 705.

4. Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri. –T.: “Toshkent islom universiteti”, 2004. – B. 582.

5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur’oni karim va o‘zbek tilidagi ma’nolari tarjimasi. Turkiya diyonat ishlari boshqarmasi. Anqara – 2018. – B. 581.

6. Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiy. Qur’oni karim va o‘zbek tilidagi ma’nolari tarjimasi. Turkiya diyonat ishlari boshqarmasi. Anqara – 2021. – B. 581.

THE HISTORY OF ROMAN-GERMANIC LANGUAGES AND THEIR INFLUENCE ON ENGLISH
ROMAN- GERMAN TILLARI TARIXI VA ULARNING INGLIZ TILIGA TA'SIRI

Dusmurodova Iroda Kuvonovna
O'qituvchi
Alfraganus University nodavlat oliy ta'lim tashkiloti
dustmurodovairodagmail.com

Annotatsiya|: *Maqola ingliz tilining shakllanishida Roman va German tillarining qanday ahamiyatga ega bo'lganligini yoritadi. U tilning rivojlanish tarixi haqida umumiy tasavvur berib, ingliz tilining boshqa tillar bilan o'zaro aloqasi davrlarini tahlil qiladi. Lotin tilining ilk roli: Lotin tili Britaniyaning Rim imperiyasi tomonidan bosib olinishi davrida ta'sir qila boshlagan va xristianlashtirish bilan yanada kuchaygan. Bu davrda altar, bishop kabi diniy va ilmiy so'zlar ingliz tiliga kirib kelgan.Doimiy rivojlanish: Maqola ingliz tilining hali ham lotin va yunon tillaridan yangi so'zlarni o'zlashtirishi, ayniqsa ilm-fan va texnologiya sohalarida davom etayotganligini ta'kidlaydi. Masalan, television (yunoncha tele + lotincha vision) so'zi shunga misol bo'la oladi.*

Kalit so'zlar: *german tillari, qadimgi ingliz tili, lotin tilining ta'siri, Norman bosqini, Anglo-Sakson, so'z o'zlashuvi, ilmiy terminologiya.*

Annotation: *The article provides an overview of how both Romance and Germanic languages have shaped English. It offers a historical perspective on the language's development, focusing on key periods of contact between English and other languages. The Germanic Roots of English and The Influence of Romance Languages Latin's Early Role: Latin's influence began during the Roman occupation and continued to grow with the Christianization of England. Many religious and scholarly terms, like altar and bishop, were adopted from Latin. Norman Conquest: The Norman invasion in 1066 had a profound impact on English, as the French-speaking rulers introduced numerous French words, especially in law, governance, and high culture. Words like court and royal reflect this influence.*

Key words: *Germanic languages, Old English, Latin influence, Norman Conquest, Anglo-Saxon, Vocabulary borrowing, Scientific terminology.*

Old English: English has its foundation in the Germanic languages brought to Britain by the Angles, Saxons, and Jutes in the 5th century. These tribes introduced Old English, which was more complex in terms of grammar than modern English. The English language, as we know it today, is the product of centuries of evolution, shaped by the influence of multiple linguistic traditions. Among the most significant are the Romance and Germanic languages. These two branches of the Indo-European language family have profoundly impacted English vocabulary, grammar, and structure. Understanding the history of these languages

and their influence on English offers insight into the dynamic development of one of the most widely spoken languages in the world.

The Germanic Roots of English. English belongs to the Germanic family of languages, which also includes German, Dutch, and the Scandinavian languages. The roots of English can be traced back to the early inhabitants of Britain, the Celtic-speaking peoples, who were later influenced by the Germanic tribes that migrated to the island in the 5th century AD. These tribes—the Angles, Saxons, and Jutes—spoke Old English, which formed the foundation of the language.

Old English was a heavily inflected language, similar in structure to modern German, with complex systems of noun declensions and verb conjugations. While much of the grammar and basic vocabulary of modern English can be traced back to Old English, the language has undergone significant simplifications over time. For instance, the inflectional system has been largely abandoned, making modern English a more analytic language compared to its Germanic ancestors.

Many core words in English, particularly those related to everyday life and essential concepts, come from Old English. Words such as house, man, woman, king, day, and night are examples of this Germanic legacy.

The Influence of Romance Languages. While English has its roots in the Germanic language family, its vocabulary has been extensively enriched by Romance languages, particularly Latin and French. Latin, as the language of the Roman Empire and the Catholic Church, exerted influence on English through several waves of contact.

The first significant Latin influence came during the Roman occupation of Britain (43–410 AD). While the Romans left relatively few linguistic traces, Latin began to play a more substantial role after the Christianization of England in the 7th century. Many ecclesiastical and scholarly terms entered English from Latin during this period, including words like altar, bishop, school, and priest.

The most profound impact of Romance languages on English, however, came with the Norman Conquest of 1066. When William the Conqueror, the Duke of Normandy, invaded England, he brought with him a French-speaking ruling class. For the next several centuries, French was the language of the English court, administration, and legal system, while English remained the language of the common people.

This led to a massive influx of French (and indirectly Latin) vocabulary into English. Words related to law, governance, art, literature, and cuisine were adopted from French. Terms like government, court, judge, attorney, royal, artist, and dinner are all products of this period of French influence. In total, it is estimated that about 30% of modern English vocabulary is of French origin.

The Blending of Germanic and Romance Elements. The coexistence of Germanic and Romance elements in English has given the language a unique character. It is often said that English has a "double vocabulary"—one set of words that is Germanic in origin and another that is Romance. This creates subtle distinctions in meaning and tone.

Germanic words tend to be more direct and are often used in casual or everyday speech, while Romance words are often perceived as more formal or sophisticated.

This dual vocabulary allows English speakers to choose from a range of expression depending on the context.

The History of Romance and Germanic Languages and Their Influence on English. The English language, as we know it today, is the product of centuries of evolution, shaped by the influence of multiple linguistic traditions. Among the most significant are the Romance and Germanic languages. These two branches of the Indo-European language family have profoundly impacted English vocabulary, grammar, and structure. Understanding the history of these languages and their influence on English offers insight into the dynamic development of one of the most widely spoken languages in the world.

In addition to the historical influx of Romance vocabulary, English has also borrowed extensively from Latin and Greek in the fields of science, medicine, and technology. During the Renaissance and the Scientific Revolution, scholars frequently coined new terms using Latin or Greek roots. Words like biology, photography, astronomy, and psychology all derive from these classical languages.

This process continues today, as English adopts new terminology for advances in science and technology. For example, the word television is a hybrid of the Greek word tele (meaning "far") and the Latin vision (meaning "seeing"). Similarly, many technical terms in fields such as medicine, law, and engineering are still coined using Latin or Greek roots.

Conclusion

The history of English is a testament to the linguistic diversity and cultural exchange that has shaped the modern world. As a language with Germanic origins and significant Romance influences, English has evolved into a rich and flexible medium of communication. Its ability to absorb and adapt elements from other languages has allowed it to become a global lingua franca. Understanding the intertwined legacies of Germanic and Romance languages in English not only sheds light on its past but also highlights its continuing evolution.

REFERENCES

1. Algeo, J., & Pyles, T. (2010). The Origins and Development of the English Language (6th ed.). Wadsworth Cengage Learning.

2. Barber, C., Beal, J. C., & Shaw, P. A. (2012). The English Language: A Historical Introduction (2nd ed.). Cambridge University Press.

3. Baugh, A. C., & Cable, T. (2013). A History of the English Language (6th ed.). Routledge.

4. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language (2nd ed.). Cambridge University Press.

5. McWhorter, J. (2009). Our Magnificent Bastard Tongue: The Untold History of English. Gotham Books.

6. Millward, C. M., & Hayes, M. (2011). A Biography of the English Language (3rd ed.). Wadsworth Cengage Learning.

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK”DA ANIQ MIQDORNING LEKSEMALAR ORQALI IFODALANISHI
REPRESENTATION OF EXACT QUANTITY BY MEANS OF LEXEMES IN “DEVONU LUG‘OTI-T-TURK”

Kimsanboyeva Basoat Nabiyevna
O‘qituvchi
Farg‘ona davlat universiteti
basoathon86@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada eski turkiy tillarda qo‘llangan aniq miqdor ifodalovchi leksemalar va ularning qo‘llanishi, yasalishi, etimologiyasi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *aniq miqdor, mavhum miqdor, son, sonning ma’no turlari, birlik, ko‘plik.*

Annotation: *The lexemes used in the old Turkic languages for specific quantity and their use, construction, and etymology are analyzed in this article.*

Key words: *concrete quantity, abstract quantity, number, meaning types of number, unity,* plural.

Til va tafakkurning taraqqiy etishi bilan kvantitativlik kategoriyasi “inson tafakkurining asosiy kategoriyalaridan biriga aylandi, shu boisdan materiyaning barcha tur va shakllari miqdoriy aniqlik bilan tavsiflanadi. Insoniyat eng qadim zamonlardan buyon hayotiy zarurat tufayli o‘zini o‘rab turgan atrof-muhitdagi narsalarning miqdorini aniqlashga qiziqqan va bunga harakat qilgan. Narsa-buyumlarning miqdorini aniqlash uchun sonlardan foydalanilgan. Turkiy tillar tarixida sanoqning kelib chiqishi kishining o‘zidan boshlangan. To‘g‘rirog‘i, kishi o‘z barmoqlarini sanash orqali sonlarga ot qo‘ygan. E’tibor qaratadigan bo‘lsak, o‘ngacha bo‘lgan sonlarning kelib chiqishi, ularning tub, lug‘aviy ma’nosi kishi barmoqlarining oti, o‘rni yoki holati bilan bog‘lanadi. Masalan, *bir* soni bosh barmoq (xalq tilida *bašmaldaq*)qa bog‘lanadi. *İkki* undan keyingi (bosh barmoqdan keyingi ilk barmoq); *üč* – qo‘lning eng uchida joylashgani uchun shunday atalgan va b. O‘ngacha bo‘lgan sonlarning atalishi etimologik jihatdan o‘rganib chiqilsa, bu fikr o‘z tasdig‘ini topadi. Bu hodisa turkiy tillarda son turkumining kelib chiqishi, eng muhimi, turkiy tillarning tarixiy ildizlari kishilik jamiyatining ilk chog‘lariga, tilning yuzaga kelish paytlariga borib taqaladi. Demak, turkiy xalqlar tilida son turkumiga kiruvchi til birliklari ilk kishi sanashni o‘rgana boshlagan davrlardan boshlab turli shakllarda aniq miqdor ma’nosini ifodalash uchun qo‘llangan.

Qadimgi turkiy til davri VIII-X asrlarda esa son turkumi takomillashib, tugal bir tizimga aylangan edi. Qadimgi turklarda “nol” yo‘q, chunki “nol” – yo‘q son. Sanoq “bir”dan boshlanadi. Kishi tug‘ilgan chog‘da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo‘shib hisoblangan. Bir yil o‘tgach, ikki yoshga to‘lgan va shu sanoqda yoshiga yosh qo‘shila borgan. Sanoqda *bir* – so‘zlovchi demak, ya’ni

“men”dir (mening o‘zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). “Men” qadimgi turkiy tilda *bi* bo‘ladi. Bu so‘z *birü~berü* ko‘makchisining tarkibida ham saqlangan. *-rü* – jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi, *berü* – “men tomon” degani, hozirgi o‘zbek adabiy tilida *beri* deyiladi. Masalan, *beri kel, köpdän beri*. *Bir* ning tarkibidagi *bi* – so‘zlovchi (“men”)dir. Demak, sanoq so‘zlovchining o‘zidan boshlanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sonlarda yasalish yo‘q. Qadimgi turkiy tilda esa sonlarda yasalish bor. Ularning morfem tarkibini tiklash ham mumkin. Masalan, *iki* ning asli *ilki* dir (*ilki>ilki>iki)*. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *ikki*. Qadimgi turkiyda *il* – “old” degani. “Poygak” ham *il* bo‘ladi, antonimi *tör* dir. *İl* ning “qutb, tomon” ma’nosi ham bor: *il* deganda “Sharq” tushuniladi, chunki Sharq qadimgi turklarning o‘y-tushunchasida old tomonda, *-ki* – tegishlilikni bildiruvchi qo‘shimcha, *ilki* – “oldindagi, dastlabki, avvalgi” degan ma’noni beradi. Lekin mantiqqa ko‘ra, “so‘zlovchi (*bir*)dan keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi bo‘lib turadi. Boshqa bir qator sonlarda ham yasalish bor. “Yigirma” soni *iki* dan hosil bo‘lgan: *iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi*. *ellik* soni *el* (barmoq) so‘zidan yasalgan: *ellik* – “beshta o‘nlik” degani.Yoki: *altï-miš>altmiš, yeti-miš>yetmiš*. Demak, *-miš, -miš* qo‘shimchasi birlikni o‘nlikka aylantirmoqda. Sonlarning yasalishiga yana misol keltiramiz: *sekiz on>säksän* (“sakkizta o‘n”), *toquz on>toqsan* (“to‘qqizta o‘n” degani). *Toquz* soni *toq* so‘zidan yasalgan. *Toq* so‘zi “qoniqish hosil qilish; to‘lishish; sokinlik” ma’nolarini anglatadi. Hozirgi *toxta (<toq-ta), köŋli toq, qarnï toq, toqlï* so‘zlari ham ayni o‘zakdan. *Toquz* soni birliklarning yakunlovchisi (ya’ni, oxirgi birlik) bo‘lgani uchun shunday atalgan, “to‘xtagan, yakunlangan” ma’nosini beradi, *-(u)z* yasovchi qo‘shimcha. Yoki *yüz* sonining kelib chiqishi *yüz* (“sirt, yuza”)ga bog‘lanadi. O‘nliklarning yakunida, sirtida turgani uchun shunday atalgan. “Kishining yuzi” ma’nosidagi *yüz* ham shu ma’noda. Demak, *säkiz (<säk-iz), toquz (<toq-uz), otuz (<ot-uz)* sonlari *-z* qo‘shimchasi bilan yasalgan; *altmiš (<altï-miš), yetmiš (<yeti-miš)* sonlari esa *-miš, -miš* qo‘shimchasi bilan yasalgan.

F.Safarov shunday deydi: “Son so‘z turkumi sof va aniq miqdorni ifodalash uchun xoslangan lug‘aviy vosita ekanini hisobga olib, son-miqdor mikromaydonining markazidan joy oladi” [Safarov, 2004: 45] .

Qadimgi turkiy til VIII-X asrlarda ham sonning hozirgi o‘zbek tilidagi kabi semantik turlari mavjud bo‘lgan va bu sonlarning ifodalanish usullari, shakllari bo‘yicha o‘ziga xos jihatlari bilan farqlangan. Son va raqamlarning nomlanishi, qo‘llanilishi haqidagi qarashlar Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk”da bayon qilingan. Aynan son so‘zining o‘zi ham alohida, misollar bilan izohlanadi:

سان san – son, adad. قوی سانی نجا qoj sanï nechä – qo‘yning soni, sanog‘i qancha [Koshg‘ariy, 2017: 107] .

Lug‘atshunos sonlarning qanday atalishini batafsil, misollar asosida keltiradi ترت tort -to‘rt. ترت یرماق tort jarmaq – to‘rt tanga. Bu umuman to‘rt sonini anglatadi. Muallif تورت tarzida “vov” bilan yozish tuzukroq ekanligini ta’kidlaydi yoki اج o‘ch– uch (son). اج یرماق üch jarmaq – uch tanga [Koshg‘ariy, 2017: 44] .

بیش besh – besh (son) [Koshg‘ariy, 2017: 83] .

یتی jetti – yetti [Koshg‘ariy, 2017: 20] .

Mahmud Koshg‘ariy sonlarning atalishi bilan bir qatorda, bu sonning qanday paydo bo‘lgani, tarkibi haqida ham ma’lumot berib ketgan. *Sakson, to‘qson* sonlari *sekiz* va *toquz* sonlariga *on* sonining qo‘shilishidan paydo bo‘lgan, *seksan, toqsan* shakllari keyingi davrlarda shakllangan. *Sekiz on, toquz on* shakllari qadimgi turkiy tildagi yozma yodgorliklarda qo‘llangan. Bu haqda “Devon”da quyidagicha izoh berilgan:
سكسون- *säkson – sakson.* Asli سكيزاون – *säkiz on.* Ikki so‘z birlashtirilib, bir so‘z holiga keltirilgan
تقسون *toqson – to‘qson* Asli تقوز اون toquz on– *to‘qqiz o‘n* bo‘lib, ikki so‘z keyin birlashib ketgan [Koshg‘ariy, 2017: 292] .

Mahmud Koshg‘ariy sonlarning ma‘no turlari haqida ham qimmatli ma’lumotlar bergan. Qadimgi turkiy tillarda ham son o‘zagiga turli qo‘shimchalar qo‘shish bilan sonlarning ma’no turlari hosil qilingan. Tartib son sanoq songa -nchi, -inchi, -unchi qo‘shimchalarini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi. Qadimgi yozma manbalardagi namunalardan ko‘rishimiz mumkinki, turkiy tillarda dastlab tartib sonlar oxirgi bo‘g‘indagi [i] unlisisiz hosil qilingan. O‘rxun-Enasoy, qadimgi turkiy (uyg‘ur) tili yodgorliklarida tartib son shu shaklda qo‘llangan. Tartib sonning shu shaklda yasalishini Mahmud Koshg‘ariy ham alohida izohlab bergan.
اكندى *ikindi* – اكندى نانك *ikindi neŋ* – ikkinchi narsa. Sira son. Xuddi shu so‘zning quyidagi izohi ham keltirilgan:
اكندى *ikindi* – namozi asr (kun botishdan oldingi nomoz) vaqti [Koshg‘ariy, 2017: 111] .
Ikkinč tartib soni XIII-XIV asr ayrim yozma yodgorliklarida “Devon”dagidek *ikindi* shaklida uchraydi:*“ikindi namazïga tegi”.*
اجنج *üchünč* – uchinchi. Tartib soni. Bu qoidadirki, o‘ndan quyi sonlarda tartib (ma’nosini ifoda etish)da o‘zidan oldingi sondan keyin, davom etish ma’nosi bayon etilsa, sonning o‘zagiga ن va ج harflari qo‘shiladi: تورتنج *törtünč,* بيشنج bešinč so‘zlari kabi. To‘rtinchi, beshinchi demakdir. Bularning asli, تورت *tört,* بيش beš edi. Tartib soni ma’nosini anglatish maqsadida bu so‘zlar oxriga g‘unnali **ن** va **ج** orttirildi [Koshg‘ariy, 2017: 293] .
تورتنج *törtünč* – to‘rtinchi. Borliq olam ifodasida to‘rtlik juda muhim miqdor. Bizni qurshab turgan olamni shu son bilan, shu miqdor va shu turdagi bosqichda tavsif etish mumkin. Aslida bu ko‘hna olam to‘rt unsur birligidan (havo, suv, tuproq va olovdan) tashkil topgan. Bu to‘rt unsurlik bevosita yer yuzi va undagi insonlarning tabiatida ham qaror topadi: *issig‘-u sovuq ho‘l-u quruq* tarzida. Bu xossalar tabiatda havo, suv, olov va tuproq ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Odam mana shu to‘rt unsurning mahsuli bo‘lib, bu har bir xalq tafakkurida birday e’tirof etiladi. Tabiblar quruqni issiq bilan; sovuqni ho‘l bilan; quruqni esa ho‘l va nihoyat, quruqni sovuq bilan birlashtirib inson tabiatidagi to‘rt mijozni ta’riflaydilar.

Buni har qanday son so‘zlariga qo‘shish ham mumkin: اوننج *önunč – o‘ninchi,* يكرمنج *jigirminč – yigirmanchi,* chunki yigirma o‘n to‘qqizning keti, davomidir. Bu qoida umumiydir [Koshg‘ariy, 2017: 293] .
Lekin shu davrga oid bo‘lgan “Qutadg‘u bilig” asarida tartib son -nchi, -inchi shaklida qo‘llanganini ko‘ramiz: bir – adl, ikkinchi – davlat, üchünchi – aql,

tortinchi – qanoät. Demak, XI asr tilida tartib sonning har ikkala shakli ham qo‘llangan.
سكز *sekiz* – sakkizning yengili, qisqargani.

Mahmud Koshg‘ariyning shu so‘z ustidagi izohiga ko‘ra, sakkiz so‘zi ikki **k** bilan ham, bir **k** bilan ham qo‘llanadi. Lug‘atshunos xuddi shunday izohni yana bir qancha so‘zlar xususida ham keltirgan. U *to‘qqiz, ikki* va hatto *tikan* so‘zida shu xususiyatni qayd etgan. *Ikki, yetti, säkkiz, toqqïz, ottiz, ellik* sonlari tarkibidagi o‘rtada kelgan [k], [t], [q], [l] tovushlari arab yozuvida bir harf bilan beriladi: *(iki)*اکی *(sekiz)*سکز shaklida. Bu sonlardagi undoshlarning tashdid bilan (ikkilanishi) ifodalanishi XIII-XIV asrga oid ayrim manbalarda uchraydi. *O‘ttiz* va *ellik* sonlari “Devon”da tashdid bilan yozilganini ko‘ramiz: اتز *ottuz:* اتز يرماق *ottuz jarmaq* – o‘ttiz tanga [Koshg‘ariy, 2017: 112], الك *ellik:*الك يرماق *ellik jarmaq* – ellik tanga [Koshg‘ariy, 2017: 113].

Hozirgi tilimizda bu so‘zlar talaffuzi qat’iylashgan bo‘lsa ham, Navoiy asarlarida bu so‘zlarni “Devon”dagidek ikki xil shaklda uchratamiz: ikki **k** bilan *sakkiz, ikki;* ikki q bilan **to‘qqiz** tarzida:

Nuktai tarixiki ahsan dedi,
Sakkiz-u sakkiz yuzu saksan edi.
Chiqma to‘qquz parda kenidinki olam ko‘rmasun.
olti, yetti burqa’ olgil, saqla ikki-uch niqob.
Ki bulg‘ay bori ul farog‘i bila,
Sakiz yil keraklik yarog‘i bila,
Ko‘zki erur egri aning xilqati
Birni iki ko‘rmak erur san’ati.
To ani ich deb senga men yuz tutay,
Tomsa to‘quz oqsa hud o‘ttuz tutay.

Demak, ayrim turkologlarning turkiy tillarda harflarning ikkilanishi yo‘q degan fikrlari noto‘g‘ri ekanligi isbotini topadi, – deydi S.Mutallibov.

Účni ottiz so‘zi bilan ham yuritadilar. Men buni Kongutda yag‘molardan eshitdim. Ular أتز اجالم*ottuz ičälim* deb, uchtadan ichganlarini o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim, – deydi muallif.

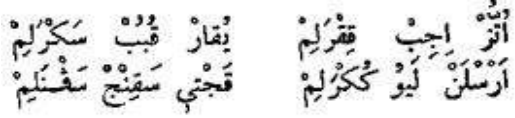

Ottuz ichib qiqralim,
Joqar qobub sekralim,
Arslanlaju ko‘kralim,
Qachti saqinch sechnalim.

Uch qaytadan ichaylik, tiklanib arslon kabi na’ra tortaylik. Qayg‘u-alam bizdan yo‘qolganini ko‘rsataylik. [Uch qaytadan ichib qaytaraylik, parvoz qilib sakraylik, arslon kabi na’ra tortaylik, qayg‘u ko‘tarildi, sevinaylik]. Shu she’rdagi *o‘ttiz ichib* iborasida *o‘ttiz* so‘zi uch qaytadan, uchta-uchtadan, ya’ni taqsimlash ma’nosida qo‘llangan [Koshg‘ariy, 2017: 113] .

XIII-XIV asrlarga oid yodgorliklarda *yigirmä* sonidagi oxrigi unli [i], ya’ni *yigirmi* shaklida yozilgan. XV asr va undan keyingi davrga oid manbalarda ikki

xil: *yigirmi* va *yigirmä* shaklda uchraydi. O‘rxun-Enasoy va turkiy tillarga oid yodgorliklarda *yigirmi* shaklida, “Devon”da, asosan, *yigirmä ,* ba’zan *yigirmi* shaklida qo‘llangan:
يكرما *jigirmä* – yigirma. Bu so‘zni يكرمى *jigirmi* shaklidagi talaffuzi ham bor, – deydi Mahmud Koshg‘ariy [Koshg‘ariy, 2017: 34].

Demak, “Devon”da son turkumiga mansub so‘zlar sof, aniq miqdor ma’nosini lug‘aviy yo‘l bilan ifodalash uchun xoslangan bo‘lib, mavjudot sonini bir o‘zi ifoda eta olmaydi. Qadimgi turkiy tillarda ham son turkumiga mansub so‘zlar, asosan, otning aniqlovchisi *(ottüz jarmaq – o‘ttiz tanga*) bo‘lib kelgan va aniq miqdorini ko‘rsatgan.

Mahmud Koshg‘ariy *turk* so‘ziga izoh berar ekan, bu so‘zni mufrad bo‘lib ham, jam bo‘lib ham qo‘llana olishini aytadi: ترك من *türkmän* – turkman, birlik ma’nosida, ترك سوسى أتلندى *turk süsi atlandï* – turk askari otlandi esa ko‘plik. [Koshg‘ariy, 2017: 237]. Bu fikrga A.G‘ulomov: “Mahmud Koshg‘ariy bunda u so‘zning qanday qo‘llanishini farq eta olmagan (birinchi holda ega va predikativlik qo‘shimchasi orqali ma’nosi yakkalikka keltirilgan. Ikkinchi holda o‘z jins ma’nosida qo‘llangan). Shunga ko‘ra birlik va ko‘plik orasida taajjublangan. Har ikki holda ham grammatik jihatdan birlikdir” [G‘ulomov,1944: 54] , – degan izoh bilan qarshi chiqadi.

ADABIYOTLAR

1. Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Тошкент. 1963.
2. Умаров Э. Новые данные о гласных “Ди:ва:ну луга:т ат-турк” Махмуда Кашгарского. II издание. – Тошкент, 2010.
3. Розиқова Г.З. Маҳмуд Кошғарий “Девону луғотит турк” асарида қўлланган от лексемаларнинг функционал-семантик ва услубий хусусиятлари. – Фарғона, 2021.
4. Рустамий С. “Девону луғати -т -турк” даги лингвистик атамалар. – Тошкент, 2006.
5. Содиқов Қ. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони [Девону луғотит турк]. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.
6. Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. – Тошкент,1963.
7. Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989.

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA SUV VA U BILAN BOG‘LIQ TUSHUNCHALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI
THE LINGUACULTURAL CHARACTERS OF WATER IN UZBEK CLASSICAL WORDS

Haydarova Umida
o‘qituvchi
Farg‘ona davlat universiteti
Amaliy ingliz tili kafedrasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining klassik namunasi “Qutadg‘u bilig” asarida suv va u bilan bog‘liq tushunchalarning qo‘llanish*

chastotasi hamda semalari izohlangan bo‘lib, ularning ma’nolari misollar yordamida ochib berilgan. “Suv” so‘zining “obro‘”, “orzu”, “dono” kabi ma’nolarda qo‘llanishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar. *“Qutadg‘u bilig”, suv, semalar.*

Annotation: *This article is written about Uzbek classical work “Kutadgu bilig” and the water and water-related words which are utilized in the book. It is analyzed that the frequency of words and its meaning. It was found that the water was used as a “reputation”, “dream” and “wise”.*

Key words. *“Qutadg‘u bilig”, water, meaning.*

O‘zbek mumtoz namunasi sifatida mashhur “Qutadg‘u bilig” asariga doir olib borilgan ilmiy ishlar ko‘p sonni tashkil etsa-da, asarda qo‘llanilgan suv va u bilan bog‘liq tushunchalar tadqiqiga doir ishlar mavjud emas. Xususan, Yusuf Xos Hojibnning mashhur asari – “Qutadg‘u bilig” katta shuhrat qozonib, “Qutadg‘u bilig”ni chinliklar “Adab ul-muluk”(“Hukmdorlar odobi”), mochinliklar “Anis ul-mamolik” (“Mamlakatning tartib usuli”), eronliklar “Shoxnoma”, Mashriq elining ulamolari, donishmandlari yakdillik bilan “Ziynat ul-umaro” (“Amirlar ziynati”), turonliklar orasida esa “Qutadg‘u bilig”, ba’zilar esa “Pandnomai muluk” (“Hukumdorlar nasihatnomasi”) deb atalgani aytiladi [Oriental Art and Culture, 2021: 15]. Ushbu kitob didaktik asar ekanligi ta’kidlab o‘tilgan va shuningdek, ushbu asarda islom dinining ham ta’siri yuqori ekanini ko‘rib o‘tish mumkin. Asarning 73 bobining debochasi Allohga hamd, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga na’t bilan boshlanishi va asarning har bir bobida hadislar asosida berilgan hikmatlar va diniy atamalar asarga dinning ta’siri yuqori ekanini isbotlaydi [Yusuf Has Hajib, 1997: 120].

“Qutadg‘u bilig” asari bo‘yicha V.Radlov, S.Malov, A.Samoylovich, S.Ivanov, A.Kononovlar tadqiqot olib borishgan va asarning turli jihatlarini o‘rganib chiqishgan. R.R.Arat avvalgilardan bo‘lib, asarning matnini tanqidiy o‘rgandi va indeksini yaratdi. G‘.Abdurahmonov, Q.Karimov, X.Dadaboyev kabi olimlar asarning leksik-semantik, sintaktik xususiyatlarini tadqiq etishgan bo‘lsa, B.To‘xliyev, X.Abdullayev, S.Ibotov, Z.Sodiqov, D.Toshpo‘latovalar asarni adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqishdi.

Q.Sodiqov “Qutadg‘u bilig”ning lingvistik xususiyatlari yuzasidan tadqiqot olib bordi, X.Dadaboyev esa “Qutadg‘u bilig”dagi harbiy, ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy terminlar hamda badiy aktuallashgan leksik vositalar tadqiqiga e’tibor qaratgan.

Yusuf Xos Hojibga ko‘ra, yaxshi xulqlar asosi Allohga bo‘lgan to‘liq taslimiyat va yaxshi musulmonlikdir va shoir to‘g‘ri yo‘lda yashab o‘tuvchi insonlarni ideallashtiradi deya ta’kidlaydi. Hojibning “ideal inson”i al Farobiyning ideal insoniga o‘xshaydi[Hasan Guzel, 2020: 167].

Yana bir tadqiqotchi olim Onur Karamerjan “Topology of Balasaguni’s Kutadgu Bilig” ilmiy ishida “Kutadgu bilig is the oldest and the longest piece of poetry in all Turkic literatures, being the first Islamic work of literature and

philosophy in Turkic language" [Onur Karamerjan, "Topology of Balasaguni's Kutadgu Bilig", 2009: 203].

Shuningdek, Al-Farobiy nomidagi Qozog'iston Milliy Universiteti professori Lukpanov A.I.(2019) "Qutadg'u bilig" asarida berilgan siyosiy ilm va masalalarga e'tibor qaratadi va ularning zamonaviy hayotimizga tatbiqi to'g'risida bir qator yechimlar ko'rsatib o'tadi.

IX asrda turkiylar ommaviy ravishda islomni qabul qilishganidan so'ng ularning dunyoga bo'lgan munosabatlarida ham yetarlicha o'zgarishlar kuzatildi. Yangi qadriyatlar bilan birga yangi inson huquqlari ham paydo bo'ldi va Hojibning yangi hayot yo'li nazariyasi Islom va an'anaviy turkiylarning prinsiplari qo'shiluvi asosida yaratildi.

Ushbu tadqiqot ishida "Qutadg'u bilig" asarida qo'llangan suv va u bilan bog'liq tushunchalar (suv, dengiz, okean, daryo, ko'l, chashma, shabnam, ko'z yosh, favvora va vino) paradigmasi berilib, ular ifodalab kelgan ma'nolar keltirib o'tilgan.

"Qutadg'u bilig" asarining Q.Karimov tomonidan 1971-yilda amalga oshirilgan akademik nashridan tadqiqot manbasi sifatida foydalanildi. Asar 965 bet(505 bet eski turkiy til nusxasi)dan iborat.

Avvalo, "Qutdag'u bilig" asarida suv va u bilan bog'liq tushunchalarning ishlatilish chastotasi haqida aytiladigan bo'lsa, "suv"-43, "may"-16, "dengiz"-16, "daryo"-6, "ko'z yosh" -6, "yomg'ir"-3, "quduq"-1 qo'llangani va shabnam, ko'l kabi suv havzalarini bildiruvchi so'zlarning asarda uchramagani aniqlandi.(Diagramma 1)

Diagramma 1.

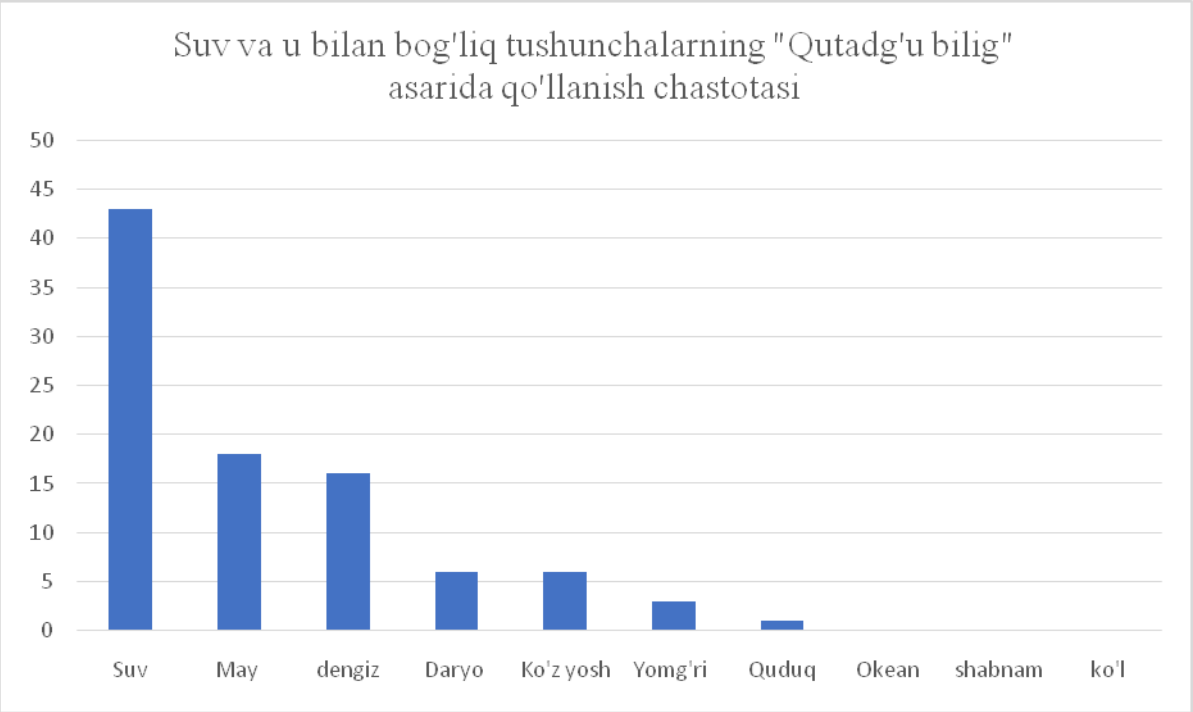

Suv va u bilan bog'liq tushunchalar o'zbek adabiyotida turli xil ma'nolarda qo'llangan bo'lib, ko'p hollarda yaratuvchi, yo'qotuvchi, obi hayot(jon bag'ishlovchi), iltifotli, odamiylikda suv kabi, yordamchi(sherigining ishini ro'yobga chiqarib o'zi ko'rinmas), kamtar kabi ma'nolarda qo'llanilishi,

shuningdek suv bilan bog‘liq ko‘plab o‘zbek mifologiyasining mavjudligi ushbu unsur qadimdan muhim sanalganini ko‘rsatadi.

“Qutadg‘u bilig” asarining 43 o‘rnida “suv” so‘zi qo‘llanilgan bo‘lib, eski turkiy tilda ham ayni shu shaklda ishlatilgan.

31) Uchi ot, uchi suv, uchi bo‘ldi yel, Uchi bo‘ldi tupraq, ajun bo‘ldi el.
Uchtasi o‘t, uchtasi suv, uchtasi havo bo‘ldi, uchtasi esa tuproq bo‘ldi, olam va suv shulardan yaraldi(QB-82-bet).

“Yetti sayyora va o‘n ikki burj” faslida berilgan ushbu parcha olamning yaralishi haqidagi qonuniyat haqida bo‘lib, suv so‘zi ushbu o‘rinda asl ma’nosida ya’ni “Vodorod bilan kislorodning kimyoviy birikmasidan iborat rangsiz, hidsiz, shaffof suyuqlik, tabiatda muz va bug‘ holida uchraydi, barcha tirik organizmlar va ko‘pgina moddalarning tarkibiy qismini tashkil qiladi”(O‘TIL-4, 780-bet) qo‘llangan.

32)Tili birla yanluq so‘zi so‘zluyur, so‘zi yaxshi bo‘lsa, yuzi suvlanur.
Inson o‘z so‘zini tili orqali so‘zlaydi, so‘zi yaxshi bo‘lsa, yuzi suvlanadi-obro‘ qozonadi(QB-101-bet)

Ushbu o‘rinda fe’l sifatida qo‘llangan so‘z, o‘zbek tilida “suvlanmoq-suvlamoq” shaklida mavjud bo‘lib, “suv ochmoq, suv olmoq: Gulnoz olmani g‘archillatib tishladi – nordongina ekan, og‘zi suvlanib, ko‘zi charaqladi. Hamid G. Toshkentliklar” ma’nosini ifodalaydi (O‘TIL – 4, 782-bet). Karimov Q. va To‘xliyev B. tomonidan “yuzi suvlanmoq” jumlasi – obro‘ qozonmoq tabdili ostida berilgan. Mo‘minova M. esa ““Qutadg‘u bilig”ning, deyarli, barcha o‘rinlarida insonning obro‘si “yuz suvi” parafrazasi orqali ifodalangan. Otunqa qatпlma ey aslп arпγ, уьzьŋnьŋ suwпn eltgд sendin arпγ – Tubanga aralashma, ey asli toza, sendan yuzingning suvini pok-pokiza olib ketadi [ya’ni tuban sening obro‘yingni to‘kadi] (QBN, 4185; 155a3). Istarali va yaxshi xulqli insonlarga nisbatan esa “issiq yuzli”, ”yuzi suvli” kabi shakllarda qo‘llangan. Asarda yüzi süvlan= iborasi “obro‘ qozonmoq” ma’nosini ifodalagan. Qipchoq shevalarida “betini suvini besh to‘kib” degan ibora qo‘llanadi. Bu iborada bet suvi deganda “obro‘, e’tibor” nazarda tutiladi. Besh forscha-tojikcha “ortiq” ma’nosidagi pesh so‘zining fonetik o‘zgarishga uchragan shaklidir45. Yuz suvi o‘rnida hozirgi o‘zbek tilida xuddi shu ma’nodagi forscha-tojikcha obro‘ so‘zi ishlatiladi. Obro‘ (й) [f. shon, sharaf ornomus, qadr-qimmat; iftixor; faxr; shuhrat, nufuz.][Mo‘minova M, 2024: 17]” deya izohlaydi. Bundan tashqari asarning yana ikki o‘rnida **“**Tubanga aralashma, ey asli toza, Sendan yuzingning suvini pok-pokiza olib ketadi. (ya’ni tuban sening obro‘yingni to‘kadi)”(QB-643-bet) va “Ulardan biri yuz suvi istaydi, Unga yuz suvi ko‘rsatish lozim agar o‘pqoni qonsa” (QB-813-bet) shaklida uchraydi. Ma’no jihatidan “obro‘” ekani haqida fikr yuritilsa, oxirgi misolda qo‘llangan “yuz suvi” istashi va nafsi qonsa, yuz suvi ko‘rsatish lozimligi aytilgan bo‘lib, ushbu gap asarning xizmatchilarning turlari va ularga beriladigan ne’mat, e’tibor qismida uchraydi. O‘g‘dulmish podshohga ma’lum bir xizmatchilarga nafsi qongunicha obro‘ berishi kerakligini aytadi ya’ni mansab. “Mansab” ma’nosida qo‘llangan deyishimizga sabab, keying o‘rinlarda xizmatchilarga beriladigan rag‘batlar haqida aytib- Tovar, ot, kiyim, libos(yuz suvi), pul(pahlavon), yordam(zakovatli) kabilarni sanab o‘tsa-da, mansab so‘zini

uchratmaymiz hamda shu asosda birinchi xizmatchiga beriladigan yuz suvi-mansab deya ta'kidlashimiz mumkin va bu so'zlar "mashhurlik" semasi ostida birlashadi.

33)Aqar suv, yariq til, bu qut turmadi, Ajun tezgunurlar yurib tinmadi.
Oqar suv, ravon til, baxt davlat bir yerda turmaydi,
Jahon kezuvchilar yurib tinmaydi (QB-155-bet)

Ushbu o'rinda oqar suv – jahon kezuvchi semasi sifatida keltirilib, sayohatchi ma'nosiga tenglashtiriladi. Sayohat va sayohatchi so'zlari "dam olish, hordiq chiqarish, dunyoni ko'rish maqsadida qilingan safar va odam"(O'TIL-574-bet) ma'nosini ifodalab, har ikkovi tinib bilmaslik va ko'p joylarni ko'rish, bundan tashqari "musofir bo'lmaguningcha musulmon bo'lmaysan" maqolida aytilgani kabi inson ongini, tafakkurini sayohat charxlagani kabi ko'p oqqan suvning ham sifati yuqori bo'ladi.

Xulosa qilish mumkinki, "Qutadg'u bilig" asarida suv va u bilan bog'liq tushunchalar ko'plab o'rinlarda qo'llangani va qo'llanish semantic maydoni kengligi jihatidan noyob manda ekani aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass- Hadschib aus Bälasagun. // St-Peterburg. 1891.
2. Малов С.Е. Кутадгу билиг – факсимиле // М. 1948, №1.
3. Arat R.R. Kutadgu bilig. // Istanbul. 1947, II Tercűme.
4. Abdurahmonov G'. O'zbek xalqi va tilining shakllanishi haqida // T.,1998.
5. Karimov Q. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг». Fil.fan. nom.disser. Avtoreferat. –T., 1962.
6. Dadaboyev X. Военная лексика в староузбекском языке. Fil.fan.nom. dissertatsiya –T., 1991. – 186B.
7. Onur Karamerjan, "Topology of Balasaguni's Kutadgu Bilig"
8. Nizomova Shohista. She'riyatda suv bilan bog'liq obrazlar talqini: monografiya. – Buxoro, 2020
9. Xolmurodova M. "Qutadg'u bilig" leksikasi: fil.fal.dok. diss.avtoref. – Toshkent, 2019. – B.12.
10. Mo'minova M. Suv komponetli lisoniy birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari: fil. dok. diss… aftoref. – Qarshi, 2024. – B. 14.
11. Haydarova U. Yapon mumtoz adabiy manbalarida qo 'llangan metaforalar va ularning diniy-falsafiy talqinI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 1. – C. 950-958.
12. Umida H. Turli tillar madaniyatida metafora va suv tushunchasi //ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2023. – T. 3. – №. 10. – C. 190-193.

“QISASI RABG‘UZIY” ASARIDAGI “BOSH” LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIZMLAR
PHRASEOLOGISMS FORMED ON THE BASIS OF THE LEXEME “HEAD” IN THE WORK “QISASI RABGUZI”

Farmonova Umida Maxsutaliyevna
O‘qituvchi
Farg‘ona davlat universiteti
u1910638@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada “Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan frazeologik birliklarning shakllanish asoslari tahlil qilingan. Asardagi somatizmlar asosida hosil qilingan iboralar tahlil qilingan.*
Kalit so‘zlar: *frazeologizm, frazeologik birlik, frazema, leksema, somatizm.*

Annotation*: this article analyzes the basis of formation of phraseological units used in the work “Qisasi Rabguzi”. Phrases formed on the basis of somatisms in the work are analyzed.*
Key words: *phraseologism, phraseological unit, phrase, lexeme, somatism.*

Har bir millatda uning ifoda imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadigan til birliklari mavjud bo‘ladi. Ular orasida frazeologik birliklar alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur birliklar nutq jarayonida so‘zlovchi tomonidan ifodalanayotgan fikrning ta’sirchanligini, jozibadorligini oshirishga , so‘zlovchining yuz berayotgan voqea-hodisalarga nisbatan munosabatini ko‘rsatishga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan hisoblanadi.

O‘zbek tilida kishi tana a’zolari bilan bog‘liq bo‘lgan leksemalar ishtirokidagi somatik frazelogizmlar keng qo‘llaniladi. Mazkur yo‘nalishda izlanish olib borgan A.Isayev somatizmlarning frazemalar hosil qilishdagi faollik darajasi haqida to‘xtalar ekan, *bosh* (158), *ko‘z* (144), *qo‘l* (92), *og‘iz* (89), *yurak* (77), *oyoq* (63), *quloq* (52), *til* (51) kabi leksemali frazeologik birliklarning ishlatilish darajasini belgilaydi. Bundan tashqari, tadqiqotchi ushbu leksemalar ishtirok etgan frazemalarni ma’no guruhlari, ularning variantlilik, polisemik va omonimik xususiyatlarini yoritib beradi [Исаев, 1977: 19].

Nosiruddin Rabg‘uziy “Qisasi Rabg‘uziy” asarini yaratishda asarning badiiy qimmati, xalqchilligini kuchaytirish, qahramonlarning ruhiy holati, nutqi, xatti-harakatini ta’sirchan ifodalash maqsadida iboralarga ham murojaat qiladi. Bunda muallif biror obrazni tasvirlashda xalqning so‘zlashuv tilida tez-tez takrorlanadigan umumiste’moldagi iboralarga murojaat qilib, uni xalqqa yaqinlashtiradi. Bu esa, o‘z navbatida, XIV asr O‘rta Osiyoda xalq og‘zaki nutqi, leksikasi, etnografiyasi, betakror urf-odati va estetikasining qay darajada rivoj topganligini tadqiq qilish imkonini beradi. Asarda keltirilgan iboralar o‘zining rang-barangligi, mavzu ko‘lamining kengligi bilan ajralib turadi.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida inson tana a’zolari nomlari, ya’ni somatizmlar asosida shakllangan frazeologizmlar juda ko‘p miqdorni tashkil etadi. Ularni quyidagi guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

“Bosh” leksemasi tarkibiga kirgan frazeologik birliklarda somatik komponentli leksemalar mavjud bo‘lib, frazeologik birlikning asosiy markazi hisoblanadi. Frazeologik birliklarni tushunish, umumiy ma’nosini aniqlashda somatik tarkibli iboralarning o‘rni yaqqol namoyon bo‘ladi. Frazeologik birliklarni tushunishda uning ifodalamoqchi bo‘lgan ma’nosi qayta ko‘rib chiqish jarayonida paydo bo‘ladi. Chunki frazeologik birliklarning aksariyati asosiy ma’noli leksemalar bilan yaqin aloqaga kirishadi. Ana shunday somatik frazeologik birliklarning faol a’zolaridan biri *“bosh”* komponentli birliklardir. Polisemantizm hodisasi tananing eng muhim qismlarini nomlaydigan somatizmlarda kuzatiladi, bunda esa asosiy xususiyat tana funksiyalarining to‘liq mavjudligida aniqlanadi.

O‘zbek tilida *“bosh”* so‘zi vositasida shakllangan frazeologizmlar ma’noni kuchaytirish va so‘zlovchi fikrini tinglovchiga bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadida qo‘llaniladi. Bu frazeologizmlar ko‘pincha obrazli va ko‘chma ma’noda ishlatiladi.

“Bosh” so‘zli frazemalar ma’noviy xususiyatiga ko‘ra quyidagicha guruhlanadi. Masalan, insonning ruhiy holatini ifodalovchi frazemalar*: boshi osmonga yetmoq, boshi g‘ovlab ketmoq;* insonning aqliy faoliyatini ifodalovchi frazemalar: *boshini qotirmoq, boshidan kechirmoq*; insonning aqlini, xayolini, xotirasini ifodalovchi frazemalar: *boshi ishlaydi, boshidan o‘tgan, boshi bilan*; “jazolash” tushunchasini ifodalovchi frazemalar: *boshida danak (yong‘oq) chaqmoq, boshida tegirmon toshi aylantirmoq, boshiga kulfat solmoq*; kasallik tushunchasini ifodalovchi frazemalar: *boshi yostiqqa tegmoq, bosh(i) yorilay deyapti*; “o‘lmoq, yemirilmoq” ma’nolarini ifodalovchi frazemalar: *boshini yemoq, bosh olmoq, boshiga suv qo‘ymoq;* oila va nikoh munosabatlarini ifodalovchi frazeologizmlar: *boshini ikkita qilmoq, bir yostiqqa bosh qo‘ymoq, bosh qovushtirmoq, bosh biriktirmoq;* miqdorni ifodalovchi frazeologizmlar: *boshdan oshib ketmoq, boshdan ortib yotmoq, boshdan oshib-toshib yotmoq;* jismoniy holat va harakatni ifodalovchi frazeologizmlar: *bosh ko‘tarmoq* (qo‘zg‘almoq, harakatga kelmoq*), boshi chiqmaslik, boshini suqmoq, bosh tiqmoq, bosh olib ketmoq, boshidan soqit qilmoq, boshida tosh* (yong‘oq, danak) *chaqmoq, boshi aylanmoq* kabilar.

O‘zbek xalqining nikohlash marosimi, unashtirish odati bilan bogliq iboralari tarkibida somatik so‘zlar faol qatnashadi. Xususan, *boshini ikkita qilmoq, bir yostiqqa bosh qo‘ymoq, bosh qovushtirmoq, bosh biriktirmoq, boshni qo‘shsha qilmoq* kabi iboralar shular jumlasidan. Olqish hamda qarg‘ishlarning aksariyatida ham *“bosh”* bilan bog‘liq o‘rinlar ko‘p uchraydi. *“Boshing omon bo‘lsin!”, “Boshingdan balo arisin!”* kabi olqishlarda ham sinekdoxa asosida butun mucha mazmuni *“bosh”* somasi bilan ifodalanganini ko‘rish mumkin. Bu kabi o‘rinlarda bosh omonligi tiriklik, hayot, jon ma’nolarini ifodalagan. Yuqoridagi nikohlash marosimi bilan bog‘liq o‘rinda ham *“bosh”* tirik jon, ruhiyat, vujud ma’nolarini ifodalab, fikr, tushunchani yangi shaklda yetkazib berishga xizmat qilgan.

Somatik frazeologizmlar orasida *“bosh”* komponentli frazemalar miqdor jihatidan *“ko‘z”* komponentli iboralardan keyingi o‘rinda turadi. “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da*“bosh”* komponentli frazemalar varianti va sinonimlari bilan hisoblaganda taxminan 360 tani tashkil etadi [Rahmatullayev Sh., va b.,

2022: 336]. Albatta, bu raqamlar nisbiy bo‘lib, sheva va lahjalarda uchrovchi frazeologizmlar hisobiga ko‘payishi mumkin.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida ham *“bosh”* komponentli frazeologik birliklar juda go‘zal shakllarda ifoda etilgan misollarni ko‘plab ko‘rishimiz mumkin. Masalan:

Asarda *bosh ko‘turub* iborasi ishtirok etgan gaplar keltirilgan bo‘lib, “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da *bosh(i)ga ko‘tarmoq* shaklida berilgan va “qattiq shovqin qilmoq” ma’nosini ifodalaydi. Bu iboraning varianti “boshga ko‘tarmoq” va sinonimi “shovqin solmoq” hisoblanadi: *Qachon mavlo azza va jalla Odamni yaraturman teb xitob qildi ersa barcha narsalar bosh ko‘turub Odamni bizdin yaratg‘il teb tama qildilar*; *Qamug‘ tog‘lar bosh ko‘tardilar, kemi bizga tulangay, teb*.

Bosh ko‘tarmoq iborasi O‘TFLda bir necha ma’nolarni izohlab keladi:

1 kim? qaramoq;

2 nimadan? qilib turgan ishini to‘xtatmoq. Varianti: *bosh(i)ni ko‘tarmoq*;

3 nima? kim? qo‘zg‘almoq, harakatga kelmoq;

4 nimaga? qarshi kurashga chog‘lanmoq kabi. Bu ibora “Qisasi Rabg‘uziy” asarida *boshing ko‘turgil, bosh ko‘tardi* shakllarida qo‘llangan:

Jabroil kelib aydi: “Ey Muso, boshing ko‘turgil;

Tengizdin bir baliq bosh ko‘tardi.

Yuqorida keltirilgan gaplarning birinchisida *boshing ko‘turgil* iborasi ishtirok etgan bo‘lib, “qo‘zg‘almoq, harakatga kelmoq” ma’nosini ifodalagan. Ikkinchi gapda esa *bo‘sh ko‘tardi* iborasi “ko‘rindi” ma’nosida kelgan.

Bosh(i)ga tushmoq iborasi “hayotida kutilmagan tarzda sodir bo‘lmoq” ma’nosini anglatadi. Bu iboraning varianti *boshga tushmoq* hisoblanadi. Ushbu ibora ko‘pincha kutilmagan va noxush hodisalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Asarda bu ibora *boshiga tushgan* shaklida kelgan: *Va ey bandaning boshiga tushgan balolardan xabardor!*.

O‘zbek tilining oddiy so‘zlashuv nutq uslubida *boshdan oyoq* iborasi “to‘la-to‘kis, bus-butun” ma’nolarini bildiradi. Bu iboraning varianti boshidan oyoq hisoblanadi. Ushbu iboralar ko‘pincha biror narsaning yoki kishining to‘liq holatini ifodalash uchun ishlatiladi. Asarda qo‘llanilgan *boshdin oyoqg‘a, boshdin azoqg‘a* iboralari *boshdan oyoq* iborasining tarixiy varianti hisoblanadi:

Aql unub keldi, eshit, Solih yalavoch qissasin,

Bulguluk boshdin oyoqg‘a aytayin men jumlasin;

Boshdin azoqg‘a tegi yuzlari, sochlari qizil oltun erdi. Kun yoruqluqitek qumiyur erdilar.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida *boshi tuban bo‘lmish* iborasi qo‘llangan bo‘lib, bu ibora *bosh egmoq, itoatkor bo‘lmoq* iborasining tarixiy variantidir. Varianti: *bosh(i)ni egmoq*; Sinonimi: *bo‘yin egmoq – bo‘yn(i)ni xam qilmoq*.

Nadin bilding tesa, man kecha tush ko‘rdum Mu’oviyaning boshi tuban bo‘lmish.

Bosh egmoq iborasi, asosan, oddiy so‘zlashuv nutq uslubida faol qo‘llaniladigan iboralar qatoriga kiradi. Bu ibora “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da “itoatkor bo‘lmoq” ma’nosini ifodalasa, variantdoshi sifatida esa

bosh(i)ni egmoq, sinonimi *bo‘yin egmoq* shaklida kelgan. *Bo‘yn(i)ni xam qilmoq* (eskirgan) iborasi bo‘lsa *bosh egmoq* iborasining sinonimik tarixiy variantidir. “Qisasi Rabg‘uziy” asarida *boshini quyi solmoq* iborasi qo‘llanilgan bo‘lib, bu iborani ham *bosh egmoq* iborasining tarixiy sinonimi sifatida izohlash mumkin:

Qachon elchi Zulqarnayng‘a keldi ersa, Zulqarnayn boshin ko‘tarub, elchiga boqib turdi ersa, elchi boshin quyi soldi;

Rasul boshini quyi soldi yana yuqori qildi, aydi: “Siz mundog‘ dersiz, man borib Bilolg‘a aytayin, sizlarni unayurmu”, tedi.

Ikkinchi gapda keltirilgan *boshini quyi soldi* iborasining sinonimi sifatida *yerga qaramoq*, *bosh(i)ni xam qilmoq*, ya’ni “uyat-nomusdan bosh ko‘tarolmaydigan holatga tushmoq” kabi ma’nolarni ham izohlab kelganligini ko‘rishimiz mumkin.

Bosh olmoq va *bosh bermoq* iboralari antonim iboralar bo‘lib, birinchi ibora “o‘ldirmoq”, ikkinchi ibora esa “o‘lmoq” ma’nolarini ifodalaydi. Ushbu iboralar ko‘pincha adabiy va tarixiy matnlarda uchraydi:

Muhammad jamolin ko‘rdum ersa Muhammaddin do‘strak kim ersa yo‘q. Bosh olg‘ali keldi, emdi boshim berayin.

Yuqorida gapda kelgan *bosh olg‘ali keldi* iborasi kimnidir o‘ldirish niyatida kelganini, *boshim berayin* esa o‘zini o‘limiga tayyor ekanligini bildiradi.

Onasi o‘g‘li boshin olib aydi: “Ey bolam, mangulik saning o‘zung Rasul xonadoni uchun bosh berding”, teb ul bosh birla bir Yazidni urdi, halok qildi.

Asarda *boshi yostiqqa tegmoq* iborasi qo‘llangan gaplar ham mavjud bo‘lib, bu ibora O‘TFLda *bosh(i) yostiqqa yetganda* shaklida ifodalanib, “ kasal bo‘lib yotib qolganda” ma’nosini anglatadi. Bu ibora ko‘pincha og‘ir kasallik yoki charchoq holatini ifodalash uchun ishlatiladi. Varianti: *bosh(i) yostiqqa tekkanda*:

Mu’oviyaning boshi yostuqg‘a tegdi ersa Yazidga vasiyat qildi: “Husaynni og‘irlag‘il, sanga kelmishta o‘z o‘rnungda o‘lturg‘il”;

Taqi boshlari yostuq tegmishda kuchlari, quvvatlari manga so‘zlagu. *Boshlari yostuq tegmishda* iborasi “boshi yostiqqa tegmoq”ning yana bir variantidir va “kasal bo‘lib yotib qolmoq” ma’nosini anglatadi. Bu yerda “taqi boshlari yostuq tegmishda kuchlari, quvvatlari manga so‘zlagu” deganda, odamlar kasal bo‘lib yotganlarida o‘zlarining kuch va quvvatlari haqida gapirayotganliklari tasvirlanadi.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan iboralar shu xalqning boshqa xalqlardan farqlanuvchi etnomadaniyatini yoritishda alohida ahamiyatga ega. Asarda qo‘llangan inson tana a’zolaridan: *ko‘z, bosh, qo‘l, yurak, bo‘yin, oyoq, qosh* kabi somatik tarkibli iboralarning etimologiyasi ajdodlarimizning tafakkuri, tabiat va jamiyatga munosabati, madaniyati haqida qiziqarli ma’lumotlar beradi.

ADABIYOTLAR

1.Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф.дис. канд. филол. наук. – Ташкент: 1977.

2. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. — Самарқанд: СамДУ нашри, 2007.

3. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари (ўкув қўлланмаси). - Самарканд: 1998.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. — Т., 1978.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. — Т., 1992.
6. Раҳматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология //Ҳозирги ўзбек адабий тили. —Т., 1992.
7. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati [Matn]: lug‘at / – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022.

TILLARNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI
FORMATION AND MVOGGING OF LANGUAGES

Beysenov Kenjabay Sarsanbaevich
O‘qituvchi
O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti
Kasbiy tayyorgarlik fakulteti
Melikulov Nurjov Latifovich
O‘qituvchi
O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti
Kasbiy tayyorgarlik fakulteti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tillarning shakllanishi va mvojlanishi to‘g‘risida ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Tilshunoslik, lingvistika, tabiat, psixologiya, fiziologiya, etnografiya, arxeologiya.*

Annotation: *This article provides scientifically based suggestions and recommendations on the formation and mvojulation of languages.*

Key words: *Linguistics, linguistics, nature, psychology, physiology, ethnography, archaeology.*

Til kishilar o‘rtasidagi munosabatning eng muhim quroli boiib, jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllangan umuminsoniy manfaatlami ifoda etadi. Tilning paydo boiishi va rivojlanishi kishilik jamiyati bilan mustahkam bogiiq. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir. Xalq qardosh qabilalar ittifoqi sifatida shakllangan murakkab tarixiy uyushmadir. Xalqning asosiy belgilari: umumiy til, umumiy hudud, madaniyat va ma’naviyat muhitining umumiyligidir. Xalqning asosiy belgilaridan biri boigan milliy til o‘zaro farqlanuvchi, yetakchi, iqtisodiy va madaniy markaz tili sifatida namoyon bo‘ladi. Tilning paydo bo‘lish masalasi insoniyatni qadimdanoq qiziqtirib keladi. Bu masala faqat tilshunoslikning emas, boshqa ko‘p fanlaming: antropologiya, psixologiya va etnografiya kabi fanlaming ham o‘rganish obyektidir. Ilmiy adabiyotlarda tilning paydo bo‘lish masalasi - til qachon va qayerda paydo bo‘lgan, dastlab nechta til boigan, u yoki bu tillar qanday tuzilishda bo‘lgan va shu kabi savolga ilmiy asoslangan javob berishga harakat qilingan. Ba’zi olimlaming fikricha, til taxminan besh yuz ming yillar ilgari paydo

boigan. Ma’lumki, til boshqa narsa va hodisalar singari o‘zgaruvchandir. Shunday ekan, besh yuz ming yil ichida tillarda qanday o‘zgarish sodir boiganini tasavvur qilish, uni ilmiy, ham amaliy, ham nazariy nuqtayi nazardan o‘rganish mushkul. Til taraqqiyotining yozuv paydo bolishidan avvalgi holati biz uchun qorong‘idir. Biz faqat yozuv paydo bo‘lgandan keyingi davrda ro‘y bergan til taraqqiyoti to‘g‘risida yozma yodgorliklardan foydalanib, fikr yuritishimiz mumkin. Lekin yozuv tilni o‘rganish, tilning paydo bo‘lishi to‘gi'isidagi muammoni yoritishga to‘liq imkon bermaydi. Shunday bo‘lsa ham, ba’zi olimlar bu masalaga o‘z munosabatlarini, fikrlarini bildirib o‘tishgan.

Qadimgi Yunonistonda faylasuflar tilning qay tarzda kelib chiqqani ustida uzoq muddat qizgin bahs olib borganlar. Tilshunoslik tarixidan ma’Iumki, bu masalada grek faylasuflari bir-biriga zid ikki xil farazni o‘rtaga tashlashgan. Bir guruh faylasuflar til tabiiy yo‘l bilan paydo bo‘lgan, ya’ni so‘z va predmetlar o‘rtasida to‘g‘ridan to‘g‘ri tabiiy bogianish boiganligi uchun kishilar predmet va narsalami tabiiy holda bilib olishgan, deb isbotlamoqchi boiganlar. Platon boshliq bir guruh olimlar narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog‘lanish bor. Bu bog‘lanish narsalarning xususiyatlaridan, tabiatidan kelib chiqqan va ilohiy kuch tomonidan o‘rnatilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Tarixda bu oqim analogistlar deb nom olgan. Ba’zi faylasuflar til kishilaming bir-biri bilan o‘zaro kelishishi natijasida vujudga kelgan, deb hisoblaganlar. Demokrit va boshqalar tilda narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday bogianish yo‘q, bu nomlar mazkur tilda gap lash uvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Bu guruhga mansub olimlar anomalistlar deb atalgan. Ana shu bir-biriga qarama qarshi ikki nazariyaning o‘zaro kurashishi natijasida yana bir qator nazariyalar vujudga kelgan **[**Xolmanova Z., 2020. – B. 256**]**.

Hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralsa, narsalar bilan ularning nomi orasida, umuman olganda, hech qanday bogianish yo‘q. Bu ko‘pchilik olimlar tomonidan qayd etilgan. Chunki narsa bilan uning nomi orasida bogiiqlik boiganda tillaming soni 5000 dan ortib ketmasdi. Shuni aytib o‘tish kerakki, ayrim tillaming kelib chiqish ini, masalan, o‘zbek, ms, hind, tojik va boshqa tillaming qachon paydo boiganini, qanday tarkib topganligini aniq bilish mumkin. Ammo biror-bir aniq tilning kelib chiqish masalasini umuman tilning, insonlar nutqining paydo boiish masalasi bilan tenglashtirib boimaydi, Hozir dunyoda mavjud boigan jonli tillaming ham, ba’zi bir oiik tillaming ham kelib chiqish tarixini o‘rganish u qadar qiyin masala emas. Anchagina tillaming qachon paydo boigani, qachon tarkib topgani aniqlangan. Biroq yer yuzida umuman tilning qachon paydo boigani, dastlabki tillarda qanday so‘zlar boigani, uning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi aniqlangan emas. Bundan bir necha yuz ming yillar bumn paydo boiib, keyinchalik nom-nishonsiz yo‘qolib ketgan tillar ham mavjud boigan. Hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralsa, narsalar bilan ularning nomi orasida, umuman olganda, hech qanday bogianish yo‘q. Bu ko‘pchilik olimlar tomonidan qayd etilgan. Chunki narsa bilan uning nomi orasida bogiiqlik boiganda tillaming soni 5000 dan ortib ketmasdi. Shuni aytib o‘tish kerakki, ayrim tillaming kelib chiqish ini, masalan, o‘zbek, ms, hind, tojik va boshqa tillaming qachon paydo boiganini, qanday tarkib topganligini aniq bilish mumkin. Ammo

biror-bir aniq tilning kelib chiqish masalasini umuman tilning, insonlar nutqining paydo boiish masalasi bilan tenglashtirib boimaydi, Hozir dunyoda mavjud boigan jonli tillaming ham, ba’zi bir oiik tillaming ham kelib chiqish tarixini o‘rganish u qadar qiyin masala emas. Anchagina tillaming qachon paydo boigani, qachon tarkib topgani aniqlangan. Biroq yer yuzida umuman tilning qachon paydo boigani, dastlabki tillarda qanday so‘zlar boigani, uning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi aniqlangan emas. Bundan bir necha yuz ming yillar bumn paydo boiib, keyinchalik nom-nishonsiz yo‘qolib ketgan tillar ham mavjud boigan.

Qadimgi tillaming fonetik tizimi, so‘z boyligi, grammatikasi va boshqa muayyan xususiyatlaridan qat’i nazar, umuman tilning kelib chiqishi o‘rganilar ekan, eng avvalo, tilning kelib chiqishidagi shartsharoitlami tadqiq qilish, ya’ni insonlar qanday sharoitda so‘zlay boshlashganini o‘rganish va bu masalani umuman tilning kelib chiqish masalasi bilan bogiagan holda tahlil qilib, xulosa chiqarish lozim. Tilning kelib chiqishi masalasini aniqlashdagi qiyinchilik shundan iboratki, birinchidan, hozirgi til tarixi fani dunyoda umuman tilning qanday paydo boiganligi to‘g‘risida hech qanday dalillarga ega emas. Chunki hozir bizga maium tillaming yozuv tarixi 10 - 15 ming yildan oshmaydi. Olimlaming faraz qilishicha, inson bundan bir necha yuz ming yil avval so‘zlasha boshlagan. Ammo o‘sha davrdagi tillar to‘g‘risida hozirgi vaqtda hech qanday ma’lumot yo‘q. Shuning uchun ham tilshunoslik fani bu masalani to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rganish imkoniyatiga ega emas. Umuman, tilning qanday sharoitlarda paydo boiish masalasini ilmiy farazlarga asoslanib o‘rganish mumkin boiadi. Tilshunoslik ilmi bir-biriga yaqin boigan psixologiya, fiziologiya, etnografiya, arxeologiya, tarix va shu kabi fanlaming dalillariga suyanib, tilning kelib chiqishi masalasiga yondashishi mumkin. Turli nutq tovushlarini biriktirib, so‘zlar hosil qilish va so‘zlar vositasida gap tuzib, istak va maqsadni ifodalash kishilik jamiyatining boshlangich davrlarida yashagan odamlami o‘ylantirib kelgan. Shutting uchun tilning paydo boiishi to‘g‘risida qadimgi kishilar turli rivoyatlarni to‘qiganlar. Bu rivoyatlaming ba’zilarida til ma’budlar tomonidan yaratilib, kishilarga taqdim qilinganligi, ayrimlarida esa tilni ajoyib bir donishmand yaratganligi talqin qilingan. Fanda tilning kelib chiqishi to‘g‘risida bir qator nazariyalar mavjud. Bu nazariyalaming ba’zilari til insonlaming bir-biri bilan munosabatda bo‘lishi ehtiyoji natijasida kelib chiqqan, deb hisoblasa, boshqalari ayrim shaxslarning o‘z tlkrini avval o‘zi uchun, keyin boshqalar uchun bildirishi natijasida kelib chiqqan, deb hisoblaydi. Shu tariqa tilning paydo bo‘lishi va shakllanishi haqida turlicha qarashlar, nazariyalar, farazlar yaratildi. Ushbu nazariyalar tanqidiy tahlil asosida o‘rganilishi lozim. Bu nazariyalar, asosan, quyidagilar:

Tovushga taqlid nazariyasi kishilarning o‘z atrofidagi predmetlaming chiqargan ovoziga taqlid qilishi natijasida dastlabki so‘zlar. predmetlaming nomlari paydo bo‘lgan, deb hisoblaydi. Bu nazariya qadimgi Yunonistonda - Demokrit va Platon davrida o‘rtaga tashlangan bo‘lib, unga ko‘ra ibtidoiy odamlar ongli yoki ongsiz tarzda turlituman tovushlar, ya’ni hayvonlarning baqiriqlari, qushlaming sayrashi, i shamol va sharsharalarning ovozlariga taqlid qilishga harakat qilishgan. Masalan, chumchuq, kaklik, qarg ‘alarning tovushlari, shir-shir,

taq-tuq, kuk-ku, gumbur-gumbur kabilar. Ammo bu so‘zlar hamma tilda mavjud bo‘lsa ham, ular juda kam miqdomi tashkil qiladi. Tabiatda tovush chiqarmaydigan narsalarga nisbatan tovush chiqaradiganlari kam. Shunday ekan, tovush chiqarmaydigan narsalaming nomi qanday shakllangan, degan savol tug‘iladi. Bu nazariya to‘g‘ri boisa, unda ibtidoiy jamiyatda yashagan qabilalar tilida bunday usulda yasalgan so‘zlar soni fan va texnikasi rivojlangan xalqlar tilidagiga nisbatan ko‘proq bolishi kerak **[**Xolmanova Z., 2020. -B. 256.**]**.

Lekin so‘nggi yillarda Janubiy Amerika va Avstraliyadagi ibtidoiy tuzumni boshidan kechirayotgan qabilalar tilida oikazilgan tajribalardan ma’lum bolishicha, bu tillarda tovushga taqlid qilish y o ii bilan yasalgan so‘zlar rivojlangan tillardagi127 ga qaraganda birmuncha кашш. Undan tashqari, tabiatdagi tovushlarga taqlid qilish uchun nutq organlarining o‘ta rivojlangan boiishi ham aniqlangan. Shuning uchun taqlidiy so‘zlar tilning paydo boiishi masalasini hal qilishda asosli ahamiyatga ega emas. Demak, ovozga taqlid nazariyasining o‘zi tilning kelib chiqish masalasini to‘g‘ri hal qilib bera olmaydi.

Undovlar nazariyasi ham tilning paydo bo‘lish masalasini talqin qiluvchi qarashlardan biri bo‘lib, bu nazariya tarafdorlari tildagi barcha so‘zlar kishilaming ichki tuyg‘ulari, qahr-g‘azablari, his-hayajonlari, ixtiyorsiz baqirishlari natijasida paydo boigan, deb qaraydi. Bu nazariya ham qadimiy boiib, uning asosida ham hayvonlaming tovushlari yotadi. Mazkur nazariya asoschilarining fikricha, ibtidoiy odamlar hayvonlaming ovozlarini o‘rganib, ular orqali o‘zlarining ichki kechinmalari, g‘am-alamlarini ifodalashgan: oh, uh, voy, ing kabi so‘zlar bunga misol qilib ko‘rsatiladi. Tildagi boshqa so‘zlar esa ana shunday so‘zlaming birikuvidan kelib chiqqan, deb tushuntiriladi. Taniqli fransuz olimi JJ.Russo ham shu fikmi quvvatlagan. Dunyodagi barcha tillarda bunday birliklar mavjud, lekin bunday so‘zlaming miqdori shu qadar kamki, tildek murakkab hodisa ana shu y o i bilan paydo boigan, deyish bu masalani juda soddalashtirib yuborgan boiar edi. Maiumki, tilning asosiy vazifasi kishilar orasida fikr almashuvini ta’minlashdir. Binobarin, mazkur nazariyani qabul qilish tilning asosiy vazifasmi, tilning ijtimoiy hodisa ekanligini rad etishga olib keladi. Ichki kechinmalami izhor qilish har doim ham jamiyatning boiishini taqozo qilmaydi. Tilning yashashi va rivojlanishi esa jamiyat bilan uzviy bogiiq: jamiyat bor joydagina til bor, til bor joyda jamiyat bor.

Demak, bu nazariya ham tilning kelib chiqish masalasini to‘g‘ri yoritishga ojizlik qiladi. Mehnat hayqiriqlari nazariyasi vakillari tildagi barcha so‘zlar ibtidoiy kishilaming birgalashib mehnat qilish jarayonida harakatga undaydigan ixtiyorsiz qiyqirishlari natijasida paydo boigan, deb hisoblaydilar. Bu nazariyani XIX asrning 70-yillarida fransuz faylasufi L.Nuare yaratdi. Uning qayd qilishicha, til instinktiv hayqiriqlardan paydo boigan. Nemis olimi Karl Byuxer ham ushbu nazariyani quvvatlaydi. Bu nazariya bir qarashda haqiqatga birmuncha yaqin nazariyadek ko‘rinsa ham, mantiq jihatdan asossizdir. Chunki mehnat qilishdagi qiyqiriqlar, hayqiriqlar mehnat jarayonini bir maromga, bir qolipga solish uchun vosita bo‘lgan, xolos; uh, oh, voh, viq, oho, ehe kabi hayqiriqlar kishilar o‘rtasida aloqa vositasi bolganligi ehtimol. Mehnat hayqiriqlari undov nazariyasiga o‘xshab ketadi. Lekin bu nazariya ham tilning kelib chiqish sabablarini, tilning shakllanishini jamiyatning paydo bo‘lishi, so‘zlash va fikr yuritish qobiliyatiga ega

boigan insoniyatning paydo boiishi bilan uzviy boglay olmaydi. Ijtimoiy kelishuv nazariyasi. Bu nazariya XIX asming ikkinchi yarmida paydo boiib, uni ilgari suruvchi olimlar ba'zida bir-biriga zid xulosalarga kelishgan, ularning til shakllanishi to'g'risidagi asosiy fikrlari bir xil. Bu nazariyaga asosan, narsalami qanday atashni odamlaming o'zlari kelishib olishgan. Biror narsani nomlashda kelishib olish uchun, tabiiyki, kelishuv vositasi, ya'ni til kerak boiadi. Ushbu nazariya tilning paydol bolishini emas, balki til rivojlanishinmg bir yo'nalishini yoritishi mjumkin. Hozirgi vaqtga kelib, u yoki bu fanga taalluqli atamalar yoki !so'zlar o'zaro kelishib qo'yiladi. Lekin buning til shakllanishiga aloqasi yo'q **[** Xolmanova Z., 2020. – B.256.**]**.

Qayd etilgan nazariyalarda, birinchidan, til go'yo jamiyat tarixi taraqqiyotidan chetda, o'z holicha taraqqiy etadigan hodisa, deb qaralgan. Shuning uchun ham tilning kelib chiqish masalasi ibtidoiy davrdagi kishilarning mehnat faoliyatidan ajratilgan holda qaralgan. Ikkinchidan, bu nazariyalarda tilning kelib chiqishi tafakkuming paydo boiishi bilan birgalikda, o'zaro aloqadorlikda emas, balki ajratilgan holda talqin qilingan. Uchinchidan, odamning paydo boiishidagi barcha biologik asoslar hisobga olinmagan.

Sharq tilshunosligida ham tilning paydo bolishiga oid mulohazalar bildirilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning asarlarida tilning paydo bo'lishiga doir o'sha davr mafkurasiga mos bo'lgan qarashlar bayon qilingan. Alisher Navoiy tilning paydo bo'lishini Nuh alayhissalom avlodlariga bog'laydi.

Olimlarning faraz qilishicha, ibtidoiy mehnat qurollarini yasash odam a'zolarini asta-sekin juda uzoq davrlar davomida takomillashtirib, til hamda tafakkurning rivoj topishida beqiyos rol o'ynagan. Demak, mehnat qilish, mehnat qurollarini yasash jarayonida odamlar borgan sari uyushib bordi, natijada kishilik jamiyati vujudga keldi. Hayvonot dunyosidan ajralib chiqqan odamlarda jamoa bo'lib mehnat qilish jarayonida bir-biriga fikrini ifodalash ehtiyoji tug'ildi. Bu zaruriy ehtiyoj esa tilni yaratdi. Til bilan ayni bir vaqtda tafakkur paydo boidi. Mehnat bilan bir vaqtda muhim ehtiyoj talabi bilan til va tafakkurning paydo bo'lishi natijasida bu uch omil bir-biriga ta'sir qilib, rivojlanish imkoniyati yuzaga kelgan. Buning natijasida mehnat qilish yo'llari, mehnat qurollari, til va ong asta-sekin takomillasha boshladi. Ilgari tosh hech qanday ahamiyatga ega bo'lmagan bo'lsa, keyinchalik, kishilar undan foydalanishni o'rgana boshladilar va uning xususiyatlarini bilib oldilar. Odam toshni yorib yoki sindirib, undan har xil shakldagi turli mehnat qurollari yasadi va ana shu mehnat qurollaridan foydalanish jarayonida boshqa narsalarning ham turli xususiyatlarini bila bordi. Bu esa narsalarni bir-biriga solishtirib, ulaming xususiyatlarini aniqlashni o'rgatdi.

Oqibatda tafakkuming rivoj topishiga imkoniyat tug'ildi. Odamlar mehnat qilishni bilganlaridan keyin, oziqovqat topish uchun zarur narsalar haqida, ya'ni mehnat qurollari tayyorlash, undan qanday foydalanish, qaysi tarafga borish, oziq-ovqat topish harakatini jamoa bo'lib bajarish va boshqalar to'g'risida ozniiko'pmi fikr yurgizadigan boidilar. Ular guruh-guruh boiib, birgalikda harakat qila boshladilar. Bu esa insonlar tili va tafakkurining borgan sari o'sishiga, ularda mavhum tushunchalaming paydo boiishiga asos boidi. Mehnat qilish qobiliyatiga ega boigan, ibtidoiy mehnat qurollarini yasashni o'rgana boshlagan odamlardan bir

necha bosqich yuqori darajada yashayotgan Afrikadagi qabila jamoasi holatidagi xalq tillari ning so‘z boyligi, grammatik tuzilishi hamda tafakkurining rivojlanish farqlari qiyoslab bo‘lmaydigan darajada ekanligini, rivoj topganini ko‘rish mumkin. Shu tariqa, Afirika, Amerika qit’alarida qabila boiib yashayotgan xalqlaming rivojlanish darajasi, tafakkur qilish qobiliyati, tili, tilining grammatik tuzilishi, so‘z boyligi, eng taraqqiy topgan ingliz, rus, nemis, arab kabi xalqlar tillarining so‘z boyligi, grammatik tuzilishi va boshqa til hodisdaridan, tafakkur etish darajasidan juda katta farq qiladi. Yuqoridagi fikrlar til va tafakkurning rivojlanib borishi kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan uzviy bog‘langanining yorqin dalilidir. Jamiyat tarixida tillarning keyingi taraqqiyoti milliy tillarning vujudga kelishi bilan bog‘liq. Milliy til mahalliy shevalar bilan o‘zaro bog‘langan holda taraqqiy qilib boradi. Bu jarajonda ba’zi shevalar milliy tilga qo‘shilib, uni boyitadi. Milliy tilning yagonaligi shu miliatning barcha tabaqalari, guruhlariga tushunarli va teng xizmat qilishi, birdan bir aloqa vositasi bo‘lishida namoyon bo‘ladi. Chunki ayrim tabaqa, ayrim guruh tomonidan yaratilmagan, balki jamiyatning barcha a’zolari — umumxalq tomonidan shakllantirilgan. Til birligi, uning erkin rivojlanishi millatning asosiy belgilaridan biridir. Milliy tilning xalq tilidan farqi - uning adabiy yozuv shakliga egaligidir. Milliy tilning bu shakli mazkur millatning har bir a’zosi, har bir shevasi uchun umumiydir. Har bir millatning madaniy merosi ana shu tilda o‘z aksini topadi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining **“**O‘zbekiston Respublikasining davlat tili to‘g‘risida”gi Qonuni. –T.: 1989.
3. Tilshunoslik haqida — U kim, bu nima — Qomus.INFO.
4. Alisher Navoiy. Muhokamat -ul lug‘alayn. -T.: 2011. -B.7**.**
5. Нуртонов А. Танлаган асарлар. I жилд. -Т .:Академ нашр, 2012 -Б. 1.
6. Нуртонов А. Танлаган асарлар. I жилд. -Т .:Академ нашр, 2012 -Б. 15.
7. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. - Toshkent: Shafoat Nur Fayz, 2020. -B. 256.

SHARQ ALLOMASI MAHMUD ZAMAXSHARIYNING DUNYOQARASHIDA TA’LIM-TARBIYA MASALASI
THE ISSUE OF EDUCATION IN THE WORLD VIEW OF ORIENTAL SCIENTIST MAHMUD ZAMAXHARI

Chimpo‘latova Sevara Alisherovna
O‘qituvchi,
Oriental universiteti
sevarachimpolatova@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada har doim dolzarb hisoblangan ta’lim va tarbiya masalalari tahlilga tortilgan. Bu tahlillar sharq allomasi Zamaxshariyning*

ta'lim va tarbiya hamda ilm-ma'rifatga oid fikrlari ularning asarlari asosida amalga oshirilgan. Qolaversa ta'lim va tarbiya masalasining bugungi kundagi ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *ta'lim, tarbiya, ilm, ma'rifat, manba, ilmiy meros, donolik, sifat, fazilat.*

Annotation: *In this article, the issues of education and upbringing, which are always considered relevant, are analyzed. These analyzes were made on the basis of the works of the oriental scholar Zamakhshari on education and training and knowledge. In addition, the importance of the issue of education and training today has been shown.*

Key words: *education, training, science, enlightenment, source, scientific heritage, wisdom, quality, virtue*

Ta'lim-tarbiya mazmuni, maqsadi va vazifalarida davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib bormoqda. Shu o'rinda o'sib kelayotgan avlodni bilimli, zakovatli va aqlli qilib voyaga yetkazishda, umuman olganda jamiyatning yanada taraqqiy etishida sharqona ta'lim-tarbiyaning o'rni nihoyatda katta. Ta'lim va tarbiya orqali inson jamiyatda o'z o'rniga ega bo'ladi hamda barkamol inson bo'lib yetishadi. Sharq zaminida o'z hukmronligini qilgan hukmronlik qilgan har bir sulola rahbarlari muntazam ravishda ta'lim-tarbiyaga alohida ahamiyat berib kelishgan. Bu holat bugunga qadar davom etayotgan jarayondir. Ilm-fanni qo'llab-quvvatlagan odil podshoh va vazirlar doim olimlarga, ilm ahliga g'amxo'rlik va homiylik qilib kelishgan. Ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi yoshlarga, umuman olganda insonlarga donishmandlik va donolik sifatlarini shakllantirishdan iborat. Donishmandlik va donolik sifatlari o'z navbatida aqllilik, zakiylik, mehnatsevarlik, adolatlilik, xushxulqlilik kabi fazilatlarda namoyon bo'ladi. Ushbu jabxalarda mamlakatimizdagi ta'lim tizimining rivojlanishida pedagoglarning Markaziy Osiyolik Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabi allomalarning ta'lim va tarbiyaga oid qarashlari, fikrlari va ilmiy nazariyalardan oqilona foydalanib kelishayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yuqorida nomlari keltirilgan allomalarimiz asosan o'rta asrlarda ilm-ma'rifat yuksak darajaga yetgan "Birinchi hamda Ikkinchi renessans davri"da yashab faoliyat yuritishgan. Bu davrlarda yashagan allomalar tomonidan yaratilgan ilmiy va ma'naviy meros jahon ilm-fani taraqqiyoti uchun munosib xizmat qilgan va qilmoqda. Balki shu davrdagi ilm-fan va madaniyatni yuqori chuqqiga chiqqanligi, o'sha davrda ilm-fan tili bo'lgan arab tilida yozilgan ko'plab asarlarni boshqa tillarga, jumladan lotin tiliga ham tarjima qilingani orqali o'rta asr sharq allomalarining ilmiy asarlari yevropa mintaqasiga kirib borganligi uchun ham nemis olimi Xerler bejizga "Sharq Yevropaning muallimidir" deb aytmagan.

Ilm-fan taraqqiyotida ulkan ilmiy asarlarni yoritgan mutafakkirlarga qarata arab tarixchi olimi Ibn al-Qiftiyning aytishicha Abu Nasr Farobiyning "Ihso al ulum va at-ta'rif" ("Ilmlar sanog'i va ularning ta'riflari") degan qutlug' kitobi bor. Ibn al-Qiftiy: "Bunday asarni yozishda shu paytgacha Abu Nasrdan hech kim o'zib

ketolmagan, hatto bu xil fikr-mulohazalarni ungacha hech kim ayta olmagan. U kishi yetishgan darajaga erisha olmagan ham; bironta ham tolibi ilm yo‘qki, u tutgan to‘g‘ri yo‘ldan foydalanmagan bo‘lsin” [Abu Nasr Forobiy, 13].

Abu Nasr Forobiy o‘zining mashhur “Fozil odamlar shahri”asarida ham ta’lim masalasiga alohida ahamiyat beradi. Xususan u asardagi “Fozillar shahri hokimining fazilatlari haqida so‘z” bo‘limida bunday shaharga hokim bo‘ladigan podshoh o‘n ikki xislatga ega bo‘lishi haqida to‘xtaladi. Mazkur xislatlarning oltinchisida hokim (ustozlardan) ta’lim olishi, bilim, ma’rifatga havasli bo‘lishi, o‘qish, o‘rganish jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan bo‘lishi zarur” [Abu Nasr Forobiy, 245], deb ta’lim masalasini ulug‘laydi. Haqiqatda har qanday hokim yoki podshoh o‘zi ilmli va ma’rifatli bo‘lsa xalqini ham shunday bo‘lishiga sharoit yaratadi, ilm ahlini qadrlaydi va ularga g‘amxo‘rlik qiladi. Bu esa o‘z navbatida o‘sha jamiyatni yanada taraqqiy etishiga zamin yaratadi.

Ta’lim-tarbiya haqida gap ketganda, jahon ilm-fani tamadduniga munosib hissa qo‘shgan, “Ustoz ud-dunya” (“Butun dunyoning ustozi”), “Ustoz ul-arab val-ajam” (“Arab va arab bo‘lmaganlarning ustozi”), “Jorulloh” (“Allohning qo‘shnisi) kabi unvonlar bilan mashhur bo‘lgan Mahmud Zamaxshariy ham ta’lim-tarbiya masalalariga katta e’tibor bergan olimlardan biridir. Biz buni uning adab ilmiga oid asarlari orqali kuzatishimiz mumkin. Allomaning didaktik asarlari markazida insonlarni ma’rifatli bo‘lishlari, yoshlarni komil inson etib tarbiyalash masalalari turadi. Ilm egallash, ta’lim olish Mahmud Zamaxshariy asarida markaziy nuqtada turadi. Har bir inson o‘z o‘rniga, hurmatga va obro‘-e’tiborga ega bo‘lmoqchi bo‘lsa albatta ilmli bo‘lishi lozim degan fikrlarni ilgari surgan mutafakkir olimdir.

Mahmud Zamaxshariyning “Navobig‘ ul-kalim” (“Nozik iboralar”) asarida ilm va ilmli bo‘lish, ilmu-ma’rifatning kuch-qudrati, xalqqa o‘z oqilligi bilan ziyo tarqatuvchi ilm ahlini hurmat qilish, ularni e’zozlashga ibratli o‘gitlar berilgan.

> Masalan: *Yoki ilmli bo‘l, yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo‘l, loaqal ilmni tinglab eshitadigan bo‘l, ammo to‘rtinchisi bo‘lma, chunki kasodga uchrab halok bo‘lasan.*

Shoirning ijodiga nazar solsak, insonni komil inson darajasiga erishishiga yetaklaydigan shu kabi hikmatli so‘zlarini ko‘rishimiz mumkin. Mahmud Zamaxshariy ilmni “qalbning nodonlikdan forig‘ bo‘lishi, zakovatning chirog‘i, zulmatda nur, zaif badanda quvvatdir, ilm ila inson oliy darajadagi axborotlar manziliga yetishadi” deb ta’riflasa, ilm ahli-olimlar haqida so‘zlab: “Yeru zaminning ko‘rkamligi olimlar bo‘lganidek, osmonu falakning ziynati esa yulduzlardir” [To‘rayeva, 2001: 270]. Bunday chiroyli o‘xshatish faqatgina balog‘at va fasohat ilmlarini mukammal egallagan Mahmud Zamaxshariyga xosdir. Shoirning asarlarida ta’lim-tarbiya orqali insonlarni komil inson bo‘lishga yetaklash asarlaridagi asosiy g‘oya bo‘lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari shoirning “Rabi’ al-abror” (“Yaxshilar bahori”) asarida ham ko‘plab ilm-marifatga oid fikrlar jamlangan. Bu asarning o‘ziga xos xususiyati shundaki asarda nafaqat Mahmud Zamaxshariyga tegishli, qolaversa, arab, fors, hind va turkiy xalqlarning turli olmlari, donishmandlari va ma’rifatli hukmdorlaridan iqtiboslar keltirilgan. Asarda ilm-ma’rifatga oid yunon faylasufi

Aflotundan quyidagi iqtibos keltirilgan: “Bir kishi Aflotundan so‘rabdi: Qanday qilib shuncha bilim egallagansiz? Aflotun: Men umr bo‘yi ichgan ichimligimdan ko‘ra sham chirog‘im uchun moyni ko‘proq sarf qilganman” [To‘rayeva, 2001: 270]. Bu keltirilgan iqtibos bilan Mahmud Zamaxshariy tugal bilimga inson uluksiz o‘qish va davomiy ilm olish bilan yetishi mumkinligini ta’kidlaydi. Bu keltirilgan iqtibos ayniqsa bugungi kunda jadal rivojlanayotgan bir paytga to‘la mos keladi. Hozirgi kundagi sharoit bilim olishga to‘xtab qolgan inson zamonaviy ilm-fandan orta qolib ketishi turgan gap degan fikrlari juda o‘rnli qilib yoritilgan.

Az-Zamaxshariy chuqur bilim dahosi mutafakkir olim va fanining turli sohalariga oid o‘lmas asarlari hali u hayot paytidayoq butun Sharqda unga kata shuhrat keltirgan. Allomani chuqur hurmat va mehr bilan “Ustoz ul-arab va-l-ajam” (Arablar va g‘ayri arablar ustozi), “Fahru Xvarazm” (Xorazm fahri) kabi sharafli nomlar bilan ataganlar. Mashhur olimlar, shoirlar, adiblar davrasida u doim peshbolardan o‘rin olgan.

Xulosa o‘rnida, yuqoridagi fikrlar allomaning asarlari nafaqat o‘z zamonasining, balki bugunning ham ijtimoiy masalalarni o‘z ichiga olganligi bilan bebaho ahamiyatga ega. Ularning asarlarida berilgan pand-nasihatlar kishilarning rivojlanishi, komil inson bo‘lib shakllanishi, kamolotiga yo‘naltirilgan ta’limiy tarbiyaviy bog‘liqlikni ko‘rish mumkin. Buyuk sharq allomasining yuqoridagi pand-nasihatlari bugungi kun ilm-fani va ta’lim-tarbiya tizimining milliy-ma’naviy negizlarini boyitishda ham muhhim ahamiyat kasb etadi. Sharq allomasining arab, fors va turkiy tillarda yozilgan didaktik asarlari tarjima qilib, ular ustida yangi ilmiy izlanishlar olib borilishi zarur, bu tadqiqotlar jamiyatimizning ilm-fan sohasini yanada rivojlanishiga katta ko‘mak beradi.

ADABIYOTLAR

1. To‘rayev, L. Nizomova, N. Q. Mahmud Zamaxshariyning “rabi’al-abror” asarida ijtimoiy, axloqiy va falsafiy masalalar talqini. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2001.266-273.
2. Тораев, Л. Роль нравственных ценностей в духовном наследии Махмуда Замахшари. Востоковедения, 2018. 134-138.

O‘ZBEK TILI INTERYER DIZAYNER TERMINLARINING TARIXIY VA ETIMOLOGIK XUSUSIYATLARI
HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL CHARACTERISTICS OF UZBEK INTERIOR DESIGNER TERMS

Xolmurotova Gulnora Sattorovna
O‘qituvchi
Denov tadbirkorlik va pedagogika institute
gulnoraxolmurodova5@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqola o‘zbek tilidagi interyer dizayner terminlarining tarixiy va etimologik xususiyatlari tahliliga bag‘ishlangan. Tahlil*

qilish uchun ilmiy adabiyotlar, lug‘atlar va interyer dizaynerlikka oid qo‘llanmalardan foydalanilgan va to‘plangan materiallar etimologik tahlil, lingvistik taqqoslash va tarixiy-qiyosiy usullar yordamida yoritib berilgan. Maqola tahlil natijasida mazkur soha terminlarini til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatini, madaniy kontekstlarda qanday foydalanishini va ma’noni qanday shakllantirishni ko‘rsatib bergan.

Kalit so‘zlar: *interyer dizayn, leksik-semantik, tarixiy va etimologik xususiyatlar.*

Annotation: *This article is devoted to the analysis of historical and etymological features of interior designer terms in the Uzbek language. Scientific literature, dictionaries and interior design manuals were used for analysis, and the collected materials were clarified using etymological analysis, linguistic comparison and historical-comparative methods. As a result of the analysis, the article shows the relationship between the terms of this field between language and culture, how they are used in cultural contexts, and how to form meaning.*

Key words: *interior design, lexical-semantic, historical and etymological features.*

Interyer dizayni sohasi dunyoda keng tarqalgan va tobora rivojlanib bormoqda. O‘zbekistonda ham ushbu soha o‘z o‘rnini topmoqda. O‘zbek tilida interyer dizayner terminlarini o‘rganish esa, nafaqat sohaning rivojlanishiga, balki milliy madaniyatning boyishishiga ham hissa qo‘shadi. I.S. Kvitko ta’kidlaganidek, har bir fan o‘z muammolarini hal qilish uchun zarur bo‘lgan jihatlar va xususiyatlarni termin bilan belgilaydi [Kvitko, 1986: 13], jumladan interyer dizayn sohasi ham bundan mustasno emas. O‘zbek tilida interyer dizayn terminlari o‘zbek milliy madaniyati, tarixi va an’analarini aks ettiradi. Bu sohaning rivojlanishiga ham, o‘zbek tili va madaniyatini saqlashga ham yordam beradi. Chunki, o‘zbek tilida yaratilgan interyer dizayn loyihalari o‘ziga xos milliy xususiyatlarni aks ettiradi.

Ma’lumki, o‘zbek tilida interyer dizaynining rivojlanishi bilan birga, soha bilan bog‘liq terminlar ham boyib bormoqda. L.V. Ivina ta’kidlaanidek, terminlar nominativ va gnoseologik funktsiyalarni bajarish bilan birgalikda, har qanday fanning asosiy birligi, bilimlarning maxsus sohalari va inson faoliyati sohalari, ob’ektlar va jarayonlarni belgilash uchun mo‘ljallangan va ayni paytda atrofimizdagi dunyoni tushunish vositasi bo‘lib xizmat qiladigan vositalardir [Ivina, 2003: 14]. Ushbu terminlarning etimologik ildizlari va tarixiy kelib chiqishi so‘zlarning ma’nosi, o‘zgarishi va hozirgi zamon o‘zbek tilidagi ishlatilishini tushunishda muhim rol o‘ynaydi.

Dastavval, dizaynning professional soha sifatida paydo bo‘lishi XIX asr ingliz rassomi, “Arts and Crafts” (San’at va hunarmandchilik) harakatining rahbari Uilyam Morris nomi bilan bog‘liq [Kazarin, 2011:19]. V. Morris o‘z uyini loyihalashda ham me’mor, ham interyer dizayneri sifatida harakat qilib, uning mazmunli dizaynida har bir detalni o‘ylab ko‘rish orqali o‘z e’tiqodini eng aniq namoyon etish bilan bu sohaga asos soldi. Shuni alohida ta’kidlash joiz-ki, interyer

dizayner terminlarini o‘zlashtirish mutaxassislarning soha bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini oshirishga yordam beradi. O‘zbek tilida terminlarni o‘rganish, soha bo‘yicha muloqot, ta’lim va ilmiy tadqiqotlarni o‘zbek tilida olib borish imkonini beradi.

Interyer dizaynerlik sohasida ishlatiladigan terminlar asosan xalqaro tajribalar va texnologiyalarning kiritilishi bilan bog‘liq. O‘zbek tiliga kirib kelgan bu terminlar ko‘pincha boshqa tillardan olingan va mahalliy til qoidalariga moslashtirilgan. Xususan, ko‘plab interyer dizayner terminlari asosan *ingliz, rus* va *fransuz* tillaridan kirib kelgan. Masalan, “interyer” [inter→interior] [https://www.etymonline.com/word/interior] so‘zi fransuz tilidan olingan bo‘lib, o‘zbek tiliga bevosita o‘zlashgan. “Dizayn” [lot. *designare*→ital. *disegnare*→ fran. *desseign*→ing. *design*] [https://www.etymonline.com/word/design] atamasi esa ingliz tilidan kirib kelgan bo‘lib, u ham o‘zbek tilida keng qo‘llaniladi. O‘zbek tilida terminlarning ko‘pchiligi original shaklini saqlab qolgan bo‘lsa-da, ayrimlari mahalliy talaffuz va qoidalarga moslashtirilgan. Masalan, “*loft*” va “*minimalizm*” kabi terminlar asosan ingliz tilidan olingan va amalda o‘zgarishsiz ishlatiladi.

Interyer dizayner terminlarining o‘zbek tiliga kirib kelishi globalizatsiya va axborot texnologiyalari rivoji bilan ham bog‘liq. Ushbu terminlarning ko‘pchiligi boshqa tillardan bevosita olingan va bu holat ularning semantik mazmunini o‘zgartirmagan. Biroq, ayrim atamalar o‘zbek tilida mos ekvivalentlari bo‘lsa ham, xalqaro foydalanishdagi shakllari saqlangan. Bu esa terminologiyaning global xarakterini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, ayrim terminlarning mahalliylashtirilishi va ularning o‘zbekcha ekvivalentlari kiritilishi, sohaning rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘zbek tilidagi interyer dizayner terminlarining tarixiy va etimologik xususiyatlarini tahlil qilish quyidagi misollarning leksik-semantik jihatlarini tahlilini keltirib o‘tamiz:

Dekor – Lotin tilidagi “*decorare*” (bezak bermoq) so‘zidan kelib chiqqan. Fransuz va boshqa yevropa tillari orqali o‘zbek tiliga o‘zlashgan. O‘zbek tilida “*dekor*” so‘zi ichki makonning bezagi, ko‘rinishini ifodalaydi. So‘zning ma’nosi fransuz tilidagi ma’nosiga mos keladi.

Stil – Yunoncha “*stylos*” (qalam) so‘zidan olingan. *Stil* so‘zi o‘zbek tiliga yevropa tillaridan kirib kelgan. Bu termin o‘zbek tilida muayyan davr yoki uslubning dizayn yoki bezaklarini ifodalaydi, va bu ma’no boshqa tillardagi kelib chiqishi bilan mos keladi.

Art-deko – Fransuz tilidan, “*arts décoratifs*” (dekorativ san’at) so‘zidan kelib chiqqan. Bu termin o‘zbek tilida geometrik shakllar, yorqin ranglar va zamonaviy materiallar bilan bog‘liq dizayn uslubini ifodalaydi va ma’nosi asosan kelib chiqqan tilidagi ma’noga mos keladi.

Loft – Ingliz tilidan olingan, dastlab omborxona yoki qavatlararo makonni bildirgan. O‘zbek tilida “*loft*” uslubi sanoat, ochiq joylar va katta oyna, devorlarning kamligi bilan bog‘liq dizaynni ifodalaydi, asl kelib chiqishiga yaqin.

Rustik – Lotin tilidagi “*rusticus*” (qishloq, qishloqcha) so‘zidan kelib chiqqan, fransuz va ingliz tillarida o‘zgargan, o‘zbek tilida esa “rustik” uslub qishloqcha, tabiiy va sodda dizaynni ifodalaydi. Bu ma’no lotin tilidagi qishloq

hayoti bilan bog‘liq semantikaga mos keladi. Demak, bu kabi misollarni ko‘plabini uchratish mumkin.

Tadqiqot uchun to‘plangan terminlar yuzasidan olib brogan tahlillarimiz natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Aksariyat o‘zbek tilidagi interyer dizayn terminlari asosan ikkita manbaga asoslangan:

1) **Arab va fors tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlar**. Masalan: *ichki, bezak, mebel, rang, shakl, material* kabi so‘zlar.

2) **Rus va evropa tillaridagi so‘zlar**. Masalan: *dizayn, interyer, eksteryer, stil, dekor, arxitektura* kabi so‘zlar.

Ko‘pgina terminlar tarixiy ravishda turli xil ma’nolarga ega bo‘lgan, ammo interyer dizayni sohasiga kirib, maxsus ma’no olgan. Masalan, *bezak* so‘zi ilgari faqat bezatishni bildiradigan bo‘lsa, hozirda interyer dizaynida xonani bezatish uslubini, elementlarni va materiallarni anglatadi. Bundan shuni anglash mumkinki, o‘zbek tilida interyer dizayn terminlari doimiy ravishda yangilanib, o‘zgarishi va boyish jarayonida. Bu soha rivojlanishi, yangi materiallar, texnologiyalar va uslublar paydo bo‘lishi bilan bog‘liq.

Demak, o‘zbek tilida interyer dizayner terminlarining ko‘pchiligi boshqa tillardan olingan va tarixiy jihatdan ushbu sohaning rivojlanish bosqichlari bilan bog‘liq. Kelajakda ushbu terminlarning milliylashtirilishi va o‘zbek tiliga moslashtirilishi interyer dizaynerlikka oid tushunchalarning yanada osonroq tushunilishi va qo‘llanilishiga yordam beradi. Natijada, bu kabi izlanishlar O‘zbekistonda interyer dizaynerlik sohasida ishlatiladigan terminologiyaning yanada rivojlanishi uchun lingvistik asos yaratishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): учебно-методическое пособие / Л.В. Ивина. – М.: Академический проект, 2003. – 304 с.
2. Казарин А.В. Теория дизайна: учебное пособие / А.В. Казарин. – Н.Новгород: ННГАСУ, 2011. – 103 с.
3. Квитко И.С., Лейчик В.М., Кабанцев Г.Г. Терминологические проблемы редактирования / И.С. Квитко, В.М. Лейчик, Г.Г. Кабанцев. – Львов: Вища школа, 1986 – 151 с.
4. https://www.etymonline.com/word/interior
5. https://www.etymonline.com/word/design

SO‘FIZODA SHE’RIYATIDAGI AYRIM UNDALMALAR TAHLILI
ANALYSIS OF SOME MOTIVATIONS IN SUFIZODA'S POETRY

Mamadaliyeva Gulnavoz
Stajyor-o‘qituvchi
NamDU

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Muhammadsharif So‘fizoda she’riyati tilidagi undalmalarning semantik, leksik hamda struktur xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. So‘fizodaning she’rlarida undalmalarning ishlatilishi va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini shoir ijod namunalari asosida tahlil qilib yoritilgan.*
Kalit so‘zlar: *undalma, undalma turlari, semantik, stilistik.*

Annotation: *This article discusses the semantic, lexical, and structural features of impulses in the language of Muhammadsharif Sofizoda's poetry. The use of impulses in Sufizoda's poems and their specific characteristics are analyzed based on examples of the poet's works.*
Key words: *inflection, diffuse inflection, complex inflection, complex inflection, intonation.*

O‘zbek xalqi ma’naviy dunyosining rivojiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatgan ma’rifatparvar vakillarimiz biri – Muhammadsharif So‘fizoda. Millatimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyot va tilimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g‘ururi, shonu-sharafini dunyoga tarannum qilgan betakror so‘z san‘atkori So‘fizoda ijodining o‘ziga xos tomonlari shundaki, unda mustaqillik, ma’rifatparlik, ezgulik tarannum etilganligi va xalqona ohangda yozilganligidadir.
Biz uning ulug‘ nomi, boy ijodiy merosi va maslagiga sodiq ijodkor sifatida doimo faxrlanib gapiramiz. Muhammadsharif So‘fizoda xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, betakror so‘z san’atkoridir.

Adabiyotshunoslikning har bir davrida o‘ziga xos badiiy estetik ideal muammosi mavjud bo‘lgan. Ijodkor Haq yo‘liga kirgan so‘fiyga qiyoslanadi, negaki Haqqa yaqinlashgani sari mavjudlikning mohiyatini yanada teranroq anglagani kabi ijodkor idealga yaqinlashgani sari hayotning, insonning mohiyatini yaxshiroq ilg‘aydi.

So‘fizoda XX asr boshlari o‘zbek adabiyotining zabardast vakili sifatida “ma’rifatsizlik balosiga yo‘liqqan”, foyda-zararini unutgan, yaxshi-yomonini tanimaydigan, tor manfaatlari doirasida ko‘milib qolgan, “topganini boshqalarga berib”, o‘zi “och-yalang‘och” qolgan, bir so‘z bilan aytganda, millat sifatida adoyi tamom bo‘lgan “bizning xalq” haqida ijod etdi [Qosimov B, 1999: 78].

So‘fizodaning bu davrdagi yutuqlaridan biri musammatning musaddas shaklida ham yuksak san’atkorlik namunasini ko‘rsatganligi edi. Shoir lirik merosida ushbu janrga mansub 4 ta she’r uchraydi. Mumtoz poetik an’anaga ko‘ra

musaddaslarning mustaqil yoki g‘azal asosida ijod qilingani e’tiborga olinsa, So‘fizoda musaddaslari mustaqil yaratilgani bilan xarakterlanadi.

Shuningdek, So‘fizoda she’rlariga o‘ziga xos jozibadorlik baxsh etuvchi – undalmalar haqida so‘z yuritadigan bo‘lsak, uning yana bir mahorati namoyon bo‘ladi. Undalma - so‘zlovchining nutqi qaratilgan, boshqa bir shaxs yoki predmetni ifodalagan so‘z yoki so‘z birikmasi. Undalma bosh kelishikdagi ot yoki ot ma’nosidagi so‘zlar orqali ifodalanib, gapning umumiy mazmununi to‘ldiradi, gapning kimga qarashli ekanini, nutqning turli ko‘rinishlari, murojaat, shior, buyruq chaqiriq, e’lonlarda ishlatiladi.

Masalan: *Muncha yomon sho‘rladi peshonalar,*
Qizlarimiz joriyai xonalar,
Siz edingiz jonlara jononalar,
Qadringizi bilmadi debonalar,
Qumri bilan bulbul-u bedonalar,
Yaxshi o‘qur, siz ham o‘qing, onalar

So‘fizodaning ushbu she’rida onalarga qarata chaqiriq, xitobni ya’ni undalmani ko‘rishimiz mumkin. Shoir, davr xotin-qizlarining ma’rifatsizlik balosidan olib chiqish uchun, avvalo, onalarni o‘qishga chorlaydi va bu orqali jamiyatni o‘zgartirish kalitini topgan.

Shu bilan birga undalma gapning bosh yoki ikkinchi darajali bo‘laklar bilan moslashuv, boshqaruv yoki bitishuv aloqasiga kirisha olmaydi. Ammo u gapning ayrim bo‘laklari yoki butun gap mazmuniga aloqador bo‘lib, gapning zarur qismlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham u ayrim gap bo‘laklari va gapning umumiy mazmuni bilan o‘ziga xos grammatik aloqaga kirishadi. Ma’lum bir gapdan undalmaning chiqarilishi yoki hatto o‘rnining o‘zgartirilishi gapning umumiy mazmuniga ta’sir etadi, muallif aytmoqchi bo‘lgan fikr anglashilmay qoladi. Undalmaning ajratilgan aniqlovchiga yaqin bo‘lgan turida grammatik aloqaga kirishish xususiyati aniq ko‘rinadi, chunki undalma ma’lum bir bo‘lakning ma’nosini izohlaydi. Shu bilan birga butun gap mazmuni bilan ham aloqadordir.

Undalmalar semantik va stilistik vazifasiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi:

1. Nutq qaratilgan obyektni ifodalaydi.

Nutq qaratilgan obyekt uch xil bo‘lishi mumkin:

a) shaxs;

b) shaxs bo‘lmagan jonli predmet;

v) jonsiz predmet

Undalma orqali ma'lum shaxs, predmetga xarakteristka beriladi, ta’riflanadi. Bu xarakteristika shaxs, predmetning tashqi yoki ichki belgisiga ko‘ra bo‘ladi.

Masalan, *Kel yaqin, oromi jon, ruxsori olingdan o‘pay,*
Gul yuzing ustiga qo‘ngan erka holingdan o‘pay.

Ushbu parchada shoir undalma orqali yoriga murojaat qilishini ko‘rimshimiz mumkin.

Undalma so‘zlovchining holatini ifodalaydi. Bu holat orqali g‘azab, nafrat, mazax, kesatish, iltimos, achinish, erkalash, hurmat, shodlik, tabrik, chaqirish, mamnunlik kabi hislar anglashiladi.

Masalan, *G‘uboru dard-u alam siynalarni qildi figor,*

Figor qilgusi, albatta, zahri zang-u g‘ubor.

Chu dor ostida qoldim, tarahhum ayla, nigor,
Nigor qilsa g‘azab, lozim o‘lmasunmu chu dor
[Husaynxon.O, 2007: 57]

Undalmalar tuzilishiga ko‘ra uch xil bo‘ladi:

1. Yig‘iq undalmalar. Yig‘iq undalmalar yolg‘iz bir so‘zdangina tarkib topadi.

Masalan, *Do‘stim, aldanmagin, begonadan bo‘lmas dadang,*
Tol yog‘ochidan bo‘lurmu lo‘kidoningga madang.

2. Yoyiq undalmalar. Yoyiq undalma o‘ziga oid so‘zlar bilan kengayib keladi. Undalmaga oid so‘zlar aniqlovchilar yoki izohlovchilar sifat, sifatdosh, ot, olmosh so‘z turkumlari orqali ifodalanadi.

Masalan, *Ey haqiqat, qani sen, biz yana bo‘ldik xurjun,*
Qayda qoldi fuqaro rahbari, yangi qonun?!
O‘lturub xum boshiga, bo‘ldi bo‘yoqchi maymun,
Oldi “partiyni” bo‘lub, ko‘p kishi ikki xotun,
Jenotdeldagi xom nosiha – bibi otun

Undalma takrorlanganda aynan qaytarilishi, aniqlovchi bilan birikib kelishi yoki undalmaning o‘rnini mazminan bosuvchi boshqa so‘z bilan almashib, qaytarilishi mumkin. Undalmalarning o‘rni. Undalma gapning boshida ham, o‘rtasida ham, oxirida ham kela oladi. Undalmaning o‘rni uning ma’naviy vazifasiga, stilistik xususiyatiga, tarkibiga, asosiy gapning strukturasiga va mazmuniga ham bog‘liq bo‘ladi. Gapning boshida kelgan undalma boshqa o‘rinda keladigan undalmaga nisbatan kuchlirok ajratiladi, unda har vaqt ajratuvchi pauza bo‘ladi. Atoqli otdan ifodalangan undalmaning ko‘pincha gap boshida kelishi ham shu xususiyat bilan bog‘lanadi. Tinglovchinig diqqatini tortishi emas, balki u bilan aloqani uzmaslik muhimligi anglashiladi. O‘rtada kelgan undalama kuchsizrok ajraladi: pauza ham kuchsiz bo‘ladi. O‘rtada kelgan undalma Shu bilan birga ko‘pincha kirish so‘zga o‘xshab tezrok, Shuningdek, pastroq ohangda aytiladi. Gap boshida kelgan undalma undash funktsiyasini bajarish bilan xarakterlansa, gap o‘rtasida va gap ohirida keladigan undalmalar ko‘pincha undov vazifasi bilan emas, balki emotsinallikni, modallikni - so‘zlovchining suhbatdoshga munosabatini bildirish uchun xizmat qiladi:

Masalan, *Ey haqiqat, qani sen, biz yana bo‘ldik xurjun,*
Qayda qoldi fuqaro rahbari, yangi qonun?!
[Husaynxon.O, 2007: 69]

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Muhammadsharif So‘fizoda o‘zining she’rlarida undalmalarning go‘zal namunalaridan foydalanib,o‘zining badiiy mahoratini namoyish qila olgan. Bu orqali o‘zining maqdsad va maslagini to‘liq namoyon qila olgan va ijodining xalq ichiga singib ketishida katta yo‘l ochgan.

ADABIYOTLAR
1. Afoqova N. Jadid she'riyati poetikasi. – Toshkent: Fan. 2005
2. Hojiahmedov A. Aruz lug'ati. – T.: Sharq. 1998.
3.Husaynxon O. Muhammadsharif So'fizoda. – Namamangan: Namangan nashriyoti. 2007.
4. Qosimov B, Axmedov S, Dolimov U. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat. 1999.
5. So'fizoda. Taronalar. – Toshkent: Adabiyot va san'at. 1968.
6. Abdurazzaqova B. Abdulla oripov she'riyati tilidagi undalmalarning leksik semantik va struktur xususiyatlari.Sciense and innovation. 2022. – T. 1. – №. 8.

"TARIXI RASHIDIY"NI G'ARB TILLARIGA TARJIMA QILISH SABABLARI
REASONS FOR THE TRANSLATION OF "TARIKH-I-RASHIDI" INTO WESTERN LANGUAGES

Shukurova Zilola Fazlidinovna
Assistent
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
zshukurova420@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqola "Tarixi Rashidiy" asarining ingliz tilidagi tarjimasini o'rganishga bag'ishlanadi. "Tarixi Rashidiy" asarining G'arb tillariga tarjima qilish sabablari haqida so'z boradi. Sharqning buyuk madaniyatiga qiziqqan G'arb olimlarining o'z asarlarini yaratishdagi mezonlari tahlil qilinadi.*
Kalit so'zlar: *asliyat, tabdil, frazeologik birliklar, rus tili tarjimasi, inglizcha variant, mohir tarjimon.*

Annotation: *This article is devoted to the study of the English translation of the work "History of Rashidi". The reasons for the translation of the work "Tarikh-i-Rashidi" into Western languages are discussed. The criteria of Western scientists interested in the great culture of the East in creating their works are analyzed.*
Key words: *originality, translation, phraseological units, Russian translation, English version, experienced translator.*

Azaldan bilamizki, Sharq va G'arb o'rtasida adabiy – madaniy aloqalar, o'rta asrlardan beri, ya'ni IX asrda boshlangan bo'lib, G'arbning Sharq mamlakatlariga va ularning taraqqiyotiga, ilmu fanga, boy merosiyu qadimiy yodgorliklari, diniy qarashlari o'rtasida katta farq bo'lishidan qat'i nazar, urf-odatlari va dunyoqarashiga juda ulkan qiziqish bilan qaragan va Sharqning buyuk mutaffakirlaridan ko'pgina ilmlarni o'rganishgan.

Zotan, fan, madaniyat va texnika sohasida ro‘y berayotgan mo‘jiza va olamshumul hodisalar yo bevosita, yo bilvosita tarjima tufayli ommalashadi. Tarjima millatlar orasida bevosita ma’naviy aloqa qilish quroli hisoblanadi, chunki u madaniy boyliklar, kishilarning ko‘p asrlik ezgu-armonlari, g‘oyasi va qarashlari mujassamlashgan asarlarni o‘zga til sohibi bo‘lmish xalqqa etkazadi .

Qomusiy olimlarimizdan tibbiyot ilmining darg‘asi Ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, koinot olimi Ulug‘bek bularga yaqqol misol bo‘ladi. Chunki, o‘sha davrda Yevropa mamlakatlari Sharq mamlakatlariga nisbatan madaniy va iqtisodiy jabhalarda ancha orqada bo‘lgan.

Darhaqiqat, bunday madaniy-ma’rifiy munosabatlarning va ma’naviy mulk ayriboshlashdagi aloqalarning rivoj topishida tarjima sohasining ulushi katta ahamiyatga ega. Bunga misol tariqasida quyidagilarni aytish mumkin: shuning uchun tolibi ilm ahli Damashq, Qohira, Bog‘dod shaharlariga borib, arab tilini o‘rganib, madrasalarda ilmu-fan asoslarini egallaganlar. Ular arab tilida yozilgan kitoblarni lotin tiliga tarjima qilishning tashabbuskorlari bo‘lib chiqadilar. XII-XIV asrlarda arab tilidan tarjima qilish ishlari keng avj oladi. Matematika, geografiya, tibbiyot, falsafa, adabiyotga oid yuzlab arabcha kitoblar Yevropa tillariga tarjima qilingan va boshqa buyuk mutafakkirlarning kitoblari Yevropa mamlakatlarida, jumladan, Fransiya, Angliya, Italiya, Ispaniyada keng tarqalib, universitetlarning asosiy ta’lim dasturlariga aylandi va u yerda ilm-fanning rivojlanishiga puxta zamin yaratdi. Xullas, insoniyat madaniy tarixining buyuk ko‘tarilish davrlaridan biri IX-XII asrlardagi Sharq uyg‘onish davrining ilmu-fan yutuqlari, adabiy yutuqlari, adabiy yodgorliklari G‘arbiy Yevropaga o‘tib, yangi madaniy taraqqiyotga qadam qo‘ydi. XIII asrga kelib, Sharq adabiyotini tarjima qilish ommaviy tus oldi va bu jarayon esa, har bir xalq adabiyotida o‘zining salmoqli izini qoldirgan [Fozilova:2007:40]. Demak, ilmiy muhit “Boburnoma”, “Tarixi Rashidiy” kabi asarlarning yaralishiga yaxshigina sabab bo‘lgan. Ushbu asarni esa turli chet tillariga tarjima qilish o‘sha davr madaniyati va rivojini, xalqning ilmiy salohiyatini ko‘tarish ushun ham muhim vazifani bajargan.

Keling shu o‘rinda “tarjima” so‘zining kelib chiqish tarixiga nazar tashlasak. Tarjima - “tarjimon” so‘zidan hosil bo‘lgan, “tarjimon” esa forscha tarzabon so‘zidan kelib chiqqan. Ma’lumki, qadimda O‘rta Osiyo va Eron xalqlari orasida notiqlik san’ati juda rivojlangan. Notiqlarni esa tarzabon deb ataganlar. Tar – fors tilida yangi, shirali, tarovatli, nozik, latif kabi ma’nolarni bildiradi. Zabon – til. Tarzabon – notiq, chiroyli gapiruvchi, so‘z ustasi, yangi va o‘tkir so‘zlarni aytuvchi demak. Tarzabonlar chuqur bilim, keng dunyoqarash, notiqlik mahoratiga ega bo‘lishdan tashqari, bir necha tillarni ham bilganlar va o‘z nutqlarida ulardan foydalanganlar. Arablar kirib kelganlaridan keyin ijtimoiy hayot, madaniyat, fan va boshqa sohalarni o‘z ta’sirlariga olganlari kabi, ko‘pgina so‘zlarni ham o‘zlashtirib, arab tili qoidalariga bo‘ysundirganlar. Jumladan, tarzabon so‘zi ham arabcha talaffuzda “tarjamon” (yoki “tarjimon”)ga aylanadi. Shundan keyin u arab tilining so‘z yasalish qonuniga bo‘ysunib, undan yangi masdar (o‘zak), fe’l va otlar hosil qilingan. Masalan: tirijama, tarjama, mutarjim, mutarjimun. Shunday qilib, “tarjimon” – tarzabon so‘zining arabcha tarjimasi bo‘lsa, “tarjima” tarjimon

so‘zidan kelib chiqqani nazarda tutilgan [Hamidov:2012:45].Yuqoridagilarni o‘qib aytishimiz mumkinki, tarixan Mirzo Muhammad Haydar Ayoziyning “Tarixi Rashidiy” asari nafaqat o‘zimizning ilm shaydolari, ya’ni milliy adabiyotshunoshlarimiz, balki bir qancha jahon adabiyoti namoyondalarining diqqat e’tiborida bo‘lgan.

Bugungi kunga qadar asar bir necha tillarga, jumladan ingliz, rus, turk, xitoy, qozoq, uyg‘ur kabi ko‘pgina sharq va g‘arb tillariga tarjima qilingan. Bir necha asrlardan buyon mazkur asar xorij olimlari uchun ahamiyatli ekanining sababi, unda Markaziy Osiyoning kam ko‘rsatilgan davri yoritilgani, ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayotga, tarix, geografiya, etnografiyava hokazolarga oid ma’lumotlarning ko‘pligi, eng muhimi asar yoritilgan davrni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan shu zamin farzandi tomonidan yozilganidadir.

O‘zbekiston va jahon tarixchi olimlari “Markaziy Osiyo haqidagi yagona mukammal asar” deb bir og‘izdan tasdiqlagan “Tarixi Rashidiy” nafaqat Mo‘g‘uliston, ayni paytda O‘rta Osiyoning o‘sha davrdagi shaharlari Andijon, Toshkent, Xo‘jand, Sayram, Turkiston, O‘ratepa, Samarqand, Buxoro, Qarshi, Hisor, Qunduz, Marv va boshqa mamlakatlar: Afg‘oniston, Pokiston, Hindiston, Sharqiy Turkiston va Kashmirning XV-XVI asrlardagi tarixini o‘rganishda birlamchi asosiy manbalardan bo‘lib xizmat qiladi.

Mirzo Haydarning “Tarixi Rashidiy” asari ko‘plab tillarga, jumladan ingliz tilida (1895, 1898, 1972, 1996), xitoy tilida (1985), rus tilida (1996, 1999) va qozoq (2003), turk tarjimalari (2006)mavjud bo‘lib, hozirgi kunda zamonaviy nashrlari ham bor. “Tarixi Rashidiy” o‘zbekcha uyg‘urcha (2007) tarjimalari mavjud bo‘lgan. Mirzo Haydarning “Tarixi Rashidiy” asari ko‘plab tillarga, jumladan ingliz tilida (1895, 1898, 1972, 1996), xitoy tilida (1985), rus tilida (1996, 1999) va qozoq (2003), turk tarjimalari (2006)mavjud bo‘lib, hozirgi kunda zamonaviy nashrlari ham bor. “Tarixi Rashidiy”ning o‘zbekcha uyg‘urcha (2007) tarjimalari mavjud bo‘lgan [Аёзий:2011:29]. O‘zbekiston tarixi va qo‘shni davlatlar bilan aloqalarini aks ettiruvchi ushbu madaniy merosimiz namunasining o‘zbekcha-uyg‘urcha tarjimasi matni hali nashr etilmagan. Ushbu memuar asar Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan “Tarixi Rashidiy”ning turkiy tilga tarjimasi Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo‘limi fondida saqlanayotgan boshqa turkiy nusxalar bilan solishtirilgan va kamchiliklari to‘ldirilgan.

Buyuk tarixnavislar sirasiga kiruvchi Mirzo Haydar va uning “Tarixi Rashidiy” asarining o‘sha yillarda ilmiy-tanqidiy matni yaratilmaganligi bois, ushbu nashrda ayrim kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lishi tabiiy, deb ta’kidlashadi, o‘zbek olimlari. Shunday bo‘lsa-da, bu nodir asar o‘zbek xalqining boy madaniy-ma’rifiy merosi, uning haqiqiy o‘tmishi, boshidan kechirganlari haqiqiy dalillar asosida yozilgani bilan o‘z qadr-qimmatini tobora oshirib boradi.

Ko‘plab G‘arb olimlarining Turkiston-Turon zamini tarixiga bo‘lgan ulkan qiziqishlari “Tarixi Rashidiy”ning, ingliz tiliga qayta-qayta tarjimalariu nashrlaridan ko‘rishimiz mumkin. Biroq, shuni aytib o‘tish lozimki, bu qiziqish o‘z vaqtida siyosiy maqsadlardan xoli bo‘lmaganligi tabiiy. O‘sha davrda ko‘plab aynan G‘arb olimlarining “Tarixi Rashidiy”ni o‘rganib, uni tarjima qilish uchun

unga qo‘l urishlari, Hindiston, umuman, Sharqqa ma’lum bir maqsadda yuborilgan harbiy sharqshunoslar bo‘lganini esda tutish darkor. Bugungi kunga kelib esa, boshqa tarixiy asarlardan farqli o‘laroq, “Tarixi Rashidiy”da Markaziy Osiyoning kam ko‘rsatilgan davri ipidan ignasigacha to‘la- to‘kis bayon etilganining o‘zi ham xorij olimlari uchun katta e’tiborga molikdir. Shu bilan bir qatorda, asar o‘sha davr ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayotga, ajdodlarimizning buyuk tarixi, geografiya, etnografiya va boshqa muhim ma’lumotlarga boyligi va xususan, muallif asarning o‘zining otasi, bobosi va shu davrni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan saroy ahllaridan eshitib qog‘ozga tushirganining o‘zi asarning naqadar beqiyos memuar ganjina ekanligini ko‘rsatadi. Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asari turli davlatlarda tarjima qilinib, ko‘pgina davlatlarda turli inventar raqamlari ostida saqlanadi.

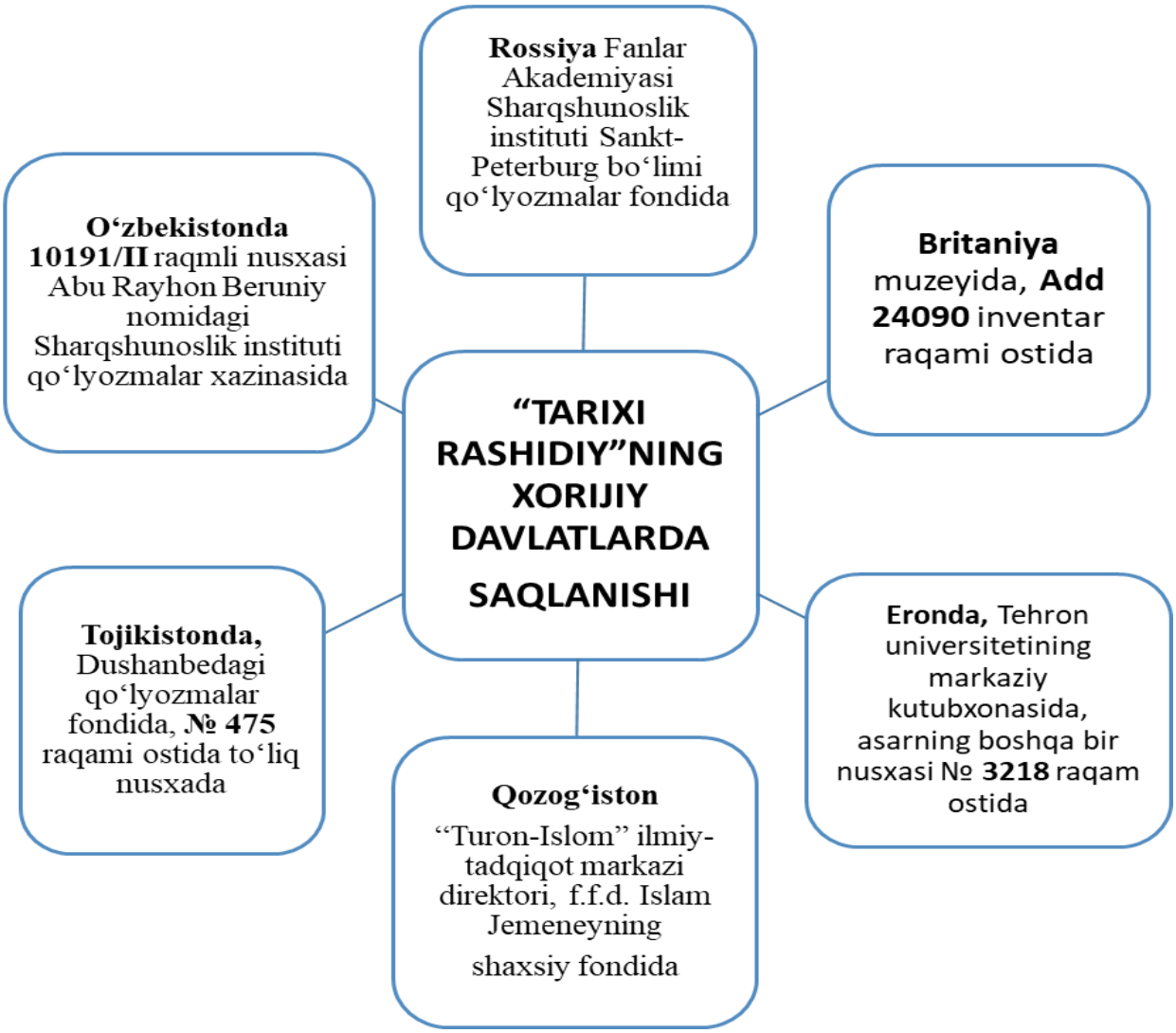

ADABIYOTLAR

1.Fozilova Sh, Sultanova D.Tarjima mutaxassisligiga.kirish.Samarqand, 2007.
2. Hamidov X.X. –“Tarjimashunoslik”.- Toshkent – 2012.- 49.
3. Jalilov O.H. “Tarixi Rashidiy”-O‘zbekiston:2011.-10-B
4. Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института Народов Азии.- Москва: Изд-во восточной литературы, 1962.- С 37-44.

5. Erskine W. History of India under the two first sovereians the nous of Taimur, Babur and Humaiyn, w. I-II, London, 1854.
6.Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. Tarixi Rashidiy. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi, tabdil, isohlar va ko‘rsatkichlar muallifi t.f.n. O. Jalilov. – T.: O‘zbekiston, 2011. – B. 4.

HOFIZ XORAZMIY “DEVON”IDAGI ARABIY QATLAMGA OID LEKSIK BIRLIKLAR
LEXICAL UNITS RELATED TO THE ARABIC LAYER IN “DIVAN” OF HAFIZ KHOREZMI

Madaminova Rayhon Maratovna
Tayanch doktorant
O‘zFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
r.madaminovandpi@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi arabiy qatlamga oid leksik birliklar haqida so‘z boradi. Arabcha so‘zlar asarning g‘oyaviy mazmunidan kelib chiqib, 16 ta mavzuviy guruhga ajratildi. “Devon”da keltirilgan ba’zi arabiy leksemalarning ikki-uch xil variantda, ya’ni arabcha, forscha va turkiycha nomlari aniqlangan. Shuningdek, mazkur so‘zlarning “Devon”da qanday ma’no ifodalashi, Alisher Navoiy asarlarida qanday shaklda, qaysi ma’noda qo‘llanilganligi bilan qiyoslangan. Asarda qo‘llangan arabiy leksik birliklar qanday she’riy san’atlarni yuzaga keltirgani misollar bilan izohlangan. Hofiz Xorazmiy “Devon”i til xususiyatlari hali tadqiqot ob’ekti bo‘lgan emas.*

Kalit so‘zlar: *Til, yozma yodgorliklar, arabiy qatlam, leksik birlik, she’riy san’at, afsonaviy tushuncha, diniy tushuncha, o‘zlashma, obraz, badiiy ifoda.*

Annotation: *This article talks about lexical units related to the Arabic layer in “Devon” by Hafiz Khorezmi. Based on the ideological content of the work, the Arabic words were divided into 16 thematic groups. Some Arabic lexemes mentioned in “Devon” have been identified in two or three different versions, that is, Arabic, Persian and Turkish names. Also, the meaning of these words in “Devon” is compared with what form and meaning they are used in the works of Alisher Navoi. Arabic lexical units used in the work are explained with examples of how poetic arts were created. Language features of Hafiz Khorezmi's “Devon” have not yet been the object of research.*

Key words: *Language, written monuments, Arabic layer, lexical unit, poetic art, mythical concept, religious concept, appropriation, image, artistic expression.*

Ma’lumki, yozma yodgorliklar tili haqidagi bajarilgan tadqiqotlarda arabcha o‘zlashmalarning qo‘llanish doirasi, mavzuviy guruhlari, adabiy til va shevalar materiallari bilan qiyosiy tahlili, turkiy, forsiy so‘zlar bilan birikuv yo‘llari, shakl va ma’no qirralari kabi bir qator masalalar o‘rganilgan. A.Karimov (1973.);

I.Nasirov (1980.); Z.Xamidov (1982.); Dadaboyev, Nosirov, Husanov (1990.); M.Rustamov (1992.); M.Abdulxayrov (1996.); A.O‘razboyev (2018.) kabi tadqiqotchilar ishlari shular jumlasidandir. Ammo XIV va XV asrlar o‘rtasida yashab ijod etgan asli xorazmlik shoir Hofiz Xorazmiy “Devon”i til xususiyatlari hali tadqiqot ob’ekti bo‘lgan emas. Shu jihatdan “Devon” tilidagi arabcha so‘zlarning qo‘llanish xususiyatlari haqidagi tadqiqot alohida ahamiyat kasb etadi. Asardagi arabcha so‘zlar ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning turli jabhalariga oid bo‘lib, mavhum tushunchalarni ifodalovchi o‘zlashmalar ko‘pchilikni tashkil etadi.

“Devon”dagi arabiy o‘zlashmalarni, asarning g‘oyaviy mazmunidan kelib chiqib, quyidagicha mavzuviy guruhlarga ajratib o‘rganamiz:

1) Afsonaviy va diniy tushunchani ifodalovchi arabiy o‘zlashmalar: *abad, ajal, alallah, alassalot, alim, alolloh, analhaq, anbiyo, arvoh, aflokiy, ahkom, baytul-ma’mur, baqo, bihamdilloh, valloh, valoyat, vara’, vahdat, vird, visol, vojib, vollah, vosil, vubol, vusul, g‘oziy, g‘oyib, dayr, din, dorussalom, duo, yosin, jamoat, jannat, jannatul-ma’vo, jannot, jilva, jinon, jon, jud, jurm, zavol, zakot, ziyorat, zikr, zulminan, zulfiqor, zuhd, ibodat, imon, iloh, imon, islom, istig‘for, ihyo, kavsar, lavlok, mazor, masjid, ma’siyat, me’roj, motam* kabi.

Hofiz Xorazmiy “Devon”ida *istig‘for* o‘zlashmasi *tavba qilish, avf; ollohdan xato va gunohini bag‘ishlashini so‘rash* ma’nosida qo‘llangan:

Bir dame xoliy agar bo‘lsa o‘shul jononadin,
Hofiz ul damda pushaymon bo‘lub istig‘for etar [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:141].

Vafo qilurman, dildor, juz jafo qilmassan,
Chi toli’ ast maro lo iloha illolloh [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:132].

Ikkinchi baytdagi ikkinchi misrada, *Mening toleim qanday ekan, ey tavba,* bu yerda tavhid kalimasi istig‘for uchun keltirilgan. Nofaol ishlatilgan bu o‘zlashma faqat ikki o‘rinda uchraydi.

Alisher Navoiy asarlari tilida *kechirim, avf so‘rash; tavba qilish* ma’nosida istifoda etilgan:

Ey Navoiy, dema ko‘p, harzavu qil istig‘for,
Tengridin ofiyatu tavba tavallo aylab [Навоий, 1989:IV:49].

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *xudodan gunohni kechirishni so‘rash, qilgan gunohlariga tavba izhor etib, “astag‘firulloh!” deyish* [ЎТИЛ., 2020:II:239] ma’nosini ifodalaydi.

2) Siyosiy hayot, davlat tuzumi va huquqqa oid arabiy o‘zlashmalar: *adl, amr, arbob, barot, boj, burhon, vazir, valiy, g‘animat, dalil, darajot, da’vo, da’viy, dol, jamiyat, jinoyat, ijozat, inqiyod, irshod, isloh, ittifoq, ishorat, qoida, livo, manshur, maosh, ma’dan, mir, odil, xat, shavohid* kabi.

Hofiz Xorazmiy “Devon”ida *dalil* so‘zi nofaol ishlatilib, faqat ikki o‘rinda *isbot, dalil* ma’nosida qo‘llangan:

Tushda ko‘rdum yuzin, qiling ta’vil.
Garchi ravshandur ushbu tushga dalil [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:26].

Mehrob qoshing qoshinda ko‘zung,

Qibla yo‘lining erur dalili [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:242].

Dalil so‘zi qadimgi turkiy tilda *dälil* tarzida *belgisi, ko‘rsatkich; dalil* [ДТС., 1969:159] ma’nolarida istifoda etilgan. Navoiy asarlari tilida *hujjat, asos; yo‘lboshlovchi* [Шамсиев П., Иброҳимов С. 1972:175] ma’nolarida ishlatilgan. O‘zbek tilining izohli lug‘atida *dalil* so‘ziga *belgi, iz; isbot; sabab* [ЎТИЛ., 2020:I:548] deya izoh berilgan. Ko‘rinadiki, *dalil* so‘zi barcha davrlarda *asos, dalil, isbot* ma’nolarida ishlatilgan.

3) Harbiy sohaga oid arabiy o‘zlashmalar: *amin, amir, asas, asir, g‘aromat, g‘ilof, g‘olib, g‘ulom, g‘ulu, jalodat, jalol, inqilob, intiqom, masof, nizo‘* kabi.

Masof o‘zlashmasi. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida *jang, urush* ma’nosida istifoda etilgan. Asarda faqat bir o‘rinda kuzatdik:

Mo‘r-i zaif gar ichar ersa sharobni,

Maydonda sher-i nar bila tang qilg‘ay ul masof [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:279]

Manbada *masof* o‘zlashmasining arabcha *hayjo*, forscha *shabixun*, turkcha *yuru* kabi muqobillari uchraydi. *Hayjo* varianti bir o‘rinda, *shabixun* varianti 4ta o‘rinda, *jang* varianti esa 10ta o‘rinda qo‘llangan.

Ko‘rinadiki, Hofiz Xorazmiy sinonimik qatorlardan unumli foydalangan. Alisher Navoiy asarlari tilida ushbu o‘zlashmaning ma’nosi kengayib, *jang maydoni, janggoh; jang, urush; askar safi* [Шамсиев П., Иброҳимов С. 1972:370] ma’nolarida ishlatilgan.

4) Adabiyot, san’at, fanga doir arabiy o‘zlashmalar: *andalib, Aras, ahd, ash’or, a’dod, bayon, vahshiy, g‘azal, g‘azanfar, g‘azol, g‘izole, jaholat, iborat, ilm, imtihon, ixtiro‘, kalima, kalom, kimyo, kimiyo, qavl, qasida, qiyl, qissa, qol, qofiya, lof, majoz, maqol, manzum, marjon, marham, masal, matla’, muxtasar, nazm* kabi.

Savt so‘zi manbada nofaol ishlatilib faqat bir o‘rinda uchraydi. *So‘z, ovoz, tovush* ma’nosida istifoda etilgan:

Bu harfu savtdin kechti ravon jon o‘yla Hofizkim,

Asir erur qafas ichra so‘zindin to‘tiyi go‘yo [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:22]

Alisher Navoiy asarlari tilida *savt* so‘zining ma’nosi kengayib, *tovush, ovoz; shovqin; ohang, kuy, maqom* [Шамсиев П., Иброҳимов С. 1972:539] ma’nolarida qo‘llanilgan.

5) Maorif, tarbiya, kitobat, kotiblikka doir arabiy o‘zlashmalar: *avroq, varaq, dabir, davot, juzv, Injil, kitob, qur’on, lavh, majmua, midod, mus’haf* kabi.

Avroq so‘zi Hofiz Xorazmiy “Devon”ida to‘qqiz o‘rinda uchraydi. Bu so‘z asarda *varaqlar*; *kitob, asar* ma’nolarida ishlatilgan:

Munshiy-i azal xomasidin xat tilar ersang,

Sardaftar-i avroq-i rayohin bo‘la ko‘rgil [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:302].

Baytda shoir bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so‘zlarni qo‘llagan. *Munshiy, xoma, xat, daftar, avroq* kabi so‘zlar kotiblikka doir so‘zlardir. Ijodkor ular vositasida obrazli ifodalar, lavhalar yaratish orqali tanosub san’atini, shuningdek baytda talmi’ san’atini ham yuzaga keltirgan.

Ko‘runur nuqtavu xatt ziynat-i avroq, illo

Xolu xating biki bir ziynat-i avroq qani?! [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:176]
Ijodkor ushbu baytda shakldosh ikki so‘zni baytning turli o‘rinlarida keltirib, radd-ul-ajuz al-as-sadr san’atini, qolaversa tajnis san’atini yuzaga keltirgan.
Alisher Navoiy asarlari tilida ham ushbu o‘zlashma *varaqlar*; *kitob, asar* [Бердак Ю. 2018:I:31] kabi ma’nolarda istifoda etilgan:
1. Varaqlar: Davotu xoma yo avroqu ajzo,
Bu dastur o‘lsa, bil, har nav’ ashyo [Навоий, 2000:XVI:286].
2. Kitob, asar:
Agar bu avroqqa rabtu tortib berilmasa,
Bir havodis tundbodi eskach, har sahfasin bir yon sovurg‘ay
[Навоий, 1988: III:11, 12].

6) Qarindosh-urug‘ va oilaga oid arabiy o‘zlashmalar: *ahl(xotin, ayol; bola-chaqa), ibn, nodira(ko‘chma ma’noda bola, farzand), tifl(yosh bola), xol(tog‘a), haram(xotin), harim, shayx(qari, keksa)* kabi.

Tifl. *Go‘dak, yosh bola* ma’nosini anglatuvchi arabiy o‘zlashma. Ko‘pligi *atfol*. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida ham yuqoridagi ma’noda uchraydi. Asarda to‘rt o‘rinda kuzatiladi:
Ko‘z mardumiki yosh ichida tifl-i roh erur,
Guhar nisor etib izin o‘pmak ravon tilar [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:192].
Ko‘rgali ravon qadi bila qoshini Hofiz,
Ul tiflg‘a o‘xsharkim, o‘qur doim alifbo [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:239].
Hofiz Xorazmiy “Devon”ida *tifl* o‘zlashmasining turkcha *balo* varianti ham qo‘llanilgan.
Tifl o‘zlashmasi eski o‘zbek tilida faol qo‘llangan. Xususan, Alisher Navoiy asarlarida bola ma’nosida ishlatilganligini kuzatishimiz mumkin:
Tifli maktabdek qochib yona borur ul oy sari,
Telba ko‘nglumni necha topib ketursam aldabon. [Навоий, 1987:II:405].
Tifllar toshiki jismim qildi sartosar qaro
Bo‘ldi savdog‘a savodi a’zam andin har qaro [Навоий, 1987:II:15].

7) Uy-ro‘zg‘or : *aqdoh, alvoh, bayt, bat, bino, bob, bulbula, bulur, dan, dor, durj, kursi, qullob, qulf, manqal, matbax, miqroz, minqod, nisor*.
8) Kiyim-kechak nomini bildiruvchi o‘zlashmalar: *burqa’, duxon, jubba, zujoj, zunnor, kafan, daq, qumosh*.
9) Kundalik oddiy muomalada qo‘llaniladigan o‘zlashmalar: *adno, ado, dushman, ayon, ajab, aysh, aloyiq, da’vat,* kabi.

Qulf – bu arabiy o‘zlashma **qufl(un)** shakliga ega. ”Mahkamlab yopdi” ma’nosini anglatuvchi **qafala** fe’lidan [Баранов Х.К., 1976:652] hosil qilingan I bob masdari [Иброҳимов Н., Юсупов М., 1997:I:142] hisoblanadi. [Раҳматуллаев Ш., 2003:II:542]. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida ushbu o‘zlashma nofaol istifoda etilib, faqat bir o‘rinda uchratdik. *Osma qulf* ma’nosida qo‘llanilgan:
Ko‘ngul eshigina gar qulf g‘am solur esa band,
Sharob-i la’lini izdakim, ul erur miftoh [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:78].
Ijodkor ushbu baytda *qulf, band, miftoh* so‘zlari orqali tanosub san’atini, *eshik* so‘zi orqali istiora san’atini, shuningdek, misrada turli tillardagi so‘zlarni qo‘llab, talmi’

san'atini yuzaga keltirgan. "Harezmli Hafız'ın Divanı inceleme-metin-Tıpkıbasım" [Toparlı.R. 1998:5.203] da "kufl-ı ġam" tarzida uchradi.
Arab tilida *osma qulf; zulfin, tamba;* hozirgi o'zbek adabiy tilida *eshik, sandiq, javon va sh.k.ni kalit bilan berkitish va ochish uchun ishlangan maxsus buyum yoki moslama; turli narsalarning, buyumlarning berkitiladigan qismi; kesim vazifasida kelib, qulflab qo'yilgan, berk* [ЎТИЛ., 2020:V:375] ma'nolarini ifodalaydi. *Qulf* so'zi hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llaniladi. *Qulfla, qulfli, qulfloq, qulfloqlik, qulfsiz, qulfchi* kabi so'zlarning yasalishida asos vazifasini o'tagan. Shevalarda *qulup* tarzida talaffuz etiladi.
Alisher Navoiy asarlari tilida ushbu o'zlashma *qulf* ma'nosida qo'llangan:
Ko'ngul maxzanining quflin til va ul maxzanning kalidin so'z bil. [Навоий, 1998:XIV:98].

10) Savdo-sotiq bilan bog'liq arabiy o'zlashmalar: *bizoat, vajh, vom, g'ani, g'ash, g'ino, dinor, diram, dunyo, dur, yoqut, javohir, javhar, jins, zavraq, iyor, qiymat, qimmat, quroza, madyun, manol, mol, naqd, nasiya, nuqud, tijorat* kabi.

Tijorat – bu so'z asli **taçara** fe'lining *savdo-sotiq bilan shug'ullandi* ma'nosi bilan yasalgan kasb oti bo'lib, [Раҳматуллаев Ш., 2003:II:443] arab tilida *savdogarlik, oldi-sotdi ishi*; hozirgi o'zbek adabiy tilida *savdo-sotiq, savdo(savdogarlik) ishlari* [ЎТИЛ., 2020:IV:82] kabi ma'nolarda qo'llanadi. *Tijoratxona, tijoratchi* kabi so'zlarning yasalishida asos vazifasini o'tagan. Hofiz Xorazmiy "Devon"ida *savdogarlik, olish-sotish ishi* ma'nosida istifoda etilgan. Nofaol qo'llanilgan ushbu o'zlashmani faqat bir o'rinda kuzatdik:

Jonimni ravon ul lab-i la'lingga berurman,
Chun naqd berur sud uchun ahl-i tijorat [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:71].

Alisher Navoiy asarlari tilida ham yuqoridagi ma'noda qo'llanilgan:

Dedi: "Tojirmenu tijorat ishim,
Qolmadi bu safarda hech kishim [Навоий, 1992:X:358].

11) Kasb-hunarni ifodalovchi arabiy o'zlashmalar: *attor, basorat, voiz, voqif, g'ammoz, javhariy, zufunun, zuhhod, imom, ihtisob, kasb, qazo, qallob, qannod, qassob, qassom, qattol, qoziy, qoyimmaqom, qosid, qotil, qohir, mashshota, me'mor, muazzin, mubassir, mug'anniy, mudarris, munshiy, murshid, musavvir, mutrib, muftiy, muhandis, muhtasib, naqqosh, nozim, nozir, notiq, sadorat, sohir* kabi.

Sarrof so'zi Hofiz Xorazmiy "Devon"ida ikki o'rinda uchraydi. Nofaol qo'llanilgan bu so'z *pul almashtiruvchi, maydalovchi; qimmatbaho toshlarni baholovchi, zarshunos* ma'nosida kelgan:

La'lu dur izdayu sarrof jahon kazdi, vale
Lablarindin o'zga bir la'l-i durafshon topmadi. [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:155].

Shoir ushbu baytda radd-ul-ajuz al-as-sadr san'atini, o'zakdosh so'zlarni qo'llash orqali ishtiqoq san'atini, shuningdek, talmi' san'atini yuzaga keltirgan.

Qalbu sara sarrof qoshing'a borasidur,
Xurshid tug'ib emdiki bozor ochildi. [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:172].

Ijodkor ushbu bayt misralarida turli tillardagi so‘zlardan foydalanib, *rang-barang qilmoq* ma’nosini ifodalovchi talmi’ san’atini yuzaga keltirmoqda.
Alisher Navoiy asarlari tilida *sarrof* so‘zi *pul almashtiruvchi (maydalovchi); qimmatbaho toshlarni baholovchi, zarshunos* [Шамсиев П., Иброҳимов С. 1972:551] ma’nosida qo‘llanilgan. Arab tilida *pul almashtiruvchi; kassir; soliq yig‘uvchi* ma’nolarini anglatadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *sarrof* o‘zlashmasi *pul ayirboshlovchi; yirik pulni maydalab berish yoki chet el pulini biror mamlakat puliga almashtirib berish ishi bilan shug‘ullanuvchi va shundan foyda ko‘ruvchi shaxs* [ЎТИЛ, 2020:III:454] ma’nolarida qo‘llanadi. Ushbu o‘zlashma sarroflik so‘zining yasalishida asos vazifasini o‘tagan.

Xayyol so‘zi. Arab tilidan o‘zlashgan bu so‘z manbada faqat bir o‘rinda uchraydi. Nofaol ishlatilib, *chavandoz* ma’nosida kelgan:

Garchi xayyol bo‘ldum nozuk belini izday,
Ketmadi jondin aning nozuk dami xayoli [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:237].

Shoir ushbu baytda shaklan bir-biriga yaqin ikki so‘zni keltirib, tajnis san’atini, qolaversa talmi’ san’atini yuzaga keltirgan.
Alisher Navoiy asarlari tilida *xayyol* so‘zi uchramaydi.

12) Osmon, koinot jismlari, burj nomlari, fasllar, vaqt ma’nosini anglatuvchi arabiy o‘zlashmalar: *ayyom, aqrab, asr, aflok, ahd, badr, bayzo, burj, vaqt, va’da, davron, jady, zamon, zamon-zamon, Zuhra, kavkab, koinot, qavsayn, qamar, qiron, lahza, mahal, mushtariy, on, sayyora, soat, surayyo, tulu’, shams* kabi.

Badr. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida olti o‘rinda ishlatilgan. *To‘lin oy* ma’nosida qo‘llangan:

Ravshan yuzungning uzra o‘shul zulf-i dilfireb,
Qadr axshomiyu badr-i munavvar dagulmudur? [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:112]

Bu baytda ijodkor Qadr oqshomiga ishora qilib talmeh san’atini, yorni xuddi sukunatga o‘ralgan yog‘duli oyning charaqlab turishiga o‘xshatib tashbih san’atini, qolaversa talmi’ san’atini ham yuzaga keltirgan.

Ey pariy paykarki, yuzung badru qoshingdur hilol,
San erursan olam ichra oftob-i bezavol [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:33].

Baytda ma’shuqaning yuzi to‘lin oyga, qoshi hilol(yangi oyga), o‘zini pari va oftobga o‘xshatilib tashbih san’atini, shuningdek, talmi’ san’atini yuzaga keltiradi.
Navoiy asarlari tilida ham bu so‘z *to‘lin oy* [Бердак Ю. 2018:I:176] ma’nosida ishlatilgan. Quyidagi misollarda ko‘rishimiz mumkin:

Oyiyu, ne oy, badri toli’.
Badriyu, ne badr, mehri lomi’ [Навоий, 1992:IX:65].

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *badr* o‘zlashmasi uchramaydi.

13) Inson tanasi va jismiga, xarakteriga, insoniy sifatlarga oid arabiy o‘zlashmalar: *ayn, aqiq, ahval, a’mo, badan, bar, basar, baxil, bashar, botil, vilodat, vujud, g‘abg‘ab, g‘amza, g‘arib, g‘urbat, dayyor, daniy, dumog‘, jabin, jamil, jamol, jism, jur’a, zavq, zaif, zaqan, zalolat, zamir, zarif, zarofat, zarroq, zahm, zahmat, zahro, za’f, zi, zid, ziynat, imsok, inson, ins, infiol, kofar, kofir, qomat, maoriz, mashom, mim, yad* kabi.

Maoriz. Manbada faqat ikki o‘rinda uchraydi. Nofaol ishlatilgan *maoriz* o‘zlashmasi *yuzning chetki qismi* ma’nosida istifoda etilgan:

Oq orazinga ol yoqa bo‘lg‘ali maoriz,

O‘tg‘a mani ko‘z ko‘ra yoqan ol yoqadur [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:104].

Ushbu baytda ijodkor ma’no jihatdan bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalovchi *oraz, maoriz, ko‘z* kabi so‘zlarni qo‘llab tanosub san’atini, oraz va maoriz o‘zlashmalari orqali ishtiqoq san’atini, shuningdek, tashbih, talmi’ san’atlarini yuzaga keltirgan.

Dur keldi kim ul oriz ila bo‘lsa maoriz,

Durni xijil ayladi o‘shul lutf-i banogo‘sh [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:274].

Bu baytda shoir bir xil undosh tovushlarni takror qo‘llab tavzi’ san’atini, bir asosdan tarkib topgan so‘zlar orqali ishtiqoq san’atini, qolaversa talmi’ san’atini ham mohirona qo‘llagan.

Maoriz ham Alisher Navoiy asarlari tilida uchramaydi. Lekin *oraz* so‘zi mavjud. *Maoriz* so‘zi *oraz* so‘zining sifatdosh shaklidir.

Yad. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida faqat bir o‘rinda uchraydi. Nofaol ishlatilgan bu so‘z *qo‘l* ma’nosida istifoda etilgan:

Ko‘rguzsa o‘shul soid-i siyminni yengindin,

Ko‘rungay edi ravshan o‘shul dam yad-i bayzo. [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:20].

Bu baytda shoir ma’shuqaning bilagini kumushday oppoq deya tasvirlab tashbih san’atini, bir xil undosh tovushlarni takror qo‘llab tavzi’ san’atini, shuningdek, talmi’ san’atini yuzaga keltirgan.

Alisher Navoiy asarlari tilida *yad* o‘zlashmasi *yad, yado* tarzida *qo‘l* ma’nosida uchraydi:

Ko‘nglak o‘rnig‘a yelak kiyding hamono, ey quyosh

Kim, yadi bayzog‘a mone’ bo‘lmag‘ay har sari yeng. [Навоий, 1990:V:244].

Sayllarkim to‘kar ko‘zum yoshi,

Soyining toshidur yado toshi. [Навоий, 1990:V:415].

14) Mamlakat, shahar, dengiz, daryo, tog‘ nomlari bilan bog‘liq tushunchani ifodalovchi arabiy o‘zlashmalar: *Ajam, bahr, Bobil, vatan, viloyat, g‘or, davlat, Dajla, Jayhun, Judi, zilol, zulol, Imod, Iroq, Qulzum, mamlakat, mamolik, Misr, mulk, muhit, Nil, shat* kabi.

Shat. Eski o‘zbek adabiy tiliga arab tili orqali kirib kelgan o‘zlashma. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida nofaol istifoda etilib, faqat bir o‘rinda kuzatdik. *Daryo, anhor* ma’nosida qo‘llangan:

Jayhunsifatki ko‘z yoshi hajrinda qon oqar,

Qolg‘ay tahayyur ichra ravon ani ko‘rsa shat. [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:275].

Ijodkor ushbu baytda Jayhun so‘zi orqali talmeh san’atini, shuningdek, mubolag‘a, tashxis, talmi’ san’atini yuzaga keltirgan.

Bu arabcha so‘z Alisher Navoiy asarlari tilida *daryo, anhor; daryoning qirg‘og‘i* [Шамсиев П., Иброҳимов С. 1972:692] ma’nolarida qo‘llangan:

Sayli ashkim ro‘di ikki bo‘ldi olam mulkini,

Go‘yiyo olam erur Bag‘dodu ashkim sayli Shat. [Навоий, 1989:IV:206].

Shat hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydi.

15) Qabila, ijtimoiy guruh nomlarini ifodalovchi arabiy o‘zlashmalar: *zot, Qaran, maḫdum, nisbat, raiyyat, raht, ra’iyat, fuqaro, xayl, Xaliliy, xalq, xaloyiq* kabi.

Raht. *Guruh, qabila, qavm* manolarini anglatuvchi arabiy o‘zlashma. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida yuqoridagi ma’noda faqat bir o‘rinda uchraydi:

Niyozim rahtini bozor-i g‘amda,
Chu xok-i roh bas arzon qilur noz. [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:249].

Mazkur so‘z Alisher Navoiy asarlari tilida ham nofaol qo‘llanilgan:

Agar vasli boqiy kerak, istagil
Fano ko‘ynga rahti xirmon chekib. [Навоий, 1987:II:59].

Ushbu o‘zlashma hozirgi o‘zbek adabiy tilida uchramaydi.

16) Marosim bilan bog‘liq tushunchani bildiruvch arabiy o‘zlashmalar: *ziyofat, iyd, iqomat, majlis, mahfil, muloqot, xatm* kabi.

Mahfil. Hofiz Xorazmiy “Devon”ida *bazm, do‘stlar yig‘ilishi* ma’nosida ishlatiladi:

Charog‘-i mehr bila mohg‘a ne hojat erur,
Agar nigor kelib bo‘lsa sham’-i mahfilimiz. [Хоразмий, Ҳ. 1981:I:236].
Jonni parvona sifat ishq o‘tina yoqg‘ay edim,
Bir kecha bo‘lsa o‘shaning yuzi sham’i mahfil. [Хоразмий, Ҳ. 1981:II:25].

Arab tilida *joy, manzil; to‘planish; to‘planish joyi, majlis, bazm* [Шамсиев П., Иброҳимов С. 1972:387] ma’nolarini ifodalaydi:

Garchi hajri ro‘zgorim tiyra qilmish, ey sipehr,
Mahfilim yorutma, oni sham’i mahfil qilmayin. [Навоий, 1987:I:437].

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *esk.kt. majlis davrasi; o‘tirish, majlis* [ЎТИЛ., 2020:II:576] kabi ma’nolarda qo‘llanadi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi arabcha o‘zlashmalarning bir qismi hozirgi kunda ham barcha sohalarda qo‘llaniladi. Arabcha so‘zlar misolida xilma-xil she’riy san’atlardan mohirona foydalanganki, ijodkor qo‘llagan har qaysi she’riy san’at g‘oyani badiiy ifodalash, lirik timsollarni yorqin gavdalantirish, shuningdek, asarga joziba va ta’sirchanlik bag‘ishlashga xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Баранов Х.К. (1976) Арабско-русский словарь. Москва: Изд. “Русский язык”.
2. Бердак Ю. (2018) Навоий тили луғати. 5 жилдли. 1 жилд. Тошкент:”Sharq” нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти.
3. ДТС - Древнетюркский словарь. (1969) Ленинград, “Наука”.
4. Иброҳимов Неъматулло, Юсупов Муҳаммад. (1997) Араб тили грамматикаси. I жилд. Тошкент: “Ўзбек миллий энциклопедияси”.
5. Навоий А. (1987) Мукаммал асарлар тўплами. Том I. Бадойиъ ул-бидоя. Тошкент. Фан.

6. Навоий А. (1987) Мукаммал асарлар тўплами. Том II. Наводир ун-ниҳоя. Тошкент. Фан.
7. Навоий А. (1988) Мукаммал асарлар тўплами. Том III. Ғаройибус-сиғар. Тошкент. Фан.
8. Навоий А. (1989) Мукаммал асарлар тўплами. Том IV. - Тошкент: Фан.
9. Навоий А. (1990) Мукаммал асарлар тўплами. Том V. - Тошкент: Фан.
10. Навоий. А. (1992) Мукаммал асарлар тўплами. Том IX. Тошкент: Фан.
11. Навоий. А. (1992) Мукаммал асарлар тўплами. Том X. Тошкент: Фан.
12. Навоий. А. (1998) Мукаммал асарлар тўплами. Том XIV. Тошкент: Фан.
13. Навоий. А. (2000) Мукаммал асарлар тўплами. Том XVI. Сирож ул-муслимин. Тошкент: Фан.
14. Раҳматуллаев Ш. (2003) Ўзбек тилининг этимологик луғати. II, Тошкент: "Университет".
15. Хоразмий Ҳ. (1981) "Девон" I китоб Тошкент: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти.
16. Хоразмий Ҳ. (1981) "Девон" II китоб Тошкент: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти.
17. Шамсиев П., Иброҳимов С. (1972) Навоий асарлари луғати. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
18. ЎТИЛ - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2020) 5 жилдли, 1 жилд, Тошкент: "O'zbekiston nashriyoti".
19. ЎТИЛ - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2020) 5 жилдли, 2 жилд, Тошкент: "O'zbekiston nashriyoti".
20. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2020) 5 жилдли, 3 жилд, Тошкент: "O'zbekiston nashriyoti".
21. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2020) 5 жилдли, 4 жилд, Тошкент: "O'zbekiston nashriyoti".
22. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2020) 5 жилдли, 5 жилд, Тошкент: "O'zbekiston nashriyoti".

NON MAHSULOTLARIGA DOIR LEKSEMALARNING "DEVON"DA AKS ETISHI
REFLECTION OF LEXEMES RELATED TO BREAD PRODUCTS IN "DEVON"

Muhsinjonova Shirinoy Asliddin qizi
Tayanch doktorant
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
muhsinjonovashirinoy@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tezisda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida qo'llangan non mahsulotlarini aks ettiruvchi leksik birliklar hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi mulohazalar o'rin olgan. Ta'kidlash*

lozimki, asardagi non turlarini ifodalovchi leksemalardan bugungi kunda nutqimizda foydalaniladigan birliklardan farq qiladi. Ayrim hollarda ular o‘rtasida qisman o‘xshashliklarga ham duch kelamiz.

Kalit so‘zlar: *non mahsulotlariga oid leksemalar, “Devon”, o‘xshashlik, farqli xususiyat, leksikografiya, ma’no, oziq-ovqat nomlari*.

Annotation: *This thesis contains comments on the lexical units used in the work “Devonu lug‘otit-turk” by Mahmud Koshgari and their specific characteristics. It should be noted that the lexemes representing types of bread in the work differ from the units used in our speech today. In some cases, we come across partial similarities between them.*

Key words: *lexemes related to bakery products, “Devon”, similarities, differences, lexicography, meaning, food names*.

Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit-turk” asari tilshunoslikning ko‘plab sohalarini o‘zida birlashtirgan yirik asar sanaladi, jumladan, etimologiya, dialektologiya, leksikografiya, leksikologiya va boshqalar. Asarda o‘sha davr nutqiy muomalasiga oid taom nomlarining turli ko‘rinishlari mavjud bo‘lib, ularning leksikografik tahlili tezisimizning asosiy maqsadidir. “Devonu lug‘otit-turk” asarida mavjud taom nomlari bugungi kunga qadar xilma-xil ko‘rinishda yetib kelgan bo‘lib, ularni ma’no jihatidan uch guruhga ajratib tadqiq qilish maqsadga muvofiq masala hisoblanadi. “Devon”da qo‘llangan oziq-ovqat mahsulotlari nomlarining ba’zilari bugungi kunga qadar ayrim fonetik va ma’no o‘zgarishlarga uchragan holda yetib kelgan (istorizmlar), boshqalari esa shaklan o‘zgargan holda arxaik ko‘rinish kasb etgan (arxaizmlar). Yana shunday taom nomlari guruhi borki, ular XI asrdan to hozirgi davrga qadar o‘zining asl ko‘rinishini saqlab qolgan. Taom nomlarining muayyan qismi iste’moldan qolgan tarixiy so‘zlarga aylangan.

“Devonu lug‘otit-turk”da qo‘llangan non mahsulotiga oid leksemalar soni anchayin salmoqli bo‘lib, xilma-xil non turlari Koshg‘ariy tomonidan sanab o‘tilgan. Qiziqarli jihati shundaki, hozirgi o‘zbek tilida faol qo‘llanilayotgan fors-tojikcha *non* leksemasi o‘rnida eski turkiy tilda turkcha so‘z ishlatilgan. Lug‘atda “non” ma’nosi *etmāk//ebmāk [Koshg‘ariy, 2017:127]* leksemasi bilan atalgan. Koshg‘ariy “non” ma’nosining bolalar nutqida qayd tarzda voqelanishiga ham alohida e’tibor qaratgan. Bola tilida ifodalanuvchi “non” yoki “nanna” ma’nosi asarda *ebāk [Koshg‘ariy, 2017:127]* leksemasi yordamida ifodalangan. Non o‘zlashmasi XV asrdan boshlab nutqda keng qo‘llana boshlagan hamda non mahsulotlarini aks ettiruvchi umumiy nomga aylangan.

Ebmāk leksemasiga muallif tomonidan quyidagicha ta’rif beriladi: *yag‘mo, tuxsi va qipchoqlar so‘zi. Bu so‘zda arabchaga o‘xshashlik bor, chunki arabchada maxrajlari bir-biriga yaqin bo‘lgani uchun vav ni ba ga va ta ga almashtirish bor.* Bundan tashqari, *etmāk* so‘zi ishtirokidagi misol ham aks ettirilgan: *Ol menà etmàk sündi – U menga non berdi, uzatdi, taqdim qildi.*

Eski turkiy tilda keng iste’molda bo‘lgan *etmāk//ebmāk* so‘zi ma’lum vaqtlar o‘tgach *ekmak* ko‘rinishini olgan. Buni Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”

dostonidan olingan quyidagi misol asosida ko‘rish mumkin: “*Ekmȁk emȁs barcha bukim turɤasen, Arpa-u buɤdoy saçĭban o‘rɤasen*”. Boburning “Boburnoma” asarida non so‘zi qo‘llangan: “*çiynĭ ustĭɤa yupqa nonnĭ solur va non ustiɤa yoɤliq qalĭyani solur*”. Bugungi kunga kelib, *non* leksemasining keng qo‘llanilishi barchaga ma’lum. Bu so‘z o‘zbek tiliga fors-tojik tilidan kirib kelgan. Unga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha ta’rif beriladi: “*Xamirdan tayyorlanib, tandirda, pechda pishiriladigan yegulik*” [Wikipedia.uz].

Qayd etish lozimki, “Devon”da non mahsulotlariga oid turlar nomlari ham keltirib o‘tilgan. Bu bevosita non tayyorlash jarayoni bilan bog‘liq sanalib, bunda uning qay tarzda tayyorlanishi, jarayonda foydalaniladigan mahsulotlar bilan aloqadorligi asosida yuzaga keladi. Asarda non turlaridan biri sifatida *kȍmāç [Koshg‘ariy, 2017:51]* ifodasi keltiriladi: *kȍmāç – “ko‘moch. O‘choqdagi cho‘qqa ko‘mib pishiriladigan non”. Kȍmāç* leksemasining asosini *ko‘m=* fe’l tashkil qiladi hamda bu muallif tomonidan lug‘atning grammatika qismida quyidagicha izohlanadi: “kul va boshqalarga ko‘mdi deganda qo‘llanuvchi ko‘mdi fe’lidan yasalgan: *kȍzmān kȍmdi – ko‘moch nonni (kulga) ko‘mdi”.* Navoiy asarlarida ham ushbu leksema qo‘llangan o‘rinlar mavjud. Adib ushbu so‘zni *ko‘moch/qo‘moch* tarzida ifodalagan: “*Yana tutmoch va umoch va ko‘moch va tolg‘onni ham turkcha ayturlar*”. Ko‘moch nomi bugungi kunda kammahsul qo‘llanilayotgan nomlardan biriga aylanib bormoqda. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *ko‘moch* tarzida qo‘llangan ushbu nom turkman tilida *ko‘mech*, qoraqalpoq tilida *ko‘mesh* ko‘rinishida uchraydi.

ŭspiri non mahsulotlariga oid nom ham “Devon”da qo‘llangan bo‘lib, “*issiq kulda pishirilib, yoqqa to‘g‘rab, ustiga shakar sepib yeyiladigan non*” tarzida izohlangan.

çŭrāk [Koshg‘ariy, 2017:453] leksemasi “Devonu lug‘otit-turk”da “kulcha” semasini anglatib kelgan. Qayd etish lozimki, asardagi o‘z sifatdoshi bilan birgalikda qo‘llangan *kulcha* leksemasi umuman boshqa ko‘rinishda kelgan: *to‘q tutadigan, to‘qoch kulcha – toquç [Koshg‘ariy, 2017:144]*. Muallifning izohiga ko‘ra, ushbu ifoda *toq er* sintaktik butunligidagi *toq* leksemasidan olingandir.

Sinçŭ [Koshg‘ariy, 2017:167] ham taom nomlariga oid so‘z sanaladi, u nonning lochiradek, juda yupqa ham, qalin ham bo‘lmagan turiga nisbatan qo‘llaniladi. *Bŭskāç [Koshg‘ariy, 2017:180]* ham unga zid ravishda ishlatilgan bo‘lib, “yuqa non” ma’nosida izohlangan. *Pŭškāl [Koshg‘ariy, 2017:191]* leksemasi xoqoniylar tilida mavjud bo‘lib, lochira, yupqa nonga nisbatan qo‘llanilganligi bilan ahamiyatlidir.

Talqan nonni juda ham maydalashdan hosil bo‘ladi. So‘z etimologiyasi xususida to‘xtaladigan bo‘lsak, bu ifoda qadimgi turkiy tilda keng iste’molda bo‘lgan *tal* (yanch)fe’liga -qa (takror) qo‘shimchasini qo‘shish yordamida hosil qilingan: tal+qa. Koshg‘ariy ushbu so‘zni quyidagi parchada qayd etgan:

Oɤlum, ȍgŭt alɤĭl, biligsizlik ketār,
Talqan kimniṅ bolsa, aṅar bekmās, qatar

ya’ni : “*O‘g‘lim, o‘git kengashimni qulog‘ingga ol, bilimsizlikni tashla, Kimning talqoni bo‘lsa, shinniga qoradi. Shuningdek, aqlli kishi nasihatni qabul qiladi*” *[Koshg‘ariy, 2017:55]*. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da bu birlik

“tolg‘on” holatida qo‘llangan: “*Yana tutmoch va umoch va ko‘moch va tolg‘onni ham turkcha ayturlar*”[google.com]. Ushbu leksema bugungi kunga qadar saqlanib qolgan bo‘lib, biroz fonetik o‘zgarishga uchragan: *talqan>tolqon*. Wikipedia lug‘atida ushbu so‘zga quyidagicha izoh beriladi [Wikipedia.uz]:

I. Qovurilgan don, quritilgan non va shu kabilardan tuyib tayyorlanadigan yemish. Ertalab Tozagul mehmon opani yangi tuqqan sigirning og‘izi va o‘g‘irdan issiqqina chiqqan oqishoq tolqon bilan siyladi. H. G‘ulom.

II. Umuman, tuyilgan har qanday narsa, poroshok.

çuqmḯn [Koshg‘ariy,2017: 415] birligi lochiraga o‘xshagan non turi hisoblanib, uni qozonda suv bug‘i yordami bilan tayyorlanishi, oson hazm bo‘lishi xususida Koshg‘ariy ma’lumot berib o‘tadi. *Küzmān [Koshg‘ariy,2017:35]* leksemasi esa qo‘rda tayyorlanadigan non nomiga nisbatan qo‘llanilgan. *Qaqurɣan [Koshg‘ariy, 2017:204]* non turining tayyorlanishi esa quyidagicha: xamirga moy aralashtiriladi, tandirda yoki o‘choqda pishirib olinadigan non.

Yalaçḯ yuɣa – bir xil qat-qat non turi hisoblanib, Koshg‘ariy ushbu non mahsulotini “*bir narsaga sal tegishi bilan ushalib ketadigan non*” deb izohlaydi. *Yuɣ [Koshg‘ariy, 2017:332]* termini esa qat-qat nonga nisbatan qo‘llangan. Bundan tashqari, *yuɣa* so‘zi o‘ziga xos sifatlovchisi, ya’ni *qatma* leksemasi bilan birgalikda qo‘llanilgan: *Qatma yuɣa - “yog‘da pishiriladigan qat-qat non (qatlam)” [Koshg‘ariy, 2017:78].* Demak, anglashimiz mumkinki, “Devon”da bugungi kunda nutqimizda faol qo‘llanuvchi “qatlama” ifodasi *qatma* leksemasi yordamida qayd etilgan. *Qatlama* leksemasiga xususiy yondashadigan bo‘lsak, uning *qat* (“taxlam”, “qavat”) so‘zi asosiga *-la* qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil qilingan, ma’lum vaqtlar o‘tgach, so‘z asosida fonetik o‘zgarish yuzaga kelib, so‘z asosida o‘zini namoyon etgan:qatla>qatlama. Alisher Navoiy asarlarida ushbu so‘z “qatlama” tarzida, “Kelurnoma” asarida ham xuddi shu ko‘rinishda, ya’ni *qatlama* holatida aks ettirilgan. “Devonu lug‘otit-turk”da qatlama turini ifodalovchi nom sifatida *yarma yuɣa* birikmasi ham qo‘llangan, bundan tashqari, ushbu birlikning har qanday uzunasiga yorilgan jismlarga nisbatan ham qo‘llanishi asarda ta’kidlab o‘tilgan. Hozirgi o‘zbek tilida *qatlama* leksemasi eski o‘zbek tilidagi kabi ko‘rinishga ega, ya’ni *qatlama* holatida ifodalanadi; turkman tilida uning *gatlama*, qoraqalpoq tilida esa *qatlama* kabi shakllarga ega ekanligining guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Quyma non mahsuloti nomini ham asarda uchratish mumkin. Koshg‘ariy tomonidan ushbu leksemaga quyidagicha ta’rif keltiriladi: “*bir turli yog‘li non. Uni sharbat bilan qorilgan xamirdan yupqa qilib kesiladi. So‘ng qozonda qaynayotgan yog‘ga solib, toblab olinadi, keyin ustiga shakar sepib yeyiladi” [Koshg‘ariy, 2017:69]. Qara etmāk* ifodasi non mahsuloti nomini ifodalab, quyidagi izohga egadir: “*bir turli non. Shundayki, go‘sht xil-xil pishib , suyaklari ayrilib ketguncha qaynatiladi. So‘ng ustiga un, yog‘, shakar solinadi, bir-biriga aralashtirilib, quyilguncha qaynatiladi, so‘ng yeyiladi. Bu qora-qura tarzida ham qo‘llaniladi” [Koshg‘ariy, 2017:384].*

“Devonu lug‘otit-turk”da non so‘ziga aloqador bo‘lgan xilma-xil so‘zlar, uning tayyorlanishida ishlatiladigan uskunalar, *non* leksemasi ishtirok etgan maqollar ham qayd etilgan, jumladan, *uwuš̌ [Koshg‘ariy, 2017:38]* leksemasiga to‘xtalsak:

uwuṧ – ushoq, narsaning mayda bo‘lagi; *uwuṧ etmāk* – ushatilgan non, burdalangan non.

Ushbu maqol asosida esa *non* leksemasi bevosita ishtirok etganligining guvohi bo‘lish mumkin: *Anasī tewlūg yuwqa yapar, oɤlī tetig qoša qapar – onasi xiyla bilan nonni yupqa yopsa, bolasi ziyraklik qilib qo‘sha-qo‘sha (ikkita-ikkitadan) og‘ziga soladi [Koshg‘ariy, 2017: 312]* – keltirilgan maqolning izohi shundaki, agar ikki kishi hushyor bo‘lsa, alaloqibat, ularning hushyorligi bir-biriga teng keladi. Qayd etib o‘tish kerakki, “Devon”da o‘z sifatlovchisiga ega bo‘lgan non mahsulotlari nomlari ham qo‘llanilgan, jumladan, *kewṧāk etmāk – yaxshi yetiltirib pishirilgan, semirtiradigan yaxshi non*”.

“Devonu lug‘otit-turk” asarida non tayyorlash uchun qo‘llaniladigan narsa-buyum nomlari ham aksini topgan. Xususan, temirchilar foydalanadigan o‘choqning qo‘ra qismiga o‘xshatib barpo qilinadigan hamda non pishirish uchun mo‘ljallangan jihoz, ya’ni yertandir asarda *ewrān [Koshg‘ariy, 2017: 56]* deya yuritilgan.

ADABIYOTLAR

1. Болтабоев Ҳ., Дадабоев Ҳ. Девону луғотит турк, I,II,III жилдлар. – Тошкент: 2006-2008.
2. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко – татарских наречий. I, .СПБ, 1969, II. СПБ.
3. Воҳидов Эркин. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
4. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.
5. Дадабаев Ҳ., Насыров И., Ҳусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990.
6. Дадабоев Ҳ. “Девону луғоти-т-турк”даги эркак жинсини ифодаловчи лексемалар. “Лингвист” даврий мақолалар тўплами, V сон. Тошкент: Академнашр, 2014. - Б. 4-12.
7. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит-турк”нинг тил хусусиятлари. – Тошкент: ТДШИ, 2017.

SHAXS NOMLARIDAN HOSIL BO‘LGAN ETNONIMLAR (“SHAJARAYI TURK” ASARI ASOSIDA)
ETHNONYMS FORMED FROM PERSONAL NAMES (BASED ON THE WORK “SHAJARAYI TURK”)

Abduvaliyeva Kamola Shavkat qizi
Tayanch doktorant
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
kamola.z@mail.ru

Annotatsiya: *Maqolada Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarida shaxs otlaridan kelib chiqqan etnonimlarning kelib chiqish tarixi, ya’ni etimologiyasi keltirilgan. Shaxs otlaridan kelib chiqqan etnonimlarni tahlil qilish*

jarayonida Abulg‘ozi Bahodirxonning fikrlariga tayanilgan. Maqolada ba’zi etnonimlarning kelib chiqish tarixi aniq faktlarga asoslangan bo‘lsa, ba’zilari afsonaviy talqin qilingan. Bundan tashqari asardagi kishi laqablari asosida hosil bo‘lgan etnonimlar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *etnonim, etimologiya, urug‘, qo‘ng‘irot, arlat, qiyot, barlas.*

Annotation: *In the article, the history of the etymology of ethnonyms derived from personal names in Abulghozi Bahdirkhan’s work “Shajarayi Turk” is presented. In the process of analyzing ethnonyms derived from personal nouns, the opinions of Abulghazi Bahadirkhan were relied upon. In the article, the history of the origin of some ethnonyms is based on clear facts, while some are interpreted as legends. In addition, ethnonyms formed on the basis of nicknames of people in the work are also given.*

Key words: *ethnonym, etymology, clan, kungirat, arlat, qiyat, barlas.*

Turkiy xalqlarning afsonalari, og‘zaki va yozma merosi, shajaralariga nazar soladigan bo‘lsak, ularning ko‘pida urug‘ qabila, xalq, elat, millat va ularning shoxobchalarining paydo bo‘lishiga ma’lum bir tarixiy shaxs va u bilan bog‘liq tarixiy voqea asos bo‘lganligining guvohi bo‘lamiz.

Mahmud Qoshg‘ariy, Rashididdin Ali Yazdiy, Abulg‘ozi Bahodirxon va boshqalarning turkiy urug‘ va qabilalarning genezisi, ular nomining etimologiyasiga oid fikrlar “O‘g‘uznoma” asaridagi ma’lumotlarga asoslanganligini ko‘ramiz. Ushbu fikrimizni tasdiqlash uchun “Shajarayi turk” asaridagi ba’zi etnonimlarga nazar tashlaymiz. Bunday jihat “Shajarayi turk” asarida ko‘plab uchraydi:

– ***Qo‘ng‘irot*** etnonimi: “Shajarayi turk” asarida quyidagicha berilgan: *Cho‘rliq merganning bir o‘g‘li bor edi. Qo‘ng‘irot otli. Barcha qo‘ng‘irot eli aning nasli turur* [Abulg‘ozi Bahodirxon, 1992: 39].

Ushbu etnonimga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, Qo’ng‘irot – qadimiy turkiy qabila nomi [Vamberi G., 1990: 18] XX asrning 20-yillari qo’ng‘irotlar 134650 kishini tashkil qilgan bo’lib, Qashqadaryo hududida, Surxondaryoning Boysun va Sherobod tumanlarida yashagan [Sultonov I., 1977: 168]. Qo’ng‘irotlar o’zbek tilining qipchoq lahjasida so’zlashgan.

– ***Inkiras va Alqanut*** etnonimlari: Qubayshiraning ikki o‘g‘li bor erdi. Ulug‘ining oti *Inkiras* va kichigining oti *Alqanut*. Ikki urug‘ ushbu ikkisining nasli tururlar. Chingizxonning onasining oti O‘lun erdi. Ani O‘lun eka derlar erdi, goh O‘lun quchin derlar erdi. Alkanut uruqindin erdi [Abulg‘ozi Bahodirxon, 1992: 39].

– ***Qoranut*** etnonimi: Tusbudoyning ikki o‘g‘li bor edi. Avvalg‘uning oti *Qoranut*. Barcha Qoranut eli aning nasli tururlar [Abulg‘ozi Bahodirxon, 1992: 39].

– ***Qurlas*** etnonimi: Ikkinchi o‘g‘li Qo‘nqilut (Tusbudoyning ikkinchi o‘g‘li nazarda tutilmoqda). Aning bir o‘g‘li bor edi. Miysar /Maysar/ otli. Aning ikki o‘g‘li bor edi. O‘g‘lining oti *Qurlas*. Barcha qurlas uruqi aning nasli tururlar [Abulg‘ozi Bahodirxon, 1992: 39].

– ***Arlat*** etnonimi: Ikkilanchi o'g'li Arlat. Aning ma'nosi otaning sevar o'g'li temak bo'lur. Arlat bir kishining oti turur. Ani otasi ko'p sevar erdi. Aning uchun Arlat tedilar. Barcha *Arlat* eli aning nasli tururlar [Abulg'ozi Bahodirxon, 1992: 40].

– ***Qiyot*** etnonimi: Qayon avlodina Qiyot tedilar… Elxonning o'g'lini Qayon derlar edi. *Qiyot* qayonning jami turur.

– ***Barlas*** etnonimi: Uchunchi o'g'lining oti Qachuli. Aning o'g'lining oti Erdamchi barlas. Barcha *barlas* eli muning nasli tururlar. Oqsoq Temur ushbu uruqdin erdi. Barlasning ma'nosi sipahsolor temak bo'lur. Turkiysi chirik boshlab yuriyturg'an kishi [Abulg'ozi Bahodirxon, 1992: 40].

– ***Qishliq*** etnonimi: *Kilgit* uruqindin bir kishining ikki o'gli bor erdi. Ulug'ining oti Baday va kichigining oti Qishliq. Bu ikkisi Kirayt O'ngxonning bir begining yilqisin boqarlar erdi. Bir kun yilqidin sut kelturub, evning eshikina keldi ersa, ichkarida bek so'zlay turur. Ne ayta erkanlar teb, quloq solib turdi. Xotuniga aytdi: "Sovutni va Quyoqni chiqarib qo'y". Bu kecha O'ngxon otlanib borib Chingizni evinda bosaturur, ikki xonning evlari yaqin erdi. O'ngxon ota va Chingizxon o'g'il bo'lib, farog'at o'lturub erdilar, Baday ichkari kirib sutni berdi.

– ***Barin*** etnonimi: Bir Do'rmanning uch o'g'li bor erdi. Ulug'ining oti *Barin*. Barcha Barin eli aning nasli tururlar. Kichik inisi Kadxudoy bo'ldi. Zaifasi o'g'lon topmadi.

– ***Budat*** etnonimi: To'rtinchi o'g'lining oti Samqachun. Yedurkin uruqi aning nasli turur. Beshinchi o'g'lining oti Batkulki. Barcha *Budat uruqi* aning nasli turur.

– ***Mo'g'ul*** etnonimi: Asl lafz *mo'g'ul* mungul turur, Avomning tili kelmaslikidin bora-bora Mo'g'ul tedilar. Mungning ma'nosin barcha turk bilurlar, qayg'u ma'nosina turur. Ulning ma'nosi soda dil, ya'ni qayg'uli soda temak bo'lur. Bu toifadin to'qquz kishi podshohliq qildilar. Avvali *Mo'g'ulxon* oxiri Elxon.

– ***Nukuz*** etnonimi: Elxonning inisining o'g'li bor erdi. *Nukuz* otliq… Qayonning avlodi ko'p bo'ldi. Nukuzniki andin az bo'ldi. Qayon avlodina Qiyot tedilar. Nukuz avlodina ikki ot qo'ydilar. Bir nechasina *nukuzlar* tedilar va bir nechasina durulgan tedilar.

– ***Salur*** etnonimi: Tog'xonning to'rt o'g'li bor erdi. Avval Salur, ikkinchi Emar, uchunchi Olayo'ntli, to'rtinchi Urgir… *Salur*ning ma'nosi qilichli temak bo'lur.

– ***Tatar*** etnonimi: Alanchaxonning ikki o'g'li bor erdi, egiz tuqg'an. Ulug'ining oti *Tatar*, kichigining oti *Mo'g'ul*. Alanchaxon qarig'on so'ng elni ikki bo'lub, ikki o'glig'a berdi.

– ***Elchikin*** etnonimi: Ikkinchi o'g'li Qo'nqilut. Aning bir o'g'li bor erdi. Miysar /Maysar/ otli. Aning ikki o'g'li bor erdi. Ulug'ining oti Qurlas. Barcha Qurlas uruki aning nasli tururlar. Kichigining oti Elchikin. Barcha *Elchikin* urug'i aning nasli tururlar.

Asarda bunday etnonimlar ko'plab topiladi. Abulg'ozi Bahodirxonning etnonimlar haqida bergan ma'lumotlarining barchasini tarixiy asosga ega deb bo'lmasa ham, ushbu ma'lumotlar bugungi kunda qimmatli hisoblanadi.

Asardagi etnonimlarni va antroponimlarni tadqiq qilishda ularni ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1) kishilarning ismi asosida yuzaga kelgan etnonimlar;
2) kishilarning laqablari asosida yuzaga kelgan etnonimlar.

Kishi ismiga nisbat berilgan etnonimlarga *qo‘ng‘irot, inkiris, qoranut, alqanay, barlos, arlot, qurlas, qiyot, kerayt* va boshqalar misol bo‘ladi.

Ba’zi etnonimlarning kishilar laqablaridan hosil qilinganligi haqida Abulg‘ozi Bahodirxon ham yozgan. Jumladan:

kilgit etnonimi: “kishining tilida kamligi bo‘lsa, turk xalqi bo‘ltak ter. Mog‘ul kilgi der. Bu kishining tilining kamligi bor erdi. Aning uchun kilgit terdilar. Barcha kilgit eli ul kishining nasli tururlar”;

dug‘lom etnonimi: “mo‘g‘ul oqsoqni dug‘lat ter. Bir oyog‘i oqsoq erdi. Barcha dug‘lat urug‘i aning nasli tururlar”.

Etnonimlarning atoqli ot ekanligi yoki atoqli ot emasligi aslida onomastika sohali uchun juda muhimdir. Ammo bu etnonimika uchun umumiy hisoblanadi, ya’ni etnonimlar tilda turdosh ot bo‘lsa ham, atoqli ot bo‘lsa ham hech narsa yo‘qotmaydi. Bu ikki holatda ham etnonimlar tahlili amalga oshiriladi. Ushbu murakkab muammo, A.A. Reformatskiy [Reformatskiy A., 1964: 21] va V.D. Bondaletov [Bondaletov V., 1983: 9] fikricha, baribir munozarali bo‘lib qolmoqda.

Onomastikaga oid tadqiqotlarda toponim, antroponim, kosmonim va boshqalari bilan bir qatorda etnonimlar ham atoqli ot sifatida keltiriladi.

E. Begmatov etnonimlarning mohiyatini o‘rgangan maqolasida urug‘, qabila, elat, xalq nomlarini yakkalab emas, guruhlab nomlaydi, shuning uchun ular atoqli ot tizimiga deb hisoblaydi [Begmatov E., 2007: 53-58].

ADABIYOTLAR

1. Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – 192 b.
2. Вамбери Г. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Т.: Фан, 1990. – Б. 18.
3. Султанов И. Средная Азия в древности и средневсковые. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
4. Реформатский А.А. Топонимика как лингвистичиский факт // Топонимика и транскрипсия.
5. – М.: наука, 1964. – С. 21.
6. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – С. 9.
7. Begmatov E. Etnonimlarning til onomastik tizimiga munosabati // Xorazm Ma’mun akademiyasining axboroti, 2007, – № 2. – B. 53–58.

“QUTADG‘U BILIG” ASARIDA RANG BILAN BOG‘LIQ O‘XSHATISHLARNING SEMANTIK TAHLILI
ANALYSIS OF SIMILES RELATED TO COLOR IN “KUTADGU BILIG”

Odilova Dilobar Shavkatjon qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti univesrsiteti tayanch doktoranti
diloshodilova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada “Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llangan rang bilan bog‘liq o‘xshatishlarning semantik tahlili amalga oshirilgan. Maqolada asar matnida qo‘llangan ranglarning ramziy ma’nosi, o‘ziga xos semantik funksiyasi ochib berilgan. Shuningdek, ranglarni ifodalagan o‘xshatish etalonlari haqida to‘xtalib o‘tilgan. Ta’kidlash o‘rinliki, ijodkor qo‘llagan har bir rang asarda badiiylikni ta’minlashga hamda ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan.*
Kalit so‘zlar: *o‘xshatish, ranglar semantikasi, badiiylik, obraz, etalon, ramziy ma’no, tabiat tasviri.*

Annotation: *In this article, a semantic analysis of similes related to color used in the work “Kutadgu Bilig” is carried out. The article reveals the symbolic meaning of the colors used in the text of the work, and their specific semantic function. It was also discussed about the analogical standards that represent colors. It is worth noting that every color used by the artist served to ensure the artistry of the work and increase its effectiveness.*
Key words: *simile, semantics of colors, artistry, image, standard, symbolism, image of nature.*

Buyuk ajdodlarimizning bizga qoldirgan adabiy meroslari o‘zining badiiy saviyasi, betakror uslubi bilan asrlar osha yashab kelmoqda. Bobolarimiz yaratgan bebaho asarlardagi g‘oyalar, qadriyatlar bugungi kunda ham biz uchun ilhom va yo‘l-yo‘riq bo‘lib xizmat qiladi. Bu ko‘hna yodgorliklar ajdodlarimiz tarixi, madaniyati, urf-odatlari va ruhiyatining o‘ziga xos aksidir. Shu o‘rinda, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari ham turkiy adabiyotda alohida o‘ringa ega bo‘lgan asarlardan biri hisoblanadi. Q.Sodiqov asarga shunday ta’rif beradi: “Asarning har bir bayti biz uchun o‘rnak bo‘larli. “Qutadg‘u bilig” ni hijjalab o‘qigan, muallif so‘zlarining mag‘zini chaqqan kishi undan ko‘p narsa o‘rganadi. Undagi o‘git-u yo‘rig‘lar kishini bilim olishga, insof va adolat, to‘g‘rilik, o‘zaro mehr-oqibatga chaqiradi; inson qadrini dunyoning bor ikir-chikiridan – boylik, mansab-u manmanlik, o‘tkinchi maishat, g‘iybat-u hasad – hamma-hammasidan ustun qo‘ymoqqa chorlaydi. “Qutadg‘u bilig” – buyuk falsafa. Bobolarimizning yuz yilliklar osha yig‘gan olam va tiriklik to‘g‘risidagi qarashlari, oqil-u bilgalarning bizga aytar so‘zi-yu o‘gitlari jamuljam bo‘lgan ushbu kitobda. Asarning talqini, badiiyati, til o‘zgachaligi, ahamiyati to‘g‘risida aytilayotgan mulohazalarning eng oldi ham go‘yo g‘avvos cheksiz ummonga sho‘ng‘ib, uning bir chetidan qo‘liga ilingan injuni ko‘tarib chiqqanday gap” [Sodiqov, 2010: 43].

“Qutadg‘u bilig” asari nafaqat o‘zining falsafiy g‘oyalari, balki o‘ziga xos badiiy uslubi bilan ham boshqa asarlardan ajralib turadi. Yozuvchi asar ta’sirchanligini oshirishda turli xil badiiy vositalardan foydalanadi. Ular orasida o‘xshatishlar alohida o‘rin egallaydi. Asarda rang bilan bog‘liq o‘xshatishlarni turli o‘rinlarda uchratishimiz mumkin. Rang so‘zi “Qutadg‘u bilig” asarida *өŋ* leksemasi orqali ifodalangan. “Qutadg‘u bilig” asarida *aq, qara, qïzïl, boz, kөk, yašil, sariy, өrγn “oq”* leksemalari asosiy ranglarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Asardagi rang bilan bog‘liq o‘xshatishlarni tahlil qilganimizda yozuvchining, asosan, tabiat tasvirini ifodalashda ranglardan unumli foydalanganligiga guvoh bo‘lamiz. “Qutadg‘u bilig” bo‘yicha izlanishlar olib borgan olima F.Abdujabbarova o‘zining ilmiy tadqiqotida shaxsning rang-tusini ifodalovchi sifat leksemalarga to‘xtalib, ularni ifodalashda ranglarning ahamiyatiga alohida urg‘u beradi. Qadimgi turkiy til bitiglari, eski turkiy til obidalari va eski o‘zbek adabiy tili manbalarida ham qayd etilgan rang-tuslarni anglatuvchi sifat leksemalarning faol ishlatilishi ular ifodalagan rang-tuslarning ajdodlar hayotida muhim o‘ringa ega bo‘lganligini dalillaydi [Абдужабборова, 2011: 56].

Asarda qora rang bilan bog‘liq o‘xshatishlar ko‘p o‘rinda qo‘llanilgan. Bilamizki, qora rang turli madaniyatlarda zulmat, yovuzlik, o‘lim, tun, maxfiylik, qayg‘u kabi ma’nolarni ifodalaydi. Yusuf Xos Hojib o‘z asarida qora rangdan tun tasviri, o‘lim hamda shaxs belgi-xususiyatini ifodalash maqsadida foydalangan. Asarda qora rang asosidagi o‘xshatishlar ***ko‘mirdek, zanji yuzi kabi, habashdek, jin yuzidek, quzg‘un tusidek*** kabi etalonlar bilan ifodalangan.

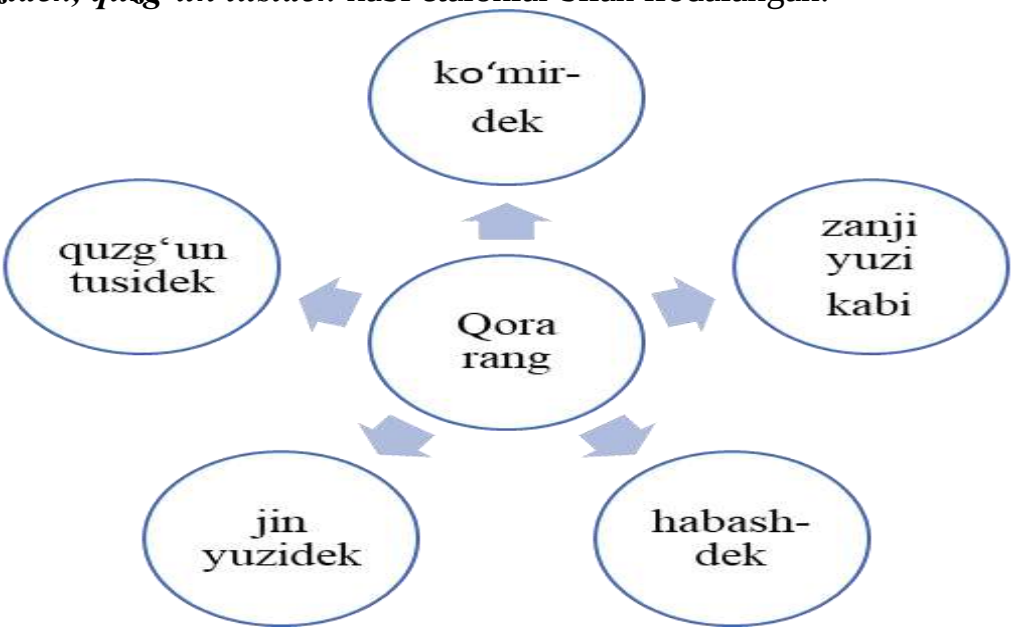

Tegürdi meŋä elgi ellik yašim
quyu qïldï quzyun tüsi-teg bašïm
Ellik yoshim menga qo‘l tegizdi,
Qora quzg‘un tusidek boshimni oq qush qildi (ya’ni sochim oqardi) [Каримов, 1971: 217].

Bilamizki, qarish insonda turli xil belgilar bilan sodir bo‘ladi. Ulardan biri sochning oqarishi hisoblanadi. Ushbu baytda yoshlik va keksalik jarayoni yuksak

badiiylik bilan ifodalangan. *“Quzyun tüsi”* parafrazasi yoshlikni bildirib kelgan. Qarilik belgisini ifodalash uchun sochga oq tushishi asos qilib olingan. Yoshlik qora quzg‘un tusiga qiyos qilingan. Soch qoraligi yoshlik belgisi sifatida olingan [Холмуродова, 2019: 117].

Aǯun turti yuzke kömur-teg boduy
Körur köz yumuldï udundï uduy
Jahon yuzi ko‘mirdek qora bo‘yoq tortti,
Ko‘rar ko‘zlar yumildi, uyg‘oqlar uxladi [Каримов, 1971: 583].

Ushbu baytda tun tasviri ifodalangan bo‘lib, qorong‘u tushganda jahon yuzi xuddi ko‘mirdek qora rangga kirishi nazarda tutilgan. Bilamizki, ko‘mir kuyib qoraygan, lekin hali kulga aylanmagan yog‘och qoldig‘i, yoqilg‘i [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2023: 987]. Asarda *ko‘mirdek* o‘xshatishi tasvirning aniq chiqishini ta’minlagan.

Yüzin kezledi yerka rumï qïzï
Aǯun qïrtïshï boldi zaŋi yuzi
Rumiy qizi (ya’ni kun) yuzini yerga yashirdi,
Olam gardishi zanji yuzi kabi bo‘ldi (ya’ni qoraydi) [Каримов, 1971: 597].

Yuqoridagi baytda ham tun manzarasi tasvirlangan bo‘lib, butun olam gardishi zanji kabi qop-qora rangga qiyoslanadi. Tunning qoraligi zanji ya’ni qora tanli habashga o‘xshatilgan. Bundan tashqari, asarda tun *jin yuzidek* o‘xshatishi bilan ham ifodalanadi.

Qïzïl yuz өŋi өndi boldï sarïγ
Aǯun boldï altun өŋi-teg jahan
Qizil yuz ya’ni quyosh rangi o‘zgardi, sariq bo‘ldi
Jahon oltin rangidek musaffo bo‘ldi [Каримов, 1971:734].

Qopa keldi өrleb sata qalqanï
Aǯun meŋzi boldi urun erdeni
Marjon shodasi yuqorilab ko‘tarila keldi,
Jahon yuzi oq marvarid kabi bo‘ldi [Каримов, 1971: 583].

Yuqoridagi baytlarda quyoshning olamga nur sochishi oltindek, marvariddek o‘xshatishlari bilan ifodalangan. Oltindek o‘xshatishida qimmatbaholik, tovlanish, sariqlik semalari mavjud. Birinchi baytda oltinning *“sariqlik”, “jilolanish”* semalari qiyoslashga asos bo‘ladi.

Odatda, o‘zbek madaniyatida *marvariddek* o‘xshatishi oq, yaltiroq narsalarga nisbatan qo‘llaniladi. Asosan, inson tishlariga nisbat berilayotganda ushbu qiyosdan foydalaniladi. Yusuf Xos Hojib o‘z asarida bu o‘xshatishdan quyosh chiqib, atrofga nur taratgan paytni tasvirlash uchun foydalangan. Ya’ni quyosh yerdan ko‘tarilganda jahon yuzi xuddi *marvariddek* tovlanadi. *“Yaltiroqlik”* semasi asosida o‘xshatish san’ati hosil qilingan.

Tamam aryuvan-teg qïzïl meŋzim erdi
Bu kun zafaran uruyin ende tarittim
Qizil yuzim mutlaq arg‘uvondek edi
Bu kun unga za’faron urug‘ini sepdim [Каримов, 1971: 866].

Arg‘uvon – yog‘och o‘ymakorligida ishlatiladigan, bahorda ochiladigan qirmizi gulli daraxt. Shu daraxtning guliga o‘xshash, qirmizi rang. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2023: 148]. “Qip-qizil, to‘q qizil” ma’nosini ifodalovchi forscha-tojikcha arg‘uvon o‘zlashmasi aynan “Qutadg‘u bilig” da ilk bor ishlatilgani bilan xarakterlanadi. Shuningdek, sariq ma’nosini ifodalagan arabcha za’faron o‘zlashmasini ham Yusuf Xos Hojib ilk bor qo‘llagan. Ushbu baytda qizil va sariq ranglari bir-biriga zid qo‘yilib, shaxsning holatini tasvirlab beradi. Qizil yuz – sog‘lomlik, sariq yuz esa xastalikni ifodalab kelgan.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, ranglar insonlar turmush tarzi va madaniyatida muhim o‘rin egallaydi. “Qutadg‘u bilig” asarida qo‘llangan rang bilan bog‘liq o‘xshatishlar nafaqat tasvirga go‘zallik baxsh etgan, balki adib g‘oyalarini aniq va ta’sirchan chiqishini ta’minlagan. Shuningdek, ranglarning turfa xil majoziy ma’nolaridan foydalanish adib uslubining o‘ziga xosligini namoyon etgan.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘. (2011). To‘xliyev B., Rustamov A., Dadaboyev H. Qutadg‘u bilig. I, II, III, IV, V jildlar. – Toshkent: Jahon print, 2011. – 859 b.
2. Абдужабборова Ф. Қутадғу билиг даги шахс-белги хусусиятини англатувчи лексика. Филол.фан.номз…дисс. – Тошкент, 2011. – 162.б.
3. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 320 б.
4. Каримов Қ. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 963 б.
5. Sodiqov Q. Mangu qumaru // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – Toshkent, 2010. 5-son. – B. 36-43.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2023. – 964 b.
7. Холмуродова М. «Қутадғу билиг» лексикаси. Филол. фан. фал. док… дисс (PhD). – Тошкент, 2009. – 158 б.

ALISHER NAVOIY ASARLARINING JAHON TILSHUNOSLIGIDAGI TADQIQI
RESEARCH OF ALISHER NAVOI`S WORKS IN WOLD LINGUISTICS

Akbarova Zulfizargul Iqboljon qizi
Tayanch doktorant
Qo‘qon davlat pedagogika institute
zulfizargulakbarova@gmail.com

Annotatsiya: *Alisher Navoiyning ijodi cheksiz ummon kabidir. O‘z zamonida ham buyuk ustoz sifatida e`tirof etilgan. O‘zbek yozuvchilari uchun buyuk maktab bo‘lishi bilan birga, turli millat shoir-shoiralari, xususan, turkman shoirlari, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq so‘z san`atkorlari ham o‘z ustozlaridan biri deb tan olishadi. Milliy adabiy tilimiz asoschisi bo‘lgan Alisher Navoiy qoldirgan adabiy va ma`naviy merosni o‘rganib, keng miqyosda tadqiq ishlari olib borish bugungi kunda navoiyshunoslik oldida turgan ulkan vazifalardan biridir.*

Kalit so‘zlar: *“shams ul-millat”, Navoiy lug‘ati, chig‘atoy tili, “Xamsa” dostoni, davlat arbobi, adabiy va ma`naviy meros.*

Annotation: *Alisher Navoi's work is like an endless ocean. He was recognized as a great teacher in his time. Along with being a great school for Uzbek writers, poets of different nationalities, especially Turkmen poets, Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak poets are recognized as one of their teachers. Studying the literary and spiritual heritage left by Alisher Navoi, the founder of our national literary language, and carrying out research on a large scale is one of the great tasks facing Navoi studies today.*

Key words: *“shams ul-millat”, Navoi`s dictionary, Chigatay language, “Khamsa” epic, statesman, literary and spiritual heritage.*

Bugungi kunda ilm-fan rivoji uchun ,xususan, navoiyshunoslik ilmi yanada taraqqiy etishi uchun amalga oshirilayotgan islohotlar O‘zbekiston Respubilakining birinchi Prezidentining Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risidagi 2016-yil 13-maydagi № PF-4797 Farmonida aks etgan.

Turkiy xalqlarning “shams ul-millati” bo‘lgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy asalari XVI asrlardayoq Yevropada ham ma`lum va mashhur edi. 1557-yilda italyan tilida Venetsiyada nashr etilgan va Xristofor Tabriziyga nisbat beriluvchi “Sarandib shohining uch yosh o‘g‘loni ziyorati” asarining ikkinchi qismida Navoiyning “Sab`ayi sayyor” dostonidan olingan Bahrom va Dilorom sarguzashti bayon qilinadi [*qarang:* So‘nggi izlanishlar “Sarandib shohining uch yosh o‘g‘loni ziyorati” asarining muallifi X.Tabriziy emas, bunday shaxs tarixda yashab o‘tmagan, bu nom asarning italyan tiliga tarjimoni Maykl Tramezzinoning xayoliy tasavvuri mahsuli degan fikrlarni ilgari surilmoqda. (Bu haqida qarang: Odilova G. Jahon tamaddunining tamal toshi / Alisher Navoiy va XXI asr (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari). 2017. – B.155 – 160).] Shuningdek, XVII asr gruzin shoiri Sitsishvili Navoiyning “Sab`ayi sayyor” dostonini ijodiy tarjima qilib, “Yetti go‘zal” dostonini yaratadi.

1697-yilda fransuz olimi Artoleme d`Erbelo “Sharq kutubxonasi” nomli ensiklopediyada Navoiy tarjimayi holi va asarlari nomini keltirsa, sharqshunos Silvestre de Sasi (1758-1838) o‘z tadqiqotlarida Alisher Navoiyning shoir va davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga to‘xtalib o‘tadi.

XIX asrga kelib, Yevropada Alisher Navoiy asarlari hamda uning asarlari asosida tuzilgan lug‘atlarni nashr etish ishlari boshlanadi. Fransuz sharqshunosi Katrmer 1841-yilda Parijda Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” va “Tarixi muluki Ajam” asarlarini nashr ettiradi. Rus olimi I.N.Beryozin o‘zining “Turk xrestomatiyasi” nomli kitobiga shoir asarlaridan parchalar kiritadi.

Rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov 1868-yilda Aloyi binni Muhibiyning “Al-lug‘at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig‘atoiyat” (“Navoiy lug‘ati va chig‘atoy tili dalillari”) lug‘atini Sankt-Peterburgda nashr ettiradi. Fransuz sharqshunosi Pave de kurteyl esa Navoiy asarlaridan foydalanib lug‘at tuzadi.

G‘arbda Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyatini ilmiy aspektda o‘rganish XIX asrdan boshlangan deb aytish mumkin. 1818-yilda nemis olimi X.Purgshtall “Navoiyga oid bitiklar” asarini yaratib, unda Alisher Navoiyning nasl-nasabi, shoirligi, davlat arbobi sifatidagi faoliyati va bunyodkorlik ishlariga to‘xtalib o‘tadi. Rus sharqshunosi P.Savelyev 1835-yilda shoir ijodiga bag‘ishlab maxsus “Alisher Navoiy” nomli maqola yozadi.

1856-yilda M.Nikitskiyning shoir ijodiga bag‘ishlangan “Эмиръ Низам-Эд-динъ Али Ширъ. Государственном и литературном его значении” (“Amir Nizomiddin Alisher: davlat arbobi va shoir sifatida”) nomli ilk magistrlik dissertatsiyasi vujudga keladi. M.Nikitskiy Navoiyning hayoti va faoliyatini ancha to‘liq o‘rgangani; uning shoir, olim va davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga yuqori baho bergani holda Sharq mumtoz adabiyotidagi ijodiy an`analarni anglab yetmagani uchun Alisher Navoiyni “fors-tojik adabiyotining tarjimoni” deb e`lon qiladi.

Aynan shu tarzdagi g‘ayriilmiy qarashlar fransuz sharqshunoslari M.Belen (“Alisher Navoiy”, 1868), E.Bloshe (Milliy kutubxonada saqlanayotgan turkiy qo‘lyozmalar katalogi”), L.Buva (Temuriylar davri siviliyatsiyasidan lavhalar”, 1926; “Mo‘g‘ul imperiyasi”, 1927), ingliz sharqshunosi E.Braun (“Tatar xonliklari davridagi fors adabiyoti tarixi”, 1920), rus sharqshunosi V.Bartoldning tadqiqot va ilmiy maqolalarida davom ettirildi. Xususan, V.Bartold o‘zining <<Мир-Али-Шир и политическая жизнь>> (“Mir Ali Sher va siyosiy hayot”) maqolasida Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga ijobiy baho beradi, lekin uning adabiy merosi mohiyatini anglab yetmaydi, Olim mazkur maqolada: *“Alisher Navoiy o‘zining devonlarida va boshqa ko‘plab badiiy asarlarida faqatgina forsiy shoirlarning taqlidchisi sifatida namoyon bo‘ladi”, - deb yozar ekan, masalaga adabiyotshunos emas, balki tarixchining nigohi bilan yondashadi, har bir detalda aniqlik, mantiq, reallik va konkret voqelikni ko‘rmoqchi bo‘ladi*” [Bu haqida to‘liqroq ma`lumot olish uchun qarang: Эркинов А.С Подражательность или оригинальност: оценка В.В.Бартольдом узбекской классической литературы. 2009. - С.72 - 78.]

Aslida esa musulmon Sharqida ijodkorning salohiyati, G‘arb adabiyotidagidan farqli ravishda, yangi syujet yaratishiga qarab emas, balki an`anaviy voqelik, mavzu, qahramonlar doirasida yangi fikr ayta olish iqtidoriga qarab belgilangan. Aynan mana shu an`anaviylikni anglay olmaslik yuqoridagi olimlarning Alisher Navoiy ijodiga noxolis baho berishiga olib kelgan.

Nihoyat, sharqshunos olim Y.E.Bertels Alisher Navoiy va Farididdin Attor dostonlarini qiyosiy o‘rganish orqali (<<Навои и Аттар>>) hazrat Navoiyning original shoir ekanligini isbotlaydi. Shu tariqa Alisher Navoiy ijodini xorijda keng ilmiy aspektda xolis o‘rganish ishlari boshlab yuboriladi.

Usmonli turk adabiyoti va Navoiy ijodi masalasi turkiyalik olimlardan F.Ko‘pruli, N.Tarlan, M.Chovusho‘g‘li, K.Eraslan, F.Sartqoya, M.Eson, J.Kurnaslar tomonidan tadqiq etilgan. Yusuf Chetindog‘ “Alisher Navoiyning g‘arbiy turkiy tildagi devon adabiyotiga ta`siri” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan [Umarova N. 2021; 7]

Nemis olimi A.Kurellaning “Buyuk shoirning qayta kashf qilinishi” nomli tadqiqoti g‘arb navoiyshunosligida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu tadqiqotdan so‘ng G‘arbda Navoiy shaxsiyati endi ikki yo‘nalishda: ham buyuk ijodkor, ham davlat arbobi sifatida tadqiq qilina boshlandi. Bu borada inglizzabon olimlardan M.Sabtelni, V.Feldmen, D.Gench-turk, D.Devin, K.Adaxl, G.Dik, N.Vomsli, fransuz olimlari M.Toutant, A.Papasning ilmiy izlanishlari va tarjima borasidagi faoliyati diqqatga sazovordir.[Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O., 2020. B.15-17]

Argentinalik Lui Orsettining “A.Navoiy”(1952-y.) nomli asari orqali Lotin Amerikasi xalqlari Navoiy hayoti va “Xamsa” dostonlari bilan tanishdi. O‘tgan asrning 2-yarmida Ruminiya va Bolgariyada shoir asarlari hamda she`rlari chop etildi. [Umarova N. 2021; 17]

Butun dunyoda yuz berayotgan turli ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar, ma`naviy tafakkuridagi yangilanishlar buyuk Sharq mutafakkirlari, xususan, Alisher Navoiy ijodiga yangicha yondashuvning shakllanishiga zamin hozirladi. Yangi asrning ilk yillaridan jahonning ko‘plab mamlakatlarida hazrat Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy-nazariy anjuman va simpoziumlar o‘tkazila boshlandi. Shoir tavalludi munosabati bilan Turkiya, Ozarbayjon, Afg‘oniston, Ukraina, Germaniya, Eronda xalqaro konferensiyalarning o‘tkazilishi va unda o‘zbekistonlik olimlarning ham ishtiroki diqqatga molik jihatlardandir.

Xususan, 2015-yil 9-fevralda Eron Islom Respublikasining Firdavsiy nomidagi Mashhad universitetida <<Amir Alisher Navoiyning tafakkuri, merosi va bashariyatga xizmati>> mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy kongress bo‘lib o‘tadi. Kongressda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan navoiyshunos olimlar o‘z ilmiy ma`ruzalari bilan qatnashadilar. Berlin shahrida Alisher Navoiy ijodiga bag‘ishlab avval simpozium, 2016-yilning fevralida esa “Alisher Navoiy va uning jahon adabiyoti hamda madaniyatiga qo‘shgan hissasi” mavzuyida xalqaro konferensiyaning o‘tkazilishi va unda yuzdan ziyod rasmiy, ijtimoiy-madaniy, ilmiy-akademik doira vakillari, sharqshunos olimlarning ishtirok etishi jahon navoiyshunosligining tobora rivojlanib borayotganligidan dalolatdir. Buyuk mutafakkir ijodining xorijda o‘rganilishi va tadqiq qilinishiga oid yana ko‘plab ma`lumotlarni M.Xolbekov, A.Abduazizov, R.Abdullayeva, G.Xalliyeva, Z.Mirzayeva kabi olimlarning ilmiy tadqiqot materiallari orqali o‘rganishimiz mumkin. [Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O.,2020. B.18]. Keltirilgan ma`lumotlarning barchasi bugungi davrda Alisher Navoiy ijodi va shaxsiga butun dunyoda qiziqish va ehtiyojning ortib borayotganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Odilova G. Jahon tamaddunining tamal toshi / Alisher Navoiy va XXI asr (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – Toshkent: Tamaddun, 2017. – B.155 – 160
2. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O., Navoiyshunoslik. – Toshkent, “Akademnashr”, 2020. B.15-18

3. Umarova N. “Alisher Navoiy asarlarining lisoniy-konseptual tadqiqi”. Filol. fan. dok. diss. – Farg‘ona, 2021
4. Umarova N. “Alisher Navoiy g‘azallari maqtasida sabab va oqibat munosabatining ifodalanishi”. Filol. Fan. nom. diss. – Farg‘ona, 2005.
5. Эркинов А.С Подражательность или оригинальност: оценка В.В.Бартольдом узбекской классической литературы // Русская диаспора в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции. - Ташкент, 2009. - С.72 - 78.

“BOBURNOMA” – NABOBAT OLAMIGA OID SERMAZMUN ASAR
“BABURNOMA” IS A RICH WORK ABOUT THE WORLD OF NABOBAT

Rasulova Gulbahor Normahmat qizi
mustaqil izlanuvchisi
Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada “Boburnoma” asaridagi nabobat olami tasviri haqida fikr yuritiladi. Asarda uchraydigan o‘simlik, daraxt, meva nomlari misollar asosida tahlilga tortilgan. Bundan tashqari, faqat Hindiston yurtiga xos bo‘lgan mevalar nomi keltirilishi bilan birga ularning o‘ziga xos xususiyatlari ham ifodalangan.*
Kalit so‘zlar: *“Boburnoma”, nabobat olami, o‘simlik dunyosi, daraxt.*

Annotation: *This article discusses the image of the world of nabobat in the work “Boburnoma”. The names of plants, trees, and fruits found in the work are analyzed based on examples. In addition, along with the names of fruits unique to India, their specific characteristics are also expressed.*
Key words: *“Baburnoma”, world of plants, flora, tree.*

“Boburnoma” XV-XVI asr eski o‘zbek adabiy tilining yorqin memuar janriga oid nodir asaridir. “Boburnoma” qomusiy asar sifatida ham e’tiborga molik bo‘lib, uning keng ko‘lamdagi mazmuni, tasvir usuli, o‘ziga xos uslubi, ilmiy va badiiy qiymati jahon adabiyotida ham o‘z o‘rniga ega bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

“Boburnoma”da o‘z davrining jtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, harbiy tizim, maishiy hayotga oid leksik birliklar jamlangan. Shu bilan birga, Afg‘oniston, Hindiston tabiati, iqlimi, o‘simlik va hayvonot dunyosi, xalqning yashash tarzi, madaniyati, leksikasi keng ma’noda o‘rin egallagan. Bobur o‘z asarida yilma-yil o‘zi yashagan va ko‘rgan hududlarinining tasvirida nabotot dunyosining ajralmas qismi hayvonot olami, uning o‘ziga xosligi, iqlim va regional betakror xususiyatlarini ham bayon etadi.

Fitonimlarni o‘rganishda “Bobunoma” asarining o‘rni beqiyos. Boburning ekologiya haqida yozganlarini o‘qisangiz, hozirgi davrda yashaydi, deb o‘ylaysiz.

Darhaqiqat, “Boburnoma”ni o‘qiganda unda bayon qilingan joylarning ekologik holati, ya’ni o‘sha diyorning o‘simlik dunyosi, hayvonot olami, qushlari, yeri, obi-hayoti, iqlimi, giyohlari, meva-chevasi xususida tarixiy va ekologik nuqtayi nazardan bugungi kun uchun ham ahamiyati qimmatli bo‘lgan aniq ma’lumotlarga ega bo‘lamiz. “Boburnoma”ni nabobat olamiga oid sermazmun asar deyish o‘rinlidir. Unda Farg‘onadan Hindistongacha bo‘lgan yer, joylar, tog‘, o‘lkalarda o‘sadigan daraxt, o‘simlik, o‘t-o‘lan, gullar, ularning turlari, oziq-ovqat va tibbiy xususiyatlari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar keltiriladi. Chunonchi, “Boburnoma”da Hindiston mevalaridan anba haqida mukammal ma’lumot bayon qilinadi. Unda yozilishicha, “Hindistongagina xos mevalardan biri anbadir. Yaxshisi yaxshi bo‘ladi, ko‘p yeyish mumkin. Lekin yaxshisi kam bo‘ladi. Uni aksar xom uzadilar, uyda turib pishadi. Xomi yaxshi osh-qatig‘i bo‘ladi. G‘o‘rasining murabbosi ham yaxshi bo‘ladi”.

Shuningdek, “Boburnoma”da Hindiston mevalaridan keylaning o‘ziga xos jihatlari haqida batafsil tavsif aytiladi: “Yana bir mevasi keyladir. Daraxti unchalik baland emas, balki daraxt deb ham bo‘lmas. Buta bilan daraxt orasidagi bir narsadir. G‘unchasining har bargi ochilgach, bargining tubida qator asti-yetti guli bo‘ladi. Bu qator gullar keyla bo‘ladi”.

Bundan tashqari, “Boburnoma”da balut daraxtining xususiyatlariga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Unda bayon qilinishicha, balut Janubiy Osiyoda o‘sadigan eman daraxti navi. U Afg‘oniston tog‘larida, Kobuldan sharqdagi hududlarda o‘sishi, yog‘ochi yaxshi o‘tin bo‘lishi ta’riflanadi. Xoja Seyoron qishlog‘i yaqinidagi o‘rmonlar balutiston deyilgan va qishloq nomi chinor, arg‘uvon va balut daraxtlarining birga o‘sishidan kelib chiqqani aytilgan.

“Boburnoma”da o‘simlik dunyosining turlari, mevalarining ko‘rinishi, ta’mi haqida to‘liq, ishonchli ma’lumotlar berilishi, daraxti, hajmi, rangi, guli va yaprog‘igacha tasvirlash, shuningdek ularni Farg‘onada o‘sadigan daraxtlar, mevalar, gul va barglarigacha qiyosiy taqqoslash o‘quvchida katta qiziqish uyg‘otib, bu Boburning yetuk mutafakkir va tajribali olimga xos kuzatuvchanligidan dalolat beradi. Ushbu asarda, ayniqsa, Bobur o‘zi hukmronlik qilgan ona vatani Farg‘ona viloyatining nabobati haqida ham muhim ta’rifu-tavsiflar keltiriladi. Ushbu qomusiy asarda yozilishicha, “Farg‘ona don-duni ko‘p, mevasi farovon. Qovun va uzumi yaxshi bo‘ladi. Andijonning noshvatisidan yaxshiroq noshvati bo‘lmaydi. Yana Marg‘inon noz-ne’matga boy. Anori va o‘rigi juda yaxshi bo‘ladi”.

Asarda Farg‘ona vodiysi, Samarqand, Kobul va Hindistonda tarqalgan 150 ga yaqin o‘simliklar: *uzum, noshpoti, anor, olma, o‘rik, xurmo, bihi, shaftoli, tut, jigda, funduk (yong‘oq), bodom, pista, olu-bolu, norunj, turunj, amluk, nayshakar, anba, keyla, kirni, badhal kabi bir qator mevalar; toldoshlar oilasiga mansub tol, terak, turoq daraxtlari, rim daraxtlari va chinor, balut kabi daraxtlar; qovun, baqlajon, bodring, sabzi kabi poliz ekinlari; binafsha, lola, nastarin kabi gullar; g‘alla, sholi, paxta, arpa kabi ekinlar; yabruhus-sanam (mehrigoh), ro‘yan, butka, sebarga* kabi bir yillik va ko‘p yillik o‘simliklar nomi keltirilganini ko‘rishimiz mumkin. Bobur mevalarni iqlim sharoitiga ko‘ra ikki issiq va sovuq havoda o‘sadigan meva turlariga bo‘ladi. Issiq iqlimda o‘sadigan mevalarga *norunj*

(apelsin), turunj (limon), amluk, nayshakar kabi mevalarni misol qilib ko‘rsatadi. Sovuq iqlim sharoitida o‘sadigan mevalarga esa *uzum, anor, olma, o‘rik, bihi, amrud shaftoli, bodom va yong‘oq* kabi mevalarni ko‘rsaradi. Issiq va sovuq iqlimda o‘sadigan mevalar ham borligi va bu mevalar Kobul atrofida ko‘p ekanligini aytib o‘tadi.

Farg‘ona viloyati o‘simlik dunyosining rang-baranligi haqida to‘xtalar ekan, Bobur tobulg‘i daraxtining mo‘jizaviyligi, uning sahovati, o‘ziga xosligi, ijtimoiy ahamiyati xususida e’tiborli jihatlarni bayon etadi. Xususan, “Boburnoma”da yozilishicha, tobulg‘i daraxti Farg‘ona tog‘larida bo‘ladi. O‘zga hech yerda bo‘lmaydi. Tobulg‘u shunday daraxt: po‘sti qizil, hassa, qushlarga qafas qiladilar, qamchi dastasi ham qiladilar, tarashlab kamon o‘qi qiladilar.

“Boburnoma”da bayon qilingan tarixiy voqeliklar, faktlar shundan dalolat beradiki, Bobur nafaqat o‘zi umrguzaronlik va hukmronlik qilgan hududlarning o‘simlik dunyosi haqida ma’lumotlar keltiradi, balki ushbu yerlarning iqlim sharoitiga qarab ularni shu yerda moslashtirishga va o‘stirishga harakat qiladi. Masalan, Boburning buyurtmasi bilan Agradagi “Hasht bixisht” bog‘ida Hindiston sharoitida birinchi bor qovun, uzum, olxo‘ri hamda Markaziy Osiyodan olib keltirilgan gullar ekib o‘stirilgan. Bu tajriba o‘simliklarni introduksiyalash va iqlimlashtirishning agronomiya va biologiya tarixidagi dastlabki namunalardan biridir. Tarixiy ma’lumotlar shundan guvohlik beradiki, Bobur Hindistonda shaharlarni obod qilish, quduqlar qazib suv chiqarish, go‘zal bog‘lar yaratish kabi ishlar bilan mashg‘ul bo‘lgan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, “Boburnoma”ni varaqlar ekanmiz, asarda hayotning barcha jabhalari qamrab olinganligiga guvoh bo‘lamiz. Boburdan qolgan ijodiy merosining eng muhim va eng yirigi O‘rta Osiyo, Avg‘oniston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi, etnografiyasiga oid nodir va qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan va o‘sha davr o‘zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining yorqin namunasi bo‘lgan, “Boburnoma” asaridir. Bu asar mazmunining rang-barangligi, juda katta va qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga olganligi, xil va uslubining go‘zalligi bilan XVIII, ayniqsa, XIX asr sharqshunos olimlarining diqqatini o‘ziga tortgan. Asarda Bobur, avvalo, yetuk muarrix sifatida namoyon bo‘ladi. U har bir mamlakat, o‘lka, xalq tarixi haqida, shaharlar, kentlar, qal’alar to‘g‘risida batafsil ma’lumotlar beradi. Asarda geograf va tabiatshunos alloma sifatida har bir o‘lkaning dunyo xaritasida joylashgan o‘rni, jug‘rofik kengligi, tabiati, o‘simlik va hayvonot olami, tuprog‘i, iqlimi, dehqonchilik madaniyati borasida mukammal ma’lumotlar keltiradi.

ADABIYOTLAR

1. Бобур энциклопедияси. –Тошкент, 2017. 687 б.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Нашрга тайёрловчи В.Раҳмонов. – Тошкент, 2008.
4. Иброҳимов А. “Бобурнома” − буюк асар. – Тошкент, 2000.

5. Муҳаммадиева Д. “Бобурнома” туркча таржимасидаги паремияларнинг қиёсий тадқиқи – Тошкент, 2021.
6. Rasulova O. “Boburnoma” va tabiat. “Jahon adabiyoti” jurnali. 2005. 2-son
7. Холманова З.Т. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи (Автореферат). – Тошкент, 2009.
8. Холмонова З.Т. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2009.

“YUSUF VA ZULAYHO‘’ DOSTONIDA FRAZEOLOGIK XUSUSIYATLAR
PHRASEOLOGICAL CHARACTERISTICS IN THE EPIC OF “YUSUF AND ZULAIHO”

Xatamova Muattar Qodirjon qizi
tayanch doktorant
Guliston davlat universiteti
xatamovamuattar@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolamizda xalq og‘zaki ijodi namunasi bo‘lgan “Yusuf va Zulayho” dostonida qo‘llanilgan frazeologik xususiyat hamda uning doston o‘qilishiga qo‘shgan hissasi haqida.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, madaniy meros, metoforagik ifoda, milliy meros, doston, his-tuy g‘u, xalq o g‘zaki ijodi, ibora.*

Annotation: *This article is about the phraseological feature used in the epic “Yusuf and Zulayho”, which is an example of folklore, and its contribution to the reading of the epic.*

Key words: *phraseology, cultural heritage, metaphorical expression, national heritage, epic, emotion, folklore, expression.*

Frazeologiya – bu tilning bir qismi bo‘lib, u muayyan ma’no va funksiyaga ega bo‘lgan tayanch frazalardan iborat. Frazeologiya o‘z ichiga iboralar, qat’iy ifodalar, uslubiy konstruktsiyalar va muayyan kontekstlarda ishlatiladigan boshqa til birikmalarini oladi. Bu tushuncha k o‘pincha tilning leksik fani bilan bo g‘liq.

Frazeologik birliklar sifatida, masalan, „ko‘zni ochmoq“, „qizg‘in muxlis“, yoki „voqea yuz berishi“ kabi iboralar keltirilishi mumkin. Ushbu iboralar va ifodalar o‘zgartirilishi yoki ularning o‘rnini bosishi qiyin, chunki ular bir butun sifatida muayyan ma’no va ohangga ega[Y o‘ldoshev, 1994: 287].

Frazeologiyaning muhim jihatlari:

1. Ma’no: Ko‘p hollarda frazeologik birliklar o‘z tarkibi elementlaridan farqli o‘laroq, o‘ziga xos ma’no va kontekstda ishlashga ega. Bunday birliklar ko‘pincha metaforik yoki asosiy ma’noga ega bo‘lishi mumkin.
2. Tugallik: Frazeologik birliklar sifatida kamdan-kam hollarda o‘zgartiriladi; ularning tarkibi va tartibi odatda qat'iy bo‘ladi.

3. Uslub: Frazeologik ifodalar, odatda, adabiy asarlarda, she'riyatda, nutq va kommunikatsiyada muayyan uslubiy jarayonlarni ifodalashda qo'llaniladi.
4. Kontekstga bog'liqlik: Frazeologik birliklar kontekstga bog'liq holda turlicha ma'noga ega bo'lishi mumkin, shuning uchun ulardan foydalanishda kontekst juda muhim ahamiyatga ega.

Frazeologiya tilshunoslikda muhim o'rin tutadi, chunki u tilning boyligini, uning dinamikasini va nutqdagi ijodkorlikni ta'kidlaydi.

"Yusuf va Zulayho" dostonida frazeologiya kuchli o'rin tutadi, chunki bu asar nafaqat adabiy, balki madaniy merosning bir qismi sifatida ham qadrlanadi. Taniqli tarixi, qudratli ifodalari va boy metaforik dunyosi bilan "Yusuf va Zulayho" dostonida frazeologik birliklar muhim rol o'ynaydi. Dostonda frazeologiyaning o'rni quyidagilarda ko'rinadi:
1. Metaforik ifodalar: Doston ichida ishlatiladigan frazeologik birliklar ko'pincha tashqi ko'rinishni va his-tuyg'ularni ifodalashda kuchli rol o'ynaydi. Masalan, "ko'ngli tilgan" yoki "yuragimda o'yin" kabi ifodalar, doston qahramonlarining ichki kechinmalarini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. "Yusuf va Zulayho" dostonida metaforik ifodalar asar mazmunini yanada chuqurroq anglashga yordam beruvchi muhim elementlardir. Quyida doston ichidan kelib chiqqan ba'zi metaforik ifodalarga misollar keltiramiz. "Yusufning ko'zlari - janubiy yulduzlar" - bu ifoda Yusufning go'zalligini va unga bo'lgan sevgi hissini ifodalaydi. Yulduzlar obrazida uning mujizaviy jozibasi tasvirlanadi. "Zulayhonning yuragi - ochiq kitob" - Zulayhonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari va g'ayratlarini bildiruvchi metafora, uning his-tuyg'ularini qilib tashqariga chiqarishini, barchasini bildirishini anglatadi. "Sevgi - bahorda ochiladigan gullar" - bu metafora sevgi hissining go'zalligini, yangilanishini va hayotiyligini ifodalaydi. Bahor gullari sezgirlik va o'zaro muhabbatni ramziy aks ettiradi."Odamzod shamolida uchayotgan qush" - bunday ifoda insonlarning hayot yo'lidagi muammolarni yengib o'tishiga, yuksakliklarga erishishlariga ishora qiladi. Yusufning qiyinchiliklarga qarshi kurashini anglatishi mumkin."Yurakdagi olov" - sevgi va ehtirosni tasvirlash uchun qo'llaniladi, bu ifoda Zulayhonning Yusufga bo'lgan kuchli his-tuyg'ularini ifodalaydi.[Oshiqnoma, 2006: 156]. Bu metaforalar "Yusuf va Zulayho" dostonidagi obrazlar va hissiyotlarni yanada kuchaytirib, o'quvchilarga dostonning chuqur ma'nosini anglashga yordam beradi.
2. Uslubiy boylik: Frazeologik birliklar dostonning uslubiy ko'rinishini kuchaytiradi. Ular she'rning ritmini va ohangini yanada jozibador qiladi, o'quvchiga yoki tinglovchiga chuqur ma'nolarni etkazadi. Bu asar, nafaqat ma'naviy va ma'rifiy jihatdan, balki badiiy ifodalar va tilning rang-barangligi jihatidan ham qiziqarli. Dostonning uslubiy boyliklarini ko'rsatib beruvchi metafora va ramzlar Yusufning go'zalligi va orzulari, Zulayhonning sevgi va ehtiroslari, hayotning qiyinchiliklari va sinovlari aniq va rang-barang tasvirlashga yordam bergan. Tashbehlar (o'xshatish) yordamida esa obrazlar yanada jonlantiriladi. Odatda, inson his-tuyg'ulari va tabiat tasvirlari orasida qiziqarli bog'lanishlar o'rnatiladi, bu esa o'quvchining tasavvurini jonlantiradi.

Ayrim iboralar va frazalar ko'p marta takrorlanadi, bu esa asarning ritmini oshiradi hamda asosiy g'oyalarni kuchaytiradi. Misol uchun, Zulayhon va Yusuf

orasidagi sevgi va ehtirosning takrorlanishi o‘zaro his-tuyg‘ularni yanada kuchaytiradi.

Doston o‘zbek she'riyatining an'anaviy shakllarida, masalan, zahiraviy uslubda yozilgan. Ritim, qat'iy she'r tuzilishi va ohangdorlik asar orqali o‘quvchiga kuchli ta'sir ko‘rsatadi. Doston ichidagi tabiat, zamon va muhit tasvirlari juda boy va rang-barang. Ular o‘quvchining hayolida jonli tasvirlarni yaqqol namoyish etadi, bunday tasvirlar sequential va shaffof bo‘lib, voqealarni yanada qiziqarli qiladi. Doston ichidagi muloqotlar o‘zaro aloqalarni, hissiyotlarni va xarakterlarni aniq ifodalashga yordam beradi. Zulayhon va Yusufning dialoglarida joziba va konfliktlar ko‘rsatiladi. Asardagi simvollar (masalan, mo‘jizaviy tushlar, turfa ranglar, tabiat) ko‘plab ma'nolarni o‘z ichiga oladi, bu esa o‘quvchilarga yanada chuqurroq tushuncha beradi. Bu uslubiy boyliklar "Yusuf va Zulayho" dostonini o‘zbek adabiyotining eng yoki ko‘zga ko‘ringan namunalari qatorida joylashtiradi va uning kuchli badiiy ifodalariga sabab bo‘ladi. Doston, shuningdek, insoniyatning abadiy mavzularini, sevgi, sabr, sinov va adolatni o‘z ichiga olib, zamonaviy o‘quvchilar uchun ham dolzarb bo‘lib qoladi.

3. Milliy meros: Doston ichida o‘zbek xalqining an’ana va qadriyatlari, madaniyati va ma’naviyati frazeologik ifodalar orqali yaxshi aks ettirilgan. Bu ifodalar asarning mahalliy koloritini kuchaytiradigan va o‘quvchiga o‘zbek tilining boyligini namoyish etadi.

4. Qahramonlar munosabatlari: Yusuf va Zulayho o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalashda frazeologik birliklar ko‘plab his-tuyg‘ularni, ziddiyatlarni va kutilmagan voqealarni ta’riflashda yordam beradi. Bu esa o‘quvchilarni asar qahramonlariga yanada yaqinlashtiradi. Doston muqaddasligi va axloqiy qadriyatlar, karakterlar orasidagi munosabatlarning murakkabligini ko‘rsatadi. Yusuf va Zulayhon o‘rtasidagi sevgi, ijtimoiy qadriyatlar va tabiatlar bilan bog‘liq bo‘lgan qiyinchiliklarga duch kelganida, bu munosabatlar sinovdan o‘tishi kerak.

Umuman olganda, “Yusuf va Zulayho” dostoni qahramonlarning o‘zaro munosabatlari orqali insoniy hissiyotlarning murakkabligini va xulq-atvorning ijtimoiy kontekstini ko‘rsatadi. Bu doston, sevgi, sadoqat, kechirim va ijtimoiy muhitning ta'siri kabi mavzularni chuqur tahlil qilgan holda, o‘quvchilarga bir qancha qimmatli saboqlar beradi.

5. Maqsad va ma’lumot berish: Frazeologik birliklar mavzu va ma’no yuksakligini ifodalashda yordamchi bo‘ladi. Asarda fojiya, sevgi, hamdardlik kabi mavzular mujassamlashadi va frazeologik ifodalar bu tarzda asosiy g‘oyalarni kuchaytiradi[Mamatov A, 200:43].

Umuman olganda, “Yusuf va Zulayho” dostonidagi frazeologik birliklar nafaqat tilning boyligini ko‘rsatadi, balki asarning hissiy kuchini oshirishda va o‘quvchiga chuqur anglash imkoniyatini berishda katta ahamiyatga ega. “Yusuf va Zulayho” dostonida frazeologik birikmalar o‘z o‘rnini egallab, asarning ma'noviy va leksik boyligini ta'minlaydi. Quyida mazkur dostonidan keltirilishi mumkin bo‘lgan ba'zi frazeologik ifodalarga misollar keltiraman:

1. “Yuragida o‘yin” - bu ifoda insonning ichki kechinmalarini (sıyqav ko‘ngil), ayniqsa, sevgi yoki qay g‘u kabi his-tuy g‘ularini ifodalaydi.

2. “Ko‘ngli qolmas” - bu ibora biror narsadan (masalan, sevgi shodligidan) mahrum bo‘lganingizni yoki biror muammoni ko‘ngil qoldirishi haqida gapirganda ishlatiladi.
3. “Ko‘z yoshlarini to‘kmoq” - qayg‘u yoki achinish hissi paydo bo‘lganda, ko‘zyoshlari bilan ifodalash, emosiyalarni ko‘rsatish ma'nosida keltiriladi.
4. “Vafodor bo‘lmoq” - sodiqlik, muhabbat va do‘stlikni ifodalovchi birikma bo‘lib, o‘zaro munosabatlarda sodiq bo‘lishni anglatadi.
5. “Sevgi injiqligi” – sevgi, qo‘rg‘oshin yoki xafalikka oid xususiyatlar va kechinmalarni tashlashi mumkin bo‘lgan ibora.[Oshiqnoma, 2006: 141].

Bu frazeologik birliklar asarda qahramonlarning his-tuyg‘ularini, o‘zaro munosabatlarini va sog‘lomlikni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Ulardan foydalanish orqali dostonning poetik mohiyati va mavzusi yanada kuchayadi, o‘quvchilar esa dostonning hissiyotlariga chuqurroq kirish imkonini topadi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзаев И.К. Лингвистик поэтика ва унинг филологик таҳлилдаги ўрни / Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент: «Университет», 2002. - Б.20-23.
2. Mamatov A. O‘zbek tilida frazeologizmlarning shakillanish masalalari: Avtorefarat.- Toshkent, 200.- 5.
3. Oshiqnoma. IV kitob. – Urganch. “Xorazim”nashriyoti, 2006. – B.141-183.
4. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функционал услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри дисс. – Тошкент, 1994. – 287 б.
5. Vafoyeva M. O‘zbek tilida frazeologik sinonimlar: Avtorefarat. – Toshkent, 2009. -67.

KÓRKEM SHIǴARMALARDA DIALEKTIZMLERDIŃ QOLLANILIWI
(Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaları mısalında)
USE OF DIALECTICS IN WORKS OF ART
(On the example of the great works of Ajiniyaz Kosybai)

Xalmuratova Dilbar Yaqıpbaevna
tayanısh doktorant
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Annotatsiya: *Bul miynetimizde kórkem shıǵarmalarda dialektizmlerdiń ornı, shayırÁjiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmalarında qollanılǵan dialektizmler haqqında sóz ettik. Olardı úy buyımları, kiyim-kenshek atamaları, qus atamaları, ósimlik atamaları, haywanat atamaları- dep bólip alıp qaradıq.*

Gilt sózler: *Ájiniyaz shıǵarmaları, úy buyımları, kiyim-kenshek atamaları, qus, ósimlik, haywanat atamaları.*

Annotation: *In this, we talked about dialectisms in works of art, dialectisms used in the works of poet Ajiniyaz Kosybai. We divided them info household items, clothing terms, flower terms, plant terms, and animal terms.*

Key words: *Ajiniyaz's works, household items, clothing terms, flower, plant, animal terms.*

Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmalar tili dialektlik sózlerge oǵada bay sanaladı. Sebebi, hár qanday jazıwshı, shayırlar óziniń dóretken shıǵarmalarınıń qunlı, mazmunlı, oqıwshı júreginde máńgi qalatuǵın dárejede jaratıwǵa t ırısıp, sol jasaw aymaǵınıń haqıyqıy kórinisin beriw ushın dialektlik sózlerden paydalanadı. Hár qanday dóretpeniń qunlılıǵı jazıwshınıń qanshelli qáleminiń ótkirliliginen: onıń hár qanday sózdi orınlı qollanılıwında, hár qanday kórinis, waqıyaǵa, hár bir obrazǵa ózinshelik ózgeshelik baǵıshlawda kórinedi.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızı bolǵan Ájiniyaz Qosıbay ulı óziniń qaytalanbas, joqarı kórkemlilikke iye dóretpeleri menen xalqımız júreginen orın alǵan ullı shayır. Ol tek qaraqalpaq xalqınıń ǵana emes, jáńán ádebiyatınıń belgili kórkem sóz sheberlerinen biri bolıp ótken insan. Sonıń ushın da, onıń atı Orta Aziya xalıqlarında Nawayı, Fizuli, Maqtumqulı, Abay usaǵan úlken sóz sheberleriniń atları hám miyrasları sıyaqlı xalıq ádebiyatı hám mádeniyatında óshpes iz qaldırıp ketken shayırlardan esaplanadı. [Paxratdinov, 2014: 3.] Ájiniyaz- sóz tańlaw hám sózlerdi mánilik jaqtan bayıtıp qollanıwda, onı kórkem súwretlew quralına aylandıra biliwde óz sheberligin kórsetken ájayıp kórkem sóz ustası. [Qarlıbaeva, 2017: 5.] Shayır óz shıǵarmalarında hár qanday sózdi sheberlilik penen óz ornında qollanıp, oǵan ayrıqsha kórkemlilik, sulıwlıq berip, shıǵarmalarınıń qunlılıǵın asıra alǵan. Ájiniyaz shıǵarmalarında belgili bir aymaq turǵınları tiline tán sózler bolǵan dialektizmler de ushırasadı. Dialektlik sózler belgili bir aymaq turǵınları tiliniń ózine tán ózgesheligi. Bul ózgeshelik basqa aymaqqa tán emes, awızeki sóylewde, ádebiy tilde ushıraspaytuǵın, ayırım sıńarları ózgertilip qollanılatuǵın sózler. Dialektlik sózlerdiń tiykarǵı ózgesheligi basqa aymaq tilinde qollanılmawında, ushıraspawında. Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir territoriyanıń, regionnıń turmısın, sol jerdegi adamlardıń sóylew tili ózgesheligin bildiriw ushın qollanıladı. [Bekbergenov, 1990: 33.] Dialektizmler kórkem shıǵarmalar tilinde avtor hám qaharman tilinde de beriledi. Ájiniyaz shayır dóretpelerinde dialektizmler sol jasaw aymaǵınıń haqıyqıy kórinisin beriw ushın sheberlilik penen qollanılǵan. Shayır shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń jasaw tirishiligin, salt-dástúrlerin, toy- tamashaların, haywanat, quslar, ósimlikler dúnyasın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Sizıń jaqtan kórkem anıń dalası,
Qabat-qabat salınǵandur qalası,
Kókbarıw-ılaqqa keńdur arası,
Kókbar, ılaq oynar yigiti bardı (Bardı, 19-b.)

Bul qosıǵında qaraqalpaq xalqınıń milliy oyınlarınıń biri bolǵan «ılaq» oyını arqalı qaraqalpaq jeriniń keńligin súwretleydi. Bul oyın qaraqalpaq eliniń toylarında, bayramlarında oynalıp, búgingi kúnde de eń qızıqlı oyınlardan sanaladı. Sonday- aq, bul- Orta Aziya xalıqlarına ortaq milliy sport oyını. Erterekte ol

«kókbóri» dep atalǵan. [Kárıbaeva, 1995: 35.] Shayır shıǵarmalarında «ılaq» oyını ataması kókbar, kókmar túrinde ushırasıp, ádebiy tilimizde kókpar túrinde qollanıladı.

Ájiniyaz shıǵarmalarında dialektizmlerdiń qollanılıw usılların tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólip alıp qaraymız:

1. Úy buyımlarına baylanıslı.
2. Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı.
3. Qus atamalarına baylanıslı.
4. Ósimlik atamalarına baylanıslı.
5. Haywanatlarǵa baylanıslı.

1. Úy buyımlarına baylanıslı dialektizmler shayır shıǵarmalarında jiyi ushırasadı. Olar sol aymaqtıń haqıyqıy kórinisin beriw ushın sheberlilik penen qollanılǵan. Mısalı:

Qap-dorbańnıń jırtıǵın tigip otır,
Qolıńa alıp **ketik qazan pıshaq** (Ájiniyaz benen qız Meńeshtiń aytısı, 189-b.)
Shaydı qoy, pátirdi qoy, qolıńa **ayrı** al, arqan al. (Qup kákir, 163-b.)
Qazan-ayaq, tabaǵın aralap júrer tazısı (Shıqtı jan, 175-b.)

Mısallardaǵı *ketik qazan pıshaq* ataması dialektizm bolıp, tilimizde may pıshaq, gósh pıshaq atamaları da ushırasadı. *Ayrı* ataması ádebiy tilde jaba túrinde ushırasadı. *Qazan-ayaq* ataması bolsa, ádebiy tilimizde qazan-tabaq túrinde ushırasadı.

2. Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı.

Kiygeni jánnet **ishik**, qundız tutılmısh yaǵası (Qız Oraz. 24-b.)
Gúz bolıp miyzan tússe, qaytar kiyik,
Mergenler kiyik awlar **shoqay** kiyip. (Ájiniyaz benen qız Meńeshtiń aytısı, 193-b.)
Paytabası úshtab, atlas kiygeni,
Bay uǵlı baybátshe begleri bardur (Bardur, 14-b.)

Berilgen mısallardaǵı *ishik, shoqay, paytaba* atamaları qaharman kórinisin súwretlewde áhmiyetli orın tutqan. Bul dialektizmler sol aymaq turǵınlarınıń kiygen kiyimleriniń ayrıqshalıǵın bildirip, shayır olardı joqarı dárejede súwretley alǵan. Máselen, ishik atamasın jánnetke teńep, onı asıra súwretlep, shıǵarmanıń obrazlı shıǵıwına erise alǵan. ***Ishik*** atl. Qundız, túlki, qozı t. b. haywanlardıń terisinen tigilgen úst kiyim. [1984: 282.] Ilimpaz Sh. Qunnazarova: 1) sırılǵan kóylek; 2) teriden tigilgen qolǵap; 3) kishkene tósek; 4) at eri ústindegi tósek mánilerin ańlatadı- deydi óziniń arnawlı miynetinde. [Qunnazarova, 2020: 5.] *Shoqay*- er-jigitlerdiń ayaq-kiyimi bolıp, ol jılqı yamasa sıyırdıń bas terisinen tigiledi. [Qarlıbaeva, 2017: 47.] Qazaq ilimpazı M. Xaliolla shoqayma- biyik óksheli, uzın qonıshlı, qız balalar kiyetuǵın etik-dep aytıp ótedi. [Xalilolla, 2007: 10.] Paytaba- shulǵaw ayaqtı oraytuǵın shúberek.

Shoqay hám *ishik* atamaları dástanlar tilinde de jiyi ushırasadı: Mısalı:

Tor taqıya, **shoqay etik** («Qoblan», 405-b.)
Qasına qoyıp tayaǵın,
Súyenip náhán kópshikke,
Basın tıǵıp buyıǵıp,

Qos jaǵalı **ishikke** («Qırq qız», 59-b.)

3. Qus atamalarına baylanıslı.

Hawadan **súylin** ildirdim,
Lashın zárre kemi yoq. (Aǵalar, bir qus qashırdım..., 38-b.)
Cámák ólúr, suwdın ayrılsa bir kún,
Qanatı suw bolsa, ushalmas **súlgún**. (Ayrılsa, 46-b.)
Ushıp yúrgán quwı-ǵazı, **órdekler**,
Halı qarap dúsher kóli bolmasa. (Bolmasa, 51-b.)

Mısallardaǵı *súylin, súlgin* atamaları qırǵawıl mánisin ańlatıp, qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde súylin túrinde ushırasadı. *Órdek* sózi ádebiy tilde úyrek atamasında ushırasadı.

4. Ósimlik atamalarına baylanıslı.

Biri sútilmekdur, biri **atshoqay**,
Sobıǵın jeseńiz, sheker- áseldey (Bardı, 20-b.)
Ya, ilahım, áda boldı **qashqashım,**
Izlesem tabılmas daǵ arasında (Qashqash, 39-b.)
Qulaq sal, yaranlar, páhim-úgitká,
Miywe pitpes qara tala **cókitká** (Shar tárepdin mehman kelse..., 64-b.)

Atshoqay (A.)- ósimliktiń bir túri. (Mr., Tik.) [Nasırov, Dospanov, 1983: 48.] Ilimpaz S.Shınnazarova Qanlıkól aymaǵındaǵı qaraqalpaqlardıń sóylew tili ózgesheliginde áshekóy túrinde ushırasıp, sútlimek ósimliginiń gúli- deydi. [Shınnazarova, 2023: 25.] *Qashqash* sózi ádebiy tilimizde kóknar, tiriyek túrinde ushırasadı. *Sókit* ósimligi sayalı bolıp, házirgi kúnde aq tal atamasında qollanıladı.

5. Haywan atamalarına baylanıslı.

Hár qádem atqanda **tawshan** alsa hám,
Atası arabtan tuwra kelse hám (Dúysen qándekli, 162-b.)
Ushar **qarsaq** hám túlkige,
Shaǵal cámen hám kárkige (Aǵalar, bir qus qashırdım..., 38-b.)

Mısaldaǵı *tawshan* ataması qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde qoyan túrinde qollanılsa, qubla dialektinde tawshan túrinde qollanıladı, *qarsaq* ataması bolsa, shól túlkisi mánisin ańlatadı.

Solay etip, Ájiniyaz shayır óz dóretpelerinde dialektizmlerdi qollanıw arqalı, sol dáwir kórinisin anıq ashıp berip, eliniń jasaw tirishiligin, onıń sulıwlıǵın, baylıǵın kórsetip, oǵan mánilik boyawlar berip, shıǵarmalarınıń janlı shıǵıwına erise alǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдын көркемлик дүньясы Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2014.
2. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликлери Монография Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2017.
3. Бекбергенов А. Қаракалпақ тилиниң стилистикасы Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
4. Қарақалпақ тил билиминиң әҳмийетли мәселелери Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995.

5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги 2-том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984.
6. Qunnazarova Sh. Avtoreferat. Qoraqalpoq xalq ertaklarining leksika-semantik va lingvomádaniy tahlili. N., 2020.
7. Масғут Халилолла. Орталық Қазақстан, 2007, 16-18-қаңтар.
8. Насыров Д. С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги Нөкис «Қарақалпақстан», 1983.
9. Шынназарова С. Қарақалпақстанның Қанлыкөл аймағындағы қарақалпақлардың сөйлеў тилиндеги өзгешеликлери Нөкис, «Goldeh print Nukus» ЖШЖ, 2023.
10. Әжинияз Нөкис, «Илим», 2014.

TURKIY TILLAR VA TIL TARIXI
TURKISH LANGUAGES AND LANGUAGE HISTORY

Abdurahmonov Mahmarizo
O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Samarqand viloyat bo‘limi mutaxassisi

Annotatsiya: *Insonlarning o‘zaro muloqoti, bir-birlarining anglashi, o‘zgalarni tushuna bilishi va anglashi so‘zlashish orqali vijudga kelishi va bu kishilik jamiyatida asosiy me’zon ekanligi asosiy mazmuni sanaladi. Dunyo xalqlari orasida turli til ko‘rinishlari bo‘lib, ular bir-biridan farli o‘laroq xalqlarning, millatlarning o‘z ona tili yoki o‘rgangan tili sifatida maydonga kelgan. Ularni bir-birlariga muloqot qilishlari uchun til asosiy vosita sanaladi. Shu bois har bir millat o‘z ona tilini muqaddas biladi, uni asrab-avaylaydi. Shunday ekan til – millatning borligi, mavjudligini, o‘zga millatlardan ajralib turishini, ular bilan yo u, yo bu tilda muomala qilishini ta’minlashi kundalik hayotimizda o‘z isbotini topib kelmoqda.*

Maqolada til ta’limoti, tilshunos olimlarning bu boradagi fikrlari haqida so‘z yuritiladi. Jumladan; tilshunoslik fanining qadimgi eng muhim manbalari, ta’limotlari, maktablari, ilk bor qadimgi Hindiston, Yunoniston, Rim va Xitoy mamlakatlarida maydonga kelganligi. O‘rta va yangi asrlarda til haqidagi fan Evropada, Arabistonda va O‘rta Osiyoda taraqqiy qilganligi bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *til ta’limoti, tilshunoslik fani tushunchalari, tilning taraqqiyoti, adabiy til, sheva, tilning asoschilari va xalq ommasi o‘rtasida uning targ‘iboti kabi tushunchalardir.*

Annotation: *The main meaning is that human interaction, understanding of each other, the ability to understand and understand others is created through speech, and this is the main criterion in human society. Among the peoples of the world, there are different forms of language, which have emerged as the mother tongue or the learned language of different peoples and nations. Language is the main tool for them to communicate with each other. Therefore, every nation*

regards its mother tongue as sacred and preserves it. Therefore, the fact that language ensures the existence of a nation, its separation from other nations, and the ability to deal with them either in this or that language is proving itself in our daily life.

The article talks about language teaching and the opinions of linguists in this regard. Including; the most important ancient sources, doctrines, schools of linguistic science, first appeared in the countries of ancient India, Greece, Rome and China. It is stated that the science of language developed in Europe, Arabia and Central Asia in the Middle and Modern centuries.

Key words: *concepts of language teaching, linguistic science, language development, literary language, dialect, founders of the language and its promotion among the masses.*

Tilshunoslik mustaqil fan sifatida XIX asrning boshlarida vujudga keldi. Shak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g‘oyalar, kuzatishlar natijasi, “mahsuli” sifatida o‘zining alohida o‘rganish ob’ektiga va tekshirish metodiga ega bo‘ldi. Qat’iy aytish mumkinki, jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiyot bosqichiga etib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini bosib o‘tdi. U turli ta’limotlar ta’sirida bo‘ldi, olimlar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko‘plab manbalarga “guvoh bo‘ldi”, shakllandi. Anig‘i, tilshunoslik fani ham jahon fanlari tizimida o‘ziga xos va o‘ziga mos doimiy mustahkam o‘rin egalladi. Tilshunoslik fanining qadimgi eng muhim manbalari, ta’limotlari, maktablari ilk bor qadimgi Hindiston, Yunoniston, Rim va Xitoy mamlakatlarida maydonga keldi. O‘rta va yangi asrlarda esa til haqidagi fan Evropada, Arabistonda va O‘rta Osiyoda taraqqiy qildi. Qadimgi hind tilshunosligi tilshunoslik fanining beshigi, markazi sifatida tan olinadi va umum tomonidan e’tirof etiladi. Chunki til masalalariga bo‘lgan qiziqish, tilga oid hodisalar bilan jiddiy va puxta shug‘ullanish ilk bor Hindistonda hind olimlari, filologlari tomonidan boshlab berildi. XV asr ilgari yozilgan qadimgi hind adabiy tili davrlar o‘tishi bilan mamlakat aholisining so‘zlashuv tilidan (prakritdan) farqlanib qola boshladi. Boshqacha aytganda, qadimgi yozma yodgorliklar tili (yozma nutq) bilan so‘zlashuv tili (jonli nutq) orasida ajralish yuzaga keldi. Ushbu farqlanishni yo‘qotish uchun hind olimlari qadimiy yozma yodgorliklar tilini o‘rganishga, tadqiq qilishga, ularni ommaviylashtirishga jiddiy kirishdilar. Hind tilshunosi Gurumorfologiyaning uch bo‘limdan tashkil topishini aniq ko‘rsatib beradi va unga quyidagilarni kiritadi: 1. So‘zlar tasnifi (so‘z turkumlari). 2. So‘z yasalishi. 3. So‘z o‘zgarishi.

Xullas, qadimgi Hindistonning tilshunoslik sohasidagi yutuqlari ulkan bo‘lib, ular o‘z muvaffaqiyatlari bilan jahon tilshunosligi faniga katta hissa qo‘shdilar. Ularning ta’limotlari, g‘oyalari yunon va arab tilshunosligiga jiddiy ta’sir qildi. Hind tilshunosligi Evropaga XVIII asrning o‘rtalarida etib keldi. O‘rta Osiyoda esa hind tilshunoslarining ta’limotlari ancha ilgari ma’lum bo‘lgan. Jumladan, Abu Rayhon Beruniy (X–XI asr) sanskritni yaxshi bilgan, Hindistonga maxsus bag‘ishlangan “Hindiston” nomli asar ham yaratgan.

Qadimgi Yunon tilshunosligi Evropa tilshunosligi fanining markazi hisoblanadi. Yunonistonda til masalalari dastavval faylasuflar tomonidan o‘rganilgan. Yunon faylasuflari til masalalarini o‘rganish jarayonida tadqiqot muammolarini, yo‘nalishlarini ham belgilab oladilarki, bu yo‘nalishlar umumiy, nazariy, lisoniy, falsafiy muammolar sifatida namoyon bo‘ladi. Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik yunon falsafasining etakchi qismi sifatida yuzaga keladi. Yunonistonda ham matnlarni o‘rganish, so‘zlarni tahlil qilish, ularga izoh berish, mohiyatini ochish kabi masalalar fonetika, grammatika va leksika sohalari bilan jiddiy shug‘ullanishga, shu yo‘nalishlarda muhim tadqiqot ishlarini olib borishga sabab bo‘ldi. Yunon tilshunosligining taraqqiyoti ikki davrga bo‘linadi: 1. Falsafiy davr. 2. Grammatik davr. Yunonistonda tilshunoslikning falsafiy davri ikki asr davom etadi. Bunda tilga falsafaning bir qismi sifatida qarash, til hodisalarining mohiyatini falsafiy jihatdan ochish va tushuntirish, taxminlar, xulosalar chiqarish, g‘oyalar yaratish ayni davrning eng muhim xususiyati hisoblanadi. Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi yunon faylasuflari 18 Anaksimen, Prodik, Protagor, Platon, Aristotellar til masalalariga oid asarlar yaratganlar va hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan asosli fikrlarni bayon qilganlar. Anaksimen (bizning eramizgacha bo‘lgan 560-502 y). U “Ritorika” asari bilan stilistika fanining asosini yaratdi.

Prodik (bizning eramizgacha bo‘lgan V asr) sinonimika masalalarini ishlab, uning o‘ziga xos xususiyatlarini, ma’no ottenkalarini, qirralarini farqlashga o‘rgatdi. Protagor (bizning eramizgacha bo‘lgan 480-410 y). Protagor otlarning rodlarini (jinsini), fe’l zamonlarini va gaplarning turlarini farqladi. Shuningdek, ayni davr faylasuflari ot va fe’llarni farqlab, gapning ot bilan fe’lning bog‘lanishidan hosil bo‘lishini ta’kidladilar. O‘z davrining dastlabki yirik faylasufi Platon (eramizgacha 427-347 y) etimologika fanining asoschisi sifatida e’tirof qilinadi. U mantiqli nutqda ikki turdagi so‘zlarni: otlarni va fe’llarni farqladi. Fe’lning ot haqida nima tasdiqlanishini anglatadigan so‘z ekanligini qayd etdi. O‘z davrining ikkinchi buyuk qomusiy olimi – faylasufi Aristotel (eramizgacha 348-322 y) tilga oid masalalarni mantiq bilan bog‘liq holda o‘rgandi va u birinchi bo‘lib grammatikani mantiqdan ajratdi. Aristotel ham, Platon kabi, ot – egani va fe’l – kesimni tan oldi.

Tilshunoslikning grammatik davri qadimgi yunon tilshunosligida “Iskandariya davri” deb yuritiladi. Iskandar Zulqarnayn bosib olgan Sharq mamlakatlarida yunon tili, madaniyati, falsafasining ta’siri natijasida yunon madaniyati Sharq madaniyati bilan qo‘shilib ketib, aralash madaniyat – ellinizm yuzaga keladi. Iskandariya grammatika maktabining eng yirik vakillari Zenodot, Aristarx, Dionisiy, Apolloniy Diskol va boshqalardir. Ular Gomer ijodini mukammal o‘rganib, uning asarlarining tekshirib chiqilgan to‘liq matnini yaratishdi. Aristarx so‘z turkumi haqidagi ta’limotni mukammal ishlab chiqdi va sakkizta so‘z turkumini ajratdi. Bular: ot, fe’l, sifatdosh, artikl yoki ko‘rsatkich, olmosh, old ko‘makchi, ravish va bog‘lovchi. Dionisiy (eramizgacha 170-90 y). Aristarxning shogirdi frakiyalik Dionisiy rimliklar uchun “Grammatika san’ati” nomli sistemalashtirilgan dastlabki yunon grammatikasini yaratdi. Apolloniy Diskol (eramizning II asri) bizgacha etib kelgan yunon tili sintaksisini yaratdi. U

“Sintaksis haqida” asarida yunon tili sintaksisiga oid ma’lumotlarni berdi. Iskandariya maktabi vakillari tilning tovush tomoniga ham katta e’tibor berishdi. Ular tovushlarni akustik prinsip asosida tasvirladilar, tovush va harflarni aynan bir narsa hisoblab, ularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar. Shuningdek, ular bo‘g‘in, urg‘u haqida ham ma’lumot berishdi. Tilshunoslikning grammatik davrida Iskandariya maktabi vakillari yunon tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi bo‘yicha jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar va qator asarlar yaratdilar. Yunon tilshunosligida, ayniqsa, morfologiyaga oid masalalar mukammal ishlangan bo‘lib, unga nisbatan fonetika va sintaksis masalalari bo‘sh tadqiq qilingan. Shuningdek, Iskandariya maktabi vakillari grammatikani falsafadan ajratdilar. Xullas, qadimda tilshunoslikning Iskandariya davri grammatikani mustaqil fan sifatida yaratdi. Qadimgi yunon tilshunosligi (grammatikasi) hind tilshunosligi (grammatikasi) bilan bir qatorda o‘z davrida arab tilshunosligiga (grammatikasiga) ta’sir qildi.

Qadimgi Rim filologlarining tilshunoslik faniga qo‘shgan hissasi katta emas. Rim grammatikasi yunon grammatikasining shoxobchasi sifatida maydonga keldi. Iskandariya maktabida yaratilgan yunon tili grammatikasi qadimgi rimliklar tomonidan lotin tiliga tatbiq qilindi. Yunon tilidagi deyarli barcha grammatik terminlar lotin tiliga o‘girildi. Yunon tilshunosligidagi analogiya va anomaliya maktablaridagi munozaralar ham Rim tilshunosligida davom ettirildi. Qadimgi Rim tilshunosligining vakillari: Yuliy Sezar, Mark Terensiy Varron, Mark Fabiy, Kvintilian, Eliya Donata, Verriy Flakk, Prissian va boshqalardir.

Rim gramatikachisi Prissian lotin tili bo‘yicha o‘z davrining eng katta tadqiqoti hisoblangan “Grammatika san’ati haqida ta’limot” kitobini yaratdi. SHunday qilib, rimliklar yunonlardan namuna olib, ularga taqlid qilib, lotin tili haqida keng tadqiqot ishlarini olib bordilar. Rimliklarning ona tili bo‘yicha grammatikaga oid tadqiqotlari, asosan, yunon tilidan tarjima qilingan bo‘lsa-da, ularning grammatikalarida ayrim yangiliklar, yangicha qarashlar uchrab turadi. Jumladan, Rim tilshunoslari yunon tilshunoslaridan farqli holda Rim grammatikasiga alohida stilistikani (uslubshunoslikni) kiritdilar. Rim grammatikachilari so‘z turkumiga undovlarni ham kiritdi. Ammo yunon tiliga xos bo‘lgan artiklni chiqarib tashladilar. Chunki lotin tilida artikl yo‘q edi.

Xullas, antik davr tilshunoslik maktablarining ahamiyati jahon tilshunosligi nuqtai nazaridan yuksakdir. Ushbu davr Evropa madaniyatining beshigi bo‘lib maydonga chiqdi. Qadimgi yunon va Rim tilshunosliklari keyingi davr tilshunosligining taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Iskandariya tilshunoslik maktablari vakillari grammatikani mustaqil fanga aylantirdilar. Ular juda katta grammatik “ashyo” (material) to‘plab, ot va fe’l turkumlarining asosiy kategoriyalarini aniqlab berishdi. Yunon tilshunoslari fonetika, morfologiya, sintaksis va etimologiya fanlarining 25 asoslarini yaratdilar. Ular so‘z va gap kabi muhim hamda murakkab lisoniy birliklarni aniqlab, izohladilar, so‘z turkumlarini ajratib berdilar. Shuningdek, antik (qadimgi) davr tilshunosligining – yunon va Rim tilshunoslik maktablarining jiddiy kamchiliklari ham bor edi. Bu davr tilshunosligi ta’limotida tilga tarixiy yondashish prinsipi yo‘q edi, ya’ni ushbu davr tilshunosligi, hind tilshunosligi kabi, tilning tarixiy taraqqiyotini tushunmas edi. Ular yunon va Rim tillaridan boshqa tillarni tadqiq qilmadilar, ya’ni bir til (yunon

yoki Rim tillari) doirasida qoldilar, boshqa barcha tillarni esa yovvoyi, qo‘pol til deb hisobladilar. Shuningdek, ular ko‘pgina grammatik kategoriyalarni mantiq kategoriyalari bilan qorishtirdilar. Aytilganlarga qaramasdan, Evropa grammatik ta’limoti deyarli XIX asrgacha qadimgi yunon va Rim filologlarining ta’limotlariga asoslanib keldi.

ADABIYOTLAR

1. С. Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1972.
2. В.И Кодухов. Общее языкознание.- М., 1974.
3. Н.А Кондрашов. История лингвистических учений.- М., 1979.
4. Я.В Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.
5. Т.А Амирова, Б.А Ольховиков, Ю.В Рождественский Очерки по истории лингвистики.- М., 1975. 14 Қ.
6. Я.В Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.
7. С. Усмонов. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
8. В.И Кодухов. Общееязыкознание.-М., 1974.
9. Т.А Амирова, Б.А Ольховиков, Ю. В. Рождественский. Истории лингвистики. - М., 1975. Очерки.
10. Н.А Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”KA OID TADQIQOTLAR VA ASAR LEKSIKASINING HO‘ZIRGI O‘ZBEK TILIGA MUNOSABATI

RESEARCH OF “DEVON LUGOTIT TURK” AND THE RELATIONSHIP OF THE WORK’S LEXICON WITH THE MODERN UZBEK LANGUAGE

Azizova Nilufar Rajavaliyevna
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada “Devonu lug‘otit turk” leksikasining turli ijtimoiy sohalarni qamrab olishi, mazmuniy maydonni hosil qilishi, o‘z ichida kichik mikromaydonlardan iborat ekanligi ko‘rsatib berilgan. Semantik maydon tahlili qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi leksemalar misolida tahlil qilingan. Semantik maydonning mumtoz manbalar til xususiyatlarini yoritishda, lug‘at boyligini aniqlashda, qomusiy xarakterini ochib berishda muhimligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: *lug‘at, semantik maydon, semantik munosabatlar, semantik jarayonlar, giponimik, giperonimik munosabatlar, ijtimoiy munosabatlar, qarindoshlik munosabatlari.*

Abstract: The article shows that the vocabulary “Devonu Lugyotit Turk” covers various social spheres, creates a semantic field and consists of small microfields within itself. The analysis of the semantic field was analyzed using the example of lexemes representing family relationships.

The importance of the semantic field is emphasized in highlighting the linguistic features of classical sources, in determining the richness of the vocabulary, and identifying the encyclopedic character.

Key words: vocabulary, semantic field, semantic relations, semantic processes, hyponymic, hypernymic relations, social relations, kinship relations.

“Devonu lug‘otit turk”da aks etgan tarixiy masalalar, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, dialektologiya borasida turkologiyada izlanishlar olib borilgan. Lekin bu manbaning ko‘p jihatlari hali to‘liq tadqiq etilgani yo‘q.

“Devonu lug‘otit turk”ning jahon va o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi umumlashtirilib, tahlil qilingan. “Devon” leksikasining hozirgi o‘zbek adabiy tili va shevalarga munosabati ko‘rsatilgan. Lug‘atda izohlangan ot leksemalarning statistik tahlili amalga oshirilib, qo‘llanish miqdori aniqlangan. Ot leksemalarning funksional-semantik xususiyatlari onomastik birliklar, mato, kiyim-kechak, bezak nomlari, glyuttonik leksika, inson tana a'zolari nomlari, tibbiy istilohlar, o‘simlik nomlari, hayvon, qush va parranda nomlari misolida tahlil etilgan. Ot leksemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko‘ra turlari ajratilib, shakldosh so‘zlar, sinonimlar, antonimlar paradigmasi izohlangan. “Devonu lug‘otit turk”dagi polisemantik so‘zlarga alohida bob ajratilib, ko‘chma ma'no hosil bo‘lishining yo‘llari metafora usuli asosida ochib berilgan. Metaforani yuzaga keltiruvchi omillar, somatik kod, biomorf asosida voqelangan, narsa-predmetli kod, tabiat-landshaft kodi, ma'naviy kodlar asosida yuzaga kelgan metaforalar tahlil qilingan. Metafora ko‘rinishlari ichki semantik guruhlarga ajratib izohlangan. Xususan, biomorf kod asosida voqelangan metaforalarning zoomorf kodlar, fitomorf kodlar orqali yuzaga kelishi asoslangan. So‘z ma'nosining metonimiya, sinekdoxa asosida ko‘chishi, enantiosemiyaning voqelanishi tahlil qilingan.

Tadqiqotlarda amalga oshirilgan lingvostatistik tahlilardan fe'l (3615ta) va ot turkumiga oid leksemalar (3470ta) , mavzuiy guruhlar bo‘yicha narsa-buyum nomlari (594), zoonimlar (455ta), shaxs otlari (365ta) “Devon” lug‘at tarkibida eng ko‘p miqdorni tashkil etishini kuzatish mumkin.

“Devonu lug‘otit turk” yuzasidan o‘zbek tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlarni quyidagi o‘nta guruhga ajratib tahlil qilingan:

1. Asar tarjimasi va uni nashr etish bilan bog‘liq ishlar.
2.Mahmud Koshg‘ariy ilmiy salohiyati, asarning ahamiyati yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar.
3.Mavjud nashrlar, tarjimalarni qiyoslash va tanqidiy baholash bilan bog‘liq ishlar.
4. Asarning leksikografik xususiyatlari yoritilgan ishlar.
5. “Devon”ning lingvistik xususiyatlari o‘rganilgan ishlar. Bu guruhga oid tadqiqotlar o‘z ichida a) “Devon”ning til xususiyatlari umumiy planda yoritilgan tadqiqotlar; b) asarning fonetik xususiyatlari o‘rganilgan ishlar; d) asarning leksik-semantik xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan ishlar; ye) XI asrga doir yozma manbalar tilining va “Devonu lug‘otit turk” asarining morfologik xususiyatlari yuzasidan qilingan ishlar; f) asarning sintaktik xususiyatlari yoritilgan tadqiqotlarga ajratilgan.
6. “Devon”dan so‘zlarga etimologik izoh berishda foydalanilgan ishlar.

7.Turkiy tillar va “Devon” dialektologik jihatdan o‘rganilgan ishlar.
8.Asarning lingvokulturologik xususiyatlari “Devon” olamning lisoniy manzarasi bilan bog‘liq holatda o‘rganilgan ishlar.
9.Asar muallifining stilistik qarashlari yoritilgan ishlar.
10. “Devon”da qo‘llangan maqollar tahliliga bag‘ishlangan ishlar [Roziqova,2021:35].

Qayd etilganlardan birinchi, ikkinchi, uchinchi guruhlarga oid izlanishlar tilshunoslikka bevosita aloqador emas. Qolgan guruhlar asosida xulosa qilish mumkinki, “Devonu lug‘otit turk” o‘zbek tilshunosligining o‘n bir yo‘nalishida tadqiq etilgan.

«Devon ulug‘otit turk»da turkiy tillarning qadimgi turkiy til davridan eski turkiy til davriga o‘tish davridagi xususiyatlar ham o‘z ifodasini topgan. Mahmud Koshg‘ariyning izohlaridan eski turkiy til davriga oid til siyosati borasida aniq tasavvurga ega bo‘lish mumkin. Bu davrda turkiy tilning ommalashmagani, arab tilining din tili, ilm-ma'rifat tili sifatida keng qo‘llangani, fors-tojik tili badiiy adabiyot, badiiy san'at tili sifatida e'tibor topgani bu davr haqidagi ilmiy-adabiy manbalarda o‘z ifodasini topgan.

“Devonu lug‘otit turk” leksikasi tadqiqi nafaqat turkiy tillar tillar lug‘at sathining taraqqiyoti, balki fonetik, orfografik, orfoepik, morfologik, leksikografik, sintaktik xususiyatlariga doir qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, lug‘atda ming yillar, hatto undan ham qadimiy davlardagi turkiy qabilar, elatlar ijtimoiy turmush tarzi, madaniy hayoti lisoniy birliklar orqali o‘z ifodasini topgan.

Turkologiya doirasidagi tadqiqotlarda “Devonu lug‘otit turk”ning turkiy xalqlar hayotining barcha jabhalarini qamrab olishi, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, madaniyat, geografiya, iqtisodiyot, diniy tafakkur, ruhiyat masalalari ifodalangani qayd etilgan. Lug‘at so‘zligining mavzuiy tasniflari keltirilib, ijtimoiy hayotning barcha soahalariga mansub so‘zlarni qamrab olgani ilmiy jihatdan tavsiflangan.

“Devonu lug‘otit turk” barcha turkiy tillar uchun qomusiy manba sifatida tilshunoslikning bir necha yo‘nalishlariga doir ma'lumotlarni qamrab oladi. Lug‘atda dimalektologiya, areal lingvistikaning muhim masalalari aks etgan. Lug‘atda, muallif o‘zi ta'kidlaganidek, o‘sha davrda faol qo‘llangan leksik birliklarni qamrab olgan. Bu davr tilida faol qo‘llanmagan, ilmiy, rasmiy uslub uchun xoslangan turkiy so‘zlar ham mavjud bo‘lgani nazarda tutilsa, turkiy tillarning, xususan, o‘zbek tilining leksik boyligi nihoyatda katta ekanligi ma'lum bo‘ladi. Lug‘at deyarli barcha turkiy xalqlarning etnik qatlamlariga, qabila, elat tillariga oid ma'lumotlarni jamlagan. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atini o‘zbeklar, turklar, ozarbayjonlar, uyg‘urlar, qirg‘izlar, umuman, barcha turkiy xalqlar o‘zlarining etnik taraqqiyotiga doir ma'lumotlar yig‘ilgan manba sifatida e'tirof etib, o‘rganadilar. “Devonu lug‘otit turk” qariyb uch asrdan oshiq vaqt mobaynida o‘rganilib kelmoqda. Turkologiyada lug‘at ma'lumotlarini hozirgi turki tillarga qiyoslab o‘rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

R. Ragimov, V.I.Aslanovlar “Devonu lug‘otit turk” asarining leksik xususiyatlarini hozirgi ozarbayjon tiliga solishtirib o‘rgandi [Ragimov, 1985].

A.Xaziyeva “Devonu lug‘otit turk” asari leksikasini hozirgi boshqird tiliga qiyosladi. Boshqird tilining lug‘atga qiyoslanishi natijasida turkiy tillar taraqqiyotining ilk bosqichlariga doir xususiyatlarni saqlab qolgani, tarixiy leksemalarning aksariyati ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanailayotgani tahlil etilgan. Boshqird tilida 9ta unli fonema mavjud bo‘lib, hozirgi o‘zbek tiliga nisbatan tarixiy fonemalarni imkon qaar to‘liq ifodalash xususiyatiga ega. Bu esa “Devonu lug‘otit turk”dagi lekski xususiyatlarning o‘zbek tiliga nisbatan boshqird tilida ko‘proq saqlanib qolishiga imkon yaratadi. [Xaziyeva,2019].

“Devonu lug‘otit turk”ning qomusiy mazmuni G‘arb va Sharq olimlarini jalb qildi. Lug‘at geografiya, adabiyotshunoslik, tilshunoslik yo‘nalishida o‘rganilib, keyingi tadqiqotlar uchun yo‘nalish sifatidagi izlanishlar yuzaga keldi. Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘otit turk» asari bilan dunyo madaniyatshunosligi taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shdi. Shu bilan bir qatorda turkiy xalqlarning milliy-madaniy, ma'naviy-ma'rifiy merosining taraqqiyotiga xos muhim jihatlarni namoyon qiladi. Mahmud Koshg‘ariy qomusiy olim, birinchi navbatda turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti, tarixiy leksikologiya, tarixiy fonetika borasida muhim ma'lumotlarni qayd etgan shaxs hisoblanadi [Sanaqulov,2018:17].

Turkologiya doirasida Mahmud Koshg‘ariy devonining o‘rganilishi xalqaro konferensiya, simpozium doirasida amalga oshirildi, ilmiy to‘plamlarda. jurnal maqolalarida maqolalar e'lon qilindi.

“Devonu lug‘otit turk”da turkiy so‘zlar miqdori shunchaki aks etmasdan, ularning semantik munosabatlariga doir ma'lumotlarni ham o‘zida jamlagan. Bir tushunchani nomlovchi bir necha shakldagi so‘zlar, bir necha ma'noni anglatuvchi omonim leksemalar, zid ma'noli so‘zlar ifodalangan. Omonimlik boshqa tillar kabi turkiy tillarning ham muhim semantik munosabatlarini aks ettiradi. Shakli bir xil ma'nosi har xil bo‘lgan so‘zlar har bir tilning so‘z boyligidagi tejamkorlikni ko‘rsatish bilan birga, zehnni sinash, tafakkurni rivojlantirish xususiyatiga ega. Turkologiyada Mahmud Koshg‘ariy “devon”dagi omonimlarning ma'no va uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan [Musabayeva,1978].

H.Dadaboyev turkiy tilning shakllanish va rivojlanish dinamikasini aks ettirgan ko‘hna yodgorliklarning til xususiyatlari, ularda in'ikosini topgan turfa fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va sintaktik jarayonlarni anglamay, ularning mohiyatini tushunmay turib, hozirgi o‘zbek adabiy tilining statik holati to‘g‘risida mulohaza yuritish qiyinligini ta'kidlagan edilar [Dadaboyev,2019:267].

«Devonu lug‘otit turk» asari hozirgi o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan so‘zlarning etimologiyasi, ularning asli qaysi manbadan kelib chiqqanligi haqida ham muhim ma'lumotlar beradi. «Devon»da qayd etilgan jash «o‘t», jash «ko‘kat» , jash «ko‘z yoshi», jash «yangi», jash- jush «sabzavot», jashardi «ko‘kardi», jurch “xotinning ukasi”, ini “erning ukasi”, ichi “erning katta ukasi”, siиil “kichik birodar”, äkä “o‘zidan katta qiz birodar”, baldïz “xotinning qiz birodari”, saban «ko‘klam», partu «fartuk», sandal “kavushning bir turi”, ÿtÿg utyug “dazmol”, kirpich “g‘isht”, qaftan «kofta», kibitka «do‘kon», yog‘urt «qatiq», awja «behi», tabchan «tabchan stol shaklidagi uch oyoqli bir

asbob», qïzlamuq «qizamiq va shunga oʻxshash toshib chiqadigan toshmalar» , orgʻaq «oʻroq», targʻaq «taroq» , tolï «doʻl» , sÿbÿrgÿ «supurgi», örimchäk «oʻrgimchak» , soʻqim «soʻyish uchun semirtirilgan boʻrdoqi qoramol (buqa, hoʻkiz, sigir)», jagʻmur "yomgʻir", kirpik "kiprik", choʻntak, ew barq «uy va hovli, uy-joy», ish kÿdÿk «ish, mashgʻulot», tatïgʻ «shirinlik», ashïch-buqach «qozon-tovoq», qoʻni-qoʻshni, jigit «har narsaning yoshi», kejik «bugʻularga mansub juft tuyoqli hayvon», jïlqï "hayvon", bugʻu /buqa «qoramol», «shoxli, yirik chorva hayvoni (hoʻkiz, buqa, sigir)», sigir «buzoqlagan urgʻochi qoramol», erÿk "shaftoli, oʻrik, olxoʻri" , alqïsh «olqish, maqtash; duo qilish; tabrik; birovning yaxshi xislatlarini eslash» , omoch «omoch, boʻyinturuq, dehqonchilik asboblari», kəsäk, erkäk «er jinsiga mansub kishi», köl soʻzi «hovuz» «koʻl», «toʻplanib qolgan suv; koʻlmak» va «dengiz», qïshlagʻ «qishloq», qatun // xatun shaxs», «malika, hukmdor zavjasi», tagʻar «bugʻdoy va boshqa narsalar solinadigan qop», oʻgʻil «har qanday jonzotning bolasi», ÿңür «gʻor, chuqurlik», turыmtay «yirtqich qushlardan birining nomi», ushaq ogʻlon «kenja oʻgʻil» , aran «molxona, otxona» , aңïz «bugʻdoy va boshqa donlar oʻrib olingach, yerda [sochilib] qolganlari (toʻkilgan va choʻp qismi), aңыz, angiz, angʻiz «hosil yigʻishtirib olingan yer, qoʻriq yer, «sternya, jnivyo», alqыnты «tugadi, yoʻq boʻldi» , qonuq «mehmon» [Roziqova, 2021].

Semantik maydon nazariyasi eski turkiy tilda ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi leksemalarni oʻrganish asnosida ham aniq ilmiy xulosalarga kelishga xizmat qiladi. Jumladan, "Devonu lugʻotit turk" asaridagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi leksemalar semantik maydoni kichik mikromaydonlarni oʻz ichiga oladi.

Semantik maydonni voqelantiruvchi leksemalar oʻzaro muayyan mantiqiylik asosida bogʻlanish hosil qiladi. Shunga koʻra, eski turkiy tildagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi leksemalar semantik maydon qismlari oʻrtasidagi munosabatlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Jins-tur munosabati.
2. Butun-boʻlak munosabati.
3. Qarama-qarshilik munosabati.
4. Ma'nodoshlik munosabati.

"Devonu lugʻotit turk" asari leksikasining semantik maydon asosidagi tadqiqi asar matnida jamlangan leksemalarni semantik guruhlarga ajratib oʻrganishda, leksik birliklar oʻrtasidagi munosabatlarni tahlil qilishda, lugʻaviy qatlam tushuncha ifodalashdan tashqari konnototiv xususiyatlarini tahlil qilishda, milliy-madaniy munosabatlarni aks ettirish darajasini tadqiq qilishda ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1.Дадабоев Ҳ. Кўҳна обидалар сўз бойлигини атрофлича тадқиқ этиш – ўзбек тилшунослигининг долзарб масаласи //Ўзбек тили тараққиёти ва халқаро ҳамкорлик масалалари" мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. –Тошкент, 2019.

2.Мусабаева З.М. Омонимы в “Луғат-ит-тюрк” Махмуда Кашгарского (XI в.). Автореф.дисс....канд.филол.наук. – Фрунзе, 1978. – 46 с.
3.Рагимов А.Р.”Дивну лугат ит-тюрк” Махмуда кашгари и лексика азербайджанского языка. Дисс....кан. филол. наук. – Баку,1985. – 192 с.;
4.Розиқова Г.З. “Девону луғотит турк” асаридаги от лексемаларнинг семантик, функционал ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. док. (DSc) ...дисс. автореф. –Фарғона,2021. –Б.26-35.
5. Санақулов А. XI аср тил билимига оид “Девону луғотит турк” асари ва унинг ўрганилиши // Маҳмуд Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий ва Алишер Навоийнинг лингвистик мероси ҳамда унинг туркий тилларни ўрганишдаги ўрни. Халқаро илмий конйеренция материаллари. –Самарқанд, 2018. –Б.16-17.
6.Хазиева А. Лексика словаря Махмуда Кашгари и «Диван лугат ат-турк” в сравнении в современным башкирском языком. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2019. –22 с.

FITRATNING O‘ZBEK TILINI ICHKI IMKONIYATLAR ASOSIDA BOYITISHGA QARATILGAN SA’Y-HARAKATI
FITRAT'S EFFORTS TO ENRICH THE UZBEK LANGUAGE BASED ON INTERNAL CAPABILITIES

G‘.J.Abdullayev
University of Science and technologies
pedagogika fakulteti dekan o‘rinbosari

Annotatsiya: Fitratning o‘zbek tili taraqqiyoti borasidagi fikr-mulohazalari, tilni ichki imkoniyat asosida, shevalar hamda so‘z yasalishi negizida rivojlantirishga oid qarashlari bugungi kun uchun ham ahamiyatini yo‘qotmaganligi ta’kidlangan.

Fitrat mumtoz madaniy merosni ommalashtirish maqsadida yozma yodgorliklarni nashr ettirdi. Mumtoz matnlardagi eng qadimgi turkiy so‘zlarni izohladi, lug‘at tarzida ilova qildi. Ko‘pgina turkiy so‘zlarning badiiy imkoniyatlaridan she’rlarida foydalandi.

Kalit so‘zlar: leksema, sema, tushuncha, turkiy leksema, sinekdoxa, metafora, ichki imkoniyat, so‘z yasalishi, so‘z ma’nolari, ko‘chma ma’no.

Abstract: It was noted that Fitrat’s views on the development of the Uzbek language based on internal capabilities, dialects and word formation have not lost their significance today.
Fitrat published classical cultural heritage with the aim of popularizing it. He explained the ancient Turkic words in the texts and attached them in the form of a dictionary. In his poems he used the artistic possibilities of many Turkic words.

Key words: lexeme, seme, concept, Turkic lexeme, synecdoche, metaphor, internal possibility, artistic skill, figurative meaning.

XX asr boshlari milliy-madaniy taraqqiyotda jadid ma'rifatchiligi harakati keng yoyildi. Bu harakat ijtimoiy-madaniy hayotdagi o‘zgarishlarni, til va adabiyot taraqqiyoti, ta'lim masalalarini muhim masala sifatida kun tartibiga qo‘ydilar. Jadid ma'rifatchilarining bunday yondashuvi ijtimoiy-siyosiy jarayondagi o‘zgarishlar, til siyosati, tilga munosabat masalallari bilan bevosita bog‘liq edi.

XX asr boshlaridagi til siyosati yozuv muammosida o‘z ifodasini topdi. An'anaviy ravishda ming yildan ortiq vaqt davomida qo‘llanib kelgan arab yozuviga o‘zlashtirish qiyin bo‘lgan grafik ifoda sifatida yondasha boshladilar. Albatta, bunday yondashuv Turkiston istilochilarining milliy yozuvga bepisandlik va noxolis yondashuvi natijasi sifatida namoyon bo‘ldi.

Jadid ma'rifatchilari til fidoyisi va tilni muhofaza qiluvchilar sifatida maydonga chiqdilar. Bu davr til siyosatida tilni tozalash harakati kun tartibiga qo‘yildi-ki, oradan yarim, bir asr o‘tib, bunday yondashuv tillarning o‘ziga xos xususiyatlarini saqlab qolishda nihoyatda muhimli ayon bo‘ldi [Nurmonov, 2002:119].

Ana shunday siyosiy mushkullik hukm surgan bir paytda Fitrat turkiy tilni *eng boy* va *eng baxtsiz* til sifatida tavsifladi. Uning boyligi nimada, baxtsizligi nimada ekanligi ko‘rsatib, asoslab berdi. Tilning boyligi qaysi jihatlari bilan ifodalanishi, xususan, so‘zlarining ko‘pligi, so‘z yasash ko‘rinishlarining turliligi, qoidasining mukammalligi bilan izohlanishini ta'kidlaydi[Fitrat,2000:124].

Abdurauf Fitratning ijodiy faoliyatini o‘rgangan olimlar uni fidoyi, jonkuyar tilshunos sifatida baholaganlar. Turkiy tillarni birlashtirish xilma-xil tarixiy asosga ega bo‘lgan tillarni yo‘qotish bo‘lishini oldindan sezganini ta'kidlaganlar. Fitrat har bir turkiy tilning o‘z taraqqiyot yo‘lidan borshi lozimligini, o‘ziga xos lisoniy xususiyatlarini saqlab qolishi va takomillashtirishi zaraurligini qayd etadi [Nurmonov,2002:139].

Fitrat yetakchilik qilgan “Chig‘atoy gurungi” tashkilotining bosh maqsadi usmonli tili, usmonli adabiyotining keng yoyilishi, ona tili darslari o‘rnida o‘tilishi masalasi halokatli jarayon sifatida baho bergan uyushma faoliyatini ifoda etar edi [Fitrat, 2000:17]”.

Fitrat ham ilmiy, ham ijodiy faoliyatida o‘zbek tilining mavqeyini ko‘tarishga, badiiy jozibadorligini ko‘rsatishga intildi. Tilshunoslikka doir talqinlarida bir necha tillarni, avvalo, o‘z ona tilini mukammal bilgan til jonkuyari sifatida namoyon bo‘ldi. “Fitrat arab, fors, rus, turk tillarini mukammal bilgani holda, o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga, o‘zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o‘rnini va bundan keyingi istiqbolini belgilab berishga harakat qildi [Nurmonov,2002:138]”.

XX asr jadid tilshunosligida milliy til, adabiyot taraqqiyotiga muhim hissa bo‘lib qo‘shiladigan yondashuvi tarixiy-badiiy asarlar tilini zamon tiliga moslashtirishga urinishdir. Fitrat va uning g‘oyadoshlari turkiy adabiyotning eng nodir, sara asarlarini nashr etib, ommalashtirishdilar. Xususan, Fitratning o‘zi “Devonu lug‘otit turk”, “Qutadg‘u bilig” asarlari, Ahmad Yassaviy hikmatlarini ommaga e'lon qilib, tushunarsiz bo‘lgan qadimgi turkiy, eski turkiy til so‘zlarini izohladilar. Buning ta'sirida Fitrat ijodida turkiy so‘zlar, qadimgi va eski turkiy til

leksikasiga xos birliklar keng qo‘llana boshladi. Bu sa'y-harakati bilan qadimgi va eski turkiy leksemalarning qo‘llanish doirasini kengaytirishga harakat qildi.

Fitrat turkiy tilning boyligini Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida keltirilgan misollar orqali dalillagan. Turkiy tilda so‘zlarning ko‘pligini, bir tushunchani bir necha muqobil yordamida ifodalsha mumkinligini, bunda har bir so‘z nozik tushuncha ifodalashini aytib o‘tadi [Fitrat,2000:124].

Fitrat tushunchalarni nomlashda turkiy muqobillarini topish, shuning barobarida ichki imkoniyatlar asosida so‘z yasash haqidagi takliflarini o‘rtaga tashladi. Turkiy tillarda muqobili bo‘lmagan forscha-tojikcha, arabcha so‘zlarni aynan qo‘llashni ma’qulladi. Lekin mumkin qadar tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanish, yangi so‘z yasash o‘zbek tilini ichki imkoniyatlar asosida boyitishda muhimligini ta’kidladi. Fitrat turkiy tilda muqobili bo‘lmagan forscha-tojikcha so‘zlarni ham etirof etadi. Ularni qo‘llash lozimligini ta'kidlaydi. Ammo imkon qadar o‘zlashma so‘zlarni almashtirish tarafdori bo‘lib, ichki mikoniyatlar asosida tilni boyitishning bir necha ko‘rinishlarini taklif qiladi. Shulardan biri so‘z yasash usulidir. Fitrat forscha-tojikcha so‘zlarni turkchalashtirish masalasini o‘rtaga tashlaydi. So‘z yasshning affiksatsiya (qo‘shimcha qo‘shish) usuli bilan bir qatorda kompozitsiya (so‘z qo‘shish) usuliddan keng oydalanishni targ‘ib qiladi: *“Qoida”ning turkchasi yo‘qdir. “Sarf”ning-da turkchasini topolmadik. Ikkisin daxi olurmiz. Lekin siz kabi “qavoidi sarfiya” demasdan, “sarf qoidalari” dermiz*”[9]. Fitrat turkchalashtirish, o‘zbekchalashtirish siyosatini ilgari surgan ilg‘or fikrli ziyoli sifatida o‘z davridagi tilshunoslar hamda ziyolilar qatlamiga ta’sir o‘tkaza oldi.

Fitrat Alisher Navoiy izidan borib, turkiy so‘zlarning keng semantik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatib o‘tadi. Arabcha *nufuz, murur, ubur* so‘zlarining *o‘tmoq, kechmoq, omoq, ortmoq* so‘zlariga teng ekanligini aytib o‘tadi. Arabcha*dagi kand, azm, amal* so‘zlarining ma'nosi *tilak, istov, o‘rxan* leksemalari muqobil kelishini ta'kidlagan. Arabcha *zarf* so‘ziga turkcha *idish bor, sovut,* arabcha *kaf', manfaat* so‘ziga turkcha *to‘siq, unum,* arabcha *qalb* o‘rnida turkcha *yurak, ko‘ngul* so‘zlarini qo‘llash mumkinligini ta'kidlaydi[10].

Fitrat she’riyati badiiy jihatdan, obrazliligiga ko‘ra ajralib turadi. Shu bilan bir qatorda Fitrat she'riyatida turkiy leksikaning keng semantik imkoniyatlar bilan aks etganini ko‘rishimiz mumkin.

Adabiyotlar

1.Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV. –Тошкент: Маънавият,2000.
2.Абдурауф Фитрат. Чиғатой гурунги. Танланган асарлар. I. –Тошкент: Маънавият,2000.
3.Абдурауф Фитрат. Чин севиш. –Тошкент, 1996.
4.Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Тошкент: Ўзбекистон, 2002.

[9] Абдурауф Фитрат. Чин севиш. –Тошкент, 1996. –Б.240.
[10] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият,2000. –Б.124

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI ZOONIMLAR XUSUSIDA
ABOUT ZOONYMS IN THE WORK “DIVAN LUGHAT AT TURK”

Aralova Lobar Akbar qizi
Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
akbarovalobar833@gmail.com

Annotatsiya: *Hayvon nomlarining insonlarning yashash sharoitlari bilan bog‘liq holatda turli hududlarda turlicha ko‘rinishlari mavjud bo‘lib, ular “Devon”da ham boy terminologik tizim sifatida voqelangan. Ushbu maqolada “Devonu lug‘otit turk” asarida qo‘llangan hayvon nomlarini ifodalovchi terminlarning o‘zbek tili leksik sathida tutgan o‘rni aniqlangan, ular leksik-semantik jihatdan tasnif qilingan. Shuningdek, mazkur so‘zlar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlar yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *zoonim, giperonimik munosabat, o‘g‘uz lahjasi, sheva, arxaiklashgan so‘zlar, etimologiya.*

Annotation: *There are different forms of animal names in different regions in relation to the living conditions of people, and they also appeared in "Divan" as a rich terminological system. In this article, the position of the terms representing the names of animals used in the work "Divan lughat at turk" in the lexical level of the Uzbek language is determined, and they are classified lexically-semantically. The meaningful relationship between these words is also highlighted.*

Key words: *zoonym, hyperonymic relationship, Oghuz dialect, dialect, archaic words, etymology.*

Inson hayotini hayvonot olamisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Turkiy xalqlarda eng qadimgi davrlardan boshlab chorvachilik xo‘jalik yuritishning asosiy turi bo‘lib kelgan, bu soha xalq hayotining ajralmas qismiga aylangan [Ўринова, 2007: 22].

Lug‘atda hayvonlarni nomlash uchun asos bo‘lgan belgining xilma-xilligi [zoti, tusi, tana tuzilishi, jinsi, vazifasi, xarakter-xususiyati, harakati, anatomik-fiziologik xususiyati] tufayli ularga berilgan nomlarning ham rang-barangligini ko‘rishimiz mumkin. Bu nomlarda hayvonlarga xos bo‘lgan eng kichik, arzimas bo‘lib tuyuladigan belgi ham farqli va o‘ziga xos tarzda ifodasini topgan [Ўринова, 2007: 22]. Ayni bir jinsga mansub hayvon turlarining nomlarini atovchi so‘zlar o‘zining rang-tusidagi turli-tumanlik, turli xildagi jismoniy belgilari, yosh va o‘sish darajasidagi farqi, yetilgan hamda yetilmaganligi, erkak yoki urg‘ochiligi hamda o‘sish darajasidagi turli farqlari asosida alohida-alohida nomlanib, jins nomi bilan bog‘lanadi, gipo-giperonomik leksik paradigmalarni hosil qiladi [Сафарова, 1996: 32].

“Devonu lug‘otit turk”da hayvonlarning har bir turiga xos bo‘lgan terminologiya (zoonimlar) aksini topgan. Ularda hayvonlar yoshi, jinsi, bajaradigan vazifasi, qo‘llanilishiga ko‘ra turlicha atalganiga guvoh bo‘lamiz

[Дадабоев, 2017: 55]. Jumladan, ushbu qomusiy lug‘atda qo‘y nomlari bilan bog‘liq quyidagi leksemalar qo‘llangan: ***toqlï*** “to‘qli, olti oylik qo‘chqor, qo‘zi” [Кошғарий, 1960: I, 288], ***tišäk*** “ikki yoshli qo‘y” [Кошғарий, 1960: I, 260], ***irk*** “qo‘y; to‘rt yoshga kirgan qo‘y” [Кошғарий, 1960: I, 49], ***qozï*** [Кошғарий, 1960: I, 153], ***qoj*** [Кошғарий, 1960: I, 210], ***qoč // qočïŋar*** “qo‘chqor” [Кошғарий, 1960: I, 220], ***sağlïq*** “sog‘lik, qo‘yning urg‘ochisi”, ***buğral qoj*** “tomog‘i oq qo‘y” [Кошғарий, 1960: I, 318], ***qartal qoj*** “chipor qo‘y” [Кошғарий, 1960: I, 319], ***bašïl qoj*** “boshining o‘rtasida oq bo‘lgan qashqa qo‘y” [Кошғарий, 1960: I, 264], ***qašğa qoj*** “qashqa qo‘y” [Кошғарий, 1960: I, 286], ***azma*** “bichilgan qo‘chqor” [Кошғарий, 1960: I, 104] kabi. XIV asr yozma obidasi bo‘lgan “Tarjumon” asarida qo‘y nomlari bilan bog‘liq bir qator terminlar berilgan bo‘lib, “Devon”dagidan biroz farq qiladi: ***qojun*** – umuman qo‘y, ***qočqar*** – qo‘chqor; uni ***qoč*** deb ham yuritiladi, turkmancha, *tiši qoyun*-urg‘ochi qo‘y, *qozu*-qo‘zi, toqli-bir yoshli qo‘y, *šišek*-ikki yoshli qo‘y, ***өkəč***-uch yoshli qo‘y, өk-to‘rt yoshlisi; shu ikkala so‘zdan olib keyingi [yoshdagi qo‘ylarni] ***өkə*** deyiladi, turkmancha [Таржумон, 1980: 43]. Hozirgi kunda Xorazm shevasida qo‘y nomi bilan bog‘liq *qozi, qochqar, shishek, turkmeni, xarraki, barra,* quyrug‘i uzun qo‘ylarga nisbatan arabi kabi so‘zlar qo‘llanib kelinmoqda [Абдуллаев, 1961: 106].

Čabiš “olti oylik echki bolasi” [Кошғарий, 1960: I, 247], *og‘laq* “uloq, echki bolasi” [Кошғарий, 1960: I, 98], ***ärkäč*** “serka” [Кошғарий, 1960: I, 82], ***əčkü*** “echki” [Кошғарий, 1960: I, 104], ***arqar*** “urg‘ochi tog‘ echkisi” [Кошғарий, 1960: I, 96] kabi leksemalar eski turkiy tilda echkini nomlashda turlicha so‘zlardan foydalanilganini ko‘rsatadi. ***əčki***-umuman echki demakdir; ***kiči*** tarzida ham ishlatiladi. ***təkə***-taka, kichraytirish shaklida aytmoqchi bo‘lsang ***təkəčuk*** deysan, ***tiši əčki***-urg‘ochi echki, ***oğalaq***-uloq [echki bolasi], ***čibič***-bir yoshli echki, ***samğali***-sog‘im qo‘y yoki echki, uni ***sağliq*** deb ham aytiladi [Таржумон, 1980: 44]. Xorazm xalqida echki so‘zining *gechchi* fonetik variantini, *sarka, taka* variantlarini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, *savliq*-sog‘iladigan qo‘y va echkini ifodalashi aytib o‘tilgan [Абдуллаев, 1961: 106].

Qomusda ***botu*** “bo‘taloq” [Кошғарий, 1960: I, 98], ***turum*** “tuya bolasi, bo‘taloq” [Кошғарий, 1960: I, 266], ***tiši turum*** “urg‘ochi bo‘taloq” [Кошғарий, 1960: I, 266], ***täväj*** “katta tuya”, ***bug‘ra*** “erkak tuya” [Кошғарий, 1960: I, 282], ***tütür*** “urg‘ochi tuya” [Кошғарий, 1960: I, 242], ***iŋan*** “urg‘ochi tuya” [Кошғарий, 1960: I, 201], ***atan*** “axta qilingan tuya” [Кошғарий, 1960: I, 69] kabi leksemalar tuyani turli tomondan izohlash uchun xizmat qilganini ko‘rishimiz mumkin. ***təvə***-tuya, ***inkən***-urg‘ochi tuya, *tətir* “arab urg‘ochi tuyasi”, ***köšək***-sutdan ajratilgan bo‘taloq, ***boğra***-bo‘g‘ra, ikki o‘rkachli nor tuya, uni arab urg‘ochi tuyalariga qo‘yilsa, ***buxoto*** deb ataluvchi tuyalar tug‘iladi [Таржумон, 1980: 43]. “Devon” va “Tarjumon” asaridan farqli o‘laroq, Xorazm shevasida tuyaning ***deva // tevva*** fonetik variantlarini uchratishimiz mumkin. Xorazmliklar urg‘ochi tuyani *arva:na*, ikki o‘rkachli tuyani *ayri, aq diya, bug‘ra* kabi nomlar bilan ataydi. Ikki o‘rkachli, rangi qoramtir, o‘rtacha tuyani *bo:xard* deydilar. Tuyaning bir yashar bolasini ***ko‘shek*** deb ataydilar. Bir o‘rkachli katta tuyani *nar deya* deydilar [Абдуллаев, 1961: 105].

“Devonu lug‘otit turk”da qoramol nomlari ham katta bir guruhni tashkil etadi. Bu guruhga ***buzağu*** “buzoq” [Кошғарий, 1960: I, 298], ***turbï*** “bir yoshli buzoq” [Кошғарий, 1960: I, 279], ***tazun*** “ikki yashar qoramol”, ***tiši tazun*** “ikki yashar qoramolning urg‘ochisi” [Кошғарий, 1960: I, 269], ***öküz*** “ho‘kiz” [Кошғарий, 1960: I, 59], ***ud*** “sigir” [Кошғарий, 1960: chigilcha, I, 50], ***siğir*** “qoramol”, iŋäk “sigir”, ***iktü*** “qo‘lda boqiladigan hayvon; bo‘rdoqi mol” [Кошғарий, 1960: I, 94], ***op*** “xirmon yanchuvchi ho‘kizning o‘rtasidagi ho‘kiz” [Кошғарий, 1960: arg‘ucha, I, 43] kabi leksemalarni kiritish mumkin. Qadimgi turkiy yodgorliklar [ДТС, 211] hamda XI asrga doir turkiy manbalarda uy hayvonlaridan biri **iŋäk** deb nomlangan: *ürüŋ iŋäk bozağulačï bolmiš* – ola sigir tug‘adigan bo‘ldi [Кошғарий, 1960: I, 135]. Mahmud Koshg‘ariy ushbu termin o‘g‘uzlarda “urg‘ochit oshbaqa” ma’nosini ham anglatganligini uqtirib o‘tgan. Radlov lug‘atida berilgan ma’lumotlarga qaraganda mazkur zoonim qora qirg‘iz, teleut, tobol, taranchin, usmoniy turk tillarda o‘zining asl ma’nosida qo‘llanishda bo‘lgan [РСЛ, I, 1443]. Bugungi kunda Qashqadaryo shevalarida **inə://inək**, Buxoro shevalarida **‘nak**, Samarqand, Surxondaryo shevalarida **inak** fonetik shakllari istifoda etilmoqda: *kəttəmnibittə inə:ləriboridi, hərilxurma γstiyə tug‘ayde* [ЎХШЛ, 116].

“Devonu lug‘otit turk”da azma termini “bichilgan qo‘chqor, moyaklarining terisi ajratilgani uchun qo‘ylarga chopolmaydigan qo‘chqor” [Кошғарий, 1960: I, 50] ma’nosini anglatish uchun qo‘llaniladi. “Xorazm shevasi” lug‘atida ushbu so‘zning azman fonetik variant keltirilib, xuddi asardagi kabi “bichilgan hayvon” [Абдуллаев, 1961: 17] ma’nosini anglatilishi aytilgan. Shuningdek, qadimgi turkiy tilda axta qilingan tuyaga nisbatan atan [Кошғарий, 1960: I, 105] leksemasi qo‘llanishda bo‘lgan. Hozirgi kunga kelib, Xorazm o‘g‘uzlari qazaq atan [Абдуллаев, 1961: 105] birikmasini lug‘atdan farqli o‘laroq, “oyog‘i yo‘g‘on, kalta tuya”ga nisbatan istifoda etadi. Tog‘ echkisi – arqar [Кошғарий, 1960: I, 139] deyiladi, sheva lug‘atlarda arkach “bichilgan taka, serka”ni ifodalaydi [Аллабердиев, 2018: 167].

XI asr yodnomasi bo‘lgan lug‘atda o‘sha davrda faol iste’molda bo‘lgan quyidagi o‘g‘uzcha zoonimlar va ular bilan bog‘liq so‘zlar qo‘llanilgan:

Qočïŋar “qo‘chqor” [I, 220]

Čätük “urg‘ochi mushuk” [Кошғарий, 1960: I, 261]

Qusğač “odamni tishlaydigan kichik qora jonivor” [Кошғарий, 1960: I, 303]

Iŋäk “toshbaqaning urg‘ochisi” [Кошғарий, 1960: I, 92]

Arsalïq “hayvonlarning xunasasi” [Кошғарий, 1960: I, 124]

Örgän “qayish” [Кошғарий, 1960: I, 90]. Bu so‘zlarning ko‘pchiligi hozirgi kunga kelib arxaik so‘zga aylangan.

Asarda tavïšğan-quyon [Кошғарий, 1960: I, 234] so‘zi qo‘llangan bo‘lib, u hozirgi o‘zbek shevalarida saqlanib qolgan. Hozirgi o‘zbek tilidagi eshak, xachir zoonimlari əškäk // əšjäk “eshak” [Кошғарий, 1960: I, 92], qatïr “xachir” [Кошғарий, 1960: I, 244] kabi fonetik shakllarda ishlatilgan.

Tipratikan Xorazm o‘g‘uz shevasida, Qoraqalpog‘istonning Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot kabi rayonlari shevasida **kirpi** va Beruniy rayoni, Amudaryo

rayonining Mang‘it uchastkasi aholisi tilida **kipritiken//kirpetkenek** ham deyiladi. Bu jonivor tanasining orqa va yon tomonlari tikanlar bilan qoplangan. Biror xavf sezganda boshi va oyoqlarini yig‘ib, g‘ujanak bo‘lib oladi, yum-yumaloq tikanga aylanadi. Himoyaga muhtoj a’zolarini ignalari orqali qo‘riqlaydi. Unga tipratikan deb nom berilganining sababi ham shu. Tipratikan so‘zi asosida tikan so‘zi mavjud. Xuddi shunday, **kirpi** so‘zi ham ko‘p tikan ma’nosini beradi [Кошғарий, 1960: I, 393]. Devonda kirpi so‘zi tipratikan deya izohlanib, tipratikanning juda katta xili **öqluğ kirpi** deyilishi keltirilgan [Кошғарий, 1960: I, 393]. Demak, kirpi so‘zi tipratikandan ham qadimiyroq. E’tibor berilishi kerak bo‘lgan narsa shundaki, kiprik so‘zi ham xuddi shu so‘zdan kelib chiqqan. Kiprik so‘zini Mahmud Koshg‘ariy **kirpik** shaklida keltiradi [Кошғарий, 1960: I, 443]. Aslida, kiprik dastlab shunday shaklda bo‘lgan, keyinchalik fonetik o‘zgarishga uchragan. Kiprik xuddi tikanga o‘xshash bo‘lganligi uchun ham bu a’zoga kiprik deb nom berilgan. She’riyatda yor kiprigi oshiq yuragiga tikandek sanchilishi tashbehi ishlatiladi, demak, bu o‘xshatish shunchalik muqoyasa emas, uning lug‘aviy asoslari ham bor. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, kiprik so‘zining etimologiyasi to‘g‘risida turli qarashlar mavjud. Sh.Rahmatullayev bu so‘zning qadimgi turkiy tilda “ko‘p tikan” ma’nosini anglatgan kirpi otidan kichraytirish ma’nosini ifodalovchi –k qo‘shimchasi bilan hosil qilingani, keyinchalik **rp** undoshlari o‘rni almashib, **kirpi+k=kirpik > kiprik** holiga kelganligini aytadi [ЎТЭЛ, I, 209-210]. ЭСТЯda esa yuqoridagi variant bilan birga, boshqa taxminlar ham keltiriladi. Xususan, kirpik kirp “kesmoq” so‘zidan yasalgan ot yoki kïrp “ko‘zni yumib ochmoq” fe’lidan yasalgan ot, degan fikrlar berilgan. Demak, har ikki holatda ham bu so‘z hozirgi o‘zbek tilida kontakt metatezaga uchragan holda qo‘llanadi.

Tilda azaldan yashab kelayotgan hayvon nomlarini turkiy xalqlarning turmush tarzi tarixini xolisona aks ettiruvchi o‘ziga xos omil sifatida baholash mumkin. Ko‘rinib turibdiki, XI asrda ham turli hayvon nomlari mavjud bo‘lib, ular yosh jihatdan, rangi, xususiyati, xarakteri jihatidan farq qilgan. Mana shu farqliliklarni hozirgi o‘zbek tiliga va sheva so‘zlarga qiyoslab o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, yodnoma davridagi hayvon nomlari fonetik, semantik o‘zgarishlarga uchragan holatda nutqimizda hozirgi kunda faol qo‘llanib kelinmoqda.

ADABIYOTLAR

1.“Таржумон” - XIV аср ёзма обидаси. –Тошкент: ЎзССР ФАН, 1980. –Б. 128.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Тошкент: Ўзакадемнашр, 1961. –Б.347.
3. Аллабердиев А. Бухоро ўзбек шевалари лексикаси. Фалс.фан. док[PhD]...дисс. –Тошкент, 2018. –Б.239.
4. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари. –Тошкент, 2017. –Б.55-66.
5. Древнетиюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.
6. Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т.1. –Тошкент: ЎзССР ФА, 1960. –Б. 499.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. –СПБ, 1893-1911.

8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати [туркий сўзлар]. I жилд. –Тошкент: Университет, 2000. –Б.598.
9. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996. –Б.32.
10. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.
11. Ўринова О. Ўзбек тилидаги қорамолчилик терминларининг лексик-семантик тадқиқи. Филол.фан. номз. ...дисс. автореф. –Тошкент, 2007. –Б.22.

GORIZONTAL HARAKAT FE'LLARINING MA'NO KO'LAMI
RANGE OF MEANING OF HORIZONTAL ACTION VERBS

Bo'ronov Zayniddin Baxtiyor o'g'li
Magistrant,
O'zMU

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi gorizontal harakat fe'llari semantikasiga e'tibor qaratilgan. "Devonu lug'otit turk" asaridagi gorizontal harakat fe'llari tasnif qilinib, ularning o'ziga xos ma'no xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada mazkur fe'llarning gorizontal yo'nalishda amalga oshirilgan turlicha harakatlarni anglatishi, yo'nalishni ifodalash, ko'rsatish harakat fe'llarining eng muhim, asosiy semantik xususiyati hisoblanishi o'rganiladi.*

Kalit so'zlar: *til tarixi, o'zbek tili, leksik qatlam, "Devonu lug'otit turk", gorizontal harakat fe'llari, «yurish» semali, «yugurish» semali, «uchish» semali, «oqish» semali, eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili.*

Annotation: *This article focuses on the semantics of horizontal action verbs in Mahmud Koshgari's work "Devonu Luğotit Turk". The verbs of horizontal movement in the work "Devonu Lugaotit Turk" are classified and their specific meaning features are highlighted. Also, the article examines the fact that these verbs mean different actions performed in a horizontal direction, and the most important, main semantic feature of action verbs is to express direction.*

Key words: *language history, Uzbek language, lexical layer, "Devonu Lug'otit Turk", horizontal action verbs, "walk" term, "running" term, "flying" term, "flowing" term, old Turkic language, old Uzbek literary language*

O'zbek tilidagi harakat fe'llari – gorizontal harakatni ifodalovchi fe'llar o'ziga xos ma'no xususiyatlariga ega. Mazkur fe'llar gorizontal1 yo'nalishda amalga oshirilgan turlicha harakatlarni ifodalaydi. Yo'nalishni ifodalash, ko'rsatish harakat fe'llarining eng muhim, asosiy semantik xususiyati hisoblanadi [Дмитриев, 1962: 582-589]. Shunga ko'ra ushbu birlashtiruvchi semali fe'llarning barchasida «yo'nalishni ifodalash» semasi mavjud (ammo bu guruhga yo'nalish ma'nosi mavhum bo'lgan fe'llarni ham kiritganmiz. Buning sabablari quyiroqda aytiladi). Tabiiyki, ushbu guruhga

kiruvchi fe'llar ob'ektsiz hisoblanadi. Chunki ularda ifodalangan harakat agensning o'zida qoladi, ya'ni biror ob'ektga o'tmaydi [Муҳамедова, 2013: 10]. Mazkur guruhga kiruvchi fe'llarni harakat yo'nalishini ifodalashiga ko'ra uchga bo'lish mumkin:

1**. Yo'nalishi aniq bo'lgan gorizontal harakat fe'llari.**

2. **Yo'nalishi mavhum bo'lgan gorizontal harakat fe'llari.**

3. **Yo'nalishni o'zgartirish ma'noli harakat fe'llari** [Муҳамедова, 2013: 11].

Zamonasining buyuk olimi sifatida e'tirof etilgan Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asaridagi gorizontal harakat fe'llari tahlili jarayonida mazkur tasnifga tayanildi.

I. Yo'nalishi aniq bo'lgan gorizontal harakat fe'llari (bundan so'ng GHF)ni quyidagi mavzuiy guruhlarga taqsimlab o'rganish mumkin:

1.1. Harakat yo'nalishi va usulining ifodalanishiga ko'ra farqlanuvchi fe'llar:

1) «**Yurish»** semasiga ega fe'llar inson yoki biror jonzotning aniq yo'nalishdagi harakatini ifodalaydi. Demak, mazkur farqlovchi sema quyidagi fe'llarda kuzatiladi:

Jurïmaq – yurmoq. Misol: *ər jurïdï* – odam yurdi. Boshqasi ham shunday. Har narsaning yurishiga ham bu so'z qo'llanadi (jurïr) (DLT,III,96).

Iklämäk – bosmoq, qadamlamoq. Misol: *ol jərig iklädi* – yerni bosdi, qadamladi. Boshqasi ham shunday (iklär) (DLT,I,283).

İnmäk – pastga tushmoq. Misol: *ol kuzï indi* – u tog'dan quyiga, pastga tushdi. Boshqa narsalar uchun ham bu so'z qo'llanadi (DLT,I,181).

Ïlmaq – tushmoq. Misol: *ol mənïŋ birlä tag'dïn quzï ïlïshdï* – u men bilan tog'dan quyi tushishda bahslashdi (Ïlïshur) (DLT,I,198).

Ozmaq – o'zmoq, ilgarilab o'tib ketmoq, oshmoq. Misol: *anïŋ atï ozdï* – uning oti o'zdi. Boshqa narsalardan o'zishga ham bu so'z qo'llanadi (ozar) (DLT,I,184).

Ashunmaq – oshmoq, o'zmoq. Misol: *ol məndin ashundï* – u mendan o'zdi. (ashunur) (DLT,I,210).

Ÿzläshmäk – ketma-ket, orqama-orqa yurishmoq. Misol: *ïvïq bir-birgä ÿzläshdi* – kiyiklar bir-birining orqasidan yurishdi (ÿzläshÿr) (DLT,I,242).

Səkritmäk – sakratmoq. Misol: *ol atïn arïqtïn səkritti* – u otini ariqdan, boshqa narsadan xatlatdi (säkritÿr) (DLT,II,384).

Jurïshmaq – yurishda bahslashmoq. Misol: *ol mənïŋ birlä jurïshdï* – u men bilan yurishda bahslashdi (DLT,III,80).

Tÿmilämäk – qadam tashlamoq**::** *əshjäk tÿmiladi* – eshak qadam tashladi (tÿmilär) (DLT,III,340).

A:shmaq – oshmoq. *Ol tag' a:shtï* – u tog' oshdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (a:shar) (DLT,I,184).

A:g'maq – chiqmoq, ko'tarilmoq. Misol: *Ol tag'qa a:g'dï* – u toqqa ko'tarildi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi.(a:g'ar) (DLT,I,184).

Ÿzärmäk – izidan bormoq. Misol: *mən anï ÿzärdim* – men uning izidan bordim (ÿzärÿr) (DLT,I,187).

Ag‘ïshmaq: *Ol mәniң birlä taqg‘a ag‘ïshdï* – u toqqa chiqishda men bilan bahslashdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi (ag‘ïshur). *Ol mәniң birlä bir altunda ag‘ïshdï* – narxni bir oltinga oshirish uchun u men bilan bahslashdi. [U men bilan bir oltinga(oltin ustida) bahslashdi. *Bәglär bir ikindi birlä ag‘ïshdï* – beklar biri-ikkinchisini daf’ qilishda bahslashdi (DLT,I,194).

Chökmäk – cho‘kkalamoq (tiz). Misol: *ol bәkkä chökdi* – u bek oldida tiz cho‘kdi (DLT,II,29).

Töңÿshmäk – intilmoq: *toңuz töңÿshdi* – to‘ng‘iz qattiq tikilib, odamga hamla qilishga intildi (töңÿshÿr) (DLT,III,403).

Jortmaq: *atlïg‘ jorttï* – otliq otni to‘rt oyoqlab qattiq choptirdi, yo‘rtdi (jortur) (DLT,III,440).

Sabïtmaq – likillatmoq. Misol: *ït quzruq sabïttï* – it dumini likillatdi (sabïtur) (DLT,II,344).

Jortmaq: *atlïg‘ jorttï* – otliq otni to‘rt oyoqlab qattiq choptirdi, yo‘rtdi (jortur) (DLT,III,440).

2) «**Yugurish**» semali fe’llar:

Jÿgÿrmäk – yugurmoq. Misol: *әr jÿgÿrdi* – odam qattiq chopdi (Jÿgÿrÿr, jÿgÿr) (DLT,III,76).

Cÿrmäk – haydamoq, choptirmoq[surib ketdi ma’nosida qo‘llanadi. *Ol at sÿrdi* – u otni choptirdi. Boshqasi ham shunday (DLT,II,14).

Әshmäk – chopmoq. Misol: *Atlïg‘ әshdi* – otlik chopdi, o‘zdi; *ol qajïrnï әshdi* – u qumni to‘kdi. Uni qop va boshqalarga solish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi. *Qajnar ashïch әshdi* – qaynayotgan qozon, qaynab turgan qozon toshdi (әshär) (DLT,I,178).

Chïlïtmaq – terlatmoq, choptirmoq. Misol: *ol atïg‘ chïlïttï* – u otni choptirdi, hatto terlatdi(DLT,II,359).

Tәbrätmäk – tebratmoq, qo‘zg‘otmoq. Misol: *әr tәwәcin tәbrätti* – odam tuyasini o‘rnidan turg‘izib choptirdi. Odamdan boshqaga ham bu so‘z qo‘llanadi. (tәbrätÿr). Bu so‘z tuyadan boshqaga qo‘llanmaydi (DLT,II,381).

Jaranmaq: *at jarandï* – ot poyga maydonida o‘ranguncha chopishga o‘rgatildi (DLT,III,91).

Qalïmaq: *at qalïdï* – ot sakradi, boshini bermay chopdi (qalïr) (DLT,III,287).

Jәlmäk – yelmoq. Misol: *atlïg‘ jәldi* - otliq yelib yurdi (jәlär) (DLT,III,71).

3) «Suzish» semali fe’llar:

Jÿzmäk – suzmoq. Misol: *әr suwda jÿzdi* – odam suvda suzdi (DLT,III,67).

Chapmaq – suzmoq. Misol*: әr suwda chapdï* – odam suvda suzdi(DLT,II,9). Bu so‘zning chapïndï talaffuzi ham bor (chapïnur) (DLT,II,173).

Sÿzmäk – suzmoq, tinitmoq. Misol: *ol suw cÿzdi* – u suv suzdi, suvni tinitdi (cÿzär) (DLT,II,16).

Chömmäk – cho‘mmoq, sho‘ng‘imoq. Misol: *og‘lan suwda chömdi* – bola suvga cho‘mdi, sho‘ng‘idi (chömär) (DLT,II,34); *ördäk suvqa chömdi* – o‘rdak suvga juda ham qattiq sho‘ng‘idi. Bu so‘zning masdari **-k** bilan, avvalgisining masdari **-q** bilan edi (DLT,II,35).

Chomushmaq – sho‘ng‘ishmoq. Misol: *ol mәniң birlä suwqa chomushdï* – u men bilan suvga sho‘ng‘ishda bahslashdi (chomushur) (DLT,II,124).

4) «**Emaklash**» semali fe’llar:

Atïnmaq – emaklamoq: *ol naru atïndï* – ul nari(bir tomonga) surilib yurdi, emakladi. Bu so‘z boshqalar harakati bilan dumalatilgan narsaga ham qo‘llaniladi (atïnur) (DLT,I,208).

Ïtlïnmaq – itqitilmoq. Misol: *tash ïtlïndi* – tosh itqitildi, uloqtirildi. Boshqasida ham shunday. Bola emaklay boshlaganda ham bu so‘z ishlatiladi (ïtlïnïr) (DLT,I,256).

Jarmanmaq – o‘rmalab chiqmoq. Misol: *ol tamqa jarmandï* – odam tomga o‘rmalab chiqdi. Boshqasi ham shunday (jarmanur) (DLT,III,121).

5) «Orqaga qarab yurish» semali GHF:

Jïg‘ïlmaq – chekindi. Misol*: әr ïshtïn jïg‘ïldï* – odam ishdan chekindi. Boshqasi ham shunday. Birov chekintirsa ham shu so‘z qo‘llanadi. Bu fe’l o‘timli va o‘timsiz funksiyada qo‘llanadi (jïg‘ïlur) (DLT,III,87).

6) «**Uchish»** semali GHF:

Uchmaq – uchdi. Misol: *qush uchdï* – qush uchdi. *Aniң qutï uchdï* – uning quti, baxti, davlati uchdi. *Әr attïn quzï uchdï* – odam otdan yiqilib tushdi. *Ot uchdï* - o‘t, olov o‘chdi. *Әrniң öpkäsï uchdï* – odamning g‘azabi so‘ndi. *Әr tïnï uchdï* – odamning nafasi o‘chdi. Bu fe’llarning hammasida uchar, uchmaq formasi qo‘llanadi (DLT,I,177).

Ïchg‘ïnmaq – uchirmoq. Misol: *ol qushnï әlikdän ichg‘ïndï* – u qushni qo‘lidan bexos uchirdi, qo‘lidan chiqardi (ïchg‘ïnur) (DLT,I,254).

Qopmaq – parvoz qilmoq. Misol: *qush qopdï* – qush parvoz qildi. Boshqasi ham shunday (qopar) (DLT,II,10).

Talpïrmaq – talpinmoq, qanotlarini qoqmoq. Misol: *qush talpïrdï* – qush ikki qanotini qoqdi, silkitdi (talpïrar) (DLT,II,200).

7) «**Oqish**» semali GHF:

Aqmaq – oqmoq, kelmoq. Misol: *suw aqdï* – cuv oqdi. Boshqalarga ham bu so‘z qo‘llanadi. *Jag‘ï aqdï* – dushman askarlari keldi. (aqar, aqmaq) (DLT,I,180).

Jÿshmäk– oqizmoq. Misol: *ol bәkni jÿshdi* – u bo‘zani qumg‘on jo‘mragidan oqizdi (jÿshär) (DLT,III,68).

1.2. **Muayyan ob’ektga nisbatan yo‘nalishiga ko‘ra farqlanuvchi GHF:**

a) «**ob’ektga kirish yoki undan chiqish**» **semali GHF:**

Kirmäk – kirmoq. Misol: *ol әwgä kirdi* – u uyga kirdi. Boshqalarga ham shunday (kirÿr) (DLT,II,15).

Suqmaq – kiritmoq. Misol: *mәn anï әwgä cuqdum* – men uni va boshqani uyga kiritdim. Sopni boltaga o‘rnatish kabi bir narsani ikkinchisiga qattiq, mahkam joylashtirishga ham bu so‘z qo‘llanadi(DLT,II,26).

Sïg‘zalmaq – siqilib kirmoq. Misol: *bir nәң birgä sïg‘zaldï* – bir narsa bir narsa ichiga mashaqqat bilan sig‘dirildi (sïg‘zalur) (DLT,II,270).

Kikrÿlmäk – kirgizilmoq. Misol: *tawar әwgä kikrÿldi* – mol uyga kirgizildi. Boshqasi ham shunday (kikrÿlÿr) (DLT,II,275).

Tarïmlamaq – hatlamoq. Misol:**:** *ol ökÿzni tarïmladï* – u suvning bir tomonidan ikkinchi tomoniga (bir oroldan boshqa orolga) hatlab o‘tdi. (tarïmlar) (DLT,III,353).

Chïqmaq – chiqmoq. Misol: *ər əwdin chïqdï* – odam uydan chiqdi. Boshqasi ham shunday (chïqar) (DLT,II,25).

Tashïqmaq – chiqmoq, tashqariga chiqmoq. Misol: *ər əwdin tashïqtï* – odam uydan tashqari chiqdi (tashïqtï, tashïqar) (DLT,II,131);

b) «**ob’ektga yetib olish yoki undan qochish» semali GHF:**

Uzulamaq – ergashmoq. Misol: *ol anï uzuladï* – u uning orqasidan yurdi, unga ergashdi (uzular) (DLT,I,300).

Sabïldï – ergashdi. Misol: *og‘ul atasïŋa cabïldï* – o‘g‘il bir yerga borishda otasiga ergashdi (Sabïlur, cabïlmaq) (DLT,II,136).

Quwmaq – quvmoq. Misol: *ït kəjikni quwdï* – it kiyikni quvdi. Orqasidan quvlagan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (quwar) (DLT,II,23).

Sÿrgilämäk – quvmoq**:** *it kəjikni cÿrgilädi* – it kiyikni quvdi (sÿrgilär cÿrgilä) (DLT,III,365).

Qachmaq – qochmoq. Misol: *ər qachdï* – odam qochdi. Boshqasi ham shunday (qachar) (DLT,II,11).

Təzmäk – qochdi. Misol: *kəjik təzdi* – kiyik qochdi. Boshqasi ham shunday (tezär) (DLT,II,15).

Juwmaq – qochmoq. Misol: *ashjak juwdï* – eshak tez qochdi (DLT,III,69).

Qojmaq – qochmoq**:** *at qojdï* – ot hurkib qochdi. Boshqasi ham shunday (qojar) (DLT,III,264).

Kÿrämäk – qochmoq: *qul kÿrädi* – qul qochdi. Boshqasi ham shunday (kÿrär) (DLT,III,279).

Täzinmäk – qochayotganday ko‘rinmoq. Misol: *ol täzindi* – u o‘zini qochayotganday ko‘rsatdi. U qochayotganday ko‘rindi (täzinur) (DLT,II,170).

Abïdmaqdï – qochirmoq, yashirmoq. Misol: *ol anï kishidin abïddï* – u uni odamlardan qochirdi, yashirdi. Boshqadan yashirilgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi (abïtur) (DLT,I,222).

Təzishmäk: *olar ikki təzishdi* – ular ikkovi ham qochishib ketishdi. (təzishÿr) (DLT,II,108).

Qajutmaq – qochirdi. Misol: *ol atïg‘ qajuttï* – u otini qochirdi (qajutur) (DLT,II,377).

v) «**ob’ektga yaqinlashish yoki undan uzoqlashish**» semali GHF:

1) «**ob’ektga yaqinlashish**» semali GHF:

Jaqmaq – yaqinlashmoq, birlashmoq. Misol: *ol aŋar jaqdï* – u unga yaqinlashdi (DLT,III,70).

Jaqïshmaq – yaqinlashmoq. She’rda shunday kelgan:

Qïsh jaj bila toqushtï,
Qïŋïr közin baqïshtï,
Tutushqalï jaqïshtï,
Utg‘alïmat og‘rashur.

Qish yozga to‘qnashdi, bir-birlariga ular yomon ko‘z bilan qarashdilar, bir-birlarini tutish uchun yaqinlashdilar. Ularning har biri g‘alaba qozonish va yengishni istar edilar (DLT,I,182).

Qoshlunmaq – yaqinlashmoq. Misol: *ïkkï nəŋ qoshlundï* – ikki narsa yaqinlashdi, tenglashdi (qoshlunur) (DLT,II,293).

Jag‘utmaq – yaqinlashtirmoq. Misol: *ol atïg‘ məŋä jag‘uttï* – u menga otni yaqinlashtirdi. Boshqasi ham shunday (Jag‘utur) (DLT,II,366).

Ўndўrmäk – yo‘latmoq. Misol: *Ol anï əwgä ўndўrdi* – u uni uyga yo‘latdi. Bu uyg‘urlar so‘zidir. O‘g‘uzlar buni bilmaydilar (ўndўrўr) (DLT,I,229).

Jondurmaq – qaytarmoq: *ol anï əwgä jondurdï* – u uni uyga qaytardi. Boshqasi ham shunday (DLT,III,108).

Tönmäk – qaytmoq. Misol: *ol əwiŋä töndi* – u uyiga qaytdi (tönär) (DLT,III,201).

Kəlmäk – kelmoq. Misol: *ər əwgä kəldi* – odam uyga keldi (kəlir) (DLT,II,33).

Təgmäk – yetmoq: *ol əwgä təgdi*– u uyga yetti. Boshqalarga ham shunday. (təgir) (DLT,II,27).

Juwmaq – yetishmoq. Misol: *ər qadashïn qurdï juwdï* – odam yaqinlariga yetishdi, unga mol berib ko‘nglini oldi (juwar) (DLT,III,70).

Jətmäk – yetishmoq. Misol: *ol məni jətti* – u menga yetishdi (jətär) (DLT,II,363);

2) «**ob’ektdan uzoqlashish**» semali GHF:

Tajmaq – silliq yuzada surilib, sirg‘anib ketmoq. Misol: ər tajdï – odam toydi. Shuningdek, har bir hayvonning oyog‘i yomg‘ir yoki botqoqda toyishiga ham bu so‘z qo‘llanadi. (Tajar, tajmaq) (DLT,III,262).

Surchïtmaq – surkatmoq. Misol: *ol atïn surchïttï* – u otini toydirdi, qoqiltirdi. Otdan boshqaga ham bu so‘z qo‘llanadi (surchïtur) (DLT,II,379).

Sarïŋulamaq: *ər sarïŋuladï* – odam muzga toydi. Boshqasi ham shunday (sarïŋular) (DLT,III,417).

Ag‘latmaq – kimsa yoki narsadan nari ketmoq; yiroqlashmoq. Misol: *ol kishini ag‘lattï* – u maqsadga erishish uchun odamlarni o‘zidan uzoqlatdi (ag‘latur) (DLT,I,264).

Jïratmaq – yiroq qilmoq, uzoqlatmoq. Misol: *ol anï jïrattï* – u uni yiroqlatdi, uzoqlatdi (Jïratur) (DLT,II,366).

Qïzg‘amaq – uzoqlashtirmoq**:** *bəg anï qïzg‘adï* – bek uni uzoqlashtirdi, qo‘pol, dag‘al muomala qildi, xafa qildi (qïzg‘ar) (DLT,III,305).

Barmaq – bormoq. Misol: *ol əwgä bardï* – u uyga bordi. Boshqalarga ham shunday (barir) (DLT,II,12).

Qajtïshmaq: *olar ikki qajtïshdï* – ular ikkovi bir-birining ketidan bordi (Qajtïshur, qajtïshmaq) (DLT,III,213).

Kətmäk – joyni tark etmoq, boshqa yoqqa, boshqa yerga jo‘namoq. Misol: *ər jərindin kətti* - odam joyidan ketdi (kəzär) (DLT,II,342).

Köchmäk – joyni o‘zgartirmoq, bir joydan boshqasiga o‘tmoq. Misol: sў köchti – askar ko‘chdi. Boshqalarga nisbatan ham shunday (köchar) (DLT,II,12).

G) «**ob'ektdan (biror to'siqdan) o'tish**» semali GHF: *o'tmoq, kechmoq.* Ushbu farqlovchi semaga ega GHF harakatlanayotgan shaxs,transport vositasi, jonzotlarning o'z yo'nalishida uchragan to'siqlardan o'tish harakatini bildiradi. Bunday fe'llar ob'ekt valentligiga egadek ko'rinadi, ammo tahlil natijasida mazkur fe'llarning ham ob'ektsizligi (o'timsizligi) ma'lum bo'ladi.

Arg'ulamaq - orasidan yurmoq, o'tmoq. Misol: *ol ikki kishi ara arg'uladï* – u ikki kishi orasidan yorib o'tdi (arg'ular) (DLT,I,308).

Kəchmäk – o'tmoq, yurmoq, kechmoq. Misol: *ər suw kəchti* – odam suv kechdi. Boshqalarga ham shunday (kəchar) (DLT,II,11).

II. Yo'nalishi mavhum bo'lgan gorizontal harakat fe'llari:

a) «**maqsadsiz yurish**» semali fe'llar. Mazkur farqlovchi semali fe'llar shaxs yoki jonzotning maqsadsiz, vaqtini behuda o'tkazib, bekor yurishini ifodalaydi. Bunda agens turli yo'nalishlardagi harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Shunga ko'ra uning harakati aniq yo'nalishga ega emas. Bular:

Kəzmäk – yurib, aylanib ko'rmoq, sayr qilmoq. *Ol jərig kəzdi* – yerni aylanib yurdi (kəzär) (DLT,II,17). Misol: *ol mənï jər kəzitti* – u menga yerlarni kezdirdi (kəzitÿr) (DLT,II,354).

Təzginmäk – aylandi (ziyorat qildi). Misol: *ol jərig təzgindi* – u yerni aylandi, tavof qildi. Biror yerni tavof etuvchi har kimga bu so'z qo'llanadi (təzginÿr) (DLT,II,281).

Jəzämäk – aylanib chiqmoq. Misol: *jəzäk qamug' jirig jəzädi* – ayg'oqchi birorta dushman bor emasmi deb, hamma yoqni aylanib chiqdi (jəzär) (DLT,III,97).

Tadqiqotimizda fe'llarning faqat bosh, harakat bildiruvchi ma'nolariga e'tibor qaratdik.

b) «**har tomonga yo'nalgan harakat**» semali fe'llar: *to'zmoq, tarqamoq.*

Tozutmaq – to'zitdi, changitdi. Misol: *ol tupraq tozuttï* – u tuproqni to'zitdi, changini chiqardi (tozïtur) (DLT,II,353).

Təzitmäk – turli tomonga to'zondek sochilmoq, tarqatib yubormoq. Misol: *ït kijikni təzitti* – it kiyikni to'zitdi, qochirib yubordi, tarqatib yubordi (təzitÿr) (DLT,II,353).

Oprashmaq: *tonlar oprashtï* – to'nlar to'ziy boshladi, to'zishga yuz tutdi. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi (oprashur) (DLT,I,235).

III. «**Yo'nalishni o'zgartirish**» semali GHF: *burilmoq, qayrilmoq* .

Əwrÿlmäk – o'girildi, burildi, aylandi. Misol: *ər əwrÿldi* – odam ketayotgan tomonidan qaytdi, yuzini o'girdi. O'z yo'nalishidan qaytgan har bir kishiga nisbatan ham bu so'z qo'llanadi (əwrÿlÿr) (DLT,I,250).

Qazarïlmaq – qayrildi. Misol: *anïŋ bojnïnï qazrïldï* – uning bo'yni qayirildi. Birov qayirsa ham shu so'z qo'llanadi. Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsizdir (qazarïlur) (DLT,II,273).

Demak, "Devonu lug'otit turk" asaridagi harakat fe'llari semantik maydonining gorizontal harakat fe'llari farqlovchi semalariga ko'ra mustaqildir. Farqlovchi semalar GHFning nutq birligi sifatida qo'llanishini, muayyan xabar, darak tashishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бабаева Л. Особенности употребления русских глаголов движения //Межвузовский сборник научных трудов. –Ташкент: ТГТУ, 2003. –С.40-42.
2. Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке Ғ Ғ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. 4.Лексика.–М.: Изд-во АН ССР, 1962. –С.101-115.
3. Дмитриев Н.К. Глаголы движения // Строй тюркских языков // Строй тюркских языков. –М.: Изд-во Восточной литературы, 1962.-С.582-589.
4. Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит-турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН, 1960-1963.
5. Муҳамедова С. Ўзбек тили ҳаракат феъллари семантикаси ва валентлиги. – Тошкент: Фан, 2013.
6. Тенишев Э.Р. Глаголы движения // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Изд-во АН СССР, 1961. -С.232-293.

ESKI O‘ZBEK ADABIY TILIDA KO‘CHIRMA GAP
(Lutfiy she’riyati misolida)
QUOTED STATEMENTS IN THE OLD UZBEK LITERARY LANGUAGE
(In the example of Lutfi's poetry)

Fayzullayeva Navruza Amridin qizi
Magistr
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
fayzullayevanavruza0@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqotda eski o‘zbek adabiy tilida qo‘llanilgan ko‘chirma gaplarga xos xususiyatlar ochib beriladi. Ko‘chirma gaplar tarixi, eski o‘zbek adabiy tilida ularning hosil qilinishi, muallif gap va ko‘chirma gapning o‘rinlashuvi, ularni bog‘lovchi vositalar yoritiladi. Ko‘chirma gaplarning badiiy tasviriy vosita sifatidagi imkoniyatlari Lutfiy ijodi misolida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *ko‘chirma gap, muallif gap, kesim, bog‘lovchi, uslub, badiiy san’atlar.*

Annotation: *This study will elucidate the characteristics of quoted statements used in the old Uzbek literary language. The history of quoted statements, their emergence in old Uzbek literature, the placement of the author's statements and quoted statements, and the connecting tools used will be examined. The potential of quoted statements as artistic descriptive devices will be analyzed through the works of Lutfi.*

Key words*: Quoted statement, author's statement, predicate, conjunction, style, artistic arts.*

Tilshunoslikda o‘zganing hech qanday o‘zgarishlarsiz nutqqa olib kirilgan gapi ko‘chirma gap deb qaraladi. Ko‘chirma gapning nutqda qo‘llanilishi tarixan uzoq davrlarga borib taqaladi. Qadimgi turkiy tilda ko‘chirma gapdan faol foydalanilgan. Xususan, “To‘nyuquq” bitigi matnining 30% ini ko‘chirma gaplar

tashkil etadi. Yodnoma matnida qo‘shma gapning bu turidan foydalanish matnning o‘ziga xos uslubini shakllantirishga, fikr ta’kidini oshirishga, qaltis vaziyatlarda qahramonlar tomonidan ko‘rsatilgan jasorat va mardlikni ifodalashga xizmat qilgan.

Eski o‘zbek adabiy tili davriga kelib, tilda bir qator o‘zgarishlar kuzatildi. Ayrim birliklarning qo‘llanish doirasi toraydi, ba’zilari iste’moldan chiqib ketdi. Ammo bu davrda ham sintaktik sathda ko‘chirma gaplardan foydalanish ancha faol bo‘lganligini ko‘ramiz. Eski o‘zbek adabiy tiliga oid yozma yodgorliklarda ko‘chirma gaplarning qo‘llanilishiga doir bir qancha jihatlar ko‘zga tashlanadi. Eski o‘zbek adabiy tilida ko‘chirma gaplardan foydalanish ma’lum uslubiy vazifani bajargan: *“Agar muallif gap kesimi aytdi, dedi, so‘radi kabi fe’llar bilan tugallansa, biror xabar mazmuni ifodalanadi. Agar muallif gap kesimi do‘q qildi, shivirladi, to‘ng‘illadi kabi fe’llar bilan tugallansa, ko‘chirma gap shu fe’llardan anglashilgan ma’noning uslubiy mazmunini ifodalaydi. Demak, ko‘chirma gap muallif gapidagi ayrim bo‘laklarning ma’nosini ochuvchi uslubiy vositadir”*[Abdurahmonov, Shukurov, Mahmudov, 2008: 456]. Har bir so‘zni dur kabi qadrlab, uning cheksiz qudrati ila go‘zal va takrorlanmas satrlar yaratgan ulug‘ so‘z san’atkorlari ko‘chirma gaplarni o‘rnida keltirish bilan she’riy asarlar tilining mazmundorligini oshirishgan. Mumtoz adabiyotimizning yirik vakili Lutfiy ijodida ham shu holatning guvohi bo‘lamiz. Shoirning “Devon”ida jamlangan lirik asarlar misolida eski o‘zbek adabiy tilida ko‘chirma gaplarning qo‘llanilishiga doir ba’zi jihatlarni tahlil qilamiz.

1. **Lutfiy she’riyatida ko‘chirma gap sifatida ko‘pincha lirik qahramonning, oshiqning, ma’shuqaning, o‘rni bilan tashxis san’ati vositasida jonsiz predmetlarning (mavhum otlar, ma’shuqaning go‘zalligini aks ettiruvchi tana a’zolari, tabiat hodisalari) nutqi, xalq donishmandligi namunasi bo‘lgan maqollar ham keltirilgan. Bunda ko‘chirma gap sodda, qo‘sham gap shaklida, undalmalar bilan kengayib ifodalangan:**

Shart qildingkim: ***“Seni men o‘lturay!”*** *– o‘lturmadung,*
Chunki yetmassan so‘zunga, ahd-u paymon qilmag‘il.
[Lutfiy, 1987: 144]

Baytda ma’shuqaning nutqi ko‘chirma gap sifatida keltirilgan. Oshiq ma’shuqadan uni o‘ldirishi haqidagi va’dani olgan (Ma’shuqa tomonidan o‘ldirilish ham oshiq uchun ulkan baxt). Ammo va’da bajarilmagan. Ma’shuqaning va’dasini aynan keltirish orqali oshiqning ranjigan holati va o‘zgacha tanbehi tasvirlangan.

Lutfiy yuzuda o‘lturubon ko‘z yoshi aytur:
“Yopishgum etakinga, ey qon to‘kkuchi zolim”.
[Lutfiy, 1987: 159]

Keltirilgan misralarda oshiqning ishqdagi holati ko‘z yoshning so‘zlari vositasida ta’sirchan tarzda ochib berilgan. Gapdagi undalmaning qo‘llanilishi ham ko‘chirma gapdagi emotsional-ekspressivlikni oshirgan.

Ko‘z yoshig‘a ayturman: ***“Sarig‘ yuz uzra oz yuri…***
Ey oltun uzra osig‘siz yugurgan durri g‘altonim”.
[Lutfiy, 1987: 161]

Baytda lirik qahramonning ko‘z yoshiga aytgan nutqi ko‘chirma gap tarzida keltirilgan. Odatda insonning ko‘z yoshga qaratib nutq so‘zlashi notabiiy holat. Biroq bu oshiq uchun emas. Ishq asiri bo‘lgan kishi uchun barcha notabiiy hodisalar odatiy bir holdir. Misrada ham ana shu holat ochib berilyapti. Yorning ishq tufayli oltindek sarg‘aygan yuzida durri g‘alton kabi yoshlarning tinmay oqishi foydasiz. Ko‘chirma gapning misra so‘nggida kelishi ta’kidni yanada kuchaytirgan.

Intiho yo‘qmu desam husnungga, aytur ko‘zlaring:
“Qaydasan, men xud baloni qildim emdi ibtido”.
[Lutfiy, 1987: 15]

Misralarda intoq san’ati yordamida ma’shuqaning ko‘zlari tomonidan aytilgan gap ko‘chirma gap bo‘lib kelgan. Bu esa ifodaviylikni oshirgan. Oshiq ma’shuqasining ko‘zlaridan bu husnning oxiri bormi deb so‘ragan savoliga ko‘zlar bu hali boshlanishi ekanligini ta’kidlayapti.

2. **Muallif gapi va ko‘chirma gap o‘zaro *deb, -kim/ki* bog‘lovchilari yordamida bog‘langan.**

Lutfiyni kim qarg‘adi: “Yo rab, balog‘a uchra” ***deb***
Kim, seningtek tosh bag‘irliq dilrabog‘a uchradi.
[Lutfiy, 1987: 245]

Jonima hardam kelib aytur firoqing elchisi
Kim: *“Ravon tan mulkidin chiqmoqqa iste’dod qil”.*
[Lutfiy, 1987: 141]

Tutarmen ko‘zki ko‘rsam orazingni,
Ki *derlar: “Oqqan ariqqa oqar suv”.*
[Lutfiy, 1987: 214]

Ushbu vositalar ergashtiruvchi bog‘lovchilar guruhiga mansub bo‘lib, qadimgi turkiy til davrida ham muallif va ko‘chirma gapni bir-biriga bog‘lash uchun xizmat qilgan. Qadimgi turkiy tilda faol bo‘lgan *täb* bog‘lovchisi XV asrga kelib, *deb* shaklida qo‘llanadi. Kelib chiqishi turkiy bo‘lgan, so‘roq olmoshidan bog‘lovchiga o‘tgan *kim* bog‘lovchisi unumdor shaklda qo‘shma gap qismlarini bir-biriga bog‘lagan. Yozma manbalarda XII-XIV asrlardan boshlab kuzatiladigan *-ki* bog‘lovchisi asli eron tilidan o‘zlashgan bo‘lib, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni, ko‘chirma gap va muallif gapni bog‘lovchi vosita sifatida iste’molda bo‘lgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ko‘chirma gap tarkibida bog‘lovchi vazifasida faqat *deb* ning kelishi kuzatiladi. Bu jihatdan *-kim, -ki* eskirgan birliklardir.

3. **Muallif gap va ko‘chirma gapning joylashuvi juda erkin bo‘lgan. Asosan muallif gap ko‘chirma gapdan oldin kelgan. Yoki ko‘chirma gap muallif gapdan oldin kelgan. Muallif gapning ko‘chirma gap o‘rtasida kelishi ham kuzatiladi.**

“To‘kma qonimni tabassum birla” *– la’lingg‘a dedim:*
Kulib aytur: ***“Meni kim so‘rg‘usidir qoning uchun?”***
[Lutfiy, 1987: 175]

Baytga e’tibor qaratsak, 1-misrada ko‘chirma gapning misra boshida, 2-misrada esa misra oxirida kelganini ko‘ramiz. Bunda misra boshida kelgan gap diqqatni

jalb etishga qaratilgan bo‘lsa, misra oxirida kelgan gap ta’kidni ifodalashga xizmat qilgan.

“Ne keturdung, – desalar mahsharda, – Lutfiy dunyadin?”
Ko‘rguzay bag‘rimdagi novaklaring paykonini.
[Lutfiy, 1987: 265]

Yuqoridagi baytda muallif gap ko‘chirma gap o‘rtasida qo‘llanganini ko‘ramiz.

4. **Muallif gapning kesimi ko‘pincha *aytur, derman, dedi, demish, so‘rdi* kabi fe’llar bilan ifodalangan.**

Siymtek yangoqing dedim: “O‘parman”,
Aytur: *“Tama’ing erur bari xom”.*
[Lutfiy, 1987: 154]

Mening haddim emaskim, istasam vasl,
“Ko‘z uchi birla boq goh-goh” ***derman.***
[Lutfiy, 1987: 177]

Baytda sevinch, qayg‘u, alam, kinoya, zorlanish ma’nolarini kuchaytirish uchun muallif gapning kesimi sifatida boshqa harakat va holat fe’llari ham tanlangan.

Muhtasibqa necha ***yolbordim:*** *“Meni choqti raqib”,*
Do‘st bo‘lmas nokas oxir izzat-u ikromdin.
[Lutfiy, 1987: 207]

Misrada kesim sifatida qo‘llangan yolbordim fe’li oshiqning nochor holatini ifodalamoqda.

Lutfiyni kim ***qarg‘adi:*** *“Yo rab, balog‘a uchra” deb*
Kim, seningtek tosh bag‘irliq dilrabog‘a uchradi.
[Lutfiy, 1987: 245]

Shoir baytda o‘ziga o‘zi murojaat etib, ishq balosiga, toshbag‘ir ma’shuqaga uchraganining sababini qidirmoqda. Sabab esa Lutfiyni kimdir baloga uchragin deb qarg‘agani. Mumtoz adabiyotda yorga oshiq bo‘lganni qarg‘ishga uchragan kabi tasvirlash va bu orqali ma’no nozikligini yuzaga keltirish Lutfiyga xos badiiy topilmadir. Bu topilmaning yaratilishiga esa ko‘chirma gap va muallif gapning kesimi asos bo‘lyapti.

5. **Ko‘chirma gaplardan foydalanish baytda *intoq, tashxis, savol-u javob, irsoli masal, mubolag‘a* san’atini ham yuzaga keltirgan.**

Tildagi so‘zlarning cheksiz qudrati va latofatini, avvalo, badiiy adabiyot namunalarida uchratamiz. Mumtoz adabiyotimizda tilimizdagi har bir birlik o‘ziga xos badiiy ifoda vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Buni ko‘chirma gaplar misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Zoti pokingni ko‘rub aytur ***falak****:*
“Husn daryosida yo‘qtur bo‘yla dur”.
[Lutfiy, 1987: 351]

Baytda ko‘chirma gapning qo‘llanilishi orqali intoq (jonsiz predmetlarga nutq kiritish san’ati) san’ati yuzaga chiqqanini ko‘ramiz.

So‘rdum labingdin: ***“Yuz balo jonimg‘a solg‘on sanmusan?”***
Sekredi olingda qoshing, ya’ni ***“Ulash qilg‘uchi man”.***
[Lutfiy, 1987: 174]

Baytlarda ko‘chirma gaplar orqali savol-javob badiiy san’atining yuzaga kelganligining guvohi bo‘lamiz. Ko‘chirma gapning so‘roq gap shaklida ifodalanganligi va unga javobning ham ko‘chirma gap shaklida berilganligi bunga asos bo‘lgan.

Tilar vaslingni Lutfiy, qil ijobat,
Ki ayturlar: “Tilaganni – tilogu”

[Lutfiy, 1987: 214]

Yuqoridagi misralarda ko‘chirma gap orqali irsoli masal san’ati yuzaga kelgan. Maqolllar orqali fikrni dalillash san’ati Lutfiy ijodida ko‘p kuzatiladigan hodisadir. Bu holatda esa ko‘pincha ko‘chirma gapga murojaat qilingan.

Xulosa qilib aytganda, ko‘chirma gaplar uzoq tarixdan buyon nutqimizda faol bo‘lgan vositalardir. Eski o‘zbek adabiy tilida ham ular gapdagi o‘rinlashuvi, o‘zaro bog‘lovchi vositalari, turli-tuman uslubiy ma’nolarni yuzaga keltirishi bilan ajralib turgan. Lutfiy ijodidan olingan misollar shuni ko‘rsatadiki, ko‘chirma gaplar nafaqat sinataktik birlik sifatida, balki faol badiiy tasvir vositasi bo‘lib, shoirlar uchun o‘ziga xos imkoniyatlarni taqdim etgan.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.
2. Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I том. – Т: Фан, 1983.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II том. – Т: Фан, 1983.
5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III том. – Т: Фан, 1984.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV том. – Т: Фан, 1985.
7. Дониёров Х., Йулдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988.
8. Ҳожиаҳмедов А. Мўмтоз сўз малоҳати. – Т.: Шарқ, 1998.
9. Лутфий. Сенсан севарим. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

III. AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKA MUAMMOLARI

TIL KONTAKTI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

GENERAL INFORMATION ON LANGUAGE CONTACTS

Zokirov Muxtorali Turdaliyevich
Professor,
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. *Maqola sotsiolingvistikada "til kontakti" tushunchasini o'rganishga bag'ishlangan. Unda ikki yoki undan ortiq tillarning fonetik, leksik-semantik va sintaktik tuzilishlariga o'zaro ta'siri ko'rib chiqiladi. "Til kontakti" va "kontakt til" atamalari o'rtasidagi farqlar muhokama qilinadi hamda til kontaktining asosiy shakllari, jumladan, vositachi tillardan foydalanish tahlil qilinadi. Til kontaktlari natijasida paydo bo'ladigan substrat va superstrat mexanizmlariga, shuningdek, tarixiy misollarga alohida e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *til kontakti, kontakt til, sotsiolingvistika, substrat, superstrat, fonetika, leksika, sintaksis, vositachi til.*

Annotation. *The article is devoted to the study of the concept of "language contact" in sociolinguistics. It examines the interaction of two or more languages on phonetic, lexical-semantic and syntactic structures. The differences between the terms "language contact" and "contact languages" are discussed and the main forms of language contact, including the use of intermediary languages, are analyzed. Emphasis is placed on substrate and superstrate mechanisms resulting from language contact, as well as historical examples.*

Keywords: *language contact, contact language, sociolinguistics, substrate, superstrate, phonetics, lexicon, syntax, intermediate language.*

Sotsiolingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bu "til kontakti"dir. Lotincha "contactiss" so'zidan kelib chiqqan ushbu atama bevosita aloqa yoki o'zaro ta'sirni anglatadi. Til kontakti ikki yoki undan ortiq tillarning o'zaro ta'sir jarayonida sodir bo'ladi va bu fonetik, leksik-semantik va sintaktik tuzilmalarda o'zgarishlarga olib keladi. Ushbu jarayon, til aloqalari muhim rol o'ynaydigan jamiyatlarda lingvistik va madaniy o'zgarishlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Sotsiolingvistika o'rganadigan asosiy masalalardan biri "til kontakti" tushunchasidir. Kontakt lotincha "contactiss" so'zidan olingan, "bevosita aloqa", "bevosita bog'lanish" ma'nolarini bildiradi. Ikki va undan ortiq tillarning fonetik, leksik-semantik hamda sintaktik tuzilishiga ta'sir qiluvchi tillarning o'zaro aloqalari va munosabatlari til kontaktlari hisoblanadi [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990:237]. Shu nuqtai nazardan ikki va undan ortiq tillarning til sathlari o'rtasidagi o'zaro munosabati va ta'siri tushunchasi ostida til

aloqalari ifodalagan tushunchalar anglanadi. Shu o‘rinda til kontakti va kontakt til atamalarini o‘zaro farqlash lozim.

Kommunikat va kommunikant o‘rtasidagi o‘zaro lingvistik munosabatni yuzaga chiqaruvchi til *kontakt til* deb hisoblanadi [Розенцвейг, 1972:3]. Bunda ikki holat o‘zaro farqlanadi:

Kontakt til - aloqaga kirishgan millatlardan birining tili. Mazkur jamiyatdagi lingvokommunikativ muloqot vaziyatga ko‘ra birinchi yoki ikkinchi millat tilida bo‘lishi mumkin.

1. O‘zaro aloqaga kirishuvchi har ikki millatning tillari ham kontakt til hisoblanmasligi mumkin. Bunda kommunikativ munosabat uchinchi til orqali amalga oshiriladi. Bunday holatlarda kontakt til *vositachi til* deb yuritiladi [Гринберг, 1972:130].

“Til kontakti” atamasi fanga fransuz tilshunosi Andre Martine tomonidan olib kirilgan. Uriel Vaynrayx uni sotsiolingvistik tushuncha atamasi sifatida ommalashtirgan. Til kontakti tilning amali bilan bog‘liq tushunchadir.

Til kontaktining tilning amali bilan bog‘liqligi shundaki, u nutqiy jarayonda sodir bo‘ladi. Ma’lumki, nutqiy jarayonning asosini muloqot tashkil qiladi. Muloqot ikki shaxs o‘rtasidagi fikr almashinuvdir. Muloqot jarayonining ishtirokchilaridan birini so‘zlovchi, ikkinchisini tinglovchi deyiladi.

So‘zlovchi fan tili bilan adresant, tinglovchi esa adresat deyiladi. Fikr so‘zlovchi-adresant tomonidan til ashyolari vositasida uzatiladi. U (fikr) tinglovchi-adresat tomonidan qabul qilinadi. Ana shu jarayonni muloqot deyiladi. Bu jarayon individual-psixik xarakterda bo‘ladi. Tilning psixik hodisa xarakteri ham nutq, nutq faoliyati orqali belgilanadi.

So‘zlovchi-adresant va tinglovchi-adresat bir til jamoasi vakillari bo‘lsa, muloqotda til kontakti bo‘lmaydi. Muloqotning til kontaktiga asoslanishi uchun so‘zlovchi-adresant va tinglovchi-adresat har xil til jamoalariga qarashli bo‘lishi shart. Bundan tashqari, tinglovchi-adresant tinglovchi-adresat mansub bo‘lgan, tinglovchi-adresat so‘zlovchi-adresant mansub bo‘lgan jamoaning tilini bilishi, albatta, zarur. Aks holda, til kontakti vujudga kelmaydi. Masalan, tojik til jamoasiga mansub biror-bir shaxs bilan o‘zbek til jamoasiga mansub biror-bir shaxs muloqotga kirishadigan bo‘lsa, muloqot vositasi vazifasini yo o‘zbek tili, yo tojik tili bajarishi kerak. Shuning uchun so‘zlovchi-adresant o‘zbek til jamoasiga mansub bo‘lsa, u tojik tilidan ham yaxshi xabardor bo‘lishi kerak. So‘zlovchi-adresant tojik til jamoasiga mansub bo‘lsa, u o‘zbek tilini ham yaxshi bilishi kerak. SHuning uchun muloqot til kontaktiga asoslanishi uchun, muloqotga kirishuvchi shaxslar o‘z tilidan tashqari, muloqot vositasiga aylanuvchi o‘zga tilni ham bilishi zarur. Muloqot vositasi vazifasini bajargan tilni kontakt til deyiladi. Tojik va o‘zbek til jamoalariga mansub ikki shaxsning muloqoti o‘zbek tilida olib borilsa, o‘zbek tili kontakt til hisoblanadi; tojik tilida olib borilsa, tojik tili kontakt til vazifasini bajaradi.

Bordi-yu, so‘zlovchi-adresant tinglovchi-adresatga qarashli bo‘lgan, tinglovchi-adresat so‘zlovchi-adresantga qarashli bo‘lgan jamoaning tilini bilmasa, unda muloqot vositasi vazifasi uchinchi boshqa bir til zimmasiga yuklanadi. Muloqot vositasi vazifasini bajargan va so‘zlovchi-adresant ham, tinglovchi-

adresat ham mansub bo‘lmagan uchinchi boshqa tilni vositachi til deyiladi. Masalan, tojik va o‘zbek til jamoalariga mansub ikki shaxsning muloqoti rus yoki ingliz tilida amalga oshsa, rus yoki ingliz tili vositachi til hisoblanadi.

Til kontakti uchun ikki yoki uch har xil til jamoasining bir umumiy hududda yashashi shart emas. Ikki yoki uch til jamoalarining bir umumiy hududda yashashiga asoslangan til kontakti bevosita amalga oshadi. O‘zaro hududiy yaqin bo‘lmagan til jamoalari orasidagi til kontakti odatda o‘rta, o‘rta maxsus va oliy ta’lim jarayonlarida o‘quvchi va studentlarning biror-bir chet tilni o‘rganishi orqali vujudga keladi. Masalan, turli bosqichdagi ta’lim maskanlarida o‘quvchi yoki talabalarning ingliz, nemis, fransuz, ispan, arab yoki xitoy tillaridan birini o‘rganish orqali vujudga kelgan til kontakti ana shunday xarakter kasb etadi. Yana: o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan ko‘p miqdordagi so‘zlar evaziga o‘zbek-arab til kontakti vujudga kelgan. Bu til kontakti ham diniy ta’lim va fors-tojik tili vositasida paydo bo‘lgan.

Tillar kontakti tufayli substrat hamda superstrat deb ataluvchi lisoniy vaziyatlar paydo bo‘lishi mumkin. Mazkur atamalar lotin tiliga qarashli bo‘lib, «tag» ma’nosidagi «sub», «ust» ma’nosidagi «sureg» va «qatlam» ma’nosidagi «stratum» so‘zlaridan tashkil topgan. Ikki tilning o‘zaro chatishuvi natijasida mag‘lub til elementlarining g‘olib til strukturasidagi belgilari *substrat* va *superstrat* hodisalari deb yuritiladi. Substrat keng etnik aralashuv va ikkitillilik orqali mahalliy xalq tilining kelgindilar tiliga singib ketishidir. Masalan, miloddan avvalgi III-II asrlarda rimliklar Iberiya (bugungi Ispaniya) hamda Galiyani (bugungi Frantsiya) bosib olishgan. Mazkur hududlarda mahalliy til-lotin tili bilingvizmi vujudga keladi. Rimliklar ta’sirida mahalliy til-lotin tili bilingvizmi davri mahalliy xalqlarning to‘liq lotin tiliga o‘tishlari bilan yakunlanib, lotin tili negizida hozirgi zamon ispan va fransuz tillari shakllangan. Mazkur tillarda mavjud iber (ispan tilida) va gal (fransuz tilida) tillarining elementlari substrat hodisasiga misol bo‘la oladi [3, 65]. Kelgindi etnik guruhlar tilining mahalliy tilda qoldirgan belgilari superstrat deb yuritiladi. Milodiy V asrda frank qabilalari hozirgi Frantsiya hududlarini bosib olishgan. Mahalliy xalq bilan aralashuvi natijasida franklar mahalliy xalq urf-odatlari, yashash tarzi va tilini qabul qilishgan. Turkiy bulg‘or urug‘lari Bolqon yarim orolida slavyan qabilalarini bo‘ysundirganda o‘xshash hodisa sodir bo‘lgan. Hozirgi Bolgariya hamda Frantsiya davlatlarining nomi ham superstrat hodisasining faktidir [Перетрухин, 1966:65]. Superstrat va substrat hodisalari, asosan, tilning fonetik, grammatik, qisman leksik sathlarida namoyon bo‘ladi. Biroq mazkur tushunchalarni tildagi o‘zlashma so‘zlar qatlami tushunchasidan farqlash zarur bo‘ladi. Chunki so‘z o‘zlashtirishdan farqli ravishda, substrat va superstrat hodisalari ikki tildan biri mag‘lub bo‘lishi hamda barcha til sathlarini qamrab oluvchi til aloqalari bilan bog‘liqdir. Substrat nazariyasi XIX asr boshida Ya.Bredsdorf qarashlari asosida paydo bo‘lib, hind-evropa tilshunosligi tarixida katta rol o‘ynadi. Boshqa til oilalari tillarini o‘rganishda bu nazariya hozirda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

“Til kontakti" sotsiolingvistikaning asosiy tushunchasi sifatida tor va keng ma’nolardagi talqinga ega. Til kontakti atamasi keng ma’noda uqilganda, muloqot

vositasi vazifasini ikki mustaqil tildan tashqari, bir til doirasidagi ikki sheva ham bajaradi. Ya'ni so'zlovchi-adresant va tinglovchi-adresatlar umumxalq tilining har xil shevasiga mansub shaxslar bo'ladi. Masalan, o'zbek tilining «j»lovchi shevasiga mansub shaxs bilan uning «y»lovchi shevasiga mansub shaxsning o'zaro muloqotiga yo «j»lovchi sheva, yoki «y»lovchi sheva materiallari vosita vazifasini bajarishi mumkin. Muloqot «j»lovchi shevada amalga oshsa, «j»lovchi sheva kontakt sheva hisoblanadi; «y»lovchi shevada amalga oshsa, kontakt sheva vazifasi «y»lovchi sheva zimmasiga tushadi. Bundan tashqari, shaxsning adabiy til, yo shu adabiy tilga qarashli biror-bir sheva vositasidagi muloqoti ham keng ma'nodagi til kontaktiga misol bo'ladi.

"Til kontakti" atamasi tor ma'noda qaralganda, muloqotning ikki har xil milliy til amalidagi shakli tushuniladi.

Sotsiolingvistika uchun "til kontakti" tushunchasining tor ma'nodagi shakli ko'proq ahamiyatli hisoblanadi. Chunki bu jarayonda shevalar emas, balki milliy tillar aloqaga kirishadi. Bir milliy til ikkinchi milliy tilga nimasi bilandir ta'sir qiladi. Bu jarayon fonetik, lug'aviy va grammatik qurilishda farq qiluvchi biror-bir tilning lisoniy vositalari vositasida amalga oshadi. "Kontakt"ning bir til doirasidagi shevalararo amalga oshishida "ta'sirdoshlik" bir til doirasidagi lisoniy unsurlar bilan cheklanadi.

Til kontaktlari murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, tillar va madaniyatlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Tillarning o'zaro ta'sir mexanizmlarini tushunish, ko'p tillilik sharoitida sodir bo'ladigan jarayonlarni chuqurroq o'rganishga va ularning tillarning evolyutsiyasiga ta'sirini baholashga imkon beradi. Hozirgi globallashuv va madaniy almashinuv sharoitida til kontaktlarini o'rganish alohida ahamiyat kasb etib, dunyoning dinamik tarzda o'zgarayotgan lisoniy jarayonlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Джозеф Гринберг. Изучение языковых контактов в Африке. В кн: «Новое в лингвистике», вып. VI, М., 1972.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
3. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Белгород, 1966.
4. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Л., 1972.

BADIIY ASARNI IFODALI O‘QISHGA O‘RGATISHNING LINGVODIDAKTIK TALABLARI

LINGUODIDACTIC REQUIREMENTS OF TEACHING THE EXPRESSIVE READING OF A ARTISTIC WORK

Marg‘uba Mirqobilovna Mirqosimova,
pedagogika fanlari doktori, professor

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy asarning o‘quvchi ta’lim-tarbiyasidagi o‘rni borasida fikr yuritilgan, o‘quvchini mutolaaga qiziqtirish borasidagi mulohazalar bayon qilingan.*

Kalit so‘zlari: *badiiy o‘qish, badiiy asar, ifodali o‘qish, mantiqiy urg‘u.*

Annotation: *This article discusses the role of the work of art in the education of the student, comments on how to interest the student in reading.*

Key words: *artistic reading, artistic work, expressive reading, logical emphasis.*

Har qanday estetik yondashuv va tahlil markazida badiiy asar turadi. Badiiy asarga nisbatan uyg‘onuvchi o‘y-fikr, mulohaza-muhokama oniy tuyg‘udan, o‘sha badiiy asar ta’siridan lazzatlanishni, zavqlanishni tuyishdan paydo bo‘ladi. Adabiyotshunoslar bu lahzani “ta’sirlanish onlari”, “jozib tuyg‘ularni izohlashga mayl”, “ong va qalbning bir muddatda lazzat huzurini anglab his qilishi” tarzida talqin qiladilar. Har xolda badiiy asardan ta’sirlanish – uning zamiridagi go‘zallikni xis qilish, shu go‘zallikdan zavqlanishni anglatishi haqiqat. Oybekning mashhur “Na’matak” she’ridagi go‘zallik va ezgulik timsolidan hayratlanamiz:

Nafis chayqaladi bir tup na’matak
Yuksakda, shamolning belanchagida.
Quyoshga ko‘tarib bir savat oq gul
Viqor-la o‘shshaygan qoya labida,
Nafis chayqaladi bir tup na’matak...

“Yuksakda, shamolning belanchagida” nafis chayqalib turgan na’matak timsolida hayotini, bor imkoniyatlarini el-u yurtiga ezguliklar taqdim etishga safarbar etgan yaratuvchi, fidoyi insonlarni tasavvur qilamiz. Quyosh – vatan, “*bir savat oq gul*” – ezguliklar ramzi. “*Viqor-la o‘shshaygan qoya*” esa hayotini shon-shuhrat, mansab, dabdabalarga alishtirgan insonlar timsoli. Na’matak poyida yig‘layotgan kumush qor esa umrini besamar o‘tkazgan, so‘nggi damlarda hayotini sarhisob etib, iztirob ila ko‘z yoshi to‘kayotgan bemaqsad odamlarni eslatadi.

Turfa fojealar, yomonlik, dag‘allik, xunuklik tasvirini qanday izoxlash mumkin? Nima sababdan Otello, Shox Edip fojealari qalbimizni larzaga soladi? “Qullar ko‘z yoshidan qizargan Nil” tasviridan hayajonlanamiz? “Qora kitob”dagi qizning o‘limidan daxshatga tushamiz? “Urushning so‘nggi qurboni”dagi ona qiyofasi uzoq muddat ko‘z oldimizda turadi? Aslida biz boy berilgan ezgulik, maxv etilgan go‘zallik uchun ko‘z yosh to‘kamiz, hayotimizga, borlig‘imizga kirib o‘rnashishga ulgurgan, ildiz yoygan yomonliklar tufayli sodir bo‘lgan fojealar

oqibatidan azoblanamiz. Xis qilishdan anglashga, tasavvurdan zavqlanishga intilish estetik tamoyil sifatida xalqchillik, hayotiylik, ta'sirchanlik kasb etadi. His qilingan tuyg'ular esa kitobxonni mushohadaga yo'llaydi. Shu bois, o'quvchi-kitobxonni tarbiyalashda ana shu omilga tayanish zarurati seziladi.

Badiiy o'qish san'atining mohiyati adabiy asarni og'zaki badiiy ifodalash, asar muallifining maqsadi, asar g'oyasi va undagi obrazlar bilan yaxshi tanishgan holda voqelik va holatni tinglovchiga jonli qilib yetkaza olishdan iboratdir. Asar mazmun-mohiyatini tinglovchiga yetkazish uchun o'qiyotgan kishining o'zi uni to'laqonli his eta bilishi, o'zi ta'sirlanib, hayajon bilan o'qishi, tinglovchiga ham o'z ehtiroslarini "yuqtira" olishi darkor.

Ifodali o'qish – dona-dona va ta'sirchan o'qishdir. Asardan ilk ta'sirlanish badiiy asarning xususiyati, unda ilgari surilgan g'oya va obrazlar haqida fikrlatish omili hisoblanadi. Yozuvchi tafakkurini, badiiy olamini tushunishda ifodali o'qish katta ahamiyatga ega. Bu usul vositasida asar ruhi his qilinadi, ta'sir quvvati fikr va tuyg'ularni harakatga keltiradi. Matn mazmunini haqiqiy holatda tinglovchiga yetkaza olish ifodali o'qish metodikasining asosidir. O'quvchilar matnni o'qib, muallif tasvirlagan hayotiy voqealarni so'z bilan tasvirlashga intilsalar, tinglovchilar ham asardagi voqea-hodisalar mazmunini anglab hayotiy hulosalar chiqaradilar, obrazlarga nisbatan hamdardga aylanadilar, insonni tushinishga o'rganadilar. Asardagi inson tasvirini, hayot haqiqatini anglash o'quvchini mustaqil hayotga, qarorlar qabul qilishga o'rgatadi.

Asarni ifodali o'qish uchun uning g'oyasini chuqur anglash va ta'sirli yetkazishni bilish zarur. Haqiqiy hissiy joziba bilan o'qish orqali o'quvchilar asar mazmuniga tushinibgina qolmay, undagi voqea hodisalarni o'z boshlaridan kechirayotganday tasavvur hosil qiladilar; undagi ijobiy holatlar bilan quvonib, salbiy holatlardan iztirob chekish lazzatini tuyadilar.

Asarni tushunib o'qigan o'quvchi undagi voqea-hodisalarni ko'z o'ngida ko'rayotganday tasavvur qiladi, go'yo har bir qahramonni jonli tarzda tasavvur qiladi. Natijada, tinglovchilarga huddi o'zi ko'rganday, o'zi boshidan kechirganday voqealar ruhi va mohiyatini yetkazishga harakat qiladi. Demak, ifodali o'qish tushinib, his qilib o'qish, degan ma'noni anglatadi.

Ma'lumki, badiiy asarda hayot badiiy obrazlar orqali tasvirlanadi. Badiiy asar o'quvchi kitobxon ko'z o'ngida yangi manzaralar, voqea va hodisalarni namoyon qiladi. Ana shu hayotning bir parchasini to'g'ri tasavvur etish, obrazlarni his etish asar g'oyasini tushunganlik belgisidir. Adabiy asarni ifodali o'qish badiiy obrazlarni so'z bilan gavdalantirish va asarning g'oyaviy yo'nalishini to'g'ri belgilash asosi hisoblanadi. Badiiy obrazni haqqoniy gavdalantirish uchun o'quvchi unga ham muallif ko'zi bilan, ham o'z nazari bilan qarashni o'rganishi kerak. Muallif munosabati va uning nuqtai nazari asardagi tasvirga, voqealar, qahramonlar obrazlariga singishgan bo'ladi. Badiiy asarni ifodali o'qishda asarning boshidan oxirigacha "qizil ip"day o'tuvchi muallif obrazi va nutqiga e'tibor qaratish badiiy asar mohiyatini o'quvchiga yetkazishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Fikrni to'g'ri ifodalash va tinglovchiga yetkazish uchun to'xtamlar (pauza)ga e'tibor berish lozim. Urg'u va to'xtam matn mazmunini aniq va to'g'ri tushunishga

yordam beradi. O‘quvchining to‘g‘ri to‘xtam qilishi uchun tinish belgilarining ahamiyatini anglashi hamda ularga rioya qilishi lozim. Lekin ayrim hollarda tinish belgisi bo‘lmagan o‘rinlarda to‘xtam qilishga to‘g‘ri keladi. Bolalar uzun gaplarni o‘qiganda ko‘pincha tinish belgisi bo‘lmagan o‘rinlarda ham to‘xtab nafas oladilar. Natijada, asar ohangi, ma’nosi buziladi. To‘xtamni to‘g‘ri belgilash uchun gapdagi so‘zlarni ma’no ifodalaydigan so‘zlar guruhiga bo‘lish kerak. Binobarin nafas olishni har bir guruhdagi so‘zlar tugashiga moslashtirish zarur.

Matnni nutq bo‘laklariga ajratishda tinish belgilari yordam beradi. Tinish belgilari hamisha gapning oxiriga qo‘yiladi va to‘xtash, pauza qilishni taqazo etadi. Fikrni to‘g‘ri ifodalash uchun faqat tinish belgilarida pauza emas, pauzaning uzun-qisqaligi ham ahamiyatlidir. Nutq bo‘laklari biri-biri bilan yaqin bog‘liq bo‘lsa, pauza qisqa bo‘ladi va aks holatda pauza uzunroq bo‘ladi. Pauzaning o‘rinsiz uzun yoki qisqaligi, fikrni buzadi, ohangga ziyon yetkazadi. Ifodali o‘qishda fikrni to‘g‘ri ifodalash uchun mantiqiy to‘xtamdan tashqari ruhiy to‘xtam ham muhim o‘rin tutadi. Bu to‘xtam qo‘pincha o‘quvchining his-xayajoni orqali ifodalanib, gapning turli o‘rinlarida bo‘lishi mumkin. Shuningdek, fikr ifodalashda mantiqiy urg‘u ham katta ahamiyatga ega. Mantiqiy urg‘uni noto‘g‘ri qo‘llash mazmunni buzadi. Bundan tashqari asar matnidagi fikrlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgani uchun gapni o‘qishda oldingi va keyingi gaplar mazmunini ham hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

Gapda bir nechta mantiqiy urg‘u bo‘lishi mumkin. Chunki gapdagi, har bir nutq bo‘lagidagi so‘zlardan biri asosiy fikr ifodalovchi hisoblanadi. Lekin bu so‘zlarning hammasi ham bir xil to‘xtam olmaydi. Gapning qaysi qismidagi so‘zlar fikr ifidalovchi asosiy so‘z bo‘lsa, o‘sha qismda mantiqiy urg‘u kuchli bo‘ladi. Gapdagi xohlangan so‘z, xohlangan bo‘lak urg‘u olishi mumkin. Mantiqiy urg‘u qo‘yish uchun matnni mulohaza bilan tahlil qilish kerak. Aks xolda fikr mazmuni buziladi. Mantiqiy urg‘u quyidagi qoidalar asosida qo‘yiladi:

1. Agar gapda ilgari uchramagan biror shaxs, narsa, voqea yoki hodisa haqida fikr yuritilayotgan bo‘lsa, o‘sha shaxs yoki narsaga urg‘u beriladi.
2. Gapdagi taqqoslanayotgan narsa yoki voqea urg‘u oladi.
3. Qarama qarshi qo‘yilayotgan tushunchalardan biri urg‘u oladi.
4. Gapdagi uyushiq bo‘laklardan biri urg‘u olsa, bu urg‘u boshqa bo‘laklarga tarqaladi.

Bu qoidalar o‘quvchilarga amaliy yordam beradi. O‘quvchilar muallif fikrini tahlil qilish orqali asar g‘oyasini chuqur anglashlarida urg‘uga e’tibor berishlari kerak.Fikr ifodalashda tinish belgilarining ahamiyati kattadir. Har bir tinish belgisiga qarab fikrning shartli chegarasini ifodalash uchun ovoz o‘zgaradi. Fikr tugasa, ovoz pasayadi, fikr davom etib rivojlansa, ovoz ko‘tariladi. O‘qishda tinish belgilaridan to‘g‘ri foydalanish uchun matnga diqqat qaratish lozim. Urg‘u va to‘xtamni to‘g‘ri qo‘llash matndagi so‘zlar ma’nosini aniq yetkazishga yordam beradi. Ammo holat va hodisalar haqida ma’lumot berish muallif fikrini to‘la ifodalaydi. Bunga erishish uchun o‘quvchi muallif ilgari surgan fikrni, g‘oyani tushunib yetishi va xuddi muallif singari asar qahramonlarini his qilishi kerak. Ifodali o‘qishda o‘qituvchining vazifasi o‘quvchilarga muallif ifodalagan g‘oyani, fikrni aniqlashga yordam berishdir. Bu ishning samarali bo‘lishi uchun o‘qishdan

ko‘zlangan maqsadni aniq belgilash, ya’ni asar qahramonlarini, undagi voqea hodisalarni ravshan tasavvur etishga undash zarur. Shundan keyingina matnni to‘la idrok etish va o‘z his-tuyg‘ularini badiiy matnni o‘qishga singdirish talab qilinadi. Badiiy asarni his qilib va tushunib o‘qish natijasida u o‘quvchi kitobxon ma’naviy olamini yuksaltirish vositasiga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirqosimova M. So‘z iztiroblari –T., 2010
2. Mirqosimova M. Kitobxon o‘quvchini tarbiyalash// Din psixologiyasining dolzarb muammolari –T.,2024
3. Mirqosimova M. Badiiy pedagogika – yoshlarda kitobxonlik madaniyatini shkllantirish omili sifatida// TDPU Ilmiy Axborotnomasi. 2022, 9-son. 35-41-b.

NUTQ SIFATLARI RAHBAR KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI BELGILOVCHI OMIL SIFATIDA

SPEECH QUALITIES AS A DETERMINING FACTOR IN THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF THE LEADER

Jalilova S.X.
ps.f.n., prof.v.b.,
Nizomiy nomidagi TDPU
Valiyeva I.K.
Talaba,
Nizomiy nomidagi TDPU

Annotatsiya: *Ushbu maqolada nutqiy aktlar, nutq sifatini taminlovchi omillar, bugubgi kunda rahbar nutqiga qo‘yiladigan talablar, shaxsda kompetentlik muammosining jahonda o‘rganilishi, kommunikativ komponentlik va uning o‘ziga xos jihatlari tadqiq etilgan*
Kalit so‘zlar: *Nutq, rahbar nutqi, kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, nutq balandligi, nutq sifati, nutqiy akt.*

Annotation: *this article explores speech acts, factors ensuring the quality of speech, requirements for today's leader's speech, the world study of the problem of competence in a person, communicative component and its specifics*
Keywords: *speech, Leader speech, competence, communicative competence, speech pitch, speech Quality, Speech Act.*

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta’lim siyosatining muhim maqsadlaridan biri yosh avlodni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalashdir. Albatta barkamol inson deganda ma’naviy jihatdan yetuk, o‘z vatanining tarixi, buguni va kelajagi uchun qayg‘uradigan, shuningdek jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shgan, qo‘shish ishtiyoqida yonib yashaydigan shaxsni tushunish bugungi kun talabiga mos keladi. Ma’lumki, har

qanday jamiyatning kelajagi yosh avlodning qanday ta’lim olishiga va qay tarzda tarbiyalanishiga bog‘liq. Ana shunday avlodgina mamlakat oldida turgan umumdavlat ahamiyatiga molik vazifalarni bajarishga qodir bo‘lib, o‘z xalqining tarixiy taqdirini belgilay oladi.

Bugungi kunning rahbar kishisi eng avvalo mustaqil fikrga, dunyoqarashga ega bo‘lgan, zamonaviy bilimlardan xabardor, o‘z kasbini mukammal bilgan, xalol-pok va barcha fazilatlarni o‘zida jamlagan komil inson bo‘lishi kerak. Ana shundagina xalqning xurmati va e’tiboriga sazovor bo‘la oladi. Xalq esa uning ortidan borib bunyodkorlik ishlarida faol qatnashadi.

Bugungi kunda rahbarlik faoliyatiga katta talablar qo‘yilmoqda. Ma’lumki, boshqaruv faoliyati inson-inson turiga kiruvchi faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu faoliyat turi bilan shug‘ullanuvchi kasb egalari uchun kommunikativ kompetentlik yuqori darajada rivojlangan bo‘lishi talab etiladi. Rahbar o‘z mutaxassisligi sohasining ustasi bo‘lishi, o‘z fanini har tomonlama mukammal bilishi mumkin, biroq atrofdagilar bilan to‘g‘ri o‘zaro munosabatlar o‘rnatish, muloqotga kirishish, o‘zaro bir birini tushunish xususiyatlariga ega bo‘lmasa, boshqaruv funksiyalarini samarali olib borolmaydi. Demak, rahbarning kommunikativ kompetentligini o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Shaxsda kompetentlik muammosi jahonning qator psixolog olimlari tomonidan keng doirada o‘rganilib, ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, kompetentlikning ijtimoiy-psixologik yo‘nalishida Yu.N.Yemelyanov, L.A.Petrovskiy, Yu.M.Jukov, V.G.Loos, G.A.Kovalev, N.V.Grishina, A.A.Kidron, Yu.F.Maysuradze, L.I.Berestova, A.V.Yevseyev va boshqalar tomonidan, ta’lim-tarbiya tizimida pedagogning kasbiy kompetentligi muammosi Yu.V.Vardanyan, N.V.Kuzьmina, E.V.Popova, A.K.Markova, M.I.Luk’yanova va boshqalar tomonidan, kasbiy kommunikativ kompetentlik tushunchasi A.G. Asmolov, E.A. Klimov, L.A. Petrovskaya, L.M. Mitina, D.A. Leontyev A.N. va boshqalar tomonidan qator tadqiqot ishlarida o‘rganilgan hamda ilmiy-amaliy ma’lumotlar to‘plangan.

O‘zbekistonlik psixolog I.Mahmudov ta’kidlashicha, “rahbar faoliyatining asosiy qismini muloqot jarayoni tashkil etadi. Qabul qilingan qarorning ijrosini ta’minlash, xodimlar va tashkilot faoliyatini tashkil etish, nazorat va xodimlar faolyatini rag‘batlantirish jarayonlari ham muloqot orqali amalga oshiriladi” (5,58).

Kommunikativ kompetentlik – bu insonning boshqalar bilan o‘zaro munosabatlar o‘rnata olish, o‘zaro bir-birini tushunishga erishish. O‘zaro bir-birini tushunishda nutq sifatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Rahbar xodimning kommunikativ kompetentligi uning nutqi lingvistik aspektlari va ta’sir darajasi bilan ham belgilanadi. Nutqning ta’sir darajasini belgilaydigan omillarga paralingvistik parametrlarni idrok etilishi kiradi. Paralingvistika muayyan semantik yuklama – ekstralingvistik axborotni – o‘zida tashuvchi axborot almashinishda ishtirok etadigan nutqiy kommunikatsiyaning noverbal omillarini (prosodik xususiyatlarini) o‘rganadi.

Alohida olingan paralingvistik jihatlar uzviylikda ko‘zdan kechiriladi, zotan nutqning prosodik xususiyatlari dinamikasining umumiy manzarasi diagnostik mulohazalarni shakllantirish imkonini beradi.

Nutq xususiyatlari o‘z ichiga bir qator jihatlarni qamrab oladi. Ulardan biri nutq tempi hisoblanadi. Ushbu xususiyat psixik jarayonlarning kechish tezligini belgilaydi va vaqt birligida zikr etilgan so‘zlar miqdori bilan aniqlanadi (1 min). Nutqning normal tempi ko‘plab psixik sog‘lom shaxslarni o‘rganish natijasida qabul qilingan va daqiqasiga 60—100 so‘zni tashkil qiladi.

Asosiy ohang — nutq balandligi. Nutq balandligi ham sub’yektiv, ham instrumental aniqlanadigan nutq tovushlarining jismoniy kuch jihatidan belgilanuvchi tafovutlarning idrok etilishi. Normal balandlik sifatida 50—80 dB (fon shovqini 10 dB bo‘lganda) qabul qilingan.

Shuningdek, asosiy ovoz ohangining o‘zgarish jihatlari (sekin, keskin) ham inobatga olinishi lozim, bu holatlar emosional nazorat darajasi (konversion buzilishlar, xavotir, nevrozlar), kechinmalar stenikligi, shaxs xususiyatlari, psixik jarayonlar shiddati, astenizatsiya va suhbat paytidagi diqqat hamda irodaviy sohadagi buzilishlar darajasini aniqlash imkonini beradi.

Pragmatika belgilar tizimidan foydalanuvchi va idrok etuvchi sub’yektlarning berilgan tizimga munosabatini o‘rganadi. Pragmatik tadqiqotda so‘zlovchining voqelikka, axborot mazmuniga, adresatga munosabati ko‘zdan kechiriladi.

Amaliy ahamiyat kasb etadigan muhim pragmatik kategoriyaning muloqot birligi sifatida nutqiy akt ilgari suriladi. Nutqiy aktlar nazariyasi til orqali muloqotni maqsadga yo‘naltirilgan harakat kabi ko‘zdan kechiradi, ya’ni jumlalar performativ (harakatni amalga oshiruvchi)dir. Kommunikatsiya davomida amalga oshirilayotgan harakatning identifikatsiyasi uchun nutqiy akt ko‘rinishi va tuzilmasini aniqlash lozim.

Nutqiy akt tuzilmasi 3 tarkibiy qismdan iborat:

1) illokutsiya — so‘zlovchi maqsadi;
2) lokusitya — tilga chiqarish, ifodalash;
3) perlokutsiya —tinglovchiga nutqiy ta’sir natijasi.

Illokutiv funksiya qaysi nutqiy aktlar ustivorligi bilan belgilanishi mumkin? Nutqiy aktni, birinchi navbatda, ma’lum harakatlarga ishora qiluvchi performativ fe’llar belgilaydi. Nutqiy aktlarning quyidagi toifalari farqlanadi:

1) Assertivlar: ta’kidlar, ma’lumotlar, qoidalar va h.

2) Direktivlar — buyruqlar, iltimoslar, talablar, ta’qiqlar, ruhsatlar, maslahatlar, savollar va h.

3) Komissivlar — majburiyatlar, va’dalar, ishontirishlar, kafolatlar, qasamlar, tahdidlar va h.

4) Deklarativlar — e’lonlar, nimaningdir ochilishi, yopilishi, qarorlar, tayinlanishlar va h.

5) Ekspressivlar — rahmatlar, uzrlar, hamdardlik, tabrik, maqtov, shikoyatlar va h.

Lokusiya ta’kidlarning semantik yo‘g‘rilganligi bilan belgilanadi va leksik-semantik, prosodik va psixolingvistik jihatlarga bog‘liq.

Nutqning sintaktik tahlili— bu mulohaza (fikr) ning sintaktik tuzilish xususiyatlari: sintaktik birliklar, sintaktik aloqa va munosabatlarni o‘rganishdir.

Sintaktik tahlil ham yozma, ham og‘zaki nutq tahlilida qo‘llanilishi mumkin. Bunda og‘zaki nutqning quyidagi sintaktik xususiyatlarini e’tiborga olish muhim:

- konsituativlik — ma’lum vaziyatning ma’nosini tushunish: kontekst, vizual-hissiy va xususiy-apperseptiv negiz;
- mulohazaning funksional istiqboli — eng muhimini (rema yoki komment) jumla boshiga, tema yoki topikni jumla oxiriga ko‘chirish;
- mulohazani uyushtirishda formal-grammatik vositalar ahamiyatini;
- paralingvistik jihatlarning semantik muhimliligi va funksional o‘rnining kattaligini.

Nutqning sintaktik tahlili matnning o‘zini yahlitligicha ham uning asosiy sintaktik birliklari bo‘lgan – gaplarni o‘rganishni taqozo etadi.

Yuqoridagi tahlillar notiqning axborotni qabul qiluvchilarga ta’sir xususiyatlari ko‘lami naqadar kengligini ko‘rsatadi. Kommunikativ kompetentlik ularning barchasini yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Demakki, nutqning psixosemantik tuzilishi, uning lingvistik va paralingvistik jihatlarining tadqiq etilishi rahbar xodim kommunikativ kompetentligining asosiy va muhim jabhalari sirasiga kiradi.

O‘tkazgan tadqiqotimizda nutqning psixosemantik jihatlarini tadqiq etish Osgudning nutqga doir semantik differensial metodikasi yordamida amalga oshirildi. Tadqiqotda oliy ta’lim muassasalarida faoliyat yurituvchi kafedra mudirlari ishtirok etdilar.

Nutq xususiyatlarini o‘rganish natijalari

1- jadval

Nutq xususiyatlari	N	O‘rtacha	Standart og‘ish	Variatsiya
Sifat	20	11.1500	2.46566	6.079
Aktivlik	20	5.6500	1.42415	2.028
Ekspressiya	20	8.2750	3.32039	11.025
Intellekt	20	10.8750	1.36227	1.856

Olingan natijalarning ko‘rsatishicha, nutqning “Sifat” kategoriyasi bo‘yicha to‘plangan ballarning o‘rtacha arifmetik qiymati 11.5, standart og‘ish 2.46 ni tashkil etgan. Nutqning “Aktivlik” parametri bo‘yicha baholar: o‘rtcha arifmetik qiymat 5.65, standart og‘ishi – 1.42 ekanini ko‘rsatdi. Nutqning “ekspressivlik” jihatining o‘rtacha arifmetik qiymati 8.27ni, standart og‘ishi 3.32ni tashkil etgan. Shuningdek, nutqning “intellektuallik” koeffisiyentini o‘rtacha arifmetik qiymati 10.87ni, standart og‘ishi – 1.36 ni tashkil etgani qayd etildi.

Yuqorida keltirilgan raqamlardan shunday xulosa kelib chiqadiki, rahbar xodimlar kommunikativ kompetentligining asosiy jihatlarini “Sifat” va “Intellektuallik” aspektlari tashkil etadi. “Aktivlik” aspekti esa eng quyi darajani ifodalaydi.

Olingan xomaki ballar faktorli tahlil yordamida qayta ishlandi. Natijalar quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan.

Nutqning semantik tahlili metodikasining faktorli qayta ishlash natijalari

2- jadval

Nutq sifatlari	komponentlar	
	1	2
Sifat	.942	
Ekspressiya	-.786	
Aktivlik		.945
Intellekt	.472	-.608

Faktorli tahlil natijalarining ko‘rsatishicha, rahbarlar nutqiy sifatlarini baholash ikki komponentdan iborat. Nutqning semantik to‘yinishining birinchi komponentini nutq sifati (0.942), nutqiy ekspressiya (-0.786) va nutqning intellektual jihati (0.472) tashkil etadi. Boshqacha aytganda, nutqning “sifat” va “intellektuallik” komponentining ko‘tarilishi notiq nutqining “ekspressiya” aspekti pasayishini taqozo etadi. Ya’ni notiqning ekspressivligi uning nutqi sifatsizligi va intellektual jihatdan pastligini ifodalamoqda.

Nutqning semantik tahlilini ikkinchi faktoriga – “Aktivlik” .945; “Intellekt” -.608 kabi omillar kiritilgan.

Demak, nutqning intellektuallik faktorini pasayishi notiq nutqini “Aktivlik” parametri ko‘tarilishiga sabab bo‘lmoqda. Ya’ni, rahbar hodimning nutqi parametrlari baholanayotganda nutqiy faollik tinglovchilar tomonidan notiq nutqining intellektuallik darajasi pastligining belgisi sifatida idrok etilmoqda.

Shunday ekan, rahbarlar o‘z nutqining ta’sir darajasi samaradorligini oshirish uchun tinglovchilarning nutqni idrok etilish xususiyatlarini inobatga olishlari lozim. Mazkur jihatlar rahbar xodimning kommunikativ kompetentligi darajasini belgilaydi.

Demakki, rahbarlik faoliyatida kommunikativ kompetentlik rahbar faoliyatini tashkillashtirishi, ta’lim muassasasini idrok etuvchi, kelajakni ko‘ra oluvchi, qaror va buyruqlarni bajaralishini nazorat qiluvchi, muvofiqlashtiruvchi omil sifatida ilgari suriladi. Mazkur masalalarni hal etishda rahbarning kommunikativ kompetentligining o‘rni beqiyosdir. Ushbu jihatdan rahbarning kommunikativ kompetentligini diagnostika qilish, uni shakllantirish eng dolzarb masalalardan biriga aylanadi.

Rahbarning kommunikativ kompetentligi sifatini belgilovchi omillar turli tuman bo‘lishiga qaramasdan uning notiqlik malakalari, nutq sifatlari ustivor ahamiyat kasb etadi. Zotan rahbarning nutqi uning qo‘l ostidagilarga tashkiliy maqsadlarni aniq va to‘liq yetkazilishini ta’minlaydi. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

1. Tadqiqotda qo‘llanilgan nutqning semantik tahlilini amalga oshirishga yordam beradigan Osgud metodikasi rahbarning o‘z notiqlik malakalarini, o‘z nutqining xodimlar tomonidan qanday idrok etilishini taftish etish va ta’sir doirasini kengaytirish maqsadida isloh etishga yangi imkoniyatlarni taqdim etadi.

2. Rahbarning nutq xususiyatlari va notiqlik qobiliyatlari kommunikativ kompetentlikni yahlit jarayon sifatida idrok etishga ko‘mak beradi.

3. Bugungi kunda pedagogik jarayonni samarali tashkil etishda rahbar xodim o‘z ish faoliyatida strategik rejani to‘g‘ri va maqsadli tuzish, ta’lim jarayonini tashkil etishda kommunikativ kompetentlik imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, kommunikatsiyaning asosiy tamoyillariga rioya etishi lozim.

4. Rahbarning ma’naviy yetukligi uning nutqida o‘z ifodasini topganligi bois atrofdagilar bilan muloqotni mahorat darajasida yo‘lga qo‘yish uchun nutqiy va notiqlik qobiliyatlarini shakllantirish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Зотова Л.З., Краева М.Ю. Социально-психологическая диагностикаокружающей среды. –М.:Академия Естествознания, 2016.
2. Колмогорова Л.А. Формирование коммуникативной компетентности личности. Барнаул, 2015.
3. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. СПб, Питер, 2009.
4. Maxmudov I.A. Boshqaruv psixologiyasi –Toshkent :YUNAKS-PRINT, 2006.

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSI YANGI TIPINING STRUKTURASI VA TARKIBI

Manzura Abjalova
Filologiya fanlari doktori (DSc),
Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti dotsenti
abjalova.manzura@gmail.com

Annotatsiya: *Dunyo miqyosida insonning intellektual rivojlanish va mental olamini kengaytirishga urinishlarning davri kechayotgan ayni damda ma’naviyati kuchli, mantiqiy ilmi chuqur, tasavvuri keng insonlar namunasini ularning ijodiy ishlaridan olib ko‘rsatish kutilgan natijalarni beradi. Ana shunday ulug‘vor insonlardan Alisher Navoiy asarlarini o‘qish va o‘rganish, tahlil qilish, muhimi tushunish o‘quvchi tafakkuri qamrovi, vizualizatsiya imkoniyatlarini oshiradi. Shu nuqtayi nazardan, AL-662205561 raqamli “Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratish (“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g‘azallar asosida)” nomli bajarilgan amaliy loyiha ta’limiy, lingvistik, ma’naviy kabi ahamiyatli jihatlarga ega bo‘lib, hozirgi kunda ish faoliyatida. Mazkur maqolada yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusining strukturasi va tuzilishi qisqacha tushuntirildi.*

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, mualliflik korpusi, semantik baza, devon, semantik izoh, semantik teg, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti, g‘azalllar, elektron*

kontent, maxsus lug‘atlar, korpusni loyihalash, izohtalab so‘zlar, korpus menejeri, qidiruv filtri.

Annotation: *At the moment when there is an era of intellectual development and attempts to expand the mental world of a person on a global scale, showing examples of people with strong spirituality, deep logical knowledge, and wide imagination from their creative works will give the expected results. Reading and studying the works of Alisher Navoi, analysis, and, most importantly, understanding of the works of such great people, increases the scope of the student's thinking and visualization. From this point of view, the practical project numbered AL-662205561 entitled "Creation of Alisher Navoi's Author Corpus (based on the ghazals from the collection of Khazayin ul-Maoni)" has educational, linguistic, and spiritual aspects, and is currently in use. in the activity. This article briefly explained the structure and composition of Alisher Navoi's authorship corpus of a new type.*

Key words: *Alisher Navoi, author's corpus, semantic base, divan, semantic annotation, semantic tag, Khazayin ul-Maoni collection, ghazals, electronic content, special dictionaries, corpus design, explanatory words, corpus manager, search filter.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktyabrda “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmonida o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini yuksaltirish, o‘zbek tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, Internet jahon axborot tarmog‘ida munosib o‘rin egallashini ta’minlash, o‘zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish kabi vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek, Prezidentimiz tomonidan 2020-yil 20-oktyabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni bilan tasdiqlangan “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish Konsepsiyasi”da belgilangan davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlash ustuvor yo‘nalishidagi o‘zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma’lumotlarni o‘zida jamlagan elektron ko‘rinishdagi yirik resursni yaratish va o‘zbek tilini Internet jahon axborot tarmog‘ida ommalashtirish, unda munosib o‘rin egallashini ta’minlash vazifalarining ko‘rsatib berilishi bilan biz mutaxassislarga katta mas’uliyat bo‘ldi. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmonining “V. Ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish” tamoyili ostida belgilangan 71-, 72-, 73-, 75-, 76-, 77-maqsadlar, shuningdek, 3-tamoyildagi 25-, 4-tamoyildagi 42-, 69-, 70-maqsadlar, 7-tamoyildagi 98-maqsadlarga to‘liq hamohang ravishda ta’lim olayotgan **o‘quvchi hamda talaba-yoshlarning** og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish, ilmiy tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar, ta’lim maskanlarida faoliyat yuritayotgan pedagoglarga lisoniy qatlami boy o‘zbek tilining XV asrdagi leksik qirralarini ochib berish va Alisher Navoiy ijodiy

merosini jahon miqyosida targ‘ib etish, Milliy merosimizni zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo‘llanishiga erishish, buning uchun ham ajdodlarimiz asarlarini yoshlar o‘rtasida targ‘ib etish, mumtoz adabiyot namunalarini o‘qishli va tushunarli tarzda tadqim etuvchi filologik korpuslarni yaratishga omil bo‘lishi maqsadida Alisher Navoiy mualliflik korpusining zamonaviy ko‘rinishdagi, ko‘p tarkibli va filtrli qidiruv tizimiga ega varianti yaratildi (http://alishernavoicorpus.uz/uz). Mazkur korpusning prototipi 2022-yilning 22-aprelida foydalanishga topshirilgan bo‘lib, hozirda yangi tip tarkibida o‘z havolasiga ega (http://v1.alishernavoicorpus.uz/).

Alisher Navoiy mualliflik korpusi birinchi marta **o‘rta maxsus va oliy ta’lim talabalari, umuman, keng omma uchun** yangi formatdagi tizim hisoblanadi. Undan foydalanishda qulaylik uchun qidiruv menejeri (filtrli qidiruv), to‘rt tilli interfeys shakllantirililgan, bu, o‘z navbatida, foydalanuvchilarning Navoiy ijodi, umuman, XV asr manbalari bilan mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘sha davr so‘zligini tushunish qobiliyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Anglashilganidek, Alisher Navoiy mualliflik korpusi **keng omma uchun** mo‘ljallab yaratildi.

Mazkur korpusni yaratish uchun Navoiy ijodiy merosidagi leksik birliklar semantik tavsiflandi va teglandi. Natijada Alisher Navoiyning 4 devondan iborat “Xazoyin ul-ma’oniy” kulliyoti g‘azallaridagi leksik birliklarning kontekstual semantik tavsiflari bazasi yaratildi.

“Xazoyin ul-ma’oniy” kulliyoti “G‘aroyib us-sig‘ar” (“Yoshlik g‘aroyibotlari”), “Navodir ush-shabob” (“Yigitlik nodirlik (she’r)lari”), “Badoye’ ul-vasat” (“O‘rta yosh badialari”) va “Favoyid ul-kibar” (“Keksalik foydalari”) nomli devonlardan tarkib topgan mukammal yig‘ma devon. Xalq orasida “Chor devon” deb ham yuritiladi va har bir devonda 650 tadan – jami 4 devonda 2600 ta g‘azal mavjud.

Jahon filologiyasi va o‘zbek filologiyasida Alisher Navoiy ijodi, uning shaxsi, asarlarining tarjimasi borasida talaygina tadqiqot ishlari qilingan. Hozirgi kunga qadar Alisher Navoiy tarjimayi holi va uning asarlari matni jamlangan saytlar, turli mobil ilovalar va Navoiy asarlarining pdf formatdagi ko‘rinishlari mavjud. Ammo bularning o‘zi Alisher Navoiy ijodini o‘rganish, uning so‘zligini tushunish, Navoiyni anglashga hozirgi davr o‘quvchisi uchun yetarli emas. Navoiy korpusida mazkur bo‘shliqni to‘ldirish uchun bugungi kunda o‘quvchi tushunishga qiynalgan izohtalab so‘zlar izohini hech bir lug‘atsiz joriy vaqtda, tezkor bilish va shunday so‘zning misradagi ma’nosini anglashi uchun semantik tavsiflar bazasi yaratildi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi elektron kutubxonadan farqli ravishda quyidagi afzalliklarga ega:

- izohtalab leksik birliklarning kontekstual semantik tavsifini interaktiv tarzda (sichqoncha leksik birlik ustiga olib borish natijasida) taqdim etish;
- ijodkor uslubi va uning so‘z qo‘llash mahoratini o‘rganish;
- adib ijodini lingvopoetik tahlil qilish;
- ijodkor qo‘llagan turg‘un birikmalarni (iboralarni) tahlil qilish;

- asar badiiyligini oshirishda keng foydalanilgan she’riy san’at turlarini tahlil etish;
- lirik turdagi janrlarda foydalanilgan xalq og‘zaki ijodi namunalarini aniqlash;
- ijodkor asarini auditoriya yoshiga mos ravishda taqsimlash;
- izohtalab so‘zlarning izohini, matn mazmunini matndagi korpusdagi semantik izohga tayanib teran anglash;
- asar matni tipini aniqlay olish;
- qidirilayotgan so‘zni g‘azal raqami, matn tipi va auditoriya yoshi bo‘yicha ham filtrlar qidirish;
- g‘azallarning metama’lumoti bilan tanishish;
- raqamli texnologiyadan foydalangan holda axborot olishni tezlashtirish.

Bugungi kunda mualliflik korpuslarini yaratish, rivojlantirish zamonaviy korpus lingvistikasining eng ilg‘or yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Mualliflik korpuslari yordamida hatto anonim ijod mahsullari mualliflarini aniqlash mumkin.

Alisher Navoiy – turkiy xalqlar fenomeni. Shu bois uning ijodini o‘qish, Navoiy so‘zligi bilan tanishish zamonaviy o‘quvchini Navoiyga oshno etadi va ma’naviy olamining kengashiga omil bo‘ladi.

Yangi tipdagi Alisher Navoiy korpusi 8 rukndan iborat:

1-rukn: Bosh sahifa. Unda Alisher Navoiy yashagan Hirot ko‘rinishi aks etgan fon (1), Alisher Navoiy siymosi (2), bu ulug‘vor shoirning barhayotligini anglatuvchi ko‘tarilayotgan quyosh shu’lalarining 3D effekti (3), Navoiy hikmatlaridan parchalarni namoyon etib turuvchi bitik (4) – barchasi jam bo‘lib, Alisher Navoiy yashagan davr va uning ijodi haybati illyustratsiyasini berishga xizmat qilgan.

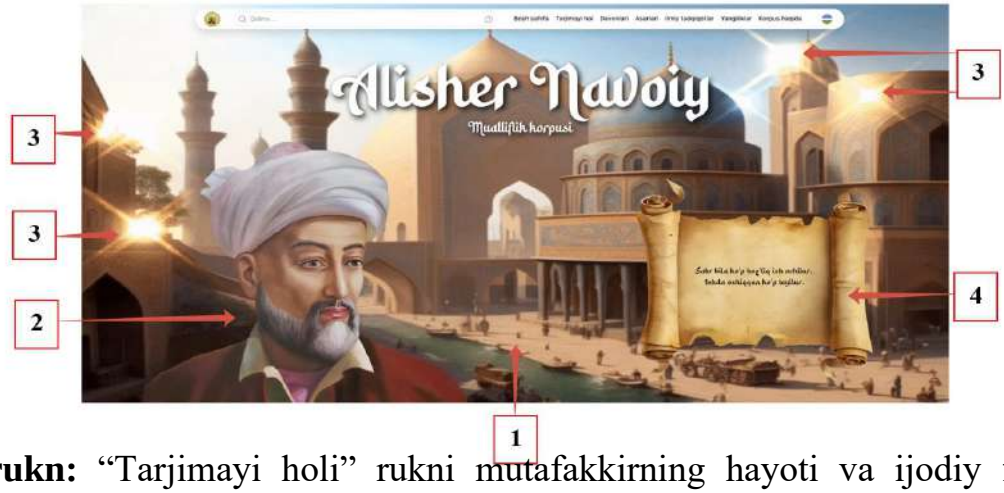

2-rukn: “Tarjimayi holi” rukni mutafakkirning hayoti va ijodiy faoliyati haqidagi ma’lumotlar bazasi hisoblanadi.

3-rukn: “Devonlari” deb nomlanib, Alisher Navoiyga tegishli 9 ta devon matnlari (muxlislari tomonidan tuzilgan “Ilk devon” bilan birga). “Xazoyin ul maoniy” kulliyotidagi 2600 g‘azal va she’riy san’atlar, maqol va iboralar (turg‘un birikmalar) semantik teglangan holda foydalanuvchiga taqdim etildi.

4-rukn: “Asarlari” deb nomlangan mazkur ruknda Alisher Navoiyga tegishli 24 asarning pdf shakli (qasidalari; ilmiy, badiiy, tazkira, tarixiy, diniy mavzularda yozilgan) o‘rin olgan bo‘lib, ularni o‘qish va saqlab olish imkoniyati mavjud.

5-rukn: “Hikmatlari” deb nomlangan ruknda 9 kategoriya bo‘yicha jamlangan hikmatlar o‘rin olgan.

6-rukn: “Ilmiy tadqiqotlar” ruknida mazkur korpusga oid tadqiqot natijalari, Alisher Navoiy mualliflik korpusining ahamiyati, dolzarbligi, korpusning ilmiy, ta’limiy, ijtimoiy, ta’limiy ahamiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar, til korpusini yaratish texnologiyasi, korpus matnlarini qayta ishlash bosqichlari xususidagi ilmiy ishlar joylashgan.

7-rukn: “Yangiliklar” ruknida loyiha doirasida amalga oshirayotgan ishlar to‘g‘risida, taqdimotlar haqida ma’lumotlar berib boriladi.

8-rukn: “Korpus haqida” ruknida til korpusi ta’rifi, mualliflik korpusining boshqa korpuslardan farqi, Alisher Navoiy MKni yaratish dolzarbligi va uning ahamiyati, korpusning semantik bazasi kabilar xususida savol-javob tarzida ma’lumotlar berilgan.

Xorijlik qiziquvchilar uchun foydalanishga qulaylik yaratish maqsadida korpus interfeysi 4 tilli (o‘zbek, ingliz, rus va turk tillari) qilindi. Shuningdek, asosiy sahifadagi bitikda berilgan hikmatlar ham interfeys tiliga asosan 4 tilda taqdim etiladi.

AL-662205561 raqamli “Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratish (“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g‘azallar asosida)” nomli amaliy loyiha doirasida bajarilgan barcha ma’lumotlar bazasi ushbu “Devonlari” ruknida namoyon bo‘ladi. Misol uchun, “G‘aroyib us-sig‘ar” devoniga o‘tilganda undagi jamiki ma’lumotlar bazasi “Devon tarkibi”da ko‘rinadi. Jumladan, “G‘azal” satri bosilganida (1) 650 g‘azal tartib raqami bo‘yicha, g‘azalning 1-satri bilan (bunday qulaylik ma’lum raqam ostida qanday g‘azal o‘rin olganligini aniqlashga xizmat qiladi) yon oynada ochiladi (2). Muayyan g‘azal tanlab bosilganida uning yonida boshqa oynada tanlangan g‘azalning to‘liq matni ochiladi (3).

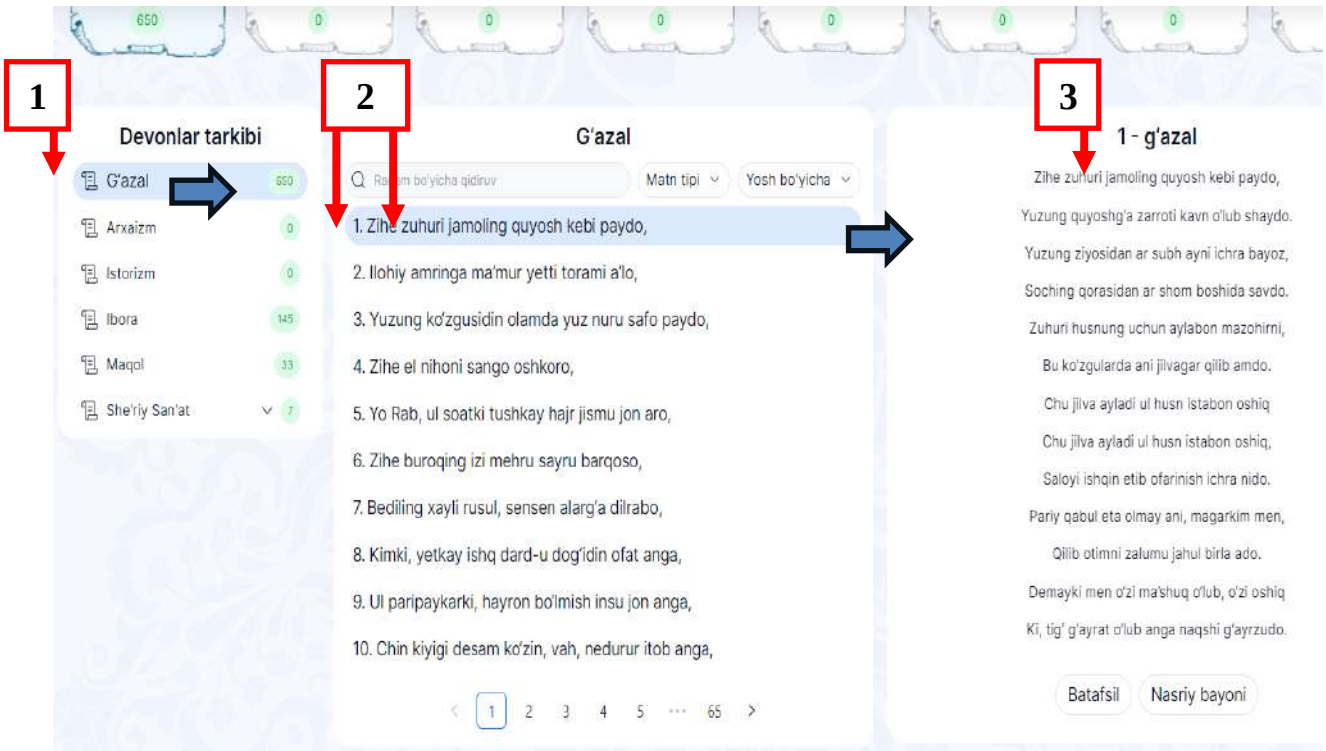

Semantik tavsif. Amaliy loyihaning asosiy maqsadi o‘laroq “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi jami 2600ta (har bir devonda 650tadan*4 devon=2600) g‘azaldagi izohtalab leksik birliklar (hozirgi zamon o‘quvchisi uchun tushunarsiz so‘zlar: arxaizm va istorizmlar; forsiy izofalar, izohlovchilar, mashhur shaxs va joy, tarixiy nomlar, so‘z birikmali holatidagi badiiy ifodalar, kontekstual ko‘chma ma’nolar)ning semantik tavsiflari bazasi tayyorlangan bo‘lib, buning natijasida korpusdagi g‘azallarni o‘qiyotgan foydalanuvchi tushunmagan yoki umuman bilmagan leksik birlikning ustiga sichqonchani olib borishi bilan uning **kontekstual semantik tavsifi** chiqariladi.

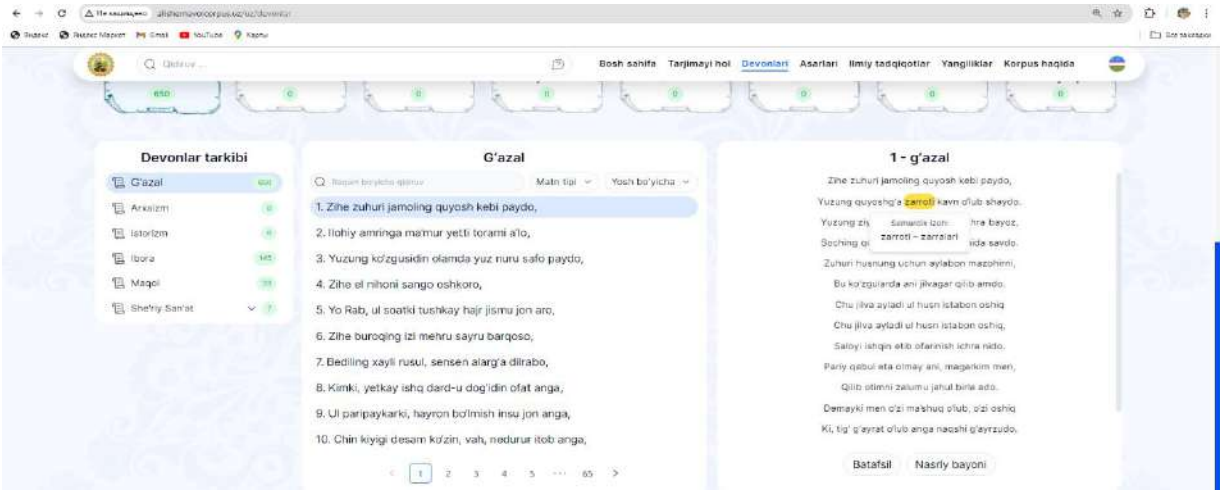

1-rasm. Korpusdagi “G‘aroyib us-sig‘ar” devonining 1-g‘azali 2-misrasida mavjud “*zarroti*” so‘ziga “*zarralari*” kontekstual semantik tavsifining berilishi.

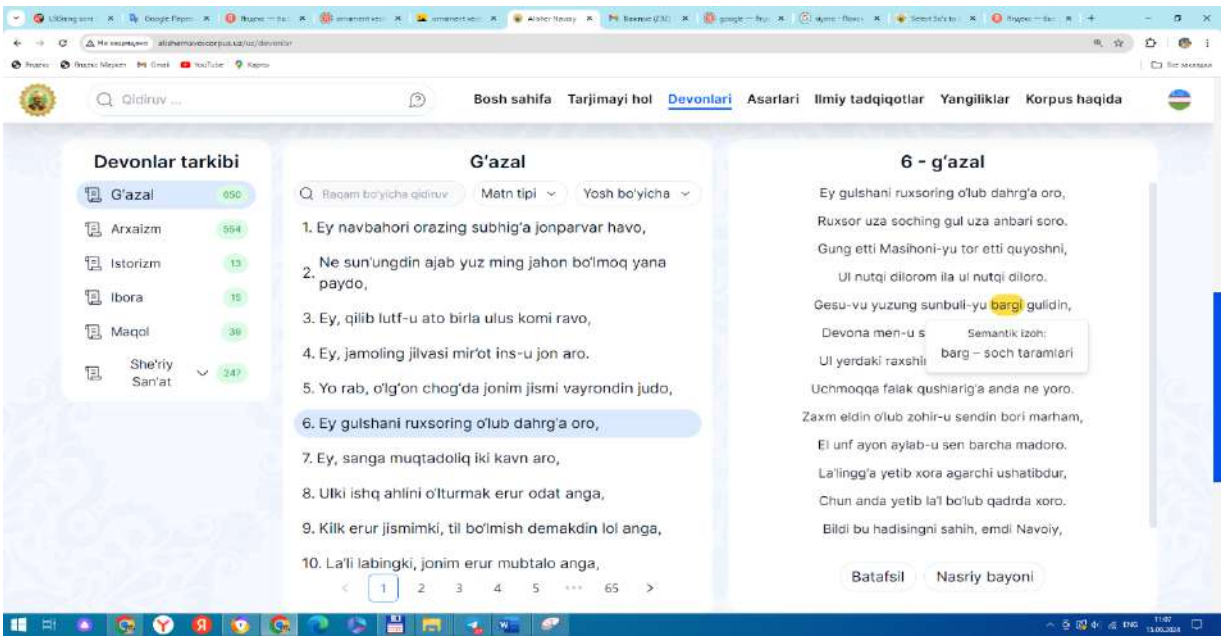

2-rasm. Korpusdagi “Badoye’ ul-vasat” devonining 6-g‘azali 5-misrasida mavjud “*barg*” so‘ziga “*soch taramlari*” kontekstual semantik tavsifining berilishi.

Yangi tipdagi korpus mutaxassislar uchun ma’naviy ehtiyojni qondirish manbasi, ta’lim bosqichlarida o‘quv materiali, sohalarga oid ma’lumotlar manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi ta’limiy, tarixiy, lingvistik, ijtimoiy, tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu korpusni yaratish natijasida quyidagi imkoniyatlar yuzaga keladi:

– Navoiy shaxsini o‘rganish;
– adib uslubini tadqiq etish;
– shoir ijodini lingvopoetik tahlil qilish;
– ijodkorning so‘z qo‘llash imkoniyati va mahoratini tadqiq etish;
– mualliflik lug‘atlarini yaratish;
– mualliflik iboralarini jamlash;
– MKdagi ijodkor shaxsi va uslubini namoyon etuvchi parametrlar orqali anonim asarlar muallifini topish;
– mualliflik parafraza, parema, hikmatlarini jamlash; tasviriy ifodalarning qo‘llanilish ko‘lamini ijodkor kontekstidan aniqlash mumkin bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida Alisher Navoiy mualliflik korpusiga oid quyidagi asosiy faktlarni keltirish o‘rinli:

1. Turkiy xalqlar fenomini Alisher Navoiy qalamiga mansub asarlar korpusini yaratishning lingvistik va texnik asoslari ishlab chiqildi.
2. Alisher Navoiy asarlaridagi bugungi kun o‘quvchisi uchun tushunish qiyin bo‘lgan 213 mingga yaqin so‘z (so‘z birikma)lar izohlandi.
3. Korpus interfeysi to‘rt til – o‘zbek, ingliz, rus va turk tillarida namoyon bo‘ladi.
4. Hozirda korpus bazasida 20003 bayt – 40006 misradan iborat 2600 g‘azalda mavjud 212 781 ta izohtalab so‘zlarning semantik bazasi o‘rin olgan.

5. Korpusda, g‘azallar tarkibidagi quyida berilgan adabiy birliklar jamlandi: maqol – 110 ta, ibora – 260 ta, talmeh – 883 ta, tazod – 474 ta, tanosib – 2566, tasbe’ – 32, tasdir – 145, tashbeh – 124 ta, arxaik so‘zlar – 527 ta, tarixiy so‘zlar – 13 ta.

6. Mazkur loyihaning debochasi, ya’ni boshlang‘ich varianti (http://v1.alishernavoicorpus.uz/) va uning takomillashtirilgan yangi tipi (http://alishernavoicorpus.uz/uz) tayyor qilinib, foydalanuvchilarga taqdim etilgan, foydalanish bo‘yicha videoyo‘riqnoma ham tayyorlangan (https://youtu.be/744o55Tqx9E).

7. Korpus dizayni milliy koloritga ega holda ishlab chiqilgan.

8. Korpus va semantik teglar bazasi uchun Intellektual mulk agentligidan 5 ta mualliflik guvohnomasi olingan.

Alisher Navoiy mualliflik korpusidan oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari o‘qituvchi va talabalari, xalq ta’limi tizimi sohasida faoliyat yurituvchi o‘qituvchilar, barcha maktab yoshidagi o‘quvchilar, shuningdek, marketologlar, xorijda yashovchi vatandoshlarimiz, o‘zbek tilini o‘rganuvchi xorijlik o‘qituvchi va talabalar, aholining o‘zbek tiliga qiziquvchi barcha qatlamlari o‘z faoliyatlarida foydalanishlari mumkin.

SO‘ZNING INSONGA EMOTSIONAL TA’SIRI

EMOTIONAL EFFECT OF WORDS ON HUMANS

Rahmonov Mahfuzullo
Dotsent,
Farg‘ona davlat universiteti,
sgafurova@gmail.com

Annotatsiya: *So‘z individual leksik birlik sifatida his-tuyg‘ularning ma’no tarkibida qanday ifodalashini aniqlashimiz kerak. Shu maqsadda biz yana bir bor hissiyotlarni psixologik o‘rganishga murojaat qilishimiz lozim, ammo bunda muammoning boshqa jihatlariga e’tibor qaratamiz. Avvalo, biz his-tuyg‘ular haqida gapirganda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri kuzatish uchun mos bo‘lmagan o‘ta murakkab hodisani yodda tutishimiz darkor.*

Kalit so‘zlar: *so‘z, salomatlik, inson ruhiyati, ijobiy so‘z, salbiy so‘z, emotsional xususiyat, affektiv va kognitiv, his-tuyg‘ular.*

Annotation: *We need to determine how the word as an individual lexical unit expresses feelings in the meaning structure. For this purpose, we should once again turn to the psychological study of emotions, but we will pay attention to other aspects of the problem. First of all, when we talk about emotions, we need to remember that it is a very complex phenomenon that does not lend itself to direct observation.*

Keywords: *word, health, human psyche, positive word, negative word, emotional quality, affective and cognitive, feelings.*

Bizning hissiy holatimiz, sabr-toqatimiz va chidamliligimiz qanday bo‘lishidan qat’i nazar, biz har doim so‘zlarga u yoki bu tarzda munosabatda bo‘lamiz - bahslashamizmi, maqtovlar aytamizmi, sevgi haqida gapiramizmi. Shuning uchun “Siz bir so‘z bilan yuksalishingiz yoki o‘ldirishingiz mumkin” iborasi mutlaqo to‘g‘ri, chunki har bir so‘z bizni kuchaytiradigan yoki aksincha, yo‘q qiladigan, kayfiyat, farovonlik va tashqi ko‘rinishga ta’sir qiluvchi ma’lum bir energiyaga ega.

O‘zingizdagi go‘zal va baxtli insonni yo‘q qilmaslik va boshqalar uchun “hissiy qotil” bo‘lmaslik uchun nima deyish kerak yoki nima haqida sukut saqlash kerak?

Yomon kayfiyatda biz o‘zimizni va boshqalarni yoqtirmaymiz - qoshlarini chimirgan, o‘tkirroq ajinlar, og‘iz burchaklari tushirilgan, ko‘zlar xiralashgan. Kayfiyat ko‘pincha kimdir tomonidan tasodifiy tashlagan iboralar yoki so‘zlar tufayli yomonlashadi [Залевская, 1990:205].

Xulosa oddiy: har doim ajoyib ko‘rinishga ega bo‘lish uchun siz salbiy energiyani olib yuradigan so‘zlarni leksikondan chiqarib tashlashingiz kerak, chunki siz kimnidir (shu jumladan o‘zingizni) “mukofotlagan” hissiy zaryadingiz ertami-kechmi qaytib keladi. Boshlash uchun biz lug‘atdan *“kerak”, “ayb”, “yomon”, “qiyin”, “hech qachon”* ni olib tashlaymiz. Bu so‘zlar manfiy zaryadga ega va ong ostiga tushkunlikka tushadigan ta’sir ko‘rsatadi.

“Men (siz) hech qachon muvaffaqiyatga erisha olmayman” iborasi muvaffaqiyatsizliklarga olib keladi. Shunday qilib, siz o‘zingizni yoki boshqalarni buning uchun dasturlashtirasiz. Doimiy “*Voy!”* deb aytsangiz, qancha olasiz? O‘zingiz aytganingizdek - hech narsa!

“Men (siz) semizman” va shunga o‘xshash narsalarni aytish, siz yoki bu bayonot kimga qaratilgan bo‘lsa, oxir-oqibat qo‘shimcha funtga ega bo‘lasiz. Xuddi shu narsa “*Men vazn yo‘qotyapman*”, “*Ajinlar meni qaritadi*” va boshqalar. O‘rnatishlar qabul qilinadi, ongsiz ong sizning foydangizga qarshi ishlay boshlaydi.

Ushbu xabarlarni *“Men sog‘lom ozyapman”, “Mening go‘zalligim ortmoqda”* bilan almashtiring, shunda bu fikr shakli sizga ijobiy ta’sir qila boshlaydi. “*Yo‘q”* so‘zidan va *“yo‘q”* zarrasidan saqlaning. Ular sizning imkoniyatlaringizni yo‘q qilish va cheklash dasturini boshlaydilar.

“Sevgi”, “umid”, “iymon”, “mehribonlik” so‘zlari odamlarga kuchli ta’sir qiladi. Ular bizga ozgina eyforiya tuyg‘usini uyg‘otadi, ongsiz o‘z munosabatini bildiradi: *men eng zo‘rman, ular meni yaxshi ko‘radilar va men butun dunyoni yaxshi ko‘raman*. Bu salomatlik va tashqi ko‘rinishga foydali ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun bunday so‘zlarni qarindoshlaringizga, yaqinlaringizga, do‘stlaringizga, ko‘zgudagi aksingizga ko‘proq ayting.

“Chiroyli”, “muloyim”, “quvonchli”, “yorqin”, “kuchli” so‘zlari alohida kuchga ega. *“Salom”* so‘zining ritmi, tovush va hissiy tuzilishiga javob har doim ijobiy bo‘lib chiqadi - *“sog‘lom bo‘ling”*.

“Men yaxshi ko‘raman” va “*rahmat”* so‘zlarini aytib, siz tananing hujayra tuzilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatasiz - sizniki yoki siz aloqada bo‘lgan odam.

Tez-tez “*rahmat*” ayting. Agar ular bizga “*rahmat”* desalar, bu bizning ajoyib ekanligimizni anglatadi va bu biz buni eshitgan odamga bo‘lgan munosabatimizni o‘zgartiradi.

“Muvaffaqiyat” va *“g‘alaba”* so‘zlari kuchli ijobiy zaryadga ega. Ularni eshitishimiz bilan tanamizda baxt gormonlari ishlab chiqarila boshlaydi.

Men o‘zimni sevaman. Go‘zallik obyektiv kategoriya emas. Aksincha, bu o‘z-o‘zini sevish, o‘zimizni o‘zimiz kabi qabul qilishdir. Afsuski, har bir kishi o‘z go‘zalligiga o‘zini ishontira olmaydi, faqat oynaga qarab, bu fikrni taklif qiladi. Lekin bu mumkin:

1. O‘zingizni tanqid qilishni to‘xtating. Ma’lumki, so‘zlar moddiydir. Agar siz: *“Men xunukman, meni hech kim sevmaydi*”, deb takrorlasangiz, yuzingizda mos keladigan natijani olasiz. Shuning uchun hech qanday holatda o‘zingiz haqingizda yomon gapirmang.

2. Tashqi ko‘rinishingizni maqtang. *Bugun mening yuzim yaxshi*. O‘zingiz haqingizda past fikrga ega bo‘lsangiz ham, sizning afzalliklaringiz boshning g‘ayrioddiy burilishida, quloqlarning atipik shakli yoki ko‘zlarning shaklida bo‘lishi mumkin. Tashqi ko‘rinishingizda jozibali tomonlarni qidiring. O‘zingizga o‘zingizning noyobligingiz bilan qiziq ekanligingizni ayting.

3. O‘zingizni boshqalar bilan solishtirmang. Boshqa odamda sizda bo‘lmagan narsa borligi ham hayratga, ham hasadga sabab bo‘lishi mumkin. Agar hayratga tushsangiz, yanada chiroyli bo‘ling: sizni hayratda qoldirgan voqeadan keyin yuzingizni eslang.

4. Juda foydali narsa bu affirmatsiyadir. Bu o‘zimizga ishonishimizga va muammolardan xalos bo‘lishga yordam beradigan og‘zaki formula sanaladi. Masalan, *“Men go‘zalman. Men nozikman. Men hamma narsani qila olaman”*. Tasdiqlashlar qisqa va quloqqa yoqimli bo‘lishi kerak.

1927-yilda amerikalik antropologlar ajoyib izlanish qilishdi. Kollejlardan birida bitiruvchi sinf talabalarini ikki guruhga bo‘lishdi. Guruhlardan biriga ular maxsus izlanishlar natijasida jamlanganliklarini aytishdi. O‘smirlar bunga ishonishdi: ular geniallik darajasini tekshiruvchi sinovdan o‘tishdi va ular bilan Amerikaning eng yaxshi o‘qituvchilari ishlashi aytildi. Natijada yil so‘nggida guruh misli ko‘rilmagan natijalarga erishdi. O‘quvchilar yarim yil ichida maktab dasturini va universitet fanlarining 10 tasini o‘zlashtira olishdi. Bunga ishonish qiyin, lekin geniallik testi va mohir o‘qituvchilar haqidagi gap yolg‘on edi. Bolalar bilan eng oddiy o‘qituvchilar ishlashdi. Va hech qanday maxsus dastur yo‘q edi. Tajriba avvalida aytilgan bir nechta ijobiy so‘zlar, oddiy bolalarni vunderkindlarga aylantirgan edi.

Birgina so‘z bilan butun bir jamiyatni boshqarish mumkinmi? Nega mohir oratorlar oxir-oqibat siyosiy liderlarga aylanishgan? Orator jarayonga ko‘plab insonlarni jalb qilganda so‘z haqiqiy qurolga aylanadi. Zero, Napoleon Bonapart “So‘zlashni bilmagan inson ishda g‘olib kelmaydi”, degan. Napoleonning siri oddiy: u nutq davomida o‘z qo‘l ostidagilarga diqqatini qadagancha yarim daqiqa sukut saqlardi. Uning nutqlariga guvoh bo‘lganlarning aytishicha, gapirayotganda

u odamlar ko‘z o‘ngida yuksalardi go‘yo. Uning dastlabki so‘zlariyoq mo‘ljalni urardi. O‘sha sukut davomida u gapini tartibga solib olishi shubha emas. Lekin aynan o‘sha so‘zlar askarlar yuragiga yetib borib, ulkan taassurot uyg‘otardi.

F.Kastro esa bir maydon odamlarni yig‘a olardi. Lenin o‘zining pastgina bo‘yi bilan o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga so‘zlari orqali erisha olgan. Uinston Cherchil shivirlab, Linkoln baqirib, Adolf Gitler esa asabiylik bilan gapirgan. Lekin bu insonlar o‘z ketidan millionlab olamlarni yetaklay olgan [Журавлева, 2013:36]

So‘z qudratini tasdiqlovchi tajribalar. Ishni avvalambor o‘zimiz uchun ijobiy so‘zlar lug‘atini tuzishdan boshlaganimiz ma’qul [Хомская, 1992: 180] Bu usul minglab odamlarga yordam bergan bo‘lib, u inson hayotiga boylik, baxt va omadni chorlaydi. Misol qilib aytadigan bo‘lsak, mashina rulini o‘ngga bursangiz, u albatta o‘ngga yuradi. Nega endi chapga ketsin? Axir u sizning buyrug‘ingizga bo‘ysunadi. Biz kundalik hayotimizda aytayotgan va eshitayotgan so‘zlarimiz ham “hayot” atalmish mashinaning rulidir. Har kuni *“xastalik”, “yetishmovchilik”, “omadsizlik”, “g‘am”, “qiyinchiliklar”, “falokat”, “o‘lim*” kabi vayron qiluvchi so‘zlarni ko‘p eshitsak, mashinani zayon tomonga burgan bo‘lamiz. Inson atrofidagi so‘zlar salbiy bo‘yoqda yangrasa, qanday qilib u o‘zini baxtiyor insonlar ichida ko‘rishi mumkin.

So‘zlarning organizmimizga ta’sir mexanizmi xuddi to‘pponchadan otilgan o‘qqa o‘xshaydi: tepkini bosasiz va o‘q otiladi. So‘zlar ham ayni shunday: so‘zni aytasiz va u o‘q kabi tinglovchi ongida o‘z tasvirini, obrazini topadi. Masalan, *“kuchuk”* so‘zini yozamiz va o‘sha zaxotiyoq xayolimizda kuchuk gavdalanadi. Endi esa *“qora kuchuk*”, deymiz va ko‘z oldimizga bizga tanish bo‘lgan yoki qayerdadir uchratganimiz qora kuchuk keladi. Demak, deyarli har bir so‘z bu shunchaki harflar to‘plami emas, balki ongimizning o‘sha so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan damlarni eslash, xotirlash mexanizmidir.

Qo‘rqinchli bo‘lgan *“o‘lim”* so‘zini yozamiz. Shu zahotiyoq kayfiyatimiz tushganini, qalbimizni mung, xavotir, og‘riq qamrab olganini sezamiz. Bizni bu ahvolimizni bir tartibda kelgan harflar emas, balki shu so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan ayriliq, yo‘qotish, ko‘z yoshlari, dard va ta’ziya hissi keltirib chiqardi.

Yana bir so‘zni yozamiz *“limon”*. Og‘zingizda darhol nordonlik tuydingizmi? Balki limonning hidini sezgandirsiz? Ongimiz bizga darhol sap-sariq rangli limon shaklini ko‘rsatadi. So‘z limon obrazini yaratdi. U yoki bu so‘zlar shunchaki tasvir emas, balki o‘tmishdan bizga kuchli ijobiy, balki salbiy energiyani jamlab keladi.

Qotil so‘zlarni ketma-ket aytib ko‘ramiz: “*g‘am”, “dard”, “o‘lim”, “ayriliq”, “kasallik”, “noshukurchilik”, “qashshoqlik”, “yordamga muhtojlik”, “qotillik”, “tubanlik”, “xiyonat”*... o‘zingizga chetdan bir boqing, kayfiyatingizga ahamiyat bering. Endi pulsingizni o‘lchang. Yuragingiz tezroq urmoqda. Ruhiyatingiz tushib, salbiy energiya sizni qamrab olginini bildingizmi?

Endi xushchaqchaq ovoz bilan bir nechta qanot bag‘ishlovchi so‘zlarni aytib ko‘ring: *“muhabbat”, “sahovat”, “kulgi”, “bayram”, “quvnoqlik”, “shodlik”, “baxt”, “omad”, “go‘zallik”, “faxr”, “sog‘lik”*. Ko‘nglingiz huzurga to‘ldi, shunday emasmi? Atigi bir nechta ijobiy so‘z qalbingizga, ruhiyatingizga kuch

beruvchi energiyani, tetiklashtiruvchi to‘lqinni olib kirdi. Bu ta’sir ruhshuoslikda “ongni sozlash” deb ataladi.

“Ongni sozlash” tushunchasini o‘rganish borasida bir vaqtning o‘zida bir nechta universitetlar ish olib borishgan. Talabalarga yuzlab oddiy gaplarni ko‘rib chiqish topshirig‘i berildi. Har bir gapga olimlar gap ma’nosiga umuman mos kelmaydigan bir so‘zni qo‘shishdi. Talabalardan gap mantig‘iga to‘g‘ri kelmaydigan so‘zlarni topib, o‘chirish aytildi. Bu so‘zlar ikki guruhga xos so‘zlar edi. Birinchi guruh talabalari matnda topib, o‘chirishi kerak bo‘lgan so‘zlar *sokinlik, shoshmaslik, ohistalik* haqida edi. Sinov tugaganidan so‘ng natijalarni yig‘ib olishi kerak bo‘lgan ikki nafar o‘qituvchi shoshmasdan bir-biri bilan suhbatlashishadi va talabalarni sezmaganlikka olishadi. Sinovni tugatgan talabalar esa varaqalarni topshirish uchun ularning suhbatlarini bo‘lishi, qandaydir darajada sabrsizlik, shoshqaloqlik elementlarini ko‘rsatishlari kutilardi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, bu guruh talabalari o‘qituvchilarni 30 daqiqaga qadar kuta olishgan.

Ikkinchi guruh esa o‘z sinovlarida *tezkorlik, qo‘pollik, sabrsizlik, qat’iylikka* aloqador so‘zlarni topib o‘chirishlari topshiriq qilingan edi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, ikkinchi guruh vakillarining sabri atigi 2 daqiqaga yetdi. Topshiriqni tamomlagach, talabalar darhol o‘qituvchilar suhbatini bo‘lib, varaqalarni topshirib, auditoriyadan tezlik bilan chiqib ketganligi aytilgan. Birinchi guruh talabalari ishlagan so‘zlar ularning onglariga ta’sir o‘tkazib, kelgusidagi harakatlariga asos yaratgan. Ikkinchi guruh talabalarining so‘zlari esa ularni tezlashtirgan.

Xuddi shu sinov yana ikki guruh so‘zlar bilan o‘tkazildi: birinchi guruh so‘zlari *xastalik, keksalikka* taalluqli, ikkinchi guruh so‘zlari esa *yoshlik, sog‘lomlik* haqida. Test so‘nggida olimlar talabalarni yashirin kamera orqali kuzatishgan: birinchi holatda, talabalar “*keksalik”, “xastalik*” so‘zlari ta’siri ostida auditoriyadan qaltiroq, judayam sekin yurish bilan chiqishgan, yelkari bukchaygan, o‘zlari ham bamisoli keksalarga o‘xshashadi. Ikkinchi holatda esa, so‘zlar “*yoshlik”, “sog‘lomlik*” obrazini bergach, talabalarning yurishlari o‘zgargan. Xuddi o‘sha talabalar endi auditoriyadan yurib emas, uchib chiqardilar. Qadamlari dadil, energiyaga to‘la edi.

Bu kuzatish, izlanish yana bir marta shuni tasdiqlaydiki, negativ so‘zlar insonda omadsizlik, qashshoqlik, bechoralik, xastalik, mag‘lubiyatga ongiy tayyorgarlikni boshlaydi.

Bundan-da qiziq boshqa bir tajribani tibbiyot-texnika fanlari akademiyasi va Nyu-York fanlar akademiyasi a’zosi biologiya fanlari doktori Petr Petrovich Garyaev o‘tkazdi. Bir guruh hamfikrlari bilan arabidopsis (rezuxovidka guli) o‘simligining urug‘lariga so‘kish va haqorat so‘zlarining qanday ta’sir o‘tkazishi mumkinligini o‘rgandi. Insonlarni bezovta qilmaslik uchun sokin holatda aytilgan oddiy so‘zlarni asta-sekinlik bilan judayam qo‘pol aytiladigan darajasiga yetkizadigan maxsus generator ixtiro qilindi. Gul urug‘lari ustida insonlar turli xil so‘zlarni: ibodat, duo so‘zlaridan tortib, qo‘pol xaqorat so‘zlarigacha aytib, so‘ng ularning ta’sirini o‘rgandilar. Bu tajribadan qilingan xulosani Garyaevning o‘zi bunday deb bayon qiladi: “Arabidopsis urug‘lari ustida vayron qiluvchi, o‘ta haqoratli so‘zlarni so‘zlab, biz ochig‘i qattiq hayratda qoldik. Ojiz, nozikkina o‘simlikka yog‘dirilgan yomon so‘zlarning kuchi 40 mingta rentgen nurlanishiga

teng edi. Bunday zarbadan so‘ng DNK to‘qimalari uzildi, xromosomalar vayron bo‘ldi, genlar tarqab alkash-chalkash bo‘lib ketdi. Urug‘larning asosiy qismi nobud bo‘ldi, omon qolganlari esa... nobud bo‘lishgani bundan yaxshiroq edi. Ularning irsiy apparati tabiatga zid bo‘lgan dasturlar ishlab chiqara boshladi, natijada qo‘rqinchli mutatsiyalar yuzaga keldi, bu esa o‘z o‘rnida o‘simlikning og‘ir zaharlanishi va vaqtsiz nobud bo‘lishiga olib keldi. Eng ajablanarlisi, bular hamma so‘zlarning past yoki baland ovozda aytilganiga bog‘liq emasdi. Biz o‘sha mudhish so‘zlarni yuqori ovozda baqirdik ham, normal ovozda va shivirlab ham gapirdik, barchasida natija birdek edi. Vayron qiluvchi ta’sirni ko‘rish uchun aytilgan so‘zning qanday balandlikda aytilgani emas, ularning salbiy ma’nolari – o‘simlikka bo‘lgan yomon munosabat yetarli ekan” [Гаряев, 2009: 85]

ADABIYOTLAR

1. Гаряев П. Лингвистико-волновой геном: теория и практика. – К.: Институт квантовой генетики, 2009.
2. Дубнова Э.Я. Бадиий сўз санъати тўғрисида. – Минск: Знание, 1986,
3. Журавлева Т. АиФ. Здоровье. № 32. 08/08/2013.
4. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистическое исследование. – Воронеж: Воронежский ун-т, 1990.
5. Пиз А. Тана тили. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2015.
6. Темиров С. Қаримаслик сирлари. –Т.: Адабиёт учқунлари, 2014.
7. Успенский Л. Сўз ҳақида сўз. – Минск: Ёш гвардия, 1957.
8. Хомская Е.Д., Батова Н.Я. Мозг и эмоции. Нейропсихологическое исследование –Москва: Издательство Московского университета, 1992 – С.180.

O‘ZBEK MULOQOTIDAGI KOLLOKVIALIZMLARNING LINGVISTIK FUNKSIYASI VA ULARNING LEKSIK-SEMANTIK JIHATLARI TAHLILI
THE LINGUISTIC FUNCTION OF COLLOQUIALISMS IN UZBEK COMMUNICATION AND THE ANALYSIS OF THEIR LEXICAL-SEMANTIC ASPECTS

Satimova Dilafruz Numonjonovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent,
Andijon davlat universiteti doktoranti,
dilmus09@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek tilshunosligida yangi yo‘nalish bo‘lgan “kollokvialistika” sohasi, uning nazraiy aspekti, o‘zbek muloqoqtidagi o‘rni, ahamiyati hamda qo‘llanilish doirasi borasida fikr yuritiladi. Shuningdek, kollokvializmlarning o‘zbek tili nutqidagi qiyofasi, ta’rifi, uning tarkibi, emotsional-ekpressiv bo‘yoqdorlik xususiyatlari misollar yordamida tahlilga tortiladi.*

Kalit so‘zlar: *kollokvialistika, kollokvializm, sodda so‘zlashuv tili, funksional-stilistik belgi, funksional-ekspressiv tus, standart leksika, neytral lekiska, familiyar– so‘zlashuv nutqi.*

Annotation: *The article discusses the field of “colloquialistics”, a new direction in Uzbek linguistics, its theoretical aspects, role, significance, and scope of application in Uzbek communication. Additionally, the nature, definition, structure, and emotional-expressive characteristics of colloquialisms in Uzbek speech are analyzed using examples.*

Keywords: *colloquialistics, colloquialism, informal spoken language, functional-stylistic feature, functional-expressive tone, standard lexicon, neutral lexicon, familiar-spoken discourse.*

Muloqotning ko‘payishi, hayotning tezlashgan sur’ati va turli xil hayotiy vazifalarni hal qilishda doimiy o‘zaro aloqaga bo‘lgan ehtiyoj bu jarayonni yanada muhim qiladi. Yildan yilga muloqotga bo‘lgan talabning o‘sishi uning amalga oshirilishining turli usullarini topishga olib keladi. Bunday keng ko‘lamdagi kommunikatsiya, shubhasiz, hozirgi zamon verbal muloqotiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. So‘nggi yillarda, ayniqsa, so‘zlashuv tilining muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlar sonining sezilarli darajada ortganligi kuzatilmoqda. Bu sohadagi tadqiqotlarning intensivligi lingvistikada *kollokvialistika* deb ataladigan yangi yo‘nalishiga sabab bo‘ldi.

Kollokvializmlar familiyar – so‘zlashuv nutqi va oddiy xalq nutqi o‘rtasida oraliq pozitsyani egallab, ular o‘rtasida bog‘lovchi vazifani o‘taydi. Ular adabiy-so‘zlashuv nutqiga oson kirib boradi va oddiy xalq nutqi elementlari, masalan, slengizmlarning boshqa ikki nutq shakllariga kirib kelishiga ham yordam beradi. Oddiy xalq nutqi va familiyar-so‘zlashuv nutqi o‘rtasida aniq chegaralar yo‘qligi sababli, bir necha ma’lumotnomalarda funksional-uslubiy belgilarning nomukammaligi hamda nomuvofiqligi kuzatiladi. Bu tafovut ingliz tilining variantlari o‘rtasidagi farqlar, ularning ijtimoiy va hududiy differensiatsiyasi bilan yanada kuchayadi (masalan, *digs – GB* kollok. – *lodgings – uy-joy; rib – US* kollok. yoki sleng – *tease – hazillashish, asabga tegish*) [Малюгина, 2018: 53].

O‘zbek tiliga nazar tashlasak, uni hozirgi bosqichida yana bir o‘ziga xos xususiyat – (o‘ta, juda) soddalashtirilgan (beadab) leksikaning va jargon so‘zlarning so‘zlashuv leksikasi razryadiga o‘zgarishi va ularning kundalik kommunikatsiyada erkin qo‘llanishidir. “Jo‘n (oddiy)” leksikaning hozirgi so‘zlashuv tiliga suqilib kirishi shu bilan bog‘liqki, har xil xususiy television va internet kanallarining hamda radio stansiyalarining ommaviyligi kuchchayapti, ular o‘zlarining mahsulotini senzuraga duchor qilmaydi. Xilma-xil reality-shoular ishtirokchilarining nutqlari ayniqsa yoshlarning doirasida taqlid qilish uchun namunaga aylanyapti **[**Otaqulov, 2024:56**].**

Darhaqiqat, ingliz tilida esa kollokvializmlar ekspressivlikni o‘zida qamrab oluvchi umumiy tushunishga ega bo‘lgan so‘zlar sifatida ko‘riladi. Ular faqatgina so‘zlashuvga xos bo‘lib, tilning adabiy normasi (standart) va noadabiy qatlam o‘rtasida biriktiruvchi hamda muhim bo‘g‘in vazifasini bajaradi.

Sodda so‘zlashuv tilining normativ bo‘lmagan xususiyatlari uning rasmiy adabiy til qoidalariga bo‘ysunmasligi va ko‘proq kundalik hayotda, norasmiy muloqotda qo‘llanilishi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, sodda so‘zlashuv tilida ishlatiladigan leksik birliklar odatda qisqartirilgan yoki o‘zgartirilgan shakllarda bo‘ladi, bu esa ularning ifodadorligiga va samimiyligini oshiradi. Leksik ekspressiv sodda so‘zlashuv tilida kollokvializmlar, jargonizmlar va slengizmlar kundalik muloqotda tez-tez uchraydi va bu so‘zlar muloqotni jonlantirish, uni yanada samimiy va tushunarli qilishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-professional sodda so‘zlashuv tilida esa, turli ijtimoiy va professional guruhlarning o‘ziga xos argosi yoki jargonlari mavjud bo‘lib, ular o‘zaro aloqa qilish jarayonida maxsus ma’no va ifodalarni yaratadi.

Sodda so‘zlashuv tilining farqlovchi xususiyatlariga uning birliklarining me’yoriy bo‘lmaganligi, keng tarqanligi va har joyda ishlatilavermasligi, peyorativ yoki ortiqcha soddalashtirilgan ekspressiyasini ham kiritishadi. Bir tomondan, “sodda so‘zlashuv tili” tushunchasiga haqiqiy sodda so‘zlashuv tili va jargon so‘zlar kiradi. Boshqa tomondan, “sodda so‘zlashuv tili” nostandart leksika doirasida ikkita turli terminlar bilan ifodalanadi: Leksik ekspressiv sodda so‘zlashuv tili (ekspressiv nostandart leksika – “jo‘n” kollokvializmlar, jargonizmlar, slengizmlar) va ijtimoiy-professional sodda so‘zlashuv tili (ijtimoiy - professional nostandart leksika - professional nostandart leksika – professional va korporativ jargonlar, mahfiy guruhlarning argosi) [Миллер, 1972: 89].

Shuningdek, zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida kollokvializmlar va sodda so‘zlashuv til leksemalarining masalalariga turli yondashuvlar mavjud. Misol tariqasida, N.N.Kazayeva “sodda so‘zlashuv tili” yoki “ekspressiv sodda so‘zlashuv tili” atamalarining o‘rniga “subkollokvializm” atamasini qo‘llashni taklif etadi **[**Казаева, 1979:27**].** Olimaning fikriga ko‘ra, oddiylik, ya’ni jo‘nlikning o‘rtacha va maksimal darajasidagi so‘zlar uchun “subkollokvial” atamasini ishlatish o‘rinli hisoblanadi. Bunda ushbu birlikni maqsadli jo‘nlikni ifodalashini inobatga olgan holda “jo‘nlantirilgan” leksika tarzida murojaat etadi.

Kollokvial va subkollovial leksika o‘rtasidagi chegara aniq belgilangan emas va ko‘pincha leksikografning shaxsiy tajribasi asosida subyektiv tarzda belgilanadi. Shunga qaramay, agar tadqiqotchilar o‘z xulosalarini faqat o‘zlarining estetik qarashlariga bog‘laganlarida, natijalar yanada xilma-xil va qarama-qarshi bo‘lishi mumkin edi. Subkollokvial leksika qatlamiga kiruvchi leksik birliklarni aniqlash mezonlarini belgilash uchun ularning ma’no strukturasidan tegishli semalarni ajratib ko‘rsatish muhimdir. Aynan shu semalar o‘sha so‘zlarni subkollokvial qatlamga kirituvchi omillari hisoblanadi. Subkollokvial leksikaning o‘rta darajadagi pasayish darajasi haqida so‘z yuritishda, ushbu qatlam ichidagi an’anaviy ravishda ajratilgan slengizmlar, jargonizmlar, argotizmlar va professionalism singari toifalarni aniqlashda ziddiyatli yondashuvlar mavjud bo‘lib, bu holat leksikografiya va nazarish ishlarda ko‘plab kuzatiladi. “Sleng”, “jargon”, “argo” tushunchalarining ta’rifi borasidagi nazraiy chalkshliklar nafaqat sobiq sovet, balki xorijiy leksikografik asaralarda ham o‘z aksini topgan.

N.N.Kazayeva subkollokvial leksikaning asosiy funksiyalarini umumiy tahlil qilib, quyidagilarni ifodalash uchun qo‘llanilishini belgilaydi: 1) hazil 2) kinoya 3)

istehzo 4) kamsituvchi 5) hurmatsiz quyi munosabat. Misol uchun, *anatomy – кожа до кости, attic – голова, bambino – крошка (о верзиле), backwoodsman – дикарь, медведь (о провинциале), beating – массаж, cabbage – деньги, balladmonger – рифмоплет, brattery – детская, barge – посудина (о судьне), can, cage – тюрьма* **[**Казаева, 1979:28**].**

Shuni ham ta'kidlash joizki, bunday leksik birliklar tez-tez kundalik so'zlashuv tiliga va hatto neytral leksikaga ham kirib boradi. Masalan, *hitch-hiker – avtostop bilan sayohat qiluvchi, soap-box – improvizatsiya qilingan minbar, pep-talk - ruhlantirish uchun qaratilgan nutq.*

Hozirgi vaqtda, subkollokvial leksika hazilomuz, kinoyali, yumoristik, shu bilan birga nafrat va mensimaslikni ifodalovchi maqsadlarda ishlatiladigan so'z va iboralar sifatida qaraladi. Ushbu leksikaning qo'llanilishi norasmiy muloqot sohalarida sodir bo'lib, bu sohalardagi vaziyatlari doim bir xil va standart emas. Shu sababli, norasmiy sohada ishlatiladigan leksika va frazeologik birliklar stilistik jihatdan xilma-xil bo'lib, uchta asosiy sohani qamrab oladi:

1. Haqiqiy kollokvial leksika – bu kundalik muloqotda ishlatiladigan, tilning minimal darajadagi jo'nlashtirilgan birliklaridan tashkil topgan so'z va iboralar (kollokvializmlar);

2. betakalluf-so'zlashuv leksikasi – muloqotning o'rta darajadagi jo'nlashtirilgan birliklari bo'lib, subkollokvializmlar deb ataladi;

3. odobsiz-dag'al leksika – maksimal darajada jo'nlashtirilgan, qo'pol va odobsiz ifodalarni o'z ichiga oladigan til birliklari (vulgarizmlar) **[**Otaqulov, 2024:50**].**

Mazkur uch tipdagi birliklar tilning ikkinchi darajali qatlamlariga xizmat qilib, muloqoqtning turli darajalari uchun moslashtirilganligi bilan ijtimoiy sharoitga qarab o'zgarib turadi. Deylik, kundalik oddiy suhbatda kollokvializmlar keng qo'llanilsa, subkollokvializmlar ko'proq betakalluf muloqotlarda ishlatiladi. Vulgarizmlar esa asosan odobsiz yoki dag'al muloqotlarda qo'llaniladi.

Kollokvial leksika tilning bir qatlami sifatida qaralgan bo'lsa-da, u periferiyaviy leksik qatlamlarga yaqin bo'ladi. Kollokvializlarni neytral leksikadan keyin kelishi, bu so'zlarning stilistik bo'yoqqa ega ekanligidan dalolat beradi. O'zbek leksikografiyasida kollokvial so'zlarga xos bo'lgan belgilarni aniqlash mumkin: ular asosan norasmiy, og'zaki muloqotda ishlatiladi, bu ingliz tilidagi *informal* tushunchasiga mos keladi. So'zlashuv tiliga xos bo'lgan boshqa belgilar esa ingliz tilidagi *colloquial* atamasiga monand bo'ladi. Lekin, o'zbek leksikografik adabiyotida ushbu kollokvial so'zlarning aniqlanishida ba'zi noaniqliklar mavjud bo'lib, sodda so'zlashuv tili va kollokvial til orasidagi chegara har doim ham aniq belgilanmagan. Bu esa ba'zi lug'atlarda leksemalarning stilistik tasnifida chalkashliklarga olib keladi. Masalan, ba'zi hollarda so'zlar norasmiy nutqqa xos bo'lsa-da, ularga so'zlashuv tili sifatida belgi qo'yilishi, stilistik jihatdan to'liq tavsiflanmaganligining natijasidir.

A.Hojiev so'zlashuv leksikasiga oid leksikaning uch turini – neytral leksika, kitobiy leksika va oddiy so'zlashuv leksikaga oid so'zlar ishtirok etgan sinonimiya qatorini berib o'tadi [Ҳожиев, 1981:193], hamda bu orqali oddiy so'zlashuv

leksikasining o‘ziga xos ekspressiv imkoniyatlarini, uning ifoda kuchi bir kontekst tarkibida yaqqol namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi:

Balki polkdosh bo‘lgan otalarimiz,
Balki bir okopda birga yotishgan.
Billur qadahlarda sharob ichsak biz,
Ular flyagadan spirt otishgan. (E.Vohidov)

Ushbu misrada tasvirlangan voqea *okop* kabi rasmiy munosabatlarga mos kelmaydigan joyda sodir bo‘layotgani ma’lum, ushbu voqeada ishtirok etayotgan shaxslar (okopdoshlar) ning o‘zaro muomalalari ham shunga mos tarzda, rasmiylik belgilaridan butunlay xoli ekanligi ravshan. Shoirning *ichmoq* fe’liga nisbatan *otmoq* so‘zini sodda va norasmiy suhbatga mos keladigan stilistik tusda qo‘llaganligi juda nozik tarzda mahorat bilan tanlangan.

Yoki yana bir misolda: *Oshpaz ham o‘zimizning ukamiz edi. Oshni qiyib tashlabdi.* (Gazeta, Toshkent oqshomi)

Keltirilgan misolda oddiy so‘zlashuv nutqi, ya’ni kollokvial leksikanining uslubiy xususiyati yaqqol namoyon bo‘ladi. *Oshni qiyib tashlabdi* jumlasida *“qiyib tashlabdi”* degan leksika norasmiy nutq uchun xos bo‘lib, aynan osh pishirish jarayonini tasvirlaydi, stilistik jihatdan obrazli va jonli ifodani ko‘rsatadi, kundalik muloqotda oshni yaxshi pishirganlik ma’nosini beradi. Rasmiy tilda ushbu fraza “oshni mazali tayyorlagan” yoki “mukammal pishirgan” tarzida ishlatilishi mumkin edi. Biroq oddiy so‘zlashuv tilida bunday tasviriy, obrazli ifodalar ko‘p qo‘llaniladi va muloqotda jonli samimiylikni ta’minlaydi.

Ma’lumki, “so‘zlashuv tili” pometasi o‘g‘zaki nutq orqali tarqalgan so‘zlarni ifodalaydi va bu nutq turi adabiy tildan farqli o‘laroq, og‘zaki muloqotning tabiiy bir qismi sifatida qaraladi. Bunday lekska ko‘pincha do‘stona suhbat, hangoma paytida qo‘llaniluvchi oddiy va ichki doiradagi muloqotlarda qo‘llaniladi.

Shuni ham e’tiborga olish kerakki, oddiy so‘zlashuv leksikasiga oid barcha so‘zlar ham *emotsional-ekspressiv* bo‘yoqdorlikka ega emasligi ma’lum bo‘ladi. Bu leksik qatlamning katta qismini emotsional-ekpressiv bo‘yoqdorlik jihatdan neytral so‘zlar tashkil qiladi. Misol uchun:

standart leksika	neytral leksika	oddiy so‘zlashuv leksikasi
suhbat qurmoq	Gaplashmoq	hangamalashmoq, otamlashmoq
hazar qilmoq	Jirkanmoq	yirganmoq
mo‘ysafid	Chol	qariya, oqsosqol, boboy
Ona	Oyi	aya, opa
zotan, zero	lekin, biroq	lekigin
bir oz	Ozgina	jichcha, picha, qittay
Zebo	Chiroyli	ketvorgan
ayni paytda	hozir, endi	hozirgina
kazzob, firibgar	yolg‘onchi	aldamchi, aldoqchi, ikkyuzlamachi
mushkul	og‘ir	zil, zil-zambil
bazo‘r	zo‘rg‘a	es-es
shikast, ziyon	Jabr	javr

Keltirilgan misollar orasida, *hozirgina, lekigin, yolg‘ondakam, es-es, javr* kabi so‘zlar faqat *funksional-stilistik* belgiga ega bo‘lib, *funksional-ekspressiv* tusga ega emas. Bunday so‘zlar, asosan, oddiy kommunikativ maqsadlarda qo‘llanilib, mazmuniga chuqur hissiy bo‘yoq qo‘shmaydi. Yani, ular so‘zlashuv tili yoki badiiy uslubda qo‘llanilganida ham, kuchli emotsional va stilistik ifodaviylikni namoyon qilmaydi.

Shuningdek, oddiy so‘zlashuv leksikasi sleng, jargon yoki argo kabi leksik birliklar bilan aralashtiriladi, lekin ular bir-biridan farq qiladi. Buning eng birlamchi asosiy faktori chegaralanganlikdadir. Sleng – bu ma’lum ijtimoiy guruh tomonidan foydalaniladigan so‘z va iboralarni ifodalaydi, masalan yoshlar orasida keng tarqalgan, mintaqaviy yoki ijtimoiy-iqtisodiy farqlarga asoslangan leksika. Jargon esa odatda ma’lum bir kasb, soha yoki qiziqish doiralariga xos bo‘lgan tilni ifodalaydi. Ushbu maxsus leksikani o‘sha ixtisoslashgan soha vakillaridan tashqarida bo‘lganlar uchun tushunishi qiyin bo‘lishi mumkin. Biroq masalaning boshqa tomoniga nazar tashlasak, ingliz tilidagi *General slang* (GS) – rus tilida – *просторечия I* (П I) – o‘zbek tilida – umumiy sleng (US) ning ifodalanishiga nazar tashlasak, uning shakllanishi oldin ma’lum ijtimoiy doiradagi yoshlar tomonidan yaratilib, so‘ngra ma’lum vaqt o‘tishi bilan ijtimoiy qatlamning boshqa foydalanuvchilariga o‘tgan holda keng qo‘llaniladi. Inglizzabonlar US ni so‘zlashuv nutqida ko‘pincha keng tushuniladigan va ko‘p qo‘llaniladigan, obrazli va hissiy-baho munosabatini ifodalovchi so‘z va iboralar sifatida talqin qiladi. Demak, o‘zbek tilidagi yuqorida bir necha xil ko‘rinishda qayd etilgan – *ekspressiv sodda so‘zlashuv tili, soddalashtirilgan leksika, jo‘n leksika, jo‘nlantirilgan leksika, oddiy so‘zlashuv leksikasi* tarkibida ingliz tilidagi umumiy sleng ham mavjud. Misol uchun, yuqorida izohlangan misolda *Oshni qiyib tashlabdi* jumlasida qo‘llanilgan *“qiyib tashlabdi”* leksikasi oldin kichik ijtimoiy guruhda, keyinroq esa yoshi kattalar guruhida ishlatilishi kuzatilgan. Ushbu leksemani 1981-yilda nashr etilgan A.Hojiyevning “O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobida o‘sha davrda qo‘llanilganligini ham uchratishimiz mumkin [Ҳожиев, 1981:194]. Bunda leksema o‘zida slenglik xususiyatini yo‘qotib kollokvial – oddiy so‘zlashuv nutqining ekspressiv leksikasi sifatida namoyish etilgan. Keyinchalik, uning yoshlar orasida zamonaviy sleng qiyofalarini uchratamiz: *yorvormoq, chachvormoq, sindirvormoq, yasab tashlamoq* va h.k. Bundan tashqari, quyidagi misollar ham bunga asos bo‘la oladi: *puli qolmadi – chaqasi qolmadi – xemiri qolmadi, sevib qoldi – qizishib qoldi – aylanishib qoldi – kompot bo‘ldi*.

Anglashiladiki, davr o‘tishi, zamonaviylikni his qilish, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, kompyuter-texnologiyalar, ommaviy avborot vositalari, chet tiliga bo‘lgan ehtiyoj kabi bir necha omillar sababli slenglar oddiy so‘zlashuv leksikasi tarkibiga kirib boradi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kollokvializmlar tarkibi juda keng spektrda o‘zida ham emotsional-ekspressiv, ham funksional-ekpressiv leksikani qamrab oluvchi, norasmiylikni o‘zida ifoda etuvchi, nutqda samimiylik va erkinlikni ta’minlovchi til birliklaridan tashkil topgan. Shuningdek, mazkur til birliklari kontekstga qarab turli stilistik yuklamalarni ifodalashga xizmat qiladi va ularning kommunikativ funksiyasi o‘ziga xos mazmun bilan boyitilgan.

Kollokvializmlarning lisoniy xususiyatlari tahlili ularning til tizimidagi o‘rni va ijtimoiy guruhlar orasidagi qo‘llanilishiga aniqlik kiritishda nihoyatda dolzarbdir.

ADABIYOTLAR

1. Казаева Н.Н. Некоторые вопросы изучения субколлоквиального слоя английский лексики // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. – Горький, 1979.
2. Малюгина А.В. Просторечная лексика в системе современного английского языка // Центральный научный вестник. Филология. Том 3. № 8, 2018.
3. Миллер А.А. Стилистически сниженная лексика и её отражение в двуязычных словорях: Дисс. … канд. филол. наук. – Алма-Ата. Казахск. гос. ун-т. 1972.
4. Otaqulov N.B. Kollokvial frazeologizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari // O‘zMU xabarlari. Filologiya. – Toshkent. №1/6, 2024.
5. Ҳожиев А., Аҳмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981.

OLIY TA’LIMDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISHNING SAMARALI USULLARI

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING UZBEK IN HIGHER EDUCATION

Yuldasheva Dilnoza Bekmurodovna
PhD, dotsent,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri,
yuldashevadilnoza@gmail.com.

Annotatsiya: *O‘zbek tilini o‘qitishning maqsadli dasturiga to‘laqonli komponent sifatida kiritilishi talabalarning milliy madaniyat voqeliklarini o‘rganishini, umumiy dunyoqarashini kengaytirishini ta’minlaydi, bu esa o‘rganilayotgan ona tiliga qiziqishning oshishiga ham olib keladi. Ushbu maqola oliy ta’limda o‘zbek tilini o‘qitishning samarali usullarini isloh qilish – davr talabi ekanligini o‘rgangan holda o‘z yechim hamda ba’zi takliflarini beradi. Bunda asosiy e’tibor oliy o‘quv yurti talabasining shaxsiyati, qiziqishlari va tanlagan yo‘nalishiga qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ kompetensiya, grammatika, lug‘at, mexanizm, o‘qituvchi-murabbiy, o‘qituvchi-diktator, o‘qituvchi-kuzatuvchi.*

Annotation: *The inclusion of the Uzbek language as a full-fledged component in the target curriculum ensures that students learn the realities of the national culture and expand their general worldview, which also leads to*

increased interest in the native language being studied. This article discusses the fact that the reform of effective methods of teaching the Uzbek language in higher education is an urgent need, and provides some solutions and suggestions on the issue. The main attention is paid to the personality, interests and chosen direction of the university student.

Keywords*: communicative competence, grammar, vocabulary, mechanism, teacher-trainer, teacher-dictator, teacher-observer.*

Ta’lim – Yangi O‘zbekiston jamiyatini jahon jamiyatiga integratsiyalashning ijtimoiy vositalaridan biri (mutaxassislarni ko‘p bosqichli tayyorlash, O‘zbekiston diplomlarining konvertatsiya qilinishi). Bugungi kun olimlarining ilg‘or qarashlarini o‘rganib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, faqat ko‘p tilli ta’lim eng ko‘p ta’lim vositalaridan biridir. Oliy ta’limda o‘zbek tili va boshqa chet tillarini o‘qitishni isloh qilishning samarali usullarini o‘rganar ekanmiz, aynan ko‘p tilli ta'lim til tadqiqotchilarining diqqat markazida bo‘lib, juda istiqbolli yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Ko‘p tilli ta'limning eng radikal modeli - bu oliy ta'limning boshidanoq o‘zbek va ikkinchi bir tilni ko‘p tilli o‘qitishdir [Turg‘unov S. va boshqalar 2021: 148].

O‘zbekiston Respublikasining ta'lim konsepsiyasiga asoslanib, biz mavzuimizni o‘ta dolzarb deb hisoblaymiz, chunki o‘quvchilarda lingvistik qobiliyatlarni rivojlantirish orqali biz ko‘p madaniyatli shaxsni shakllantiramiz. Maqola mavzusi ilm-fanning hozirgi holati va rivojlanish istiqbollariga mos keladi va o‘z mazmuni bo‘yicha zamonaviy ta'limning vazifalari va talablariga javob beradi. Bilamizki, davlat tilini bilish, o‘zbek tilini o‘rganish bugungi kun talabasining dunyoqarashini kengaytiradi, uning rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Bundan tashqari, uning ko‘p qirrali rivojlanishi, bag‘rikenglikka munosabati va dunyoning uch o‘lchovli qarashini shakllantirishga yordam beradi [Turg‘unov S. va boshqalar, 2021: 148].

Rivojlanayotgan davlatlar qatoriga kirish bilan, kelgusi asrning aholisini jahon madaniyati bilan o‘z vaqtida tanishtirish, uning ta'lim darajasini jahon standartiga yaqinlashtirish, kamida ikkita chet tilini bilish masalasi paydo bo‘ldi. Til bo‘yicha vaqtinchalik davlat ta'lim standarti mualliflari – O‘zbekiston maktablarida o‘zbek tilini o‘qitish maqsadi - kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning kengaytirilgan talqinini ilgari surdilar.

20-asrning oxiriga kelib – O‘zbekistonda o‘zbek tilini o‘qitishda "inqilob" bo‘ldi. Ilgari barcha ustuvorliklar grammatika, lug‘atni deyarli mexanik o‘zlashtirish, o‘qish va badiiy tarjimaga berilgan edi. Bu “eski maktab” tamoyillari o‘z mevasini berib bo‘lgan edi. Endilikda tilni o‘rganish uzoq davom etgan muntazam ishlar orqali amalga oshirila boshlandi. Vazifalar juda monoton taklif qilindi: matnni o‘qish, adabiy so‘zlarni yodlash, takrorlash, matn bo‘yicha mashqlar. Ba'zan, zaruriy faoliyatni o‘zgartirish uchun insho yoki diktant, dam olish uchun fonetik mashqlar berila boshlandi. "Mavzular"ni o‘qish va ular ustida ishlashga ustuvorliklar berilganda, tilning faqat bitta vazifasi - ma'lumotlilik amalga oshirildi. Adabiy tilni yaxshi biladiganlar kamroq bo‘lsa ajab emas: faqat o‘ta maqsadli va mehnatkash odamlar uni yuqori darajada o‘zlashtira oladilar.

Ammo grammatika nuqtai nazaridan ular ona tili va adabiyoti fakulteti bitiruvchilari bilan bemalol raqobatlasha olishdi. To‘g‘ri, ular o‘z mehnatlari uchun yaxshi haq olishdi: o‘zbek tili o‘qituvchisi kasbi oramizda talabga ega edi. Endi shunday yuqori ijtimoiy mavqega erishish uchun ham katta mehnat, matonat va kundalik mehnat talab etiladi. Lekin chinakam "inqilobiy" narsa shundaki, til u yoki bu shaklda ko‘pchilik uchun ochiq bo‘ldi.

Ta'lim jarayonida o‘qituvchining vazifalari sezilarli darajada o‘zgardi. O‘qituvchi-murabbiy, o‘qituvchi-diktator o‘rnini o‘qituvchi-kuzatuvchi, o‘qituvchi-vositachi, o‘qituvchi-maslahatchi tushunchalari egalladi va bu albatta quvonarli holatdir [Abduqodirov A. va boshqalar, 2021: 233].

Til o‘rganish usullaridagi taraqqiyot va tub o‘zgarishlar, shubhasiz, shaxs va guruh psixologiyasi sohasidagi yangiliklar bilan bog‘liq. Endi odamlar ongida sezilarli o‘zgarishlar va yangi fikrlashning rivojlanishi kuzatilmoqda: A. Mahkamova tomonidan e'lon qilingan o‘z-o‘zini anglash va o‘zini o‘zi o‘rganish zarurati mavjud. Hozirda o‘zbek tilini o‘rganishning psixologik omili yetakchi o‘ringa ko‘tarilmoqda. Muloqotning haqiqiyligi, muvozanatli talab va da'volar, o‘zaro manfaat, boshqa odamlarning erkini hurmat qilish - bu "ustoz-shogird" tizimida konstruktiv munosabatlarni o‘rnatishning yozilmagan qoidalari hisoblanadi.

Yangi O‘zbekistondagi demokratik o‘zgarishlar, qonunda mustahkamlab qo‘yilgan pedagogik ijod erkinligi huquqi sun’iy ravishda cheklangan ijodiy salohiyatni ko‘p yillar davomida ta’qiqlardan ozod qildi. Ko‘pgina ta'lim muassasalari o‘zlarining eng yaxshi o‘qituvchilari va rahbarlarining eng foydali loyihalarini amalga oshira boshladilar [Aripov M. va boshqalar, 2022: 146].

Bugungi kunda o‘qituvchi ham tanlashda cheklanmaydi: o‘qitish usullari - o‘yin va treninglardan sinxron tarjimagacha; darslarni tashkil etishda; darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarini tanlashda – keng assortimentdagi mahalliy nashrlardan tortib, chet el mahsulotlarigacha o‘qituvchi endi tanlashi, yaratishi, birlashtirishi, o‘zgartirishi mumkin.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta'lim - bilish va obyektiv faoliyat subyekti sifatida uning individual xususiyatlarini aniqlagan holda talabaning shaxsini rivojlantirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishni ta'minlaydigan ta'limning muqobil shakllarini yaratish orqali har bir talabaning o‘z rivojlanish yo‘lini tanlash huquqini tan olishga asoslanadi [Vereshchagin, 2020: 431].

Bugungi kunda oliy o‘quv yurtlaridagi yo‘naltirilgan ta’lim har bir talabaga uning qobiliyati, moyilligi, qiziqishi va subyektiv tajribasidan kelib chiqib, bilish va o‘quv faoliyatida o‘zini anglash imkoniyatini beradi [Hamrayev, 2011: 332]. Talaba, bilganimizdek, o‘zining yaxlit individualligi, ya'ni subyekt sifatida ta'lim ta'sirini sindirib, faqat o‘zi xohlagan va qila oladigan narsani idrok etadi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kun oliy ta’lim bitiruvchisi o‘zbek tilidan zarur bilim, ko‘nikmaga ega bo‘lishi, turli faoliyatni amalga oshirishi, yangi axborot texnologiyalaridan foydalana olishi, hamkorlikka tayyor bo‘lishi, ziddiyatlardan qochish va ularni bartaraf etishga intilishi kerak. Bularning barchasiga ta’lim va tarbiyaga shaxsga yo‘naltirilgan yondashish, talabaning ehtiyoji va qobiliyatini hisobga olgan holdagina erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Turg‘unov S.T., Daniyarov B.X., Otajonova D.M. O‘zbek tili fani o‘qituvchilarning kasbiy kompetentliligini oshirishning funksional vazifalari –T: Sanostandart., 2021.
2. Abduqodirov A.A. va boshqalar. O‘zbek tili fani bo‘yicha oliy ta’lim muassalari o‘quv dasturi. – T: Pedagog., 2021.
3. Aripov M. va boshqalar. O‘zbek tili. – T: Mash’al., 2022.
4. Hamrayev A. A. Tilshunoslikka kirish: Darslik. – T: Samo., 2011.
5. Vereshchagin V. M. Til va madaniyat. –M.: Zvezda., 2020.

BIZNES VA DISKURS MUNOSABATLARI TADQIQINING AHAMIYATI

THE SIGNIFICANCE OF BUSINESS AND DISCOURSE RELATIONSHIP RESEARCH

Qodirova Muqaddas Tog‘ayevna
(PhD), dotsent,
Termiz davlat pedagogika instituti,
qmuqaddas@mail.ru

Annotatsiya: *Mazkur maqola tilshunoslik sohasida biznes diskursini o‘rganish tilning professional sharoitlarda qanday ishlashini tushunish uchun ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan. Shuningdek, maqolada biznes diskurs biznes amaliyotini qanday shakllantirishini va tashkilot muvaffaqiyatiga ta’sir qilishini o‘rganadi. Maqolada yetakchilik, madaniy o‘zaro ta’sir va muzokaralar haqidagi tushunchalarni lingvistik jihatdan tahlillaydi.*

Kalit so‘zlar: *muloqot strategiyalari, madaniyatlararo muloqot, kengaytirilgan muloqot qobiliyatlari, gender va muloqot, raqamli muloqot*.

Annotation: *This article aims to scientifically and theoretically base the study of business discourse in the field of linguistics in order to understand how language works in professional settings. The article also examines how business discourse shapes business practices and influences organizational success. The article analyzes the concepts of leadership, cultural interaction and negotiation from a linguistic point of view.*

Keywords: *communication strategies, intercultural communication, enhanced communication skills, gender and communication, digital communication*.

Zamonaviy biznes muhitida samarali muloqot muvaffaqiyat uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biznes amaliyoti va diskurs o‘rtasidagi munosabatni tushunish - biznes kontekstlarida tilni qo‘llash usullari - tashkiliy dinamika, yetakchilik va madaniy o‘zaro ta’sir haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Ushbu tadqiqot sohasi tilni qanday shakllantirishi va biznes amaliyotlari tomonidan shakllantirilishiga oydinlik kiritadi.

Biznes diskursi biznes kontekstlarida, jumladan, *uchrashuvlar*, *muzokaralar*, *elektron pochta xabarlari* va *marketing*da ishlatiladigan tilni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi [Bargiela-Chiappini, Nickerson (Eds.), 2014: 46]. Bargiela-Chiappini biznes diskursini bir tashkilotdagi va “asosiy ish faoliyati va qiziqishlari biznes sohasida bo‘lgan va biznes yuritish maqsadida birlashgan” shaxslar o‘rtasidagi og‘zaki va yozma muloqotni o‘z ichiga olgan uyushgan jarayon [Bargiela-Chiappini & Nickerson, 1999: 2] sifatida ta’riflagan. Bu bilan Bargiela-Chiappini og‘zaki va yozma biznes muloqotini ijtimoiy faoliyatni bajaruvchilar o‘zaro tushunish, biznes ma’nosi va bilimga erishish uchun tashkiliy kontekstda quradigan ijtimoiy harakat faoliyati deb hisobladi. Ushbu sohadagi lingvistik tadqiqotlar [K. Ehlich & J. Wagner, (1995); N. Fairclough (1995); F. Bargiela-Chiappini & S. Harris (1997); A. Koester (2010); Holmes & Stubbe, (2003) va b.] tilning ijtimoiy voqelikni qanday qurishini, qaror qabul qilishga ta’sir qilishini va tashkilot madaniyatini aks ettirishini o‘rganadi.

Biznes diskursining asosiy yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi:

1) *Muloqot strategiyalari.* Lingvistik tadqiqotlar ishonarli til, ohang va ritorik vositalar kabi biznesda qo‘llaniladigan samarali muloqot strategiyalarini [Fairclough, 2005:1219-1234] aniqlaydi. Ushbu elementlarni tushunish professional o‘zaro munosabatlarda aniqlik va samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

2) *Yetakchilik (Liderlik) va til*. Yetakchilik tili diskurs tadqiqotida asosiy nuqta hisoblanadi. Samarali rahbarlar jamoalarni rag‘batlantirish, ilhomlantirish va yo‘naltirish uchun maxsus lingvistik strategiyalardan [Holmes, Stubbe, 2015: 87] foydalanadilar. Ushbu strategiyalarni o‘rganish yaxshiroq yetakchilik o‘quv dasturlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

3) *Madaniyatlararo muloqot*. Korxonalar global miqyosda faoliyat yuritar ekan, madaniyatlararo diskursni tushunishi juda muhimdir [R.Scollon & S. Scollon, 2001: 169]. Tilshunoslik tadqiqotlari [P. Carte & C. Voc (2008); L. Chaney & J. Martin (2000); R. Scollon & S. Scollon (2000); N. Zaidman (2001). va b.] muloqot uslublaridagi madaniy farqlarni aniqlashga, tushunmovchiliklarni kamaytirishga va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi.

4) *Mojarolarni hal qilish* (Konfliktlar rezolyusiyasi). Nizolarni hal qilishda til muhim rol o‘ynaydi. Bu sohada olib borilgan tadqiqotlar nutqning taranglikni pasaytirishi va tushunishni qanday rivojlantirishi, samarali muzokaralar va vositachilik vositalarini taqdim etishi mumkinligini o‘rganadi.

Diskurs tadqiqotining biznesdagi ahamiyati quyidagilar bilan belgilanadi:

1. *Kengaytirilgan muloqot qobiliyatlari*. Lingvistik tushunchalarni qo‘llash orqali mutaxassislar yanada samarali muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishlari mumkin, bu esa biznes natijalarini yaxshilashga olib keladi.

2. *Madaniy sezgirlik*. Madaniyatlar bo‘ylab tilshunoslik nuanslarini tushunish korxonalarga xalqaro o‘zaro munosabatlarni boshqarishga yordam beradi, hurmatli va samarali muloqotni ta’minlaydi.

3. *Innovatsiya va moslashuvchanlik*. Tilning tashkiliy o‘zgarishlarga qanday ta’sir qilishini tahlil qilish korxonalarga dinamik muhitda moslashish va innovatsiyalar kiritishga yordam beradi.

4. *Brend xabarlari va identifikatsiya*. Marketing va brending diskursining lingvistik tahlili korxonalar o‘z auditoriyalari bilan bog‘lanish, brend identifikatori va iste’molchi idrokini shakllantirish uchun qanday xabarlar yaratishini ochib beradi.

5. *Xodimlarni jalb qilish va mahsuldorlik*: Ish joyidagi muloqot bo‘yicha tadqiqotlar tilning tashkilot madaniyatini qanday aks ettirishi va shakllantirishi, xodimlarning mehnatga jalb qilinishi va unumdorligiga ta’sir qilishini o‘rganadi. Samarali muloqot ijobiy ish muhitini yaratadi va jamoaviy hamkorlikni kuchaytiradi.

6. *Gender va muloqot*: Biznes diskursidagi gender farqlarini o‘rganish kuch dinamikasi va muloqot uslublari haqida tushuncha beradi. Ushbu tadqiqot inklyuziv ish joyi muhitini yaratish va gender bilan bog‘liq muammolarni hal qilish siyosati haqida ma’lumot beradi.

7. *Raqamli muloqot*: Raqamli muloqot platformalarining yuksalishi biznes diskursini o‘zgartirdi. Lingvistik tadqiqotlar raqamli vositalar va ijtimoiy media professional sharoitlarda tildan foydalanishga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi, masalan, ichki muloqotlardan marketing strategiyalarigacha.

Biznes diskursi haqida so‘z yuritar ekanmiz, birgina «*konferentsiya*»ga oid diskursdan uning qanchalik murakkab ekanliini tushunamiz. Chunki, «*konferentsiya*» diskursining o‘zi bir necha turlarga bo‘linadi: *matbuot konferentsiyasi diskursi, press konferentsiyasi diskursi, eko-konferentsiyasi diskursi, veb-konferentsiyasi diskursi, savdo konferentsiyasi diskursi, video konferentsiyasi diskursi, yuk tashish konferentsiyasi diskursi, konsensus konferentsiyasi diskursi, layner konferentsiyasi diskursi* va h.k.

Demak, tilshunoslikda biznes va nutq o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish professional sharoitlarda muloqotning murakkabligini tushunish uchun juda muhimdir. Tilning biznes kontekstida qanday ishlashini o‘rganib, tashkilotlar muloqotni kuchaytirishi, yetakchilik samaradorligini oshirishi va ijobiy tashkilot madaniyatini rivojlantirishi mumkin. Global biznes landshafti rivojlanishda davom etar ekan, lingvistik tadqiqotlardan olingan ma’lumotlar samarali diskurs muammolari va imkoniyatlarini hal qilish uchun muhim bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR

4. Bargiela-Chiappini F., Nickerson C. (Eds.). The Handbook of Business Discourse, 2014. – Edinburgh: Edinburgh University Press. – 450 p.
5. Bargiela-Chiappini F. & Nickerson C. Writing business: Genres, media and discourse. Harlow: Longman, 1999. – 356 p.
6. Fairclough N. (2005). Critical Discourse Analysis in Organizational Studies: Towards an Integrationist Methodology/ Journal of Management Studies, 42(6), 1219-1234.
7. Holmes J., Stubbe M. (2015). Power and Politeness in the Workplace: A Sociolinguistic Analysis of Talk at Work. Routledge. – 216 p.
8. Scollon, R., & Scollon, S. W. (2001). Intercultural Communication: A Discourse Approach. Wiley-Blackwell. – 336 p.

SHAXS NUTQIGA TA'SIR ETUVCHI TIPOLOGIK OMILLAR

TYPOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE SPEECH OF A PERSON

Hamida Ortiqova Maxmud qizi
Dotsent,
Fan va texnologiyalar universiteti,
hamidaortiqova92@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada shaxs nutqining til tizimidagi o'rni, shaxs nutqining o'ziga xosligiga ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan bo'lib, shaxs tilining o'ziga xosligini belgilovchi omillarni o'zbek mintaliteti bilan bog'liq holda tahlil qilingan. Shaxs nutqiga ta'sir etuvchi tipologik omillar lingvopersonologiya nuqtai nazaridan o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *lingvopersonologiya, til va shaxs munosabatlari, induviduallik, tipologik omillar, shaxs nutqi, nutqning ijtimoiylashuvi, o'zbek mintaliteti, nutq madaniyati.*

Annotation. *The article examines the place of personal speech in the language system, factors affecting the uniqueness of personal speech, and analyzes the factors determining the uniqueness of personal language in relation to Uzbek mentality. Typological factors affecting the speech of a person are studied from the point of view of linguopersonology.*

Key words: *linguopersonology, language and personality relations, individuality, typological factors, personal speech, socialization of speech, Uzbek mentality, speech culture.*

Olimlar inson ruhiyatini uning tili bilan chambarchas bog'liqligini qadimdan isbotlab, nutq madaniyati, shu jumladan, inson nutqi tahlili muammolariga ilmiy asosda qiziqib kelganlar.

Dunyo ilmida induvidual shaxs nutqining turli jihatlarini o'rganishga qaratilgan ko'plab tadqiqotlar mavjudligini ko'rib o'tdik. Induvidual shaxs nutqining tadqiqi taraqqiyotiga jiddiy e'tibor qaratilishi, tabiiyki, o'zbek tilshunosligiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Jahon lingvopersonologiya sohasi o'zbek tilshunosligiga alohida tadqiq sohasi sifatida kirib kelmagan bo'lsa-da, shaxs nutqi masalasi ilmiy tadqiqotlarda goh bevosita, goh bilvosita uchrab turadi. O'zbek tilshunosligida, ayniqsa, badiiy asar qahramonlari nutqini turli aspektlarda, turli mezonlarda o'rgangan ko'plab ishlar mavjudligini kuzatdik.

Shu boisdan ham shaxs tilining o'ziga xosligini belgilovchi omillarni o'zbek mintaliteti bilan bog'liq tarzda ifodalashga harakat qildik.

Shu o'rinda shaxs nutqining o'ziga xosligiga ta'sir etuvchi omillar quyidagilar ekanligini alohida ta'kidlashni joiz deb bildik:

1. Shaxs nutqiga ta'sir etuvchi tipologik omillar.
2. Shaxs nutqiga yosh xususiyatlarining ta'siri.
3. Shaxs nutqiga ta'sir etuvchi psixologik omillar.

4. Shaxs nutqi va gender omillar.

5. Shaxs nutqiga u yashab turgan hududning ta'siri.

6. Shaxs nutqiga u tanlagan kasb-kor yoki hunarning ta'siri.

Shaxs nutqi haqida fikr yuritishdan oldin uning qanday jarayon ekanligini aniqlab olishimiz zarur. Shaxs nutqining til tizimidagi o'rni haqida tilshunoslikda turli xil qarashlar mavjud. Masalan, shaxs nutqini nutqiy birlik sifatida talqin qiluvchi olimlar uning belgilar tabiati nimalardan iborat, shaxs nutqini nutqiy jarayon deb atash lozimmi yoki shaxs nutqini nutqiy jarayonning natijasi sifatida talqin etish kerakmi, shaxs nutqini og'zaki nutq bilan yoki yozma nutq bilan bog'lab o'rganish to'g'ri bo'ladimi, degan savollarni kun tartibiga qo'yadilar. Shaxs nutqining nutq kategoriyasi ekanligi masalasi psixolingvistikada "nutqiy jarayon" yoki
"nutqiy faoliyat natijasi" sifatida izohlanadi.

O'tgan asrning 90-yillaridan boshlab o'zbek olimlari shaxs nutqi muammosini badiiy matn tahlili tarkibida o'rganishga ko'proq e'tibor qaratdilar. Bu jihatdan B.O'rinboev, R.Qo'ng'urov, J.Lapasovlarning "Badiiy tekstning lingvistik tahlili" nomli o'quv qo'llanmasini alohida qayd etishimiz zarur. Bu asarning kirish qismi "Tekst – lingvistik tahlil obyekti" deb nomlanadi. Bunda shaxs nutqi tiplari, ularning umumiy va o'ziga xos belgilari, shaxs nutqining lisoniy tahlili, metodologik tamoyillari, shaxs nutqi yaratish muammolari bilan bog'liq holda ifoda vositalarining tanlanishi va ularning shaxs nutqi tuzilishidagi roli singari dolzarb masalalar o'zbek tilida berilgan misollar orqali yoritilgan.

A.Mamajonovning 1989- yilda nashr qilingan "Tekst lingvistikasi" nomli qo'llanmasida shaxs nutqi nazariyasi va shaxs nutqi tahlili bilan bog'liq masalalarga ham to'xtalgan. Shaxs nutqini badiiy asarda qanday o'rganish kerakligi tamoyillarini berishga harakat qilgan:

1. Shaxs nutqini shakl va mazmun birligi nuqtai nazaridan tekshirish.

2. Shaxs nutqini makon va zamon birligi nuqtai nazaridan tekshirish.

3. Shaxs nutqining umumxalq tili va adabiy tilga munosabati nuqtai nazaridan tekshirish.

4. Shaxs nutqidagi aktuallashgan til vositalarini aniqlashga erishish.

O'zbek tilshunosligida matn antroposentrik paradigma asosida tahlil etilgan ishlar ham mavjudligini e'tirof etish zarur. Bu boradagi dastlabki ishlardan biri I.A.Azimovaning "O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi" nomli dissertatsiyasi hisoblanadi [Азимова И.А, 2008: 24].

Tadqiqot ishida asosiy e'tibor "matnni tushunishga ta'sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni psixolingvistik tajribalar asosida aniqlash, matnning mazmuniy persepsiyasidagi birliklarni aniqlash va ularning formal-semantik xususiyatlarini tahlil qilish"ga qaratilgan. Tadqiqotchi "stimul matndagi lisoniy omillar, matndagi so'zlarning aynan eslab qolinishi, eslab qolingan so'zlarning kontekstual ma'nolarining konkretlashishi, stimul matnga xos mazmuniy strukturaning shakllanishi va yaxlit matn proyeksiyasining hosil bo'lishi"ni matn idrokidagi asosiy jarayonlar sifatida belgilaydi. Olimaning

fikricha, so‘z, so‘z shakli, so‘z birikmasi va sintagma matn mazmuniy idrokidagi birliklar hisoblanadi.

Mazkur ish o‘zbek tilshunosligida gazeta matnlari idrokining birinchi marta psixolingvistik tajribalar asosida tadqiq etilganligi bilan e’tiborlidir. Tadqiqot o‘zbek tilshunosligida matnni psixolingvistik tahlil etishga doir navbatdagi ishlar uchun ham nazariy, ham amaliy jihatdan muayyan ahamiyati kasb etadi.

O‘zbek tilshunosligida lingvistik pragmatikaga oid nazariy masalalar birinchi marta monografik aspektda M.X.Hakimovning “O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi [Ҳакимов М.Х., 2001: 283] da tadqiq etildi.

Mazkur tadqiqotda lingvistik pragmatikaning tarixiy ildizlari, uning umumnazariy masalalari, ushbu yo‘nalishning tilshunoslikning boshqa yo‘nalishlari bilan munosabati haqida bahs yuritilgan, matn semantik tuzilishida qatnashuvchi pragmatik mazmun turlari o‘zbek tilidagi matnlar misolida tadqiq etilgan. M.X.Hakimovning mazkur tadqiqoti o‘zbek tilshunosligidan hozirgi vaqtda antroposentrizmning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblangan lingvistik pragmatikaga doir tushuncha va terminlarning o‘rin olishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Tilshunos olimlar bizning davrimizda induvidual shaxs nutqini turli ijtimoiy omillar bilan bog‘liqligini e’tirof etadilar va uning tasnifiga ham turli tomondan yondashishga harakat qiladilar. Jumladan,

a) nutq shakllari: og‘zaki, yozma, she’riy, nasriy, monologik, diologik va boshqalar;

b) holatiga ko‘ra: rasmiy va norasmiy;

v) nutqiy sharoitiga ko‘ra: qayerda, kim bilan, nima haqida…

Shuningdek, mazkur ro‘yxatni so‘zlovchi va tinglovchining jismoniy, ruhiy ahvoli, ijtimoiy holati kabilar bilan ham davom ettirish mumkin.

Biz yuqorida induvidual shaxs nutqiga uning yoshi (bolakay (qizaloq, qizcha; o‘g‘ilcha, o‘g‘il), bola, o‘smir, o‘spirin, yosh (qiz, yigitcha, yigit), o‘rta yashar (yigirmayashar, o‘ttizyashar, qirqyashar...), qari, keksa, munkillagan…), jinsi (ayol, erkak), jismoniy holati (sog‘lom, kasal, xasta, ko‘r, kar, cho‘loq, g‘ilay, naynov, ramaqijon…), ruhiy holati (xayoli parishon, jinni, devona, xayolchan,….), intellektual salohiyati (dunyoqarashi keng, dunyoqarashi tor, ijodkor…), tug‘ilgan yoki uzoq yashagan joyi (qishloqlik, shaharlik, buxorolik, toshkentlik...), ota-onasining kasb-kori (xizmatchi, o‘qituvchi, etikdo‘z, qassob, shifokor, oshpaz, gulchi, quruvchi, tikuvchi…), uni o‘rab turgan qatlam odamlari (ziyolilar, o‘qituvchilar, shifokorlar, deputatlar,..... aroqxo‘rlar, g‘iybatchilar…), yaqin kishisi (sirdoshi, maslakdoshi…), oilasi (tushungan, urishqoq, …) kabilar ta’sir ko‘rsatishini aytib o‘tgan edik. Shu o‘rinda ta’kidlashimiz zarurki, individual shaxs nutqiga sanab o‘tganlarimizdan tashqari ta’lim-tarbiya, u o‘rgangan yoki o‘rganayotgan chet tili (ba’zan tillari), o‘zining va u yashab turgan jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, diniy ahvoli, milliy hamda umummilliy madaniy meros, qadriyat, an’ana kabilarga, kishilarning yoki o‘zining etnik jihatlariga, to‘g‘rirog‘i, inson zoti bilan bog‘liq bo‘lgan jamiki omillarga ham bog‘liqdir.

Induvidual shaxs nutqiga ta’sir etuvchi turli xarakter va ko‘rinishdagi omillar induvidual shaxs nutqini xilma-xil tasniflashga imkon beradi. Chunonchi, ba’zi lingvopersonologlar individual shaxs nutqiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni biologik, psixologik va sosial**[** Ерофеева Т.И., 1995: 32**]** turlarga bo‘lsalar, boshqalarida mazkur tasnifning boshqa–psixologik, milliy-madaniy, sosial[Канчер M.A., 2002: 20] ko‘rinishiga duch kelamiz. Individual shaxs nutqiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarning fanda yana quyidagicha tasniflari ham mavjud:

–obyektiv va subyektiv (so‘zlovchi shaxsning o‘ziga bog‘liq bo‘lgan (obyektiv) va so‘zlovchi shaxsning o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan (sub’yektiv) omillar;

–sheva bilan bog‘liq ijobiy/salbiy holatlarni yuzaga keltiruvchi faktorlar;

–antroposentrik va sotsiosentrik omillar;

–ekstralingvistik va reflektolingvistik omillar;

–substansial, uslubiy va xususiy lingvistik omillar va h.

Olimlarning fikricha, mazkur omillar ichida estralingvistik (zudlik bilan, tig‘iz vaqt sharoitida) yuzaga kelgan nutq borasida ilmiy bahslar mavjud.

Shaxs nutqiga ta’sir etuvchi tipologik omillarni mavzuning “alifbosi” darajasida sharhlashga, o‘zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan turib sharhlashga harakat qildik. Aytish zarurki, shaxs nutqiga ta’sir etuvchi tipologik omillar o‘zbek tilshunosligida lingvopersonologiya nuqtai nazaridan emas, tarqoq holda tahlilga tortilganligini kuzatamiz.

ADABIYOTLAR

1. Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov. 2-ye izd. M.: Sov. en- sikl., 1966. 608 s.

2. Baskakova L.V. Yazыkovaya lichnost A.P. Chexova (na materiale zapisnыx knijek i dnevnikov pisatelya) // Antropolingvisticheskaya paradigma v filologii. Stavropol, 2003. Ch. 2. S. 183-195.

3. Bogin G.I. Sovremennaya lingvodidaktika. -Kalinin: Kalinin, gos. un-t, 1980. 61 s.

MATN TAHLILINING AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKAGA ALOQADOR JIHATLARI

ASPECTS OF TEXTUAL ANALYSIS RELATED TO APPLIED LINGUISTICS AND LINGUODIDACTICS

S.M.Qurbonova
PhD, dotsent,
IIV Farg‘ona akademik litseyi tillarni o‘rganish kafedrasi boshlig‘i

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek tilining amaliy hamda lingvodidaktik nuqtayi nazardan o‘rganilishiga oid ayrim mulohazalar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *amaliy tilshunoslik, lingvodidaktika, antroposentrizm, nutq subyekti, kommunikatsiya.*

Annotatsiya. *The article presents some considerations regarding the practical and linguodidactic study of the Uzbek language.*
Keywords: *practical linguistics, linguodidactics, anthropocentrism, the subject of speech, communication.*

Jahon tilshunosligida amaliy tilshunoslik va lingvodidaktika masalalari bilan shug‘ullanuvchi sohalarning vujudga kelishi va taraqqiy etib borishi matn yaratilishi va uning omillariga bog‘liq hodisalar talqinida muhim nazariy qarashlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Tilshunoslikning yangi yo‘nalishlarida matnning pragmatik va kommunikativ xususiyatlarini chuqur o‘rganilmoqda. Bu masalalar fanda zamonaviy tilshunoslik deb nomlanuvchi yangi davr farqlanishiga asos bo‘ldi. Xususan, o‘zbek tilshunosligida zamonaviy yondashuvlar A.Nurmonov [Нурмонов А., 2012.], N.Mahmudov [Маҳмудов Н. 2012:3-16], Sh.Safarov [Сафаров Ш., 2006; 2008], M.Hakimov [Ҳакимов М. 2001], D.Xudoyberganova [Худойберганова Д., 2013], Sh.Shahobiddinova [Шаҳобиддинова Ш. 1996], Sh.Usmonova [Усмонова Ш.,2014:106-108-бетлар]lar olib borgan izlanishlarda aks etdi.

Nutq subyekti sifatida qaralgan shaxsga xos xususiyatlarni katta ikki aspektga ajratish mumkin bo‘ladi: 1. Shaxs nutqining shakllanishi uchun muayyan imkoniyatlar yaratgan til resurslari. 2. Nutq subyekti bo‘lgan shaxsning til resurslaridan foydalanishdagi o‘ziga xos belgilari.

Har bir nutq subyekti biror tilda muloqotga kirishar ekan, u mazkur tilning umumiy ifoda imkoniyatlari (verbal, noverbal shakllar)ni va ular orqali o‘z qiyofasini namoyon etish uslubidan foydalanadi.

Matnni amaliy va lingvodidaktik tahlil qilish psixolingvistika, sosiolingvistika, etnolingvistika sohalari yutuqlariga to‘la tayangan holda ish yuritadi. Ammo shu bilan birga tub mohiyatiga ko‘ra ulardan farqlanadi. Matn tahliliga antroposentrik nuqtayi nazardan yondashish bugungi kunda tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Matn va uning yaratilishini tahlil qilishda u oddiygina lingvistik birliklar va vositalar tizimi yoki birliklarning tasodifiy tarkiblanishi sifatida emas, balki o‘zining yaratilishida muayyan sharoit, omil va talablarga bo‘sunuvchi va shu jihatlarga asoslanib yuzaga kelgan ijtimoiy-falsafiy, shakliy-grammatik bilimlar asosida voqelangan murakkab ifoda shakli deb qaralmoqda. Masalan,

“Zelixonning laqabi “akademik” edi. Bunga sabab – u puxta o‘ylab olib, so‘ng ishga kirishardi. Uning boshqalardan farqi – odamlar ruhiyatini albatta hisobga olardi. Lozim bo‘lganda katta idoralarga boshqa bir idora boshlig‘iday bemalol kirib chiqaverardi. Eshik og‘zidagi soqchiga kiborlik bilan so‘z tashlab, “ha, o‘tiribsanmi” deb kirib ketaverardi. Elchin uning bu “fazilati”ni shaharda uchrashganda bildi. Bir kuni Zelixon mashinasini kirish mumkin bo‘lmagan ko‘chaga burdi. Milisa tayog‘ini ko‘targach, to‘xtadi-yu, tushmadi. Milisa lapanglab kelib, engashishi bilan oynani tushirib:

– Ha, turibsanmi, – dedi. Milisa javob qaytarishga ulgurmay yana savol berdi:

– Leytenant qani?

– Sobirovmi? – dedi milisa yigit talmovsirab.

– Ha, o‘sha, nimaga lallayasan, qayoqqa ketdi?

– Hozir keladi.

– *Menga uchrashsin.*

Zelixon shunday deb mashinani yurgizdi. Milisa esa gardanini qashib qolaverdi.

– Sobirov deganingiz kim? – dedi Elchin.

– Qayoqdan bilaman, – dedi Zelixon kulib. – Senam milisaga o‘xshagan laqma ekansan-ku.

– *Leytenantligini bildingiz-ku?*

Zelixon qah-qah otib kuldi:

– Bularda nima ko‘p, leytenant ko‘p... (T.Malik, “Shaytanat”, 1-kitob)

Badiiy asardan keltirilgan ushbu matn parchasida kishilarning o‘zaro aloqa-aralashuv jarayoni, muloqot shakli aks ettirilgan bo‘lib, unda uchta shaxs ishtirokini ko‘rish mumkin. Ularning nutqidan esa dunyoqarashi, fikrlashi, muloqot xulqi va olamni anglay bilish va u bilan o‘z maqsadi yo‘lida aloqa o‘rnata olish malakasini, umuman olganda, shaxs xususiyatlarini ko‘rish mumkin. Mazkur matnning tuzilish tarkibi hamda muloqot ishtirokchilarining o‘zaro axborot almashinuvida “*leytenant*” leksemasi alohida xarakterli bo‘lib, uning til sistemasida tutgan o‘rni va ijtimoiy mazmunidan kelib chiqib so‘zlovchi va tinglovchi undan turlicha axborot miqdoriga ega holda fikr almashinmoqda. Ya'ni bu o‘rinda bir shakl ostida uzatilgan axborot tarkibi bilan qabul qilib olingan axborot tarkibi o‘zaro teng emas. Bunda leytenant so‘z-shaklining semantik tabiatida umumiylik hamda unvon-daraja mazmunining mavjudligi va uni shu ma’noda tushunilishi so‘zlovchi uchun o‘ziga tanish bo‘lmagan shaxs haqida xuddi uni taniydigan, biladiganday fikr uyg‘ota olishiga qulay vosita bo‘lgani holda, ayni damda tinglovchi uchun bu umumiy ma’no anglatuvchi leksema ostida real mavjud bo‘lgan (shaxsi, familiyasi aniq) shaxs tushunilishi, ya’ni xususiy ma’no anglanishi uchun yetarli bo‘lgan.

Lingvistik vositalar muloqot shaklining asosiy elementi hisoblanib, ularning nutqda voqelanishi axborot almashinuvining tayanch asosini tashkil qiladi. Bunga qo‘shimcha ravishda muloqotda anglash va shakllanish holati nolisoniy vositalar orqali to‘ldiriladi. Bundan tashqari nutq shakllanishining ikkilamchi, – ya’ni qo‘shimcha, nolisoniy vositalari – nutq vaziyatini boshqarishni qo‘lga olish (bunda ko‘pincha nutq vaziyatining boshqaruvi savol beruvchi shaxs tomonida bo‘ladi; matnda u(Zelixon)ning savol berishi tinglovchi(milisa)ning ongida unga nisbatan muayyan shaxs xususiyatlarini paydo qilishga yordam bergan), o‘zini xotirjam va dadil tuta bilish (milisa “*Sobirovmi?*” deb so‘raganda, “*ha, o‘sha*” deya javob berishi, nutqida qo‘llanilgan “menga uchrashsin” buyruq gapi), tinglovchiga nisbatan xayrixohlik munosabatini uyg‘otuvchi jumlalar ishlatishi (so‘zlovchi (Zelixon) nutqidagi “*ha, turibsanmi?*”, “*nimaga lallayasan?*” kabi) maqsadining amalga oshishi – tinglovchi ongida o‘z qiyofasini o‘zi hoxlagan tarzda ifodalanishiga yordam beradi.

Matnning to‘laqonli tahlilini yaratish uchun lingvistik tahlillardan tashqari unda shaxs omili va uning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash bilan bog‘liq tahlillarni ham olib borish zarur bo‘ladi.

Matnning asosiy yaratuvchisi shaxs ekanligi sabab matn shakllanishida uning obyektiv olam haqidagi bilim va tasavvurlari hamda mavjud ijtimoiy vaziyatda tutgan o‘rni, unga munosabati eng asosiy omil sanaladi.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikdagi zamonaviy yondashuvlar nutqning shakllanishi hamda til rivojlanishining amaliy jihatlarini o‘rganadi. Ularni nazariy jihatdan tadqiq etish tilshunoslikka oid bilimlarning to‘laqonli asoslanishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 2012. -№5. – Б.3-16.
2. Нурмонов А. Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик. –Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд.
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик.-Жиззах, 2006; Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
4. Усмонова Ш. Социолингвистикада психолингвистик ва социологик тушунчаларнинг талқини // Лингвист, №5. Илмий мақолалар тўплами. Т.:Академнашр, 2014. 106-108-бетлар.
5. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи – Тошкент : Фан,2013.
6. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фанлари доктори ... дисс. –Тошкент ,2001;

PEYZAJ TASVIRI BADIIY MATNNING LINGVOKOGNITIV MAYDONINI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

THE IMAGE OF A LANDSCAPE AS A MEANS OF FORMING THE LINGUISTIC AND COGNITIVE FIELD OF A LITERARY TEXT

Shamsiyeva Manzura Bababekovna
Dotsent v.b.,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
vasiya06@mail.ru, 977549669

Annotatsiya: *Zamonaviy tilshunoslik markazida matn, uning ontologik va gnoseologik xususiyatlari turadi. Tuzilmalilik, ijtimoiylik, psixologiklik va yana ko‘plab jihatlarni o‘z ichiga oluvchi matn “integratsiyalovchi xususiyatlarga ega, eng avvalo, uni yaratuvchi Ego (lisoniyat) tilning turli jihatlari, lingvistik fanning turli paradigmal tarkib toptiruvchilarini o‘rganuvchi sifatida mujassamlashadi”.*

Maqolada peyzaj tasvirining badiiy matndagi o‘rni, lingvokognitiv jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *muallif modalligi, eksplitsit, implitsit, subyektivatsiya, personifikatsiyalash.*

Annotation: *at the center of modern linguistics stands the text, its ontological and gnoseological features. The text, which includes structural, sociability, psychologicity and many other aspects, “has integrative properties, above all, the Ego that creates it (linguistic) incarnates as a learner of different aspects of language, different paradigmatic constituents of linguistic science”. The article covers the role of the landscape image in the artistic text, linguocognitive aspects.*

Keywords: *author modality, explicit, implicit, subjectivity, personification.*

Aksariyat badiiy matnlarda qaysidir darajada tabiat, tabiat hodisalari tavsifi uchraydi. V.N.Ryabova peyzaj komponenti tushunchasini ilmiy muomalaga kiritadi. Peyzaj komponenti semantik, grammatik va funksional belgilar tizimiga ega bo‘lgan va matnda tavsifiy semantikani shakllantiruvchi, shuningdek, uning umumiy mazmuni rivojlanishida ishtirok etuvchi murakkab kompozitsion elementlardan biri sifatida o‘ziga xos matn birligi bo‘lib, matn nazariyasini uning o‘ziga xos manbalari, matn birliklarining xususiyatlari, egallab turgan o‘rni, semantik va funksional ahamiyatini to‘ldirish imkoniyatini beradi. Buning natijasida yozuvchi uslubining individualligi, obrazli tili muhim matn birliklari bahosi orqali aniqlanadi.

Peyzaj maqsadiga ko‘ra badiiy matnlarda turli ko‘rinishlarga ega bo‘lishi mumkin: peyzaj tavsiflar, peyzaj-obrazlar, ogohlantiruvchi peyzajlar, peyzaj xususiyatlar, psixologik va epik peyzajli parallellar, punktirli (uzuq-yuluq chizgilar) peyzaj, peyzaj mazkalar [Barbashova, 2009: 25]. Ushbu turlar “tabiat tavsifi” tushunchasida birlashadi.

Dilmurod Quronov va boshqa adabiyotshunoslar “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da peyzaj lirikasining mazmun-mohiyati, maqsad vazifalari haqida: “Peyzaj lirikasida tasvirlangan tabiat manzarasida lirik subyekt qalbi suratlanadi. Lirik subyekt qalbidan o‘tkazib berilgan manzara oniy kayfiyatning obraziga aylanadi. Shu ma’noda peyzaj lirikasida tabiatni tasvirlash maqsad emas, balki bir vositadir… Ko‘p hollarda she’rda tasvirlangan manzara ramziy obrazga aylanadi va mavjudlikning mangu muammolari ijtimoiy hayot, inson fe’l-atvori, hayot mazmuni va shakllar mohiyatini obrazli tarzda ochib berishga qaratiladi”, – deb ta’kidlasalar, Izzat Sulton: “Badiiy asardagi tabiat tasviri peyzaj (manzara) deb ataladi. Tabiat tasviri syujetning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, asarning g‘oyaviy-estetik quvvatini oshiradi”, – deb yozadi [Нусратуллоева Д. Kh-davron.uz.].

Buyuk yozuvchilar ba’zan asarning badiiy maydonini kengaytiradilar; ba’zi hollarda badiiy asarda tabiatning parametrlari va tarkibiy qismlari ustunlik qiladi, bu asarlarning sarlavhalarida namoyon bo‘ladi, masalan: A.Navoiyning “Lison ut-tayr”, “Sab’ai sayyor”, “Fusuli arba’” (To‘rt fasl): “Fusuli arbaa”da Sulton Husayn

Boyqaro madhidan so‘ng “Bahor”, “Saraton”, “Xazon” (“Kuz”) va “Day” (“Qish”), “Sab’atul-abhur” (Yetti dengiz), “Nasim ul-xuld” (Jannat nasimi), V.Shekspirning “Bo‘ron”, “Yoz kechasidagi tush” I.A. Krilovning deyarli barcha masallari va h.

Hozirgi vaqtda pragmatik maqsad nuqtayi nazaridan matn mazmuniy-faktualdan tashqari, voqealarni muallifning bahosi bilan bog‘liq modal yoki mazmunli-konseptual ma’lumotlarni, shuningdek, matnning tashqi tuzilishida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifoda etilmagan yashirin ma’lumotlar bo‘lgan mazmunli-konseptual ma’lumotlarni ham o‘z ichiga olishi aniqlangan [Гальперин, 1981: 27-28]. Bundan tashqari, “badiiy matn yashirin ma’nolarning mavjudligini belgilaydigan maxsus tuzilmaga egaligi bilan ajralib turadi” [Погожева, 2009: 172]. Muallif bir bordek, bir u yo‘qdek: badiiy matnlarga xos bo‘lgan mavjudlik / yo‘qlikning sehrli ta’siri yaratiladi, shuning uchun o‘quvchi haqiqat illyuziyasi, matnning ishonchliligi asirida bo‘ladi.

Namunalardan biri sifatida propozitsional predikatlar, shuningdek, modallik bilan to‘yingan, nafaqat subyektiv bahoni o‘z ichiga olgan, balki muallif mavjudligini ham implitsit tarzda yetkazadigan tabiat tavsifini keltiramiz:

Bir chechakkim – vafosi yo‘q oning,
Umr bog‘inda baqosi yo‘q oning.
Yilda besh kunkim chamanda ochilur,
O‘n kun o‘tmay tufrog‘ uzra sochilur [Навоий А., 1991: 59.]. Yilda bor-yo‘g‘i besh kun chamanda ochilib turadigan, o‘n kun o‘tmay tuproq uzra xazon bo‘lib sochiladigan vafosiz va umr bog‘ida baqosiz bir chechak uchun shunchalik g‘avg‘omi?

Muallif mavjudligi til vositalarini tanlashda, ularni yozuvchi, shoirning dunyoqarashiga mos ravishda maxsus tartibga solishda namoyon bo‘ladi. Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida voqelik qushlar tilidan bayon qilinadi, biroq aynan Hudhudning qushlarga berayotgan javoblarida shaxsiy nuqtayi nazar kuchayadi, muallif kreativ tafakkuri mahsuli subyektivatsiya yuz beradi. Masalan,

Sen kibi olamda nodon bo‘lmag‘ay,
Nafsqa ma’muri farmon bo‘lmag‘ay.
Kim yasab sen o‘zini oshiq zo‘r ila,
Ko‘rguzursen ishq aro ming sho‘r ila....
Bil oni ma’shuqkim yuz xastahol,
O‘lsa-vu itsa – anga yo‘qtur zavol.
Garchi bu ishqingda shaydoliq durur,
Lek oning poyoni rasvoliq durur [Навоий А., 1991: 59.]. – *Olamda sen kabi nafsga bo‘yin eguvchi biror-bir nodon bo‘lmagan. Sen o‘zingni zo‘rlab oshiq sifatida ko‘rsatib, ishq aro har xil g‘avg‘olar ko‘tarding... Kishi bu xil go‘zallikka oshiq bo‘lmagani yaxshi, chunki u oshiq bo‘lishga loyiq emasdir. Shunday narsani ma’shuq deb bilki, yuz xastahol o‘lsa va yo‘qolib ketsa ham, u zavol nimaligini bilmasin. Garchi sening bu ishqing shaydolik bo‘lib ko‘rinsa ham, baribir oxiri rasvolik bilan tugaydi.* Hudhudning qushlarga bergan javoblari orqali muallif o‘quvchi kognitsiyalarini faollashtiradi, hushyorlikka tortadi, muallif

subyektivatsiyasi 1-shaxs tilidan 2-shaxsga murojaat shaklida shaxsi umumlashgan gaplar bilan ifodalanadi.

Shunga muvofiq badiiy matn quyidagilarni hisobga olgan holda o‘rganilishi lozim:

- real olam parchalarining individual-mualliflik tushunilishi;
- obyektiv va subyektiv muallif modalligi;
- pragmatik yondashuv (ifodaning ochiq va yashirin maqsadalri, nutq interpretatsiyasi);
- struktur aspekt, ma’lumotni shakllantirishning til uslubi.

Muallif badiiy matnning barcha o‘rinlarida mavjud bo‘lgan ijodkori, asarning boshqa barcha badiiy obrazlariga zid. Muallif obrazi personajlarning badiiy olamini hal qilish, barchasi muallif qo‘lida ekanligi matn tuzilishining turli darajalarida barcha matn toifalarini (ko‘p yoki ozroq darajada) aktuallashtirish vositasi sifatida muhim rol o‘ynashini belgilaydi, masalan: 1) tizimlilik, 2) yaxlitlik; 3) izchillik; 4) bo‘g‘imlilik; 5) konseptuallik; 6) modallik; 7) antropotsentrizm; 8) makon-zamon uzluksizligi; 9) pragmatik yo‘nalganlik; 10) axborot uchun berilganlik [Кузнецова, 2009: 156].

Matndagi nutq predmetini aktuallashtirish (personifikatsiyalash) badiiy matnning antropotsentrikligini shakllantiruvchi muallif modalligi bilan osonlashadi. Modal-matnli ma’nolar nutq subyektini muayyan obraz sifatida ifodalaydi, chunki modal vositalar tufayli o‘quvchi u haqida bevosita tasavvurga ega bo‘ladi. M.M. Baxtin izidan borib G.F. Gavrilova va N.V. Malicheva muallif hamda personajning nafaqat subyektli-nutqiy rejalarini ajratish, balki hikoyachining subyektli-nutqiy rejasini ham ajratish zarur deb hisoblaydi. Ushbu rejalar asosida tanlangan muallif nuqtayi nazaridan butun subyektli-nutqiy rejani shakllantiruvchi hikoyachi yoki personajning konstruktiv usullari va nutqiy vositalari tizimi yotadi. Matnda ifoda muallifining ishtiroki, muallif modalligi ham eksplitsit, ham implitsit tarzda uchraydi.

Navoiy atrofdagi tabiat yoki qahramonlarning tabiatga qarashlari orqali o‘z asarlaridagi voqealar ishtirokchilarining psixologik obrazlarini samarali yaratadi; tabiat yozuvchiga personajlar obrazlarini aniqroq aniqlashga yordam beradi:

Bahor elga aysh-u manga iztirob,
Kulub holima barq-u yig‘lab sahob.
Solib tufrog‘ ustida bir gul g‘ami,
Orig‘lik sudek jismima pech-u tob...
Esib xalq sori nasimi visol,
Manga hajr o‘tidin yetib iltihob.

Bu she’riy parcha – so‘zdagi suvrat. Unda bahor aysh-u farog‘atidan ko‘ngli chog‘ el va iztirobdagi odamni ham, bahor chaqini va bulutlarning sharillab yomg‘ir quyishi-yu, yori hajrida gullarga termulib yerga cho‘zilgan kishi holatini ham, diydor xabarchisi – chopayotgan shamol-u, hajr o‘ti qiynoqlarini ham oydin tasavvur etish mumkin.

“Matnni shaxs sifatida” tadqiq qilish va talqin qilish uchun asos bo‘lgan antropotsentrizm va subyektotsentrizm tamoyillari shaxsning ichki “ego”sini amalga oshirish, uning intensiyalari, tuzilish jihatlariga e’tibor qaratish imkonini

beradi. Shaxs lisoniyati tuzilmasi deganda “ham til, ham psixofiziologik omillar majmui” tushuniladi. Shaxs lisoniyati voqelikning ma’lum bir qismini anglaydi, namoyish etadi, baholaydi va real voqelikning aniq fragmentlaridan xabardor qiladi” [Тамерьян, 2006: 60]. Shuning uchun ba’zi til va nutq, matnning semantik realiyalari tahlillarida aynan shaxs o‘ziga xos nuqta hisoblanadi, matnning yo‘nalishi va natijasini belgilab beradi: aynan til kompleksi orqali til ongi va muallifning olam manzarasi amalga oshiriladi. Shu bilan birga, shaxsning ishlatilgan tilga ta’siri kuzatiladi, uning butun til tizimi qatlamlari va nutqni shakllantirish mexanizmlariga ta’sir darajasi va o‘lchovi aniqlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Барбашова Е.Н. Фоновый пейзажный рисунок в рассказах писателей-сибиряков начала 20 века // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты: Мат-лы II Междунар. науч. конф. (Чита, 30-31 окт. 2009 г.). - Чита: ЗабГГПУ, 2009. С. 250.
2. Нусратуллоева Д. Хуршид Даврон лирикасида пейзаж тасвири. Kh-davron.uz.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 138 с.
4. Погожева О.В. Способы репрезентации скрытых смыслов в структуре художественного текста: когнитивный аспект // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2009. Вып. 4(52). С. 170-175.
5. Навоий, Алишер. Лисонут-тайр: (Насрий баёни билан) – Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1991. б.
6. Тамерьян Т.Ю. Интеллектуальные характеристики языковой личности // Язык и мышление: психологические и лингвистические аспекты. Мат-лы 6-ой Всеросс. науч. конф. (Ульяновск, 17-20 мая 2006 г.). -М.; Ульяновск, 2006. С. 60-61.

ARGUMENTLI ESSE YORDAMIDA O‘QUVCHILARNING YOZMA NUTQINI BAHOLASH AHAMIYATI

THE IMPORTANCE OF ASSESSING STUDENTS' WRITTEN SPEECH USING AN ARGUMENTATIVE ESSAY

Abdiraimov Shohruh Samad o‘g‘li
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Baholash jarayonida o‘quvchilarning yozma nutqini baholashda diktan, bayon, insholardan foydalaniladi. Ta’lim rivojlangan davlatlarda esa bu jarayonda argumentli esse, interpretatsion esse, hikoyaviy esse, qiyosiy esse, sabab-oqibat essesi kabi bir qator esse turlari qo‘llanadi. Ushbu*

tezisda olimlarning esse yozish jarayoni va metodikalari hamda argumentli esse yozish asoslariga oid tadqiqotlaridan foydalanib, o‘quvchilarning yozma nutqini baholashda argumentli esselardan foydalanish ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqotda qiyoslash, tahlil qilish metodlari ishlatilgan. Natijada argumentli esse o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, izchil va qolipli yozish, shaxsiy pozitsiyalarini asosli ravishda himoya qilish ko‘nikmalarini shakllantirishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: *yozma nutq, baholash, esse, argumentli esse, shaxsiy pozitsiya.*

Annotation: *In the evaluation process, dictation, statement, essays are used to evaluate students' written speech. In countries with advanced education, a number of essay types such as argumentative essay, interpretive essay, narrative essay, comparative essay, cause and effect essay are used. In this thesis, the importance of using argumentative essays in the assessment of students' written speech is revealed, based on the researches of scientists on the process and methods of essay writing and the basics of writing an argumentative essay. Comparison and analysis methods were used in the research. As a result, it was determined that the argumentative essay helps students to develop the skills of logical thinking, coherent and patterned writing, and constructing reasonable arguments according to their personal positions.*

Keywords: *written speech, assessment, essay, argumentative essay, personal position.*

Xalqaro integratsiyalashuv, ilm-fanning tez sur’atlarda rivojlanishi O‘zbekistonda ta’limga yangicha yondashuvlarni tatbiq etishni taqozo qila boshladi. Shuningdek, so‘nggi yillarda ona tilini o‘qitishga qaratilgan e’tiborning kuchayishi va amaliy ehtiyojning oshib borayotgani zamonaviy tendensiyalarni amaliyotga joriy etish, samaradorligini oshirish zaruratini paydo qildi. Bu esa o‘quvchilarda tildan amaliy foydalana olish, matn mohiyatini tushunish, tahlil qilish va mantiqiy xulosa chiqara olish, o‘z fikrini asosli, izchil, ravon va estetik jihatdan boy tarzda og‘zaki va yozma savodli bayon qila olish ko‘nikmalarini shakllantirishni hamda nutqiy ko‘nikmalarining shakllanganlik darajasini baholashni ona tili ta’limining ustuvor masalalaridan biriga aylantirdi. Shu nuqtayi nazardan, o‘quvchilarning yozma nutqini obyektiv baholash mexanizmlarini va zamon talablariga mos baholash vositalari va usullarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon til o‘qitish metodikasida o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish usul va vositalari, xususan, esse va uning turlari, argumentli esse bir qator olimlarning ilmiy-metodik ishlarida alohida tadqiq qilingan. Jumladan, Roy Peter Clark qo‘llanmasida[1] yozma nutqda ijodkorlik va samaradorlikni oshirishga yordam beradigan 55 ta asosiy yozish strategiyasi va ulardan foydalanish shart-sharoitlari haqida to‘xtaladi. Boshqa bir olim Don Shiach esa o‘z asarida[2] esse yozish jarayonining bosqichlari, mavzu tanlashdan tortib, rejalashtirish, yozish va tahrirlash jarayonigacha batafsil ochib beradi. Shuningdek, C.Birkenstein boshchiligida bir qator olimlar qo‘llanmasida[3] yozma nutqda bahs yuritish usullari, fikrlarni shakllantirish, dalil keltirishda yordam beruvchi shablonlar,

argumentli esse yozish uchun zarur bo‘lgan asosiy strategiyalar, shaxsiy mulohazalarni qanday qilib boshqalarning fikrlari bilan bog‘lay olish yo‘llari ochib beriladi. Shular qatorida, John D. Ramage boshchiligidagi boshqa bir jamo qo‘llanmasida[4] argumentli esse tuzilishi, fikrlarini qanday rivojlantirish, o‘z pozitsiyasini ishonchli tarzda himoya qilish yo‘llari bayon etiladi. Boshqa bir qo‘llanmada[5] esa argumentli essening shakllari, turli mavzular va vaziatlarni ochib berishda argumentlardan foydalanish yo‘llari, o‘z fikrlarini ishonchli tarzda yetkazish usullari haqida ma’lumot beriladi. Biroq o‘quvchilarni yozma nutqini baholashda argumentli essedan foydalnish ahamiyati haqida alohida to‘xtalmaydi.

O‘zbek tilidagi manbalarda Baxtiyor Mengliyev boshchilligida tayyorlangan 10-sinf ona tili darsligida[6] argunmentli esse izohi va unga namuna keltiriladi.

O‘quvchilarda hayotiy vaziyatlarga yozma tarzda munosabat bilidirish ko‘nikmasini shakllantirishda esselardan foydalanish samarali. Chunki esse – aniq mavzu yoki vaziyat yuzasidan shaxsiy fikr-mulohazalar asosida argumentlarga tayanib publitsistik uslubda yoziladigan ixcham ijodiy ish hisoblanadi. Til ta’limida argumentli esse, interpretatsion esse, hikoyaviy esse, qiyosiy esse, sabab-oqibat essesi kabi bir qator esse turlaridan foydalaniladi. Ularning har biri o‘quvchining yozma nutqini rivojlantirish bilan birga, mantiqiy tafakkurini, intellektual qobiliyatlarini ham shakllantirib boradi. Bular ichida argumentli esse alohida ahamiyatga molik. Negaki o‘quvchida yozma nutqini rivojlantirish bilan birga, muayyan masala yuzasidan shaxsiy pozitsiyasini himoya qilish layoqatini ham shakllantiradi. Argumentli esseda muhokama talab vaziyat mavzu sifatida tanlanadi.

Mavzuda berilgan vaziyat bo‘yicha esse yozuvchi (o‘quvchi) tomonidan muayyan taraf-pozitsiya tanlanadi, o‘quvchidan tanlangan pozitsiya bo‘yicha fikrlarni asosli tarzda ifodalash, o‘zining shaxsiy fikr va mulohazalari bayon qilish talab etadi. Argumuntli esse ham mavzu, kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo‘ladi (1-rasmga qarang).

1-rasm: argumentli esse va uning tuzilishi

Ushbu turdagi esselarni yozishda vaziyat yuzasidan o‘z pozitsiyangizni himoya qilishingiz, pozitsiyangizni qo‘llab-quvvatlovchi dalillarni keltirishingiz kerak. Bunda avvaliga qarama-qarshi fikrni taqdim etishingiz, so‘ngra bu fikrga kuchli dalillar bilan qarshi turib, fikringizni asoslashingiz lozim. Yuqoridagi esseda ham muallif “*maktabni bitirib, oliy ta’limda o‘qish kerak*” degan pozitsiyani asoslashda mansab kursilarini egallash uchun diplom kerakligini, o‘qishda yangi do‘stlar orttirish, xorijga chiqish mumkinligini ta’kidlaydi, ham o‘qib, ham ishlash imkoni mavjud ekanligini inkor etib bo‘lmas asos sifatida keltiradi va o‘z pozitsiyasini himoya qiladi.

Yuqoridagilar asosida shunday xulosaga kelishimiz mumkin, argumentli esse yordamida o‘quvchilarning yozma nutqini muntazam baholash, avvalo, o‘quvchilarda fikrini izchil yozma bayon qilish ko‘nikmasini rivojlantirishga rag‘bat beradi, qolaversa, ularda muayyan mavzu yuzasidan o‘z qarashlarini argumentlar yordamida asoslay olish, pozitsiyalarini himoya qila olish qobiliyatlarini ham shakllantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Clark, R. P. (2008). Writing tools: 55 essential strategies for every writer. Little, Brown Spark.
2. Shiach, D. (2009). How to write essays: a step-by-step guide for all levels, with sample essays. Hachette UK.
3. Birkenstein, C., & Graff, G. (2018). They say/I say: The moves that matter in academic writing. WW Norton & Company.
4. Ramage, J. D., Bean, J. C., & Johnson, J. (1998). Writing arguments: A rhetoric with readings (p. 765). Boston: Allyn and Bacon.
5. Lunsford, A. A., Ruszkiewicz, J. J., & Walters, K. (2001). Everything‘s an Argument (p. 568). Boston, MA: Bedford/St. Martin’s.
6. B. Mengliyev va boshq. (2022) Ona tili. 10-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, – B. 224

NUTQNING O‘ZGARUVCHANLIK XUSUSIYATLARI

CHARACTERISTICS OF SPONTANEITY OF ORAL SPEECH

Hasanov Abdumannon Majidovich
Katta ilmiy xodim,
O‘zbekiston FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori instituti,
abdumannonhasanov3137@gmail.com

Annotatsiya: *Bu maqolada nutqning o‘zgaruvchanlik xususiyatlari haqida mulohazalar beriladi. Nutq mavzusining o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar, xususan, nutq ishtirokchilari ruhiy-kognitiv faoliyatining nutq kechimini*

o‘zgartirishga qodirligi va o‘z navbatida, bu omillarning nutqiy jarayonga bog‘liqligi misollar orqali ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *nutq, nutqiy vaziyat, so‘zlovchi, tinglovchi, spontanlik, kommunikativ maqsad.*

Annotation: *This article discusses the characteristics of speech variability. The factors affecting the change of the speech topic, in particular, the ability of the mental and cognitive activity of the speech participants to change the speech experience, and, in turn, the dependence of these factors on the speech process are revealed through examples.*

Key words*: speech, speech situation, speaker, listener, spontaneity, communicative purpose.*

Tilning asosiy ijtimoiy ahamiyati uning muloqot jarayonini shakllantirishida yaqqol ravshanlashadi. Bugungi kun tilshunosligi tilning nazariy muammolarini o‘rganish bilan bir qatorda uning amaliy jihatlarini keng tadqiq etishga intilmoqda. Muloqot (kommunikatsiya) jarayoni uchun til egalarining lisoniy layoqatini takomillashtirish, nutq jarayonining samarali tashkillantirish ko‘nikmalarini amaliy-nazariy jihatdan asoslash tilshunoslik ilmining doimiy diqqat markazida turadi. “Nutqiy jarayonga insoniy faoliyatning bir turi va odamlarning bir-biriga ta’sir ko‘rsatishining bir usuli sifatida yondashish zarur. Lingvistik nutqiy birliklarning xilma-xil moddiy shakllari ma’lum bir lisoniy birlikning oddiy bir varianti bo‘lmay, ularning har biri o‘ziga xos informativ qiymat va ahamiyatga ega” [Toirova, 2011:19]. Mazkur jarayonda til birliklari nutq ishtirokchilarining fikrini tovushlar orqali kodlash va tinglovchiga yetkazishga xizmat qiladi.

“Nutqiy tuzilma vositasida yetkazilayotgan har qanday xabar ushbu xabar obyekti bo‘lgan voqelik hodisasining mantiqiy kategoriyallashuvi va konseptuallashuvini ta’minlovchi kognitiv asosga ega. Voqelikning konseptuallashuvi va lisoniy voqelanishi bir butun jarayonning ikki ajralmas qismi bo‘lib, ularning har ikkalasida ham so‘zlovchi (muallif)ning hayotiy tajribasi, bilim doirasi, maqsad va qiziqishlari o‘z ifodasini topadi” [Boymirzayeva, 2010: 42]. Shunga asosan, nutq ishtirokchilari o‘zaro fikr almashishda bir-biriga nisbatan turlicha saviyada bo‘lishi mumkin. Bu esa nutq ishtirokchilarining nutqiy jarayondagi “mavqe”larining shakllanishiga turtki bo‘ladi. Nutq ishtirokchilarining “mavqe”yi nisbatan farqsiz bo‘lgan hollarda nutq jarayoni ancha erkin va tabiiy kechadi.

Nutq jarayonida ishtirokchilar fikri, dunyoqarashi o‘zaro “to‘qnashib” muayyan mushtaraklik va uyg‘unlik kasb etadi. Bu ularning “nutq bilan birga fikrlash” faoliyati natijasi hisoblanadi. Pirovard natijada ular hamkorlikda fikrlashgacha borib yetadilar va suhbat jarayoni ularning bir xil xulosalari bilan yakun topadi. Ba’zi hollarda esa ishtirokchilarning fikri bir-biriga to‘gri (ma’qul) kelmasligi oqibatida suhbat natijasi aksincha bo‘lishi ham mumkin.

Nutqni yozma matnning bir ko‘rinishi sifatida e’tirof etgan olimlar uning spontanlik xususiyatiga alohida e’tibor qaratadilar. Xususan, M. Yo‘ldoshevning firkicha, matnni uslubiy xoslanishi “spontan-so‘zlashuv, ilmiy, badiiy, rasmiy,

publitsistik matnga bo‘linadi” [Yo‘ldoshev M., 2010: 86]. Bu tasnifdagi ayni “spontan-so‘zlashuv” uslubi og‘zaki nutqning spontan xarakterini tavsiflashga ham xizmat qiladi.

Nutq jarayonini yaxlit tizim sifatida o‘rganish bugungi kun tilshunosligining dolzarb vazifasi. Kuzatishlarimiz natijasida milliy tilshunosligimizda nutqni tizimli o‘rganishga qaratilgan qator tadqiqotlar borligini bildik. Lekin bular hali ilmga qiziquvchilarning chanqog‘ini bosa olmaydi.

Nutq jarayonini tadqiq etish borasidagi ishlardan biri A.Madrahimovning “Ingliz va o‘zbek tili so‘zlashuv nutqining funksional-semantik xususiyatlari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasidir. Ishda muloqotning kompozitsion bosqishlarga ajratilganligi diqqatga sazovor. Unda adresantning nutqiy faoliyati salomlashuv va murojaat, tanishuv, daromad, muddao, xotima (yoki xayrlashuv) bosqichlariga ajratiladi. Adresantning nutqiy faoliyati sifatida tinglash, munosabat bildirish bosqichlari ko‘rsatiladi. Bu yerda tadqiqotchi adresantning nofaol bo‘lgan nutq ishtirokchisi sifatida talqin qilgan [Madraximov, 2018: 32].

Aslida, aksariyat nutqiy vaziyatlarda ishtirokchilarning “teng”ligi oqibatida har ikki (yoki undan ko‘p) tomonning nutq jarayonidagi faolligi yaqqol ko‘rinib turadi va bu nutqning tabiiy bo‘lishini ta’minlaydi.

Nutq jarayoni shaxsning kundalik faoliyatida ko‘p sodir bo‘ladigan va oldindan kutilmagan (spontan) hodisalarga bog‘liqligi bilan ajralib turadi. Shuning barobarida u tashkillanish jarayonida ham ochiq sistema kabi turli omil va ta’sirlarga “hozirjavob” hodisadir. Nutq jarayonining ochiq sistema kabi turli spontan (tasodifiy) o‘zgarishlarga uchrashi birinchi navbatda ong bilan bog‘liq. “O‘zini o‘zi tashkil etuvchi boshqa sistemalardagi bo‘lgani kabi, nutqning xaotikligi insoniy fikrlash jarayonining tartibli va tartibsiz kechishi nisbatining o‘ziga xosligi bilan belgilanadi. Maqsadsiz fikrlash (xayol surish) xaosning o‘ziga xos ko‘rinishidir. Yo‘lovchi tashuvchi avtobus oynasidan tashqarini kuzatib ketayotgan kishini ko‘z oldingizga keltiring. Uning ko‘zi nimaga tushsa, o‘sha haqida qisqa-qisqa xayol surib ketaveradi. Shu bilan birga, yana nimalar haqidadir (o‘z muammolari, boshqalarning tashvishlari haqida ham) xayol suraveradi va bu xayoliy yo‘nalish istalgan paytda uzilishi, “o‘ng” yoki “chap” tomonga burilishi, “orqaga” qaytishi, to‘xtashi mumkin va hokazo. Maqsadli fikr yuritish ham qisqa muddatli bo‘ladi, uning o‘rnini ham darrov maqsadsiz ravishdagi xayollar egallaydi. Ma’lumki, inson bir kunlik umrining juda qisqa vaqtini maqsadli tafakkur yuritishga ajratadi. Boshqa vaqti esa xaotik xayol surish yoki kuzatish bilan o‘tadi [Ernazarova, 2018: 30].

Oddiy suhbat jarayonida ham ishtirokchilar kichik pauza (to‘xtam)da yoki sherigining so‘zlashi jarayonida muayyan darajada o‘ylaydi, xayol suradi. Bu ham uning nutqida o‘z tajallisini ko‘rsatadi. Ma’lumki so‘zlovchi shaxs bo‘lajak nutqining qay tarzda ifodalanishini oldindan aniq bilmaydi. Bu jarayonda ichki nutq nazorati (grammatik monitoring) amalda bo‘lsa-da, u nutq oqimida qanday holatlar yuzaga kelishini avvaldan belgilab bera olmaydi [Musayev, 2013: 12].

Nutq o‘zgaruvchanligining yana bir omili uning tayyorgarliksiz sodir bo‘lishidir. Ko‘pincha, “…so‘zlashuv nutqi spontan xaraktega ega, ya’ni u avvaldan tayyorgarliksiz amalga oshiriladi. Nutq faoliyatida, umuman, vaqt

nuqtayi nazaridan uzoq o‘ylab o‘tirishning imkoni yo‘q. Shuning uchun nutq mahsulotining sifati til normasi nuqtayi nazaridan noto‘kis bo‘ladi…” [Madraximov, 2018: 26].

Odatda, yozma nutqda fikr izchilligi kuchliroq bo‘ladi, bu esa yozma nutqning bir tomonlama (faqat muallif nutqi) ekanining natijasi. Ikki yoki undan ortiq kishining suhbati shu ishtirokchilarning tafakkuri va taxayyuli “to‘qnashuvi” sifatida mutlaqo betakror va kutilmagan tarzda kechadi. Dialogik nutqda savol-javoblarning ketma-ketlik zanjirida o‘zini o‘zi tashkil etuvchilik xossasining yorqin namunalarini ko‘rish mumkin [Ernazarova, 2018: 30]. Quyidagi suhbatga diqqat qarating:

— So‘fi, o‘zingiz “vatan”, “vatan” deysiz-u, vataningizni bilmaysiz. So‘fi shu “bilmaysiz” degan narsaga tutoqib ketdi:

— Nega bilmas ekanman, aka! Bilib gapirsangiz-chi!

— Jahlingiz chiqmasin. Bilib gapirayotirman. Vataningiz — ota-onangiz o‘tgan, o‘z kindigingizdan qon to‘kilgan, ota-ona arvoyiga sham yoqiladigan joy emasmi? So‘fi jim qoldi. Hatto, ko‘zlariga yosh kelganday bo‘ldi [Cho‘lpon, 2000: 15 (Keyingi parchalarda faqat manba sahifasi qavsda ko‘rsatiladi]

Suhbatdoshning muayyan kichik xatosi ham tinglovchiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi – uni g‘azablantirishi yoki ranjitishi mumkin. Bu ham nutqning keyingi rivojiga katta ta'sir ko‘rsatadi. Yuqoridagi dialogda so‘fi dastlab g‘azablangan bo‘lsa-da, “haq gap”ni tan olib “hatto, ko‘zlariga yosh kelganday bo‘l”adi.

— Nimaga indamaysiz? — deb so‘radi akasi.

— Haq gapga nima deyman? Qiziqsiz...

— Bo‘lmasa, vataningiz — o‘sha o‘zimizning qishloq.

— Ha, o‘sha qishloq... Ikkovi ham bir nafas jim qolishdi. So‘fi misvagini qinidan chiqarib yana sekingina solib qo‘ydi. Chol tizzasiga tushgan xazon bargini sopidan ushlab pildiratarkan, dedi:

— Men sizni o‘sha qishloqqa olib ketay, deb keldim. Siz, axir, men bilan bir shapaloq yerni talashib, shu to‘g‘rida nari-beri bo‘lishib, shu tufayli shaharga kelib qolgan edingiz... So‘fi xo‘rsinganidan ovozi qaltirab, dedi:

— Eski gaplarni qo‘zib nima qilasiz? Bo‘lar ish bo‘lib o‘tdi... yeri ham qursin, merosi ham...

— Yo‘q, so‘fi! Unday demang! Akaning bu so‘zi keskin ovoz bilan, qo‘monda singari aytilgan edi.

So‘fi boshini ko‘tarib, akasining yuziga tikilib qoldi, akasi davom etdi:

— Yerdan aziz hech narsa yo‘q! Otamiz rahmatlik, bobolarimiz, undan naridagilar — hammasi bir shapaloq yerdan rizqini chiqarib kelgan... Rostmi? So‘fi eshitilar-eshitilmas qilib:

— Rost... — dedi.

— Siz nega yerdan qochasiz? So‘fi bu to‘g‘ri savolga boshqa javob eplay olmadi.

— Yer qani menga? — dedi.

— Bir shapaloq yeringiz bor, o‘zingizga yetmaydi... Akasi dadil javob berdi; javobga boshlarkan, uning yuzlari kulgan, tishsiz — kemtik og‘zi sevinch bilan ochilgan edi:

— Soyning narigi yuzidagi do‘ngni sekin-sekin olib tashlab, yer qildim. Yana bir shapaloq suvlik yer bo‘ldi. Endi, odamdan-u dastmoyadan qiynalayotirman...

— Nima qilay? — dedi so‘fi, ovozi juda past edi.— Qo‘limdan nima keladi? Akasi bu safar jiddiylashdi:

— Shaharni tashlang! So‘fi akasining so‘zini bo‘lib, allanima demoqchi bo‘lgan edi, u qo‘ymadi:

— Siz shoshmang! Gapni eshiting! – So‘fi jim bo‘ldi. So‘ngra akasi davom etdi: — Shaharni tashlang! Bu hovlini soting! Shaharda hovli-joyni yaxshi pulga oladi. Qishloqdan kichkina bir hovli olamiz — muning yarim puliga yoki uchdan biriga. Qolganiga asbob olamiz. O‘z yerimizning yoni-beridan bir parcha yana yer topamiz... Uni ham olamiz. Hali bardamsiz, birgalashib ishlaymiz. Durustmi? So‘fi indamasdi; oq do‘ppisini boshidan olib, buklab o‘ynardi...(16)

Suhbatdoshning o‘ktamligi, dadilligi ham ikkinchi tomonni susayishga, indamaslikka undaydi. Bunday vaziyatda tinglovchi jim turib eshitishga “majburlanadi”. Natijada so‘zlovchi o‘z ta’sirini o‘tkazishda katta imkoniyatlarga ega bo‘ladi. So‘fining og‘iz juflashidanoq uni jim “gapni eshit”ishiga chorlagan akasi o‘z maqsadini unga to‘liq aytishga erishgan. Bu vaziyatda nutq ishtirokchilarining ruhiy “haq-nohaq” ekanligi ham ularning “g‘olib-mag‘lub” bo‘lishlariga zamin tayyorlagan.

— Qani, bir narsa deng! So‘fi hech narsa demay, o‘rnidan turdi. Yana damini chiqarmasdan, ichkariga tomon bir-ikki qadam bosdi. Keyin yana orqasiga qayrilib, dedi:

— Men salla-to‘nimni kiyib chiqay. Jumani xonaqoda o‘qiymiz. Kech qoldik... (16)

“Mag‘lub” suhbatdosh bunday vaziyatda sherigining savoliga javob berishdan “bosh tortib”, o‘ylab ko‘rishga o‘tib ketadi. Ba’zan u nutq mavzusini ataylab o‘zgartirishga intiladi. Joriy nutqda har ikkalasining birin-ketin sodir bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin:

Akasi xonaqoga ketayotib, yana shu gapni qo‘zg‘atdi:

— Xo‘p, deng. Qishloqqa ketaylik! O‘lim — haq! O‘lar vaqtda bir-birimizdan yiroq tushib, bir-birimizga tashna bo‘lib o‘lmaylik... So‘fi bir uloqchi toyni ko‘rsatdi:

— Jonivor-e, zab ot bo‘libdimi? Bay-bay-bay! Jimlik cho‘kdi. Keyin yana gap boshlandi:

— Nima dedingiz? Gapiring? Kampir ham jon deb turibdi...

— Ana u, Umarali shig‘ovilning hammomi... Yuz yetmish yil bo‘lgan emish. Hali ham bir g‘ishti ko‘chgani yo‘q... Ichiga kirsang, jaranglaydi... (16)

Nutq jarayonida “mag‘lub” suhbatdoshni odatda unchalik qiynashmaydi. Bir necha bor savol (yoki taklif) aytilgach, unga javob qaytarilmasa, suhbat mavzusi o‘z yakunini topadi. Bunda “mag‘lub” suhbatdosh bir necha bor nutq mavzusini o‘zgartirishga intilishi “g‘olib” so‘zlovchining hafsalasini pir qiladi va uni so‘zlamaslikka majbur etadi.

So‘zlovchi aksariyat holda o‘z nutq mahsulini ideal (ya’ni, bekam-u ko‘st) qilishga ham harakat qilmaydi, bunga, birinchidan, ehtiyoj bo‘lmasa, ikkinchidan,

so‘zlovchining jiddiy xohishi ham bo‘lmaydi (u o‘zining bor imkoniyati doirasida gapirishga odatlangan bo‘ladi).

Nutq jarayoni shunday murakkab jarayonki, uning qay yo‘sinda davom etishi va qanday natija bilan tugashini oldindan aytish qiyin. Bu nutq jarayonining spontan o‘zgarishlariga bog‘liq bo‘lib, munozara qilinayotgan mavzu (yoki mavzuchalar)ning qaysi jihatlariga diqqat qaratilishi bilan xarakterlanadi. Nutq ishtirokchilari ikki yoki undan ortiq bo‘lgani bois ularning mavzu (yoki mavzuchalar)ga turlicha yondashishlari nutq mavzusining turli yo‘nalishlarda davom etish ehtimolini ko‘paytiradi. Masalan, Miryoqub bilan Akbarali mingboshi o‘rtasidagi kichik suhbatni tahlilga tortaylik. Bunda Miryoqub “Men to‘y qilmoqchiman...” (1) deb suhbatdoshga xabar beradi. Tinglovchi suhbatdosh bu xabarni eshitgach o‘z qiziqishiga muvofiq xabardan qo‘shimcha izoh va sharhlar kutadi. Ayni shu jarayonda uning mazkur xabarning qaysi jihatlariga qiziqishi va qanday savol berishi nutq kechimining keyingi bosqichining qanday yo‘nalish olishini belgilaydi. Aytaylik mazkur jarayonda Akabrali “Kimga?” (2), “Qayerda qilmoqchisan?” (3), “Qaysi farzandingga to‘y qilmoqchisan?” (4), “Rostdanmi?” (5), “O‘zinggami?” (6) yoki “Uylanmoqchimisan?” (7) kabi bir necha savollardan birini berishi mumkin. Odatda, nutq jarayonida bu kabi bir necha savollar tug‘ilsa-da, suhbatdosh ularning faqat bittasini (qolganlarini nutq taktining keyingi bosqichida berishi mumkin, yoki bunga ehtiyoj sezilmasligi mumkin) berib, unga javob kutadi. Yuqoridagi parchada nutqning davom etish ehtimollarini biz quyidagi chizma orqali yaxshiroq tushunishimiz mumkin:

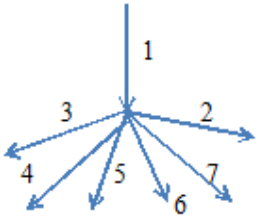

Nutqda bunday turli ehtimolliklar bo‘lishi uning spontan o‘zgarishining asosiy omillaridan biridir. Tinglovchi tomonidan beriladigan savol (yoki so‘zlovchi tomonidan beriladigan javob) nutqning keyingi taktida nimalar haqida so‘z borishi mumkinligini belgilaydi. Lekin bu belgilash ham nisbiy bo‘lib, nutq ijro kechimida ishtirokchilarning lisoniy-kognitiv faoliyatida o‘zining real qiyofasiga ega bo‘ladi. Keltirilgan parchada Akbarali savolni quyidagicha beradi:

— *Sen? Kimga? (66)*

Bunda “Sen?” savoli hayratni ifodalashga xizmat qilgan va u javob talab qilmaydi. “Kimga?” so‘rog‘i esa so‘zlovchining to‘y sababchisi haqida gapirishga undaydi.

Demak, so‘zlovchi tomonidan berilayotgan biror xabar tinglovchi-suhbatdoshga muayyan izoh va sharhlar – tafsilotlar orqali yetkazilishi uning bilish ehtiyojini qondiradi. Qisqa (va siqiq) berilgan ma’lumotdan tinglovchi keraklicha axborot ololmasligi mumkin. So‘zlanayotgan voqeylikning biror jihati tinglovchini ko‘proq qiziqtirishi mumkin. Ana shu omillar ta’sirida u so‘zlovchiga nutq mavzusi bo‘lgan voqeylikning sababi, maqsadi, o‘rni, ahamiyati, boshqa voqealarga munosabati va h. haqida savol bilan murojaat qiladi. Ayni shu savol

nutq kechimining keyingi taqdirini belgilab beradi. Mazkur jarayonga mutanosib tarzda tinglovchi-suhbatdoshning savoliga so‘zlovchi-suhbatdoshning qanday javob berishi ham muhim. So‘zlovchi-suhbatdoshning mavzuni bir tomonlama yoritishi, subektiv munosabati, qanday lisoniy vositalardan foydalanishi nutq taktining keyingi bosqichi tashkillanishida muhim yo‘naltiruvchi omil bo‘ladi.

Xulosa sifatida aytsak, nutq jarayoni juda murakkab faoliyat bo‘lib, uning to‘g‘ri tashkillanishida ishtirokchilarning lisoniy qobiliyati, nutqiy tajribalari katta ahamiyatga ega. Dialogik nutq bir necha kishining suhbati bo‘lgani bois u spontanlik (tasodifiylik) xususiyatiga ega. Nutq mavzusining o‘zgarishi ishtirokchilarning tafakkur tarzi, bilimi va dunyoqarashi, ijtimoiy mavqeyi va ruhiyati kabi bir qancha omillarga bog‘liq.

ADABIYOTLAR

1. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 2010.
2. Мадрахимов Т.А. Инглиз ва ўзбек тили сўзлашув нутқининг функционал-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2008.
3. Мусаев А. Ўзбек сўзлашув нутқида гап бўлаклари тартиби. – Тошкент: Фан, 2013.
4. Тоирова Г.И. Нутқий мулоқот ситуатив прагматик система сифатида: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2011.
5. Чўлпон. Кеча ва кундуз. – Тошкент: Шарқ, 2000.
6. Эрназарова М.С. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 2018.
7. Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик таҳлили: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2010.

JANRINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE ARTICLE GENRE

Bozorova Sabohat Ramazonovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi
sabohatbozorova@gmail.com.

Annotatsiya. *Maqola publitsistik janrlardan biri hisoblanadi. Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotning barcha sohasi o‘z ifodasini topadi. Chunki maqola janrining imkoniyati katta, ko‘lami kengdir. Shuning uchun maqola gazetalar sahifalarining asosiy va yetakchi matnlaridan biri sifatida gazetxon diqqatini tezroq jalb eta oladi. Maqolada ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalar haqida axborot berilar ekan, ayni paytda ular chuqur tahlil ham etiladi. Unda xalq xo‘jaligi, iqtisodiyot, fan-texnika, madaniyat va san’at sohasiga doir barcha*

muhim masalalar ko‘tarilib, ularning asosiy tomonlari nazariy va amaliy jihatdan umumlashtiriladi, ommalashtiriladi.

Kalit so‘zlar: *gazeta, maqola, janr, tezkorlik, ta’sirchanlik, leksik-uslubiy xususiyatlar, grammatik-uslubiy xususiyatlar.*

Abstract. *The article is one of the journalistic genres. All spheres of socio-economic and political life are expressed in the article. Because the possibility of the article genre is large and wide. Therefore, the article, as one of the main and leading texts of the newspaper pages, can attract the attention of the newspaper audience faster. The article provides information about events in social life, and at the same time they are analyzed in depth. All important issues related to the national economy, economy, science and technology, culture and art are raised in it, and their main aspects are summarized and popularized from a theoretical and practical point of view.*

Key words: *newspaper, article, genre, swiftness, influence, lexical-stylistic features, grammatical-stylistic features.*

Barcha publitsistik janrlarda bo‘lganidek, borliqni aks ettirish, uning mohiyatini tushuntirish, munozarali, bahslashuv mazmunidagi masalalarni o‘rtaga tashlash va ommalashtirishga bag‘ishlangan ijtimoiy-nazariy, ilmiy-ommabop, tashviqiy-targ‘ibiy, muammoli maqolalarda ham matn mualliflarining fikr va qarashlari ochiq bayon etilib, nutq obyektiga ochiq ijtimoiy munosabat bildiriladi. Bunday maqolalarning bir qismida mualliflar shaxsi aniq ko‘rinsa, ba’zi maqolalarda mualliflar munosabati, qarashlari, voqea-hodisalarga ijtimoiy baho berishi boshqacharoq shaklda – matndagi leksik-grammatik vositalar orqaligina namoyon bo‘ladi: *“Buning uchun, birinchi navbatda, respublikadagi barcha millat xalqlari chinakam aka- ukalar, og‘a-inilardek bo‘lib, bir yoqadan bosh chiqarib, tinch va totuv yashamoqlari kerak”* (“O‘zbekiston ovozi” gazetasi, 1991-yil, 21-sentabr).

Gazetalar sahifalaridagi ayrim maqolalarning publitsistik ta’sirchanligini ta’minlovchi leksik-uslubiy va grammatik-uslubiy xususiyatlarni matnlarda tahlil etib, ulardagi tezkorlik, ta’sirchanlikning qay yo‘sinda yuzaga chiqishini o‘rganish mumkin. Har bir maqolaning, matnning umumiy mazmuni va ruhi, ifoda usuli, ularda oddiy hamda xalq iboralarining ishlatilishi, obrazli-emotsional so‘z-ibora va atamalar, ta’sirchan jumlalar, xullas, gazetxonning ongi va qalbiga tez yetib boruvchi barcha vositalar bu materiallarning o‘ziga xosligini belgilovchi, ularning har qaysiga xos tabiiylik bag‘ishlovchi juda zarur omillar hisoblanadi.

Gazetalar sahifalaridagi ba’zi maqolalar nutqining ta’sirchanligini oshiruvchi vositalarning roli va salmog‘ini, bu matnlarda ta’sirchanlik qanday yuzaga kelishini bir qator misollarda kuzatish mumkin: *“Tinchlik! Bu so‘z planetamiz uzra barcha xalqlar tillarida baralla yangramoqda. Tinchlik insoniyat uchun nodir boylik bo‘lib keldi, hozir ham shunday va shunday bo‘lib qoladi”.* Bu matnda nutq vositalari to‘g‘ri tanlanib, o‘rinli qo‘llangan. Maqolada ko‘tarilgan ijtimoiy masala

aniq, ravon va ta'sirchan aks etgan. Boshqaruv, moslashuv, bitishuv tipidagi o‘zaro bog‘lanuvchi birikmalar: *planetamiz uzra yangramoqda* (boshqaruv), *barcha xalqlar* (bitishuv), *barcha xalqlar tillarida yangramoqda* (boshqaruv), *baralla yangramoqda* (bitishuv), *nodir boylik* (bitishuv) kabi ibora va ifodalar tasvirning tabiiyligini, jonliligini ta’minlab, mazmunni yanada kuchaytirishga salmoqli hissa qo‘shgan. Jurnalistning nutq obyektiga, ya’ni shu ijtimoiy hodisaga munosabati, yuqori baho berishi mujassamlashgan bu kabi birikmalardan anglashilayotgan kuchli ma’nolar, publitsistik ruh, asosan, ularning tobe qismlari orqali konkretlashgan tarzda yaxlit shaklda amalga oshadi. Shu parchaning boshlanishidagi *“Tinchlik!”* atov gapi mazmunni, yuksak ijtimoiy g‘oyani yanada bo‘rttirib, nutqning ta’sirchanligini oshirishga munosib xizmat qilgan. Atov gaplarning informativ asosi narsalarni, vaziyatlarni atash, nomlashdan iboratdir. Bosh kelishikdagi so‘z orqali yuzaga kelgan aniq tasavvur *(”Tinchlik!”)* o‘zidan keyin kelgan fikrni matnga olib kiradi. Atov gapdan keyingi jumlalar, ibora va ifodalar bir-birini to‘ldirib, ijtimoiy hodisaning ahamiyatini anglatgan va mazmunni yaxlit aks ettirgan. Publitsist maqsadi va niyati aniq yuzaga chiqqan. Zimmasiga keng, chuqur ma’no yuklangan bu nutq vositalarida qamralgan mazmun, ifodalanayotgan tushunchalar qamrovli va zalvorlidir. Muxbir ana shunday mazmundor tasvir yordamida matnning mohiyati va ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. Bu vositalarning o‘rinli qo‘llanishi muallif g‘oyasining (millionlar g‘oyasining) gazetxonlarga, keng ommaga aniq, ixcham tarzda yetib borishiga imkon yaratgan. Kontekstda juda to‘g‘ri va aniq qo‘llangan so‘z birikmalari, gaplar, ulardagi o‘ziga xos ohang mavzuning ta’sirli aks etishida alohida ahamiyat kasb etadi. Demak, mazmunni aniq va ixcham ifodalash, ko‘zlangan maqsadning yuzaga chiqishiga erishish uchun tildagi mavjud vositalarni topib, o‘z o‘rnida qo‘llash muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi ommabop maqolalarda qo‘llanuvchi oddiy, ammo ta’sirchan ifodalar o‘zining aniqligi, hozirjavobligi va hammabopligi, tabiiy ijtimoiy-publitsistik ruhi, keng va salmoqdor mazmunning ixcham shakllarda berilishi jihatidan o‘ziga xoslikni yuzaga keltiradi. Bunday maqolalarda informativlik va ta’sirchanlik ixcham tarzda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy-publitsistik pafos ommabop tilda aniq aks etadi. Quyidagi kontekstda qo‘llangan oddiy ifodalar ham aniqlik, tabiiylik va ixchamlik jihatidan obrazli ifodalardan aslo qolishmaydi: *“Ana shu vaqt mobaynida o‘tilgan yo‘lga nazar tashlar ekanmiz, hayotimizning barcha jabhalarida qanchalik ko‘p ishlar amalga oshirilganligining guvohi bo‘lamiz. O‘tgan o‘n yilliklarda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy sohalarda yuz bergan ulkan va hayratomuz voqealar tom ma'noda asrlarga tengdir”* (“O‘zAS” gazetasi, 1984-yil, 5-oktabr) va boshqalar. Ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi ommabop maqolalarda qo‘llanuvchi oddiy, ammo tezkor ifodalar o‘zining aniqligi, hozirjavobligi bilan o‘ziga xoslikni yuzaga keltiradi. Bunday maqolalarning ko‘pida tezkorlik, ta’sirchanlikning yuqori publitsistik pafos bilan namoyon bo‘lishini ko‘rish mumkin. Demak, gazetaning hayotiylik kuchini oshirishda, u yoritayotgan masalalarning gazetxonlarga tez va aniq yetib borishida tasvirning obyektivligi, tabiiyligi katta rol o‘ynaydi. Gap ifodaning obrazliligida

emas, balki mazmunning aniq aks etishi va nutq vositalarining ana shu ifodaga to‘liq xizmat qilishidadir. Bunday nutq vositalari obrazli-emotsional bo‘lishi ham, kundalik muomala jarayonida ishlatiladigan oddiy so‘z va iboralar bo‘lishi ham mumkin. Maqola tilining tabiiyligi uchun xizmat qiladigan bunday vositalarni bir-biridan ustun qo‘yib bo‘lmaydi. Chunki bularning har ikki xili ham gazetaning o‘z vazifasini o‘tashida bab-baravar xizmat qiladi.

Ilmiy-ommabop maqolalar nutqida publitsistik uslub bilan bir qatorda ilmiy uslub elementlari, tushuntirish, izohlash va umumlashtirish-xulosalash xarakteridagi nutqiy vositalar faol ishlatiladi. Lekin shuni alohida qayd etmoq kerakki, bunday maqolalarning ommabop bo‘lishi juda zarur. Chunki ularni nafaqat shu soha mutaxassislari, balki har xil saviyadagi gazetxon omma, turli soha kishilari o‘qiydi. Shuning uchun ilmiy-ommabop maqolalar nutqi oddiy, aniq va ravon jumlalarni, ba’zan, hatto, og‘zaki so‘zlashuvga xos vositalarni ham qo‘llashni taqozo etadi: *“Men O‘rta Osiyo tuprog‘iga ta’zim qilaman”, − deydi u bir gal suhbatda”* (“Toshkent oqshomi” gazetasi, 1991-yil, 25-oktabr). Aniq va ixcham tarzda axborot berishga qaratilgan jumlalarning mazmun ifodasiga xizmat qilishi, ifodalarning shakl va mazmun jihatdan o‘zaro bog‘lanishi ilmiy-ommabop maqolalar matnining o‘ziga xos belgilaridan biridir. Faqat yozuv nutqiga xos oddiy, ammo kerakli joyda, o‘z o‘rnida qo‘llanadigan aniq so‘z va birikmalar, ravon jumlalar gazeta publitsistikasi nutqining tezkorligi, ta’sirchanligini oshirishga muhim hissa qo‘shadi.

Matnlarning tezkorligi, ta’sirchanligini kuchaytiruvchi, obrazliligini ta’minlovchi vosita va imkoniyatlar juda ko‘p, xilma-xildir. Ularni tanlash va qo‘llash ifodaning maqsadi, vazifasi, mavzuning mazmuni hamda xarakteriga bog‘liq: *“Millatlararo munosabatlar... Boshqa xalqlarga mehr, o‘zaro yordam, hamfikrlik, hamdardlik va shafqat. Ular bilan do‘stlik, hamkorlik... Axir, bu haqda qadim ajdodlarimiz ham o‘ylaganlar. Buyuk Abu Rayhon Beruniy o‘zining o‘lmas “Hindiston” asarida hind xalqi haqida chuqur muhabbat va hamdardlik bilan yozadi. Boshqa qomusiy bilim sohalarini olaylik: Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy ijodining bosh g‘oyasi xalqlar birligi, mushtarakligidir”* (“O‘zAS” gazetasi, 1989-yil, 1-dekabr). Ilmiy-ommabop maqoladan olingan bu nutq parchasining ifoda usuli ta’sirchan. Bunday so‘z va jumlalar gazetxonning ongi va qalbiga tez yetib boruvchi vositalardir.

Mehnat kishilari haqida hikoya qiluvchi maqolalar ularning o‘ziga xos xususiyatlarini, fidokorona jasoratini talqin etuvchi so‘z-iboralar va o‘ziga xos jumlalar bilan shakllanadi: *“Inson aqli, idroki, olijanob fazilatlari bilan o‘zi yashayotgan jamiyatning rivojlanishiga bevosita hissa qo‘shadi. Mehnati bilan zamonasiga chiroy bag‘ishlaydi, yurtning kamolini o‘ylayotgan zamondoshlar bilan faxrlanamiz”* (“Toshkent oqshomi” gazetasi, 1987-yil, 23-may).

Har qanday publitsistik janrda, jumladan, maqolada ham nutq vositalarini tanlash va qo‘llash asosiy maqsadga, ya’ni matnning informativ hamda ta’sir qilish vazifasini ta’minlashga qaratiladi. Publitsistik maqolalardagi ta’sirchanlik, birinchi

navbatda, xalqchillik va ommaviylik bilan amalga oshadi. Bu esa xalq tili xazinasining, og‘zaki nutq xususiyatlarining maqola tiliga singishi, sintaktik qayta qurilishlar zaminida ro‘y bergan har xil gap tuzilishlari va boshqa holatlar bilan bevosita bog‘liqdir.

Faqat yozuv nutqiga xos oddiy, ammo kerakli joyda, o‘z o‘rnida qo‘llanadigan aniq so‘z va birikmalar, ravon jumlalar gazeta publitsistikasi nutqining tezkorligi va ta’sirchanligini oshirishga muhim hissa qo‘shadi: *“Qaysi mamlakatda ta’limga, xalqning bilimli bo‘lishiga katta e’tibor berilib, yetarli sharoitlar yaratilar ekan, o‘sha joyda rivojlanish yuqori bo‘lishi muqarrardir”; “Onaxonning aytishicha, Muqimiy o‘zbek musiqa san’atini boyitishga ham hissa qo‘shgan ekan. U milliy kuy-qo‘shiqlarimizni behad sevgan va chuqur tushungan. O‘zi ham o‘nlab qo‘shiqbop g‘azallar yaratgan”* (“O‘zAS” gazetasi, 1988-yil, 12-avgust)

So‘zlashuv nutqi vositalari hozirgi gazeta maqolalari matni uchun qonuniy uslubiy imkoniyatlardan biridir. Bular xilma-xil bo‘lib, jurnalistlar voqea-hodisalarga ijtimoiy munosabat bildirayotganda o‘z fikr-mulohazalarini, his-tuyg‘ularini, ko‘pincha, so‘zlashuv nutqining ana shu imkoniyatlari yordamida yuzaga chiqarishga va har bir mavzuning, har bir tasvirning jonli, tabiiy aks etishiga erishadi.

“Zamondosh” rukni ostida berilayotgan publitsistik maqolalar mualliflari mehnatda ilg‘or kishilarning, peshqadam zamondoshlarimizning mashaqqatli mehnat faoliyatini og‘zaki va yozma nutq shakllariga xos bo‘lgan turli vositalar yordamida yuzaga chiqarishga va ularda ijtimoiy munosabatlari mujassamlashgan tasvirning tabiiy, ayni paytda obrazli aks etishiga erishadi. Bu xil maqolalarda bir qator mehnatkashlar – ishchilar, xizmatchilar, ziyolilar, tadbirkorlar, dehqonlar, mexanizatorlar, rahbar xodimlar, hunarmandlar va boshqa sohalarda faoliyat ko‘rsatayotgan ilg‘orlarning fuqarolik burchi, ularning boshqarish mahorati, jamiyat va xalq oldidagi yuksak mas’uliyati yuqori insonparvarlik pafosi bilan talqin etiladi: *“Xo‘jalik rahbari – u qishloq mehnat ahlining murabbiysi, eng yaqin maslahatchisi, tarbiyachisidir. Uning eng asosiy burchi va vazifasi ishlab chiqarishga tashkilotchilik qilishdan, odamlarga g‘amxo‘r va mehribon bo‘lishdan iborat”* (“Toshkent haqiqati” gazetasi, 1985-yil, 5-iyul). Ocherk xususiyatlarini o‘ziga singdirgan bunday maqolalar matnida jurnalistika qonuniyatlaridan, muxbirlik san’ati va mahoratidan, til imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq foydalanilgan. Publitsist munosabati mujassamlashgan tasviriy vositalar – aniq vazifaga qaratilgan so‘z-iboralar, qalamga olingan mehnat kishilarining real tabiiy-hayotiy xususiyatlarini o‘zida jamlagan ravon, ixcham jumlalar orqali nutq obyektining ta’sirchan ifoda etilishini ko‘rish mumkin. Bunday maqolalar tilida ocherk belgilaridan tashqari, ba’zan reportaj, suhbat janrlariga taalluqli elementlarning qorishish holatlarini ham uchratamiz. Binobarin, bunday xususiyatlar, eng avvalo, har bir maqolaning tildan tashqari asoslari va omillari bilan bevosita bog‘liqdir. Jonli mehnat jarayonlari va boshqa ijtimoiy voqea-hodisalarni aks ettirishga qaratilgan maqolalarda faktlar talqin va tahlil etiladi.

Bunday matnlarning nutq vositalarida qamralgan ijtimoiy munosabatlar yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi: *“Ha, u odamlarga ham, yeriga ham, paxtasiga ham birdek qayg‘uradi, go‘yo ularga taqdiri tutash”* (O‘zAS” gazetasi, 1985-yil, 6-dekabr). Ushbu parchada yozma nutq vositalari bilan og‘zaki nutq elementlarining o‘zaro qo‘shilib, uyg‘unlashib ketishini ko‘ramiz.

Publitsistik nutq matnlarida til dialektikasini aks ettiruvchi juda ko‘p dalillarni, til taraqqiyotidagi miqdor o‘zgarishlaridan sifat o‘zgarishlariga olib keluvchi evolyutsion holatlarni, har qaysi mavzuga, har qanday nutqiy vaziyatga mos tushuvchi vositalarni, har xil o‘ziga xos tuzilishlarni kuzatish mumkin.

Maqolalarda mehnat kishilari timsollarining o‘ziga xos aniq xususiyatlarda talqin etilishi va bu obrazlarning taraqqiyotda ko‘rsatilishi, ulardan har qaysining o‘ziga xos individuallashtirilishi, ruhiy jarayonlarning mehnat jarayonlari bilan birgalikda berilishi bu xil dolzarb materiallarning ahamiyatini yanada oshiradi. Ana shu nuqtayi nazardan qarar ekanmiz, gazetalar sahifalaridagi maqolalarda har xil nutqiy vaziyatlardagi fikrning turli funksional yo‘nalishlari bilan bog‘liq bo‘lgan vositalarni qo‘llashda ham mualliflarning muvaffaqiyatga erishishini ko‘ramiz.

ADABIYOTLAR:

Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма.− Самарқанд,1986.

Абдусаидов А.Газета тилида мақоллардан фойдаланиш.− Самарқанд, 1987.

Бобоева А. Газета сарлавҳалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.− Тошкент. 1971.№ 2.

Бобоева А. Газета тилидаги бир синтактик ҳолат ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.− Тошкент, 1972.№ 3.

Бобоева А. Газета тили // ЎзСЭ.− Тошкент, 1972.№ 3.

Бобоева А. Газета тилида стандарт конструкциялар // Тилшунослик масалалари.− Тошкент : Фан, 1978.

Бобоева А.Газета тили ҳақида .− Тошкент : Фан, 1983.

Бобоева А. Газета бош мақоласининг лингвистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти.− Тошкент, 1987.№ 2.

Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологизмларнинг функционал-услубий тармоқланиши муаммолари.Филол.фан.докт.дисс.− Самарқанд, 1991.

Шомақсудов А.,Тошалиев И., Рустамов П. Газета сарлавҳаларининг структур-грамматик хусусиятлари.Ўзбек тили услубияти масалалари.− Тошкент, 1975.

NUTQIY AKTLAR VA UNING MULOQOTDAGI O‘RNI

SPEECH ACTS AND THEIR ROLE IN COMMUNICATION

Axmadjonov Nurbek Zokirjon o‘g‘li
katta o‘qituvchisi (PhD),
Farg‘ona davlat universiteti
nurbekaxmadjonov@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola jahon tilshunosligida pragmalingvistikaning vujudga kelishi, shakllanishi hamda rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan nutqiy aktlarning nazariy jixatlariga bag‘ishlangan. Shuningdek, ingliz, nemis va rus faylasuflari va olimlari tomonidan nutqiy aktlarni turlari, strukturalari atroflicha bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *pragmatika, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya, nutqiy akt, sintetik.*

Annotation: *This article is devoted to the theoretical aspects of speech acts that have gained importance in the emergence, formation and development of pragmalinguistics in world linguistics. Also, English, German and Russian philosophers and scientists have detailed the types and structures of speech acts.*

Keywords: *pragmatics, locution, illocution, perlocution, speech act, synthetic*

XX asrning birinchi yarmi tilshunoslikda nutqni shakllantirish jarayonini o‘rganish bilan bog‘liq ilmiy yo‘nalishlarning shakllanishi jihatidan bilan ajralib turgan davr hisoblanadi. Til ma’lumotni saqlash va uzatish uchun zarur bo‘lgan belgilar tizimi sifatida qaraldi. Bir qator taniqli tilshunos olimlar jumladan, I.Gerder, A.V.Shlegel, V.fon Gumboldt, A.Shleyxer, A.A.Potebnya va boshqalar tilning rivojlanish tamoyillarini tushunishga, til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga, tilning tabiatini tushunishga va tilning umumiy nazariyasini yaratish bo‘yicha tadqiqotishlarini olib borishdi.

Bugungi kunda antroposentrizm zamonaviy gumanitar fanlarining yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bu tamoyilga ko‘ra, inson olimlarning tadqiqotlarida markaz va asosiy yo‘nalish sifatida qaratila boshladi. Fandagi antropotsentrizm tamoyili ergonomika, aksiologiya, evristika va boshqa yangi gumanitar fanlarning paydo bo‘lishiga yordam berdi. Tilshunoslikda antropotsentrizm fanlararo fanlarning paydo bo‘lishiga olib keldi: etnolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, madaniy semantika, mintaqaviy tilshunoslik, nutqiy harakatlar nazariyasi va boshqalar. Tildagi antropotsentrizm g‘oyasi “xalq ruhi” va uning tilining o‘ziga xosligi tushunchasining paydo bo‘lishi munosabati bilan keng tarqaldi.

V. fon Gumboldtning fikricha, tilning yaratilishi insoniyatning ichki ehtiyoji bilan belgilanadi. Til nafaqat odamlar o‘rtasidagi muloqotning tashqi vositasi bo‘lib, ijtimoiy aloqalarni saqlaydi, balki insonning tabiatiga xosdir va uning ma’naviy kuchlarini rivojlantirish va dunyoqarashini shakllantirish uchun zarurdir

[Гумбольдт, 1984:13]. Olim tilni xalq xarakterini, ma’naviy ijodini aks ettiruvchi hodisa sifatida tushunadi. Tilning xossalari va funksiyalarini tushunishga bunday yondashuv V.Gumboldtga muhim xulosa chiqarishga imkon berdi: “Til – faoliyat mahsuli emas, balki ruhning beixtiyor quyilishi, xalq mehnati emas, balki unga berilgan sovg‘adir. uning taqdiriga ko‘ra, til insonda uning individualligining chuqurligidan, u uchun o‘rganilmaganidan va unga berilgan vakolatlar faoliyatidan kelib chiqadi" [Гумбольдт, 1984: 14].

E.S. Kubryakovaning ta’kidlashicha, antropotsentrik yondashuv "insonni ilmiy tadqiqotlar uchun barcha nazariy shartlar ichida birinchi o‘ringa qo‘yish tendentsiyasini belgilaydi va uning o‘ziga xos istiqbolini belgilaydi" [Кубрякова, 1995: 212].

Insonni yaxlit hodisa sifatida o‘rganishga chaqiruvchi antropotsentrizm insonni uning tiliga nisbatan til shaxsi sifatida idrok etish imkonini berdi va shu sababli hozirgi zamon tilshunosligida olimlar hozirgi vaqtda til hodisalarini tasvirlashga katta e’tibor qaratmoqdalar. Nutq aktlari nazariyasi tilshunoslar tomonidan integratsiyalashgan yondashuv nuqtai nazari, ya’ni til strukturasining har tomonlama va ko‘p qirrali xususiyatlarini tahlil qilish uchun katta qiziqish uyg‘otadi. Insonning kommunikativ tajribasi nutq harakatlarida to‘planadi, shu bilan birga kommunikativ tajribani lingvistik ifodalash usullari turli tillarda va turli xalqlar vakillarida farq qilishi mumkin, ammo ma’lum bir kommunikativ vaziyatdagi xatti-harakatlar bilan bog‘liq kommunikativ tajribaning mohiyati nutq harakatlarining tegishli doirasida bir holatdan ikkinchi holatga o‘tish jarayonida sodir bo‘ladi. [Арутюнова, 1998: 3].

Nutq aktlari nazariyasi analitik falsafaning sohalaridan biridir. Uning yaratuvchisi Oksfordlik tahlilchi J.L. Ostin (1940-yillarning oxiri) nutq harakatlari nazariyasi so‘zlar bilan qanday harakat qilishni, narsalarni so‘zlar bilan qanday boshqarishni o‘rgatadi [Остин,1986:8]. Nutq harakatlari nazariyasiga asos bo‘lgan omillardan biri inson muloqotining minimal birligi taklif yoki bayonot emas, balki savol, buyruq, qasamyod, tushuntirish, minnatdorchilik, kechirim so‘rash, salomlashish, tabriklash, iltimos qilish kabi ma’lum turdagi xatti-harakatlarning bajarilishidir. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, nutqiy harakatlar nazariyasini o‘rganish quyidagi imkoniyatlarni beradi:

1. Ushbu nazariyaning atomik tushunchalari asosida nutq ta’sirining strategiyalari va maqsadlarini batafsil tavsiflash;

2. Leksikografik tavsif uchun nutq vositalarini tizimlashtirishga erishish; masalan, nutqiy harakatlar nazariyasi tushunchalari va kategoriyalari majmuyi nutq fe’llarini tavsiflashda yordam beradi;

3. Ifoda ravshanligi va ta’sir samaradorligining o‘zaro bog‘liqligini izohlash; nutq aktlari nazariyasini o‘rganishda sintetik yondashuvni qo‘llash orqali muloqot jarayonida ritorik maqsadlarga erishishga imkon beradigan jihatlarni aniqlash mumkin;

4. Pragmatika nazariyasi sohasiga muloqot jarayonida qabul qiluvchiga xos bo‘lgan kommunikativ niyatlar, psixologik va xulq-atvor reaksiyalarini kiritish; ijtimoiy qaramlik va ekvivalentlik munosabatlari nuqtai nazaridan ijtimoiy darajadagi muloqot harakatlarining oqibatlarini o‘rganish [Серль, 1998:180].

Nutq aktlari nazariyasining o‘rganish obyekti sifatida tinglovchi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotda bo‘lgan vaziyatda so‘zlovchining gapni aytishidan iborat bo‘lgan nutq harakati hisoblanadi. Shuni ta’kidlash mumkinki, nutq aktlari nazariyasi o‘rganish obyektining maksimal darajada torayishi bilan tavsiflanadi, bu uni boshqa nazariyalardan ajratib turadi. Bu fakt, bir tomondan, nutqiy harakatlar nazariyasi imkoniyatlarini cheklab qo‘ygan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, nutq aktining ichki tuzilishini batafsil tavsiflashga e’tiborni qaratish imkonini beradi. Nutq aktlari nazariyasida obyektni o‘rganishning asosiy usuli - uning turli ko‘rinishlarida analitik usulning namoyon bo‘lishidir. Nutq harakatlari nazariyasi nutq faoliyatining psixolingvistik va sotsilingvistik nazariyalaridan asosiy farqi shundaki birinchisi fikrlash tajribasi asosida ma’lumotlarni qurish, ikkinchisi esa sotsiologiya va eksperimental psixologiyada ishlab chiqilgan ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash usullaridan foydalanadi.

Bugungi kunda nutq aktlari nazariyasi va pragmalingvistikaning yo‘nalishlaridan biri aloqa postulatlari, ya’ni insonning kundalik muloqot tamoyillari yoki qoidalarini o‘rganish muhim zaruratga aylandi. Olimlarning muloqot qoidalari haqidagi nazariyalarining afzalligi shundaki, ushbu qoidalarda kommunikativ aloqani ketma-ket tashkil etishning yangi, ilgari o‘rganilmagan usullarini aniqlash, ularning semantikasini shakllantirishda ishtirok etadilar va aloqa holatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadilar. Shuni ta’kidlash kerakki, til rivojlanishining zamonaviy bosqichi so‘zlovchilarning juda katta lingvistik vositalar zaxirasiga ega bo‘lishi va ulardan foydalanishda katta tajribaga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Shu sababli, u yoki bu fikrlash jarayonini qanday aks ettirish bilan emas, balki uni qanday qilib eng yaxshi tarzda amalga oshirish, ya’ni eng qisqa vaqt ichida kommunikativ muammolarning yechimini topish bilan bog‘liq bo‘lgan savollar nutqning adresatiga maksimal darajada ta’sir qilish bilan yuqori o‘ringa chiqadi. Shunisi e’tiborga loyiqki, nutq akti tushunchasida tadqiqotchilar tilshunoslik uchun muhim bo‘lgan turli xil fikrlarni qayd etadilar.

Britaniyalik tilshunos M.Xollidey nutqiy harakatni tilning “semantik salohiyati”ni tashkil etuvchi ko‘plab o‘zaro bog‘langan alternativalardan birini tanlash muhim ekanligini ta’kidlaydi. Muloqotda biz asosan savol, javob, fikrni umumlashtirish yoki tushuntirish, qo‘shish yoki takrorlash kabi shakllardan birini ishlatamiz: Boshqacha qilib aytganda, tilni rasmiy ko‘rsatmalar yig‘indisi degan qarashdan farqli o‘laroq, bu erda til tushunchasi alohida shaxslar tomonidan turlicha idrok etilishi sifatida qaraladi. [Темиргазина, 2002:5].

Pragmatika va nutq aktlari nazariyasi tilshunoslik, psixolog va sotsiologiyaning chorrahasida, shaxsiy kommunikativ faoliyatning umumiy muloqot jarayonlarini tahlil qilish va muloqotning mantiqiy asoslarini o‘ziga xos xususiyatlari uchun mas’ul bo‘lgan tadqiqot sohasidir. Nutq harakatlari nazariyasining umumiy xususiyatlari doirasida shuni aytishimiz mumkinki, nutqiy harakatlar nazariyasi o‘zining dastlabki tuzilishiga ko‘ra mantiqiy-falsafiy va o‘z natijalariga ko‘ra lingvistik ta’limotdir. Nutq akti jumlaning aktuallashuvi sifatida tushuniladi va nutq aloqasi, birinchi navbatda, shaxslararo munosabatlarning namoyon bo‘lish shakli sifatida qaraladi.

Nutqiy aktlar nazariyasi ilmiy foydalanishga kiritilishi natijasida har qanday kommunikativ hodisa tilshunoslikda, birinchi navbatda, so‘zlovchining markazida bo‘lgan voqea sifatida tavsiflanishi mumkin. Tilshunoslarni so‘zlovchi o‘z nutqiy akti orqali ma’lum bir kommunikativ-pragmatik makonni tashkil etishi qiziqtiradi, u uchta koordinata bilan tavsiflanadi: men (ya’ni so‘zlovchining o‘zi) – men emas, hozir – hozir emas, bu yerda - bu yerda emas.

Nutq aktining tuzilishiga quyidagilar kiradi:

- so‘zlovchining o‘zi;
- uning manzili;
- jumla;
- jumla mavzusi;
- kommunikativ harakat vaqti;
- kommunikativ harakat joyi;
- berilgan kommunikativ harakat boshlangan vaziyat.

Nutq aktlari nazariyasining o‘zagi ingliz mantiqi J. Ostin tomonidan ilgari surilgan g‘oyalardan iborat “bajaruvchi jumla“, “bajaruvchi so‘z” yoki qisqacha - “ijro etuvchi” nomini taklif qilgan, bu ma’lum bir turdagi taklif va fikrni anglatadi, masalan, “Ha” - nikoh marosimidagi so‘z [Остин,1986:7]. Ostin atamasi so‘zning hosil bo‘lishida harakatni amalga oshirish muhim ekanligini ko‘rsatib, bunday vaziyatda shunchaki gapirish emas [Остин,1986:19]. Olim birinchi bo‘lib odamning biror narsa aytganida bajaradigan harakatlari guruhini aniqladi. Birinchidan, bu so‘zning an’anaviy ma’nosida "ma’no" bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lum bir ma’no va murojaatga ega bo‘lgan jumlani talaffuz qilishni o‘z ichiga olgan lokatsion harakatdir. Ikkinchidan, tadqiqotchi ma’ruzachi ma’lumot berish, buyruq berish, ogohlantirish, boshlash kabi harakatlarni ham amalga oshirishini, ya’ni nutq so‘zlovchining kommunikativ maqsadini aks ettiradi. Uchinchidan, J.Ostin nutq, ishontirish, majburlash, qo‘rqitish, ajablantirish yoki chalg‘itish yo‘li bilan ma’lum maqsadga erishish uchun zarur bo‘lgan perlokatsion harakatlarni ham aniqlagan.

Bugungi kunda "nutq akti" tushunchasini belgilaydigan manbalarni yetarlicha topish mumkin. Demak, lingvistik ensiklopedik lug‘atda nutqiy harakatga “ma’lum bir jamiyatda qabul qilingan nutqiy xulq-atvor tamoyillari va qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan maqsadli nutq harakati, pragmatik vaziyat doirasida ko‘rib chiqiladigan me’yoriy ijtimoiy-verbal xatti-harakat birliklari" deb ta’riflanadi. [Ярцевой,1990:412]. Shu bilan birga, nutqiy harakatning asosiy belgilariga maqsadlilik va shartlilik kiradi. Tilshunoslik terminlari lug‘atida ta’kidlanganidek, nutq akti “ma’lum sharoitlarda ma’lum maqsadli yo‘nalishga ega bo‘lgan nutqning alohida bo‘lagi; ma’lum bir muloqot holatida so‘zlovchi va tinglovchi bir xil ma’no bilan bog‘laydigan bu artikulyar-akustik birlik”dir [Ахманова, 2007:386].

Izohli katta lingvistik lug‘atlarda nutq aktiga quyidagicha talqin beriladi- nutq akti “alohida maqsadli harakat, shu jumladan nutq va nutqni idrok etish va qabul qiluvchining mavjudligini va muayyan nutq holati. Nutq akti muayyan jamiyatda shakllangan ijtimoiy va nutqiy xulq-atvor qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi. Har qanday nutq aktida ma’lum maqsadlar, shuningdek, so‘zlovchining

niyatlari mavjud bo‘lib, ular qaysi taqdimot, ma’lumot, rag‘batlantirish, so‘roq, tasdiq, inkor, deklarativ, hukm va boshqa nutqiy harakatlarning farqlanishi bilan bog‘liq" deb ta’riflnadi. [Ярцевой,1990:523].

Ko‘rib turganimizdek, ta’riflarning har birini ilmiy tadqiqotlar doirasida qo‘llanilishi mumkin. Kommunikativ vaziyatga turli til birliklarini kiritish orqali til o‘rganish eng maqbul va samarali bo‘ladi. Qolaversa, tilni etnospesifik lingvistik materialdan foydalangan holda o‘rgatish nafaqat tilni muloqot vositasi, balki xalq madaniyati, an’ana va urf-odatlari bilan yaqindan tanishish yo‘li sifatida ham keng imkoniyatlar ochadi.

ADABIYOTLAR

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – 400 с.
2. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // В кн.: Язык и наука конца XX века / Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: Российский гос. ун-т, 1995. – С. 149–238.
3. Арутюнова Н.Д. Речевой акт // Языкознание: Большой энциклопедический словарь. – Изд. 2-е. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
4. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: сборник. Вып. 17. Теория речевых актов, Ч. 17. / Под ред. Б.Ю. Городецкого. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-130.
5. Серль Дж.Р. Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1998. – 180 с.
6 Темиргазина З.К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар: Эко, 2002. – 140 с
7. Лингвистический энциклопедический словарь // Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
8. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2007. – 576 с.

ВИДЕОВЕРБАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД АНИМАЦИОННЫХ СЕРИАЛОВ ДЛЯ ДЕТЕЙ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

BOLALAR UCHUN ANIMATSION SERIALLARNING VIDEO-VERBAL TARJIMASI: PEDAGOGIK VA LINGVISTIK JIHATLAR

VIDEO-VERBAL TRANSLATION OF ANIMATED SERIES FOR CHILDREN: PEDAGOGICAL AND LINGUISTIC ASPECTS

Usmonova Dono Satvoldiyevna
Senior teacher, PhD,
Fergana State University

Davlyatova Kamilla Ulugbekovna
Master`s student,
Fergana State University

Аннотация: *В статье рассматриваются педагогические и лингвистические аспекты видеовербального перевода анимационных сериалов для детей. Особое внимание уделено тому, как перевод влияет на восприятие языка и культуры у детей, а также на их обучение языку. Анализируются примеры из популярных анимационных сериалов, которые используются для детской аудитории, с целью выявления эффективных стратегий видеовербального перевода.*

Ключевые слова: *Видеовербальный перевод, анимационные сериалы, дети, языковое обучение, культура, педагогические аспекты.*

Annotatsiya: *Maqolada bolalar uchun animatsion seriallarning video-verbal tarjimasi bo‘yicha pedagogik va lingvistik jihatlar ko‘rib chiqilgan. Ayniqsa, tarjima bolalarda til va madaniyatni qabul qilishga, shuningdek, ularning til o‘rganishiga qanday ta’sir ko‘rsatishiga alohida e’tibor qaratilgan. Bolalar auditoriyasi uchun ishlatiladigan mashhur animatsion seriallardan misollar tahlil qilinib, video-verbal tarjimaning samarali strategiyalari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *Video-verbal tarjima, animatsion seriallar, bolalar, til o‘rganish, madaniyat, pedagogik jihatlar.*

Annotation: *The article explores the pedagogical and linguistic aspects of videoverbal translation in children's animated series. Special attention is given to how translation affects children's perception of language and culture, as well as their language learning process. Examples from popular animated series targeted at young audiences are analyzed to identify effective strategies for videoverbal translation.*

Keywords: *Videoverbal translation, animated series, children, language learning, culture, pedagogical aspects.*

Анимационные сериалы играют важную роль в формировании мировоззрения и развития детей, особенно в условиях глобализации, когда дети могут легко получить доступ к мультфильмам на разных языках. В этом контексте видеовербальный перевод (то есть дублирование или субтитрирование) становится ключевым аспектом, влияющим на восприятие контента детьми. Рассмотрим основные педагогические и лингвистические аспекты перевода анимационных сериалов для детей, а также его влияние на формирование языковой и культурной идентичности.

Видеовербальный перевод этих материалов включает в себя не только лингвистическую адаптацию, но и учет педагогических и культурных аспектов. Дети часто воспринимают информацию не только через слова, но и через визуальные образы, жесты и интонации, что делает перевод таких материалов сложным и многослойным процессом.

Основной задачей видеовербального перевода является передача смысла оригинального текста в другой язык. Однако в детских анимационных сериалах особое внимание уделяется не только точности перевода, но и адаптации лексики и структуры предложений под возрастные особенности аудитории. Так, например, в мультфильмах используются простые конструкции, яркие метафоры и понятные ребенку образы, что требует от переводчика не только лингвистической, но и культурной грамотности.

Перевод анимационных сериалов для детей включает в себя точную адаптацию языковых единиц с учетом возрастных особенностей аудитории. Например, использование устойчивых выражений, фразеологизмов и паремий в оригинале должно быть тщательно проработано в переводе, чтобы они сохранили свой смысл и были понятны детям в целевой культуре.

В оригинальной версии английского анимационного сериала используется фразеологизм "The early bird catches the worm" (Кто рано встает, тому Бог подает). При переводе на русский язык для детской аудитории важно не только передать смысл, но и сделать его доступным и понятным. Оригинальная фраза может быть адаптирована как "Кто рано встает, у того все получается", сохраняя педагогический и мотивирующий посыл.

Одним из важных моментов является перевод паремий – пословиц и поговорок, которые часто встречаются в диалогах персонажей. Они несут в себе культурные и моральные установки общества. Примером может служить английская пословица «As the old cock crows, the young one learns», которая в русском языке имеет аналог: «Яблоко от яблони недалеко падает». Такие выражения требуют не просто перевода, а трансформации, чтобы они были понятны и релевантны для русскоязычного ребенка.

Анимационные сериалы часто служат не только для развлечения, но и для обучения детей основным ценностям, моральным принципам и даже языковым навыкам. Перевод должен учитывать возрастные и когнитивные особенности детей, способствовать формированию их позитивного отношения к окружающему миру и развивать способность к сопереживанию. Педагогические аспекты перевода детских анимационных сериалов

включают в себя ответственность за формирование позитивного восприятия мира, моральных и этических норм. Переводчики должны учитывать культурные различия и избегать элементов, которые могут быть неприемлемыми или непонятными в целевой культуре.

В одном из эпизодов американского мультфильма герои сталкиваются с понятием "конкуренции", что преподносится как важная составляющая жизни. В российской культуре, особенно для детской аудитории, может быть акцентировано внимание на "сотрудничестве" вместо конкуренции. Перевод может сместить акцент с фразы "You have to be the best to win" (Ты должен быть лучшим, чтобы победить) на "Ты можешь многого достичь, если будешь стараться" (You can achieve a lot if you try hard).

Важным аспектом перевода является сохранение эмоционального настроя оригинала. Для этого переводчики должны уделять внимание интонации и ритму речи. В детских сериалах герои часто говорят эмоционально и с различными интонационными акцентами, что создает определённый эмоциональный фон. Важно, чтобы переводчики и актеры озвучивания могли передать эти эмоции таким образом, чтобы ребенок смог сопереживать героям и лучше понимать сюжет.

Перевод анимационных сериалов может играть ключевую роль в процессе социализации ребенка. Дети, которые смотрят мультфильмы на иностранном языке или с переводом, усваивают не только новый язык, но и культурные особенности, заложенные в сюжетах. Так, например, использование фразеологизмов и идиом, характерных для определенной культуры, позволяет ребенку лучше понять мировоззрение другой нации.

Однако, важно отметить, что излишняя адаптация или, наоборот, слишком буквальный перевод могут исказить культурное восприятие оригинала. Например, англоязычная пословица «A bird in the hand is worth two in the bush» передается на русский как «Лучше синица в руках, чем журавль в небе». При переводе таких выражений важно учитывать как их культурный контекст, так и восприятие ребенка.

Каждая культура имеет свои собственные стереотипы, символы и ценности, которые могут сильно отличаться от другой. При переводе анимационных сериалов для детей важно учитывать культурные различия, чтобы они не привели к недопониманию или искажению смысла оригинала.

В английском мультсериале персонаж часто использует выражение "break a leg" перед выступлением, что является идиомой, означающей пожелание удачи. В русской культуре подобное выражение может вызвать недоумение или негативную реакцию. Переводчик может заменить его на более привычное для русской аудитории выражение, например, "Ни пуха, ни пера!"

Юмор играет важную роль в анимационных сериалах для детей, но он часто связан с культурными реалиями, языковыми играми или фонетическими особенностями. Перевод юмора требует не только владения

языком, но и глубокого понимания культурных контекстов, чтобы сохранить комичность и эмоциональный заряд.

В оригинальной версии английского мультсериала персонаж шутит, говоря: "Why was the math book sad? Because it had too many problems!" (Почему учебник по математике был грустным? Потому что у него было слишком много задач). В русском языке подобная шутка не вызовет такого же эффекта. Переводчик может адаптировать шутку, основываясь на игре слов в русскоязычной среде, например: «Почему компьютер упал с кресла? Потому что перегрелся!» – сохраняя при этом забавный и понятный для детей смысл.

ЛИТЕРАТУРА

1. Usmonova, D., & Davlyatova, K. (2023). Interpretation of Intertext in Multisemiotic Animation Discourse:(Translation Problem). In Fergana state university conference (pp. 198-198).
2. Usmonova, D., & Davlyatova, K. (2023). GENDER FEATURES OF CHILDREN’S ANIMATION AND EMERGING TRANSLATION CHALLENGES. Farg‘ona davlat universiteti, (6-TOM), 6-6.
3. Davlyatova, K. (2023, December). UTILIZING ROLE-PLAYING FOR FOREIGN LANGUAGE INSTRUCTION: EXPLORING THEORY AND APPLICATION. In Fergana state university conference (pp. 38-38).
4. Usmonova, D. S. (2019). Роль и особенности соматических фразеологизмов различных языков. "Мировая наука", (9 (30)).
5. Usmonova, D. S. (2021). Axiological Characteristics Of English, Uzbek And Russian Phraseological Units. The American Journal of Social Science and Education Innovations.-IMPACT FACTOR, 5, 857.
6. Баркударова, И. С. (2017). Влияние культурных аспектов на процесс перевода детских анимационных фильмов. Вестник ВГИК, 2(32), 45-56.
7. Казанова, Е. В. (2016). Проблемы адаптации юмора при переводе мультфильмов для детей. Теория и практика перевода, 5(1), 78-89.
8. Левицкий, А. Э. (2014). Особенности видеовербального перевода в мультимедийных продуктах для детей. Международный журнал перевода, 9(3), 20-32.
9. Климова, М. Н. (2020). Психолингвистические особенности восприятия детьми анимационных фильмов в разных культурах. Педагогика и психология детства, 11(4), 102-115.
10. Fodor, I. (2019). Audiovisual Translation and Media Accessibility. Routledge.

JAMIYATDA TILSHUNOSLIKNING O‘RNI

THE ROLE OF LINGUISTICS IN SOCIETY

Otayev O‘tkirbek Matyoqubovich
Podpolkovnik,
O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti
E-mail: otayev1983@mail.ru

Annotasiya: *Mazkur maqolada jamiyatda va oilaviy munosabatlarda tilshunoslikning o‘rni va uning ahamiyatiga, nazariy va amaliy jixatlariga ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Jamiyat, oila, til, tilshunoslik, o‘zbek tili, tarix, leksikologiya, nutq.*

Annotation: *In this article, the role of linguistics in society and family relations and its importance, theoretical and practical aspects are scientifically based suggestions and recommendations.*

Key words: *Society, family, language, linguistics, uzbek language, history, lexicology, speech.*

Oila azal-azaldan muqaddas qo‘rg‘on sanalgan. Inson oilada dunyoga keladi, ulg‘ayib kamol topadi. Eng avvalo oila mustahkam, tinch bo‘lsa jamiyat barqaror bo‘ladi. Unib o‘sayotgan farzandlar har tomonlama barkamol bo‘lishiga imkon yaratiladi. Mustaqillikning ilk kunlaridanoq oilaning jamiyatda tutgan o‘rnini yanada oshirish, uni huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy-ahloqiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, oilada tibbiy madaniyatni shakllantirish, sog‘lom oila vujudga kelishi uchun barcha tashkiliy-huquqiy sharoitlarini yaratish, oila ma’naviyatini yuksaltirish sohasidagi islohotlarni tizimli bosqichma-bosqich amalga oshirish strategiyasi belgilab olindi. Oilada xalq tili va madaniyatini rivojlantirish amalga oshiriladi. Til biz har kuni ishlatadigan vositadir. Biz buni qanchalik yaxshi tushunsak, hayotning turli sohalarida undan samarali foydalanishimiz mumkin. Tilshunoslik ming yillik tarixga ega bo‘lgan turli tillar haqidagi fandir. Tilshunoslik alohida mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816-yilda) fanlar olamiga kirib keldi. Shak shubxasiz, tilshunoslik ham boshqa bir qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g‘oyalar, kuzatishlar natijasi, “mahsuli” sifatida o‘zining aloxida o‘rganish obyektiga va tekshirish metodiga ega bo‘ldi. Bu nafaqat ilmiy bahs, balki kundalik hayot uchun haqiqiy vositadir. Tilshunoslikni tushunish nutqimizni yanada ifodali va aniqroq qilish imkonini beradi. Misol uchun, do‘stlar yoki hamkasblar bilan gaplashganda, biz tizimli ravishda ohang, sur’at va lug‘atni tanlaymiz. Tilshunoslik bu tanlovlar, nutqimizni idrok etishga qanday ta’sir qilishini tushunishga yordam beradi. Bu muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun “retsept”ga o‘xshaydi. Tilshunoslikning yana bir qiziq jihati til oilalari va ularning kelib chiqishini o‘rganishdir. Tilshunoslikning qadimgi eng muhim manbalari, ta’limotlari, maktablari ilk bor qadimgi Hindiston, Yunoniston, Rim va Xitoy mamlakatlarida yuzaga keldi. O‘rta va yangi asrlarda esa til xaqidagi

fan Yevropada, Arabistonda va O‘rta Osiyoda taraqqiy topdi. O‘zbek va ingliz tillari turli til oilalariga tegishli ekanligini bilamizmi? O‘zbek tili turkiy tillar guruhiga mansub bo‘lib, ildizlari esa oltoy tillari oilasiga ega hisoblanadi, ingliz tili esa german tillari guruhiga mansub bo‘lib, ildizlari esa qadimgi hind-yevropa tillari oilasiga borib taqaladi. Umuman olganda dunyodagi xalqlar 3000 dan ortiq tillarda gaplashadi. Tillar avvalo tirik va o‘lik tillarga bo‘linadi. Hozirgi kunda xalqlar gaplashadigan tillar tirik tillar. Bugungi kunda xalqlar gaplashmaydigan tillar o‘lik tillar hisoblanadi. Masalan, lotin, qadimgi slavyan, sanskrit (qadimgi hind), qadimgi xorazmiy, so‘g‘d tillari o‘lik tillar hisoblanadi. [Rahimov S., B.Umurqulov B., 2012]

Zamonaviy dunyo globallashuvga intilmoqda va xalqaro aloqalarning kuchayishi sharoitida tilshunoslik kasbi fundamental ahamiyat kasb etmoqda. Tilshunoslikning jadal rivojlanishi IX—XX-asrlarda sodir bo‘ldi. Aynan shu davrda tilshunoslikning nazariy jihatlari (morfologiya, sintaksis, semantika va boshqalar) bilan bir qatorda uning amaliy sohalari: leksikografiya (lug‘atlar tuzish), stilistika, tarjimashunoslik, lingvistik ekspertiza (masalan, sud amaliyotida lug‘atshunoslik faol rivojlandi) va boshqalar. Hayotning turli sohalarida faol qo‘llaniladigan amaliy tilshunoslik ham mavjud. Masalan, tibbiyotda nutq buzilishi bo‘lgan odamlarga yordam beradigan tizimlarni ishlab chiqish yoki axborot texnologiyalari (IT) sohasida tabiiy tilni tushunadigan sun’iy intellekt yaratish. Tilning madaniyat va ijtimoiy hodisalar bilan qanday aloqasi borligini o‘rganadigan sosiolingvistika haqida unutmasligimiz kerak. Bu bizga bir mamlakatning turli mintaqalarida har xil lahjalarda yoki urg‘uda gaplashishini tushunishga yordam beradi. Bu so‘z va iboralarda kodlangan millatning “madaniy kodi”ga o‘xshaydi. Tilshunoslikning muhim bo‘g‘ini nutq tovushlarini o‘rganuvchi fonetikadir. Uning yordamida bizga ba’zi tovushlar yumshoq, boshqalari esa qattiq ko‘rinishda ekanligini ma’lum bir tovushni qanday to‘g‘ri talaffuz qilishni tushuntiradi. Shuningdek, u chet tillarini o‘rganishda yordam beradi.

Hozirgi zamonda tilshunos kim ekanligini tushuntirish uchun til mutaxassisi, tarixchi, sotsiolog, psixolog, antropolog va etnografni bir shaxsda birlashtirish zarur. So‘nggi paytlarda tilshunoslarning keng dunyoqarashi tufayli tilshunoslikning ko‘plab sohalari paydo bo‘ldi. Jumladan, neyrolingvistika, psixolingvistika, kognitiv lingvistika va boshqalar. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan kompyuter tilshunosligi ayniqsa mashhur bo‘lib bormoqda jumladan elektron tarjimasi, ma’lumot qidirish, korpus lingvistikasi, har xil turdagi elektron lug‘atlarni yaratish va boshqalar. An’anaga ko‘ra, professional tilshunoslar ilmiy, ekspert, o‘qituvchilik, tarjimonlik yoki konsalting faoliyati bilan shug‘ullanadilar.
[https://admission.rudn.ru/lingvistika_inostrannye_yazyki_ochnaya].

Leksikologiya tilshunoslikning yana bir kichik sohasi bo‘lib, u so‘zlar va ularning ma’nolarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Uning yordami bilan nima uchun turli kontekstlarda bir xil so‘z turli xil ma’no tuslariga ega bo‘lishi mumkinligini tushunishinishimiz mumkin. Grammatika, ehtimol, tilshunoslikning eng mashhur qismidir. Bunda ko‘pincha chet tillarini o‘rganishda qiyinchilik tug‘dirishi bejiz emas. Biroq, o‘z ona tilimizning grammatikasini tushunish bizning

yozish va nutqimizni sezilarli darajada yaxshilaydi. Semiotika tildagi belgilarni o‘rganadi. Bu nafaqat ma’lumotni yetkazish uchun, balki his-tuyg‘ular, mafkura yoki madaniy me’yorlarni ifodalash uchun tildan qanday foydalanishimizni tushunishga yordam beradi. Sintaksis so‘zlarning ibora va gaplarga qanday birikishi bilan shug‘ullanadi. U nutqning “binosi” kuchli va tushunarli bo‘lishi uchun qaysi “g‘isht”ni qayerga qo‘yishni biladigan quruvchiga o‘xshaydi. Tilshunoslik ham psixologiya bilan uzviy bog‘langan. U tilni qanday tushunishimizni, xotirada ma’lumotni qanday saqlashimizni va bularning barchasi muloqot qilish qobiliyatimizga qanday ta’sir qilishini o‘rganadi. Bundan tashqari, miya darajasida nutqni idrok etish va ishlab chiqarish mexanizmlarini o‘rganadigan psixolingvistikaning butun bir sohasi mavjud. Hisoblash tilshunosligi bundan kam ahamiyatga ega emas. Bu axborot texnologiyalari va tilshunoslik chorrahasida joylashgan yo‘nalish bo‘lib, uning yordamida tarjimonlar, nutqni aniqlash tizimlarinio‘rganishadi. Ayniqsa professional tilshunoslar ko‘pincha murakkab usullar va nazariyalardan foydalanadilar, ularning ishi har kuni hayotimizga ta’sir qiladi. Chet tili darsliklaridan tortib, internetdagi elektron tarjima tizimlarigacha bularning barchasi ularning sa’y-harakatlari samarasidir. [https://dzen.ru/].

Tilshunoslikning amaliy qo‘llanilishiga kelsak, bu yerda imkoniyatlar juda katta. Agar siz professional tilshunos bo‘lishni rejalashtirmagan bo‘lsangiz ham, tilshunoslik asoslarini tushunish kasbiy faoliyatingizda, chet tillarini o‘rganishda yoki shunchaki kundalik hayotda yordam beradi. Shuning uchun tilshunoslikni zerikarli yoki kundalik hayotga mos kelmaydigan hodisa deb o‘ylash mutloq xatodir. Bu bizning bir-birimiz bilan qanday muloqot qilishimiz va tushunishimiz haqidagi fan bo‘lib, u har birimizga juda ko‘p foyda keltirishi mumkin. Til shunchaki so‘zlar va grammatik qoidalar yig‘indisi emas, u biz uchun o‘zining cheksiz imkoniyatlarini ochadigan butunlay yangi dunyodir. A.Meliboyev ta’kidlaganidek “Til— tirik, harakatchan vujud, u ham xuddi inson kabi parvarishga, diqqat-e’tiborga, mehr-muruvvatga muhtoj. To‘g‘ri parvarishlangan nihol o‘sib-ulg‘ayib mevaga kirgani kabi, tilga e’tibor ham har yangi avlodga shunday ma’naviy meva beradiki, unga qiyos topishning iloji yo‘q. Bu haqiqatni unutadigan bo‘lsak, yillar o‘tib o‘zbek tilini o‘rganish kurslarini boshqalar uchun emas, o‘zimiz uchun qayta tiklashimizga to‘g‘ri keladi”.[Jahon adabiyoti // 2019, 6-son].

“Aytilganlarning isboti sifatida tilshunoslik fan sifatida o‘rganadigan jamiyatdagi asosiy muammolar qatoriga quyidagilarni kiritamiz:

1. Til va jamiyat (millat).
2. Til va tarix.
3. Til va tafakkur.
4. Til va taraqqiyot.
5. Til va ma’naviyat.
6. Til va din.
7. Til va nutq.
8. Til(nutq) birligi va ma’no (mazmun).
9. Til va yozuv.
10. Til semiotik obyekt sifatida.

11. Til sistema va struktura sifatida.

12. Tilda substansiya va forma.

13. Tilni tadqiq qilish metodlari va boshqalar”. [Rasulov R., 2010]. Chunki siyosiy mustakillikdan keyin iqtisodiy mustakillikka, undan keyin ma’naviy mustaqillikka erishish va uni mustaxkamlash esa barchamiz - Vatanimiz, jamiyatimiz, ongimiz, ta’limimiz oldida turgan eng muxim vazifadir. Ma’lumot o‘rnida shuni aytishimiz kerakki, 1989-yilning 21-oktyabrida O‘zbekistonda mamlakat mustaqilligi ramzlaridan biri o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan edi. 2020- yildan boshlab bu sana O‘zbek tili bayrami sifatida nishonlanmoqda.

Bugungi kunda jamiyatda tilshunoslikning huquqbuzarliklarni sodir etilishini oldini olish va ularni o‘z vaqtida ochishdagi o‘rni ham beqiyosdir. Jumladan, har xil turdagi jinoyatchilar va firibgarlar, internet va ijtimoiy saytlar orqali faoliyat yuritadiganlar, o‘zlarining suhbatlari, bayonotlari, matnlari ma’nosini va faoliyatini yashirish yo‘llarini tobora mukammallashtirib bormoqdalar. Ko‘p hollarda ular o‘z jinoiy qilmishlarini umuman yashirmaydilar, ba’zi doiralar va jamoalardagi til shakllari va me’yorlari oldindan shunday izchil deformasiyaga duchor bo‘lganligi sababli, ularni bilmaganlar uchun tushunarli bo‘lmaydi. Shuningdek, lingvistik, konseptual va terminologik hududda jamiyatni chalg‘itishning yanada murakkab, global shakllari va oqibatlarini keltirib chiqaradi va bu tezkor-tergov ishlarini qiyinlashtiradi. Muhim jihati shundaki, tajribali advokat, kriminolog yoki zukko ekspert-mutaxassis, tezkor yoki tergov gurux xodimlari til namunalarini tekshirish bilan bog‘liq ishlarda uning to‘g‘riligini prosessual jihatdan isbotlay olmasligi mumkin. Shuning uchun bizga bu sohada eng yaxshi tayyorlangan lingvistik ekspertiza kerak bo‘ladi. Bunday mutaxassislar ba’zan faqat o‘zlari qila oladigan tadqiqotlari va isbotlash algoritmlaridan foydalangan holda faktlarni to‘g‘ri yo‘l bilan isbotlaydilar, shuning uchun bu dalillar va xulosalar qonunni buzganlarni chetda qoldirmaydi. Bunday sabablar keng tarqalgan ko‘plab jinoiy ishlarini tergov qilishda lingvistik ekspertiza bo‘yicha sertifikatlangan mutaxassislarni topishga majbur etadi. Buning muvaffaqiyatli yo‘li o‘zini eng yaxshi deb isbotlagan va professional ishtirokini taklif qila oladigan xizmatlarga murojaat qilishdir. [sudexpa.ru/articles/lingvistika-e-rol-v-sovremenom-obshchestve-i-vozmozhnosti]

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, tilshunoslik soha mutaxassislari jamiyatning turli kasbiy yo‘nalishlariga ega bo‘ladilar bir yoki bir nechta xorijiy tillarni mukammal bilish ularga o‘z qiziqishlari asosida ish tanlash imkonini beradi. Bunda chet tillarini boshqalarga o‘rgatish yoki darsliklarni tuzish shart emas. Siz badiiy adabiyot, fil’mlar, kompyuter o‘yinlarini tarjima qilishingiz mumkin. Chet tillarini professional darajada biladigan odamlar jurnalistika, nashriyot, turizm va marketing sohalarida ham talabga ega. Ma’lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish, ommaviy axborot vositalari, axborot texnologiyalari, sanoat va reklama sohasida xorijiy tillarni biladigan mutaxassislar kerak. Ular diplomatik xizmatga qabul qilinadi va transmilliy kompaniyalarga ishga taklif qilinadi. Internet tufayli tilshunoslar o‘z xizmatlarini vositachilarsiz taklif qilish imkoniyatiga ega. Ular hatto o‘zlarining o‘quv kurslari, bosma materiallar va dasturiy ta’minotlarini yaratishlari va sotishlari mumkin. Sohaning qiziq tomoni

shundaki, tilshunoslik fan sifatida bir joyda turmaydi. U rivojlanadi, jamiyatdagi o‘zgarishlarga moslashadi, til tahliliga yangicha yondashuvlar topadi. Balki bu jarayon tufayli biz bir kun kelib hayvonlarning yoki hatto yerdan tashqari sivilizasiyalarning tillarini ham tushuna olarmiz. Zero, til dunyoni va undagi o‘zingizni tushunishning kalitidir.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023 y., 03/23/837/0241-son

2. O‘zbekiston Respublikasining “Oila kodeksi”. 1998-yil O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998 y., 5-6-songa ilova;

3. “Oila” tushunchasi va uning ingliz va o‘zbek tillari madaniyatida aks etishi. https://cyberleninka.ru/article/n/oila-tushunchasi.

4. Oilada bola tarbiyasining ma’naviy asoslari. https://kitobxon.com/ru/kitob/oilada _bola_tarbiyasining_manaviy_asoslari

5.Ziyouz.com/books/uzbek_adabiytili/Tilshunoslikning dolzab masalalari.pdf

6. https://book.oxu.uz/web/kitoblar/152371740.pdf

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

THE STUDY OF CRITICAL THINKING METHODS IN THE PROCESS OF IMPROVING LINGUISTIC EDUCATION

LINGVISTIK TA’LIMNI TAKOMILLASHTIRISH JARAYONIDA TANQIDIY FIKRLASH USULLARINI O‘RGANISH

Акбарова Дилором Ахатовна
старший преподаватель кафедры педагогики и психологии ТУСИ

Аннотация: *В статье рассматривается проблема поиска эффективных приемов и методов развития критического мышления у студентов вузов. Ведь в нынешнее время развитие критического мышления у учащихся считается одной из задач преподавателей иностранного языка. Здесь попробовали исследовать, изучить, что такое критическое мышление, какие приемы целесообразно применять на в процессе, чтобы повысить эффективность осваивания учебной информации.*

Ключевые слова: *Системное мышление, формирование коммуникативной компетенции, критическое мышление, рациональность, научное мышление, творческое решение практических задач, самостоятельное мышление.*

Annotation: *The article discusses* the *problem* of *finding effective techniques and methods* for *developing critical thinking among university students. Indeed, nowadays* the *development* of *critical thinking among students* is *considered one of* the *tasks* of *foreign language teachers. Here* we *tried* to *explore,* to *study what critical thinking* is, *what techniques* it is *advisable* to *apply in the process* in order *to increase* the *effectiveness* of *mastering educational information.*
Keywords: *Systemic thinking, formation* of *communicative competence, critical thinking, rationality, scientific thinking, creative solution* of *practical problems, independent thinking.*

Annotatsiya: *maqolada universitet talabalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali usullari va usullarini izlash muammosi ko‘rib* chiqiladi. *Chunki hozirgi vaqtda talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish chet tili o‘qituvchilarining vazifalaridan biri hisoblanadi.* Bu *erda* shu tahlil qilindi, *tanqidiy fikrlash nima ekanligini, o‘quv ma'lumotlarini o‘zlashtirish samaradorligini oshirish uchun jarayonda qanday usullarni qo‘llash maqsadga* muvofiqligini o‘rganib chiqdik.
Kalit so‘zlar: *tizimli fikrlash, kommunikativ kompetentsiyani* shakllantirish, *tanqidiy fikrlash, ratsionallik, ilmiy fikrlash, amaliy muammolarni ijodiy hal* qilish, *mustaqil fikrlash.*

На любом этапе развития общества система образования подвергается определенным изменениям в соответствии с его потребностями, идеологией, ценностями. Системы образования в каждой стране должны помогать реализовать основные задачи социально-экономического и культурного развития общества, ибо именно образовательные учреждения готовят человека к активной деятельности в различных сферах жизни общества. В языковой сфере образования изменился контекст изучения иностранных языков, приведший к пересмотру его содержания и задач. Мир без границ открывает доступ к глобальному знанию, которым можно воспользоваться, лишь зная иностранные языки и владея компьютерными технологиями. На сегодняшний день в мире развитых технологий, мы сталкиваемся с серьезной информационной перегрузкой. Ведь как никогда важно, чтобы мы, преподаватели, помогли обучающимся развить навыки критического мышления, являющиеся одним из важных понятий современного образования. Важно, чтобы студенты вуза научились просеивать, четко и логично рассматривать и анализировать информацию, полученную из СМИ, эффективно и действенно формировать мнения или воздерживаться от суждений, когда это необходимо, делать логические выводы, строить доказательства и применять полученные результаты. С развитием межкультурного сотрудничества возросли значение практического владения иностранным языком, ориентация на международные требования к уровню владения иностранным языком и мотивация к его изучению. Образование, ориентированное на перспективу, должно развиваться сообразно двум принципам: развитие у студентов умения ориентироваться в условиях быстро

меняющегося мира и находить нужное и умения применять полученную информацию. Главная задача образования подготовить студентов вуза мыслить критически, то есть уметь оценивать не только результат, но и непосредственно процесс мышления. Пассивная передача информации от преподавателя к студенту не эффективна, так как не вызывает интереса и становится мертвым грузом. Знание не статично и не может быть передано от рассказчика к слушателю, подобно тому, как мы переливаем воду из сосуда в сосуд. Знание динамично и представляет собой «состояние понимания», присущее конкретному человеку. Для успешной активной работы студенты должны владеть базовым объемом информации с тем, чтобы потом они могли эффективно конструировать личные представления по тому или иному предмету. Также необходимо поощрение активного учения, исследования, обеспечения студентов инструментарием, необходимым для поиска ответов на вопросы, создание условий для усвоения базовых знаний по основному кругу вопросов. Например: значительное количество ошибок в изучении РКИ вызвано фонетическим сходством русских слов со словами родного языка учащихся. Риск неправильного толкования слов, почти одинаковых по форме и звучанию, но разных по смыслу, существует всегда, но при обучении родственному языку он удваивается. Именно поэтому преподавателю русского языка как иностранного необходимо разработать такие методические приемы, которые способствовали бы не только пониманию русских слов, близких к словам в родном языке учащихся, но и определить основные направления работы с такими лексемами в русском языке. [Акбарова 2023:,169]. Несмотря на то, что в научной среде и литературе термин «критическое мышление» появился впервые в середине двадцатого века, в профессиональном языке преподавателя он стал использоваться сравнительно недавно. Исследователь работы «Эксперимент по развитию критического мышления» Э. Глейзер определяет критическое мышление как способность думать критически, состоящую из трех основных компонентов: умение взвешенно рассматривать проблемы; знание основных методов логического исследования и аргументации; готовность применять эти методы. Однако сама концепция критического мышления не является продуктом XX века и использовалась на протяжении всей истории человечества. Основой методов развития критического мышления является модель «вызов - осмысление - рефлексия». Изучение иностранного языка с использованием методов развития критического мышления предусматривает не только активную познавательную деятельность учащихся в поиске информации, но и умение анализировать различные точки зрения и отстаивать свою собственную, предлагать возможности решения проблемы. Занятия с применением методов развития критического мышления строится по следующей схеме: вызов – осмысление- рефлексия. На стадии Вызова происходит актуализация знаний студентов по определенной тематике, что заставляет анализировать собственные знания и приготовиться к работе над темой, которую предстоит изучить. Эта фаза имеет огромное значение для всего процесса обучения, так как новое знание становится прочным в том

случае, если оно тесно связано с уже приобретенным. В свое время греческий философ Сократ (5 в до н.э.) разработал диалектический метод, построенный на вопросах и ответах. Для Сократа диалектика являлась искусством постановки вопросов и нахождения ответов на них. Взяв за основу диалектический метод Сократа, преподаватель предлагает студентам ряд острых вопросов, подводя их к тому, чтобы они смогли продумать, проанализировать, проверить и описать свое восприятие проблемы и появляющиеся идеи ее разрешения. Кроме того, на этой стадии возможна корректировка ошибочных, неправильных представлений. На этой стадии важен вызов интереса и определение студентами цели рассмотрения данной темы потому, что цели, поставленные самостоятельно, более сильные, чем навязанные извне. Стадия осмысления предполагает активное участие студентов в получении новой информации, форма представления которой самая разнообразная: печатный текст, фильм, аудиоматериал и т. д. На этом этапе необходимо поддержать интерес, возникший на предыдущем этапе и отслеживать процесс понимания новой информации. Студенты следят за собственным пониманием нового, связывая его с уже известным, сопоставляют, анализируют, систематизируют. Последняя стадия Рефлексии имеет очень важное значение. Именно на этом этапе закрепляются новые знания. Чтобы знания перешли в разряд долгосрочных, студенты должны их сформулировать своими словами для создания собственного контекста. Таким образом, методы развития критического мышления позволяют повышать мотивацию учения, активизировать мышление студентов, стимулировать развитие творческого потенциала. В соответствии с методами развития критического мышления студенты разбиваются на группы 3-5 человек, что позволяет активно участвовать каждому. На фазе вызова идет работа на индивидуальную активизацию знаний, затем знания каждого обсуждаются в группе, и составляется «список» знаний в целом. После чего группы обмениваются своей информацией, сравнивая, и дополняя друг друга. Стадия осмысления включает в себя различные виды работы, например чтения текста с маркировкой и составлением маркировочной таблицы и кластеров. Перед началом чтения студенты должны определить цели: для чего они читают, спрогнозировать содержание, анализируя название, оценить важную и второстепенную информацию. Во время чтения они используют ряд приемов, способствующих лучшему пониманию содержания текста, как-то: -чтение выборочное; -чтение вслух сложных для понимания отрывков; -перевод информации на свой язык; - ведение записей (например, запись краткого содержания). Данные приемы студенты должны использовать в соответствии со своим мышлением. Маркирование текста позволяет отличать известное и новое в тексте. Маркировочная таблица помогает систематизировать прочитанное и предполагает неоднократное обращение к новой информации, что способствует лучшему пониманию нового. В ходе обсуждения происходит взаимообучение, выяснение непонятного. Кластеры представляют собой графическую организацию материала, позволяют систематизировать знания. Применение

методов критического мышления в процессе обучения иностранного языка имеет ряд преимуществ и недостатков. К положительным сторонам можно отнести: - более активное участие студентов; - развитие их независимости и креативности; - повышение познавательной мотивации; - более быстрое и легкое понимание содержания; - учение происходит через понимание, а не механическим путем; - повышение интереса; - долговременность интереса. Трудности же заключаются в проблематичности оценки умений и навыков и сложности контроля за дисциплиной. Процесс развития критического мышления весьма трудо - и времяемкий, поэтому включение его в учебный процесс ежедневно невозможно. Так же использование этого метода затрудняется неоднородным уровнем знаний студентов и тем, что студенты не всегда могут выразить свои мысли на языке. Тем не менее, методы развития критического мышления эффективны в обучении иностранному языку. Так, например, при работе с текстом на уроке легко проследить его понимание при помощи маркировочных таблиц. Студенты более вдумчиво читают, так как новый прием повышает интерес к работе. Составление кластеров, диаграмм в процессе чтения помогает наглядно представить новую информацию. Кластеры применяются студентами в изучении грамматики, лексики и так далее. На основе анализа различных определений критического мышления, можно сказать, что ему присуще пять характерных особенностей:

- свобода независимого мышления, что является основой для формирования уверенного мнения и формирования отношения;
- информация, которая является отправной, а не конечной точкой критического мышления;
- запоминание или обучение на основе памяти больше не является достаточным или достижимым, учитывая количество доступных данных;
- критическое мышление начинается с вопросов, с проблем, которые необходимо решить;
- чтобы ориентироваться в сложной реальности, обучающиеся должны быть восприимчивы к проблемам и открыты для поиска решений.

Метод Сократова диалога (Socratic Questioning) является эффективным способом обучения критическому мышлению и полезным инструментом для преподавателя. Критическое мышление начинается с постановки вопросов и понимания проблемы. Правильно сформулированные вопросы, применяемые во время занятия, создают у студентов ощущение причастности к изучаемому материалу и используются преподавателем в ходе размышлений, дебатов, дискуссий, оценки и анализа содержания материала. Вопросы способствуют более глубокому пониманию изучаемого материала, усвоению информации. Метод Сократа можно применять как для закрепления пройденного материала, так и для изучения нового. Вопросы обычно составляются преподавателем заранее, хотя, как показывает практика, новые вопросы могут быть предложены обучающимся, отталкиваясь от их ответов на заранее подготовленные вопросы преподавателя. [Апресян 2019, 102].

Методы критического мышления позволяют выработать у студентов привычку создавать свои тексты и представлять их аудитории. В этом случае особенно трудно развивать у студентов умения выражать свои мысли письменно. Создание письменного текста необходимо подчинять следующему алгоритму:

- инвентаризация (работа по сбору информации, необходимой для создания текста);
- составление черновика;
- правка;
- редактирование;
- издание.

На первом и втором этапах студенты работают самостоятельно. По окончанию работы над черновиком, студенты объединяются в пары, читают тексты друг другу, обмениваются замечаниями, советами, как улучшить текст. Этап редактирования заключается в улучшении текста, создании чистового варианта. Издание текста или его презентация, позволяет аудитории оценивать работу других и извлечь ценное для себя. Данный вид работы можно использовать при работе с профессиональной лексикой, когда студенты могут использовать не только знания языка, но и знания по своей профессии Использование методов критического мышления в процессе обучения иностранному языку способствует не только интенсификации данного процесса, но и развитию мотивации и ценностного отношения студентов к изучению иностранных языков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Акбарова Д.А. Изучение русского языка как иностранный. //Лучшие интеллектуальные исследования. Международный научно-образовательный эл. журнал. Часть-13, том-2, январь, 2024г.
2. Акбарова Д.А. Использование метода дизайн-мышления в обучении студентов вуза // Сборник научно-практической конференции “Актуальные проблемы теории языка, лингводидактики и методики”, 2023г. декабрь
3. Буранова Д.Д., Лутфуллаева Х.А. «Роль социальных сетей в изучении английского языка среди студентов медицинских вузов» // Педиатрия №1. 2019. 254с.
4. Джалилова Н.Д. Приемы технологии критического мышления на уроках иностранного языка в вузах. Международная научная конференция. Батуми. Грузия. Том 3. №1. 41
5. Апресян К. Г. Развитие критического мышления в преподавании иностранного языка. Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2019. №6 (35).стр. 93
6. Канке В.А. Электронный учебник "Философия" 2001, стр.27-28. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://elibrary.bsu.az/books_200/N_41.pdf

7. Ливингстоун К. Ролевые игры в обучении иностранным языкам. – М., Высшая школа, 1988.
8. Мирошниченко Н.И. Развитие критического мышления учащихся на уроках иностранного языка // Вестник Таганрогского института им. А.П.Чехова 2013.
9. Ползикова Н.Б. Современные образовательные технологии // 2017.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИКИ И МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ ЯЗЫКОВ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS AND METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES
TILSHUNOSLIK VA CHET TILLARINI O‘QITISH METODIKASINING DOLZARB MUAMMOLARI

Рахимова Фируза Шавкатовна
старший преподаватель кафедры
Филиал АГТУ в Ташкентской области
Кафедра « социально-гуманитарные и общепрофессиональные дисциплины»

Аннотация: *В данной статье изучается проблемы и их решения по направлению лингвистика и методика преподавания иностранных языков, также рассматривается коммуникативные проблемы лингвистики, изучение лингвистических аспектов обучения.*

Ключевы слова: *Системное мышление, формирование коммуникативной компетенции, критическое мышление, рациональность, научное мышление, творческое решение практических задач, безэквивалентная лексика.*

Annotatsiya: *ushbu maqolada tilshunoslik va chet tillarini o‘qitish metodikasi sohasidagi muammolar va ularning echimlari o‘rganiladi, shuningdek tilshunoslikning kommunikativ muammolari, ta'limning lingvistik jihatlarini o‘rganish ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *tizimli fikrlash, kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish, tanqidiy fikrlash, ratsionallik, ilmiy fikrlash, amaliy muammolarni ijodiy hal qilish, ekvivalent lug‘at.*

Annotation: *This article studies problems and their solutions in the field of linguistics and methods of teaching foreign languages, it also examines communicative problems of linguistics and the study of linguistic aspects of teaching.*

Keywords: *Systems thinking, development of communicative competence, critical thinking, rationality, scientific thinking, creative solving of practical problems, non-equivalent vocabulary.*

В настоящее время необходимость изучения иноязычного языка в его реальном функционировании в различных сферах человеческой деятельности стала общепринятой, еще личностное развитие обучающихся в процессе иноязычного обучения является основополагающим, поэтому деятельностный и личностно ориентированный подходы считаются приоритетными. Причиной этого является то, что в процессе реформирования образования обучение иностранному языку стало рассматриваться как коммуникативное, социокультурное и личностное развитие учащихся, формирование и совершенствование у обучающихся иноязычной коммуникативной компетентности в совокупности всех её составляющих, а также развитие индивидуальности в диалоге культур, способности обучающегося осуществлять коммуникативный акт, решать коммуникативную задачу. [Акбарова Д.А. 2023: 259]. В образовательных учреждениях ведется на протяжении многих лет обучения по различным специальностям и главной задачей обучения является – овладение студентами навыками общения на русском, английском, немецком и т.д языках. Если рассматривать первые все специальности, то здесь большое внимание уделяется тому, чтобы научить студентов-техников “общаться” с техникой, а менеджерам, в свою очередь, никак не обойтись без общения с людьми и пр. Поэтому на последнем году обучения акцент делается на деловой иноязычный язык, где основным является коммуникативный метод обучения. Однако здесь мы сталкиваемся с рядом коммуникативных проблем лингвистики. Общеизвестным является тот факт, что непременным условием реализации любого коммуникативного акта должно быть обоюдное знание реалий говорящим и слушающим, являющееся основой языкового общения. Эти значения получили в лингвистике название фоновых знаний. Слово, отражающее предмет или явление действительности отдельного социума не только означает его, но и создает при этом некоторый фон, ассоциирующийся с этим словом. Другим препятствием на пути к решению коммуникативной проблемы лингвистики является правильное восприятие сказанной формы, то есть восприятие сказанного на слух. Следующей проблемой является перевод формы в общее значение. На данном этапе важно, чтобы слушатель знал хотя бы одно, самое общее значение слова, которое было сказано другим. Поэтому при обучении иностранному языку как средству общения важно дать понять студентам, что человек воспринимает сказанное через свою индивидуальную и культурную призму, и значит нужно как можно более точно передать все значения, которые несет в себе слово. Переход из культурного значения в индивидуальное проявляется в проецировании культурного значения через призму каких-то своих собственных свойств, установок. Вот этот барьер в общении, который называется психологическим, и является наиболее труднопреодолимым в коммуникации между личностями, т.к. у всех людей механизм «шифрования» и «дешифрования» разный и зависит от различных причин, одной из которых является разная психология людей. Поэтому актуальность коммуникативной проблемы в настоящее время приобрела небывалую

остроту. Эта проблема связана также с одной из проблем теории перевода, а именно со способами передачи безэквивалентной лексики, т.е. лексики, которая не имеет аналогов в иной культуре. Она в свою очередь создает большое препятствие в общении между людьми различных культур. Решение данной проблемы мне видится в расширении фоновых знаний студентов. Фоновая лексика – это слова или выражения, имеющие дополнительное содержание и сопутствующие семантические или стилистические оттенки, которые накладываются на его основное значение, известное говорящим и слушающим, принадлежащим к данной языковой культуре. Поэтому важным этапом в обучении общению является ознакомление студентов с реалиями, традициями и обычаями различных иностранных стран. В вузах в курсе обучения иностранному языку много внимания уделяется элементам лингвострановедения. Если раньше страноведческие сведения сопровождали базовый курс иностранного языка только как комментарий при изучении того или иного материала, то в настоящее время лингвострановедческий аспект является неотъемлемой частью уроков иностранного языка, так как все более ощущается необходимость обучать тому, что “лежит за языком”, т.е. культуре страны изучаемого языка. Использование лингвострановедческого аспекта способствует формированию мотивации учения, что в условиях обучения в колледже очень важно потому, что иноязычное общение не подкреплено языковой средой. При изучении языка одновременно с усвоением каждой лексемы формируется ассоциируемое с ней лексическое понятие. Если лексема усвоена и артикулируется правильно, это еще не свидетельствует о том, что завершилось формирование лексического понятия. В учебном процессе следует учитывать, что слово одновременно является знаком реалии и единицей языка. Поэтому безэквивалентная и фоновая лексика нуждается в комментарии, требует особого внимания преподавателя. Безэквивалентная лексика является достоянием культуры. Если сравнить две национальные культуры, то можно сделать вывод, что они никогда не совпадают полностью. Это следует из того, что каждый язык состоит из национальных и интернациональных элементов, а для каждой культуры совокупности этих элементов будут различными. Так как между языком и культурой имеется параллелизм, то следует говорить о национальных и интернациональных элементах не только в культурах, но и в языках их обслуживающих. Приобщение студентов к культуре иноязычных стран является неотъемлемой частью в обучении иностранному языку. В своей практике мы постоянно обращаем внимание студентов на культурологический аспект, а именно на то, какие традиции и обычаи есть в культуре страны, язык который они изучают. Мы знакомим студентов с языковыми единицами, наиболее ярко отражающими национальные особенности культуры народа-носителя языка и среды его существования. Кроме того, в содержание национальной культуры входит и социальный компонент, на базе которого формируются знания о реалиях и правах стран изучаемого языка, знания и навыки коммуникативного поведения в актах речевой коммуникации, навыки и умения вербального и

невербального поведения. В виду того, что у студентов нет возможности в непосредственной коммуникации с носителем изучаемого языка, то у преподавателя возникает необходимость в объяснении и разъяснении тех или иных особенностей культуры носителей языка. [Капланк,2019: 87]. Мы часто сталкиваемся с проблемой непонимания студентами особенностей характера и культуры народа-носителя языка. В связи с этим мы пытаемся подбирать языковой материал, отражающий культуру страны изучаемого языка, так называемые реалии. В реалиях наиболее наглядно проявляется близость между языком и культурой. Отличительной чертой реалии от других слов языка является характер её предметного содержания, т.е. тесная связь обозначаемого реалии предмета или явления с национальным, с одной стороны, и историческим отрезком времени – с другой стороны. Реалия как языковое явление наиболее тесно связана с культурой страны изучаемого языка, так как ей присущи национальный и исторический колорит. Следуя коммуникативному системно-деятельностному подходу в изучении иностранного языка, мы в своей практике стараемся реализовать такой способ обучения, при котором осуществляется упорядоченное, систематизированное и взаимосоотнесенное обучение иностранному языку как средству общения в условиях моделируемой на учебных занятиях речевой деятельности – неотъемлемой и составной части общей (экстралингвистической) деятельности. Коммуникативный системно-деятельностный подход предполагает полную и оптимальную систематизацию взаимоотношений между компонентами содержания обучения. К ним относится система общей (например, экстралингвистической, педагогической) деятельности, система речевой деятельности, система речевого общения (коммуникации, интеракции и взаимной перцепции), система изучаемого иностранного языка, системное соотнесение родного и иностранного языков (их сознательно-сопоставительный анализ), система речевых механизмов (речепорождение, речевосприятие, речевое взаимодействие и др.), текст как система речевых продуктов, система структурноречевых образований (диалог, монолог, монолог в диалоге, разные типы речевых высказываний и сообщений и т.п.), система (процесс) овладения иностранным языком, система (структура) речевого поведения человека. В результате такого подхода в обучении формируется, реализуется и действует система владения иностранным языком как средством общения в широком смысле этого слова. Итак, используемые в обучении материалы должны сформировать языковую компетенцию (владение языковым материалом для его использования в виде речевых высказываний), социолингвистическую компетенцию (способность использовать языковые единицы в соответствии с ситуациями общения), дискурсивную компетенцию (способность понимать и достигать связанности в восприятии и порождении отдельных высказываний в рамках коммуникативного значимых речевых образований), «стратегическую» компетенцию (способность компенсировать вербальными и невербальными средствами недостатки во владении языком), социально-культурную

компетенцию (степень знакомства с социально-культурным контекстом функционирования языка), социальную компетенцию (способность и готовность к общению с другими).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во «Наука», 1969. – 609с.
2. Акбарова Д.А. Эффективные методы обучения в изучении иностранных языков., Респ. конференция “Мультилингвизм и межкультурная коммуникация: опыт и проблемы” УЗГУМЯ, 2023г, Ташкент.
3. Капланк К. Авторитет риторики. Филадельфия, Пенсильвания: Центр разработки учебных программ, 1972.
4. Словарь Лонгмана по преподаванию языков и прикладной лингвистике. Пирсон Образование, 2002.
5. Макнамара, Т.Ф. Измерение эффективности второго языка. Лондон: Лонгман, 1996.
6. Остерхоф А. Разработка и использование классных оценок. Пирсон Образование, 2003.
7. Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 190-195.
8. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М.: Изд-во «Наука», 1969. – 307 с.
9. Лепина Р.А. Роль лексического повтора в семантико-синтаксической организации предложения: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Киев, 1977. – 24 с

INNOVATSION JARAYONLARNING PEDAGOGIKA FANLARIGA KIRIB KELISHI VA UNING RIVOJLANISHINING ASOSIY YO‘NALISHLARI

THE ENTRY OF INNOVATIVE PROCESSES INTO PEDAGOGICAL SCIENCES AND THE MAIN DIRECTIONS OF ITS DEVELOPMENT

Ziyatova Barno Baxodirovna
Katta o‘qituvchi,
Alfraganus University nodavlat oliy ta’lim tashkiloti
barno_ziyatova@gmail.com

Annotatsiya: *Bugungi kunda barcha sohalardagi globallashuv jarayonlari va axborotlarning shiddat bilan kirib kelishi zamonaviy ta’lim muassasalari, shu jumladan, ta’lim muassasalarida innovatsion jarayonlarni tizimli boshqarishni yo‘lga qo‘yishni talab etmoqda. Maqolada innovatsion jarayonlarning pedagogika fanlariga kirib kelishi va uning rivojlanishining asosiy yo‘nalishlarining mazmuni va mohiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Innovatsiya, pedagogika fanlari, ta’lim mazmuni, ta’lim maqsadi, ehtiyoj, motiv, ko‘nikma malaka.*

Annotation: *Today, globalization processes in all spheres and the rapid penetration of information require the establishment of systematic management of innovative processes in modern educational institutions, including educational institutions. The article describes the content and essence of the introduction of innovative processes into pedagogical sciences and the main directions of its development.*
Key words: *Innovation, pedagogical sciences, educational content, educational goal, need, motive, skill qualification.*

Insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida ham o‘zaro raqobat muhiti mavjud bo‘lgan. Urushlar, zo‘ravonliklar va kuch ishlatish hisobiga raqobatlashadigan davrlar juda uzoq davom etgan bo‘lsa ham hozirgi kunga kelib o‘zaro ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy musobaqaga kirishishning yangicha usullari vujudga keldi. Chunki, sivilizatsiyaning ta’lim, bilim va o‘rganish hisobiga asta-sekinlik bilan madaniylashib borish darajasi oshib bormoqda. Shu nuqtai nazardan ham hozirgi kunda xalqlar, ijtimoiy guruhlar va yakka shaxslarning boshaqalardan ustunligi yangicha paradigma – innovatsiyaga asoslanmoqda.

Innovatsion rivojlanish yo‘linining afzalliklari, iqtisodiy samaradorligi hamda uning ijtimoiy jihatdan insonlarning vaqtini tejashi va boshqa tomonlari xususida juda ko‘p tadqiqotlar e’lon qilingan. Innovatsion tafakkur tarzi yuqoridagi kabi foydalilik koofitsenti yuqori bo‘lgan mahsulotlarni va ijtimoiy mexanizmlarni yaratishga qodir. Butun jamiyat a’zolarining innovatsion fikrlay olmasligi, bunday tafakkur tarzi faqatgina ayrim ijtimoiy guruhlar va shaxslargagina mansub bo‘lishi mavzuning pedagogika fanlari bilan mushtarakligidan dalolat beradi.“Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tmoqdamiz. Bu bejiz emas albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g‘oya, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi.Innovatsiya bu – kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo‘lsak, uni aynan innovatsion g‘oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak”, deb ta’kidladi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Innovatsion tafakkur esa ana shu rivojlanish yo‘lidagi har bir subyektning o‘z ali, bilimi va salohiyatiga mos ravishda yo‘nalishidir. Uning qisqa yoki uzunligi, samarasiz yoki natijador ekanligi aynan innovatsion tafakkurning namoyon bo‘lish darajasiga bog‘liqdir.Rivojlanishning hozirgi bosqichi pedagogika fanlari oldiga juda katta muammolar qo‘ymoqda. Ma’lumki, pedagogik jarayonning obyekti o‘quv yoinki talabaga ma’lum bir bilimlarni berishning eng primitiv shakli ma’lumotlarni taqdim etish shaklida bo‘lgan. Har bir bilim oluvchining dunyoqarashi hamda saviyasidan kelib chiqib, shuningdek, pedagogning mahoratiga tayangan holda ana shu ma’lumotlar singdirilgan. Uzoq yillar mobaynida bilimlar ana shu tarzdan avloddan avlodga o‘tib kelgan va bu jarayondagi eng muhim jihati ana shu ma’lumotlarga nisbatan pedagogning monopol hukmronligi edi. Ya’ni, faqat

ustozgina o‘quvchiga asrlar osha to‘plangan bilimlarni yetkazib berishi mumkin edi. Endilikda vaziyat tubdan o‘zgardi. Axborotlashuv asri insoniyatga oddiy etiket qoidalaridan tortib genetika, kvant fizikasi va insoniyat ruhiyatining eng nozik jihatlarigacha bo‘lgan murakkab masalalarda ma’lumotlarni erkin, arzon va ortiqcha resurslar sarflamasdan olish imkoniyatini taqdim etdi. Bu esa o‘z o‘zidan bilimning yagona egasi bo‘lgan pedagogning ijtmioiy qadr-qimmatini o‘zgarishiga olib keldi. Mana shunday sharoitda endilikda pedagog oldida turgan muhim masala umumiy axborot oqimidan bilim oluvchiga mos, foydali va uni qiziqtiradigan hajmdagi ma’lumotlarni saralib, uning dunyoqarashiga mos ravishda yetkazib berish vazifasini qo‘ymoqda. Bunday talablar esa innovatsiyaning pedagogika fanlari doirasiga ham kirib kelishiga sabab bo‘ldi.Innovatsiya haqidagi dastlabki qarashlar insoniyat madaniy taraqqiyotining dastlabki darvlaridayoq shakllangani aniq. Chunki, olov yoqishmi, uy-xo‘jalikni saqlab turishmi, oziq-ovqat tayyorlashmi, qaysi sohada bo‘lmasin kimdir yangicha, boshqacharoq va samaraliroq usulni o‘ylab topgan va aynan ana shu o‘zgacha yo‘l keyinchalik innovatsiyalar deb atala boshlagan. “Innovatsiya bu ishlab chiqarish tizimiga yangi ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish sharoitlarining yangi kombinatsiyasini kiritishni anglatadi. U beshta vaziyatni o‘z ichiga oladi: yangi mahsulotni taqdim etish, rivojlangan ishlab chiqarish usulini joriy qilish, yangi bozorni ochish va xom ashyo yoki yarim tayyor mahsulotni yetkazib berishning yangi manbasini yaratishdir. Texnologik innovatsiya – bu texnologik va iqtisodiy integratsiya, texnologik taraqqiyot va amaliy yangilikdir,” - deb yozgan innovatsiya tushunchasini fanga kiritgan iqtisodchi olim Yozef Shumpeter. Iqtisodiy foyda nuqtai nazaridan ishlab chiqaruvchi doimo mahsulot tannarxini arzonlashtirish va shu orqali bozordagi o‘z mavqeini mustahkamlash harakatida bo‘ladi. Bu esa mahsulot uchun sarflangan vaqtni, ishchi kuchini va homashyoni tejashni taqozo etadi. Odatda mahsulotning prototipi yaratilishidanoq u optimal bir shaklda bo‘ladi va shunchaki yuqoridagi resurslarni qisqartirish yoinki ularda kamaytirishni o‘z bo‘lmaydi. Bu jarayonga bilim, ilm va yangicha qarashlarni joriy qilish orqaligina bir xil ko‘rinish va sifatga ega bo‘lgan va avvalgiday yoki undan ham sifatliroq mahsulotni yaratish mumkin. Keyinchalik olib borilgan yuzlab tadqiqotlar va qo‘lga kiritilgan yutuqlar bu eng to‘g‘ri va samarali yo‘l ekanligini isbotladi va bu boradagi izlanishlar iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofotiga munosib deb topildi. Pedagogik innovatsiyalar genezisi ham huddi shunday paydo bo‘ldi. Axborotlashuvning jadallashuvi pedagogikaning kelgusidagi rivojlanishi yo‘nalishini belgilashda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Birinchidan, ta’lim subyektlarining oldida cheksiz axborot ummoni paydo bo‘lib, pedagogning ana borliqdan talaba uchun zarur bo‘lgan bilimlarni ajratib olib, subyektga yo‘naltirish kerak bo‘lsa, ikkinchidan endilikda pedagogika sohasidagi izlanishlar ma’lum bir ijtimoiy guruhlar doirasidan tashqariga chiqib global ahamiyatga ega bo‘la boshladi. Shu sababli ham 80-yillarning oxiri 90-yillarning boshlarida pedagogika fanlarida nazariy va amaliy bosqichda keng qamrovli innovatsion o‘zgarishlar namoyon bo‘la boshladi va ular ikki muhim – ilg‘or pedagogik texnologiyalarni o‘rganish, umumlashtirish va yoyish; psixologiya va pedagogika fanlarining yutuqlarini amaliyotga joriy qilish masalasini hal etishi lozim edi. Globallashuv va

axborotlashuv natijasida endilikda ilg‘or pedagogik texnologiyalarni dunyoga tarqalishi osonlashdi. Bu esa yangicha sur’atlarda ta’lim berishning zamonaviy yo‘llarini tarqalishini tezlashtirib yubordi. Axborotlashuvning o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, endilikda ana’anaviy matn ko‘rinishidagi ma’lumotlar bilan birgalikda audio va video materiallar ham erkin ravishda tarqala boshladi va bu bilim olish jarayoniga juda katta ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Endilikda soha mutaxassislari va talabalar bilimlarni o‘z tasavvurlaridagiday emas, ko‘rgazmali tarzda olishi uchun imkoniyatlar kengaydi. Ma’lumki, Ya.Komenskiy ta’lim jarayonini yaxshi ishlaydigan mexanizm kabi bo‘lishi va muqarrar ijobiy natija berishi haqidagi konsepsiyani ilgari surgan. Sinf-dars tizimining mohiyati ham aynan zamnaviy texnologiyalar asosida ta’lim berishni nazarda tutar edi. Bu o‘rinda texnologiya didaktik jarayonda pedagog qo‘lidagi asbob kabi muhim vazifani bajarishi kerak, degan qarash ilgari surildi. Aynan texnologiyalarning pedagogika fanlar uchun paradigmal ahamiyat kasb etishi natijasida bu sohaga innovatsion yondashuvlar yaqqolroq sezila boshladi. Chunki, innvatsion yondashuv mavjud tizimni butkul emas, qisman, samarali tarzda o‘zgartirishga qaratilgan faoliyatdir. Innovatsion tafakkur tarzi, nega aynan so‘ngi 50 yil davomida zarur bo‘lib qolgani xususida Ken Robinsonning yangi ta’lim paradigmasi haqidagi qarashlaridan javob izlaymiz. Uning fikricha maktabgacha ta’lim yoshida bolalarning 98 foizi nostandart, divergent tafakkur tarziga ega. Maktab ta’lim natijasida esa bunday ko‘rsatkich 32 foizgacha pastlaydi. Olimning fikricha gap faqat o‘qituvchilarda emas, balki ta’lim tizimining genezisidanoq standart fikrlashga moslashgan avlodni yetishtirish ko‘zlangan edi.
Chunki, ta’lim tizimi so‘ngi 300-yil davomida gurkirab rivojlanayotgan sanoat uchun datsgohlarni, texnika vositalarini ishlatish va ularga xizmat ko‘rsatishga moslashgan, standart fikrlaydigan avlodni tarbiyalashga yo‘naltirilgan edi.

Bu ayniqsa, sovet hokimiyatining sanoatlashtirish bilan birgalikda jamiyat a’zolarining, xususan xotin-qizlarni ijtimoiylashtirish va savodini chiqarish bo‘yicha olib borgan siyosatida yaqqol namoyon bo‘lgan. Jadal iqtisodiy o‘sish sanoat korxonalari uchun malakali ishchilarni talab etadi va bunday kadrlarni tayyorlash ta’lim tizimi zimmasiga yuklatilgan. Iqtisodiy o‘zgarishlar qancha tez va murakkab o‘zgarishlarni boshidan kechirar ekan, kadrlarga bo‘lgan talab ham shunga yarasha oshib boravergan. Bu esa keyinchalik ta’lim tizimiga yangicha, innovatsion tafakkur tarziga ega bo‘lgan avlodni yetishtirish vazifasini qo‘ydi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva Sh. A. Pedagogika – Toshkent: Fan, 2004
2. Ishmuxammedov P.J.. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – T. 2004.
3. Qoplonova M. Pedagogik jamoadagi shaxslararo munosabatlar.–T.: O‘qituvchi, 2005.
4. Ta’lim bo‘yicha axborot texnologiyalari: tadqiqotlar. 2008.
5. Xoliqov.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2011.

DIGLOSSIYA – IJTIMOIY LINGVISTIK VAZIYAT SIFATIDA

DIGLOSSIA AS A SOCIOLINGUISTIC SITUATION

Qudratova Sayyora Ziyadulla qizi
Ilmiy xodim,
O‘z FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
sayyoraqudratova18@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bir tilning ikki yashash shakli bo‘lgan diglossiya hodisasining yuzaga chiqishi, ma’lum bir hudud jihatidan turlicha talqin qilinishi borasidagi fikr-mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, diglossiya va ikkitillilik tushunchalarining o‘xshash va farqli tomonlari borasida so‘z yuritiladi*.

Kalit so‘zlar: *diglossiya, ikkitillilik, adabiy til, dialekt, kreol, pijin, klassik diglossiya, kreol diglossiya, hududiy diglossiya.*

Annotation. *This article presents opinions on the occurrence of the phenomenon of diglossia, which is two forms of existence of one language, and its different interpretations in terms of a certain region. Similarities and differences between the concepts of diglossia and bilingualism are also discussed*.

Key words: *diglossia, bilingualism, literary language, dialect, creole, pidgin, classical diglossia, creole diglossia, regional diglossia.*

Ijtimoiy lingvistikada diglossiya – bir xil nutq jamoasida tilning ikki shakli faol qo‘llanishi bilan bog‘liq jarayon. Diglossiya (diglōssia. yun. “di” – “ikki” va “gloss” – “til”) deganda, bir milliy tilning turli subkodlarida gapira olish, sharoit va muloqot doirasiga bog‘liq holda, tilning bir subkodidan ikkinchi bir subkodiga ko‘chish, bir til doirasidagi turli uslublardan foydalana olish tushuniladi. “Diglossiya” termini nafaqat bir milliy tilning turli subkodlarida gapirish, balki turli tillarni bilish va ularni muloqot vaziyatiga ko‘ra galma-gal qo‘llay olishni ham anglatadi [Xolmonova, 2020: 238]. Diglossiya mavjud bo‘lgan har qanday mamlakat fanda diglossik jamiyat deb yuritiladi.

Diglossiya hodisasi xususida mahalliy va xorijiy tilshunoslar bir qancha izlanishlar olib borishgan. Ushbu hodisani o‘rganish muammosi XIX asrning 50 – 80-yillar adabiyotida keltirilgan. 1885-yilda E.Roidis o‘zining “Parerga” asarining muqaddimasida diglossiya “bir tilning ikki shakli” degan maxsus ma’noni anglatishini keltirib o‘tadi. Bu atama yunon tilshunosi I.Psixaris tomonidan “diglossie” sifatida fransuz tiliga o‘zlashtiriladi [Mauro, 1995: 163]. Tilshunos yunon adabiyotlarida diglossiya tushunchasi zamonaviy yozma yunon tilining ikki variantini yonma-yon yashash holati sifatida tasvirlagan. Ushbu atama fanga 1959-yilda ijtimoiy lingvist Ch.Fergyuson tomonidan kiritilgan [Buth va boshqalar, 2014:59]**.** Shu bilan birgalikda, arab mamlakatlarida diglossiya hodisasi mamlakatdagi lingvistik vaziyatni tasvirlash uchun qo‘llangan. Bu haqida “Лингвистический энциклопедический словарь” da ham quyidagicha fikr keltirilgan: “arab adabiy tili va arab shevalarining bir-biriga munosabati hamda ularning ijtimoiy nuqtayi nazardan funksional qo‘llanishi diglossiyaga misol bo‘la oladi” [Лингвистический энциклопедический словарь, 2002: 136]. Biroq

barcha mamlakatlarda bir tilning ikki varianti tushunchasi bir xil tushunilmaydi. Misol uchun, yunon va arab mamlakatlarida diglossiya hodisasini yuzaga chiqaruvchi bir tilning ikki shakli adabiy til va shevaning funksional qo‘llanishi bilan bog‘liq holat hisoblanadi. Ammo Bog‘dodda bir tilning ikki yashash shakli deganda adabiy til va sheva munosabati emas, bir tilning ikki shevasidan o‘zaro muloqot jarayonida vaziyat talabi bilan almashib qo‘llanishi tushuniladi. Masalan, **“**Bog‘dodda nasroniy arablar o‘zaro “xristian arab” shevasida muloqot qilishsa, aralash guruhlarda ular umumiy Bog‘dod “musulmon arab” lahjasida gaplashadi” [Вахтин, 2012: 44]. Ular orasidagi farq shundaki, yunon va arab diglossiyasida bir tilning ikki shakli orasida iyerarxik munosabat mavjud bo‘lsa, Bog‘dod diglossiyasida tilning ikki shakli orasida parallel munosabat mavjud. Biroq har ikkala holat ham bir tilning ikki yashash shakli qo‘llanilishi bilan bog‘liq holat hisoblanadi. Dunyo tilshunosligida diglossiya tushunchasi ikkitillilik sifatida talqin etilgan ishlar mavjud. Masalan, “diglossiya – bu ikki yoki undan ortiq tillar yoki til shakllari jamoada bir-birini to‘ldiruvchi tarzda qo‘llanadigan vaziyatni tasvirlash uchun ishlatiladigan lingvistik atama” [Fergyuson 1959: 232] sifatida baholanadi. Ammo bu hodisalar biroz farqli tushuniladi. “...agar ikkitillilikda tillar funksional jihatdan teng bo‘lsa, diglossiya hodisasida tillardan biri yuqori darajadagi til (H) bo‘lib, din, ta’lim, fan va boshqa aloqa sohalarida qo‘llansa-da, kundalik muloqot jarayonida qo‘llanmaydi; ikkinchisi, quyi darajadagi til (L) hisoblanib, yaqinlar bilan kundalik muloqot jarayonlarida qo‘llaniladi” [Fergyuson 1959: 225]. Ushbu fikrlardan ko‘rinib turibdiki, ikkitillilik va diglossiya hodisalari aro o‘xshashlik sababli tilshunoslikning turli davrlarida shaxsning ikki tilni bilish malakasiga egaligiga nisbatan ikkitillilik va diglossiya atamalari sinonimik qo‘llanib kelgan. Buning yana bir sababi har ikki atamaning turli tilshunosliklarda hosil qilinganligi va tarqalganligidir. Ikkitillilik Yevropa xalqlari tilshunosligida ommalashgan bo‘lsa, diglossiya Amerika tilshunosligiga qo‘llanishga kirgan. Bugun lingvistik mohiyati birmuncha farqlanib qo‘llanayotgan ushbu atamalar tilshunoslikda ikki xil talqin qilingan [Odilov, 2024: 73]. Shu boisdan bugungi kunda diglossiya tushunchasiga nisbatan quyidagi ikki xil qarash shakllangan:

1. Bir tilning ikki shakli qo‘llanilishi bilan bog‘liq holat.
2. Til jamoasi tarkibida ikki yoki undan ortiq tillar yoki til shakllarining qo‘llanishi bilan bog‘liq holat.

O‘zbek tilshunosligida diglossiya jarayoni bir tilning ikki yashash shakli mavjud bo‘lgan vaziyat, lekin u ona tilida so‘zlashuvchilar tomonidan bir til sifatida qabul qilinishidir. Shundan kelib chiqib, o‘zbek tilshunosligida diglossiya Bog‘dod diglossiyasi singari bir tilning ikki yashash shakli ya’ni ikki shevasidan vaziyat talabidan kelib chiqib fikr almashinishni ifodalaydi. Bu ko‘proq poytaxt yoki markaziy shaharlarda yuzaga keladi. Masalan, Toshkent shahrida ayrim jamiyat a’zolari nutqiy muloqot vaziyatidan kelib chiqib, Toshkent shevasi yoki o‘z mahalliy shevalarida erkin fikr almashishlari diglossiyani yuzaga keltiradi. Demak, poytaxtni diglossik hudud sifatida keltirish mumkin.

Hozirgi kunda ba’zi mamlakatlarda diglossiya gender jihatdan ham farqlanyapti. Masalan, Gana davlatida “talaba pijin” deb nomlangan dialekt an’anaviy tarzda erkaklar tomonidan erkaklar o‘rta maktablarida qo‘llangan, ammo

ijtimoiy o‘zgarishlar tufayli bugungi kunda o‘quvchi qizlar ham “talaba pijin”dan foydalanmoqda. [Atanga va boshqalar., 2011:28]. Bundan ko‘rinib turibdiki, diglossiya nutqiy vaziyat bilan bog‘liq tilning yashash shakli bo‘lsa-da, uning yuzaga chiqishida jamiyat a’zolarining yoshi, jinsi va ijtimoiy maqomi alohida ahamiyat kasb etadi.

Sotsiolingvistikaga oid tadqiqotlarda diglossiyaning hosil bo‘lishiga ko‘ra uch xil turi aniqlanadi. Bular: Klassik diglossiya, kreol diglossiya hamda hududiy diglossiya [Nicolle, 2013: 18]. Klassik diglossiya bir tilning adabiy va sheva shakllaridan foydalanilganda yuzaga keladi. Masalan, arab tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar ma’lum bir faoliyat sohasida arab adabiy tilidan foydalanishsa, kundalik muloqotda arab shevalaridan foydalanishadi. Ma’lum bir til boshqa bir tilning hosil bo‘lishida leksifikator til (kreollashuv jarayonida so‘z bergan til) vazifasini bajarishi natijasida kreol til hosil bo‘ladi. Ijtimoiy-geografik hududda adabiy til hamda kreol tilining ijtimoiy munosabatlarda keng qo‘llanilishi kreol diglossiyani yuzaga keltiradi. Masalan, Gaitida fransuz adabiy tili yuqori faoliyat sohasida qo‘llansa, Gaiti kreoli kundalik muloqot uchun xoslanganligi bilan farqlanadi. Shuningdek, adabiy til va pijinni bir hududda amal qilishi ham kreol diglossiya sifatida qaraladi. Bu holatni Nigeriya ingliz adabiy tilining rasmiy va Nigeriya pijinining norasmiy muloqot uchun xoslanganligida kuzatish mumkin.

Hududiy diglossiya rasmiy vaziyatlar uchun jamiyat a’zolari o‘zlariga yaqin hududda joylashgan boshqa til jamoasi tilidan, norasmiy vaziyatlar uchun o‘z mahalliy tillaridan foydalanganlarida namoyon bo‘ladi. Masalan, Shveysariyada rasmiy muloqot uchun oliy nemis va norasmiy muloqot uchun Shveysariya nemis tillaridan foydalanishadi.Dunyo tilshunosligida diglossik jamoalarda qo‘llaniladigan til (adabiy til, kreol hamda pijin) va dialektlarning rasmiy yoki norasmiy jarayonlarda qo‘llana olish xususiyati diglossiyani ikki komponentli tizim sifatida namoyon qiladi. Bunda birinchi komponent (H – adabiy til), asosan, rasmiy doiralarda qo‘llansa, ikkinchi komponent (L – kreol, pijin va dialekt) norasmiy doiralarda qo‘llanadi. Dunyo tilshunosligidan farqli ravishda o‘zbek tilshunosligida bir tilning ikki shevasi diglossiyaning ikki komponentini yuzaga keltiradi. Shu boisdan o‘zbek sotsiolingvistikasida diglossiya tushunchasi jahon tilshunosligidan biroz farqli tushuniladi. Jamiyat a’zolari uchun diglossiyaning ta’siri har xil bo‘lishi mumkin. Masalan, dunyo tilshunosligida diglossiyaning o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Diglossiyaning afzalliklari quyidagilardan iborat: Birinchidan, diglossiya jamiyatdagi turli tillar yoki dialektlarni saqlaydi va bu holat jamoalarga etnik o‘ziga xoslik hamda tilni saqlash imkoniyatini beradi. Ikkinchidan, ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib so‘zlovchilar diglossiya komponentlaridan erkin foydalanishlari mumkin. Masalan, adabiy tildan fan, ta’lim, ommaviy axborot vositalarida, shuningdek, rasmiy muloqot jarayonlarida foydalanishsa, kreol, pijin va shevalardan kundalik muloqotlar va norasmiy sharoitlarda foydalanishadi. Diglossiya hodisasi yuqorida keltirilgan afzalliklar bilan birga quyidagi muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin: Avvalo, diglossiya jamiyat a’zolari o‘rtasida ijtimoiy tengsizlikni yuzaga keltiradi. Adabiy tilda so‘zlashuvchilar kreol, pijin va shevalarda so‘zlashuvchilardan ko‘proq imkoniyatga ega bo‘lishlari ijtimoiy tabaqalanishga olib keladi.

Ikkinchidan, ta'lim sohasida kreol, pijin va shevalarda so'zlashuvchilarning imkoniyati cheklangan. Ular sifatli ta'lim manbalaridan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Uchinchidan, kreol, pijin va shevalarda so'zlashuvchilar adabiy tilda so'zlashuvchilar bilan tenglashishga harakat qilishlari til eroziyasini yuzaga keltiradi.

O'zbek sotsiolingvistikasida diglossiya afzalligi sifatida so'zlashuvchi lisoniy boyligini oshirishi, so'zlashuvchilarning bir-birini tushunishida qulaylik yaratishini keltirish mumkin. Biroq kommunikatsiya jarayonlarida ikki shevaning aralash qo'llanishi adabiy til sofligining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Xullas, diglossiya so'zlashuvchi jamoalar o'rtasida o'zaro muloqot qilish uchun vaziyat talabidan kelib chiqib, tilning ikki yashash shaklidan foydalanish bilan bog'liq jarayon sifatida qaraladi. Diglossiya shaxsga emas, ma'lum bir jamoaga qaratilganligi, madaniy meros hisoblangan tilni saqlab qolish xususiyatiga ega ekanligi bilan xarakterlanuvchi tushunchadir.

ADABIYOTLAR:

1. Atanga L., Ellece S., Litosseliti L. and Sunderland J. Gender and Language in Sub-Saharan. Africa – 2011.
2. Randall Buth and Notley R.S.The Language Environment of First Century Judaea: Jerusalem Studies in the Synoptic Gospels—Volume 2. Leiden: BRILL. 2014.
3. Fergusson C.A. "Diglossia", Word, 1959.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002.
5. Mauro F. (1995). "Los Origenes del término diglosia: historia de una historia mal contada". Historiographia Linguistica.
6. Nicolle S. Multilingualism and Diglossia. Section a: introduction to multilingualism. Annual Review of Applied Linguistics. Cambridge University. 2013.
7. Odilov Y. Ayrim sotsiolingvistik atamalar haqida. "ISFT" ilmiy-uslubiy jurnal. – Toshkent, 2024.
8. Вахтин Н.Б. Социолингвистика и социология языка. Санкт-Петербург, 2012.
9. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. Toshkent – 2020.

TERMINOLOGIYANING QIYOSIY-LEKSIKOGRAFIK TADQIQI VA TARJIMA MUAMMOLARI

COMPARATIVE-LEXICOGRAPHIC STUDY OF TERMINOLOGY AND TRANSLATION PROBLEMS

Norboyeva Dilafroʻz Jumaqulovna
katta oʻqituvchi,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
norboevadilafruz@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada boshqaruv psixologiya terminlarining chogʻishtirma tahlili asosida ikki millat dunyoqarashi, psixologiyasining oʻziga xosligi, koʻplab xalqaro terminlarni oʻzbek tilida berish imkoniyatlari koʻrsatib oʻtilgan. Rus va oʻzbek tillari boshqaruv psixologiyasiga oid terminlari leksik-semantik xususiyatlaridagi farqlari, boshqaruv psixologiyasiga oid terminlarning boshqa sohaga oid terminlardan maxsus termin (va qisqartma)larga boyligi, soʻz qoʻllashdagi anʼanaviylik va ayrim sintaktik iboralarni nisbatan koʻproq ishlatilishi taʼkidlangan. Oʻzbekistonda boshqaruv psixologiya terminologiyasi maxsus tadqiq qilinmagani bois psixologiya terminlari tahlili oʻzbek tilining qoʻllanish doirasini kengaytirish va tahlil qilish zarurligi koʻrsatilgan.*

Kalit soʻzlar: *boshqaruv psixologiya, terminologiya, leksika, semantika, sintaktik ibora, chogʻishtirma, xususiyat.*

Annotation: *This article is based on a comparative analysis of the terms of modern management psychology, the worldview of the two peoples, the specifics of psychology, the possibility of bringing many international terms in the Uzbek language. Differences in the lexico-semantic features of Russian and Uzbek terms related to management psychology, a wealth of terms related to management psychology, from other industry terms to specific terms (and abbreviations), traditional use of words and relatively greater use of some syntactic expressions. Since the terminology of management psychology in Uzbekistan has not been specifically studied, the analysis of psychological terms shows the need to expand and analyze the scope of the use of the Uzbek language.*

Keywords: *management psychology, terminology, vocabulary, semantics, syntactic expression, comparison, feature.*

Rahbar kadrlarni psixologik baholash, ularga zarur boʻlgan xislatlar majmuasini ishlab chiqish, nomzodlarni toʻgʻri tanlash masalalarini oʻrganish anʼanasi ijtimoiy psixologiya sohasida mavjud. Bu sohada amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarning jiddiyligi hamda dolzarbligi – boshqaruv psixologiyasi deb ataluvchi mustaqil yoʻnalishning yuzaga kelishiga sabab boʻldi.

Agar Oʻzbekiston misolida olinadigan boʻlsa, muomala anʼanalari, milliy qadriyatlarimiz, mentalitetimizning oʻziga xos nodir qirralarini yoʻqotmagan holda jahon sivilizatsiyasining taʼsirlaridan, umuminsoniy qadriyatlardan xoli boʻlmagan boshqaruvchilar qatlamini shakllantirish, ularning faoliyati orqali adolat,

insoniylik va demokratiyaning asoslarini insonlar ongi va shuuriga singdirish – davr talabidir [Hayitov, 2008: 184]. Shunga ko‘ra, boshqaruv psixologiyasiga oid terminologiyani bugungi kunda keng tadqiq etish ehtiyoji mavjud.

O‘zbekistonda boshqaruv psixologiya terminologiyasi maxsus tadqiq qilinmagani bois psixologiya terminlari tahlili o‘zbek tilining qo‘llanish doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. Innovatsion g‘oyalar rivojlanishi bilan yangi sohalarning terminologiyasi ham taraqqiy qilib boradi. Shunga ko‘ra taraqqiyot tamoyillariga asoslangan holda «eng avvalo, ona tilimizning qo‘llanish doirasini kengaytirish, uning tarixiy ildizlarini chuqur o‘rganish va ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish bugungi kunda o‘ta dolzarb masalaga aylanmoqda» [G‘oziev,v.b. 2005: 78].

Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Chunki terminlarning sohalar lug‘aviy qatlamlaridagi o‘rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun - mohiyatini to‘g‘ri anglash imkonini beradi. Terminologiyaga bag‘ishlangan
ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, difenitsiyaga ega bo‘lgan va asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi. A. Reformatskiy terminga ta’rif berar ekan, “... terminlar – bu maxsus so‘zlardir “[Реформатский, 165: 1999] degan xulosaga keladi.

Jahon tilshunosligida rahbar psixologiya terminlarining tadqiq va tahlili bo‘yicha Ye.V.Juchkova, A.M.Klyoster, I.Yu.Savostyanova, G.N.Xaybulina kabi olimlar muayyan ishlarni amalga oshirishgan. O‘zbekistonda psixologiya terminlari tadqiqiga bag‘ishlangan ishlar sifatida psixolog L.Tursunov, E.G‘ozievlarning asarlarini keltirish mumkin[Хайбулина, 2012: 125] .

Boshqaruv psixologiya sohasiga oid terminlarning boshqa sohaga oid terminlardan maxsus termin (va qisqartma)larga boyligi, so‘z qo‘llashdagi an’anaviylik va ayrim sintaktik iboralarni nisbatan ko‘proq ishlatilishi bilan ajralib turadi. Biror matn (ayniqsa rahbar psixologiyasiga oid matn)da maxsus terminlarning qo‘p miqdorda bo‘lishi, ayniqsa yaqinda yangitdan paydo bo‘lganlari (neologizmlar) va hali lug‘atlarda qayt etilib ulgurmaganlari, masalan, “delegirovanie polnomochiy” (boshliq tomonidan majburiyatlarni to‘g‘ri taqsimlash) termini amaliyotda sezilarli qiyinchiliklarga olib keldi [Салимова, 2005: 188]. Boshqaruv psixologiya sohasining bu qadar yangi terminlarga boyligi terminlar til lug‘at tarkibining tabiatan harakatchan qatlami ekanligi bilan izohlanadi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tili boshqaruv psixologiya terminologiyasida XX asrning boshlarida o‘zlashgan terminlar hamon qo‘llanib kelmoqda. Masalan, «Psixologiya. Qisqacha izohli lug‘at» asosida o‘zlashma terminlar xususida muayyan fikrlarni bildirish mumkin.

O‘zbek tili boshqaruv psixologiya terminologiyasida ko‘pgina terminlar to‘liq kalka yo‘li bilan hosil qilingan: boshqaruv (<управление), jamoa (<коллектив), martaba, mavqe (<карера), kasb (<профессия) va h.k. Yarim kalka yo‘li bilan yasama terminlar ham, birikma terminlar ham hosil bo‘lgan: kommunikativ kompetensiya (<коммуникативная компетенсия), kadrlarni

boshqarish (<управление кадрами), labillik (<лабилност); kasbiy karera (<профессионалная карера), rahbar psixologiyasi (<управленческая психология).

O‘zbek tili psixologiya terminologiyasida fors-tojikcha leksik qatlam kamchilikni tashkil etadi. Quyidagilar shunday leksema (termin)lar jumlasidandir: bardosh, bedor, bejo, ziyrak, mehr, nayrang, xafa, xursand va h.k. O‘zbek tili psixologiya terminologiyasining bir qismini arab tilidan o‘zlashtirilgan terminlar tashkil etadi. Dalillarga murojaat qilamiz: diqqat, faoliyat, tahlil, tahqir.

Terminlar aniq tushunchalarni va mavjud bo‘lgan narsalarning aniq nomlarini ifodalashi kerak va boshqaruv psixologiyasiga oid sohasi vakillari orasida aniq bir ma’noda ishlatilishi lozim. Shu sababli ushbu terminlarga talab yuqori. Avvalambor, termin aniq bo‘lishi, ya’ni aniq bir ma’noga ega bo‘lishi kerak. O‘sha ma’no boshqaruv psixologiyasida qo‘llanilganda mantiqiy aniqlash yo‘li orqali tushunilishi lozim[Мусаев, 2016: 163].

Boshqaruv psixologiya terminologiyasi tillarning ichki imkoniyatlari hamda tashqi imkoniyatlar, ya’ni so‘z o‘zlashtirish asosida shakllangan va rivojlangan. Terminlarning ichki imkoniyatlar asosida shakllanishida har ikki til uchun umumadabiy tildagi so‘zlarning terminlashishi xarakterlidir.

Demak, o‘zbek tili boshqaruv psixologiya terminologiyasi boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish darajasining yuqori ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu tilda terminni to‘g‘ridan-to‘g‘ri, yarim kalka va to‘la kalka usullari bilan o‘zlashtirish etakchilik qiladi. Rus tilining boshqaruv psixologiya terminologiyasida yunon, lotin, fransuz, ingliz tillaridan termin o‘zlashtirish, ularga ruscha qo‘shimchalarni qo‘shish kuchli. O‘zbek tili psixologiya terminologiyasida ruscha-baynalmilal o‘zlashmalar, fors-tojikcha o‘zlashmalar va arabcha o‘zlashmalar keng qo‘llaniladi.

Shunday qilib, boshqaruv psixologiya sohasiga xos xususiyatlarini inobatga olgan xolda matn, terminologik va izohli lug‘atlar o‘stida ishlashni takomillashtirish zarur. Haqiqatdan ham, terminlarga munosabatda soha mutaxassislari va terminshunos olimlar hamkorlikda ish olib borib, o‘zgartirilayotgan yoki almashtirilayotgan terminlarning sodda, ixcham, eng muhimi, xalqqa tushunarli bo‘lishini ta’minlashsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1.Hayitov O.E., Djalalova S.M. Boshqaruv psixologiyasi: O‘quv qo‘llanma.. – T.: TDIU, 2008.

2.G‘oziyev E., Tursunov L. Psixologiyada mukammal lug‘at tuzish xususiyatlari (universitetlarning talabalari uchun o‘quv qo‘llanma). – T., 2005.

3,Реформатский А. О некоторых явлениях словообразования в русской терминологии // Труды МИФЛИ. Т.У. 1999.

4.Хайбулина Г.Н. Структурно–семантические особенности психологической терминологии в современном русском языке: Автореф. дисс...канд. филол. наук . –Уфа, 2012.

5.Ergasheva G.Q. O‘zbek va rus tillarida psixologiyaga oid terminlarning yasalish xususiyatlari // Ta’lim tizimida ijtimoiy gumanitar fanlar.– Toshkent, 2011. – № 3-4. (10.00.00 № 16).

6.Салимова Т.А. История управления качеством: Учебное пособие.–М.: КНОРУС, 2005.
7.Мусаев К. М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии. – М., 2016.

TIL VA JAMIYAT MUNOSABATLARINING MAKROSOTSIOLINGVISTIK VA MIKROSOTSIOLINGVISTIK TADQIQI

MACROSOCIOLINGUISTIC AND MICROSOCIOLINGUISTIC STUDY OF LANGUAGE AND SOCIETY RELATIONS

Tursunov Mirzohid Ikromjon o‘g‘li
Ilmiy xodim,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti i
tursunov.mirzohid1995@gmail.com

Annotatsiya *Ushbu maqolada sotsiolingvistikaning asosiy tadqiqot yo‘nalishlaridan hisoblanmish makrosotsiolingvistika va mikrosotsiolingvistika bo‘limlari haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, makrosotsiolingvistika bo‘limida til va jamiyat munosabatlari, til kontakti, til siyosati, til vaziyati kabi muammolarning tadqiqi haqida nazariy va amaliy ma’lumotlar keltirilgan. Mikrosotsilingvistika bo‘limida esa kichik guruhlar tomonidan qo‘llanayotgan tilning qanday “ishlashi” tadqiqotning asosiy qismi hisoblanadi.*
Kalit so‘zlar: *sotsiolingvistika, makrosotsiolingvsitika, mikrosotsiolingvistika, til va jamiyat, til kontakti, til siyosati, til vaziyati, birtillilik, ko‘ptillilik, argotizm.*

Annotation. *This article provides information on the sections of macrosociolinguistics and microsociolinguistics calculated from the main areas of research in sociolinguistics. Also in the macrosociolinguistics section are theoretical and practical information about the study of problems such as language and society relations, language contact, language policy, language situation. In the microsocylinguistics section, however, how the language being used by small groups “works” is central to the study.*
Keywords: *sociolinguistics, macrosociolinguistics, microsociolinguistics, language and society, language contact, language policy, language situation, monolingualism, multilingualism, argotism.*

Sotsiolingvistika tadqiq qiladigan muammolarning qamrov doirasidan kelib chiqib makrosotsiolingvistika va mikrosotsiolingvistikaga bo‘linadi. Jamiyatshunoslik fanida tadqiqotlar makro va mikrosotsiologiya kabi bo‘limlarga ajratib tadqiq qilinishi natijasida sotsiolingvistikada ham bir biri bilan o‘zaro kam kesishuvchi makro va mikrosotsiolingvistika bo‘limlari doirasida tadqiq qilish

yuzaga keldi. Xuddi makrosotsiologiya butun bir jamiyatning rivojlanishi va faoliyat ko‘rsatishi bilan bog‘liq global jarayonlar bilan shug‘ullansa, mikrosotsiologiyani insonning u yoki bu ijtimoiy guruhning a’zosi ekanligi qiziqtiradi [Usmanova., va boshqalar, 2014: 50]. Tadqiq tarzlarida jamiyatshunoslikdagi tadqiqot natijalaridan ko‘p foydalanadigan sotsiolingvistikaning mikro va makrosotsiolingvistika yo‘nalishlari esa jamiyat tomonidan qo‘llanayotgan til(lar)ning butun bir davlat miqyosida yoki turli katta va kichik sotsial jamoalar orasida qo‘llanishini tadqiq qiladi.

Makrosotsiolingvistika tilning ijtimoiy omillar bilan shartlangan katta ko‘lamdagi jarayonlarini, ya’ni etnoslar va dunyo tillari, tilning mavjudlik shartlari va funksiyalari, til kontaktlari muammolari, til va jamiyat, til va din ta’sirlashuvlari kabilarni o‘rganadi. Tadqiq qilinayotgan jarayon va munosabatlar jamiyatga to‘liqligicha yoki uning katta majmuyi (ijtimoiy qatlam, etnos, etnik guruh) ga xos bo‘ladi. Tilni me’yorlashtirish va kodifikatsiyalash muammolari, shuningdek, til siyosati va lisoniy rejalashtirish, ikkitillilik masalalari ham, eng avvalo, makrosotsiolingvistik yondashuv doirasida o‘rganiladi. Makrosotsiolingvistika bo‘limida eng ko‘p tadqiq qilingan va tadqiq qilinadigan hodisalardan biri til siyosati va til vaziyati masalalaridir.

Tabiiyki, ko‘p millatli davlatlarda, ayniqsa, milliy siyosatda, xususan, uning bevosita tarkibiy qismi bo‘lmish til siyosatiga jiddiy ehtiyoj seziladi. Shubhasiz, normal til siyosatisiz milliy masalani, biron-bir darajada bo‘lsin, hal qilish mushkul. Shuning uchun ham, kattadir-kichikdir, har qanday davlatning o‘ziga xos til siyosati mavjud. Til siyosati deganda, davlatda, jamiyatda til masalalarini siyosiy, huquqiy va ma’muriy tartibga solish tizimi, til muammolarini hal qilish bo‘yicha mafkuraviy tamoyillar va rasmiy-amaliy tadbirlar majmuyi, mamlakatdagi til vaziyatiga rejali ta’sir qilish mexanizmlari nazarda tutiladi [Маҳмудов, 2016:17].

Til siyosati iqtisodiy yoki mafkuraviy siyosat singari davlat yoki uning vakolatli organi tomonidan o‘tkaziladi. Ko‘p tilli davlatda til siyosati to‘g‘ri o‘tkazilishi uchun avval til vaziyati prognozlashtirilishi kerak. Til vaziyatini bu tarz ilmiy baholashni “til prognozi” yoki “lisoniy prognozlash” deyish mumkin [Одилов, 2022: 3].

Til siyosati ichki va tashqi til siyosatiga ajratish mumkin. Ichki til siyosati deganda, muayyan davlat doirasida bir yoki bir qancha tillarga nisbatan qo‘llanilgan chora-tadbirlar majmuyi ko‘zda tutiladi. Ko‘p millatli davlatlarda bir qancha tillar faoliyat ko‘rsatadi, shuning uchun ham bunday davlatlarning til siyosati milliy siyosatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ichki til siyosatini O‘zbekiston misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoniga muvofiq “2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” ishlab chiqildi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsadlardan biri milliy terminologiyani milliy til imkoniyatlariga tayangan holda qaytadan shakllantirish va rivojlantirishdir. Davlat tilini rivojlantirish departamenti tomonidan hozirgi kunda tilimizda qo‘llanayotgan o‘zlashma

so‘zlarning milliy muqobilini nutq amaliyotga kiritish bo‘yicha qilayotgan amaliy harakatlari ichki til siyosatining bir ko‘rinishidir. Ushbu amaliy harakatlar davomida xalq tilida o‘zlashma qatlam sifatida qo‘llanuvchi shurup, kovorking, bruschatka, bodikamera, parol, tyutor, It-texnologiyalari, It-park so‘zlari o‘rniga buramamix, ish markazi, yo‘l g‘isht, yonkamera, o‘ron, murabbiy, Axborot texnologiyalari, Axborot parki kabi milliy muqobil so‘zlar taklif qilinmoqda, natijada ushbu so‘zlarning bari o‘zbek tili imlo qoidalariga mos shaklda tilda foydalanishi yuzasidan takliflar kiritilmoqda. It-park yoki It-texnologiyalari atamalari jamiyat a’zolari tomonidan so‘zlashuvga kiritilsa, so‘zlovchi noqulay vaziyatga tushadi, jamiyat a’zolari bu atamani “it parki” yoki “it texnologiyalari” deb tushunishi mumkin bo‘ladi.

Hozirgi kunda AQSh, Angliya, Germaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy kabi rivojlangan davlatlarda o‘zbek tilini o‘qitilayotgani, o‘zbek tilini o‘rganuvchilar va bu tilda gaplashuvchilar sonining ortib borayotgani, o‘zbek tilida kompyuter dasturlarining yaratilayotgani, xullas, o‘zbek tilini dunyoviy tillar darajasiga olib chiqishga qaratilgan sa’y-harakatlar o‘zbek tilining rivoojlanayotganligini belgilaydi. Masalan, O‘zbekistonning xorijiy mamlakatlardagi elchixonalari huzurida “O‘zbek tili do‘stlari” klubi tashkil qilingan bo‘lib, bu klub tomonidan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “O‘zbek tilining imlo lug‘ati”, “Davlat tilida ish yuritish” kabi kitob va qo‘llanmalarning taqdimotlari o‘tkazilishi tilimizning jahon uzra ommalashayotganidan dalolatdir.

Xususan, sotsiolingvistikadagi asosiy masalalardan yana biri til vaziyati muammosidir. Tilning amal qilishi bilan bog‘liq bu tushuncha har bir jamiyat uchun xosdir. Tilshunos V.A.Avronin til vaziyatini tillar va ularning turli yashash shakllari o‘rtasidagi o‘zaro aloqaning muayyan tipi, deb tushuntirgan[Аврорин, 1975: 2].

Bir til, uning shakllari yoki bir necha til va shakllarining biror hududda, ma’lum tarixiy davrda, muayyan ijtimoiy omillar ta’sirida o‘z xizmat, vazifalarini ado etishini anglatadi [Қурбониязов, 2021: 20]. Demak, muayyan davlatda bitta tilning turli shakllarda (vazifaviy uslublar, adabiy til va dialekt, adabiy til va so‘zlashuv nutqi, adabiy til va professional leksika munosabatlarida) amal qilishi yoki ikki va undan ortiq tilning bitta davlatda muloqot vositasi sifatida xizmat qilishi til vaziyati hisoblanadi.

Til vaziyati turlicha ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi, mutaxassislar bu tushunchaga miqdor, sifat va baho-munosabat belgisiga ko‘ra yondashadilar [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 481], ya’ni muayyan davlat yoki ma’muriy-siyosiy hududda amal qiladigan tillarning miqdori, huquqiy maqomi, xalqning bu tilga munosabatidan kelib chiqib joylashishi nazarda tutilmoqda.

Bir hududda amal qiladigan tillarning miqdori yoki lisoniy birxillik yohud harxillikka ko‘ra, bir tilli va ko‘p tilli til vaziyati farqlanadi. Bir tilli vaziyatda bitta til turli vazifaviy uslublarda, koyne, dialekt, professional leksika kabi shakllarda amal qiladi. Ko‘p tilli vaziyatda muayyan ma’muriy-siyosiy hududda ikki va undan ortiq til amal qiladi. Ko‘p tilli vaziyat dunyoning ko‘plab davlatlarida amal qiladi. Masalan, O‘zbekistonda o‘zbek tili davlat tili sifatida, hududiy xoslanishiga ko‘ra,

qozoq, qirg‘iz, tojik, turkman, qoraqalpoq, rus tillari muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi. Qoraqalpog‘istonda o‘zbek va qoraqalpoq tillari davlat tillari sifatida, rus va qozoq tillari esa millatlararo aloqa tili sifatida amal qiladi [Одилов, 2021: 11].

Til va jamiyat munosabatlari ham makrosotsiolingvistikaning o‘rganish obyekti hisoblanadi. Til va jamiyat munosabatlari o‘zbek tilshunosligida o‘tgan asrning 80-yillarida “Tilshunoslikka kirish” qo‘llanmasida [Содиқов., ва бошқалар, 1981: 17-19] alohida to‘xtalgan bo‘lsa ham, til va jamiyat muammolari ancha avvalroq tilga olina boshlangan. Fitrat, Elbek, Botu singari jadidlarning asarlarida ozmi-ko‘pmi shunga oid qaydlar bor [Одилов, 2020: 11].

Mikrosotsiolingvistika bo‘limida kichik sotsial jamoalar (oila, bog‘cha, maktabdagi sinflar, ma’lum bir uyushgan ijtimoiy guruhlar)ning norasmiy muloqotida tilning qanday “ishlashi” tadqiq qilinadi. Shuningdek, mikrosotsiolingvistikada nutqiy muloqot turlari (diada va triada)ni tadqiq etish ham keng tarqalgan [Usmanova., va boshqalar, 2014: 54]. Bunday sotsial guruh a’zolaring nutqiy muloqot jarayonlarini tahlil qilish davomida muloqotchilarning ijtimoiy maqomi va rollari qay darajada muloqot jarayoniga mos tushayotganligi tahlil qilinadi. Makro va mikrosotsiolingvistikaning asosiy farqi shuki, makrosotsiolingvistika dunyo tillari, tilning yashash shakllari, til vaziyati, til siyosati kabilarni butun bir mamlakat, viloyat shahar yoki qishloq miqyosida tadqiq qilsa, mikrosotsiolingvistika bo‘limida esa kichik sotsial guruhlarda tildan qanday foydalanish jarayonlari o‘rganiladi. Shu o‘rinda aytish joizki, makro jamoa deganda xalq bilan, jamiyat bilan, elat bilan bog‘liq narsalar tushuniladi. Mikro jamoa deganda esa oila, bog‘cha, maktabdagi sinflar, ma’lum bir uyushgan ijtimoiy guruhlar tushuniladi.

Ma’lum bir uyushgan jamoa yoki to‘da tilida qo‘llanayotgan argotizmlarni ham mikrosotsiolingvistika bo‘limida tahlil qilinadi. Masalan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Maysaraning ishi” dramasidan olingan quyidagi parchada *malhuz emas, ne’mati jannat* singari lug‘aviy birliklar uchraydiki, bunda so‘zlovchining maqsadi ommadan sir tutilganligi ma’nosi ifodalangan: “Mulloro‘zi, Bizga ziyofat *malhuz emas. Ne’mati jannat*ni keltir”. Bu parchada *malhuz emas* – “o‘ylab ko‘rilgan emas”, *“ne’mati jannat”* – “yor, mahbuba” ma’nolarida qo‘llangan. Shaxslarning ijtimoiy maqomi jihatidan ham *“ne’mati jannat”* birikmasida farqlar sezilib turibdi. Ya’ni ichuvchilar jamoasiga oid bo‘lgan shaxsning nutqida “ne’mati jannat” birikmasi yor, mahbuba ma’nosini ifodalamoqda, Islom diniga mansub din vakilining nutqida esa “ne’mati jannat” birikmasi Ollohning jamoliga yetishish yoki ayol kishi kabi ma’nolarni ifodalashi mumkin. Yoki ichuvchilar argosiga mansub bo‘lgan “domlajon”, “najot” leksemalari spirtli ichimlikning ma’lum bir turlarini ifodalash uchun qo‘llansa, oddiy xalq tilida bu domlajon so‘zi ta’lim beruvchi shaxs yoki din vakili (imom)ni ifodalaydi. Najot so‘zi esa yordamga muhtojlik ma’nosini bildiradi. Yuqoridagi misolda ko‘rib turganimizdek o‘zbek jamiyatida spirtli ichimlikni aroq deb aytish odobsizlik sanalgani uchun so‘zlovchi argotik so‘z bo‘lmish “domlajon”, “najot” leksemalari orqali o‘z fikrini ifodalashga harakat qilgan.

Mikrosotsiolingvistika tilning kichik guruhlar ichida maxsus qo‘llanishini, turli ijtimoiy guruhlarning tildan foydalanish tarzlarini o‘rgansa-da, uning obyektini bevosita til tashkil qiladi. Biroq u inson haqidagi boshqa fanlar, eng avvalo, psixologiya va ijtimoiy psixologiya bilan chambarchas aloqada, chunki uning asosiy tushunchalari aynan shu sohalardan olingan.

Mikrosotsiolingvistika shug‘ullanadigan muammolarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1) muayyan kichik ijtimoiy guruhda qanday til qo‘llanadi?

2) bu til shu kichik jamoa a’zolari tomonidan qanday ishlatiladi yoki shu kichik jamoalar tildan qanday foydalanadi?

Bu savollarning javobi bir qarashda ma’lumday ko‘rinadi. Agar muayyan guruh qandaydir uni qamrab olgan jamiyat (millat, mamlakat, etnos va sh.k.) ichida mavjud bo‘lsa, guruh a’zolari guruh ichidagi muloqotda shu jamiyatda amalda bo‘lgan til hosilalaridan foydalanishi kerak [Беликов., ва бошқалар, 2001, 178].

Mikrosotsiolingvistikada o‘qituvchi-o‘quvchi, ota-ona, qaynona-kelin nutqiy muloqotining ijtimoiy xususiyatlarini tadqiq qilish muhim natijalarni beradi. Bunday “mikroguruh” a’zolarining nutqiy muomalasini batafsil tadqiq etish natijasida muloqotchilarning turli darajadagi mavqeyi va rollarini boshqaruvchi nutqiy muloqot mexanizmlari ochib beriladi. Quyida misollar orqali ko‘rib chiqamiz.

Agar siz 17 yosh bo‘lsangiz va ko‘chada uzoqdan Jamshid ismli do‘stingizni ko‘rib qolsangiz, siz bemalol baland va norasmiy ovoz bilan “Hoo, Jamshid!” deb chaqirasiz. Boshqa vaziyatda esa, masalan, siz maktab direktoringizni o‘z mashinasiga chiqayotib dastro‘molini tushib qolganini ko‘rsangiz, albatta “Assalomu alaykum, Zafar Davronovich, ro‘molchangiz tushib qoldi” deb aytasiz. Ushbu so‘z tanlovi so‘zlovchi va tinglovchining ijtimoiy holati va jamiyatdagi mavqeyiga bog‘liq. Agar 17 yoshli bola “Ey, ro‘molchangiz tushib qoldi” desa, bu qo‘pollik deb hisoblanishi mumkin. Ma’lumki, jamiyatda maktab direktori yuqori mavqega ega, agar bola ushbu ijtimoiy konstruksiyalarni tushunsa va hurmat qilsa, u o‘z fikrini bildirish va munosib hurmat ko‘rsatish uchun o‘z tilini tanlay oladi.

Yana bir misolga to‘xtasak, bir shaxsga “xonim” yoki ismi bilan murojaat qilish oddiy so‘z tanlovi haqida emas, balki murojat qilayotgan inson va adresatning munosabatlari va ijtimoiy o‘rni, maqomi va mavqeyini anglash mumkin. Xuddi shunday gaplar strukturasini tanlab gapirish, jumladan “Tuzni uzatib yubor!” o‘rniga “Iltimos, tuzni uzatib yuborolmaysizmi?” yoki “Ovqatning tuzi sal kamroq bo‘libdi shekilli, ozroq tuz sepib yuboraychi” kabi muqobil jumlalardan foydalanish bu sodda gap strukturasini almashtirishgina bo‘lib qolmay, balki, tanlab gapirilayotgan gap shaxsning madaniy qadriyatlari va xushmuomalalik normalarini o‘z ichiga oladi.

Xullas, til va jamiyat munosabatlari makrosotsiolingvistika bo‘limida ham mikrosotsiolingvistika bo‘limida ham tadqiqot obyekti vazifasini bajaradi. Til siyosati, til vaziyati, ko‘ptillilik, tilning yashash shakllari kabi tadqiqotlar makrosotsiolingvistika bo‘limida, ma’lum bir maqsad yo‘lida birlashgan ijtimoiy

guruhlarda yoki tilning ma’lum bir kichik guruhlar ichida maxsus qo‘llanishini mikrosotsiolingvistika tadqiq qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики) – Л. Наука, 1975.
2. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. – М., 2001. 317 С.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. Под редакции В.Н Ярцевой. – М.:СЭ,1990. – С. 481.
4. Маҳмудов Н. Тил сиёсати ва сиёсат тили // Ўзбек тили ва адабиёти. 2016. №4.
5. Одилов Ё. Тил ва жамият таъсирлашуви // Ўзбек тили ва адабиёти. 2020. №4.
6. Одилов Ё. Тил вазияти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2021. №4.
7. Одилов Ё. Тил сиёсати: давлат тили, расмий тил ва миллий тиллар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2022. №2.
8. Қурбониязов Г.А. Қорақалпоғистондаги лисоний вазият. Филол. фанл.докт. ... дисс.
автореферати. – Фарғона, 2021.
9. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
10. Usmanova Sh., Bekmuhamedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika (o‘quv uslubiy qo‘llanma). –Toshkent: Universitet, 2014.

TILNING IJTIMOIY TABIATI
THE SOCIAL NATURE OF LANGUAGE

Beysenov Kenjabay Sarsanbayevich
Podpolkovnik, o‘qituvchi,
Malaka oshirish instituti
Xojibekov Ziyomiddin Nasriddinovich
Podpolkovnik, katta o‘qituvchi,
Malaka oshirish instituti

Annotasiya: *mazkur maqolada tilning ijtimoiy tabiati to‘g‘risida ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.*

Tayanch so‘zlar: *Tilshunoslik, lingvistika, institut, koyne, falsafa, Sotsiolingvistika, aloqa.*

Annotation: *this article provides scientifically based suggestions and recommendations on the social nature of language.*

Key words: *Linguistics, linguistics, Institute, Coyne, philosophy, Sociolinguistics, communication.*

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ham iqtisodiy-siyosiy, ham ma’naviy-ma’rifiy sohalarda yuksak yutuqlarga erishdi. Mamlakat taraqqiyoti, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, ijtimoiy farovonlik tomon bosilgan har bir qadam inson manfaatlari va xalq turmush tarzining yaxshilanishi va rivolantirilishi bilan bogliq. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning ma’naviy-ma’rifiy masalalarga doir har bir chiqishlarida ona tilini, milliy qadriyatlarni e’zozlash, ajdodlar merosini qadrlash, ularning tafakkur mahsulidan unumli foydalanish, kitob mutolaasiga alohida e’tibor qaratish ta’kidlanadi: “Bugun O‘zbekistonimiz “Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari” degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning yangi, yanada yuksak bosqichiga ko‘tarilmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng kolamli islohotlar jarayonida davlat tilining hayotimizdagi o‘rni va nufuzi oshib bormoqda. O‘zbek tili siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy jabhalarda faol qollanib, xalqaro minbarlarda baralla yangramoqda. Xorijiy mamlakatlarda tilimizga e’tibor va uni o‘rganishga qiziqish kuchaymoqda.

Bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o‘z milliy manfaatlarini ta’minlash, bu borada, avvalo, o‘z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy”.[O‘zbekiston Resnublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlag tili sifatadagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlar tugrisida”gi PF-5850-yeon farmoni/ lex.uz/docs/456I730.].

Tilning ijtimoiy tabiatiga to‘xtalishdan oldin, quyidagi tushunchalarga ta’rif berib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Tilshunoslik (lingvistika: grekcha lingua — «til», logos - «fan») murakkab va ko‘p qirrali, tilni boshqa ijtimoiy fanlar bilan uzviy aloqadorlikda ilmiy va amaliy jihatdan o‘rganuvchi, tilshunoslikning asosiy masalalarini, tilning paydo bo‘lishi va til taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni, til va nutq xususiyatlarini tahlil etuvchi fandir. Til jamiyat uchun xizmat qiladi, jamiyat a’zolari muloqotini ta’minlaydi. Til jamiyat tarixini o‘zida aks ettiruvchi vosita bolib, insonning ma’naviy va ma’rifly shakllanishi, rivojlanishida belgilovchi ahamiyatga ega. Til, uning amaliy ifodasi boigan nutq inson tafakkuri, ruhiyati, madaniyati, urf-odati va shaxsiy kamoloti bilan bogliqdir. Tilshunoslik fani umumiy va xususiy xarakterga egadir. Tilshunoslikning umumiy va xususiy tilshunoslik, nazariy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik kabi qator ko‘rinishlari mavjud bolib, til va nutqni turli aspektlarda talqin qiladi. Umumiy tilshunoslik jahon tillaridagi fonetik, fonologik, grammatik (morfologik va sintaktik), leksik-semantik, stilistik jihatlarni ilmiy asosda o‘rganadi. Bu xususiyatlarning muayyan bir tildagi izohi (masalan, o‘zbek tili yoki boshqa tillarning belgilari)ni xususiy tilshunoslik o‘rganadi. Nazariy tilshunoslik sohaning nazariy masalalari, til va nutq birliklariga doir qarashlar, til birliklari o‘rtasidagi munosabatlar haqida bahs yuritadi. Jamiyatning amaliy ehtiyojlarini qondiradigan tilshunoslik sohasi amaliy tilshunoslik deb ataladi va til haqidagi fanning tarqalish doirasini kengaytiradi.

Til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni, tilning falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya bilan bogliq jihatlarini o‘rganuvchi soha sotsiolingvistika (ijtimoiy tilshunoslik) deb yuritiladi. Sotsiolingvistika quyidagi masalalami:

1) jamiyat va til aloqadorligi va bu munosabatning tarixiy jarayon, hodisa ekanligini; 2) tilning ijtimoiy vazifalarini, ularning taraqqiyot xususiyatlarini; 3) adabiy til, shevalar lug‘at boyligining kengayishi, ortib borishini; 4) yashash muhiti yaqin, turmush tarzi o‘xshash hamda o‘zaro iqtisodiy munosabatlari shakllangan xalqlar tillarining bir-biriga ta’sirini; 5) sotsial chegaralangan nutq xususiyatlarini; 6) yosh, gender jihatdan farqlanuvchi nutq ko‘rinishlarini tahlil qiladi.

Dunyo tiilarining, ma’lum ma’noda, o‘ziga xosligini yorituvchi, muayyan tilning boshqa tillardan farqli jihatlarini ko‘rsatuvchi tadqiqotlar yaratilgan. Mazkur tadqiqotlarning bosh masalasi til va jamiyat munosabati talqinidir. Tilning jamiyat bilan bogliq tomonlarini o‘rganish tilning o‘ziga xos ichki qurilishi, imkoniyatlarini yoritishda ahamiyatlidir. “Til hayotimizning markaziy hamda tabiiy qismi hisoblanadi. Inson yoshligidan muloqot qilish, so‘zlashish qobiliyatiga ega bo‘ladi va atrof-muhitga moslashadi. Til insonning fikrlash qobiliyatini shakllantiradigan, uning e'tiborini jalb qiladigan hodisadir. Til insonlar o‘rtasida axborot almashish, his-tuyg‘ularni ifodalash va shaxsning o‘z tabiatini namoyon qilish vositasidir. Tilshunoslik insoniyatgagina xos bo‘lgan tilni ilmiy jihatdan o‘rganadigan, uning barcha shakllarini, xossalarini tadqiq etadigan sohadir. Til lingvistikaning turli aspektlarida o‘rganiladi va ularning barchasida asosiy vosita vazifasini bajaradi. Mazkur yo‘nalishlarning qaysi biri lingvistikaning asosini tashkil etishi tilning o‘ziga xos jihatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilish natijasida aniqlanadi”. [Richter, 2006.-B. 17].

Ma’lumki, har bir inson o‘zi yashab turgan muhitda, jamiyatda ulg‘ayadi, tarbiya topadi. Albatta, har qanday tarbiyaning, ayniqsa, til, ma’naviy komillik, milliy o‘zlik tarbiyasining asosiy o‘chogi bolani o‘rab turgan ijtimoiy muhit, birinchi navbatda, oiladir. Abdurauf Fitrat “Rahbari najot” asarida shunday yozadi: “Suv qaysi rangdagi idishda bo‘lsa, o‘sha rangda tovlangani kabi bolalar ham qanday muhitda bolsalar, o‘sha muhitning har qanday odat va axloqini qabul qiladilar. Axloqiy tarbiyaning eng buyuk sharti shundan iboratki, bolalar ko‘proq yaxshi va yomon ahvolni o‘z uylaridan, ko‘chadagi o‘rtoqlaridan, maktabdagi o‘quvchilardan qabul qiladilar”. [Mahmudov N., 1998.-B.5].

Sotsiolingvistika til va jamiyat munosabatlarini tahlil qilar ekan, umumiy va xususiy qonuniyatlarga tayanadi. Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy tabiatini yoritishda tarixiylik, hayotiylik, me’yoriylik, hududiylik kabi qator mezonlarga amal qiladi. Avvalo, til voqelik sifatida mavjud bolishi uchun muayyan tarixiy taraqqiyot bosqichidan o‘tishi kerak. Tilning paydo bo‘lishi, yaxlit tizim tarzida shakllanishi, ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligi uning tarixiyligi bilan bogliq. Tilning hayotiyligi uning aloqa-munosabat vositasi sifatida mavjudligidir. Tilda so‘zlashuvchi jamiyat bolmasa, u o‘lik tilga aylanadi. Til hayotiy bo‘lishi uchun shu tildan foydalanadigan jamiyat zamin bo‘ladi. Ba’zan o‘lik tillar hayotiylik belgisiga ega bo‘lishi mumkin, bunga ivrit tili misol qilib keltiriladi. Bu qarashni nisbiy deb baholash kerak. Negaki, til aloqa munosabat vositasi sifatida ahamiyatini yo‘qotdimi, uni sun’iy ravishda tiklab bo‘lmaydi.

Sotsiolingvistikadagi me’yoriylik mezoni dey Uganda, tilning muayyan me'yorlar asosida muvofiqlashishi tushuniladi. Til grammatikasiga oid qonun-

qoidalarning yaratilishi me'yorlashtirishning muhim omillaridan hisoblanadi. Me'yorlashtirilgan til ma'lum bir jamiyatning ehtiyoji uchun xizmat qiladigan, muhum qonun-qoidalar asosida muvofiqlashtirilgan milliy — adabiy tildir. Hududiylik tilning muayan hudud bilan bogliqligini ifoda etadi. Hududiylik millat, elatga xos urf-odat, an'analar, tarixiy-etnik birlik va yagona davlat tizimining shakllanganligi bilan bogliq. Millatning, hududning, tarixiy-etnik asos va taraqqiyotning o'zgachaligi tillar o'rtasidagi farqlar uchun asos bo'ladi. Millat va etnik asosning bir xil bo'lishi hududning farq qilishidan qat'i nazar, aloqa-munosabat vositasining bir xil bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, o'zbek va tojik tillarida har bir tilning o'ziga xosligi ko'zga tashlanadi. Bir xil etnik asosga ega bo'lgan o'zbek va qirg'iz tillari o'rtasida fonetik, leksik, grammatik farqlar bor. Adabiy til va shevalar o'rtasida ham tilning ichki tuzilishi bilan bogliq farqlar kuzatiladi. [https://tyiu.uz/elibrary/books/.pdf].

"Tabiat va jamiyatda inson tiliday serqirra, shakl va mazmun munosabati murakkab hodisa kam topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni bajarishiga qaramasdan, asosiy e'tibor uning kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlash vazifasiga qaratib kelindi. Tilni faqat kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatidagina talqin etish insonning tabiiy tilini, bu murakkab hodisani jo'nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyota yoki milliy-ruhiy zamindan mutlaqo ayrilgan sun'iy tilga tenglashtirishdan, yo'1 harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli "til'ga o'xshatishdan boshqa narsa emas". Holbuki, til bemisl boylik:, sehr-u sinoatga, ruh-u ruhoniyatga, ko'rk-u komillikka limmo-lim bir ne'matdir.

Tilning aloqa vositasi ekanligi uning ijtimoiy vazifalaridan biridir. Aslida til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasidir. Qolaversa, til har bir insonning, millatning ichki dunyosini, ma'naviyatini butun borligicha ifodalovchi omil hamdir. Ayni paytda tilning ruhiy, estetik hodisa ekanligini ham unutmaslik lozim. Professor Nizomiddin Mahmudov milliy sezgi va milliy ruhiyatning shakllanishida ona tilining hal qiluvchi ahamiyati xususida qiziqarli ma' lumot keltiradi: "Ingliz jurnalisti Govard Brabinning "Ona tili va miya. Yapon olimining g'aroyib kashfiyoti" nomli maqolasida ("Kurer YuNESKO" jurnali, 1982, № 3, 10-13-betlar) bayon qilinishicha, Tokio universitetining tibbiyot professori Tadanobu Tsunoda 1981-yilda YUNESKOnmg Afinada o'tgan simpoziumida o'zining 15 yillik tajriba tadqiqotlari natijalari haqida axborot bergan. Professor Tsunoda o'z eksperimentiga yaponiyalik va g'arblik (fransuz, ingliz, ispan, nemis va hokazo) kishi lami jalb qiladi. Olim ularga inson ovozi, hayvonlar, hasharotlar tovushi, turli fizik tovushlar, yapon va g'arb musiqa asboblari tovushlatini eshittiradi va tegishli zamonaviy apparatlardan foydalangan holda ularning miyalaridagi markazlarning reaksiyasini qayd etib boradi. Tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, yapon va g'arb tiplarining, ya'ni yapon va g'arblik kishilarning bosh miya yarim sharlaridagi markazlar vazifalarining taqsimlanishida farq mavjud ekan. Boshqacha qilib aytganda, yapon miyasidagi muayyan bir markaz bilan qabul qiladigan tovushni g'arblik boshqa markaz orqali qabul qilar ekan. Tadqiqotchi bu farq etnogenetika bilan bog'liq yoki bog'liq

emaslini aniqlash maqsadida 20 ta yapon emigrantinmg bolalari ishtirokida yana eksperiment o‘tkazadi.

Natija shuni ko‘rsatadiki, bu farq genetik emas, balki ona tili muhiti bilan bogliq ekan. Ana shularga asoslanib, professor Tsunoda quyidagicha xulosa chiqaradi: “Men insonning o‘z atrofidagi tovushlarni qabul qilishi, sezishi, o‘zlashtirishi va tushunishini ona tili differensiatsiya qiladi, deb hisoblayman. Ona tili miyadagi emosional (his-hayajon, kuchli tuyg‘u) mexanizmning rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq. Bolalikdan egallangan ona tili har bir etnik guruhning o‘ziga xos, betakror madaniyati va ruhiy olamining shakllanishi bilan chambarchas bog‘liqdir”.[Mahmudov N., 1998. - B.7]. Til bilan jamiyatning o‘zaro bog‘liqligi ularning har ikkisi bir vaqtda yuzaga kelganligini, jamiyatning shakllanishida tilning asosiy vazifani bajaruvchi eng muhim omillardan biri ekanligini, shunga ko‘ra, tilsiz kishilik jamiyati bo‘imasligini asoslaydi. Shunga ko‘ra til o‘ziga xos ijtimoiy funksiyalarni bajaradi. Tilning kishilik jamiyatidagi o‘rni, madaniy-ma’naviy soha taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritish uning ijtimoiy vazifalarini to‘g‘ri belgilashga asoslanadi. Til alohida tizim sifatida quyidagi vazifalami bajaradi:

1. Aloqa - munosabat vazifasi (kommunikativ funksiya). Tilning mazkur vazifasi jamiyatda aloqa-munosabat vositasi sifatida xizmat qilishdan iborat. Bu funksiya tilning asosiy ijtimoiy vazifasi hisoblanadi. Til belgilari uni aloqa-munosabatning boshqa vositalaridan farqlash, tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin etish imkonini beradi. Til aloqa munosabatning muhim vositasi sifatida jamiyat bilan, uning madaniyati, turmush tarzi va mehnat faoliyatidagi har bir jarayon bilan uzviy bog‘liq. Kishilar o‘z fikrlarini, sezgi va ruhiy kechinmalarini ifoda qilib, birbirlariga ta’sir ko‘rsatadilar.

2. Tilning hissiy ta’sir vazifasi (emotsional-ekspressiv funksiya). Muayyan malumotni ifoda etib, tinglovchiga ta’sir ko‘rsatishi tilning hissiy ta’sir vazifasi hisoblanadi. Xabar, sezgi va hayajon, xohish ifoda qilish hissiy ta’sir vazifasining asosini tashkil etadi. Bunda turli tasviriy vositalardan, jumladan, modal so‘zlar, javob talab qilmaydigan so‘roq (ritorik) gaplar, tartibni o‘zgartirish (inversiya) kabilardan foydalaniladi. 3. Tilning to‘plash vazifasi (akkumulyativ funksiya). Til aloqa-munosabat vositasi, hissiy ta’sir ifodasi bo‘lib qolmay, to‘plash vazifasini bajaruvchi muhim manba hamdir. Til to‘plangan bilim va tajribalarni keyingi avlodga yetkazishda muhimdir. Tilning ushbu vazifasi bilish jarayonida ahamiyatlidir. Bevosita aloqa-munosabat davomida tilning nomlash va fikr ifodalash vazifalari namoyon bo‘ladi. Mustaqil so‘zlar, qo‘shma so‘zlar, iboralar, atamalar nomlovchi birliklar hisoblansa, turli gap ko‘rinishlari fikr ifodalovchi birlik hisoblanadi.

Xorijiy adabiyotlarda tilning quyidagi ijtimoiy vazifasi ta’kidlangan: “Til jamiyatda quyidagi vazifalarni bajaradi: I.Til -aloqa vositasi. 2-Til - boshqalarga ta’sir qilish, ta’sir o‘tkazish vositasi. 3.Til - fikri shakllanitirish va ifodalash vositasi. 4. Til - bilish vositasi. 5. Til - insonga xos xususiyatlardan biri. 6.Til - millat va xalqning asosiy muhim belgilaridan biri. 7.Til - madaniyat, ma’naviyat va ma’rifatni tarannum qilish quroli, vositasi”. [Rickier B., 2006.]. Ijtimoiy tabiati va

o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tillarning jamiyatdagi ko‘rinishlarini quyidagicha guruhlash mumkin.

Qadimiy tillar - tillarning dastlabki taraqqiyoti davrida shakllangan, takomiliga yetgan, eng qadimiy madaniy-ma’naviy yodgorliklar yaratilgan tillardir. Bu tillar keyingi davrlarda shakllangan bir qator tillar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Qadimiy tillar kishilik jamiyatining umumiy taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etgan. Ma’lum davrda aloqa-munosabat vositasi sifatida mavjud bo‘lib, keyingi davrlarda iste’moldan chiqa borgan. Natijada o‘lik tilga aylangan. Lotin tili qadimiy tilning yaqqol namunasidir. Mahatty ti Uar kam sonli aholiga xizmat qiladigan tillardir. Mahalliy tillar o‘z yozuviga ega emas. Bunday tillar faqat og‘zaki shaklda mavjud bo‘ lib, aholining kundalik aloqa-munosabat ehtiyoji uchun xizmat qiladi.

Me’yorlashtirilgan tillar adabiy til me’yoriga ega bo‘lgan tillardir. Bunday tillarga adabiy shakliga ega bo‘lgan barcha tillar kiradi. Adabiy til tarixiy taraqqiyot jarayonida takomillashib, o‘zgarib boradi. Kreol tillari Yevropa mustamlakachilarining afrikaliklar, Sharq mamlakatlari xalqlari va Amerika hindulari bilan muloqoti natijasida mahalliy aholi tillariga Yevropa (fransuz, ingliz, portugal) tillari xususiyatlarining singishidan hosil bo‘lgan tillardir. Masalan, Amerikadagi Gaiti oroli mahalliy aholisi tilining fransuz tili bilan aralashuvi natijasida giti-kreol, Lotin Amerikasidagi mahalliy aholi tili bilan ispan tilining aralashuvidan ispan-nauatal kreol tili hosil bo‘lgan. Kreol tillarining har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ularda birdan ortiq tilning xususiyatlari yaxlit holda namoyon bo‘ladi. Pijin tillari ham Yevropa tillari bilan mahalliy tillarning aralashuvidan yuzaga kelgan. Lekin pijin tillarida so‘zlashadigan jamiyat yo‘q (kreol tili jamiyat uchun aloqa-munosabat vositasi sifatida xizmat qiladi). Pijin tillaridan port shaharlarida ikkinchi til sifatida foydalaniladi.

Koyne zamonaviy sotsiolingvistikada aholi turli guruhlarining ijtimoiy va iqtisodiy aloqalari jarayonida shakllangan dialektlararo og‘zaki muloqot vositasi hisoblanadi. Koyne termini (yunoncha “umumiy til”) birinchi marta eramizdan avval IV-I1I asrlarda shakllangan umumyunon tiliga nisbatan qollangan. Turli hududiy dialektlaming xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan qurama dialektlar yoki ushbu mintaqada mavjud bo‘lgan tillardan biri koyne ro‘lini bajarishi mumkin. Koynelar oldi-sotdi, harbiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar maqsadida qo‘llanadigan, muayyan dialektlar yoki tillar asosida shakllangan dialektlararo yoki millatlararo muloqot tili sifatida namoyon boiadi. Koynelami shahar va qishloq koynesiga ajratish mumkin. “Koyne” tushunchasi ayniqsa, ko‘pchilikning turli nutqiy malakalari aralashgan katta shaharlarning lisoniy hayoti uchun dolzarb hisoblanadi. Shahar sharoitidagi guruhlararo muloqot hamma uchun tushunarli bo‘lgan kommunikatsiya vositalarini ishlab chiqishni talab qiladi. Shahar aholisi turli guruhlarining kundalik muloqot ehtiyojiga xizmat qiluvchi shahar koynelari ana shunday paydo bo‘ladi. Shuningdek, koynelar mintaqalarga, ya’ni muayyan til (yoki tillar) tarqalgan malum hududlarga ko‘ra ham ajratiladi. Masalan, ko‘p tillilik mavjud bo‘lgan Mali Respublikasida (Afrikada) qurama dialektlar shakliga ega bo‘lgan baman tili koyne sifatida qoilanadi. “Koyne” tushunchasi, odatda, og‘zaki muloqot vositasini ifodalasa-da, ba’zan bu tushuncha tilning yozuv shakllariga

nisbatan ham qo‘llaniladi. Masalan, London koynesi ham kundalik so‘zlashuvda, ham shahar boshqaruvi, mahkama tizimida ishlatilgan. Yoki “koyne” termini o‘rta asrlarda G‘arbiy Yevropa davlatlarida ilm, din, huquqshunoslik, san’at sohalarida millatlararo muloqot vositasi vazifasini o‘tagan lotin yozuviga nisbatan ham qo‘llangan.

Shuni ham ta’kidlash joizki, muayyan koynelar ayrim adabiy tillarning shakllanishiga asos bo‘lishi mumkin. Masalan, London koynesi ingliz adabiy tiliga, Pekin koynesi xitoy adabiy tiliga, Edo koynesi esa yapon adabiy tiliga asos bo‘lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, butun boshli adabiy tillar ham koyne rolini bajarishi mumkin. Masalan, “Ispan tili o‘qituvchilari Yevropa Assotsiatsiyasi” (AEPE)ning ma’lumotlariga ko‘ra, ispan tili hozir dunyoda o‘rganilayotgan xorijiy tillar orasida birinchi o‘rinni egallaydi. “Odatda malum hududda yashovchi ko‘pchilik xalqning tili umumiy til deb ataladi. Tarixda yunon tilining Afina antik dialekti umumxalq tili sifatida qabul qilingan. Bunda Afina shahrining Gretsiya madaniy, siyosiy va iqtisodiy markazi ekani ham hisobga olingan. Bunday umumiy til koyne (grekcha koine - dialektos – “umumiy nutq”) deb ataladi. [Ahduazizov A., 2010.-B.16].

Xalqaro tillar jamiyatning keng doirasiga xizmat qiluvchi, funksional jihatdan takomillashgan tillardir. Ingliz, arab, rus, xitoy, ispan tillari xalqaro til hisoblanadi. Sun’iy tillar maxsus yaratilgan xalqaro tillardir. Ma’lumotlarga ko‘ra, 60 dan ortiq sun’iy til yaratilgan. Polyak olimi L.Zamengof tomonidan yaratilgan esperanto tili sun’iy tillardan biri hisoblanadi. Bu tilning lug‘aviy asosi Yevropa tillaridan olingan, grammatikasi agglyutinativ xarakterda, grafikasi lotin yozuvi asosidadir. Bu tilda mashhur asarlar tarjima qilingan. Radio eshittirishlar ham tashkil qilingan. Umumxalq tili, milliy til va adabiy til tushunchalari tilning ijtimoiy taraqqiyot jarayonini o‘zida aks ettiruvchi terminlar bo‘lib, ular o‘rtasida o‘zaro uzviy bog‘liqlik bo‘lishi bilan bir qatorda, farqli tomonlar ham mavjud. Xususan, umumxalq tili va milliy til, hozirgi davr nuqtayi nazaridan qaralganda, bir xil (sinonim) tushunchalardir.

Shu bois tilshunoslikda ularning biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash hollari ham ko‘p uchraydi. Biroq umumxalq tili til taraqqiyotining barcha bosqichini, ya’ni eng qadimdan hozirgacha bo‘lgan davrini o‘zida mujassamlantiradi. Milliy til tushunchasi esa ana shu ko‘p asrlik tarixning millat shakllangandan keyingi davrinigina ifodalaydi. Demak, umumxalq tili tushunchasi til tarixining barcha bosqichlariga xos tushuncha bo‘lsa, milliy til tushunchasi muayyan millat shakllangandan keyingi davrga xosligi bilan undan farqlanadi. Umumxalq tili va milliy til doirasiga adabiy til, sheva va lahja (dialekt)lar, oddiy so‘zlashuv tili, xalq tili, sotsial jargonlar, argolar kiradi. Umumxalq tili va milliy tillarning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan mazkur til shakllari ham o‘zaro farqlanadi. Xususan, adabiy til umumxalq tilining yoki milliy tilning oliy kommunikativ (aloqa) shakli bo‘lsa, sheva, lahja, oddiy so‘zlashuv va boshqa til ko‘rinishlari uning quyi shakli hisoblanadi. Ayni paytda ular adabiy tilning doimiy rivojini ta’minlovchi muhim ichki omil bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiy til muayyan grammatik qonun va qoida me'yoriga kiritilgan til shaklidir. Tarixan tarkib topgan, qat’iy me’yorlarga bo‘ysunuvchi,

so‘zlashuvchilarning qaysi hududda yashashidan qat’iy nazar barchasi uchun umumiy bo‘lgan til adabiy til sanaladi. Adabiy tilning ikki xil ko‘rinishi, ya’ni og‘zaki va yozma shakli mavjud. Tovushlar vositasida og‘zaki ravishda bayon qilinuvchi adabiy til shakliga og‘zaki adabiy til deyiladi. Harflar vositasida yozma ravishda bayon qilinuvchi adabiy til yozma adabiy tildir. Masalan, gazeta-jurnallar, ish qog‘ozlari tili va boshqalar.

Og‘zaki shakl yozma shaklga nisbatan qadimiyroq bo‘lib, u umumxalq tilining: 1) qayta ishlanishi; 2) uslubiy tarmoqlanishi; 3) an’anaviy, ommaviy va odatiy qiyofa kasb etishi; 4) nutqiy va estetik ehtiyojlarga xizmat qilishi: 5) xalqchilligi; 6) nisbiy konservativligi; 7) ustdialektallik kabi dastlabki me’yoriy asoslarga ega bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda qabila, urug‘ va ular ittifoqining hududiy chegaralangan shevalariga xos dialektal unsurlarning og‘zaki ijod janrlari (dostonlar, ertak, qo‘shiq, topishmoq, maqollar) vositasida qayta ishlanishi muhim omil bo‘ladi. Natijada umumxalq tili doirasida mahalliy dialektlardan ustuvor boigan til shakli, ya’ni og‘zaki poetik ustdialekt vujudga keladi.

U umumxalq tili tizimidagi dastlabki adabiy shakl silatida yozuv joriy etilgunga qadar amalda bo‘lib, keyinchalik yozma tilning taraqqiyotiga asos sifatida xizmat qiladi. Yozuvning ixtiro qilinishi va yozma tilning taraqqiyoti natijasida adabiy tilning amal qilish doirasi yana ham kengaydi, uning me’yoriy asosi qat’iy qoidalar vositasida takomillashib bordi.

Og‘zaki va yozma til shakllari o‘rtasidagi tafovutlarning kamayishiga qulay imkoniyatlar yaratildi. Bu jarayonni hozirgi o‘zbek adabiy tili va boshqa milliy tillar misolida ko‘rish mumkin. Zamonaviy adabiy tilning tez sur’atlar bilan rivojlanib borishi natijasida umumxalq tilida mavjud bo‘lgan dialektal (lahjalarga xos) farqlar ham kamayib, dialektlarning amal qilish doirasi esa torayib boradi. Shevalar til tizimida dialektizmlar sifatida tadqiq qilinadi. Shevalar- hududiy tushuncha bo‘lib, muayyan bir hududda yashovchi kishilar uchun xos, adabiy tildan farqlanib turuvchi nutq ko‘rinishi hisoblanadi. Sheva va dialektizmlarni o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi - dialektologiya deb ataladi. Unda lahja va shevalaming fonetik, morfoogik, sintaktik va leksik xususiyatlari tavsif qilinadi.

Milliy tilning paydo bo‘lishi va rivojida shevalaming tutgan o‘rni, milliy tilga asos bo‘lgan shevalar aniqlanadi. Shevalararo, shuningdek, shevalarning adabiy til va qardosh tillar bilan munosabati aniqlanadi.

Shevalar — tilning lug‘at boyligini oshiruvchi ichki manba hisoblanadi. Faqat muayyan bir hududga xos ayrim belgilari o‘zida namoyon qilgan til shakli mahalliy shevalar hisoblanadi. O‘zbek adabiy tili uchun Toshkent va Farg‘ona shevalari asos qilib olingan. Aslida, sheva so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, “ovoz" , “til”, “so‘zlashish”, “odat”, “yo‘sin”, “ravish” degan ma’nolarni bildiradi. Sheva biror bir tilning o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o‘zida aks ettiruvchi muayyan qismi hisoblanganligi bois lahja tushunchasidan kichikdir. Lahja shevalar yig‘indisidir. O‘zbek milliy tili ko‘p lahjali tillardan hisoblanadi. Bu uning murakkab rivojlanish sharoiti va etnik jihatdan xilma-xilligi bilan izohlanadi. Jumladan, uning dialektal asosini 1) qarluq; 2) qipchoq; 3) o‘g‘uz lahjalari tashkil etadi. Bu lahjalarning har biri ko‘plab shevalar birligidan tashkil

topadi. Boshqacha aytganda, bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalar yiglndisi lahja yoki dialekt deyiladi. Lahja yoki shevalar adabiy tilning muhim ichki manbai boisa ham, ular faqat og‘zaki shaklga egaligi hamda fonetik, leksik va grammatik jihatdan o‘ziga xosligi bilan adabiy tildan farqlanadi. Chunki shevalar ma’lum bir hududda istiqomat qiluvchi kishilarning o‘zaro og‘zaki nutqiy aloqasini ta’minlovchi vositadir. Shu bois ularning ishlatilish doirasi adabiy tilga nisbatan cheklangan bo‘ladi.

Badiiy uslubda, ya’ni badiiy asarlar yaratayotganda shevalardan foydalanish voqea, hodisalarga mahalliy, hayotiy va ijtimoiy tus berishda, shuningdek, personajlar nutqini individuallashtirishda katta ahamiyatga ega. “Kishilar turli hissiyotlarini shevalarda hamda adabiy til talaffuzida bildiradilar. Agar bu o‘rinda tilda ko‘pchilikni tashkil etadigan fenomen (so‘zlar, grammatik xususiyatlar, talaffuz xilmaxilligi) bir hududda mavjud bo‘lsa, bu holatga nisbatan sheva atamasi qo‘llanadi. Shunday ekan, sheva “mamlakat tili” yoki ajdodlar qo‘llagan tilning bir varianti emas, balki tilning malum hududdagi ko‘rinishidir. Barchamiz shevadan toydalanamiz. Sheva adabiy til normalariga to‘g‘ri kelmaydi va undan farqlanadi”. [Richter B., 2006. -B.101]. Shevalardan o‘rinli foydalanish badiiy ijodning, umuman, nutqning badiiyligini, uslubning fazilati, ta’sirchanligini oshiradi. Ammo shevatarning ishlatilish doirasi va me’yori chegaralangan. Shevalarni faqat badiiy va so‘zlashuv uslubida qo‘llash mumkin. Rasmiy, ilmiy uslublarda shevaga xos so‘zlarni qo‘llash to‘g‘ri emas. Shuni ham qayd etish lozimki, matbuot, radio va televideniya, maktab va maorif muassasalari ta’siri natijasida adabiy tilning qo‘llanish doirasi kengayib boradi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son farmoni/ lex.uz/docs/456I730.
2.https://tyiu.uz/elibrary/books/20230331135315.pdf.
3. Mahmudov N. Til. –T., 1998. - B.7.
4.Rickier B. First steps in theoretical and applied linguistics. –Budapest, 2006.
5.Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish, –T.: Sharq, 2010.-B. 16.

NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR LOYIHALARINI LINGVISTIK EKSPERTIZADAN O‘TKAZISH TARTIBI
PROCEDURE FOR CONDUCTING LINGUISTIC EXPERTISE OF DRAFT NORMATIVE LEGAL DOCUMENTS

Raximov Sherbek Kamolovich
Mayor,
IIV Malaka oshirish instituti

Annotasiya: *Mazkur maqolada normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar asosida berilgan.*

Kalit so‘zlar: *normativ-huquqiy hujjat loyihasi, lingvistik ekspertiza, davlat tili qoida va talablari, maslahatchi, mutaxassis.*

Annotation: *The procedure for conducting linguistic expertise of draft regulatory legal documents is presented based on scientifically substantiated proposals and recommendations.*

Key words: *Draft of a normative-legal document, linguistic expertise, rules and requirements of the state language, consultant, specialist.*

Bugungi kunda mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjat loyihalarini davlat tilida mukammal darajada ishlab chiqish va uni lingvistik ekspertizadan sifatli o‘tkazish masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtai nazardan normativ-huquqiy hujjat loyihalarini mukammal darajada ishlab chiqishda lingvistik ekspertiza va uning qoidalarini bilish va uni to‘g‘ri qo‘llash mutaxassislar oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.
Biroq bu vazifa shunday murakkab jarayonki, uni chuqur ilmiynazariy jihatdan o‘rganmasdan hamda yuridik texnika, yuridik til, yuridik atamashunoslik, yurislingistikaga oid bilimlarni o‘zlashtirmasdan turib, uni amalga oshirish ancha murakkabdir. Shu bois normativ-huquqiy hujjat loyihalarini savodxonlik bilan tuzish va tayyorlash ishlari uni tayyorlovchi va uni lingvistik espertizadan o‘tkazuvchi mutaxassislar, davlat tilida ish yuritish bo‘yicha mas'ul xodimlarga ma'lum bir qiyinchiliklarni tug‘diradi, ulardan ma'lum bir bilim, malaka va amaliy ko‘nikmalarni talab qiladi. [Kuchimov Sh. 2022. -B.3]

So‘nggi yillarda bu masalaga mamlakatimizda alohida e'tibor qaratilib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2020-yil 20-oktyabrdagi PF–6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish choratadbirlari to‘g‘risida” farmonlari qabul qilindi, 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi.

Shuningdek, bu sohadagi ijro sifatida yanada takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrda 662-son “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori qabul qilindi. Ushbu Nizomda quyidagi asosiy tushunchalardan foydalaniladi:

normativ-huquqiy hujjat loyihasi — qonunchilikka muvofiq qabul qilinadigan, umummajburiy davlat ko‘rsatmalari sifatida huquqiy normalarni belgilaydigan, o‘zgartiradigan yoki bekor qiladigan rasmiy hujjat loyihasi;

lingvistik ekspertiza — loyiha matnining davlat tili qoida va talablariga muvofiqligini mutaxassis tomonidan o‘rganilishi;

davlat tili qoida va talablari — o‘zbek adabiy tilining imloviy, uslubiy, leksik-grammatik, grafik va punktuatsiya qoidalari, atamalarni to‘g‘ri qo‘llash va matnda mantiqiy xatoliklarga yo‘l qo‘ymaslik talablari;

maslahatchi — davlat boshqaruvi organlari, xo‘jalik birlashmalari rahbarlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar, tuman (shahar) hokimlarining ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to‘g‘risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta’minlash masalalari bo‘yicha maslahatchisi;

mutaxassis — davlat organlarining ilmiy va ta’lim tashkilotlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari vakillari, ilmiy daraja yoki ilmiy unvonga ega bo‘lgan fuqarolar, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi hamda uning hududiy bo‘linmalarida kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanayotgan shaxslar. [O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktyabrda “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 662-son qarori]

Loyiha matni lingvistik ekspertizaning obyekti hisoblanadi.

Loyiha matnining lingvistik ekspertizasi:

- taqdim etilgan loyiha matnining davlat tili, imlo, uslubiy, grammatik va punktuatsiya qoidalariga muvofiqligini tekshirishga;
- loyiha matni aniq va tushunarli bayon qilinganligi, so‘z birikmalari to‘g‘ri tanlanganligiga hamda o‘zaro to‘g‘ri bog‘langanligiga baho berishga;
- loyihada yangi atamalar qo‘llanilganda, ularga mos ta’rif berilishini tekshirish hamda mantiqiy, tahririy xato-kamchiliklarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Lingvistik ekspertiza loyihani ishlab chiqqan tashkilot rahbarining maslahatchisi tomonidan o‘tkaziladi.

Lingvistik ekspertizani o‘tkazishda ishlab chiquvchining tashabbusi bilan shartnoma asosida mutaxassis ham jalb qilinishi mumkin.

Lingvistik ekspertizaning maqsadi va asosiy vazifalari

Loyiha matnini davlat tili qoida va talablariga moslash, yangi atamalarni to‘g‘ri qo‘llash hamda grammatika, imlo, punktuatsiya qoidalariga muvofiq bo‘lishi lingvistik ekspertizaning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Lingvistik ekspertizaning asosiy vazifalari quyidagilar:

- loyiha matnining davlat tili qoida va talablariga, jumladan, imlo, uslubiy, grammatik va orfografiya qoidalariga mos bo‘lishini ta’minlash;

- loyihada soha atamalarining to‘g‘ri qo‘llanilishi, yangi atamalar qo‘llanilganda, ularga mos ta’rif berilishini tekshirish;

- loyiha matni aniq va tushunarli bayon qilinganligi, so‘z birikmalari to‘g‘ri tanlanganligiga va o‘zaro to‘g‘ri bog‘langanligiga baho berish;

- loyiha matnidagi tushuncha va atamalarning ma’nosiga muvofiq yagona shaklda va to‘g‘ri qo‘llanishini ta’minlash.

Loyihani lingvistik ekspertizadan o‘tkazish talablari

Loyiha matni lingvistik ekspertizadan quyidagi talablar asosida o‘tkaziladi:

✓ jumlalarning soddaligi va qisqaligi, ta’riflarning aniqligi;
✓ imlo, uslubiy, grammatik va orfografiya qoidalariga mosligi;
✓ yangi atamalar, shuningdek, soha atamalarining to‘g‘ri qo‘llanganligi;

- ✓ so‘z birikmalarining o‘zaro to‘g‘ri bog‘langanligi;
- ✓ bayonning tizimliligi va ifodali ketma-ketligi.

Loyihada, shuningdek, unga ilova qilinadigan axborot-tahliliy materiallarda quyidagilarning qo‘llanilishiga yo‘l qo‘yilmaydi:

- ✓ og‘zaki nutq shakllari;
- ✓ davlat tilida teng ma’noli so‘zlar va tushunchalar mavjud bo‘lgan taqdirda, chet tillari atamalari;
- ✓ eskirgan hamda ko‘p ma’noni anglatadigan so‘zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar;

abbreviatura va qisqartmalar (bundan umumiy qabul qilingan abbreviatura va qisqartmalar, shuningdek qonunosti hujjatlarining ilovalaridagi tashkilotlarning qisqartirilgan nomlari mustasno). [O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrda “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 662-son qarori]

Loyihani lingvistik ekspertizadan o‘tkazish

Lingvistik ekspertiza ishlab chiquvchining tashabbusi bilan yoxud topshiriqqa asosan vazirlik va idoralar bilan kelishishdan oldin o‘tkaziladi.

Davlat tili va uni rivojlantirishga oid qonunchilik hujjatlarining loyihalari lingvistik ekspertizadan o‘tkazilishi shart.

Loyihaning lingvistik ekspertizasi ushbu Nizomning 1-ilovasida ko‘rsatilgan sxemaga muvofiq o‘tkaziladi.

Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibining SXEMASI

Bosqichlar	Subyektlar	Tadbirlar	Ijro muddati
1-bosqich	Loyihani ishlab chiquvchi tashkilot, yuqori turuvchi tashkilot	1. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini (keyingi o‘rinlarda — loyiha) lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tashabbusi bilan chiqish. 2. Loyihani lingvistik ekspertizadan o‘tkazish yuzasidan topshiriq berish.	Zaruratga ko‘ra
2-bosqich	Maslahatchi yoxud mutaxassis	1. Lingvistik ekspertizadan o‘tkazish natijasi bo‘yicha loyiha matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan aniq tavsiyalarni ko‘rsatgan holda xulosa berish. 2. Lingvistik ekspertiza xulosasini imzolash va loyihani ishlab chiquvchiga taqdim etish.	3 kun yoki shartnomada belgilangan muddat

3-bosqich	Loyihani ishlab chiquvchi	Maslahatchi yoxud mutaxassis xulosasida berilgan tavsiyalar asosida loyiha matnini qayta ishlash hamda kelishish uchun vazirlik va idoralarga yuborish.	Loyiha matni qayta ishlangandan so‘ng

Loyiha tashkilot rahbarining ko‘rsatmasida boshqa muddat belgilanmagan bo‘lsa, maslahatchiga kelib tushgan sanadan boshlab uch ish kunida lingvistik ekspertizadan o‘tkaziladi.

Mutaxassis tomonidan loyihani lingvistik ekspertizadan o‘tkazish muddati u bilan tuzilgan shartnomada ko‘pi bilan besh ish kuni etib belgilanadi.

Loyihaning lingvistik ekspertiza natijasi to‘g‘risida ushbu Nizomga 2 va 3-ilovalarda ko‘rsatilgan namunaga muvofiq xulosa beriladi.

NORMATIV-HUQUQIY HUJJAT LOYIHASINING LINGVISTIK EKSPERTIZA XULOSASI

_____-son

1. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining turi_____
_____

2. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining nomi:_____
_____

3. Lingvistik ekspertizani o‘tkazuvchi: _____

4. Lingvistik ekspertiza o‘tkazilgan sana: _____

5. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, tegishli tuzatishlar kiritish, matnni qisqartirish, qayta ishlash bo‘yicha aniq tavsiyalar ko‘rsatiladi:*

_____
_____
_____

Maslahatchi: _____ (imzo) _____ (F.I.Sh.)

20___-yil _____- _____

* Ushbu tavsiyalar jadval shaklida bayon qilinib, unda loyiha matnining dastlabki tahriri hamda ekspertiza natijasida tavsiya etilayotgan tahrir aks ettirilishi lozim.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSNKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISN VA MALAKA OSHIRISH MARKAZI

100100, Toshkent sh., Yakkasaroy t., Yusuf Xos Nojib ko‘chasi, 103-uy. tel.: (99871) 281-45-67, Veb-sayt: www.dtrm.uz, azimov@navoiy-uni.uz, I.M.Azimov@exat.uz

2024-yil _____son Toshkent sh.
nn

NORMATIV-NUQUQIY NUJJAT LOYINASINING LINGVISTIK EKSPERTIZA XULOSASI____-son

1. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining turi: _____
_____

2. Normativ-huquqiy hujjat loyihasining nomi: _____
_____

3. Lingvistik ekspertizani o‘tkazuvchi: _____
_____

4. Lingvistik ekspertiza o‘tkazilgan sana:
_____

5. Normativ-huquqiy hujjat loyihasi matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, tegishli tuzatishlar kiritish, matnni qisqartirish, qayta ishlash bo‘yicha aniq tavsiyalar ko‘rsatiladi:*
_____
_____

Markaz rahbari: _____ _____ *(F.I.O.)*
m/o‘ *(imzo)*
20___-yil _____

Mutaxassis: _____ _____ *(F.I.O.)*
(imzo)
20___-yil _____

Ushbu tavsiyalar jadval shaklida bayon qilinib, unda loyiha matnining dastlabki tahriri hamda ekspertiza natijasida tavsiya etilayotgan tahrir aks ettirilishi lozim.

Xulosada loyiha matnida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, tegishli tuzatishlar kiritish, matnni qisqartirish, qayta ishlash bo‘yicha aniq tavsiyalar ko‘rsatiladi. Ushbu tavsiyalar jadval shaklida bayon qilinib, unda loyiha matnining dastlabki tahriri hamda ekspertiza natijasida tavsiya etilayotgan tahrir aks ettiriladi.

Loyiha lingvistik ekspertizadan o‘tkazilganidan keyin xulosa maslahatchi yoxud mutaxassis tomonidan imzolanadi. Lingvistik ekspertiza natijalari bo‘yicha qabul qilingan xulosaning sifati uchun maslahatchi yoxud mutaxassis javobgar hisoblanadi.

Loyihani ishlab chiquvchi xulosada ko‘rsatilgan tavsiyalar asosida loyiha matnini qayta ko‘rib chiqadi hamda kelishish uchun vazirlik va idoralarga yuboradi.

Loyihani lingvistik ekspertizadan o‘tkazuvchi maslahatchi yoxud mutaxassisning huquq va majburiyatlari

Lingvistik ekspertizani o‘tkazadigan maslahatchi yoxud mutaxassis:

✓ qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda lingvistik ekspertizadan o‘tkazadigan normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalari predmetiga taalluqli bo‘lgan hujjatlar bilan tanishish;

✓ lingvistik ekspertizani o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha hujjatlarni so‘rab olish;

✓ lingvistik ekspertizadan o‘tkaziladigan normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalari normalarini aniqlashtirish va ular bo‘yicha tegishli tushuntirishlarni olish huquqiga ega.

Maslahatchi yoxud mutaxassis qonunchilik hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Lingvistik ekspertizani o‘tkazadigan maslahatchi yoxud mutaxassis:

✓ lingvistik ekspertizani tashkil etish va o‘tkazishning qonunchilik hujjatlari bilan belgilangan talablariga rioya qilish;

✓ lingvistik ekspertizani o‘tkazish munosabati bilan o‘ziga ma’lum bo‘lgan ma’lumotlarni oshkor qilmaslik;

✓ zarur hollarda lingvistik ekspertiza xulosalarini asoslab berishi;

✓ taqdim etilgan hujjatlarning saqlanishini ta’minlashga majbur. [O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrda “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 662-son qarori]

Maslahatchi yoxud mutaxassis qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlarni ham olishi mumkin.

Lingvistik ekspertiza o‘tkazish jarayonida “Davlat tili haqida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari, O‘zbek tilining izohli va imlo lug‘atlari, soha va tarmoq lug‘atlari, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, Geografik obyektlarning nomlari davlat reyestri ma’lumotlari, davlat tilida ish yuritishga oid adabiyot va uslubiy qo‘llanmalar, shuningdek, o‘zbek adabiy tilining boshqa ilmiy-uslubiy manbalaridan foydalaniladi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to‘liq o‘tishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021-yil 10-fevraldagi 61-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 28-oktyabrda “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 662-son qarori
4. Kuchimov Sh. Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari lingvistik ekspertizadan o‘tkazish. Metodik qo‘llanma. –T.: 2022.

PSIXOLINGVISTIK YONDASHUVDA BADIIY MATN PERSEPSIYASI
PERCEPTION OF LITERARY TEXT IN A PSYCHOLINGUISTIC APPROACH

Aminova Marjona Hamza qizi

o‘qituvchi,
Fan va texnologiyalar universiteti
aminovamarjona1999@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola badiiy matn va uni tahlil qilish metodologiyasi haqida fikr yuritilgan. Tahlil tiplari va badiiy matnni lingvistik sharhlash aspektlari munosabati haqida ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy matn, metodologiya, g‘oyaviy-estetik yo‘nalish, obyektiv, subyektiv, matn lingvistikasi,persepsiyasi*

Annotation: *This article reflects on the literary text and the methodology of its analysis. Information about the relationship between the types of analysis and the aspects of linguistic interpretation of the literary text is given.*

Keywords: *artistic text, analysis, methodology, ideological-aesthetic direction, objective, subjective, text linguistics.*

Matn perseptsiyasi murakkab jarayon sifatida turli aspektlarda o‘rganilgan. Bularning asosiylari sifatida kvantitativ, kognitiv, psixologik va psixolingvistik yo‘nalishlarni ko‘rsatish mumkin. Matniy pertsepsiyaga kvantitativ yondashuv xabarning kvantitativ nazariyasiga asoslanadi. Matn harflar, so‘zlar elementidan tashkil topgan kodli zanjir sifatida olinadi. Matnning bir butun qabul qilinishini formallashtirish nuqta nazaridan o‘rgangan S.Gumenyuk matn pertseptsiyasiga shunday ta’rif beradi: “Berilgan matnning yaxlit pertseptsiyasi (bunda matn alohida, boshqa matnlar bilan bog‘lanmagan, deb qaraladi) so‘z va uning matndagi xolati bilan shunday aloqani o‘rnatadiki, matning to‘g‘ri tushunilgan (adekvat) shakli (obrazi)ni yaratishga yordam beradi” [Гуменюк Ю, 2001:4]. Psixologik

yondoshuvda birlamchi obyekt inson bo‘lib, matnning qabul qilinishida individual ruhiy holati, xususiyatlari ko‘proq tahlil qilinadi. T.A.Drozdova matnni tushunishni psixologik tajribada tadqiqot etib, darajalarni belgilash. Ammo bu darajalar har doim ham yaralanga tushunish jarayonida yuzaga chiqavermasligini muallif ta’kidlab o‘tadi, ya’ni tajriba sinaluvchilarining 36% ida tushunish jarayonining bosqichma-bosqich kechishi kuzatilgan bo‘lsa, sinaluvchilar- ning qolganlarida tushunish aralash, betartib holatda amalga oshgan, shuningdek yuqorida keltirilgan bosqichlarning ayrimlari tushurib qoldirilgan, qisqartirilgan holatlar ham kuzatilgan. Kommunikativ vazifaning o‘zgarishi (aynan bu misolda “o‘zi uchun tushunish” vazifasi va “boshqa odamga tushuntirib berish” vazifasi) tushunishning borishiga ta’sir qiladi. Olima tushunishning borishi retsipiyentlarning individual-psixologik xususiyatlariga bog‘liqligini aytadi [Дроздова Т. А,1985: 106-120].

Psixolingvistik yondashuv badiiy matnni idrok etishda ham kognitiv, ham hissiy jarayonlarni o‘z ichiga olishini ko‘rsatadi. O‘quvchilar badiiy matn bilan shug‘ullanar ekan, ular til haqidagi bilimlari va kognitiv qayta ishlash qobiliyatlaridan matnning lingvistik va semantik elementlarini dekodlash va izohlash uchun foydalanadilar. Shu bilan birga, kitobxonlar matnning hissiy va affektiv komponentlari bilan ham shug‘ullanadilar, tilning estetik va hissiy sifatlariga javob beradilar va matn mazmuniga hissiy munosabatda bo‘lishadi. Umuman olganda, psixolingvistik yondashuv badiiy matnni idrok etish kognitiv va hissiy jarayonlarning murakkab o‘zaro ta’sirini o‘z ichiga oladi, chunki o‘quvchilar matnning lingvistik va affektiv komponentlari bilan shug‘ullanadilar. Badiiy qadriyatni idrok etish - bu san’at asari sifati va qiymatining subyektiv bahosi bo‘lib, unga madaniy kelib chiqish, shaxsiy imtiyozlar va tarixiy kontekst kabi keng ko‘lamli omillar ta’sir qilishidir. Badiiy mahoratni baholashga yondashish usullaridan biri asarning texnik mahorati, ijodkorligi, o‘ziga xosligi, hissiy ta’siri va kontseptual chuqurligi kabi elementlarini hisobga olishdir. Badiiy qadr-qimmatni idrok etishga ta’sir etuvchi omillardan yana biri asar yaratilgan va olingan kontekstdir. Masalan, ijtimoiy me’yorlar yoki siyosiy hokimiyat tuzilmalariga qarshi chiqadigan san’at asari ijtimoiy tartibsizliklar yoki siyosiy g‘alayonlarning tarixiy lahzalarida badiiy jihatdan muhimroq deb hisoblanishi mumkin. Bundan farqli o‘laroq, faqat ustun estetik didga mos keladigan yoki mavjud kuch tuzilmalarini mustahkamlaydigan ish badiiy jihatdan unchalik ahamiyatli emas deb qaralishi mumkin. Bundan tashqari, tomoshabinning madaniy kelib chiqishi va shaxsiy imtiyozlari ham badiiy fazilatlarni idrok etishga ta’sir qilishi mumkin. Masalan, klassik realizm an’analari va usullarini yaxshi biladigan va uni qadrlaydigan tomoshabin giperrealistik rasmni badiiy jihatdan munosib deb topishi mumkin, mavhum ekspressionizmni afzal ko‘rgan tomoshabin esa bunday bo‘lmasligi mumkin.

Xuddi shunday, ma’lum bir ijtimoiy yoki madaniy guruhga taalluqli bo‘lgan tomoshabin, ularning tajribalari va qadriyatlarini aks ettiruvchi asarlarni badiiy jihatdan munosib deb topishi mumkin, bo‘lmaganlari esa kamroq deb hisoblanishi mumkin. Oxir oqibat, badiiy asarnini idrok etish murakkab va subyektiv jarayon bo‘lib, u kishidan shaxsga o‘zgarib turadi va ko‘plab omillarga bog‘liq. Muayyan

madaniy yoki tarixiy kontekstlarda badiiy qadriyat nimadan iborat bo‘lishi to‘g‘risida konsensus mavjud bo‘lsa-da, san’atni baholash har doim individual didlar, afzalliklar va qadriyatlarga ta’sir qiladi.

Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romanining persepsiyasi tabiat, bo‘rilar madaniyat, inson, atrof-muhit, og‘ufurushlik mavzulari atrofida aylanadi[Ch.Aytmatov, 1989: 134]. “Qiyomat” romanida ezgulik va yovuzlikning kurashi, inson va tabiat munosabati bo‘rilar Akbara bilan Toshchaynar obrazi orqali ochib beriladi. Inson tomonidan hududlarni o‘zlashtirish, o‘rmonlarni yo‘q qilish, tabiatning azaliy qoidalarini buzish va oxir-oqibat jonzotlarni o‘z ona uyidan siqib chiqarish qiyomat-qoyim darajasida tasvirlanadi. Romanning asosiy jihatlaridan biri uning badiiy tili bo‘lib, u tabiat olamining go‘zalligi va murakkabligini aks ettiradi. Aytmatov ijodida manzaraning yorqin tasviri, timsol va metafora qo‘llanishi, qahramonlarning ichki hayotini o‘rganilishi xarakterlidir. Aytmatovning ramziy ma’noda qo‘llanganiga bir misol uning romanning markaziy xususiyati bo‘lgan tog‘larni tasvirlashida ham ko‘rish mumkin. Tog‘lar o‘lkaning “qo‘riqchisi” sifatida ta’riflanadi va ular qirg‘iz madaniyatiga chuqur singib ketgan ma’naviy ahamiyatga ega. Aytmatov tog‘larni tasvirlash orqali tabiat olamiga hurmat tuyg‘usini shakllantiradi, atrof-muhitni muhofaza qilish muhimligini ta’kidlaydi. Aytmatov badiiy tilining yana bir namunasi uning yadroviy sinovlarning atrof-muhitga ta’sirini tasvirlashda metafora qo‘llashidir. U radioaktiv chiqindilarni “zaharli shamol” deb ta’riflaydi, u yer bo‘ylab tarqalib, ekinlar va hayvonlarni nobud qiladi, suvni ifloslantiradi. Aytmatov bu metafora orqali inson harakatlarining tabiat olamiga halokatli ta’sirini ko‘rsatadi va atrof-muhit degradatsiyasiga qarshi kurashish zarurligini ta’kidlaydi.

“Qiyomat” o‘zining badiiy fazilatlari bilan bir qatorda inson faoliyatining atrof-muhitga zararli ta’sirini ham kuchli tanqid qiladi. Roman insonlarning atrof-muhitga ta’siri,ziyoni hayvonot olamiga ham juda katta zarar keltirayotganini ta’kidlaydi.

Bu asarning ham shuhrati keng yoyildi. Asarda butun insoniyatni bezovta qilib turgan katta global masalalar ko‘tarib chiqilgan. Asarda ham talaygina syujet liniyalari mavjud. Insonlardagi mehr-oqibatning tugab borayotganligi haqidagi tashvishli fikrlar Bo‘ston va Bozorboy obrazlari o‘rtasidagi konfliktda ko‘rsatiladi. Avdiy Kallistratov bilan Kandalov o‘rtasidagi kurashlar tasvirida esa hozirgi davrda juda muhim masalalardan biri bo‘lgan giyohvandlik haqida fikr yuritiladi.

Avdiy xuddi Iso payg‘ambar singari odamlarni yomon yo‘ldan qaytarmoqchi, insofga chaqirmoqchi bo‘ladi va shu yo‘lda o‘zi ham halok bo‘ladi. Asarda “Bibliya” kitobidan olingan syujetlar ham bugungi dunyomiz uchun nihoyatda ahamiyatlidir.. Akbara va Toshchaynar nomli bo‘rilar obrazi orqali esa ekologiya masalalari ko‘tarib chiqiladi. Tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlarning bugungi davrimizda o‘ta qaltis holga kelib qolganligi hikoya qilinadi.

Badiiy matnni idrok etishda o‘quvchilar matnni tushunish va qadrlash uchun bir qator kognitiv va hissiy jarayonlardan foydalanishlari mumkin. Masalan, kitobxonlar romandagi qahramonlar, o‘zgarishlar va mavzularni tushunish uchun o‘zlarining oldingi bilim va tajribalaridan foydalanishlari yoki she’rdagi chuqur ma’nolarni ochish uchun metafora, o‘xshatish va ishora kabi adabiy vositalardan

foydalanishni tahlil qilishlari mumkin. Badiiy matnni idrok etishda hissiyotlar ham muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar hikoyadagi qahramonlar yoki voqealar bilan hissiy jihatdan bog‘lanib, hamdardlik, qayg‘u yoki quvonch kabi his-tuyg‘ularni boshdan kechirishlari mumkin. Ular, shuningdek, matnda qo‘llanilgan til va tasvirlar yoki rassomning rasm yoki haykalda his-tuyg‘ularni yoki his-tuyg‘ularni aks ettirganligi bilan ham harakatga keltirilishi mumkin.

Xulosa sifatida psixolingvistikada matnni leksik statistik tahlil qilishda psixolingvistik yondashuv psixolingvistikada taqdiqotlar uchun samarali manbaa bo‘lib xizmat qiladi deyish mumkin. Matnni o‘rganish, nutqni leksik statistik tahlil qilish, psixolingvistik metodlar, eshitib tushunish, o‘qib tushunish ko‘nikmalarini, o‘rganish va ularni shakllantirish taqdiqotni osonlashtirib beradi. Oxirgi yillarda badiiy matn xususiyatlari, leksik-statistik tahlil orqali matnni o‘rganish jarayoni psixolingvistikada keng o‘rganilmoqda. Psixolingvistik tahlil metodiga ham yuzaki qarab bo‘lmaydi.. Psixolingvistika tilni tushunish va ishlab chiqarish bilan bog‘liq aqliy jarayonlar bilan shug‘ullanadi. U diqqat bilan nazorat qilinadigan labaratoriya tajribalari orqali nazariy modellarni sinab ko‘rishga qaratilgan. Ushbu turli maqsad va yondoshuvlarni hisobga olgan holda,ikki sohani birlashtirishga urunishlar munozarali bo‘lib kelmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston. 2017. – 231-B.
2. Белянин В. П. Психолингвистика. –М., 2004. –С. 8.
3. Shaykhislamov, N. (2020). Cognitive Linguistics, the Symbolic and Interactive Functions of Language. Образование и наука в XXI веке, 1(6), 390-393.
4. Nursulton Zamon o‘g‘li Shayxislamov.Til korpusi yaratishning umumiy tamoyillari xususida –Toshkent.
5. Applying corpus linguistics methodology to psycholinguistics research. Luciane Corrêa FERREIRA.
6. Белянин В.П. Психолингвистика. Учебное пособие. –М.: Флинта, 2008.
7.Усманова Ш. “Психолингвистика” фанидан маъруза курслари. –Тошкент: Университет, 2014.
8. The PF STAR Children’s Speech Corpus.Anton Batliner1, Mats Blomberg2, Shona D’Arcy3, Daniel Elenius2, Diego Giuliani4, Matteo Gerosa4, Christian Hacker1, Martin Russell3, Stefan Steidl1, Michael Wong3.
9. Ғ.Б., Ахмедова М. Х. Психолингвистиканинг назарий асослари. – Тошкент, 2016
10.Leontiyev A. A. Psixolingvistika asoslari. M .: "Sensiz", 1999 yil.
11.Gluxov V. P., Kovshikov V.A. Psixolingvistika. Nutq faoliyati nazariyasi. MAST; Astrel, 2006-yil.
12. Nutq psixologiyasi tarixining qisqacha tavsifi. IA:http://www.scipsychology.ru/ctr/1115.html
13. Zorkina O. S. Matnni o‘rganishga psixolingvistik yondashuv to‘g‘risida // Til va madaniyat. Novosibirsk, 2003. S. 205-210.

14. Saxarniy L.V. Psixolingvistikaga kirish. L .: Leningrad davlat universiteti nashriyoti, 1989.54 p

THE IMPORTANCE OF UNDERSTANDING THE FACTORS THAT SHAPE A SPEECH SITUATION
NUTQIY HOLATNI SHAKLLANTIRUVCHI OMILLARNI TUSHUNISHNING AHAMIYATI

Qo‘chqarov Isaxon Musajonovich
Deputy dean,
FerSU,
im.quchqorov@pf.fdu.uz

Annotatsiya: *Nutqiy holatni shakllantiruvchi omillarni tushunish samarali muloqot uchun juda muhimdir, chunki u xabarni etkazish, qabul qilish va talqin qilishga ta'sir qiladi. Ushbu tezis nutq vaziyatlarining ko‘p o‘lchovli tabiatini, shu jumladan kontekstual, madaniy, psixologik va ijtimoiy elementlarni va ularning kommunikativ muvaffaqiyatga ta'sirini o‘rganadi. Nazariy asoslarni va amaliy misollarni har tomonlama tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot turli xil kommunikativ sharoitlarda kontekstni anglash va moslashuvchanlikning ahamiyatini ta'kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *nutq holati, aloqa konteksti, lingvistik omillar, madaniy ta'sir, shaxslararo muloqot, samarali muloqot, kommunikativ muvaffaqiyat.*

Annotation: *The understanding of the factors that shape a speech situation is crucial for effective communication, as it influences the delivery, reception, and interpretation of the message. This thesis explores the multidimensional nature of speech situations, including contextual, cultural, psychological, and social elements, and their impact on communicative success. Through a comprehensive analysis of theoretical frameworks and practical examples, this study highlights the significance of context-awareness and adaptability in various communicative settings.*

Key words: *speech situation, communication context, linguistic factors, cultural influence, interpersonal communication, effective dialogue, communicative success.*

Communication is a fundamental aspect of human interaction, encompassing a wide range of activities, from casual conversations to formal presentations. The success of these interactions largely depends on the effective management and understanding of the speech situation. A speech situation refers to the context in which communication takes place, including the participants, setting, purpose, and the social and cultural norms that govern the interaction. Understanding these factors is essential for conveying messages accurately and achieving the intended outcomes. This thesis aims to explore the various factors that shape a speech situation and their significance in enhancing communicative effectiveness.

A speech situation is defined as the communicative context that encompasses the elements that influence the interaction between speakers and listeners. These elements can be broadly categorized into several components:

Participants: The individuals involved in the communication, including their roles, relationships, and expectations.

Setting: The physical or virtual environment in which the communication takes place, including time, place, and medium.

Purpose: The intended goal or outcome of the communication, such as informing, persuading, or entertaining.

Message: The content of the communication, including the language, tone, and style used.

Social and Cultural Norms: The unwritten rules and conventions that govern appropriate behavior and language use in different contexts.

Understanding these components is fundamental to grasping the complexity of a speech situation. For instance, a formal presentation in a professional setting requires a different approach compared to a casual conversation among friends. Recognizing these differences enables speakers to tailor their messages accordingly, thereby enhancing the effectiveness of their communication. [Brown & Levinson, 1987: 34]

Context plays a pivotal role in shaping the dynamics of a speech situation. It can be divided into several types, each influencing the communication process in distinct ways:

Physical Context: Refers to the tangible environment where the communication occurs. It includes factors such as location, time, and physical presence. For example, a conversation in a quiet office setting will differ significantly from one held in a noisy café.

Social Context: Involves the social relationships between participants and their respective social roles. Social context dictates the level of formality and the type of language used. A conversation between a manager and an employee, for example, will differ from a discussion among colleagues of equal status.

Cultural Context: Encompasses the cultural background of the participants, including shared beliefs, values, and norms. Cultural context can greatly influence communication styles, such as directness versus indirectness, and the interpretation of messages. [Burridge, 2012: 47]

Psychological Context: Pertains to the mental state and emotional condition of the participants. A speaker's anxiety or confidence level, for instance, can affect their delivery, while a listener's mood can influence their reception of the message.

Each type of context adds layers of meaning to the communication process, making it imperative for speakers to be context-aware and adaptable.

Cultural factors are among the most significant influences on speech situations. They shape not only the language used but also the expectations and interpretations of communication. Different cultures have distinct norms for what is considered appropriate or effective communication.

For example:

High-Context vs. Low-Context Cultures: In high-context cultures (e.g., Japan, China), much of the communication is implicit, relying heavily on context, non-verbal cues, and shared knowledge. In contrast, low-context cultures (e.g., United States, Germany) prioritize explicit, direct communication where messages are conveyed clearly and unambiguously. [Hall, 1976: 89]

Politeness Strategies: Cultures vary in their use of politeness strategies to maintain social harmony. For example, many Asian cultures emphasize indirectness and face-saving strategies, while Western cultures may be more direct and assertive in their communication style. [Brown & Levinson, 1987: 56]

Power Distance: In cultures with high power distance, hierarchical relationships dictate the level of formality and deference in communication. In contrast, low power distance cultures promote egalitarianism, which is reflected in more informal and open communication.

Understanding these cultural nuances is crucial for effective intercultural communication. Misinterpretations and misunderstandings often arise when participants from different cultural backgrounds engage without considering these differences. For instance, a direct and assertive communication style may be perceived as rude in a high-context culture, while indirect communication may be seen as evasive or dishonest in a low-context culture.

Psychological factors, including the mental and emotional states of participants, significantly influence speech situations. Personal experiences, attitudes, and feelings can affect both the speaker's delivery and the listener's reception of the message.

Key psychological factors include:

Anxiety and Confidence: A speaker's level of anxiety or confidence can impact their clarity, tone, and pace of speech. High anxiety can lead to hesitations and speech errors, while confidence can enhance persuasiveness and clarity.

Empathy and Attentiveness: The ability to empathize and listen attentively influences the quality of the interaction. A listener who is empathetic is more likely to understand the speaker's perspective, leading to more effective communication.

Prejudices and Biases: Preconceived notions and stereotypes can distort the interpretation of messages. For example, a listener with a bias against a particular accent may judge the speaker's credibility unfairly. [Lakoff, 1973: 120]

Addressing these factors requires a high level of self-awareness and emotional intelligence. Speakers and listeners must actively work to manage their emotions and remain open-minded to foster productive communication.

Social factors, such as status, gender, and group dynamics, play a significant role in shaping speech situations. These factors influence not only the choice of language but also the power dynamics and relational aspects of communication.

Key social factors include:

Social Status and Hierarchy: Social status affects the level of formality and the type of language used in communication. For example, a subordinate may use more formal and deferential language when speaking to a superior.

Gender: Gender influences communication styles and expectations. Studies have shown that women are more likely to use collaborative and supportive language, while men may use more assertive and competitive language.

Group Dynamics: The presence of multiple participants in a speech situation introduces additional complexities, such as turn-taking, alignment with group norms, and the influence of groupthink. [Tannen, 1990: 77]

Understanding these social factors is essential for navigating complex speech situations, particularly in professional and public settings where power dynamics and group identities are prominent.

The rise of digital communication has transformed traditional speech situations, introducing new variables that influence how messages are conveyed and interpreted. Key considerations in digital speech situations include:

Asynchronous vs. Synchronous Communication: Digital platforms offer both asynchronous (e.g., email) and synchronous (e.g., video calls) communication options, each with different implications for message delivery and reception.

Non-verbal Cues: The absence or limitation of non-verbal cues in digital communication can lead to misinterpretations. Emojis, punctuation, and formatting have become substitutes for non-verbal cues in written digital communication. [Burridge, 2012: 104]

Anonymity and Disinhibition: The perceived anonymity of digital platforms can lead to disinhibition, where individuals communicate more freely or aggressively than they would in face-to-face situations.

Adapting to these new dynamics requires an understanding of the unique features of digital communication platforms and their impact on the speech situation.

Several theoretical frameworks provide insights into the factors that shape speech situations:

Speech Act Theory: Developed by J.L. Austin and further expanded by John Searle, Speech Act Theory analyzes how utterances function as actions in communication. It distinguishes between locutionary (what is said), illocutionary (intended action), and perlocutionary (effect on the listener) acts. Understanding these distinctions helps in deciphering the true intent and impact of speech in various situations. [Austin, 1962: 34]

Politeness Theory: Developed by Brown and Levinson, this theory explores how individuals use language to maintain face and manage social relationships. It identifies strategies such as positive politeness (showing friendliness) and negative politeness (showing respect for autonomy) that are used to navigate speech situations. [Brown & Levinson, 1987: 72]

Contextual Theories of Meaning: Contextual theories emphasize the role of context in interpreting meaning. They argue that meaning is not inherent in words themselves but is constructed through the interaction between language and its context. This perspective underscores the importance of understanding contextual factors in speech situations.

These theoretical frameworks provide a structured approach to analyzing and understanding the complexities of speech situations.

The factors that shape a speech situation are multifaceted and interrelated, encompassing contextual, cultural, psychological, and social dimensions. A deep understanding of these factors is essential for effective communication, as it enables individuals to adapt their messages to the specific demands of each situation. This adaptability is crucial not only in everyday interactions but also in professional, intercultural, and digital communication contexts. By recognizing and addressing the complexities of speech situations, communicators can enhance their ability to convey messages accurately, build stronger relationships, and foster more meaningful dialogue. As communication continues to evolve with technological advancements and globalization, the importance of understanding speech situations will only grow, making it a critical area of study for linguists, sociologists, and communication professionals alike.

REFERENCES

1. Austin, J.L. How to Do Things with Words. Oxford University Press. 1962.
2. Brown, P., & Levinson, S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press. 1987.
3. Burridge, K. Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. Cambridge University Press. 2012.
4. Hall, E.T. Beyond Culture. Anchor Books. 1976.
5. Lakoff, R. The logic of politeness: Or, minding your p's and q's. Papers from the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society, 292-305. 1973.
6. Tannen, D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. William Morrow Paperbacks. 1990.

QAHRAMONLAR NUTQIDA INTENSIYA (NUTQIY NIYAT) NING FONATSION NOVERBAL VOSITALAR ORQALI IFODALANISHI

EXPRESSION OF INTENSION (ORATORY INTENTION) IN THE SPEECH OF HEROES THROUGH PHONATIVE NONVERBAL MEANS

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna
O'qituvchi,
Termiz davlat universiteti
ergashevad@tersu.uz

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy matnda inson ruhiy holatinining ifodalanishi va uning psixolingvistik talqinida inson omili yetakchilik qilishi hamda nutqiy niyatning fonatsion noverbal vositalar orqali ifodalanishi tahlilga olingan. Badiiy matnning psixolingvistik tahlilida asosan, muallif tomonidan qahramonning ruhiy kechinmalari qay tarzda ifodalanganligi muhim. Odil Yoqubov qahramonlar ruhiy holatini ularning xarakter-xususiyati bilan qo'shib tasvirlash uchun muallif nutqi, qahramon nutqi hamda tabiat tasviridan o'rinli foydalanganligi psixolingvistik tahlili amalga oshirilgan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy matn, nutqiy niyat, intensiya, noverbal vositalar, ruhiy holat, psixolingvistik talqin, qahramonlar xarakter-xususiyati, tabiat tasviri, muallif nutqi.*

Annotation: *This article analyzes the expression of the human mental state in the artistic text and the human factor leading in its psycholinguistic interpretation, as well as the expression of the speech intention through phonational non-verbal means. In the psycholinguistic analysis of the literary text, it is important how the author expresses the mental experiences of the hero. A psycholinguistic analysis of the appropriate use of the author's speech, the character's speech and the image of nature to describe the mental state of the characters in combination with their character traits was carried out.*

Keywords: *artistic text, speech intention, intention, non-verbal means, state of mind, psycholinguistic interpretation, characters' characteristics, description of nature, author's speech.*

Nutqiy akt nazariyasining dastlabki masalalari J.Ostin, J.R.Serl va boshqa olimlarning ishlarida uchraydi. Bu nazariyaga ko‘ra, har qanday ifodada so‘zlovchi ma’lum harakatni amalga oshiradi. Ma’lum maqsad uchun yo‘naltirilgan inson faoliyati ko‘rinishlaridan biri sifatida nutq tushuniladi [Hakimov, 2004: 28].

Mavjudlikdagi voqeliklar ma’lum harakatlar yordamida sodir etilib, ular nutq orqali namoyon bo‘ladi. Harakatlarning nutq yordamida ifodalanishi natijasida nutqiy aktlar yuzaga keladi. Nutqiy akt nazariyasi muammolari bilan ijtimoiy tilshunoslik hamda psixolingvistika masalalari bo‘yicha ish olib borayotgan faylasuf, mantiqshunos, psixolog hamda lingvist tadqiqotchilar shug‘ullanadilar. [Safarov, 2008: 77].

Nutqiy akt so‘zlovchining ma’lum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir. [Safarov, 2008: 78].

Nutqiy akt mazmuni to‘lig‘icha so‘zlovchining muloqot maqsadi bilan bog‘liq bo‘lib qoladi. N.D.Arutyunovaning fikricha: “Har qanday nutqiy hodisa ma’lum bir maqsad asosida namoyon bo‘ladi. Odamlar nimadir haqidagi o‘z muhokamalarini bayon qilish niyatida maslahat berish, va’da berish yoki taklif etish kabi tinglovchini biror bir narsaga ishontirish maqsadida so‘zlaydilar” [Арутюнова, 1976: 46].

Xarakter ruhiyati, nutqi va harakatidagi g‘alayonni to‘g‘ri, tabiiy uyg‘unlikda tasvirlanishi badiiy asarning hayotiyligini ta’minlaydi. Muloqot jarayonida xarakterlar ruhiyatini ochishda Odil Yoqubov katta tajriba orttirgan. Shu bois uning qahramonlari o‘rtasidagi barcha muloqotlar o‘quvchiga ta’sir qiladi, muloqot ishtirokchilarining ruhiyati aniq sezilib turadi. Bunga adib so‘z, xatti-harakat va holat tasvirini birgalikda, uyg‘unlikda olib borish, aniqrog‘i, ruhiyat tasvirini qo‘llash orqali erishadi. Umuman olganda, adib asarlarida ruhiy holatni yoritishda qahramonlar o‘rtasidagi muloqotlardan juda ko‘p foydalanadi. Bu muloqotlar asarning g‘oyaviy yo‘nalishi, ijodkorning maqsadi, asarning konsepsiyasini aniqlab berishdan tashqari unga kuchli ta’sirchanlik, hayotiylik bag‘ishlaydi.

Odil Yoqubov asarlarida intensiya (nutqiy niyat)ning qahramonlar nutqi orqali ifodalanishi fonatsion noverbal vositalar ko‘magida ham amalga oshadi, chunki inson ruhiy holatining tasvirida nutq egalarining ovoz kuchi, uning tembri, balandligi kabilar muhim o‘rin tutadi. Nutqiy muloqot jarayonida nutq egalari ovozining past-balandligi, jarangdor yoki sust ekaniga qarab ularning ruhiy holati haqida ma’lumotga ega bo‘lish mumkin bo‘ladi. Nutq egasining ovozini balandlatib gapirishi ortida uning jahl, norozilik, g‘azablanish, boshqalar fikriga qo‘shilmaslik yoki o‘zining haqligini ko‘rsatish holatlari yotadi. Biroq bunday holatlarni matnda har tomonlama va aniq ifodalash biroz mushkul. “Diyonat” romanida psixologizmning ifodalash vositalaridan biri bo‘lgan dialog (nutqiy muloqot) qahramonlarning ichki dunyosini ochib beradi:

– Bo‘ldi! Bas! – Domla gurzidek mushti bilan stolni gursillatib urdi. – Padariga la’nat unaqa... to‘g‘ri gapga teskari bo‘ladigan tug‘ishganlarni! ... Ertami-kech bir gap bo‘lsa, nima degan odam bo‘laman, tentak?

– Hamma tentak, hamma egri, yolg‘iz siz to‘g‘ri! Bunaqada o‘lsak o‘ligimizni ko‘madigan inson topilmas? ...

– Qo‘rqma! – dedi. – Sen o‘lsang o‘zim ko‘maman! Men o‘lsam – mayli! O‘sha… xudbin qarindosh-urug‘larimsiz o‘ligim ko‘chada qola qolsin!

– Mayli, o‘z bilganingizdan qolmang! Sizga…

– Bas dedim senga! – Tinch qo‘yasanmi meni, yo‘qmi? Hiqildog‘imga keldi bu da’voyu dostonlaring! – deb qichqirdi u, qichqirdi-yu qora mushtini boshi uzra ko‘targancha joyida qotib qoldi. Mazkur nutqiy muloqotda fonostilistik vositalar ko‘magida kommunikantlar ruhiy holati va nutqiy maqsadi aniq ifodalangan.

Real hayotda insonlar ruhiy holatdan, xarakter jihatdan bir-biriga o‘xshamaganidek, badiiy asar qahramonlarining ruhiyati ham individuallashgandir.

Nutqiy muloqot davomida inson nutqida tovushlarning orttirilishi, cho‘ziq yoki o‘ta qisqa talaffuz etilishi, so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlarning ellipsisga uchrashi kabilar ham kuzatiladi. Bu holatlarning barchasi inson ruhiy holati haqida ma’lumot beradi. Shunisi ham muhimki, nafaqat so‘zlovchi, balki tinglovchi ovozining qandayligi ham ruhiy holat ifodasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi:

– Qaysi Ota? – deb so‘radi. – Anov ... xalqlar otasining nomini badnom qilib, o‘rniga o‘tirib olgan kishimi yo... – Sarkorning gapi og‘zida qoldi.

– S-siz nima deyotganingizni bilasizmi o‘zi? – otaning ovozi birdan o‘zgarib, qahr bilan yangradi. – Bu ulug‘ inson, o‘sha, siz aytgan xalqlar otasining kirdikorlarini fosh etib, xalqimizning qaddini tiklaganidan bexabarmisiz?

– K-kechirasiz, Ota, – g‘uldiradi Sarkor. – M-men azbaroyi sh-shoshib qolganimdan...

– Bundan keyin shoshib qolmay, o‘ylab gapiring! – dedi Ota (“Osiy banda”).

Ushbu matnda kommunikantlar ruhiyatidagi o‘zgarishlar ularning nutqiy muloqoti davomidagi ovoz tembrining balandlashi, kuchli hayajon va qo‘rquvdan tovushlarning orttirib talaffuz qilinishida ko‘rinadi.

Subyekt ruhiy holatining o‘zgarishi birinchi galda tovushlar ohangida ko‘zga tashlanadi. Bunda ko‘proq so‘roq gaplardan foydalaniladi:

– Menga qara, hey? Bu ... Latofat sening jufti halolingmidi, qo‘ltig‘idan tortasan?

Soqijon Obidov esa, titroq lablari pirpirab:

– M-menga qarang, uka...

– Qarab bo‘ldim! Yetadi! ...Bu yer sening Toshkenting emas, bunaqa taltayib yuradigan! Yo o‘zingni tiy, yoki abjag‘ingni chiqarib qo‘yaman!..

– B-bilaman, z-zo‘rsiz, k-kuyovto‘ra!

– Sen kimni kalaka qilmoqchi bo‘lasan, ablah? – Haydar ko‘zlari qon talashib, shartta ko‘ylagini yechdi-yu bir chetga otib yubordi. (“Diyonat”) Ushbu nutqiy muloqotda Haydarning vajohatidan qo‘rqib, tili kalimaga kelmay, dovdirab qolgan Soqijon Obidovning kuchli hayajon va qo‘rquv holati ifodalangan. Haydar ruhiyatidagi o‘zgarishlar esa uning talaffuz ohangida ko‘rinadi.

So‘zda denotativ va konnotativ ma’no mavjud. Ya’ni aloqa jarayonida faqatgina xabar almashmasdan, so‘zlovchining his-hayajoni, tinglovchiga nisbatan subyektiv munosabati aks etadi. ...kommunikatsiyada har bir gap, so‘z va hatto tovushning tanlanishi ham bevosita inson ruhiyati bilan bog‘liq [Alpanova, 2018: 89].

Nutqiy muloqot davomida tovushlarni cho‘zib talaffuz qilish holatlari juda ko‘p uchraydi. Bunday talaffuz qilish so‘zlovchining maqsadini, nutqiy niyatini hamda ruhiy holatini ifodalaydi:

– Bu-u, – dedi cho‘zib, – meva-chevani tog‘day uyib kepsan, odamlarning og‘zini moylamoqchimisan? (istehzoli kesatish holati)

Otaqo‘zi zo‘rma-zo‘raki kulgan bo‘ldi: (o‘ng‘aysizlanish holati)

– Hamma moylab turganda bitta biz moylamasak… (Sha’ma)

Domla Shomurodov jiyaniga o‘qrayib qaradi.

– Hamma deb kimni aytayapsan? (g‘azablanish holati)

– Tog‘ajon! – dedi Otaqo‘zi yolvorib. – Qo‘ying shu gaplarni.

Shunday deysan-u, bir kun emas, bir kun gap bo‘p qolamasang deb qo‘rqaman. Shuni o‘ylasam kechalari ko‘zimdan uyqu qochadi. (bezovtalik holati) (“Diyonat”) Ushbu nutqiy muloqot Otaqo‘zining sovg‘a salom tariqasida olib kelgan meva-chevasidan boshlanadi. Shu yerda Shomurodov bilan Otaqo‘zi sovg‘a-salomni o‘z ruhiy holatiga mos holda ikki xil tushunadi. Biri – keksa firqa a‘zosi, “yoshini yashab, oshini oshaganini ko‘p gapiradi”gan bo‘lib qolgan Normurod cholga tog‘day uyilgan sovg‘a-salomlar jiyani Otaqo‘zining qing‘ir ishlarini vaqtincha yashiruvchi niqob bo‘lib ko‘rinadi. Kechalari ko‘zidan uyqu qochadi. Biri – keyingi avlod vakili Otaqo‘zi sovg‘a-salom bilan o‘z tashvishlarini, qishloq xo‘jalik ishlarini tezroq bitkazib olishni ko‘zlaydi. Go‘yo “hamma bir-birini og‘zini moylab nega u moylamasin?”. Uning nazdida hamma shunaqa, hatto tog‘asi ham. Shomurodov bilan Otaqo‘zining sovg‘a-salom haqidagi mulohazalari aks etgan nutqiy muloqot ayni paytda ularning fe‘l-atvorini, ruhiy holatini ifodalaydi.

Quyidagi matnda “Onaning iztirobli nolasi” va “Nohaqliklar qurboni – Lochin” ning qalb tug‘yonlarini emfatik urg‘u, to‘xtam, intonatsiya yordamida tasvirlab berilgan:

– Lo-chi-in! Jon o‘g‘-lim! ... Ketsang ... enangni ko‘mib ket, jon bolam! Avval o‘z qo‘ling bilan go‘rimga ko‘mib ket!...

– Yo hozir, yo hech qachon!.. Kechiring, enajon! Ammo o‘g‘lingiz bu zolim dunyoda turolmaydi! Kechiring!

“Bolam-ov! Bo‘tam-ov!” To‘xta! Nima qilib qo‘yding ahmoq? Tuqqan onagni bo‘zlatib nega bu qabih ishga jazm etding?! To‘xta! (“Adolat manzili”). Nutqiy muloqotda Otasi xalokatidan keyin nohaqliklarga, xo‘rliklarga qarshi isyon tarzida o‘zini dahshatli dara qa’riga otishga qaror qilgan Lochin va onasi Marjonoyning ruhiyatidagi alamli, armonli, iztirobli nolasi aks etgan. Ushbu matn bilan tanishgan o‘quvchi qahramonlar o‘rtasidagi nutqiy intensiya (nutqiy niyat) ni hech bir izohlarsiz anglab yetadi.

Yuqoridagi matn parchalaridan ko‘rinib turibdiki, qahramonlar nutqida ifodalangan nutqiy intensiya (nutqiy niyat, maqsad) – o‘quvchiga qandaydir axborotni yetkazish bilan birga ularning ruhiy holatini ham ko‘rsatadi.

Ohang inson ruhiy holatini tasvirlashda eng muhim fonatsion noverbal vosita hisoblanadi. Shu boisdan yozuvchi qahramon ruhiy holatini ifodalashda ularning hissiyotlariga mos keluvchi ohangdan foydalanishga harakat qiladi.

Yozuvchi ohangni yozuvda ko‘rsatib berolmaydi. Odil Yoqubov qahramonlarining nutqida har bir so‘z tovush va ma’no uyg‘unligida beriladiki, bunday tovushlar so‘z ma’nosini yanada bo‘rttiradi, emotsional bo‘yoqdorligini oshiradi, qahramon ruhiyatidagi kechinmalarni to‘laroq ifodalashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosaga kelish mumkinki, Odil Yoqubov asarlarida qahramonlar ruhiyatidagi qo‘rquv, qayg‘u, shodlik, hayrat, norozilik, bezovtalik, afsus, hayajon kabi holatlarning ifodasida fonatsion noverbal vositalarning o‘rni beqiyos. Nutqiy intensiyaning qahramonlar nutqida voqelanishi bevosita fonatsion noverbal vositalar bilan bog‘liq ekan, demak bu vositalar psixolingvistikaning o‘rganish obyektlaridan biri sifatida alohida o‘rganishga, tadqiq qilishga muhtoj.

ADABIYOTLAR

1.Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2004.

2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008.

3. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. – М., 1976.

4. Алпанова Ш. Нутқий фаолият жараёнидаги руҳий ҳолатларнинг ўзбек тилининг турли сатҳ бирликлари воситасида акс этиши. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Фарғона, 2018. – 145 б.

5. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA KO‘CHIRIB YOZISH ORQALI ORFOGRAFIK SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH

DEVELOPMENT OF SPELLING LITERACY THROUGH COPYWRITING IN PRIMARY CLASS STUDENTS

Subxonova Sanobar Abduhalim qizi
Navoiy davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi,
subhonovasanobar@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ko‘chirib yozish orqali orfografik savodxonlikni rivojlantirish va unga qo‘yiladigan talablar haqida fikir yuritiladi. Hamda diktant turlaridan biri bo‘lgan ko‘chirib yozishning o‘quvchi imlosini yaxshilashdagi o‘rni yoritilib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf, diktant, diktant turlari, ko‘chirib yozish, imlo, orfografiya, to‘g‘ri yozish, yozma savodxonlik.*

Annotation: *This article discusses the development of orthographic literacy in elementary school students through copying and writing and the requirements for it. Also, the role of copying and writing, which is one of the types of dictation, in improving the sudent's spelling is highlighted.*

Key words: *elementary school, dictation, types of dictation, copying, spelling, orthography, correct writing, written literacy*.

Imlo har bir shaxsning hayotida va ish faoliyatida juda muhim o‘rin egallaganligi sababli biz bo‘lajak savod chiqaruvchilarga, ya’ni boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga orfografik bilimlarni puxta egallashlari borasida ko‘pgina chora-tadbirlarni ko‘rmog‘imiz lozim hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinflarda asosiy muammo hisoblangan imloviy xatolik har bir o‘quvchining shug‘ullanilishi kerak bo‘lgan tomonidir. Chunki jamiyat a’zolari hisoblangan har bir shaxsning imloviy savodxonligi mukammal bo‘lmas ekan ushbu jamiyat tobora orqaga tisarilishi tabiiy holdir.

Ko‘chirib yozish – lug‘aviy birliklarni eslab qolishdagi eng unumdor usullardan biri ko‘chirib yozishdir. Metodist olima M.R.Lvovaning ko‘rsatishicha, “Ko‘chirib yozish – yozma mashqlardagi eng faol ish turlaridan biri bo‘lib yozuv texnikasi hamda husnixatni , imlo va grammatikani o‘rgatishda keng qo‘llaniladi”.

Ko‘chirib yozish dastlab so‘zlarni bo‘g‘inlab o‘qishga tayansa, keyinchalik alohida so‘zlarni, so‘z birikmalarini, nihoyat, gaplarni ovoz chiqarib talaffuz qilishga, o‘qishga tayanadi. Ilgari o‘quvchilar so‘zlarni o‘qituvchi nutqidan eshitgan bo‘lsa, endi ular bunday so‘zlarni kitobdan o‘zlari lo‘rishadi va o‘zlari talaffuz qilishadi. Shuning uchun ham bu jarayonda mustaqillik ko‘proq namoyon bo‘ladi. [To‘xliyev, 2015:8]

Ko‘chirib yozishda asosiy turlarini quyida ko‘rsatish mumkin:

a) Oddiy ko‘chirib yozish. Bunda tayyor matnni xatolarga yo‘l qo‘ymasdan ko‘chirish;

b) Murakkablashtirilgan ko‘chirish. Bunda ko‘chirib yozish bilan birga turli murakkab topshiriqlarni ham bajarish. Masalan tushurib qoldirilgan harf yoki qo‘shimchalarni toppish va joyiga qo‘yib ko‘chirish, so‘zning shaklini o‘zgartirgan holda ko‘chirish talab etiladi.

O‘quvchilarning ko‘chirib yozishlarida e’tibor berish kerak bo‘lgan holatlar borki, ular haqida ogohlantirilib borilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1. Har qanday holatda ham matnga ongli munosabatda bo‘lish, ya’ni uning mazmuniga jiddiy e’tibor berish.
2. Ko‘chirib yozayotgan harflab emas, balki kamida bo‘g‘inlab , lekin asososiy holatda gapni tegishli ma’no bo‘laklariga ajratib olgan holda ko‘chirishga e’tibor berish.
3. Gapni to‘laligicha o‘qish, ma’nosiga tushunish va eslab qolishga urinish.
4. Gapni qanday yozilgan bo‘lsa, to‘laligicha shunday ovoz chiqarib o‘qish va eslab qolish.
5. Ko‘chirilayotgan matndagi imlo qoidalarini eslash va yodda saqlash.
6. Imlo qoidasi talab qilganday o‘qish.
7. Daftarda nima yozilgan bo‘lsa, shuni o‘qish. Ularni matn bilan solishtirish.

Ko‘chirib yozish o‘quvchi savodxonligidagi ichki sezimnigina emas, balki uning ongli ravishda anglashini ham kamol toptiradi. Demak, ularning imloviy sezgirligi ham ortib boradi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, diktant turlari balki, ko‘chirib yozish uchun mo‘ljallangan diktant matn turlari har bir o‘quvchining individual holatiga ham munosib bo‘lishi kerak.

Ya’ni, matn hajmi va undagi so‘zlar tuzilishi hamda ma’nosi o‘quvchi yoshiga mos ravishda tanlanishi maqsadga muvofiqdir. 1-sinf o‘quvchisi uchun ko‘chirma diktantlardan foydalanishda dastlabki ikki chorak davomida so‘zlarni ko‘chirib yozishni mashq qilish lozim hisoblanadi. Keying ikki chorakda esa, kichikroq hajimdahi 3, 4 ta gapdan iborat matnlardan foyadalanish lozim hisoblanadi. Masalan quyidagi matn bunga misol bo‘la oladi.

Kuz

O‘lkamizga kuz fasli kirib keldi. Kuz fasli boshlansa yurtimizda maktablar ham boshlanadi. Biz esa maktab boshlanishini intiqlik bilan kutdik.

Bunda o‘quvchi ushbu 3 ta gapdan iborat matnni bo‘g‘inlab yoki so‘zlar orqali ko‘chirar ekan ham orfografik, ham punktuatsion qoidalarni amaliy bajarish orqali o‘zlashtirib boradi. Bu esa nafaqat dars jarayonida, balki uyga topshiriq sifatida ham tavsiya etilsa foydadan holi bo‘lmaydi.

Shuningdek, 2-sinfdan esa matnlar va ularda ishtirok etgan so‘zlar miqdori va ma’no darajasi kengaytirilishi mumkin hisoblanadi. Bunda so‘zlarning orfografik me’yoriy shakillari ham ancha murakkablashib boradi. Ushbu amaliy jarayon orqali o‘quvchilar orfografiya qoidalarini yodlab emas, amalda bajarish orqali o‘rganadilar. Bu esa bilimlarini yanada mustahkamlashga asos bo‘luvchi omil hisoblanadi.

4-sinf o‘quvchilari uchun esa turli she’riy matnlarni ham ko‘chirish orqali ularda imloviy savodxonlikni rivojlantirish mumkindir. Jumladan:

Erk so‘zi
Qizim, seni ko‘rgim keldi,
Sochlaringni o‘rgim keldi.
Qora zulik ko‘zlaringdan,
Yuragingni so‘rgim keldi.

Qizim, seni suygim keldi,
So‘zlaringga to‘ygim keldi.
Seni ezgan churuk kuchga,
Chuqur bir g‘or o‘ygim keldi.

“Diktant lotincha dictare “hadeb gapiravermoq”, “takrorlamoq”, “aytib turib” ma’nolarini anglatadi. Imloviy va punktuatsion qoidalarning o‘zlashtirish darajasini tekshirish uchun aytib turib yozdiriladigan yozma ish.” [Madaliyev, 2008: 611]**.**

“Birinchi sinf o‘quvchilari bir nechta tovushlarni o‘rganib olgandan so‘ng dastlab ular ikki yoki uch tovushdan iborat so‘zlarni eshitib yozishga o‘rgatiladi.

Imloni o‘rgatishda diktant yozdirib turish – o‘quvchilarning savodxonligini oshirishga yordam beradi” [Abdullayeva, 2001;3]

Shuningdek, ko‘chirma diktantda xato yozilgan so‘zlarni topib ularni qayta to‘g‘rilab yozishga topshiriq berish orqali ham o‘quvchining imloviy ko‘nikmasini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning topqirligini ham yo‘lga qo‘yish mumkindir. Bunda aynan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun “Ikkitasi xato, bittasi to‘g‘ri” metodidan samarali foydalansa bo‘ladi. Bunda b va p tovushlari bilan yozilishda xatoliklar yuz beradigan so‘zlarning imlosi ustida ishlashda foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, maktap, kitop, iztirob kabi so‘zlarda 2 ta so‘z xato va bittasi to‘g‘ri yozilgan bo‘lib, buni o‘quvchi o‘z bilim va ko‘nikmasiga ko‘ra anglashi va xatoni tuzatib ko‘chirishi zarur hisoblanadi.[Subxonova, 2024:120]

Xulosa qiladigan bo‘lsak, har bir boshlang‘chsinf o‘quvchilariga ko‘chirib yozish orqali ularning imloviy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda mustahkamlash mumkin hisoblanadi. Bunda esa o‘qituvchi darslik va darslikdan tashqari adabiyotlardan foydalangan holda o‘quvchining savodxonligini oshirib borishi mumkin hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Q., Rahmonbekova S. Diktantlar to‘plami. – T.: Vektor- press; 2011; 191 b

2. Мадвалиев А., Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т. ;2006-2008. 680 б.

3. Matchonov S., Bakiyeva H. v.b. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent, “Ishonchli hamkor”. – 2021. 642 b.

4. Qosimova K., Matchonov S. v.b. Ona tili o‘qitish metodikasi. “Noshir”, Toshkent. – 2009. 351 b.

5. Subxonova S.A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining to‘g‘ri yozish ko‘nikmasini rivojlantirishda diktant turlaridan foydalanish.// Ilm sarchashmalari. 4-son. 2024-y.
6. To‘xliyev B. , Abdullayev H. v.b. Imloni o‘rganamiz.- Toshkent. , 2015.
7. Yusupova M. Diktantlar to‘plami. – T. O‘qituvchi; 2001.79 b.
8. G‘ulomov A., Sayfullayeva R., Ernazarova M. v.b. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. Muharrir. Toshkent. – 2023. 370 b.

COMMUNICATIONAL BEHAVIOR AND RELATED CONCEPTS IN UZBEK LANGUAGE

O‘ZBEK TILIDAGI MULOQOT XULQ-ATVORI VA UNGA BOG‘LIQ TUSHUNCHALAR

Sirojidinova D.B.
Fergana Branch of Tashkent University of Information technologies Department of Foreign Languages assistant teacher

Annotation: *This article is about speech culture or communication behavior and aims to find answers to some questions in the field. In the article, not only terms in the field of Uzbek linguistics are related to communication behavior in world linguistics. Also, the article briefly comments on the work of Uzbek linguists in this direction. The given points is reinforced with examples in some places to explain.*

Key words: *Language, speech, culture, concept, communication, linguists, logical and philosophical features*

Annotatsiya: *Ushbu maqola nutq madaniyati yoki muloqot xulq-atvori haqida bo‘lib, ushbu sohadagi ba’zi savollarga javob topishga qaratilgan. Maqolada nafaqat o‘zbek tilshunosligi sohasidagi atamalar jahon tilshunosligida muloqot xulq-atvori bilan bog‘liq. Shuningdek, maqolada o‘zbek tilshunoslarining bu boradagi ishlari haqida qisqacha fikr yuritiladi. Berilgan fikrlarni dalillash maqsadida ayrim joylarda misollar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *Til, nutq, madaniyat, tushuncha, aloqa, tilshunoslar, mantiqiy - falsafiy xususiyatlar*

The terms “language culture”, “speech culture” can also be found in the writings of linguists in the 20s and 30s. Despite the fact that there is a certain consistency in the use of the mentioned terms, the concept they mean has been interpreted differently by linguists[Jabborov,1997:1]. The concept of speech culture, its main essence, the period of emergence of this concept, the object of research, its border from other linguistic categories, and the way of working in science, there are a lot of different views and opinions that deny each other. S. I.

Ojegov, one of the Russian scientists, writes about this: It is necessary to distinguish the concept of speech habit from speech culture. In high speech in order to have the intention, the speaker must have sufficient knowledge and skills, as well as the ability to convey his thoughts correctly, clearly and expressively with the help of language units. Who conducted research on this topic in Uzbek linguistics. Iskanderova called the development of special national sub-systems of stable communication patterns, which are accepted and required by society and are used to establish communication between interlocutors and conduct it in the desired tone, and distinguish it from speech culture. emphasizes and writes: “Speech culture is a collection of linguistic knowledge and skills, while speech habits are formed under the influence of the environment, conditions, and customs of representatives of a certain nation.” [Iskandarova;1998:7] A person to acquire speech culture if it is required to have the skill - industry to convey one's opinion correctly, expressively and effectively, the participants of the interaction should have a certain skill to use the units of speech habit appropriately[Muminov;202:8].

We found it acceptable to use this term in Uzbek conditionally as “communicative behavior”. Because the word “communication”, which has become an international term, is used in Uzbek speech in the form of communication and dialogue, but povedeniye is not used in Uzbek speech, and this word means morality, behavior, behavior, behavior , is translated as walk-behind. In our work, this word is used not in the sense of morality or exemplary behavior, but in the sense of a way of dealing, a method. Taking into account that the term “communicative behavior” is often repeated in our work, we use it in the form of an abbreviation. The fact that the term “speech behavior” is used in the articles of famous Uzbek linguists on this topic in the following years indicates that we are not using the above term incorrectly.

A number of advanced European linguists, in particular, a professor of the University of Amsterdam (Holland), an influential linguist Tine A. van Dijk, have deeply analyzed the subject we are studying with their comprehensive research on the issue of MX. T. A. van Dijk investigates issues such as modern linguistic pragmatics, the concept and emergence of text, the role of language in the mass information system from a socio-psychological point of view, and thoroughly analyzes the influence of social and cultural factors on the means of communication. The fundamental book also served as a theoretical basis for our coverage of MX issues, which were the subject of our research. By the end of the 20th century, MX attracted the attention of linguistics for no reason. There are many social reasons for this. We found it permissible to briefly dwell on those reasons. First of all, in order to justify our opinion, we quote the comments of the scientist Lev Nikolayevich Gumilyov, who literally revolutionized the field of social sciences (history, philosophy, sociology): As a result, the behavior turns into an unprecedented phenomenon - the Reformation (a socio-political movement in the religious direction against the Catholic Church and the Pope's authority in the 16th century - S.M.). The unity of the superethnos was broken... Each person chose the code of conduct he liked and rebuilt his attitude towards other people, the environment, and nature on the basis of those codes of conduct". It can be seen that

due to an event that occurred in social life, there will be a revolutionary change in the behavior of the superethnos; The people of Western Europe, formed as a single nation, a single kingdom, divided into two opposing poles and started a fierce struggle against the symbols of faith and at the same time for faith. In this way, a period of radical change in social behavior begins. [Iskandarova;1998:7] The radical change is due to social reasons. It's no secret that by the last quarter of the 20th century, unprecedented changes took place in the communication system: mass media - press, television, radio took an important place in social life. However, according to professor T. A. van Dijk, “mass media has been left out of the focus of attention of scientists, both when it was studied in the traditional way and in the relatively modern research process, it was not paid attention to as a special tool of discourse.” The importance of this word as a term was formed in the process of discussing the relationship of linguistic compounds to non-linguistic objects (denotations, nominates, designates, referents) in philosophical logic. Reference means that a noun or a phrase about a noun is actively added to a sentence and refers to a real object [Muminov;2021:8]. Therefore, subject reference determines the logical content of the speech, means its literal meaning. Naturally, the phenomenon of reference has always been in the attention of logicians. Recently, the problem of reference, which has been known to philosophers and logicians for a long time, began a "new life" in linguistics. Two different approaches to this problem are clearly visible. In particular, B. Russell wants to interpret the reference from a purely linguistic point of view, devoid of logical and philosophical features. According to the scientist, the syntactic structure of the sentence does not always correspond to the direction of logical observation. Therefore, in order to logically correctly analyze the sentence, one must first create an adequate logical image corresponding to the sentence. Russell's scientific conclusions are criticized by P. Strawson, a representative of the Oxford school. P. Strawson believes that special attention should be paid to the communicative aspects of speech when evaluating logical meaning. The position defended by P. Strawson can be summarized as follows: reference determines logic, logic does not determine reference. At the same time, P. Strawson does not deny that reference means more than one meaning. So, scientists conducting linguistic research in both directions recognize that a reference is a noun or a phrase related to a noun that actively joins a sentence and serves as an important communicative tool for evaluating a real object. They cannot agree on the position of the reference in the sentence. The English word pragmatics was adopted as a term in traditional linguistics to represent an aspect of linguistic research. According to the scientist, the pragmatic theory, in turn, forms the rules of pragmatic interpretation. In other words, taking into account the specific characteristics of the pragmatic context, a rule is created that determines the status of each word and phrase in the sentence.

In recent years, many works devoted to the theoretical issues of pragmatics have been published. Among them, it is necessary to mention the work entitled “Introduction to Pragmatics”, written by Jacob May, a professor at Odense University in Denmark. In it, the conceptual apparatus of pragmatics is analyzed in

detail. We often turn to T.A. for theoretical justification of our work. Let's draw attention to the example given in the chapter on pragmatic context analysis in van Dijk's book: “In a busy street I would not greet a stranger, but a lonely man on a deserted mountain walks If I meet a stranger, I say hello. “The direct connection of salam-alik with the communicative situation is also emphasized in the book “Odob al-Salihin” by one of our scholars of the past, Muhammad Sadiq Koshgari: “... not saying hello in eleven places is makruh and no response is required. First, to the person in the toilet. Second, to the one who congratulates his wife. Third, when a person sleeps. Fourth, to the junub (unwashed) in the bathroom. Fifth, it is permissible and necessary to greet the person who is eating food, if the food is not in his mouth. Sixth, when the preacher (imam) reads the sermon. Seventh, at the time when the muezzin recites the adhan and iqamat. Eighth, pray to the standing person. Ninth, to the person who is reading the Qur’an. Tenth, to the one who is praying. Communicative strategy. In the “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” the term strategy is: I. military Major military operations and the industry of war in general... . mobile. It is defined as the industry and science of leading socio-political struggle. If we think on the basis of the definition mentioned in the explanation, the term “communicative strategy” should be translated in linguistics as “intelligent battle”. According to the researcher, the representatives of small nationalities who went to Western Europe from countries such as Turkey, Morocco, Suriname feel humiliated and openly express their dissatisfaction during communication. Therefore, in order to alleviate the tensions that occur in society, T. An van Dijk: For example, the person speaking can follow the Politeness strategy; this strategy predetermines the semantic meaning of the words to be spoken... , as if giving reasonable guidance to his compatriots, the script is an important non-verbal communication is one of the tools. Laws and rules belonging to a certain field of culture are imprinted in people's memory in such a way that people can interact and communicate on the basis of that general scenario. Such scenarios are relatively immutable; due to the fact that they are often used by members of the society, the scripts remain in the semantic and social memory for a long time. According to this feature, it differs from daily news, which is consumed only when there is a need, just information. For example, a sane person who goes to a door to beg in the Fergana Valley will never open a word about the thicket. Because the suitor is from this place, he knows very well that his understanding is not decisive in the environment of Ferghana, and he communicates with the future godson following the script of local traditions. For people who live in the Khorezm oasis, it may not seem surprising that the suitor begins the sentence with a bold word “bismillos”. After all, the scenario of traditions in the oasis (the mentality of the local population) accepts the talk about this as a matter of course. Therefore, the communicative script, which is an important non-linguistic phenomenon system, is characterized by time and space, national and local characteristics.

REFERENCE

1..Jabbarov J. Muomala madaniyati. Muloqot, 1997.

2. Sirojidinova D.B. Brief information about the history of lingvoculturology. So‘nggi ilmiy tadqiqotlar nazaryasi. Scientific Journal, 2022.
3Maxkamova. D., Obidova G. Onlayn darslar davomida “hurmat” ifodasi. Journal of Integrated Education and Research, 2022.
4. Raxkimjonova D. Ingliz va O‘zbek tillarida kompozitsiya usulida so‘z yasalishi hodisasining o‘ziga xos xususiyatlari. -Journal of integrated research and education, 2022.
5. Toshpo‘latova M., ., Jurayeva M., Nabijonova N. Linguistic and cognitive theories, communication research, cognitive neuropsychology. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. 2024. 4(03), 182–186.
6. Sirojidinova D.B. Muloqot – shaxslararo axborot almashinuv jarayoni. Journal of integrated education and research. Volume 1 issue 5 october 2022. -B. 335-338.
7. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дис. автореф. – Самарқанд, 1993.
8. Мўминов С.Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари . – Фарғона: 2021

ПРОЕКТНЫЙ ПОДХОД В ФОРМИРОВАНИИ МОДУЛЕЙ КОМПЕТЕНЦИЙ: ИННОВАЦИОННЫЙ ПУТЬ К ОБРАЗОВАНИЮ БУДУЩЕГО

PROJECT-BASED APPROACH IN THE FORMATION OF COMPETENCY MODULES: AN INNOVATIVE PATH TO THE EDUCATION OF THE FUTURE

Абдурахманова Айгуль Тахировна
Ст. преподаватель кафедры
Методика дошкольного образования
Термезский государственный университет

Аннотация: *В статье рассматривается проектный подход как эффективный инструмент формирования модулей компетенций в современном образовании. Анализируются преимущества проектного обучения, его роль в развитии ключевых компетенций, а также предлагаются рекомендации по внедрению проектного подхода в образовательный процесс.*

Ключевые слова: *проектный подход, модули компетенций, компетентностное образование, инновации в образовании, проектная деятельность.*

Annotation: *The article considers the project-based approach as an effective tool for the formation of competency modules in modern education. The advantages of project-based learning, its role in the development of key competencies are analyzed, and recommendations for the implementation of the project-based approach in the educational process are offered.*

Keywords: *project-based approach, competency modules, competency-based education, innovations in education, project activities.*

Современный мир характеризуется стремительными изменениями, что предъявляет новые требования к системе образования. Выпускники учебных заведений должны обладать не только глубокими знаниями, но и уметь применять их на практике, решать сложные задачи, работать в команде, проявлять инициативу и креативность. Компетентностный подход, основанный на формировании и развитии ключевых компетенций, становится основой современного образования. Проблема качества образования стала актуальной в начале XXI века, когда стало очевидно, что традиционные методы обучения не соответствуют требованиям современного общества. Проектный подход в обучении, способствует формированию ключевых компетенций и повышению качества образования [Абдурахманова, 2023:30].

Проектный подход в обучении как средство повышения качества образования.

Проектный метод обучения, предложенный американским педагогом Уильямом Халлом, направлен на развитие у студентов ключевых компетенций через практическую работу над проектами. Этот метод способствует не только усвоению теоретических знаний, но и их практическому применению, что повышает качество образования. Проектный подход включает в себя планирование, выполнение и презентацию проектов, что стимулирует студентов к самостоятельному поиску информации и решению проблем [Абдурахманова, 2023:35].

Проблемы использования проектного подхода в учебном процессе.

Современная система образования сталкивается с проблемами недостаточной мотивации студентов и разрывом между теорией и практикой. Внедрение проектного подхода может стать решением этих проблем, так как он стимулирует активное участие студентов в учебном процессе и помогает им увидеть практическую значимость изучаемого материала. Однако для успешной реализации этого подхода необходимо учитывать индивидуальные особенности студентов и создавать комфортные условия для их работы.

Проектный подход, в свою очередь, выступает эффективным инструментом реализации компетентностного подхода. Он позволяет студентам активно участвовать в учебном процессе, приобретать практический опыт, развивать навыки самостоятельной работы и командного взаимодействия.

Преимущества проектного подхода.

Проектное обучение обладает рядом преимуществ, которые делают его незаменимым инструментом формирования модулей компетенций:

- Практическая направленность: Проекты позволяют студентам применять теоретические знания на практике, решать реальные задачи, что способствует лучшему усвоению материала и развитию профессиональных навыков.

- Развитие ключевых компетенций: Проектная деятельность способствует развитию таких ключевых компетенций, как коммуникативные навыки, критическое мышление, умение работать в команде, способность к самообразованию и саморазвитию.
- Мотивация и вовлеченность: Участие в проектах повышает мотивацию студентов, делает учебный процесс более интересным и увлекательным.
- Индивидуализация обучения: Проектный подход позволяет учитывать индивидуальные особенности студентов, предоставляя им возможность выбирать проекты в соответствии с их интересами и способностями.

Роль проектного подхода в формировании модулей компетенций.

Проектный подход играет важную роль в формировании модулей компетенций, позволяя студентам:

- Приобретать практический опыт: Работа над проектами дает студентам возможность применять полученные знания на практике, решать реальные задачи, что способствует развитию профессиональных навыков.
- Развивать навыки самостоятельной работы: Проектная деятельность требует от студентов самостоятельности, умения планировать свою работу, искать информацию, анализировать данные и принимать решения.
- Учиться работать в команде: Проекты часто выполняются в группах, что способствует развитию навыков командного взаимодействия, умения распределять роли, сотрудничать и достигать общих целей.
- Проявлять инициативу и креативность: Проектная деятельность поощряет студентов к проявлению инициативы, поиску новых решений, развитию творческого мышления.

Модуль компетенций представляет собой структурированный набор знаний, умений, навыков и личностных качеств, необходимых для успешного выполнения определенной деятельности или достижения конкретной цели. В рамках проектного подхода модуль компетенций становится ключевым инструментом, обеспечивающим целенаправленное развитие учащихся и их подготовку к решению реальных задач.

Структура модуля компетенций:

Компетенции: Ядром модуля являются конкретные компетенции, которые должны быть сформированы у учащихся. Это могут быть как общеучебные компетенции (например, критическое мышление, коммуникация, сотрудничество), так и профессиональные компетенции, связанные с конкретной областью деятельности.

Знания и умения: Каждая компетенция подкрепляется набором знаний и умений, необходимых для ее эффективного применения. Это могут быть теоретические знания, практические навыки, а также умение использовать инструменты и технологии.

Личностные качества: помимо знаний и умений, модуль компетенций может включать личностные качества, способствующие успешной

деятельности. Это могут быть такие качества, как ответственность, инициативность, настойчивость, креативность и т.д.

Индикаторы достижения: для каждой компетенции определяются индикаторы достижения, позволяющие оценить уровень ее сформированности у учащихся. Это могут быть конкретные результаты деятельности, наблюдаемые поведенческие проявления или результаты тестирования.

Роль модуля компетенций в проектном подходе: Модуль компетенций выполняет ряд важных функций в рамках проектного подхода:

Обеспечивает целенаправленность обучения: Модуль компетенций задает четкие ориентиры для обучения, определяя, какие именно компетенции должны быть сформированы у учащихся в результате проектной деятельности.

Способствует развитию ключевых компетенций: Проектная деятельность, организованная с учетом модуля компетенций, способствует развитию не только профессиональных, но и общеучебных компетенций, необходимых для успешной адаптации в современном мире.

Повышает мотивацию учащихся: Четкое понимание целей обучения и возможность увидеть свой прогресс в развитии компетенций способствует повышению мотивации и вовлеченности учащихся в проектную деятельность.

Обеспечивает объективную оценку результатов: Индикаторы достижения, включенные в модуль компетенций, позволяют проводить объективную оценку результатов обучения и отслеживать прогресс каждого учащегося.

Разработка модуля компетенций.

Разработка модуля компетенций требует тщательного анализа целей обучения, требований к результатам проектной деятельности и особенностей учащихся. Важно обеспечить соответствие модуля компетенций современным требованиям рынка труда и образовательным стандартам[Зеер, 2006:256].

Модуль компетенций является неотъемлемым элементом проектного подхода, обеспечивающим целенаправленное развитие учащихся и их подготовку к решению реальных задач. Эффективное использование модуля компетенций способствует повышению качества образования и успешной адаптации выпускников к требованиям современного мира.

Рекомендации по внедрению проектного подхода.

Для успешного внедрения проектного подхода в образовательный процесс рекомендуется:

- Разработать четкие цели и задачи проекта: Цели и задачи проекта должны быть конкретными, измеримыми, достижимыми, релевантными и ограниченными во времени.
- Обеспечить поддержку и руководство со стороны преподавателей: Преподаватели должны выступать в роли наставников,

предоставляя студентам необходимую поддержку и руководство на всех этапах проекта.

- Создать благоприятную образовательную среду: Образовательная среда должна способствовать развитию самостоятельности, творчества и сотрудничества студентов.
- Использовать современные технологии: Использование современных технологий может значительно облегчить процесс работы над проектами и сделать его более эффективным.
- Оценивать результаты проекта: Оценка результатов проекта должна быть комплексной и учитывать не только конечный продукт, но и процесс работы над проектом, а также развитие компетенций студентов.

Заключение

Проектный подход является эффективным инструментом формирования модулей компетенций в современном образовании. Он способствует развитию ключевых компетенций, повышает мотивацию и вовлеченность студентов, делает учебный процесс более интересным и практико-ориентированным. Внедрение проектного подхода требует определенных усилий, но оно окупается сторицей, обеспечивая подготовку выпускников, готовых к вызовам современного мира. Проектный подход в обучении способствует формированию ключевых компетенций у студентов, таких как критическое мышление и самостоятельность, что важно для их будущей профессиональной деятельности. Этот метод позволяет студентам самостоятельно определять цели и задачи, что повышает качество образования и делает его более актуальным для реального мира. Внедрение проектного подхода может улучшить мотивацию студентов и снизить отток вуза.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдурахманова А. Т. Проектная деятельность в образовании: на примере реализации национальной программы образования (Узбекистан) //Коллекция гуманитарных исследований. – 2023. – №. 1 (35). – С. 29-35.
2. Абдурахманова А. Т. Проектный подход как инновационный метод в обучении// Вестник национального университета Узбекистана. – 2023. №1(5). – С.30-39
3. Абдурахманова А. Т. Компетентностные основы проектного подхода в становлении специалистов //O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari. – 2023. 1(8). С.5-7
4. Поварёнков, Ю. П. Психологическая характеристика профессиональной идентичности. Кризис идентичности и проблемы становления гражданского общества / Ю. П. Поварёнков // Сборник научных трудов. — Ярославль : ЯГПУ, 2003. - С. 154-163.
5. Зеер, Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие для студ. вузов / Э. Ф. Зеер. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2003. - 336 с.
6. Шнейдер, Л. Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления : дис. ... д-ра психол. наук / Л. Б. Шнайдер. — М., 2001. — С. 39.

DEPUTATLAR NUTQIDA KOMMUNIKATIV MAQSAD
COMMUNICATIVE PURPOSE IN SPEECH OF DEPUTIES

Yovmudboyeva Iqbol G‘ulom qizi
Tayanch doktaranti,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU,
ikboloyyovmudboyeva@gmail.com

Annotatsiya: *Har qanday ijtimoiy institutning samarali faoliyat yuritishi uchun kommunikatsiya asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Siyosiy maydonda ham, xususan, deputatlar nutqida kommunikativ maqsad muhim ahamiyat kasb etadi. Deputatlar o‘z nutqlari orqali nafaqat fikrlarni ifoda etadilar, balki ularning maqsadi auditoriyani ishontirish, muayyan siyosiy qarorlarni qo‘llab-quvvatlash va muhim ijtimoiy masalalarni hal qilish uchun ularni jalb qilishdir. Ushbu maqolada deputatlar nutqidagi kommunikativ maqsadning turlari, ularning strategiyalari va bu maqsadlarga erishish yo‘llari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Deputatlar nutqi, kommunikativ maqsad, kommunikativ strategiya, ritorik vositalar, emotsional ta’sir.*

Annotation: *Communication is one of the main tools for effective functioning of any social institution. In the political field, especially in the speech of deputies, the communicative goal is important. MPs do not only express their opinions through their speeches, but their goal is to convince the audience, to support certain political decisions and to involve them in solving important social issues. This article analyzes the types of communicative goals in the speech of deputies, their strategies and ways to achieve these goals.*

Key words: *Deputies' speech, communicative purpose, communicative strategy, rhetorical tools, emotional impact.*

Deputatlar siyosiy hayotda muhim rol o‘ynaydigan shaxslar sifatida o‘z nutqlari orqali turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradilar. Ularning nutqlari siyosiy diskursning asosiy shakllaridan biri bo‘lib, qonunchilik faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Deputatlar nutqi nafaqat axborot uzatish vositasi, balki siyosiy ta’sir o‘tkazish, auditoriyani ishontirish va ularni ma’lum bir qarorga yetaklash maqsadida qo‘llaniladi.

Deputatlar nutqida kommunikativ maqsad turli siyosiy, ijtimoiy va ma’naviy maqsadlarga erishish uchun til va ritorik vositalarni mohirona ishlatish orqali aniqlanadi. [Fairclough, N., 1995: 12]. Kommunikativ maqsad deputatning o‘z auditoriyasiga qanday xabarni yetkazmoqchi ekanligini va bu orqali qanday natijaga erishmoqchi ekanligini anglatadi. [Habermas, J., 1984: 76]. Deputatlar nutqida kommunikativ maqsadlar odatda quyidagilarga bo‘linadi:

1. Axborot berish. Deputatlarning asosiy maqsadlaridan biri o‘z nutqida ma'lumotlarni taqdim etishdir. Bu ma’lumotlar qonunchilik loyihalari, yangi siyosiy takliflar yoki dolzarb ijtimoiy muammolarni yoritishga qaratilgan bo‘ladi.

Deputatning vazifasi — masalani tushunarli va aniq qilib izohlash, xalqni yoki hamkasblarni xabardor qilishdir.
Misol: Yangi qonun loyihasi haqida tushuntirish berish yoki iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha statistik ma'lumotlarni taqdim etish.

2. Targ‘ib qilish va ta’sir o‘tkazish . Siyosiy nutqlarda eng muhim kommunikativ maqsadlardan biri auditoriyaga ta'sir o‘tkazishdir. Deputatlar o‘z g‘oyalarini, qarashlarini himoya qilish yoki muayyan qonun loyihasini qo‘llab-quvvatlash uchun turli usullarda auditoriyani ishontirishga harakat qiladilar. Bu jarayonda ular o‘z pozitsiyasini oqlash va raqiblarning tanqidlarini inkor etishga urinishadi. [Chilton, P., 2004: 131]
Misol: Siyosiy yoki iqtisodiy islohotlarni qo‘llab-quvvatlash uchun auditoriyani ishontirish, qabul qilinayotgan qarorning ijobiy tomonlarini ta’kidlab, uning foydasini ko‘rsatish.

3. Motivatsiya berish. Deputatlar ba'zi vaziyatlarda xalqni yoki parlament a'zolarini biron bir amaliy harakatga chorlash maqsadida nutq so‘zlaydi. Bu motivatsion nutqlarda ular, odatda, milliy birdamlik, ijtimoiy mas’uliyat yoki siyosiy harakatlarga rag‘batlantirish kabi masalalarga e’tibor qaratadilar. Bu turdagi nutqlar shijoatli va motivatsion ohangda bo‘ladi.
Misol: Mamlakat uchun muhim bo‘lgan qonun loyihasini qabul qilishni rag‘batlantirish yoki xalqni muhim siyosiy tadbirlarda faol ishtirok etishga da'vat qilish.

4. Muzokara va muloqot olib borish. Deputatlar o‘z nutqlari davomida parlamentdagi boshqa deputatlar yoki siyosiy partiyalar bilan muloqot qilish, ularni tinglash va o‘z pozitsiyalarini himoya qilish orqali qarorlar qabul qilishda ishtirok etadilar. Bunda dialog va muzokaralarga kirishish, takliflarni muhokama qilish yoki konsensusga erishish uchun nutqdan foydalaniladi.
Misol: Parlamentda qonun loyihasi bo‘yicha boshqa deputatlar bilan bahs yuritish, murosaga kelish yoki qarshi tomonning dalillarini rad etish.

5. Imij yaratish. Siyosiy nutqlarda deputatlar o‘zlarini, partiyasini yoki siyosiy guruhini ijobiy tomondan ko‘rsatishga intiladilar. Bu kommunikativ maqsad shaxsiy yoki siyosiy imijni mustahkamlash, saylovchilarning e’tiborini qozonish yoki ularning ishonchini oshirishga qaratilgan. Nutq davomida deputat o‘zining qobiliyati, liderlik xususiyatlari va mas’uliyatini ta’kidlaydi.
Misol: Saylovlar oldidagi nutqlar yoki xalqaro arenadagi siyosiy chiqishlar orqali o‘z partiyasining yutuqlarini namoyish qilish va saylovchilar ishonchini qozonishga harakat qilish.

6. Ijtimoiy munosabatlarni boshqarish. Deputatlar nutqida ijtimoiy munosabatlarni boshqarish ham muhim ahamiyatga ega. Bu turdagi maqsadlar ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, siyosiy kuchlar orasida ijtimoiy muvozanatni saqlash va ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi muloqotni rivojlantirishga qaratilgan. [Van Dijk, T. A., 2008: 66]. Deputatlar bu orqali ijtimoiy guruhlar va siyosiy institutlar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlikni qo‘llab-quvvatlaydilar.
Misol: Ijtimoiy muammolar bo‘yicha chiqishlar va muhokamalar orqali aholi orasida birdamlik va ijtimoiy hamkorlikni rag‘batlantirish.

Albatta, siyosiy nutq, xususan, deputatlar nutqi bir qancha bosqichli murakkab jarayon hisoblanadi. Ayni mana shu murakablikdan soddalik orqali maqsadga erishish uchun to‘g‘ri strategiya ishlab chiqilgan bo‘lishi kerak. Deputatlar nutqlarida kommunikativ maqsadlarga erishish uchun turli xil strategiyalarni qo‘llaydilar. Ushbu strategiyalar quyidagicha tasniflanishi mumkin:

- Ratsional dalillarga asoslanish: Nutqda aniq va lo‘nda dalillar keltirish, statistik ma’lumotlar bilan tasdiqlash deputatlar uchun muhimdir. Bunday dalillar, odatda, auditoriyani ishontirish va o‘z pozitsiyasini qo‘llab-quvvatlash maqsadida qo‘llaniladi. [Aristotle, 2007:17].
- Emotsional ta’sir: Deputatlar ko‘pincha emotsional jihatdan tinglovchilarga ta'sir o‘tkazish orqali o‘z maqsadlariga erishishga intiladilar. Bu esa insoniy qadriyatlar, jamiyatdagi muammolar va ularning hal etilishi lozimligi haqida gapirganda ko‘proq seziladi.
- Ritorik vositalar: Deputatlar nutqlarida ritorik savollar, metaforalar, o‘xshatishlar kabi vositalardan foydalanib, tinglovchilar e'tiborini jalb etishga harakat qiladilar.
- Muayyan auditoriyaga mo‘ljallangan xabarlar: Deputatlar nutqlari, odatda, muayyan auditoriyaga mo‘ljallangan bo‘lib, tinglovchilarning qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda tayyorlanadi. Bu esa nutqning samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, deputatlarning kommunikativ maqsadlariga qanchalik samarali erishishlari bir qancha omillarga bog‘liq. Ularning nutq madaniyati, ritorik mahorati, auditoriya bilan aloqasi va nutq mazmuni kabi omillar buni belgilaydi. [Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L., 1969:48]. Quyidagi omillar deputatlarning nutqining samaradorligini oshirishi mumkin:

- Aniq va lo‘nda ifoda: Deputatlar o‘z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifoda etsalar, ularning xabarlari auditoriyaga yetib boradi va ko‘proq ta’sir kuchiga ega bo‘ladi.
- Tinglovchilarni yaxshi tushunish: Auditoriyaning kayfiyatini va qiziqishlarini hisobga olish, ular bilan to‘g‘ri muloqot qilish deputatning nutqini yanada samarali qiladi.
- Qiziqarli misollar va dalillar: Real hayotdan olingan misollar yoki dalillar nutqni yanada qiziqarli va ishonarli qiladi. Auditoriya real muammolar bilan bog‘liq misollarga sezgirroq bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida, deputatlar nutqidagi kommunikativ maqsad – bu deputatlarning siyosiy faoliyati jarayonida erishilishi kerak bo‘lgan muhim vazifa hisoblanadi. Ularning nutqidagi axborot yetkazish, ishontirish, motivatsiya qilish kabi maqsadlari nafaqat ularning shaxsiy siyosiy maqsadlariga xizmat qiladi, balki keng jamoatchilikka ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois deputatlar nutqining kommunikativ samaradorligi ularning maqsadlariga qanday erishishiga bog‘liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Fairclough, N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. Longman, 1995.

2. Habermas, J. The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society. Beacon Press, 1984.
3. Chilton, P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. London: Routledge, 2004.
4. Van Dijk, T. A. Discourse and Power. Palgrave Macmillan. 2008
5. Aristotle. On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse (G. A. Kennedy, Trans.). Oxford University Press, 2007.
6. Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. University of Notre Dame Press, 1969.

MUHAMMAD YUSUF LIRIKASIDA XALQONA USLUB
POPULAR STYLE IN THE LYRICS OF MUHAMMAD YUSUF

Kushbakova Dilnoza Avalboyevna
Jizzax davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ma'lum bir ijodkorning asarlarini tahlil qilish har bir tadqiqotchi uchun dolzarb mavzu hisoblanadi. Chunki o'zidan oldin ishlangan ishlarga o'xshamagan tadqiq obyekti va predmetini ko'ra olishda yangilik bo'yog'iga ega fikrlarni bera olish tadqiqotchidan yuksak mas'uliyatni talab etadi. Mazkur maqolada Muhammad Yusuf she'riyatidagi xalqona uslub va undagi xalq qadriyatlarini aks ettiruvchi jihatlari paremiologik birliklar vositasida ifodalangan.*

Kalit so'zlar: *paremiologik birliklar, frazemalar, xalqona uslub, maqol, matal, she'riy matn.*

Annotation. *Analysis of the work of a particular artist is a relevant topic for every researcher. Because the ability to see the object and subject of research, which are not similar to the work done before, requires high responsibility from the researcher so that he can give innovative ideas. In this article, the folk style in the poetry of Muhammad Yusuf and the aspects that reflect folk values in it are expressed through paremiological units.*

Key words: *paremiological units, phraseological units, folk style, proverb, proverb, poetic text.*

Ma'lumki, muallif (ijodkor)larning asar va she'r yozishida alohida ajralib turadigan jihati ularning "qalam tebratish" usulidir. Bu orqali ijodkorlar o'zligini namoyon qiladi, yaratilgan ijod namunalarining xalqchilligini ta'minlagan bo'ladi. Chunki "**uslub** — tilning inson faoliyatining muayyan sohasi bilan bog'liq vazifalariga ko'ra ajratilishi. Kishilar faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan ma'lum darajada farq qiladilar" [https://uz.wikipedia.org/wiki].

Tilshunoslik tarixida she'riy nutq (poetik til) muammosi tilshunoslik chegaralari doirasida o'rganilgan va rivojlantirilgan, keyinchalik u tilshunoslik chegaralaridan chiqib ketgan. Uzoq vaqt davomida tilshunoslar va adabiyotshunoslar o'zaro she'riy matnlarni o'rganish huquqi to'g'risida bahslashishgan va bunday matnlarni lingvistik yo'naltirilgan tadqiqotlar tilshunoslikning she'riy nutq muamolarini o'rganishga haqli degan tezisni asoslashdan boshlangan. Hozirgi vaqtda ushbu sohadagi lingvistik tadqiqotlar namunasini isbotlangan [Ibragimov,2023:51]va isbotlanilmoqda. Shunga binoan vaqt o'tishi bilan filologiya doirasida alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu "she'riy asarlarni til prizmasi orqali ko'rib chiqish va she'riyatda dominant vazifani o'rganish" bilan shug'ullanadigan soha lingvistik poetika (poetik nutq nazariyasi)dir.

Ma'lumki, she'riy nutq qadimiyligi jihatidan nasriy nutqdan ustun turadi. U inson sivilizatsiyasining ilk davrlarida ma'lum vaqtgacha badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan. Chunki she'riy nutq qurilishidagi tartiblilik, musiqiylik, hissiylik, o'lchovlilik uni kundalik oddiy so'zdan farqlagan, u orqali ifodalanayotgan axborotning tez va samarali yetib borishini ta'minlab turgan. Lekin ma'lum ma'noda xalqonalik va ko'tarinki ruh ufurib turgan she'rlar har doim muxlislar e'tiboridan chetda qolmagan. Xususan, Muhammad Yusuf she'rlari ham mana shu jihatlari bilan ajralib turadi.

Xalqona til – bu ma'lum millat kishilari uchun tushunarli bo'lgan, ta'sirchanlikni ta'minlovchi, ortiqcha nutqiy bezaklarsiz nutqdir. Bu nutqni ijodkor o'z uslubiga yondoshgan holda yaratadi va bu nutq individuallik kasb etadi:

Mayli-da, kimgadir
Yoqsa,
Yoqmasa,
Ularga qo'shilib
Yig'lasharmidik.
Biz baxtli bo'lamiz
Xudo xohlasa,
Xudo xohlamasa
Uchrasharmidik… (Biz baxtli bo'lamiz)

Yuqoridagi satrlarda shoir eshitilishi, aytilishi, tushunilishi jo'n va sodda so'zlardan shunchalik mahorat bilan foydalangan-ki, musiqiy kayfiyat ham o'z-o'zidan baxsh etadi. Ayniqsa, "yoqsa, yoqmasa", "Xudo xohlasa, Xudo xohlamasa" antiteza qatorlarining qo'llanilishi satrlarning xalqona chiqishiga katta yordam bergan. Mana shu satrda lingvomadaniy jihat ham bor. Ya'ni musulmonlar, xususan o'zbek xalqi yaxshi va ezgu ishning tez va ijobiy natijasi uchun "Xudo xohlasa" (arabiy "Inshaalloh") iborasini ishlatadi. Bu esa ma'lum xalqlar lingvomadaniyatiga aloqadordir. Shunga o'xshash holatni quyidagi misralarda ham uchratishimiz mumkin:

Biroq, ko'nglim sezar,
Mendan keyin ham,
Bir kun bu hovliga
Odam to'ladi.

Hali to‘ylar qilib
Charchaysan, erkam,
Mening qizlarim eng
Baxtli bo‘ladi!
Kelinlar ko‘ylagi
Ruhimday oppoq,
Lola, lolajonim,
Lolaqizg‘aldoq! (“*Lolaqizg‘aldoq*”)

Keltirilgan misralar avvalida “ko‘ngil sezmoq” frazemasi o‘rin olgan, bu ham bejizga emas. Ota o‘z vafotidan keyin ham yaxshi kunlar bo‘lishini tilagan holda dil izhorlarini bayon etmoqda. Zero, “u yoki bu tilning frazeologik birliklari insoniy munosabatlarning ko‘z ilg‘amas rang-barangligini aks ettiradi” [Mamatov,2019:135].Bu rang-baranglik “hali to‘ylar qilib charchaysan, erkam” misrasida ham davom ettiriladi. Negaki, charchash aslida ijobiy holat deb qaralmaydi, ammo “to‘ylar qilib charchash” faqat o‘zbek xalqining lingvomadaniyatiga xosdir va bu xoslik aksiologik qarash bilan ham uzviy bog‘liqdir. Shoir har bir so‘zlarni xalqning urf-odatlari bilan bog‘liq holda qo‘llaydi va bu ham ma’lum ma’noda leksik bilimlarning boyligi bilan o‘lchanadi. Shoirning o‘zi aytganidek, ”Jimjimador, balandparvoz so‘zlarni yomon ko‘raman. So‘zni borligicha ifoda etsam deyman. Uning ustidan bo‘yoq surkash mutlaqo ortiqcha. Qanday so‘z bo‘lmasin o‘rnida ishlatilsa, soddalik va ravonlik o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi. To‘g‘ri so‘zlarni bezab, haddan tashqari go‘zal qilish mumkin, lekin uni otangiz, onangiz tushunmasa, nima keragi bor?”

Shoir xalq tilidagi leksikonlardan o‘z o‘rnida va unumli foydalanishi gap hamda uning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarining qo‘llanilishida ham aks etadi.

Samarqandga borsam men agar,
Ulug‘bekni ko‘rib qaytaman.
U qon yig‘lab turar har safar:
Men dardimni kimga aytaman?

Mazkur she’riy matnda ijodkor ritorik so‘roq gap orqali asar personaji – Mirzo Ulug‘bek tilidan aytilgan dard takrorlanmas leksikalar orqali bayon etilgan. Bu matnning takrorlanmas va o‘ziga xosligi shundan iboratki, o‘zbek xalqiga xos aksiologik ya’ni, qadr-qiymatga asoslangan jihatlari ham o‘rin olgan. Xususan, insonlarimizning ma’lum joyga borib ataylab biron shaxs bilan uchrashishi, uchrashgan insonining holatini kelib kimlargadir so‘zlab berishi, bu holatning ijobiy yoki salbiyligi uning o‘ziga ham ta’sir qilishi xalqimizning qon-qoniga singib ketgan. O‘zbek xalqining qadriyatlarini yaxshi bilgan va hurmat qilgan M.Yusuf she’riy satrlarga urg‘u bergan holda bu jihatlarni kiritadi va bunda metaforalardan unumli foydalanadi. Metaforalar o‘rni bilan har bir xalqning aksiologik jihatlarini aks ettiradi, zero “kuzatishlar badiiy aksiologik metaforalar vujudga kelishida ‘ijodkorning borliqni shaxsiy-individual ko‘rishi, anglashi, baholashi, assotsiyatsiyasi, o‘ziga xos badiiy idroki hamda talqini muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi” [Xudoyqulova,2022:19]. Quyidagi she'riy misralarda ham xalq va muallif-xususiy metaforalarini ko‘rishimiz mumkin.

Kapalakday kelib qoshingga qo‘nib,
Ko‘zingga termulib umrim o‘tsaydi.
Qoldingu bag‘rimda jonimday bo‘lib,
Sochingni silashga qo‘lim yetmaydi.
Peshonam shu ekan, peshonang shudir (“Tushlarimga kir”).

Shoir ijodining yana bir o‘ziga xosligi shundaki, paremiologik birliklarning qo‘llanilishida xalq qadriyatlari aniq, oshkora namoyon bo‘lmaydi, ular butun she’r diskursiga singib ketgan bo‘ladi. Muallif ardoqlagan qadriyatlarni aniqlash uchun aksiologik dominantalarni ajratib olish samarali usul hisoblanadi. Aksiologik dominant – “bu shunday tayanch so‘zki, unga matnning asosiy mazmuni jamlanadi, uning semantik va kompozitsion markaziga aylanadi va shuning oqibatida turli semantik-uslubiy transformasiyalarga duch keladi”[Xudoyqulova,2022,20]:

O‘zing uchun o‘l yetim!
O‘rda ham men, qirda ham!
Ko‘ylagimda tugma yo‘q,
Tugma bo‘lsa-kir yoqam.
To‘rt yangamga qo‘shilib
Turtkilaydi to‘rt og‘am
O‘z uyumda jonajon,
Begonaman onajon! (Beshinchi o‘g‘il)

Yuqoridagi misralarda to‘lig‘icha aksiologik dominant hukm surmoqda. She’riy qahramonning ijtimoiy, ruhiy, jismoniy holatlarini aks ettiruvchi va salbiy aksiologik qadriyatlarni namoyon etuvchi jihatlari misralarning asosiy g‘oyasini tashkil etmoqda. Baho va qadriyat ko‘rinishidagi ushbu mavzuda maqol va matal janrlari orqali ifodalanmoqda. Zero, “maqollarda leksemalarning ko‘chma ma’nolarida qadriyatlar aks etgan” [Komilova,2022:18].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, M.Yusuf she’rlarida aks etgan har qanday paremiologik birliklar dastavval xalq qadriyati va urf-odatlari bilan bog‘lanadi hamda ulardan nazariy oziqlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ibragimov X. Nutq va xalq tili munosabati // Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi, 6/4, 2023. – B.555.
2. Комилова Г. Ўзбек тилидаги мақолларнинг аксиолингвистик таҳлили. Филол. фан. бўй. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 51 б.
3. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent: Noshir, 2019. – 150 b.
4. Худайкулова Ш. Ўзбек тили аксиологик лексикасининг семантик-стилистик хусусиятлари. Филол. фан. бўй. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2022.- 53 б.
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Uslub

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA YANGILIKLAR DISKURSI VA UNING SOTSIO-MADANIY JIHATLARI

THE NEWS DISCOURSE AND ITS SOCIO-CULTURAL ASPECTS IN UZBEK LINGUISTICS

Kayumova Nilufar Xotam-qizi
O‘qituvchi,
Andijon Davlat Tibbiyot Instituti
nilufarxonkayumova@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqola zamonaviy o‘zbek tilshunosligida “yangiliklar” diskursi hamda uning genezisi, “yangiliklar” sememasining talqini va yondosh tushunchalar ta’rifi kabi bir qator masalalarni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, o‘zbek hamjamiyatida “yangiliklar iste’moli”, uning ommaviy axborot vositalar orasidagi eng aktual ko‘rinishi statistik ko‘rsatkichlar orqali yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *yangiliklar diskursi, yangiliklar matni, sotsio-madaniy, yangiliklar iste’moli, semema, xabar, axborot, lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar.*

Annotation: *This article addresses several issues in modern Uzbek linguistics, including the discourse of “news” and its genesis, the interpretation of the “news” sememe, and the definitions of related concepts. In addition, the concept of “news consumption” in the Uzbek community, as well as its most relevant form among mass media, is analysed through statistical indicators.*

Keywords: *news discourse, news text, socio-cultural, news consumption, sememe, report, information, locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts.*

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan har qanday xabar matni umuman matndir. Binobarin, yangilik matni leksik, grammatik va mantiqiy aloqa turlari, pragmatik munosabat bilan bog‘langan va xabar janrlari bilan aloqador bo‘lgan bayonotlar bilan birlashtirilgan yangi voqea yoki yangilik haqidagi xabardir. Biroq, bundan ham tashqari - “yangilik matni” tushunchasi onlayn nashrning turi va formatiga qarab majburiy ommaviy axborot vositalarini ham o‘z ichiga oladi. Yangilik matnining og‘zaki va media komponentlarini birlashtirish natijasida media matn paydo bo‘ladi [Кудрина, 2020: 9]. Ushbu yangi yo‘nalish jahon tilshunosligida bir qancha tilshunoslar diqqat e’tiborini tortdi, masala bo‘yicha o‘tgan asrning 70-yillarida lingvistik tadqiqot yuzasidan nazariy va amaliy ishlar olib borilgan.

Umuman olganda ommaviy axborot vositalari matni, tili va uning strukturasiga qiziqish va e’tibor lingvistlar tomonidan chuqur tahlilga tortilishi lozim. Ayniqsa, o‘zbek tili kesimida adabiy til me’yorlaridan chetlashgan holda boshqa tillardan o‘zlashgan iboralar, shevaga xos so‘zlar, shuningdek, mediasavodxonlik, nutq madaniyati, kommunikativ-pragmatik potensiali kabi bir qator masalalar ochiq qolmoqda. Bir maqolada ana shunday salbiy kategoriyalar tilga olingani o‘rinlidir:

Birinchidan, tezkorlik, hozirjavoblik, qisqalik va lo‘ndalik tamoyilidan kelib chiqib, matbuotning tasvir tahlil va ta’sir funksiyalari to‘lik bajarilmay qolyapti. Ikkinchidan, janrlar konvergensiyasi tufayli har bir uslubga xos lingvistik imkoniyatlardan foydalanish cheklanmoqda. Uchinchidan, medamatnlarni tahrir qilishdagi kamchiliklar tufayli ularda orfografik, punktuasion va stilistik xatolar ko‘payib bormoqda. To‘rtinchidan, masalani ma’naviy-ma’rifiy jihatdan olib qaraganda, ommaviy axborot vositalari orqali o‘zbek tili nufuzini yanada oshirish imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmayapti. Beshinchidan, bugungi globallashgan zamonda mediamakonda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni hisobga olgan holda bosma, internet nashrlar, radio va televideniye tilini chuqur tahlil qiladigan, nutq madaniyati va notiqlik mahorati bilan bog‘liq muammolarni tadqiq etadigan ilmiy ishlarni yaratish shu kunning eng dolzarb vazifalaridir [Пайзиев, 2023: 156].

Shu maqsadda, ommaviy axborot vositalari janri bo‘lgan yangiliklar, uning matni, strukturasi, nutq madaniyati sintez-analiz qilinishiga muhtoj. Qiyosiy aspektda tahlil, tasnif va chog‘ishtirilish o‘zining ko‘p qirrali jihatlarini oydinlashtiradi.

Ommaviy axborot vositalari — gazeta, jurnal, televideniye, radio, internet — barining o‘rni, ahamiyati mavjud. Yangiliklardan boxabar bo‘lishda publisistik uslubdagi gazeta janrining zaruriyati uning talabgorlariga nisbatan o‘lchanadi. Masalan, hozirda oldingi davrga nisbatan gazetalarga ehtiyoj ancha pasaygan. Masalan *daryo.uz* xabariga ko‘ra, oxirgi yillar O‘zbekistonda internetdan foydalanuvchilar soni ortgandan ortib, gazeta va jurnallarga talab kamaygandek. Davlat statistika qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra, 2021 yilning 1 yanvarigacha internet tarmog‘iga ulangan abonentlar soni qariyb 20 millionni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich o‘tgan yilning mos davri bilan solishtirganda 21,9 foizga oshgan. 2000–2020 yillar oralig‘idagi bosma nashrlarni chop etish ma’lumotlarida jurnallar va boshqa vaqtli nashrlar chiqarilishi 2019 yili 195 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2020 yili 175 taga tushgan. Gazetalar nashri esa 2019 yili 460 tadan 94 taga kamayib, 2020 yilda 366 tani tashkil etgan. Angliyada ham xuddi shunday holat ko‘zga tashlanmoqda, Birlashgan Qirollikdagi gazeta sanoati so‘nggi bir necha o‘n yilliklar davomida qiyin kunlarni boshdan kechirdi. 2021 yildan 2022 yilgacha olti nafar matbuotning tiraji har yili 20 foizdan ko‘proqqa kamaygan. Yetakchi mintaqaviy kundalik gazetalarning tiraji ham yil sayin kamaygan va 2022 yilning birinchi yarmida faqat ikkita shunday nashrning tiraji haqida xabar berilgan. Bosma/onlayn gazetalar soni 2020-yildan (47%) 2022-yilgacha (38%) qisqardi. Bu pasayish pandemiya tufayli kuchaygan bosma nashrlarning qisqarishi (onlayn gazetalar soni barqarorligicha qolmoqda) bilan izohlanadi. Ko‘rinadiki, yangiliklarning tarqalishidagi aktual ko‘rsatkichlar hozirgi kunda mutlaqo o‘zgacha tus olmoqda hamda u quyidagicha:

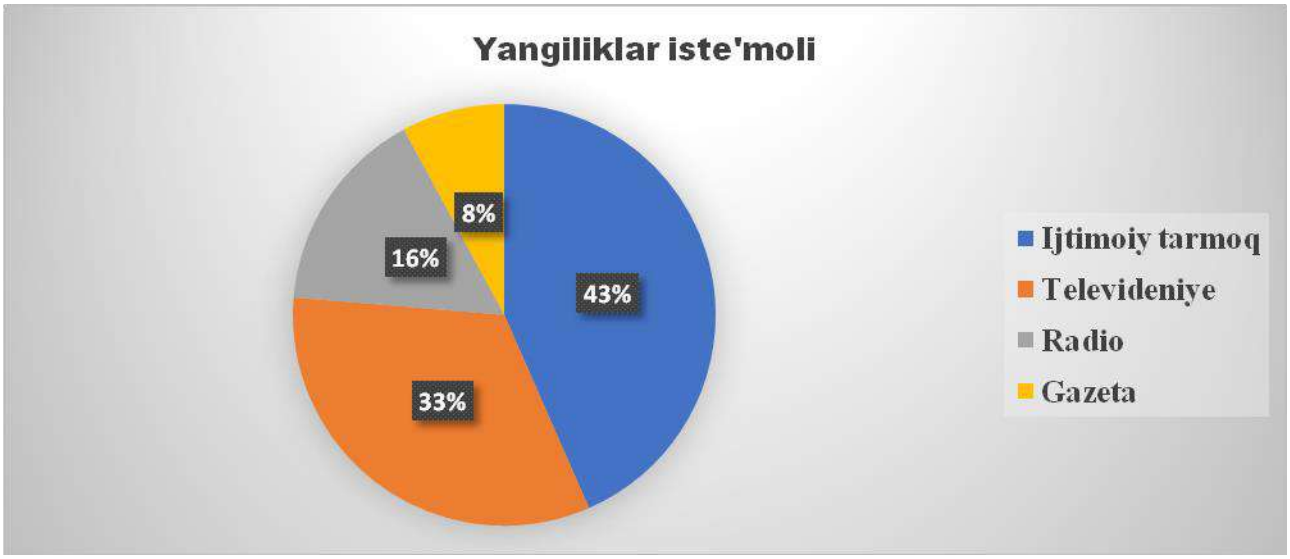

1-rasm. Yangiliklar iste'moli

Matbuotga nisbatan televideniya yangiliklari diskursi quyidagilar bilan ajralib turadi: a) ixchamlilik b) hodisalarga tezkor munosabat c) muallif bahosining stilistik belgilari yo‘qligi d) mutloq yangiligi (notanish xabarni auditoriyaga tanish holatiga olib kirish) [Подольских, 2012: 1561]. Shu jihatdan yangiliklarga nisbatan auditoriyada to‘laqonli kommunikativ maqsad paydo bo‘ladi, haqiqat va ishonchlilik yangiliklarning tub negiziga tegishli bo‘ladi.

Radio va gazeta yangiliklari o‘rtasidagi farqlovchi xususiyatlar uning qo‘shimcha faktorlaridadir. Radio diskursda og‘zaki fon ovoz sifati, musiqiy va audio effektlar bilan boyisa, publisistik nashr o‘zining vizual grafik dizayn jihatlari hamda illyustrativ bo‘yoqdorligi bilan ustunlik qiladi. Ijtimoiy tarmoq esa yangiliklar tarqalishining eng ustuvor yo‘nalishiga olib chiqdi, multimedia platformalari yangi innovatsion burilish hosil qildi. Tezkor, qulay, o‘ziga jalb qiluvchi internet olami yangiliklarni boshqa OAV-ommaviy axborot vositalariga nisbatan boyitdi, sintezladi hamda mukammal ochib berdi. Televideniye ham an’anaviy yangiliklar matnidan zamonaviy yangiliklar diskursi chegaralariga kengaytirdi, uning kommunikativ verbal qismi video materiallar, tasviriy oydinliklar, ekspressiv stilistik-semantik sayqallikni oshirdi.

Televizion yangiliklarning zamonaviy matni ko‘p qatlamli va ko‘p qirrali tuzilma bo‘lib, uning har bir darajasi (elementlarning joylashishi, roli va kategorik tuzilishi, matn ichidagi aloqalar va lingvistik vositalar) xabarning umumiy ma’nosini shakllantirishda ishtirok etadi [Громова, 2020: 281].

M.K.Sabirova nashriy bosmalarda xabarlarni tez tarqaluvchi va kuchli ijtimoiy ta’sir ko‘rsatuvchi vosita sifatida bergani hozirgi zamon qarashlariga biroz to‘g‘ri kelmaydi: Gazeta mediamatnlarida ko‘zda tutilgan maqsad, vazifa bilan bog‘liq holda muloqotning samaradorligini ta’minlovchi lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birgalikda, nutqiy akt turlarining gazeta mediamatnlarida qo‘llanish usuli va ko‘lami bir-biridan farq qiladi. Gazeta tezkor xabar tarqatuvchi, jamoatchilik o‘rtasida kuchli ijtimoiy ta’sir ko‘rsatuvchi vosita bo‘lgani bois uning sahifalarida xabar akti bilan bir qatorda

muloqot jarayonida nutqiy ta’sir ko‘rsatish akti ham ustuvorlik qiladi [Сабирова, 2021: 14]. Bizningcha, bu holatda ayni vaqtda, *gazeta* leksemasiga *onlayn* so‘zi kamlik qilmoqda yoki *gazeta* so‘zi *ijtimoiy tarmoq* yoki *televideniye* bilan butunlay almashtilishi zarur. Chunki, ijtimoiy tarmoq va televideniye yangiliklari e’tiborini tortish maqsadida matnda axborotning turli verbal ko‘rinishlarini qo‘llashga harakat qiladi.

Yangiliklar albatta o‘zining auditoriyasiga ega, shu jihatdan u tematiklashtirilganini bilish mumkin, masalan, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy va h.k. “Onlayn OAVdagi yangiliklar matnlarining mavzulari va tematik guruhlari” mavzusiga muvofiq 156 ta yangilik matni tahlili berilgan [Кудрина, 2020: 13]. Yangiliklarning birlamchi kategoriyadagi umumiy mavzulari, asosan, hukumat, siyosat, ta’lim, sog‘liqni saqlash, atrof-muhit, iqtisod va bisnes, moda, sport va madaniyat, shuningdek, noodatiy voqealarni o‘z ichiga oladi. Jahon ma’lumotlariga ko‘ra, hukumatning qirollik marosimlari, qonunlar, soliqlar, sog‘liqni saqlash va jinoyatchilarga oid bayonotlari qadim zamonlardan beri *yangilik* deb atalgan. Asosan, hukumatdagi tezkor tendesiyalar, jamiyatning rivojlanishi, olamdagi shov-shuvlar, ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi, individ qiziqishlarining ortishi va h.k.lar yangiliklarning tezkor tarqalishiga turtki bo‘ldi, bundan tashqari, uning sxemasi, strukturasi, targ‘ib etilishida tubdan rekonstruksiya bo‘lishiga ta’sir qildi.

Aniqlanishicha, xabarning ikkinchi sememasi yangilik, yangilik negizida xabar mavjud, biroq *axborot* va *yangilik* leksemalari o‘rtasidagi yaqinlik va uzoqlik jihatlarini ham oydinlashtirish muhim. Yuqoridagi *yangiliklar* ta’rifining qisqartirilgan zamonaviy shakliga shunday yondashamiz:

Yangiliklar bu - 1. Yangi narsa, xabar; 2. Yaqinda olingan yangiliklar [Ожегов, 2006: 255].

A.A. Negrishev ushbu ikki tushunchaga tiniq izoh beradi: Ommaviy axborot vositalari kontekstida axborot tushunchasining qamrovi yangiliklarga qaraganda ancha kengroqdir... Yangilik har doim ham axborotdir, lekin axborot har doim ham yangilik emas [Негрышев, 2011: 229].

Tushuniladiki, yangilik xabari faqatgina dastavval, qabul qilinganida, bir marotaba o‘zining shakl-xususiyatini saqlaydi, keyinchalik u axborotga aylanadi. Axborot mediadiskursning birlamchi tushunchasi bo‘lsa, yangiliklar joriy voqealar, so‘nggi ma’lumot hamda yaqinda sodir bo‘lgan hodisalarni xabar qiluvchi ma’lumot hisoblanadi. Darhaqiqat, yangiliklar o‘zining eshitilishi kuzatilayotgan auditoriyasiga, adresantiga ega bo‘lishi lozim. Shu jihatdan kelib chiqib, olamda bo‘layotgan o‘zgarishlar, voqea-hodisalarni oldindan bashorat qilish mushkul, uni vizuallashtirishning eng original holati yangiliklar tabiatida gavdalanadi. Masofani yaqinlashtirish, axborotlardan voqif bo‘lish, atrofimizdagi global bilimlarni uzatish va qabul qilishning yetakchi media unsuri sifatida yangiliklarni ko‘ra olamiz.

ADABIYOTLAR

1. Громова Е.Б., Ершов Ю.М. Смысловые структуры телевизионных новостей // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2020. № 68. – С. 280 – 297.

2. Кудрина Л.В. Структура новостных текстов и их лексические особенности (на примере социальных сетей и интернет-СМИ) автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2020. – 20 с.
3. "News", *Oxford English Dictionary*, "Etymology: Spec. use of plural of new n., after Middle French *nouvelles* (see novel n.), or classical Latin *nova* new things, in post-classical Latin also news (from late 13th cent. in British sources), use as noun of neuter plural of *novus* new (compare classical Latin *rēs nova* (feminine singular) a new development, a fresh turn of events). Compare later NOVEL N."
4. Негрышев А.А. К макроструктурной типологии текстов новостных жанров // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 2011. № 1. – С. 228–244.
5. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка. – М.: ТЕМП, 2006. – С.255.
6. Пайзиев К.С., Мадолимов Ҳ.Ш. Ўзбекистонда медиалингвистика: муаммолар ва ечимлар // Оммавий ахборот воситаларида тил ва услуб масаласи: таҳлил, тасниф, қиёс. Халқаро илмий-амалий конференция, 2023. Ноябрь. – Б.156.
7. Подольских Е.А. Специфика Британского Новостного телевизионного дискурса как объекта телевизионного дискурса как объект лингвистического анализа. // Известия Самарского научного центра Россиской Академий наук. Филология, т. 14., №2, (6), 2012. – С. 1561.
8. Сабирова М.К. Ўзбек медиаматнларининг прагмалингвистик тадқиқи (газета матнлари мисолида). филол. фан. фалс. док. дис. автореф... . – Тошкент, 2021. – 54 б.

INKLYUZIV TA’LIM
INCLUSIVE EDUCATION

Erboyeva Mohiniso To‘lqin qizi
Chirchiq davlat pedagogikasi universiteti
Pedagogika fakulteti tyutori

Xalimov Sunnat Chuliyevich
Chirchiq davlat pedagogikasi universiteti
2-bosqich talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolamda inklyuziv ta’lim to‘g‘risidagi eng so‘ngi qaror va farmoyishlar, inklyuziv ta’limda o‘qitish usullarini takomillashtirish hamda ta’lim jarayoniga individuallashtirish tamoyillari bosqichma bosqich yoritilgan va ularning ta’lim olishlari uchun kerakli muassasalar haqida ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlari: *Konsepsiya, inklyuziv ta’lim, masofaviy ta’lim, metodik qo‘llanmalar, integratsiyalashuv, individuallashtirish, maxsus pedagogika rekonstruksiya.*

Anotation: *This article explains step by step the latest decisions and orders on inclusive education, improving teaching methods in inclusive education, the principles of individualization of the educational process, and also provides information about the necessary institutions for their training.*

Keywords: *The concept of inclusive education, distance education, methodological guides, integration, individualization, special pedagogy, reconstruct.*

Inklyuziv ta’lim atamasi fransuzcha “inclusive” so‘zidan kelib chiqan bo‘lib, “o‘z ichga oladi” deb tarjima qiladi va maxsus ehtiyojlari bo‘lgan va shartli ravishda sog'lom ya'ni sog‘ligi cheklanmagan insonlarning birgalikdagi ta’limini anglatadi.

Inklyuziv ta’lim alohida ehtiyojli bolalar bilan sog'lom bolalar uchun teng ta’lim olish imkoniyatini beradi. UNICEF inklyuziv ta’limni O‘zbekiston ta’lim tizimiga kiritish masalalari bilan shug'ullanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining "Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim - tarbiya berish tizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-4860- son qarori qabul qilindi .

Hujjat bilan quydagilar tasdiqlandi:

2020-2025-yillarga xalq ta’lim tizmida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi va 2020-2021-yillarda uni amalga oshirish bo‘yicha “yo'l xaritasi”

Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar ta’limini 2025-yilgacha rivojlantirishning maqsadli ko‘rsatkichkichlari (indikator) .

Konsepsiya ikki bosqichda amalga oshiriladi.

2021-2022 o‘quv yilida:

Tajriba-sinov tariqasida shaharlarda hamda, Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’lim tizimi joriy qilinadi. Qashqadaryo Farg'ona va Xorazm viloyatlarida joylashgan bittadan kasb-hunar maktabida ixtisoslashtirilgan ta’lim, muassasalarining 9-sinf bitiruvchilari hamda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan guruhlar tashkil etildi. Inklyuziv ta’lim tizimini joriy etish bo‘yicha ijobiy tajriba Respublikaning boshqa hududlariga bosqichma-bosqich tatbiq etildi.

Inklyuziv ta’lim maqsadi alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni sog‘lom bolalar bilan birga o‘qitish, ijtimoiylashtirish. Inklyuziv ta’limga maxsus yordamga muhtoj bolalarni viloyat (shahar, tuman) xalq ta’lim bo‘limlardan tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya faoliyatida “Respublika viloyat tumani tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalar to‘g‘risida “gi nizomlar qabul qilindi.

Maxsus ehtiyojga ega bo‘lganlar toifasiga nogironlar yoki nogiron deb hisoblanmaydigan kasalliklarga ega shaxslar kiradi, lekin ular maxsus uskunlar bilan ta'minlanmagan oddiy maktablarda umumiy ma'lumot olishlariga yo‘l qo'yilmaydi. Masalan, ko'rish qobiliyatida nuqsoni bo‘lgan bolalarga audio kitoblar bilan ta'minlanishi kerak. Umumiy o‘rta maktabda ta’lim o‘quvchilarning intellektual va jismoniy sog‘ligining standart darajasiga mo‘ljallangan. Standartga mos kelmaydiganlar ixtisoslashtirilgan maktablarda o‘qishga majbur. Shu sababli,

alohida ehtiyojga ega insonlar izolyatsiya qilingan, keying hayotda kam raqobatdosh.

Inklyuziv ta’limning kamchiliklari bo‘lsa-da uning afzalliklari aniq: Odamlarning keng doirasi, shu jumladan, sog'ligi cheklanmagan insonlar,ya'ni oddiy insonlar bilan o‘zaro munosabatlar. Inklyuziv ta’lim paydo bo‘lishidan oldin, alohida ehtiyojga ega insonlar o‘rtasida bunday muloqot qilish imkoniyati deyarli mavjud emas edi. Turli xil nogiron kishilarning aksariyati uchun ijtimoiy doiralar reabilitatsiya markazlariga yaqin qarindoshlari va boshqa tashrif buyuruvchilar bilan cheklangan.

Boshqa bolalar bilan teng ravishda jamiyatga qo‘shilishi qobiliyati. Maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan insonlar, shuningdek, ko‘rgazmalar, muzeylar, teatr tomoshalari kabi madaniy tadbirlarga tashrif buyurishlari mumkun. Biroq ular o‘zlarining ehtiyojlariga moslashtirilgan, to‘siqsiz muhit deb nomlangan muhit bilan jihozlangan bo‘lishi kerak.

O‘qish va undan keyingi davrda tuzatish, psixologik ijtimoiy yordam olish. Bunday ko‘mak inklyuziv tarzda o‘qitish uchun maxsus tayyorlangan o‘qituvchilar tomonidan ta’minlanadi. Inklyuziv ta’limning ijobiy va salbiy tomonlaridan tortib, ushbu turdagi ta’limining kamchiliklarini hisobga olishi kerak. Kamchiliklarga quyidagilar kiradi: maxsus extiyojli bolalarni kuzatib borish uchun tayorlangan malakali kadrlar, o‘qituvchilar, psixologlar, defektologlar, logopedlar yetishmasligi. O‘qituvchilar tarkibi ko‘pincha ehtiyojlari bo‘lgan talabalarga nisbatan yumshoq munosabatda bo‘lishadi, shuning uchun ularning bilimlarini baholash ob'ektiv emas. Milliy o‘quv dasturi ko‘pincha ba'zi o‘quvchilarni ma'lum bir bosqichda o‘qishni davom ettirishga to‘sqinlik qiladi.

Inklyuziv ta’limga muhtoj bolalarning ota-onalari ko‘pincha ma'lumotga ega emaslar. Natijada, bolalar faqat o‘rta ma'lumot olishadi va o‘qishni davom ettira olmaydi. Ta’lim sifatini yaxshilash uchun nafaqat inklyuziv, balki umumta’lim maktablari ham zarur. UNICEF inklyuziv ta’limini O‘zbekiston ta’lim tizimiga kiritish masalalari bilan shug'illanadi. Inklyuziv ta’lim vazifasi bolalarning qobiliyatlari va holatidan qat'iy nazar, ularning barchasiga sifatli ta’lim taqdim etishdan iborat.Shu bilan birga, inklyuziv tamoyili imkonoyati cheklangan bolalar ijobiy ruhiy va ijtimoiy rivojlanishga ega bo‘lishlari uchun oilada yashashlari va o‘z tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda bilim olishlari lozimligini nazarda tutadi. Inklyuziv ta’lim tizimi nogironlar aravachasidagi bola yaqin atrofda joylashgan har qanday maktabda ta’lim olishi, o‘zlashtirishda qiynalayotgan bo‘lsa o‘qish va yozishga o‘rgatish uchun maxsus yordamga ega bo‘lishi, darslarga qatnamay qo‘ygan bolalar esa maktabga qaytish uchun tegishli yordam ko‘rsatilishini kafolatlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, inklyuziv ta’lim bolalarni boshqa bolalar bilan birga aloqaga kirisha olishi, mustaqil hayotga tayyorlanishi, kelajakda biror bir kasbni ustasi bo‘lishga tayyorlaydi. Inklyuziv ta’lim bolalarga har tomonlama qulay. Chunki, ular boshqa tengdoshlari singari fikrlashni, o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatishni, mehnat qilish va jamoa bilan sog‘lom bolalarga o‘xshashga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Qodirova F.U., Yunusova X.Sh. Inklyuziv ta'lim va maxsus ta'limning filologik asoslari.
2. Mamarajabova Z.N. Maxsus Pedagogika.
3. Xamidova M.U. Maxsus Pedagogika.
4.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim - tarbiya berish tizmini yanada takomillashtirish chora -tadbirlari to'g'risidagi PQ-4860- son qarori.
5.WWW.Ziyo.uz
6.Arxiv.uz

ORFOEPIK VA ORFOGRAFIK LUG'ATLARDA TOVUSH O'ZGARISHLARINI MODELLASHTIRISH MASALALARI

PROBLEMS OF MODELING SOUND CHANGES IN ORTHOEPIC AND ARTHOGRAPHIC DICTIONARIES

Berdiyeva Habiba Abdumannon qizi

Annotatsiya: *Tovush o'zgarishlari tilshunoslik sohasi doirasida ham tadqiq qilinuvchi yo'nalish sanalib, ularning lingvistik xususiyatlarini aniqlash tilshunoslikning yanada keng taraqqiy etishiga yordam beradi. Ushbu maqolada orfoepik va orfografik lug'atlarda tovush o'zgarishlarini modellashtirish masalalari xususidagi fikrlar tahlilga tortilib, ularga til nuqtayi nazaridan ilmiy yondashilgan. Qayd etish lozimki, nutqdagi mavjud tovush o'zgarishlarining yuqorida nomlari keltirilgan lug'atlarda aks ettirishda qator kamchiliklar mavjud bo'lib, ularni hal etish borasida bir qancha taklif va mulohazalar keltirilgan. Orfoepik va orfografik lug'atlarda tovush o'zgarishlarini modellashtirish masalalari ularning tarkibidagi so'zlarda aks etgan fonetik o'zgarishlarning kompyuter lingvistikasi tarmog'i bilan integratsiyasi asosida amalga oshiriladi. Tovush o'zgarishlarini modellashtirish ular asosida qolip shakllantirib, matn tahririda qo'llash orqali o'z bazaviy vazifalarini yanada kengaytirishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *tovush o'zgarishlari, orfoepik lug'atlar, orfografik lug'atlar, modellashtirish, xilma-xillik, kompyuter lingvistikasi, til tadqiqi, fonetik tahlil, qolip, matn tahriri.*

Annotation: *Sound changes are also considered a direction of research within the field of linguistics, and determining their linguistic features will help the further development of linguistics. In this article, thoughts on modeling sound changes in orthoepic and orthographic dictionaries are analyzed and scientifically approached from the point of view of language. It should be noted that there are a number of shortcomings in the reflection of existing sound changes in speech in the above-mentioned dictionaries, and several suggestions and considerations are given to solve them. Problems of modeling sound changes in orthoepic and orthographic dictionaries are carried out on the basis of integration of phonetic*

changes reflected in the words in their content with the network of computer linguistics. Modeling of sound changes can further expand its basic tasks by forming a template based on them and using it in text editing.

Keywords: *sound changes, orthographic dictionaries, orthographic dictionaries, modeling, diversity, computational linguistics, language research, phonetic analysis, pattern, text editing.*

Tovush o‘zgarishlari nutqimizning ajralmas qismi hisoblanib, talaffuz qulayligiga erishish maqsadida muloqot jarayonida bevosita aks etadi [Reshetov, 1959: 54]. Tovush o‘zgarishlarini lug‘atlarda aks ettirish tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb masala hisoblanib, ularni orfoepik va orfografik lug‘atlarda modellashtirish bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Lug‘atlar tilning hozirgi holatini yozib olishni maqsad qiladi, ammo tovush o‘zgarishlari nutq jarayoniga bog‘liq jarayonlar bo‘lib, unga rioya qilishni qiyinlashtiradi.

Tovush o‘zgarishlarini orfoepik va orfografik lug‘atlarda dinamik jarayonlar tarzida ifodalash mumkin. Bunda lug‘atlar tabiatan statik vazifasini bajaradi [Reshetov, 1959: 96]. Ular ma’lum bir vaqtning o‘zida tilning suratini beradi, ammo tovush o‘zgarishlari nutqiy jarayonga ko‘ra dinamik va rivojlanib boradi. Tovush o‘zgarishlarining yuzaga kelishi boshqa tovush ta’sirida yoki so‘zning o‘zidan oldingi yo keyingi kelayotgan birlik ta’sirida vujudga kelishi lug‘at yozuvlarini qachon va qanday yangilashni bashorat qilishni qiyinlashtiradi. Lug‘atlardagi yangilanish jarayoniga tovush o‘zgarishlarini ham bevosita kiritirish tilning tizimlashtirilishiga yordam beradi.

Orfoepik va orfografik lug‘atlarda tovush o‘zgarishlarini modellashtirish quyidagi omillar sababli muhim hisoblanadi:

1. ***Lug‘atlarni avtomatlashtirish*** jarayonida foydalanish uchun kompyuterlarga tovush o‘zgarishlarini tushunishi uchun ma’lumotlar bazasini yuklash kerak. Bu esa nomlari qayd etilgan lug‘at turlarida to‘g‘ri tovush o‘zgarishlarini kitobiy tilga moslashtirish hamda so‘zlarning fonetik shakllarining o‘zgarishini hisobga olishda qo‘l keladi.

2. ***Tilni o‘rganish*** jarayoni ham ushbu yo‘nalishga bevosita aloqador sanalib, tilni o‘rganuvchilarga tovush o‘zgarishlarini tushunish va modelga moslashtirish o‘rganish jarayonlarini osonlashtirishda qo‘l keladi.

3. ***Til tarixini o‘rganish*** tovush o‘zgarishlarini modellashtirish tilning tarixiy taraqqiyotini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bunda tilning fonetik tizimining rivojlanishi va yozuv tizimidagi o‘zgarishlarni aniqlashga yordam beradi.

Tovush o‘zgarishlari dunyo tillarining salmoqli qismida mavjud bo‘lib, ularni lug‘atlarga kiritish lug‘at qamrovining oshishiga sabab bo‘ladi. Bu esa muayyan mintaqalar yoki ijtimoiy guruhlar evaziga (dialekt, lahja, jargon va hokazo) lug‘at obyektini tanlash masalasini so‘roq ostida qoldiradi. Tovush o‘zgarishining qaysi mintaqa yoki guruh orasida tanlanishi muammoli masalaga aylanadi. Bundan tashqari, lug‘atlar ko‘pincha cheklangan fonetik ma’lumotlarga tayanadi, ular tovush o‘zgarishlari yoki mintaqaviy o‘zgarishlarning kichik farqlarini to‘liq qamrab olmaydi. Turli mintaqalar va ijtimoiy guruhlardagi talaffuzlar haqida to‘liq ma’lumot to‘plash ko‘p vaqt va resurslarni talab qilishi

buning asosiy sababi hisoblanadi. Xususan, ingliz tilida ham nomlari qayd etilgan lug‘atlardagi tovush o‘zgarishlarini modellashtirish masalasi xususida qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan bo‘lib, ularning lingvistik tadqiqi bir nechta omillarga asoslanadi:

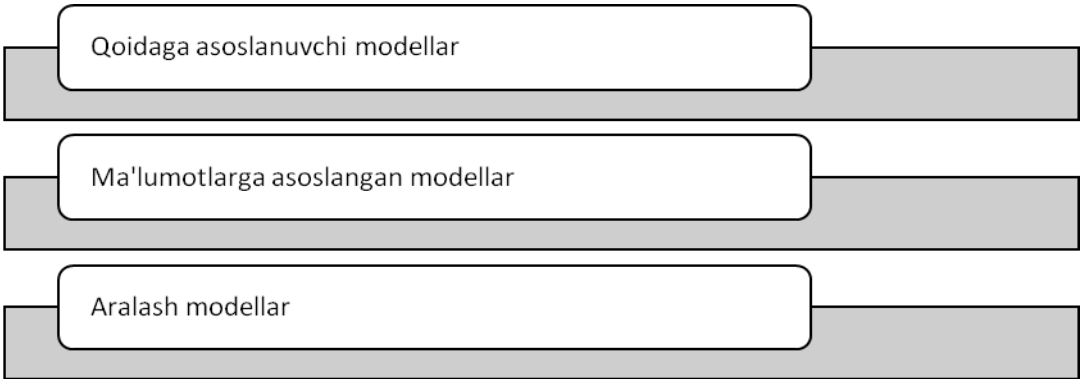

1-chizma. Tovush o‘zgarishlarini modellashtirish turlari.

Qoidalarga asoslanuvchi shakllar fonetik va morfofonemik bazaga asoslanadi. Fonetik qoidalarga ko‘ra, tovush o‘zgarishlarini modellashtirish uchun fonemalar va ularning o‘zgarishlariga oid qoidalar majmuasi yaratilib, orfoepik va orfografik lug‘atlarga tatbiq etiladi. Ikkinchi qoidaga muvofiq so‘z shakllarida o‘zgarish yuz berganda tovush o‘zgarishlarini aks ettirish uchun so‘z asosiga murojaat qilinadi va so‘z asosi poydevor vazifasini bajaradi. Demak, fonetik model uchun qo‘shimcha va tovushlar muhim rol o‘ynasa, morfofonemik qoidalar uchun so‘z asosi muhim ahamiyat kasb etib, so‘z tarkibini modellashtirishga tatbiq etiladi.

Ikkinchi turdagi modellashtirish bevosita kompyuter lingvistikasi bilan aloqador sanalib, bu turdagi modellashtirishda statistik model muhim ahamiyat kasb etadi. Unga ko‘ra, tovush o‘zgarishlarini statistik ma’lumotlarga asoslangan holda bashorat qilish bu turdagi modelning asosiy xususiyati sanaladi. Masalan, orfoepik va orfografik lug‘atlardagi tovush o‘zgarishlariga uchragan so‘zlarni aniqlashda ma’lumotlarga asoslangan modellarni qo‘llash vaqt masalasida ham, ma’lumotlarni jamlash masalasida ham ishni anchayin osonlashtirishda ko‘mak beradi. Ma’lumotlarga asoslangan modellashtirishda neyron tarmoqlardan foydalaniladi, sababi, bu yondashuvda so‘zlarni fonematik shakllarga tatbiq qilishda neyron tarmoqlar muhimdir.

Uchinchi shakl aralash modellar deb nomlanib, u gibrid model tarzida ham yuritiladi. Bu modelga ko‘ra qoidalarga asoslangan shakl va statistik model aralash holda qo‘llanib, lug‘at tarkibidagi tovush o‘zgarishlarini aniqlashda qo‘llanadi. Bundan tashqari, qoidalarga asoslangan model hamda neyron tarmoqlar gibrid holatda qo‘llangan usul ham anchayin keng samara berishi bilan ahamiyatlidir.

Yuqorida keltirilgan modellardan qay birini tanlash maqsadga ko‘ra farqlanadi. Orfoepik va orfografik lug‘atlarga tovush o‘zgarishiga uchragan yangi so‘z qo‘shish, ulardagi tovush o‘zgarishi mavjud so‘zni avtomatik aniqlash yoki fonetik o‘zgarishlarni lingvistik tahlil qilish kabi maqsadlarga muvofiq modellar tanlanishi joiz. Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, ma’lumotga asoslangan modellar tovush o‘zgarishlari haqida bazaga ega bo‘lgandagina yaxshiroq samara beradi. Birinchi model esa tezkor va sodda usulda ishlaydi, lekin aniqlik masalasida

kamroq natija beradi. Tilshunoslikda ushbu yo‘nalishda qator ilmiy tadqiqotlar mavjud, xususan, Jon Goldsmitning “Ingliz fonologiyasining kompyuter modeli”, “Kompyuter fonologiyasi” kabi asarlarida, Kristofer D. Manning va Hinrich Schutz qalamiga mansub “Til jarayonlarining statistik modeli” nomli asarlarida yuqoridagi modellarning o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan.

Ma’lumki, talaffuz jarayonida so‘zlardagi tovush o‘zgarishlari xilma-xil bo‘lishi mumkin. Masalan: *terak-teragi, o‘g‘il-o‘g‘li, singil-singlisi* kabi so‘zlarda aks etgan tovush almashishlari ularning tarkibidagi ayrim tovushlarning tushishi va boshqa tovushning almashishi hisobiga yuzaga kelgan. Biroq og‘zaki talaffuzda ularning turlicha namoyon bo‘lishi evaziga lug‘atda ularning qaysi biri tanlanishini qiyinlashtiradi [Trubetskoy, 1987: 71]. Variatsiya va noaniqlikni aks ettirish, bizning nazarimizda, ushbu muammoning yechimi hisoblanadi, jumladan, birgina “qorin” so‘zi og‘zaki talaffuzda bir necha ko‘rinishga ega, uni orfoepik yoki orfografik lug‘atda quyidagicha qayd etish mumkin:

Asliyati: qorin

Talaffuz ko‘rinishlari: qorini/qorni.

To‘g‘ri shakli: qorni (shu shaklda yozish imlo qoidalariga muvofiqdir).

Dialektal variant: qorini (Surxondaryo viloyati Denov hududi).

Bundan tashqari, orfoepik va orfografik lug‘atlarda tovush o‘zgarishlarini modellashtirish jarayonida ovoz-imlo nomuvofiqligi ham yuzaga kelishi mumkin. Bunda og‘zaki talaffuz va yozma shakl bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Bu imloni qachon yangilash yoki talaffuzdagi farqlarni qanday ko‘rsatishni diqqat bilan ko‘rib chiqishni talab qiladi. Lug‘atlarda tarixiy talaffuzlar ham aks etishi mumkin, hatto ular endi keng tarqalgan bo‘lmasa ham. Bu, ayniqsa, tovush o‘zgarishi nisbatan yaqinda bo‘lsa, o‘quvchilarni chalkashtirib yuborishi mumkin. Yuqorida tovush o‘zgarishlarini aks ettirish borasida kamchilik va muammolar keltirib o‘tildi, endi bu borada o‘zimizning taklif va tavsiyalarimizni aytib o‘tishimiz maqsadga muvofiq.

Lug‘atlar og‘zaki talaffuz me’yorlarini ma’lum tartibga keltirish natijasida yaratiladi. Lug‘at yaratish jarayonida og‘zaki talaffuz me’yorlarini unutmaslik, shu bilan birgalikda, yozma me’yorlarni ham qamrab olish lozim [Trubetskoy, 1987: 5]. Lug‘at yaratilgach, doimiy ravishda yangilanishlarni kiritib borish tovush o‘zgarishlarini nazardan qochirmaslikka yordam beradi. To‘g‘ri, lug‘atlarning tez-tez yangilanishi qimmat va ma’lum vaqtni talab qilishi mumkin, biroq bu tilimiz rivojidagi muhim omil sifatida baholanadi. Tovush o‘zgarishlarini aks ettirish jarayonida fonetik belgilardan foydalanish an’anaviy imloga qaraganda talaffuzning aniqroq ifodalanishini ta’minlaydi. Muqobil talaffuzlarni aks ettirish ham lug‘at fondining keng qamrovga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Tovush o‘zgarishlarini lug‘atdan o‘rin olish jarayonida ularga izoh keltirish, xususan, “*tarixiy talaffuz*” yoki “*mintaqaviy o‘zgarish*” kabi izohlar qo‘shish tovush o‘zgarishlarining holatini aniqlashtirishi mumkin. Katta hajmdagi til ma’lumotlarini tahlil qilish tovush o‘zgarishlarining tarqalishi va tabiati haqida qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Qo‘shimcha sifatida aytishimiz mumkin, tilshunoslar, fonetiklar va leksikograflarni hamkorlikdagi harakatlarga jalb qilish lug‘atlarning aniqligi va to‘liqligini oshirishi mumkin.

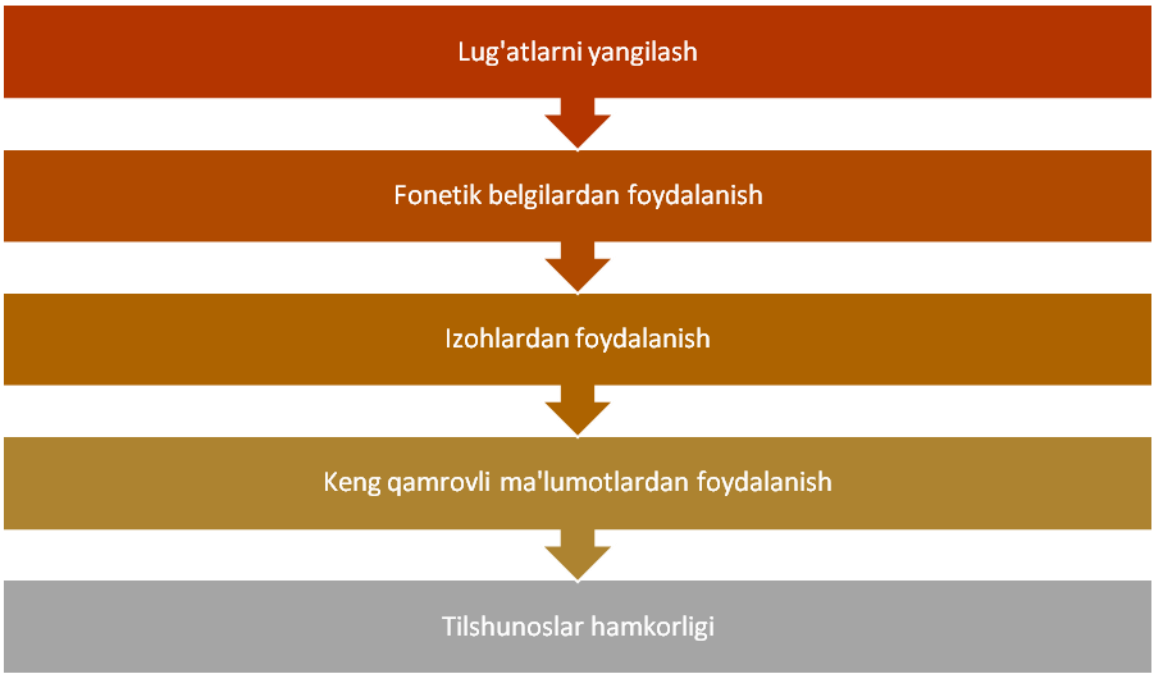

2-chizma. Tovush o‘zgarishlarini lug‘atlarda aks ettirish borasida tavsiya va takliflar.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tilning hozirgi holatini hujjatlashtirish zarurati bilan tovush o‘zgarishlarining dinamik tabiatini muvozanatlash doimiy muammodir. Ushbu muammolar lug‘atlarning til o‘rganuvchilar va olimlar uchun to‘g‘ri va dolzarb manba bo‘lib qolishi uchun doimiy izlanishlar va hamkorlikning muhimligini ta’kidlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Решетов В.В. Узбекский язык. Введение. Фонетика. – Тошкент, 1959.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. (1962). Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962.
3. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Айрим ундош фонемаларнинг характеристикаси. – Тошкент, 1967.
4. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – Москва, 1955.
5. Словообразование. Морфология. – Москва, 1955.
6. Современный русский язык Под ред. Л.А. Новикова.
7. Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков. – Москва, 1998.
8. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – Москва, 1987.
9. Трубецкой Н.С. Морфонологическая система русского языка. – Москва, 1987.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI O‘QISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF IMPROVING READING EFFICIENCY FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abduvaliyeva Gulchexra Mamadjon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti
Mustaqil tadqiqotchisi
gulchehraabduvaliyova @gmail.com

Annotatsiya: *Bu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyatiga bo‘lgan munosabati va ularning qarashlari, o‘zlashtirish jarayonida oila va maktabda kelib chiqadigan muammolarni bartaraf etish yo‘llari haqida so‘z yuritiladi. O‘qish samaradorligini oshirish uchun tushunchalar va dars jarayonida barcha o‘quvchilarning faolligini oshirish, o‘qish darslarini har tomonlama qiziqarli tashkil etish, o‘qituvchi va o‘quvchi uchun kerakli va foydali ma’lumotlar taqdim etiladi. O‘quvchilarda o‘qish darslarida bilim, ko‘nikma va malakani shakllantirish, dunyoqarashini kengaytirish uchun o‘qish darslarini tashkil etishda alohida e’tibor talab etiladi. Asosan, o‘qish darslarida turli xil yondashishlar, o‘qituvchining bilim salohiyati, mahorati va yangiliklar yarata olish qobiliyati muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Har tomonlama o‘quvchilarni barkamol avlod sifatida tarbiyalash va ulg‘aytirishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Individual, motivatsiya, rivojlantirish, didaktik, qobiliyat, rag‘batlantirish, muhokama, ko‘rgazma, tasvirlash, samaradorlik.*

Annotation: *This article discusses the attitudes of primary school students towards educational activities and their perspectives, addressing the issues that arise at home and school during the learning process and how to resolve them. It provides insights on increasing the effectiveness of reading lessons and making them engaging in all aspects, offering useful information for both teachers and students.*

Particular attention is required to organize reading lessons in a way that enhances students' knowledge, skills, and competencies, broadening their worldview. Various approaches in reading lessons depend on the teacher's knowledge, expertise, and ability to innovate. The goal is to cultivate and raise students as well-rounded individuals.

Keywords: *Individual, motivation, development, didactic, ability, encouragement, discussion, exhibition, illustration, effectiveness.*

Prezidentmiz Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashicha, ta'lim sohasi bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar O‘zbekistonning kelajak avlodlari uchun sifatli ta'limni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, u maktabgacha ta'limni kengaytirish, maktab infratuzilmasini yangilash va ta'lim sifatini oshirishga katta e'tibor qaratayotganini ta’kidlagan edilar. O‘zbekiston hukumati ta'lim sohasini rivojlantirish uchun 2023-2026 yillarga mo‘ljallangan Milliy Partnyorlik

Kompaktini ishlab chiqdi. Bu hujjat maktabgacha va maktab ta'limini isloh qilishni maqsad qilgan. Uning asosiy maqsadi ta'limning sifatini oshirish va unga teng kirish imkoniyatini yaratishdir. Mazkur islohotlar va tashabbuslar O‘zbekistonning ta'lim sohasida katta o‘zgarishlarga olib kelishi kutilmoqda. Ta'lim tizimidagi bu yangiliklar nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini oshirish, balki mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shadi. [Global Partnership for Education (GPE) sayti.].

O‘qituvchilarni ishga qabul qilish va ularning malakasini oshirish tizimi to‘liq o‘zgartirildi. O‘qituvchilar tanlov asosida qabul qilinadi va ularga malaka toifasi ikki bosqichda beriladi. O‘qituvchilarning malakasini oshirish va ularning professional rivojlanishi uchun yangi dasturlar va treninglar tashkil etish kerakligini ta’kidlagan. Ta'lim tizimidagi kadrlar tayyorlash va malaka oshirishni rivojlantirish zarurligini qayd etgan, bu orqali sifatli ta’limni ta’minlashga erishish maqsadida. ["Kun.uz" sayti.].

Maktablarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash va o‘quvchilarga qo‘shimcha yordam ko‘rsatish masalalariga e'tibor qaratilgan. Bu o‘z ichiga yangi maktab binolari qurish va mavjudlarini ta’mirlash, shuningdek, o‘quvchilarga grantlar va stipendiyalar berishni o‘z ichiga oladi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev maktab ta’limini modernizatsiya qilish va yangi pedagogik metodlarni joriy etish zarurligini ta’kidlagan. Bu o‘z ichiga yangi o‘quv dasturlari, innovatsion texnologiyalar va zamonaviy o‘qitish usullarini joriy etishni oladi. Maktablarda kasb-hunar ta’limi tizimi joriy etiladi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning bu tashabbuslari O‘zbekiston ta’lim tizimini xalqaro standartlarga mos ravishda rivojlantirishga va kelajak avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirishga qaratilgan. Ushbu fikrlar va tashabbuslar ta’lim tizimini takomillashtirish va o‘quvchilarning bilim darajasini oshirishga qaratilgan. [O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti (www.president.uz).].

Mazkur islohotlar va tashabbuslar O‘zbekistonning ta'lim sohasida katta o‘zgarishlarga olib keladi. Bunday davrda o‘quvchilarni o‘qish samaradorliklarini rivojlantirish fanga yangiliklar olib kirish, chet el ta’lim tizimini o‘rganib chiqish va milliy qadryatlarga mos dars jarayonlarini tashkil etish o‘qituvchining qobilyatiga bog‘liq hisoblanadi.

O‘qish qobiliyati boshlang‘ich va o‘rta ta'limning asosiy elementlaridan biri sifatida qaraladi. Malakali o‘quvchilar matndan ma'no chiqarish uchun yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalaridan foydalanadilar, aksincha kam malakali o‘quvchilar esa matndan faqatgina aniq yoki faktik ma'lumotlarni olish bilan cheklanadilar. Yuqori darajadagi o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun tadqiqotchilar o‘qish tushunishi modellarini ta'lim va baholashni boshqarish uchun taklif qiladilar.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qish samaradorligini oshirishda bir qancha o‘ziga xos xususiyatlar va usullar mavjud.Ular haqida to‘liq ma'lumotlar quyidagilar:

1. Individual yondashuv

Har bir o‘quvchining o‘qish tezligi va qobiliyati har xil bo‘lganligi sababli, ularga individual yondashuv qo‘llash juda muhimdir. O‘qituvchilar va ota-onalar

o‘quvchilarning qobiliyatlarini aniqlash va ularga mos o‘qish rejimlarini ishlab chiqishlari lozim.
2. Motivatsiya.
O‘quvchilarni o‘qishga qiziqtirish va motivatsiya qilish samarali o‘qishning asosiy omillaridan biridir. Qiziqarli va yoshga mos keladigan kitoblar tanlash, o‘qish jarayonini o‘yinlar va qiziqarli faoliyatlar bilan boyitish mumkin.
3. Bosqichma-bosqich o‘qitish
O‘qishni bosqichma-bosqich, osondan qiyinga o‘tish orqali o‘rgatish kerak. Avval osonroq so‘zlar va iboralar, keyin esa murakkabroq matnlar bilan ishlash tavsiya etiladi. Bu usul bolalarda o‘qishga bo‘lgan ishonchni oshiradi.
4. Qayta o‘qish va muhokama qilish.
Matnni bir necha marta qayta o‘qish va muhokama qilish bolalarning tushunishini va matnni eslab qolishini yaxshilaydi. Savol-javob shaklida muhokama qilish o‘qilgan matnni chuqurroq tushunishga yordam beradi.
5. Tasvirlash va hikoya qilish.
O‘qilgan matnni tasvirlash yoki hikoya qilish usuli bolalar uchun juda foydali. Bu ularning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiradi va o‘qilgan narsani yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi.
6. Muvofiq muhit yaratish.
O‘qish uchun qulay va tinch muhit yaratish bolalarning diqqatini jamlashiga yordam beradi. Yoritilgan, shovqinsiz va o‘ziga xos joy o‘qish uchun eng qulay sharoitdir.
7. Ota-onalar ishtiroki
Ota-onalar o‘qish jarayonida faol ishtirok etishlari, bolalar bilan birga o‘qishlari va ularning muvaffaqiyatlarini qo‘llab-quvvatlashlari lozim. Bu bolalarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini va ishonchini oson.
8. Rivojlantiruvchi o‘yinlar va mashqlar
O‘qish malakalarini rivojlantirish uchun maxsus o‘yinlar va mashqlar mavjud. Masalan, so‘z o‘yinlari, rebuslar, krossvordlar va boshqotirmalar bolalarning lug‘at boyligini va fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.
9. Davomiylik va tartib.
O‘qish samaradorligini oshirish uchun muntazam ravishda o‘qish va bu jarayonni tartibga solish muhimdir. Har kuni ma'lum bir vaqtni o‘qishga ajratish, bu odatni shakllantirishga yordam
10. Rag‘batlantirish.
Bolalarning muvaffaqiyatlarini e'tirof etish va rag‘batlantirish ularni yanada yaxshi natijalarga erishish uchun ruhlantiradi. Kichik sovg‘alar, maqtovlar va qo‘shimcha vaqtlar bolalarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishi mumkin. Ushbu usullarni qo‘llash orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qish samaradorligini oshirish va bu jarayondan zavq olishlari mumkin. [P.I. Pidkasistiy,I.F. Xarlamov.].
Dastlab bola maktabga kelganda unda maktab haqida ko‘p tasavurga ega bo‘lmaydi. Ilk tasavuri maktab xonasi va ustozi hisoblanadi. Darsjarayonlariga kirishib ketish yangi do‘stlar ortirish uning uchun bir muncha qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Dars mashg‘ulotlarida o‘quvchining qay darajada o‘zlashtirishi o‘qituvchining mahoratiga bo‘liq. O‘quvchidan o‘tayotgan

kechinmalarni o‘qituvchi sezishi va unga har bir vaziyatda ustoziga suyana olishiniga ishontirishi lozim. O‘quvchi yozishdan ko‘ra o‘qishda bir qator to‘siqlarga uchraydi. Ayniqsa savod o‘rgatish davrida harf va tovushlar bilan tanishadilar bunda harflardan bo‘g‘inlar hosil qilishda bir muncha qiynaladilar. Boshlang‘ich sinfda o‘quvchidan matnni ifodali,to‘g‘ri,ongli o‘qish talab etiladi. Lekin bu jarayon o‘quvchi uchun murakkab ko‘rinadi. Bu davrda maktabda o‘qituvchining ,uyda esa ota-onasining ko‘magi kerak bo‘ladi. O‘quvchi qancha ko‘p matn,she’r ,tez aytish,maqol kabilarni o‘qisa va yod olsa unda o‘qish va yozish ko‘nikmasi yildan-yilga rivojlanib boradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘p hollarda matnni o‘qishga qiynalgan vaqtda undan oldin o‘qigan o‘quvchining so‘zlarini eslab qolib,matn o‘qish vaqtida shuni o‘qiyotgandek so‘zlab berishadi. Bunday holatda o‘qituvchi sezgan holatda bolani o‘qiyotgan matnini nazorat qilishi va unga ko‘maklashishi lozim.

O‘qish samaradorligini oshirishda o‘qituvchi har bir darsga alohida tayyorgarlik bilan kirishi lozim. Bunda o‘qituvchi darsni qiziqarli o‘tishi uchun ko‘rgazmali qurollardan foydalanishi ,axborot texnologiyalaridan,didaktik vositalardan foydalansa darsning samaradorligi sezilarli oshadi.

O‘qituvchining o‘z oldiga qo‘ygan didaktik maqsadiga erisha olishida ta’lim vositalaridan unumli foydalana olishiga ham bog‘liqdir.

Bugun elektron ko‘rgazmali qurollarning, raqamli ta’lim vositalarining ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini ham alohida qayd etish zarur. Muayyan mavzularni o‘rganish maqsadida tayyorlanayotgan elektron ko‘rgazmali qurollar ma’lum talablarga muvofiq yaratilishi shart. Xususan:

1. Elektron ko‘rgazmali qurol (yoki darslik)lar o‘rganuvchining yoshiga, qiziqishlariga mos holda yaratilishi kerak.
2. Tavsiya qilinayotgan va o‘quvchi talabalar tomonidan qiziqish bildirilayotgan asar voqealarini yorituvchi surat, tasvir yoki shakllarning ilova qilinishi mavzuning puxta o‘zlashtirilishiga zamin yaratadi.
3. O‘rganilayotgan mavzuga mos keluvchi yordamchi materiallar, ya’ni tasvir, surat, shakl, jadval va boshqalar, badiiy bezaklar o‘rganuvchilarni chalg‘itmasligi, aksincha, ularning faoliyat yo‘nalishini aniq belgilab olishiga yordam berishi zarur.
4. Elektron ko‘rgazmali materiallar zarur o‘rinlarda kuy, qo‘shiq, animatsiyalar bilan to‘ldirib, boyitib borilishi lozim. [Sobirova, M.(2024)].

O‘qish darsini qay darajada o‘tish o‘rganilayotgan yangi bilimni o‘quvchiga yetkizib bera olish o‘quvchidan yangi g‘oyalar talab qiladi.Takroriy o‘qish o‘quvchilar bir matnni bir necha marta o‘qishlari tavsiya etiladi. Bu usul o‘qish tezligi va tushunishni oshirishga yordam beradi. Har bir o‘qishdan keyin matnni qahramonlarini qat’i xarakatlarini muhokama qilish va asosiy tafsilotlarni aniqlash o‘quvchilarni matnni ongli tushunishga yordam beradi. Audiokitoblarni tinglash ham o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini yaxshilashda samarali hisoblanadi. Ayniqsa, disleksiya bilan bog‘liq qiyinchiliklarga duch kelayotgan o‘quvchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin. Bu usul o‘quvchilarga to‘g‘ri talaffuz va ifodali o‘qishni o‘rganishga yordam beradi. O‘quvchi o‘qiyotgan kitobiga qiziqsa o‘qish samaradorligi oshib boraveradi. Bunda o‘quvchiga darslikdan tashqari ham turli kiboblar ota-onasi,o‘qituvchi tomonidan sovg‘a qilinsa yoki kitob do‘konidan

o‘ziga yoqqan kitobni tanlashi uning uchun ancha foydali bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi o‘qiydigan kitoblari rang-barang rasmlarga to‘la bo‘sa unga qiziqib ham o‘qiy boshlaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, kelajak avlodga qancha e’tibor qaratsak ularni bilim olishlari uchun har qancha imkoniyat yaratib bersak. Ularni qiziqishlaridan kelib chiqib kasb-hunarga yo‘naltira olsak yurtimizning ertangi kuni rivojlanishi uchun katta hissa qo‘shgan bo‘lamiz . Zero kelajak bugungi yoshlarimizning qo‘lida ekanligini unutmasligimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Global Partnership for Education (GPE) sayti.
3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti (www.president.uz)
4. P.I. Pidkasistiy, I.F. Xarlamov Boshlang‘ich ta'lim metodikasi.
5.Sobirova, M.(2024) International Scientific and Practical Conference https://cspu.uz/.

IJTIMOIY TARMOQ YOZISHMALARIDAGI LEKSIK BIRLIKLARDA SHAXS RUHIYATI VA XARAKTER XUSUSIYATLARINING IFODALANISHI

EXPRESSION OF PERSONALITY PSYCHE AND CHARACTER TRAITS IN LEXICAL UNITS IN SOCIAL NETWORK CORRESPONDENCE

Rahimqulova Lobar Hamro qizi
Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.
lobarlobar102@gmail.com

Annotatsiya: *Ijtimoiy tarmoq yozishmalaridagi til birliklari shaxsning ruhiyati va xarakter xususiyatlarini ifodalashda juda muhim sanaladi. Yozishmalardagi til birliklari insonlarning qanday fikrlashini, munosabatlarini, his-tuyg‘ularni ko‘rsatadi va tilshunoslikda bu tahlil zamonaviy va dolzarb sohalardan biri sanaladi.Ijtimoiy tarmoq yozishmalaridagi til birliklarida ifodalangan shaxslarning ruhiy holatini lingvistik tahlil qilish tilshunoslik va psixologiya sohalarining hamkorligini talab qiladi. Ruhiy holat va temperament atamalari o‘xshash tushuncha sifatida qaraladi. Ammo bu ikki atama alohida tushunchalar hisoblanadi.Temperament tug‘ma psixologik xususiyat bo‘lib, kishilarning umri davomida o‘zgarmas bo‘ladi. Ammo xarakter o‘zgarishi natijasida temperament bir muddat o‘zgargandek ko‘rinishi mumkin. Ruhiy holat esa kishilarda ichki va tashqi omillar ta`sirida ma`lum bir muddat kuzatiladigan psixologik jarayondir.*

Kalit so‘zlar: *Xarakter, ruhiy holar, temperament, qisqartma, emoji, profil, kommunikatsiya.*

Annotation: *Language units in social network correspondence are considered very important in expressing a person's psyche and character traits. Linguistic units in correspondence show how people think, relate, and feel, and this analysis is considered one of the modern and relevant fields in linguistics. The terms mental state and temperament are considered similar concepts. But these two terms are separate concepts. Temperament is an innate psychological characteristic that does not change during the lifetime of people. But as a result of the change of character, the temperament may appear to have changed for a while. Mental state is a psychological process observed in people for a certain period under the influence of internal and external factors.*

Keywords: *Character, mental state, temperament, abbreviation, emoji, profile, communication.*

Ijtimoiy tarmoq yozishmalaridagi ruhiy holatlarni ifodalovchi til birliklarini aniqlashda so‘zlarni lingvistik tahlil qilish, psixologik yondashish hamda qiyoslash,kuzatish,introspektsiya, suhbat, so‘rovnoma metodlaridan foydalanish samarali natija beradi. Ruhiy holat — bu inson hayotiy faoliyatining mumkin bo‘lgan usullaridan biri bo‘lib, u fiziologik darajada ma’lum energiya xususiyatlari bilan, psixologik darajada esa atrofdagi dunyoni o‘ziga xos idrok etishni ta’minlaydigan psixologik filtrlar tizimi bilan ajralib turadi (Shcherbatyx Yu. V., Mosina A. N., 2008). N. D. Levitov[Левитов Николай Дмитриеви. ХРОНОС. 2017-yil 2-fevralda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2017-yil 22-yanvar] fikriga ko‘ra: *psixik holat* — „muayyan davrdagi psixik faoliyatning voqelikning aks ettirilgan obyekt va hodisalariga, avvalgi holat va shaxs xususiyatlariga bog‘liq holda psixik jarayonlarning borishining o‘ziga xosligini ko‘rsatadigan yaxlit xarakteristikasi [Левитов Н. Д.. О психических состояниях человека. М.: Просвещение, 1964 — 20-bet].

Ruhiy holat ko‘p hollarda shaxs temperamenti bilan sinonim atama sifatida tushuniladi. Ammo ruhiy holat, xarakter, temperament, shaxsiyat insonlarga xos bo‘lgan bir-biri bilan bog‘liqligi mavjud bo‘lgan alohida tushunchalardir.Ruhiy holat insonlarda ma`lum bir vaqt oralig‘ida tashqi yoki ichki ta`sirlar natijasida ro‘y beradigan o‘zgaruvchan psixologik jarayon hisoblanadi. Ruhiy holat ijobiy yoki salbiy xarakterga ega bo‘lishi mumkin.

Empirik ma`lumotlarga asoslanib, N.D.Levitov insonning mehnat faoliyati ko‘rsatkichlariga asoslangan xarakter tipologiyasini taklif qildi: passiv idrok etuvchi va faol kuzatuvchi; batafsil va umumlashtiruvchi; tezlik va aniqli; kirish va talqin qilish.[Е.В. Хохлова, О.А. Белобрыкина ВКЛАД Н.Д. ЛЕВИТОВА В ПСИХОЛОГИЮ ХАРАКТЕРА// Научный журнал «Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири» ● ISSN 2303-9744 (Online).66-с. ORCID: http://orcid.org/0000-0003-0407-6208]. Ushbu turlar insonning ruhiy holatini aks ettiradi va ma`lum bir xarakter xususiyatlari bilan bog‘liq, masalan,passiv idrok etuvchi odamlar impulsivlik, taklifiga moyillik, o‘ychanlikning yetishmasligi,-tashabbuskorlik, mustaqillik, muntazamlikni faol kuzatish bilan ajralib turadi [Levitov N.D. Psihologiya xaraktera. M: Prosveshchenie, 1969.89-bet].

Nikolay Dmitriyevich ruhiy jarayonlar va holatlarning xarakter bilan nisbatiga katta e'tibor qaratgan. Uning ta'kidlashicha, "aqliy jarayonlardagi barcha individual farqlar xarakterologik ahamiyatga ega emas" [6, 88-bet]. Faqat aqliy jarayonlarga tayanib , hech qachon aqliy jarayonlarning individual xususiyatlarining oddiy yig‘indisi bo‘lmagan shaxsning psixologik xususiyatlarini to‘liq aniqlash mumkin emas. N. D. Levitovning so‘zlariga ko‘ra, ruhiy holat insonning aqliy faoliyatini tavsiflaydi, o‘zgaruvchan xususiyat bo‘lib xizmat qiladi, shu bilan birga u xarakter kabi aqliy faoliyatga, uning yaxlitligiga umumiy nuqtai nazarni ifodalaydi. Ba'zida odamning holati indikativ xarakter xususiyati bo‘lishi mumkin (masalan, mehnatga tayyorlik holati- mehnatsevarlik) va ba'zida odam o‘ziga xos xususiyatlarni yashirish uchun turli xil holatlarga taqlid qilishi mumkin (masalan, bekorchilik holati - dangasalik).[Е.В. Хохлова, О.А. Белобрыкина ВКЛАД Н.Д. ЛЕВИТОВА В ПСИХОЛОГИЮ ХАРАКТЕРА// Научный журнал «Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири» ● ISSN 2303-9744 (Online).64-с. ORCID: http://orcid.org/0000-0003-0407-6208].

Ijtimoiy tarmoq yozishmalaridagi til birliklari shaxslarning xarakter xususiyatini ham ko‘rsatib beruvchi vosita hisoblanadi. Xarakter insonlarning jamiyat bilan aloqasi natijasida kishilarda umri davomida shakllanib, o‘zgarib boruvchi jarayon hisoblanadi.

Xarakter (yunoncha *charaktir* – belgi, ajratuvchi sifat, xislat) – ijtimoiy muhitda tarkib topadigan, shaxsning tevarak-atrofdagi voqelikda va o‘z-o‘ziga munosabatlarida ifodalanadigan, uning muayyan vaziyat va sharoitda namoyon bo‘luvchi xatti-harakatlarini belgilab beradigan barqaror, turg‘un ruhiy xususiyatlarining majmuasi.

Xarakter xususiyatlarining 4 ta tizimi mavjud:

1) jamoaga, guruhga, ayrim insonga nisbatan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlar (yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqa);

2) mehnat faoliyatiga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar (mehnatsevarlik, yalqovlik, vijdonlilik, mehnatga mas’uliyat yoki mas’uliyatsizlik bilan munosabatda bo‘lish va boshqa);

3) narsa va ashyolarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (ozodalik yoki ifloslik, narsalarga ayab yoki ayamasdan yondashish va boshqa);

4) insonning o‘z-o‘ziga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi xususiyatlar (izzatnafslilik, shuhratparastlik, mag‘rurlik, dimog‘dorlik, kamtarinlik va boshqa). [https://oyina.uz/uz/teahause/1158. 12:04 / 17.04.2023].

Xarakter keng ma`noda insonning xulq-atvori va harakatlariga ta`sir qiluvcgi individual aniq va sifat jihatdan o‘ziga xos psixologik xususiyatlar.[Levitov N.D. Psihologiya haraktera. M: Prosveshchenie, 1969.17-bet]. Xarakter tor ma`noda insonning psixologik xususiyatlariga nisabatan xarakter u tomonidan uning yo‘nalish va irodasi bilan ifodalangan shaxs va shaxsning aqliy ombori [Levitov N.D. Psihologiya haraktera. M: Prosveshchenie, 1969. 20-bet].

Xarakter bola tug‘ilganidan boshlab shakllanadi. Xarakter har bir shaxsning individual xususiyatlari majmuidir. Xarakter shakllanishiga atrof-muhit va genetik omillar o‘z ta`sirini o‘tkazadi. Shaxs xarakteri shakllanishida temperamentning ta`siri ham sezilarlidir. Temperament xarakterdan farqli ravishda kishilarning

tug‘ilishi bilan shakllanib, umri davomida o‘zgarmaydigan psixologik jarayon hisoblanadi. Gepokrat temperamentning to‘rt turini farqlaydi. Gepokrat insonlardagi to‘rt suyuqlik: qon, balg‘am, qora safro, sariq o‘tni insonlarning temperamentini belgilab beruvchi vositalar sifatida izohlaydi.

- Sariq o‘tning ustunligi (lotincha chole - "chole" dan) xolerik temperamentning mavjudligini bildiradi. Sariq safro ortiqcha sharbatlarni quritadi.
- Ko‘p miqdorda qon (lotincha sanguis - "sanguis" dan) sanguistik temperamentning sababidir. Qon issiqlikni olib yuradi va odamni isitadi.
- Qora safro (lotincha melanos chole - "melanos teshigi" dan) melanxolik temperamentga olib keladi. Qora safroning maqsadi tanadagi namlikni saqlashdir.
- Shilimning ustunligi (lotincha flegma - "balg‘am" dan) shaxsning flegmatik rivojlanishidan dalolat beradi. Flegma impulslar va intilishlarni sovutadi, chunki u sovuq sharbatdir. [https://uz.religionmystic.com/17200861-humoral-theory-of-temperament-the-main-types-of-personality-temperament-according-to-hippocrates.2024 **Muallif**: Miguel Ramacey | ramacey@religionmystic.com. Oxirgi o‘zgartirilgan: 2023-12-17 06:30].

N.D.Levitov xarakterning asosiy turlari sifatida ehtiyotkorlik, reaktivlik, ta`sirchanlik, qiziqishlar, ideallar, his-tuyg‘ular, ehtiroslar. Xarakter shaxsning milliyligini aks ettiruvchi individual xusussiyat hamdir.

Ijtimoiy tarmoq yozishmalaridagi til birliklari shaxsning ruhiyati va xarakter xususiyatlarini ifodalashda juda muhim sanaladi. Yozishmalardagi til birliklari insonlarning qanday fikrlashini, munosabatlarini, his-tuyg‘ularni ko‘rsatadi va tilshunoslikda bu tahlil zamonaviy va dolzarb sohalardan biri sanaladi. Quyida, insonlarning ruhiy holati va xarakteri telegram ijtimoiy tarmog‘idagi yozishmalarda qanday aks etishini ko‘rib chiqamiz:

- So‘z qo‘llash: Ba`zi bir ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari hissiy bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘zlarni qo‘llaydi va bu so‘zlar shu insonning emotsionalligini, sezuvchanligini ko‘rsatadi. Boshqa bir inson aniq va qisqa so‘zlardan foydalanadi bu insonlar esa mantiqiylik va aniqlikka moyil bo‘ladi. So‘zlarni qo‘llashda jinsiy farqlilik ham ahmiyatga ega. Ayollar erkaklarga nisbatan his-tuyg‘u va emotsialarga beriluvchan bo‘lishadi va yozishmalar va profil ma`lumotlariga qarab ayollarning ruhiy holatini aniqlash osonroq kechadi.

Ayollar ko‘pincha yumshoqroq, ehtiyotkor so‘zlar, qochiriqlar va savolga o‘xshash iboralarni ishlatadi. Erkaklar esa ko‘proq qat’iy va dominant tildan foydalanadi.[Robin Lakoff. Language and Woman's Place. 1975-y 22-p].

Ayollarning tildan foydalanishi ko‘pincha ularning o‘z-o‘ziga ishonchi past ekanligini yoki jamiyatdagi kuchsiz mavqesini aks ettirishi mumkin. Bu, o‘z navbatida, insonning ruhiy holatiga ta'sir qiladi, chunki kishi o‘zini qanday his qilishi va o‘zini qanday ko‘rsatishi ko‘pincha tildagi o‘z ifodasi orqali namoyon bo‘ladi. [Robin Lakoff. Language and Woman's Place. 1975-y.151-p].

Tabular va ba’zi so‘zlardan qochish – Lakoff ayollarning kamroq qo‘pol yoki odobsiz so‘zlardan foydalanishini ham tahlil qiladi. Ularning tilidan jinsiy mavzular va so‘kinishlar kamroq joy olishini aytib o‘tadi.

- Qisqartma so‘zlar: Qisqartma so‘zlardan asosan dangasalik xarakteriga mansub bo‘lgan shaxslar foydalanadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi norasmiy yozishmalarda quyidagi qisqartma so‘zlardan foydalaniladi.

Qisqartmalar	Izohlari
Salom	Assalom-u alaykum
Bn	Bilan
Tel qil	Telefon qil
Insta	instagram
Kn	Keyin
Tg	Telegram
Ilti	Iltimos

- Profilga joylangan rasm yoki videolar: Insonlarda ruhiy holat psixologik holati bilan bog‘liq bo‘lgan o‘zgaruvchan jarayondir. Profiliga joylanadigan rasm va videolar ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarinimng ruhiy holatini ifodalovchi asosiy vosita hisoblanib, ko‘pchilik ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining profil suratlari ruhiy holatiga mos ravishda tez-tez o‘zgarib turadi.

Ammo kishilarning xarakter xususiyatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Ba`zi bir insonlar xarakter xususiyatidan kelib chiqib ruhiy holatini to‘laligicha aks ettirmasligi ham mumkin. Sababi profilni ruhiyatdan kelib chiqib o‘zgartirib turish bachkanalik deb hisoblashadi.

- Emojilar, giflar va belgilar: Emojilar orqali kishilar o‘z ruhiy holatini tez va oson ifodalab beradi. Yozishmalardagi 😁 😃 kabi emojilar ko‘tarinki kayfiyatdagi ruhiy holatni ifodalaydi. 😊 😌 ☺️ bu emojilar esa ijobiy ruhiy holatdagi insonlar ya`ni xotin-qizlar tomonidan ko‘proq qo‘llaniladi. Kinoya yoki yumoristik xarakterdagi yozishma sifatida esa 😹 🤣 😆 kabi emojilar qo‘llaniladi. 😡 😠 bu emojilar esa asabiylik holatini boshdan kechirayotgan foydalanuvchilar tomonidan qo‘llaniladi.

Shimoliy Irlandiyalik tilshunos David Crystal ijtimoiy tarmoqlarda shaxsning ruhiyati va xarakter xususiyatlari qanday aks etishini ham o‘rganadi. U internet muloqoti insonlar o‘zlarini qanday ifoda qilishlariga katta ta’sir ko‘rsatadi deb ta'kidlaydi. Masalan, emojilar va qisqartmalar insonning kayfiyati yoki o‘z his-tuyg‘ularini tez va samarali yetkazishga imkon beradi. Bunday leksik birliklar shaxsning hozirgi hissiy holatini ko‘rsatishga yordam beradi[D.Crystal. Til va internet. Cembrij.2021.b-37].

David Crystal ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining ruhiy holat va xarakterini ko‘rsatishda foydalanadigan belgilarini quyidagicha izohlaydi.

Jadval 2..2. Tabassumlarga misollar (Sandersondan keyin, 1993)

Asosiy tabassumlar

: -) zavq, hazil va hokazo.

:-(qayg‘u, norozilik va hokazo.

;-) ko‘z qisish (har qanday ma'noda)

;-(:~-(yig‘lash

%-(%-) chalkash

:-o 8-o hayron, hayron
:-] :-[istehzoli
Hazil smileys
[:-) Foydalanuvchi yurish kiygan
8-) Foydalanuvchi ko‘zoynak taqqan
B:-) Foydalanuvchi boshiga ko‘zoynak taqqan
:-{) Foydalanuvchining mo‘ylovi bor
:*) Foydalanuvchi mast
:-[Foydalanuvchi vampir
:-E Foydalanuvchi bucktoothed vampire
:- F Foydalanuvchi-bu bitta tishi etishmayotgan buctoothed vampir
:-~ Foydalanuvchida sovuq bor
:-@ Foydalanuvchi qichqirmoqda
-:-) Foydalanuvchi pank
-:-(Haqiqiy panklar tabassum qilmaydi
+-:-) Foydalanuvchi xristian diniy idorasini egallaydi
0 :-) Foydalanuvchi yurakdagi farishta [D.Crystal. Til va internet. Cembrij.2021.b-37].

- Post va statuslar. Foydalanuvchilar o‘zlarining ruhiy holati va xarakteridan kelib chiqib fikr qoldiradi.
- Kommunikatsiya usullari: Ijtimoiy tarmoqlarda insonlar boshqalar bilan xarakter va ruhiy holatidan kelib chiqib do‘stona, rasmiy yoki tanqidiy uslublarda muloqotda bo‘lishi mumkin. Do‘stona va qo‘llab-quvvatlovchi muloqot shaxsning mehribonligi va hurmatini, tanqidiy va keskin muloqot esa ehtimoliy tajribalarni yoki g‘azabni ko‘rsatadi.

Ijtimoiy tarmoqdagi yozishmalar ko‘pincha shaxsiy hayotning faqat bir qismidir va haqiqiy xarakterni to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Shunday ekan, yozishmalarda uchraydigan leksik birliklarni tahlil qilishda ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak. Sababi haqiqiy muloqot jarayonida insonlarnjing ruhiy kechinmalari va xarakter xususiyatlarini aniqlash osonroq kechadi. Onlayn muloqotda esa hissiy muloqot yetishmaydi yoki kishilar o‘z asl shaxsiyatini emas balki o‘zlarini hayolot mahsuli bo‘lgan individual xususiyatlarga egadek ko‘rsatishga harakat qilishadi ya`ni soxtalashtirishadi. Masalan, ba`zi bir insonlar diniy atamalarni ijtimoiy tarmoq yozishmalarida doimiy ravishda qo‘llashni odat tusiga aylantirgan bo‘ladi. Lekin bu insonlarning diniy ilmi yetishmaydi yoki tamoman amal qilmaydi. Diniy atamalarni esa yozishmalarida soxta qiyofa yaratuvchi niqob sifatida qabul qilgan bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Sh.Turkle. Alone Together. -BASIC BOOKS. New York.,2011.
2. D.Crystal. Til va internet. Cembrij.,2021.
3. R. Lakoff. Language and Woman's Place. 1975.
4. P.I.Ivanov, M.E.Zufarova. Umumiy psixologiya. Toshkent-2021.
5. https://uz.religionmystic.com/17200861-humoral-theory-of-temperament-the-main-types-of-personality-temperament-according-to-hippocrates.

6. https://oyina.uz/uz/teahause/1158.
7. Хохлова Е.В., Белобрыкина О.А. ВКЛАД Н.Д. ЛЕВИТОВА В ПСИХОЛОГИЮ ХАРАКТЕРА// Научный журнал «Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири» ● ISSN 2303-9744 (Online). ORCID: http://orcid.org/0000-0003-0407-6208

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA QISQA HIKOYALAR O‘QITISHNING FOYDALARI

BENEFITS OF USING SHORT STORIES IN PRIMARY EDUCATION

Toshtanova Maftuna Xamidjon qizi
Tayanch doktorant
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: *Boshlang‘ich ta’limda qisqa hikoyalar til o‘rganishdan tashqari aqliy, ijtimoiy-emotsional va axloqiy rivojlantiradigan ko‘plab foydalari bor. Ushbu maqolada qisqa hikoyalar qanday qilib samarali pedagogik vosita bo‘lib xizmat qilishi, yosh o‘rganuvchilarda so‘z boyligi, tanqidiy fikrlash, empatiya va yetuk tafakkurni kengaytirish masalalari o‘rganiladi. Tadqiqot mavjud adabiyotlarni o‘qituvchilar bilan suhbat va kuzatilgan dars jarayoni asosidagi tahlil natijalari bilan birlashtiradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, qisqa hikoyalar nafaqat yordamchi materiallar hisoblanadi, balki murakkab fikrlaydigan va aqliy qobiliyatga ega o‘rganuvchilarni rivojlatirishda markaziy rol o‘ynaydi.*

Kalit so‘zlar: *qisqa hikoyalar, boshlang‘ich ta’lim, aqliy rivojlanish, til o‘rganish, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy-emotsional o‘rganish, empatiya, so‘z boyligi.*

Annotation. *Teaching short stories in primary education offers numerous benefits, extending beyond language acquisition to include cognitive, socio-emotional, and moral development. This paper examines how short stories serve as an effective pedagogical tool, enhancing vocabulary, critical thinking, empathy, and ethical reasoning in young learners. The study combines a review of existing literature with qualitative analysis from classroom observations and teacher interviews. The results demonstrate that short stories are not merely supplementary materials but central to developing well-rounded students, capable of complex thought and emotional intelligence.*

Keywords: *short stories, primary education, cognitive development, language acquisition, critical thinking, socio-emotional learning, empathy, vocabulary enhancement.*

Primary education forms the bedrock of a child's learning journey, shaping not only their academic skills but also their cognitive, emotional, and social development. As educators seek effective strategies to foster these foundational competencies, literature, particularly short stories, has emerged as a powerful tool. The brevity and narrative structure of short stories make them accessible and

engaging for young learners, while also offering rich content that supports a wide range of educational objectives. This paper explores the benefits of incorporating short stories into the primary education curriculum, focusing on how they contribute to language acquisition, cognitive development, and socio-emotional learning.

This study employs a mixed-methods approach, integrating a review of relevant literature with qualitative data from classroom observations and teacher interviews. The literature review focuses on academic studies, educational reports, and theoretical texts that discuss the role of literature, and specifically short stories, in primary education. The qualitative component involves observations in classrooms where short stories were regularly integrated into lessons. Semi-structured interviews were conducted with teachers to gain insights into their experiences and perceptions regarding the use of short stories as an educational tool.

The findings from both the literature review and the qualitative analysis reveal multiple benefits associated with teaching short stories in primary education. These benefits can be categorized into three main areas: linguistic development, cognitive enhancement, and socio-emotional growth. One of the most immediate and observable benefits of teaching short stories is the enhancement of students' language skills. Short stories provide rich, contextually grounded examples of vocabulary, grammar, and syntax, which are crucial for language acquisition. Through repeated exposure to these stories, students naturally absorb complex sentence structures and new vocabulary, which they then incorporate into their own speech and writing. For instance, Maley emphasizes that the narrative context of short stories makes it easier for students to understand and remember new words, as they are presented in meaningful and memorable ways. [Maley, 2001: 7]. Additionally, Lazar highlights that short stories expose students to different styles of language, including dialogues and descriptive passages, which broadens their understanding of language use. [Lazar, 1993: 93] Beyond language learning, short stories play a critical role in developing students' cognitive abilities. The compact nature of short stories requires students to engage in higher-order thinking skills, such as analysis, synthesis, and evaluation. As students read and interpret short stories, they are encouraged to infer meanings, draw conclusions, and predict outcomes based on the information provided. These activities are essential for developing critical thinking skills, which are a key component of cognitive development in primary education. Brumfit and Carter argue that the interpretative nature of reading short stories helps students develop their reasoning abilities, as they must navigate through the layers of meaning embedded in the text. [Brumfit, Carter. 2000: 26]

Furthermore, short stories often present moral dilemmas and complex character interactions, which require students to consider multiple perspectives and develop problem-solving skills. [Ellis, 2014: 256]. For example, in teaching Aesop's fables, students are not only asked to understand the plot but also to reflect on the moral lessons conveyed, thereby engaging in ethical reasoning. Such exercises are instrumental in fostering cognitive flexibility and the ability to

approach problems from various angles. The narrative power of short stories extends into the realm of socio-emotional learning, where these texts serve as mirrors and windows into human experiences. Through the characters and situations depicted in short stories, students gain insights into emotions, relationships, and social dynamics. This exposure is critical for developing empathy, emotional intelligence, and social awareness. Morrow (2009) notes that short stories offer students a safe space to explore and understand complex emotions, which is particularly important during the formative years of primary education. [Morrow, 2009: 87].

Teachers interviewed for this study reported that short stories often spark meaningful discussions about feelings, motivations, and moral choices. These discussions help students develop empathy as they learn to identify with characters' emotions and situations. Pantaleo further asserts that the engagement with diverse characters and scenarios in short stories allows students to better understand and respect differences, promoting inclusivity and social cohesion in the classroom. [Pantaleo, 2007: 26-35].

Moreover, short stories often carry moral lessons or ethical questions that encourage students to reflect on their own values and behaviors. Through these narratives, students learn to navigate moral complexities, which contributes to their character development and ethical maturity. The moral reflections prompted by short stories align with educational goals that prioritize the holistic development of students, preparing them not only for academic success but also for responsible citizenship.

The integration of short stories into primary education is not merely an addition to the curriculum but a vital component of a comprehensive educational strategy. The benefits identified in this study highlight the multifaceted impact of short stories on young learners, encompassing linguistic, cognitive, and socio-emotional domains. Short stories provide an effective medium for teaching language skills in a context that is both engaging and memorable, which enhances retention and understanding. Additionally, the cognitive demands of interpreting short stories promote critical thinking and problem-solving skills, which are essential for academic and life success. The socio-emotional benefits of short stories are equally significant. In a world where social and emotional learning is increasingly recognized as critical to student success, short stories offer a unique tool for developing empathy, emotional intelligence, and moral reasoning. By allowing students to explore different perspectives and emotions within a narrative framework, short stories help cultivate a classroom environment that is inclusive, reflective, and emotionally supportive. Despite these advantages, the study also points to the need for a more systematic approach to integrating short stories into the curriculum. While many teachers recognize the value of short stories, their use can sometimes be inconsistent or superficial. To maximize the benefits, it is essential that educators receive training in how to effectively teach short stories, incorporating strategies that engage students deeply and encourage critical and reflective thinking. Future research should explore the long-term impact of teaching short stories in primary education, particularly how these practices

influence students' academic performance, social behavior, and emotional well-being over time.

The use of short stories in primary education offers profound benefits that extend beyond traditional language learning to include cognitive, socio-emotional, and ethical development. As this study has demonstrated, short stories are an invaluable tool for fostering a range of critical skills in young learners, making them an essential component of the primary education curriculum. To fully realize the potential of short stories, educators must be equipped with the knowledge and strategies to effectively integrate these narratives into their teaching practices. By doing so, they can help nurture a generation of students who are not only academically capable but also emotionally intelligent and ethically aware.

REFERENCES:

1. Brumfit, C., & Carter, R. (Eds.). *Literature and language teaching*. Oxford University Press, 2000.
2. Ellis, G. Teaching children English: A training course for teachers of English to children. Oxford University Press, 2014.
3. Lazar, G. Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers. Cambridge University Press, 1993.
4. Maley, A. Literature in the language classroom: A resource book of ideas and activities. Cambridge Handbooks for Language Teachers, 2001.
5. Morrow, L. M. Literature-based instruction with English language learners, K-12. Guilford Press, 2009.
6. Pantaleo, S. Postmodern picturebooks: Play, parody, and self-referentiality. Literacy, 41(1), 26-35., 2007.

SENSOR AFAZIYADA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR TAHLILI
ANALYSIS OF MODERN RESEARCH ON SENSORY APHASIA

Qambarova Lobar Athamboy qizi

Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
qambarova.lobar@bk.ru

Annotatsiya. *Afaziyaning muhim turlaridan biri sensor afaziya hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda tushunishning buzilishi bilan bog‘liq muammo sensor afaziyaning asosiy xususiyati sifatida keltiriladi. Maqolada sensor afaziyadagi buzilishning asosiy sabablari o‘rganilgan zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *afaziya, sensor afaziya, leksik-semantik buzilish, neyrotasvirlash vositalari, miya hududlari.*

Annotation. *Sensory aphasia is considered one of the important types of aphasia. In scientific literature, the problem of impaired comprehension is cited as the main characteristic of sensory aphasia. The article analyzes contemporary research that examines the primary causes of impairment in sensory aphasia.*

Key words: *aphasia, sensory aphasia, lexical-semantic impairment, neuroimaging techniques, brain regions.*

Neyrolingvistikaga oid tadqiqot yo‘nalishlarida afaziya masalasi alohida o‘rin egallaydi. Afaziya – kattalarda miya chap yarim shari po‘stlog‘ining ikkilamchi va assotsiativ qismlarining zararlanishi natijasida nutqiy kommunikatsiyaning verbal darajalarining orttirilgan buzilishi hisoblanadi. [Kulesh, 2011, 120]. Afaziyaning asosiy turlaridan biri sensor afaziyadir.

Sensor afaziyaga oid tadqiqotlarning zamonaviy bosqichi bevosita ilm-fan taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liqdir. Tashqi tomondan stimul berilganda miyada hosil bo‘ladigan elektramagnit maydonni o‘lchovchi qurilmalar (MRT, EEG, fMRI) yordamida olib borilgan tadqiqotlar keyingi davr ilmiy tadqiqotlarining o‘ziga xos xususiyatidir. Olimlar tomonidan miyaning aynan qaysi hududida lingvistik jarayonlar sodir bo‘lishini tekshirish asosiy o‘ringa chiqa boshladi.

Fonologik jarayonlar Vernike hududi bilan bog‘langan bo‘lib, chap yuqori burmaning orqa uchdan ikki qismi va o‘rta temporal burmalar javobgar ekanligi aniqlangan (Vernike, 1874; Luriya, 1976; Damasio, 1981). [Boatman, 2000,1634]. Ko‘p tadqiqotlarda sensor afaziya uchun akustik-fonologik nuqson xos ekanligi keltiriladi.

H.Robson tomonidan sensor afaziya yirik monografik planda o‘rganilgan. H.Robson tadqiqotida sensor afaziyani semantik afaziya va semantik dimensiya bilan o‘zaro taqqoslab, semantik jihatdan buzilish sensor afaziyada kuchli ekanligini aniqlaydi. [Robson, 2011, 238].

H. Tompson, H.Robson, A.Mattyuv, L.Ralf, E.Jefferilar sensor afaziya va semantik afaziyada semantik “kirish” qiyinchiligining turlarini o‘rganishgan. Ularga ko‘ra, sensor afaziya va semantik afaziyada semantik tasavvurlarning o‘zi buziladi yoki yomonlashadi. Shunga ko‘ra, “kirish” buzilishini aks ettiradi. Biroq, “kirish buzilishi” atamasi ikki xil kamchilikni anglatishi mumkin: muayyan modallikdan (masalan, og‘zaki so‘zlardan) semantikaga kirishning buzilishi yoki semantik ma’lumotni olishni nazorat qilishning yetishmasligi. Sensor afaziyada semantik “kirish”ning har ikkala turi kuzatilsa, semantik afaziyada faqat ikkinchi turi kuzatiladi, degan xulosaga kelinadi. [Tompson, 2015, 3776].

Sensor afaziyada leksik-semantik “kirish” masalasiga bag‘ishlangan ishlardan yana biri O.Rodrigez tomonidan amalga oshirilgan. Olatz Rodrigez maqolasida Broka va Vernike (sensor) afaziyasida leksik-semantik jihatdan olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qiladi va umumlashtiradi. [Rodrigez, 2022, 34]. Maqolada keltirilgan asosiy jihatlarni quyidagi jadvalda ifodalash mumkin.

Broka va Vernike (sensor) afaziyasida leksik-semantik xususiyatlarni o‘rgangan	Tadqiqotning asosiy mazmuni	Tadqiqot xulosasi

tadqiqotchilar		
E. Baker, E.Blumstein, E., & H. Goodglass (1981).	Afaziyaga uchragan bemorlarda so‘zlarga ishlov berishda fonologik va semantik omillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning buzilish ehtimoli mavjudligini aniqlash.	Fonologik farqlash qiyinlashgani sari semantik qayta ishlash ham murakkablashishadi.
V. Milberg, E. Blumshteyn, E., B.Dvoretzky (1988).	Afaziyaga uchragan bemorlarda leksik kirish jarayonida fonetik xususiyatlar bergan ma’lumotlardan qanday foydalanishini o‘rganish.	Sensor afaziyali bemorlar fonologik buzilishga kamroq sezgir bo‘lib, bu ularga leksikadagi ko‘proq so‘zlarga odatdagidan ko‘proq kirish imkonini beradi. Broka afaziyasiga uchragan bemorlar esa fonologik buzilishga ko‘proq sezgir bo‘lib, bu ularga leksikadagi kamroq so‘zlarga odatdagidan kamroq kirish imkonini beradi.
V. Milberg, E. Blumstein, E., B.Dvoretzky (1987).	Leksikani qayta ishlash va undan foydalanishda ba’zi jarayonlar avtomatik (prayming), boshqalari esa nazorat qilinadi (aniq hukmlar).	Sensor afaziyada bemorlar so‘z ma’nolariga avtomatik ravishda kira olishadi (ular praymingni ko‘rsatadi), ammo so‘z ma’nolarini ongli ravishda tahlil qilishda qiynalishadi. Broka bemorlari nazorat ostida qayta ishlash bilan deyarli muammoga duch kelmaydi, lekin ular leksik-semantik ma’lumotlarga avtomatik kirishda muammo ko‘rsatadi.
P.Hagurt (1993).	Turli prayming va maqsadli so‘zlar o‘rtasidagi stimullararo intervalni	Vernike va Broka bemorlari semantik leksikonga avtomatik ravishda kira olishlarini isbotladi (chunki ular eng

	boshqarish yo‘li bilan avtomatik va boshqariladigan qayta ishlash o‘rtasidagi farqni aniqlash.	qisqa intervallarda prayming effektini ko‘rsatdilar). Biroq, ular leksik-semantik ma’lumotni kontekstga qo‘shishda qiynalishlari mumkin.
S.Dell, N.Martin, M. Saffran, M. Schvartz, A.Gagnon (1997).	Subleksik va leksik parafaziyalarni farqlagan holda muayyan fonologik va semantik xatolar haqida ma’lumot berish.	Afaziyada leksik kirishdagi xatolarning beshta turi mavjud: semantik jihatdan bog‘liq so‘z xatolari, shaklan bog‘liq so‘z xatolari, aralash semantik va shakliy xatolar, bog‘liq bo‘lmagan so‘z xatolari hamda neologizmlar yoki noma’lum so‘zlar.
J. DeLeon., F. Gottesman., T.Kleinman., M.Nevhart, C. Davis., J.Heidler-Gary, J., & E.Hillis. (2007).	Neyrotasvirlash vositalari (EEG, MEG) yordamida afaziyasi bor bemorlar bilan o‘tkazilgan tadqiqotda miya shikastlanishlari va muayyan nutqiy kamchiliklar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash.	Vernike va Broka sohalarining ikkalasi ham so‘z boyligiga kirish va qayta ishlashda ishtirok etishi isbotlandi. Bu esa ushbu sohalarning birida yoki ikkalasidagi shikastlanish Vernike va Broka afaziyasi bor bemorlarda kuzatiladigan lug‘at bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqarishini tushuntiradi.
E. Yee., E. Blumstein., S. Sedivy (2008).	Broka afaziyasi va sensor afaziyada leksik kirish bilan bog‘liq bo‘lgan darajalangan faollashtirish, raqobat va o‘zaro ta’sir sohalaridagi kamchilikni aniqlash.	1. Umumiy leksik faollashtirish Broka afaziyasida pasayadi, sensor afaziyada esa ko‘tariladi. 2. Broka va Vernike afaziyali bemorlar buzilmagan leksik praymingni ko‘rsatadi, chunki Broka yoki Vernike sohalari shikastlanganda ham leksik-semantik qayta ishlash buzilishi kuzatilmasligi mumkin,

chunki miyaning oldingi va orqa qismlari birgalikda bu jarayonga javobgardir.

Holly Robson hammuallifligidagi yan bir tadqiqot sensor afaziyada eshitishdagi asosiy nuqsonga bag‘ishlanadi. [Ronson, 2013, 1822]. Ushbu tadqiqot sensor afaziyadagi tushunish buzilishining mohiyatini noverbal akustik stimullarni eshitish qobiliyatini qayta ishlashdagi kamchiliklar va eshitish orqali tushunish o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish orqali tekshiradi. Tadqiqot xulosasiga ko‘ra, sensor afaziya bilan kasallangan shaxslarda eshitish qobiliyatining og‘ir va uzoq muddatli buzilishlari kuzatiladi. An’anaviy qarashlar bu tushunish qobiliyatining buzilishini fonologik tahlilning izdan chiqishi bilan izohlaydi. Biroq, so‘z karligining sensor afaziya bilan yaqin aloqasi, shuningdek, odatiy shikastlanish joyi va funksional neyrovizualizatsiya natijalari o‘rtasidagi muvofiqlik eshitish qobiliyatini qayta ishlashning yanada fundamental buzilishiga ishora qilishi tadqiqot xulosasi sifatida taqdim qilinadi.

T.Vizel, T.Kolesnikova, Y.Yeliseyevalar tomonidan sensor afaziyaning atipik ko‘rinishiga doir tadqiqot ishi olib borilgan. [Vizel, 2011, 69]. Rus tilida sensor afaziyaning klassik xususiyatlaridan farqli ko‘rinishi keltirilgan.

O‘zbek tilida sensor afaziyaga oid tadqiqotlarni amalga oshirish tilshunoslik oldidagi yana bir muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bunda xorij tadqiqotlarini o‘rganish va tahlil qilish amalga oshiriladigan kelgusidagi izlanishlar uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Boatman D., Gordon B., Hart J., Selnes O., Miglioretti D., Lenz F. Transcortical sensory aphasia: revisited and revised. Brain (2000), 123, 1634-1642.
2. Robson H. Investigating the comprehension impairment in Wernicke’s aphasia. – Manchester, 2011. 238 P.
3. Robson H., Grube M., Mattew A., Lambon R., Griffith D., Sage K. Fundamental deficits of auditory perception in Wernicke’s aphasia. Cortex. Volume 49. Issue 7. July-August 2013. – P. 1808-1822.
4. Rodriguez O. Lexical access in Broca’s and Wernicke’s aphasia. Universidad del Pais Vasco. Euskal Herriko Unibersitatea, 2021-2022. – P.
5. Thompson H.,Robson H., Matthew A., Lambon R., Jefferies E. Varieties of semantic “access” deficit in Wernicke’s aphasia and semantic aphasia. A journal of neurology. Brain 2015: 138; 3776-3792.
6. Визель Т., Колесникова Т., Елисеева Ю. Об одном из вариантов сенсорной афазии. Вестник угроведения. – № 1(4). – Москва, 2011. – Стр. 69-73.
7. С.Кулеш. Нейропсихология. –4-изд. – Гродно, 2011. – 180 с.

SURXONDARYO DIALEKTLARINING FONETIK VA FONOLOGIK XUSUSIYATLARI: INGLIZ TILI TALAFFUZIGA TA'SIRI

PHONETIC AND PHONOLOGICAL FEATURES OF SURKHANDARYA DIALECTS: IMPLICATIONS FOR ENGLISH PRONUNCIATION

Temirova Hayotxon Bayramali qizi
Doktorant,
Termiz Davlat universiteti
Hayyothayyot@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot Surxondaryo dialektlarining fonetik va fonologik xususiyatlarini o'rganadi, ayniqsa, ularning unli va undosh tizimlariga va ularning ingliz tili talaffuziga ta'siriga e'tibor qaratadi. Tadqiqot Surxondaryo dialektlarining murakkab unli tizimini ta'kidlaydi, bu dialektlardagi noyob fonemalarning taqsimoti boshqa o'zbek dialektlari va ingliz tiliga nisbatan o'zgacha. Bu tadqiqot dialektga xos xususiyatlarning ingliz tili talaffuziga ta'sirini ko'rib chiqadi, ingliz tilidagi fonetik tovushlar bilan o'xshashliklar va farqlarni aniqlaydi. Shuningdek, undoshlar tizimi va urg'u shakllari keltirib chiqaradigan muammolar, shuningdek, o'zbek tili grammatikasining ingliz tilini o'rganishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Ilova qilib, ish Surxondaryo dialektlaridagi unli fonemalarning batafsil sxemasini taqdim etadi, bu esa o'qituvchilar va o'rganuvchilar uchun qimmatli ma'lumotlarni ta'minlaydi. Tadqiqot ushbu dialektga xos xususiyatlarni tushunishning ahamiyatini ta'kidlaydi, bu esa talaffuz qiyinchiliklarini samarali hal qilish va ingliz tilini o'qitishni yaxshilashda muhimdir.*

Kalit so'zlar: *Fonetik xususiyatlar, fonologik xususiyatlar, Surxondaryo dialektlari, ingliz tili talaffuzi, til o'rganish, salbiy transfer, dialekt ta'siri, unli harmoniyasi, lingvistik ta'sir.*

Annotation: *This study explores the phonetic and phonological characteristics of the Surkhandarya dialects of Uzbek, focusing on their vowel and consonant systems and their implications for English pronunciation. The research highlights the complex vowel inventory of Surkhandarya dialects, including unique phoneme distributions compared to other Uzbek dialects and English. It examines how these dialectal features impact English pronunciation, noting both similarities and discrepancies with English phonetic sounds. The study also addresses the challenges posed by consonant inventories and stress patterns, as well as the influence of Uzbek grammar on English language learning. Additionally, the work provides a detailed scheme of vowel phonemes in Surkhandarya dialects, offering valuable insights for educators and learners. The study underscores the importance of understanding these dialect-specific features to effectively address pronunciation difficulties and improve English language instruction.*

Keywords: *Phonetic Features, Phonological Features, Surkhandarya Dialects, English Pronunciation, Language Learning, Negative Transfer, Dialect Influence, Vowel Harmony, Linguistic Implications*

Uzbek folk dialects are very complex in terms of their structure, their phonetic structure is diverse, and the relationships of phonemes in them are also different in terms of quantity and quality. Infact, the Tashkent, Samarkand, and Bukhara dialects of the Uzbek language have a six-vowel phoneme system, while the Karshi, Shahrisabz, and Kokan dialects have six, seven, and the Ferghana dialect have eight vowel phonemes. In existing dialectological works, it is shown that the number of vowel phonemes is 9-10 in dialects related to 3 Kipchak dialects. Observations show that the composition of vowel phonemes in the Uzbek dialects of Surkhandarya is similar to the Kipchak, Korluk dialects of the Uzbek language.

Pronunciation system of Surkhandarya dialects is similar in some way to that of English, and different in other. There are 23 consonants and 9-10 (Qipchoq dialect)[Reshetov V. V. Uzbek language 59], 7-8 (Qarluq dialect) vowels [Reshetov V. V. O‘zbek shevalarining klassifikatsiyasi 72] in Surkhandarya dialect whereas there are 28 consonants and 20 vowels in English [Rahimov S. Surxandaryo shevalari (fonetika, leksika) 29]. We can find the some counterparts of English phonetic sounds in Surxandaryo dialects, while some of them we cannot find the counterparts. The similar phonetic sounds of Surkhandarya and English will surely facilitate the learning of English pronunciation, however, the negative transfer is caused by the absence or the incomplete correspondence of the phonetic sounds between learners' mother tongue and English. Comparing the similarities and differences between the phonetic sounds will give both the teachers and students a clear picture of the difficulties they are going to meet.

Another significant challenge lies in the consonant inventory. Uzbek has certain consonant sounds that are absent in English, and vice versa. This can result in difficulties in pronouncing and differentiating between certain consonant sounds in English for Uzbek learners.

Furthermore, the work delves into the differences in stress patterns and intonation between the two languages. Uzbek has a predominantly regular stress pattern, while English has a more complex and varied stress system. This can pose challenges for Uzbek learners in correctly placing stress on English words and phrases.

Additionally, the work addresses the influence of Uzbek grammar on English language learning. Uzbek has a flexible word order and relies heavily on case markers, while English follows a more rigid word order and uses different grammatical structures. This can lead to challenges in constructing grammatically correct English sentences and expressing ideas in a coherent manner.

Overall, the work emphasizes that these difficulties are common and applicable to Uzbek learners from any dialect or region. It provides valuable insights and guidance for educators and learners alike in understanding and overcoming these challenges in the process of learning English.

The scientific work acknowledges that while the phonetic errors discussed are not exclusive to representatives of the three dialects spoken in Surkhandarya, it does focus on explaining certain features of the Surkhandarya dialects that are

distinct from other dialects. It also explores how these unique features can negatively affect the pronunciation of English when transferred by Surkhandarya dialect speakers.

The work delves into the specific phonetic and phonological errors that are characteristic only of representatives of the Surkhandarya dialect. It highlights how these errors are a result of the distinct features present in the Surkhandarya dialects, which are not found in other Uzbek dialects. The negative transfer of these features to English pronunciation is explained in detail.

By focusing on the specific challenges faced by Surkhandarya dialect speakers, the work aims to provide a deeper understanding of the linguistic characteristics and difficulties encountered by learners from this region when it comes to English pronunciation. This information is valuable for educators and learners in Surkhandarya, as it offers targeted insights and strategies to address these unique phonetic and phonological errors and improve English pronunciation.

Consequently, the vowel phonemes that are distinctive to the dialects associated with the Kipchak dialect of Surkhandarya can be visually represented in a comprehensive scheme. This scheme provides a structured and organized depiction of the specific vowel sounds that are unique to the Surkhandarya region, offering valuable insights into the intricate phonetic characteristics of these dialects.

By presenting the vowel phonemes in a scheme, it becomes possible to examine and analyze the distinct articulatory features and acoustic properties of each vowel sound. This level of detail allows for a deeper understanding of the complex vowel system present in the Kipchak dialect of Surkhandarya, shedding light on the nuances and intricacies of its pronunciation patterns.

Moreover, the scheme serves as a practical tool for language learners and educators alike. Learners can refer to the scheme to familiarize themselves with the specific vowel sounds of the Kipchak dialect, aiding their pronunciation acquisition and helping them overcome potential challenges when attempting to transfer their skills to English. Educators, on the other hand, can utilize the scheme to design targeted instructional materials and strategies that address the unique vowel sounds of the dialect, facilitating more effective teaching and learning experiences.

Additionally, the scheme showcasing the vowel phonemes of the Kipchak dialect of Surkhandarya holds significance in the field of linguistics. Linguists can utilize the scheme as a valuable resource for research purposes, enabling them to conduct in-depth analyses of the phonetic properties and characteristics of these vowel sounds. In summary, the scheme[11] representing the vowel phonemes of the dialects associated with the Kipchak dialect of Surkhandarya offers a nuanced and comprehensive exploration of the unique vowel sounds found in these dialects. It serves as a practical tool for language learners and educators, while also contributing to linguistic research and the broader understanding of phonetics.

According to the horizontal rise of the tongue		Front raw		Back raw	
According to the participation of the lips		not labialized	labialized	not labialized	Labialized
According to the vertical rise of the tongue	High	i	ű	ï	u
	Mid	e є	ö		o
	Low	ə		a	ɔ

The dialects under scrutiny exhibit a notable distinction between vowel phonemes *[ə - a, ö - o, i - ï, u - ü]*, which can be further categorized based on their hard and soft features. This distinction serves as evidence that vowel harmony remains a prominent feature in these dialects. It is widely acknowledged that in synharmonic dialects, vowels undergo adaptation depending on their position and place of articulation within the root of a word. Specifically, if the initial syllable of a word contains a hard vowel, subsequent syllables also exhibit hard vowels, adhering to the principle of vowel harmony: *borgan [barg'an], qilgan [qig'an]* [Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. 12]

Conversely, if the first syllable contains a soft vowel, the following syllables also feature soft vowels, maintaining the consistent pattern of vowel harmony. *barakalla [berekelle]*[Nosirov Sh. O'zbek tilining Qo'qon shevasi 19].

Moreover, lip harmony, while not universally systematic, requires the presence of rounded [*ö - o, u - ü*] vowels in the initial syllable, with such rounded vowels also occurring in the final syllables: *Yusuf [Usup], kuldirgich [kuluguch]*. This particular phenomenon is characteristic of the Kipchak dialects prevalent in this geographical region [Shiraliyev I. Sh. Ozarbayjon tilida qipchoq elementlari. 37]

However, it is important to recognize that in contemporary times, there has been a noticeable weakening of vowel harmony. This can be attributed to two primary factors. Firstly, the influence of the daily press, radio, and television has played a significant role in eroding the once robust vowel harmony system. The exposure to various linguistic influences through these media sources has contributed to a gradual dilution of the distinct vowel harmony patterns observed in the dialects. Secondly, the influence of neighboring dialects has also had an impact on the diminishing strength of vowel harmony. Contact with neighboring dialects, which may not adhere to the same vowel harmony principles, has led to a blurring of the once clear and systematic vowel harmony distinctions. Consequently, the once prevalent and well-defined vowel harmony system is now perceived to be less prevalent in the dialects of this region, marking a shift in the linguistic landscape.

LITERATURE
1. Jo‘rayev, B. (n.d.). Higher Kashkadarya Uzbek Dialects. p. 12.
2. Nosirov, Sh. (1980). The Kokand Dialect of Uzbek. Tashkent, p. 19.
3. Rahimov, S. (1985). Phonetics and Lexicon of Surkhandarya Dialects. Tashkent: Uzbekistan SSR Science Publishing House.
4. Reshetov, V. V. (1959). Uzbek Language: Phonetics, Part I. Tashkent.
5. Reshetov, V. V. (1966). Classification of Uzbek Dialects. I O‘TA, T.
6. Shiraliyev, I. Sh. (1961). Kipchak Elements in the Azerbaijani Language. Issues of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Issue 6, p. 37.

AYOLLAR NUTQINING O‘RGANILISH TARIXI

HISTORY OF WOMEN’S SPEECH STUDIES

Abdurasulova Dilnoza Qodirjon qizi
Doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU i
Abdurasulovad185@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tilshunoslikda feministik lingvistikaning paydo bo‘lishi, uning ildizi va taraqqiy etishi, tadqiqotchilarning izlanishlari va yondashuvlari haqida so‘z boradi.*
Kalit so‘zlar: *feministik tilshunoslik, ayollar nutqi, gender, til tizimi, lingvistik xatti-harakat.*

Annotation: *This article discusses the emergence of feminist linguistics in linguistics, its roots and development, researchers’ research and approaches.*
Key words: *feminist linguistics, women’s speech, gender, language system, linguistic skill-behaviour.*

Tilshunoslikdagi dastlabki genderologik tadqiqotlar ingliz va nemis olimlari tomonidan amalga oshirilgan. Tilni feministik tanqid qilish 1960-yillarda AQSh va Germaniyada ayollar harakati tufayli paydo bo‘ldi. O‘sha vaqtda ayollar uchun fuqarolik va siyosiy huquqlarini himoya qilishga majbur bo‘lgan oldingi bosqichdan farqli, teng imkoniyatlar uchun kurash katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Feministik tilshunoslik paydo bo‘lishining lingvistik sabablari orasida 50-60-yillarda tilshunoslikda qator yangi ilmiy yo‘nalishlarning (psixolingvistika, sotsiolingvistika, muloqot nazariyasi) paydo bo‘lishi ham ahamiyatlidir.

Inson jinsining uning nutqiga ta’sirini yoritayotgan tadqiqotlar soni ortib borayotgani, ushbu muammoga qiziqish tobora kuchayib borayotganidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, til va shaxsning biosotsial parametrlari, xususan, jins o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘p qirrali o‘rganish boshlandi. Shu bilan birga, fanda strukturalizmdan pragmatikaga o‘tish sodir bo‘ldi, bu ijtimoiy fanlarda gender

tadqiqotlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi uchun asos yaratishga yordam berdi [Горошко, 2001: 513].

1970-yilda M.Kay Kaliforniya universitetida “Til va jins” mavzusida seminar tashkil qildi. Undan so‘ng 1975-yilda R.Lakoffning feministik tilshunoslik uchun asos bo‘lgan “Til va ayollar o‘rni” kitobi nashr etildi [Lakoff,1975].

Yevropada til va jins o‘rtasidagi bog‘liqlik 1978-yilda Shvetsiyaning Uppsala shahrida bo‘lib o‘tgan VIII Butunjahon sotsiologik kongressida, shuningdek, 1979-yilda Osnabryukda (Germaniya) bo‘lib o‘tgan Xalqaro ayollar tilshunosligi simpoziumida muhokama etila boshlandi.

1980-yilda esa “Tilda jinsiy kamsitishning oldini olish bo‘yicha ko‘rsatmalar” kitobi nashr qilindi, unda feministlar o‘zlarining asosiy g‘oyasini shakllantirdilar: “Til ayollarni va ularning yutuqlarini e’tiborsiz qoldirsa va u ayollarni faqat bo‘ysunuvchi holatda yoki unga bog‘liq holda tasvirlasa, erkaklar ayollarni qiziqish va qobiliyatlarning mavjudligini inkor etsa, ayollarni kamsitib, ularni masxara qilsa, bu jinsiy kamsitish bo‘ladi.

Feminizm postmodern falsafasining bir qismi hisoblanganligi sababli, uning til bilan aloqasi juda aniq: feministik tilshunoslik vakillari bilan bir qatorda, ko‘plab postmodern nazariyotchilar tilning gender assimetriyasiga e’tibor berishgan.

Ularning fikricha, til dunyoni erkak nuqtai nazaridan aks ettiradi, demak, u nafaqat antropotsentrik, ya’ni insonga yo‘naltirilgan, balki androsentrik (erkaklarga yo‘naltirilgan) hamdir.

Shu bilan birga, ayolning dunyoga qarashi boshqacha, me’yordan farqli (erkak nuqtai nazari) deb tan olinadi yoki umuman e’tiborga olinmaydi, bu feministlar orasida e’tirozga sabab bo‘lishi aniq.

M. R. Kay, R. Lakoff, S. Tremel-Pletz nutq xatti-harakatlarini gender nuqtai nazaridan o‘rgandilar. Kay ayollar tilini “uzr so‘rash tili”, erkaklar tilini esa “tushuntirish tili” deb nomlaydi [Key,1975:147]. 70-yillarda ayol nutq uslubi kuchsizlik va bo‘ysunishni ifodalaydi, deb ishonilgan. Keyinroq, erkak tilini me’yor sifatida qabul qilmaslik kerakligi ta’kidlandi, bu bilan ayol tili noto‘g‘ri, g‘ayritabiiy emasligiga urg‘u berildi.

D. Spenderning fikricha, ayol tili va uning xususiyatlariga salbiy baho bermaslik kerak, chunki nutqdagi vazminlik va xushmuomalalik ko‘proq ijobiy xususiyat sanaladi.

Gender va til o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi ko‘plab xulosalar hamda til tizimining androsentrikligi haqidagi fikrlarni D.Spender o‘zining “Odam yaratgan til” asarida ifodalagan. Feministlarning qiziqish sohalariga : til orqali ayollarga nisbatan kamsitishlarga barham berish, til siyosatiga ta’sir o‘tkazish, ayollar adabiyoti tilining xususiyatlarini o‘rganish kabi masalalar kiradi [Горбунова, 2008: 14].

Yevropa tillarining frazeologiyasini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ayol salbiy xususiyatlar, erkaklar esa ijobiy fazilatlar egasidir. Agar erkakning belgisi ayolga nisbatan qo‘llanilsa, uning maqomi keskin ko‘tariladi va aksincha [Горошко, 2001: 517].

Feministik tilshunoslik tilni isloh qilish va davlat tili siyosatiga ta'sir ko'rsatishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Natijada, til me'yori o'zgartirildi: leksikaga huquqiy va biznes matnlarida ayolning mohiyatiga ko'proq mos keladigan yangi so'zlar kiritildi, endi odam uning jinsiga ko'ra belgilanadi, ilgari esa faqat erkak shakli ishlatilgan; (der Referendar / die Referendarin, aktyor / aktrisa va boshqalar).

Umuman olganda, feministik tilshunoslik tilshunoslikning gender jihati uchun katta ahamiyatga ega edi. Til me'yorlari va til tizimiga ta'sir ko'rsatishga urinishlar fanlararo keng munozaralarni keltirib chiqardi, bu esa gendershunoslikning rivojlanishiga ta'sir qildi.

Tilning feministik tadqiqi nutqni tahlil qilish usullarini ishlab chiqishda, Ostin-Searlning nutq aktlari nazariyasini kengaytirishda katta rol o'ynadi va yangi diskursiv amaliyotlarni yaratishga hissa qo'shdi [Горошко, 2001: 525].

Feministik tilshunoslik tufayli fanga bir qator yangi lingvistik tushunchalar kiritildi, an'anaviy "lingvistik xatti-harakat" va "ma'no" atamalarining talqini kengaytirildi.

Erkak va ayollar nafaqat biologik va fiziologik jihatdan, balki muloqot xulqi jihatidan ham farqlanadilar. Ayollar va erkaklar nutqi orasidagi farqli xususiyatlar masalasi bo'yicha Yevropa, Yaqin Sharq mamlakatlari tillari misolida, shuningdek, yapon, rus, gruzin tillari materialida qator tadqiqotlar mavjud. Turkiyshunoslikda bu borada N. I. Grodekov qozoq va qirg'izlar misolida, YE. D. Polivanov Samarqand eroniylarining o'zbekcha nutqi misolida, A. N. Samoylovich qozoqlar va oltoylar misolida mavzuni chuqur tahlil qilishgan. V. M. Alpatov 1988 yili chop etilgan "Yaponiya. Yazik i obshestvo" nomli kitobida yapon ayollarining muloqot xulqi haqida ancha batafsil ma'lumot beradi va yaponiyada maxsus ayollar tili (nutqi) mavjudligini, ayollar nutqi erkaklar nutqidan muloyimligi, nazokatliligi, shuningdek, ayrim maxsus til birliklari bilan farqlanib turishini ta'kidlaydi. [Мўминов, 2021:185].

Y.A.Jigaykova "Ingliz ayollar nutqi" deb nomlangan tadqiqotida ona tili ingliz tili bo'lgan ayollarning nutq xatti-harakatlarining xususiyatlari, ularning ijtimoiy, kasbiy va boshqa holatini kommunikativ vaziyat bilan tekshirdi. Ushbu tadqiqot obyekti ayollarning nutq xatti-harakatidir.

Tadqiqot ingliz ayol nutqining o'zgaruvchanligi nuqtai nazaridan o'rganilgan va quyidagi vazifalarni hal qilgan:

1) erkaklar va ayollar nutqida sezilarli farqlar mavjudligi bor yoki yo'qligini tasdiqlagan, bu farqlarning intensivligi va tabiatini tahlil qilgan;
2) alohida leksik va grammatik birliklar darajasida (monolog va dialog) ayol nutqining xususiyatlari tavsiflangan;
3) ayollarning maqomiga qarab ayol nutqining xulq-atvoridagi o'zgaruvchanlik xususiyatlari aniqlangan;
4) nutqiy xulq-atvorda odoblilikka gender omilining ta'sirini o'rganilgan.

Yuqorida keltirilgan muammolarni hal qilish uchun ishda kontekstual tahlil, sotsiolingvistik, taqqoslash kabi keng qamrovli tadqiqot metodologiyasi qo'llangan. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy ingliz tilidagi XX asrning so'nggi o'n yilliklarida yozilgan asarlardan foydalanilgan, 80-yillarning oxiri - 90-

yillarda nashr etilgan manbalarga drama (pyesalar, kino va televidenie ssenariylari) dialoglari, shuningdek, 1999-yildan 2002-yilgacha bo‘lgan davrda chop etilgan mashhur Britaniya va Amerika jurnallaridagi 24 ta intervyu tahlil qilingan. Ishning yangiligi shundan iboratki, chet ellik va mahalliy tadqiqotchilarning asarlarida aniqlangan ayollar va erkaklar nutqi o‘rtasidagi farqlarni tahlil qilish bilan birga, ayol nutqining xatti-harakati mutlaq emas, balki ehtimollik xususiyatiga ega ekanligi isbotlangan.

Ko‘pgina lingvistik tadqiqotlarga asoslanib, ijtimoiy nutqni o‘rganishda insonning jinsini hisobga olish kerakligi isbotlangan. Jins - bu insonning biologik xususiyati. Va bu xususiyat erkaklar va ayollar o‘rtasidagi psixologik farqlarning shakllanishiga ta’sir qiladi. Ammo insoniyat tarixi davomida erkaklar va ayollarning ijtimoiy rollari shunchalik farq qiladiki, bu farqlar hali ham muhim rol o‘ynaydi. Shunisi qiziqki, ayollar nutqi ko‘proq me’yoriy hisoblanadi. Bu ularning urf-odatlarini saqlash istagi bilan izohlanadi, shuningdek, erkaklar va ayollarning so‘z boyligi turlicha tuzilgan va turli xil ifodali lug‘atga ega hamdir.

Zamonaviy jamiyatda erkak va ayol nutqining leksik xususiyatlari doimo tilshunoslarning diqqat markazidadir. XX asrning turli yillarida gender tadqiqotlarini olib borgan ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar erkaklar va ayollarning so‘z birikmalaridan foydalanishda farqlar mavjudligiga ishora qilishgan.

Gender masalalari bo‘yicha faol tadqiqot olib borilayotganiga qaramay, ko‘plab masalalar hali ham o‘z yechimini topmagan. Sotsiologlar va psixologlar singari, tilshunoslar ham “gender” atamasi nuqtai nazaridan erkaklar va ayollar o‘rtasidagi farqga e’tibor berishgan. “Gender” so‘zi rus faniga XX asrning 90-yillarida Yevropadan, bu atama Yevropaga ingliz tilshunosligidan kirib kelgan. Gender tilshunosligining shakllanishi va jadal rivojlanishi so‘nggi yigirma yil ichida sodir bo‘ldi.

Erkak va ayol nutqining xususiyatlarini o‘rganishda asosiy e’tibor morfologik, fonetik va leksik xususiyatlarga qaratiladi, chunki bu darajalarda nutqdagi farqlar ancha sezilarlidir. Gender tadqiqotlari bilan shug‘ullanadigan aksariyat olimlar erkaklar va ayollarning so‘zlashuv usullari o‘rtasida farq borligini ta’kidlaydilar.

Ayollar nutqi haqidagi lingvistik fikrlar erkaklar nutqiga nisbatan quyidagicha:

- erkaklarning ovozi har doim ayollarnikidan pastroq, qo‘polroq;
- ayollar intonatsiya va u ifodalagan mazmunni erkaklarga qaraganda yaxshiroq tushunishadi;
- ayollar erkaklarga qaraganda tezroq gapirishadi,
- ayollar nutqidagi pauzalarning umumiy davomiyligi erkaklar nutqiga qaraganda kamroq.

Jespersenning fikricha, ayollar muloqot qilishda, lug‘at tanlashda ko‘proq ehtiyotkor bo‘lishadi va evfemizmlardan foydalanishga ko‘proq moyil bo‘lishadi. [Есперсен, 1988: 27-32].

So‘nggi yillarda tilshunoslar orasida erkaklar va ayollarning nutq xususiyatlarini o‘rganish bilan bog‘liq tadqiqotlarga qiziqish ortib bormoqda,

bunga sabab ayollar va erkaklardan voea-hodisani turlicha qabul qiladilar va turlicha yondashadilar.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, ayollar nutqining ilmiy jihatdan tadqiq etilishi zamonaviy o‘zbek tilshunosligida amaliy yechimini kutayotgan masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Божанова, Н. Г. Гендерные исследования в лингвистике: история, современность, перспективы [Текст] / Н. Г. Божанова // Вестник Тамбовского университета, Гуманитарные науки. 2012, № 5.
2. Горбунова, М. Ю. Феминизм и проблемы гендерной лингвистики [Текст] / М. Ю. Горбунова // Вестник Адыгейского государственного университета, Филология и искусствоведение.,2008, № 3.
3. Горошко, Е. И. Гендерная проблематика в языкознании [Текст] / Е. И. Горошко // Введение в гендерные исследования. И. Жеребкиной. – СПб.: А., 2001.
4. Есперсен О. Речь мужчин и женщин: гендерный аспект // Молодой ученый. 1988.
5. Key, M. R. Male / Female Language [Text]. – N. Y.: Metuchen., 1975.
6. Lakoff, R. Language and Women’s place [Text].– N.Y.: Harper and Row., 1975.
7. Марлис Х. Контрастивная феминистская лингвистика // Феминизм и тендерные исследования. Хрестоматия. Под общ. ред. В.И.Успенской. Тверь,1999. – С91-98.
8. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. – Ф., 2021.
9. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: ф.ф.номз. ...дисс. – Т., 2009.

ICHKI NUTQ – TIL VA TAFAKKURNING KESISHMASI
INNER SPEECH IS THE INTERSECTION OF LANGUAGE AND THOUGHT

Raxmonova Marjona Jinaydullo qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti izlanuvchisi,
mrsrakhmonova@gmail.com

Annotatsiya: *Psixolingvistika psixologiya va lingvistika fanlarining birikuvidan yuzaga kelgan fandir. Uning o‘rganish obyekti til, nutq, inson ruhiyati hamda dunyoqarashidir. Shu jihatdan u ongdagi lisoniy hodisalarni tahlil qiladi. Nutq hosil bo‘lishining psixolingvistik xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular g‘oyatda murakkabliklarga egadir. Maqolada ichki nutq jarayonining psixolingvistik jihatlari, ichki nutqning hosil bo‘lishi, Yevropa olimlarining ichki nutq haqidagi*

fikrlari va bosh miya yarimsharlarining ichki nutq hosil bo‘lish jarayonidagi vazifalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *psixolingvistika, nutqiy faoliyat, ichki nutq, shaxs, o‘ylash, Verniki markazi, Broka markazi, bosh miya, rejalashtirish, fikrlash, ichki dasturlash, inter til.*

Annotation: *Psycholinguistics is a branch of psychology and linguistics. The object of his study is language, speech, human psyche and worldview. In this respect, he analyzes linguistic phenomena in the mind. There are psycholinguistic features of speech production, which are extremely complex. The article discusses the psycholinguistic aspects of the inner speech process, the formation of the inner speech, the opinions of European scientists about the inner speech and the functions of the cerebral hemispheres in the process of the formation of the inner speech.*

Keywords: *psycholinguistics, speech activity, inner speech, personality, thinking, Wernicke’s center, Broca’s center, brain, planning, rotation, internal programming, inter language.*

Muloqot jarayoni boshlanar ekan, insonda til, ong ishga tushadi, til va ongning ta’sirida esa ichki nutq yuzaga keladi. Bu o‘z navbatida fikrlarimizning keyingi taraqqiyoti uchun asos vazifasini bajaradi. Tashqi nutqqa nisbatan “bizning tilimiz” deb tez-tez aytiladi, lekin haqiqiy tilimiz, haqiqiy o‘zligimiz ichki nutq zamirida yotadi. Ichki nutq orqali bola o‘z tushunchalarini va xulosalarini rivojlantiradi, o‘z shaxsiyatini shakllantiradi va o‘z dunyosini quradi. Maxsus eksperimental tadqiqotlar nutq jarayonining qayta aloqa mexanizmi – nutq faoliyatining retseptiv turlarida, avvalo, tinglash jarayonida ham foydalanilishini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, tinglash jarayonida (idrok etish , nutqni anglash va tahlil qilish) shaxsda ichki nutqning “motor faoliyati”ni ishga tushiradi. Nutqni idrok etish jarayonida u ikki asosiy turlarda yuzaga keladi: periferik (artikulyar) nutq apparati organlarida mushak tonusining kuchayishi va bu organlarning o‘ziga xos kichik harakatlari (til harakatlari) ko‘rinishida namoyon bo‘ladi [Eshanayeva, 2023:1]. Biz ongli hayotimizning ko‘p qismini o‘zimiz gaplashayotganga o‘xshagan faoliyat jarayoniga sarflaymiz. Hatto tush ko‘rganimizda ham, biz ba’zida bu ichki suhbat bilan shug‘ullanayotganga o‘xshaymiz. Ushbu holat haqida ma’lumot berish til va ong o‘rtasidagi munosabatni yoritib beradi. Biroq, ichki nutqning tabiati va funksiyasi aniq emas. Ong bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa hodisalar singari, ichki nutqni tekshirish ham oson emas va uni o‘rganish fan metodologiyasida bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ichki nutqni o‘rganish umuman eshitish tasvirini tekshirishning bir qismi bo‘lib ushbu masalaning muammoli tomoni Hubbard ta’kidlaganidek, ichki nutqning mavjudligi, uning namoyon bo‘lish shakli va qanday o‘rganishimiz mumkinligidir. Ushbu fikrlarni hisobga olgan holda, Hubbard subyektiv hisobotlarni, eshitish tasvirlari bilan va ularsiz ishlashni taqqoslashni, miya tasvirini o‘rganishni va eshitish tasvirlari patologiyalari bo‘yicha klinik tekshiruvlarni o‘z ichiga olgan ma’lumotlardan olingan tadqiqot natijalarini o‘rganadi. Ichki nutq o‘zimiz va dunyomizning har qanday muhim jihatlarini ko‘rsatib turuvchi sharhni ifodalaydi. Shunday qilib, u

ongni “tashqariga chiqaradi”. O‘z-o‘zidan gapirish muayyan vaziyatlarda, masalan, o‘z-o‘zini tartibga solishda va tashvish kabi turli xil ruhiy holatlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, kundalik hayotda tabiiy ravishda paydo bo‘ladigan ichki nutq haqida juda kam ma’lumotlar mavjud. Ichki nutq – bu o‘zi bilan jimgina gaplashish faoliyati. U ko‘pincha qisqa muddatli xotiraning fonologik halqa qismiga tenglashtiriladi, bu esa odam qisqa vaqt davomida eshitgan ma’lumotlarini esda saqlab qolishi kerak bo‘lganda yanada faollashadi. Ammo ichki nutq o‘z-o‘zini tartibga solishda (masalan, rejalashtirish, muammoni hal qilish, o‘z-o‘zini rag‘batlantirish), o‘qish va yozish kabi normal til funksiyalarida, vazifalarni bajarishda, harakatlar maqsadlarini eslab qolishda, mashq qilishda asosiy o‘rinda turadi. Olimlar odamlar ongli hayotining to‘rtdan bir qismi ichki nutqdan iborat ekanligini ta’kidlaydilar. Bu shuni ko‘rsatadiki, ichki nutq inson hayoti davomida uning eng muhim aqliy faoliyatini tashkil qiladi.

Ichki nutq nutq shaklimi yoki fikrlashmi? Bu savol dunyo psixolingvistika sohasida haligacha muammoli savollardan hisoblanib kelmoqda. “Ichki nutqni o‘rganish qanchalik qiyin bo‘lsa-da, dunyo olimlari uni tasvirlashga ko‘p bora urunib ko‘rdilar. Nihoyat, ko‘pchilik olimlarning xulosalari “ichki nutq ma’ruzachi va tinglovchilar bir xil shaxs bo‘lgan monologdir”, degan fikrlar bilan yakunlanadigan bo‘ldi . Ichki nutq o‘qish paytida biz eshitadigan ichki ovozni ham, o‘qish bilan birga bo‘lgan va subvokalizatsiya deb ataladigan nutq organlarining mushak harakatlarini ham o‘z ichiga oladi”. Vigotskiy ichki nutq haqida ichki nutq tashqi nutqning ichki jihati emas – bu o‘z-o‘zidan alohida bir jarayondir. U hali ham nutq, ya’ni so‘z bilan bog‘liq fikr bo‘lib qolmoqda. Ammo tashqi nutqda fikr so‘zda gavdalansa, ichki nutqda so‘zlar ishtirok etmaydi. Ichki nutq insonning kimligini ko‘rsatib beradigan vaziyatdir, ammo bu hol faqatgina uning o‘ziga ayon bo‘ladi. Bu so‘z va fikr o‘rtasida tebranib turuvchi, harakatchan, o‘zgaruvchan (beqaror) hodisa, og‘zaki fikrning ozmi-ko‘pmi barqaror, ma’lum darajada qat’iy belgilangan komponentidir”, deya fikr bildiradi.

Ichki nutq masalasida o‘zbek tilshunosligida juda ham sanoqli ishlarni ko‘rishimiz mumkin. Xususan, M.Yo‘ldoshev, S.Muhamedova hamda M.Saparniyozova muallifligida “Noshirlik ishi” ta’lim yo‘nalishi uchun tayyorlangan “Matn lingvistikasi” nomli o‘quv qo‘lanmada ichki nutq monologik nutqning bir ko‘rinishi sifatida beriladi. Ichki monologik nutq – “badiiy matn qahramonlarining o‘z-o‘zi bilan ichida suhbat qurishi, fikrlashi, fikr va tuyg‘ularining ichki ifodasidir. Ichki nutqda badiiy matn qahramonlari o‘zlarining yashirin sirlaridan tortib salbiy odatlarigacha ochiq aytadilar. Shu sababli kitobxon badiiy matn qahramonining ichki dunyosi va tuyg‘ulari bilan ham yaqindan tanishadi, ular orasida yashirin sir qolmaydi. 2023-yil Termiz davlat pedagogika instituti magistranti Eshanayeva Gulnoza Asad qizi muallifligida “Nutqiy faoliyatda ichki nutq va uning o‘ziga xosliklari” mavzusida maqola nashr qilinadi. Maqolada ichki nutq tashqi nutq bilan birga tahlil qilinadi hamda har ikkala nutq ko‘rinishlarining vazifalari, bir-biriga aloqadorligi tahlil qilinadi. Muallif ichki nutqni tashqi nutqni tinglash paytida ishga tushishini ta’kidlar ekan, ichki nutqni “insonning o‘zi bilan dialog tuzish holati” deb ta’riflaydi: ichki nutq – bu insonning o‘zi bilan bo‘ladigan dialogi bo‘lib, bunda shaxs o‘zi bilan mulohaza

yuritadi. Bu jarayon shaxsning o‘ziga qaratilgan nutqi, o‘ziga murojaati hisoblanadi. Ichki nutq vositasida kishilar o‘z his-tuyg‘ularini tahlil qilib, qayta ishlab, talqin etadilar. Shaxs ba’zi bir masalalarni hal etganida, biror narsa yoki voqeani eslaganida va tasavvur qilganida, rejalar tuzganida, orzu-xayol qilganida o‘z-o‘ziga ichki nutq orqali murojaat qiladi [Eshanayeva, 2023:2]. Ichki monolog tashqi nutqdan o‘zining ochiq va oshkora ekanligi bilan ajralib turadi. Insonlarning sukut va ichki nutq holatlari tilshunoslik hamda psixologiya fanlari doirasida juda ko‘p o‘rganilgan. Ammo haligacha bir umumiy xulosaga to‘xtalganicha yo‘q. Shunday ekan ichki nutq tashqi nutq bilan aynan bitta narsa bo‘lmasa ham, ikkalasi bir biriga juda yaqin holat bo‘lib biri ikkinchisi uchun asos vazifasini bajaradi. Tashqi nutqdagi xususiyatlarning ba’zilari ichki nutqda ham akslanadi. Ba’zilari esa yo‘q. Masalan, tashqi nutq qaysi shevada, qaysi tilda bo‘lsa ichki nutq ham aynan shu sheva va tilda yaratiladi. Ayni vaziyatdagi ichki nutq hamda tashqi nutqning hajmi esa bir xil bo‘lmasligi mumkin. Chunki odatda, insonning ichki nutqi hajmi ko‘p va tartibsiz bo‘lishi mumkin. Sababi miyamizdagi fikrlar dastlab ichki nutqqa ko‘chadi va keyin bir tartibga keltiriladi, saralanadi. Undan keyin esa tugal xulosalarimizgina tashqi nutqda aks ettiriladi. Qo‘shimcha qilib shuni aytishimiz mumkinki, gapirishida miya bilan bog‘liq bo‘lmagan holda nuqsoni bor insonlarning ichki nutqlari sog‘lom insonlarnikidan farq qilmaydi. Bunday insonlarning nutq a’zolarida muammo bo‘ladi. Ularda, asosan, tashqi nutq nuqsonli, ichki nutq esa ravon bo‘ladi. Buning sababi shundaki, ichki nutqda nutq a’zolari harakati sezilmaydi. Ammo istisnoli holatlar ham mavjud. Bilamizki, bosh miya yarim sharlari (o‘ng va chap yarimsharlar) insonni har bir harakatini boshqarish uchun ma’lum vazifalarni bajaradi. O‘ng yarimshar – insonda his-tuyg‘ularni, emotsionallikni boshqaradi. Chap yarimshar esa nutq hosil qilish, fikrlash, nutq a’zolarini boshqarish kabi vazifalarni bajaradi. Ana shu chap yarimshar jarohatlanganda insonda ham ichki, ham tashqi nutqda buzilish holatlari kuzatiladi. Chap yarimsharda Broka va Verniki markazlari mavjud bo‘lib, ular ham turli vazifalarni bajaradilar. Broka markazi bosh miya po‘stlog‘ining alohida qismi bo‘lib, so‘zlaning talaffuzi, artikulyatsiyasini boshqarib turuvchi mushaklardan tashkil topgan. Verniki markazi esa bosh miyaning nutqni tushunishni ta’minlab turuvchi mushaklardan iborat qismi hisoblanadi. O‘ng yarimshar esa ko‘proq tashqi nutqqa ta’sir ko‘rsatadi, chunki o‘ng yarimsharda nutnig ohangi shakllanadi va uning shikastlanishi natijasida nutqimizning ohangi, so‘zni to‘gri tanlashda chalkashliklar kuzatilishi mumkin.

Insonda ichki nutq jarayoni odatda, o‘ylash bilan parallel holatda kechadi. Bu ikki holatning bir-biridan farqi ichki nutqda ma’lum bir maqsad va tartib mavjud bo‘ladi. O‘y-xayolda esa mavzular va fikrlarning qorishib ketishi, chalkashliklar hamda cheksizlik mavjud bo‘ladi. Psixolog Still Schinov ichki nutqni ta’riflar ekan, unga shunchaki miyadagi “ohang” deb qaramaslik kerakligini aytib o‘tadi. Psixolog besh yoshli bolalarning biror o‘yin faoliyatini barayotgan vaqtida baland tovushda shunchaki gapirishlarini misol qilib ko‘rsatadi va bu holatda bola baland tovushda so‘zlayotganini o‘zi ham bilmaganini hamda bu uning fikrlashi emas, balki o‘yinga berilib ketganidan atrofni hisobga olmagan holda ichki nutqini tashqi nutqi bilan qorishtirib yuborishi ekanligini ta’kidlaydi. Bu holatda bola uchun atrofdagilar va ularning munosabati ahamiyatsiz bo‘lib qoladi, chunki u ichki nutqda so‘zlayapman deb o‘ylaydi. Ayni shu vaziyat haqida boladan so‘ralganda yoki so‘zlarini takrorlab o‘ziga aytib berilganda u bunga hayron qoladi va suhbatdoshini uning fikrlarini o‘qiy olish darajasidagi “daho” ekanligini aytishi ham mumkin. Sababi u o‘zi sezmagan holda ichki va tashqi nutqni qorishtirib yuborgan bo‘ladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bizning ichki nutqimiz yoshimiz ulg‘aygani sari mukammallashib, yanada “ulg‘ayib” boradi. Har qanday vaziyatda ichki nutqimiz fikrlarimiz uchun “filtr” vazifasini bajaradi, ya’ni ongdagi fikrlarimiz tashqi nutqqa chiqarilishidan olin ichki nutq orqali tashqi vaziyatga, suhbatdoshga va mavzuga moslashtiriladi. Til va tafakkur aloqasi bevosita ichki nutqda kuzatiladi. Intertil – inson aqliy faoliyatining muhim universal mexanizmi bo‘lib, fikr va ifodalanuvchi nutq (nutq yaratilishida) orasida hamda ifodalangan nutq va uning mental obrazi (nutqni qabul qilishda) orasida oraliq bosqich sifatida namoyon bo‘ladi, yashirin mavjud bo‘lgan fikrni sintaktik bo‘laklangan nutqqa va aksincha o‘tishini ta’minlaydi. L.S.Vigotskiy, A.A. Leontyevlar ichki nutqning ikki fazasini ajratadilar: bo‘laklanmagan (ichki nutq yoki ichki dastrulash) va bo‘laklangan (ichki so‘zlash).

Ichki dasturlash – ichki nutqning bo‘laklanmagan (tarmoqlanmagan), fikrning mental tilda paydo bo‘lishini ta’minlaydigan fazasi: fikr kutilayotgan nutqiy butunlikni struktur jihatdan dastrulash imkonini beruvchi yaxlit formatda quriladi. Bu fazada fikrdagi axborot ma’lum darajada til bilan “bog‘langan bo‘ladi” (masalan, verbal mental kod – konseptlar va propozitsiyalarda ifodalanadi), ammo axborotning bir qismi boshqa turdagi mental reprezentatsiyalarda namoyon bo‘ladi: vizual, ovozli obrazlar, chizmalar, reallikning harakatli izlarida aks etadi.

Ichki so‘zlash – ichki nutqning bo‘laklangan fazasi, fonatsiyadan mahrum qilingan artikulyasion faollik, real so‘zlash jarayonida sodir bo‘ladigan jarayonlarga artikulyasiya organlarining yashirin fiziologik faolligi bilan kechadigan oz yoki ko‘p darajada taqlid. Ichki so‘zlash quyidagi vaziyatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi: o‘zga tilni o‘rganishda, nutqni qabul qilishda (xususan, o‘zga tildagi), yuqori murakkablikdagi aqliy masalalarini yechish jarayonida, kattalarda yashirin egonutq ko‘rinishida (“gapirib olish” ehtiyojini qondirish, emotsional holatni yuzaga chiqarishning o‘ziga xos akti), yozish jarayonida og‘zaki monologik nutqning shakllantirilishi va hokazo. [Shirinova, 2023:3]. O‘ylab qaraydigan bo‘lsak, ichki nutqning miyada harakatga kelishiga juda ko‘p hollarda tasavvurlarimiz ham sabab bo‘lishi mumkin. Oddiygina misol, ayollar uy

yumushlarini bajarish vaqtida odatda, o‘zi bilan suhbat qiladi. Bu suhbatning mavzusi bo‘lib o‘tgan voqea yoki hodisalardan afsuslanish, ularni tahlil qilish, kundalik qiladigan vazifalarimiz rejasini tuzish yoki orzular amalga oshadigan kun haqida o‘ylash bo‘lishi mumkin.Yevropa olimlari ichki nutqni kundalik turmush bilan bog‘liq holda oddiy va soda usulda tushuntiradilar va bir necha turlarini ham izohlab o‘tadilar:

1. Ro‘yxatlar: kundalik bajarmoqchi bo‘lgan yumushlar ro‘yxati.

2. Qo‘shiqlar: qayerdadir qachondir eshitgan qo‘shig‘imiz shunchaki miyamizda aylanib qoldi va biz uni kuni bilan xirgoyi qilib yuramiz. Odatda qo‘shiq matni to‘liq emas, uning naqoratini shunchaki ichimizda yoki pichirlagan holda takrorlab yuramiz.

3. Kitoblarni o‘qishimiz natijasida qahramonlarni tahlil qilish va tinimsiz ular haqida o‘ylashimiz.

4. Ibodat va duo qilish: Ollohga duo qilganimizda bu biz va Olloh o‘rtasidagi suhbat bo‘ladi. Tasavvufga yuzlanadigan bo‘lsak, Olloh bizning qalbimizda. Shu sababli ham U bilan bo‘lgan suhbat bizning ichki nutqimizga misol bo‘la oladi.

5. Rejalashtirish: vaziyat va holatlarni tahlil qilib, ma’lum bir suhbat uchun tayyorlanish, rejalar tuzish.

Ichki nutqni tashqi nutqning to‘g‘ridan to‘gri artikulatsiya orqali tashqi muhitda akslanishi deya olmaymiz. Ichki nutqda aytilgan ba’zi fikrlar va munosabatlar tashqi nutqda akslanmasligi ham mumkin. Ammo ichki nutqdagi til, sheva, lahjalar tashqi nutq bilan bir umumiy asosda bo‘ladi. Qipchoq shevasining vakili hech qachon qarluq shevasida o‘ylamaydi, ichki nutqni qarluq shevasida yaratmaydi. Badiiy matnlar tarkibidagi tashqi nutqdan qahramonning qaysi sheva va qaysi hudud vakili ekanligini aniqlab olganimiz kabi ichki nutq orqali ham shevalarni farqlay olishimiz mumkin. Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asaridagi qahramonlarning ichki nutqlariga e’tibor beradigan bo‘lsak, bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi.

– “Jigiti gap bo‘ldi, – deb o‘ylaydi. – Bo‘lmasa o‘z oyog‘i bilan qassobxonaga borajak molday bo‘p keta berar edim”.

Yuqorida berilgan jumlada “jigiti gap” deb “yigitcha gapirish” nazarda tutilmoqda. Ushbu ichki nutqdan ko‘rinib turibdi-ki, qahramonimiz qipchoq shevasining vakili.

– “E-borey, muncha paxta! – deya xayollanaman. – Shularni barini terib olamanmi? Oldin qaysi birini olaman? Yuqoridagini olamanmi yo quyidagini olamanmi? [Murod.T, 2020: 30]. Ushbu gapda “bari” “hammasi, barchasi” ma’nosini anglatib keladi va bu so‘z, asosan, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari shevasida ko‘p uchraydi.

– Erkaklar bilan teng huquqli bo‘lmay men o‘layin-a! – deydi. – Sharqda mash’al bo‘lmay men o‘layin-a [Murod.T, 2020: 30]. “O‘lay, o‘laqolay” so‘zlarining “o‘layin” tarzida talaffuz qilinishi ham qipchoq shevasida uchraydi.

“O‘g‘ir bo‘lsa-da mayli, – deyman. – O‘lib paxta tergandan ko‘ra shuni ko‘tarib yura beraman”. Aslida “yuravermoq” fe’li qipchoq shevasida “yura bermoq” tarzida qo‘llanilmoqda.

“Yo, pirim-ey, hali dalaga butifos sepmadik, butifos hidi qayerdan bino bo‘ldi? – deya o‘ylay- o‘ylay topdim. Ayolimiz Jarariqdan molga o‘t olib keladi. O‘tni boshida ko‘tarib keladi. Bu hid o‘tgan yili sepilib, haliyam o‘tlarda yotmish butifos hidi bo‘ldi” [Murod.T, 2020: 88]. Keltirilgan gaplarda “bino bo‘lmoq”, “mol” so‘zlari ham qipchoq shevasining Surxondaryo hududidagi shakli.

“Endi… bu zot-da… ayol-da? – deya ko‘nglim kuydi. – Ayoldir-da, ana, noz etayapti-ku?

Ayoldir-da, ana, noz etayapti-ku?” Noz etmoq jumlasi ham noz qilmoqning qipchoq shevasidagi shakli.

“Kim bo‘lsa-da… bolalarimni onasi, – deya ko‘nglim iydi. – Kim bo‘lsa-da… pushti kamarimdan bo‘lmish bolaginalarimni onaginasi”, – deya ko‘nglim iydi [Murod.T, 2020: 80]. (Iymoq so‘zi yumshamoq ma’nosida qo‘llanilgan).

“Mayna etayotganim yo‘q. Oynai jahon bilan kinolarda ayoliga gul beradi-ku…”(Murod.T, 2020: 90). (Mayna etmoq – masxara qilmoq, kulguga yo‘ymoq).

“Halizamat birinchi terim boshlanadi” deya xayollandim [Murod.T, 2020: 140]. (Halizamat – hali zamon, birozdan keyin, hech qancha vaqt o‘tmay ma’nolarida qo‘llanilgan).

Yuqorida “Otamdan qolgan dalalar” asaridan keltirilgan misollardan shuni ko‘rish mumkinki, ichki nutq tashqi nutq uchun asos, poydevor vazifasini bajarganligi sababli ham tashqi nutq bilan bir xil sheva, bir xil lahjada bo‘ladi. Buning yana bir asosiy sababi tashqi va ichki nutqni shakllantiruvchi shaxs ham umumiydir. Sheva bilan bir qatorda nutqning grammatik tuzilishi ham umumiydir.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, ichki nutq inson miyasidagi eng faol jarayonlardan biri bo‘lib, tafakkur va o‘y-xayoldan keyin doimiy ravishda sodir bo‘ladigan jarayon hisoblanadi. Ammo istisnoli holatlar ham mavjud, ya’ni ruhiy va aqliy jihatdan sog‘lom insonlarda ichki nutq mavjud bo‘lmasligi ham mumkin. Bunday holat juda kam insonlarda uchrashi mumkin. Bolalarda esa yetti yoshgacha tashqi nutq bilan qorishiq holatda bo‘ladi va asosan, o‘yin faoliyati davomida namoyon bo‘ladi. Yetti yoshdan boshlab asta-sekin ichki nutq individuallashtiriladi, ya’ni tashqi nutqdan ajratib olinadi.

ADABIYOTLAR

8. Eshanayeva G. Nutqiy faoliyatda ichki nutq va uning o‘ziga xosliklari. // Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities. 2023, №2.

9. Kilani-Schoch, M. Relations between the development of the category of nominal and verbal number in two French-speaking children // A Cross-Linguistic Perspective. Edited by Stephany, U., Voeikova, M. 2009.

10. Murod. T. Otamdan qolgan dalalar. – T.: Zukko kitobxon, 2020.

11. Russell T. Hurlburta Christopher L. Heaveya Jason M. Kelsey. Toward a Phenomenology of Inner Speaking. Las Vegas, 2013.

12. Shirinova Y. Nutqiy tafakkurning psixolingvistik muammolari. // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2023, №3.

13. Vygotsky L. S. Thinking and Speech. The Collected Works of Lev Vygotsky, Vol. 1. NY.: Plenum Press. 1987.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KORPUSGA ASOSLANGAN AMALIY LEKSIKOGRAFIYANI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

THE FOUNDATIONS FOR DEVELOPING CORPUS-BASED PRACTICAL LEXICOGRAPHY IN UZBEK LINGUISTICS

Vasliddinova Kamola Qodirjon qizi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
kvasliddinova12@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada korpusni mukammallashtirish asnosida dunyo tilshunosligida amaliy leksikografiya sohasida erishilgan yutuqlar haqida batafsil ma’lumotlar misollar orqali yoritib berilgan. O‘zbek tilshunosligida ham korpus leksikografiyasi tadqiqi borasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar borasida ma’lumotlar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *Korpus, korpus leksikografiyasi, amaliy leksikografiya, nazariy leksikografiya, lug‘atchilik, mashina tarjimasi.*

Annotation: *This article provides detailed information about the achievements in the field of practical lexicography in world linguistics through examples, focusing on the enhancement of corpora. It also presents information about the ongoing scientific research related to corpus lexicography in Uzbek linguistics.*

Keywords: *corpus, corpus lexicography, practical lexicography, theoretical lexicography, dictionary-making, machine translation.*

Leksikografiya tilshunoslik tarkibidagi alohida fan sohasi hisoblanib, lug‘at tuzish, yozish va tahrirlash kabi vazifalarni o‘z ichiga olib, ikki turga bo‘linadi;

1. Amaliy leksikografiya
2. Nazariy leksikografiya

Amaliy leksikografiyada asosan lug‘atga so‘zlarni jamlash, yozish va tahrirlash kabi jarayonlar bilan shug‘ullanilsa, nazariy leksikografiyada tilda so‘zlarning semantik, sintagmatik va paradigmatik jihatdan o‘zaro bog‘lanishi, lug‘atlardagi ma’lumotlarning o‘zaro izchilligi, lug‘atlarning tarkibiy qismlari funksiyalarining rivojlantirish bo‘yicha turli nazariyalar ustida tadqiqot ishlari olib boriladi.[Lexicography - Wikipedia.17.07.2024.]

Tilshunos Francis (1992)ga ko‘ra leksikografiyada korpusga asoslangan dastlabki yondashuv XVII asrga borib taqaladi. Olimning e’tiroficha tilshunos Samuel Johnson tomonidan 1755-yilda yaratilgan *“Dictionary of the English Language”* nomli dastlabki monolingval lug‘at leksikografiyada lug‘at yaratishning korpusga asoslangan ilk tamoyilini boshlab berdi.[Kennedy.1998:14]. Samuel Johnson lug‘at tarkibidagi so‘zlarning ishlatilish holatlarini ifodalash maqsadida 150ta shogirdlarining dastlabki ilmiy ishlari nusxalaridan 150000ta tasviriy iqtibos va 40000ta bosh so‘zdan foydalanadi. Natijada lug‘at tuzishda obyekt sifatida to‘plab olgan materiallaridagi faol so‘zlar va kollokatsiyalarni autentik misollar bilan ajratib oladi.

1828-yilda nashr etilgan *“Noah Webster’s An American Dictionary of the English Language”* va 1884-yilda 1-nashri chop etilgan, asoschilari James Murray va Henry Bradley hisoblangan lug‘ati leksikografik tadqiqotlar uchun dastlabki katta hajmli bir necha million izohli matnlarni tasviriy iqtibos sifatida kiritgan bosma lug‘atlar hisoblanib, kompyuter texnologiyalarining yordamisiz qo‘l mehnati yordamida tuzilgan va tahrirlangan. Hattoki *“Oxford English Dictionary”* lug‘atini tuzish ishlari uzoq muddatni qamrab oladi va 50million so‘zni tasviriy ifodalash maqsadida 5million iqtiboslar olinadi. Bizning nazdimizcha, yuqorida keltirib o‘tilgan 3ta yirik hajmli lug‘atlar korpus yordamida lug‘at tuzishning samaradorlik jihatlarini leksikografik tadqiqotlar orqali isbotlab beradi va zamonaviy leksikografik tadqiqotlar uchun zamin yaratadi. Chunki korpus yordamida so‘zlarning dinamikasini kuzatish, tahlil qilish nisbatan osonlashadi hamda til tendentsiyasini kuzatish imkoni oshadi. Korpus yordamida leksikografik tadqiqotlar olib borish natijasida lug‘at tilning imkoniyatlarini aks ettiruvchi emas, balki til xususiyatlarini tavsiflovchi manba ekanligiga yanada ishonchimiz komil bo‘ladi.

Korpus yordamida amaliy leksikografiya sohasida dastlab tadqiqot olib borgan olim sifatida John Sinclair e’tirof etiladi. 1987-yilda *COBUILD (Collins Birmingham University International Language Database)* lug‘ati chop etilib, lug‘atshunoslikda revolyutsiyaga sabab bo‘ladi. Bu lug‘at yaratilish metodologiyasiga ko‘ra bugungi kunda 20milyard so‘zdan iborat bo‘lgan elektron *Collins korpusiga* tayangan hamda ilk marotaba *“corpus-driven”* metodidan foydalangan holda tuzib chiqilgan. Ispan tilshunosi Eva Alvarez Ramoz ham lug‘at tuzishda korpusning naqadar ishonchli manba ekanligi ta’kidlaydi.[Alvarez. 2015: 12-20]. Bizning fikrimizcha Collins korpusi korpusning turli uslub va janrlarni qamrab olish prinsipiga ko‘ra eng zamonaviy va tarixiy so‘zlarni qamrab olishi jihatidan *COBUILD (Collins Birmingham University International Language Database)* lug‘ati tuzish uchun asosiy omil sifatida baholanishi mumkin.

Korpusning ishonchlilik, yirik hajmli matnlarni qamrab olish xususiyati jihatidan lug‘atlarga emperik til birliklarni kiritish imkonini beradi. Shunga ko‘ra leksikografiya sohasida korpusga asoslangan holda quyidagicha yondashuvlar kategoriyasini shakllantirishimiz mumkin;

1. Deskriptiv leksikografiya
2. So‘zlarning ishlatilish miqdoriga ko‘ra saralash
3. Kollokatsiyalarni tadqiq qilish
4. So‘zlarning konnotatsiyasiga ko‘ra semantik tahlil qilish
5. Uslubiy tahlil
6. Diaxron tahlil
7. Sotsiolingvistik tahlil.

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, korpusga asoslangan amaliy leksikografiya sohasida eng yirik tadqiqotlar olib borilgan platformalar sifatida Euralex (the European Association for Lexicography, founded in 1983), Australex (1990), Afrilex (1995), Asialex (1997) kabilar keltirib o‘tiladi.[Krishnamurthy.2022: 250-254].

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida ham korpus sohasida qator tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Xususan, professor Nilufar Abduraxmonova rahbarligidagi ilmiy jamoa tomonidan korpus, parallel korpus, NLP til texnologiyalari, til injiniringi, kompyuter lingvistikasi, sentiment analiz, tezaurus, morfoanalizator, annotatsiyalash texnikalari, mashina tarjimasi, neyrolingvistika, korpus yordamida shevaga xos so‘zlar va terminlarni tahlil qilish borasida qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

O‘zbek tilshunosligida korpus leksikografiyasini rivojlantirish borasida 2024-yili “PARATRANSLATOR” platformasini yaratish ishlari Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti komyuter lingvistikasi laboratoriyasida Nilufar Abduraxmonova boshchiligidagi ilmiy tadqiqotchilar guruhi tomonidan amalga oshirilmoqda. Kelgusida loyiha o‘zbek leksikografiyasida korpusning ahamiyatini amalda namoyon etuvchi yirik bazaga aylanishi maqsad qilindi. Bu borada amaliy takliflar allaqachon berilgan bo‘lib, quyida keltirib o‘tilgan;

1.Parallel matndan olingan tokenlashgan so‘zning muqobil juftlari haqida ma’lumot olinadi;

2.Uzun jumlali matn muayyan tinish belgilari “,”, “;”, “:” bo‘lgan qismigacha alohida segment gaplarga ajratiladi;

3.Asos – tarjima qilingan gaplarning segmetlari tarkibining miqdori aniqlanib, muvofiqlik holati belgilanadi;

4.Tarjima – asos matnlarning muqobillik holati aniqlanadi;

Segmentlar o‘rtasida birga ko‘p yoki ko‘pga ko‘p munosabati kuzatilganda birga bir munosabat shaklida bir nechta segment birliklar o‘zaro bog‘lanadi yoki biriktiriladi.[Abduraxmonova.,2024: 37].

O‘zbek tilshunosligida ham *COBUILD (Collins Birmingham University International Language Database)* lug‘ati singari mukammal izohli, uslubiy komponentlarga boy, ijtimoiy platform kabi xizmat qiluvchi oline lug‘at platformalariga yildan yilga ehtiyoj ortmoqda. Buning zamirida albatta kelgusi leksikografik tadqiqotlarga zamin yaratish ham ko‘zda tutilgan.

ADABIYOTLAR

1. Abduraxmonova N, Vasliddinova K. O‘zbek tili parallel korpusining lingvistik masalalari. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti “KOMPYUTER LINGVISTIKASI: MUAMMOLAR, YECHIM, ISTIQBOLLAR” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya Vol. 1 №. 01 (2024) http://compling.navoiy-uni.uz/ 37.
2. Eva Alvarez Ramos.The use and disuse of corpus with lexicographical purpose: Chronicle of a Death Foretold?.Procedia-Social and Behavioral Sciences 198(2015) 12-20. www.sciencedirect.com
3. Grame K. An introduction to Corpus Linguistics. Routledge. London. New York. 1998.P14(315)
4. Lexicography - Wikipedia.17.07.2024
5. Krishnamurthy, R. 2002. Corpus size for lexicography. [Corpora-list; Onlineaddress: http://www.hit.uib.no/corpora/2002-3/0254.html, accessed: 25 July 2010.

YOZUVGA QARAB INSON XARAKTERINI ANIQLASH

Yo‘ldosheva Yulduz Abdikarim qizi
Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
Yulduzyoldosheva27@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada grafologiya, grafologik ekspertiza, qo‘l yozuvi xususiyatlari haqida ma’lumot beriladi. Qo‘l yozuvini turli grafologik tahlil qilish metodikalaridan foydalangan holda bir nechta insonlarning qo‘l yozuvlari tahlilga tortilib, ularning xarakter xususiyatlari batafsil ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *grafologik ekspertiza, qo‘l yozuvi tahli metodikasi, dürtüsellik, sekin+1, qaynash, portlash, xarakter, xulq-atvor, yozuv xususiyati, bosim, egilganlik.*

Annotation: *This article provides information about graphology, graphological expertise, handwriting features. Using various methods of graphogical analysis of handwriting, handwritings of several people are analizes and their character traits are revealed in detail.*

Keywords: *Graphological expertise, handwriting analysis methodology, impulsiveness, slow+1, boiling, explosion, character, behavior, writing feature, pressure, bending.*

Grafologiya tilshunoslikning bir tarmog‘i hisoblangan grafika bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, hozirgi kunda tilshunoslikning o‘rganilmagan, muammoli, dolzarb qismlaridan biridir. Grafologiya inson qo‘li bilan bog‘liq ko‘plab ma’lumotlarni o‘rganish uchun qo‘l yozuvi tahlili orqali imkon beradigan fandir. Hatto grafika bilimlari ham insonning haqiqatni gapirayotganligini yoki yo‘qligini tushunish uchun yolg‘on detektori kabi ishlatilishi mumkin. Manbalarda bu terminga quyidagicha izoh beriladi: grafologiya – [yun. grapho – yozaman, logos – ta’limot] dastxatlarni, ular vositasida esa yozgan kishining hislatlari va ruhiy holatini o‘rganadigan fan [Мирвалиев 2006: 513.].

Grafologiya insonning xarakter xususiyatlarini uning yozuvi orqali tadqiq etadi. Ushbu atamani dastlab Abbot Jan-Gippolit Mikon 1872-yilda “Yozuv sirlari” asarida qo‘llagan.

Grafologik ekspertiza – sud ekspertizasida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, guvoh shaxsini aniqlashda ishlatiladi, ularning psixologik portretini chizishda yordam beradi. Shuningdek, imzolarni, soxtalashtirilgan hujjatlarni tekshirishda foydalaniladi.

Grafologiya bugungi kunda juda katta talabga ega. Grafologlar rivojlangan davlatlarda katta-katta firmalarda xodimlarni tanlash, ish uchun ariza beruvchilarni qo‘l yozuvi bilan baholash va raqobatchilarni tavsiflash, yangi lavozimlarga boshliqlar tayinlashda layoqati bor yoki yo‘qligini aniqlash, soxta imzolarni tekshirib tahlil qilish va imzo egalarining xarakterini ochib berish, bolalarning

institut yo‘nalishlarini tanlash, ularning qiziqishlarini belgilash kabi vazifalarni bajaradi.

Har bir inson faqat o‘ziga xos yozish uslubiga ega. Xat yozish uslubini sinchkovlik bilan o‘rganish natijasida grafologlar odamning xarakteri, fe’l-atvori, tashqi ko‘rinishi va hatto ish turi qo‘l yozuviga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatadigan ma’lum naqshlarni aniqladilar. “Grafologik tahlil qilish metodikasi” [qarang: https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/103] nomli maqolamizda yozuvning xususiyatlarini belgilovchi tahlil metodlari batafsil yoritilgan. Quyida o‘sha bilim va ko‘nikmalarga tayangan holda bir nechta misollar orqali inson shaxsini aniqlashga, ya’ni xarakterini ochib berishga harakat qilamiz:

1. Yaxshi, samarali, ya’ni tabiiy va chiroyli tashkil etilgan qo‘l yozuvi.

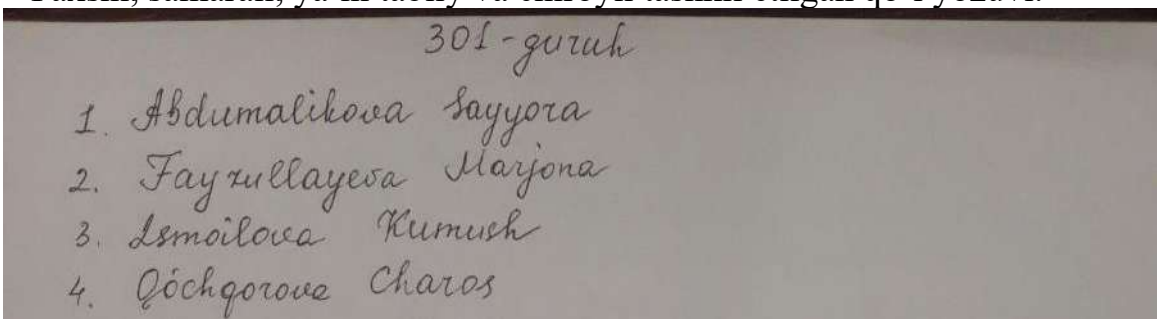

Ma’nosi:

Matnda boshidan oxirigacha harflar hajmining bir xilligi o‘z harakatlarini yaxshi tashkil qilish, aniq va oqilona fikrlash, sezgirlik xususiyatlarini aks ettiradi. Inson aniq va oqilona fikr yuritsa, fikrlarning ravshanligi tabiiy ravishda varaqda yaxshi tasvirlanadi. “Fikrlarda aniqlik yo‘qligi past intellektni ko‘rsatmaydi. Bu insonning og‘ir ruhiy holati yoki hayotdagi jiddiy muammolarning natijasi bo‘lishi mumkin”. [Qarang: https://minikar.ru/uz/testy/grafologiya-grafologicheskaya-ekspertiza-grafologiya-i-praktika/]

Qalam bosish yozuvchining his-tuyg‘ularini tavsiflaydi. Ushbu matnda harflar “o‘rtachalik” bilan silliq yozilganligi uchun muallif kuchli aql-idrokka ega, biroq irodasi zaif inson. Hayotiy tajribasi yetarli darajada emasligi bois boshqalar ta’siriga osongina tushib ketoladi, ya’ni unda biroz ishonuvchanlik va soddalik xususiyati mavjud.

So‘zlar va harflar orasidagi bo‘shliqlarning bir xilligi va o‘rtachaligi jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan va undan qanoatlangan (qoniqqan) shaxs ma’nosini bildiradi. Vaziyatga to‘g‘ri baho bera olish qobiliyatiga egaligini ham ko‘rsatadi.

O‘z-o‘zini tanqid qila oladi. Ish bo‘yicha qat’iy qarorlar chiqara oladi, ya’ni biror bir vaziyatga shaxsiy yondashuv hosil qila oladi. Yaxshi ijtimoiy moslashuv xususiyatiga egaligi tufayli yangi muhit, yangi insonlar davrasiga tez ko‘nikib, ular bilan do‘stona munosabatga kirisholadi. Boshqalarga hurmat ko‘rsatadi. Jamoat ishlariga yoki boshqa odamlar manfaati uchun faoliyatga moyillik mavjudligi “liderlik” xususiyatli inson sifatida shaxslantiradi.

2. O‘lchovli - mo‘tadil, ritmik harakatli qo‘l yozuvi.

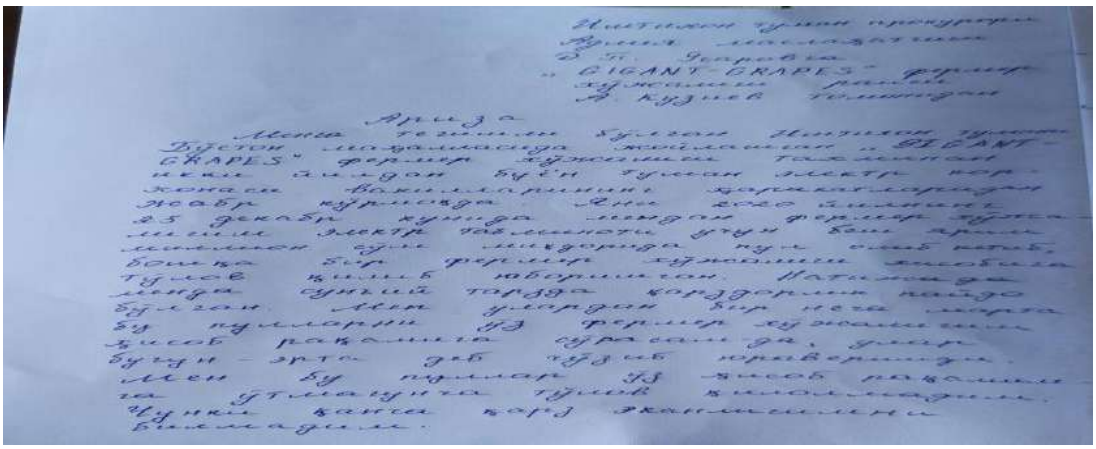

Ushbu shaxs cheklangan va muvozanatli harakat egasi hisoblanadi. Xat sekin, shoshmasdan, mas’uliyat bilan yozilgan, ya’ni (qo‘l yozuvi “sekin +”).

Uning ma’nolari:

Ushbu yozuv egasida chegaralarni bilish, o‘z his-tuyg‘ularini jilovlay olish, vaziyatga ehtiyotkorlik bilan yondashish, jiddiy va ishbilarmonlik, analitik (tahliliy) fikrlash qobiliyati mavjud. Tartib, intizom, qat’iyat va mas’uliyat kabi xususiyatlari orqali to‘siqlarni yengish qobiliyati yuqori. O‘ta mas’uliyatliligi ijtimoiy (umumiy) va kasbiy (o‘z ishida) javobgarlik hissi yuqori shaxsligini ko‘rsatadi. Ehtiyotkorlik bilan o‘ylab qaror qabul qiladi. Uning impulslari va his-tuyg‘ularini nazorat qila olishi unga uzoq muddatli qiyinchiliklarni ham yengishga imkon beradi.

E’tibor bersangiz, matnda harflar hajmi, qalam bosishi, so‘zlar orasidagi masofada “o‘rtachalik” mavjud. Bu ham uning tartibli, mas’uliyatli, qat’iyatli, ehtiyotkor va jiddiy insonligini ko‘rsatadi. Harflar joylashuvida biroz o‘ngga egilish bor. Bu esa uning yumshoq tabiatli, hissiyotlarga berilmaydigan, yaxshi xarakter egasi ekanligidan dalolat beradi.

3. Haddan tashqari tartibsiz va e’tiborsizlik bilan yozilgan xat.

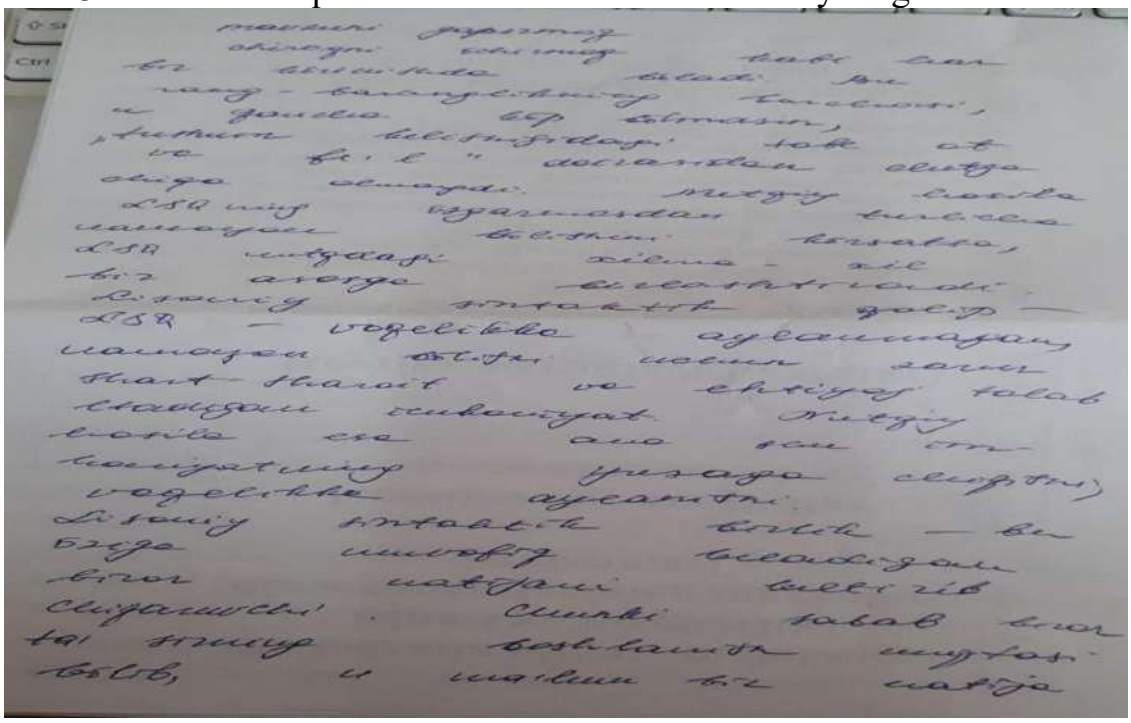

Ma’nosi:

Ushbu matn o‘ngga qarab yozilgan. Bu muallifning kuchli aqliy zo‘riqishda, ya’ni dürtüsel tabiatli holatda ekanligini ko‘rsatadi. Agressiya va ziddiyat (takabburlik, xulq-atvordagi qo‘pollik) orqali jamiyatdagi o‘z o‘rnini belgilaydigan shaxs. Zerikarli narsalardan g‘azablanadi va ajralib turish istagida bahslashadi. Masalan, harflarning hajmi, shuningdek, so‘zlar orasidagi bo‘shliqlar bir xil emas. Fikrlash tartibsiz, harakatlar bir-biriga mos kelmaydi. Tartibsizligi tufayli unga turmush tarzini, kun tartibini, ish tartibini va boshqalarni rejalashtirish qiyin.

Ushbu matnda qalam qog‘ozga qattiq bosilib yozilgan. Bu hissiy jihatdan “portlovchi” ekanligini ko‘rsatadi. Tez yonib, tez o‘chadi.

Xat ehtiyotsizlik bilan shoshib yozilganda yozuvchining qo‘llari o‘z fikrlaridan oldinda bo‘ladi. Ushbu yozuv ham xuddi shunday yozuvlar sirasiga kiradi. Bunday odamlar hayotda realist bo‘lib, ular o‘tkir va tez fikrlaydi. Tabiatan jahldor inson bo‘lsalar-da, xafagarchilikni tezda unutadi. Ijodkorlikni yaxshi ko‘ruvchi inson bo‘lib, ko‘pincha o‘z kelajagi haqida xayollar suradi. Orzular, maqsadlar va katta rejalar tuzadi. Ammo tartib-intizomning yo‘qligi bois ushbu rejalar har doim ham ish bermaydi. Sarguzashtlarga intiluvchan bo‘lib, nafaqat sinashdan qo‘rqmaydi, balki tavakkal qilishga ham tayyor, lekin oqibatlari haqida o‘ylamaydi. Tinglash yoki tushunmaslik tufayli u xafa bo‘lish, xafa qilish, qo‘pol yoki beparvolik xususiyatiga ega shaxs. Ushbu yozuv egasi tadbirkorlikka moyil inson, biroq har doim ham muvaffaqiyat qozonmaydi.

Grafologiya jiddiy fan, ammo yakuniy haqiqat emas. Biroq qo‘l yozuvini o‘rganish xarakter va boshqa shaxsiy xususiyatlar haqida juda ishonchli, hatto psixologiyadan ham aniq ma’lumot berishi mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, qo‘l yozuvi aynan yozilgan paytdagi holatni ko‘rsatadi, kelajakni oldindan belgilab berishga qodir emas, chunki u o‘zgaruvchan. Shuning uchun inson xarakteri o‘zgargani sari uning yozuvida ham o‘zgarishlar paydo bo‘ladi. Kayfiyatimiz, holatimiz, ruhiyatimizga qarab yozuvlarimizning ko‘rinishlari ham turlicha bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. – Тошкент, 2006.
2. https://minikar.ru/uz/testy/grafologiya-grafologicheskaya-ekspertiza-grafologiya-i-praktika/ –2020.
3. Iia-rf.ru/Qo‘l yozuvi tavsifi. Qo‘l yozuvi tahlili yordamida shaxsning shaxsiy xususiyatlarini aniqlash. Grafologiya. Vaqt o‘tishi bilan imzo o‘zgaradi. 2023.
4. Inessa Goldberg. Qo‘l yozuvi psixologiyasi. Maqola. - Moskva, 2021.
5. Mikelekontu.ru/maqola/Misollar bilan qo‘l yozuvi orqali belgilar tahlili. Grafologiya, qo‘l yozuvi. Yozma harflar o‘rniga bosma harflardan foydalanish. - Moskva, 2022.
6. Mikelekontu.ru/maqola/Qo‘l yozuvi va inson xarakterini grafologik tahlil qilish/ –2021.
7. Xolmatova G. Lingvistik ekspertizada grafologiyaning roli// – Scientific Journal Impact Factor ISSN 2181-1784 VOL 1, ISSUE 3, 2021.

8. Yo‘ldosheva Y. Grafologik tahlil qilish metodikasi. https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/103– O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti”. -T.: 2024.

DERLEM DİLBİLİMİ VE NUSRATULLO CUMAHOJA'NIN ESERLERİNİ DERLEMİNİN YARATİLMASININ DİLSEL VE PROGRAMATİK TEMELLERİ

KORPUS LINGVISTIKASI VA NUSRATULLO JUMAXO‘JA MUALLIFLIK KORPUSINI YARATISNING LINGVISTIK VA DASTURIY ASOSLARI

LINGUISTIC AND PROGRAMMATIC FOUNDATIONS OF CORPUS LINGUISTICS AND CORPUS OF WORKS OF NUSRATULLO JUMAHOJA

Akramova Shohista
of Uzbek language and Literature
named after Alisher Navoi Tashkent State University
akramova@navoiy-uni.uz

Özet: *Bu makale derlem dilbilimi ve yazar derlemleri hakkında bilgi sağlar. Dünyanın birçok alanında geniş ve eksiksiz bir bilgi kaynağı olarak hizmet verebilmesi nedeniyle derlemin pratik öneminin arttığı, dijital teknolojilere dayalı bilgi çağında eğitim sürecini onsuz hayal etmenin çok zor olduğu anlatılıyor. Nusratullo Cumahoja'nın eserleri derleminin yaratilmasının önemi gösterilmektedir.*

Anahtar Sözcükler*: derlem dilbilimi, yazarın derlemi, eğitimsel önemi, ulusal derlem.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada korpus lingvistikasi va mualliflik korpuslari haqida ma’lumotlar keltirilgan. Korpusning dunyodagi ko‘plab sohalarda ma’lumotlarning keng va to‘liq manbayi vazifasini o‘tay olishi bilan amaliy ahamiyati oshib borayotgani va korpuslarsiz raqamli texnologiyalarga asoslangan axborot asrida ta’lim jarayonini tasavvur qilish juda qiyinligi izohlangan. Nusratullo Jumaxo‘ja asarlari korpusini ishlab chiqishning muhimligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *korpus lingvistikasi, mualliflik korpusi, ta’limiy ahamiyat, milliy korpus.*

Annotation: *This article provides information on Corpus Linguistics and author's Corpus. It is explained that the practical importance of Copus has increased in mindfulness due to the fact that it can serve as a wide and complete source of information in many areas of the world, and in the age of information*

based on digital technology, it is very difficult to imagine the educational process without it. Nusratullo Jumahouja's collection of Works has been shown to be important.

Keywords: *corpus linguistics, author's Corpus , educational significance, National Corpus.*

Dünya dilbiliminde geçen yüzyılın 60'lı yıllarında çalışma nesnesine korpus dilbilimi döndü. 1940'larda derlem dilbilimi üzerine araştırmalar Bloomfield, Fritz ve Bonders ile Niels Francis ve Henry tarafından başlatıldı. Kuchera, derlem yaratma ilkelerini geliştiren ilk kişiydi. Derlem dilbilimi terimi ilk kez 1963'te İngilizce metinlerin ilk derleminin (Brown Corpus) oluşturulmasıyla birlikte kullanıldı. Rusya'da bu terim 1996 yılında Sidney Greenbaum'un dersleriyle tanındı. 20. yüzyılın 90'lı yıllarına gelindiğinde derlem dilbiliminin bilimsel kavramları daha tam olarak oluşmuş ve bu yeni alanın kaynakları benzer tanımlar vermeye başlamıştır. [M.Abjalova ,N. Gulomova , 2022:4]

Rus dilbiliminde, V.P.Zakharov, A.B.Kutuzov, E.V.Nehoshivina, V.V.Rykov, V.Dalgıç Kolordusu, kimin türler, özgüllük, Kolorduların sosyal önemi, kolordu oluşum ilkeleri üzerine araştırmalar yapılmıştır. Özbek dilbiliminde bilgisayar dilbilimi, metne sözcüksel işleme ve dilbilimsel analiz üzerine bazı çalışmalar yapıldı. A.Çelikov, H.Orzigulov, S.Muhamedov, M.Ayimbetov, S.Muhamedova, S.Karimov, G.Jumanazarova, A.Babanarov, D.Yubboeva, N.Abdurahmanova, A.Norov ve diğ. gözlemlerini bu tür çalışmalar olarak not ediyoruz. Bilişim dünyasındaki gelişmeler doğal olarak dil bilimi çalışmalarını da etkilemiştir. Bir dilin yapısını, özelliklerini, zaman içindeki değişimini incelemek ve değerlendirmek üzere bilgi sistemlerinin olanaklarından yararlanılabileceği görülmüştür. Bu alanda yapılan temel çalışmalardan biri ilgili dilde yazılmış veya söylenmiş olanların belli kurallara uyularak derlenmesi ve bir araya getirilmesi ve bunların bilişim ortamında araştırmacılara sunulmasıdır.[J. Sinclair, 1991:12] Bir dilde yazılmış ve söylenmiş olanları içeren sözcük kümesine derlem adı verilmektedir. Derlem için verdiğimiz bu tanım çok geneldir ve derlemi değişik biçimde tanımlayanlar da vardır. Örneğin:

•“Derlem, bir dil hakkında varsayım oluşturmak veya dilin dil bilimsel tanımına başlamak için kullanılan, yazılı metin veya kayıtlı konuşmalardan oluşabilen dil bilimsel bilgi topluluğudur."

•“Bir ülkenin karakteristik özelliğini ve dilin çeşitliliğini göstermesi için seçilen, doğal olarak oluşan metin dağarcığıdır

Bilgisayar teknolojisinin ve dilin gelişmesiyle birlikte dilbilim ve bilgisayar dilbilimi alanlarının karşı karşıya kaldığı bir diğer önemli sorunun, doğal dillerin ulusal özelliklerinin korunması, ulusal bir dil derlemı oluşturulup geliştirilmesi, bilimsel araştırmaların ve bilimsel çalışmaların tutarlı bir şekilde yürütülmesi olduğu bilinmektedir. Dil ve dil programları ile ilgili teknolojiler ve bunları daha üst seviyeye getirmek için çıkış görevi ortaya çıkacaktır. Derlem dilbiliminde geliştirilen bilimsel araştırma, çalışma ve beceriler, yalnızca dilbilim alanı için değil, aynı zamanda milletin kalkınması için de gereklidir. Ulusal bir dil derlemi

oluşturmak, devlet politikası düzeyinde gündeme getirilen konulardan biridir.[A. Nadas,1984: 859]

Görüşümüzün kanıtı olarak Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 21 Ekim 2019 tarih ve PF-5850 sayılı "Özbek dilinin devlet dili olarak prestijini ve konumunu temelden artıracak tedbirler hakkında" alıntısı, konunun önemini göstermektedir. "Özellikle Özbek dilinin toplum yaşamında ve uluslararası düzeyde prestijinin arttırılması amacıyla, Özbek dili ile ilgili tüm bilimsel, teorik ve pratik bilgileri içeren elektronik bir Özbek dili ulusal derlemi oluşturmak, Özbekçenin internetin dünya bilgi ağında yaygınlaştırılması, dil ediniminin sağlanması, yazılım ürünlerinin Özbekçe uygulamalarının oluşturulması, Özbekçe öğretimi bilgisayar programlarının geniş çapta uygulanması, Özbekçe metin düzenleme bilgisayar programlarının oluşturulması dilbilimin karşılaştığı önemli görevler olarak belirlenmiştir.” [Ş. Hamroyeva,2021:8]

Ulusal Derlem ulusal bir dil hazinesidir. Dilbilimcileri, sözlükbilimcileri, bilgisayar dilbilimcilerini, programcıları, editörleri, çevirmenleri, gazetecileri, yayıncıları, bilim adamlarını, öğretmenleri, öğrencileri ve yaygın olarak kullanılan diğer alanlardaki uzmanları içerir.

Derlem dilbiliminin dilbilimdeki yerini incelemeden önce bilgisayar dilbiliminin görevlerine, tarihine ve ulusal dilbilimimizdeki yerine bakalım. Derlem dilbilimi, dilbilimde nispeten yeni fakat hızla gelişen bir alan olarak kabul edilmektedir. Bu alan, bir dildeki sözcük öğeleri ve bunların kullanımı hakkındaki bilgilerin toplanması, sınıflandırılması ve analizi ile ilgilidir. Dil materyalleri çok sayıda elektronik derlem biçiminde incelenir. Derlem dilbiliminin son yıllardaki büyümesi doğrudan bilgisayar teknolojisinin ve veri tabanlarının gelişmesiyle ilgilidir.[K. Kukich,1992:377]

Yıllar içindeki büyümesi doğrudan bilgisayar teknolojisi veritabanlarının gelişimi ile ilgilidir. Derlem, dilsel analiz için temel oluşturan, ifade için sistematik olarak toplanan bir dizi metin veya çevrilmiş konuşmadan oluşan belirli bir dilin işlevinin bir açıklamasıdır. . Derlem dilbilimi temelde yapıyı temsil eden bir kaynaktır.[K. Church, W. Gale,1991:95]

Ayrıca çeşitli dil programlarında, uygulamalarında, bilgisayar bilimlerinde işlenmesinde, dil öğretiminde ve dil öğreniminde önemli bir rol oynar. Derlem dilbilimi kendi materyalini yaratır, daha doğrusu onu bağımsız olarak yaratır.

Derlem dilbilimi çok çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Derlem dilbiliminin ana görevleri şunlardır:

1. Dil materyallerinin toplanması ve sistemleştirilmesi: Dilin yazılı ve sözlü formlarını kullanarak kapsamlı bir metin koleksiyonunun oluşturulması ve bunların geniş bir veri tabanında derlenmesi.

2. Dil birimlerinin kendi aralarındaki uyumluluğunu incelemek: Kelimeler, zarflar, tamlamalar ve cümle yapıları gibi dil birimlerinin farklı bağlamlarda nasıl kullanıldığını gözlemlemek ve analiz etmek.

3. Dil kullanım sıklığının analizi: kelime ve deyimlerin kullanım sıklığı ve dağılımına ilişkin istatistiksel çalışma ve araştırma.

4. Dilin doğallık düzeyinin incelenmesi: Dilin gerçek hayatta nasıl kullanıldığının gözlemlenmesi ve yapay dil örnekleri ile doğal dil kullanımının karşılaştırılması.

5. Dil kalıplarının belirlenmesi: Dil yapısındaki tekrarlayan kalıp kalıplarının tanımlanması ve bunların dilsel analizi.

6. Dil Kuramlarının Test Edilmesi: Dil kuramları ve kuralları, gereksinimleri karşılayıp karşılamadıklarını görmek için gerçek dil materyalleri kullanılarak test edilir.

7. Dil tarihindeki değişimleri takip etmek: Dilin gelişim süreçlerini farklı dönemlerin veya bölgelerin dil derlemı üzerinden analiz etmek, sorunlu yönleri tespit etmek ve bunlara çözüm bulmak.

8. Sözlük bilimi ifadeleri: sözlükler ve referans kitapları için bilgi toplamak, sözlük veritabanı oluşturmak, dille çalışan uzmanlar için güvenilir kaynaklar oluşturmak.

9. Dil öğretiminde destek: öğretim materyallerinde kullanılmak üzere temel dil materyallerinin toplanması, dil öğretiminin kolaylaştırılması.

10. Teknik çevirinin dil teknolojilerinde uygulanması: otomatik dil analiz programlarının geliştirilmesinde teknik çevirinin temel veri tabanı olarak kullanılması.[D. Jurafsky, J.H. Martin,2000:195]

Bu amaçlarla yürütülen araştırmalardan biri, ansiklopedik bilim adamı, filoloji doktoru, profesör, yüzlerce makale, monografi, broşür ve ders kitabının yazarı, Uluslararası Ahmed Yassavi Ödülü, Özbekistan Yazarlar Birliği üyesi Ödülü sahibi Nusratullo Cumakhoja'nın eserlerinden oluşan bir derlemın oluşturulmasıdır.

Yazar derleminin dilsel önemi: yazarın derlemı, yazarın dilini tam olarak içerir,detaylı, objektif bir gösterim imkanı vardır, dolayısıyla bu tür derlemler diğer bilgi bankalarından avantajlarıyla ayrılır. Derlem çeşitli çalışmalar için temel, kaynak ve araç görevi görebilir. Bu tür derlemlerin bir diğer avantajı da onların yardımıyla yalnızca tek bir kelimenin veya cümlenin değil aynı zamanda tüm eserin dillerini bilmenin mümkün olmasıdır. Yazarın derlemdaki bilgilerin bilimsel kaynaklara dayanılarak dilin doğruluğunu ve güvenilirliğini garanti eder düzenlenmiş olması objektif çalışmayı mümkün kılmaktadır. Bilgilerin ve Olayların tüm yelpazesini tam olarak yansıtan kapsamlı ve kapsamlıdırlar.

Nusratullo Cumahoja'nın bilimsel ve yaratıcı faaliyetleri Özbek dil bilimi ve edebiyat çalışmaları hazinesine aşağıdaki katkılarda bulunmuştur:

1. Klasik söz sanatını kamuoyuyla buluşturmak, gazel dünyasının keşiflerine, Nevai, Babur ve diğer söz sanatçılarının eserlerinin özüne, fikirlerine ve görüntülerine, derin bilimselliğe layık bir katkıda bulunmak şiirsel becerilerinin araştırılması.

2.Edebiyat araştırmalarında soyut olan tartışmalı konuların aydınlatılmasında etkindir.

3.Edebiyat çalışmaları alanında gerçeğin, bilimsel doğruluğun ve dürüstlüğün gereğini savunur.

4. Tekstüalizm gibi zahmetli bir alanda, kendi sözlerine, kendi tarzına, kendi sesine sahip olduğunu gösterir.

5. Bu, resmi olarak unutulmuş tartışma kültürünün restorasyonuna değerli bir katkı sağlar. Temelli, estetik, temelli eleştiri ruhunu canlandırır.

6.. Uygunsuz veya ancak uygun olması gereken yorumlar varsa, bunları zamanında düzeltmeye çalışacaktır. Bu noktada " şiir " hakkındaki yorumlarının birçok kişinin ilgisini çektiği söylenebilir.

Nusratullo Cumahoja'nın eserlerinin derlemını geliştirmek ve araştırmak sadece Türkçe konuşan bilim adamlarının değil, dünya tarihçilerinin ve edebiyatçıların da ilgisini çekmesi, onun değerli eserlerinin tek bir yerde toplanmasının gerekli bir görev olduğunun kanıtıdır.

Ayrıca Nusratullo Cumahoja'nın eserlerinden oluşan bir derlem oluşturmak, dilin araştırılmasına, sözlüklerin oluşturulmasına ve kelimelerde gözlemlenen dil olgularının karşılaştırmalı-tarihsel bir şekilde incelenmesine yardımcı olacaktır. Edebi dilin gelişmesine katkıda bulunan böyle bir bilim adamının eserlerinin sözlüğünün korunması, sadece korunması değil, bütünüyle tasvir edilmesi, edebi dilin korunmasında ve geliştirilmesinde bir faktör olarak sahiplerine örnek teşkil edecek bir model haline getirilmesi, hizmet vermektedir.. Nusratullo Cumahoca'nın yazar derlemının oluşturulması Özbek ulusal derlemının zenginleştirilmesi açısından önemlidir. Bu derlem, ulusal derlemtaki elektronik metinlerin bilimsel, sanatsal, gazetecilik çalışmaları ile mükemmelliğini, ağırlığını ve doğruluğunu sağlamaya hizmet etmektedir. Nusratullo Cumahoja'nın eserlerini, diğer yazarların eserleri gibi bir derlem statüsüne getirmek, araştırmacıya sanatçının üslubunu ve kelimeleri kullanma becerisini inceleme, sanatçının kullandığı ifadeleri ve deyimleri analiz etme, sanatsal araçları ve sanatsal araçları analiz etme olanağı sağlar. Gazetecilik türü eserlerde yorum, eserde bulunan tarihi sözler veya açıklayıcı kelimeler, anlamsal analize dayalı olarak metnin fikri kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Nusratullo Cumahoja'nın devlet dili, hukuk ve sosyal olaylar, uyanıklık, vatanseverlik ve milliyetçilik gibi sosyal konularda yazdığı makaleler ve yazılar, genç neslin Ana vatan sevgisi ruhuyla eğitilmesine yardımcı oluyor.

Analizin nesnesi metindir.[A. Boboeva,1971:45] Bilim adami öncelikle metne güvenir, sesini dinler, can kulağıyla dinler, metnin ruh halini tam anlamıyla hisseder ve sonunda konuşur. Nusratullo Cumahoja'nın çalışmaları, büyük düşünürün eserlerinin dili, anlamı, sevgisi ve çekiciliği esas alınarak oluşturulmuştur. Nusratullo Cumakhoja'nın çeşitli sosyal konulardaki yazıları ve medyadaki görünümleri her zaman birçok tartışmanın sebebidir. Keskin kalemiyle toplumda bir bilim adamı kamuoyunun dikkatini acı verici konulara çekiyor. Milli dilimizi koruma, kültürel mirasımızı kaybetmeme çağrısı olarak dile getirilen fikirler, açık yürekli herkesi derin bir gözlem yapmaya teşvik ediyor. "Jayhun'un özgünlüğü, "Bilim kesinliğe dayanır", "Devlet dilinin otoritesi ve statüsü: Radikal uygulanmasındaki asıl sorunlar ve engeller nelerdir?" gibi makalelerde Bilim adamı makalelerinde hepimizi uyardı.

Bilim dünyasının "kapısız" olmadığını, düşünülmemiş düşüncelerin ülkesi olduğunu haykırıyor

Bunun seviyesini etkilediğini defalarca tekrarlıyor.

Nusratullo Cumahoja yirmiden fazla temel çalışmanın ve beş yüzden fazla bilimsel, eleştirel, bilimsel-popüler makalenin yazarıdır. Bir alanı seçip o alanda pek çok yeni, güzel çalışma yapan bilim insanları var. N. Cumakho'ja'yı yalnızca edebiyat tarihi alanında uzman olarak kabul edersek, onun yaratıcı faaliyetini biraz sınırlamış oluruz.

Çünkü gözlemleri ve araştırmaları, edebiyat çalışmalarının her düzeyinde ve her alanında bilim camiasının takdirini kazanmıştır. Dil alanındaki araştırmaları dilbilimcilerimiz tarafından da kabul görmüştür. Bir bilim insanının bilimsel ve yaratıcı etkinliği farklı alanlara ayrılabilir.

Nusratullo Cumahoja'nın eserlerinin genel sınıflandırması:

ÇİZELGE-I Nusratullo Cumahoja'nın eserlerinin genel sınıflandırması

Her şeyden önce Özbek klasik edebiyatının araştırmacısıdır. 1990'larda, bağımsızlığın arifesinde Domla, modern araştırmacıların yolunu izleyerek 5-11. sınıflar için Özbek edebiyatı konusunda yeni nesil program ve ders kitaplarının oluşturulmasında yer aldı. Bu çalışmanın pratik bir sonucu olarak lise 10. sınıflar için "Özbek edebiyatı" ders kitabı ve kompleksini oluşturdu. Bu ders kitabı ve koleksiyon bağımsızlık döneminde 4 kez yayımlandı. Ayrıca Özbek filolojisi ve Özbek dili ve edebiyatı öğrencileri için Filoloji Doktoru İqboloy Adizova ile birlikte yazdığı "Özbek edebiyatı tarihi (16. - 19. yüzyılın 1. yarısı)" ders kitabını yayınladı. Ders kitabında 16.-19. yüzyılın ilk yarısının edebî süreci, kültürel ortamı ve yaratıcıları hakkında bilgiler yeni bir yorumla ele alınmaktadır. Bu ders kitabı Cumhuriyet'in yüksek öğretim kurumlarının öğrencileri için tekrar tekrar yayınlanmaktadır. Sadece bir ders kitabı değil, ders kitabı-araştırma olarak da değerlendirilebilir. Çünkü bunlarda otoriter Şura sistemi döneminde feodal-dinsel ve dini-mistik edebiyat olarak kınanan ve yasaklanan Boborahim Mashrab, Sofi Olloyor, Turdi Farogyi, Khojanazar Huvaydo yer alıyor. öğretiminden, Kul Ubaydi (Ubaidullah Khan), Amiri (Amir Umar Khan) edebi mirasına sahip düşünürlerin tasavvuf eserleri bağımsız entelektüellikle araştırılmıştır. Bilim insanının "Şiirsel Tasvirde Manzaranın Rolü" ("Özbekistan" Yayınevi, 1982), "Munis'in Şiiri" ("Adabiyot va Sanat" Yayınevi, 1991), "Turdi Nazmi Artiyat (Turdi Faroghii'nin

Okuldaki Yaratıcılığının İncelenmesi)" "(Republika Talim markazi, 1994), "Feruz kültür ve sanat hamisi" ("Fan" yayınevi, 1995), "Feruz. Şairin kaderi" (Khorezm'den Davlatyor Rahim ve Shokhnazar Matrasul ile işbirliği içinde, "Özbekistan" " yayınevi, 1995), "Huvaido mirasının manevi ve eğitimsel özü" (Cumhuriyet Maneviyat ve Aydınlanma Merkezi, 1995), Muhammed Yusuf Bayani'nin hayatını ve çalışmalarını aydınlatmaya adanmış "Sözdin", I. Adizova Araştırma ile birlikte yazılmıştır. "Daha iyi bir anıt yoktur" gibi kitaplar (Özbekiston yayınevi, 1995) bu yöne aittir.

İkincisi, pedagoji alanında araştırmacıdır. Yukarıda bahsedilen ders kitaplarının, koleksiyonların ve çalışmaların çoğu da bu yöne atıfta bulunmaktadır.bu yöne aittir.

Üçüncüsü, N. Cumakhoja Navoi bilim adami alanında en üretken araştırmacılardan biridir. 1996 yılında "Öğretmen" yayınevi tarafından yayınlanan "Çizgiler halinde büyü (Alisher Navoi'nin gazellerinin analizine dayanarak)" adlı kitabı, Alisher Navoi'nin gazellerinin genel okuyucu kitlesi için ülkemizde bilimsel ve popüler bir tarzda yorumlanması yönünün oluşmasında önemli bir faktör oldu. Bu rehber, Alisher Navoi uluslararası kamu vakfı tarafından "Bağımsızlık Dönemi Özbek Navoi Araştırmaları" başlıklı 30 ciltlik bilimsel çalışmalar koleksiyonu için seçilmiş ve 2022 yılında 14. cildi ("Temaddun" yayınevi) olarak yeniden yayınlanmıştır.

N. Cumakhoja, Navoi'nin doğumunun 575. yılı münasebetiyle, ünlü bilim adamları ve şairlerin büyük düşünürün gazellerine ilişkin en iyi analizlerini derleyerek 2018 yılında "Navoi'nin gazel yorumları" adıyla Özbekistan'da yayınladı. Kitapta yazarın kendi gazellerinin 50'den fazla analizi yer alıyor. Bu kitap bilim adamları, öğrenciler ve genel okuyucular için bir referans programı olarak hizmet vermektedir.

Hoca'nın klasik edebiyatın inceliklerine dair derin anlayışı, klasik edebiyatımıza, özellikle "Karo gözum..." gazel çalışması" ("Muharrir" yayınevi, 2021 Bilim adamı bu kitapla edebiyat çalışmalarımızda eşsiz bir yön açtı, çünkü o zamana kadar bir gazel için bir kitabı oluşturulmamıştı. Yazar bütün bir kitap yazmanın mümkün olabileceğini hayal bile edemiyordu.

Navoi, 45 yıl boyunca onlarca ünlü bilim adamı ve şairin "Karo Kozum..." gazelini incelemiş, bu konudaki tartışmaları ve tartışmaları gözlemlemiş, analizleri sentezlemiş ve kitabında gazel araştırmalarının tarihini özetlemiştir. Bu aynı zamanda bilimde örnek bir deneydir. Bilim adamının kişisel planında, Navoi'nin daha birçok ünlü gazelinin incelenmesiyle ilgili özel monografiler oluşturma ve yayınlama işi bekliyor. Ancak bu yeni modele dayanarak diğer bilim adamları her gazel için bir kitap denemesinin temelini oluşturdular.

Dördüncüsü, N. Cumakho'ja sürekli olarak bir metin bilimcisi olarak çalışmaktadır. I. Adizova ile birlikte, Harezm tarihçisi Muhammed Yusuf Bayani'nin Orta Asya'nın Rusya tarafından işgalini anlatan kroniğinin el yazması kaynaklara dayanan bölümlerini önce "East Star" dergisinde, ardından (1994) yayınladı.) "Adabiyot va Sanat" yayınevinde 30.000 adet basılmıştır. Şu anda 1000 sayfalık eserin tam nüshası yayına hazırdır. Ayrıca metinbilimci

Şermuhammad Munis Khorazmi'nin hat sanatına ithaf ettiği bilimsel-sanatsal, şiirsel risalesi "Savodi Talim" ilk kez güncel versiyonuyla yayınlanmıştır. Şairin kendi imzasıyla tam metni yayınlanmıştır ("Öğretmen" Yayınevi, 1997). Munis ve Ogahi'nin yazdığı bin yıllık tarihi yansıtan "Firdavs ul-Iqbal", ilk olarak 1980'li yıllarda Amerikalı Doğu bilimcisi Yuri Bregeli tarafından oluşturulup yayımlanmış, daha sonra İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. Eser dünyayı fethetmiş olsa da ülkemizde henüz çalışılmamıştır. N. Cumakho'ja, Khorezm'den uzmanlar S. Rozimboev ve A. Abdullaev ile birlikte, eserin tamamını el yazısıyla yazılmış kaynaklara dayanarak Özbekistan'da ilk kez ("Öğretmen" yayınevi, 2010) yayınladı. Bilim adamının "Tafakkur" dergisinde yayınlanan makalesinde, bu eserin modern edebiyatımıza birçok roman ve 100'den fazla tarihi dizi oluşturulmasına malzeme sağlayabileceğini söyledi.

Modern eleştiri ve edebiyat çalışmaları, N. Cumakhoja'nın bilimsel ve yaratıcı faaliyetinin beşinci ucunu oluşturur. Ayrıca düzenli olarak çağdaş Özbek edebiyatından örnekler okuyor ve yeni basılan şiir ve düzyazı eserlere tepkisini medya sayfalarında ve Özbekistan Yazarlar Birliği'nin yaratıcı konseylerinde yayınlıyor. Erkin Vahidov, Abdulla Oripov, Shavkat Rahman, Muhammad Ali, Muhammad Salom, Khushbak Rahim,

Oydın Hojieva, Ashurali Joraev, Ulug'bek Hamdam, Isajon Sultan, Kamil Joraev, Anvar Obidjon, Usman Kochkar, Zikrilla Ne'mat gibi yazarlar - değerlendirmeler Şairlerin eserleri hakkında yazılan ve saygın yayınlarda yayımlanan yazılar da bu görüşümüzün kanıtıdır.

Akademisyenin Abror Hidoyatov'un sanatı hakkındaki "Aktör Sanat Okulu", Berta Davidova'nın oyunculuk becerileri hakkındaki "Statü ve Sanatın Sırları" başlıklı makaleleri onun sanat çalışmaları alanındaki ince araştırmalarına tanıklık ediyor.

Son olarak, "Devlet Hakkında" yasa ve onun uygulanması, konuşma kültürü, hitabet sanatı her zaman bilim adamının ilgi odağıdır. Bu konularda makale ve ders yazmadığı, kamuoyuna çıkmadığı bir yıl bile yok. Monografisi "Bağımsızlık ve ana dilimiz" ("Şark" yayınevi, 1998), "Yeni Özbek alfabesi ve yazım kuralları" ders kitabı (Ravshan Jomonov ile işbirliği içinde, Taşkent Devlet Hukuk Enstitüsü, 2003), "Anne devlet dilidir" (R. Jomonova ile işbirliği içinde hazırlanan bir çalışma rehberi kompleksi, "Adolat" yayınevi, 2004), "Devlet Dili Hakkında" (Özbekistan Cumhuriyeti "Devlet Dili Hakkında" Kanununun metinleri, yasal belgeler, sorunlar ve kanunun uygulanması yolunda çözümler, "Fan" yayınevi, 2008) eğitim el kitabı-kompleks, "Hukukun dil kriterleri" kitapçığı ("Muharrir" yayınevi, 2010) devlet dil mevzuatı alanında bilimsel ve pratik çalışmalardır . Ayrıca bu alanın güncel sorunlarını ele alan onlarca gazete ve dergi daha makaleler mevcuttur. Halk onu ana dil tutkunlarından biri olarak tanıyor. Bilim adamı, daha fazla ders kitabı kompleksi biçiminde, tüm belgeleri tek bir yasa kapsamında tek bir kapakta toplama deneyimini yarattı. Keşke her yasamız için bu tür kompleksler oluşturularak halkımızın hukuk okuryazarlığının, hukuk bilincinin ve hukuk düşüncesinin geliştirilmesi hizmetinde seferber edilsin

Eserin adı	Lemma numarası	Lemma bölümündeki stilistik olarak spesifik / nötr kelimelerin yüzdesi			
		Publitsistik üslup	Bilimsel üslup	Sanatsal üslup	Metodik olarak tarafsız
"Bilim bir dürüstlük alanıdır"	1015	487	37	42	449
"Yorumlarda şiirsel bilinç ve bilimsel düşünce"	713	329	18	24	342
Özbek klasik edebiyatında Navruz geleneği	852	310	46	57	439

ÇİZELGE-II Nusratullo Cumahoja'nın makalelerinin metodolojik özelliklerine göre sınıflandırması

Kelimelerin kullanım alanlarına, özelliklerine ve dil araçlarına göre sınıflandırılmasına üslup sözlüğü denir. Özbek dil sistemindeki sözcük birimlerinin konuşmada seçici kullanımı, dilin sosyal olaylarla ve insan faaliyetinin çeşitli alanlarıyla ilgili görevlere uyarlanmasıyla açıklanmaktadır.Özbek dilinin sözlükbilimindeki kelimeler, üslup kullanımlarına göre iki gruba ayrılır: 1) üsluplar arası tarafsız sözlük; 2) metodolojik olarak spesifik sözlük.[A. Boboeva,1973:69] Çalışmamızın amacı olan Nusratullo Jumahoja'nın makalelerinin metodolojik özelliklerine göre gruplandırdık.

Nusratullo Jumahouja'nın makaleleri, tüm görev stilleri üzerine materyaller basar. Bazı malzemelerde karışım olmadan gelirler. Gazetenin dilinin ayırt edici bir özelliği olarak kabul edilir. Gazetecilik tarzı, sanatsal, konuşma üsluplarının diline yakın durur, bilimsel, biçimsel üslupların dilinden farklıdır.

Gazetenin dilinin ayırt edici bir özelliği, bilgilendiricilik (raporlama), örgütlenme, propaganda ve etkileyicilik gibi işlevlerinden gelir. Dil araçları kullanılırken gazete dilinin doğasında bulunan bu özellikler dikkate alınır. Gazete dilinde ifade gücü kendi tarzında ifade edilir.

Nusratullo, Jumahoja'nın makalelerini yedi ile yetmiş yaşları arasındaki tüm anlayışla okur. Makalelerinde üslup olarak kendine özgü kelimeler yerine tarafsız sözlükten geniş ölçüde yararlanır. Bu, makalenin belirli bir alanın temsilcilerine değil, yalnızca genel halka yönelik olduğunun bir işaretidir.

KAYNAKÇA

A. Boboeva . Gazete dili // UzSE.- Taşkent, 1972. No. 3.

A. Boboeva . Gazetenin dilinin doğallığı için // Muhabir - Taşkent, 1971

A. Nadas "IBM konuşma tanıma sisteminin Dil Modelinde Olasılıkların Tahmini". Akustik, Konuşma ve Sinyal İşleme üzerine IEEE İşlemleri, 32:4, s. 859-861, (1984).

C.E. Shannon. “Basılı İngilizcenin Tahmini ve Entropisi”. Bell System Teknik Dergisi, 30:1, s. 50-64. (1951).

D. Jurafsky, J.H. Martin. “Konuşma ve Dil İşleme”, Prentice Hall, s. 193-199. (2000).

J. Sinclair. Corpus Uyumluluğu, Sıralama”. OUP. (1991).

K. Church, W. Gale. “Yazım Düzeltmesi için Olasılık Puanlaması”. İstatistik ve Bilgisayar, s.93-103. (1991).

K. Kukich “Metindeki Kelimeleri Otomatik Olarak Düzeltme Tekniği”. ACM Press'in Periyodik Sayı Makalesi, (1992).

M.Abjalova ,N. Gulomova . Alisher Navoi'nin derlemı ve olanakları / "Bilgisayar dilbilimi: sorunlar, çözümler, perspektifler" Uluslararası bilimsel ve pratik konferans, 2022. http://compling.navoiy-uni.uz

Ş. Hamroyeva . Özbek dilinin yazar derlemının oluşturulmasının dilsel temelleri. Felsefe Doktoru (Doktora) diss. - Taşkent, 2021

THE ROLE OF LINGUOPRAGMATICS IN LANGUAGE TEACHING

TIL O‘QITISHDA LINGVOPRAGMATIKANING O‘RNI

Haytanova Yulduzxon Zafarjon qizi

Qoraqalpoq Davlat Universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti
yulduzhaytanova@gmail.com

Annotation: *This research investigates the application of linguopragmatic approaches in language teaching, specifically through text analysis. It highlights the significance of context in understanding language use and aims to enhance students’ pragmatic competence. By examining key theoretical frameworks such as Speech Act Theory and Politeness Theory, the study underscores the role of language as action and the importance of politeness in communication.The research identifies effective strategies for text analysis, including contextual analysis, speech act identification, and politeness strategies, all of which contribute to improved communication skills and cultural awareness. Additionally, it explores the impact of pragmatic inference on critical thinking and the value of genre analysis and authentic materials in fostering engagement.Despite the benefits, the study acknowledges challenges faced by educators, including insufficient training and resources, as well as student resistance to pragmatic instruction. Overall, this research demonstrates that integrating linguopragmatic approaches in language teaching not only enriches the learning experience but also equips students for effective communication in diverse contexts. Future directions for research are suggested to address these challenges and explore innovative instructional methods.*

Keywords: *Linguopragmatics, language teaching, text analysis, pragmatic competence, speech act, theory politeness, theory contextual, analysis, communication skill, cultural awareness, genre analysis authentic materials, critical thinking*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot til o‘qitishda lingvopragmatik yondashuvlarni, xususan, matn tahlili orqali qo‘llanilishini o‘rganadi. Bu tildan foydalanishni tushunishda kontekstning ahamiyatini ta'kidlaydi va talabalarning pragmatik kompetentsiyasini oshirishga qaratilgan. Nutq akti nazariyasi va xushmuomalalik nazariyasi kabi asosiy nazariy asoslarni o‘rganib, tadqiqot tilning harakat sifatidagi rolini va muloqotda xushmuomalalik muhimligini ta’kidlaydi.Tadqiqot matn tahlilining samarali strategiyalarini, jumladan kontekstual tahlil, nutq harakatini aniqlash va xushmuomalalik strategiyalarini aniqlaydi, bularning barchasi muloqot qobiliyatlari va madaniy xabardorlikni oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari, u pragmatik xulosaning tanqidiy fikrlashga ta'siri va janr tahlili va ishtirok etishni rivojlantirishda haqiqiy materiallarning ahamiyatini o‘rganadi.Bu boradagi avzalliklarning ko‘pligiga qaramay, tadqiqot o‘qituvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni, jumladan, etarli tayyorgarlik va resurslarni, shuningdek, talabalarning pragmatik ta'limga qarshilik ko‘rsatishini tan oladi. Umuman olganda, ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, til o‘qitishda lingvopragmatik yondashuvlarni integratsiyalash nafaqat o‘rganish tajribasini boyitadi, balki talabalarni turli kontekstlarda samarali muloqot qilish uchun jihozlaydi. Ushbu muammolarni hal qilish va ta'limning innovatsion usullarini o‘rganish uchun kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Lingvopragmatika, til o‘rgatish, matn tahlili, pragmatik kompetensiya, Nutq akti nazariyasi, xushmuomalalik nazariyasi, kontekst tahlili, muloqot qobiliyatlari madaniy xabardorlik, janr tahlili, haqiqiy materiallar, tanqidiy fikrlash.*

The Linguopragmatics plays a vital role in language teaching by making a connection between language form and its use in real-life contexts. Contextual Understanding: Linguopragmatics helps learners understand how language varies depending on context, including social, cultural, and situational factors. This awareness is the main focus for effective communication.Pragmatic Competence: Teaching linguopragmatics enhances students' ability to use language appropriately in different situations. This includes understanding implicature, speech acts, and politeness strategies.Real-life Application: By focusing on pragmatic aspects, educators can create more realistic scenarios for practice. This prepares learners for genuine interactions, improving their fluency and confidence. According to origins of Linguopragmatics, it became as a new direction of Linguistics in the late twenties century. This discipline researches the contextual features of the certain language and communication. There are several scientists of this field in developing the branch. They are Harbert Paul Grice with his "Cooperative principle and Implicature", John Searle studied about the contextual meanings of words and then Erving Goffman and Paul Feyerabend. They worked on the

developing of Linguopragmatics as a study of the the gap between language and its use. Today this field plays a great role in teaching language in deeper points and a number of reserarchers chose their subject to the research papers. Uzbekistan has produced several scholars who have contributed to the field of linguopragmatics. Shukhrat M. Khakimov: He has explored the pragmatic aspects of language use in various contexts, focusing on the interplay between language and culture.Dilfuza M. Abdurakhmonova: Her research often addresses the pragmatic functions of speech in Uzbek and other languages, contributing to the understanding of communicative strategies.Jaloliddin A. Abdullaev: Known for his work in linguistics, he has examined pragmatic phenomena in Uzbek language use and its implications for language teaching.Gulnora M. Khamraeva: She has researched the role of pragmatics in intercultural communication, emphasizing its significance in a multilingual society.These scholars have helped to develop a deeper understanding of how pragmatics operates within the Uzbek language and its interactions with other languages and cultures.Teachers should incorporate linguopragmatics into language instruction for several compelling reasons:

In Enhanced Communication Skills Linguopragmatics teaches students how to use language effectively in various social contexts. This improves their ability to convey meaning and respond appropriately in conversations.Contextual Awareness helps learners understand how context influences language use. This awareness fosters better comprehension of nuances, idiomatic expressions, and cultural references.Real-World Relevance By focusing on pragmatic aspects, teachers can create authentic scenarios that reflect real-life communication, preparing students for practical interactions outside the classroom.Improved Intercultural Competence Understanding pragmatics promotes cultural sensitivity, helping students navigate interactions with speakers from diverse backgrounds more effectively. In Critical Thinking and Problem Solving Analyzing language use in context encourages learners to think critically about their communication choices, enhancing their overall language competence.In Conflict Resolution Skills Learning about speech acts and politeness strategies equips students with tools to manage misunderstandings and conflicts in communication.Motivation and Engagement Incorporating real-life contexts and meaningful communication can make language learning more engaging and relevant, motivating students to participate actively.By integrating linguopragmatics into their teaching, educators can provide students with a more comprehensive and effective language learning experience, equipping them with the skills they need for successful communication in diverse contexts.

Teachers can effectively use linguopragmatic approaches to text analysis in language teaching by focusing on how language functions in context. Here are several strategies for integrating these approaches:

1. Contextual Analysis

Identify Context: Encourage students to consider the social, cultural, and situational contexts of a text. Discuss how these factors influence meaning.

Setting and Audience: Analyze how the setting and intended audience shape the language choices made by the author or speaker.

2. Speech Acts

Categorization of Speech Acts: Teach students to identify different speech acts (e.g., requests, apologies, promises) in a text. Discuss the speaker's intention and the impact of these acts on communication.
Role-Playing: Have students role-play different scenarios to practice using speech acts appropriately, reinforcing their understanding through practical application.
3. Politeness Strategies
Analysis of Politeness: Examine how politeness is conveyed in the text. Discuss the use of formal vs. informal language and strategies for mitigating face threats.
Cultural Comparison: Compare how different cultures express politeness in similar situations, fostering intercultural awareness.
4. Discourse Markers
Identifying Discourse Markers: Teach students to recognize discourse markers (e.g., "however," "therefore," "on the other hand") in texts and discuss their roles in organizing thoughts and signaling relationships between ideas.
Text Reconstruction: Have students reconstruct texts by manipulating discourse markers, helping them understand their functional importance.
5. Pragmatic Inferences
Implicature and Inference: Encourage students to explore what is implied rather than stated outright. Discuss examples of implicature and how context aids understanding.
Discussion of Ambiguity: Analyze texts with ambiguous language and discuss how different interpretations can arise based on context and background knowledge.
6. Genre Analysis
Understanding Genre Conventions: Analyze how different genres (e.g., news articles, academic papers, personal letters) use language pragmatically. Discuss the expected conventions and purposes of each genre.
Practical Application: Have students write texts in different genres, applying pragmatic principles to meet the expected conventions.
7. Reflection and Discussion
Encourage Reflection: After analyzing a text, prompt students to reflect on how their understanding of language use has changed. What pragmatic insights have they gained?
Class Discussions: Facilitate discussions on the implications of pragmatic choices in the texts. How do these choices affect the message and the reader's interpretation?
8. Use of Authentic Materials
Real-Life Texts: Incorporate authentic materials (e.g., advertisements, social media posts, interviews) for analysis. This encourages students to apply pragmatic skills to real-world examples.
Collaborative Projects: Assign group projects where students analyze texts together, fostering collaborative learning and critical thinking.
By employing these linguopragmatic approaches, teachers can enhance students' analytical skills, deepen their understanding of language use in context, and ultimately improve their communicative competence. This research explores the integration of linguopragmatic approaches into language teaching, particularly

through text analysis. It emphasizes the importance of understanding language use in context, which enhances students' communication skills. Speech Act Theory and Politeness Theory provide foundational insights into how language functions as action and the significance of politeness in communication, respectively.Developing pragmatic competence is essential for effective communication. Research indicates that engaging with pragmatics improves students' ability to interpret meaning in context.Contextual Analysis: Encourages deeper comprehension by considering situational factors.Speech Act Identification: Helps students recognize intentions behind utterances, enhancing their communication skills.Politeness Strategies: Teaching politeness fosters cultural awareness and sensitivity in language use.Understanding implicature and ambiguity in language enhances critical thinking and inferencing skills, which are vital for real-world interactions.Analyzing different genres and using authentic texts allows students to apply pragmatic concepts practically, increasing engagement and relevance.Teachers often face challenges such as lack of training and resources, as well as student resistance to prioritizing pragmatic appropriateness over grammatical correctness.

In conclusion we would like to say about the integration of linguopragmatic approaches in language teaching enriches the educational experience by fostering a comprehensive understanding of language in context. This approach not only improves students' language skills but also prepares them for effective communication in diverse, real-world situations. Future research should focus on innovative instructional methods and addressing the challenges faced by educators.

REFERENCES

1.Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Harvard University Press.

2.Bardovi-Harlig, K. (2001). Listening to the Pragmatics of Speech Acts. In: Pragmatics in Language Teaching (pp. 1-12).

3.Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.

4.Cogo, A., & Dewey, M. (2012). Analysing English as a Lingua Franca: A Corpus-driven Investigation. Continuum.

5.Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In: Speech Acts (pp. 41-58).

6.Hyland, K. (2004). Genre and Second Language Writing. University of Michigan Press.

7.Kasper, G., & Schmidt, R. (1996). Developmental Issues in Interlanguage Pragmatics. Studies in Second Language Acquisition, 18(2), 149-169.

8.Koike, D. A., & Pearson, L. (2005). The Effect of Instruction on Learners' Pragmatic Awareness. Language Awareness, 14(1), 47-63.

9.Levinson, S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.

10.McKay, S. L. (2002). Teaching English as an International Language: Rethinking Goals and Approaches. Oxford University Press.

11.Swales, J. M. (1990). Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. Cambridge University Press.

12.Trosborg, A. (1995). Interlanguage Pragmatics: Requests, Complaints, and Apologies. Mouton de Gruyter.
13.Watanabe, Y. (2008). Pragmatics and Language Teaching: The Case of Japanese. In: Teaching Pragmatics (pp. 79-97).

TOVAR YORLIQLARINI LINGVISTIK EKSPERTIZA QILISHDA NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF NORMATIVE-LEGAL DOCUMENTS IN THE LINGUISTIC EXPERTISE OF TRADEMARKS

Orifjon Choriyev
TDYU Tahririy-nashriyot bo‘limi boshlig‘i,
Toshkent amaliy fanlar universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
o.choriev@tsul.uz,
ORCID: 0000-0002-2341-5511,

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tovar yorliqlarini lingvistik ekspertiza qilishda normativ-huquqiy hujjatlarning o‘rni va ahamiyati borasida to‘xtalib o‘tilgan. Xususan, xalqaro va milliy qonunchilik bilan tartibga solinadigan normativ-huquqiy hujjatlar va ularning iste’molchi va ishlab chiqaruvchining huquq va manfaatlarini himoya qilishdagi roli, shuningdek, lingvistik ekspertiza qilishda mazkur hujjatlarning ahamiyati borasida fikr-mulohazalar ifodalangan.*

Kalit so‘zlar: *tovar, iste’molchi, ishlab chiqaruvchi, lingvistik ekspertiza, davlat tili, xalqaro hujjat, milliy qonunchilik*

Annotation: *This article discusses the role and significance of normative-legal documents in the linguistic examination of trademarks. In particular, opinions are expressed on normative-legal documents regulated by international and national legislation and their role in protecting the rights and interests of consumers and producers, as well as the importance of these documents in linguistic expertise.*

Keywords: *goods, consumer, manufacturer, linguistic expertise, state language, international document, national legislation.*

Insoniyat taraqqiyoti, ayniqsa ilm-fan, texnika sohasidagi yuksalishlarning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga ta’sirini baholash har bir davrda dolzarb masalalardan biri bo‘lib kelgan. Garchi bunday taraqqiyot negizida inson hayotini, uning turmush tarzini yanada yuksaltirish yotsa-da, biroq uni asosiy iste’molchi bo‘lgan inson manfaatlariga moslashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, insonning kundalik hayoti iste’molchi sifatida turli tovarlar iste’moli bilan uzviy bog‘liq. “Tovar” so‘zi o‘zbek tilining izohli lug‘atida “talab, ehtiyojni ta’minlovchi barcha narsa, mahsulot; sotuvchilar va xaridorlar o‘rtasida oldi-sotdi, bozor munosabatlari obyekti” deb ta’riflangan[o‘zbek tilining izohli

lug‘ati, 2006]. *“Vikipediya”* lug‘atida esa ishlab chiqarish, iqtisodiy faoliyatning moddiy buyum shaklidagi har qanday mahsuloti sifatida tavsiflangan[Vikipediya elektron bazasi, 2024].

Inson iste’moli uchun ishlab chiqarilayotgan tovarlar u xoh oziq-ovqat sohasida, xoh texnika yo‘nlishida bo‘lsin muayyan talablarga mos bo‘lishi huquqiy jihatdan tartibga solib qo‘yilgan. Bunday talablardan biri, albatta, mahsulotga yoki unga biriktirilgan talonga tovar haqidagi ma’lumotlarni, ya’ni uning og‘irligi, miqdori, ishlab chiqaruvchisi, ishlab chiqarilgan sanasi, yaroqlilik muddati, tarkibi kabi iste’molchi uchun muhim bo‘lgan ma’lumotlarni joylashtirish hisoblanadi. Tovarni iste’molchiga tanishtiruvchi bunday ma’lumotlar tovar yorliqlari deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi va iste’molchi o‘rtasidagi muloqot maydoni tovar yorliqlari deyilsa, mubolag‘a bo‘lmaydi. Mazkur yorliqlarning iste’molchi uchun aniq va tushunarli bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekspertiza termini borasida to‘xtaladigan bo‘lsak, mazmun jihatdan tekshirish, aniqlash va sinovdan o‘tkazishga asoslanadi**.** “Ekspertiza” atamasi (lotincha“*expertus*”dan olingan) “tajribali, bilimdon, sinovdan o‘tgan” kabi ma’nolarni anglatadi. Ekspertiza deganda vakolatli shaxslar tomonidan davlat, jamoat tashkilotlari, ayrim fuqarolarning manfaatlari bilan bog‘liq masalalarni hal qilishda olib boriladigan tadqiqotlar nazarda tutiladi[JPK, 1995]. Ekspertizalar inson faoliyatining turli sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Xususan, savdo matnlari, qonun loyihasi, xatshunoslik ekspertizasi, reklama matnlari ekspertizasi va shu kabilarni aytish mumkin. Bularning barchasida lingvistik ekspertiza ishtirok etadi.

Shu o‘rinda tovar yorliqlarini lingvistik ekspertiza qilishda mavjud normativ-huquqiy bazaning muhimligi, iste’molchi manfaatlari, ishlab chiqaruvchi majburiyatlari va bunda lingvistikaning ahamiyati haqida to‘xtalib o‘tamiz. Bu jarayon iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, qonunchilik talablariga rioya qilish va mahsulot marketingini samarali amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Lingvistik ekspertiza asosan yorliqdagi tilning to‘g‘riligi, ravonligi va ma'lumotning aniq yetkazilishi bo‘yicha chuqur tahlil qilishni o‘z ichiga oladi.

Tovar yorliqlarini lingvistik ekspertiza qilishda normativ-huquqiy hujjatlarning o‘rni va ahamiyati muhimdir. Jumladan, tovar yorlig‘ida normativ-huquqiy talablarga rioya qilinganligini alohida ko‘rsatish mumkin.

Mazkur talablarga rioya qilinganligini xalqaro va milliy huquq normalaridan kelib chiqqan holda tahlil qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Jahon Savdo Tashkiloti(WTO)ning Savdodagi texnik to‘siqlar to‘g‘risida(TBT)gi kelishuvi bu boradagi muhim hujjatlardan biri hisoblanadi. Mazkur Kelishuv xalqaro savdo jarayonlarini tartibga solish uchun 1995-yil 1-yanvarda kuchga kirgan bo‘lib, texnik reglamentlar, standartlar va muvofiqlikni baholash tartib-qoidalarining kamsitishlarga yo‘l qo‘ymasligi va savdoga keraksiz to‘siqlar yaratmasligini ta'minlashga qaratilgan. Shu bilan birga, u Jahon Savdo Tashkiloti a'zolarining inson salomatligi va xavfsizligini muhofaza qilish yoki atrof-muhitni muhofaza qilish kabi qonuniy siyosat maqsadlariga erishish uchun chora-tadbirlarni amalga oshirish huquqini tan oladi. Savdodagi texnik to‘siqlar to‘g‘risida(TBT)gi kelishuv a’zolarni savdoni osonlashtirish vositasi sifatida xalqaro standartlarga asoslanishini qat’iy rag‘batlantiradi. Shaffoflik qoidalari

orqali u bashorat qilinadigan savdo muhitini yaratishga ham qaratilgan[JST hujjati, 1995].

Savdodagi texnik to‘siqlar to‘g‘risida(TBT)gi kelishuv quyidagi asosiy normalarni qamrab oladi:

– *Texnik reglamentlar va standartlar:* davlatlar tomonidan belgilangan texnik talablar xalqaro savdo uchun to‘siq yaratmasligi lozim. Bunda davlatlar xalqaro standartlar asosida texnik reglamentlar qabul qilishga intilishi kerak.

– *Muvofiqlikni baholash tartib-qoidalari:* mahsulotning standartlarga muvofiqligini tekshirish tartib-qoidalari xalqaro savdoga g‘arazli to‘siq bo‘lmasligi kerak. Ushbu tartiblar, xususan sertifikatlash, inspeksiya va sinovlar xalqaro talablar bilan mos kelishi lozim.

– *Shaffoflik*: davlatlar texnik talablar va muvofiqlikni baholash jarayonlari haqida boshqa JST a'zolarini xabardor qilishi va maslahatlashuv jarayonlarini ochiq olib borishi kerak.

– *Kelib chiqish yeri asosida kamsitmaslik:* Kelishuvga ko‘ra, mahsulotlar kelib chiqish mamlakati asosida kamsitilmasligi kerak. Mahsulotlarga qo‘yiladigan texnik talablar ham ichki, ham tashqi bozorga bir xil qo‘llanishi lozim.

Yuqoridagi umumiy va asosiy talablar bilan bir qatorda Savdodagi texnik to‘siqlar to‘g‘risida(TBT)gi kelishuvning ishlab chiqaruvchi uchun ham, iste'molchilar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadigan jihatlari mavjud. Avvalo, ishlab chiqaruvchilar uchun quyidagi jihatlarni qayd etib o‘tish o‘rinlidir:

- *Raqobatdosh savdo muhiti:* TBT xalqaro bozorlarga kirish uchun ishlab chiqaruvchilarga qulay imkoniyatlar yaratadi. Mahsulotlar xalqaro standartlarga moslashtirilsa, ko‘plab mamlakatlarda muvofiqlik sertifikatini olish osonlashadi.
- *Savdo to‘siqlarini kamaytirish:* TBT standartlashtirish orqali davlatlarning texnik talablariga moslashishni osonlashtiradi va qo‘shimcha sinov va sertifikatlash jarayonlari tufayli mahsulotlarni cheklash yoki bozordan chiqarish xavfini kamaytiradi.

Shuningdek, Savdodagi texnik to‘siqlar to‘g‘risida(TBT)gi kelishuv iste’molchilar uchun ham zarur bo‘lgan jihatlarni qamrab oladi:

- *Xavfsizlik va sifatni ta'minlash:* TBT orqali davlatlar xavfsiz va sifatli mahsulotlarni ta'minlash uchun texnik reglamentlar joriy qilishi mumkin. Bu huquqiy mexanizm iste'molchilarga sifatli mahsulotlar sotib olishni ta'minlaydi.
- *Xalqaro standartar asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar:* TBT bitimi xalqaro standartlarga mos mahsulotlarni bozorda mavjud qilishga yordam beradi, bu esa iste'molchilar uchun keng tanlov va sifatli tovarlarni taqdim etadi.

Yuqoridagi normalardan kelib chiqib aytish mumkinki, Savdodagi texnik to‘siqlar to‘g‘risida(TBT)gi kelishuv xalqaro savdoni rag‘batlantirish, texnik to‘siqlarni kamaytirish va mahsulot sifatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu ishlab chiqaruvchilar uchun raqobatbardosh muhit yaratadi va iste'molchilar uchun xavfsiz, yuqori sifatli mahsulotlarni kafolatlaydi. Shuningdek, tovarlarni xalqaro me’yorlar asosida lingvistik ekspertizadan o‘tkazish imkonini yaratadi.

Milliy qonunchilikda ham xalqaro talablardan kelib chiqqan holda Tovar yorliqlarining normativ-huquqiy, lingvistik talablari belgilangan. Mazkur

hujjatlardan eng muhimlaridan biri sifatida 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Iste’molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunidir[O‘RQ-746-son, 2022]. Ushbu Qonunda iste’molchi, ishlab chiqaruvchi va tovar kabi tushunchalar aniq va tushunarli qilib ta’riflangan. Jumladan, iste’molchi deyilganda, foyda chiqarib olish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda shaxsiy iste’mol yoki boshqa maqsadlarda tovar sotib oluvchi, ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo‘lgan fuqaro (jismoniy shaxs) nazarda tutilgan. Ishlab chiqaruvchi deb iste’molchiga realizatsiya qilish uchun tovar ishlab chiqaradigan korxona, tashkilot, muassasa yoki yakka tartibda faoliyat ko‘rsatuvchi tadbirkor deb qayd etilgan. Tovar esa, ishlab chiqaruvchi faoliyatining iste’molchiga shartnoma bo‘yicha sotish uchun mo‘ljallagan mahsuli, shu jumladan, import mahsuloti deb ta’riflangan. Qonundagi aynan mana shu uchta tushuncha tovar yorlig‘i tushunchasini umumlashtirib turadi.

Iste’molchi tovar yorlig‘i orqali tovar va ishlab chiqaruvchi haqida to‘g‘ri va to‘liq ma’lumotga ega bo‘ladi, foydalanmoqchi bo‘lgan tovarning hayoti, sog‘lig‘i va mol-mulki uchun xavf solmasligiga ishonch hosil qiladi. Yuqoridagi normativ-huquqiy hujjatlarning mavjudligi iste’molchi va ishlab chiqaruvchi o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solish bilan birga ularning huquq va manfaatlarini himoya qilishga ham xizmat qiladi.

Xususan, mazkur Qonunning 6-moddasi tovar (ish, xizmat)lar to‘g‘risidagi ma’lumot deb nomlangan bo‘lib, unda ishlab chiqaruvchi (ijrochi, sotuvchi) iste’molchiga o‘zi realizatsiya qilayotgan tovar (ish, xizmat)lar haqida o‘z vaqtida zarur, to‘g‘ri va tushunarli ma’lumot berishi shart ekanligi, bunda mazkur ma’lumot tovarlarning etiketkalarida, tamg‘alarida, texnik hujjatida yoki tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) ayrim turlari uchun qabul qilingan boshqa usulda iste’molchilarga yetkazilishi mumkinligi belgilab qo‘yilgan. Shuningdek, mazkur moddada tovar (ish, xizmat) haqidagi ma’lumotda quyidagilar ko‘rsatilishi shart ekanligi qayd etilgan:

tovarning (ishning, xizmatning) nomi;

tovar (ish, xizmat) majburiy talablariga muvofiq kelishi shart bo‘lgan normativ hujjatning nomi;

tovar (ish, xizmat)ning asosiy iste’mol xususiyatlari, shu jumladan, o‘ziga xos xususiyatlari ro‘yxati;

narxi (tarifi) va sotib olish shartlari;

ayrim turdagi tovarlarning ishlab chiqarilgan sanasi;

ishlab chiqaruvchi (ijrochi)ning kafillik majburiyatlari;

tovardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari hamda shartlari;

tovarning xizmat (yaroqlilik) muddati va ushbu muddat tugaganidan keyin iste’molchi nima ishlar qilishi zarurligi, shuningdek bunday ishlarni bajarmaslik natijasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan oqibatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar;

ishlab chiqaruvchining (ijrochining, sotuvchining) to‘liq nomi va joylashgan eri (yuridik manzili), litsenziyalar va ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatlarning QR-kodi (matritsali shtrix kodi), import qilinadigan tovarlar uchun esa ishlab chiqaruvchining hamda import qiluvchining nomi va joylashgan yeri (yuridik manzili);

tovar kelib chiqqan mamlakatning nomi;

ishlab chiqaruvchi (ijrochi, sotuvchi)ning hamda ular iste'molchidan da'vo qabul qilishga vakolat bergan, shuningdek, ta'mirlashlarini bajaradigan va texnikaviy xizmat ko'rsatadigan korxonalarning manzillari;

tovarlarni saqlash, xavfsiz utilizatsiya qilish usullari hamda qoidalari;

teatr-konsert tadbirlari o'tkazilayotganda fonogrammadan foydalanish to'g'risidagi axborot.

Yana shuni alohida qayd etib o'tish lozimki, mazkur hujjatda tovar (ish, xizmat) to'g'risidagi ma'lumot iste'molchiga davlat tilida taqdim etilishi, agar zarur hollarda mazkur ma'lumot qo'shimcha ravishda boshqa tillarda ham taqdim etilishi mumkinligi qayd etilgan.

Xulosa qilib aytganda, tovar yorliqlarining ma'lumot yetkazish, ogohlantirish va marketing kabi 3ta muhim vazifasi bo'lsa, mana shu vazifalarni birinchi navbatda tartibga solib turuvchi manba normativ-huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining majburiyatlari va iste'molchi oldidagi asosiy vazifalari ham aynan normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Shu bilan birga, iste'molchi va ishlab chiqaruvchining huquq va manfaatlarini ham mana shu normalar himoya qiladi. Tovar yorliqlarini lingvistik ekspertiza qilishda ham, avvalo, mavjud normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan normalarga tayanilishi ekspertning muhim vazifasi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Jahon Savdo Tashkiloti(WTO)ning Savdodagi texnik to'siqlar to'g'risida(TBT)gi kelishuvi. Available at: https://www.wto.org/english/tratop_e/tbt_e/tbt_e.htm

2. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. Available at: https://lex.uz/ru/docs/-5828750

3. O'zbek tilining izohli lug'ati[A.Madvaliyev umumiy tahriri ostida]. T harfi. – Toshkent, 2006. Available at: https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek%20tilining%20izohli%20lug'ati%20-%20T.pdf

4. Vikipediya elektron bazasi. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80

5. O'zbekiston Respublikasi jinoyat-prossesual kodeksi. 172-187 modda. Available at: https://lex.uz/docs/-111460

BADIIY MATNLARDA “OTA” KONSEPTOSFERASI DOIRASIDAGI UMUMINSONIY TUSHUNCHALAR TALQINI

INTERPRETATION OF UNIVERSAL CONCEPTS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE “FATHER” CONCEPTOSPHERE IN ARTISTIC TEXTS

Rahmatova Nigora Valisher qizi
Mustaqil izlanuvchi,
Farg‘ona davlat universiteti,
abrorjonraxmatov91@gmail.com

Annotatsiya: *mazkur maqolada “ota” konseptosferasi doirasidagi umuminsoniy tushunchalar badiiy matn misolida tahlil qilingan*

Kalit so‘zlar: *badiiy matn, “ota” konseptosferasi, umuminsoniy tushuncha.*

Annotation: *this article analyzes universal concepts within the framework of the "father" conceptosphere on the example of a literary text*

Key words: *artistic text, "father" conceptosphere, universal concept.*

Lingvokulturologik yondashuv tadqiqotchilarni mazmuni milliy va madaniy xususiyatlar bilan belgilanadigan madaniy universal konseptlarni o‘rganishga yo‘naltirdi. Ota konsepti ana shunday milliy (ijtimoiy, etnik, axloqiy) g‘oyalarni o‘zida aks ettiruvchi umuminsoniy ahamiyatga ega konseptlar qatoriga mansubdir. Badiiy matnlarda ota konseptosferasi doirasidagi so‘zlar turlicha ma’nolarda qo‘llanadi.

O‘zbek oilasida otaga hurmat, unga bo‘lgan munosabat boshqa xalqlardan farqlanadi. Ota oldida nihoyatda odob bilan o‘tiriladi. Farzand o‘tirgan paytda ota kirib kelsa, darhol oyoqqa turiladi, ochiq yuzlik va xursandchilik bilan qarshi olinadi. [Eshonqulova, 1992: 24] Bu badiiy matnlarda ham o‘z aksini topgan:

“Dadasi yo‘lakdan ko‘rinish bilan Ra’no Mas’udni ko‘tarib turdi. Va qoziqdagi salla-choponni olib ayvon muyushig‘a keldi. Bolalar ham dadalari oldida adablanishdilar”. (A. Qodiriy, “Mehrobdan chayon”, 30-b.)

Ushbu badiiy parchada “salla, chopon” leksemalari mentalitetga xoslikni anglatish bilan birga, ota konseptosferasi doirasidagi birlik hisoblanadi. Badiiy matnning mazmunidan anglashilib turibdiki, oiladagi farzandlar ota oldida odob bilan muomala qiladilar.

Yoki quyidagi parchada:

“Sevinch, qizim, tur endi yotavermay, kun chosh bo‘ldi. Otangni oldida yaxshi emas, tur!” (U. Hamdam, “Ota”, 114-b.) Ushbu misolda ham oilada otaning o‘rni hurmati qay darajada yuqorili va unga bo‘lgan munosabat aks ettirilgan. Xalqimizdagi otaga nisbatan hurmatning darajasini quyidagi turg‘un birlikda ham ko‘rishimiz mumkin: “Otang o‘tirgan uyning tomiga chiqma”. Ya’ni “otangdan yuri turma, undan oldinda yurma” ma’nolari anglashiladi.

Quyidagi she’riy parchada ham otaga hurmat aks ettirilgan:

Ota doim ota axir,
Ya’ni mudom izzatda,

Eshakka u mindi dastlab,
O‘g‘il yayov, albatta. (A. Oripov, “Sharq hikoyasi”)

Shu bilan birga, o‘zbek mentalitetida va badiiy adabiyotida “ota” konseptosferasi doirasiga “duo qiluvchi” mazmunidagi birliklarni ham kiriishimiz mumkin:

O‘g‘illar tolein tilab hamisha,
Otaning bilgani yaxshi duodir,
Siz qancha donoroq, g‘olib bo‘lsangiz,
Ayni muddaomiz – shu muddaodir. (G‘. G‘ulom, “Avval o‘qi”)

Otasini rozi qilmagan farzand hech qachon rohat ko‘rmasligi ham badiiy matnlarda uchraydi:

“Ota qarg‘ishi misoli o‘q – u oxiratda emas, shu dunyoning o‘zida nishonga tegadi”. (S. Ahmad, “Sarob”)

Ota to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi, nasihat qiluvchi shaxs sifatida ham gavdalanadi:

Dardmandlarga hamdard bo‘lgin,
Yiqilganga qo‘l uzat,
To‘siqlarni yengib o‘rgan,
Yengil bo‘lmas yo‘l degan.
Ota shunday ta’lim bergan
Ona shunday bo‘l degan. (E. Vohidov, “Ona orzusi”)

Oiladagi boshqa biror ishni boshlashdan avval otadan maslahat, izn so‘ralgani kabi qizning qo‘lini so‘rash uchun ham, avvalo, otasidan ruxsat so‘raladi, rozilik olinadi:

Oylar o‘tib,
Fasllar o‘tib,
Yosh qo‘shildi qizning yoshiga.
Haridorlar ostona o‘pib
Kela berdi
Ota qoshiga. (E. Vohidov, “Orzu chashmasi”)

Shu bilan birga xalqimizda biror ishni bajarishdan yoki biror joyga borishdan avval otadan ruxsat so‘raladi:

“...O‘shanda necha marta kishi yuborib chaqirtirdim, bormadingiz, otangiz javob bermadi...” (Cho‘lpon, “Kecha va kunduz”, 23-b.)

Ba’zi oilalarda esa otaning qattiqqo‘lligi uchun yoki undan tortinganlaridan farzandlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘rashga tortinib, ona orqali so‘rattiradilar:

“Bu bulutli havoni ochmoq faqat onaning vazifasi edi:

– Otasi bomdoddan kirsin, – dedi u Saltiga qarab, – men o‘zim yotig‘i bilan aytib ko‘ray, yo‘q demas, – so‘ngra Zebiga yuzlandi: – Sen, qizim, uyga joy qil, o‘rtog‘ingni o‘tqiz, dasturxon sol. Biz, otang bilan, choyni so‘rida ichib, haligi gapni gaplashamiz”. (Cho‘lpon,“Kecha va kunduz”, 23-b.)

Oilada so‘nggi, hal qiluvchi qarorni ham ota chiqaradi:

“– Siz muvofiq ko‘rgan bir ishqa qarshi tushib, ra’yingizni qaytara olmayman, – dedi ko‘b o‘ylag‘andan keyin Oftob oyim, chunki nima bo‘lg‘anda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko‘broq ixtiyor sizning qo‘lingizdadir”.

Otalar o‘zining hissini, qayg‘u va qiynalganini ko‘p hollarda yashirin tutadilar. Lekin ular ham farzandini onadan kam o‘ylamaydilar. Quyidagi parchada esa farzandini sog‘ingan ota obrazi gavdalangan:

Ne qilsa otamen, meros hissiyot...
Jondan sog‘inishga uning haqqi bor,
Kutaman uzoqdan ko‘rinsa bir ot,
Kelayapti, deyman ko‘rinsa g‘ubor. (G‘. G‘ulom, “Sog‘inish”)

O‘zbek mentalitetida otaga hurmat-ehtirom har bir farzand uchun burch hisoblanadi:

Otaga ehtirom farzand burchidir.
O‘g‘il har qancha olim bo‘lsa ham,
O‘z uyi, o‘z erki, erkning vijdoni,
To‘rda salobati qanchalar ko‘rkam. (G‘. G‘ulom, “Ko‘klam tongotari”)

O‘zbek tilida yoshi kattalar, shu jumladan otaga ham sizlab murojaat qilinadi. Ba’zi o‘rinlarda otaga sensirab murojaat qilish shakli gunoh darajasiga ko‘tarilgan:

O‘zga odam:
Tarozibon ne desa shu ishonamiz-da!
Qaysi kuni yig‘lab ketti bir mo‘ysafid chol,
Yetti bora haj savobi bo‘lmabdi qabul.
Yigit:
Nechuk endi?
O‘zga odam:
U dunyoda yuz berib qay hol,
Otasini sansiragan bir bor ul. (A. Oripov, “Jannatga yo‘l”)

Odatda, kishilik olmoshining II shaxs ko‘plik shakli (siz) uslubiy jihatdan qo‘llanib, hurmat ma’nosini anglatadi va ba’zi tillardan farqli tarzda II shaxs birlik shakliga nisbatan ham nutqda II shaxs ko‘plik shakli qo‘llanadi.

Quyidagi she’riy parchada esa senlab murojaat qilish shakli tanqid ostiga olingan:

Bor ekan-u yo‘q ekan,
Bir bola bo‘lgan ekan.
Hammani sensirashni
U odat qilgan ekan.
Otani ham sen dermish,
Onani ham sen dermish. (A. Oripov, “Qaysar bola”)

Ota oilaning uzog‘ini yaqin va yo‘g‘ini bor qilish uchun doimiy harakatda bo‘ladi. U oilasi, farzandlari yashashi uchun uy-joy hozirlaydi, kiydirish uchun kiyim-kechak topadi, yeyish-ichishi uchun yemish topish payida bo‘ladi, boringki, har bir oilaning ravnaqi uchun birinchi galda harakat qiladigan otadir.

ADABIYOTLAR

1. Umarov J.. Asl otalar kitobi. – T.: Akademnashr, 2021.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Москва: Академия, 1997.

3. Борисенко Т. В. Консепти “Мат” и “Отец” в русской и англоязичной лингвокултурах//Вестник Челябинского государственного университета. 2020. № 3(437). Филологические науки. Вип.120. с.47-55.
4. Бурдун С. В. Концепты Мат, Отец, Дети как репрезетати мира “своих” (на материале кубанской фразеологии)//Филологические науки, БАК 2020№4 с.13-18.
5. Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуника- ция: истоки и цели // Филологические науки, 2005. – № 4.
6. Воркачев С.Г. Лингвокултурология, язиковая личност, концепт: становление антропоцентрической парадигми в язикознании // Филологические науки. – Москва, 2001. – № 1. – С. 64.
7. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – №1. – С.64-72.
8. Исакова С. С. , Таганова А. М., Баймуханов Б. Ш. Концепт аке/отец/пере в казакском, русском, франсузком язиках//Интернатионал Скиентифик анд Практикал Конференке “Ворлд Скиенке” 2016, №10(14) с 16-21.
9. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.70-71.
10. Н. Эшонқулова. Ҳикматнома. Т.: Чўлпон, 1992.
11. Абдулла Орипов. Сайланма. Т.: Шарқ, 1996. – 185b.
12. Абдулла Орипов. Ҳикмат садолари. Т.: Фан, 1993. – 76b.
13. Ҳамдам У. Ота. – Т.: Янги аср авлоди, 2020. – 205b.
14. Эркин Воҳидов. Сайланма (1-жилд). Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

“ZAMONAVIY TA’LIM KLASTERI SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH”(rus tili fani misolida

IMPROVING THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE PRIMARY CLASSES IN THE CONDITIONS OF A MODERN EDUCATIONAL CLUSTER" (as an example of the subject of the Russian language)

Obidova Marupa Shoyergashovna
CHDPUning Pedagogika fakulteti tyutori

Annotatsiya: *Ushbu maqola “Zamonaviy ta’lim klasteri sharoitida boshlang‘ish sinflarda ta’lim jarayonini takomillashtirish. (Rus tili misolida)” mavzusida bo‘lib unda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida rus tili darslarida innovatsion klaster asosida muloqot konpitensiyalarini oshirish yo‘llari to‘g‘risida ma’lumot berilgan. O‘quvchilarning chet tilida so‘zlashuvda o‘g‘zaki nutqini o‘stirishda maktab pedagogi, ota –ona va o‘quvchi o‘rtasidagi olib borilgan tajriba natijalari ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim klasteri, boshlang‘ich sinf, innovatsiya , amaliyot, ta’lim metodlari,jaxon ta’lim jarayonlari,kasbiy faoliyat, pedagogika, amaliy tadqiqotlar.*

Anntation: *This master's thesis is on the topic "Improvement of educational process in primary classes in the comditions of modern educational clucter (in the case of Russian language)". Intendedn for obtaining a scientific degree in which information is given on ways to improve communication competences based on an innovative cluster in Russian language classes in general secondary schools. The results of the experiment between the school pedagogue, parents and the student on the development of students' oral speech in speaking a foreign language are show*
Key words: *educational cluster, primary class, innovation, practice, educational methods, global educational processes, professional activity, pedagogy, applied research.*

Jahonda xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish orqali shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini amalga oshirish hamda davlat va jamiyatlarning umumjahon integrasiyalashuvini tezlashtirish muhim tendensiyalardan biri hisoblanadi. Jahon umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘quvchilarda bilimlarni o‘zlashtirish va kasbiy faoliyat modelini loyihalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yangi konseptual yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati kun tartibiga qo‘yilmoqda. Hozirgi kunda ta’lim tizimining shiddatli rivojlanishi pedagog xodimlar va talabalar oldiga qator vazifalarni qo‘yadi. Ayniqsa umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ta’limni rivojlantirishda innovasion texnologiyalarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Xususan, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Polsha, Rossiya va boshqa ko‘plab davlatlarda zamonaviy ta’lim klasterini tashkil qilishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mamlakat va mintaqalararo diplomatik aloqalarning kengayishida munosib hissa qo‘sha oladigan, turli murakkab professional masalalarni hal qilishga qodir yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga bo‘lgan talab ham kuchaymoqda.

Dunyoning yetakchi umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida xorijiy tillarni, jumladan, rus tilini o‘qitish mazmuni va o‘quv-metodik ta’minoti, ta’lim texnologiyalari, shuningdek, o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini innovasion texnologiyalar vositasida rivojlantirish, ta’lim natijalarini baholashning ob’yektivligini ta’minlovchi vositalarni ishlab chiqish kabi yo‘nalishlarda ilmiy – amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga rus tilini o‘qitish sifatini takomillashtirish davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlari qatorida ilmiy izlanishlarning mustaqil yo‘nalishi hamda pedagogika fani oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sanalib, innovasion texnologiyalar asosida talabalarga rus tilini o‘qitish bo‘yicha samarali tizimni yo‘lga qo‘yish zaruratini belgilaydi.

Mamlakatimizda pedagogik ta’lim infratuzilmasini yaxshilash, sohadagi xalqaro hamkorlikni yanada kengaytirish, tarbiya va o‘qitish usullari, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ko‘nikmalariga ega, pedagogik kasbga qiziqishi yuqori bo‘lgan yoshlarni aniqlash hamda ularni

maqsadli tayyorlab va tarbiyalab borishning uzluksiz tizimini joriy qilish kabi yirik ijtimoiy ahamiyatga ega vazifalarni bajarishga ustuvorlik berilmoqda. O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ta’lim muassasalari o‘quvchilarining rus tilda nutqini rivojlantirish, ularda ushbu tilda erkin muloqot qilish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilgan klaster ta’lim tizimi yaratilmoqda. Mamlakatimizda bir necha xorijiy tillarni biluvchi zamonaviy kadrlar tayyorlash, xorijiy tillar bo‘yicha ilmiy ishlar olib borish, til o‘rgatish metodologiyasini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan. Bozor iqtisodiyotida poliglot kadrlarga bo‘lgan talab ortib borayotganligidan kelib chiqqan holda, metodik ishlarni tashkil etish, xorijiy tajribalarni o‘rganish, oliy ta’lim muassasalarida kasbga yo‘naltirilgan rus tilini o‘qitish metodikasini takomillashtirish, shu jumladan, talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishlari o‘quvchilarining o‘quv-biluv kompetentligini oshirishga qaratilgan amaliy vazifalar ko‘lami operasiyalarning tarkibi va sifati, ularning xabardorligi, to‘liqligi, barcha bilim qobiliyatlari uchun umumiy majmuaga asoslanganlik kabi mezonlarga tayangan holda zamonaviy ta’lim klasteri sharoitida boshlang‘ich ta’limda rus tilini inovasion metodlari asosida o‘qitishda loyiha ishlab chiqish kabi amaliy vazifalar tasnifi kengaytirilgan;

- har bir integral ta’lim va bilim aktining sifat jihatidan yangi integrasiyalashgan natijasini ta’minlaydigan bilish jarayonlarining natijasi sifatida taqdim etilgan;

- boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishning lingvodidaktik shart-sharoitlari o‘quv jarayonida o‘quvchilarning bilish faoliyati va mustaqilligini faollashtirish, intensiv metod va usullardan foydalanish, o‘quvchining o‘quv-biluv tajribasini va ta’lim jarayonida mustaqil bilim olish kompetensiyalari mazmunini o‘z ichiga olish shartlarini ta’minlash orqali aniqlashtirilgan;

Ta’lim tizimini takomillashtirish dasturida halqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlari, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot,fan,texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O‘zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir, deb aloxida ta’kdlanadi. Darhaqiqat, bugungi taraqqiyot har bir o‘qituvchidan o‘ziga xos ijodkorlik, malaka va tajribani taqozo etmoqda. Bu o‘z navbatida xorijiy tillar fani o‘qituvchilari zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrdagi “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PK-1875-sonli qarorini tizimli amalga oshirish maqsadida boshlang‘ich sinflarda xorijiy tilni o‘quvchilarga o‘rgatishdan maqsad ularning shu tilda so‘zlash, yozish, tinglab va o‘qib tushunish kabi ko‘nikmalarni shakllantirish bilan bir qatorda bolalarning tafakkuri, muloqot madaniyati, bilim olishga qiziqishi, faollik, mustaqillik, mehnatsevarlik, qiziquvchanlikni uyg‘otishga qaratiladi. Bolalarning aqliy va nutqiy qobiliyatini muvaffaqiyatli o‘stirish kelgusida fanlarni puxta o‘zlashtirishga imkoniyat yaratadi. O‘quvchilarda chet tili orqali mustaqil va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini

shakllantirishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar o‘ziga xos ahamiyat kasb namoyon etadi. Bugungi kunda o‘qituvchiga qo‘yiladigan muhim talablardan biri ham ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan tanishish, amalda qo‘llash va shular orqali bolalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishdan iborat. Uzluksiz ta’lim tizimining hamma bo‘g‘inlarida ham o‘qituvchi dars jarayonida noan’anaviy darslarda pedagogik texnologiyalardan foydalanadi, lekin boshlang‘ich sinflarda xorijiy tillarni o‘quvchilarga o‘rgatishda xorijiy til o‘qituvchisi o‘quvchilarning psixologik, pedagogik va fiziologik rivojlanish qoidalarini bilib, o‘rganib darsning maqsad va mazmunidan kelib chiqib, pedagogik texnologiyalarni darsda qo‘llash maqsadga muvofiqdir. O‘qituvchi dars jarayonida pedagogik texnologiyalarni ishlatishda quyidagilarga e’tibor berishi lozim.

Ma’lumki, mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunini amalga oshirishda xorijiy tillarni o‘qitishning mukammal tizimi, ya’ni har tomonlama zamonaviy fikrlovchi yosh avlodni tarbiyalashda vazifasi qo‘yilgan. Respublikamizda jahon hamjamiyatiga yanada integrasiyalashuvga yo‘naltirilgan tizim yaratish maqsadida O‘zbekistonda boshlang‘ich sinflarda xorijiy tilni o‘quvchilarga o‘rgatishdan maqsad ularning shu tilda so‘zlash, yozish, tinglab va o‘qib tushunish kabi ko‘nikmalarni shakllantirishga ahamiyat qaratilmoqda. O‘qituvchi dars jarayonida pedagogik texnologiyalarni ishlatishda quyidagilarga e’tibor berishi lozim:

- o‘quvchilar ongida muayyan mavzu asosida yangi tushunchalarni hosil qilish;
- yangi mavzuga oid qoida, atamalar mohiyatini ochib berish;
- yangi mavzuni o‘tilgan mavzular bilan izchillikda yetkazish;
- o‘quvchilarning fikrlash darajasini rivojlantirib borish;
- ta’limiy o‘yinlarning izchilligi, xilmaxilligi va qiziqarli bo‘lishiga erishish;
- shu mashg‘ulotning o‘zida yangi bilim asosida shakllangan ko‘nikmalarin tekshirib borish;
- o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish;
- dars jarayonida o‘quvchilar ishtirokini kuchaytirib borish.

Demak, shuni ta’kidlash kerakki, kelajagamiz bo‘lgan yoshlarning erkin fikrlovchi, barkamol shaxs bo‘lib shakllanishi uchun ularni har tomonlama rivojlantirish zarur. Jumladan, xorijiy tillarni o‘rganish darajalari mazkur maqsadni amalga oshirishda o‘quvchilarning psixologik, jismoniy va ijtimoiy jihatlarini o‘rganib, o‘zlarini erkin tutishi va fikrini mustaqil ifodalashda to‘siq bo‘ladigan salbiy psixologik holatlarni aniqlash va bartaraf etishda qo‘llanilishi lozim. Demak, boshlang‘ich sinflarda ta’lim oladigan o‘quvchilarning o‘ziga xos bir qator muammolari mavjud. O‘qituvchi ham pedagog, ham psixolog bo‘lib qolmasdan, ular bilan ishlash texnikasini ham bilishi lozim. Yuqoridagi maqsaddan kelib chiqib, bugungi kunda xorijiy tillarni o‘qitish DTSda ko‘rsatilgan boshlang‘ich sinflarni o‘z ichiga oladi. Demak, xorijiy til o‘qituvchisi 2-3 - sinflarda ta’lim jarayonida qanchalik ustalik bilan pedagogik texnologiyalardan o‘z o‘rnida, maqsadli foydalansa, dars samaradorligi yuqori bo‘ladi.

Bugungi har bir fan o‘qituvchisi o‘z fanining xususiyatidan kelib chiqib, ta’lim jarayonida turli interfaol usullardan foydalanmoqda. Bizning

yo‘nalishimizning maqsadi boshqa fanlardan farqli ravishda noan’anaviy darslarda pedagogik texnologiyalarning turli interaktiv usullaridan foydalanib, kichik yoshdagi o‘quvchilarni erkin fikrlashga tayyorlashdir. Davlat ta’lim standartida har bir sinf uchun, masalan, 2 - sinf uchun 200 ta, 3 - sinf uchun 250 ta so‘z va iboralarni o‘rgatish maqsadi qo‘yiladi, demak, xorijiy til o‘qituvchisi pedagogik texnologiyalar asosida yuqorida ta’kidlangan maqsadlarni amalga oshiradi.

ADABIYOTLAR :

1. Антонова Е.С. Методика преподавания русского языка: коммуникативнодеятельностный подход: учеб. пособие. М.: КНОРУС, 2007. 464 с.
2. Обучение русскому языку в школе: учебное пособие для студентов педагогических вузов / Под ред. Е. А. Быстровой. – М., Дрофа, 2004. 240 с.
3. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учебных заведений. М.: Академия, 2008. 368 с.
4. Обучение русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов педагогических вузов / Под ред. Е.А. Быстровой. М.: Др
5.Предподавание русского языка в школе // ziyonet.uz
6. Karimov I.A “Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori” – T. 1997.
7. Karimov I.A . Yuksak ma’naviyat –yengilmas kuch. – T. :Ma’naviyat, 2008.
7.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PK-1875-sonli qarori.

XURSHID DAVRON IJODIDA INTERTEKSTUALLIK
INTERTEXTUALITY IN KHURSHID DAVRON'S WORK

Sultanova XurshidaUktamjanovna
Magistrant, O‘zMU
sultanovakhurshida323@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikning yangi yo‘nalishlari sifatida e’tirof etilayotgan psixolingvistika, lingvokulturologiya, pragmalingvistika kabi bir qator yo‘nalishlarning o‘rganish obyekti bo‘lgan intertekstuallik hamda uning badiiy asarlarni tushunishda tutgan o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, intertekstuallikning jahon hamda o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi va tasnifi masalalariga ham to‘xtalib o‘tilgan. Xurshid Davron asarlari misolida intertekstuallikning shakl va mazmun jihatdan bir necha turlari tajribalarda tahlil qilingan va misollar bilan izohlab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *intertekstuallik, allyuziya, talmeh, intertekst, badiiy matn, persepsiya, tajriba, resipiyent.*

Annotation*: In this article, intertextuality, which is the object of study of a number of directions such as psycholinguistics, linguoculturology, and pragmalinguistics, which are recognized as new directions of modern linguistics, and its place in the understanding of artistic works are revealed. Also, the issues of studying and classifying intertextuality in world and Uzbek linguistics were touched upon. On the example of Khurshid Davron's works, several types of intertextuality in terms of form and content were analyzed in experiments and explained with examples.*

Keywords: *intertextuality, allusion, talmeh, intertext, artistic text, perception, experience, recipient,*

Ayni damda jahon tilshunosligida yaratilgan yangi yo‘nalishlarning keng tarzda o‘rganilayotgani sir emas. Ushbu yo‘nalishlarda til inson ruhiyati, olamni qay tarzda anglashi, qabul qilishi bilan hamohanglikda tadqiq etilmoqda. Shunday yangi yo‘nalishlardan biri psixolingvistika bo‘lib, ushbu soha turli xalqlar tilini uning psixikasi bilan bog‘liq holda o‘rganmoqda. Markazida inson turuvchi antroposentrik paradigmaning rivojlanishi psixolingvistikada mavjud bir qator muammolarning keng tadqiq etilishiga olib keldi. Xususan, zamonaviy tilshunoslikda matnni idrok qilish muammosi ham keng o‘rganilmoqda. Shunday bo‘lsa-da ushbu sohada o‘z yechimini kutayotgan muammolar bir talay. Shunday muammolardan biri sifatida intertekstuallik va uning matnni tushunishdagi o‘rnini aytsak bo‘ladi. Maqolamizda o‘zbek adabiyotining zabardast ijodkorlaridan biri Xurshid Davron asarlari misolida intertekstuallik va uning matnni tushunishdagi ahamiyati haqida to‘xtalishni maqsad qildik.

Maqolani tayyorlashda badiiy matn analiziga oid qarashlardan, tavsifiy, assotsiativ, komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

60-yillar tadqiqotlarida "intertekstuallik" atamasi paydo bo‘la boshladi. Aslida ushbu atama talmeh san’atining zamonaviy ko‘rinishi sifatida maydonga chiqdi desak yanglishmaymiz. N.Mirhaydarov o‘zining “ Интертекстуальные элементы, их функции в тексте ” maqolasida Y. Lotmanning “intertekstuallik bir vaqtning o‘zida "matndagi matn" muammosi sifatida tushuniladi” degan fikrlarini keltirib o‘tadi.[Мирхайдарова, 2014:38] Intertekstuallik matn ichida o‘zga matn elementlarining mavjud bo‘lishi yoxud kichik matnlarning butun birlik sifatida kelishi hamda ularning muallif-resipient uchun umumiy bo‘lgan, ya’ni avvaldan mavjud bilimlarni, ma’lumotlarni yodga solish orqali yangi matnning ekspressivligini oshirishi tushuniladi. Natijada matn qabul qiluvchi uchun matnning idroki osonlashadi, yangi matn avvaldan ma’lum bo‘lgan boshqa matndagi voqea-hodisa, ma’no-mazmunning o‘quvchi ongida shakllangan obrazli ko‘rinishi orqali batafsilroq namoyon bo‘ladi.

Intertekstuallik atamasi birinchi bo‘lib 1967-yilda fransuz olimasi Y.Kristeva tomonidan “Baxtin, so‘z, dialog va roman” risolasida ilmiy termin sifatida ishlatilgan. Olima intertekstuallik hodisasi asosan ilmiy va badiiy matnda uchrashini ta‘kidlab, ko‘proq badiiy matnda intertekstuallik tamoyiliga urg‘u beradi.[Хомидова, 2021:13] Intertektuallik deganda matn ma’nosining boshqa matn orqali shakllanishini tushunishimiz mumkin.

So‘nggi yillarda yaratilgan ishlarda intertekstuallik kategoriyasi faqat badiiy matnga daxldor emasligi isbotlandi. Ilmiy matnlardagi intertekstuallikni Mixaylova, Suprun, Chernyavskaya, Jakobs kabilar, publitsistik uslub matnlaridagi intertekstuallikni Zemskaya, Sandalova, Suprun, Uskova, Janich, Ropier, Troschina, ish matnlarida Suprun, shuningdek, siyosiy, yumoristik, pedagogik va diniy diskursda ham intertekstuallik elementlari yaqqol namoyon bo‘lishini turli mualliflar o‘rgangan.[Хомидова, 2019:309]

Mumtoz adabiyotmizdagi “talmeh”, “irsoli masal”, ”nazira” kabi badiiy san’at turlari intertekstuallikning ko‘rinishlaridir. Ushbu badiiy san’at turlarining badiiy asarlarni anglashda bajargan vazifasi ham bugungi kunda intertekstuallik tamoyiliga aynan mosdir. D.Xudoyberganova esa intertekstuallikni pretsedent birliklar bilan bog‘lab, pretsedent matnlarni intertekstuallikni hosil qiluvchi vosita deya e’tirof etadi. [Худойберганова, 2010:129] Shu o‘rinda intertekstuallikni madaniy birlik sifatida Qur’on va hadislar, rivoyat, matal va maqollar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalanishda ko‘rishimiz mumkin.

M.F.Xomidova “Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida intertekstuallikni jahon tilshunosligidagi tasnifiga to‘xtalib o‘tadi hamda o‘zbek badiiy matnlarida uchraydigan intertekstlarni shakily jihatdan quyidagicha tasnif qiladi:
allyuziya, reministsensiya, sarlavha ,epigraf, iqtibos (havola, sitata), parodiya [Хомидова, 2021:37]

Biz maqolamizda Xurshid Davron ijodidan olingan bir necha she’riy asar hamda publitsistik maqolada uchraydigan allyuziya, epigraf, havola kabi intertekstual birliklarni tajribaviy tadqiq qildik.Tajribada Toshkent shahar Yashnobod tumani 339-maktabning 10-11 sinf o‘quvchilari ishtirokchi sifatida tanlab olindi. O‘quvchilarga yozuvchi X.Davronning intertekstual birliklar mavjud she’rlari va bir maqolasidan parcha tarqatildi, ulardan matnlarni o‘qib, undan tushunganlarini yozma ravishda bayon qilishlari so‘raldi.

Allyuziv birliklar badiiy asarlarda eng ko‘p uchraydigan intertekstual birliklardan hisoblanadi.

Allyuziya (lot. allusio- ishora, hazil)- barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usul. Mohiyatan sharq mumtoz she’riyatida keng qo‘llanilgan talmeh san’atiga yaqin keladi. Farqli jihati shuki, talmehda ko‘proq mashhur tarixiy va badiiy faktlarga ishora qilinsa, allyuziyada ijodkor o‘z zamonasidagi siyosiy, maishiy yoki badiiy faktlarga ishora qilishi ham mumkin. Demak, talmeh san’atini faqatgina tarixiy shaxs va joy nomlari vujudga keltirsa, allyuziya esa zamonaviy ijtimoiy-siyosiy faktlarga ham ishora qilishi mumkin. [O‘rinova, 2023:100]

X. Davronning “Botir qoni va daho so‘zi” nomli she’rida keltirilgan allyuziv nomlar tarixiy faktga ishora qilib kelmoqda:
Bobur qalamining uchida turgan,
Qayg‘uga nom topgan bir tomchi siyoh,
Erk uchun janggohda Tarobiy to‘kkan
Qonning tomchisidek erur bebaho.[http://kh-davron.uz/kutubxonasi]

She’rda Z.M.Boburning bir umrlik qayg‘usi sanalgan Vatan sog‘inchi hamda Mahmud Tarobiy (1238 –yilda Buxoroda mo‘g‘ullar zulmiga qarshi ko‘tarilgan xalq harakati harbiy rahbari) ning jangda ozodlik uchun kurah olib borganiga ishora bor. Bobur va Tarobiy she’rda allyuziv nom sifatida ishtirok etgan.

Bayonlar resipiyent matn mazmuni haqida to‘g‘ri yo noto‘g‘ri xulosa chiqarganligi yoxud matnni tushunganligi yo tushunmaganligini tahlil qilish imkonini beradi. Biz “tushunish” terminini matn mazmuni haqida resipiyent chiqargan xulosasiga nisbatan qo‘llaymiz.[Азимова, 2019:84] Tadqiqot ishtirokchilari ushbu she’rga turlicha fikr bildirganlar. Aksariyat resipiyentlar Bobur hamda Tarobiyning tarixiy shaxs ekanligini anglab yetganlar:
“Boburning shunchalik sirli bir dardi borki, uning dardiga faqatgina qalam so‘z topa oldi. Shuning uchun ham bir tomchi siyohni jang maydonida erkinlik uchun qon to‘kkan Tarobiy qonidek bebaho deyilmoqda.”

Ikkinchi, uchinchi resipiyentlar esa Bobur qalamining siyohi hamda Tarobiy to‘kkan qon solishtirilganligini, ularning buyuklikda tenglashtirlganligini xulosa qilmoqdalar: *“Bobur qalamining siyohi va Tarobiyning qo‘zg‘olonda to‘kilgan qoni solishtirlgan va ularning qanchalik bebaholigi aytilgan”, ”Vatan uchun to‘kilgan qon va kelajak avlod uchun yozilgan durdonalar birdek muqaddasdir”*

Maktab davrida turli fanlardan bu ikki shaxs to‘g‘risida tushuncha berilgan bo‘lsa-da, ba’zi sinaluvchilar ikki tarixiy shaxs yashagan zamon va makon to‘g‘risida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmaganlaridan noto‘g‘ri xulosaga kelganlar: “*Bobur bu she’rda Tarobiy dardini, uning qayg‘usini shu qadar his qilganki, shoir qalam uchidagi siyoh qayg‘uga nom topgan deb ifodalagan”.*

Boshqa bir sinaluvchi esa allyuziv nomlardan faqat Boburga to‘xtalib, Tarobiy shaxsiga umuman e’tibor qaratmagan, lekin sinaluvchi ongida Boburning vatanidan uzoqda yashaganligi bilan bog‘liq assotsiatsiyalar gavdalangan: ”*Bobur Vatani va o‘zining qayg‘usini siyoh orqali tasvirlagan dahodir. K*eyingi sinaluvchi esa Bobur, jang va qon so‘zlarini o‘zaro aloqadorlikda tushungan va bayon etgan, ammo she’rning umumiy mazmunini anglab yetmagan. Albatta , Bobur so ‘zi har bir o‘quvchi ongida birinchi navbatda podshoh, jang, ota, shoir, sarkarda kabi assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi*: ”Bobur qon to‘kilayotgan, halok bo‘layotgan insonlarni ko‘rib, o‘zining fikrini qog‘ozga bitadi”.*

Navbatdagi she’rda esa Mizo Ulug‘bek allyuziv nomi ostida uning fojeali o‘limiga ishora berilmoqda:

Devor orqasida,
Tor bir hovlida
Bolaning qo‘lida qushcha yig‘lar zor –
Zang bosgan pichoq bor bola qo‘lida,
Oppoq ko‘ylagida qonning yuqi bor.
Evoh, ucholmaydi…
Ucholmas mangu…
Qushni uloqtirar osmonga bola.
Ammo qulab tushar qaytib yerga u,
Zaminni titratar ojiz bir nola
Devor orqasida

Tinib nafasi,
Qora zavq o‘ynaydi bola yuzida,
Qo‘llari bog‘langan Ulug‘bek aksi
Tovlana boshlaydi uning ko‘zida… [http://kh-davron.uz/kutubxonasi]

Allyuziv nom sifatida kelgan Ulug‘bek timsoli sinaluvchilarning ko‘pchiligiga intertekst sifatida ta’sir ko‘rsatgan, resipiyentlar ushbu timsolni matnning umumiy mazmuni bilan bog‘liq holda anglaganlar:

“Bu she’r mazmunining tubida Mirzo Ulug‘bekning fojiali qismati yotadi. She’rda qushcha Ulug‘bek timsolida, bola esa Ulug‘bekning o‘g‘li Abdulatif timsolida gavdalanadi. Bola qushchani yaralagani kabi Abdulatif ham otasini shunday yaralab, oxirida uni o‘dirib, ota qotiliga, padarkushga aylangan”.

She’rda Abdulatif onomastik birligi yoxud padarkush leksemasi ishtirok etmagan, lekin sinaluvchi ongida oldindan mavjud bo‘lgan bilimlar asosida Abdulatifning padarkush bo‘lganligi assotsiatsiv tarzda voqelangan:

“Xuddi qo‘llari bog‘langan Ulug‘bekdek bir qushcha qanotsiz, devor ostida jon bergan. Yosh bolaning bu hayotdan ko‘rgan jaholatlarini bir qushda sinab ko‘rishi ertaga undan Ulug‘bek o‘g‘lidek padarkushlar chiqishiga bir dalildir”.

Ba’zi bir sinaluvchilarda esa intertekst sifatida kelgan Ulug‘bek leksemasi matnni idrok qilishida ahamiyat kasb etmagan: *“Bag‘ritosh bola haqida gap ketyapti. Shu qilgan gunohi oppoq ko‘ylagida qip-qizil qondek bir umrga dog‘ bo‘lib qoladi”.*

Yana boshqa resipiyentda ham xuddi shu kabi xulosani uchratishimiz mumkin: *“Bola aqlsizligi va nodonligi tufayli uning orqasidan o‘zga insonlar jabrlanmoqda. Ahmoq odam ahmoqligicha qoladi*”.

Keyingi sinaluvchi esa intertekst sifatida berilgan leksik birlikka e’tibor bermagani holda she’r mazmunini ham to‘g‘ri idrok qilmagan. Bir matn proyeksiyasini resipiyentlar ongida turlicha shakllanishi albatta har bir resipiyentning yoshi va dunyoqarashiga bog‘liqdir:

“Menimcha, bola ochlikdan qushni o‘dirmoqchi bo‘lgan,ammo bu ishidan pushaymon bo‘lgan. Qilgan xatosini tushunib, qushni yana uchirmoqchi bo‘lgan”.

Matnda pushaymonlik va ochlik kabi leksemalar keltirilmagan, sinaluvchi har bir o‘ylamay qilingan ishning oxirida albatta, pushaymonlik bo‘lishini tushungan.

Allyuziv nomlardan intertekst sifatida foydalanish badiiy matnning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi hamda o‘quvchi uchun matnni tushunishni osonlashtiradi.

Eksperimentimiz ishtirokchilariga X. Davron she’rlaridan yana birini havola qildik, she’rdan oldin yozuvchining bu mavzu yuzasidan mulohazasi berilgan, unda Falastin va Isroil o‘rtasida 70 yildan beri davom etib kelayotgan qonli urush to‘g‘risida fikr yuritilgan. Resipiyentlardan berilgan matnni o‘qib, o‘z fikr-mulohazalarini yozma tarzda bayon qilishlari so‘raldi. Ushbu tajriba orqali sinaluvchilarning ayni zamondagi dunyo siyosiy-ijtimoiy hayotida sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar haqidagi tushunchalari ham sinovdan o‘kazildi.

Bugun Falastin tuprog‘i yonmoqda, uning erksevar farzandlari qattol dushman o‘q va bombalaridan qurbon bo‘lmoqda. Qariyb yetmish yildan ortiq

davom etayotgan ozodlik urushida falastinliklar bir qadam ham orqaga chekinmadilar. Har kuni yuragim eziladi. Kenja nabiramni ko'zda yosh bag'rimga bosaveraman. Bundan salkam 40 yil avval, Falastin bolalariga bag'ishlab yozilgan she'rimni eslayman:

Sen qizingning sochini silab
Turgan paytda, baxtdan bo'lib ko'r,
Olislarda, beovoz yig'lab
Kimdir qazir bolasiga go'r.
Artarkansan o'g'lingning araz –
Qilib to'kkan ko'zin yoshini,
Olislarda yig'laydi ona
O'g'li uzra egib boshini.
Buncha loqayd bo'lmasdi ko'ngling,
Ko'zlaringda porlamasdi nur,
O'sha go'dak o'rnida o'g'ling
Yotganini qilsang tasavvur.
Turmas eding shodumon kulib,
Boqmas eding bunchalar sen sho'x,
Bir kun sening bolangga kelib
Tegishini, bilsang, o'sha o'q… [http://kh-davron.uz/kutubxonasi]

Sinaluvchilarning aksariyati Falastin va Isroil o'rtasida davom etayotgan urush haqida yetarli bilimga ega ekanliklari ma'lum bo'ldi. Intertekst sifatida kelgan toponim resipiyentlar ongida u bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni assotsiatsiyalanishiga olib kelgan.Matnda Falastinning Quddus shahrida joylashgan Al-Aqso masjidi haqida hech qanday ma'lumot keltirilmagan, lekin resipiyentlar ongida Falastin bilan bog'liq bo'lgan assotsiatsiyalar gavdalangan, ulardan biri albatta, Al-Aqso masjididir. Al-Masjid al-Aqso (arabchaالمسجد الأقصى *"Uzoqdagi masjid"*) — Falastin davlati hududidagi Quddus shahrida joylashgan masjid, qadimiy ibodatxona (Sulaymon ibodatxonasi). Ba'zan, al-Aqso masjidi yoki oddiy qilib al-Aqso deb ham nomlanadi. Al-Masjid al-Harom va al-Masjid an-Nabaviylardan keyin Islom dinidagi uchinchi muqaddas masjid hisoblanadi.[https://uz.wikipedia.org/wiki/Al-Masjid_al-Aqso.]

"Falastin bizning ilk Ka'bamiz hisoblangan Al-Aqso joylashgan davlat. Atrof-muhiti go'zallikka, odamlari mehrga to'la mamlakat hozir qanday ahvolda? Atrofdagi go'zal bog'-u rog'lar qani? Endi ko'zlari chaqnaydigan bolalar qayerda uxlayapti? Yer qa'rida, hammasi yer qa'rida qoldi…"

Keyingi sinaluvchida esa Falastinning musulmon davlati ekanligi assotsiatsiyasi yozma bayonida aks etgan:

"Falastin davlati musulmon davlati bo'lsa ham boshqa musulmon davlatlar yordam bera olmayotgani odamni ich etini yeb bitiradi. Al-Aqsoning boshiga tushayotganlari bizning ham boshimizga tushushi….odamni ancha sarosimaga solib qo'yadi. Nobud bo'layotgan farzandlarga faqat Alloh yordam beradi, biz esa doim duodamiz". Falastin davlatining musulmon davlati ekanligi o'z-o'zidan Alloh so'zining ham eslanishiga sabab bo'lgan. Allyuziv nom sifatida kelgan

Falastin leksemasi sinaluvchilar ongida u bilan bog‘liq avvaldan ma’lum bo‘lgan barcha bilimlarni faollashishiga sabab bo‘lgan.

Resipiyentlardan yana biri Falastin xalqining 70 yildan beri chekinmayotganligiga e’tiborini qaratgan, bu ham tarixiy faktlardan biri:
“Falastin xalqi hech ham chekingani yo‘q, aksincha Isroildan ancha kuchsiz bo‘lsa ham hali hamon harakat qilmoqda”

Resipiyentlar avvalo she’rdan oldin kelgan kichik matnga diqqatlarini qaratganlar, so‘ngra she’rni sharhlaganlar: *“Falastindagi notinchlikni ko‘rib ba’zi bir odamlarni pinagini ham buzmayotgani, ularni xavotirga solmayotgani shoirni xafa qilyapti.”*

Qo‘shni davlat bo‘lgan Isroil va Falastinning tarixi haqidagi bilimlarning faollashuvi allyuziv toponimning yetarli darajada tushunilishidan dalolat beradi:
“Odamgarchilik degan narsani hozirda qarzga ham topib bo‘lmaydi. Axir ular qachondir shu odamlarga uyidan joy berib, yer berib kutib olgan edi-ku. Endi-chi, uylarini yondirishyapti, bolalarini o‘ldirishyapti…”

Badiiy matnda allyuziv nomlardan unumli foydalanish matnning ekspressivligini oshiradi, bo‘yoqdorligini ta’minlaydi.

Adabiyotimizda tarixiy shaxs, voqea-hodisalarga ishora qilib yozilgan asarlar bir talay. Intertekstuallikni hosil qilgan bunday asarlar avvalo tariximizni chuqur anglashimizga sabab bo‘ladi hamda asarning ta’sirchanligini oshiradi. Boshqa tomondan esa intertekstlar asarning resipiyent tomonidan oson idrok qilinishiga olib keladi. Shu sababli matndagi intertekstual birliklarni tahlil qilish bugungi kunda tilshunosligimiz oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Xurshid Davron ijodida intertekstual birliklar mavjud matnlar ko‘p uchraydi. Ularni o‘rganish va tahlil qilish yozuvchining badiiy mahoratini aniqlashga mezon bo‘ladi. Ushbu maqolamizdan chiqargan kichik xulosalarimizdan biri shuki, shoir ijodida uchraydigan allyuziv nomlarning ko‘pchiligi tarixiy faktlarga tayanadi. Xuusan toponimlar, antroponimlardan intertekstuallikka manba sifatida foydalanilgan. Bunday birliklar millat tarixini o‘zida aks ettirganligi bilan qadrlidir.

ADABIYOTLAR

1. Мирхайдарова Н.Х. Интертекстуальные элементы, их функции в тексте Гулистон Давлат Университети Ахборотномаси, 2014. № 4

2.Худойберганова Д. Бадиий матннинг антропоцентрик тадқиқи. Фил. фан. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2010. Б-136

3. Азимова И. А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи. Монография. – Т.: “Навоий универсиети” нашриёт матбаа уйи, 2019. – Б.158.

4. O‘rinova Z.J. Badiiy matnni tushunishda intertekstual birliklarning o‘rni. Maqola. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences-2023.98-102-betlar

5. Xomidova M.F. Intertekstuallik va badiiy tarjima. Maqola.NamDU ilmiy axborotnomasi-2019 yil 6-son.308-311-betlar.

6. Хомидова М.Ф. Бадиий матн перцепциясида интертекстуаллик.

Фил. фанлари фалсафа докт…диссертация.Т.,2021.Б-151.
7. http://kh-davron.uz/kutubxonasi. 18.12.2023
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Al-Masjid_al-Aqso. 27.12.2023

BADIIY MATN SOTSIAL QATLAM NUTQIDA MILLIY STERIOTIPLARNING IFODALANISHI
THE EXPRESSION OF NATIONAL STEREOTYPES IN THE DISCOURSE OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE ARTISTIC TEXT

Mardonova Ozodaxon Shodi qizi
Magistrant,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada milliy steriotiplar va ularning badiiy matnda tutgan o‘rni, sotsial qatlam nutqida qo‘llanilishi haqida ma’lumotlar mavjud bo‘lib, steriotiplarning lingvokukturalogik ahamiyati tadqiq etilgan. Mavzuni yoritishda yozuvchi Tog‘ay Murodning “ Otamdan qolgan dalalar” romani asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan.*

Kalit so‘zlar: *Steriotip, atama, milliy steriotip, oriyat, odamiylik, soddalik, bolajonlik, vatanparvarlik,birodarlik.*

Annotation: *This article contains information about national stereotypes and their role in artistic texts, their use in the speech of social strata, and the linguistic and cultural significance of stereotypes is studied. Togai Murad's novel “Fields left by my father” served as the main source for covering the topic.*

Key words: *Stereotype, term, national stereotype, oriyat, humanity, simplicity, childhood, patriotism, brotherhood.*

Steriotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o‘rganiladi. Ushbu fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatlarini o‘z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko‘ra ijtimoiy steriotiplar(kasbiga, yoshiga ko‘ra), muloqot steriotiplari, mental steriotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k farqlanadi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko‘rsatadi, muayyan millatning o‘zini o‘zi anglashi va mentalitetining tarkibiy qismi hisoblanadi, shuningdek, milliy xarakter bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi [S.Madon, M.Gyull,2001:996].

Badiiy asarlar xalq milliyligini asrlar osha saqlab keladigan noyob manbalardir. Shu jumladan, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Tog‘ay Murod ijodida ham milliylik, o‘zbekona tantilik, mardlik, vafo-sadoqat ulug‘lanadi.Adib asarlari shu millatga xos bo‘lgan leksik til birliklari : shevaga xos so‘zlar, maqol va iboralar, marosim va irim-sirim birliklari, afsona-yu rivoyatlarga boyligi bilan dunyo tilshunosligi uchun ham qimmatli manbadir. Ushbu birliklarning barchasi

qahramon nutqida qo‘llanilib, uning xarakteri, tashqi dunyoga munosabatini ochib berishga xizmat qilgan. Etnomadaniy steriotiplarning go‘zal namunalarini “Otamdan qolgan dalalar” romani misolida sharhlashga harakat qilamiz.

Romandagi steriotiplar haqida gap ketar ekan, ularning ko‘pchiligni faqatgina bir millatgagina xos deb ayta olmaymiz. Negaki, mehr-shafqat, do‘stonalik kabi umuminsoniy tushunchalar, millat tanlamaydi, chegara bilmaydi.

Vatanparvarlik. Diniy sobitqadamlik.

Azal-azaldan o‘zbek xalqi Vatanini sevishi, kindik qoni to‘kilgan makoniga sadoqati bilan boshqa millat vakillaridan ajralib turadi. Bu jihat faqat o‘zbeklardagina emas, balki barcha bani bashar uchun xosdir. Ma’rifatparvar olim Abdulla Avloniy ta’kidlaganidek, “ Har kim tug‘ilgan, o‘sgan joyini jonidan ortiq suyar. Hatto bu - Vatan hissi - tuyg‘usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o‘z vatanidan - uyuridan ayrilsa, o‘z yeridagi kabi rohat-rohat yashamas. Maishati talx bo‘lur, har vaqt dilining bir go‘shasida o‘z vatanining muhabbati turar” [Avloniy.A, 1998:39]. Jamoliddin ketmon ham ana shunday o‘z diyorini sevguchilardan edi. Biroq...

Bobo — Jamoliddin— Oqpodsho istilosi shohidi. U— tug‘ma mehnatkash dehqon, imon-e’tiqodi butun shaxs. Muallif Qodiriydan, uning mashhur qahramoni Obid ketmondan ilhomlanib, Jamoliddin mehnatkashligini uning ketmoni dovrug‘i orqali ta’riflaydi. Bir qarashda mehnatdan bosh ko‘tarmaydigan, toat-ibodatdan boshqasini bilmaydigan bandai mo‘mindek ko‘ringan bu odam yurt taqdiri haqida ham o‘ylaydi, o‘zining vatan tuyg‘usini, imon-e`tiqodini, insonlik sha`nini baland tutadi, yurtning pokiza tuprog‘i,tiniq oqib turgan suvlari besharm, befahm kelgindilar tomonidan bulg‘anganini ko‘rganda o‘zini qo‘yarga joy topolmaydi; sodda olomon taqdir va zulmga qarshi bosh ko‘targanda beixtiyor ular safida bo‘ladi; oxiri shafqatsizlik, xo‘rlik, tahqir-nadomatlarga toqat qilolmay, bosqinchilar oyog‘i yetmas yerlarni qo‘msab, qanchalar og‘ir bo‘lmasin, tug‘ilgan yurti— go‘zal Farg‘onani tashlab bosh olib ketadi [Normatov.U,2014:7]

Jamoliddin ketmon sotsial qatlamda dehqon, ota, er, qo‘shni, xudojo‘y kimsa, Vatanparvar inson kabi vazifalarda namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra uning nutqida milliy-madaniy xususiyatlar turlicha. Birda birlashmagan yurt holidan kuyunib, ota-bobosidan qolgan maqolni aytib achinib so‘zlaydi:

“ — Bo‘laman degich el bir-birini botirim deydi, bo‘lmayman degich el, bir-birini etini yeydi. ” [T.Murod,2018:14]

Birda esa Oqpodsho dalamni harom qildi deya ota yurtidan olis ketadi. Bu o‘rinda uning musulmonlik tomonlari namoyon bo‘ladi:

“ — Dalada nima ayb.

— Kofir yumalab yotmish dalada fayz qoladimi?(OQD18)

...— Bosib-bosib suvlang, suv nimalarni yuvmaydi.

— Suv? Suv qoldimi! Oq to‘ng‘izday ariq ag‘nay berib, suvni-da haromladi! It-da ariq labidan yalab-yalab suv ichadi. Oqpodsho bo‘lsa oq to‘ng‘izday ariq ag‘anadi”. (OQD.18-b)

Musulmon dinida to‘ng‘iz(cho‘chqa) harom hisoblanadi. Aynan shuning uchun ham musulmonlar lingvokulturalogiyasida bu hayvon bilan bog‘liq birorta ijobiy ma`no ottenkasi mavjud emas. Ilmiy manbalarning guvohlik berishicha,

cho‘chqa turkiy xalqlar an`analarida azaldan salbiy o‘rinda bo‘lgan va uning go‘shtini yeyish harom hisoblanadi. Cho‘chqa yomon ruhlarni chaqiruvchi hayvon hisoblangan va bunday qarash Islomdan keyin ham davom etgan. [Bahaeddin O‘,1995:541]. O‘zbek, qirg‘iz, qozoq va boshqa turkiy xalqlarning lingvomadaniyatlarida cho‘chqa so‘zi haqoratni bildiradi. [Usmanova,2019:152].

Ruslarning tana rangidan kelib chiqib ularni oqto‘ng‘iz deb atalishi shundan dallol at beradiki, ham haqorat, ham diniy tomondan nopoklikni ifodalash maqsad qilingan.

2. “Otamdan qolgan dalalar” romanida tasvirlangan vaqtlarda ayollar yuzlarini nomahramlarga ko‘rsatmasligiga qat’iy amal qilingan:

“ Bir oqshom darvozamizda uchta odam qora beradi.

Odamlar ostonamizda alang-jalang bo‘lib turadi. Onamiz bet bekitib-bet bekitib peshvoz boradi” .

Yoki Dehqonqul nutqida xotinining begona erkak doktor oldida turish holati tasviri:

“Ayolimiz daladan keldi. Shiypon ketida iyak-chakkasini ro‘moli bilan o‘rab turdi ” .(OQD.136-b)

3 .O‘lim bilan bog‘liq steriotiplar:

Aqrab tilidan: “ O‘zbak qayerda tavallud topadi — ana o‘sha yerda o‘ladi! O‘zbak o‘z el-yurtida o‘ladi! O‘zbak o‘z o‘lan-to‘shagida o‘ladi! O‘zbak — ana shunday o‘zbak! O‘zbak qayerda o‘ladi — o‘ligini o‘z el-yurtiga olib keladi. O‘zbak o‘ligini o‘z qiblagohiga ko‘madi. O‘zbak o‘ligini o‘z bosh-tojiga ko‘madi. Shu bois, o‘zbaki qabriston qiblagohda bo‘ladi! ” (OQD.62-b)

Qabristondan o‘tayotganda oyoq ilib o‘tish (ot uzangisidan chap oyog‘ini chiqarib o‘tish) odati “Alpomish” dostonida ham keltirilgan. “ Otamdan qolgan dalalar” romanida ham shunga ishora bor:

“ El-yurt Aqrab shahid poyidan o‘ta-o‘ta bir oyoq ilib oladi ”. (OQD.62-b)

Soddalik.

1.Jamoliddin ketmon o‘z yerini tashlab Qurbon qoraqirg‘iz dalasida mehnat qilayotgan vaqtlarda Oqpodsho uning yeriga keladi. Jamoliddin bilan suhbatda bu yerlar ruslarga tegishli bo‘lishi kerak, degan ma’noda ” Bu tuproq seniki emas chuchela, sening tuprog‘ing emas! (OQD32)” ,— deydi. Sodda dehqonning esa ko‘ngli uvishadi:

“ Oqposhsho bilibdi, Qurbon qoraqirg‘iz dalasiligini bilib qolibdi, — deya xayollanadi.

— Birovning moli mol bo‘lmaydi deb shuni aytadilar-da” .

2. Aqrabning ayoli nutqida:

Ana shunda otamiz onamizga yuz buradi.

— Dehqonqul! — deydi. — Sho‘rolar, biz to‘ngich, siz kenjasiz, deydi. Biz sizlarning katta akalaringiz bo‘lamiz, deydi. Shunday ekan, sizlar bizga bo‘ysunishlaringiz lozim, deydi.

— Yaxshi, musulmonchilikni bilar ekan. (OQD.40-b)

Erining gaplaridan “ ruslar aka-ukachilik qilyapti” deb o‘ylagan ayol, ularning “ musulmonchilikni bilishidan” quvonyapti. Og‘a- inilik haqidagi gaplarga birgina bu ayol emas, deyarli butun xalq ishongan edi. Shuning uchun ham bu jumladagi

yozuvchining pragmatik maqsadi xalq soddaligini ifodalash deb tushunish mumkin.
3. Dotatsiya. Sodda o‘zbekning maqtanishi ham kibrlanishi ham o‘ziga yarasha soddalikka yo‘g‘rilgan. Dehqonqul Majlisda eshitib qolgan “ dotatsiya” atamasini ayoliga aytib hayron qoldirmoqchi, katta odam bo‘lib katta-katta majlislarda qatnashayotgani bilan maqtanmoqchi .
“ Ayolimiz birday brigadirligimni gapiradi, majlisimizni gapiradi. Xudoni bergan kechasi nimani majlis qilasizlar, deydi. Ayolimiz odamni yo mayna etadi, yo qitig‘imga tegmakchi bo‘ladi.
— Ana, majlisda nimani gapiramiz! Dotatsiya, dotatsiya! Ayolimizni ana endi boplayman! Dotatsiya, degich kattalarbop gaplardan gapiraman.
Ayolimizni lol-lol qoldiraman ”.(OQD.150-b)

Aslida o‘zi ham to‘la anglab yetmagan so‘zni(dotatsiya- davlatga qarz bo‘lib , tekinxo‘r bo‘lib yashash) bilganidan quvonadi, uyidagilarga tushuntirib bergani uchun o‘zini katta odam sanaydi. To‘la anglab yetganida bunchalik quvonmasdi balki. Sodda o‘zbek.
Birodarlik. Ashal no‘g‘ay. Obrazning sotsial qatlam vakili sifatida bu asardagi vazifasi ruslar va yerlik xalq o‘rtasida tarjimon. Jamoliddinni tanimaydi hatto. Ammo u ham musulmon farzandi. Jamoliddinni otliqlar ushlagan vaziyatda Ashal no‘g‘ay nutqida ham lingvokulturalogik, ham lingvopragmatik nutq namunasini kuzatish mumkin:
” — Jamoliddin ketmon, namozingni o‘qib olasan-a? — deydi Ashal no‘g‘ay. — peshin namozingni o‘qib olasan-a?
Ashal no‘g‘ay bosh irg‘ay-irg‘ay shunday deydi.
Ashal no‘g‘ay bosh bot-bot shunday deydi ”.(OQD.34-b)

Biroq Oqpodsho ruxsat beray demaydi. Maqsadi Jamoliddinni qochirib yuborish bo‘lgan Ashal no‘g‘ay “ Namoz kanda bo‘lsa Xudo bir baloga giriftor qiladi” ,— deya namozga ruxsat oladi. O‘zi ham Jamoliddin qabatidan cho‘kkalab qochishi, jonini saqlashi kerakligini uqtiradi. Ushbu nutq parchasi orqali nafaqat bir millat, balki insoniyatga xos bo‘lgan birodarlikni ko‘rish mumkin.
“ Bir so‘z namozda bo‘la beradi, bir so‘z amaldan bo‘la beradi :
— Endi men nima qilayin?
— Qoch.
— Bola-chaqamni tashlab qayoqqa qochaman?
— Boshing oqqan tarafga qoch.
— Anavilar ko‘z uzmaydi, qanday qilib qochaman?
— O‘zingni soyga ot. Joyingdan turma-da, soy tubigacha yumalab-yumalab bor. Bet-boshing yoriladi, oyoq-qo‘ling lat yeydi. Alhol, omon qolasan. Bo‘l-bo‘l ”.(OQD.36-b)
Oriyat. 1. “ Otamdan qolgan dalalar” romani bosh qahramoni Dehqonqulni chinakam o‘zbek xalqi ramzi deyish mumkin. Oddiy dehqon bo‘lsa-da g‘ururi baland, oriyati qo‘zg‘alsa dunyoni teskari qilishga tayyor. Shahar aylanib do‘konlardan biriga kirgan Dehqonqul besh so‘mni qimmat sanab o‘ziga shlyapa oladi. Shunda peshtaxtada taxloqlik baxmalga ko‘zi tushadi, guldor baxmalni olmasa-da so‘rab surishtirgisi keladi. Shu vaqt tannoz sotuvchi qiz:“ olmasangiz

nima qilasiz” ,— deydi. “ Turishing bu, osilgan narsangga o‘laymi”, degan qarash qiladi. Erkakning oriyati qo‘zg‘aydi. Yonidagi bor pulini(ro‘zg‘origa un uchun asrab yurgan pulini) tutqazib baxmalni sotib oladi. Bir qop un puliga olingan matoni yirtib paytava qilib o‘rab oladi. Asarni biror xorijlik o‘qisa Dehqonqulning baxmal paytava olish voqeasini g‘irt ahmoqlik deb o‘ylar. Lekin o‘zbek kitobxoni buni tushunadi. Balki boshqa millat ayoli eri shunday qilganda janjal-to‘polon ko‘tarishi mumkindir, biroq erining sha’nini har narsadan baland tutadigan o‘zbek ayoli unday qilmaydi. Dehqonqulning xotini ham shunday ayollardan edi:

“Ayolimizga qarab turdim-turdim:

—Ellik so‘m… Ollohu Akbar! — dedim.

Ayolimiz bo‘zrayib- bo‘zrayib qoldi. Ayolimiz yomon-yomon qarab qoldi.

Bildim— ellik so‘m un pulni yo yo‘lda yo‘qotib keldi, yo havoyidan-havoyi sarflab keldi, deya o‘yladi.

— Endi, unni qaytaman? — dedi. — Endi tandirga yelkamni yopamanmi?..

Ayolimiz ovozi qalt-qalt etdi ayolimiz lablari pir-pir etdi. Ayolimiz…yig‘lamoqdan beri bo‘ldi.

Men kechmishimni oqizmay-tomizmay bayon etib berdim.

Ayolimiz shilyapamga tikilib xayollandi.

— Mudir ayol edimi? — dedi.

— Ayol edi-da, ayol!

Ayolimiz yuziga rang oraladi. Ayolimiz rangiga kulgich oraladi.

— O‘xshatibdi! O‘xshatsa-da, ulay-bulay o‘xshatmabdi! — dedi. O‘xshatsa-da, ko‘nglimdagiday o‘xshatibdi! ” (OQD 174-b)

Andisha. O‘zbeklarning oliy qadriyatlaridan yana biri andishadir.Ota-onadan, el-yurtdan, hatto er-xotinning bir-biridan andisha qilish holatlariga ham duch kelamiz. O‘zbekning andishali nutqi haqida jahon tilshunosligida, adabiyotshunosligida, etnografik manbalarda ko‘plab ma’lumotlar keltirilgan. Shunday vaziyatlar aks etgan sotsial qatlamning turli tabaqalari nutqini Tog‘ay Murod asarlarida ham uchratamiz**.**

1.Er-xotin nutqida. “Bir erta Abil jarchi ko‘chama-ko‘cha jar soladi: — ...Barcha-barcha hovuz bo‘ylab borsin! Yo‘qsillar hukumati bilan ko‘rishuv bo‘ladi! — Yuvuqsizlar hukumati deydimi? — deydi onamiz. Otamiz onamizdan betini burib-burib kuladi. — Dehqonqul! — deydi otamiz. — Yuvuqsizlar hukumati desang-da bo‘ladi, Sho‘rolar hukumati desang-da bo‘ladi! ” (OQD.39-b)

Milliy urf-odatlarimizga ko‘ra er-xotin bir-birini to‘ng‘ich farzandining ismi bilan ataydi. Ismini aytib, yoki “dadasi”, “onasi” deb murojaat qilishga ham el-yurtdan andisha qilinadi. Bu haqda muallifning o‘zi ham ma’lumot berib o‘tgan: “Bizning Surxon tarafda xo‘jalar bekalar otini atamaydi. Bekalar-da xo‘jalar otini atamaydi. Bir-birlarini yo qizlari oti bilan ataydi, yo o‘g‘illari oti bilan ataydi. Otamiz bilan onamiz bir-birlarini mening otim bilan ataydi. — Barcha boradimi, Dehqonqul? ” — deydi onamiz”.(OQD.40-b).

Yoki eri doktor olib keganda ko‘rinmayman deb iymangan ayol eri dardingni ayt, deganda ham farzand kutayotganini ochiq aytolmay ishora bilan tushuntiradi:

“ — Bo‘lmasa, dardingni menga ayt, — dedim. — Men Rasul do‘xtirga borib aytaman. Do‘xtir, shunday-shunday ekan, deyman. Ayolimiz bosh chayqab kuldi.

Ayolimiz yerga qarab kuldi. Ayolimiz og‘iz ushlab kuldi. Ayolimiz derazadan uch kunlik oyga ishora berdi”… (OQD.137-b)
3. Hovlida sabzi to‘g‘rayotgan Dehqonqul televizorda namoyish qilinayotgan podiumdagi (moda festivalidagi yo‘lak) ayollarga qaraganidan uyaladi. Raisning xotini oshxonadan qarab turgan bo‘lsa nima deyman deb xijolat bo‘ladi:
“ Men mahliyo bo‘lib o‘tirdim-o‘tirdim... o‘z-o‘zimdan uyaldim. Yuzlarim qizidi. Yo‘q, lovv-lovv yondi. Ko‘zlarim pir-pir etdi”.(OQD.184-b)

Hurmat. O‘zbek tili grammatikasiga ko‘ra, -ing, -ingiz qo‘shimchalari 2-shaxs buyruq istak maylini idodalaydi. Gapiring, qiling, tarzida aytilgan fe’l kesimli gaplarda buyruq ohangi sezilgani bois, o‘zbek ayollari nutqida eriga III shaxs formasi bilan II shaxsga murojaat ohangini kuzatish mumkin.
“ — Qani, gapirsin qani, — deydi onamiz”.(OQD.40-b)
“ — Bir joyi og‘riyaptimi? — deydi onamiz”.(OQD.42-b)
“ O‘zi qayerda yuribdi?”(OQD.44-b)
“ Ko‘ziga qarasin-da ”.(OQD.45-b)
Bolajonlik. O‘zbek esini tanigan kunidan boshlab bolasini o‘ylaydi. Yaxshi ish topishim kerak, yaxshi ayolga uylanishim yo yaxshi yigit bilan turmush qurishim kerak, ertaga bolalarim yaxshi yashashi kerak, deb oila qurmay turib bolasini o‘ylaydi. Bolali bo‘lgach esa bu mehr yana-da ortsa ortadiki kamaymaydi. Bir kun boshiga o‘lim kelsa-da bolasini o‘ylaydi. Shunday steriotip aks etgan qahramon nutqini Tog‘ay Murod asarlarida ham uchratamiz.
“ — Aqrab, agar qochsang, bolalaringni otamiz! Aqrab, bolalaringni bitta qo‘ymay otamiz!.. Otamiz “ bola” so‘zidan keyin zabtidan qaytadi. Otamiz “ bola” so‘zidan keyin niyatidan kechadi. Qizil sapchib turadi. Otamiz oyog‘iga yopishadi. Otamiz Qizil ko‘krakka oyoq qo‘yadi. — Osilma! — deydi. — O‘zim tushaman!”(OQD.56-b).
Dehqonqul nutqida:
Dorilashdan oldin sut ichib olishim qarz ham farz bo‘ldi. Molimiz illa bir kadi sut beradi — shuni-da men ichib olsam, bolalar nimani ichadi? Men sut o‘rnida yaxday suv ichib oldim. (OQD.256-b)
Sadoqat. Bu tuyg‘u sharq xalqlarida nihoyatda qadrlanadi. Sharq ayollarining sadoqati haqida yozilgan dostonlar, to‘qilgan ertaklar bisyor. “Otamdan qolgan dalalar” romanida o‘zbek ayollarining sadoqati haqida tergovchi nutqidan shunday deyilgan:
“ Lekin Usmonxo‘jayevning ayoli Elnurini gapga kiritib bo‘lmadi. Elnuri oylab bandi bo‘lib yotdi. “ Ering Usmonxo‘jayev tamom bo‘ldi — endi eringdan kech”, dedim. Qani kechsa! Boshiga it kunini soldim! Oxiri masalani ko‘ndalang qo‘ydim: “ yo, eringdan kechasan, yo, joningdan kechasan” , dedim. “ Mayli, jonimdan kechaman, lekin erimdan kechmayman”, dedi Elnuri. Ana ayol — mana ayol! Aytganda ham — yuzimga tupurib-yuzimga tupurib aytdi! Yuzimga tupursa ham mayli — baribir Elnuriga qoyil bo‘ldim! Ana shundan keyin butun o‘zbek ayollariga qoyil bo‘ldim! ” (OQD.329-b)
Qizim senga aytaman kelinim sen eshit. Bu steriotipning ayni muqobil nomini topa olmaganimiz uchun unga mos ibora bilan atadik. Iborada kelin va qiz haqida gap borsa-da, uning asl ma’nosida kishi diliga to‘g‘ridan to‘gri ozor bermaslik yotadi.

Sen unday qil, sen undoqsan, bundoqsan deb yuziga gapirmasdan boshqa inson, yoki nimadir orqali atalgan gapini yetkazish odati ham milliy steriotiplardan biridir. Otamdan qolgan dalalar romanida eri ko‘ylak olib bermaganiga yig‘lab yurgan xotinini ovutish uchun uyidagi qo‘yga aytilgan gaplar aynan shu steriotipga misol bo‘la oladi:

Dehqonqul nutqida:

“ Ayolimiz ayollar ashulasini boshladi: — Dunyoga kelib nima ko‘rdim... Kiyadigan kiyimim yo‘q... Men issiq-issiq choy ichdim. Men og‘zim kuyib-kuyib choy ichdim. Men ich-ichimdan xoksorlandim. Men ich-ichimdan xo‘rlandim. Padariga la’nat bunday dunyoni, dedim. E’tibor berib quloq soldim — ayolimiz ovozi o‘chib qoldi. Xudo insof berdi-ye, deya tashqariladim.

Ayolimiz qayrag‘och ostida beshik suyanib-beshik suyanib yig‘ladi. Ayolimiz burun tortib-vaburun tortib yig‘ladi. Ayolimiz piq-piq yig‘ladi. Og‘ilda yotmish qo‘y meni ko‘rib talpindi. Yemish umidvor bo‘ldi. Tumshuq cho‘zib pix-pix etdi. Men qo‘yga qarab qahrimni sochdim: — Piqillama-ye-ye, enag‘ar! Nima, men yeb, sen quruq qoldingmi? Ro‘zg‘orchilik — yo‘qchilik-da! Ayolimiz piqillamay qoldi”.(OQD.132-b)

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarlar millatning o‘zligini, madaniy turmush tarzi, urf-odatlarini dunyoga tanitadigan qimmatli manbalardir. Bunday asarlar orasida Ozbekiston Xalq yozuvchisi Tog‘ay Murod asarlari, xususan, “Otamdan qolgan dalalar” romanining ilmiy ahamiyatini aholida ta’kidlash joiz. Yuqorida sharhlangan etnomadaniy steriotiplarni esa milliy o‘zligimizning badiiyatda aks etgan yorqin ifodasi deyish mumkin.

Havola: OQD— Otamdan qolgan dalalar.

ADABIYOTLAR

1. Avloniy. A. Turkiy Guliston yoxud axloq.— T.:Ma’naviyat,1998
2. Bahaeddin O‘. Turk mitolojisi. S.II.Ankara:Turk tarih kurumu Basimevi,1995.
3. Madon S., Guyll M. Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised. August 2001.Personality and Social Psychology.
4. Murod T. Otamdan qolgan dalalar. Toshkent. O‘zbekiston—2018.
5. Normatov.U. Uch maqola.Benazir badiiy obida yoxud asrlar g‘ami silsilasining intihosi. Kh-davron.uz,2014
6. Usmanova Sh. Lingvokulturalogiya. Darslik. — Toshkent, 2019.

IV. MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI

METAFORA ASOSIDA SHAKLLANGAN BARQAROR BIRLIKLARDA NARSA – BUYUM LINGVOMADANIY KODLARINING O‘RNI

THE ROLE OF SUBJECT LINGUISTIC AND CULTURAL CODES IN STABLE UNITS FORMED ON THE BASIS OF METAPHOR

Худойберганова Дурдона Сиддиқовна
filologiya fanlari doktori, professor
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti bo‘lim mudiri

Muqimova Zohida Rasulovna
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi

Annotatsiya: *Maqolada lingvomadaniy kodlarning mohiyati, uning lingvistik tadqiqotlar uchun ahamiyati yoritilgan;o‘zbek tilidagi metaforik mazmunli barqaror birliklarda qo‘llangan narsa-buyum lingvomadaniy kodlarining matn shakllanishidagi o‘rni va lingvomadaniy xususiyatlari shunday birliklar tahlili orqali ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Madaniy kodlar, lingvomadaniy kodlar, narsa-buyum lingvomadaniy kodlari, matn-metaforalar, metaforik ma’no, etnostereotiplar, assotsiativ birliklar, olamning lisoniy manzarasi, milliy-obrazli tafakkur, aksiologik munosabat, ramz.*

Annotation: *The article reveals the essence of linguistic and cultural codes, their significance for linguistic research; what is used in metaphorically significant stable units of the Uzbek language - the role of linguistic and cultural subject codes in text formation, and also reveals linguistic and cultural features through the analysis of such units.*

Keywords: *Cultural codes, linguistic and cultural codes, subject linguistic and cultural codes, metaphor texts, metaphorical meaning, associative units, linguistic picture of the world, national-figurative thinking, value attitude, symbol.*

Ma’lumki, lingvomadaniyatshunoslikda madaniy kodlar mavzusi ustuvor masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur masalaga ko‘plab mutaxassislar murojaat qilganlar. Lingvomadaniyatshunoslikda V.V. Krasnixning madaniy kodlar haqidagi quyidagi ta’rifi mashhur: “Madaniy kodlarni borliqqa tashlangan to‘r sifatida tasavvur qilish mumkin. Tafakkurimizga xos bu “to‘r” bizni o‘rab turgan

olamni qismlarga ajratadi, tartiblashtiradi, shaklga soladi hamda baholaydi. [Красных, 2001:5]

Amerikalik psixolog K.Rapayning ta'kidlashicha, "Ma'lum bir madaniyatda o'rinlashgan obrazning mazmunini tushunish uchun uning kodini anglash zarur bo'ladi" [Рапай К., :31]

F.Usmonov "Madaniy kodni o'zida madaniyat ustuvorliklarini aks ettiruvchi asosiy tushuncha, qadriyat va me'yorlar yig'indisi" deb baholaydi. [Усмонов Ф., 2019: 41]

"Madaniyat kodlari murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, madaniyatni tavsiflovchi ramzlar, me'yorlar, qadriyat va an'analarni o'z ichiga oladi. Madaniy kodlar tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanib, avloddan avlodga meros bo'lib o'tadi. Aytish joizki, madaniy kodlarning asosini qadriyatlar tashkil etadi. Ularning yana bir muhim xususiyati – belgi va ramzlardan iborat bo'lgan semiotik tabiatidir. Madaniy kodlar odamlarga ushbu belgi va ramzlarni muayyan madaniyat doirasida ongli yoki intiutiv tarzda anglash imkonini beradi hamda ularning muayyan madaniy hamjamiyatda o'zaro bir-birini anglashiga, birgalikda faoliyat yuritishiga xizmat qiladi." [vk.com/ wall – 37109610-668]

B.A.Maslova ta'kidlaganidek, "Madaniy kodni ishlab chiqish har doim qadriyatlarni qayta baholash jarayonidan o'tadi. Madaniy kodlar dunyo haqidagi arxetipik va mifologik g'oyalar bilan bog'liq dunyo haqidagi qadimiy arxaik bilimlarga asoslangan." [Маслова В. А., Пименова М.Б., 2018:3]

Lingvomadaniyatshunoslikda madaniy kodlar tushunchasi bilan aloqador bo'lgan **lingvomadaniy kodlar** tushunchasi mavjud. Lingvomadaniy kodlar madaniy kodlarning bir turi bo'lib, uning verballashgan ko'rinishidir. Lingvomadaniy kodlar o'zbek lingvomadaniyatshunosligida nisbatan kam o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Turg'un birliklarning shakllanishida, ayniqsa, paremiologik birliklarda lingvomadaniy kodlar asosiy o'rin tutadi. Umuman olganda, har bir obrazli turg'un bog'lanish ma'lum bir lingvomadaniy kodga asoslanadi. Lingvomadaniyatshunoslikda madaniy kodlar olam lisoniy manzarasining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida e'tirof qilinadi.

Umuman, ushbu termin muayyan madaniy mazmunni shartli, ramziy va kodlangan tarzda ifodalovchi moddiy yoki ideal belgilar tizimini bildiradi. Lingvomadaniy kodlar inson tomonidan olamni kategoriyalashtirish jarayonining mahsulidir va bunda inson tili madaniy mazmunning eng muhim ifodachilaridan biri hisoblanadi. Lingvomadaniy kodlar tilda asosan xalqning obrazli tafakkurini namoyon etuvchi maqol, ibora turg'un o'xshatish, metafora, qarg'ish, duo va olqishlar kabi lingvomadaniy birliklarda in'ikos etadi. Lingvomadaniy kodlarda insonlarning moddiy va ma'naviy olam haqidagi tasavvurlari, milliy tafakkuri, aksiologik qarashlari yaqqol ko'zga tashlanadi [Xudoyberganova D., 2019:16].

Lingvomadaniy kodlarning eng asosiy xususiyatlaridan biri voqelik unsurini metaforik ko'chim vositasida – ramziy usulda ifodalash hisoblanadi. Ayrim hollarda metonimiya, sinekdoxa usullarida, shuningdek, o'xshatish vositasida ham ifodalanishi mumkin. Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan lingvomadaniy kodlar nafaqat ramziy ma'no yoki mazmun ifodachisi, shu bilan birga olamning

lisoniy manzarasini yaratishning o‘ziga xos usuli, til sohiblari lingvokognitiv faoliyatining mahsuli, milliy-obrazli tafakkurining namunasi hamdir.

Ilmiy adabiyotlarda lingvomadaniy kodlarning turlari sifatida somatik kod, makoniy kod, temporal kod, narsa-buyum kodi, biomorf kod, ma’naviy kod, antropomorf kod, fazoviy kod, urushga doir kod, tibbiy kod, me’moriy kod, sport kodi, geometrik kod, gastronomik kod, kiyim-kechak kodi, mifologik kod, teomorf kod, rang-tus kodi kabilar qayd etiladi.

Mazkur maqolada o‘zbek tili barqaror birliklarida tayanch vazifa bajargan narsa-buyum lingvomadaniy kodlarining lingvomadaniy xususiyati yoritildi.

Narsa-buyum lingvomadaniy kodi – muayyan madaniy axborotning verbal usulda kodlashtirilishida milliy-madaniy jihatdan narsa-buyumlarni anglatuvchi so‘z (yoki so‘zlar, so‘z birikmasi) tayanch komponent bo‘lgan lisoniy (nutqiy) birlik. Masalan, *o‘choq* so‘zining “biror narsa paydo bo‘ladigan va tarqaladigan joy” ma’nosi asosida shakllangan birliklar: *bilim o‘chog‘i, madaniyat o‘chog‘i* kabi[Xudoyberganova D., 2024:61].

Kuzatishlarimizga ko‘ra, lingvomadaniy kodlar barqaror birliklardan biri bo‘lgan topishmoqlarda juda ko‘p uchraydi. Hatto aytish mumkinki, lingvomadaniy kodlar o‘z mazmuniga ko‘ra topishmoqlarning semantik turlaridan biri bo‘lgan metaforik mazmunli topishmoqlarning shakllanishida asosiy omil rolini bajaradi. Xususan, narsa-buyum lingvomadaniy kodlari topishmoqlarning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Bunda til sohiblarining lisoniy tafakkuridagi kognitiv jarayon – topishmoqning javobi bo‘lgan so‘z ifodalagan obyekt bilan lingvomadaniy kod sifatida voqelangan so‘z ifodalagan obyekt o‘rtasidagi yashirin o‘xshatish topishmoqning yuzaga kelishiga asos bo‘ladi. Masalan: *Minglab i g n a n i ko‘rdim, Teshigi yo‘q hech birin. (Tipratikan); To‘ntarilgan ko‘k q o z o n d a Oltin t a ng a qaynaydi (Osmon va yulduzlar); Kichkina d e k ch a, Ichi mazaliqcha. (Yong‘oq;) Pak-pakana bo‘yi bor, Yetti qavat t o‘ n i bor (Piyoz); Qo‘shnimning a r q o n i devordan oshib tushdi (Oshqovoq)* topishmoqlarida shu jarayonni kuzatish mumkin. Mazkur birliklarda igna va tipratikan, qozon va osmon, tangalar va yulduzlar, to‘n va piyozning po‘sti, arqon va oshqovoq o‘simligining poyasi yashirin tarzda qiyoslangan. O‘quvchi topishmoqning javobini lingvomadaniy kodlar sifatida voqelangan so‘zlar ta’sirida yuzaga keluvchi assotsiatsiyalar vositasida topadi. Masalan, *To‘ntarilgan ko‘k q o z o n d a Oltin t a ng a qaynaydi* topishmog‘idagi *to‘ntarilgan ko‘k qozon* birikmasi o‘quvchida osmonning ko‘rinishi va rangi haqidagi, *oltin tanga* birikmasi yulduzlarning nur sochib jilvalanishi haqidagi assotsiatsiyalarni paydo qiladi. Albatta, bunda kontekstning ham muayyan o‘rni bor. Masalan, *Qo‘shnimning a rq o n i devordan oshib tushdi (Oshqovoq)* topishmog‘ida *devordan oshib tushdi* jumlasi oshqovoqning devor bo‘ylab o‘sib, devorning u tomoni – qo‘shni hovliga osilib tushganini obrazli tarzda ifodalaydi. Shuningdek, topishmoqlarda lingvomadaniy kodlar sifatida voqelangan so‘zlarning aniqlovchilar bilan birga qo‘llanishi ham muayyan maqsadga – o‘quvchi idrokini ikki predmetning mushtarak xususiyatlarini ilg‘ashga yo‘naltirish uchun xizmat qiladi. Buni yuqorida berilgan topishmoqlardagi *minglab igna, to‘ntarilgan ko‘k qozon, oltin tanga, kichkina dekcha, yetti qavat to‘n* tarzidagi birikmalarda ko‘rish mumkin.

Misollardan ko‘rinadiki, topishmoqlarda lingvomadaniy kod sifatida voqelangan so‘zlar o‘zining ma’nosi bilan topishmoq javobi bo‘lgan so‘zni metaforik tarzda ifodalab, uning ma’nosiga ishora qiladi.

Bu o‘rinda shuni ham aytish lozimki, ayrim topishmoqlarning javobi til sohiblari lisoniy ongidan muqim o‘rin olgan tasavvurlar – stereotiplar bilan bog‘langan bo‘ladi. Bunday topishmoqlarning javobi ana shu stereotiplar asosida kelib chiquvchi mantiq asosida topiladi. Masalan: *Otam bergan zar qamchi Ming yilda ham chirimas. (Ism)* Mantiqan olib qaralganda, ushbu topishmoqning shakllanishiga asos bo‘lgan *zar qamchi* lingvomadaniy kodi bilan kishi ismi o‘rtasida hech qanday uzviylik yo‘q. Bunda, birinchidan, *qamchi*ning oddiy emas, *zar qamchi* ekanligi topishmoqda qimmatbaho narsa (tushuncha) haqida gap ketayotganligiga ishora qilsa, ushbu qimmatbaho narsaning ota tomonidan farzandga berilishi, *ming yilda ham chirimasligi* uning abadiy, binobarin, avloddan avlodga meros sifatida o‘tuvchi narsa ekanligini anglatadi. Metaforik matn hisoblangan ushbu topishmoqda o‘zbek ismlari bizga ota-bobolarimizdan ming yillar davomida ma’naviy meros sifatida o‘tib kelayotgani, shu sababli ular bebaho boylik sifatida milliy qadriyatlarimizdan biriga aylangani haqidagi stereotiplar o‘z aksini topgani va ramziy tarzda ifodalangani ayon bo‘ladi.

Ta’kidlash lozimki, lingvomadaniy kodlar juda ko‘p xalq maqollarining ham shakllanishiga asos bo‘lgan. Xususan, ham o‘z ma’nosida, ham ramziy ma’noda tushuniluvchi xalq maqollarida narsa-buyum lingvomadaniy kodlari turli mazmunli barqaror birliklarning yuzaga kelishida muhim lingvomadaniy vosita vazifasini bajargan, deyish mumkin.

Ma’lumki, xalq maqollarida aksariyat hollarda aksiologik munosabat o‘z aksini topadi. Narsa-buyum lingvomadaniy kodlari mana shunday munosabatni ramziy tarzda – metaforik usulda, ekspressiv va obrazli holda ifodalashga xizmat qiladi. Mazkur kodlar ishtirokidagi maqollar asosida aksariyat hollarda milliy qadriyatlarni ulug‘lash hamda aksqadriyatlarni qoralashdan iborat pragmatik maqsad yotganini ko‘rishimiz mumkin.

Dono xalqimiz yaqinlariga, do‘st-birodarlari-yu raqiblariga baho bermoqchi bo‘lsa, ularni o‘zlari kuzatgan, tajribada sinalgan tabiiy hodisalar-u predmetlarga o‘xshatgan. Masalan, yaxshi inson billur guldonga, tilla idishga, yomon odam toshga o‘xshatilgan: *Billur guldon bilan tosh to‘qnashsa, toshga baloyam urmaydi, guldon sinadi. Negaki, guldon bag‘rida gul bor. Yaxshi bilan yomon to‘qnashsa, yomonga baloyam urmaydi, yaxshining dili vayron bo‘ladi. Negaki, yaxshining qalbida ezgulik bor...*; *Sopol tovog‘ing sinsa, dod sol: kesakka aylanadi. Tilla idishing sinsa, parvo qilma: bahosi tushmaydi!* (O‘.Hoshimov, Daftar hoshiyasidagi bitiklar)

Yer qazimasang oltin chiqmas, Qarmoq solmasang – baliq maqolida *qarmoq* narsa-buyum lingvomadaniy kodi mehnat, harakat, *baliq* zoomorf lingvomadaniy kodi mehnatdan keladigan rizq-nasiba ramzi bo‘lib kelgan. Dono xalqimizning *Erta tursang o‘z nasibangga erishasan* degan pandnoma gapi buning isbotidir. *Yer qazimasang oltin chiqmas, Qarmoq solmasang – baliq* maqolidagi *qarmoq* narsa-buyum lingvomadaniy kodi orqali farovon, to‘kis hayotga tinimsiz mehnat, sabr-matonat bilan erishilishi uqtirilgan.

Ikki kemaning boshini tutgan g‘arq bo‘lar maqoli *Ikki quyonni quvlagan birini ham tutolmas* maqoliga variantdosh bo‘lib, bundagi *kema* narsa-buyum lingvomadaniy kodi *Ikki quyonni quvlagan birini ham tutolmas* maqolidagi *quyon* zoomorf lingvomadaniy kodi ifodalayotgan ma’noga tengdir. Ya’ni *kema* narsa-buyum lingvomadaniy kodi maqsad, yumush yoki biror-bir o‘ljani anglatadi.

Ahmoq otdan tushsa ham, egardan tushmas maqolida *ot* zoomorf lingvomadaniy kodi amal-martaba, mansab ma’nosida, *egar* narsa-buyum lingvomadaniy kodi manmanlik, kibr ma’nosida qo‘llanilgan. Ushbu kodlar vositasida biron amal-martabaga ega bo‘lib, yaqinlarini unutgan kishilarning fe’l-atvori tanqid qilingan.

Yem berib boqilgan otga qamchining keragi yo‘q maqolida e*m berib boqilgan ot* lingvomadaniy kodi yoshligidan bilim-hunar o‘rgatilgan farzandga ishora qiladi. Bunda e*m* oziq-ovqat lingvomadaniy kodi bilim, tarbiya, kasb-hunar, *ot* zoomorf lingvomadaniy kodi farzand (umuman, kishi), *qamchi* – narsa-buyum lingvomadaniy kodi do‘q-po‘pisa, ortiqcha gap-so‘z, pand-nasihatni ifodalab, yaxshi tarbiya ko‘rgan odamga ortiqcha nasihat qilishning hojati yo‘q, degan mazmunga ishora qiladi.

Xalqimiz orasida *Bir odam omoch bilan*, e*ttovlon cho‘mich bilan*; *O‘roqda yo‘q, mashoqda yo‘q, xirmonda hozir* kabi barqaror birliklar keng qo‘llanadi. Tarixga nazar tashlasak, bir qator soliq turlari mavjud bo‘lganligini ko‘ramiz. Soliqlar hosil yig‘ishtirish paytida undirilgan. Noinsof soliq yig‘uvchilar, katta er egalari ming mashaqqat bilan qilingan hosilga ega chiqishgan. Piching, kinoyaga to‘la ushbu birliklar noinsof soliq yig‘uvchilarga qarata aytilgan. *Omoch, o‘roq* narsa-buyum lingvomadaniy kodi mehnat, harakatni, *cho‘mich*, *xirmon* narsa-buyum lingvomadaniy kodlari mehnat-harakat tufayli orttirilgan mol-dunyoni ifodalaydi.

Tegirmonda tug‘ilgan sichqon momaqaldiroqdan qo‘rqmas maqolida uch xil madaniy kod qo‘llangan: *tegirmon*, *sichqon*, *momaqaldiroq*. *Tegirmon* narsa-buyum lingvomadaniy kodi – mashaqqatli, azobli hayot, *sichqon* zoomorf lingvomadaniy kodi – inson, *momaqaldiroq* nabotot lingvomadaniy kodi – biror bir xavf-xatar, falokat, azob-uqubat, qiyinchilik ramzi. Bu madaniy kodlar vositasida mehnatda chiniqqan, engilmas sabr-bardoshli inson har qanday sharoitga moslasha olishi, har qanday qiyin vaziyatdan qo‘rqmasligi yoritilgan. Har qanday noqulay, yomon holatdan qutulishning yo‘lini topadigan, uddaburon ma’nosidagi *tegirmonga tushsa, butun chiqadi* iborasida ham *tegirmon* narsa-buyum lingvomadaniy kodi har qanday qiyin vaziyatni ifodalaydi.

Quyon qopqoni bilan arslonni ovlab bo‘lmaydi maqolida *qopqon* narsa-buyum lingvomadaniy kodi “arslon”ga erishish yo‘lidagi harakat, maqsaddir. Bular vositasida katta “o‘lja”ni, ya’ni buyuk maqsadlarni ko‘zlagan inson shunga yarashi harakat qilishi lozimligi uqtirilgan.

O‘zbek tili barqaror birliklarida *beshik* yoshlik; vatan, yurt, makonni: *Beshikda tekkan, kafanda ketar; Ona yurting – oltin beshiging*; *Elning ichi – oltin beshik*; *O‘z yurting – o‘lan to‘shaging, O‘zga yurt bo‘lmas beshiging*; *ko‘rpa* vatan, yurtni: *Ko‘rpang qayerda bo‘lsa, Ko‘ngling shu erda.*; *kaltak* tarbiya, pand-nasihatni: *Ahmoqqa – kaltak, donoga – ishorat*; *qaychi* qirquvchi, ayiruvchi

narsani: *Qarz – muhabbatning qaychisi; kema* biror bir tadbir, qiyinchilikni: *Kemaga tushganning joni bir*; *pichoq* keskirlikni: *Ota so‘zi – pichoq, Ona so‘zi – qumaloq*; *quyosh* yaxshi insonni*: Quyosh qoraymas, oltin zanglamas; tegirmon, tovoq* ro‘zg‘orni: *Tegirmoningni o‘zing tort; Mehnat tovoq to‘ldirar, Minnat tog‘ kuydirar*; *ketmon*, *o‘roq*, *ter*, *non* mehnatni: *Ketmon chopdim – non tishladim*; *O‘roq o‘rmoq – o‘ynamoq*; *Nonni tandirning qizig‘ida yop*; *Kumushdek ter to‘ksang, Gavhardek dur olarsan; do‘ppi*, *to‘n* narsa-buyum lingvomadaniy kodlari boylikni: *Bosh omon bo‘lsa, do‘ppi topilar*; *Omon bo‘lgan ot minar, Ola parcha to‘n kiyar* ifodalaydi.

Narsa-buyum lingvomadaniy kodlari aksariyat inson maishiy turmushidagi ashyolar nomlarining ramziy ma’no kasb etishi vositasida yuzaga keladi: *Qozonda bori cho‘michga chiqadi, shohi ko‘rpaga bo‘z yamoq, belida belbog‘i bor, to‘nini teskari kiymoq, g‘alvirni suvdan ko‘tarmoq* birliklaridagi *qozon*, *cho‘mich, ko‘rpa, belbog‘, to‘n, g‘alvir* kabi so‘zlar o‘zbek lingvomadaniyatiga mansub kishilarning voqelik va undagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashida maishiy buyumlar xususidagi tushunchalarning qay tarzda vosita bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Ilmiy adabiyotlarda kiyim-kechak lingvomadaniy kodi narsa-buyum lingvomadaniy kodlari qatorida o‘rganiladi. Kiyim-kechak lingvomadaniy kodi muayyan madaniy axborotning verbal usulda kodlashtirilishida milliy-madaniy jihatdan kiyim-kechakka tegishli tushunchalarni anglatuvchi so‘z (yoki so‘zlar, so‘z birikmasi) tayanch komponent bo‘lgan lisoniy (nutqiy) birlik; lingvomadaniy kod turlaridan biridir. Masalan: *Ko‘k k o‘ y l a k k a g‘o‘za yoydim (Osmon, yulduzlar), bir y o q a d a n bosh chiqarmoq, t o‘ n i n i teskari kiymoq, d o‘ p p i s i yarimta, ikki oyog‘ini bir e t i k k a tiqmoq* kabi [Худойберганова, 2024:34].

O‘zbek tilida kiyim-kechak lingvomadaniy kodlari barqaror birliklar tarkibida ko‘p uchraydi. Masalan, *Otni yaxshi ko‘rsatgan – tuyoqdagi taqasi*, *To‘nni yaxshi ko‘rsatgan – engi bilan yoqasi* maqolida *to‘n* so‘zi metonimiya asosida umuman inson tushunchasini ifodalagan. *Yeng* va *yoqa* kiyim-kechak lingvomadaniy kodlari insonning tashqi ko‘rinishini anglatgan. Ushbu maqolda tashqi ko‘rinish ham insonni baholovchi mezon bo‘la olishiga ishora qilingan bo‘lsa, *Otga boqma, to‘nga boq, Ichidagi jonga boq* maqolida insonning tashqi ko‘rinishiga – suratiga emas, balki siyratiga – aql-zakovati, bilimi va qobiliyatiga qarab baholamoq lozimligi ramziy tarzda ifodalangan. Bunda *ot* zoomorf lingvomadaniy kodi mol-dunyo, amal-martabani, *to‘n* kiyim-kechak lingvomadaniy kodi insonni, *jon* somatik kodi inson ma’naviy dunyosini, aqlini ifodalagshga xizmat qilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, narsa-buyum lingvomadaniy kodlari, boshqa lingvomadaniy kodlar singari, til sohiblarining obrazli tafakkurini namoyon qiluvchi birliklar hisoblanadi. Narsa-buyum lingvomadaniy kodlari asosan lisoniy birlikni metaforik ma’noda qo‘llash asosida yuzaga keladi. Bunday kodlar asosida shakllangan matnlar ramziy mazmun kasb etib, olamning o‘ziga xos, ikkilamchi interpretatsiyaga asoslangan lisoniy manzarasi sifatida namoyon bo‘ladi. Umuman, o‘zbek tilidagi lingvomadaniy kodlarni o‘rganish o‘zbek tili sohiblarining tafakkur tarzi, lingvokognitiv faoliyati, aksiologik qarashlarining tilimizda aks etishi qonuniyatlarini yanada teran yoritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1.Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору)//Язык, сознание, коммуникация: Сб.статей. –М.: Макс Пресс,2001. –Вып.19. Лингвистика. – С.5-19.

2.Маслова В. А., Пименова М.Б. Коды лингвокультуры. – М.: Флинта, 2018.

3.Рапай К. Культурный код. Как мы живем, что покупаем и почему. –М.: Юнайтед Пресс, 2010. –168 с.

4.Усмонов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) …diss. – Тошкент, 2019. – Б.61.

5.Qarang: Худойберганова Д. Лингвокультурологияда маданий код тушунчаси ва талқини // Ўзбек тили ва адабиёти –Тошкент, 2019. –№ 3. – Б.16.

6.Qarang:Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati –Toshkent: “Bookmany print” nashriyoti, 2024. –112 б.

7.vk.com/ wall – 37109610-668; Murojaat sanasi:5.10.2024.7.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTINING HUQUQIY ASOSLARI

LEGAL BASIS OF UZBEKI LANGUAGE DEVELOPMENT IN NEW UZBEKISTAN

Kurboniyazov Gulmurza Allambergenovich
filologiya fanlari doktori (DSc),
Nukus DPI o‘zbek tili kafedrasi professori

Annotatsiya: *Maqolada davlat tilini rivojlantirish, uning nufuzini oshirish, mamlakatimizda til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlariga bag‘ishlangan Farmonlarning ijtimoiy ahamiyati tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Istiqlol, konstitutsiya, qonun, farmon, til siyosati, dastur, konsepsiya, asosiy yo‘nalishlar.*

Abstract: *The article analyzes the social significance of the Decrees dedicated to the development of the state language, increasing its prestige, and measures to improve the language policy in our country.*

Key words: *Independence, constitution, law, decree, language policy, program, concept, main directions.*

Faqat istiqlolgina, mustaqillik shabadalarigina millatlarning, milliy tillarning erkin rivojlanishi, o‘z milliy qadriyatlarini e’zozlashiga imkoniyat yaratib berdi. Istiqlol sharofati, demokratik va adolatli jamiyat, huquqiy davlat siyosati va ma’naviyati tamoyillariga asoslangan holda hozirgi davrda Respublika hududida til siyosati va tillar vaziyati butunlay o‘zgardi, barcha xalqlar tillarining erkin rivojlanishi va teng huquq asosida amal qilishi uchun keng istiqbollar ochilmoqda. Mustaqillik sharofati bilan biz jahon hamjamiyatiga a’zo bo‘ldik. O‘zbek tili o‘z

Vatanida davlat tili maqomida mustahkam turishi uchun u jahon tillari ichidan munosib o‘rin egallashiga erishishimiz lozim. Buning uchun, avvalo davlat tili siyosatini “kelajagi buyuk davlat” nuqtai nazaridan yuksak darajada anglab yetish zarur.

O‘zbekistonda 1989-yil 21-oktabrda el-yurtimiz asrlar davomida orzu qilib, intilib va kurashib kelgan davlat tili haqidagi qonunning qabul qilinishi mamlakat suvereniteti va mustaqilligi sari qo‘yilgan dastlabki dadil qadam edi. Aynan ana shu tarixiy hujjatga binoan o‘zbek tili mustahkam huquqiy asos va yuksak maqomga ega bo‘ldi.

Barcha davlatlar kabi O‘zbekiston ham davlat tili hisoblangan o‘zining milliy tilini rivojlantirish, uning nufuzini ko‘tarish uchun doimo harakat qilmoqda. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyasining 4-moddasida bayon qilingan. Shu bilan birga hududda yashayotgan barcha xalqlarning tillarini kamsitmaslik, aksincha ularning ham taraqqiyotiini ta’minlash masalasi ham o‘sha moddada aks etgan [Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси].

Shuningdek, mazkur sohaga oid yana bir hujjat “Davlat tili haqida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunidir. Uning yangi tahriri 7-moddasida shunday deyiladi: “Davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta’minlaydi, shu jumladan unga hamma e’tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta’minlaydi” [Давлат тили ҳақида].

Mazkur qaror qabul qilingandan beri o‘tgan 35 yil davomida bu sohada ko‘plab farmon va qarorlar qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son Farmonlari nihoyatda katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Birinchi farmon bilan keng jamoatchilikning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun – 21-oktabr sanasini “O‘zbek tili bayrami kuni” deb e’lon qilish to‘g‘risidagi taklifi ma’qullandi.

Mazkur Farmon asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tuzildi va uning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan monitoringni amalga oshirish, ushbu sohada jamoatchilik nazoratining samarali shakllarini joriy etish;

davlat organlari va tashkilotlari, jumladan, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini tashkil qilish bo‘yicha faoliyatini muvofiqlashtirish;

davlat tilining amal qilishi bilan bog‘liq muammolarni aniqlash va bartaraf etish yuzasidan, shuningdek, uni rivojlantirish sohasida yagona davlat siyosatini yuritish bo‘yicha takliflar tayyorlash;

o‘zbek tilining yozma nutqi me’yor va qoidalarini ishlab chiqish bo‘yicha hamda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini to‘liq joriy etish borasidagi ishlarni jadallashtirish;

davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish;

davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha dasturlar va “yo‘l xaritalari”ni ishlab chiqish, ularning amalga oshirilishini nazorat qilish, shuningdek, “O‘zbek tili bayrami kuni”ni nishonlash bo‘yicha ishlarni muvofiqlashtirish;

ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste’molga kiritish, zamonaviy atamalarning o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta’minlash, geografik va boshqa toponimik ob’ektlarga qonun hujjatlariga muvofiq nom berilishi borasidagi faoliyatni monitoring qilish va muvofiqlashtirish;

davlat tilini rivojlantirishga oid ilmiy-tadqiqot ishlarini qo‘llab-quvvatlash, bu sohada xalqaro hamkorlikni amalga oshirish [ПФ-5850-сон Фармони].

Mazkur Farmon bilan Vazirlar Mahkamasiga berilgan topshiriqlar asosida “O‘zbek tili bayrami kuni”ni belgilash bo‘yicha qonun loyihasini ishlab chiqdi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasiga kiritdi. Mamlakatimizda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun o‘ttiz yil davomida belgilangan bo‘lsa, 2019-yildan boshlab bu kunni butun xalqimiz bayram sifatida nishonlay boshladi. Bularning orasida katta ijtimoiy-siyosiy farq bor, albatta.

Shuningdek, Farmonda ko‘rsatilgan yana bir maasala –“Davlat tili haqida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini bugungi kun talablari nuqtai nazaridan takomillashtirgan holda uning yangi tahrirdagi loyihasi ishlab chiqildi va tegishli tartibda qabul qilindi.

Keyingi yillarda, ya’ni globallashuv davrida tilimizga juda ko‘plab yangi so‘z va terminlar kirib kelmoqda. Ularning hammasi ham adabiy tilimizdan joy olmayapti. Ana shunday ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste’molga kiritish bo‘yicha Atamalar komissiyasini tashkil etish va uning faoliyatini tartibga solish to‘g‘risida qaror qabul qilish masalasi Vazirlar Mahkamasiga topshirildi.

Davlat tili taraqqiyotiga tegishli eng ahamiyatli hujjatlardan biri – sakkizta yo‘nalishni o‘z ichiga olgan 2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatinini takomillashtirish konsepsiyasi va davlat dasturi loyihalarini ishlab chiqib, o‘rnatilgan tartibda tasdiqqa kiritish topshirildi [ПФ-5850-сон Фармони].

Bu sohadagi eng ahamiyatli huquqiy hujjatlardan biri O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son Farmoni bo‘ldi.

Mazkur Farmon bilan quyidagi asosiy hujjatlar:

“a) 2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi;

b) 2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini 2020 – 2022-yillarda amalga oshirish dasturi;

v) 2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari kabi juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan qonun hujjatlari tasdiqlandi.

Asosiy yo‘nalishlarning a) bandida ta’lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish masalasiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, dastlab maktabgacha ta’lim muassasalaridan boshlangan. Ularda o‘zbek tilining ijtimoiy xizmat doirasini kengaytirish, o‘zbek tilida tarbiyalanaligan guruhlarni yildan-yilga ko‘paytirish vazifasi belgilangan.

O‘rta umumiy ta’lim sohasida o‘zbek tilining jahon andozalari asosida yangi pedagogik texnologiyalar asosida o‘shlarga ta’lim-tarbiya berish, ularga haftasiga ajratiladigan o‘quv soatlarini 2030-yilgacha deyarli to‘rtdan bir qismga ko‘paytirish vazifasi yuklatilgan.

Oliy ta’lim sohasida talabalarga o‘zbek tilining ilmiy asoslarini puxta o‘rgatadigan kafedralar sonini ham 2030-yilgacha shunchaga ko‘paytirish ko‘zda tutilgan.

b) davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish sohasida ham bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Keyingi yillarda nashr qilinayotgan darslik, o‘quv qo‘llanmalarning deyarli hammasi lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida bosib chiqarilmoqda. Mazkur bandda «O‘zbekiston milliy qomusi» jildlarini nashr etishni bosqichma-bosqich ko‘paytirib borish vazifasi ham ko‘zda tutilgan.

O‘zbek tilining lug‘at boyligini oshiruvchi 15 ta lingvistik, sohaviy-terminologik, izohli lug‘atlar yaratish masalasi ham kun tartibiga qo‘yilgan bo‘lib, hozirgi kungacha O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutining bir guruh olimlari tomonidan tayyorlangan ikki jildlik “O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli luug‘ati” prof. N.Mahmudov tahriri ostida 2022-yilda G‘afur G‘ulom nomidagi nariyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi. Prof. Sh.Rahmatullaev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O‘razova va K.Rixsievalar tomonidan “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati” to‘ldirilib, qayta tuzildi va 2022-yilda G‘afur G‘ulom nomidagi nariyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi. Oldingi prof. Sh.Rahmatullaev tomonidan tuzilib, 1992- yilgi frazeologik lug‘atda 3000 dan ortiq frazema izohlangan bo‘lsa [Раҳматуллаев Ш., 1992:380], yangi lug‘atda 5198 frazemaga izoh berilgan [Rahmatullayev Sh. va b., 2022:636]. Marhum prof E.Begmatov, f.f.n., katta ilmiy xodim A.Madvaliev, prof. Yo.Odilovlar tomonidan tuzilgan 90 mingga yaqin so‘zni o‘z ichiga olgan “O‘zbek tilining katta imlo lug‘ati” prof. N.Mahmudov tahriri ostida 2023-yilda “Kafolat print kompani” nashriyoti tomonidan chop qilindi [Mahmudov N., 2023]. Prof. H.Dadaboev, f.f.d. M.Abjalova, f.f.f.d. U.Rashidovalar tomonidan “O‘zbek tili sinonimlarining o‘quv lug‘ati” tuzilib, 2023-yilda “Bookmany print” nashriyotida chop qilindi [Dadaboyev va b., 2023:810]. Mazkur lug‘atlar oliy o‘quv yurti talabalari, magistrantlar, doktorantlar, olimlar, shuningdek, o‘zbek tili bilan qiziquvchi barcha insonlar uchun juda zaruriy qo‘llanma bo‘lib hisoblanadi. Bunday lug‘atlarning boshqa turlarini ham tuzish Farmonda asosiy vazifalardan biri qilib belgilangan.

Farmonda teleradiokanallar suxandon-boshlovchilarining o‘zbek adabiy tilidagi nutq madaniyatini oshiruvchi qayta tayyorlov kurslarida o‘qitish tizimini joriy etish va 2030-yilgacha barcha ushbu soha vakillarining malakasini oshirish belgilangan.

Farmonning v) bandida davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga integratsiyalashuvini ta’minlash maqsadida davlat tilida sohaviy ish yuritish hujjatlarining yagona elektron namunalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish uchun dasturiy mahsulotlar va elektron lug‘atlar yaratish belgilangan. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi tomonidan “O‘zbek tilida ish yuritish” qo‘llanmasi hozirgi kungacha 9 marta nashr qilindi. Shu markazning Qoraqalpog‘iston bo‘limi tomonidan “Qoraqalpoq tilida ish yuritish” qo‘llanmasi esa 4 marta qayta nashr qilindi.

Xorijliklar uchun o‘zbek tilini o‘rgatuvchi dasturlar yaratish bandining ijrosini ta’minlash maqsadida doktorant G.Ergasheva va dotsent S.Adilova hamda MO‘TUL jamoasi tomonidan 2020-yilda “O‘zbekona” (A1 daraja), yaqinda ushbu qo‘llanmaning ikkinchi qismi (A2 daraja) nashr qilindi. Kelajakda bu kabi qo‘llanmalarning boshqa turlari ham yaratilsa, xorijdagi o‘zbek tilini o‘rganuvchilar uchun yaxshi imkoniyat bo‘ladi.

g) davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish sohasidagi vazifalar sifatida xorijiy oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek tilini o‘rgatuvchi markazlar sonini, “O‘zbek tilining do‘stlari” klublari sonini, o‘zbek tili kurslarini zarur ilmiy, o‘quv-uslubiy, badiiy adabiyotlar bilan ta’minlash, o‘zbek tilini o‘rgatishga doir ilmiy tadqiqotlar miqdorini oshirish” kabi vazifalar belgilangan [ПФ-6084-сон Фармони].

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimiz rahbarlari milliy qadriyatimiz, eng bebaho boyligimiz bo‘lgan ona tilimizning ravnaq topishi, xalqaro nufuzining oshishi, chet ellarda ham e’tirof qilinishi va millatlararo muomala vositasi bo‘lishi kabi muhim ijtimoiy vazifalarni ado etishini ta’minlash maqsadida dolzarb Farmon va Qarorlarni qabul qilmoqdalar. Biz bu huquqiy hujjatlarning ijrosini o‘z vaqtida ta’minlasak, bu maqsadlarga albatta erishamiz, deb o‘ylayman.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикасининг конституцияси. Lex. Uz.
2. “Давлат тили ҳақида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Янги таҳрирда. Lex. Uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октабрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони. Lex. Uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октабрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармони. Lex. Uz.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. –380 б.

6. Rahmatullaev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsieva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nariyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. –636 b.
7. O‘zbek tilining katta imlo lug‘ati. Prof. N.Mahmudov tahriri ostida. –Toshkent: Kafolat print kompani, 2023. –648 b.
8. Dadaboev H., Abjalova M., Rashidova U. O‘zbek tili sinonimlarining o‘quv lug‘ati. –Toshkent: Bookmany print, 2023. –810 b.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октабрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6084-сон Фармони. Lex.Uz.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TILLAR MUNOSABATI HAMDA O‘ZBEK TILI LEKSIKASI TARAQQIYOTI XUSUSIDA

THE RELATIONSHIP OF LANGUAGES IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION AND ON THE DEVELOPMENT OF UZBEK VOCABULARY

Shukurov Otabek Ulashevich
filologiya fanlari doktori, professor
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
nodavlat ta’lim muassasasi,
otabekshukurov1@mail.ru

Annotatsiya: *Maqola globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari xususida bo‘lib, o‘zbek tilining istiqbol yo‘nalishlarini belgilashda globallashuv jarayonining ta’sir etuvchi omillari o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy taraqqiyot, neologizm, globallashuv, o‘zlashma so‘z, leksika, tilning boyishi.*

Annotation: *The article discusses trends in the security and development of languages in the context of globalization, as well as factors influencing the process of globalization in determining the future direction of development of the Uzbek language.*

Key words: *social development, neologism, globalization, loan word, lexis, language enrichment.*

Til tizim sifatida diskret hodisa ekan, uning mikrosistemalari nisbiy mustaqil birliklarning muntazam harakati asosida o‘zaro aloqada bo‘ladi. Biroq til sathlari sirasida tez o‘zgaruvchanlik jihatidan leksik sath boshqalariga qaraganda dominant xususiyatga ega bo‘lib, bu hodisa tadqiqotchilarning unga nisbatan muntazam holatda kuzatib borishlari va sinchkovlik bilan munosabatda bo‘lishini taqozo etadi.

Globallashuv – bu ma’lum hudud, mamlakat, mintaqa yoki jahon mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohada o‘zaro yaqinlashuvi, yagona umumiylik atrofida birlashishidir. Mazkur jarayonning ijobiy va salbiy xususiyatlaridan kelib chiqib, soha vakillarining bu boradagi ayrim munozarali qarashlari kuzatilyapti. Xususan, tarixchilar bu jarayonni kapitalizm rivojlanishidagi bosqichlardan biri sifatida talqin qilishsa, iqtisodchilar moliyaviy bozorlarni transmilliylashtirish, siyosatshunoslar demokratik institutlarning tarqalishi, axborot texnologiya soha vakillari yagona raqamli makon sifatida idrok etishadi. Yana boshqalar orasida esa bu jarayonni madaniyatning g‘arbiylashuvi bilan bog‘laydiganlar ko‘p.

Ta’kidlash joizki, globallashuvning ijobiy jihatlari sezilarli darajada bo‘lib, ularning muhimi sifatida xalqaro miqyosdagi sohalar integratsiyasi, yangi va yuksak texnologiya, innovatsiyalarni jamiyatga tez singdirish, raqamli infratuzilmaga ega bo‘lish kabilarni tushunish mumkin.

Ingliz tilining dunyo miqyosida globallashuvi haqida so‘z ketganda Internet sahifalarida “ingliz tili imperializmi” tushunchasi haqida munozarali fikrlar ko‘zga tashlanadi. Til imperializmi bu – hukmron tilning zaif tilga maqsadli holda yo‘naltiriladigan kuchli ta’siri. Angliyalik olim Robert Fillipson fanga bu tushunchani “lingvistik imperializm” (“linguistic imperialism”) atamasi bilan ommalashtirdi. U til imperializmini ingliz tili va boshqa tillar o‘rtasidagi tarkibiy va madaniy tengsizliklarning o‘rnatilishi va bardavom hukmronligi sifatida izohlaydi.

Robert Fillipson o‘zining “Lingvistik imperializm” (“Linguistic Imperialism”) asarida dominant tilning boshqalariga nisbatan mutlaq ustun turishi, uni o‘rganuvchilar, afzal biluvchilar uchun iqtisodiy va boshqa turdagi imkoniyatlar berilishi, bu tilni o‘rgangan shaxslarga mo‘ljallangan istiqbolli o‘quv kurs dasturlari mavjud bo‘lishi kabilarni tilshunoslik imperializmining asosiy belgilari deb hisoblaydi va uni tanqid qiladi [Phillipson R., 1992:120].

Hozirgi paytda Hindiston maktablarida ta’lim 80 ga yaqin tilda olib borilishi, bularning ko‘pchiligi mahalliy til ekani aytiladi. Yevropada esa ta’lim jarayoni Yevropa Ittifoqiga a’zo davlat tillari doirasida tashkil etilishi bilan cheklab qo‘yilgan. Jahon miqyosida raqobatbardosh kadrlarga ehtiyoj ortib borar ekan, ko‘plab tillarda sifatli ta’lim olish imkoniyatining chegaralanib qolishi sababli mahalliy tillar o‘z auditoriyasini yo‘qotib xalqaro tillarga bo‘shatib berayotganini alohida e’tirof etish zarur. XXI asr davomida jahonda mavjud tillarning yashab qolishi va istiqboli uchun ta’limning naqadar muhim ahamiyat kasb etishi isbot talab qilmaydigan haqiqatga aylandi.

Ozarbayjon tilshunoslari globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalarini o‘rganar ekan, madaniyat, fan, til, tarix kabi sohalarning global axborot makonida munosib o‘rin egallashi uchun ayrim muhim masalalarni ustuvor vazifa sifatida ko‘rsatadilar:

– Ozarbayjon tilidagi Internet tarmog‘i axborot resurslarining yillik sarhisobini monitoring qilish, ilmiy tahlil asosida kamchilik, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish chora-tadbiri rejasini ishlab chiqish;

− milliy Internet resurslarini AKTning zamonaviy yutuqlariga asoslanib qayta tashkil etish, ularning sifati, yuklanishi, dizayni va samaradorligini oshirish;

– tilshunoslikning zamonaviy tendensiyalarini hisobga olib ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash;

− tilshunoslik sohasida jahondagi yetakchi ilmiy markazlar bilan hamkorlikni kengaytirish;

− til taraqqiyoti va ta’lim masalalarini muvofiqlashtirish va takomillashtirish;

− tilshunos olimlarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishini ta’minlash;

– global tendensiyalarning tilga salbiy ta’sirini pasaytirish uchun konseptual chora-tadbirlar dasturini yaratish;

− tilning kibermakondan uzilmasligi uchun faol milliy siyosatni ishlab chiqish;

– AKT atamalarini tartibga solish maqsadida maxsus terminologiya komissiyasi tomonidan tasdiqlangan lug‘atlarni Internet tarmog‘iga joylashtirish [Абдуллаев С.Г., 2019:114] dan iborat.

Ta’kidlanganlar global axborot makonida tillarning muhofazasi va istiqbollari uchun muhim mezon. Bularga qo‘shimcha ravishda o‘zbek tilining bugungi kun manfaatlaridan kelib chiqib, ayrim masalalarga e’tibor qaratish o‘rinli bo‘ladi:

1) O‘zbekiston va Afg‘oniston o‘zbeklari tilining mushtarakligi va taraqqiyot tendensiyalaridan kelib chiqib, mahalliy tilshunoslar hamkorligida qat’iy meyorga asoslangan, barcha uchun umumiy, grammatik jihatdan tartibga solingan, uslubiy jihatdan adekvat adabiy til normalarini ishlab chiqish;

2) xalqaro miqyosdagi o‘zbeklar uchun onlayn til o‘rgatish va so‘zlashish platformasini yaratish;

3) dunyo miqyosidagi turkiy oilaga birlashuvchi tillarning umumiyligi va farqlarini ko‘rsatib beradigan platforma tashkil etishdan iborat.

Hozirgi paytda dunyo miqyosida migratsiya va urbanizatsiya jarayonining jadallashishi, odatdagi turmush tarzining o‘zgarishi, insonlarning ijtimoiy hayot yangiliklariga tez moslashuvi omillari ham turli til vakillarining dominant til atrofida birlashishiga imkon yaratmoqda.

To‘g‘ri, hozirgi paytda yoshlarimizning o‘z ona tilini o‘rganishdan tashqari ingliz, rus, arab va fors tillarini o‘rganishlari o‘ta dolzarb bo‘lib turibdi. Ingliz tili bu – dunyo xalqlari, shuningdek, Internet muloqoti tili, rus tili – Markaziy Osiyo xalqlarining sobiq ittifoq davlatlari bilan bevosita va bilvosita bog‘lovchi mushtarak vosita, arab-fors tillari esa boy madaniy merosni xolis o‘rganishga yo‘l ochadigan omil.

Globallashuv asrida dunyoning nufuzli tillari doirasida ta’limni tashkil etishning salbiy va ijobiy jihatlari mavjud. Birinchisi pozitiv mazmunga ega, ilg‘or texnologiya va yuqori sifatli ta’limga asoslangan davlat tillarining ommalashishi, auditoriyasining kengayishi. Ikkinchisi esa xalqaro tillar doirasida ta’lim oluvchilarning “nufuzli” tillar ta’sirida o‘z ona tillariga e’tibori susayishi. Kishilarning aynan o‘zga xalq madaniyati, mentaliteti ta’siriga tushib qolish holati xorijiy til o‘rganishning ziddiyatli jihatini bo‘rttirib ko‘rsatishga sabab bo‘lyapti.

Bu esa tarbiyani ta’limdan ajratib bo‘lmasligi va har qachon ham uning bardavom bo‘lishini nazarda tutadi.

Ma’lumki, til muloqot vazifasini bajarishi bilan birga insoniyat madaniyati ifodasi, xalqlarning o‘tmishi, ko‘p asrlik intellektual merosini o‘zida saqlab turuvchi xazinadir. Bugungi tez o‘zgarayotgan globallashuv davrida o‘zbek tili mavqeining mustahkamlanib borishi, donor tillar ta’siriga raqobatbardoshligi, o‘ziga xos ontologik xususiyatlarini saqlab qolishi muhim hisoblanadi.

Tilimizdagi mustaqillik davri o‘zlashmalari yadro-periferiya munosabatlari asosida o‘rganiladigan bo‘lsa, Yevropa til o‘zlashmalari markaz (yadro), boshqa til unsurlari esa chekka (periferiya) qismni tashkil etadi. Mustaqillikdan so‘ng o‘zbek tiliga so‘z o‘zlashtirishda rus tilining vositachilik roli pasayganini ko‘rish mumkin. Buning o‘rniga raqamli media motivida inglizcha o‘zlashmalarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashishi faollashdi.

Globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari muhim, o‘zbek tilining istiqbol yo‘nalishlarini belgilashda globallashuv jarayonga ta’sir etuvchi omillarni alohida e’tiborga olish zarur bo‘ladi.

Har bir til muayyan lug‘at tarkibiga ega, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy yoki iqtisodiy o‘zgarishlarini o‘zida aks ettiradi, u bilan birga taraqqiy etadi. Til evolyutsiyasi, asosan, leksik sathda boshqalariga nisbatan sezilarli ta’sirga ega, shu bois ham unga o‘zini yangilab turuvchi, yangilanishlarga nisbatan tez va tayyor turuvchi soha sifatida qaraladi.

Tilning leksik fondiga ta’sir etuvchi qator omillar mavjudki, asosan, jamiyatning taraqqiyot mezonlariga asoslanadi. Bunday faktorlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar;

iqtisodiy va madaniy hayotning rivojlanishi;

fan va texnika taraqqiyoti;

Internet diskursining keng jabhada yoyilishi;

ijtimoiy tarmoqlarning insonlar turmush tarzigacha kirib borishi kabilar.

Tillar xalqlarning o‘zaro savdo-sotiq, madaniy aloqa, migratsiya jarayoni, hatto davlatlar o‘rtasidagi urush va hokazolar ta’sirida ham stixiyali tarzda omixtalashadi, taraqqiy etadi. Bu esa ularning differensiatsiya yoki integratsiya hodisalari asosida amalga oshadi. Differensiatsiya hodisasi – xalqlarning keng hududlarga tarqalishi sababli tillar va lahjalarning farqlanishi. Bugungi kungi dunyo tillari oilasidagi muayyan guruh tillari misolida buning yaqqol tasdig‘ini ko‘rish mumkin. Integratsiyaga esa tillarning birga yashashi, aralashishi yoki bir tilga aylanib ketishi, mujassamlashish hodisasi sifatida qaraladi.

Tillar va lahjalar texnogen holatda o‘zaro ta’sir xususiyatga ega, bu hodisaga ularning rivojlanishidagi eng muhim stimul sifatida qarash mumkin. Hatto tillarning chatishuvidagi substrat (kelgindilar tilining mahalliy tilni siqib chiqarishi) yoki superstrat (kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli darajada ta’sir o‘tkazishi) hodisalarida ham mag‘lub tilning g‘olib tildagi elementlari yashab qoladi.

Xalq bu – muayyan mamlakatning barcha aholisi, ijtimoiy, etnik birligini tashkil etsa, millat esa tarixan tashkil topgan, shu bilan birga, tili, hududi va

madaniyatining umumiyligi asosida birlashgan jamoadir. Millatning asosiy belgilari sifatida umumiy til, umumiy hudud, madaniyat, ba'zan ma'naviy birlik ham ko'rsatiladi. Aynan shu xos belgilar orasida til faktorini davlatning xalqaro maydondagi "imiji"ni ko'rsatuvchi mayoq vazifasida qabul qilish mumkin.

O'rta asrlarda Yevropada fan tili vazifasini lotin tili bajarganidek, bu davrlarda sharqda davlat boshqaruvi, ilmiy va adabiy jarayon uchun o'rni bilan arab va fors tillarining mavqei baland bo'lgan. Dunyo fani istiqboliga munosib hissa qo'shgan turkiy millat vakillarining nodir asarlari, o'z tillari bilan birga, mazkur tillarda ham yaratilgan. Natijada forscha va arabcha so'zlarning ta'siri o'zbek tilning tadrijiy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etdi.

O'tgan asrda o'zbek tilining lug'at tarkibi rus tili ta'sirida katta miqdordagi lotincha va yunoncha terminlar hisobiga boyidi. Ularning bir qanchasi baynalmilal xususiyatga ega, fanning turli sohalari, xususan, meditsina, farmakologiya, botanika, zoologiya sohalariga tegishli bo'ldi. Umuman olganda esa, o'zlashma terminlarning fan-texnika sohalarida qo'llanish salmog'i turlicha, "ijtimoiy fanlar sohasida ozroq, texnika, kimyo-texnologiya va boshqa aniq fanlar sohasida ko'proq uchraydi" [Бектемиров Ҳ., 2002:11].

Qozon tilshunoslik maktabining asoschisi I.A.Boduen de Kurtene dunyo tillari orasida "hech qanday o'zlashtirish mavjud bo'lmagan sof tilning o'zi yo'q va mavjud bo'lishi ham mumkin emas"deb yozgan edi. Mavjud til borki, ularning barchasi qaysidir darajada o'zga bir til ta'sirini o'ziga singdirgan. Ana shunday ta'sir darajasi tillar uchun muhim mezon bo'lib, ba'zilarining istiqboli uchun yangi imkoniyatlar paydo qilgan bo'lsa, ayrim tillar tabiatining keskin o'zgarishiga sabab bo'lgan.

O'zbek tilining lug'at tarkibiga tarixan qadimgi uyg'ur, so'g'd, xitoy, mo'g'ul, arab, fors, rus va rus tili orqali ko'plab til so'zlari o'zlashgan. Mustaqillikdan so'ng o'zbek tili leksikasida yanada sezilarli o'zgarishlar bo'ldi. Hukumatning dunyo hamjamiyati bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalari kengaydi. Til egalarining Internet diskursi va ijtimoiy tarmoqlarda faollashuvi natijasida ham xalqaro miqyosdagi raqamli madaniyat neologizmlari o'zbek tili leksikasida muqimlasha boshladi.

Leksikograflar tilda mavjud so'zlarning hisobini aniq raqamlarda ko'rsatishni nisbiy yondashuv deb hisoblashadi. Leksika tildagi barcha so'zlarni qamrab olar ekan, u tez o'zgaruvchan xususiyatga ega. Lug'at rivojlanib ketayotgan leksikani quvib yeta olmaydi, shunday ekan, "zamonaviy"lik atamasini lug'atga nisbatan ishlatish o'rinsiz deb qaraladi [Будаговь Р.А., 1989:12].

Bundan tashqari, lug'atdagi faol va nofaol so'zlar ham murakkab xususiyatga ega, ular orasiga ham aniq cheraga qo'yib bo'lmaydi. Hattoki muayyan adabiy tilga bo'ysunuvchi xalqning turli qatlam vakillari yoki hududlar miqyosida ham so'zlarning iste'mol darajasi farqlanib qolishi tabiiy. Mazkur hodisa jamiyat taraqqiyot jarayonida so'zlovchilar nutq madaniyatining pragmatik xususiyati bilan ham bog'liq. Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar umumso'zlashuv nutqiga xos, mahalliy so'zlashuv nutqiga xos, adabiy-kitobiy yoki umumadabiy til leksikasi jihatidan o'rganilar ekan, ularning til uslublari bilan bevosita va bilvosita

munosabatda bo‘lishi ham so‘zlarning iste’mol darajasini belgilashda ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Leksika o‘zlashmalar hisobiga boyib boradi, ularning yuzaga kelishida esa bir necha omillar muhim rol o‘ynaydi. Ular sirasiga yangi tushuncha, narsa yoki hodisaning nomini atashi, avval mavjud bo‘lgan narsa yoki hodisa belgilarining farqlanishi, nomlanmagan tushuncha (leksik lakuna) holatidan kelib chiqib til birliklarini tejash, fikrni aniqroq ifodalash uchun xizmat qilishi kabilarni keltirish mumkin.

Neologizmlar, avvalo, leksik-semantik va leksik-grammatik turlarga bo‘linadi. Leksik-semantik tur o‘z ichida yana guruhlanadi: dominant tildan so‘z o‘zlashishi – leksik neologizm, tilda mavjud so‘zlarning yangi ma’noda ishlatilishi – semantik neologizm. Neologizmlar nafaqat tashqi imkoniyat, balki tilning ichki imkoniyati asosida ham yuzaga keladi. So‘zning morfologik usuli asosida yasaladigan shakli ham tilda neologizmlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Til leksik fondining kengayishida fan va texnikaning rivojlanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Ta’lim jarayonidagi dunyo bilimlari integratsiyasi soha atamalari baynalmilallashuviga sabab bo‘lyapti. Davlatlar o‘rtasidagi sohalarning yaqin hamkorligi terminlar ifodalaydigan tushunchalarni oson va tez tushunishni talab etadi. Bundan tashqari, xalqaro standartlar, shartnoma va bitimlarning muayyan tillardagina e’lon qilinishi ham tillararo neologizmlar ommalashuvini keltirib chiqarmoqda. Ishlab chiqarish va sanoatning quyi bo‘g‘inlarigacha nanotexnologiyalarning joriy qilinishi, texnologik yo‘riqnomalarining ko‘proq ingliz tilida yuritilishi, ta’lim, fan va ishlab chiqarish jarayonidagi nom, atama, termin, ism, neym, nomenklatura kabilarning dunyo bo‘ylab tez va oson tushunish va tarqatish kabi hodisalar talqini ham ulkan miqdordagi so‘zlarning tillararo transformatsiyasi jarayonini jadallashtiryapti. H.Dadaboyev ta’kidlagandek, nomenklatura terminologiya uchun yangi kategoriya, muayyan soha nomenklaturasi undagi barcha tur nomlarini qamrab oladi. “Hozirgi kunda 200 mingdan ortiq o‘simlik turlarining har biriga alohida nom qo‘yishga urinish befoyda, buning imkoni ham yo‘q” [Дадабоев Ҳ., 2019:6].

Umuman olganda, leksikaga bir qancha omillar o‘zining jiddiy ta’sirini o‘tkazyapti. Bu ta’sirlar tilning milliy tabiatini o‘zgartirishga asoslanmasligi masalaning muhim jihati hisoblanadi. Bundan tashqari, til va milliy madaniyat uzviyligi, leksikada o‘zga til birliklari ulushini ehtiyoj darajasidan oshirmaslik, tilning sofligi kabi muammolar ham tilshunoslik vazifalarining umumiy mundarijasidan tushmasligi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Phillipson R. Linguistic imperialism. Oxford: Oxford University Press, 1992. – 365 p.

2. Абдуллаев С.Г., Кязимов Т.Г., Абасова С.Е. Безопасность и тенденции развития языка в условиях глобализации // БезопасFность информационных технологий. –Том 26. № 2. 2019. –С.109-116.

3. Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. –Тошкент: Фан, 2002. –48 б.

4. Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. – Москва: МГУ. 1989. –151 с.
5. Дадабоев Ҳ. Ўзбек терминологияси. –Тошкент: 2019. –117 б.

LISONIY ONG VA LISONIY SHAXS TUSHUNCHALARINING O‘ZARO MUNOSABATI
INTERADTION BETWEEN THE CONCEPTS OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS AND LINGUISTIC PERSONALITY

Mardiyev To‘lqin Kulibayevich
filol.(PhD), dotsent,
SamISI-Kafedra mudiri

Kulibayev Faxriddin To‘lqinovich
Magistrant,
SamISI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada asosan lisoniy ong va lisoniy shaxs tushunchalarining semantik tahliliga ko‘proq e’tibor qaratiladi. Shaxs ko‘pincha nutqni yuzaga keltirish va qabul qilishga qodir bo‘lgan til sohibi sifatida lisoniy shaklda gavdalangan dunyoning xalq tomonidan tushunilishi sifatida qabul qilingan lisoniy ong lisoniy shaxsning asosiy belgisi sifatida qaraladi.*
Kalit so‘zlar: *lisoniy ong,lisoniy shaxs, tashqi olam, etnospetsifik, mentallik, tafakkur, leksik,frazeologik, ijtimoiy.*

Annotation: *This article mainly focuses on the semantic analysis of the concepts of linguistic consciousness and linguistic identity. Linguistic consciousness, perceived as the public understanding of the world embodied in linguistic form, is considered as the main characteristic of a linguistic personality.*
Key words: *linguistic consciousness, linguistic personality, external world, ethno-specific, mentality, thinking, lexical, phraseological, social.*

Ma’lumki, inson ruhiyatining oliy shakli hisoblangan, uning hayvondan farqini belgilovchi ong dunyoga munosabatning o‘ziga xos usuli sifatida qayta o‘zgarishlar va obyektiv qonuniyatlar haqidagi bilimlarni anglash jarayonida shakllanadi. Inson ongining asosiy xususiyati sifatida uning “tashqi olam predmetlariga e’tiborini qaratish qobiliyati va bir vaqtning o‘zida ana shu e’tibor tufayli sodir bo‘ladigan ichki tajriba holatlariga diqqatni jalb etishi lozim bo‘ladi” [SF,1956:54]. Reflektiv xarakterga ega bo‘lgan ong “psixik jarayonlarning yuksak darajadagi sistemasi sifatida namoyon bo‘ladi, uning yordamida inson o‘zini o‘rab turgan olamni nafaqat idrok qiladi va his-tuyg‘u bilan o‘z munosabatini bildiradi, balki bularning hammasini o‘ziga xos tarzda qayd qiladi” [Reykovskiy Y., 1979:54].

Boshqacha qilib aytganda, u boshdan kechirayotganlari haqida o‘ziga hisob beradi, kechinmalarini ma’no bilan to‘ldiradi. Ongning quyidagi turlari mavjud: ilmiy, diniy, kundalik-hayotiy. Bularning hammasi bir kishining (individual ong) va butun xalqning (kollektiv ong) tafakkurida namoyon bo‘ladi. “Etnosning mental takrorlanmasligi “tabiat bilan o‘zaro ta’sir formalari, kommunikativ normalar va psixologik o‘ziga xosliklarda namoyon bo‘ladi, ular individual va jamoaviy ongning chuqur darajasini tashkil etadi, ular mentalitet tushunchasida olamni tushunishni va ko‘rishning o‘ziga xos usulini tasvirlaydi, bular esa til sohiblarining xarakterini ochib beradi” [Stefanenko E.G., 2000:140]. Demak ong til kabi ijtimoiy hodisadir. U ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti bilan shakllanadi va shu jarayonda rivojlanib boradi.

Ijtimoiy ong mohiyati va uning rivojlanishini ijtimoiy borliq belgilaydi va unga nisbatan birlamchidir. Ijtimoiy ong - ijtimoiy borliqning in’ikosidir.

Lisoniy tasavvur yoki olamni bilish usuli lisoniy mentallik bilan bog‘liq bo‘ladi. So‘zlashuvchi jamoa tomonidan olamni o‘ziga xos (etnospetsifik) talqin qilayotgan lisoniy mentallik lisoniy ong tushunchasining asosini tashkil etadi, uni bo‘laklarga ajratganda, odatda tilda xalqning hayotiy va madaniy xususiyatlarini aks etishi tushuniladi. Lisoniy ong kategoriyasida “leksik-frazeologik vositalarning verballashgan tizimida insonning ijtimoiy ong kategoriyalarida anglashilgan butun hayoti qayd qilinadi, talqin etiladi va umumlashtiriladi” [Alefirenko N.F., 2003:96]. U yoki bu tilning so‘zlari mazmunida shakllanayotgan lisoniy ongda olamning milliy-subyektiv obrazi o‘z ifodasini topadi va unga xos bo‘lgan “umumxalq, stereotip tasavvurlar” ham aks etadi [Zubkova Y.V., 2001:98].

Lisoniy ongni ko‘pincha insonlarning bevosita kundalik tajribasi va ijtimoiy hayotda hukmronlik qiluvchi xususiyatlarga asoslangan tasavvur, ko‘rsatma va stereotip majmuiga tenglashtirishadi.

Shaxs ko‘pincha nutqni yuzaga keltirish va qabul qilishga qodir bo‘lgan til sohibi sifatida lisoniy shaklda gavdalangan dunyoning xalq tomonidan tushunilishi sifatida qabul qilingan lisoniy ong lisoniy shaxsning asosiy belgisi sifatida qaraladi [Nikitina S.Y., 1993:9-10]. Lisoniy shaxs tushunchasi falsafiy, sotsiologik va psixologik qarashlar “insonning jismoniy va ma’naviy fazilatlari ijtimoiy mazmunidagi majmuiga o‘zgartirilishi natijasida paydo bo‘ladi, bularning barchasi insonning sifat jihatdan aniqligini namoyon qiladi” [Vorkachev S.G., 2001:65]. Lisoniy shaxs strukturasida uchta sath ajratib ko‘rsatiladi: verbal–semantik (yoki tabiiy tilni egallash), kognitiv (yoki tushuncha, g‘oya, konseptlar), pragmatik (yoki maqsad, motiv, (qiziqish) ko‘rsatma va intensionallik) [Karasik V.I., 2002:37]. Shaxsning lisoniy ongi uning nutqiy muomalasida amalga oshadi, uning o‘ziga xos xususiyatlari strukturasidagi sathlar mazmunining boyligiga bog‘liqdir. Bunday sathli model ko‘plab aniq lisoniy shaxslarni ifodalaydigan umumlashgan tur sifatida namoyon bo‘ladi. Ular shaxs tarkibidagi har bir sathning mazmuni, variativligi bilan farqlanadi. Lisoniy shaxs tarkibiga quyidagi komponent (qism)lar kiradi:

1. Dunyoqarash yoki qadriyatlar, ya’ni hayotiy tasavvurlar tizimi.
2. Madaniyatni o‘zlashtirish darajasi.

3. Shaxsiy – har bir kishida mavjud bo‘lgan individuallik [Lyapin S.X, 1997:119].

Shunday qilib, lisoniy shaxs bir necha tarkibiy qismlarni aks ettirgan ko‘p o‘lchovli tuzilmadir. “Lisoniy shaxsning turlari masalasini o‘rganish uchun unga qanday yondashishga bog‘liq. Bu narsa yo shaxs pozitsiyasida (etnokulturologik, sotsiologik va psixologik shaxs turlari) yoki bo‘lmasa til pozitsiyasida (nutq madaniyati turlari, til me’yorlari) amalga oshiriladi” [Karasik V.I., 2001:25].

Individual shaxs va xalqning lisoniy shaxsini o‘rganish lingvistikada yangi yo‘nalishning predmetini tashkil etadi, bu lingvistik personologiya, uning vazifasi tilda, uning lug‘atida va konsept sohasida umumiylik va o‘ziga xoslikni yaratishdan iborat.

Har bir kishi xuddi lisoniy shaxs kabi dunyoni anglashning noyob usuliga egadir. Lekin insonda ongning noyobligini e’tirof etgan holda, unda “kishilikning xilma-xil sotsial, professonal yoki etnik uyushmalariga xos bo‘lgan, atrofda borliqning u yoki bu aspektlariga tegishli bo‘lgan kategoriyalashning umumiy invariant strukturalari ham borligini aytib o‘tish lozim” [Novikova N.S., 2000:179].

Lisoniy shaxs tilda turli sath (ilmiy, kundalik va boshqa)lardagi ijtimoiy ong shaklida, axloqiy andoza (stereotip) va normalarda, moddiy madaniyat predmetlarida aks ettirilgan madaniy makonda zohir bo‘ladi. Bir tomondan, lisoniy kollektiv, ikkinchi tomondan individual tilda madaniyat sohiblari ekanligining tasdig‘i namoyon bo‘ladi. Lisoniy shaxs “uning sohibi tilida mustahkamlangan asosiy milliy-madaniy prototipi (timsoli), dunyoqarash ko‘rsatmalarining afzalligi (prioritetlar) lug‘atda aks etgan axloqiy reaksiyalar asosida o‘ziga xos “semantik fotoroboti” deb tushunishga olib keladi” [Vorkachev S.G., 2002:66].

Bunday talqin qilish lisoniy shaxs va lisoniy ongni til va madaniyat o‘zaro munosabatlari prizmasi orqali o‘rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Bu narsa ularni lingvomadaniyatshunoslikning asosiy kategoriyalariga aylantiradi.

Inson o‘zining etnosga yaqinligini ongi va ona tili orqali anglab yetadi. Ongga gnoseologik jihatdan yondashish uning faoliyatidagi omilini bilish vositasi ekanligini e’tirof etish demakdir. Ongning muhim belgilaridan biri shuki, u tushunib yetilgan hissiy tuyg‘u yoki hayotiy bilimdir. Inson miya yordamida olamni idrok etadi. Ongning ma’nosi olamdagi narsa predmetlarni bilish, o‘zlashtirish va ularning mohiyatini alohida ochib berishdan iborat. Lekin ong faqat obyektiv olam in’ikosini emas, balki insonning o‘z ruhiy faoliyatini anglashini ham o‘z ichiga oladi. Demak, ilmiy falsafa ta’limotiga muvofiq ong yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya’ni inson miyasining mahsuli bo‘lib, uning xususiyati voqelikni aks ettirishdan iboratdir. Ong – inson miyasining funksiyasi bo‘lib, bu funksiyaning mohiyati esa real dunyoni in’ikos ettirishdan iboratdir deb tushuntiriladi.

Bunday anglash lisoniy ong va kommunikativ muomalada qayd qilinadi. Lisoniy ong o‘z navbatida, verbal (og‘zaki) ifoda-lingvomadaniy konseptga ega bo‘lgan borliqni tasavvur etishning eng muhim qismlariga bo‘linadi. Kommunikativ muomala matnlarda o‘z ifodasini topadi, ular muloqot vaziyatlarida sodir bo‘ladi. Muloqot ishtirokchilarini etnomadaniy va sotsiomadaniy

umumiylikka hamda biror shaxsga tegishli ekanligini xarakterlaydi. Muomalaning tipik vaziyatlari tafakkur etilayotgan borliqning qismlariga mos keladi. Lisoniy ongning sohibi lisoniy shaxs, tilda, til birliklari ma'nolarida va matnlar mazmunida qayd qilingan muomalada, stereotip aloqada – lisoniy makonda mavjud bo'lgan inson hisoblanadi.

Xullas, lisoniy shaxsni lisoniy ong va nutqiy muloqot, ya'ni lingvistik konseptologiya va muloqot (diskurs) nazariyasi pozitsiyasidan turib tavsiflash mumkin. Lisoniy shaxs uning xilma-xil ko'rinishlarida va o'rganilish aspektlarida yaxlitdir: shaxsni o'rganib turib, biz ushbu shaxs uchun o'ziga xos bo'lgan konsept va muloqotning tiplarini aniqlashimiz lozim. Konseptlarni modellashtirgan holda, shaxs va muloqotning xususiyatlarini aniqlaymiz va muloqotni tiplarga ajratib, boshqacha pozitsiyada shaxsning xususiyatlarini hamda u yoki bu diskursni tashkil etadigan konseptlarni belgilaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта: теоретическое исследование. – Волгоград: Перемена, 2003. –96 с.
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании// Филологические науки. 2001. № 1.
3. Воркачев С.Г. Методологические обоснования лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 3. Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Волгоград.: Воронеж, 2002. – 233 с.
4. Зубкова Я.В. Время в языковом сознании: подходы к изучению// Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. науч. тр. / ВГПУ – Волгоград: Перемена, 2001. –196 с.
5. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. //Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. научн. трудов. – Волгоград: Перемена, 2001. 3-16 с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.– Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
7. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода// Концепты. Научные труды Чентвоконцепта. Вып.1.– Архангельск: Изд-во. Помор.ун-та. 1997. – 35 с.
8. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. –М.: Наука, 1993. – 189 с.
9. Новикова Н.С., Черемисина Н.В. Многомерие в реалии и общая типология языковых картин мира. // Филол. Наука. 2000, № 1.
10. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.
11. Стефаненко Е. Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академичиский Проект; Екатеринбург; Деловая книга, 2000. – 320 с.
12. СФ – Современная философия: словарь и хрестоматия. –Ростов-на-Дону: Феникс, 1956. – 511с.

KOGNITIV METAFORALARNING KONSEPTUAL TASNIFI VA ULARNING MILLIY MADANIYATLARDA AKS ETISHI

CONCEPTUAL CLASSIFICATION OF COGNITIVE METAPHORS AND THEIR REFLECTION INNATIONAL CULTURES

Juraqobilova Hamida Xolmatovna
dotsent,
Turon universiteti G‘arb tillari kafedrasi
professori vazifasini bajaruvchi,
xamidajuraqobilova@gmail.com,

Annotatsiya: *Mazkur maqolada kognitiv metaforalarning konseptual tasnifi va tipologik turlari J.Lakoff va M.Jonsonlar tomonidan taklif qilingan konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilindi. Shuningdek, metaforaning madaniy kontekstga, madaniy meyor va milliy madaniyatlarga, hayotiy tajribalarga bog‘liq lingvokognitiv xususiyatlari misollar orqali tahlil qilib berildi.*

Kalit so‘zlar: *konseptual metafora, strukturaviy metafora, oriyentatsion metafora, ontologik metafora, kognitiv metafora, universal xarakter.*

Annotation: *This article analyzes the conceptual classification and typological types of cognitive metaphors based on the theory of conceptual metaphors proposed by J. Lakoff and M. Johnson. Also, using examples, the linguacognitive features of metaphor associated with the cultural context, cultural norms and national cultures, life experience were analyzed.*

Keywords: *conceptual metaphor, structural metaphor, orientation metaphor, ontological metaphor, cognitive metaphor, universal character.*

An’anaviy tilshunoslikda ma’no ko‘chish usullaridan biri bo‘lgan metafora XX asrga kelib ko‘plab soha kishilari, xususan faylasuflar, mantiqchilar, sotsiologlar, psixologlar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar va gumanitar fan vakillarini ham qiziqtirgan lingvistik hodisaga aylandi. Bu esa uning xossalari, xususiyatlari, tuzilishi, modellari, hodisaning mohiyati va u bilan bog‘liq bo‘lgan hamma narsani o‘rganish, til va tafakkur, til va bilish, til va bilim kabi tilshunoslikning asosiy muammolariga yangi yondashuvlarni ko‘rish imkonini berdi [Осокина С.А, Карпухина В.Н., Савочкина Е.А., 2021:423].

N.D.Arutyunova metaforaga bo‘lgan nazariy qiziqishning ortishini uning turli xil matnlarda, she’riy nutq va publitsistikadan tortib, ilmiy bilimlarning turli sohalari tillarigacha bo‘lgan ko‘payishi bilan asosladi. Har qanday yangilanish va taraqqiyot ijodiy harakatdan boshlanadi. Bu hayotiy munosabatga ham, tilga ham tegishli. Metaforik ijodkorlik akti ko‘plab semantik jarayonlar - sinonimik vositalarning rivojlanishi, yangi ma’nolar va ularning nuanslarining paydo bo‘lishi, ko‘p ma’nolikning yaratilishi, terminologiya tizimlari va hissiy ekspressiv lug‘atning rivojlanishi asosida yotadi [Арутюнова Н.Д., 1990:6-9].

Metafora XX asr tilshunoslarini birlashtiruvchi lingvistik hodisaga aylanishi kognitalogiya rivojlanishiga asos soldi.

Jahon tilshunosligida kontseptual metafora masalasining ko‘tarilishi insonning tafakkur jarayonlari bilan bog‘liq tadqiqotlarning yaratilishiga turtki berdi. Bu birinchi navbatda, metaforani dunyo haqida fikr yuritish usulining nutqqa o‘tgan shakli, degan xulosaga kelishga yordam berdi. Bu masala bilan 70-80-yillarning tilshunoslari A.Ortoni, R.Xarris, R.Reynolds [Ortony A., Reynolds R.E., Arter J.A, 1978:919-943], A.Xili, va boshqa ko‘plab olimlar shug‘ullandilar. A.Ortoni o‘z tadqiqotlarida metaforaning o‘xshashlik xususiyatiga, ayniqsa, uning o‘xshatishdagi roliga ko‘proq e’tibor qaratdi [Ortony A., 1993], R.Xarris esa metaforani tushunishda uning ikki bosqichli jaroyondan iborat ekanligini ya’ni birinchisi so‘zning to‘g‘ridan-to‘g‘ri lug‘aviy ma’nosini tushunish va ikkinchi shu ma’nodan metaforik talqinni yaratish uchun foydalanish jarayoni deb hisoblaydi [Richrd J.Harris,1976:312-314].

J.Lakoff va M. Jonson metaforani dastlab kontseptual konstruktsiya sifatida ko‘rib chiqdi va uning inson tafakkurining rivojlanish jarayonidagi asosiy o‘rnini aniqlab berdi. ” [Лакофф Джордж, Джонсон Марк, 2004:256]. Shuning uchun u oddiy lingvistik hodisa sifatida emas, balki kontseptual tizimni tuzish vositasi sifatida qaraladi. Mualliflarning ta’kidlashicha, “har bir shaxsning kontseptual tizimida metafora mavjudligi bois ham tilda metafora bo‘lishi aniq” [Лакофф Джордж, Джонсон Марк, 2004:25-27].

Kontseptual metafora asoschilari birinchi marta kontseptual metaforning tipologiyasini ishlab chiqdi va uning uchta asosiy turini ajratib ko‘rsatdi:

1.Orientatsion metafora;

2.Ontologik metafora;

3.Strukturaviy metafora.

Oriyentatsion metaforalar insonning jismoniy va ma’naviy tajribalarini o‘zida ifodalagan holda, uning hayotiy yo‘nalishlari va harakatlarini tasvirlashda qo‘llaniladi. Ushbu metaforalar konseptual manzarani shakllantirishga yordam beradi, chunki ular jismoniy tajribalarga asoslangan holda ma’nolarni aniqlashtirish imkonini beradi.

Shuning uchun, oriyentatsion metaforalarni tadqiq qilish, insonning o‘z-o‘zini anglashi va dunyoni anglashi uchun muhimdir. Ular bilim, his-tuyg‘u va to‘g‘ri yo‘nalishlarni belgilashda xizmat qiladi. Oriyentatsion metaforalar - bu biz o‘zimizni va dunyoni tasvirlashda foydalanuvchi metaforalar bo‘lib, fazoviy yo‘nalishlar (yuqori/past, oldin/orqa, chap/o‘ng) bilan bog‘liqdir. Oriyentatsion metaforalarning asosiy xususiyatlari:

- Umumiylik: ular har qanday tilda va madaniyatda uchraydi;
- Noan’anaviylik: ular bizning ongimizga chuqur kirib, bizning fikrlashimiz va harakatlarimizga ta’sir qiladi;
- Ko‘p qirralilik: ular turli xil ma’nolarni ifodalash uchun qo‘llaniladi.

Ontologik metaforalar mavhumlikning mavjudlikka aylanishini ta’minlaydi. Faoliyat, voqea-hodisa, his-tuygular va fikr-mulohazalarga xos nomlar moddiylik kabi ko‘rsatiladi, bir turning nomi boshqa turga ko‘chiriladi. Ular atrofdagi voqelikdagi ob’ektlarning xususiyatlarini (mo‘rt, qattiqlik kabi) mavhum mavjudotlarga, masalan, aql, his-tuyg‘u, axloq va boshqalarga proyeksiya qilishga asoslanadi.Ontologik metaforalar turli maqsadlarga xizmat qiladi va har xil turdagi

metaforalar turli maqsadlarni aks ettiradi. Bu esa metafolarning voqea-hodisalr mohiyatni aniqlash, tushanish, muammoli vaziyatlar kelganda ularga chora ko‘rish uchun xizmat qiladi. Masalan, bahs- bu urush; sevgi bu – sayohat; mehnat – bu manba kabi.

Strukturaviy metafora - mavhum ob’ektlarni inson tajribasining ma’lum, aniq elementlari orqali kontseptsiyalashtirishdir. Masalan, “vaqt” metaforasi:

“Vaqt – chiziq”: "Vaqt tez o‘tib ketdi", "Biz vaqt chizig‘ida bir-birimizga yaqinlashdik", "Kelajakka qarab yurish". Bu metafora vaqtni chiziqqa o‘xshatib, uning chiziq bo‘ylab harakatlanishini tasvirlaydi.

“Vaqt – konteyner”: “vaqt qolmadi”, “vaqtni boshqarish”, “vaqt sarflash”. Bu metafora vaqtni konteynerga o‘xshatib, uning ichidagi narsalarni “saqlash”, “sarflash” kabi harakatlarni tasvirlaydi.

“Vaqt – oqim”: “Vaqt oqib o‘tdi”, “Vaqt oqimida suzish”, “Vaqt o‘z yo‘lida oqib o‘tadi”. Bu metafora vaqtni oqimga o‘xshatib, uning harakatlanishini tasvirlaydi.

Yoki “bilim” metaforasi “bilimni to‘plash”, “bilimni taqsimlash”, “bilimni yo‘qotish” kabi tushunchalar bilan ifodalanadi. Bu metafora bilimni yig‘indiga o‘xshatib, uning to‘planishi, taqsimlanishi, yo‘qotilishi kabi harakatlarni tasvirlaydi.

Metafora har bir xalqning milliy-madaniy xususiyatlari, an’analari, urf-odatlari, dunyoqarashini aks ettiradigan ko‘p qirrali lingvistik hodisadir. Shu bois bugungi kunda metaforani lingvokognitiv, lingvomadaniy, jihatdan muayyan bir til, yoki turli tillarni qiyoslash, chog‘ishtirish doirasida o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda.

Bu esa o‘zbek va qiyoslanayotgan tilda so‘zlashuvchi xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalarining rivojlanishiga, ikkala xalqning assotsiativ tafakkuridagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlashga hissa qo‘shmoqda.

Dunyoni anglashning filtri (фильтр мировидения) sifatida metafora millat mentalitetini, madaniy voqeliklarni, xalq tarixi va uning qadriyatlari yo‘nalishlarini aks ettiradi [Плетнёва Е.В., 2006:28].

Badiiy metafora barcha zamonlarda hamma xalqlarda ancha keng va ko‘p qo‘llanadigan lingvopoetik tasviriy vositasi sifatida badiiy matnning kitobxon tasavvurida gavdalantirishga, millatga xos bo‘lgan shaxslarning obrazli tafakkurini nomoyon etishga xizmat qiladi. Shuningdek, har qanday badiiy asar tili tasviriy vositalarining nutqiy qimmati, nutqning jozibadorligini ta’minlash, shuningdek, badiiy ta’sirchanligini oshirishdagi imkoniyatlari til sohiblarining dunyoni o‘zgacha his etishi bilan belgilanadi. Metafora badiiy matnning markaziy elementi hisoblanib, boshqa badiiy tasvir vositalariga qaraganda ancha faol bo‘lib, uning ijodiy va emotsional ta’sirini shakllantiradi hamda asarning jozibali bo‘lishini ta’minlaydi.

Nasrda “yuqori/past” oriyentatsion metaforasi ko‘pincha shaxsning ruhiy holatini, ijtimoiy mavqeini, hattoki ma’naviy rivojlanishini tasvirlash uchun ham qo‘llaniladi. Buni o‘zbek adibi Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asaridan olingan ayrim misollarda ko‘rishimiz mumkin:

1.Tez-tez bo‘lib turadigan bir xil gaplar uning yuzini kuldirib, *ko‘nglini ko‘taradi*, tinmasdan ishlash uchun bilagiga darmon va quvvat beradi [Cho‘lpon, 2019:32].

2.Haligi shum xabar qulog‘iga kirgunday bo‘lsa, turgan joyida qotib qolmaydimi? Yo‘q, borib *ko‘nglini ko‘taray*... [Cho‘lpon, 2019:281].

Adib “ruhlanmoq”, “ruhi, kayfiyati ko‘tarilmoq”, “xursand bo‘lmoq” kabi ma’nolarga ega bo‘lgan **“*ko‘ngli ko‘tarilmoq*”** kognitiv metaforasi orqali kitobxonga tushunarli tarzda asar qahramonlarining ruhiy holatini ifodalagan.

1. Javobning birdaniga berilmagani, so‘ngra bu “hech” degan ma’nisiz javob Zebining tashvishga tushgan *ko‘nglini* battar *tashvishlantirdi* [Cho‘lpon, 2019:108].

2. *Yuragi* yomon *g‘ash bo‘lib ketganidan* keyin chiday olmasdan, kampirga aytib ko‘rdi [Cho‘lpon, 2019:32].

3.Yosh qizning “qars” eta yorilishi mumkin bo‘lgan *ko‘ngil shishasini yamash* uchun onaning tadbir sandig‘ida hech narsa topiladimi? [Cho‘lpon, 2019:109].

4.Ming qatla shukurku-ya.... O‘z boshingizdan o‘tgan, bilasiz, *ko‘ngilni timtalagan bir narsa bor*.... (“Kecha va kunduz”, – 48 b.)

5.Mingboshining *ko‘ngliga* darhol *iztirob tushib* ulgurgan edi [Cho‘lpon, 2019:109].

Adib “ko‘ngil” konsepti orqali birinchi jumlada “*tashvishlantirmoq”,* ikkinchi jumlada *“yuragi g‘ash bo‘lib ketmoq”,* uchinchi jumlada *“ko‘ngilni nimadir timtalamoq”* va oxirgi jumlada *“iztirob tushmoq”* so‘zlari bilan birikib “qayg‘u – pastga” fazoviy yo‘nalishga ega bo‘lgan orientatsion metaforalarda o‘z qahramonlarining ichki kechinmalarini juda chiroyli qilib tasvirlagan.

1. Shoshmang! Eshon buvamga borib dod deyman! Ori rost, bir bo‘lgan ishni endi buzdirish mumkin emas-ku-ya, ishqilib sizdan dod deb bir *ko‘nglimni bo‘shatmasam* bo‘lmaydi... [Cho‘lpon, 2019:112].

2.U yerda ko‘p o‘tirmadi. Biroz hasratlarini aytib, *ko‘nglini bo‘shatgandan* keyin, Kichkina mittidan foydalanish to‘g‘risida bir-ikkita maslahat ko‘rsatib, onasinikiga ketdi [Cho‘lpon, 2019:118].

Uchinchi holatda esa adib “ko‘nglini bo‘shatmoq” metaforasi orqali asar qahramonlarinnig g‘am-tashvishdan holi bo‘lish, ko‘ngli yorishishi kabi his-tuyg‘ularini tasvirlagan.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarida “yuqori/past” metaforasi asardagi ijtimoiy tabaqalanish o‘rtasidagi farqni, ularning turmush tarzi, hayotiy tajribalarini tasvirlashda, ya’ni, “yuqori” hokimiyat tepasida turgan amaldorlarni, boylarni, “past” esa kambag‘al, nochor insonlarni tasvirlagan ko‘plab metaforalarda aks etgan. Shuningdek, “yuqori/past” oriyentatsion metaforasi asar qahramonlarning ruhiy holati, ularning tushkunligi, umidsizligi yoki baxtiyorligi, ba’zi qahramonlarning ma’naviy rivojlanishi, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, ma’naviy yuksalishi ifodalashda qo‘llanilgan. Asar qahramonlari nutqida uchraydigan metaforalarda ularning hayotga bo‘lgan munosobati, ko‘ngil iztiroblari, his-tuyg‘ulari ifoda topgan.

Kognitiv metaforalarning tasnifini o‘rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, metafora madaniy-kognitiv xususiyatga ega lingvistik hodisa sifatida insonning fikrlash qobiliyati, uning tafakkur darajasi, dunyoqarashi va qadriyatlarini ifodalaydigan eng zarur ham lisoniy, ham mental vositadir.

Shuning uchun, konseptual metaforalar tadqiqi insonning o‘z-o‘zini anglashi va dunyoni idrok qilish uchun muhimdir.

Jerar Szimansk “Metafora bizni haqiqatdan uzoqlashtirgandek tuyuladi, aslida u bizni haqiqatga yaqinlashtiradi. U biz ko‘p mehnat evaziga o‘rganishimiz kerak bo‘lgan ikkinchi til emas, balki biz gapirayotgangan birinchi ona tilimizdir”,- deydi [Gérard Szymansk, 2014:6]. Aslida, ona tili tafakkur shakllanishida alohida xizmat o‘taydigan birinchi tildir [Jamolov J., 2012:342].

ADABIYOTLAR

1. Aldulhamid Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019. – 288 b.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Арутюнова Н.Д. Теория и метафоры. -Москва, Прогресс, 1990. – С. 6-9.
3. Осокина С.А, Карпухина В.Н., Савочкина Е.А. Лингвистические исследования метафоры: краткий обзор. Мир науки, культуры, образования. № 4. (89) 2021. – С.423.
4. Gérard Szymansk. La métaphore, voie royale de la communication. –Paris, InterÉditions, 2014. – C.6.
5. Jamolov J. Chet til o‘qitish metodikasi. – Toshkent.: O‘qituvchi, 2012. – Б. 342.
6. Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. –М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
7. Ortony A., Reynolds R.E., Arter J.A. Metaphor: Theoretical and empirical research. *Psychological Bulletin, 85*(5). 1978. – P. 919–943.
8. Ortony A. (Ed.). Metaphor and thought (2nd ed.). Cambridge University Press. 1993.
9. Плетнёва Е.В.Метафора повседневности в русской и французской языковых картинах мира («гастрономия», «костюм», «интерьер»). Автореферат диссертации на соискание учёной степени канд.фил.наук. - Волгогрда, 2006. – 28 с.
10. Рофиева Г.Ю. Ўзбек тилидан француз тилига концептуал метафоралар таржимасининг ўзига хос хусусиятлари (Эркин Аъзам асарлари асосида). Фил.фан.фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. - Тошкент, 2020. –С.49.
11. Richrd J.Harris. Comprehension of metaphors: A test of the two-stage processing model. Bulletin of the Psychonomic Society 1976, Vol. 8 (4). – P. 312-314.

METOFORA – DÚNYAǴA MILLIY KÓZQARASTIŃ IN'IKOSÍ

METAFORA – OLAMGA MILLIY NUQTAYI NAZARNING IN'IKOSI

METAPHOR – REFLECTS THE NATIONAL WORLDVIEW

Sh.M.Kunnazarova
filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent,
Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı

Annotatsiya: *So'nggi yillarda filologiya yo'nalishida vujudga kelgan izlanishlar an'anaviy filologiya doirasida tadqiq etilgan til hodisalari va til birliklari yangi nuqtayi nazar va mezonlar asosida o'rganilishiga yo'l ochdi. Natijada ma'no ko'chishining asosiy usullaridan biri metaforani ham dunyoga milliy nuqtayi nazarning in'ikosi sifatida o'rganishning imkoni yaratildi. Ushbu maqolada metaforani tushunish va dunyoni talqin qilishning spetsifik usuli sifatida tadqiq etish asosiy yo'nalish etib belgilandi. Misollar qoraqalpoq xalqining og'zaki ijod namunalaridan biri ertaklardan olindi.*

Kalit so'zlar: *metafora, konsept, diskurs, til va madaniyat.*

Annotation: *As a result of research in the field of philology in recent years, linguistic phenomena and linguistic units studied within the framework of traditional philology have opened the way to learning based on new perspectives and criteria. As a result, it became possible to study metaphor, one of the main ways of conveying meaning, as a reflection of the national picture of the world. In this article, the study of understanding metaphor as a specific way of interpreting the world is defined as the main direction. Examples are taken from Karakalpak fairy tales.*

Key words: metaphor, concept, discourse, language and culture.

XXI asirde payda bolǵan filologiyanıń jańa baǵdarları til hádiyselerin jańa kózqaraslar, kriteriyalar, normalar tiykarında izertlewdi talap etedi. Filologiya hám mádeniyattanıw iliminiń óz-ara qosındısı nátiyjesinde júzege kelgen lingvomádeniyattanıw tarawınıń payda bolıwı "dúnyanıń tillik kartinası", "kontsept", "diskurs" sıyaqlı jańa túsiniklerdiń ilimge kiritiliwine sebep boldı. Jańa túsinikler, óz gezeginde til hádiyselerin "insan, til, mádeniyat" prizması arqalı úyreniw zárúrligin payda etti. Metafora dástúriy filologiyada sózdiń awıspalı mánige ótiwiniń bir usılı sıpatında izertlendi. Filologiyanıń stilistika bóliminde bolsa metafora sóylewdiń kórkemliligin támiynleytuǵın, pikir ańlatıwdıń ayrıqsha bir kórinisi sıpatında tán alınadı. Lingvomádeniy izertlewler sheńberinde júzege kelgen ilimiy qaraslar metaforanı belgili bir xalıqtıń milliy, ayrıqsha, spetsifikalıq dúnyaǵa kóz qarasın sáwlelendiriwshi zárúrli qurallardan biri sıpatında úyreniwdi usınıs etedi. Metafora dúńyaǵa milliy kózqarastı sáwlelendiriwshi qurallardan biri

bolıp, bul maqalada metaforanı túsiniw hám dúnyanı aǵlatıwdıń spetsifikalıq usılı retinde izertlew tiykarǵı baǵdar etip belgilendi. Mısallar qaraqalpaq xalıq awızeki úlgilerinen esaplanǵan erteklerden alındı.

A.Vejbickayanıń atap ótiwishe, mádeniy ayrıqshalıq mádeniy universaliyalardıń júzege keliwin talap etedi. Hár qanday salıstırıwda ulıwma hám jeke belgiler bolıwı kerek [Abdinazimov Sh., Tolıbayev X., 2020:270-274]. Metafora - tildegi universal hádiyse bolıp, obrazlılıq kategoriyası da til universaliyaları qatarına kiredi. Ol obrazlılıqtı aǵlatıwshı qurallardan biri retinde metafora barlıq tiller hám barlıq dáwirlerge tán bolıp tabıladı. Metaforada til tiyisli bolǵan milliy mádeniyattı tikkeley sáwlelendiriwshi ekstralingvistikalıq mazmun júzege keledi. Milliy mádeniy komponentti óz ishine alǵan birlik esaplanǵan metaforanıń kórkem shıǵarmalarda beriliwi sol xalıqtıń dúnyası, tábiyat kórinisiniń ayrıqsha qásiyetlerin belgilep beretuǵın tiykarǵı tillik elementlerden biri esaplanadı.

Kórkem shıǵarmalarda tildiń ishki mazmunı sáwlelenip, onda milliy mádeniyatqa tiyisli birlikler ushırasadı. Olar xalıq ómiri, jasaw sharayatı menen tıǵız baylanıslı, onı xalıq oylap tawmaydı, óz-ózinen payda bolıp ta qalmaydı, olardı ortalıq payda etedi. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde bir qatar mádeniy birlikler esaplanǵan metaforalar ónimli ushırasadı. Metaforalar burınnan xalıqtıń sanasında qáliplesip, siǵisip qalǵan birlikler arqalı aǵlatıladı. Ádette, metaforalar til biliminde awıspalı mánisi basım bolǵan túsinikler arqalı aǵlatılsa, mısalı, túlki – hayyar adam belgisi, eshek – jalqawlıq, erinsheklik, sonday-aq qara kúsh iyesi, mal – sersizlik, oysızlıq belgilerin aǵlatsa, erteklerde xalıqtıń milliy dúnyatanımınan, tereńnen pikirlewinen derek beretuǵın, ótkir hám astarlı mániske iye bolǵan metaforalardı ónimli ushıratamız. Ertekler tilindegi ushırasatuǵın metaforalardı qarastırǵanımızda, derlik kópshiligi zat, túsinik atamasına tán bolǵan belgilerdiń qanday da uqsaslıq tárepin alıp, mánilik jaqtan awısıwı kórinedi. Uw, záhár – adamdı óltiriw kúshine iye. Uw atamasında unamsız baha seması bar, yaǵnıy adamdı ómir súriwden toqtatıw, erteklerde uw barlıq adamda bola bermeydi, mástan kempir, yamasa qara niyetli, insapsız, ayawshılıq sezimi joq qanxor adamlarda boladı. Sol toyda seni óltirmekshi bolıp ishine uw salıp bir zeren qatıq berdi. Áne, men onı polat pıshaq penen tórt bólip záhárin polatqa aldırdım, sonnan keyin saǵan qatıqtı ishiwge ruxsat ettim («Qıran», 27-b.). Erteńine aǵǵa keter waqıtta áketetuǵın gúlshege kempir uw qosıp pisiredi («Ata hám qanalas balalar», 223-b.).

Bunda uw hám záhár – ólim belgisi. Uwdı awqatlıq zatqa qosıw, ertekte sóz etilgenindey qatıqqa, gúlshe nan qamırına qosıp pisirip beriw hám onı jegiziw arqalı záhárlep óltiriw – bul real waqıyalar sáwlesi bolıp, al uwdıń kúshin qaytarıw ushın polat metalınan paydalanıw – bul xalıqtıń záhárdiń kúshin qaytarıwdıń sırların aǵlap jetiwi, xalıqlıq emlew boyınsha bilimlerge de iye ekenligin bildiredi.

Usı sıyaqlı awıspalı máni kognitivlik bilim tiykarı ekenligi haqqında ilimiy ádebiyatta: «...metaforalar mazmunlıq quramı hám olardaǵı mádeniy konnotaciyalardıń ózi de kognitivlik bilim deregi bolıp xızmet etedi. Sonıń ushın da awıspalı motivlesken sózler (metaforalar) mádeniy belgilerdiń sırtqı kórinisi» - dep kórsetiledi [Вежбицкая А., 1999:95] Sonday–aq, metaforalar zatlıq mánilerde

keledi. Taraq buyım mánisinde, taraq arqalı kóbinese qaraqalpaq erteklerinde toǵay jasırıladı. Toǵay hám taraq arasındaǵı uqsaslıq belgiler – taraq tisi de terekler sıyaqlı bir tegis, boyma-boy jaylastırılıwı, ekinshiden shash taraq penen taraladı, shashtıń toǵayǵa uqsaslıq belgisi bul – shash ta toǵay sıyaqlı qalıń hám shashta da terekler sıyaqlı ósiw belgisi bar. Al alma kópshilik erteklerde perzentli bolıwǵa nusqaw. Perzentsiz analardıń alma jep, soń hámileli bolıwı, yamasa jigit túsinde alma usınǵan qızdı ushıratıwı, qızǵa alma beriwi – muhabbat belgisi sanaladı. Sonıń menen birge alma – bul alma tereginiń bir bólegi bolıp, olar arasında partonimiyalıq baylanıs bar, tiykarǵı mánige ózekleslik kórinedi. Alma arqalı jigit hám qızdıń ushırasıw ornı, alma teregi jumbaqlanıp jasırılǵan. Adamlar alma hám taraq arqalı ele jazıw hám sızıw qáliplespegen erte dáwirlerde de xabarlıq xat jazıwlarısız–aq zatlardıń uqsaslıq belgileri arqalı bir-biriniń jumbaqlanǵan, jasırılǵan oy-qıyalların ańlap, túsine alǵan. Bul arqalı adam balasınıń pikir dúnyasınıń tereńligi hám qıyallarınıń shegarasız keńligin ańlaymız.

Bay bunı ashıp qarasa, bir taraq penen bir alma salǵan, bunı qolına alıp, há degenshe túsinbey, úyine kele sala qatınına kórsetedi:

- Al, bul taraq penen almanıń sebebin hám sheshiwin tap, - deydi.

Zayıp alma menen taraqtı qolına uslap turıp bılay dedi: - Meniń ákemniń baǵınıń sırtında baǵqa heshkim kirmesin dep qoldan jasalǵan toǵayı bar, ol toǵaydan qalay da bolsa óterseń, onnan soń bir úlken alma baǵı bar, soǵan kelip meni kútińiz, soǵan ózim kelemen degen sózi, - deydi («Ziyba menen Zayıp qız», 531-b.)

Tabıt - adamdı sońǵı mánzilge jóneltiwde, óli dene ushın arnalǵan buyım. Tabıt metaforası da universiyalıq sıpatqa iye bolıp, dúnya xalıqlarında marhumdı jaylastırıw máresimlerinde qollanıladı. Musırman xalıqlarında marhumdı tabıtqa jaylastırıp salıwdıń da óz jóni, máresimleri bar. Bul ertekte atap ótilgen tabıt metaforası arqalı qaraqalpaq xalqınıń basqa da musılman xalıqları sıyaqlı ólini aq kepinge orap, juwındırıp, húrmetlep, qoyımshılıqqa deneni tabıtqa jatqarıp hám baylap aparıw dástúrlerin ańlaw múmkin. Demek, bul metafora arqalı – tabıt bul adamnıń sońǵı mánzilinen, ómiriniń aqırı ekenliginen derek beretuǵın belgi. Tabıt tirek sózi qatnasatuǵın frazeologizmlerdegi *tabıtqa mingir, alǵanıń, tapqanıń tabıtıńa buyırǵır* hám basqa da sıyaqlı ǵarǵıslarda adamnıń ashıw, ıza hám ǵázep sezimlerin ańlatatuǵın ekspressiya basım. Mısalı: Ǵarrınıń basqa sharası qalmay, tabıtqa jatıw menen bolıptı. Biraq ol birese oń jaǵına, birese sol jaǵına, gá kókiregi menen jatıp kóripti, dım bolmaptı. Onıń durıslap jata almay atırǵanın kórgen Ájel ashıwı kelipti de: Mine, bılay jatadı, - dep ózi tabıttıń ishine túsip shalqasına jatıp kórsetipti. Sol waqıtta qıyalına sumlıq kelgen ǵarrı ájeldiń ústine qaptı jawıp jiberipti de, onı shırmap baylap taslaptı. Ájel baqırıptı, shaqırıptı, paydası bolmaptı. Ǵarrı tabıttı súyrey-súyrey aǵıp turǵan dáryaǵa aparıptı da, harlap turǵan cywǵa ıǵızıp jiberipti. Ájel ómirde qaytıp ǵarrıǵa darımaptı («Ájel hám biymálel bende», 97-b.).

Sonday-aq, ertekler tilinde altın sandıqtı tawıp alıw tosattan, kútilmegende baylıqqa, mol oljaǵa iye bolıwǵa nusqaw. Sandıq metaforasında da uqsaslıq belgileri xalıqtıń eń qádirli nárselerin sandıqqa salıp saqlaw, ol jerde saqlanǵan nárse sırtqı tásirlerden saqlanıp turıwı túsinikleri menen ushlasadı: Solay etip,

júrgende balıqqa qurǵan awına bir altın sandıq tústi. Bul arshanı sol jerde asha almay, úyine arqalap keldi. Hayalı ekewi birgelikte arshanı kúsh penen ashtı. Ashsa, arshanıń ishinen bir qız shıqtı. Hayalı hayran kalıp: Seni sandıqqa kim saldı? - dep soraw berdi. Men patshanıń qızıman. Atam meni dalaǵa shıǵarmastan úyde saqladı. Kúnlerden bir kún ózim de bilmeymen, júkli bolıp qaldım. Atam maǵan ashıwlanıp, «endi ózinen kórsin, ólsin» dep, sandıqqa salıp cywǵa tasladı. Sol ıǵıwdan sizińawǵa tústim. Endi ne qılsańız da, ıqtıyar sizlerde, - dedi hal-dármanı joq qız. Onda úyimizde bola ber. Bizler de bir tırnaqqa zarmız. Quday bizge kókten tilegendi jerden berdi,-dedi balıqshı quwanıp («Nesiybeli jigit», 121-b.).

Metaforalar quramındaǵı birlikler zatlıq, janlı nárselerdiń ataması menen keliw menen birge toponimikalıq indikatorlar menen de jumsaladı. Mısalı, erteklerde qollanılatuǵın jol – bul ápiwayı insandı óz mánziline jetkeretuǵın xızmetke ǵana iye bolıp qoymastan, al adam balasınıń ómiri mánisin de bildiredi. Jol – adamnıń ózi ushın ele belgisiz bolǵan táǵdiri, tutas turmısı. Tuwılıw, ómir súriw, jasaw, ólim – bular adam ómiriniń belgili bólimleri. Adam ózine biytanıs bolǵan joldan júriw arqalı qıyınshılıqlarǵa, quwanıshqa, ashlıqqa, toqshılıqqa, túrli hádiyselerge ushıraydı. Biraq olar qanday hádiyseler ekenligi oǵan námálim. Kóbinese qaraqalpaq erteklerinde ushırasatuǵın jol – eger sol joldan júrse aman kele alatuǵın, ekinshisi aman-saw keliwi belgisiz bolǵan jol, úshinshisi barsa kelmeytuǵın jol. Bulardıń ishindegi dáslepki eki jol adamnıń ómir súriwinen, jasawınan, tirishiliginen derek berse, barsa kelmeytuǵın jol – bul o dúnya. Úsh bala jolǵa shıǵıp bir neshe kún jol júrgen soń, aldınan jol úshke ayrıldı. Bir jol – Barsakeler, ekinshi jol – Barsa keler-kelmes, úshinshi jol – Dım kelmes. Úlken aǵası birinshi jolǵa, ortanshısı ekinshi jolǵa ketti. Málikhásenge úshinshi kelmes jol tuwrı keldi. Sebebi, anaw eki aǵası oylasıp, Málikhásendi kelmes jolǵa qoyıp edi. Eki úlken aǵasınıń Málikhásennen anası bólek edi. Áne, Málikhásen ózi jas, barsa kelmes jolǵa ketti («Málikhásen», 44-b.). Metaforada jol adamnıń basıp ótetuǵın ómiri menen uqsaslıq tárepleri itibarǵa alınǵan. Bul jerde metafora tek ǵana eki sózdiń mánisin baylanıstıratuǵın qural emes, bálki eki túsiniktegi sferanı birlestiretuǵın process sıpatında kózge túsedi.

Erteklerde dáw, jin-jıpırlar, mástán kempir, shaytan sıyaqlı diniy tulǵalar da metaforizaciyalıq uǵımlardı bildiredi. Ásirese, mástan kempir shıraysız, túr-túsi suwıq, bádbáshere, kiyimleri patas, olpılı-solpılı, ishki dúnyası pasıq niyetke tolı dep túsindiriledi. Mástan kempir – tiri janlı zat túsiniginde bul jamanlıq hám iplaslıq belgisi mánisin beredi: Kóz tigip ot basına qarasa, kózleri máshtey, arqası qozǵan, toppısı tozǵan, eki dizesi qulaǵınan ozǵan bir mástan mamanı kórdi («Aǵalı-iniler hám apalı-sińliler», 100-b.).

Sońǵı jılları filologiya jónelisinde payda bolǵan izertlew baǵdarları burınnan dástúriy filologiya sheńberinde izertlengen til hádiyseleri hám til birliklerin jańasha kóz-qarasta hám kriteryalarda úyreniwge keń jol ashtı. Nátiyjede máni kóshiwiniń tiykarǵı usıllarınan biri bolǵan metaforanı da dúnyaǵa milliy kózqarastıń in'ikosı retinde úyreniw imkaniyatı jaratıldı. Juwmaqlap aytqanda, metaforalar qaraqalpaq xalıq erteklerinde universiyalıq xızmette keliwi, yaǵnıy tek qaraqalpaq xalqında emes, kópshilik dúnya xalıqlarına da tán qubılıs ekenligi málim. Metaforalarda

xalıqtıń milliy psixologiyası, dúnyanı, barlıqtı tanıwı, onı qabıllawı oylaw procesiniń xızmetin de kórsetedi. Ertekler tilinde qollanılǵan metaforalar qaraqalpaq xalqınıń milliy-mádeniy qádiriyatları haqqında bahalı maǵlıwmatlardı beredi. Olardıń kópshiligi zatlıq mánidegi til birlikleri arqalı reallıq mánini emes, mádeniy konnotaciyanı názerde tutqan.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – Москва: Язык русский культуры, 1999. –270-274 с. –URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01000598629
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-76-томлар. – Нөкис: Илим, 2014.

ӨЗБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫН АУДАРУДАҒЫ Ә.САТЫБАЛДИЕВТЫҢ ЕҢБЕГІ

TRANSLATION OF UZBEK WORKS THE WORK OF A. SATYBALDIEV

Дәуренбекова Лаура Ноғайбек қызы
ф.ғ.к., доцент,
А.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Қазақстан1 daurenbekova.laura@mail.ru

Аннотация: *Мақалада аудармашы Ә.Сатыбалдиевтың өзбек жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударғандығы туралы ақпараттар беріледі. Аудармашының өзбек жазушыларымен жазысқан хаттары талданып, аударма процесі көрсетіледі. Ә.Сатыбалдиевтың үй архивінен алынған хаттары негізінде екі ел жазушыларының достығы, ел аралық байланыстың маңыздылығы айтылады.*

Кілт сөздер: *Ә.Сатыбалдиев, аударма, қазақ, өзбек, хаттар, әдеби байланыс.*

Annotation. *The article provides information about the translation into Kazakh of the works of Uzbek writers by translator A. Satybaldiev. Correspondence of the translator with Uzbek writers is analyzed and the translation process is shown. On the basis of A. Satybaldiev's letters from the home archive, the friendship of the writers of the two countries, the importance of inter-country ties are considered.*

Keywords: *A. Satybaldiev, translation, Kazakh, Uzbek, letters, literary communication.*

Жазушы Ә.Сатыбалдиев өзбек әдебиетінің түрлі шағын, күрделі жанр үлгілерін қазақ тіліне аудару арқылы шебер аудармашы ретінде таныла білді. Атап айтқанда, Ш.Рашидовтың «Дауылдан күшті», «Кашмир жыры», А.Қаһардың «Қыштақ», Н.Фазыловтың «Жүрек әмірі» т.б. туындыларын түпнұсқаның шеңберінен шықпай, автордың бар стилін сақтай отырып, оқуға жеңіл де тартымды етіп шығара білген. Ә.Сатыбалдиевтың қай көркем аудармасын алсақ та, оқырман жүрегіне төл туындыдай әсер етері анық.

Ә.Сатыбалдиев өзбек жазушыларының шығармаларын аудару барысында: «Аударма деген сөзбе-сөз көшіру емес, мағынасын түсініп, өзбекше сөйлету, сөйлеткенде оқырман қақалып-шашалып қалмайтындай, рахаттанып, қызығып оқитындай етіп беру керек екенін түсіне бастадым» [Сатыбалдиев, 1987:123] – деп, А.Қаххар, Ш.Рашидов, Н.Фазылов шығармаларын қазақ тіліне еркін сөйлете отырып, екі елдің әдебиетін байланыстырудың нағыз дәнекері бола білді. Әрине, өзбектің тілін, дәстүрін жақсы білетіндіктен оның аудармаларының тілі жатық, ұғымға жеңіл болып келеді.

«Басы Абайдан бастап қазақ әдебиетінің азды-көпті елеулі шығармаларынан өзбек тіліне аударылмағаны жоқ деуге болады. Солардың бәрі қазақ тілінен өзбекшеге тікелей аударылған. Ташкенттіктер өздерінің көркем аударма мәселесіне арналған кеңесінде тілдері түбірлес халықтардың әдебиетін тек қана түпнұсқаларынан тікелей аударудың тиімді екенін дәлелдеген. Өйткені, бұл тілдердің бір-бірінен ұқсастық жақтары көп. Біріншіден, екі тілдің де синтаксистік құрылыстары негізінен бір-біріне сай келіп отырады, жеке атаулардың да ұқсастығы көп, мақал-мәтелдердің де көбі екі елге ортақ және басқа да толып жатқан үйлесімді жақындықтары бар. Осылардың бәрі екі елдің әдебиетіне тікелей түпнұсқадан аударғанда ол шығармалардың көркемдік сапасы толық сақталуға мүмкіндік береді» [Сатыбалдиев Ә., 1961:3] – деп, өзбек тілінен қазақ тіліне, қазақ тілінен өзбек тіліне аударудың соншалықты қиын емес екендігіне назар аудартады. Сонда да болсын, аудармашы өзбек жазушыларының шығармаларын аудару барысында, авторлармен тікелей хат алысып, ақылдасып отырған екен.

Әдебиет зерттеушісі, профессор Қ.Ергөбеков эпистолярлық мұра – жазушы шеберханасының кілті ретінде қызмет етеді» [Ергөбеков Қ., 2002:2002] – деп көрсетеді. Шынында да қарастырылып отырған әрбір хат аудармашының аудармашылық шеберханасынан сыр ашады. Солардың бір қаттарына тоқталайық.

Ә.Сатыбалдиевтің тек аудармамен айналысып қана қоймай, ондағы қазақ жазушыларының өзбек тіліне аударылып жатқан, не болмаса аударылатын шығармаларынан хабар алып, ақылдасып отырған хаттарының өзі бір төбе. Жалпы хаттарының мазмұнынан Ә.Сатыбалдиевтің өзбек, қазақ халқының достығын әдебиетте де тереңдетуге ұмтылған тұлға екенін байқаймыз.

Ендеше Ә.Сатыбалдиев пен Н.Фазыловтың отбасылық мұрағатында сақталған хаттарынан үзінді келтірейік.

«...Насыр жан, сенен хат келмей, сағынып қалдым. Мұнда біраз жұмыстар істеліп жатыр. Жұрт өздерің көрсеткен өзбек әдебиетін аударуға кірісе бастады. Сен маған мынаны айтшы: Шараф әкамның қандай жаңа кітабы

бар? Ол кісі маған жазда бірдеңе бітірдім дегендей болып еді» 20 / XII -60. Әбен.

Аудармашының өзбек әдебиетіне ықыласын әрі қандай әдебиеттерді аударуға болатындығын талғаммен қарағандығы көрінеді. Әрине бұл аудармашы жауапкершілігінің белгісі.

Мәселен,

«Насыр жан! Сен менен көптен хабар күтіп жүрген боларсың. Уақтылы хабар бере алмағаныма себеп болды. Сырбай Целиноградқа командировкаға кетіп қалған еді. Ұзақ жүріп ол кеше келді. Кетерінде сенің повесің туралы аппаратындағыларға айтып кеткен екен. «Егер Сатыбалдиев ұнатса, 50-60 бетке түсіріп, қысқартып берсін. Одан артық бере алмаймыз» депті. Міне осы жері мені бөгеді»

29 /IX -65.Әбен.

«Ардақты Насыр жан!

Сау-саламатсыздар ма! Жіберген кітабыңды алдым. Жақсы тілектерің үшін көп рахмет. Өзім Семейге командировкаға кеткен едім. Сондықтан жауабын кешігіп жазып отырмын. Қазір «Жұлдыз» журналының редакторы Жұбан Молдағалиев Москвада жүр. Онымен келісіп алмай, повесіңді аударуға кірісе қоймай тұрмын. Жақында келіп қалар, қалайда аударып бастыруға тырысармын деген ойым бар. Кіріссем, хабарлап хат жазармын»

«Насыр жан! Көп ұзамай бізде де сіздерді қарсы алудың әзірлігі басталатын түрі бар. Сондықтан өзбек шығармаларынан не аудару керек деген сұрақ туатын сияқты. Мүмкін болса, соңғы шыққан көрнекті шығармалардың (проза, поэзия) тізімін жіберсең. Алдағы болатын мерекеңе алдын ала құтты болсын айтамын» Сәлеммен Әбен.

17 /X- 60. Әбен.

Өзбек әдебиеті мен қазақ әдебиетінің он күндігі мен апталығы он екі жылда бір реттен өтіп тұрған. Онда екі ел арасындағы әдеби байланысқа, көркем аудармаға ерекше көңіл бөлінген. Аударманың сапасын көтеру үшін екі елдің елеулі туындылары тікелей түпнұсқа тілінен аударылуы қажет екені баса айтылады. Сондықтан бұл хатта да, келесі хатта да екі ел жазушыларының аудармаға аса жауапкершілікпен қарап, бір-бірімен кеңесіп отырғандығын аңғартады.

«Ардақты Насыр жан!

Сау-саламат па? Үй-ішің тегіс аман ба? Біз де аман-есенбіз. Қолды босатып, санаториде дем алып жатырмыз. Жаман болған жоқ. Жұмыс өніп қалды. Телефон соққан екенсіз. Жеңгең жеткізді. Суреттердің бәрін Қаратаев жіберетін болды. Сенің повесіңді орнымнан түсісімен-ақ, қолға алып бітіргенмін. Бірақ машинисткасы құрғыр көп ұстап қалды. Бүгін ғана басып болды деген хабар алдым. Жеңгең салыстырып оқып, тиісті жерлеріне табыс етеді. Сөзінде тұрса Жұбан журналға бастырмақшы. Кеше де телефонмен сөйлестім, әкел деп отыр. Ал оның шығармалары қандай күйде? Соны хабарлашы. Мұндағы жалпы жағдайды хабарлайын. Оп-оңай аудара қоямыз деп алған қазақтардың көбі ештеңе шығара алмай

қайтып беріп жатыр. Оларды басқаларға тапсырып, аудару жұмысы біраз кешігіп тұр. Әлі өндіріске кеткен ештеңе жоқ. Бірақ жуырда түсе бастайтын шығар. Шараф әкенің «құшығын» бір қазақ аударып қойдым деп жүр еді, онысы жарамай, соны істеп жатырмын. Өзі де тәжікшілей берген екен. Ақындар жағы жақсы. Біразы аударылып бітіп қалды. Бұған сіздердің пайдаларыңыз көп болса керек. «Иманды» әлі ешкім қолға алған жоқ. Бір-екі күнде Шараф әканың шығармасын бітіріп бармақпын. Жағдай осы. Енді өзің хат жаз. Хат күтем.

Әбен. 7/II-61 ж.

Бұл хаттардан Ә.Сатыбалдиев пен Н.Фазыловтың қарым-қатынасын, әрқашанда шығармашылық байланыста болғанын байқау қиын емес.

Енді Н.Фазыловтың жазған хаттарына назар аударайық.

« ...Абен аға! Мен сіздер кеткен соң 10 названиені планға енгіздім. Олар: «Абай шығармалар жинағы», «Жамбыл», Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, Т.Жароков, С.Мұқанов, «Бақташының баласы», С.Бегалин «Әңгімелер», Б.Соқпақбаев. «Менің атым Қожа», Ғ.Мүсрепов «Әңгімелері», «Қазақ жазушылары Өзбекстан туралы». Бұл шығармалар құдай қуат берсе 1961 жылдың май айына дейін шығуы тиіс. Жайбарақат планымызда Сәбеңнің «Ботакөзі», Ғабеңнің «Оянған өлкесі», Ғабиден ағайдың «Дауылдан кейін» шығармалары тұр әлі. Денсаулық болса бола жатар.

Абен аға! Хат жазысып тұрайық. Сізге үлкен саулық, творчествалық істеріңізге береке тілеп ініңіз Насыр.

Айтпақшы, «Қазақ әдебиетіндегі» Сабеңнің мақаласын, Ғали ағайдың өлеңін «Өзбекстан мәдениетіне» басылды, көрген шығарсыз...

3.X.1960 ж.

Жоғарыдағы хатында Н.Фазылов қазақ жазушыларының шығармаларын, өзбек тіліне аударылып басылып шыға салысымен Ә.Сатыбалдиевпен хабарласып, бір-бір данасынан жіберіп, пікір білдіруін өтініп отыратыны байқалады. Оның аудармаларына ерекше көңіл бөлген Ә.Сатыбалдиев: «Отыз мың, қырық мың дана болып өзбек тілінде басылып шығып, қазіргі уақытта жұртшылық арасына кеңінен тарап кеткен қазақ жазушыларының сүбелі туындылары өзбек оқушыларына Нәсірдің аудармасымен жетіп жатыр» [Сатыбалдиев Ә., 2022:158], – деп Н.Фазыловтың шығармашылығына ризашылығын да білдіреді.

Ә.Сатыбалдиевтің өзі де аталмыш жазушылардың еңбектерін аудару барысында авторлардың өзімен ақылдасып, пікір-тілектеріне құлақ асып отырғандығын төмендегі беріліп отырған хаттарыннан байқаймыз. Яғни, авторлардан келген әрбір хат, аудармашының рухани жетекшісіне айналғандай. Аудармашылық өнер, әсіресе, көркем аударма шығармашылығы оңай еместігін хат мәтіні толық аңғартады. Өз қабілеті, қарымына сенбей аударам дегендердің қандай қиындыққа тап болатынын да байқатады.

Ә.Сатыбалдиев Н.Фазыловтың «Жүрек әмірі» атты повесін қазақ тіліне аударған. Онда колхоз құрылысының алғашқы дәуірі баяндалады. Орыс, қазақ, өзбек халықтарының бірігіп байларға қарсы күресі кезіндегі достығы

суреттелінеді. Сондай-ақ, Ұлы Отан соғысы тұсындағы ауылдың тіршілік-тынысы, сол кезеңдегі қоян-қолтық еңбек етіп жатқан қазақ, өзбек еңбектерінің туысқандық қарым-қатынасы, өзара ынтымағы, жастықтың шынайы махаббаты бейнеленеді. Бұл повесті аудармас бұрын аудармашы алдымен автормен ақылдасып, келісімін алып барып, түпнұсқасын алған. Бұл сөзімізге Н.Фазыловтың хаты дәлел.

Хаттан үзінді:

«...Абен аға! Мен сізге айтқан уәдемді жіберіп отырмын. Сонша уақыт кешіктіруімнің себебі, жуырда жазушылар одағында талқылауда айтылған пікірлерін бір көру керек еді. Соны қылдым. Шығарма сізге жеңіл оқылуы керек. Өйткені тілі өзіміздің түпнұсқаға бейімделіп жазылды, жасөспірімдерге жазылғандықтан жеңіл болды. Повесті жіберіп жатып басыма бір пікір келді: оны «Жүрек әмірі» деуден гөрі, қазақ мақалымен «Өзбек өз ағам» деу қалай болар екен? Звучный болмай ма екен? Өйткені ішінде де сол сияқты мағына жатыр. Оны өзіңіз ойлап көрерсіз. Неғылғанымен, бұл шығарма екі халық ортасындағы бірінші тәжірбие болуға тиіс.

Ініңіз Насыр. 3.Х. 1960 ж.

Автор өзінің шығармасының аударылуына қарсылық білдірмей аудармашыға ұсыныс та жасап отырғандығы аудармашыға деген сенімдідігі деп білеміз.

Абен аға! ..

«Жүректің әміріне» кірісе қалсаңыз, түсінбеген жерлеріңізді, сөзіңізді жазып жіберсеңіз мен оны қазақшаға жазып жіберемін. Мен бір хатымда повесті «өзбек өз ағам» деп атау қалай болар екенін сізден сұрағам. Сол ат сізге мақұл болса, өзбекшесінде түзетем.

Ініңіз Насыр. 8.XII. 1960 ж.

«Аудармашы түпнұсқа мазмұны, түрі, идеясы, тақырыбы, композициясы, қысқасы барлық құрылымдық жүйесін, көркемдік элементтерін аударма шығармашылығында нақты да айқын қамтумен бірге, мәтіннің толық сәйкестікте оқырмандарға жетуіне жауапкер екенін сезінуі тиіс» [Тарақов, 2005:97], – бұны тек аудармашыға ғана емес, авторға да қатысты айтсақ болады. Себебі, автор өзінің шығармасының өзге тілге аударылуына назар аударып, аудармашыға көмектесіп отырса, аударма шығарма түпнұсқадағыдай болып шығатынына даусыз. Жоғарыдағы хаттан байқағанымыздай Н.Фазылов та өзге ұлт оқырмандары алдында жауапкершілікті сезіне отырып, туындысының аударылуына селқос қарамай, аудармашыны кеңесіп тұруға шақырып тұр.

Көркем аударма қажетті басты қасиеттер авторға құрмет, шығармасына адалдық, өз ісіне ұқыптылық екенін Ә.Сатыбалдиев сезіне отырып, оны іс жүзінде де жүзеге асырғанын келесі хаты да дәлелдейді.

Ардақты Насыр!

...«Жүрек әмірін» (осы аты дұрыс, басқаша деп өзгертудің керегі жоқ сияқты) аударып жатырмын. Черновойын ортасынан асырып қойдым. Уақыт

бермей жатыр. Дегенмен, көп ұзамай бітіремін. Сонан соң қайта қарап, тігіс-тігісін жатқызып, журналға ұсынамын... Хат күтем.

Ағалық сәлеммен Әбен. 20/XII – 60.

Ал, Ә.Сатыбалдиев повестің тақырыбын «Жүрек әмірі» деп берген де, эпиграфын «өзбек өз ағам» деп келтірген. Мүмкін автордың ұсынысын ескерген болса керек.

Келесі хатында: ...

Абен аға ... Сізге бір хат жазып «Жүрек әмірінен» 15-20 дана сұратып ем? (Бұл жаққа келмей жатыр)Тағы да сізден өтінуге тура келді. Қолыңыз тие қалса почта арқылы салып жіберсеңіз басым көкке жетер еді. Өзбекше кітабым баспадан шықты. Жуырда өзіңізге жіберем.

Сәлемнен Насыр 4.05.1962 ж.

Ардақты, Әбен аға!

Хатыңызды алып басым көкке жетті. Хатіңіз кітаптан ілгері келді. Еш оқасы жоқ. Рахмет сан рет алғыс! Міртемір аға сіздің дұғай сәлеміңізді бұлжытпай алып келді. Жақсы тілектеріңіз үшін үлкен рахмет, өте ырзамын...

Сәлемнен Насыр 27.XII. 62 ж.

Ә.Сатыбалдиевтің мұрағатымен таныса отырып, оның көзі тірі авторлармен шығармашылық қарым-қатынаста болып, сапалы көркем аударма жасағанды жөн көретінін байқаймыз. Бұл әрине аударма сапасын арттыруға септігін тигізеді. Ол тек Н.Фазыловпен ғана емес, сондай-ақ, А.Қаhhар, Ш.Рашидовтармен де хат арқылы пікір алысып отырған екен.

А.Қаhhардың «Синчалак» повесін «Қыштақ» деген атпен аударып, қазақ оқырмандарына ұсынады. Повестегі негізгі идея – басты кейіпкер Сайда образын үлгі ете отырып, адамгершікті дәріптеу.

Аудару барысында автормен ақылдасып отырғандығына келесі хаты дәлел. Жазушымен осындай шығармашылық қарым-қатынасы аударманың табысты жасалуына жәрдемдеседі.

Дустим Абен! ... «Синчалак» ни таржима қилганингиз, хат ва журнал учун купдан-куп рахмат. Синчалакнинг қозоқчаси булса керақ (суратни юбардим). Хама гад Қаландаровнинг Саидани масхара қилганлигида, синчалак хақидаги афсонада. Шу маьно чиқса журналда қуйилган от хам еман эмас.

Салом ва хурмат билан А.Қаххар. 17 – 04-1960. (құстың суретін жіберген)

Түпнұсқадағы ең басты дүниені түсініп алмайынша аударма жасау мүмкін емес. Ә.Сатыбалдиевтің аудармадағы ұстанымы - аударманы әрі дәл, әрі түсінікті етіп шығара білу. Себебі, «Бөгде сөздің дәл баламасын тауып алмай, оны мағыналық жағынан үйлеспейтін сөзбен ауыстыру, сөйлемдегі ой қуатын әлсіретеді, кейде тіпті мағынаны бұзады, сөйтіп оқырманды шатастырады» [Сатыбалдиев, 2022: 164]. Сондықтан да, Ә.Сатыбалдиев А.Қахардың «Синчалак» повесін аудармас бұрын, автордан «Синчалак» деген қандай құс екенін түсіндіруді сұраса керек. Автор жіберген құстың суреті бойынша іздене жүріп қарт аңшының айтқанына жүгінеді.

«Қарт аңшы Нұржан Шөкеннің айтуынша қазақ ақ құйрық, ақ шұбар бауыр, көк сұр торғайды «тоқтоқ» дегені сияқты, қабағынан жоғары басы аппақ, тұрқы қысқа титоқымдай ақ бас торғайды «қыштақ» дейді екен. Қыштақ түнде бұтаның я ағаштың басына шалқасынан жатып, титтей аяқтарына жоғары тарбитып қойып қонақтайтын көрінеді. «Өзің кіп-кішкентайсың, титтей аяқтарыңды жоғары қаратып жататын себебің не? – дегенде «Түнде жұрттың бәрі ұйқыда жатқанда көк құлап кетсе, тіреп қояын деп едім», – депті деген халық аңызы бар. – дейді аңшы қарт. Өзбектер бұл торғайды «Синчалак» (шынашақ) деп атайды» [Ергөбеков, 2002: 121]. Аудармашы, романның тақырыбын «Қыштақ» деп атайды да, қосымша түсініктеме бере кетеді.

Бұл шығармада басты кейіпкер Сайданы «Қыштақ» деуінің мәнісі – нәп-нәзік болса да аспанды көтерерліктей қайрат-жігері бар деген мағынаны беріп тұр. Демек, аудармашы әр сөзге, детальға жауапкершілікпен қарап, оның шығу тегін, этимологиясын, қолданылу жағдайын да білуге ұмтылған.

Сонымен қатар Ә.Сатыбалдиев өзбек әдебиетіне кесек-кесек прозалық шығармаларымен елеулі үлес қосқан мемлекет қайраткері Ш.Рашидовтың шығармаларын да қазақ тіліне аударған. Мәселен, кашмир халқының ежелгі эпосы негізінде жазылған «Кашмир жыры» қиссасында асыл махаббаттың салтанат құруы сөз болады. Таңғажайып гүл бақшасының еркесі Нарқыздың (гүл аты) бал араларының патшасы Бамбурге ғашық болуы, сол жолда барлық қиыншылықтарды жеңіп, мұрат-мақсатына жетуі жырланады. «Күрессіз өмір жоқ! Адамдар күреседі. Гүлдер күреседі. Жеңіске тек күреспен ғана қол жетеді» қиссаның негізгі айтар ойы осы. Аудармашы түпнұсқаның шеңберінен шықпай, автордың бар стилін сақтай отырып, оқуға жеңіл де тартымды етіп шығара білген. Шығармасының аудармасына риза болған автор да өз кезегінде сүйіспеншілік сезіммен аудармашыға хат та жолдапты.

Салам Абен аға!

Сизга чин дилдан салам ва ташакнур айтаман. Бүгүн сиз мени ена хурсанд қилдингиз. «Кашмирни» сиз қазақ тилига таржима қилгансиз. Купдан-куп рахмат! Сизга соғлик-саломатлик тилайман.

Салом ва хурмат билан Шароф. 18.I.

Аударма теорияшысы К.И. Чуковскийдің: «Егер аудармашы талантты болса, ол онда автордың жігерін жасытпайды, керісінше ол оны қанаттандырады» [Чуковский, 1985: 57] – деген сөзі еске түседі. Шынында да, аударманы автордың бағалауынан артық аудармашы үшін бақыт жоқ. Бұл оны жаңа шығармашылық байланысқа шақыратыны сөзсіз. Бұл сөзімізді келесі хат дәлелдейді. Аталмыш автордың өзбек диқандарының өміріне арналған, қызықты оқиғаларға құрылған «Дауылдан да күшті» романының шебер аударылғанына ризашылығын білдірген Ш.Рашидов:

Салом иолдаш Сатибалдиев!

Сизниң хатиңизни олдим. «Бурондан күчти» романим қардош қозоқ тилида сизнинг таржимаңизда чиқаетганига бихад шодман, хурсандман. Сиз сураган экансиз, юбардим.

Сизга саломатлик ва ижадий заһар тилайман.

7/ V – 59 ж.

Салом Әбен ака!

Сизга үз вахтида жавоб бера олмаганим үчүн үзүр сураман. Узингизга малумки, мен Москвадан келдиму, дарқол жавоб езинга қарар қилдим.

Дустим Әбен! Сизниң улкан мехнатингиздан миннатдорман. Таржима жуда яхши чиққан. Китабниң безатилиб чиқаривиши қам менга жуда еқти. Сизниң бу ишингиз мени янги асар езишга илхомлантирди. Хозир енги роман устида ишламондаман.

Сизга соғлиқ ва саломатлик тилайман:

Иқитиромблан: Шароф. 28/XII.61.

Демек, түпнұсқа авторы кітаптың аудармасымен қатар, безендірілуіне де риза болғандығын байқауға болады.

«Хат – қызықты мұра. Мәдениетті елдер қарапайым хаттың өзін жеке шаңырақтан көтеріп әкетіп мемлекеттік қазына ретінде сақтайды, қажетінше насихаттап, бағасын арттырып жатады» [Ергөбеков, 2002: 89], – ендеше біз де Ә.Сатыбалдиев пен Н.Фазыловтың үй архивінде сақталған хаттарына арнайы назар аудара отырып, аудармашының прозалық шығармаларды аударудағы ізденімпаздылығына, ұқыптылығына көз жеткізіп отырмыз. Түпнұсқадағы мағынасын түсінбеген сөздер болса, ерінбей-жалықпай авторға хат жазып, сұрастырып барып аударуға кірісуі, сөз жоқ нағыз тәжірбиелі аудармашының белгісі. Ендеше, Ә.Сатыбалдиевтің аудармадағы іс-тәжірбиесі кейінгі жас аудармашыларға үлгі болары анық. Ал, ұқыптап жинап кеткен әрбір хаттарының аударма тарихында алар орны да зор деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ергөбек Қ. Жазушы шеберханасы. – А., ҚазАқпарат, 2002.
2. Сатыбалдиев Ә. Әдебиеттің күрделі саласы. Қазақ әдебиеті, 1961, №22.
3. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына . – А., Жазушы, 1987.
4. Сатыбалдиевтың үй архивінен алынған хаттар.
5. Тарақов Ә. Аударма психологиясы және мәдениеті. – А., Қазақ университеті, 2005.
6. Чуковский К. Собрание сочинений. – М.: Писатель, 1985.

РОЛЬ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

THE ROLE OF CULTURAL COMPETENCE IN LANGUAGE TEACHING

TIL O‘RGATISHDA MADANIY KOMPETENSIYANING O‘RNI

Буранова Мадина Уктамовна
PhD, и.о. доцент,
СамГИИЯ,
madinaburanova82@gmail.com

Аннотация: *В данной статье рассматривается значение культурной компетенции в процессе изучения иностранных языков. Культурная компетенция включает в себя знание, понимание и применение культурных аспектов, которые могут значительно повлиять на процесс овладения языком.*

Ключевые слова: *Культурная компетенция, изучение иностранных языков, межкультурная коммуникация, языковая осведомленность, методика преподавания, культурные различия.*

Annotation: *This article examines the importance of cultural competence in the process of learning foreign languages. Cultural competence includes the knowledge, understanding and application of cultural aspects that can significantly influence the process of language acquisition.*

Keywords: *Cultural competence, foreign language learning, intercultural communication, language awareness, teaching methods, cultural differences.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada chet tillarini o‘rganish jarayonida madaniy kompetensiyaning ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Madaniy kompetensiya tilni o‘zlashtirish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan madaniy jihatlarni bilish, tushunish va qo‘llashni o‘z ichiga oladi.*

Kalit so‘zlar: *madaniy kompetensiya, chet tillarini o‘rganish, madaniyatlararo muloqot, tilni bilish, o‘qitish usullari, madaniy farqlar.*

Языки и культуры тесно взаимосвязаны, и понимание культурных различий и сходств способствует не только лучшему восприятию языка, но и более глубокому пониманию мировоззрения носителей этого языка. В статье анализируются методы, с помощью которых преподаватели могут интегрировать культурные элементы в процесс обучения, и обсуждаются преимущества такого подхода для студентов. Уделяется внимание тому, как культурная осведомленность помогает преодолевать стереотипы, способствует развитию межкультурной компетенции и улучшает коммуникативные навыки учащихся.

Изучение иностранных языков невозможно без учета культурных аспектов. Культура неразрывно связана с языком, и эффективное владение языком предполагает понимание культурного контекста. Это особенно

актуально в мире, где глобализация стирает границы между народами, делая межкультурную коммуникацию необходимой частью повседневной жизни.

Культурная компетенция представляет собой способность человека эффективно взаимодействовать с представителями других культур, осознавая и принимая культурные различия. В контексте изучения языков культурная компетенция включает знания о нормах, ценностях, традициях и мировоззрении носителей языка. Это знание помогает учащимся лучше понимать языковые обороты, идиомы, шутки и даже манеру общения.

Культурные различия часто являются препятствием в овладении языком. Например, прямое общение, принятое в одних культурах, может казаться грубым в других. Учащиеся, которые не знакомы с культурным контекстом, могут неверно интерпретировать значения слов или фраз. Изучение культурных особенностей помогает избежать таких ошибок и способствует более точному восприятию языка.

Методы интеграции культурной компетенции:

Преподаватели могут использовать различные методы для интеграции культурных элементов в процесс обучения. Это могут быть:

- Обсуждение культурных традиций и обычаев стран, где говорят на изучаемом языке.
- Использование аутентичных материалов, таких как фильмы, музыка и литература.
- Организация ролевых игр, имитирующих реальные межкультурные ситуации.
- Привлечение носителей языка для общения с учащимися.

Несколько примеров методов, которые преподаватели могут использовать для интеграции культурной компетенции в процесс обучения иностранным языкам:

1. Использование аутентичных материалов: Преподаватель включает в учебную программу материалы, связанные с культурой стран, где говорят на изучаемом языке, такие как фильмы, музыка, новостные статьи, подкасты и художественная литература. Это помогает студентам погрузиться в культурный контекст и понять, как язык используется в реальной жизни.

Просмотр фильма или отрывка сериала на изучаемом языке с последующим обсуждением культурных особенностей, поведения персонажей, их общения и соответствия реальной жизни в этой культуре.

2. Обсуждение культурных традиций и обычаев: Преподаватель организует занятия, на которых студенты изучают и обсуждают традиции и праздники стран, где говорят на изучаемом языке. Студенты могут подготовить презентации о культурных традициях этих стран.

Подготовка презентации о таком празднике, как День благодарения в США, Рождество в Великобритании или японский Новый год. Обсуждение того, как культурные ценности влияют на традиции и как они соотносятся с культурой родной страны студентов.

3. Ролевые игры и моделирование ситуаций: Преподаватель предлагает студентам разыгрывать ситуации, имитирующие межкультурное общение.

Это помогает учащимся применить культурные знания на практике, понять особенности поведения и стиля общения в разных культурных контекстах.

Студенты разыгрывают сцены встречи с деловыми партнерами из другой страны, обсуждая культурные различия в ведении переговоров. Во время игры они должны учитывать культурные нормы, такие как использование жестов, приветствия, дистанция в общении и вежливость.

4. Приглашение носителей языка для общения с учащимися: Преподаватель организует встречи с носителями языка — либо в классе, либо онлайн — чтобы студенты могли пообщаться с людьми, которые представляют разные культурные фоны. Это способствует лучшему пониманию культуры через непосредственный опыт общения.

Виртуальная беседа с носителем языка, который расскажет о культурных особенностях своей страны. Студенты могут задавать вопросы, связанные с культурой, повседневной жизнью и традициями, а затем обсудить это в классе.

5. Проектная деятельность, связанная с культурой: Преподаватель предлагает студентам подготовить проекты, исследующие культурные аспекты изучаемой страны. Это может быть исследование местной кухни, моды, искусства или социальных норм.

Проект на тему «Сравнение свадебных традиций в Испании и моей стране». Студенты исследуют культурные обычаи, связанные с свадьбой, и представляют свои находки в виде презентации или эссе, обращая внимание на языковые и культурные различия.

Эти методы помогают создать более глубокое понимание культуры, делая процесс изучения языка более увлекательным и результативным. Культурная осведомленность не только обогащает учебный опыт, но и развивает межкультурные навыки, необходимые для успешной коммуникации в глобализированном мире.

Культурная осведомленность позволяет учащимся не только лучше овладеть языком, но и развить межкультурную компетенцию - способность успешно общаться с представителями разных культур. Это особенно важно для будущих специалистов, работающих в международных компаниях, где умение находить общий язык с людьми из разных культур является ключевым навыком.

Культурная компетенция играет важную роль в процессе изучения языков. Она не только способствует лучшему усвоению материала, но и помогает студентам развивать важные навыки межкультурной коммуникации. Преподаватели должны уделять внимание культурным аспектам и активно интегрировать их в свои уроки, чтобы обучение стало более эффективным и всесторонним.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Искусство, 1975.
2. Бендер Р. Культурная лингвистика: язык, мышление, коммуникация. Москва: ЛКИ, 2010.

3. Буранова М.У. Методы обучения разговорной речи на уроках английского языка, Гуманитарный трактат, 2017.
4. Буранова М.У. Techniques for teaching speaking in English classes, Гуманитарный трактат, 2017.
5. Вульфсон Э. Культурная компетенция в образовательной среде. Санкт-Петербург: Питер, 2015.
6. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education, 2014.
7. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. Sage Publications, 2001.
8. Kramsch C. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press, 1998.
9. Norton B. Identity and Language Learning: Extending the Conversation. Multilingual Matters, 2013.

JAHON TILSHUNOSLIGIDA ANTROPONIMLARNING O‘RNI

THE ROLE OF ANTHROPONYMS IN LINGUISTICS WORLD

Mamajonov Muhammadjon Yusubjonovich
f.f.b.f.d. dots.,
Farg‘ona davlat universiteti
Chet tillari fakulteti dekani

Nigmatova Nozimaxon Ulug‘bek qizi
Magistrant,
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada antroponimlarni o‘rganishning jahon tilshunosligida xususan, ingliz va o‘zbek tillari antroponimiyasining maxsus lingvistik quyi tizim sifatida rivojlanish va faoliyat ko‘rsatish qonuniyatlarini ochib berishi bilan bog‘liq va antroponimlarning motivatsiyasi sohasidagi taqqoslangan tillar o‘rtasidagi chuqur tarkibiy farqlarni ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *til, antroponim, lingvistika, motiv, motivatsiya, struktura, onimizatsiya, antropotsentrizm.*

Annotation: *This article reveals the deep structural differences between the comparative languages in the field of anthroponyms motivation and related to the disclosure of the laws of development and functioning of anthroponymy in world linguistics, in particular the anthroponymy of English and Uzbek languages as a special linguistic subsystem.*

Keywords: *language, anthroponym, linguistics, motive, motivation, structure, onomastics, anthropocentrism.*

Har qanday xalqning ziyoli, madaniyatli farzandi deb hisoblagan har bir inson, avvalo, yashab o‘tayotgangan yetti otasi, avlod-ajdodlari shajarasi, urf-odati

va udumlarini bilishni chin qalbdan istaydi. Buning uchun ma'lum xalq, qabila hamda ular negizida shakllangan antroponim va etnotoponimlardan bilishi zarur. Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrlarni bildirgan: "Bir haqiqatni barchamiz chuqur anglab olishimiz kerak: milliy tarixni xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimizga milliy ruhda yetkazish, ularning qalbiga, shuuriga singdirish kerak. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur" [Sh.M.Mirziyoyev, 2021:25]. "Tarixni yaxshi bilmasdan turib, – deb yozadi birinchi prezidentimiz I.A.Karimov, – yuksak ma'naviyatga erishish mumkinmi? Albatta, mumkin emas! Ma'naviyatni tiklash, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak" [I.A.Karimov, 2001:78]. Tarixiy xotirani tiklash faqat tarix bilan aloqador fanlarni tadqiq qilish bilan kifoyalanmaydi, balki bu borada unga eng muhim va asosiy fan – tilshunoslikdir. Zero, buyuk tilshunos olim V.Gumboldt aytganidek: "Til tarixi-xalq tarixi" demakdir [Гумбольдт В.Ф., 1984:214]. Xalqning tarixi, milliy urf-odatlari, an'analari, bir so'z bilan aytganda, xalqning o'zligi onomastika va uning bir tarmog'i bo'lgan antroponimlarda o'z aksini topadi. Bu esa bevosita antroponimlarning shakllanish motivlarini tadqiq etish orqali yoritib beriladi. Onomastika va uning bir tarmog'i bo'lgan antroponimlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda motivatsiyaning mazmun mohiyatiga, antroponim so'zining mazmuniy tuzilishiga, antroponimlarning etimologiyasiga, atoqli otlarning strukturasiga, ismlarning yuzaga kelishidagi sabab, ehtiyoj, istak-orzu va boshqa xususiyatlariga, ismlar semantik va kontekstual mazmunining munosib yoki nomunosib holatlariga (badiiy asarlar tarkibida), ismlarning davr bilan bog'liqligiga, antroponimlarning badiiy asarlarga tanlash bilan bog'liqligiga chuqur e'tibor qaratiladi. Ma'lumki, o'tgan asrning 60-yillarida o'zbek va ingliz tilshunosligining tadqiq doirasi ancha kengaydi va unda an'anaviy grammatika, leksikologiya, semasiologiya sohalaridan o'z maqsad va vazifalariga ko'ra farqlanuvchi yangi yo'nalishlar paydo bo'la boshladi. Mana shu davrda paydo bo'lgan yangi yo'nalishlardan birini ingliz va o'zbek onomastikasi tashkil qiladi. Tarixdan barcha xalqlar shu jumladan, ingliz va o'zbek tilshunoslari ham atoqli otlarga keskin qiziqish paydo bo'lgan. Kishi ismlari, joy nomlarining paydo bo'lishi, etnografiyasi, ma'no va etimologiyasi haqida tarixiy yozma manbalarda anchagina qiziqarli fikrlar bayon qilingan.

Ammo atoqli ot materiallarini sistemali va izchil ravishda to'plash, ularni ilmiy asoslarda keng ko'lamda tahlil qilish o'zbek filologiyasida o'tgan asrning 60-yillaridan boshlandi. Bu boradagi ilk qadamlar H.Hasanov, T.Nafasov, E.Begmatov va boshqalarning [Husanov H.,1996:66] tadqiqotlarida o'z ifodasini topdi. Keyingi yillarda ingliz va o'zbek nomshunosligi, ayniqsa, uning toponimika, antroponimika, etnonimika sohalari izchil rivojlandi. Endilikda o'zbek antroponimlarining materiallari qoniqarli ravishda to'plangani va tadqiq qilingani monografik tarzda o'rganilganini qayd etish mumkin. Olib borilgan tadqiqotlarda, asosan, yodnomalardagi antroponimlarning motivatsion va uslubiy xususiyatlarini o'rganishga asosiy e'tibor qaratildi. Ma'lumki, tilshunoslikda onomasiologiya (nomshunoslik) sohasi alohida o'rin egallaydi. Onomasiologiyaning ajralmas

bo‘lagi antroponimlar har qaysi tilda o‘z o‘ringa ega shu jumladan, ingliz tili tilshunosligida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Antroponimlar o‘z negizida madaniyatshunoslik, tarix, etnografiya, sotsiologiya fanlari bilan ham keng bog‘liq. Antroponimlar nafaqat ismlar va nomlar, balki o‘zlarida til madaniyati va tarixini mujassamlashtirgan soha sifatida tan olingan. Ingliz va o‘zbek tillari bugungi kunda ingliz va o‘zbek millatlarining fikr almashuv quroli sifatida katta ijtimoiy vazifa ado etmoqda. Ingliz va o‘zbek tillarininng bugungi taraqqiyotida tilshunos olimlarninng, yozuvchilarning, shoirlarning xizmatlari beqiyos. Ularning katta mehnatlari tufayli ingliz va o‘zbek tillarining turli sohalarida qat’iy normalar belgilanmoqdi, til birliklarining aloqa jarayonidagi lisoniy imkoniyatlari haqidagi tadqiqotlar o‘quvchilarga, izlanuvchilarga asoslab berildi va berilmoqda.

Til taraqqiyotidagi ko‘pgina masalalar olimlarimiz tomonidan dolzarb masala sifatida alohida e`tiborga olinmoqda. O‘zbek tilining davlat tili maqomida dunyoda obro‘si ortib bormoqda, bu esa o‘z o‘rnida tilimiz leksikasini, uning grammatik qurilishini boshqa tillar bilan ham qiyosiy-chog‘ishtirma aspektda chuqurroq va har tomonlama tadqiq qilish vazifasini qo‘ymoqda. “Tilshunoslik tadqiqotining obyekti sifatida o‘ziga xos nomlar o‘z nomi bilan atalgan obyektni boshqa predmetlardan farqlash uchun xizmat qiluvchi so‘z yoki ibora ekanligini bildiradi.” [Podolskaya N.V., 1988-91] – deya fikr bildiradi zabardast rus tilshunosi N.V. Podolskaya o‘zining asarida. Bundan bilishimiz mumkinki, har qanday atoqli otlar, ismlar, tahalluslar va nomlar farqlovchi vazifani o‘ziga yuklaydi. Tilshunoslikning bu bo‘limi onomastika nomi bilan ma’lum. Umuman olganda, onomastik makon deyarli cheksizdir, bu esa uni ma’lum tarmoqlarga bo‘lishning obyektiv ehtiyojini keltirib chiqaradi. Demak, onomastik makonda antroponimiya (shaxs nomlarini o‘rganuvchi fan), toponimiya (joy nomlarini o‘rganuvchi fan), zoonimiya (hayvon nomlarini o‘rganuvchi fan), fitonimiya (o‘simlik nomlarini o‘rganuvchi fan), kosmonimiya (koinot jismlarini nomlarini o‘rganuvchi fan), astronomiya (osmon jismlarini o‘rganuvchi fan), xrononimiya (tarixiy shaxslarni nomlarini o‘rganuvchi fan), xrematonimiya (ma`lum bir xalqning ma`naviy va moddiy narsa va buyumlarning nomini o‘rganuvchi fan), mifonimiyalarni (afsona va miflardagi nomlarni o‘rganuvchi fan) ajratib ko‘rsatish mumkin. Shu qatorda, ba’zi nemis olimi A.Bax nomlarni “jonli va tirik deb qabul qilinadigan mavjudot nomlari” va “jonsiz narsalar nomlari”ga ajratadi [Bax, 1952:4] , ular orasida antopononimlar va toponimlar eng muhim o‘rinni egallaydi. Umuman olganda, nomlarni jonli va jonsizga bo‘lib o‘rganishimiz bizga ko‘plab farqlarni ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, jahon tilshunosligida ingliz va o‘zbek antroponimlarning o‘rni va ishlatilishi, ularning jahon tilshunoslari tomonidan tadqiq etilishi, antoponim onomastika bo‘limining muhim sohalaridan biri ekanligi va shaxs nomlari ingliz va o‘zbek xalqlarida millat ko‘zgusi timsolini ifoda etib berishi va yillar mobaynida sayqallanib kelayotganligiga shohid bo‘ldik.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев.Ш.М. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик- миллий ғоямизнинг пойдеворидир.Т.: Тасвир, 2021. – 25 б.
2. Каримов И.А. Инсон бахт учун туғилади. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 78
3. Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. – Москва, 1984. – 214 с.
4. Ҳусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдномаларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – 66 б.
5. Сатторов Ғ. Ўзбек исмларининг туркий қатлами: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент,1990. – 21 б.
6. Подольская Н.В. Словарь ономастической терминологии (СРОТ). – Москва: Наука, 1988. – 91 с.
7. Bach A. Deutsche Namenkunde. – Heiderberg, 1952 – P.1-4.

TURLI TILLARDA SO‘ZLASHUVCHILARGA OID OLAMNING LISONIY MANZARASINI TASVIRLASH EHTIYOJI

THE NEED TO DESCRIBE THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE WORLD OF SPEAKERS OF DIFFERENT LANGUAGES

Istoda Rasulova
dotsent,
Samarqand davlat universiteti
istoda.87@gmail.com

Annotatsiya: *Maqola olamning lisoniy manzarasi - til ta'siri ostida shakllangan dunyo haqidagi tushunchalar haqida bo‘lib, muallif tomonidan bu tushunchalar turli tillarda so‘zlashuvchilarning rang, makon, zamon munosabatlari asosidagi misollar bilan ochib berilgan. Olamning lisoniy manzarasining ranglarni idrok etish va mantiqiy fikrlash kabi kognitiv jarayonlarga, shuningdek, xatti-harakatlar va madaniy qadriyatlarga ta'siri ham tahlil qilinadi. Madaniyatlararo aloqa, tarjima va kognitiv tilshunoslik uchun olamning lisoniy manzarasini tushunish muhimligi qayd etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Olamning lisoniy manzarasi, til, madaniyat, fikrlash, idrok, madaniyatlararo aloqa, tarjima, kognitiv tilshunoslik, kontrastiv tahlil.*

Annotation: *The article is about the linguistic landscape of the world - the concepts of the world formed under the influence of language, and these concepts are revealed by the author with examples based on the relations of color, space, and time of speakers of different languages. The influence of the linguistic landscape of the world on cognitive processes such as color perception and logical thinking, as well as on behavior and cultural values, is also analyzed. The importance of understanding the linguistic landscape of the world has been noted for intercultural communication, translation, and cognitive linguistics.*

Key words: *Linguistic view of the world, language, culture, thinking, perception, intercultural communication, translation, cognitive linguistics, contrastive analysis.*

Garchi fizika, astronomiya, tabiatshunoslik kabi aniq fanlarda olam manzarasi aniq faktlar bilan tasvirlangan va barcha insonlar uchun umumiy qoidalar orqali tushuntirilgan bo‘lsa-da, tilshunoslik sohasida olamning lisoniy manzarasi turli tillarda turlicha ifodalanadi. Albatta, bu masala tillarning etnolingvistika, sotsiolingvistika, etnopsixolingvistika va lingvokulturologik jihatlari bilan keskin bog‘liqdir. Chunki til hechqachon o‘z-o‘zidan yaratilmaydi, o‘z-o‘zidan rivoj topmaydi. Til va madaniyat, til va psixologiya, til va jamiyat, til va millat va shuningdek, stereotiplarning o‘zaro mushtarakligi, bir-biriga bog‘liqligi, o‘zaro ta’siri har qanday lingvistik tushunchaning yaratilishida ulkan ahamiyat kasb etadi. Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir [Kaxarov, Q., Alimbaev, M., 2023:67]. Bunda tilda o‘z aksini topgan insonning olamni o‘ziga xos idroki namoyon bo‘ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo‘lishidagi muhim omildir. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish natijalarini so‘zda qayd etadi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni to‘ldiradi. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuasi olamning lisoniy manzarasi, deb nomlanadi. Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi. Olam – o‘zaro munosabatdagi inson va muhit bo‘lsa, olam manzarasi – inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi bo‘linmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa, olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuyini va uning obyektlariga bo‘lgan munosabatni namoyon qiladi [Xalimova M.T., 2021:889].

Olamning lisoniy manzarasi bu - odamda uning tili ta'sirida shakllanadigan dunyo haqidagi g‘oyalar to‘plami. Til nafaqat muloqot vositasi, balki bilish va voqelikni tizimlashtirish uchun kuchli vositadir. Olamning lisoniy manzarasi hayot davomida shakllanadi va inson yashaydigan madaniy kontekstni aks ettiradi. Har bir tilda dunyoni tasniflashning o‘ziga xos tizimi mavjud bo‘lib, bu turli tillarda so‘zlashuvchilarning Olamning lisoniy manzarasidagi farqlarini keltirib chiqaradi. Keling, bir nechta misollarni ko‘rib chiqaylik:

- **Rangni ifoda etuvchi leksemalar:** Sariq rangi o‘zbek tilida ham rus “жёлтый” mavjud rang bo‘lib, lekin sojga nisbatan bu rang ruslarda ishlatilmaydi, bu rangni bildirish uchun русый, рыжий yoki светлый so‘zlaridan foydalanishadi. Matnning jozibadorligini oshirish, madaniy fon yaratish maqsadida sariq rangning turli tuslari ishlatiladi: жёлтый, золотистый, русый, рыжий, светлый.
- **Joyga nisbatan:** Rus tilida biron shaxs-narsaning ma’lum bir joyning ichida yoki ustida ekanligini ifodalash uchun “**в**” va “**на**” kabi predloglardan foydalanilsa, o‘zbek tilida buni ifoda etish uchun -da o‘rin-payt kelishigi

kifoya. Masalan, Они в школе – улар мактабда; Они на крыше дома – улар уйнинг томида;

Ingliz tilidagi aniq artikl **“the”** odatda o‘zbek tiliga tarjima qilinmaydi. Ba’zan o‘sha olmoshi yoki tushum kelishigi qo‘shimchasi (-ni) yoxud boshqa vositalar bilan tarjima qilinishi mumkin. This is the book I asked you for. Bu (o‘sha) men sizdan so‘ragan.

- **Vaqtga nisbatan:** Ingliz tilida o‘zbek tiliga nisbatan zamonni ifodalashda ancha murakkabroq tizimga asoslanadi, bu esa til o‘rganish jarayonida qiyinchilikni yuzaga keltiradigan asosiy omillardan hisoblanadi.

Olamning lisoniy manzarasi dagi farqlar turli tillarda so‘zlashuvchilarning fikrlashi, idroki va xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin. Bunga kognitiv, madaniy, ijtimoiy va boshqa ta’sirlarni kiritishimiz mumkin.

Chunki V. fon Gumboldning “Tilda xalq ruhi aks etadi” degan fikri N.Mahmudovning asarlarida o‘ziga xos tarzda davom ettirilganini ko‘rish mumkin: “...tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, qisqasi, xalqning borbudi, bo‘y-basti aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borlig‘ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmunu mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixiyu kelajagini idrok etish demkdir. Til xalqning bebaho va muqaddas boyligidir, xalqning har bir asl farzandi o‘z tilida sobit va o‘z tiliga sodiq bo‘lmog‘i azal-abad ham qarz, ham farz”. Buyuk nemis tilshunos olimi Yakob Grimmning “Xalq haqidagi saqlanib qoladigan eng jonli guvoh – bu uning suyagi, foydalangan ish qurollari yoki qabri emas, balki uning tilidir” [Yakob Grimm, 1848] degan fikrini shunday rivojlantiradi: “Xalq o‘z tili haqida uning ibtidosidan boshlab ma’lumotga ega bo‘lsa, bu tilning turfa tovlanishlari-yu, tarang va lo‘nda mantig‘ini chuqur his eta olsa, o‘zining uzoq va murakkab tarixini ham chuqur his eta oladi, tarixidan faxrlana oladi, o‘zinikidan boshqa tillarning xam muqaddasligiga, har jihatdan hurmatga loyiqligiga imon keltira oladi. Bu esa xalqning o‘zligini anglashi demakdir”. Shuningdek, Ayrim tilshunoslarning bu boradagi quyidagi fikrlarida ayni haqiqat o‘z aksini topgan: “Olamning lisoniy manzarasi maxsus olam manzaralari (kimyoviy, fizikaviy va boshqalar) bilan bir qatorda turmaydi, olamning lisoniy manzarasi ulardan oldin bo‘lib, mazkur manzaralarni shakllantiradi, chunki inson til tufayligina olamni va o‘zini anglash qobiliyatiga ega... Tilning o‘ziga xosligiga ko‘ra uning sohiblari ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi paydo bo‘ladi, chunki inson til prizmasi orqali dunyoni ko‘radi.” Demakki, xalqning dunyoni milliy ko‘rish tarzi va idrok intizomi, eng avvalo, shu xalqqa oid olamning lisoniy manzarasida qayd etiladi [Расулова И.А., 2022:156].

Shunday ekan, olamning lisoniy manzarasini tushunish bizga turli tillarda so‘zlashuvchilarning fikrlash, idrok etish va madaniy qadriyatlarini chuqur o‘rganishga imkon beradi. olamning lisoniy manzarasidagi farqlarni tahlil qilish madaniyatlararo muloqot, tarjima va kognitiv tilshunoslik uchun muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. *Новое в лингвистике*. Вып. 6. М.: Изд-во Прогресс. 1972. – С. 35.

2. Kaxarov Q., Alimbaev M. Ingliz va o‘zbek tillarida olam lisoniy manzarasi va uning maqollarda ifodalanishing ahamiyati. 2023. Центральноазиатский журнал образования и инноваций, 2(6 Part 3), 66-69. (murojaat etilgan sana: 15.09.2024) https://inacademy.uz/index.php/cajei/article/download/17042/11791/14878)
3. Расулова И.А. Лингвомаданий интерференция ҳамда уни бартараф этиш йўл-йўриқлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд, 2022. – Б.177.
4. Rasulova I., Umida A. Phonetic interference in the process of learning the russian language by students studying in the uzbek group, and recommendations for its elimination. *Current research journal of philological sciences, 3*(11), 2022. – P.110-115.
5. Xalimova M.T. Olam milliy lisoniy manzarasi tasvirida til va madaniyat mushtarakligi. Academic research in educational sciences, 2(4), 2021. –P. 888-892.
6. Yakob Grimm, “Nemis tili tarixi”. 1848.

СВОЙСТВА ПАРЕМИЙ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

MAQOLLARNING LINGVOLTUROLOGIK ASSOSIDAGI XUSUSIYATLARI

PROPERTIES OF PAROEMIA IN THE LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT

Хазраткулова Анжелика Валерьевна
и.о. доцента,
Джизакский политехнический институт,
anjelika01101970@gmail.com

Аннотация: *В даннай статье рассматривается вопрос исследования лингвокультурологического подхода, которое позволяет рассмотреть то, как культурно-символические представления народа отражаются в семантической структуре паремий и их компонентах. При этом рассмотрение свойств паремий в лингвокультурологическом аспекте совмещается с описанием устойчивых паремиологических высказываний по их роли в разнообразных ситуативных контекстах.*

Ключевые слова: *пословицы, паремиология, похвала, сопоставительный анализ, общение, культура.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada lingvokulturologik yondashuvni tadqiq qilish masalasi ko‘rib chiqiladi, bu esa xalqning madaniy va ramziy g‘oyalari maqol va ularning tarkibiy qismlarining semantik tarkibida qanday aks etishini ko‘rib chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, maqollarning xususiyatlarini*

lingvokulturologik jihatdan ko'rib chiqish, ularning turli xil vaziyat kontekstlarida tutgan o'rniga ko'ra barqaror paremiologik bayonotlarni tavsiflash bilan birlashtiriladi.

Kalit so'zlar: *maqol, paremiologiya, maqtov, qiyosiy tahlil, muloqot, madaniyat.*

Annotation: *This article examines the issue of studying the linguacultural approach used in the study to analyze the material, which allows us to consider how the cultural and symbolic representations of the people are reflected in the semantic structure of paremias and their components. At the same time, the consideration of the properties of paremias in the linguacultural aspect is combined with the description of stable paremiological statements by their role in various situational contexts.*

Key words: *proverbs, paremiology, praise, comparative analysis, communication, culture.*

Многие учёные говорят о том, что в современной лингвистической науке наблюдается небывалый интерес к паремиологическому фонду языка. Паремиям посвящено достаточно большое количество исследований, рассматривающих данные единицы в структурном, семантическом, прагматическом и др. аспектах (Г.Д. Сидоркова, Г.Л. Пермяков, Е.И. Селиверстова, В.М. Мокиенко, З.К. Тарланов и др.).

Особое внимание в работах последних лет уделяется также изучению того, каким образом в паремиях отражается культура народа, как эти устойчивые формы аккумулируют в своей семантике культурные установки, ценности, представления человека о мире (Н.Н. Семененко, Н.Ю. Тразанова, М.Л. Ковшова, Ф.Ф. Фархутдинова, Л.Б. Савенкова и др.)

Термин «паремия» принято понимать в науке как собирательное название «воспроизводимых микротекстов, включающих пословицы, поговорки, приметы, присловья, устойчивые этикетные формулы, загадки и т.п. Паремии отражают коллективный опыт народа, в них находят проявление традиционные для данного этноса ценностные ориентиры, стереотипные представления, поведенческие нормы и т.д.

Объем понятия определяется учеными по-разному. Так, например, Л.Б. Савенкова рассматривает паремии как вторичные языковые знаки, замкнутые устойчивые фразы, являющиеся маркерами ситуаций или отношений между реалиями, однако в этом определении нет указания на конкретный состав входящих в него единиц. В некоторых исследованиях под «паремиями» понимают только пословицы и поговорки, а часть ученых включает также присловья, загадки, приметы, афоризмы (Г.Л. Пермяков, Е.Е. Жигарина и др.) Таким образом, можно говорить о широком и узком понимании данного явления. Как отмечает В.М. Мокиенко, невозможность четко очертить границы паремий связана не только со сложностью и разнородностью единиц, входящих в это понятие, но и с недостаточным отражением современного паремиологического фонда в словарях и корпусах.

Особенность паремии заключается в том, что она, как правило, «несёт в себе информацию не об элементе, а о фрагменте внеязыковой действительности» [Ким Н.В., 2002], что даёт возможность отнести пословицы и поговорки к дискурсивным знакам. Г.Л. Пермяков, изучая структурный аспект паремиологии, также называл пословицы и поговорки «знаками определённых ситуаций или определённых отношений между вещами» [Пермяков Г.Л., 1998:21].

Однако несмотря на тесную связь семантики паремии с её конкретной реализацией в речи, данные единицы не могут быть рассмотрены только как элементы дискурса вне своего места в языковой системе, поскольку они представляют собой устойчивые, клишированные выражения, зафиксированные в словарях и фольклорных сборниках.

Также важно понимать, что пословицы и поговорки всё же обозначают не конкретную ситуацию, а некую модель, «выделяя обобщённые черты, которые составляют стабильный набор признаков, способный выявляться в неограниченном количестве реальных жизненных положений» [Ким Н.В., 2002]. З.К. Тарланов пишет, что пословица «не столько рассказывает о чем-либо конкретном, сколько напоминает о типичном» [Привалова И.В., 1970, 26].

Обратимся к особенностям структуры и семантики исследуемых пословиц, с целью выявить, какие синтаксические конструкции в них частотны, как они соотносятся со смыслом и типовой ситуацией, заложенной в паремиях [Привалова И.В., 2001:14]. Стоит отметить, что структурно-семантические особенности единиц данной группы находятся также в тесной связи с прагматическими характеристиками.

Предикат пословиц-призывов выражен формой императива, при этом практически во всех случаях это форма повелительного наклонения от глаголов *хвалить/хвалиться* и их контекстных синонимов в утвердительной или отрицательной форме (т.е. с частицей не или без неё). При распределении призывов на четыре подгруппы по форме глагола (хвали – не хвали – хвались – не хвались) было обнаружено, что императив с отрицанием представлен в значительно большем количестве пословиц, нежели императив без отрицательной частицы.

Глаголы хвалить и хвалиться представляют два близких по семантике речевых действия – похвалу и самопохвалу. Самопохвалу или похвальбу можно рассматривать как частный случай похвалы, как нетипичную ролевую модель этого жанра. С.В. Волы нкина называет эту реализацию речевого жанра похвалы автопохвалой: «автопохвала реализуется в высказывании, автором, адресатом и объектом оценки которого является одно и то же лицо» [Волынкина, 2016:201]. Отобранные пословицы позволяют выявить поведенческие установки, связанные и с похвалой, и с самопохвалой. Как правило, смысловая структура этих единиц двухчастна и представлена двумя типами: 1) рекомендация/совет + обоснование, объяснение; 2) две рекомендации с глаголами, выражающими противоположную направленность действия.

Первый тип более разнообразен в плане выражения, поэтому остановимся на нём более подробно. Рекомендация в пословицах первого выделенного нами типа заключена в форме императива (хвали, не хвали, не спеши хвалить, не хвалите, не захваливай и т.д.) Так, например, есть единицы, где причина заключена во второй части бессоюзного сложного предложения (Не хвалите (ребенка), бесами не стравите), причем эта часть может отделяться двоеточием – пунктуационным знаком, который, как известно, ставится, если вторая часть поясняет, дополняет содержание первой части или указывает причину того, о чём говорилось в первой части (Не хвали: половина хвои́ ; Не захваливай: дай людям похаять).

В этих единицах, таким образом, выражение обоснования поучения выражено наиболее эксплицитно – хвалить нельзя из-за опасности «стравить бесами» (т.е. сглазить), из-за того, что объект не заслуживает похвалы по своим качествам, а также из-за того, что нужно сохранять баланс между похвалой и критикой. Несколько пословиц в качестве обоснования заключающейся в них рекомендации указывают преждевременность похвалы, её неуместность в данных обстоятельствах.

На уровне языковых средств это выражается, например, грамматически – с помощью подчинительных временных союзов пока (Не хвали пива в сусле, а сына, пока борода не вырастет; Не спеши волчонка хвалить, подожди, пока зубы вырастут) и когда (Хвали сон, когда сбудется). На уровне лексических средств эти смыслы выражаются метафорически, с помощью образов, обозначающих начальную (в сусле, в озими) или конечную (в стогу, в гробу, вечером) стадию, состояние чего-либо. При этом внутренняя форма паремии становится основным способом организации её значения: она обеспечивает образно-ассоциативное восприятие обозначенной в паремии ситуации.

Второй тип пословиц, связанных с похвалой, – это высказывания с двумя рекомендациями, выраженными глаголами противоположной направленности действия. Этот тип представлен рядом пословиц, где вместе с похвалой упоминается и противоположный ей по значению речевой акт – «хула», т.е. осуждение, порицание кого/чего-л.: – Чего хвалить не умеешь, того не хули. – Худого не хвали, а хорошего не кори! – Чужого не хай, своего не хвали! – Сам себя ни хвали, ни хули. – Нахвалу оберегайся, а похулить и сам сумеешь. – Похуля — опозоришь; похвали — опризоришь (сглазишь). – Не хвали в очи, не брани за глаза. – В глаза не хвали, за глаза не кори. Эти пословицы построены, таким образом, на антитезе похвала – хула, которая, например, в пословицах Худого не хвали, а хорошего не кори! и Чужого не хай, своего не хвали! поддерживается антитезами худой – хороший, чужой – свой, а также синтаксически с помощью противительного союза а.

> Эти пословицы отражают представление народа о том, что не только хвалить, но и ругать нужно уметь в соответствии с принятыми морально-этическими нормами [Привалова И.В., 2001:14].

Так, в пословицах фиксируется следующая установка: нельзя хулить то, что ты не можешь похвалить – т.е. не приветствуется односторонний

взгляд на ситуацию, критика без поощрения. В рассматриваемой группе пословиц актуализируется представление о том, что критиковать проще, чем хвалить, особенно же легче человеку искать отрицательные стороны в чём-то хорошем и чужом.

Таким образом, эта подгруппа призывов содержит в себе установки, которые находят отражение в паремиологической картине мира и за пределами анализируемого в работе фрагмента. Кроме того, в группе пословиц находит отражение ещё одна поведенческая установка – это неодобрительное отношение к порицанию кого-л. в его отсутствии, т.е. «за глаза», наряду с, соответственно, неодобрительным отношением к прямой похвале «в глаза» (Не хвали в очи, не брани за глаза; В глаза не хвали, за глаза не кори). Второе может быть связано с упомянутой выше боязнью сглаза.

> В образах, которые положены в основу этих пословиц и которые используются в качестве обращения, также заключается ироничное, неодобрительное или даже уничижительное отношение говорящего к адресату за счёт возникающих в сознании носителей языка культурно-детерминированных коннотаций [Пермяков Г.Л., 1988:57]

Примечательно, что в ряде пословиц в качестве обоснования даётся другая рекомендация, которая указывает на подходящие условия для совершения вышеупомянутого речевого действия: – Не хвались под гору, хвались в гору. – Не хвались идучи (едучи) на рать, а хвались идучи (едучи) с рати. – Не хвались, в поле едучи, хвались из поля. – Не хвались женой в семь дён, а хвались в семь лет – Не хвались в год, хвались в три года (а хвались в рот). и др.

Народная мудрость призывает к тому, чтобы позволить окружающим оценить себя, и такая оценка, как правило, будет более объективна и более справедлива. Таким образом, отношение к самопохвале в пословицах предстаёт негативным, но при этом в различной степени – это может быть неодобрение из-за несоответствия заданным в обществе представлениям о том, в каких случаях можно хвалить самого себя, или же отрицательное отношение в целом, приравнивание её к хвастовству и бахвальству.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдувахобова Д.Э. Использование ИКТ в образовании – важный фактор развития информационного общества. Экономика и социум. 2023. – С. 386-388.
2. Калдыкозова С.Е. Формирование у учащихся представлений об изучение языка. Gospodarka I innowacje. 2024. – С. 44,122-128.
3. Ким Н.В. Психологичекие закономерности процесса обучения. Экономика и социум. 2023. – С. 879-882.
4. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988.
5. Привалова И.В. Отражение национально-культурных ценностей в паремиологическом фонде языка. 2001. – С. 10-17.

6. Эргашев У.Э. Мотивы учения в подростковом возрасте. Молодой учёный. № 7. 2015. – С. 702.
7. Эргашев У.Э. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный. 2014. – С. 762-769.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA QADRIYATLAR TIL VA MADANIYAT OMILI

VALUES IN THE GLOBALIZATION PROCESS LANGUAGE AND CULTURE FACTOR

Xudaykulova Shaxnoza
PhD, katta o‘qituvchisi,
JIDU O‘zbek va rus tillari kafedrasi

Annotatsiya: *mazkur tezisda tilning ijtimoiy qadriyatga aylanishi milliy uyg‘onish, istiqlol g‘oyalari, bir tildan keng foydalanishda davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy holati ham muhim ahamiyatga ega ekanligi, shuningdek, globallashuv asri, yuksak texnologiyalar zamonida zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlar olib borish va o‘zbek tilining mashinaviy tilini amalga kiritish, dasturlash sohalarni mukammal rivojlantirish, “til-madaniyat-millat” tushunchalarining bir butun ekanligi haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *mutlaq qadriyat, integratsiyalashuv, umummilliy qadriyat, yuksak texnologiyalar, areal lingvistika, matematik lingvistika, etnolingvistika, aksiolingvistika, ekolingvistika, biolingvistika, korpus lingvistikasi, gender linvistkasi.*

Annotation: *in this thesis, the transformation of the language into a social value is the national awakening, the ideas of independence, the fact that the social, economic, and political status of the state is also important in the wide use of one language, as well as conducting scientific research in the directions of modern linguistics in the era of globalization and high technologies. Implementation of the machine language of the Uzbek language, perfect development of programming fields, and the unity of the concepts of “language-culture-nation” are discussed.*

Key words: *absolute value, integration, national value, high technologies, areal linguistics, mathematical linguistics, ethnolinguistics, axiolinguistics, ecolinguistics, biolinguistics, corpus linguistics, gender linguistics.*

Ma’lumki, til − millatni millat sifatida ajratib turadigan belgi, bebaho boylik, moddiy, ma’naviy merosni saqlash va boyitishning eng kuchli vositasi, jamiyatning asosi, davlat suverenitetining muhim tamoyillaridan biri. Millat tarixi qancha uzoqqa borib taqalsa, til ham shuncha qadimiy. Til azaldan mavjud va millat bor ekan, u ham yashab qolaveradi. Qisqa muddatda dunyo xaritasida yangi davlatlar paydo bo‘lishi mumkin, ammo hech vaqt bir kun yoki bir asrda yangi bir

til paydo bo‘lib qolmaydi. Insonning tiliga qarab qaysi millatga mansubligi, shevasiga qarab qayerlik ekani aniqlanadi [Bahriddinova B.M., 2021:55].

Tilning qadriyatlar iyerarxiyasidagi o‘rni turli madaniyatlarda turlichadir, shu bois u falsafada mutlaq qadriyatlar sirasiga kiritilmaydi. Bizningcha, tilning qadriyat bahosida mentallikdan ko‘ra ijtimoiylik ustunlik qiladi. O‘zbek xalq maqol va iboralarida til haqida gap ketganda qadriyat bahosiga emas odob, etikaga urg‘u beriladi. Tilingni tiy, tilingga erk berma, tilini tishladi, tili o‘n quloch, qo‘l yugurigi oshga, til yugurigi boshga singari iboralarda tilning ijtimoiy qadriyat sifatidagi bahosi kuzatilmaydi. Ushbu iboralar implitsit tarzda og‘irlik, bosiqlik, ko‘p so‘zlamaslik kabi etik qadriyatlar bahosini ifodalaydi. Tilning ijtimoiy qadriyatga aylanishi milliy uyg‘onish, istiqlol g‘oyalari, milliy tilga tajovuz, uning yo‘qolish xavfi kabi omillar bilan bog‘liq. Shu bois ona tiliga qadriyat bahosi XX asr mahsuli, desak yanglishmagan bo‘lamiz. Ko‘p ma’noli til sememasi konnotatsiyasining aksiologik ma’nosi ko‘p hollarda publitsistik uslubdagi matnda ona, millat, qadriyat, ne’mat kabi so‘zlar bilan birga eksplitsit tarzda anglashinadi: til millat ko‘zgusi, til millat ruhi, til oliy ne’mat, ona tili – millatning ruhi, or-nomusi kabi. Til diskursining aksiologik maydonini o‘zlikni anglash, o‘zligini saqlash, milliy qadriyat, g‘urur kabi aksiologik baho tashuvchi submaydonlar tashkil qiladi. Til aksiologemasining leksik aksilqadriyati, bizningcha, mavjud emas, lekin matnda ko‘pincha turli ko‘rinishlarda konseptning ziddi implitsit tarzda o‘z ifodasini topadi. “Qaysi bir millatning ona tili o‘z hojatini o‘tayolmay, boshqa yot tillar oldida mag‘lubiyatga uchrab tiz bukar ekan, unday millat ko‘p uzoqlashmayoq, insoniy huquqlaridan ajragan holda hayot daftari ustiga inqiroz qalami chekilishi shubhasizdir”.

Qadriyat tushunchasi ko‘p ma’noga ega bo‘lib, inson hayotida muhim va zarur deb hisoblangan har bir narsa, shaxs, voqea biz uchun qimmatli hisoblanadi. Bugun globallashuv asri, yuksak texnologiyalar zamoni, texnikaviy inqiloblar davri va milliy qadriyatning uyg‘unlashuvi natijasida umummilliy qadriyat hisoblangan til masalasi atrofida jiddiy muammolar yuzaga kelmoqda. Til hamma joyda g‘oya va qadriyatlarni ifodalash vositasidir. Insonlar o‘z ona tilini milliy qadriyat va g‘urur timsoli sifatida ko ‘rmas ekan, u tilda muloqot qiluvchilar soni ozchilikni tashkil etadi, natijada bu til qadrsizlik akseologemasiga aylanadi. Madaniyatlararo aloqalar tilning yo‘qolishiga, qadrsizlanishiga olib kelmasligi kerak. Tilga qadriyat va axloq tushunchalarini ifodalashning o‘ziga xos tizimi sifatida qaraladi va bir tildan keng foydalanishda davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy holati ham ahamiyatga ega bo‘lib, ba’zan bu ikkinchi tilni yo‘qolishga olib keladi. Hozirgi kunda ingliz va xitoy tillaridan foydalanuvchilar ko‘p, mutaxassislar XXRning dunyodagi iqtisodiy holatidan kelib chiqib, xitoy tilidan foydalanuvchilar soni XXI asr o‘rtalariga borib keskin oshishini taxmin qilmoqda.

Til va an'analar milliy o‘ziga xoslik uchun markaz hisoblanadi. Mutaxassislar til va urf-odatlarni milliy o‘ziga xoslikning asosiy tarkibiy qismlari ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Tadqiqotchilar tomonidan 20 dan ortiq mamlakatlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijasiga ko‘ra odamlarning o‘rtacha 91% o‘z mamlakatining eng keng tarqalgan tilida so‘zlasha olishi haqiqiy milliy bo‘lish uchun muhimligini,

81% esa o‘z mamlakatining urf-odatlari va an’analarini bilishi, tug‘ilgan joy va dinning milliy o‘ziga xoslik uchun ahamiyati haqiqiy mansublik uchun muhimligini ta’kidlaydi (Vengriya, Indoneziya va Niderlandiyada 96% so‘rovnoma ishtirokchisi keng tarqalgan tilda gapirish muhim va kamida o‘ndan oltitasi buni juda muhim deb hisoblaydi, shuningdek, AQSHda ham odamlar eng keng tarqalgan tilda gapirishga ahamiyat bermaydilar - har o‘ndan sakkiztasi bu fikrga ega.) [Christine Huang, Laura Clancy, and Sarah Austin. 2024].

Dunyodagi rivojlangan davlatlar o‘z tillari ustida jiddiy izlanishlar olib borib, tilshunoslikning yangidan yangi yo‘nalishlariga asos soldi. Bugun tilshunoslikda areal lingvistika, matematik lingvistika, geografik lingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, aksiolingvistika kabi sohalari bilan birgalikda kognitiv lingvistika, ekolingvistika, biolingvistika, korpus lingvistikasi, gender linvistkasi, internet-lingvistika, neyrolingvistika, mentalingvistika singari zamonaviy yo‘nalishlari paydo bo‘ldi va jadal rivojlanmoqda. Globallashuv sharoitida fanlarning bir-biriga ta’siri, integratsiyalashuvi muhim hisoblanadi, bu esa tilning umummilliy qadriyat sifatida barqarorligini ta’minlaydi.

Globallashuv jarayoni va yuksak texnologiyalar rivoji zamonida o‘zbek tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish uchun o‘zbek tilining mashinaviy tilini amalga kiritish, dasturlash sohalarni mukammal rivojlantirish, zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlar olib borish va ta’lim jarayonida “til-madaniyat-millat” tushunchalarining bir butun ekanligini chuqur anglash talab qilinmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Alexandra Y. Aikhenvald. The value of language and the language of valueA view from Amazonia. HAU : Journal of Ethnographic Theory, 2013. –P. 53-77.
2. Christine Huang, Laura Clancy, and Sarah Austin. Language and Traditions Are Considered Central to National Identity. Pew Research Center, January, 2024.
3. Xudaykulova Sh. O‘zbek tilidagi ba’zi mutlaq qadriyatli aksiologemalar tahlili. “Tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalar uchun kadrlar tayyorlashda til ta’limi va tarjima masalalari” mavzusidagi XIV an’anaviy ilmiy-amaliy konferensiya. 2024. – B.61-63.
4. Sobirov A. Til – Millat tafakkurining bebaho xazinasi. – 2019.
5. https://www.uopeople.edu/blog/why-is-language

KO‘PTILLILIK VA XUSHMUOMALALIK

MULTILINGUALISM AND POLITENESS

Abdullazoda Madina Rasuljon qizi
PhD researcher,
The world languages university of Uzbekistan,
madinaabdullazoda0828@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola xushmuomalalik va ko‘p tillilik munosabatlarini o‘rganadi. Ko‘p tillilik turli madaniyatlar va tillarda xushmuomalalikni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Xushmuomalalikka ta’sir qiluvchi ko‘p tillilikning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish turli madaniy kontekstlarda samarali muloqot qilish uchun juda muhimdir. Ushbu maqola turli madaniyatlarda ko‘p tillilik va xushmuomalalik munosabatlarini o‘rganishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: xushmuomalalik, ko‘p tillilik, tildagi farqlar, xushmuomalalik markerlari.

Annotation: *This article explores the relationship of politeness and multilingualism. Multilingualism plays a significant role in shaping politeness in various cultures and languages. Understanding the peculiarities of multilingualism that influence politeness is crucial for effective communication in diverse cultural contexts. This article aims to explore the relationship of multilingualism and politeness in various cultures.*

Key words: *Politeness, multilingualism, language differences, cultural difference, politeness markers*

One of the sociolinguistic factors that influences politeness behavior is multilingualism. In multilingual communities, individuals often navigate between different languages, each with its own norms and expectations of politeness. This can lead to unique challenges and complexities in conveying politeness across language boundaries. For example, a study by House and Kasper [House, Juliane, and Gabriele Kasper, 1987: 309-326] found that German speakers tended to be more direct and assertive in English, while English speakers adopted more indirect and mitigated speech when using German. This suggests that individuals may unconsciously adapt their politeness strategies based on the linguistic and cultural norms associated with the language they are using at the moment. Furthermore, multilingual speakers may encounter difficulties in choosing the appropriate speech register or level of formality in each language, which could impact their politeness behavior. Overall, multilingualism adds an additional layer of complexity to the study of politeness, highlighting the dynamic and context-specific nature of politeness phenomena.

Challenges and opportunities arise when considering politeness in multilingual contexts. In such contexts, individuals from different language backgrounds may have different understandings and expectations of what constitutes polite behavior.

This can create challenges in communication and misunderstandings, as politeness norms may vary greatly across cultures. For example, a behavior that is considered polite in one culture may be seen as rude or intrusive in another culture. Additionally, language proficiency and cultural knowledge play a significant role in the expression and interpretation of politeness. Individuals who are not fluent in a particular language may struggle to navigate the politeness norms of that language, leading to potential misunderstandings or unintentionally rude behavior. However, these challenges also present opportunities for intercultural learning and understanding. Through interacting with individuals from different language backgrounds, individuals can broaden their perspectives and become more aware of the diversity of politeness norms. This awareness can enhance intercultural communication skills and foster more respectful and effective interactions in multilingual contexts.

Language choice and code-switching have a significant impact on politeness in communication. Politeness is often culturally influenced and can vary based on the language being used. Different languages may have different linguistic features and speech acts that signal politeness, and speakers may choose to code-switch between languages to express politeness in specific situations. For example, in Spanish, the use of direct and explicit language can be seen as impolite, while indirect and polite language is preferred [House, Juliane, and Gabriele Kasper, 1987:309-326]. Therefore, Spanish speakers may code-switch to English or use English phrases when they want to convey politeness. Additionally, code-switching can also be a form of identity negotiation, where speakers switch between their native language and another language to assert their cultural identity and maintain social relationships [Brown, Penelope, and Stephen C. Levinson]. Overall, language choice and code-switching play a crucial role in shaping politeness in communication by allowing individuals to adapt their language use to cultural norms and express politeness effectively.

Language proficiency plays a crucial role in expressing politeness in multilingual settings. When individuals are fluent in multiple languages, they have a wider range of linguistic tools to convey politeness effectively. They can navigate cultural norms and use appropriate speech acts in different languages, enhancing their ability to engage in polite interactions. Additionally, language proficiency allows individuals to understand the nuances of different politeness strategies and adapt their speech accordingly. For instance, they may employ honorifics, indirect requests, or use more respectful forms of address in a language that demands such linguistic politeness markers [House, Juliane, and Gabriele Kasper, 1987: 309-326]. Conversely, limited language proficiency can hinder the expression of politeness, as individuals may struggle to employ the appropriate linguistic strategies or use the wrong register in a particular language, potentially causing offense [Brown, Penelope, and Stephen C. Levinson, 1978: 100]. Therefore, language proficiency acts as a crucial factor in expressing politeness in multilingual settings.

REFERENCES:
1. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage, article, Walter de Gruyter, 1987.
2. Brown, Penelope, and Stephen C. Levinson, Politeness: Some Universals in Language Usage, book, Cambridge University Press, 1978.
3. House, Juliane, and Gabriele Kasper, Politeness markers in English and German, journal, De Gruyter, 1987.
4. House, Juliane, and Gabriele Kasper, Politeness markers in English and German, journal, De Gruyter, 1987.
5. Kasper G., Rose K. R., Pragmatics in Language Teaching, book, Cambridge University Press, 2002.

TIL – MADANIYATNING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

LANGUAGE AS A COMPONENT PART OF CULTURE

F.A. Yakubova
katta o‘qituvchi,
O‘zJOKU,
feruza1471@gmail.com

Annotatsiya: *Til millatning asosiy belgilaridan biridir. Dunyoda xalqlar ko‘p. Har bir millatning o‘zligini namoyish qilishda uning tili va madaniyatining o‘rni va ahamiyati beqiyos. Til madaniyatdan ajralmas bo‘lib, madaniyatning rivojlanish darajasi, uning boyligi va tarixining yaqqol ko‘rsatkichidir. Ushbu maqolada til va madaniyat tushunchalari o‘rtasidagi munosabat, tilning funksionalligi va ularning madaniyat bilan aloqasi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Insoniyat, madaniyat, moddiy va ma’naviy boylik, kultur, ishlov berish, etnomadaniyat, til material, kategoriya, lingvokulturologiya.*

Annotation: *Language is one of the main features of a nation. There are many nations in the world. The role and significance of a nation's language and culture in demonstrating its identity is immense. Language is inseparable from culture and it is a clear indicator of the level of cultural development, its richness, and its history. This article analyzes the relationship between the concepts of language and culture, the functionality of language, and their connection to culture.*

Keywords: *Humanity, culture, material and spiritual wealth, cultural, processing, ethnoculture, linguistic material, category, linguoculturology.*

Dunyo madaniyatlarining o‘zaro ta’siri va rivojlanishini uning tili va asarlarisiz tasavvur qilish qiyin. Madaniyat – madaniyatlardan uzilib qolsa xalokatga uchraydi. Insoniyat tarixidan bunga misollar anchagina topiladi.Yo‘qolib ketgan madaniyatlarning barchasi boshqa madaniyatlardan ajralib qolgani

natijasidir. Madaniyat – bu jamiyat taraqqiyotining ma’lum bir tarixiy bosqichdagi darajasidir. Kishilar hayoti va faoliyatini tashkil etish shaklida ifodalangan, insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy qadriyatlar hamda insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy boyliklar faqat o‘tmish kishilaridan qolgan boyliklar bo‘lib qolmay, balki o‘zida inson aql-zakovati, hayoti to‘g‘risidagi fikr va o‘ylarini aks ettiruvchi ko‘zgu hamdir [Usmonova Sh., 2017:176-177].

Madaniyat – bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma’naviy boyliklar majmui, jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig‘indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyat tarixida turli yo‘nalishlar – fan, texnika, ta’lim, maishiy turmush, ijtimoiy qarashlar, adabiyot va hokazolarni kompleks tarzda o‘rganishadi: madaniyat ikkiga bo‘linadi:

1. Moddiy madaniyat; 2. Ma’naviy madaniyat;

Kishilar hayoti va faoliyatini tashkil etish shaklida ifodalangan, insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy qadriyatlar hamda insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy boyliklar faqat o‘tmish kishilaridan qolgan boyliklar bo‘lib qolmay, balki o‘zida inson aql-zakovati, hayoti to‘g‘risidagi fikr va o‘ylarini aks ettiruvchi ko‘zgu hamdir. [Saidova M., 2017:93-95].

«Madaniyat» atamasi hozirgi kunda turli ma’nolarda ifodalangan. «Madaniyat» va «Kultur» atamalari mutaxassislar fikriga ko‘ra lotincha «ishlov berish», «parvarish qilish» ma’nosini anglatgan. Ilmiy tekshirishlar natijasi asosida keyinchalik mutaxasislar tomonidan «ma’rifatli bo‘lish», «tarbiyali», «bilimli bo‘lish» mazmunida qo‘llangan. O‘zbek tilida ishlatiladigan «Madaniyat» atamasi arabcha «madaniy, shaharlik» degan ma’noni bildiradi.

G‘arbiy Yevropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e’tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan bo‘lsa-da, faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar kategorial tizimidan mustahkam o‘rin oldi. Kishilik jamiyatini beqiyos ko‘lamga ega bo‘lgan va doimiy ravishda o‘zgarib boruvchi ma’lumotlarni muayyan tartibga solishga yordam beruvchi, umumlashtiruvchi tushunchalarga bo‘lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasini keng tarkapishiga sabab bo‘ldi. Qadimgi Rimda «Madaniyat» tushunchasi «hayotni ma’naviy jihatdan yanada yaxshilashga va tozalashga qaratilgan g‘amxo‘rlik» degan ma’noda ham foydalanilgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, mashhur Rim faylasufi-notik Sitseron ham «ruhiyat madaniyati» atamasini ishlatgan. Yevropa xalqlarida XVIII asrning oxirlarigacha «Madaniyat» atamasi aqliy-axloqiy madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko‘rinib turibdiki, «Madaniyat» tushunchasi xilma-xil talqiniga qaramay qadimdan hozirgi kungacha o‘z mohiyatini o‘zgartirmagan [Alifriyenko N.F., 2010: 224].

Inson bolaligidan boshlab o‘z millatiga xos til va til orqali madaniyatni o‘rganib boradi. Xalqning barcha nozik madaniy belgilari shu xalqning tili va adabiyotida aks etadi.

Til madaniyatning eng muhim kategoriyalaridan biridir, chunki insonning dunyoqarashi aynan til orqali shakllanadi va ifodalanadi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki u inson shakllanadigan va yashayotgan muhitini uning hayotiy tajribasini belgilaydi. Aytish mumkinki, inson go‘yo til ichida yashaydi, uning ta’sirini doimo boshdan kechiradi. Til shunchaki inson dunyosi va uning madaniyatini aks

ettirmaydi. Tilning yana bir eng muhim vazifasi – u xalq madaniyatini saqlab, uni avloddan-avlodga yetkazadi. Shuning uchun ham til shaxs, milliy xarakter, xalq, millatning shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Til ayni paytda madaniyat mahsuli, uning muhim tarkibiy qismi va madaniyat mavjudligining shartidir. Til belgilari ortida, eng avvalo, madaniyat hodisalari turadi. Muayyan tilda nutqni to‘g‘ri tushunish uhun uning birliklarining etnik o‘ziga xosligini ularning semantikasining denotativ-ma’noli va konnotativ jihatlarida aniq tushunish, shuningdek, ma’nolarda mustahkamlanmagan asosiy bilimlarga ega bo‘lish kerak.

Asrlar davomida til va madaniyatning o‘zaro ta’siri masalasi tilshunoslar, faylasuflar, madaniyatshunoslarni ilmiy jihatdan qiziqtirib kelgan. Hozirgi kunga qadar bu masala munozarali bo‘lib qolmoqda: ba’zi olimlar til madaniyatga yaxlitlikning bir qismi sifatida taalluqlidir, deb hisoblasalar, boshqalari - til faqat madaniyatni ifodalash shakli, ba’zilari esa til madaniyatning shakli ham, elementi ham emasdeb talqin qiladilar. Til va madaniyat o‘zaro bog‘liq va ayni paytda farqli hodisalardir. Til va madaniyat munosabatida tilning roli katta. Har bir xalqning o‘ziga xos etnomadaniyati uning tili orqali ifodalanadi. Lekin obyektiv borliqda ana shu etnomadaniyat mavjudligi uchun u tilda o‘z ifodasini topadi. Til etnomadaniyat xazinasi, garchi har bir etnotil boshqa etnomadaniyatlar haqida ma’lumot bera olsa ham, har bir til, eng avvalo, o‘z xalqi madaniyatini yangi ma’lumot bilan ta’minlash va tartibga solishga qaratilgan.

N.I.Tolstoyning fikricha, “Tilni madaniyatning tarkibiy qismi yoki madaniyat quroli sifatida qabul qilish mumkin (bu bir xil narsa emas), ayniqsa, adabiy til yoki folklor tili haqida gap ketganda. Biroq, til bir vaqtning o‘zida butun madaniyatga nisbatan avtonomdir va uni madaniyatdan alohida ko‘rib chiqish mumkin (bu doimiy ravishda) yoki ekvivalent sifatida madaniyat bilan solishtirganda va teng hodisalar orqali amalga oshiriladi” [Tolstoy L.N., 1995:16].

Til va madaniyatning o‘zaro ta’siri muammosi etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda ham o‘rganiladi. Shu sababli ushbu sohalar lingvokulturologiyaga yaqin sohalar hisoblanadi. Hozirgi vaqtda Lingvokulturologiya dunyoda rivojlangan sohalardan biridir. Lingvokulturologiyagada so‘z va matnning tamoman yangicha talqini va tahlili ustuvorlik qiladi. Bunda lisoniy birliklarning nafaqat til qonuniyatlari, balki jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat, milliy mentalitet kabi omillar nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilishi til ilmida yangi g‘oyalar, yangi ilmiy qarashlar va tamoyillarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Barcha ijtimoiy fanlarning umumiy obyekti inson hisoblanadi. Biroq; har bir fan alohida inson va uning faoliyatiga tegishli biror jihatni tahlil qiladi. Lingvokulturologik tadqiqotning obyekti madaniy axborotning tarjimoni bo‘lgan tilning o‘zaro aloqalarini o‘rganishdir. Tadqiqot predmeti esa til va madaniyatning hamkorligi natijasida shakllanadigan lisoniy belgilardir. Har bir til shaxsi ayni damda madaniy shaxs ham hisoblanadi. Shuning uchun til belgilari madaniyatning «tili» ham hisoblanadi va til egasining milliy-madaniy o‘zligini ham ko‘rsatib beradi. Bu birliklar madaniyatda simvolik, etalonlik, ramziy-metaforik ahamiyatga ega bo‘lib, inson

tafakkuri faoliyati natijasida yuzaga kelgan. Shuningdek, arxetipik va prototipik mazmunga ega bo‘lib, mif, afsona, rasm-rusum, folklor va diniy matnlar, yana she‘riy va nasriy badiiy matnlarda, iboralar, metaforalar, ramzlar va paremiyalarda uchraydi.

Madaniyat haqida bir narsani bilish uchun biz doim til materiallaridan foydalanamiz. Xuddi shuningdek,, til faktlarini tahlil qilish uchun madaniy qadriyatlarga murojaat qilamiz. Til birligini madaniy kontekstda tahlil qilish tilshunoslik oldiga bir qator yangi muammolarni qo‘ydi. Lingvokulturologiya alohida bilimlar tarmog‘i sifatida o‘ziga xos vazifalarni bajaradi. Prof. A.Nurmonovning fikriga ko‘ra, til va madaniyat o‘rtasida aloqani tadqiq etgan olimlar 3 ta guruhga bo‘linadi: “Birinchi yo‘nalish V.Gumboldt, E.Sepir va B.Uorf nomlari bilan bog‘liq bo‘ib, ular til va tafakkur, til va madaniyat munosabatida tilni belgilovchi kuch deb hisoblaydilar”. Olim bu qarashni biryoqlama deb hisoblaydi. Jumladan, u shunday deb yozadi: “... nominatsiyaga asos bo‘lgan obraz markazini idrok qilishda turli tipdagi tillarda o‘ziga xos umumiy jihatlardan ham ko‘z yumib bo‘lmaydi. Bu ham lingvistik nisbiylik nazariyasining olamni idrok qilishda tilning roli ustuvor ekanligi haqidagi xulosasi biryoqlama ekanligidan dalolat beradi” [Maslova V.A. 1992:115].

Tillar o‘rtasidagi farqlar madaniyatlar o‘rtasidagi noo‘xshashliklar bilan aloqador. Mazkur holat asosan lug‘aviy birliklar va frazeologizmlarda yakkolroq namoyon bo‘ladi, zero nomlovchi birliklar nolisoniy vaziyatlar bilan chambarchas bog‘iq.

Madaniyat tili – qadriyat va g‘oya shakllari yo‘nalishini shakllantiradigan, tasavvurlar, obrazlar, tushunchalarni tashkillaydigan belgilar va belgilar munosabatlari tizimi - belgili moddiyatdir. Madaniyat tili etnik madaniyatga nisbatan xalq madaniyati o‘ziga xosliklariga yo‘naltirilgan barcha verbal va noverbal aloqaning belgili usullari yig‘indisi ekanligi bilan farqlanib turadi. Madaniyat tili boshqa xalqlar madaniyati bilan aloqada aks etadi.

Xulosa qilishimiz mumkinki, har bir til ma’lum bir madaniy dunyoning chegaralarini belgilaydi. Til bu madaniy dunyoning homiysi, ya’ni til va madaniyat bir-biridan ajralmas, ayni paytda etnik guruh jamoasining mustaqil birliklari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Alfriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. – Moskva: Flinta, Nauka, 2010. –S.224.
2. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. – Moskva: Naslediye, 1992. –S.115.
3. Saidova M., Qo‘ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo‘llanma. – Namangan, 2017. –B. 93-95.
4. Tolstoy N.I. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Издательство “Индрик”, 1995. – С.16.
5. Usmonova, Sh., Rixsiyeva, G. Madaniyatlararo muloqot. O ‘quv qo‘llanma. – Toshkent. 2017. –B. 176-177.

TURLI TIZIMLI TILLARDA QO‘LLANILGAN XALQ MAQOLLARIDAGI ORNITONIMLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF ORNITHONYM USED IN DIFFERENT SYSTEMIC LANGUAGES

Maxmudova Nargiza Ravshanovna
PhD, katta o‘qituvchisi, FarDU,
nr.mahmudova@pf.fdu.uz

Annotatsiya: *Paremiologiya sohalarini o‘rganishda turli xil yondashuvlar mavjudligi, ushbu maqolada bir tomondan har bir lingvistik madaniyat tomonidan yaratilgan u yoki bu qush bilan bog‘liq bo‘lgan ramziy belgilar tahlil qilingan. Shu sababli, bu yerda taqqoslash usuli va komponent tahlil usuli bilan birlashtirilgan lisoniy-madaniy va semiotik usullar qo‘llanilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ornitonim, paremiologiya, pragmatika, semantika, metafora, ko‘chma ma’no, qush nomi, parema, maqol, matal.*

Annotation: *There are different approaches to studying the fields of paremiology, on the one hand, this article analyzes the symbolic signs associated with one or another bird created by each linguistic culture. Therefore, linguistic-cultural and semiotic methods combined with the method of comparison and component analysis were used here.*

Keywords: *Ornithonym, paremiology, pragmatics, semantics, metaphor, figurative meaning, bird name, parame, proverb.*

Paremiologiya – bu dunyoni mifologik idrok etish bilan bog‘liq bo‘lgan folklorning bir qismi, bu o‘z navbatida bu tilda so‘zlashadigan odamlarning kollektiv tajribasi bilan bog‘liq [Савенкова Л.Б., 2002:26-31]. Odamlar o‘zlarining to‘plangan tajribalarini tasniflashga moyil bo‘ladilar, keyin ular bo‘yicha ba’zi xulosalar chiqaradilar va ushbu tajribani umumlashtiradilar. Hamma narsa aksiologik burchak ostida baholanadi, oxir-oqibat u kodlangan. Ushbu tajriba har bir til hamjamiyati uchun juda muhim va dolzarbdir.

Parema – yunonchadan olingan bo‘lib, maqol, masal degan ma’noni bildiradi. Bu tarkibning yaxlitligi va didaktik mazmuni bilan ajralib turadigan barqaror birlikni anglatadi [Пермяков Г.Л., 1970:240]. Demak, paremalar maqol va matallar singari tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Ta’kidlash lozimki, paremiya yaratilgan emas, balki qayta ishlab chiqarilgan, ya’ni bu nutq klishesining bir turi. Masalan, maqollar va yopiq so‘zlar so‘z birikmasi xususiyatlariga ko‘ra, lekin ikkinchisidan farqli o‘laroq noma’lum, ya’ni bitta muallifga tegishli emas bo‘ladi.

Paremiologiya Aristotelgacha bo‘lgan vaqtga to‘g‘ri keladi. Paremiografiya deb maqollar to‘plamiga aytiladi [Пермяков Г.Л., 1988:236]. O‘zbek va ingliz tillaridagi maqollarni qiyosiy o‘rgangan D.Mirzayeva quyidagi mulohazalarni ilgari suradi: «Maqol va matallarning aniq modelini o‘rganish uni nomlash

mohiyatini tahlil qilishga yordam beradi, chunki har bir maqolga xos lisoniy qolip bizni o‘rab turgan borliqdagi mavjud munosabatlarni umumlashtiradi. Maqol birliklari tajribadan ma’lum bo‘lgan holatni yangi tushunchalar bilan bog‘lashga yordam beradi» [Мирзаева Д.И., 2022:13].

Shuningdek, har bir tilda avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan xalq hikmatining gavhari, ibratli ma’lumotlar manbai bo‘ladi. Fanda ular paremiologik birliklar (paremiya) deb ataladi. Paremiya va paremiologiya muammolari A.Teylor, V.Mider, A.Dandes, B.J.Uayting kabi ingliz va amerikalik paremiologlar tomonidan o‘rganilgan [Taylor A.,1931:214]. Maqol – xalq og‘zaki ijodining janri; qisqa va lo‘nda, obrazli, grammatik va mantiqiy jihatdan tugallangan, chuqur mazmunli. U ma’lum bir ritmik shaklga ega. Asrlar davomida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda she’riy shakl kasb etgan. Ma’lumki, maqollarda ma’no va ifoda plani mavjud. Ma’no plani maqolning semantik xususiyati bo‘lsa, ifoda plani uning tuzilmaviy tavsifidir.

Maqollar tarkibida qush nomlarining ishlatilishi masalalari bir necha tadqiqotchilar tomonidan tahlil qilingan. Masalan, D.A.Toshevaning dissertatsion ishida qush nomlari qatnashgan maqollarni konseptual jihatdan tahlil qilgan. Uning fikricha, qushlar uzoq zamonlardan beri insoniyat uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lib kelayotgan, ba’zi qushlar turk xalqlari madaniyatida totem darajasigacha ko‘tarilib, ilohiy obrazlarga aylantirilgan.

O‘zbek va ingliz maqollarida ota va ona turkumi leksemalari bir paremada keladi. Ota-onalar haqida ko‘plab majoziy maqollar mavjud bo‘lib, ularda ifodalangan mazmun ornitonimlar orqali ham ifodalanadi. Ushbu turdagi parema strukturaning bir xilligi bilan ajralib turadi. Ingliz tilidagi *cock – xo‘roz*, yoki *rooster* – xo‘roz yoki *hen* – ona tovuq ornitonimli paremiyalarda ota-onalar bolalarga o‘rnak bo‘lishi kerakligi ta’kidlangan:

As the old cock crows the young one learns [Насруллаева Н.З., 2018] – keksa xo‘roz qichqirganidek, yosh palaponi o‘rganadi.

O‘zbek tilida bu ma’noli maqollarga ornitonimlar kiradi:

Qush uyasida ko‘rganini qiladi.

Ya’ni bola tarbiyasi ota onasi va oila muhitiga ko‘ra shakllanishi aytilmoqda, uni qush misolida uqtirilmoqda. Chunki, o‘zbek oilalarida bolalikdan doimo tilga olinadigan axloqiy aksioma maqollarda o‘z ifodasini topgan.

Ornitonimlar komponent sifatida ishtirok etgan ingliz adabiy matnlarida «Ota-onalar qanday bo‘lsa, bolalar ham shunday», «Bolalar ota-onalarga o‘xshaydi» ma’nosini ifodalovchi quyidagi maqolni ko‘raylik:

***Eagle**s do not breed **dove**s* – burgutlar kaptar tug‘dirmaydi.

Bu misolda ***eagle**s* va ***dove**s* ornitonimlari qo‘llanilmoqda va bunda ikki xil qushlarning bir-biridan farqli bo‘lgan tabiatini nazarda tutgan holda insonlarda ham farzand tarbiyasida ko‘p narsa ota-onaga bog‘liqligiga ishora qilinmoqda. Bu maqolga o‘zbekcha ekvivalent sifatida xalqimiz orasida keng ishlatiluvchi quyidagi maqolni keltirish mumkin:

Qush uyasida ko‘rganini qiladi.

Yoki o‘zbek tilidagi ushbu maqolda ham ornitonimdan foydalanilgan:

Qo‘l bilan berganga, chumchuq to‘ymas.

Bunda *chumchuq* ornitonimi orqali oz miqdorga ishora qilinayotganini tushunishimiz mumkin.

Turli tillarda gaplashuvchi xalqlarda mazmun jihatidan bir-biriga juda o‘xshash, bir-biriga mos tushadigan maqollar ko‘p uchraydi. Har bir xalq maqoli, xalqni ma’naviy va estetik tarbiyalaydi. Shu bilan birga maqollar orqali insonning ongi yanada rivojlanadi. Ayniqsa, Vatanga oid maqollar insonlarning chuqur fikrlashlariga olib keladi.

Shu jumladan, o‘zbek tilidagi xalq maqollarida *bulbul* ornitonimidan ko‘p foydalanilgan. Masalan:

Vatansiz inson – kuysiz bulbul.

Bulbul chamanni sevar, Odam–Vatanni

kabi maqollarda *bulbul* ornitonimi qo‘llanilgan. Ma’lumki, bulbullar chumchuqsimonlar turkumining qorayaloqlar oilasiga mansub bo‘lgan sayroqi qushdir. Ular ijobiy ma’nodagi qushlardir. Yuqorida qayd etilgan maqollarda Vatanni bir chamanga o‘xshatilmoqda, odamni esa, kuylovchi bulbulga. Albatta, chaman deganda, ko‘z oldimizga chiroyli gulzor va xush ovozda sayrayotgan bulbul navosi keladi. Maqoldan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek xalqi o‘zining yashash joyini shunday go‘zal bir joyga o‘xshatadi. Ko‘plab maqollar donolik yoki donishmandlikka yetaklaydi, idrokni hamda zehnini o‘stirishda yordam beradi.

Xorijiy tillarda ham bulbul leksemasi qo‘llanilgan maqollar va matallar mavjuddir. Bulbul ingliz tilida *nightingale* bo‘lib, tunda sayraydigan qush ma’nosini anglatadi.[Cambridge Advanced learner’s Dictionary] Ko‘plab davlatlarda bulbul milliy ramz sifatida tan olingan. Bunday qushlar to‘g‘risida bir talay afsonalar ham mavjuddir.

Ingliz tilida ham Vatan bilan bog‘langan bulbul leksemasidan foydalanilgan maqollardan misollar keltiramiz:

Even if the nightingale is in a gold cage, she still dreams of returning to the forest;

*They put the nightingale into a golden cage yet it still craved for its home*kabi maqollarni ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilganimizda, bulbulni oltin qafasda saqlanilsa-da, u baribir o‘rmonni, chamanni yoki o‘z inini qo‘msashi haqidagi mazmunni anglaymiz. [The Greatest Love PoemsQuotes of All Time]. Ushbu maqollarni qiyoslayotganimizda, ularning ikki tilda tasvirlash jihatidan bir-biriga mos tushayotganiga amin bo‘ldik.

Xalq og‘zaki ijodida maqollar janrning tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlari g‘oyat rang-barangdir. O‘zbek va ingliz tilidagi maqollar xalq ijodiga, obrazli so‘zga muhabbat uyg‘otadi, estetik zavq bag‘ishlaydi. O‘ziga xos tasviriy san’atning, milliy badiiy usullarning ifodasi bo‘lmish bu kichik asarlar o‘sib kelayotgan avlodning ma’naviy ehtiyojlariga ozuqa bo‘ladi. Ornitonim ishtirokida ko‘plab maqollar mavjud bo‘lib, ularning mavzusi rang-barangligi tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

A bird in the hand is worth two in the bush.

Uzoqdagi bug‘doydan, yaqindagi somon yaxshi.

Bunda ingliz tilidagi maqolda *bird* ornitonimi qo‘llangan, lekin o‘zbek tilidagi mazmunan mos keluvchi maqolda ornitonim ishlatilmagan.

I have Fifty Pounds (dollars, dinars, pesos, rupees or what-have-you) and if I bet that England will win the World Tournament, I could win Four Hundred Pounds, but I'm not going to gamble, because *a bird in the hand is worth two in the* bush *– Menda ellik funt (dollar, dinor, peso, rupiy yoki sizda nima bor) va agar Angliya Jahon turnirida g'alaba qozonishiga pul tiksam, men to'rt yuz funt yutib olishim mumkin edi, lekin men qimor o'ynamoqchi emasman, chunki qo'ldagi qush butada ikkiga arziydi.*

Nega siz qushlarni ushlaganingizni bilmayman, lekin men ularni ushlash juda qiyin deb o'ylayman, chunki siz ularga yaqinlashganingizda ular uchib ketishadi. Tasavvur qiling-a, siz allaqachon bitta qushni qo'lingizda ushlab oldingiz, shuning uchun siz uni egallab, uni uyga olib ketishingiz yoki ovqatlanishingiz yoki uy hayvonlari sifatida saqlashingiz mumkin.

Ammo buta ichida ikkita qushni ko'rishingiz mumkin. Siz ham bu qushlarni tutmoqchisiz, lekin siz ularni tutishingizdan oldin ular uchib ketishadi. Demak, sizning qo'lingizdagi bitta qush butadagi ikkita qushdan ko'ra qimmatroq yoki undan ko'p.

Don't count your chickens before they hatch –
Tovuqlaringizni tuxumdan chiqmasdan oldin hisoblamang.

O'zbek tilida bunga o'xshash boshqa ornitonim komponentli maqol ham bor:
Jo'jani kuzda sanaymiz.

Bunda tovuq ornitonimi boshqa bir mazmunga ega gapni ifoda etish uchun kelgan. Bu jihatdan go'yo ingliz tilidagi misolga yaqin ma'no kasb qilgandek bo'lsa-da, o'ziga xos farq mavjud. Qushlar haqidagi yuqoridagi *Don't count your chickens before they hatch* maqoli – egalik va kutish haqida. Agar sizda bir guruh tovuq tuxumlari bo'lsa va ulardan tovuq bo'lib chiqishini istasangiz, barcha tuxumlaringiz sog'lom tovuqlarga aylanadi, deb o'ylashingiz mumkin. Siz har bir tuxumni bitta tovuq deb hisoblashingiz mumkin. Ammo shuni unutmangki, ba'zi tuxumlar chiqmasligi mumkin va shuning uchun siz kutgan tovuqlarning bir qismini olmaysiz. Maqolning ma'nosi: kelajakdagi barcha rejalaringiz siz kutganingizdek amalga oshishiga juda ishonmang. Misol uchun, agar siz ish joyida maoshingizni oshirishni kutsangiz, ko'chaga chiqib, hozirgi maoshingizga qodir bo'lmagan narsani sotib olishga vasvasaga tushishingiz mumkin. Buni qilmang. Siz kutgan maoshning oshishi sodir bo'lmasligi mumkin va agar siz allaqachon pulni sarflagan bo'lsangiz, siz yomon ahvolga tushib qolasiz, chunki siz tovuqlaringizni tuxumdan chiqishidan oldin hisoblagansiz.

«*Don't count your chickens before they hatch*» maqoli tahlili

Ingliz tilida	**O 'zbek tilida**
By the year 2020 there will be no more wars, arms dealers will be redundant, and everyone will be kind to each other - but don't count your chickens before they hatch	*2020-yilga kelib urushlar bo'lmaydi, qurol-yarog' sotuvchilar ortiqcha bo'ladi va hamma bir-biriga mehribon bo'ladi , lekin tovuqlaringizni tuxumdan chiqmasidan oldin hisoblamang*.

A wise old owl sat on an oak;

The more he saw the less he spoke;
The less he spoke the more he heard;

Why aren't we like that wise old bird? (Quote journal Notebook Composition Book Inspirational Quotes).

Dono keksa boyqush eman daraxti ustida o‘tirdi. U qanchalik ko‘p ko‘rsa, shuncha kam gapirardi, u qanchalik kam gapirsa, shuncha ko‘p eshitardi; nega biz o‘sha donishmand qari qushdek emasmiz? Ushbu maqol orqali boyqushning dono va hayratga loyiq fazilatlari tasvirlangan.

O‘zbek va ingliz tillarida qush nomlari ishtirokida ko‘plab maqol va matallar bor. Ko‘pincha qushlar haqidagi matal va maqollarda mazmun majoziy ma’noda yetkaziladi. Bu do‘stona maslahat, dars yoki chiroyli metaforik tasvir orqasida yashiringan dars bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, bunday ma’no oddiy mavzularga ham, yuksak axloqiy tamoyillarga ham tegishli bo‘lishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Taylor, Archer The Proverb / Archer Taylor. – Cambridge: Harvard University Press,1931. – 214 p.
2. The Greatest Love PoemsQuotes of All Time
3. Мирзаева Д.И. Ўзбек – инглиз тилларидаги мақол ва маталларнинг лингвокультурологик ҳамда прагматик тадқиқи. Фил.фан.б.фалсаф.док.автореф. Андижон, 2022. – Б.13.
4. Насруллаева Н.З. Инглиз ва ўзбек тилларида оламнинг фразеологик манзарасида гендер концептларининг шаклланиши: филол.фан д-ри.., дисс.автореф. – Тошкент, 2018.
5. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. – Москва: Гл. ред. вост. лит., 1988. – 236 с.
6. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. – М.: Наука, 1970. - 240 с
7. Cambridge Advanced learner’s Dictionary
8. Савенкова Л.Б. Паремия и языковой знак. Статья 1 // Филологический вестник Ростовского государственного университета. –2002. – № 1. – С. 26-31.

“OTA-ONA” TUSHUNCHASİNİNG MADANIY TALQINI

CULTURAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF “PARENT”

Abdimurodov Doston Dilmurod o‘g‘li
katta o‘qituvchi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
abdimurodovdoston@302gmail.com

Annotatsiya: *“Ota-ona” tushunchasining madaniy talqini turli jamiyatlar va madaniyatlarning ota-onalik bilan bog‘liq rollarni, mas’uliyatni va umidlarni qanday qabul qilishini o‘rganadi. Ushbu konsepsiya tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar ta’sirida madaniyatlarda sezilarli darajada farq qiladi. Ba’zi*

madaniyatlarda ota-ona katta oila bilan bog‘liq jamoaviy mas’uliyatni ta’kidlashi mumkin, boshqalari esa tarbiya haqidagi individualistik tushunchalarga e’tibor qaratishlari mumkin. Bundan tashqari, ota-onaning hissiy, ijtimoiy va huquqiy o‘lchovlari farq qilishi mumkin, bu ota-onalar amaliyotiga qanday qarash va qabul qilinishiga ta’sir qiladi. Ushbu tadqiqot ota-onalarning rollari xilma-xilligini va ota-onalarning shaxsiyatlari va xatti-harakatlarini shakllantirishda madaniy kontekstning ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: *ota-onalik, madaniyat, rollar, mas’uliyat, taxminlar, ijtimoiy kontekst, jamoaviy va individualistik, shaxsiyat.*

Annotation: *The cultural interpretation of the concept of "parent" examines how different societies and cultures perceive the roles, responsibilities, and expectations associated with parenthood. This concept varies significantly across cultures, influenced by historical, social, and economic factors. In some cultures, parenting may emphasize collective responsibilities involving extended family, while others may focus on individualistic notions of parenting. Additionally, the emotional, social, and legal dimensions of parenthood can differ, affecting how parenting practices are viewed and enacted. This exploration highlights the diversity of parenting roles and the significance of cultural context in shaping parental identities and behaviors.*

Key words: *parenthood, culture, roles, responsibilities, expectations, social context, collective vs. individualistic, identity.*

Jamiyatning turli davrlarida oila masalasi olimlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Jumladan, Sharq mutafakkirlari va davlat arboblari – Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Alisher Navoiy, Shal (Tilyeuke) Kulkeo‘g‘li, Ahmad Donish, Abay Qo‘nanbayev, Rizouddin ibn Faxruddin, Faxr-ul Banot Sibg‘atulloh qizi, Abdurauf Fitrat va boshqalarning asarlaridagi oila-nikoh munosabatlari, oiladagi shaxslararo munosabatlar, ota-onaning vazifalari, farzandlar burchi haqida g‘oyatda ibratli maslahat va o‘gitlari bayon etilgan.

Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto»da keltirilgan oila va shar’iy nikoh odoblari, ota-onalar va farzandlar munosabati, ularning burch va vazifalari, uylanish va kelin tanlash xususidagi g‘oyatda qimmatli fikrlar bugun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Shuningdek, «Avesto»da oila nikoh munosabatlari, oilaviy burch va farzand tarbiyasi xususida bir qator fikrlar bayon qilingan. Unda oila boshlig‘i «Nmanapati», uning xotini «Nmanapatni» shaklida berilgan. Kitobda «Vira», ya’ni erkak kishi axloqiy yo‘l-yo‘riqlarni o‘zlashtirish bilan birga, oila qurish va farzand to‘g‘risida o‘ylash zarurligi, erkak kishi roppa-rosa 16 yoshdan uylanib, bir nechta xotin olish huquqiga ega ekanligi, birinchi xotin hamma vaqt boshqalarga bosh bo‘lishi haqidagi ma’lumotlar ham bor. «Avesto»da qarindoshlarning o‘zaro oila qurishi qat’iy man etilgan. Qavm va urug‘ qonini toza, avlodni benuqson saqlash uchun shunday qilingan. Unda ko‘p bolali oilalarga davlat hisobidan nafaqa tayinlash lozimligi, bir yo‘la 2-3 ta tuqqan ayollar

mukofot olishga sazovor ekanligi uqtiriladi [Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И, 2008:224].

Markaziy Osiyo xalqlarining «Alpomish», «Kuntug‘mish», «Go‘ro‘g‘li», «Oysuluv», «Layli va Majnun», «Yusuf va Zulayho», «Manas», «Qizibek», «Qozi Kurpesh Bayan suluv» kabi dostonlarida erkak va ayol o‘rtasidagi sof insoniy munosabatlar, muhabbat, sadoqat, yorga vafo mavzusi tarannum etilgan. Ayol doimo erkak kishiga sodiq do‘st va yor, oqila, topqir, oilaviy tinchlikning posboni sifatida ulug‘langan. Ayol – oilaga fayz kirituvchi farishta timsoliga aylangan.

Dunyoga mashhur olim, ma’rifatparvar Abu Nasr Farobiy (873-950) inson kamoloti, baxti, ta’lim va tarbiyasi, axloqi, dinga munosabati haqidagi qarashlarini mashhur «Fozil odamlar shahri» va «Baxt-saodatga erishuv haqida» asarlarida bayon etadi. Farobiy keraksiz urf-odatlardan (hozir ham oilaviy hayotda, er-xotin munosabatlarida uchraydi) voz kechish, baxt – saodatga erishish yo‘llari haqida gapirib shunday deydi: «Rahbarlar (er yoki xotin) «yomon odatlarni o‘zida ifodalovchi o‘tmishni ham o‘zgartirmog‘i kerak. Aks holda o‘tmish talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday yengillik, o‘zgarish va o‘sish ham bo‘lmaydi». Shuningdek, «Baxt saodatga erishuv yo‘lida nimaiki (bilim, odob-axloq, kasb-hunar) yordam bersa, uni saqlamoq, mustahkamlamoq nimaiki zararli bo‘lsa, uni foydali narsaga aylantirishga harakat qilmoq zarurligini ta’kidlaydi.

Oila mavzusi insoniyatning eng muhim madaniy, psixologik va falsafiy mavzularidan biridir. Oila- xalqlar hayotining ijtimoiy, huquqiy, demografik va madaniy jihatlarini aks ettiruvchi ko‘zgudir.

Oila insoniyat jamiyatining eng qadimiy instituti sifatida ancha murakkab taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Oila – davlat tomonidan himoyalangan, o‘zining urf-odatlari, dini, urf-odatlari kabi oliy qadriyatlarni o‘zida saqlab kelayotgan insoniyat hayotining ajralmas qismidir.

Y.S.Stepanovadan keyin E.M.Vereshchagin, V.G.Kostomarov va S.G. Vorkachevlar madaniy kontseptsiyani «ma’lum bir tilning ona tilida so‘zlashuvchi dunyosining lingvistik ifodasiga ega bo‘lgan va belgilab qo‘yiladigan til tasvirining birligi« deb ta’riflaydilar [Сафаров Ш, 2006: 114].

Biroq, eng avvalo, «oila» tushunchasini «madaniy tushuncha» sinfiga kiritish joizmi yoki yo‘qmi, qanday mezonlar asosida bunday xulosa chiqarish mumkinligini aniqlash kerak:

1) «oila» - bu inson ongida inson hayotining ma’lum bir sohasiga tegishli yagona narsa va hodisalarning o‘xshash belgilarini takrorlaydigan tushuncha.

2) «oila» - bu o‘ziga xos va umumlashtirilgan ona tilini tavsiflovchi kognitiv taxminlar va ta’sirlar to‘plami sifatida qaraladigan tushuncha.

3) «oila» madaniy hodisa sifatida prototip asosni (universal komponentni) o‘z ichiga oladi, uning konfiguratsiyasi har bir jamoaga qat’iy xos bo‘lgan «qadriyatlar va toifalarning ierarxik to‘plamini» aks ettiradi;

4) «oila» tushunchasining mazmunli xususiyatlari tilni amalga oshirishning ma’lum bir usulida mustahkamlangan;

5) «oila» madaniy tushunchasi xalq madaniyatini «o‘z tili ko‘zgusida» maqol fondi darajasida o‘rganishning samarali vositasidir.

Demak, «oila» madaniy tushuncha bo‘lib, uning mazmun rejasi jamiyat taraqqiyoti bilan o‘zgaradi, deb taxmin qilish mumkin. Oila mamlakat va xalqning madaniy o‘ziga xosligini aks ettiradi.

Oila va oilaviy qadriyatlar xalq tili va madaniyatining rivojlanishida muhim rol o‘ynagani va o‘ynayotgani, bunday aloqadan tashqarida xalqning tarixiy va madaniy qiyofasini umuman tasavvur qilib bo‘lmasligi kabi holatlar bizni «oila» kontseptini tadqiqot ob’ekti sifatida tanlashga undadi. Shu sababli, turli madaniyatlarda, xususan, ingliz va o‘zbek madaniyatlarida «family» va «oila» kontseptlarini qiyosiy tadqiq etish, umumiy va milliy belgilarni aniqlash ushbu madaniyat sohiblariga xos obrazlar olamining milliy-madaniy o‘ziga xosligini o‘rganishda muhim aspektni tashkil etadi. Kontsept zamonaviy tilshunoslik lingvomadaniy sohasining birligi hisoblanadi, chunki u til, jamiyat va uning madaniyati to‘g’risidagi bilimlarni aks ettiradi. Kontseptlar tilda madaniyatni aks ettiradi va inson ongida olam tasvirini shakllantiradi. Kontsept tafakkurning operativ mazmun birligi, tizimlashtirilgan bilimning birligi, yoki kvantidir. Kontseptlar – bu inson fikrlash jarayonida foydalanadigan ideal, mavhum birliklar, ma’nolardir. Ular olingan bilimlar, tajriba, insonning real borliqni idrok etishi natijalarining mazmunini muayyan birliklar, «kvantlar» ko‘rinishida aks ettiradi.

«Oila» kontseptining mazmuni etik, etnik va falsafiy tushuncha sifatida tadqiqot uchun serqirra ahamiyatga ega. Oilada insonning axloqiy tarbiyasi, madaniy rivojlanishi uchun asos qo‘yiladi, keyinchalik u insonning xulq-atvor normalarini shakllantiradi, ichki dunyosini boyitadi. Oila insonning ijtimoiy va ijodiy faolligini rag’batlantiradi, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishga hissa qo‘shadi.

O‘zbek xalqi vakillari uchun «oila» tushunchasi asosan bolalik (bir nechta) bo‘lish va ularning o‘sishi va rivojlanishi uchun barcha sharoitlarni yaratishdan iborat uyg’un baxtli hayotga intilishni anglatadi. Britaniyaliklarda oila bir-birini sevadigan juftlikning birga yashashlari uchun yaratiladi. O‘zbek oilasi tuyg’ularga emas, balki chuqur axloqqa asoslanadi. Oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro mas’uliyat o‘zbek oilasining asosiy xususiyatidir.

«Oila» kontsepti uchta mikrokontseptni o‘z ichiga oladi:

1) «bolalar» mikrokontsepti;

2) «ota-onalar» mikrokontsepti

3) «qarindoshlik» munosabatlar mikrokontsepti.

«Oila» kontsepti ko‘plab freymlardan iborat bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardir: oila boshlig’i, oila a’zolari, uy, uy xo‘jaligi, oila nizomi, oilaviy rollar, oilaviy majburiyatlar va oilaviy munosabatlar. «Oila» kontseptining madaniy kodi oilaviy hayotning turli aspektlari - er va xotin o‘rtasidagi munosabatlarning tabiati, ayolning burchi va uning oiladagi mavqeyi, bolalar tarbiyasi, oila a’zolari ichki dunyosining murakkabligi, ularning xulq-atvori va oilaviy rollari haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. Katta farq ingliz va o‘zbek lingvomadaniyati vakillarining oilaviy rollarida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek oilasidagi kelin va ingliz oilasidagi daughter-in-law yoki bride rolini qiyoslab ko‘raylik. Kelin obrazi bilan bog’liq ko‘plab rasm-rusum va udum (kelin salom, kelin ko‘rdi) lar mavjud, kelinning oilaviy majburiyatlari va vazifalari kelin

komponentli bir qator iboralarda uzoq vaqtdan beri qayd qilib qo‘yilgan, ingliz tilida kelinni emas, mamlakatni anglatadigan faqat bitta frazeologik birlik topilgan: the bride of the sea – Venetsiya. «Oila» kontsepti oila a’zolari va qarindoshlar o‘rtasidagi oilaviy munosabatlarni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, o‘zbek tilida inglizcha analoglari bo‘lmagan quda-anda, qudalik qilmoq, quda-andachilik va shu kabi iboralar mavjud.

«Ota-ona» tushunchasi deyarli barcha madaniyatlarda chuqur ma’naviy va axloqiy mazmun kasb etib, jamiyatning asosi bo‘lgan oila institutining markaziy elementlaridan biri sifatida qabul qilinadi. Har bir xalqning urf-odatlari, qadriyatlari va an’analariga muvofiq ota-onaga nisbatan munosabat va hurmat o‘ziga xos shakllarda ifodalanadi. Ushbu bo‘limda ingliz va o‘zbek tillaridagi «ota-ona» tushunchasi madaniy kontekstda qanday talqin qilinishini ko‘rib chiqamiz.

O‘zbek xalqining ma’naviy va madaniy qadriyatlarida ota-ona eng yuksak mavqega ega bo‘lgan shaxslar sifatida qaraladi. O‘zbek oilaviy tuzumi asosan patriarchal bo‘lib, unda ota-onaning o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Maqol va matallar, xalq orasida ota-onaga bo‘lgan hurmat va ehtiromning qanchalik kuchli ekanini ifodalaydi. Ko‘plab maqollarda ota-onaga bo‘lgan mehr-muhabbat, farzandlarning ularga bo‘lgan burchi, ota-onaning jamiyatdagi o‘rni va qadriyatlari tilga olinadi.

Masalan, o‘zbek tilidagi mashhur maqollardan biri: «Ota-onang borki, soya topgandek bo‘lasan». Bu maqolda ota-onaning farzand uchun nafaqat tarbiyachi, balki hayotiy tayanch ekanligi ifodalanadi. Shuningdek, «Ota-onangning duosi — farzandingga ko‘prik» degan maqolda ham ota-onaning farzand hayotidagi muhim roli va ular orqali kelajak avlodlarga beriladigan baraka va duo ifodalanadi.

Ingliz madaniyatida ham ota-ona tushunchasi muhim ahamiyatga ega, lekin u o‘zbek madaniyatiga qaraganda biroz boshqacharoq shakllangan. G‘arbda, xususan, ingliz tilida oilada shaxsiy erkinlik va avtonomiya muhim rol o‘ynaydi, shu sababli ota-onaga bo‘lgan hurmat ko‘proq individual shaxsiyat doirasida ifodalanadi. Ingliz maqollarida ota-onaga nisbatan hurmat va ehtirom mavjud bo‘lsa-da, o‘zbek madaniyatida bo‘lgani kabi ularga mutlaq bo‘ysunishdan ko‘ra, ota-onaning yo‘l-yo‘riq beruvchi, maslahat qiluvchi roliga urg‘u beriladi.

Masalan, *«Parents are the first teachers»* (Ota-onalar — birinchi o‘qituvchilardir) maqoli ota-onaning farzandlar hayotida tarbiyachi sifatidagi rolini ko‘rsatadi. Bu yerda ota-onaning roli avlodlar uchun yo‘lboshlovchi sifatida aks etadi, biroq ota-onaning ustunligi farzand hayotida cheklangan vaqt bilan bog‘lanadi, chunki g‘arbiy madaniyatlarda oila institutida mustaqillikka e’tibor katta.

O‘zbek va ingliz tillaridagi ota-onaga nisbatan hurmat va ularning oilaviy rolini aks ettiruvchi allokonseptlar o‘ziga xos o‘xshashlik va farqlarga ega. Har ikkala madaniyatda ham ota-onaga bo‘lgan hurmat umumiy qadriyat sifatida mavjud, lekin bu hurmatning madaniy ko‘rinishlari farq qiladi. O‘zbek madaniyatida ota-ona avtoritet, shaxsiy tayanch, oila boshqaruvchisi sifatida ko‘riladi va ularga bo‘lgan hurmat milliy mentalitetning asosiy qismidir. Ingliz madaniyatida esa ota-onalar ko‘proq farzandlarning mustaqil rivojlanishi uchun yo‘l ko‘rsatuvchi sifatida qaraladi.

Bu farqlar tarjima jarayonida ham o‘z aksini topadi. O‘zbek tilidan ingliz tiliga yoki aksincha tarjima qilishda, madaniy kontekstlarni to‘g‘ri tushunish va o‘zgarmaslik uchun aniq yondashuv talab etiladi. O‘zbek maqollarida ota-onaga bo‘lgan qat’iy hurmatni anglatuvchi unsurlar ingliz tilida yumshatilgan tarzda ifodalanishi mumkin. Shu sababli, tarjimada faqat lingvistik emas, balki madaniy kontekst ham hisobga olinishi kerak.

Ko‘pgina madaniyatlarda ota-ona diniy va ma’naviy qadriyatlarda katta o‘rin tutadi. Islom madaniyatida ota-onaga hurmat eng oliy qadriyatlar qatorida bo‘lib, Allohning rizosi ota-onaning rizosida ekanligi ta’kidlanadi. O‘zbek xalq maqollarida ham: «Ota-onang rozimi, Xudo rozidir» kabi fikrlar keng tarqalgan. Bu madaniy qadriyatning ko‘p avlodlardan avlodlarga yetib kelishi milliy mentalitetning ajralmas qismi sifatida ko‘rinadi.

Xalq og‘zaki ijodi va adabiyotda ota-ona timsoli ma’naviy to‘kin-sochinlik, donolik va mehr-oqibat manbai sifatida ko‘riladi. Masalan, o‘zbek maqollarida «Otaning ko‘zi – o‘g‘ilga yo‘lchi yulduz», «Onaning yuragi – farzandning maskani» kabi iboralar ota-onaning jamiyatdagi, ayniqsa, oiladagi ahamiyatini aks ettiradi. Bunday iboralar va ifodalar xalq ongida ota-onaga hurmatni doimo yodda saqlab, yangi avlodga o‘tishi uchun muhim rol o‘ynaydi.

4-rasm. «Ota-ona» tushunchasining madaniy talqinining asosiy xususiyatlari

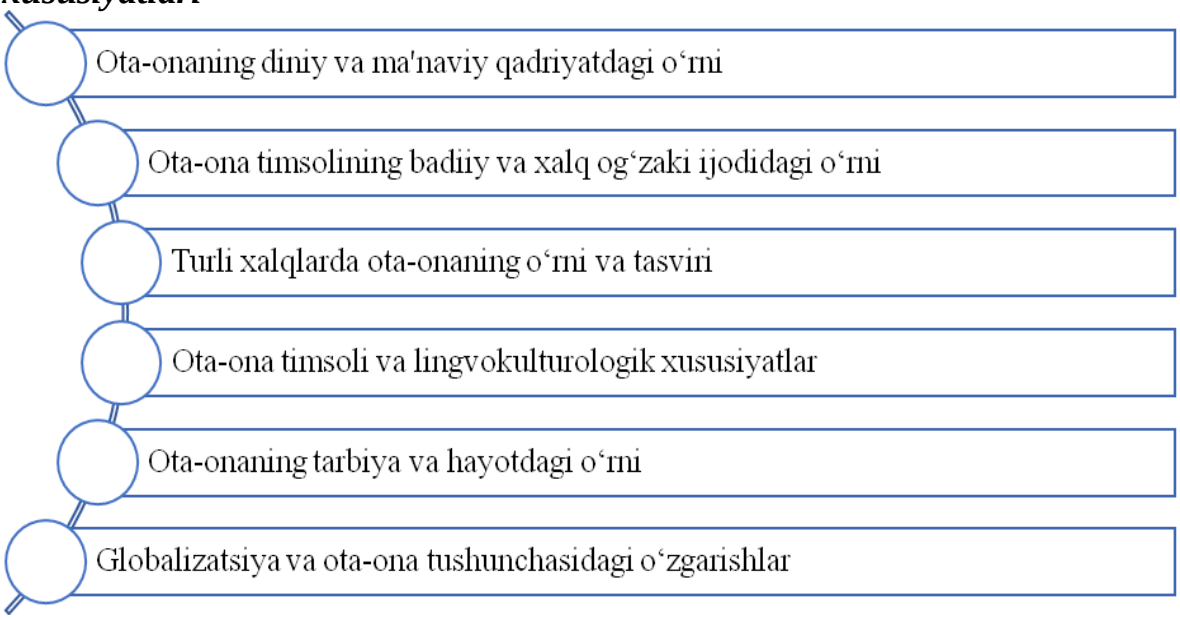

Turli xalqlarda ota-ona haqida tasavvurlar milliy qadriyatlar, ijtimoiy tuzum va madaniyatlar bilan bog‘liq holda turlicha ifodalanadi. Masalan, sharq xalqlarida ota-onaga bo‘lgan hurmat farzandlik burchi sifatida qattiq belgilangan bo‘lsa, g‘arb madaniyatida farzandlar va ota-onalar o‘rtasidagi munosabat ko‘proq teng huquqlilikka asoslanadi. Yaponiyada esa ota-onaga nisbatan hurmat madaniy kodlarning ajralmas qismi bo‘lib, ota-onaga xizmat qilishni eng oliy ma’naviy vazifa deb bilishadi.

Har bir tilda ota-ona haqida ishlatiladigan iboralar, maqollar va metaforalar orqali xalqning madaniy o‘ziga xosligi aks etadi. Masalan, o‘zbek tilida ota «uy tayanchi», ona esa «oila qo‘rg‘oni» sifatida talqin etiladi. Bu esa madaniy jihatdan ota-onaning oilaviy hayotdagi asosiy o‘rni va ma’nosini belgilaydi. Rus tilida esa

ota-onaga nisbatan «Родители — святые люди» kabi iboralar ota-onaning ma'naviy yuksakligini ifodalaydi. Shu kabi lingvistik ko'rinishlar turli millatlarda ota-ona mavzusining muhimligini aks ettiradi.

Ota-ona farzandning tarbiyasi va shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'zbek madaniyatida ota-ona farzandlar uchun nafaqat biologik, balki ma'naviy yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi sifatida qabul qilinadi. Farzandning hayotdagi o'rnini belgilashda ota-onaning o'gitlari, maslahatlari juda muhim hisoblanadi. *«Otaning duosi – farzandning yo'li», «Onaning o'giti – hayotning xizmati»* kabi iboralar bunga yorqin misoldir.

Hozirgi global dunyoda ota-ona timsoliga bo'lgan qarashlarda o'zgarishlar kuzatilmoqda. Ilgari ota-ona farzandlar uchun ma'naviy rahnamo sifatida ko'rilgan bo'lsa, bugungi kunda ayrim jamiyatlarda ularning roli ko'proq individualist yondashuvlarga ega bo'lmoqda. Farzandlar mustaqillikka erishgan sari ota-onaning o'rni bir oz chekinmoqda, biroq milliy va diniy qadriyatlar hali hamon ota-onaga hurmatni saqlab qolishga intiladi.

«Ota-ona» tushunchasi turli xalqlarning madaniyati, dini, ijtimoiy hayoti va urf-odatlariga bog'liq holda keng ko'lamda talqin qilinadi. U milliy ma'naviyat va qadriyatlar tizimida yetakchi o'rinni egallaydi, har bir jamiyatda ota-onaga bo'lgan hurmat va mehr oqibat uzluksiz saqlanadi. Shu nuqtai nazardan, bu tushunchaning lingvistik va madaniy jihatlarini o'rganish xalq madaniy o'ziga xosligini tushunishda muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Межкультурная коммуникация. От системного подхода к синергетической парадигме: учеб. пособие. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – С. 224.
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: «Сангзор» нашриёти, 2006. – Б. 114.
3. Oxford Concise Dictionary of Proverbs. Oxford University Press, 2003. – P. 364.
4. The Oxford Dictionary of English Etymology. Edited by C.T. Onions with the assistance of G.W.S. Friedrichsen and R.W. Burchfield, 1966. – P. 1989.
5. Webster's New International Dictionary of the English Language. Cambridge: Mass USA, 1953. – P. 1678.
6. Бердиёров Х, Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 232.

THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF TRANSLATION STUDIES AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

TARJIMA VA MADANIYATLARARO MULOQATNI O‘RGANISHDA NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLAR

Kipchakova Sanobar
teacher,
Samarkand institute of economics and service

Annotation: *Translation studies and intercultural communication are closely interlinked fields that address the complexities of language transfer and cultural exchange. The theoretical foundations of translation studies have expanded from linguistic equivalence to cultural adaptation, recognizing that language is not just a code, but a carrier of cultural values, norms, and worldviews. In practice, translation involves navigating cultural, linguistic, and contextual differences to facilitate communication between speakers of different languages. This article explores the key theoretical concepts in translation studies and the practical challenges faced by translators in fostering intercultural communication.*

Key words. *translation studies, linguistic equivalence, translation strategies, cultural approaches, theories of translation, literal translation, meaning, structure, word-for-word accuracy, grammatical structures, idiomatic expressions.*

Annotatsiya: *Tarjimashunoslik va madaniyatlararo muloqot til o‘tkazish va madaniy almashinuvning murakkabliklarini o‘rganuvchi chambarchas bog‘liq sohalardir. Tarjimashunoslikning nazariy asoslari lingvistik ekvivalentlikdan madaniy moslashuvgacha kengayib, til shunchaki kod emas, balki madaniy qadriyatlar, me’yorlar va dunyoqarashlarning tashuvchisi ekanligini tan oldi. Amalda tarjima turli tillarda so‘zlashuvchilar o‘rtasidagi muloqotni osonlashtirish uchun madaniy, lingvistik va kontekstual farqlarni bartaraf etishni o‘z ichiga oladi. Ushbu maqola tarjimashunoslikning asosiy nazariy tushunchalarini va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda tarjimonlar duch keladigan amaliy muammolarni o‘rganadi.*

Kalit so‘zlar: *tarjimashunoslik, lingvistik ekvivalentlik, tarjima strategiyalari, madaniy yondashuvlar, tarjima nazariyalari, so‘zma-so‘z tarjima, ma’no, struktura, so‘zma-so‘z aniqligi, grammatik konstruksiyalar, idiomatik iboralar.*

Translation studies have evolved significantly since its origins as a subfield of linguistics. Early translation theory was concerned primarily with achieving linguistic equivalence—translating texts word-for-word or meaning-for-meaning. However, over time, scholars began to recognize that translation involves more than just substituting one language’s structures for another's. The rise of

functionalist approaches in the late 20th century shifted the focus from linguistic fidelity to communicative effectiveness.

The traditional goal of linguistic equivalence involves finding exact matches in meaning, structure, and style between the source and target languages. This has given rise to various translation strategies, such as:

Literal Translation: Focuses on word-for-word accuracy, maintaining the form and structure of the original text. While useful for technical documents, this method often fails in literary and culturally nuanced texts.

Dynamic Equivalence: Popularized by Eugene Nida, this approach focuses on preserving the meaning and impact of the source text, even if that requires altering grammatical structures or idiomatic expressions in the target language.

Functionalist theories, including Skopos theory [Vermeer, H. J., 1978], argue that translation should prioritize the intended function of the target text. According to this view, the purpose (or “skopos”) of a translation may differ from the original text’s purpose, requiring adjustments to suit the target audience. This marks a significant departure from earlier theories that valued fidelity to the source text above all else.

The cultural turn in translation studies, initiated in the 1990s by scholars like Susan Bassnett and André Lefevere, emphasizes that translation is not a neutral act but is influenced by cultural and political contexts. Translators must navigate the power dynamics inherent in intercultural communication, where the choice of what to translate and how to translate it can either reinforce or challenge cultural dominance. Postcolonial translation theory critiques the way translations have historically reflected and perpetuated colonial power structures, advocating for translation practices that preserve cultural integrity and resist linguistic imperialism.

Practical Challenges in Translation: In practice, translation is a highly complex and context-dependent process. It requires not only a deep understanding of both the source and target languages but also a sensitivity to cultural differences, genre-specific conventions, and the communicative context.

Cultural Translation: One of the greatest challenges in translation is bridging cultural gaps between the source and target cultures. Words and phrases that carry cultural significance often have no direct equivalents in other languages. For example, the Japanese concept of wabi-sabi (an aesthetic that values imperfection and transience) or the German term schadenfreude (pleasure derived from another's misfortune) encapsulate ideas that are not easily translated into English.

Cultural translation requires a deep understanding of both cultures and often involves either paraphrasing or adding explanatory notes to capture the cultural nuances. Translators must decide whether to "domesticate" the text—making it more familiar and accessible to the target audience—or "foreignize" it, preserving its cultural distinctiveness even if it may be more challenging for the target audience to understand.

Intertextuality and Genre Conventions: Another practical issue in translation is the treatment of intertextual references—references to other texts, historical

events, or cultural knowledge that are embedded within a text. These references may not be familiar to the target audience, so the translator must decide whether to explain them, omit them, or find an equivalent reference in the target culture.

Different genres also present specific challenges for translators. For instance, literary translation requires balancing linguistic precision with stylistic creativity to convey tone, mood, and rhythm. Legal translation, on the other hand, prioritizes accuracy and adherence to specific terminologies.

Machine Translation vs. Human Translation: Advancements in machine translation, such as Google Translate and neural machine translation (NMT), have made translation more accessible. However, machine translation tools still struggle with many of the nuances of language, such as idiomatic expressions, cultural references, and context-specific meanings. While they are useful for basic translations, they often fail to capture the subtleties required for accurate intercultural communication.

Human translators bring cultural knowledge, intuition, and creativity to the translation process, making them indispensable in fields like literature, diplomacy, and marketing, where the impact of cultural differences is significant. Despite the growing sophistication of machine translation, the translator's role as an intercultural mediator remains crucial.

Intercultural Communication and Translation: Translation is central to intercultural communication because it enables the exchange of ideas, knowledge, and values between cultures. However, the process of translation itself is fraught with challenges, as languages reflect not only different ways of speaking but also different ways of thinking and perceiving the world.

Translation as Mediation: In intercultural communication, the translator acts as a mediator between cultures, facilitating understanding while respecting the integrity of both the source and target cultures. This requires a high degree of cultural competence, as the translator must be able to recognize and navigate cultural differences that may not be immediately apparent.

For example, differences in communication styles—such as the directness or indirectness of speech—can lead to misunderstandings if not carefully translated. In some cultures, indirect or euphemistic language is preferred to avoid confrontation, while in others, directness is valued for its clarity. Translators must understand these differences to effectively convey meaning.

The role of translation in globalization: In an increasingly globalized world, translation plays a critical role in facilitating international cooperation, business, and diplomacy. Multinational corporations, for example, rely on translation to market their products to diverse audiences, often tailoring their messages to fit the cultural context of each market. In international relations, diplomatic translators ensure that political negotiations and treaties are accurately communicated, where even slight misinterpretations can have significant consequences.

Ethical Considerations in Translation: Ethics play a key role in translation, particularly in sensitive areas like medical, legal, and diplomatic translation. Translators must ensure accuracy while also being mindful of the potential impact of their choices on cross-cultural understanding and relationships.This is especially

important in cases where mistranslations could lead to misunderstandings or perpetuate stereotypes and biases.

Translation studies and intercultural communication are inherently intertwined, as both seek to bridge the linguistic and cultural divides that separate people and communities. The theoretical frameworks of translation have expanded from simple linguistic equivalence to include functionalist and cultural approaches that prioritize meaning, context, and cultural sensitivity. In practice, translators must navigate numerous challenges, from cultural gaps to genre-specific conventions, while acting as intercultural mediators. Despite advancements in machine translation, human translators remain crucial to effective intercultural communication, ensuring that language not only conveys information but also fosters understanding across cultures.

REFERENCES

1. Bassnett S. (2014). Translation Studies (4th ed.). Routledge.
2. Nida E. A. (1964). Toward a Science of Translating. Brill.
3. Venuti, L. (1995). The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge.
4. Vermeer H. J. (1989). Skopos and Commission in Translational Action. In A. Chesterman (Ed.), Readings in Translation Theory. John Benjamins.
5. House J. Translation as Communication across Languages and Cultures. Routledge. 2015.
6. Lefevere A. Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame. Routledge. 1992.
7. Pym A. Exploring Translation Theories. Routledge. 2010.
8. Snell-Hornby M.The Turns of Translation Studies: New Paradigms or Shifting Viewpoints? John Benjamins. 2006.

RAQSGA OID TERMINLARNING LINGVO-MADANIY TAHLILI

(o‘zbek tili asosida)

LINGVOCULTURAL ANALYSIS OF DANCE TERMS

(On the basis of the Uzbek language)

Xudayberdiyeva Oyjamol Muzaffarovna

o‘qituvchi,

TermizDU

Annotatsiya: *Mazkur maqola o‘zbek tilidagi raqsga oid terminlarning tahliliga bag‘ishlangan. Maqola tahlil natijasida mazkur soha terminlarini til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatini, madaniy kontekstlarda qanday foydalanishini va ma’noni qanday shakllantirishni ko‘rsatib bergan. Shuningdek, mazkur izlanishda raqsga oid terminlarning madaniy o‘ziga xosliklari va tarixiy shakllanishlari haqida ham ma’lumot keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *termin, madaniy kontekst, lingvomadaniyat, semiotik tizim, raqs.*

Annotation: *This article is devoted to the analysis of dance terms in the Uzbek language. As a result of the analysis, the article shows the relationship between the terms of this field between language and culture, how they are used in cultural contexts, and how to form meaning. Also, in this research, information is provided about the cultural peculiarities and historical formations of dance terms.*

Keywords: *term, cultural context, linguaculture, semiotic system, dance.*

Madaniy va lingvistik aloqalar azaldan tilshunoslarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Biroq, masalaning uzoq tarixi, bir tomondan, madaniyat ta’rifidagi nomuvofiqliklar, ikkinchi tomondan, madaniy va lingvistik bog‘lanishlarning heterojenligi tufayli ushbu muammo doimo ilmiy dolzarb bo‘lib qoladi. Shu bois, madaniy va lingvistik aloqalar madaniyat namoyon bo‘lishining keng doirasini qamrab oladi.

Hozirgi vaqtda fan va texnikaning jadal rivojlanishi tufayli turli bilim sohalariga oid terminologiya tadqiqotlari sezilarli darajada olib borilmoqda (M.Ch. Kunasheva, 1995; L.V Popova, 2007; E.E. Matveeva, 2012 va b.). Terminologik birliklarni lingvomadaniy xususiyatlari, shuningdek, dunyoning professional lingvistik manzarasidagi o‘rni nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish zamonaviy terminologiya tadqiqotlarida istiqbolli yo‘nalish ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot, muammoni izchil tahlil qilish va tavsiyaviy yechim qidirish maqsadida “raqs” sohasiga oid terminlarni lingvomadaniy xususiyatlarini tadqiq qilishni o‘z oldiga maqsad qilgan.

Raqs, ifodali san‘at turi sifatida, madaniy hikoyalar va tarixiy voqealarning jonli gobelenini taqdim etadi (*raqs tushmoq, raqqosa, sulgun, chaqaloq)* [Abdeyva L., 2001:27]. Raqs terminlarini lingvistik o‘rganish tilning madaniy o‘ziga xoslik va tarixiy kontekstni qanday aks ettirishi va ta’sir qilishini tushunish imkonini beradi: *beshqarsak*; *qovrun/qonun ufori*; *jazava*. Raqs metaforik ma’noda ham kelishi mumkin “*barglar shamolda raqs tushishmoqda*”. Ushbu maqola raqs terminologiyasini tushunishda ishtirok etadigan madaniy ahamiyat, tarixiy evolyutsiya va lingvistik metodologiyalarni o‘rganadi.

Raqs - bu harakat va terminlarning boy lug‘ati orqali muloqot qiladigan universal til. Raqs terminlarining lingvomadaniy tahlili raqs ichidagi til va madaniyatning kesishishini o‘rganadi, madaniy o‘ziga xoslik, qadriyatlar va tarixga oid tushunchalarni ochib beradi.

Lingvomadaniy tahlil til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni o‘rganib, madaniy kontekstlarning tildan foydalanish va ma’nosini qanday shakllantirishiga e’tibor qaratadi. Raqsda ushbu tahlil muayyan terminlar (*lazgi, tanovar, munojat, surxoncha, gulbarg, pichoq, lagan, ipak, paxta,pilla, raqqos, raqqosa* va b.) va tushunchalar (*raqs, o‘yin*) madaniy amaliyot va qadriyatlarni qanday aks ettirishini tushunishga yordam beradi va turli jamoalarning ijtimoiy me’yorlari va tarixiy hikoyalariga bir oyna taklif qiladi.

Raqs so‘zi ko‘pincha tarixiy, ijtimoiy va hatto siyosiy hikoyalarni o‘zida mujassam etgan chuqur madaniy ahamiyatga ega. Masalan, “***Belbog‘***” shunchaki raqs shakli emas; u Andijon madaniyati, mifologiyasi va diniy urf-odatlariga asoslangan boy an’anani ifodalaydi. Xuddi shunday, “Surxoncha” raqsi Surxon vohasining madaniy merosini anglatadi, unda voha xalqining ta’sirining uyg‘unligini aks ettiradi va bu o‘z navbatida mazkur raqs terminlarida aks etadi: “*ko‘k salla*”, “*ildam o‘lchovi*”, “*yo‘rg‘a*”, “*jamalak*”, “*tebranma*” va b.

Raqs so‘zi, hatto shunga o‘xshash harakatlarni tavsiflashda ham, madaniyatlarda sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Misol uchun, “*surxoncha*”dagi “*shilshila*” (qo‘lni behol silkilab harakat qilish) tushunchasi boshqa raqs shakllarida uchramaydi, bu har bir madaniyat o‘z talqini va terminologiyasiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu o‘zgarishlarni tushunish raqsning san’at turi sifatida xilma-xilligi va moslashuvchanligini ta’kidlaydi, bu bizga turli madaniyatlarning harakat orqali o‘xshash tushunchalarni ifodalashning o‘ziga xos usullarini qadrlash imkonini beradi.

Til raqs bilimlarini avlodlarga yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Raqs yozuv tizimlari va og‘zaki ko‘rsatmalar an’anaviy raqslarni saqlab qolish va yangilarini o‘rgatish uchun juda muhimdir. Baletdagi “*plié*” yoki “*tendu*” kabi terminlar murakkab harakatlar uchun qisqartma bo‘lib xizmat qiladi, o‘rganish va muloqotni osonlashtiradi. Ushbu lingvistik asos raqs shaklining mohiyatini, hatto vaqt o‘tishi bilan rivojlanishini ta’minlaydi.

So‘nggi vaqtlarda raqs terminologiyasiga o‘zlashma so‘zlar ko‘plab kirib kelmoqda va ular o‘z navbatida mazkur soha terminlariga aylanib bormoqda. Masalan: *breyk-dans, balet, vals, modern* (*ritmoplastik*) *raqsi, pop-qulf, xip-xop, jazz, funk* va b. Shulardan *breyk-dans* so‘zining tahliliga to‘xtalsak:

Breyk-dans (inglizcha *breakdance*dan olingan). 1970-yillarning boshlarida afro-amerikalik va puerto-rikolik yoshlar tomonidan Qo‘shma Shtatlarda yaratilgan ko‘cha raqsining sport uslubi [H.Alim, A.Ibrahim A. P., 2009:51]. Uning: *Brekdans, yuraklar emas* (breakdance, not hearts); *Breykdansda zavqlaning* (Break out in breakdance); *Keling va raqs tushing* (Get down and breakdance); *Raqsga yangi burilish keltiring* (Put a new spin on dance); *Brekdancing go‘yoki ritmli twister* (Breakdancing is like twister with rhythm); *Imkoningiz boricha o‘ynang* (Bend till you break dance); *Dunyo ko‘rmayotgandek raqsga tushing* (Dance like the world isn’t watching) [Матвеева Ю.О., 2017:20] kabi iboralari nafaqat til sohiblari (ingliz) nutqida faol [Алешинская Е.В., 2008:14], shuningdek o‘zbek tiliga ham kirib kelmoqda.

Globallashuv raqs terminlarini turli madaniyatlar bilan aralashib yuborilishiga olib keldi. Bu almashish raqs lug‘atini boyitadi, balki madaniy o‘zlashtirish va an’anaviy ma’nolarni saqlab qolish haqida savollar tug‘diradi. Raqs terminlarining kelib chiqishi va madaniy kontekstlarini tushunish ularning ahamiyatini hurmat qilishda juda muhimdir. Masalan, Sharqiy raqs uslublarining G‘arbga moslashuvi asl terminologiyaga kiritilgan madaniy meros va ma’nolarni yodda tutish demakdir.

Muxtasar qilib aytganda, raqs terminlarining lingvomadaniy tahlili til, madaniyat va raqs o‘rtasidagi murakkab bog‘lanishlarni ochib beradi. Raqs

terminlarining madaniy o‘ziga xosliklar va tarixlarni qanday aks ettirishini o‘rganish orqali biz raqsning global san’at turi sifatida xilma-xilligi va boyligini chuqurroq tushunamiz. Raqs rivojlanishda va madaniy chegaralar bo‘ylab tarqalishda davom etar ekan, uning lingvistik va madaniy ildizlari haqida xabardorlikni saqlash tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu tushuncha nafaqat bizning raqsga bo‘lgan munosabatimizni boyitadi, balki uning global gobeleniga hissa qo‘shayotgan turli madaniyatlarga hurmatni rivojlantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdeyva L. O‘zbek milliy raqsi tarixidan. –Toshkent: Mukarrama Turg‘unboeva nomidagi “O‘zbek raqs” milliy raqs birlashmasi, 2001.
2. Alim H. S., Ibrahim A. & Pennycook A. Global Linguistic Flows: Hip Hop Cultures, Youth Identities, and the Politics of Language. – London: Routledge, 2009.
3. Алешинская Е.В. Современный американский музыкальный термин: автореф. дис. канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2008.
4. Матвеева Ю.О. Фразеологические единицы с музыкальным термином в английском и русском языках: автореф. дис. канд. филол. наук. – Казань, 2017.

LAB, TISH VA BURUN MIMIKASI

MIMICS OF LIPS, TEETH AND NOSE

Meliqo‘ziyev Azimjon Latifjon o‘g‘li
tadqiqotchi, TATU(Far.)
azimjon2797@mail.ru

Annotatsiya: *Lab, tish va burun orqali muloqot qilish paralingvistika doirasida o‘rganilayotgan yangi yo‘nalishlardan hisoblanadi. Vizual vositalar kommunikatsiyaning ajralmas qismidir. Mazkur aloqa vositalari so‘zlashuvda faol bo‘lib, muloqot jarayonida axborot uzatish uchun yetakchi unsurlar sirasiga kiradi. Mazkur maqolada lab, tish va burun harakatlari mumik vositalar tarkibida tahlilga tortiladi.*

Kalit so‘zlar: *paralingvistika, lingvomadaniyat, noverbal muloqot, noverval vositalar, paralingvistik harakter, lab, tish, burun.*

Annotation: *Communication through the teeth and nose is one of the new directions being studied within the framework of paralinguistics. Visual means are an integral part of communication. These means of communication are active in conversation and are among the leading elements for information transfer in the process of communication. In this article, tooth and nose movements are analyzed as part of the mummy tools.*

Keywords: *paralinguistics, linguistic culture, nonverbal communication, nonverbal means, paralinguistic character, teeth, nose.*

Lab mimikasi ishora sifatida polisemantik xarakterga ega. Jumladan, qattiq birlashtirilgan lablar va mahkam yopilgan tishlar qat'iyatlilik, tirishqoqlik belgisidir. Lekin, og‘izning biroz ochiq holatda, og‘iz burchaklarining pastga tomon harakati ruhiy faollikning pastroq ekanligidan dalolat beradi. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, lab harakatlari ham noverbal muloqotda axborot uzatish uchun eng muhim vositalardan biri hisoblanadi. Muloqot jarayonida insonlarning lab mimikasi bilan bog‘liq imo-ishoralarga labini burishtirmoq, lab burmoq (norozilik), qo‘lini labiga bosmoq (jimlik), labini yalamoq (ishtaha), labning chetida (miyig‘ida) jilmaymoq, labni pir-piratmoq (zerikish), lablarni titratmoq (qo‘rquv, sovqotish) va labini tishlamoq (afsus) kabilarni kiritish o‘rinlidir [Курбонов М., 2021:47]. Mazkur paralingvistik vositalar ichida “labini tishlamoq” (to bite one's lip, закусить губу) eng ko‘p qo‘llaniladi va umumparalingvistik vosita sifatida *afsus, g‘azab, shubha, qo‘rquv, dalda, azob* kabi ma'nolarni ifodalaydi. Mazkur semiotik birlik tipologik xarakterga ham ega hisoblanib, turli tilda so‘zlashuvchilar nutqida o‘ziga xos ma'no kasb etadi. Jumladan, o‘zbek millatiga mansub insonlar muloqotida labini tishlash paralingvistik vositasi asabiylashish, jahl qilish, bajarilgan ishdan afsuslanish, biror harakatdan o‘zini tiyish, begona shaxslar oldida gapirishdan tortinish, biror-bir nojo‘ya gapni aytishdan saqlanish va kulib yuborishdan saqlanish kabi kommunikativ ma'nolarga ega sanaladi [Левицкий О.В., 1978:68]. Ingliz tilida so‘zlashuvchi va ko‘plab Yevropa xalqlari orasida bu ishora afsuslanish, ayyorlik, qabul qilingan axborotga ikkilanish, qo‘rquvni bosish, o‘ziga ruhan dalda berish, fikrni jamlash, muhim gapni esdan chiqarib yuborish, g‘azabni bosish ma'nolarini ifodalaydi. Masalan:

– Sovqotdingmi? – dedi soddalik bilan. Asadbekning ko‘zlaridan tirqirab yosh chiqdi. Ho‘ngrab yubormaslik uchun pastki ***labini qattiq tishladi****. O‘zidan kattaroq yoki zo‘rroq boladan kaltak yesa yoxud o‘yin chog‘i yiqilib u yer-bu yeri og‘risa yig‘lab yuborardi. (T.Malik, “Shaytanat”)*

– He said “No”. It may make you sad. I mean you just ***bite your lip****, walk back to your mark and get on with your job of creating another chance. – So! What should I do then? (Sunday Times)*

Ma'lumki, *labini tishlamoq* paralingvistik vositasi muloqot jarayonida turli xil kommunikativ vazifa bajarishga xizmat qiladi va u anglatgan ma'nolar paratillararo o‘zaro farqlanadi. O‘zbek tilidan olingan yuqoridagi misolda ushbu birlik muallif tomonidan nutqiy vaziyatda qo‘llaniladi va o‘ziga xos kontekstual ahamiyat kasb etadi. Mazkur parchada Asadbek yig‘lab yubormaslik uchun labini tishlaydi. Bu holat labini tishlamoq parakodining paralingvistik ma'no taqsimotida biror harakatdan o‘zini tiyish semasiga aynan mos keladi. Ayni paytda personajning portret tasviri parakod orqali bayon qilinadi. Yuqorida berilgan ingliz tilidagi misolda ham *to bite one's lip*, ya'ni *labini tishlamoq* noverbal sistema elementidan foydalaniladi. Mazkur vosita nutqiy muloqotda holat qatnashchisining kommunikativ maqsadiga bog‘liq ravishda kontekstning o‘ziga xos bo‘yoqdorligini ta'minlab beradi. So‘zlovchining *yo‘q* javobini olganligi, shu sababli uning xafa bo‘lganligi, labini tishlashi va endi nima qilishi mumkinligi

borasida fikri ham yo‘qligi o‘zaro uyg‘unlikda suhbat jarayonini shakllantiradi. Bunda so‘zlovchi *yo‘q* javobini eshitgandan keyin navbatdagi harakatni amalga oshirmaslik uchun tilini tishlab, joyiga qaytib ketishini tavsiya qiladi.

Tishlar noverbal vosita sifatida fikr ifodalash uchun passiv ishtirok etadi. Jumladan, nutqda g‘azablanganligini ifodalash uchun verbal birliklar o‘rnida yoki ular bilan parallel holatda tishlarnini g‘ijirlatish va tishini-tishiga bosish harakati amalga oshiriladi. Inson afsuslanganda barmog‘ini tishlash, tilini tishlash, labini tishlash, yoqa tishlash kabi ishoraviy harakat qiladi. Qo‘rqqan paytda tishlar taqillashi mumkin. Tishini g‘ichirlatish, tishini tishiga bosish noverbal vositasi bevosita amalga oshiriladi. Qolganlari bo‘lsa bilvosita, ya’ni tananing boshqa a’zolari yordamida yoki narsa-predmetlar orqali bajariladi. Muloqotda asosan *“tishni g‘ijirlatmoq” (to gnash one’s teeth, скрежетъ зубов)* harakati kuzatiladi [Курбонов М., 2021:30]. Ular barcha tillar uchun mos va umumiy xarakterga ega. Masalan:

Bu urush – hayot-mamot jangi, – ***tishlarini g‘ijirlatib*** *ta’kidladi. (O‘.Hoshimov, “Ikki eshik orasi”)*

I mean her gaze trapped in crystal green, Honoria fought the urge to ***gnash her teeth****. (S.Laurens, “Devil’s bride”)*

Har ikki tildagi parchada ham *to gnash one’s teeth,* ya’ni tishni g‘ijirlatmoq paralingvistik vositasi so‘zlovchilarning g‘azabi, qahri, o‘ziga bo‘lgan ishonch va qat’iyati borligini bildirgan. Bu holat mazkur vositada millatlararo tipologik integrallik mavjudligini ko‘rsatishga xizmat qilgan.

Burun mimikalari ham nutqiy muloqotda kam ishtirok etadi. Burunga aloqador noverbal harakatlar ichida burun orqali tez-tez va chuqur nafas olish insondagi nafrat hamda g‘azabni anglatadi. Shuningdek, burunni qashish odamni yolg‘on garirishidan yoki noqulay holatga tushganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, ko‘rsatkich barmog‘i orqali burunga ishora qilish hazil qilish ma’nosini bildiradi. Nutqda burun bilan bog‘liq paralingvistik harakatlarga misol sifatida *burunni tortish (chorasizlik), burnini jiyirish (nafrat, yoqtirmaslik) va ikki barmog‘ini burniga tekkizish (hech nimasiz, quruq qolish)* harakatlarini ham keltirish darkor [Садохин А.П., 2004:352]. Maskur noverbal vositalar ichida *“burnini jiyirmoq” (to disdain, презирать)* ishorasi eng ko‘p qo‘llaniladi. Bu ishoraviy harakat barcha tillarda yoqimsiz hid va yoqimsiz harakatga ishora, nafrat ma’nolarini ifodalaydi. Masalan:

Kechagina “Do‘mbirobod” so‘zini eshitganda, ***burnini jiyirgan*** *kishilar bugun uning husn-latofatiga shaydo bo‘ladi. (M.Nazarov, “Sirli xat”)*

McCarthy’s indifference to accolades and his ***disdain*** *for grandstanding turned into a disdain even for being understood. (L.Menand, “New Yorker”)*

Ingliz va o‘zbek tillaridan olingan yuqoridagi misollarda burnini jiyirmoq imo-ishorasi o‘xshash ma’noda qo‘llanilgan. Mazkur paralingvistik vosita yoqimsiz holatga bo‘lgan salbiy munosabatni anglatmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, mimik noverbal vositalar nutqiy muloqotning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular ramziy, emotsional-psixologik, tasviriy hamda ishoraviy ma’nolarni ifodalab kelishi mumkin. Yuz va yuz ifodalari inson jismoniy va lisoniy qiyofasining o‘ta faol

tavsiflovchisi sanaladi. Yuz mushaklarining qisqarishi yoki yuzdagi inson tana a'zolari undagi ifodani o'zgartira oladi va insonning ruhiy holati haqida noverbal usulda xabar yetkazadi. *Lab, qosh, ko'z, til, burun, tish*, va *yuz* muskullarining o'ziga xos harakati natijasida turli xil ma'nolar anglashiladi. Kommunikatsiya jarayonida mimik vositalar insonning *xursandchiligi, uyalishi, afsuslanishi* va *o'ychanligi* kabi intim his-tuyg'ularini ifodalab, ekspressivlik va emotsionallikni oshiradi. Shu bois mimikani paralingvistikani tarkibiy qismi sifatida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi va uni pragmatik jihatdan o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Argyle M. The Psychology of Interpersonal Behavior. – Penguin. 1994. –P.184
2. Ахмедов Б. Паралингвистик воситаларнинг гендерологик ва прагматик тадқиқи. – Андижон, 2021. – Б.154
3. Крейдлин Г. Невербаьная семиотика. – Москва. 2002. – С.518
4. Кузнецов И. Мимика и жесты. Секреты общенияю. – Москва. 2020. – С.46
5. Қурбонов М. Новербал мулоқотни ифодаловчи воситалар. – Андижон, 2021.
6. Левицкий О.В. Мимикрия эстетического создания в современной буржуазной массовой культуре. – М.: Наука, 1978. – С.141.
7. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. –М.:Альфа-М; Инфра-м, 2004. – С.68.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. I. –Т.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006. – Б.352.

MADANIYATLARARO MULOQOTNING EVOLYUTSIYASI. MADANIYATLARARO MULOQOTNI TAKOMILLASHTIRISH STRATEGIYALARI

THE EVOLUTION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION. STRATEGIES FOR IMPROVING INTERCULTURAL COMMUNICATION

Maxmudova Shaxnoza Odiljon qizi
o'qituvchi, Alfraganus
shaxnozamahmudova4gmail.com

Annotatsiya: *Madaniyatlararo muloqot bugungi o'zaro bog'liq dunyoda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, bu yerda turli xil madaniy kelib chiqishi bo'lgan shaxslar o'rtasidagi o'zaro aloqalar biznes, ta'lim va ijtimoiy kontekstlarda tez-tez sodir bo'ladi. Ushbu maqola madaniyatlararo muloqotning rivojlanishini o'rganadi, uning evolyutsiyasini ilk madaniy almashinuvlardan 20-asrdagi rasmiylashtirishgacha va globallashuv va texnologik taraqqiyot tufayli*

ortib borayotgan ahamiyatini ko'rsatadi. Til, og'zaki bo'lmagan muloqot, madaniy qadriyatlar va kontekst kabi asosiy komponentlar, shuningdek, stereotiplar, til to'siqlari va etnosentrizm kabi umumiy muammolar ko'rib chiqiladi. Maqolada, shuningdek, madaniyatlararo muloqotni yaxshilash strategiyalari, jumladan, madaniy xabardorlik, faol tinglash va moslashuvchanlik ko'rsatilgan. Oxir oqibat, madaniyatlararo muloqot tobora global jamiyatda tushunish va hamkorlikni rivojlantirish uchun muhim mahorat sifatida taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: *Madaniyatlararo muloqot, globallashuv, madaniy xabardorlik, og'zaki bo'lmagan muloqot, til to'siqlari, madaniy qadriyatlar, etnosentrizm.*

Annotation: *Intercultural communication is increasingly vital in today's interconnected world, where interactions between individuals from diverse cultural backgrounds are frequent across business, education, and social contexts. This article explores the development of intercultural communication, tracing its evolution from early cultural exchanges to its formalization in the 20th century, and its growing importance due to globalization and technological advancements. Key components such as language, non-verbal communication, cultural values, and context are examined, along with common challenges like stereotypes, language barriers, and ethnocentrism. The article also provides strategies for improving intercultural communication, including cultural awareness, active listening, and adaptability. Ultimately, intercultural communication is presented as an essential skill for fostering understanding and cooperation in an increasingly global society.*

Keywords: *Intercultural communication, globalization, cultural awareness, non-verbal communication, language barriers, cultural values, ethnocentrism.*

In an increasingly globalized world, the importance of intercultural communication has become undeniable. As people from diverse cultural backgrounds interact more frequently —whether for business, education, travel, or social reasons—the need to effectively communicate across cultural boundaries has never been more critical. Intercultural communication refers to the exchange of information between individuals or groups from different cultures. This communication goes beyond language and involves a deep understanding of cultural nuances, including behaviors, values, norms, and ways of thinking.

The concept of intercultural communication is not new, but its significance has grown exponentially with technological advancements, global mobility, and international trade. Early forms of intercultural communication existed in ancient times, as people from different cultures interacted through trade and diplomacy. However, these interactions were often limited in scope and driven primarily by necessity.

It was in the 20th century, particularly after World War II, that the study of intercultural communication became formalized. The U.S. Foreign Service Institute, for instance, introduced cross-cultural training programs for diplomats to navigate foreign environments more effectively. This marked the beginning of a

more structured approach to understanding and teaching intercultural communication.

With globalization accelerating in the late 20th and early 21st centuries, intercultural communication shifted from a niche concern to a mainstream issue. Advances in technology—such as the rise of the internet, social media, and video conferencing—made it possible for people from different cultures to interact instantaneously, regardless of geographic location. This increased the potential for both collaboration and conflict, highlighting the importance of cultural awareness.

Key Components of Intercultural Communication

1. Language: Language is the most obvious and primary form of communication. However, understanding a language does not guarantee effective communication across cultures. Idioms, phrases, and even humor can vary dramatically between languages, often leading to misinterpretations.

2. Non-verbal Communication: Body language, gestures, eye contact, and personal space are all crucial components of intercultural communication. These non-verbal cues often differ significantly between cultures. For instance, direct eye contact may be seen as a sign of confidence in some cultures, while in others, it may be considered disrespectful.

3. Cultural Values and Norms: Cultures have distinct values that influence how people think, behave, and communicate. For example, collectivist cultures (e.g., Japan) emphasize group harmony, while individualist cultures (e.g., the United States) prioritize personal achievement. Understanding these cultural values helps prevent misunderstandings.

4. Context: Communication can be high-context or low-context, depending on the culture. High-context cultures (e.g., China, India) rely heavily on non-verbal cues and implicit messages, while low-context cultures (e.g., Germany, the U.S.) prioritize clear, direct communication.

5. Power Distance: Some cultures have a high power distance, where hierarchical structures are respected, and authority is rarely questioned (e.g., Malaysia, Russia). In contrast, low power distance cultures (e.g., Denmark, Sweden) encourage equality and open dialogue between different levels of society.

Challenges in Intercultural Communication

1. Stereotypes and Prejudices: Preconceived notions about a particular culture can hinder effective communication. Stereotypes lead to assumptions that prevent individuals from engaging with the person in front of them, focusing instead on cultural generalizations.

2. Language Barriers: Even with a common language, different dialects, accents, and colloquialisms can cause confusion. Moreover, those communicating in a second language may struggle to express nuanced thoughts and feelings, making it harder to convey messages accurately.

3. Ethnocentrism: This refers to the belief that one’s own culture is superior to others. Ethnocentrism often results in a lack of openness to other cultural practices and ideas, leading to communication breakdowns.

4. Cultural Misunderstandings: Different cultures may interpret the same actions in various ways. A gesture or phrase considered polite in one culture could

be offensive in another, making it essential for individuals to be culturally sensitive.

Strategies for Improving Intercultural Communication

1. Cultural Awareness and Sensitivity: Understanding the cultural background of the people you interact with helps prevent miscommunication. This requires not only knowledge of the language but also awareness of social norms, values, and customs.

2. Active Listening: Pay attention to both verbal and non-verbal cues during conversations. Asking questions for clarification and being patient are essential for effective intercultural communication.

3. Open-mindedness and Adaptability: Accept that different cultures have different ways of communicating. Being open to learning and adapting to new communication styles is crucial.

4. Continuous Learning: Cultures are dynamic, and so is the field of intercultural communication. Regularly updating your knowledge of cultural trends and shifts will improve your ability to communicate across cultures.

5. Training and Education: Many organizations now offer intercultural communication training to help employees navigate international business relationships. These programs focus on improving language skills, cultural competence, and conflict resolution strategies.

Intercultural communication is a key skill in today's interconnected world. By understanding the nuances of how different cultures communicate, individuals can foster better relationships, enhance collaboration, and reduce the risk of misunderstandings. As technology continues to bring the world closer together, the development of intercultural communication skills will remain vital for personal, professional, and social success.

REFERENCES

1. Gudykunst W.B. Kim Y.Y. Communicating with Strangers: An Approach to Intercultural Communication. McGraw-Hill. 2003.
2. Hall E.T. Beyond Culture. Anchor Books. 1976.
3. Hofstede G. Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. Sage Publications. 1980.
4. Samovar L.A., Porter R.E., Mc Daniel E. R. Intercultural Communication: A Reader. Cengage Learning 3. 2013.
5. Ting-Toomey S. Communicating Across Cultures. The Guilford Press. 1999.

MADANIYAT SO‘ZINING MA’NOSI VA TARIXIY ASOSLARI

THE MEANING AND HISTORICAL FOUNDATIONS OF THE WORD CULTURE

Raximova Kizlarxon Ne’matjon qizi
o‘qituvchi, FarDU
Baltabayeva Malohat Ortiqaliyevna
o‘qituvchi,FarDU
Axmadaliyeva Mohigul Kadirovna
o‘qituvchi, FarDU

Annotatsiya: *Ushbu maqolada madaniyat so‘zining ma’nosi va shu bilan birga uning tarixiy kelib chiqishi haqida so‘z ketadi. Madaniyat inson uchun qanchalik kerakligi va xalqlar uchun dastavval ishlatilganligi tushuniladi.*

Kalit so‘z: *Madaniyat, xalq, inson, jamiyat, mustaqillik, san’at, taraqqiyot, faoliyat.*

Annotation: *This article talks about the meaning of the word culture and its historical origin. It is understood how much culture is necessary for a person and that it was used for nations first.*

Key word: *Culture, people, man, society, independence, art, development, activity.*

Ma’daniyat inson faoliyati va shu faolliyatning ahamiyatini belgilovchi ramziy qurilmalar va asarlar majmuidir. Madaniyat musiqa, adabiyot, badiiy tasvir, me’morchilik, teatr, kinematografiya, turmush tarzi kabi faoliyatlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Antropologiyada “madaniyat” atamasi ostida mahsulotlar va ularni ishlab chiqarish, estetik ma’no berish hamda shu jarayonlarga bog‘langan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Bu ma’noda madaniyat o‘z ichiga san’at, fan va ma’naviy tizimlarni oladi.

Madaniyat — jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko‘rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma’naviy boyliklarda ifodalanadi. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o‘zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o‘ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo‘llanadi. Tor ma’noda “madaniyat” atamasi kishilarning faqat ma’naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

“Madaniyat” arabcha madina (shahar) so‘zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini badaviy yoki sahroiy turmush; ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Badaviylik — ko‘chmanchi holda dashtu sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik — shaharda o‘troq holda yashab, o‘ziga xos turmush tarziga ega bo‘lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan.

O‘rta asr madaniyatining buyuk namoyandalari Abu Ali ibn Sino, Beruniy va boshqa shahar turmush tarzini jamoaning yetuklik shakli sifatida talqin qilganlar. Masalan, Forobiy fikricha, har bir inson o‘z tabiatiga ko‘ra, “oliy darajadagi yetuklikka erishish uchun intiladi”, bunday yetuklikka faqat shahar jamoasi orqaligina erishiladi. Uning ta’kidlashicha, “madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo‘ladiki, bu mamlakatda har bir odam kasb-xunarda ozod, hamma babbaravardir, kishilar o‘rtasida farq bo‘lmaydi, har kim o‘zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug‘ullanadi. Odamlar chin ma’nosi bilan ozod yashaydilar”. Alisher Navoiy yetuk axloq, ma’rifatli va adolatli jamiyat, jamoa masalasini qayd etish bilan birga, ma’naviy yuksaklikka erishishning asosiy mezoni deb insonparvarlik g‘oyalariga muvofiqlikni tushundi.

19-asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan demokratikma’rifatparvarlik harakatining namoyandalari Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Ahmad Donish, Avaz O‘tar, Komil Xorazmiy va boshqa xalqni madaniyatli qilishning omili ilmma’rifatni egallashda deb bildilar. Ular o‘rta asr jaholatiga qarshi xalq o‘rtasida ilmmaorif va madaniyatni zo‘r ehtiros bilan targ‘ib qildilar. Masalan, Furqat fikricha, ilm-fan bir mash’-al bo‘lib, insoniyatning baxt-saodat yo‘lini yoritib turishi kerak.

19-asrning oxiri va 20-asrning boshida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakati namoyandalari, Munavvarqori Abdurashidxon o‘g‘li, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy va boshqa o‘zlarining ma’rifatparvarlik ishlari bilan madaniyat rivojiga muhim hissa qo‘shdilar. Ular turli gazeta va jurnallar chiqardilar, nashriyot va bosmaxonalar tashkil etdilar, kutubxonalar, teatrlar, yangicha maktablar ochdilar, o‘tmish madaniyatimizni, tariximizni targ‘ib qildilar, dunyoviy bilimlarni chuqur egallashga da’vat etdilar. Ma’rifatchilikning keng quloch yoyishi samarasi o‘laroq, xalqning umummadaniyati yuksala bordi.

Yevropada “Madaniyat” deyilganda dastlab insonning tabiatga ko‘rsatadigan maqsadga muvofiq ta’siri, shuningdek, insonga ta’limtarbiya berish tushunilgan (lot. cultura — yerni ishlash, parvarishlash; ruschadagi “kultura” so‘zi ham shundan olingan). madaniyat faqat mavjud norma va urf-odatlarga rioya qilish qobiliyatini rivojlantirishni emas, balki ularga rioya qilish istagini rag‘batlantirishni ham o‘z ichiga olgan. Madaniyatga bunday ikki yoqlama yondashuv har qanday jamiyatga xos (mas, Qad. Xitoyda jen, Hindistonda dharma). Ellinlar “madaniyatsiz” varvarlardan o‘zlarining asosiy farqini “payday”, ya’ni “tarbiyalanganlik”da deb bilganlar. Qad. Rimning so‘nggi davrlarida “Madaniyat” tushunchasi ijtimoiy hayotning shahar turmush tarzini ifodalovchi mazmunlar bilan ham boyigan va o‘rta asrlarga kelib keng tarqalgan. Bu tushuncha keyinchalik kelib chiqqan sivilizatsiya tushunchasiga yaqin turadi.

Har bir jamiyat o‘z madaniyat tipiga ega. Jamiyatlarning almashinishi bilan madaniyat tipi ham o‘zgaradi, biroq bu hol madaniyat taraqqiyoti uzilib qolganini, eski madaniyat yo‘q bo‘lib madaniy meros, o‘tmish qadriyatlardan voz kechilganini anglatmaydi. Zotan, har bir yangi jamiyat o‘zidan ilgarigi jamiyatning madaniy yutuklarini zaruriy ravishda meros qilib oladi va ularni ijtimoiy munosabatlarning yangi tizimiga kiritadi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo‘lganidek, madaniyat sohasida ham tub o‘zgarishlar yuz berdi. Shaklan ham, mazmunan ham madaniyatning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. O‘zbekistonning mustaqil rivojlanishga utishi milliy madaniyatga sinfiy yondashishdan, uni sun’iy tarzda “yagona umummadaniyat”ga aylanishdan saqlab qoldi. Shuni ham ta’kidlash lozimki, mustaqillikkacha bo‘lgan so‘nggi yetmish yil davomida madaniyat hukmron mafkura, mustabid tuzum tazyiqida G‘arb madaniyatiga taqlid ruhida rivojlandi. Ikkinchidan, milliy madaniyatning boy o‘tmishi bir yoklama o‘rganilib, uning ko‘pgina bebaho durdonalaridan xalqimiz bebahra bo‘lib keldi. O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida jamiyatni yangilash sohasida olib borilayotgan islohotlar bilan bir qatorda madaniyatni yuksaltirishga ham alohida e’tibor berilmoqda. Xalqimizning ma’naviy qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, ularni asrab-avaylash va rivojlantirish, muqaddas dinimiz, urfodatlarimizni, tarixiy, ilmiy, madaniy merosimizni tiklash davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. “Davlat tili to‘g‘risida”gi (1989-yil 21-oktabr) qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy da-sturi” (1997-yil 29-avgust)ning qabul qilinishi, O‘zbekiston Badiiy Akademiyasi (1997-yil), O‘zbekiston davlat konservatoriyasi (2002-yil), O‘zbek milliy akademik drama teatri (2002-yil), estrada musiqasini rivojlantirish to‘g‘risidagi va boshqa bir qancha qaror va farmonlarning qabul qilinishi, bir qancha mutafakkir va allomalarimizning muqaddas nomlari tiklanib, yubileylari xalqaro miqyosda keng ni-shonlanayotgani davlatimiz tomonidan madaniyatni rivojlantirishga ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rlikning amaliy ifodasidir [https://uz.wikipedia. org/wiki/Madaniyat].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Markaziy Osiyo uyg‘onish davri (Renessans) davri falsafasida buyuk qomusiy olimlari Beruniy, Ibn Sino, Forobiy va boshqa mutafakkirlarimizni ilmlari aloxida kasb etadi. Mutafakkirlarimiz dunyoqarashiga islom tamoyillaridan biri bo‘lgan. Allohga, farishtalarga e’tiqod yaqin. Xudoga e’tiqod birinchi sabab haqidagi ta’limot “Mehribon shahar aholisining munosabati” risolasida rivojlantirilgan. Beruniy, Ibn Sino, Forobiy meroslarining madaniyatlararo muloqotdagi o‘rni mazkur risolaning “Farishtaning zohiri haqida” bo‘limida farishtalar masalasiga bag‘ishlangan. Agar islomda o‘rnatilgan boshqa asoslar haqida gapiradigan bo‘lsak, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy falsafasida “oxirot”ga e’tiqod alohida ta’riflangan. Alloma ruh tanadan oldin yashay olmasligini, ruh tana bilan birga halok bo‘lishini ta’kidlagan bo‘lsa-da, yaxshi odamlarning ruhi abadiy, degan xulosaga keladi. “Insonning ruhi borliqning shunday ilg‘or darajasiga ko‘tariladiki, unga hayot beriladi, u mavjud bo‘lishi uchun materiya kerak emas... u materiyadan ajralgan narsalar bilan qo‘shilib, shu tariqa abadiy yashaydi” [Richard W., 1985:569].

O‘zbekiston uchunchi Renessans davrida ilk birinchi Renessans davri Markaziy Osiyo mutafakkir olimlari Abu Nasr Forobiy va Abu Rayxon Beruniylarning fuqorolik jamiyati, davlatchilik va davlat bopsharuvi shakli xamda inson xuquqlarini ta’minlanishi xaqidagi qarash va ta’limotlari uziga xos o‘ringa ega. buyuk mutafakkirlar fikricha, inson kamolotiga ta’sir etuvchi eng muhim kuch – ta’lim. Ulug‘ bobomizning ta’lim-tarbiya uyg‘unligi haqidagi g‘oyalari asrlar

osha hayot haqiqatidan tug‘ilgan tamoyilga aylandi. Shunday ekan, yosh avlodga nafaqat bilim, ilm o‘rgatish, balki har tomonlama ta’lim-tarbiya berish, insoniy fazilatlarni singdirish ham g‘oyat muhim. Bunday ezgu intilishdan, avvalo, davlat manfaatdor va mas’ul bo‘lishi kerak. Shu nuqtai nazardan, tegishli boshqaruv idoralari bir vaqtning o‘zida kadrlar tayyorlashni kengaytirish ishlarini jonlantirishlari ma’qul.

ADABIYOTLAR

1. Al-Farabi on the Perfect State: Abu Naṣr Al-Farabis Mabadi' Ara Ahl al-Madīna al-Faḍila. A revised text with introduction, translation and commentary by Richard Walzer. Oxford, Clarendon Press, 1985.
2. Adilovich, N. R. The strategic value of education for the development of science and training of promising personnel potential. 2022.
3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри.-Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
4. Сулаймонов Б.С. Логико-гносеологические воззрения Абу Насра Фараби: диссертация ... кандидата философских наук. - Душанбе, 2016.
5. www.wikipedia

MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI

INTERCULTURAL COMMUNICATION AND THE DEVELOPMENT OF THE UZBEK LANGUAGE

Raximova Kizlarxon Ne’matjon qizi
o‘qituvchi, FarDU
Baltabayeva Malohat Ortiqaliyevna
o‘qituvchi, FarDU
Axmadaliyeva Mohigul Kadirovna
o‘qituvchi, FarDU

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hozirgi kunda rivojlanib borayotgan chet tillarini o‘rganish va boshqa madaniyat vakillari bilan bo‘lgan muloqot yoritilgan. Shu bilan bir qatorda o‘zbek tili taraqqiyotining yangi davri va ijtimoiy muammolari haqida ma’lumot berib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *jamiyat, kommunikatsiya, chet tili, globallashuv, davlat tili, sotsiolingvistika, milliy til.*

Annotation. *This article covers the development of foreign language learning and communication with representatives of other cultures. In addition, information was given about the new era of Uzbek language development and social problems.*

Key words: *society, communication, foreign language, globalization, state language, sociolinguistics, national language.*

Muloqot – bu ikki yoki undan ortiq tilda so‘zlashuvchilarning o‘zaro ma’lumotni uzatish, olish va almashish maqsadida, ya’ni o‘rganish uchun zarur bo‘lgan muloqotga ta’sir ko‘rsatish jarayoni deb hisoblanadi. Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi birinchi marta 1954-yilda T.Treyger va E. Xola “Madaniyat va muloqot. Tahlil modeli” ishida shakllantirilgan. Madaniyatlararo muloqot -bu turli madaniyatlarga tegishli shaxs va guruhlar o‘rtasidagi turli xil munosabatlar va muloqotlar shakllarning majmui. Madaniyatlararo muloqot mikro va makroviy bo‘lishi mumkin. Xitoy tilshunosi Li Tyanchenning fikricha, madaniyatlararo muloqot –bu madaniy kelib chiqishi bir xil bo‘lgan odamlar va guruhlar o‘rtasida muloqot qilish bilan bog‘liq juda keng tushuncha [Vasilik M.A., 2003]. Ma’lumotni yuboruvchi va qabul qiluvchilar turli millat va mamlakatlardan yoki bir madaniyat va bir sub-madaniyatga va boshqa submadaniyat tegishli odamlar bo‘lishi mumkin. Til madaniyatning tashuvchi vositasidir. Asarni tarjima qilish jarayonida bir tildan boshqa tilga madaniy ma’lumotlarni tarjima qilish, madaniy tarjima tizimiga kiradi. Ushbu jarayonda madaniy farqlarning mavjudligi ko‘plab madaniyatlararo muloqot muammolarini vujudga keltirdi. Ushbu muammolar asosan ikkta aspektlarni o‘z ichiga oladi va bular: tushunish va ifodalashdir**.**

Tushunish nuqtai nazaridan, asarlar yozilgan tilda madaniy ma’lumotlar keng qamrovli bo‘ladi. Individual tarjimon sifatida, uning bilimlari ko‘pincha cheklangan bo‘lishi mumkin, shuning uchun asl matnda keltirilgan madaniy ma’lumotlarning ba’zilarini tushunmaslik tabiiy jarayon hisoblanadi. Madaniy farqlar va shuningdek turli urf-odatlar ham odamlarni noto‘g‘ri tushunchaga olib kelishi mumkin. Agar ushbu farqlarni to‘g‘ri tushunilmasa, va tegishli ma’lumotnomalar va ekspertlarga murojaat qilinmasa aynan shunday hollarda noto‘g‘ri tarjimalar va kommunikatsion to‘siqlar paydo bo‘ladi. Linvistik odatlarga ko‘ra, xitoy va o‘zbek tillari o‘rtasida ko‘plab farqlar mavjud. Bir xil tarjimaga (ma’no) ega so‘zlar, turli tillarda har xil konnotatsiyada kelishi mumkin. Misol uchun, “ajdaho” o‘zbek mifologiyasidagi dahshatli hayvon timsolida keltirilishini ko‘rishimiz mumkin. U yovuzlik va buzg‘unchilik ramzi hisoblanadi. Shunday qilib, o‘zbek afsonalarida qahramonlar va ajdaholar o‘rtasida kurashlar ko‘p uchraydi. Ammo Xitoyda vaziyat boshqacha. Qadimgi Xitoyda faqatgina imperatorlar ajdaho tasviri tushirilgan kiyim kiyishlari mumkin bo‘lgan. Ajdaho sharaf va huquqni anglatadi. Xitoyliklar ko‘pincha “Biz ajdaho avlodimiz” deyishadi. “Narsist” so‘zi nafaqat nargiz gullariga, balki bir toifadagi odamlarga ham tegishli. Narcissus -bu faqat oziga e’tibor qaratadigan va faqatgina o‘zini sevadigan odam. Boshqa odamlarni predmet sifatida qabul qiluvchi va muloqot jarayonida ularni qadrsizlantirish orqali o‘zini mavqeini oshiruvchi shaxsga nisbatan qo‘llaniladi. Xitoy tilida esa bu so‘zlar bir xil assotsiatsiyani hosil qilmaydi. Bundan tashqari, Xitoy tilida ham o‘zbeklar tushuna olmaydigan ko‘plab o‘ziga xos so‘zlar bor. Masalan, Xitoy tilida “skalp yer” ko‘pincha mehnatkash, tirishqoq va xalqga sadoqat bilan xizmat qiluvchi inson; “quduq tubidagi qurbaqa”, yani ko‘rish qobiliyati past inson” tasvirlanadi; qarag‘ay daraxti” esa uzoq umr ko‘rishni anglatadi. O‘zbek tilida yuqorida sanab o‘tilgan atamalar ushbu alohida ma’nolarga ega emas. Bundan tashqari, O‘zbek va Xitoy so‘zlari, maqollari va alyuziyalari boy madaniy rangga ega bo‘lib, turli mamlakatlar etnik guruhlarining

madaniy tafovutlarini aks ettiradi. Masalan, dasturxon yoyish va choy ichish o‘zbeklar uchun mehmondo‘stlik ramzlari hisoblanadi. Tarixiy va madaniy sabablarga ko‘ra ikki xalq o‘rtasidagi salomlashish usullaridaham farqlar mavjud. Misol uchun, xitoyliklar tez-tez salomlashadilar: “«Nín chīle ma?” (Siz tushlik qildingizmi?) Lekin bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinmaydi, chunki Xitoy tilida bu gap oddiy salomlashish ma’nosini anglatadi. Xuddi o‘zbek tilidagi “salom” so‘zi boshqa ma’noga ega bo‘lmagan “salom” so‘zidek.

Lekin o‘zbek tilida bu gap quyidagicha ma’noga ega: “Sizni tushlikka taklif qila olamanmi?” O‘zbeklar quyidagicha javob berishlari mumkin: “Yo‘q, men hali tushlik qilmayman”. Demak, meni kechki ovqatga taklif qilishingiz mumkin. Lekin xitoyliklar aslida buni nazarda tutishmaydi, bu shunchaki xushmuomalalik, shuning uchun bu uchrashuv baxtsizlik bilan yakunlanishi mumkin, chunki savol to‘g‘ri talqin qilinmagan. Tildan tashqari, odamlar o‘z fikrlarini ifoda etish va ma’lumotni uzatish uchun ko‘z, imo-ishora, kiyim, vaqt va makon haqidagi tasavvurlar kabi boshqa aloqa vositalaridan foydalanadilar. Muloqotning ta’sirini o‘zgartiradigan bu omillar og‘zaki bo‘lmagan muloqot deb ataladi [Tsyu Shi., 2017]. Kundalik muloqotda odamlar ko‘proq noverbal (so‘zsiz) muloqotga tayanadi: statistik ma’lumotlarga ko‘ra, inson ma’lumotlarining 70 foizdan ortig‘ini so‘zsiz muloqot orqali oladi. Ko‘rinib turibdiki, og‘zaki bo‘lmagan muloqot insonlar o‘rtasidagi muloqotda juda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek va ingliz madaniyati o‘rtasida tana tilidagi farq juda katta. Masalan, o‘zbek madaniyatida suhbat paytida o‘zidan katta odamlarning ko‘zlarga tik qarash odobsizlik deb hisoblanadi, inglizlarda esa, siz gapirayotganingizda yoki tinglayotganingizda, ko‘zlarga qarab suhbatdoshingizga munosabatingizni ko‘rsatishingiz kerak bu suhbatdoshingizga bo‘lgan qiziqish va hurmatni bildiradi. Garchi ingliz va o‘zbek madaniyatlarida ba’zi tana tillari keskin farq qilsa-da, muloqotda ular bir xil ma’noda ifodalanadi. Misol uchun, ingliz filmida aktyor erkaklar bilan uchrashganda, shlyapaga qo‘l tekkazib qo‘yadigan detal bor. Bu qadimgi ziyolilar orasida keng tarqalgan salomlashish usuli. O‘zbek madaniyatida, erkaklar o‘rtasida salomlashish uchun ko‘ksiga qo‘lini qo‘yish orqali namoyon bo‘ladigan tana tili hisoblanadi. Bu ikki harakat bir-biridan juda farq qiladi, lekin ular muloqotda bir xil ma’noga ega. Bundan tashqari, o‘zbeklar to‘ygani uchun qo‘llarini bo‘yniga yoki ko‘ksiga qoyishsa, xitoylar esa qorniga urib qo‘yish orqali, to‘yganini va endi kuchlari qolmaganini bildirishadi. Ko‘pincha, ifodaning to‘sqinligi madaniy bo‘shliqlar tufayli teng kelmaydigan so‘zlarni tog‘ri ifodalash qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Masalan, “ziyoli” so‘zi ko‘pincha xitoy tiliga “Zhīshì fēnzǐ” deb tarjima qilinadi. Aslida “ziyoli” va “Zhīshì fēnzǐ” bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Xitoy tilida “Zhīshì fēnzǐ” degan atama ko‘plab odamlarga taalluqlidir. “Zhīshì fēnzǐ”-bu o‘rta ma’lumotli va aqliy mehnat bilan shug‘ullanadigan har qanday kishi uchun qo‘llanadigan iboradir [Grishayeva L.I, 2004:424]. Bu tushuncha axloqiy ahamiyatga ega emas. Biroq, O‘zbek madaniyatida “intellectual” ma’nosi nafaqat akademiklarni, balki o‘qish yoki akademiyaga asoslangan olimlarni ham o‘z ichiga oladi, balki ma’naviyatni ham o‘z ichiga oladi, ya’ni ijtimoiy javobgarlik va olijanob axloqiy fazilatlarni o‘z ichiga oladi. Shuning uchun, agar ziyolilar “bilim molekuli” deb tarjima qilsalar,

bu madaniy ma’lumotni yo‘qotishga olib keladi [https://uzresearchers.com/index.php/Conferences/article/view].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o‘zbek adabiy tili ijtimoiy vazifasini to‘la bajarishi uchun xalqimizning barcha vakilida milliy ruhni uyg‘otish, shu asosda “ona tilimizning qo‘llanish doirasini yanada kengaytirish, ayniqsa, uning ishlab chiqarish, fundamental fan, tibbiyot, harbiy ish, yurisprudensiya, axborot texnologiyalari va boshqa yo‘nalishlarda faol istifoda etilishini ta’minlash” zarur. Bu davlat va hukumat rahbarlari, tilshunos, adabiyotshunos va boshqa soha olimlari, shoir, yozuvchi, til muallimi oldida turgan dolzarb vazifadir.

ADABIYOTLAR

1. Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Учебное пособие. 2-е изд., доп. –Воронеж:Воронежский государственный университет, 2004. –С.424.
2. Комиссаров, В.Н. Общая теория перевода. Проблемы перевода в освещении зарубежных ученых. Учебное пособие. В.Н. Комиссаров.– М.:ЧеРо, 1999. –С.154.
3. Цю Ши. Проблемы передачи стилистических особенностей художественных текстов при переводе с русского на китайский язык. МГУ. 2017. – С.134.
4.Василик М.А. Основы теории коммуникации М.:Гардарики, 2003.
5. www.wikepedia

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ, ПРОЯВЛЯЮЩАЯСЯ ЧЕРЕЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ РАЗЛИЧНЫХ НАРОДОВ

TURLI XALQLARNING FRAZEOLOGIK BIRLIKLARI ORQALI NAMOYON ETGAN MILLIY O‘ZLIGI

NATIONAL IDENTITY MANIFESTED THROUGH THE PHRASEOLOGICAL UNITS OF DIFFERENT NATIONS

Usmonova Dona Satvoldiyevna
PhD, katta o‘qituvchi, FarDU
d.s.usmonova@pf.fdu.uz

Аннотация: *В статье рассматривается вопрос национальной идентичности, которая находит отражение в фразеологических единицах различных народов. Автор анализирует, как культурные особенности, исторический опыт и мировоззрение народов влияют на формирование устойчивых выражений и их значение в языке. Статья исследует сравнительные аспекты фразеологии и выявляет характерные черты, присущие фразеологизмам различных культур.*

Ключевые слова: *Фразеологизм, культурно-языкового значения, семантическая система, картина мира, историческое наследие, культурных ценностей, национальная идентичность.*

Annotatsiya: *Maqolada turli xalqlarning frazeologik birliklarida o‘z ifodasini topgan milliy o‘ziga xoslik masalasi ko‘rib chiqiladi. Muallif xalqlarning madaniy xususiyatlari, tarixiy tajribasi va dunyoqarashi tilda turg‘un iboralar va ularning ma’nosini shakllantirishga qanday ta’sir qilishini tahlil qiladi. Maqolada frazeologiyaning qiyosiy jihatlari o‘rganiladi va turli madaniyatlarning frazeologik birliklariga xos bo‘lgan xarakterli xususiyatlar aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *Frazeologizm, madaniy va lingvistik ma'no, semantik tizim, dunyo manzarasi, tarixiy meros, madaniy qadriyatlar, milliy o‘ziga xoslik.*

Annotation: *The article explores the concept of national identity as reflected in the phraseological units of different peoples. The author analyzes how cultural traits, historical experiences, and worldviews of nations influence the formation and meaning of idiomatic expressions in their languages. The article examines comparative aspects of phraseology, highlighting distinctive features unique to the phraseological expressions of various cultures.*

Key words: *Idiomatic expression, cultural-linguistic meaning, semantic system, worldview, historical heritage, cultural values, national identity.*

Фразеологизмы представляют собой словосочетания, обладающие определенным значением и обычно имеющие исторический, культурный или национальный контекст. Они являются неотъемлемой частью языка и культуры народа, и их значение и использование имеют большое значение в повседневном общении и литературе. Фразеологические выражения тесно связаны с культурными значениями и влияют на них взаимодействием «Фразеологизм – особый знак языка: в его семантику “вплетена” культурная семантика, или культурная коннотация, которая создается референцией фразеологизма к предметной области культуры, культурная интерпретация фразеологизма соединяет в единое целое языковую семантику и культурную коннотацию, в собственно языковую семантику “вплетаются” культурные смыслы и образуется особенное, фразеологическое значение, которое можно назвать культурно-языковым значением. Фразеологизм в полной мере осуществляет возможность человека выразить свое отношение к происходящему в мире. Как создатель оценки, как выразитель эмоции, говорящий (и слушающий) раскрывает свою культурную позицию. В результате культурной интерпретации фразеологизма в процессе его употребления формируется важнейший компонент культурно-языкового значения фразеологизма, содержанием которого является ценностно-эмоциональное отношение к происходящему» [Ковшова М.Л., 2009:48].

Прежде всего, фразеологизмы помогают сохранять культурную и историческую память народа. Некоторые фразеологизмы возникают в

результате событий, произошедших в прошлом, и передают информацию об этом событии и его последствиях. Например, в английском языке фразеологизм «to bury the hatchet» имеет историческое происхождение, связанное с индейцами Северной Америки, которые погребали топоры в знак мира. Такие фразеологизмы помогают сохранять и передавать наследие народа.

Во-вторых, фразеологизмы отражают национальный характер и менталитет народа. Например, в русском языке много фразеологизмов, связанных с холодом, таких как «как снег на голову», «замерзнуть на костях», что отражает характерное для России климатическое условие и способность народа выживать в трудных условиях.

В-третьих, фразеологизмы являются неразрывной частью литературы и языка. Они помогают создавать образы и передавать эмоции, усиливая эффект от текста. Фразеологизмы используются в литературе, публицистике, рекламе, их знание помогает лучше понимать и оценивать произведения их авторов.

Доказано, что фразеологизмы выражают эмоционально-оценочный взгляд человека на мир и своё пребывание в окружающем его среде. Они служат выразительным средством, отражая оценочные отношения и мировоззрение различных языковых сообществ. В контексте семантической системы языка фразеология формируется благодаря взаимосвязям между лексическими единицами. «Фразеология – один из важнейших уровней семантической системы языка, образующийся в результате закономерных связей лексических единиц, но вербализующий не все многообразие предметов реального мира, а его фрагменты, которые требуют субъективно-оценочного отношения к себе» [Бушуева Л.А., 2007:168]. Мы не можем утверждать, что фразеологические единицы покрывают все аспекты реального бытия, а только какие-то его части, которые не могут быть оценены объективно. Человек в подсознательном уровне на протяжении всей свой жизни оценивает свой окружающий мир, используя устойчивые выражения. Если сравнить с простыми выражениями фразеологические единицы имеют более яркую эмоциональность и экспрессивность. Как известно, в обществе и у индивидуальности сформирована система оценок и отношений, которую языковое сознание выражает с помощью определенных устойчивых шаблонов – фразеологических единиц (ФЕ). Фразеологии обладают большей оценочностью, эмоциональностью и выразительностью по сравнению с обычной лексикой, и поэтому они становятся полезным инструментом для выражения оценочных отношений. Согласно исследованиям Б.Юлдошева [Йўлдошев Б.,1998:8-9], где он утверждает, что контекст играет важную роль на эмоционалную окраску фразеологических единиц и вне контескта невозможно ясно определить стилистическую классификацию фразеологизма. По мнению Сергеевой: «Когда мы обращаемся к картине мира, мы используем языковые значения, которые связаны с фактами не напрямую, а через ссылки на определенные детали нашего наивного представления о мире. Это необходимо при описании

оценочных коннотаций, которые играют важную роль в процессах косвенной номинации и отражают оценочные стереотипы различных явлений и их свойств» [Сергеева Л.А., 2004:9]. Из этого следует, языковые значения служат средством передачи оценочных взглядов, основанных на наших субъективных представлениях о мире. Например, фразеологизм *«золотые руки – mohir qo'llar – golden hands / skillful fingers / a man of his hands».* Прямо сказать, что у кого-то руки сделаны из золота, фактически невозможно. Однако эта фраза носит оценочную коннотацию, выражая высокое мастерство и умение делать что-то с большим искусством. Следовательно, через этот фразеологизм мы передаем не только фактическую информацию о руках, но и выражаем положительное отношение к навыкам и таланту человека. Во всех трёх языках трудолюбие и умение выполнять работу цениться, и несет положительную оценку.

Таким образом, фразеологические единицы играют важную роль в культуре и языке народа. Они помогают сохранять и передавать культурную и историческую память, отражать национальный характер и менталитет народа, а также создавать образы и передавать эмоции в литературе. Знание фразеологизмов является важным компонентом языковой культуры любого народа. Фразеологический фонд современных языков является довольно обширным и включает в себя множество выражений, идиом и пословиц. Он может быть извлечен из различных источников, включая литературу, научные и популярные статьи, разговорн00ую речь, фильмы и телепередачи, а также интернет и социальные сети. Некоторые из наиболее распространенных источников фразеологического фонда современного языка включают в себя:

романы, стихи, пьесы, эссе и другие произведения могут содержать множество фразеологизмов, идиом и пословиц, которые используются для создания особого стиля и эффекта;

разговорные фразы и выражения, которые используются в общении людей в повседневной жизни, могут также являться частью фразеологического фонда;

новостные статьи, комментарии и другие материалы, публикуемые в газетах, журналах, интернет-изданиях и других СМИ, также могут содержать множество фразеологизмов;

блоги, форумы, чаты и другие ресурсы в интернете также могут содержать множество фразеологизмов и идиом [см. рис.1]

Рис. 3.1. Источники фразеологического фонда

Однако при использовании фразеологических единиц из различных источников важно учитывать контекст и культурные различия, чтобы избежать неправильного искажения значения выражения в общение.

Фразеологические единицы английского языка отражают национальный характер и менталитет англичан. Они отражают их культурные традиции, особенности образа жизни, социально-политические устои и религиозные ценности. Также мы можем сказать и о фразеологических единицах других народов. *«keep calm and carry on» (Сохраняйте спокойствие и продолжайте работать)* – выражает устойчивость англичан в трудных ситуациях и призывает сохранять спокойствие; *«mind your P's and Q's» (Будьте внимательны к мелочам)* – отражает склонность англичан к вниманию к деталям и точности; *«to be a stiff upper lip»* (*Держать «молодцовую» верхнюю губу*) – выражает уверенность и самообладание англичан в экстремальных ситуациях.

Фразеологические единицы английского языка являются важной частью культурного наследия Англии и помогают сохранить и передать традиции и ценности английской культуры и менталитета. Фразеологические единицы английского языка отражают не только национальный характер и менталитет англичан, но также отображают культурные особенности и историческое наследие Великобритании. Некоторые Фразеологические единицы английского языка имеют свое происхождение в исторических событиях и литературе, такие как: *«to be a wolf in sheep's clothing» (Быть волком в овечьей шкуре)* – происходит из библейской притчи и отражает представление об обманчивости и коварстве некоторых людей.

Фразеологические единицы английского языка также отражают религиозные и культурные традиции Великобритании. Например, фразеологизм *«to be in a pickle» (быть в рассольнике)* имеет свое

происхождение в англиканской церкви, где рассольник использовался для очищения грехов.

Таким образом, фразеологические единицы английского языка не только являются средством передачи языковых знаний, но также помогают сохранить и передать культурное и историческое наследие англичан.

Английская культура имеет большое влияние на английский язык и отражается в его фразеологизмах, выражениях и пословицах. Например, многие фразеологизмы английского языка связаны с морской тематикой, что объясняется исторической связью Великобритании с мореплаванием и торговлей. Некоторые примеры таких фразеологизмов: *to be in the same boat – быть в одной лодке* (в ситуации, где общий интерес или угроза), *to miss the boat* – упустить свой шанс, *to rock the boat* – создавать проблемы, нарушать устоявшийся порядок, *to show someone the ropes* – научить кого-то основам, поделиться опытом.

Также в русском языке есть ряд фразеологических единиц связанных с морской тематикой: *море по колено, море слёз, капля в море, ждать у моря хорошей погоды, как в море корабли.*

В узбекском практически нет фразеологических единиц со словом море, так как страна не имеет доступа к морю. Однако можно встретить ФЕ с компонентом *река*, так как в стране протекают несколько рек; *daryodan bir tomchi, dariyoday oqib kelar*.

Кроме того, английский язык также отражает и другие аспекты английской культуры, такие как еда, спорт, литература и т. д. Например: *to be a piece of cake* – быть легким как торт (о задаче или задании), *to play ball* – сотрудничать, работать вместе (в контексте спортивной игры), *to be in the limelight* – быть в центре внимания, быть заметным (из выражения «in the theatrical limelight»).

Фразеологизмы также служат для передачи социальных и культурных ценностей. Например, в русском языке фразеологизм «в рот не лезет» отражает культуру уважения к старшим и авторитетам, а «своя рубашка ближе к телу» отражает культуру индивидуализма и личной ответственности. Кроме того, фразеологизмы могут выражать идентичность и принадлежность к определенной культурной группе. Например, в американском английском языке фразеологизм «to hit the hay» (удариться в сено) отражает культуру фермеров и их связь с землей, а в австралийском английском языке фразеологизм «to chuck a sickie» (сделать вид, что болен) отражает культуру легкомысленности и отношения к работе.

Существует множество фразеологизмов, которые происходят из американского английского языка и стали широко используемыми в английском языке в целом. Некоторые из таких фразеологизмов включают в себя: *the whole nine yards* - значит *все, что доступно или возможно*, *to go the extra mile* – означает *сделать больше, чем обычно*, *to get on the ball* – означает *быть внимательным и активным, to take a rain check* – означает *отложить на потом, to touch base* – означает *связаться с кем-то, чтобы обновить информацию, to get one's ducks in a row* - означает *подготовиться к чему-то*,

to be on the same page – означает *иметь одинаковое понимание чего-то*, *to cut to the chase* – означает *перейти к существу дела*.

Конкретные примеры заимствованных фразеологизмов могут различаться в зависимости от языковой пары, изучаемой лингвистикой.

В русском языке также есть множество фразеологических единиц, которые вошли в обиход из других языков или же уходят корнями к историческим фактам; *«бить баклуши» (бездельничать)* – из истории Руси, когда использовали деревянную посуду, заготовки для посуды назывались «баклуши» и дети могли их делать, что имелось в виду «легкая работа»; *«спустя рукава» (делать, что-то безответственно)* - В древности одежда у богатых имела длинные рукава, как украшение. Человек в такой одежде не мог делать работу.

Такое же явление можно наблюдать и в узбекском язык. Например; *«ildiz o'tmoq» (рус. пустить корни)* - используется для определения постоянства; *«ignaning ustida o'tirgandek» (рус. сидеть как на иголках)* - используется для обозначения нервозности; *«suvdan quruq chiqmoq» (рус. выйти из воды сухим)* – избежать наказания и др.

Также фразеологические единицы были созданы узбекскими писателями и получили широкое распространение в современной узбекской речи. Как и в других языках, фразеологические единицы в узбекском языке также могут происходить из литературы.

Например, в романе "Шайтанат" - *Прокурор ёрдамчиси эса пинагини бузмай, ўша кулимсираган ёқимтой кўзларини Зоҳиддан олмай жавоб берди: "Бу ишни Келдиевга топширдим. Танийсиз-а, аммамнинг бузоғи. Шунақа майда-чуйдани топширмасам, жиддий ишларни эплай олмайди* [Тохир Малик, 2013:135].

Кўчма маъноли иборалар (фразеологизмлар): *аммамнинг бузоғи, уччига чиққан, оёғини қўлга олмоқ, тошингни тер ва ш. к*. [Мадвалиев А., 2006:12] *Улар устларига бошдан-оёқ совуқ ва нам ўтказмайдиган пўстинларини кийиб олган эдилар. Кириск уларга қараганда байрамдагидай ясаниб олганди*. [Айтматов Ч., 1984:5]. Таким образом, фразеологические единицы народов являются важным компонентом культуры и позволяют сохранять и передавать их особенности через язык. Наконец, фразеологические единицы являются важным компонентом языковой культуры и национальной идентичности, так как они связаны с историей, традициями и менталитетом народа. Они могут отражать национальные ценности, мировоззрение и характеристики национального характера, и поэтому играют важную роль в сохранении культурного наследия. Однако при использовании фразеологизмов из различных источников важно учитывать контекст и культурные различия, чтобы избежать неправильного искажения значения выражения в процессе перевода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бушуева Л.А. Межкультурный аспект в именах поступков (на материале русского и английского языков). Язык, культура, общество: Тезисы докладов междун. науч. конференции. – Москва, 2007. – С. 168.

2. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. Ўқув қўлланма. – Самарканд, 1998. – Б.8-9.
3. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологичесский аспект): автореф. дис. … докт. филол. наук. М.: Отдел теоретического и прикладного языкознания Учреждения Российской академии наук Института языкознания, 2009. – С.48.
4. Сергеева Л.А. Оценочное значение и категоризация оценочной семантики: опыт интерпретационного анализа: автореф. дис. ... докт. филол. наук Л.А. Сергеева. – Уфа, 2004. – С. 9.
5. Тохир Малик. Шайтанат. «Sharq» нашриёти. -Тошкент, 2013. – Б.135.
6. Ўзбек тилининг изохли луғати, А.Мадвалиев тахрири остида, Т.: 2006. – Б.12.
7. Чингиз Айтматов. Соҳил ёқалаб чопаётган олапар (қисса). «Ғафур Ғулом» нашриёти, 1984. – Б.5.

NATIONAL CULTURAL PECULARITIES OF ARTISTIC CONCEPT

KONSEPT TUSHUNCHANING MILLIY MADANIY XUSUSIYATLARI

Kholmuminova Makhliyo
teacher, NUU
makhliyokholmuminova96@gmail.com

Abstract: *Anthropocentric paradigm of modern linguistic science encourages researchers to solve new problems related to the description of mental units concepts. Moreover, the artistic concept, representing a key unit of the cognitive paradigm of researching an artistic text, had several distinctive features: associative nature, imagery and symbolism, emotiveness, orientation to aesthetic information, dialogically, the variability of semantic content, ability to enrich the meaning, etc. Study of the artistic concept further promoted comprehension of the ideological content of the artistic text, comprehension of the author's conceptual sphere, and identification of* the author's specific style. The concept is realized in the minds of the humans, and they are associated with tokens.

Key words: *concept, artistic concept, artistic text, cultural concept, cognitive linguistics, personification.*

Annotatsiya: Zamonaviy til fanining antropotsentrik paradigmasi tadqiqotchilarni aqliy birliklar tushunchalari tavsifi bilan bog'liq yangi muammolarni hal qilishga undaydi. Bundan tashqari, badiiy matnni tadqiq qilishning kognitiv paradigmasining asosiy birligini ifodalovchi badiiy kontseptsiya bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega edi: assotsiativ tabiat, tasvir va simvolizm, hissiyot, estetik ma'lumotlarga yo'naltirilganlik, dialogik, semantik mazmunning o'zgaruvchanligi, boyitish qobiliyati. ma'no va boshqalar. Badiiy

kontseptsiyani o‘rganish badiiy matnning g‘oyaviy mazmunini tushunishga, muallifning kontseptual doirasini tushunishga va muallifning o‘ziga xos uslubini aniqlashga yordam berdi. Kontseptsiya odamlarning ongida amalga oshiriladi va ular tokenlar bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: tushuncha, badiiy kontseptsiya, badiiy matn, madaniy kontseptsiya, kognitiv lingvistika, personifikatsiya.

Before speaking about artistic concept, there will be right question: what is a concept?!

Concepts are defined as abstract ideas or general notions that occur in the mind, in speech, or in thought. They are understood to be the fundamental building blocks of thoughts and beliefs. They play an important role in all aspects of cognition As such, concepts are studied by several disciplines, such as linguistics, psychology, and philosophy, and these disciplines are interested in the logical and psychological structure of concepts, and how they are put together to form thoughts and sentences. The study of concepts has served as an important flagship of an emerging interdisciplinary approach called cognitive science.

The growing trend of interdisciplinarity, which is characteristic of the modern scientific paradigm, among other features, implies the existence of common objects of research, common terminology. For linguistics and literary studies, it is currently equally relevant to determine the artistic concept, its essence, structure, typology, criteria for its seperation in the text, etc. issues. The paper discusses the specifics of the study of the artistic concept in linguistic studies: different approaches to the research object, current problems, the methodology of separating concepts in the artistic work, their structuring and complex linguistic analysis.

In contemporary philosophy, there are at least three prevailing ways to understand what a concept is:

Concepts as mental representations, where concepts are entities that exist in the mind (mental objects)

Concepts as abilities, where concepts are abilities peculiar to cognitive agents (mental states)

Concepts as Fregean senses (see sense and reference), where concepts are abstract objects, as opposed to mental objects and mental states [Margolis, 2012].

The study of the concept in modern linguistics is of the paramount importance. However, any attempt to comprehend the nature of the concept is associated with a number of the most diverse points of view. The intensive research of it in the field of cognitive linguistics has demonstrated a great disparity in the understanding of the term “concept”.

Thus the term “concept” is an umbrella term for several scientific directions: first of all for cognitive psychology and cognitive linguistics, dealing with thinking and cognition, storing and transforming information, as well as for cultural linguistics, which is still defining and refining the boundaries of the theory formed by the postulates and basic categories. We can assume that as in mathematics, the concept in cognitive science is the basic axiomatic category which is undetectable,

intuitively understanding; the hyperonym of the notion, ideas, frame, script, gestalt etc [Лихачев Д.С., 1997:280-288].

Any science possesses the concepts that on the one hand, do not have a clear, precise and universally accepted definition; on the other hand the term is "approximately" clear to all professionals in this field of research. Otherwise stated, this is due to the fact that each researcher provides his/her understanding of the ultimate elements on the basis of which the theory is developed, however, a number of terms introduced by individual experts, for some time becomes very popular, and the frequency of use creates a certain "visibility" of clarity and transparency of their meaning.

Now we should come to the artistic concept: it means belle-letter style. At present, within the framework of the anthropocentric scientific paradigm, the study of the artistic text from the standpoint of cognitive linguistics has become more and more relevant. The study of the specific nature of an author's artistic thinking, their personal image of the world and a particular conceptual system have also attracted the attention of a large number of scientists In this regard, a special status is acquired by the artistic concepts as the basic components of the conceptual sphere of the artistic work, representing certain fragments of an author's individual model of the world.

When considering the artistic concept as a unit of the author's conceptual sphere, Tarasova drew her attention to the possible variability of its semantic content in different periods of creativity of a certain author or poet; the artistic concept was represented "in a single text of the writer's creativity (which does not exclude the possibility of the evolution of conceptual content from one period of creativity to another)" [Tarasova I.A., 2003:280]. The layer structure identified by Tarasova was justified by its relevance for different types of concepts, which were differentiated by the author; however, some of these layers were in the intersection and inclusion relations. The consideration of the artistic concept as a unit of individual consciousness was also close to the psycholinguistic understanding of the concept.

In an article about artistic concept , six features of it was counted:

1. Field layer: perceptual qualities of artistic denotation,
2. Conceptual layer: a collection of mental units of the author's consciousness,
3. Associative layer: representations that reflected the image attribution recorded in the author's consciousness to one reference area,
4. Imagery layer: tropic designs,
5. Symbolic layer: lexical units and symbols,
6. Value-evaluation layer: features that were determined by the axiological and emotional perception of the denotation [Shtyrlina E.G., 2020:18].

Summarizing all of the above, it should be noted that the artistic concept was a mental formation verbalized in the artistic text, which had aesthetic and semantic significance. The artistic concept also contained a universal cultural and author's individual experience; it similarly found an original artistic embodiment in the figurative system of the artistic work as a whole. Thus, the artistic concept reflected

not only the individual image of the world of a particular linguistic personality but also characterized the national image of the world of the people to which it belonged. Being a key unit of the cognitive paradigm of studying the artistic text, the artistic concept had several distinctive features: associative nature, imagery and symbolism, emotiveness, orientation to aesthetic information, dialogically, the variability of semantic content, ability to enrich the meaning, etc. The study of the artistic concept further promoted the comprehension of the ideological content of the artistic text, the comprehension of the author's conceptual sphere, and the identification of the author's specific idio style.

REFERENCES

1. Bolotnova N.S. On the methodology for studying the associative layer of an artistic concept in the text. Bulletin of Tomsk State Pedagogical University. 2007.
2. Margolis E., Lawrence S. Concepts. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Metaphysics Research Lab at Stanford University. Retrieved 6 November, 2012.
3. Shtyrlina E.G. Artistic concept: approaches and directions of its study. Utopía y Praxis Latinoamericana, 2020. –P.18.
4. Tarasova I.A. (2003). "Idiostyle of GeorgiyIvanov: Cognitive aspect". 2003.
5. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. – М.: Academia, 1997.
6. www.wikepedia.com

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA TO'Y BILAN BOG'LIQ LEKSIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI: O'ZBEK TO'YLARI BILAN BOG'LIQ LEKSIK BIRLIKLARINING UMUMIY TASNIFI

LINGUISTIC-CULTURAL STUDY OF LEXICAL UNITS RELATED TO WEDDING IN UZBEK AND ENGLISH: GENERAL CLASSIFICATION OF LEXICAL UNITS RELATED TO UZBEK WEDDINGS

Uzakova Lola Anvarovna
ingliz tili o'qituvchisi,
Oziq ovqat texnologiyasi va muhandisligi xalqaro institute
lolauzakova82@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada to'y bilan bog'liq leksik birliklarining umumiy tasnifi berilgan. O'zbek to'y marosimlari va ritualari o'rganib chiqilib ularning ma'nosiga ham to'xtalib o'tilgan, shuningdek, to'y va madaniyat bilan bog'liq urf-odat va marosimlar keltirilgan va muhokama qilingan.*

Kalit so'zlar: *to'y*, *leksik birliklar, leksemalar, nikoh, urf-odat, marosimlar.*

Annotation: *The article provides a general classification of wedding-related lexical units. Uzbek wedding ceremonies and rituals have been organized and their meaning has been discussed, as well as traditions and rituals related to weddings and culture have been presented and discussed.*

Key words: *wedding, lexical units, lexemes, marriage, tradition, rituals*

O‘zbek xalqi qadim o‘tmishdan bugungi kungacha o‘zining boy tarixi, ma’naviy qadriyatlari, milliy to‘y bilan bo‘g‘liq urf-odatlariga ega bo‘lib, zamonlar osha uni o‘z qalbi va ma’naviyatiga saqlab kelib, avloddan-avlodga meros qilib qoldirib kelmoqda. to‘y an’analari hamda udumlarimiz etnograf olimlar, tarixchilar va sayohatchilar o‘z asar va kundaliklarida ko‘plab ma’lumotlar keltirib o‘tganlar. Bunga misol qilib Rui Gonsales de Klavixoning “Kundalik” hamda Xerman Vamberining “Sayohatnoma” asarlarini keltirib o‘tishimiz mumkin. Shuningdek, K.Shoniyozov ilmiy nazariy asarlarida o‘zbek xalqining etnik tarixi, moddiy va ma’naviy hayoti xususan, to‘y marosimlari to‘g‘isida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Muallif o‘zbek nikoh to‘yining barcha jarayonlariga: sovchilik, fotiha, bevosita nikoh to‘yi urf-odatlariga va to‘ydan keyin o‘tkaziladigan udumlarga alohida e’tibor qaratadi. Etnografiyaning nazariy muammolari sirasiga kiruvchi ma’naviy madaniyatning muhim qismi bo‘lgan oila-nikoh masalalariga bag‘ishlangan mutaxassislarning ilmiy ishlariga A.Doniyorov, G.Zununova, K. Kubakov, M.Kosven, Hoji Muin, N.Azimova, S.Davletova, M.Ibragimova, X.Ismoilov, I.Jabborov, K.Shoniyozov, O.Bo‘riyev, A.Ashirov ilmiy ishlari maqolaning uslubiy asoslarini belgilab olishga yordam berdi.

To‘y insonning ijtimoiy hayotining muhim va ajralmas qismi bo‘lib, qadimgi davrlarga borib taqaladi. Shuningdek, u butun dunyodagi turli madaniyatlarning muhim va zarur tarkibiy qismidir. to‘y marosimlarini va leksikokulturologik tadqiqinini amalga oshirish uchun, jamiyat tarixi va taraqqiyotini uning to‘y madaniyatini tahlili orqali o‘rganish mumkin. Hozirgi kunda globallashuv tendentsiyasi bilan madaniyatlararo o‘zaro ta’sir muqarrar. Nikoh to‘yi yer yuzidagi barcha odamlar ishtirok etadigan ijtimoiy institutlardir.”[Кашгари М., 2005:24] O‘zbek nikoh to‘y marosimi tuzilishiga ko‘ra uch bosqichdan iborat [Ismoilov X., 2018:14]. Birinchi bosqich - to‘yga tayyorgarlik, to‘y kunidan oldin bo‘ladigan turli xil marosimlarni o‘z ichiga oladi – “beshik to‘lash”, “qiz ko‘rish yoki qiz tanlash”,“kelin-kuyovni surishtirish”,”sovchilik”,”oq berish”, “unashtirish”,”sovg‘a qilish”, “non sindirish yoki non berish”,”ro‘mol yoki oqlik berish” “, to‘yni muborak qilish”, “qalin qabul qilish va maslahat berish”, “palov” (osh yoki padar oshi), to‘y kunini belgilash”, “to‘qqiz yuborish”, “qizlar bazmi” (Buxoroda qizlar uchrashuvi yoki bazmi, qiz osh yoki hinobandoni) [Qosimova R., 2018:15].

To‘yning ikkinchi bosqichi - katta to‘y deb ataladi - bu marosim bo‘lib, unda kuyov kelinga uylanadi va u kelinni o‘z uyiga olib boradi. Aslini olganda, bu bosqich to‘yning cho‘qqisidir: “ to‘y berish”,”pul qistirish”, “mexmonlarni to‘yda kutib olish”, “ to‘y tabrigi”,” to‘y raqsi”,” to‘y tadbirlari” kabi paremalar bilan ifodalanadi.

Uchinchi bosqich to‘yning oxiri deb ataladi. O‘zbek tilida to‘y bilan quydagi leksik birliklari bog‘liq: “kelinni olov atrofida aylantirish”, “sarpolar yigish “yuz ochish” yoki “kelin salom”, “kuyov salom”, “to‘shak yig‘ish” yoki “Buxoroda charbon yoki talbon”, “charlar” yoki “Farg‘onadan kelin”), shu kabilar “sep yigdi” sifatida- turli marosimlar va boshqa marosimlarni o‘z ichiga oladi. Bu marosimlarda kuyovning yaqin qarindoshlari – avlodlari ishtirok etadi.

O‘zbek xalaqida odatda, o‘g‘il ulg‘aygach, ota-onasi o‘ziga mos qiz qidira boshlaydi, aksincha, agar u qizni yoqtirsa, oila a’zolarini so‘ray boshlaydi. Ayniqsa, bu jarayonga yaqin qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shnilar, tanishlar ham jalb etilgan bo‘ladi. Surishtiruvlar natijasida ijobiy javob olgach, qizning uyiga sovchilar yuboriladi. O‘rta Osiyoning boshqa xalqlarida bo‘lgani kabi O‘zbekistoning barcha viloyatlarida ham o‘rganilayotgan davrdagi nikoh an’analariga ko‘ra, to‘y marosimi, albatta, sovg‘a-salom bilan boshlangan. Sovg‘a berish o‘zbek xalqining azaliy an’analaridan biridir. Ota-bobolarimiz azaldan “Qiz bersang – qara otasiga, agar qiz olsangiz, onasiga qarang”- kabi maqolar mavjud to‘ydan oldin boladigan marosimlarning birinchisi bu sovchilik. Xalqimizda sovchilikga juda kata ahamiyat qaratiladi [Хусаинова З., 1987:26]. Bejizga emas “Mehmon kelar eshikdan, risqi kirar teshikdan” degan maqol mavjud, ushbu maqol kutilmagan mehmonlar-sovchilarga xam tegishli bo‘lib sovchilarga alohida hurmat va izzat ko‘rsatish kerakligini anglatadi [Jabborov I., 2008:240]. Odatda, sovchilar qiznikiga mehmonga kelganda “Siznikiga xovli supurgani keldik” frazeologizmi ishlatishadi. Quyidagi frazeologizm asosan, Fargona vodiysida ko‘proq qollaniladi va sizdan qizni so‘rab keldik degan ma’noni anglatadi [Uzakova L., 2022: 23]. Shuningdek, sovchilar bir inson u yoki bu tarzda ularga kiritilgan yoki hech bo‘lmaganda ular bilan aloqasi bor odamni ularga hamroh bo‘lishga taklif qilishadi.

Insoniyatning eng qadimgi ijtimoiy shakllanishlaridan biri va zamonaviy odamlar kundalik hayotining ajralmas qismi bo‘lgan oila va to‘y marosimlari insoniyat tarixi davomida mutafakkirlar, olimlar, tadqiqotchilarni qiziqtirgan [Whorf B., 1956:302]. Tarix shuni ko‘rsatadiki, yillar va asrlar davomida turli etnik guruhlar va millatlar o‘zlarining elementlarini uzatishning o‘ziga xos usullari va metodlarini ishlab chiqdilar. Madaniyatni yangi avlodlarga etkazish, ularni milliy o‘ziga xoslikda mustahkamlash. Bu jarayonda, qoida tariqasida, asrlar davomida filigran va noziklik bilan sayqallangan marosim va marosimlar, ritualar va urf odatlar muhim o‘rin tutadi. Ma’naviy sohadagi etnomadaniy qadriyatlar zamonaviy jamiyatning bitmas-tuganmas intellektual boyligi va zaxirasidir. Milliy an’analar, ularning xalqlar hayotining ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, etnik-madaniy jihatlari bilan o‘zaro ta’siri jarayonlarini bilish hozirgi kunda demokratlashgan jamiyatda, huquqiy davlatni shakllantirishda mamlakat uchun dolzarbdir. O‘zbek xalqining urf-odatlari asrlar davomida rivojlanib borgan. Ular juda original, jonli va xilma-xil bo‘lib, turli davrlar va dinlarga tegishli. Ritual madaniyati xalq madaniyatining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Xalq madaniyatini o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojning ortib borayotgani marosim madaniyati rivojlanishining xususiyatlari va qonuniyatlarini tushunish zarurligini rag‘batlantiradi va madaniyatshunoslik tarkibida yetakchi o‘rinni egallaydi”.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, madaniyat fenomeniga qiziqish ortib borayotgani, til, madaniyat va ko‘p tilli shaxsni rivojlantirish asoslari, madaniyatlararo muloqot sharoitida nutq xatti-harakatlarining sotsial-madaniy normalari kabi muammolarni muqarrar ravishda dolzarb qiladi. Har qanday xalqning odob-axloqini uning xalq madaniyati, urf-odatlari, marosimlari nuqtai nazaridangina tushunish mumkin. Hamda, o‘zbek va ingliz marosimlari, ularning yaqin aloqasi va birligida. Qiyosiy tilshunoslik bugungi kunda tilshunoslikning eng faol ilg‘or sohalaridan biri hisoblanadi. Dunyoning lingvistik rasmlarini etnik guruh vakillarining lingvistik ong prizmasi orqali o‘rganish tushunchalar, ramkalar, yozuvlar va boshqalarni ko‘rib chiqish orqali amalga oshirilishi mumkin. Madaniy ma’nolar ham shaxs, ham jamiyat tomonidan tevarak-atrofdagi voqelikni idrok etish jarayonida vujudga keladi va muloqot chog‘ida rivojlanadi. E.A.Kaminskaya o‘z ishida muloqot jarayonida ochiladigan va har bir o‘ziga xos madaniy va tarixiy vaziyatda qayta tiklanadigan ma’nolar deb ataladi. Madaniyatlararo muloqot sohasida milliy ongni kontseptuallashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari masalasi lingvomadaniy va kognitiv tilshunoslikdagi eng dolzarb masalalardan biridir. Tushunchalarning madaniy ma’nosining etnik-madaniy komponenti katta qiziqish uyg‘otadi, chunki bir xil tushunchalar turli tillarda turlicha so‘zlashadi. Kontseptsiyaning madaniy ma’nosi uni tushunishning madaniy kelib chiqishida yotadi, bu yerda turli xil turmush tarzi, xalqlarning urf-odatlari tushunchalarning turli madaniy ma’nolariga ham turtki beradi.

ADABIYOTLAR

1. Qosimova R. O‘zbek to‘y va motam marosim folklori matnlarining inglizcha tarjimasida etnografizmlarning berilishi: Fil.fan.bo‘yicha fals.dok. (PhD) dis. – Toshkent, 2018. – B.15.
2. Хусаинова З. Ономасиологическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке (на материалах Бухарской группы говоров): Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. -Ташкент, 1984. –Б.26.
3. Jabborov I. O‘zbeklar (an‘anaviy xo‘jaligi, turmush tarzi va etnomadaniyati). - Toshkent: Sharq, 2008. – B.240.
4. Uzakova L. 2022.”Linguistic-Cultural Study of Lexical Units Related to the Word “Wedding” in Uzbek and English Languages” pindus Journal of Culture, Literature, and elt (pjcle) academic journal.
5. Whorf B. Language, thought and reality. Selected writings. – New York: carrol mit, 1956. – P.302.
6. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.14.
7. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк/Перевод, предисловие и комментарии Ауэзовой З. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Б.302.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI PARADIGMATIKASI VA SINTAGMATIKASI MASALALARINI O‘RGANISH ZARURLIGI

THE NEED TO STUDY THE ISSUES OF PARADIGMATIC AND SYNTAGMATIC OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Axmedova Nigina Ixtiyor qizi
o‘qituvchi,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
e-mail: akhmedovanigina0gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillarida umumiy gap shaklining paradigmatik va sintagmatik solishtirilishi vositasida gap sintaktik shakli paradigmatikasi namoyon bo‘lish jihatlarini yoritishdan iborat. Shuningdek, jonli nutqining turli grammatik hodisalarda zamonaviy tahlil usullarini qo‘llash orqali tizimli asosda dolzarb grammatik muammolarga kirishdir.*

Kalit so‘zlar: *sintaktik gap, predikat, lingvistik o‘rganish, sintagmatika, sifatdosh, paradigmatika, tizim, predlogli birikma, predikatsiya.*

Annotation: *The purpose of this article is to shed light on the aspects of manifestation of the paradigmatics of the syntactic form of the sentence by means of a paradigmatic and syntagmatic comparison of the common sentence form in the Uzbek and English languages. It is also an introduction to current grammatical problems on a systematic basis by applying modern analysis methods to various grammatical phenomena of live speech.*

Key words: *syntactic sentence, predicate, linguistic study, syntagmatic, adjective, paradigmatic, system, prepositional phrase, predication*.

Ushbu maxsus lingvistik o‘rganish ingliz va o‘zbek tillari paradigmatikasi va sintagmatikasi masalalarini o‘rganish zarurligidan dalolat beradi, deb hisoblaymiz. Sintagmatika masalasining murakkabligi sintaktik va leksik sintagmatikaning bo‘linishiga asoslanadi.

Ingliz tili doirasidagi sintaksis-sintagma va sintagmani ta’lim sohasida o‘rganish masalasi tilshunoslik fanini o‘qitishda muhim ahamiyatga ega. Chunki jamiyatdagi har qanday vaziyatga munosabati o‘zgarib turadigan, to‘g‘ri qaror qabul qilishga moyil bo‘lgan, raqobatbardosh, ilg‘or texnologiyalarni shakllantirish jarayoni orqali nutq madaniyati asoslarini biladigan, ilm-fandagi yangiliklarni, amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan shaxs – o‘z fikr-mulohazalarini bildira oladi.

Gapning sintaktik qatlami tahlil qilinganda gapda ega yoki kesimning muhim ahamiyatga ega ekanligi ham ayrim bahslarning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. A. G‘ulomov va M. Asqarovalar bu haqda shunday deydi: “Bosh bo‘laklar gapning asosini tashkil etadi: ular gap konstruksiyasining asosidir, markazidir-gapdagi ikki uyushtiruvchi markazdir. Lekin bosh bo‘laklarning yolg‘iz o‘zi ham mustaqil gapni tashkil qiladi, biroq ba’zi o‘rinlarda ularning o‘zidan to‘liq fikr ifodalanmaydi”, deb yozadilar. Bu olimlar egani hokim tarkibning grammatik markazi, shuningdek, uni tobe tarkibdagi bosh bo‘lakka - kesimga ham hokimdir,

deb ta'kidlashadi. Kesim haqidagi bunday talqin 1980-yillargacha, ya'ni fanimizga sistem-struktur sintaktik tadqiqotlar kirib kelgunga qadar davom etib keldi. Ammo H. Ne'matov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, M. Abzalova kabi o'zbek hamda boshqa xorijiy tadqiqotchilarning ishlarida kesimning mavqeyi yangicha baholandi - kesim gap qurilishidagi mutlaq hokim bo'lak, gap markazi sifatida talqin etildi. Barcha relativ olmoshlarining til strukturasida o'ziga xos xususiyati bor [Asadov R.M., Mekhribon Xurshedovna Makhmudjonova, 2021:36].

Uni gapdagi vazifasi va gapdagi semantikasi bor. Relativ olmoshlar tobe komponent vazifasini bajaradi. Boshqacha qilib aytganda bosh gap bilan ergash gap o'rtasida bog'lovchi vazifasini o'taydi. Bog'lovchilar o'zlari alohida sintaktik-semantikaga ega emas, ammo relativ olomoshlar o'zining alohida sintaktik-semantikasiga ega. Har bir relativ olmosh har xil semantikaga ega [Мухин А.М, 1980:155].

Masalan, *who* bilan boshqacha semantika, *which* bilan boshqacha semantika.

Barcha relativ sintaksemalar uning qo'shimcha sintaktik semantikasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar barchasi keng ma'nodagi substantsial sintaktik semantikani ifoda etadi. Bular sof relativ olmoshlar bilan ifodalangan relativ sintaksemalar yoki predlogli birikmali relativ olmoshlar bilan ifodalangan relative sintaksemalar bo'lishi mumkin.

Bunday turdagi ergash gaplarda tadqiq qilinayotgan olmoshlarning sintaktik semantikasi eng avvalo asosiy gapda relativ olmosh ko'rsatadigan subtansiyani bildiruvchi antetsedent borligi bilan aniqlanadi va belgilanadi. Bu bilan olmoshning o'zini ham, undan tashqari tarkibida relativ olmosh bo'lgan ergash gapning ham nomini izohlanadi. Internatsional terminologiyani qo'llagan holda shuni aytish mumkinki, bunday turdagi ergash gaplarda ko'rib chiqilayotgan olmoshlar relativliknng sintaktik-semantik belgisi olgan, ya'ni relativ sintaksemalarni ifoda qiladi [Пешковский А.М, 1956: 245].

Undan tashqari, hozirgina aytib o'tilganidek, olmoshlar ergash gaplarda xuddi asosiy gapda uning antetsedenti kabi substansiyani bildirar ekan, relativ sintaksemalar substatsiallikning ham kategorial sintaktik-semantik belgisiga ega. Biz uchinchi bobimizda relativ sintaksemalarning lokativ, obyekt, akkordativ, stativ semantikalarini yoritib berdik [Ashurov Sh.S, 2007:153].

Grammatik materiallarni tadqiq etishda distributiv, transformatsiya, bevosita ishtirokchilarga ajratish tahlil usullari asosida ko'zga ko'rinarli ishlar qilingan bo'lsa-da, biz o'z tadqiqotimizda komponent va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish usulini qo'llashni afzal ko'rdik. An'anaviy grammatikada gapni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilishda o'ziga xos juz'iy kamchiliklar mavjud. Chunki an'anaviy tilshunoslikda sintaktik birliklarga ajratiladigan bo'laklar ham gapning bir bo'lagi deb qaraladi. Bu esa gap bo'laklarini elementar sintaktik birliklarga ajratish imkonini bermaydi. Undan tashqari, gap tahlilida sintaktik elementlarning semantikasi hisobga olinmaydi. Ammo ushbu ishda tillar tizimida gapda kesim o'rnida kelgan sintaktik birliklarga e'tibor qaratgan holda ularni sintaktik jihatdan o'rganish bilan cheklandik. Ushbu muammoni tadqiq etishda A.M. Muxin va uning shogirdlari tomonidan yaratilgan lisoniy metoddan

foydalanish bizning nazarimizda yuqorida qayd etilgan usullarga xos ayrim kamchilik va nuqsonlarni to‘ldirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tahlil usuli boshqalaridan farqli ravishda ikki bosqichda amalga oshiriladi [Bushuy T., Safarov Sh., 2007:88].

Xususan, boshlang‘ich bosqichda gapdagi elementlar komponentlarga ajratib tahlil qilinadi hamda ushbu bosqichda berilgan elementlarning o‘zaro sintaktik aloqalari aniqlanib, bir-biridan farqlanish usullari yunksion va komponent modellarda ifoda etiladi. Tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi davri bosqichida til tizimi birliklarining qay tarzda nutqqa ko‘chirilishi va jumlaning nutqiy zanjirda voqelanishi, sintaktik strukturalarning nutqiy faollashuvi, ularning semantik va sintaktik munosabatlari masalasiga doir muammolar tilshunos olimlarimizdan o‘z tadqiqini kutmoqda. Chunki hozirgacha tilning sistema ekanligi to‘g‘risida diqqatga sazovor tadqiqot ishlari qilingan bo‘lsa ham, sistema belgilarining nutqqa ko‘chirilishi, boshqacha aytganda, ularning nutqda real ishlatilishi masalasiga kam e’tibor berildi.

ADABIYOTLAR

1. Asadov R.M., Mekhribon Xurshedovna Makhmudjonova. Componential analysis syntactic units on the base of syntactic valence. Philosophical Readings, XIII (4). 2021. – P.36.
2. Ashurov Sh. S., Ingliz va o‘zbek tillarida kesim tipologiyasi Samarqand, 2007. – B.153.
3. Bushuy T., Safarov Sh. Til. qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. Toshkent, 2007. – B.83.
4. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка. - Л.: Наука, 1980. – С.155.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научом освешинии. Москва, 1956. – Б.245.

O‘ZBEKISTONLIK TALABALARGA MADANIYATLARARO MULOQOTNI O‘QITISHNING SAMARALI USULLARI

EFFICIENT STRATEGIES FOR INSTRUCTING UZBEK STUDENTS IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Ganiyeva Malika Sodikjanovna
o‘qituvchi,
FarDU

Annotatsiya: *ushbu ilmiy maqola o‘zbek talabalari o‘rtasida madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini oshirish uchun samarali o‘qitish usullarini o‘rganadi. U tobora globallashib borayotgan dunyoda madaniy sezgirlik, xilma-xillikni tushunish va samarali muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimligini ta’kidlaydi. Maqolada o‘qituvchilar o‘zbek*

o‘quvchilarida madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish uchun foydalanishi mumkin bo‘lgan nazariy asoslar, amaliy strategiyalar va innovatsion faoliyatlar har tomonlama tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *madaniyatlararo muloqot, o‘qitish metodikasi, o‘zbek talabalari, madaniy sezgirlik, xilma-xillik, muloqot qobiliyatlari.*

Annotation: *This scientific article explores effective teaching methods for enhancing intercultural communication skills among Uzbek students. It emphasizes the importance of cultural sensitivity, understanding diversity, and developing effective communication skills in an increasingly globalized world. The article provides a comprehensive analysis of theoretical frameworks, practical strategies, and innovative activities that educators can employ to foster intercultural competence in Uzbek students.*

Keywords: *intercultural communication, teaching methods, Uzbek students, cultural sensitivity, diversity, communication skills.*

Bugungi globallashgan dunyoda madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalari odamlarning turli muhitlarda rivojlanishi uchun eng muhim narsaga aylandi. O‘zbekistonning madaniy merosi, boyligi va tarixi bilan jahon arenasida tobora ortib borayotgan ishtiroki o‘zbek talabalarini samarali madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalari bilan qurollantirish zarurligini ta’kidlaydi [Abdullayeva E.A., 2022:2]. Ushbu ilmiy maqola O‘zbekistonlik talabalarga turli madaniyat vakillari bilan muloqot qilish, tushunishni rag‘batlantirish va mazmunli aloqalarni o‘rnatish imkonini beradigan dalillarga asoslangan o‘qitish usullarini taqdim etish va tahlil qilishni maqsad qilgan.

Madaniyatlararo muloqot ta’limi sohasida bir qancha nazariy asoslar madaniyatlararo muloqotni tushunish va o‘rgatish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tushunchalar o‘qituvchilar va talabalarga madaniy farqlarning murakkabliklarini o‘rganishga va madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishga yordam beradi. Madaniy sezgirlik, madaniy kompetentsiya va madaniyatlararo moslashuv kabi tushunchalar pedagogik yondashuvlarni loyihalash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Maqolada ushbu asoslarni o‘qitish usullariga kiritishning ahamiyati muhokama qilinadi va ularning o‘zbek talabalarining madaniy kontekstiga aloqadorligi ta’kidlanadi.

Madaniy sezgirlik muvaffaqiyatli madaniyatlararo muloqotning asosini tashkil qiladi. Ushbu bo‘limda o‘qituvchilar o‘zbek talabalarida madaniy sezgirlikni oshirish uchun amalga oshirishi mumkin bo‘lgan amaliy strategiyalar va tadbirlar o‘rganiladi. U madaniy xabardorlik faoliyati, empatiyani rivojlantirish mashqlari va stereotiplarni hal qilish muammolarini o‘rganadi [Bennett M.J., 2013:107]. Bundan tashqari, u o‘qituvchilar uchun o‘quvchilarni madaniy sezgirlikni oshirishga samarali yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish uchun madaniyatlararo kompetentsiyalarni o‘qitishning muhimligini o‘rganadi. Madaniyatni o‘rgatuvchi o‘qituvchilar o‘zbek o‘quvchilarida madaniy sezgirlikni turli yo‘llar bilan o‘rgatishlari mumkin:

1. Madaniy xabardorlik tadbirlari: Talabalarni turli madaniyatlar, urf-odatlar va qarashlar bilan tanishtiradigan tadbirlarga jalb qilish. Ularni O‘zbekiston va undan tashqaridagi madaniy xilma-xillikni o‘rganishga undash. Bu mehmon ma’ruzachilarni, madaniy yarmarkalarni yoki boshqa mamlakatlardan kelgan talabalar bilan virtual almashinuvlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

2. Empatiyani rag‘batlantirish: Talabalarga o‘zlarini boshqalarning o‘rniga qo‘yishga o‘rgating, hamdardlik va turli tajriba va nuqtai nazarlarni tushunishga yordam bering. Madaniy farqlar bo‘yicha rol o‘ynash mashqlari va muhokamalar empatiyani rivojlantirishga yordam beradi.

3. Stereotiplarga murojaat qiling: O‘quvchilarning boshqa madaniyatlar haqidagi stereotiplari va noto‘g‘ri tushunchalariga murojaat qiling. Oldindan o‘ylangan tushunchalarga qarshi turish va to‘g‘ri tushunishni targ‘ib qilish uchun tanqidiy fikrlash va ochiq muloqotni rag‘batlantirish.

Ko‘p madaniyatli mazmunni o‘quv dasturiga integratsiyalash. O‘quv dasturiga ko‘p madaniyatli mazmunni integratsiya qilish o‘zbek talabalarini turlicha qarashlarni ochib berish va madaniyatlararo tushunishni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Turli fanlar bo‘yicha ko‘p madaniyatli tarkibni birlashtirishning bir qancha innovatsion yondashuvlari mavjud, ayni paytda adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari va global dolzarb voqealardan foydalanish ta’lim vositalari sifatida o‘rganiladi. Bundan tashqari, til o‘rganish va madaniyatlararo hamkorlikning madaniy qadrlash va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi afzalliklari muhokama qilinadi. Quyida ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan ba’zi strategiyalar keltirilgan [Cenoz J., Gorter D., 2022:251, Huertas-Abril C.A., Duque-Arias J. E., Arévalo-Miranda M., 2021:1].

1. Adabiyot va ommaviy axborot vositalari: o‘quv dasturiga turli madaniyatlardan adabiy asarlar, filmlar va hujjatli filmlarni kiriting. Tushunishni rivojlantirish va talabalarni dunyoni turli linzalardan ko‘rishga undash uchun ushbu materiallarni tahlil qiling va muhokama qiling.

2. Global joriy voqealar: Talabalarga madaniy, ijtimoiy va siyosiy masalalarning murakkabligini turli nuqtai nazardan tushunishga imkon beradigan global dolzarb voqealar bo‘yicha munozaralarni birlashtiring.

3. Til o‘rganish: qo‘shni mamlakatlarda yoki xalqaro savdo va hamkorlik bilan bog‘liq bo‘lgan tillarni o‘rgating. Bu talabalarga madaniy nuanslarni qadrlashlariga yordam beradi va tilga asoslangan madaniyatlararo aloqalarni rag‘batlantiradi.

Muvaffaqiyatli madaniyatlararo muloqotga kirishish uchun o‘zbekistonlik talabalar samarali muloqot ko‘nikmalarini, jumladan, faol tinglash, og‘zaki bo‘lmagan muloqotni anglash va nizolarni hal qilish usullarini rivojlantirish bo‘yicha dalillarga asoslangan strategiyalar bilan kuchli muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishlari kerak. Bu ko‘nikmalarni sinfdagi mashg‘ulotlarga, masalan, rolli o‘yin mashqlari, simulyatsiya o‘yinlari va real aloqa stsenariylariga kiritish muhimligini o‘rganadi. Quyidagi yondashuvlarni ko‘rib chiqing [Wang D., Lei L., Zheng Y., Wang Q., 2022:13, Otaboboyeva F. 2023:1]

1. Faol tinglash: muloqotda og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan signallarni tushunish muhimligini ta’kidlab, faol tinglash usullarini o‘rgating. Talabalarga

sherik mashqlar, rolli o‘yinlar va real hayot stsenariylari orqali faol tinglashni mashq qilish imkoniyatini yarating.

2. Og‘zaki bo‘lmagan muloqot: turli madaniyatlarda og‘zaki bo‘lmagan muloqotning ahamiyatini ta’kidlang. Tana tili, imo-ishoralar va yuz ifodalarini muhokama qiling va talabalarni og‘zaki bo‘lmagan muloqot normalarida madaniy farqlarni yodda tutishga undash.

3. Madaniyatlararo hamkorlik: sinfda ham, xalqaro hamkorlar bilan ham madaniyatlararo hamkorlik loyihalariga yordam berish. Bu talabalarga turli millat vakillari bilan ishlash, jamoaviy ish va madaniyatlararo tushunishni rivojlantirish imkonini beradi.

Madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini baholash. Shuni ta’kidlash kerakki, madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasini baholash murakkab vazifa bo‘lib, hech qanday baholash usuli shaxsning kompetentsiyasining barcha jihatlarini qamrab olmaydi. Shu sababli, ko‘pincha to‘liqroq baholashni ta’minlash uchun bir nechta baholash usullari va yondashuvlarining kombinatsiyasi qo‘llaniladi, jumladan, ishlashga asoslangan baholashlar, aks ettiruvchi jurnallar va o‘z-o‘zini baholash vositalari. Shuningdek, u o‘quvchilarning taraqqiyotini kuzatish va ta’limga tuzatishlar kiritish uchun doimiy fikr-mulohazalar va baholash muhimligini ta’kidlaydi [Byram M., 2018:147, Fantini A.E., 2019:274].

ADABIYOTLAR

1. Alibekova G. Chet tillarini o‘rganish va undagi usullarning ahamiyati: chet tillarini o‘rganish va undagi usullarning ahamiyati. Журнал иностранных языков и лингвистики. 2022.

2. Abdullayeva E.A. Language and intercultural communication in Uzbekistan. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022. –P. 554-557.

3. Bennett M.J. Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In M. Bennett (Ed.), Basic Concepts of Intercultural Communication: Paradigms, Principles, and Practices Intercultural Press. 2013.

4. Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Language Teaching, 2018. –P. 147-169.

5. Cenoz J., Gorter D. Multilingual education and intercultural competence. In M. Byram, A. Hu (Eds.), Routledge Encyclopedia of Language Teaching and Learning Routledge. 2022. –P. 251-257.

6. Fantini A.E. Assessing intercultural competence: Issues and tools. In D. K. Deardorff (Ed.), The SAGE Handbook of Intercultural Competence . sage Publications. 2019. –P. 274-293.

7. Huertas-Abril C.A., Duque-Arias J.E.,&Arévalo-Miranda M. Multicultural literature in language education: Fostering intercultural communicative competence in Colombian learners of English. Journal of Language and Cultural Education. 2021. –P. 1-17.

8. Kim Y. Y.,&Kim Y. Experiential learning in intercultural communication: A systematic review. Journal of International and Intercultural Communication. 2021. –P. 139-157.

9. Language Learning Culturally and the Role of Literature in Teaching Process. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. –P. 1-5.
10. Otaboboyeva F. Psychological, Pedagogical and methodological foundation of foreign language of learners' intercultural competence. International scientific research journal. 2023
11. Teshaboyeva Nafisa Zubaydulla qizi, Jurayev Muhammadrahim Murod o‘g‘li, Mamirova Munisa Rajab qizi. 2021.
12. Wang D., Lei L., Zheng Y., Wang Q. The effects of intercultural competence training on cross-cultural communication ability and cultural intelligence. Frontiers in Psychology. 2022. –P. 1-10.
13. Абдурахманова З. Analysis of pauses and interuptions as elements of linguistic production in simultaneous interpretation. Современные нновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. 2022. –P. 533-535.
14. Axmedova, S. R. Chet tillarni o‘rganish va undagi metodlarning ahamiyati. Science and Education, 2021. –P. 1076-1080.

MATN KLASSIFIKATSIYASINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

SPECIFIC ASPECTS OF TEXT CLASSIFICATION

Usmonova Diyora Furqatjon qizi
ingliz tili amaliy kurs kafedrasi o‘qituvchisi, FDU
diy.usmonova@gmail.com.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bir qator jahon hamda o‘zbek tilshunoslari tomonidan matn klassifikatsiyasiga oid keltirilgan fikrlar, tahliliy mulohazalar muhokama etiladi.*
Kalit so‘zlar: *Matn, klassifikatsiya, grammatika, lingvistika, metod.*

Annotation: *This article discusses the opinions of a number of world and Uzbek linguists regarding text classification.*
Key words: *Text, classification, grammar, linguistics, method.*

Insonlarning kishilik jamiyati sifatidagi alohida-alohida qavmlar tarzida birlashishi va birlikda ne-ne mushkulotlarni bartaraf yetib, tamaddun deyiladigan taraqqiyot yo‘llarida muntazam odim otmog‘ida ular o‘rtasidagi kommunikatsiya, muloqotning o‘rni, shubhasizki, benihoya muhim. Kommunikativ faoliyatdan tamoman xoli bo‘lgan, a’zolari o‘zaro muloqot imkoniyatidan butunlay mahrum bo‘lgan kishilik jamiyatini tasavvur ham etib bo‘lmaydi.

Necha ming yillardir, odam bolasi o‘rganadi, o‘rgatadi, tajribalarini to‘playdi, saqlaydi va boshqalarga yetkazadi. Albatta, bu faoliyatlarning, hech bir istisnosiz, barchasi – o‘rganish va o‘rgatish ham, tajriba-axborotlarni to‘plash va saqlash ham, ularni boshqalardan olish va boshqalarga berish ham til vositasidagi

muloqot (og‘zaki va yozma) orqali amalga oshadi. Zotan, tilning mohiyatiga daxldor bo‘lgan bosh vazifasining kommunikativ vazifa ekanligi bugun faqat mutaxassisgagina emas, balki barchaga besh qo‘lday ma’lum bir haqiqat. Ammo mazkur kommunikativ aloqaning, nutqiy muloqotning lisoniy-mantiqiy, ijtimoiy-ruhiy, tarixiy-estetik mexanizmlari, ular bilan bog‘liq qoida-qonuniyatlar, o‘ziga xosliklar tegishli fanlar (tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, sotsiologiya, estetika kabi) tomonidan to‘lasicha o‘rganib bo‘lingan emas. Bu boradagi juda ko‘plab muammolar hamma zamonlarda olimlarning e’tiborida bo‘lib kelganligiga qaramay, hamon bahsu munozaralarga sabab bo‘ladi, ilgari surilgan turli fikrlar goh birovlar tomonidan e’tirof etilsa, goh jiddiy e’tirozlarni tug‘dirib keladi.

Tabiiyki, har qanday nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unsurning ishtiroki majburiydir, ya’ni so‘zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o‘quvchi). To‘g‘ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (ovoz, yozuv, magnit yozuvi, telefon kabi), muloqot a’zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g‘ayrilisoniy vositalarning ham o‘rni benihoya muhim, hatto ko‘pincha hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birotasisiz muloqot jarayoni voqe bo‘la olmaydi [Lotman Yu.M., 2010:45].

Tilshunoslik ayni kommunikatsiya jarayonida ikki tomon (so‘zlovchi, tinglovchi) o‘rtasilagi “berish-olish”ning asosiy predmeti bo‘lgan axborotning lisoniy ifodalanishi va anglanishi masalasiga mutlaqo tabiiy ravishda birinchi darajali diqqatni qaratdi. Zotan, har qanday kommunikatsiyaning pirovard va bosh maqsadi ayni shu axborotning “harakati”dir, bu “harakat” esa til vositasida bo‘ladi. Shuning uchun ham tilshunoslik xuddi shu “harakatdagi axborot”ning asosiy va yirik birligini izladi, natijada gapni ana shunday yirik birlik sifatida uzoq davrlar e’tirof etib keldi.

Aslida agar “gap tugagan joyda tilshunoslik o‘z kuzatishlarini tugatsa”, ya’ni faqat gapni kommunikativ birlik deb hisoblasa, bunday tilshunoslik gapning semantik-kommunikativ mohiyatining ichiga bemalol va to‘la kirib borishga qiynaladi. Har qanday alohida olingan gapning lisoniy- mantiqiy mag‘zini chaqib bo‘lmaydi. Har qanday so‘zning ma’nosi aniq bir kontekstda reallik kasb etgani kabi gapning ham boshqa gaplar bilan munosabatidan tashqarida mazmunini xolis baholash mushkul. Eng odiiy bir misolni ko‘raylik: *Sayyohlar ertaga o‘sha shaharga boradilar* gapidagi mazmunni anglash uchun undan oldin qo‘llangan (yoki qo‘llanishi mumkin bo‘lgan), aytaylik, *Samarqand shahrining tarixiy obidalari haqidagi film namoyish etildi* qabilidagi qandaydir gap bo‘lishi lozim. Ko‘rinadiki, birinchi gapni mutlaqo mustaqil kommunikativ birlik deb bo‘lmaydi, demakki, tilshunoslikning chegarasi bu yerda tugamasligi, undan tashqariga chiqishi kerak. Sintaksisni faqat gap (va so‘z birikmasi) haqidagi ta’limot tarzida talqin qilish mazkur chegaraning ustuni bo‘lib kelganligi ma’lum. Holbuki, sintaksisga “nutq tuzish haqidagi fan” sifatida qarash juda ko‘p muammolarga oydinlik kiritishi idrok etila boshlaganiga ham ancha bo‘ldi.

Ulkan tilshunos A.G‘ulomov matnning mohiyati bo‘yicha o‘zining qimmatli fikrlarini bayon qilgan. U dunyo tilshunosligida kechayotgan jarayonlardan

muttasil boxabar keng qamrovli olim sifatida “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis” darsligi (M.Asqarova bilan hamkorlikda)ni qayta ishlab, to‘ldirib, uchinchi nashrini tayyorlar ekan, matn masalasini chetlab o‘tolmaydi, ixcham bir tarzda bo‘lsa-da, matn haqidagi qarashlarini kitobga kiritadi. A.G‘ulomov gapdagi fikr tugalligining nisbiy ekanligini, asarda mazmun to‘liqligi butun matndan anglashilishini ta’kidlab, uch abzatsdan tashkil topgan yaxlit matnni misol qilib keltiradi va undan kelib chiqib, quyidagilarni yozadi: 1. Fikr bayon qilish gap (sodda gap va qo‘shma gap) doirasi bilangina chegaralanmaydi. To‘liq fikrni, odatda, gapdan yirik bo‘lgan sintaktik butunlik beradi. Gap bu butunlik sostavida uning bir komponenti sanaladi. 2. Bu komponent shu butunlikdagi boshqa komponentlar bilan har jihatdan (mazmun, grammatik) turli vositalar orqali bog‘langan bo‘ladi. Uning o‘z kompozitsiyasi va stilistik xususiyatlari saqlangan bo‘ladi. 3. Sodda gap butunlik sostavida ma’lum sharoitlarda o‘zicha bir abzatsni tashkil qilishi mumkin... 4. Bunday sintaktik butunlik, sintaktik konstruktsiya tekst sanaladi. Ayrim - uzuq gap nisbiy tugal fikrni ifodalaydi, tekst butun bir kompleksning mundarijasini bildiradi. 5. Tekst bir butunlik bo‘lganligidan, u o‘z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo‘lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzatslarga, gaplarga) bo‘linadi). Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi ekanligini tekst yana ham aniq ko‘rsatadi. Nutq tekst tusida namoyon bo‘ladi.

6. Tekst – yirik nutq parchasi, abzats esa tekstning bo‘lagi. Tekstning hamma ko‘rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma’lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlik.

Tekstning bu xususiyatlarini hisobga olib, ba’zi tekshiruvchilar uni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida (tekst grammatikasi, tekst lingvistikasi kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb biladilar. Ba’zilar esa uni tekst sintaksisi deb atab (so‘z birikmasi sintaksisi, sodda gap sintaksisi kabi), gap sintaksisining davomi sifatida qarab, bu bilan sintaksis terminining mazmunini kengaytirishni, asosiy sintaktik birlik sifatida gapdan ko‘ra katta sintaktik butunlik deb qarash kerakligini ta’kidlaydilar: bunda sintaksisning yuqori chegarasi qo‘shma gap sintaksisi emas, balki tekst sintaksisi bo‘ladi. Tekshiruvchilarning ko‘pchiligi bu sohani birinchi qarash bo‘yicha yoritmoqdalar. Ko‘rinadiki, matn lingvistikasi yuzasidan turli yo‘nalish va aspektlarda tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda. Matnni tadqiq qilishning yanada yangi sohalarini topish siz magistrantlarning vazifangiz hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Lotman Yu.M. Badiiy matnning tuzilishi. – M.: San’at, 2010. Matn tilshunosligi. Ilmiy konferensiya materiallari. Ch. I, II. – M.: 2014.
2. Loseva L.M. Matn qanday tuzilgan. – M.: Ma’rifat, 2000.
3. Odintsov V.V. Matnning stilistikasi. – M.: Nauka, 2010.
4. Zarubina N.D. Matn: lingvistik va uslubiy jihatlar. – M. 2001.
5. To‘rayeva Z.Ya. Matn tilshunosligi. – M.: Ma’rifat, 2006.
6. Sidorov E.V. Nutqning izchilligi muammolari. – M.: Nauka, 2007.

“QAT’IYAT” KONSEPTINING KONSEPTOSFERADAGI O‘RNI

THE PLACE OF THE CONCEPT OF “DETERMINATION” IN THE CONCEPTOSPHERE

Jamoliddinova Iroda Bahodir qizi
tayanch doktorant,
Toshkent davlat O‘zbek tili va
adabiyoti universiteti
irodajamoliddinova8@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O‘zbek tili konseptosferasida qat’iyat konseptining o‘z o‘rni borligi, u boshqa konseptlar bilan o‘zaro aloqadorlikda ekanligi haqida so‘z boradi. Xususan, “qat’iyat” konseptining o‘zi ham turli tashkil etuvchi uzvlar va belgilardan iborat bo‘lishi, “qat’iyat” konseptining uzvlarini matnlardan to‘plangan misollar orqali obyektiv baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *Olamning lisoniy manzarasi, konseptosfera, konsept, “qat’iyat” konsepti, “qat’iyat” konseptining uzvlari.*

Annotation: *this article talks about the fact that the concept of confedence has its place in the conceptuosphere of the Uzbek language, it is in interaction with other concepts. In particular, the fact that the concept of ”confedence“ itself consists of various constituent limbs and characters is objectively assessed by examples collected from texts of the concept of ”confedence".*

Keywords: *the linguistic landscape of the universe, the conceptuosphere, the concept, the concept of “confedence”, the ring of the concept of “confedence”.*

Olam manzarasi biz va bizni qurshab turgan borliqdan iboratligi ma’lum. Olam manzarasining ongda voqelanishi, aks etishi olamning konseptual manzarasini tashkil etadi. Olam manzarasi hech qachon konseptual manzarada to‘laligicha namoyon bo‘lmaydi. Zero, cheksiz olamni inson tafakkuri tomonidan butunlay anglanishi mantiqan ham to‘g‘ri emas. Inson tafakkuri o‘zi anglay olgan, unga bilish imkoni mavjud olamni anglaydi va shu tariqa olamning konseptual manzarasi shakllanadi. Xalqlarning yashash sharoitlari, tevarak-atrofi, turmush tarzi, dunyoqarashi, e’tiqodi, madaniyati kabilar hisobiga har bir til egalarida olamning konseptual manzarasi farqli bo‘lishi tabiiy. Demak, olam manzarasining bir qismigina konseptual manzarada aks etadi. Bu manzara insonning olam haqidagi bilimlaridan iboratdir. Olamning konseptual manzarasi esa til birliklari orqali turli yo‘sinlarda aks etadi. Konseptual manzaraning hammasi ham verbal vositalar orqali ifodalanmasligi mumkin. V.Maslova qayd etganidek, “Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o‘laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o‘zgarishda bo‘ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan boyroq bo‘ladi,

chunonchi, uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtirok etadi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so‘zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo‘lishlari mumkin” [Маслова В.А., 2001:65.]. Sh.Usmanova bu ikki manzaraning bir-biri bilan bog‘liqligini shunday talqin qiladi: “Olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o‘zaro munosabatlar bo‘ladi. Olamning konseptual manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi bir-biridan farq qilishiga qaramay, har ikkala manzara o‘zaro bog‘liqdir. Agar til olamning konseptual manzarasi bilan aloqada bo‘lmaganida, u muloqot vositasi rolini bajara olmasdi” [Usmonova Sh., 2019:11].

Olamning lisoniy manzarasida turli konseptlardan iborat bo‘ladi. Konseptlar xususida yuqorida fikrlar bildirdik. Muayyan tildagi konseptlar yig‘indisi esa konseptosferani tashkil etadi. Konseptosfera milliy mentalitetni o‘zida aks ettiradi. Ma’lum bir tillarning konseptosferalari o‘xshash bo‘lishi mumkin. Lekin baribir milliy mentalitetning o‘ziga xosligi nuqtayi nazaridan muayyan farqliklar kuzatiladi. O‘zbek tilining konseptosferasida qat’iyat konseptining ham o‘z o‘rni bo‘lib, u boshqa konseptlar bilan o‘zaro aloqadorlikdadir. Quyidagi rasmda tasviri mavjud bo‘lmagan abstrakt jarayonni tasvirlashga harakat qildik.

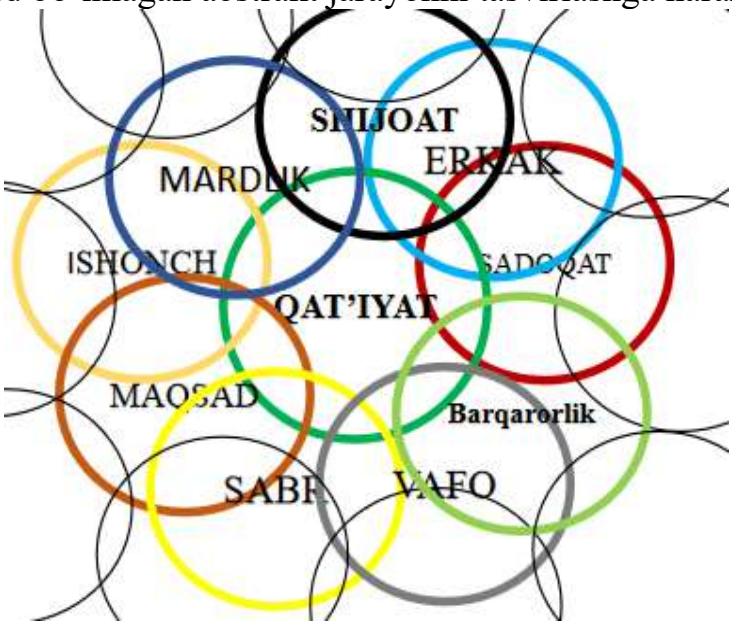

Bu chizma orqali juda murakkab aqliy jarayonni to‘laligicha ifodalash mumkin emas. Lekin biz konseptlar o‘zaro bog‘liq holda konseptosferani tashkil etishini ko‘rsatmoqchi bo‘ldik. O‘zbek tilida ham “qat’iyat” konsepti boshqa konseptlar bilan uzviy aloqada bo‘lib, barqarorlik, mardlik, ishonch, erkak, sadoqat, vafo, sabr, maqsad, shijoat konseptlari bilan aloqadadir. Muayyan bir til birligi u yoki yoki bu konseptni ifodlashi ham mumkin. Masalan, *matonat* leksemasi bir vaqtning o‘zida ham “qat’iyat”, ham “sabr”, ham “sadoqat” konseptlarini ifodalashi mumkin.

“Qat’iyat” konseptining o‘zi ham turli tashkil etuvchi uzvlar va belgilardan iborat bo‘ladi. “Qat’iyat” konseptining uzvlarini matnlardan to‘plangan misollar orqali quyidagicha ajratdik:

1. So‘zdagi qat’iylik:

Dedi qat’iy va keskin:
Qaytadan qurmoq kerak!
Haykal ustiga po‘stin,
Boshiga qalpoq kerak (E.Vohidov).

2. Amaldagi qat’iylik.

Qat’iy belgilangan soliq teng ulushlarda har oyda, kalendar oyidan keyingi oyning 15-kunidan kechikmasdan to‘lanadi. Ushbu rejimga o‘tish uchun kelgusi oy boshlanishidan kamida 10 kun oldin soliq organlariga xabarnoma yuborish zarur (Qarordan)

3. Ovozdagi qat’iylik:

— Yo‘q, — dedilar oyim qat’iy qilib, — Sulton bo‘lsa, qo‘rqib-netib o‘tirmasdi, kirardi (Murod Mansur. Judolik diyori).

4. **Tartibning qat’iyligi**: *Umuman, byustning katta-kichikligi, nimadan yasalgani-yu qaysi qatordan joy olgani — marhumning inqilob g‘alabasiga qo‘shgan hissasi, o‘shanda egallagan mansab-martabasi, eng muhimi, ulug‘ dohiyga nechog‘li uzoq-yaqin bo‘lganiga bog‘liq. Hammasi qat’iy tartib, hisob-kitob bilan joylashtirilgan. Ofarin va tasanno!* (E.A’zam. Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati).

5. Harakatlardagi qat’iylik:

Akam barmog‘ini labiga bosdi:

— Jim, eshitsa og‘rinadi, — deb shivirladi, — o‘zi shuni istasa nima deysan. Bo‘lmasa, har izzat-ikromlarga haqli.

— Yo haydalganmi, o‘sha ishi ochilib? — dedim.

Akam qat’iy bosh tebradi:

— Bilishmaydi hatto (E.A’zam. Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati).

6. **Qarorning qat’iyligi:** *Shu so‘zlarni aytgach, uchinchi ministr hamyostiqday papkasini qo‘ltiqlab, minbardan tushdi. Gap tamom, bahsga boshqa o‘rin yo‘q, hukm qat’iy deganday gerdayib borib o‘z joyiga o‘tirdi* (E. Vohidov).

7. Qaroridagi qat’iylik: *Tovarish Baxtiyor ham katta idoralarda ishlashini, o‘ziyam juda yaxshi yigit, Moskovlarda o‘qigan zo‘r jurnalist ekanini aytib necha bor dalolat qilib ko‘rdim, ammo bu o‘lgur tovarish Yak qarorida qat’iy edi: nu i chto, tovarish Erkin aka, qoida shunday!* (E.A’zam. Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati).

8. **Tartibning qat’iyligi:** *She’r kutilmaganda keladi. U tabiatning shoirga sovg‘asi. Shoir xo‘jaligi qat’iy rejaga bo‘ysunmaydi. Misol uchun, ertaga erta bilan soat o‘nda ko‘chada ketayotib bir qizni uchrataman-u unga ko‘ngil qo‘yaman, deb aytib bo‘lmaydi* (Erkin Vohidov).

Yuqorida keltirilgan tushunchalar “qat’iyat” konseptining freymlari sifatida baholanishi mumkin.

Demak, o‘zbek tilida qat’iyat konsepti boshqa konseptlar bilan birgalikda kotseptosferada o‘ziga mos o‘rinda joylashadi, hamkorlik qiladi. U qaysidir

konseptning tashkil etuvchisi bo‘lishi mumkin yoki boshqa konseptlar qat’iyat konseptining tashkil etuvchi belgilari sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С.65.
2. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019. – B.11.
3.Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati: - T.:“Universitet” nashriyoti – 2000, II jild; – 530 b.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik: “Sangzor” nashriyoti, Jizzax – 2006
5. Волкова А.А. Языковая репрезентация гендерных и возрастныхособенностей концепта "beauty" в англоязычных текстах рекламыкосметики // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 12.
6. O‘TIL: - T.: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2006; I-V tomlar.
7. Muhayyo Hakimova. The Influence of National Thinking on the Formation of Abstract Vocabulary. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(5), 2024. –P. 447–450.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ZOOMORFLAR ORQALI SHAKLLANGAN XARAKTER IBORALAR

CHARACTER PHRASES FORMED BY ZOOMORPHS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Maqsudova Shahnoza Muxsinjon qizi
tayanch doktorant,
FarDU

Anotatsiya: *Ushbu maqola o‘ziga xos madaniy va lingvistik an’analarga ega bo‘lgan o‘zbek va ingliz tillarida hayvonlarning iboralari olamiga bag‘ishlangan. Ushbu iboralarni taqqoslash orqali biz ushbu tillarning ma’noni yetkazish va murakkab insoniy tajribalarni yetkazish uchun hayvonlar ramzidan foydalanishning umumiy va o‘ziga xos usullarini ochishni maqsad qilganmiz.*
Biz ushbu idiomalarning kelib chiqishini, o‘ziga xos hayvonlar va ular bilan bog‘liq xususiyatlarni va ularning talqinini shakllantiradigan madaniy kontekstni o‘rganamiz. Ushbu qiyosiy tahlil orqali biz inson tabiatining universalligi haqida tushunchaga ega bo‘lamiz, shuningdek, har bir tilda aks ettirilgan o‘ziga xos istiqbollar va madaniy qadriyatlarni qadrlaymiz.

Kalit so‘zlar: *zoomorf, xarakter iboralar, fe’l atvor, obraz, hayvonlar timsoli.*

Annotation: *This article delves into the world of animal idioms in Uzbek and English, two languages with distinct cultural and linguistic traditions. By*

comparing and contrasting these expressions, we aim to uncover the shared and unique ways in which these languages utilize animal symbolism to convey meaning and communicate complex human experiences.
We will investigate the origins of these idioms, the specific animals and their associated traits, and the cultural context that shapes their interpretation. Through this comparative analysis, we will gain insights into the universality of human nature while also appreciating the distinct perspectives and cultural values reflected in each language
Key words: *zoomorph, character phrases, character, image, animal symbol.*

Zoomorf til, ya'ni hayvon obrazlaridan inson xarakterini tasvirlashda insonning hayvonot olamiga bo'lgan chuqur qiziqishini ochib beradi. Bu iboralar oddiy metafora bo'lishdan uzoqda, tabiat dunyosi va o'zimizning murakkab tabiatimizni birlamchi tushunishga yordam beradi. Zoomorflar inson va hayvonlarning xulq-atvori o'rtasidagi o'xshashliklarni keltirib, bizning hayratlanarli va unchalik ko'p bo'lmagan xususiyatlarimizni yoritadi.
Ba'zi zoomorflar ijobiy fazilatlarni – jasoratning "sherning yuragi" ni, o'tkir ko'rishning "burgut ko'zini" uyg'otsa, boshqalari bizning qorong'u tomonlarimizni ochib beradi. "Qo'y kiyimidagi bo'ri" bizning aldash qobiliyatimizni ta'kidlaydi, "o'tdagi ilon" esa xiyonat qilish qobiliyatimizni ochib beradi. Biroq, bu iboralar shunchaki yorliqlar emas, balki bizning o'ziga xos ikkiligimizning nozik aks ettirilishidir. Biz ham olijanob, ham asosiy harakatlarga, yuksak cho'qqilarga ko'tarilishga va umidsizlikka tushishga qodirmiz.

Har ikki tildagi inson fe'l atvorini, xulqini ifodalovchi frazeologizmlarning eng asosiy qismlarini aslida zoonimlar va somatik iboralar tashkil etadi. Zoonimlarda odatda hayvon xususiyatlari, fe'l atvorlari insonga metaforik yo'l bilan ko'chadi. Somatik iboralarda esa insonning fe'l atvori, xarakteri tana qismlari bilan bog'lanadi. Ch.Inkuy o'zining doktorlik ishida zoonimlarning semantik taraqqiyotini tahlil qiladi. Jumladan, shaxs tavsifida 127 ta hayvon nomi qo'llanilib, ulardan 52 tasi yovvoyi, 75 tasi xonaki, 15 tasi hasharot, 11 tasi umumiy hayvon nomlarini ifodolovchi so'zlar, 10 tasi baliqlar, 7 tasi ham suvda, ham quruqlikda yashovchi jonivorlar, 5 tasi bir hujayrali hayvonlar ekanligini aniqlagan. Turkiy xalqlarda zoonimlarning tadqiq etilish tarixi "Devonu lug'otit turk" asariga borib taqaladi. Ushbu asar turkiy xalqlarning noyob durdona asari bo'lib, lug'atda xalq og'zaki ijodiga oid 300dan ortiq she'riy parchalar, 291 ta maqol va matal keltirilgan. Bu matnlar tarkibida 200ga yaqin zoonim, jumladan, 100ga yaqin qush nomi uchraydi. D.X.Bazarova o'z tadqiqotida o'zbek tilida mavjud qush nomlarini o'rgangan. Asrlar mobaynidagi tashqi aloqalar natijasida o'zbek tilida sodir bo'lgan o'zgarishlar qush nomlarining variantlashuvi, dubletlar va sinonimlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lganligi ta'kidlangan.Tadqiqotda o'zbek tilidagi qush nomlari tadqiqi asosida turkiy tillarga xos ornitonimlar tavsiflangan. H.A.Saidovaning ishida yovvoyi va uy hayvonlari, parrandalar, qurt-qumusqa kabilarni atab keluvchi so'zlar hayvon nomlarini tashkil etishini izohlab, hayvon nomlarini tadqiqot obyetki sifatida oladi. Ishda ellikta zoonim semantik jihatdan tahlil qilingan. H.A.Saidova o'z

ilmiy ishida o‘zbek tilida eng ko‘p ishlatiladigan hayvon nomlarini tanlab olgan va zoonimlarni atash, nomlash va tasvirlash kabi ikki vazifada ishlatilishini yozgan. Jumladan, “Hayvon nomlari atash vazifasini bajarganda o‘z (to‘g‘ri) ma’nosida ishlatiladi. Tasvirlash vositasi sifatida qo‘llanganda esa shaxsni tavsiflovchi muhim vosita sanaladi va ko‘chma ma’noda ishlatiladi. Masalan, ArslonLisoniy ma’no: Katta jussali, chaqqon, qo‘rqmas, yirtqich hayvon.

Ko‘chma ma’nolari:

1) “rahbar”, “hokim”, “qo‘mondon”. “shoh”;
2) “sog‘lom”, “yetilgan”, “baquvvat”, “kuchli”;
3) “haybatli”, “darg‘azab”;
4) “chaqqon”, “epchil”;
5) “izidan qaytmas”, “bir so‘zli”

Hozir o‘zbek tilida inson xarakterini ochib beruvchi FBlarning ba’zilarini tahlil etsak:

Ilonning yog‘ini yalagan iborasi odatda juda ayyor mug‘ombir, quv insonlarni tasvirlashda qo‘llaniladi.

Ilon obrazi zoonimik leksika tizimida insonning salbiy xulq atvorini tasvirlashda alohida o‘rin tutadi. Ko‘pgina boshqa jonivorladan farqli o‘laroq, ilon o‘ziga xos timsollar xilma-xilligi va boyligi bilan ajralib turadi. U haqda juda ko‘p afsona, rivoyat, she’r, topishmoq va ertaklarda “xavf-xatar”, “qo‘rqinch”, “ablahlik”, “tajovuzkorlik” kabi tushunchalar bilan uyg‘unlashgan holda salbiy qiyofada namoyon bo‘ladi. Aksariyat xalqlarning ilon obraziga nisbatan shakllangan lingvomadaniy xususiyatlari va qarashlari, umumiy tarzda, mos kelishi ehtimol shundandir.

Mirzakarimboy *ilonning yog‘ini yalagan* odam edi: hamma boylar kabi ayyor, mug‘ambir, puxta-pishiq”.

Yer tagida ilon qimirlasa bilmoq iborasi esa ustamon, juda ziyrak kishini tasvirlashda qo‘llaniladi.

Yer tagida ilon qimirlasa bilaman, xotirjam bo‘l, - deya javob qildi u.

— Agar men bilmasam, boshqa kim ham bilardi.

Bu yerda bu ibora o‘ta ziyrak xarakterli inson obrazini tasvirlashda qo‘llanilmoqda.

O‘zbek tilida qo‘y arxiemasi ko‘p hollarda o‘ta yuvosh va beozor insonlarni tasvirlashda yordam beradi. *Qo‘ydek yuvvosh, qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* FBlari nihoyat darajada mo‘min, beozor insonlarni tavsiflash uchun qo‘llaniladi.

Endi *qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* bir yigitni ham bu dunyodan kuydirib o‘tkazmoqchimisan?

It fe’l-xulq atvori yoqimsiz insonlarni tasvirlashda qo‘llaniladigan bu ibora aslida ushbu hayvonning asl tabiatidan kelib chiqib o‘xshatish asosida ma’no ko‘chish orqali yasalgan.

Dardi xarina! Halitdan it fe’lingni oshkor qilmoqchimisan? Ayt, nima bo‘ldi, nonko‘r?

Quyon yurak- o‘taketgan qo‘rqoq insonlarni tasvirlashda qo‘llanilib keladi

-Sen qo‘rqoqsan! Quyon yurak!, - deya bolakayni haqorat qilishadi. Shu on kutilmaganda qayerdandir miltiqdan otilgan daydi o‘qlardan biri g‘o‘ng‘illab kelib bolakayning bog‘liq tuguniga uriladi.

Ingliz tilida ham aynan ilon, qo‘y so‘zi qatnashgan xarakter iboralar juda ko‘p va ularning aksariyati salbiy xarakterni tasvirlashda qo‘llaniladi.

Yolg‘onchi ishonib bo‘lmaydigan insonni tasvirlash uchun qo‘llaniladi *a snake in the grass* iborasi qo‘llaniladi.

We used to be friends, but who knows, he’d turn out to be such a snake in the grass? (Biz ilgari do‘st edik, lekin kim biladi, u o‘ta ayyor quv bo‘lib chiqadi?)

a snake in (one's) bosom (qo‘ynidagi ilon). Bu ibora aynan o‘zbek tilidagi shu kabi iboraga o‘xshash bo‘lib ayyor va noshukur insonlarning fe’l atvorini ochib berishda qo‘llaniladi.

Well, it turns out that Margaret was quite a snake in my bosom. I put my nec k on the line to get her a job in our company, and then she turns around and tries to get me fired! (Ma’lum bo‘lishicha, Margaret mening bag‘rimdagi ilon edi. Men uni bizning kompaniyamizga ishga joylashtiraman deb bo‘ynimni qo‘ydim, keyin u orqasiga o‘girilib, meni ishdan bo‘shatishga harakat qiladi!)

As Mean as a Junkyard Dog- o‘taketgan shavqatsiz, urushqoq insonlarga nisbatan qo‘llaniladigan bu ibora o‘zbek tilidagi it fe’l iborasining ma’nosiga ancha yaqin keladi.

Don't mess with her, she's a junkyard dog when it comes to negotiations

Harmless as a Pet Rabbit- quyondek beozor. Bu yerda quyon zoonimi judayam yuvvosh va beozor sifatli inson xarakterini tasvirlash uchun qo‘llaniladi.

“She is so sweet. I reckon she is as harmless as a rabbit."

Have rabbit ears iborasi tanqidni ko‘tara olmaydigan insonlarni tasvirlashda qo‘llaniladi.

Catch the bull by its horns idiomasi esa eng og‘ir paytlarda ham o‘zini qahramonlarcha tuta oladigan insonlarni tasvirlashda qo‘llaniladi

Wolf in sheep’s clothing iborasi o‘ta ayyor va xavfli odamlar uchun qo‘llaniladi. Bu iboraning kelib chiqish tarixi Ezop masallariga borib taqaladi.

Mashhur yunon hikoyachisi Ezopning hikoyasida och bo‘ri qo‘yni o‘ldirib, terisini kiyib, qo‘ylar suruviga etib boradi va yana bir qanchasini o‘ldiradi. Qo‘ylarning hammasi bo‘ri ham ulardan biri deb o‘ylardi. Xavfli bo‘ri qo‘y terisi ostiga yashirinib, suruvni aldashga muvaffaq bo‘ldi!

Never trust strangers on the street, they may be wolvez in sheep’s clothing.

(Hech qachon ko‘chadagilarga ishonma , ular xavfli, ayyor odamlar bo‘lishi mumkin)

Bundan tashqari har ikki tilda boshqa hayvonlar va nabototlarni o‘z ichiga olgan juda ko‘p zoonimlar mavjud.

Zoomorfik til bizning umumiy insoniyligimizni kuchli eslatuvchi bo‘lib xizmat qiladi. Hayvonlarda bizni hayratda qoldiradigan yoki qo‘rqitadigan bir xil xususiyatlar – kuch, ayyorlik, sodiqlik, tajovuzkorlik – bizning ichimizda ham mavjud. Bizning borligimizning bu hayvoniy tomonlarini tan olish orqali biz o‘zimizni va motivatsiyalarimizni chuqurroq tushunamiz.

Oxir oqibat, inson xarakterini tasvirlash uchun zoomorflardan foydalanish bizning tabiat olamiga bo‘lgan hurmatimizni va inson tabiatining murakkabligini tushunish uchun davom etayotgan izlanishimizni aks ettiradi. Ular ramziy ma’no, metafora va barchamizdagi hayvonni tushunish iplari bilan to‘qilgan boy lingvistik gobelen bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek. Mukammal asarlar to‘plami. 19 jildlik.7-tom: Oltin vodiydan shabadalar. Roman. T: Fan, 1976.
2. Nurmuhammedov Yusuf. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari. 2022.
3. Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. –Ташкент: Фан, 1978. –С. 222.
4. Саидова Ҳ.А. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланилиши: Филол. фанлари номзоди... дисс. –Бухоро, 1995. –178 б.
5. https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/tora-sulaymon-ergash-jumanbulbul-ogli-el-kezadi-turkumidan-kuntugmish-dostoni.html
6. https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/ziyod-salim-o-g-li-1922-2000-
7. turkiya/ziyod-salim-o-g-li-qudratli-salim-hikoya
8. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/viktor-gyugo-1802-1885- fransiya/viktor-gyugo-qo-rquv-hikoya
9. https://www.imword.com/idioms/snake
10. https://www.thevillageidiom.org/idioms/junkyard-dog-idiom-meaning-and-origin/
11. https://discover.hubpages.com/literature/rabbit-idioms

O‘ZBEK-INGLIZ TARJIMACHILIGINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI
STAGES OF DEVELOPMENT OF UZBEK-ENGLISH TRANSLATION

Ruzimurodova Fariza Dustmurod qizi
2-kurs tayanch doktorant,
ToshDO‘TAU

Annotatsiya: *O‘zbek xalqining xorijiy xalqlar bilan o‘zaro hamkorligi va adabiy aloqalari uzoq o‘tmishga borib taqaladi. O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek halqi, qadimda Yunoniston va Xitoy, Hindiston va Eron va boshqa xorijiy mamlakatlar madaniyati bilan yaqindan aloqada bo‘lganligi manbalardan ma’lum.*

Kalit so‘zlar: *Mayor Devi, “Temur tuzuklari”, fantasmagoriya, “Navoiy gulshani”.*

Annotation: *Mutual cooperation and literary ties of the Uzbek people with foreign countries go back to the distant past. It is known from sources that the peoples of Central Asia, including the Uzbeks, in ancient times were in close contact with the cultures of Greece and China, India and Iran and other foreign countries.*

Keywords: *Major Devi, "Temur Tuzuklari", phantasmagoria, "Navoiy gulshani".*

G‘arb va Sharq so‘zlarida bir-biriga yaqinlik sezilmasa-da, bu hududlarda yashovchi xalqlarning adabiyotida, tarixida, turmush tarzlarida o‘zaro farqli jihatlar bilan birgalikda o‘xshash jihatlar ham ko‘zga tashlanadi.

Sharq adabiyoti daholari bo‘lmish *Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy* singari buyuk adiblarimizni g‘arblik fotih Aleksandr Makedonskiy ilhomlantirgan bo‘lsa, yevropa adabiyotining buyuk namoyondalari *Kristofer Marlo, Charlz Sanders, Nikolas Rou* singari ijodkorlarni sharq sarkardasi Amir Temur siymosi ilhomlantirgan. Xuddi shuningdek, turli xalqlar orasidagi o‘zaro aloqalarni bog‘lashda tarjimaning hissasi beqiyosdir. *"Tarjima turli xalqlar adabiyotlarining o‘zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri jarayonini tezlashtiradi. Tarjimaviy asarlar tufayli kitobxonlar jahon adabiyoti durdonalaridan bahramand bo‘ladilar, ularning estetik tuyg‘ulari oshadi, didlari o‘sadi, ularda go‘zal narsalar haqida tushunchalar hosil bo‘ladi*" [Мусаев Қ., 2005:8].

Xorijda o‘zbek adabiyotiga bo‘lgan hurmat va qizqishni Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muqimiy, Furqat kabi mumtoz adabiyotimiz namoyondalari, qolaversa, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, G‘afur G‘ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Zulfiya singari o‘zbek adabiyoti vakillarining ko‘plab asarlari xorijiy tillarga, xususan, ingliz tiliga tarjima *O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarining ingliz tiliga tarjima qilinishi*

Nafaqat adabiy asarlar, balki tarixiy asarlarning ham ingliz tiliga tarjima qilinganligi va bu xususdagi ishlarga juda qiziqish yuqoriligini biz *Amir Temur* qalamiga mansub asarlarning tarjima qilinganligidan ham bilishimiz mumkin. O‘z o‘rnida Amir Temur qalamiga mansub *"Temur tuzukari*" hujjatli, tarixiy, avtobiografik va badiiy asar hisoblanadi. Bu asar o‘zbek tilidan ingliz tiliga qilingan dastlabki tarjimalardan hisoblanadi. Ingliz sharqshunos olimi Mayor Devi Hindistonda xizmatda bo‘lgan vaqtida "Temur tuzuklari"ning Abu Tolib al-Husayniy tomonidan forschaga qilingan tarjimasi bilan tanishadi va Buyuk Britaniyaga qaytgach, asarni ingliz tiliga o‘girib, uni Jozef Vayt degan olim tayyorlagan forscha matni bilan bir muqovada 1783-yilda Oksfordda nashr etadi. Ushbu nashr "Temur tuzuklari" asarining dunyo bo‘ylab tarqalishida katta ahamiyatga ega bo‘lgan [Ibragimova M., 2016:5]. Aynan shu nashr dunyo mamlakatlariga keng tarqalgan va "Tuzuki Temur" yoki "Tuzukoti Temur" nomi bilan shuxrat topgan. Oksford nashri keyinchalik hech bir o‘zgarishsiz, jahonning ko‘plab shaharlarida, masalan, 1785-yil Kalkutta, 1868, 1963 va 1992-yillarda Tehron, 1890-yil Bombeyda chop etilgan. Bu nashrlar ko‘plab mamlakatlarga, jumladan, O‘rta Osiyoga ham tarqalgan [https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Temur_tuzuklar].

O‘zbek mumtoz adabiyoti durdonalarining ingliz tiliga tarjimasi qilinishi masalalari ildizi *Alisher Navoiy* hamda *Zahiriddin Muhammad Bobur* ijodi bilan bevosita bog‘liqdir. Adib ijodini boshqa tilga tarjima qilis ishlari XV asrdayoq boshlangan. Turkiy adabiyot, jumladan o‘zbek adabiyoti rivojini Navoiysiz tasavvur qilish qiyin. Alisher Navoiy ijodi haqida ilmiy tadqiqot olib borgan kanadalik Harri Dik Navoiyga “Dunyoni ma’naviy tanazzuldan qutqara oladigan ko‘ngil bog‘ining bog‘boni” deya ta’rif beradi va “Lison ut-tayr” asarini ingliz tiliga tarjima qiladi [https://ndpi.uz/uz/2021/02/05/14123/].

Navoiy ijodi orqali xorijliklar milliy ma’naviyatimiz bilan, qadriyatlarimiz bilan tanishishadi. Xorijlik olim *Denis Deli*: “Navoiydek buyuk shoir faqat o‘zbeklarda bor. Uning ijodidan ta’sirlanib yozilgan g‘azallar va asarlar nihoyatda ko‘pligini ko‘rib hayratga tushaman”, degan edi. Shu o‘rinda akademik Konradning “Alisher Navoiy va Renessans” maqolasini eslash joiz. U Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” asarini olmonlarning “Tristan va Izolda”, yigirmanchi asr rus adabiyotida fantasmagoriya yo‘nalishida yaratilgan Mixail Bulgakov qalamiga mansub “Usta va Margarita” romani bilan qiyoslaydi va buyuk bobomizni “barcha xalqlarning shoiri”, deya e’tirof etgan holda, Sharq Renessansi hosil bo‘lishida G‘arbga ehtiyoj sezmaganini qistirib o‘tadi [https://ndpi.uz/uz/2021/02/05/14123/].

Buyuk mutafakkirning “Lison ut-tayr” dostoni Ye.Fittsjerald tomonidan inglizchaga tarjima qilinib, 1899-yilda AQShnng Boston shahrida nashr etilgan edi. Xuddi shu asarning nasriy bayoni kanadalik tarjimon Garri Dik tomonidan o‘zbek tarjimashunos olimi N.Qambarov hamkorligida ingliz tiliga o‘grildi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” risolasi Robert Deveruks tarjimasida 1966-yilda AQShda kitob holida bosilib chiqqan bo‘lsa, buyuk shoirning “Sab’ai sayyor” dostoni amerikalik professor V.Firman tomonidan inglizchaga tarjima qilindi. 1988-yilda O‘zbekiston “Vatan” jamiyati Alisher Navoiy hikmatlarini Margaret Bettlinning inglizcha tarjimasida lotin alifbosida chop etgan. 1961-yilda Toshkentda nashr qilingan “O‘zbekiston gapiradi” nomli inglizcha to‘plamga Alisher Navoiyning g‘azallari, ruboiylari, hikmatlaridan namunalar hamda “Farhod va Shirin” dostonidan parcha kiritilgan. Ta’kidlab o‘tish joizki, Navoiy asarlarini inliz tiliga tarjima qilish ishlari hozirga qadar yuksak darajada rivojlanib kelmoqda. 2021-yil Alisher Navoiy g‘azallari va Cho‘lpon she’rlari taniqli ingliz shoiri Endryu Staniland tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan [https://legacy.uz/uz/londonda-alisher-navoiy-gazallari-va-abdulhamid-cholpon-sherlari-ingliz-tiliga-chop-etilgani-haqida-bilasizmi/].

Kitob mamlakatimizning Buyuk Britaniyadagi elchixonasi ko‘magida chop etilgan. To‘plamdan Alisher Navoiyning 12ta mashhur g‘azali, jumladan, “Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulru kelmadi”, “Ko‘rgali husnungni zoru mubtalo bo‘ldum sango”, “Xo‘blar ming bo‘lsalar, men xastag‘a bir yor bas”, “Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo”, “O‘zga bo‘ldi yoru mehri manda boqiydur hanuz”, “Kimsa hargiz ko‘rmadi chun ahli davrondin vafo”, “Ne bahor o‘lg‘ayki bir gul hajridin badholmen”, shuningdek, Cho‘lponning “Go‘zal”, “Buzilgan o‘lkaga”, “Go‘zal Turkiston”, “Ko‘ngil”, “Sharq qizi”, “Mahmud Xo‘ja Behbudiy xotirasi” kabi 14 ta she’ri o‘rin olgan.

Shuningdek, hozirda Alsher Navoiy asarlarini ingliz tiliga tarjima qilib, Navoiy nomini jahonga tanitish uchun mehnat qilayotgan vatandoshlarimiz ham borligii juda ham quvonarli holat. Shunday vatandoshlarimizdan biri A'zam Obidovdir.

2021-yil yanvar oyi o'rtalarida Alisher Navoiy g'azallari va Tursunoy Sodiqovaning "Navoiy gulshani" risolasi jamlangan "Without You" [https://www.amazon.de/-/en/Azam-Abidov/dp/B08SGWNDPY] (Sensiz) nomli kitob AQSHdagi Arizona shtatida joylashgan "Jasmaya Productions and Publications" nashriyotida chop etildi. Kitobni shoir va tarjimon A'zam Obid tarjima qilib, nashrga tayyorladi. Ushbu loyiha hazrat Navoiy tavalludining 580 yilligiga sovg'a o'laroq dunyoga keldi.

"Men Alisher Navoiy asarlari ingliz tiliga judayam kam o'girilganidan xabar topgach, hayron qoldim, hatto bundan xafa ham bo'ldim. Agar kaminaga yana bir bor yashash imkoni berilganida bormi, butun hayotimni chig'atoy-turkiy va unga yaqin tillarda yozilgan nodir asarlar tarjimasiga bag'ishlagan bo'lardim", – deydi ushbu kitobga muharrirlik qilgan *Ebigeyl Britton.*

"Biz Navoiyni nafaqat ingliz dunyosiga, balki yer kurrasidagi yuz millionlab boshqa xalqlarga ham tanishtirish yo'lida juda kam ish qildik. Men adabiyotimizni chet tillariga tarjima qilish va xorijda targ'ib etishga mas'ul bo'lgan O'zbekistonda faoliyat yurituvchi hukumat qo'llovidagi birorta tashkilot yo uyushma a'zosi emasman, ya'ni bunday ishlarni mustaqil va ko'ngilli ravishda amalga oshirmoqdaman. Istagim shuki, Alisher Navoiy nomini ko'tarib yurgan va boshqa barcha mas'ul muassasalar, katta-kichik dargohlar tezroq uyg'onsin va jiddiyroq xalqaro loyihalar bilan ham shug'ullansin",- ta'kidladi kitobni ingliz tiliga tarjima qilgan A'zam Obid [http://azamabidov.uz/?p=3385].

O'zbek mumtoz adabiyotining dunyoga yoyilishida *Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"* asari ham muhim ahamiyat kasb etgan. Asar jami 18 ta tilga tarjima qilingan. ta tilga tarjima qilingan. Jumladan: Fors tiliga - 29 marta, Ingliz tiliga - 8 marta, Hind tiliga - 5 marta, Rus tiliga - 2 marta. Asarning ingliz tiliga tarjimalari xronologiyasi quyidagicha: Leyden-Erskin, 1826-yil, London; R.M.Kaldekot, (Leyden-Erskin tarjimasi asosida) 1844-yil, London-Edingburg; F.Talbot, 1909-yil, London; L.King, (Leyden-Erskin tarjimasi asosida) 1921 -yil, London; A.S.Beverij, 1922-yil, London; B.Tekston, 1996-yil, Oksford (AQSH), 2002-yil, Nyu-York; Ushbu tarjimalar tadqiqiga doir Xoshimova D., [Хошимова Д., 2018:18] Teshaboyeva Z. [Тешабоева З., 2017:20] singari olim va olimalar tarafidan keyingi yillarda amalga oshirilgan bir qancha ilmiy ishlarda tanishishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz adabiyotimiz namunalarini xorijiy tillarga, xususan ingliz tiliga tarjima qilish borasida atroflicha yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, sohada qator o'z tadqiqini kutib turgan yo'nalishlar ham talaygina.

Mumtoz adabiyotimiz namoyondalari ijodini jahon badiiy va ilmiy kontekstida o'rganish payti keldi. Qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida Sharqda — Lao-szi, Konfutsiy, dzen-buddizm, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Rumiy va boshqalar, G'arbda — Homer, Platon, Aristotel, Plotin, Dante, Shekspir, Pushkin, Dostoyevskiy, Tolstoy ijodi bilan hazrat Navoiy, Bobur, Mashrab, Gulxaniy,

Amiriy, Uvaysiy, Nodira, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar asarlari qiyosan tadqiq etilishi zarur. Hegel aytganidek, *“Ruh faqat o‘zaro ta’sir jarayonida namoyon bo‘ladi”*.

ADABIYOTLAR

1. Ibragimova M. O‘zbek adabiyoti namunalarining angliyalik olimlar tomonidan o‘rganilishi.Филологический науки. International Scientific Journal/№ 5, 2016. – B.5.
2. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. - Тошкент: «Фан» нашриёти, 2005. – B.8.
3. Тешабоева З. “Бобурнома”нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари. Филол.фан.фалсафа....док (ПхД) дис.автореф.- Тошкент: 2017. – B.20.
4. Хошимова Д. “Бобурнома” матнидаги тасвирий воситаларнинг инглиз тиига таржималари тадқиқи. Филол.фан....док (ДСс) дис.автореф. – Тошкент: 2018. – B.18.
5. https://uz.m.wikipedia.org
6. https://ndpi.uz
7. https://ndpi.uz
8. http://azamabidov.uz
9. https://legacy.uz
10. Without You. 14 Ghazals by Alisher Navoiy and Navoiy’s Blooming Garden. Translated into English by Azam Abodov.
11. https://www.amazon.

TURLI MADANIYATLARDAGI BOLALAR O‘YINLARINING TASNIFI VA FUNKSIYALARI

CLASSIFICATION AND FUNCTIONS OF CHILDREN’S GAMES IN DIFFERENT CULTURES

Xusanova Gulasal Shuhratjon qizi
1-kurs tayanch doktorant, FarDU
gulasal.husanova.98@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolalar o‘yinlari tasnifi va ularning vazifalari haqida so‘z olib boriladi. Shuningdek, bolalar o‘yinlari va ularning bolalar hayotidagi tutgan o‘rni, lingvokulturologik xususiyatlari haqida bo‘lib, qadimdagi o‘yinlar qanchalik ahamiyat kasb qilganligiga ham bir qator tuxtab o‘tiladi. Shu bilan birga, o‘yinlar faoliyatining bolalar kelajagida qanchalik muhimligi ham keltirib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *folklor namunalari, emosionallik, madaniy o‘yinlar, raqobatli o‘yinlar, lug‘aviy birliklar.*

Annotation: *This article is about children's games and their role in life, linguistic and cultural characteristics. Moreover, it is discussed that how games were played an important way in the past, and it still keeps the importance in the future of children.*

Key words: *Examples of folklore, emotionality, cultural games, competitive games, vocabulary units.*

Xalq ijodi namunasi sanalmish bolalar o‘yinlari o‘z tarkibida muayyan ritmik izchillikka asoslangan xatti-harakat, ramziy ma`no kasb etadigan narsalar, poetik folklor namunalari, ohang va tomoshaviylik elementlarini yaxlit holda jamlagan sinkretik hodisadir. Bolalar o‘yinlari ajdodlarimiz tafakkurining qadimgi elementlaridan biri bo‘lgan marosimlar, udumlar va ibtidoiy rituallarning bir qismi sifatida juda qadim zamonlarda yuzaga kelgan. Davrlar o‘tishi bilan esa bunday udumlar tarkibidagi o‘yinlar o‘zining rituallik ahamiyatini yo‘qotib, oddiy tomosha unsuriga, ko‘ngil ochar vositaga aylanib ulgirdi. Poytaxtimizdagi Alisher Navoiy nomidagi milliy kutubxonadagi izlanishlarimiz davomida “O‘zbek sovet ensklopediyasi”dagi “Bolalar o‘yinlari” nomli maqolasida quyidagilarga duch keldik: “Bolalar o‘yinlari – bolalarni aqliy, ahloqiy, jismoniy va estetik tarbiyalash vositalaridan bir. Bolalar o‘yinlari bolalarning har tomonlama kamol topishiga katta ta`sir qiladi. O‘yin vaqtida sezgi, idrok, hissiyot va boshqa ruhiy jarayonlar ishtirok etadi. “O‘yin, – degan edi M. Gorkiy, – bolalarning o‘zlari yashayotgan va o‘zlari o‘zgartirishlari kerak bo‘lgan dunyoni bilishlariga olib boradigan yo‘ldir”. Bolalar o‘yinlari bolalarda kollektivizm, intizomli bo‘lish,jasurlik, qat`iyat, qiyinchiliklarni yenga bilish kabi sifatlar tarkib topishiga yordam beradi. Garchi o‘yinlar o‘z mazmuni jihatidan kattalar faoliyatining in`ikosi bo‘lsada, lekin biz o‘yinlarning 3 asosiy xususiyati bor. Birinchidan, bola o‘yin faoliyatini erkin, o‘z xohishi bilan bajaradi. Ikkinchidan, mazkur faoliyatning ijodiy va aktivligidir. Uchinchidan, o‘yin harakatlarining emotsionalligi: qizib ketadi, zavqlanadi, unda o‘rtoqlik hissi kuchayadi va hokazo. Bolalar o‘yinlari mazmuniga qarab o‘yinchoqli, voqeaband (syujetli), harakatli va didaktik o‘yinlarga bo‘linadi.

1) O‘yinchoqli o‘yinlar asosan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning o‘yinlaridir (sodda o‘yinchoqlar, masalan shiqildoq, kubiklar bilan o‘ynash, qum bilan o‘ynash);

2) Voqeaband o‘yinlarda bolalar kattalar faoliyatiga taqlid qilishadi. Bu o‘yinlar bolaning tashqi muhitdagi voqelikni aks ettiradi (masalan “bola boqish”, “ovqat pishirish”, “bog‘cha-bog‘cha” o‘ynash kabi). Bolalar ulg‘aygan sari ularning voqeaband o‘yinlari ham murakkablasha boradi;

3) Harakatli o‘yinlarni bolalar yakka-yakka yoki birgalikda bajaradilar (masalan koptok o‘ynash, tez yugurish kabi). Bu o‘yinlar maktab yoshidagi bolalarga ayniqsa foydalidir: bolalar sog‘ligini mustahkamlaydi, ularni irodali qilib tarbiyalashga yordam beradi. Bolalarning sport o‘yinlari ham harakatli o‘yinlardandir;

4) Didaktik o‘yinlarni tarbiyachilar o‘ylab topadi. Bu o‘yinlar bog‘chalarning katta gruppalarida tarbiyalanadigan va boshlang‘ich sinflarda o‘qiydigan bolalarga mo‘ljallanadi (masalan tabiiy-ilmiy mavzularga chet tili

so‘zlarini eslab qolishga doir loto o‘ynash). Bu o‘yinlar bolalarda sezgi, diqqat, xotira, zehn kabi sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bolani sog‘lom va baquvvat bo‘lib o‘sishiga imkon beradi” [Ўзбек совет энсклопедияси, 1972:332].

Bolalar o‘yinlarining ruhi, xarakteri, tabiati, poetikasi, ishtirokchilarning xulq atvori, xatti-harakati shu xalqning mehnat va milliy urf-odatlari bilan, turmush tarzi, yashash sharoiti, geografik yashash o‘rni, iqtisodiy va siyosiy talablaridan kelib chiqib shakllanadi. Sinchiklab nazar solinsa, bola o‘yinida kattalarning xulqi, odatlari, mehnat qilish usullari, turmushda ko‘zda tutgan maqsadlarining xarakterli belgisi namoyon bo‘ladi. Misol uchun dehqon bolasi dala mehnatlari, o‘simliklar bilan bog‘liq bo‘lgan o‘yinlar o‘ynashga moyil bo‘ladi. Qizlar bolalar esa onalarining uydagi mashg‘ulotlarini takrorlaydilar. “O‘yinlarda bo‘lg‘usi xizmatchi va grajdanning sifatlari tarbiyalanadi” degan edi rus pedagogi A. S. Makarenko. Xalqimizning ham “bola boshidan” yoki “bolaning o‘yiniga qara” degan gaplari ham ana shu turmush logikasidan kelib chiqqan holda aytilgan. Lekin bu logika turmushning o‘zi bilan birga o‘zgarib turadi, binobarin bola o‘yini, o‘yinning shakl va mazmuni ham o‘zgarib turadi. Masalan, taxminan 60-70 yil ilgari toshkentlik bolalarning o‘yin mashg‘ulotlari haqida G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasida quyidagicha berilgan edi:

“Mahallamizning bir tomoni Tikanli mozor, bir tomoni Qo‘rg‘ontagi. Uzun ko‘chaning o‘ng, chap tomondagi pastqam, tor ko‘chalarda o‘g‘il va qiz bolalar to‘planib, xar xil o‘yinlar o‘ynaymiz. Kurash, “botmon-botmon”, “oq terakmi-ko‘k terak”, “qushimboshi”, “mindi-mindi”, “o‘g‘ri keldi”, “bekinmachoq” degan o‘yinlarimiz bor. ” Bular hammasi oqshom o‘yinlari, kunduzgi o‘yinlarimiz ham boshqacha: xar xil oshiq o‘yini, yong‘oq o‘yini , to‘p o‘yini, zum-chillak o‘yini, yov-yov, o‘q kamalak o‘tish, yalang‘och poyga, ot o‘g‘risi va hokazo. Xullas, na kechasi, na kunduzi o‘yin vajida taxchillik topmas edik” [G‘afur G‘ulom, 2016:54].

Dunyo folklorshunoslik jarayoniga nazar solar ekanmiz, o‘yinlarga bag‘ishlangan etnografik, pedagogik va ma`rifiy adabiyotlarda xalq o‘yinlari hamda o‘yin folklorini tasnif qilishning turli mezonlari keltirilgan. Ularni tasnif qilish bilan aloqador turli xil mulohazalar S. G. Gagiyev, S. L. Parolov, G. Aliyev, M. Melnikov, S. L. Parlov, V. Vsevolodskiy kabi olimlarning asarlarida mavjuddir [Гагиев С, 1958:17]. “O‘zbek folklorshunosligida esa o‘yinlar har tomonlama tadqiq etilmagani kabi, haligacha tasnif ham qilinmagan. Folklorshunoslarning o‘yinlarga bag‘ishlangan ishlarida ham tasnif haqida so‘z yuritilmagan” deydi Sh. Galiyev o‘zining “O‘zbek bolalar o‘yin folklori” kitobida [Галиев Ш, 1998:33].

Xalqimizning tarkibi hisoblanmish qarluq qabilasi etnografiyasini maxsus o‘rgangan olim Q. Shoniyozov o‘z monografiyasining 6-bobida xalq o‘yinlarini ikki turga ajratib taxlil qilgan:

1. Bolalar o‘yinlari – “mehmon-mehmon”, “ota-ona”, “yashinmachoq”, “tosh otar”, “urdi-qochdi”, “churum kesdi”, “oqsuyak”, “sunak otdi”, “aqqol”, “bukirma tayoq”, “oshiq o‘yini”.

2. Tomosha-ko‘ngilochar o‘yinlar – “piyoda poyga”, “otliq poyga”, “kurash”, “ko‘pkari”, “tuya urishi”, “qo‘chqor urishi”, “echki urishi” [Шаниязов Қ., 1964:178].

O‘yinlar bolalar va o‘smirlarni tarbiyalashning eng muhim va amaliy vositalaridan biridir. O‘yinlar turli xarakterdagi to‘siqlarni yengib o‘tish va turli sifat va qobiliyatlarni namoyon qilish bilan bog‘liq turli xil mashqlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, odatda bolalar uchun qiziqarli bo‘lgan harakatli lahzalar ham jangovar o‘yinlar qatoriga kiritilgan. A. Vasileyevning ham “Sart bolalari o‘yinlari” maqolasida Farg‘ona vodiysi bolalar o‘yinlaridan “botmon-botmon”, “do‘ppi tashlar”, “parr etdi”, “shayton-shayton” kabilar haqida ma`lumotlar keltirilgan [Васильев, 1909:109]. Ma’lumki, maktabgacha yoshdagi bolangizning o‘yinlari taqlid qilish xarakteriga ega bo‘ladi. Bola atrofidagi dunyoni kuzatadi, uning elementlarini o‘yinga kiritadi va bu o‘yin orqali o‘zini o‘rab turgan olam haqida bilib oladi, unda hayot hodisalariga nisbatan ma'lum munosabat shakllanadi. O‘quvchi hayotdagi, mehnatdagi, tabiat hodisalari va hayvonot dunyosidagi turli narsalarga taqlid qilish orqali bu hodisa va harakatlarning mazmunini tushunadi, asta-sekin hayotiy tajribaga ega boladi, qiyinchiliklarni yengishni o‘rganadi, bunda harakat ko‘nikmalari shakllanadi, tasavvuri boyib boradi. Turli madaniyatlarda bolalar o‘yinlarining vazifalarini tasniflash va tushunish o‘yinning bola rivojlanishi va jamiyatdagi roli haqida qimmatli fikrlarni berishi mumkin. Madaniyatlar bo‘yicha bolalar o‘yinlarining ba'zi umumiy tasniflari va funksiyalari quyidagicha:

– *Jismoniy* o‘yinlar ko‘proq bolalarning jismoniy sog‘lom bo‘lib rivojlanishida yordam beradi. Bunday o‘yinlar quvlashmachoq, arqon sakrash, oq terakmi, ko‘k terak kabi jismoniy harakat va mashqlarni o‘z ichiga olgan mashg‘ulotlar.

– *Tasavvuriy* o‘yinlar esa tasavvur va rol o‘ynashni o‘z ichiga olgan o‘yinlar, masalan, uyda xola-xola, shifokor yoki o‘qituvchi kabilar bolaning kelajakda o‘zi uchun mos bo‘lgan sohani tanlashida va mas`uliyat hissini yaratishda amaliy yordam beradi.

– *Raqobatli* o‘yinlar bu berkinmachoq, nishon, besh tosh kabi raqobat, g‘alaba yoki mag‘lubiyatni o‘z ichiga olgan o‘yinlar. Bunday o‘yinlar o‘ynash davomida bolalar g‘alaba qozonish maqsadida astoydil harakat qilishni va maqsadga yetish qanchalik quvonchli holat ekanligini his qilishadi.

– *O‘quv* o‘yinlari ko‘proq aqliy rivojlanish, kognitiv qobiliyatlarni, tilni rivojlantirish, muammolarni hal qilish va ijodkorlikni rivojlantiruvchi tadbirlarni misol uchun legolar, xotira mashqlari, imo-ishoraviy o‘yinlarni o‘z ichiga jamlaydi.

– *Madaniy* o‘yinlar esa muayyan madaniyatning an'analari, marosimlari yoki folkloriga asoslangan o‘yinlar. Bunday o‘yinlarga misol qilib o‘zimizning “uloq”, “kurash” kabilarni, hindlarning “kabaddi”, inglizlarning “London bridge is falling down”, koreyslarning Chusok bayramlarida o‘ynaladigan “neolttvigi” kabilarni keltirishimiz mumkin.

Etnograf I. Jabborov o‘zbek xalq o‘yinlarini mavsumiy xarakterga ko‘ra tavsiflab, shunday yozadi: “ Qish paytlari yaxmalak va qor o‘yinlari, yozda ot minish va uloq, bahor va kuz oylarida oshiq, koptok, varrak va parparak uchirish, yog‘och daraxtlarga osilgan arg‘imchoq (halinchak, sarinjoq) uchish kabilar bolalarning sevimli o‘yinlaridan” [Жабборов И., 1994:208]. Vaqt o‘tgan sayin bolalarning o‘yinlarga bo‘lgan ehtiyoji, ishtiyoqi kamayib bormoqda. Bugungi

bolaning orzusi muhandis bo‘lish, osmono‘par binolar, havo sharlari qurish, dengiz okeanlar sirini bilish; ularning qo‘lida turli xil gadjetlar, mobil o‘yinlar, turli xil aqliy rivojlantiruvchi kitoblar va o‘yinlar; o‘yinlari – gimnastika, boks, futbol, shaxmat-shashka, turist bo‘lib tog‘larga, vodiylarga, uzoq shaharlarga borish va shu kabi mashg‘ulotlar. Bularning hammasi bolaning ertangi taqdirida, tanlaydigan kasb-hunarida ijobiy iz qoldirishi turgan gap. Bolalar o‘yinlari so‘nggi vaqtlarda keskin o‘zgardi, shaklan va mazmunan zamon bilan hamnafas bo‘ldi, yangi-yangi bolalar o‘yinlari va mashg‘ulotlari vujudga keldi. Bolalar o‘yinlarining o‘ziga yarasha bola hayotida vazifalari ham mavjud bo‘lib ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

– Bolalar o‘yinlari bolaning *ijtimoiy rivojlanish*iga ulkan hissa qo‘shib hamkorlik, muloqot va nizolarni hal qilish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga ko‘mak beradi.

– O‘yinlar muammoni hal qilish, *xotira* va *tanqidiy fikrlash* kabi kognitiv rivojlanish va qobiliyatlarni rag‘batlantiradi.

– O‘yin bolalarga his-tuyg‘ularini tartibga solishga, *chidamlilik*ni oshirishga va turli *hissiy rol*larni sinab ko‘rishga yordam beradi.

– *Jismoniy rivojlanish*da o‘yinlarning o‘rni beqiyosdir. O‘yinlar jismoniy salomatlik, muvofiqlashtirish, muvozanat va kuchga yordam beradi.

– Bolalar o‘yinlari *madaniy uzatish*larda, ko‘pincha madaniy qadriyatlar, e’tiqodlar va amaliyotlarni aks ettiradi va avloddan keyingi avlodga o‘tkazadi.

Turli madaniyatlarda bolalar o‘yinlarini o‘rganayotganda, tadqiqotchilar ushbu tasniflar va funksiyalar har bir madaniy kontekstida o‘ziga xos tarzda qanday namoyon bo‘lishini o‘rganishlari mumkin. Bolalar o‘yinlari nomlari muayyan xalqning milliyligi, urf-odati, madaniyati, turmush-tarzini ifodalovchi til tizimidagi muhim lug‘aviy vositalar bo‘lib, tilni til sohibi bilan bog‘liqlikda tahlil qilish g‘oyasiga asosan ularni o‘rganish, shu xalq madaniyati, ma’naviyati haqida muhim xulosalarga kelish uchun keng imkoniyat yaratadi. O‘yin nomlarini ifodalovchi terminologiya o‘zbek milliy an’analarini, urf-odatlarini anglatuvchi til tizimining tarkibiy qismi sifatida alohida maqomga ega bo‘lgan, tilning ifoda imkoniyatlarini, til egalarining his-tuyg‘ularini, ma’naviy olamini namoyon etuvchi lug‘aviy birliklardir. O‘yin nomlari atash vazifasi nuqtai nazaridan o‘ziga xos lug‘aviy birliklar bo‘lib, ularning mohiyati nutq jarayonida so‘z ifodasidagi milliy xoslanganlikni vujudga kelishi bilan belgilanadi. Bolalar o‘yinlari nomlari muayyan xalq tilshunosligidagi milliy xoslangan leksika, ular qadimdan shu xalq lingvomadaniyatida mavjud bo‘lgan urf-odatlar, marosimlar, an’analar, ijtimoiy hayotda shu xalq turmush-tarzi bilan bog‘liq bo‘lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Shunga ko‘ra, o‘yin nomlari muayyan xalqning milliy o‘ziga xosligini ifodalovchi lug‘aviy birliklar sifatida boshqa tillar uchun lakuna, ya’ni muqobilsiz variant bo‘lib qolaveradi.

ADABIYOTLAR

1. Болалар ўйинлари//Ўзбек совет энсклопедияси. 2-том. Тошкент, 1972. – Б.331-332.

2. Васильев А. Игры сартовских детей//Туркестанские ведомости. 1909. – С.109.
3. Гагиев С. Г. Осетинские национальные игры. Орджоникидзе, 1958. – С.17.
4. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фолклори. – Тошкент: Фан, 1998. – Б.33.
5. Жабборов И. Ўзбек халқи етнографияси. Тошкент, 1994. – Б.207-208.
6. Шаниязов Қ. Ўзбеки қарлуқи. – Тошкент, 1964. – С.165-178.
7. G‘ulom G‘. Shum bola. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. – B.53-54.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI “OYOQ” KOMPONENTIGA EGA SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

A COMPARATIVE ANALYSIS OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE “FOOT” COMPONENT IN ENGLISH AND UZBEK

Ro‘ziqulova Guliruxsor G‘ofur qizi
doktorant, SDChTI
gulirukhsorruzikulova@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi “oyoq” komponentiga ega somatik frazeologik birliklar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda bu iboralar har ikki tilda shaxsiy qadr-qimmat, ijtimoiy mavqe va harakatni ifodalashi aniqlangan. Somatik frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari o‘rganilib, ularning madaniy konnotatsiyalari tahlil qilinadi.*
Kalit so‘zlar: *somatik frazeologizmlar, o‘zbek tili, ingliz tili, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, “oyoq” komponenti.*

Annotation: *The article presents a comparative analysis of somatic phraseological units with the “foot” component in English and Uzbek languages. The study reveals that these expressions in both languages convey concepts of personal dignity, social status, and movement. The linguocultural characteristics of somatic phraseological units are examined, along with their cultural connotations.*
Keywords: *somatic phraseological units, Uzbek language, English language, linguoculturology, comparative analysis, “foot” component.*

Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish hozirgi kunda tilshunoslikning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Globallashuv jarayoni, xalqlar o‘rtasidagi madaniy almashinuv va integratsiya tilni nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyatning ifodachisi sifatida o‘rganishga undamoqda. Ayniqsa, somatik frazeologik birliklar kabi tilda tananing turli qismlari bilan bog‘liq frazemalar milliy madaniyat, mentalitet va qadriyatlarni yoritib beruvchi kuchli vositalardan biridir. Frazeologik birliklar orqali xalqning dunyoqarashi, urf-odatlari va milliy o‘ziga xosligi aks etadi.

Somatik frazeologizmlar – inson tana a’zolarini o‘zida mujassam etgan, ko‘p qirrali ma’no yukiga ega bo‘lgan tildagi barqaror birliklardir. Bu turdagi iboralar faqatgina lingvistik tizim doirasida emas, balki ular orqali xalqning madaniyati, tarixi, psixologiyasi haqida ham ma’lumot olish mumkin. Ingliz va o‘zbek tillaridagi “oyoq” komponentiga ega somatik frazeologik birliklar bu borada alohida qiziqish uyg‘otadi, chunki har ikki tilning frazeologik boyligi o‘ziga xos madaniy va ijtimoiy kontekstlarni aks ettiradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ingliz va o‘zbek tillaridagi “oyoq” komponentiga ega frazeologik birliklar orqali milliy madaniyatlarning lingvokulturologik jihatlari o‘rganiladi va ular o‘rtasidagi umumiyliklar hamda farqlar aniqlanadi. Shu bilan birga, frazeologik birliklarning har ikki tildagi qo‘llanilishi, ularning ijtimoiy mavqe, harakat va shaxsiy qadr-qimmat kabi tushunchalarni ifodalashi o‘rganilishi bugungi globalizatsiya sharoitida tillar o‘rtasidagi madaniy almashinuvni chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi — ingliz va o‘zbek tillaridagi “oyoq” komponentiga ega somatik frazeologik birliklarning nominativ maydonini aniqlash va ularning lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun o‘zbek va ingliz tillarida mavjud frazeologik birliklar tizimlashtirilib, ularning semantik va pragmatik jihatlari o‘rganiladi.

Tadqiqotning nazariy asosini frazeologiya va lingvokulturologiya sohalaridagi zamonaviy yondashuvlar tashkil qiladi. Tadqiqot qiyosiy-tahliliy usulga asoslangan bo‘lib, ingliz va o‘zbek tillaridagi “oyoq” komponentiga ega somatik frazeologik birliklar semantik va madaniy jihatdan tizimlashtiriladi. Frazeologik birliklar dastlab lug‘aviy tahlil qilinib, ularning ma’nosi, qo‘llanilishi va ijtimoiy konnotatsiyalari o‘rganiladi. Shuningdek, madaniy kontekstda bu iboralar qanday ko‘rinishda paydo bo‘lishi va ularning tilshunoslikdagi roli komponent tahlili orqali tadqiq qilinadi. Ushbu tahlil madaniy tafovutlarni ko‘rsatish va o‘xshashliklarni aniqlash imkonini beradi. Frazeologik birliklar tadqiqoti o‘zbek va ingliz tillari lug‘atlaridan tanlab olinib, ular qiyosiy va komponent tahlili yordamida o‘rganiladi. Natijada, ushbu tadqiqot o‘zbek va ingliz tillaridagi *“oyoq”* komponentiga ega frazeologik birliklarning semantik va madaniy konnotatsiyalarini chuqur o‘rganishga yordam beradi.

Somatik frazeologizmlar lingvokulturologiya uchun muhim, chunki ular orqali jamiyatning madaniy va psixologik tasavvuri aks ettiriladi. Somatik frazeologik birliklar quyidagi xususiyatlarga ega:

Ma’no yaxlitligi: Frazeologik birliklar, xususan somatizmlar, o‘z ma’nosini alohida so‘zlardan emas, balki butun bir frazeologik iboradan oladi. Masalan, “oyog‘ini qo‘ltiqqa olish” iborasi faqatgina so‘zlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosidan emas, balki madaniy konnotatsiyadan kelib chiqqan holda ishlatiladi.

Barqarorlik: Frazeologik birliklar odatda barqaror bo‘lib, ularni shakliy o‘zgartirish mumkin emas yoki juda kam hollarda mumkin. Bu iboralar tilning avloddan-avlodga o‘tadigan qismlaridan biridir.

Obrazlilik: Somatik frazeologik birliklar odatda obrazlilik va timsollarga boy bo‘ladi. Masalan, “oyoq ostiga olmoq” iborasi obrazli ma’noda kuch-qudrat yoki nazoratni anglatadi.

Somatik frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili ikki tilda milliy madaniyat va qadriyatlar qanday ifodalanganini aniqlash imkonini beradi. Frazeologizmlar ko‘pincha ikki til orasidagi umumiyliklarni va madaniy farqlarni ko‘rsatadi. Quyida umumiyligini ko‘rib chiqamiz. Masalan, O‘zbek tilidagi *“oyoq osti bo‘lmoq/qilmoq”* va ingliz tilidagi *“to step on someone’s toes”* iboralari semantik jihatdan yaqin ma’nolarni ifodalaydi. Ikkala ibora ham shaxsning his-tuyg‘ulari, sha'ni, yoki qadr-qimmati e’tiborsiz qoldirilganida, uni xo‘rlash yoki kamsitish holatlarini tasvirlaydi. Bu iboralar odamlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarda hurmatsizlikni yoki boshqalar tomonidan qadr-qimmatning poymol etilishini ifodalaydi. Frazeologik birliklarning o‘xshashligi, ularning har ikki madaniy kontekstdagi ijtimoiy munosabatlar va hurmat-izzat masalalaridagi qadriyatlar o‘xshashligini ko‘rsatadi. O‘zbek va ingliz tillarida kimgadir hurmatsizlik qilish, uning sha'ni yoki huquqlarini poymol qilish, e'tiborsizlik qilish yomon qabul qilinadigan hodisalar sifatida qaraladi.

O‘zbek madaniyatida *“oyoq osti bo‘lmoq/qilmoq”* iborasi shaxsning qadrini poymol qilish, insoniy qadriyatlarni yerga urish bilan bog‘liq bo‘lgan hollarda keng qo‘llaniladi. Bu holatlar ko‘pincha shaxsiy munosabatlar, jamoat hayoti yoki ijtimoiy vaziyatlarda namoyon bo‘ladi. *“Aybdor emasligingizni bilasiz-ku? O‘zingizni oyoq osti qilib nima qilasiz?”A.Muxtor.Tug‘ilish.* Bu misolda shaxsning o‘z qadriyatlarini yerga urish yoki g‘ururini poymol qilishdan saqlanishi haqida gapirilmoqda.

Ingliz tilida *“to step on someone’s toes”* iborasi asosan professional va ijtimoiy munosabatlarda kimningdir shaxsiy chegaralarini buzish yoki pozitsiyasiga hurmatsizlik qilishni anglatadi. Bu ibora odatda kimgadir aralashish, masalan, ish joyida yoki ijtimoiy mavqeda noto‘g‘ri aralashgan holatlarda qo‘llaniladi. Shuningdek, inson huquqlariga hurmatsizlik qilmasdan noto‘g‘ri qadam tashlanganini bildiradi. Masalan: *“I didn’t mean to step on your toes but I think we need to talk about this issue.”*. Shu bilan birga, o‘zbek madaniyatida “*oyoq osti qilmoq*” iborasi shaxsning qadr-qimmatini poymol qilish, insonning mavqeini tushirish bilan bog‘liq bo‘lib, kamsitish va boshqaruvni qo‘lga olish ma’nosini ham anglatadi.

Frazeologik birliklarning o‘zaro o‘xshashliklari bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, ba'zi hollarda ikki til orasidagi iboralar tashqi jihatdan bir xil ko‘rinsa-da, ularning semantik ma’nosi butunlay farq qilishi mumkin. Bunday holatlar ikki til va madaniyat o‘rtasidagi konnotatsiyalar va obrazli ma’nolarning turlicha talqin qilinishini ko‘rsatadi. Masalan, ingliz tilidagi *“cut the ground from under someone's feet”* iborasi kimningdir rejasini yoki imkoniyatlarini buzib, uni ojiz holga keltirishni anglatadi.*“They cut the ground from under his feet by leaking the project details before his presentation.”* (Uning rejasini buzishdi, chunki taqdimotidan oldin loyiha tafsilotlari oshkor qilindi.) Bu ibora raqibning asosiy imkoniyatlarini olib qo‘yish yoki rejasini puchga chiqarishni ifodalaydi. O‘zbek tilidagi *“oyog‘i yerdan uzilgan”* iborasi esa kimningdir haddan tashqari mag‘rurligi yoki o‘zini yuqori baholash holatini tasvirlaydi. Bu ibora ko‘pincha boylikka erishgan yoki mansabi ko‘tarilgan kishilarga nisbatan ishlatiladi. Masalan, *Rahbar lavozimiga tayinlangandan keyin uning oyog‘i yerdan uzildi, u*

endi hech kimni ko‘rmay qo‘ydi. (Mansabga ko‘tarilgandan keyin u o‘zini shunchalik yuqori tutdiki, boshqalarga e’tibor bermay qo‘ydi.) O‘zbek madaniyatida bu ibora manmanlikka, g‘ururga berilgan shaxslarning o‘zini real hayotdan uzganini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Ikkala ibora ham biror kishi bilan bog‘liq vaziyatda kuchsizlantirish yoki manmanlik holatini ifodalaydi, ammo *“cut the ground from under someone's feet”* tashqi ta’sir bilan reja va imkoniyatlarni yo‘qotishni bildirsa, *“oyog‘i yerdan uzilgan”* esa shaxsning ichki g‘ururi va o‘zini yuqori baholashi bilan bog‘liq.

Oyoq komponentiga ega iboralarni tahlil qilishda shuni kuzatish mumkinki, bu iboralar har ikki tilda ham ko‘pincha harakat, ijtimoiy mavqe va jamiyatda joylashuv bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. “Oyoq” so‘zi nafaqat jismoniy harakatni anglatadi, balki insonning jamiyatdagi o‘rnini, faoliyatini va ijtimoiy pozitsiyasini ham ifoda etadi. Ingliz tilidagi *“to stand on one’s own two feet”* iborasi ko‘pincha shaxsiy mustaqillik va o‘z kuchiga tayanib hayotda o‘z yo‘lini topishni bildiradi. Masalan*: “She'll have to get a job and learn to stand on her own two feet sooner or later.”* Ushbu ibora ingliz madaniyatida individualizm va shaxsiy muvaffaqiyatlarga urg‘u beradi. Bu ibora o‘z-o‘zini ta’minlash, boshqalarga bog‘liq bo‘lmasdan, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan mustaqil harakat qilishni bildiradi. O‘zbek tilida esa *“oyoqqa turmoq”* iborasi ko‘proq ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikka erishishni ifodalaydi, ammo bu yutuqlarga erishishda individual kuchdan ko‘ra jamiyat va yaqinlar yordami katta ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi. Misol uchun, *“oyoqqa turmoq”* iborasi ko‘pincha shaxsning sog‘ayishi yoki moddiy jihatdan mustaqillikka erishishiga ishora qiladi: *“Oyoqqa turishi noma’lum bo‘lgan bemorga tikilib yosh umrini o‘tkazyapti” (S. Ahmad. Ko‘klam).* Bu o‘zbek madaniyatida shaxsning jamiyat va oila ko‘magida muvaffaqiyatga erishishini aks ettiradi. Shunday qilib, ingliz tilidagi *“to stand on one’s own two feet”* iborasi individualizm va shaxsiy mustaqillikni ifodalaydi, o‘zbek tilidagi *“oyoqqa turmoq”* iborasi esa ijtimoiy yordam va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash bilan muvaffaqiyatga erishishni ifodalaydi. Bu ikki ibora bir-biriga ma’nodosh bo‘lsa-da, ularning madaniy konnotatsiyalari sezilarli farq qiladi. Ingliz jamiyatida shaxsning o‘z yutuqlariga erishishi yuqori qadrlansa, o‘zbek madaniyatida shaxsning jamiyat bilan aloqadorligi va u bilan integratsiyalashuvi asosiy rol o‘ynaydi.

Yoki *“shoot yourself in the foot”* iborasini olaylik. Bu ibora ingliz tilidagi madaniy va ijtimoiy kontekstlarda shaxsning o‘z harakatlari natijasida o‘zi uchun noqulaylik yoki zarar yetkazish holatini tasvirlaydi. Ushbu frazeologik birlik jismoniy harakat *(oyog‘iga o‘q otish)* orqali o‘ziga zarar yetkazishni ko‘chma ma’noda ifodalaydi, bu esa qilingan harakat natijasida kelib chiqadigan salbiy oqibatlarni anglatadi. *“By insulting his boss in front of the whole team, he really shot himself in the foot.” (Butun jamoa oldida boshlig‘ini haqorat qilib, u o‘z oyog‘iga o‘zi bolta urdi.)* Madaniy jihatdan, ingliz tilida bu ibora o‘z harakatlari va qarorlari ustidan yetarlicha nazorat qila olmagan shaxsning noqulay vaziyatlarga tushishini ko‘rsatadi. *“Shoot yourself in the foot”* iborasi shaxsning strategik yoki uslub jihatidan noto‘g‘ri qarorlar qabul qilishi va bu orqali o‘ziga zarar yetkazishini tanqid qiladi. Ushbu ibora odatda tasodifan yoki rejasiz harakat tufayli

kelib chiqadigan natijalarni bildiradi. Ingliz tilida bu ibora ko‘proq to‘satdan, rejalashtirilmagan va kutilmagan oqibatlarga olib keladigan xatti-harakatlarni anglatadi.

O‘zbek tilida mazmunan yaqin ibora *“o‘z oyog‘iga bolta urmoq”* bo‘lib, bu ibora shaxsning o‘zi yoki boshqalar tomonidan qilingan xato harakati yoki qarori natijasida o‘z mavqeidan yoki imkoniyatlaridan mahrum bo‘lishni anglatadi. *Hozir biz tanqid olovini Mannonovga sochsak, o‘z oyog‘imizga o‘zimiz bolta urib, ... tegirmoniga suv quygan bo‘lamiz. (P.Qodirov. Uch ildiz).* Ushbu ibora odatda ijtimoiy yoki iqtisodiy vaziyatlarda inson noto‘g‘ri qaror yoki harakat tufayli o‘ziga zarar yetkazishini ifodalaydi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi ushbu ikki ibora o‘zaro ma’nodosh bo‘lsa-da, muhim farqlar mavjud. *“Shoot yourself in the foot”* iborasi ko‘proq to‘satdan va rejasiz amalga oshirilgan harakatlar orqali shaxs o‘ziga zarar yetkazishini ifodalaydi. Bu ibora odatda kutilmagan natija yoki xatolikni o‘z ichiga oladi. Misol uchun, noto‘g‘ri qaror qabul qilish yoki biror so‘z aytib yuborish oqibatida kelib chiqadigan zararlarni tushuntiradi. Shaxs harakatning oxirida nima bo‘lishini hisobga olmagan holatlarda bu ibora qo‘llaniladi. Masalan, shaxsning jamoat oldida noqulay gapirib, o‘z obro‘sini yo‘qotishi kutilmagan natija sifatida ko‘riladi. O‘zbek tilidagi *“o‘z oyog‘iga bolta urmoq”* iborasi esa asosan qarorlar yoki avvaldan rejalashtirilgan harakatlar orqali shaxs o‘ziga zarar yetkazishini anglatadi. O‘zbek madaniyatida ushbu ibora odatda insonning o‘z imkoniyatlarini yo‘qotishi, qadr-qimmati va mavqeidan mahrum bo‘lishi bilan bog‘lanadi.

Misollardan ko‘rinib turibdiki, ikkala ibora bir-biriga juda yaqin ma’noda ishlatiladi, chunki ikkalasi ham shaxsning o‘z harakati orqali o‘ziga zarar yetkazishini bildiradi. Biroq, *“shoot yourself in the foot”* iborasi ingliz tilida ko‘proq to‘satdan va tasodifan sodir bo‘ladigan noqulayliklarni ifodalasa, o‘zbek tilidagi *“oyoqqa bolta urmoq”* iborasi ko‘proq qat’iy va rejalashtirilgan harakatlar oqibatida kelib chiqadigan zararlarni ifodalaydi. Bu esa ikki til o‘rtasidagi madaniy tafovutlarni va iboralar qo‘llanilishidagi nozik farqlarni ko‘rsatadi.

Tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillaridagi *“oyoq*” komponentiga ega somatik frazeologik birliklar qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, har ikki tilda ham “oyoq” bilan bog‘liq iboralar nafaqat harakat yoki joylashuvni, balki ijtimoiy mavqe va shaxsiy qadr-qimmatni ifodalashda ham keng qo‘llaniladi. O‘zbek tilidagi *“oyoq osti bo‘lmoq”* va ingliz tilidagi *“to step on someone’s toes”* iboralari semantik jihatdan o‘xshash bo‘lib, hurmatsizlik qilish yoki biror kishining huquqlarini poymol qilish holatlarini ifodalaydi. Biroq, qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, tashqi jihatdan o‘xshash ko‘ringan ayrim iboralar turli konnotatsiyalarga ega. Masalan, ingliz tilidagi *“cut the ground from under someone's feet”* iborasi reja yoki imkoniyatni kutilmaganda yo‘q qilishni anglatadi, o‘zbek tilidagi *“oyog‘i yerdan uzilgan”* iborasi esa haddan tashqari mag‘rurlik yoki manmanlikka berilganlikni bildiradi.

Shu bilan birga, tadqiqotdan o‘zbek va ingliz tillaridagi somatik frazeologik birliklarning ko‘p hollarda milliy madaniyat va qadriyatlar bilan bog‘liq ekanligi aniqlangan. Har ikki tildagi iboralar orqali jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlarning ifodalanishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Mellado Blanco C., Burger H. (Eds.). Phraseology: An interdisciplinary perspective. John Benjamins Publishing. 2010.
2. Nazarova Ziyoda. (2024). Phraseological units with somatic components. American Journal of Philological Sciences. 2024
3. Oxford University Press. Oxford Idioms Dictionary for Learners of English (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 2006.
4. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti. 2022.
5. Rashidova, U. The study of somatic phraseological units in Uzbek linguistics. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research. 2020. – P.107-114.
6. Romanova, I.A. On the study of the somatic phraseological compounds in German and English languages. Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. 2016. – P.146-148.
7. Yelovska Y. Somatic idioms describing traits of character in teaching English. *Philological Studies*. 2020. – P.102-104.
8. https://cyberleninka.ru/article/n/on-the-study-of-the-somatic-phraseological-compounds-in-german-and-english-languages/viewer

JAHON TILSHUNOSLIGIDA ETNOGRAFIZMLARNING O‘RGANILISHI

STUDY OF ETHNOGRAPHIES IN WORLD LINGUISTS

Xabibullayeva Gavharxon Nosirjon qizi
mustaqil izlanuvchi doktarant, NamDU
gavharnodirbek1991@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada til va madaniyat masalalari, etnografizm atamasining izohi hamda etnografik bilimlarning kelib chiqishi tahlil qilingan. Etnolingvistikaning paydo bo‘lishi, etnografiya sohasi taraqqiyoti, jahon tilshunosligida etnografizmlarning o‘rganilishi ko‘rib chiqildi.*

Kalit so‘zlar: *etnografizm, etnografiya, etnolingvistika, antropologiya, sotsial dialekt, etnografik leksik qatlam.*

Annotation: *The article analyzes the issues of language and culture, the explanation of the term ethnography, and the origin of ethnographic knowledge. The emergence of ethnolinguistics, the development of the field of ethnography, and the study of ethnographies in world linguistics were considered.*

Key words: *ethnography, ethnography, ethnolinguistics, anthropology, social dialect, ethnographic lexical layer.*

Til millatning madaniyati va ma’naviyati, qadim tarixi hamda o‘sha millatga xos bo‘lgan urf-odatlar majmuyi ifodasidir. Faqat muayyan xalqqagina tegishli

bo‘lgan urf-odatlar, marosimlar, an’ana va qadriyatlar mavjud. Bunday xususiyatlarga ega so‘zlarni biz ilmiy atamalar doirasida “Etnografizm”lar deb ataymiz. Etnografizm – muayyan xalqning milliy madaniyati, an’analari, urf-odatlari, diniy qarashlari bilan bog‘liq bo‘lgan tushunchalarning nomlari. Bunday lug‘aviy birliklar ma’lum bir etnosning boshqalardan farqlanib turuvchi asosiy xususiyatlarini aks ettiradi va tildagi boshqa lug‘aviy vositalardan milliylikni ifodalashi jihatidan ajralib turadi.

“Etnografizm” atamasining tarkibiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bu so‘zning asosi xalqlarning kelib chiqishi, paydo bo‘lishi va shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lgan ilk jarayonlarni o‘rganuvchi soha atamasi, ya’ni “Etnografiya” so‘zidir. Demakki, etnografizmlar ushbu soha bilan uzviy aloqadorlikda va biri ikkinchisini to‘ldirgan holatda o‘rganiladi. Etnografiya fani qadimgi yunoncha “etnos” (xalq) va “grafo” (yozish. ta’riflash) degan so‘zlardan tashkil topgan. Uning tub ma’nosini “xalqni ta’riflash yoki xalqshunoslik” deb izohlash mumkin.

Maxsus etnografik adabiyotlardan ma’lumki, jahondagi ko‘plab xalq va elatlar o‘z tili kelib chiqishi, moddiy va ma’naviy madaniyati maishiy turmushi va psixologiyasi bilan ham bir-biridan ajralib turadi. Xalqlarning o‘zaro tafovuti yoki umumiyligi va o‘xshashligini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ham etnografiya fani doirasida o‘rganiladi.

Egnografik bilimlar eng qadim zamonlardan paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, lekin mazkur fan mustakil fan sifatida XIX asrning o‘rtalarida vujudga keldi. Dastlab bu atamani XVI asrning oxirida nemis yozuvchisi Iogan Zummur ishlatgan, keyin esa XVI asrning oxirlarida va 1808-yilda maxsus jurnallar shu nom bilan chiqa boshlagan. “Etnografiya” so‘zi mashhur fransuz tabiatshunosi va fizigi Jan Jak Amper tomonidan 1830-yilda ijtimoiy fanlarni tasniflashda alohida fan sohasi sifatida qo‘llanilgan [Markaziy Osiyo xalqlari etnogenizi va etnik tarixi, 2011:10]

Etnografiya (etno… va … grafiya), etnologiya, xalqshunoslik — jahondagi barcha xalqlarning, etnik birlikning turli tiplari, ularning kelib chiqishi (etnogenezi), turmush tarzi, urf-odatlari, moddiy va ma’naviy taraqqiyot darajasidan qat’i nazar, teng holda o‘zaro tafovuti yoki umumiyligi va o‘xshashligini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganuvchi maxsus fan sohasi. Etnografiya dastlab faktik bilimlarni to‘playdi, keyin ularni tahlil etish orqali mohiyatini tushunib olib, nazariy xulosalar chiqaradi. Etnografiya fani, boshqa fanlar singari o‘ziga xos maxsus tadqiqot usullari va maxsus atamalarga ega. Uning uslubi muayyan dunyoqarash va nazariyalar (metodologiya) bilan bog‘liq bo‘lib, o‘z tadqiqotlarini ayrim fan sohalari antropologiya, arxeologiya, lingvistika, sotsiologiya, san’atshunoslik bilan aloqador holda amalga oshiradi. Etnografizmlarni etnografiya yo‘nalishining o‘rganish obyekti desak xato bo‘lmaydi.

Tilning shu til egasi bo‘lgan etnos madaniyatiga munosabatini, tilning funksiyalanish va rivojlanish jarayonida til bilan etnomadaniyat, etnopsixologik omillar o‘rtasidagi aloqani o‘rganishga ehtiyoj tufayli etnolingvistika yo‘nalishi vujudga keldi. Etnolingvistika – makrolingvistikaning til bilan xalq o‘rtasidagi munosabatlarini, tilning faoliyati va taraqqiyotida lingvistik va etnik omillarning o‘zaro ta‘sirini o‘rganuvchi bo‘limi [Ҳожиев А., 2002:178]. Etnolingvistika –

o‘zbek tilidagi urf-odat, marosim, turli inonch-e’tiqodlar bilan bog‘liq bo‘lgan dialektizmlarni etnofolkloristik jihatdan talqin qilish hisoblanadi.

Etnolingvistika mustaqil lingvistik yo‘nalish sifatida XIX asrning 70-yillarida Shimoliy, keyinroq Markaziy Amerikadagi hindu qabilalarining tili, madaniyati, urf-odatlarini o‘rganishning kuchayishi bilan vujudga kela boshladi. Lekin mazkur yo‘nalishning ilk davrida ko‘proq etnografiya masalalariga e’tibor qaratildi, faqat asrimizning 20-yillarida lingvistik tomonlama tadqiq etila boshladi. Etnolingvistikaning mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishida Amerika tilshunosi va etnografi F.Boas va uning o‘quvchilarining tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Jahon tilshunosligida til va madaniyat aloqalariga doir qarashlar dastlab antropologik tadqiqotlar zamirida shakllangan. Amerika tilshunosligidan farqli o‘laroq, Yevropa tilshunosligida etnolingvistika fanning alohida sohasi sifatida jadal rivojlandi. Xususan, slavyan va rusiyzabon xalqlardan kuban, boshqird, tatar, buryat, qorachoy-bolqar, chuvash, mari, udmurt va boshqa tillar etnoleksikasiga doir etnolingvistik, etnoleksikografik aspektdagi ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Tilshunoslikda etnolinvistikaga oid qarashlar, ya’ni til va madaniyat, til va inson omili, til va tarix masalalari bilan dastlab Yevropa va rus tilshunoslari V.fon Gumboldt, A.Vaysgerber, L.Blumfild, E.Sepir, Boduen de Kurtene, A.Potebnya, A.Shaxmatov, N.Xomskiy, U.Cheyf, B.Serebrennikov, L.Shcherba, Yu.Stepanov, I.Galperin, N.Karaulov, N.Jinkin, A.Leontev, J.Lakoff, T. van Deyk, A.Vejbitskaya, E.Kubryakova, E.Rosh, V.Belyanin, V.Demyankov, V.Maslova, T.Dridze, K.Sedovlar tadqiq ishlarini olib borishdi. Xususan, til va madaniyat masalalari: tilning etnos madaniyati, an’analari, urf-odatlari bilan aloqasi bevosita (etnolingvistika, sotsiolingvistika, etnografik tilshunoslik) va bilvosita (lingvokultrologiya, etnopsixolingvistika va antropotsentrik tilshunoslikning tarmoq fanlari) o‘rganildi.

XX asrning oxiri-XXI asr boshlarida Amerika tilshunoslari D.Xayms o‘z asarlari orqali etnografiya va tilshunoslikning o‘zaro aloqalarini o‘rgandi. Tilshunos olimning bu qarashlari Buyuk Britaniyada etnolingvistikaning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Natijada P.Atkinson, R.Bauman, J.Gampers, Barton, Hamilton, Japp, Rempton, Roberts, Martin-Jonas, Bernstein, Saksona va boshqa ko‘plab olimlar etnografik lingvistika hamda unga o‘zaro aloqada bo‘lgan sohalar bo‘yicha ilmiy o‘rganishlar olib borishdi. Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o‘rganish etnolingvistikaning asosiy maqsadidir [Сабитова З.К., 2013:10]

Dastlabki davrda etnolingvistika o‘z ishini o‘z-o‘zicha emas, balki, madaniyat antropologiyasi ko‘rinishida Amerika hindu qabilalarining tilini o‘rganishdan boshlab, u orqali jahon tillariga tasnif berishga harakat qildi. To‘plangan bilimlarning natijasi nechog‘liq universal (jahon tillariga nisbatan) ekanligini esa etnolingvistikadagi “lingvistik nisbat” tushunchasi orqali tushuntirishga harakat qilindi [Махмараимова Ш.Т., 2017:26]

Etnolingvistikaning yuzaga kelishi haqida fikr bildirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta’kidlaydilar va bu ta’limot Amerika olimlarigacha davom etib boradi [Нурмонов А., 2012:23] Etnolingvistika sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova

ushbu sohaning rivojini 3 qismga bo‘ladi: 1) fan shakllanishiga turtki bo‘lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumbolьdt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari); 2) etnolingvistikaning alohida soha sifatida ajratilishi; 3) etnolingvistikaning rivojlanish bosqichi [Маслова В.А., 2001:208].

Etnolingvistika tilshunoslikning yangi yo‘nalishi bo‘lib, unda tilning madaniyat bilan bog‘liq holda shakllanishi, rivojlanishidagi lingvistik, etnik-madaniy, etno-psixologik omillarning o‘zaro bog‘liqligi va munosabatlari o‘rganiladi.

Tadqiqotchi J.A. Mankeeva til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni, har bir tilning milliy o‘ziga xosligini quyidagicha belgilaydi: “Zamonaviy tilshunoslikda til millatning ma’naviy va madaniy boyligi sifatida o‘rganiladi. Chunki har qanday til – bu tarix, madaniyat, xarakter va ong, urf-odatlar, shuningdek, xalq donoligini aks ettiradigan semiotik tizim yoki belgilar tizimidir” [Манкеева Ж.А., 1991:105].

1846-yilda Rus geografiya jamiyatining tuzilishi natijasida Rossiyada etnografiya yo‘nilishidagi dastlabki tadqiqotlarga asos solingan. Ushbu jamiayatning asosiy maqsadlaridan biri o‘sha davrda Rossiyaning mustamlaka mintaqalari tabiati, tabiiy boyliklari,o‘tmish tarixini tadqiq etish bilan birga mazkur mintaqalarda yashovchi xalqlarning etnik xususiyatlarini,milliy qadriyatlarini o‘rganish bo‘lgan. Ayniqsa, Chor Rossiyasi ma’murlarining Sibir, O‘rta Osiyo, Kavkazga bo‘lgan qiziqishlari natijasida mazkur hududlarni o‘rganish uchun tashkil etilgan qator kompleks ekspeditsiyaning hukumat tamonidan moliyaviy ko‘mak berilishi mustamlaka turmush tarzi,milliy an’analarini va etnografiyasiga oid muhim ma’lumotlarning yig‘ilishiga sabab bo‘lgan. Shu ekspeditsiya asosida Rossiyada rus etnografiyasi maktabi shakllangan uning asoschisi Mikluxo Maklayning xizmati beqiyosdir. Shuningdek, Rossiyada Etnografiya institutlari ham ochilganining guvohi bo‘lishimiz mumkin. U o‘z tadqiqotlarida insoniyatning ajdodlari bir ekanligini, turli irqlar va xalqlar orasida jismoniy va psixologik farqlar nisbiy emasligini isbotlashga harakat qilgan. Olimning yozishicha, xalqlar orasidagi farq ularning tabii y va ijtimoiy sharoitlari bilan izohlanadi

Etnografik tilshunoslik ma’lum millat, elat, urug‘ning moddiy va ma’naviy madaniyati hamda uning tildagi ahamiyatini o‘rganadi, leksemalarni lug‘atlashtiradi. Mana shu lug‘atga ko‘chgan etno-madaniy birliklar etnografizm deb ataladi.

M.M. Kopilenko esa etnolingvistikada etnosning kundalik hayoti, etnosning hozirgi holati va tarixi, uning til orqali moddiy va ma’naviy madaniyati aniqlanib chuqur o‘rganilganini ta’kidlaydi [Копыленко М.М., 1995:180].

Tadqiqotchi J.A. Mankeeva til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni, har bir tilning milliy o‘ziga xosligini quyidagicha belgilaydi: “Zamonaviy tilshunoslikda til millatning ma’naviy va madaniy boyligi sifatida o‘rganiladi. Chunki har qanday til – bu tarix, madaniyat, xarakter va ong, urf-odatlar, shuningdek, xalq donoligini aks ettiradigan semiotik tizim yoki belgilar tizimidir” [Манкеева Ж.А., 1991:155].

Tilshunos olima qozoq tili etnoleksemasi haqida fikr yuritar ekan, qozoq tilining etno-leksikasi juda xilma-xil ekanligini ta’kidlaydi va shu til hosilasi misolida etno-lug‘at va madaniy lug‘at muammolarini tadqiq qiladi.

Akademik V.V.Vinogradov sotsial dialektlar (poludialekt, interdialekt – koyne)ning adabiy til bilan sintezlashish jarayonlari, adabiy tilning og‘zaki va yozma formalarining shakllantirishdagi roliga baho berib, dialektlarda, jumladan, professional leksikada, avvalo, xalq og‘zaki nutqi (so‘zlashuv), etnografiyasi namoyon bo‘lishi, shu sababli ularni tadqiq qilish kechiktirib bo‘lmaydigan dolzarb masala ekanligini ta’kidlagan [Омонтурдиев А.Ж., 2015:4].

A.V.Kalinin “Etnografik dialektizmlar – bu mahalliy narsalarning mahalliy nomidir” deb yozadi. Biror sheva vakilining o‘ziga xos turmush va mehnat faoliyati bilan bog‘langan so‘zlar to‘dasini M.Shanskiy ham “etnografik dialektizmlar” yoki “etnografizm” termini bilan bog‘laydi. O.A.Nechaeva ham mahalliy shevaga xos bo‘lgan bu xil qatlamni “etnografizm”[Нечаева О.А., 1965:71] deb ataydi. Biroq bir narsani alohida qayd etish kerakki, yuqoridagi va yana o‘nlab olimlar tomonidan dialektologik tadqiqotlar doirasida minglab noyob so‘z va iboralar yig‘ib olingan va lug‘at holatiga keltirilgan. Mazkur lug‘atlardan joy olgan dialektal leksemalarning bir qismini etnografizmlar tashkil qiladi. Hozirda bu dialekt va etnografizmlarning aksariyat qismi mahalliy sheva vakillari nutqida ishlatilmaydi. Aslida o‘tgan asrning 70-yillaridayoq dialektolog olim Sh.Shoabdurahmonov ushbu masalaga olimlar e’tiborini jalb qilgan va quyidagi fikrlarni bayon qilagan edi. “Agar yaqin kelajakda o‘zbek traditsion leksikasi to‘laligi bilan qayd etib olinmasa, barcha mas’uliyatni hisobga olgan holda aytish mumkinki, keksa avlod tugab borishi bilan, tilning ular hofizasida saqlanib, bizgacha yetib kelgan qimmatli materiallarning bir qismi hamishalikka yo‘qolishi mumkin” [Шоабдураҳмонов Ш., 1962:325].

Etnolingvistika dunyo miqyosidagi fan ekanligi va xalqning turmush tarzi, ma`naviyati bilan bog‘liq bo‘lganligi bois turkologiyada bu sohaga qiziqish kuchli bo‘lgan.

Zamonaviy jahon tilshunosligida til taraqqiyoti masalalarini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish asnosida tilning rivojlanishida moddiy va ma’naviy madaniyat omilining roli asosiy muammo hisoblanadi. Shu bois ham jahondagi barcha xalqlar o‘z milliy madaniyati – qadimiy e’tiqodi, dini, to‘y marosimi, folklori, kiyim-kechak, milliy taomlari; an’anaviy turmush tarzi bilan bog‘liq kasb-hunar va boshqa sohalarga doir milliy etnografik birliklarni saqlab qolish uchun amaliy va nazariy tadqiqotlarni faol olib borayotganini ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995.
2. Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка Алма-Ата: Гылым,1991.
3. Марказий Осиё халқлари этногенизи ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. Тошкент: “Янги нашр”, 2011.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001.
5. Махмараимова Ш.Т. Лингвокультурология. –Тошкент: Чўлпон номидаги НМИУ, 2017.

6. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб...//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – 5-сон.
7. Нечаева О.А. Этнографическая лексика как источник обогащения русского литературного языка II Развитие литературных языков народов Сибири в Советскую эпоху. –Улан-Удэ, 1965.
8. Нурмонов А. Оврупода умумий ва қиёсий тилшуносликнинг майдонга келиш// Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012.
9. Омонтурдиев А.Ж. Чорвачиликка оид сўз ва атамаларнинг қисқача тематик эвфемик луғати. –Тошкент, 2015.
10. Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. – М.:Флинта: Наука, 2013.
11. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002.
12. Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари – Тошкент, 1962.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA FE’L IBORALAR SEMANTIKASI

SEMANTICS OF VERBAL EXPRESSIONS IN ENGLISH AND UZBEK

Mustafayev Elyor Odil o‘g‘li
mustaqil tadqiqotchi,
TDYU Tahririy-nashriyot bo‘limi muharriri,
elyormustafayev1993@gmail.com

Annotatsiya: *Fe’l iboralar frazeologiyaning asosiy qismini tashkil etadi va ular nutqni yanada ta’sirchan qiladi, xalqning boy madaniyatini aks ettiradi va tilning imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi fe’l iboralar semantikasiga bag‘ishlangan. Shunigdek, semantika tushunchasi va uning kelib chiqishiga ham alohida to‘xtalib o‘tilgan. Fe’l iboralar ingliz tilida alohida o‘rganilmasada, ingliz frazeologiyasining ajralmas qismi bo‘lib, so‘zlashuvda ko‘p ishlatiladi. Bu iboralar ko‘pincha metaforik ma’nolarni bildiradi. O‘zbek tilida ham fe’l iboralar aksar hollarda ma’nosi to‘g‘ridan-to‘g‘ri tushunib bo‘lmaydigan frazeologik birliklar hisoblanadi. Muallif har ikki tilda fe’l iboralar tushunchasining mazmunini ochib beradi. Ularning semantik xususiyatlari, o‘xshashlik va farqli jihatlari, olimlarning bu boradagi qarashlari tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *fe‘l ibora, frazeologiya, frazeologik birlik, semantika, termin, metaforik ma’no.*

Annotation: *Verbal phrases make up the main part of phraseology and they make speech more impressive, reflect the rich culture of the people, and serve to reveal the possibilities of the language. This article is dedicated to the semantics of*

verb phrases in English and Uzbek. The concept of semantics and its origin are also discussed separately. Although verb phrases are not studied separately in English, they are an integral part of English phraseology and are often used in colloquial speech. These expressions often have metaphorical meanings. In the Uzbek language, verb phrases are often phraseological units whose meaning cannot be understood directly. The author reveals the content of the concept of verb phrases in both languages. Their semantic features, similarities and differences, and the views of scholars on this issue are analyzed.

Keywords: *verb phrase, phraseology, phraseological unit, semantics, term, metaphorical meaning.*

Frazeologiya alohida tilshunoslik boʻlimi sifatida oʻrganila boshlashi bilan uning turli xususiyatlari ham tadqiq etila boshlandi. Xususan, frazeologik birliklarning semantikasiga oid ilmiy tadqiqotlar izchil davom ettirildi. Ingliz tilida ham, oʻzbek tilida ham frazeologizmlarning semantikasi boʻyicha koʻplab darslik, oʻquv qoʻllanma va dissertatsiyalar frazeologiyani tildagi oʻrni qanchalik ahamiyatli ekanini koʻrsatadi. Fe'l iboralar semantikasiga oʻtishdan oldin, semantika terminiga toʻxtalsak.

Semantika ingliz tilida XVII asrdayoq mavjud boʻlib unga bir nechta ta'riflar berilgan. Jumladan, Shorter Oxford English Dictionary (SOED)ga koʻra, semantika quyidagilardan biri hisoblanadi: (a) "tilshunoslikning ma'no bilan shugʻullanadigan sohasi," (b) "til belgilari va ularning ma'nolari oʻrtasidagi munosabat", yoki (c) ushbu munosabatlarni "oʻrganish yoki tahlil qilish" [Shorter Oxford English Dictionary, 2000]. Semantika ramziy tizim sifatida tan olinishi mumkin boʻlgan har qanday tilning elementlari orqali ifodalangan ma'noni oʻrganishdir. U tildagi soʻzlar va jumlalar oʻrtasidagi tizimli ma'no munosabatlarini tasvirlaydi hamda ulardagi tasvirlangan lingvistik ifodalari oʻrtasidagi aloqalarni tushuntiradi [Fatma Nur Sofyani, 2001:1]. Boshqa bir rus tilshunosi esa semantikani quyidagicha ta'riflaydi: semantika (semasiologiya) tilshunoslikning bir boʻlimi sifatida soʻz va iboralarning ma'nosi va ma'no oʻzgarishi bilan shugʻullanadi [Булаховский Л.А., 1953:7]. Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, semantika soʻz va iboralarning ma'no va mazmuni bilan bogʻliq tushuncha.

Ingliz frazeologiyasini tadqiq etishni rus tilshunoslari boshlab bergan. V.V.Vinogradov barcha frazeologik birliklar ham semantik jihatdan soʻzga bir xil ekvivalentlik darajasiga ega emas deb hisoblaydi. Oʻxshatishlar soʻzlarning ekvivalentlari, birliklar esa soʻzlarning potensial ekvivalentlari sifatida qaraladi. Uning fikricha, iboralar uch guruhga ajratiladi va biz ularni fe'l iboralari misolida koʻrib chiqamiz:

1. **Phraseological fusions** bular birliklar boʻlib, uning tarkibiy qismlari ma'nolaridan butunning ma'nosini taxmin qila olmaymiz, ular juda idiomatik boʻlib, boshqa tillarga soʻzma-soʻz tarjima qilish mumkin emas. Ushbu birliklar mutlaqo motivsiz soʻz turkumlari boʻlgan shunday birliklardir:

(***to kick the bucket to get one's goat, to show the white feather***).

Bu so‘z turkumlarida butun iboralarning ma’nosi komponentlar ma’nosidan kelib chiqmaydi.

2. **Phrasological unities** bular ifoda bo‘lib, butunning ma'nosini uning tarkibiy qismlarining ma'nolaridan taxmin qilish mumkin bo‘lgan birliklar, (ammo ko‘chirilgan (metaforik yoki metonimik), masalan: ***to play the first fiddle***. Bunday so‘z turkumlarining ma’nosi butun frazeologik birlikning metaforik ma’nosi orqali idrok etilishi yoki uning ma’nosi so‘z turkumi ma’nosining metaforik ko‘chishi sifatida qaralishi mumkin:

(***to show one's teeth, to know the way the wind blows, to stand to one's guns).***

3. **Phraseological collocations** bular frazeologik birikmalar bo‘lib, so‘zlar asl ma’nosida birlashtirilgan, ammo ularning birikmalari turli tillarda turlicha bo‘lgan birikmalar (collacation). Frazeologik birikmalarga motivlashgan nisbatan turg‘un so‘z turkumlari kiradi. Ular ma’lum darajadagi barqarorlikka ega:

(to look through one's fingers) kabi [O.Muminov, 2006:112].

A.I.Smirnitskiyning esa frazeologik birliklar yagona semantik ajralmas birliklardir degan fikrni ilgari suradi. Ular gapda bir vazifada qo‘llaniladi va bir so‘z turkumiga mansub bo‘ladi. Smirnitskiyga ko‘ra, semantik va grammatik jihatdan ajralmasligiga ko‘ra frazeologik birliklarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. ot ekvivalentlari (heavy father);
2. fe’l ekvivalentlari (take place, break the news);
3. ravish ekvivalentlari (in the long run, high and low) [Смирницкий А.И., 1998:52].

Fe’l iboralarda faqat fe’l semantik ma’noli element hisoblanadi, chunki ergash gap butun iboraning bir qismi sifatida farqlovchi narsa sifatida idrok qilinadi, faqat tobe vazifasini bajaradi. Iboralarning semantik butunligini nafaqat uning ma’nosini alohida so‘zlar sifatida tarkibiy qismlarining ma’nosi bilan taqqoslash, balki konteksda qo‘llanish xususiyatlarini aniqlash orqali aniqlash mumkin.

A.V.Kunin frazeologik konteks nazariyasining rivojlanishida muhim nuqta - fe’lga xos bo‘lgan strukturaviy va semantik xususiyatlar tufayli til birliklari sifatida artikulyativlik har doim ham fe’l mazmunini ochib berish uchun yetarli indikativ kuchga ega emasligi deb hisoblaydi chunki u iboralarni “nutqda semantik jihatdan fe’lga nisbatan amalga oshirilgan moslik, korrelyatsiya yoki bog‘liqlik asosida ajratib ko‘rsatilgan aktualizator” deb belgilaydi [А.В. Кунин, 1972:88].

Iboralarning semantik tuzilishi va so‘zning semantik tuzilishi ularning ma’nolari bilan chegaralanmaydi. Frazeologik birlikning semantik tuzilishi bilan so‘zning semantik tuzilishi o‘rtasidagi nomuvofiqlik frazeologik va leksik ma’nolarni farqlashga asos beradi.

O‘zbek tilshunosligida fe’l iboralar semantikasini o‘rganish o‘tgan asrda boshlangan bo‘lib tilshunos olim Sh.Rahmatullayev ushbu yo‘nalishga asos solgan deyish mumkin. U o‘zining “Nutqimiz ko‘rki” (1970), “Frazeologik birliklarning asosiy ma’no turlari” (1955), “O‘zbek tilida fe’l frazemalarining bog‘lashuvi”

(1992), “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” (1966) kabi kitoblarida iboralar ayniqsa fe’l iboralarni chuqur tadqiq etgan.

Iboralarning o‘ziga xos belgilaridan biri – leksik tarkibining turg‘un bo‘lishidir. Biroq bu barcha iboralarga tegishli emas. Iboralar o‘zining leksik tarkibini o‘zgartira olishi mumkin. Misol uchun:

Qildan qiyiq <u>qidirmoq/axtarmoq.</u>

Podadan <u>avval/oldin</u> chang chiqarmoq.

Bundan kelib chiqadiki iboralarni o‘zgarmas birlik deb tushunish o‘rinli emas.

Fe’l iboralarda frazeologik ma’no ko‘pincha ma’lum obraz asosida ko‘chma ma’no orqali ifodalanadi va bu iboralarning o‘ziga xos semantik tabiati hisoblanadi. Buni quyidagi misolda ham ko‘rish mumkin.

Til tekkizmoq (sha’niga nomunosib gaplar aytmoq) iborasi tarkibidagi leksemalar to‘g‘ridan to‘g‘ri frazeologik ma’no anglatmaydi.

Bola unga berilgan o‘yinchoqqa til tekkizdi. Ushbu gapda erkin birikma ishlatilgan – *til* va *tekkizmoq* so‘zlari ma’no mustaqilligini saqlagan.

Fe’l iboralarning semantik xususiyatlarini o‘rganishda ularning grammatik qurilishi, komponentlar tarkibi, ularning o‘zaro bog‘lanishi, gapdagi vazifasi, mavjud grammatik kategoriyalarga munosabatini aniqlash ham ularning semantik xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Iboralar ayniqsa fe’l iboralarning o‘ziga xos yana bir jihati shundaki, ular grammatik shakllari va leksik tarkibini o‘zgartira oladi. Ammo bu har doim ham o‘rinli emas, ya’ni mustasno holatlar ham mavjud. Masalan, **“Ko‘z ochib yumguncha”.** Bunda leksik tarkib ham, grammatik tarkib ham o‘zgarmaydi.

Fe’l iboralarning aksariyat qismi leksik tarkibini o‘zgartira oladi. Buni quyidagi misollarda ham ko‘rish mumkin.

<u>Yuzi</u> chidamadi – <u>beti</u> chidamadi

<u>Yerga</u> urmoq - <u>pastga</u> urmoq

Qildan qiyiq <u>qidirmoq</u> - qildan qiyiq <u>axtarmoq</u> tarzida.

Yuqoridagi iboralarning turg‘unligi, mazmuni va hatto so‘zlar soni ham o‘zgarmaydi. Asosiy o‘zgarish sinonim yoki mazmunan yaqin so‘zlar hisobiga amalga oshiriladi. Lekin ko‘p bo‘lmasada bunga zid holat ham mavjud. Masalan, **o‘zini (o‘zi) yeb qo‘ymoq, (o‘ylab) o‘yiga yetolmaslik.**

Ushbu iboralarda ajratilgan qismni tashlab yuborish mumkin va bu mazmunga umuman ta’sir qilmaydi, aksincha nutqni ixchamlashtiradi. Demak, iboralarning leksik tarkibini almashtirish va qisqartirish orqali iboralarning leksik variantlari paydo bo‘ladi.

Iboralarning grammatik tarkibi ham xuddi leksik tarkib singari o‘zgara olish xususiyatiga ega. **Ko‘ngli og‘ridi - ko‘nglini og‘ritdi** misollarini olaylik. **Ko‘ngli og‘ridi** iborasi gapga teng, ega va kesimdan iborat. **Ko‘nglini og‘ritdi** esa birikma shaklida. Bunda birinchi ibora fe’l va bosh kelishikdagi ot bilan munosabatga kirishgan, ikkinchi iborada esa fe’l orttirma nisbat qo‘shimchani olib o‘timli fe’lga aylangan va ot bosh kelishikdan tushum kelishigiga o‘zgargan.

Xulosa qilib aytganda, iboralar semantikasi o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, ayniqsa fe’l iboralar semantikasi xilma xildir. Ingliz va o‘zbek tillarida fe’l

iboralarni taqqoslash orqali har ikkala tilda iboralar shakllanishi va qo‘llanilishida sezilarli farqlar mavjudligi kuzatiladi. Ingliz tilida fe’l iboralari ko‘proq zamonaviy va mavhum ma’nolarni ifodalashda ishlatilsa, o‘zbek tilidagi fe’l iboralari xalqning madaniyati, urf-odatlari, umuman olganda turmush tarzi bilan chambarchas bog‘liq. Shu bilan bir qatorda, fe’l iboralarining semantikasi ikki tildagi leksik birliklarning ifoda vositalari orqali o‘ziga xoslikni ko‘rsatadi. Har bir tilning o‘z madaniy, tarixiy va grammatik xususiyatlariga asoslanib, fe’l iboralari orqali ifodalanadigan ma’nolar o‘ziga xos bo‘lib, bu iboralarni o‘rganish tilni chuqur anglashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Fatma Nur Sofyani. Semantics Analysis on Idiom Types and Their Contextual Meaning. Thesis, 2021.
2. Muminov O. Lexicology of the English Language. Tashkent, 2006.
3. Shorter Oxford English Dictionary, 2000.
4. Булаховский Л.А. Введение в языкознание, Москва 1953.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка: опыт систематизированного описания. – М.: Международные отношения, 1972.
6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во МГУ ОМЕН, 1998.

NUTQIY AKTLAR MAZMUNIGA INTONATSIYASINING TA’SIRI

THE INFLUENCE OF INTONATION ON THE CONTENT OF SPEECH ACTS

Yaqubova Yoqutjon Abdullayevna
tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada nutqiy aktlar, ularning turlari, mazmuni,o‘ziga xos xususiyatlari tadqiq qilingan. Shuningdek, nutqiy aktlarni hosil qiluvchi vositalardan intonatsiya xususida so‘z yuritilgan va badiiy adabiyotlardan olingan lisoniy misollar yordamida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy akt, perlokutiv akt, intonatsiya, xabar, so‘roq, buyruq*.

Annotation: *In addition, the intonation of the tools that create speech acts is discussed and analyzed with the heip of linguistic examples taken from fiction.*

Keywords: *speech act, perlocutionary act, intonation, message, command, question.*

Nutqiy akt masalasi pragmatikaning asosiy masalalaridan biridir. Pragmalingvistikada muallif munosabati nutqiy aktlar orqali namoyon bo‘ladi. Nutqiy aktlar masalasi jonli muloqot jarayonida o‘rganilishi bilan alohida

ahamiyatga molik. Harakatlarning nutq orqali ifodalanishi natijasida nutqiy aktlar vujudga keladi.Nutqiy aktlar nutq egasining kommunikativ niyatini ifodalaydigan asosiy birlikdir.

Ko‘plab pragmalingvistik adabiyotlarda ingliz mantiqshunosi J.Ostin tomonidan nutqiy akt nazariyasi shakllantirilganligi qayd etiladi. J.Ostin nutqiy akt nazariyasini, uning turli xususiyatlarini tadqiq qilarkan, nutqiy akt turlarini 3 ga ajratadi: lokutiv (so‘zlash akti), illokutiv akt (so‘zlovchi niyati akti), perlokutiv akt (nutqiy ta’sir etish akti) [Ostin Ж., 1986:93]. Ushbu nutqiy aktning barcha turlari so‘zlovchi tomonidan bir vaqtda amalga oshiriladi.

Nutqiy aktlar kontekstual hodisadir, ya’ni kontekst bilan bog‘liq bo‘lgan hodisadir. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da kontekst atamasiga quyidagicha ta’rif beriladi: [lot.contextus – qo‘shilish, ulanish, bog‘lanish] q.matn. Faqat kontekstgina har bir so‘zning konkret ma’nosiga oydinlik kiritadi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2-жилд:403]. “Matn lingvistikasi” kitobining mualliflari kontekst so‘zlarning semantik ma’nosi reallashadigan o‘ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanishini ta’kidlab, S.D.Katsnelsonning quyidagi fikrini keltirishadi: “Borliqning mavjud dalillari lug‘atlarda berilganidek alohida so‘zlarda emas, balki nutqiy aloqalarda, tugal xabarlarda, matnlarda, ularning minimal bo‘lagi bo‘lgan gaplarda aks etadi… So‘zlar va ular ma’nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog‘langan, gapdan tashqarida ular faqat potensial birlikdir, xolos.Ularni mexanizmning detallariga qiyoslash mumkin, ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi” [Yo‘ldoshev M., 2021:5] Nutq vaziyati bilan kontekst pragmatik tadqiqotlarning asosini tashkil qiladi [Mahmudov N., 1995:7]. Tilshunos olim M.Hakimov ham jumla orqali ifodalangan propozitsiyaning to‘g‘ri anglanishi uchun nutq ishtirokchilarining barchasi kontekstual vaziyatdan xabardor bo‘lishi zarurligi, shundagina nutq subyekti tomonidan bayon qilingan jumla tarkibidagi deskriptiv bo‘lmagan so‘zlarning qanday nutqiy aktni yuzaga chiqarish uchun xizmat qilayotganligi oydinlashishini ta’kidlaydi [Hakimov M., 2013:18]. Ilmiy adabiyotlarda kontekst gap, nutq, matnga to‘g‘ri keladi deb ko‘rsatiladi.Nutqiy aktlar ham gap yoki nutq mazmuni asosida shakllanadi. Shunga asoslanib aytishimiz mumkinki, nutqiy aktlarning ma’nosi, mazmuni bevosita kontekst bilan bog‘liq. Kontekst xabar, so‘roq, buyruqni ifodalasa, nutqiy aktlar ham xabar, so‘roq, buyruq ma’nosini ifoda etadi.Shuningdek, nutqiy aktlar nutqiy vaziyatdagi so‘zlashuvchilarning bir-birlariga bo‘lgan munosabatlariga asoslangan holda ham aks etadi. Nutqiy aktlar mazmuni turlicha bo‘lishi mumkin. Jumladan: xabar, so‘roq, buyruq berish, kechirim so‘rash, iltimos qilish, maslahat, va’da berish, tashakkur bildirish, tabriklash, qo‘rqitish kabi. M.Qurbonova nutqiy akt so‘zlovchining muayyan kommunikativ maqsadiga bo‘ysundirilgani bois, uning turli ko‘rinishlari farqlanishini ta’kidlaydi va buyruqni ifoda etuvchi nutq parchasi buyruq nutqiy aktini, istakni ifodalovchi nutq ko‘rinishi istak nutqiy aktini hosil qilishini e’tirof etadi.Shuningdek, manbalarda nutqiy aktning xabar qilish, istakni bayon etishga qaratilan nutqiy akt, majburiyat akti, ijtimoiy etiket ko‘rinishlari, emotsionallikni ifodalovchi aktlar, ma’qullovchi, ta’qiqlovchi, nutqni to‘xtatuvchi akt kabi turlari qayd ilganligi haqida ham bayon qiladi [Qurbonova M., 2018:19].

O‘zbek tilshunosligida nutqiy akt nazariyasi bir qator olimlar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, M.Hakimov “ O‘zbek tilida matnning pragmatik talqini ” dissertatsion tadqiqotida, Sh.Safarovning “Pragmalingvistika” monografiyasida, M.Qurbonovaning “O‘zbek bolalari nutqining pragmalingvistik aspekti” monografiyasida nutqiy akt masalalari batafsil tadqiq etilgan.

Nutqiy akt turlari tilshunos olimlar tomonidan turlicha tasnif qilingan. M.Hakimov nutqiy akt turlari gapning kommunikativ tiplariga mos ravishda ajratilgani maqsadga muvofiq ekanligini ta’kidlab, quyidagi fikrlarni ilgari suradi: “ Buyruqni ifoda etuvchi nutq ko‘rinishi buyruq intonatsiyasi orqali buyruq nutqiy aktini, so‘roqni ifoda etuvchi nutq parchasi so‘roq gap intonatsiyasi orqali so‘roq nutqiy aktini, istakni ifodalovchi nutq ko‘rinishi esa istak gap intonatsiyasi orqali istak nutqiy aktini hosil qiladi” [Hakimov, 2023:243]. Shuningdek, olim nutqiy akt turlarini ajratishda gapning kommunikativ tiplari, ularning ichki kichik turlari asos bo‘lishini, bu esa intonatsiya nutqiy aktlarni ifodalovchi asosiy vosita ekanligini e’tirof etadi.

Tilshunoslikda til tizimiga oid har qanday tadqiqotda “duallik”,ya’ni ikki tizimlilik xususiyati e’tiborga olinishi lozimligi ta’kidlanadi. Lisoniy birliklar shakli va mazmuni o‘rtasida turli munosabatlar mavjud. Lisoniy qurilmalar shaklan va mazmunan bir-biriga ba’zan muvofiq, ba’zida nomuvofiq bo‘lishi mumkin. Shunga ko‘ra, nutqiy aktni bayon etishning bevosita va bilvosita turlari ham mavjud. Bevosita va bilvosita nutqiy akt turlari ham shakl va mazmun munosabatida yuzaga keladigan hodisalardir. Biror bir nutqiy akt uni ifodalashga mos sintaktik qurilma orqali bayon etilsa, nutqiy aktning bevosita turi yuzaga keladi.So‘roq gap shaklidagi qurilmalar so‘roqni, darak gap shaklidagilari xabarni, buyruq gap shaklidagilari esa buyruqni ifodalasa, bevosita tur sodir bo‘ladi.Masalan:

1. **Xabar akti:**

   – ***O‘rningizni yozdim, bek***.
   Otabek bu so‘z bilan hujraga kirdi va borib to‘shagi yoniga o‘lturdi.
   (A.Qodiriy, “O‘tkan kunlar”)

2. **So‘roq akti**:

   – *Nega uxlamadingiz?*
   Onam ma’yus jilmaydi:
   – *Bilasan-ku, jon bolam, kamuyqu bo‘lib qolanman.*
   (O‘.Hoshimov. “ Daftar hoshiyasidagi bitiklar ”)

3. **Buyruq akti*:*** *Boloxonador uyga yaqin kelganda dadam yana qo‘limni siltadi:*
   – ***Tezroq yur!*** (O‘. Hoshimov. “ Ikki eshik orasi”)

   Choy tugalgan edi. Otabek fotiha o‘qub, o‘rnidan qo‘zg‘almoqchi bo‘ldi.
   – ***Turma!*** (A.Qodiriy, “O‘tkan kunlar”)

Biror bir nutqiy akt uni ifodalash uchun xoslanmagan qurilmalar orqali bayon etilishi natijasida bilvosita nutqiy aktlar hosil bo‘ladi.Masalan:

1. **So‘roq gap orqali xabar akti bildiriladi:**

   – ***Bu dunyoga kelib nima ko‘rdi, bechora****, – dedi titroq lablarini tishlab. – Odamzodning holi shu-yu, qadri yo‘q.* (O‘. Hoshimov. “ Ikki eshik orasi”)

   Mazkur gapdagi so‘roq gapi xabar aktini yashirin ifodalagan. “ Ikki eshik orasi” asari qahramoni Robiya tomonidan aytilgan: “ Bu dunyoga kelib nima ko‘rdi, bechora” ritorik so‘roq gapi orqali “ Bu dunyoga kelib hech nima ko‘rmadi , bechora” presuppozitsiyasi ifodalangan.Robiya Muzaffarning onasi Ra’noni bu dunyoga kelib hech narsa ko‘rmaganligi xabarini ifoda etgan.

   – ***Sho‘rlikning sendan bo‘lak kimi bor!*** *– Oyim yengining uchini ko‘ziga bosdi.Jilla qursa sovuq diydorini ko‘rib qol, bolam…*

   Ushbu gapda ham ritorik so‘roq gap orqali xabar akti yashirin ifodalangan. *“Sho‘rlikning sendan bo‘lak hech kimi yo‘q ”* presuppozitsiyasi yashirin bayon qilingan. Xabar aktining so‘roq gap orqali berilishi bilan subyektiv munosabat yaqqol aks etgan hamda axborotning ta’sir kuchi oshgan.

2. **Darak gaplar orqali buyruq akti ifoda etiladi.**

   – *“ Kobra ” matiryal bermasa, Muzaffarda nima gunoh? – dedi to‘ng‘illab.*
   – *Tudovoy-sudovoy gaping bo‘lsa, bor xo‘jayinning o‘ziga ayt!*
   – ***Mening xo‘jayninm “ Kobramas”, shu!*** *(Mening xo‘jayinimni Muzaffar degin)– Safar aka qovog‘ini uyib menga imo qildi.*

   Bu misolda darak gap buyruq aktini implitsit,ya’ni yashirin shaklda ifoda etgan.
   Mazkur matnda asar qahramoni nutqida qo‘llangan darak gap orqali buyruqni ifodalovchi yashirin axborot bildirilgan.

3. **Buyruq akti so'roq gaplar vositasida izhor qilinadi:**

– O‘ynab o‘tirgan kunimizgayam to‘rt so‘mdan to‘ladi-ku, Safar aka! ***Xursand bo‘lmaymizmi?***

Bu misolda asar qahramoni tomonidan bayon etilgan ***“ Xursand bo‘lmaymizmi?”*** so‘roq gapi orqali ***“ Xursand bo‘laylik ”*** buyruq yashirin axboroti anglashiladi.
Biz ushbu maqolamizda intonatsiyaning nutqiy aktlar mazmuniga ta’siri haqida so‘z yuritdik.Intonatsiya ta’sirida nutqiy aktlar mazmunida xabar, so‘roq, buyruq kabi ma’nolar yuzaga kelishini misollar yordamida tahlil qildik.

Intonatsiya nutqiy aktlarni ifodalovchi muhim birlik hisoblanadi. Nutqiy aktlar mazmuni intonatsiya ta'sirida o'zgaruvchan xarakterga ega bo'ladi. Shuningdek, intonatsiya kommunikatsiya jarayonining, nutqning ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Hakimov M. Nutqiy akt va intonatsiya // FarDu.Ilmiy xabarlar. 2023, №5.
2. Hakimov M. Nutqiy aktlar nazariyasi. – Farg'ona, 2020.
3. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent, 2013.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
5. Остин Ж. Слово как действие // НЗЛ. Вып. XVII. – Москва,1986. – С.93.
6. Qurbonova M. O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari: Filol.fan d-ri…diss. Toshkent, 2018.
7. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
8. Yo'ldoshev M., Muhammedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. – Toshkent, 2021.

MUROJAAT SHAKLLARINING GENDEROLOGIK DIFFERENSIATSIYASI VA ULAR ASOSIDAGI KOGNITIV XUSUSIYATLAR

GENDER DIFFERENTIATION OF FORMS OF ADDRESSING AND THEIR COGNITIVE FEATURES

Abruyeva Zaxro Shokir qizi
tayanch doktorant
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
zaxroabruyeva99@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqotda murojaat shakllarining gender jihatidan farqlanishi, erkaklar va ayollar nutqiga oid murojaatlarning tasnifi, olqishlar va qarg'ishlarning murojaat shakli sifatida qo'llanishi va ulardagi o'ziga xosliklar, mazkur shakllar asosini tashkil etuvchi kognitiv bilimlar xususida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *Murojaat shakllari, gender farqlanish, semantika, olqishlar, qarg'ishlar, undovlar, olmoshlar, kirish so'zlar.*

Annotation: *In this research, the differences of the forms of addressing in terms of gender, the classification of addresses related to men's and women's speech, the use of applause and cursing as a form of addressing and their peculiarities, the cognitive knowledge that forms the basis of these forms are discussed.*

Keywords: *Forms of address, gender differentiation, semantics, exclamations, curses, exclamations, pronouns, introductions.*

Erkak va ayol o‘rtasidagi tafovut ular bajaradigan vazifasi, jamiyatda tutgan o‘rnida sezilishi bilan bir qatorda tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham bu ikki jins o‘zaro farqlanishga ega. Xususan, ularga nisbatan qo‘llanadigan lisoniy va nolisoniy birliklarning, shuningdek, ular nutqida uchraydigan lisoniy hamda nolisoniy birliklar funksional-semantik xususiyatlarida sezilarli farqlar kuzatiladi. Ko‘pgina nutqiy birliklar u yoki bu jinsga tegishli ekanligi bilan gender xoslanishga ega. Xususan, ayol nutqida mantiq urg‘usi juda faol qo‘llanadi, pauza esa erkaklar nutqiga nisbatan juda qisqa bo‘ladi. Ayollar va erkaklar nutqida uchrovchi leksemalar ham o‘ziga xos differensiatsiyaga ega. Tildagi yangilanish jarayonlari erkaklar tomonidan ayollarga nisbatan tez qabul qilinib, kasb-hunarga va ilm-fan sohasiga oid yangi leksemalar erkaklar nutqida faolroq va nisbatan ko‘proq. Shuningdek, ayollar kundalik muloqotda neologizmlardan unumli foydalangan holda, rasmiy muloqotda undan qochishga harakat qilishadi. Ayol kishi tabiatan nafosat sohibalari bo‘lganligi sababli, suhbat jarayonida ham jozibador va bo‘yoqdor leksemalarni, shaxsiy munosabat ifodalovchi so‘zlarni, ijobiy bo‘yoqdor so‘zlarni ko‘proq qo‘llaydi. Suhbat predmeti biroz bo‘rttirilgan holda bo‘ladi. Emotsional holatlar, masalan, hayratlanish, sevinish, qo‘rqish, nafratlanish, xafa bo‘lish kabi ruhiy-fiziologik jarayonlarni ularda kuzatishimiz mumkin.

Ayollar va erkaklar muloqot madaniyati o‘ziga xos xususiyatga ega. Ular nutqining farqli xususiyatlari borasida tilshunoslikda bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo‘lib, ayrim xalqlarda ayollar nutqi alohida tadqiqot sifatida maydonga kelgan. Bunday farqlanish muhim ahamiyat kasb etib, muloqot madaniyatida muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilshunosligida keyingi yillardagi tadqiqotlarda oz bo‘lsa-da, bu haqda yoritib o‘tilgan. Jumladan, S.Mo‘minov, Sh.Iskandarovalarning ilmiy tadqiqotlarida buni ko‘rish mumkin. Muloqotning jins jihatidan xoslanishi muhim ahamiyat kasb etib, bugungi tilshunoslikning o‘rganish muammolaridan biri sanaladi. Murojaat shakllarini jins jihatidan tahlil qilganda, erkak va ayol kishilarning nutqida qo‘llaniladigan murojaat shakllari hamda erkak va ayol kishiga nisbatan qo‘llaniladigan murojaat shakllari tarzida tahlil qilish lozim [Ko‘chimova P., 2022:684]

Murojaat shakllari obyektning aniq yoki noaniqligiga ko‘ra ikki turga ajratiladi:

a) mavhum murojaat shakllari;

b) aniq murojaat shakllari.

Mavhum murojaatlarga, asosan, olmosh murojaatlar kiradi. Kishilar notanish suhbatdoshlar bilan muloqotda olmoshlardan keng foydalanishadi, bu esa muloqot jarayonining ham tinglovchi, ham so‘zlovchi uchun turli noqulayliklar yuzaga keltirmasdan mazmunli tashkil etilishiga yordam beradi. Bundan tashqari, olmoshlar gapda so‘zlarni o‘rinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi.

O‘zbek tili mavhum murojaatlari haqida so‘z yuritilganda, albatta, *sen* va *siz* olmoshlarining kelib chiqish tarixi, qo‘llanishi va leksik-semantik xususiyati haqida so‘z yuritish maqsadga muvofiq. Sen va siz olmoshlari leksik-semantik jihatdan ma’lum so‘z kategoriyasi hamda grammatik xususiyatga ko‘ra, turli affikslar bilan ifodalangan so‘zdir. Ularning ba’zi fonetik variantlarini hisobga olmaganda qadimgi o‘zbek tili singari hozirgi o‘zbek tilida ham foydalanilmoqda.

O‘zbek tilidagi sen va siz olmosh murojaatining funksional-semantik xususiyatiga ko‘ra nutqda qo‘llanishini quyidagicha tasniflash mumkin. Sen: so‘zlovchi o‘zidan kichik yoshlarga murojaat qilishda (*Sen ham yur, shirin bola*); so‘zlovchi o‘zi bilan tengdoshga murojaat qilishda (*Nima uchun yuzingni yashirasan? Sen ham quyoshda toblan*); so‘zlovchi o‘ziga yaqin olib murojaat qilishda (*Sen o‘sha-o‘shasan, dilkashu mo‘min*); so‘zlovchi o‘zidan past ijtimoiy mavqedagi shaxslarga murojaat qilishda (*Sen tilla va javohirlarni aytding, qalandar. Va lekin tilladan aziz bu boylikni ne qilamiz?*); so‘zlovchi tinglovchiga salbiy munosabatda murojaat qilish (haqorat, kamsitish, tahqirlash kabilarda) (*Biz sen sart-sobakalarni O‘rusiyaga jo‘natamiz!*); ilohning tengsiz qudrat sohibi ekanligini e’tirof etgan holda, unga murojaat qilishda (*E Xudo, sen bizlarga sog‘lik-omonlik ato et!*); jonlantirilgan narsa predmet va xodisalarning o‘zaro ramziy nutqdagi murojaatida (*Sen quyosh shahrisan, faxrimsan azal, Omon bo‘l hamisha o‘zbeki yerim*); yozma nutq, badiiy yoki she’riy uslubda subyektning ichki, ya’ni o‘ziga qaratilgan nutqining tarzida berilishi jamiyat a’zolari tomonidan hurmatga betaraf ma’no tarzida qabul qilinadigan murojaatlarda; she’riyatda subyekt bilan nutqiy jarayonda hozir. Ya’ni bevosita ijtimoiy munosabatda (zamondosh yoki yuzma-yuz) bo‘lmagan obyekt – ota ona va boshqalarga nisbatan (*Sensiz g‘arib ko‘nglim ko‘ngilmi, onam, Endi men ham senga o‘g‘ilmi, onam!...*)
Siz: hurmatni ifodalab murojaat qilishda (*Siz ne qilursiz, ustod?*); o‘zidan kattaga murojaat qilishda (*– Siz siyosiy xato qilmoqdasiz, momay! — dedi Ideologiya*); ijtimoiy mavqei yuqori bo‘lgan kishilarga murojaatda (*– Siz hazratimning xizmatiga muntazirdursizlar*); kesatiq yoki kinoya ottenkasini ifodalab, murojaat qilishda. Masalan, yoshi kichik/kattalarga nisbatan: (*– Siz ham odam bo‘lib qoldingizmi, buni qarang-a!*); so‘zlashuv uslubda nafrat, darg‘azablikni ifodalab murojaat qilishda (*Siz uyga bemahal keladigan bo‘libsiz, deb eshitdim, shu rostmi, o‘g‘lim?*); jamoa yoki guruhga murojaat qilishda (*Hurmatli hamkasblar! Sizlarni yasharish bayrami – Navro‘zi Olam bilan tabriklayman!*) [Mamadjanova N., 2023:59].

Mazkur olmoshlarning sen shaklidan erkaklar ko‘proq foydalanishadi, chunki tabiatan ayollar muloyimlik, samimiylik, hurmat bobida erkaklarga qaraganda yuqoriroq turishadi. Ayniqsa, o‘zbek mentalitetida qizlar turmush qurib, kelinlik maqomiga o‘tishganda yangi oiladagi katta-yu kichikka sizlab murojaat qilishi qadriyat tusiga kirgan. Bu borada yigitlarda bunday majburiyat yo‘qligi bois, ayollar nutqida siz murojaati ko‘proq uchraydi degan xulosaga kelishimizga undadi. Olmoshlardan tashqari mavhum murojaatlar sirasiga erkalash so‘zlari (asalim, shirinim va h.k.), kirish so‘zlar (kechirasiz, ma’zur tutasiz va h.k.), undov so‘zlar (ey, hoy, o, hey va h.k.) kabi vositalar ham kiradi.

Murojaatning aniq turida ism, taxallus, laqab, inson tashqi ko‘rinishi, tabiati, xarakteriga o‘xshash muayyan belgilarini ifodalovchi leksik, insonni atovchi nominativ birliklar murojaat shakli vazifasini bajaradi.

Ayollar nutqiga xos murojaat shakllari semantikasini ham shartli ravishda 2 turga bo‘ldik:

1. Olqish murojaatlar;
2. Qarg‘ish murojaatlar.

Ma’lumki, olqishlar va qarg‘ishlar folklor janrlari hisoblanib, xalq og‘zaki ijodi durdonalari sirasiga kiradi. Ular xalqning qadimdan to‘plab, avloddan avlodga olib kelayotgan merosi bo‘lib, millatga xos madaniyat, dunyoqarash, ijobiy va salbiy his-tuyg‘ulari, e’tiqodiy asoslari, umuman olganda, barcha kognitiv bilimlari aks etadi.

Olqishlar kishilarga yaxshilik, ezgu niyat, xotirjamlik, qut-baraka, sog‘liq tilash maqsadida aytiladi [Жўраев, 2006:118]. Ular kishilarning ruhini ko‘tarib, yaxshilikka da’vat etadi. Onalarimiz farzandlariga, nabiralariga nisbatan ularni alqash, erkalash, iliq so‘zlari bilan yaxshiliklar ilinish maqsadida bunday shakllardan ko‘p foydalanishadi. Olqishlar zamirida, shuningdek, onalarning farzandlari uchun duolari, orzu-o‘ylari ham ifodalangan bo‘lib, ulardan murojaat sifatida foydalanishlari xalqimizning so‘z magiyasiga munosabati bilan chambarchas bog‘liq. Bu ham kognitiv bilimning bir shakli. Masalan, *“Omon bo‘lgur”, “Baraka topgur”, “Makkaga imom bo‘lgur”, “Umring uzoq bo‘lgur”* kabi olqishlardan murojaat shakli sifatida foydalanish keng tarqalgan.

Qarg‘ishlarning mazmun-mohiyatini, maqsadini insonga o‘lim, yomonlik, kulfat, baxtsizlik tilash tashkil etadi. Ayniqsa, qarg‘ishlarning kattagina qismi insonga o‘lim tilash uchun aytilishi jihatidan ajralib turadi. Qarg‘ish barcha xalqlar folklorida mavjud [Жўраев М., 2006: 119]. Shu bois turli xalqlar og‘zaki ijodida uchraydigan qarg‘ishlar mazmuni, shakli va poetik tabiatiga ko‘ra bir-biriga yaqin va hamohangdir. Chunki qarg‘ishlarning kelib chiqish asoslari bir ildizga – so‘z magiyasi bilan bog‘liq tasavvur-tushunchalarga borib taqaladi. Qarg‘ishlar hajman qisqa, ixcham, mazmunan lo‘nda bo‘ladi. Gunoh ish qilgan, og‘ir, kechirilmas xato qilgan kishilar, yigit-qizlarga nisbatan qarg‘ish murojaatlardan foydalaniladi. Bugungi kunda quyidagi qarg‘ishlar murojaatlar vazifasida qo‘llanadi: *“Yigit o‘lgur”, “Qiz o‘lgur”, “Yashshamagur”, “Oqpadar”,“Boshing go‘rda chirigur”, “Juvonimarg bo‘lgur”, “Juvon o‘lgur”, “Qirchiningdan qiyilgur”, kabi qarg‘ishlar aytilsa, qarib quyilmagan keksa chollar “Soqoling go‘rda chirigur”.*

Olqishlar juda katta ko‘lamga ega folklor janri bo‘lib, ularning hammasi ham murojaat shakli sifatida qo‘llanmaydi. Katta hajm va mazmun jihatidan ayrimlari murojaat shakli talabiga javob bermaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bugungi kunda erkaklar va ayollar muloqotining asosiy qismini tashkil etuvchi murojaat shakllarini genderologik differensiatsiyalash mazkur birliklarning chastotasi, statistik tahlili va sinxron qo‘llanishini tahlil qilish, ularning muloqot jarayonidagi funksiyasi hamda millat ongiga muhrlangan kognitiv bilimlar bazasini aks ettiruvchi qadriyatlar, madaniy birliklarni o‘rganish dolzarb mavzulardan biriga aylanmoqda. Bu yo‘nalishdagi

tadqiqotlar murojaat shakllarining to‘g‘ri qo‘llanishi, semantik butunligini saqlab qolishda ayniqsa ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. Ko‘chimova P. Erkak va ayollar nutqida murojaat so‘zlar semantikasi // Journal of oriental renaissance. February, 2022.
2. Mamadjanova N. Ingliz va o‘zbek tillarida murojaat kategoriyasining lingvopragmatik va lingvokulturologik xususiyatlari. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori diss. – Toshkent, 2023.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
4. Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор, адабиёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. – Т., 2006.
5. Попова З.Д., И.А.Стернин. Когнитивная лингвистика. – М.: Восток-Запад, 2007.

O‘ZBEK VA INGLIZ MULOQOT ETIKETINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

PRAGMATIC FEATURES OF UZBEK AND ENGLISH COMMUNICATION ETIQUETTE

Bultakova Durdona Shokir qizi
o‘qituvchi,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz muloqot etiketining nutqiy akt guruhlarida namoyon bo‘lish xususiyatlari, umumiy va xususiy jihatlar tadqiq qilinadi. Dekalarativ, kommissiv, ekspressiv, assertiv nutqiy aktlarning har ikki tildagi nazariy tahlili misollar bilan yoritiladi va muloqot etiketidagi ahamiyati ochib beriladi. O‘zbek va ingliz muloqot etiketida nutqiy aktlar ma’lum umumiy xususiyatlari bilan bir qatorda, har bir nutq akti uchun mos bo'lgan ma’nolar va ularning ma’noviy qirralari har ikki madaniyatlarda mutlaqo farqli vazifalarni bajarishi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *muloqot, muloqot etiketi, nutqiy akt, illokutiv, perlokutiv, lokutiv bosqichlar, kommissivlar, deklarativlar, ekspressivlar.*

Annotation: *In this article, the features of Uzbek and English communication etiquette in speech act groups, general and specific aspects are studied. The theoretical analysis of declarative, commissive, expressive, assertive speech acts in both languages is illustrated with examples and their importance in communication etiquette is revealed. In Uzbek and English communication etiquette, in addition to certain common characteristics of speech acts, the meanings suitable for each speech act and their spiritual aspects are analyzed, which perform completely different tasks in both cultures.*

Key words: *communication, communication etiquette, speech act, illocutionary, perlocutionary, locutionary stages, commissives, declaratives, expressives.*

Muloqot etiketi odamlarning jamiyatdagi samarali muloqot, shaxsiy va kasbiy o‘sishi, do‘stona munosabatlarni o‘rnatishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nutqayi nazardan pragmatik-situatuv vaziyatning maqsadi, vazifalari, namoyon bo‘lish qoliplarini tahlil qilishimiz lozim. Pragmalingvistika fanining muhim o‘rganish oybektlaridan biri nutqiy aktdir. O‘zbek tilshunos olimlaridan biri M.Hakimov “Nutqiy akt nazariyasi” tadqiqotida nutqiy akt guruhlarining quyidagi umumiy ma’nolar asosida birlashishini ta’kidlaydi: “Nutqiy aktlar mazmunan rang-barangdir. Jumladan, ular xabar, darak, so‘roq, tahdid, iltimos, va’da, minnatdorlik, qo‘rqitish, buyruq, masxaralash, mensimaslik, erkalash kabi turli mazmuniy strukturalardan tashkil topadi. Nutqiy aktlar ifodasi bir jihatdan kontekstga aloqador, boshqa jihatiga ko‘ra esa nutqiy muloqotga kirishuvchilarning sotsial maqomiga bog‘liq holda yuzaga chiqadi” [Hakimov M., 2020:28].

Pragmalingvistika fanining muhim o‘rganish oybektlaridan biri nutqiy aktdir. “Pragmatikaning XX asrning ikkinchi yarmidagi rivoji nutqiy akt nazariyasining to‘liq ko‘rinishdagi lingvofalsafiy ta’limot sifatida shakllanishi bilan bogliqdir. Nutqiy akt tushunchasi oldingi davrlarda ham V. Humboldt, Sh. Balli, K.Byuller, E.Benvenist, M.Baxtin kabi olimlarning ta’limotlarida mavjud bo‘lgan, ammo nutqiy akt nazariyasi to‘liq bir ta’limot sifatida ingliz mantiqshunosi J.Ostin, amerikalik psixolog J.Syorl va boshqalarning ishlarida shakllandi [Safarov Sh., 2008:108]. Nutqiy akt nazariyasini ilk marotaba fanga olib kirgan olim Oksford universiteti tadqiqotchisi J.L. Ostindir. Olimning fikriga ko‘ra, nutqiy akt - bu shunchaki nutqiy faoliyat jarayoni emas, shuningdek, natijasi hamdir. Nutqiy akt nazariyasining ilk asoschisi J.Ostin nutqiy aktni 5 ta kategorial guruhga ajratgan holda tahlil qiladi: verdiktivlar (hakamlarga oid nutqiy aktlar), ekzersitivlar (xohish-istak bildiruvchi nutqiy aktlar), komissivlar (va’daga oid nutqiy aktlar), bexabitivlar (etiket, odob-axloqga oid nutqiy aktlar), ekspozitivlar (dalillash, sabab va xabarni bildiruvchi nutqiy aktlar) [Ostin J., 1962:47].

Nutqiy akt lisoniy va nolisoniy vositalar bilan ifodalanib, uch bosqichli faoliyatda namoyon bo‘ladi: lokutiv, illokutiv, perlokutiv. Lokutiv akt – muloqot jarayonida ma’lum lisoniy mazmunni lisoniy vositalardan foydalanib talaffuz qilishimiz, ya’ni moddiylashtirish jarayonidir. Masalan, “Derazani yoping” gapida so‘zlovchi ongida mana shu mazmundagi fikrni yaratadi va lisoniy yo‘l bilan uni voqelantiradi. So‘zlovchi ushbu gapni ma’lum maqsadda gapiradi, biz undan turli prepozitsiyalarni taxmin qilishimiz mumkin bo‘ladi: “ichkari sovuqligi uchun derazani yopishga undash”, ichkari isib ketgani, toza havo kirishi uchun ushbu harakatni bajarish”, “tashqarida chiroyli qor yog‘otganligi va so‘zlovchi uni uushlab ko‘rmoqchigi uchun”, “tashqari shovqinligi uchun” kabi maqsadlarda gapirgan bo‘lishi mumkin. Bulardan qaysi biri adresantning propozitsiyasi ekanligini faqat so‘zlovchi va tinglovchiga ma’lum bo‘lgan nutqiy vaziyatdan

bilishimiz mumkin bo‘ladi. Yuqorida tahlil qilingan so‘zlovchining nutqdan ko‘zlagan maqsadi, nutqiy vazifasi illokutsiyani tashkil etadi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, nutqiy aktning eng asosiy bosqichi illokutsiya hisoblanadi va ko‘pchilik olimlar nutqiy aktni boshqa qilib illokutiv akt ham deyishadi. Tilshunos olim J.Syorl esa nutqiy aktlarni 5 guruhga ajratadi:

1. Assertivlar (fikrda berilayotgan axborotning rostligini ifodalaydi)
2. Direktivlar (buyruq, iltimos kabi maqsadlarni ko‘zlab, tinglovchini ma’lum harakatni bajarishga undaydi)
3. Kommissivlar (va’da berish).
4. Deklarativlar: (e’lon mazmunidagi nutqiy aktlar).
5. Espressivlar (kishining hissiyotlarini yorqin ifodalaydigan tabriklash, maqtash, ta’ziya bildirish kabilar) [Seorl J., 1986:64].

Ingliz va o‘zbek tillarida muloqot etiketi nutqiy formulalari turli kommunikativ vaziyatlarda va turli kommunikativ kompetensiya bilan amalga oshishi mumkin bo‘lgan milliy o‘ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Xususan, salomlashish kundalik muloqotda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, jamiyatda kishilararo munosabatlarni o‘rnatish va o‘zaro tushunish imkoniyatini berish bilan bir qatorda murojaat qiluvchilarning qabul qiluvchi bilan muloqotga kirishish istagi borligini ifodalaydi. Ingliz lingvomadaniyatida salomlashish odatda juda qisqa bo‘lib, shaxsiy savollarni qamrab olmaydi: “*Hello”* (salom), *“Good morning”* (xayrli tong), *“Good afternoon”* (xayrli kun), *“Good night”* (xayrli kech), *“What’s up”* (nima gap), *“How is going on”* (ishlar qanday ketyapti), *“How are you”* (qandaysiz), *“Long time no see”* (anchadan beri ko‘rishmadik), *“What are you doing”* (nimalar bilan bandsiz). O‘zbek lingvomadaniyatida salomlashish alohida o‘rganilishni talab qiladi va o‘zining uzun va batafsilligi bilan o‘ziga xos o‘zbek milliyligini aks ettiradi. Ular qabul qiluvchining va uning oila a'zolarining salomatligi, ularning faoliyati, kayfiyati, turmush tarzi kabilar bilan bog‘liq qator savollarni o‘zida qamrab oladi. O‘zbek xalqi *assalomu alaykum, qanaqasiz, yaxshi yuribsizmi, ishlaringiz yaxshimi, sog‘-salomatmisiz, eson-omon yuribsizmi, uy ichilar tinchmi, bola-chaqalar o‘ynab kulib yurishibdimi, nevaralariz katta bo‘lyaptimi, onangizni sog‘ayib ketdimi* kabi uzun va hissiyotli jumlalar bilan salomlashuv-so‘rashuv nutqiy faoliyati amalga oshiriladi. Yuqoridagi qiyosdan ko‘rinib turibdiki, ingliz va o‘zbek tillarida nutqiy akt guruhlarining moddiylashuvida milliy-madaniy o‘ziga xosliklar namoyon bo‘ladi. O‘zbek va ingliz tillaridagi nutqiy akt guruhlarini tahlil qilib, qator o‘xshashlik va tafovutlar ko‘zga tashlanadi.

Deklarativ nutqiy aktlar. Deklarativ nutqiy aktlar inson hayotida katta o‘zgarishga olib keladigan, hayotida tub burilishlar yasaydigan jarayonga sabab bo'ladi. O‘zbek tilida deklarativ nutqiy aktlar ko‘pincha voqelikning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ladi: “*Sizlarni er-xotin deb e’lon qilaman”*, “*Yig‘ilishni ochiq deb e’lon qilaman”, “Sud hukmini e’lon qilaman”, “2024-yil O‘zbekistonda “Yoshlar va biznesni qo‘llab quvvatlash yili” deb e’lon qilindi”.* Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida deklarativ nutqiy akt guruhlari ko‘pincha “e’lon qilaman” so‘zi bilan ifodalanadi.

Tilshunos olim Gilberst ingliz tilidagi deklarativlar esa mazmunan ijobiy va salbiy ko'rinishlari mavjud ekanligi haqidagi ilmiy xulosani beradi. Ijobiy: *“What do you say, gorgeous? Marry me?!”* (Nima deysan sohibjamol? Menga turmushga chiqasanmi?), *“Would you like to get older with me by being my side till I die”* ("O'lgunimcha yonimda bo'lib, men bilan keksayishni hohlaysanmi"), *“Will you marry me” (Menga turmushga chiqasanmi), “Would you mind I take your surname and put it after my name”* ("Sizning familiyangizni olib, o'z ismimga qo'ysam maylimi?"), *“I pronounce you as a husband and wife* “(Sizlarni er-xotin deb e’lon qilaman). Salbiy: *“David let out a frustrated sigh, "That's why I'm calling. It's about my business trip. We have to load our wedding….”* (Devid hafsalasi pir bo‘lgan holda xo‘rsinib dedi: "Shuning uchun qo‘ng‘iroq qilyapman. Bu mening xizmat sayohatim haqida. To‘yimizni kechiktirishga to'g'ri keladi….)

Asarda keltirilgan parcha orziqib kutilayotgan marosimning kechikishi va ushbu xizmat safari asar qahramoni Devid hayoti uchun tahlikali ekani tinglovchi Syuzan ongida kuchli salbiy psixologik holatning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Yuqorida keltirilgan har ikki ijobiy va salbiy holatdagi misollar, kuchli ta’sirga ega bo‘lgan nutqiy aktlar yani deklarativ nutqiy aktlar hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida deklarativlarning ijobiy va salbiy bo‘yoqdorlikka ega ekanligi haqida ilmiy fikrlar berilmagan bo‘lsada, yuqorida keltirilgan misollardan bu xususiyat ham o‘zbek tiliga oid ekanligini sezishimiz mumkin.

Assertiv nutqiy aktlar. So‘zlovchi o‘zi rost deb hisoblagan ma’lumotni tinglovchiga uzatishidir. Bunda rostlik muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nutqiy akt insonning hissiy kechinmalari bilan bog'liq bo'lib, unda so'zlovchi qalbida turli holatlar sodir bo'lishiga ishonch, tasdiq va aniq jarayonga nisbatan vujudga keladi. O‘zbek va ingliz tillarida bu nutqiy aktda katta farqlar ko‘zga tashlanmaydi. *O‘zbekistonning poytaxti Toshkent.* Ingliz tilidagi quyidagi misolda ushbu o‘xshashlikni ko‘rishimiz mumkin. *The Earth goes round the Sun (Yer quyosh atrofida aylanadi).*

Ekspressiv nutqiy aktlar. Nutqiy akt so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi hissiy-psixologik jarayonlar (shikoyat qilish, kechirim so'rash, xushomad (fatik birliklar), maqtov, xafa bo‘lish, tabriklash, hayratlanish, taziya izhor qilish, sevgi izhor qilish)ni aks ettiradi. Aynan ushbu guruh nutqiy aktlarda biz qiyoslayotgan madaniyati, qadriyatlari, milliy mentalligi turlicha bo‘lgan o‘zbek va ingliz tillarida yorqin farqlar ko‘zga tashlanadi va ma’lum o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Masalan, “*siz bugun judayam chiroylisiz*” (xushomad), “*Bu vaziyatdan afsusdaman*”, *“attang, ertaroq kelsaydim”* (xafa bo‘lish, afuslanish), *“sizni o‘qituvchilar bayrami bilan qutlayman”*, *“Tug‘ilgan kuningiz bilan tabriklayman”* (tabriklash), *“nahotki, men yutgan bo‘lsam”*, (hayratlanish) *“Noqulay vaziyat uchun sizdan uzr so‘rayman”* (uzr so‘rash) kabilar o‘zbek muloqot etiketida doimiy tarzda faol qo‘llaniladigan nutqiy ifodalardir. Biroq o‘zbek tilida shikoyat qilish, xafa bo‘lish kabi mazmundagi nutqiy ifodalar tashqi nutqda oz miqdorda qo‘llanilishi va bunday ifodalarning ko‘proq ichki nutqqa xos ekanligi salbiy hissiyotlarni tashqariga chiqarish doim ham to‘g‘ri emas degan aqidaga borib taqaladi. Shuningdek, sevgi izhor qilishning ham o‘zbek muloqot etiketida oshkora

tarzda bildirilishi kam uchraydi. Xususan, A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar” asarida Kumushning Otabekka yozgan maktubida o‘zbek qizining “qog‘ozga o‘rab” o‘z hislarini bildirishi ham o‘zbek xotin-qizlariga xos bo‘lgan ibo-hayoning yorqin ifodasidir. Shuni alohida ta’kidlash joizki, ta’ziya bildirish mazmunidagi nutqiy akt ifodalarida o‘zbek xalqining hamdardlik izhor etishda judayam nozik, o‘ziga xos xususiyatlari namoyon bo‘ladi: *“Alloh iymonini bersin”, “Oxirati obod bo‘lsin”, “Sabri jamil ato etsin”, “U dunyosini chiroyli qilsin”, “Bolalariga yoshini bersin”, “Iymonini bersin”, “Alloh rahmatiga olgan bo‘lsin”, “Savol-javobini oson qilsin”, “Xafa bo‘lmang, yolg‘on dunyoni tashlab chin dunyoga ketdi”, “Alloh rahmatiga olgan bo‘lsin”, “Yotgan joylari jannatdan bo‘lsin”, “U dunyosini obod qilsin”* kabi ta’ziya mazmunidagi nutqiy ifodalar o‘zbek muloqot etiketining xalqimizning diniy-milliy, ruhiy-psixologik holatini yorqin ifodalaydi. Ingliz tilida ham *“Oh my God. I am sorry to hear that”, “Oh, I am so sorry” (afsuslanish), “Eh God, bless her soul”, “Alas, I share my sorrow in this sad day”, “Ouch, what a pity”, “Happy New Year”, “Your are beautiful today”, “You are my sweety”, “I fall in love you so much”* kabi misollar ham ingliz tilining hissiy-ruhiy mazmunni ifodalovchi nutqiy ifodalarning ko‘pligi va ularning undov so‘zlar bilan yonma-yon tarzda faol qo‘llanilishi ingliz tilining o‘ziga xos rang-barangligini ifodalaydi. Shuningdek, *“My deepest sympathies are with you during this time*” (Shu vaqt ichida sizga chuqur hamdardlik bildiraman), *“Sending love and peace to you in this hard time”* (Ushbu qiyin paytda sizga sevgi va tinchlik yo‘llayman), *“Extending my deepest sympathies for the loss of your [mother/father]”* onangiz/otangizdan ayrilganingiz uchun chuqur hamdardligimni bildiraman, *“I was deeply saddened to hear about your [mother's/father's] passing”* (Sizning [onangiz/otangiz] vafot etganini eshitib, qattiq qayg'uga tushdim). , *“My deepest sympathies to you and your family. God bless you and your family. My thoughts and prayers are with you in your time of grief”* (Sizga va oilangizga chuqur hamdardlik bildiraman. Xudo sizni va oilangizni asrasin. Mening o‘ylarim va duolarim qayg'uli vaqtingizda siz bilan), *“I will always cherish the wonderful memories I have with your dad. He will be forever missed”* (Dadangiz bilan bo‘lgan ajoyib xotiralarimni doim eslayman. Uni abadiy sog‘inamiz) kabi ta’ziya bildirish ifodalari so‘zlovchining bu holatdan xafa ekanligini, vafot etgan insonning xotirasi abadiy yashashini ifodalasa, o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan ta’ziya nutqiy ifodalarining katta qismi so‘zlovchining vaziyatga hissiy bahosi emas, vafot etgan insonning oxiratini va narigi dunyosi go‘zal bo‘lishi mazmunidagi hamdardlik ifodalaridagi tafovutlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tilshunos olim Gilbertning ingliz tilida expressiv nutqiy akt ochiq va yashirin tarzda namoyon bo‘lishi o‘zbek tilidagi ekpressiv ifodalar bilan umumiy jihatlarning mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Direktiv nutqiy aktlar. So‘zlovchining tinglovchini ma’lum harakatga undovchi iltimos, buyruq, ogohlantirish, so‘roq mazmunidagi nutqiy maqsadlarini ifodalovchi aktlardir. Bunda so‘zlovchining illokutsiyasi bilan bir qatorda nutqiy-pragmatik vaziyatning perlokutsiyasi (tinglovchining natijaviy harakati) ham mavjud bo‘ladi. *“Derazani oching”, “Iltimos, barcha ishlarni o‘z vaqtida qiling”, “Yo‘lakning o‘ng tomonidan yuring”, “Bugun kechga nima ovqat yeymiz”, “Mana*

shu qog‘ozlarni taxlashga yordam berolmaysizmi”, “Arzon qilib berolmaysizmi” kabi nutqiy ifodalarning aksariyati buyruq-iltimos kabi illokutiv maqsadni aks ettiradi va tinglovchini ma’lum harakatni bajarishga undaydi. O‘zbek tilida buyruq mazmunidagi ifodalarda fe’lning bo‘lishsizlik shaklda, so‘roq gap tarzda ifodalanishi so‘zlovchining xushmuomalik bilan tinglovchidan biror harakatni bajarishga undash mazmuni borligini ifodalaydi: *“Bugun kutubxonaga kelolmaysizmi”, “Eshikni yopib yuborolmaysizmi”, “Mana bu e’lonni universitet hududida tarqatolmaysizmi, iltimos”* kabilardan ko‘rinib turibdiki, bundan xalqimizga xos bo‘lgan noziklik, xushmuomalik kabi jihatlar fe’lning bo‘lishsizlik shakli bilan va so‘roq gap tarzida ifodalandi. Shuningdek, quyidagi misolga e’tiborimizni qaratmog‘imiz lozim:

“- Olinglar, shu bilan hali yana qachon ovqatlanamiz… Zulhumor unga yalt etib qaradi: - Nima, hozir jo‘naymizmi?” [Murod Mansur, 2015:65]

Ushbu asarda domla birgina jumla orqali Zulhumorga ikki buyruq nutqiy aktini bajarishga undaydi. Bunda tinglovchidan tezroq ovqatlanishi lozimligi va bu yerdan tez orada jo‘nab ketishlari mazmunidagi ikki xil direktiv nutqiy akt illokutsiyasini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Biz qiyoslayotgan ingliz tili nuqtayi jihatidan qaraydigan bo‘lsak, ingliz tilshunosligida muloqotning situativ-pragmatik vaziyatiga qarab direktiv nutqiy ifodalarning qator darajalari ajratiladi:

Kuchli: *“go out”*(tashqariga chiq), *“out now”*(hoziroq tashqariga), *“boarding pass”*(bortga chiq)

Kuchsiz: *“you go out”* (sen tashqariga chiq), *“you are going out”* (sen tashqariga chiqyapsan), *“Go out, will you”* (tashqariga chiqyapsan, shunday emasmi), *“Go out please*” (iltimos, tashqariga chiq), *“I order you to go out”* (tashqariga chiqishingni buyuraman), *“I command yo to go out”* (tashqariga chiqishingni buyuraman)

An’anaviy bilvosita: *“Yo must go out”* (sen tashqariga chiqishing kerak), *“Will you go out”* (tashqariga chiqasanmi), *“Can’t you just go out”* (tashqariga chiqmaysanmi), *“May I have you just boarding pass*”(seni bortga chiqarsam maylimi), *“I am sure you would like to go outside”* (sen tashqariga chiqishni xohlashingga aminman), *“I wish you woul go out”*(seni tashqariga chiqishingni xohlayapman), *“Don’t you mind If you go out”* (tashqariga chiqishga qarshi emasmisan), *“Would you like to go out*”(tashqariga chiqishga nima deysan),

Noan’anaviy bilvosita: *“it is nice outside”* (tashqariga chiqish qanday yaxshi), *“I would go outside”* (tashqariga chiqmoqchiman (sen ham chiq degan ma’no bor)) [Ortega, 2020:125].

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek va ingliz tillarida direktiv illokutsiyani ifodalovchi grammatik shakllar va vositalar, shuningdek ifodalanish tarzida kesin farqlar ko‘zga tashlanadi.

Kommissiv nutqiy aktlar. Syorl ta’rifiga ko‘ra, va’da berish va shunga o‘xshash majburiyatlarni ifodalaydi. Buyruq-iltimos mazmunidagi nutqiy akt jarayonidan kelib chiqqan, bajarilishi so'ralgan yoki talab etilgan holatlarda tinglovchi tomonidan ushbu vazifani bajarishga va’da berish, rozilik bildirish yoki

rad etish kabi jarayonlar kommissiv nutqiy akti orqali ifodalandi. Kommissiv nutqiy aktlarda va'da berish, qasamyod qilish, tahdid kabi mazmuniy ifodalarni ham bayon etishi mumkin. Xususan, tibbiyot va harbiy soha vakillari vatan oldida so'zlaydigan qasamyod nutqi ham kommissivlarga yorqin misol bo'ladi:

"...Bemorni davolar ekanman (muolajadan keyin ham), uning shaxsiy hayotiga oid ma'lumotlarni sir sanab, hech qachon oshkor qilmayman...",

"Men, (familiyasi, ismi, otasining ismi), O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari safiga kirar ekanman, O'zbekiston Respublikasini himoya qilishga, xalqimga, Prezidentimga sodiq bo'lishga tantanali ravishda qasamyod qilaman". Shuningdek, rad etish mazmunidagi jumlalarda "hech qachon", "aslo", "ikki dunyoda ham", "hech ham" kabi so'zlar bilan bir qatorda "Tushingni suvga ayt", "Tuya hammomni orzu qilibdi", "Chuchvarani xom sanabsan" "Tuyani dumi yerga tekkanda" kabi iboraviy birliklar bilan bayon etiladi. Shuningdek, "Orzuga ayb yo'q" kabi ibora bilan ham kinoyaviy rad etish holatlari uchrab turadi. Tahdid mazmunidagi quyidagi nutqiy ifodalar kommissivlarni hosil qiladi:

Menga davlat kerak emas, davlat kerak bo'lsa, borar edim, - dedi.

Bu gap dodxoga tegib ketdi.

- Nima kerak?

Ingliz tilida kommissiv illokutiv ifodalar yuqorida sanalganidek, va'da, ogohlantirish, tahdid, rad etish ma'nolarini ifodalashi mumkin. *I will come back* (qaytman) va'da mazmunida bo'lsa, *"I am telling you one more time – if you disobey I will take measures"* (Yana bir bor aytaman, agar itoat etmasangiz, chora ko'raman")*" tahdid mazmunida, "I solemny declare upon my honour and conscience that I will speak truth " ("O'z sha'nim va vijdonim ustidan tantanali ravishda rost gapiraman")* va'da, qasamyod mazmunidagi nutqiy aktlar o'zining rang-barangligi bilan ajralib turadi.

Garchi hamma tillar nutqiy aktlarning ma'lum umumiy xususiyatlarini birlashtiradigan bo'lsada, har bir nutq akti uchun mos bo'lgan ma'nolar va ularning ma'noviy qirralari turli madaniyatlarda mutlaqo farqli vazifalarni bajarishi mumkin. O'zbek va ingliz muloqot etiketida nutqiy akt guruhlarini tahlil qilish, shu bilan birga nutqiy aktning lingvopragmatik xususiyatlarini bilish globallashayotgan dunyoda millatlararo muloqotda ijtimoiy muvozanatni saqlashda, muloqotning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatni kasb etadi. Muloqot qatnashchilari hisoblangan adresat va adresant o'rtasida sodir bo'layotgan nutqiy aktlarni tinglovchi ruhiyatiga qay darajada ta'sir etishiga qarab turli kategoriyalarda tahlil qilish orqali tilning pragmalingvistik jihatlariga oid ko'plab yangi xulosalarni ochib berish imkoniga ega bo'lamiz. Bu bilimlar tilning madaniyatlararo muloqot jarayonida va qiyosiy tipologiya yo'nalishlarida muhim manbalar bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Aleksandrov A. Пожмек друг другу руки. Новая строительная газета. 1992. – С.16.

2. Atadjanova N. Muloqot jarayonida lisoniy mansublik tavsifi va turlari. Phd. Diss. Avtoreferat.Qo'qon.2022. – B.24.

3. Deyk T.A.Van. Язык.Познание.Коммуникация. – Moskva. Progress. 1989. – Б.24.
4. J.Ostin How to do things with word. Oxford.1962.
5. J.Seorl. Meaning, kommunikation and representation. Okford university press. 1986.
6. Kalilina G.S. Turli tizimli tillarda nutqiy etiket. Dok.Diss;. – Moskva. 2021. – B.87.
7. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Dok.diss. Monografiya. 2001. – B.16.
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika: monografiya. – Toshkent, 2008. – B.77-82.
9. Sh.Iskanadorova. O‘zbek nutq odatlarining muloqot shakllari. Dok.diss. Avtoreferat. 1993. – B.3-4.
10.Toirova G.I. O‘zbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik. Phd. Diss;. - Toshkent.2017. – B.20.

TABIAT HODISALARINI IFODALOVCHI MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNING KOGNITIV-KONSEPTUAL XUSUSIYATLARI

COGNITIVE-KONSEPTUAL CHARACTERISTICS OF NATIONAL-CULTURAL UNITS REPRESENTING NATURAL PHENOMENA

Isoqulova Qunduz
magistrant,
O‘zMU Lingvistika (o‘zbek tili),
isoqulovaqunduz98@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada realiya tushunchasi mohiyati, uning tilshunoslikda tutgan o‘rni yoritib berilgan. Realiya birliklarining xalq turmush tarzi, dunyoqarashi va madaniyati bilan aloqadorligi va ularning lug‘at boyligini oshirishda, milliy koloritni aks ettirishda tutgan o‘rni izohlangan.Shuningdek, o‘zbek tilida tabiat hodisalari realiyasi masalasi izohlangan bo‘lib, ularning mifologiyada,xalq og‘zaki ijodida, badiiy adabiyotda, kundalik turmush tarzida aks etishi keng miqyosda ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *realiya, folklor, xalq og‘zaki ijodi, quyosh tutilishi,yangi oy chiqishi, qor, yomg‘ir,shamol,zilzila,chaqmoq,momoqaldiroq.*

Annotation: *The essence of the concept of reality and its place in linguistics are explained in the article. The relationship of the units of reality with the people's lifestyle, worldview and culture and their role in increasing the vocabulary and reflecting the national color is explained. Also, the issue of the reality of natural phenomena in the Uzbek language is explained, and their mythology, folk It has been widely revealed in Zaki's work, fiction, and everyday life.*

Key words: *reality, folklore, solar eclipse, new moon, snow, rain, wind, earthquake, lightning, thunder.*

Dunyo rivojlanib borgani sayin ilm-fanda ham yangiliklar ko‘payib, biz hali bilmagan yangi jihatlari ochilib bormoqda. Yaqin yillarda tilshunoslikda yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lgani ham ilm-fanning bugungi kundagi yutuqlaridandir. Lingvokulturologiya, psixolingvistika, matn tilshunosligi, pragmalingvistika, sotsiolingvistika kabi yangi sohalar tilni yanada chuqur tahlil qilish, til birliklarining milliy-madaniy, siyosiy-ijtimoiy xususiyatlarini aks ettirish, inson ruhiyati, milliy qadriyatlar, an’analarni ifodalash darajasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Jahon tilshunosligida ushbu masalalarga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘payib bormoqda. Shunday tadqiqotlar doirasida biz o‘rganishni maqsad qilgan mavzu lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biri realiyalardir. Tilda o‘z aksini topgan milliy realiyalarni lingvomamlakatshunoslik deb ataluvchi fan o‘rganadi. Realiyalarni lingvokulturologiyada muqobilsiz leksika tushunchasi doirasida o‘rganiladi. Muqobilsiz leksika deganda, muayyan xalqning milliy madaniyatiga xos bo‘lgan narsa va hodisalar tushuniladi. L.S.Barxudarovning yozishicha: “Muqobilsiz leksika – bir tildagi leksik birliklarning boshqa tilda to‘liq yoki qisman muqobilga ega bo‘lmasligidir” [Бархударов Л.С., 1975:87].

Realiya (lotincha) “real” – “moddiy”, “haqiqiy narsalar” degan ma’noni bildirib, mavhum tushunchalardan farqli ravishda borliqda mavjud narsalarni anglatadi. Realiyalarni boshqa yondosh tushunchalardan farqlab turuvchi asosiy belgi ham ularning aynan predmet-narsa ma’nosiga ega bo‘lganligidir. Realiyalarni chuqurroq tadqiq etish va ularning milliy va tarixiy koloritni aks ettirish xususiyatlarini o‘rganish harakatlari XX asrning 50-yillaridan boshlangan. Bu tilshunoslar orasida o‘zaro bahs-munozaralarni yuzaga keltirgan. Mazkur masalaning haqiqiy mohiyati diqqat markaziga olinmaganligi sababli asosiy to‘xtamga kelisholmagan. Mavjud ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida realiyalarga baho berish bo‘yicha ikki xil qarash borligini ko‘rish mumkin: 1) Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv; 2) Mamlakatshunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv. Jumladan, M. L. Vaysburd realiyalarga mamlakatshunoslik nuqtayi nazaridan to‘xtalib, shunday ta’rif beradi: “Bu muayyan mamlakat ijtimoiy va madaniy hayoti voqealari, ijtimoiy korxona yoki tashkilotlarning nomlari, kundalik buyum nomlari, tarixiy shaxslar nomlari va yana boshqa ko‘plab narsalar nomlaridan iborat” [Вайсбурд М.Л., 1972:98]. A.V.Fedorov “realiya” deganda “ijtimoiy hayot va moddiy turmush tarzini anglatuvchi, faqat mahalliy hodisani ifodalovchi va boshqa xalqlarning turmushida va tushunchasida tengi yo‘q bo‘lgan so‘zlar” [Фёдоров А.В., 1983:85] ni tushunadi.

Realiyalar o‘zga tildagi matnlarni tushunish uchun zarur bo‘lgan milliy-madaniy birliklar hisoblanadi. Boshqa mamlakatlar tarixi va muhim tarixiy voqealari, madaniyati, xalq og‘zaki ijodi, siyosiy hayoti haqida yetarlicha bilimga ega bo‘lmaslik til bilimlari borasida kompetensiyani yo‘qotishga olib keladi. A.D. Shveytser fikriga ko‘ra, ”realiyalarning o‘ziga xosligi shundan iboratki, ular boshqa til va madaniyat tashuvchilari bilim fondidan tashqaridagi, ya’ni ular uchun

begona bo‘lgan tushunchalar hisoblanadi” [Швейцер, 1988:15]. G‘arb tarjima maktabi olimlaridan biri Pedersen realiyani umumiy foydalanishdagi asosiy ma’nosi tufayli juda noaniq va chalkash deya tanqid qiladi. Uning fikrlariga qaraganda, realiyaning asl nomlanishi (“real narsalar”) ham haqiqatga ziddir. Realiya so‘zlar mavhum tushunchalarni ham anglatishi mumkin. Ushbu paradoksni hal etish uchun Laponen hayoliy dunyoning o‘ylab topilgan buyumlari uchun “irrealiya” (irrealia) atamasini taklif qilgan. Realiyalar borasidagi yaxlit fikrlar bolgar olimlari S.I.Vlaxov va S.P.Florinlarning “Непереводимое в переводе” asarida batafsil yoritilgan. Unga ko‘ra: “Realiyalar – muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlari, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so‘z va so‘z birikmalari bo‘lib, ular milliy va davriy xususiyatga egadirlar” [Vlakhov, 1980:27]. Realiyalarning muhim xususiyati ular ifodalaydligan predmetning mohiyatidan kelib chiqadi. Muayyan xalqning turli tarixiy davrlardagi hayot tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti realiyalarning mohiyatiga, albatta, o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Ana shuning uchun ham realiyalar to‘g‘risida gapirganda, albatta, milliy o‘ziga xoslik va tarixiy kolorit masalasini chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Chunki realiyalar har qanday holatlarda ham bir vaqtning o‘zida milliy va tarixiy bo‘yoqqa ega bo‘ladilar. Bu esa ularga alohida munosabatda bo‘lishlikni talab qiladi.

Realiyada xalqning turmush tarzi, o‘ziga xos dunyoqarashi, muhim tarixiy voqealari, madaniyati, xalq og‘zaki ijodi, siyosiy hayotiga bog‘liq jihatlar aks etadi.Har bir xalq o‘z realiyalariga ega. O‘zbeklarda ham xalq orasiga singib ketgan realiyalar mavjud. Tadqiqotimizda tabiat hodisalari realiyasi va ular bilan bog‘liq urf-odatlar, marosimlar,frazemalar, maqol va topishmoqlarni tahlil qilishga harakat qildik. Xalq orasida yomg‘ir, qor, shamol, chaqmoq, momoqaldiroq, to‘fon, bo‘ron, quyosh tutilishi, yangi oy chiqishi kabi tabiat hodisalari bilan bog‘liq bir qancha urf-odat marosimlar mavjud. Masalan yomg‘irning ko‘p yog‘ishi yilning seryog‘in bo‘lishi, mo‘l-ko‘lchilikdan, arzonchilikdan darak berib xalqni ,ayniqsa, dehqonlarni juda mamnun qilgan. Ammo, ba’zi vaqtlarda qurg‘oqchilik bo‘lib yomg‘ir yog‘magan yoki kechikkan vaqtlar bo‘lib, bu odamlarni sarosimaga solib qo‘ygan va ular yom‘ir chaqirish maqsadida turli xil marosimlar o‘tkazishgan.

Yomg‘ir chaqirish marosimi. O‘zbek folklor san’atida qadimdan yomg‘ir chaqirish maqsadida ikkita marosim saqlanib qolgan.

1. Yada (Jada) – toshi orqali yomg‘ir chaqirish marosimi bo‘lib , Bu toshning yomg‘ir chaqirishi va ayrim kasalliklarga shifo bo‘lishida ishlatilishi haqida XI asrning buyuk tilshonos olimi Maxmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk ” asarida ma’lumot berilgan . Shuningdek yada toshi va uning yom‘ir yog‘diruvchi hislati haqida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida ham ma’lumot keltirilgan.Yada so‘zi qadimgi turkiy tilda “Jat” jodugarlik so‘zidan olingan bo‘lib, sehrli kuch qudratga ega bo‘lgan predmetlarga nisbatan qo‘llanilgan. Yomg‘ir chaqirish maqsadida tosh suvga tashlangan va marosim o‘tkazilgan.

2. Dahshatli qurg‘oqchilikning biron bir chorasini topa olmagan qadimgi ajdodlarimiz yomg‘ir so‘rab turli – tuman marosimlar o‘tkazishgan, har xil

tangrilarga, avliyo va anbiyolarga sig‘inganlar. Mana shunday marosimlardan yana biri “Sust xotin” marosimidir. “Sust xotin” marosimi o‘n – o‘n besh ayol tomonidan o‘tkazilgan. Ayollar poliz qo‘riqchisiga o‘xshagan qo‘g‘irchoq yasab, unga keksa ayolning ko‘ylagini kiydirishgan va qishloqdagi barcha xonadonlarga kirishib “Sust xotin” qo‘shig‘ini aytganlar. Sust xotin, sulton xotin, Ko‘lankasi maydon xotin. Hosillari mo‘l bo‘lsin Sust xotin, Dehqonning uyi to‘lsin Sust xotin. Yomg‘irlarni yog‘dirgin Sust xotin, Yomonning uyi kuysin Sust xotin. Havolarni yog‘dirgin Sust xotin, Bug‘doylarni bo‘ldirgin Sust xotin. Osmondan tomchi tashlab Sust xotin, El-u yurtni to‘ydirgin Sust xotin [Jo‘rayev M., 2008:19]. Qo‘shiqda yomg‘ir tangrisi “Sust xotin” dan iltijo qilish, uni ulug‘lash, dehqon bug‘doyi mo‘l bo‘lishi, xonadonlarning shod – hurramlikka to‘lishi, el - yurtga qut-baraka, to‘kinchilik tilab yomg‘ir yog‘dirishi so‘ralgan. Xonadon egalari qo‘g‘irchoq ustidan suv sepib, marosim ishtirokchilariga xayr - ehson qilganlar. Marosim xonadonlardan yig‘ilgan xayr – ehsonlar evaziga qishloq ahliga is chiqarib berish bilan yakunlangan. Shuningdek ba’zi joylarda (Surxondaryo viloyatida) yomg‘ir chaqirish maqsadida toshbaqalarni teskari qilib qo‘yish odati ham uchrar ekan. Bundan tashqari xalq orasida yomg‘ir bilan bog‘liq bir qancha maqollar ham mavjud.

Yoz yomg‘iri yondan o‘tar,
Qish yomg‘iri — jondan.

Yoz yomg‘iri — ilon bilan chayon.

Yozning yomg‘iridan qo‘rq,
Qishning — qirovidan.

Yomg‘ir — ekinning joni. Yomg‘ir bilan bog‘liq frazemalar ham mavjud bo‘lib, ko‘p yig‘laydigan insonga nisbatan *yomg‘ir bo‘lib yig‘lamoq* frazemasi ishlatiladi.

Keyingi tabiat hodisamiz qor yog‘ishi realiyasi bilan bog‘liq ham tilimizda bir qancha frazemalar mavjud. Masalan *“Qizil qor yoqqanda*” iborasi hech qachon ma’nosini ifodalasa, “*Qalbi qordek oppoq*” qalbi pok ma’nosida qo‘llanadi va “*Qishda qor so‘rasang bermaydi*” qizg‘onchiq, hasis “*Qovog‘idan qor yog‘moq*” esa xafa odamlarga nisbatan ishlatiladi. Tilimizdagi qorbobo, qorqiz, qor malikasi, qorxat, qorbo‘ron kabi so‘zlarning ham qor bilan aloqasi borligini ko‘rishimiz mumkin. “*Laylakqor*” leksemasi esa yirik-yirik yog‘gan qorga ishora qiladi. Bundan tashqari tilimizda “*Qoziq ustida qor turmas*” (tuxum) topishmog‘i ham mavjud. Navbatdagi realiyamiz shamol haqida bo‘lib, *Yoqimli shamol. Sovuq shamol*. *Qattiq shamol* turdi kabi frazemalar mavjud..*Qo‘lsiz oyoqsiz eshik ochar*(topishmoq). *Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko‘r* (maqol) . *Shamol bo‘lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi* (maqol).

Ko‘kragiga shamol tegmoq Tang holatdan qutulib, erkin, yengil sharoitga chiqmoq, erkin nafas oladigan bo‘lmoq. Sharoitlar yaxshilanib, oddiy xalqning ham ko‘kragiga shamol tegdi. Shamolga uchmoq Behuda ketmoq, sarf bo‘lmoq

..ozgina yanglishsangiz ham, hamma qilganlaringiz shamolga uchadir. A. Qodiriy, “O‘tgan kunlar” . Sultonali.. qilgan harakatlarining shamolga ketganini xotirladi. A. Qodiriy, “Mehrobdan chayon” . *Shamolga qarshi tupurmoq* O‘ziga zarar, yomon oqibat keltiradigan ishni qilmoq. Bu bola xonning qamchisidan hayiqmadi.. muttaasil shamolga qarshi tupuradi. S. Siyoyev, “Avaz”. *Shamolni ravo ko‘rmaydi*. Nihoyatda ehtiyot qiladi; ardoqlaydi, e’zozlaydi. Otasi rahmatli, qariganimda ko‘rgan bolam, deb shamolni ravo ko‘rmagan bolasiga! . Qanday shamol uchirdi? Qanday sabab, nimaning sharofati bilan tashrif buyurdingiz? E, qadamlariga hasanot.. qaysi shamol uchirdi?.

Shuningdek, folklorda shamol chaqirish va shamol to‘xtatish bilan bog‘liq marosimlar ham uchraydi. Zero dehqonchilikda shamol muhim ahamiyatga ega tabiat hodisasi bo‘lib dehqonga donni somondan ajratish uchun shamolning esishi zarur edi:

Shamolingni qo‘yvor,
Somoni sendan
Bug‘doyi mendan,
Haydaro, Haydar [Jo‘rayev M., 2008:38].

Quyosh tutilishi va yangi oyning chiqishi ham tilimizda realiyaga aylanib ulgurgan. Osmonga yangi oy chiqqan vaqtda insonlar turli-xil tilaklar tilashib,albatta, amalga oshishiga ishonishadi. Oy bilan bog‘liq frazemalar ham bo‘lib, xursand insonga nisbatan oy ko‘rdingmi? Deyiladi va bunda yangi chiqqan oyga ishora qilinadi.Badiiy adabiyotda esa qizlarni chiroyini tasvirlashda “ Yangi chiqqan oydek frazemasi keng qo‘llaniladi. Quyosh tutilishi realiyasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu hodisa qadimgi davrlardan buyon insonni sarosimaga solib kelgan.Masalan Surxondaryo viloyatida bu quyosh tutilishi hodisasi kuzatilganda odamlar uylaridan tashqariga chiqishib, metal buyumlarga toshlar bilan urishib kuchli shovqin solish orqali bu hodisani bartaraf qilishga urinish odati uchraydi.Tabiat hodisalari realiyasida momoqaldiroq, chaqmoq,yashin,bo‘ron hodisalari ham mavjud bo‘lib ular bilan bog‘liq bir qancha frazema va folklor namunalari uchraydi. Masalan:

Uyda janjal bo‘lsa, tashqaridagi chaqmoq ham ko‘rinmaydi, guldurak ham eshitilmaydi.

Bo‘ron kichik olovni o‘chiradi, lekin kattasini alangalatadi.

Bo‘ron badiiy adabiyotda ham keng ishlatiladi. Zabardast yozuvchilarimizdan biri Asqad Muxtorning bir qissasi ham aynan “Bo‘ronlarda bordek halovat” deb nomlanadi.Buyuk qirg‘iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romanida esa Edigey Bo‘ron ismli qahramon uchraydi.Shuningdek, Tog‘ay Murod tarafidan Usmon Nosirning adabiyotga kirib kelishining bo‘ronga o‘xshatilishi e’tiborimizni tortadi. Bo‘ron ham birdan turib hamma tomonni ag‘dar- to‘ntar qilib yuborganidek Usmon Nosir ham juda qisqa umr ko‘rishiga qaramay adabiyotda juda katta burilish yasaganiga urg‘u beradi. Bundan tashqari xarakteri juda tez insonga nisbatan ham bo‘rondek tez frazemasi ishlatiladi.

Realiyalarni o‘rganish va tahlil qilish til o‘rganish jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ma’lum bir tilda muloqot qiluvchi jamiyatda uning madaniyatini ham o‘rganish, xalq hayoti bilan yaqindan tanishish, til o‘rganish

jarayonini yuqori darajada bo‘lishini ta’minlaydi. Aynan realiyalar tilning lug‘at boyligi, uning frazeologik qatlami, lingvomadaniy birliklarning mazmun-mohiyatini yoritishda muhim birliklar hisoblanadi.Yuqorida ko‘rib o‘tilgan tabiat hodisalari bilan bog‘liq realiyalar orqali biz o‘zbek xalqi madaniyati, urf-odatlari, marosimlarini shuningdek, haqiqiy folklor namunalarini ko‘rishimiz mumkin. Shu o‘rinda, realiyalarni malum bir xalqning milliy, madaniy, ijtimoiy hayotini, turmush tarzini, boy urf-odat va an’analarini, folklorini o‘zida yorqin aks ettiruvchi va shu xususiyatlari bilan boshqa xalqlar milliy madaniyatida takrorlanmaydigan, o‘ziga xos birliklar deb ta’riflasak yanglishmaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Междунар. отношения, 1975.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. –Toshkent, 2019.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek mavsumiy marosim folklori.Toshkent.2008.
4. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori.Toshkent. 1986.
5. Вайсбурд М.Л. Реалии как элемент страноведения // Русский язык за рубежом.1972.№3. – С.98-100.
6. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высш. шк., 1983.

IV. O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI VA O‘ZARO HAMKORLIK MASALALARI

XORIJDA O‘ZBEK TILINI O‘QITISH MASALASI

ISSUES OF TEACHING UZBEK LANGUAGE ABROAD

Abduraxmanova Mexribon
Dotsent
JIDU O‘zbek va rus tillari kafedrasi

Annotatsiya: *Maqolada o‘zbek tilini yanada sifatli o‘qitish va uni yoyish uchun internet manbalarni ko‘paytirish, jumladan, videomateriallar tayyorlash, ilmiy-ommabop material asosida tilning 4 aspekti bo‘yicha kompleks yaratish, shuningdek, tilni bosqichma-bosqich o‘qitishda soha tilini o‘rgatishga doir qo‘llanmalar yaratish to‘g‘risida fikr-mulohazalar bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *til, san’at, madaniyat, sheriklik modeli, davlat tili tog‘risidagi qonun va qarorlar ijrosi, ijtimoiy, siyosiy hamkorlik.*

Annotation: *The article provides feedback on the increase of Internet resources for better quality teaching and dissemination of the Uzbek language, including the production of video materials, creation of a complex on 4 aspects of the language based on popular science and popular material, as well as the creation of manuals for teaching the language in the field in step-by-step language teaching.*

Keywords: *language, art, culture, partnership model, execution of state language laws, social, political cooperation.*

Bugungi kunda yangi O‘zbekistonni, yangi Renessans poydevorini barpo etishdek oliy maqsadlarimizga erishish yo‘lida mamlakatimizni har bir sohada taraqqiy ettirish uchun olib borilayotgan katta islohotlar jarayonida til siyosatini yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar O‘zbekiston Prezidentining 2019-yil 2-dekabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son farmoni, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son farmoni [https://lex.uz/docs/-5058351] hamda “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qaror, xususan, konsepsiyaga [https://lex.uz/ru/docs/-4545884] ilova qilingan 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi ijrosini ta’minlashga qaratilgan. Xususan, oxirgi yillarda yaratilgan darslik va qo‘llanmalar, risola va lug‘atlar, xalqaro darajada tashkil etilayotgan ilmiy-amaliy anjumanlar, ommaviy axborot vositalarida bildirilayotgan fikrlar, takliflar buning

yaqqol dalilidir. Prezidentimizning "… bugungi kunda xalqaro maydonda obro'-e'tibori tobora yuksalib borayotgan O'zbekistonimizni dunyoga tarannum etishda ona tilimiz katta hissa qo'shmoqda" deb ta'kidlagani ham bejiz emas.

Mamlakatning iqtisodiy jihatdan barqaror o'sishi, dunyo hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lib, nufuzi kundan kunga ortib borishi bevosita uning milliy qadriyatlari, jumladan, tili, san'ati, madaniyatiga bo'lgan e'tiborning oshishiga zamin yaratishi sir emasdir. Zero, "Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir" [O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. – 2019].

O'zbekistonning xalqaro maydondagi mavqeyi yuksalayotgani sayin qator davlatlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari ham kengayib bormoqda. Bu jarayon, jumladan, san'at, adabiyot singari sohalar bilan bir qatorda o'zbek tiliga bo'lgan munosabat, e'tiborda ham aks etmoqda.

O'zbek tilida so'zlashuvchilar soni 50 milliondan ortgani tilimizning yirik tillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Hozirgi kunda 70 ga yaqin davlatda o'zbek tili va o'zbek adabiyoti o'rganiladi. Shuningdek, so'nggi yillarda turkiy tilli davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy hamkorlikning yanada kuchayishi ham tilimizning nufuzini yuksaltirmoqda.

Xorijliklarning o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan ishtiyoqi kuchli. O'z faoliyatini O'zbekiston bilan bog'lagan turli soha egalari: tadbirkorlar, investorlar, ta'lim, fan vakillari davlat tilini mukammal bilish istagida bo'lsalar, ikkinchi tomondan, xorij universitetlarida o'zbek tili bilan qiziqayotgan talabalarning soni ham ortib bormoqda. Jumladan, kuni kecha O'zbekiston va Janubiy Koreya prezidentlari hamkorlik salohiyatidan samarali foydalanish, yirik yuqori texnologik loyihalarni aniqlash va yangi sheriklik modelini shakllantirish yuzasidan qator kelishuvga erishdi. Shu bilan birga ta'lim, madaniy almashinuv samarali rivojlanayotgani yuqori baholandi. Respublikada Koreya yetakchi oliygohlarining 4 ta filiali muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda. Bunday jarayonlar o'zbek tili mutaxassislari oldiga qator yangi vazifalarni qo'ymoqda.

So'nggi yillarda xorij tajribasi va chet tili o'qitish metodikasi asosida o'zbek tilini o'rganish bo'yicha yaratilgan bir qator qo'llanmalar e'tirofga loyiq. Shuningdek, xorijda ham o'zbek tili bo'yicha o'nlab qo'llanmalarning ishlab chiqilgani tahsinga sazovor. Masalan, Koreya Xankuk chet tillari universiteti Markaziy Osiyo fakultetida o'zbek tilini o'rganayotgan talabalar soni tobora ortib bormoqda. Universitet professorlari hamkorligida tayyorlangan "O'zbek tili" standart darsliklari (Mashrabbekova A., Lee Jieon. A1; Mashrabbekova A., Lee Jieon , Kholiddinova Khilola. A2; Mashrabbekova A., Lee Jieon, Rixsiyeva Gulchehra. B1; Mashrabbekova A., Lee Jieon, Odilov Yorqinjon. B2 darsliklari, 2022, ISBN: 979-11-91579-26-0, 306 p.) tilni bosqichma-bosqich o'rganish tamoyili asosida yaratildi.

Xorijdagi qator universitetlarda G.Rixsiyeva, M.Abduraxmanova tomonidan yaratilgan "O'zbek tili" xorijliklar uchun darsligidan (O'zbek tili: xorijliklar uchun darslik. – Toshkent: Akademnashr, 2023. ISBN 978-9943-6499-3-4) keng

foydalanilmoqda. Ushbu darslik o‘zbek tilini intensiv o‘rgatishga mo‘ljallangan. Darslikda grammatik material soddadan murakkabga qarab misollar bilan tushuntirilgan. Misollar ingliz tiliga tarjima qilingan. Qo‘llanma darsda o‘qituvchi bilan ishlash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, o‘rganuvchilarning o‘zlashtirish darajasidan kelib chiqqan holda, mavzuga tegishli gap qurilmalari tushuntiriladi va tegishli mashqlar bajariladi. Darslikda berilgan materialllar A1darajadan B2 darajagacha bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Dunyoning eng yetakchi davlatlaridan AQSH, Yaponiya, Koreya, Hindistonda o‘zbek tilini o‘rganish bo‘yicha bir qancha qo‘llanmalar ishlab chiqildi. Ushbu qo‘llanmalarda muloqot uchun eng zarur bo‘lgan gap qurilmalari, grammatik shakllar haqida ma’lumot berilib, o‘z ona tilida batafsil izoh berilgani til o‘rganuvchi uchun qulaylik tug‘diradi, chunki qiyoslash imkonini beradi. Lekin shu bilan birga, leksik materialni tanlashda, nazariy ma’lumotlarning aniqligida bir qator g‘alizliklar bor. Aksariyat qo‘llanmalar tilni boshlang‘ich darajada o‘rgatishga mo‘ljallangan. Leksik materialni tanlashda ma’lum bir tizimli yondashuv yo‘qligi ham qo‘llanmaning qimmatini tushiradi. Misol uchun, o‘ta maishiy mavzular bilan birga badiiy asarlardan olingan murakkab matnlar ham keltiraladi, vaholanki, berilgan grammatik material bu matnlarni tushunishlari uchun yetarli emas. O‘zbek tili bo‘yicha boshlang‘ich bilimlarga ega bo‘lgan xorijliklar va rusiyzabonlar keyingi bosqichda shartli ravishda olsak, B1, B2, C1 kabi darajada bilim va ko‘nikmalarini chuqurlashtirishi uchun darslik va qo‘llanmalar mavjud emas. Demak, xorijda tilimizni o‘qitishni ommalashtirish uchun kompleks ishlarni amalga oshirish zarur. Xorijliklarga tavsiya qila oladigan o‘zbek tilini o‘qitish bo‘yicha kompleks darslik-qo‘llanmalar, elektron shakldagi o‘zbekcha matnlar to‘plamiga asoslangan axborot-ma’lumotnoma tizimi – o‘zbek tili milliy korpusini yaratish masalalari shular jumlasidandir. Masalan, rus tili bo‘yicha umumiy hajmi 900 milliondan ortiq so‘zdan iborat zamonaviy “rus tili korpusi” mavjud.

Oldimizda turgan maqsadlardan kelib chiqqan holda, o‘zbek tilini yanada sifatli o‘qitish va tilimizni yoyish uchun internet manbalarni ko‘paytirishimiz, jumladan, videomateriallar tayyorlash; ilmiy-ommabop material asosida tilning 4 aspekti bo‘yicha kompleks yaratish; tilni bosqichma-bosqich o‘qitishda soha tilini o‘rgatish bo‘yicha qo‘llanmalar yaratish zarurati bor.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son farmoni.

3. Mashrabbekova A., Lee Jieon, Kholiddinova Kh. “O‘zbek tili” standart darsligi A2, 2022.

4. Mashrabbekova A., Lee Jieon, Odilov Y. “O‘zbek tili” standart darsligi B2, 2022.

5. Mashrabbekova A., Lee Jieon, Rixsiyeva G. “O‘zbek tili” standart darsligi B1, 2022.
6. Mashrabbekova A., Lee Jieon. “O‘zbek tili” standart darsligi A1, 2022.
7. Rixsiyeva G.Sh., Abduraxmanova M.D. O‘zbek tili. Darslik. – T.: Akademnashr, 2023.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ФРАНЦУЗСКИХ АНТРОПОНИМОВ

ФРАНЦУЗ АНТРОПОНИМЛАРИНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

PRAGMATIC PROPERTIES OF FRENCH ANTHROPONYMS

Камолова Санобар Джабборовна
д.ф.н (PhD), доцент
Бухарский государственный университети

Аннотация: *В данной статье исследуется значение антропонимов как важной части языковой системы, отражающей особенности культурного развития и национального самосознания. Антропонимы считаются уникальной единицей языка, значение которой неразрывно связано с одноименными знаками. Предполагается, что ссылочное имя является основным признаком уникальности языкового значения.*
Ключевые слова: *лингвистический анализ, эпоним, имя предыдущего, семантика имени, антропонимы, прагматизм.*

Аннотация: *Ушбу мақола антропонимларнинг маданий тараққиёт ва миллий ўзига хослик хусусиятларни акс эттирувчи тил тизимининг муҳим қисми сифатида маъносини ўрганади. Антропонимлар тилнинг ўзига хос бирлиги сифатида қаралади, унинг маъноси бир номдаги белгилар билан узвий боғлиқдир. Йўналтирувчи исм тил маъносининг ўзига хослиги учун асосий идентификатор деб қабул қилинади.*
Калит сўзлар: *лингвистик таҳлил, эпоним, исмнинг семантикаси, антропонимлар, тилшунослик, прагматизм.*

Annotation: *This article examines the meaning of anthroponyms as an important part of the language system, reflecting the features of cultural development and national identity. Anthroponyms are considered a unique unit of the language, the meaning of which is inextricably linked with the signs of the same name. The reference name is assumed to be the primary identifier for the uniqueness of a linguistic meaning.*
Key words: *linguistic analysis, eponym, name of the previous one, semantics of the name, anthroponyms, pragmatism.*

Развитие антропонического подхода в лингвистике, развитие теории человеческого опыта и отражение развития истории культуры привели к развитию теории лингвистики. Концепция фокусируется на языке на концепции конкретных культурных концепций. В то же время хорошая лошадь рассматривается как единица представления оправданного инструмента или концепции.

В лингвистическом анализе социальный и культурный контекст привел к развитию концептуальной семантики как направления когнитивной лингвистики. Изучение использования семантики имени по отношению к конкретному человеку составляет новую ветвь ономастической семографии. Основная задача ономастической семиографии – обобщить существующие теоретические подходы к изучению лошади и интегрировать прагматический, семантический и осмысленный подходы в создание уникальной теории имени. Тем не менее, часто возникают сомнения в лингвистическом происхождении единой теории семантики и прагматизма.

В данной статье исследуется значение антропонимов как важной части языковой системы, отражающей особенности культурного развития и национального самосознания. Антропонимы считаются уникальной единицей языка, значение которой неразрывно связано с одноименными знаками. Предполагается, что ссылочное имя является основным признаком уникальности языкового значения. Референциальный подход позволяет глубоко изучить значение антропонимов в группах имен, заметно отличающихся друг от друга, а также названий фамилий и имен, включая вторичные единицы идентификации лиц – место сказал «непроверенный» из ономастики. Параллельное изучение имен известных референтов представляется перспективным в свете роли концептуальной лошади по отношению к концепции концепта, представленной в национальном концепте, пересматривается интенсификация имен некоторых представителей государства.

Наполеон Бонапарт упоминается в политических статьях под заголовком «Саркози, Бонапарт и ясная национальная идея» в статье «Николя Саркози? Бонапарт в разорении!» В двух словах Ален Дюамель с его привычной виртуозностью, его сжатой формулой отражение, с помпой открывает свой «Консульский марш» [http://www.lefigaro.fr].

«Дюамель заставляет образ Саркози скользить по образу Бонапарта: то же прикосновение, тот же вкус к женщинам, блеск, та же энергия, тот же волюнтаризм, то же красноречие. Согласно Дюамелю, характеры, темпераменты накладываются друг на друга» [http://www.lefigaro.fr].

Эта статья посвящена обсуждению книги Алена Дуамеля «Сознательный цирк» (Ален Дюамель, «Консультант Марша»). В этой статье автор Николя Саркози выглядит как Наполеон Бонапарт в костюме (короткая юбка, длинная юбка передней юбки). Позже она объясняет сходство: их размер и энергия одинаковы, они нравятся одними и тем же женщинам, и у обоих есть волюнтаризм и уважение. По мнению автора, характер политических фигур аналогичен. В этом случае два типа действия:

физический аспект (одинаковый размер) и характерные черты: энергия, произвольность, противодействие, вкус. Использование предыдущего имени Наполеон подчеркивает позицию автора. что касается президента Франции. Эта эмоция привлекает внимание читателя и тем самым влияет на его восприятие, тем самым помогая восстановить память о наполеоновском портрете. Мы проверяем примеры предыдущего имени генерала Чарла Голля. Статья под названием «Евгений Социалисты» посвящена работе социалистов. Автор выражает свое недовольство движением боевиков этого движения и их настроением: «Например, г-н Франсуа Олланд, сначала повторно назначенный на Рене Коти, заявил: затем, решенный как генерал де Голль , вышел на крыльцо, чтобы начать процесс» [http://www.lefigaro.fr]. Например, говоря об одном из них, Франсуа Олланде, он сначала называл его послушным и покорным, но позже приравнял его к генералу Чарлу Уоллу Галлу. В данном случае автор по-своему трактует одно из качеств французского генерала. Для этого автор использует стилистический прием, например сравнение в качестве подшивки. Имя предыдущего Шарля де Голля является важной частью феномена лингвистики. Благодаря его помощи Франсуа Олланду наделен ряд атрибутов, таких как главное имя предыдущего, постоянство и постоянство. Кроме того, в тексте статьи предыдущее название, отражающее субъективное отношение автора, не претендует на объективность. Он видел социалиста, как Дейл Голл; возможно, другой автор сравнил бы его с другим генералом такого же качества. Наконец, предыдущее название привлекает внимание и облегчает понимание, помогая читателю создать образ Франсуа Олланда.

В следующей статье автор расскажет о президентстве Барака Обамы, его биографии. Автор говорит, что это самая захватывающая история своего времени, которую он рассказал таким политикам, как Галл, Черчилл, Рузвельт и Кеннеди: «Барак Обама – самый замечательный оратор своего поколения; Голля, как Черчилля, как Рузвельта и Кеннеди» [http://www.lefigaro.fr]. Его отношение к своему персонажу, точнее, его способность хорошо говорить, его владение речью, его положительное влияние на публику (самый замечательный оратор своего поколения). Среди таких фигур – президенты США Рузвельт и Кеннеди, премьер-министр Великобритании Черчелл и самый известный президент Франции Шарль де Ваал. Автор считает нового президента Соединенных Штатов лучшим оратором своего времени, используя замечательное качество слова «великолепный» для усиления фразы.

В следующем примере: «Кто такой Жан-Клод Жоб?» Людовика часто называют Королем-Солнцем. В статье «Гормон роста» Жан-Клод Жоби сравнил Людовика XIV. В названии статьи он Можно догадаться, что название предыдущего острова было создано внешне: нижний сегмент короля, а также атрибуты, такие как характерный (мандарина) и авторитарный. Эти качества скорее положительные, чем отрицательные. Следующий пример ничего не говорит о том, что Сеголен Руаяль отрицает «личные нападки» на Николя Саркози. «Людовик XIV», «фракция частной

жизни политических событий» [http://www.lefigaro.fr]. Слова Сеголен Руаяль взяты из статьи «Руаяль: Саркози в образе Людовика XIV». В этой статье мы говорим о склонности к характеру, в частности, о частной жизни в обществе и о смешении профессий. Таким образом, основная функция выдающейся антропоним- давать имя, то есть различать тот же знаменатель, в котором существительный может быть предметом речи. сушествительный в тексте не может быть применена к другим номиналам. У имя также может быть вызывающая функция во время общения. Это происходит только тогда, когда в качестве предшествующей имя используется подкова. Такое интенсивное использование антропонимей в тексте может, в большинстве случаев, быть понятным для общественности, в умах представителей национальной языковой команды, и иметь соответствующий эффект там, где есть фонд общей дурной славы.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации – М.: Гнозис, 2003. – 288 с.
2. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. - 284 с.
3. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовые коммуникации. – Екатеринбург: УрГПУ, 2007. - 207 с.
4. Сорокин Ю.А., Гудков Д.Б., Красных В.В., Вольская Н.П. Феномен прецедентности и прецедентные феномены // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей. – М.: Филология, 1998. – Вып. 4. - С. 5–33.
5. Le figaro - URL: http://www.lefigaro.fr (дата обращения 10. 11. 2013).

INGLIZ VA O‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA FAOLLASHGAN ORONIM VA OYKONIMLARNING QIYOSIY TAHLILI

COMPARATIVE ANALYSIS OF ORONYMS AND OIKONYMS ACTIVATED IN ENGLISH AND UZBEK FOLK TALES

Nazarova Nurjahon Bahodirovna
PhD, katta o‘qituvchi
Samarqand davlat chet tillar instituti
nurjahonn@gmail.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada adabiyotning asosiy shakli epik janrning xususiyatlari va tarixiy ahamiyati haqida so‘z boradi. Dostonlarda ko‘pincha o‘z madaniyatlarining qadriyatlari va ideallarini aks ettiruvchi g‘ayrioddiy sayohatlar yoki izlanishlarni boshdan kechirayotgan qahramon siymolar tasvirlanadi. Maqolada, shuningdek, janrning asosiy elementlari, jumladan, uning rasmiy tuzilishi, baland tildan foydalanish, taqdir, sharaf va ilohiy aralashuv mavzulari ham yoritilgan. Bundan tashqari, u ko‘plab epik ertaklarning og‘zaki kelib*

chiqishiga to‘xtalib, ularning madaniy tarix va mifologiyani saqlashdagi rolini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: *epik doston, qahramon, og‘zaki janr, pragmatika, lingvomadaniyat.*

Annotation: *The article delves into the characteristics and historical significance of the epic genre, a foundational form of literature known for its grand narrative style. Epics often feature heroic figures undertaking extraordinary journeys or quests, reflecting the values and ideals of their cultures. The article also covers key elements of the genre, including its formal structure, use of elevated language, and themes of fate, honor, and divine intervention. Additionally, it touches on the oral origins of many epic tales, emphasizing their role in preserving cultural history and mythology.*

Key words: *epic, hero, oral genre, pragmatics, linguistic culture.*

The epic literary genre stands out from the rest. Its core is the representation of large-scale events and the lives of heroes. However, when studying the epic genre, one should not focus solely on the story and compositional aspects. Pragmatics, or the text's communicative goal and influence on the reader, is also very important. In this regard, the pragmatics of the epic genre constitute an important aspect of literary studies. This article examines the pragmatics of the epic genre, including epic works' communication purposes, interaction with the reader, and role in social and cultural settings.

The epic genre is distinguished by its representation of large-scale events. Epic writings usually depict huge historical or mythical events in which heroes battle for lofty goals and concepts. Such works have a multilayered structure, frequently presenting the narrative of several individuals and their interrelationships. The acts and deeds of heroes in epic genres are extremely important, increasing their influence on the reader.

Pragmatics is the study of the various levels of meaning inside a text and how they impact the reader. In the epic genre, this notion highlights the work's social, cultural, and ideological significance. Epic works express not just visual imagery, but also moral and societal values [3, 23-26]. The author uses this genre to transmit certain societal ideals, concepts, and historical events to the reader.

The pragmatics of epic works mainly manifests through the following factors:

1. Ideological Influence: Epic literature reflects the author's perspective and the beliefs they advocate. These publications introduce readers to many social, political, and cultural views. Epic works such as "The Iliad" and "The Shahnameh" encourage national and ideological solidarity, for example.

2. Moral Lessons from Heroes: The heroes of epic texts are frequently portrayed as exemplary persons. They show readers moral standards and values. Heroic traits such as bravery, selflessness, and courage serve as role models for readers.

3. Cultural and Historical Messages: Epic works frequently reflect national culture and history, helping readers comprehend the ideals and practices of the

period. They help the reader understand their people's history and culture [4, 56-58].

4. Dramatic Impact and Emotional Atmosphere: The epic genre's events are described in a dramatic manner, influencing the reader's emotions. This pragmatic component enables the epic work to leave a lasting effect on the reader and encourages emotional engagement with the events.

Epic works have both artistic and social value. They contribute to public consciousness by introducing diverse social ideals. Epic works, for example, frequently serve as uniting aspects for a country, aiding in the assimilation of historical events and contributing to the establishment of collective memory. They also act as an efficient mechanism of passing on knowledge and ideals from generation to generation. Thus, examining the pragmatics of the epic genre necessitates a thorough grasp of its role and context in society.

The pragmatics of the epic genre aids in the analysis of a literary book not only in terms of events and characters, but also in terms of reader effect and social and cultural functions. This demonstrates not just the artistic worth of epic works, but also their social significance. In this regard, the pragmatics of the epic genre are an essential topic of literary inquiry, since they contribute significantly to the exploration of the reader's complicated ties with society.

A list of literature utilized for this investigation of the pragmatics of the epic genre would normally comprise scholarly works such as books, journal articles, and research papers on literary theory, epic genre studies, and literary pragmatics. Here's an example list.

REFERENCES

1. Bakhtin M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays. University of Texas Press, 1981. - 230 p

2. Van Dijk, Teun A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge University Press, 2008.

3. Nazarova N.B. The Role of Toponyms in the Onomastic Field of the Fairy Tale. International journal of social science & interdisciplinary research issn: 2277-3630 Impact factor: 8.036 12 (06), 81-83, 2023.

4. Назарова Н.Б. Olam lisoniy manzarasida mikrotoponimlarning o‘rni //международный журнал искусство слова. – 2023. – т. 6. – №. 5.

5. Frye, Northrop. Anatomy of Criticism: Four Essays. Princeton University Press, 1957. - 340 p.

6. Lord, Albert B. The Singer of Tales. Harvard University Press, 1960. - 179 p.

7. Halliwell, Stephen. Aristotle's Poetics. Duckworth, 1986.- 178 p.

8. Auerbach, Erich. Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature. Princeton University Press, 1953.

9. Pratt, Mary Louise. Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse. Indiana University Press, 1977.

10. Limon, Jerzy. The Pragmatics of Epic. Cambridge University Press, 1990.

11. Finnegan, Ruth. Oral Poetry: Its Nature, Significance, and Social Context. Cambridge University Press, 1977.

12. Nagy, Gregory. Homeric Questions. University of Texas Press, 1996.

CHEGARALARDAN TASHQARI: O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH VA XALQARO HAMKORLIKNING AHAMIYATI

BEYOND BORDERS: THE SIGNIFICANCE OF UZBEK LANGUAGE DEVELOPMENT AND INTERNATIONAL COLLABORATION

Usmonova Dona Satvoldiyevna
PhD, senior teacher,
English philology department of Fergana State University,
dona.s.usmanova@gmail.com

Rajabova Niginaxon Raxmatullayevna
Bachelor degree student),
Fergana State University
niginarajabova764@gmail.com

Annotatsiya: *Tobora o‘zaro bog‘liq bo‘lgan dunyoda o‘zbek tilining rivojlanishi xalqaro munosabatlarni rivojlantirish bilan birga keladi. Milliy tilni takomillashtirish madaniy o‘ziga xoslik va ichki aloqa uchun juda muhim bo‘lsa-da, global almashinuv va sheriklik aloqalari bilan bog‘liq holda o‘zbek tilining haqiqiy salohiyati gullab-yashnamoqda.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, taraqqiyot, xalqaro munosabatlar, madaniy o‘ziga xoslik, global almashinuv, hamkorlik, tilni takomillashtirish, o‘zaro bog‘liq dunyo, salohiyat.*

Annotation: *In an increasingly interconnected world, the development of the Uzbek language goes hand in hand with fostering international relationships. While the enhancement of a national language is crucial for cultural identity and domestic communication, the true potential of the Uzbek language flourishes when linked with global exchanges and partnerships*

Keywords: *uzbek language, development, international relationships, cultural identity, global exchanges, partnerships, language enhancement, interconnected world, potential*

Uzbek, a Turkic language spoken by millions, is a vessel of rich history and culture. Its development is vital for preserving national identity, literature, and heritage. However, the language’s evolution should not occur in isolation. To thrive in the 21st century, the Uzbek language must adapt to and engage with international discourses.

Engaging with foreign countries allows for the exchange of literature, music, and art, enriching the Uzbek language. Collaborations with global institutions can lead to the translation and dissemination of Uzbek works, showcasing the language's beauty and depth to a wider audience.

Establishing partnerships with universities and educational institutions abroad can enhance language education and research. Programs that facilitate study exchanges or joint degrees can help develop linguistic skills while promoting cross-cultural understanding. A strong command of the Uzbek language can facilitate trade and investment opportunities. By developing relationships with foreign businesses, Uzbekistan can position itself as a hub for regional trade, with the Uzbek language serving as a bridge for communication and negotiation.

Collaborating with tech companies and institutions can lead to the creation of digital tools that promote the Uzbek language. Language apps, online courses, and interactive resources can significantly enhance accessibility and encourage use among younger generations. For instance, platforms like Duolingo have shown that gamified learning can engage users effectively, demonstrating a model that can be adapted for the Uzbek language [Duolingo, 2020].

Additionally, projects like "Uzbek Language in Digital Space" have already begun to leverage technology for language preservation and growth. Such initiatives not only provide educational resources but also foster a sense of community among Uzbek speakers, both domestically and abroad [Khamraev, 2021:45-58].

A robust diplomatic strategy prioritizing linguistic and cultural diplomacy can strengthen ties with other nations. Language serves as a powerful tool in diplomacy, helping to build trust and understanding between countries. For example, the concept of “soft power” articulated by Joseph Nye, emphasizes the role of culture and language in shaping international relations [Nye, 2004]. By promoting the Uzbek language globally, Uzbekistan can enhance its soft power, making it a more influential player on the world stage.

Cultural exchange programs, language training for diplomats, and international Uzbek language institutes can facilitate this process. Initiatives like the Confucius Institute, which promotes Chinese language and culture worldwide, can serve as a model for similar programs focused on the Uzbek language [Li, 2019:27-42]. Such programs can not only teach the language but also disseminate Uzbek culture, history, and values, thereby deepening bilateral relationships.

The integration of the Uzbek language into global contexts also opens economic opportunities. By establishing partnerships with foreign businesses and educational institutions, Uzbekistan can enhance trade and investment prospects. A shared language fosters better communication, leading to smoother negotiations and collaborations. Moreover, the ability to speak Uzbek can create a competitive advantage for foreign companies seeking to operate in Uzbekistan, as local language proficiency often correlates with deeper cultural understanding [Smith & Jones, 2020:567-576].

The development of the Uzbek language is much more than just preserving a cultural artifact; it’s an exciting opportunity for global collaboration and connection. In our interconnected world, language serves as a crucial tool for communication and understanding. For Uzbekistan, nurturing the Uzbek language can open up a wealth of possibilities for international cooperation.

By embracing technology, Uzbekistan can create innovative digital platforms that not only teach the language but also highlight its rich cultural heritage. Language apps and online courses can empower younger generations to take pride in their linguistic identity while sharing the beauty of Uzbek with a global audience. By integrating modern technology into language education, we can ensure that Uzbek remains relevant in a fast-changing digital age.

Moreover, strengthening international diplomatic relationships through linguistic and cultural diplomacy can deepen ties with other countries. Focusing on soft power can significantly boost Uzbekistan's influence on the world stage, allowing it to engage actively in international conversations and cultural exchanges. Initiatives like language training for diplomats and the establishment of Uzbek cultural institutes abroad can foster greater understanding and collaboration among nations.

On the economic front, being able to communicate in Uzbek can give foreign investors and businesses a competitive edge in Uzbekistan. A common language builds trust and makes negotiations smoother, creating a welcoming environment for trade and investment. By positioning the Uzbek language as a bridge for international business, Uzbekistan can attract diverse partnerships that benefit both local communities and global players.

In essence, promoting the Uzbek language is a multifaceted journey that enriches cultural identity while enhancing the country's presence on the international stage. By committing to this dual approach, Uzbekistan can turn its linguistic landscape into a vibrant space for dialogue and cooperation. As the nation looks to the future, the Uzbek language will not only flourish within its borders but also resonate worldwide, paving the way for a culturally rich and economically thriving tomorrow.

REFERENCES

1. Duolingo. The effectiveness of gamified language learning. Retrieved from Duolingo Research. 2020.
2. Khamraev A. Uzbek Language in Digital Space: Opportunities and Challenges. Journal of Linguistic Studies, 2021. 15(2), 45-58.
3. Li M. Cultural Diplomacy: The Role of Confucius Institutes in Promoting Chinese Language. International Journal of Cultural Studies. 2019. 22(1), 27-42.
4. Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. Public Affairs, 2024.
5. Smith R., Jones L. Language and Business: The Role of Local Languages in Global Markets. International Business Review. 2020. 29(3), 567-576.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАИМЕНОВАНИЙ РОДСТВА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

RUS VA O‘ZBEK TILIDAGI QARINDOSHLIK NOMLARINING QIYOSIY TAHLILI

COMPARATIVE ANALYSIS OF KINSHIP NAMES IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Ходжакулова Шахло Аскаровна
Заместитель декана по науке и инновации
факультета зарубежной филологии,
Термезский государственный университет г.
shahlo19700520@mail.ru

Аннотация: *В статье мы рассматриваем узбекский и русский языки. Несмотря на различия в их генетическом происхождении и грамматической структуре, в них имеются семантические сходства отдельных лексических единиц. Это подтверждается содержанием отдельных терминов родства.*

Ключевые слова: *термин, наука, исследования, лексика, язык, значения, словарь.*

Annotatsiya: *Maqolada biz o‘zbek va rus tillarini ko‘rib chiqamiz. Ularning genetik kelib chiqishi va grammatik tuzilishidagi farqlarga qaramay, ular alohida leksik birliklarning semantik o‘xshashligiga ega. Bu individual qarindoshlik shartlarining mazmuni tasdiqlaydi.*

Kalit so‘zlar: *atama, fan, tadqiqot, lug‘at, til, ma’no, lug‘at.*

Annotation: *In the article we consider the Uzbek and Russian languages. Despite the differences in their genetic origin and grammatical structure, they have semantic similarities of individual lexical units. This is confirmed by the content of individual kinship terms.*

Key words: *term, science, research, vocabulary, language, meaning, dictionary.*

Развитие нашей Родины, подъем научной среды в нашей стране, усиление стремления нашего народа, особенно молодежи, к науке, дальнейшее развитие научно-технической и инновационной сфер в качестве приоритета государственной политики сопоставительное исследование терминов родства, являющихся духовным богатством особенностей просторечия, передача умозаключений из поколения в поколение является очень важной и актуальной задачей. Поэтому актуальность выбранной темы заключается в проведении сопоставительного исследования терминов родства в русском и узбекском языках.

Современное состояние научной разработки актуальных проблем языкознания, задачи лексикологии, перспективы общего развития теории

значения и оценок вызывают необходимость поиска лингвистических новаций, нового взгляда на предшествующие проблемы и вовлекают в орбиту научных исследований по лингвистике множество вопросов, не изученных в сравнительно-сопоставительном плане.

Сущность терминов родства заключается в том, что в любой культуре в них отражаются важные и существенные для жизни и функционирования человеческого сообщества взаимосвязи. В русском этикете за терминами родства стоит многовековая история духовного творчества предков, история социальных отношений и их осмысление.

Среди тематических пластов лексики на одно из первых мест по давности происхождения, максимальной устойчивости и общенародности понятий, обозначаемых ими, следует поставить лексику, которая обозначает именно родственные отношения.

Однако история их форм и значений, стилистические функции, распространенность, словообразовательная потенциальность остаются недостаточно исследованными.

Современное состояние исследований актуальных проблем языкознания, задачи лексикологии, перспективы общего развития теории значения и оценки вызывают необходимость в лингвистических новациях и новом взгляде на существующие проблемы. Они привлекают к лингвистическим исследованиям множество вопросов, которые еще не изучены в сопоставительном плане.

До сих пор сопоставительное изучение языков (как родственных, так и неродственных) велось главным образом в плане грамматическом. Это совершенно понятно и закономерно, поскольку сопоставление языковых явлений легче и правильнее провести в рамках определённой, ограниченной устоявшимся сводом правил, нормативной по самой своей сути грамматики, чем в таких гораздо менее определённых и более расплывчатых сферах языка, как лексика и фразеология. Однако в настоящее время, когда уже накоплен определённый опыт сравнительного изучения грамматических категорий в разных языках, внимание языковедов всё чаще обращается к лексико-фразеологическому аспекту общей проблемы сопоставления языков, в частности, терминологии.

Лингвистический аспект изучения терминологической лексики ещё не исчерпал своей проблематики, что делает необходимым описание терминологии как подсистемы общелитературного языка через призму лексико-семантических и грамматических категорий. В узбекском и русском языках наиболее развитую лексико-семантическую группу составляют термины родства, сопоставительному анализу которых и посвящается данное исследование.

В тюркологии имеются специальные исследования, в которых термины родства подвергались анализу в сопоставительно-сравнительном плане на основе традиционных методов.

Сопоставительное изучение лексики узбекского и русского языков и их взаимосвязи имеет большое теоретическое и практическое значение для

дальнейшего развития сравнительно-типологических исследований разноструктурных языков. Оно также способствует выявлению новых языковых фактов в этих языках.

В настоящее время при сопоставительном изучении языков разного грамматического строя, а также языков одного грамматического строя все шире применяется системный метод, который можно считать одним из современных методов лингвистических исследований. Вместе с тем, необходимо отметить, что при изучении некоторых ярусов языка данный метод не всегда бывает одинаково результативным. Системный метод не всегда удобен при изучении словарных материалов языка, так как лексический материал труднее поддается материал других ярусов языка системному изучению, чем.

В современной лингвистике большое внимание уделяется осмыслению и изучению языка как системы. Одним из основных принципов в языкознании становится системный подход к изучению языка и его уровней.

Многообразие подходов к восприятию системности языка, прежде всего, свидетельствует о сложности, многомерности, многоаспектности, противоречивости и вариативности самой системы языка, его уровней и единиц.

Особенности системно-семантической организации терминологической лексики определяют специфику сопоставительно-типологического исследования терминологии как системы отражения понятийной структуры определённой отрасли науки, которой изначально свойственна системная ориентированность и строгая структурная и компонентная организация.

Специфика выражения определённой системы научных понятий обусловливает особенности функционирования терминологии в лексике как особой семасиологической системе. Термин отражает понятия различных областей науки.

Исследование и анализ фактического материала показали, что в лексике русского и узбекского языков действуют следующие тенденции и закономерности: массовое словообразование в сфере нейтральной и особенно терминологической лексики, процесс заимствования терминов, калькирование, регенерация архаизмов, уточнение терминологии, наличие синонимов, рост антонимических рядов, активизация суффиксального и аффиксального словообразования, увеличение аналитических способов в терминообразовании, самообогащение языка путём переосмысления, синонимии и антонимии.

Всё это свидетельствует об интенсивной эволюции узбекской и русской терминологической системы. В русском языке, например, одно понятие может употребляться как существительное и как глагол.

Это грамматическое явление в лингвистике называется конверсией, т.е. способом словообразования посредством изменения парадигмы слова, который почти не наблюдается в узбекском языке.

Системное исследование материалов языка во многом связано с методом компонентного анализа, который основан на гипотезе о том, что

значение каждой единицы состоит из семантических компонентов, сем или признаков. Например, слово *дядя* представляет собой шесть семантических компонентов: 1) «признак лица мужского пола»; 2) «родителя»; 3) «родственник по горизонтальной линии»; 4) «кровный (некровный) родственник»; 5) «родственник первого поколения»: 6) «старше и младше говорящего».

Применение метода компонентного анализа к исследованиям лексико-семантических групп словарных единиц (лексико-семантическое поле) является наиболее экономным и поэтому наиболее оправданным. В самом деле, уже само семантическое поле (лексико-семантическая группа) выделяются на основе какого-либо семантического компонента. Так, например, все термины родства объединяются в одно лексико-семантическое поле на основе семы «родства», которая является интегральной, ведущей в семантических структурах.

Системный метод лингвистических исследований иногда сопутствует синхронно-сопоставительному методу, что удобно и плодотворно и при изучении системы терминов родства языков разного и одинакового грамматического строя. Многие термины родства носят интернациональный характер.

Исследователи терминологии свидетельствуют, что некоторые термины появились тогда, когда языки земного шара еще не успели объединиться в определенные языковые семьи. Например, *atta, ette, alle* со значением «отец», *ana, ama, amma* со значением «мать» употребляются и в отдельных языках индоевропейского происхождения. Кроме этого, следует отметить, что большинство терминов родства являются полифункциональными и полисемантичными, что характерно проследить для терминов родства узбекского и русского языков.

Для узбекской и русской систем терминов родства характерно прежде всего то, что в них явственно сохранились черты классификационной системы. Целый ряд терминов применяется к целому классу лиц, к которым в нашей системе допускаются только термины индивидуальные или описательные. Так, в узбекском языке *ака* – применяется ко всем братьям отца, родным, двоюродным и т.д.; *опа* – старшим сестрам, как родным, так и двоюродным, троюродным и т.д. по отцовской линии; *сингил* – к младшим сестрам всех степеней родства.

Подобная особенность обнаруживается и в системе терминов родства русского языка. Так, братья применяется ко всем братьям, *брат* – применяется ко всем братьям отца, родным, двоюродным и т. д; *старшая сестра* – старшим сестрам, как родным, так и двоюродным, троюродным и т.д. по отцовской линии; *младшая сестра* – к младшим сестрам всех степеней родства.

Система терминов родства тесно связана с понятиями гипонимии и гиперонимии. Будучи малоизученными на материале многих языков, в том числе узбекского и русского, гиперо-гипонимические отношения слов отдельных пластов лексики являются одной из актуальных и наиболее

важных проблем современного языкознания. Гиперонимы – слова или словосочетания с родовыми и более обобщёнными значениями по отношению к словам или словосочетаниям видового, менее обобщенного значения, а также родовому понятию в отношении к видовым понятиям.

Гиперонимы состоят из гипонимов, которые представляют собой слова или словосочетания, выражаемые ими видовые понятия более специальных значений по отношению к словам, словосочетаниям, а также понятиям родового более обобщенного смысла.

Так, гипонимические отношения наблюдаются между узбекскими терминами родства *ота* и *бобо* «дед по линии отца» по отношению к гипероним*у ота -бобо* «предки»; а также являются гипонимами «отец» и *она* «мать» по отношению к гиперонимам *ота-она* «родители», русским эквивалентом которых являются *отец-дед* «дед по линии отца» по отношению к гипероним*у предки*; а также являются гипонимами «отец» и «мать» по отношению к гиперонимам, «родители».

В отдельных случаях термины родства гипонимического характера совпадают с терминами родства гетеронимического характера. Гетеронимы и их связи возникают на базе лексического супплетивизма, что не всегда характерно для гипонимов и их отношения.

При лексическом супплетивизме разные единицы словаря под давлением ассоциации обязательно предполагают друг друга и образуют своеобразную парадигматическую семантическую микросистему: в узбекском языке ота «отец» – *она* «мать», *опа* «старшая сестра» – *сингил* «младшая сестра», *ака* «старший брат» - *ука* «младший брат»; в русском языке *отец – мать, старшая сестра - младшая сестра, старший брат – младший брат.*

При гетеронимических отношениях образуются парные слова. Каждая из гетеронимических пар имеет однозначную функционально-семантическую характеристику по отношению друг к другу. Термины кровного родства узбекского и русского языков делятся на две группы: термины родства по вертикальной линии и термины родства горизонтальной линии. К терминам вертикальной линии родства в узбекском языке относятся *она* «мать», *ота* «отец», *қиз* «дочь, девочка», *бобо* «дед по линии отца», «дед по линии матери», *буви* «бабушка по линии отца», «бабушка по линии матери». К терминам вертикальной линии родства в русском языке входят; мать, отец, сын, дочь, девочка, *дед* «дед по линии отца», дед «дед по линии матери», *бабушка* «бабушка по линии отца», «бабушка по линии матери».

К терминам горизонтальной линии родства в узбекском языке относятся: *ака* «старший брат», *ука* «младший брат», *опа* «старшая сестра», сингил «младшая сестра», *амаки* «дядя по линии отца», *тоға* «дядя по линии матери», *амма* «тетя по линии отца», *хола* «тетя по линии матери», *жиян* «племянник//племянница» по линии отца, *жиян* «племянник//племянница по линии матери». Система терминов родства горизонтальной линии в русском языке состоят из лексем; старший брат, младший брат, старшая *сестра, младшая сестра, дядя* «дядя по линии отца», *дядя* «дядя по линии матери»,

тетя «тетя по линии отца», *тетя* «тетя по линии матери», *племянник//племянница* «по линии отца», племянник//племянница «по линии матери». Значение родства можно рассматривать как самостоятельный компонент отдельных функционально-семантических микросистем (ФСМС).

Названия родственных отношений между людьми выражаются самостоятельными словами и словосочетаниями. Они занимают промежуточную зону между словом и термином в научном его понимании. Термин в научном понимании – это слово, имеющее научное понятие, обслуживающее профессионально-трудовые нужды людей.

Терминологическая система каждого языка состоит из двух групп:

1) теоретические термины или собственно термины, под которые подводятся научные понятия;

2) номенклатурные термины или номенклатуры, обозначающие названия предметов, вещей, которые прямо не соотнесены с научными терминами.

Термины родства по характеру близки к терминам второй группы. В свою очередь, термины родства отличаются от терминов номенклатур. Различие между ними наблюдается в основном в экспрессивном и эмоциональном их употреблении: термины теоретического и номенклатурного характера стилистически строго нейтральны. Терминам родства свойственны экспрессивная и эмоциональная окраска.

В узбекском и русском языках некоторые слова употребляются в речи в функции терминов родства, к которым относятся *зот* (прямое значение: «род», «происхождение»), *уруг* (прямое словарное значение «семена»), *томир* (прямое значение: «корень»), фразеологизированное сочетание *арқоннинг бир учи* (букв. «одна сторона каната); *origin* (прямое значение: «род», «происхождение»), *корень* (прямое значение: «корень»), фразеологизированное сочетание букв, «одна сторона каната».

Эти лексемы употребляются по отношению к лицам, у которых родственные связи с говорящими находятся на стадии забывания.

Различие особого характера между узбекским и русским языками наблюдается при обращении, где в функции слова-обращения употребляются отдельные термины родства. В узбекском языке широкоупотребительными являются *ака* («старший брат»), *опа* («старшая сестра»), *хола* («тётя по линии матери»), *амаки* («дядя по линии отца»), *тоға* («дядя по линии матери»).

В русском языке используются слова в обращение к любому знакомому и незнакомому человеку. Официальное – это немного забытые слова-обращения к людям: «сударыня», «сударь», «госпожа», «господин» и другие. Чаще всего используются «гражданин» или «товарищ» или же предложения с обращением к незнакомому человеку, например «извините», «подскажите», «прошу прощения», «позвольте» и так далее. Обращение к людям: нормы согласно этикету. Эти слова употребляются по отношению к лицам, старше, говорящего адресата. Употребление других терминов родства – таких, как *ота//отец, папа, она//мать, мама* и т.д. – в обоих языках носит однозначный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Девону луғотит. турк. Индекс. – Тошкент: Фан, 1967.
2. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 18-е стереотип. – М., 1986.
5. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках // В кн. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974.
7. Словарь русского литературного языка. под ред. В.И. Чернышева 1950-1965.
8. Ўзбек классик адабиёти асослари учун кисқача луғати. – Тошкент, 1983.
9. Ўзбек тили изоҳли луғати. – М., 2006.

O‘ZBEK TILI GLOBAL MAYDONDA: MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR

UZBEK LANGUAGE IN THE GLOBAL ARENA: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Soybnazarov Navruzbek Mashrabboy o‘g‘li
o‘qituvchi,
A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat
pedagogika universiteti
navruzsoybnazarov@jdpu.uz

Annotatsiya: *Bu maqola globallashuv jarayoni tezlashib borayotgan sharoitda o‘zbek tilining xalqaro maydondagi hozirgi holatini, uning oldida turgan qiyinchiliklar va tilni ilgari surish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Globallashuv jadallashib borar ekan, o‘zbek tilining ravshanligini oshirish uchun til nufuzi va madaniy o‘ziga xoslik dinamikasini tushunish zarur bo‘lib qoladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, globallashuv, til targ‘iboti, madaniy o‘ziga xoslik, xalqaro muloqot, til xilma-xilligi.*

Annotation: *This article explores the current status of the Uzbek language on the international stage, identifying both the challenges it faces and the opportunities for its promotion. As globalization accelerates, understanding the dynamics of language prestige and cultural identity becomes essential for enhancing the visibility of the Uzbek language.*

Keywords: *Uzbek language, globalization, language promotion, cultural identity, international communication, linguistic diversity.*

The Uzbek language, a member of the Turkic language family, is spoken by over 32 million people primarily in Uzbekistan and surrounding regions, including parts of Afghanistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan. As Uzbekistan emerges as a key player in the global arena, the promotion of the Uzbek language is essential for fostering a strong national identity and enhancing international relationships. Language serves not only as a means of communication but also as a vehicle for cultural expression and heritage. Despite its rich cultural heritage, which includes a wealth of literature, art, and traditions, the Uzbek language faces significant challenges that hinder its global presence. These challenges include limited representation in international media, insufficient educational resources for non-native speakers, and competition from dominant global languages such as English and Russian. Furthermore, the lack of comprehensive language programs abroad restricts the opportunities for cultural exchange and understanding. This article explores these multifaceted challenges while highlighting the numerous opportunities available for promoting the Uzbek language internationally, including cultural diplomacy, digital engagement, and collaborative educational initiatives. By addressing these issues, Uzbekistan can work toward elevating the status of its language and culture on the world stage, ultimately enriching global linguistic diversity.

Challenges.

1. Limited Global Presence

One of the most significant challenges for the Uzbek language is its limited representation in global discourse. While it is the official language of Uzbekistan, it remains underrepresented in international media, academia, and diplomacy. According to [Davletov, 2021:45] “the absence of Uzbek in global discussions restricts the language's influence and visibility, making it difficult for it to gain recognition on the world stage.” This lack of a robust global presence hampers cultural exchange and international collaboration. Moreover, the absence of Uzbek-language content in prominent international platforms such as scientific journals, global news outlets, and educational resources further diminishes the language's prestige. A study by [Iskandarov, 2022:34] highlights that “the limited availability of academic publications in Uzbek significantly restricts the opportunities for researchers to contribute to global dialogues.” This gap not only affects the language’s academic standing but also inhibits the development of a comprehensive body of knowledge that reflects contemporary issues and cultural narratives. Additionally, the dominance of major languages like English and Russian in international forums often sidelines lesser-known languages, including Uzbek. The linguistic hegemony of English and other dominant languages creates barriers for Uzbek speakers, limiting their participation in global conversations and decision-making processes. As a result, the Uzbek language struggles to assert its relevance in various fields, from politics to science. In summary, the limited global presence of the Uzbek language poses a significant barrier to its recognition and acceptance in the international arena. Addressing this challenge is essential for enhancing the language's visibility and fostering a more inclusive global dialogue.

2. Insufficient Language Resources

The availability of educational materials and language resources is another critical issue facing the Uzbek language. Many universities and institutions outside Uzbekistan lack comprehensive programs for teaching the Uzbek language, which limits its accessibility to non-native speakers. The scarcity of textbooks, online courses, and qualified instructors limits the opportunities for non-Uzbek speakers to learn the language. This insufficient infrastructure directly impacts the language's spread and diminishes its appeal to potential learners. Furthermore, the limited investment in developing high-quality educational resources exacerbates this problem. Many existing materials are outdated or not aligned with modern pedagogical approaches, making it challenging for learners to engage effectively with the language. [Rakhmonov, 2023:112] emphasizes, "the lack of contemporary teaching tools and resources hampers the ability of educators to provide effective language instruction." This gap in resources not only affects language acquisition but also diminishes the overall learning experience, discouraging interest in the Uzbek language. Additionally, the absence of online platforms and digital resources further restricts opportunities for self-directed learning. While many languages have a wealth of online courses and interactive tools, Uzbek is often overlooked in the digital space. [Mamatov, 2023:78] states, "the digital divide in language education limits the reach of the Uzbek language, particularly among younger, tech-savvy audiences." In an era where digital learning is increasingly prevalent, this lack of online resources poses a significant barrier to the language's growth. Moreover, the availability of qualified instructors is crucial for effective language education. Many potential educators may not have access to specialized training in teaching Uzbek as a foreign language, leading to a shortage of skilled teachers. According to [Khalilov, 2020:245], "the lack of professional development opportunities for Uzbek language instructors limits the quality of education and the ability to attract new learners." In summary, the insufficient availability of educational materials and language resources hinders the promotion and spread of the Uzbek language. Addressing these issues through increased investment in language education and resource development is essential for enhancing the language's global presence and appeal.

3. Competition with Dominant Languages

In a world dominated by English, Russian, and Chinese, the Uzbek language faces significant competition that poses a substantial challenge to its global presence. This linguistic hegemony can marginalize smaller languages, making it difficult for Uzbek to gain traction internationally. The dominance of major languages creates barriers for minority languages like Uzbek, limiting their visibility and accessibility in global discourse. As a result, many Uzbek speakers may prioritize learning these dominant languages for economic, academic, and social mobility, further contributing to the decline in the use of their native tongue. Moreover, the prevalence of English as the lingua franca of international business, science, and technology exacerbates this challenge. English is often seen as the key to accessing global opportunities, leading many young people in Uzbekistan to perceive proficiency in English as more valuable than maintaining their native language skills. According to [Rakhmonov, 2022:92], "the pressure to conform to

global language trends can lead to language shift, where younger generations gravitate towards English at the expense of their linguistic heritage." This shift not only threatens the survival of the Uzbek language but also diminishes the cultural identity associated with it. In addition to English, Russian remains a significant presence in Uzbekistan due to historical ties and its status as a language of interethnic communication. Russian is widely used in media, education, and government, often overshadowing Uzbek in urban settings. The continued influence of Russian in Uzbekistan complicates efforts to promote the Uzbek language, as many citizens may feel more comfortable communicating in Russian, especially in formal contexts." This bilingual dynamic can dilute the prominence of Uzbek, making it challenging for the language to assert its relevance. Furthermore, the rise of Chinese as a global economic powerhouse introduces another layer of competition. As economic relations between Uzbekistan and China strengthen, there is an increasing emphasis on learning Chinese, particularly among students pursuing careers in trade and diplomacy. [Mamatov, 2023:84] mentions that "the growing interest in Chinese language education among Uzbek youth reflects the shifting priorities in language learning, often at the expense of local languages." In summary, the competition with dominant languages like English, Russian, and Chinese presents a formidable challenge for the Uzbek language. To promote its growth and preserve its cultural significance, it is essential to develop strategies that encourage the use of Uzbek in various domains, ensuring that it remains a vibrant part of Uzbekistan's identity in the global context.

Opportunities.

1. Cultural Diplomacy

Leveraging cultural diplomacy through festivals, literature, and art can significantly enhance the prestige of the Uzbek language. By showcasing Uzbek culture globally, the language can attract interest and foster connections. [Mamatov, 2023:88] emphasizes that "cultural diplomacy serves as a bridge, allowing for meaningful exchanges that highlight the unique aspects of Uzbek heritage." Events such as cultural festivals, art exhibitions, and literary readings provide platforms where the Uzbek language can be celebrated and promoted. For instance, international festivals like the Silk Road Festival not only showcase traditional music, dance, and cuisine but also feature workshops and discussions centered on the Uzbek language. These events create an immersive experience that invites participants to engage with the language in a meaningful context. According to [Davletov, 2021:45] "such cultural initiatives can elevate the status of the Uzbek language by demonstrating its relevance and vibrancy in a globalized world." Moreover, literature plays a crucial role in cultural diplomacy. Promoting Uzbek authors and poets on international platforms can introduce a wider audience to the richness of the language. Translating Uzbek literary works into other languages not only preserves the cultural nuances but also allows for cross-cultural dialogue. Translation is a powerful tool in cultural diplomacy, as it opens doors for non-Uzbek speakers to appreciate the depth of Uzbek literature and thought. Art and visual culture also contribute to this diplomatic effort. Exhibitions featuring Uzbek artists can provide insights into the cultural and historical narratives that

shape the language. By presenting Uzbek art in international galleries, the language gains visibility as a medium for expressing identity and creativity. [Rakhmonov, 2022:95] argues that "the intersection of art and language can amplify the message of cultural pride and linguistic heritage, encouraging a broader appreciation for the Uzbek language." Furthermore, engaging with the Uzbek diaspora can enhance cultural diplomacy efforts. By organizing events in countries with significant Uzbek communities, such as Russia and the United States, language advocates can create networks that promote the use of Uzbek in various cultural contexts. These connections not only strengthen cultural ties but also empower the diaspora to share their language and culture with their host communities. In summary, cultural diplomacy through festivals, literature, and art presents a valuable opportunity for promoting the Uzbek language on the international stage. By embracing these initiatives, Uzbekistan can foster a greater appreciation for its language and culture, ultimately enhancing its global presence.

2. Digital Platforms

The rise of digital media presents a unique opportunity for the Uzbek language. Social media, online courses, and digital publications can facilitate language learning and increase its global footprint. [Rakhmonov, 2022:89] notes that "the proliferation of digital tools allows for innovative approaches to language education, making the Uzbek language more accessible to a global audience." Social media platforms such as Facebook, Instagram, and TikTok have become powerful venues for language promotion. Content creators can use these platforms to share engaging materials, such as short videos, language challenges, and cultural insights that highlight the Uzbek language. By utilizing hashtags and trends, they can reach broader audiences, sparking interest among non-Uzbek speakers. Social media not only promotes language learning but also fosters a sense of community among learners, enabling them to practice and share their experiences. Online language courses also represent a significant advancement in making the Uzbek language accessible. Several platforms now offer structured courses that cater to different proficiency levels, allowing learners to study at their own pace. Websites like Duolingo and Rosetta Stone have begun to include Uzbek lessons, which can attract learners from diverse backgrounds. Iskandarov (2022) emphasizes that "the availability of interactive online courses enhances the learning experience, providing instant feedback and opportunities for practice." These courses can be particularly appealing to younger, tech-savvy audiences who prefer digital learning environments. Furthermore, digital publications, including e-books and blogs, serve as valuable resources for language learners. E-books featuring Uzbek literature, grammar guides, and cultural essays can be easily distributed and accessed globally. Digital publications enable the dissemination of Uzbek literature in translation, allowing non-Uzbek speakers to engage with the language and its cultural context. Blogs and websites dedicated to Uzbek culture and language can also provide learners with tips, resources, and community support, enhancing their overall learning experience. Additionally, the rise of mobile applications focused on language learning has revolutionized how learners engage with the Uzbek language. Apps like Memrise and HelloTalk allow users to practice vocabulary,

engage in conversation with native speakers, and even receive corrections on their usage. According to [Khalilov, 2020:243] “mobile applications have democratized language learning, providing free or low-cost options for individuals interested in learning Uzbek.” In summary, the rise of digital platforms offers a transformative opportunity for promoting the Uzbek language. By harnessing the power of social media, online courses, and digital publications, stakeholders can effectively increase the language's visibility and accessibility, fostering a global community of Uzbek language learners.

3. International Collaborations

Establishing partnerships with foreign universities and cultural institutions can significantly bolster the teaching and learning of the Uzbek language. Collaborative programs can promote language exchange and cultural understanding, thereby enhancing the global presence of Uzbek. Such partnerships create opportunities for joint academic programs, faculty exchanges, and student mobility, enriching the educational experience for all participants. One of the most effective ways to promote the Uzbek language internationally is through exchange programs that allow students to study language and culture in Uzbekistan. These programs provide immersive experiences, enabling learners to practice their language skills in real-life contexts while gaining a deeper appreciation for Uzbek culture. According to [Davletov, 2021:51] “these immersive experiences not only enhance language proficiency but also foster cross-cultural friendships that can lead to lasting connections.” Furthermore, collaborative research initiatives between Uzbek and foreign universities can yield significant benefits. Joint research projects focused on Central Asian studies, linguistics, or cultural heritage can help raise awareness of the Uzbek language in academic circles. Collaborative research efforts can produce valuable scholarship that highlights the significance of the Uzbek language, contributing to its academic legitimacy on the global stage. This scholarly output can also lead to increased interest in Uzbek studies among international students and researchers. Cultural institutions play a vital role in these collaborations by organizing events such as language workshops, cultural festivals, and artistic exhibitions. By partnering with cultural organizations abroad, Uzbek institutions can showcase their language and culture to diverse audiences. Cultural exchanges facilitate dialogue and understanding, enriching the experiences of participants and promoting the Uzbek language as a living medium of cultural expression. Moreover, leveraging technology can enhance these collaborations. Virtual exchange programs and online language courses can connect learners and educators across borders, allowing for flexible and accessible language instruction. Digital platforms enable continuous engagement and collaboration, making it easier for learners to connect with native speakers and language educators regardless of geographical barriers.

International collaborations with universities and cultural institutions offer a promising avenue for promoting the Uzbek language. By fostering partnerships that emphasize language exchange, cultural understanding, and collaborative research, stakeholders can enhance the visibility and prestige of Uzbek on the global stage. The Uzbek language holds significant potential for growth in the

global arena. By addressing the challenges and capitalizing on available opportunities, stakeholders can work collectively to elevate the status of Uzbek. As Uzbekistan continues to develop its international presence, investing in the promotion of its language will be essential for fostering a strong national identity and cultural heritage.

REFERENCES

1. Davletov A. The Global Status of the Uzbek Language: Challenges and Prospects. Journal of Central Asian Studies, 2021.
2. Iskandarov B. Educational Resources for the Uzbek Language: A Critical Analysis. International Journal of Language and Education, 2022.
3. Khalilov N. Linguistic Hegemony: The Struggles of Minority Languages in Globalization. Language Policy, 2020.
4. Mamatov S. Cultural Diplomacy and the Promotion of the Uzbek Language. Central Asian Cultural Review, 2023.
5. Mamatov S. Leveraging Social Media for Language Learning: Insights from Uzbekistan. Central Asian Educational Review, 2023.
6. Rakhmonov D. Language Shift and Cultural Identity: The Impact of Globalization on Uzbek. Journal of Central Asian Studies, 2022.
7. Rakhmonov D. Modern Pedagogy and Its Impact on Language Learning: The Case of Uzbek. Journal of Language Teaching and Research, 2023.

UZBEK LANGUAGE IN THE DIGITAL AGE: HOW TECHNOLOGY IS IMPACTING THE USE AND PRESERVATION OF THE UZBEK LANGUAGE, INCLUDING ONLINE RESOURCES, APPS, AND SOCIAL MEDIA

RAQAMLI ASRDA O‘ZBEK TILI: TEXNOLOGIYA O‘ZBEK TILINING QO‘LLANILISHI VA SAQLANISHIGA, JUMLADAN, ONLAYN RESURSLAR, ILOVALAR VA IJTIMOIY TARMOQLARGA QANDAY TA’SIR QILMOQDA.

Urozova Nigora Toshmurodovna
English language teacher,
Master’s Degree Samarkand Institute
of Economics and Service
nigoraorozova73@gmail.com,

Annotation: *The article explores the transformative impact of technology on the Uzbek language in the digital age. It highlights how online resources, mobile applications, and social media platforms are enhancing language learning, preservation, and community engagement among speakers. The rise of websites and digital libraries has made Uzbek literature more accessible, while mobile apps like Duolingo facilitate interactive learning experiences. Social media serves as a*

platform for younger generations to connect and share content in Uzbek, promoting cultural appreciation. Despite challenges such as the dominance of English and Russian, the article emphasizes the opportunities for revitalization through localized content and collaborative efforts. Ultimately, it underscores the importance of embracing digital tools to ensure the relevance and vitality of the Uzbek language for future generations.
Uzbek Language in the Digital Age: How technology is impacting the use and preservation of the Uzbek language, including online resources, apps, and social media.

Key words : *digital age, online resources, media platforms, technology, apps, social media, digital libraries, dictionaries, impact, develop.*

Annotatsiya: *Maqolada raqamli asrda texnologiyaning o‘zbek tiliga transformativ ta’siri o‘rganiladi. Unda onlayn resurslar, mobil ilovalar va ijtimoiy media platformalar til o‘rganish, saqlash va ma’ruzachilar o‘rtasida hamjamiyat faolligini oshirishga qaratilgan. Veb-saytlar va raqamli kutubxonalarning ko‘payishi o‘zbek adabiyotini yanada qulayroq qildi, Duolingo kabi mobil ilovalar esa interaktiv o‘rganish tajribasini osonlashtiradi. Ijtimoiy tarmoqlar o‘sib kelayotgan avlodlar uchun o‘zbek tilidagi kontentni bir-biriga bog‘lash va almashish uchun platforma bo‘lib xizmat qiladi, bu esa madaniyatni qadrlashni rag‘batlantiradi. Ingliz va rus tillarining ustunligi kabi muammolarga qaramay, maqola mahalliylashtirilgan tarkib va hamkorlikdagi sa’y-harakatlar orqali jonlantirish imkoniyatlariga urg‘u beradi. Oxir oqibat, u o‘zbek tilining kelajak avlodlar uchun dolzarbligi va hayotiyligini ta’minlash uchun raqamli vositalarni qo‘llash muhimligini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli asr, onlayn manbalar, media platformalari, texnologiya, ilovalar, ijtimoiy tarmoq, raqamli kutubxonalar, lug‘atlar, ta’sir, rivojlantirmoq.*

In an era where technology permeates every aspect of our lives, languages worldwide are experiencing significant transformations. The Uzbek language, spoken by over 32 million people primarily in Uzbekistan and surrounding regions, is no exception. The digital age has ushered in new opportunities for the use, preservation, and promotion of the Uzbek language, particularly through online resources, mobile applications, and social media platforms.

The internet has become a vital tool for language learning and preservation. Numerous websites and platforms now offer resources specifically tailored to the Uzbek language. Websites like "Uzbek Language Online" provide comprehensive lessons, grammar guides, and vocabulary lists for learners at all levels. These resources are invaluable for both native speakers seeking to improve their skills and non-native learners interested in exploring the language.

Moreover, digital libraries and archives have made classic Uzbek literature more accessible. Works by prominent authors such as Alisher Navoi and Abdulla Qadiri can now be found online, allowing readers to engage with Uzbekistan's rich literary heritage. This accessibility not only promotes literacy but also fosters a

deeper appreciation for the culture associated with the language. Digital revolution has transformed language by triggering an explosion of new vocabularies, genres and styles and by literacy practice reshaping. While the digital reshapes language and identity, language learning also continues to evolve. (Ron Darvin, 2016:523-540)

New language structures appeared from digitally mediated communication in the languages of the world and in Uzbek language as well. For instance: Hashtags and Trends, GIFs, Emojis and Emoticons and many others.

The proliferation of smartphones has led to the development of various mobile applications aimed at teaching the Uzbek language. Apps like "Duolingo" and "Memrise" have incorporated Uzbek into their offerings, providing interactive lessons that make learning engaging and effective. These platforms utilize gamification techniques, allowing users to learn vocabulary and grammar through quizzes and challenges.

Additionally, local developers have created specialized apps focused on Uzbek culture and language. For instance, "Uzbek Dictionary" provides users with quick access to translations, pronunciation guides, and usage examples, making it easier for both learners and travelers to navigate the language in real-time. For example: Wisdom dictionary includes several useful fields of language like grammar, collocations . Besides language application has such kind of units as Thesaurus and Difference to help learners to find out the difference of the words. Moreover the units Metaphor and Culture gives extra information for learners. Proverbs and sayings are the pearls of folk art , that reflects the experience honed over centuries and passed from generation and generation, from mouth to mouth . (Bobonazarova, 2022). Even proverbs and sayings can be easily found in digital dictionaries

Social media platforms have emerged as powerful tools for promoting the Uzbek language among younger generations. Platforms like Facebook, Instagram, and TikTok allow users to create content in Uzbek, fostering a sense of community among speakers. Hashtags such as #OnaTilimiz (Our Mother Tongue) have gained traction, encouraging users to share their thoughts, experiences, and cultural insights in Uzbek.

Furthermore, social media enables the dissemination of educational content. Influencers and educators are using platforms like YouTube to create videos that teach Uzbek language skills or discuss cultural topics. This not only helps preserve the language but also makes it relevant to younger audiences who may be more inclined to engage with content online.

While technology presents numerous advantages for the Uzbek language, challenges remain. The dominance of English and Russian in digital spaces can overshadow local languages, potentially leading to a decline in usage among younger generations. Additionally, the lack of standardized orthography in digital platforms can create confusion and hinder effective communication.

However, these challenges also present opportunities for innovation. By developing more localized content and promoting Uzbek in digital spaces, there is potential for revitalization. Collaborative efforts between government bodies,

educational institutions, and tech companies can lead to the creation of more resources that emphasize the importance of preserving the Uzbek language.

Learning the Uzbek language through technology presents several challenges, despite the advantages it offers. Here are some key challenges:

Limited Resources.

Availability of Quality Content: There is a shortage of comprehensive and high-quality learning materials, such as textbooks, online courses, and interactive apps specifically designed for Uzbek.

Less Popularity: Compared to more widely spoken languages, there are fewer resources and tools available for learning Uzbek, which can limit learners' options.

Language Mixing.

Code-Switching: Many learners may encounter a mix of Uzbek with Russian or English in digital content, which can lead to confusion and hinder the acquisition of pure Uzbek vocabulary and grammar.

Slang and Informal Usage: The prevalence of informal language on social media may expose learners to slang that is not appropriate in formal contexts.
Technological Barriers . Access to Technology: Not all learners may have access to reliable internet or modern devices, limiting their ability to use online resources effectively.

User Interface: Some language learning apps may not be user-friendly or may lack support for the Uzbek alphabet, making navigation difficult for beginners. Lack of Interaction.

Limited Speaking Practice: Online learning often lacks opportunities for real-time conversation practice with native speakers, which is crucial for developing fluency.

Feedback Mechanisms: Automated systems may not provide adequate feedback on pronunciation or grammar, which can impede learning progress.

Cultural Context includes cultural nuances. Cultural Nuances are learning a language involves understanding its cultural context. Online resources may not adequately convey the cultural nuances that are essential for effective communication. Contextual Learning: Without immersion in a native-speaking environment, learners may struggle to grasp idiomatic expressions and cultural references.

Motivation and Engagement includes Self-Discipline. Online learning often requires a high degree of self-motivation and discipline, which can be challenging for some learners. On the other hand Monotony of Digital Learning can make learners getting bored. The lack of varied, engaging content can lead to boredom and decreased motivation over time.

Standardization Issues include Dialect Variations. Different dialects within the Uzbek language may confuse learners who encounter inconsistent usage in various online resources. Besides grammatical differences is also plays crucial role in exploring challenges in language learning. Variations in grammar and vocabulary across regions can complicate the learning process.

While technology offers valuable tools for learning Uzbek, these challenges must be addressed to enhance the effectiveness of language acquisition. Combining online resources with traditional methods, engaging with native speakers, and fostering a deeper understanding of cultural contexts can significantly improve the learning experience.

Today, the use of ICT technologies in teaching English is one of the most important aspects of improving the educational process. These technologies contribute to the development of intellectual and creative abilities of students, increase student motivation. The use of these technologies helps to fill the lessons with new content, creates a favorable atmosphere for working at the lesson, and helps to accelerate the learning process and increase student interest in the subject.

The appropriate use of ICT technology makes the English lesson more effective and entertaining. The lesson becomes more interesting and effective, in which students create quizzes on their own and engage a whole class in the discussion. Thus, computer technology, in particular, the Kahoot application helps to strengthen students' interest and motivation in the language they are studying, significantly improve the process of teaching , having advantages over traditional methods: the use of computer technology in learning languages brings the pleasure of teaching, the joy of the results of one’s work and, significantly, gives learners the pleasure in language learning process.

Thus, we can conclude that the integrated use of computer tools in teaching foreign languages will make the lesson not only interesting, but also effective. With this approach, students will be able to master both language and information skills. It is the new formation that shapes the country's future, the prospects for its development in the long term.

Modern education requires a important accumulation of funds and resources, and most importantly a competent managerial approach, strategic planning, control. An innovative education, which includes the latest techniques, the maximum integration of digital technologies, is not a distant future, but a reality that has already come. Innovation in education is a step towards a successful and educated society. (Yoldoshev, 2020)

In conclusion the impact of technology on the Uzbek language in the digital age is profound. Online resources, mobile applications, and social media platforms are not only facilitating learning but also fostering a sense of community among speakers. While challenges exist, the potential for growth and preservation is immense. As technology continues to evolve, so too will the ways in which the Uzbek language is used and celebrated, ensuring its relevance for future generations. Embracing these digital tools is essential for keeping the rich heritage of the Uzbek language alive in an increasingly interconnected world.

REFERENCES

1. Actual problems of speech culture and Uzbek linguistics. – Andijan, 2020. - P.8.
2. Ahmadova U. The term "Periphrasis" and its role in lament // Oriental, 2020. - B. 432-433.
3. Bobonazarova F.P. English and Uzbek dictionaries and their comparison. 2022.

- p 107)
4. Elmurodova G. 2023-yil uchun eng yaxshi til o‘rganish ilovalari. 2023 [14]
5. Joraev N. If you are aware... – Tashkent: Sharq, 1998. - B.153.
6. Mahmudov N. Addresses of Enlightenment. – Tashkent, 1999. - B.37.
6. Yoldoshev O.A “Impact of innovative modern technology in teaching languages in uzbekistan. Journal of critical reviews. VOL 7 Issue 13 2020 (p.1908-1911)
7. Togayev T.M. Oratory and speech culture in the interpretation of Alisher Navoi / Proceedings of the international scientific and practical conference on the Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Vol 1 | Iss 8. – topic "Speech culture and current problems of Uzbek linguistics". – Andijan, - B. 7.
8. Ron Darvin. Language and identity in the digital age. University of British Columbia. 2016. - P. 523-540)

LINGUISTIC FEATURES OF ILLOCUTIONARY ACT IN PAREMIOLOGICAL SPEECH

PAREMIOLOGIK NUTQDAGI ILLOKATSION HARAKATNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI.

Sindarova Dilshoda Nurmuxammatovna
Teacher,
SamSIFL

Annotation: *The following thesis intends to reveal all linguistic aspects of illocutionary act in paremiological speech, its linguistic functions, position as well as gives detailed illustrations about delicate points of words in contexts.*

Key words: *speech acts, illocutionary, speaker, hearer, addressee, discourse, interaction,receipent.*

Annotatsiya: *Quyidagi maqola paremiologik nutqdagi tilshunoslik harakatining barcha lingvistik jihatlarini, uning lingvistik vazifalarini, pozitsiyasini ochib berishga mo‘ljallangan, shuningdek, kontekstdagi so‘zlarning nozik nuqtalari haqida batafsil tasvirlar beradi.*

Kalit so‘zlar: *nutq aktlari, ifodalovchi, so‘zlovchi, tinglovchi, adresat, nutq, o‘zaro ta’sir, qabul qiluvchi.*

The social-interactive view is that language comes out from acts of speaking or writing when someone utters something to someone else at a certain time in a certain place – often as part of a longer discourse or conversation. It is mostly considered these acts of speaking and writing as ***Speech acts*** [Allan, Keith, 1986:42]. There is a clear assumption that Speaker implies to intercommunicate with Hearer. As it was widely recognized by Allan, the intention is automatic: it is Speaker's will to have a person in earshot recognize that Speaker wants him or her to receive the position of Hearer and therefore be an intended recipient of

Speaker's message and accordingly, react to it. So, *when Kim hears Jane speaking in her sleep, he will not think she has a reflexive intention towards him, and as a result not to expect that she plans her utterance to have any effect on him* – though she might deliberately keep him awake. There are a few of mental, emotional, and physical effects that speakers possibly wish to produce, e.g. persuading Perceiver to an idea, discouraging Hearer, alerting Hearer of danger, getting Hearer to do something by means of a suggestion, a hint, a request, or a command [Bybee, Joan L, 1989:78]. In the spoken average there is never more than one speaker per utterance; however, two speakers may utter identical utterances in unison, or Speaker may speak on someone elses behalf [Clark, Herbert H,1992:53]. Co-authors generally take joint obligation for what is written but, normally, each writes only a part of the text. This plain dividing line with the number of hearers or readers Speaker may have for an audience. An addressee is someone who cannot reject the role of Hearer without serious affront to Speaker. Direct speech act is determined contextually – by direction of gaze, pointing a finger, touching an arm, using a name, or on the basis of who spoke last; less commonly, the nature of the message will determine who is the intended addressee. Written account the change of addressee in the example and the nonspecific addressee.

Joan, Max bought me this beautiful ring for our anniversary, didn't you Max, you sweetie!

Congratulations, whoever came first!

In the example, Speaker uses an expressed performative clause to make a assure. Speaker could also have made the promise by uttering , in which the promise is not explicitly spelled out in the semantics of the verb but is inferred by means we examine later.

I promise* to call Jo t*omorrow.

I'll call Jo tomorrow. *Hereby* cannot illicitly be inserted between 'will' and 'promise' which confirms that 'promise' is not a performative verb. The modal *will* is used in its philosophy "predict" Meaning and is irrealis because it denotes an unactualized event, namely the future act of promising. The pattern established by *will* holds specifically for modal auxiliaries with performative verbs which actualize the illocutionary act. The modal must therefore be used in its base meaning, which is realis, the leave-taking and the informing is evasive:

I must hereby take my leave of you.

Civil wrong citizens should hereby be warned that they will be prosecuted.

I can hereby allow you to act as our agent from this moment.

The stem meaning of *can* and *could* is joined to the adjective *cunning* and north British dialect *canny*: "actor experience how and has the quality and ability, to do act A". In the example above, if 'can' means "have the power to" and 'hereby' means "in perfect this performative", then it effects an authorization. However, if 'I can hereby' means "using this fax from head-office makes it possible for me to", then it is not an dominance but a statement about a possible authorization.

I might hope to visit you next time I'm in town.

I might hereby authorize your property

I could hereby sentence you to ten years imprisonment.

Their categorization of 4,800 verbs into 600 categories wring from 24 types in eight groups was made (as it is by other scholars) on an intuitive basis in terms of semantic similarity. [Fillmore, Charles J, 1971:273] makes a much more explicit semantic analysis of 270 speech act verbs, grouping them into 37 classes. E.g. her Promise class contains *promise, pledge, vow, swear, vouch for,* and *guarantee*.

**The present King of France is bald, because there is no King of France at present.*

**Jo regrets kissing Eric, because in fact she never kissed him in the first place.*

In order to notice the collaborative maxim of quality and sincerely utter *Linguistics is less rigorous than philosophy*, Speaker unit must believe that the proposition is true: all examples are contradictory because Speaker generally denies this necessary condition on his or her infelicitously uttering the sentence. They are all notably tentative which accounts for their use in polite contexts. The recognition of mood identifies the primary illocution in the utterance, but not Speaker's illocutionary point. It is often taken that performative clauses, in which the verb spells out the illocutionary point, express their illocutionary point right away [5; Harder, Peter,1996:145] but the analysis of that example makes this impossible: the essential illocution of a performative clause is that of a asserting

I promise to go there tomorrow.

As in most actions, the interlocutors each have an agenda; and to carry out the plan, the illocutions within a discourse are ordered with respect to one another. The effect is to create coherent discourse in which Speaker upholds his or her obligations to Hearer. Future work on speech acts needs to account for the effort of individual speech acts to a discourse or text; and that leads into colloquial and/or discourse analysis.Very little work has been done on the contribution of the illocutions within utterances to the development of apprehension in written texts. Texts, whether spoken or written, display one or more of four perlocutionary functions according to [Lacoff, 1982:63-70] Social fundamental interaction predominates in what [Katz and Jarrold J, 1980:163] called phatic communion; informativeness act upon in academic texts; persuasiveness in election speeches; and entertainment in novels. But many texts combine some or all these functions in varied degrees to succeed in their communicative purpose. For instance, although an academic text is primarily informative, it also tries to influence readers to reach a definite point of view; it needs to be amusive enough to keep the reader's attraction; and most scholarly texts try to get the reader on side through social interactive techniques such as use of authorial *we* to reckon the reader. The effort of the illocutions of individual utterances to the understanding of topics and occurrence within texts is painfully in need of study.

REFERENCES

1. Allan, Keith. 1986. *Linguistic Meaning (Vols 1 and 2).* London: Routledge and Kegan Paul.

2. Bybee, Joan L. and Suzanne Fleischman (eds). 1995b. *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

3. Clark, Herbert H. and Thomas B. Carlson. 1982. Hearers and speech acts. *Language* 58:332-73.
4. Fillmore, Charles J. 1971. Verbs of judging. In Fillmore and Langendoen (eds), pp.273-89.
5. Harder, Peter. 1996. *Functional Semantics: A Theory of Meaning, Structure and Tense in English*. Berlin: Mouton de Gruyter.
6. Katz, Jerrold J. 1977. *Propositional Structure and Illocutionary Force*. New York: Thomas Crowell. Reprinted 1980. Cambridge MA: Harvard University Press.
7. Lakoff, George. 1971. The role of deduction in grammar. In Fillmore and Langendoen (eds), p.63-70.

MEHMONXONAGA OID TERMINLARNING O‘ZBEK, INGLIZ VA KOREYS TILLARIDA QIYOSIY TADQIQI

COMPARATIVE RESEARCH OF HOTEL TERMS IN UZBEK, ENGLISH AND KOREAN

Akbarov Alisher Ahmadjon o‘g‘li
o‘qituvchi,
Farg‘ona shahridagi Koreya xalqaro universiteti
alisherakhmatjonovich@gmail.com

Annotatsiya: *Globallashgan mehmondo‘stlik sanoatida turli tillarda mehmonxona atamalarini tushunish samarali muloqot va mehmonlarning esda qolarli sayohat tajribasi uchun zarur shartlardan biridir. Ushbu maqolada ingliz va koreys tillaridagi mehmonxona atamalari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar ko‘rib chiqilib, ularning o‘zbek tilidagi muqobillari bilan taqqoslangan. Maqolaning maqsadi mehmonxonaga doir terminlarining o‘zbek tiliga joriy qilinishi va qo‘llanilishiga doir tadqiqot qilish, amaliy tavsiyalar berishdan iborat. Ushbu tadqiqot jarayonida ingliz va koreys tillaridagi mehmonxona terminlari bevosita qiyoslanib, ularning o‘zbek tilidagi variantlari borasida izlanishlar olib borildi. Lekin o‘zbek tilining izohli lug‘atida ham, iqtisodiyot va turizmga oid lug‘atlarda ham mehmonxona terminlarining ko‘p uchramasligi ma’lum bo‘ldi. Amalga oshirilgan ishning natijasi sifatida esa o‘zbek tilining izohli lug‘atiga bir necha terminlarni qabul qilish kerakligi tavsiya qilindi va sababi keltirildi. Umuman olganda, maqolada keltirilgan ma’lumot va ilmiy yangiliklar o‘zbek tilida mehmonxona terminlari sohasida ijobiy o‘zgarishlar qilish va sohani o‘rganuvchilar uchun qulaylik yaratishga mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *mehmonxona, turizm terminlari, single xona, mehmonxona mijozlariga bepul taqdim etiladigan xona qulayliklari, doorman, walk in guest, connecting room, pick up xizmati.*

Annotation: *In the globalized hospitality industry, understanding hotel terms in different languages is a prerequisite for effective communication and a*

memorable travel experience. This article examines the similarities and differences between English and Korean hotel terms and compares them with their Uzbek counterparts. The purpose of the article is to conduct research on the introduction and use of hotel terms into the Uzbek language, and to give practical recommendations. In the process of this research, hotel terms in English and Korean were directly compared, and research was conducted on their variants in Uzbek. However, it became known that hotel terms are not often found in the explanatory dictionary of the Uzbek language, as well as in the dictionaries related to economy and tourism. As a result of the work carried out, it was recommended that several terms should be accepted into the explanatory dictionary of the Uzbek language, and the reason was given. In general, the information and scientific news presented in the article are intended to make positive changes in the field of hotel terminology in the Uzbek language and to create convenience for those studying the field.

Key words: *Hotel, tourism terminology, single room, amenity, doorman, walk in guest, connecting room, pick up service.*

Ma’lumki, so‘nggi yillarda davlatimiz rahbari Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan turizm sohasining rivojlanishi uchun ulkan e’tibor qaratilmoqda. Yurtboshimiz o‘zining ko‘plab nutqlarida mamlakatimiz rivoji uchun turizmning o‘rni katta ekanligini ta’kidladilar. Jumladan, “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli asarlarida yurtboshimiz tomonidan aytilgan ushbu fikrlarni uchratish mumkin: “O‘zbekistonning zamonaviy iqtisodiyoti – samarali ishlab chiqarish bilan birga xizmat ko‘rsatish tarmoqlari rivojiga asoslangan iqtisodiyot bo‘lmog‘i zarur. Bu muhim vazifa turizmni rivojlantirish, O‘zbekistonni jahon turizmining jozibali markaziga aylantirish, yurtimizni sayyohlar eng ko‘p tashrif buyuradigan davlatlar qatoriga kiritishni ko‘zda tutadi” [Mirziyoyev Sh.M., 2021:173]. Shu o‘rinda qo‘shimcha qilish mumkinki, yurtimizga kelayotgan sayohatchilar O‘zbekistonda joylashgan turistik xizmat ko‘rsatish obyektlari xodimlari bilan bir-birlarini osonroq tushunishlari har ikkala tomon uchun ham maqsadga muvofiqdir. Bu borada sohaga doir umumiy atamalarni ingliz tilida bilish va shu bilan til to‘sig‘ini bartaraf etish orqali sayohatchilar o‘z safarlari davomida yanada qulay va yoqimli dam olishini ta’minlashlari mumkin.

Yaxshi bilamizki, mehmonxona sanoati dastlab, G‘arbiy Yevropada, ayniqsa, Angliya davlatida rivojlangan. Tabiiyki, mehmonxonaga oid termin va tushunchalar ham ingliz tilida ko‘p uchraydi va ko‘p davlatlarda umumiy tarzda foydalaniladi. Jumladan, Janubiy Koreya mamlakatida ham aksariyat mehmonxonaga oid so‘zlar ingliz tilidan bevosita o‘zlashtirilgan holda qo‘llaniladi. Quyida ilova sifatida keltirilayotgan lug‘atda ham koreys tiliga ingliz tilidan qaysi tushuncha va terminlar o‘zlashitirilganini ko‘rib olish mumkin. Shu o‘rinda lug‘atning o‘zbek tili qismiga alohida e’tibor qaratishingizni xohlardim. Chunki, o‘zbek tilida mehmonxonaga oid alohida so‘z va terminlar shu vaqtgacha ko‘pincha rus tilida qo‘llangani, yoki ba’zi tushunchalarning umuman qo‘llanilmagani uchun uzundan-uzoq ta’riflar, g‘aliz tarjimalar berishga majbur

bo‘ldim va ko‘p hollarda ingliz tilidagi variantini shundayicha keltirib qo‘yganman (*belgisi yonidagi so‘zlarga qaralsin). Men ushbu variantlarni shundayligicha, hech qanday tarjima va ta’riflarsiz, o‘z holicha o‘zbek tilining izohli lug‘atiga qabul qilib, keng jamoatchilikka ham, fanni o‘rganayotganlarga ham aynan shu o‘z holicha o‘rgatilishini tavsiya qilaman. Shundagina, mehmondo‘stlik sohasini o‘rganayotganlar uchun ham, shu sohada ishlayotganlar, mehmon sifatida yurtimizga kelayotganlar, umuman, barcha uchun umumiy, tushunarli terminlar o‘zbek tilida ham paydo bo‘lib, soha rivojiga sezilarli hissa qo‘shadi, deb umid qilaman.

Quyida ingliz, koreys va o‘zbek tillarida mehmonxona terminlarining qiyosiy lug‘atini tuzib chiqamiz: [Collins Korean phrasebook, 2007: 17~170]

English	Korean(한국어)	Uzbek (O‘zbekcha)
hotel	호텔	mehmonxona
bed/beds	침대(chimdae)	krovat,divan
Room	방(bang)	xona
hotel room	호텔 룸(hotel room)	mehmonxona xonasi
room key	방 열쇠(bang yeolsoe)	xona kaliti
Reception	안내 데스크(annae deseukeu)	qabul partasi
a single room	싱글룸(singgeullum)	single xona (*single room)
a double room	더블룸(deobeullum)	double xona (*double room)
private rooms	사적인 방(sajeog-in bang)	shaxsiy xona
a shared room	공용 객실(gongyong gaeksil)	umumiy xona
extra bed	여분의 침대(yeobunui chimdae)	qo‘shimcha krovat
emergency exit	비상구(bisang-gu)	favqulodda chiqish
the lobby	로비(robi)	mehmonxona kiraverishidagi katta zal(*Lobby)
receptionist	리셉션 담당(risepsyeon damdang)	qabul xodimi(*receptionist)
reception	리셉션(risepsyeon)	qabul bo‘limi(*Reception)

guest	손님(sonnim)	mijoz
facility	시설(siseol)	mehmonxona moddiy-texnik bazasi(*Facility)
internet	인터넷(inteonet)	internet
Wi-Fi	와이파이(waipai)	wifi
mattress	짚 요(jip yo)	mattrass
a swimming pool	수영장(suyeongjang)	basseyn
check-in	체크인(chekeuin)	mehmonxonaga kelgan mehmonni ro‘yxatga olish(*Check-in)
check-out	체크아웃(chekeuaut)	mehmonxonada ketayotgan mehmonni ro‘yxatdan chiqarish(*Check-out)
deluxe	디럭스(dileogseu)	deluxe
standard room	스탠다드 룸(seutaendadeu lum)	standard xona
to rest	쉬다(swida)	dam olmoq
to stay	머물다(meomulda)	qolmoq
cancel charge	캔슬 차지(kaenseul chaji)	bekor qilish to‘lovi(*cancel charge)
over booking	오버 부킹(obeo buking)	qo‘shimcha bron qilish(*Over booking)
turn away	턴 어웨이(teon eowei)	overbooking tufayli mijozga xona yo‘q bo‘lganida, mijozga boshqa mehmonxonadan joy qilib berish (*Turn away)
voucher	바우처(baucheo)	mehmonxonani bron qilganini isbotlovchi hujjat(*Voucher)
bellman	벨맨(belmaen)	check-in yoki check-out qilingan mijozning yuklarini tashib beruvchi xodim(*Bellman)

concierge	컨시어지(keonsieoji)	mehmonxonaga tashrif buyurgan mijozlarga turli xil xizmatlarni taqdim etuvchi xodim(*Concierge)
doorman	도어맨(do-eomaen)	mehmonxonaning kirish qismida turib, mijozni kutib oluvchi xodim(*Doorman)
Early check-in	얼리 체크인(eolli chekeu-in)	mehmonxona uchun odatiy check-in vaqti hisoblangan 15:00 dan ertaroq check-in qilish, aksariyat hollarda early check-in uchun qo‘shimcha to‘lov olinadi (*Early check-in)
Late check-in	레이트 체크인(leiteu chekeu-in)	normal vaqtdan kechroq vaqtda, masalan, tunda check-in qilishni anglatadi (*Late check-in)
Late check-out	레이트 체크아웃(leiteu chekeuaus)	normal check-out vaqti hisoblangan 12:00 dan keyingi vaqtda check-out qilish, aksariyat hollarda late check-out uchun ham qo‘shimcha to‘lov olinadi.(*Late check-out)
Express check-in service	익스프레스 체크인(igseupeuleseu chekeu-in)	VIP mijozlar uchun check-in xizmatini soddalashtirilgan tartibda qilib, mijozni front deskda check-in qildirmay, bevosita xonasiga olib chiqib ketish imkonini beradi (*Express check-in service)
Express check-out sevice	익스프레스 체크아웃(igseupeuleseu chekeuaus)	VIP mijozlar uchun check-out xizmatini soddalashtirilgan tartibda qilib, mijozni front deskda check-out qildirmay, bevosita xonasidan olib chiqib ketish imkonini beradi (*Express check-out service)
Join us	조인 어스 차지/엑스트라	bron qilinib, check-in gacha

charge/extra charge	차지(join eoseu chaji/ekseuteula chaji)	hal qilingan holatida boshqa qo‘shimcha odam ham qoladigan bo‘lib qolganda to‘lanadigan qo‘shimcha to‘lov (*Join us charge/extra charge)
Walk In Guest	워크인 게스트(wokeu-in geseuteu)	oldindan mehmonxonani bron qilmay, o‘sha qoladigan kuni kelib, mehmonxonadan foydalanuvchi mijozga aytiladi, ko‘pincha bunday hollarda, to‘lov qimmatroq bo‘ladi (*Walk In Guest)
deposit	디포짓(dipojis)	mehmonxonaga berilayotgan kafolat puli (*Deposit)
Club lounge/executive floor lunge	클럽 라운지/이그제큐티브 플로어 라운지(keulleob launji/igeujekyutibeu peullo-eo launji)	oddiy xonalar qavatidan ajratilgan premium qavatni anglatadi (*club lounge/executive floor lunge)
Connecting room	커넥팅 룸(keonekting lum)	2 ta xona orasida bog‘lovchi eshik o‘rnatilgan xona. Ko‘pincha oilalar tomonidan foydalaniladi (*connecting room)
Deluxe room	디럭스 룸(dileogseu lum)	superior xonadan biroz yuqori darajadagi, hajmi ham kattaroq xona(*deluxe room)
Double bed room	더블 베드 룸(deobeul bedeu lum)	1 ta katta krovat bo‘lgan, 2 kishilik xona (*double bed room)
Single bed room	싱글 베드 룸(sing-geul bedeu lum)	1 ta kichik krovat bo‘lgan 1 kishilik xona (*single bed room)
Standard room	스탠다드 룸(seutaendadeu lum)	oddiy bir kishilik xona (*standard room)
Suite room	스위트 룸(seuwiteu lum)	2 xonali yoki katta 1 xonali (*Suite room)
Superior room	슈페리어 룸(syupelieo lum)	yaxshilangan bir kishilik

		xona (“standard”dan bir oz yaxshiroq (*superior room)
Twin room	트윈 룸(teuwin lum)	2 ta 1 kishilik krovat bo‘lgan 2 kishilik xona (*twin room)
All inclusive	올 인클루시브(ol inkeullusibeu)	hammasi ichida-qo‘shimcha sharoitlardan foydalanilganda qo‘shimcha to‘lov to‘lanmasligini bildiradi (*all inclusive)
Amenity	에미니티(eminiti)	mehmonxona mijozlariga bepul taqdim etiladigan xona qulayliklari, masalan, tish pastasi, shampun, sovun va hokazo(*amenity)
Baby bed	베이비 베드(beibi bedeu)	*baby bed (ko‘pincha 1-3 yosh orasidagi bolalar uchun ta’minlanadigan divan. oldindan ariza qilib qo‘yilgan bo‘lsa, bepulga qo‘yib beriladi)
Complimentary	컴플리멘터리(keompeullimenteoli)	*complimentary (mehmonxona tomonidan bepul taqdim etiladigan ichimliklar, choy, tamaddi yoki bepul fitnessdan foydalanish kabilar. qisqartirib <comp> ham deyiladi
DND (do not disturb)	방해하지 마세요(banghaehaji maseyo)	*DND (bezovta qilmang-eshikka shunday kartochka osilgan bo‘lsa, farroshlar ham, boshqa xodimlar ham, hech kim kirib bezovta qilmaydi)
Extra bed	엑스트라 베드(egseuteula bedeu)	*extra bed (qo‘shimcha krovat, mijozning talabiga ko‘ra, qo‘shimcha to‘lov evaziga beriladigan 90x180 sm hajmdagi krovat)
Housekeeping	하우스키핑(hauseukiping)	*housekeeping (farroshlik - mehmonxona xonalari va

		umumiy joylar tozaligi va tartibini saqlovchi xodimlar bo‘limi)
Make-up room	메이크업 룸(meikeueob lum)	*make-up room (tozalangan xona – farroshlar tozalab,tartiblab qo‘ygan xona)
Sleep out	슬립 아웃(seullib aus)	*sleep out (tashqarida uxlash-mehmonxona xonasiga ro‘yxatga olingan, lekin u yerda tunab qolmagan mijoz)
Turn down service	턴 다운 서비스(teon daun seobiseu)	*turn down service (mijozning so‘roviga qarab, uxlashga yotishdan oldin xonani uxlash uchun tayyorlab berish)
Welcome amenity	웰컴 어메니티(welkeom eomeniti)	*welcome amenity (kutib olish sovg‘alari – biror esda qolarli kun yoki tug‘ilgan kunlarda, mijoz check-in qilishidan oldin, xonasiga shokolad, vino yoki boshqa narsalarni qo‘yib kutib olish)
Welcome drink	웰컴 드링크(welkeom deulingkeu)	*welcome drink (kutib olish ichimligi – check-in vaqtida barcha mijozlarga bepulga ta’minlab beriladigan ichimlik)
Breakfast	브렉퍼스트(beulegpeoseuteu)	Nonushta
Continental	콘티넨탈(continental)	*continental (“yevropacha” ma’nosini beradi)
Oriental	오리엔탈(oliental)	*oriental (“sharq oshxonasi”) ma’nosini beradi.
Full board	풀 보드(pul bodeu)	*full board (mehmonxonada 3 mahal ovqat berilishi)
Half board	하프 보드(hapeu bodeu)	*half board (mehmonxonada 2 mahal ovqat berilishi)
Baby sitter	베이비 시터(beibi siteo)	*baby sitter (enagalik – mehmonxonada qolayotgan

		mijozlarning bolalariga, ma’lum to‘lov evaziga, qarab turish xizmati)
Baggage down	배기지 다운(baegiji daun)	*baggage down (check-out paytida mijozning yuklarini avtomobil oldigacha olib chiqib berish)
Butler service	버틀러 서비스(beoteulleo seobiseu)	*butler service (conciergedan ham ko‘ra mijozga yaqinroq bo‘lib, mijozlar bilan birga-bir munosabatda bo‘lib, ularning shaxsiy ishlarigacha yordam beradigan xodim)
Cash advance/paid out	현금 대여 서비스(hyeongeum daeyeo seobiseu)	*cash advance (naqd pul ijarasi (kredit kartasini kafolat sifatida foydalanib, 5% miqdoricha komissiya to‘lovi evaziga, ma’lum miqdordagi pulni qarzga olish xizmati)
Pet friendly service	펫 프렌들르 서비스(pes peulendeulli seobiseu)	*pet friendly service (uy hayvonlari bilan mehmonxonaga joylashish xizmati)
Pick up sending service	픽업 센딩 서비스(pig-eob sending seobiseu)	*pick up sending service (eltib qo‘yish xizmati – aeroprtdan mehmonxonaga)
Room service	룸 서비스(lum seobiseu)	*room service (mehmonxonada taqdim etiladigan xizmat bo‘lib, mijoz xonasiga ovqat va ichimliklarning yetkazib berilishi)
Valet	발렛(balles)	* valet (mehmonxona yoki restoranda mashinangizni siz uchun joylab beruvchi shaxs)
Corkage charge	콜키지 차지(kolkiji chaji)	*corkage charge (restoranga o‘zingiz tashqaridan ichimlik olib kirib ichganingizda to‘lanadigan to‘lov)

Corkage free	콜키지 프리(kolkiji peuli)	*corkage free (restoranga o‘zingiz tashqaridan ichimlik olib kirib ichganingizda to‘lov olinmasligi)
Rack rate	랙 레이트(laeg leiteu)	*rack rate (chegirmasiz, xonaning asl narxi)

Ushbu maqolada biz ingliz va koreys tillarida keng tarqalgan mehmonxona atamalarini o‘rganib, o‘zaro taqqoslab, o‘zbek tilidagi muqobillari bilan solishtirib, sohaga doir bir qancha yangi so‘z hamda terminlarga doir aniq fikr va tavsiyalar berdik. Maqola va unga ilova sifatida keltirilgan lug‘at orqali shuni ko‘rishimiz mumkinki, o‘zbek tilida mehmonxona terminlariga oid ilmiy ishlar unchalik ko‘p amalga oshirilmagan hamda yurtimizdagi zamonaviy mehmonxonalar sohasining rivojlanishi tarixi uzoq muddatga borib taqalmasligi bois buni tabiiy qabul qilishimiz mumkin. Shunga qaramasdan, tobora rivojlanib borayotgan soha uchun kerakli so‘z va terminlarni yaratish dolzarb masalaga aylanganligini inobatga olib, ushbu mas’uliyatni o‘z zimmamizga olishga harakat qildik. Ushbu tadqiqotni amalga oshirish davomida o‘zbek tilida ushbu sohada qilingan ilmiy ishlar, mahalliy va bir qancha xorijiy manbaalarga murojaat qilindi. Ish jarayonida M.A. Gadayshev va P.M. Abdurahmonovning “Iqtisodiyot. Izoh va tushunchalar” nomli kitobida sohaga doir bir qator so‘zlarning ta’rifi berilganini ko‘rib chiqdik. Faqatgina, ushbu lug‘atda umumiy iqtisodiyot sohasiga mo‘ljallangan terminlar mavjud bo‘lib, alohida yo‘nalishlarga ajratilmaganligi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, online manbaalardan (Cambridge Dictionary, Naver Dictionary, Oxford Learner’s Dictionaries) atroflicha foydalanildi. Shu bilan birga, o‘zbek tilining izohli lug‘ati (2022-yilgi nashr)ni harflar bo‘yicha tahlil qilib, o‘zbek tilida qanchalar kam darajada mehmonxonaga oid so‘zlar va atamalar mavjudligini bevosita anglab yetdim. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tiliga yuqorida tavsiya etilgani kabi so‘zlarni qabul qilish sohaning rivoji uchun manfaatli bo‘lishi kutilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Sh.M.Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.-173 b.
2. Collins Korean phrasebook, Harper Collins Publishers, 2007:17~170.
3. “Korean phrasebook” by J.D.Hilts and Minkyoung Kim. 3 rd edition, March 2002, Lonely Planet Publications.
4. Gadayshev M.A., Abdurahmonov P.M. Iqtisodiyot. Izoh va tushunchalar. – Termiz, 2015.-315 b.
5. Oxford Learner’s Dictionaries. – Oxford University Press, 2024.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2022.

XORIJIY TILLARNI O‘RGANISHDA QIYOSIY TILSHUNOSLIK

COMPARATIVE LINGUISTICS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Mayor Raximov Sherbek Kamolovich
o‘qituvchi,
IIV Malaka oshirish instituti
Podpolkovnik Otayev O‘tkir Matyakubovich
katta o‘qituvchi,
IIV Malaka oshirish instituti,

Annotatsiya*xorijiy tillarni o‘rganishda qiyosiy tilshunoslikning nazariy va amaliy jihatlariga ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar berilgan.*
jamiyat, xorij, fonetika, tilshunoslikfalsafachet tillaritalaffuz.

Annotation: *In this article, scientifically based proposals and recommendations are given for the theoretical and practical aspects of comparative linguists in learning foreign languages.*
Key words: *society, foreign, phonetics, linguistics, information, philosophy, foreign languages, pronunciation.*

Zamonaviy dunyoda mediadagi axborot har bir millat, madaniyatning o‘ziga xos tafakkuri va taraqqiyotini, dunyoni idrok etish shaklini namoyon etadi. Bir paytning o‘zida media madaniyat tashuvchi vosita sifatida atrof-olamni noadekvat qabul qilishi, kommunikativ xatoliklar va madaniyatlararo tushunmovchiliklarga yo‘l qo‘yishi, kelgusida o‘zaro nizolarga olib kelishi mumkin bo‘lgan noturg‘un vaziyatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev “...xalq bilan muloqot, odamlarning orzu-intilishlari, dard-u tashvishlari bilan yashash davlat siyosati darajasiga ko‘tarilmoqda. Bugungi kunda har bir OAV chinakam muloqot maydonchasiga, erkin fikr minbariga aylangan taqdirdagina, biz o‘z oldimizga qo‘ygan maqsadlarga erisha olamiz”, – deya ta’kidlagan. Shu ma’noda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yilning 27-iyunidagi “OAVni qo‘llab-quvvatlash va jurnalistika sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori ijrosini ta’minlash hozirgi kunda ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Hozirda milliy tilimizning davlat tili maqomida rivojlanish masalalari falsafiy, siyosiy, huquqiy, lisoniy va boshqa aspektlarda tadqiq etilmoqda. Ilmiy izlanishlar natijasida davlat tilini hayotga tatbiq etish va funksional rivojlantirish bo‘yicha konsepsiyalar, dasturlar, uslubiy yondashuvlar shakllanmoqda. Shu sababli mustaqil davlatda til siyosati masalasi, davlat tilining keng miqyosda qo‘llanilishini ta’minlash, uning milliyligini saqlab qolishdagi va millatlararo barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyatini tadqiq etish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

O‘zbekistonda yashovchi barcha millat vakillari o‘qish va ishlash jarayonida mahalliy millat vakillari bilan teng munosabatda bo‘lishlari, barcha sohalarda erkin fikr almashishlari uchun til ta’limi xalqaro standart talablariga javob berishi, ularning turli nutqiy vaziyatlarga mos ravishda erkin muloqotga kirisha olish kompetensiyalarini shakllantirish kerak bo‘ladi. Bu borada jahonning yetakchi mamlakatlarida amal qilib kelayotgan va samarali natijalar berayotgan kompetensiyaviy yondashuvni til ta’limiga tatbiq etish borasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi “Chet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1875-son Qarori va chet tillarini o‘qitish bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar, davlat ta’lim standartlari talablarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirilishi, chet tili o‘qituvchilarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimi ishlab chiqilgani, ta’lim jarayonining o‘quv-uslubiy adabiyotlar va zamonaviy vositalar bilan ta’minlanishi ta’lim sohasida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Ta’kidlash kerakki, ushbu qaror mamlakatimizda nafaqat chet tillarni, balki til ta’limini, shu jumladan, respublikamizning davlat tili bo‘lmish o‘zbek tilini o‘qitishni ham yanada takomillashtirish, o‘zbek tili fanidan DS talablarini ham xalqaro standartlar talablariga muvofiqlashtirish va ta’limga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, o‘quv dasturlari mazmunini uzluksizlik va uzviylik asosida qayta ko‘rib chiqish borasida katta ishlar amalga oshirilishiga sabab bo‘ldi.

Har qanday chet tilini o‘rganishda garchi e’tibor berilmasa-da, fonetika va fonologiya masalalari muhim ahamiyatga ega. Chet tilida so‘zlash va tushunish layoqati fonetika bo‘yicha olingan ko‘nikmalarga bog‘liqdir [Abdessamad Saidi, 2017].

Fonetika va orfoepiya bo‘limlari har qanday tilni o‘rganishning dastlabki va eng qiyin bosqichlaridan biridir. Ingliz tilini o‘qitishning e’tiborsiz qoldirilgan jihatlaridan biri sifatida talaffuz XX asrning so‘nggi yarmida audiolingualizm va to‘g‘ridan-to‘g‘ri uslubning rivojlanishi bilan yana e’tiborga tushdi. O‘tgan davr davomida o‘qituvchilar va amaliy tilshunoslar to‘g‘ri talaffuz mahoratini o‘rgatish qiyinligini e’tirof etishgan va ko‘p tadqiqotlar shu masalaga bag‘ishlangan.

Shu munosabat bilan ular fonetika, fonologiya va boshqalar orasida ikkinchi tilni o‘zlashtirish kabi boshqa fanlarga tayanib, turli xil usul va uslublarni ishlab chiqishga harakat qilishdi.

Fonetika va fonologiyani qolip sifatida olib, o‘qituvchilar ushbu asosiy fanlarning turli tarkibiy qismlaridan ularni dars jarayonida qo‘llash uchun foydalanishga harakat qilishdi. Shu tariqa to‘g‘ri talaffuzni o‘qitishda fonetika va fonologiyaning ahamiyati muhim ekanligi namoyon bo‘ladi. Fonetika va fonologiyani o‘rganishning turli xil tarkibiy qismlari talaffuzni o‘qitish bilan bog‘liqligi bilan ajralib turadi. [Finding and creating resources, 2014:24]

Penington va Richard (1986) talaffuzni to‘rtta asosiy tarkibiy qismlarga ajratdi:

– segmental xususiyatlar: fonetik jihatdan aniqlangan minimal tovush birliklari;

– ovozni sozlash xususiyatlari: nutqning umumiy artikulyar xususiyatlari;

– prosodik xususiyatlar: bo‘g‘inlar, so‘zlar, iboralar va nutqda urg‘u va ohangning nisbiy darajasi.

Audiolingualizmning rivojlanishi “tinglash va takrorlash”ga alohida e’tibor berishni talab qildi. Ushbu yondashuv tinglash va takroriy talaffuz qilish ko‘nikmasini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, unda o‘qituvchi o‘quvchilarga alohida so‘zlarni takrorlashi kerakligini aytadi va qanchalik ko‘p takrorlash (taqlid) shakllansa, talabalar talaffuzi shunchalik aniq bo‘ladi.

Keyinchalik, 1970-1980-yillarda kommunikativ harakatning rivojlanishi bilan mazkur yo‘nalishdagi darslarning o‘tilishida an’anaviy usuldan foydalanilganligi tufayli, bir muncha vaqt nazardan chetda qoldi. Biroq 1980-yillarning oxirida tillararo tadqiqotlar va fonologiyani o‘rganish jadal o‘sishi bilan orfoepiya qoidalari o‘qituvchilar va amaliy tilshunoslar e’tiborini o‘ziga qaratdi. Ular asosan to‘g‘ri talaffuzni o‘qitishni boshqa asosiy til ko‘nikmalari bilan uyg‘unlashtirish uchun texnik usullarni yaratishga harakat qilishdi. [Kaziyeva T., 2019:16-18]

Shu munosabat bilan, muallif talaffuzni o‘qitishda qo‘llaniladigan ustuvorliklar iyerarxiyasini ishlab chiqadi. Eng yuqori darajadan past darajagacha o‘qitishga ustuvorlik beriladi:

1. Supresemental fonemalar.
2. Segmental fonemalar.
3. Qo‘shimcha tarqalishdagi allofonlar.
4. Erkin almashinishdagi barcha tovushlar.

Talaffuzni o‘qitishda qo‘llaniladigan taniqli usullardan biri bu fonemalar va minimal juftliklardan foydalanishga imkon beradi. Kukning (2008) ta’kidlashicha, fonema va minimal juftlik tushunchalari talaffuzni o‘qitish uchun materiallarni tayyorlashda foydali bo‘ldi. Odatda talabalarga “mashina” / ka: / yoki “sigir” / sow / yoki “suten” / bra / / va “qosh” / bra / / kabi so‘zlar qo‘shiladi. Keyin, ular farq qiladimi yoki yo‘qmi deb so‘raladi. Bu o‘qituvchiga butun fonemik inventarizasiyani noldan boshlab tuzishga imkon beradi. Bundan tashqari, talabalar uchun bitta fonemani boshqasidan ajratishni o‘rganish minimal juftlikni ajratib olish orqali osonlashadi. [Pennington M., Richards J., 1986:207-225]

Talaffuzni o‘qitish uchun sarflanadigan vaqt umumiy kursning ustuvor yo‘nalishlariga bog‘liq bo‘ladi. Aniqrog‘i, talaffuz amaliyotini muhim muammoni sezgan har qanday joyda darsga kiritish mumkin. Brougton va boshqalar, bundan keyin talaffuzni o‘qitishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ba’zi ko‘rsatmalarni taqdim etadi, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

– tan olish amaliyoti ishlab chiqarish amaliyotidan oldin bo‘lishi kerak;
– eshitilishi va aytilishi kerak bo‘lgan ovoz qisqa gaplarda aniq ta’kidlanishi kerak;
– talabalarga model sifatida bir nechta ovoz bilan aytilgan gaplarni eshitish imkoniyati berilishi kerak;
– ingliz tilidagi tovushlarni boshqa ingliz tovushlaridan farqli ravishda yoki ona tilidagi tovushlardan farqli ravishda namoyish etish mumkin.

Talaffuz darslarida xilma-xillikdan foydalanganingizga ishonch hosil qilsangiz, o‘quvchilaringiz ingliz tilida talaffuzni yanada muvaffaqiyatli qilishadi va unga bo‘lgan ishonchga ega bo‘lishadi. [Wendy Arnold, 2015:31-32]

O‘qitish amaliyotida chet tilidagi maxsus matnlarni tanlashga alohida e’tibor qaratiladi. Unda axborotni taqdim etish shakli bir vaqtning o‘zida turli xil idrok kanallariga ta’sir qiladi, ya’ni, og‘zaki ma’lumotlar bilan bir qatorda materialning tasviriy grafik tasviri mavjud bo‘lib, u neyrolingvistik dasturlash nazariyasiga muvofiq tushunish jarayonini sezilarli darajada optimallashtiradi.

Ushbu nazariya matnli ma’lumotlarning o‘qish paytida o‘quvchilarni idrok etishning vizual va eshitish kanallariga ta’sir qilish imkoniyatiga e’tiborimizni tortadi. O‘qitish amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, barcha matnlar o‘quvchilar tomonidan bir xil idrok qilinmaydi. Lingvistik ahamiyatga va boshqa afzalliklarga ega bo‘lgan ayrim matnlarni o‘qish qiyin bo‘lib, natijada o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otmaydi. Bir tomondan, buni o‘quvchilarning kognitiv qiziqishlari, ikkinchi tomondan, matn materialining o‘quvchilarning idrok etish kanallariga zaif ta’siri bilan izohlash mumkin.

Matnlarni o‘qish, xorijiy tillarni o‘qitishning yangi vositalari (video, internet va boshqalar) so‘nggi paytlarda qo‘llanilishiga qaramay, o‘quvchilar uchun til o‘rgatish tizimida hali ham muhim o‘rin tutadi, bunda haqiqiy matnlar bilan ishlash alohida ahamiyatga ega.

Umuman aytganda, til o‘qitishning an’anaviy yondashuvi paydo bo‘lganidan beri talaffuzni o‘qitish jadal rivojlanmoqda. Ammo, o‘quvchiga yo‘naltirilgan yondashishda o‘quvchiga e’tiborning kuchayishi va tilni o‘qitishning kommunikativ tomoniga doimiy e’tibor berilishi bilan o‘qituvchilar talaffuzni boshqa til ko‘nikmalariga qo‘shishning yangi usullarini izlaydilar. Natijada talaffuz asosan nutq va tinglash bilan bog‘liq bo‘lgan. Shunga qaramay, talaffuzni o‘qitishda fonetika va fonologiyaning rolini inkor etmaslik kerak, chunki o‘quvchilar ushbu ta’lim sohalarining qonun-qoidalari va asoslarini qanchalik ko‘p bilishsa, ular tilning mayda qoidalaridan ko‘proq xabardor bo‘lishadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdessamad Saidi. The Importance Of Phonetics And Phonology In The Teaching Of Pronunciation // EFL Magazine - The magazine for English language teachers. 2017. 09/06/2017.

2. Finding and creating resources // Til va adabiyot ta’limi, 2014, 4. - B. 24.

3. Kaziyeva T. Bo‘g‘inning til va nutqdagi o‘rnini o‘rgatishda o‘quvchining kreativ tafakkurini rivojlantirish // Til va adabiyot ta’limi, 2019, 9. – B. 16-18.

4. Pennington M., Richards J. Pronunciation Revisited. TESOL Quarterly, XX(2), 1986. - B. 207-225.

5. Wendy Arnold. Phonics – Part 2 – Digraphs/diphthongs and trigraphs/triphthongs // Til va adabiyot ta’limi, 2015, 4. -B. 31-32.

THE IMPORTANCE OF FOREIGN LANGUAGES AND THE SHADOWING TECHNIQUE IN THE DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

XORIJIY TILLARNING AHAMIYATI HAMDA CHET TILLARINI O‘QITISHDA “SHADOWING” OG‘ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISH TEXNIKASI

Bolbekova Ug‘iloy Jaloliddinovna
Teacher,
Samarkand Institute of Economic and Service,
ugiloybolbekova@gmail.com

Annotation: *This article describes the importance of foreign languages today and the role of modern shadowing educational technology and exercises in the development of oral English.*

Keywords: *foreign languages, oral speech, shadowing educational technology, speaking, listening, teaching, learning*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xorij tillarining bugungi kundagi ahamiyati va ingliz tili og‘zaki nutqini rivojlantirishda zamonaviy soyali ta’lim texnologiyasi va mashqlarining o‘rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *chet tillari, og‘zaki nutq, shadowing Educational Technolog.*

Nowadays, the study of foreign languages opens the door to wide opportunities. Therefore, interest in learning foreign languages among young people is increasing day by day. The study of foreign languages is also convenient when traveling to other countries of the world, it also helps in modern marriage and entering the directions of science. Today, much attention is paid to the study of foreign languages by the younger generation.

Language proficiency is wealth. A person who knows the language knows the world, there will never be less. The great thinker Abu Nasr received the rightful recognition that Farabi knew so many languages in historical sources and among the people, “Farabi knows more than seventy languages”. Boisi's knowledge of foreign languages along with his native language made it possible to study the history, culture, lifestyle of other peoples.

The state program on implementation in the”year of youth and business support " also pays special attention to the issue of teaching foreign languages.

In general, the popularization of foreign language learning has become one of the priority goals in today's educational system. After all, knowledge of a foreign language has become the main condition for finding its place in life. Since you do not know at least one foreign language other than your native language, it is difficult to have a high-income job worldwide, exchange experiences, increase knowledge.

The main difficulties in teaching speech (speech)are motivational problems should include, for example: students are ashamed to speak foreign languages, they

are they are afraid to make mistakes, criticize; to solve the task in readers there are not enough language and speech tools; students are a lesson for one reason or another they do not participate in collective discussion of their topic. In teaching speech based on the listed problems, a goal appears - if possible, troubleshooting these problems. Simple dialogues on a specific topic it is impossible to learn to speak without building, falling into real situations. Interactive approach to teaching students discussion, debate, discussion of problems and therefore direct involvement in dialogue implies. Also common language, intellectual, cognitive in students psychic, which is the basis of mastering abilities, communication in a foreign language processes as well as the emotions, feelings, communication of students it is important to form readiness, a culture of different types of communication has. The role of shadowing educational technology in the formation of oral speech in English in students is significant.

The process of teaching and learning foreign languages, especially English, is improving. Currently, there are modern teaching methods and educational technologies in the teaching and learning of foreign languages. In the teaching and learning of oral speech in English, shadowing educational technology is considered very useful. This educational technology is important in the Japanese and Korean Language Teaching Methodology. Shadowing is a modern non-traditional educational technology. Because learners, students learn actively, without getting bored in the process. Because this is an exercise in shadowing education technology made from podcasts, small videos, native speakers ' interiors and shows. Shadowing education technology consists of 3 parts:

Pre-shadowing

While-shadowing

Post-Shadowing

In shadowing, you hear speeches by native speakers and return them together. .

Shadowing educational technology is very useful in the development of speaking and listening skills. For example, let's take a look at shadowing exercises now

Shadowing means repeating what you hear.

Why shadow? It helps you to speak English. It is “active listening.” It is easy. You will have success!

Types of shadowing:

There are many ways to shadow.Try some of these.

1 Full shadowing. Say everything you hear. Use this in English class, not in “the real world.”

2 Slash shadowing. This is like full shadow but with pauses. This gives you more time to shadow. Use this in class. It is easier than full shadowing.

3 “Key word/last word” shadowing. Say the most important words. Say the last words. Use this often! It shows you are listening.

4 “About you” shadowing. Say what you hear. Change “I” to “you.” This is usually for English class. You have to think about the sentence to do this.

Skill sheet 1 Shadowing—many ways.

How are you?
How are you?
Partner or You Say it in your mind I went shopping
Partner or You Say it in your mind I went shopping last weekend. You went shopping last weekend?
You went shopping last weekend.

We have now given an example of simple sentences. Shadowing videos can contain large texts, dialogues and even English songs. Shadowing helps students develop oral speech quickly.

Conclusion: Today, knowledge of foreign languages provides great opportunities. It is important to use modern educational technologies for teaching and learning oral speech in foreign languages. Shadowing educational technology is an important tool to develop speaking and listening skills.

REFERENCES

1. Botirova A.A., Solovova E.N. Methodology of teaching foreign languages. Advanced course: textbook. - 4th edition. – M-T.: AST-Astrel, 2020.
2. Jalolov J. Methodology of foreign language teaching, Teacher " Creative House of Publishing – Printing, Tashkent, 2012.
3. Kadota S. Shadowing to Ondoku no kagaku [Science of shadowing and oral reading]. Tokyo: Cosmopier, 2007.
4. Normatovna N.N. Problems of improving the oral skills of English as a foreign language and possibilities of their elimination. International Journal of Integrated Education, 2022. 5(12), P. 96-99.
5. Yuldasheva O.O. Methods and technologies related to the development of students' discourse speaking skills. Academic Research in Educational Sciences, 2022. - P. 270-271

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA OLMOSHLARNING STRUKTURAVIY TAHLILI

STRUCTURAL ANALYSIS OF PRONOUNS IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES

Azimova Zuhro Ismatilloyevna
Tayanch doktorant,
Samarqand davlat universiteti
zuhro.azimova@mail.ru

Annotatsiya: *Maqolada nemis va o‘zbek tillarida olmoshlarning semantik, leksik ma’nolari, derivatsiyasi, strukturaviy tahlili, omonimlik, ko‘p ma’nolilik xususiyatlari, yasama olmoshlar, olmosh-ravishlar (Pronominaladverbien) yasalishi, strukturasi, ularning uch turi: birinchi qismi „da“, „hier“ (shu yer, bu yer) yoki „wo“ (qayer) ravishlaridan yasalgan so‘zlar ikkinchi qismi esa*

predloglar (ko‘makchilar)dan yasalgan (Präpositionaladverb) maxsus so‘z strukturalari tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: *olmosh-ravishlar (Pronominaladverbien), yasama olmoshlar, olmoshlar strukturasi, daher, davon, dahin, dadurch, dazu, dagegen, darin, derselbe, das gleiche, derjenige, demjenigen, welche, ein, der, die, das.*

Annotation: *In the article, the semantic and lexical meanings of pronouns in German and Uzbek languages, derivation, structural analysis, features of homonymy, polysemy, formation of artificial pronouns, pronouns (pronominal verbs), structure, they are three: the first part is "da", The special word structures of words made from "hier" (here, this place) or "wo" (where), and the second part made of prepositions (auxiliaries) (Präpositionaladverb) were analyzed.*

Keywords: *pronouns (pronominal verbs), artificial pronouns, pronoun structure, daher, davon, dahin, dadurch, dazu, dagegen, darin, derselbe, das gleiche, derjenige, demjenigen, welche, ein, der, die, das.*

Olmosh – so‘z birikmasi, gap, ot, sifat, son va boshqa so‘z turkumlari doirasida almashinib qo‘llanib, ularga ishora qiluvchi yoxud ular bajargan vazifani bajaruvchi va ularga xos bo‘lgan belgining mavjudligini ko‘rsatuvchi mustaqil so‘z turkumi sifatida e’tirof etiladi. Olmoshlar quyidagi o‘ziga xosliklarga egaligi bilan xarakterlanadi: Olmoshlar o‘zbek tilida boshqa turkumlardan farqli ravishda so‘z yasalish tizimiga ega emas. Ya’ni boshqa so‘zlardan olmosh yasalmaydi. Olmoshlardan affikslar orqali sanoqli so‘z yasalishi mumkin: *manmanlik, mensimaslik, sensirash, shunday*. Shuningdek, olmoshlar ba’zi so‘zlar bilan birikib boshqa turkumga ko‘chadi: *qayerda, ozmuncha, o‘zboshimcha.*

*Nemis tilida esa yasama olmoshlar olmosh-ravishlar (Pronominaladverbien) deb nomlanib, ular uchta: birinchi qismi „**da“, „hier**“(shu yer, bu yer)* yoki „wo“ (*qayer*) *ravishlaridan yasalgan so‘zlar ikkinchi qismi esa predloglar (ko‘makchilar)dan* yasalgan (Präpositionaladverb) **maxsus so‘z strukturasi** deb ham ataladi. Masalan, *dafür, hierfür, wofür; damit, hiermit, womit. Ich habe keine Ahnung* **davon.**

An denen Himmel und Erde hängt,
***Dahin** die welke Brust drängt-*
Ihr quellt, ihr tränkt, und schmacht ich so vergebens?
(Gyote "Faust")

Kishilik olmoshlaridagi yasama so‘zlar: Ichbezogenheit - xudbinlik, ot so‘z turkumi, „ichbezogen“ - xudbin, sifat so‘z turkumiga oid, Ichform - men shakli, ot so‘z turkumiga oid, Ichmensch - egoist, duzen - sensiramoq.

***er** - olmoshi omonim shaklga ega bo‘lib, mujskoy roddagi shaxs, yoki narsa, predmet, jonzotni ifodalab keladi. Antonimi -**sie**. Mein Bruder lebt in Berlin. Er arbeitet als Komponist.-Akam Berlinda yashaydi, u bastakor. Ist Euer Hund ein Er? -Itingizning jinsi erkakmi?*

Nemis tilida olmoshlar artikl so‘zlar yoki olmoshlar deb ataladi va o‘zidan keyin kelgan ot bilan rodda (Genus), sonda (Numerus) va kelishikda (Kasus, Fall)

moslashadi. Olmoshlarning kelishikda turishi gapdagi fe'lga yoki kelishikka bog'liq.

Der Fisch hat gut geschmeckt. Ich habe ihn im Supermarket gekauft. (ihn- olmosh birlik sonda, mujskoy rodda). Aniqlanmish so'z -der Fisch-Nominativ, olmosh esa Akkusativ kelishigida).

a) *"**er"**- sermahsul so'z yasovchi qo'shimcha: er- ajralmaydigan fe'l oldi qo'shimchasi, urg'usiz: erkalten: Den Pudding vor dem Servieren erkalten lassen; erblassen, erblinden, ergrauen, ergrùnen, erstarren, erròrren;*

b) ***-er** - ot yasovchi qo'shimcha: Arbeiter, Fahrer, Leser, Spieler, Sportler.*

c) ***-er** - joy nomlaridan sifat yasovchi qo'shimcha: der **Bremer** Stadtrand, das **Thùringer** Wùrstchen, **Lùbecker** Marzipan. Bu sifatlar har doim bosh harf bilan yoziladi (*Langenscheidt, 2010, 7*).*

d) ***-er -** sifatdan qiyosiy daraja yasovchi qo'shimcha: klug-**kluger;***

e) *-er - otlarda ko'plik yasovchi qo'shimcha, das Tuch- die **Tùcher,** das Buch -die **Bùcher;***

f) ***-er** jenskiy roddagi otlarning kelishik shakli qo'shimchasi.*

*Sie olmoshi ko'p ma'noli so'z bo'lib, sie-u 3-shaxs birlikdagi kishi, narsa-predmet va jenskiy roddagi hayvonlarni ifodalab keladi. Sie ning ko'plik ular va hurmat shakl Sie (har doim bosh harf bilan yoziladi) Siz ma'nosida qo'llanadi: Hast du **Gabi** gesehen? - Ja, **sie** ist im Garten. Guten Tag Frau Bauer, kommen **Sie** herein! Mòchten Sie etwas trinken?*

*Aniq artikl odatda olmosh sifatida ham qo'llanadi. Noaniq olmosh (Indefinitpronomen) oldindan ma'lum bo'lgan, sanaladigan barcha shaxs yoki narsa tushunchasi **ein** oladi: Kaufst du mir ein ein Eis? Ich hàtte gern **eins.** Ich suche einen guten Zahnarzt. Kennst du **einen?***

***Welch-** noaniq olmoshi sanalmaydigan otlar uchun birlikda **biroz** ma'nosida ishlatiladi, agar pivo (Bier), pul (Geld) so'zlarini miqdor bilan aytmoqchi bo'lsak, Flasche-shisha, Euro-yevro kabi o'lchov birlik so'zlari kerak bo'ladi. Kaufst du Bier? Wir brauchen noch **welches.** Wir haben noch kein Geld. Bitte hole **welches** von der Bank (*Alke Hauschild, 2011:5*).*

*Einning ko'plik shakli o'rnida ham welch- ishlatiladi.Olmoshlar 1-guruh turlanishga tegishli. Bringst du mir Nàgel? Dort liegen **welche**.*

*O'zbek tilida olmoshlar sanoqli affikslar orqali ot, ravish yoki fe'llarni yasash mumkin. Masalan: Kamlikning kamoli bor, **manmanlik**ning zavoli bor. (Maqol) Komil Azizovich **meni sensiradi**-ya. (I.R.) Ukangiz **meni mensimay** qo'ydi. (Oydin) Oddiygina, **shunday** tanishdikda, suhbatlasha ketdik ikkimiz. (U.)*

*Son o'rnida qo'llanuvchi **necha** ravishi tartib sonlarga nisbatan so'roq bildirganida **-nchi** affiksini qabul qiladi: **Nechanchi** kursda o'qiysiz?*

Olmoshlar ot yasashda -lik affiksi, fe'l yasashda -sira, -si(i), ravish yasashda -day, -cha kabi affikslar ishlatiladi. Olmoshlarning o'ziga xos yasovchi affikslari yo'q. Olmoshlar ba'zi so'zlar bilan qo'shilib, boshqa so'z turkumiga qo'shilishi mumkin: qayerda, ozmuncha, o'zboshimcha, manmanlik qilmoq va boshqalar. Lekin hech qaysi so'z turkumidan affiksatsiya yoki kompozitsiya yo'li bilan olmosh hosil qilib bo'lmaydi. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartiruvchilar bilan o'zgaradi, kelishik affikslarini oladi va belgili qo'llanadi. Otlarda esa qo'llanmay

qolishi ham mumkin: Xat yozdim. Kitob o'qidim. Bu gaplarda otlarga qo'shilishi lozim bo'lgan kelishik formalari ***-ni*** *(xatni, kitobni) va* ***-ga*** *(shaharga) qo'llanmagan. Olmoshlarni shu xilda – uni uchratdim o'rnida u uchratdim, sizdan o'rgandim o'rnida siz o'rgandim, shahar tushdim deb kelishik affikslarisiz qo'llab bo'lmaydi.*

Nemis tilida esa, gapda ega asosiy bo'lak vazifasida o'z o'rnida keladi, kelishik va rodda moslashadi, olmoshlarsiz (ya'ni ega gap bo'lagi) gap shakllanmaydi: ***Ich*** *habe einen Brief geschrieben.* ***Ich*** *habe ein Buch gelesen.*

Nemis tilida olmoshlar o'zbek tilidan farqli ravishda, har bir kelishikda o'z shakliga ega. Er-sein-ihm-ihn (u-uning-unga-uni). Odatda, olmoshlarning ot o'rnida qo'llanuvchi turli otlarga xos so'z o'zgartiruvchi affikslarini qabul qiladi: kimni, bizdan, ularga, hech kimni va boshqalar.

Olmoshlar juftlanib (ba'zan bir xil, ba'zan turli xil o'zaklar juftlanib), boshqa so'z turkumi vazifasida keladi: ... ***unga-munga*** *qarab patta oldi. (A.Q.)* ***Qancha-qancha*** *o'ylar o'tdi xayolidan.*

Ba'zi olmoshlarga kelishik qo'shimchalari qo'shilganda o'zakda ayrim fonetik o'zgarishlar sodir bo'ladi: Men-ni=meni, sen-ning=sening, u-ga=unga, shu-da=shunda kabi. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartuvchilarni qabul qiladi: *kimni, bizga, hech kimdan.*

Olmoshlarning egalik affikslarni olib qo'llanishida ayrim xususiyatlar mavjud:

a) *ot tipidagi so'roq olmoshlari, bo'lishsizlik, belgilash olmoshlari, shuningdek,* ***o'z*** *olmoshi egalik affikslarini qabul qiladi;*
b) *paytga nisbatan so'roq bildiruvchi olmoshlar, sabab-maqsadni aniqlash uchun beriladigan so'roq olmoshlari I, II shaxs kishilik olmoshlari egalik affikslarini olmaydi;*
c) *kishilik va ko'rsatish olmoshlari u; qaysi, necha kabi so'roq olmoshlari, asosan, otlashganda egalik affiksalari bilan birga qo'llanadi. Egalik affikslari qo'shilishida ayrim xususiyatlar mavjud: ko'rsatish olmoshlari I va II shaxs birlik va ko'plik, shuningdek, III shaxs ko'plik affikslarini egalik bir darajada qabul qiladi: buni, shunimiz, uningiz kabi. Ko'rsatish olmoshlarining III shaxs birlik formasida esa egalik affiksi ikki darajali bo'lib keladi:* ***u-unisi, shu-shunisi, bu-bunisi*** *kabi. Qaysi, necha so'roq olmoshlari otlashib, II va III shaxs birlik, I, II, III shaxs ko'plikda egalik affikislarini olib kelsa ham, I shaxs birlikda (garchi ular otlashgan bo'lsa ham) egalik affikslarini tarkibida egalik affiksi borday ko'rinsa ham (qay-u-si, qay-u-si), hozirgi tilda yana bir egalik affiksi qo'shib ishlatiladi: qaysisi.*

Bunday chigit ko'karmaydi.

Ana shu ildizkanani daf etish uchun chigitni geksaxloran bilan doriladim.

Ushbu gaplardagi *bunday* va *ana shu* ko'rsatish olmoshlari sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajargan.

– Mash'al brigadiringiz ***shu***mi, o'rtoq rais? – dedi ayol.

– ***Shul-shul***, – dedi raisimiz. – Dehqonqul ***shul***!

Agar morfologik jihatdan qaraydigan bo'lsak, *bunday* va *ana shu* oloshlari **sifat** va **ravish** so'z turkumi o'rnida va sintaktik jihatdan sifatlovchi aniqlovchi

vazifasida qo‘llangan. Shu va shul olmoshlari esa gapda **ot** o‘rnida qo‘llangan va barchasi kesim vazifasida kelgan hisoblanadi. Bu turdagi olmoshlar asarda 1153 o‘rinda qo‘llanilganligi izlanishlarimiz davomida isbotlandi. Shuningdek, gapda qo‘llangan shul olmoshi **bu**, **u**, **oshul**, **o‘shal**, olmoshlarining fonetik o‘zgargan va qisqargan shaklidir.

Keyingi turdagi olmoshimiz esa so‘roq olmoshlari hisoblanib, asar davomida 496 o‘rinda qo‘llangan.

*– Kambag‘al kattalarda **nima** ayb? Dunyoda tuyadan katta fillar bor.*
*– Bo‘lmasa, **nimaga** bunday qiladi? O‘ziga o‘t qo‘ygich bizni ayolimiz bo‘lsa – kattalarga **nima**?*
*– Xo‘-o‘sh, raisingga **qancha** pora bergansan?*
*– Pora? **Qandaychikin** pora?*

1-gapda qo‘llangan nima so‘zi morfologik jihatdan **ot** o‘rnida, sintaktik jihatdan sifatlovchi aniqlovchi vasifasini bajarib kelyapti. 2-gapdagi nimaga so‘zi sabab **ravish**i o‘rnida va vositali to‘ldiruvchi vazifasida kelgan. Nima so‘zi *esa* **ot** o‘rnida va ot kesim vazifasini bajargan.

Ko‘pchilik kelishik qo‘shimchalari turli rodlarda omonimlik munosabatga kirishadi. Sredniy roddagi nominativ va akkusativ kelishigida **dies**ning qisqargan shakli ham mavjud.

Derselbe, derjenige kabi qo‘shma olmoshlarda 1-qism der- artikl, 2-qismi selbe esa, sifatlarning kuchsiz turlanishidagidek turlanadi. Ular ko‘pincha shaxslar oldidan, kamroq hollarda narsalar uchun nisbiy gaplarni bog‘lashga xizmat qiladi. *Wir helfen nur **denjenigen** Kindern beim Anziehen, die es noch nicht alleine können. **Denjenigen** Läufer als Erster in Ziel kommt, nennt man Gewinner.*

Fall	Maskulin	Feminin	Sächlich	Plural
Nominativ	Derjenige	Derjenige	Derjenige	derjenigen
Genetiv	Derjenigen	Derjenigen	Derjenigen	derjenigen
Dativ	Derjenigen	Derjenigen	Derjenigen	derjenigen
Akkusativ	Derjenige	Derjenigen	Derjenigen	Derjenigen

Derselbe, dieselbe, dasselbe oldindan nomlangan bir-biriga o‘xshash narsa yoki shaxs uchun qo‘llanadi. *Ich trage immer noch **dieselbe** Winterjacke wie vor zehn Jahren. (Die Jacke ist identisch mit der Jacke von vor zehn Jahren.)*

*Mein Freund seine Haare immer bei **demselben** Friseur schneiden. (Es ist immer ein Friseur, nie ein anderer.)*

Der gleiche, die gleiche, das gleiche olmoshlari o‘zaro tashqi ko‘rinishi o‘xshash ammo bir xil bo‘lmagan narsalarni ifodalovchi yetakchi so‘z hisoblanadi.

*Ich fahre **das gleiche** Aute wie du. (Die Autos sind nicht identisch.)*

*Wir wohnen **im gleichen Haus** wie unsere Nachbarn. (Die Häuser sind nicht identisch.)*

Der ko‘rsatish olmoshi Genetivda aniq artikl *der* ga qaraganda yana boshqa formalarga ham ega.

Fall	Maskulin	Feminin	Sächlich	Plural
Nominativ	Der	Die	Das	die
Genetiv	Dessen	Deren	Dessen	deren
Dativ	Dem	Der	Dem	denen
Akkusativ	Den	Die	Das	die

Eski genetiv shaklidagi "*des*" faqat bir qancha maqollardagina saqlanib qolgan.

Wes das Herz voll ist, des geht der und über. (Yuragi to'lib-toshib gapirmoq)

Solcher (o'sha) olmoshi artiklsiz keladi va xuddi *dieser* kabi turlanadi. Bu olmoshning quyidagi shakllari ham mavjud. So'z oldidan ajralmas shakl:

Ein solcher Mensch *Solch ein Mensch*
Eine solche Überraschung *Solch eine Überraschung*
Eines solchen Menschen *Solch eines Menschen*
Einem solchen Menschen *solch einem Menschen u.a.*

Hamma ko'rsatish olmoshlari oldindan nomlangan, yoki aytib o'tilgan otlashgan tushunchalarni ko'rsatib keladi. Shu sababdan ular anaforik va kataforik ma'nolarga ega. Ular otlarning yetakchi so'zlari sifatida yoki uning o'rnini bosuvchi, bundan tashqari, butun gap o'rnini egallay oladi (*dies, es, das*). Aniq vaziyatlarda predmetlarni ko'rsatuvchi, ishora qiluvchi so'zlar sifatida xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Alke Hauschild "Praxis-Grammatik Deutsch als Fremdsprache" Stuttgart, Deutschland 2011, 304 auf der Seite 105.
2. Langenscheidet Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache Berlin und München, 2010, 1343, auf der Seite 1004 www.ziyonet.uz
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova SH. O'zbek tilining nazariy grammatikasi, Morfologiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.
4. Peter Eisenberg, Hermann Gelhaus. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartsprachen. – Mannheim, Leipzig. 1998.
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. – Buxoro: Durdona, 2019.
6. Sayfullayeva R., Qurbonova M.$_r$ Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek tili. (Kirish, Fonetika-fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo, Leksikologiya, Frazeologiya, Leksikografiya). – Toshkent, 2005. -181 b.
7. Yusupova O. O'zbek tilida olmoshlarning funksional-stilistik xususiyatlari. – Samarqand, 2017.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI FITONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARIDA DESKRIPTIV TARJIMA MASALALARI

DESCRIPTIVE TRANSLATION PROBLEMS IN PHYSICAL COMPONENT PHRASEOLOGICAL UNITS OF ENGLISH AND UZBEKI LANGUAGES

Zohidova Sevara A’zamjon qizi
Tayanch doktoranti,
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
sevarazohidova95@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada matnning yoki iboraning asl ma’nosini saqlagan holda, uning kontekstual va madaniy ma’nolarini izohlab, kengroq tushuntirib tarjima qilish jarayoni hisoblangan deskriptiv tarjima masalalari bayoni turli misollar bilan keltirilgan. Bu turdagi tarjima muayyan iboraning yoki so‘zning asl tildagi ma’nosini to‘g‘ri va aniq ifodalay olmagan holatlarda yoki iboraning ma’nosi faqatgina ma’lum bir madaniyat kontekstida tushunarli bo‘lganda qo‘llanilishi tadqiq etilgan.*

Tayanch so‘zlar: *deskriptiv tarjima, izohli tarjima, madaniy kontekst, morfologik farq, leksik tarkib, obrazlilik va semantik moslik, qisman frazeologik ekvivalentlar.*

Annotation: *In this article, the problems of descriptive translation, which are considered the process of translation, while preserving the original meaning of the text or phrase, explaining its contextual and cultural nuances, are presented with various examples. This type of translation is used in situations where the meaning of a certain phrase or word in the original language cannot be correctly and clearly expressed, or when the meaning of the phrase is understandable only in the context of a certain culture.*

Key words: *descriptive translation, interpretive translation, cultural context, morphological difference, lexical content, imagery and semantic compatibility, partial phraseological equivalents.*

Deskriptiv tarjima matnning kontekstini, ma’no-mazmunini va madaniy aloqalarni tushuntiradi. Asl matnning mazmuni va ma’nosini saqlashga harakat qilinadi, lekin aniq tarjima orqali emas, balki tushuntirish orqali ifodalanadi. Turli madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni izohlab, matnning o‘quvchi tomonidan to‘g‘ri qabul qilinishini ta’minlaydi.

Deskriptiv tarjima ko‘pincha izohli tarjima deb ham ataladi, chunki u matnning ma’nosini izohlab beradi.

Masalan, ingliz tilida: “It's raining cats and dogs”.

So‘zma-so‘z tarjima: “Mushuklar va itlar yog‘moqda”.

Deskriptiv tarjima: “Juda kuchli yomg‘ir yog‘moqda”.

“It's raining cats and dogs” iborasi ingliz tilida kuchli yomg‘ir yog‘ayotganini ifodalaydi, lekin bu ibora boshqa tillarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinganda ma’nosini yo‘qotishi mumkin. Shu sababli, deskriptiv tarjima yordamida bu iboraning ma’nosi kengroq tushuntiriladi. [M.A.Telenkova, D.E.Rozental, 2003:48]

O‘zbek tilida: “Elga kulgi bo‘ldi”.

So‘zma-so‘z tarjima: “He became a laughter for the people”.

Deskriptiv tarjima: “He became the subject of ridicule among people”.

“Elga kulgi bo‘ldi” iborasi o‘zbek tilida kimnidir kulgili vaziyatda qoldirib, u haqida gap-so‘z bo‘lishini ifodalaydi. Ingliz tilida bu iboraning to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjimasida ma’no yo‘qolishi mumkin, shuning uchun deskriptiv tarjima orqali izohlash maqsadga muvofiq.

Deskriptiv tarjimani qo‘llash sabablari haqida so‘z borganda, shuni ta’kidlash joizki, har bir til va madaniyatda faqat shu madaniyat uchun xos bo‘lgan iboralar mavjud. Bu iboralarni boshqa tilga tarjima qilishda ularning asl ma’nosini yo‘qotmaslik uchun deskriptiv tarjima ishlatiladi.[Амосова Н.Н., 1963:17]

Ba’zi iboralar yoki matnlar bir nechta ma’noga ega bo‘lishi mumkin. Deskriptiv tarjima bu noaniqliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Asl matnning kontekstual ma’nolari va mazmuni aniqroq va tushunarliroq ifodalanishi kerak bo‘lgan hollarda deskriptiv tarjima ishlatiladi.

Deskriptiv tarjima matnning asl ma’nosini izohlash orqali ifodalaydigan tarjima usulidir. Bu turdagi tarjima madaniy tafovutlarni yengishga, kontekstual ma’nolarni tushuntirishga va ma’noni to‘liq ifodalashga yordam beradi. Deskriptiv tarjima tarjimonning mahorati hamda til va madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalarni tushunishni talab qiladi. Ushbu usul tarjimonlarga o‘z ishlarida matnlarning aniq va to‘g‘ri tarjimasini ta’minlash imkoniyatini beradi.

Masalan, “A heart of oak” frazeologik birligi ingliz tilida “jasur, mard odam” ma’nosida qo‘llaniladi. Bu ibora odamning matonatli, kuchli va jasur xarakterini ifodalaydi. Ushbu iboraning deskriptiv tarjimasini tahlil qilib, uni kengroq tushuntirishga harakat qilamiz.

Ingliz tilida “a heart of oak” iborasi kimningdir juda jasur, matonatli va chidamli ekanligini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu ibora o‘sha odamning qiyinchiliklarga dosh beruvchi, o‘z so‘zida turuvchi va ishonchli ekanligini anglatadi.

Bu ibora “oak” (eman) daraxtining kuchi va chidamliligi bilan bog‘liq. Eman daraxti qattiq va mustahkam bo‘lgani uchun qadimdan jasorat va matonat ramzi hisoblanadi. Shu sababli “a heart of oak” iborasi odatda insonning qat’iyat va jasoratini ifodalaydi.

“A heart of oak” iborasining deskriptiv tarjimasi:

“He has a heart of oak” – “U o‘zining jasorat va matonati bilan ajralib turadi, qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va og‘ir vaziyatlarda ham mustahkam turadigan odamdir”. [Zohidova S.A., 2022:3]

O‘zbek tilidagi muqobili: “Jasur, mard odam”:

Deskriptiv tarjima: “U juda jasur va mard odam, hech qanday qiyinchilik uni sindira olmaydi, u har doim o‘z so‘zida turadi va boshqalarga ishonch bag‘ishlaydi”.

Ingliz tilida: “In the face of danger, he showed that he had a heart of oak”.

Deskriptiv tarjima: “U xavf qarshisida o‘zining jasorati va qat’iyatini namoyon etdi, hech qanday qo‘rquv uni ortga tortolmadi, u o‘ziga va boshqalarga ilhom manbayi bo‘ldi”.

“Her heart of oak led her to success despite all obstacles”.

Deskriptiv tarjima: “Uning jasorati va chidamliligi barcha to‘siqlarga qaramay uni muvaffaqiyatga olib bordi, u har bir qiyinchilikni yengib o‘tdi”.

Deskriptiv tarjima uchun yana bir nechta misollarni tahlilini berib o‘tamiz:

Ingliz tilidagi “a snake in the grass” frazeologik birligi ingliz tilida biror kishining xiyonatkor yoki ishonchsiz ekanligini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu ibora yashirin xavf yoki xiyonatni ifodalashda qo‘llaniladi. Ushbu iboraning ingliz tilida qanday qo‘llanilishini va o‘zbek tilidagi muqobilini deskriptiv tarjima nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz.

Ingliz tilidagi “a snake in the grass” iborasi ma’nosi: ko‘zga tashlanmaydigan, yashirin xiyonatkor yoki ishonchsiz kishi. Bu ibora kimgadir ishonib, lekin u kishi aslida zarar yetkazadigan, xiyonatkor ekanligini anglatadi. [Zohidova S.A., 2022:3]

Bu ibora qadimgi davrlardan kelib chiqqan bo‘lib, “grass” (o‘t) orasida yashiringan ilon kabi yashirin xavf va xiyonatni ifodalaydi. Ilon ko‘pincha xavf va xiyonatning ramzi sifatida ishlatilgan.

Ingliz tilidagi ushbu iboraning deskriptiv tarjimasi: “U ko‘zga tashlanmaydigan xiyonatkor odam, boshqalarga zarar yetkazish uchun yashirin niyat bilan harakat qiladi. Uning buzuq niyatlari faqatgina vaziyat keskinlashganda namoyon bo‘ladi”.

O‘zbek tilidagi muqobili: “yashirin xiyonatkor”

Deskriptiv tarjima: “Bu kishi ko‘rinishidan yaxshi, lekin aslida ich-ichidan boshqalarga zarar yetkazishni niyat qilgan, xiyonatkor inson. Unga ishonish qiyin, chunki u o‘zini juda yaxshi ko‘rsatishga urinsa-da, aslida niyatlari yaxshi emas”.

Masalan, ingliz tilida: “He seemed friendly, but he was a snake in the grass, waiting for the right moment to betray us”.

“U do‘stona ko‘rinsa-da, aslida yashirin xiyonatkor edi, bizga xiyonat qilish uchun qulay fursat kutmoqda edi”.

“An apple-pie bed” iborasi ingliz tilida turli sabablarga ko‘ra tushuncha bergan holda, to‘g‘ri tushunib bo‘lmaydigan, o‘xshashligi bilan chalg‘itadigan va odamni o‘ziga jalb qiladigan, ammo qulay bo‘lmagan to‘shakni ifodalaydi. Bu ibora odatda hazil yoki chalg‘itish maqsadida ishlatiladi. Quyida ushbu iboraning ingliz tilidagi qo‘llanilishi va o‘zbek tilidagi muqobilini deskriptiv tarjima nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz.

“An apple-pie bed” – chalg‘itadigan yoki ko‘rinishidan qulay tuyulgan, ammo amalda noqulay va chalkash to‘shak. Odatda bu ibora bolalar o‘yinlarida yoki do‘stona hazillarda ishlatiladi.

Ushbu ibora ingliz tilidagi “apple-pie order” iborasidan kelib chiqqan bo‘lib, tartib va ozodalikni ifodalaydi. Ammo “an apple-pie bed” iborasida bu tartibning teskari ma’noda ishlatilishi, ya’ni to‘shakni atayin chalkash qilib qo‘yish nazarda tutiladi.

Deskriptiv tarjima: “Bu to‘shak chiroyli va qulay tuyulishi mumkin, lekin amalda to‘g‘ri yoyilmagan va uxlash uchun noqulay. U odatda chalg‘itish yoki hazil maqsadida shunday yasalgan bo‘ladi”.

O‘zbek tilidagi muqobili: “chalg‘ituvchi savol”

Deskriptiv tarjima: “Bu savol tashqi ko‘rinishda juda tartibli tuyulishi mumkin, lekin aslida u xato yasalgan. Bu savol odatda kimnidir chalg‘itish yoki kulgi qilish uchun shunday tayyorlangan”.

Masalan, ingliz tilida: “The children made an apple-pie bed for their older brother as a prank”.

Deskriptiv tarjima: “Bolalar katta akasiga hazil uchun chalg‘ituvchi savol tayyorlashdi. Savol tartibli ko‘ringani bilan, amalda u noto‘g‘ri tuzilgan edi”.

Misol: “After a long day, he was frustrated to find an apple-pie bed waiting for him”.

Deskriptiv tarjima: “Uzoq kundan so‘ng, u savolning chiroyli, lekin chalg‘ituvchi va noqulay holda tuzilganini payqab asabiylashdi”.

O‘zbek tilida: “Uning do‘stlari hazillashib, unga chalg‘ituvchi savol tayyorlashdi”.

“An apple-pie bed” iborasi ingliz tilida chalg‘ituvchi yoki tartibsiz qilib yotqizilgan to‘shakni ifodalaydi. Deskriptiv tarjima orqali bu iboraning ma’nosini kengroq tushuntirish mumkin, chunki bunda iboraning nafaqat leksik ma’nosi, balki uning obrazli va kontekstual ma’nolari ham ochib beriladi. O‘zbek tilida bu ibora “chalg‘ituvchi savol” deb tarjima qilinadi, va deskriptiv tarjima yordamida uning mazmuni yanada aniqroq ifodalanadi.[Zohidova S.A., 2024:2]

“Apples and oranges” iborasi ingliz tilida ikki narsa yoki ikki kishi butunlay turlicha bo‘lgan vaziyatda ekanligini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu ibora ikki narsaning taqqoslanmasligini, ularning har jihatdan bir-biridan farq qilishini anglatadi. Ushbu iboraning ingliz tilidagi qo‘llanilishi va o‘zbek tilidagi muqobilini deskriptiv tarjima nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz.

Ingliz tilida “apples and oranges” iborasi ikki narsa yoki kishi o‘zaro taqqoslanmaydigan darajada farqli ekanligini ifodalaydi. Bu ibora bir xil ko‘rinadigan, ammo aslida har jihatdan turlicha bo‘lgan narsalarni taqqoslashga urinishni ifodalashda qo‘llaniladi.

Ushbu ibora oddiy mevalar – olma va apelsin orqali turli xususiyatlarga ega narsalarni taqqoslashning befoydaligini ifodalaydi. Olma va apelsin bir-biridan rang, ta’m, tuzilish va boshqa ko‘plab jihatlar bo‘yicha farq qiladi.

Ingliz tilidagi iboraning deskriptiv tarjimasi: “Bu ibora ikki narsaning o‘xshash emasligini va ularni taqqoslashning noto‘g‘ri ekanligini anglatadi. Ular o‘z xususiyatlari, vazifalari va maqsadlari bo‘yicha bir-biridan butunlay farq qiladi”.

O‘zbek tilidagi muqobili: “har xil, turli xil”

Deskriptiv tarjima: “Bu ibora ikki narsaning yoki kishining bir-biridan butunlay farq qilishini anglatadi. Ularning har biri o‘ziga xos va boshqa biri bilan taqqoslanmaslik darajasida turli xususiyatlarga ega”.

Masalan, ingliz tilida: “You can't compare a bicycle to a car; it's like comparing apples and oranges”.

Deskriptiv tarjima: “Velosipedni mashina bilan taqqoslash noto‘g‘ri, chunki ular bir-biridan butunlay farqli transport vositalari bo‘lib, xususiyatlari va foydalanish maqsadlari ham boshqacha”.

“Trying to compare art and science is like comparing apples and oranges”.

Deskriptiv tarjima: “San’atni ilm-fan bilan taqqoslash befoyda, chunki ularning har biri o‘z maqsadi va metodologiyasiga ega bo‘lgan butunlay turli sohalar”.

Masalan, o‘zbek tilida: “Kitobni va filmni taqqoslash – bu ikki turli xil narsalarni solishtirishdir”.

Deskriptiv tarjima: “Kitob va film o‘zaro taqqoslanmaydigan darajada farqli, chunki biri matn orqali hikoya qiladi, ikkinchisi esa vizual obrazlar orqali”.

“Yosh bolani va katta yoshdagi insonni taqqoslash – bu olma va apelsin kabi turli narsalarni solishtirishga o‘xshaydi”.

Deskriptiv tarjima: “Yosh bola va katta odamning tajriba, bilim va dunyoqarashlari butunlay boshqacha, shuning uchun ularni taqqoslash befoyda”.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, fitonim komponentli FBning tillararo mosliklarini o‘rganish faqat frazeologizmlarning struktur-grammatik tuzilishi va ma’no komponentlarini bilishni emas, balki milliy-madaniy xususiyatlar, adabiy asarlar, asl manbalar, ya’ni frazeologizm obrazining shakllanishiga asos bo‘lgan ekstralingvistik vaziyatni tushunishni ham talab qiladi. Tadqiqot natijalari chog‘ishtirilayotgan tillar mikrosistemalarida ko‘plab o‘xshash xususiyatlar mavjudligini ko‘rsatdi.

ADABIYOTLAR

1. Telenkova M.A. Rozental D.E. Slovar-spravochnik lingvisticheskih terminov. – M., 2003.

2. Zohidova S.A. Fitonim komponentli frazeologik birliklarning semantik tadqiqi. Urganch davlat universiteti. Ilm sarchashmalari. Ilmiy-nazariy, metodik jurnal 5/1-son(may 2024) ISSN 2010-6246.

3. Zohidova S.A. Similar and dissimilar features of proverbs and sayings related to plant. France international scientific-online conference: “Scientific approach to the modern education system" Part 8 5th October colletions of scientific works Paris 2022.

4. Zohidova S.A. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с фитонимами в английском, русском и узбекском языках. Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў № 5/2 - 2022 жыл ISSN 2181-7138 Илимий-методикалық журнал.

5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии, 1963.

ИССЛЕДОВАНИЕ МНОГОГРАННЫХ ОБРАЗОВ ВОСТОЧНЫХ ЖЕНЩИН В КНИГЕ ЭЛЛЫ МАИЛАРТ “TURKISTAN SOLO”

ELLA MAILARTNING “TURKISTAN SOLO” KITOBIDAGI SHARQ AYOLLARINING KO‘P QIRRALI OBRAZLARINI O‘RGANISH

A STUDY OF THE MULTIFACETED IMAGES OF WESTERN WOMEN IN ELLA MAILART'S BOOK “TURKISTAN SOLO”

Исмаилова Ситора Норкуловна
Докторант,
Бухарский Государственный Университет,
Ismailova.sitora@inbox.ru

Аннотация: *В этой статье критически рассматривается изображение восточных женщин в книге Эллы Маиларт “Туркестанское соло”, посвященной путешествиям, и особое внимание уделяется различным представлениям о женщинах в Центральной Азии, с которыми автор столкнулась во время своего путешествия. Опираясь на подробные примеры из текста, это исследование исследует структуру гендерных ролей, культурных представлений и динамики власти, которые формируют представление Маиларта о восточных женщинах в регионе сквозь призму гендерного ориентализма.*

Ключевые слова: *восточная женщина, культура, национальный взгляд, путевые заметки, женщина-путешественница, роль женщины в обществе.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ella Mailartning sayohatga bag‘ishlangan “Turkistan Solo” kitobidagi Sharq ayollari tasviri tanqidiy ko‘rib chiqilgan va muallif o‘z sayohati davomida duch kelgan Markaziy Osiyodagi ayollar haqidagi turli g‘oyalarga alohida e’tibor qaratilgan. Matndan batafsil misollarga asoslanib, ushbu tadqiqot gender rollarining tuzilishini, madaniy in’ikoslarni va kuch dinamikasini o‘rganadi, bu Mailartning mintaqadagi Sharq ayollariga bo‘lgan nuqtayi nazarini gender sharqshunosligi orqali shakllantiradi.*

Kalit so‘zlar: *Sharq ayoli, madaniyat, milliy qarash, sayohat xotiralari, sayohatchi ayol, ayollarning jamiyatdagi o‘rni*

Annotation: *This article critically examines the depiction of Oriental women in Ella Mailart's book “Turkestan Solo”, dedicated to travel, and pays special attention to the various ideas about women in Central Asia that the author encountered during her journey. Drawing on detailed examples from the text, this study explores the structure of gender roles, cultural perceptions, and power dynamics that shape Mailart's view of Oriental women in the region through the lens of gender orientalism.*

Keywords: *oriental woman, culture, national view, travel notes, female traveler, the role of women in society.*

“Туркестанское соло” Эллы Маиларт – это увлекательное повествование о ее одиночном путешествии по Центральной Азии, дающее уникальный взгляд на жизнь и опыт людей, которых она встречает на своем пути. Центральное место в ее повествовании занимают ее взаимоотношения с восточными женщинами, которые играют ключевую роль в формировании ее понимания культурного ландшафта, в котором они проживают. для этого писатель использовал интертекстуальность [Graham, 2011:2]. Впервые термин ввела в науку французский постструктуралист Юлия Кристева [Kristeva J, 1967:45]. Цель этой статьи – исследовать разнообразие представлений восточных женщин в “Туркестанском соло”, подчеркивая сложность их ролей и идентичностей, увиденных через призму западного подхода Маиларт.

Теория гендерного ориентализма, разработанная в конце XX в. такими британскими и американскими исследователями, как С. Миллз, Р. Льюис, Д. Хаддарт, явила собой отдельное направление в постколониальных исследованиях [Lewis, R., 2003:32]. В центре внимания гендерного ориентализма — место женщины в ориенталистском дискурсе. Данное направление родилось в результате критики Эдварда Саида, автора концепции ориентализма, рассматривавшего колониальные отношения Запада и Востока сугубо в маскулинном спектре [Maillart, 1936:34], упуская тем самым гендерный аспект этих процессов.

На протяжении всего “Туркестанского соло” Маиларт представляет многогранный образ восточных женщин, который бросает вызов преобладающим стереотипам и предлагает более тонкое понимание их жизни. Например, в своей встрече с таджичкой, живущей в отдаленной горной деревне, Маиларт изображает эту женщину как квалифицированную мастерицу и смотрительницу, бросая вызов упрощенным представлениям о восточных женщинах как о пассивных или угнетенных [Rakhmatova, 2019:2]. Рассказывая свои истории, Маиларт демонстрирует силу воли и жизнестойкость женщин в традиционных общинах, подчеркивая их роль как активных участниц в формировании своей собственной судьбы. Кроме того, общение Маиларта с образованными и космополитичными женщинами в таких городских центрах, как Ташкент и Бухара, дает представление о сложностях гендерной динамики власти в модернизирующихся обществах. Подчеркивая участие этих женщин в общественной жизни, образовании и культурной деятельности, Маиларт бросает вызов западным представлениям о восточных женщинах как об однородных и маргинализированных, вместо этого показывая разнообразие и активность женщин, ориентирующихся в меняющихся социальных условиях.

В то время как Маиларт прославляет силу и инициативность многих восточных женщин, с которыми она сталкивается, она также сталкивается с проблемами и ограничениями, налагаемыми патриархальными нормами и

ожиданиями общества [Khaleed, 1999:44]. В своих наблюдениях за женщинами, живущими в консервативных и традиционных общинах, Маиларт сталкивается с ограничениями, с которыми сталкиваются женщины в доступе к образованию, экономическим возможностям и участию в политической жизни. Благодаря этим встречам Маиларт проливает свет на сложности гендерной динамики власти и на то, как женщины ведут переговоры и сопротивляются общественным ожиданиям в стремлении к самоопределению и автономии.

“Туркестанское соло” Эллы Маиларт представляет собой богатую палитру образов восточных женщин, демонстрируя их разнообразие, жизнестойкость и способность ориентироваться в сложных культурных ландшафтах. Благодаря своему тонкому повествованию и чутким наблюдениям Маиларт бросает вызов стереотипам, противостоит патриархальным нормам и прославляет многогранную идентичность женщин в Центральной Азии. Эта статья способствует более глубокому пониманию гендерных ролей, культурной динамики и структур власти в регионе, побуждая читателей задуматься о сложностях жизни и опыте женщин, описанных в увлекательном повествовании Маиларта.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Graham Allen. Intertextuality The New Critical Idiom. Routledge, 2011.
2. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dualogue et le roman / J. Kristeva // Critique. – 1967. – 239.
3. Lewis R. Gendering orientalism: Race, femininity and representation. – London; New York: Routledge, 2003.
4. Maillart. E. Turkistan Solo. Pinguin, 1936.
5. Rakhmatova M.M. Aesthetic judgement: language as a mirror to reflect “Beauty”. Theoretical & Applied Science, (10), 282-288. https://elibrary.ru/item.asp?id=41328888, 2019.
6. Khaleed A. Comparative studies on Muslim Societies. University of California press, 1999.

MUNDARIJA

Sirojiddinov Sh.	O‘zbek tili – milliy qadriyat	
I. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI		
Ashirboyev S.	O‘zbek shevalarining o‘rganilish tarixidan (H.G‘ulomov ijodiga bir nazar)	6
Uluqov N.	Ibratning ibratli hikmatlari xususida	11
Hakimova M.	Abstrakt nomlarning lingvistik talqini	15
Qurbonova M.	Audiodeskripsiya lingvistik tadqiqot obyekti sifatida	19
Muminova A.	Umumtilshunoslikda preterit zamon shaklining qo‘llanishi	24
Абдувахобова Д.	Современная лингвистика	28
Komilova G.	“Mehnat” konseptining aksiolingvistik tahlili	31
Ziyayeva M.	Актуальные направления когнитивной лингвистики	34
G‘aniyev N.	Quyi Zarafshon vohasi ba’zi joy nomlarining tahliliy tavsifi (Qiziltepa tumani misolida)	38
Shoimov N.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida » gi Farmoni — davlat tili taraqqiyotining huquqiy asosi sifatida	47
Xashimova X.	Izohli lug‘atlarda terminlarning tizimlararo ko‘chishi	52
Yo‘ldoshev R.	Gapda eganing maqomini tiklaylik	58
Rashidova U. *Maxammatova F.* *Orifova M.*	Abdulla Qahhorning “Sinchalak’’ qissasida qo‘llangan metaforalar lingvopoetikasi	62
Madaminova M.	Matnning amaliy faoliyatiga pragmatik yondashuv	67
Rashidova U. *Orifova M.*	Abdulla Qahhorning “Sinchalak” qissasida qo‘llanilgan o‘xshatishlarning lingvistik tabiati	70
Yusupova O.	Qo‘shma gap turlarining dramatik asarlarda qo‘llanilishi xususida ayrim mulohazalar	**76**
Islamova D.	Otga emigratsion ko‘chishlar (otlashish) haqida (Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani misolida)	79
Kasimova Z.	Abdulla Qodiriyning “Jinlar bazmi” hikoyasidagi iboralar tahlili	82
Qulbulov Sh.	Noadabiy leksik birliklarni elektron lug‘atda aks ettirish masalalari	86
Xonnazarov E.	Zamon kategoriyasi grammatik shakllarining lisoniy strukturalari	92

Karimjonova Sh.	Kauzativlikning tilshunoslikda o‘rganilishi	96
Azimova S. *Obidova S.*	Tarjima transformatsiyalari va ularning turlari	101
Shodieva G. *Dusmatov K.*	Problems of classification of the parts of speech in uzbek language	105
Tillabayeva Z.	O‘zbek tilining qarluq lahjasi yuzasidan mulohazalar	108
Pardayeva I.	Zargarlik zeb-ziynat buyumlarini tayyorlash jarayoniga aloqador terminlar	112
Eshboyeva F.	Pragmatikaning taraqqiyot bosqichlari xususida	115
Ravshanova F.	Sotsiolingvistikaning shakllanish tarixi	119
Ergasheva N.	Toponimlarining topomorfologik va lingvistik tahlili	128
Botirova M.	O‘zbek tili reklama matnlarida fe’l so‘z turkumi ifodasi	131
Raximova K. *Baltabayeva M.* *Axmadaliyeva M.*	O‘zbek tilining nazariy va amaliy masalalarini tahlil qilish	134
Sultanova D.	Лингвостилистические особенности метафоры в узбекском языке	137
Obilov M.	Dichotomy of the meanings of objective and subjective modality	143
Beysenov K.	O‘zbek tilshunosligining tarixiy ildizlari	152
G‘apporov B.	Kollokatsiyalarning lisoniy maqomi	156
Dushatova Sh.	Thematic classification of euphemisms that express mysterious concepts	161
Hamraqulova G.	O‘zbek tilidagi fonopoetik vositalar va ularni tasniflash masalasi	164
Beysenov K. *Otaev O‘.*	Tilshunoslikning grammatik davri	169
Mahkamova D.	Terminologiya modernizatsiyalashuviga ekstrolingvistik omillar ta’siri	173
Fatima H.	Specific featuresof the American version of the British Language	176
Davronova Z.	Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanida qo‘llangan antroponimlarning kognitiv-semantik tahlili	179
Rahmatova F.	Tana a’zolari nomlarida polisemiya	182
Umurzakova G.	Undov so‘zlarning deyktik xususiyati (turli tizimli tillar misolida)	188
Yusupova A.	Kognitiv tilshunoslik yo‘nalishining shakllanishi	192
Xolmirzayev J.	“Qunduz bilan Yulduz” dostonida leksik dialektizmlarning qo‘llanilish xususiyatlari	197

Faxriddinova D.	Influktiv nutqiy akti haqida ba'zi mulohazalar	200
Mirzayeva G.	Lev Semyonovich Luriyaning "Писмо и реч: нейролингвистичэские исследования" asarining ilmiy tahlili	204
Jo'rayev Sh.	O'zbek tilidagi o'zlashmalarning semantik-struktur xususiyatlari: juft so'zlar misolida	209
Samiyeva N.	Aforizmlarning tadqiqi va o'ziga xos xususiyatlari	214
Yaxshiyeva E.	O'zbek tilining pedagogik terminologiyasida ko'p ma'nolilik hodisasi	218
Bekmurodov T.	Arab tiliga mansub o'zlashma terminlar	223
Azimova D.	Tilshunoslikda unli va undosh tovushlarning fonetik shakllarini tahlil qilish	228
Qodirova M.	Frazeologik birliklarda musiqiy terminlarning integratsiyalashuvi	223
Turakulova U.	Tohir Malikning turg'un o'xshatishlardan foydalanish mahorati	235
Karshibayeva Y.	Dialektlarda erkak va ayol nomlarining berilishi	240
G'aybulloyeva U.	Sharof Rashidovning "Kashmir qo'shig'i" qissasida metaforalar ikkilamchi nominant sifatida	243
Nazirova O.	Dizayn (kostyum) va moda terminologiyasida termin shakllantirish yo'llari	246
Tursunova S.	Kinoya va uning tadqiq etilishi	251
Toshmirzayeva Sh.	So'z ma'nosining valentlik asosida voqelanishi	258
Kuvandikova D.	Conceptual metaphors in the English language	262
Sharipova O.	O'zbek tilida "Vatan" semasiga ega leksemalarning ta'rifi va konseptual tadqiqi masalasi	267
Shamshaddinova S.	Qońirat rayoni toponimiyasi: antropotoponimler menen agiotoponimler	275
Xudoyberdiyeva G.	Omonim va polisemantik leksemalarni farqlash omillari leksikografik tahlili	280
Urinboyeva S.	Zamonaviy tilshunoslikda muloqot tushunchasi, diaxronik analizlar, uning turlari	283
Bahriddinova Y.	O'zbek tilidagi botanik terminlarning lingvistik tadqiqot obyekti sifatida	290
Mirnosirova D.	O'zbek tilshunosligida bolalar nutqining o'rganilishi: tahlil va munosabat	295
Jalilova M.	O'zbek tili Toyloq shevasida qo'llaniladigan ayrim omonim dialektizmlar xususida	301
Kamolova Ch.	Nurobod tumani etnonimlari asosida yuzaga kelgan etnooykonimlarning grammatik xususiyatlari	306
Karimova G.	Sifat so'z turkumining semantik guruhlari va daraja kategoriyasi	310
Sharofova S.	Omon Matjon ijodining lingvistik tadqiqi	317

Eraliyeva N.	Freym tushunchasi: o‘zbek adabiyotida diniy konseptlarning ta’siri	321
Madaminova S.	O‘zbek tilshunosligida lingvopoetikaning tadqiq etilishi	327
Qo‘shmurodova D.	Realiyalarning semantik-struktur xususiyatlari(osh-ovqatga xos realiyalar)	330
G‘aniyeva L.	Davlat boshqaruvi terminlariaro antonimik munosabat	336
Yusupova Sh.	Suggestiya psixolingvistikaning tadqiqot obyekti sifatida	341
Allanazarova S. *Elova D.*	Matnlardagi fikrlarni avtomatik baholash tizimlari	345
Uzakova X.	“Sadoqat” konseptining leksik ifodasi va tushunilishi	350
Rayimov Q.	Reklama matnlariga qo‘yiladigan lingvistik talablar	354
Eshmirzayev B.	Tog‘ay murod asarlarida qo‘llanilgan antroponimlarning leksik- semantik xususiyatlari	363
Tursunova O.	Til va jamiyat munosabatida ijtimoiy diskurs	369
II. TIL TARIXI VA TURKIY TILLAR TADQIQOTLARI		
Dadaboyev H.	XVII yuzyil o‘zbek tili taraqqiyotida “Shajarayi turk” asarining o‘rni	372
Xolmanova Z.	Turkiy tillarga xos ayrim lug‘aviy birliklarning semantik va lingvokulturologik xususiyatlari	377
Eker S.	Türk Dünyasına Bir Model Olarak Çağdaş Türk Askeri Rütbe Adları	383
Muhittin Gümüş	Türkiye Türkçesi ve Özbekçe Söz Varlığında “Göz/Ko‘z Kelimesiyle Oluşan Deyimlerin Anlam Özellikleri	398
Очилова М.	Использование топоны в поэме “Фарход и Ширин” Алишера Навои	416
Rahimi F.	Senglah Sözlüğünün Ferağı Kaynaklı Yanlışları Üzerine	420
Латыпов Ф.	Узловая точка в миграции ранних тюркских племен и метаморфозы фонетического облика тюркских слов	428
Еспекова Л.	Хотон тілі – түркі тілдерінің бір тобы	435
Kamolova S.	Turkiy tillar qatlamiga oid antroponimlar	439
Alimova Z.	Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida arabiy ko‘plikning ifodalanishi	444
Ubaydullayev A.	Alisher Navoiy ijodida qo‘llanilgan barqaror birikmalarning lisoniy tahlili	449
Muhammadiyeva D.	“Boburnoma” o‘zbekcha matni va turkcha tarjimasidagi farqli jihatlar	454

Дәуренбекова Л. Солтанаева Е.	Түркі халықтарының терминологиясын жасаудағы алаш қайраткерлерінің ұстанымы	461
Xolmuradova M.	Turkiy tillarda tibbiy terminlar taraqqiyoti	467
Rashidova U., Xasanova M.	Eski turkiy tilda frazeologik sinonimlarning qo‘llanilishi	471
Rixsiyeva K.	Jahon tilshunosligida semantikaga oid tadqiqotlar	474
O‘razova I.	“Jon” yadroli ayrim frazemalarning etimologik tahlili (Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi frazemalar misolida)	479
Qurbonova S., Turg‘unova S.	Alisher Navoiy asarlarida falakiyot ilmiga oid tushunchalarning qo‘llanilishi	484
Rahimova N.	O‘zbek va ingliz tillaridagi dorivor o‘simlik nomlarining tarixiy-etimologik va lingvostatistik tahlili	487
Nematov O.	“Ta’vilotu-l-Qur’on” bilan o‘zbekcha tafsirlar orasidagi farqli jihatlarning nazariy-qiyosiy tahlili	490
Dusmurodova I.	Roman-german tillari tarixi va ularning ingliz tiliga ta’siri	497
Kimsanboyeva B.	“Devonu lug‘oti-t-turk”da aniq miqdorning leksemalar orqali ifodalanishi	500
Haydarova U.	O‘zbek mumtoz adabiyotida suv va u bilan bog‘liq tushunchalarning lingvomadaniy xususiyatlari	504
Farmonova U.	“Qisasi Rabg‘uziy” asaridagi “bosh” leksemasi asosida shakllangan frazeologizmlar	509
Beysenov K., Melikulov N.	Tillarning shakllanishi va rivojlanishi	513
Chimpo‘latova S.	Sharq allomasi mahmud zamaxshariyning dunyoqarashida ta’lim-tarbiya masalasi	518
Xolmurotova G.	O‘zbek tili interyer dizayner terminlarining tarixiy va etimologik xususiyatlari	521
Mamadaliyeva G.	So‘fizoda she’riyatidagi ayrim undalmalar tahlili	525
Shukurova Z.	“Tarixi Rashidiy”ni g‘arb tillariga tarjima qilish sabablari	528
Madaminova R.	Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi arabiy qatlamga oid leksik birliklar	532
Muhsinjonova Sh.	Non mahsulotlariga doir leksemalarning “Devon”da aks etishi	540
Abduvaliyeva K.	Shaxs nomlaridan hosil bo‘lgan etnonimlar (“Shajarayi turk” asari asosida)	544
Odilova D.	“Qutadg‘u bilig” asarida rang bilan bog‘liq o‘xshatishlarning semantik tahlili	548
Akbarova Z.	Alisher Navoiy asarlarining jahon tilshunosligidagi tadqiqi	551

Rasulova G.	Boburnoma” – nabobat olamiga oid sermazmun asar	555
Xatamova M.	“Yusuf va Zulayho” dostonida frazeologik xususiyatlar	558
Xalmuratova D.	Kórkem shiǵarmalarda dialektizmlerdiń qollaniliwi (Ájiniyaz Qosibay uli shiǵarmalari misalinda)	561
Abdurahmonov M.	Turkiy tillar va til tarixi	565
Azizova N.	“Devonu lug‘otit turk”ka oid tadqiqotlar va asar leksikasining ho‘zirgi o‘zbek tiliga munosabati	569
Abdullayev G.	Fitratning o‘zbek tilini ichki imkoniyatlar asosida boyitishga qaratilgan sa’y-harakati	574
Aralova L.	“Devonu lug‘otit turk” asaridagi zoonimlar xususida	577
Bo‘ronov Z.	Gorizontal harakat fe’llarining ma’no ko‘lami	581
Fayzullayeva N.	Eski o‘zbek adabiy tilida ko‘chirma gap	588
III. AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKA MUAMMOLARI		
Zokirov M.	Til kontakti haqida umumiy ma’lumot	593
Mirqosimova M.	Badiiy asarni ifodali o‘qishga o‘rgatishning lingvodidaktik talablari	597
Jalilova S. *Valiyeva I.*	Nutq sifatlari rahbar kommunikativ kompetentligini belgilovchi omil sifatida	600
Abjalova M.	Alisher Navoiy mualliflik korpusi yangi tipining strukturasi va tarkibi	605
Rahmonov M.	So‘zning insonga emotsional ta’siri	612
Satimova D.	O‘zbek muloqotidagi kollokvializmlarning lingvistik funksiyasi va ularning leksik-semantik jihatlari tahlili	617
Yuldasheva D.	Oliy ta’limda o‘zbek tilini o‘qitishning samarali usullari	623
Qodirova M.	Biznes va diskurs munosabatlarini tadqiqining ahamiyati	626
Ortiqova H.	Shaxs nutqiga ta’sir etuvchi tipologik omillar	629
Qurbonova S.M.	Matn tahlilining amaliy tilshunoslik va lingvodidaktikaga aloqador jihatlari	632
Shamsiyeva M.	Peyzaj tasviri badiiy matnning lingvokognitiv maydonini shakllantirish vositasi sifatida	635
Abdiraimov Sh.	Argumentli esse yordamida o‘quvchilarning yozma nutqini baholash ahamiyati	639
Hasanov A.	Nutqning o‘zgaruvchanlik xususiyatlari	642
Bozorova S.	Maqola janrining o‘ziga xos xususiyatlari	648
Axmadjonov N.	Nutqiy aktlar va uning muloqotdagi o‘rni	654
Usmonova D. *Davlyatova K.*	Анимационных сериалов для детей: педагогические и лингвистические аспекты	659

Otayev O‘.	Jamiyatda tilshunoslikning o‘rni	663
Akbarova D.	Исследование методов критического мышления в процессе усовершенствования лингвистического образования	667
Raximova F.	Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иноязычных языков	673
Ziyatova B.	Innovatsion jarayonlarning pedagogika fanlariga kirib kelishi va uning rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari	677
Qudratova S.	Diglossiya – ijtimoiy lingvistik vaziyat sifatida	681
Norboeva D.	Terminologiyaning qiyosiy-leksikografik tadqiqi va tarjima muammolari	685
Tursunov M.	Til va jamiyat munosabatlarining makrosotsiolingvistik va mikrosotsiolingvistik tadqiqi	688
Beysenov K. *Xojibekov Z.*	Tilning ijtimoiy tabiati	693
Raximov Sh.	Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини лингвистик экспертизадан ўтказиш тартиби	701
Aminova M.	Psixolingvistik yondashuvda badiiy matn persepsiyasi	708
Qo‘chqarov I.	The importance of understanding the factors that shape a speech situation	712
Ergasheva D.	Expression of intension (oratory intention) in the speech of heroes through phonative nonverbal means	716
Subxonova S.	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ko‘chirib yozish orqali orfografik savodxonlikni rivojlantirish	721
Sirojidinova D.B.	Communicational behavior and related concepts in Uzbek language	724
Abdurakhmanova A.	Проектный подход в формировании модулей компетенций: инновационный путь к образованию будущего.	728
Yovmudboyeva I.	Deputatlar nutqida kommunikativ maqsad	733
Kushbakova D.	Muhammad Yusuf lirikasida xalqona uslub	736
Kayumova N.	O‘zbek tilshunosligida yangiliklar diskursi va uning sotsio-madaniy jihatlari	740
Erboyeva M. *Xalimov S.*	Inklyuziv ta’lim	744
Berdiyeva H.	Orfoepik va orfografik lug‘atlarda tovush o‘zgarishlarini modellashtirish masalalari	747
Abduvaliyeva G.	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘qish samaradorligini oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari	752
Rahimqulova L.	Ijtimoiy tarmoq yozishmalaridagi leksik birliklarda shaxs ruhiyati va xarakter xususiyatlarining ifodalanishi	756

Toshtanova M.	Boshlang‘ich ta’limda qisqa hikoyalar o‘qitishning foydalari	762
Qambarova L.	Sensor afaziyada zamonaviy tadqiqotlar tahlili	765
Temirova H.	Surxondaryo dialektlarining fonetik va fonologik xususiyatlari: ingliz tili talaffuziga ta'siri	770
Abdurasulova D.	Ayollar nutqining o‘rganilish tarixi	774
Raxmonova M.	Ichki nutq – til va tafakkurning kesishmasi	778
Vasliddinova K.	O‘zbek tilshunosligida korpusga asoslangan amaliy leksikografiyani rivojlantirish asoslari	785
Yo‘ldosheva Y.	Yozuvga qarab inson xarakterini aniqlash	788
Akramova Sh.	Korpus lingvistikasi va Nusratullo Jumaxo‘ja mualliflik korpusini yaratishning lingvistik va dasturiy asoslari	792
Haytanova Y.	The role of linguopragmatics in language teaching	801
Choriyev O.	Tovar yorliqlarini lingvistik ekspertiza qilishda normativ-huquqiy hujjatlarning o‘rni va ahamiyati	806
Rahmatova N.	Badiiy matnlarda “Ota” konseptosferasi doirasidagi umuminsoniy tushunchalar talqini	811
Obidova M.	“Zamonaviy ta’lim klassteri sharoitida boshlang‘ich sinflarda ta’lim jarayonini takomillashtirish	814
Sultanova X.	Xurshid Davron ijodida intertekstuallik	818
Mardonova O.	Badiiy matn sotsial qatlam nutqida milliy steriotiplarning ifodalanishi	825
IV. MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI		
Худойберганова Д. *Muqimova Z.*	Metafora asosida shakllangan barqaror birliklarda narsa – buyum lingvomadaniy kodlarining o‘rni	832
Kurboniyazov G.	Yangi o‘zbekiston sharoitida o‘zbek tili taraqqiyotining huquqiy asoslari	838
Shukurov O.	Globallashuv sharoitida tillar munosabati hamda o‘zbek tili leksikasi taraqqiyoti xususida	843
Mardiyev T. *Kulibayev F.*	Lisoniy ong va lisoniy shaxs tushunchalarining o‘zaro munosabati	849
Juraqobilova H.	Kognitiv metaforalarning konseptual tasnifi va ularning milliy madaniyatlarda aks etishi	853
Kunnazarova Sh.	Metafora – dúnyaǵa milliy kózqarastıń in'ikosí	858
Дәуренбекова Л.	Өзбек шығармаларын аударудағы Ә.сатыбалдиевтың еңбегі	862
Buranova M.	Til o‘rgatishda madaniy kompetensiyaning o‘rni	870
Mamajonov M. *Nigmatova N.*	Jahon tilshunosligida antroponimlarning o‘rni	873
Rasulova I.	Turli tillarda so‘zlashuvchilarga oid olamning lisoniy manzarasini tasvirlash ehtiyoji	876

Хазраткулова А.	Свойства паремий в лингвокультурологическом аспекте	879
Xudaykulova Sh.	Globallashuv jarayonida qadriyatlar til va madaniyat omili	884
Abdullazoda M.	Ko‘ptillilik va xushmuomalalik	887
Yakubova F.	Til - madaniyatning tarkibiy qismi sifatida	889
Maxmudova N.	Turli tizimli tillarda qo‘llanilgan xalq maqollaridagi ornitonimlarning milliy-madaniy xususiyatlari	893
Abdimurodov D.	“Ota-ona” tushunchasining madaniy talqini	897
Kipchakova S.	Theoretical and practical issues of translation studies and intercultural communication	904
Xudayberdiyeva O.	Raqsga oid terminlarning lingvo-madaniy tahlili	907
Meliqo‘ziyev A.	Lab, tish va burun mimikasi	910
Maxmudova Sh.	Madaniyatlararo muloqotning evolyutsiyasi. Madaniyatlararo muloqotni takomillashtirish strategiyalari	913
Raximova K. *Baltabayeva M.* *Axmadaliyeva M.*	Madaniyat so‘zining ma’nosi va tarixiy asoslari	917
Raximova K. *Baltabayeva M.* *Axmadaliyeva M.*	Madaniyatlararo muloqot va o‘zbek tili taraqqiyoti	920
Usmonova D.	Национальная идентичность, проявляющаяся через фразеологические единицы различных народов	923
Kholmuminova M.	National cultural pecularities of artistic concept	930
Uzakova L.	O‘zbek va ingliz tillarida to‘y bilan bog‘liq leksik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi: o‘zbek to‘ylari bilan bogliq leksik birliklarining umumiy tasnifi	933
Axmedova N.	Ingliz va o‘zbek tillari paradigmatikasi va sintagmatikasi masalalarini o‘rganish zarurligi	937
Ganiyeva M.	O‘zbekistonlik talabalarga madaniyatlararo muloqotni o‘qitishning samarali usullari	939
Usmonova D.	Matn klassifikatsiyasining o‘ziga xos jihatlari	943
Jamoliddinova I.	“Qat’iyat” konseptining konseptosferadagi o‘rni	946
Maqsudova Sh.	Ingliz va o‘zbek tillarida zoomorflar orqali shakllangan xarakter iboralar	949
Ruzimurodova F.	O‘zbek-ingliz tarjimachiligining taraqqiyot bosqichlari	953
Xusanova G.	Turli madaniyatlardagi bolalar o‘yinlarining tasnifi va funksiyalari	957
Ro‘ziqulova G.	Ingliz va o‘zbek tillaridagi “oyoq” komponentiga ega somatik frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili	962
Xabibullayeva G.	Jahon tilshunosligida etnografizmlarning o‘rganilishi	967

Mustafayev E.	Ingliz va o‘zbek tillarida fe’l iboralar semantikasi	972
Yaqubova Y.	Nutqiy aktlar mazmuniga intonatsiyasining ta’siri	976
Abruyeva Z.	Murojaat shakllarining genderologik differensiatsiyasi va ular asosidagi kognitiv xususiyatlar	980
Bultakova D.	O‘zbek va ingliz muloqot etiketining pragmatik xususiyatlari	984
Isoqulova Q.	Tabiat hodisalarini ifodalovchi milliy-madaniy birliklarning kognitiv-konseptual xususiyatlari	994
IV. O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI VA O‘ZARO HAMKORLIK MASALALARI		
Abduraxmanova M.	Xorijda o‘zbek tilini o‘qitish masalasi	997
Камолова С	Прагматические свойства французских антропонимов	1000
Nazarova N	Ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida faollashgan oronim va oykonimlarning qiyosiy tahlili	1003
Usmonova D. *Rajabova N*	Chegaralardan tashqari: o‘zbek tilini rivojlantirish va xalqaro hamkorlikning ahamiyati	1006
Ходжакулова Ш.	Сопоставительный анализ наименований родства в русском и узбекском языках	1009
Soybnazarov N.	O‘zbek tili global maydonda: muammolar va imkoniyatlar	1015
Urozova N	Raqamli asrda o‘zbek tili: texnologiya o‘zbek tilining qo‘llanilishi va saqlanishiga, jumladan, onlayn resurslar, ilovalar va ijtimoiy tarmoqlarga qanday ta’sir qilmoqda	1021
Sindarova D	Paremiologik nutqdagi illokatsion harakatning lingvistik xususiyatlari	1026
Akbarov A	Mehmonxonaga oid terminlarning o‘zbek,ingliz va koreys tillarida qiyosiy tadqiqi	1029
Raximov Sh *Otayev O‘*	Xorijiy tillarni o‘rganishda qiyosiy tilshunoslik	1039
Bolbekova U	The importance of foreign languages and the shadowing technique in the development of oral speech in teaching foreign languages	1043
Azimova Z	Nemis va o‘zbek tillarida olmoshlarning strukturaviy tahlili	1045
Zohidova S	Ingliz va o‘zbek tillari fitonim komponentli frazeologik birliklarida deskriptiv tarjima masalalari	1051
Ismoilova S.	Ella mailartning “Turkistan solo” kitobidagi sharq ayollarining ko‘p qirrali obrazlarini o‘rganish	1056

“O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari

Mazkur to‘plamga kiritilgan materiallarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar sanasining to‘g‘riligiga hamda tanqidiy fikr-mulohazalarga mualliflarning o‘zlari ma’suldirlar.

Adadi 50 nusxa. Hajmi 66,8 b/t. Bichimi 60x84 $^{1}/_{16}$
«Times New Roman» garniturasi. ofset usulida bosildi.
OOO “BOOKMANY PRINT” bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22 mavze, 17-b.